
प्रकाशक—विष्णु वामन चापटशास्त्री, पुणे पेठ सदाशिव घर नं. २७०
यानी हा ग्रंथ पुणे पेठ सदाशिव घ. नं. २७० येथे प्रसिद्ध केला.

मुद्रक—डयंगल हरि आवटे, पुणे पेठ सदाशिव नं. २७० यानी पुणे
पेठ, सदाशिव घर नं. २७० येथील आपल्या 'शंदिरा'
छापखान्यात छापिला.

(प्रकाशनाचा मूळ हक्क रागून ठेविले आहेत.)

ॐ तत्सत्

दैवी संपद्धिमोक्षाय निवन्धायामुरी मता ॥ १६-५ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९-१३ ॥

नत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ११-५५ ॥

श्रीमान् सर विठ्ठलदास दामोदर ठाकरसी,

यांच्या अंगा असलेल्या दामोदर देवी संपत्तीला अनुरूप अशी

यांची

व

यांच्या धर्मपत्नी

सकलसौभाग्यसम्पन्न प्रेमलीलावाई ठाकरसी,

यांची

श्रीमद्भगवद्गीतेवरील धडा व भक्ति प्रत्यक्षां वाढत असण्यामुळे

त्यांना

हा ग्रंथ नित्यपठनासाठी, अनेक शुभाशीर्वादपूर्वक

मप्रेम व मादर अर्पण करीत आहे

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादांच्या कृपालेशानें आज “ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ ” हा विस्तृत ग्रंथ महाराष्ट्रीय भगवद्भक्त वाचकांस समर्पण करण्याचा सुयोग आम्हास प्राप्त झाला आहे. गेल्या म्ह० शके १८४२ च्या विजयादशमाला हा एवढा मोठा ग्रंथ पुढील म्ह० शके १८४३ च्या विजयादशमाला आपण प्रसिद्ध करू, याची नुस्ता कल्पनाहि नव्हती परंतु आचार्यांच्या अनुग्रहानें अकल्पित योग व अनुकूलता प्राप्त होऊन तो आमच्या हातून निर्विघ्नपणें पार पडला, ही खरोखर अन्तर्यामीचीच इच्छा ! गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यापासून असा प्रथम लिहिण्याचा आमचा मानस होता. पण अनुकूलतेच्या अभावानें तो ‘ दरिद्राणा मनोरथ ’ च ठरतो कीं काय अशाहि भीति वाटत होती तथापि केवळ ‘ सत्यसकल्पाचा दाता भगवान् ’ याच न्यायानें तो सफल झाला, याबद्दल आम्हाला मोठी धन्यता वाटते, व ‘ पगु लघयते गिरिं ’ हा नुस्ता अर्थवाद नसून भूतार्थवाद आहे, अशाहि खानी पडते

दशोपनिषद्भाष्यार्थ प्रसिद्ध केल्यावर अनेक प्रतिकूल परिस्थितामुळें आम्ही बहुतेक निरुत्साहच झालां होतो, व गीता आणि ब्रह्मसूत्र यावरील शाकरभाष्याचा भाष्यार्थ करावा असें आमच्या मनातहि येत नव्हतें शिवाय क० भाऊशास्त्रा लेले याना, गीता व शारंगभाष्य याच भाषातर केले होतें महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, यानीं केलेले व घडोदासरकारनें प्रसिद्ध केलेले ब्रह्मसूत्रभाष्याचें सुंदर व सुबोध भाषातरहि वाचकवर्गाला उपलब्ध होतें प्रा. वि. ग भानु, यानींहि गातेवरील शाकरभाष्याचें भाषातर प्रसिद्ध केले होतें अर्थात् या दोन्ही ग्रंथांची दोन दोन भाषातरें अगोदरच झालेलीं असल्यामुळें आपण आणखी त्याचें तिसरें भाषातर करावें, असें आमच्या मनातहि नव्हतें आजवर दशोपनिषद्भाष्याचें भाषातर कोणाकडून पूर्ण झालें नव्हतें, तें आमच्या हातून झाले, एवढया आचार्यसेवेतच आम्ही आपल्याला कृतार्थ समजत होतो, व छान्दोग्यभाष्यार्थाच्या प्रस्तावनेत आरंभीच आम्ही या गोष्टीचा थोडक्यांत उल्लेखहि केला आहे पण आमच्या हातून ही सेवा पुरी करून घेण्याचा त्या सर्वैश्वर्यसंपन्न आचार्यांचीच इच्छा दिसते. त्याच्याच अर्चित्य योजनेनें सर धिठ्ठलदास ठाकरसी या सुप्रसिद्ध गृहस्थांचा व आमचा शके १८४० च्या ज्येष्ठ कृष्णपक्षात म्ह० छान्दोग्यभाष्यार्थ प्रसिद्ध झाल्यावर दोन चार दिवसांनीच अनपेक्षित परिचय श्रीमद्भगवद्गीतेमुळेच झाला व तो सुमार तीन महिने श्रीमद्गीतेच्या अध्ययन-अध्यापनानें दड झाला. आज प्रस्तुत ग्रंथ सुमारें दहा हजार रुपये खर्च करून इतक्या उत्तम रीतीनें प्रसिद्ध करितां आण हें त्या परिचयाचेंच फल आहे. इतकेंच नव्हे तर याच पद्धतीनें [म्हणजे प्रथम भाष्य निराळें देऊन पुन भाष्यार्थांत प्रत्येक वाक्य घेऊन त्याचा सरळ व सुबोध अर्थ करणें व प्रत्येक प्यान्दाचे शेवटीं त्याचा अगदी सरळ व सुबोध भाषार्थ मागणें, या

पद्धतीने] समग्र ब्रह्मसूत्रशास्त्रीरामाचार्यहि दोन वर्षांच्या आत प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मानस आहे. सर विठ्ठलदास ठाकरसी, हे पुणे (एरवडा) मुक्कामी बन्दगाईनच्या समोर -जां उंच टेकडी आहे तिच्यावर एक सुंदर 'पर्णकुटी' बांधित आहेत. त्या एकान्त व शांत स्थानी बसून सर्व जगताल सर्वोत्तम ज्ञानाचा साठा, असें जे ब्रह्मसूत्रशास्त्रीरामाचार्य त्याचा भाष्यार्थ वर सांगितल्याप्रमाणे आम्ही लिहिणार आहों. दशोपनिषदे, श्रीगीता व ब्रह्मसूत्र या प्रस्थानत्रयावर एकट्या श्रीशंकराचार्यांचेच भाष्य आहे. त्यावर एकट्या आनन्दज्ञानाचीच (आनन्दगिरीचीच) टीका आहे त्याचप्रमाणे तारिखक महाराष्ट्र-वाङ्मयात आमच्या प्रस्थानत्रयभाष्यार्थाची भर पडल्यास मराठीत आम्ही आनन्दज्ञानाचेच कार्य केले आहे, असें निःपक्षपात तज्ज्ञ तरा म्बचित मानतील. शिवाय असले प्रथ लिहीत असताना मनाला जे सुस्कार होत असतात व ज्या एकाप्रतेचा व तज्जन्म शान्तीचा अनुभव येतो तो तर अवर्णनीयच होय. असा,

मराठीत गीतेवरील शास्त्रभाष्याची दोन भाषातरे प्रसिद्ध झालेली आहेत, हें आम्ही वर मागितलेच आहे. ती पुष्कळ वाचकाना संप्रही ठेविली असतील व वाचलीहि असतील तथापि आमच्या या भाष्यार्थात त्या दोन्हीहून निराळाच अपूर्वता आहे. अगोदर ती भाषातरे गीतारहस्याच्या पूर्वी प्रसिद्ध झालेला आहेत, त्यामुळे गीतारहस्यातील मूचासूचाचा विचार करून, त्यात रहस्यकारांनी सन्यासमार्गाय टीकाकारांचे नाव पुढे करून आचार्यभाष्यावर जे दोष दिले आहेत त्यांचे निरसन व भाष्याचे समर्थन करण्याचे सौभाग्य त्या भाषातरकाराना लावले नव्हते आम्हाला या भाष्यार्थात रहस्याचे सविस्तर परीक्षण करून त्यातील उक्तानुक्तदुरुत्वाचा विचार करून आचार्यभाष्याचे समर्थन करण्याचा सुयोग आला आहे त्या दोन्ही भाषातरात अगदी अल्पसंस्तुतज्ञान भाष्य सहज समजेल, अशी योजना केलेली नाही. पण आम्ही गीतेसारख्या अप्रतिम ग्रंथाचा यथार्थ अर्थ वाचकाना भाष्यार्थावरून सहज करावा, अशी योजना केली आहे. त्यामुळे मूळ श्लोक व भाष्य या दोहोंचाहि द्विरुक्ति झाली असून ग्रंथाची सुमार ३०० पाने वाढली, व त्या मानाने जवळ जवळ दोन हजार रुपये खर्चहि अधिक झाला. तथापि लोकोपयोगाच्या दृष्टीने आम्हाला त्यातून सुद्धीच चिंता वाटत नाही. विद्यार्थ्यांने घर बसल्या गाताभाष्याचा अभ्यास करावा, अशी आमची इच्छा असून ती या ग्रंथाने पूर्ण होईल, त्यातून आम्हाला सुद्धीच का वाटत नाही

शिवाय गीतारहस्यकारांनी सर्वसांप्रदायिकांना दोष देऊन गीतेला कर्मयोगशास्त्र वन-विष्णुचा जो अपूर्व प्रचल केलेला आहे, त्यात प्राज्ञास रिती आहे व त्याज्य अंश रिती आहे, याचा विचार अवश्य व्हावयास पाहिजे होता गीतारहस्य प्रसिद्ध होऊन (षके १८३७) रुढा वर्षे झाली. त्यावर आपणच पुष्कळाना विरुद्ध टीका केली आहे. आम्हीहि केला आहे. तथापि त्या टीकाकारांतील अग्रपूजेचा मान आम्हाला आहे. गीतारहस्य प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच शके १८३६ माला रहस्यकारांनी येथील गायकवाडवा-प्यातील गणपतीपुढे आ चार प्रवचने केली ती एकूणच आम्हा पाचव्या दिवशी जाहीर

व्याख्यानात त्याच जागी व त्यांच्याच अद्यक्षतेखाला गीतारहस्यावर आक्षेप घेतले, हे प्रसिद्ध आहे. आम्ही आमच्या व्याख्यानाचा साराश आचार्यांतून त्याचवेळीं प्रसिद्ध केला असून 'शाकरभाष्यानुसार गीतारहस्य' या नांवाने तोच लेख पुढे पुस्तकरूपा-नेहि प्रसिद्ध केला, हे सर्वांना माहितच आहे. पुढे १८३७ साली रहस्य प्रसिद्ध झाले. त्यावरहि आम्ही 'गीता अथवा सांख्य योगशास्त्र' या नांवाखाली अनेक लेख लिहिले आहेत. पण पुढे येथील भयंकर ढेग, त्यामुळे आम्हांवर ओटवलेली संकटे, आचार्य बंद पडणे, इत्यादि विविध कारणांनी तो प्रयत्न तसाच अपूर्ण राहून गेला. सुमारे दोन वर्षांपूर्वी आम्ही पुन गीतेचे व्याख्यान लिहिण्यास सुरवात केली, त्यात मूळ श्लोक, अन्वय, अर्थ, साराश, व त्या सारांशात भाष्यसमर्थन करण्यास आरंभ केला होता. पण ते पुस्तक येथील मे. गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळीचे मालक रा. वा. पा. ठकार यांनी धार संस्थानचे अधिपति सर उदाजीराव पवार याना अर्पण करण्यासाठी घेतले, अर्थात्च ते त्यांच्यासाठी त्याहावयाचे असल्यामुळे त्यातहि आम्हांला रहस्याचे साक्षात् परीक्षण करितां आले नाही. शिवाय रहस्यकाराचे म्हणणे आम्ही आमच्या शब्दानां खोडून वाटण्यापेक्षा आचार्यांच्या शब्दानांचे ते खोडून काढणे, अधिक परिणामकारक होईल, कारण आचार्य काय म्हणतात, तेच पुष्कळना माहीत नसते. यास्तव आचार्यांचे भाष्यच शब्दशः जनतेपुढे ठेवून मग रहस्यकार त्याविषयी काय म्हणतात व ते अनुपपन्न वसें व का आहे, हे दाखविणे अधिक सोयीचे होईल, असे वाटल्यामुळे आम्ही गेल्या मार्गशीर्षात म्ह. चिपळुणकर मंडळीच्या प्रेरणेने धार संस्थानाधिपतींसाठी 'वालवोधिनी' गीता लिहून शाल्यावर लागलेच हे काम हातीं घेतले. पण आचार्यपाक्षिक सुरू असतानाच ते जोराने चालविता येणे शक्य नाही, असे दिसताच, आम्ही पाक्षिक बंद ठेवले. संभर फार्मात म्ह. ८०० पानात हे काम आवरेल, असे आम्हांला प्रथम वाटले होते व त्याप्रमाणे ते आपाटात पूर्ण होईल असे आम्ही प्रसिद्ध केले. पण पुढे ते १२५, १५० व आता जवळ जवळ १७० पानांपर्यंत वाढले आहे. त्यामुळे अर्थात्च अंदाजापेक्षा काळ व रचने हीं दोन्ही वाटलीं. इतके वाटलेले पुस्तक प्रसिद्ध होण्यास तीन-चार महिने अधिक लागणे अपरिहार्यच होतें, हे कोणाच्याहि लक्षात येईल. रचने जरी जवळ जवळ दुपट वाटला आहे तरी आम्ही किंमत पूर्वीच्या अंदाजापेक्षा फक्त दाटपटच वाडविली असून आचार्यांचे ग्राहक व आगाऊ नावे नोंदविणारे यास ट. ख. सह फक्त सहाच दर्याम पुस्तक देत आहो. यावरून हे पुस्तक आम्हा अगदी मूळ किमतीला देत आहो हे कोणाच्याहि लक्षात येईल. पुस्तकाचे सुमारे फार्म १७० आहेत. प्रत्येक फार्मला छपाई व कागद मिळून ४५ रु. प्रमाणे ७६५० रु. रचने आला. १५०० रु. वाईडिंग, ११५०. ४ चित्रांचा व इतर किरकोळ खर्च त्यात मिळविल्यास एकंदर बरोबर १०००० रचने होऊन ग्लेज पण पातळ ३६ रतली कागदाच्या प्रती १५०० व उत्तम जाट ४८ रतली कागदाच्या ५००, मिळून दोन हजार प्रती तयार झाल्या. म्हणजे ५ दर्याला आम्हांला

घरात प्रत पडली. यात आमची मेहनत वगैरे काहीं नाही. ट. र. प्रत्येक प्रतीला १-१। रु. लागणार. अर्थात् पातळ प्रतीची किंमत ट. रचासह ७। व जाळ प्रतीची किंमत ट. र. सह १० ठेवून यात आम्हां केवटा स्वार्थत्याग केला आहे तें मुज्ञाच्या सहज लक्षात येईल आगाऊ प्रसिद्ध करून गेल्यामुळे आगाऊ वर्गणीदाराना व आचार्य ग्राहकाना आम्हां ६ व ८ रु.सच प्रत जी देत आहों ती प्रत्यक्ष नुस्तान करून देत आहों, हेहि लक्षात येईल. आम्हां निःस्वार्थबुद्धीने-केवळ आचार्यांचा अहंतुकी भेदा याच भाषनेने हें काम केले आहे, यातहि देणगीच्या रूपाने वगैरे जो थोडा फार फायदा होईल त्याचाहि पण त्रय-सूनशारीरभाष्याकडे विनियोग करणार आहों त्रयसूनशाकरभाष्याहि तीन भागात छापून अशाच अल्प म्ह० मूळ किंमतीस देण्याचा आमचा विचार आहे. आम्हीं हें काम गेल्या दहा महिन्यात दुसऱ्या कोणाचेहि सांगू न घेता केल आहे. नाही म्हण-ण्यास आमच्या एक सुशिक्षित भगिना श्री लक्ष्मीबाई प्रधान, या विदुषीने निःस्वार्थ-बुद्धीने लेखा प्रत लिहिणे, शेषटपर्यंत प्रथशुद्धि करणे, कोश तयार करणे, इत्यादि वाचनीत आमच्या बरोबरीने आठ आठ दहादहा तास सारखे यत्न नेटाने काम केले, या एका व्यक्तीचाचून संपादनाच्या कामी या प्रथाला दुसऱ्या कोणाचाहि हात लागलेला नाही, यावरूनच आम्ही ८ मोठे कार्य किंता अनन्य चित्ताने, निग्रहाने व एकनिष्ठतेने केले असेल याचा कल्पना कोणालाहि येईल. पण जगात् गुणग्राही नाही, तें पक्षपाती आहे, यात केवळ रहस्याचे परीक्षण केले आहे, याच एका अपराधाबद्दल बरीचशा जनता याच्याकडे दोषदृष्टीने पाहिल पुष्कळ विद्वान्ही याची असूयाच करताल, हें आझी जाणून आहों कारण रहस्याच्या अनुकूल बोलणे सोपें आहे व तें दृष्टफल देणारेहि आहे. पण त्याच्या उलट बोलणे तितकें सोपेंहि नाही व दृष्ट अनुकूल फल देणारेहि नाही. किंवा तसे करणे झणजे जनतेच्या अनादरास व निंदेस पात्र होणेच आहे. तथापि आम्हा आचार्यांच्या अनाधित सिद्धान्ताकरिता रहस्यकाराविरुद्ध लेखणा उचलली आहे व ' सत्यमेव जयति नास्तु सत्येन पन्था विततो देवयान ' (सु. भा. पृ. १९) या युक्तिवचनावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे. त्यासाठी किंवा अर्थावत अद्वैत सिद्धान्तासाठी आझी लौकिक दृष्टफल, लोकाचा अनादर किंवा निंदा यांचा फारशी चिंताच करित नाही. सामान्य लोकांनी किंवा पक्षपाती जनतेने आमच्या या वृत्तीचे कौतुक करावें, अशी आमचा अपेक्षा नाही. आचार्यांचेर आमची पूर्ण-निष्ठा आहे व सर्वेश इश्वराच्या गुणग्राहकतेविषयी आमच्या मनात मुर्तीच सशय नाही. वर्तमानकालच्या जनतेने आमच्या वृत्तीचा जरी कदाचित् तिरस्कार केला तरी त्या वृत्तीत जर तसाच काहों स्वरस असेल तर भावी जनता तिचा आदर करील ! तिच्यामध्ये काही सत्य-स्वरस नसेल तर ती आज आमच्या समक्ष जगातून नाहीशी झाली तरी त्याबद्दल आम्हाला मुर्तीच खेद वाटणार नाही. शिवाय या वर्तमानमयीहि सर्वच जनता पक्षपाती आहे, अस नाही या वेळीहि काही सत्यप्रेमी जन ह्यात आहे-तच. याविषयी आमच्याच अन्वयेतील एका प्राचीन कवीचे उद्गार येथे मुहाम नमूद करून ठेवण्यासारखे असेल कविभ्रेष्ठ भवभूति म्हणतो-“ ये नाम केचिदिह न प्रय-

न्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्मति नैप यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समान-
धर्मा कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी ॥ ” म्ह० “ जे कांहीं लोक केवल पक्ष-
पातानें आमची अवज्ञा करितात—आमचा तिरस्कार करितात ते कांहीं तरी जाणतात.
[ते अनिर्वचनीय ब्रह्माला जाणतात म्हणून त्यांना आमच्या या कृतीचें कौतुक वाटत
नाहीं किंवा त्यांचे ज्ञानच तितके, अगदीं अल्प.] अर्थात् त्यांच्यासाठीं माझा हा यत्न
नाहीं. माझ्याच स्वभावाचा कोणा एखादा तरी मानव या जगांत यावेळीं ह्यात असेल !
कदाचित् या वेळीं तो नसला तर पुढे उत्पन्न होईल, व तो माझ्या या कृतीचें कौतुक
करील !! कारण हा काल अमर्याद आहे व पृथ्वीहि विस्तीर्ण आहे ! ” आम्हीहि
आमच्या या कृतीबद्दल अक्षरशः तेच म्हणतो.

सामान्य जनता पक्षपाती असेल तर त्यात काही आश्चर्य नाही. कारण जगद् प्रायः
' परप्रत्ययनेयबुद्धि ' असते. म्हणूनच भगवानांनी पुढे ' अन्ये त्वेवमजानन्तः ध्रुत्वा-
न्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं ध्रुतिपरायणाः ' अ. १३ श्लो. २५ पृ.
९६५ असे म्हटले आहे. पण बहुतेक नेते—लोकनायकहि पक्षपाती आहेत. केवल
पक्षपातीच नव्हेत तर पक्षाभिमानानें अन्यायहि करणारे आहेत. याविषयीं येथें एकच
ताजें उदाहरण देतो—कै. लोकमान्य टिळकाच्या प्रथम श्राद्धतिथीच्या प्रसंगाने, या
वेळीं महाराष्ट्रांतील जनतेच्या अखंत आदरास व विश्वासास पात्र झालेल्या ' केसरी '
नांवाच्या वर्तमानपत्रात ' कर्मयोग कीं कर्मसंन्यास ' या नांवाची एक लेखमाला सुरू
केली. त्यात रहस्याचें असें तरी समर्थन व आचार्यांच्या भाष्यांतील दोष दाखविण्याचा
अवास्तव प्रयत्न करण्यास आरंभ केला. आम्हीं पहिलाच लेख पाहून केसरीच्या संपा-
दकास पत्र लिहून "या विषयाची दुसरी वाजू म्हणून माझा लेख आपण केसरीत घेतां
का ? " असा प्रश्न केला. त्याला त्यांनीं " आम्ही आपला लेख प्रसिद्ध करात नाहीं "
असें साफ लढी उत्तर पाठविलें. अशा अखंत पक्षपाती व अन्यायी श्राद्धान्तक विद्वानां
कडून आम्ही आमच्या कृतीच्या, मेहनतीच्या, किंवा गुणान्या गौरवाची काय अपेक्षा
करावयाची आहे ? व अशा मर्याद्या गौरवानें आम्हाला पारमार्थिक लाभ तरी काय
होणार ! तात्पर्य आम्ही हा जो एवढा यत्न केला आहे व पुढेंहि करणार आहों तो
केवल ईशसेवा, केवल आचार्यसेवा, केवल स्वाध्याय, व गीतंतच सांगितल्याप्रमाणें
(अ. १८ श्लो. ६९ पृ. ७०) केवल ज्ञानयज्ञ व केवल संप्रदायप्रवृत्ति यासाठीं आहे.
याचें आम्हांला ऐहिक फल काहीं नको.

रहस्यकार म्ह० कै० लोकमान्य टिळक हे व्यावहारिक दृष्ट्या फार मोठे पुरुष
होऊन गेले, याबद्दल कोणाचाच वाद नाही. त्यांचें भाग्य धोर व पुण्यप्रभावहि अखण-
नीय ! लोकान्या इतक्या आदराला व विश्वासास पात्र झालेला पुरुष किंवा शतमान
निवजला नाही ! राजकारणाला ऊर्फ मुत्सद्देगिरीला अखंड अगलेके सर्व गुण त्यांच्या-
मध्ये होते. अगदीं लढानपणासून आम्हालाहि त्यांच्याविषयीं अतिशय आदर वाटत
असे. केसरीचे संपादक या रचनें आम्हाला ते अखंत पूज्य झाले होते व रीतिरिचय हा

ग्रंथ लिहून, त्यात सर्व सांप्रदायिकांना व विशेषतः अद्वैतवादी शंकराचार्यांदि संन्यास-मार्गीयांना रूढा दोष देऊन कर्मयोगाचे कसे तरी समर्थन काढ्याचा त्यांनी जो अयोग्य प्रयत्न केला आहे, तो जर केला नसता तर इतरांप्रमाणे आमचाहि त्यांविषयींचा आदर कायम राहिला असता. पण त्यांनी आपला जो 'जन्मसिद्ध' विषय नव्हे त्यांत प्रवेश करून, ज्याचे समर्थन करिता येणे शक्य नाही, असा अगदा निराधार सिद्धान्त प्रतिपादन करण्याचा वधा यत्न केल्यामुळे ते आम्हांप्रमाणे दुसऱ्याहि पुष्कळांच्या अग्रितीला पात्र झाले, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. लोकांमन्याचे आधिकारिक-स्वभाव-जन्य कार्य-राजकारण हातें. म्ह० त्याचा जन्म त्यासाठी झाला होता. गीतेशारख्या पारमार्थिक ग्रंथाचे आलोचन करून त्याला 'कर्मयोगशास्त्र' बनविण्यासाठी त्यांचा जन्म नव्हता 'गीतेशारख्या प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे, हे मत्त कायम होऊन व ते लिहून काढण्याचे ठरूनहि बरीच वर्षे झाली' असें जरी त्यांनी प्रस्तावनेत (६) म्हटले आहे तरी त्यांना सदां वर्षे मठात्यास स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग जर आला नसता तर कदाचित् 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ लिहिण्यास त्यांना अवकाश मिळता कीं नाहा, याची शंका आहे ! म्हणूनच आम्ही म्हणतो कीं काही काम नाही म्हणून फावत्या वेळीं केलेले हे त्यांचे कार्य आहे. आचार्यांची गोष्ट याहून अगदीं निराळी आहे. त्यांचा जन्मच वैदिक संप्रदाय व अद्वैत मार्ग याची प्रस्थापना करण्यासाठी होता. त्यांनी आपल्या आयुष्यात दुसरें काही केलेच नाही ब्रह्मर्मासा, दशोपनिषदे व गीता यावर भाष्य लिहून, ते शिष्यांना पढवून व वाद्याना वादात जिंकून वेदिक संप्रदायी बनविण्यासाठी त्यांचे शरीरप्रदण होतें. रहस्यकाराच्या धणण्याप्रमाणेच त्यांना आज जवळ जवळ १३०० वर्षे होऊन गेलीं. तथापि त्यांनी स्थापिलेला अद्वैत संप्रदाय अविच्छिन्न चालू आहे त्याच्या मागून अद्वैत-विरोधी विनिशद्वैतादि काही मते रामानुजादिकांनी प्रचलित केली, पण त्यामुळे अद्वैत संप्रदाय लुप्त झाला नाही. किंवा त्यांचा उत्तरोत्तर अधिः सूक्ष्म विचारच होत गेला. श्रीशंकराचार्यांच्या प्रस्थानत्रयभाष्यांचा मात्र प्राचीन शास्त्रीय वाङ्मयावर असा परिणाम झाला कीं ते लुप्तच झाले ! आचार्यांच्या भाष्यांनी इतर सर्व शास्त्रे वेदान्तादि शास्त्रांतील इतर निस्तृत प्रवासह, गतायें झाल्यामुळे त्यांचे अव्ययनच कोणी करीनासें झाले, त्यामुळे ते ग्रंथ व तीं शास्त्रे जेवढ्या तेंच जाण होऊन गेला. फक्त पद, वाक्य व प्रमाण यांचे प्रतिपादन करणारी व्याकरण, मीमांसा व न्याय हीच वेदान्तोपकारक शास्त्रे आचार्यांच्या मार्गे टिकली व बाकीचीं सर्व लुप्त झाला. साख्य व योग हीं दर्शने मुद्दां जवळ जवळ लुप्तप्राय झालीं. हांी साख्य व योग या दर्शनांवरील अगदींच मोठके ग्रंथ उपलब्ध होतात व तेहि अद्वैत संप्रदायी लोकांच्या रूपेमुळेच होत. कारण मातृग्यकारिकांवर भाग्यकारिकांवर वाचस्पतिमिश्रांनीं तत्त्वकौमुदी टीका लिहिली व गौड-पादानां भाष्य लिहिलें आणि त्याला जिवंत ठेवले, योगदर्शनावर व्यास, भोज, वाच-स्पतिमिश्र यांनीं भाष्य-टीका वगैरे लिहून त्यांचे रक्षण केले, हे प्रसिद्ध आहे. हे सर्व येथे मागण्याच कारण इतकेंच कीं, आचार्यांचा जन्म वेदान्त शास्त्राला ऊर्फ औपनिषद दर्शनाला पूर्णावस्थेस पोचवून त्याचा आवालयुद्ध खांपुरपांत प्रचार करण्यासाठी असून

त्यांनी तेंच एक आपले जन्मकार्य उत्तम प्रकारें घडावेलें व त्यांच्या शिष्यांनाहि पुढें तेंच केलें. अलीकडे महाराष्ट्रात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून जो एक भागवतसंप्रदाय सुरू झाला असून संतांच्या अपूर्व व समर्थवाणीनें सर्व बालगोपालांना तळींन करून सोडीत आहे तोहि आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायाला सोडून नाही. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकोवाराय यांच्या वाणीकडे पाहिलें असतां वैदिक संप्रदायान्तर्गत गीतेंत कर्म, संन्यास, ध्यान, उपासना इत्यादि जे अनेक उपाय सांगितले आहेत त्यांतील प्रेमलक्षणाभक्तीला अति-शय प्राधान्य देऊनच हा अद्वैती वैष्णव भागवत संप्रदाय त्यांनीं सर्व पामरांवर अनुग्रह करण्यासाठीं निर्माण केला आहे, याबद्दल कोणाचीहि खात्री होईल. आचार्य भक्तिमार्गाच्या विरुद्ध आहेत, ज्ञानमार्ग निराळा व भक्तिमार्ग निराळा, इत्यादि ज्या काहीं लोकांच्या समजूती आहेत व रहस्यकारांनाहि ज्याचा पुरस्कार केला आहे त्या खोट्या आहेत, हें आचार्यांच्या भाष्यावरून दाखविता येण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें स्मार्त व वैष्णव हा भेद आचार्यांच्या मनात नव्हता, उलट ते वारंवार ' विष्णु व वैष्णव ' या नावाचाच आपल्या ग्रन्थात उल्लेख करित असतात, हेंहि दाखविता येण्यासारखें आहे. वाचकाना गीताभाष्य वाचताना या गोष्टींचा प्रत्यय येईल. असो, तात्पर्य, आचार्यांचें भाष्य वैदिकसंप्रदायाला यत्किंचित्हि सोडून नाही. श्रुति, स्मृति व न्याय यांना सोडून नाही. स्मार्त वैष्णव इत्यादि राग द्वेषप्रधान भावनांना लिहिलेले नाही. वेदान्ताला भक्तीचें बावटें नाही. स्वतः आचार्य परमभक्त होते. त्यांनीं कर्म, उपासना, ज्ञान यातील कशाचाहि द्वेष केलेला नाहीं, किंवा त्यांतील कोणाचेंहि फाजिल स्तोम माजविलेले नाही. औपनिषददर्शनाचे समर्थन करून संसारी जीवांना मोक्षमार्ग दाखविण्याचे सर्वोपकारक कार्य त्यांनीं केले व त्यासाठींच वेदबाल्य साम्य-वैशेषिक बौद्ध-जैन-नादिकांचें सविस्तर खंडन केलें आहे. या सर्व गुणांमुळेच आचार्यांच्या पूर्वीचे सर्व ग्रंथ लुप्त झाले. रहस्यकारांनाहि आचार्यांच्या कृतीचें हे लोकोत्तररथ कबूल आहे. (गी. र. पृ. ११ पहा.) तथापि ते आचार्यांवरहि सांप्रदायिक आमद्द, ओटाताण वर्गरे दोषांचा आरोप करण्यास तयारच आहेत, हें आश्चर्य होय. असो,

तथापि रहस्यकारांनीं फावल्या वेळीं ' गीतारहस्य ' हा ग्रंथ लिहिला, त्यात गीता हे ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान कर्मयोगशास्त्र आहे, असें पूर्वीच त्यांच्या ठाम झालेल्या सम-जुतीप्रमाणे ठरविले. तें ठरविताना आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरपर्यंत सर्वसांप्रदायिकांची दृष्टि सदोष ठरवून त्यांच्या छापेंतून आपली ' मुद्रका ' करून घेऊन त्यांच्या ' मतातील अपुरेपणा सकारण ' दाखविण्याचें महत्कार्य त्यांनीं केले. तथापि " अद्यापि हा ग्रंथ (गीतारहस्य) सर्वांशीं पूर्ण झाला आहे " (प्रस्ता. पृ. ६-७) असें त्यांना म्हणता येत नाही. पण स्वतःचा " वृद्धापकाल झाल्यामुळे आपले विचार लोकांस कळवून ठेवावे, म्हणजे कोणी तरी ' समानधर्मा ' सध्या अगर पुढें निवून ते पुरे करील, " या आशेनें त्यांनीं हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. अर्थात् गीतारहस्यकार साम्प्रदायिकांच्या मता-तील अपुरेपणा दाखविण्यास जरी प्रवृत्त झाले आहेत, तरी त्यांचे विचार पूर्ण वस्थेस पोचलेले नाहीत, असें त्यांचें त्यांनाच वाटतें, हे त्यातल्या त्यात लक्षांत ठेव-

प्यासारखें आहे. कोणाचेहि स्वतंत्र विचार असेच अपुरे राहणार हे निर्विवाद आहे. कारण कितीहि झाले तरी, ते तर्कच ! तर्क केव्हाहि अप्रतिष्ठितच-अस्थिर-डळमळितच राहणार, हें उघड आहे. पण आचार्यांना स्वतःचे असे काहीच सांगावयाचे नसल्यामुळे त्यांना अशी प्रस्तावना करण्याचे काही कारणच पडले नाही. धृति स्मृति-न्याय व शेवटी स्वानुभव या खोबर पायावर ध्रुवार्थांचे समर्थन करून अश्रुत्यार्थांचे निरसन करण्याचेंच तेवढे काम आचार्यांनी केल्यामुळे त्याची वाजू अशी डळमळित राहिलेली नाही. म्हणूनच आचार्यांचे प्रस्तानत्रयभाष्य हे वेदान्तशास्त्र बनले. अद्वैत वेदान्तशास्त्रावरील सर्वप्रकरणग्रन्थांना आचार्यांचे भाष्य हा आधार होऊन बसला आहे, भाष्याच हे लोकोत्तरत्वहि लक्षात ठेवण्यासारखे आहे या सर्व विस्ताराचा मारास एवढाच कां, रहस्यकार जो आपला प्रधान विषय नव्हे त्यात विनाकारण पडले व आचार्यांनी ज्यासाठी जन्म घेतला तेंच नियत कार्य केले त्यामुळे रहस्य आशेपास योग्य व भाष्य समर्थनास पात्र झाले आहे.

आम्ही भाष्याचे समर्थन व गीतारहस्याचें परीक्षण करण्यास जरी याप्रमाणें प्रवृत्त झालो आहों, तरी रहस्यकाराची लौकिक विषयांत घोबररी करण्याची आमची इच्छा नाही. रहस्यकाराकडे एक 'लोकमान्य' व्यक्ति या दृष्टीने आम्ही या वेळीं पहात नाही, तर 'गीतारहस्यकार' या दृष्टीने पहात आहों व ते 'एक शास्त्र' या दृष्टीने त्याचे आम्ही परीक्षण केले आहे, 'लोकमान्याचा प्रथ' म्हणून त्याच्याशी विरोध केलेला नाही. स्वार्थी गीतारहस्यात आचार्यादिकांवर सांप्रदायिक आग्रही वगैरे दोष देऊन त्याच्या अर्थातील दोष दाखविण्याचा वृथा यत्न केला नसता, तर आम्हाला भाष्याच समर्थन करून रहस्याचे परीक्षण करण्याचेहि कारण नव्हते त्यांनी भाष्याला बका देऊन माझेच म्हणणे राखे व संन्यासमार्गी टाकाकारांचे खाट, अस स्पष्ट म्हणण्याच घाष्ट्य केल्यामुळेच त्याच गीतारहस्य अद्वैतसंप्रदायी लोकांच्या परीक्षणास पात्र झाले आहे आजपर्यंतचा इतिहास असाच आहे आचार्यांचे म्हणणे सोडून काढण्याचा प्रयत्न जेव्हा जेव्हा शास्त्र तेव्हा तेव्हा त्यांचे परीक्षण अद्वैत सांप्रदायिकांकडून झालेले आहे, व त्याच दृष्टीने आमचें कर्तव्य म्हणून आम्हा हा प्रथ लिहिला आहे लोकमान्यासारख्या लोकप्रसिद्ध पुरुषांनी आचार्यांवर लेखणी चालविण्यामुळे तिला अतिशय महत्त्व आले व नुसत्या विद्वत्तेच्या दृष्टीने जरा पाहिले तरी ज्याची योग्यता मूर्खापुढे काजवा, इनकीच ठरणार, अशा लोकांनाहि आचार्यांविद्द लेखणी चालविण्यास व जीभ उचलण्यास सवट मिळाली लो. टिळक या एका व्यर्थावाचून दुसऱ्या कोणीहि जरी गीतारहस्य हा प्रथ लिहिला असता तरी जनतेकडून त्याची उपेक्षाच केली गेली असती. किंबहुना स्वतः केंद्रीकारहि त्यावर तुटून पडले असते. पण तो प्रथ लोकमान्याचा असल्यामुळे केंद्रीतहि आचार्यांविद्द लेख घेतात व आचार्यांच्या कृपेनेच-त्यांच्या ज्ञानलेखावर पापले दुरोदर भरणारे हरदाम व पुराणिकहि रहस्याची 'रा' आडून 'ज्ञानापेक्षा कमेंच श्रेष्ठ' अस नि शकपणे कीर्तनात व पुराणात बोलतात. वाही जाडे शब्दांदि गीता-

रहस्याला वेधडक ' प्रथराज ' म्हणूं लागले आहेत. हा केवळ कालमहिमा आहे. हीच स्थिति वायम राहील असें मुळांच नाही. सत्य असेल तेच टिकेल, व असत्य निश्चयाने लय पावेल, अशी आमच्या मनाची पर्वा खात्रा आहे व त्यासाठीच आम्ही गीतारहस्यपरीक्षण करण्यास तयार झालो आहो.

इतिहासाचा पुनरावृत्ति होत असते लो. टिकळ ही गीतमयुद्धाचीच अल्पप्रमाणात पुनरावृत्ति आहे, असे एकंदर परिस्थितीकडे पाहून आम्हाला वारंवार वाटते. गीतमयुद्धाच तत्त्वज्ञान किती योग्यतेचे होते तें आता आमच्या वाचकांना अवगत झालेच आहे. पण त्याच्या लोकमान्यतेमुळे अनेक विद्वान् ब्राह्मण पंडिताहि त्याचे अनुयायी झाले व अलौकिक भाग्यामुळे दशावतारात त्याची गणना होऊ लागली आणि हाडे, दात, केम इत्यादिकावर देवळे बावला गेला !! त्याच न्यायाने आमचे लोकमान्यहि अवतार यन्तून पुराणात प्रविष्ट झाले, जिवा त्याची देवळे बावला गेली, अथवा ते आचार्य ठरले, व त्याच्या जयत्या होऊन कर्तनातून आख्याने गायला जाऊ लागला, तर त्यात अनिष्ट किंवा अशुभ्य असें काहीच नसून आम्हा महाराष्ट्रिगाना तर तें एक भूषणच आहे. कारण हा विभूतिमत्तेचा व भाग्याचा विलास आहे. पण शारीरकर्मासासेत सुगत बुद्धान्या मताचे परीक्षण केल्यावर शैवत्री आचार्यांना "यथा यथा अयं वनाशिकसमयः उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा शिकताकूपवद्विदीर्यते एव" असें ' सर्वयानुपपत्तेः " अ. २ पा २ सू. ३२ या सूत्रावराल भाष्यात जसे म्हटले आहे तसेच गीतारहस्याचे परीक्षण केल्यावर मोठ्या कष्टाने म्हणण्याचा प्रसंग येतो. गीतारहस्यात शास्त्रदृष्ट्या व तात्त्विक विचाराच्या दृष्टीनेहि किती स्पष्टलन झाले आहे तें आम्ही पुढे परीक्षणात पदोपदी दाखविलेच आहे, त्यावरून निपक्षपात वाचकाची याविषयी खात्री होईल

याप्रमाणें रहस्यकार लौकिकदृष्ट्या कितीहि जरी मोठे असले तरी त्यांनी गीतारहस्यात अद्वैतवेदान्तशास्त्रावर सन्यासमार्गाचे नांव पुढे करून दिलेले दोष व आचार्यांच्या भाष्याची केलेला विरोध उपेक्षा करण्यास योग्य नव्हते, म्हणूनच आम्ही लौकिकदृष्ट्या त्याची बरोबरा करण्यास नेह्याहि तयार नसलो तरी सत्य व वेदान्तशास्त्र याच्या बलावर त्याच्या रहस्याचे परीक्षण केले आहे. गीतेचा अर्थ विशद होण्यास व आचार्यांच्या भाष्याची खरी योग्यता कळण्यास या परीक्षणाचा फार उपयोग होईल. आमच्या कृतातहि काही दोष नसतीलच असे आमचे म्हणणें नाही, व कोणा निपक्षपातबुद्धीने ते आम्हाला दाखविल्यास व आमची खात्री करून दिल्यास ते आम्ही परतहि घेऊं. पण केवळ आम्ही गीतारहस्याच्या विरुद्ध लिहीत आहो एवढ्याचसाठी राग द्वेषाने ज्यांना

१ या बौद्धांच्या सिद्धान्तात शोटाबहुत तरी उपपत्ति असेल म्हणून त्यांचे जो जो अभिक-परीक्षण करू लागों तो तो सिद्धान्त बाळूच्या विहिरीप्रमाणें अधिक-अधिकच दासळत जातो.

आम्हांवर तुटून पडावयाचें असेल त्याच्याकडे आम्ही लक्षादि देणार नाही. पण शास्त्राच्या शुद्धीसाठी ज्यांना चर्चा करावयाची असेल, त्यांच्याशी मोकळ्या मनानें ती करावयास आम्ही केव्हाहि तयार आहों. वस्तुतः आमचें हें परीक्षण रहस्यकार जिवंत असताना प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होतें, असं आम्हालाहि वाटतें, व त्याचें आयुष्य कमी झाले याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटतें; पण त्यासाठी आम्हां आपटें कर्तव्यहि करूं नये, असं होत नाही. गीतारहस्यासारखा शास्त्रीय विषय केव्हाहि गिळ्या होत नाही. त्याचा व्यक्तीशीं काहीं संबंध नसतो. व्यक्तीचें आयुष्य जरी अल्प असलें तरी चांगल्या ग्रंथाचें आयुष्य ग्रंथकारापेक्षा अधिक असते. म्हणूनच रहस्यकाराना तरी आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायावर व भाष्यावर सुमारे दीड हजार वर्षांनीं तुटून पडता आले. 'शंकराचार्य ह्यात असताना तुम्ही त्याच्यावर हे दोष दावयास पाहिजे होते, आता त्याच्या भाष्याविरुद्ध बोलून काय उपयोग?' असं जर कोणां म्हटलें तर तें जितकें सयुक्तिक हॉईल तितकेंच 'रहस्यकार ह्यात असताना तुम्ही हें परीक्षण केलें अमतेत तर त्याचा उपयोग झाला असता, आता त्याच्या पश्चात् त्याच्या ग्रंथावर टीका करण्यात काय अर्थ आहे?' असं कोणां आम्हाला म्हटल्यास तेहि सयुक्तिक ठरलें! आम्ही त्याचे समकालीन असल्यामुळे त्याच्या रहस्याशीं भाष्यकारांच्या वतीनें पहिल्या दिवसापासूनच विरोध करीत आहों. पण कदाचित् आम्ही जरी विरोध केला नसता व रहस्य शं-वोनसे वर्षे वेदान्त शास्त्रीय वाङ्मयांत टिकलें अमतेत तर भविष्यत्कालींहि कोणां आचार्यभक्ताने त्याचे परीक्षण केलें नसतें असं थोडेंच आहे. अर्थात् 'लोकमान्यांच्या मार्गें त्याच्या रहस्याचें परीक्षण करण्यात काय पुद्गपार्थ आहे ?' असा जो काहीं अदृष्टादि लोकांचा आशेष ऐकूं येतो तो व्यर्थ आहे. आचार्यांचें भाष्य भाष्यायांसह जनतपुढे ठेवून गीतारहस्यासारंग्या फार मोठ्या ग्रंथाचें पाक्त परीक्षण सूर्य-जयद्रथ-न्यायानें करावयाचें, हें काहीं सोपें काम नाही आणि एखाद्यानें तें कठिण कामहि जरी केलें तरी पुनः हजारों रुपये खर्चून ते छापून प्रसिद्ध करावयाचें कोणां ? कै. लेलेशास्त्री व प्रो. भानु यानीं जेव्हा गीतेचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें तेव्हा कामदासह ज्या फार्मला १२ रुपये पडत होते त्यालाच आज आम्हाला ४५ रुपये पडले ! म्हणूनच आम्ही पुनः म्हणतो कीं, हें कार्य आम्हा केलें नसून आचार्यांनीं आम्हाकडून करविलें आहे व रहस्याच्या मागून सहाच वर्षांनीं व खुद्द रहस्यकाराच्या पश्चात् एकाच वर्षांनै तें प्रसिद्ध होवें, हा सुद्धा सामान्य गोट नव्हे. असो,

गीतेसारखा अलौकिक ग्रंथ नाही त्याचा खरा अर्थ समजून घेऊन त्याप्रमाणें आपापच्या अधिकाराप्रमाणें नित्य-निमित्तिक कर्म, ध्यान, उपासना, ज्ञान, इत्यादिकांचा अवलंब करणें, यत्नारखें मनुष्याचें श्रेष्ठ कर्तव्य नाही व तें कर्तव्य बजाविल्यास कोणाचेंहि ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण झाल्यावाचून राहणार नाही, अशी आमची दृष्ट समजून असल्यामुळे आम्ही हा सर्वोपकारक ग्रंथ, आमच्या अनुकूलतेप्रमाणें, सर्वोपसुंदर करण्याची शिकस्त केली आहे, हे ग्रंथाचें अन्तरंग-बाह्यरंग पाहिल्यावर कोणाचोहि शास्त्री

ज्ञान्यावांचून राहणार नाही. तो सर्व वाचकाना अल्प मोवदल्यात मिळवा, म्हणून आम्ही त्याची किंमतहि अगदी अल्प ठेवली आहे. स्वात आझाला फायदा तर नाहीच, पण स्वत च्या अविधात प्रमाचाहि मोवदला आकारलेला नाही. कारण ही आमची निष्काम आचार्यसेवा आहे. यात चार सुंदर चित्रे योग्य स्थानी घातली आहेत. त्यात अगदी आरंभी आमचे आश्रयदाते—सर विठ्ठलदास ठाकरसी—याचा फोटो आहे. हा ग्रंथ केवळ या सद्गृहस्थाच्या व त्यांना सर्वथा अनुरूप अशा, त्याच्या पत्नीच्या प्रोत्साहनानेच आम्हाला प्रसिद्ध करिता आला. गीतारहस्यपरीक्षणाशी त्याचा काही संबंध नाही. कारण त्यांना त्यांचे फारसे महत्त्वहि वाटत नाही. पण गीताग्रंथावर त्याची अतिशय श्रद्धा असून ती उत्तरोत्तर वाढत आहे. अशा स्थितीत त्यांना गीताभ्यासाला या ग्रंथाचे साहाय्य व्हावे म्हणून आम्ही हा त्यांनाच अर्पण केला आहे. उपोद्धात भाष्याच्या आरंभी येथील सुप्रसिद्ध चित्रकार रा. सदाशिवराव पिंपळखरे यांनी आचार्योत्सवासाठी तयार करून दिलेल्या चित्राचा फोटो घातला आहे. भगवानाच्या उपदेशाला जेथे आरंभ झाला तेथे शरीररथाचे चित्र घातले आहे. हे रथाचे चित्र काठकोपनियदातील 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथं एव तु०' या मंत्राच्या आधारेने काढविलेले आहे. गीता हे अध्यात्मशास्त्र शोकमोहमहासागरात निमग्न झालेल्या अर्जुनरूपी जीवाच्या उद्वारासाठी अन्तर्यामी ईश्वराने उपदेशिले आहे, हे या चित्रावरून वाचकाच्या ध्यानात येईल. या चित्राची कल्पना बरोबर मनात आणताच गीतेचे प्रतिपाद्य काय आहे, हे वाचकाच्या लक्षात येईल. शरीर हा रथ, भोक्ता जीव हा रथी, पाच ज्ञानेंद्रिये हे त्या शरीररथाला जोडलेले पाच घोडे, त्याची शब्दादि विषयाकडे गति, मन हा त्याचा लगाम व बुद्धि हा साराथि, अशी या रथाची मूळ मंत्रात कल्पना आहे, त्यात आम्ही अर्जुनाचा साराथि व गीताशास्त्रोपदेशक या दोन्ही दृष्टींना श्रीकृष्णाची कल्पना यावी म्हणून बुद्धीच्या जागी बुद्धिसाक्षी असा प्रसंगाला अनुसरून फरक केला आहे. या रथाच्या रूपकावरूनच गीता 'अर्जुन' या एका व्यक्तीकरिता सांगितलेली नाही, ती त्याने केवळ युद्धाला प्रवृत्त व्हावे, म्हणून सांगितलेली नाही, ते लौकिक नीतिशास्त्र नव्हे व ते कर्मयोगशास्त्राहि नव्हे, हे कोणाच्याहि सहज लक्षात येईल. भाष्यकारांनी भाष्याच्या आरंभी 'नारायण. परोऽव्यक्तात्' या श्लोकाने मंगलाचरण केले आहे व पुढे उपोद्धात लिहिला आहे. त्यावरूनहि हाच कल्पना सिद्ध होते. नर म्ह० चराचर शरीरं, नारा म्ह० त्यातील जीव व नारा+अ-यन = नारायण म्ह० जीवाचा नियामक, असा नारायणशब्दाचा तार्किक अर्थ आहे. [गो. भा. पृ. १ पहा.] नारायण अन्तर्यामी ईश्वर असल्यामुळेच—'माझे व तुझे अनेक जन्म होऊन गेले आहेत, पण ते सर्व मी जाणतो व तू जाणत नाहीस. (गो. भा. ४.५ ३६८पृ.) मी सर्वांचा उत्पत्ति व प्रलय आहे, माझ्यापासून सर्व प्रवृत्त होतं—' इत्यादि पुढील सर्व वर्णन सुसंबद्ध होतं. चवथे चित्र चतुर्भुज श्राकृष्णाचे असून ते ११ व्या अध्यायातील अर्जुनाच्या प्रायनेवरून श्रीकृष्णाना दाखविलेले चतुर्भुज साम्य रूप आहे. ही चोबटची दोन्ही चित्रे दक्षिण ईश्वराद येथाल रा. रा. पुरपोत्तम श्रीपाद

काळे, या चित्रकाराकडून आम्ही मुद्दाम काढविला आहेत. आमच्या सूचनेप्रमाणे त्यांनी हे चित्राचे काम फारच थोड्या अवधीत पण उत्तम प्रकारे करून दिल्यावद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. या दोन्ही चित्रावरून त्याचे आपल्या कलेतील कौशल्य तज्ज्ञाच्या सहज लक्षात येण्यासारखे आहे.

इंदिरा छापखान्याचे मालक व आमचे चिरपरिचित मित्र रा. इयंवक हरि आवटे यांनी पाच प्रकारचा नवीन टाईप आणवून, आमच्या कामाकडे स्वतंत्र चागली काम करणारी माणसे कायम करून व करेक्शन वगैरे इतर बाबतींतहि शक्य तितकी काळजी घेऊन गीताभाष्यार्थाचे काम आपल्या कारखान्यात व्हावे याच एका धार्मिक बुद्धीने फायद्याकडे फारसे लक्ष न देता फारच जलदीने काढून दिले, यावद्दल त्याचे आम्ही मनापासून आभार मानितो. पुण्यातील दुसऱ्या कोणत्याहि छापखान्यात इतक्या स्वातंत्र्याने आम्हाला काम काढता आले नसते.

या ग्रंथाच्या शुद्धीसाठी आम्ही अतिशय काळजी घेतली असल्यामुळे त्यात फारसे दोष राहिलेले नाहीत, तथापि आमच्या अनवधानामुळे किंवा प्रिंटरच्या प्रमादामुळे व छापता छापता मशीनवर होणाऱ्या काही धोंटाळ्यामुळे काना-मात्रा-अनुस्वार वगैरेच्या काही चुका झाल्या असतील, पण त्या वाचताना सहज लक्षात येण्याजोग्या असल्यामुळे आम्ही स्वतंत्र शुद्धिपत्र जोडलेले नाही तथापि फारच महत्त्वाच्या चुकाची यादी पुढे जोडली आहे. तीवरून प्रथम शुद्ध करून वाचावा, गीतेतील काही शब्द वादप्रस्त असून ज्या एकाच शब्दाचे प्रसंगोपात्त भिन्न भिन्न अर्थ होतात त्याचा एक कोश या ग्रंथाला जोडला आहे. भाष्यकारांनी कोणत्या श्लोकात कोणत्या शब्दाचा काय अर्थ केला आहे, हे एकदम समजण्यास त्याचा पुष्कळ उपयोग होईल. आम्ही या ग्रंथात रहस्यकारांनी मूळ गीतेचा जो अर्थ केला आहे व त्यावर टीपा दिल्या आहेत, त्यांचेच मुख्यतः परीक्षण केले आहे. कारण आम्हाला त्यांच्या पूर्वीच्या पाल्हाळिक रहस्यापेक्षा शब्दार्थ व त्यांचे समर्थन यांचेच अधिक महत्त्व वाटते तथापि आम्ही रहस्याकडेहि अगदीच दुर्लक्ष केलेले नाही, हे आमच्या टीपा वाचून कोणाच्याहि लक्षात येईल. आम्ही त्यांच्या म्हणण्याचा विषयास केला आहे, असे कोणाला म्हणता येऊ नये म्हणून आम्ही त्यांच्या ग्रंथातील जसेच्या तसेच उतारे घेतले आहेत.

रहस्यकारांनी रहस्यात ज्या ज्या सक्कृत प्रमाण ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे ते सर्व मूळ प्रथम पाहूनच आम्ही हे परीक्षण लिहिले आहे. त्यांनी प्रस्तावनेत आपला गीतेर्शा त्रैचांद्रस वर्षांचा परिचय असत्याचे मागितले आहे. आम्हाला कोणत्याहि बाबतीत त्याची बरोबरी करावयाची नाही, हे आम्ही वर सांगितलेच आहे. तथापि आमचेहि या ग्रंथावर थोडे-फार परिश्रम झाले आहेत. आमच्या बयाच्या तेविसाव्या वर्षापासून (आज आम्हाला ५१ वे वर्षे आहे) प्रथम ज्ञानेश्वरीवरून व पुढे भाष्यावरून आम्ही गीताभ्यास केला. १. भाऊशाखा लेंत्यांच्या गीताभाष्याच्या पहिल्या भाषांतराची बरोबरी पुढे आम्ही तपासली आहेत. वीस वर्षांपूर्वी मुंबईचे पुरंदरे आणि कंपनी

चाना सार्थं गीता लिहून दिली. पुढे हैदराबाद सिंध येथें दहा वर्षांत जवळ जवळ ५०० विद्यार्थ्यांना गाता शिकविली त्यात पुष्कळसे अल्पवयस्क विद्यार्थीच जरा असले तरी काहीं लॅक्टर, बी ए, एम् ए. थिऑसफिस्ट व नानकपथा साधु-उदासी वगैरे प्रौढ विद्यार्थीहि होते मिस्र लिलियन् एडगर या थिऑमफास्ट वार्डशी तर डॉक्टर 'बूलचंद परदाराम' या नावाच्या एका गृहस्थामार्फत 'मनुष्याचा आत्मा पशु पक्षी-स्थावर वगैरे होत नाही शकराचार्यमुक्ता आत्मा प्रत्यक्ष पशुपक्षा वगैरे होत नाही, तर त्याच्या शरीरात त्याचा आत्मा कोटनन्ट ह्म० त्या जावाबरोबर राहणारा आहे, अस द्वाणतात' या मुद्यावर चर्चा होऊन बाईना शकराचार्य तसें द्वाणत नाहींत, ही गोष्ट कबूल करावयास लाविल्याचें हैदराबाद येथील पुष्कळ बुद्धाना माहित आहे हा वाद गीतेंताळ 'तानह द्विपत कुरान्०' या श्लोकावरून उत्पन्न झाला होता. मि. दयाराम गिडुमल हे जेव्हा जेव्हा मुर्दांत हैदराबादेस येत त्या त्या वेळा रोज सार्यंकाळीं त्याच्याशी आमची गाता व उपनिषदे या विषयावर नेहमी चर्चा होत असे इकडे आल्यावरहि प्रवचनादिकाच्या द्वारा आमचा गीताभ्यास चालूच आहे श्रीमन्महाराज सर उदाजीराव पवार यासाठी लिहिलेल्या वालशोधिनीचा उपेख वर आलाच आहे व यापुढेहि अखेरपर्यंत असाच गीताभ्यास चालावयाचा आहे हें सर्व सविस्तर सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं आमचाहि गातेशी थोडा फार परिचय आहे.

आमच्या प्राचान पद्धतीप्रमाणें शास्त्राय ग्रथ लिहूनच ग्रथकाराचें काम पूर्ण होत नाही, तर तो ग्रथ शिष्यांना पढवून त्याचा सप्रदायहि चालू करावा लागतो. ज्या वेळीं हा ग्यासासारखा वर्तमानपत्र वगैरे नव्हती त्या वेळीं ग्रथाच्या प्रसाराचा तोच एक मार्ग असे. त्यामुळे पूर्वी ग्रथ लिहिणें व त्याचा प्रसार करण हें दोन्ही मोठ्या दगदगीचीं कामें असत किंवा दुना ग्रथ लिहिण्यापेक्षा त्याचा प्रसार करणच भतिशय कठीण होतें शिवाय भाष्यामारख मोठमोठे ग्रथ ज्ञानालाहून काटावे लागत असत परंतु ग्या ध्यान ग्रथ लिहून काटावयाचा द्वाणय ता तर एक माठाच तपश्चर्या घडत अस पण त्यामुळे एक मोठा फायदा होता जो शास्त्रदृष्ट्या निर्दोष व लोकोपयोगी ग्रथ असेल तोच लोकादरास पात्र होऊन, टिकत असे व गावाळग्रथ सर्वभक्षक कालाच्या उदरात केव्हाच गडप होऊन जात अर्थात् चागले ग्रथ तेवढेच अध्ययन अध्यापनाच्या द्वारा शेकडों वर्षे टिकत ! वेद, स्मृति, व्याकरणादि शास्त्रें, आचार्यादिकांचीं भाष्ये वगैरे आज शेकडों वर्षे जा टिकलीं आहेत तीं त्यांच्या अगच्या गुणामुळे टिकलीं आहेत, पण अशा लोकोत्तर गुणाच्या अभावीं कित्येक ग्रथ विलय पावले असतात ! आचार्यांच्या प्रस्थान नय भाष्यामुळे प्राचीन भाष्ये, वृत्त्या, टीका, व विवरणे याचा अभाव झाल्याचें आम्हां वर दाखविलेंच आहे या एका दृष्टान्त जरी पाहिलें तरी आचार्यांच्या भाष्याची योग्यता कोणाच्याहि लक्षात येईल हल्लीं मुद्रणकलेमुळे ग्रथलेखन, प्रकाशन व त्याचा प्रसार हीं तिन्हीं कामें अगदीं सोपीं झालीं आहेत. तथापि सोपेपणामुळे ग्रथांचें महत्त्व मान अगदा कमी झालें. ह्या तो लेखक बनतो, ह्या तें लिहितो, व वर्तमानपत्रांताळ जाहि

रार्तावरून त्याचा प्रसारहि होतो पण असल्या शरपट सृष्टीचे आयुष्यहि तितकेंच असत तथापि त्यामुळे अगदीं हलक्या प्रतीच्या वाय्मयाचा मात्र बेसुमार प्रसार होऊन तार्विक प्रधाना कोणी विचारीत नाहीत आणि एकप्रकारें तेंहि वरोवरच आहे कारण विचारपूर्वक तात्त्वाभ्यास करणे हें सामान्य घडिमुल लोकांचें कामच नव्हे. असो, ही इतकी प्रस्तावना करण्याचें कारण असे कीं, केवळ असले प्रथ लिहून ते प्रसिद्ध केल्या-नेच आमचें त्याविषयीचें कर्तव्य संपलें, असें आम्ही समजत नाही, तर त्याचें अध्यापन करून अध्ययनपरंपरा चालू करणें हेंहि आमचें स्नाहिपेक्षां अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य आहे, व त्यासाठीं ठिकठिकाणीं हिंइन भाष्यार्थप्रवचन अध्यापनाच्या द्वारा त्याचा प्रचार करण्याचाहि आमचा उद्देश आहे, कारण प्राचीन आचार्यांनीं हेच केलें आहे व ज्ञानयज्ञादत्तकं पवित्र कर्तव्य दुसरें कोणतेंच नाही, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रातील एखाद्या पवित्र स्थळीं आचार्यांच्या प्रस्थानत्रय भाष्याच्या अध्ययनाची कायमची सोय करावी असाहि आमचा सकल्प आहे, पण तो सफल करणें सर्वस्वी आचार्यांच्या कृपे-वर अवलंबून असून आम्ही केवळ निमित्तमात्र आहो असा, याप्रमाणें प्रस्तुत प्रथ यथामति लिहून आम्ही जनतेपुढें टेंवीत आहोंत. त्याचा उपयोग प्रत्येकानें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें करावा.

आम्ही गीतारहस्याचें जें परीक्षण केले आहे तें शास्त्रीय दृष्ट्या शास्त्रमुद्दीसाठीं केलें आहे, हे वर सांगितलेंच आहे तथापि गीतारहस्यकाराचे जनतेवर जे उपकार झाले आहेत ते केव्हाहि नाकयूल करितां येणार नाहीत. आधुनिक सुशिक्षित प्रजा प्राय गी-तेसारख्या प्रथापामून पराङ्गमुख झालेली होती त्यातील बयाचशा लोकांचें जज्ञ थिऑसफीनें गीतेकडे लाविलें, तथापि थिऑसफीचें कार्य सार्विक कोटीतलेंच असल्यामुळे तितकें परिणामकारक झालें नाही पण रहस्यकारांचें सर्वच कार्य ज्ञानज्ञापित असल्यामुळे त्याच्या गीतारहस्यानें सर्वांचेच डोळे गातेकडे लाविले, फार काय पण आमच्यासारख्या गीतारहस्याचा सिद्धान्त चुकला आहे, असें प्रामाणिकपणें समजणारानाहि गीतारहस्या-साठीं शाकरभाष्याचें सू.म व सू.मतर निरीक्षण करावें लागलें, त्यामुळे भाष्याची अनेक परायणें करूनहि त्याचे जें महत्त्व यापूर्वीं आम्हाला कळले नव्हतें तें या गीतारह-स्याच्या कृपेनें कळलें, हें प्राजलवणे कयूल करण्यास आम्हाला कोणत्याहि प्रका-रचा कमीपणा वाटत नाही. तसेंच, अगदींच विपरीत दृष्टीनें गीतेकडे पाहिल्यामुळ ठिकठिकाणीं रहस्यकाराचा अर्थ व विवेचन जरी सदाप झाले आहे, व अशीं बहुतेक स्थळे आम्हां पुढें दाखविलींच आहेत, तरी त्याचा बहुधृतपणा, अनेक प्रथांचें आलो-डन, व आपल्या पक्षाचें समर्थन करण्याची शैली विलक्षण असून त्याचा प्रत्येक मुद्दा रोंडून काढतांना विचारच करावा लागतो त्याची कडक-सौंन्यारी भाषा वाचून मनात संताप तर येतो, पण त्याला तितकेंच जोरदार उत्तर कसें द्यावें, हें मात्र एकदम सुकत नाही. आम्ही आपल्या परीक्षणात होता दोईतां कडक भाषा वापरलेली नाही व शक्य नितक्या सयुक्तिवपच त्याचें म्हणणें नोडून वाडण्याचा यत्न केला आहे. हें पुढील परीक्षण वाचून कोणच्याहि ध्यानात येईल, तथापि वाहीं ठिकाणीं आमचाहि वृत्ति

क्षुब्ध झालेली आटकून येईल, नाहा असे नाही, पण त्याचेहि कारण रहस्यकारांना संन्यासमार्गाच्या विरुद्ध वापरलेली कडव भाषा व आमचे भाष्यावरील उत्कट प्रेम यावाचून दुसरे काही नाही क्वचित् रहस्यकाराच्या विरुद्ध लिहिलेला मजकूर वाचून ज्यांचा मने दुखवतील त्या रहस्यभक्तानां रहस्यातील संन्यासमार्गी टोकाकारावरील वृथा हजे वाचून आचार्यमक्ताची मने कशी दुखवली गेली असतील, याचे अनुमान करावे !

आमच्या भवें सर्व सांप्रदायिकांच्या विरुद्ध रहस्यकारांना-१गीता हें स्वतंत्र कर्मयोग-शास्त्र आहे, २ केवळ अर्जुनाकडून युद्ध कराविण्यासाठी तिचा प्रवृत्ति झाली आहे, ३ आत्म-ज्ञानानंतर प्रत्येक ज्ञाना पुरुषानें जगाताल व्यवहार कसा करावा, या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी गीता आहे, ४ गातेताल निष्काम कर्मयोग ही प्रवृत्ति आहे, ५ कर्मयोग हें ज्ञान-निष्ठेचें साधन नसून स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, ६ कर्म म्ह० स्थाण, पिण वगैरे सर्व हालचाल, योग म्ह० कर्मयोग, ७ ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय, ८ धर्म म्ह० पतकरलेला धदा, ९ कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठी ज्ञान व भक्ति, १० गातेत साख्य व वेदान्त याचा जोड घातली आहे, पण योग मात्र गातेत नाही—इत्यादि सर्वथा अयमर्थनाय पक्ष जर स्वीकारले नसते, तर त्याचें रहस्य निर्दोष व त्यामुळेच बहुतेक सर्वांच्या आदरास पात्र झाले असतें 'तू कर्मच कर' 'स्वधर्म सोडू नको' असे अर्जुनाला सांगितलें नाहीं, असे कोणाच सांप्रदायिक म्हणत नाहीं अर्जुनाला 'तू कर्मत्यागरूप संन्यास कर' असे संन्यासमार्गी भाष्य-टीकाकारहि म्हणत नाहात (गी. भा अ २ श्लोक ४७ पृ १७१ अ ४ श्लोक १५ पृ ३८५ पहा.) तू चित्तशुद्धीसाठी अगोदर आपला विहित नित्य-नैमित्तिक कर्म ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर, असेच आचार्यादि सर्व टाकाकार म्हणतात. (गी. भा पृ ९, २६३-२६५ ३०७-३०८, ३८५ ४९६, ५७२, वगैरे) तें वैदिक संप्रदायाला अगदा धरून आहे म्हणून त्या बाबतीत इतर सांप्रदायिकांचाहि मतभेद नाहीं (पृ २६६ पहा.) एकटे रहस्यकार मात्र संप्रदायाला सोडल्यामुळे त्या सर्वांच्या विरुद्ध कर्मयोग ज्ञानयोगाचें साधन नव्हे, तो स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, अस समजतात. त्यामुळे त्याचें रहस्य अप्राप्य झाले आहे त्यांनां सर्व टोकाकाराच्या व विशेषतः श्री शंकराचार्यांच्या विरुद्ध जाण्याचें घाट्येच न करिता आचार्यांच्या भाष्याला अनुसरून-गीता ह शास्त्र अर्जुनाच्या मिपानें इतर संसारा जावाचा शोक मोह-सागरातून उद्धार करण्यासाठी सांगितलें आहे, त्यात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्हा प्रकारचा धर्म दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यासाठी सांगितला आहे, त्यातील अर्जुन किंवा इतर अज्ञ जीव कर्माधिकारी असल्यामुळे त्यांना चित्तशुद्धीसाठी योगस्थ होऊन, फलाशा सोडून-ईश्वरार्पण बुद्धीनें, कर्तृत्वाभिमान टाकून स्वधर्मरूप कर्म करण्याचा उपदेश केला आहे, फलाशात्याग, कर्म ईश्वरार्पण करणें, अहंकारत्याग हे सर्व गौण त्याग-संन्यासच होत, अर्थात् अर्जुनाला सांगितलेलें निष्काम कर्म हाहि गौण संन्यास-निश्चितीमार्गच आहे, प्रवृत्तिमार्ग नव्हे, प्रवृत्तिमार्ग संसाराला कारण होतो, निवृत्तिमार्ग संसाराची निश्चिती करतो, अर्जुनाला निष्काम कर्मानुष्ठान परंपरेन मोक्षासाठी सांगितलें आहे, त्यानें किंवा

दुसऱ्या कोणा संसारात पडावे म्हणून नव्हे, त्यामुळे गीतेतील कर्मयोग हा प्रत्यक्ष प्रवृत्ति धर्म नव्हे, गीतेतील कर्म व योग त्या शब्दांचा अर्थ पत्रणानुसार निरनिराळा केला पाहिजे, कर्म म्ह० खाणे, पिणे, वगैरे सर्व हालचाल व योग म्ह० कर्मयोग असाच अर्थ सर्वत्र करिता येत नाही, गाता हे स्वतंत्र शास्त्र नसून उपनिषदानुसारी वेदान्त शास्त्र आहे, वगैरे वैदिक संप्रदायानुसार रहस्यकारानाहि जर विचार केला अमृता तर गीतारहस्य सर्वांच्या आदरास राखित पात्र झाले असते. पण त्यांना भलत्याच दृष्टाने गीतेकडे पाहिल्यामुळे गीतारहस्य आक्षेपाट्टे झाले आहे. तथापि त्याच्या वृत्तीचा पूण फायदा घेऊन पुढील मार्गाचे आक्रमण करण, हे आमचे आतां प्राप्तकालवर्तन्य आहे, त्यांना आपल्या ग्रथाने महाराष्ट्र जनतेचे लक्ष गीतेकडे आकर्षण करून घेतले आहे आता प्रत्येक गीताभक्ताला त्यातील उक्तानुक्तदुरुक्ताची चर्चा करा- वयास लावून गातेचा यथार्थ बोध होईल, असं करणे हे पुढील लोकांचे व पुढील पिढा- चे कार्य आहे आम्हा गीतारहस्याच ज पराक्षण केले आहे, ते याच दृष्टीन केले आहे. त्यावरून भाष्याचे निदोषत्व व सर्वथा प्रायत्व वाचकांच्या लक्षांत येईल, व तेवढे कार्य घडून मतमतान्तराच्या भानगडात न पडता जनता भाष्यानुसार गीताभ्यास करू लागली म्हणजे आम्हा कृतकार्य होऊ

रहस्यकारांनी रहस्याचे दोन मोठे विभाग केले आहेत. त्यातील पहिल्या विभागाला 'गीतारहस्य' म्हणून दुसऱ्याला 'रहस्यसर्वावन' असे म्हटले आहे. आमचा मुख्य कटाक्ष गीतेच्या अर्थावर आहे. कारण आझाला गीतेच्या यथार्थ अर्थाचे जितके महत्त्व वाटते तितके इतर 'चिकित्सेचे' केव्हाच वाटत नाही म्हणून आम्ही गीता- रहस्यापेक्षा गीताःर्थांचेच-रहस्यसर्वावनाचेच विशेष परीक्षण केले आहे. त्यात रहस्या- तील बहुतेक विषय येऊन गेलेच आहेत. गाताभाष्यार्थाचा सविस्तर विषयानुक्रमणिका पुढे दिली आहे तावरून आम्ही कोठे कोणत्या मुद्याचा विचार केला आहे, ते वाच- काम सहज कळेल तथापि पहिल्या भागातील प्रत्येक प्रकरणाचे आम्ही सविस्तर परी- क्षण करावे, अशा पुष्कळांची इच्छा आहे पण अथर्वविस्तार अगोदरच फार झाला आहे. त्यात आणखी अधिक भर घालण्यास कालाचे आनुकूल्य नाही शिवाय मूळ गीतार्थ समजण्यास त्याचा फारसा उपयोगहि नाही आम्ही रहस्यकारांच्या अन्धावर व त्यांच्या उपपादनावर जे दोष दिले आहेत, त्याचे निरसन कोण कोण कसे कसे करितात ते पाहून मग आवश्यकता भासल्यास आम्हा पुन सविस्तर लिहू. ईश्वराच्या इच्छेने 'ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ' हा फार मोठा व महत्त्वाचा ग्रंथ आमच्या हातून झाल्यावर आम्ही ग्रंथानुक्रमणिका उपसहार लिहिणार आहो, त्यातहि याबद्दल अधिक विचार करता येईल, तथापि 'गीतारहस्य' या प्रकरणातील सुद्धेहि कसे खडनाई आहेत, त्याचे केवळ दिग्दर्शन करण्यासाठी थोडसा विचार करून ही प्रस्तावना संपविती.

“ भगवद्गीता भगवानांनी सांगितलेली म्हणून तो भागवत धर्म होय श्रीकृष्णास भगवान् हे नाव भागवत धर्मातच देत असतात गीतेच्या चवथ्या अध्यायातील परं-

परं व नारायणीयं किंवा भागवत धर्माची हर्षोच्या कल्पाच्या त्रेतायुगांतलं परंपरा एकच आहे. म्हणून गीताधर्म व भागवत धर्म एकच असले पाहिजेत. निष्काम कर्म हाच भागवत धर्म व महाभारतकाराच्या मतें गीतेचें हेंच तात्पर्य ” असें रहस्यकार (गी. र. पृ. ९-११) म्हणतात. पण भगवान् हा शब्द एकट्या श्रीकृष्णालाच लावीत नाहीत. कोणत्याहि पूज्य उपास्याला भगवान् म्हणतात. शैव शिवाला भगवान् म्हणतात. शिवगीता अध्याय ६ ‘ भगवन्न मे चित्रं ’ (१) ‘ श्रीभगवानुवाच ’ (४) ‘ आयौऽहं भगवान् ईशः ’ (१६) अ. ७ ‘ भगवन्मया पृष्टं ’ (१) ‘ देहे भगवतस्तव ’ (२) ‘ श्रीभगवानुवाच ’ (५) इत्यादि अनेक ठिकाणी शंकराला भगवान् म्हटलें आहे. गणेशगीतेत गणेशाला भगवान् म्हणतात. ‘ भगवन् कृपया तन्मे ’ (अ. ४ श्लो. २०) ‘ भगवन्नारदो मयं० ’ (अ. ८ श्लो. १) देवीगीतेत देवीला ‘ इत्युक्त्वा मा भगवती ’ (अ. ९-३८) असें म्हटलें आहे. कपिलगीतेत ‘ श्रीभगवान् उवाच ’ (अ. १ श्लो. १३) वगैरे अनेक ठिकाणी कपिलाला भगवान् म्हटलें आहे. यमगीतेत ‘ भगवान् प्रव्रवीतु मे ’ (अ. १ श्लो. १) असें, व ब्रह्मगीतेत ‘ भगवास्तन्नो वक्तुमिहार्हसि, ’ अ. १ श्लो. ३ असें वचन आहे. अर्थात् भगवानांनी सांगितलेलीं गीता म्हणून तो भागवत धर्म हीं करपना चुकीचीं आहे. गीता व नारायणीय यांच्या परपरेबद्दलचा विचार आम्हीं पुढें केला आहे (पृ. ३५५-५७) निष्काम कर्म हा भागवत धर्म नव्हे. निष्कामभक्ति-अहंनुकी भक्ति हा भागवत धर्म आहे, महाभारतकाराचें मत एका उपाख्यानावरून यादरायणसंबंधानें ठरविण्यापेक्षा तें शांतिपर्वादि इतर प्रधानप्रकरणावरून ठरविणेंच सयुक्तिक होय शांतिपर्वात स्वतः व्यासच म्हणतात-“ द्वाविमावध पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च व्यवस्थितः ॥६॥ कर्मणा वध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥७॥ कर्मणा जायते प्रेक्ष्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः । विद्यया जायते नित्यं अव्ययो ह्यक्षरात्मकः ॥ ८ ॥ कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितया नराः । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥९ ॥ ये स्म बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नचा पिबन्निवा ॥१०॥ कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखो भवाभर्वा । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥११॥ यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते । न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥१२॥ यत्र तद्रूपं परममव्यक्तमचलं प्रवम् । अव्याहतमनायामममृतं चावियोगि च ॥१३॥ द्वन्द्वैर्न यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा । समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥१४॥ ” याचा भावार्थ-“ ज्यात वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण व दुसरा निवृत्तिरूप. कर्मानें प्राणी बद्ध होतो व विद्येनें मुक्त होतो. म्हणून तत्त्वदर्शा यती कर्म करीत नाहीत. प्राणी मेन्यावर कर्मानें एकादश इंद्रियें व पंचप्राण एतद्रूप सशरीर होतो, व विद्येच्या योगानें नित्य अव्यक्त अक्षरात्मक होतो. अल्पबुद्धित्वामुळे लोक कर्माची नेहमां प्रशंसा करितात. त्यामुळे ते अनेक देह धारण करून त्यातच रममाण होतात त्यांची उपासना करितात. जे परा बुद्धीला प्राण झालेले धर्मनैपुण्यदर्शी ते नदीचे जल

पिणारा विहिरीची जशी प्रगंसा करित नाही त्याप्रमाणे कर्मांची प्रशंसा करित नाहीत. कर्मांचे सुख-दुःख व उत्पत्ति-नाश हे फल प्राप्त होते. पण जेथे प्राप्त होऊन जीव शोक करित नाही ते स्थान वियेने मिळते. जेथे जाऊन मरत नाही, उत्पन्न होत नाही, जरा-युक्त होत नाही व वाडत नाही, जेथे ते परम, अव्यक्त, अचल, ध्रुव, अव्याहत, अनायास, अमृत व अवियोगी-नित्य ब्रह्म आहे, जेथे द्वंद्वाची पीडा होत नाही. मनाच्या चिंताप्रभृति कर्मांने त्रास होत नाही, तर सर्वत्र सम, सर्वांचे मित्र व सर्वभूताच्या हितामध्ये रत असे ते विद्वान् होतात" इत्यादि (महा. भा. मद्रास प्रत अ. १४७ पहा.) व्यासाचे म्ह० महाभारतकारांचे हे मत आहे. पुनः आश्रमाविपर्याहि व्यासच म्हणतात.—“ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येया प्रतिष्ठिता । एता आश्रित्य निःश्रेणी ब्रह्मलोकं महीयते ॥” (अ. २४८. श्लो. १५)—चार पायऱ्यांची ही शिडी ब्रह्मामध्ये प्रतिष्ठित आहे. या शिडीचा आश्रय करून द्विज ब्रह्मलोकीं पूज्य होतो. याप्रमाणे चार आश्रम याच चार पायऱ्या कल्पून व क्रमाने तीन आश्रमांचे वर्णन करून शेवटच्या याति-आश्रमाचे २५१ व्या अध्यायात सविस्तर वर्णन आहे. ते गीतेतील स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त, गुणार्तात याच्या वर्णनाहून भिन्न प्रकारचे नाही. शांतिपर्वातील असे शेकडो उतारे देऊन महाभारतकार व्यासाचे मत रहस्यकार समजतात तसे नाही, हे सिद्ध करिता येण्यासारखे आहे. व्यास ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी नसून निष्काम कर्मांने चित्तशुद्धि होऊन (महा. भा. शांति. अ. १८८ पहा.) जनानेच मोक्ष मिळतो असे स्पष्ट म्हणणारे आहेत. ‘कपायपक्ति. कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः’ अर्थात् या संबंधाने रहस्यकारांनी जो विस्तार केला आहे तो सर्व फुकट आहे.

शिवाय गीता ही स्मृति आहे. कारण ब्रह्ममीमासेत तिचा स्मृति म्हणून प्रमाणत्वाने उद्देश केलेला आहे. स्मृति नेहमी धृतीच्या अर्थाला अनुसरते, भुल्ल्याला अनुसरणाऱ्या स्मृतीलाच वैदिक शिष्ट प्रमाण मानतात. धृतिविरुद्ध अर्थांचे प्रतिपादन करणारी स्मृति अनपेक्ष-अप्रमाण होय, असे मीमासेत स्पष्ट म्हटले आहे, (विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति हि अनुमानं अ. १, पा. ३ सू. ३) ख्यामुद्रेंच भुल्ल्यांच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या कपिल, कणाद इत्यादिकांच्या स्मृति अप्रमाण आहेत. त्या स्मृतीतूनहि जो अविरुद्ध अर्थ आहे तेवढ्या पुरते त्यांना प्रामाण्य आहे. र्थगतीता ही प्रमाण स्मृति असल्यामुळेच तिला मूळ धृतीचा आधार अमला पाहिजे, हे उघड ठरते. पण धृति म्ह० मंत्र-ब्राह्मण. त्यातील संसार हेच फल देणाऱ्या सकाम कर्मकांडाला गीता अनुसरत नाही. तर संसारचा निवृत्ति करणाऱ्या उपासना-ज्ञानकांडात्मक मंत्र-ब्राह्मणाला ती अनुसरते. तिच्यातील सर्व विषय प्रायः उपनिषद्सु धृतीच्या आधारेने प्रतिपादिलेले आहेत. जसे—‘यामिमां पुशिता वाचं०’ (अ. २.४२-४४), ‘त्रैगुण्यविषया वेदाः (२.४५); ‘त्रियया मां सोमपा०’ (१.२०.२१), ‘ न वेदयज्ञाप्ययं० ’ (११.४८), ‘ नाहं वेदेन तपसा०’ (११.५३), इत्यादि वचने मुंडकोपनिषद् १.२.७-१०, छाठक. १.२.५-६, मुंडक. १.२.३. नारायण अ. १२ यांच्या आधारेने लिहिलेली आहेत. ‘ य एवं वेत्ति हंतारं०’ १.११ ‘ न जायते म्रियते वा०’ १.२०; ‘ आद्ययज्ञस्तपसि ’ ह्यं वाठक. १.२.१८-१९.

व १२७ याच्या आधारे आहेत तिन्हा अध्यायातील नित्य पन्मदायज्ञ ऋग्वेद १० ११७ ६ तैत्तिरीय, मनु ३ ११८ इत्यादिकांना आधारें सांगितल आहेत ' आत्मरति आत्मतृप्त आत्मनि सतुष्ट ' ३ १७ हें मुडक ३ १४, छान्दोग्य अ ७ ५ याच्या आधारे आहे ' इन्द्रियाणि पराप्स्याह ' हें ' इन्द्रियेभ्य पर मन ' या काठक १ ३ १० श्रुतीच्या आधारे, ' ये यथा मा प्रपद्यन्ते ' ४.११ हें ' त यथा यथोपासने तदेव भवति ' (वृ. अ. १ ना. ७) ' यथा वनुरास्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेत. प्रेक्ष भवति ' (छा. भा ३.१४, पृ. २११) याच्या आधारे आहे ' ज्ञानामिदग्धकर्माण ' ४.१९ व ' ज्ञानामि सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ' ४ ३७ हें ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे० ' या (मुड भा २ ० ८ पृ. ७४) श्रुतीला बरून आहे ' यावानर्थ उद पाने० ' २ ४५ व ' सर्वं कम ज्ञाने परिसमाप्यते ' ४ ३३ हीं वचनें ' यथा कृताय वि जिताय अधरेवा सयन्ति० ' या छान्दोग्य (अ. ४ १.४ पृ. २५०) श्रुतीच्या आधारे आहेत ' नवद्वारे पुरे० ' ५.१३ हें ' यदिदमस्मिन्नन्नपुरे ' या (छा. भा अ ८ १ पृ ५७५) श्रुतीच्या व नवद्वारे पुरे देही० ' या (श्वेताश्व. ४.१८) श्रुतीच्या आधारे आहे. अध्याय ६- ' शुचौ देवो ' ११, ' सम कायशिरोर्ग्रव ' १३ इत्यादि वचनें ' त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीर ' ' समे शुचौ० ' इत्यादि श्वेताश्वतरोपनिषदाच्या आधारे आहेत. अर्शाच आण खोहि हवीं तितकीं वचनें प्रत्येक अयायांत दाखविता येतील ' यदक्षर वेदविदो वदन्ति ' ८.११ ' ओमित्येकाक्षर ब्रह्म ' ८.१३ यांना श्रौत आधार आहे. ' शुक्रकृष्णे गती ' ८.२४-२७ या गतीं छान्दोग्य, बृहदारण्यक, कौषीतकी इत्यादि उपनिषदातील देवयान व पितृयाण मार्गाच्या आधारे सांगितल्या आहेत दहाव्या अध्यायातील विभूतिवर्णन- ' यो देवो अग्री योऽप्यु यो विश्व मुचन आविवेश । य ओषधिपु० ' इत्यादि श्वेताश्वतराच्या आधारे आहे ' अह आदिर्हि देवानां महर्षाणा च सर्वरा ' २ हें वचन ' यो देवाना प्रभवद्योद्भवश्च ' याच्या आधारे आहे अकराव्या अध्यायातील ' अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र ' १६ इत्यादि वचनें श्वेताश्व ' विश्वतश्चभुदतविश्वतो मुखो० ' इत्यादि श्रुतीच्या आधारे आहे. अध्याय १३ - ' सर्वत पाणिपाद ' हा सर्व श्लोक व ' सर्वेन्द्रियगुणामास ' हा श्लोकाश्च श्वेताश्वत रांतून अक्षरशः घेतला आहे. प्रकृति, पुरुष, माया, गुण, क्षर, अक्षर इत्यादि शब्दहि श्वेताश्वतरादिकांतील आहेत, साख्यदर्शनातील नवहेत अध्याय १५- ' ऊर्ध्वमूलमध शाख ' हें सप्तराश्वत वंशेन ' ऊर्ध्वमूलोज्वाकशाख एषोऽश्वत्थ सनातन ' २ ३. १ या काठक श्रुतीच्या आधारे आहे. ' तत पद तत्परिमार्गितव्य० ' ४ हें ' तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय ' या श्रुत्याधारे आहे ' न तद्वासयते सूर्यो० ' ६ व ' यदादित्यगत तेज ' १२ ही वचनें ' न तत्र सूर्यो भाति० ' ६.१४ या श्वेताश्वतराच्या बगैरे आधारे आहेत अध्याय १६- ' द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् ' हें वचन ' द्वया ह प्राजापत्या देवाधामुराश्व ' वृ १ ३. १ या श्रुत्याधारे आहे सूर्य भवलोकन कल्यास आणखी अनेक गीतावचनांचा श्रुतीशीं साक्षात् किंवा परंपरेनें सबध दाखविता येईल पण विस्तारभयान्नव तसें करात नाहीं. मावस्न गीतेचा राबध उपनिषदाशी आहे. म्हणू-

नच तिला उपनिषद् व पुनः ब्रह्मविद्या म्हटलें आहे; तिचा संबंध नारायणीय उपा-
 यानाशी असता, तर निदान त्यातील एखादें तरी वचन किंवा विचार यात यावयास
 पाहिजे होता, पण तो नाही. अर्थात् 'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः' व 'दुग्धं
 गीतामत महत्' हे म्हणणेच निर्दोष व प्रमाणसिद्ध असून रहस्यकाराचें म्हणणें सद्योप
 व प्रमाणरहित आहे. याविषयी सर्विस्तर विचार ४ थ्या अध्यायाच्या आरंभी टोपेंत
 केला आहे. तो पहा.

रहस्यकाराच्या पृ. १४ वरील वर्णनावहन असें दिसतें कीं त्यांना आचार्यांचे अद्वैत
 तत्त्वज्ञान मान्य आहे. पण आचरणदृष्ट्या त्यांच्या मतानें अवश्य असलेली संन्यास-
 निष्ठा मात्र मान्य नाही, पण वस्तुतः अद्वैत तत्त्वज्ञानहि आचार्यांच्या पदरचें नाही व
 संन्यासनिष्ठा किंवा निवृत्तिमार्गहि त्यांच्या घरचा नाही. तीं दोन्ही वैदिक आहेत व
 वैदिक शिष्टाना समत आहेत. गीतेंतहि सर्वकर्मसंन्यासावाचून मोक्ष मिळत नाही,
 असेंच प्रतिपादन केले आहे. कामत्याग, संकल्पत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हेंच त्याचें
 स्वरूप आहे. (पुढें पृ १११७ पहा.) संन्यास स्मार्त आहे व कर्मयोग भागवत आहे.
 ही रहस्यकाराची कल्पनाच चुकलेली आहे. कर्मयोगहि वैदिक व संन्यासहि वैदिक, प्रवृ-
 त्तिमार्गहि वैदिक व निवृत्तिमार्गहि वैदिक वैदिक जनतेंत केवळ स्मार्त किंवा केवळ भागवत
 मताला केव्हाहि मान्यता मिळणें शक्य नाही ही गोष्ट आम्हीं पुढें सविस्तर सिद्ध केली आहे.

रहस्यकार म्हणतात—(पृ १८) “ ब्रह्मात्मैक्यरूप मोक्ष प्राप्त होण्यास जी अनेक
 साधने आहेत त्यापैकी भक्तिमार्ग हें साधन अत्यंत सुलभ होय ” अगदीं खरें आहे.
 पण भक्तिहि ज्ञानद्वारा मोक्षाचें कारण होते, हें विसरता कामा नये आणि भक्तीनें प्राप्त
 होणारें जें ज्ञान—ब्रह्मात्मैक्यानुभव तोच मोक्ष—तोच जीवन्मुक्ति होय. ‘ भक्त्या मा
 अभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः ’ इत्यादि गीतावचनाचाच याला आधार आहे.
 रहस्यकाराचे उपक्रमोपमंहार कसे चुकले आहेत तें आम्ही पुढें सविस्तर सांगितलें
 आहे (पृ. ३७—४१ पहा) रहस्यकार पुढें म्हणतात (पृ. २४) “ (दोन्ही सैन्याचें
 युद्ध सुरू होणार) इतक्यात एकाएकी ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगून ‘ विमनस्क ’ व
 संन्यास घेण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास आपल्या क्षात्र कर्मास प्रवृत्त करण्यासाठीं
 भगवंतांनीं गीता उपदेशिली आहे ” ही दृष्टि साफ चुकीची आहे. अर्जुनाला ‘ हे सर्व
 माझे ’ असा मोह झाला व त्याचा मूर्तिमंत मृत्यु त्याच्या डोळ्यापुढें उभा राहिला.
 त्यामुळे त्याला शोक झाला. शोक व मोह यांनीं व्याकुळ झालेला तो स्वधर्माला अधर्म व
 परधर्माला धर्म समजून लागला. म्हणजे त्यावेळीं त्याची बुद्धि तामसी झाली व तो तामस
 त्याग करावयास तयार झाला होता. (गी. अ. २. ७ पृ. ३२, १८. ७ पृ. ११३८.
 १८. ३२ पृ. ११८०) पण तामस व राजस बुद्धि व त्याग याचें फल नरक आहे. (पृ.
 ११३८—३९ पहा.) तसल्या त्यागाने अर्जुनाचें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंच कल्याण होणें
 शक्य नाही. म्हणून भगवानांनीं त्याला उद्दिष्ट करणें करणें करणें करणें मोक्षमार्गांत प्रवृत्त
 केले, हे गीतेंत गीतारहस्य आहे गीता केवळ युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीच जर भगवानांनीं
 गीतारहस्य अथवा तर निच्या अर्थ ‘ अमृतं याय कल्पते ’ २-१५ पृ. ७४ ‘ कर्मबन्धं
 महात्मानं ’ (२. ३९ पृ. ११४,) ‘ भायते महतो भयात् ’ (२. ४० पृ. १५२,) ‘ जन्म-

बन्धविनिर्मुक्ता पद गच्छन्त्यनामय ' २५१ पृ १८४ 'स शान्तिमधिगच्छति' व
 ' एषा ब्राह्मा स्थिति ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ' २७१-७२ पृ २२८ २३० ' मे दिव्य
 जन्म कर्म यः वेत्ति स देह त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति मा एति' (४९ पृ ३७४) 'ज्ञान-
 तपसा पूता मद्भावमागताः' ४१० 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्' ४१६ ज्ञान लब्ध्वा शान्ति
 अधिगच्छति ' ४३९ 'सन्ध्यास कर्मयोग नि.श्रेयसकरो' ५२ 'सुख बधात्प्रमुच्यते'
 ५३ 'ज्ञानानेर्धूतकल्मषा अपुनरावृत्ति गच्छन्ति' ५१७ 'अभितो ब्रह्मनिर्वाण
 वर्तते' ५-२६ 'जात्वा मा शान्तिमृच्छति' ५२९ 'निर्वाणपरमा मत्सस्था
 शान्तिमाधगच्छति' ६१५ 'परा गति याति' ६-४५ 'स मद्भाव याति ना-
 स्त्वन्न सशय' ८५ 'मामेवैष्यसि०' ८७ 'परम दिव्य पुरुष याति' ८८ 'स
 याति परमा गति' ८-१३ 'मामुपेत्य दु खालय अशाश्वत पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति' ८१५
 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' ८१६ 'य प्राप्य न निवर्तन्ते' ८२१ 'योगी परस्थान-
 मुपैति चाद्य' ८-२८ अध्याय ९- 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्' १ 'मृत्युससारवर्मनि
 निवर्तन्ते' ३ 'मयाजिनः मा यान्ति' २५ 'विमुक्ता मामुपैष्यसि' २८ 'तेऽपि परा
 गति यान्ति' ३२ 'मामेव एष्यसि' ३४ अध्याय १०- 'मा अनादि लोकमहेश्वर वेत्ति
 स सर्वपाप प्रमुच्यते' ३, 'ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते' १० अध्याय
 ११- 'स मामेति' ५५ अध्याय १२- 'ते मामव प्राप्नुवन्ति' ४ 'मय्येव निवसिष्यसि' ८
 'त्यागात् शान्तिरनन्तर' १२ अध्याय १३- 'न स भूयाऽभिजायते' २३ 'तेऽपि मृत्यु
 अतितरन्ति एव' २५ 'न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परा गति' २८ 'तदा ब्रह्म सपद्यते'
 ३० 'ये ब्रह्म विदु ते पर यान्ति' ३४ अध्याय १४- 'परा सिद्धि इतो गता' 'मम
 साधर्म्यमागता सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति' २ 'मद्भाव सोऽधिगच्छन्ति' १८
 'जन्ममृत्युजरारु खै विमुक्तोऽमृतमरुते' २० 'स गुणान्समतीक्ष्यैतान्ब्रह्मभूयाय
 कल्पते' २६ अध्याय १५- 'अमृडा अव्यय पद गच्छन्ति' ५ 'बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च
 स्यात्' २० अध्याय १६- 'देवी सपद्मि मोक्षाय' ५ 'आचरत्वात्मन श्रेयस्ततो याति
 परां गति' १२ अध्याय १८- 'त्रिविध फल अत्यागिना भवति सन्ध्यासिना न' १२ 'स्व-
 कर्मनिरत सिद्धि विन्दति' ४५ 'स्वकर्मणा त अभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति' ४६ 'परमा
 नैष्कर्म्यसिद्धि सन्ध्यासेन अधिगच्छति' ४९ 'सिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति ज्ञानस्य
 या परा निष्ठा' ५० 'बुद्ध्या विशुद्धया युक्त ब्रह्मभूयाय कल्पते' ५१-५२ 'मा
 तत्त्वत ज्ञात्वा विशते' ५५ 'शाश्वत अव्यय पद अवाप्नोति' ५६ 'परां शान्तिं शाश्वत
 स्थान प्राप्स्यसि' ६२ 'मामेव एष्यति सत्य प्रतिजाने' ६५ 'अह त्वा सवपापेभ्य मोक्षयि-
 प्यामि' ६९ या वचनां वस्न गीता मोक्षासाठा सांगितली, केवल युद्धप्रवृत्तीसाठी नाही, हें
 कोणाच्याहि लक्षात येईल कारण प्रत्येक अध्यायांत पुन पुन त्याचाच अभ्यास केला
 आहे म्हणूनच आचार्यांना 'तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपत प्रयोजन पर नि श्रेयस०'
 इत्यादि उपोद्घातभाष्यांतच (पृ ७) स्पष्ट सांगितलें आहे

सबच गातेत युद्धाच्या विधानाचा ज्यांत आभाम आहे, अशी ४ वचने आहेत.
 १ 'तस्माद्युद्धयस्व भारत' २ १८, ३ 'युद्धयस्व विगतज्वर.' ३ ३०, ३ 'युद्धयस्व जेतानि रणे

सपत्नान्' ११ ३४, 'युध्य च' ८ ४ पण तेवढ्यावरून 'समप्र गीता मुद्दाला तयार करण्यासाठी भगवानानी अर्जुनाला उपदेशिली' हे म्हणणे अयोग्य आहे वरें, युद्धाचें फल मोक्ष आहे, म्हणून म्हणाव तर तसेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण स्वतः भगवानानींच युद्धाचें फल 'हृता वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे मर्द्दा' अथ २ श्लोक ३७ असें सांगितले आहे पण गीतन तर मोक्ष, परमेश्वरप्राप्ति, त्याचे कर्मफलत्यागादि अनेक उपाय, यांचेंच प्राधान्यानें वर्णन आहे यास्तव गीतेचा युद्ध हा प्रधान प्रतिपाद्य विषय नसून प्रासंगिक विषय आहे, हे कोणीहि विचारी मनुष्य कबूल करील आणि तें युद्धहि 'स्वधर्माख्य' कर्म या रूपानेंच करावयास सांगितलें आहे म्हणजे गीतेंत युद्धापेक्षा स्वधर्म-कर्म करण्याचा विशेष आग्रह केला आहे व तो युद्धा नि श्रयस्कर या रूपान केला आहे अर्थात् कर्मानुष्ठानहि मोक्षासाठी लौकिकासाठी नव्हे युद्ध हें साह्याचेंच-आत्मज्ञानाचेंच अंग आहे, असें कित्येक रहस्याकाराचे भक्त म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं कारण दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकात ज्या आत्मज्ञानाला आरंभ केला आहे, त्याचा उपसहार 'तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शशितुमर्हसि' (२ ३०) येथें करून 'स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य' येथून पुढील आठ श्लोकात केवळ प्रासंगिक लौकिक न्याय सांगितला आहे हें 'स्वधर्मं अपि च' या शब्दावरूनच उघड होतें 'व स्वधर्माकलेहि पाहून' येथील 'हि' शब्दच मागील आत्मज्ञानाशी पुढील प्रतिपादनाचा सबंध नाहीं, हें सुचवितो, प्रत्यक्ष त्या श्लोकाचा अर्थ जरी पाहिला तरी तें साख्य-आत्मज्ञान नव्हे, हें उघड होत

आचार्यांनीं आपल्या भाष्यात हा विषयाविभाग उपक्रमोपसहारपूर्वक स्पष्टपणें दाखविला आहे. गीता हा स्वरूप प्रथम आहे त्यामुळे त्याचा समाप्ति श्लोकातील शब्दार्थावरून लाविली पाहिजे. वरचा श्लोक कर्मपर आहे, म्हणून त्याच्या खालचाहि कर्मपरच लागू लागल्यास अर्थविघात झाल्यावाचून रहात नाहीं रहस्यकारादि सर्व आधुनिक गीताशांच्या वेळीं हीच चूक करितात उदाहरणार्थ—चवथ्या अध्यायाच्या शेवटी 'आत्मज्ञानाने सशय घालाव' असें म्हटलें आहे व पाचव्या अध्यायात 'कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आहे,' असें सांगितलें आहे तेव्हा हा कर्मयोग ज्ञानानंतरचा आहे, अस आधुनिक म्हणणार । पण आचार्यादिक 'नि श्रेयसकरौ उभौ' या साक्षात् पदाकडे पाहून 'ज्ञानरहित पुरुषाच्या संन्यासापेक्षा ज्ञानरहित पुरुषाचा कर्मयोग श्रेष्ठ,' असें म्हणणार तसेंच 'कर्मयोगो विशिष्यते' हा पाचव्या अध्यायाचा आरंभ पाहून सर्व अध्यायात कर्मयोगच प्रतिपादिल्या आहे, किंबहुना सर्व गीताशास्त्राचा तो सिद्धान्त आहे, अस आधुनिक समजणार सहाव्या अध्यायाच्या आरंभो 'कर्मफलत्वा इच्छा न करिता जो नियत कर्म करितो तो संन्यासी व योगी' असें म्हटलेले पाहून सहाव्या अध्यायांत त्रिष्काम कर्मयोगच सांगितला आहे व तोच मग मन्व्याम्, दस्युदि रक्षिणार । मग त्या त्या अध्यायांत त्याच्या विरोधी किती का वचनें असेतात उदाहरणार्थ अ ५ १३-२९ श्लोकापर्यंतचा भाग कर्मयोगपर समभवत नाहीं सहाव्या अध्यायातील श्लो १०-३२ पर्यंतचा विषय कर्मयोगपर असणें शक्य नाहीं यास्तव विचाराची ही आधुनिक पद्धति गतिघारण्या

सूनरूप शास्त्राला तरी लागू होत नाही असले ग्रंथ 'यत्परः शब्दः सः शब्दार्थः' या मीमांसे-
च्या पद्धतीनेच लाविले पाहिजेत. म्हणूनच आचार्यांनी दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लो-
काला अवतरण देताना ' इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् निष्ठाद्वय-
विषयं शास्त्रं मुखं प्रवर्तित्थ्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन मुखं प्रदीप्यन्ति ' गी. भा. पृ.
१४२, पहा असें म्हटले आहे. तात्पर्य प्रत्येक अध्यायात प्रायः ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा
आणि ज्ञान व ज्ञानोपाय यांचे वर्णन अधिकारिभेदानें न्यूनाधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे
प्रत्यक्ष शब्दाकडे पाहून श्लोकार्थ केला पाहिजे, प्रत्येक अध्यायात किंवा समग्र गीतेंत
अथपासून इतिपर्यंत एकच कर्मयोग प्रतिपाद्य आहे, असें म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठापर वच-
नाचा अर्थघात करावा लागतो. या दृष्टीने आचार्यांची गीतार्थयोजनाच निर्दोष आहे,
हें समग्र गीताभाष्य वाचन्यावर कोणाच्याहि लक्षात येईल. असो,

गीतेचे परम प्रयोजन नि श्रेयस आहे, हें याप्रमाणे गीतेंतील वचनानींच सिद्ध झालें
असता त्याचा उपाय कोणता तें जाणण्याची इच्छा ओघानेंच होते. आचार्यांना त्या नि-
श्रेयसाचें स्वरूप ' कारणासह जन्म-मरण-मुखद्दुःखसंप्राप्तिरूप संसाराचा अत्यंत उपरम '
असे सांगून ' सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठा ' हें त्याचें साधन सांगितले आहे. रह-
स्यकार व इतर आधुनिक यांचा आचार्यांविषयी याच वाक्यावरून गैरसमज झाला आहे.
पण आचार्य सर्वकर्मसंन्यास व कर्मसंन्यास हे दोन पृथक् मानतात, हे त्यांच्या लक्षात
येत नाही. सर्व कामत्याग, देहाभिमानत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हाच सर्वकर्मसंन्यास
असून केवळ अग्निहोत्रादिकर्मांचा त्याग हा नुस्ता कर्मसंन्यास आहे, असें त्यांनी स्पष्ट
प्रतिपादन केलें आहे. (पृ. ४७८-८०, ११४७ पहा.) कर्मसंन्यास म्ह० रहस्यकार
ज्याला संन्यासमार्ग द्वाणतात त्याला आचार्य मोक्षाचें साक्षात् साधन समजत नाहीत
आणि सर्वकामत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग, देहाभिमानत्याग गीतेंत सांगितलेला नाही,
असे कोणालाहि म्हणता येणें शक्य नाही, तीच ज्ञाननिष्ठा किंवा नैष्कर्म्यसिद्धि आहे.
काम्यकर्मत्याग, सर्वकर्मफलत्याग, कर्म ईश्वरार्पण-ब्रह्मार्पण करणें, हे सर्व गौण त्याग
असून ते सर्व अहंकारत्यागरूप मुख्य संन्यासासाठी आहेत. पुढें या सिद्धान्ताचें पुष्कळच
विवेचन झालें आहे. (पृ १११७-१८ वगैरे पहा.)

अर्जुनाला भगवानानीं कर्मच करावयास सांगितलें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद
नाहीं पण ते कर्म म्ह० स्वधर्मरूप श्रौत-स्मार्त कर्म होय. लौकिक कर्म नव्हे. कारण
परंपरेनें मोक्षाचें साधन होणाऱ्या कर्मांचेंच तें विधान आहे स्वर्गादि फल देणाऱ्या वैदिक
सकाम कर्मांचीहि निंदा करणारी गीता केवळ लौकिक स्वाभाविक कर्म निष्काम करा, असें
सांगेल तरी कशी^१ अर्थात् रहस्यकाराचा कर्मशब्दाचा व्यापक अर्थ स्वधर्म किंवा धर्म या
शब्दांच्या अर्थाप्रमाणेंच चुकला आहे. याविषयीहि आम्हा पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे. वैदिक
संप्रदायात अधिकाराप्रमाणें साधन सांगितलें जातें. कर्मांचे अधिकारी निराळे, ज्ञानाचे निराळे.
जगातील सर्वच मनुष्ये व्यवहारातहि समान योग्यतेची नसतात, हें कोणाहि कबूल
करील, मग केवळ अलौकिक परमायांत तीं समान योग्यतेचीं कोटून असणार! म्हणूनच
वैदिक धर्मांत चार वर्ण व चार आश्रम, असे भाग केले आहेत. प्रयत्तिमार्ग व निवृत्ति-

मार्ग किंवा कर्मयोग व ज्ञानयोग हा भेदादि अधिकारपरत्वेच आहे. अज्ञ व कर्मयोगाचे अधिकारी, जिज्ञासु निष्काम कर्मयोगादि उपासनेचे अधिकारी व आत्मसाक्षात्कारवान्च ज्ञानयोगाचे अधिकारी आहेत जिज्ञासु अधिकारी पुरुषाला क्रमाने अन्तरगन्धिरग ज्ञानसाधने सागून ज्ञाननिष्ठत प्रवृत्त करण्यासाठी गातेचा आरंभ आहे. म्हणून तिने स्वर्गादि ममारे हेंच फल देणाऱ्या कर्मयोगाची निंदा करून फलेच्छारहित नित्य कर्मांच्या विधानास आरंभ केला आहे तोच सात्त्विक त्याग होय. (अ १८.९ पृ. ११३९ पहा) म्हणजे एव प्रभारच्या सन्यासापामूनच गीतेच्या उपदेशास आरंभ झाला आहे. पण या गोष्टीचा काहीच विचार न करिता गाता ह कर्मयोगशास्त्र आहे, गीता प्रवृत्तिपर आहे, वर्गरे म्हणणे, म्हणजे गीतेच्या सन्या अर्थाचा घात करणे आहे. गीता हें जर कर्मयोगशास्त्र असतें तर त्यानच अर्जुन किंवा दसरा कोणीहि कृतकृत्य झाला असता । पण गातेत कर्मयोगाने परमात्मप्राप्ति, ज्ञान्ति, कमरुधमुक्ति होते, असे सांगणारे एकहि वचन नाही उल्ट ज्ञानलक्षण भक्तानेच मोक्षप्राप्ति होते, असा घोष केला आहे कर्माने सिद्धि किंवा संसिद्धि मिळते अस सांगितले आहे पण ता सिद्धि किंवा संसिद्धि म्ह० मोक्ष-ब्रह्मप्राप्ति-ईश्वरनिष्ठता नव्हे तर चित्तशुद्धि व ज्ञाननिष्ठायोग्यताच होय अर्थात् कर्मानेच मोक्ष मिळतो, ह म्हणणे केवळ धुति न्यायविरुद्धच नव्हे, तर गीतेलाहि असंमत आहे फलेच्छारहित कर्मयोग हें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें व ज्ञाननिष्ठेचें साधन आहे, हा श्रौत सिद्धान्त गातेतील वचनानाहि सिद्ध करिता येतो, व पुढ भाष्यार्थांत तो सिद्ध केलेला आहे

गीतेचें प्रधान प्रयोजन नि श्रेयस असल्यामुळे तिचें प्रधान प्रतिपाद्य ज्ञाननिष्ठाच आहे. पण ज्ञाननिष्ठेचे अधिकारी-ज्ञानी फार थोडे व अज्ञ कर्माधिकारीच फार, म्हणून जिज्ञासुसाठी फलेच्छारहित कर्मानुष्ठानापासून ज्ञाननिष्ठेपर्यंत सर्व साधने गीतेत सांगितली आहेत ज्ञाननिष्ठेची सन्यास आश्रम ही इतिकर्तव्यता आहे कारण आश्रमान्तर केल्यावांचून कर्मत्याग केल्यास दोष लागतो कदाचित तो ज्ञानी असल्यास त्यामुळे त्याच्या मोक्षाला बाध येणार नाही, पण लोकनिंदा होईल व तो श्रेष्ठ असल्यास त्याचे भक्त त्याच्याप्रमाणे ज्ञान नसताना कर्मत्याग करतील, त्याचा सप्रह करण्यासाठी म्ह० लोकसप्रहारासाठी ज्ञानी कर्माविकान्याने म्ह० ज्याला सन्यासाश्रमाचा अविकार किंवा उपपत्ति नाही त्यान कर्तृत्वाभिमान सोडून केवळ चेष्टामात्र कर्म करावांत, एवढीच गातेत अनुज्ञा दिली आहे सबच गातेत 'लोकसप्रह' हा शब्द फक्त दोनदा आला आहे, व तोहि तिसऱ्या कर्मयोग अध्यायातच व प्रसंगाने आला आहे, प्राधान्याने नव्हे. ही गोष्ट 'लोकसप्रह एवापि' येथील अपिशब्दानेच सिद्ध होते पण रहस्यकारांनी त्याला नसतें महत्त्व देऊन, त्याचा भलताच अर्थ करून, रहस्यात त्याचा पाचशें वेळा उल्लेख केला आहे, व त्यावरून 'गातेचा दृष्टि उपनिषदाहून व्यापक आहे, गाता व उपनिषदे यात हाच भेद आहे,' वर्गरे नसतो अनुमाने काढली आहेत असो, पण असा ज्ञानी पुरुषाने केलेल्या चेष्टामात्र कर्माना शास्त्रदृष्ट्या कर्मच म्हणता येत नाही कारण त्याच्या ठिकाणी कर्माची मुख्य सामग्री जो कर्तृत्वाभिनिवेश तो नसतो अर्थात् ज्ञानकर्मसमुच्चय असिद्ध

आहे. रहस्यकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाला ' शास्त्रीय ज्ञानकर्मसमुच्चय ' हें नांवच देता येत नाही. यासंबंधानेहि आम्हां पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे. (पृ. २४८-४९ पहा.).

गीतेंत योगशब्दाचा मुख्य अर्थ ज्ञानप्राप्तीचा उपाय-साधन हा आहे. योगशब्दाचा कर्मयोग हा मुख्य अर्थ केव्हांच संभवत नाही. पण साधन या मुख्य अर्थात कर्म-योगापासून समाधियोगापर्यंत सर्वांचा अन्तर्भाव होतो व तीं सर्व आत्मसाक्षात्कार-ब्राह्मी स्थिति-ब्रह्मस्थिति-जीवन्मुक्ति यांची न्यूनाधिक योग्यतेची साधने आहेत. लोकसंग्रहशब्दाप्रमाणेंच कर्मयोग हा शब्दहि संबंध गीतेंत पाच वेळा आला आहे व त्याचा अर्थ कर्म-कर्मानुष्ठान असा आहे. ' योग ' या शब्दाचाहि ' योगार्थत्वात् योग. ' या व्युत्पत्तीनें काही ठिकाणीं कर्मयोग असा अर्थ प्रकरणातुरोधानें करावा लागतो. आचार्यांनीं तसा केला आहे. पण तेवढ्यावरून सर्वत्र ' योग म्ह० कर्मयोग ' असा अर्थ करणें अयोग्य आहे. याविषयीहि आम्हां पुढें बरेंच लिहिलें आहे. (१४५-५०).

सांप्रदायिक आप्रह, ओढाताण, बगैरे संबधानें जर विचार केला तर श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यातच त्या सर्वांचें प्रमाण सर्वांहून कमी असून रहस्यकाराची ओढाताण व आप्रह कित्येक ' सांप्रदायिकाना ' हि खालीं मान घालावयास लावील अशा तऱ्हेची आहे. आम्हां त्याची उदाहरणें पुढें दिली आहेत. ' कर्माणि एव अधिकारः ' येथील ' एव ' शब्दानें कोणता अर्थ ध्वनित होतो, तें आचार्यांनीं ' न ज्ञाननिष्ठाया ' या शब्दानां सांगितलें आहे. यालाच ओढाताण म्हणणें म्हणजे आचार्यांच्या भाष्याची शैलीच आपल्याला कळली नाही, हे कबूल करणें आहे. कारण आचार्य असे विशेष अर्थबोधक शब्द जेथे जेथे येतात, तेथे तेथे तो तो अर्थ अगदी विशद करून दाखवीत असतात. उदाहरणार्थ-४-१५, पृ. ३८५. ५. २८, पृ. ५३१. १३-२९, पृ. ९७६ बगैरे पहा.

असो, एखाद्या वाम्याला स्तुत्यर्थाद म्हणणें झणजे त्याला पोकळ मानून उडवून देणें, अशी रहस्यकारांनीं आपली भलतीच समजूत करून घेतली आहे. पण मीमांसेत अर्थवादाला पोकळ मानलेले नाही. तर विहिताची स्तुति करून त्याविषयी साधकाच्या मनात रुचि उत्पन्न करणें व निपिद्धाची निंदा करून त्याविषयी अद्यापि उत्पन्न करणें हें अर्थवादाचे प्रयोजन आहे. आम्हां पुढें त्याचा पुष्कळ विचार केला आहे. तथापि आचार्यांनीं गीताभाष्यात वारंवार त्याचें कसे स्पष्टीकरण केले आहे तें पहा—अ. २ श्लो. ३९-४० यातील ' मुद्धया युक्तो यया० ' इत्यादि भागानें योगबुद्धीची स्तुति केली आहे, असें आचार्य म्हणतात, (पृ. १४८ पहा) व त्यातील अक्षरार्थाकडे पाहिलें असता ती स्तुति नव्हे, असें कोणालाच म्हणता येणार नाही. तसेंच ' स्तुति-पोकळ अर्थवाद म्हणून त्याला उडवून दिलें ' असेंहि झणता येणें शक्य नाही. अशीच आणखी १।४ स्थळें दाखवितों—गीताभाष्यार्थ पृ. २३० " सा एषा ज्ञाननिष्ठा स्तुयते " असें ' एषा ब्राह्मी स्थितिः ' या श्लोकाला बहुतेक सर्व प्राचीन टीकाकारानी अवतरण दिलें आहे. पण त्यावरून ' ज्ञाननिष्ठा पोकळ अर्थवाद म्हणून उडवून दिली ' असा त्याचा अर्थ होत नाही. अक्षरार्थाकडे पाहिलें तरी ही ज्ञाननिष्ठेची स्तुति आहे, हेच ठरतें. गो. भा. पृ. ३९१ कर्मान्त्ये अकर्म व अकर्मान्त्ये कर्म पाहणाराची ' स बुद्धि-

मान्मनुष्येषु स युक्तं कृत्स्नकर्मकृतं अशी स्तुति केली आहे. तो ' कर्मांमध्ये अकर्मोदि दृष्टि करावी ' या विधीचा रोचक अर्थवाद आहे पोकळ नव्हे. गी भा. पृ. ४१०. ' तदेतत्कर्मण्यकर्मदर्शनं स्तुयते० ' ही स्तुतिहि पोकळ नाही गी भा पृ. ४३४ " ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरण " "श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञ " "इति ज्ञानं स्तौति " यावरून ज्ञानाला उढवून दिलें,असें होत नाही अशी गोताभाष्यातच व्याणरी शेंकटी उदाहरणें दाखविता येतील तसेंच गी भा पृ ४८४ यावरील " इति कर्मयोगं स्तौति " असें म्हटल्यानें ' कर्मयोग श्रेष्ठ ' हा पोकळ अर्थवाद मानून त्याला उढवून दिले,असें म्हणणें सर्वथा अन्याय्य होय कारण विधीच्या स्तुत्यर्थवाने अर्थवाद प्रमाणच आहे, असें मामासाशास्त्रात ' विधीना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थन विधीना स्यु ' (१-२-७) या सूत्राने सांगितलें आहे

आतां व्याणर्षी एकच अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धान्त सांगतो अद्वैत वेदान्त शास्त्राला सद्योमुक्ति किंवा जीवन्मुक्ति समत आहे स्वर्गप्रमाणें मरणोत्तर प्राप्त होणारें विदेह-कैवल्य किंवा रुममुक्ति, असमत जरी नसली तरी विवक्षित नाही ज्ञाननिष्ठ साध्य हा जीवन्मुक्त होय त्यालाच गीतेंत स्थितप्रज्ञ, शुणातीत, भगवद्भक्त म्हटलें आहे सर्व कामत्याग, देहादिसघातावरील आत्माभिमानाचा सर्वथा त्याग, सर्वसकल्पत्याग हें त्याच लक्षण आहे त्यालाच गीतेंत आत्मरति, आत्मतृप्त, आत्मसंतुष्ट म्हटलें आहे, वैराग्य व ज्ञान हेच त्या अवस्थेचें लक्षण आहे त्या अवस्थेंत शास्त्रीय नित्यनैमित्तिकादि कोणत्याच कर्मांचा सभव नाही फक्त शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य, तेवढीच कर्मे तो करील व तीहि ' यदृच्छालाभसंतुष्टः द्विधातीत विमत्सर ' इत्यादि होऊन करील. तीं कर्मोद्दि माज्ञा आहेत, अशा भावनेनें तो करणार नाही आचार्य या सन्यासालाच सर्वकर्मसन्यास-ज्ञाननिष्ठा-वैष्कर्म्य म्हणतात हा सन्यास व जीवन्मुक्ति यात काहीं परक नाही ते पर्याय शब्द आहेत या अवस्थेंत मनोनाश व वासनाशय पराकाष्ठेस पोचलेले असतात म्हणूनच आचार्यानी आपल्या भाष्यात वारंवार ' भोजनाप्रमाणें ज्ञान दृष्ट फल देणारें आहे, ' असें म्हटलें आहे अशा मनुष्याला ब्रह्मविद्धि म्हटलेलें वेदान्तशास्त्राला खपत नाही, तर तो साक्षात् ब्रह्मच होय. अशा अवस्थेंत कर्मांचा मुळांच सभव नाही ज्ञाना पुण्यानें लोकसप्रहार्य कर्म करणें वगैरे हे सर्व पक्ष या जीवन्मुक्तीच्या अपेक्षेनें कमी योग्यतेचे आहेत कारण जेथे कर्म तेथे विशेष अपरिहार्य अमत्यामुळे कोणत्याहि कर्मानुष्ठानावस्थेंत निरतिशय शांतीचा भंग झाल्यावाचून रहात नाही. असो, गीतेला व वेदान्तशास्त्राला वरील जीवन्मुक्ति किंवा ' ज्ञानस्य परा निष्ठा ' अंतिम साध्य म्हणून विवक्षित आहे. अर्थात् बाकीचे सर्व उपाय-योग हीं त्या श्रेष्ठ स्थितीची साधनें आहेत

आधुनिक मुनिशिक्षितातील पुष्कळ लोक गातेग प्रमाण मानतात पण तिची सर्व प्रमेयें त्यांना समत नसतात उदाहरणार्थ-त्यांना जगत् प्रत्यक्ष दिसतें त्यांतील सर्व व्यवहार अवाधिनपणें चाललेले दिसतात त्यामुळे जगत् मिथ्या-अनित्य आहे, हें म्हणणें त्यास पटत नाही तसेंच मोक्ष म्ह० जन्ममरणसुखदुःखसंप्राप्तिरूप किंवा शरीरग्रहणरूप

संसाराचा अखंत उच्छेद ही कल्पना त्याच्या चित्तावर आरूढ होत नाही. पण ते गीते-
 तीलच ' आगमापायिनः अनिन्या. ' २-१४ ' असतः भावः न ' २-१६ ' अन्तवन्तः
 देहा ' २-१८ ' जातस्य ध्रुवः मृत्युः ' २-२७ ' व्यक्तमध्यानि ' २-२८ ' भोगादुःख-
 योनयः आयन्तवन्तः ' ५-२२ ' अनित्यं असुप्तं इमं लोकं ' ९-३३ इत्यादि वचनाकडे
 पहात नाहीत. त्याचप्रमाणे ' मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयं अशाश्वतं नाप्नु-
 वन्ति ' ८-१५ ' मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते ' ८-२६ ' जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अना-
 मयं पद गच्छन्ति ' २-५१ ' जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तः मा उपैष्यसि ' १४-२०
 ' जरामरणमोक्षाय ' ७-२९ इत्यादि वचनावरून गीतेला कोणता मोक्ष विवक्षित
 आहे, तें उघड होते. आता ज्याना ही वचनेंच मानावयाचीच नसतील किंवा ज्याना
 त्यांच्या श्रुतार्थाहून निराख्याच अश्रुत अर्थाची कल्पना करावयाची असेल त्याच्याविषयी
 आम्हांला काहीच बोलावयाचे नाही.

रहस्यकार ' प्रस्थानत्रयी ' या संव्यानें म्हणतात—“ उपनिषदातील ज्ञान प्रायः
 वैराग्यपर म्ह० निवृत्तिपर असून वेदान्तसूत्रे उपनिषदांची एकवाम्यता करण्यासाठीच
 रचलेली असल्यामुळे त्यातहि वैदिक प्रवृत्तिमार्गाचें कोठेंच सविस्तर तार्खिक प्रतिपादन
 केलेलें नाही. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तिमार्गप्रतिपादक भगवद्गीतेनें वैदिकधर्म-
 तत्त्वज्ञानातील ही उणीव जेव्हा प्रथम भरून काडली, तेव्हा उपनिषदे व वेदान्तसूत्रे
 यातील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची पूर्तता करणारा ग्रंथ या नात्यानें भगवद्गीता ही त्याच्या
 इतकीच सर्वमान्य व प्रमाणभूत झाली, आणि अखेर उपनिषदे, वेदान्तसूत्रे व भग-
 वद्गीता यास ' प्रस्थानत्रयी ' हें नाव प्राप्त झालें. ' प्रस्थानत्रयी ' म्ह० प्रवृत्ति व निवृत्ति
 मिळून दोन्ही मार्गाचें पद्धतगार व तार्खिक विवेचन करणारे वैदिक धर्माचे तीन मुख्य
 आधारभूत ग्रंथ किंवा स्तंभ होत. ” (गी. र. पृ. १२.) पण हें म्हणणें निराधार आहे.
 ' प्रस्थानत्रयी ' या शब्दाची अशी व्याख्या कोणांच कोठे केलेली नाही. वैदिकप्रवृत्तिमार्गाचें
 सविस्तर प्रतिपादन कोठेंच केलेलें नाही, हें म्हणणें अतिशय घाष्टपार्थे आहे. सर्व कर्म-
 कांड, संबंध पूर्व मानासा, कल्पसूत्रे, मनु-याज्ञवल्क्यादि स्मृति यापेक्षा आणखी वैदिक
 प्रवृत्तिमार्गाच्या प्रतिपादनाचा विस्तार कितीसा ह्या ? आता ' तार्खिक प्रतिपादन '
 असा एक शब्द त्यात त्यांनी घातला आहे. पण तार्खिक प्रतिपादन उपनिषदातहि आहे,
 ब्रह्मसूत्रातहि आहे व त्याला अनुसरूनच गीतेतहि आहे. वैदिक सकाम प्रवृत्ति संसार
 देणारी आहे, निष्काम प्रवृत्ति चित्तशुद्धीच्याद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता देणारी आहे. आत्मा
 वस्तुतः निष्किय, अभोक्ता व असंग आहे, त्यामुळे सर्व प्रवृत्ति शरीरेंद्रियाची आहे,
 इत्यादि गीतेतील विचार उपनिषदाना सोडून नाहीत. अर्थात् गीतेनें वैदिकधर्मतत्त्वज्ञा-
 नातील उणीव भरून काडली किंवा उपनिषदे व वेदान्तसूत्रे यातील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची
 पूर्तता केली, हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. श्रुति व स्मृति यांचा संबंध आम्ही वर
 दाखविला आहे व ब्रह्मसूत्रात गीतेचा स्मृति म्हणून उल्लेख केल्याचेंहि सांगितलें आहे.
 त्यामुळे रहस्यकार म्हणतात तशी कल्पना करण्यास अवकाशच नाही. वैदिक प्रवृत्ति
 धर्माचा विचार कर्मकांड, कल्पसूत्रे व स्मृति आणि पूर्वमानासा यांन जसा केला आहे तसाच

निवृत्ति धर्मांचा विचार उपनिषदे, गीता व ब्रह्मसूत्रांसा यांत केला आहे. प्रस्थानत्रय याच शब्दाने बोलावयाचे झाल्यास श्रुति, स्मृति व स्मृत हे जसे प्रवृत्तिलक्षण धर्मांचे प्रस्थानत्रय तसेच उपनिषद्, गीता व ब्रह्मसूत्र हे वेदान्तांचे प्रस्थानत्रय आहे. तात्पर्य रहस्यकारादि सर्व आधुनिकांना आमचे इतकेच सांगणे आहे की, 'तर्क्यता मा कुत-क्यता' तुम्ही हवे तसे व हवे तितके तर्क करा, पण कुतर्क करू नका, व 'अमार्गेण विचार्याथ...वस्त्यन्यथान्यथा' या दोषास पात्र होऊ नका !

तात्पर्य आचार्यांचे गीताभाष्य वैदिक संप्रदाय, वेदान्त व मीमांसाशास्त्र यांना धरून लिहिलेले आहे, ही गोष्ट विचारपूर्वक भाष्य वाचनाराच्या लक्षात येईल. खरा गीतार्थ शांकरभाष्यावरूनच कळणे शक्य आहे दुसऱ्या कोणत्याही टीकेवरून नाही. गीता-रहस्यावरून गीतेचा खरा अर्थ कळणे तर अगदीच अशक्य आहे, हे आम्ही पुढे ठिक-ठिकाणी दाखविले आहे. रहस्यकारांनी आपल्या अर्थाच्या समर्थनार्थ ज्या विस्तृत टीपा लिहिल्या आहेत त्यांचे परीक्षण आम्ही यात केलेच आहे. आतां त्यांनी आरंभी जी पधरा सोळा प्रकरणे लिहिली आहेत, त्यांचेहि सक्षिप्त परीक्षण अप्रत्यक्षपणे टीपांच्या परीक्षणातच होऊन गेले आहे, तथापि प्रत्येक प्रकरणाने सविस्तर परीक्षण व्हावयास पाहिजे होते, पण प्रस्तुत ग्रंथ फारच वाढल्यामुळे आता त्यासंबंधी एक अक्षरहि लिहिण्यास सवळ नाही क्षराक्षरविचार, धर्मविपाक, अध्यात्म, सुखदुःखविवेक, कर्मयोग व सन्यास इत्यादि बढतेक प्रकरणांचे सविस्तर व सोपपत्तिक परीक्षण करावयास पाहिजे व पुढे मार्गे प्रसंग आल्यास आम्ही ते करू, पण तूर्त प्रत्यक्ष गीताशास्त्रार्थाला त्याचा विशेष उपयोग नसल्यामुळे व महत्त्वाच्या भागाचे परीक्षण होऊन गेल्यामुळे आम्ही त्याची उपेक्षा करितो. आमचा धर्म व तत्त्वज्ञान परमार्थप्रदान व मोक्षप्रधान असल्यामुळे आणि आमचे वर्ण व आश्रम शास्त्रोक्त असल्यामुळे त्यांची व इतर धर्म व तत्त्वज्ञान याची तुलना करणेच अयोग्य आहे पुनर्जन्म व जन्ममरणपरंपरेतून मुक्त होणे, ह्याची ज्यांना कल्पनाच नाही, त्यांच्या लौकिक तत्त्वज्ञानार्थी केवळ जीवाच्या मोक्षासाठीच प्रवृत्त झालेल्या वेदान्तशास्त्राची बरोवरी होणार कशी ? असो, तात्पर्य आमची शास्त्रे आमच्या परंपरेनेच पाहिली पाहिजेत ती श्रुतिप्राधान्यानेच लाविली पाहिजेत अशातः श्रुतिविरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या साम्यवैशेषिकांचाहि उपेक्षा करणारे वैदिक केवळ इहलोकवादी पाश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाला मोक्षमार्गात कितीसा मान देतील, याचे नुस्ते अनुमानच करणे बरे ! रहस्यकारांनी संप्रदाय सोडून व पाश्चात्यांचा चढा लावून गीतेकडे पाहिल्यामुळे त्यांचे गीतारहस्य पदोपदी आक्षेपाई झाले आहे. म्हणून वैदिक जनतेने वैदिक संप्रदायाला यत्किंचित् न सोडतां लिहिलेल्या व सर्वथा सोपपत्तिक, अशा शांकरभाष्या-धारचे गीतेचा खरा अर्थ समजून घेऊन मोक्षमार्गाला लागणे, अशी शुभ इच्छा व्यक्त करून व त्या सर्वांना सर्वान्तर्यामी तशा सद्बुद्धि देवो, अशी प्रार्थना करून ही प्रस्तावना आचार्यचरणो अर्पण करितो

मिति कार्तिक शु. १ शके १८४३
पुण सदाशिव पेठ घर न. २७०

}

आचार्यभक्त
विष्णु धामन यापटशास्त्री.

गीताभाष्यार्थाची विषयानुक्रमणिका.

विषय

उपोद्धात भाष्य—[१-१०] मगलाचरण, दोनप्रकारच्या अधिकान्याना प्रवृत्ति-निवृत्ति धर्मांचा उपदेश, वेदोक्त द्विविध धर्म, धर्माचें लक्षण, धर्मांची ग्लानि, ब्राह्मण्याच्या रक्षणासाठी नारायणाचा अवतार, भगवानाचें मायित्व तन्मादिक, शोकमोहमागरात निमग्न झालेल्या अर्जुनाला सब प्राण्यावर अनुग्रह करण्यासाठी द्विविध धर्मांचा उपदेश, त्याचेंच व्यासाना गीतारूपानें केलेलें ग्रथन, त्याच्या विवरणाचा प्रतिज्ञा, गाढाशास्त्राचें प्रयोजन, त्याचें साधन, प्रवृत्ति-निवृत्ति धर्मांचा अगागाभाव, पुन विवरणाची प्रतिज्ञा, ठिकठिकाणीं रहस्यातील उतारे १-१२.

अध्याय १ ला (१३-२८) धृतराष्ट्राचा प्रश्न, सजयाचें वृत्तग्रथन, सर्व सैन्याची तयारी, अर्जुनाच्या प्रार्थनेवरून कृष्णांनीं त्याचा रथ दोन्ही सैन्यात उभा केल्यावर स्वजनच मरावयास तयार झालेले पाहून अर्जुनाचा विषाद, मोह, वैराग्य व युद्धत्याग-शेवटीं-‘ ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे ’ या शब्दाच्या अर्थाचा विचार .. १३-२८.

अध्याय २ रा—[२९-३४] ‘हा दुःखरूपणा तुला शोभत नाहीं, तो टाकून तु युद्धाला ऊठ,’ असा भगवदुपदेश, त्यावर ‘पूज्याना मारण्यापेक्षा भिक्षात्र सेवन करणें बरें’ असें अर्जुनाचें उत्तर [२९-३०], ‘यद्वा जयेम०’ याच्या अर्थाची चर्चा [३१], निश्चित भेद्य साधनाविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न, ज्ञानोत्तर गीतोपदेशास मुक्तात, या मुद्याचें पराक्षण [३२], ‘ऐहिक व पारलौकिक उत्त्वपानें आपला शोक निवृत्त होणें शक्य नाहीं,’ असें सांगून युद्ध त्यागाचा अर्जुनाचा पुन निश्चय [३३-३४], अ १ श्लो २ ते अ २ श्लो ९ पर्यंतचा ग्रथ प्राण्याच्या सत्साराचें बीज व त्याचेंहि कारण दाखविण्यासाठी आहे, पुढील ग्रथ पहिल्या अध्यायातील अर्जुनाच्या शका धालविण्यासाठी नाहीं [३५], शोक मोह हें सत्साराचें बीज व ‘अहंमम’ हें त्याचें कारण, याचें उपादान उमकमोपसंहाराविषयीं विचार [३६-४०], सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मशानानेंच त्याचा निवृत्ति, म्हणून अर्जुनाला निमित्त करून सर्वलोकानुग्रहाय गीताशास्त्राचा उपदेश, शोकमोह निवृत्तासाठी आत्मशान, याविषयीं धृताचा आधार, अर्जुनाचा शोक मोह वैराग्य [४१-४२], ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्याचा पूर्वपक्ष, रहस्यकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें स्वरूप [४३-४४], समुच्चय पश्चाचें निरसन करण्यासाठी ‘ सारय, सारययुद्धि व सारय-ज्ञाना,’ तसेंच ‘योग, योगयुद्धि व योगी’ याचें स्पष्टीकरण [४५-४६], भगवानानाच दोन निष्ठा सांगितल्या, कारण त्याचा एकत्र असंभव, याविषयींच शतपथ ब्राह्मणाचें आनुकूल्य, रहस्यकाराचे सारय व योग शब्दाचे अर्थ, रहस्यकार आपल्या म्हणण्यास श्रौत प्रमाण न दाखवितां नारायणाचा आधार दाखवितात [४७-५०], समुच्चयपक्षां अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होत नाहीं, या समुच्चयराट्नाविषया रहस्यकाराचें म्हणणें व त्याला उत्तर, ज्ञानोत्तर वम

हे कर्मच नष्टे, लोकसंग्रहार्थं कर्म, रहस्यकाराची मोक्षसाधनाविषयी धरसोट, भगवान् व जनकादिक याच्या कर्माविषयी विचार, चित्तशुद्धीसाठी कर्म, त्याविषयी प्रमाण, तस्मात् केवल ज्ञानार्थं मोक्ष, म्हणून शोकनागरातून अजुनाचा उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानोपदेश [५१-६०], रहस्यकाराच्या 'अशोच्यान्०' या शोकाच्या अवतरणाचा विचार [६१-६४], 'अशोच्यान्०' याचें व्याख्यान व रहस्यकाराच्या अर्थाचें परीक्षण [६५-६६], आत्मा नित्य म्हणून अशोच्य, नित्यत्वाविषयी दृष्टान्त [६७-७०]; 'मात्रास्पर्शाः०' याचें नितिक्षेचें विधान, र. का.च्या अर्थाचें परीक्षण, तितिक्षेचें फल [७१-७५], 'नासनो विद्यते०' याच सविस्तर व्याख्यान, रहस्यकाराच्या अर्थाचें परीक्षण [७६-८४], सत् काय ? असत् काय ? [८५-८८], 'अनाशिन०' व 'नित्यरथ' या वराल पुनरुक्तीचें निरसन [८८], आत्म्याचें अप्रमेयत्व [८९-९१], 'युध्यस्व' हा विधि नष्टे, अनुवाद, याविषयी रहस्यकाराचें म्हणणें व त्यावर दोष [९१-९२], शीताशख ससारकारणनिवर्तक आहे प्रवर्तक नष्टे, याविषया श्रुतिप्रमाण, त्यावरून आत्मा निर्विकार आहे, हा सिद्धान्त [९३-९९], आत्म्याला जो निर्विकार समजतो तो निया कदा करणार ? [१००-१००], आविद्वानासाठीच कर्मविधि, विद्वानासाठी नाहा, याचें सोपपत्तिक विवेचन, त्याविषयी व्यासवचन, आत्मज्ञानाच्या असभवाविषयी आक्षेप-समाधान, 'सर्वकर्माणि मनसा०' याचें विवेचन, ज्ञान्याचा सन्यासातच अधिकार [१०३-११५], आत्म्याच्या अविनाशित्वाचेंच दृष्टान्तपूर्वक उपपादन व त्यामुळेच अशोच्यत्व, [११६-१२१], आत्मा अनिल आहे, असें मानलें तरी त्याचें अशोच्यत्व [१२०-२३]; देहेन्द्रियादि सप्तानाविषयीहि शोक करणे योग्य नष्टे, अत्यक्तज्ञावरून रहस्यकार साख्यदर्शनाशीं गीतेचा सवध जोडतात त्याचें निरसन, 'अदर्शनात्' या शब्दाच्या अर्थाचें निरसन [१२४-२६], आत्मा दुर्ज्ञेय याविषयी श्रुतीचा अनुवाद, रहस्याचें परीक्षण [१२७-२८], प्रकरणाचाच उपसंहार, त्याविषयीच्या रहस्याचें परीक्षण [१२९-३०]; प्रासंगिक उपदेश व त्यामवधा रहस्याचें परीक्षण [१३१-३८], 'मुखदुःखे०' याचें व्याख्यान व व्यासवचन रहस्याचें परीक्षण [१३९-४०], शाखविषयविभाग. त्यासवधी रहस्यपरीक्षण [१४१-४३], 'एषा तेऽभिहिता०' याचें व्याख्यान, त्याविषयीच्या व योगेश्वराच्या अर्थाविषयाच्या रहस्याचें परीक्षण [१४४-५१], 'निहाभिन्नमनाशोऽस्ति०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५२-५४], 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१५५-५७], 'यामिमा०' श्यादि शोकाचें व्याख्यान, व तत्संबंधा रहस्याचें परीक्षण [१५८-६३], 'वेगुण्यविषया०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६४-६८]; 'यावानर्थं उदपाने०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१६९-७१], 'कर्मण्येवाधिकारस्ते०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१७२-७४], 'योगस्थ इह कर्माणि०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१७५-७७], 'दूरेण ह्यवर कर्म०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१७८-७९]; 'बुद्धियुक्तो जहातीह०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [१८०-८३], 'कर्मज बुद्धियुक्तः' व्याख्यान व परीक्षण [१८४-८६], 'यदा ते मोहकलिल०' व्याख्यान-परीक्षण [१८७-८८]; 'श्रुतविप्रतिपत्ता०' व्याख्यान-परीक्षण [१८९-९१], स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाविषयी प्रश्न-प्रतिपत्तन, व ठिकठिकाणी रहस्यपरीक्षण [१९२-२०७], 'विदाय कामान्०' याचें व्याख्यान व रहस्यपरीक्षण [२२८-२०], 'एषा ब्रह्मा दिव्यति०' याचें व्या-

ख्यान व परीक्षण [२३०-३२]; 'योग'शब्दाच्या अर्थाविषयी चर्चा [२३३-३४],
 २९-२३४

अध्याय ३ रा—[२३५-३४७] अर्जुनाच्या प्रश्नाविषयी विचार, ज्ञानकर्म-समु-
 ध्याचें पुनः सटन [२३५-४८], त्यामवंधो रहस्याचें परीक्षण [२४९-५०];
 'ज्यायसा चेत्तु०' इत्यादि प्रश्नाचें व्याख्यान व तत्सवधा रहस्यपरीक्षण, [२५१-५४];
 'लोकैऽरिभन् द्विविधा०' याचें व्याख्यान व तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, [२५५-२६०];
 'न कर्मणामनारभान्०' याचें अवतरणामह व्याख्यान व रहस्यपरीक्षण, [२६१-६७];
 'कर्मयोग नैष्कर्म्याचें साधन' या मिद्धान्नाच्या मिद्ग्वर्थ रहस्यपरीक्षण [२६७-७०];
 'न हि कश्चित् क्षणमपि०' याचें व्याख्यान व तत्सवधा रहस्यपरीक्षण [२७१-७२];
 'कर्मोन्द्रियाणि मयम्य०' इत्यादि दोन श्लोकाचें व्याख्यान व परीक्षण [२७३-७७], 'नि-
 यत कुरु कर्म त्व०' याचें व्याख्यान व परीक्षण [२७८], 'यशार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' याचें
 व्याख्यान व मविस्तर परीक्षण [२७९-८२], 'सह्यशाः प्रजाः सृष्ट्वा' इत्यादि तीन
 कर्मयोगपर श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सवधा रहस्यपरीक्षण [२८३-८७], १४ तें १६
 श्लोकातील जगज्ज व तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [२८८-९४], या कर्मयोगाच्या अपवाद-
 भूत 'यस्तत्वात्परतिरेव०' इत्यादि दोन श्लोकाचें अवतरणासह व्याख्यान व तत्सवधी
 रहस्यकाराच्या म्हणण्याचें परीक्षण [२९५-३००], 'तन्मादसक्तः सतत कार्यं कर्म
 ममाचार' याचें व्याख्यान व तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [३०१-३०७], 'कर्मणैव हि
 ममिद्धि०' या श्लोकाचें व्याख्यान, लोकसप्रह्लादाचें, तत्सवधा रहस्यपरीक्षण [३०७-
 ३१०], श्रेष्ठाचें अनुकरण शर जन करिनात [३१३], याविषयी स्वतः भगवानाचें
 उदाहरण, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [३१४-३१७]; भगवान् मां आपलें नियत कर्म न
 केल्यास काय होईल तें सांगनात [३१८], लोकमग्रहचिकीर्षुतं कर्म कसे करावें, तें २५-
 २६ श्लोकात मागून तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [३१९-२३]; अश कर्मांत आसक्त कसा
 होतो, आत्मश कमा होत नाहा तें मागून अशाचा बुद्धिमद करू नये, याचा उपसहार
 व तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [३२४-२७], अर्जुनाला सर्व कर्में ब्रह्मार्पण करण्याचा उप-
 देश [३२८], या उपदेशाचें अनुवर्तन करणारे व न करणारे यास भिन्न भिन्न फल, सर्वच
 लोक त्याचें वा अनुवर्तन करीत नाहींत ? पुण्याभोला अवकाश कोठें ? इत्यादि व तत्सं-
 वधी रहस्यपरीक्षण [३२९-३३६], 'श्रेयान् स्वधर्मः' याचें व्याख्यान व रहस्य-
 काराच्या स्वधर्मशब्दाच्या अर्थाचें परीक्षण [३३७-३८], सर्व अनर्थाचें मूल काय ?
 'काम'च सर्व पापाचें कारण, असें या प्रश्नाचें उत्तर, व इन्द्रियनिग्रह-मनोनिरोध या
 उपायानों त्याचा त्याग करण्याविषयी उपदेश व परीक्षण [३३९-४७]. .. २३५-३४७.

अध्याय ४ था.—[३४८-४६८] या योगाचा संप्रदाय, लाविषयी रहस्यकारा-
 च्या म्हणण्याचें मविस्तर परीक्षण, नारायणायधर्माचें सक्षिप्त स्वरूप, कर्मयोगाचें स्वरूप,
 नृमिहपुराण, हारितस्मृति, योगवासिष्ठ यातील वचनाची व्यवस्था, संप्रदाय सदीप नाहीं,
 [३४८-६६]; 'योगो नष्टः' याचा भावार्थ, तोच प्राचीन योग तुला सांगितला, ला-
 विषयी अर्जुनाची शत्रा व भगवानाचें समाधान, अज असूनहि जन्माचा प्रकार, प्रकृति-
 शब्दानें सांस्यप्रकृति घेता येद नाहीं, ईश्वराच्या मायिक जन्माचें निमित्त, त्याचें प्रयो-

जन, रहस्यकाराच्या येथील धर्मशब्दाच्या अर्थाचे परीक्षण [३६६-३७३]; ईश्वराचे दिव्य जन्मकर्म, त्याच्या ज्ञानाने मुक्ति, त्यासबधी रहस्यपरीक्षण, हा ज्ञानमार्ग अनादि आहे [३७४-७६], ' ये यथा मा० ' याचे व्याख्यान, रहस्यपरीक्षण, 'कर्मजा सिद्धि' सत्वर होते, चातुर्वर्ण्य, मी अवर्ता व अन्यय, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, मला जो तत्त्वतः जाणतो तो नव्ही होत नाही, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [३७६-८४], पूर्वमुमुक्षूनीं कर्म केलें, म्हणून तूहि कर्म कर, मुमुक्षुशब्दाच्या अर्थाविषया रहस्यपरीक्षण, श्रीशकराचार्यादि सन्यासमार्गावरील रहस्यकाराचे आक्षेप व त्याचे समाधान [३८५-८९], कर्माकर्मांचा सविस्तर विचार, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [३९०-४०९], कर्मांमध्ये अवर्मादि दर्शनाची स्तुति, लोकसग्रहेच्छु ज्ञानी पुरुषाचे कर्म हे कर्म नव्हे, यासबधी आचार्यांचे महत्त्वाचे भाष्य, रहस्यपरीक्षण [४१०-१४], सर्वथा निवृत्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाच्या वेबल शारीर कर्मांमुळे त्याला पाप लागत नाही, शारीरशब्दाचा अर्थ, रहस्यपरीक्षण, अत्रादि-प्राप्तीचा उपाय, त्या वेळचा वृत्ति, ज्ञानी कर्माधिकार्याचे कर्म हीन होते, तत्सबधी रहस्य-परीक्षण [४१५-२६], ' ब्रह्मार्पण० ' याचे सविस्तर भाष्य व तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, ज्ञानयज्ञाच्या स्तुत्यर्थ इतर मुख्य व गौण यज्ञाचा निर्देश, त्यात ठिकठिकाणी रहस्यपरी-क्षण, ज्ञानयज्ञ सर्वांत श्रेष्ठ [४२७-५२], ज्ञानप्राप्तीचे बहिरंग उपाय, ज्ञानाचे फल, ज्ञानाभि कर्मांना दग्ध करितो, ज्ञानासारखे पावन करणारे काही नाही, ते ज्ञान दीर्घकाल कर्मादिकांच्या अनुष्ठानाने प्राप्त होते, यासबधी रहस्यपरीक्षण [४५३-६०], ज्ञानप्राप्तीची अर्थादि नियत अन्तरंग साधने, ' सशयात्मा विनश्यति ' 'योगमन्यस्तकर्माण०' 'योग भातिष्ठ' यांचे भाष्य व रहस्यपरीक्षण [४६१-६८].

३४८-४६८.

अध्याय ५ वा — [४६९-५३४] चवथ्या अध्यायातील सन्यासपर व कर्मपर वचने, पण परस्पर विरुद्ध असलेल्या त्यातील कोणते तरी एकच करण्याचा प्रसंग आला असता त्यांतल्या त्यात प्रशस्ततर कोणते, असा प्रश्न, त्याविषयी सविस्तर विचार, येथील सन्यास व कर्मयोग अनात्मरूतच घेतले पाहिजेत, आश्रमसन्यासाहून सर्वकर्मसन्यास अगदी निराळा, याविषयी रहस्यकाराचे म्हणणे व त्याचे परीक्षण [४६९-८१], अर्जुनाचा प्रश्न, भग-वानाचे ' कर्मयोगो विशिष्यते ' असे उत्तर, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [४८२-८९], राग-द्वेषरहित पुरुष निस्वसन्यासी, साख्य व योग फलत पृथक् नाहीत, परमार्थसन्यास कर्मयो-गानुष्ठानावाचून प्राप्त होणे कठिन, योगयुक्ताला सन्यास सत्वर प्राप्त होतो, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण [४९०-९७], ज्ञाना लोकसग्रहार्थ कर्म करीत असूनहि लिप्त होत नाहीत, तत्त्ववेत्त्याने सर्व स्वाभाविक कर्मे करीत असताना कशी भावना ठेवावी, तत्सबधी रहस्य-परीक्षण, अतत्त्वविद् कर्मे ब्रह्मार्पण करून व फलासक्ति सोडून दोषाने लिप्त होत नाही, चित्तशुद्धीमाटो कर्मे करितात, कर्मफलत्यागाने नैष्ठिकी शान्ति, फलेच्छेने वध [४९८-५०३], परमार्थदर्शी सर्वकर्मसन्यास करून शरीरनगरात राहतो, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, प्रभु-आत्मा बाही करीत नाही, करवीत नाही, योगाचे पापपुण्य घेत नाही, पण अज्ञानाने ज्ञान आवृत्त होऊन तसा भ्रम होतो, रहस्यकार येथे पुन साख्यदर्शन आणतात, त्याचे सश्लिष्ट निरमन, ज्ञानाने अज्ञाननाश व परमार्थसत्त्वाचा प्रकाश, तत्सबधी रहस्यपरीक्षण, [५०५-११], ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी मुक्त होताना, ज्ञानी समदर्शी असतात, रहस्यपरीक्षण,

साम्यात स्थित झालेले ब्रह्मस्थित होत, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण [५१२-१८]; ब्रह्म-स्थितानें कसें असावे, विषयोपभोग दु खार्चाच कारणें, कामक्रोधोद्भव वेग सहन करितो तो सुखी, ब्रह्मनिर्वाण कोणाला मिळतें, काम क्रोधरहित यताना ब्रह्मनिर्वाण उभयतः असतें, ठिकठिकाणा रहस्यपरीक्षण [५१९-५२९]; पुढील ध्यानयोगाचे सूत्रस्थानीय श्लोक, ईश्वराला जाणूनच ज्ञाति, रहस्यपरीक्षण [५२९-३४] ४६९-५३४.

अध्याय ६ चा—[५३५-६११] ध्यानयोग ज्ञानाचें अन्तरंग साधन, कर्म घ्यानाचें बहिरंग, ध्यानयोगारोहणसामर्थ्य येईपर्यंत अधिकारी गृहस्थानें कर्मच करावें, नंतर शम-सन्न्यास, याविषयीं सविस्तर विचार, भगवान् श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणसिद्ध आश्रमसन्न्यासाचा निषेध करतांल, हें शक्य नाहा, याविषयांच्या रहस्याचें परीक्षण [५३५-५४३], 'अनाश्रित.०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण, कर्मफलत्यागाची सन्न्यास व योग या रूपांचें स्तुति, यातील सकल्पत्याग हें सादृश्य, 'आरूक्षो.०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सवर्धा रहस्याचें सविस्तर परीक्षण [५४४-५५], योगारूढाचें लक्षण, रहस्यपरीक्षण, आपला उद्धार करावा, आपणच आपला शत्रु व मित्र, त्याचें स्पष्टीकरण, युक्त योग्याचें लक्षण, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण, उत्तम योगारूढाचें लक्षण [५५५-६५], 'योगी युञ्जीत सतत०' याचें व्याख्यान, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण, योगाभ्यासास देश, आसन, आहार-विहारादिनिषेध, प्राप्तयोगलक्षण, त्याचें फल वगैरे तत्सवर्धा रहस्याचें ठिकठिकाणीं परीक्षण [५६६-५८४], योगाभ्यासाचा प्रकार, योगी ब्रह्मभूत होतो, त्याला अक्षय्य मुख होतें, योग्याला सर्वत्र भगवद्दर्शन प्राप्त होतें, योगी व ईश्वर एकमेकाला परोक्ष रहात नाहींत, अद्वैती भक्त ईश्वरामध्येच राहतो, आपल्या उपभोगें सर्वत्र सुखदुःखास सम पाहणारा परमयोगी, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण [५८५-५९२]; या योग्याच्या अशक्यतेविषया अर्जुनाचा प्रश्न, मनाच्या निग्रहाचें दुष्करत्व, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण, मनाचें चाचत्य कबूल करून त्याच्या निग्रहाचे उपाय, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण, योग शक्य कोणाला व अशक्य कोणाला ? [५९३-५९९], योगभ्रष्टाविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न व 'त्याचा नाश होत नाहीं,' इत्यादि श्रीकृष्णाचें उत्तर, रहस्यपरीक्षण [६००-६०८], सर्वांशून योगा श्रेष्ठ व तु योगी हो, मग योग्यामध्ये भक्त श्रेष्ठ, अशी पुढील उपासनाकांडाचो प्रस्तावना, रहस्यपरीक्षण [६०८-६११]. ५३५-६११.

अध्याय ७ चा—[६१०-६४४] ध्यान करीत असताना मला कमा जाणशील तें ऐक, शास्त्रज्ञानासह स्वानुभव ज्ञान सांगतो, तत्सवर्धा रहस्यपरीक्षण, ज्ञानाची दुर्लभता अपरा व परा प्रकृति, त्या दोन प्रकृतिके सर्व जगाचें कारण, मला सोडून काहीं नाहीं, माझ्यामध्ये सर्व ओतप्रोत, रहस्यपरीक्षण, जलादि पदार्थ रसादिरूप अशा माझ्या ठिकाणीं ओतप्रोत, मी सर्वभूताचें बीज, सात्त्विकादि सर्व पदार्थ मजपासून, सत्त्वादि गुणानीं मोहित झालेले जगद् मला जाणत नाहीं, माझी दैवी माया दुरलभ आहे, माझे मत्तच तिला तरतात, पापा मूढ मला शरण येत नाहींत, चार प्रकारचे भक्त, त्यातील ज्ञानी श्रेष्ठ, सर्व भक्त उत्तम पण ज्ञानी माझा आत्मा, अनेक जन्मांनीं ज्ञाना झालेला मला पांचतो, जे भिन्न भिन्न देवतांची उपासना करितात, त्याची तीच ती श्रद्धा मी दृढ करितों, त्यांना भतवद् फल मिळतें, अश मी पूर्वीं अव्यक्त होतों व आता व्यक्त झालों अगें समजतात, मी सर्वांनाच

प्रकट होत नाही. इच्छाद्वेषानन्य द्वांद्वानीं भूतं जन्माच्या वेळाच मोह पावतात, पुण्यवान् मला भजतात, त्यांनाच ब्रह्मज्ञान होतं ६१२-४४

अध्याय ८ चा—[६४५-६७९] ब्रह्मादिवाविषया प्रश्न, त्याचीं क्रमानें उत्तरे, अन्तर्कालां माझे स्मरण करीत जो शरीर सोडतो तो मला प्राप्त होतो, रहस्यपरीक्षण, त्याविषयीं सामान्य नियम, सर्वकालां माझे स्मरण कर व युद्ध कर, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण [६४५-६७२] अनन्य मनानें परम पुण्याचें चिंतन करणारा त्यालाच प्राप्त होतो, पुरुषाचें वर्णन, ओंकारोपासना, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण [६४३-६२] माझे सतत स्मरण करणाराला मा शुद्ध, मला प्राप्त झाल्यावर पुनः मला नाही, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुन उत्पन्न होणारे, कारण ते सर्व लोक कालपरिच्छिन्न, कल्पाच्या आरंभा तोच तो भूत समुदाय उत्पन्न होऊन कर्पांत नाश पावतो, परमात्मा त्या अव्यक्ताहून अगदीं विलक्षण अव्यक्त, सनातन वगैरे आहे, तो पुरुष अनन्य भक्तीनेच लभ्य आहे [६६२-७०], शुद्धकृष्णगती, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण, जगाच्या या नित्य गतीच्या शानाचें फल [६७०-७९] ६४५-६७९

अध्याय ९ चा—[६८०-७२६] पूर्वाचाराध्यायसंगति, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण, विज्ञानासह ज्ञान सांगण्याची प्रतिज्ञा, रात्रविद्या रात्रगुह्य अशी त्या ज्ञानाची प्रशंसा, रहस्यपरीक्षण, या भमावर ऋक्षा न ठेवणारे सप्तरात पडतात, मी हें सर्व व्यापिलें आहे, मी सवाभार, माझा ऐश्वर्य योग पहा, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण [६८०-८८] आकाशात जसा वायू, तशीं माझ्यामध्ये सबभूतें, रहस्यपरीक्षण, कल्पान्ता सबभूत माझ्या प्रकृतीला प्राप्त होतात, प्रकृतीला स्वार्थान ठेवून मा भूताना पुन पुन उत्पन्न करितों, तीं कसे मला बद्ध करीत नाहीत, रहस्यपरीक्षण, माझ्या अध्यक्षपणामुळे प्रकृति चराचर प्रसवते, रहस्यपरीक्षण [६८८-९६], मूढ माझे अवशा करितात, त्याच्या आशा वगैरे सर्व व्यर्थ होतात, दैवीप्रकृतीचे महात्मे माझे अनन्य मनानें भजन करितात, त्याच्या भजनाचा प्रकार, मीच क्रतु वगैरे सर्व [६९७-७०४], वैदिक कमठ स्वगाला प्राप्त होऊन तेथून पुण्यक्षय होताच परत या लोकां येतात, भक्ताचा योगक्षेम मा बाह्यतों, तत्सवर्था सविस्तर रहस्यपरीक्षण, अन्यदेवताभक्ती अज्ञानान माझेच यजन करितात, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण, मीच यज्ञभोक्ता व फलदाता, देवादिकांचे पूजक देवादिकांस प्राप्त होनात, भक्ताच्या परपुण्यादिकांचाहि मा स्वीकार करितों, 'यत्करोषि यद्भ्रासि०' याचें व्याख्यान, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण [७०५-२५], 'शुभाशुभकलै ०' याचें व्याख्यान व तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण, मी सबभूतामध्ये सम, अत्यंत दुराचारी भक्तीहि साजुच, कारण तो सत्वर सद्बुद्ध होतो, श्रिया, वैश्य, शूद्राहि जर माझ्या भक्तीनें परम गतीला प्राप्त होतात तर मग पुण्यवान् ब्राह्मण व भक्त रात्रपि याविषया काय सांगतों ? 'पापयोनिथ' या शब्दासवर्था रहस्याचें सविस्तर परीक्षण, 'मन्मना भव' इत्याद श्लोकाचें व्याख्यान व तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण [७१६-२६] ६८०-७२६

अध्याय १० चा—[७२७-७६४] माझे परम वचन ऐक, रहस्यपरीक्षण, मला देवादिक जाणत नाहीत, मी त्यांचे वारण, मला जो असें जाणतो तो सर्व पापापासून मुक्त होतो, तत्सवर्था रहस्यपरीक्षण, बुद्ध्यादि सर्व भाव मनपासून, रहस्यपरीक्षण, महर्षा वगैरे सब माझे

मानसं भाव, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, या विभूतीला व योगाला जो जाणतो तो निश्चल योग-
युक्त होतो [७२८-३७]; भजनाचे प्रकार, भक्ताना मी बुद्धियोग देतो, तत्संबंधीं रहस्यपरी-
क्षा, भक्ताचे अज्ञान मी ज्ञानदीपाने पालविनां, रहस्यपरीक्षण [७३७-४२], अजुंनाचा
दिव्य विभूतीविषयी प्रश्न, रहस्यपरीक्षा, सविस्तर विभूतिकथन, मध्ये मध्ये रहस्यपरीक्षा
[७४२-६४]. ७२.७-६४.

अध्याय ११ वा—[७६५-८१८] अजुंनाची विश्वरूप दाखविण्याविषयी प्रार्थना,
तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [७६५-७०], भगवान् विश्वरूप पहा, दिव्यदृष्टि देतो, असे
बोद्धून तें दाखवितात, त्यांचें संजवकृत वर्णन, अजुंनानें केलेले त्यांचें सविस्तर वर्णन व शेवटीं
' असा हा उग्र तू कोण ? ' असा प्रश्न [७७१-९०]; ' मी काल आहे ' इत्यादि भगवानाचें
उत्तर, 'मीच या सर्वांना मारलें तू केवळ निमित्तमात्र हो, ' तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण,
[७९१-९५] अजुंनानें केलेली भगवत्स्तुति, मध्ये मध्ये रहस्यपरीक्षण, [७९६-८०६];
' प्रियः प्रियापार्हसि ' याविषयीच्या रहस्याचें परीक्षण, चतुर्भुजरूपदर्शनाविषयी प्रार्थना, हें
रूप अतिशय पुढें आहे, असें सांगून सौम्यरूपदर्शनानें अजुंनाचें भावन, भक्तीनें च
माझ्या प्रार्थनाचा समज, ' मत्कर्मवृषो ' याचें व्याख्यान, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षा [८०७-१८].

अध्याय १२ वा—[८१९-८५९], पूर्वोत्तरसगति, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षा,
अक्षर ब्रह्मोपासक व सगुण ब्रह्मोपासक यातील योगविद्यम कोण ? सगुणोपासक श्रेष्ठ, अक्ष-
रोपासक साक्षात् मलाच प्राप्त होताना, पण त्यांना हे श फार, जे माझी भक्ति करितान त्याचा
मी संमारसांगणानून उदार करितों [८१९-२८], माझ्याच ठिकाणीं मन व बुद्धि ठेव,
म्हणजे मजमध्येंच राहशील, २-८ श्लोकावरील रहस्यकाराच्या दीपेचें परीक्षण, विद्यममा-
धानाचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय, कर्मफलत्यागाची स्तुति, तत्संबंधीं रहस्यकाराच्या
विस्तृत दीपेचें सविस्तर परीक्षा [८२९-४४], अक्षरोपासकाचे ' अद्वैता ' इत्यादि धर्म,
मध्ये मध्ये रहस्यपरीक्षा, ' अनिकेत ' इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचें परीक्षण, ' ये तु ' या
श्लोकाचें व्याख्यान, रहस्यपरीक्षा [८४५-८५९]. ८१९-८५९.

अध्याय १३ वा—[८६०-९८४], व्यवहित व अव्यवहित पूर्वात्तरसगति, तत्संबंधीं
रहस्यपरीक्षण, ' श्व शरीर ' या श्लोकाचें व्याख्यान, रहस्यपरीक्षण ' क्षेत्रज्ञ चापि ' याचें माध्य
व रहस्यपरीक्षण [८६०-६७], क्षेत्रज्ञ ईश्वर एकत्वाविषयी सविस्तर विवेचन [८६७-९०२],
' तत्क्षेत्र ' व ' ऋषिभिः बहुधा गातं ' याचें व्याख्यान, त्याचें रहस्यपरीक्षण, क्षेत्रज्ञचें वर्णन
[९०३-१३], ' अमानित्वादि ' ज्ञानसाधनें, ठिकठिकाणीं रहस्यपरीक्षण [९१४-२२], देवाचें
वर्णन, सत्व-असत्व शब्दाच्या अर्थाचा विचार, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, देवाचेंच सौपाधिक
वर्णन व क्षेत्रादिवर्णनाचा उपसंहार [९२२-४२], प्रकृति व पुंस्व दोन्ही अनादि, विकार
व गुण प्रकृतिन्य, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षा, शरीरेंद्रियाचें कर्तृत्व प्रकृत्याला व मुग्धमुग्ध-
भोक्तृत्व पुरुषाला, पुरुष प्रकृतिस्थ होऊन गुणभोग घेतो, गुणसग त्याच्या बऱ्या वाईट
योनीतील जन्माचें कारण, ठिकठिकाणीं रहस्यपरीक्षण, पुरुषाचाच साक्षात् निर्देश
[९४३-५७], पुरुष व गुणानह प्रकृति यांना जाणणारा पुनः जन्म घेण नाहीं, याविषयी
सविस्तर विचार, व रहस्यपरीक्षण, [९५८-६३], आत्मज्ञानाचे ध्यानादि उपाय
तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [९६४-६७], सर्व चराचर प्राणी क्षेत्रक्षेत्रज्ञमयोगापासून उद्भवनात,
जो सर्व भूतात सम ब्रह्म पाहतो तो हानी, सर्वत्र स्थित असलेल्या ईश्वराला पाहणारा आप-

लीच आपण हिंसा करीत नाही, परम गतीला जातो, सर्व कर्मे प्रकृति करते, आत्मा अकर्ता, अमं जो पाहतो तो तत्त्वज्ञ, सबभूतभाव एकामध्ये स्थित अमृत त्यापामृतच सर्व विस्तार जेव्हा पाहतो तेव्हा मग्न बनतो, आत्मा शरीररूप अमृतदि अनादि, निर्गुण, अव्यय असल्यामुळे काही करीत नाही व लिप्त होत नाही, याविषयी आकाशाचा दृष्टान्त, सर्वक्षेत्राच्या प्रकाश नाविषयी सूर्याचा दृष्टान्त, ज्ञानदृष्टीने क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे अन्तर जे पाहतात ते परमपदास पोचतात, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [१६८ १८४]

८६०-१८४.

अध्याय १४ वा—[१८५-१०१७] पूर्वात्तरसगति, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, उत्तम ज्ञान सागतो, अर्शा प्रतिष्ठा, त्या ज्ञानाची स्तुति [१८५-१०], प्रकृति ही माझी योनि, तिच्यामध्ये गर्भाधान करितो, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, सर्व साकारे पदार्थांची माझी प्रकृति योनि व मी त्याचा वाजप्रद पिता, सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण, ते आत्म्याला देहात बद्ध करितात, त्यांचेच सविस्तर लक्षण, कार्य, फल इत्यादिकांच्या योगाने वर्णन [१९१-१००४]; गुणच कर्ते, आत्मा नव्हे, तो गुणाहून अगदी भिन्न-विलक्षण असे जाणणाराच ईश्वरभावास प्राप्त होतो, त्रिगुणातीताला मोक्ष मिळतो, गुणातीतांचा चिह्ने, आचार व गुणातीत होण्याचे उपाय अर्जुन विचारतो, भगवान् गुणातीतांचे लक्षण व आचार सांगतात. तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, अव्यभिचारी भक्तियोग हे गुणातीत होण्याचे साधन व मीच श्रद्धाची प्रतिष्ठा, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [१००५-१७]

१८५-१०१७.

अध्याय १५ वा[१०१८ १०५१]. पूर्वात्तरसगति तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, ससारवृक्षाचे वणन, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [१०१८-२४], ससारवृक्षाच्या अवयवाची निराळ्या प्रकारे कल्पना, रहस्यपरीक्षण, त्या ससारवृक्षाचे रूप तसे येथे उपलब्ध होत नाही, असगदस्ताने त्याला तोंडाचे, नंतर मोक्षरूप पदाला जाणावे, मोक्षाधिकान्याचे गुण, त्या पदाला सूर्यादि ज्योति प्रकाशित करीत नाहीत, वाव हा भासाच सनातन अश तो शरीर सोडून जाताना मनासह श्रोत्रादिकाना आकषण करून घेऊन जातो [१०२५ ३५], सर्व व्यवहार करणाऱ्या त्याला अन्न पहात नाहीत, ज्ञानदृष्टि लोक पहातात, सुसंस्कृत बुद्धीचे यत्नशील त्याला पहातात, आदित्यादि सर्व ज्योतींतील तेज माच, मीच पृथ्वीत प्रवेश करून भूताना धारण करितो, चंद्र होऊन ओषधांचे पोषण करितो, प्राण्यांच्या उठरातील वैशानर होऊन अन्न पचवितो, मी सर्वांच्या हृदयात स्थित अमृत मादयापादनच ज्ञान, स्मृति, त्याचा अभाव होतो, सर्व वेदानां वेद्य मी, वेदान्तकर्ता व वेदवेत्ता मी [१०३६-४४], क्षर व अक्षर असे दोन पुरुष, सर्व भूते हा क्षर व त्यांचे वाच प्रकृति हा अक्षर, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, धरमात्मा या नावाचा उत्तम पुरुष निराळा, तो नैलोक्याला व्यापून धारण करितो, क्षराक्षरातून विलक्षण, म्हणून मी पुरुषोत्तम, जो मला असे जाणतो तो सर्वज्ञ मला भजतो, हे शुद्धशास्त्र, हे जाणून मनुष्य कृतकृत्य होतो [१०४५-५१] १०१८-१०५१.

अध्याय १६ वा—[१०५२-१०८०] पूर्वात्तरसगति, रहस्यपरीक्षण, देवीसपत्ताचे गुण, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, आमुरी प्रकृति, देवामपत्ति मोक्षासाठी व आमुरी बधासाठी [१०५७-१९], दोन भूतसंग, त्यानाल आमुरीचे सविस्तर वणन, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण, त्याना मिळणारे फल [१०५९-७४], त्रिविध नरकदार, कामादिरहित पुरुष श्रेय.माधनाचे आचरण करितो, शास्त्रविधि सोडून मनसोक्त आचरण करणाराला सिद्धि नाही, शास्त्रच युक्त कर्तव्यात्मन्याचा निर्णय करण्यास प्रमाण आहे. शास्त्रविधि जाणून त्या प्रमाणे पुढी कम करणे उचित, तत्सवधी रहस्यपरीक्षण [१०७५-८०]. १०५२-१०८०

अध्याय १७ चा—[१०८१-११०८] शास्त्रविधि न ज्ञाता श्रद्धेनै ते पूतनादि करितात त्याची निष्ठा कोणता ? याचे उत्तर भगवान् त्रिविध श्रद्धेच्या द्वारा देतात तत्त्वबधो रहस्यपरीक्षण, सात्त्विकादिकांचा तथो [१०८१-९०], आहार, यज्ञ, दान व तप, याचे प्रत्येकी सात्त्विक, राजस व तामस प्रकार, तपाविषयो रहस्यपरीक्षा, शारारादि तप, कर्मसादगुण्यार्थ ' भोक्तव्यं ' असा त्रिविध प्रश्ननिर्देश, रहस्यपरीक्षा, त्याचा विनियोग व वर्णन, तत्सबधो रहस्यपरीक्षा [१००१-११०८], १०८१-११०८

अध्याय १८ चा—[११०९-१२८७] त्याग व सन्यास याच्या स्वरूपाविषयो प्रश्न, रहस्यकाराच्या मिहावलोकनाचे सविस्तर व महत्त्वाचे परीक्षण [११०९-१८], 'कान्याना कर्माणां न्यास' याचे व्याख्यान व तत्सबधा रहस्यपराक्षण [१११८-२४], त्याग व सन्यास याविषयो आणखी दोन विकल्प, तत्सबधो भगवानाचा निश्चय यज्ञ-दान-तप-कर्म त्याच नाही, ते पावन करणारे आहे, पण ही कर्मोद्दिष्ट व मग सोडून करावी, तत्सबधो रहस्यपराक्षण [११२४-३८], नित्यकर्मांचा मोहाने त्याग करणे हा तामस त्याग, दुःख म्हणून ज्ञेशाच्या भीताने कम दाखणे, हा राजस त्याग व नित्य कम मग व फल मोडून करणे हा सात्त्विक त्याग होय, तत्सबधा रहस्यपराक्षण [११३९-४२] ब्रह्मयोगाचे ज्ञाननिष्ठा हे प्रयोजन, अशाचा कर्माध्यक्ष अधिकार, कर्माचे ज्ञाननिष्ठमिश्र असणे त्रिविध फल-अभिव्याख्याला प्राप्त होणे, सन्यासाला नाही, रहस्यपराक्षण [११४३-४९], सर्वकर्मांच्या मिहासाठी वेदान्तशास्त्रोक्त पाच कारणे, तत्सबधा रहस्यपरीक्षा, शारारादि सर्व विहित निषिद्ध कर्मांचा हा कारणे, रहस्यपराक्षण, असे अगून केवळ आत्म्याला जो कर्मापराध तो मूढ, रहस्यपराक्षण [११५०-५८] ज्याला अहंभाव नाही, व ज्याचा बुद्धि-लिंग होत नाही तो या लोकांना मारूनहि दोषी होत नाही, कर्मचोदना व कर्मसंग्रह, रहस्यपराक्षण [११५८-६७], ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति, व सुख, याचे सात्त्विकादि-भेद तत्सबधा रहस्यपराक्षण [११६८-८६] ब्राह्मणादिकांचा स्वभावानुसार कर्मे [११८७-९४], आपापच्या कर्मांत निमग्न असलेला ससिद्धाला प्राप्त होतो, स्वकर्मांनि शरपूतन केल्याने सिद्धि मिळते, रहस्यपराक्षण, विगुण स्वधर्मोद्दिष्टांमपन्न परधर्माहून श्रेष्ठ, त्याचे आचरण करणाराला पाप लागत नाही, जन्मासिद्ध कर्म सदाय असले तरी त्याचा त्याग करू नये, सर्व कर्मे सदाय, तत्सबधो सविस्तर भाष्य [११९५-१२०९], विरक्ताला सन्यासाने नैष्कर्म्याभिद्धि प्राप्त होते, रहस्यपराक्षण, सिद्धाला प्राप्त झालेला ब्रह्माला कसा प्राप्त होतो ते ऐकू, याच परा ज्ञाननिष्ठा, हा ज्ञाननिष्ठा कधी सपादन करावा ? तो क्रम, तत्सबधा रहस्यपराक्षण [१२१०-३३] भक्तियोगाचा उपमहाराथ स्तुति, सतत मच्चित्त हो, म्हणजे तरून जाशील, हे न ऐकतील तर नाश पावशील, प्रकृति तुदया श्छेविरुद्ध तुनकडून युद्ध करवाल, तू स्वभावनिबद्ध आहेस, म्हणून श्छेवाचूनहि युद्ध करशील, शंभर सर्वांच्या हृदयात काम करून त्यांच्याकडून पूर्वकर्मानुसार काय करितो, त्यालाच शरण जा, त्याच्या प्रसादाने पराशान्ति व शाश्वत स्थान प्राप्त होईल [१२३३-३९], ' इति ते ज्ञान आख्यात ' असा गीताशास्त्राचा उपसंहार, तत्सबधा रहस्यपराक्षण, सर्वज्ञानम असणे 'ममना मव मद्भक्त ' हे वचन, ' सब धर्माधर्मांचा त्याग करून मलाच केवळ शरण ये, हा परम उपमहारा [१२४०-४४], उपमहाराभाष्य, मोक्षसाधनाविषया सविस्तर विचार [१२४५-७६], सप्रदायविधि, फल, अनुनाचा वृत्तार्थता, सन्याचा उपसंहार [१२७७-८७]

संक्षिप्त चिह्नांचा खुलासा.

गी.—भगवद्गीता.

गी. र.—गीतारहस्य.

र. का.—रहस्यकार.

गी. भा.—गीताभाष्यार्थ.

छां. भा.—छान्दोग्यभाष्यार्थ

का. भा.—काठकभाष्यार्थ.

मुं. भा.—मुडकभाष्याव

वृ. भा.—वृहदारण्यकभाष्यार्थ.

पे. भा.—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ.

तै. भा.—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ.

ना. भा.—सार्थ नारायणोपनिषद्.

व. सं. टी.—वज्रम संप्रदायी टीका.

रामा.—रामानुजाचार्य.

महा. भा.—महाभारत.

शां.—शांतिपर्व.

(यातील सर्व पृष्ठे पडिल्या आठ्तीतील आहेत.)

[]—पूर्वीच्याच अर्थाचें स्पष्टीकरण.

()—अवतरणादिक.

—भाष्याचा आरंभ व शेवट मुचविणारा लांब व्यास

—' म्हणजे ' या अर्थी एकाच शब्दाचा किंवा वाक्याचा पर्याय-अर्थदर्शक व्यास.

समासातील व संधीतील पदच्छेद-दर्शक हायफन.

ठळक चुकांचें शुद्धिपत्र

'अर्जुन उवाच—कृपया परयाऽऽविद्यो विपीदन्निदमब्रवीत् ' हा श्लोकार्थ, पृ. २० वर श्लो. २७ च्या पुढें वाचावा.

पृ. ३६८ ' बहूनि मे० ' या श्लोकापूर्वी ' श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले ' असे वाचावे.

पृ. ४०८ शेवटची ओळ—“ टेवणे ' हें कर्म आहे, असे सांगितलें व कर्म किंवा कर्माभाव हा ” अशी वाचावी.

पृ ४६८ ' इति भगवान् समाप्त शाला. ' हे वाक्य टीपेच्या वर ४२ वा श्लोक संपताच वाचावे.

पृ १०२५ भाष्यार्थ थोळ ५—'सल्लोकापर्यंत' याच्यापुढें म्ह० चतुर्मुख, मरीच्यादिक व साक्षात् धर्म येषपर्यंत (मनु १२.५०) असा याचा भावार्थ, असे वाचावे.

याशिवाय अशरें काना-माना न्हस्व दीर्घ याच्या चुका सहज कळण्यासारख्या ३ मुळे त्या वाचकांनीच दुरुस्त करून घ्याव्या.

गीतेतील वादग्रस्त व अनेकार्थी शब्दांचा कोश.

अकर्म—विहित कर्म आढसानें वगैरे न करणें २ ४७, ३ ५-८, ४ १६-१७, मुकाट्यानें वसणें, कर्मभाव ४ १८, **अकुशलं**—अशोभन—काम्य १८ १०, **अकार्य**—अकतव्य—निषिद्ध कर्म १६ २४, १८ ३०-३१, **अकृतात्मा, अकृतबुद्धि**—ज्याच्या अन्त करणाला साक्षादिसत्कार झालेला नाहा तो, १५ ११, १८ १६, **अकृत**—कर्म न करणें ३ १८, **अकृतस्त्वविद्**—अब्रह्मज्ञ—कर्मफलमानदर्शी ३ २९, **अक्रिय**—तपोदानादिक भग्निसाध्व नसलेल्याहि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहोन, त्या क्रियाहि ज्यानें सोडल्या तो ६ १; **अक्षर**—अविनाशी ब्रह्म, परमात्मा ८ ३ ११ २१, ११ १८ ३७, १२ १ ३, ओंकार ८ १३, १० २५, अकारादि वण १० ३३, मसारवृक्षाचें बीज—मायाशक्ति १५ १६ १८; **अखिलं**—अप्रतिबद्ध ४ ३३, समस्त ७ २९, १५ १०, **अचेतसः**—अविवेका ३ ३२, १५ ११, १७ ६, **अज्ञ**—अविवेका, अनात्मज्ञ ३ २६, ४ ४०, **अज्ञान**—अविवेक ४ ४२, ५ १५ १६, १० ११, १४ ८ १६ १७, १८ ७२, मानित्व-दमित्वादि १३ ११, अविवेकज्ञान मिथ्याप्रत्यय १६ ४ १८, **अतीन्द्रियं**—इंद्रियाना विषय नसलेले, अविषय-जन्य ६ २१, **अत्यागी**—अज्ञ, कर्मा, अपरमाथ सन्यासा १८ १२, **अधर्म**—शास्त्रप्रति-षिद्ध १८ ३१ ३२, **अधिक**—विशिष्ट-श्रेष्ठ ६ ४६, **अधिष्ठानं**—आश्रय ३ ४०, शरार १८ १४, **अधियज्ञ**—सर्व यज्ञाभिमानां विष्णुसहक देवता ८ ४, **अधिष्ठाय**—यज्ञ करून ४ ६, अधिष्ठाता होऊन, आश्रय करून १५ ९ **अध्यात्मचेतसा**—विवेकबुद्धानें ३ ३०, **अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं**—आत्मा अनात्मा यांचा विवेक, त्यांतच निष्ठा ठेवणें १३ ११, **अध्यात्मनित्या**—परमात्म्याच्या स्वरूपाचें आलोचन करण्यात—श्रवण मननात तरपर १५ २, **अध्यात्मविद्या**—आत्म्याविषयाचें ज्ञान १० ३२, **अध्यात्मसंज्ञित**—आत्मानातमविवेकविषयक ११ १, **अध्यात्म**—देहापासून प्रत्यगात्मरूपानें प्रवृत्त झालेले व परमात्म्यात पयवसान पावणार तत्त्व—जावभाव ७ २९, ८ १ ३, **अनन्यचेता**—८ १४, **अनन्यमना**—९ १३ ज्याचें चित्त इश्वरावाचून दुसऱ्या विषयामध्य नाहों तो योगी, **अनन्यभाक्**—९ ३०, ज्याचो भक्ति मजवाचन दुसऱ्या कशावर नाहों तो भक्त, **अनन्याभक्ति**—८ २२, आत्मविषयक ज्ञानलक्षणाभक्ति, **अनन्येन**—विश्वरूप आत्म्याला सोडून ज्याचें दुसरें आलवन-ध्यानाचा विषय नाहा, अशा अनन्य योगानें—समाधान १२ ६, **अनन्ययोगेन**—अपृथक्समाधानें—वामुदेवाहून श्रेष्ठ काहा नाहा, तोच आमचा परा गति, अशा निश्चितबुद्धानें १३ १०, **अनन्या**—नारायणाला आत्मा मानणारे, तद्रूप झालेले ९ २२, **अनपेक्ष**—देहेंद्रियादि अपेक्षाविषयामध्देंहि अपेक्षा न ठेवणारा, नि स्पष्ट १२ १६, **अनाभिध्वग**—पुत्रादिवामध्दें 'हाच मी' अशा स्वरूपाची अत्यंत आसक्ति नमणें १३ ० **अनाभिस्नेह**—देहजावितादिकामध्देंहि अ-

लन्द् स्नेहस्य २ ५७, अनहकार —अहकार नमो १३.८, अनहवादी—'अह'
 अमें ग्हाण्याचें ज्याचें शाल्व नाहा तो १८ २६, अनात्मन—अजितात्म्याचें, ज्यानें
 शारोद्रियममूह जिकला नाहो त्याचें ६६ अनादि—ज्वाला आदि—आरभ—कारण
 नाहो तें अनादि, उत्पन्न न झालें १३ १२ १९ ३१, ११.१९, १० ३ अनामयं—
 सर्वोपद्रवरहित २ ५१, उपद्रवरहित १४ ६, अनारम्भात्—आरभ न केल्यास—आरभ
 केल्यावाचून ३४ अनावृत्ति—अपुनरन्म ८ २३, अनिकेत—ज्याचें निश्चित
 निवामस्थान नाहा तो १० १९ अनिष्ट—नरक—तियर योनिप्राप्तिरूप १८ १२, अ-
 न्तरात्—सनाप्तप्राप, क्षाण क्षणें ७ २८ अन्तर—अन्तर—अवकाश ११ २०, पर-
 स्पर विपश्चिता १३ ३४ अन्तरात्मना—अन्त करणानें ६ ४७, अन्त—निर्णय
 २ १६, श्रेय-माना १० १९-२० १० ३ प्रलय (आदि व मध्य याच्या साहचर्यामुळे)
 १० २०-३२, अन्ते—प्राक्वियोगाचे वेळा ६ अन्तकाले—अत्रेच्या वयात २ ७२,
 मरणमया ८ ५, अन्यत्र—अन्य-दुमन्या कमानें ३ ९ अन्य—कोणी २ १९, विशिष्ट
 माषनमाष्य दुसरा श्लोक ४ ३१, दुसरा ११ ४३, १६ १५, १८ ६९, विलक्षण ८ २०,
 १५ १७, अन्येभ्य—भावावांपासून १३ २० अन्विच्छ—शुद्ध कर, परमार्थज्ञाना
 चा आश्रयकर २ ४९, अपरस्परसंभूतं—कामुक स्थापुण्यापासून झालें १६ ८, अ-
 परं—अवाचन ४ ४, दुसरा ६ २२ अपरा—निष्ठ-संसारबन्धनात्मिका, अशुद्ध-
 अनधरती ७ ५, अपरिग्रह—(लक्ष्मणपरिग्रह ४ २१) मवपरिग्रहस्य ६ १०;
 अपुनरावृत्ति—पुनरंमरादित्य, मुक्ति ५ १७ अप्रतिष्ठ—निराश्रय ६ ३८, अप्र-
 तिष्ठं—दाना पम व अपम ही प्रतिष्ठा नाहो १६ ८ अभावयत्—आत्मज्ञानाभि-
 निवेश न करणा-या २ ६६ अमात्र—अविषमानता २ १६, अभिभ्रमनाश—उ-
 परमाचा नाश २ ४० अभिजातः—अनुत्पन्न रूपण झालेला १६ ३ ४५ अभितः
 -नमयन-निवृत्तयो व मरणात् ५ २६ अभ्यास—कोणत्या तरी चित्तभूमान
 चिन्त्या मनात प्रत्यक्षाची मन्त्र आवृत्ति ६ ३५, ८ ८, १२ ९, १२ १२, १८ ३६
 (परिचय) अमृतत्वं—मरण २ १५, १३ १२, १४ २० अमृत—देवांचे अमृत
 ० १०, वाक्यासून १० १८, अमृतोद्भव—अमृतामाटा कसे-या समुद्रमधनापासून उ-
 त्पन्नना १० २३ अयुत—अज्ञानचित्त २ ६६, ५ १०, १८ २८ अयोगत—
 वैचर्यमदोषाचन ५ ६ अर्थ—रूप, प्रवोजन २ ४६, ३ १८, अर्थज्यपाधय—
 प्रदोषनाच्या निमित्ताभूत शिवन सत्य अया वि-व आशय ३ १८, अर्पणं—द्वि अया
 हतपदांचे अर्पण शूद्र गृहा कसे ४ ०८ अविधिपूर्वकः—अज्ञानपूर्वक (कारण त्याचें
 कर्मन विवि-व अमते, एत न हे कर्मन अज्ञानवि आह, ह गणन नाहात) ९ २३,
 विद्वन् अम-द्विद्वन् अम-दि दाना शिवन १६ १७ अज्यक्त—अज्ञान २ २८, अज-
 क्त ७ ३४, इतिहासा शिवन म हो-ते ३ २५, १२ १३-५, ८ २०-२१, ० ८,
 अज्यक्त-अज्ञान अवि, मया ११ ५, अज्ञानपूर्वकी मुक्ति अज्ञाना ८ १८-२०,
 अज्ञान—अज्ञान-अविद्वान् अज्ञान ३ १०-३१ (अज्ञानपरहित) १३ ३१, १५ १
 विद्वत्परित-)-३५ ३५, ० १३, ११ ४

-१८, १४५, १८२०-५६, ४१३ अससारी (अक्ता असल्यामुळे अव्यय म्हणजे अससारी), दार्धिकाल २३४, अक्षय फल देणारा म्हणून अव्यय ४१, कर्माप्रमाणे फल देऊन क्षय न पावणारे ९०, ससार असेपर्यंत विद्यमान असणारे ९१८, अक्षय ११२, अग्रभात्—समारापाखल—समारवधनापाखल ४१५, ९१, अश्नुते—प्राप्त होतो ३४, व्यापतो—विशेषकरून प्राप्त होतो १०१, ६२८, १३१२, १४००, अश्वत्थ—पिंपळ १०२६, क्षणमगुर समारवृक्ष १५१-३ असत—अविद्यमान—शतोष्णादिक २१६, ९१९, १३१२, १७२८, अहं—अनुन १२०-२३, २४-७, ३२, ६३३-३४, १०१७, ११०३-४३-४४-४६, सत्य-१८७४-७५, शरीरेंद्रियसघातच मा असें मानणारा जाव ३२७, श्रीकृष्ण-२१२, ७२, १०१, तगाचा नियन्ता इश्वर अन्तयामी ३२३-२४, ४५-७-११, ६३०, (मा सवस ईश्वर) ७६-८-१०-११-१२ (आत्मा) १७-१८-२१-२५-२६ (सवयशाभिमानां विष्णु) ८४-१४ (आत्मा) ९४-७-१६-१०-२०-२४-२६-२९, १०२-८-११-२० (वरें पुढील सव 'अहंशब्द') (विश्वरूपी मी) ११.४८-५३-५४, १२७, १४३-४ (प्रत्यगात्मा) १४२७, १५१३-१४-१५-१८, १६१९, १८६६-७०, आमुं प्रकृताचा तीव १६१४, अहंकार—अविद्यायुक्त अव्यक्त—अव्याकृत (कारण प्रकरण प्रकृतीचें आहे) ७४, शरीरेंद्रियसघातालाच 'मी' म्हणण ३२७, १८५३, महाभूतकारण अहंप्रत्ययरूप (कारण प्रकरण समष्टिक्षेत्राचें आहे व भूताच्या भातून लागलाच त्याचा पाठ आहे) १३५, अनेक गुणविशिष्ट असें स्वत ला मानणें १६१८, मा कर्ता असा भाव १८१७, मा पडित असा अभिमान १८५८-५९

आचार्य—श्रोणाचार्य १२-३-२६, गुरु १-३४, मोक्षसाधनाचा उपदेश करणारे आचार्य १३७, आतिष्ठ—कर—कर्मानुष्ठान कर ४४२, आत्मकारणात्—शरीरेंद्रियसघातासाठीं ३१३, आत्मतृप्त—प्रत्यगात्मस्वरूपातच तृप्त आत्मरति—आत्म्यातच ज्याची रति आहे ३१७, आत्मन—आत्मविषयक—आत्म्याविषयाचा ४४२, ५१६, (स्वत चा—जावाचा) ६५-६-२१, ८१२, १६०१-२२, १७१९, १८३९ मनाच्या—अत करणाच्या ६१९, तुं ईश्वराचा १०१८ आत्मवान्—अप्रमत्त—सावधानचित्त २४५, आत्मना—स्वरूपानच ०५५, सुमस्त—सुद्ध मनानें ३४३, ६५-६-२०, १३०४ ज्ञानस्वरूपानें १०१५ आपणच—स्वत च १३२८, आत्मनि—प्रलगात्मस्वरूपात २५५, ३१७, ४३५, ६२०-२६-२९, आत्म्याविषयाचें ज्ञान ४३८, आत्म्यातीत ५२१, आत्मातच ६१८, दुर्दांत १३२४, १५११, आत्मपरदेहेषु—आपल्या व दुसऱ्याच्या देहात १६१८, आत्मबुद्धि—आत्मा जिचा विषय किंवा आधार आहे ती आत्मबुद्धि १८३७, आत्मभावस्थ—अन्त करणाऱ्यात स्थित होऊन १०११, आत्ममायया—आपल्या मायेनें ४६, आत्मयोगात्—माझ्या—आत्म्याच्या ऐश्वर्य—सामर्थ्यानें ११४७ आत्मवान्—अप्रमत्त—सावधान २४५, ४४१, आत्मवश्ये—स्वाधीन असलेल्या २६४, आत्मविनिग्रह—शरीरेंद्रियसघाताचा समागांतच निरोप

२७, ४ १३, १४ १९, १८ १६-१९-२७-२८, उपाधिलक्षण मोक्षा जीव १८ १४, इद्रि
याचा प्रवतक १८ १८, कर्म—पलेच्छु पुरुषाकडून केलें नाणारें कम २ ४९, १८ २४,
नित्यकम ४ ३३, ५ ११, ६ १-३, ७ २९, ८ १, १६ २४, १७ २७, १८ ९-१०-२३
-४६, ३ ८-९-१५-१९, ४ १५, शरीरेंद्रियाचा हालचाल ३ ५, ४ १६-१८-२१-२३,
१७ २७, १८ ३-१५-२४, साधुपरित्राणादि दिव्य कर्म ३ २४, ४ ९ यशदान
तप कम १८ ५-८ व्याकरणातील कम १८ १८ (क्रिया)-१९, वर्णाश्रमाविहित कम १८
-४२-४३-४४-४७, कर्मचोदना—शरीरेंद्रिय-कमाचें प्रवतक १८ १८ कर्मजं—
विहित निषिद्धकमजय २ ५१, ४ १२-३२, कर्मण —शास्त्रोक्त नित्यनैमित्तिक कमाहून
३ १-९, शास्त्रविहित कमाचें ४ १७, १८ ७, सात्त्विक कमाचें १४ १६, धर्माधमलक्षण
कमाचें १८ १२ कर्मणा—नित्यकर्मानेंच ३ २०, स्वतःच्या स्वाभाविक कमानें १८ ६०,
कर्मणा—यशादि कमांच्या ३ ४, ४ १२, ५ १, लौकिक-वैदिक कमांचा १४ १२,
काम्य कमांचा १८ २, कर्मणि—यशदानतपोरूप नित्य कमांमध्ये २ ४७, ३ २५, ४ २०
१८ ४५, युद्धरूप कमांत ३ १, साधुपरित्राणादि इश्वरकमांत ३ २२-२३ शरीरेंद्रियाच्या
हालचालात ४ १८, लौकिक वैदिक कमांत १४ ९, विवाहादि कमांत १७ २६, कर्मभि —
धर्माधर्मसंज्ञक कमांना ३ ३१, ४ १४, कर्मयोग—कम हाच योग-उपाय ३ ३, १३ २४
कमानुष्ठान ३ ७, ५ २, कर्मसु—स्वधमारयकमांतील २ ५०, नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्ध
कमांमध्ये ६ ४-१७, सृष्टयुत्पत्त्यादि कमांमध्ये ९ ९ कर्माणि—नित्यनैमित्तिक स्वध
मारय कमें २.४८, ३ ३०, १२ ६-१०, लौकिक-शास्त्रीय कमें ३ २७, ४ ४१, ५ १०,
१२ ६-१०, १३ २९, १८ २१, ९ ९, चातुर्वर्ण्यात्पत्त्यादि कमें ४ १४, रथ घटादि
कर्त्याला असत इष्ट असलेले पदाय ५ १४, यशदानतपोरूप कमें १८ ६, शमादिक कमें
१८ ४१, सचित्त क्रियमाण कमें ४ ३७ कर्मिभ्य —अग्निहोत्रादि कम करणाराहून
६ ४६ कल्याणवृत्—गुमाचरण करणारा ६ ४०, कामकामा —विषयाची इच्छा
करणारे ९ २१ (कामकर्मा) २ ७०, कामकारत —कामप्रयुक्त होत्तात्रा १६ २३,
कामकारेण—कामप्रेरितत्वांनै-तृष्णेनै प्रेरित शात्यानै ५ १२, कामसंकल्पवर्जिता.
—काम व त्याचें कारण सकल्प त्यांना रहित ४ १९ काम—इच्छाविशेष १६ १०,
(रत्यादि विषयक इच्छा १८, इच्छा)-१८ ५३ काम —तृष्णा २ ६२, ३ ३७, १६ २१
(इच्छा) ७ ११, कामपरा —कामस्वभाव-विषयतत्पर २ ४३ कामान्—निरनिराख्या
इच्छाना २ ५५-७१, ६ २४, इष्ट विषयास ७ २२, कामा —निरनिराख्या इच्छा २ ७०,
कामेप्सुना—फलप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून १८ २४, कामै —पुत्रादि
विषयक इच्छाना ७ २०, कामोपभोगपरमा —शब्दादि विषयोपभोग हाच परम
पुरुषाध मानणारे १६ ११ काम्याना—अश्वमेधादि कमाचा १८ २, कारण—
साधन ६ ३ हेतु-निमित्त १३ २१, कारणानि—क्रिया-कमें करणारा १८ २३, कार्य
प्यदोयोपपद्यतस्वभाय —अज्ञानानुळे ज्याची विवेकशक्ति नष्ट थाली आहे असा मी २ ७,
कार्य—कर्तव्य-अवश्य करणीय कम ३ १७- (अवश्य कर्तव्य-नित्यकम)-१९, ६ १,

१३ ७ मनोनिरोध (कारण मानस तपाचें प्रकरण आहे) १७ १६, **आत्मविभूतयः**—
 आत्म्याच्या—माझ्या विभूति—विस्तार १० १६-१९, **आत्मविशुद्धये**—स्वशुद्धीक
 रिता—चित्तशुद्धीकरिता ५ ११, ६ १२, **आत्मसंभाविताः**—आपणच आपली सभावना
 करणारे १६ १७, **आत्मसंयम०**—आत्म्यामध्ये जो सयम तो आत्मसयम ४ २७,
आत्मसंस्थं—आत्म्यामध्येच स्थित—आत्माच सव, त्याहून दुसरें काहीं नाहा, अशा
 रीतीनें मन आत्मस्थित करून ६ २५, **आत्मा**—शरीरेंद्रियसमूह, अन्त करण, ६ ५-६,
 प्रत्यक—स्वरूपच ७ १८, निरुपाधिक स्वरूप ९ ५, १३ ३०, १० २०, **आत्मानं**—शु
 ष्ठीच्या साक्षीला ३ ४३, स्वतः ला—मीं आपल्याला ४.७, जीवात्म्याला ६ ५, अन्त करणाला
 ६.१०-१५-२८, चैतन्यज्योति स्वरूपाला ६ २०, १३ २४, स्वात्म्याला ६ २९, १३ २८,
 १८ १६, आत्म्याला—मला ९ ३२, निरतिशयशानेश्वादिमान् इश्वराला २० १५, तू आ
 पल्या स्वरूपाला ११ ३-४, क्षेत्रज्ञाला १३ २४-२९, शरीरेंद्रियसमूहाला १८ ५१, **आदिः**
 —कारण १० २-२०, उत्पत्ति १० ३२, प्रारंभ १५ ३, **आदौ**—अगोदर—प्रथम ३ ४१,
 सृष्टीच्या आरंभी ४ ४, **आद्यन्तवन्तः**—(आगमापायिन २ १४) उत्पत्ति विनाशशील
 ५ २२, **आद्यं**—मूळ वैष्णवपदाला ८ २८, मूळ कारणाला ११ ३१, अगदीं आरंभीचें मूळ
 रूप ११ ४७, आरंभीच्या—मूळ (पुरुषाला) १५ ४, **आरंभ**—उपक्रम १४ १२, ऐहिक-
 पारलौकिक काम्य कर्म १२ १६, १४ २५, सव कर्म १८ ४८, **आवृत्ति**—पुनर्जन्म ८ २३
इत—या अपरा प्रहृतीहून ७ ५, या देहवधनातून सुटण्यावर १४ १, **इन्द्रियार्थ**—
 (इन्द्रियगोचर) विषय २ ५८-६८, ३ ६-४२, ५ ९, ६ ४, १३ ८, **इह**—या लोकीं
 २ ५-५०, ३ १६-१८ (ससारात)—३७, ४ २-१२-३८, ६ ४०, ७ २, १५ ३,
 १७ १८-२८, या मोक्षमागमूत कर्मयोगात २ ४० श्रेयोमार्गात—४१ निवतपर्णांच ५ १९
 -२३, या एकाच शरीरात—विश्वरूपांत ११ ७, या वेळीं ११ ३०, या कर्माधिकारभूर्मांत
 १६ २४, **ईश्वर**—दर्शनशील नारायण, परमात्मा ४ ६, १५ १७, १८ ६१, १३ २७-
 २८ देशदिग्घानरवानी नीव (प्रकरण जीवाचें—अज्ञाचें व उत्कमणाचें आहे) १५ ८,
 राजा, प्रभु वगैरे १६ १४ **उपद्रष्टा**—समाप स्थित होऊन पाहणारा—निर्विकार साक्षी
 १३ २२, **उभयविभ्रष्ट**—कर्मयोग व योगमा या दोहोंपासून भ्रष्ट झालेला ६ ३८,
ऊर्ध्वमूलं—अव्यक्तमायाशक्तिवद् ब्रह्म हेंच ज्याचें मूळ आहे तो ऊर्ध्वमूल, ससारवृक्ष
 १५ १, (जन) ऊर्ध्वं—(शरीरपातानंतर—मरणोत्तर) १२ ८, देवादिलोकीं १४ १८
 सत्यलोकापर्यंत १५ २, **एकाकी**—अमहाद ६ १०, **एतद्योनीनि**—या परापर दोन
 प्रकृति ज्याचें कारण आहे तीं मूळें ' एतद्योनीनि ' होत ७ ६, **एतानि**—लोभ-प्रवृत्ति
 वगैरे १४ १२, अप्रकाशादिक १४ १३, मनामह सहा इद्रियाना १५ ८, यज्ञ दान तपोरूप
 कर्म १८.६, **ऐश्वर**—ईश्वराच्या (योगाला) आत्म्याच्या यथार्थ स्वरूपाला ९ ५, वैष्णव
 रूप ११ ३ मज इश्वराच्या योगशक्तीचें आधिक्य—८ इश्वराचें विश्वरूप—९
कतरत्—निष्ठाप्र व युद्ध यानील कोणतें पद्य २ ६, **कपिल**—मिद्धातील—ब्रह्म
 देवच्या मानमुद्रातील कपिल मुनि, साम्यदर्शनकार कपिल नव्हे १० २६, **कर्तव्यं**—
 अवश्य करणीय कर्म ३ २२, **कर्तव्यानि**—करावी १८ ६, **कर्ता**—करणारा ३.२४-

२७, ४.१३, १४.१९, १८.१६-१९-२७-२८, उपाधिलक्षण मोक्षा जीव १८.१४, इंद्रियाचा प्रवर्तक १८.१८; कर्म—फलेच्छु पुरुषाकडून केले जाणारे कर्म २.४९, १८.२४, निलकर्म ४.३३, ५.११, ६.१-३, ७.२९, ८.१, १६.२४, १७.२७, १८.९-१०-२३-४६, ३.८-९-१५-१९, ४.१५, शरीरेंद्रियांची हालचाल ३.५, ४.१६-१८-२१-२३, १७.२७, १८.३-१५-२४, साधुपरिवाणादि दिव्य कर्म ३.२४, ४.९ यशदान-तपःकर्म १८.५-८ व्याकरणांतील कर्म १८.१८ (क्रिया)-१९, वर्णाश्रमविहित कर्म १८-४२-४३-४४-४७; कर्मचोदना—शरीरेंद्रिय-कर्मांचे प्रवर्तक १८.१८ कर्मजं—विहित-निषिद्धकर्मजन्म २.५१, ४.१२-३२; कर्मणः—शास्त्रोक्त नित्यनैमित्तिक कर्मांहुन ३.१-९, शास्त्रविहित कर्मांचे ४.१७, १८.७, सार्विक कर्मांचे १४.१६, धर्माधर्मलक्षण कर्मांचे १८.१२; कर्मणा—नित्यकर्मानेच ३.२०, स्वतःच्या स्वाभाविक कर्माने १८.६०; कर्मणां—दशादि कर्मांच्या ३.४, ४.१२, ५.१, लौकिक-वैदिक कर्मांचा १४.१२, काम्य कर्मांचा १८.२; कर्मणि—यशदानतपोरूप निल कर्मांमध्ये २.४७, ३.२५, ४.२० १८.४५, युद्धरूप कर्मांत ३.१, साधुपरिवाणादि ईश्वरकर्मांत ३.२२-२३ शरीरेंद्रियाच्या हालचालांत ४.१८, लौकिक वैदिक कर्मांत १४.९, विवाहादि कर्मांत १७.२६; कर्मभिः—धर्माधर्मसंज्ञक कर्मांनां ३.३१, ४.१४; कर्मयोग—कर्म हाच योग-उपाय ३.३, १३.२४ कर्मानुष्ठान ३.७, ५.०; कर्मसु—स्वधर्मांरयकर्मांतील २.५०, नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्ध कर्मांमध्ये ६.४-१७, सृष्टयुत्पत्त्यादि कर्मांमध्ये ९-९; कर्माणि—नित्यनैमित्तिक स्वधर्मांरय कर्मे २.४८, ३.३०, १२.६-१०, लौकिक-शास्त्रीय कर्मे ३.२७, ४.४१, ५.१०, १२.६-१०, १३.२९, १८.२१, ९.९, चातुर्वर्ण्यांतपत्त्यादि कर्मे ४.१४, रथ-घटादि कर्त्याला अत्यंत इष्ट अमलेले पदार्थ ५.१४, यशदानतपोरूप कर्मे १८.६, शमादिक कर्मे १८.४१, सचित क्रियमाण कर्मे ४.३७; कर्मिभ्यः—अग्निहोत्रादि कर्म करणाराहुन ६.४६; कल्याणकृत्—शुभाचरण करणारा ६.४०; कामकामाः—विषयाची इच्छा करणारे ९.२१ (कामकर्मा) २.७०; कामकारतः—कामप्रयुक्त होत्ताता १६.२३; कामकारेण—कामप्रेरितत्वाने-तृष्णेने प्रेरित शाल्याने ५.१२; कामसंकल्पवर्जिताः—काम व त्याचे कारण संकल्प त्यांनीं रहित ४.१९; कामं—इच्छाविशेष १६.१७, (रत्यादि विषयक इच्छा १८, इच्छा)-१८.५३; कामः—तृष्णा २.६२, ३.३७, १६.२१ (इच्छा) ७.११; कामपराः—कामस्वभाव-विषयतत्पर २.४३; कामान्—निरनिराब्ध्या इच्छाना २.५५-७१, ६.२४, इष्ट विषयास ७.२२; कामाः—निरनिराब्ध्या इच्छा २.७०; कामेप्सुना—फलप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून १८.२४, कामैः—पुत्रादि विषयक इच्छानीं ७.२०; कामोपभोगपरमाः—शब्दादि विषयोपभोग हाच परम पुरुषार्थ मानणारे १६.११; काम्यानां—अश्वमेधादि कर्मांचा १८.२; कारणं—साधन ६.३ हेतु-निमित्त १३.२१; कारणानि—क्रिया-कर्म करणारा १८.२३; कार्पण्यदोषोपहतस्वभावाः—अज्ञानामुळे ज्याची विवेकशक्ति नष्ट झाली आहे असा मी २.७; कार्यं—कर्तव्य-अवश्य वरणीय कर्म ३.१७-(अवश्य कर्तव्य-नित्यकर्म)-१९, ६.१,

करावेंच १८५ शास्त्रविहित कर्तव्य-३१, अवश्य कर्तव्य-१८९, कार्याकार्यव्यय-
 स्थितौ—कर्तव्य व अकृतव्य यांची व्यवस्था—निणय करण्यास १६२४, कार्याकार्ये
 —विहित—निषिद्ध कृतव्याकृतव्य १८३०, कार्ये—देह किंवा बाह्य प्रतिमादि यामध्ये
 १८२२, किरिचप—धर्माधर्मादि पाप ४२१, पाप १८४७, कुशले—शुभ—नित्य कर्मा-
 मध्ये १८१०, कूटस्थ—निर्विकार, भाषेचा अध्यक्ष १२३, न टळमळणारा ६८,
 अनेक मायादि प्रकाराना स्थित असलेला १९१६, कृतान्ते—ज्यात कर्माची परि-
 समाप्ति—अन्तभाव होतो ते कृतान्त, त्यात १८१३, क्षर—सब विनाशी भूतभाव ८४
 १५१६-१८, गर्ति—प्राप्तव्य फलाला ६३७-४५, ७१८, ८१३-२१, ९३२,
 १३२८, १६२०-२२-२४, गति—तत्त्व ४१७, कर्मफल ९१८, प्राप्ति—फल १२५,
 गती—भरणोत्तर गमनमाय ८२६, गुणकर्मविभागयो—गुणविभाग व कर्मविभाग
 यांचे ३२८, गुणकर्मविभागश—गुणविभागश व कर्मविभागश. ४१३; गुण-
 कर्मसु—शरीरेंद्रियगुणाच्या कर्मांमध्ये ३२९, गुणतः—सत्त्वादि गुणामुळे १८२९,
 गुणप्रवृद्धा—सत्त्वादि गुणांनी स्थूल केलेल्या (शाखा) १५२, गुणभेदत—
 सत्त्वादि गुणभेदातें १८१९, गुणमोन्तु—शब्दादिकाच्या द्वारा सुख-दुःख-मोहाका-
 रानें परिणाम पावलेल्या सत्त्वादि गुणाचा अनुभव घेणारे १३१४, गुणमयी—सत्त्वादि
 गुणप्रचुर ७१४, गुणमयैः—राग द्वेष मोह इत्यादि गुणविकाररूप ७१३; गुण
 संग.—सुख-दुःख-मोहरूप गुणामध्ये जो संग-मीच सुखी, दुःखी, मूढ असा आत्मभाव
 तो गुणसंग १३२१, गुणसंमूढ—सत्त्वादि गुणांनी समूढ ३२९, गुणसंरयाने—
 साध्य दर्शनात १८१९, गुणातीत—सत्त्वादि गुणांचे उल्लंघन केलेला—जीवन्मुक्त
 १४२५ गुणान्—सुख-दुःख मोहाकार परिणत झालेल्या गुणांस १३१९-२१, सत्त्वादि तीन
 गुणाम १४२०-२१-२६, गुणान्वितं—सुख-दुःख-मोहरूप गुणांनी युक्त १५१०;
 गुणा—शरीररूप गुण ३२८, पारिभाषिक सत्त्वादि गुण १४५, (शरीरेंद्रिय विषय-
 कार गुण) १४२३, गुणेषु—विषयात्मक गुणात ३२८, गुणेषुः—सत्त्वादि गुणाहून
 १४१९, गुणैः—सत्त्वादि गुणाहून ३५-२७, १४२३, १८४०-४१, आपल्या
 विकारामह १३२३

चेतना—शरीरेंद्रियात नित्य अभिव्यक्त झालेला बुद्धिबृत्ति १०२२, १३६, छन्द-
 सां—गायत्र्यादि छन्दोविशिष्ट ऋचनांल १०३५, छन्दांसि—छन्दोभि—वेद-वेदान्ती
 १५२, १३४, छिन्नद्वैधा—ज्याचे मव सशय तुळे आहे ५२५, छिन्नसंशय—
 ज्याचा मग्नय तुळ्या आहे १८१०, जनसंसदि—प्राकृत जनाच्या समुदायात
 १३१०, जिज्ञासुः—ध्यानयोगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा ६४४,
 मग्नसत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा ७१६, जिज्ञातमा—ज्याने शरीरेंद्रिय-
 मग्नत चिन्त्या आहे तो ६७, ज्याने अन्त करणाला निरुल्ले आहे तो
 १८४९, जीवभूत—वना-भोला म्हणून प्रसिद्ध असलेला १५७, जीवि-
 मूता—अप्रसन्न १६० वना-भोलाच ७५, ज्ञानगम्य—ज्ञान झालेने देयच ज्ञानफल

होय, ते १३.१७, ज्ञानचक्षुषा—शास्त्र आचार्योपदेशान्वित—आत्मप्रत्ययरूप ज्ञान हाच चक्षु—नेत्र त्याने १३.३४, ज्ञानचक्षुषु—पूर्वोक्त प्रमाणान्वित ज्ञान हाच ज्याचा चक्षु आहे ते १५ १०, ज्ञानतपसा—परमात्मविषयक ज्ञान हेंच तप, त्याने ४ १०, ज्ञानदीपिते—विवेकविज्ञानाने उज्वलभावाम प्राप्त केलेल्या ४ २७, ज्ञानदीपेन—विवेकप्रत्ययरूप ज्ञानदानाने १० ११, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः—आत्मविषयक विवेकज्ञानाने ज्याचा पापादिसारकारण दोष पार घालविला आहे ते ५ १७, ज्ञानप्लवेन—आत्मज्ञानाला नौका करून त्याने ४ ३६, ज्ञानयोगव्यवस्थिति—शास्त्र व आचार्य याच्या द्वारा आत्मादि पदार्थांचें ज्ञान व चित्तेकान्याने याचाच अनुभव घेणें हा योग, यातील तन्निष्ठता १६ १, ज्ञानयोगेन—आत्मज्ञान हा योग त्याने ३ ३, ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—शास्त्रोक्त पदार्थज्ञान व त्याचेंच अनुभवज्ञान यांनी ज्याचें अन्त करण तृप्त झाले आहे तो ६ ८, याच ज्ञान विज्ञानाचा नाश करणाऱ्या वामाला ३ ४१, ज्ञानसंछिन्नसशय—आत्मा व ईश्वर याच्या एकरूप ज्ञानाने ज्याचा मशय तुटला आहे, त्याला ४ ४१, ज्ञानस्य—ब्रह्मज्ञानाचा १८ ५०, ज्ञानं—आत्मादि पदार्थांचें ज्ञान ३ ३९-४०, ७ २, ९ १, १० ४, १२ १२, १८ ४२, आत्मज्ञान ४ ३२-३९, १३ २, १४ १-२, १८ ००, विवेकविज्ञान ५ १५-१६, १० ३८, १४ ९-११-१७, १५ १५, १८ १८-१९, ज्ञानसाधन १३ ११-१७-१८, पृथक्त्वानें ज्ञान १८ २१, गाताशास्त्र १८ ६३, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं—कर्मादिकामध्ये अकर्मादिदशन हें ज्ञान, हाच अग्नि त्याने ज्याची शुभाशुभरूप कामे दग्ध झाली आहेत त्याला ४ १९, ज्ञानाग्नि—ज्ञान हाच अग्नि ४ ३७, ज्ञानात्—शास्त्रोक्त पदार्थांच्या ज्ञानाहून १२ १२, ज्ञानानां—यथादि शेष वस्तूच्या ज्ञानातील १४ १, ज्ञानावस्थितचेतसः—आत्मज्ञानामध्येच ज्याचें चित्त अवस्थित झाले आहे, त्याचें ४ २३, ज्ञानासिना—शोकमोहादिदोषहर सम्यग्दर्शन—ज्ञान हाच तरवार त्या ज्ञानतरवारानें ४ ४२, ज्ञानिनः—तत्त्वज्ञाचा ३ ३९, ७ १७, तत्त्ववेत्ते ४ ३४, ज्ञानिभ्य—शास्त्रपाठित्वानाहून ६ ४६, ज्ञानी—विष्णूचें तत्त्व जाणणारा ७ १६, १७ १८, ज्ञाने—मोक्षसाधनभूत ज्ञानात ४ ३३, ज्ञानेन—तत्त्वज्ञानासारखें ४ ३८, विवेकज्ञानानें ५ १६, ज्ञेय—जाणवें १ ३९, ज्ञातव्य ब्रह्म १३ १२-१६-१७-१८, विषय १८.१८, ज्ञेय—जाणावा, समजावा ५ ३, जाणण्यास योग्य आहेस १८ २

तत्परः—गुरुपासनादिकामध्ये तहोत झालेला ४ ३९, तत्परायणाः—ज्याचा ते ब्रह्मच परा गति आहे ते तत्परायण होत, केवळ आत्मरति ५ १७ तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं—तत्त्वज्ञानाच्या फलाचें आलोचन करणें १३ २१, तत्त्वत—बरोबर—यथार्थपणें, ४ ९, ७ ३, १० ७, १८ ५५ तत्त्वस्वरूपापाएन ६ २१, तत्त्वदर्शी—तत्त्वचिद्—ब्रह्माचें यथाथस्वरूप पाहण्याचें ज्याचें ज्ञान आहे तो २ १६, ४ ३४, गुणकमविभागाचें तत्त्व जाणणारा ३ २८, तत्त्वज्ञ—परमार्थदर्शी ५ ८, तत्त्व—यथार्थ स्वरूप १८ १, तत्त्वेन—यथार्थपणें ९ २४, ११ ५४, तदनन्तरं—तत्क्षणीं—ज्ञान व प्रवेश यात कालाचें व्यवधान—अन्तर नाही १८.५५, तदर्थ—विष्णूसाठी—ईश्वरासाठी ३ ९ तदर्थीय—ईश्वरार्थ किंवा यददानादिकासाठी १७ ०७, तप—मनन—कृच्छ्रचाद्रायणादि, शारी

रादि, इन्द्रियादिमयपूर्वक शरीरपीडन,—हाच अर्थ विवक्षित आहे, तमस —अज्ञान
 लक्षण मोहान्धकाराहून ८ ९, १३ १७, तामस कर्मानें १४ १६, तमोगुणापासून १७, तमसा
 —तमोगुणानें १८ ३२ तमसि—तमोगुण वाढला असता १४ १३-१५ तमः—मोहाप
 कार १० ११, चवदान्या अध्यायातील सव तम शब्द तमोगुण या अर्थी आहे, १७ १,
 तमोद्वारै.—दु खमोहात्तमः नरवाच्या द्वारानां १६ २२, तु—हा शब्द वेदमीं विषया
 न्तर दाखवितो तसें—२ १७-३९-६४, ३-७-१७ वगैरे परा तेज —दीप्ति ७ ९,
 १५ १२, प्रागल्भ्य-धीटपणा ७ १०, १० ३६, १६ ३, १८ ४३, अकरान्या
 अध्यायांताल ' तेजोभि, तेजोमय, तेजोराशि, ' या तेज शब्दाचा अर्थ
 ' प्रकाश ' असा आहे तेजोशसभव—मज ईश्वराच्या तेजाचा एकदेश हाच
 ज्याचा सभव आहे असें १० ४१ त्याग—कमफलत्याग १२ १२, स्यास
 १६ २, त्याग-सोडणें १८ १-४ सवकमफलत्याग १८ २-४ सग व फल याचा त्याग
 १८ ९-१०-११, (राजस तामस त्याग म्ह० वमाभिकान्यानें कम टाकणें १८ ७-८)
 त्रयीधर्म-त्रैधर्म्ये—वैदिक कम ९ २१ त्रैगुण्यविषया —त्रैगुण्य-संसार हा ज्याचा
 विषय आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत २ ४५ त्रैविद्या—वेदत्रयवेत्ते ९ २० दिव्य—
 अलौकिक (अप्राकृत-ईश्वराचें ४ ९) ९ २०, १० १२, १६ ४०, ११ ५-८-१५, सृष्ट
 मंडलाताल ८ ८, प्रकाशरूप ७ १० दूरेण—अत्यंत-फारच अंतरानें २ ४९ देह
 भृता—देहच आत्मा असें मानणाऱ्याकडून १८ ११ देहभृता—देह धारण करणा-
 न्याताल ८ ४ देहभृत्—देहा-आत्मा १४ १४ देहवद्भि—देहाभिमानवानाकडून
 १२ ५ देव—ज्यात देवताचें यजन केलें नातें तो दैवयज्ञ त्यास ४ २५ इन्द्रियावर
 अनुग्रह करणारे आदित्यादि १८ १४, देवी प्रकृतीचा भूतसग १६ ६ देवी—देवताचा संपद
 १६ ५, देवाचा-ईश्वराचा माया ७ १४, देवा प्रकृति ९ १३ १६ ३-५ दोषवत्—
 दोषानें युक्त किंवा दाषाप्रमाणें १८ ३ द्रव्यमय—द्रव्यसाधनसाध्य ४ ३३ द्रव्ययज्ञा
 —मत्पात्रा द्रव्याचा विनियोग करण हाच यज्ञ मानणारे ४ २८ द्रंद्रमोह—सखडु खादि
 द्रदाच्या निमित्तानें होणारा मोह ७ २७ २८, (द्रंद्रशब्दाचा अर्थ द्रद समाम असा फल १० ३३
 येथ करून बायीं मव टिकाणीं द्रंद्र म्ह० शातोष्णसुखडु खादि परस्पर प्रतिपक्षा भावाचा
 जाटा घ्यावी) धर्मसंमूढचेता—शास्त्रोक्त श्रौत स्मात धर्माविषया ज्यांचें चिंत मूढ
 शालें आहे २ ७ धर्मसंस्थापनार्थाय—मनातन श्रौत स्मात वैदिक वर्णाश्रमरूप
 धर्माची प्रस्थापना करण्यासाठी (कारण अवताराची कल्पना वैदिक धर्माचा आहे) ४ ८,
 धर्मस्य—या योगधर्माचें (कारण प्रकृत योग आहे) २ ४०, वर्णाश्रमादिलक्षण धर्माची
 ४ ७, १४ २७, ब्रह्मज्ञानरूप धर्माविषयी अश्रद्धावान् ९ ३ धर्म—शास्त्रविहित धर्माला
 १८ ३ ३२ धर्म्ये—श्रौत-स्मात धर्माला सोडून नसलेल्या २ ३१-३३, ९ २, १२ २०,
 १८ ७०, धर्म—शुद्धधर्म १ ४०, (धर्मात्मा ९ ३१ धर्माविरुद्ध ७ ११ स्वधर्म २ ३१-३३,
 ३ २५, १८ ४७, परधर्म ३ ३५, १८ ४७, इत्यादि सवत्र वर्णाश्रमाविहित धर्म विवक्षित आहे,)
 धाता—प्राण्यांना कमफल विभागून देणारा १८ ९, ९ १७, १० ३३, धाम—जान पद
 ८ २१, ११ ३८, १५ ६, तेज १० १२ धीर—उद्दिमान्-शानी-विवेकी २ १३-१५-

१४ २४, धृतिः—(या शब्दाचा सामान्य अर्थ धैर्य आहे,) धृतिदेवता १०.३४, यकलेल्या देहेद्रियादिकांना उत्साह देणारी एक अन्तःकरणाची वृत्ति १३.६, १६.३; ध्यानयोगपरः—आत्मस्वरूपाच चिंतन करणे हे ध्यान व आत्म्यातच चित्त एकाग्र करणे हा योग, त्यातच तत्पर झालेला १८ ५२, ध्यान—एकाच विषयाचे सतत चिंतन वरणे (हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे) १०.१२

नित्यजातं—देहाबरोबर उत्पन्न झालेला २ २६, नित्ययुक्त—सदा समाहित—शात. चित्त ७.१७, ८ १४, ९ १४, १२ २, नित्यसत्त्वस्थः—सदा सत्त्वगुणाश्रित (१४. १६-१७-१८ अध्यायात सांगितलेल्या सर्व सात्त्विक वृत्तींचाच आश्रय करणारा) २.४५; नित्यसन्यासी—सदा सन्यासी ५ ३, निराग्नि—कामांगभूत अग्नि ज्याने सोडले आहेत तो ६ १, निरहंकार—मी विद्वान् वगैरे आहे अशा आत्मसभावनेने रहित २.७१, अहमत्ययशून्य १० १३, निराशीः—ज्याने सर्व आशा मोडल्या आहेत तो ३ ३०, ४ २१, ६ १०, निराश्रयः—ज्याच्या आश्रयाने पुरुषार्थ साधण्याची इच्छा करतो तो आश्रय, तमा आश्रय ज्याला नाही तो निराश्रय ४ २०; निराहारस्य—कष्ट तपस्थ्याचे—विषयाचे निग्रहाने ग्रहण न करणाराचे २ ५९; निरुद्धं—सर्ववानूना ज्याच्या प्रचाराला निरोध केला आहे, ते ६ २०, निरुध्य—निरोध करून—हृदयात अटवून ठेवून ८.१२; निर्गुणं—सत्त्वादि गुणत्रयरहित १३ १४-३१; निर्देश—नावाचा निर्देश १७.२३, नियोगक्षेम—अप्राप्त वस्तुचा प्राप्ति-योग प्राप्तवस्तूचे रक्षण-क्षेम, यापासून निवृत्त झालेला २ ४५, ९ २२, निर्वाणपरमां—मोक्ष ही निचा परा निष्ठा-पराकाष्ठा आहे अशा शांतीस ६.१५; निवृत्ति—योग्या अनर्थाच्या साधनापासून निवृत्त व्हावे ते (कारण हे प्रकरण आसुरी प्रवृत्ताचे आहे) १६ ७, मोक्षहेतु सन्यासमार्ग (हे प्रकरण सात्त्विकबुद्धीचे आहे) १८ ३०; निष्ठा-पराकाष्ठा-सामा १८ ५०, अवस्थिति १७.१, स्थिति-अनुष्ठेयतत्परता ३ ३; निस्त्रैगुण्य—निष्काम ० ४५, नि श्रेयसकरौ—मोक्ष करणारे, मोक्षसाधनभूत ५ २, नीति.—ज्याचा उपाय असा न्याय १० ३८, १८ ७८, नैष्कर्म्यसिद्धि—निष्क्रिय आत्मस्वरूपाने अवस्थान, हाच सिद्धि, वर्माभावस्थिति, ज्ञानयोगनिष्ठा १८ ४९, ३ ४, न्याय्यं—धर्म-शास्त्राय, नेष्टिकां—निष्ठासवर्षी-सत्त्वशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसन्यास ज्ञाननिष्ठा या क्रमाने प्राप्त होणारा ५ १२

पण्डित—आत्मसवधी बुद्धि ज्यांना आहे ते पण्डित—आत्मश २ ११, ४.२१, ज्ञानी ५ ४ (ब्रह्मदत्ता) १८; परधर्म—दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म ३ ३५, १८ ४७; पद—विष्णूचे परम-मोक्षाख्य स्थान २ ५१, १५ ४-५, १८-५६, ते असुरसङ्घक पद-गमनाय-स्थान ८ ११, परम-परम-परा-परमा—निरतिशय-श्रेष्ठ असाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे, परंपराप्राप्तं—शत्रिय-पितापुत्रसंप्रदायाने प्राप्त ४ ०, (परिग्रहं—म्हा-पुत्र-वित्त-गृह इत्यादीकांचा समूह,) परिपंथिनौ—चेर-मोक्ष मार्गाला विन करणारे ३ ३४, परि-मार्गितद्वयं—शोध करावा, जाणावे १० ४, परिसमाप्यते—अन्तर्भूत होतें ४ ३३, पवित्र—पावन-शुद्धिकर ४ ३८, ९ २-१७, १० १२, पावनानि—विशुद्धि करणारी

१८५; **पुण्यकर्मणां**—अग्निहोत्रादि कर्म करणाराचे १८७१, ज्याचें चित्तगुदीला कारण होणारें पुण्य-नित्यादि कर्म आहे त्याच्या ७२८, **पुण्यकृतां**—अथमेपादि यज्ञ करणारांच्या ६४१; **पुण्य**—पुण्याचें फल (कारण हें इद्राच्या लोकाचें विशेषण आहे) ८२०, श्रवणानेंहि पापाचें हरण करणारें १८७६, **पुण्य**—चांगला-घाणाला नृत्त करणारा ७९, **पुण्या**—पुण्य योनि (कारण वर पापयोनिशब्द अचल त्याचा हा प्रति-योगा आहे) ९३३, **पुरा**—पूर्वी—सृष्टाच्या आरंभा ३३-१०, १७२३, **पुराण** **पुरातन पुराणी**—या सर्वांचा 'सनातन विरतन अमा अर्थ विवक्षित आहे, **पुष्पितां**—पुष्पलेख्या वृक्षाप्रमाणे शोभणा या २४२, **पौर्वेदद्विकं**—पूर्व देहातील ६४३, **प्रकृतिज्ञ-प्रकृतिसमय**—इश्वराच्या मायाशक्तीपासून झालेले ३५, १३२१, १४५ १८४०, **प्रकृतिस्थ**—शरारेंद्रियाकाराने परिणाम पावलेल्या अविचारूप प्रकृतींत स्थित झालेला १३२१, **प्रकृतिस्थानि**—स्वरथाना स्थित असलेल्या १५७, **प्रकृतिः**—स्वभाव—या तन्मा व्यक्त झालेला पूर्व जन्माचा धमाधमादि सरकार ३३३, ७२०, (प्रकृते) ९८-१२-१३, ११५१, १८५९, त्रिगुणात्मिका वैष्णवी माया ३२७-२९, ४६, ७८-५, ९७-८, १३१९-२०-२३, (शरारेंद्रियाकार परिणत झालेल्या)—२९, **प्रत्यक्षावगमं**—सृष्टादिकाप्रमाणे प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञात होण्यास योग्य असें (ज्ञान आहे) ९२, **प्रत्यवायः**—दोष २४० **प्रशान्तमनसं-प्रशान्तात्मा-प्रशान्तस्य**—ज्याचें अत करण अन्यत ज्ञात आहे, ६७-१४-२७ **प्रसन्नचेतस-प्रसन्नात्मा**—ज्याचें चित्त प्रसन्न-स्वस्थ-आहे २६४, १८५४, **प्रसाद**—प्रसन्नता-स्वास्थ्य २६४-६५, **पश्यतः**—परमाथ तत्त्व पहाणाऱ्या २६९

फलं—रथ-अनिष्ट देहप्राप्ति २५१, नि श्रेयस फल ५४, विषयरूप ७२३, नारळ, मुपारी बंगरे फल ९२६, सुख, दुख व मोह असें त्रिविध फल १४१६, ऐहिक किंवा पारलौकिक फल १७.१२-२१-२५, १८९ (तन्मरूप फल)-१२ (इतर सब ठिकाणी फल म्ह० पारलौकिक फलच विवक्षित आहे)

वाह्यस्पर्शेषु—बाह्य शब्दादि विषयामध्ये ५२१ **वाह्यान्**—बाहेरच्या ५२७, **बुद्धय**—चित्तवृत्ति २२१, **बुद्धिग्राह्यं**—अतीन्द्रिय-निविषय ६२१, **बुद्धिनाश**—अन्त करणाच्या विवेकशक्तीचा नाश २६३, **बुद्धिभेदं**—माझ हें कतव्य आहे इत्यादि निश्चयरूप उदाचें चालन ३२६, **बुद्धिमान्**—ज्ञानी २१८, १५२०, **बुद्धि युक्त**—ज्ञानी २५०-५१, **बुद्धियोग**—ज्ञानयोग २४९, १०१०, इश्वराचे ठिकाणा समाहित चित्त करणें हा बुद्धियोग १८५७ **बुद्धि**—ज्ञान २३९, ३१, चित्त वृत्ति किंवा ज्ञानच २४१-४४-६६, अन्त-करणवृत्ति ५१-५३-६५, ३४०-४२-४३, १८२९-३२, महत्त्व ७४, १३५, विवेकशक्ति ७१०, १०२, अन्त करण १८१७, **बुद्धी**—बोगविषयक किंवा सारवविषयक ज्ञानात ३४९, **बुद्ध्या**—ज्ञानानें २३९, **बुद्धाने** ५११, ६२५, १८५१, **ब्रह्म**—वेद ३१५, परमान्मा ४२४-३१, ५१९-२१, ७२९, ८१-३-२४, १०१२, १३१२-३०, १८५०, परमार्थसन्व्यास (कारण आरंभ स्यामाने आहे) ५६, ब्रह्मानें नाश १.१३, मायाशक्ति १४३-४,

ब्रह्मकर्म—ब्रह्मणगातीचें कर्म १८४२; **ब्रह्मकर्मसमाधिना**—ब्रह्म हेंच कर्म त्यांत ज्याचें चिदासमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि त्याच्याकडून (या श्लोकानील सर्व 'ब्रह्म'शब्द परमात्मा या अर्थी आहेत.) ४.२४, **ब्रह्मणः**—वेदाच्या ४.३२, परमात्म्याच्या (प्राप्ति-मार्गांत) ६.३८, प्रजापतीच्या-विराटाच्या ८.१७, हिरण्यगर्भाच्या ११.३७, परमात्म्याची १४.२७, परमात्म्याचा १७.२३; **ब्रह्मणि**—ईश्वरामध्ये ५.१०-१९-२०; **ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्षास २.७२, ५.२४-२५-२६; **ब्रह्मभूत**—ब्रह्मरूप ५.२४, १८.५४, जीवमुक्त ६.२७, **ब्रह्मभूयाय**—मोक्षास-ब्रह्म होण्यास १४.२६, १८.५३; **ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ब्रह्मामध्ये जो योग-समाधि, त्यात ज्याचें मन गहन गेलें आहे तो ५.२१, **ब्रह्मवादिनां**—वेदावाद्याच्या १७.२४, **ब्रह्मविद्**—ब्रह्म ५.२०; **ब्रह्मविद्**—ब्रह्मोपासक लोक ८.२४; **ब्रह्मसंस्पर्श**—ब्रह्माशी ज्याचा संस्पर्श आहे तें ६.२८; **ब्रह्मसूत्रपदैः**—ब्रह्मसूत्रक वाक्यरूप पदानां १३.४; **ब्रह्मोद्भवं**—वेद ज्याचें कारण आहे तें कर्म, ब्रह्मापासून ज्ञात झालेले कर्म ३.१५; **भक्तियोगेन**—भजन हाच योग, त्यानें १४.२६; **भावना**—आत्मज्ञानानिनिवेश २.६६; **भावसमन्विता**—भाव-परमार्थतत्त्वाभिनिवेश, त्यानें युक्त १०.८, **भावसंगुद्धिः**—निष्कपटपणा १७.१६; **भावं**—स्वभावाला ७.१५, आत्मस्वरूप-२४.९.११ (आत्मवस्तु १८.२०) विशेष देवतेस ८.६, **भावः**—अस्तित्व २.१६, वस्तु ८.४, अक्षरसशक परब्रह्म ८.२०, भावना १८.१७; **भावाः**—पदार्थ ७.१२, बुद्ध्यादिक १०.५; **भावैः**—पदार्थ ७.१३; **भावेषु**—वस्तुमध्ये १०.१७.

मद्भावं—ईश्वरभावास-मोक्षास ४.१०; वैष्णव तत्त्वास ८.५, १४.१९, **मद्भावाय**—परमात्मभावास १३.१८; **मद्भावाः**—माझ्यामध्ये ज्यांची भावना आहे-वैष्णव सामर्थ्यानें युक्त १०.६; **महद्ब्रह्म**—सर्व कार्यांहून मोठें म्हणून महत्त्व स्वविकाराच्या भरणामुळे ब्रह्म, अशी माझी प्रकृति माया १४.३-४; **महायोगेश्वरः**—योग्याचा महान् ईश्वर ११.९; **मात्रास्पर्शाः**—मात्रा-श्रोत्रादि इंद्रियें, त्याचे स्पर्श-शब्दादिकाशीं प्रयोग किंवा मात्रा-श्रोत्रादि इंद्रियें व स्पर्श-शब्दादिविषय २.१४, **माया**—त्रिगुणात्मिका वैष्णवी प्रकृति ७.१४-१५, **मायया**—उभानें-मिथानें-गूढ शक्तीनें १८.६१, (आत्ममायया ४.६), **मुक्तस्य**—ज्याचें धर्माधर्मादि बंधन निवृत्त झालें आहे त्याचें ४.२३, **मुक्तः**—सत्सारातून मुक्त झालेलाच आहे ५.२८, हर्षादिकापासून मुक्त-हर्षादिरहित झालेला १२.१५, पापापासून मुक्त झालेला १८.७१, **मौनं**—मूकत्व-वाणीचें सपमन १०.३८, १२.१९, मनःसयम १७.१६, **यज्ञ**—विष्णु ३.९ (वाकी सर्व ठिकाणीं याग, स्वध्या अध्यायात ज्ञानसाधनानाहि यज्ञ झालें आहे.)

युज्यस्व—तयार हो-सज्ज हो २.३८-५०, **युञ्जतः**—योगानुष्ठान करणाऱ्या ६.१९; **युञ्जन्**—मनः समाधान करणारा ६.१५-२८, ७.१; **युञ्जीत**—समाधान करावें ६.१०, **युञ्ज्यात्**—मनःसमाधानाचा अभ्यास करावा ६.१२; **योगमाया-समापृतः**—योग म्हणून गुणाची घटना-रचना-साम्यावस्था तीच माया, तिनें आच्छा-

दित झालेल्या ७ २५, **योगयज्ञाः**—प्राणायाम प्रलाहारादिरूप योग हाच ज्याचा यज्ञ आहे ते योगयज्ञ ४ २८, **योगयुक्त**—वैदिक-ईश्वर समर्पितरूप फलनिरपेक्ष योगानें युक्त ५ ६-७, समाहित ८ २७, **योगयुक्तात्मा**—ज्याचें अन्त वरण समाहित आहे तो ६ २९, **योगचित्तमाः**—अतिशय योगज्ञ १२ १, **योगसंन्यस्तकर्माणं**—परमार्थ दशनरूप योगानें ज्यानें कर्मांचा सन्यास वेला आहे त्याला ४ ४१, **योगसंसिद्धः**—कर्मयोग व समाधियोग यानें संसिद्ध-सरकृत झालेला-योग्यतेस प्राप्त झालेला ४ ३८, **योगसंसिद्धि**—योगफलास ६ ३७, **योगसेवया**—योगानुष्ठानानें ६ २०, **योगस्थ**—सिद्धि व असिद्धि याना सम मानणें या समत्वयोगात स्थित होऊन २ ४८, **योगस्य**—ध्यानयोगाचें (स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा) ६ ४४, **योगं**—विवेकप्रशेला-समाधीला २.५३, दोन अध्यायाना सांगितलेल्या, कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे, त्या ज्ञाननिष्ठालक्षण योगाला (कारण पूर्वोक्त २ ३९ ते ३ ४३ पर्यंत सांगितलेल्या विषयाला उद्देशून हा योगशब्द आहे) ४ १, सम्यग्दर्शनाचा उपाय अशा कर्मानुष्ठानाला ४ ४२, कर्मानुष्ठानास ५ १, वैदिक कर्मयोगाला ५ ५, कर्मानुष्ठानरूप योगास ६ २, ध्यानयोगास ६ ३, चित्तसमाधान ६ १२-१९, ७ १, आत्म्याचें याथात्म्य ९ ५, (किंवा योगजन्य योगैश्वर्य सामर्थ्य-योगशक्ताचें आविष्य) १० ७-१८, ११ ८, योगासाठीं असल्यामुळे हा सवाद-योगच होय, त्यास १८ ७-१, **योग**—सिद्धि-असिद्धीचें समत्व हाच योग २ ४८-५०, कर्म ज्याचा उपाय आहे असा ज्ञाननिष्ठारूप योग ४ २-३, चित्तसमाधानरूप योग ६ १६-१७-२३-३३-३६, **योगात्**—ध्यानयोगापासून-चित्तसमाधानापासून ६ ३७, **योगाय**—समत्वबुद्धि योगासाठीं, ज्ञानयोगासाठीं २ ५०, **योगारूढस्य**—ध्यानयोगारूढ झालेल्याला ६ ३, **योगारूढ**—ज्याला योग प्राप्त झाला आहे तो ६ ४, **योगिनं**—या ध्यानयोग्याला ६ २७, **योगिनः**—कर्म करणारे (कारण प्रकरण देवयज्ञाचें आहे) ४ २५, कर्म ईश्वरार्पण करून व फलाची इच्छा टाकून कर्मानुष्ठान करणारे ५ ११, ध्यानयोग्याचें ६ १९, १८ १४, ध्यानयोगा व कमठ (कारण पुढे दोघांच्या दोन गती सांगितल्या आहेत) ८ २३, समाहितचित्त योगी १५ ११, **योगिना**—कर्माधिका याची ३ ३, दरिद्र्याच्या (कारण वर ' श्रीमता ' असा शब्द आहे) ६ ४२, रुद्र आदित्यादिकाचें ध्यान करणाऱ्या योग्यातील ६ ४७, **योगी**—योगी-ध्यायी-ममाधिमान् ५ २४, चित्तसमाधानवान् ६ १-२-८, १२ १४, ध्यानाभ्यासी ६ १०-१५-(योगविभ्ररहित)-२८, सम्यग्दर्शो योगी ६ ३१-३२-४५, ध्यायी-ध्यानाभ्यासी ६ ४६, कर्मी ८ २५, ध्यायी किंवा कर्मी ८ २७-२८, **योगे**—सारयज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय असा ईश्वराराधनार्थ कर्मयोग व समाधियोग याविषया २ ३९, **योगेन**—सम्यग्दर्शनरथैर्यरूप १० ७, समाधीनें १२ ६, १८ ३३, आत्म्याचें यथाथ स्वरूपवितन हाच योग त्यानें १३ २४, **योगेश्वर**—योग्याच्या ईश्वरा ११ ४, (रः) १८ ७८ (योगेश्वरात्) १८ ७५, **योगै**—ज्ञानप्राप्तीच्या उपायत्वानें कर्म ईश्वरार्पण करून फलाची इच्छा सोडून त्याचें अनष्टान करणारे, त्याच्याकडून ५ ५, **योगिः**—उत्पत्तिस्थान १४ ३, व्याघ्रादियोगि १६ १९-२०

रसवर्ज—आसक्ति-प्रीति-इच्छा यावाचून २.५९; **रस**—आसक्ति प्रीति २.५९, जलातील रम हा गुण ७.८; **रसात्मक**:—सर्वरसात्मक १५.१३; **लोफसंग्रह**—लोकाच्या उन्मांगप्रवृत्तीचे निवारण ३.२०-२५; **लोक**:—हा अधिकारी कर्मकर्ता ३.९, सर्व लोक ३.२१, हा मनुष्यलोक ४.३१-४० हा मूढ लोकमूढ ७.२५; **लोक**:—**लोकात्**—लोक-लोकापासून १२.१५; **लोकान्**—पुण्यलोकास ६.४१, या ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोकास १०.१६, ११.३०-३२, १८.१७, महादादि तत्त्ववेत्त्याच्या लोकास १४.१४, शुभ लोकास १८.७१; **लोका**:—ब्रह्मादि-स्थावरान्त लोक ३.२४, ८.१६, लौकिक प्राणी ११.२३-२९; **लोके**—या लोकां २.५, ३.३, ४.१२, ६.४२, प्राणिमूहात १३.१३, मसारात १५.१६, १६.६, लौकिकात-व्यवहारात १५.१८.

विद्वान्—आत्मविद्-ज्ञानी ३.२५-२६; **विचिक्तदेशसेवित्वं**—पवित्र व निर्भय प्रदेशाचे सेवन करण्याचे शील १३.१०; **वेदवाव्रता**:—वेदाच्या अर्थवादादिवाक्यात रत झालेले २.४२; **वेद्विद्**—वेदाधं जाणणारा १५.१-१५; **वेदान्तकृत्**—वेदान्तार्थ-संप्रदायकर्ता १५.१५; **व्यवसायात्मिका**—निश्चयस्वभाव २.२८, (व्यवसायि-नां—प्रमाणजनित विवेकबुद्धिरहित लोकाच्या २.२८;) **व्यवस्थितौ**—भवदय होणारे ३.३४; **शब्दब्रह्म**—वेदोक्त कर्मानुष्ठानफलम ६.४४; **शम**:—उपशम-मर्ककर्मनिवृत्ति ६.३, अन्तःकरणाचा शम १०.४, १८.४२; **शान्ति**—अन्तःकरणाचा उपशम २.६६, ९.३१, १६.२, १८.६२, मोक्ष २.७०-७१, ४.३९, ५.१२, ६.१५, सर्वमसारोपरति ५.२९, १२.१२; **शान्तः**—उपरत १८.५३; **शारीरं**—शरीरस्थितीला अत्यन्त भ-वदय त्वेवढंच-शरीराच्या निर्वाहापुरतेच ४.२१, शरीराने होणारे १७.१४, (शौचं—जलादिकाने बाह्य शुद्धि व राग-द्रेपत्यागाने अन्तःशुद्धि हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे.) **श्रुतिपरायणा**:—श्रवण हेंच ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीचे श्रेष्ठ साधन आहे ते १३.२५; **श्रुतिविप्रतिपन्ना**—अनेक साध्यसाधनमवधप्रकाशनश्रवणाना विवक्षित शोलेली २.५३; **श्रेयः**—कल्याण १.३१, २.५, २.३१, ३.३५, निःश्रेयसाचे-मोक्षाचे साधन २.७, १६.२२, मोक्ष ३.२, स्वर्ग किंवा मोक्ष यास ३.२१, अधिक प्रशस्त ५.१, १२.१२.

सतः—विद्यमान वस्तूचा-आम्याचा २.१६, **सर्वकर्मणां**—मवं लौकिक-वैदिक कर्मा-च्या १८.१३; **सर्वकर्माणि**—नित्यनेमित्तिकादि सर्व कर्मे ३.२६, सचिन व क्रियमाण सर्व कर्मे ४.३७, नित्य-नेमित्तिक काम्य निषिद्ध मर्व कर्मे ५.१३, १८.५६, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारी मर्व कर्मे १८.५७, **सर्वकामेभ्यः**—दृष्ट व अदृष्ट अशा मवं विषयांपासून ६.१८, **सर्वारंभ**—मर्व कर्मे १२.१६, १४.२५, १८-४८; **संन्यास**—कर्मत्याग, **संन्यस्य**—कर्मांचा त्याग-गमपेन करून असाच मन्यामशब्दाचा मुख्य अर्थ आहे, काम्यकर्मांचा त्याग वगैरे मवं गौण संन्यास आहेत. **संसिद्धि**—मोक्षार्थ ३.२०, ८.१५, शरीरेदियांची धाननिष्ठापोषण १८.४५; **संसिद्धौ**—योगनिष्ठासाठी ६.४३; **सिद्धये**—निष्ठासाठी, ७.१, १८.१३; **सिद्धि**—नेष्कर्मनिष्ठा ३.४, फलनिष्ठासाठी

४.१२, क्रमान् मोक्षसिद्धात् १२ १०, मोक्षाला १४ १, पुरुषार्थयोग्यतेला १६.२३, ज्ञान-
निष्ठायोग्यतेला १८ ४१-४६-५०, फलनिष्पात्ति ४ २२, सिद्धि असिद्धि—इष्ट लाभ
होणे किंवा न होणे ४ २२, २ ४८, १८ २६, स्मृतिभ्रशः—शास्त्राचार्योपदेश-
जनित मस्कारापामून हाणाचा स्मृताचा भ्रश २ ६३, स्वकर्म—स्वधर्म—आपापत्या
वणाभ्रमाला उचित जसे कम स्वभाव—अविद्यालक्षण प्रकृति ५ १४, जीवभाव ८ ३,
इतर मवत्र स्वभाव म्ह० या जन्मी व्यक्त झालेला पूर्वजन्मान्त धर्माधमसस्कार (१८ ४१
येथे स्वभाव म्ह० इश्वराचा त्रिगुणात्मिका प्रकृति—माया असाहि दुसरा अर्थ समवतो)
हेतु—निमित्त ९ १०, १३ २०, कारण १८ १५, हेतुमद्भि—युक्तियुक्त १३ ४.
(नियतं—निश्चित—अवश्य १ ४४, नित्यकम ३ ८, १८ ९-१३, नियतस्य—नित्य-
कर्माचा १८.७, प्रजापतिः—प्रजाचा स्रष्टा—उत्पादक ३ १०, कश्यपादि ११ ३९.)

॥ ॐ ॥

पार्थाय प्रतियोधितां भगवता नारायणेन स्वय

व्यासेन प्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।

अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-

मम्य त्वामनुसंधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

अन्यार्थ—अथ भगवद्गीते—हे माते भगवद्गीते !—भगवता नारायणेन
स्वय—भगवान् नारायणांनी स्वत —पार्थाय प्रतियोधितां—अर्जुनाला उपदेशि-
केली—पुराणमुनिना व्यासेन—प्राचान मुनी व्यासानी—मध्येमहाभारतं प्र-
थितां—महाभारतामर्थ प्रथित केलेला—अद्वैतामृतवर्षिणीं—अद्वैतरूप अमृताचा
वर्षान करणारी—भवद्वेषिणीं—सगाराचा द्वेष—उच्छेद करणारी—अष्टादश अ-
ध्यायिनीं भगवतीं—जिचे अठरा अध्याय आहेत, अर्शा जी पूज्य गीता—त्वाम्
अनुसंधामि—त्या तुज गीतेचें मा चिंतन—स्मरण करितों. १.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे कुह्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपूर्णं प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीप ॥ २ ॥

अन्यार्थ—कुह्लारविन्द आयतपत्रनेत्र विशालबुद्धे व्यास—फुललेल्या
कमलपत्रासारखे ज्याचे आकृषण नेत्र आहेत, ज्याची बुद्धि विशाल आहे, अशा हे व्यासमुनी
—येन त्वया भारततैलपूर्णः ज्ञानमयः प्रदीप प्रज्वालितः—ज्या तुम्ही
भारतरूप्या तैलाचे भरलेल्या ज्ञानप्रचुर दीप प्रदीप केलात,—ते नमः अस्तु—त्या
तुम्हाला नमस्कार ठामे .

प्रपन्नपारिजाताय तोप्रथेप्रैकपाणये ।

ज्ञानमुद्राय छुप्णाय गीतामृतबुद्धे नम ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—प्रपन्नपारिजाताय—शरणागतास कल्पवृक्षाप्रमाणे असलेल्या—
तोत्रचेत्रैकपाणये—ज्याच्या एका हातात चाबकाची काठी आहे—ज्ञानमुद्राय—
ज्याने ज्ञानाची मुद्रा धारण केली आहे अशा—गीतामृतदुहे—गीतामृताचे दोहन
करणाऱ्या—कृष्णाय—श्रीकृष्णाला—नमः—नमस्कार असो. ३.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वोपनिषदः गाव—सर्वे उपनिषदे याच गावी—गोपाल-
नन्दनः दोग्धा—नंद गोपालाचा पुत्र हा दोहन करणारा-गवर्द्धी—भोक्ता सुधी-पार्थः
वत्स—गीतामृताचे प्राशन करणारा भोक्ता-जीव बुद्धिमान् पार्थ हेंच वासरुं असून
त्याच्यासाठी—महत् गीतामृतं दुग्धं—मोक्षासारखे येंष्ठ फल देणाऱ्या गीतामृ-
ताचे दोहन केले. [उपनिषद्रूपी गार्धीपासून पार्थरूपी जीवासाठी अंतर्गामी नारायणानें
गीतामृताचे दोहन केले.] ४

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं चन्द्रे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—वसुदेवसुतं—वसुदेवाचा पुत्र—कंसचाणूरमर्दनं देवं—कंस
व चाणूर यांना मारणारा देव—देवकीपरमानन्दं—देवकीचा परम आनंद अशा—
जगद्गुरुं कृष्णं—सर्ग जगताच्या यमोपदेशक श्रीकृष्णाला—चन्द्रे—माे वंदन
करितों. ५

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला

शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी

सोर्त्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—भीष्मद्रोणतटा—भीष्म व द्रोण हे ज्या रणनदीचे दोन तीर आहेत,
—जयद्रथजला—जयद्रथ हें जिच्यातील जल आहे,—गांधारनीलोत्पला—
शकुनि हेंच नील कमल आहे,—शल्यग्राहवती—जी शल्य या मुसरानें युक्त आहे,
—कृपेण वहनी—कृपाचार्य याच प्रवाहानें जी वहात आहे,—कर्णेन वेलाकुला—
कर्णाच्या योगानें जी दोन्ही तीरावर धुव्ध झाली आहे,—अश्वत्थामविकर्णघोर-
मकरा—अश्वत्थामा व विकर्ण हेच तिन्यार्ताल भयंकर नर आहेत,—दुर्योधना-
वर्तिनी—दुर्योधन हा जिच्यातील मोठा भोंवर आहे अशी—सा रणनदी—गी
रणनदी नदी—पाण्डवै खलु उर्त्तीर्णा—पाटवानां खरोखर उल्लिखिली, कारण
कैवर्तकः केशवः—याचा नावाडी—त्यांना त्या रणनदींतून पार करणारा माझव
भगवान् केशव होता. ६

१. भीष्मच्छरणाचाप्या पेटोण उचग्या हाणाची री आहृति आहे, ताच शानमुद्रा
होव.

पाराशर्यवच.सरोजममल गीतार्थगन्धोत्कटं
 नानाख्यानककेसरं हरिकथासद्वासनावासितम् ।
 लोके सज्जनपटपदैरहरह. पेपीयमानं मुदा
 भूयाद्भारतपङ्कज कलिमलप्रध्वंसि न श्रेयसे ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—पाराशर्यवच.सरोज—पराशरपुत्र भगवान् व्यास याच्या वचन
 रूपी सरोवरात उत्पन्न झालेले—अमलं—निर्मल—शुद्ध—धर्म्य—गीतार्थगन्धोत्कटं
 —गीतार्थ हाच ज्याचा उत्कृष्ट मुवास आहे,—नानाख्यानककेसर—नाना प्रका
 रचीं आख्यानें हेंच ज्यातील केसर आहे,—हरिकथासंयोधनायोधित—हरिकथे
 च्या वर्णनां जें प्रफुलित झाले आहे—लोके सज्जनपटपदै अहरह मुदा पेपी-
 यमान—या लोकीं धार्मिक सतजन याच भ्रमराकडून ज प्रत्यही मोठ्या आनदानें
 बारवार सेवन केले जाणारें—कलिमलप्रध्वंसि—असें कलीचा मल घालविणारें-
 पातकाचा नाश करणारें—भारतपङ्कज—भारतरुची कमल—नः श्रेयसे भूयात्
 —आमच्या कल्याणास कारण होवो—आमचें कल्याण करणारें होवो. ७

मूकं करोति वाचाल पद्गु लङ्घयते गिरिम् ।
 यत्कृपा तमह वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत्कृपा—ज्याचा कृपा—मूक वाचाल करोति—मुम्याला
 वाचाल करते—पद्गु गिरि लङ्घयते—पागळ्याकडून पर्वताचे उल्लघन करविते—त
 परमानन्दमाधव—त्या परमानन्दरूप माधवाला—अह वन्दे—मी वन्दन करितों ८

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुत. स्तुवन्ति दिव्यैः स्तवै
 वैदैः साङ्गपदनमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति य योगिनो

यस्यान्तं न विदु सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुत य दिव्यै स्तवै स्तुवन्ति—ब्रह्मदेव,
 वरुण, इंद्र रुद्र व मरुतूण ज्याला दिव्य स्तुतानीं स्तवितात,—सामगा य सांगपद-
 प्रमोपनिषदे वैदैः गायन्ति—साम गायन करणारे वैदिक व्याकरणादि अंगें, पदे,
 मन् व उपनिष, सांगह वेदांनीं ज्याचें गान-वर्णन करितात,—योगिनः यं ध्याना-
 वस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति—योगीं ज्याला ध्यानांनें स्थिर केल्या आत्म
 निष्ठ मनानें पहातात,—सुरासुरगणा यस्य अन्तं न विदु—देव व दानव
 यांचे समूह ज्यांम अन् आगत नाहतात—दर्वादिवांनाहि ज्याचा अंत लागत नाहीं,—
 तस्मै देवाय नमः—ज्या स्वयंप्रकाश देवाला नमस्कार असो ९.

(इति ध्यानम्)

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ

उपोद्धात.

ॐ नारायणः परोऽव्यक्ताद्गण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्रिवमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

अर्थ—नारायणः अव्यक्तात् परः—नारा म्ह० जलतत्त्व, तें ज्याचें अयन-अधि-
ष्ठान आहे तो नारायण-शेषशार्थी भगवान् अव्यक्ताहून-मायेहून पर-अगदी विलक्षण आहे.
मायेच्या लक्षणाहून-स्वरूपाहून त्याचें लक्षण अगदी निराळें आहे. माया जट, परतंत्र,
व अनादि सान्त आहे. नारायण चेतन, स्वतंत्र व नित्य-अनादि-अनन्त आहे. तत्त्व-
दृष्ट्या—नर म्ह० चराचर शरीरें, त्यात सतत राहणारे जे विदाभास-जीव त्यास नारा
म्हणतात. त्याचा जो अयन-आश्रय-नियामक-अन्तर्यामी तो नारायण, अव्यक्त किंवा
अव्याहृत या नावाच्या मायेहून अगदी निराळा आहे. माया व तिचे गुण याचा त्याला
स्पर्शाहि झालेला नाही. तो निर्लेप, असंग, उदासीन, सत्-चित्-आनंदरूप आहे, असा
याचा अर्थ होतो —अण्डं—अर्पचाकृत पंचमहाभूतात्मक जें तत्त्व त्याला अंड म्हणतात, तें
—अव्यक्तसंभवं—अव्यक्तापासून झालेले आहे. —तु अण्डस्य अन्तः—त्या ब्रह्मा-
टात—इमे लोकाः—हे भूः, भुवः, सुवः, महः, जनः, तपः व सत्य असे सप्त लोक आहेत
—च—य—सप्तद्वीपा मेदिनी—त्यात ही सप्तद्वीपानी युक्त अशी पृथिवी आहे. १

१ उद्धारण्यकभाष्यार्थ अ. ३. पृ. १७७-१८८ पदा. २ प्रकृतीपासून-मायेपासून
अगोदर आकाश, वायु, तेज, जल व पृथिवी ही पाच सूक्ष्म भूतें होतात. त्याचें परस्पर
मिश्रण झालेले नसतें. त्यांना अपचाइत पचभूतें किंवा तन्मात्रें म्हणतात. हीं नक्ष्म भूतें
हेच दिरण्यगर्भांचे तत्त्व-शरीर आहे. त्यालाच ब्रह्मांड म्हणतात. ३ हे मान लोक हेच
विराटात्म्याचें शरीर आहे. अन्तर्यामी नारायण निल आहे. त्याच्या आश्रयानें अव्यक्त
नावाची मायाशक्ति राहते. ता कार्यांमुत्स-जगद्रूप-सृष्टिरूप कार्य करण्यास तयार शार्थी
म्हणजे आकाशादि सूक्ष्म भूतें होऊन. त्या भूतानीं युक्त अमलें जें नारायण तत्त्व तोच
दिरण्यगर्भ, तेंच ब्रह्मांड. नंतर सूक्ष्म भूतांचे परस्पर मिश्रण होतें. त्यालाच पचाकरण म्हण-
तात. त्यामुळे भूतें स्थूल होऊन. तीं स्थूल भूतें हाच नी असा त्यावर अभिमान ठेवणारा
नारायण तत्त्व. विराट, पुरुष, स्वयं, पद्म, यज्ञ, भूतात्त्व, या. सप्तलोकस्थी. पृथिव्या. अन्तर्यामि,
होतो. या निराट-पुरुषाच्या मुखादिकापासूनच वेद-शास्त्रें, ब्राह्मणादि कां बरीरें सृष्टि शाली.
असो. भाष्यकारानीं या श्लोकानें नारायणतत्त्वानुत्तररूप प्रगलाचरण केले आहे. त्यात
गोदाशास्त्राचें-विषय, प्रयोजन, अधिकारी व उद्योग—हे अनुपपन्नपुष्टयदि सुचवित्तें आहे.
' ब्रह्म व आत्मा यांचे प्रेक्ष्य ' हा या शास्त्राचा विषय, मोक्ष-मत्सारनिर्गुण हे फल, मो-
क्षाची रक्षा करणारा मुमुक्षु हा अधिकारी, ब्रह्म हा विषय व गोदाशास्त्र त्याचें प्रतिपादक
विषयी, वास्तव ब्रह्म व गोदाशास्त्र यांचा विषय-विषयो, प्रतिपादक-प्रतिपादक हा उद्योग आहे.

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्याश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ॥

भाष्यार्थ—सः भगवान् इदं जगत् सृष्ट्वा—तो भगवान्—नारायण हें जगत् उत्पन्न करून—च तस्य स्थितिं चिकीर्षुः—व त्याची स्थिति करण्याची इच्छा करणारा तो—अग्रे मरीच्यादीन् प्रजापतीन्—प्रथम मरीची, अग्नि, अंगिरस इत्यादि प्रजापतीना—सृष्ट्वा—उत्पन्न करून—वेदोक्तं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं—वेदानें सांगितलेल्या प्रवृत्तिरूप धर्मास—ग्राहयामास—ग्रहण करविता ज्ञाला [जगाला उत्पन्न करून त्याच्या स्थितीची इच्छा करणाऱ्या नारायणाने अगोदर मरीचिप्रभृति प्रजापतींना उत्पन्न करून त्याच्याकडून वेदोक्त प्रवृत्तिधर्माचें ग्रहण करविलें.]—च ततः अन्यान् सनक सनन्दादीन्—आणि त्याहून निराळ्या सनक, सनन्दन, सनात्, सनातन यास—उत्पाद्य—उत्पन्न करून—ज्ञानवैराग्यलक्षण निवृत्तिलक्षणं धर्मं—ज्ञान व वैराग्य हें ज्याचें स्वरूप आहे अशा शम-दमादिरूप निवृत्तिधर्मास—ग्राहयामास—त्याच्याकडून ग्रहण करविलें [शम-दम-उपरम-तितिक्षा-श्रद्धा-समाधान हें निवृत्तिलक्षण धर्माचें स्वरूप असून ज्ञान व वैराग्य हें त्या शमादिकांचेंहि कारण आहे भगवानानी सनकादिकास उत्पन्न करून त्यांना तो धर्म शिकविला]

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः । प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षाद्भ्युदयनि श्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठेयमानः ॥

भाष्यार्थ—वेदोक्तः धर्म द्विविधः हि—वेदोक्त धर्म दोन प्रकारचा आहे—प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्तिलक्षणः—एक प्रवृत्तिलक्षण-याग-दानरूप व दुसरा निवृत्तिलक्षण-ज्ञानवैराग्यरूप, (धर्माचें लक्षण-)-यः जगत. स्थितिकारण—जो जगाच्या स्थितीचें कारण—प्राणिनां साक्षात् अभ्युदय-निःश्रेयसहेतुः—प्राण्याच्या साक्षात् अभ्युदयाचें-उत्कर्षाचें व मोक्षाचें कारण—सः धर्मः—तो धर्म होय. (धर्माचें जर एवढेंच लक्षण असेल तर तो वाटेल त्याला साध्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून पुनः आचार्य

१ मरीचि, अग्नि, अगिरस, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु व दक्ष किंवा प्रचेतस आणि वसिष्ठ, श्रुतु व नारद या दहा (मनुस्मृ अ १ श्लो ३५) प्रजापतींम उत्पन्न करून त्यांना वेदोक्त प्रवृत्तिधर्म सांगितला. २ याग, दान, तप हा प्रवृत्तिधर्म आहे. मरीच्यादि गृहस्थाधर्मा त्याचे अधिकारी होत म्हणून भगवानानी त्यांकडून त्याचें ग्रहण करविलें. ३ आपला उत्कर्ष व्हावा. या श्लोका मोक्षप्राप्ति मिळावा व परंपेकी उत्तम लोकांची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा करून प्रवृत्तिलक्षण याग-दानादि धर्म जे गृहस्थ करितात त्यांच्या माझ्या उत्कर्षाला तो धर्म कारण होतो व अज्ञानाचा मोक्ष मिळावा, अशा इच्छेने प्रवृत्ति धर्माचें अनुष्ठान जे करितात, त्यांना निवृत्तगुणि, ज्ञानप्राप्ति व ज्ञानाने मोक्ष अशा परंपरेने तो नि.श्रेयसहेतु-मोक्षाचें कारण होतो, पण ज्ञानवैराग्यरूप निवृत्तिधर्म साक्षात् नि.श्रेयसहेतु आहे.

म्हणतात-)-श्रेयोर्थिभिः ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः च आश्रमिभिः अनुष्ठाय-
मानः-पुरपार्थाची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणादि वर्णाकडून व ब्रह्मचारा गृहस्थ इत्यादि
आश्रमाकडून अनुष्ठान केला जाणारा जो, तो धर्म होय [श्रुति-स्मृतामध्ये सांगितलेल्या
नियमाप्रमाणे जो ब्राह्मणादि वर्ण व आश्रम यांच्याकडून आचरिलेला जातो, जो जगाऱ्या
स्थितीचे व प्राण्याच्या साभात उत्कर्षाचे व मोक्षाचे कारण आहे तो धर्म होय]

दीर्घेण कालेनानुष्ठानां कामोद्भवादीयमानप्रिवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मैणाभिभूयमाने
धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगत स्थिति परिपिपालयिषु. स आदिकर्ता नारायणात्पो
विष्णुभौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्या वसुदेवादेशेन किल संबभूव ।
ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्ममदधीन चाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ॥

भाष्यार्थ-दीर्घेण कालेन-दीर्घकालाने-कृत, प्रेता व जवळ जवळ द्वार, ए-
वडा मोठा काल मध्ये निघून गेल्यावर-अनुष्ठानां कामोद्भवात्-त्या धर्माचे अनु-
ष्ठान करणाऱ्या ब्राह्मणादिकामध्ये कामाचा-रिपयतप्णेचा उद्भव झाल्यामुळे-होयमा-
नयिवेकविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण-कमा होत जाणारा विवेक व विज्ञान याना कारण
होणाऱ्या अधर्माकडून-धर्मे अभिभूयमाने-धर्माचा पराभव-क्षय केला जाऊ
लागला जमता-च अधर्मे प्रवर्धमाने-च अधर्माची जतिगय गढी होऊ लागली
अमता-जगतः स्थिति परिपिपालयिषु.-जगाऱ्या स्थितीचे परिपालन करणा-
ची इच्छा करणारा-सः आदिकर्ता नारायणाख्यः विष्णु-तो आदिकर्ता
-पहिला सृष्टा-नारायणावाचा विष्णु-व्यापक परमात्मा-भौमस्य ब्रह्मण. ब्राह्म
णत्वस्य-भूलोकच्या ब्रह्माचे म्ह० ब्राह्मणत्वाचे-रक्षणार्थं-रक्षण करण्यासाठी
-देवक्या वसुदेवात् अंशेन संबभूव किल-देवक्याच्या ठिकाणा वसुदेवापासून
जगाने उत्पन्न झाला, हे पुराणातून प्रसिद्ध आहे-हि-ब्राह्मण्याऱ्याच रक्षणाच कारण
असे की,-ब्राह्मणत्वस्य रक्षणेन-ब्राह्मणत्वाचे रक्षण केल्याने-वैदिकः धर्मः
रक्षितः स्यात्-वैदिक धर्म सुरक्षित राहील-वर्णाश्रमभेदानां तदधीनत्वात्-
कारण वर्णभेद व आश्रमभेद ब्राह्मणाऱ्या अधीन आहेत [ब्राह्मण विवत राहिले
तर वर्ण व आश्रम जगत राहणार कारण वर्णाश्रमाचा व्यवस्था त्याऱ्या अग्नि-
त्वावर अवलंबून जमते]

स च भगवाद्भक्तानैश्वर्यशक्तिप्रलंबीयनेत्रोभि मदा सपक्षम्विगुणामिका वैष्णवी म्वा
माया मूलप्रकृति वशीकृत्याजोऽन्यथो भूतनामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि
मन्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रह कुर्वतिव लक्ष्यते ॥

१ ' भौमस्य ब्रह्मणा सुष्ये वसुदेवादजातनत् ।' या वचनाला अनुसरून भाष्यकाराचे हे
टिपण आहे २ म्हणून वर्णाश्रमविभाग नाहामा करू पाहणाऱ्या दानवाकडून प्रथम ब्राह्मणाचा
नाश करण्यातून यत्न केला गेला असे ह्याच्या धर्मविश्वमवाचे प्रबलटा याच दिशेने होत
जमता, हे प्रसिद्ध आहे

भाष्यार्थ—च ज्ञान ऐश्वर्यं शक्तिं बलं धैर्यं तेजोभिः सदा संपन्नः सः
भगवान्—ज्ञान एश्वर्यं शक्तिं बलं, धैर्यं व तेन यानां संपन्न असलेग तो
 भगवान्-नारायण—स्वा त्रिगुणात्मिका वेष्णवी मायां मूलप्रकृति—आपल्या
 ईशपरतत्र अमलत्या त्रिगुणात्मक वेष्णवी-व्यापक मायला-मूलप्रकृताला—वशीकृत्य—
 वश करून-तला आपल्या स्वाधान ठवून ता स्वत —अज अन्ययः भूतानां ईश्वर-
 नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभावा अपि सन्—अन-न जमणारा, अव्यय-निविकार,
 सर्व प्राण्याचा नियामक, नित्यस्वभाव, शुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभावहा अमून
 —स्वमायया—आपल्या मायेया यागान—देहवान् इव जात. इव—देहवान्
 अमन्यामारखा, उच्यते चान्यामारखा—च लोकानुग्रहं कुर्वन् इव—व लोकावर
 अनुग्रह करान मयागारखा—लक्ष्यते—दिसतो [ज ४ श्लो ६, यात मागि
 तन्याप्रमाण ता भगवान् ज्ञानाद् पन्गुणाना सपन्न असूनहा त्याच्या अधान अमलेल्या
 मव प्रपंचान कारण अशा आपल्या मायेग-मत्त रचनतम या त्रिगुणयुक्त मायला
 -नगा या म् प्रकृताग-आपल्या स्वाधान ठेवता व स्वत अन, अव्यय, वगैरे असताही
 आपल्या वाचन शक्तासुद्ध गगरान युक्त चाल्यामारखा दिसतो त्यासुद्ध त्याचा जन्म
 याग जाह ता मव लोकावर जणु काय अनुग्रह करान आहे, अम भासते]

स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिष्टक्षया वैदिक हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदयो
 निमग्नयोऽपि त्रैश गुणाधिवै हि गृहीताऽनुष्टायमानश्च धर्मं प्रचय गमिष्यतीति । त धर्म
 भगवता यथोपनिष्ट वदव्याम सर्वज्ञो भगवान्गोतात्यै सप्तभि श्लोकशतैरपनिबबन्ध ॥

भाष्यार्थ—स्वप्रयोजन अभावे अपि—(ता कृतकृत्य व नित्यकृत ईश्वराग)
 स्वत त्या प्रयत्नाचा तरी जभाव अमग (ज ३ श्लो २० पहा) म्ह त्याला जरी

१ अन-विषयाला तागण्यात मातम्य एश्वर्य-स्वानय, शक्ति-स्वात याने नियमन
 रणण्यात मातम्य बल-महाय रणणागचा सपत्ति, धैर्य-पराक्रम व तेन प्रगल्भता-
 वितयगन्तिव या महा गुणाना या नारायण म्ग युक्त अमता 'स्वा' म्ह० ईश्वराच्या
 अधान अमलत्या बणावा-चापस त्रिगुणात्मिका 'मत्त रचनतम हातान गुण हेच त्रिवे
 स्वरूप जाह अगा मत्वादि गुणाची साम्यावस्था एव मायव स्वरूप आहे, 'माया' अशा
 आपल्या अतिथ गनीला ता स्वाधान ठवता तावाप्रमाण श्वर प्रकृतिपरतत्र होत
 नाहा जावनिहा या मायला-आपया प्रकृताला यागाभ्यामान स्वाधान ठेवल्याम ताही
 श्वर म्ह० स्वतत्रच जाह नित्यत्व शुद्धत्व, बुद्धत्व व मक्तत्व हा त्याचा स्वभाव आहे स्वभाव
 व-दानी वरून नाहा त्यासुद्ध त्यात ह नित्यत्वाति स्वभाव ममागवभ्येन मभवत नाहान
 मा तावयतन मभवतान अम. क्षणता यत नाहा ईश्वराया देहप्रहणामर्थे मायेला प्राधा
 -द अमता म्ह० स्थान गगरग्रहण नातिव आत वाग्मविर नाह हे भाष्यार्थीला 'स्वमायया'
 या अज्ञान मुचरिल अह एवान गहा धमागा उपग्न करून लावाना अन्वुत्य व नि
 श्वयम याम व तपर वरण हाच लारानुग्रह आहे पण त्या अन अव्यय निश्चिय नाराय
 गारा त म गारा व लारानुग्रह वगैरे मव आभाममात्र आहे वाग्मविर नहे कारण त
 म्ग वान्तिर मातयाग त्या या अतन्वाति व नित्यत्वाति स्वभावाला बाध येत

कोणतेहा फळ मपादन करावयाचे नमल तरा—भूतानुजिघृक्षया—भतावर अनुग्रह
 करण्याच्या इच्छेने—वैदिकं हि धर्मद्वयं—दोन प्रकारचा—प्रशुतिलक्षण व निशुतिलक्षण
 धर्म—शोकमोहमहादधौ निमग्नाय अर्जुनाय—शोक व मोह यांच्या महासा-
 गरान निमग्न झालेल्या-वृडालेल्या अर्जुनाग—उपदिदेश—उपदेशिला (भगवानाना
 लोकावर अनुग्रह करण्यामाठा—त्यांना यथाधिसार धमामध्य प्रवृत्त करण्यासाठी—दोन
 प्रकारचा वैदिकधर्म अर्जुनाला सांगितला कारण इतर जात्रप्रमाण तोला त्यात्रग शात्र
 मोहमागरान निमग्न बाला होता अर्जुनालाच उपदेश करण्याच कारण—) हि गुणा
 धिकैः गृहीत. च अनुष्ठीयमानः धर्मः—कारण गुणाना अधिक-श्रेष्ठ जमलया
 लोकाकडून स्वाकारलेला व अनुष्ठान केला जाणारा धर्म—प्रचयं गमिष्यति—वृद्धि
 पावेल,—इति—म्हणून तो अर्जुनालाच उपदेशिला—भगवता यथा उपदिष्टं तं
 धर्मं—भगवानाना जमा त्याचा उपदेश केला होता तशाच त्या धर्माचा—सर्वत्र
 भगवान् वेदव्यास.—सर्वत्र पूज्य वेदव्यास—गीतारथ्यः समभिः श्लोकज्ञते—
 गाता या नावाच्या सातमे श्लोकाना—उपनिषत्तन्त्र—प्रथित करता याग [भाषा
 नांना अर्जुनाला सांगितलेला तोच दोन प्रकारचा धर्म तदत्र वेदव्यासाना गाता या
 नावाच्या सातम श्लोकाना प्रथित केला]

१ अनुज त्या वेळेच्या लोकात मोठा मान्य बाला हाता शूर, धामक, विद्वान् त्यादि
 गुणाना तो प्रसिद्ध होता त्यामुळे तो श्रेष्ठ होता म्हणून श्राद्धाणा त्याला धमाचा उप-
 देश केला सामान्य लोक श्रेष्ठानें अनुकरण करितात, हें प्रसिद्ध आहे पुढच्या लोक धमाचें
 अनुकरण करू लागले का त्याची वृद्धि होते धमानुष्ठान वाटावे, म्हणून भगवानाना अनु-
 नामाररथा गुणाना श्रेष्ठ अमलेल्या पुत्राला धमापदेश केला

२ भगवानाना अर्जुनाला सांगितलेला धम सुगतउद्धाच्या धमाप्रमाण निष्ठाना अममत
 नव्हता तर व्यासासारख्या निष्ठाना ममत होता म्हणूनच भगवान् यामाना त्याला
 सातम श्लोकाना प्रथित केले व्यास म्ह० वेदव्यास, ज्याना वनाचा विभाग केला ते
 त्याना प्रथित केलेल्या उपदेशात श्रुति स्मृतिविम्ब काहा जमण्याचा सभवच नाहा म्हण
 नर भाष्यकाराना त्याना सवण म्हणें आहे ' वृष्णद्वैपायन विडि व्यास नारायण प्रभ '
 अशा त्याचा प्रथमा कल्प आडलेने सतनावर उपकार करण्यामाठार त्याना ही भग
 वरपदेश सातम श्लोकाना प्रथित केला आहे

३ श्राद्धाणा शोकमोहमागरान कुल्ल अमलेल्या अनुनाना त्यानून उदार करण्यासाठी
 दोन प्रकारचा वैदिक धम त्याम सांगितला श्राव्यामाना सातम श्लोकाना तोच
 उपदेश प्रथित केला व्यासाना भारतग्रथ इतिहासा चा द्वारा लावाना धर्मोपदेश करण्या
 माठा रचिला अथात् मनत्सुवाताय, भगवद्गीता, मोक्षधम, अनुगाता त्यादि त्याताल
 प्रमगापात्त प्रकरण सामान्य लोकावर अनुग्रह करण्यामाठा रचला आहेत ना स्वन करिता,
 श्राद्धाणाकरिता इवा अनुज, धम त्यादि तत्कालान पक्कानरिताला नाहान त्यावरूनच
 त्याताल धर्मोपदेश पटोल धमनिपासमाठा आहे, हें जवळ हात त्या उपदेशावरून आम्हा
 कोणता धम आनवगा, हें वळत त्यामागाच भाष्यकाराना वर ' मर नुमावर अनुग्रह

तद्विद् गीताशास्त्रं ममम्बेदाथंसारमग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थंविष्करणायानेकं-
त्रिवृत्तपत्रपत्रार्थंवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याह
विवेक्तोऽर्थनिर्धारणार्थं सक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

वरण्याच्या इच्छेने ' अमे म्हटले आहे अथात् भगवानानाही अर्जुनाला जो उपदेश केला तो मव लोकावर उपकार करण्यामाठा केला व्यामाना त्याने ते गोकुरूपाने ग्रथन केले तेहा लोकांमाठा कते ' तर मग अतनाला त्याही मुळाचं गरत नव्हता का काय ? ' नाहा, गरत नव्हता असे नाहा ता त्यावेळा शोक व मोह दाना व्यापक झाला होता त्यामुळे त्याला धमापट्टागारा आवक्यदना होता म्हणून त्याला निमित्त वरून सर्वांवर अनुग्रह करण्यामाठा श्रावणांना त्याला धमापदेश केला सिवा अतुन कुनाथच होता लोकावर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेने त्याला व्यामाना गोकमोहमागरान निमित्त होणाऱ्या मामान्य मनुष्यांही भूमिना लिला, ' तीहा कपना नभवते अमे, आपण ज्या धर्माचा उपदेश करीत आहो त्याचा लोकात प्रसिद्धि व्हावा, लोकांना त्याचे अनुष्ठान करावे, म्हणून अतनामाग्या मव मन्गुणाना श्रेष्ठ अमलेया अविद्यायामच त्याचा उपदेश केला, व भगवान् व्यामानाला त्यानारा त्याला गोकुरूपाने ग्रथित केले ज्याना धर्माने ज्ञान नाही त्याना त हाव, हा श्रावण र -धाम या लोकांचा उदेश त्यात स्पष्ट दिसतो

तथापि त्रिवेदं त्रयविदं अम ममत्तानं वा युद्धरात्रं स्वस्य वमलेल्या शाना अर्जुनाला युद्धोमुगं प्रख्यामाग-त्यान युद्ध वरगव म्हणून, ज्ञानानतर ज्ञान-तीवन्मुक्ताने कम वरगव म्हणून, भगवानाना गीतागाम्य मागितले व गाता ह वमयोगशास्त्र आहे, गातेच्या अठराहा अ यावात भगवानाना वमयोगाच विधान केले आहे म्हणून म्हणून भक्ति, ज्ञान, ध्यानयोग वगैरेहा आहे पण त मग्य नव्ह, वमयोग मुख्य. गीतारहस्य-' ज्ञानप्राप्ती-नतर कमे वरगवा का न वरगवा हा गीतेला मुख्य मुग आहे म्हणून कम वरणे व कर्म मोक्षणे अमे तान्मत्त परपाच्या आयुष्यत्रमाचे तगात आदरन येणारे ते दोन भाग नेशपायनर गातला मुखात कला अयन पृ ४१० ' गीतारहस्य अथवा वमयोगशास्त्र ' मुग पृष्ठ " कमे करीत अमत्तान अथात्म विराराने कवा भक्तान सर्वात्मैकरूप माम्य बुद्धि वृषावण मपत्तन वरणे व ता प्राप्त यात्यावग्या मन्याम् धेण्याच्या भराम न पत्ता ममारात शासन प्राप्त गातेला मव कमे वेव अनेक म्हणून नेहमा करीत राहण, हाच या तगात मनुष्याना परम पुण्याव रावा आयुष्यत्रमाचा उत्तम भाग हाय, असे भगवद्गान म० भगवानाना गातेल्या स्पतिपात प्रतिपात्न केले आहे " पृ ४४० " मव गातेत अथविषयगत वमथागाम्य हा एकच विषय तगा प्रतिपात अमला तरी प्रत्येक अ यावात या विषय मुख्यत्वेरून वाणलेला अमतो या या वमयोगशास्त्राचा भाग मम तून तगात अथवावाम त्यातला विषयाप्रमाणे अमुक याग तमुग योग अशा निरनिराळा नावे लिहला आहेत आणि ह मव याग तगात गाते म्हणते अथविद्येता वमयोगशास्त्र नाते " पृ ४४३

पुढे गाता मवथ, अथेक्य आहे अतुन ज्ञाना नव्हता तो तर ज्ञाना अमता तर त्याला शांर व अण गाता नमला अर्जुनाला युद्धोमुग वरण्यामागच तर गाता मांति मया भगवा तर त्यात वेति दिविध धर्माते प्रतिपात्न वरण्याने वरण नव्हते गीतेत

भाष्यार्थ—तत् इदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं—ते ह्ये अशा प्रकारचे गीताशास्त्र सर्व वेदार्थांच्या साराचा ज्यांत संग्रह केला आहे असे आहे. (यात वेदाच्या सर्व अर्थांचा सारास सगृहीत केला आहे. वेदार्थांचा सर्व अर्थ थोडक्यात ग्रथित केला आहे. तथापि)—दुर्दिशैयार्थ—त्याचा अर्थ कळण्यास फार कठीण आहे. (नुस्त्या अक्षरार्थावरून त्याचा गूढार्थ लक्षात येत नाही. म्हणून)—तदर्थार्थिष्करणाय—त्याचा अर्थ अगदी स्पष्ट करण्यासाठी—अनेकैः—अनेक विद्वान् व्याख्याकारांनी—चिद्वृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायं अपि—पदच्छेद, पदाचा अर्थ, सर्व वाक्याचा अर्थ, त्यावरील आपेक्ष घेऊन त्याचे समाधान करणे हा न्याय, इत्यादि क्रमाने त्याचे व्याख्यान-विवरण जरी केले आहे तरी—लौकिकैः अत्यन्तविरुद्ध-अनेक-अर्थत्वेन गृह्यमाणं—शास्त्राचा परिचय नसलेले साधारण लोक त्याचा अत्यंत विरुद्ध अर्थ समजतात, अनेक लोकांमूळ अर्थांच्या अगदी विपरीत अर्थ समजतात व एकाच वाक्याचे अनेक अर्थ करितात, असे—उपलभ्य—पाहून—अहं—मी—विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं—विवेकपूर्वक अर्थांचा निश्चय करण्यासाठी—संक्षेपतः चिचरणं करिष्यामि—संक्षेपाने विवरण करान. [पूर्वाचार्यांनी गीताशास्त्राचा अर्थ सर्वांना सुलभतेने कळवा म्हणून प्रत्येक पद तोडून त्याचा अर्थ सांगितला आहे. समासाचा विग्रह करून त्यांचा अर्थ सांगितला आहे. सर्व वाक्यांचा अर्थ सांगितला आहे. त्यावर येणाऱ्या आक्षेपांचे समाधान केले आहे, म्हणजे तसाच अर्थ करण्यास अनुकूल उपपत्ति दाखविली आहे. पण इतके उत्तम विवरण केले असूनहि शास्त्रपरिचयशून्य लोक त्याचा अर्थ भलताच समजतात, असे अलीकडे दिसू लागले, म्हणून मी आता विवेकपूर्वक त्याचा अर्थ निश्चित करण्यासाठी हें संक्षिप्त विवरण लिहितो. प्राचीन आचार्यांच्या व्याख्यानातील विषय मिश्र झाल्यासारखे वाटतात. पण शंकराचार्य म्हणतात “मी या आपल्या संक्षिप्त व्याख्यानात प्रत्येक विषय अगदी पृथक् करून न्यायपूर्वक त्याचे विवरण करतो ”]

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्दर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—“स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने” इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—“नैव धर्मा न चाधर्मा न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्त्वृष्णीं किंचिदचिन्तयन्” ‘ज्ञानं संन्यासलक्षणम्’ इति च । इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज” इति ॥

प्रकृति व निवृत्ति या दोन्ही धर्मांचे प्रतिपादन केलेले आहे व प्रकृति धर्म निवृत्ति धर्मांचे साधन आहे, हे हि आन्ही पुढे ठिकठिकाणी दाखवू. जीवन्मुक्ताने कर्म करावे की न करावे, हे सांगण्यासाठी गीताशास्त्र नसून निष्काम कर्मयोगाने चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानाने मोक्ष मिळवावा, हे भागण्यासाठी गीताशास्त्र आहे. गीता हें योगशास्त्र आहे. कर्मयोग-शास्त्र नव्हे. कर्मयोग हें मुख्य योगाचें एक साधन आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच मुख्य योग व तीच गीतेचा प्रतिपाद्य विषय आहे, हे आन्ही पुढे सप्रमाण दाखवू.

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानानीं अजुनाला सागितलेल्या व व्यासानीं प्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—संक्षेपतः—अगदी थोडक्यात व एकरूप असें सागावयाचें झाल्यास—निःश्रेयसं—निश्चित श्रेय-कैवल्य-मोक्ष हे—परं प्रयोजनं—परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सागतात—) सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्त उपरमलक्षणम्—वारणासह संसाराचा अत्यंत उपरम-शांति होंगे, हें त्याचें लक्षण-स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी सुखा-दुःखा कर्ता-भोक्ता आहे, या संसाराचें कारण आहे. त्यासह संसाराचा अत्यंत नाश म्ह०पुनः उद्भवच न होंगे, हें गीताशास्त्राचें परम प्रयोजन आहे, आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनेच प्राप्त होतें, असें सागतात—]—च तत्—आणि तें परम प्रयोजन—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून-अशा धर्मांमुळे—भवति—सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मांसहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुस्त्रा कर्मानें तें सिद्ध होत नाहीं. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सागितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अंग-साधन-उपाय या रूपानें सागितली आहे. मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित-ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सागितलेली नाहीं. गीतेंत प्राधान्यानें-मुख्यत्वेकरून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिली आहे.त्याविषयीं प्रमाणें—]—इमं एव गीतार्थधर्म उद्दिश्य—याच गीतार्थधर्माला उद्देशून—तथा—तसें—भगवता एव अनुगीतासु उक्तं—भगवानानींच अनुगीतेंत सागितलें आहे—ब्रह्मण पदवेदने—ब्रह्माचें पद म्ह० निःश्रेयस-निश्चित श्रेय-मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयीं-तें ब्रह्मपद-निःश्रेयस प्राप्त करून देण्यास—सः हि धर्मः सुपर्याप्त—तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—इति—असें अनुगीतेंत भगवानानींच सागितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानानीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदीं पुरेना आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे, असें म्हटलें आहे. पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय नव्हे कशावरून? अशा अशा राहूं नये, म्हणून तेथलीच ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखी दोन वचनें देतात—]—किंच—आणखी—तत्र एव—त्या अनुगीतेंतच—उक्त—असें म्हटलें आहे—न एव धर्मा—तो धर्मवान नव्हे—न च अधर्मा—व अधर्माहि नव्हे.—न च एव हि शुभानुमा—पुण्यवानहि नव्हे व पापां हि नव्हे. (तो काण! तर)—यः—जो—तूष्णीं—वाणी, हात-पाय यांचे व्यापार सोडून—किंचित् अचिन्तयन्—व मनात काही चिंतन न करता—एकासने—एका ब्रह्मामध्ये जें अवस्थान त्यात-केवल-ब्रह्मरूपात—लीन.—लीन-तन्मय-तद्रूप—स्यात्—होतो [तो धर्मा, अधर्मा किंवा शुभानुमा नाहीं. जो केवल स्व-रूपांत स्थिर झालेला असतो- ' मा ' ही भावना विसरून आत्ममय बनतो म्ह० जो अंतर्ब्रह्मात समाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

२ मोक्ष हे गीताशास्त्राचें मुख्य फल आहे, व मनोनिग्रहादिक हें अवान्तर फल आहे, मुख्य फल मित्रावद्याच्या पूर्वा जें फल भिन्न तें अवान्तर फल होय, व ते गीतेंतच ठिक ठिकाना सांगितले आहेत.

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि काहाच म्हणता येत नाहा, असा याचा भावार्थ तर्कच]—संन्यासलक्षणं ध्यानं—सर्व कर्माच्या त्यागाला कारण होणारे जे ज्ञान तेच मोक्षाचे साधन आहे, [मां असंसारं ज्ञानं आहे, हे ज्ञान सर्व कर्मांच्या त्यागाचे कारण होते. म्हणून त्याला 'संन्यासलक्षण' म्हटले आहे.]—इति च—असंहा अनुगानंत भगवद्वचन आहे. (केवळ अनुगातेतच असे वचन आहे, असे नाही तर)—इह अपि च—या भगवद्गीतेतही—अन्ते—अगदी शेवटा—अर्जुनाय—अर्जुनाला—सर्वधर्मान् परित्यज्य—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—एकं मां—केवळ मलाच—शरणं व्रज—शरण जा—इति—असे—उक्तं—सांगितले आहे [त्यावन्हा सर्वकर्ममन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाच मोक्षाचे साधन आहे, हा गोष्ट सिद्ध होणे]

अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितं स देवादिस्थान-
प्राप्तिहेतुरपि सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः ।
शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि
प्रतिपद्यते । तथा चैतन्मैवार्थमभिमधाय वक्ष्यति—' प्रहृषण्याधाय कर्माणि ' ' योगिनः
कर्म कुर्वन्ति सद्गुणं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ' इति ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण गांतेत ' कुरु कर्मव तस्मात्त्व ' इत्यादि जनक पंचनामा प्रवृत्तिलक्षण धर्मही सांगितलेला आहे, केवळ निवृत्तधर्मच सांगितलेला नाहा, व हा गोष्ट तुम्हालाहा मान्य आहे मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचे साधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्माचा मोक्षाच्या दृष्टान उपयोग काय ? या प्रश्नाचे उत्तर—)—अभ्युद-
यार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही अमलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः—
का जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—सः—तो—देवादिस्थानप्रा-
प्तिहेतुः अपि सन्—देवादिस्थाच्या स्थानाचा प्राप्ति होण्याचा कारण अमूनहा—तो मुख्यत स्वर्गादिकाच्या प्राप्तीचे साधन जरी असला तर—ईश्वरार्पणशुद्ध्या
अनुष्ठीयमान—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धाने अनुष्ठान केला गेला अमना—
फलाभिसंधिवर्जितः—फलाच्या इच्छेने विरहित अमलेला तो—सत्त्वशुद्धये
भवति—चित्तशुद्धीला कारण होतो [अभ्युदयामाठाच अमलेला जो वर्ण व आश्रम
यास उद्देशून वेदशास्त्राने सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचे मुख्य फल देवादि-
स्थानांची प्राप्ति होणे, हे आहे पण ईश्वरार्पणशुद्धीने फलाची इच्छा न करिता त्याचे
अनुष्ठान केले अमता तो चित्त-शुद्धीला कारण होतो त्याच्यायोगाने चित्ताची शुद्धि
होते.]—च शुद्धसत्त्वस्य—आणि ज्याचे सत्त्व-चित्त शुद्ध झाले जाई त्याच्या—
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणे, याच्या द्वारा—
च ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन—व ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्याने—नि श्रेयसहेतुत्वं
अपि—मोक्षाच्या कारण वल्हा तो धर्म—प्रतिपद्यते—प्राप्त होतो. [प्रवृत्तिलक्षण
गो. भा. ३

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानानीं अनुनाला सांगितलेल्या व व्यासानीं प्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—संक्षेपतः—अगदी थोडक्यात व एकरूप असें सागावयाचें झाल्यास—निःश्रेयसं—निश्चित श्रेय-कैवल्य-मोक्ष हे—परं प्रयोजनं—परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सांगतात—) —सहेतुकस्य ससारास्य अत्यन्त उपरमलक्षणम्—वारणासह ससाराचा अत्यंत उपरम-शांति होंगे, हें त्याचें लक्षण-स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी सुखी दुःखी कर्ता-भोक्ता आहे, या ससाराचें कारण आहे. त्यासह ससाराचा अत्यंत नाश म्ह० पुनः उद्भवच न होंगे, हें गीताशास्त्राचें परम प्रयोजन आहे, आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनेच प्राप्त होतें, असें सांगतात—]—च तत्—आणि तें परम प्रयोजन—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून-अशा धर्मांमुळे—भवति—सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मांसहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुस्सा कर्मानें तें सिद्ध होत नाहीं. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सांगितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अग-साधन-उपाय या रूपानें सांगितली आहे मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित-ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सांगितलेली नाहीं. गीतेंत प्राधान्यानें-मुरखत्वेंकरून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिल आहे त्याविषयी प्रमाणें—]—इमं एव गीतार्थधर्म उद्दिश्य—याच गीतार्थधर्मांला उद्देशून—तथा—तसें—भगवता एव अनुगीतासु उक्तं—भगवानानींच अनुगीतेंत सांगितलें आहे—ब्रह्मण पदचेदने—ब्रह्माचें पद म्ह० निःश्रेयस-निश्चित श्रेय-मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयी-तें ब्रह्मपद-नि श्रेयस प्राप्त करून देण्यास—स हि धर्मः सुपर्याप्त—तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—इति—असें अनुगीतेंत भगवानानींच सांगितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानानीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदी पुरेसा आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे,' असें म्हटलें आहे पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय नव्हे कशावरून? अशा शका राहू नये, म्हणून तेथें 'च ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखी दोन वचनें देतात—]—किंच—आणखी—तत्र एव—त्या अनुगीतेंतच—उक्तं—असें म्हटलें आहे—न एव धर्मा—तो धर्मवान् नव्हे—न च अधर्मा—च अधर्माहि नव्हे—न च एव हि शुभाशुभा—पण्यवान् हि नव्हे व पापाहि नव्हे. (तो काणः तर)—य—जो—तूर्णा—वर्णा, दात-पाय यां व्यापार सोडून—किंचित् अचिन्तयन्—व मनांत काही चिंतन न करता—एकासने—एका ब्रह्मामध्ये जें अवस्थान त्यात-केवल-ब्रह्मरूपांत—लीन—लीन-तन्मय-तद्रूप—स्यात्—होतो [तो धर्मा, अधर्मा किंवा शुभाशुभा नाही. जो केरल स्व रूपांत स्थिर झालेला असतो—' मां ' ही भावना विचरून आत्ममय बनतो म्ह० जो असंभ्रंशतसमाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

१ मोक्ष हे गीताशास्त्राचें मुख्य फल आहे, व मनोनिष्ठतादिक हें अवान्तर फल आहे, मुख्य फल विद्याव्याख्या पूर्वा जे फल भिद्ये तें अवान्तर फल होय, व तें गीतेंतच ठिक ठिकीं सांगितलेले आहे

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि काहाच म्हणता येत नाही, असा याचा भावार्थ. तसेच]—संन्यासलक्षणं ज्ञानं—सर्व कर्मांच्या त्यागाला कारण होणारे जे ज्ञान तेच मोक्षाचे माधन आहे, [मां अमं सारीं ज्ञाना आहे, हे ज्ञान सर्व कर्मांच्या त्यागाचे कारण होते. म्हणून त्याला 'संन्यासलक्षण' म्हटले आहे.]—इति च—असेंहीं अनुगतेत भगवद्बचन आहे. (केवळ अनुगतेतच असे बचन आहे, असे नाही तर)—इह अपि च—या भगवद्बचनेतही—अन्ते—अगदी शेवटी—अर्जुनाय—अर्जुनाला—सर्वधर्मान् परिन्यज्य—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—एकं मां—केवळ मलाच—शरणं ब्रज—शरण जा—इति—असे—उक्तं—सांगितले आहे [त्याबद्दलही सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञानज्ञाननिष्ठच मोक्षाचे माधन आहे, ही गोष्ट निश्चिंत होते]

अभ्युदयार्योऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थान-
प्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः ।
शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि
प्रतिपद्यते । तथा चममेवार्थमभिमधाय वक्ष्यति—' ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ' ' योगिनः
कर्म कुर्वन्ति सत्त्वां त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ' इति ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण गीतेन ' कुरु कर्मव तस्मात्त्वं ' इत्यादि जनेन वचनाना प्रवृत्तिलक्षण धर्मही मांगितलेला आहे, केवळ निवृत्तधर्मच मांगितलेला नाही, व हा गोष्ट तुम्हालाही मान्य आहे. मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचे माधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्माचा मोक्षाच्या दृष्टीने उपयोग काय ? या प्रश्नाचे उत्तर—) —अभ्युद-
यार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही अगलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः—
का जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—सः—तो—देवादिस्थानप्रा-
प्तिहेतुः अपि सन्—देवादिस्थाच्या स्थानाची प्राप्ति होण्यास कारण असूनही—तो मुख्यतः स्वर्गादिकांच्या प्राप्तांचे माधन जरा असलेला तरी—ईश्वरार्पणशुद्ध्या
अनुष्ठीयमान—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धीने अनुष्ठान केल्यामुळे जन्म—
फलाभिसंधिवर्जितः—फलाच्या इच्छेने विरहित असलेला तो—सत्त्वशुद्धये
भवति—चित्तशुद्धीला कारण होतो. [अभ्युदयान्नाठांचे अनेकलेला जो वर्ण व आश्रम
याम उद्देशून वेदशास्त्राने सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचे मुख्य फल देवादि-
स्थानाची प्राप्ति होणे, हे आहे पण ईश्वरार्पणबुद्धीने फलाची इच्छा न करिता त्याचे
अनुष्ठान केले असता तो चित्तशुद्धीला कारण होतो. त्याच्यायोगाने चित्ताची शुद्धि
होते.]—च शुद्धसत्त्वस्य—आणि ज्याचे सत्त्व-चित्त शुद्ध झाले आहे त्याच्या—
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणे, याच्या द्वारे—
च ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन—व ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्याने—निःश्रेयसहेतुत्वं
अपि—मोक्षाच्या कारण बत्तरी' तो धर्म—प्रतिपद्यते—प्राप्त होतो. [प्रवृत्तिलक्षण
गो. म. २

धर्म देवादिस्थानाची प्राप्ति व्हावी, ही इच्छा मोडून अनुष्ठित अमता चित्तशुद्धि करतो. ज्याची चित्तशुद्धि झाला आहे त्याला ज्ञाननिष्ठेची योग्यता देतो व ज्ञानोत्पत्तीला कारण होतो आणि जशा परंपरेने तोच धर्म मोक्षाचे परंपरामाधनही बनतो, साक्षात् मोक्षाचे साधन होत नाही]—इमं एव अर्थ अभिसंधाय—हाच अर्थ मनांत धरून—
 तथा वक्ष्यति—तसे भगवान् पुढे सांगणार आहेत—कर्माणि ब्रह्मणि आधाय—
 कर्म ब्रह्मार्पण करून—योगिन संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति—
 योगी आत्माकडे टाळून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात—इति—असे पुढे सांगतात
 [कर्माविनारा योगी कर्म इश्वरार्पण करून, आत्माकडे मोडून, चित्तशुद्धीसाठी ता करितात, असे भगवान् पुढे पांचव्या अध्यायात याच आशयाने सांगणार आहेत. अर्थात् प्रवृत्ति-
 रूपधर्म मुख्यत देवादिज्ञाच्या स्थानाची म्हणजे स्वर्गादि लोकाची प्राप्ति व्हावी याना-
 अच जरी आहे व त्यामुळे तो मोक्षमार्गाच्या अगदी विरुद्ध आहे तरी ईश्वरार्पणबुद्धाने
 —स्वर्गादि लोक मिगणे, ही इच्छा सोडून त्याचे अनुष्ठान केल्यास तो मोक्षोपयोगी होतो
 मग तोच बहिर्ग साधन-परंपरेचा उपाय होतो, हे भगवानाच्या वचनानाच सिद्ध होते.]

१ पण गीतारहस्यकार म्हणतात—आवृत्ति ११ पृ ३०६ “ ज्ञानान मोक्ष मिश्रतो, जिवा ज्ञान व कर्म यांच्या समन्वयाने माथ मिश्रतो, जसा प्रश्न या ठिकाणा उपस्थित व-
 रून, केवळ ज्ञानानेच मज कर्म त्या होऊन मोक्षप्राप्ति होणे, मोक्षप्राप्तीस कर्माची जरूर
 नाही, असा गीताच श्रेश्ठभराचार्यांना आपल्या भाष्यात दिलेला आहे, आणि त्यावरून
 पुढे असे अनुमान काढले जाई की, ज्याज्या गीतेच्या दृष्टीनेहा मोक्षाला कर्माची जरूरी
 नाही, त्याज्या चित्तशुद्ध झाले म्हणजे कर्म निरवयव होतात, आणि ते स्वभावतःच व
 धरू म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध असल्याने ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरुषाने मोडून दिली पाहिजेत, हेंच
 मज भगवतासहा गातेत ग्राह्य आहे, असे म्हणावे लागते ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरुषानेही कर्म
 केला पाहिजेत, या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष असे नाव अमन श्रेश्ठभराचार्यांचा बराल
 सुखिवाड हाच वाच तो तद्विरुद्ध मुख्य आक्षेप होय ”

आचार्यांना ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य० ’ अ १८ ६६ या श्लोकाच्या व्याख्यानानंतर
 म्ह. गीताशास्त्राच्या शब्दच्या श्लोकाच भाष्य संपल्यावर हा प्रश्न उपस्थित केला आहे.
 वाचकाना तो पुढे सविस्तर वाचावयास सापटेल पण येथे थोडक्यात एवढेच सांगतो की,
 ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरुषानेहा मात्सरिय कर्म केला पाहिजेत, असे ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचे म्हणणे
 नाही. त रहस्यकारांचे म्हणणे आहे ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचे म्हणणे “अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त
 कर्मे व आत्मज्ञान यांचे एकाच वेळा अनुष्ठान करणे हे मोक्षाचे साधन आहे केवळ आत्म
 ज्ञान मोक्षाचे साधन नाही, ” असे आहे व आचार्यांना त्या मताचे राडून सविस्तर केले
 आहे. मोक्षाचे साक्षात् साधन आत्मज्ञाननिष्ठा हेंच आहे. कारण कमनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा
 एकमेकांच्या विरुद्ध आहेत, असे आचार्यांचे म्हणणे आहे, व त गीतेतील ‘ ज्ञानयोगेन
 सात्यानां कर्मयोगेन योगिना ’ इ ३. ‘ तदेक वद निश्चित्य येन श्रेयोऽश्नमाप्नुयाम् ’ इ. २.
 या वचनावरून ज्ञान व कर्म यांचा समन्वय—एकाच वेळा अनुष्ठान संभवन नाही, हें सिद्ध होणे
 व ‘ यजशाखाऽऽशुभं १३.१२ ‘ मा तत्करो शास्त्रा विशंत ’ १८.५५ ‘ शाचा म
 शाश्विनुष्ठी १५.५५ पावरून ज्ञानच मोक्षाचे साधन आहे, हे दृष्टे

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवार्यं परं ब्रह्माभिधेय-
भूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । यतस्तदर्थं विज्ञाते
समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ॥

भाष्यार्थं—(आतां गीताशास्त्राच्या प्रयोजनाचा साधनासह अनुवाद करून त्याचा
विषय दाखवितात व त्याच्या व्याख्यानाची प्रतिज्ञा करितात—)—**निःश्रेयसप्रयोजनं**
इमं द्विप्रकारं धर्मं - मोक्ष हे ज्याचें प्रयोजन-फळ आहे असा हा दोन प्रकारचा
धर्म—**च अभिधेयभूतं परमार्थतत्त्वं वासुदेवार्यं परं ब्रह्म**—आणि या
शास्त्राचे विषयभूत वासुदेव या नावाचें परब्रह्म परमार्थ तत्त्व याना—**विशेषतः**
अभिव्यञ्जयत्—विशेषकरून अभिव्यक्त करणारें—**गीताशास्त्रं** हे गीताशास्त्र
विशिष्टप्रयोजन-संबंध-अभिधेयवत् अस्ति—विशिष्ट-असामान्य फळ, संबंध
व विषय याना युक्त आहे. [याचें मोक्ष हें प्रयोजन सामान्य नाहीं, विशिष्ट आहे.
संबंधही तसाच विशिष्ट आहे. शास्त्राचा त्या मोक्षफळासो द्विविध निष्ठेच्या द्वारा साध्यसा-
धनभाव संबंध आहे. परब्रह्म या विषयाशी विषयविषयीभाव संबंध आहे. दोन प्रकारचा
धर्म व वासुदेवसंज्ञक परमार्थतत्त्व हा विषयही सामान्य नाहीं विशिष्ट आहे.] **यतः**
—ज्याअर्थी—तदर्थं विज्ञाते—त्याचा अर्थ उत्तम प्रकारें कळव्या असतां **समस्त-**
पुरुषार्थसिद्धिः—समस्त पुरुषार्थांचा सिद्धि होते—**इति** - हे निश्चित आहे - **अतः**
—त्याअर्थी—मया तद्विवरणे यत्नः क्रियते—मजकडून त्याच्या विवरणासाठी यत्न
केला जातो. (गीताशास्त्राचा विषय, संबंध व प्रयोजन हा तिन्ही विशिष्ट आहेत, इतर
शास्त्रसाधारण, अर्था नाहींत. त्याचा यथार्थ अर्थ कळव्या असता समस्त पुरुषार्थांची सिद्धि
होते. म्हणून त्याचे विवरण मी करितो, अर्था प्रतिज्ञा आचार्यं करीत आहतां.)

१ आचार्यांच्या उपोदानभाष्यात काय म्हटलें आहे, तें वाचकांच्या पुढें आहेच. आता
गीतारहस्यकार गातेसंबंधानें काय म्हणतात तें पहा—“ परंतु स्वकांयांबरोबर युद्ध करणें हें
मोठें कुकर्म म्हणून खिन्न झालेल्या अर्जुनास त्याच युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं सांगितलेल्या
गातेत ब्रह्मज्ञानानें किंवा भक्तानें मोक्ष कसा मिळवावा याचें, म्ह० नुस्त्या मोक्षमार्गाचें
विवेचन कशाला, ही शक्य मनात येऊन तीच उत्तरोत्तर बळावत चालला, .. म्हणून सर्व
टीका व भाष्यं वाजूला ठेवून नुस्त्या गातेचान स्वतंत्र विचारपूर्वक आन्हा जनेक पारायणें
केलां. तेव्हा टीकाकाराच्या छापेंतून मुद्रका होऊन मूळ गीता निवृत्तिपर नगन कर्मयोगपर
आहे, असा बोध झाला. गातेनाल प्रतिपाद्य विषय प्रकृतिपर आहे हे मत वायन
झालें. नास्तारिक धर्म गौण किंवा त्याज्य ठरवून ब्रह्मज्ञान, नकि वंगरे नुस्त्या निवृत्ति
पर मोक्षमार्गाचेंच गातेत निरूपण केलेलें आहे, हें मत जरा जाण्हास मान्य नाहा तरी
मोक्षप्राप्तीच्या मार्गाचें भगवद्गातेन मुदलाच विवेचन नाहा, असेंहा आमचें म्हणणें नाहा..
किंबहुना प्रत्येक मनुष्यानें शुद्ध परमेश्वर स्वरूपानें ज्ञान संपादन करून तद्द्वारा आपली
बुद्धि पवित्र व निर्मल करणें, हें गीताशास्त्राप्रमाणें त्याचें जगातल पहिलें कर्तव्य होय,
अर्से आन्टोही यान स्पष्ट दाखविलें आहे, पण हा गातेनाल मुख्य मुद्दा नव्हे. क्षत्रियाचा
धर्म जें युद्ध ते मोक्षप्राप्तिच्या आत्मवल्यानाचा नाश करणार तें करावें वा करूं नये,

अशा वनव्यमोहात अनुन पत्ला. म्हणून तो मोह घालविण्यासाठी शुद्ध वेदातशास्त्राधारे कर्माकर्माचे व त्याबरोबरच मोक्षोपायाचेहि पूण विवेचन करून आणि कर्म कपारी मुक्त नाहात व सोडूहा नयेत, असे ठरवून ज्या युक्तीने कर्म वेळा म्हणजे कोणतेच पाप न लागता असेर त्यानेच मोक्षही मिळतो त्या युक्तीचे म्हणजे ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचेच गीतेत प्रतिपादन आहे ” “ कोणते कर्म त्यागले व कोणते बाईट हे ठरविण्यापूर्वी कर्म कराव निवा नाहा हा सामान्य प्रश्नच ज्या वाळा महत्त्वाचा समजत असत, तेव्हा गीता भागितलेला अमल्यामुळ त्यातल बराच भाग आता वित्तिकाम अना दश्यक वाटतो आणि त्यावरच आपणा निवृत्ति मागाय निवाकाराने मारवण पडल्यामुळे गीतेतल कर्मयोगाचे विवेचन मध्याच्या वाळा पुष्कळ्यास दुबाध चाले आहे ”

“ ज्ञान व कर्म यामध्ये मन्व्याम मागायाच्या मने असणारा विरोधता करा नव्हे ”

“ साह्यानि नाम्म ग्रन्थ तेवढ्या पूणावस्थेम आल्यावर वैदिक धमाम ज्ञानमूलक भक्ति-प्रधान व कर्मयोगपर असे असेर स्वरूप जाल ” “गातेवर पहिल्या टाका कर्मयोगपर अमाव्या असे गीतेवरील शाकरभाष्याच्या निमरे अध्यायाचे जारमा या टाकाकाराच्या अभि प्रायाचा तो उल्लेख आहे, त्यावरून दिमन येते त्या टीका आला उपलब्ध नाहात म्हणून गीतेने कर्मयोगपर व तुलनात्मक हे पहिलेच विवेचन आहे असे म्हणण्याम हरकत नारा ”

“मला दोन चार माग मागून धोऱ्याच्यात न पाटता त्यापैका जो श्रेयस्कर असेल तो फक्त निश्चय करून मागा गीता ३-२, -४-१, अमा अजुनाचा भगवतास स्पष्ट प्रश्न अमल्यामुळ गातल वाहा तरा फक्त विशिष्ट मन प्रतिपाद्य अमल पाहिजे हे उद्यम आहे व ते कोणत हे मळ मसूल गीतेचा अर्थ करून निराग्रहबुद्धाने आम्हास पहावयाचे आहे प्रथम काहा तरी मन कायम करून त्याला गाता जळून नाहा, म्हणून गीतार्थाची ओढानाण करायचा नाहा ”

रहस्यकाराच्या प्रस्तावनेतल हे महत्त्वाच उतारे आहेत ‘ मूळ गाता निवृत्तिपर नमून प्रवृत्तिपर-कर्मयोगपर आहे ’ अमा बोध त्याना कमा जाला याचा इतिहास त्यानी त्यात दिला आहे, तो पाहिला म्हणजे त्याना अमा विपरात बोध वा चाला, तेहा ध्यानात येते त्याना दुमन्या कोणाला न विचारता व कोणाचे म्हणजे न रेकता आपल्याच मनाला हे वाटले ते गातारलम्य राडले, व यावरून स्पष्ट होते गीतेत जळगान, भक्ति वगैरे नाहीं असे नाहा, पण तो मुक्त्य मुदा नव्हे, तम त्याना वाटले पण ते वाटणे, वितपत सयुक्तिक जाते ते जात्रा पुढ मर्य-जवदधन्वायान प्रत्यक्ष त्यावरवावदाचे अमन्यामुळे जाण्ही येथे वाहाच विचार वर्गत नाहा फक्त गीतेच्या प्रवृत्ताचे निमित्त जानाच काय मागतान व रहस्यकार काय मागतान तवदच वाचकांना बळावे, म्हणून येथे उतारे लिजे आहेत

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ.

(मूल श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ

आणि

गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा यांसह.)

अध्याय पहिला.

अर्जुनविषादयोग

—अत्र च धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे इत्यादि—गाताशाखाचा पहिला सर्व अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे १-१० श्लोक कथेचा सवध दासविणारे आहेत यासच तो दासविष्यासाठी धृतराष्ट्र ' धर्मक्षेत्रे ' इत्यादि म्हणाला

धृतराष्ट्र उवाच—धृतराष्ट्रः—दुर्योधनानां पिता इतराष्ट्र—उवाच—भाषत्या मजयनावान्या सारध्यास विचार लागला—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—संजय—अरे संजया !—'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे—धर्मोत्पत्ताच स्थान—धर्म उत्पन्न होण्याची जागा अशा कुरुक्षेत्रात—समवेता युयुत्सव. मामकाः च एव पाण्डवा—जमलेले युद्धाची इच्छा करणारे माझे पुत्र आणि पडचे पुत्र—किं अकुर्वत—काय करते झाले ? (' कुरुक्षेत्र ' ही पुण्यभूमि आहे चांगल्या घेनात पेरलेले धान्य जसे चांगले उगवत व त्यात उत्पन्नहा चांगले होते, त्याप्रमाणे कुरुक्षेत्रात केलेले धर्माचरण अधिक फळ देते अशा त्या धर्मक्षेत्रात युद्ध करण्याच्या इच्छेने जमलेले कौरव व पांडव, याना तेथ पुढे काय वेल ?) १.

संजय उवाच—संजय—धृतराष्ट्राचा सारवि संजय उवाच—म्हणाला—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—तदा—त्यावेळी—राजा दुर्योधनः—राजा दुर्योधन—पांडवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा—पांडवांचे सैन्य व्यूढरचना कर्न उभे आहे अस पाहून

—आचार्य उपसंगम्य—द्रोणाचार्यापात्रा जाऊन—इदं वचनं—असे वचन—
अत्रवीत्—बोलला. २. (दोग्ही पक्षाचे लोक कुरुक्षेत्रांत आपापत्या सैन्यासह जमले
व त्याचा आता संप्राम मुक्त व्हावयाचा, हें खरे, पण दुर्योधनाने पांडवांचे सैन्य व्यूह-
चना करून तयार आहे असे जेव्हा पाहिले, तेव्हा तो गुरु द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांम
असे म्हणाला—)

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अहो द्रोणाचार्य !—तव—तुमच्या—धीमता शिष्येण—बुद्धि-
मान शिष्याने म्हणजे—द्रुपदपुत्रेण—द्रुपदाच्या पुत्राने—धृष्टद्युम्नाने—व्यूढां एतां
पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूम्—रचलेल्या-व्यूहाच्या आकाराने उभ्या केलेल्या या
पांडवाच्या मोठ्या सेनेस—पश्य—पहा. ३.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अत्र—या सैन्यात—शूरा—शूर,—महेष्वासा—उज्याचा इष्वास
म्ह० धनुष्ये मोठमोठा आहेत असे,—युधि भीमार्जुनसमाः—युद्धात भीम व अर्जुन
याच्या तोडीचे, (असे लोक आहेत. त्यातील किल्लेकाचा नावेही दुर्योधन सांगतो—)
—युयुधानः—मालकि—विराटः च—व विराट राजा—महारथः द्रुपदः—
महाराथा द्रुपद ४,—वीर्यवान् धृष्टकेतुः चेकितानः काशिराजः—वीर्यवान्

१ द्रुपदाने द्रोणाचार्याला मारण्यामाठाच बंध करून हा पुत्र सपाटन केला होता. पण
अशा अशूलार्थी मुर्खी धनुषिणा शिवविलास, अमा दोमणा मारण्यासाठी दुर्योधनाने मुद्दाम
हे शब्द उच्चारले आहेत, अस दिवने

२ हा यादववीर अनुनाचा पट्टशिष्य व श्रीकृष्णाचा अतिभक्त प्रिय होता

३ हा अभिमन्यूचा मामरा, उत्तरेचा बाप, व पांडवाच्या अज्ञातवासातील आश्रय-
दाता आहे

४ जो एका दहा हजार धनुर्धराशा लढने व शस्त्र आणि शान्य यात प्रवीण अमर्त्या
तो महारथ होय द्रुपद हा द्रौपदीचा बाप, पांडवाचा मामरा होय

—पराक्रमां धृष्टकेतु, चेकितान व मार्गराजा, —नरपुंगवः पुरुजित् च कुन्तिभोजः
 च शैब्यः—नरश्रेष्ठ पुरुजित्, कुन्तिभोज, व शैब्य, ५—विक्रान्तः युधामन्युः—
 पराक्रमां युधामन्यु, —च वीर्यवान् उत्तमौजाः—व वीर्यवान् उत्तमौजा, —सौमद्रः
 —सुमद्रेचा पुत्र अभिमन्यु—च द्रौपदेयाः—आणि द्रौपदाचे पाच पाडवापासून झालेले
 पाच पुत्र—सर्वे एव महारथा—हे सर्वच महारथा आहेत ९. (याप्रमाणे वरील
 अडीच श्लोकात पाडवाकडील मुख्य योद्धे मागून आता दुर्योधन आपल्या बाजूचे मुख्य
 योद्धे सांगण्यासाठी म्हणतो—)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—अस्माकं—आमहामध्ये—ये विशिष्टाः—जे श्रेष्ठ
 आहेत—च—व—ये—जे—मम सैन्यस्य नायकाः—माझ्या सैन्याचे नेते आहेत
 —तान्—त्यांना—निबोध—तू ऐक—द्विजोत्तम—जो श्रेष्ठ द्विज !—ते
 संज्ञार्थं—तुम्हाला कळण्यासाठी—आपल्याकडे कसे वसे श्रेष्ठ लोका आहेत हे आपल्या
 ध्यानात यावे म्हणून—तान्—त्यांचा (काही) नाव—ब्रवीमि—मी सांगतो ७
 (पाडवाकडे जसे मोठमोठे महारथा आहेत हे जरा सरें, तरी पण आमच्या पक्षात
 कोण कोण श्रेष्ठ वीर आहेत व माझ्या सैन्याचे जाधिपता किती योग्यतेचे आहेत हेही
 आपल्या ध्यानात यावे, म्हणून मा त्यांना काही मुख्यांचा तेवढा नावें सांगतो, ती आपण
 ऐका. आपल्याला ते माहीत नाहीत म्हणून मी सांगतो असे नाही, तर या वेळी आप-
 ल्या बाजूला केवढाले वीर आहेत, याचे आपल्याला स्मरण व्हायें, म्हणून सांगतो.)

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—भवान्—आपण स्वतः (आम्हा सर्वांचे गुरू)—च भीष्मः—व
 भीष्म (आम्हा कांरव-पाडवाचे पितामह)—च कर्णः—व (माझा मित्र) कर्ण,—समितिं-
 जयः कृपः—युद्धास जिंकणारा—विजयी कृपाचार्य (आमचे प्राचीन गुरू व तुमचे श्यालक),
 —अश्वत्थामा—तुमचा पुत्र अश्वत्थामा—च विकर्णः—व माझा भाऊ विकर्ण,—
 तथा एव च सौमदत्तिः—व तसाच सौमदत्ति—भूरिश्रवा,—च अन्ये—आणि तसेच
 दुसरे—बहवः शूराः—पुष्कळ शूर—मदर्थे त्यक्तजीविताः—माझ्यासाठी ज्यांनी
 आपले जीवित सोडण्याचा—मरण्याचा निश्चय केला आहे असे,—नानाशस्त्रप्रहरणाः
 —अनेक प्रकारचा शस्त्रे हाच ज्यांचा शस्त्र प्रहार करण्याचा साधने आहेत असे
 ९—सर्वे युद्धविशारदाः—ते सर्व दृष्टामध्ये शूर, असे जाहंत. ८-९ त्यामुळे—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—तत्—अशा प्रकारचे—अस्माकं—आमचे—भीष्माभिरक्षितं बलं—भीष्माना ज्याचे सर्व प्रकार रक्षण केलं जाई, असे सैन्य—अपर्याप्तं—अपरिमित—पार मोठे आहे—तु—परंतु—एतेषां—या पाडवाचे—भीष्माभिरक्षितं—भीष्माने ज्याचे सर्व रक्षण केलं जाई असे—इदं—बलं—हे सैन्य—पर्याप्तं—परिमित—थोडे आहे १० (आद्याकडे तुमच्यासारखे मोठमोठे वार आहेत व आमचे सैन्य अकरा अर्शाहिणी आहे अशा प्रकारच्या या सैन्याचे भीष्मासारखा अनुभवा-विचारा-पाक वाराचे रक्षण केलं आहे म्हणून आमचे सैन्य सारखे, पराक्रमाने, कमले या मेनापतीच्या योगाने अजिंक्य आहे. पण पाडवाचे सैन्य मात्र अर्शाहिणीच आहे त्याच्याकडे मात्स्यकासारखे वार जरी असले, तरी ते सर्व नरण व जननुभवा आहेत. त्यांना मोठमोठ्या संप्रामाचा अनुभव नाही. त्यांच्या सैन्याचा रक्षकही भामासारखा आडदाड मनुष्य आहे त्यामुळे सर्वच बाजूंना त्याचे सैन्य थोडे व महज जिंकता येण्यासारखे आहे) यास्तव-

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—भवन्तः सर्वे एव हि—आपण सर्वही—सर्वेषु अयनेषु—आपापल्या नियत स्थानात—यथाभागं—आपला भाग न सोडता—अवस्थिताः—राहून—स्थित होऊन—भीष्मं एव—केवळ भीष्माचेच—अभिरक्षन्तु—सर्व बाजूंनी रक्षण करा ११ (तुम्ही सर्वांना आपापल्या नेमलेल्या जागांच राहून तेथून मुख्य मेनापतीचे दक्षिणे रक्षण करावे) न्यानतर—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तस्य—या दुयोवनाचा—हर्षं—हर्ष—संजनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः—ज्येष्ठ करणारा प्रतापा कुर्वणातील वृद्ध पितामह—भीष्म—उच्चैः सिंहनादं विनद्य—मोठ्या जोराने आरोळा टोकून—सिंहाच्या गर्जनेसारखी मोठी गर्जना करून—शंखं—शंखाला—दध्मौ—बाजविता झाला १२ (याप्रमाणे दुयो-

१ पक्षा अर्शाहिणात २२,८७० रथ, २२,८७० हत्ता, ६५,६१० घोडे, व १,०९,३५० पायदल, इतके सैन्य असते.

२ 'अयन' शब्द युद्धभूमाल-पूर्वदिशेन असण्याने रहावे, दक्षिणेन असण्याने रहावे, इत्यादि संज्ञाप्रदाने मुख्य गोंड्याने रहाण्याचे स्थान, त्यात आपापल्या भागातून राहून तेथूनच सैन्याच्या स्वरुपाचा जसजस भीष्माचे योशिरूप रक्षण करा.

धनानं द्रोणाचार्याम सागितले असता भीष्माचार्यांना दुर्योधनाचा उग्याह वाटाविण्यासाठी, त्याला खुप करण्याकरिता तोंडाने मोठा ध्वनि करून शंख वाजविला)

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाम्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ततः—भीष्माना शंख वाजविताच—शंखाः—शंख,—भेर्यः—नगारे,—पणवानकगोमुखाः—टोल, संजिऱ्या, मृदंग,—सहसा एव—एका-एकाच—अभ्यहन्यन्त—वाजविले गेले—सः शब्दः—तो शब्द—तुमुलः—फार मोठा—अभवत्—झाला १३ (भीष्माचार्यांना योद्ध्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी मिहनाद करून आपला शंख वाजविला अमतां वारवाच्या सैन्यात तिकडे तिकडे सर्व रणवाद्ये वाजू लागली त्याचा तो ध्वनि फार भयंकर होता पण त्याच्या योगाने पाटलाच्या हृदये भीर्ताने कापला नाहीत उलट—)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—श्वेतैः हयैः युक्ते—पाटल्या घोड्यांनी युक्त ज-सलेल्या—महति स्यन्दने—मोठ्या रथावर—स्थितौ—बसलेले—माधवः च एव पांडवः—श्रीकृष्ण व अर्जुन—दिव्यौ शंखौ—दिव्य—देवलोकातील शंख—प्रदध्मतुः—मोठ्याने वाजविले झाले १४ (वारवाच्या सैन्यात असा मोठा वाद्यांचा गजर झाला असता, त्यानंतर चार पाटेर घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथात बसलेले श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनी आपापले शंख वाजविले)

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च मुघोपमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हृषीकेशः—श्रीकृष्ण—पाञ्चजन्यं—पाञ्चजन्यनावाच्या शंखास—धनंजयः देवदत्तं—अर्जुन देवदत्तनावाच्या शंखाम,—भीमकर्मा वृकोदरः—ज्याची कर्मे भयंकर आहेत, असा भीम—पौण्ड्रं महाशंखं—पौण्ड्रनावाच्या मोठ्या शंखास—दध्मौ—वाजविता झाला—कुंतीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः—कुंतीचा पुत्र राजा युधिष्ठिर—अनन्तविजयं—अनन्तविजय या नावाच्या शंखाला वाजवू लागला.—नकुलः—नकुल—च—व—सहदेवः—सहदेव हे दोघे माद्राचे पुत्र—मुघोप-मणिपुष्पकौ—मुघोप व मणिपुष्पक या नावाचे शंख क्रमाने वाजविले झाले. १५-१६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥

अन्वयार्थ—हे पृथिवीपते—अहो वृतराष्ट्र महाराज !—च परमेष्वासः काश्यः—आणि ज्याचे इष्वास—धनुष्य मोठे आहे असा महाधनुर्धर काशिराजा—च महारथः शिखंडी—व महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट,—अपराजितः—परामर्ष न पावणारा सात्विक, द्रुपद, द्रौपदाचे पाच पुत्र,—महाबाहुः सौभद्रः—ज्याचे बाहु मोठे—परामर्षी आहेत असा सुभद्रापुत्र—अभिमन्यु—सर्वशः—या सर्वांना—पृथक् पृथक्—निरनिराळे शंख वाजविले १७, १८ (श्रीकृष्ण व अर्जुन यांना आपापले शंख वाजविताना इतर पाटव व त्यांच्या पक्षातील प्रसिद्ध योद्धे यांना एकदम चोहोंकडून आपले शंख फुटले आणि आम्हां युद्धाला तयार आहो, असे कौरवांना कळविले. तेव्हा हे महाराज ! काय सांगू ?)

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—नमः—अंतरिक्ष—च—व—पृथिवीं—पृथिवी यांना—व्यनुनादयन्—भक्त सोडणारा—त्यांना दुमदुमून टाकणारा—सः तुमुलः घोषः—तो भयंकर नाद—धार्तराष्ट्राणां—वृतराष्ट्रपुत्रांचा—कौरवांचा—हृदयानि—हृदये—व्यदारयत्—फाटून टाकता झाला १९ (आकाश व पृथ्वी यांना दुमदुमून सोडणाऱ्या त्या भयंकर भयध्वनिने दुर्गोचनादिकांच्या मनात भय उत्पन्न केले. तो तुमुल नाद ऐकून त्यांची छाती फाटली.)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वयार्थ—अथ—नंतर अहो महाराज !—कपिध्वजः—ज्याच्या ध्वजावर वनराचे चिह्न आहे असा—पांडवः—पंडूचा पुत्र अर्जुन—धार्तराष्ट्रान् व्यव-

१ ' शिराट इभ्रुश्च्यता-' असा कोरा आहे. अर्थात् ज्याला दादोनिशा नाहान ना शिराट. हाहा द्रुपदाचा पुत्र होय.

२ इत्युक्त्वात् क्षणदा राट अर्थाचे उष्ट्र पुनः पथे धातवे नादात्.

स्थितान् दृष्ट्वा—धृतराष्ट्रपुत्र—दुर्योधनादिक युद्ध करण्यासाठी सज्ज होऊन उभे आहेत असे पाहून—तदा—त्यावेळी—शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते सति—शस्त्रे चालू होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असता—धनुः उद्यम्य—आपले गांडीव धनुष्य वर उचलून—हृषीकेशं—श्रीकृष्णाला—इदं वाक्यं—हे वाक्य—आह—बोलला. २० (याप्रमाणे पांडवांच्या सैन्यांतील वीरांनी केलेला शंखध्वनि ऐकून कौरवाच्या मनांत भय उत्पन्न झाले, तथापि दुर्योधनादिक भय सोडून युद्धाम तयार झाले आहेत व आता साक्षात् लडाई- लाच सुरुवात होणार, असे पाहून अर्जुन आपले प्रख्यात गांडीव धनुष्य उचलून भग- वानास असे म्हणाला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन बोलला—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे निर्विभार श्रीकृष्णा !—यावत्—जोंवर—अहं—मी—योद्धुका- मान् अवस्थितान् एतान्—युद्धाची इच्छा असलेल्या व सन्मुख उभ्या राहिलेल्या यांस—निरीक्षे—पाहून—तावत्—तोंवर—मे रथं—माझ्या रथाला—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी—स्थापय—उभा कर.—अस्मिन् रणसमुद्यमे—या रणाच्या उद्योगांत—या युद्धात—मया—मी—कैः सह—कोणा- वतोंवर—योद्धव्यं—युद्ध करावे—मला कोणाशी लढावयाचे आहे, हे पाहण्याची प्रबल इच्छा झाली आहे. २१-२२ (आम्हांशी संधि न करितां युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व आमच्या शस्त्रांचा प्रचंड ध्वनि ऐकून हृदये विदीर्ण झाले असतानाही आमच्यासमोर उभ्या राहिलेल्या या सर्वांना मी पाहतों. तोंवर हे कृष्णा ! माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी उभा कर. आम्हां बंधूबंधूमध्यं परस्परांशी होणाऱ्या या लडाईत मला कोणाको- णांशी झुंजावे लागणार आहे, ते मी अगोदर पाहतों.)

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—दुर्वुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य—ज्याची बुद्धि अधर्मनिष्ठ आहे, त्यामुळे ज्याला आपले हित कळत नाही, असा दृष्ट दुर्योधनाचे—युद्धे—युद्धात—युद्धाने—युद्ध करून—प्रियचिकीर्षवः—प्रिय करण्याची इच्छा करणारे—ये एते—जे हे—अत्र—येथे—समागताः—आलेले आहेत—तान् योत्स्यमानान्—त्या युद्ध करणाऱ्या सर्वांस—

१ 'यावत्' याचा अर्थ 'जेवून मला प्रतियोध्याचा पादता येईल असा नागा दोन्हा मैत्र्यामध्ये माझा रथ उभा कर' असाही होतो.

अहं—मी—अवेक्षे—पहातो २३. (दुर्योधनाची बुद्धि दुष्ट आहे त्यामुळे त्याचा कल नेहमा अधर्माकडे असतो व त्याला आपले हित कसे करून घ्यावे ते कळत नाही. अशा दुष्टाचे युद्ध करून—युद्धाच्या योगाने प्रिय करण्यामाठी जे कोणी येथे जमले आहेत त्यांना मी पाहतो कारण दुर्योधनाला मदपदेश करून युद्धापासून परतविष्याची ते खटपट करीत नाहीत, तर युद्धात पाडवाना जिवून दुर्योधनाचे हित करण्याची इच्छा करीत आहेत, यामुळे मला त्यांना एकदा पाहिले पाहिजे)

संजय उवाच—संजय वृतराष्ट्रास म्हणाला—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे महाराज वृतराष्ट्रा!—गुडाकेशेन—अर्जुनाकडून—एवं उक्तः हृषीकेशः—असे बोलला गेलेला श्रीकृष्ण—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागा—भीष्मद्रोणप्रमुखतः—भीष्म व द्रोण यांच्यासमोर—च सर्वेषां महीक्षितां प्रमुखतः—व इतर सर्व राजान्या समोर—रथोत्तमं—उत्तम रथ—स्थापयित्वा—उभा करून—हे पार्थ—अर्जुना!—एतान् समवेतान् कुरून्—या जमलेल्या सर्व कौरवाना—पश्य—पहा,—इति—असे—उवाच—बोलला २४-२५ (अर्जुनाने भगवानाला असे सांगितले असता श्रीकृष्णाने याप्रमाणे त्याचा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी भीष्म, द्रोण व इतर राजे यांच्यासमोर उभा करून ' अर्जुना ' युद्धामाठी जमलेल्या आपल्या या सर्व शत्रूंना तू पाहून घे ' असे म्हटले)

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्सभीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्द्रधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—तत्र—याप्रमाणे धाड्याने सांगितले असता—पार्थः—अर्जुन—उभयोः अपि सेनयोः—दोन्ही सैन्यांमध्ये—स्थितान्—असलेल्या—पितृन्—भरिधवाप्रसूत चुन्नासंग,—अथ—व—पितामहान्—भाष्मादि पितामहांस—आचार्यान्—द्रोणाचार्यादि आचार्यांस,—मातुलान्—मात्यादि मामांस—भ्रातृन्—भ्रातृदुर्योधनादि भ्रातृंस—पुत्रान्—अभिमन्यु-लक्ष्मणादि पुत्रांस,—पौत्रान्—

लक्ष्मणादि-पुत्रांच्या पुत्रास—तथा—त्याचप्रमाणे—सखीन्—अश्वत्थामाप्रभृति मि-
त्रांस—श्वशुरान्—दुपदादि सासऱ्यास—च सुहृदः—आणि कृतवर्मा-भगदत्त व
इतर निरपेक्ष उपकार करणारे स्नेही याम पाहता झाला.—तान् सर्वान् अवस्थितान्
बन्धून्—त्या सर्व सन्मुख उभ्या अमले-त्या बंधूस—आत्मानं—समीक्ष्य—पाहून—पर-
या कृपया आविष्ट— परम कृपेने प्रवेश केलेला—ज्याच्या चित्तात परम कृपा आपोआप
उत्पन्न झाली आहे असा—सः कौन्तेयः—तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन—विपीदन्—विपाद
—खेद करीत होतसाता—इदं—हे अमे—अब्रवीत्—बोलला (तेव्हां अर्जुनानें
काँवाच्या व आपल्या सैन्यात असलेल्या आपल्याच आत्मान पाहिले. त्यात काहा अत्यंत
मान्य होते, कांहीं अत्यंत प्रिय होते, काहा अनिग्रय स्नेही होते व काहा निकटमबंधी होते.
युद्ध करून, त्यात स्वतः मरण्यासाठी निचा दुःमन्याला मारण्यासाठी आलेल्या व आपा
पल्या जागी सज्ज होऊन राहिलेल्या त्याम पाहून अर्जुनाच्या मनांत मोठी कृपा उत्पन्न
झाली व त्यामुळे तो खेद करीत भगवानाला असें बोलला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कृपया परयाऽऽविष्टो विपीदन्निदमब्रवीत् ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—युयुत्सुं—युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व—समुपस्थितं
—रणभूमांत प्राप्त झालेल्या—इमं स्वजनं—या बंधुवर्गाम—दृष्ट्वा—पाहून—मम
गात्राणि—माझी गात्रे—अवयव—सीदन्ति—व्यथा पावतात—च मुखं—व तोंड—
परिशुष्यति—सर्व बाजूंना कोरडें पडते—मे शरीरे—माझ्या शरीरात—वेपथुः—
कंप (सुडतो)—च—आणि—रोमहर्षः—अंगावर रोमाच—जायते—उभा राहतो.

गांडीवं संसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—हस्तात्—माझ्या हातातून—गाण्डीवं—गाण्डीव धनुष्य—
संसते—गळते—च—आणि—त्वक्—त्वचा—परिदह्यते—समोवार जाळली
जाते—सर्व शरीरात दाह उत्पन्न झाला आहे—अहं—मी—अवस्थातुं—स्थिर उभा
राहण्यास—न शक्नोमि—समर्थ नाही.—मे मन.—माझें मन—भ्रमति इव—जणूं
काय भ्रमण करीत आहे. ३०.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—हे केशवा—विपरीतानि निमित्तानि—अशुभ निमित्तं—अरिष्ट-
सूचक चिह्ने—पश्यामि—मी पाहत आहे.—च—आणि—आहवे—लढाईत—
स्वजनं—स्वजनाना—हृत्वा—मारुन—श्रेयः—परम हित—न अनुपश्यामि—
मी मागून पहात नाही. स्वजनांना मारल्यावर परिणामा हित होईल असे मला वाटत
नाही. ३१. (बरील साडेतीन श्लोकात अर्जुनाने रैदामुळे आपल्या शरीराची व मनाची
काय स्थिति झाली आहे, याचे वर्णन केले आहे युद्धासाठी आलेल्या या स्वजनांस पा-
हून माझ्या माझ्यांना पाडा होऊं लागली आहे. तोड कोरडे पडले आहे. शरीर कापू
लागले आहे, व अंगावर शहारा जाला आहे. माझ्या हातातील हे प्रिय धनुष्य खाली
पडत आहे सर्व शरीराचा दाह होत आहे मी रधात उभा राहण्यासही समर्थ नाही.
माझे मन भ्रमण करीत आहे मला अशुभ चिह्ने दिसू लागली आहेत व स्वजनांना
मारल्याने परिणामी माझे कांहा हित होईल, असेही मला वाटत नाही.)

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा !—अहं—मी—विजयं—विजय—न कांक्षे—इच्छीत
नाही.—राज्यं च न कांक्षे—राज्याला मी इच्छीत नाही.—सुखानि च न
कांक्षे—व सुखाना इच्छीत नाही—हे गोविंद—हे गोविंदा !—नः राज्येन किं
—आम्हाला राज्याने काय करावयाचे आहे ? आमचे राज्याने काय होणार ?—भोगैः
किं—भोगाना काय होणार ? भोगाचा तरी आम्हांला काय उपयोग ?—जीवितेन
वा किं—अथवा जीविताला तरी घेऊन काय करावयाचे आहे ? ३२.

येपामर्थं कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—येषां अर्थे—ज्याच्यासाठी—नः—आम्हांला—राज्यं—राज्य—
कांक्षितं—इष्ट आहे,—भोगाः कांक्षिताः—भोग इष्ट आहेत—च सुखानि
कांक्षितानि—आणि सुखे इष्ट आहेत—त इमे—ते हे आमचे—आचार्याः पि-
तरः०—आचार्य, चुल्ले, पुत्र, तमेच आज्ञे, मामा, मासरे, नातू, मेव्हणे तमेच
संबंधी—प्राणान्—प्राण म्ह० प्राणाची आशा—च धनानि—व धन म्ह० धनाची
आशा यांग—न्यफन्त्या—मांडून—युद्धे—युद्धाकरिता—अवस्थिताः—येथे उभे
राहिले आहेत. ३३-३४.

एतान्न हंतुमिच्छामि भ्रतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि—त्रैलोक्याच्या राज्यासाठीही—भ्रतः अपि एतान्—मला मारणाऱ्याहा—मजवर मलाचि प्रहार करणाऱ्याहा या दुर्योधनादिकाम—अहं—मी—हन्तुं न इच्छामि—मारण्याचा इच्छा करीत नाहीं—महीकृते किं नु—तेव्हा मी नुमत्या पृथाच्या राज्यासाठी त्याचा प्राण कसा घेईन ? ३५ कारण—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे वामुदेवा !—धार्तराष्ट्रान्—धृतराष्ट्राच्या पुत्रांना—निहत्य—मारून—न.—आमचा—का प्रीति.—कोणती प्राप्ति होणार ?—एतान् आततायिन.—या पाप्यांना—हत्वा—मारून—अस्मान्—आम्हाला—पापं एव—पापच—आश्रयेत्—लागेल ३६

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्ववांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—वयं—आम्ही—पांडव—स्ववांधवान् धार्तराष्ट्रान्—आपले बांधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र त्यास—हन्तुं—मारण्याम—न अर्हाः—योग्य नाहीं (त्यांना मारण आम्हाला उचित नाही)—हि—कारण—हे माधव—हे माधवा !—स्वजनं हत्वा—स्वजनाना मारून—सुखिन.—आम्ही सुखा—कथं—कसे—स्याम—होऊ ? ३७ (शरीर व मन याचा काय दशा झाली आहे तें सांगून, त्यावरून आपला काय विचार ठरला आहे, तर्हा अर्जुन सांगतो—हे कृष्णा ! मला विजय, राज्य व सुख यांची इच्छा नाही कारण राज्य, विषयोपभोग व हे जीवित तरी आम्हांस घेऊन काय करावयाचें आहे ? ज्याच्यासाठी आम्हाला राज्य, त्रिपय व सुख पाहिजे तेच हे आचार्यादिक तेथें मरावयास तयार होऊन उभे आहेत यास्तव मधुसूदना ! मी याना मारण्याची इच्छा करात नाहीं यानीं मजवर जरी शस्त्रे चालविली तरी त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी मी यांच्यावर उलट प्रहार करणार नाहीं याना मारून मला त्रैलोक्याच राज्य जरी मिळत असल तरा मा असते पाप करणार नाहीं मग या एकद्वया भूलोक्या राज्यासाठी कस करीन ? कौरवाना मारून आमच काय हित होणार ?

१ आग लावणारा, विष पारणारा, हातात शस्त्र धरून मारावयास धावून येणारा, धनाचा उपहार करणारा, क्षेत्र-शेत व हा याचा उपहार करणारा अस सदा प्रकारचे लोक आहताया आहेत. दुर्योधनानें पांडवांचे हे सहाय्य अपराध कसे दोंटे.

या पाप्याना मारत्याम जामचे हित होण्याच्या ऐराजा आम्हाम पातक मात्र लागेल, म्हणून या जापल्या बाधवाना म्ह० दुर्योधनादिकाना मारणे योग्य नाही. स्वजनाना मारून आम्हा सुखी वने होणार ? ते शक्यच नाही पण ही गोष्ट त्याना कळायला नको का, म्हणून म्हणणाल तर सांगतो—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यद्यपि—जरा—लोभोपहतचेतसः एते—ज्याचे चित्त लोभाने विवेकशून्य झाले आहे जसे हे दुर्योधनादिक—कुलक्षयकृतं दोषं—कुलाचा क्षय झाल्यामुळे होणारा दोष—च मित्रद्रोहे पातकं—व मित्राचा द्रोह केव्यामुळे लागणारे पाप याम—न पश्यन्ति—जाणत नसले—ज्याची न्याकडे नष्ट जात नसली—तथापि—तरी हे जनार्दन—कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः—कुलक्षयामुळे होणाऱ्या दोषाला—कुलक्षयामुळे होणाऱ्या परिणामाला पाहणाऱ्या—जाणणाऱ्या आम्ही—अस्मात् पापात् निवर्तितुं—या पापापासून निवृत्त होण्यास—कथं न ज्ञेयं—कसे न जाणावे ! ३८, ३९ (दुर्योधनादिकाना आमच्या राज्याचा लोभ मुदला आहे, त्यामुळे ज्याचे चित्त विचार करण्यास समर्थ नाही त्यामुळेच युद्धाने आपल्या कुलाचा क्षय होऊन त्याचा अनिष्ट परिणाम होईल व आम्ही मित्राचा द्रोह केव्यामुळे पाप लागेल, हे त्याना कळत नाही पण आम्हाला तमा काही लोभ नाही त्यामुळे कुलक्षयाच्या योगाने घडणारा परिणाम आम्हांम स्वप्न दिमत आहे तेव्हा तो पहात असतानाही आपण या पापापासून परत फिरावे, हे आम्हाला मुद्दा कळू नये की कार्य ? कुलाचा क्षय झाला तर काय होईल ते सांगतो—)

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवत्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्पेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

१ गीतारहस्यकारांनी या श्लोकावरून टीप विचार करण्यासारखी आहे. पण विचार विचार जावयांच्या संरक्षणामुळेच उभयपक्ष करतानाच करत उचित दिमत.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—कुलक्षये—कुलाचा अथ झाला जमतां—सनातनाः कुलधर्माः—
 वंशपरंपरेने चालन आलेले कुलधर्म—प्रणश्यन्ति—मर्यादा नाश पावनात—धर्म
 नष्टे—धर्म नाश पावला जमता—अधर्मः—अधर्म—कृत्स्नं उत कुलं—सर्वहा
 कुलाला—अभिभवति—व्यापतो—हे कृष्ण—हे कृष्णा—अधर्माभिभवात्
 —अधर्मं सर्वं कुलान पमरन्यामुळे—कुलस्त्रियः—कुलान स्त्रिया—प्रदुष्यन्ति—
 अनिष्टाय दूषित होतात, दुराचरणां होतात—हे वार्ष्णेय—हे आर्षकुलात्मजा!
 स्त्रीषु दृष्टासु—माथ्या स्त्रिया दूषित झाल्या अगता—वर्णसंकरः—ब्राह्मणादि वर्णांचा
 परस्पर मंजर—जायते—होतां—च संकरः—आर्ष वर्णमंजर—कुलघ्नानां च
 कुलस्य—कुलाचा घात करणारे लोक व ते मृत या दोगाच्याही—नरकाय एव—
 नरकालाच कारण होतां—हि—कारण—एषां—या कुलघ्नांचे व मृतांचे—पितरः
 —पितर—लुप्तपिंडोदकक्रियाः सन्तः—ज्यांच्या पिंडक्रिया व उदरक्रिया मृत
 झाली आहे असे होणांते ह्ये० श्राद्ध व तर्पण करणारे पुत्रादिकच नाहीसं झाल्यामुळे
 ज्यांची श्राद्धे व तर्पण होत नाहीत असे ते पितर—पतन्ति—नरकान पडतात ४०-
 ४१ (कुलाचाच अथ झाला की वंशपरंपराप्राप्त धर्म नाश पावनात सनातन धर्मांचा नाश
 झाला की अधर्म सर्व कुलाला घामतो म्हणजे कुलातील वने पुरुष नाश पावले वा
 एतान मुले व स्त्रियाच अवशिष्ट राहतात, त्यांचे नियमन करणारा कोणी नगन्यामुळे त्या
 कुलान अधर्म वाढतो. त्यामुळे कुलान माथ्या स्त्रियाही दुराचरणाने दूषित होतात. स्त्रिया
 दुराचरणां झाल्या अगता वर्णमंजर होतो. वर्णमंजर, कुलाचा घात करणारे व ते मृत या
 दोगांनाही नरक देतो श्राद्ध-तर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळे कुलाचा घात करणाऱ्या
 मृतांचे पितर नरकान पडतात, आर्ष—)

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—कुलघ्नानां—कुलाचा घात करणाऱ्या मृतांच्या—एतैः वर्णसंकर-
 कारकैः—या वर्णमंजरकारक—दोषैः—दोषानीं—शाश्वताः—परंपराप्राप्त—जा-
 तिधर्माः—अप्रियवादिंकांमुळे प्राप्त होणारे धर्म—च कुलधर्माः—व कुलधर्म—
 उग्राद्यन्ते—विनाश पावनात. ४२.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं त्रासो भवतीत्यनुशुभ्रम ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा !—उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां—ज्याचे कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा मनुष्यांचा—नरके—नरकान—नियतं—निश्चयाने—वासः—वास—भवति—होतो.—इति—अंश—अनुशुश्रुम—महर्षिंच्या वचना-वचन—आचार्यांच्या तांडन ऐकिले आहे ६४ (कुलाचा घात करणाऱ्या लोकांच्या या वर्णमंडल वरविणाऱ्या दोषाना निर्य कुलधर्म व जातिधर्म नाश पावतात आणि ज्याचे जातिधर्म व कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा लोकांना निश्चय नरकवास भोगावा लागतो, जसेहा जाम्हा गाखे व महात्मे यांच्या तांडन ऐकले आहे.)

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—अहो—काय चमत्कार आहे !—वत—अरे—वयं—आम्हा—यत्—जे—राज्यसुखलोभेन—राज्यसुखाच्या लोभाने—स्वजनं—स्वजनांना—हंतुं—मारण्याम—उद्यताः—तयार झाले—तत्—ते—एतत्—हे—महत् पापं—मोठे पाप—कर्तुं—करण्याम—व्यवसिताः—मज झाले आहो ४५ (अरे आमही राज्यसुखाच्या लोभाने स्वजनांम मारण्याम तयार झाले, हे मोठे आश्चर्य आहे ! जसे स्वजनवधाम तयार होणे म्हणजे घोर पापच करावयाच तयार होणे आहे.)

याम्—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—यदि—जर—अप्रतीकारं अशस्त्रं मां—शत्रूंचा प्रतीकार न करणाऱ्या व शस्त्र नसून बगलेच्या मला—शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः—ज्यांच्या हातात शस्त्रे आहेत जसे दुर्योधनादि दुराष्ट्रपुत्र—रणे—रणांगणात—हन्युः—मारतील तर—तन्—ते—मे—मला—क्षेमतरं—अतिशय क्षेम—कल्याणकर—भवेन्—होईल. ६६ (हातात शस्त्रे घेतलेले दुर्योधनादि शत्रूही टाहून बगलेच्या व प्रकार करणाऱ्यांचाही प्रतीकार न करणाऱ्या मला जरी रणांगणात मारतील तर ते मला सुमकर होईल)

संज्ञय उपान्य—गजय म्हणाला—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः मंत्र्ये ग्थोपस्थ उपाविशत् ।

त्रिमृज्य सशरं चापे शोकसंविभ्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु महाविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन,—अर्जुन—एवं उक्त्वा—अम गोल्लन—संरये—
सप्रामांत—रणमैदानत—सशरं चापं—बाणासत् धनुष्य—त्रिसृज्य—गरुन—
शोकसांविग्रमानस.—शोमानें ज्याचें मन अतिशय उद्धिग्न झालें आहे असा हो-
त्ताता—रथोपस्थे—रथान्या आंत—रथाच्या एका विशिष्ट भागा—उपाविशत्—
वसला ४७ (हे महाराज धृतराष्ट्र ! अर्जुन कृष्णाला जम बोलला यान सप्रामांत
धनुष्य व बाण याचा त्याग केला आणि शोभामुळ खिन्न होऊन तो रथात माग जाऊन बसला)

*नि भगवान् आहूष्णाना गायलेल्या—मागितलेल्या उपनिषदातील—रहस्यविद्यानाल
ब्रह्मविद्येपैत्रां योगेशास्त्रानाल अनुनिविपाटयोगनावाचा पहिला अध्याय
विष्णुसमस्त मानव्याध मंगल भाष्य बाध्याधामह ममात्त ज्ञाला

१. भगवतानां मागितलेल्या ज्या गुप्तविद्या त्यापैकी ब्रह्मविद्या म्ह० ब्रह्मज्ञान येथे मागि-
तलें आहे ब्रह्मविद्येंताल हें योगशास्त्र आहे योग म्ह० उपाय—साधन त्या साधनशास्त्रा
तील अनुनिविपाटयोगनावाचा हा पहिला अध्याय आहे पण रहस्यकार या अध्यायसमाप्ति
सूचक वाक्याला 'मकल्प' असें नाव देऊन व त्याला नमते महत्त्व देऊन त्यावरून निरनि-
राश्री अनुमानें व जथ वाढतात प्रथम ते ' भगवद्गतासु उपनिषत्सु ' हें बहुवचन जात्रार्थी
आहे, असें म्हणतात, पण ते बरोबर नाहा कारण उपनिषत् म्ह० रहस्यविद्या भगवानाना
अनेक रहस्यविद्या—गुप्तविद्या सांगितल्या आहेत व त्यांना उद्देशूनच हें बहुवचन आहे तमें
जर न मानलें तर पुढाल ' ब्रह्मविद्याया ' म्ह० ब्रह्मविद्येंताल हें एकवचना पद व्यथ
होतें कारण 'उपनिषद्' या शब्दाचे मुख्य अर्थ—रहस्य वेदरहस्य—उपासना व' ब्रह्मविद्या अम
तान आहेत पण या ' मकल्पात ' ' ब्रह्मविद्याया ' असें पुढें स्पष्ट पत्र अमल्लामुळे ' उपनि-
षत्सु ' याचा अर्थ वेदरहस्यातील असाच केला पाहिजे भगवानाना निरनिराळ्या अवता-
रात व निरनिराळ्या प्रमगा मागितलेला वेदरहस्ये अनेक आहेत त्याताल 'ब्रह्मविद्या' हेंही
एक रहस्य आहे त्यातील प्रस्तुत ग्रथ हें योगशास्त्र आहे ब्रह्मविद्या साध्यरूप व साधनरूप
अशा दोन प्रकारचा आहे गातेन कम, भक्ति, योग, ध्यान, ज्ञान, मन्याम, विवेक इत्यादि
साधनें मागितला आहेत एकेक अध्याय हें एकेक साधन—एकेक योगच आहे म्हणून हें ब्रह्म
विद्येंतील योगशास्त्र होय याला 'योग' हें नाव रस मन्थानेंच दिलें आहे अ १/ श्लो ७
पदा गातेन साध्यरूप ब्रह्मविद्या म्ह० जात्मज्ञान पार धोन्वयान (अ श्लो २१—२०, २
१३, २ वर्गरे) मागून वार्त्ता मवत योग म्ह० साधनेंच मागितला आहेत कारण मुमुक्षुला वा
यत्न करावयाचा असतो तो साध्यामाठा नमून साधनामाठाच असतो यास्तव ब्रह्मविद्येंताल
योगशास्त्रे म्ह० कमयोगशास्त्रे असा अर्थ करणें मवथा अनुमित होय कारण त्याचा ममत्व
वैषम्याच अध्यायाच्या ' मकल्पा'शा योग्य रामानें होत नाहा ब्रह्मविद्येंताल कमयोगनाल
विपाटयोग या नावाचा प्रथम अध्याय, ०कमयोगनाल मारययोगनावाचा दुसरा
अध्याय, ०कमयोगनाल कमयोगनावाचा तिसरा अध्याय, ०कमयोगनाल ज्ञानरम
सन्धासनावाचा चवथा अध्याय वर्गरे वाक्याचा वस्तुत वाहा अर्थच मभवत नाहा पण
योगशास्त्राताल—साधनशास्त्रातील विपाटयोग, साध्ययोग, कमयाग, अनिकममन्यामयोग,
मन्यामयोग, ध्यानयाग, ज्ञानविज्ञानयोग, अथरब्रह्मयोग रात्रविद्यारात्रयोग, विभूतियोग,

भक्तियोग, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग, गुणत्रयविभागयोग, पुण्योत्तमयोग, देवानुरमपद्योग, श्रद्धात्रय-
विभागयोग व मोक्षमन्यामयोग, अमा अर्थ सर्वप्रकारें उपपन्न होतो. कारण तीं सर्व
ब्रह्मज्ञानाचा माझात किंवा परंपरेने माधने आहेत यास्तव गीतेतील 'योग' हा शब्द
सबत्र 'कर्मयोग' याच अर्थी वाचला आहे, हे म्हणणें सवथा अयोग्य आहे तो वही
ठिकाणा कर्मयोग वा अर्थी वाचला आहे, पण तो गीतवृत्तानें होय, मुख्यवृत्तानें नव्हे, हे
जान्ता थडे तेवन्त्या नेये मज्जारण त्यात्र यावरून गा र. पृ ३, ६०, ३४० वंगरे टि
काणा त लिहित आहे त मव जयाग्य आहे, त नि पक्षपात वाज्ज्याच्या ज्ञान येइल

रहस्यकार म्हणताना—'हा मकरूप गातेवर सन्यासमागाच्या टाका होण्यापूर्वीत
अमला पाहिजे कारण वाणाहा सन्यासमागा पटिल अमा मकरूप देणार नाहा ' पृ ६१'
हे म्हणण अगदा अयोग्य आहे अध्यायसमाप्तिमकरु वाक्य आशराराचाव्याच्या पूर्वी अमेल,
अमे सशयित वज्ज्या म्हणता ' जग्हा म्हणतो तें त्याच्या पूर्वीचेच आहे. इतकेच नव्हे
तर गातेवर त्याच्यापूर्वी अनेक अज्ञेता ध्याल्यानेहा होता, हे त्याच्या उपोढानावरूनना निह
होत आहे 'पण कोर्णारा सन्यासमागा पटिल अमा मकरूप देणार नाहा,' अमें ते रहस्य
कार म्हणताना तें मात्र माफ चुकीच आहे कारण त्यात सन्यासमागा (?) टाकादाराना बाध
अमें वाच आहे? योग म्ह० कर्मयोग अमा तो विपरीत ग्रह रहस्यकाराना करून घेतला
आहे त्यामुळे त्याना जालेला हा अम आहे गीताशास्त्राला 'योग' अम प्रत्यक्ष गाते
म्हणजे अमताना (अ १८ ७०) मकरुपातील 'योगशास्त्रे' हा शब्द सन्यासमागा पडिताना
महनन होण्याचें वाहा कारण टिसत नाहा ' गीतारहस्यकाराना मात्र त्याला 'योगशास्त्र'
हा शब्द मरुत न वाज्यामुळे त्याचे शुद्ध स्वरूप पालवन त्याला आपल्या ममजुर्जप्रमाणें
'कर्मयोग' अमें विकृत स्वरूप दिले आहे, मुख्य योग म्ह० चित्तसमाधान वेदान्तशास्त्राचें
अन्तर्ग माधन आहे त्याच वेदान्ताला वावडे नाहा योग ज्ञानामाटाहा पाहिजे व ज्ञाना
नतर तावन्मुक्तामागाहा पाहिजे कर्मयोग मात्र चित्तशुद्धापुरताच व चित्तशुद्धि होर्मपर्यंतच
पाहिजे, त्यानतर नरो सन्यासमागा टाकाकार म्ह० मकराचापादि यात्रा प्रधाचा परिणाम
प्रस्तुत शास्त्राव वाज्यावर दतरा विलक्षण ज्ञाना वा, त्याच्या पूर्वीचा एरही टीका किंवा
अव उरला नाहा मग या मकरुपातील 'योगशास्त्र' हा शब्द सन्यासमागाला पर रहस्य
कार ममजताना तितरा वातक अमता तर तो मजपात राह नरी शकला असता वाय'
हा शब्द सन्यासमागाला वेदान्तशास्त्राला जर प्रतिकूल वाज्या अमता तर आचायीना
त्यावरून काहाच लिहिते नमने वाय? तातपय गातारहस्यात रहस्यकाराना जर्णा अनेक
ब्रामक मन प्रनिपातिला जौने त्याच जग्हा टिरटिराणी प्राविचरण कर

अध्याय दुसरा.

सांख्ययोग.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदनः—श्रीकृष्ण—तथा—वर वर्णन केल्याप्रमाणे—कृपया
आविष्टं—कृपेने युक्त झालेल्या—अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं—ज्याचे नेत्र अधूर्णा भरले
आहेत व त्यामुळे आकुल झाले आहेत अशा—विपीदन्तं—खेद करणाऱ्या—तं—त्या
अर्जुनाला—इदं वाक्यं—हे वाक्य—उवाच—बोलला. १. (महाराज ! आपले हे
सर्व बाधव या युद्धात मरणार, असे समजून अर्जुनाच्या मनात कृपा उत्पन्न झाली,
त्याचे नेत्र अधूर्णा भरून आले व त्यामुळे त्याची दृष्टि आकुल झाली. तेव्हा अतिशय
खेद करीत अगले त्या त्याला श्रीकृष्ण जसे बोलले.)

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

धुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—इदं अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं
कश्मलं—हे श्रेष्ठानां न अंगीकारलेले, स्वर्ग न देणारे व अकीर्ति करणारे पाप—त्या—
गुला—विपमे—या कर्तृण प्रसंगा—कुतः—कोठून—समुपस्थितम्—प्राप्त झाले ?
—हे पार्थ—हे पार्था !—क्लैव्यं—अशा दुर्बलपणाम—मा स्म गमः—प्राप्त होऊ
नकोस.—एतत्—हे मानसिक दौर्बल्य—त्वयि—तुझ्या ठिकाणा—न उपपद्यते—
उचित दिमत नाही.—हे परंतप—अर्जुना संताप देणाऱ्या हे अर्जुना !—धुद्रं हृदय-
दौर्बल्यं—हे धुद्र हृदयाचे दुर्बलपण—त्यक्त्वा—टाकून—उत्तिष्ठ—उठ. २, ३.
(अत्रियधेष्ट अर्जुनाची ही दशा पाहून श्रीकृष्णांना मोठे जाधर्य वाटले. स्वधर्माला विसरून
पत्न्याचा प्राहुन मनुष्याप्रमाणे त्याने जसे दान बनणे, वर्णाधर्मधर्माच्या दृष्टीने अतिशय वाईट

१ रश्मिकार ' कश्मल ' म्ह० काळेंबरे असा अर्थ कर्मिदान व पृ. ४४४ वर त्याच्या
' अकर्ममा ' म्हणतात

जाहे साक्षात् शंकराणा भुक्त्वाऽन्या या वाराचा जायत्यावेळीं जशा तारबळ उटावा ह वेव्हाही इष्ट नव्हते 'हे सर्व माझे व मी याचा' या मोहामुळेच याची ही अशी दशा झाला आहे, असे जाणून भगवान् मोठ्या खेदान त्याला म्हणतात—“हे अर्जुना ! हें खळ तुला याच वेळा कोटून आठवले ? श्रेष्ठ क्षत्रिय अशा मोहात पडत नाहींत रणात येऊन पुन जशा रीतान परत फिरण फार वाईट त्यामुळे स्वर्ग प्राप्त झेत नाहीं व या लोकीं अपर्कातिही होते तू असा मनाने दुर्बल होऊ नकोस तुला हें शोभत नाहा याम्नाय जाणव्या मनाचा हीं दुर्वर्तना टाकून तें युद्ध करावयाम उठ ”)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदना—अहं—मी—संख्ये—सप्रमात—रटाईत—भीष्मं च द्रोणं—भीष्म व द्रोण यांच्यांना—इपुभिः—वाणाना—कथं—कसा वर—प्रतियोत्स्यामि—रटाड करु कारण—हे अरिसूदन—हे शत्रुनाशका ! तौ—ते दोषेही—पूजार्हा—पूजा करण्याम योग्य आहेत ४

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५

अन्वयार्थ—महानुभावान्—जति प्रभावशाली—गुरून्—गुरूंना—अहत्वा—न मारून—हि इह लोके—या इह लोका—भैक्ष्यं अपि—भिक्षाचही—भोक्तुं—गाणे—श्रेय—श्रेयस्कर आहे—तु—पण तच—गुरून्—या गुरूंस—हत्वा—मारून—इह एव—या लोकांच—रुधिरप्रदिग्धान्—रुधिराने मारलेल्याप्रमाण निघ जमलेया—भोगान् अर्थकामान्—अर्थ व काम याच भोगाम—भुञ्जीय—मा भोगीन ५ शिवाय—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः

अन्वयार्थ—न—आम्हा पाटवाना युद्ध करणें व भिक्षाच खाणें या दोहोंतील—कतरन्—कोणत एक—गरीय—अधिक चांगले आहे—एतत्—हे—न विद्मः

१ इच्छ २० हृदयदीवस्व, असे भगवान् स्वतः च म्हणत आहेत पण अगदा मरळ अर्थ करणाऱ्या रहस्यकारांना त्यांचा 'नामद्' व 'हिवटपणा' (गा र पृ ४४४ पहा) असा मरळ अर्थ केला आहे पण रहस्यकारांच्या मनें आत्मगताना असल्या अर्जुनाना असे म्हणणें ननिद रिमज नाहा । पृ ४४४ वर पुन 'भागवान् प्रमाणे' असें दाखले आहे

—आम्हा जाणत नाही.—यत् वा—किवा—जयेम—आम्हा याना जिवू—यदि वा
—अथवा—नः—आम्हाला—जयेयु.—हे काँरव जिवतील—एतत् न विद्मः—ह
जाणत नाही—यान् एष—ज्या दुयोधनादि बधूनाच—हृत्वा—मारुन—न जिजी-
विषामः—आम्हा जिवत राहण्याची इच्छा करणार नाही—ते धार्तराष्ट्राः—ते
धृतराष्ट्राचे पुत्र—प्रमुखे—आमच्या सन्मुख—अवस्थिताः—उभे राहिले आहेत ६

१ याचा अर्थ रहस्यकाराना “ आम्हा जय मिळवावा किवा आम्हाम (त्यांना) जिंकवें,
या दोहोंपैका आम्हास श्रेयस्कर कोणत हर्षा करत नाही ” असा वेला आहे, पण
आम्हा युद्ध करून या शत्रूंना माराव वा मर्याम करून भिक्षात्र खाऊन निराह करावा,
असे दोन पक्ष बराल (५ व्या) श्लोकात प्रकृत आहेत यास्तव त्याताल ‘गरीय’ अधिक
गुरू-श्रेष्ठ-चांगले-श्रेयस्कर कोणते ते आम्हाला करत नाही तसेच, युद्ध केलें तरी पण
आम्हालाच मिळेल, अशाही सात्रा नाही बरे, तर आम्हालाच नव मिळाला तरी दुया
धनादिकाना मारल्यावाचून तो मिळणें शक्य नाही पण ज्यांना मारून आम्हां जिवत
राहण्याचा इच्छान करान नाही, इतके जे आम्हाला प्रिय असलेले आप्त-सवधी-प्रत्यक्ष
आमचे वधु तेच हे आमच्या ममोर लहण्याम उभ आहेत जसा त्याचा अर्थ आम्हा
आनन्धानाणि अद्वैती शकाधारच्या रीकाप्रमाणे करतो यातील मयुक्तिव कोणता
ते वाचकारांचे ठरवें ‘ आम्हा जय मिळवावा वा त्यांना आम्हाम जिवावें, ’ हेरा
न करण्याइतना मूय अजुन होता, अमें आम्हाला वागत नाही साधारण मनुष्यालाही
जय आपलाच व्हावा, शत्रूंना होऊ नये हे तर करत, तर ते अनुनामाररयाला कमें वर
णार नाही ? युद्ध करून गुरूंना मारावें का निवृत्तिभागा होऊन भिक्षात्र माव, याताल
श्रेयस्कर कोणते, ते मात्र त्याला न ममरणें शक्य होतें तमेंच ‘ अनित्यो विजयो युद्धे ’
या न्यायानें युद्धात आपला जय होइल का त्याचा, हेहा करण्याम माग नमतो, म्हणून
‘ आम्हा जय मिळवावा वा त्यांना, हेही करत नाही, ’ असा अर्थ न करता आम्हा वर
वेला आहे तमात्र तो करणे उचित होय

आपल्या त्या अर्थानें ममर्थन करण्यामाठा रहस्यकाराना त्यावर अर्शा टांप दिला आहे—
‘ या श्लोकात पुष्कळचें पुष्कळ सुग्य सामारणी कमावमाणें लापव गौरव ठरविण्याचा व
सोटी उद्दिष्ट असून कोणाचा जय होणें बरें, हे लाप्रमाणें ठरविता येत नाही, जसा पुरु
दर आशय आहे ’ पण पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या नातिशास्त्रातील ‘ पुष्कळचें पुष्कळ सुग्य ’
हें तत्त्व गीतेच्या माथा मारण्याची ही सत्पट वृथा आहे ‘भवभूतहिते रता ’ ‘साम्यबुद्धि’
इत्यादि गीतेच्या वचनावर इतका भार टाकणे, अयोग्य आहे आमचें सवभूतहितरतत्व,
साध्य किंवा शरीरकार निराळा व पाश्चात्यांचें ‘ पुष्कळचें पुष्कळ सुग्य ’ निराळें, आमचें
पारमाधिक तर त्याचें लौकिक, आमचें सात्त्विक तर त्याचें राजम उभा तामम, आमचें
सबभूतानें म्ह० मय प्राण्याचे तर त्याचें आपल्या देशापुरतें किंवा आपल्याच जातीपुरतें
त्यामुळे अध्यात्मपर गातेला पाश्चात्य नातिशास्त्राचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करण सवधा
अयोग्य आहे सामरथा आमचे मित्र रा वाचनगाय काट्टकर यांनी आपल्या ‘गीताधम
अथवा रहस्यरत्न ’ या ग्रंथात पृ ८१-९० सविस्तर विचारवेला आहे तिगायना ता
अवश्य वाचवा विचारभयान्मथ वेरें त्यामवधानें अधिक ग्राहा टिहीत नाही

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । -

यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मेशिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वांप्रपन्नम्

अन्वयार्थ—कार्पण्य-दोष-उपहत-स्वभावः—कार्पण्य म्हणजे कृपणता, दैन्य, आत्म्याचे स्वरूप न जाणणे, या दोषामुळे ज्याचा स्वभाव-क्षात्रधर्म उपहत-तिरस्कृत-नष्ट झाला आहे व त्यामुळेच—धर्मसंमूढचेताः—धर्माविषयी-परमात्म्याविषयी ज्याचे चित्त मूढ झाले आहे, जगा—अहं—मा—त्या—तुला—पृच्छामि—विचारतां—यत् निश्चितं श्रेयः स्यात्—जे निश्चित श्रेय असेल, ज्याच्यापासून परम-पुरुषार्थरूप अव्यभिचारि फल प्राप्त होईल—तत्—ते—मे—मला—ब्रूहि—माग—

१ रहस्यकार म्हणतात (पृ ६१४) “ धर्माचा म्ह० वक्तव्याचा ” पण नुस्त्या वक्तव्याचा मोठ्ठा घालविण्यामाठी आत्मज्ञानाचा उपदेश करावयास आरंभ करणे अनुनिव होय भगवानांना ‘ ज्ञाच्यान्० ’ येवून आत्मज्ञान व त्याचा माधने याच्या उपदेशास आरंभ केला आहे यामुळे धर्म म्ह० केवळ कतव्य नव्हे तर धर्म म्ह० जगाचे धारण करणारा परमात्मा व धर्म म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, जगा व्यापक अथच घेतला पाहिजे. त्यावाचून पुढील प्रवाची उपपत्ति लागत नाही तसेच, अनुन जर नुस्त्या वक्तव्याविषयी न समूढ झाला अमता तर ‘ जे निश्चित श्रेय असेल त साग, मां तुला शिष्य आहे तुला शरण आणण्या मला उपदेश कर ’ असे म्हणावयाचे कारण नव्हते अनुन येव निश्चित श्रेय म्ह० मोक्षमाधनच विचारात आहे, हे भगवानाच्या उपदेशावरून स्पष्ट होत आहे ‘ मां तया शिष्य आहे ’ व ‘ उपदेश कर ’ यावरूनही येथील प्रश्न मोक्षमाधनाविषयी आहे, हे स्पष्ट होत

याच श्लोकावरून टीपें (पृ ६१४) रहस्यकार पुन म्हणतात—“ ब्रह्माचे ज्ञान करून घेऊन ते या जगाने वीमे वागताने येवपायनच गीतेतील उपदेशास सुरवात आहे ” “ भगवान् म्हणतात वी, जगाच्या गह्याराने पाहिले तर आत्मज्ञाना पुरधाच्या आयुष्यक्रम गाचे अनादि कालापासून दोन माग चालत आले आहेत, असे दिसून येते (गी २ ३) आत्मज्ञान संपादन केल्यानर शुक्राचार्ये परुष सत्कार मोडून आनंदाने भिक्षा मागताने तर जनवामारग्य त्मेने आत्मगानी ज्ञानोत्तरही स्वधमाप्रमाणे लोससप्रहाव जगाच्या शकडे उलासलाने आपला वेळ दालवीत जमतात ” वगैरे पण हे सब म्हणणे अयोग्य आहे अनुन आत्मज्ञानां अमनही ‘ धर्मसंमूढचेता ’ झाला, हे म्हणणे अयोग्य आहे शर्न पुरधारे चित्त धर्माविषया समूढ होणे अयोग्य आहे ज्ञाना वृत्तकाय झालेला असतो. त्याने मव सत्रय नाहामे शोभे अमनात (मुख्यभाष्याव पृ ७९) त्यामुळे ‘ मला निश्चित श्रेय माग, मां तया शरण आहे, मां तुला शिष्य आहे ’ असे तो कथाही म्हणत नाही तसेच, आत्मज्ञानां पुरुषाला ‘ ज्ञाच्यानन्वशोचस्तर ’ अ ० श्लो ११ व ‘ अप्या तेऽभिहितं माग्ने बुद्धयोरित्तमा शृणु ’ अ २ या ३९ असा उपदेश करण्याचे कारणच नसे अथात् शर्ना पुरुषाने जगात कस वागाव, येवून गीतेतील उपदेशाला सुरवात आहे, म्हणणे भ्रामक आहे निसन्ना अव्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाच्या अर्थाविषयी व जनक-शुभ्राचार्याविषया एखा प्रकार काय आहे ते पुढे योग्य रचवा दाखवू.

अहं—मी—ते—तुझा—शिष्य—शिष्य आहे—त्वां प्रपन्नं मां—तुला शरण आलेल्या मला—शाधि—तू उपदेश कर ७

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोपणमिन्द्रियाणां ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८

अन्वयार्थ—भूमौ—या भूलोका—असपत्नं—शत्रुरहित—ऋद्धं—समृद्ध—
राज्यं—राज्य—च—व—सुराणा अपि—देवाचहा—आधिपत्यं—राज्य—
अवाप्य—प्राप्त करून—यत्—जें—मम इन्द्रियाणां उच्छोपणं शोकं—माझ्या
इन्द्रियांना सुकविणाच्या शोकांला—अपनुद्यात्—घालवाल—तत्—त सावन—तो
उपाय—न हि प्रपश्यामि—मला दिमतच नाही ८ (अर्जुनाने पहिल्या अध्यायाच्या
शेवटी युद्ध न करण्याचा निश्चय केव व तो धनुष्य-बाण पाडून रथात जाऊन विरक्त मनाने
बसला, त्यानंतर भगवानाना त्याला, ' तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला हें शोभत नाही, हातात शस्त्र
घेऊन मारण्यासाठी अगावर धावून आलेल्या प्रत्यक्ष बापाचाहा प्रतापार केला पाहिजे, त्या-
च्यापामून पराङ्मुख होता कामा नये, असा तुझा क्षत्रियधर्म आहे,' इत्यादि मुचावळ, पण ते
अर्जुनाला पत्तेंलें नाही तो म्हणाला—'देवा! पूजेलाच योग्य असलेल्या भक्तांमाझा व द्रोणाचा-
यांशी मी बाणांनी कसा लढू ? ते मोठे पुण्यवान् प्रतापी आहेत अशा त्या धोष्टाना मारण्यापेक्षा
या लोकां सन्यास घेऊन, शिक्षा मागून, निवाट करणहा अधिक चांगल हे गुरु द्रव्या-
च्या लोभाने दुर्योधनाच्या पक्षाम मिळाले आहेत हे खरे, पण अशा त्या लोभ्यांना
माहूनही आम्हाला रक्ताने मारलेले—निव् अर्थ व काम हेच भोग भोगाये लागताल आणि
ते भोगही याच लोका मिळताल परलोका या पापाचें, दु ख हच फल भोगाव लागेल,
पण थाना न मारता यति आध्रम स्वीकारून शिक्षाच खाल्यास, येथे मुख होईल व
परलोकाही पुण्याचे फल मिळेल शिवाय युद्ध करण चांगले का त्यापासून निवृत्त होऊन
मिश्राज खाण चांगल, याताल आध्रम चांगले काम कोणतें तही आम्हाला समजत नाही
बरे, जरी युद्ध केले, तरा त्यात आम्हा त्यांना जिजू का, ते आम्हाला विक्ताल, याचाहा
निश्चय नाही युद्धात जरा आमचा विजय झाल, तरा ज्यांना माहून आम्हाला या
जगांत जिवत राहण्याचा इच्छा करणेहा ठचित नाही, तेच धृतराष्ट्राचे—आमच्या सुलत्याचे—
पुत्र आमच्या सन्मुख येऊन उभे राहिले आहेत " ज्याला धनाचा थोडायुद्धा खच करवत
नाही त्याला कृपण म्हणतात देहादिकाना आत्मा—मा अस समजणारा, हाही त्या प्रासिद्ध

१ पहिल्या अध्यायातील विवाद व वेर्थाळ हें वचन यावरून अर्जुनाचा शोक व मोह स्पष्ट होतो शोकनिवृत्तीसाठी आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जातो व आत्मज्ञानानंतर शोक होत नाही, हें उपनिषदात स्पष्ट मागिलेले आहे छान्दोग्यात ' नारदाचा शोक घाल विष्यासाठी मनस्कुमाराना प्रज्ञापदेश केला आहे ' इशावास्वात व बृहदारण्यकात मव भूतानाल आत्मा एक आहे असें ज्ञान झाल्यावर शोक व मोह होत नाहात ' असें वपन आहे छान्दो भाष्यार्थ पृ ५१७ इतौप भाष्यार्थ पृ २२. बृहदा भाष्याथ अ ४, पृ १७०-१७९-२६२ पहा काठकभाष्यार्थ पृ ६५

कृपणाग्रमाणे देहादि अनात्म्याची थोडोमुढा हानि सहन करीत नाही. म्हणून येथे आत्म्याला न जाणणे, हेच कार्पण्य आहे. अर्जुन म्हणतो—“आत्म्याचे ज्ञान नसणे या दोषामुळे माझा शौर्य-तेज इत्यादि धात्र स्वभाव पराभूत झाला आहे. किंवा दैन्याने माझा स्वभाव-चित्त दूषित झाले आहे त्यामुळेच मी धर्म व अधर्म यांचा विचार करण्यास समर्थ नाही. किंवा धर्म म्ह परमात्मा (काठकभाष्यार्थ पृ. २७-२८ पहा) त्या-विषया माझे चित्त अगदा मूढ-विवेकहीन झाले आहे. म्हणून हे कृपणा ! मी तुला विचारितो, ज्याच्यायोगाने माझे निश्चित श्रेय होईल-नित्य कन्याण होईल ते मला सागा” निश्चित म्ह साधनाच्या अनुष्ठानानंतर अवश्य प्राप्त होणारे व कधी नाश न पावणारे, असे श्रेय म्ह एव मोक्षच आहे त्याला ‘नि श्रेयस’ अस म्हणतात. “मला या लोकांचे राज्य नको, त्रैलोक्याचे राज्य नको, तर नि श्रेयस-मोक्ष पाहिजे आहे तो कशाने मिळेल ते माग” (पण नि श्रेयसाचे साधन पुत्र किंवा शिष्य यावाचून कोणाला सांगू नये असे उपनिषदात सांगितले आहे तेव्हा ते मी तुला कसे सांगू ? म्हणून म्हणशील तर) “मा तुझा शिष्य आहे तुला शरण आलो आहे यास्तव मला मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश कर कारण मला या लोकांचे निष्कटक-शत्रुरहित राज्य मिळाले किंवा देवांचे इद्रत्व जरा मिळाले, तरी त्याने माझा हा शोक कमी होणार नाही ज्याच्यामुळे तो जाईल असे मला काही दिसत नाही यास्तव माझ्या या शोकाचा नाश होण्यासाठी मला नि श्रेयसाचे-मोक्षाचे साधन माग”)

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूर्णानि वभूव ह ॥९॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे राजन् !—गुडाकेश.—अर्जुन—हृषीकेशं—कृष्णाला—एवं उक्त्वा—असे बोलून—च—व पुन—न योत्स्ये—मी युद्ध करणार नाही,—इति—असे—गोविंदं—त्या गोविंदाला—उक्त्वा—सांगून—तूर्णानि—गण्य—वभूव ह—बसला—मुकाट्याने बसला ९. (अर्जुन श्रीकृष्णाला असे बोलून ‘मला निश्चित श्रेय साग-मी तुझा शिष्य आहे, मला उपदेश कर’ अशी प्रार्थना करून व पुनरपि ‘मी काही झाले तर युद्ध करणार नाही’ असा आपला निश्चय व्यक्त करून रथात मुकाट्याने बसला तेव्हा—)

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे धनराजमहाराज—हृषीकेश—श्रीकृष्ण—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये—विषीदन्तं तं—संद करणाऱ्या त्या अर्जुनाला—प्रहसन् इय—शु काय हंमतच—इदं वचः—हे वचन—उवाच—बोलला.

‘दृष्ट्वा तु पाण्डवानिकम्’ इत्यारभ्य ‘न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णानि बभूव ह’ इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ॥

भाष्यार्थ—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं—(अ. १ श्लो. २) पांडवाचें सैन्य पाहून—इति आरभ्य—येथून आरंभ करून—न योत्स्ये इति गोविन्दं उक्त्वा—मी युद्ध करणार नाही, असे गोविंदाला सांगून—तूर्णानि बभूव ह—अर्जुन मुक्ताव्याने बसला, (अ. २ श्लो. ९)—इति एतद्-अन्तः-ग्रन्थः—येथपर्यंतचा ग्रंथ [गीताग्रंथाचा भाग]—प्राणिनां—प्राण्यांच्या—शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोष-उद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः—शोक-मोह-इत्यादि जो समाराचा बीजभूत दोष त्याच्या उत्पत्तीचे कारण—अहं-ममाभिमान व अज्ञान यांचे प्रदर्शन करण्यासाठी आहे, असे त्याचे व्याख्यान करावे. [पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकापासून दुसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकाच्या अखेरपर्यंत जो गीताग्रंथाचा भाग आहे तो प्राण्यांच्या दुःस्वरूप संसाराचे कारण कसे उद्भवते ते दाखविण्यासाठी आहे. शोक, मोह, लोभ इत्यादि दोष हेच संसाराचे बीज आहे. ते दोष आत्म्याच्या स्वरूपाचे अज्ञान, व त्यामुळे ‘देहच मां’ हा अहंकार व देहसंबंधी स्त्री-पुत्र-मित्र-वित्त इत्यादि हे माझे, असे वाटणे हे ममत्व यामुळे उद्भवतात. शोक म्हणजे मनाचा संताप व मोह म्हणजे अविवेक. त्यामुळे दुःख देणारा संसार उत्पन्न होतो. पण त्या शोक-मोहाचे कारण ‘मी व माझे’ आहे, असे दाखविण्यासाठी हा वरील गीताभाग आहे, असे त्याचे व्याख्यान करावे. वरील ग्रंथ हा गीतेचा मुख्य उपदेश नव्हे. तो फक्त गीताशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे कारण सांगणारा आहे. अर्जुनाला अहं-ममाभिमानामुळे शोक व मोह झाला, म्हणून भगवानाना त्याला शोक-मोह घालविणारे आत्मज्ञान योगासह—साधनासह सांगावे लागले, असे यांत सांगितले आहे. अर्थात् हा भाग विशेष महत्त्वाचा नसल्यामुळे आचार्यांनी त्यावर शब्दशः विवरण—भाष्य केले नाही. फक्त त्याचा संबंध दाराविला आहे. आनंदज्ञानादि टीकाकारांनी त्यावर टीका लिहिली आहे.]

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“ गानेच्या पुढील अध्यायातून जें विवेचन आहे तें पहिल्या अध्यायात अर्जुनास अलेल्या शंकांची निवृत्ति करण्यासाठी आहे, हें लक्षान ठेवले म्हणजे गीतेचे तात्पर्य काय याबद्दल शंका राहान नाही. भारती युद्धात श्वाक राष्ट्रातील व धर्मातील लोकांमध्ये दुफळी होऊन ते परस्पर बंधार्थ उपसक्त झालेले असल्यामुळे या शंका उद्भवल्या आहेत. ” ६१०. पण हें म्हणणे बरोबर नाही. कारण पहिल्या अध्यायात अर्जुनास भगवानांस एकहि शंका विचारलेली नाही. फक्त या युद्धाचे किती अनिष्ट परिणाम होतील हें दाखविले आहे. ‘या युद्धानें आमचा कुलक्षय होईल, कुलक्षय झाला अमता म्ह० कुलानील बोर पुरुष मेले अमता अधर्म वाढेल, कुलश्रिया दुषित होताल, श्रिया दुष्ट झाल्या अमता वगैरे मकर होईल व मकर नरकाला कारण होतो ’ असे म्हटले आहे. अर्जुनाच्या या म्हणण्याला ‘ शंका ’ हें नांव दिव्यास भगवानांचे त्यावर लागलेच समाधान पाहिजे होतें. पण ते मरेंद गानेन प्रोठेंहि नाही, शिवाय अर्जुनाचे इतर प्रश्न शिवा प्रंरा गीतेन अगशा स्पष्ट

तथा ह्यनुनेन रात्र्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसयन्धियान्धवेवहमेपां ममैत इत्येवंप्र-
त्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मन शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये'
इत्यादिना ॥ शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञान स्वत एव क्षात्रधर्मं युद्धे प्रवृत्तोऽपि
तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवच्यते ॥

भाष्यार्थ—तथा हि—तो कसा त पहा—अर्जुनेन—अर्जुनाने—कथं भीष्म-
महं संख्ये इत्यादीना—'यथा भाष्म०' ७ इत्याद श्लोकाने—राज्य-गुरु-पुत्र-मित्र-
सुहृद्-स्वजन सयंधि यान्धवेपु—राज्य, गुरु, पुत्र, मित्र, सुहृद्, स्वजन, सबधी
व बाधव याच्याविषया—अहं एषा मम एते—मा याचा व हे माझे—इति एवं प्र-
त्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ—अशा प्रकारचा जो प्रत्यय-समजून-भावना
तिच्यामुळे त्याजवरील स्नेह, त्याच्याशा होणारा वियोग इत्यादि कारणांना होणारे
जे—आत्मनः शोकमोहौ—आपले शोक-मोह ते—प्रदर्शितौ—प्रदर्शित केले
[अनुनेन आपला शोक व मोह 'कथं भाष्म अहं' अ ० श्लो ४ या वचनाने प्रदर्शित
केला तो त्याचा शोक व मोह राज्य गुरु वगैरे हे सर्व माझे व मी त्याचा, या समजु-
तीमुळे उत्पन्न झालेला होता कारण हा मी व हे माझे या भावनेमुळे त्याच्यावर प्रेम
जटले होते त्याचा वियोग होईल ही रूपना प्रेमानुळे त्याला असह्य शाली म्हणून शोक व
मोह झाला शोक व मोह हेच दुःखरूप ससाराचे निमित्त-कारण आहे राज्य म्हणजे राजाचे
प्रचारक्षणादि कर्म, गुरु म्हणजे आदराला योग्य असलेले भाष्मादिक, पुत्र म्हणजे अभि-
मन्यु, प्रतिविध्यादि, दुर्याधनपुत्र लक्ष्मण वगैरे, गुरुपुत्र—अश्रवामा वगैरे मित्र, शत्रुणा
सारखे सुहृद्, दुर्याधनादि स्वजन, द्रुपद, विराट, शक्य वगैरे सबधी व दूरदूरचे आप्त-बाधव]
—शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः—आणि शोक-मोहाच्या योगाने
ज्याचे विवेकविज्ञान अभिभूत म्हणजे पराभूत झाले आहे, असा तो अर्जुन—स्वतः एव
क्षात्रधर्मं युद्धे प्रवृत्तः अपि—स्वतः च आपल्या-स्वाभाविक इच्छेन-होणाऱ्या उप-

दासविल्या आहेत जमें—'यच्छेय स्यात् तदबद्धि' २ ७ 'तदेव वद' अ ३, २ 'अथ येन प्रयुक्तं
पापं चरति ?' ३, ३६ 'अपरं भवतो जन्मं कथं एताद्विजानीयान्' ४, ४ 'कश्चिन्नोभय-
विभ्रष्ट' ६, ३८ 'एतन्मं सशयं वृष्ण०' ६, ३९ 'किं सद्गच्छ०' १, १ इत्यादि भगवानाचा उत्तरें
किंवा समाधानहा लागलच त्या त्या प्रश्नाच्या भागोभाग आहेत पहिल्या अध्यायात तशा प्रकार-
चे प्रश्न किंवा शका तर नाहातच पण त्यांना उत्तरेंहा पुढे दिलेला नाहात उलट 'तू
पत्निच्या गोष्टी मात्र मागतोस' असे म्हणून त्यांचे म्हणणें प्रवृत्तिशास्त्राला सोडून मुळाच
नाहा, असे भगवानानाना वकूल केले आहे पहिल्या अध्यायात अर्जुनाच्या शकाच जर
अन्या तर भगवानानाना त्यांचे समाधान केले असे 'तू पूर्वाकटे अशोच्याविषयी शोक
करतोस व दुमरावटे तत्त्वज्ञाच्या गोष्टी मागतोस पण तत्त्वज्ञाने किंवा मृत आप्तविषया
शाक करीत नाहात, तू शोक करीत आहेस, म्हणून तू तत्त्वज्ञाच्या गोष्टी जरा बोलत अस-
लास तरी खरोखर तत्त्वज्ञ नाहास,' २, ११ असें ह्यांज्जे नमते अर्थात् अर्जुन तत्त्वज्ञ जरी
नमत्या तरा त्यानें जें पूर्वी म्हणें आहे, तें खोटे नव्हे तें पहिल्याचेंच म्हणणें आहे,
हे उपट हात

देशावांचून-क्षत्रियांचा धर्म असे जे युद्ध त्यात जरी प्रवृत्त झाला होता तरी—तस्मात् युद्धात उपरराम—त्या युद्धापासून निवृत्त झाला—च परधर्म भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते—आणि परधर्म जे भिक्षाजीवन वगैरे ते करावयास प्रवृत्त झाला [शोक व मोह, याच्या योगाने अजुनाचे विवेकविज्ञान नष्ट झाले. त्यामुळे तो कोणाच्या सांगण्यावाचूनच स्वयं प्रेरणेनेच स्वधर्मात म्ह० युद्धात जरी प्रवृत्त झाला होता—युद्ध हा क्षात्रधर्म आचरण्यास जरी तयार झाला होता तरी त्या स्वधर्मभूत युद्धापासून परतला. धनुष्य टाकून व ' मी लटणार नाहा ' असे म्हणून, ते मोहन स्वस्थ बनला व परधर्म म्ह० ब्राह्मणाचा धर्म असे जे भिक्षान्न खाऊन शरीराचे रक्षण करणे, सर्वकर्मसंन्यासरूप पारिनाज्य, आत्म्याचे ध्यान, ते करण्यास तयार झाला. यावरून भिक्षान्न सेवन करणे, सर्व कर्मांचा संन्यास करणे, आत्मध्यानरूप योगाभ्यास करणे हा ब्राह्मणाचा धर्म आहे, क्षत्रियाचा नव्हे, पण अजुन शौरमोहांनी व्याकुळ होऊन स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, हे सिद्ध झाले.]

१ पण रहस्यकार—“ जो पक्षावा तो गानेचा उपक्रम म्हणजे पहिला अध्याय आणि श्रेवटचा उपमहार व फळ याकडे दुर्लक्ष करून ” (२७) इत्यादि म्हणताना. तमेंच, त्यांना पहिल्या ' विषयप्रेषण ' या प्रकरणात [पृष्ठ २१-२७] व चवदाव्या ' गीताध्यायमगति ' या प्रकरणात (पृ. ४४१-४७) पहिल्या अध्यायाचे महत्त्व मविस्तर वर्णिले आहे. त्याच्या मर्णा पहिला अध्याय हा उपक्रम आहे व अठरावा अध्याय हा उपमहार आहे. अजुनाने युद्ध केले हे फळ आहे. (२६) “ भयकर कुलक्षय होणार हे टोळ्यापुढे दिमत जमतानाहा युद्ध करावे का न करावे आणि करावे म्हणल्यास पाप न लागता कर्म करावे, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि कितीही लटपट केली तरी “ निष्कामबुद्धीने युद्ध कर ” किंवा ' कर्म कर ' असे या प्रश्नाचे म्हणजे मुख्य मुद्याचेच जे उत्तर ते ' अर्थवाद ' म्हणून कथाही उडवून टाकता येत नाहीं. ” इत्यादि.

पण हे म्हणणे मुळांच मयुक्तिक नाहा; व ते यथार्थही नाहा. कारण रहस्यकाराने सर्व प्राचीन टीकाकारांना तुच्छ करून व जणु काय त्यांना मीमामा म्हणजे काय हे माहीत नसून आपल्यालाच ते शास्त्र यथावत् अवगत आहे, असे मानून उपक्रमोपमहार दाखविण्याचा जरी प्रयत्न केला आहे तरी तो प्रामादिक आहे, असे आम्ही समजतो. गीतारहस्य ग्रंथातील शास्त्रीय दोषच जर दाखवू लागले तर ते इतके असह्य आहेत की, त्या मर्णांचे आविष्करण करून ते गरोखरांचे दोष आहेत, असे मप्रमाण मिद्ध करावयाचे झाल्यास गीतारहस्य पक्कच हुमरा प्रथ होईल. पण तेव्हा उपक्रमास करण्याचे काही कारणही नाहा व त्याचा काही उपयोगही नाहा. तथापि ज्या अर्धी रहस्यकारांनी केवळ स्वतःच्या दोषदृष्टीमुळे संन्यासमागायावर बारवार दोषारोप करण्याचा यत्न बुद्धिपुरःसर केला आहे त्यांमधीं त्याचे काहा प्रमाद तरी व्यक्त करणे भाग आहे.

रहस्यकार [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपमहार हीं दोन तात्पर्यनिर्णयलिंगे मानून पक्कदर लिंगाची मर्यादा सात ममजतात. पण मीमांसक उपक्रम व उपमहार मिळून एकच लिंग मानतात. म्हणजे त्यांना तात्पर्यलिंगे महाच मानलेला आहेत व ते मयुक्तिकारी आहे.

कारण ग्रथाचें किंवा प्रकरणाचें तात्पर्य नुस्त्या उपक्रमानुसरून ठरविता येत नाहा व नुस्त्या उपक्रम हें तात्पर्यलिंगही होऊ शकत नाहीं तर उपक्रम व उपसहार याचें ऐक्य हें एक तात्पर्यलिंग आहे पण रहस्यकाराना याची कल्पनाच नाहीं, असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें कारण ते [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपसहार म्हणजे ग्रथाचा आरंभ व शेवट एवढेंच समजतात व त्याचें त्यांना असें स्पष्टीकरण केले आहे “ कोणीही ज्ञाला तरी तो मनामध्ये काहा विनिष्ट हेतु धरून ग्रथ लिहिण्यास सुरवात करतो आणि सदर विशिष्ट उद्देश सिद्ध झाल्यावर ग्रथ समाप्त करतो म्हणून ग्रथाचा उपक्रम व उपसहार ग्रथतात्पर्यनिष्ठ याचे कामा प्रथम लक्षात घेतले पाहिजेत,” अथवा उपक्रम म्हणजे आरंभ अमें जरी अगोदर म्हटल आहे तरी पुढें त्याचा अर्थ-विशिष्ट हेतु धरून ग्रथाचा सुरवात करणें व तो हेतु सिद्ध झाल्यावर तो समाप्त करणें-असा व्यक्त केला आहे

परंतु उपक्रम व उपसहार याचे हच अर्थ घेतल्यास ते तात्पर्यलिंग कसे होतात ? कारण ज्या प्रतिपाद्य विषयानें आरंभ त्याच विषयाचा उपसहार केला, तरच या प्रकरणाचें हेंच प्रतिपाद्य आहे, कारण त्याचा आरंभ या अमुक विषयानें केला आहे व उपसहारही त्या चाच केला आहे, अम टाखवून जिज्ञासकाचा स्वात्ता करून देता येते आपण जेव्हा पत्तादा नेत्र लिहू लागतो किंवा व्याख्यान दावयाम उभे राहतों, तेव्हाहि आपल्या प्रतिपाद्य विषयाचाच आरंभ उल्लेख करतो व तो लेख किंवा व्याख्यान संपविताना त्याचाच उपसहार करतो आणि असें केले तरच तो लेख किंवा तें व्याख्यान सुमंगल शालें, असें श्रुते समजतात पण गातासहस्यकाराना वर गातेचा जो उपक्रम दाखविला आहे त्याहून उपसहार अगत्या भिन्न आहे गातेचा पहिला अध्याय हा गाताशास्त्राचा उपक्रम आहे, असें म्हटल्यास ‘अनुनाचा युद्धपराडमुखता’ अथवा ‘अजुनविपाद’ हा उपक्रम ठरतो व त्यानें ‘नष्टो मोह स्मृतिलब्धा करिष्ये वचन तव’ असें म्हणून भगवान् सांगतील तें करावयास तयार होणें अथवा अनुनाच्या विपादाचा नाश, हा उपसहार ठरतो परंतु हे दोही एव नाहान तर एकमेकांच्या अगदा विरुद्ध आहेत शिवाय पहिला अध्याय हा काहा गाता सांगणाऱ्या श्राष्ट्याचा ग्रंथ नव्हे, तर महाभारतकाराचा आहे महाभारत वार गीतोपदेशक नव्हेत हा गोष्ट प्रत्येकाला कबूल केलाच पाहिजे पहिल्या अध्यायात गीतोपदेशाचें कारण दाखविलें आहे पण कारणाला उपक्रम क्षणें मवथा अयुक्त आहे ‘ग्रंथकार विशिष्ट उद्देश धरून ग्रथ लिहिण्यास आरंभ करतो,’ हें रहस्यकाराचें क्षणें प्रमाण ममजून तर विचार केला तर महाभारतकाराना-अनुनाला ‘भा व माहा’ या अह ममाभिमा नामुळे प्रमया स्वधमत्यागाचाहा वंशा दृष्ट्या शाला, तें दासविष्यासाठा गीताप्रकरण आर भिलें, व तेव्हा भगवानाच्या उपदेशानें त्याच्या अह ममाभिमानाचा निवृत्ति होऊन तो स्वधमाचरण करण्यास प्रवृत्त होताच तें प्रकरण संपविलें, अमें हातें, -पण त्यामुळे तो महाभारतकाराचा उपक्रम व उपसहार शाला भगवदुक्त गाताशास्त्राचे ते उपक्रमोपसहार होऊ शकत नाहान निम्नान मीमामक अशा तः हचे-बादरायणमवधाचे-उपक्रमोपसहार मानात नाहान उपक्रमोपसहारादि महा तात्पर्यनिष्ठयाचा लिंगे एवढ्या पूर्वमामासकानाच मानलेला नादान तर पूर्व व उत्तर या श्रेष्ठा मीमामकाना ता एकसारखाच मान्य असून उत्तर मीमामकाना म्हणजे वेदा त्याना-मयाममागावानाच-त्याचा अधिक उपयोग केलेला आड क्तो उत्तममीमामा-शाराख-भाष्य, उपनिषद्भाष्य, शाकरलक्षण, वेदान्तसार, वेदान्त-

परिभाषा इत्यादि सर्व आकर व प्रकरण ग्रंथात त्याचा विशेषकरून उपयोग केलेला आढळतो. अर्थात् ' मप्रदायप्रवर्तक आचार्याणां हे मीमामकाचे नियम माहान्त अमले... .तरी दृष्टि एकदा माप्रदायिक बनला म्हणजे. मीमामाशास्त्राच्या काहा नियमाम बाध आला तरी. ..त्याचें या टीकाकारांम काहाच महत्त्व वाटत नाहा ' [गीतार. पृ. २३, २४] हे म्हणणें वस्तुस्थितीला अगदीं सोडून आहे. निदान श्रीमकाराचार्यांची व त्याच्या अनुयायांची तरी या तात्पर्यांलिगावर मोठीच श्रद्धा आहे, असें त्याच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. असे-वैयासिकन्यायमालाविस्तार पृ. ८ व सर्वदर्शनमग्रह [शावरदर्शन पृष्ठ १५० आनदाग्रम-प्रन] यांत " लिंगपदक च पूवाचार्यैर्दत्तितम्- ' उपक्रमोपमहारावभ्यामांऽपूर्वता फल्म् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिणये ॥ ' इति । तत्र भदेव मोम्येदमग्र आर्मात्-इत्युप-क्रमः । पेटदात्म्यमिद सर्वं तत्तत्त्व म आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसहारः । तयोर्ब्रह्मवि-पयत्वेनैक्यरूपमेक लिङ्ग । अमकृतत्वमसाल्युक्तिरभ्याम । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । पकविज्ञानेन सर्वविज्ञान फल्म् । सृष्टि स्थिति प्रलय प्रवेश नियमनानि पञ्च अर्थवादाः । मृदाद्रिदृष्टान्ता उपपत्तयः । तन्मात्रैर्नैलिद्रैवेदान्तानां ब्रह्मपरत्व निश्चयम् ॥ " असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ—ता सहा लिंगे पूर्व आचार्यांनी अशा दाखविला आहेत—१ उपक्रमो-पमहार, २ अभ्याम, ३ अपूर्वता, ४ फल, ५ अर्थवाद व ६ उपपत्ति हे तात्पर्यनिर्णयाचें लिंग आहे. त्यातील छान्दोग्याच्या महाव्या अध्यायातील १ ' भदेव मोम्येदमग्र आर्मात्- ' म्ह० हे प्रिय मिथ्या, हे सर्व जगत् उत्पत्त्याच्या पूर्वी 'मत् 'च होतें, हा उपक्रम आहे व 'पेटदात्म्यमिद सर्वं- ' हे सर्व एतद्रूप, मद्रूप आहे, तें मत्त्व आहे, तो आत्मा आहे. हे श्वेत-केतो, तें तू आहेस, हा उपमहार आहे. ते-उपक्रम व उपमहार मद्रूप ब्रह्मविषयक अमत्या-मुळ त्या दोहोंचें ऐक्यरूप हे एक लिंग आहे. २ वारवार ' तें तू आहेस, ' हे मागणें हा अभ्याम आहे ३ तें मद्रूप ब्रह्म उपनिषद्रूप प्रमाणावाचून दुमन्या कोणत्याही प्रमाणाचा विषय होत नाहा, हेच त्याचें अपूर्वत्व आहे. ४ एका मद्रूप ब्रह्माच्या विज्ञानाने सर्वविज्ञान हे फळ आहे, ५ त्या मत्त्वे-ईक्षणपूर्वक-विचारपूर्वक सृष्टि करणें, स्थितीचें कारण होणें, प्रल-याचा आश्रय होणें, उत्पन्न केलेल्या कार्यांत-शरीरान प्रवेश वरणें, व नियमन करणें, हे पाच अर्थवाद आहेत व ६ एका मृत्तिकेला जाणलें अमना सर्वमृत्तिकार जसा घात होतो त्याप्रमाणे एका मद्रूप ब्रह्माला जाणलें अमता सर्व ज्ञान होतें, इत्यादि प्रकारें सृष्टिका, लोखंड, इत्यादिवाचे दृष्टान्त ही उपपत्ति आहे. याग्वय या महा तात्पर्यांलिगावरून छान्दो-ग्याचा महावा अध्याय मद्रूप ब्रह्मपर आहे, असा निश्चय होतो. छान्दोग्याच्या या-महाव्या अध्यायाच्या आरंभाहा, भगवद्गीतेतील उपदेशाचें कारण दाखविणाऱ्या ग्रंथाप्रमाणे असा कारणदर्शक ग्रंथ आहे—

पूर्वी एक अरुणपुत्र श्वेतकेतु होता. त्याला त्याचा पिता म्हणाला, " वा श्वेतकेतो, आ-पत्या कुल्युष्कडे जाऊन ब्रह्मचर्य पाळ-अध्ययन कर. आमच्या कुलाने झालेला पुत्र अध्य-यन न करून ब्रह्मवधूमारगा-अथम ब्राह्मणामाग्या-होत नाहा. 'तें ऐकून तो त्याविर्जा बारा वर्षांचा अमलेला श्वेतकेतु गुरुगृहा गेल्या व बारा वर्षे तेथे राहून त्याने वेदाध्ययन केले. त्यामुळे तो गर्भारमनाचा, विद्वग्मन्य, उद्वट-अनभ्रम्वभावाचा होऊन परा परत आला. तेव्हा त्याची इष्टि पाहून त्याचा पिता त्याला मर्द्धमविवारात प्रवृत्त वगण्याच्या इच्छेनें म्हणाला, " श्वेतकेतो, तू असा गर्भारमनाचा, विद्वग्मन्य व अनभ्र आहेस खरा, परा तू

आपल्या आचार्याला तो आदेश-उपदेशगम्य पदाच विचारलाम का, का ज्याच्या योगाने सव अश्रुत-न ऐकलेले धुन होणे, अमन न तक केलेले, मत होणे, सर्व अनिश्चित निश्चित होणे ? ” त्यावर श्वेतकेतु हसणो-“ भगवन्, तो आदेश कसा आहे ? ” पुत्राचा हा प्रश्न ऐकून उद्दालक म्हणाला “ ज्याप्रमाणे एका मानीच्या गोळ्याच्या झानाने मव मृन्मय जात होणे, कारण विकार वाडताना अमन मृत्सिवाच मन्व अमने, त्याप्रमाणे तो आदेश आहे ” हे ऐकून श्वेतकेतु म्हणाला “ आमच्या गुरूंना तो आदेश माहीतच नव्हता ते त्यांना जाणत नव्हते जर जाणत असत तर त्यांनी मला त्याचा उपदेश केला असता बरे, आता तुम्हांच मला सांगा ” त्यावर बरे आहे, असे म्हणून उद्दालकाने ‘ मंदव मोम्येदमप्र आम्रात् ’ येथून ‘ तत्त्वमसि म आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ’ येथवर पुढील पधरा खंडाने उपदेश केला आहे (छान्दाग्यभाष्याथ अ ६ पृ ४१० पहा) पण येथे पूर्वीच्या कथाभागाला उपक्रम म्हटलेले नाही तर ‘ मंदव मोम्य ’ या वाक्याला उपक्रम म्हटले आहे त्याच न्यायाने गीतेच्या पहिल्या अध्यायालाही उपक्रम म्हणणे मर्यादा अशास्त्रीय आहे

शिवाय उपक्रम नेहमी वाक्याने दाखविला जातो तो अत्र्यायाने, अनेक वाक्यांना किंवा स्वतंत्र प्रकरणाने अथवा कथामंडलानेहि कथाच दाखविला जात नाही

रहस्यकारांना ‘ अपूवना ’ म्हणजे नवेपणा असा अथ (पृष्ठ २२) सांगितला आहे पण त्यापेक्षा ‘ अमाधारणत्व ’ विशेष-हा अथ अधिक साम्बन्ध आहे ह्यापुढेच बरील उदाहरणाने ‘ मानान्तरागम्यत्व ’-दुमन्या प्रमाणाचा विषय न होणे हे मद्रप मद्राचे अपूर्वत्व सांगितले आहे रहस्यकारांनाही मध्येच एकदा अपूवना म्ह० वैशिष्ट्य असे छटले आहे व ते नवेपणा या अर्थापेक्षा चांगले आहे

गीतारहस्याच्या २२-२३ पानावरील विवेचनाने रहस्यकारांना अर्थवादाविषयाही असेच अनेक घाटाळे केले आहेत अर्थवाद व भूनायवाद याचा लक्षणें बरोबर सांगितलेला नाहीत, इतकेच नव्हे तर अर्थवाद हे तात्पर्यनिर्णयाचे एक लिंग आहे, असे एकदा म्हणून पुढे (पृष्ठ २३ ओ ३) “ हा अर्थवादात्मक विधाने मोडून देऊन मग अर्थाचे तात्पर्य ठरवित असताना ” असे म्हटले आहे अर्थावर ‘ अर्थवादात्मक विधाने ’ हे शब्दच अशास्त्रीय आहेत ‘ अर्थवादवाक्ये ’ असे म्हणणे उचित होय कारण अर्थवाद विधाने केव्हाच नमतात. तर ते विहिताचा ग्नुनि व निषिद्धार्था निन्दा करणारे असताना, त्यामुळेच त्यांना ‘ पोकळ ’ म्हणण्याची अजुक्त आहे

मारास रहस्यकारांना मद्राप माप्रदायिक दृष्टि मोडून मीमांसकांच्या तात्पर्यनिर्णवाले गाच्या आधारांने गीतेचे प्रतिपाद्य ठरविण्याचा जरा आव घातला आहे तरी मीमांसकांच्या तात्पर्यलिगाचा उपयोग बरोबर न करता आल्यामुळे त्यांचे उपक्रमादिक चुकले आहेत

पण तेच आचार्यांच्या भाष्यावटे पहा त्यांनी बरील भाष्यार्थाने म्हटल्याप्रमाणे छान्दाग्यवर्गीय महाव्या अध्यायाच्या पहिल्या खंडाप्रमाणेच गीतेचा पहिला अध्याय व दुमन्या अध्यायाचे दहा श्लोक यांना माझान् गीताशास्त्र न म्हणता गीतेच्या उपदेशाचे व शोकमाहादि श्लोकांच्या कारणे दाखवितात प्रथम म्हणून म्हटले आहे अर्थात् आचार्यांच्या मना पहिल्या अध्याय उपक्रम नव्हे दुमन्या अध्यायाचा ‘ न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा पूर्वा बभूव ह ’ येथपर्यंतचा भागही उपक्रम नव्हे तर ‘ अशोक्यानन्वशोचरव ’ हा उपक्रम

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिपिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां ब्राह्मणःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि अर्जुनाप्रमाणेन—शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां सर्वप्राणिनां—शोक, मोह, मिथ्याभिमान, स्नेह. इत्यादि दोष ज्यांच्या चित्तान उद्धवले आहेत अशा सर्व प्राण्यांचा—स्वभावतः एव—स्वभावतःच—स्वधर्मपरित्यागः च प्रतिपिद्धसेवा स्यात्—स्वधर्माचा त्याग व निषिद्ध अमलेल्या आचरणाचें सेवन, हां होतात.—स्वधर्मे प्रवृत्तानां अपि तेषां—आणि ते स्वधर्मांमध्येच जरी प्रवृत्त झालेले अमले म्ह० स्वधर्म न सोडतां त्याचेंच आचरण जरी ते करात असले तरी त्यांच्या—ब्राह्मणःकायादीनां—वर्णा, मन, शरीर इत्यादिकांची—प्रवृत्तिः—प्रवृत्ति—फलाभिसंधिपूर्विका एव च साहंकारा भवति—फलाच्या इच्छेनेच व अहंकारयुक्तच होते. [अर्जुनाप्रमाणेच ज्या दुमन्याही लोकांच्या चित्तात शोक, मोह, देहच मां हा मिथ्याभिमान, हे माझे अमा पुत्रादिकावर स्नेह इत्यादि दोषाचा आविर्भाव होतो ते स्वाभाविकपणेच स्वधर्माचा त्याग करतात व निषिद्ध परधर्माचा स्वीकार करतात. पण शोकादि दोषांनी युक्त अमलेले किंयेक स्वधर्म सोडत नाहीत. तर त्यांचे अनुष्ठान करात अमत्तात. पण त्या स्वधर्मांत त्यांच्या शरीराची, मनाची व वागादि इंद्रियांची जी प्रवृत्ति होते ती फलाच्या इच्छेने व ' मां या धर्माचा कर्ता आहे ' अशा अभिमानानें होते.]

तत्रैवं सति धर्माधर्मोपधयादिष्टानिष्टजन्ममुम्बटुःखसंप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवति, इत्यतः संसारबीजभूतां शोकमोहानां ॥ तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकाद्रात्मज्ञानान्मान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहाद्यधर्मजुर्न निमिर्त्ताकृत्याह भगवान्वामुदेवः—मनोभ्यामित्यादि ॥

आहे व 'इति ते ज्ञानमाख्यात' १८-५६ हा उपमंहार आहे. शाकरभाष्यानुसार गीतार-हस्य पृ. ४-५ पहा.

म्हणजे गीताशास्त्राचा उपक्रम ज्ञानानें आहे, आत्मज्ञानानें आहे, मारयानिष्ठेनें आहे व उपमंहारही आत्मज्ञानानें व माख्यनिष्ठेनें आहे. कर्मयोगानें उपक्रम नाही. यान्त्रिक गीतेचें तात्पर्य आत्मज्ञानात आहे. गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे; प्रवृत्तिपर नव्हे. अर्जुनाला गीताशास्त्रात ज्ञानाचीं अनेक साधनें मागितलीं आहेत. त्यातलेंच निष्काम कर्मयोग हें एक आहे; व ते त्याच्या बगोदर, व, आत्मशास्त्र, उज्वल, धर्मशास्त्रांमुळे—त्याच्या, अक्षय्येण, गातेत. त्यातलें लेखा अवरधेलाही योग्य अमल्यामुळे ' तूं कर्मच कर; तूं प्राप्त युद्धच कर; ' असा उपदेश केला आहे. निष्काम कर्मही गीत मंत्र्यातच आहे, म्हणजे आश्रम मंत्र्यामानें होणारें जें विसतनुदिरूप कार्य तें निष्काम कर्मानुष्ठानहि करू शकनें व माझ्या कर्मांचा जरी नाही तरी कर्मरुपाचा, आमत्तीचा व कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग त्यातही अमनोच. यास्तव अर्जुनालाही गीतेन निवृत्तानाच उपदेश केलेला आहे. निष्काम कर्मानुष्ठान हें प्रवृत्त कर्म नव्हे तर निवृत्त कर्म आहे, हें रहस्यकारानाही समज आहे. गी. र. पृ. ३५४ पहा.

भाष्यार्थ—तत्र एवं सति—आणि त्यांची स्वधर्मप्रवृत्ति फलासाठी व अभिमान-पूर्वक होऊ लागली असता—**धर्माधर्मोपचयात्—**धर्म व अधर्म यांची वृद्धि झाल्या-मुळे—**इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः—**इष्ट व अनिष्ट जन्म, सुखदुःखांची प्राप्ति इत्यादि रूप—**संसारः—**संसार—**अनुपरतः भवति—**अविच्छिन्न असतो संसाराचा विच्छेद-प्राप्ति होत नाही—**इति अतः—**म्हणून—**शोकमोहौ संसार-बीजभूतौ—**शोक व मोह हे संसाराचे बीजभूत दोष आहेत. [आणि शोक-मोहानी व्याकुळ झाल्यामुळे प्राण्यांचे स्वधर्माचरण फलासाठी व 'मी याचा कर्ता' अशा कर्तृत्वाभिमानाने हाऊ लागले असतां धर्म व अधर्म किंवा पुण्य व पाप याचा सचय होतो. त्यामुळे धर्माचे इष्टजन्म-देवादिकांचा उत्तम योनी प्राप्त होणे-हे फळ मिळते, व अधर्माचे पशु-पक्ष्यादिकांची अनिष्ट योनि प्राप्त होणे, हे फळ मिळते इष्ट जन्मात सुख होते, अनिष्ट जन्मात दुःख होते, याप्रमाणे इष्ट-अनिष्ट जन्म प्राप्त होऊन त्यात सुखदुःखांची प्राप्ति होणे, (अ १८ श्लो १२) हाच संसार आहे अशा प्रकारचा संसार धर्माधर्मांच्या मचयामुळे अनुपरत होता तो अविच्छिन्न रहातो त्याचा प्रवाह सतत चालूच असतो तो विच्छिन्न होत नाही यासाठी शोक व मोह हेच संसाराचे बीज-कारण आहे]
—**च तयो.**—व त्या शोकमोहाचा—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानात् अन्यत.**—मवकमन्याम करून आत्मज्ञाननिष्ठ झाल्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने—**निवृत्ति. न—**निवृत्ति होत नाही,—**इति—**म्हणून—**तत् उपदिदिक्षुः—**ते आत्मज्ञान उपदेशाच्या इच्छा करणारा—**भगवान् वासुदेवः—**भगवान् वासुदेव—**सर्वलोकानुग्रहार्थ—**सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठी—**अर्जुनं निमित्तीकृत्य—**अर्जुनाला निमित्त करून—**'अशोच्यान्०' इत्यादि आह—**' तू शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीमादिकांविषया शोक करेलस, ' इत्यादि म्हणतो [संसाराचे बीज असे जे शोक व मोह हे दोष त्याची निवृत्ति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञानावाचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने होत नाही म्हणून त्या संन्यासपूर्वक ज्ञानाचाच उपदेश करण्याच्या इच्छेन भगवान् वासुदेवाने शोकमोहानी व्याकुळ झालेल्या सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठी अर्जुनाला वेळ निमित्त करून ' अशोच्यान्० ' इत्यादि ज्ञानोपदेश करण्यास आरंभ केला आहे त्या अर्जुनाचा या वेळा जी अवस्था होती तीतच त्याला ज्ञानोपदेश

१ छांदोग्याच्या मानव्या अध्यायात छा भाष्यात पृ ५२७, नारद सनत्कुमारास शरण जाऊन म्हणतो—“ हे भगवन्, तो मी मन्वेत्ताच म्ह० ऋग्वेदादि सर्व विद्या जाणणाराच आहे आरमवेत्ता नाही. आपल्या सारख्याच्या तोंडून मी ऐकलेच आहे की, आत्मवेत्ता शोकास उरविना हे भगवन्' तो मी अनात्मविद्—आत्म्याला न जाणणारा शोक करतो तो भगवान् मला मोवाच्या पार नेवा—या शोवभागटाच्या पार करो” त्यानंतर सब अध्यायात आत्मज्ञान सागून शेवटी असे म्हटले आहे—“आहारशुद्धी मत्त्वशुद्धि ” म्ह० विषयानुभवरूप विज्ञानाची शुद्धि झाली अमना भरवाही—अन वगणाची शुद्धि होते मत्त्वशुद्धि झाली असता आत्म्याची प्रमा रमृति—अभिरमरण होत तर्जा अविच्छिन्न रमृति झाली अमना सब हृदयग्रवीचा शकवा प्रमोक्ष हाता. त्या राग देवादिदोषरहित नारायण भगवान् सनत्कुमार अविद्या-तमा-

करणं इष्टं नश्यते. तर स्वधर्मानुष्ठानाने चित्तशुद्धिं ज्ञान्यावरञ्च तो करणे उचित होतें, म्हणून 'अर्जुनाला निर्मित करून' असे म्हटले आहे.]

तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तद्विभ्रिहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताग्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति ॥ ज्ञापकं चाऽऽहुरस्यार्थस्य—'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सह्प्रामं न करिष्यसि' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तत्र—पण या गांताशाखाचा अर्थ असा निश्चित झालेला असतां—केचित् आहुः—कोणी (ज्ञानकर्मममुच्यवादी) म्हणतात—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् केवलात् आत्मज्ञाननिष्ठामात्रात् एव—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठेनेच—कैवल्यं—केवल आत्मभाव-मोक्ष—न प्राप्यते एव—प्राप्त होत नाहाच—किं तर्हि—तरमग काय ?—अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात्—अग्निहोत्रादि श्रौत व स्मार्त कर्मांसहवर्तमान असलेल्या ज्ञानाने—कैवल्यप्राप्तिः—मोक्षप्राप्ति होते—इति—असा—सर्वासु गीतासु—मग गांतामध्ये—निश्चितः अर्थः—निश्चित अर्थ आहे—इति—असे ते म्हणतात. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिरूप धर्माने मोक्षप्राप्ति होत नाहा तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्म व ज्ञान यांचे एकाचवेळा अनुष्ठान केल्याने मोक्ष मिळतो, असा अर्थ सर्व गीतेत निश्चित केला आहे. केवल आत्मज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो असे आचार्यांचे मत आणि कर्म व ज्ञान या दोन साधनानां मोक्ष मिळतो, नुस्त्या ज्ञानाने नाहा, असे ज्ञानकर्मममुच्यवाद्यांचे मत आहे.] अस्य अर्थस्य ज्ञापकं च आहुः—या आपल्या अर्थाला ते-

च्या पार असलेले आत्मतत्त्व दाखविना ज्ञाना. " (छा. भाष्यार्थ पृ. ५७२) यावरून श्लोकाची निवृत्ति आत्मज्ञानाने होते, त्यावाचून होत नाही, हे उपनिषत्प्रमाणाने सिद्ध झाले. अर्जुनानेही ' धर्मसंमूढचेता. ' ' कापण्यदोषोपहनत्वभावः ' ' निश्चित श्रेयः ब्रूहि- ' ' अह ते शिष्यः ' ' प्रपन्न मां शाधि ' ' इद्रियाणा उच्छोषण शोक यत् अपनुयात् तत् न हि पदयामि ' इद्रियाणा शुष्क करून सोडणाऱ्या माझ्या शोकाचे निरमन करील असे मला दुमरे वाहीं दिसत नाहा. त्रिभुवनाचे राज्य जरी मिळाले तरी माझा शोक जाणार नाहा असे झटले आहे. अर्जुनाच्या या भाषणात व बरील नारदाच्या भाषणात किती साम्य आहे, ते वाचकांना अवश्य पहावे व गीतेचा पहिला अध्याय आणि दुसऱ्या अध्यायाचे ९ श्लोक यांना पुढील उपदेशाशा आचार्य भागतात तमाच सबध लागतो, का रहस्यकार मागतात तमा त्याचा सबध आहे, याचा विचार करावा. ' चित्तशुद्धिं ज्ञाली असता आत्म्याची अविच्छिन्न स्मृति होत ' हे छान्दोग्याचे वचन पुढील ' नष्टो मोह. स्मृतिः लब्धा ' अ. १८ श्लो. ७३ या अर्जुनाच्या वचनाशां कसे जुळते तेहि वाचकाना पहावे. शोकनिवृत्तीमाठा आत्मज्ञान व आत्मज्ञानाने शोकमोहाची निवृत्ति हा मिळान् इतर उपनिषदावरूनही मिळ होतो, पण विस्तारभयास्तव त्यातील उतारे येथे देत नाही.

१ गीतारहस्यकाराचा पथ याहून अगदीच भिन्न आहे. ते ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, असेही भाषणात, सन्यास व कर्मयोग हे स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत, असेही म्हणतात व ज्ञान-

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी गीतेतीलच प्रमाण सांगतात—‘अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यासि’—पण जर तूं हा धर्म्य संग्राम न करशील तर स्वधर्म व कीर्ति या दोहोंला मुकून पापी होशील,—‘ते अधिकारः कर्मणि एव’—तुझा अधिकार कर्मांमध्येच आहे.—‘तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु’—यास्तव तूं कर्मच कर.—इत्यादि—हा व अशाच दुसरा वचनेही ते प्रमाण म्हणून देतात

हिंसादियुक्तत्वाद्द्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तकूरमपि स्वधर्मं इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च ‘ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि’ इति युवता यावज्जीवादिधृतिचोदितानां पदवादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ॥

भाष्यार्थ—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय—हिंसादि दोषांनी युक्त असल्यामुळे वैदिक कर्म अधर्माला कारण होते—इयं अपि आशंका—ही मुझा आशंका—न कार्या—कर्म नये—कथं—ती का कर्म नये?—गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणं—वडाल माणसे, भ्राते, पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणे, या स्वरूपाचे—युद्धलक्षणं क्षात्रं कर्म—क्षत्रियाचे युद्धरूप कर्म—अत्यन्तकूरं अपि—अतिशय कूर जरी असले तरी—स्वधर्मः इति कृत्वा—स्वधर्म असल्यामुळे—न अधर्माय—अधर्माला कारण होत नाही—तदकरणे च—उलट ते न केल्याम—‘ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि’—त्वामुळे स्वधर्म व कीर्ति या दोहोंना मुकून तुला पाप लागेल,—इति युवता—असे सांगणाऱ्या भगवानां—यावज्जीवादिधृतिचोदितानां—यावज्जीव अभिहोत्र करावे, इत्यादि अर्थाच्या धृतांना सांगितलेल्या च पदवादिहिंसालक्षणानां कर्मणां—व पशु-आदिकांच्या हिंसारूप कर्मांना—प्राक् एव—अगोदरच—अधर्मत्यं न—अधर्मत्व नाही—इति सुनिश्चितं उक्तं भवति—असे अगदा स्पष्ट व निश्चित सांगितले आहे, असे होणे—इति—असे ते म्हणतात. [वेदोक्त यज्ञकर्म हिंसा, उन्निष्ट भक्षण इत्यादिकांना युक्त असल्यामुळे ते अधर्माला कारण होते, अशांचे शंका घेऊ नये. कारण गुरुभ्राते-पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणे एतद्रूप युद्ध, हे क्षत्रियकर्म अलंत कूर जरी असले तरी क्षत्रियाचा तो स्वधर्म आहे. त्यामुळे ते युद्ध अधर्माला कारण होत नाही. इतकेच नव्हे तर उलट ते न केल्यास तूं स्व-

कर्मसमुच्चयही मानतात त्याचा ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणजे ज्ञानोत्तर लोकमग्रहार्थ निष्काम कर्म करीत राहणे. पण कर्म कोणता? अभिहोत्रादि श्रौतस्मानं कर्म नव्हेत, तर पत्करलेला धडा (गी. २. ५. ६६१ पहा) अथात् आचार्यांना वृत्तिकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचे जें खडन येणे आहे, त्यावरून रहस्यकारास वस्तुन शंका राग येण्याचे काळा कारण नव्हेत. कारण त्याचा ज्या कर्माविषया एवढा आग्रह आहे तीं अभिहोत्रादिक नव्हेत. तर जगाचे व्यवहार होत. हानी पुरूपाने जगाचे व्यवहार, सामारिक कर्म आमरणान्त करीत राहणे, हाच आशय गानेश्वर वाङ्मयामाठी त्यांना हा मंत्र खडारोप केला आहे (गा. २. ५. ३०३-४ पहा.)

भ्रमं व कीर्तिं याता मुक्त्वा तुला पाप लागेल, अमे सागणान्या भगवानाना 'यावर्जाव अभि-
होत्र करावें' इत्यादि श्रुताना ज्याचें विधान केले आहे, अशा पदवादिकाच्या हिंसादिरूप
कर्माना मुख्यच अधर्मत्व नाहा, असें अगदा निर्धत्तच सांगितलें आहे, अमे होते.]

—तदमत, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययो । अशोच्यानित्यादिना भगवता
यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वानिरूपणं कृतं
तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिपङ्क्तिर्याभावादकर्ताऽऽमेति प्रकरणार्थनिरू-
पणाद्या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकाराच्या वरील ज्ञानकर्ममुचयाचें संतन—)—तत् असत्—ते
त्याचें म्हणणें खोटें आहे. कारण—बुद्धिद्वयाश्रययोः ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागव-
चनात्—दोन बुद्धीचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचा विभाग सांगि-
तलेला आहे—भगवता—भगवानांना—अशोच्यान्० इत्यादिना—'अशोच्यान्०'
अ २-११ येथपासून—यावत् 'स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य'—२-३१ इति एतदन्तेन
ग्रन्थेन—'स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य'—येथपर्यंतच्या प्रधाने—यत् परमार्थात्मतत्त्व-
निरूपणं कृतं—जें परमार्थ—आत्मतत्त्वाचें निरूपण केले—तत् सांख्यं—ते सांख्य,—
प्रकरणार्थनिरूपणात्—त्या प्रकरणान्या अर्थाचे निरूपण केल्यामुळे—आत्मनः—
आत्म्याला—जन्मादिपङ्क्तिर्याभावात्—जन्मादि सहा विक्रियाचा अभाव अस-
ल्यामुळे—आत्मा अकर्ता इति—आत्मा अकर्ता आहे, अशी—या तद्विषया बुद्धिः
जायते—जा त्याविषया बुद्धि उत्पन्न होते—सा सांख्यबुद्धिः—ती सांख्यबुद्धि—
येषां ज्ञानिनां—ज्या ज्ञानी पुरुषांना—सा उचिता भवति—ती बुद्धि उचित अगते
—जे तत्पर झालेले असतात—ते सांख्या—ते सांख्य [ब्रह्मज्ञान कर्मानुभवतमानच
आपलें पद देऊं शकतें, एकटेंच ज्ञान मोक्ष देऊं शकत नाहा कारण ता दोन्ही मिळून
मोक्षाचें कारण आहेत असे जे वृत्तिकाराचें अनुमान आहे, ते अमत—याघित होणारें आहे.
कारण, शिंप, दोरी इत्यादि अधिष्ठानाचें ज्ञान झाले म्हणजे भासलेले रंग, सर्प इत्यादिकाची
निवृत्ति होण्यास टुमत्या कशाचीही गरज नसते, हे प्रामिद आहे त्याचप्रमाणें आत्मज्ञान झालें
म्ह० भ्रामक संसाराच्या निवृत्तीला दुसऱ्या कशाचीही गरज नाहा तसंच गीताशास्त्रात
ज्ञानकर्मसमुच्चयाचेंच प्रतिपादन आहे, असें जे त्याचें म्हणणें आहे तेंही सांख्यबुद्धि व
योगबुद्धि यांचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन निष्ठांचा विभाग
सांगितलेला अमन्यामुळे योग्य नाहा दुसऱ्या अध्यायान्या ११ व्या श्लोकापासून ३१ व्या
श्लोकापर्यंत भगवानाना जे परमार्थ आत्मतत्त्वाचें निरूपण केले आहे ते सांख्य होय त्या
प्रकरणाच्या अर्थाचा विचार केला अगता त्याविषया जी बुद्धि उत्पन्न होते ती सांख्यबुद्धि.
जन्म, अस्तित्व, बुद्धि, परिणाम, क्षय व नाश हे सहा विकार प्रत्येक पदार्थाला होतात,
पण ते आत्म्याला होत नाहात, त्यामुळे आत्मा अकर्ता आहे, अशी बुद्धि प्रकरणार्थाचे
निरूपण केल्यानें होते ही सांख्यबुद्धि ज्ञानी पुरुषांनाच योग्य असते. त्यामुळे तेंच
तत्परायण होतात म्हणून जे सांख्यबुद्धिनिष्ठ झालेले अमतात ते सांख्य होत]

एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्म-
विवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योग, तद्विषया बुद्धियोगबुद्धिः । सा
येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ॥

भाष्यार्थ—(आता योग, योगबुद्धि व योग म्हणजे काय ते सांगतात—) एतस्याः
बुद्धेः—या सांख्यबुद्धान्या—जन्मनः प्राक्—जन्माच्या पूर्वी—आत्मनः देहादि-
व्यतिरिक्तत्व-कर्तृत्व भोक्तृत्वादि-अपेक्ष.—आत्म्याचे देहादिकांहून भिन्नत्व, कर्तृ-
त्व, भोक्तृत्व इत्यादिकांचा ज्याला अपेक्षा आहे असा—धर्माधर्मविवेकपूर्वकः—
धर्म व अधर्म यांच्या विवेकपूर्वक—मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षण. योगः
—मोक्षमिहासाठा परंपरेने साधन होणारे जे धर्मानुष्ठान त्याचे निरूपण करण, हेच
ज्याच स्वरूप आहे तोच योग होय—तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः—त्यावि-
षयीची जी बुद्धि—निष्ठा ता योगबुद्धि—सा येषां कर्मिणां उचिता भवति—ती
कर्मनिष्ठा ज्या कर्माधिकारा लोकाना उचित असते—ते योगिनः.—ते योगी होत
[वर सांगितलेली सांख्यबुद्धि उत्पन्न होण्यापूर्वी मोक्षमिहाचे परंपरेने साधन होणारे जे
धर्मानुष्ठान तोच योग होय त्या धर्मानुष्ठानरूप योगाला पुण्य व पाप यांचे फळ पर-
लोका भोगणारा आत्मा देहाहून निराळा आहे, तो कर्मांचा कर्ता आहे, त्या कर्मांचे फळ
भोगणारा आहे तो ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे आहे अशा प्रकारच्या ज्ञानाची अपेक्षा
असते तसेच त्या धर्मानुष्ठानरूप योगान्या पूर्वी हा धर्म आहे व हा अधर्म आहे, असा
विवेकही असावा लागतो अर्थात् ही धर्मानुष्ठानाची सामग्री बराल सांख्यबुद्धि उत्पन्न
होण्यापूर्वीच सभवत आत्मा निर्विकार, अकर्ता, अभोक्ता, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव
आहे, अशा ज्ञानाच्या उत्पत्तानंतर त्याचा सभवच नाही अशा योगाविषयाची जी बुद्धि
म्ह० निष्ठा—तत्परता ती योगबुद्धि व ता ज्या कर्माधिकारी म्ह० अर्थात् अनात्मज्ञ मुमु-
क्षुना उचित असते ते योगा]

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निदिष्टे—' एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्बौद्धे
विमा नृणु ' इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याध्या ज्ञानयोगेन निष्ठा सांख्यानां विभक्ता
वश्यति—'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति । तथा च योगबुद्ध्याध्या कर्मयोगेन
निष्ठा विभक्ता वश्यति—'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति ॥

भाष्यार्थ—(या दोन बुद्धीविषया भगवानाची अनुमति दाखवितात—)—भगवता
एव—भगवानानेच—तथा च—तशाच—द्वे बुद्धी विभक्ते निदिष्टे—दोन बुद्धि
अगदा भिन्न भिन्न सांगितल्या आहेत—एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता—ही
तुला मा सांख्यबुद्धि सांगितली—तु योगे इमां शृणु—व आता ही योगबुद्धि ऐक.
—इति—अशा प्रकारे दोन बुद्धि स्वतः भगवानानेच अगदा पृथक् सांगितल्या आहेत
—तयो—त्या दोन बुद्धीतः—सांख्यबुद्ध्याध्या सांख्यानां ज्ञानयोगेन
निष्ठा—सांख्यबुद्ध्याचा आध्य कर्मन अगदेंगी जी मन्यादर्थाची ज्ञानयोगाने निष्ठा तिला
—पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता—गर्भ्याच्या आरभी वेदरूप अशा मा ज्ञानयोगाने

साख्यार्ची निष्ठा सांगितली,—इति—अर्शा (अ ३ श्लो ३)—विभक्तां वक्ष्यति अगदी पथक्—कर्मनिष्ठेहून अगदी भिन्न सांगेल—तथा च—आणि त्याचप्रमाणे—योगबुद्ध्याश्रयां—योगबुद्धीचा आश्रय करून असलेला जी—कर्मयोगेण निष्ठां—कर्मयोगानें निष्ठा तिला—कर्मयोगेन योगिनां—कर्मयोगाने योग्यांची—इति—अर्शा—विभक्तां वक्ष्यति—प्रथक् सांगेल [' मी ही तुला साख्यबुद्धि सांगितली,आता योग-बुद्धि ऐक' अशा रीतीनें भगवानानाच अगदी पृथक् दोन बुद्धि सांगितल्या आहेत त्याताल साख्यबुद्धीचा आश्रय करून राहणारी जा सन्याशाचा ज्ञानयोगनिष्ठा ती मर्त्याच्या आरम्भा मी वेदरूपाने पृथक् सांगितली आहे, असें भगवान् सांगताल त्याचप्रमाणे कर्मयोग्याचा कर्मयोगाने निष्ठा सांगताल ज्ञान हाच योग आहे कारण त्याच्या योगाने पुरुष आत्म-तादात्म्य पावतो—युक्त होतो, म्हणून तो योग, त्या ज्ञानयोगाने सन्याशाचा निष्ठा—म्हणजे निश्चयाने स्थिति—तत्परता, तिला कर्मनिष्ठेहून अगदी पथक् सांगितला आहे तसेच कर्म हाच योग. कारण कर्माच्या योगाने पुरुष चित्तशुद्ध्याच्या द्वारा मोक्षाला कारण हो-णारें जे ज्ञान त्याला योग्य होतो म्हणून कर्म हा योग ता कर्मयोगनिष्ठा कर्माविचारी पुरुषाना उद्देशून भगवानाना सांगितला आहे कर्मयोगनिष्ठा ज्ञानयोगनिष्ठेहून अगदी विलक्षण आहे. त्याचें स्वरूप परस्परविरुद्ध आहे]

एवं साख्यबुद्धि योगबुद्धि चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणो. कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ॥

भाष्यार्थ—एवं—याप्रमाणे—सांख्यबुद्धि योगबुद्धि च आश्रित्य—साख्यबुद्धीचा व योगबुद्धीचा आश्रय करून—भगवता एव—भगवानानेच—विभक्ते द्वे निष्ठे उक्ते—अगदी पथक् अशा या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत (पण त्याच कारण बाय ते सांगतात—) —कर्तृत्व अकर्तृत्व-एकत्व अनेकत्व बुद्ध्याश्रययोः ज्ञानकर्मणोः—कर्तृत्व अकर्तृत्व एकत्व-अनेकत्व या बुद्धीचा आश्रय करून असलेल ज्ञान व कर्म यांचें—एकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता—एका पुरुषान्या आश्रयानें असणे, संभवत नाहा, अस पाहणाऱ्या भगवानाने दोन निष्ठा भिन्न सांगितल्या [मी कर्ता आहे, प्रत्येक शरीरात जीव निरनिराळा आहे, या बुद्धीचा आश्रय करून कर्म प्रवृत्त होतें व ज्ञान 'मी अक्ता आहे, सव भूतामध्ये एक आहे,' या बुद्धीच्या आश्रयानें असतें, त्यामुळे ता दोन्ही म्ह० ज्ञान व कर्म एकाच वेळा एकाच पुरुषामध्ये राहणें, शक्य नाहीं. असे जाणणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णाना वर वर्णन केल्याप्रमाणे सांख्यबुद्धि व योगबुद्धि याचा आश्रय करून—त्या दोन बुद्धींना उद्देशून दोन अगदी भिन्न भिन्न निष्ठा सांगि-तल्या आहेत]

१ पण रहस्यकारांनी साख्य व योग या शब्दाचा अर्थ भगदाच विपरीत केला आहे. 'चित्तशुद्धीमाठा स्वधर्माप्रमाणे वणाधर्मविहित कर्मे करून ज्ञानप्राप्ति शक्यावर मोक्षा-साठा शेवट मवें कर्मे मोक्षन सन्याम धेणे याम सारय आणि कर्मे कर्षाही न मोटला शेवटपर्यंत ताच निष्काम बुद्धीने करीत राहण, याम योग किवा ज्ञानयोग असे म्हणतात. "

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—“ एतमेव प्रव्राजिनो लोक-
मिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति ” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेपेण—“किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः ” इति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाना सांगितलेल्या या विभागवचनाला धृतांचे प्रमाण दाख-
वितात—) —यथा एतत् विभागवचनं—जसे हे भगवानांचे विभागवचन आहे—
तथा एव शातपथीये ब्राह्मणे—तसेच शतपथ शाखेच्या ब्राह्मणात—दर्शितं—
दाखविले आहे.—एतं एव प्रव्राजिनः लोक इच्छन्तः ब्राह्मणाः—याच मंत्र्या-
शाखा लोकास म्ह० प्रकृत आत्म्यास इच्छणारे ब्राह्मण—प्रव्रजन्ति—संन्यास करि-
तात—इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय—याप्रमाणे सर्वकर्मसंन्यासाचे विधान करून
—तच्छेपेण—त्या विधीच्या शेपाने म्ह० अर्थवादाने—येषां नः—ज्या आमचा—
अयं आत्मा—हा आत्मा—अथ लोक—हाच लोक आहे ते आम्हा—प्रजया किं
करिष्यामः—प्रजेने काय करणार (प्रजेला घेऊन काय करावयाचें आहे ?)—इति—
असे शतपथब्राह्मणात दाखविले आहे. [भगवानाना या दोन निष्ठा जशा अगदी पृथक्
करून दाखविल्या आहेत त्याचप्रमाणे शुद्धयजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणातही दाखविल्या
आहेत. अर्थात् भगवानाच्या या विभागवचनाचे तें मूळ आहे. “ नित्य विज्ञानस्वरूप
आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारे ब्राह्मण सर्व कर्मफलाविषयी अत्यंत विरक्त
होऊन सर्व कर्मांचा त्याग करून ज्ञाननिष्ठ होतात. ” याप्रमाणे सर्वकर्मसंन्यासाचे विधान
करून त्याचे प्राशस्त्य दाखविणाऱ्या पुढील अर्थवादाने ‘ आम्हाला हा आत्मा हाच सं-
पादन करण्यास योग्य असा लोक—फळ आहे. तेव्हा या मनुष्य-लोकाचे साधन अशी जी

पृ. ४४४ माख्य—कर्म मोडणे, योग—कर्म करणे ४४७. योग म्ह. पाप न लागता कर्म करण्याची
युक्ति ७, ४४६ माख्य—मन्यास, साख्य म्ह साख्यनिष्ठा, वगैरे अनेक जागी अनेक अर्थ
केले आहेत. एक निश्चिंत अर्थ नाही एके ठिकाणी तर “ धम पहिल्याने नित्यशुद्धीकरिता
तर पुढे चित्तशुद्धी शाख्यावर स्वतःकरिता जरी विषयोपभोगरूपी व्यवहार तुच्छ झाले तरी
लोकमग्रहाथ तेच व्यवहार केवळ स्वधर्म किंवा कतव्य म्हणून निष्काम बुद्धीने करणे जरूर
आहे. ” पृ. ४६४ असें झटले आहे यात ने ‘ शान्ती पुरुषाने विषयोपभोगरूपी व्यवहार लोकसप्रहाथ
स्वधर्म म्हणून निष्काम बुद्धीने केले पाहिजेत, असें म्हणतात ! हा केवळा अपसिद्धान्त आहे,
हे सामान्य वाचकांच्याही लक्षात येईल. गीताही या गोष्टीला अनुकूल नाही. ती मुमुक्षुच्या
विषयोपभोगरूप व्यवहाराचाही जर तीव्र निषेध करते तर शान्ती पुरुषाच्या विषयोपभोग-
रूप व्यवहाराचा समति कशा देईल ? असे अपसिद्धान्त गीतारहस्यात परोपदी आढळतात.
जसे—बरील पहिल्या उदात्यात ‘ ज्ञानप्राप्ति शाख्यावर भोग्यामाठा शेवटी सर्व कर्म सोडून
मन्यास घेते, याम माख्य म्हणतात ’ असें म्हटले आहे. ज्ञान शाख्यावर भोग्यामाठा वार्दी
बनव्य गहने, हे म्हणजे वेदान्तशाखाच्याच नव्हे तर गीतेच्या ‘ ज्ञान लब्धा परा शान्ति
अधिरेण अधिगच्छति ’ ‘ ज्ञात्वा मा शान्तिं कच्छति ’ इत्यादि अनेक वचनांच्याही
दिग्दर्शने.

१ या वाक्याचा अर्थ रहस्यकार ‘ लोक हाच आमचा आत्मा ’ पृ. ३५६ असा करितात,
११ तो शुभचा आहे.

प्रजा तिला घेऊन आम्हांला काय करावयाचे आहे,' कारण प्रजेने प्राप्त होणारा जो मनुष्यलोक तो या आत्मलोकाहून भिन्न नाही. आत्म्यात सर्व फलाचा अन्तर्भाव होतो. (अ. ४-३३) असे म्हणून मोक्ष हे ज्याचें फल आहे, असे ज्ञान दाखविले आहे]

तत्रैव च—“प्राग्द्वारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुष दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयत ” इति ॥

भाष्यार्थ—(आता त्याच ब्राह्मणातील कर्मनिष्ठेविषयाचें वाक्य दाखवितात—)**—**च तत्र एव—आणि तेथेच म्ह० शतपथ ब्राह्मणातच—**द्वारपरिग्रहात् प्राक्—**पत्नीचे पाणिग्रहण करण्याच्यापूर्वी—**प्राकृतः पुरुषः आत्मा—**तत्त्वदर्शन झालेले नसल्यामुळे प्राकृत म्ह० अज्ञ पुरुष म्ह० तोही आत्माच—**धर्मजिज्ञासोत्तरकालं—**गुरुसमीप वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठी धर्मजिज्ञासा केल्यावर—पूर्वमांसासेचें अध्ययन केल्यावर—**लोकत्रयप्राप्तिसाधनं—**मनुष्य, पितृ व देव या तीन लोकांच्या प्राप्तीचे साधन—**सः अकामयत—**तो इच्छिता झाला एक—**पुत्रं—**पुत्र, हे मनुष्यलोकांच्या प्राप्तीचे साधन,**—**च द्विप्रकारं वित्तं—व दोन प्रकारचे वित्त—**मानुषं च दैवं—**मानुष वित्त व देववित्त.—**तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं—**त्यातील मानुष वित्त कर्मरूप असते तें—**पितृलोकप्राप्तिसाधनं—**पितृलोकांच्या प्राप्तीचे साधन आहे—**च विद्यां—**व विद्या—उपासना हे—**दैवं वित्तं—**देव वित्त आहे. ते—**देवलोकप्राप्तिसाधनं—**देवलोकांच्या प्राप्तीचे साधन आहे—**इति—**असे सांगितले आहे [आणि औपरिग्रह करण्याच्यापूर्वी अज्ञ पुरुष ब्रह्मचारी होऊन गुरुगृहां वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठी धर्मजिज्ञासा करून म्ह० पूर्वमांसासेचें अध्ययन केल्यावर मनुष्यलोकादि तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन जे पुत्रादिक त्याची ' तो मला पत्नी असावी अशी कामना करता झाला ' इत्यादि वाक्यात सांगितल्याप्रमाणे इच्छा करतो. पुत्र—प्रजा हे मनुष्यलोकांच्या प्राप्तीचें साधन आहे कर्मात्मानुष वित्त म्हणतात. ते पितृलोकांच्या प्राप्तीचे साधन आहे व उपासना हे देववित्त असून तें देवलोकांच्या प्राप्तीचे साधन आहे. असे शतपथ ब्राह्मणात सांगितले आहे]

अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति ” इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागधचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

भाष्यार्थ—(कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा मागणाऱ्या वरील दोन्ही श्रुतिवाक्यांचे तात्पर्य—)**—**अविद्याकामवतः एव—अविद्या व काम यांना विविष्ट असलेल्या अज्ञानाच—**सर्वाणि श्रौतादीनि कर्माणि—**सर्व श्रौतस्मार्त कर्मे—**‘सः अकामयत आया मे स्यात्’—**तो मला पत्नी असावी, अशा कामना करता झाला, इत्यादि वाक्याने—**दर्शितानि—**दाखविले आहेत.—**तेभ्यः व्युत्थाय प्रव्रजन्ति—**त्या कर्मांपासून निवृत्त होऊन—कर्म सोडून संन्यास करितात,—**इति—**या धान्याने—**आत्मान एव**

लोकं इच्छतः—आत्मा याच लोकाची इच्छा करणाऱ्या—अकामस्य—निष्काम
 पुरुषाला—व्युत्थानं—व्युत्थान—संन्यास—विहितं—सांगितला आहे,—यदि भग-
 वतः श्रौतकर्म-ज्ञानयोः समुच्चयः अभिप्रेतः स्यात्—जर भगवानाला श्रौत कर्म
 व ज्ञान याचा समुच्चय—सह अनुष्ठान इष्ट असेल—तत्—तर—एतत् विभागवचनं
 अनुपपन्नं स्यात्—हे विभागवचन अयोग्य होईल. [कामनेने युक्त असलेला जो
 अज्ञ त्याच्याच साठी सर्व श्रौत-स्मार्त कर्म आहेत, असे वरील 'सोऽकामयत०'
 या श्रुतीने दाखविले आहे. तसेच आत्मलोकाचीच इच्छा करणाऱ्या व कर्माविषयी वि-
 रक्त झालेल्या निष्काम मुमुक्षूला 'तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' या वाक्याने संन्यासपूर्वक
 ज्ञाननिष्ठा सांगितली आहे. अर्थात् भगवानाना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय इष्ट आहे,
 असे जर मानले तर सकाम पुरुषाला कर्म व निष्काम पुरुषाला संन्यास, हे श्रुतीचे
 विभागवचन अयोग्य ठरेल. पण तसें होणे वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवानही
 श्रुतिविरुद्ध जर काही सांगतील तर तेही वैदिक संप्रदायात केव्हाच ग्राह्य मानले जाणार
 नाही. सुगत-बुद्ध्याचा उपदेश वैदिकाना याच कारणाने अप्राप्त झाला. शिवाय वैदि-
 कसंप्रदायाचे आधारस्तंभ जे व्यास ते भगवानाचा असा अवैदिक उपदेश श्लोकरूपाने
 केव्हाच ग्रंथित करणार नाहीत.]

न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठे-
 यत्यासंभवं बुद्धिकर्मणोभंगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्वं
 भगवन्व्याप्यरोपयेन्मृपैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाना ज्ञानकर्मसमुच्चयच इष्ट आहे असें जर मानले तर अर्जु-
 नाचा प्रश्नही अनुपपन्न होतो, असा दुसरा दोष दाखवितात—) —च 'ज्यायसी चेत्
 कर्मणः ते०'—इत्यादिः अर्जुनस्य प्रश्नः उपपन्नः न भवति—आणि 'कर्मा-
 पेक्षा ज्ञान अधिक श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझे मत आहे तर मला घोर कर्मांत का नि-
 युक्त करतोस' हा अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होत नाही.—भगवता पूर्वं बुद्धिकर्म-
 णोः एकपुरुषानुष्ठेयन्यासंभवं अनुक्तं—भगवानानी पूर्वी ज्ञान व कर्म यांचे एका

१ अर्थात् रहस्यकारांनी मूळ प्रमाण जी धृति व मृत्ति त्यांना सोडून नारायणीय किंवा
 भागवत धर्माच्या पायावर कर्मयोगशास्त्राची 'उभारणा' करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे
 तो वेदविरुद्ध जर अमेल तर अप्रमाण ठरेल, वैदिक दोन धर्मांचा उपाय-उपेयभाव आचार्यांनी
 वर स्पष्टपणे सांगितला आहे. गीता किंवा नारायणीय—भागवत-धर्म 'प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन
 माग स्वतंत्र आहेत' असे खरोगरीब तर मागून अमतील तर ते वैदिक संप्रदायाला सोडून
 अगन्याःमुञ्च वैदिकाना अप्राप्त ठरतील अशा वेदवाह्य मताचा पुरस्कार भगवान् आठ्ठणानी
 केला असें जरी धुणभर मानले तरी वेदव्याम त्यांचे श्लोकरूपाने घडन केव्हाही करणार
 नाहीत आणि वैदिक संप्रदाय तर 'धर्मो रक्षति अर्पणमुदन्ति' नाराय. पृ. ७८ असें समस्वराने
 सांगत आहे. अर्थात् नारायणीय धर्म हा एक अपूव प्रमाण ग्रंथ आहे, असें मानून व त्यात
 प्रवृत्तिधर्मच मोठ्याने माझ्या माधन आहे, किंवा ज्ञानानवर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषाने मरपर्वत
 कर्म करीतच राहिले पाहिजे असेंय प्रतिपादन केले आहे, असा मानणे, सर्वथा अनुचित होय.

पुरुषाकडून एकाच वेळीं अनुष्ठान होणे अशक्य आहे असें न सांगितलेले—च—व—
अधुतं—न ऐकलेले—कर्मणः बुद्धेः जायस्त्वं—कर्माहून ज्ञानाचे श्रेष्ठत्व—अर्जु-
नः—अर्जुन—‘ज्यायसी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः’ इति—कर्माहून ज्ञान जर
श्रेष्ठ आहे, असें—भगवति—भगवानावर—मृषा एव—खोटेंच—कथं—कमें—
अध्यारोपयेत्—लादील ? [भगवानाला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—सह अनुष्ठानच
इष्ट आहे, असें जर मानलें तर अर्जुनाचा ‘कर्मापेक्षा ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला
प्रोर कर्म करावयास वा सांगतोस ? ’ असा हा प्रश्न योग्य ठरत नाहा. कारण समुच्चय
म्हटला कीं तो एका पुरुषाला एकाच वेळीं प्राप्त होतो. ज्ञान व कर्म यांचें एकाच पुरु-
षाला एकाच वेळा अनुष्ठान करता येणे शक्य नाहा, असें पूर्वी भगवानांनी सांगितलेलें
नसताना व अर्जुनानें कर्मापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे असें ऐकलेलेंही नसताना, अर्जुन कर्मा-
हून बुद्धि श्रेष्ठ आहे, असें भगवानावर—‘ज्यायसी चेत्’—या वाक्याने खोटेंच कसे
लादील ? भगवानांनी तसें सांगितलेले असल्यावाचून अर्जुन त्याच्यावर तसा मिथ्या
आरोप करणार नाहा पण ज्याअर्थी अर्जुन तमें स्पष्ट विचारांत आहे, त्याअर्थी भग-
वानांनीच तसें सांगितलें असले पाहिजे हे उघड होतें.]

किं च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति—
‘यच्छ्रेष्ठ एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ इति कथमुभयोरपदेशे मति अन्यतरविषय
एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे
तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चय हा गांतेचा प्रतिपाद्य विषय नव्हे याविषयी आणखी
एक उपपत्ति—) किं च—आणि शिवाय—यदि सर्वेषां बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः
उक्तः स्यात्—जर सर्व समुक्ष्णाना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितलेला असेल तर
—सः अर्जुनस्य अपि उक्तः एव—तो अर्जुनालाही सांगितलाच असला पाहिजे.
—इति—तेव्हा—एतयोः यत् श्रेयः तत् एकं सुनिश्चितं ब्रूहि—सन्त्यास व
कर्म या दोहोतील जे श्रेयस्कर तें एक अगदीं निश्चयानें साग (अ. ५ श्लो १)—
इति—असा—उभयोः उपदेशे सति—दोहाचा उपदेश केलेला असताना—अन्य-
तरविषयः एव प्रश्नः—त्यातील एकाविषयाच प्रश्न—कथं स्यात्—कमा होईल ?
—पित्तप्रशमनार्थिनः—आपल्या पित्ताची शांति व्हावी, अशी इच्छा करणाऱ्या
रोग्याला—वैद्येन—वैद्यानें—मधुरं शीतं च भोक्तव्यं—मधुर व शीत पदार्थ
खावा—इति उपदिष्टे—असा उपदेश केला असता—तयो—मधुर व शीत या दोहो-
तील—अन्यतरत्—काहीं तरी एक—पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि—पित्ताच्या
शांतीचें कारण—उपाय साग—इति प्रश्नः न भवति हि—असा प्रश्न उपपन्न होत

१ अर्थात् ज्ञानाहून कर्म निवृष्ट आहे, हे अर्जुनाचें म्हणणें खोटें नव्हे. त्याला भगवा-
नाच्या वचनाचाच आधार आहे (अ २-४९ पहा) व जर ज्ञान श्रेष्ठ व स्वतः मोक्षसाधन,
तर समुच्चय समभवतच नाही.

नाहीं, हे प्रसिद्ध आहे. [तसेच, इतर सर्व साधकाना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर सांगितलेला असेल तर तो अर्जुनालाही सांगितलेला असणारच. कारण मोक्षाचे साधन अर्जुनासाठी निराळे व इतर साधकासाठी निराळं, असे होणे शक्य नाही. मग त्या दोन्ही साधनाचा समुच्चयाने उपदेश केलेला असताना ' त्या दोन्हीतील जे एक श्रेयसाधन असेल तेच मला सांग, ' असा दोन्हीतील एकाविषयाच प्रश्न करणे उपपन्न होत नाही. एखाद्याला पित्तचा विकार झाला असता व त्याच्या शारीकाठी त्याने वैद्याला औषध विचारले असता ' मधुर व शीत पदार्थ खावे, म्हणजे पित्तोपशम होतो ' असे वैद्याने सांगितल्यास त्यातील एकच कोणते तरी पित्तशारीके औषध सांग, असे तो रोगी विचारीत नाही, हे प्रसिद्धच आहे.]

अर्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्पयेत्, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽस्तीति । न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं, पृष्ठादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाना समुच्चयच सांगितला, पण अर्जुनाला त्याचा बोध न झाल्यामुळे त्याने असा प्रश्न केला, अशी शंका घेऊन तिचे समाधान—) —अथ—वरे,— भगवदुक्तवचनार्थ-विवेक-अनवधारणनिमित्तः—भगवानानी सांगितलेल्या वचनाच्या अर्थाचा विवेक करता न आल्यामुळे—अर्जुनस्य प्रश्नः—अर्जुनाचा हा प्रश्न आहे, अशी—कल्पयेत्—जरी कल्पना केली—तथापि—तरी—भगवता—भगवानाने—प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं—प्रश्नानुरूप प्रतिवचन—उत्तर यावयास पाहिजे होते म्हणजे—मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः उक्तः—मी ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितला आहे, मग—त्वं इत्थं भ्रान्तः किमर्थं असि—तू असा भ्रान्त कशासाठी झाला आहेस,—इति—असे भगवानानी उत्तर यावयास पाहिजे होते. तुं—पुनः—पण—मया पुरा द्वे निष्ठे प्रोक्ते—मी पूर्वी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत—इति—असे—पृष्ठात् अन्यत् एव—विचारलेल्या प्रश्नाहून निराळेच—अननुरूपं प्रतिवचनं—अयोग्य उत्तर—वक्तुं न युक्तं—मागणे उचित नव्हे. [भगवानाचा आशय अर्जुनाला न कळल्यामुळे त्याने असा प्रश्न विचारला, असे जरी धणभर मानिले म्ह० अर्जुनाला भगवद्वचनाच्या अर्थाविषयी भ्रम झाला असे जरी एक धणभर रामजले तरी भगवानाना आपल्याच आशयाविषयी भ्रम होणे शक्य नाही. यान्तर त्यांना तरी अर्जुनाच्या प्रश्नाला अनुसरून योग्य तेंच उत्तर यावयास हवे होते. म्हणजे ' अरे अर्जुना! मी तुला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—त्याचे सह अनुष्ठान करावयास सांगितलेले असताना तू असा भ्रान्त का होतोस? मला यातील एकच साधन सांग असे का म्हणतोस? ' असे भगवानाना म्हणणे उचित होते. पण तसे काही न म्हणता—'मी पूर्वी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ' असे प्रश्नाच्या अगदी विपरीत उत्तर भगवानानी दिले आहे. त्यावरून ज्ञानवसंगसमुच्चय भगवानाना इत् आहे असे सिद्ध होत नाही]

भापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किं च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्मं इति जानतस्तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा-त्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिददर्शयितुं शक्यः ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे श्रौत कर्म व ज्ञान याचा समुच्चयच संभवत नाहा, असे सांगून स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चयही संभवत नाहीं, असे सांगतात—)—स्मार्तेन एव कर्मणा—स्मार्त कर्मांशाच—बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते अपि—बुद्धाचा समुच्चय भगवानाना इष्ट आहे, असें जरी मानले तरी—विभागवचनादि सर्व—विभागाचे कथन वगैरे सर्व—उपपन्नं न—उपपन्न होत नाहीं. [धृति व स्मृति यांतील ज्ञान व कर्म यांचे विभागवचन, कर्माहून ज्ञानाचे श्रेष्ठत्व, पाचव्या अध्यायातील एकाच साधनाविषया अर्जुनाचा प्रश्न, भगवानांचे त्याबरील उत्तर, हे सर्वच स्मार्त कर्मांशीच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानाना इष्ट आहे, असे मानल्यास उपपन्न होत नाहा] (स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय न संभवण्याचे आणखी एक कारण—)—किं च—आणि शिवाय—युद्धं स्मार्तं कर्म—युद्ध हे स्मृतीने सांगितलेले कर्म—क्षत्रियस्य स्वधर्मः—क्षत्रियाचा स्वधर्म आहे,—इति जानतः—असे जाणणाऱ्या अर्जुनाचा—‘तत् घोरे कर्मणि मां किं नियोजसि’—तर मग घोर कर्मांत मला का नियुक्त करतोस ?—इति उपालंभः—असा उपालंभ—निदा—असा टोमणा—अनुपपन्नः—अयोग्य आहे. [मनु (अ ७ ८८-९५) याज्ञवल्क्य (अ १ श्लो. ३२३-३२६) इत्यादि धर्मशास्त्रकाराना क्षत्रियाला उद्देशून युद्धाच विधान केले आहे त्यामुळे तो त्याचा स्वधर्म आहे. अर्जुनाला युद्ध हा आपला धर्म आहे, हे ठाऊक होते, असे असताना ‘ कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला तू हे घोर कर्म—युद्ध करावयास कां सांगतोस ? ’ असा अर्जुनाने भगवानास जो टोमणा मारला आहे तो अयोग्य आहे. स्मार्त, कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय जर इष्ट असता तर हा अर्जुनाने केलेला भगवानांचा उपालंभ योग्य झाला नसता याप्रमाणे समुच्चयपक्षा प्रश्न-प्रतिवचनाचा उपपत्ति लागत नसल्यामुळे गीताशास्त्र समुच्चयपर नाहा, असे सांगून समुच्चयपक्षाच्या खडनाचा उपसंहार करितात—]—तस्मात्—म्हणून—गीताशास्त्रे—गीताशास्त्रात—ईपन्मात्रेण अपि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा—यात्किंचित्ही श्रौत किंवा स्मार्त कर्मांशा—आत्मज्ञानस्य समुच्चयः—आत्मज्ञानाचा समुच्चय—सहभाव—केनचित्—कोणाकडूनही—कोणालाही—दर्शयितुं न शक्यः—दाखविता येणे शक्य नाहा [अर्था वस्तुस्थिति असल्यामुळे गीताशास्त्रात अतिसय अल्प अशाही श्रौत किंवा स्मार्त कर्मांशा आत्मज्ञानाचा समुच्चय सांगितलेला आहे, असे कोणालाही दाखविता येणे शक्य नाहा]

१ पण रहस्यकार तर ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षच गानेला समत आहे, असे म्हणतात. जाचायांना ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षाचे जे वर राखून नेले आहेत ते नक्षपूर्वक वाचल्यावर ज्ञान व कर्म म्ह० काय, त्याचा विरोध वमा, व त्यामुळेच त्याचा समुच्चय अशक्य करता, ते कोणा-

च्याही लक्षात येईल पण रहस्यकार प्राचीन वृत्तिकाराचा पक्ष घेऊन म्हणतात "श्रीशंकरा चार्थांचे गातेवरील भाष्य हा सध्या अति प्राचीन ग्रंथ समजतात यापूर्वी गातेवर बराच भाष्ये विवा टीका झालेल्या होत्या यान मशय नाहा परंतु या टीका मध्या उपलब्ध नमन्या मुळे महाभारतानंतर व शंकराचार्यांचा उदय होण्यापूर्वी दरम्यानच्या काळात गातेचा अथ कमा लावाम असत हे समजण्यास जाता पुरा साधने उरला नाहात तथापि शंकरभाष्यातच या प्राचीन टीकाकारांच्या मताचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून आचार्यांच्या पूर्वीच्या टीकाकारांना गातेचा अथ महाभारतकारांप्रमाणे ज्ञानवमममुच्चयात्मक म्ह ज्ञानाबरोबरच ज्ञानी मनुष्याने आमरणान्त स्वधर्माक्त कम केले पाहिजे, असा प्रवृत्तिपर लाविलेला होता असे उघड दिग्द वने ' पृ ११

पण हे म्हणणे किता योग्य आहे ते शंकरभाष्य आता वाचकापुढे प्रत्यक्षच अमल्यामुळे निराळे मागावयास नवी केवळ ज्ञानाने मोक्ष नाहा तर ज्ञान व अग्निहोत्रादि कम यांचे एकाच वेळा अनुष्ठान केल्याने मोक्ष मिळतो, असे वृत्तिकारांचे मन होते पण आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर मा अकता, अमोक्ता, इत्यादि आहे, असे निश्चित ज्ञान होते, सवत्र एक आत्म तत्त्व आहे, अमाहा अनुभव येतो त्यामुळे 'मी कदा मोक्षा आहे, आत्मा सव शरीरात एक नसून अनन आहे,' इत्यादि ममजुतानेच होणारे कम संभवत नाहा असे मागून आचार्यांना वर त्या मनाचे खडन कम केले आहे, ते वाचकांनी पहिले म्हणणे 'ज्ञानाबरोबरच ज्ञाना पुण्याने आमरणान्त स्वधर्माक्त कम केले पाहिजे' हे रहस्यकारांचे म्हणणे बरोबर नाहा, हे लक्षात येईल ज्ञान व श्रीत स्मान कम याचा समुच्चय मोक्षाचे साधन आहे, असे वृत्तिकार म्हणतात पण रहस्यकार ' मोक्ष तरी ज्ञानानेच मिळत असला तरा ज्ञाना पुरधाने स्वत साटा जरी नाहा तरी, लोकमग्रहाथ भरेपर्यंत सासारिक कर्मे करीत राहिले पाहिजे ' असे म्हणतात रहस्यकार आणता एके ठिकाणा म्हणतात का, आचार्यांच्या पूर्वी सन्यासमार्गी टीका होत्या की काय ते वळणवाम माग नाही पण ज्या वृत्तिकारांच्या वृत्तीवरून आचा र्यांच्या पूर्वी ज्ञानकमसमुच्चयपक्ष होता, असे ठरते त्याच वृत्तावरून त्यांच्याही पूर्वी 'मव कममन्यामपूर्वकात् केवलात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्ति ' असे प्रतिपादन करणारे टीकाकार होते हे सिद्ध हात्रे कारण तसे मन तर प्रचलित नसने तर वृत्तिकाराचा पूर्वपक्षच उद्भवला नमता महाभारतकारांचे मतहा ज्ञानकमसमुच्चयाला अनुकूल असेच होते, हो समजूत चुकोची आहे कारण ज्ञानकमसमुच्चयपक्ष कमवानी मागासकाचा आहे व 'ज्ञानात् एक कैवल्य' हा औपनिषद मिळतात आहे शिवाय रहस्यकार ज्याला ज्ञान समजतात ते ज्ञान मोक्षाच्या मुळाच उपयोग नाहा ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार असे त समजत नाहात गो र प्रस्तावना पृ ७ परा

' ज्ञानाने मोक्ष मिळता विवा ज्ञान व कम यांच्या समुच्चयाने मोक्ष मिळतो, असा प्रश्न या ठिकाणा उपरिधत करून केवळ ज्ञानानेच मव कम दग्ध हाऊन मोक्ष प्राप्ति होते, मोक्ष प्राप्तीस कमाचा जरूरा नाहा, असा गाताय श्रीशंकराचार्यांना आपल्या भाष्यात प्रथम ण्ण आहे आणि त्यावरून पुढे असे अनुमान काढिले आहे का ज्याअधी गातेच्या वृष्टानेही माझाला कमाची जरूरा नाहा, त्याअधी चित्त शुद्ध झाले म्हणजे कम निरयक होतात आणि ती स्वभावतच नथव म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध अमल्यामुळे ज्ञानोत्तर ज्ञानो पुरधाने

यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्ध-
सत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्म-
प्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्न-
वृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण 'लोकसंग्रहं करण्याची इच्छा असलेल्या विद्वानाने कर्मा-
मध्ये आसक्त न होता ती अज्ञाप्रमाणेच करावी' अ ३ श्लो. २५. असें गीतेंतच सां-
गितलेलें आहे. तेव्हा गीताशास्त्रात समुच्चय नाहीं, असें कसे म्हणता ?' अशी शका
कोणी घेईल म्हणून आचार्य सांगतात—) तु—परंतु—अज्ञानात् रागादिदोषतः
घा—अज्ञानामुळे किंवा राग द्वेषादि दोषामुळे—कर्मणि प्रवृत्तस्य—श्रुत-स्मार्त कर्मांमध्ये
प्रवृत्त झालेल्या—यज्ञेन दानेन तपसा वा—यज्ञ, दान व तप यांनी—विशुद्धस-
त्त्वस्य—ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे अशा—यस्य—ज्याला—परमार्थतत्त्ववि-
षयकं—परमार्थ तत्त्वाविषयांचे—इदं सर्वं एकं एव ब्रह्म च अकर्तृ इति ज्ञानं—हे
सर्वं एकच ब्रह्म आहे व तें अकर्तृ आहे असें ज्ञान—उत्पन्नं—उत्पन्न झालें—तस्य—

सोडून दिली पाहिजेत हेंच मत भगवतासही गीतेंत ब्राह्म आहे, असें म्हणावें लागतें. ज्ञानो-
त्तर ज्ञानी पुरुषानेही कर्म केला पाहिजेत या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष असें नाव अमून
श्रीशंकराचार्यांचा बरील युक्तिवाद हाच काय तो तदिरुद्ध मुख्य आक्षेप होय ” ३०६

पण बरील भाष्यात आचार्यांनी तसें अनुमान काढलेलें नाहा. प्रत्यक्ष श्रुति-स्मृतिवच-
नानीं व युक्ताने तसें सिद्ध केले आहे. मी अकर्ता आहे. नित्य शुद्धबुद्धमुक्तत्वभाव आहे असें
ज्ञान झाल्यावर कर्मांचा सभवच नाहीं त्यामुळे त्याचा त्यागच प्राप्त आहे. तथापि काहीं
कारणाने त्याचा स्वरूपतः त्याग अशक्य झाल्यास त्याच्या हातून होणारी जी कर्मरूप चेष्टा
तें बरतुत. कर्मच नव्हे त्यामुळे ज्ञानार्थी त्याचा समुच्चय मानता येत नाहीं. असें स्पष्ट
म्हटलें आहे. शिवाय प्राचीन समुच्चयवादी ज्ञाननिष्ठा व धर्मनिष्ठा यांना मोक्षाचे दोन
स्वतंत्र मार्ग म्हणत नाहात. रहस्यकार त्यांना स्वतंत्र मोक्षमार्ग म्हणतात, तुल्यबल समज-
तात किंबहुना कर्मयोगाच्या मातन्वरी ज्ञानयोगाहून अधिक आहे, असेंही प्रतिपादन करि-
तात अर्थात् रहस्यकारांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय वृत्तिकारांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाहून अगदीं
विपरीत आहे त्यामुळे आचार्यांच्या पूर्वी गीतेवर समुच्चयधर टीका जरी असल्या तरी त्यांचा
रहस्यकारांच्या पक्षास काहा उपयोग नाहा, शिवाय आचार्यांना ज्ञान-कर्मसमुच्चय पक्षाचें जें
सडन केलें आहे त्याचें प्रतिखंडन रहस्यकारांनी किंवा दुसऱ्या कोणीही केलेलें नाहा नुसते
'शंकराचार्यांचा युक्तिवाद समाधानकारक किंवा निरुत्तरही नाहीं' ३०६, ७ असें म्हणून काम
भागत नाहीं रहस्यकारांनी ३०७ पृष्ठावर जीं दोन कारणें सांगितला आहेत ती सर्वथा
अयोग्य वशां आहेत तें आम्ही पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी दाखवू, येथें विस्तार करीत
नाहा. आचार्यांना भगवानांना गीतेंत ज्ञानकर्मसमुच्चय विवक्षित नाहा असें दाखविण्या-
साठी जा अनेक कारणे मागितला आहेत त्याचें निराकरण केल्यावाचून 'आचार्यांचा युक्तिवाद
क्रायतो ध्वंदाच व तो समाधानकारक किंवा निरुत्तर नाहा,' या म्हणण्यावर आमचा
विश्वास बसणें शक्य नाहीं.

त्याचे—कर्मणि च कर्मप्रयोजने निवृत्ते अपि—कर्म व कर्मांचे प्रयोजन ही दोन्ही जरी निवृत्त झालेली असली तरी—लोकसंग्रहार्थ—लोकसंग्रहार्थ—लोकांनी उन्मार्गी होऊं नये म्हणून—यत्नपूर्व—मोठ्या यत्नां—यथा प्रवृत्तः—ज्ञान होईपर्यंत तो जसा कर्मांत प्रवृत्त झाला होता—तथा एव—तसाच—कर्मणि प्रवृत्तस्य—कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या त्याचें—यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते—जे प्रवृत्ति करीत असल्यासारखे दिसतें—तत् कर्म न—ते कर्मच नव्हे. की—येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्—ज्याच्याशी ज्ञानाचा समुच्चय होईल [पण एखादा पुरुष आत्म्याच्या अज्ञानामुळे व राग-द्वेषादि दोषामुळे श्रौत-स्मार्त कर्मांमध्ये प्रवृत्त झाला, म्हणजे त्याने वेदाचे अध्ययन संपवून धर्मजिज्ञासा करून, गुरुकुलातून परत येऊन स्नापारंभह करून अग्निहोत्रादि कर्मां आरंभिली, पण यज्ञ, दान व तप याच्या योगाने त्याचे चित्त पूर्वपुण्यामुळे लवकरच शुद्ध झाले, म्हणजे त्यातील राग-द्वेषादि दोष गेले, व परमार्थ आत्मतत्त्वाविषयी—'हे आत्म-तत्त्व सर्व एकच आहे, ब्रह्म आहे व अकर्तृ आहे' अशा प्रकारचे ज्ञान त्याला झाले म्ह. आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीचे अज्ञानही गेले, मग त्याला कर्मांचे काही कारणच उरत नाही आत्म्याचे अज्ञान व राग द्वेष ही कर्मांची निमित्ते आहेत पण ती यज्ञादि कर्मां-नुष्ठान व आत्मविचार याच्या योगाने गेला त्यामुळे कर्मही निवृत्त झाले व कर्मांचे प्रयोजन—फळही निवृत्त झाले. तथापि तो श्रेष्ठ आहे. हजारो लोक त्याचे अनुयायी आहेत, त्याने श्रौत-स्मार्त कर्म टाकल्याग लोकही ते टाकतील, अशी स्थिति आहे. म्हणून लोकांनी ज्ञानापूर्वी कर्मांचा त्याग करून उन्मार्गी होऊं नये म्हणून तो पूर्वीप्रमाणेच—ज्ञानापूर्वी जसा कर्म करीत होता तसाच कर्म करीत राहिला, तर त्याचे जे आभासरूप कर्म दिसतें ते वस्तुतः कर्म नव्हे त्यामुळे त्या तसल्या आभासरूप कर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय मानता येत नाही. कारण तत्त्ववेत्ता वर्णाश्रमाभिमानशून्य झालेला असतो. त्याला मी ब्राह्मण, मी गृहस्थ इत्यादि प्रकारचा अभिमान नसतो. त्यामुळे त्याचे कर्म ही मुंस्ती शरीरद्रियांची चेष्टा आहे. ते विधिप्राप्त अनुष्ठान नव्हे.]

१ अर्थात् लोकसंग्रहासाठी केले जाणारे जे कर्म ते वस्तुतः कर्मच नव्हे त्याचा आत्म-ज्ञानाचा मोक्षामाठी समुच्चय करता येत नाही. समुच्चयवादी वैदिक मोक्षासाठी ज्ञान व कर्म यांचे एकाच वेळी अनुष्ठान केले पाहिजे असे म्हणतात केवळ ज्ञान मोक्षाचे साधन आहे, हे त्यांना कवळच नाही पण रहस्यकाराना ज्ञानाचेच मोक्ष मिळतो, एवढे कवळ आहे पण तोही निश्चय नाही, परमोष्ठ फार, वचित्त त्यांनी 'कर्मच स्वतंत्र मोक्षसाधन आहे,' असे म्हटले आहे ३०३ वचित्त चित्तशुद्धीसाठी वर्णाश्रमधर्म जरी प्रथम हवे असले तरी ज्ञानोत्तर ते लोचनप्रहास केले पाहिजेत ज्ञानोत्तर केलेली कर्मे मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहीत गातेतील कर्ममार्ग मन्वाममार्गांचे म्ह० 'ज्ञानयोगाचे पूर्वांग—साधन नव्हे. कर्मानेच भिद्धि मिळते. रहस्यवार 'ज्ञान' ब्रह्माच्या अर्थाचाही फार पोटोळा करिताना. ज्ञान म्ह० मन्वाम, ३०५ आपल्या आत्म्याचे कल्याण कदात आहे हे कळणे ३०३, साम्यबुद्धि हेच ज्ञान, २०८, सर्वभूते आपल्या ठायी किंवा भगवताचे ठायी आहेत, असे जे ज्ञान, ४४५, इत्यादि धर्मोपींची अशा आणखी शेंकडों उदाहरणे देता येतील.

यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रकर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुष । तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहितान्ने. काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ॥

भाष्यार्थ—(तसेच ज्ञानी पुरुषार्थी जी यज्यागादि प्रवृत्ति ती फलेच्छा व कर्तृत्वाभिमान यानी रहित असल्यामुळे भगवानाच्या प्रवृत्ताप्रमाणे ज्ञान किंवा त्याचें फल यांच्याशी समुच्चय पावत नाही,असे सांगतात—)**यथा—**जसे—**भगवतः वासुदेवस्य—**भगवान् वासुदेवाचे—**क्षात्रकर्मचेष्टितं—**क्षत्रिय जातीच्या कर्मांचे अनुष्ठान—**पुरुषार्थसिद्धये—**पुरुषार्थसिद्धीसाठी—**ज्ञानेन न समुच्चीयते—**ज्ञानाशा समुच्चित केले जात नाही—**तद्वत्—**त्याप्रमाणे—**विदुष—**आत्मज्ञानी पुरुषांचे कर्म त्यांच्या ज्ञानाशी समुच्चित केले जात नाही कारण—**तत्फलाभिसंधि-अहंकाराभावस्य तुल्यत्वात्—**त्याच्या फलाची इच्छा व कर्तृत्वाभिमान याचा अभाव विद्वानामध्ये तुल्यच असतो [भगवानाचे मुद्रादि क्षात्रकर्म पुरुषार्थसिद्धीसाठी त्यांच्या ज्ञानाशा जसे समुच्चय पावत नाही त्याचप्रमाणे विद्वानांचेही कर्म त्यांच्या ज्ञानाशा पुरुषार्थसिद्धीसाठी समुच्चय पावत नाही कारण भगवानाच्या ठिकाणा त्या कर्मांच्या फलाचा इच्छा व त्याचा 'कर्ता मी' असा कर्तृत्वाभिमान याचा अभाव जसा असतो तसाच तो आत्मज्ञानी विद्वानाच्या ठाया असतो]—**तु—**कारण—**तत्त्वविद्—**'कूटस्थ ब्रह्मच मा' असे मानणारा विद्वान्—**अहं करोमि इति न मन्यते—**मी करता, असे मानत नाही.—**च—**व—**तत्फलं न अभिसंधत्ते—**त्याच्या फलाची इच्छा करीत नाही [ब्रह्मच मी असे जाणणारा प्रवृत्ति व तिचें फळ ही दोन्हा आपल्या ठिकाणी आहेत, असे पहात नाही तर ती शरीर व इंद्रिये यांच्यामध्ये आहेत, अस पाहतो त्यामुळे व्याख्यान, भिक्षादन इत्यादि करीत असताना त्याच्या ठिकाणी अहंकार, सतोप, तृप्ति इत्यादि वृत्ति जरी प्रतीत झाल्या तरी त्या आभासरूप असतात म्हणजे त्या आत्म्यामध्ये आहेत,ते माझे धर्म आहेत, अस तो पहात नाही, त्यामुळे तसल्या प्रवृत्तीचा ज्ञानाशी समुच्चय होत नाही.] ('अहो पण ज्ञान हाण्याच्या पूर्वावस्थेत जशी, तशीच ज्ञानोत्तरकालीही मनुष्याची नियत प्रवृत्ति दिसते, त्यामुळे ती आभासरूप आहे, अस म्हणता येत नाही' असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—)**यथा च—**आणि ज्याप्रमाणे—**स्वर्गादिकामार्थिनः—**स्वर्गादि कामाची इच्छा करणाऱ्या—**अग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहितान्नेः—**त्या कामाच्या अग्निहोत्रादि साधनाचे अनुष्ठान करण्यासाठी ज्यांना अग्निहोत्र घेतले आहे अशा—**काम्ये एव अग्निहोत्रादौ—**काम्यच अग्निहोत्रादिकामध्ये—**प्रवृत्तस्य—**प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा—**सामिकृते—**अर्धे अनुष्ठान झाल्यावर—**कामे विनष्टे अपि—**तो काम जरी निवृत्त झाला व—**तत् एव अग्निहोत्रादि अनुष्ठितः अपि—**तेंच अग्निहोत्रादि कर्म तो तसेच करीतहा राहिला तरी—**तत् काम्यं अग्निहोत्रादि न भवति—**तें काम्य अग्निहोत्रादिक होत नाही.

[याविपर्या आपण एक उदाहरण घेऊ—स्वर्गादि विषयाची इच्छा करणाऱ्या एखाद्या पुरुषाने त्याच्या साधनाचे अनुष्ठान करण्यासाठी अग्निहोत्र घेतले व त्या काम्य अग्निहोत्रादिकात तो प्रवृत्त झाला पण पुढे काही कारणाने त्याचा तो काम-स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीची इच्छा-निवृत्त झाली तथापि तो ते अग्निहोत्रादि-अनुष्ठान तसेच करीत राहिला, तर ते त्याचे अग्निहोत्र काम्य होईल वा ? नाही कारण नित्य अग्निहोत्र व काम्य अग्निहोत्र हा भेद कामामुळे-स्वर्गादि फलाच्या इच्छेमुळे-झाला आहे. स्वर्गादि फलाची इच्छा नसली तर त्याला काम्य म्हणता येत नाही कामाच्या अभावा तेच नित्य होतं. त्याच न्यायाने आत्मज्ञान झाल्यावर पूर्वीप्रमाणेच कर्म जरी करीत राहिला तरी तें वस्तुतः कर्म नव्हे कर्माभास आहे कारण 'मी कर्ता' ही कर्मविधाची सामग्री त्याच्या-जवळ नसते]

मथा च दर्शयति भगवान् ' कुर्वन्नपि ' ' न करोति न लिप्यते ' इति तत्र तत्र ॥ यच्च ' पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ' ' कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वं जनकादयस्तत्त्वदिदोऽपि प्रवृत्तकर्माणस्युक्ते लोकसंग्रहार्थं ' गुणा गुणेषु वर्तन्त ' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येवोऽर्थः ॥

भाष्यार्थ—(आत्मनस्त्वज्ञानी पुरुषाची कर्मप्रवृत्ति खरी नसून केवळ आभासरूप आहे, याविपर्या भगवानाची अनुमति दाखवितात—) **—तथा च—**तसेच—**भगवान्—**स्वतः श्रीकृष्ण—**' कुर्वन् अपि न लिप्यते '—**५-७ ब्रह्मात्मैक्यदर्शा ज्ञानी लोकसंग्रहार्थं कर्म करीत असला तरी त्याने लिप्त होत नाही—**' न करोति न लिप्यते '—**१३-३१ हा आत्मा शरीरात जरी स्थित असला तरी करीत नाही व लिप्त होत नाही—**—इति तत्र तत्र दर्शयति—**असे ठिकठिकाणी दाखवीत आहे. [ज्ञानी कर्म करीत असला तर त्याने लिप्त होत नाही, तो करीत नाही व लिप्त होत नाही, असे म्हणून भगवानांना पुढे ठिकठिकाणी आत्मज्ञ पुरुषाची प्रवृत्ति हा कर्माभास आहे, असे सांगितले आहे] (अहो पण ज्ञानी पुरुषाच्या हालचालीलाही-व्यापारालाही-पुढे कर्म म्हटले आहे. तेव्हा त्याला कर्माभास कसे म्हणता ? उत्तर—) **—च—**आणि—**यत्—**जे—**—पूर्वंः पूर्वतरं कृतम्—**पूर्वीच्या लोकांना त्याच्याही पूर्वीचे कर्म केले,—**' कर्मणा एव हि जनकादयः संसिद्धिमास्थिताः '—**कर्मानेच जनकादिक संसिद्धीला प्राप्त झाले,—**इति—**अस म्हटले आहे—**—तत्तु—**ते तर—**प्रविभज्य श्रेयां—**विभागपूर्वक जाणावें—**—तत् कथं—**ते कसे ?—**—यदि तावत् पूर्वं जनकादयः—**जर पूर्वीचे जनकादिक—**—तत्रयिद्ः अपि—**तत्त्ववृत्ते असूनही—**—प्रवृत्तकर्माणः—**कर्मात प्रवृत्त झालेले—**—स्युः—**अमताल तर ते—**—लोकसंग्रहार्थं—**लोकसंग्रहासाठी—**— गुणाः गुणेषु वर्तन्त '—**शरीरेंद्रियादि गुण शब्दादि विषयामध्ये प्रवृत्त होतात (मी नाही)—**—इति ज्ञानेन एव—**अशा ज्ञानानेच—**—संसिद्धिमास्थिताः '—**संसिद्धीला-मोक्षाला प्राप्त होण्यास सज झाले. म्ह०—**—कर्मसंन्यासे प्राप्ते अपि—**कर्माचा त्याग करण्याची

प्राप्ति जरी होती तरी—कर्मणा सह एव—कर्मांसहवर्तमानच—संसिद्धि आस्थिताः—मोक्षाला प्राप्त व्हावयास तयार झाले.—कर्मसंन्यासं न कृतवन्तः इति एषः अर्थः—त्यांना कर्मसंन्यास केला नाही, असा हा अर्थ आहे. ['पूर्वीच्या जनकादिकांना त्यांच्याही पूर्वीच्या लोकाना केलेलेंच कर्म केले,' 'जनकादिक कर्मानेच सासिद्धीला प्राप्त झाले' असे जें गीतेतच म्हटलें आहे त्याचा अर्थ ज्ञानी व अज्ञानी असा विभागपूर्वक जाणावा. तो कसा म्हणून विचाराल तर सागतों—जनकादिक तत्त्ववेत्ते असूनही कर्म करीत होते, असे जर मानावयाचें असेल तर ते लोकसंप्रहामाठा 'हीं कर्म शरीरोद्वि-याची आहेत मार्शा नव्हेत,' असे समजूनच तीं करीत होते. अर्थात् ते ज्ञानानेच मो-क्षाला प्राप्त झाले, म्ह० कर्मसंन्यास प्राप्त झाला असताही त्यांना तो केला नाही, आभा-सरूप कर्म करीत असतानाच मुक्त झाले, असा त्याचा अर्थ करावा. त्याचीं कर्म मोक्षा-साठीं नव्हती, लोकसंप्रहारासाठीं होती. तीं मोक्षसाधनरूप नसल्यामुळे ज्ञानार्था त्याचा समुच्चय मानता येत नाही]

अथ न ते तत्त्वविद् ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानो-त्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ॥ एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(आता ते तत्त्वज्ञ नव्हते, या पक्षां त्यावरील वचनाची व्यवस्था कशी लावावी, तें सागतात—) —अथ—वरें,—न ते जनकादयः तत्त्वविद्ः—ते जन-कादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असा पक्ष घेतला तर—साधनभूतेन ईश्वरार्पितेन क-र्मणा—साधनरूप असा ईश्वरसमर्पण केलेल्या कर्माने—संसिद्धि—संसिद्धीला म्ह०—सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिं—चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप संसिद्धीला—आस्थिताः—प्राप्त झाले—इति व्याख्येयम्—असे व्याख्यान करावें. [जनकादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असे मानलें तर ते ईश्वराला समर्पण केलेल्या साधनरूप कर्माने चित्तशुद्धिरूप किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप संसिद्धीला प्राप्त झाले, असे त्या वचनाचें व्या-ख्यान करावें] (याविषया प्रमाण म्हणून भगवानांच्या दोन तान वाक्यांचा उल्लेख करितात—) —भगवान्—श्रीकृष्ण—एतं एव अर्थ—हाच अर्थ—'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये'—अ ५-११ कर्माधिकारी अतत्त्वज्ञ आसक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात—इति—या वाक्याने—वक्ष्यति—पुढें सागेल. तसेच—'स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य'—अ. १८-४६ आपल्या विहित कर्माने ईश्वरास पूजून—मानवः सिद्धिं विन्दति—मानव सिद्धीला प्राप्त होतो,—इति उक्त्वा—असे सागून—'सिद्धिं प्राप्तः यथा ब्रह्म०'—अ १८-५० सिद्धीला प्राप्त झालेला तो ब्रह्माला कसा पोचतो तें ऐक,—इत्यादिना—इत्यादि वचनाने—सिद्धिं प्राप्तस्य च—आणि सिद्धीला प्राप्त झालेल्या साधकाची—पुनः ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति—पुन ज्ञाननिष्ठा सागेल. [भगवान् हाच अर्थ 'कर्माधिकारी अत्र चित्तशुद्धीसाठी आसाकि

सोहून कर्म करितात' या वचनाने पुढे पांचव्या अध्यायात सांगतात. त्याच प्रमाणे पुढे अठराव्या अध्यायातही 'स्वकर्मानि ईश्वराची पूजा कर्तुं मनुष्य सिद्धीला प्राप्त होतो,' असे म्हणून 'ज्याला सिद्धि प्राप्त झाली आहे तो प्रह्लादाकसा पोचतो ते ऐक' या वचनाने चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप सिद्धीला प्राप्त झालेल्या त्याला ज्ञाननिष्ठा सांगतात त्यावरून 'संसिद्धि' म्हणजे केवळ मोक्षच नव्हे. तर कर्माने प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह० चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्ति व ज्ञानाने प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह० मोक्ष, असा साधनाच्या अनुरोधाने त्या शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे. नाही तर काम्य अग्निहोत्रापासून होणारी संसिद्धि म्हणजे सुद्धा मोक्षच होईल]

तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः, न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थमनथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥ तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्राऽऽत्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिपुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशोच्यानित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे तत्त्वज्ञानानंतर मोक्षाच्या उपयोगी पडणारे असे कर्मच संभवत नसल्यामुळे ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या या सर्व मीमांसेवरून काय निष्पन्न होतं, ते सांगून—अशोच्यान्०—या श्लोकाच्या व्याख्यानाने आरंभ करितात—) —तस्मात्—यास्तव—गीतासु—गीता या नावाच्या सातशे श्लोकात्मक प्रथात—केवलात् एव तत्त्वज्ञानात्—केवळ म्ह० कर्मनिरपेक्ष-कर्मरहित मुक्त्या तत्त्वज्ञानामुळेच—मोक्षप्राप्ति—मोक्षप्राप्ति होणे—कर्मसमुच्चितात् न—कर्मसमुच्चित-कर्मयुक्त तत्त्वज्ञानामुळे होत नाही,—इति—असा—निश्चितः अर्थः—निश्चित अर्थ आहे, हा गीतेचा सिद्धान्त आहे—च यथा—आणि ज्याप्रमाणे—अयं एव अर्थः—गीतेचा प्रतिपाद्य विषय हाच आहे,—तथा—त्या प्रकारे—प्रकरणशः विभज्य—प्रकरणशः विभाग करून—तत्र तत्र—ठिकठिकाणा—दर्शयिष्यामः—आम्ही पुढे दाखवू. [तस्मात् गीता या नावाच्या सातशे श्लोकांत केवळ तत्त्वज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो, कर्मसहित तत्त्वज्ञानाने होत नाही. हा अर्थ-हाच सिद्धान्त निश्चित केला आहे आणि हाच सिद्धान्त गातेत कसा सांगितला आहे त आम्ही पुढे ठिकठिकाणा प्रत्येक प्रकरणाचा विभाग करून दाखवू] —तत्र—याप्रमाणे गीताशास्त्राचा अर्थ निश्चित झाला असता—एवं—येथ-वरच्या प्रसंग वरून केव्याप्रमाणे—धर्मसंमूढचेतसः—धर्माविषया-परमात्म्याविषयी ज्यांचे चित्त मूढ झाले आहे अशा, त्यामुळे—महति शोकसागरे निमग्नस्य—मोठ्या शोकासागरात बुडून गेलेल्या—अर्जुनस्य—अर्जुनाचा—आत्मज्ञानात् अन्यत्र—आत्मज्ञानावाचून दुसऱ्या कशातून—उद्धरणं अपश्यन्—उद्धार न पाहणारा—त्याच शोकसागरातून बाहेर काढण्याचे दुसरे साधनच नाही, असे जाणणारा व—ततः—त्या शोकासागरातून—अर्जुनं—अर्जुनाचा—उद्दिधारयिषुः—वर काढण्याचा इच्छा करणारा—भगवान् वासुदेवः—भगवान् वासुदेव—आत्मज्ञानाचा अधिपत्यान्—आत्मज्ञानासाठी प्रयत्न करीत—अशोच्यान् इत्यादि आह—

‘अशोच्यान्०’ इत्यादि म्हणतो [याप्रमाणें गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे, असें ठरलें असतां धर्माविषयी ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे व जो मोठ्या शोकसागरांत निमग्न झाला आहे अशा अर्जुनाचा आत्मज्ञानाच्या उपदेशावांचून त्यांतून उद्धार होणें शक्य नाही, असें जाणून त्याचा त्यांतून उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानासध्वें त्याला प्रवृत्त करित होत्माते भगवान् श्रीकृष्ण—‘अशोच्यान्०’ इत्यादि म्हणतात.]

१ पण रहस्यकार ‘अशोच्यान्०’ या श्लोकाला असें अवतरण देतात—“एके बाजूस क्षत्रियांचा स्वधर्म व दुसऱ्याकडे गुरुहत्या व कुलक्षय या पातकाची भीति, याप्रमाणें ओदीत असता ‘मरावें का मारावें’ या मोहात पडून लडाईं सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास त्याचें या जगात खरें कर्तव्य काय आहे, याचा भगवान् आता उपदेश करित आहेत” ६१४. अर्जुन धर्म व अधर्म यांच्या कचार्टात सापडला होता, हें अंशतः खरें आहे. पण त्याचें कारण ‘मरावें का मारावें’ हा मोह नव्हे; ‘मरावें का मारावें’ हा मोह कशाचा? अर्जुनाला ‘मी आता काय करूं? शत्रूंना मारूं का स्वतःच मरून जाऊं’ असा का येथें मोह पडला आहे? मुळाच नाही. तो प्रश्नच येथें नाही. फक्त ज्याचे परिणाम अतिशय भयंकर होणार आहेत असें युद्धासारखें घोर कर्म केल्यानें मी मंमारातून—कर्मबंधांतून मुक्त होईन का असलें घोर पण स्वधर्मरूप कर्म न केल्यानें मोक्षाधिकारी होईन, असा प्रश्न त्याच्यापुढें होता. ‘मरावें का मारावें’ हा प्रश्न अर्जुनासारख्याला मुळाच शोभत नाही आणि अर्जुन खरोखरच तशा मोहात पडला असता तर भगवानांनी त्याला काय सांगितलें असतें, हें सांगावयास व्यास नको होते. ‘तुझ्या अंगांत सामर्थ्य असलें तर मार, नाही तर सुशाल मर’ हेंच त्याचें उत्तर आहे. त्यासाठी आत्मोपदेश व आत्मज्ञानाचे कर्मयोगादि उपाय सांगत बसण्याचें कारण नव्हतें. तो स्वतःच आपल्याला धर्मसंमूढचित्त म्हणत आहे, व मूला निश्चित श्रेय सांग अशी प्रार्थना करित आहे. मी तुझा शिष्य आहे. तुला शरण आलों आहे, मला उपदेश कर, असें म्हणत आहे. मला शोक—विषाद झाला आहे. तो भूलोकचें किंवा स्वर्गाचें निष्कटक राज्य मिळाल्यानेंही जाणार नाही, असें सांगत आहे. असें अमृताना त्याच्या शस्त्राचा विचार न करितां बळेंच त्याच्या गळ्यात ‘मारावें का मारावें’ याविषयीचा आपल्याच पदरचा मोह बाधणें, अनुचित होय. “लडाईंसारख्या घोर कर्मांनें आत्म्याचें कल्याण होणार नाही, अशी अर्जुनाची शंका होती.” आत्म्याचें कल्याण होणें म्ह० काय? आत्मा नित्य कल्याणरूपच आहे. त्याचें कल्याण, किंवा अकल्याण संभवतच नाही. लापेक्षा ‘माझे कल्याण होणार नाही’ असें म्हटलें असतें तर तें किती चांगलें झालें असतें? पण गीतारहस्यासारख्या शास्त्रीय ग्रंथातही शस्त्रयोजना अगदी अयोग्य व मनसोक केली आहे. असो; अर्जुनाची तशी शंका होती का? मग ती श्रीकृष्णांनी कशी घालविली? युद्धासारख्या घोर कर्मांनें आत्म्याचें कल्याण होईल, असें सांगून ती घालविली? रहस्यकार म्हणतात—“ज्या घोर पुरुषांनी परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलें ते या जगांत कसे वगणतात, येथपासून गीतेतील उपदेशास सुरवात आहे.” अर्जुनाची शंका काय व भगवानाच्या उपदेशास सुरवात कोठून होते, याचा काहीच मेळ नाही. ज्या घोर पुरुषांनी परब्रह्माचें ज्ञान संपादन केलेले असतें त्यांनीही ज्ञानामाठी काही साधनांचें अनुष्ठान केलेले असतेंच. साधनानुष्ठानावांचून साध्य

-ज्ञान होणे शक्य नाही. पण रहस्यकाराचा आशय असा आहे की ज्ञानाच्या साधनाची येथे चर्चा केलेली नाही, तें सहज होतें, त्यासाठी काहीं खटपट करावयास नको. येथे जो मोठा थोरला प्रश्न सोडवावयाचा आहे तो 'परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलेले थोर लोक जगात कसे वागतात ?' हा आहे. अजुनाला 'माझे खरें कल्याण म्ह० बधापामून मोक्ष कोणत्या मार्गांनीं होईल ? युद्धासारखा हिंसाप्रधान स्वधर्म केल्यानें कीं अहिंसाप्रधान निवृत्त धर्म स्वीकारल्यानें,' याची काहीं जिज्ञासा नव्हती तर 'मी ज्ञानी आहे, मला ज्ञान झालें आहे, माझ्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण झालें आहे, आता पुढे मी जगात कसा वागू ?' तें जाणण्याची इच्छा होती; म्हणून भगवानानांनीं त्याच उपदेशास आरंभ केला आहे ! कोणही अमत् कल्पना ! आपल्या उपदेशावर पुढें अशा असंबद्ध कल्पना उभारल्या जातील, हें भगवान् श्रीकृष्ण व व्यास यांच्या कर्पी स्वप्नातही आलें नसेल ! !

“ भगवान् म्हणतात कीं जगाच्या रहाटीकडे पाहिलें तर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापामून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें दिसून येतें.” (गी. ३-३) पण भगवान् तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापामून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें कोठें म्हणत आहेत ? गीतेचा सरळ अर्थ करण्याची प्रतिष्ठा करून सांप्रदायिक टीकाकारांना दोष देणाऱ्या रहस्यकारांनीं हें भगवानांचें म्हणणें आणलें कोठून ? 'या लोकां मां पूर्वीं दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे. साध्याची ज्ञानयोगानें व योग्याची कर्मयोगानें' असा तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे. त्यात आत्मज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचा काहीं संबंध नाही. जगात ज्ञानी व अज्ञानी किंवा निवृत्तिमार्गी व प्रवृत्तिमार्गी असे दोन प्रकारचे लोक जगाच्या आरंभापामूनच मभवत असल्यामुळे त्या दोघासाठीं दोन प्रकारची निष्ठा—अनुष्ठानतात्पर्य सांगणेंच अवश्य होतें. जगाच्या आरंभी किंवा आता सर्वंच मानव ब्रह्मज्ञानी असण्याचा संभव नाही. तर नेहमींच काही थोडे—फार विरळा ज्ञानी व बाकीचे सर्व अज्ञानी असण्याचाच संभव आहे. (अ. २ श्लो. २९ अ. ७ श्लो. ३). यासाठीं ज्ञानी पुरुषाकरिता ज्ञानयोग व अज्ञाकरिता कर्मयोग, सृष्टीच्या आरंभीच भगवानानां सांगितला, हीच व्यवस्था जास्त मनुष्यिक आहे. ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचेच दोन मार्ग सांगण्यासाठीं जर गातेचा आरंभ अमेळ तर ती आम्हा अज्ञाकरिता नाही, ज्ञानी पुरुषाकरिताच आहे, असें म्हणावें लागेल; आणि आजवर लक्षावधि लोक तिचा पाठ, अभ्यास, विचार वगैरे जो करीत आले आहेत तो सर्व व्यर्थ होईल.

रहस्यकार आनखी पुढें म्हणतात—“ आत्मज्ञान मपादन केल्यावर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदानें निष्ठा मागून दृष्टतात तर जनकामारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानी-शरही स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणाचें जगाच्या दैकडों उलाढालत आपला वेळ घालवीत असतात. पहिल्या मार्गांत सास्य किंवा सास्यनिष्ठा असें म्हणतात आणि दुमन्यास कर्मयोग किंवा योग असें नाव आहे. (श्लो. ३९ पहा) ” ६१५.

बहुतेक ज्ञानी ज्ञानोपर विरक्तसंन्यास करितात व काहीं थोडेभे संन्यास न करिता 'गुना गुणेषु वर्तन्ते' अ. ३-२८ वा श्लोकानें लोकमयसार्थ कर्म करीत राहतात, हें खरें; पण त्यांचें कर्म हा कर्मयोग नभे. कारण तो 'साधन' वा श्पांन आचरिण जात नाही.

पण गांतेत योग्यांचा दुसरी निष्ठा म्हणून सांगितलेला जो कमयोग तो ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारे साधन आहे व ३ तथापि रहस्यकाराच्या म्हणण्याला मान देण्यासाठी त्या दोन्ही निष्ठा ज्ञानी पुरुषाच्याच आहेत असे जरी मानले तरी शुकासारखे व जनकासारखे ज्ञानी लोक जगात किती आहेत ? अगदा थोडे ! अशा थोड्याशा ज्ञानी लोकांनी ज्ञानोत्तर काय करावे, हे सांगण्याची व्यासाना इतकी काय मोठी गरज भासली कोण जाणे ! शिवाय ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाच्या या दोन निष्ठा किंवा भाग आहेत असे म्हटले की अर्जुन ज्ञाना होता, असे मानावे लागते पण ज्ञानी 'धर्मसमूहचेता' होत नाही साराश रहस्यकाराची 'गांतेचा आरंभ ज्ञानी पुरुषांनी आपले आयुष्य कसे कठावे, हे सांगण्यासाठी ज्ञान आहे,' असे समजणे ही एक फार मोठी चक झाल्यामुळे पुढील सर्व अर्थ व उपपादन अग्राह्य व असंबद्ध झाले आहे मागे तर पद्मोपरी स्वतःन आढळते उदाहरणाभ या शरीर उतान्यातच पहा—'शुकासारखे ससार सोडून आनंदाने भिक्षा मागत हिटतात' जणु काय भिक्षा मागत हिटणे, हेच त्यांचे प्रधान काय असते 'ससाराचा परित्याग करितात,' 'संन्यास करितात' अशा दोन किंवा तीन शब्दात जो आशय सहज सांगता आला असता व सुबोधही झाला असता तोच अधिक शब्द योजून दुर्बोध व सदोष केला आहे तसेच, 'जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणे लोककल्याणार्थ जगाच्या शेकडो उलाढालात आपला वेळ घालवितात' जगाच्या शेकडो उलाढालात वेळ घालवितात, याला प्रमाण काय ? जनक राज्य करीत होता, हे खरे, पण तेवढ्यावरून त्याने शेकडा उलाढाल केल्या, हे कसे सिद्ध होते ? त्याने दिग्विजय केला, शेकडो अश्वमेध केले, अनेक लढाया जिंकल्या, असे कोठे वर्णन आहे काय ? वशपरपराप्राप्त राज्य चालविणे, याला 'शेकडो उलाढाली' हे नाव कसे देता येते, ते रहस्यकारामच माहीत. शिवाय तसे जरी क्षणभर मानले तरी सर्वच ज्ञानी जनकासारखे दृढज्ञानी असतात, असे म्हणता येत नाही पंचदर्शात 'जनकादे कथं राज्यं इति चेत् दृढबोधत । तथा तथापि चेत् तर्कं पठ यदा कृषिं कुरु ॥' म्ह० आत्मज्ञ पुरुषाने आत्मचित्तनावाचून काहीं करू नये, हाच जर सिद्धान्त आहे तर जनकादिकांना राज्य कसे वेळें म्हणून म्हणतील तर सांगतो त्याचा बोध-ज्ञान अतिशय दृढ असल्यामुळे त्यांनी राज्य केले तुशाही बोध जर तसाच दृढ असेल तर तूही तर्कशालाचा अभ्यास कर किंवा शेती कर, असे म्हटले आहे अर्थात् एक पाय अर्घात जळत आहे व दुसऱ्या पायाला सुंदर स्त्रिया कोमल हातानां सुवासिक तेल लावीत आहेत तरी सुख व दुःख काहा नाही, अशी ज्याची वृत्ति झाली असेल त्याने जनकाप्रमाणे राज्य मुशाल करावे पण असे लोक रहस्यवाचकात कितीसे आहेत ? जर एकदा नाही तर जनकाचे उदाहरण त्याच्या काय कामाचे ? शिवाय जे आत्मज्ञानी कृतकार्ये झालेले असतात त्यांना काय करावे ? हे बुद्ध्याच्या येन प्रसंगा सांगत नसण्याचे भगवानास काय कारण झाले, कोण जाणे !

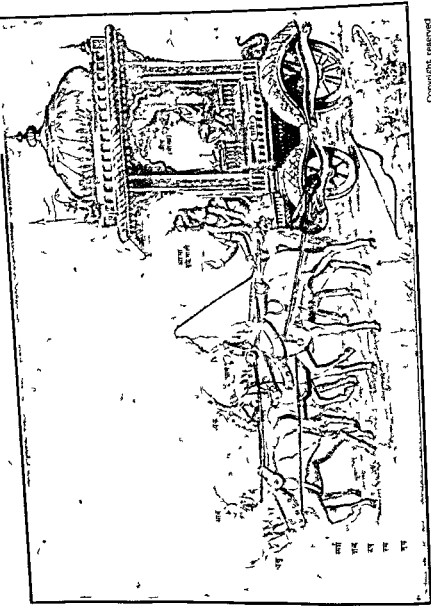
“ पण या दोन्ही निष्ठा जरी प्रचारात असल्या तरी त्यातले त्यात कमयोग अधिक श्रेष्ठ असा गांतेचा सिद्धान्त आहे, (५२) हे पुढे सांगण्यात येईल ” या गांतेच्या सिद्धान्तविषयी आम्हीही पुढेच विचार करू

“ या दोन निष्ठांपैकी अर्जुनाच्या मनाचा कल आता संन्यास मिष्टेकडे वळणा होता. म्हणून त्याच मार्गातील तत्त्वज्ञानाने अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या गजरेस भाषून देऊन

पुढे एकूचाव्यासाच्या श्लोकापासून कमयोगाच्या प्रतिपादनास भगवताना सुरवात केली. " तर मग एकू अर्जुनाला या शनोत्तर दोन निष्ठा माहीत होत्या. त्यातील सन्यासनिष्ठे- कडे त्याचा कळ अमल्यामुळे त्याच मार्गांतोल तत्त्वज्ञानानें भगवतानी त्याचा चूक उपदे- शाच्या आरंभा दाखविणें आहे ' आणि ती चूक दाखविणें, याचेंच नाव साख्य !! एक दरात गातारहत्याचें प्रतिपादन अपूर्व खरें !!

" साख्य मार्गांतोल पुरुष शनोत्तर कमें करीत नसले तरी त्याचें ब्रह्मज्ञान व कमयोगा ताल ब्रह्मज्ञान वाहा निराळें नसतें. तेव्हा साख्यनिष्ठेप्रमाणें पाहिलें तरीहा आत्मा जर अविनाशा व नित्य आहे, तर मग ' मी अमक्याला कमें मारू ' ही सुद्धा बडबड व्यर्थ होय, असें किंचित् उपहामपूर्वक अर्जुनास भगवताचें प्रथम मार्गणें आहे " ६१५ दोन्हा निष्ठेतील ब्रह्मज्ञान जर निराळें नव्हे तर मग ' त्याच म्ह मन्याममार्गांतोल तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या नत्रेस आणतात, ' याचा काय अर्थ ? आत्मा अविनाशी व नित्य जरी अमन्य तरी ' मी अमक्याला कमें मारू ' ? हें अर्जुनाचें म्हणणें बडबड, कशा ठरते ? आणि ती जर बडबड तर निलाच भगवानानी ' प्रज्ञावाद ' कमें म्हटलें आहे ? गानेला ' कमयोगशास्त्र ' अमें नाव देऊन त्यान सन्याममार्गा टाकाकारावर कृपा गहजव जरी केला आहे तरी त्यातील प्रतिपादन शास्त्रीय प्रथाला न शोमण्यामारखें कसें आहे, तें स्वप्नावरूनच मुझ बाचकाच्या लक्षात येईल. रहस्यकाराच्या या विस्तृत अवतरणावरून काय निष्पन्न होतें तें पहा—'अर्जुन मरावें वा मारावें या मोहात पडून युद्ध सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला. म्हणून त्याचें खरें कर्तव्य काय तें भगवान् मागत आहेत. पर ब्रह्मज्ञानानें पूर्ण कृतार्थ झालेले बोर पुरुष जगत कमें वागतात येथपासून गानेचा आरंभ झाला आहे. आत्मज्ञाच्या आयुध्यक्रमगाचे दोन मार्ग. एक प्रवृत्ति—कर्मयोग—योग व दुसरा निवृत्ति—साख्यनिष्ठा त्यातील प्रवृत्ति श्रेष्ठ दोन्हां मार्गांतोल ज्ञान एकच. आत्मा जर नित्य तर मी भीष्मादिकांना कमें मारू ? ही बडबड व्यर्थ आहे, अमें भगवान् प्रथम सांगतात '

आचार्य म्हणतात—' शोक व मोह हे समाराचे बीजभूत दोष आहेत. 'अह' व 'मम' म्ह० हा मी व हे माझे, या भावनेमुळे ते उद्भवतात. शोक-मोहानी व्याकुळ झालेला म पुण्य स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार होतो. परधर्म न स्वीकारता तो स्वधर्मानुष्ठानच जरी करीत राहिला तरी त्याची ती धर्मप्रवृत्ति फलेच्छेने व माहकारच होते. त्यामुळे जन्ममरण-मुषदु म प्राप्तिकूप समार अविच्छिन्न चालतो. अर्जुन शोक म्ह० विषाद (अ. १) व मोह म्ह० आत्मा व अनारमा याचा अविवेक (अ. २ श्लो. ७) याना व्याकुळ होऊन युद्धरूप स्वधर्म सोडण्यास व मन्यामरूप परधर्म—ब्राह्मणधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, (अ. २ श्लो. ७) आत्मज्ञानावाचून त्याच्या शोकमोहाची निवृत्ति होणे अशक्य होते. म्हणून त्या शोकमोहमागारातून त्याचा उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानाचा साधनामह उपदेश करण्यास भगवान् प्रवृत्त झाले आहेत. " या दोन अवतरणातील गीता- शास्त्राना शोभारें व वेदान्तशास्त्राला धरून कोणते अवतरण आहे, याचा विचार बाच- कर्ताच करतात.

Copyright reserved

आरमानं रघिनं विदि शरीरं रघमेव तु । बुद्धि तु सारायि विदि मन प्रग्रहमेव च ॥३॥
पालि हयानाट्टविम्वय मोचरान् । आत्थेन्द्रियम ७ भोक्तेत्याहुर्मनीषिण १ काठक २ ३

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तू—अशोच्यान्—शोक करण्यान् योग्य नसलेल्या भाष्मा-
दिमाना उद्देशान—त्याच्यागाठी—अन्वशोचः—शोक केला आहेस—च—आणि—
प्रज्ञावादान्—बुद्धिमानांच्या गोष्टा तर—भापसे—मागतोस. पण—पण्डिता—
पंडित—आमज्जानी—गतासून—मेलेल्याविषया—च अगतासून—व जिवंत असले-
ल्याविषया—न अनुशोचन्ति—असा शोक करात नाहात ११

न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यं ज्ञातं, तान-
शोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानमि ते ध्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूत किं करिष्यामि
राज्यसुखादिनेति । त्वं प्रजापता बुद्धिमता वादाश्च वचनानि च भापसे । तद्रेतन्मौदय
पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—न शोच्याः अशोच्याः—जे शोक करण्यास योग्य नाहात ते अ-
शोच्य—भीष्मद्रोणादयः—भीष्मद्रोणादिक (ते का ? तर)—सद्वृत्तत्वात्—सद्वृ-
त्तत्वामुळे—सदाचरणामुळे—च परमार्थरूपेण नित्यत्वात्—च परमार्थरूपाने नित्य
त्वामुळे [भीष्मादिक सदाचरणसंपन्न—सद्वर्तनशाल व परमार्थ आत्मरूपान नित्य असल्या
मुळे अशोच्य आहेत]—तान् अशोच्यान्—त्या अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकान
उद्देशान—अन्वशोचः—अनुशोचितवान् असि—तू शोक केला आहेस (तो कसा ?)
—ते मन्निमित्तं ध्रियन्ते—ते भीष्मादिक माझ्यामुळे मरत आहेत—तैः
विनाभूतः अहं राज्यसुखादिना किं करिष्यामि इति—त्यांना निरहित
झालेला मी राज्य, सुख, इत्यादिमाना घेऊन काय करू, इत्यादि भाषणान तू शोक केलास—
च—आणि—त्वं—तू—प्रज्ञावतां—बुद्धिमतां—बुद्धिमानाचा—वादान्—वच-
नानि—वचने—भापसे—मागतोस—तत् एतत् मोक्षं च पाण्डित्यं च उन्मत्तः
इव आत्मनि विरुद्धं दर्शयसि—ते हे मूढत्व व पाण्डित्य—तत्त्वज्ञ व उन्मत्ताप्रमाण
—वेष्ट्याप्रमाणे आपल्यामध्ये विरुद्ध दारावितोस,—इति अभिप्रायः—असा याचा
आशय. [भीष्मादिक सद्वर्तनशाल आहेत, त्यामुळे त्यांचा मरणोत्तर उत्कर्षच होणार हे
निर्विवाद आहे ज्याचा उत्कर्ष होणो, ते वेष्ट्याही शोच्य नसतान शिवाय ते परमार्थ आत्म-
रूपान नित्य आहेत त्यामुळे त्यांचा नाशच संभवत नाही. म्हणून त्या दृष्टीनेही ते अ-
शोच्य आहेत. पण अशा अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकाविषयाही तू शोक केला आहेस,
‘माझ्यामुळे हे सर्व मरत आहेत, पण त्यांचा वियोग झाल्यावर मी राज्यसुखादिकाला
घेऊन काय करणार?’ (अ. १ श्लो ३२, ३३) असा त्यांच्याविषयी शोक केलास व इतके तर
मोक्षा तत्त्ववेद्यांच्या गोष्टी (अ. १ श्लो ४०-४५) सांगत आहेस म्हणजे एखाद्या वेष्ट्या-
प्रमाणे तू आपल्या ठिकठिकाणी मूढपणा व आत्मज्ञानपणा, अने परस्पर विरुद्ध भाव द्वाय-
वांत आहेस.]

यस्माद्गतासून्गतप्राणान्मृतानगतासून्गतप्राणा जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आ-
त्मज्ञा । पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिता । “पाण्डित्यं निर्विघ्न” इति श्रुते ।
परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्त्वभिप्रायः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—कारण—पंडिताः—आत्मज्ञाः—पंडित—आत्मज्ञ—ग
तासून्—गतप्राणान्—मृतान्—ज्याचे प्राण गेले आहेत—जे गेले आहेत त्यांस उदे-
शन—त्यांच्यामाठी व—अगतासून्—अगतप्राणान्—जीवतः—ज्याचे प्राण गेले
नाहीत—जे जिवंत आहेत त्याम—त्यांच्यासाठी—न अनुशोचन्ति—शोक करीत
नाहीत—पण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पंडिताः—पंडा म्ह० आत्म्यावि-
षयाची बुद्धि ज्यांना आहे ते पंडित—‘पाण्डित्यं निर्विघ्न’—आत्मज्ञान निश्चयाने संपा-
दन करून,—इति श्रुते.—अशा वृहदारण्यक धृति याविषया प्रमाण आहे (वृह भाष्यार्थ
अ ३ पृ १५५)—तु—पण त—परमार्थतः नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि
—परमार्थदृष्ट्या नित्य असलेल्या व त्यामुळेच अशोच्य अशा भीष्मादिकाविषया शोक
करीत आहेत—अतः मूढः असि—म्हणून तू मूढ—अविवेकी आहेस,—इति अभि-
प्राय.—असा याचा अभिप्राय [आमजानी पंडित गेलेल्या व जिवंत असलेल्या
साराविषया शोक करीत नाहीत मूर्ख, अज्ञ, दुराचारी इत्यादि आत जिवंत असतानाही
गोच्य होतात, हे प्रसिद्ध आहे पण्डा म्ह० आत्मविषयबुद्धि—आत्मज्ञान ते ज्यांना
असते ते पंडित कारण वृहदारण्यकोपनिषदात ‘पाण्डित्यं म्ह० आत्मज्ञान निश्चयाने संपादन
करून’ असे म्हटले आहे साराश ज्याअर्थी तू नित्य, व नित्य असल्यामुळेच अशोच्य
असलेल्या भीष्मादिकाविषया शोक करीत आहेस त्याअर्थी अपंडित—अनात्मज्ञ आहेस
तुझ्या या शोकावरूनच तुझ अज्ञान—अविवेक—मोह व्यक्त होत आहे] ११

१ रहस्यकार ‘अशोच्यान्०’ इत्यादि श्लोकातील काही गम्याचा अर्थ असा करिताना—

“ आणि ज्ञानाच्या बाबत मागताम कोणाचे प्राण गेले (काय) आणि राहिले (काय)
जानी पुरव त्याचा शोक करीत नाही ” प्रश्न + वादान् = ज्ञानाच्या + बाबत, हा अर्थ
परत मरळ आहे । प्रश्न म्ह० बुद्धि, बुद्धि म्ह० ज्ञान आणि वाद म्ह० बाबत श्लोकातील
‘ गतासून् ’ व ‘ अगतासून् ’ हे सामासिक शब्द आहेत आचार्य व इतर सर्व टीकाकार
त्यांना बहुवीहि ममाम करिताना व “ ज्याचे प्राण गेले आहेत व त्याचे गेले नाहीत म्ह०
जे गेले आहेत व जे जिवंत आहेत अशा दोन्ही प्रकारच्या आत्तेष्टाविषया आत्मज्ञानी शोक
करीत नाहीत ” असा अर्थ करिताना तू भीष्मादिकाविषया शोकही करीत आहेस व विद्वा-
नांच्या गोष्टीही मागत आहेस म्ह० बेल्याप्रमाणे तू आपल्यामध्ये परस्पर विरुद्ध धर्म दाख-
वाना आहेस त्यावरून तू तत्त्वज्ञ नाहाम हें उघड होते, असा भाष्यकाराचा आशय आहे.
पण रहस्यकार ममाम वाणता, काय, बगरे वाहाच पत्ता लागू न देता ‘ प्राण गेले काय व
राहिले काय त्याचा ज्ञाना शोक करीत नाही ’ अस म्हणतात पण प्राणामाठा शोक कोणीच
करित नाही, गेल्या मित्रा जिवंत अगण मनुष्य जालेल्या मनुष्यामाठाच कोणी ज्ञान
तरा शोक करीत असता ज्ञाना तशा मनुष्याविषयाही शोक—विपाद—करीत नाही, असे भग-
वानाना वेळे सांगतानाच आहे. पण रहस्यकार या श्लोकावरील टीकेत म्हणतात—“ या

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मां—जातु—केव्हाही—न आसं—नव्हतो—इति तु न एव—असे तर नाहांच—त्वं जातु न आसीः—तू केव्हा नव्हतास—इति न एव—असेही नाहा.—इमे जनाधिपा—हे राजे—न आसन् इति न एव—कधी नव्हते असे नाहांच—च—आणि—वयं सर्वे—आम्ही सर्व—अतः परं—या शरीराचा नाश झाल्यावर—न भविष्यामः—नमू—नाहीसे होऊ—इति न एव—असेही नाहांच १२.

कृतम्नेऽशोच्या यतो नित्याः । कथम्—न त्वेव जातु कदाचिद्द्रहं नाऽऽसं किं स्वास-
मेवातीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्व नाऽऽसीः
किं स्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽस्तन्किं स्वासत्रेव । तथा न चैव न भवि-
ष्यामः, किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि
कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचन नाऽऽत्मभेदाभिप्रायेण १२

भाष्यार्थ—ते अशोच्याः कृतः—ते मीप्मादिव अशोच्य कोणत्या कारणामुळे ?
—यतः नित्या—ज्यास्तव ते नित्य आहेत, त्यास्तव अशोच्य—कथं—नित्य कसे ?
—अहं—मी—जातु—कदाचित्—केव्हाही—न आसं इति तु न एव—न हातो,
असे तर नाहांच—किंतु—परंतु—अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु—मागे होऊन

शेवात प्राण गेल्याचा किंवा राहिल्याचाही शोक करीत नाहींत, असे विधान आहे ” येथील
‘विधान’ हा शब्द अगदी अर्थाना जोडला आहे मीमांसा, वेदान्त किंवा परमशास्त्र यात
विधान हा शब्द ‘विधि’ या अर्थी जोडतात आणि विधीच उल्लेखन कोणालाच करता येत
नाही गीतारहस्यात असे अनुचित शब्दप्रयोग पुष्कळ आहेत ‘असे विधान आहे’ या-
दल ‘अस सांगितले आहे’ असे जर म्हटले असे, तर हेच वाक्य अगदा निर्दोष व
प्रबोध झाले असे पण अनेक आधुनिक पदवीधरांच्या व एक-जोन शास्त्राच्याही मदतीने
। सल्ल्याने प्रसिद्ध गेल्या गेलेल्या रहस्यात असे दोष रहावे हे मोठेच आश्चर्य होय ‘गेल्या
वा किंवा राहिल्याचा’ हा अर्थ मूळाला धरून नाहा. रहस्यकार टीकाकाराप्रमाणे ‘प्राण
राहिल्याचा शोक कसा व का करावयाचा’ याबद्दल कोस काढीत न वसता ‘शोक करणे म्ह०
रें-बाईट वाटणे किंवा परवा करणे असा व्यापक अर्थ करावा’ असे म्हणतात पण प्रवरणा
धरून तमा व्यापक अर्थ करता येत नाहा. प्रवरण आहे प्रलक्ष शोकाचे-विषादाचे. अजून
शोक करीत आहे, विषाद करीत आहे भगवान् म्हणतात—तू शोक करीत आहेस पण तत्त्व-
ज्ञेते मृत किंवा चिवत असून मृततुल्य झालेल्या लोकाविषया नुदयासारखा शोक करीत
नाहींत. अर्थात् तू आत्मज्ञ नाहास त्यामुळेच ज्ञाननिष्ठचा अधिकारी नाहास स्वधर्मरूप
धर्मयोगाचाच अधिकारी आहेस ‘ज्ञानी पुरुषास कोणाचे प्राण गेले किंवा राहिले, तरी
नारगेच’ हे माणण्यात वाय स्कारत्य आहे, ते रहस्यकारानाच ठाऊक’

गेलेल्या देहाच्या उत्पत्तीच्या व नाशाच्या वेळीं—आत्मं एव—होतोच.—अहं नित्यः
 एव आसं इति अभिप्रायः—मी नित्यच होतो, जसा याचा आशय —तथा—त्याच-
 प्रमाणे—न्यून आसीः इति न—तु नव्हताम असे नाहा—किं तु आसीः एव—तर हो-
 तामच—तथा इमे जनाधिपाः—तमेच हे राजे—न आसन्—न होते—इति न—
 असे नाही,—किं तु आसन् एव—तर होतेच—तथा न च एव न भविष्यामः
 —तमच, आम्ही न होऊ असे नाहा—किं तु—तर—सर्वं वयं—आम्ही सर्व—
 अतः—देहघनाशात्—या देहघनाशाच्या—परं—उत्तरकाले अपि—नंतर-
 उत्तरकालाहा—मेत्यावरसुद्धा—भविष्यामः एव—असणारच—त्रिषु अपि कालेषु
 आत्मस्वरूपेण नित्याः इत्यर्थः—म्हणजे तिन्हा काल आत्मस्वरूपाने नित्य आहेत,
 जसा त्याचा भाषाव येथे 'आम्हा सर्ग' अस जे—वहुवचनं देहभेदानुवृत्त्या—
 बहुवचन योजले जाहे ते देहाच्या भेदान्या अनुवृत्तीने आहे.—आत्मभेदाभिप्रायेण
 न—आत्मा प्रत्येक शरारात भिन्न भिन्न जाहे, या आशयाने ते योजलेले नाही. [मी,
 तू व हे सर्ग राजे या जन्माच्या पूर्वी नव्हता असे नाहा व मेत्यावर नसू असेही नाही.
 आम्हा आत्मरूपाने तिन्ही काळी नित्य आहा पण 'आत्मा जर एक आहे तर हे राजे,
 आम्हा, असे बहुवचन कस योजले जाहे ? त्यावरूनच भगवानाना आत्म्याचे एकत्व
 फुल नाहा, जस होत, 'अस मोर्षी म्हणेल, तर ते बरोबर नाही कारण ज्याच्याशी
 योजण्याचे अगते त्याच्या भाषेत योजणे लागत, त्यावाचून त्याला ते कळतच नाहा.
 जजून, मी—तू—हे इत्यादि शब्दव्यवहार करणारा होता कारण तो त्या देहाच्या भिन्न-
 त्याला उद्देशून तसे गमजत होता म्हणून भगवानाना त्याच्याच भाषेत तसे म्हटले
 जाण आत्मा प्रतिशरीरगत निरनिराळा आहे, या अभिप्रायाने ते बहुवचन योजलेले नाही.
 कारण आत्म्याचा भेद मानतच जर त बहुवचन योजलेले असते तर पुढे 'सर्वभूतेषु
 परं मास' 'विभक्तेषु विभक्त' अ १८ श्लो २० 'सर्वभूतेषु समं तिष्ठन्तं'
 'विन्द्यन्तु विन्द्यन्त' अ १३ श्लो २७ असे म्हणता जाले नसते यास्तव 'आम्ही
 व हे सर्ग' हे बहुवचन देहापा शीन उद्देशून आहे या मंत्राने रहस्यकाराचे जे म्हणणे
 आहे ते सर्वथा ग्राह्य जाहे] १०.

(आत्मा नित्य भूमा व्यापिषयी स्थान्त—)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धोरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाण—अस्मिन् देहे—या देहात—शरीरात—देहिनः
 —देहाना आत्म्याला—कौमारं—याच्याप्रमाणे—देहानपण—यौवनं—मध्यमावस्था-
 -नशपण—जरा—शरीराच्या—मरणापर्यंत, जसा मीन अरस्या देहाच्या अवस्थामुळे
 प्राण होताना—तथा—तथाच—देहान्तरप्राप्तिः—दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते—तत्र
 —यावरवी—ध्याः—विद्यान—तत्वेना—पठित—न मुह्यति—मोहित होत नाही.

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहोऽस्यामीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्या-
वस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्त्रिस्तोऽवस्था
अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थापजनने नोपजननमा-
त्मनः किं तर्ह्यविक्रियम्यैव द्वितीयवृत्तीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव
देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिराविक्रियस्यैवाऽभवत् इत्यर्थः । धीरो भीमां-
स्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र—आत्मा नित्य आहे, म्हणून अगोन्य आहे, जसे मिद्ध झाले
जसता—कथं इव—कसा बरे—कोणाप्रमाणे बरे—आत्मा नित्यः—आत्मा नित्य
आहे?—इति—अर्गा शंका आली असतां भनवान्—‘देहिनः०’ इति दृष्टान्तं आह
—‘देहिन ०’ या श्रोकाने दृष्टान्त मागतात—अस्य देहः अस्ति इति देही
—याला देह आहे, म्हणून देही—तस्य देहिनः—देहवत्—आत्मनः—त्या देहयुक्त
आत्म्याच्या—अस्मिन्—वर्तमाने देहे—या वर्तमान देहात—यथा—येन प्रका-
रेण—ज्याप्रकारे—कौमारं—कुमारभावः बाल्यावस्था—कौमार—कुमारभाव—बा-
ल्यावस्था—यौवनं—यूनः भावः—मध्यमावस्था—तारुण्य—तरुणपणा—मध्यमावस्था
—जरा—वयोहानिः—जीर्णावस्था—म्हातारपण—वयाची हानि—जीर्णावस्था,—
इति एताः तिस्रः अवस्थाः—अशा या तीन अवस्था—अन्योन्यविलक्षणाः—
एकमेकींच्या जगदा विद्ध-विलक्षण—अगदा भिन्न स्वत्पाच्या होतात.—तासां प्रथ-
मावस्थानाशे आत्मनः न नाशः—त्या तीन अवस्थातील पहिल्या अवस्थेचा नाश
झाला अमता आत्म्याचा नाश होत नाही,—द्वितीयावस्था-उपजनने आत्मनः न
उपजननं—दुसऱ्या अवस्थेचा उद्भव झाला असता आत्म्याचा जन्म होत नाही—किं
तर्हि—तर मग काय ?—अविक्रियस्य एव आत्मनः—विक्रियारहित—निर्विकार
अमलेल्या आत्म्यालाच—द्वितीय-वृत्तीय-अवस्थाप्राप्तिः—दुसऱ्या, तिसऱ्या अव-
स्थेची प्राप्ति—यथा दृष्टा—झालेल्या जसा आपण पाहिली आहे—तथा—तद्वत् एव—
त्याप्रमाणेच—देहात् अन्यः—देहान्तरं—या देहाहून जो अन्य देह त्याला देहान्तर
म्हणतात,—तस्य प्राप्तिः—देहान्तरप्राप्तिः—त्याची जी प्राप्ति ती देहान्तरप्राप्ति—
अविक्रियस्य एव आत्मनः इत्यर्थः—विकाररहित अमलेल्याच आत्म्याला देहा-
न्तर प्राप्ति होते, अशा याचा भावार्थ,—धीरः—धीमान्—धीरं म्ह० बुद्धिमान्—
तत्र एवं सति—आत्मा निर्विकार व त्यामुळेच नित्य आहे, असे कळले जसता—
न मुह्यति—न मोहं आपद्यते—मोहित होत नाही.—मोहास प्राप्त होत नाही. [दे-
हाला ‘ हा मां किंवा हा माझा ’ असे जो समजतो तो देही. त्या देहाभिमानी आत्म्याला
याच देहात बाल्यावस्था, तारुण्य व बुद्धावस्था अशा तीन—एकमेकींच्या अगदी उलट
अगलेल्या—अवस्था जसा प्राप्त होतात, त्यातील एका अवस्थेचा नाश झाला असता आ-
त्म्याचा नाश किंवा दुसऱ्या अवस्थेचा आरंभ झाला असता आत्म्याचा आरंभ—जन्म

जसा होत नाही, तर निर्विकार असलेल्या-स्वतःच्या सत्-चित्मुखरूपानें अवस्थित असलेल्या आत्म्यालाच जशी दुसरी, तिसरी अवस्था प्राप्त होते, तशीच त्याला म्ह० निर्विकार असलेल्या आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. मनुष्य लहानाचा मोठा व मोठ्याचा म्हातारा जरी झाला तरी त्याच्या आत्मस्वरूपात काहीच फरक पडत नाही, हे प्रसिद्ध आहे, त्याचप्रमाणे पूर्व देह सोडून दुसरा देह घेताना त्याच्या स्वरूपांत यत्किंचितही फरक पडत नाही. याप्रमाणे आत्मा निर्विकार व नित्य असल्यामुळे आत्मज्ञानी मनुष्य 'शरीराबरोबर आत्माही मरतो,' असे समजून मोहित होत नाही. अर्जुन भीष्मादिक मरणार, असे समजून मोहवश झाला, हे वर दाखविलेच आहे. अर्थात् तो धार म्ह० आत्मज्ञानी नव्हता, हे उघड होतें आणि त्याला शोक व मोह झाला म्हणूनच त्याच्या निवृत्तीमाठी भगवानानी गीताशास्त्राचा उपदेश करण्यास आरंभ केला, हेही सिद्ध होतें. काँमारादि अवस्थाप्रमाणेच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, यावरून पुनर्जन्माची सिद्धि होते. शुभाशुभ कर्माप्रमाणे उत्तम, अधम, मध्यम जन्म प्राप्त होतो, हा वैदिक धर्माचा परम सिद्धान्त आहे] १३

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विज्ञानतस्तथाऽपि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते । सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतद्वर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह-मात्रास्पर्शा इति ॥

भाष्यार्थ-नित्यः आत्मा इति विज्ञानतः-आत्मा नित्य आहे असे जाणणाऱ्या पुण्याचा-आत्मविनाशनिमित्तः मोहः-आत्म्याचा नाश होतो, या कारणाने होणारा मोह-यद्यपि न संभवति-जरी संभवत नाही-तथापि-तरी-शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तः लौकिकः मोहः दृश्यते-शीत व उष्ण यांच्या प्राप्तीमुळे होणारे जें सुख व दुःख त्याच्यामुळे होणारा लौकिक-प्रत्यक्ष-निद्र-मोह दिसतो.-च सुखवियोगनिमित्तः च दुःखसंयोगनिमित्तः शोक दृश्यते-तसाच सुखाचा वियोग झाल्यामुळे व दुःखाचा संयोग झाल्यामुळे शोक होतो, असेही प्रत्यक्ष दिसते,-इति एतत् अर्जुनस्य वचनं आशङ्क्य 'मात्रास्पर्शाः' इति आह-असे हें अर्जुनाचे वचन-अर्जुनाची आशंका यावर येईल, असे समजून भगवान्-' मात्रास्पर्शास्तु कान्तेय० ' इत्यादि सांगतात-[देहाभिमाना आत्म्याला दुसऱ्या अवस्थेची जशी प्राप्ति होते तशीच दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला आत्म्याच्या विनाशामुळे होणारा मोह म्ह० मीच मरतो, बिचा हे भीष्मादि मरणात हा मोह जरी संभवत नसला तरी शीत व उष्ण यामुळे होणारे सुख व शीतोष्णामुळेच होणारे दुःख या निमित्ताने लौकिक मोह संभवतो. द्विवाक्यात मला थंडी लागते, पण शेगडीजवळ बसल्यावर वरें वाटते, उन्हाळ्यात मला

१ रहस्यकार वर एवदा ' मरावे का मारावे ' याला मोह म्हणतात. पण वेधे- ' मी असल्या वरें मारू ' होच काय ती अर्जुनाच्या मनातील मोठी भीति अगर मोह होता-असे म्हणतात. हा पूर्वोक्तविरोध एतान् देवण्यामारम्भा आहे.

फार उकडते, पण पाणी क्षिपडलेल्या वाळ्याच्या पंत्याचा वार फार मुख देतो, त्या-
मुळे मी सुखी व दुःखी होतो इत्यादि प्रकारचा मोह व्यवहारात प्रयत्न अनुभवास
येतो. तसाच मुखाचा वियोग जाला किंवा दुःखाचा संयोग जाला की शोक होतो, हेही
प्रसिद्ध आहे. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असे जरी कळले तरी शीतोष्णादिकामुळे होणारा
लौकिक मोह व शोक यांचे निवारण होत नाही, अशी शंका अर्जुन यावर घेईल
असे जाणून भगवान् 'मात्रास्पर्शास्तु०' इत्यादि सागत आहेत]

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंनिपुत्रा!—तु—परंतु—मात्रास्पर्शाः—मात्रा म्ह०
इंद्रिये, त्याचे विषयाशी संयोग,—शीत-उष्ण-सुख-दुःखदाः—शीत व उष्ण देऊन-
थंडी व उष्णता याचा अनुभव देऊन त्याच्या द्वारा-शीतोष्णाच्या योगाने मुख व दुःख
देणारे आहेत, तमेच ते—आगम-अपायिनः—उत्पत्ति व विनाश याना युक्त
आहेत. म्ह० त्यांना आदि व अंत आहे. म्हणूनच ते—अनित्याः—अनिय-काही
काल राहणारे आहेत—अतः—यास्तव—तान्—त्या मात्रास्पर्शांना—इंद्रियाविषय-
संबंधाना—तितिक्षस्व—सहन कर. १४

मात्रा आभिर्मायन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, मात्राणा स्पर्शाः शब्दा-
दिभिः संयोगान्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा
स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं
कदाचिन्मुखं कदाचिद्दुःखं ततोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न
व्याभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणम् ॥ यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन
आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्ताब्दातोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रमहस्व । तेषु हर्ष वि-
पादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—मात्राः—आभिः मायन्ते शब्दादयः इति श्रोत्रादीनि इन्द्रि-
याणि—मात्रा म्ह० श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इंद्रिये, त्याच्यायोगाने शब्दादिक विषय मापले
जानात म्हणून मात्रा—मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः—मात्राचे-
इंद्रियाचे स्पर्श—म्ह० शब्दादि विषयाशी संयोग,—ते शीतं उष्णं सुखं दुःखं
च प्रयच्छन्ति इति शीतोष्णसुखदुःखदाः—ते इंद्रियाचे विषयाशी संयोग
शीत, उष्ण, सुख, दुःख देतात, म्हणून शीतोष्णसुखदुःखदा आहेत (याप्रमाणे
'मात्रास्पर्शा ' हा पद्यतत्पुरुष ममास मानून इंद्रियाचे विषयांसाठी संबंध, अमा
अर्थ केला आता तोच द्वंद्वममान मानून अर्थ करितात—) अथवा—किंवा—
स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः—जे स्पर्श करतात ते स्पर्श—विषयाः—विषय—शब्दा-
दयः—शब्दादिक.—मात्राः च स्पर्शाः च—मात्रा-इंद्रिये व स्पर्श-शब्दादि विषय

—शीतोष्णसुखदुःखदाः—शीत-उष्ण-सुख-दुःख देणारे आहेत (पहिल्या विप्रहाने 'इंद्रियांचे विषयांगी होणारे जे संयोग ते शीतोष्ण-सुखदुःख देणारे आहेत' असा अर्थ निष्पन्न होतो व या दुसऱ्या विप्रहाने 'इंद्रिये व विषय ही दोन्ही शीतोष्ण-सुखदुःखादि देणारा आहेत' असे होते इंद्रियाच्या द्वारा विषय सुखदुःख देतात, हे प्रसिद्ध आहे इंद्रिये नसली तरी सुखदुःख होणार नाही व विषय नसले तरी सुखदुःख होणार नाही अर्थात् ता दोन्ही सुखदुःख देणारी आहेत आता शीत व उष्ण याच निराळे ग्रहण का केले तें सांगतात—) —शीतं कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखं—शीत केव्हा सुख व केव्हा दुःख देत—तथा उष्णं अपि अनियतरूपं—त्याचप्रमाणे उष्णही अनिश्चित स्वरूपाचे आहे—सुखदुःखे पुनः नियतरूपे—पण सुख व दुःख हा नियत-निश्चित स्वरूपाचा आहेत—यतः न व्यभिचरतः—कारण त्याचा व्यभिचार होत नाही—अतः ताभ्यां शीतोष्णयोः पृथक् ग्रहणं—म्हणून सुखदुःखाहून शीत व उष्ण यांचे पृथक् ग्रहण केले आहे [इंद्रिये व विषय शीत व उष्ण देतात, इतके सांगितले म्हणजे मग सुख-दुःख देतात हे निराळे सांगायाम नको, किंवा सुख-दुःख देतात असे म्हटल्यावर शीत-उष्ण देतात, असे म्हणावयाम नको, पण असे असताना शीतोष्ण व सुख दुःख या दोन्हींचे ग्रहण का केले? म्हणून म्हणाल तर सांगतो—शीत म्ह० थंडी थंडीच्या दिवसात थंडी दुःख देते, पण उन्हाळ्यात सुखावह होते तसेच उष्ण उन्हाळ्यात दुःख देते व हिवाळ्यात सुख देते. म्हणजे त्याचे स्वरूप एक नाही अनियत-व्यभिचारी आहे. पण सुख व दुःख हा तशा अनियत-व्यभिचारी नाहीत ता एकरूप आहेत सुख हें त्रिकाली सुख व दुःख हें त्रिकाली दुःख असत म्हणून सुख दुःखाहून शीत व उष्ण यांचे पृथक् ग्रहण केले आहे शीत व उष्ण यांचाही विषयात अन्तर्भाव होतो म्ह० शीत व उष्ण हे मुळा त्वक-इंद्रियाचे विषय आहेत त्यामुळेही त्यांचें सुखदुःखाहून पृथक् ग्रहण करण्याचें कारण दिसत नाही, असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—शीत व उष्ण हें सुख व दुःख याच कारण आहे शीतोष्णामुळे सुख दुःख होते म्हणून त्यांचे निराळे ग्रहण करून, त्यावरून आनुकूल्य व प्रातिकूल्य हे सुखदुःखाचे खरे कारण मुच विले आहे कारण विषय प्राण्याच्या मनात शान किंवा उष्ण व अनुकूलता किंवा प्रातिकूलता उत्पन्न करून सुख दुःख देत असतात शान धटाच्या दिवसात प्रातिकूल वाटते म्हणून त्यापामून दुःख होत, पण तेच उन्हाळ्यात अनुकूल भासते, त्यामुळे सुख होते अशाच कोणताही विषय स्वतः सुखरूप किंवा दुःखरूप नाही जो अनुकूल भासतो तो सुख देतो व जो प्रातिकूल भासतो तो दुःख देतो यास्तव इंद्रिये व विषय शीतोष्ण किंवा अनुकूलता व प्रातिकूलता यांच्या द्वारा सुख-दुःख देतात, हे सुचविण्यासाठी शीत व उष्ण हे शब्द उदाहरणार्थ पृथक् पोटो आणून यावर कोणी असे म्हणेल की, इंद्रिय व विषय यांचा संयोग आम्यामध्ये नियत असतो त्यामुळे शीतोष्णही आम्यामध्ये नित्यच आहेत, असे म्हणजे लागते, आणि शीतोष्ण आम्यामध्ये नियत आहेत असे झाले म्हणजे त्यामुळे हरे व विषादही नित्यच टरतात या संकेत उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धाने देतात—]—यस्मात्—गना कारणस्तत्र—ते भागास्त्यश्रादय —ने—इंद्रिये, विषया, शीत, उष्ण,

वगैरे—आगमापायिनः—उत्पत्ति-विनाशशील आहेत—उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे आहेत—तस्मात्—त्या कारणास्तव ते—अनित्याः—अनित्य आहेत.—अतः तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व-प्रसहस्व—म्हणून त्या शीतोष्णादिकास सहन कर.—तेषु हर्ष-विपादं वा मा कार्पीः इत्यर्थः—त्याविषया हर्ष किंवा विपाद-खंड करूं नको, असा याचा भावार्थ. [सुख व दुःख हे अन्त करणाचे धर्म आहेत. आत्म्याचे नव्हेत. (अ. १३.६) ते उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे असल्यामुळे अनित्य आहेत. उत्पन्न होऊन विनाश पावणें, हेच अनित्यत्वाचे लक्षण आहे. सुख-दुःख हे क्षेत्र-धर्म असल्यामुळे व अनित्य असल्यामुळे त्यास तूं सहन कर. त्याची जरी प्राप्ति झाली तरी तूं हर्ष किंवा विपाद मानूं नकोस.] १४.

१ रहस्यकाराचा अर्थ—“शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे जे हे मात्राचे म्ह० बाह्य सृष्टातील पदार्थांचे (इद्रियांशां) मयोग त्यांना उद्भव व नाश आहेत. म्हणून ते अनित्य म्ह० विनाशी आहेत. हे भारता, शोक न करिता ते तू महन कर. ” त्यावरील टीपेत असे उपपादन आहे, “मात्रा म्ह० इद्रियें अमा शाकर भाष्यात अर्थ केला आहे .. . पण मात्रा म्ह० इद्रियाना मोजले जाणारे शब्दरूपादि बाह्य पदार्थ व त्यांचा इद्रियांशा जो स्पर्श ह्. सयोग तो मात्रास्पर्श होय. .. कारण या शोकातीलच विचार गतेंत पुढें ज्या ठिकाणीं आप्ते आहेत तेथें ‘बाह्यस्पर्श’ असा शब्द असून (मात्रास्पर्श) शब्दाचा आर्ग्या दिल्याप्रमाणें अर्थ केला म्ह० हे दोन्ही शब्द एकमेकांशी जुळते होतात. . मात्रास्पर्श हा शब्द पुरातन दिसतो. कारण मनुस्मृतीत (६-५७) याच अर्थी ‘मात्रासग’ हा शब्द आला असून बृहदारण्यकोपनिषदात शानी-पुरुषाच्या आत्म्याचा मेल्यावर मात्राशी अससर्ग होतो. म्ह० तो मुक्त होऊन त्याला मेल्यावर सहा रहात नाहीं, असे वर्णन आहे. ” पण मधुसूदनसरस्वती, शकरानंद, ज्ञानेश्वरमहाराज इत्यादि सर्व मात्रा म्ह० इद्रियें, असाच अर्थ करितात व तो अगदी बरोबर आहे. कारण इद्रियें व विषय हे दोन्ही शीतोष्ण सुखदुःखद आहेत, हे वर दाखविलेंच आहे. मात्रास्पर्श म्ह० इद्रियाचा विषयाशी सयोग, हा अर्थही योग्य आहे. कारण त्यापासूनही सुखदुःख होतें. पण ‘पदार्थांचे इद्रियांशां सयोग’ हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण इद्रियाच्या द्वारा अत.करणवृत्ति विषयाना व्यापते व विषयाकार बनते. नंतर तो विषय अनुकूल असला तर अन्त करणात सुख होतें व प्रतिकूल असला तर दुःख होतें, अशी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे ‘शीतोष्ण-सुखदुःखदा.’ हें ‘मात्रास्पर्शाः’ या शब्दाचें विशेषण न करिता ‘मात्रास्पर्शाः’ हें उद्देश्य व ‘शीतोष्णसुखदुःखदा. आगमापायिनः अनित्या ’ हें त्याचें विधेय मानणेंच उचित होय. त्यांमुळे ‘शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे मात्रास्पर्श’ असे न म्हणता ‘मात्रास्पर्श शीतोष्णसुखदुःख देणारे, आगमापायी व अनित्य आहेत,’ असेच म्हणणे सयुक्तिक होय. गतेंत पाचव्या अध्यायात ‘बाह्यस्पर्शेषु’ ५-२१ व ‘बाह्यान् स्पर्शांन्’ ५-२७ असे शब्द आहेत व त्यातील ‘बाह्य’ म्ह० बाहेरील व स्पर्श म्ह० विषय असाच अर्थ होतो. बाह्य म्ह० पदार्थ व स्पर्श म्ह० त्यांचा इद्रियांशां सयोग असा अर्थ समवत नाहीं. कारण बाह्य हें विशेषण आहे, नाम नाहीं. प्रायः विशेषणाचा षष्ठी तत्पुरुष समान होत नाहा. नामाचाच होतो. ‘बाह्यान् स्पर्शांन्’ ५-२७ या पदावरूनच ‘बाह्यस्पर्शेषु’ हा ममास षष्ठी तत्पुरुष नसून कमधारय आहे, हे जप्य होतें. आरुत्वा या षष्ठीच्या अर्थाचें समर्थन करणाना पुढें पाचव्या अध्याया-
गी. भा. १०

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषर्षभ—हे पुरुषश्रेष्ठ !—यं हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं—ज्याला सुख व दुःख हा दोन्ही समान आहेत अशा धीर-बुद्धिमान् पुरुषाला—कल्पते—हे शीतोष्णादिक—न व्यथयन्ति—व्यथा उत्पन्न करू शकत नाहीत—नित्य आरामदर्शनापासून—टळवून 'हे सुख व दुःख मलाच होत आहे,' असा भ्रम उत्पन्न करित नाहीत—सः—तो—अमृतत्वाय—मोक्षाला—कल्पते—समर्थ होतो. १५.

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुगन्दुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो ब्रह्महिष्णुरमृतत्वायासृत्तभावाय मोक्षाय इत्यर्थं कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—(वरील श्लोकानि निनिष्ठा सांगितली आहे तीर्तक्षा ह्य० सहनशीलता. अधिगम्यान्प्रा श्रमादि साधनात निनिष्ठेचा अन्तर्भाव होतो. पण तिला विवेक व वैराग्य यांचे सांग पाहिजे म्हणजे ती तीर्तक्षा ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होते असे आता या श्लोकात सांगतात—) —शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यात् इति—शीत-उष्ण इत्यादिकांना सहन करणाऱ्या मुसुक्षूला कोणता लाभ होतो असे म्हणशील तर—यं हि इति शृणु—'यं हि०' या श्लोकाने उत्तर देऊ. —यं हि पुरुषं—ज्या पुरुषाला—समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं—ज्याला दुःख व सुख समान आहेत त्या समदुःखसुख पुरुषाला—सुगन्दुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितं—सुख व

यानि निनी 'ओढाणाग व लटपट' करावा लागली आहे, तें आम्हा तेंवेच दाखवू. तूत 'मात्रा-रपशं व वापरपशं' हे शब्द एका अर्थी नाहींत, एवढेच वाचकांनी लक्षात ठेवावे. मात्रा म्ह० मात्र नग्न व वाद्य म्ह० पदार्थही नग्न, तर मात्रा म्ह० श्रिये व रपशं म्ह० विषय किंवा विषयमयोग हान अर्थ योग्य होय मनुस्मृतीत 'मात्रामग्न' हा शब्द यतिधर्मप्रकरणात अग्न त्याचा अर्थ 'मात्रामग्न' दट-कमटतु इत्यादि विहित विषयामध्येही आमक्ति ठेवू नये, त्या आमत्तीपासूनही निवृत्त व्हावे, असा अर्थ. बृहदारण्यकातील 'मात्राऽममंगंस्त्वस्य भवति' या वचनाचा अर्थ—आत्म्याचा भूत श्रिये इत्यादिकांशी समर्थ राहून नाही व श्रियादिप्राप्ता शक्य नसल्यामुळे तैत्त्यावर त्याला हा मी, हा माझा बाप, आई इत्यादि विशेष विधान होत नाहीं—असा आहे यास्तव ही दोन्ही प्रमाणे 'मात्रा' म्ह० वाद्य पदार्थ या अर्थाच्या उपयोगी नाहींत 'शीतोष्णादि देणारे मात्रारपशं अनित्य आहेत म्हणून त्यांना सहन कर' हा अर्थ बरोबर नसून 'मात्रारपशं शीतोष्णादि देणारे व अनित्य आहेत, म्हणून तू त्यापासून होणाऱ्या शीतोष्णादिप्राग सहन कर,' हा भाष्यकाराचा अर्थच मनुक्तिक आहे. कारण 'इद्विद्विषयमयोग्याला सहन कर' असा उपदेश करण्याचे कारणच नसून शीतोष्णादिक दुःखदिकांना सहन कर असा मात्र उपदेश करण्याची अप्त आवश्यकता आहे.

दुःख यांची प्राप्ति झाली असता हर्ष व विषाद न करणाऱ्या—धीरं—धीमन्तं—
 नित्यानित्यविवेकं करणाऱ्या बुद्धिमानाम्—न व्यथयन्ति—नित्यात्मदर्शनात् न
 चालयन्ति—व्यथा करित नाहीत—नित्य आत्मदर्शनापासून टळवीत नाहीत. (कोण ?
 उत्तर—)—एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः—हे वर मागितलेले शीतोष्णादिक
 टळवीत नाहीत.—सः नित्यात्मदर्शननिष्ठः द्वंद्वमहिष्णुः—तो नित्य आत्म्याचे
 स्वरूप पाहण्यामध्ये ज्याचा निष्ठा आहे असा शीतोष्णादि द्वंद्वाना सहन कर-
 णारा—अमृतत्वाय—अमृतभावाय मोक्षाय इत्यर्थः—अमृतत्वाला म्हणजे अ-
 मृतभावास म्हणजे मोक्षाला, अमा याचा अर्थ,—कल्पते—समर्थः भवति—समर्थ
 होतो. [अर्जुना, शीतोष्णादिकाना सहन केल्यास कोणता लाभ होतो, म्हणून विचार-
 शील तर सांगतो—मुख व दुःख यांना समान लेखणाऱ्या म्हणजे सुख प्राप्त झाले अ-
 सता हर्ष न मानणाऱ्या व दुःख प्राप्त झाले असता विषाद न मानणाऱ्या ज्या नित्या-
 नित्यविवेकी व विरक्त बुद्धिमाक्षिरूप पुरुषाला हे शीतोष्णादिक किंवा शीतोष्णादिक
 देणारे मानास्पर्श पांडा देत नाहीत, त्याला नित्यात्मानुभवापासून टळवीत नाहीत, तो
 मोक्षाला समर्थ होतो, तो मोक्षाचा अधिकारी होय. बरील श्लोकात तितिक्षा करावयाम
 सांगून येथे मोक्षाचा अधिकारी होणे, हे त्या तितिक्षेचे फळ सांगितले आहे. त्यावरून
 अर्जुनाने आरंभी ' निश्चित श्रेय ' २.७. जे विचारले ते कोणते, याचा निर्णय होतो.
 मोक्ष हेंच निश्चित श्रेय. निश्चित श्रेय म्हणजेच नि श्रेयस. शम-दम-उपरति-तितिक्षा-
 थदा-समाधान, विवेक, वैराग्य यामह आत्मज्ञान हेंच अमृतत्वाचे साधन आहे. अर्जु-
 नाचा प्रश्न जर मोक्ष व मोक्षसाधन यामाठी नसता तर येथे 'तो मोक्षाला समर्थ होतो'
 हें म्हणणे अप्रासंगिक झाले असते. पुढेही ठिकठिकाणा अर्जुनाला मोक्ष व त्याचा साधने
 यांचाच उपदेश केलेला आहे, आम्ही ता सर्व म्यळे वाचकाऱ्या नजरेस आणूं. शीतो-
 ष्णादि हे अंत करणाऱि अनात्म्याचे धर्म आहेत, आत्म्याचे नव्हेत, म्हणून त्यांना सहन
 करावे, त्यामुळे शोक वरुं नये व मोहित होऊं नये, अशा दृष्टीने त्याम जो सहन करतो
 तो मोक्षाला योग्य होतो] १५.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—असतः—असत्—अविद्यमान पदार्थांचा—भावः—भाव म्ह० द-
 स्तित्व—न विद्यते—नसते—सतः—विद्यमान पदार्थांचा—अभावः—अभाव—
 न विद्यते—नसतो.—अनयोः उभयोः अपि—या दोघांचाही—अन्त—निर्णय
 —तत्त्वदर्शिभिः—तत्त्ववेत्त्यानी—दृष्टः—पाहिलेला आहे, अनुभविलेला आहे. १६.

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—नामत इति । नासतोऽ
 विद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिना । न हि
 शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैरिन्स्पृश्यमाणं यस्तु संभवति । विकारो हि सः । विकारध

व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्ध्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वात् सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वात् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागुद्धं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः ॥

भाष्यार्थ—इतः च—आणि याही कारणाने—शोकमोहौ अकृत्वा—शोक व मोह न करिता—शीतोष्णादिसहनं युक्तं—शीतोष्णादिकास सहन करणे योग्य आहे—यस्मात्—कारण—न असतः इति—‘न असत ०’ इत्यादि श्लोकानं तेंच कारण सांगितले आहे.—न असतः—अविद्यमानस्य सकारणस्य शीतोष्णादेः—अमत् म्हणजे अविद्यमान अशा कारणासह शीतोष्णादिकाचा—न विद्यते—नास्ति—नाही (काय नाहा ? उत्तर—)—भावः—भवनं—अस्तित्वा—भाव—होणे—अस्तित्व. (कारण शीतोष्णादिक आपल्या कारणासह असत आहेत. कारण ता सर्व अनात्मरूप आहेत, त्यामुळे त्यांचे अस्तित्व संभवत नाही)—हि—कारण—सकारणं शीतोष्णादि प्रमाणैः निरूप्यमाणं—कारणासह शीतोष्णादिकांचे प्रमाणांनी निरूपण करू लागले अमता—वस्तु न संभवति—ता सत्य आहेत, परमार्थरूप आहेत, असे ठरत नाही (शीत, उष्ण, सुख, दुःख इत्यादि हे सर्व कार्य आहे पण कार्य जरी असत—अविद्यमान असेल तरी त्यांचे कारण विद्यमान—सत् असेल, म्हणून म्हणशील तर प्रमाणांना विचार करू लागले असता शीतोष्णादि कार्य जसे असत—मिथ्या ठरते, तसेच त्यांचे कारणही मिथ्या ठरते कार्य व कारण सत्—सत्य—परमार्थ वस्तुभूत आहे, असे ठरत नाही कारण ते अनिर्वाच्य आहे द्वैत मिथ्या आहे, याविषयी ‘घटादि विकार नाममात्र अमतो मृत्तिका मात्र खरी असते’ या अर्थाची छान्दोग्यश्रुति प्रमाण आहे, (छा भाष्यार्थ पृ ४१३)—हि स. विकारः—कारण तो विकार आहे,—च विकारः व्यभिचरति—व विकार व्यभिचार पावतो तो निव्व टिकत नाही. (कार्य कारणाहून भिन्न आहे, असे म्हणता येत नाही, हे सोदाहरण दाखविताना—)—यथा घटादि संस्थानं—जसे, घटादिकाची रचना—आकार—चक्षुषा निरूप्यमाणं—नेत्रांनी प्रत्यक्ष पाहिला जाणारा घटादि आकार—मृद्ध्यतिरेकेण अनुपलब्धेः—मृत्तिकेहून भिन्नत्वाने—भिन्न पदार्थ या रूपाने किंवा कारणावाचून उपलब्ध होत नसल्यामुळे—असत्—मिथ्या—तथा सर्वः विकारः—तसा सर्व विकार—कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असन्—आपल्या कारणाहून भिन्नत्वाने—किंवा कारणावाचून उपलब्ध होत नगल्यामुळे अमत्—मिथ्या आहे [आपण घटाचा आकार नेत्रांना पाहतो पण घट ही काय वस्तु आहे, म्हणून विचारपूर्वक आतून व बाहेरून जर त्याच्याकडे पाहू लागलो तर त्यांचे कारण जा माती, निच्यावाचून घट म्हणून काही निराळी वस्तु दिसत नाही. म्हणून घटाकार जरी दिमत अगला तरी तो मिथ्या, वेळ आभास, किंवा माया. कारण ‘न निरूपयितुं शक्या विरूपं भासते च या सा माया’... पंचदशी ६-१४१ ‘त्रिंशे प्रमाणपूर्वक निरूपण करता येत नाही, पण जी अगदी स्पष्टपणे भासते ती माया

होय, 'असं मायेचें लक्षण केले आहे. याच न्यायानें सर्व विकार आपापल्या उपादान कारणावांचून व त्याहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नसल्यामुळें असत्-मिथ्या होत. जें जें कार्य ते तें आपल्या उपादान कारणाहून तत्त्वतः भिन्न नसतें, हा नियम अबाधित आहे. 'आदौ अन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' जें उत्पत्तीच्या पूर्वावस्थेंत नसतें व नाशानंतरही नसतें ते वर्तमानसमयाही नाहीं. (माड्क्यभाष्यार्थ पृ. १०० पहा) या न्यायानेही कार्य कारणाहून भिन्न नाहा, असं आता भाष्यकार म्हणतात-] —कार्यस्य घटादेः जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्राक् च ऊर्ध्वं अनुपलब्धेः—घटादि कार्याचा उत्पत्ति व ध्वंस-याच्यापूर्वी व नंतर प्रत्यय-अनुभव येत नसल्यामुळें कार्य कारणाहून पृथक् षस्तु नाहीं. [घटादि कार्य उत्पन्न होण्यापूर्वी व ते नाश पावल्यावर त्याचा प्रत्यय येत नाहीं, म्हणून तें असत् आहे.]

मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् । न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वरूपलभ्येते समानाधिकरणे ॥

भाष्यार्थ—(अर्थात् कार्य-कारणविभागरहित आत्मवस्तुमध्ये दिसणारी कार्य-कारणपरंपरा भ्रमरूप आहे अशा आशयानें हाच न्याय सर्व कार्यकारणांना लागू करितात-)—मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च—घटादिकाच्या मृत्तिकादि कारणाचा, व त्या मृत्तिकादिकाच्याही धूळ वगैरे कारणाची—तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत्त्वं—त्यांच्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नसल्यामुळें त्यानाहें असत्त्व आहे. [घटादि कार्यांचे मृत्तिकादि कारण, व त्या मृत्तिकादिकांचे धूळिकादि कारण, पुढें त्यांचेही परमाणु वगैरे कारण इत्यादि सर्व आपापल्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नाहीं. प्रत्येक कार्य आपल्या कारणरूपानेंच दिसतें. पुढें नें कारणही आपल्या कारणाचें कार्य असल्यामुळें तेंही कारणरूपानेंच दिसतें. त्याहून पृथक् उपलब्ध होत नाहा. यास्तव प्रत्येक कार्य-विकार असत् आहे; आणि व्यवहारातील प्रत्येक कारण हे आपल्या कारणाचें कार्य आहे. त्यामुळें व्यावहारिक कार्यकारणभाव अनिर्वाच्य आहे. त्यामुळेंच भ्रामक आहे. खरा नव्हे—वास्तविक नव्हे यावर शंका-]—तदसत्त्वे सर्वाभाव-प्रसंगः इति चेत्—अहो पण कार्यही असत् व त्याचें कारणही अगत असे मानल्यास सर्वांचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. [कारण या जगात कार्य-कारणविभागशून्य वस्तुच नाहीं, व तुम्ही तर तिला असत् म्हणणार, असे म्हणाल तर]—न—तसे नाहीं. —सद्बुद्धिः असद्बुद्धिः इति सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः—सत्-बुद्धि व असत्-बुद्धि अशी सर्व ठिकाणा दोन प्रकारची बुद्धि उपलब्ध होते. [एक बुद्धि सर्व वस्तुमध्ये अनुवृत्त असते व दुसरी प्रत्येक वस्तुपासून व्यावृत्त होते. जमा-माळेंतील दोरा सर्व मण्यात किंवा पुण्यात अनुवृत्त असतो व प्रत्येक मणी किंवा पुष्प एकमेकापासून व्यावृत्त होते. अनुवृत्तपुढांमध्ये व्यावृत्त शोणारी बुद्धि कल्पित असते, त्यामुळें अकल्पित-सर्व-

भेदकल्पनांचे अधिष्ठान-कार्यकारणभावशून्य अर्शा वस्तु सिद्ध होते. आतां सद्बुद्धिच परमार्थ वस्तु आहे, याविषया अनुमान प्रमाण दाखवितात-]—**यद्विषया बुद्धिः न व्यभिचरति तत् सत्**—ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचरित होत नाही ते सत् व—**यद्विषया बुद्धिः व्यभिचरति तत् असत्**—ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावते ते असत्—**इति**—याप्रमाणे—**सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते**—सत् व असत् हा विभाग—बुद्धितंत्र बुद्धीच्या अधीन—आहे असे सिद्ध झाले असता—**सर्वत्र**—व्यवहारात सर्व ठिकाणा—**सर्वैः**—सर्वांकडून—**समानाधिकरणे**—एकाच पदार्थाविषयी—**द्वे बुद्धी**—दोन बुद्धी—**उपलभ्येते**—अनुभविल्या जातात [जे व्यावृत्त होते, व्यभिचरित होतें, ते मिथ्या, जसा रज्ज्वर झालेला सर्प, पाण्याची धार, काठी इत्यादिकाचा भ्रम परस्पर व्यावृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्ये जे अनुवृत्त होते ते सत्-सत्य. अधकारातील दोरीला पाहून कोणी हा सर्प आहे, असे समजतो कोणी हा पाण्याची धार आहे, असे मानतो, कोणी तिला काठी समजतो पण सर्प, पाण्याची धार, काठी हे सर्व परस्पर व्यावृत्त होणारे पदार्थ आहेत, म्ह० सर्प ही धार किंवा काठी नव्हे धारही सर्प किंवा काठी नव्हे, काठीमुद्धा सर्प किंवा धार नव्हे पण त्या तिन्हीमध्ये दोरी अनुवृत्त आहे कारण त्या तिन्ही प्रकारच्या भ्रमांचे तें अधिष्ठान आहे म्हणून दोरीवर भासणारे सर्प-दिक् मिथ्या व दोरी खरी, अशा याविषया दोन अनुमाने संभवतात. अर्थात् ज्या पदार्थाविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावत नाही तो पदार्थ सत्-अकल्पित व ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावते तो असत्-कल्पित-मिथ्या असे ठरते. पण समस्त द्वैत मिथ्या आहे असे म्हणणाऱ्या अद्वैतवेदान्त्याला वरील दोन अनुमाने तरी कशा करिता येतील असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणताना—**वरील सत् व असत् हा विभाग दोन प्रकारच्या बुद्धीच्या अधीन आहे, त्यामुळे अनुमानादि व्यवहार संभवतो. बुद्धिविभागही जरी कल्पित अमला तरी त्यामुळे द्वैतविभागाचा भ्रामक अनुभव येऊ शकतो म्हणूनच व्यवहारात एकाच पदार्थाला अनुलक्षण दोन प्रकारच्या बुद्धीचा अनुभव प्रत्येकास येतो 'घटः सन्' यथे घट व गन् या दोन्ही पदाची प्रथमा विभक्ति आहे व ते दोन्ही शब्द एकाच पदार्थाला उद्देशून आहेत त्यामुळे त्यांना समानाधिकरण म्हणतात अशा समानाधिकरण शब्दामध्ये सामानाधिकरण्य हा संबन्ध असतो, पदांचे सामानाधिकरण्य बुद्धीवर गौणवृत्ताने लादून बुद्धीलाहा सद्बुद्धि व अमद्बुद्धि असे म्हणता येत]**

न नीलोत्पल्यमन्यट मन्पट मन्हस्तीति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोर्घटादिवुद्धि-
व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्घटादिवुद्धिविषयोऽसम्बन्ध-
भिचारान्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽप्यभिचारात् ॥

भाष्यार्थ—('तो हा ' हे सामानाधिकरण्य-दोन शब्दांचे एकविभक्तित्व जसे एकाच पदार्थाला उद्देशून अगते तसेच 'गन् घट ' हे सामानाधिकरण्यही एक वस्तु-निष्ठ आहे कारण गन् व घट हे जर दोन पदार्थ अगते तर घट व पट यांचे सामानाधिकरण्य जसे संभवत नाही, तसे त्यांचेही (गन् व पट यांचेही) संभवलं नसतं. पण

‘नीलं कमलं’ याचं सामानाधिकरण्य आहे आणि नील हा धर्म-गुण व कमल हा त्याचा धर्मा आहे. धर्म व धर्मा हे दोन पदार्थ आहेत. त्यामुळे सामानाधिकरण्य एक वस्तुविषयच असतं, असा नियम नाही, म्हणून म्हणाल तर तें खरं आहे, पण हे सामानाधिकरण्य—) —नीलोत्पलवत् न—नील कमल याच्या सामानाधिकरण्याप्रमाणें नाही. तर—सन् घटः सन् पटः सन् हस्ती इति—घट सत्, पट सत्, हस्ती सत् अशा प्रकारचें आहे. [म्ह० ‘नील कमल’ याप्रमाणें हें सामानाधिकरण्य गौण नाही. तर व्यावृत्त होणारें पदार्थ अनुवृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्ये कल्पित आहेत, अशा प्रकारचें एक वस्तुनिष्ठ आहे आणि सामान्य व विशेष यांना लागू असलेला हाच न्याय गुण व गुणां-धर्म व धर्मा यांनाही लागू आहे असं सागतात—]—एवं सर्वत्र—सर्व सामानाधिकरण्य अनेक एक निष्ठ असतं. अमो.—तयोः बुद्ध्योः घटादिवुद्धिः व्यभिचरति—त्या दोन बुद्धीतर्फे घटादि विषयाविषयांची बुद्धि व्यभिचार पावते.—तथा च दर्शितं—ती कशी व्यभिचार पावते तें बरं (‘विकारो हि म’) येथे दाखविलेच आहे.—तु न सद्बुद्धिः—पण सद्बुद्धि व्यभिचार पावत नाही, (आणि ज्याअर्धी घट, पट इत्यादि विशेष पदार्थांविषयांची बुद्धि व्यभिचार पावते पण ‘सत्’ ही सामान्य बुद्धि अनुवृत्त असते)—तस्मात् घटादिवुद्धिविषयः असन्—त्याअर्धी घटादि बुद्धीचा विषय—घट असत आहे. कारण—व्यभिचारात्—त्याचा व्यभिचार होतो.—तु सद्बुद्धिविषयः न—पण सद्बुद्धीचा विषय तसा असत नाही. कारण—अव्यभिचारात्—त्याचा व्यभिचार होत नाही. [‘हा घट’ अर्था जी बुद्धि ती घट-बुद्धि, घट हाच तिचा विषय, बुद्धीनें दुसऱ्या विषयाचें ग्रहण केलें कीं घट हा तिचा पूर्व विषय व्यभिचार पावतो. बुद्धीतून निघून जातो म्हणून तो असत-मिथ्या. तसेंच ‘घटः सन्-’ घट विद्यमान आहे, अर्था जी घटाविषयांची सद्बुद्धि तिचा विषय-‘सत् सन्-आहे’ हा आहे. तो घटाप्रमाणे मिथ्या नाही. कारण त्याचा व्यभिचार होत नाही. म्हणून सद्बुद्धीचा विषय सत् आहे.] (यावर शंका पण—)

घटे चिन्ष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् । न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविपर्यय सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिवद्वटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत् । न पटादावदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—घटे चिन्ष्टे—पटाचा विनाश झाला असतां—घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां—घटबुद्धीचाही व्यभिचार होतो, त्यामुळे—सद्बुद्धिः अपि व्यभिचरति—सद्बुद्धीचाही व्यभिचार होतो,—इति चेत्—असें जर म्हणाल [घट हा विषय नाहीगा ज्ञान म्हणजे ‘हा घट आहे’ ही सद्बुद्धिही उरत नाही तीही नाही-नीं होणे. तिचाही व्यभिचार-बाध होतो म्हणून जर म्हणाल तर]—न—तमें नाही—पटादौ अपि सद्बुद्धिदर्शनात्—कारण पटादिक्काविषयांची सद्बुद्धीचा प्रत्यय येतो [सद्बुद्धीचा अस्तित् अभाव होत नाही. घटाविषयकबुद्धि उरते नष्ट झाली तरी पटादि इतर पदार्थांविषयांची सद्बुद्धि विद्यमान राहते. त्यामुळे तिचा व्यभिचार होतो, असें

म्हणता येत नाही. कारण]—सा सद्बुद्धिः विशेषणविषया एव—ती सद्बुद्धि विशेषणविषयकच असते. [म्ह० विशेषण हाच तिचा विषय असतो. ती निर्विषय केव्हाच नसते. त्यामुळे तिचे 'सन् घटः' यातील 'सन्' हे विशेषण जरी गेल तरी दुसरी अनंत विशेषणे असतात व त्याच्या आश्रयाने तिचा प्रत्यय येतच असतो. त्यामुळे तिचा बाध होत नाही. सत् अकल्पित-सत्य-नित्य आहे, म्हणून त्याचा व्यभिचार होत नाही, पण घटादि पदार्थ कल्पित आहेत, म्हणून त्याचा व्यभिचार होतो.]

सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिविशेषणविषया मती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्, न तु पुनः सद्बुद्धेर्विषयाभावात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत् न इदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्मादेहादेर्द्वयस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुन. शंका—)घटे नष्टे—पण घट नष्ट झाला असता—सद्बुद्धिः अपि न दृश्यते—सद्बुद्धिही दिसत नाही,—इति चेत्—म्हणून म्हणाल [घट नाहीसा झाला म्हणजे 'हा घट आहे' ही बुद्धिही उरत नाही, म्हणून म्हणाल] तर—न—तसे नाही—विशेष्याभावात्—विशेष्याच्या अभावामुळे ती सद्बुद्धि प्रत्ययाला येत नारा. (तथापि घटाचा येथे अभाव आहे, अशा रूपाने ती प्रतीत होतेच.)—सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती—सद्बुद्धि विशेषणविषयक आहे म्ह० विशेषण हा तिचा विषय आहे आणि—विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ—विशेष्याच्या अभावा विषेणार्था अनुपपत्ति होत असल्यामुळे, ती—किंविषया स्यात्—कोणाला विषय करून राहिल—तिचा विषय काय असेल, काहीच नाही. ती निर्विषयच होणार हे उपपन्न आहे.—तु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् न—परंतु सद्बुद्धीला मुळी विषयच रहात नाही म्हणून घटबुद्धि प्रतीत होत नाही, असे नाही ['सन् घट' यातील 'सन्' हे विशेषण आहे. सद्बुद्धि त्यालाच विषय करते त्यामुळे 'सन् घटः' यातील घट या विशेष्याच्या अभावा 'सन्' या विशेषणार्थाही अनुपपत्ति होते. मग त्या सद्बुद्धीने कोणत्या विषयाला व्यक्त करावे 'सन्' या विशेषणाच्या अभावा तिला व्यक्त होण्याला विषयच उरत नाही गोत्व-गर्हणणा, मनुष्यत्व-मनुष्यपणा इत्यादि जाति आहे. ती अगत्य व्यर्त्तमान्येच व्यक्त होणे. त्यातील एखादी गाय किंवा मनुष्य ही व्यक्ति नष्ट झाली तर ती जाति तेथे व्यक्त होणार नाही, हे उपपन्न आहे पण त्यामुळे गोत्व, मनुष्यत्व ही जातिच नाही असे म्हणता येणार नाही त्याच न्यायाने घटादि व्यक्ति जरी नष्ट झाली तरी त्यामुळे सर्वे सद्बुद्धिच नष्ट झाली असे म्हणता येत नाही. अहो पण दोन सत्-विद्यमान पदार्थांमध्येच विशेषणविशेष्यभाव संभवतो. त्यामुळे 'सन् घट.' यातील विशेषण सन् व विशेष्य घट हे दोन्ही सत्यपदार्थच आहेत, असे मित्र होणे. अर्थात् घटादि द्रव्य कल्पित आहे, हे वरील अनुमान सामानाधिकरन्मुद्धीने बाधित होते, अशी शंका घेऊन तिचे निरसन करतात—]—

घटादिविशेष्याभावे एकाधिकरणत्वं न युक्तं इति चेत्—घटादि विशेष्याच्या अभावा—सन् घटः—असे 'सन्' व 'घट' यांचे सामानाधिकरण्य उपपन्न होत नाही, असे म्हणाल तर—न—ते बरोबर नाही. कारण—मरीच्यादौ अन्यतराभावे अपि इदं उदकं इति सामानाधिकरण्यदर्शनात्—भ्रमाने भासणाऱ्या मृगजलादि पदार्थांमध्ये अधिष्ठान व आरोपित यांतील एकाचा म्ह. आरोपिताचा अभाव असला तरी 'हे जल' असे सामानाधिकरण्य अनुभवास येते. [घटादि विशेष्य जर मिथ्या आहे तर 'सन् घटः' असे विशेषण व विशेष्य यांचे सामानाधिकरण्य संभवत नाही, हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण ते अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. मृगजलादिकांचा जेव्हा भ्रम होतो तेव्हा मृगजल, रज्जुसर्प, शुकिकारजत इत्यादि आरोपित पदार्थांचा वस्तुतः अभाव असताना म्ह. ते मिथ्या असतानाही हे जल, हा सर्प, हे रूपे, असे आरोपित व अधिष्ठान यांचे एकाधिकरणत्व नेहमी अनुभवास येते. याप्रमाणे घटादि द्वैत सद्भवस्त्वमध्ये कल्पित आहे, असे जे बर अनुमान केले होते, त्यावर कोणत्याही प्रकारचा दोष येत नाही, असा उपसंहार करितात—) —तस्मात्—यास्तव—सकारणस्य देहादेः च द्वंद्वस्य असतः भावः न विद्यते—कारणासह देहादि व शीतोष्णादि 'द्वंद्वे' या असताचा—मिथ्या पदार्थांचा भाव—अस्तित्व नाही.—इति—हा शब्द 'नासतो विद्यते भावः' या श्लोकाच्या पहिल्या पादाचे व्याख्यान संपले, असे सुचविण्यासाठी आहे. [मारांश देहादि व शीतोष्णादि असत् द्वंद्वांचे त्यांच्या कारणासह अस्तित्व संभवत नाही. द्वैतप्रपंचाला पारमार्थिक सत्यत्व नाही, पारमार्थिक सत्य एक आत्मतत्त्वच आहे. म्हणून द्वैत मिथ्या व अद्वैतच सत्य, असे येथे भाष्यकारांनी प्रतिपादन केले आहे.]

तथा सतश्चाऽऽत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राण्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मनारमनोः सदसत्तोरभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति त्वनयोयथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वे च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याधारम्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्प्रदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

भाष्यार्थ—(प्रस्तुत श्लोकाच्या राहिलेल्या तीन पादाने व्याख्यान—) —तथा—त्याचप्रमाणे—सतः आत्मनः अभावः—अविद्यमानता—सत्—आत्म्याचा अभाव—अविद्यमानता—नास्तिभाव—न विद्यते—नाही—सर्वत्र अव्यभिचारात्—कारण त्याचा कोठेही व्यभिचार—बाध होत नाही,—इति अवोचाम—असे आम्ही बर सांगितलेच आहे. [ज्याप्रमाणे असत्चे अस्तित्व संभवत नाही, त्याचप्रमाणे सत्चे नास्तित्व संभवत नाही. कारण असत्-द्वैताचा व्यभिचार होतो. परस्परव्यावृत्ति होते पण सर्वव्यापी आत्म्याचा—सतचा व्यावृत्ति—व्यभिचार कोठेच होत नाही, हे आपण बर सांगून सांगितलेच आहे अहोपण उपपत्तीच्या पूर्वी असत् अगलेला घटादि पदार्थ उत्पत्तनंतर सत्-विद्यमान होतो, तसाच स्थापितकाला 'मन्' असलेला पदार्थ नाशानंतर अस्त्युपपत्ती. त्यानंतर सत् विद्यमान सत्य अस्त्ये व असत् विद्यमान अस्त्ये शक्ये

असं ह्यणता येत नाही, त्यामुळे दोषाचीही योग्यता सारखीच. अर्थात् त्यातील एक प्राण व दुसरे त्याज्य असे ठरत नाही. एकतर दोषानाही त्याज्य मानले पाहिजे किंवा दोषानाही प्राण मानले पाहिजे, अशी शका घेऊन तिचे समाधान करितात—) —एवं—याप्रमाणे—
 आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोः अपि—आत्मा व अनात्मा म्ह० सत् व असत् या दोषाबाही—अन्तः—निर्णयः—अन्तः—निर्णय—दृष्टः—उपलब्धः—साक्षात् अनुभविलेला आहे. (बोणी!)—तत्त्वदर्शिभिः—तत्त्वदर्शी पंडितांनी अनुभविला आहे.—
 सत् सत् एव, असत् असत् एव इति तु अनयोः यथोक्तयोः अन्तः दृष्टः—जे सत् ते त्रिकालं सत्त्वं व अमत् ते असत्त्वं असाच या दोहोचा निधय तत्त्वदर्शी विद्वानांनी केला आहे. [पूर्वी सर्वथा अविद्यमान असलेल्या घटाला उत्पत्तीनंतर सत्त्वं प्राप्त होते, हे म्हणणे युक्तिज्ञान्य आहे स्थितिकार्या सत् अमलेल्या घटाला नाशाने सर्वथा असत्त्वप्राप्ति होणे, हे म्हणणेही अयोग्य आहे. तर मग तसा अनुभव का येतो? याचें उत्तर 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदाने भगवनांनीच दिले आहे तत्त्वदृष्टीच्या अभावीं तसा भ्रम होणे साहजिक आहे. 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदाचे विशेष व्याख्यान करितात—]—तत् इति सर्वनाम—तत् हे सर्वनाम आहे—च सर्वं ब्रह्म—व सर्वं ब्रह्म आहे—तस्य नाम तत् इति—त्या ब्रह्माचें नाव तत् असं आहे—तद्भाष्यः तत्त्वं—त्याचा जो भाव ते तत्त्व—ब्रह्मणः याथात्म्यं—म्हणजे ब्रह्माचे यथार्थस्वरूप—तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिन—ते ब्रह्माचे तत्त्व पाहण्याचे ज्याचें शील आहे, ते तत्त्वदर्शी,—तैः तत्त्वदर्शिभिः—त्या तत्त्वदर्शी लोकाकडून गत् व असत् याचा निधय केला गेला आहे. ['तत्' हे व्याकरणात सर्वनाम आहे. सर्वनाम म्ह० सर्व पदाभांता लागू होणारे नाव ब्रह्म सर्व आहे. म्हणून त्याचे 'तत्' हें नाव आहे. 'तत्' या सर्वनामाला 'भाव' या अर्थी 'त्व' हा प्रत्यय लागून 'तत्त्व' असा शब्द बनला आहे त्याचा अर्थ ब्रह्माचे यथार्थ स्वरूप असा आहे. ते ब्रह्माचे तत्त्व—याथात्म्य पाहण्याचे ज्याचें शील आहे ते तत्त्वदर्शी. त्यांनी पूर्वीक सत् व असत् म्ह० आत्मा व अनात्मा यांचा निर्णय स्वानुभवाने ठरविला आहे. असो, याप्रमाणे श्लोकाचे व्याख्यान करून अर्जुनाने काय करावे हे सांगतात—]

तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वंद्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलयन्मिध्याऽवभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्—म्हणून—त्वं अपि—तूं मुझां—तत्त्वदर्शिनां दृष्टि आश्रित्य—तत्त्वदर्शी लोकांच्या दृष्टीचा आश्रय करून—शोकं मोहं च हित्वा—शोक व मोह टाकून—नियतानियतरूपाणि शीतोष्णादीनि द्वंद्वानि—नियत अनियतरूप असा या शीतोष्णादि द्वंद्वाना—विकारः अयं असन् एव—हा विकार अमत्त्व आहे—मरीचिजलयत् मिध्या अवभासते—गूगजळाप्रमाणे मिध्या भासत आहे—इति मनसि निश्चित्य—असा मनामध्ये निधय करून—तितिक्षस्व—

सहन कर,—इति अभिप्रायः—भ्रमा यात्रा अभिप्राय आहे. [नास्तव हे अहुंना! तुंहों तत्त्वज्ञान्या दृष्टीचा आश्रय करून शोक व मोह याचा त्याग कर. शीत-उष्ण इत्यादि द्रव्ये नियत व अनियत रूप आहेत. तो खोटा विकार आहे, मृगजळप्रमाणे मिथ्या भासत आहे, असा मनामध्ये पडा निश्चय करून तुं द्रव्यांना सहन कर, जसा या सर्व विवेचनाचा आशय आहे.] १६

१वा श्लोकाना रहस्यकारांनीं असे अवतरण दिले आहे—‘हाच अर्थ आता अद्यात्मशास्त्र-दृष्ट्या व्यक्त करून दानवितान—’ तर मग वर (श्लो. १४) ‘शीतोष्णादिकाना सहन कर’ म्हणून जे मगवानांनीं मागितले व ‘त्यांना जो सहन करतो तो मोक्षाना समर्थ होतो,’ असे (श्लोक १५) जे म्हटले आहे ते अद्यात्मशास्त्रदृष्ट्या नव्हे म्हणावयाचे? पण ते जर त्या शास्त्राच्या दृष्टीने नव्हे, तर कोणत्या शास्त्राच्या दृष्टीने आहे? लौकिकदृष्टीने की काय? का कर्मयोगाच्या दृष्टीने? त्यापेक्षा आचार्यांनीं ‘आणखी कोणत्या कारणाने शीतोष्णादिकाना सहन करणे युक्त आहे ते या श्लोकात सांगतात—’ असे म्हणून ‘शीतोष्णादि असूत आहेत, कारण ते विकार आहेत, विकार नित्य नसतात, म्हणून त्यांना सहन करणे सर्वथा युक्त आहे, हे सांगण्यासाठी एक अवाधित नियम या श्लोकात मागितला आहे,’ अशी जी कल्पना येथी आहे ती किती मनुष्यिक आहे?

रहस्यकार म्हणतात—‘सत् मह. ब्रह्म आणि असत् मह. नामरूपात्मक जग असे अर्थ या श्लोकात विवक्षित आहेत’ व याला आधार काय? तर वेदांतीत, उपनिषदांतीत व गीते-तात ‘सत्’शब्द. जसे—‘एक सत् विश्वा बहुधा वदन्ति’ ‘सत् एव सोम्य इदं अग्र भार्मात्’ ‘असत् एव०’ ‘कथं अमृतः सत् जायेत’ ‘अं तत् सत् इति निर्देशो’ इत्यादि ‘सत्’शब्द. (गीतार. पृ. १२१, २४१-२४३ पद्या) पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण येथे प्रकृत विषय कोणता आहे? तितिक्षेचा. तितिक्षा केल्याने सुसुप्त मोक्षाला समर्थ होतो म्हणून ती करावी, हे एक कारण १५ व्या श्लोकात मागितले व विषय खोटे असल्यामुळेही त्यांनी तितिक्षा करणे—त्यांना सहन करणे योग्य आहे, असे दुमरे कारण यांत विवक्षित आहे. यामुळे विषय मिथ्या असून विवर्ती आत्मा नित्य आहे हेच येथे मागणे उचित आहे ‘सत्’ मह. आत्मा—विद्यमान वस्तु, तिचा अभाव प्रिवान्ते होत नाही. ‘असत्’ मह. अविद्यमान वस्तु, तिचा भाव मह. अस्तित्वही समभवत नाही. शीतोष्णादि असत् आहे. त्यामुळे त्यांचे बाह्यविक अस्तित्व समभवत नाही. ते जरी काहा ब्रह्म आमने तरी फार वेळ स्थिर नाही म्हणून ते मिथ्या आहे. ते जर मिथ्या—असत् नसते तर त्याचा अभाव ज्ञाना नसता ज्याचा अभाव होतो ते सत् नव्हे आणि जे सत्—नित्य असते त्याचा अभाव केश्वाच होत नाही शीतोष्णादिकांचा अभाव होतो, म्हणून ते जरा आमने तरी असत्—मिथ्या’ यामुळे तू त्यास सहन कर. अस्तवहाना प्रत्यक्ष अनुभवाम येणारे शीतोष्णादिक मिथ्या आहेत, व आत्मान नित्य आहे, असे वाटत नाही. पण या सत्-असत्ताचा निषेध द्यावयाचा प्रत्यक्ष अनुभवाने आहे, अभाव येथे अर्थ करणे मनुष्यिक आहे. अशांत सत् मह. त्रिकाली विद्यमान अनाती वस्तु, अर्थात् आत्मा—ब्रह्म पण असत् मह. नामरूप एतक दृश्य असत नव्हे. तर केश्वाच विद्यमान नसलेली वस्तु. पण रहस्यकार याचा अर्थ काय करितान तो दहा—जे नाही ते आहेत होत नाही व जे आहे ते नहीने होत नाही.’

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—येन—ज्याने—इदं सर्वं—हे सर्वं दृश्य जगत्—
ततं—व्यापिले आहे—तत्—ते आत्मतत्त्व—ब्रह्म—अविनाशि—नाश न पावणारे,
नित्य आहे असे—विद्धि—तू जाण—अस्य अव्ययस्य—या अव्ययत्वा—
विनाशं—विनाश—कर्तुं—करण्याम—कश्चित्—कोणी—न अर्हति—योग्य—स-
मर्थ नाही १७

किं पुनस्तद्यमदेव सर्वं देवान्तीति, उच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्ट
शीलमस्येति । तु शब्दोऽप्यतो विशेषणार्थः तद्विद्धि विजानीहि । किं, येन सर्वमिदं जग-
तं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साक्षात्साक्षात्क्षणेनैव घटादयः ॥ विनाशमदर्शनमभावम-
व्ययस्य न स्येति उपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं नस्याव्ययस्य । नैतत्सदाख्यं ब्रह्म
म्वेन रूपेण स्येति व्यभिचरति निरवयवव्याहेहादिवत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽभीयाभावा-

पण घट उत्पत्तीच्या पूर्वा नमनो, तो पडें होतो. पुन पूर्वी नाहा, तो जन्मानंतर आहे,
तसेच शाड आता आहे, ते तोल्यावर नाहीमें होतें. तेव्हा रहस्यकाराचा हा अर्थ विनपत
ग्राह्य आहे, तें आता वाचकांनाच ठरवावे 'एक मत् विप्रा बहुधा वदन्ति' यातील 'मत्'
शब्दाचा ब्रह्म असा अर्थ होऊच शकत नाही. कारण परमात्मतत्त्व एक असताना ब्राह्मण
त्याला अनेक प्रकारें सांगताना, अमा त्या वाक्याचा अर्थ आहे 'सत् एव सोम्य' वा
शान्देोग्यातील 'मत्' शब्दाचा अर्थही हें जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वा विद्यमानच होतें, अविष-
मान न-हते, अमान आहे 'अमदा इदं' यातील असत् म्ह० अव्यक्त गीतेंतही 'अं,' 'तद'
व 'सत्' अमा ब्रह्माचा अविष नामनिर्देश केला आहे अर्थात् रहस्यकाराचा सग म्ह० ब्रह्म
हा अर्थ त्यांनी दाखविलेला. 'गला धरूनही नाही रहस्यकार पुन म्हणताना—'सत् म्ह०
जे आहे त्याचें अस्तित्व (भाव) असत् म्ह० जें नाही, त्याचा अभाव हा दोन्ही
नित्य म्ह० कायम टिकणारा आहेत, असत् म्ह० जें आहे " ६१८ पण हे म्हणणेंही बरोबर
नाहीं कारण सावाचा भाव व अभावाचा अर् दोन्ही नित्य आहेत, हें मानण्यात
मोठेंमे स्वारस्य नाही त्यापेक्षा आचाय म्हणत प्रमाण " विकार भासला, आहे अमा
वाटला तरी तो गरा नव्हे त्याचें अस्तित्व म्ह० असत नाहीच कारण तो टिकत
नाहीं केवळ भासमान आहे तो बाधित होतो पण विकारात जें मत् अमत्तें, ज्याच्यामुळे
हें सर्व 'आहे आहे' असें वाटतें तें, विकार जरी भासतरी त्रिकाळ नाही होत नाही
अथात् ते मत् तें त्रिकाळी मत्त्व हजारी विकार गेले तरी त्याचा अभाव होत
नाहा व ते असत्—मिथ्या तें मध्ये—उत्पत्तीपासून त जरी स्पष्ट भासला, त्याच्या-
पासून मुग्धु ख झालें तरी असत्च मत् नव्हे " अणेंच अविष सत्त्विक आहे
श्रिवाय मत् व असत् याचा निणय इनका सूक्ष्म अमा तत्त्वज्ञानाना तो पा
दिसा आहे, असे या श्लोकाच्या उत्तराभांत
अभाव नित्य आहे, हे ठरविण्याम तत्त्वज्ञान

एषा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वंचं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चि कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वामिनि च क्रियाविरोधान् ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यत् सर्वदा सत् एव अस्ति तत् सत् किं पुनः—जे सर्वकालां मन्व आहे ते सत् काय बरं आहे?—इति अविनाशि इति उच्यते—अमे कोणां निचारांत म्हणून 'अविनाशी तु०' या श्लोकाने सांगितले जाते—न विनष्टुं शीलं अस्य इति अविनाशि—विनाश न पावण्याचे याचे शीलच आहे, म्हणून अविनाशी, —तुशब्दः असतः विशेषणार्थः—'तु' हा शब्द असत्तून सत्ला अगदा विशिष्टपणाने पृथक् करण्यासाठी आहे. [देहादि द्वैताला 'असत्' म्हटले जाते, त्याहून मत्त्वे विशिष्टत्व ते कोणते? तर स्वतः विनाशराहित्य हेच होय. ते त्याचे विशेषण दाखविण्यासाठीच 'तु' हा शब्द आहे.]—तत्त्विद्धि-विजानीहि—ते तूं जाण.—किं—ते कोणते?—येन-सदास्येन ब्रह्मणा इदं सर्वं साकाशं जगत् आकाशेन घटादयः इव तत्-व्याप्तं—ज्या सत्-मंत्रक ब्रह्माने हे सर्व आकाशासह जगत् आकाशाने घटादिक जमे, व्याप्रमाणे व्यापलेले आहे. [अर्जुना, ज्या 'मत्' या नावाच्या ब्रह्माने हे सर्व जगत् व्यापिले आहे ते मत् ब्रह्म अविनाशी आहे, विनाश न पावणे हा त्याचा स्वभावच आहे, अमे तूं समज 'आकाश घटादि पदार्थांना ज्याप्रमाणे व्यापते त्याप्रमाणे ब्रह्माने आकाशासह सर्व जगाला व्यापले आहे' हा त्याच्या व्याप्तीविषया दृष्टान्त अमून, असे जे सर्वव्यापक सत् तेच एक अविनाशी आहे. त्याचा अभाव कधीही होत नाही. अर्थात् वराले मत् म्हणजे सामान्य-विशेषभावशून्य अखंड-एकरस सर्व विक्रियारहित ब्रह्मच होय. सर्वजगद्व्यापित्व हेच त्या सद्रूप आत्म्याच्या अविनाशित्वाचे कारण आहे.] (तुमच्या श्लोकाधीच व्याख्यान—)—विनाशं-अदर्शनं-अभावं—विनाश म्ह० अदर्शन-अभाव—अव्ययस्य-न व्येति-उपचयापन्नयो न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य—व्यय पावत नाही, वृद्धि व क्षय याम प्राप्त होत नाही, म्हणून अव्यय, त्या अव्ययाचा—एतत् सदास्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण न व्येति-व्यभिचरति—हे 'मत्' या नावाचे ब्रह्म स्वतः च्या रूपाने-स्वरूपाने व्यय-व्यभिचार पावत नाही,—निरवयवत्वात्—कारण ते निरवयव आहे, लासुळें (कोणाप्रमाणे)—देहादिचत्—देहादिकाप्रमाणे—आत्मीयेन अपि न व्येति—आत्मसंबंधी पदार्थांच्या व्ययागेही व्यय पावत नाही(ते का?)—आत्मीयाभावात्—कारण लाला आत्मसंबंधीच कोणा नमते—(याविषया दृष्टान्त—)—यथा देवदत्तः धनहान्या व्येति—ज्याप्रमाणे देवदत्त त्याच्या धनाची हानि झाली अमता व्यय-अय पावतो—एवं तु ब्रह्म न व्येति—त्याप्रमाणेच ब्रह्म क्षय पावत नाही—अतः अस्य अव्ययस्य ब्रह्मणः विनाशं कश्चित् कर्तुं न अर्हति—यास्तव कोणीही या अव्यय ब्रह्माचा विनाश करण्यास समर्थ नाही—कश्चित् ईश्वरः अपि आत्मानं विनाशयितुं न शक्नोति—कोणी ईश्वरही-सर्वभौम राजा किंवा महेश्वरसुद्धा आत्म्याचा विनाश करण्यास समर्थ होत नाही.

—हि—कारण—आत्मा ब्रह्म—आत्मा ब्रह्म आहे—च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्
 —व स्वतः च्या स्वरूपामध्यच क्रियेचा विरोध आहे [आत्म्याचा विनाश होत नाही, या वि-
 पयी प्रस्तुत श्लोकात युक्ति सांगितला आहे आत्म्याचा विनाश स्वतः हा संभवत नाही व
 परत हा संभवत नाही, स्वतः कसा संभवत नाही ते पूर्वांशांत सांगितले परत कसा संभवत
 नाही ते या उत्तरार्धात सांगत आहेत या सद्रूप आत्म्याचा विनाश करण्यास कोणा समर्थ
 होत नाही विनाश दोन प्रकार संभवतो एक सावशेष व दुसरा निरवशेष मातीचा घट
 फुगला तरी त्याच्या खापण्या राहतात हा सावशेष विनाश होय पण रज्जूवर भाग-
 लेला नर्प रज्जुज्ञानाने विनाश पावला म्हणजे त्याचा काटाच अवशेष उरत नाही, म्ह-
 णून हा निरवशेष विनाश होय पण ब्रह्म—आत्मा निरवयव अमल्यामुळे त्याचा सावशेष
 विनाश संभवत नाही व ता कल्पित नसल्यामुळे निरवशेष विनाशही संभवत नाही, अस
 वेधे सांगितले आहे विनाश म्ह० अदर्शन, अभाव ज्याचा व्यय होत नाही, ते अव्यय
 श्रद्धि होणे व क्षय पावण, याच्या योगाने वस्तूचा व्यय हात अगतो, तिच्या स्वरूपांत
 विकार होत अगतो पण ब्रह्माचे वृद्धि क्षय होत नाहीत, म्हणून ते अव्यय आहे व्यय
 द्वारात व्यय दोन प्रकार संभवतो १ स्वरूपाच्या—अवयवाच्या वृद्धिक्षयामुळे व २
 तत्संबंधा पदार्थाच्या वृद्धिक्षयामुळे देह सावयव असल्यामुळे अवयवाच्या वृद्धीमुळे
 त्याची वृद्धि व अवयवाच्या क्षयामुळे त्याचा क्षय संभवता पण ब्रह्म निरवयव आहे
 त्यामुळे त्याचा पहिल्या प्रकारचा व्यय संभवत नाही त्याचप्रमाणे एखाद्या पुरपाच्या
 घनादि पदार्थाचा वृद्धि झाला असता त्याचा वृद्धि व घनादिकाचा नाश झाला असता
 त्याचा नाश होतो पण ब्रह्म—आत्मा असंग असल्यामुळे तत्संबंधी पदार्थच नसतो त्यामुळे
 त्याच्या व्ययानेही ब्रह्माचा व्यय होत नाही यास्तव याप्रमाणे स्वतः किंवा परत ही नाश
 न पावणाऱ्या या अव्यय मत्—आत्मतत्त्वाचा सावशेष किंवा निरवशेष अभाव कोणी
 एखादा अति समर्थ पुरुषादा करू शकत नाही कारण आत्माच ब्रह्म आहे 'हा आत्माच
 ब्रह्म आहे,' असे मांडूक्य धृति मागते त्यामुळे ब्रह्मच आत्म्याचा विनाश कराल, हेहा
 संभवत नाही कारण आपण क्रिया आपल्यावरच होऊ शकत नाही जमिनी स्वतः लांब
 जाळत नाही डोळा आपल्यालाच पळत नाही मनुष्य आपल्याच खाशावर बसू शकत
 नाही, हे प्रसिद्ध आहे] १७

१ रहस्यवार या मंतराच्या श्लोकाच्या अर्थात—'येन सर्वं दद तत्' याचा 'न्याने ह
 मव नम विस्तारणे आहे' असा एक अर्थ करितात पण तो ठीक नाही कारण 'तत्'
 म्ह० विस्तार करणे, असा जरी एक अर्थ असला तरी ज्याने हे मव विस्तारिले आहे, असा
 म्हटल्यास आत्मा त्याहून निराळा, त्याच्या बाहेर राहतो पण अद्वैतमिद्धांताला त दृष्ट
 नाही द्युत ज्याने हे न्यायिले आहे, हाच अर्थ संयुक्त होय व तो रहस्यकारानाही
 ममत्त आहे रहस्यरत्न अर्थदान—“१७ व १८ या श्लोकात मत् व अमत् यांच्या
 अर्थाची पार बेनी आहे' पण गरी प्रकार असा आहे की, १७ व्या श्लोकात सत् वाच्य ते
 मागितले व अठराव्यात अमत् वाच्य ते मागितले आहे आत्म्याच मत् आहे व त्याचा शरीर
 —देह नाशवत आहेत, असे त्या दोहा श्लोकाचे तात्पर्य आहे

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

अन्वयार्थ—नित्यस्य—नित्य,—अनाशिनः—अविनाशी व—अप्रमेयस्य—
अप्रमेय अशा या—शरीरिण—शरीरी—आत्म्यावे—इमे देहाः—हे सर्व देह—
अन्तवन्तः—अन्तवान्—अन्त-नाश पावणारे आहेत.—तस्मात्—म्हणून—भारत
—हे अर्जुना !—युध्यस्व—तू युद्ध कर. १८.

किं पुनस्तदसद्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति उच्यते—अन्तवन्त इति ॥ अन्तवन्तो-
अन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाण-
निरूपणान्ते विच्छिद्यते सा तस्या अन्तस्तथेमे देहाः । स्वममायादेहादिवचान्तवन्तो नि-
त्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(१६ व्या श्लोकात् सांगितलेल्या—सत् व असत्—यापैकी 'मत्'चा
निश्चय केला. आता या श्लोकात अमन् चा निश्चय करितात—) —यत् स्वात्मसत्तां
व्यभिचरति तत् असत् किं पुनः—जे स्वरूपसत्तेला मोंडते ते असत् काय बरे
आहे ?—इति अन्तवन्तः इति उच्यते—ते 'अन्तवन्त ०' या श्लोकाने सांगतात
—अन्तवन्तः—अन्तः—विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः—अन्त म्ह० वि-
नाश ज्याना असतो ते अन्तवन्त—यथा मृगतृष्णिकादौ अनुवृत्ता सद्बुद्धिः
प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते—ज्याप्रमाणे मृगजब्बादि भ्रामक पदार्थांमध्ये अनु-
वृत्त झालेली सद्बुद्धि प्रमाणपूर्वक निरूपण करे लागले अमता शेवटी विच्छिन्न होते,—
सः तस्याः अन्तः—तो त्या बुद्धीचा अन्त हांय,—तथा इमे देहाः—तसेच हे देह
अन्तवन्त आहेत.—स्वप्रमायादेहादिवत् च—व स्वप्रार्ताल देहाप्रमाणे किंवा
माथेने उत्पन्न केलेल्या देहाप्रमाणे—अन्तवन्तः—अन्तवन्त—नाशवंत (कोणाचे देह ?)
—नित्यस्य शरीरिणः—शरीरवतः—नित्य शरीरीचे—शरीरवानाचे—अनाशिनः
अप्रमेयस्य आत्मनः—नाशरहित व प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या आत्म्याचे (देह)
—अन्तवन्तः इति उक्ताः—नाशवंत म्हणून सांगितलेले आहेत (कोणी ?)—विवे-
किभिः इत्यर्थः—विवेकी लोकाकडून सांगितले गेले आहेत, असा याचा भावार्थ.
[असत् म्ह० शून्य नव्हे, तर काय ! जे कांही काल भासून पुढे भासेनासें होते, ते असत्
होय. ज्याची सत्ता त्रिकाली नसते तर नाशानंतर बाधित होते, व्यभिचरित होते ते
असत् देहादि सर्व अनात्मवर्ग असत् आहे. कारण हे देह अन्तवन्त आहेत. अन्तवन्त
म्ह० नाशवंत आहेत. सर्व नाशवंत पदार्थ अमत् होत. पण ते देह स्वतंत्र नाहींत, तर
नित्य आत्म्याच्या सत्तेनेच सत्तावान् होणारे आहेत. असो. देह अन्तवन्त कसे ? कारण
त्यामध्ये सद्बुद्धीचा अनुवृत्ति होते. देह आहेत अशी प्रतीति येते, व त्या सद्बुद्धीचा
विच्छेदही होत नाही, म्हणून म्हणशील तर सांगतो—भ्रमाने भासणाऱ्या मृगजळादिका-
मध्येही सद्बुद्धि अनुवृत्त होते, म्ह० 'हे जळ आहे,' अशी सांगितली अस्तित्वबुद्धि

होते. पण प्रत्यक्ष प्रमाणाचा आश्रय करून निरूपण करूं लागले वा लागलांच ती सद्-
बुद्धि नाहाशी होते हे खरे जल नसून जलाचा आभास जाहें, अर्गी खात्री होते. तोच
या सद्बुद्धीचा अन्त-विच्छेद होय. त्याच न्यायाने हे सर्व देह आहेत, असे जरी
वाटत असले-ते सद्बुद्धीचे विषय जरी होत असले-तरी प्रत्यक्षादि प्रमाणाच्या योगानें
त्याचे निरूपण करूं लागले असता शेवटा त्या बुद्धीचा विच्छेद होतो. त्यामुळे ते अन्त-
वन्त आहेत. स्वप्न, भ्रम, मनोरथ इत्यादि अवस्थांतांल देह व गारख्याने मायेने उत्पन्न
केलेले देह जरी त्या त्या दशेत सद्बुद्धियुक्त असले तरी ते दुमन्या अवस्थेंत जाताच
त्याविषयीच्या सद्बुद्धीचा विच्छेद झाल्यामुळे जसे अन्तवन्त ठरतात त्याप्रमाणे हे जाग्र-
दवस्थेंतांल देहही अन्तवन्त आहेत. ' अहो पण देह जरी अन्तवन्त असले तरी आत्म्या-
चा अगंख्य देहाशी प्रवाहरूपाने सतत संबंध होत असल्यामुळे आत्मा व देह याचा
संबंध अमृत आहे, ' म्हणून म्हणाल तर सागतो-नित्य जो शरीरी-शरीरवान्, नाश न,
पावणारा व प्रत्यक्षादि प्रमाणाचा विषय न होणारा आत्मा त्याचे हे देह अन्तवन्त
आहेत कोणत्याही पदार्थाचा प्रवाह प्रवाही पदार्थाहून पृथक् दिसत नाहा जल प्रवाही
असून त्याचा प्रवाह जलरूपानेच दिसतो देहाचा प्रवाह मानावयाचा झाल्यास तो देह-
रूपाने दिसला पाहिजे पण तशा प्रकारे तो दिसत नाहीं, त्यामुळे देहादिकाच्या अभावी
त्याचा आत्म्याचा प्रवाहरूपाने संबंधही मिळू होत नाहा म्हणून नित्य आत्म्याचे हे
देह अन्तवन्तच आहेत.]

नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च । यथा
देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादियुक्तो
जातो नष्ट उच्यते । तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः ।
अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह ॥

भाष्यार्थ—('नित्यस्य' व 'अनाशिन' या पदाचा अर्थ एकच असल्यामुळे त्यावर
पुनरुक्त दोष येतो, असे कोणाला वाटेल म्हणून आचार्य म्हणतात)—**नित्यस्य अना-
शिन इति न पुनरुक्तं**—नित्य व अनाशा-नाश न पावणाऱ्या, हे पुनरुक्त नव्हे, या-
वर पुनरुक्त दोष येत नाहा—**लोके नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विविधत्वात्**—
कारण व्यवहारात नित्यत्व व नाश यांना द्विविधत्व आहे. [व्यवहारात नाश व नित्यत्व
ही दोन्ही दोन प्रकारची दिसतात. त्यामुळे नित्य व अनाशा, या म्हणण्यावर पुनरुक्त
दोष येत नाहीं]—**यथा भस्मीभूतः अदर्शनं गतः देहः नष्टः उच्यते**—ज्या-
प्रमाणे भस्मीभूत झालेला-अभावास प्राप्त झालेला देह नष्ट झाला, असे म्हटलें जातें.—
विद्यमानः अपि अन्यथापरिणतः व्याध्यादियुक्तः जातः नष्टः उच्यते—
त्याचप्रमाणे विद्यमान असूनही विपरीत परिणाम पावलेला,—रोगादिकांना युक्त झालेला
देह नष्ट झाला असे म्हटलें जातें—**तत्र**—असे असल्यामुळे—**अनाशिनः नित्यस्य
इति**—अनाशा व नित्य या दोन पदानां—**द्विविधेन अपि नाशेन अस्य अ-
संबन्धः इत्यर्थः**—दोन्ही प्रकारच्या नाशाशी याचा संबंध नाहा, असा आशय व्यक्त केला

आहे.—अन्यथा—नाहा तर—पृथिव्यादिवत् अपि आत्मनः नित्यत्वं स्यात्
—पृथिवी, आकाश इत्यादिकांप्रमाणेही आत्म्याचे नित्यत्व सिद्ध होईल,—तत् मा
भूत् इति नित्यस्य अनाशिनः इति आह—ते तसे न व्हावे, म्हणून भगवान्
'नित्यस्य' व 'अनाशिनः' असे म्हणत आहेत. [शरीर जळून भस्म झाले, ते
अदृश्य झाले तरी त्याचा नाश झाला असे म्हणतात व ते जिवंत असतांनाच रोगादि-
कांच्या योगाने त्याच्यामध्ये काही विपरीत परिणाम झाला तरी त्याचा नाश झाला असे
म्हणतात. अर्धांगवायूने अर्धे अंग लुळे पडले, तर त्याचे उजवे किंवा डावे अंग गेले, असे
म्हणतात. डोळे फुटले, तर दृष्टि गेली, नष्ट झाली, असे म्हणतात, हे प्रसिद्ध आहे.
पण अशा या दोन्ही प्रकारच्या नाशाचा आत्म्यामध्ये संभव नाही, तो निर्विकार
नित्य आहे, हे सांगण्यासाठी नित्य व अनाशी हा दोन विशेषणे दिली आहेत. त्यांतल
कोणते तरी एकच विशेषण असते तर पृथिवीमध्ये प्रतिक्षणां परिणाम होत असूनही
'तीच ही' अशी नित्यत्वाची प्रतीति जशी येते त्याप्रमाणे आत्माही परिणामी नित्य आहे,
असे नाटण्याचा संभव होता. पण तशी कोणाची विपरीत भावना होऊ नये, म्हणून
दोन विशेषणे सुद्धा दिली आहेत.]

अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः । नन्वागमेनाऽऽत्मा
परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न । आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि
प्रमातारि प्रमित्तोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय
पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति ॥

भाष्यार्थ—अप्रमेयस्य-न प्रमेयस्य-प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्य
इत्यर्थः—अप्रमेय म्ह० प्रमेय नसलेल्या-प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी परिच्छिद्य न होणाऱ्या
-प्रत्यक्षादिकानी ज्ञात न होणाऱ्या-प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या, असा याचा भावार्थ.
[आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेच परोक्ष ज्ञात होतो. उपनिषदांवरूनही त्याचा
अपरोक्ष साक्षात्कार होत नाही. म्हणून तो अप्रमेय-प्रत्यक्षादि लौकिक प्रमाणाचा विषय
न होणारा आहे, असा त्या अप्रमेय आत्म्याचे हे देह अन्तवन्त आहेत, याविषयांचे
शंका घेऊन समाधान-]—ननु—अहो पण—आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते—
उपनिषद्रूप आगमावरून आत्म्याचे ज्ञान होते, [त्यामुळे त्याला अप्रमेय म्हणतां येत
नाही.]—प्रत्यक्षादिना च पूर्व—व आगमाची प्रवृत्ति होण्यापूर्वी प्रत्यक्षादि प्रमा-
णाच्या योगानेच तो ज्ञात होतो [त्यामुळेही त्याला अप्रमेय म्हणतां येत नाही. कारण
मी कोण याविषयांचे अज्ञान संभवते व जें अज्ञात असेल त्याचें ज्ञान करून देणें, हेच
प्रमाणाचें लक्षण आहे आणि मी अमुक-मनुष्य, कर्ता, भोक्ता आहे इत्यादि ज्ञान ज्ञा-
त्यावरच आगमाची प्रवृत्ति होते. या शक्येचें 'एतदप्रमेय' या धृतीच्या जाधाराने
समाधान-]—न—असे नाही,—आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्—कारण आत्म्याला
स्वतःसिद्धत्व आहे. [त्याच्या सिद्धीला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाही. ती कशी? म्हणून
म्हणाल तर सांगतो-]—हि प्रमातारि-आत्मनि सिद्धे—कारण प्रमाता-प्रमेयाला

जाणणारा आत्मा जेव्हा सिद्ध असतो तेव्हाच—**प्रमित्सोः**—प्रमेयाला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या त्याला—**प्रमाणान्वेषणा भवति**—प्रमाणाची अपेक्षा वाटते—**हि पूर्व अहं इत्थं इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय न प्रवर्तते**—कारण अगोदर हा मी अशा प्रस्फारचा आहे, जसं स्वतःला न जाणतो कोणाही नंतर प्रमेयाला—विषयाला जाणावयास प्रवृत्त होत नाही—**आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धः न भवति हि**—आत्मा कोणालाही अप्रसिद्ध केव्हाच नसतो, हे प्रसिद्ध आहे. [प्रमाता—मी असे म्हणणारा कर्ता—जीव, तो सर्व प्रवृत्तीच्या पूर्वीच सिद्ध असतो 'मी' ची सिद्धि सर्व प्रवृत्तीच्या पूर्वी त्यामुळे प्रमाता—म्ह० प्रमाणांच्या योगाने प्रमेयाला जाणणारा हेच सोप्या शब्दात सांगायलाचे झाल्यास प्रमाता म्ह० विषयांना जाणणारा, प्रमाण म्ह० इन्द्रिये—ज्ञानाची साधने व प्रमेय म्ह० विषय अर्थात् इन्द्रियांची विषयग्रहणामाठी जी प्रवृत्ति व्हावयाची ती प्रमाता पूर्वी सिद्ध असेल तरच होईल त्यावाचून होणार नाही एखादा धनी जमला तरच भूत्याची गरज, त्याच्या प्रेरणेनेच त्याचे मूल्य—नोकर त्याच्यासाठी आपापल्या कार्यात प्रवृत्त होतात प्रमाता प्रमेयाला जाणण्याची जेव्हा इच्छा करतो तेव्हा त्याला प्रमाणाची गरज भासते मी हा अशा प्रस्फारचा आहे, असे अगोदर प्रमाता जेव्हा स्वतःला जाणतो, तेव्हाच तो प्रमेयाला प्रमाणाच्या योगाने जाणण्यास सिद्ध होतो आत्मा सर्वलोकाप्रसिद्ध आहे 'मी' हे कोणाला शिकवावयास नको आमप्रतानि पशु-पक्ष्यानाही स्वभावतःच असते अर्थात् आत्म्याच्या सामान्य ज्ञानाला कोणत्याही प्रमाणाची अपेक्षा नसते इतकेंच नव्हे तर कोणतेच प्रमाण त्याला विषय करण्यास समर्थ नाही सर्व प्रमाणे जड आहेत त्यामुळे चेतन आत्म्याला जाणण्याची योग्यता त्याच्यामध्ये नाही (अ १० श्लो १४, १५) ह्मणून सत्—आत्मा अप्रमेय आहे शिवाय प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द ही प्रमाणे अनात्म्याला विषय करितात व्यवहारस्थेते अनात्म्याचेच अज्ञान संभवते अज्ञात पदार्थांचें ज्ञान करून देणे, हेच प्रमाणाचें लक्षण आहे अर्थात् प्रत्यक्षादि प्रमाणाना व्यवहारातच प्रामाण्य आहे व्यवहारात अहंकारविशिष्ट आत्म्याचाच 'अहं'—मी असा अनुभव येत असतो केवळ आत्मा अनुभवाचा विषयच होत नाही ह्मणून तो सर्वथा अप्रमेय आहे]

शास्त्रं त्वन्त्य प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमाप्रनिघर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुति — “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर.” इति ॥

भाष्यार्थ—(प्रत्यक्षादि प्रमाणे आत्म्याला जरी विषय करीत नसली तरी श्रुतीने आत्म्याला 'उपनिषद् पुराण' म्हटले आहे म्ह० आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेच ज्ञात होतो, अस तिच म्हणणे आहे त्यामुळे आत्म्याचे टिकाणी शास्त्राची प्रवृत्ति अवश्य होणारच, अशी कोणी शंका घेईल, म्हणून जाचार्य सांगतात—)**शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं**—शास्त्र तर शेवटचे प्रमाण आहे—**अतद्धर्माध्यारोपणमाप्रनिघर्तकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते**—आत्म्यावर चिंतक्या अना मधर्मांचा

आरोप झालेला आहे त्या सर्वांचे निवर्तन करणे, या कार्यामुळे शास्त्र आत्म्याविषयी प्रमाण आहे—तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं न (प्रतिपद्यते)
—पण अज्ञात अर्थांचे जापन करणे, या रूपाने तें आत्म्याविषयी प्रमाण होऊं शकत नाहा.—तथा च—यत्साक्षात्—अपरोक्षात् ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः इति श्रुतिः—तसाच सिद्धान्त सागणारी ' जे साक्षात्—अपरोक्ष ब्रह्म, जे सर्वान्तर आत्मा ' अशी श्रुति आहे. [शास्त्राने प्रत्यगात्मरूप ब्रह्माचे प्रतिपादन केले अमता प्रमाता-प्रमाण-प्रमेय इत्यादि सर्व विभाग निवृत्त होतो. त्यामुळे शास्त्राला अन्य-शेवटचे म्हणणे उचित आहे व ते अपौरुषेय असल्यामुळे निर्दोष आहे. त्यामुळे त्याच्या प्रामाण्याविषयीही शका रहात नाहा. ' तद्धर्म ' म्ह० आत्मधर्म, अतद्धर्म म्ह० अनात्म्याचे—अन्न करण, इन्द्रिये, देह, विषय याचे—धर्म. आत्म्याच्या अनादि अविद्येमुळे त्याच्यावर ' मां मुखी-दुःखी ' इत्यादि अत करणाचे धर्म, आधळा, बहिरा, इत्यादि इन्द्रियधर्म, उंच, स्थूल, गोर, इत्यादि शरीरधर्म, धना, कुटुंबी इत्यादि विषयधर्म प्रत्येक अज्ञ जीव लयतो त्याच्यावर त्याचा आरोप करतो. शास्त्र त्या सर्व आरोपित धर्मांची निवृत्ति करते व तेवढ्या कार्यानेच तें आत्म्याविषयी प्रमाण होऊं शकते. आत्मा स्वयंप्रकाश व अनुभवरूप—नित्य ज्ञात असल्यामुळे अज्ञात असलेला पदार्थ ज्ञात करून देणे, या रूपाने तें आत्म्याचें प्रमाण होऊं शकत नाहा; अनात्मधर्मांची निवृत्ति केल्यावर त्याचा बाह्याच उपयोग नसतो, म्हणून ते अन्य प्रमाण होय. ' साक्षात् म्ह० दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा न करणारे व अपरोक्ष—स्वयं ज्ञानरूप असे जे ब्रह्म तोच सर्वान्तर्यामी राहणारा आत्मा आहे. तेच सर्व वस्तूतील सार आहे, ते मंगल साग. ' अशा अर्थाची बृहदारण्यक श्रुति आहे. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ३ पृ. १०७) तीही ब्रह्मात्मा अन्य प्रमाणाची अपेक्षा न करितां स्वन. स्फुरतो, याविषयी प्रमाण आहे. असो, याप्रमाणें आत्मा—सत्—ब्रह्म अप्रमेय असल्यामुळे अधिनाशी आहे, असे प्रतिपादन करून त्यापासून निष्पन्न झालेल्या गोष्टींचें निगमन करितात.]

यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं मा कार्पीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यत्र शोकमोहप्रतिबद्धस्तुष्णीमास्ते तस्य कर्तव्यप्रतियन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं नित्यः च अविक्रियः आत्मा—ज्याअधी याप्रमाणे नित्य व अविक्रिय—निर्विकार आत्मा आहे—तस्मात् युद्धस्व—युद्धात् उपरमं मा कार्पीः इत्यर्थः—त्याअधी युद्ध कर ह्य० युद्धापासून उपरम पावूं नकोस—युद्ध सोडून निवृत्त होऊं नकोस, असा याचा भावार्थ—अत्र युद्धकर्तव्यता न हि विधीयते—या वाक्यात ' युद्ध करावे ' असे युद्ध कर्तव्यतेचे विधान केले

१ ' म्हणून पश्चावर साध्य अबाधितपणे राहते ' असे प्रतिपादन करणारे जें वाक्य तें निगमन होय. तर्कमग्रहणार पृ. ५५ पहा.

जात नाही—हि असौ युद्धे प्रवृत्तः एव—कारण तो अर्जुन युद्धात प्रवृत्त झाले-
लाच होता त्याला या वाक्याने नवीन प्रवृत्त करावयाचें नव्हतें पण—शोकमोह-
प्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते—शोक व मोह याच्या योगानें प्रतिबद्ध होऊन—तूष्णीं—मुका-
ळानें (अ ७ श्लो ९) बसला आहे.—(अतः) भगवता तस्य कर्तव्यप्रति-
बन्धापनयनमात्रं क्रियते—म्हणून भगवानाकडून केवळ त्याच्या कर्तव्यप्रतिबंधाचें
निवारण केले जात आहे—तस्मात्—यास्तव—युद्धस्य इति अनुवादमात्रं
न विधिः—‘युद्ध कर’ हा नुस्ता अनुवाद आहे विधि नव्हे [वर वर्णन केल्याप्रमाणें
आत्मा नित्य व निर्विकार आहे म्हणून तू युद्धापासून परत फिरू नको युद्ध हा
स्वधर्म सोडू नको ‘अहो पण आत्म्याच्या नित्यत्वादि स्वरूपाचे उपपादन करून युद्ध
करावें असे विधान भगवानानीं केलेल असल्यामुळें येथें ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय
भगवानाना इष्ट असावा, असें दिसतें, ’ असे समुच्चयवादी म्हणतील म्हणून आचार्य
म्हणतात—“ ‘ तस्माद्युध्यस्व भारत ’ या वाक्यानें भगवान् युद्धाच्या कर्तव्याचें
विधान करात नाहींत स्वधर्मरूप युद्धात तो पूर्वीच प्रवृत्त झालेला आहे क्षत्रियाने युद्ध
करावें, असे धर्मशास्त्राचेंच विधान असल्यामुळें तो स्मार्त धर्म अर्जुनाला जन्मत च प्राप्त
आहे, व यापूर्वीही त्यानें अनेक वेळां शक्र, निवातकवच, इंद्र, गधर्व, उत्तरगोप्रहण-
प्रमगा करीव याच्यासा युद्ध केले आहे पण या प्रसंगा शोक व मोह यानीं त्याच्या त्या
धर्मप्रवृत्तीला प्रतिबध केल्यामुळें तो स्वधर्मरूप युद्ध सोडून मुकाळ्यानें बसला आहे
म्हणून भगवान् आत्मज्ञानान त्याचा शोक-मोह घालवून त्याच्या स्वधर्मप्रवृत्ताच्या प्रति-
बधाचें निवारण करीत आहेत अर्थात् ‘युध्यस्व’ हा विधि नमून तो स्मार्त विधीचा
अनुवाद आहे त्यामुळ येथें समुच्चयाचा गवहा नाही ”] १८

१ रहस्यकार ‘ तस्मात् युद्धयस्व भारत ’ हा विधि आहे, असें मानतात, पण त्यानीं
आचार्याचें बरील द्वाणणें सक्थ गीतारहस्यात कोठेंही खोडून काढलेलें नाहा याला विधि
वा मानता येत नाहा, तें आचार्यानीं वर स्पष्ट मागितलें आहे पण त्याचा काहीच विचार
न करिता रहस्यकार द्वाणतात—

“ यावर कित्येकानें असें द्वाणणें आहे बर्बा, अर्जुनास भगवताना जो उपदेश केला तो
निवृत्तिपर ज्ञानाचा, योगाचा किंवा भक्तीचाच अमून तोच मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय
पण युद्धाला प्रारंभ झाला होता म्हणून कर्माची मध्ये मध्ये धोडीशी प्रशंसा करून भगव-
ताना अनुनाला तें युद्ध पुरे करू दिलें आहे अर्थात् युद्ध पुरें करणें ही गोष्ट मुरय न धरता
आनुषंगिक किंवा अववागतमवच मानली पाहिजे पण अशा लटपटित कोटिब्रमानें गातेच्या
उपश्रमोपमहाराची किंवा फलाची नीट उपपत्ति लागत नाहा स्वधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलें कर्तव्य
वाहा झालें तरी आमरणान वरीन राहण्याचें महत्त्व व अवश्यकता या ठिकाणा दाखवाव
यानीं होनी व ती मिळ करणवाम बरच्यामारगें पोवच कारण गातेंत कोठेंही मागितलें
नाहा आणि मागितलें अमनें तरी अनुनामारग्या बुद्धिमान् व चौधम पुण्यास नें पलेंही
जमनें अवचर कुलभय होणार हें टोळ्यापुढें दिमत अमनाहा युद्ध करावें वा न करावें, आणि
वर वें क्षत्र्यास पाप न लागतां कर्मे करावें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि विनीही

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमिन्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेन्येषा बुद्धिर्मृपैव ते । कथम्—य एतमिति ।

भाष्यार्थ—(गीताशास्त्र ही केवल भगवन्ताची कल्पना आहे. त्याला मूळ प्रमाण काही नाही, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् दोन मंत्रांचा येथे उल्लेख करितात, असे सांगून आचार्य त्याची संगति दाखवितात—)**गीताशास्त्रं शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं—**गीताशास्त्र शोकमोहादि संसारकारणाच्या निवृत्तीसाठी आहे, —न प्रवर्तकं—ते शोकमोहादि संसारकारणांत प्रवृत्त करणारे नाही, —इति एतस्य अर्थस्य साक्षिभूते ऋचौ भगवान् आनिनाय—अशा या अर्थाच्या साक्षिभूत दोन ऋचा भगवान् येथे आर्णात आहेत. [गीताशास्त्र संसारकारणाची प्रवृत्ति करविणारे नाही, त्याची निवृत्ति करणारे आहे, या सिद्धान्ताला प्रमाणभूत—आधारभूत अशा दोन ऋचा भगवानांना येथे घेतल्या आहेत. त्यातील पहिल्या मंत्राची संगति आचार्य सांगतात—]**तु युद्धे भीष्मादयः मया हन्यन्ते—**पण युद्धात भीष्मादिक मजकूरून मारले जातात—**अहं एव तेषां हन्ता—**मीच त्यांचे हनन करणारा आहे.—**इति यत् मन्यसे—**असे जे तू मानीत आहेस—**एषा ते बुद्धिः मृपा एव—**ही तुझी बुद्धि—भावना मिथ्याच आहे.—**कथं—**ती कशी म्हणून विचारर्शात तर—**यः**

लटपट केला तरा “ निष्काम युद्ध कर ” किंवा “ कर्म कर ” असे या प्रश्नाचे म्हणजे मुख्य सुवाचेच जे उत्तर ते ‘ अर्थवाद ’ म्हणून कधीही उडवून टाकता येत नाही.” गी. र. पृ. ५६.

गीतारहस्यकाराना वर ‘ कित्येकांचे ’ म्हणून जे म्हणणे माडले आहे, ते ‘ अमक्याचे ’ म्हणून जर झटले असे तर बरे झाले असे. पण तसे स्पष्ट न झटल्यामुळे आत्ता त्याचे आमकत्व निःशकपणे दाखविता येत नाही. तथापि त्यात ‘ निवृत्तिपर ज्ञानाचा ’ हे शब्द शोमच्छकराचार्यांना किंवा त्यांच्या मप्रदायातील आचार्यांना उद्देशून आहेत असे वाटते. म्हणून त्यांविषया दोन शब्द लिहिणे अयोग्य होणार नाही. रहस्यकारांना ज्याला ‘ लटपटीत कोटिक्रम ’ म्हणून झटले आहे तो अडैती करीत नाहीत व असा लटपटीत कोटिक्रम कोणते टीकाकार करतात तेही आह्मणाला माहीत नाही. कदाचित् रहस्यकाराना त्याला आपल्या शब्दानाही लटपटीत केले असेल ? म्हणजे त्याचे म्हणणे असा लटपटीत रूपाने माटले असेल ! पण ते कसेही जरी असले तरी ‘ युद्धाला प्रारंभ झाला होता, म्हणून कर्मांचा मध्ये मध्ये थोडासा प्रसंगा करून भगवानांना अर्जुनाला ते युद्ध पुरे करू दिले आहे. अर्थात युद्ध पुरे करणे हा गोष्ट मुख्य न धरता आनुषंगिक किंवा अर्थवादात्मकच मानला पाहिजे’ हा कोटिक्रम लटपटीत आहे, असे आम्हांला म्हणता; व त्याने गीतेच्या उपक्रमोपमहाराची किंवा पद्याची उपपत्ति लावण्याची आमची इच्छाही नाही. तथापि वरील कोटिक्रम अद्वैत वेदान्त्याचाच आहे, असे जर रहस्यकारांचे म्हणणे असेल तर ‘ त्या मप्रदायातील अमुक भाष्यकार किंवा टीकाकार अमुक ठिकाणी हे असे म्हणतात पहा, असे त्यांना दाखवावयाच पाहिजे होते. पण तसे कोठेही दाखविलेले नाही. अर्थात वरील म्हणण्याने भाष्यकारांचे भाष्य बाधित होऊ शकत नाही.

एनं इति—‘य एनं’ या श्लोकात् न भगवान् सांगतात्—[या युद्धांत भीष्मादिक माह्या हातून मारले जाणार, मी त्यांचा हिसक होणार, असे जें तुला वाटत आहे ते उर्गाच प्रमाने वाटत आहे, ते खरे नव्हे: ‘अहो पण प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध असलेली ती गोष्ट खोटी कशी असेल’ म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर भगवान् सांगत आहेत—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

अन्वयार्थ—यः—जो कोणी—एनं—या आत्म्याला—हन्तारं—हन्ता—मारणारा—वेत्ति—समजतो—च—व—यः—जो—एनं—या आत्म्याला—हतं—मेलेल—मन्यते—समजतो—तौ उभौ—ते दोघे—न विजानीतः—आत्म्याला जाणत नाहींत. त्याचें स्वरूप त्यास माहीत नाहीं कारण—अयं—हा आत्मा—न हन्ति—मारीत नाहीं,—न हन्यते—व मारला जात नाहा. १९.

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनेन हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविधेकेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं, हन्ताऽहं हतोऽस्यहमिति देहहनेनेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमान्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(मी मारणारा व भीष्मादिक मारले जाणारे ही भावना अज्ञानमूलक असतयामुळें ती भ्रामक आहे, असे वरील प्रश्नांचे उत्तर या श्लोकांत दिले आहे. काठकोपनिषदांत ‘ हन्ता चेन्नमन्यते हन्तुं ’ अशी जी ऋचा आहे (वा. भाष्यार्थ पृ. ६१ पहा) तिचाच येथे अर्थतः उद्देश केला आहे—)—यः एनं—प्रकृतं देहिनंहन्तारं—हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति—जानाति—जो या प्रकृत देहवान् आत्म्याला हन्ता—हननक्रियेचा कर्ता समजतो—जाणतो—च यः अन्यः एनं हतं मन्यते—व जो दुसरा याला मारला गेलेला मानतो—देहहनेन हतः अहं इति हननक्रियायाः कर्मभूतं—म्ह० देहाला मारले असता मीच मारला गेला आहे, असे आत्म्याला ‘ हनन ’ या क्रियेचा कर्मभूत मानतो—तौ उभौ—ते दोघेही—अविधेकेन—अविधेकाने—अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं—अहं—मी या प्रत्ययाचा विषय जो आत्मा त्याला—न विजानीतः—न ज्ञातवन्तौ—जाणत नाहींत, त्यांना आत्मा कळला नाहीं.—देहहनेनेन—देहाचा हिमा केल्याने—अहं हन्ता अहं हत अस्मि—मी हनन—हिंसा करणारा आहे, मी दुसऱ्याकडून हिंसा केला गेला आहे,—इति—असे—अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं—अहंप्रत्ययाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला—यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थ—जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाला न जाणणारे आहेत, असा याचा आशय आहे. [जो अन या प्रस्तुत आत्म्याला ‘ हनन ’ ही क्रिया करणारा समजतो तो व जो कोणी दुसरा आत्मा मारला जातो,

हननक्रियेचें कर्म होतों, असे नमजतो तो, असे ते दोषेही अत्रानामुळे—अह—मी या अनुभवाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला जाणत नाहीत देहाने दुसऱ्याला मारले, म्हणजे मी बाल मारले व दुसऱ्याने याच्या देहाला मारले म्ह० मी मारला गेलो, असे जे समजतात ते दोषेहा आत्म्याच्या स्वरूपाविषया अनभिज्ञ आहेत]—यस्मात्—ज्या अर्थी—अयं आत्मा न हन्ति—हननक्रियायाः कर्ता न भवति—हा आत्मा मारत नाही, म्ह० हनन या क्रियेचा कर्ता होत नाही—अ न हन्यते—कर्म न भवति इत्यर्थः—व तो मारला जात नाही, म्ह० हननक्रियेचें कर्म होत नाही, असा भावार्थ, (तो का ?)—अधिक्रियत्वात्—कारण त्याला अतिक्रियत्व आहे [ज्या अर्थी तो निर्विकार आहे, त्या अर्थी 'मी हन्ता आहे' इत्यादि ज्ञान हे अज्ञान आहे आसा निर्विकार अनन्यामुळे हननक्रियेचा कर्ता नाही व कर्मही नाही] १९

न जायते म्रियते वा कदाचित्

नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा आत्मा—कदाचित्—केव्हाही—न जायते—उत्पन्न होत नाही—चा—किंचा—कदाचित्—केव्हाही—न म्रियते—मरत नाही—अयं—हा—भूत्वा—होऊन—भूयः—पुनरपि—अभविता—न होणारा—न—नाहा (म्हणून केव्हाही मरत नाही)—अयं—हा—अजः—न जन्मणारा,—नित्यः—त्रिकाली जन्मणारा—शाश्वत—निर्विकार—अजय—पुराणः—नित्य एतन्पि आहे—शरीरे हन्यमाने अपि—शरीरात जरी विपरिणाम-बदल-विदार होत असला, तरी—न हन्यते—यान्यामध्ये कोणताही विपरिणाम होत नाही, (किंचा शरीराला जरी मारले, तरी आत्मा मारला जात नाही, असा अर्थ केला तरी चालेल.) २०

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्र—न जायते नेत्यव्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नाऽऽत्मनो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । चादान्दधार्थे । न म्रियते चेत्यन्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिपिच्यते । कदाचिच्छब्द-सर्वविक्रियाप्रतिषेध-संरच्यते न कदाचिजायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्माद्यमात्मा भूत्वा भवनक्रिया-मनुभूय पश्चादभविताऽभाप गन्ता न भूय पुनस्तस्मात्प्र म्रियते । सो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । जगद्भान्नन्द्वाजायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूय. पुनस्तस्मात्प्र जायते । सो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते ॥

भाष्यार्थ—(आत्मा अविक्रिय अनन्यामुळे हननक्रियेचा कर्ता विया कर्म होत नाही, हे सांगितले तेच आत्मा प्रभूर्ब्रह्म हसऱ्या मन्त्राने सिद्ध करितात—) —आत्मा

अविक्रियः कथं इति द्वितीयः मंत्रः—आत्मा अविक्रिय कमा, ते सागण्यासाठी हा दुसरा मंत्र आहे—न जायते—न उत्पद्यते—जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया आत्मनः न विद्यते—आत्मा उत्पन्न होत नाही जन्म—प्रादुर्भाव या रूपाचा प्रत्येक सृष्टपदार्थास अवश्य होणारा विकार आत्म्याला नाही.—न म्रियते या वाशब्दः चार्थं—येथील 'वा' शब्द 'च' म्ह० आणि-य-या अर्थी आहे.—न म्रियते च इति अन्त्या विनाश-क्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते—आणि तो मरत नाही, या वाक्याने शेवटच्या विनाशरूप विक्रियेचा प्रतिषेध केला जातो—कदाचित् शब्दः सर्वविक्रियाप्रति-षेधैः संबध्यते—कदाचित् हा शब्द सर्व विकाराच्या निषेधासाठी सबद्ध होतो (तो कसा ?)—न कदाचित् जायते न कदाचित् म्रियते इति एवम्—तो केव्हाही उत्पन्न होत नाही, केव्हाही मरत नाही, याप्रमाणे सर्व विक्रियांशा त्याचा संबंध लावावा—यस्मात् अयं—आत्मा भूत्वा-भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् भूयः-पुनः अभविता-अभावं गन्ता न, तस्मात् न म्रियते—ज्याअर्थी हा आत्मा होऊन-अगोदर होणे या क्रियेचा अनुभव घेऊन मागाहून पुनरपि न होणारा-अभावास प्राप्त होणारा नाही त्या अर्थी तो मरत नाही—हि—कारण—य भूत्वा न भविता—जो होऊन पुन. न होणारा-अभावास प्राप्त होणारा—सः म्रियते इति लोके उच्यते—तो मरतो असे लौकिकाने म्हटले जाते—वाशब्दात् च नशब्दात्—दुसऱ्या चरणात 'वा' असा शब्द व 'न' असा शब्द असल्यामुळे—या अयं आत्मा देहवत् अभूत्वा भूयः पुनः भविता न—किंवा हा आत्मा देहाप्रमाणे पूर्वी नसून पुनरपि होणारा नाही—तस्मात् न जायते—त्यामुळे तो उत्पन्न होत नाही.—हि—कारण—यः अभूत्वा भविता सः जायते इति उच्यते—जो पूर्वी नसून होणारा तो उत्पन्न होतो, असे म्हटले जाते—आत्मा एव न—आत्मा असा नसून होणारा नाही—अतः न जायते—म्हणून उत्पन्न होत नाही [या श्लोकात आत्मा अविक्रिय कमा ते सांगितले आहे आत्मा उत्पन्न होत नाही व मरत नाही. म्ह० त्याला जन्म हा पहिली व मरण हा शेवटची विक्रिया नाही 'कदाचित्' हा शब्दाचा सर्व विक्रियाच्या निषेधासाठी सबद्ध लावावा म्ह० आत्मा कधीच उत्पन्न होत नाही, कधीच परिणाम पावत नाही, कधीच क्षीण होत नाही, कधीच मरत नाही, असा अर्थ निष्पन्न होईल 'नाय भूत्वा भविता वा न भूय' या दुसऱ्या चरणातील 'न' व 'वा' या शब्दांचे स्वारस्य व्यक्त करण्यासाठी आचार्यांनी दोन प्रकारे अन्वय लावून 'न म्रियते' व 'न जायते' यांच्यासाठी या चरणाचा कारणत्वात्तें सबद्ध दाखविला आहे. 'अयं आत्मा भूत्वा अभविता न' हा आत्मा होऊन न होणारा नाही, म्हणून मरत नाही, जो होऊन नाहीसा होतो, तो मेलून असे म्हणतात, असा एक अन्वय व दुसरा 'वा नभूत्वा भूय भविता न' किंवा नसून पुन. होणारा नाही, त्यामुळे उत्पन्नही होत नाही. जो पूर्वी नसून होतो, तो उत्पन्न झाला असे म्हणतात या दोन्ही विषयी देहाचा दृष्टान्त दिला आहे. देह नसून होतो व अगून नाहीसा होतो तरा आत्मा नाही. असल्या विषय दृष्टान्ताला न्यायशास्त्रात व्यतिरेकी दृष्टान्त म्हणतात. आकाश निरवयव अस-

त्यामुळे जसे निर्विकार तसा आत्मा निरवयव असल्यामुळे निर्विकार, असल्या सम दृष्टान्ताला अन्वया दृष्टान्त व देह सावयव असल्यामुळे जमा क्षयी तसा आत्मा नाही कारण तो निरवयव आहे, असा विषम दृष्टान्ताला व्यतिरेकी म्हणतात. असा; आता अजो नित्यः० ' इत्यादि तिमन्या चरणाचे व्याख्यान करितात-]

यस्मादेवं तस्माद्भजो यस्मान्न च्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिपेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिपिद्धा भवन्ति तथाऽपि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दरेव तदर्थः प्रतिपेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिपेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(या मंत्रांत जन्म व मरण याच विक्रियांचा निपेध केलेला नाही, तर सर्वच विकाराचा निपेध केला आहे, असे सांगतात-)—यस्मात् एव—ज्या अर्थी हा आत्मा उत्पन्न होत नाही—तस्मात् अजः—ज्या अर्थी अज आहे—च यस्मात् न च्रियते तस्मात् नित्यः—आणि ज्या अर्थी मरत नाही त्या अर्थी नित्य आहे. (आत्मा जन्मत नाही म्हणून अज व मरत नाही म्हणून नित्य.)—यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिपेधे सर्वाः विक्रियाः प्रतिपिद्धाः भवन्ति—जरी पहिली व शेवटची अशा दोन विक्रियांचा प्रतिपेध केला असता सर्व विक्रिया प्रतिपिद्ध होताना—त्याचा त्यामुळेच निपेध होतो,—तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थः स्वशब्दैः एव प्रतिपेधः कर्तव्यः इति—तरी जन्म व नाश यांच्यामध्ये होणाऱ्या विक्रियांचा ती ती विक्रिया हा ज्याचा अर्थ आहे अशा त्या त्या विक्रियाच्या वाचक शब्दांनीच प्रतिपेध करावा म्हणून—यथा अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिपेधः स्यात् इति शाश्वतः इत्यादिना आहे—ज्या प्रकारे न सांगितलेल्या अशाही तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा प्रतिपेध होईल त्या प्रकारे 'शाश्वत' इत्यादि शब्दांनी भगवान् (किंवा प्रस्तुत मंत्र) सांगतात—[जन्म व नाश हे दोन विकार आत्म्याला नाहीत असे सांगितले म्हणजे त्या पहिल्या व शेवटच्या विकारामधील कोणताच विकार त्याला नाही, हे अर्थातच सिद्ध होते, हे खरे; तथापि त्याचा प्रत्यक्ष शब्दांनीच निपेध करण्यासाठी 'शाश्वत. पुराण.' इत्यादि भाग आहे. त्या योगाने पईभावविकारात ज्याचा उल्लेख केलेला नाही, अशा तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा निपेध होतो.]

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते शश्वद्भयः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वाभियुक्तत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः ॥ अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धिः लक्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते म वर्धतेऽभि-

१ ' जायते '—उत्पन्न होती, ' अस्ति ' आहे, ' विव न आहे, ' वर्धते ' वृद्धि पावतो, ' विपरिणमन ' परिणाम पावतो, ' अपक्षीयते ' अपक्षय पावतो, ' नश्यति ' नाश पावतो हा सहा भावविशिष्टा आहेत. भावविक्रिया म्ह० प्रत्येक सृष्ट पदार्थाचा होणारे विकार.

नव इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—शाश्वतः इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिध्यते—‘शाश्वत’ या पदाने ‘अपक्षय’ म्ह० शक्तीचा क्षय होणे या स्वरूपाची जी भावविकारातील पाचवी विक्रिया तिचा निषेध केला जात आहे—शाश्वत् भव शाश्वतः—जो नियम-सर्वदा असतो तो शाश्वत—निरवयवत्वात् स्वरूपेण न अपक्षीयते—आत्मा निरवयव असल्यामुळे स्वरूपाने अपक्षय पावत नाही—च निर्गुणत्वात् गुणक्षयेण अपि अपक्षयः न—आणि आत्मा निर्गुण असल्यामुळे गुणक्षयानेही अपक्षय होत नाही. [शाश्वतशब्दाने ‘अपक्षय’ या विक्रियेचा निषेध केला आहे. त्यामुळे एकदा नित्य म्हटल्यावर पुन शाश्वत म्हणण्याचे कारण काय? ही शका येत नाही जो सतत असतो तो शाश्वत. स्वरूप क्षाण झाल्याने किंवा गुण कमी झाल्याने अपक्षय संभवतो पण आत्मा निरवयव व निर्गुण असल्यामुळे त्याच्या दिक्काणी दोन्ही प्रकारे अपक्षय संभवत नाही]—**पुराणः** इति अपक्षयाचेपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया अपि प्रतिपिध्यते—पुराण या पदाने अपक्षयान्या उलट असलेला वृद्धिरूप विक्रियाहा निषेधला जाते—**हि—कारण—यः** अवयवागमेन उपक्षीयते स वर्धते च अभिनवः इति उच्यते—जो अवयवाच्या आगमामुळे उत्पत्तामुळे पुष्ट होतो तो वाढतो—वृद्धि पावतो—नूतन आहे असे म्हटले जाते—**तु—पण—अयं** आत्मा निरवयवत्वात् पुरा अपि नवः एव इति पुराणः—हा आत्मा निरवयव असल्यामुळे पूर्वीही नवाच असतो, म्हणून पुराण—**न वर्धते** इत्यर्थः—तो वृद्धि पावत नाही, असा याचा भावार्थ [‘पुराण’ या शब्दाने अपक्षयाच्या उलट असलेल्या ‘वृद्धि’ या नावाच्या विक्रियेचा निषेध केला जातो आत्मा जसा क्षय पावत नाही, तसाच तो वृद्धि पावत नाही कारण नवीन अवयवांची उत्पत्ति होऊन ज्याची वाढ होते त्याला ‘वर्धते-वाढतो’ असे म्हणतात झाडाच्या नव्या रोपट्याला नवीन नवीन शाखा फुटूनच तो उत्तरोत्तर वसा वाढत जातो तें प्रसिद्ध आहे सतत नवीन असलेल्या या आत्म्याला ‘पुराण’ म्हणतात निरवयव असल्यामुळे तो फार प्राचीनकाळही आ जच्या सारखाच नवा असतो त्याच्या स्वरूपात दीर्घ काल लोटला तरी वाढ होत नाही, असा याचा भावार्थ]

तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरन्तार्थे न विपरिणम्यत इत्यर्थः ॥ अस्मिन्मन्त्रे पद्मभाव विकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति यावयार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सवन्धः २०

भाष्यार्थ—(पहिल्या चरणात ‘न हन्यते’ तो मरत नाही, असे सांगितले व च-
दध्या चरणान पुन ‘न हन्यते’ अस म्हटले आहे. त्यामुळे पुनरक्ति दोष येतो, असे
कोणी म्हणेल, म्हणून धाचार्य त्याची व्यवस्था भावतात—)**तथा—**त्याचप्रमाणे—

न हन्यते न विपरिणम्यते—तो आत्मा विपरिणामाम प्राप्त केला जात नाहां.—
 शरीरे हन्यमाने विपरिणम्यमाने अपि—शरीर जरी विपरिणामाम प्राप्त केले
 जात असले तरी आत्मा विपरिणत केला जात नाहां. (अहो पण 'हन्' हा धातु
 हिंसा करणे या अर्थी आहे. मग त्याचा विपरिणाम अमा अर्थ कसा करितां येईल ?
 उत्तर—) अत्र हन्तिः विपरिणामार्थः द्रष्टव्यः—येथे 'हन्' हा धातु विपरिणाम
 या अर्थी आहे असे समजावे (ते कां ?)—अपुनरुक्ततायै—पुनरुक्तता हा दोष
 येऊं नये म्हणून.—न विपरिणम्यते इत्यर्थः—त्याचा विपरिणाम केला जात नाहां,
 अमा याचा भावार्थ. ['न म्रियते' व 'हन्यते' यांचा अर्थ जवळ जवळ एकच अस-
 त्यामुळे त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो, तो न यावा म्हणून 'हन्' या धातूचा येथे विपरि-
 णाम पावणे, असा अर्थ करावा. म्हणजे तो दोष येणार नाहां. पूर्व अवस्था जाऊन
 दुसरी अवस्था प्राप्त होणे, याला विपरिणाम म्हणतात. आत्म्याचे असे अवस्थान्तर होत
 नाहीं, वैयाकरणानां धातूंचे अनेक अर्थ मानलेले अमल्यामुळे तसा अर्थ करण्यास काही
 हरकत नाहां.] (या मंत्रार्थाचा उपसंहार करितात—) अस्मिन् मन्त्रे—'न जायते'
 या मंत्रात—पह्भावविकाराः—लौकिकवस्तुविक्रियाः—सहा भावविकार म्ह०
 लौकिक वस्तूला होणारे विकार—आत्मनि प्रतिपिध्यन्ते—आत्म्यामध्ये निपेधिले
 जातात. (त्यामुळे)—आत्मा सर्वप्रकारविक्रियारहितः इति वाक्यार्थः—
 आत्मा सर्व प्रकारच्या विक्रियानां रहित आहे, असा या वाक्याचा अर्थ आहे.—
 यस्मात् एवं—आणि ज्या अर्थी आत्मा सर्व विकारशून्य आहे—तस्मात्—त्या
 अर्थी—उभौ तौ न विजानीतः—ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहात—इति
 पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः—या पूर्व मंत्रार्था याचा संबंध. [प्रत्येक लौकिक
 वस्तूला अवश्य होणारे हे सहा विकार आत्म्याला होत नाहात, तो निर्विकार आहे,
 असे येथे सांगितले आहे. आत्मा सर्व विकारशून्य आहे, हा या सर्व वाक्याचा अर्थ
 आहे. ज्याअर्थी आत्मा सर्व विकाररहित आहे त्याअर्थी तो हननाकियेचा कर्ता व कर्म
 आहे, असे जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहात, असा पूर्व मंत्रा-
 र्थार्था याचा संबंध आहे.] २०

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति
 प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—
 वेदाविनाशिनमिति ॥

भाष्यार्थ—(' अहो पण पूर्वमंत्राचाच अर्थ दुसऱ्या मंत्रात आहे. त्यामुळे पुन-
 रुक्ति दोष आल्यासारखा वाटतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून त्याच्या अर्थाचा अनुवाद
 करून पुढील श्लोकाला अवतरण देतात—) 'य एनं वेत्ति हन्तारं' इति अनेन
 मन्त्रेण—' य एनं वेत्ति० ' या मंत्राने—हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति
 इति प्रतिज्ञाय—आत्मा हननाकियेचा कर्ता व कर्म होत नाहां, अशी प्रतिज्ञा करून

१ येथील प्रतिज्ञाशब्द अनुमानातील पारिभाषिक अर्थी आहे, लौकिक नन्दे. तर्क-
 संग्रहसार पृ. ५४ पहा.

—‘न जायते०’ इति अनेन अविक्रियत्वे हेतुं उक्त्वा ‘वेदाविनाशिनं०’ इति प्रतिज्ञातार्थं उपसंहरति—‘न जायते०’ या मंत्राने आत्म्याच्या अविक्रियत्वाविषयी हेतु सागून ‘वेदाविनाशिनं०’ या श्लोकाने त्या प्रतिज्ञात अर्थाचा उपसंहार करितात— [पहिल्या मंत्राने आत्मा कोणत्याही क्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाही, अशी प्रतिज्ञा करून दुसऱ्या मंत्राने आत्मा निर्विकार आहे, याविषयी हेतु सागून भगवान् शांता येथे आत्मा कर्ता वगैरे नाही, या प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपसंहार करीत आहेत—]

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना—यः—जो—एनं—या आत्म्याला—अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद—अविनाशी, नित्य, अज व अव्यय समजतो,—सः पुरुष—तो पुरुष—कं—कोणाला—कथं—कसा—हन्ति—मारणार^१ व—कं—कोणाला—कथं—कसा—घातयति—मारविणार^२ २१

वेद विजानात्याविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्य विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरपोऽधिष्ठतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तार प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्धन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयाप्राऽऽक्षेप पदार्थप्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणायांऽभिप्रेतो भगवत् । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन ॥

भाष्यार्थ—वेद—विजानाति—जाणतो—अविनाशिनं—अन्त्यभावविकाररहितं—अविनाशी म्ह० अन्त्यभावविकाररहित—नित्यं—विपरिणामरहितं—नित्य म्ह० विपरिणामरहित—यः—जो—वेद इति संबन्धः—याचा ‘वेद’ या क्रियापदार्था संबन्ध—एनं—पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं—याला—पूर्व मंत्राने ज्याचे लक्षण सांगितले आहे, त्याला—अजं—जन्मरहितं—अज म्ह० जन्मरहित—अव्ययं—अपक्षयरहितं—अव्यय म्ह० अपक्षयरहित (जो जाणतो तो)—कथं केन प्रकारेण—कसा—कोणत्या प्रकारे—सः विद्वान् अधिष्ठतः पुरुषः—तो विद्वान्—ज्ञानाचा अविकारी अमलेला पुरुष—हन्ति—हननक्रियां करोति—मारतो—हनन ही क्रिया करतो ?—वा कथं घातयति—हन्तारं प्रयोजयति—किंवा कसा घात करवितो—हनन करणाराम प्रेरणा करतो ?—कथंचित् कंचित् न हन्ति कथंचित् कंचित् न घातयति इति उभयत्र आक्षेपः एव अर्थः—कोणत्याच प्रकारे कोणाला मारीत नाही व कोणत्याच प्रकारे कोणाचा घात करवात नाही, असा दोन्ही वाक्यात आक्षेप हाच अर्थ आहे कारण—प्रश्नार्थासंभवात्—येथे प्रश्नार्थाचा अमभव आहे. [ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे त्याला मी कर्ता असा अभिमान नसतो व आत्मा एक निर्विकार आहे, असा त्याचा निश्चय झालेला असतो त्यामुळे त्याचा सन्यास—धौन—स्मार्त—कर्मांचा

त्याग-प्राप्तच असतो विद्येचा परिपाक होण्यासाठी-म्ह० आत्मज्ञान दृढ होण्यासाठी त्या आर्थिक सन्यासाला भगवान् येथ अनुमोदन देत आहेत जो या मरणरहित, विपरिणामरहित, अज्ञ, अव्यय आत्म्याला जाणतो तो आत्मज्ञाना पुरुष स्वतः कोणाला कसा मारणार व दुसऱ्याकडून तरी कोणाला कसा मारविणार ? छे, तो कधीच कोणाला मारीत नाही, किंवा मारवात नाही ' कथं हन्ति ' व ' कथं घातयति ' हे दोन्ही आक्षेप आहेत, प्रश्न मन्हेत येथ प्रश्नाचा असभव आहे कारण भगवान् या प्रश्नांचा उत्तर अर्जुनाने दून मिळवा, अशा अपेक्षा करात नाहीत व पुढे अर्जुनाने उत्तर दिल्याचेंही दिसत नाही या गीताशास्त्रातही पुढे जेथे जेथे प्रश्न आहे तेथे तेथे लागलेच पुढे उत्तर दिलेले आहे म्हणून आक्षेप हाच या वाक्याचा अर्थ आहे आक्षेपात दुसऱ्याकडून उत्तराची अपेक्षा नसते तें त्या वाक्यातच अन्तर्भूत झालेले असत जसे- ' तो कसा मारणार ? ' छे त्याला मारणें शक्यच नाही, ' तो कसा मारविणार ? ' त्याला दुसऱ्याकडून मारविता येणंही शक्य नाही कृत्स्न म्ह० नावकार आत्म्याचे ठिकाणा त्याचा असभव आहे] (आता या प्रकरणाचा उपसंहार करितात-)-हेत्वर्थस्य विदुषः तुल्यत्वात्—जाणि अविक्रियत्व हा जो हेत्वर्थ तो विद्वानालाही आत्म्याप्रमाणेंच लागू असल्यामुळे—भगवतः सर्वकर्मप्रतिषेधः एव प्रकरणार्थं अभिप्रेत.—भगवानाला सर्व नित्य-निमित्तादि कर्मांचा निषेध, हाच या प्रकरणाचा अर्थ विवक्षित आहे [आत्मा निष्क्रिय आहे, याविषयावर अविक्रियत्व हा हेतु (कारण) सांगितला आहे तो विद्वानाच्या सर्वकर्मलागलाहा तसाच लागू आहे विद्वान्हा सर्व विक्रियाशून्य आहे, म्हणून तो सर्वकर्मलाग करतो अर्थात् 'सर्वकर्मांचा सन्यास' हाच या प्रकरणाचा अर्थ भगवानाला इष्ट आहे त्यांना या प्रकरणात तोच अर्थ सांगायचा आहे] ('विद्वानाने सर्वकर्मसन्यास करावा, असाच जर भगवानाला इष्ट आहे तर येथे नुस्त्या हिसेविषयाच आक्षेप का ? ' या प्रश्नाच उत्तर-)-तु हन्ते. आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन—पण हननक्रियेविषयाच जेथे जा आक्षेप आहे तो उदाहरण देण्यासाठी म्हणून आहे [विद्वान् केवळ हननक्रिया मात्र स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून करू किंवा करवू शकत नाही पण इतर क्रिया करू शकतो, अस म्हणता येत नाही कारण अविक्रियत्व हा हेतु सर्वच कर्मांना एकसारखाच लागू आहे पण येथे हिसेच प्रकरण असल्यामुळे हननक्रियेचाच तेवढा निषेध केला आहे १८ व्या श्लोकात 'म्हणून तू युद्ध कर' असे सांगून लागलेच पुढे १९ व २० श्लोकात काठकोपनिषदाच्या वचनांच्या आधारेण आत्मा नावकार आहे, असे सांगितले व त्याच जो निर्विकार जाणतो, तो विद्वान्, स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून हिंसा कसा मारणार असा आक्षेप केला आहे यावरून 'युद्ध कर' अस सांगण्याच्या प्रसंगाने हिसेचा निषेध करणच उचित होय पण तो निषेध उदाहरणार्थ आहे असा जाणून सव क्रियाचा निषेध येथे अभिप्रेत आहे, असच समजतें पाहिजे नुस्त्या हिसेच्या निषेधाने भगवानाना कोणताच विशेष उद्देश साधावयाचा नाही, हें कोणीही कबूल करा]

विदुषः क कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति । ननु स एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेष , सत्यमुक्तो न तु स कारण-विशेषोऽन्यत्वाद्द्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रिय स्थाणुं विदितवत कर्म न संभवतीति चेत् ॥

भाष्यार्थ—(वरील हेतूवर आक्षेप घेण्यासाठी वादा विचारतो—)—विदुषः कर्मासंभवे कं हेतुविशेषं पश्यन् भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति कर्माणि आक्षिपति—विद्वानाला कर्मांचा असंभव आहे, याविषया कौण्ठिकाविशेष हेतु पाहणारा भगवान् 'कथं स पुरुषः' या वाक्याने कर्मांचा आक्षेप-निषेध करीत आहे ? (यावर आचार्यपक्षाचे म्हणण—)—ननु आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारण-विशेषः उक्तः एव—अहो पण आत्म्याचें अविक्रियत्व हा सर्व कर्मांच्या असंभवाचा कारणविशेष वर सांगितलाच आहे (पण तो बरोबर नाही, असे वादा म्हणतो—)—सत्यं उक्तः—तुम्ही तो कारणविशेष सांगितला आहे, ह खरे—तु सः कारणवि-शेषः न—पण तो कारणविशेष नव्हे—अविक्रियात् आत्मनः विदुषः अन्य-त्वात्—कारण अविक्रिय आत्म्याहून विद्वानाला अन्यत्व आहे—इति—म्हणून तो कारणविशेष नव्हे—अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति न, इति चेत्—अविक्रिय स्थाणूला—खाबाला जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाही, असे नाही, म्हणून म्हणाल—[वादा म्हणतो—पण विद्वानाचें कर्म संभवतच नाही, याविषया कौण्ठिके विशेष कारण पाहून भगवान् येथे 'कथं स०' या वाक्याने कर्मांचा निषेध करीत आहेत ? यावर मध्यस्थ वेदान्त्याच्या बाजूने म्हणतो—आत्मा अविक्रिय आहे, हेंच विद्वानाच्या सर्व कर्मांच्या असंभवाचें विशेष कारण आहे, हे वर सांगितलेच आहे पण वादी पुन त्यावर आक्षेप घेतो—होय, तुम्ही ते कारण सांगितलेच खरे, पण तें विशेष कारणच नव्हे कारण अविक्रिय आत्मा निराळा व त्याला जाणणारा पुरुष निराळा हा समोरचा खाल निर्विकार आहे, हालत वगैरे नाही, असे जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाही, असे नाही, तर निर्विकार खाबाला जाणणाऱ्याही त्याच जाण-येणे बोलणे वगैरे कर्म संभवतच त्याचप्रमाणें आत्मा निर्विकार आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाचेही श्रौत स्मार्त-लौकिक कर्म संभवतें, म्हणून वादी म्हणेल तर—]

न । विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अत पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्त कथं स पुरुष इति ॥ यथा बुद्धशाखाहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययो-पलब्धात्मा कल्प्यते, एवमेवाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपैव प्रमार्थतोऽविक्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते ॥ विदुष कर्मासंभवकारणादादि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विदितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

भाष्यार्थ—('अयं आत्मा ब्रह्म' या महा वाक्याच्या आधारेने प्रस्तुत आक्षेपाचें निरसन—)—न—असें नाही—विदुषः आत्मत्वात्—कारण विद्वानाला आत्मत्व

आहे.—देहादिसंघातस्य विद्वत्ता न—देह, इंद्रिये इत्यादिकांच्या संघाताला विद्वत्ता नाही—अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः—म्हणून देहादि संघाताहून परिशिष्ट—अगदी निराळा, त्याहून सर्वथा विलक्षण असलेला, असंहत—त्याच्याशा संघात न पावलेला आत्माच विद्वान् अविक्रिय आहे.—इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् 'कथं स पुरुषः०' इति आक्षेपः युक्तः—म्हणून त्या विद्वानाच्या कर्माचा असंभव असल्यामुळे 'कथं स पुरुषः०' हा आक्षेप योग्यच आहे [तुमचें म्हणणे बरोबर नाही. कारण विद्वान् आत्माच आहे. देहादि नव्हे विद्वत्ता देहादि विशिष्ट आत्म्याला आहे का केवळ निरुपाधिक आत्म्याला आहे? विद्वत्ता हा धर्म देहादि विशिष्ट आत्म्याचा आहे, असें मानले तर विशेषणाचाही तो आहे, असें झोणार. शालजोडा पाप-रलेला ब्राह्मण जात आहे, असें झटल्यास विशिष्ट ब्राह्मणाबरोबर विशेषणभूत शालही जाते. देहादिमंघात हे विशेषण आहे पण ते जड आहे. जडाला विद्वत्ता संभवत नाही. कारण तो चेतनाचा धर्म आहे. जडाचा नव्हे यास्तव विद्वत्ता हा केवळ चिदात्म्याचा धर्म आहे, असेच मानणे भाग आहे. पण केवळ आत्माच विद्वान् आहे, असे झटल्यावर जीव ब्रह्म हा विभाग उरत नाही कारण तो भेद त्रिय-प्रतिबिंबन्यायाने प्रतिभात्मिक आहे प्रामाणिक नाही म्हणून अमंहुत—केवल—निरुपाधिक आत्माच विद्वान् आहे. अर्थात् असा जो केवळ आत्मा—विद्वान् त्याचा कर्म सभवन नाहात म्हणून या श्लोकार्ताला 'कथं सः' हा आक्षेप योग्य आहे. पण यावर अशा शंका येते की, मग विद्वानाला विद्वत्ता तरी कशा? विद्वान् जर अविक्रिय आत्माच आहे व तोच परब्रह्म असल्यामुळे त्याच्या सर्व कर्मांचा असंभव आहे तर त्याच्या ठिकाणा विद्वत्ताहा सभवत नाही. कारण ती मुद्धा एव विक्रियाच आहे, या शक्येच समाधान—]—यथा बुद्ध्यादि-आहृतस्य शब्दादि-अर्थस्य—ज्याप्रमाणे बुद्धि-इंद्रिये इत्यादिकांना अन्त करणात आणलेल्या शब्द-स्पर्शादि विषयाचा—उपलब्धा आत्मा कल्प्यते—जाता—अनुभव घेणारा आत्मा कल्पिला जातो (पण तो कसा?)—अविक्रियः एव सन्—स्वतः अविक्रियच असताना—बोणत्याही प्रकारचा विकार त्याला होत नसतानाच तो विषयाचा जात! कल्पिला जातो, (कशांमुळे?)—बुद्धिवृत्ति अविवेकविज्ञानेन—अविद्यया—आत्मा निराळा व बुद्धिवृत्ति निराळी असा विवेक न होणे, याच अविवेकविज्ञानाने—अविद्येमुळे (आत्मा विषयभोक्ता कल्पिला जातो)—एवं एव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन विद्यया असत्यरूपया बुद्धिवृत्त्या एव परमार्थतः अविक्रियः एव आत्मा विद्वान् उच्यते—त्याचप्रमाणे आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञानाने म्ह० विशा या नावाच्या असत्यरूप अशाच बुद्धिवृत्तीने परमार्थतः अविक्रियच असलेला आत्मा विद्वान् झटला जातो [देव, इंद्रिये इत्यादिकांसह अन्त करण प्रदीपाच्या प्रभेप्रमाणे विषयापर्यंत परिणा होत. दीपप्रभा जशी घरभर पसरते त्याप्रमाणे अन्त करण इंद्रियांच्या द्वारा ब्रह्मान व बाहेर सभोवार पसरते. अन्त करणाच्या त्या परिणामाला वृत्ति असे म्हणतात. त्यात प्रतिबिंबित झालेले जे चैतन्य त्यालाच विषयज्ञान असे म्हणतात.

कारण त्याला व्यक्त करणारी अन्तःकरणशक्ति व तें व्यक्त होणारे चैतन्य हीं भिन्न भिन्न आहेत, असा विवेक हांत नाहीं. त्यामुळे त्या चैतन्याला विषयज्ञान ह्मणतात व त्यामुळेच आत्मा विषयाचा अनुभव घेणारा असे मानतात. पण तसे मानणे—तशी कल्पना करणे, याचें कारण अविद्याप्रयुक्त मिथ्या संबंध हेंच आहे. यामुळे आत्म्याला विषयाचा उपलब्धा-भोक्ता मानणे, हें खरें नव्हे. कारण त्यावेळींही तो स्वतः-स्वरूपानें—नित्य चैतन्याने अविक्रियच असतो त्याचप्रमाणे ब्रह्म व आत्मा यांचे ऐक्य सांगणारी जी ' तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि ' इत्यादि वाक्ये त्यापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तीच्या द्वारा आत्म्याला विद्वान् म्हटले जातें. पण त्यावेळची बुद्धिशक्ति विधेकमपन्न असते. तिला आत्मा व अनात्मा याचा भेद कळतो, म्हणून तिला विद्या म्हणतात. पण तीमुद्धा सत्यरूप नव्हे. तर आरोपित अस-यामुळे मिथ्या आहे ती विद्याशक्ति शरीरेंद्रियादि उपाधि असेपर्यंत असते, पुढे नाहा. असो. पण त्या प्रसंगाही आत्मा अविक्रियच असतो. कारण मिथ्यासंबंधानें पारमार्थिक अविक्रियत्व नष्ट होत नाहा. तर मग शास्त्राने कर्माचें विधान जें केले आहे तें कोणाकरिता ? उत्तर—]—**विदुषः कर्म-असंभववचनात्—** अर्थात् विद्वानाच्या कर्माचा असंभव सांगितलेला असल्यामुळे—**शास्त्रेण यानि कर्माणि विधीयन्ते—**शास्त्राकडून ज्या कर्मांचे विधान केले जातें—**तानि अविदुषः विहितानि—**ता कर्म अविद्वानासाठीं—अनात्मज्ञासाठीं विहित आहेत,—**इति भगवतः निश्चयः अवगम्यते—**असा भगवानाचा निश्चय जात होतो. [' कथं स. पुरुष ' या वचनानें भगवानानाहींच विद्वानाच्या कर्माचा असंभव सांगितलेला आहे. त्यावरून शास्त्रानें अग्निहोत्रादि ज्या कर्मांचे विधान केले आहे तीं सर्व अनात्मज्ञासाठीं आहेत, असाच भगवानाचा निश्चय व्यक्त होतो.]

ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेपणवद्विद्याविधानानर्थ-वधात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(यारर शंका—)**—ननु—**अहो पण,—**विद्या अपि अविदुषः एव-विधीयते—**विद्याही अविद्वानासाठीच विहित आहे—**विदितविद्यस्य पिष्टपेपण-वत् विद्याविधान-आनर्थक्यात्—**कारण ज्याला आत्मविद्या प्राप्त झाली आहे त्याला पीठच पुन. दळीत वसण्याप्रमाणे विद्येचें पुन. विधान करणे व्यर्थ आहे.—**तत्र—**अर्थात् अविद्वानासाठी कर्मविधि व विद्वानासाठी ज्ञानाचा विधि असा विभागच करता येत नसत्यामुळे—**अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषः न उपपद्यते—**अविद्वानाला उद्देशून कर्मांचें विधान केले जातें विद्वानाला उद्देशून नाहीं, हा विशेष उपपन्न होत नाहीं. [आत्मज्ञानाचें विधान मुद्धा शास्त्रानें अविद्वानासाठीच केले आहे, विद्वानासाठी नाहीं. कारण जो विद्वान् म्ह० आत्मज्ञानी झाला त्याला विद्येचें विधान करणे म्ह० पाठ दळण्यास सांगण्याप्रमाणेंच व्यर्थ आहे. म्हणून अविद्वानास कर्म सांगितली आहेत विद्वानाला नाहींत, असा विभाग करता येत नाहीं.]

न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहो-
त्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्त्ताऽहं मम कर्त्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽ-
विदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति न तु तथा ' न जायते ' इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तर-
कालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति । किन्तु नाहं कर्त्ता न भोक्तेत्याद्यात्मकत्वाकर्तृत्वादि-
विषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यते इत्येव विशेष उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(वरील शंभेचे समाधान-)—न—अगं नाहा.—अनुष्ठेयस्य भाव-
अभावाविशेषोपपत्तेः—कारण अनुष्ठेयाचा भाव व अभाव हा विशेष संभवतो.
[वेदाध्ययनानंतर धर्ममांसासेचे अध्ययन करून धर्मज्ञान संपादन केन्यावर अनुष्ठेय—अनु-
ष्ठान करण्यास योग्य—आचरण्यास असे कर्म करावयाचे असते. कर्मानुष्ठानावाचून केवळ
धर्मज्ञानाने स्वर्गादि फल मिळत नाहा. पण ब्रह्मज्ञानानंतर तसे काहा अनुष्ठेय नमते.
यास्तन ब्रह्मज्ञान नमलेल्या पुरपाला उद्देशूनच कर्मविधि आहे, असें या ममाधानाचे
तात्पर्य आहे. आता याच सूत्ररूप वाक्याचे व्याख्यान करितात—]—अग्निहोत्रादि-
विध्यर्थज्ञानोत्तरकालं अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अग्निहोत्रादि कर्म अनु-
ष्ठेयं—अग्निहोत्रादि विधीचे जर्थज्ञान ज्ञा यावर मग पुढे अनेक साधने जमवून अग्नि-
होत्रादि कर्म करावयाचे असते. (पण आत्मा देहादिकाहून निराळा आहे, असें ज्ञान
अमन्यावाचून पारलौकिक कर्मांमध्ये पुण्याची प्रवृत्तिच संभवत नाहा. यास्तव आत्मा शरी-
रादिमाहून भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या पुण्याला कर्मानुष्ठान केलेंच पाहिजे, म्हणून वारी
म्हणेल तर मागतात—)—कर्त्ता अहं मम कर्त्तव्यं इति-एवंप्रकारविज्ञानवतः
अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति—' मी कर्ता, माझे हें कर्तव्य ' इत्यादि प्रकारचे
निदान असलेल्या अविद्वानाला ते अग्निहोत्रादि कर्म जसे अनुष्ठेय असते—तथा—तमे
—'न जायते' इत्यादि आत्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चित् न
अनुष्ठेयं भवति—आमा उत्पन्न होत नाहा, (वाठभभाष्यार्थ पृ. ५८ गी. अ. २
श्लो. २०) इत्यादि आत्मस्वरूपाचा अर्थ समजल्यानंतर—आत्मस्वरूपाचा साधाकार
ज्ञानावर अनुष्ठान करावयास योग्य अगं काहा नसते. [' अग्निहोत्रं जुहुयात् ' इत्यादि
जे विधि त्याचा अर्थ धर्ममांसासेच्या अध्ययनाने करतो, पण तो कळ्यानंतर स्त्रीपरि-
ग्रह करणे, द्रव्यादि संपादन करणे, होमाचे साहित्य जमाविणे, ऋत्विगादिक करणे,
इत्यादि सर्व साधने जमवावी लागतात. त्यानंतर अग्निहोत्रादि अवश्य अनुष्ठेय कर्म करा-
वयाचे असते. ' मी कर्ता आहे, माझे हें कर्तव्य आहे, ' इत्यादि समजणाऱ्या अविद्वाना-
लाच त्याचा अधिकार आहे. आत्मा शरीरादिकाहून निराळा आहे असें समजूनच पुण्य
पारलौकिक कर्मानुष्ठानाने जरी प्रवृत्त होत असला तरी त्याला मा कर्ता, मोक्ता आहे, अगं
वाटतच असते. म्ह० ब्रह्मज्ञान नमते त्यामुळे त्याला अग्निहोत्रादिक अनुष्ठेय असते. पण वर
२० व्या श्लोकात वर्णन केन्याप्रमाणे आत्मा उत्पन्न होत नाहीं, इत्यादि आत्मस्वरूपाचे

१ जाचाचांभि हें पुजल म्हणें जक्षरत. सोडून जटल्यावाचून शानोत्तर कर्मयोगाची
लिद्धि होणे शक्य नाहा, हें कर्मयोगाभिनाम्दानां पक्षे लक्षात ठेवायें.
श्री. भा. १४

साक्षात् ज्ञान ज्ञाल्यापर—मी अकर्ता नित्य निर्विकार आहे,—असे अनुभवाने कळल्यावर मग काहा एक कर्तव्य—कोणतेही अनुष्ठेय कर्म रहात नाही. कारण आत्मा नित्यतृप्त आहे. त्यामुळे आत्मरूप झालेला ज्ञानी कृतकृत्य असतो. आत्मा देहादिकाहून भिन्न पण कर्ता, भोक्ता, इत्यादि ज्ञान कर्मानुष्ठानाला प्रतिबंध करीत नाही, उलट ते कर्मानुष्ठानोपयोगीच आहे. पण तो अविक्रिय आहे, हे ज्ञान त्याला प्रतिबंध करतं. “अहो पण ब्रह्म व आत्मा एक आहे, असे ज्ञान ज्ञान्यावरहा ‘मी कर्ता आहे’ इत्यादि ज्ञान उत्पन्न होईल व त्यामुळे कर्मविधि त्याच्याही उपयोगी पडेल,” म्हणून म्हणाल तर सागतो—]—किंतु—पण—अहं कर्ता न भोक्ता, न, इत्यादि आत्मैकत्व—अकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् अन्यत् न उत्पद्यते—मी कर्ता नाहा, भोक्ता नाही, इत्यादि आत्म्याचें एकत्व—अकर्तृत्व इत्यादिक विषयाच्या ज्ञानाहून निराळे—कर्तृत्वादि ज्ञान उत्पन्न होत नाही.—इति एष. विशेषः उपपद्यते—अशा प्रकारचा हा विशेष संभवतो. [मी कर्ता, भोक्ता वगैरे नाहा, इत्यादि आत्म्याच्या स्वरूपज्ञानाहून विपरीत ज्ञान—मी कर्ता वगैरे आहे, अशा प्रकारचें मिथ्या ज्ञान संभवत नाही कारण ते उत्पन्न होण्यास काही कारणच उरत नाही त्यामुळे अविद्यानाला कर्मानुष्ठान, व विद्यानाला ते नाही, हा विशेष उपपन्न होतो.]

यः पुनः कर्ताऽहमिति चेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियते इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति । स चाविद्वान्—‘ उर्मा तां न विजानीत.’ इति वचनात् । विशेषितस्य च विदुषः कर्माशेषवचनात् ‘कथं स पुरय’ इति । तस्माद्विशेषितम्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः ॥ अत एव भगवान्पारायणं सांख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे प्राहयति—‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्’ इति ॥

भाष्यार्थ—(‘अहो पण आत्मवेत्त्याला जर कांहींच अनुष्ठेय नाही तर ‘विद्वान् यजेत’ इत्यादि शास्त्रवचने त्याला कर्म करावयास कर्मा सांगतात ? ’ या प्रश्नाचे उत्तर—) —पुनः यः आत्मानं अहं कर्ता इति वेत्ति—पण जो आत्म्याला ‘मी कर्ता आहे’ अशा प्रकारें जाणतो—तस्य मम इदं कर्तव्यं इति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्—त्याला माझे हें कर्तव्य आहे, अशी अवश्य होणारी बुद्धि होईल.—तदपेक्षया सः अधिक्रियते—त्या बुद्धीच्या अपेक्षेने तो कर्माधिकारी होतो.—इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति—म्हणून त्याप्रत कर्म संभवतात. [आतां जो कोणी आत्म्याला कर्ता-भोक्ता वगैरे मानतो त्यालाच ‘मी कर्माधिकारी आहे, हें माझे कर्तव्य आहे, मला अवश्य कर्तव्य पाहिजे, न केल्यास मी प्रत्यवायी होईन,’ असे वाटत असतं. अशा कर्माधिकारी पुण्याला उद्देशूनच कर्मांचे विधान केलेले असतं—]—च—आणि—उर्मा तां न विजानीतः इति वचनात् सः अधिद्वान्—ने दोषही आमस्वरूपाचे अनाभिन्न जाईत असे भगवद्बचन असल्यामुळे तो अविद्वान् आहे—च—तसेच—विशेषितस्य विदुषः कथं स पुरयः इति कर्माशेषवचनात्—आत्मा अविनाशी,

नित्य, अज्ञ, अव्यय आहे असें जो जाणतो त्या त्रिशिष्ट विद्वानाच्या कर्मांचा 'कथं सः०' या वचनाने आक्षेप केला आहे. [आणि स्वतःला कर्माधिकारी समजणारा पुरुष अविद्वान् आहे. कारण खुद्द भगवानांनीच 'जो आत्म्याला त्रियेचा कर्ता समजतो व जो कर्म समजतो ते दोघेही काही जाणत नाहीत,' अ. २ श्लो १९ असें सांगितले आहे. त्याच-प्रमाणें आत्म्याला जो नित्य, निर्विकार वगैरे जाणतो तो त्रिशिष्ट विद्वान् कोणताही क्रिया कर्ता करणार व दुमन्याकडून कर्ता करविणार (अ. २ श्लो २१) असें म्हणून भगवानांनीच आत्मज्ञानी पुरुषाच्या कर्मांचा असंभव दाखविला आहे. 'अहो पण विद्वानाला कर्म जरी नसलें तरी विविदिपूला-जिज्ञासुला तें केलेंच पाहिजे ' अशी संका घेऊन सांगतात-)]—तस्मात् विशेषितस्य अविक्रिय-आत्मदर्शिनः विदुषः च मु-सुक्ष्णोः सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः—म्हणून ज्याचा विशेष सांगितला आहे अशा अविक्रिय आत्मदर्शी विद्वानाचा व मुमुक्षूचा सर्व कर्मसंन्यासांतच अधिकार आहे [आत्म्याला अविक्रिय समजणारा जो आत्मसाक्षात्कारवान् त्याला व तशा आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा जो मुमुक्षु त्यालाही सर्व कर्मांच्या संन्यासाचाच अधिकार आहे, कर्मानुष्ठानाचा नाही. आता मुमुक्षूलाही आश्रमकर्मांची अपेक्षा असते, पण विद्या-आत्मज्ञान व त्याचें फल याशी विरुद्ध नमलेलाच कर्म त्याला विहित आहेत. कारण आत्मज्ञानाच्या विरुद्ध असलेला काम-इच्छा, कर्तृत्वाभिमान यांना कारण होणारी कर्मे करत राहिल्यास ज्ञानाचा असंभवच होतो. म्हणून विविदिषा संन्यास शास्त्रानें सांगितला आहे, अशा आशयानें माध्यकार म्हणतात-)]—अतः एव भगवान् नारायणः सांख्यान् विदुषः च कर्मिणः अविदुषः प्रथिमज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—विद्वान् व विविदिषु-जिज्ञासु यांचा संन्यासामध्ये व अज्ञाचा कर्मान्त्ये अधिकार आहे, हा विभाग इष्ट असल्यामुळे भगवान् नारायण विद्वान् साख्य-म्ह० ज्ञाना संन्यासी व अविद्वान् कर्मी यांचा विभाग करून दोन निष्ठांचें ग्रहण करवितात. (कोणत्या वाक्यानें ?)—'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनां' इति—'ज्ञानयोगानें सांख्यांची-ज्ञानी संन्यासाची निष्ठा व कर्मयोगानें योग्यांची-कर्मठ गृहस्थाची निष्ठा' या तिसऱ्या अध्यायातील तिसऱ्या श्लोकानें दोन निष्ठांचें ग्रहण करविले आहे. [भगवानाना वरील विभाग संमत असल्यामुळे त्यांना ज्ञानी-संन्यासी व अविद्वान् कर्मठ असा अधिकारी पुरुषाचा विभाग करून 'ज्ञानयोगेन सांख्याना०' या वचनानें त्यांच्याकडून दोन निष्ठांचें ग्रहण करविले आहे. त्यांच्यासाठी दोन पयक् निष्ठा मागितल्या आहेत अधिकारभेदानें अशा दोन निष्ठा भगवान् व्यासानाही सांगितल्या आहेत, असें मांगतात-]

तथा च पुत्रायाऽऽह भगवान्याम.—' द्वाविमावय पन्थानौ ' इत्यादि । तथा च क्रियापरयश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दशयिष्यति भगवान् । अतएवविद्वहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते, तत्प्रवित्तु नाहं करोमांति । तथा च सर्वकर्माणि जनमा सर्वस्याऽऽस्तु इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि तसेच—' द्वाविमावय पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि भगवान् व्यासः पुत्राय आह—ज्यात वेद प्रतिष्ठित आहेत,

कारणामुळे कर्मकर्त्याचा दुसऱ्या देहाशी संबंध आहे, असे ज्ञान होते. हे, जर खरे आहे तर शास्त्राने सांगितल्यामुळेच आत्मा अविक्रिय, अकर्ता, एक आहे इत्यादि आत्मज्ञान का होणार नाही, ते त्या पण्डितमन्य मीमांसकाना विचारावे. शास्त्रावरून धर्माचे अस्तित्व, आत्म्याचा परलोकसंबंध इत्यादि गोष्टी जशा कळतात त्याचप्रमाणे शास्त्रावरून आत्मा निर्विकार, अकर्ता, एक आहे, असे ज्ञान न होण्यास काहीं कारण नाही. पण जे तसे ज्ञान होत नाही, म्हणून म्हणतात त्यांना त्यांचे कारण विचारावे. कर्मकांडावरून अज्ञात धर्मादिकांचे ज्ञान जसे होते त्याचप्रमाणे ज्ञानकांडावरून अज्ञात ब्रह्मरम्याचे ज्ञान होते.]—**करणागोचरत्वात् इति चेत्**—कोणतही ज्ञान, मन व विषय याच्या संयोगापासून होते. आत्मा मनाचा विषयच होत नाही, असे श्रुतीने सांगितले आहे. यास्तव आत्मा करणाचा म्ह० साधनाचा विषयच होत नसल्यामुळे त्याचे ज्ञान होऊं शकत नाही, म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाही कारण—**मनसा एव अनुद्रष्टव्यं इति श्रुतेः**—(काठकभाष्यार्थ पृ. १०९) मनानेच तें आत्मतत्त्व शास्त्राचार्यांच्या उपदेशानुसार पहावे, अशी श्रुति आहे त्यामुळे—**शास्त्राचार्योपदेशादमदमादिसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणम्**—शास्त्र व आचार्य याचा उपदेश, शम, दम इत्यादिकाच्या योगाने संस्कारसंपन्न झालेले मन आत्मसाक्षात्काराचे साधन आहे [आत्मा निर्विषय आहे तो मन व वाणी याचा विषय होत नाही. त्यामुळे त्याच्या ज्ञानाला योग्य साधनच नसल्यामुळे ते होऊं शकत नाही, असे म्हणाल तर तें तसे नाही. कारण श्रुति मनानेच आत्म्याला पहावे, असे सांगते. यास्तव शास्त्र व आचार्य यांचा उपदेश, शम, दम इत्यादिकाच्या योगाने अतिशय शुद्ध व एकाग्र झालेले मन आत्मसाक्षात्काराचे साधन आहे. आत्मा स्वयंप्रकाशस्वरूप आहे. त्यामुळे वस्तुतः मनाच्या प्रकाशाचा-अन्तःकरणातील चिदाभासाचा-त्यावर काहा परिणाम होत नाही. तथापि 'तत्त्वमासि, अहं ब्रह्मास्मि-' इत्यादि वाक्ये व आचार्यांनी सांगितलेल्या त्यांचा अर्थ ऐकून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तीत ती आत्मवस्तु अभिव्यक्त होते; व या सर्वे सविकल्प व्यवहाराचा आश्रय होते. म्हणून आत्मा मनाचा विषय होतो असे उपचाराने म्हणतात. अर्थात् तो इन्द्रियाचा विषयच होत नाही, हें म्हणणे बरोबर नाही कारण मुसंस्कृत, शुद्ध, एकाग्र मन आत्मज्ञानाचे साधन आहे. 'अहो पण ही श्रुति तसे सांगत अगला तरी त्याला पुष्टि देणारे दुसरे प्रमाण नाही' म्हणून म्हणाल तर सांगताना—]**तथा च**—आणि अशा प्रकारे—**तत्-आधिगमाय**—त्या आत्म्याच्या प्राणासाठी—**अनुमाने आगमे च सति**—अनुमान व आगम असतांना—**ज्ञानं न उत्पद्यते इति एतत् साहसं**—ज्ञान उत्पन्न होत नाही, असे म्हणणे हें वेवळ ग्राह्य आहे. [आत्मा अविक्रिय आहे, हें सांगणारे श्रुति-स्मृतिरूप आगम प्रमाण तर आहेच, तसेच, 'बर्तृत्वादिक् हा आमधर्म नष्टे कारण त्याला विकारत्व आहे. दोषानाही संमत अगले या विकाराप्रमाणेच' असे त्याविषयी अनुमानप्रमाणही आहे. कोणताही विकार हा वस्तुधर्म नष्टे. कारण तो वस्तुमध्ये निर्य-हमेय नमतो. वेच्छा वेच्छा अगतो. हें सर्व वाद्यांना संमत आहे. बर्तृत्वादिक् ही आत्म्यामध्ये निर्य नसल्यामुळे ती

आत्मवर्म नव्हे, विकार आहे. याप्रमाणे आत्मज्ञान होण्यास आगम व त्यालाच पुष्टि देणारे अनुमान ही प्रमाणे अमताना आत्मज्ञान होत नाही, असे म्हणणे हें मोठे धाडम आहे ' अहो पण तसे ज्ञान जरी झाले तरी तें कशाचेही ग्रहण किंवा त्याग याच्या उपयोगाच नसल्यामुळे निष्फळ आहे,' म्हणून म्हणाल तर सांगतो—]—च उत्पद्यमानं ज्ञानं तद्विपरीतं अज्ञानं अवश्यं वाधते इति अभ्युपगन्तव्यं—आणि उत्पन्न होणारे ज्ञान त्याच्या विपरीत असलेल्या अज्ञानाला अवश्य घालविते, असे मानणे भाग आहे.—च तत् अज्ञानं “ हन्ता अहं हतः अस्मि इति उभौ तौ न विजानतः ” इति दर्शितं—आणि तें अज्ञान “ मी हननकर्ता आहे व हननक्रियेचे कर्म आहे, असे जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहीत,” या वचनानें दाखविले आहे—अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं च अज्ञानकृतं दर्शितं—या वचनात आत्म्याला हननक्रियेचें कर्तृत्व, कर्मत्व व हेतुकर्तृत्व अज्ञानकृत आहे, असे दाखविले आहे. [प्रकाश प्रवृत्त झाला का अधकाराला घालविल्यावाचून जसा रहातच नाही त्याप्रमाणे ज्ञान उत्पन्न होऊं लागले की तें तक्षणा अज्ञाननिवृत्ति करतच अज्ञानाला घालविल्यावाचून ज्ञान उत्पन्नच होत नाही. यावर कोणी म्हणेल का ज्ञानाचा प्रागभाव-ज्ञानाच्या उत्पत्तीची पूर्वावस्था-हेच अज्ञान आहे. त्यामुळे अज्ञानाची निवृत्ति हेच ज्ञान आहे. ज्ञान अज्ञानाला निवृत्त करणारे नव्हे. पण तें बरोबर नाही ज्ञानानें ज्या अज्ञानाची निवृत्ति होते त्याचे स्वरूप १९ व्या श्लोकांत सांगितलें आहे 'पणे भगवानाना तरी ज्ञानाच्या अभावाहून निराळे अज्ञान कोठें दाखविले आहे, ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहीत, एवढेच म्हटलें आहे,' असे कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगतात—या वचनात मी हननक्रियेचा कर्ता आहे, मी त्या क्रियेचे कर्म होतो, व मी ती क्रिया करण्याविषयी दुसऱ्यास प्रेरणा करणारा-प्रयोजक आहे, असे वाटणे, हें अज्ञानाचे कार्य आहे, अज्ञानामुळे तसे वाटतें, असे भगवानांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे त्यावरून येथील अज्ञान म्ह० ज्ञानाचा प्रागभाव नव्हे. तर मिथ्या ज्ञान होय, हे ठरतें कारण मी कर्ता, कर्म, प्रयोजक इत्यादि आहे, असे त्यामुळे वाटत असतें भगवानांना विवक्षित असलेलें अज्ञान जर प्रागभावरूप अमते, तर अभावापासून कोणतेंच कार्य होत नसल्यामुळे पूर्वाक्त विपरीत भावनाही झाल्या नसत्या. असो.]

तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः । विक्रिया-
षान्हे कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति । तदेतद्विशेषेण विदुषः सर्व-
क्रियामु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिपेयति भगवान्चिदुषः । वर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं
' चेद्विनाशिनं कथं स पुरप ' इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव
ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसे-
त्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(हिता शस्त्रविरुद्ध आहे. त्यामुळे तिचें कर्तृत्व जरी अज्ञाननूतक असलें तरी विहित कर्मांचें कर्तृत्व तसें नाहीं, असे कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य

सागतात-)-च-आणि-तत् कर्तृत्वादेः अविद्याकर्तृत्वं-ते कर्तृत्वादिवाचं
अज्ञानमूलकत्व-सर्वक्रियासु अपि समानं-सर्वं क्रियामध्येही एकसारखे आहे.
-आत्मनः अतिक्रियत्वात्-कारण आत्म्याला अतिक्रियत्व आहे. आत्मा अवि-
कारी आहे-विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतं अन्यं कुरु इति
प्रयोजयति-विक्रियावान् कर्ताच आपल्या कर्मभूत अशा दुसऱ्याला 'हे कर' अम
म्हणून प्रेरणा करतो [मा या निषिद्धं किंवा विहित कर्माचा कर्ता आहे, असे जें वादतं
ते आत्म्याच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान नसत्यामुळे होय. अर्थात् तें सर्व क्रियांना एक-
सारखेच लागू आहे. कारण आत्म्याचे कर्तृत्व नित्य नाहा, तें जर नित्य असतें
तर मुक्तीचाच असभव झाला असता अर्थात् त अनित्यच होय पण आत्म्याचें कर्तृत्व
अनित्य जरा असलें तर ते उपादान कारणावाचून नाहीं कारण कोणत्याही भावका
र्याला उपादान कारण अवश्य असावेच लागते पण जनात्मा हे त्याचे उपादान कारण
होऊ शकत नाहा कारण कर्तृत्व आत्म्यामध्ये भासते 'मा कर्ता' असे त्याचे भान
आत्मधर्मत्वान् होते अर्थात् आत्माच त्याच उपादान कारण असलें पाहिजे पण केवळ
जामा कूटस्थ-निर्विकार आहे म्हणून जिविद्यायुक्त आत्माच त्याचे उपादान हाय
अज्ञानावाचून निर्विकार आत्म्यान क्रियाचा कर्ता होणे, शक्य नाहा अर्थात् अज्ञानामुळे
विक्रियेने युक्त होणारा कर्ताच 'हे कर' अस म्हणून दुसऱ्यास प्रेरणा करतात असतो,
त्यामुळे आत्म्याला प्रत्यक्ष कर्तृत्व जरा नसले तर हेतुकर्तृत्व-प्रेरक तरा असेल,
असह्य म्हणता येत नाहा आत्म्याच्या क्रियाणा कर्तृत्वादिवाचचा जो भास होतो
त्याचे उपादान कारण अनादि व अनिर्वाच्य अज्ञान आहे व त्याचा निवृत्ति तत्त्वज्ञानानें
होते, हे सांगितल आता कर्तृत्व व प्रेरकत्व यांना अविद्याकर्तृत्व आहे, याविषया भगवानाचा
अनुमति दाखवितात-)-तत् एतत्-तेच हे-भगवान्-श्रीकृष्ण-'वेदा
विनाशिनं' 'कथं स' इत्यादिना-जो आत्म्याला अविनाशा वगैरे जाणतो तो
पुरष कोणाला कसा मारणार व मारविणार ? इत्यादि वचनाना-विदुषः कर्माधि
काराभावप्रदर्शनार्थ-जामाजाना पुरषात्मा कर्माचा अधिकार नाहा, हे प्रदर्शित कर
ण्यासाठी-विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च अविशेषेण प्रतिपे-
धति-विद्वानाच्या सर्व क्रियातील कर्तृत्वाचा व हेतुकर्तृत्वाचा सर्वसाधारणपणेच प्रति
पेध करत आहे [भगवान् आत्मजाला कर्माचा अधिकार नाहा, हे दाखविण्यासाठी
'वेदाविनाशिन०' इत्यादि वचनाने विद्वानाचे कर्तृत्व व प्रयोजकत्व या दान्ही-
च्याही एकसारखाच-त्यात काहा परम न ठेवता-निषेध करता आहे विद्वानाला
विहित किंवा निषिद्ध कोणताच क्रिया नाहा, ता त्यानाल कोणत्याच क्रियेचा कर्ता
किंवा करविता नाहीं, अस भगवान् स्पष्ट सागत आहेत 'अहो पण भगवानांच्या मताने
विद्वानाला जर कर्माचा अधिकारच नाहा तर किंवा असलेल्या त्याचा कशात अधिकार
आहे ?' असा प्रश्न व त्याचे भगवानाच्या वचनानेंच उत्तर-]-क पुनः विदुषः अ-
धिकारः-तर मग विद्वानाचा अधिकार कशात आहे ?-इति-म्हणून झणाल तर

—“ज्ञानयोगेन सांख्यानां” ३-३ इति एतत् पूर्वं एव उक्तं—ज्ञानयोगाने ज्ञानी संन्याशांची निष्ठा मी सांगितली आहे, या वाक्याने हे पूर्वीच सांगितले आहे. [आचार्य क्षणतात—“ ज्ञानी पुरुषाचा अधिकार ज्ञाननिष्ठेमध्ये आहे, ” हे आम्हां पूर्वी (पृ. ४६) भगवद्रचनाचा उल्लेख करून सांगितलेच आहे.]—तथा च—आणि त्याचप्रमाणे—‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यादिना सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति—‘सर्वकर्मांचा मनाने संन्यास करून ’ या वचनाने सर्वकर्मसंन्यास भगवान् पुढे सांगतील [आणि त्या ज्ञाननिष्ठेच्या अंगत्वाने आत्मज्ञानी पुरुषाने सर्वकर्मांचा संन्यास करावा, असे भगवान् पुढे पाचव्या अध्यायात ‘सर्वकर्माणि मनसा ’ या वचनाने सांगणार आहेत. त्यामुळे आत्मज्ञानी पुरुषाचा संन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेतच अधिकार आहे, हा भगवानाचा अभिप्राय सिद्ध झाला.]

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेषणात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण त्या वाक्यांत सर्वकर्मसंन्यास विवक्षित नाही, तर केवळ मानस कर्मांचाच त्यात विवक्षित आहे अशा शंका—)—ननु—पण—मनसा इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः—मनाने असे त्यांत म्हटलेले असल्यामुळे वाचिक व कायिक कर्मांचा संन्यास विवक्षित नाही,—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न—तसे नाही.—सर्व कर्माणि इति विशेषितत्वात्—कारण सर्व कर्मे मनाने सोडून असे कर्मांना ‘सर्व’ हे विशेषण जोडले आहे. (वार्ता—)—मानसानां एव सर्वकर्मणां—मानस सर्वकर्मांचाच संन्यास विवक्षित आहे,—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न—तसेही नाही. कारण—वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापारपूर्वकत्वात्—वाक व शरीर यांचे व्यापार मनोव्यापारपूर्वकच होत असतात.—मनोव्यापाराभावे तद्-अनुपपत्तेः—मनाच्या व्यापाराच्या अभावां वाक व शरीर यांच्या व्यापाराचा असेभवच असता. [मनाने सर्व कर्मांना त्यात करावा, असे म्हटलेले असल्यामुळे व मनाच्या व्यापाराचाचून शरीर व वाणी यांचा व्यापार संभवनच नसल्यामुळे फक्त मानस सर्व कर्मेच टाकावा शरीर व वाचिक कर्मे करावी, असे म्हणणे सर्वथा अयोग्य आहे. मनाची सर्व कर्मे टाकल्यावर शरीर व वाणी यांचे अव्य-स्वल्प-कर्मही होऊ शकत नाही, ही प्रत्येकज्या अनुभवाची गोष्ट असल्यामुळे ‘सर्व कर्मांचा मनाने (साक्षात् नष्टे) संन्यास करून ’ गी. र. पृ. ६८८ जत जे अर्थ करितात ते अनुभवाच्या विरुद्ध अर्थ करितात, असे मानण्यास काही हरकत नाही. जसो, पुनः कर्म शब्दाच्या अर्थाचा संक्षेप करण्याविषयी शंका—]—शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वा—शास्त्रीय कायिक व वाचिक कर्मांना कारण हो-

णान्या मानस कर्माना वज्यं क्खन—अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्—
 बाकीची सर्व कर्मे मनाने टाकावी—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न—तें बरोबर
 नाही. कारण—न एव कुर्यन् न कारयन् इति विशेषणात्—न करणारा व न
 करविणारा, असे विशेषण दिलेले असल्यामुळे [तसा संकोच नरतां येत नाही शास्त्रीय
 म्ह० विहित कायिक कर्मे व शास्त्रीय वाचिक कर्मे यांना कारण होणारी जी मानस कर्मे
 म्ह० सरूप वगैरे त्यांना सोडून बाकीची सर्व म्ह० अशास्त्रीय शारीर व वाचिक कर्माना
 कारण होणारी जी अशास्त्रीय मानस कर्मे त्यांचा करावा, असाही त्याचा अर्थ करता येत
 नाही कारण 'तो स्वतः काही न करिता व न करविता,' असा विशेष सांगितला आहे.
 त्यामुळे विवक्षुर्दाने सर्व अशास्त्रीय कर्मांचा त्याग करून राहतो, हें म्हणणें योग्य नव्हे.
 आता भगवानाना इष्ट असलेल्या सर्वकर्मसंन्यासाचा विशिष्ट अवस्थेमध्ये संकोच कर-
 रावा, अशा शक्य—]

सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न, नवद्वारे पुरे देहास्त
 इतिविशेषणानुपपत्ते । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति अकु-
 र्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संबन्धो न देह आस्त इति चेन्न, सर्वत्राऽऽत्मनोऽविक्रि-
 यत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्ण-
 स्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानवतः संन्यास एवा-
 धिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—भगवता उक्तः अयं सर्वकर्मसंन्यासः—भगवानाना सांगित-
 लेला हा सर्वकर्मसंन्यास—मरिष्यतः न जीवतः—मरावयास टेकलेल्या मनुष्याला
 उद्देशून आहे जिवत असलेल्या पुरुषाला उद्देशून नाही,—इति चेत् न—असे म्हणाल
 तर तें बरोबर नाही कारण—नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः
 —नऊ द्वारानी युक्त असलेल्या शरीर-पुरात देही—आत्मा राहतो, या विशेषणाची अनु-
 पपत्ति होत—हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे अकुर्यतः च अकारयतः
 आसनं न संभवति—कारण सर्व कर्मांचा त्याग करून मृत झालेल्या जीवाचे त्या
 देहात कर्म न करता व न करविता असणें—राहणें मभवत नाही—देहे संन्यस्य इति
 संबन्ध. देहे आस्ते इति न—देहात कर्मांचा त्याग करून असा संबध लावावा,
 देहात राहतो, असा लावू नये,—इति चेत् न—असे म्हणाल तर तें बरोबर नाही.
 कारण—सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्व अवधारणात्—श्रुति, स्मृति इत्यादि सर्व
 प्रमाण प्रथांत आत्म्याच्या अविक्रियत्वाचा निश्चय केला आहे—च—शिवाय—आसन
 क्रियायाः अधिकरणापेक्षत्वात्—आसन—राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची अपेक्षा
 असते, त्यामुळे—च—आणि—संन्यासस्य तदनपेक्षत्वात्—संन्यासाला त्याची
 अपेक्षा नसते, त्यामुळे—देहे संन्यस्य—असा अन्वय न करिता—देहे आस्ते—
 अमान करणे योग्य आहे—संपूर्णः तु न्यासशब्दः त्यागार्थः न निक्षेपार्थः—
 आणि 'सं' या उपसर्गासह असलेला जो 'न्यास' शब्द त्याचा 'त्याग' हा

अर्थ आहे, 'निक्षेप' हा अर्थ नाही. [भगवानांनी 'सर्व कर्माणि मनसा०' या वचनाने सांगितलेला संन्यास जिवंत मनुष्यासाठी नाही, सुमुपूसाठी आहे, अमेही म्हणतां येत नाही. कारण त्याच वचनांत 'नवद्वारे पुरे आस्ते' मनानें सर्व कर्मे सोडून नऊ द्वारांनी युक्त असलेल्या शरीरांत तो राहतो, असें म्हटले आहे. सर्व कर्मे सोडून मेलेल्या जीवाचें कर्म न करितां व न करवितां त्या देहांत राहणें, संभवत नाही. यास्तव भगवानांनी सांगितलेला हा संन्यास जिवंत मनुष्यासाठीच आहे, भ्रियमाणासाठी नाही, हे निश्च होते. विवेकवशात् सर्वही कर्मे पूर्वीक देहांत ठेवून विद्वान् बांदा न करिता व न करविता मुन्यानें राहतो, असा अन्वय लावावा. म्ह० 'देहे संन्यस्य' असा अन्वय लावावा. कारण जिवंतपणां सर्व कर्मांचा संन्यास संभवत नाही. म्हणून कर्मांचा त्याग करून देहांत राहतो, असा अन्वय लावूं नये, असें कित्तेक म्हणतात; पण तें बरोबर नाही. कारण भ्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणप्रथांत आत्मा निर्विकार आहे, अमें प्रतिपादन केले आहे. त्यामुळे देहसंबंधावाचून त्याला कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व संभवत नाही. मेल्यावर म्ह० देहसंबंध सुटल्यावर 'न करितां व न करवितां राहतो' अमे म्हणताच येत नाही. याम्त्व जिवंत विद्वानासाठीच हा संन्यास आहे, मृतासाठी नव्हे. शिवाय 'देहे आस्ते' असाच अन्वय लावण्यास जाणखाही एक विशेष कारण आहे. आसन म्ह० राहणे, या क्रियेला अधिकरणाची-आधाराची जर्गा अपेक्षा असते तशी त्यागाला नसते. म्हणून देहात कर्मांचा त्याग करतो असें म्हणण्यापेक्षा देहात राहतो, हे म्हणणे, अधिक सयुक्तिक होय. तसेच, 'संन्यास' या शब्दाचा निक्षेप-ठेवणे, असा अर्थ केव्यास 'ठेवणे' या क्रियेला आधाराची अपेक्षा असल्यामुळे 'देहे संन्यस्य' असा अन्वय संभवतो हे खरें; पण 'न्यास' या शब्दाला 'मं-' हा उपसर्ग जोडला अमता त्याचा 'त्याग' हाच अर्थ होतो, 'निक्षेप' असा अर्थ होत नाही. त्यामुळे तसा अन्वय संभवत नाही. मारांस विवेकविज्ञानाने सर्व कर्मांचा त्याग करून विद्वान् देहात राहतो, असाच 'सर्वकर्माणि मनसा०' या वचनाचा अन्वय व अर्थ लावणे, सयुक्तिक होय, असें मानून आचार्य उपसंहार करितात-]—तस्मात्—म्हणून—गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासे एव अधिकारः न कर्मणि इति उपरिघ्रात् तत्र तत्र आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः—गीताशास्त्रांत आत्मज्ञानवानाचा संन्यासामध्येच अधिकार आहे, कर्मांमध्ये नाही, असें पुढे ठिकठिकाणी आत्मज्ञानप्रकरणांत आम्ही दाखवूं. [सर्व कर्मे मोडणे, हेंच संन्यासाचें स्वरूप आहे व आत्मज्ञानांना त्याचा विरोधही नाही. यास्तव ज्याला परोक्ष ज्ञान झालें आहे त्यानें विधिप्राप्त-विविदिषा संन्यास करावा व ज्याला यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला आहे त्याचा स्वभाविक-फलभूत संन्यासामध्ये अधिकार आहे, असा संन्यासाचा विभाग पुढें या गीताशास्त्रातच आम्ही ठिकठिकाणा दाखवूं.]२१.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही२२

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणं—नरः—पुरुष—जीर्णानि वासांसि—जुना वस्त्रं—विहाय—टाकून—अपराणि—दुमरा—नवानि—नवी वस्त्रं—गृह्णाति—घेतो—तथा—त्याप्रमाणं—देही—देहवान्—आत्मा—जीर्णानि शरीराणि—जीर्णं—निबल झालेला शरीरं—विहाय—मोडून—अन्यानि नवानि—दुसरा नव शरीरं—संयाति—घेतो नव्या शरीरात जातो ००

प्रकृतं तु वक्ष्याम', तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्व प्रतिज्ञातं तस्मिन्निवेद्युच्यते—वासां सीति । वासांनि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलता गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवा न्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि मयानि संगच्छति नवानि देहात्मा पुरुषवद्विक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(असौ,)—तु प्रकृतं वक्ष्यामः—पण आता प्रकृत विषयच पुढे सांगू या—नत्र आत्मनः अविनाशित्यं प्रतिज्ञातं—वर आत्म्याचें अविनाशित्व, अविक्रियत्व वंगरे सांगितले, त्याविषयी प्रतिज्ञा केली—तत् किं इव इति “वासांसि०” इति उच्यते—पण ते कोणाप्रमाणे आहे हे ‘ वासांसि० ’ इत्यादि श्लोकाने सांगतात. [आत्मा अविनाशी, निविकार वंगरे वसा आहे ते दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात.]—वासांसि—वस्त्राणि—वासांसि म्हणजे वस्त्रे—जीर्णानि—दुर्बलतां गतानि—जाण झालेला—दुर्बलतेम प्राप्त झालेला—यथा लोके—ज्याप्रमाणे व्यवहारात—विहाय—परित्यज्य—मोडून—नवानि—अभिनवानि—सर्वप्रकारे नवा—गृह्णाति—उपादत्ते—स्वीकारतो—नरः—पुरुषः—मनुष्य—अपराणि—अन्यानि—दुसरा [ज्याप्रमाणे व्यवहारात पुरुष जुना झालेला वस्त्रे टाकून दुसरा नवी—नोरा वापरू लागतो]—तथा—तद्दत् एव—त्याप्रमाणेच—जीर्णानि शरीराणि विहाय जीर्ण झालेल्या शरीरं टाकून—देही—आत्मा अन्यानि—नवानि संयाति—संगच्छति—देहवान् आत्मा दुसऱ्या नव्या शरीरात प्राप्त होतो—दुसरा शरीर धारण करतो—पुरुषवत् अतिक्रियः एव इत्यर्थः—आत्मा जीर्ण वस्त्रे टाकून नवा नवा नवा पुरुषाप्रमाणे अविक्रियच आहे, असा याचा भावार्थ. [आत्मा स्वतः जरा अविक्रिय असला तरी पूर्वशरीराचा त्याग करून दुसरे नवान शरीर घेताना त्याच्यामध्ये विभार होणे अपरिहार्य आहे, असे कोणी म्हणेल म्हणून येथे दृष्टान्त देऊन त्याचें अविक्रियत्व सिद्ध केले आहे जुना फाटलेला वस्त्रे टाकून दुमरा नवी वस्त्रे घेणाऱ्या लोकाचा पुण्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा विकार—बदल झालेला दिसत नाही. त्याच न्यायाने जराजजर झालेले शरीर टाकून दुसरे नवे शरीर धारण करणाऱ्या आत्म्यामध्येही काही विभार होत नाही तो सर्वदा एकरूपच असतो] ००

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

अन्वयार्थ—एनं—या आत्म्याला—शस्त्राणि—शस्त्रं—न छिन्दन्ति—तोटात नाहीत—एनं पावकः न दहति—याला आग्नि जाळत नाही.—एनं आपः न

क्लेदयन्ति—याला पाणी कुजवीत नाही.—च मारुतः न शोपयति—च याला वायु मुक्तीत नाही. २३.

कस्मादविक्रिय एवेति । आह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वाद्भावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राप्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि मावयवस्य वस्तुन आद्रभावकरणेनावयवविश्लेषापादात्ने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं स्वात्मानं न शोपयति मास्तोऽपि २३

भाष्यार्थ—(अहो पण पृथिवी, आप, तेज व वायु या चार भूतांमुळे त्याच्यामध्ये विभार होण्याचा संभव आहे, अशी शका घेऊन पुढील श्लोकाने तिचे निरसन—)
—अविक्रियः एव कस्मात्—आत्मा अविक्रियच कशावरून आहे.—इति “ नैनं छिन्दन्ति०” इति आह—हे ‘ नैनं छिन्दन्ति०’ या श्लोकाने भगवान् सांगतात—
शस्त्राणि एनं-प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति—शस्त्रे या प्रकृत आत्म्याला तोडत नाहीत.—निरवयवत्वात् अस्यादीनि शस्त्राणि अवयवविभागं न कुर्वन्ति—आत्मा निरवयव असल्यामुळे तरवार, बाण वर्गरे शस्त्रे याच्या अवयवांचा विभाग करीत नाहीत—तथा—त्याचप्रमाणे—पावकः-अग्निः अपि एनं न दहति-न भस्मी करोति—शवक म्ह० अग्नीमुद्गा या आत्म्याला जाळत नाही—त्याचे भस्म करीत नाही.—तथा आपः एनं न क्लेदयन्ति—त्याचप्रमाणे जल याला कुजवीत नाही,—हि—कारण—सावयवस्य वस्तुनः आद्रिभावकरणेन अवयवविश्लेषापादात्ने अपां सामर्थ्यं—सावयव वस्तुला आद्रिपणा—ओलेपणा देऊन—तिला ओली करून तिच्या अवयवाना पृथक् पृथक् करण्याच जलाना सामर्थ्य आहे. पण—निरवयवे आत्मनि तत् न संभवति—निरवयव आत्म्यामध्ये ते संभवत नाही. [मावयव व मानार वस्तुला ओली करून तिला फुगवून तिचे अवयव भिन्न भिन्न करण्याचे सामर्थ्य पाण्यात आहे. पण आत्मा निरवयव असल्यामुळे पाणी त्याच्यामध्ये तया विभार उत्पन्न करू शकत नाही.]—तथा वायुः स्नेहशोषणेन स्नेहवत् द्रव्यं नाशयति—त्याचप्रमाणे वायु स्नेह शोषून घेऊन स्नेहयुक्त द्रव्याचा नाश करतो. पण—मास्तः अपि एनं स्वात्मानं न शोपयति—वायुही या स्वात्म्याला—वायुच्याही आत्म्याला मुक्तीत नाही. [शस्त्रे आत्म्याला तोडत नाहीत, म्ह० पृथ्वीचा तावर परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणे आप,तेज व वायुही त्याच्यावर काही परिणाम करू शकत नाहीत. कारण भूते त्याला आपला विषयच करू शकत नाहीत. त्यामुळे आत्मा आराशाप्रमाणे अविक्रिय आहे, असा भावार्थ] २३.

अच्छेद्योऽयमद्राह्योऽयमक्लेद्योऽशोप्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अयं अच्छेद्यः—हा आत्मा अच्छेद्य-शस्त्रानां तोडता न येण्यासारखा आहे.—**अयं अद्राह्यः—**हा अमूर्त न जाळता येण्यामारग्या आहे.—**अयं अक्लेशः—**हा पाण्याला न कुजविता येण्यासारखा आहे —**च अशोष्यः एव—**व हा वाऱ्याला न मुकविता येण्यामारग्या आहे. म्हणून—**अयं—**हा—**नित्यः—**नित्य आहे—**सर्वगतः—**स्यामुळे सर्वव्यापक आहे.—**स्थाणुः—**सर्वगत अमल्यामुळेच झाडाच्या खोडाप्रमाणे स्थिर आहे—**अचलः—**स्थिर अमल्यामुळेच अचल आहे. म्हणूनच तो—**सनातनः—**चिरकालीन आहे. एखाद्या कारणापासून नवीन उत्पन्न झालेला नाही. २४. तसाच—

यत् एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्नित्यस्योऽभि-
नव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरक्त्यं चोदनीयम् । यत् एकेनैव श्लोकेनाऽऽत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते ध्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेवाऽऽत्मविषयं किं-
चिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकाध्यातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति ।
दुर्बोधत्वादात्मवस्तुन. पुन. पुनः प्रसङ्गामापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति
भगवान्वामुदेवः कथं नु नाम संमारिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संमार-
निवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्यावर पृथिव्यादि भूताचा परिणाम न होण्याचे कारण त्याच्यामध्ये विकाराची योग्यता नमणे, हेंच आहे, अने सांगतात—)**यतः एव—**ज्याअर्थी या-
प्रमाणे आत्म्यामध्ये विकार पावण्याची योग्यताच नाही,—**तस्मात्—**त्याअर्थी—
अच्छेद्योऽयमिति—'अच्छेद्योऽय' इत्यादि भगवान् सांगतात—**यस्मात्—**ज्याअर्थी
—**अन्योन्यनाशहेतूनि भूतानि एनं आत्मानं नाशयितुं न उत्सहन्ते—**
एकमेकांच्या नाशाला कारण होणारी भूते या प्रकृत आत्म्याचा नाश करण्यास समर्थ
होत नाहीत—**तस्मात् नित्यः—**त्याअर्थी हा आत्मा नित्य आहे.—**नित्यत्वात्**
सर्वगतः—नित्य असल्यामुळे सर्वगत आहे—**सर्वगतत्वात् स्थाणुः—**स्थाणुः इव
स्थिरः इति एतत्—सर्वगतत्वामुळे स्थाणु स्थाणु-स्तम्भ, त्याप्रमाणे स्थिर असा
याचा भावार्थ—**स्थिरत्वात् अयं आत्मा अचलः—**स्थिर असल्यामुळे हा आत्मा
अचल आहे—**अतः सनातनः—**चिरंतनः कुतश्चित् कारणात् न निष्पन्नः
—**अभिनवः इत्यर्थः—**म्हणूनच सनातन-चिरंतन कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न न
झालेला—**नूतन अमा याचा भावार्थ [**निरवयव आत्म्याचा छेद, दाह, वृद्ध, व शोष
संभवत नाही. म्हणून त्याला येथे अच्छेद्य, अद्राह्य, अक्लेश व अशोष्य म्हटले आहे.
त्यामुळेच तो नित्य आहे तांत्रिक परमाणूना नित्य मानतात, पण आत्म्याचे नित्यत्व
त्याहून भिन्न प्रकारचे आहे. कारण आत्मा सर्वगत आहे. सर्वगत असला तरी त्याच्या
मध्ये विक्रिया न होण्यास कोणते कारण आहे? म्हणून कोणी म्हणेल तर तें बरोबर
नाही कारण आकाश विभू आहे व न्यान कोणतीही विक्रिया होत नाही, हें प्रसिद्ध

आहे. त्याचप्रमाणे आत्म्यामध्ये विक्रियाशक्ति जर असती तर त्याला स्थाणु-स्थिर म्हणता आले नसते. कारण मृत्तिकादि विक्रियाशक्तियुक्त पदार्थ स्थिर नसतात. आत्मा स्थिर असल्यामुळेच अचल व चिरंतन आहे तो कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न झालेला नाही त्यामुळे आत्मा स्वतः जरी नित्य असला तरी त्याच्या कारणाचा नाश झाल्याने त्याचा नाश होईल, अशाही तात्त्विकांची शंका येथे संभवत नाही. अहो पण 'न जायते' १-२० इत्यादि श्लोकात आत्म्याचे अविक्रियत्व सिद्ध केले आहे. पुनः तेंच तें सांगण्यात त्यावर पुनरुक्ति दोष नाही का येत ? असें कोणी झणेल झणून सांगतात—]—
एतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं न चोदनीयं—या श्लोकावर पुनरुक्तीचा दोष येतो, अशी शंका घेऊं नये—**यतः—कारण—'न जायते ध्रियते वा'** इत्यादिना एकेन एव श्लोकेन—'न जायते' इत्यादि एकाच श्लोकाने—**आत्मनः नित्यत्वं च अविक्रियत्वं उक्तं**—आत्म्याचें नित्यत्व व अविक्रियत्व सांगितले आहे, (त्यामुळे 'वेदाविनाशिन' इत्यादि श्लोकावर पुनरुक्ति दोष येतो, कारण)—**तत्र आत्मविषयं यत् एव किञ्चित् उच्यते**—' वेदाविनाशिनं ' या श्लोकात आत्म्याविषयी जें कांहीं सांगितले आहे—**तत् पतस्मात् श्लोकार्थात् न अतिरिच्यते**—तें 'न जायते' या श्लोकाच्या अर्थाहून अधिक मुलीच नाही. कारण—**किञ्चित् शब्दतः पुनरुक्तं किञ्चित् अर्थतः इति**—त्यांत कांहीं शब्दाना पुनरुक्त आहे व काही अर्थाने पुनरुक्त आहे, त्यामुळे तसा दोष येतो हे खरें तथापि—**आत्मवस्तुनः दुर्बोधत्वात्**—आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध असल्यामुळे—**भगवान् वामुदेवः—भगवान् वामुदेव—अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां बुद्धिगोचरतां आपन्नं सत् संसारनिवृत्तये कथं नु नाम स्यात् इति**—तें अव्यक्त आत्मतत्त्व मसारी जीवांच्या बुद्धिविषयत्वास प्राप्त होतसे तें त्यांच्या संसारनिवृत्तीला कसें बरें कारण होईल, असा आशयाने—**पुनः पुनः प्रसंगं आपाद्य शब्दान्तरेण तत् एव वस्तु निरूपयति**—पुन. पुन. प्रसंग आणून दुसऱ्या शब्दाने तेंच तत्त्व निरूपित आहेत. दुसऱ्या दुसऱ्या शब्दाना त्याच वस्तूचें पुन. पुनः निरूपण करित आहेत. ['न जायते' या श्लोकाने आत्मा सर्व विक्रियाशून्य व नित्य आहे, असे सांगितले 'वेदाविनाशिनं नित्यं' यातही पुनः तेंच सांगितले आहे. कोठें नित्यत्वा शब्दाने तर कोठें निराश्रया अर्थाने तान एव गोष्ट सांगितले आहे. त्यामुळे त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो. पण त्या दोषाचा आशय घेऊं नये. कारण आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध आहे. एकदा सागूनच निचे शान होत नाही म्हणून तें अव्यक्त आत्मतत्त्व सांगारी जीवांच्या बुद्धीचा विषय होऊन त्यांच्या संसाराच्या निवृत्तीला कसें बरें कारण होईल? असा विचार करून भगवान् श्रीकृष्ण पुन पुन प्रसंग आणून निरुक्त्या शब्दांनी त्याच आत्मवस्तूचें निरूपण करीत आहेत. म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येत नाही. ६० पुनरुक्ति मुरारि केले आहे. त्यामुळे ती दोषाच नाही, जगा भावार्थ.] २४

१ 'न जायते' या श्लोकात जन्मरत्नाचा अभाव सांगितला आहे व 'वेदाविनाशिन' श्लोकें अश्रुपादिशांका जन्मच २२९ आहे. कारणच कोणता अर्थभेदही जाई. स्वका अर्थगम्य नाही.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अयं अव्यक्तः—हा आत्मा अव्यक्त आहे,—अयं अचिन्त्य.—
हा अचिन्त्य आहे,—अयं अविकार्यः उच्यते—हा अविकार्य म्हटला जातो—
तस्मात्—यास्तव—एतं—या आत्म्याग—एवं—अयं—विदित्वा—जाणून—
अनुशोचितुं—भीष्मादिनात्रपथा शोक करण्यास—न अर्हसि—तू योग्य नाहीस २५

किंच—अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्त सर्वाकरणाविषयत्वात् व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽ
यमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्वीन्द्रियगोचर वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यतेऽय
त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वाच्चिन्त्य । अविकार्योऽयम् । यथा क्षीर दध्यातश्चनादिना
विकारी न तथाऽयमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रिय । न हि निरवयव किञ्चिद्विक्रिया-
त्मक दृष्टम् । अविक्रियत्वादाविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेव यथोक्तप्रकारेणैना-
त्मान विदित्वा एव नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेपा मयेमे हन्यन्त इति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(ह प्रकरण रूपदार्थ जो जाव त्याच्या शोधनाच म्ह० त्याला उपा
वापासून अगदी पथक करण्याचे आहे यास्तव त्याविषयाच)—किंच अव्यक्त, अयं
इति—'अव्यक्तोऽय०' या श्लोकाने आणखी हेतु सांगतात—अव्यक्त—सर्व
करणाविषयत्वात् न व्यज्यते इति अयं—आत्मा अव्यक्तः—सर्व इंद्रियाचा
अविषय असल्यामुळे व्यक्त होत नाही—प्रलय दिसत नाही म्हणून हा—आत्मा अव्यक्त
आहे—अत एव अयं अचिन्त्य.—म्हणूनच हा अचिन्त्य आहे—हि यत्
इन्द्रियगोचरं वस्तु तत् चिन्ताविषयत्वं आपद्यते—कारण ज इंद्रियांचा वि-
षय होणारें तत्त्व—वस्तु असतें त चिन्तानुपयत्वास प्राप्त होते—इंद्रियांचा विषय होणा-
ऱ्या वस्तूविषयांच चिन्तन करता येत—तु अयं आत्मा अनिन्द्रियगोचरत्वात्
अचिन्त्य.—पण हा आत्मा इंद्रियगोचर होणारा नस—यामुळ अचिन्त्य आहे—अयं
अविकार्य.—हा विचार न पावणारा आहे—यथा क्षीरं दध्यातश्चनादिना वि-
कारि न तथा अय आत्मा—जें दूध दद्याच विरतण बगर लावळ असता वि-
कार पावते तसा हा आत्मा विकार पावन नाही—च निरवयवत्वात् अविक्रिय-
—आणि त्याचप्रमाण आत्मा निरवयव अमत्त्वामुळही जावकाय आहे—हि किंचित्
निरवयवं विक्रियात्मकं न दृष्टं—कारण काहीही निरवयव अमलले तत्त्व विक्रि-
यात्मक आहे असा अनुभव येत नाही—अविक्रियत्वात् अयं आत्मा अविकार्य-
उच्यते—अविक्रिय असल्यामुळ हा आत्मा अविकार्य म्हटला जातो [मग नित्य,
निर्विकार असलेल्या आत्म्याचा तसाच अनुभव ना येत नाही ? उत्तर—कारण तो अ-
व्यक्त आहे कोणत्याही इंद्रियान त्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाही तथापि त्याचें अनुमान
होण्यास काय हरमत आहे ? उत्तर—अव्यक्त अस—यामुळच तो अचिन्त्य आहे त्याच्या
विषय' चिन्तन—अनुमान—कयना बगर काही करता येत नाही जी वस्तु इंद्रियांचा

विषय होते तिच्याविषयाच स्थितनादि संभवतात आत्मा इंद्रियगोचर^१ नाही, अताद्रिय आहे. म्हणून अचिन्त्य आहे. पण तो अताद्रिय जरी असला तरी अनुमानातून सा-मान्यतोदृष्ट म्हणून जो एक प्रकार आहे त्याचा तो विषय का होणार नाही ? उत्तर—आमा कूटस्थ आहे. त्यामुळे व्याप्तिरहितच नाही. याविषया व्यतिरेकीदृष्टान्त—दुधाचा विरजग घातले असता त्याचें दहा होते. कारण दूध विकारी पदार्थ आहे. पण आत्मा तसा विकारी नाही. शिवाय हा आत्मा निरवयव असल्यामुळे घटादिसावयव द्रव्याप्रमाणें विरार पावत नाही तो निरवयव जरी असला तरी त्याच्यामध्ये विक्रिया होण्यास कोणता हरकत आहे ? उत्तर—निरवयव वस्तु विक्रिया पावते असा अनुभव येत नाही, व तिच्यामध्येही जर विक्रिया होऊ लागली तर तिचे निरवयवत्व टिकणार नाही. दुधा-मारखे मावयव व सक्रिय पदार्थच विकार पावतात. आत्मा निरवयव आहे, असे धृति-स्मृति सांगतात. त्यामुळे तो अविकार्य आहे. असो, 'अशोच्यान् अन्वशोच •' २-११ येथून आरभिलेल्या आत्म्याच्या उपदेशाचा उपसंहार करितात—]—तस्मात्—म्हणून—एनं—आत्मान एवंच—यथोक्तप्रकारेण विदित्वा—या प्रकृत आत्म्याला घर सांगितलेल्या प्रकाराने जाणून—त्व—तूं—अह एषां हन्ता मया इमे हन्यन्ते इति—मां याचा हननकर्ता आहे, मजकडून हे मारले जात आहेत, अशा-रानां—अनुशोचितुं न अर्हसि—भाष्पादिकाविषया शोक करण्यास योग्य नाहीस. [आमा अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकार्य, नित्य, व संगत वर्गरे असल्यामुळे त्याला तसेच जाणणे उचित होय. आत्म्याला तसे साक्षात् जाणल्यास शोक-मोहादिममारबीजांची निवृत्ति होते. ह्मणजे तें आत्म्याचे सम्यक् ज्ञान मोक्षरूप फळ देणारे आहे. यास्तून 'मां याचा हन्ता आहे व हे माझ्या हातून मरत आहेत' असे समजून त्याच्यामाठी शोक करणे तुला उचित नाही. तू आत्म्याला साक्षात् जाणून शोक करू नकोस अज्ञे-नाचा शोक घालविण्यासाठी भगवानांना आत्मोपदेश करत त्याचाच येथे उपसंहार केला आहे. 'अशोच्याविषया शोक केलास' व 'आत्म्याला असे जाणून शोक करणे तुला योग्य नाही' या उपक्रमोपगमहारावरून आत्मज्ञानाने शोकमोहात्मक संसारबीजांची नि-वृत्ति करणे, हाच सर्व गीतेचा व या प्रकरणाचा प्रतिपाद्य विषय ठरतो] २५.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अन्यथार्थ—अथ च—आता जरी—त्वं—तूं—एनं—या आत्म्याला—नित्य-जातं—नित्य उपन्न झालेला—चा—विषय—नित्यं मृतं—नित्य मंलेला—मन्यसे

१ ज्या अनुभूतिनाशानांत हेतु प्रत्यक्ष नसतो ते सामान्यतोदृष्ट अनुमान होय. जसे आपल्या कपाने ज्ञान हातून म्हणजे ही क्रिया असाधारण नित्य साधनाचे म्हणजे यथुतिदिवाचे आपण अनुमान करतो. जसे—स्वप्नाने ही क्रिया आहे. कोणत्याही स्थितीला साधन हे असा, म्हणून स्वप्नाने हेच हेतु हे कारण आहे, असे अनुमान करणं म्हणजे.

—मानीत असशील—तथापि—तरी—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना !—एवं
—अशा रीतानें—शोचितुं—शोक करण्यास—न अर्हसि—तूं योग्य नाहीस. २६.

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः ।
एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति
मन्यसे । तथा प्रतितद्विनाश नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथाऽपि तथा-
भाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चे-
त्येतावदवश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः अनित्यत्वं अभ्युपगम्य 'अथ चैनं०' इति इदं
उच्यते—आत्म्याच्या अनित्यत्वाचा स्वीकार करून 'अथ चैनं०' या श्लोकानें असें
म्हटले जाते—अथ च इति अभ्युपगमार्थः—'अथ च' हे दोन निपात अर्जुनाचा
अभ्युपगम व्यक्त करण्यासाठी आहे [आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप ऐकूनही त्याविषयी
पूर्ण निश्चय झालेला नसल्यामुळे चावार्क किंवा बौद्ध याच्या मताचा अगीकार अर्जुनानें
केला असावा, अशी शका येणें साहजिक आहे. ती व्यक्त करण्यासाठी हे दोन निपात
—अव्ययें आहेत तू जरी क्षणभर असे मानीत असलास, असे म्हणजे कसे ?]—एनं
प्रकृतं आत्मानं नित्यजातं—या प्रकृत आत्म्याला नित्यजात म्ह०—लोकप्र-
सिद्ध्या प्रति अनेकशरीरोत्पत्तिं जातः जातः इति मन्यसे—लोकाच्या प्र-
सिद्धीप्रमाणे प्रत्येक अनेक शरीराच्या उत्पत्तीचे वेळी उत्पन्न झाला, प्रत्येक देहोत्पत्ती-
बरोबर आत्मा झाला असे मानीत असलास—तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मृतं
मृतः मृतः इति मन्यसे—त्याचप्रमाणे प्रत्येक शरीराच्या विनाशाबरोबर त्याला नित्य
मृत—तो मेल मेल असे मानीत असलास—तथापि—तथाभाविनि अपि आत्मनि
—तरी मुद्दा—तसा जरी आत्मा असला तरी—त्वं—तूं—हे महाबाहो—हे
आजानुबाहु अर्जुना !—एवं शोचितुं न अर्हसि—अशा प्रकारे शोक करण्यास योग्य
नाहींस.—जन्मघतः नाशः च नाशवतः जन्म इति एतौ अवश्यं भाविनौ
इति—कारण जन्मवानाचा नाश व नाशवानाचा जन्म असे हे दोन भाव अवश्य हो-
णारे आहेत, म्हणून तू शोक करण्यास योग्य नाहीस [प्रत्येक देह उत्पन्न झाला की हा
अमुक जन्मास आला व प्रत्येक देह मेल की अमुक मेलला असे व्यवहारात म्हणतात.
त्या लोकप्रसिद्धीला अनुसरून आत्माच प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो व प्रत्येक देह-
नाशाबरोबर मरतो, असें जरी तू मानलेस व तसे मानूनच 'अहो वत महत्पारं कर्तुं
व्यवसिता वय' अ १ श्लो. ४५ असें म्हटलेस तरी उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येकाला नाश
व नाश पावणाऱ्या प्रत्येकाला पुन जन्म हे विकार अवश्य होणारे असल्यामुळे तुला
असा शोक करणें शोभत नाहा.] २६

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जातस्य—उत्पन्न झालेल्या आत्म्याचा—मृत्युः—
मृत्यु—ध्रुवः—निश्चित आहे—च—आणि—मृतस्य—मेलेल्या आत्म्याचा—जन्म
—जन्म—ध्रुवं भवति—निश्चित आहे—तस्मात्—यास्तव—अपरिहार्ये अर्थे
—या अपरिहार्य टाळतां न येणाऱ्या गोष्टीविषयां—त्वं—तूं—शोचितुं—शोक
करण्यास—न अर्हसि—योग्य नाहीस. २७

तथा च सति—जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युमरणं
ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽयंस्तस्मिन्नपरिहार्योऽयं न
त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—तथा च सति 'जातस्य०' इति—आणि तसे असल्यामुळे 'जा-
तस्य०' या श्लोकाने शोक न करण्याचे दुसरे कारण सांगतात—जातस्य हि-लब्ध-
जन्मनः—ज्याने जन्म घेतला आहे त्याचा—ध्रुवः—अव्यभिचारी—ध्रुव म्ह०
अगदी निश्चित—टाळता न येण्यासारखा—मृत्यु-मरण—मृत्यु-मरण आहे.—च
मृतस्य ध्रुवं जन्म—आणि मृताचे जन्म निश्चित आहे.—तस्मात् अयं जन्मम-
रणलक्षणः अर्थः अपरिहार्यः—म्हणून हा जन्ममरणरूप अर्थ अपरिहार्य आहे,
त्याचा परिहार करतां येणे शक्य नाही.—तस्मिन् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं
न अर्हसि—त्या अपरिहार्य गोष्टीविषयां तूं शोक करण्यास योग्य नाहीस. [जो जन्माला
आला त्याला मरणावांचून गत्यंतर नाही. तो कांही घटिकांनी, दिवसांनी, महिन्यांनी,
वर्षांनी, युगांनी, किंवा कल्पाना अवश्य नाश पावतोच. त्याचप्रमाणे जो मेल्या आहे तो
आपले बाज मागे ठेवूनच मेलेल्या अमतो. त्याचा स्थूल आकार जरी नष्ट झाला तरी
सूक्ष्म जीवनशक्ति नष्ट होत नाही. त्यामुळे त्या बाजापामून योग्य वेळा पुनः त्याचा जन्म
होतो. त्यामुळे जन्मलेल्याचे मरण व मेलेल्याचा पुनः जन्म कोणालाही टाळतां येत
नाही, यास्तव अशा या अपरिहार्य—न टाळतां येणाऱ्या गोष्टीविषयां तूं शोक करूं नको.
ज्याला आपला काही इलाज नाही त्याविषयां शोक करणे केव्हाही योग्ये नव्हे.] २७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अजुना !—भूतानि अव्यक्तादीनि—भूते उत्प-
त्तांच्या पूर्वी अव्यक्त असतात. तां शरीरद्रियरूपाने दिग्गत नाहीत.—व्यक्तमध्यानि—

१ रहस्यकार म्हणतात—“ गातेचा सरा सिद्धान्त आत्मा मत्, नित्य, अज, अवि-
कार्य आणि अचिन्त्य किंवा निर्गुण आहे, असे प्रथमच मानिले आहे.” १०२. पण आत्मा
नित्य, शुद्ध, शुद्ध, मुक्त, अम्यक्त, अज, अव्यय, अकार्य आहे, हा गातेचा सिद्धान्त
नमून उपनिषदांचा आहे व गातेने त्याचाच अनुवाद केला आहे. गीता ही रघुनि अम-
स्यामुळे तिचा निराळा स्वतंत्र सिद्धान्त समजतच नाही.

उत्पत्तान्तर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था लांत शरीरेंद्रियरूपानें तां व्यक्त असतात —अव्यक्तनिधनानि एव—निधनानंतर—मरणानंतर तां पुन अव्यक्त होतात—दिसत नाहीत—तत्र—मग त्याविषया—का परिदेवना—शोक काय करावयाचा आहे? २८

कार्यकरणसघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तं कर्तुं यत—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिधरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्ते । उत्पन्नानि च प्राग्मरणाद्यत्तमध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“अदर्शनादापतितं पुनश्चादर्शनं गतं । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना” इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्याला उद्देशून शोक करणें जस युक्त नव्हे त्याचप्रमाण—)कार्यकरणसघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोकं कर्तुं न युक्तं—शरीरेंद्रियसघातरूप भूतानां उद्देशूनही शोक करणं युक्तं नव्हे—यतः अव्यक्तादीनि इति—त कोणत्या कारणान ह 'अव्यक्तादानि०' या श्लोकांत सांगितलें आहे—अव्यक्तादीनि

१ पण गीतारहस्यकार “ देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाही, याचाच दुसरी म्ह० सारयशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात —असें या श्लोकाम अवतरण देतात, पण तें सवधा अयोग्य आहे कारण वर ‘ देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाही ’ असा प्रकृत विषयच नाही तर ‘ आत्मा अव्यक्त, अचिंत्य, अविनाशक वगैरे आहे म्हणून त्याच्याविषयां शोक करणें योग्य नव्हे, ’ असें प्रकरण चालू आहे त्याच्याच अनुरोधानें ‘ आत्मा नित्य नमून अनित्य आहे, अमं परा मानलें तरी त्याच्याविषयां शोक करणें उचित नव्हे कारण तो उत्पन्न होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहाय आहे ’ असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकांतही आत्म्याविषया शोक करणें अयोग्य आहे, हच सांगितलें आहे अर्थात् ‘ देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नव्हे ’ हा प्रस्तुत विषयच नव्हे त्यामुळे ‘ त्याचाच दुसरी उपपत्ति सांगतात ’ हें म्हणणें बरोबर नाही तसेंच दुसरी म्ह० सारयशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात ’ हें म्हणणें अंगदाच अयोग्य आहे कारण भगवान् सारय, योग, मामासा वैनेषिक वगैरे दर्शनकाराचीं मनें सागावयाम प्रवक्त झाले आहेत का वैदिक सिद्धांत सागावयाम मज झाले आहेत? भगवानाना वेद व उपनिषदें प्रमाण का कापिल्लदर्शन प्रमाण? भूतें उपपत्तीपूर्वी अव्यक्त मध्ये मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा सारयाचाच सिद्धांत आहे व वेदान्ताचा नाही, याला काय प्रमाण? रहस्यकारांना ‘अव्यक्त शब्दानें अशा वा घाल्यावयान घातलें अर्थात कारण त्यांना ‘अव्यक्त’ हा शब्द सारयाचा आहे त्यामुळे गालें (किंवा उपनिषत्तहा) अव्यक्त असा शब्द नेथें नेथें येईल तथ तथें तो सारयशास्त्रानत—कापिल्लदर्शनानत घेतला अम आधुनिक आपल्या चिंतिसांपद्धताला अनुसरून समजतात हो त्याची चिंतिसा म् प्राय ‘मकदचिकित्सा’च अमने तो भाग निराळा गातेच्या आठव्या अध्यायान ‘अव्यक्तात् व्यक्तं भवा प्रभवति’ व ‘प्रलायते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके’ असा तो ‘अव्यक्त’ शब्द आला आहे तोही सारयाचाच आहे, आणि ‘एवा अव्यक्त

-अव्यक्त-अदर्शन-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र-मित्रादि-कार्य-करणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि—अव्यक्त म्ह० न दिसणें, कोणत्याही इंद्रियानें अनुभव न येणें, याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्र-मित्रादिशरीरेंद्रियसंघातात्मक भूतार्था आहे, तीं भूतें अव्यक्तादीनि होत. केव्हां?—उत्पत्तेः प्राक्—उत्पत्तीच्या पूर्वी—उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि—आणि उत्पन्न झालेली तीं शरीरेंद्रियरूप भूते मरणाच्यापूर्वी—मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात. त्याची ती मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते.—अव्यक्तनिधनानि एव-पुनः अव्यक्त-अदर्शनं निधनं-मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि

द्रव्यापासूनच पुढें क्रमाक्रमानें सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होऊन शेवटीं म्ह. प्रलयकालीं सर्व व्यक्त सृष्टीचा पुनः अव्यक्तातच लय होतो' गां. र पृ. ६०२ हा साख्याचाच मिद्धान्त आहे, असेंही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे. वेदानें एखादीं कल्पना दर्शनकारापासून घेतली ही समजूत वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. मगवान् म्हणतात 'मी हा योग सृष्टीच्या आरंभा सूर्याला सांगितला व तोच आज तुला सागत आहे.' ४.१-२ मग त्या वेळांही साख्य होते कीं काय? वेद सृष्टीच्याही पूर्वी ऋषदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं साख्य कोठचे? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झाला, अमें आधुनिक म्हणतील. पण त्यालाही विशेष प्रमाण नाहां. शिवाय क्षणभर तसें जरी मानलें तरी 'अव्यक्त' हा शब्द साख्यदर्शनात प्राधान्यानें योजित नाहींत रहस्यकार 'साख्यकारिका' हा साख्यदर्शनाचा आज उपलब्ध होणारा सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणून म्हणतात. पण त्यात तर 'प्रकृति' असा शब्द आहे. (कारिका ३ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाहा. काठकोपनिषदात मात्र 'महत्तः पर अव्यक्त, अव्यक्तात् पुरुषः परः' (काठकभाष्यार्थ, पृ. ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द आहे. तोच शब्द वेधें, जाठव्या अध्यायात व तैराव्या अध्यायात योजला आहे. अर्थात् तो साख्याचा नसून उपनिषदातील आहे. गांतेचा मवध उपनिषदाशी न जोडता दर्शनाची जोडणें हा मोठा प्रमाद आहे 'सर्वोपनिषदो गावो दुग्ध गातामृत महत्' म्ह० सर्वे उपनिषदें या गावीं आहेत व त्यापासून गातारूपी फार श्रेष्ठ अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्णरूपी दोहन करणाऱ्या गवळ्यानें काढलें आहे, हें गातेचें महत्त्व विसरणें म्ह० गातेच्या सन्या अर्थालाच आचरणें होय. रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांचीं गांतांथांचा विचार करताना अशीच शोचनीय अवस्था झाली आहे. असो, दुदैव त्यांचें व आमचें ! वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयास अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० अमेंच अन्यथा दर्शन व्हावयाचें. भाष्यवाचकानां ही अमत् दृष्टि मोडून अव्यक्त म्ह० अव्याकृतावरथा असेंच समजावें. वेदान्ताला साख्याचा प्रक्रिया घेण्याचें बाह्याच कारण नाहा. उलट सर्व दर्शनें वेदान्ताच्या एकेका विशिष्ट भागावरच आपली उपनीविना करीत असतात. वेदान्त म्ह० उपनिषदें. गाना, भागवत इत्यादिकांत 'साख्य' हा शब्द शान या अर्थी योजिलेला आहे. साख्यदर्शनानें 'ज्ञान' या अर्थी उपनिषदातून योजिलेला साख्यशब्दच आपल्या दर्शनाला लाविला. लोकाना अतिशय आवडणारेंच नाच घेऊन नवीन पध सुरू करण्याची ही बुक्ति नवी नमून जुनीच आहे. पण विचारी लोकानां नुस्त्या नाममाद्दयावरून आपली विपरीत भावना करून घेऊ नये.

उत्पत्तीनतर मरणपर्यंत जी मध्यावस्था लांत शरीरेंद्रियरूपानें ती व्यक्त असतात —अव्यक्तनिधनानि एव—निधनानतर—मरणानतर तां पुन अव्यक्त होतात—दिसत नाहीत —तत्र—मग त्याविषयी—का परिदेवना—शोक काय करावयाचा आहे ? २८

कार्यकरणसघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तं कर्तुं यत—अव्यक्तादी नीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषा भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरण सघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्ते । उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्यत् मध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषा तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थं । तथा चोक्तम्—“ अदर्शनादापतित पुनश्चादर्शनं गत । नासौ तव न तस्य त्व वृथा का परिदेवना ” इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थं ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्याला उद्देशान शोक करणे जसे युक्त नव्हे त्याचप्रमाणे—) कार्यकरणसघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोकः कर्तुं न युक्तः—शरीर इन्द्रियसघातरूप भूताना उद्देशानही शोक करणे युक्त नव्हे—यतः अव्यक्तादीनि इति—ते कौणत्या कारणान हे ‘अव्यक्तादानि०’ या श्लोकांत सांगितलें आहे—अव्यक्तादीनि

१ पण गीतारहस्यकार “ देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाहा, याचाच दुमरी म्ह० मारवशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात”—अमें या श्लोकास अवतरण देतात, पण तें सबंधा अयोग्य आहे कारण वर ‘ देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाहा, ’ असा प्रकृत विषयच नाहा तर ‘ आत्मा अव्यक्त, अचिरंत, अविकार्य वगैरे आहे, म्हणून त्याच्याविषया शोक करणें योग्य नव्हे, ’ अमें प्रकरण चालू आहे त्याच्याच अनुरोधानें ‘ आत्मा नित्य नमन अनित्य आहे, असें तरी मानलें तरी त्याच्याविषयी शोक करणें उचित नव्हे कारण तो उत्पन्न होतो अमें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहाय आहे ’ असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकांतही आत्म्याविषया शोक करणें अयोग्य आहे, हेंच सांगितलें आहे अर्थात् ‘ देह अनित्य म्हणून शोक करणे युक्त नव्हे ’ हा प्रस्तुत विषयच नव्हे त्यामुळें ‘ त्याचाच दुमरी उपपत्ति सांगतात ’ हें म्हणणें बरोबर नाहा तसेंच ‘दुमरी म्ह० मारवशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात ’ हें म्हणणें अगदाच अयोग्य आहे कारण भगवान् सारथ्य, योग, मामासा, वैशेषिक वगैरे दशनवाराचा मनें सागावयाम प्रवृत्त झाले आहेत का वैदिक सिद्धान्त सागावयाम मात्र झाले आहेत ? भगवानाना वेद व उपनिषदे प्रमाण वा वापिलदशन प्रमाण ? भूतें उत्पत्तीपूर्वी अव्यक्त, भक्षें मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा मारवाचाच सिद्धांत आहे व वेदान्ताचा नाहा, याला काय प्रमाण ? रहस्यकाराना ‘अव्यक्त शब्दानें अशा वा घाटाच्यात घातलें असावें कारण त्याना ‘अव्यक्त’ हा शब्द मारवाचा आहे त्यामुळें गातें (विवा उपनिषदांतही) ‘अव्यक्त’ असा शब्द तेथें तेथें येईल तेथ तेथें तो मारवशास्त्रानत—सापिलदर्शनातन घेतला, अमें आधुनिक आपया चिकित्सापद्धताला अनुमरून समजतात ही त्याची चिकित्सा म्ह प्राय ‘ मक्त्तचिकित्सा ’च अमने तो भाग निराळा, गातेच्या आठव्या अध्यायात ‘अव्यक्तात् व्यक्त्य सर्वा प्रभवन्ति ’ व ‘ प्रलादन्ते तत्रैवाव्यक्तमश्नोते ’ असा जो ‘अव्यक्त’ शब्द आला आहे तोही सारवाचाच आहे, आणि ‘ एवा अव्यक्त

-अव्यक्त-अदर्शन-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र मित्रादि-कार्य
करणसंघातात्मकानां तानि अन्यत्वादीनि भूतानि—अव्यक्त म्ह० न दिसणें, को-
पत्याही इन्द्रियानें अनुभव न येणें, याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्र-मित्रा
दिशारोंद्रियसघातात्मक भूताचा आहे, ता भूतें अव्यक्तादीनि होत केव्हा ?—उत्पत्तेः
प्राक्—उत्पत्तीच्या पूर्वी—उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि—आणि
उत्पन्न झालेला ता शरारोंद्रियरूप भूतें मरणान्यापूर्वी—मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात
त्यांची ता मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते —अव्यक्तनिधनानि
एव-पुनः अव्यक्त-अदर्शन निधन-मरण येषां तानि अव्यक्तनिधनानि

द्रव्यापामूनच पुढें क्रमाक्रमाने सर्व व्यक्त सृष्टि निमाण होऊन शेवटा म्ह प्रलयकालीं सर्व
व्यक्त सृष्टीचा पुन अव्यक्तातच लय होतो' गा र ४ ६२२ हा सांख्याचाच सिद्धान्त आहे,
अर्सेही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे वेदांनै एखादा कल्पना दर्शनकारा
पामून घेतली हा समजून वैदिक मप्रदायाला सोडून आहे भगवान् म्हणनात ' मा हा
योग सृष्टीच्या आरंभा मयाला सांगितला व तोच आज तुला मागत आहे ' ४ १ २ मग
त्या वेळींही सारय होते कां काय ? वेद सृष्टाच्याहा पूर्वी ब्रह्मदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं
माख्य कोठचे ? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झाला, अमें आधुनिक म्हणतात पण
त्यालाही विशेष प्रमाण नाहा शिवाय क्षणभर तसें नरीं मानलें तरा 'अव्यक्त' हा शब्द
मारयदर्शनात प्राधान्यानें योजीत नाहींत रहस्यकार 'माख्यकारिवा' हा सांख्यदर्शनाचा
आज उपलब्ध होणारा सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणून म्हणनात पण त्यात तर 'प्रवृत्ति' असा
शब्द आहे (कारिका ३ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाहा काठकोपनिषदात मात्र 'महत
पर अव्यक्त, अयत्तात् पुरप पर' (काठकभाष्यार्थ ४ ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द
आह तोच शब्द येथें, आठव्या अध्यायात व तराव्या अध्यायान योजला आहे अथात्
तो मारयाचा नसून उपनिषदातल आहे गातेचा मवध उपनिषदाशा न पोडता दस
नाशीं ज्ञानें हा मोठा प्रमाद आहे 'सर्वोपनिषदो गावो दुग्ध गीतामृत महत्' म्ह०
सर्व उपनिषदें या गाया आहेत व त्यापासून गातारूपा फार श्रेष्ठ अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्ण
रूपा दोहन करणाऱ्या गवळ्यानें काढलें आहे, हें गांनेचें महत्त्व विमरणें म्ह० गातेच्या
सऱ्या अर्थालाच आचवणें होय रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांची गीताधाचा
विचार करताना अर्शाच शोचनाय अवस्था शाली आहे अमो, दुदैव त्याचें व आमचें '
वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयाम अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० अमेंच अन्यथा दर्शन व्हावयाचें
भाष्यवाचकाना ही अमृत-सृष्टि मोडून अयत्त म्ह० अत्याहुतावरथा असेंच नमजावें
वेनाताना मारयाचा प्रक्रिया घेण्याचें काहाच कारण नाहा उल्ट सा दर्शनें वेनाता
च्या प्वेका विमिश्र भागावरच आपली उपर्णाविका करीत अमनान वेदान्त म्ह० उपनि
षदें गाता, भागवत इत्यादिकात 'मारय' हा शब्द ज्ञान या अर्थी योजिलेला आहे माख्य
दर्शनांनै 'ज्ञान' या अर्थी उपनिषदानून योजिलेला माख्यशब्दच आपल्या दर्शनाला लाविला
लोकाना अतिशय आवडणारेंच नाव घेऊन नवान पथ सुरू करण्याची हा युक्ति नवा नसून
जुनीच आहे पण विचारी लोकानां मुक्त्या नाममाट्स्यावरून आपली विपरगत भावना
वरून घेऊ नये

—तां अव्यक्तनिधनच असतात. म्ह० पुनः ज्यांचे निधन-मरण अव्यक्त-अनुभवांत न येणारे असते तां अव्यक्तनिधन होत.—मरणात् ऊर्ध्वं अपि अव्यक्ततां एव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः—मरणानंतरही अव्यक्तेलाच प्राप्त होतात, असा याचा भावार्थ. —तथा च उक्तं—आणि तसेच महाभारतांत स्त्रीपर्वत सांगितले आहे.—अदर्शनात् आपतितः—अव्यक्तापासून आला,—च पुनः अदर्शनं गतः—आणि पुनः अदर्शनाला प्राप्त झाला—असौ तव न त्वं तस्य न—हा तुझा नव्हे व तूं त्याचा नव्हेस.—वृथा परिदेवना का—मग व्यर्थ शोक काय करावा?—इति—असे सांगितले आहे.—तत्र परिदेवना का अदृष्ट-दृष्ट-प्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेषु कः वा प्रलापः इत्यर्थः—त्याविषया शोक काय करावा? पूर्वी अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व पुनः अत्यंत नष्ट अशा भ्रांतिभूत भूताविषयां प्रलाप काय करावयाचा आहे, असा याचा भावार्थ. [भूते म्ह० शरीरेंद्रियाचा समुदाय-प्रत्यक्ष दिसणारा प्राणिशरीरें. ती उत्पत्तीच्या पूर्वी उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून उत्पत्तीच्या पूर्वीची त्यांची अवस्था अव्यक्त असते. उत्पत्तीपासून मरणापर्यंत जी अवस्था तिला मध्य म्हणतात. ती व्यक्त असते. म्ह० त्यांना व्यावहारिक अस्तित्व असतें मरणानंतरही जन्माच्या पूर्वी जी अवस्था असते तिलाच ती प्राप्त होतात. तेव्हां पूर्वी अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व शेवटा पुनः सर्वथा नष्ट, याप्रमाणे भ्रांतीचा विषय होणाऱ्या पुन-मित्रादि भूताविषयां विलाप करण्यात काय अर्थ आहे?] २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९

१ रहस्यकारानाही हाच शोक टांपेन दिला आहे. पण ते 'अदर्शन' शब्दाचा अर्थ अभाव समजतात, तो बरोबर नाही अदर्शन ह्म० अभाव नव्हे, अभावापासून भावाची उत्पत्ति होणे शक्य नाही यास्तव अदर्शन म्ह० अव्यक्तच होय. अदर्शन म्ह० अभाव असे झणण्यापेक्षा अदर्शन म्ह० 'दृष्टा आट होणे' असें लें त्यांनाच म्हटलें आहे तें काही बरें आहे. कारण या क्षेत्रातील अदर्शन म्ह० नुसतें दृष्टिआट होणेही नव्हे, तर अव्यक्तावस्थाच आहे. भूतें अव्यक्तावस्थेंतून आली व पुनः अव्यक्तावस्थेंत गेला म्ह० 'अव्यक्तादीनि' व 'अव्यक्तनिधनानि' च होत. हा वेदान्ताचा उपदेश आहे, माख्यदर्शनाचा नव्हे, आणि त्यात 'अमन्या या केवळ मध्यावस्थेंत दिगमन्या शरीरेंद्रियाविषयां शोक करणे अनुचित आहे' असें झटलें आहे. म्ह० ही मध्यावस्था मिथ्या आहे. साम्य मध्यावस्थेला मिथ्या मानात नाहीत, तें दैताला सत्य मानितात. रामानुजाचार्य 'अव्यक्तादीनि' ह्म० 'अनुपलब्धपूर्वावस्थानि' व 'अव्यक्तनिधनानि' ह्म० 'अनुपलब्धउत्तरावस्थानि' असाच अर्थ बरितान. शानेश्वर महाराजहा "जियें समज्जे इयें भूतें । जन्माआदि अमूर्तें । मग पातला न्वनानें । जन्मनिया ॥ १७४ ॥ जियें क्षयामि जेथ जाती । तेथ निभ्रात आने नव्हती । देतें पूर्वभिन्नच येती । आपुनिये ॥ १७५ ॥" असें म्हणतात. अर्थात् अव्यक्त म्ह० अमूर्त असा अर्थ बरितान.

अन्वयार्थ—कश्चित्—कोणी एसादा—आश्चर्यवत्—आश्चर्याप्रमाणे—एनं—
या आत्म्याला—पश्यति—पाहतो—तथा एव च—तसाच—अन्यः—दुसरा
कोणी—आश्चर्यवत्—आश्चर्यासारखेच—वदति—आम्याविषया बोलतो.—अन्यः
—कोणी—एनं आश्चर्यवत्—माला आश्चर्याप्रमाणेच—शृणोति—ऐकनो—क-
श्चित्—कोणी तर—एनं—याचे—श्रुत्वा अपि—श्रवण करूनही—न चेद् एव—
जाणत नाहीच. २९.

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं
दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति । आह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यं यदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्
दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यं वददाश्चर्यमिवात्मनः पश्यति कश्चित् । आश्चर्यं वदेनं वदति
तथैव चान्यः । आश्चर्यं न चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वाऽप्येनं वेदं न चैव कश्चित् ।
अथ वा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यं तुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसह
संपु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्विज्ञेय आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रथम अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व शेवटा पुनः अदृष्ट, अशा स्वरूपाच्या
भ्रान्तिरूप भूताविषया शोक काय करावयाचा आहे ? असे म्हणून अर्जुनाचा थोडासा
उपालंभ—निदा केल्यासारखे दाखवून आत्मा दुर्विज्ञेय असल्यामुळे एकट्या अर्जुनालाच
दोष देण्यात काय अर्थ आहे, अशा आशयाने भाष्यकार पुढील श्लोकास अवतरण दे-
तात—) अयं प्रकृतः आत्मा दुर्विज्ञेयः—हा प्रकृत आत्मा अतिशय दुर्विज्ञेय
आहे. त्याचे ज्ञान होणे फारच कठीण आहे. तेव्हा—साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते
त्वां एव एकं किं उपालभे—सर्वसाधारण अशा या भ्रान्तीच्या निमित्ताविषयी मी
तुलाच एकट्याचा उपालंभ कशाला करूं—तुलाच एकट्याला दोष कशाला देऊं ? अहो
पण आत्मा—‘ अहं—प्रत्ययाचा विषय होतो, प्रत्येकाल ‘मी मा’ असे वाटते. तेव्हा
—अयं आत्मा दुर्विज्ञेयः कथं इति ‘ आश्चर्यवत्० ’ इति आह—हा आत्मा
दुर्विज्ञेय कसा ? तें ‘ आश्चर्यवत्० ’ या श्लोकाने सांगतात [अहंप्रत्ययविशिष्ट आत्मा
जरी दृष्ट—प्रत्यक्ष असला तर केवळ आत्मा दुर्विज्ञेय आहे. अशा आशयाने श्रीकृष्ण
म्हणतात—]—आश्चर्यवत् आश्चर्यं—अदृष्टपूर्वं—अद्भुतं—अकस्मात् दृश्यमानं.

१ रहस्यकार “ मारय व वेदान्त या दोन्ही शास्त्राप्रमाणे शोक करणे जर स्वयं ठरते...
‘तर लोक मृत्यूबद्दल शोक का करितात ? आत्मस्वरूपाबद्दलचें अज्ञान, हेंच याचे उत्तर होय
कारण—” असे या श्लोकास अवतरण देतात येथे वेदान्ताबरोबर साख्याचे घोंडे उगीच
दाढले आहे. साख्यशास्त्रांत आत्म्याबद्दल शोक करणे व्यर्थ आहे की सार्थ आहे, याचा
विचारच केलेला नाही तें शास्त्र गुणमख्यान करणारें म्ह० सत्त्वादि गुणाचा व त्याच्या
कार्याचा विचार करणारें आहे त्यान वेदान्तशास्त्राप्रमाणे आत्मनात्मविचारच प्राधान्याने
केलेला नसतो असे, ‘ रहस्यकार म्हणतात मृत्यूबद्दल शोक करण्याचे कारण आत्म्याचे
अज्ञान आहे, हें या श्लोकात सांगतात ’ व आचार्य ह्यणतात—“ आत्म्याचे ज्ञान होणे किती
कठीण आहे, तें या श्लोकात सांगितले आहे. ” श्लोकाच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन याताळ

तेन तुल्यं-आश्चर्यवत्-आश्चर्य इव-आश्चर्य म्ह० जे पूर्वी न पाहिलेले-अद्भुत
 -अस्मात् पाहिल जाणारे, त्यान्यासारखे ते आश्चर्यवत् म्ह० आश्चर्याप्रमाणे-कश्चित्
 एनं आत्मानं पश्यति-कोणी या आत्म्याला पाहतो.-च तथा एव अन्यः
 एनं आश्चर्यवत् वदति-आणि तसाच दुसरा या आत्म्याला आश्चर्याप्रमाणें
 बोलतो -च अन्यः एनं आश्चर्यवत् शृणोति-आणि कोणी याला आश्चर्याप्रमाणें
 श्रवण करतो -च कश्चित् एनं श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वा अपि न वेद एव-आणि
 कोणी याला श्रवण करून, पाहून व बोटूनही जाणत नाहीच [याप्रमाणें आत्म्याचें
 दर्शन, उपदेश व श्रवण दुर्लभ आहे, त्यामुळें तो दुर्बोध झाला आहे, असे सागून
 आत्म्याचा द्रष्टा, श्रोता व वक्ताही दुर्लभ असल्यामुळें तो दुर्लभ झाला आहे, असे
 सांगतात-]-अथ वा यः अयं आत्मानं पश्यति सः आश्चर्यतुल्यः-किंवा जो
 हा पुरुष आत्म्याला पाहतो तो आश्चर्यासारखा आहे -यः वदति च यः शृणोति
 सः अनेकसहस्रेषु कश्चित् एव भवति-जो बोलतो व जो ऐकतो तो अनेक
 सहस्रामध्ये एखादाच असतो [या दोन्ही अर्थानी फलितार्थ काय निष्पन्न होतो, तें
 सांगतात-]-अतः आत्मा दुर्बोध इति अभिप्रायः-यास्तव आत्मा दुर्बोध
 आहे, असा याचा अभिप्राय आहे [या श्लोकान्या पाहिल्या पादात आत्म्याचें दर्शन
 दुर्लभ आहे, असे सागून दृष्ट्याचेंही दुर्लभत्व सांगितले दुसऱ्या चरणात त्याच्याविषयी
 बोलणेंही फार कठिण असल्यामुळें त्याचा उपदेशकर्ता दुर्लभ आहे, असे सुचविलें
 तिसऱ्या चरणानें त्याचे श्रवण दुर्लभ असल्यामुळें श्रोत्याची दुर्लभता सांगितली आणि
 चवथ्या चरणानें दर्शन, भाषण, श्रवण जरी संभवलें तरी त्याचा साक्षात्कार अत्यंत आ
 यासानेच होतो हें सुचविलें आहे काठक-भाष्यार्थ पृ ४५ पहा] २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अन्वयार्थ-हे भारत-हे अर्जुना !-अयं देही-हा देहवान् आत्मा-स-
 र्वस्य देहे-सर्व प्राण्याच्या देहात-नित्यं अवध्यः-सर्वदा अवध्य आहे-त-
 स्मात्-तुम्हणून-त्वं-तू-सर्वाणि भूतानि-भांड्यादि कोणत्याच भूताला उद्दे-
 शून-शोचितुं-शोक करण्यास-न अर्हसि-योग्य नाहीस ३०

अभेदांनी प्रकरणार्थमुपसहरन्मूले-देहीति । देही शरीरी नित्य सर्वदा सर्वावस्था-
 स्थवधो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थाव-

मयुक्तिरु अवतरण कोणें तें वाचकानाच ठरवावें या श्लोकाचा मूलभूत मंत्र काठकान
 आहे. मोहा आत्म्याचें दुर्बोधत्वच मागने त्यामुळें हा श्लोकही त्याच अर्थी योजणें सपु
 किक होय.

१ अवध्य म्ह० मारणा न वेण्याजोगा, मारण्यास अवैतक आहे तो अमर आहे.

रात्रिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे बध्यमानेऽप्येय देही न बध्यो यस्मात्तस्मा-
द्धीप्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न स्वशोचिनुमर्हसि ३०

**भाष्यार्थ—अथ—आत्मा अतिशय दुःख्य आहे, असे प्रदर्शित केल्यानंतर—
इदानीं प्रकरणार्थ उपसंहरन् 'देही' इति व्रूते—आता प्रकरणाचाच उपसंहार**

१ आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणे आत्मानात्मविवेकरूप प्रकरणाचा येथे उपसंहार केला जात आहे पण रहस्यकारा या मताप्रमाणे आत्मानात्मविवेक अजून पुढे चाललाच आहे म्हणून ते या श्लोकाचा बाह्याच अन्वय देत नाहीत पण त्याबरोबर टीपेत म्हणतात—“ माख्य किंवा मयाममार्गातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे आत्मा हा अमर म्हणून व देह हा स्वभावतःच अनित्य अमल्यामुळे कोणी मरो वा मारो त्यात शोक करण्याचे कारण नाही, असे आता पर्यंत सिद्ध केले ” ६०३ वस्तुतः माख्य ह्य० गान पण रहस्यकारांनी मारय ह्य० सन्याम मार्गातील तत्त्वज्ञान अर्था आपला गोटीच ममजुत करून घेतली आहे त्यामुळे त्यांना वारंवार धरमोड करावी लागत आहे माख्यमार्गातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे मात्र आत्मा अमर आणि योगमार्गातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणे तो अमर नव्हे का काय ? दोन्ही मार्गातील तत्त्वज्ञान जग एकच आहे तर ‘ मारयमार्गातील ’ हे विशेषण कशांना ? तसेच ‘ आत्मा अमर व देह स्वभावतःच अनित्य म्हणून कोणी मरो वा मारो त्यात शोक करण्याचे कारण नाही, असे येथवर सिद्ध केले, ’ हे रहस्यकारांचे ह्यागे वरें आहे वा ? आत्माला तर आचार्यांच्या भाष्यावरून बराल भगवदुपदेशाचा आशय असा दिसतो—आत्मा नित्य, निर्विकार, अकता व अभोक्ता आहे यास्तव तो मरतो व मी त्याला मारतो, या ममजुतीने शोक करणे उचित नव्हे तो कोणत्या मारित नाही, मारवीत नाही, व स्वतः मरतहा नाही आत्म्याहून भिन्न अमल्ला अनात्मा ह्य० देहादि मव उडवण तर मिथ्या आहे यास्तव विवेकदृष्ट्या आत्मा व अनात्मा यातील काणामाठाच शोक करावयाचा नको. वाचकाना ‘ कोणी मरो वा मारो ’ इत्यादि वाक्यांना या आशयाचा तूना करून त्यातील ग्राह्य अथ कोणता तें ठरवावे रहस्यकार पुढे म्हणतात “ पण स्वध्यावरून कोणा कोणाला मारलें तर त्यात ‘ पाप ’ नाही, असे तर कोणा अनुमान करील तर ती भयकर चूक होय ” ना का वरें ? रहस्यकार याचे असे उत्तर देतात—“ देह अर्था अनित्य अमला तर आत्म्याचे कायमचे कल्याण किंवा मोक्ष संपादन करण्यास देह हेंच वायू तें एक साधन अमल्यामुळे आत्महत्या करणे किंवा योग्य कारणांसाठी दुःखान्याम मारणे हा दोही शास्त्राप्रमाणे धोर धातकेंच होत ” पण आत्मा तर मरत नाही व देह विनाश पावणाराच आहे तर कोणा कोणाला मारलें म्हणून काय शालें ? पण तर तो देह ‘ आत्म्याचे कायमचे कल्याण किंवा मोक्ष संपादन ’ करणारा असेल त्याला तेवढे मारू नये पण लक्षावधि देहातील एखादा देहच तसा अमतो ते हा इतर देहाना मारण्यात धोर धातक का लागवें ? तथापि तें लागतेंच असे समजत रहस्यकार म्हणतात “ म्हणून केल्याचा शोक करणे तरी योग्य नाही तरा एकाने दुःखान्याला का मारोवे, याचे दुसरे काहा तरी सबळ कारण सांगणे जरूर आहे यालाच धर्माधर्मविवेक हें नाव अमृत गीतेतील खरा प्रतिपाद्यविषयही तोच आहे ” या र पृ ६२३, पृ ६३३ ‘ एकाने दुःखान्याला का मारोवे याचे दुसरे (गृ० आत्मा अमर आहे व देह अनित्य आहे, या एका काट्याहून दुसरे) कारण

करणारे भगवान् ' देहा नित्य० ' या श्लोकात् म्हणतात — देही-शरीरी-देही-शरा-
वान् आत्मा—नित्यं-सर्वावस्थासु—नित्य म्ह० सर्व अवस्थामव्य—अवध्य.—
वच न पावणारा-वधाला अयोग्य आहे —निरवयवत्वात् च नित्यत्वात्—कारण
तो निरवयव जाहे व नित्य आहे —अयं तत्र सर्वस्य देहे-शरीरे-स्थावरा
दिषु स्थितः अपि अवध्य —हा त्या सर्वांच्या देहात-शरारात-स्थावरादिकामव्यं
स्थित असूनहा अवध्य आहे —यस्मात् सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमाने
अपि—ज्याअर्थी मव प्राणिवगाचे शरीर जरा मारले गेले तरी—अयं देही वध्यः न
—हा देहा-आत्मा वव्य-मारण्याम योग्य नाही—तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि
भूतानि उद्दिश्य त्वं शोचितुं न अर्हसि—त्याअर्थी भाष्मादि सव भूतास उद्दिश्य
तू शोक करण्यास योग्य नाहीस [आत्मा नित्य व निरवयव असल्यामुळे कोणत्याहा
अवस्थत अवध्यच आहे तो सर्वव्यापा असल्यामुळे स्थावरादि सर्व प्राण्याच्या शरारात
जरा असला तरा अवध्य जाहे सर्व प्राण्याचा शरार जरा मारला जात असला तरी हा
आत्मा त्याबरोबर वधाम पात्र होत नाही यास्तव भाष्मादि कोणत्याच प्राण्याला उद्दे-
शत शोक करण तुला योग्य नाही ११ व्या श्लोकापासून या श्लोकापर्यंत जे आम
ज्ञान मार्गितल आहे त्याला सारय म्हणतात ते ज्याना साक्षात् झालेले असते त्याना
माख्य-ज्ञानी मन्त्यासा म्हणतात ते ज्ञानयोगाचे अधिकार होत] ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

मागण्यामाठी गीता आहे 'पुनर्न तुमयाला वा मारावे,ते सांगणे हाच धमाधमविवेक,गीते
तील सरा प्रतिपाद्य विषय होत ' अन्यत्रहा प्रस्तावना पृ ६, ७ पृ २७ इत्यादि ठिकाणा
' गीतेचा प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे गीतेचा मरय विषय कमयोग अमून बाकी मव
तस्मिद्भव आहे असा वाग्वार उद्देश्य केला आहे आचाय दणनात " शोक, मोह व
लार कारण ' अह मम भाव घाल्वन मव ममागवधातून मुक्त करण्यासाठी गीताशास्त्र
आहे ममारान प्रवृत्त करण्यामाठी नाही आत्मगान व त्याचे उपाय छ० मारय व योग
हे मार प्रतिपाद्य आहे यातील युक्तयुक्तनेता विचार वाचनाना व करावा

१ 'तस्मात्' हा शब्द प्रवृत्त विषयाचा उपमहार करण्यामाठी योजलेला अमनो गीतेत
या शब्दाने प्ररणाबाचा उपमहार अमन ठिकाणा केला आहे व आचार्यांना तो रण
दागविला आहे अ २ था २५ वध पहिला उपमहार व येव दुमरा उपमहार केला
आहे 'तस्मात्' शब्दाने पुढेही अमेव विषयापमहार केलेले आहेत ते आत्मी तेथल्या तथे
दागवंच, तू हा ज्ञान उगाडणे वाचकाना लक्षान ठेवावा, रहस्यकारांनी पृष्ठ २१ वर
आचार्यांनी माप्रगदिवृत्ति त्याज टरवन आचार्यांना तणु वाय उपजमोपमहारादि व
विष तापयरोधन लमना गादिना । माहा,अम आप या वाग्वारा आमत्रिणागाठी १
उपमोपमहारादिशय युगांनी वान केत आहे ते प्रामक आहे गा भा पृ २७ ४१११.

अन्यथार्थ—च—शिवाय—स्वधर्म—आपत्या धर्मात्—अवेक्ष्य अपि—
पाहूनही—स्वधर्मांकडे दृष्टि देऊनहा—विकम्पितुं—त्यापामून टजण्याम—न अहंसि
—तू योग्य नाहाम स्वधर्मापासून न्यून होण तुला उचित नाहा—हि—कारण—
क्षत्रियस्य—क्षत्रियाला—धर्म्यात्—धर्मात् मोडून नमलेल्या—धर्मरूप—युद्धात्—
युद्धाहून—अन्यत्—दुमरे काहा—श्रेयः—श्रेयस्कर—न विद्यते—नाहा ३१

इह परमार्थतत्त्वापेक्षाया शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवल परमार्थ-
तत्त्वापेक्षायामेव किंतु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्म क्षत्रियस्य युद्ध तमप्य
वेक्ष्य त्व न विकम्पितु प्रचलितु नाहसि स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाष्यादित्याभिप्राय ।
तच्च युद्ध पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेत पर धर्म्यं तस्मा-
दभ्यांयुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मान् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोकः मोहः वा न संभवति इति
उक्तं—पूर्वश्लोकात् परमार्थतत्त्वाचा अपेक्षा केला असता—परमार्थतत्त्वाकडे दृष्टि दिला
असता शोक किंवा मोह संभवत नाहा, अस सांगितलें, पण—परमार्थतत्त्वापेक्षा
यां एव केवलं न किंतु 'स्वधर्म०' इति—परमार्थतत्त्वाची अपेक्षा केला अ-
सताच केवल नव्हे तर स्वधर्मांकडे पाहूनही शोक-मोह संभवत नाहींत, असें 'स्वधर्म०'
या श्लोकात् सांगतात—स्वधर्म—क्षत्रियस्य स्व. धर्म.—युद्धं—स्वधर्मात्—क्षत्रिया-
चा स्वर्काय धर्म—युद्ध—तं अपि अवेक्ष्य—त्या स्वर्काय धर्मात्हा पाहून—त्वं न

१ आचार्य पुढाल श्लोकाम हें अमें अवतरण देतात पण रहस्यकाराचा सारयमागाप्रमाणें
दुमन्याना मारण्याचा उपपत्ति अद्यापि मपलेला नसल्यामुळे (गा र पृ ६६ पहा) ते
अमें अवतरण देतात " माख्यमागांमहा समत असलेल्या चानुबण्यव्यवस्थेप्रमाणें लडाईं
करणें हें क्षत्रियाचें वर्तव्य असल्यामुळे भेल्याचा किंवा मारल्याचा तू शोक करू नको, इत
केंच नव्हे तर लडाईंत मरणें किंवा मारणें या दोन्हा गोष्टी क्षात्रधर्माप्रमाणें तुला प्राप्तच
आहेत अमें भगवान् सांगतात—" यातात् 'सारयमागांमहा समत असलेल्या०' इत्यादि हें
सब कशामाठा म्हटलें आहे, तें काहा कळत नाहीं कदाचिद् 'अनुनाच्या मनाचा कल
मन्याममागाकडे कळला होता म्हणून त्याच मार्गांतल नस्वज्ञानानें अनुनाची चूब' दाख
विण्यासाठी हें असेल पण सारयमागांम चानुबण्य मिथ्या वाग्नें 'न वणा न वणाश्रमा
चारधमा' असा त्याचा मिडान्त आहे माख्य 'आत्मवत्त्वर्भूतें' पाहतात 'सबभूतहिते रत'
अमतात सर्व भूताम अभय देतात त्यामुळे चानुबण्यव्यवस्थेप्रमाणें युद्ध हा तरा क्षात्र
धर्म असला तरा ज्ञाननिष्ठाना तो समत आहे, हें म्हणणें चिन्व आहे यास्तव या पुढाल
& श्लोकात् 'माख्यमागांमप्रमाणें युद्धाचा उपपत्ति मागितला आहे,' अशा कल्पना न करिता
आचार्य म्हणतान त्याचप्रमाणें 'स्वधर्माच्या दृष्टानेंहा शोक करणें उचित नाहा, तर शोक
न करिता युद्ध करणेंच उचित आहे' हें दाखविण्यामाठाच पुढाल श्लोक आहेत, असें मानणें
अधिक सयुक्तिक होय

विकंपितुं-प्रचलितुं न अर्हसि—तू विकंपित; होण्यास-त्यापासून ढळण्यास योग्य नाहास (कोहन ?)—स्वाभाविकात् धर्मात्—स्वाभाविक धर्मापासून ढळण्यास योग्य नाहास (पण स्वाभाविक म्ह० अशास्त्रीय असाच मुख्य अर्थ आहे. तेव्हा अशास्त्रीय धर्मापासून, असा त्याचा अर्थ कोणी मानील म्हणून म्हणतात—) —आत्मस्वाभाव्यात् इति अभिप्रायः—आपल्या म्ह० स्वतःच्या—येथे अर्जुनाच्या—स्वाभाव्यात् म्ह० क्षत्रियस्वभावप्रयुक्त वर्णाश्रमोचित कर्मापासून असा प्रचलित होण्यास तू योग्य नाहास. वर्णाश्रमोचित कर्म सोडणे, तुला योग्य नाही, असा याचा अभिप्राय. (धर्मासाठी किंवा प्रजेचें परिपालन करण्यासाठी तें युद्ध सोडण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर—) —च तत् युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं च—आणि तें युद्ध पृथिवाला जिंकणे, या कर्माच्या द्वारा धर्मासाठी व प्रजारक्षणासाठी आहे. —इति धर्मात् अनपेतं-परं धर्म्यं—त्यामुळे तें धर्माहून दूर असलेलें नाहीं धर्माला मोडून नाहा तर परम धर्म्य आहे—तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य यस्मात् न विद्यते—त्या धर्माला धरून असलेल्या युद्धाहून दुसरें काहीही श्रेय साधन क्षत्रियाला ज्याअर्थी नाहीं त्याअर्थी युद्ध सोडणे सर्वथा अनुचित आहे. [क्षत्रियाला युद्धाहून अधिक श्रेयस्कर असें दुसरें काही नाहीं गीतेंत स्वधर्मशब्दानें वर्णाश्रमोचित कर्मच भगवानाना इष्ट आहे, हें ' क्षत्रियाला युद्धच श्रेयस्कर आहे ' यावरून ठरत आहे. यास्तव अ ३ श्लो. ३५ व अ. १८ श्लो. ४७ येथील ' स्वधर्म ' शब्दाचा अर्थ जे आपल्या मनाप्रमाणे ' पत्करलेलें कर्म-धंदा ' वर्गरे करितात, ते शास्त्रार्थ न समजता कसा तरी अर्थ करितात, असें म्हणणे भाग आहे. पोटासाठी—व्यवहारासाठी पत्करलेला धंदा किंवा कर्म हा धर्म वेव्हाही होऊ शकत नाहा तर शास्त्रविहित वर्णाश्रमोचित कर्मच स्वधर्म होय. येथून पुढील जाठ श्लोकान भगवानाना शोक मोडून न करण्याचें दुसरें प्रासंगिक कारण सांगितले आहे त्याचा बराल मार्यादा काहीं गंबंध नाहा, हें ' स्वधर्माकडे पाहूनहा ' यातील ' ही अपि-' शब्दावरून स्पष्ट होत आहे. एग्यादा विषय चालू असता त्या प्रसंगानें जें काहीं दुसरें आठवते त्याला प्रासंगिक म्हणतात. आत्मा नित्य अवध्य आहे, म्हणून तुला शोक करावयास नको, हें मागण

* 'न विकंपितुं अर्हसि' याचा अर्थ रहस्यकार 'कचरणें तुला योग्य नाही' असा करितात तो तरी मरळ अमला नरी प्रकरणाला धरून नाहीं कारण अजुन कचरला नव्हता परावृत्त झाला होता. > 'धर्म्यात्' याचा अर्थ त्यांना एकदा 'धर्मोचित' (श्लोक ३१) व दुसऱ्या वेळी 'धर्मात् अनुकूल' (श्लो ३३) असा वेग आहो पण त्यापेक्षा 'धर्मात् अनपेतं धर्म्यं' या व्युत्पत्तीप्रमाणें 'धर्मात् मोडून नमनेलें युद्ध' हा अर्थ अधिक चांगला कारण अजुनाला 'युद्ध तुझ्या धर्मात् उचित किंवा अनुकूल आहे,' असें मागण्यापेक्षा 'जे धर्मात् मोडून नाहीं' असेंच यावेळी त्याला मागण्याची अधिक आवश्यकता होती कारण तो युद्धाला पोरकर्म ममजत होता. त्यापासून आपल्याला पाप लागेल, अशी त्यांना ममजत झाला होती. त्यामुळे क्षत्रियां रे युद्ध धर्म्य आहे, धर्मात् मोडून नाहा, असेंच त्याला सांगणे अवश्य होतें.

असत्तांना भगवानास स्वधर्मांकडे दृष्टि देऊनहा शोक-मोह करण व स्वधर्मरूप युद्ध सोडणे अनुचित वाटले म्हणून साख्यबुद्धि सागून होताच यागबुद्ध्याला आरंभ करण्यापूर्वी त्यांना हा लौकिक न्याय सांगण्यास आरंभ केला आहे, हेंच वाचकाना येथें ध्यानात ठेवावें अर्थात् हे ३१-३८ श्लोकहा साख्यसुद्धीचच प्रतिपादन करात आहेत, असे जे समजतात, त्यांना गीतार्थ बरोबर कळला नाहा, अस कष्टानें म्हणावें लागते] १२

१ रहस्यकार ३१ व्या श्लोकावरील टापेंत म्हणतात—“ स्वधर्मांची हा उपपत्ति पुढेही दोनदा ३ ३५, १८ ४७ आली आहे ” पण हा स्वधर्माचा उपपत्ति कशा ? त्यापेक्षा स्वधर्म शब्दाचा उल्लेख पुढेही दोनदा जाला आहे, असे म्हणणें अधिक मनुष्यिक ज्ञानें अमत्तें ‘स्वधर्माच्या दृष्टानेंहा युद्ध मोठ्ठें तुला उचित नाहा ’ हा युद्ध न मोठ्ठ्याविषया उपपत्ति होऊ शकेल पण ‘त्याहापेक्षा त्याविषया आणता एव कारण मागतान,’ असे म्हणणें अधिक मनुष्यिक होय निमया व अठराव्या अध्यायातही परधर्माहन, स्वधर्म अधिक श्रेयस्वर आहे, असे मागितलें आहे, व परधर्माहन स्वधर्म अधिक हितकर व मायाविषया उपपत्ति मागितली आहे पण मन्यासमागा म्ह० वस्तुतः अद्वैता टाकाकारावर वेळा अवैद्या धर्मणार रहस्यकार शर्वा मक्षनदृष्टि ठेवताना बगाला ? असा त्याच टापेंत ते पुन म्हणताना—“ मन्याम किंवा साख्य मागाप्रमाणें कममन्यामरूपी चतुर्थाश्रम हा तरी श्रेयस्वी पायरा अमली तरी तपूर्वी ब्राह्मणानें ब्राह्मणधर्म व क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म यातुवष्यव्यवस्थेप्रमाणें पाठून गृहस्थाश्रम पुरा केला पाहिजे, असें मन्वादि सव स्मृतिकाराचें सांगणें अनन्यासुद्धे गृहस्थाश्रमा अनुनाम युद्ध करणें भाग आहे, असें या पुढाल श्लोकाचें तात्पर्य आहे ’ ३०४ रहस्यकार ‘मन्याम किंवा साख्य’ व ‘साख्य किंवा मन्याममा’ असें बारावार म्हणत असताना, हें वाचकाना अवश्य लक्षात ठेवावें ते मन्याम किंवा साख्य हा माग योगान्तकाच प्राचान म्हणताना पण पुन शंकराचार्यांच्या पत्नी गातेवर मन्यासमागा टाका हाती का नाहा, याबद्दल गाका प्रस्तावत करिताना (पृ १४) आचार्यांच्या भाष्यावरून आचार्यांपूर्वी गातेवर ज्ञानकमममुच्चवपर टीका होता, एवढें मात्र रहस्यकाराना कळत पण त्याच भाष्यातल ममुच्चयवाचाच्या पूर्वपभावून गातेवर ग्वाली तरी मन्यामपर टीका होना का नाहा, याचा निश्चय करवत नाहा, हें केवढें आश्चर्य आहे ! आचार्य आपल्या भाष्यात ‘अनेकै विवृतपत्पन्था० ’ इत्यादि (पृ ६ पहा) स्पष्ट म्हणत असले तरी रहस्यकार आचार्यांपूर्वी ‘मन्यामपर टाका असल्याम ना मध्या उपलब्ध नाहा, म्हणून गातेचें प्रवृत्तिपर रूप काढून टाकून तिला निवृत्तिपर माप्रत्ययिक रूप देण्याम शांकरभाष्यापासून आरंभ झाला असें म्हणून पाहिजे ’ (पृ १४) असें म्हणताना पण साख्य किंवा मन्याममाग मृगशीच्या आरंभापासून सुरू झाला व इत्याचा गाताहा शंकरभाष्या पाचवें वर्षांपूर्वी झाला तरा हजार पधराणें वर्षान तिला माप्रत्ययिक रूप देणार दुसरे कोणा भग्न नाहान हजार वर्षांतर शंकराचार्य भग्न तावर वा विचारी मप्रत्ययरहित होता ! कोण ही विचित्र ‘चिचिन्मा’ ! असो बराल न्तान्याताल कल्पना अगला अयोग्य आहे कममन्यामरूपा चतुर्थाश्रम हा साख्यमागाप्रमाणच श्रेयस्वी पायरा नमन वैदिकमप्रत्याप्रामाणें हा शकटचा पायरा आहे ‘न्याम एवात्यरेचयत् ’ ‘न्यास एवा तपमा अतिरिक्त आहे (व आ प्र १० माय नारायण पृ ११० पहा) वणव आश्रम अवैतिक नाहान त्याना कवल रमान म्हणत हा अन्याय आहे स्मृताना स्वतंत्र प्रामाण्य

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

अन्वयाथ—च हे पार्थ—आणि हे अर्जुना !—यदृच्छया—न मागता—
उपपन्न—प्राप्त झालेले—अपावृतं—उघटलेले—स्वर्गद्वारं—स्वर्गांचे द्वारच—
ईदृशं—अशा प्रकारचे हे—युद्धं—युद्ध—सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते—मोठ्या
भाग्यशाली क्षत्रियाना प्राप्त होते ३२

कुतश्च तयुद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नं
मागतं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न
सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(युद्धात गुरु-आप्त इत्यादि अनेक प्राण्याची हिंसा होणार व हिंसा अ-
हिंसाशास्त्रान्या विरुद्ध आहे, म्हणून ती करणे उचित नव्हे, अशी शका घेऊन सांगतात—)
'यदृच्छया०' इति तत् युद्धं कुत. च कर्तव्यं इति उच्यते—'यदृच्छया०' या
श्लोकाने ते युद्ध आणत्या कोणत्या कारणाने करावें तें सांगतात—यदृच्छया—अप्रार्थितया
उपपन्नं—आगतं—यदृच्छेने—प्रार्थना केल्यावाचून प्राप्त झालेले—स्वर्गद्वारं—स्वर्गांचे
द्वार (ते कसे ?)—अपावृतं—उद्घाटितं—उघडलेले स्वर्गद्वारच—तत् ईदृशं युद्धं
ये क्षत्रियाः लभन्ते—त अशाप्रकारचे युद्ध ज्या क्षत्रियाना न मागता प्राप्त होतें—हे
पार्थ—हे पार्था,—ते सुखिनः न किं—ते सुखी—मोठे भाग्यवान् नव्हेत का? [युद्धांत
हिंसा जरा अपरिहार्य असली तरी ता अप्रापोमीय हिंसेप्रमाणे—यज्ञातील पशुवधाप्रमाण

नाहा धृतात आश्रमाचा मनुचय व विवर्णही मागितला आहे त्यामुळे प्रत्येक मनुष्याने
गृहस्थ झालेच पाहिजे, जम म्हणता येत नारा 'ज्या दिवशा पूण विराजि बाणेल त्याच
दिवशा मन्याम करावा, ब्रह्मचर्यापात्मनच प्रव्रजन करावें, किंवा गृहस्थाश्रमातून व वान-
प्रस्थाश्रमातून मन्वसा 'दावें,' असे क्षुतिविधान आहे जाबालीप० त ४ गृहद्वारण्यवभा
ष्याथ अ ४ पृ ३३८ पहा त्या विरुद्ध स्मृताचे विधान जमणें वेव्हाही शक्य नाहीं
'गृहस्थाश्रमी अनुनाम युद्ध करणें माग आहे' एवढे जर रहस्यद्वाराम मान्य आहे तर
त्याच न्यायानें गृहस्थाला विहित अमलेला कमयोग करण्याविषया त्याला भयवान मागत
आहेत, हे का मान्य नमावें ? " कमयोग शानोत्तरात विहित आहे, अनुन शाना होना,
'तु कमच वर' इत्यादि वानें पोवळ अवनाद मानून मोडून देता येत नाहात,' वगैरे
वारवार ते म्हण्टे आहे, ते का अनुन गृहस्थाश्रमी व क्षत्रिय असल्यामुळे भेड्याचा
अधिकारी नव्हता, त्याची चित्तशुद्धि न्हावयाची होती, म्हणत त्याला कमयोग करण्या
विषया मागितल आहे, असे तर रहस्यकाराना म्हणत अमते तर वाहाच बाद उरला नमना
व वेदान्तशास्त्राशाहा विरोध आला नमता अडेत वेदान्तशास्त्र व मन्व्याममाग हे तत्त्व
दोन भेदच नाहात पण रहस्यकाराना मास्य किंवा मन्व्याममाग व वेदान्तशास्त्र यांना वृथा
भेद मानून गीतारहस्याची टाळोचण इमारत पायावातून उभारली आहे

शास्त्रविहित आहे; व मामान्यशास्त्रांहुन विशेषशास्त्र प्रवळ असते, असा नियम आहे. शिवाय या यज्ञयागादिकाचे अनुष्ठान करणाऱ्या यज्ञमानाना दीर्घकालीने स्वर्गादि सुख मिळते. पण युद्ध करणाऱ्या क्षत्रियांना एकदम स्वर्गसुख प्राप्त होते. यास्तव क्षत्रियाने युद्ध अवश्य करावेच. ज्यांना या लोकां व परलोकां पुढे सुख व्हावयाचे असते त्यांनाच असल्या स्वधर्मभूत युद्धाचा यद्दण्डेने प्राप्ति होते. असले युद्ध म्हणजे उघडलेले स्वर्ग-द्वारच होय. यास्तव शोकमोह सोडून तू तें अवश्य कर.] ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अन्वयार्थ—अथ—आता—न्वं—तूं—इमं धर्म्यं संग्रामं—या धर्मरूप-वि-
हित संग्रामाम—न करिष्यसि चेत्—जर न करशील, हे शास्त्रविहित युद्धही जर
न करशील,—ततः—तर—स्वधर्मं च कीर्तिं—स्वधर्म व कीर्ति या दोघानाहीं—
हित्वा—मोडून—या दोघानाहीं मुकून—पापं—पापाला—अवाप्स्यसि—जोंदशील
—तुला पाप लागेल. ३३.

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मात्पतेत् सद्ग्रामं युद्धं न करि-
ष्यसि चेत्ततस्तद्दकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिमहागमनिमित्तां हित्वा केवलं
पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—(स्वधर्मरूप युद्ध धर्मेने केल्याम स्वर्गादि महत्फलाचा प्राप्ति होते, असे
सांगून ' अथ चेत्०' या श्लोकांतल अथ शब्दाचा अर्थ सांगताम—) —अथ चेत् एवं
कर्तव्यताप्राप्तं अपि—याप्रमाणें कर्तव्यता या रूपानें प्राप्त झालेल्याही—इमं धर्म्यं
संग्रामं—धर्मात् अनपेतं युद्धं न करिष्यसि चेत्—या धर्म्य-धर्माला मोडून
नसलेल्या संग्रामाम—युद्धास जर न करशील—ततः—तद्दकरणात्—तर मग ते न
केल्यामुळे—स्वधर्मं च महादेवादिसमागमनिमित्तां कीर्तिं हित्वा—स्वधर्म
व महादेव-इंद्र इत्यादिकाशीं केलेल्या सामन्यामुळे झालेली कीर्ति, याम—मोडून—चा दोन्ही
गोष्टींना मुकून—केवलं पापं अवाप्स्यसि—तूं केवल पापाला प्राप्त होशील. [प्राप्त
युद्ध न करिता तूं जर समरांगणातून परत फिरशील तर स्वधर्माला मुकशील, मोठा
धनुष्य, शर म्हणून झालेली तुझी कीर्ति नाहशी होईल व तुला पाप लागेल] ३३.

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ युद्ध शास्त्रविहित आहे, त्याचे मोठे फल मिळते, याप्रकारे कर्तव्य म्हणून प्राप्त
झालेले युद्ध.

अन्वयार्थ—भूतानि—सर्वे लोक—ते—तुमी—अव्ययां अकीर्ति च अपि
—अक्षय अपर्कातिर्हा—कथयिष्यन्ति—सागताल,—च—आणि—संभावितस्य
—एखाद्या संभावित—मान्य—पुरपाचां—अकीर्तिः—अपर्काति—मरणात्—मरणा-
हून—अतिरिच्यते—अधिक आहे ३४

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवा-
व्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिमरणादति-
रिच्यते । संभावितस्य चाकीर्तिर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—(‘अकीर्ति०’ इत्यादि श्लोकाचे व्याख्यान—) —न केवलं स्वधर्मकीर्ति-
परित्यागः—केवल स्वधर्म व कीर्ति याचाच परित्याग होणार नाही—याचाच नाश
होऊन धावणार नाही, (क्षत्रिय अमूनही युद्ध मोडल्याम तुला पारलौकिक प्रयवाय
त्यागून शिमाय शिष्टनिदाम्प ऐहिक प्रत्यवायही लागेल, अगं सागतात—) —भूतानि
ते—तव अव्ययां—दीर्घकालां अकीर्तिं च अपि कथयिष्यन्ति—तर प्राणां तुमी
अव्यय—दीर्घकाल राहणारा अर्जांनिर्हा सागताल (‘जहो पण युद्धामध्ये मरण्याचा संभव
अमते व मेल वा गेले, तेव्हा मृत्यूला टाळण्यामाठी व आत्ममंरक्षणांमाठी अर्जांति जाली
तरां तां सहन करणंच शहाणपणाचं आहे,’ म्हणून म्हणर्जाल तर—) —धर्मात्मा शूरः
इति-एवं-आदिभिः गुणैः संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते
—धर्मात्मा, शूर इत्यादि गुणांना लोकात ज्याची मोठी संभावना झालेली अमते त्याची
अपर्काति मरणाहून अधिक आहे.—संभावितस्य च अकीर्तिः मरणं वरं इत्यर्थः
—संभावित म्ह० मान्य झालेल्या मनुष्याच्या अर्जांतिपेक्षा मरण वरं, अशा पुरपाचां
अर्जांति न्याला मरणाहूनही अधिक हु सह होते, असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. ३४
(आणखींहा एका कारणाने तुला युद्ध केले पाहिजे. असं पुढच्या श्लोकात सागतात—)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

अन्वयार्थ—महारथाः—दुर्योधनादिक वीर—त्वां—तुला—रणात्—रणापा-
मून—भयात्—भयानं—उपरतं—परतला अमे—मंस्यन्ते—ममज्जताल—च—
आणि—येषां—ज्यांना—न्वं—तूं पूर्वी—बहुमतः (अम् तेषा एव तादृश)
भूत्वा—बहुमत—मोठा शूर—योदा ररा—क्षत्रिय द्वाणून अनिशय मान्य झाला होतास
त्याच भीष्मादिकास तगा मान्य होऊन—लाघवं यास्यसि—लघुभावाम—हलकेपणाम
—गाक्षान् निरस्वाराग पात्र होर्जाल. ३५.

विंश— भयार्ति । भयाक्रणादिभ्यो रणादुद्रादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयि-
ष्यन्ति न वृषवेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो
पहुभिर्गुणैः बहुमतो भूत्वा पुनर्दास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'भयात्०' इति—शिवाय—'भयात्०' या श्लोकाने आणखी कारण सांगतात—कर्णादिभ्यः भयात्—कर्णादिकांच्या भीतीने—रणात्—युद्धात्—रणापामून—युद्धापामून—त्वां उपरतं—निवृत्तं—तूं उपरत—निवृत्त झाला आहेस—मंस्यन्ते—चिन्तयिष्यन्ति—असे मानतील—असे चिन्तन करतील—न कृपया इति—रूपेने निवृत्त झालास असे कोणी समजणार नाही. (कोण ?)—महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः—दुर्योधनादिक महारथ असे मनात समजतील. (लोक नेहमी दोष दृष्टि असतात. गुणदृष्टि नसतात. एखाद्याच्या कृतीतील गुणही त्यांना दोष वाटतात. किंबहुना गुणापेक्षा दोषाची कल्पना त्यांच्या मनात प्रथम येते आणि सामान्य लोकांचीही जर प्राय. स्वभावतःच अशी श्रुति असते तर दुर्योधनादि शत्रूंची तरी समजूत झाल्यास त्यांत काहांच आश्चर्य नाही.)—च येषां—दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतः—बहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं बहुमतः भूत्वा—आणि ज्या दुर्योधनादिकाना तूं बहुमत म्ह० हा अनेक गुणांनी युक्त आहे अशरीरतीने बहुमत होऊन—सन्मान्य होऊन—पुनः लाघवं—लघुभावं यास्यसि—पुनरपि लाघवाला—लघुत्वाला—हलकेपणाला प्राप्त होशील. [तूं प्राण्याची हिंसा होऊं नये, म्हणून दयेने जरी युद्धापामून निवृत्त झालास तरी तुझे दुर्योधनादिक शत्रु 'अरे हा कर्णादिकाना भ्याला' असे समजून तुझा उपहास करतील. तुला ते तुच्छ लेखिताल. यास्तव शत्रूंचा उपहास टाळण्यासाठी तुला संमान अवश्य केला पाहिजे.] ३५ आणखी एका कारणास्तव तूं युद्धापामून निवृत्त होऊं नकोस असे सांगतात—

अवाच्यवादांश्च बहून्वादिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

अन्वयार्थ—च—व—तव—तुझ्या—सामर्थ्यं—सामर्थ्यास—निन्दन्तः—निंदणारे—तव—तुझे—अहिताः—शत्रु—बहून् अवाच्यवादान्—अनेक अवाच्य शब्द—चदिष्यन्ति—बोलतील.—ततः—त्याहून—दुःखतरं—अधिक दुःखकर—किं नु—काय बरे ? ३६.

किंच—अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहून्नेकप्रकारान्वादिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तं दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अवाच्यवादान्०' इति—'अवाच्यवादान्०' या श्लोकाने युद्ध करण्याविषयी आणखी एक कारण सांगतात—बहून्—अनेकप्रकारान् अवाच्यवादान्—अवक्तव्यवादान्—अनेक प्रकारचे अवाच्यवाद—बोळू नयेत तसले शब्द—तव अहिताः—तुझे शत्रु—चदिष्यन्ति—बोलतील. (काय करिते होत्याते बोलतील ?)—निवातकवचादियुद्धनिमित्तं तव—त्वदीयं सामर्थ्यं निन्दन्तः

—कुत्सयन्तः—निवातकवचादि अमुराशी युद्ध केन्यामुळे प्रकट झालेल्या तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करणारे, असे होत्याते अवाच्य शब्द बोलतात (भाष्पद्रोणादिकाना मारल्यामुळे मला हाणारे दु ख खरोखरच असतच होईल, ते माझ्याने सहन करवणार नाही त्यापेक्षा माझ्या सामर्थ्याची निंदा मा जाईदान गहन करू शकेन, असे म्हणतील तर सांगतो—) —तस्मात् ततः निन्दाप्राप्तेः दुःखात् दुःखतरं किं नु— त्या निंदाप्राप्तामुळे होणाऱ्या दु खाने अधिक दु खकर काय बरं आहे ? —ततः कष्टतरं दुःख न अस्ति इत्यर्थः—त्याहून अधिक कष्टकर असे दु ख नाही, असा भावार्थ ३५ (अहा पण युद्धात गुरूची हिंसा केल्यास मध्यस्थ लोक निंदा करणार, व युद्धापासून निवृत्त झाल्यास शत्रु निंदा करणार, तेव्हा काहा केले तरी निंदा हाणारच म्हणून म्हणतील तर त्याचे उत्तर पुढील श्लोकात ऐक—)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हतः वा—युद्धात शत्रूंकडून मारला गेलास तर—स्वर्गं—स्वर्गांत—प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील—जित्वा वा—किंवा शत्रूंना तू जर जिंकलेंस, तर—महीं भोक्ष्यसे—पृथ्वाचा उपभोग घेशील—तस्मात्—यागत्तव—हे कौन्तेय—हे कर्तापुत्रा ।—कृतनिश्चयः—मा शत्रूंना मारान किंवा मरेन, असा निश्चय करून—युद्धाय—युद्ध करावयास—उत्तिष्ठ—ऊठ ३७

युद्धे पुन क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हत मन्स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा कर्णादीन्द्रान्भोक्ष्यसे महींम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्राय । यत एव तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति निश्चय कृत्वेत्यर्थ ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्णादिभिः युद्धे क्रियमाणे 'हतो वा०' इति—पण याच्या उलट कणादिकाशा युद्ध जर केलेस तर काय होईल त 'हतो वा०' या श्लोकानें सांगतात—हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि—हत सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि—मारला गेलास तर स्वर्गांत प्राप्त होशील—कर्णादीन् शूरान् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे—व कर्णादि शूराना जिंकून पृथ्वाचा भोग घेशील—उभयथा अपि तव लाभ एव इति अभिप्राय.—अथ किंवा पराजय यातील काही जरी झालें तरी तुझा लाभच आहे असा आशय म्ह० जयाविपया जरा निश्चय नसला तरा लाभाविपया सशय नाही—यत एव तस्मात्—आणि ज्याअशी असं आहे त्याअशी—कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ—हे अर्जुना, युद्धासाठी कृतनिश्चय करून ऊठ—शत्रून् जेष्यामि मरिष्यामि वा इति निश्चयं कृत्वा इत्यर्थः—शत्रूंना जिंजीन किंवा मरेन असा निश्चय करून ऊठ, असा याचा भावाव ३७ (अहा पण पाप लागल या भातान मला युद्धाचा निश्चय करवत नाही, म्हणून म्हणतील तर त्याचे उत्तर ऐक—)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—सुखदुःखे—सुख व दुःखयाना—समे—तुल्य—एकमारग्ये—कृत्वा—करून—मानून म्ह० सुखाविपर्या आसत्ति—राग व दुःखाविपर्या द्वेष न करता,—लाभालाभौ च जयाजयौ समे कृत्वा—त्याचप्रमाण लाभ व अलाभ, जय व पराजय यानाही तुल्य समनून—ततः—मग—युद्धाय—युद्ध करावयास—युज्यस्व—तयार हो—एव—अशा भावनेनें युद्ध करू लागलाम क्षणजे—पापं न अवाप्स्यसि—तुला पाप लागणार नाहा ३८

तत्र युद्ध स्वधर्म इत्येव युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावकृत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समैकृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैव युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यसीत्येष उपदेश प्रासङ्गिक ३८

भाष्यार्थ—तत्र—युद्ध हा स्वधर्म अमल्यामुळे ते अवश्य केलें पाहिजे, इतकें ठरलें असता—स्वधर्मः इति एवं युद्धं युध्यमानस्य इमं उपदेशं—हा स्वधर्म आहे, अमें समनून युद्ध करणाऱ्या तुला हा उपदेश आहे तो—सुखदुःखे० इति शृणु—‘सुखदुःखे०’ या श्लोकाने एक—सुखदुःखे समे—तुल्ये कृत्वा—सुख व दुःख

१ पा राहस्यकाराच्या समनुताप्रमाणें हा ३१—३८ श्लोकापर्यंतचा भागहा माव्यगानच आहे म्हणून ते या श्लोकाने अमें अवतरण देतात—“मारय ज्ञानाप्रमाणें मागिल्याचा विवा मेल्याचा शोक करू नये इतकेंच नव्हे, तर स्वधर्माप्रमाणें युद्ध करणें हें कर्तव्य होय अमें जग वरील विवेचनाने मिद झालें तर लडाईत जा हत्या होणार तिचें ‘पाप’ कत्याम लागणें का नाहा या शक्यें आता उत्तर सांगतात ” पण त्या उत्तरावरून पाप लागणें का नाहा, याचा काहाच उलगण होत नाहा युद्ध जर धर्म आहे तर त्यापासून पाप लागणारच कमें ? धर्म्य कर्मापासून पाप लागणें कधीच शक्य नाहा व तर तें लागणें अमें म्हटलें तर त्याला ‘धर्म्य’ हें विशेषण देता येणार नाहा अर्थात् ‘लडाईताल हत्येचें पाप कत्याम लागणें का नाहा,’ हा शक्यच येथें अप्रस्तुत आहे हा स्वधर्म आहे व त्याचें आचरण केलेंच पाहिजे, अमें एकदा ठरलें म्हणून मग त्यापासून पाप लागणें ही शक्यता ममवत नाहा यामुळे ‘स्वधर्माचरण करात भ्रमनानाहा तुला त्यामुळे बंध कर्मा प्राप्त होणार नाहा, तो बंधक न होता नुव्या चित्तशुद्धालाच कर्मा कारण होईल, तें ऐक’ अमेंच येथें म्हणें पाहिजे युद्ध हा स्वधर्म आहे त्यामुळे त्यापासून आपल्याला पाप लागणार नाहा, हें अर्जुनालाहा ठाडक होणें पण अनिष्ट फल देणारें पाप तरी न लागलें तरा इष्ट फल देणार पुण्य लागेल त्यानें फल भोगण्यामाळा पुन जन्म यावा लागेल, अर्थात् अनल्या प्रवृत्तिपर धर्मांमुळेहा आपण ममारवधातून मुक्त होणार नाहा, आपल्याला निश्चिन श्रेय प्राप्त होणार नाहा, अमें मम नून अर्जुन धर्ममद्भक्ति गाला हाता यामुळे स्वधर्माचरणापासून इष्ट फल देणाऱ्या पुण्या-

यांना सम म्ह० तुल्य करून—रागद्वेषो अकृत्या इति एतत्—राग व द्वेष न व-
रिता, असा याचा भावार्थ—तथा लाभालाभौ च जयाजयौ समौ कृत्वा—
त्याचप्रमाणे शत्रूच्या कोशादिकाची प्राप्ति हा लाभ व ती न होणे, हा अलाभ, युद्धाने
स्वतः पराभूत न होता दुसऱ्याला पराभूत करणे हा जय व त्याच्या उलट स्थिति
होण, हा अजय यांना सम करून म्ह० त्याविषयी राग-द्वेष न करून—ततः—मग—
युद्धाय युज्यस्व-घटस्व—युद्ध करण्यास मज हो—एव युद्धं कुर्वन् पाप न
अवाप्स्यसि—अशा प्रकारे युद्ध करणारा तू पापाला प्राप्त होणार नाहीस (अहो पण
या परमार्थदर्शनाच्या प्रकरणात युद्ध करावयास सांगितलेले असल्यामुळे हे शास्त्र ज्ञान
कर्मसमुच्चयपर आहे, असे सिद्ध होतें, असे वादी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—)
—एषः उपदेशः प्रासंगिकः—हा उपदेश प्रासंगिक आहे (क्षत्रिय असलेल्या तुला
युद्धच विहित आहे यास्तव तेच केलें पाहिजे, असा विधीचा अनुवाद करण्याच्या प्रस

चा सचय न होता तें धर्माचरण चित्तशुद्धीलाच कर्म कारण होईल तें भगवान् अर्जुनाला
येथे सांगत आहेत, अशा वचनाने करणेंच युक्त आहे वेदान्तशास्त्रात पुण्यालाही पाप क्षम्ये
आहे कारण पाप तसें अनिष्ट जन्माला कारण होतें तमेंच पुण्य इष्ट जन्माला कारण होतें
म्हणजे तेंहा बंधकच मोक्षाच्या दृष्टानें त्याचा योग्यता मारलीच याविषयी 'सर्वे पाप्मानो
ऽनो निवृत्तन्ते' छा भाष्याथ अ ८ पृष्ठ ६०० 'इतरस्याप्येव असंशेष पाप्मे तु' ब्र सू
अ ४ पा १ सूत्र १४ इत्यादि श्रुति सूत्र प्रमाण आहे

१ आचार्य 'हा सब उपदेश प्रासंगिक आहे,' असें म्हणतात पण रहस्यकाराचें सा-
ख्यज्ञान 'एषा तेऽभिहिता साम्ये बुद्धि' येथपर्यंत चालावयाचें असल्यामुळे त्यांना या श्लोकाची
व्यवस्था लावताना बरीच 'एतत्' बरावी लागली आहे ('एतत्' हा रहस्यकाराचाच
शब्द आर्हा येथे घेतला आहे) ते म्हणतात 'वस्तुतः पाहता या उत्तरातील सुक्तिवाद
कर्मयोगमार्गांतला असून त्या मार्गाचा येथेच प्रस्तावना झाला आहे' गा र पृ ६२५
पण सारखेज्ञानाने कर्मयोगाची प्रस्तावना का? व प्रस्तावनेला आरंभ करिताच 'एषा तेऽ-
भिहिता साम्ये' हा साम्यज्ञानाचा उपमहार का? यापेक्षा 'स्वधर्म अपि चावेक्ष्य०' येथून
आठ श्लोकांत प्रासंगिक उपदेश केला आहे असें मानणें विना संयुक्तिच आहे? 'अपि'
शब्दावरूनही शोकमोह मोक्षाने स्वधर्मरूप युद्ध करण्याचें दुमरें कारण भगवान् मागत आहेत,
हे उघट होतें या आठ श्लोकांतल अक्षराधीकडे त्रती पाहिले तर या श्लोकाचा बराच
आत्मानात्मविचारान् काहा मबध नमून तो लौकिक न्यायाला अनुसरून घेलेला उपदेश आहे,
हे लक्षात येते 'न भिऊन पळाल्या अशा तुझा अर्वाणि होईल, तुशी निंदा करताल' इत्यादि
उपदेश साम्यज्ञानांतलहा नव्हे व प्रवृत्तिमार्गांतलहा नव्हे ना केवळ लौकिकदृष्ट्या आहे
३८ व्या श्लोकात प्रवृत्ति मार्गाचा प्रस्तावना करून ३० व्या श्लोकातच साम्यज्ञानाचा
उपमहार केला आहे, अशा कल्पना करण्यापेक्षा आचार्यांना म्हटल्याप्रमाणे 'स्वधर्माचरण'
करीत असतानाही मुग्ध स्त्रादिकांना मम मानून ते वेळानें मोक्षाला प्रतिबंध करणारे धर्मा
धर्मस्य पाप तुला लागणार नाही,' हाही प्रासंगिकच उपदेश मानणें उचित होय कारण
३१-३८ हे साम्यप्रकरणही नाही व यागप्रकरणही नाही

गाने हा उपदेश येथे आलेला आहे गीताशास्त्र पुढाच्या कर्तव्यतेचे विधान करत नाही, हे वर पृष्ठ ९० सांगितलेच आहे अर्थात् तेवटधावरून समुच्चयानिधि होने, असे म्हणता येत नाही) ३८

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्याय स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैस्तौ न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तद्योक्तमुपमहियत एषा तेषामिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभाग उपरिष्ठाज्ज्ञानयोगेन साख्याना कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषय शास्त्रं सुखं प्रवर्तित्व्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं प्रहाप्यन्तीत्यत आह—एषा त इति ॥

भाष्यार्थ—('एषा ते०' या श्लोकाच्या पहिल्या चरणाने सम्यग्दर्शनाचा उपसहार केला आहे, पण तो तसा का केला ? 'स्वधर्ममपि०' येथून सांगितलेल्या लौकिक न्यायाचा उपसहार का केला नाही ? अशा शक्य घेऊन आचार्य म्हणतात—) —स्वधर्म अपि च अवेक्ष्य इत्याद्यैः श्लोकैः शोकमोहापनयनाय लौकिकः न्यायः उक्तः— 'स्वधर्म०' इत्यादि श्लोकाना शोक व मोह घालविण्यासाठी लौकिक न्याय सांगितला —तु तात्पर्येण न—परंतु तो तात्पर्याने सांगितलेला नाही [ज्ञान व कर्म याच्या समुच्चयामध्ये त्याच तात्पर्य नाही आपले स्वजन मरताल, मांम्यादिकाचा आपल्या हा तून बंध होईल, अशा समनुतामुळे झालेल्या शोक-मोहाना घालविण भाग होतें कारण शोक व मोह आम्याच्या सम्यग्गणाला प्रतिबंध करत असतात वास्तव त्या शोक-मोहाना घालविण्यासाठी भगवानाना येथे 'स्वधर्म०' इत्यादि आठ श्लोकांत लौकिक न्याय सांगितला आहे आपला वण व आश्रम यास इहित असलेल्या धर्माचे अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वर्गादि फलाचा प्राप्ति हात, व अनुष्ठान न करणाऱ्याला होत नाही, हा लौकिकन्याय होय चाला अन्वय-व्यतिरेक न्याय म्हणतात अनुष्ठान केले तर फल मिळते, हा अन्वय व ते न के तर फळही मिळत नाही, हा व्यतिरेक पण हा लोकप्रसिद्ध न्याय जरी सांगितला असला तरा तो तात्पर्याने येथे सांगितलेला नाही कारण हे चालू प्रकरण त्या लोकप्रसिद्ध न्यायाचे नाही तर मग चालू प्रकरण कोणत आहे ? उत्तर—) —इह तु परमार्थदर्शनं प्रकृतं—येथे तर परमार्थदर्शन प्रकृत आहे—च तत् उक्तं एषा तेषामिहिता इति उपसंह्रियते—आणि प्रतिपादिले-ल्या त्या आनंददर्शनाचा—'एषा ते०'—या श्लोकाने उपसहार करितात (कथासाठी)—शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय—शास्त्राचा विषयाचा विभाग प्रदानत करण्यासाठी ['न त्वेवाह०' श्लो १० येथून परमपुरुषार्थरूप जो आमा त्याच प्रकरण चालू आहे 'न ज्ञायते०' श्लो २० इत्याद श्लोकाना त्याचच उपपादन केले आहे 'देहा नित्य०' ३० या श्लोकाने प्रकरणार्थाचा उपसहार केला व मध्यच लौकिकन्याय सांगितल्यावर आता पुन या ३१ व्या श्लोकाने परमाधदानाचा म्ह० मान्याचा उपसहार या गाता-शास्त्राच्या विषयाचा विभाग स्पष्टपण दाग्वावण्यासाठी पुन केला जात आहे मान्य-

निष्ठा व योगनिष्ठा हा त्याचा विभाग आहे पण तो पुढील प्रतिपादनावरून आपोआप कळण्यासारखा आहे तो निराला येथे दाखवावयाच काय कारण आहे ? उत्तर—]—
 हि—कारण—इह पुनः शास्त्रविषयविभागे दर्शिते—येथेही शास्त्रविषयाचा वि-
 भाग दाखविला असता—उपरिघात—‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन
 योगिनां’ इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते—पुढे ‘ज्ञानयोगेन’
 ३-३ इत्यादि दोन निष्ठाविषयांचे शास्त्र अनायासानें प्रवृत्त होईल—च श्रोतारः
 विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति—च श्रोते विषयविभागानें अनायासाने शास्त्रा-
 च ग्रहण करताल [पुढे जरी प्रत्यक्ष दोन निष्ठाचें प्रतिपादन केलेले आहे तरी येथेच
 एकदा शास्त्राचा विषयविभाग स्पष्टपण प्रदर्शित केलेला असला म्हणजे पुढे तिसऱ्या
 अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात सांगितलेले दोन निष्ठाविषयांचे शास्त्र अनायासानें—सु-
 लभणें प्रवृत्त होईल व श्रोतेही त्याच सहज विषयविभागपूर्वक ग्रहण करताल आर-
 भांच एकदा विषयविभाग सुचवून ठेवलेला असला म्हणजे मग शास्त्राचे प्रतिपादन
 करणारास व त समजून घेणारास फार त्रास पडणार नाही]—इति अतः ‘एषा ते’
 इति आह—या अभिप्रायानें भगवान् श्रीकृष्ण ‘ एषा ते० ’ इत्यादि सांगतात

१ पण रहस्यकार असे म्हणतात—‘ जगात आयुष्यक्रमणाचे माग दोन एक साख्य व दुसरा
 योग पैकी ज्या मारय किंवा सन्यास मार्गाचा आचार लक्षात आणून अजुन लढाई मो-
 डून भिक्षा मागण्यास तयार झाला होता, त्या सन्यास मार्गातील तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच आ-
 त्म्याचा किंवा देहाचा शोक करणें उचित नाही सुखदुःखे ममबुद्धीनें मोमला पाहिजेत,
 आणि स्वधर्माकट लक्ष देऊन क्षत्रियानें युद्ध करणेंच योग्य व हें युद्ध समबुद्धीनें केलें असता
 कोणतेही पाप लागत नाही, असें भगवताना अजुनास सिद्ध करून दाखविलें ” जगात
 म्ह० कोणत्या जगान ? सर्व त्रिभुवनाना का भूलोका ? की आत्माच म्हणतात त्याप्रमाणें शा-
 स्त्राचा अधिकार अमलेच्या त्रैवाणवात ? कर्माधिकार फक्त मनुष्यालाच आहे त्यामुळे येथें
 जगान म्ह० त्रिभुवनाना किंवा भूलोकातही नव्हे फार काय पण मव मनुष्याच्या आयु-
 क्रमणाचे हे दोन माग आहेत, असेंही म्हणता येत नाही वारण वेदोक्त कर्माचा अधिकार
 फक्त त्रैवाणवानाच आहे जगानाचा अधिकार मव मनुष्य व देवादि यांना जरी असला तरी
 ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यामाठा कर्मानुष्ठान पूर्वी केलेंच पाहिजे त्यामुळे शास्त्राचा
 ज्ञानाचे अधिकारी त्रैवाणव म्ह० ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-होत अथवा माण्य व योग या
 दोन निष्ठा त्रैवाणवाच्या आहेत. पण माण्य म्ह० केवळ सन्यास नव्हे तर माण्य म्ह०
 ज्ञानयोग किंवा निवृत्तिमाग व याग म्ह० कर्मयोग किंवा प्रवृत्तिमाग त्यातील योग किंवा
 प्रवृत्तिमाग हा उपाय व ज्ञानयोग हें उपेय—साध्य आहे ते जगान किंवा विरक्त त्रिणाशुडा
 नमनां त्यांना स्वर्गापि उत्त्वपामार्ग किंवा रिक्तपुढीमाठां प्रवृत्तिमागाचाच स्वरूप ज्ञान
 पाहिजे अथवा ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन निष्ठा त्रैवाणवामाठा अमन त्यांना ज्ञाना
 किंवा विरक्त त्रिणाशुडा माण्य किंवा ज्ञानयोगी व्हावें व इतर त्रिणाशुडा कर्मयोगी व्हावें
 असा वेगान्तिमिदान आहे पण रहस्यकार या दोन निष्ठा ज्ञानोत्तर मानतात रहस्यकार
 रार्थी जी मुख्य दिशाभूत शास्त्रां आहे ती येथेच भगवताना ज्ञानाच्या आरम्भा ज्या टाक

निष्ठा मागितल्या त्या ज्ञानज्ञानी पुरुषाने ज्ञानानंतर आपले आयुष्य कसे घाटवावे, हे सांगायामाठा सांगितल्या अशा कल्पना करणे अगदा अयोग्य आहे, कारण सृष्टीच्या आरंभा मक ज्ञानात होते अशा कल्पना करता येत नाही. जगात नेहमाच ज्ञानी व अज्ञानी, विरक्त व रागा, मुमुक्षु व बुभुक्ष, असे दोन प्रकारचे लोक अमितात त्याच्यासाठी घडाल्या दोन निष्ठा अवश्यच आहेत व त्याच भगवानाना सृष्ट्याच्या आरंभा मागितल्या, असे मा नोच अधिक मसुक्तिक आहे अथात बराल उताऱ्यात रहस्यकाराना 'असे अनुमान निद्र कन्न दाखविल,' म्हणून जे म्हणले आहे, त्याला महा प्रमाण नाही भगवानाना अनुमाना मुक्ता जानानात्मविवेक मागून स्वधमाच्या दृष्टीनेहा युद्ध मोर्तो उचित नाही, श्मा प्रामागित उपेगा केला आहे उपदेश करणे म्हणजे 'भिद्र कन्न दाखविले' नहे

रहस्यकार पुन म्हणतात—“ तथापि के दाहि शाले तरी मत्तार मोडून मन्याम वेणे हेच प्रयत्नाचे या जगात परम कतव्य असे या मागाचे मन अमत्यामुळे इष्ट वाग्न्याम आताच युद्ध माटून मन्याम का घेऊ नये, किंवा स्वधम तरा वा पाजवा, श्यादि शनाये माग्यज्ञानाने निवारण होत नाही, व त्यामुळे अनुनाचा मूळ अभिप वायम राहणे, असे म्हणले तरा पाले, म्हणून भगवान् आता अम सातान—” २०६ परा 'प्रत्ययान मत्तार मोटून मन्याम यावा' अम वेदान्त काठे म्हणत आहे' आणि ती तरी म्हणाला तरा त्यात प्कारकोण ? फक्त ज्याला पूर्ण वैराग्य प्राप्त काल अमल, ज्याला आत्मज्ञानच हव अमल त्यात स्वै एजाचा त्याग करावा, असे वेदान्त म्हणते. जनविवाच्यानेहि मन्याम जगावा अस अर्देन वेदान्तशास्त्राचे मन नाहा मन्याम किंवा ज्ञाननिष्ठा याची योग्यता प्राप्त होम्पयंत प्रत्येक कर्माधि-कात्याने कमानुष्ठानच केले पाहिजे असा वेदान्तमिद्धान्त आहे परा रहस्यकार त्याचा कया विचारच करीत नाहीत ते 'मन्याममाग' म्हणून अर्देन वेदान्तशास्त्राहून निराशाच पथ कपून त्याच्याविषया बाटले ते लिहीत मुक्तात. परा आमत्या वाचकाना—न्याय, मार्य, योग, मिमामा याप्रमाणे अर्देन वेदान्तशास्त्र म्हणून एक शास्त्र आहे, त्यालाच रहस्यकार मन्याम माग म्हणतात मन्याममाग म्हणून निराशा पगादा पथ अन्नितात नाही, हे लयात ठेवावे अथात् मन्याममागावर म्हणून त्याना जे अभिप घेतलेले आहेत ते कस्तुत वेदान्तशास्त्रावर आहेत, परा अर्देन वेदान्तशास्त्रावर उग्र उषा अभिप घड्याचे पिय न झाल्यामुळे रहस्यात 'मन्याममाग' म्हणून एका निगड्याच मागागी कपून करून त्या मागाचे नक्कलान म्हणून काही निराशेच नक्कलान मानून त्यावर आभय घेतल आहेत आम्हा हा गाष्ट वाच कात्या सांगताच लक्षात जाणून देणार आदा अथात् 'आताच युद्ध मोडून मन्याम का घेऊ नये किंवा स्वधम तरा वा पाजवा श्यादि शनाये माग्यज्ञानाने निवारण होत नाही' हे म्हणजे अगदा अयोग्य आद 'तू पूा विरक्त, सरा निश्चास किंवा ज्ञाननिष्ठचा अधि-गरी अचून शोलेला रिमत नाहाम, शिवाच तू क्षत्रिय जाहेन, क्षत्रियाला भेड्याचा म्ह० परनहम होण्यास अधिकार नाही, झणून मुक्ता मन्याम घेता घेऊ नाही आणि मन्या-मागा अधिकार नमचाउद्धर ना वा किंवा उद्धर जन्मा प्राप्त झाल्यासाठी पुन स्वधमा-नुष्ठानच केले पाहिजे, असे बराल शक्याचे योग्य ममाधान आहे परा रहस्यकाराचे मन मन्याममागात्संधाने कडुचित शोडेडे अस्तरदानुडे त्याना वे अटवजे नाही, नाश्याच आहे.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

अन्ययार्थ—एषा—हा—ते—तुला—सारये—परमार्थ वस्तुच्या विवेकावि
पर्या—बुद्धि—ज्ञान—अभिहिता—सांगितले—तु—यण आता—योगे—उपा-
याविपर्याचा—इमां—ही बुद्धि—शृणु—एक—पार्थ—हे अनुना—यया बुद्ध्या
युक्तः (त्व)—ऽया यागबुद्धिने—उपायबुद्धिने युक्त झालेला तू—कर्मबन्धं—कर्मस्य
बधाला—प्रहास्यसि—गकसाल ३९

एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सारये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिज्ञान साक्षाच्छोक
मोहादिमसारहंतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तप्राप्त्युपाये नि सङ्गतया द्वन्द्वप्रहाण
पूर्वकमीश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमामनन्तरमेवोच्यमाना
बुद्धि शृणु । ता बुद्धि स्तौति प्ररोचनार्थ—बुद्ध्या यया योगविषया युक्तो हे पार्थ कर्म
बन्ध कर्मत्र धमाधर्माख्यो बन्ध कर्मबन्धस्त प्रहास्यसोश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्ते
रित्यभिप्राय ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—एषा—हा—ते—तुभ्यं—तुला—सारये—परमार्थवस्तुविवेक
विषये—साख्याविषया म्ह० परमार्थवस्तु जा आत्मा त्याच्या विवेकाविषया—बुद्धि-
—ज्ञानं—बुद्धि म्ह० ज्ञान—अभिहिता—उक्ता—सांगितली [येथे बुद्धि म्ह० ज्ञान,
अत करणाचा इतथयात्मिका वति नव्हे भाष्यकार तिचे विशिष्ट फळ दाखवितोत]—सा
धात् शोःमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं—शोक-मोह, राग-द्वेष, क-
तृत्व भोक्तृत्व इत्याद अनध हाच ममार त्याचा हेतुभूत दाप-आत्म्याचे अज्ञान त्या
अज्ञानाच्या निवृत्ताचे अरपक्ष-दुसऱ्या कोणत्याहा साधनाच्या साध्याचा अपेक्षा न कर-
णारे—साक्षात् साधन, हे आमज्ञान आहे [अशा प्रकारच आत्म्याविषयाचे ज्ञान मी
तुला सांगितले ज्ञान अज्ञान निवृत्ताचे साधना साधन आहे, हा गोष्ट बराल लोकप्रसिद्ध
—अवय-ध्यानिरकन्यायानच मिद्ध आहे]—तु—यण आता—योगे—तत्प्राप्त्युपाये

३९ पराहस्यकार ' एषा न अभिहिता मांख्ये बुद्धि ' याचा अर्थ कना करितान तो
पहा—' सारये ' साख्ये म्नात्र साख्यनिष्ठप्रमाणे ' ते ' तुला ' एषा बुद्धि ' ही बुद्धि म्ह०
ज्ञान किंवा उपपत्ति ' अभिहिता ' सांगितली याला ' सारये म्ह० सारये निष्ठप्रमाणे व
बुद्धि म्ह० उपपत्ति ' हे अर्थ बरोबर नाहीत ' सारये ' ही विषयमत्तमा आहे म्हणूनच
आचार्यांना त्याचा अर्थ-परमार्थवस्तुविवेकाविषया-अमा केला आहे व नोच बरोबर आहे
कारण वगील ११-३० श्लोकात साख्य किंवा सन्यामनिष्ठेप्रमाणे ज्ञान सांगितलेकें नव्हतं
परमार्थवस्तु जो आत्मा, त्याच्या विवेकाविषयाच सव ज्ञान आहे आत्मा मरत नाही तो
निश्च, अच्युक्त, अविकार्य, अमता, बगरे आहे देहादि सव दैत अमत्-मिथ्या आहे,
अनिश्च आहे, इत्यादि आत्मातात्मविवेक त्यात जाई तसेच बुद्धि म्ह० ज्ञान, उपपत्ति
नव्हे. कारण त्याच उपपत्ति म्ह० बुद्धि सांगितलेली नाही. विवेकज्ञानच सांगितले आहे.

—योगाविपर्यां म्ह० आत्मज्ञानप्राप्तीच्या उपायाविपर्यांची [बुद्धि ऐक. येथे योग म्ह० चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग हा अर्थ विवक्षित नाही, तर योग म्हणजे मुक्तीच्या उप-योगी असलेल्या त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय हा अर्थ विवक्षित आहे. पण तो उपाय तरी कोणता तें स्पष्ट करितात—]—निःसंगतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराध-
नायें कर्मयोगे-कर्मानुष्ठाने च समाधियोगे—फलाची आसक्ति न ठेवता मुख-
दुःखादि द्वंद्वत्यागपूर्वक ईश्वराच्या आराधनेसाठी केलेला जो कर्मयोग म्हणजे कर्मानु-
ष्ठान व समाधियोग, या योगाविपर्यांची—इमां अनन्तरं एव उच्यमानां बुद्धि

१ 'योगे तु इमा शृणु-' याचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—“आता ही (कर्म-) यो-
गार्ताळ बुद्धि म्ह० ज्ञान (तुला मागणें) ऐक ” येथें ‘योगे’ म्ह० कर्मयोगातील, असा
अधिकरणमतमी मानून अर्थ केला आहे पण तामुद्धा विषयमभ्रमांच आहे. ‘आता योगा-
विषयाचें ज्ञान ऐक.’ असाच त्याचा मरा अर्थ आहे. कारण ‘कर्मयोगार्ताळ ज्ञान ऐक’
याचा काहाच अर्थ होत नाही. पण मुळात ‘योग’ असा सामान्य शब्द असताना त्याचा
‘कर्मयोग’ असा विशेष अर्थ करण्यास काय आधार आहे? रहस्यकाराना योगशब्दाच्या
अर्थाविषया (गी. र. पृ. ७६-५९) बराच विचार केला आहे. विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा
प्रतिविचार येथें करता येत नाही. तथापि त्याचा थोडक्यात परामर्श घेणें भाग आहे.
रहस्यकार म्हणतात—“युज म्ह० जोडणें या धानूपासन योगशब्द झाला आहे.” पण ‘युजिर्
योगे, युज समाधी’ असा पाणिनिधातुपाठ आहे. त्यापानून ‘योग’ हा शब्द झाला आहे
म्हणून त्याचा जोडणें, हा एकच अर्थ नाही. तर अमरकोशात सांगितलेल्या—महनन (चि-
रत), उपाय, ध्यान, मगति व युक्ति, असे त्याचे पाच अर्थ आहेत. त्यात योग म्ह०
कर्मयोग असा अर्थ नाही. तथापि रहस्यकार म्हणतात—“.. पुढें तशी स्थिति म्ह० जोड,
जुळणी, भिडवणी, मगति, एकजावस्थिति प्राप्त होण्याचा ‘उपाय साधन, युक्ति किंवा
इत्यान म्ह० कर्म असाही अर्थ झाला...’ पण उपाय० बंगरे म्ह० कर्म हा अर्थ किती
मरळ आहे त्याचा विचार वाचकांनीच करावा व तें कर्म तरी कोणतें, तर पृ. ७७-५६
यांत सांगितलेले ‘खाणें, पिणें, खेळणें,’ येथून ‘जगणें व मरणें’ येथपर्यंत मव शरीरेंद्रियाचें
कर्म, व या कर्मयोगानेंच जनकादिकाना सभिक्षि मिळाली. भगवान्ही ‘मला काहा
कर्तव्य नाही, तरी मी हाच ग्याण्या-पिण्याचा कर्मयोग लोकप्रहाणसाठी करतो व तूण तेंच
कर्म कर’ असा अनुनाला उपदेश करित आहेत! कोण ही शास्त्रार्थांची विटवना!! हर हर
भगवति गीते, गरीमर तू या ज्ञानवात अनुकंपनीय झाला आहेस !!’ तू स्वतः दुमन्याच्या
शोक मोहाची निवृत्ति करावयास जरी प्रवृत्त झालला असलीस तरी ह्या गीतारहस्या-
तील व्यापक, मरळ, तुलनात्मक, असाप्रदायिक बंगरे अर्थांमुळे तू स्वतः मात्र शौच्य बनली
आहेस! असा; पण ‘योग’शब्दाचा ‘वन’ हा अर्थ रुईही नाही व यांगिकही नाही. तर तो
साधुभिक आहे, एवढेंच तू वाचकांनी लक्षात ठेवावें. पुढें रहस्यकार सांगतात—“ गानेंत
फार ज्ञाने तर चारपाच (अ. ६-१२ व २३) स्थलांतराज पातजलयोग हा अर्थ कोंठेही
अभिप्रेत नाही. ‘युक्ति, कौशल्य, साधन, उपाय, जोड,’ हेच अर्थ घेतल्या फार भेदानें
मंत्र आडून येत असून गाताशास्त्रान्त्या व्यापक शब्दांपेक्षा हा एक शब्द आहे.”
शब्द व्यापक असतो ही अर्थ! असा; पण इतकी सूक्ष्म दृष्टि नसे, कारण गीतारह-
गी. भा. १९

शृणु—ही यानंतरच सांगितली जाणारी बुद्धि ऐक—तां च बुद्धिं प्ररोचनार्थं स्तोति—आता त्या बुद्ध्याची श्रोत्याच्या मनात तिच्याविषयी रचि—श्रद्धा उत्पन्न व्हावी म्हणून भगवान् स्तुति करितात—यया योगविषयया बुद्ध्या युक्तः—ज्या योग

विनवात आहे याम्त्व ११-१० श्लोकात भगवानाना आत्मज्ञान सागून आता येथून त्याच्या प्राप्तीचे उपाय सांगण्यास आरंभ केला आहे, असा याचा साध्यसाधनभावसंबंध लावणेंच योग्य आहे आचार्यांना 'योग' म्ह० 'नत्प्राप्त्युपाय' असा सामान्य अर्थ सागून नंतर त्यांचेंच 'ईश्वराराधनार्थं कमानुष्ठान व समाधियोग' असें पुढील प्रकरणाला अनुसरून स्पष्टीकरण केलें आहे व तेंच अतिशय सयुक्तिक आहे आपल्या सब शाखांची शैली प्राय अशीच दिसते अगोदर साध्य वाय तें सागून नंतर त्याची साधनें सांगितलेली असतात उपनिषदे व दर्शने यात हीच पद्धत स्वीकारली आहे दिग्दर्शनाथ काहीं उदाहरणें देतां— 'ब्रह्मविद् परब्रह्माला प्राप्त होतो' असें सागून व पुढें ब्रह्माचें स्वरूपलक्षण व तटस्थ लक्षण सागून नंतर 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' असें त्याचें विचाररूप साधन सांगितलें आहे पेंतरेय, छांदोग्य इत्यादिकांतही अगोदर अध्यारोप अपवाद-यांयांनं आत्मतत्त्वरूपण करून नंतर आत्मविचार हें साधन सांगितलें आहे योगदर्शनात प्रथम समाधिपाद व नंतर साधनपाद आहे सारयदर्शनात प्रथम 'त्रिविधदुःखात्यताभाव' हा परम पुरुषाय सागून मग त्याची साधने सांगितला आहेत सारय व योग या शब्दाचा अर्थ मध्वाचाय 'मारय ज्ञान । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञान मारयमित्यभिधीयते' इति भगवद्दर्शनाद्व्यासस्मृतौ । योग उपाय ।" असें म्हणतात त्यात सारय म्ह० ज्ञान व योग म्ह० उपाय असा स्पष्ट अर्थ केला आहे रामानुजाचाय— 'आत्मतत्त्व सारय । मोक्षसाधनभूतकमानुष्ठाने य बुद्धि योग वक्तव्य म इह योगसंभेदेन उच्यते ॥" असें म्हणतात बुद्धानें निश्चय करण्यास योग्य असलेलें जें आत्मतत्त्व तें सारय व मोक्षसाधनभूत कमानुष्ठानातल बुद्धियोग जो सागावयाचा आहे तोच येथें योगशब्दानें सांगितला जातो, असा याचा भावार्थ अर्थात येथें योग म्ह० बुद्धियोग म्हटलें आहे बहमस टीका 'सारय—आत्मज्ञानात्मक' व 'तद्गता नार्थ एव वमयोग शृणु' हानेश्वरमहाराज—'आता बुद्धियोग निश्चिता । अवधारा पा ।" असें म्हणून योग म्ह० बुद्धियोग म्हणतात

१ या श्लोकाच्या उत्तरार्धात भगवान् आत्मज्ञानोपायाची स्तुति प्ररोचनासाठी—त्या उपाया विषयी श्रोत्याच्या मनात रचि उत्पन्न करण्यासाठी करीत आहेत असें आचार्य महानाथ पण रहस्यकार नमें वाही सागून नार्हात तर 'ज्या बुद्धानें युक्त झालास म्हणजे (वर्म न मोटताही) हे पाहा ! तू वमवध मोट्तास अशी ही (वर्म) योगातील बुद्धि ऐक' असा अर्थ करितात यात 'वर्म न मोटताही' हें रहस्यकाराच्या पदरचें आहे शिवाय हें मोट्ता हें म्ह० वमवधव्यागाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें त्यावाक्याचें अमल्यामुळे त्यांना असाच अर्थ करणें सोपारें आहे शिवाय योगबुद्धीची स्तुति करात आहेत असें म्हटलें वी हें अथवाद झाला आणि अथवात् म्ह० 'पोवळ' व 'उत्पन्न देणें' तेव्हा असा महत्त्वात्त्व वाक्याला रहस्यकार स्तुति विवा अथवाद वर्म म्हणतात ? अथवात्त्वविषयी त्याची साठीच मगत्र न दर्शा शार्थ भाष नी पहा—'ता विधानें प्रमाणभूत म्हणजे त्यातील निरनि राच्या विषयांमध्वात प्रथकाराचा निष्ठातपश् दाखविणारी न मानतां ता नुर्गी प्रशस्त

पर म्हणजे पोकळ, आगतुक अगर स्तुत्यथ ममनून मामामव लास 'अथवाद' अमें नाव देतात आणि ही अर्थवादात्मक विधाने (१) सोडून देऊन मग ग्रथाचें तात्पर्य ठरवात अमनात " पृ ०३ रहस्यकाराचें हें म्हणणें खरें आहे, अमें उपक्रमोपसंहारादि लिताचा माहिता अमलेला कोणाहा म्हणणार नाही उपक्रमोपसंहारादि महाहा लिंगे प्रतिपाद्य ठरविण्याच्या कामा अत्यंत उपयोगा अमनात हें आम्हा वर (गा भा पृ ३७ ४१ पहा) दाखविलेंच आहे. अर्थवाद विहिताचा स्तुति करून श्रोत्याच्या मनात त्याविषया रुचि उत्पन्न करीत अमनात न्याचा स्तुति केलेला असते तेंच त्या प्रकरणाचें प्रतिपाद्य अमते, मामामेच्या ' विधिना त्वेकवाक्यत्वाद् स्तुत्यर्थेन विधाना स्युः ' अ १ पा २ सू ७ इत्यादि सूत्रान अथवादाचें महत्त्व स्पष्टपणें वणिल्लें आहे अमें अमतांना त्यांना पोकळ वारे म्हणों, म्हणजे उपनमादि काचा आपल्याला माहिता नाहा, अमच तज्ज्ञ वाचकाम मुचविणें आहे अथवाद सोडून देऊन मग जर ग्रथाचें तात्पर्य ठरवावयाचें तर अथवाद तात्पर्यालिंग कमें ? पण इतकें सुक्ष्म पाहेंतें आहे कोण ? आपल्याला पर्याया विषयाचा माहिता अमो वा नमो, तुचताल त्या कल्पना लिहान मुगवयाचें, हाच हहाचा विद्वत्ता व हेंच पाटित्य ! अमो अथवाद विचा स्तुति ' पोकळ ' नसते, ती नेहमा भरोवच अमते ज्याची स्तुति केलेला अमते तें विहित असते, त्याचें अनुष्ठान करावें, असा शास्त्राचा आशय अमतो ' यद्वि स्तुयते तद्विधीयते ' शास्त्र ज्याचा स्तुति वरतें त्याचें तें विधान वरतें, तें अवश्य कराव, अमें मागतें, असा मामामेचाच निदान आहे

या ३० व्या श्लोकावरान् टापें रहस्यकार म्हणतात—“ सात्यशब्दानें व्यापित्मार्तव किंवा नुस्ता वेदान्त व योगशब्दानें पान्तलयोग हे अथ या ठिकाणा उद्दिष्ट नमून मारय म्ह० मन्यामभाग आणि योग म्ह० कमयोग हेन अर्थ या ठिकाणा घेवळें पाहिजेत अमें गी ३३ या श्लोकावरून उघट होतें ” ग २ पृ ६०६ पण हें अम अह कारण सात्यशब्दान् वरा अथ आत्मानात्मविवेक अलि आमानात्मविवेक व वेदान्त यात काहाच परक नाहा येथान् मारयशब्दानें सात्यशब्दान व योगशब्दानें योगशब्दान विवक्षित नाहा, हें आम्हालाहा समत आहे कारण रहस्यकारांना आचार्यांच्यार म्हणण्यास हा अनुवाद केला आहे पण ' सात्य म्ह० मन्यामभाग व योग म्ह० कमयोग ' हे म्हणणें भाग्याम समत नाहा कारण तिमन्या अध्यायाच्या तिमन्या श्लोकात ' ज्ञानयोगेन सात्यात् ' व ' कमयोगेन योगिना ' अमें म्हण्टें आण त्यात कमयोगाचा प्रतियोगा ज्ञानयोग आहे, सत्यास नाहा व सात्याचा प्रतियोगा सात्य आहे अर्थात् योगा म्ह० अनामह वमाधिनारा गृह्यथ व सात्य म्ह० ज्ञाना मन्यामा न्यामुट्टे येथान् मारय म्ह० ज्ञानयोग व योग म्ह० कमयोग अमें ३० या श्लोकावरूनहा ठरतें पण येथान् मारय योगशब्दाचा अथ ठरवावयाम तिमन्या अध्यायान्ठे धाव घेणेंच अयाग्य आहे, ' हा मा सात्यबुद्धि सागितला ' अमें भगवानांना म्हण्टें आहे त्यामुळें ' हा ' म्हणजे पूर्वी सागितलेला पवा आत्मानात्मविवेक सागितला आहे सत्यामसात्याप्रमाणें ' हा सागितलेला नाहा ११-३० श्लोकात वरें सागितलें आहे तें आमजान ह्याद दुमरे वाहा नाहा आम्हा हें यथाथ स्वरूप त्यांत स्पष्ट केले आहे त्यात सात्यामसात्या काहा मरपही नाहा (गी भा पृ. ४५ पहा) तमेंच येथान् दाखवण्याचा अथ ठरवावयामहा एव सावयाम नवे.

पुढील प्रकरणावरूनच तो ठरविता येतो. आचार्यांना योगशब्दाचा वर जो अर्थ वेला आहे तोच बरोबर आहे, आणि तोच बरोबर वना नें आम्हीं पुढें दाखवू. येथें अधिक विस्तार नको. रहस्यकार म्हणतात—“ हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र असून त्यांच्या अनुयायांसाठी अनुक्रमें सारथ्य = सन्यासमार्गा आणि योग = कमयोगमार्गा असें म्हणतात (गी ५.५) ” पण हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र नाहीत. साख्य-ज्ञान-निष्ठेच्या अधिका याना सारथ्य म्हणतात हे खरें (या भाष्यार्थ पृ ४६ पहा) कमयोग्याना योगी किंवा ‘ योग ’ म्हणतात, हेहा खरें.

पण त्यातील साख्य हे मोक्षाचें अंतरंग साधन असून योग हे बहिरंग साधन आहे. किंबहुना योग सारथाचेंही साधन आहे. त्यामुळे योगाला चित्तशुद्धि व ज्ञान यांच्या द्वारा मोक्ष मिळतो. तो स्वतंत्रपणें मुक्त होत नाही. तर मग पाचव्या अध्यायात ‘यत्सारथ्यं प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ’ श्लो ५.५ अमें वमें म्हटलें आहे ? याचा अधिक विचार पुढें त्याच श्लोकाच्या भाष्यार्थात करू. तत इतकेंच सांगणें अवश्य आहे की, पुण्याहून व नाशकाहून निघालेले मनुष्यहा मुबदला पोंचतात व कत्याणाहून निघालेलेहा पोंचतात, पुण्याहून व नाशकाहून निघालेल्याना कत्याणच्या द्वाराच मुबद्दल यावें लागतें, त्याला सोडून मुबद्दल जाता येत नाही. त्याप्रमाणें विविदिषा सन्यासा व कर्मयोगा, भक्त, इत्यादि सर्वांना मोक्ष या स्थानाला ज्ञानाच्या द्वाराच जावें लागतें. अर्थात् ज्ञान हे सब मार्गांचे अवशान आहे. ज्ञानापर्यंत जाऊन पोंचल्यावर मग मोक्षाचा एकच मार्ग. ज्ञानानंतर त्याला निरनिराळे पाटे नाहीत. पण हा अद्वैतनिदान्त न वळल्यामुळे गातेचा अर्थ लावताना रहस्यकारांची फार धादल उजाला आहे व त्यांना वारवार धरमोड करावा लागला आहे. वैदिक मप्रदाय मोडून स्वतःचा वपना चालविण्याचा हा परिणाम आहे असो,

पुन रहस्यकार म्हणतात—“ सारथ्यनिष्ठेनाल लोक केव्हांना केव्हा तरा अठेर वमें अजिवात मोक्ष देणेंच श्रेष्ठ मानात. अमल्यामुळे ’ पण हे म्हणणें बरोबर नाही. कारण सारथ्यनिष्ठा म्हणणेंच ज्ञानयोग. ज्ञानयोगा वमांचा त्याग करूनच सारथ्य बनत असतात व सारथ्यनिष्ठा भगवानानाच मृष्टाच्या आरंभा मांजितली आहे. तेव्हा त्या निष्ठेतील लोक अमुक मानितात, अमा त्यांच्यावर आराध करण्यात काय अर्थ आहे ?

ने पुन म्हणतात—‘ म्हणत म याम न घेता ज्ञानप्राप्तीनंतरहा निष्काम बुद्धीनें सदैव वमें वरीत राहणें, हाच प्रथेकास तरा पुरुषार्थ अमें ज्या वमयोगनिष्ठेनें मत आहे त्या वमयोगातल विना सधेपानें योगमार्गांतल ज्ञान मागण्याम आता सुरवात करून गातेतील शब्दांच्या अध्यायापर्यंत अनय कारणें दाखवून व अनेक शकानें निवारण करून या मार्गाचेंच पुत्राकरण वेंच आहे. भगवानाना केलेला फोड लक्षात ठेवला म्हणजे गातेत वमयोगच प्रतिपाद्य आहे, त्याबद्दल शंका राहत नाही. ” गी २.५६ पण ‘ ज्ञान प्राप्तीनंतर निष्काम बुद्धीनें वमें वरीत राहणें ’ याचा अर्थ काय ? ज्ञानानंतर ज्ञाना पुण्यामध्यें स्वयं, पुत्र, धन इत्यादिचा विषया वाम राहतात का काय ? जर राहण्याचा मभव अमेंच तरच ‘ निष्काम बुद्धीनें वमें सदैव वरीत राहणें ’ या शब्दाना वाहा तरी अर्थ आहे अमें म्हणता येण, पण धुनि ‘ ज्ञाना अवाम, निष्काम, आत्मवाम, अवामहून अमती ’ अमें म्हणते. येथेहा ‘ मनालाळ मव वाम मोडून आत्म्यामध्ये आत्म्यानें सतुष्ट असणें, ’ हे शिध्दप्रकाश लक्षण मांजितल आहे. तेव्हा ‘ ज्ञाना पुरुषानें निष्काम बुद्धीनें वमें वरीत ’

विषयक बुद्धाने—ज्ञानप्राप्तीच्या उपायाच्या ज्ञानाने युक्त झालेला तं—हे पार्थ—हे अर्जुना,
 —कर्मवन्धुं—कर्म एव धर्माधर्माख्यः वन्धुः—कर्मवन्धुः तं प्रहास्यसि—कर्म-
 वन्धाला—कर्म हाच धर्म व अधर्म या नावाचा बंध आहे, त्या कर्मबंधाला सर्वथा टाक-
 गील. (अहो पण कर्मानुष्ठानाविषयाच्या ज्ञानाने कर्मबंधाची निवृत्ति कशी होईल ?
 कारण तत्त्वज्ञानाचाचून कर्मांचा समूल त्याग करितां येणे शक्य नाहीं, या शंकेचे समा-
 धान—) ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेः इति अभिप्रायः—ईश्वराच्या आरा-
 धनेमाठी कर्म केले असता त्याचा प्रसाद होतो, त्या निमित्ताने तत्त्वज्ञान प्राप्त होते-
 आणि तत्त्वज्ञानाने कर्मबंधाचा निवृत्ति होते, असा याचा आशय आहे. [येथील 'योग,
 या शब्दाचा अर्थ—पातंजलयोगशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे ' चित्तवृत्तीचा निरोध ' असा
 करावयाचा नाहा. कारण गांताशास्त्राने तेवढा एकच उपाय सांगितलेला नाहा. अनेक
 उपाय सांगितलेले आहेत व योगशब्दाचे अनेक अर्थ रूढ आहेत. त्यातील उपाय हा
 मामान्य अर्थ येथे घेणे उचित होय, असे समजून आचार्यांनी भाष्यात ' आत्मज्ञानाच्या
 प्राप्तीचा उपाय ' असा त्याचा अर्थ केला आहे. नंतर ' कर्मयोग व समाधियोग ' असे
 त्या उपायाचेच स्पष्टीकरण केले आहे. कर्मयोग म्हणजे कर्मांचे अनुष्ठान. पण ते
 कर्मानुष्ठान जर मज्जम—फलान्या इच्छेन केलेले असेल तर त्याच्या योगाने ज्ञानप्राप्ति
 होत नाहीं. म्हणून त्या कर्मानुष्ठानाला ' फलासर्चनेचाचून सुख दुःखादि द्वंद्वाना सोडून
 ईश्वराच्या आराधनेने केलेले ' असे विशेषण दिले आहे कारण पुढे ४७ व्या
 श्लोकात अर्जुनाला अमलेंच कर्म करावयाच सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे ५३ व्या
 श्लोकात समाधियोग सांगितला आहे अर्थात् पुढील उपदेशातून पूर्ण लक्ष देऊनच
 आचार्यांना योगशब्दाचा ' योग चित्तवृत्तिनिरोध. ' हा योगदर्शनोक्त अर्थ सोडला, व
 गातेनाल सर्व साधनाना लागू पडेल असा ' उपाय ' हा अर्थ स्वीकारला, आणि त्यातील
 पहिली पायरी ईश्वरार्थ कर्मयोग व शेवटची पायरी समाधियोग, असे स्पष्टीकरण दिले
 आहे. योगशब्दाचा 'कर्मयोग' असा अर्थ कोशात मिळत नाहीं. त्यामुळे त्याचा तो
 'प्रसिद्ध अर्थ' आहे, असे केव्हाहा म्हणता येत नाहीं. पण योगशब्दाचा 'उपाय' हा
 अर्थ कोशात दिलेला आहे. 'योगः संहननोपायध्यानबंधयुक्तिषु' असा अमरकोश आहे.

हे म्हणजे 'सन्वाशयाने प्रकृत्य पात्रावै,' या म्हणण्याभारजेच आहे. 'कर्म सर्व करात राहणे
 हाच प्रत्येकाचा सरा पुरुषार्थ असे कर्मयोगनिष्ठेचे मत आहे ' या म्हणण्याला आधार काय ?
 मामामक मुरय कर्मवारी आहेत. पण तेव्हा कर्मानुष्ठानाला सरा पुरुषार्थ न म्हणता स्वर्गा-
 लाच पुरुषार्थ म्हणतात. ' गातेनाल शेवटच्या अध्यायापर्यंत कर्मयोगाताने ज्ञानाचेच पुष्टी-
 करणें येत आहे ' हे म्हणजे माझाच गातेनाल उपदेशाच्याच विरुद्ध आहे. कर्म ते आम्ही
 पुढे ठिकठिकाना द्यायच. भगवानाना येथे ' मारवाविषयार्थे ज्ञाने सांगितले, आता योगा-
 विषयाक. ' एवढेच म्हणून फक्त विषयविभाग द्यावित्ता आहे. पण तेवढाच राहून गातेचा
 प्रतिपाद विषय कर्मयोगच आहे, हे कर्म निश्चित होते ? कारण गातेत ज्ञान, भक्ति, ध्यान
 इत्यादि अनेक विषय आहेत, परंतु कर्मयोगच नाहा. याविषयाहि अधिक विचार पुढेच करू.

योग म्ह० सहनन-चिलसत, उपाय, ध्यान, संबंध व युक्ति असे पाच अर्थ आहेत. त्यातील उपाय हाच अर्थ येथें सभवतो, ज्ञानोपायामध्ये कर्मानुष्ठानाचा अंतर्भाव होतो. म्हणून त्याला योग असें गौणवृत्तीने म्हणता येते. तेराव्या अध्यायात 'अमानित्वमदन्मि-
त्वम्०' श्लो ७ इत्यादि ज्ञानाच्या साधनाना 'ज्ञान' म्हटले आहे त्याचप्रमाणें कर्मानुष्ठान
मुन्य समाधियोगाचे साधन आहे म्हणून त्याला 'योग' म्हटले आहे अर्थात् योग म्ह०
केवळ कर्मयोगच असा मुख्यवृत्तान जे अथ करितात त्यांना हे रहस्य ठाऊक नसते असो,
पुढील उपायज्ञानाविषया श्रोत्याच्या मनात आवड उत्पन्न व्हावी, म्हणून 'या कर्मानुष्ठान-
ज्ञानाने तू युक्त झालास म्ह० तुला ईश्वरप्रासादासुळे तत्त्वज्ञान होईल व त्यासुळें तुला
धर्माधर्मसज्ञक बंध निवृत्त होईल' अशा भगवान् स्तुति करीत आहेत] ३९

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

अन्वयार्थ—इह—या मोक्षमार्गरूप कर्मयोगात—अभिक्रमनाश.—आरभिलेल्या
कर्माचा नाश—न अस्ति—होत नाहा त्यात—प्रत्यवायः न विद्यते—दोष
नाहा—अस्य धर्मस्य—या योगरूप धर्माचे—स्वल्पं अपि—थोडेसही अनुष्ठान—
महतः भयात्—समारूप मोठ्या भयापामून—त्रायते—रक्षिते ४०

किंचान्यत् नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गें कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रम
प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफल-
त्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते । किं तु भवति । स्वल्पमप्यस्य
योगधर्मस्यानुष्ठित त्रायते रक्षति महत मसारभयाजन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्मानुष्ठानाच फळ तरी नियमानें मिळतेच, अशी खात्री
कोटें आहे ? भित्राय त्यांत दोषही संभवतात तेव्हा या योगबुद्धीवर तरी थडा कशी
ठेवारा ? उत्तर—) किं च 'नेहाभि०' इति अन्यत् (उच्यते)—शिवाय 'नेहाभि०'
या श्लोकाने कर्माच अनुष्ठान अप्रत्यक्ष वेळे पाहिजे याविषया आणखी काही कारण सांगि
तले जाते—इह मोक्षमार्गें-कर्मयोगे—या मोक्षमार्गांत-कर्मयोगात—अभिक्रम-

१ रहस्यकार—“कर्मयोगाच्या मुरय मुरय मिद्धान्ताचा प्रथम निर्देश करितान—” असे
या श्लोकाला अवनरण देतान व पुढें श्लोकाचा अर्थ जमा करितान—“येथें म्ह० या कर्म
योगमार्गांत (पुढें) आरभिले-या कर्माचा नाश ज्ञान नाहीं व (पुढें) विघ्नही देण
नाहा या धर्मानें थोडेही (आरण्य) मोठ्या भयापामून मरक्षण करिते” आचार्यांनी
'इह' या शब्दाचा 'या मोक्षमार्गांत-कर्मयोगात' असा अर्थ केला आहे व निष्पत्त व
इश्वरप्रासादांत केले कर्म हे मोक्षार्थे साधन असल्यामुळे त्याला मोक्षमार्ग म्हणणेंच उचित
आहे रहस्यकाराना 'प्रत्यवाय' शब्दाचा अर्थ 'विघ्न' असा केला आहे तो चिन्त्य आहे.
कारण कर्मजातान प्रत्यवायशब्दाचा अर्थ 'दोष' असाच केला जातो रहस्यकार 'महत्
भयात्' याचा अर्थ 'मोठ्या भयापामून' असा अगदी मरळ करितान, पण मोठे भय

नाशः अभिक्रमणं-अभिक्रमः-प्रारंभः तस्य नाशः न अस्ति-अभिक्रमण करणे, हाच अभिक्रम आहे. अभिक्रम म्ह० प्रारंभ. त्याचा नाश नाही. [मोक्षमार्गभूत कर्मानुष्ठानात म्ह० निष्काम ईश्वराराधनाय केलेल्या कर्मानुष्ठानात प्रारंभिलेल्या कर्मांचा नाश होत नाही.]-यथा कृप्यादेः-ज्याप्रमाणे शेती, व्यापार इत्यादि कर्मांचा

कोणते, ते काही सागत नाहीत. आचार्य-‘या योगधर्मांचे थोडेमेंही अनुष्ठान जन्ममरणादिरूप समारभयापासून रक्षिते’ असा त्याचा अर्थ करितात. वस्तुतः योगधर्मांचा हा रोचक अर्थवाद आहे. पण रहस्यकार त्यालाच मुख्य मिद्धान्त म्हणतात जणु काय अर्थवाद व सिद्धान्त यात काहीच फरक नाही ! पण श्लोकातील अक्षराधावरूनही ही योगधर्मांची रचुनि-प्रशंसा आहे, हे उघड होते. रहस्यकार या श्लोकावरील टांपेन म्हणतात-“कर्मयोगमार्गात एका जन्मात भिद्धि मिळाली नाही, तरी केलेले कर्म फुकट न जाता पुढील जन्मात ते उप योगी पडते आणि जन्मोजन्मी अशी भर पडत जाऊन अखेर केव्हाना केव्हा तरा खरी सद्गति मिळते, जमा याचा अर्थ आहे. ” मग अमें जर आहे तर ‘ज्ञानोत्तर शाना पुरुषाने काय करावे, ते सांगण्यामाठा गीता प्रवृत्त झाली आहे,’ इत्यादि म्हणण्याची वाट काय ? ज्ञानानंतरही सिद्धि मिळविण्यासाठी जर अनेक जन्म कर्मयोग आचरणा लागत अमला तर त्या विचाराचा ज्ञानाची काव करावयाम पाहिजे ! रहस्यकार ‘ज्ञानोत्तर शाना पुण्याने कर्मयोगमार्गांचेच जावे, असा भगवानाचा उपदेश ना ? आणि त्याच ज्ञानोत्तर कर्मयोगाचे जन्मोन्म आचरण केल्याने त्यात भर पडत जाऊन अखेर केव्हाना केव्हा तरी खरी सद्गति मिळते, हेच गांतेचे रहस्य ? खरोखर आपला हा मिद्धान्त अपूर्व आहे ! विचाराचा सांप्रदायिक अद्वैतमार्गिचाना किंवा दुमन्या कोणाहा माप्रदायिकाला असला ज्ञानोत्तरही अनेक जन्म खिंतपत ठेवणारा कर्मयोगमार्ग गांतेत दिमला नाही. पण माप्रदायिक टोकाकाराच्या टांपेनून मुदल्यामुळे आपणाम तो दिसला !! विचारे रहस्याचे अद्वाळु वाचक स्वत ला ज्ञानी समजून अनेक जन्म ज्ञानोत्तर कर्मयोग करीत राहोत !! त्यांना अखेर केव्हाना केव्हा तरी सद्गति मिळेल. आम्हा आचार्यभक्तांना किंवा अद्वैतवेदान्तसांप्रदायिकाना ज्ञानममकालच मुक्ति पाहिजे आहे. ज्ञानापूर्वी चित्तशुद्धीमाठा आम्ही अनेक जन्म कर्म, उपासना, ध्यान इत्यादि करू. ज्ञान झाल्यावर एक क्षणभरही पुनर्जन्म घेणार नाही. अमा, शास्त्रार्थाची यथाथं प्रतिपत्ति न ज्ञान्याचे हे स्पष्ट चिह्न आहे. शिवाय अमें का, एकाच जन्मात भिद्धि खरी न मिळाली तरी केलेले पुण्याचरण फुकट नात नाही, हा नियम एका कर्मयोगालाच का नेवडा लागू आहे ? आणि भक्ति, उपासना, ध्यान यानाहा तोच नियम का लागू नाही ? शिवाय हा नियम कोणत्या कर्माचा लागू आहे बरे ? गी र च्या ५५-५६ पृष्ठावर मागितलेल्या गांते, विणे, वेळणे, बसणे इत्यादि कर्मांनाच तो लागू आहे ना ? यावेक्षा आचार्य म्हणतान त्याप्रमाणे ‘इह’ म्ह० त्या मोक्षमार्गात आरंभिलेले साधन फुकट नात नाही, अमें म्हणणेच अधिक मसुक्तिक होय, आणि आत्मज्ञान हेच मोक्षाचे साक्षात् साधन असल्यामुळे कर्मयोगादि सर्व साधने चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीसाठी आहेत. चित्तशुद्धि होईपर्यंत त्यांचे जनेक जन्म अनुष्ठान करावे लागते ज्ञानोत्तर साधनाची मुळाच गरज नाही व ज्ञानोत्तर एखादी जन्माचा सभव नाही, मग अनेक जन्म तर दूरच राहिले, हा वेदान्तसिद्धान्त होय.

आरंभ जरी केला तरी त्याचं इष्ट फळ मिळेलच असा निश्चय नसतो, (कारण शेती-
व्यापार वगैरे केल्यास फायदा होण्याचा संभव आहे, एवढ्या आशेवरच मनुष्य त्याचा
आरंभ करतो) तथा या कर्मानुष्ठानात प्रारंभाच्या नाशाची भीति नसते.—योगविषये
प्रारंभस्य अनैकान्तिकफलत्वं न इत्यर्थः—या योगविषयातील प्रारंभाला व्यभिचारि
फलत्व नाही. म्ह० वैदिक कर्मांचे नियत फळ मिळत नाही, असें कधी होत नाही. ते
अवश्य मिळतेच. केलेले शास्त्रीय अनुष्ठान व्यर्थ जात नाही, असा याचा भावार्थ.—
किंच—शिवाय दुसरे असें का,—चिकित्सायत् प्रत्यवायः अपि न विद्यते—
एखादा बंधराज एखाद्या रोग्याच्या रोगावर औषधोपचार करात असताना रोग वाढ-
ण्याचा किंवा मरण येण्याचाही संभव असतो म्ह० चिकित्सेत प्रत्यवायही संभवतो
पण चिकित्सेप्रमाणे—औषधोपचाराप्रमाणे या वैदिक कर्मानुष्ठानात प्रत्यवायही नाही.
(कारण ते वेदविहित आहे)—किं तु भवति—तर मग त्या कर्मानुष्ठानाचें कोणतें
फळ मिळते ? —अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठितं महत्तः—जन्ममर-
णादि-लक्षणात् संसारभयात् प्रायते—रक्षति—या योगधर्माचें थोडेंसेही अनु-
ष्ठान फार मोठ्या जन्म-मरणादिरूप संसारभयापामून रक्षण करतें. [सम्यग्ज्ञान
उत्पन्नं कुरुन त्याच्या द्वारा तें अनुष्ठान संसारभयातून सोडविते. कारण ' सर्वपापप्रसक्तोऽपि
ध्याननिमित्तमपमच्युतम् । यतित्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन ॥ ' सर्व पापामध्ये असत
असलेलाही जो कोणी क्षणभर अच्युताचें ध्यान करतो तो यति, तपस्वी व पंक्तिपावन
ब्राह्मणालाही पावन करणारा होतो, असें म्हटलें आहे. ही अच्युताच्या ध्यानाची स्तुति
आहे त्यावरून दिवसभर सर्व पापे करावी व क्षणभर अच्युताचें ध्यान करावे, म्हणजे यति
तपस्वी व पंक्तिपावन होता येते, असे न ममजता पाप पुरुषसुद्धा क्षणभरच अच्युत
ध्यान करून जर पावन होतो तर मुळीच पाप न करिता अहर्निश ध्यान करणारा मनुष्य
साक्षात् ईश्वरमय होईल, यात आश्चर्य कसले ? यास्तव आपणास साक्षात् परमात्मरूप
होण्यासाठी पुण्याचरणपूर्वक अच्युताचें सतत ध्यान केले पाहिजे, असा त्यावरून निश्चय
करावा. कारण स्तुताचा उपयोग त्या त्या साधनाविषया साधकाच्या मनात आवड उत्पन्न
करण्यापुरताच असतो. या श्लोकान व अ. ६ श्लो ४० येथेही या मार्गाची अर्शाच
स्तुति केली आहे. अगत्या स्तुतीला व निंदेग्राही अर्थवाद म्हणतात.] ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे कुरुनन्दन—हे कुरुवंशजा अर्जुना !—इह—या मोक्षमार्गात—
व्यवसायात्मिका बुद्धिः—हा निश्चयस्वभावाची बुद्धि—एका—एकच आहे—
अव्यवसायिनां—अनिश्चयी पुण्यान्या—बुद्ध्यः—बुद्धि—बहुशाखाः—अनेक
प्रकारच्या—च—व—अनन्ताः हि—अनन्त आहेत, हे प्रसिद्ध आहे. ४१.

येषां सांख्ये बुद्धिरक्ता योगे च यक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति । ध्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशारदाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणचनितत्वा-
द्विह श्रेयोमार्गो हे कुरन्न्दन । या पुनरितरा बुद्धयो याम्ना शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽ-
पारोऽनुपरत समारो नित्यप्रतनो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणचनितविवेकबुद्धिनिमित्त
वशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु समारोऽप्युपरमते । ता बुद्धयो बहुशाखा बहुच्य-
शाखा यासा ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धय
केषामव्यवसायिना प्रमाणचनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थ ॥ ४१ ॥

माप्यार्थ—(येषां साम्यज्ञान व योगज्ञान अस बुद्धिद्वयच मागित आहे पण
बौद्धिक, न्याय, सांख्य, योग, पूर्वमामासा, चार्वादिकाचा नास्तिक शास्त्र इत्यादिनाम
उपदेशितां दुसरा ज्ञानेहा आहेत भगवानाना त्या मार्गांटे टुल्लू करून ह बुद्धिद्वयच
हा सांगितले ? उत्तर—) या इयं सांख्ये बुद्धि उक्ता—चा ही माग्यबुद्धि वर सांगि
तली—च योगे यक्ष्यमाणलक्षणा—आणि पुढे योगबुद्धि सांगायचा आहे—सा
'व्यवसाया०' इति—ता एव प्रमाणभूत बुद्धि आहे, अस आता भगवान् 'व्यवसा
यात्मिका०' या श्लोकान सांगताना.—हे कुरन्न्दन—अनुना—इह श्रेयोमार्गो—या

' वसयोगात्स महत्त्वात्त दुसरा सिद्धान्त ज्ञाना मागतात ' असे या श्लोकात अथ
तरा देऊन रहस्यवार त्याचा अर्थ असा करितात—“ व्यवसाय म्ह० वायावायाचा
निश्चय करणारा (शिष्टीरूपा) बुद्धि या मार्गांत एक म्ह० एकाच अनावा लागते वारण
ग्याच्या बुद्ध्याचा (अशा प्रकारे) एक निश्चय होऊ नाहा त्याचा बुद्धि म्ह० वागना अ
नेव पण फुलेल्या व अनंत (प्रसारच्या) अमतात ” पण या शकात वसयोगात्स
सिद्धान्त बुद्ध्याच मागितलेला नाहा मोक्षमार्गांत निश्चिन एव बुद्धि अमन व प्रवृत्तिमा
गांत अनिश्चिन अनेक बुद्धि अमतात, असे सांगून या श्लोकातहा मोक्षमागभूत योगाची
प्रमाच विवक्षित आहे कारण ' योगबुद्धि एक ' असे वरा भावानाना ३९ व्या श्लोकात
म्हणें आहे, तरा पुढच्याच श्लोकात वाहा ता सांगण्यात आरंभ केला नाहा तर प्रथम
२॥ श्लोकात त्या बुद्ध्याचा प्रथमाव ४२-४४ श्लोकात इतर सकाच बुद्ध्याचा नित्य करून ४० व्या
श्लोकात 'अनुनात्सू निष्काम हो,' असे सांगून ४६ श्लोकात ज्ञानाच्या फलात सववननत्यात
अभाव होना असे म्हणून ४७ व्या श्लोकात पण तुला वसागात अधिहार आहे, देखून
योगाच्या उपदेशात आरंभ केला नाहा यागतव स्तुतिरूप किंवा ज्ञानरूप अथवाज्ञान वस
वसयोगात्स सिद्धान्त म्हणता येत नाहा या अर्थामार्गांत व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चय
स्वभावाबुद्धि म्ह० ज्ञान एवच आहे वर मागितलेला माग्यबुद्धि व पुढे सांगण्यात
वाग्यबुद्धि हा एकाच प्रमाणभूत बुद्धि आहे कारण ता निरर्थक वस्य प्रमाणापासून ज्ञाना
आहे वाराच्या दर्शनकाराच्या बुद्धि मध्यप्रमाणातनित नमतात, असे आचार्य ज्ञानात
पण राखणकार व्यवसायात्मिका बुद्धि म्ह० वायावायाचा निश्चय करणारे बुद्ध्याच असे म्ह-
णून ' एका ' म्ह० एकाच अर्थात लागते, असे सांगताना पण एका म्ह० एकाच हा म
म्ह अर्थाचाच प्रकार का काय ? वर, एका म्ह० एकाच असे वरी मानत त्या पुढे लागून
च गिधर म्हणें आहे याचा मरळ अर्थ असा होला ना वायावायाचा निश्चय करणारे

मोक्षमार्गांत—व्यवसायात्मिका—निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः—व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयस्वभावाची एकच बुद्धि आहे. (श्रेयोमार्गांत प्रवृत्त झालेल्या या व्यवसायात्मिका बुद्धीचे फळ सांगतात—) इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य वाधिका—या प्रकृतबुद्धिद्वयान्या अपेक्षेनें इतर—त्याच्या उदग्-अप्रमाणजनित—स्वकपोलकल्पित अशा ज्या बुद्धि त्याचा संसाराचा कारण होणारा जो शाखाभेद त्याला बाधित करणारी आहे.—सम्यक्प्रमाणजनितत्वात्—कारण ही बुद्धि निर्दोष वेदवाक्यरूप प्रमाणापासून उत्पन्न झालेली असल्यामुळे इतर काल्पनिक ज्ञानाच्या प्रकाराचा बाध करणारी आहे. [त्यामुळे येथे सांगितलेले बुद्धिद्वय म्ह० उपायरूप योग-बुद्धि व उपयंरूप सांग्यबुद्धि अनुक्रमे परंपरेनें व साक्षात् संसारहेतुभूत अज्ञानाचा बाध करणारी आहे. उत्तराधोनें व्याख्यान—]—या पुनः इतराः बुद्धयः—आणि ज्या प्रस्तुत बुद्धिद्वयाहून इतर बुद्धि आहेत,—यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारः नित्यप्रततः विस्तीर्णः भवति—ज्या अप्रामाणिक बुद्ध्याचा प्रसंगोपात्त आणखी अत्यंत वाटलेला विस्तार प्रवृत्त झाल्यामुळे संसार अनंत, अपार, अनुपरत म्ह० नित्य प्रतत—अत्यंत विस्तीर्ण होतो—च—आणि—प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशात् अनन्तभेदबुद्धिषु उपरतासु संसारः अपि उपरमते—शुद्ध अनुमान व आगम या प्रमाणांना उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरूप निमित्तामुळे त्या अनंतबुद्धि निवृत्त झाल्या असता संसारही निवृत्त होतो—ताः बुद्धयः बहुशाखाः—त्या बुद्धि बहुशाखा आहेत.—बहुव्यः शाखाः यासां ता बहुशाखाः बहुभेदाः इति—एतत्—ज्याच्या शाखा—भेद पुष्कळ आहेत त्या बहुशाखा—बहुभेदयुक्त असा याचा भावार्थ—प्रतिशाखाभेदेन अनन्ताः बुद्धयः हि—प्रत्येक शाखेच्या भेदांमुळे अनन्त बुद्धि होतात,—केषां—केषांच्या ?—अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः—अव्यवसायाच्या—वेदरूप स्वतः प्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरहित लोकांच्या बुद्धि अनंत असतात असा भावार्थ. [वर सांगितलेली जी व्यवसायात्मिका बुद्धि तिच्याहून अगदा निराव्या अमलेल्या बुद्धि बहुशाखांना युक्त व अनन्त अमतात, त्या काल्पनिक—अप्रामाणिक बुद्धीविपर्यायाच्या आनुपंगिक अभिनिवेगामुळे तिच्यामध्ये आणखी अनेक प्रकार उद्भवतात. तेच त्याचे शाखाभेद होत. त्यांच्या प्रवृत्तींमुळे मगार अनंत बनतो. सम्यग्ज्ञानावाचून मगाराची निवृत्ति न होणे, हेच त्याचे अनन्तत्व आहे संसार स्वतः कार्य आहे. पण त्याचे वस्तुभूत—सत्य—व्याधित कारण नाही म्हणून अशर—पाररहित म्हटले आहे तो प्रवाहरूपाने नित्य प्रवृत्त आहे केव्हाही निवृत्त होत नाही म्हणून त्याला अनुपरत—नित्यप्रतत म्हटले आहे तात्पर्य इतर अनंत भेदयुक्त बुद्धींच्या प्रवृत्तींमुळे

मुमुक्षुनें अनुष्ठान करावयास योग्य अगतेनें जे मोक्षसाधनभूत कर्म त्याविषयीची बुद्धि ही व्यवसायात्मिका बुद्धि होय व्यवसाय म्ह० निश्चय इत्य टीकाकाराचा व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयात्मिका व एका म्ह० एक प्रमाण अर्थ करिताने

संसार असा अनन्त, अपार व नित्य प्रवृत्त होऊन विस्तारला आहे पण वेदोक्त प्र-
माणापामून उत्पन्न झालेल्या विवेक बुद्धीमुळे सम्यग्ज्ञान होऊन अप्रामाणिक बुद्धीचे
अनंत भेद निवृत्त होतात त्या असख्य विपरीत बुद्धि निवृत्त झाल्या असता संसारही
निवृत्त होतो पण जे विवेकबुद्धिहीन असतात त्यांचा ज्ञाने बहुशाखांनी युक्त व अनन्त
असतात इतर बुद्धातीला एकेका बुद्धाचे अवान्तर भेद अनेक अमत्यामुळे ते सर्व मि-
ळून अनंत भेद झाले आहेत] ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अनुना '—वेदवादरताः—वेदाचे जे रमणाय अर्थ
वाद त्यातच आसक्त झालेले—अन्यत् न अस्ति इति वादिनः—स्वर्गादि फल दे
णाऱ्या कर्माहून दुसरे काही चागले साधन नाही, अस बोलणारे—कामात्मानः—
कामस्वभाव—नाना प्रकारच्या विषयामकाने विषयमय झालेले,—स्वर्गपरा—स्वर्गा-
लाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजणारे, असे—अविपश्चितः—अविद्वान्—अविवेका लोक—यां
इमां पुष्पितां—ज्या या फुले ज्या वृक्षाप्रमाणे रमणाय वाटणाऱ्या—जन्मकर्मफल-
प्रदां—जन्म हेच कर्मांचे फल देणाऱ्या,—भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां
—भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठी जिच्यामध्ये अनेक प्रकारचा कर्म सांगितला आहेत,
अशा—वाचं—वाणाला—प्रवदन्ति—बोलतात,—तया—त्या वाणाने—अपहृत
चेतसां—ज्याचे चित्त हरण केले आहे अशा—भोगैश्वर्यप्रसक्तानां—भोग व ऐ-
श्वर्य यात अत्यंत आसक्त झालेल्या—तेषां—त्या अविवेक्यांची—व्यवसायात्मि-
का बुद्धि.—निश्चयस्वभाव—साख्ययोगबुद्धि—समाधौ—अत करणात—न वि-
धीयते—होत नाही ४२—४४

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते यामिति । यामिमा वक्ष्यमाणां पुष्पिता
पुष्पितवृक्ष इव शोभमाना ध्रुवमाणरमणीया वाच वाक्यलक्षणा प्रवदन्ति । केऽविप-
श्चितोऽल्पमेधमोऽविवेकिन इत्यर्थे । वेदवादरता बहुर्थादाफलसाधनप्रकाशकेषु वेद-
वाक्येषु रता हे पार्थ नान्यस्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्य कर्मभ्योऽस्तीत्येववादिनो
वदन्शील ॥ ४२ ॥

वृक्ष इव शोभमानां— ज्या या पुष्पित म्ह० फुललेल्या पळ्याच्या वृक्षाप्रमाणे शो-
 बद्धला ' अनेक प्रकारच्या (यश्यागादि) कर्मानांच ' जन्मकर्मफलप्रदा- ' (पुन.) जन्म
 होणें हें फळ मिळून (जन्मोजन्मी) ' भोगैश्वर्यगति प्रति ' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें, '
 ' स्वर्गपरा. कामात्मानः- ' ते स्वर्गांच्या पाठीम लागलेले काम्यबुद्धीचे लोक ' तथा अपहृत
 चेतसा ' वरील भाषणाकडेच त्यांचे मन ओढलें जाऊन ' भोगैश्वर्यप्रमत्ताना ' भोग व
 ऐश्वर्य यात गढून जातात व त्यामुळें ज्यांची ' व्यवसायात्मिका बुद्धि. ' व्यवसायात्मक म्ह०
 कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी बुद्धि (कर्षीच) ' समाधौ ' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणी
 ' न विधीयते ' स्थिर होऊ शकत नाही " ४६ घृ ६०८ यात मूळ श्लोकातील शब्द
 अवतरणविद्वात आम्हा मुद्दाम दिले आहेत ' रता ' म्ह० मुललेले हा अर्थ बरोबर नाही.
 कारण रत झ० आसक्त झालेले, भुललेले नव्हे कारण भुलणे निराळें व रत होणें निराळें.
 ' पुष्पिता वाच प्रवदन्ति ' याचा ' फुलवून असे भाषण करितात, ' हा अर्थ बरोबर
 नाही. कारण ' पुष्पित ' हें वाणीचे विशेषण आहे व त्याचा अर्थ ' आपातरमणीय ' असा
 आहे. फुललेल्या वृक्षाप्रमाणे शोभणारा, ऐकायला मोठी गोड अशा वाणी बोलतात.
 ' वाच ' याचा भाषण व ' पुष्पिता ' याचा फुलवून हा अर्थ व ' वाच प्रवदन्ति ' याचा
 ' असे भाषण करितात ' हा अर्थ बरोबर नाही. कारण जी वाणी बोलतात तिने ज्यांचें
 चित्त हरण केले आहे असा पुढें मवध अमन ' जन्मकर्मफलप्रदा ' व ' भोगैश्वर्यगति प्रति कि-
 याविशेषणबहुला ' हा विशेषण आहेत त्यामुळें ती वाणी झ० वेदवाणी, नुरतें भाषण न०हे.
 बरें, त्यांनीं त्यांचे भाषण झणून जें दिलें आहे त्यात तरी या वाणीच्या दोन विशेषणाचाच
 अर्थ केला आहे पण तो कितपत बरोबर आहे याचा विचार वाचकानाच करावा ' क्रिया
 विशेषणबहुला ' झ० अनेक प्रकारच्या यश्यागादि कर्मानांच, ' जन्मकर्मफलप्रदा ' पुन
 जन्म होणें, हें फळ मिळून (जन्मोजन्मी) ' भोगैश्वर्यगति प्रति- ' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त
 होतें. हा अर्थ मुळाला अगदा धरून नाही यास्तव भोग व ऐश्वर्य याच्या प्राप्तीसाठी ज्या
 वाणीमध्ये कर्मांचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत व जी जन्मरूप कर्मफल देणारी आहे
 अशी पुष्पित वाणी अश कर्मठ बोलतात असा अन्वय व अर्थ करणेंच अतिशय सयुक्तिक
 आहे बहुतेक सर्व टीकाकार असाच अर्थ करितात ' तथा अपहृतचेतसा ' वरील भा-
 षणाकडेच त्यांचे मन ओढून जाऊन, हा अर्थही मुळाला धरून नाही, ' तथा ' ही दुतीवा
 विभक्ति असल्यामुळें तिच्याकडून ज्यांचें चित्त अपहृत झालें आहे, त्या वाणीनें ज्यांचें
 चित्त आकर्षण करून घेतलें आहे व जे भोगैश्वर्यांत आसक्त झाले आहेत त्यांच्या मनात मात्स्य
 व योग याविषयांचे ज्ञान होत नाही, उद्भवत नाही, हाच अर्थ अधिक सयुक्तिक आहे.
 कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी बुद्धि कर्षीच ' समाधौ- ' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणा
 ' न विधीयते- ' स्थिर होऊ शकत नाही, हा अर्थ अयोग्य आहे कारण तो मूळाला धरून
 नाही. ' समाधौ ' म्ह० समाधिस्थ-एका ठिकाणी व ' न विधीयते ' स्थिर होऊ शकत नाही
 हा अर्थ त्या त्या शब्दांपासून कसा निष्पन्न होतो, ते एक रहस्यकारामच माहीत !

१ पद्यार्थें शाट फुललें म्ह० फार सुशोभित दिसतें. पण प्राण्याच्या उपयोगी पड-
 तील-त्यांना खावयाम सापटताल अशा फळें त्यावर येत नाहतात. त्याप्रमाणें कर्मकांडात्मक
 वाणी ऐकायला मोठी मोठी वाटेत कारण त्यात अनेक साधने व साध्य यांचें समभरित
 वर्णन केलेलें असतें. पण ती निरतिशय फळ मात्र देत नाही, म्हणून हा दृष्टान्त दिला आहे.

भंगान्या—श्रूयमाणरमणीयां—ध्वण करीत असताना अत्यंत रमणीय वाटणान्या
 —वाचं—वाक्यलक्षणां—वाक्यरूप वाणीला—प्रवदन्ति—बोलतात. —के—
 कोण बोलतात ?—अविपश्चितः—अल्पमेधसः—अविधेकिनः इत्यर्थः—अविद्वान्
 —अल्पबुद्धिमान्—अविवेकी असा याचा भावार्थ.—वेदवाद्गताः—बहु-अर्थवाद-
 फल-साधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः—अनेक अर्थवाद, फल व साधनें याचें
 प्रकाशन करणाऱ्या वेदवाक्यामध्ये रत झालेले,—हे पार्थ—अर्जुना,—स्वर्गप्राप्त्या-
 दिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अन्यत् न अस्ति इति एवं चादिनः वदनशीलाः
 —स्वर्गाची प्राप्ति होणें, इत्यादि फलाची साधनें, अशा कर्मांहून दुसरें—ईश्वर किंवा मोक्ष
 नाही, अमें बोलण्याचें ज्याचें शीलच बनलें आहे, अमे ते कर्मनिष्ठ अविवेकी सम्यग्ज्ञान-
 नवान् होत नाहात. [वेदवाद म्ह० वेदवाक्यें, ता पुष्कळ अर्थवाद, फलें व साधनें
 याचें प्रकाशन करितात. वेदान जे विधि असतात त्याचे शेष म्हणून विधीची स्तुति,
 फल व साधन याचेंही सविस्तर वर्णन अमते. ता विधिशेषवाक्ये ऐकून पूर्वोक्त वेदा-
 ध्यायी अविवेकी ब्राह्मण त्यानच आमक्त होतात. कर्मकांडनिष्ठ होतात. त्यामुळे कर्म-
 कांडरूपां पुष्पित वाणीचे प्रवचन करणारे ते कर्मनिष्ठ कर्मावाचून दुसरे काही नाही,
 ईश्वर किंवा मोक्षही नाही, अमें म्हणून नास्तिक बनतात. अविवेकांमुळे त्यांना वेद-
 वाक्याधें तात्पर्य कशात आहे, हे कळत नाहा. त्यामुळे त्यांना सम्यग्ज्ञान होत नाहा.
 मलनाच सिद्धान्त ठरवितात व त्याचाच मग दुरभिमान धरितात. अशा लोकांची प्राय.
 व्यवसायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाहा.] ४२

ते च—कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः
 स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं
 कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं
 प्रवदन्तीत्यनुपज्यते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला
 यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्येभ्यो
 प्रति भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये
 क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥४३॥

भाष्यार्थ—(प्रकृत अविवेकी प्रवचनकर्त्यांना व्यवसायात्मिका बुद्धीची प्राप्ति न
 होण्याचें कारण दुसऱ्या विशेषणाना सुचवितात—) —ते च 'कामात्मानः०' इति
 —ते आणखी कसे असतात तें 'कामात्मान ०' या श्लोकात सागतात—कामात्मानः
 —कामस्वभावाः—कामपराः इत्यर्थः—कामामध्येच ज्याचें चित्त असतें ते का-

१ गीतार्थाचा विचार करणाऱ्या आधुनिकांचीही हाच अवस्था शाली आहे. त्यामुळे
 त्यांना खरा गीतार्थ कळत नाहा, विधिवाक्य कोणतें व अर्थवादवाक्य कोणतें, याचा नि-
 श्चय न करिता ते फक्त अक्षरार्थांला चिकटून बसतात, आम्ही मरळ अर्थ करतो, म्हणून
 ब्रह्मा अभिमान धरितात, पण शेवटीं तोही टिकत नाही. कारण जसच्या मधाचा अर्थ
 तात्पर्यानुसारच करावा लागतो.

मात्से म्ह० कामस्वभाव-कामपरायण असा याचा भावार्थ. [निरनिराळ्या फलांच्यो इच्छेनें तत्साधनभूत कर्मांमध्य प्रनूत ज्ञात्यामुळे कर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयी बहिर्मुख होणे, हेंच कामपरायणत्व होय]—स्वर्गपराः—स्वर्गः पर पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः—स्वर्ग हाच ज्याचा परम पुरुषार्थ आहे ते स्वर्गपर म्ह० स्वर्गप्रधान [कर्मनिष्ठ लोक कर्मांमध्येच आसक्त असतात. त्यांना स्वर्ग या फलाची इच्छा असते स्वर्ग हाच परम पुरुषार्थ आहे, असा त्याचा निश्चय असतो, त्यामुळे मोक्ष व त्याचा उपाय ज्ञान यापडे त्याच्या मनाचा मुळी कलच नसतो]—जन्मकर्मफलप्रदां-कर्मणः फलं कर्मफलं जन्म एव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददाति इति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्ति इति अनुपपद्यते—कर्मांचें जें फल ते कर्मफल, जन्म हेंच कर्मफल-जन्मकर्मफल, ते उत्तम प्रकारें देते म्हणून जन्मकर्मफलप्रदा, त्या वाणाला बोलतात-उच्चारितात, असा मागील श्लोकातील 'वाच'शब्दाशीं या शब्दाचा अन्वय लागतो [येथील 'जन्म' या शब्दाने उच्च, नीच व मध्यम देह व त्याचे असख्य अवातर भेद यांचें ग्रहण करावें पण ती वाणी असें अनेक देहरूप फळ नशी देणार' या प्रश्नाचें उत्तर-]—क्रियाविशेषबहुलां-क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषा. ते बहुलाः यस्यां वाचि तां—क्रिया म्ह० याग, दान इत्यादि अनुष्ठानें, त्याचे विशेष म्ह० देश, काल, अधिकारी, यामुळे होणारे समाह, अनेकाह इत्यादि प्रकार ते ज्या वाणीमध्ये पुष्कळ प्रतीत होतात, ती क्रियाविशेषबहुला वाणी होय (त्या वाणामध्ये ते विशेष बाहुल्यानें कसे राहतात, ते सांगतात-)

—स्वर्गं पशु पुत्र-आदि अर्था. यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते—स्वर्ग, पशु, पुत्र इत्यादि अर्थ-विषय ज्या वाणीकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशित केले जातात, (असा त्या वाणाला बोलतात तथापि कर्मनिष्ठाचा कळ मोक्षाकडे होण्यास काय हरकत आहे, या प्रश्नाचें उत्तर-)

—भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोः गतिः-प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषा. तद्बहुलां—भोग व ऐश्वर्य-भोगैश्वर्य, त्याचा जी गति म्ह० प्राप्ति-ती भोगैश्वर्यगति त्या प्राप्तिप्रत-भोगैश्वर्यप्राप्तीचे साधनभूत असे जे क्रियाचे प्रकार, ते जात बहुल म्ह० पुष्कळ आहेत,—तां वाचं प्रवदन्तः मूढा संसारे परिवर्तन्ते इति अभिप्रायः—त्या तसत्या कर्मकांडरूप वाणीला बोलणारे मूढ संसारात परिभ्रमण करीत राहतात, असा याचा आशय आहे [ते अविचेका कर्मनिष्ठ लोक फलाच्या इच्छेनें अनेक कर्म करितात स्वर्ग हाच त्याचा मुख्य पुरुषार्थ असतो स्वर्गाच्या पलीकडे मोक्ष म्हणून काही आहे, ईश्वर म्हणून कोणी कर्म व कर्मफल यांचा नियन्ता व दाता आहे, ज्ञान हें मोक्षाच साधन आहे, असे ते जाणतच नाही वेदोक्त कर्म करून स्वर्ग मिळविला की पुरुषार्थ संपला, असा त्याचा दृढ निश्चय झालेला असतो ज्या वाणीत विषयभोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तागटी, त्यांची प्राप्ति व्हावा म्हणून अनुष्ठेय कर्मांचे अनेक प्रकार सांगतले आहेत व जीं विविध शरीरें हच फळ देते, अशा पुष्पित वाणाचा ते पाठ करीत

वसतात, व त्यामुळे संसारातच भ्रमण करितात अहो पण त्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या -कर्मकांडनिष्ठ कर्मठाचाहा बुद्धि शुद्ध होऊन त्यांना मोक्ष व त्याचें साधन ज्ञान यावि-
षयी इच्छा उत्पन्न होईल व कालान्तराने त्यांनाही मोक्ष मिळेल, म्हणून म्हणाल तर त्याचें उत्तर ' भोगे० ' या पुढील श्लोकान देतात-]

तेषा च—भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्ताना भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव
प्रणयवतां तदात्मभूतानां तथा क्रियाविशेषप्रहृत्या वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादित-
विवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सारये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषो-
पभोगाय सर्वमिति समाधिरन्त करण बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां—आणि भोग व ऐश्वर्य यांमध्ये आ-
सक्त झालेल्या त्यांची (व्यवसायात्मिका बुद्धि होत नाही, असा पुढे संबंध)—भोगः
कर्तव्यं ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोः एव प्रणयवतां तदात्मभूतानां—
भोग-कर्तव्य व ऐश्वर्य, त्या भोगैश्वर्यामध्येच ज्याचा प्रणय आहे, जे तदात्मभूत झाले
आहेत, भोग व ऐश्वर्य हेच आपले या जगार्ताल कर्तव्य आहे, अशा अभिनिवेशाने युक्त
असलेल्या चित्ताशा ज्याचा तादात्म्य-अध्याम झाला आहे म्ह०जे बहिर्मुख आहेत—तथा
-क्रियाविशेषप्रहृत्या वाचा—त्या क्रियाविशेषप्रचुर वाणाने—अपहृतचेतसां—
ज्यांची विवेकप्रज्ञा आच्छादित केली आहे अशा लोकांच्या—समाधौ समाधीयते
अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वं इति समाधिः—अन्तःकरणं—बुद्धिः तस्मिन्—
समाधात म्ह० अन्त करणात—ज्यात पुरुषाच्या उपभोगासाठी सर्व उत्तम प्रकारे स्थापिले
जाते ती समाधि म्ह० अन्तःकरण—बुद्धि त्यात—व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा
बुद्धिः—सांख्य किंवा योग याविषयाची जा व्यवसायात्मिका बुद्धि ती—न विधीयते
-न भवति इत्यर्थ—स्थित होत नाही त्याच्या अन्त करणात तसला बुद्धिच उत्पन्न
होत नाही, असा याचा भावार्थ [अमृतपान, अप्सराबरोबर विहार, पारिजातादि पुष्पा
चा सुगंध, नदनविहार इत्यादिकाचा उपभोग-अनुभव व त्याला कारण होणारे ऐश्वर्य
-देवादिकांचे स्वामित्व वगैरे यामध्ये अत्यंत आसक्त झालेल्या म्ह० आम्हाला याचाच प्राप्ति
करून घ्यावयाची आहे, अशा अभिनिविष्ट चित्ताशा ज्यांना आपले तादात्म्य करून घेतले
आहे अशा म्ह० आत्मोन्मुखता सोडून बहिर्मुख झालेल्या लोकांच्या अन्त करणात व्यव-
सायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाही. कारण पूर्वेक क्रियाविशेषप्रचुर कर्मकाटात्मक वाणाने
त्यांच्या विवेकशक्तीला आच्छादित करून सोडलेले असते त्यामुळे त्यांच्या समाधीत
म्ह० अन्त करणात सांख्य किंवा योग याविषयाची निश्चयरूप बुद्धि उत्पन्नच होत नाही
पुरुषाच्या भोगासाठी ज्यात सर्व विषयजात ('समाधीयते') स्थापिले जाते ता समाधि
म्ह० अन्त करण इन्द्रियाच्या द्वारा सर्व विषय अन्त करणात येतात म्हणजे अन्त कर-
णाची वृत्ति विषयाकार बनते अन्त करण तदाकार झाले, म्ह० अन्त करणाचा साक्षी
त्याला पाहतो अन्त करण ज्याचें ग्रहण करात नाही त्याला आत्मा पहात नाही, व तें
ज्याचें ग्रहण करतें तो पदार्थ वस्तुत वाहेर जरा नसला तरी आत्मा त्याला पाहतो.

म्हणून पुरुषोपभोगासाठी अन्तःकरणांत सर्व ठेविले जाते, असे म्हटले आहे. येथे समाधि म्ह० संप्रज्ञात किंवा असंप्रज्ञात समाधि असा अर्थ करिता येत नाही. कारण समाधीत वृत्ताचा अभावच असतो. त्यामुळे व्यवसायात्मिका बुद्धिवृत्ति त्यात संभवत नाही. ती अन्तःकरणातच संभवते] ४४.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना !—वेदाः त्रैगुण्यविषयाः—वेदाचा विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे.—त्वं—तू—निस्त्रैगुण्य.—निष्काम,—निर्द्वंद्व—शीतोष्ण—मुख—दुःख—लाभालाभ इत्यादि द्वंद्वानी रहित,—नित्यसत्त्वस्थः—नेहमी सत्त्वगुणी—नियोगक्षेमः—योगक्षेमाची चिंता न करणारा व—आत्मवान्—आत्मस्वरूपाविषया सावधान—भय—हो.

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषय प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वः सुखदुःखहेतु सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वसद्वदाच्चौ ततो निर्गतो निर्द्वंद्वो भव । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा नियोगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य ध्येयसि प्रवृत्तिर्बुक्करेत्यतो नियोगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तत्रोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ— (अहोपण वेदाभ्यास करणाऱ्या अविवेक्याच्याही मनात विवेकबुद्धि उत्पन्न होईल, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात—)—ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां—जे अशा रीतीने विवेकबुद्धिरहित आहेत त्या कामात्म्यांना—सकाम पुरुषांना—यत्फलं तत् 'त्रैगुण्यं' इति आहे—जे फळ मिळते ते भगवान् 'त्रैगुण्यं' या चरणाने सांगतात—त्रैगुण्यविषयाः—त्रैगुण्यं—संसारः विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः—त्रैगुण्य म्ह० संसार. ज्याचा तो संसार विषय आहे म्ह० ज्यांना संसाराचे प्रकाशन—प्रतिपादन करावयाचे आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत (सत्त्वादि तीन गुणांचा जो समाहार त्याला त्रैगुण्य म्हणतात. पुण्य-पाप व मिश्र कर्म आणि त्याचे फळ याचा संबंधरूप स्मार्हार म्हणजेच त्रैगुण्य संसार म्हणजे तरी काय? हे त्रिविधकर्म व त्याचा फळसंबंध हाच संसार आहे. कर्मकांडरूप वेदाचा प्रतिपाद्य विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे. येथील वेदशब्दाने कर्मकांडच घेणे उचित आहे. त्याचा अभ्यास करणाऱ्या लोकाना त्यात सांगितलेल्या कर्मांच्या अनुष्ठानद्वारा निधयाने संसारच प्राप्त होतो. तेव्हा कर्तव्य व फळ यांच्या चर्चात सापडलेल्या संसारी जीवांना विवेक करण्यास अवसरच कोटून मिळणार? तर माग संसाराचे परिमार्जन करण्यासाठी विवेक सिद्ध व्हावा, म्हणून मी काय करावे ? असे

विचारशील तर सांगतो]—अर्जुन, त्वं तु निखैगुण्यः भव-निष्कामः भव
 इत्यर्थः—हे अर्जुन, पण तू निखैगुण्य हो—निष्काम हो, असा याचा भावार्थ. [अहो पण
 याच श्लोकांत पुढे जर नित्यसत्त्वस्थ हो, असे स्पष्ट झटले आहे तर निखैगुण्य हो, असे
 कसे भगवान् सांगत आहेत, अशी शंका कोणाला येऊं नये, झणूनच भाष्यांत 'निष्काम
 हो' असा त्याचा अर्थ केला आहे]—निर्द्वंद्वः-सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ
 द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततः निर्गतः निर्द्वंद्वः भव—सुख व दुःख यांना कारण होणारे
 व परस्पर विरोधी असणारे जे दोन पदार्थ त्यांना द्वंद्व झणतात. [शीत-उष्ण, लाभ-
 अलाभ, जय पराजय इत्यादि, असले परस्पर विरुद्ध दोन पदार्थ हा द्वंद्व या शब्दाचा
 वाच्य-अर्थ आहे]—त्या द्वंद्वापासून निघालेला-दूर झालेला असा तू हो म्ह० निर्द्वंद्व
 हो. [द्वंद्वराहित्य झ० शीतोष्णादिकाना सहन करणे, हे निष्काम होण्याचे साधन आहे,
 असे सांगून सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय करणे, हा निर्द्वंद्व होण्याचा उपाय आहे असें
 सांगतात—]—त्वं नित्यसत्त्वस्थः-सदा सत्त्वगुणाश्रितः भव—तू नित्यसत्त्वस्थ
 झ० सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय केलेला असा हो. [अहोपण योगक्षेमाकडे ज्याचे लक्ष आहे
 त्याला रजोगुण व तमोगुण यांना सोडून केवळ सत्त्वगुणाचा आश्रय करता येणार नाही,
 अशी शंका घेऊन सांगतात—]—तथा नियोगक्षेमः-अनुपात्तस्य उपादानं योगः
 उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः—त्याचप्रमाणे तू योगक्षेमरहित हो. ज्याचा संग्रह केलेला
 नाही अशा अवश्य पदार्थांचा संग्रह-संपादन करणे हा योग व ज्याचा संग्रह-संचय
 केला आहे त्याचे रक्षण करणे हें क्षेम. (अहो पण जिवंत रहावयास अवश्य लागणाऱ्या
 अन्न-वस्त्रादिकांचा संग्रह व रक्षण करणे, यांत कांहीच दोष नाही. कारण योगक्षेम
 हे मुक्ता जीवनाच्या द्वारा पुरुषार्थाच्या उपयोगी आहे, तेव्हा 'नियोगक्षेम हो' असें
 कसे म्हणता ? उत्तर)—योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिः दुष्करा, इत्यतः
 नियोगक्षेमः भव—योग व क्षेम यांना प्रधान मानून त्यात तत्पर झालेल्या पुरुषाची
 श्रेयोमार्गात-मोक्षमार्गात प्रवृत्ति होणे फार कठिण आहे. झणून तू नियोगक्षेम हो.
 (अहो पण योगक्षेमामध्ये सर्वांची स्वभावतःच प्रवृत्ति होत असते. त्यामुळे त्यापासून
 निवृत्त होणे अशक्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात—)—आत्मवान्-अप्र-
 मत्तः च भव—आणि आत्मवान् म्ह० अप्रमत्त हो (मनाने विषयाधान न होणे, हाच अप्र-
 माद आहे. करितां तू आपल्या मनाला विषयपरवश होऊं देऊं नको अहो पण सुसुक्ष्म असा
 उपदेश केला जातो. प्रवृत्तिमार्गी पुरुषाला असा उपदेश करता येत नाही, यावरून
 अर्जुन सुसुक्ष्म होता, असे ठरले, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात—)—एषः तव
 उपदेशः—हा तुला उपदेश आहे. [स्वधर्माचे अनुष्ठान करीत असताना त्यामुळेच
 चित्तशुद्धि होऊन सुसुक्ष्मत्वहि वाणाव, म्हणून तुला हा उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणे तू
 स्वधर्माचरण केलेंस म्हणजे चित्तशुद्धि, सुसुक्ष्मत्व इत्यादि ज्ञानाधिकारी पुरुषाला अवश्य
 असलेले गुण तुझ्यामध्ये येतील.] ४५

१ रहस्यकार झणतात 'वेद त्रैगुण्याच्या गोष्टींना भरलेला आहे' पण त्यापेक्षा 'कर्मकांडात्मक
 वेदाचा विषय सखादि त्रिगुणाचा परिणाम असा समार आहे. कर्मकांड संसारात पटण्याचेच

उपाय ह्य० अग्निहोत्रादि मकाम कर्म सागतो त्यातून सुटण्याचे उपाय सागत नाही, 'असें क्षणें अविद्यसंयुक्ति होय कारण वेद कर्मांच्या योगानें स्वर्गादि सासारिक फळेंच मिळविण्याचा उपदेश करतो क्षणून त्याचा प्रतिपाद्य विषय ससार आहे, पण तू निखैगुण्य हो' ह्य० त्या ससाराविषयीचा वामना सोळ निष्काम हो पण रहस्यकार 'निखैगुण्य ह्य० त्रिगुणातात हो' असें क्षणतात पण 'त्रिगुणातीत हो' असा अर्थ केल्यावर 'नित्य सत्त्वमथ हो' याची उपपत्ति कशी लागणार? यास्तव 'निखैगुण्य ह्य० निष्काम हो, नित्य सत्त्वगुणाश्रित हो' इत्यादि अर्थच संयुक्तिक होय रहस्यकार क्षणतात- 'नित्यसत्त्वस्य वा पदाचाच अर्थ त्रिगुणातीत असा होतो' पण मग 'निखैगुण्य' ह्य० त्रिगुणातीत हो व 'नित्यसत्त्वस्य' ह्य० त्रिगुणातीत हो असा अर्थ केल्यास पुनरुक्ति हा दोष नाही वा येत? रहस्यकार क्षणतात- " मायिक ससारातील मुक्तें प्राप्त होण्यामाठा मीमांसामार्गातील लोक श्रौत यज्ञयागादि वरात असतात " पण मीमांसामार्गातील लोक क्षणून कोणा निराळेच आहेत का काय? नाही सर्व वैदिक कर्माधिकारी हे मीमांसामार्गाचे आहेत कोणताही वेदानुयाया द्विज हा प्रथम कर्माधिकारीच असतो पण रहस्यकाराना मीमांसामार्गा व मन्यासमार्गा हे आपल्याच पदरचे शब्द योजून जणु काय बौद्ध, जैन, किंवा सारथ्य, योग, इत्यादिकाप्रमाणें तेही निराळेच माग जिवा दर्शन आहेत असें भासविण्याचा यत्न केला आहे पण वस्तुस्थिति तशी नाही वेदाचे प्रवृत्ति व निवृत्ति असे दोन मुख्य प्रकार आहेत त्यांचेच प्रतिपादन करणारी ती दोन- मीमांसा व वेदान्त हीं-शास्त्र आहेत मीमांसा कमवाडात्मक वेदाचा विचार करते व वेदान्त वेदाच्या उपासना व ज्ञान या काडाचा विचार करतो क्षणूनच त्या दोन शाखाना पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा असे क्रमानें म्हणतात पूर्वमीमांसेत भद्र, प्रभाकर, मुरारीमिश्र इत्यादि नसे मतभेद झाले, तसेच उत्तरमीमांसेत अद्वैत, द्वैत, निशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि संप्रदाय झाले यास्तव 'मीमांसामार्गातील लोक अमुक क्षणतात व मन्यासमार्गा तमुक क्षणतात व आमचें कमयोगशाल मात्र असें क्षणतें,' असें क्षणून गतेला अगदा पृथक् शास्त्र मानणें, हा अन्याय आहे 'मीमांसामार्ग म्ह० वेदोक्त कमकाडच होय, व मन्यासमार्ग ह्य० अद्वैत वेदान्त कमकाडात सर्वच काम्य कर्म सांगितला आहेत, असें नाही त्यात नित्य, नैमित्तिक, काम्य, प्रायश्चित्त व निषिद्ध अशीं पारप्रकारचीं कर्म सांगितला आहेत सबप्राणिमाधारण अशा स्वाभाविक कर्मांचे अधोगति हे फळ आहे यास्तव वेदानें प्रथम त्या स्वाभाविक कर्मांनाच प्रतिबंध करून कर्माधिकारी मनुष्याच्या स्वगादिक उत्कपासाठा नित्य नैमित्तिकादि कर्म सांगितला आहेत त्यालाच प्रवृत्तिभाग क्षणतात कारण तीं कर्म मनुष्याच्या अधोगतीला जरी निरोध करात असला तरी स्वगादि ससारमुखांतर प्रवृत्त करितात शिवाय अधिकारी मनुष्यहा सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकृतींचे असल्यामुळे त्याच्या प्रकृताप्रमाणें वेदात सात्त्विक, राजस व तामस अशीं त्रिविध कर्म विहित आहेत त्यातील काहा ऐहिक उत्कपासाठा व बाकीचा सब पारलौकिक उत्कपासाठा आहेत त्यापैकी नित्य व नैमित्तिक कर्म सब वैदिक धर्मी द्विजाना वेळानच पाहिजेत, व ता सब पारलौकिक उत्कपासाठान आहेत काम्य कर्मच ऐहिक व पारलौकिक फलासाठा विहित असतात. प्रायश्चित्त कर्म घडलेल्या निषिद्धाचरणाच्या परिहारसाठा व निषिद्ध कर्म सबथा त्याज्य क्षणून सांगितलेला आहेत पूर्वमीमांसा हे एक शास्त्र आहे व त्यात या पूर्वोक्त वैदिक कमवाडाचाच विचार केला आहे स्वत मी

मासा कौणलाच कर्माचें विधान करीत नाहा फक्त ती कर्मकांडीकृत सर्व वाक्याचा विचार करून इतिकर्तव्यता सांगते पण रहस्यकार काय म्हणतात तें पहा—“ कौणा पुत्रप्राप्ति व्हावी म्हणून अमुक याग करितो तर कौणी पाऊस पन्नावा झगून दुमरो इष्टि करतो हीं सब कर्म इहलोकें समार चालण्यासाठी म्हणने योगक्षेम चालण्यासाठी आहेत म्हणून ज्याला मोक्ष मिळवावयाचा आहे त्यानें वैदिक कर्मकांडातील हीं त्रिगुणात्मक व फक्त योगक्षेम संपादन करणारीं कर्म सोडून देऊन आपलें चित्त परब्रह्माकडे लाविलें पाहिजे वैदिक कर्मकांडातील हीं काम्य कर्म सोडलीं तर योगक्षेम कमा चालेल ? ” पण ‘ कर्मकांडाकृत कर्म मसार चालण्यासाठी म्ह० योगक्षेम चालण्यासाठी, फक्त योगक्षेम संपादन करणारी, वा सोडली तर योगक्षेम कमा चालेल ’ हा भीति अम्हानी आहे वैदिक काम्य कर्म ऐहिक योगक्षेमासाठी आहेत, हा कल्पनाच खोटी आहे यज्ञयागादि कर्म मुख्यत स्वगासाठी आहेत. ‘ स्वर्गकामो यत्त ’ इत्यादि विधिवाक्यें या विषया प्रमाण आहेत योगक्षेम लौकिक कर्मांचाच होतो त्याला कर्मकांडीकृत कर्मच नकोच कर्मकांड केवळ धर्मांसाठी आहे पुत्र कामेष्टि, वारिरा इष्टि इत्यादि काहीं इष्टि ऐहिक फलासाठीही कर्मकांडात सांगितल्या आहेत पण कर्मकांडाचा मुख्य विषय त्या इष्टि नव्हेत परलोकप्राप्तीसाठी नित्य नैमित्तिकादि कर्म मागणें हा त्याचा मुख्य विषय आहे ‘ तू नियोगक्षेम हो ’ याचा अर्थ—निष्काम व नित्य सत्त्वस्थ झाल्यावर माझा योगक्षेम कसा चालेल, हीं चिंताहीं तू बाळगू नकोस कारण माझ्या भक्ताचा योगक्षेम मा चालवितों (१२२)—असा आहे त्याचा काम्य कर्मांसाठी वाहा सबध नाहा व काम्य कर्म योगक्षेमासाठी नाहात असा, या श्लोकात ‘ तू निष्काम, नित्यमत्त्वस्थ निर्द्वंद्व, योगक्षेमाच्या चिंतनें रहित व आत्मज्ञान हो ’ असें सांगितल्यामुळे कर्मांचा त्याग करण्याचा प्रसंग आला, असें समजून रहस्यकार म्हणतात—“ पण याचा अर्थ मज कर्म स्वरूपन अतीवान सोडून दे असाहा समजावयाचा नाहा वरील श्लोकात वैदिक काम्य कर्मांरी जी निंदा केली आहे तिचा कमीपणा दाखविला आहे तो कर्मांचा नव्हे तर त्या ताल काम्य बुद्धीचा आहे काम्यबुद्धि मनात नसेल तर नुस्तें यज्ञ माग कोणत्याही प्रकारें मोक्षाम प्रतिबध्द होत नाहात ” पण यें कर्मत्यागाची प्राप्तिच नाहीं. कारण वर ४२ ४४ श्लोकात सकाम बुद्धीनें युक्त असलेल्या कर्मठाचा निंदा करुन या श्लोकात, वेद समाराचेंच प्रतिपादन करितात पण तू निष्काम हो, इत्यादि सांगितलें आहे कारण कर्मकांडाच्या पुढ्या पायरी झगने उपामना कर्मफलारी इच्छा सोडून कर्म करणें, येथून तित्त आरम्भ होतो. इश्वरार्थबुद्धीनें कर्म करणें म्ह० उपामनेलाग मुरवात करणें आहे उपामनेनें चित्त काम्य हातें, चित्तबुद्धि होते, ज्ञान हातें, मी कसा इत्यादि भावना नष्ट होतें, ज्ञाननिष्ठा योग्यता प्राप्त हातें, त्यानंतर वैदिक कर्मकांडाचा मंडन त्याग होतो त्यानंतर निष्काम यज्ञयागाचाही अभभव होतो त्याविषया अधिन विचार मूळ भाष्यातच होणार आहे. झगून यें विस्तार करीत नाहीं

रहस्यकार म्हणतात—“ मीनामकाचा हाच यज्ञयागादि कर्म फलासाठी व सग मोजून चित्तबुद्धयध व श्लोकमस्रदाध अशक्य केवळ पादिजेत ” पण गीता ज्ञानोत्तर शारी पुण्यानें वाय करावें हे मागण्यासाठी आहे ना ? मग शानोत्तर चित्तबुद्धारी काय अवशक्यता ? या रहस्यकाराच्या नें ज्ञानानवरही चित्तबुद्धि व्हावयाचा गित्तच राहून पुन म्हण-

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—उदपाने—विहार, आड, तळें, इत्यादि अनेक लहान लहान जलाशयात—यावान्—जेवढा—अर्थ.—कायभाग होतो—(सः सर्व.—सो सर्व)—सर्वतः संप्लुतोदके—चोहोंवाजूना पाण्यान भरलेल्या समुद्रादिकात—तावान् (एव)—

तात—“मीमांसकाच्या कमकाडाचा कमापणा जो दाखविला आहे तो त्यातील काम्य बुद्धीला उद्देशून आहे नुस्त्या क्रियेला नव्हे ” मग ‘दूरेण ह्यवर कर्म०’ ४९ ‘सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्य’ इत्यादि वाक्याचा अर्थ काय ? “हाच अभिप्राय मनात आणून भाग वतातहा ‘वेदोक्तमेव कुवाणो नि मगोऽपितमाश्वरे । नैष्कर्म्या लभते मिद्धि रोचनार्था फलश्रुति’ वेदाक्त कर्मांची वेदात ना फलश्रुति सांगितली आहे ता रोचनाथ म्ह० सदर कर्म कत्याम गोड वाटवा पक्क्याचकरिता आहे म्हणून हा कर्म त्या फलामाठा करोत न व नता नि मगउद्धीने म्ह० फलाशा मोक्षन इश्वरापणबुद्धीन वरणाच्या पुरुषास नैष्कर्म्याने मिळणारा सिद्धि प्राप्त होते’ अमें म्हटलें आहे ” पण हा अर्थ अगदी असंबद्ध आहे आम्हा याच वचनाचा अर्थ असा करतो—‘मा कना’ इत्यादि आसक्ति सोडून इश्वराचे ठि कार्णां समपण केलेलें वेदोक्त कर्मच करणारा पुरुष नैष्कर्म्यसिद्धाला म्ह० ज्ञाननिष्ठेला प्राप्त होतो ‘मग वेदात कर्मांची फलश्रुति जा आहे ती कशामाठा ?’ उत्तर—कर्मांच्या फलाचें जें वणन आहे तें कत्याच्या मनात त्या कर्माविषया रुचि उत्पन्न व्हावी म्हणून आहे जाता या दोन अर्थांताल सरळ, सुबोध व शास्त्रार्थाला धरून कोणता अर्थ आहे त्याचा विचार वाचकानाच करावा ‘नैष्कर्म्या सिद्धि’ म्ह० नैष्कर्म्याने मिळणारा सिद्धि, हा रहस्यकाराचा अर्थ मूळ शब्दाना धरून नाहा, हें कोणीही कबूल करील पण रहस्यकाराना कर्मयोग हें मोक्षाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें सागावयाचें आहे त्यासाठी हा सर्व द्राविडी प्राणायाम आहे तथापि शेवटीं यज्ञ हेतु साध्य होत नाहीं तो नाहींच शेवटीं पुन रहस्यकार क्षणतात—“वेदात अमुक अमुक कारणासाठी यज्ञ करावे असें जरी सांगितलें तरी त्याला न भुलता केवळ यष्टव्य ह्य० यज्ञ आपल्याला कतव्य आहे ह्याणून हे यज्ञ करावे, काम्यबुद्धि सोडावी, यज्ञ सोडू नये (१७ ११) व त्याचप्रमाणें इतर कर्मही करावी हें गीतोपदेशाचें मार” ६३० पण यज्ञ कतव्य ह्याणून करावयाचे, काम्यबुद्धि सोडावयाची व यज्ञ सौम्यवाचे नाहात, यालाहा काहा मयादा आहे का नाहीं ? जर नसेल—मरेपर्यंत जर यज्ञ करावयाचे असतील तर निवृत्तिमाग, किंवा ज्ञाननिष्ठा, याला अवकाश कोठें राहिला ? आणि त्याला जर अवकाशच नाहीं तर मगवानानी दोन प्रकारची निष्ठा का मागितली ? एकाच प्रकारची का मागितला नाहीं ? यास्तव प्रत्येकानें मरेपर्यंत यज्ञ करीत रहावे असा आमह न धरिता ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होवपर्यंत चित्तशुद्धीमाठी ते करावे, हाच अवाधिन सिद्धान्त होय तमेंच ‘इतर कर्मही करावी’ पण ता कोणता ? खाणें, पिणें, बगरे वा काय ? नाच पर अमर्ताल तर ‘ता करावा’ अमें सागावयाम गाता कशास पाहिजे ? ता स्वभावप्राप्तच अहित साराश रहस्यकाराची गानेकने पाहण्याची इष्टि संपत्तेल चुकली आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे

तेवडाच होतो. त्याच न्यायाने—सर्वेषु वेदेषु—सर्वं कर्मकाडम्प वेदात्—(यः अर्थः जो अर्थ—जे फळ मिळते—सः सर्वः—तो सर्व अर्थ—तीं सर्व फलनिष्पत्ति)—विज्ञानतः ब्राह्मणस्य (फले)—विद्वान् ब्राह्मणाच्या (फलात)—(तावान् एव)—अंतर्भूत होते.

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्किमर्थं तानीश्वरा-यैस्सनुष्टीयन्त इति, उच्यते शणु—यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यान्यावत्परिमाणः ज्ञानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदके तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् । योऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः पर-मार्थतत्त्वं विज्ञानतो योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तास्मिन्नावानेव संप-द्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । ' सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यम वेद' इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वदयति । तस्मात्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधि-कारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थन्यानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु—सर्वं वेदोक्त कर्मांमध्ये—यानि अन-न्तानि फलानि—जा अनन्त फळे उक्त आहेत—तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्—तीं जर अपेक्षित जात नाहीत, त्यांची जर अपेक्षा केली जात नाही तर—तानि ईश्व-राय किमर्थं अनुष्टीयन्ते इति—ती ईश्वरामात्रां कशाकरिता अनुष्ठित जाणान म्ह-णून विचारशाल तर—उच्यते यावानिति श्रुणु—कर्ममार्गाचा उपयोग 'यावान्' या श्लोकाने सांगितला जातो तो ऐक. (कर्मांचे अनुष्ठान करूनही फलाची इच्छा न के-ल्यामुळे हा कर्मयोग व्यर्थच ठरतो, अशा शंका घेऊन कर्मयोग व्यर्थ नाही, त्याचा उप-योग आहे असे मागतात—) यथा लोके कूप-तडागादि-अनेकस्मिन् उद-पाने-परिच्छिन्न-उदके—ज्याप्रमाणे व्यवहारात विहीर, तळे इत्यादि अनेक प्रका-रच्या उदपानात—मर्यादित उदकान—यावान्—यावत्परिमाणः—स्नानपानादिः अर्थः—फलं—प्रयोजनं—जेवढा—जिनक्या परिमाणाचा स्नान-पानादि अर्थ म्ह० फल-प्रयोजन—कार्य होतं—सः सर्वः अर्थः सर्वतः—संप्लुतोदके तावान् एव संप-द्यते—तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः—तो सर्व अर्थ—सर्व बाजूनी उदकपूर्ण जगा जला-शयान तेवडाच होतो. म्ह० त्यात त्याचा अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. [घटाका-शाचा महाकाशात जगा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणे मर्यादित उदकांतून कार्याचा अम-र्याद जलान अन्तर्भाव होतो, ते कार्य त्यात होतं.]—एवं—या दृष्टान्ताप्रमाणे—स-र्वेषु वेदेषु—वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं—सर्वं वेदामध्ये म्ह० वे-दोक्त कर्मांमध्ये जो अर्थ—जे कर्मफळ—सः अर्थः—तो अर्थ—जे कर्मफळ—ब्राह्मणस्य-संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विज्ञानतः—परमार्थ तत्त्वाला जाणणाऱ्या ब्राह्मणाचा-संन्यासाचा—यः अर्थः—विज्ञानफलं—सर्वतः—संप्लुतोदकस्थानीयं—जे अर्थ म्ह० जे सर्वत. जलपूर्ण समुद्राच्या स्थानी अगळेले विज्ञानफळ—तस्मिन् ता-वान् एव संपद्यते—तत्र एव अन्तर्भवति इत्यर्थः—त्यात तेवडाच अर्थ होतो.

त्यातच अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. (सर्वं कर्मफल ज्ञानाच्या फळात अन्तर्भूत होते, याविषया श्रुतीचें प्रमाण—) सः यत् वेद तत् यः वेद सः तत् सर्वं अभिसमेति—तो रत्न जे जाणतो ते जो जाणतो तो त्या सर्वाला प्राप्त होतो. (ते सर्व म्हणजे माय^२ उत्तर—) प्रजाः यत् किंच साधु कुर्वन्ति—प्रजा जे कांही शुभ कर्म करितान त्या सर्वाला तो पुरुष प्राप्त होतो—इति श्रुतेः—अशा छान्दोग्य श्रुति आहे. (छान्दोग्यभाष्यार्थ अ ८.१४. पृ २५१ पहा. कर्मफलाचा मगुण ब्रह्मज्ञानाच्या फलामध्ये अन्तर्भाव नसा सभवतो^२ उत्तर—) सर्वं अप्रिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते (अ ४ श्लो ३३) इति च वक्ष्यति—सर्व अप्रतिबद्धकर्म ज्ञानात अन्तर्भूत होते असे येथे पुढे भगवान् सांगतील (तर मग ज्ञाननिष्ठाच करावी कारण तिच्या योगाने जर कर्मफलही मिळते तर कर्मानुष्ठानाची काय अपेक्षा आहे^२ उत्तर—) तस्मात्—योगमार्ग निष्फळ नसल्यामुळे—ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः प्राक्—ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होण्यापूर्वी—कर्मणि अधिकृतेन—कर्मामध्ये अधिकार असलेल्या पुरुषाने—कूपतडागादि अर्थस्थानीयं अपि कर्म कर्तव्यम्—विहीर, तळें इत्यादीकान्या प्रयोजनाच्या जागा अमलेलेही कर्म करावे [विहीर, तळी, इत्यादि मर्यादित जलाने युक्त असलेल्या अनेक जलाशयान मिळून लोकाचा जेवढा कार्यभाग होतो, तेवढा तो सर्व, पाण्याने सर्व बाजूनी तुडुब भरलेल्या मोठ्या सागरान होतो लहान लहान अशा अनेक जलाशयाचे प्रयोजन एका फार मोठ्या जलाशयान अन्तर्भूत होते, हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणे वेदोक्त सर्व कर्मांचे जे फल आहे ते सर्व तत्त्वज्ञानी सन्यासी ब्राह्मणाच्या ज्ञानफळात अन्तर्भूत होते कारण ज्ञानाचे फळ जलाने तुडुब भरलेल्या मोठ्या जलाशयासारखे असते आणि फार मोठे फल मिळाले असता क्षुद्र फलाची अपेक्षा रहात नाही, हें प्रसिद्ध आहे याविषया छान्दोग्य श्रुतीचेंही प्रमाण आहे व सांगतानच पुढे भगवानानाही तसेच सांगितले आहे तथापि योगमार्ग व्यर्थ—निस्पयोगी नाही तो ज्ञानाचा अधिकार देणारा आहे यास्तव ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत कर्माधिकार पुरुषाने कर्मच करावे ते विहीर, तळें इत्यादि मर्यादित जलासारखे अन्य फळ देणारे जरी असले तर ज्ञानाधिकार प्राप्त होईना ते सोडू नये] ४.

रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितान—“चोहाकडे पाण्याचा पूरच पर ज्ञान अमता विहीराचा तिनडा अथ किंवा प्रयोजन राहते (अर्थात् काहाच काम राहत नाही) तिनकेंच, ज्ञान प्राप्त झाल्या ब्राह्मणाला सब (कर्मकांडात्मक) वेदाचे प्रयोजन राहते (तुम्या काम्यममरुपा वैदिन कर्मकांडाचा त्याला अपेक्षा रहात नाही)” आणि आपलाच अथ मरळ व मुबोष आहे, अम ममजून “यातल शब्दाची टीकाकाराना फुकट ओडताम वेद्वं आहे,” असा ज्ञानाचा टीकाकाराम दोष देनात कारण “सर्वत भक्तुनोदके मनि उदयाने यावान् अथ तावान् विजानत ब्राह्मणस्य मवपु वेदेषु अथ” असा आपण मरळ अन्वय लावतो व टीकाकाराना “ज्ञानान कर्म करण्याचा जरूर नाही” या माप्रदायिक सिद्धान्ताकडे दृष्टि देऊन ‘यावान्’ व ‘तावान्’ या पदाचा अध्याहार करावा लागतो,

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

इत्यादि दोष ज्ञेयान् पण म्वन च्या अवयावर त्याहून दुसरे जिना अक्षम्य दोष येनात, याचा त्याना कल्पनाच नाहा ' जगत् ' मण्डुकोत्वे मति ' हा मति सप्तमा मानणें च्या कर्णदृष्ट्या त्रिन्य आहें ' उक्ते मवत मण्डुने ' (मति) अमें 'नर अमनें नर मति सप्तमा मानना आण अमना 'मनें, ' यावान् अथ ' तेवडा अथ, याचा भावाथ 'वाहाच काम रहात नाहा, ' अमा वाडावा लागता तेव्हा म्माघा म्माघा अध्याहार करणें बरें वा विधिबाधक वाक्यापायन निषेधबोधक वाक्याथ वाढण बर, याचा विचार वाचकानाच करावा निमरे, ज्ञानोत्तरहा कम केले पाहिजे असा रहस्यकाराचा सिद्धान्त अमतांना त्या- विरुद्ध ' ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणांना मव कमवालात्मक वेदाचे नित्येन प्रयोजन अमत, म्ह० वैदिककामाचा वाहाच उपयोग नमना ' अमें सिद्ध हात चबथें, मुद्धान 'मर्वपु वदपु' असा पदें अमतांना 'सुम्न्या वाम्यवमरुपा वैदिय कमवाडाया त्याला अपक्षा रहात नाहा' असा श्रधाचा मवोच करावा लागतो त्यापेक्षा ' अनेक ल्हान ल्हान जलागयात मनुष्या चा तवडा कायभाग होतो तेवडा तो मव पाण्यानें तुडुव भरलेल्या मोठ्या मनुष्यादिकात होतो, त्याच न्यायानें वेदोक्त मव कर्मांमध्ये तेवडा अथ म्ह० फल मिळते तेवढें मव ज्ञाना ब्राह्मणाला प्राप्त होतें मव कर्मांच्या फलाचा ज्ञानाच्या फलान अन्नभाव होतो ' हाच अथ अधिव मनुक्ति व भाष्यात दागविलेल्या श्रुति स्मृताना धरून आहे रहस्यकारांना आपल्या अपाला पुष्टि जेणारा म्हणून ना मनतलजगत, पुत्रानुदासन, यांना वचनें टिपा आहेत ताहा आचार्यांच्या भाष्यांथालाच अधिव अनुकूल आहेत असा, रहस्यकारांच्याच अथा वरून ज्ञानी पुराणात कमवालाता अपक्षा नाहा अमें जग सिद्ध होत अमें तरा कमगति रहस्यकार पुन म्हणतात—“ परंतु ज्ञाना पुरुषाम यस्यागादि कर्मांसा अपेक्षा नमते, अमें म्हटल्यानें ज्ञाना पुण्यानेंहा कमें वरून नयेण, अजावान सोडून चावान, अमें यावरून कित्येक लोक जें अनुमान वाढत अमनात तें मात्र गातम मनत नाहा इत्यादि” पुन आ पया मूत्र पदावर आलेच आहेत पण वेदाच्या विरुद्ध गातेच्या ममताला विचारतो पाण ? गातला स्वतंत्र प्रामाण्य नाहा, हें रहस्यकार विमरल आहेत वेत् जर कमवाड व ज्ञान काड असा दोष वाटे मागत आहे, व कर्माधिकारी निराळ व ज्ञानाधिकारी निराळे, अमें म्हणत आहे तर त्याविरुद्ध कोणत्याचा गातेला किवा भगवानानाहा अधिकार नाहा शिवाय गातेतही तेन निष्ठा मागितल्या आहेत त्यामुळे कमें अजावान मोठेणें गातम समत नाहा, हें म्हणण अयोग्य आहे ' ज्ञाना पुण्याम कर्मांच्या अपेक्षा नमत ' अमें म्हट पायापासां स्वाम त्यांनी आवडवकना जमत, अमें म्हणणें अधिव मनुक्ति ज्ञानें अमत ' ज्ञाना पुण्यानें कमें अजावान वरून नयेण अम सिद्धच लोक जें अनुमान वाढितान ' हें रहस्यकारांचें म्हणणें बरोबर नाहा कमत्याग-मयाम-प्रव्रजन यांना उपनिषदे, धर्मशास्त्र व गुरुवालेपेक्षा परस्परमाण आहे कमत्याग अनुमनानें सिद्ध करवा लागत नाहा ना परस्परविहित आहे

अन्वयार्थ—ते—तुझा—अधिकारः—अधिकार—कर्माणि एव—कर्मांतच आहे (ज्ञानामध्ये नाहा) कर्म करीत असतांनाही—फलेषु—फलाविषयी—कदाचन—केव्हाही—मा—तुझा अधिकार—तुझी तृष्णा नसो. त्याचप्रमाणे तुं—कर्मफलहेतुः—मा भूः—कर्मफलाची इच्छा करून त्या फलाचे कारण—निमित्त होऊ नकोस.—ते संगः—तुझी प्राप्ति—अकर्मणि—कर्मच न करणे, या गोष्टांत—मा अस्तु—न होवो

तव च कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेहेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुभूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःस्वरूपेणेति मा ते तव सद्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्राप्तिर्मा भूत् ॥

भाष्यार्थ—(पण कर्ममार्ग हे पुरुषार्थांचे साक्षात् साधन नाहा, परंपरेचे साधन आहे. म्हणून मी कर्म, हे परंपरेचे साधन सोडून आत्मज्ञान हे साक्षात् साधन संपादन करतो मला तेच आरडते, यास्तव तुंही मला त्याचाच उपदेश कर असं अर्जुन म्हणेल, म्हणून भगवान्—) —तव च 'कर्मणि०' इति—पण तुझा तर कर्मांतच अधिकार आहे, असं 'कर्मणि०' या श्लोकाने सांगतात—ते—तव कर्मणि एव अधिकारः—तुझा कर्मांतच अधिकार आहे—न ज्ञाननिष्ठायां—ज्ञाननिष्ठेमध्ये तुझा अधिकार नाहा (अहो पण कर्म करू लागल्यास त्याच्या फलाचा अभिलाषही होईल. उत्तर—) —तत्र च—आणि कर्माधिकार असल्यामुळे—कर्म कुर्वतः तव—कर्म करीत असलेल्या तुझा—फलेषु अधिकारः मा अस्तु—फलामध्ये अधिकार नसो—कदाचन—कस्यांचित् अपि अवस्थायाम् कर्मफलतृष्णा मा भूत् इत्यर्थः—केव्हाही—कोणत्याही अवस्थेमध्ये—(कर्मानुष्ठानाच्या पूर्वी, कर्मानुष्ठान करीत असताना व ते केव्हावरही) कर्माच्या फलाविषयीची इच्छा तुला न होवो, असा याचा भावार्थ.—यदा ते कर्मफले तृष्णा स्यात् तदा (तव) कर्मफलप्राप्तेः हेतु स्याः—जेव्हा तुझी कर्मान्या फलाविषयी तृष्णा होईल तेव्हा तू कर्मफलान्या प्राप्तीचा हेतु—निमित्त होशील [कर्मफलाची तृष्णा धरलास वा तू त्या तृष्णेच्या योगाने फलाचा अधिकारी झालास. मग ते कर्म आपले फळ भोगवित्यासचून तुला सोडणार नाहीं हाच गोष्ट भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितानी—हि यदा कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्य एव जन्मनः हेतुः भवेत्—कारण जेव्हा कर्मफलाविषयान्या तृष्णेने प्रेरित होऊन मनुष्य

१ या 'एव'कारावरूनच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार नाहा, हा गोष्ट अर्थात् सिद्ध होते कारण वर ज्ञानाचे महत्त्व बघिले आहे व पुढे लागलेच तुझा कर्मांतच अधिकार आहे, असे म्हटले आहे अर्थात् ज्ञानाचा नाहा, म्हणून भाष्यकाराना हा अर्थ आपल्या पदरचा आणला आहे, हे दृग्गणे अयोग्य आहे जो ब्राह्मण नाहा व ब्राह्मण असूनही ज्याचे राय देणादि तैष भाग शालेले नाहान, त्याला ज्ञाननिष्ठेचा मुख्य अधिकार नाहा.

कर्मांमध्ये प्रवृत्त होतो तेव्हा तो जन्मरूप कर्मफलाचा हेतु कारण निमित्त होतो. (तर मग उगाच कर्म तरी काय म्हणून करावयाचे? अशा शका घेऊन तिचे समाधान—) कर्म-फलं यदि न इष्यते (तर्हि) दुःस्वरूपेण कर्मणा किं इति—कर्मांचे फल जर इच्छावयाचे नाही तर दुःस्वरूप-क्रेडाकर कर्म करून तरा काय करावयाच आहे? असे मानून—ते तव संगः अकर्मणि मा अस्तु—अकरणे प्रीतिः मा भूत्—तुझा जासक्ति अकर्मामध्ये न होवो—कर्म न करण्याविषया तुझी प्रीति न होवो [ज्ञान जरा थेट असलें तरा तुझा अधिकार कर्मांमध्येच आहे ज्ञानात नाही. तू कर्माधिकारी आहेस, ज्ञानाधिकारी नाहीस पण कर्म करात अमलेल्याहा तुझा फलामध्ये अधिकार नाही कर्म करताना, त्यापूर्वी व त केव्हावरहा तुला कर्मफलाचा अधिकार नाही कर्म फलाविषया अभिलाष धरून तू त्याचा हेतु होऊ नकोस व कर्मान्या फलाची इच्छा जर करावयाची नाही तर क्रेडाकर कर्म तरा का करावं? असे म्हणून तें न करण्याविषयाही तू आर्माक्ति ठेवू नकोस कारण निष्काम कर्म चिन्तशुद्धान्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त करून देत असत म्हणून तू फलाभिलाष न धरता कर्म कर] ४७

१ पण रहस्यकार या शोकाचा अर्थ असा करितात—“ कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहे फल (मिळणें किंवा न मिळणें हें) केव्हाहा तुझ्या अधिकारातलें म्ह० ताभ्या तलें नाही (म्हणून माझ्या कर्मांचें) अमुक फल मिळावें असा (हावरेपणाचा) हेतु (मनात) ठेवून काम करणारा होऊ नको आणि कर्म न करण्याचाहा तू आज्ञा धरू नको ” ‘ कर्मणि एव ’ याचा ‘ कर्मापुरताच ’ हा अर्थ बरोबर नाही कर्मांतच (पार तर कर्मांचाच) तुला अधिकार आहे ज्ञानाचा नाही येथाला अधिकार या शब्दाचा अर्थ ‘ योग्यता ’ असा आहे या वेळा तुझ्यामध्ये कर्म करण्याचाच योग्यता आहे ज्ञाननिष्ठेचा योग्यता अद्यापि तुला आलेला नाही, असें येथें विवक्षित आहे कारण ज्ञान व कर्म यांना अनुनाला काय विहित आहे, तें मागण्याचें हें प्रकरण आहे यान्तव ‘ एव ’ शब्दानें ज्ञानाचा व्यवच्छेद केला आहे पण आपल्या अधिकाराप्रमाणें कर्म करीत असतानाहा त्याच्या फलामध्ये—त्याच्या फलाचा इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाही तू फलाची इच्छा करू नयेस पण रहस्यकार याचाच अर्थ—‘ फल मिळणें किंवा न मिळणें हें केव्हाहा तुझ्या ताभ्यातलें नाही, ’ असा करितात तोहा बरोबर नाही कारण फळ मिळणें किंवा न मिळणें, हें तरी कदाचित् कल्याच्या नाम्यातलें नसलें तरा त्याविषयाचा इच्छा करणें त्याच्या नाम्यातलें असतें, आणि त्यानें इच्छा केला तरच कर्मांचें फल मिळणें व न केला तर मिळत नाही. यास्तव ‘ मा फलेषु ’ याचा अर्थ फलाचा लुप्ता करू नको, असा अर्थून तमा उपदेश करणेंच येथें उचित आहे, ‘ फळ मिळणें किंवा न मिळणें, हें तुझ्या ताभ्यातलें नाही ’ हा अर्थ मूळाला अगला सोडून आह प्राचीन भाष्यकार व टीकाकार यांताळ कोणाहा असा विपरीत अर्थ करत नाहीत कारण ‘ फळ मिळणें किंवा न मिळणें हें तुझ्या ताभ्यातलें नाही ’ हें मागण्यात विशेष स्वारम्यहा नाही व तो शास्त्राचा मिदाल्लहा पण नव्हे हा अर्थ प हिल्या चरणाया अथाला अनुसरूनहा नाही पदहिल्या चरणान ‘ तुला कर्मांमध्ये अधिकार आहे, ’ असे मागितल्यावर ‘ मा फलेषु ’ म्ह० फलामध्ये अधिकार नाही, असे मागणेंच

उचित दिसते व ते मूळाला धरूनही आहे रहस्यकाराना मूळ श्रोकांना मरु व ओझा
 ताण केल्यावाचून म्हणून तो हा अर्थ दिला आहे त्यापेक्षा याच श्रोकापावरील टीपेत तो
 माराश म्हणून दिला आहे तोच बरा आहे, असे म्हणावे लागते ' या श्रोकाचे चार चरण
 म्हणजे कमयोगाची चतु मंत्रीच होय, ' असे म्हणून ' कमै वरण्यानाच फक्त तुझा अधि
 कार आहे ' असा पहिल्या चरणाचा अर्थ दिला आहे ' फलाचे ठाया तुझा अधिकार
 नाहा ' हा दुमन्या चरणाचा अर्थ आहे तो वर-यापेक्षा फारच चांगला आहे 'वमान्या
 फलाचा हेतु-निमित्त होऊ नको ' अशा अथाचा ' मा कमफलहेतु भू ' असा जो तिसरा
 चरण आहे त्याचा अर्थ- ' माझ्या कर्माचे अमुक फळ मिळवें, असा हावरेपणाचा हट्ट
 मनात ठेवून काम करणारा होऊ नको ' असा करितात पण टापेंत ' फलाचा मनात
 ठेवून काम करणारा होऊ नका ' असा ' मिदान्त ' (१) मानतात वदाचित् पद-दावरून
 अर्थबोध होणार नाहा म्हणून 'कमफलहेतु ' याचा ' कमफले हेतु यस्य म कमफलहेतु '
 असा बहुव्राहा ममाम होतो असे मायतात पण त्याताल प्वाचा प्वाल' पत्ता नाहा,
 असे होऊन मूळ अर्थ प्वाकडेच राहता तथापि 'हेतु या शब्दाचा अर्थ 'आशा' असा ते
 समजतात पण मन्त्रतात त्याचा तमा अर्थ नाहा हेतु म्हणजे वारण, निमित्त असा
 अर्थ आहे पण रहस्यकाराना वर 'वामना' हा मन्त्रन शब्द 'इच्छा' या प्राकृत अर्थी जमा
 योजला आहे तमाच वारण, निमित्त, या अर्थी अमलेला मन्त्र 'हेतु' शब्द देखे प्राकृत अर्थी
 घेतला आहे पण वाहा मन्त्रन शब्द प्राकृतात अगण विपरान अर्थी रूढ झालेले अमतात
 जसे- 'परोक्ष' हा शब्द अपरोक्ष या अथा रूढ झाला आहे त्याचप्रमाणे रहस्यकाराना 'वामना'
 'हेतु' हे शब्द मूळ अर्थ मोडून प्राकृत अर्थी मानले आहेत, ते म्हणतात, 'हा बहुव्राहि म
 माम आहे ' पण तो षष्ठा तत्पुरुष आहे बहुव्राहा नाहा, ' कमफलस्य हेतु '
 असा त्याचा विग्रह अमन तू कमफलाने निमित्त, वारण होऊ नकोस, असा त्याचा
 अर्थ आहे फलाच्या इच्छेन काम करणारा कमफलाच्या उत्पत्ताचे कारण, निमित्त होतो,
 तसा तू होऊ नरोस म्ह० फलकामना करू नकोस किवा बहुव्राह्मिच समास करावयाचा
 झाल्यास 'कमफल हेतु यस्य ' कर्माचे फळच ज्याच्या कमप्रवृत्ताचे निमित्त आहे, असा तू होऊ
 नकोस, असा समानाधिकरण बहुव्राहि करावा व्यधिकरण बहुव्राहि वरणे, हा अतिवाहपथ
 आहे या श्रोकाच्या चार चरणात जो उपदेश केला आहे, तो महत्त्वाचा आहे, हे निर्वि
 वाद आहे पण तो ज्ञाना पुरुषान आत्ममाझात्कार झाल्यावर काय करावे, त्याचा हा
 उपदेश आहे, हे म्हणणे अत्याव्य आहे मुमुक्षुने चित्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तमाठा व
 ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त हाण्यामाठा वाय करावे, ते यात व या पडाल दोन शोकान सां-
 गितले आहे रहस्यकाराना 'मा फलेषु कदाचन' याचा जो वर कमत्कारिक अर्थ केला आहे
 त्याच्या पुष्टिकरणाय ते- "फल मिळणे हा गोष्ट आपल्या ताब्यात नसून दुमन्या
 पुचळ गोष्टाचा त्याम अनुकूलता लागते असे दाखवून अठराव्या अध्यायात धा १४-१६
 पुन हाच अर्थ दूढ केला आहे, "असे म्हणतात गातारहस्याच्या ११४ पृष्ठावर कमफलाचे
 ठाया वेव्हाच (कदाचन) तुझा अधिकार नाहा, या अथाचे वारण असे मागितले आहे -
 " कारण कर्माचे फळ मिळणे अगर न मिळणे ही तुझ्या ताब्यातला गोष्ट नमन नेहमा
 परमभरापात किवा एकादर मृगालाच कमविपाकावर अवलंबून आहे अस भगवताना पुन

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय,—हे धनंजया !—योगस्थः—तुं योगांत स्थित होऊन—सङ्गं त्यक्त्वा—कर्मफलाविपर्यायां आसक्ति सोडून—सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा—सिद्धि व अमिद्धि याविपर्यायां सम होऊन—कर्माणि—विहित कर्म—कुरु—कर.—समत्वं—सिद्धि व अमिद्धि यांना समान मानणे, हाच—योगः उच्यते—योग म्हटला जातो. ४८.

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तप्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलनृष्णाद्यन्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्ताद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वत्युक्तमिदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—यदि कर्मफलप्रयुक्तेन कर्म न कर्तव्यं तर्हि कथं कर्तव्यं इति 'योगस्थः' इति उच्यते—जर कर्मफलाकडून प्रेरित होऊन कर्म करू नये तर तें कसे करावे, हे 'योगस्थ०' या श्लोकाने सांगताने—योगस्थः सन् कर्माणि कुरु—

स्पष्ट शब्दाना मागितले आहे. ” इत्यादि. पण ' मा फलेषु कदाचन ' याचा सरा अर्थ काय होतो व रहस्यकाराचा हा अर्थ अमबद्ध कसा आहे, तें वर मागितलेच आहे. भगवान्, रहस्यकार म्हणताना तमें स्पष्ट भागत नाहान. अठराव्या अध्यायाच्या १४-१६ श्लोकान प्रत्येक कर्माचे पाच हेतु मागितले आहेत. 'फल मनुष्याच्या ताब्यात नाहा, त्याला दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टांची अनुकूलना लागते,' हें मागितलेले नाहा. त्या श्लोकाचा अर्थ व भाष्यार्थ पाहिला अमता लाविपर्याया वाचकांची गार्त्री आपोभापच होहल.

१ पण रहस्यकार याला असे अवतरण देतात—“आता दामच योग किवा कमयोग म्हणताना असे कर्मयोगाचें स्पष्ट लक्षण मागताना. ” पण तें बरोबर नाहा. कारण यात योगाचें लक्षण मागितले आहे, कमयोगाचें नाहा. उलट ' योगस्थ होऊन कर्म कर ' असें येथें मागितले आहे. त्यामुळे कर्म करणें हा कमयोग निराळा, व ज्यात स्थित होऊन तों कर्म करावयाचा तो योग निराळा. या श्लोकात योगशब्दाचा अर्थ मागितला आहे, हें अगदां खरें, पण योग म्ह० कमयोग नव्हे, हेंही यावरूनच मिळू होत आहे. ३९ व्या श्लोकान आता 'योगविषयक ज्ञान ऐक' असें म्हटले व त्याविषया श्रोत्याच्या मनात आवड उत्पन्न व्हावा म्हणून ' बुद्ध्या युक्तो यथा० ' येथून... ' बुद्धिः एवा इह कुम्भदन ' येथवर त्याच योगाची स्तुति केला. पुढें ' बहुशाखा० ' येथून ' ममाधो न विधीयते ' येथवर मकाम कर्म करणाऱ्या अज्ञाची निंदा केला. नंतर ४५ व्या श्लोकान ती योगबुद्धि मागण्याम आरभ केला. त्यात 'विदाचा विषय त्रिगुणात्मक मसार आहे तू निष्काम, निर्दद, नित्यमस्वस्थ, नित्योन्नत व आत्मवान् हो असें मागितलें. पण कौणत्याहा साधकाचा

एकदम निष्काम, निर्द्वंद्व, वंगरे होता येणे शक्य नाही म्हणून ४६ व्या श्लोकात ज्ञान भव कर्माह्न श्रेष्ठ आहे भव कर्मांचे फळ ज्ञानाच्या फळात अन्तर्भूत होते, यास्तव प्रत्येकाला ज्ञानच संपादन केले पाहिजे, प्रत्येकाने ज्ञानयोगाच शाले पाहिजे, तोच मुख्य योग आहे, हे सुचविले, पण अजुन किंवा कोणताही माधक प्रथमच ज्ञानयोगाचा अधिकारी अमु शकत नाही म्हणून ४७ व्या श्लोकात 'तुझा कर्मांतच अधिकार आहे, ज्ञानात नाही वसे करीत अमत्तानाही त्याच्या फलाची इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाही वमफलाची इच्छा करून तू त्याचे निमित्त होऊ नको व फलाचा इच्छा जर करावयाची नाही तर वम करून तरी काय करावयाचे आहे, असे म्हणून ती न करण्याविषयाही तुझी आसक्ति न वाढो' असे मागीतले क्षणचे निष्काम कम करण्याचे विधान भगवानाना ४७ व्या श्लोकातच केले आहे, व आता या श्लोकात नै फलेच्छारहित कमही वसे कराव तें मागत आहेत वैदिक धम दोन प्रकारचा एक प्रवृत्तिरूप व २मरा निवृत्तिरूप प्रवृत्तिरूप धम पुण्याच्या शारा स्वगति उत्कृष्टामाठा व निवृत्ति वम मोक्षासाठी आहे उपनिषदे व गाता यात उत्तरपाला कारण होणाऱ्या प्रवृत्ति धर्माची नाना केला आहे (मुद्रक भाष्याधृ ३९ ४० वाठकी भाष्याधृ ४२र्गा अ ० ४०-४४ अ ९ श्लो ००-०१ पद्या) प्रवृत्ति धम हाच वैदिक कमयोग होय पण उपनिषदातच त्याला उपासनच स्वरूप दिले आहे (छा भाष्याधृ ७ / वृ भाष्याधृ १ १०० तैत्तिरीयभाष्याधृ १ ७४ पद्या) त्याच्याच अनुरोवान गानेंतही प्रवृत्तिलक्षण कमयोगाची निदा करून चित्तशुद्धीसाठी निष्काम कर्माचरण करण्याचा उपदेश केला आहे मी वता हा अ-भिमान मोहून इश्वराच कम कर ३ ९ अमा येथे उपदेश केला अमल्यामुळे येथेही उपनिषदाच्या अनुसार कर्मागावबद्ध उपासनाच विहित आहे असेल निष्काम व इश्वराधनध वम हे प्रवृत्त वम नव्हे, निवृत्त धम आहे मनुस्मृतात १० व्या अध्यायान अद्या वचने आहेत-

“सुखाभ्युदयिक चैव नै श्रेयभिरभव च । प्रवृत्त च निवृत्त च द्विविध कर्म वैदिकम् ॥

इह चामुन वा वाम्य वृत्त कम विद्यते । निष्काम ज्ञानपूर्वं त निवृत्तमुपदिश्यते ” ॥

या श्लोका निष्काम पुण्याची कोणतीही किंवा वर्षाच दिमत नाही तर पुरुष जे जे काहा वगता ते ते कामाचे नष्टि-कामाचे वाय आहे यास्तव वरील श्लोकाचा अर्थ- ज्या सन्धाममार्गा टीकाकारावर रहस्यकारांनी गीतारहस्यात ठिकठिकाणा कोरट ओढून ओढून व ज्यांना तबळ तबळ मूख ठरविले आहे त्यांना-अनुकूल अमान आहे वमा हा पदा-वैदिक कम दोन प्रकारचे आहे एक सुखाभ्युदयिक व २मर नै श्रेयमिक त्यातल पहिले स्वगतिमुख देणा-या ममाराचे प्रवृत्त अमल्यामुळे 'प्रवृत्त' या नावाचे आहे व दुमरे ममाराची निवृत्ति करणारे अमल्यामुळे 'निवृत्त' या नावाचे आहे ८८ (त्यातील श्लोनिष्टोमादि ह प्रवृत्त व प्रतीकापामनादि ह निवृत्त वम आहे कारण पहिले स्वगमुन देते म्हणजे सुखाभ्युदयिक आहे व दुमरे चित्तशुद्धीला-चित्तममाधानाला कारण हात) ८९ व्या श्लोकात मनुनी हच सांगिलेले आहे-ऐहिक किंवा पारलौकिक फलाच्या इच्छेने केलेले जे कम नै प्रवृत्त (कारण ते ममाराप्रवृत्तीचे निमित्त होते) व जे दृष्ट किंवा अदृष्ट फलाच्या इच्छेन न केलेले ज्ञानाभ्यासपूर्वक वम त निवृत्त [कारण त ममारा-या निवृत्तीला कारण हाते.] अवाय मध्यावदनादि नित्य कर्मे, जातद्वयादि नैमित्तिक कर्मे, निषिद्धाचा त्याग, हत्यादिक हा निवृत्त कर्मेच आहेत, फार काय पण वर म्हट्टावप्रमाण स्वगच्छाचा त्याग

योगनिष्ठ होऊन कर्म कर [कर्म ईश देणारी जरी असला तरा शास्त्रानें सांगितला आ-
हेत, तों शास्त्रविहित आहेत, म्हणून त्याच अनुष्ठान अवश्य केल पाहिजे येथाल कर्म
म्ह० शास्त्रानें ज्याचें विधान केल आहे अशा नित्य व नैमित्तिक कर्मच होत लॉकम
-व्यावहारिक व स्वाभाविक कर्म नव्हेत कारण ती न करण्याविषया कर्था कोणाला इच्छा
च होत नाहा प्रत्येक प्राणी ता स्वभावतःच करात असतो असा, पण हें कमानुष्ठान
कांणत्या उद्देशानें करावे, तें मागतात-]—**केवलं ईश्वरार्थं**—कवल ईश्वरासाठी (दु-
सऱ्या कांणत्याही फलाची अपेक्षा न करिता केवल ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठी अनु-
ष्ठान करावें तर मग ईश्वराच्या प्रसन्नतेचा अभिलाष धरावयाम काहा हरकत नाहा ?
उत्तर-)]—**तत्र अपि**—ईश्वरान्या प्रसन्नतेसाठी कमानुष्ठान कराव, अग जरा तसद्ध
झालें तरा—**ईश्वर. मे तुष्यतु इति संगं त्यक्त्या धनंजय**—ईश्वर मत्वर प्र-
सन्न होना, अशा आसक्ति साडून हे अर्जुना, तू कम कर —**फलतृष्णाशून्येन क्रिय
माणे कर्मणि**—फलाविषयाचा तृष्णा मवेथा ग्राहून कर्माच अनुष्ठान करू लागल अ
सता—**फलाभिलाषाहत पुरपाकडून कमानुष्ठान होत असता**—**सत्त्वशुद्धिजा ज्ञान-
प्राप्तिलक्षणा सिद्धि**—चित्तशुद्ध्यामून झालला ज्ञानप्राप्तिरूप सिद्धि—**तद्विपर्यय-
जा असिद्धि**—व चित्तान्या अशुद्धीपासून झालेली ज्ञानाची अप्राप्तिरूप अमिद्धि—
तयो. सिद्धयसिद्धयोः अपि सम.—तुल्य भूवा कर्माणि कुरु—त्या सिद्धि-
असिद्धाविषयाहा सम म्ह० तुल्य होऊन कर्म कर —**यत्स्थ कुरु इति उक्तं असौ
योग. क.**—पण ज्यामध्ये स्थित होऊन कर्म कर म्हणून सांगितलान तो योग का
णता ?—**इद एव तत् सिद्धयसिद्धयो. समत्वं योग. उच्यते**—हच त सिद्धि-
असिद्धाच समत्व 'योग' म्हणून जात (सिद्धि व असिद्धि यांना तुल्य मानण,हा ता योग

करून केलेले अग्निहोत्रादिकहा निमतान जाह प्रवृत्त नव्हे—कारण ती मव चित्तशुद्धाच्या
द्वारा ममत्तानिवृत्त्याला कारण हातान, अग म्हणून आह व रहस्यकागनाहा त्याचा ३४६
पृष्ठावर उक्तय कला आह नममरणसुखे राप्रतिष्प गगाराभ य प्रवृत्त कर्मांर । किन्ति
निषिद्ध कम ने प्रवृत्त कम त्रिवा प्रवृत्तिभाग व परंपरेन नाशाला व लानाच्या द्वारा मा
शाला कारण होणार तें निष्काम कम तें निवृत्त कम होव गाना त्यानाह निवृत्त कम
सांगते, प्रवृत्त कर्माचा उपदेश करात नाहा, वास्तव गानाशास्त्र ह निवृत्तिमागातें शास्त्र
आहे प्रवृत्तिनागांचे नाहा ज्यो, येथाल योग म्ह० नुस्ता कमयोग नहे

२ 'समय' २ योगाच लक्षण जाटे सिद्धि अमिद्धि इत्यादि द्वंद्वाना समान रूपेण '२०
हच विषाद न मानणें हच समत्व व लोच योग टाय, जयाव योग न्दणने चित्तच नाम्य,
चित्तममाधान 'यागामध्ये स्थित होऊन कर्म कर' असे भगवान् न्दणत आहेत व 'सत्यत्याग
योग म्हणनात' असे स्पष्ट सांगत आहेत वास्तव कमानुष्ठान हा योग नव्हे तर ममत्व हा
योग आह, हे वाचकार्ना लक्षण ठेवावें रहस्यकाग म्हणतात "कम सिद्ध हाण किवा
निष्कट हाण, याचे ठिकाणा अमलेया मारखरणाच्या मनोवृत्तासच कमयोग क्षणगत "
हा अथ कितीता सुबोध जाटे याचा विचार वाचकानाच करावा

होय. या योगामध्ये स्थित होऊन—या योगामध्ये निष्ठा ठेवून म्ह० इष्टानिष्ठा तुल्य लेखून तू कर्म कर.] ४८.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे धनंजया !—बुद्धियोगात्—या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून—किंवा ज्ञानयोगाहून—कर्म—फलाच्या इच्छेने केलेले कर्म—दूरेण हि—फारच—अवरं—निकृष्ट आहे.—अत—यास्तव—बुद्धौ—बुद्धात—ज्ञानात—शरणं अन्विच्छ—आश्रय मिळविण्याची इच्छा कर. परमार्थज्ञानशरण हो. कारण—फलहेतवः—फलाच्या तृष्णेने कर्मफलाचे हेतु होणारे कर्मठ—कृपणाः—कृपण अन्न आहेत. ४९.

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मेतस्मात्कर्मणः—दूरेणेति । दूरेणातिवि-
प्रकर्षेण ह्यवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो
जन्ममरणादिहेतुत्वाद्धनंजय । यत् एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्य-
बुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः ।
यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “ यो वा
एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मालोकात्प्रैति स कृपणः ” इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(तत्त्वज्ञानाच्या उद्देशाने योगस्य होऊनच कर्म करण्याचे कारण काय ?
फलाभिलाष धरूनही त्याचे अनुष्ठान सहज होऊ शकते, अशी आशंका घेऊन योगस्य
होऊन केलेल्या कर्माची स्तुति करीत पुढील श्लोक उत्थापित करितात—)
पुनः यत् समत्वबुद्धियुक्तं ईश्वराराधनार्थं कर्म—पण जे वरील समत्वबुद्धीने युक्त असलेले
ईश्वराच्या आराधनेसाठी केलेले कर्म—एतस्मात् कर्मणः—या कर्माहून सकाम कर्म फार
निकृष्ट आहे असे—दूरेण० इति—‘दूरेण०’ या श्लोकाने सांगतात—दूरेण—अतिवि-
प्रकर्षेण—फार मोठ्या अन्तराने—हि अवरं—निकृष्टं कर्म—कर्म अवर—निकृष्ट
—हीन आहे. (पण ते कर्म कोणते ?)—फलार्थिना क्रियमाणं—फलाची इच्छा कर-
णाऱ्या पुरुषाकडून केले जाणारे कर्म फारच—अतिशय निकृष्ट आहे. (कोणापेक्षा निकृष्ट
आहे ?)—बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः—समत्वबुद्धीने युक्त अम-
लेल्या कर्माहून [सकाम कर्म निकृष्ट आहे. त्याचे कारण काय ?]—जन्ममरणादि
हेतुत्वात्—कारण सकाम कर्म जन्म-मरणादिकांना कारण होते म्हणून ते समत्वबुद्धि-
युक्त कर्माहून अत्यंत निकृष्ट आहे.—धनंजय—अंजना (ईश्वराच्या आराधनेसाठी

१ आचार्या कोणत्या कर्मांच्या विरुद्ध आहेत व ते का आहेत, हे येथे स्पष्ट सांगितले
आहे. हा त्याचा परम मित्राने वाचकांना लक्षाने ठेवावा. तो आचार्यांचे मन व इतर मते
दावीकडे भेद ओढवण्यास अल्प उपयोगी आहे.

केलेल्या समवबुद्धियुक्त कर्माहून फलाच्या इच्छेने केलेले कर्म फार निकृष्ट आहे त्या दोन प्रकारच्या कर्मांत फारच अन्तर आहे कारण सकाम कर्म जन्ममरणादिसाराला कारण होते व योगस्य होऊन केलेले कर्म चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा मोक्षाला कारण होते)—यतः एवं—आणि ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी—योगविषयायां बुद्धौ—योगविषयक बुद्धीमध्ये म्ह० समत्वबुद्धीमध्ये—वा तत्परिपाकजायां सांख्यबुद्धयौ—किंवा समत्वबुद्धियुक्त कर्माच्या अनुष्ठानाचा चित्तशुद्धि हा परिपाक होऊन त्यापासून झालेल्या सांख्यबुद्धात—शरणं—आश्रयं—अभयप्राप्तिकारणं—शरण म्ह० आश्रय म्ह० अभयप्राप्तीचे कारण—अन्विच्छ—प्रार्थयस्व—संपादन करण्याची इच्छा कर—परमार्थज्ञानशरणः भव इति—अर्थः—(बुद्धीमध्ये अभयकारणाची इच्छा कर, याचा अर्थ—) परमार्थ ज्ञानाचा आश्रय कर, अभयप्राप्तीचे कारण असे जे परमार्थज्ञान त्याचा इच्छा कर—यत अचरं कर्म कुर्वाणा कृपणा दीना फलतृष्णाप्रयुक्ता सन्त फलहेतव—कारण निकृष्ट कर्म करणारे लोक कृपण—दीन असतात ते फलाच्या तृष्णेकडून कर्माची प्रेरणा केले गेलेले असे होत्यात फलाचे हेतु होतात फलाचे अधिकारी बनतात—हे गार्गी यः वै पतत् अक्षरं अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स कृपण इति श्रुते—हे गार्गी, जो या अस्थूल-अनणु इत्यादि प्रकारच्या अक्षर ब्रह्माला न जाणता या लोकातून मरून जातो तो कृपण आहे अशी बृहदारण्यक धृति त्याच्या कृपणत्वाविषया प्रमाण आहे (बृह भाष्यार्थ अ पृ २०९) [समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून बुद्धिरहित कर्म अत्यंत हान असल्यामुळे समत्वबुद्धिरूप योगाचा आश्रय कर पण समत्वबुद्धि किंवा योगबुद्धि हे साधन आहे, साध्य नव्हे साख्य बुद्धि हे साध्य आहे यास्तव त्याचाच आश्रय कर, असे सांगणे उचित होय म्हणून आचार्य 'बुद्धौ शरण अन्विच्छ' याचा दुसरा अर्थ सांगतात—' बुद्धौ ' म्ह० साख्यबुद्धीमध्ये शरण म्ह० अभयप्राप्तीचे कारण संपादन करण्याची इच्छा कर परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर कारण ज्ञानाचा आश्रय न करिता फलाभिलाषाकडून प्रेरित होत्यात जे फलाचे हेतु—फलाचे अधिकारी बनतात ते कृपण—दीन होत कारण ' अक्षर ब्रह्माला न जाणता जे या मनुष्यशराराला सोडून जातात—मरतात ते कृपण होत ' असे धृतीने सांगितले आहे अर्थात् अज्ञ लोक कृपण होत व फलाची इच्छा हे अज्ञतेचे—आत्म्याच्या अज्ञानाचे चिह्न आहे अजुना, तू तसा अज्ञ राहू नकोस परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर त्या ज्ञानाच्या योगाने स्वतः अभय होण्याची इच्छा कर] ४९

१ रहस्यकार ' कारण बुद्धीच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षा बाह्य कर्म फारच कनिष्ठ होय ' असा ' दरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगात् ' या वाक्याचा अर्थ करितात ' बुद्धियोगात् ' याचा ' बुद्ध्याच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षा ' हा अर्थ सरळ व सुबोध आहे असे कोण म्हणेल ' तसेच कमाला बाह्य विज्ञेपण कशाळा पाहिजे ' ' अवर ' म्ह० कनिष्ठ असे न झगता निकृष्ट झणणेच अधिक योग्य नव्हे का ' कारण ज्येष्ठ व कनिष्ठ हे शब्द प्रायः नयोमानाला ज्येष्ठान् योजितात

जी समत्वबुद्धि तेच त्यांतील कौशल म्ह० कुशलपणा आहे (अहो पण बंध उत्पन्न करणे हा कर्मांचा स्वभावच आहे त्यामुळे कर्मांतुष्टान केल्यास बंध अवश्य होणारच ! उत्तर—) यन्ध्रस्वभावानि अपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते इति यत् तत् हि कौशलं—बधन उत्पन्न करणे हाच ज्याचा स्वभाव आहे अर्थाहा कर्मे समत्वबुद्धीने त्या स्वभावापासून निवृत्त होतात हे ज काहा आहे तेच कौशल होय—तस्मात्—समत्वबुद्धाचें अस विशिष्ट फळ अमल्यामुळे—त्वं समत्वबुद्धियुक्त भव—तू समत्वबुद्धियुक्त हो [समत्वबुद्धाने युक्त असलेला पुरुष चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या परंपरेने कर्मांपासून होणारें पुण्य व पाप हा दोन्हा येथल्या येथेच टाकतो, त्याला त्याचा लेप लागत नाहा समत्वबुद्धीने चित्तशुद्धि होते, चित्तशुद्धीनंतर ज्ञानप्राप्ति होते मी अकर्ता, अभोक्ता, नित्य, निर्विकार आहे, अम आत्मज्ञान होत त झाल्यामुळे पुण्यपापाचा क्षय होतो नुस्त्या समत्वबुद्धीने पुण्यपापक्षय सभवत नाहा यास्तव तू समत्वबुद्धियोगासाठीच यत्न कर त्यात आपलें मन स्थिर कर कारण कर्त्याला पुण्यपापाना बद्ध करण—हा कर्मांचा जरी स्वभावच असला तरा समत्वबुद्धियोग हेच त्या कर्मांताल कुशलत्व आहे कारण त्यामुळे कर्मांचा स्वभाव बदलतो आणि असा स्वभाव बदलून सोडणे हच कर्मांताल कौशल आहे म्हणून तू समत्वबुद्धियुक्त हो] ५०

१ पण रहस्यकार 'तस्मात् योगाय युज्यस्व योग वमसु कौशल' याचा अर्थ—'म्हणून योगाचा आश्रय कर (पुण्यपाप न लागता) कर्मे करण्याचा जा चतुरार (कौशल विद्या युक्ति) तिलाच कमयोग अस म्हणतात' असा कवितात पण हा अर्थ बरोबर नाहा योग म्ह० समत्व हे कर्मांताल कौशल आहे कौशल म्ह० कुशलता, पण त्यालाच रहस्यकार युक्ति म्हणतात कौशल म्ह० युक्ति हा अर्थ अपूर्व आहे चित्ताला मम ठेवन कर्मे करणे हेच कौशल आहे कारण तमें केल्याने कर्मांपासून पुण्यपापादि बंध उत्पन्न होत नाहा रहस्यकार कौशल म्ह० युक्ति हे योगाचें लक्षण आहे, अमें समजतात पण समत्व ह एक लक्षण मागितल्यावर पुन कौशल—युक्ति हे दुमरे लक्षण मागण्याचें प्रबोधन काय आहे ? शिवाय योग म्ह० युक्ति असा एक अर्थ प्रसिद्ध आहे तेव्हा कर्मांताल कौशल म्ह० युक्ति असा कौशलशब्दाचा अप्रसिद्ध अर्थ मानून पुन त्या योगाचें हे दुमरे लक्षण आहे अमें समजण्याचें काहा कारण दिसत नाहा त्यापेक्षा योग हेच कर्मांताल कौशल आहे, हाच मरळ अर्थ आहे, रहस्यकार माप्रथिय टाकावारांना मान 'ओडातणानें अर्थ करणारे' म्हणत म्हणतात पण स्वतः शब्दाच्या अर्थाला इतने दूर ओढान नेतात की त्या विचान्याचा मूळ अर्थ काय आहे, इहा वाचकाच्या ध्यानात रहात नाहा तमें—४० व्या श्लोकान 'कमापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ' अमें मागितलें वक्तू करिनात पण त्या बुद्ध्याच्या अधाला पार नर घेचून नेतात " निच्या मागे 'व्यवमायात्मिका' हे विशेषण नमत्यामुळे तिचा अर्थ 'समजून, इच्छा, वामना, हेतु' असा आहे " अमें म्हणतात पण यावर आम्हां त्यांना उलट असा प्रश्न करतो वा २० व्या श्लोकान 'माख्ये बुद्धि' 'योगबुद्धि' अर्थ गळू भाहत. त्यांना 'व्यवमायात्मिका' ह विशेषण लावलें नाहा तेव्हा त्या बुद्धिशब्दाचा अर्थ 'समजून, इच्छा' वगैरे करावयाचा वा काय ? पण

जुम्हां तर त्याचा 'ज्ञान' असा अर्थ केला आहे. शिवाय ४० व्या श्लोकात नुस्ता 'बुद्धि' शब्द नाही. 'बुद्धियोग' असा शब्द आहे. तेन्हा त्यातील बुद्धि म्ह० जर समजूत, वासना तर मग त्याला योगशब्द जोडून 'समजूतयोग,' 'वासनायोग,' वगैरे म्हणावयाचे काय ! अतो; आचार्यांना बुद्धियोग म्ह० समत्वबुद्धियोग असा एक पूर्व सांप्रदायिक टीकांना अनुसरून अर्थ दिल्यावर पुन. बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग असा अर्थ केला आहे, व तसा केल्यासच अर्जुनाचा तिभन्या अध्यायाच्या आरंभाचा 'कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ तर मला तू घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस ?' हा प्रश्न उपपन्न होतो कारण भगवानांनी कर्म बुद्धियोगाहून अतिशयच निकृष्ट आहे, हें येथेंच सांगितलें आहे, दुसऱ्या कोठेही नाही; व त्यालाच उद्देशून अर्जुनाचा प्रश्न आहे. बुद्धियोगाला उद्देशून प्रश्न नाही. कारण भगवान् योगस्थ होऊन कर्म कर म्ह० बुद्धियोगयुक्त होऊन कर्म कर असें सांगतच आहेत. तेन्हा तिसऱ्या अध्यायात अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे त्यातील बुद्धीचा साम्य बुद्धि असा अर्थ करणें संबंधा अनुचित होय. यास्तव आचार्यांना अगोदर 'बुद्धियोगात्-' 'समत्वबुद्धियोगाहून' असा पूर्वसंप्रदायाला अनुसरून अर्थ करून तो अर्जुनाच्या पुढील प्रथाला अनुकूल नमल्यामुळे 'बुद्धियोग' याचा 'ज्ञानयोग' असा अर्थ केला आहे व त्याहूनच कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे, आणि या वचनाला अनुलक्षूनच 'कर्माहून ज्ञान अतिशय श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझे मत आहे तर मला घोर कर्म का करावयास सांगतोस ?' असा पुढें अर्जुनानें प्रश्न केला आहे भगवानांनीं त्याचें उत्तरही 'ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा असून त्याचे अधिकारी सास्य व योगा आहेत,' असें दिलें आहे. पण या सर्व गोष्टांचा विचार न करिता 'बुद्धि म्ह० ज्ञान' असा अर्थ करणाऱ्या आचार्यादिकाना रहस्यकार जो दोष देतात (गी. र. पृ. ६३४) तो अस्थानी आहे. 'कर्मांचा बरोवाईटपणा कर्मांवर अवलंबून नमून कर्म एकच असलें तरी कर्मांच्या बऱ्यावाईट बुद्धीप्रमाणें ते शुभ अगर अशुभ होत असतें, म्हणून कर्मांपेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ होय,' इत्यादि रहस्यकारांनीं जें ठिकठिकाणां म्हटलें आहे त्याचाही येथील बुद्धीचा व कर्मांचा काहीं मबध नाही. कारण येथील कर्म म्हणजे लौकिक कर्म नव्हे, तर शास्त्रविहित कर्म आहे. त्यातील शुभ कोणतें व अशुभ कोणतें, हें कर्त्याच्या बुद्धीवरून ठरवावयाचें नमून शास्त्रावरून ठरवावयाचें असते कार्याकार्यांचा निश्चय करणारे प्रमाण शास्त्र आहे; बुद्धि नाही. अ. १६ श्लो. २४ पहा निष्काम कर्म याचाही अर्थ निल कर्म असाच आहे. अप्रिहोत्र नित्यही आहे व काम्यही आहे. याम्त्व गांतेंत ज्या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत त्या दोन्ही वैदिक आहेत. तमेंच, येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थही वासना, समजूत वगैरे नाही. तर ज्ञान असाच त्याचा अर्थ आहे. दुसरा अर्थ संभवत नाही. अर्थांत रहस्यकारांना 'कर्में करताना बुद्धि स्थिर, सम, पवित्र, व शुद्ध ठेवणें हीच एक युक्ति किंवा कौशल असून यासच योग म्हणतात,' असें जें म्हटलें आहे तें संबंधा अप्रासंगिक व मूळाला जोडून आहे. तथापि ते टीकाकारांना दोष देण्यास तयारच ! "—'योगः कर्मसु कौशल' या पदाचा व्याप्रमाण सरळ अर्थ लागत असता कित्येकाना 'कर्मसु योगः कौशल' 'कर्मांचे ठायी जो योग त्याला कौशल म्हणतात,' असा भोटाताणीनें अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण 'कौशल'शब्दाची व्याख्या देण्याचें येथें काहा कारण नमून योगशब्दाचें लक्षण मागणेंच प्रस्तुत असल्यामुळे हा अर्थ मानता येत नाही. शिवाय 'कर्मसु कौशल'

असा मरळ अन्वय लागत असता 'कर्मसु योगः' अशी उलटापालट करणेही योग्य नव्हे." गी. र. ६३४. पण रहस्यकाराचा अर्थ सरळ नाही, हे आम्हां वर दाखविलेच आहे. आचार्यांनी त्याचा अर्थ कसा केला आहे तेही वर स्पष्टपणे दाखविले आहे. रहस्यकार त्यालाच येथे ओढानापीचा अर्थ म्हणत आहेत. पण 'कौशल'शब्दाचा 'युक्ति' हा अर्थ कोठून आला! प्रकटा योग म्ह० युक्ति म्हणता व दुसऱ्यादा कौशल म्ह० युक्ति म्हणता ? याचा अर्थ काय ! 'कर्मसु वर्तमानस्य या भिद्धिभिद्धयोः समत्वबुद्धिः तद् कौशल-' कर्म करीत असलेल्या पुरुषाची जी सिद्धि-अभिद्धीविषयांची समत्वबुद्धि तेंच कौशल होय, असे आचार्यां म्हणतात व रहस्यकार 'कर्म करताना बुद्धि स्थिर, पवित्र, सम वगैरे ठेवणे हीच ती युक्ति किंवा कौशल असून यामच योग क्षणत्रात.' 'कर्मसु-' कर्म करताना 'योगः' बुद्धि स्थिर, सम वगैरे ठेवणे 'कौशल' हीच युक्ति किंवा कौशल, या रहस्यकाराच्या अर्थाने व अन्वयात आणि आचार्यांच्या अन्वयापासून काय फरक आहे ? त्यात 'यामच योग म्हणतात' हे मात्र रहस्यकाराच्या पदार्थ आहे व ते मुळाला सोडून आहे. दोघानाही अन्वय मारताच. पण रहस्यकार 'कर्मसु कौशलं' असा मरळ अन्वय लागत असता 'कर्मसु योगः' अशी उलटापालट करणेही योग्य नव्हे असे म्हणतात. परंतु स्वतः 'कर्म करताना बुद्धि स्थिर ठेवणे हीच युक्ति-कौशल' म्हणतात. म्ह० स्वतःही तमाच अन्वय लावितात, याला काय म्हणावे ? कौशल इ० युक्ति नव्हे, हे आम्हां वर सांगितलेच आहे. यास्तव रहस्यकाराचा 'योगः कर्मसु कौशल' याचा अन्वय 'कर्मसु योगः कौशल' असाच म्ह० आचार्यांप्रमाणेच लावितात. पण त्यातील कौशलशब्दाचा अर्थ निराळा करितात व तो बरोबर नाही. आचार्यांचाच अर्थ अधिक सरस, सुबोध व प्रकरणाळा धरून आहे. आचार्यांचा अर्थ खरा न मानण्याचे कारण ते असे सांगतात की-कौशलशब्दाची व्याख्या देण्याचे येथे काहा कारण नाही. योगशब्दाचे लक्षण सांगणेच प्रस्तुत आहे. पण त्यावर आम्हां असे विचारतो की, कौशलशब्दाची व्याख्या कोण देते आहे ? कर्म करीत असताना समत्वबुद्धि ठेवणे, हेच कर्मकार्याचे चातुर्य आहे, असे म्हटल्याने ती चातुर्याची व्याख्या कशी होते ? 'कागदावर चित्र काढलेले असतानाही, ते सत्या मनुष्यामारखे दिमणे, यात चित्रकाराचे कौशल आहे,' असे कोणी म्हटल्यास ती कौशलाची व्याख्या दिली आहे, असे का म्हणणार ? तसेच, योगशब्दाचे लक्षण तरी प्रस्तुत कोठे आहे ? योगाचे लक्षण तर 'समत्व योग उच्यते' असे वर स्पष्ट सांगितलेच आहे. मग पुनः लक्षण सांगण्याचे काय कारण ? रहस्यकार म्हणतात "योगशब्दाची दिवाय व्याख्या केली आहे" आम्ही म्हणतो ती का ? 'योगस्थ होऊन कर्म कर' असे सांगताच योग म्ह० काय ते सांगणे जरूर होते. यास्तव तेथेच 'समत्व हा योग आहे' असे जे सांगितले आहे तेच बरोबर आहे व समत्व हेच योगाचे लक्षण सभवते. समत्वामध्ये स्थित होऊन कर्म कर, हे म्हणणे सयुक्तिक आहे. पण 'कौशल' हे योगाचे लक्षण मानून 'कौशलान् किंवा युक्तीत स्थित होऊन कर्म कर' असा अर्थ करू लागताच तो सुबोध होतो. याम्मव 'योग कर्मसु कौशल' हा योगाची व्याख्या होऊ शकत नाही. येथे योगाचे लक्षण प्रस्तुतही नाही. कारण ४८ व्या श्लोकात 'समत्व' हे योगाचे लक्षण सांगून 'दूरेण ...' येथून '... मुकृतमुक्तेने' येथवर म्ह०सवध ४९ श्लोक व ५० व्या श्लोकाचा पूर्वार्थ

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—बुद्धियुक्ता मनीषिणः—ज्ञानाने युक्त असलेले विद्वान्—कर्मजं फलं त्यक्त्वा—कामापानून उत्पन्न होणारें सुख-दुःखरूप फल टाडून—जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः (सन्त)—जन्मरूप बंधापानून सर्वथा मुक्त होस्ताते—अनामयं पदं—मग उपद्रवरहित पदाला—विष्णूच्या परम पदाला—गच्छन्ति—प्राप्त होतात ५१

यस्मान्—कर्मजमिति । कर्मज फलं त्यक्वेति व्यवहितेन संबन्धे । इष्टानिष्टे ह प्राप्ति कर्मज फल कर्मभ्यो जात बुद्धियुक्ता ममत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ता जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ता सन्त पदं परम विष्णोर्मोक्षारय गच्छन्त्यनामय सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थ । अथ वा बुद्धियोगाद्भजनजयैत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वत मप्युत्तोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वबुद्धिजनिता बुद्धिदक्षिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण समत्वबुद्धियुक्त पुरुषाच्या पुण्य पापाचा व त्याच्या फलाचा त्याग जरा होत असला तरा तेज्जानेच मोक्ष कसा मिळेल 'उत्तर-')—यस्मात् कर्मजमिति

यात नुस्त्वा कर्माची निद्रा व बुद्धियोगाची प्रगमा केला व १० व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धात 'योगस्थ होऊन कर्म कर' या विधानाचाय, म्हणून तु ममत्वरूप योगाला आरम कर, कारण योग—ममत्व हेंच कर्मातील कौशल आहे 'अमा उपमहार केला आहे 'योगच कर्मातील कौशल आहे' ही योगाची पुन प्रशंसा आहे ती योगाची व्याख्या नव्हे योगाच्या एक 'समत्व' व दुसरी 'कौशल' अशा दोन परस्परविरोध व्याख्या मानण्याने काहा कारणही नाहा व कौशल ही योगाची व्याख्याहा मभवत नाहा ४० व्या श्लोकातील बुद्धियोग या शब्दाचा अर्थ मवाचाय 'ज्ञानरूपणात् उपायान असाच करितान काहा टीकाकार समत्वबुद्धियोग व ज्ञानयोग, असा करितान व काहा केवळ बुद्धियोग असाच करितात व ते दोन्ही अर्थ आचार्यांना माय जाहेत त्यातल्या एकात 'ज्ञानयोग' हा अर्थ पुढील प्रकरणाला अधिपत जनकूल आहे, हे जाण्टा कर सांगितलेच आहे 'योग कर्मसु कौशल' याचा अर्थ स्वर्ग टीकाकार एकसारखाच करितान 'अन योगाय नुयस्व ज्ञानोपायाय, तद्धि कर्मसु कौशल ।' अर्थे मवाचाय म्हणतान 'योग कर्मसु कौशल-कर्मसु क्रियमाणेषु अथ बुद्धियोग कौशल—अतिमामर्ध्यमाध्य' अर्थे रामानुजाचाय ह्या तान 'महाशुद्धा कर्मकरण योग । एतदेव कर्मसु चातुर्यं ।' अर्थे बलभमप्रदायी टीकाकार म्हणतान 'करान', मगुगदनमरस्वती इत्यादि अद्वैत मप्रदायी तर आचार्यांनाच अनुसरले आहेत, हें निगा सांगावयाच नकोच रहस्यकार या सब आचार्यांदिकाच्या विरोध अर्थे करायवाल गेले आहेत खरे, पण शेवट व कर्म लानाच कर्मे अनुसरले आहेत, ही ही वर दाखविलेच आहे.

—समत्वबुद्धीने युक्त होऊन केलेले कर्म ज्या अर्थी पापाचा क्षय करते त्या अर्थी हा योग परंपरेने मोक्षाचे साधन आहे, असे 'कर्मजं०' या श्लोकाने सांगतात—**कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबंधः—**'कर्मजं' या शब्दाचा 'फलं त्यक्त्वा' या पुढील पदाशी संबंध आहे.—**इष्ट-अनिष्ट-देहप्राप्तिः कर्मजं फलं-कर्मभ्यः जातं—**इष्ट व अनिष्ट देहाची प्राप्ति हें कर्मज फल होय. कर्मज म्ह० कर्मांपासून उत्पन्न झालेले—**बुद्धियुक्ताः-समत्वबुद्धियुक्ताः—**बुद्धियुक्त म्ह० समत्वबुद्धियुक्त पुरुष—**हि य-स्मात् फलं त्यक्त्वा-परित्यज्य—**ज्याअर्थी फल टाकून-त्याचा परित्याग करून—**मनीषिणः-ज्ञानिनः भूत्वा—**मनीषा ज्ञाना होऊन—**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः-जन्म एव बन्धः-जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्तः एव जन्मबन्धवि-निर्मुक्ता सन्तः—**जन्म हाच बंध ज्या जन्मरूप बंधाने विशेषकरून मुक्त केले गेलेले-मर्बथा मुक्त झालेले, जिवंत असतानाच जन्मरूप बंधनातून पूर्णपणे मुक्त होऊन जाते—**पदं-परमं विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति—**व्यापक परमात्म्याच्या 'मोक्ष' या नावाच्या परम पदाम जातात (तें पद कम आहे? उत्तर-)**—अनामयं-सर्वो-पद्रघरहितं इत्यर्थः—**अनामय म्ह० सर्वोपद्रवग्रन्थ पदाला जातात असा याचा भावार्थ. [देवादिकाचा देह हा इष्ट देह व पद्रवादिकाचा देह हा अनिष्ट देह, त्याचा प्राप्ति होणे हेंच कर्मांपासून मिळणारे फळ आहे. पण पूर्वोक्त ममत्वबुद्धियुक्त पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारे ज्ञानी होऊन ज्ञानान्या बलानेच त्याचा परित्याग करितात याप्रमाणे बघातून आपल्याला सोडवून जावन्मुक्त झालेले ते प्रारब्ध कर्मांचा क्षय होनाच विदेह-मोक्षाला पात्र होतात. ८९, ५० व ५१ या तिन्ही श्लोकांत बुद्धि असा जो शब्द आला आहे त्याचा पूर्वपरंपरेला धरून समत्वबुद्धि असा अर्थ केला. पण केवळ समत्वबुद्धि पुण्य-पापान्या त्यागाचे साक्षात् निमित्त होऊ शकत नाही म्हणून पूर्वपरंपरेला धरून बुद्धि-शब्दाचा दुसरा योग्य अर्थ मागतात-]**—अथवा बुद्धियोगात् धनंजय इति आ-रभ्य—**म्ह्वा 'बुद्धियोगात् धनंजय'-४९ येथून पुढे—**संप्लुतोद्गरस्थानीया कर्म-योगजसच्चशुद्धिजनिता परमार्थदर्शनलक्षणा एव बुद्धिः दर्शिता—**मनं बाजूना नुदुंब भरलेल्या फार मोठ्या जलाशयान्या स्थाना अमलेली कर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि, तिन्यापासून उद्भवलेली परमार्थ ज्ञानरूपच बुद्धि दाख-विली आहे. (बुद्धिशब्दाचा अगा अर्थ करण्याचे कारण)—**साक्षात् सुकृत-दुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात्—**कारण पुण्य पापाचा त्याग व जन्मबंधापासून मोक्ष याचे प्रत्यक्ष हेतुत्व त्या बुद्धीला मागिलेले आहे [म्हणून या बुद्धिशब्दाचा अर्थ परमार्थ ज्ञान असाच करणे सर्वथा उचित होय. शिवाच अर्जुनानें तिसऱ्या अध्या-याच्या आरंभी 'कर्माहून बुद्धि धेष्ट आहे अने जर तुला संमत आहे तर तू मला या धोर कर्मांत का नियुक्त करतोस!' असा जो प्रश्न केला आहे, तो 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्०' ४९ या वचनाला अनुत्पन्नत्व केला असावा, असे उघट दिशने व त्यातील बुद्धिशब्दाचा अर्थ शून्यच आहे, बुद्धियोग नव्हे, हेही 'ज्ञानयोगेन सात्त्विकानां०' ना भग-

वद्वानावरुन निश्चित होतं. यास्तव ' बुद्धियोगात् बुद्धौ ४९, बुद्धियुक्त. ५०, बुद्धियुक्ताः ५१' यांतील बुद्धिगच्चाचा अर्थ ज्ञान-परमार्थज्ञान असाच करणे उचित होय. तसा अर्थ केरुगास त्या तिन्ही श्लोकांचा अर्थ असा होतो-ज्या कर्मांचें अनुष्ठान करिताना परमार्थदर्शन नरुन बुद्धीचा उद्देश मनात असतो म्ह० ज्ञानाला उद्देशून कर्मानुष्ठान केलें जातें तसल्या कर्मांहून तशा उद्देशानें न केलेलें कर्म अतिशय निकृष्ट आहे. म्हणून परमार्थज्ञानाचा उद्देश मनात धरुन कर्मांचें अनुष्ठान करावें. म्ह० ज्ञानासाठीं कर्म करावें. ज्ञानावाचून दुसऱ्या कोणत्याही क्षुद्र फळाच्या अपेक्षेनें कर्म केल्यास कार्पण्य दोष येतो. शिवाय परमार्थबुद्धीचा उद्देश मनात धरुन कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाचें चित्त शुद्ध होते. त्यामुळें परमार्थज्ञान सिद्ध होते. नंतर देह जिवांत असतानाच पुरुष जन्माला कारण होणाऱ्या पुण्यपापाचा त्याग करुन मुक्त होतो म्हणून परमार्थदर्शनरूप योगासाठीं म्ह० ज्ञानयोगासाठीं मन स्थिर करावे. योगसंज्ञक परमार्थ दर्शनाच्या उद्देशाने कर्मानुष्ठान करणें हेंच कर्मांतील कौशल आहे यास्तव परमार्थदर्शनाला उद्देशून बुद्धियुक्त होत्याते जे कर्मांचें अनुष्ठान करितात त्याची चित्तशुद्धि होते. ते अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारवान् होतात, कर्मजन्यफलाचा त्याग करितात व मुक्तीला पात्र होतात. अर्थात् भगवानांनीं अर्जुनाला जो समत्वबुद्धियुक्त कर्मयोग उपदेशिला आहे, योगस्थ होऊन स्वधर्मसंज्ञक कर्म करण्याविषयां आप्रहू केला आहे तो जन्मबंधापासून मुक्त होऊन परमात्मपदी पोचण्याचा उपाय म्हणून सांगितला आहे. ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानानंतर काय करावें, ते सांगण्यासाठीं हा समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठानाचा उपदेश नाही, हें नि पक्षपात वाचकांच्या ध्यानात येईल तसेंच अर्जुनाला गीताशास्त्राचा जो उपदेश केला आहे तो जन्मबंधातून मुक्त होऊन सर्व ससारक्लेशश्चून्य पदीं पोचण्यासाठीं मुख्यतः केला आहे. त्याने युद्ध करावें, याच प्रधान उद्देशानें तो केलेला नाही, हें वाचकांच्या ध्यानात येईल.] ५१.

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवनरण देतात—“अशा रीतीनें साम्यबुद्धीनें सर्व कामें केलीं म्ह० व्यवहाराचा लोप न होना पूर्णभिक्षि किंवा मोक्ष प्राप्त झाल्याखेरीज रहात नाहा, अमें आता मागना—” सर्व कामें नां कोणता ? माणें, पिणें, बगैरे जर असतील तर त्याचा मोक्षाशा काय मवध ? शिवाय 'बुद्धियुक्त लोक कमजन्य फळाला मोडून,' अमें म्हटलें आहे. कर्म म्ह० कामें-व्यावहारिक कामें हा अर्थ समभवत नाहा. कारण हें सर्व प्रकरण शार्म्यायकर्मांचें आहे अथात् 'व्यवहाराचा लोप न होता' हें म्हणणें अप्रासंगिक आहे. वैदिककामांचें फल व्यवहार नव्हे. समत्वबुद्धीनें कामें केल्यानें पूर्णभिक्षि कशा भिळणार ? सिद्धांचें माधन ज्ञान आहे, कम नव्हे तसेंच 'समत्वबुद्धीनें कामें केल्यानें पूर्णभिक्षि किंवा मोक्ष भिळाल्यावाचून रहात नाहा,' या मागण्यात काय स्वारस्य आहे ? या प्रमत्वा वाक्यरचनेवरुनच ओढानाण कोण करणें, हें उघट दिमत आहे. अमो, या अवनरणाप्रमाणेंच या श्लोकाचा अर्थ किती मरळ व सुबोध आहे तो पहा—'बुद्धियुक्ता' भर्तापिण -' समत्वबुद्धीनें ज्ञानी पुरुष मुक्त झाले म्हणजे 'कमन फल त्यक्त्वा-' कमफलाचा त्याग व-यान (न) ' समत्वबुद्धीनिमुक्ता -' जन्माचा बंधापासून मुक्त होताना 'अनामन पद गच्छन्नि.' (परमेश्वराच्या) दुःखविरहित परात्मा जाऊन पोचतान. याच

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिप्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळी—ते बुद्धिः—तुझी बुद्धि—मोहकलिलं—मोह-
रूपी मलास—व्यतितरिप्यति—उलघन कराल—तदा—त्या वेळी—श्रोतव्यस्य
च श्रुतस्य—श्रवण करण्यास योग्य व श्रवण केलेले शास्त्रादिक याच्या—निर्वेदं—
वैराग्यास—गन्तासि—प्राप्त होशील ५२

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धि कदा प्राप्यते इत्युच्यते—यदेति । यदा
यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवे-
कबोधं क्लृप्तीकृत्य विषय प्रग्न्यन्तं करणं प्रवर्तते तत्तव बुद्धिर्व्यतितरिप्यति व्यतिक्र-
मिष्यति शुद्धिभावमापत्स्यत इत्यर्थं । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं
वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्राय ५२

माप्यार्थ—योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते इति
'यदा०'इति उच्यते—योगानुष्ठानामुळे झालेला जी चित्तशुद्धि तिच्यापामून प्राप्त
होणारी बुद्धि-ज्ञान केव्हा प्राप्त होईल ते 'यदा०' इत्यादि श्लोकाने मागितले जात—यदा

'मुक्तं शाले म्हणजे' हा अर्थ कशाचा ? 'त्यक्त्वा' म्ह० त्याग केल्याने का त्याग करून ?
जन्माचा बंध का जन्मरूप बंध ? पण यात पूणसिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावाचून रहात
नाहा, असे कोट्टेच मागितलेले नाहा यापेभा "समत्वबुद्धियुक्तं पुरुषं कर्मापामूनं शालेले
श्रुतानिष्टदेहप्राप्तिरूपं फलं टाकून, ज्ञानां होऊन जन्मरूपबंधावरून मुक्त केले गेलेले असे
होताते सव दु खशून्य पदाला प्राप्त होतात " हा अर्थ किना सरळ आहे ? इतर भाष्य
कार व टाकाकारहा याचा प्रायः अर्थाच अर्थ करितात

१ आचार्य याला असे अवतरण देतात मध्वाचार्यहा 'वियत्पवन्त अवश्यं कनव्यानि
मुमुक्षुणा एव कर्माणि इत्याह' मुमुक्षुने कोठपर्यंत अशाच धर्मे अवश्य करावा, ते भगवान्
सांगतात रामानुजाचार्यहा 'उक्तप्रकारे धर्मे करान असेलेल्या व त्या वृत्ताने निष्पाप
झालेल्या तुझा बुद्धि केव्हा मोहरूप क्लृप्त उलघन पाहिल०' इत्यादि म्हणतात 'त्या भ-
क्तिरूप पदाचा प्राप्ति केव्हा होईल ते मागवान' इत्यादि बहभ्रमप्रदाया टाकाकार म्हण-
तात इतर अद्वैतमागा टाकाकारहा या श्लोकाचा अर्थाच योजना करितात गानेश्वरमहा-
राजहा 'तू ऐमा तं होमा । ते माहान मया माप्सिमा । आणि वैराग्य मानमा सचरेल ॥'
२८० असे म्हणतात रहस्यवैर याला अवतरण काहा दत्त नाहात, अर्थ मात्र असा करि-
तात—'तेव्हा तुझा बुद्धि मोहाच्या गदुळ आवरणातून पार पणेल तहा जे एकले असल ते,
आणि काय ऐवावयाचे असल ते, या दाहोचाहा मला वगळा येइल "'मोहकलिल'याचा मोहाच्या
गदुळ आवरणातून हा अर्थ मूळाला धरून नाहा 'जे एकले असेल' व 'जे काय ऐवावयाचे
असेल' यांना कता कोण ? कोणा एवढे असेल व कोणाला ऐवावयाचे असेल ? अनुन कता
असेल तर 'तू जे एकले असाल' असा मध्यम किंवा द्वितीय पुरुषा प्रयाग पाहिन होता

-यस्मिन् काले—वेदां—ज्यावेळा—ते—तव—तुझे—मोहकलिल—मोहात्मक
 अविचेकरूप कालुष्यं—मोहरूप—अविचेकरूप मालिन्य—(अविचेक हाच दोष, तो
 दोष करा ते स्पष्ट करून दाखवितात—) —येन आत्मानात्मविचेकयोध कलुषी-
 कृत्य विपर्यं प्रति अन्तःकरण प्रवर्तते—ज्या मोहाच्या योगाने—मोहामुळे आत्मा व
 अनात्मा याच विचेकज्ञान कणुपित होऊन अन्तःकरण विपयाकडे प्रवृत्त होतं—तत् तव
 —ते तुझे मोहरूप मालिन्य—बुद्धिः व्यतितरिप्यति—व्यतिक्रमिष्यति—शुद्धि-
 भावं आपत्स्यते इत्यर्थ—शुद्धि विशेषेकरून अगदी तम्बन जाईल—व्यतिक्रम—उल-
 घन कराल म्ह० शुद्धिभावाला प्राप्त होईल, असा याचा भावार्थ—तदा—तस्मिन्
 काले—त्यावेळा—निर्वेद—चैराग्य गन्तासि—प्राप्स्यसि—निर्वेदास—वैराग्यास
 प्राप्त होशील (कशाच्या वैराग्यास ? उत्तर—) —श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य—अध्या-
 त्मशास्त्रातिरिक्त शास्त्रादिकाच श्रोतव्य व श्रुत याच्या वैराग्यास प्राप्त होशील—तदा
 श्रोतव्य श्रुत च निष्फल प्रतिपद्यते इत्यभिप्राय —त्यावेळा श्रोतव्य व श्रुत ही
 दोन्हा निष्फल होतात असा याचा भावार्थ [मा अमुक श्रवण केलें आहे व मला अद्यापि
 अमुक-अमुक श्रवण करावयाच जाह् मा अमुक पाहिले आहे व अमुक पहावयाचे आहे,
 आणि त्या सर्वांच फळ संपादन करावयाच आहे इत्यादि सर्वमनुष्यसाधारण अशा
 ज्या भावना असतात त्या सब विचक परिपक्व झाला असता निवृत्त होतात अशां वि-
 चेक परिपक्व ज्ञान अगता तुझा बुद्ध अविचेकरूपी मलाच उलघन करून जाईल वा
 अविचेकरूप मलामुळेच आत्मानात्मविचक कणुपित होऊन अन्तःकरण विपयाकडे प्रवृत्त
 होत असत याम्बव तुझा बुद्धि वेदा त्या मलाचे अतिरमण कराल म्ह० शुद्ध होई
 तेव्हा तू श्रोतव्य व श्रुत या दोन्हाविपर्या विरक्त होशील अध्यात्मशास्त्राला सोडून दे-
 जे ज नाही ऐकल आहेस किंवा ज तुला ऐकाव अस वाटत आहे, त सर्व व्यथ आहे—
 निष्फळ आहे अशी तुम्ही खात्रा होईल या अनात्मविषयक शास्त्रज्ञानाविपर्या मा आज
 वर वृथा श्रम केले, अम वाचल व आतां यापुढ मला कोणतही अना मविषयज्ञान संपा-
 दन करावयाच नाही कारण त शून्य आहे, त निरतिशय परमात्म्याची प्राप्ति करून

अमो, “ निर्वेद म्ह० सामान्यन कणाळा हा कणाळा किंवा नकामे होण, विशवैकरून
 मागे मागितल्या त्रुण्यविषयक श्रोतवमावदला आहे, जमे पुढाल शोकावरून दिमन
 वेद ” अम म्हणतान अथान् त्रुण्यविषयक श्रोतवमावदल मान कणाळा येतो, ता नकोशा
 होतान सामारिक कमांशा काहा कटाला येत नाही व ता आला तरी सामारिक कमे
 मेरपर्यंत त्याने वेलात पाहिलत श्रोतवमे मान नरोशा झाला म्हणने सात्वात अम
 यान म्हण्यकारागा मागय तिमना पण मळ श्रोतवत तर तगा गतामि निवेद श्रोत
 व्यय्य श्रुतस्य च म्ह० त्यावेळा त श्रोतव्य म्ह० पत्रावयाचें व श्रुत—एकलेलें याविषयाच्या
 वेगवेगळ्या प्राप्त होणाल, अम पाह म्ह० अनुनाला कणाळा कशाचा वेद व नकोमे काप
 होणल ते भगवानाना स्पष्ट मागितल प्राप्त नव्हा त्यागा त्रुण्यविषयक कमांशा नादरायण
 भदव त्रुण्यवाच कारण दिमन नाही पण ते ‘ पुढाल गावावरून दिमन वेद ’ अम
 म्हणतान याम्बव आता मेव आपण पाह

देत नाहा, इतकेंच नव्हे तर उलट दुरभिमानादिकाच्या योगाने त्याला प्रतिबंधक करते, अस वाटून त्या श्रोतव्याविषयाही तू पूर्ण विरक्त होशाल पण मोहरूपी मल अन्त करणातून साफ निघून जाईपर्यंत तुला त्याविषयी विरक्ति येणार नाहा म्हणून तू मोहरूपी मग घालविण्यासाठी योगस्थ होऊन कमें कर] ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेक साध्य-साधनसंबंध दाखविणाऱ्या श्रवणांना विक्षिप्त झालेला—ते बुद्धिः—तुझी बुद्धि—यदा निश्चला सती—जेव्हा विक्षेप रहित होऊन व—अचला—त्यातूनहा विकल्पशून्य होऊन—समाधौ—आत्म्यामध्ये—स्थास्यति—स्थिर होईल—तदा—त्यावेळा—योगं—स्वरा—मुख्य योग—अवाप्स्यसि—प्राप्त होईल ५३

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञ कदा कर्मयोगज फल परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणु—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनश्रुतिभि श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्त करण तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञा समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—(समत्वबुद्धियुक्त होऊन परमार्थज्ञानाच्या उद्देशाने कर्मानुष्ठान केल्याने क्रमाने चित्तशुद्धि, विवेक व वैराग्य यांचो प्राप्ति जरा झाली तरा ज्ञानप्राप्ति केव्हा होते, त अजून कळें नाहीं,अशी शंका घेऊन पुढील श्लोकान ज्ञानप्राप्ताचा काल सांगतात—)
—मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगं कदा अवाप्स्यामि—मोहरूपा मलाचें उद्बन्धन करून त्याच्या द्वारा जात्मविवेक करण्यास योग्य अशी प्रज्ञा—बुद्धि ज्याला प्राप्त झाला आहे, असा मा योगस्थ होऊन केलेल्या कर्मानुष्ठानाच्या फलाग म्ह० परमार्थयोगाला केव्हा प्राप्त होईन—तो परमार्थयोग मला केव्हा प्राप्त होईल—इति चेत् 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति तत् शृणु—अमें म्हणणाल तर 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' या श्लोकाने त्याचें उत्तर ऐक—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनश्रुतिभि—श्रवणैः विप्रतिपन्ना—नानाप्रतिपन्ना—श्रुतिविप्रतिपन्ना—विक्षिप्ता सती—अनेक प्रकारचें साध्य व त्याचा अनेक साधन,त्यांच्या संबन्धाच ज प्रकाशन—प्रतिपादन त्यांच्या श्रुतींना म्ह० श्रवणांना विप्रतिपन्न—नाना प्रकार भलभलता समजत झालेला म्ह० विक्षिप्त होताती—ते—तव बुद्धिः यदा—यस्मिन् काले स्थास्यति—स्थिरीभूता भविष्यति—तुझी बुद्धि

ज्यावेळीं—वैराग्य परिपक्व झाले असता स्थित होईल—स्थिर होईल—निश्चला
 विक्षेपचलनवर्जिता सती—निश्चल—विक्षेपरूप चलनानें रहित होत्सती जेव्हां
 स्थिररूप होईल (कोठें स्थिर होईल? उत्तर—)—समाधौ—समाधीयते चित्तं
 अस्मिन् इति समाधिः आत्मा तस्मिन् आत्मनि इति एतत्—समाधीत
 म्ह० ज्यांत चित्त समाहित केले जाते तो समाधि म्ह० आत्मा, त्या आत्म्यात, असा
 याचा भावार्थ—अचला—तत्रापि विकल्पवर्जिता इति एतत्—आणि त्यातही
 अचल म्ह० सर्व विकल्परहित होऊन स्थिर स्थित होईल—बुद्धिः—अन्तःकरणं—
 बुद्धि म्ह० अन्त करण—तदा—तस्मिन् काले—त्यावेळा—योग अवाप्स्यसि—वि-
 चेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि—योगाला प्राप्त होशील म्ह० विवेकान्या द्वारा उत्पन्न
 झालेली जा प्रज्ञा पूर्वोक्त बुद्धि—परमार्थदर्शनरूप ज्ञान हीच समाधि, तिला प्राप्त होशील
 [मोहरूपी चित्तमल नाह्यासा होऊन पूर्वोक्त विवेकादिकाना युक्त झालेला बुद्धि आत्म्या-
 मध्ये जेव्हां स्थिर होईल तेव्हा ती ज्ञानरूप बुद्धि सिद्ध होईल, हे अनुनान्या प्रभाचे उत्तर
 आहे अनेक साध्ये व त्याचा अनेक साधने याचा सबंध प्रतिपादन करणारा कर्मकांडा-
 त्मक वाक्ये ऐकून नाना उपाय कळल्यामुळे चंचल झालेली तुझी बुद्धि—हे करूं कीं तें
 कर्म असें जिला झालें आहे ती तुज्या विक्षिप्त बुद्धि—तुझे अस्थिर चित्त जेव्हा म्ह० वैरा-
 ग्याचा पूर्ण परिपाक झाला अमता सर्व विक्षेपशून्य व सर्व संशयरहित होऊन आत्म्या-
 मध्ये स्थिर स्थित होईल, तेव्हा तू त्या योगाला प्राप्त होशील, तेव्हां तूं ज्ञाननिष्ठ हो-
 शील हाच मुख्य योग आहे, व तो मिळविण्यासाठीच प्रत्येक मनुष्याने यत्न करणे
 उचित होय. भगवानाना समत्वबुद्धीनें कर्मयोगाचे अनुष्ठान करण्याविषयी जे कर्माधि-
 कारी अर्जुनाला सांगितले आहे ते याच योगासाठी हाच समाधियोग—आत्मयोग. म्ह-
 णूनच आचार्यांनी ३९व्या श्लोकातील योगशब्दाचा सामान्य अर्थ साख्यबुद्ध्याच्या प्राप्तीचा
 उपाय असा करून फलेच्छारहित ईश्वराराधनाय कर्मानुष्ठान व समाधियोग असा विशेष
 अर्थ सांगितला आहे कर्मयोग हे साख्यबुद्ध्याचे परंपरा साधन असून समाधियोग हे
 साक्षात् साधन आहे जेव्हा तुझे चित्त शुद्ध होईल, तुला वैराग्य व विवेक प्राप्त होईल
 व तुझे अन्त करण आत्म्यामध्ये सर्व संशय-विपर्ययशून्य होऊन स्थिर स्थित होईल
 तेव्हा तुला परमार्थयोग प्राप्त होईल, असे भगवानाना स्पष्ट सांगितले आहे त्यावरून
 अर्जुन ज्ञानी नसून अज्ञानी आहे, तो ज्ञानाधिकारी नसून कर्माधिकारी आहे, व त्याचें
 चित्त शुद्ध व्हावें, म्हणून त्याला समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठान सांगितले आहे, असाच
 याचा भावार्थ मिद हातो हाच गानाशब्दार्थ आहे] ५३.

१ सरहृद भाषण “ समाधि ” हा शब्द पुढिंला आहे

० पण रहस्यरार पुढील श्लोकाचा अर्थ असा करिताना—‘ध्रुविधिप्रतिपत्ता’ नाना प्रका-
 रच्या वेदवाक्यांना गागळून गेलेल्या ‘ने’ तुला ‘ बुद्ध ’ बुद्धि ‘ यदा ’ तेव्हा ‘ समाधी ’
 समाधिवृत्तान ‘ निश्चला अचला स्वाप्स्यसि ’ स्थिर व निश्चल होईल ‘ तदा ’ तेव्हा ‘ योग ’
 हा साम्यबुद्धिरूप योग तुला ‘ अवाप्स्यसि ’ प्राप्त होईल. ” यांनाच विप्रतिपत्ता म्हणजे

गागरून गेलेला हा अथ वगैरे नाहा अनेक प्रकारचीं वेदवाक्ये ऐकून बुद्धि विक्षिप्त-अस्थिर हाण्याचा मभव आहे अनेक माधने ऐकल्यावर आपण हें करावें, तें करावें, असें करावें, तसें करावें, इत्यादि वाक्ये माहणिव आहे. म्हणून अनेक माध्य व माधने ऐकून अस्थिर व अनिश्चित झालेला तुला बुद्धि तेव्हा आत्म्यामध्ये स्थिर-विक्षेपशून्य होईल, तेव्हा तुला स्वर्ग मुरय ज्ञानयोग प्राप्त होईल, अस जे आचार्य म्हणतात तेच योग्य आहे. रहस्यकार या व वरील श्लोकातल 'बुद्धि' शब्दाचा अथ-बुद्धि म्ह० अतः करण असाच करिताना पण त्याच्यामागे न्यवमायात्मिका ह विशेषण नाहा तेव्हा त्याच्याच परिभाषेप्रमाणें त्याचा अथ 'वामना किंवा समनूत' असा करावयास नको होता का? पण अमो. 'ममाधी' याचा अथ 'ममाधिवृत्तान' 'हा अथ आदा चुकाचा नमला तरा चागलाही नाहीं. कारण स्थिर व निश्चल बुद्धि-अन्न करण हाच ममाधिवृत्ति होय 'योग' याचा अर्थ तर अगदाच विपरात आहे " अनेक उपदेश ऐकण्याचें वाम मोडून चित्ताची निश्चल समाधि कर, म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कमयोग तुला प्राप्त होऊन ताल उपदेशाचीही जरूर न पडता कसें करून त्याचें पाप तुला लागणार नाहा " ६३- 'चित्ताची निश्चल समाधि कर म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कमयोग प्राप्त होईल' हें, ममाधाचा अथ मनात आणून म्हटलेचें नाहीं ममाधात निदि व अभिदि या दोन्हाविषयाची साम्यबुद्धि जर बुद्धन जाते तर विचारा कमयोग निराळा कोठून राहणार? तमेंच, कमयोग साम्यबुद्धिरूप कसा? कारण 'योगस्थ होऊन कसें वर' अम म्हणेंल आहे व 'समत्व हाच योग आहे' असें मागितलें आहे तेव्हा साम्यबुद्धिरूप योगात स्थित होऊन कसें करण्याविषया जर भगवान् मागत आहेत तर साम्यबुद्धि हाच कमयोग कसा? पण रहस्यकाराना योग म्ह० कमयोग हा एकच अथ ठाऊर आहे गातेंत दुसरा योगच त्याना दिमत नाहा सहाव्या अध्यायातही महा चार-पाच ठिकाणाच योग म्ह० पातनलयोग त्याना दिमतो (गी. र. पृ १६) पण 'योगस्थ' (४८) शब्दातल योग म्हणजे समत्व व येथाल योग म्हणजे आत्म्यामध्ये चित्ताची स्थिरता तथापि हा अधभेद रहस्यकाराच्या लक्षात न आल्यामुळे किंवा त्याना स्वतः कमयोगच दिमत असल्यामुळे ते येथेहा योग म्ह० कमयोग व तोही साम्यबुद्धिरूप कमयोग असें काहातरा म्हणत आहेत पण हा योग श्रौत स्मात कसें व त्याची फले याच्या निरर्कानंतर, चित्ताला आत्म्यामध्ये स्थिर करण्याचा दीर्घकाल अभ्यास केल्यावर, चित्त आत्म्यामध्ये निश्चल व विक्षेपशून्य हाऊन राहिलें अमता भविष्यत्काला प्राप्त होणार आहे तो योग म्ह० स्थितप्रज्ञश्रुतिच होय हाच आत्ममाक्षात्काराचा मुख्य उपाय आहे, व योगस्थ होऊन कमानुष्ठान करणें हा त्याचाही उपाय आहे म्हणूनच आचार्यादिवाना 'बुद्धियोगेत्विमा शृणु' (३९) येथाल योगशब्दाचा आत्मप्राप्तीचा उपाय असा सामान्य अथ करून इश्वारापनाथ कमयोग व समाधियोग असा दोन प्रकारचा विशेष अथ मागितला आहे वैदिक कमयोग या मुरय ज्ञानयोगामाठी असल्यामुळेच त्याला 'योग' असें म्हणता येत मध्वाचार्य म्हणतात-" येथाल योगशब्द फलभूत आहे. तेव्हा बुद्धि समाधान निश्चल होणे तेव्हा मुमुक्षु ब्रह्माच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें परमानंदात निमग्न झाला उपायान त्याला फल भिजन 'रामानुजाचार्य म्हणतात-" तदा याग आनासोक्तम उवाच्यमसि' त्या वेशा तुला योग म्ह० आत्म्याचें दर्शन प्राप्त होईल, वदभ-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥५४॥

अन्वयार्थ—हे केशव—हे केशवा ।—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य—
समाधिस्थ—आत्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाचे—भाषा—लक्षण—का—काय आहे ।—स्थि-
तधीः—स्थितप्रज्ञ—किं प्रभाषेत—काय बोलतो,—किं आसीत्—तो कसा ए-
हलो ।—किं ब्रजेत—व व्यवहार कसा करतो । ५४

प्रश्नार्थं प्रतिलभ्याजुंन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्र-
ज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि पर ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य का
भाषा कि भाषण वचन कथमसौ परंभाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव ।
स्थितधी स्थितप्रज्ञ स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमासीत् ब्रजेत किम् । आसन ब्रजन
वा तस्य कथमित्यर्थ । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्नार्थं प्रतिलभ्य—सत्याद्याची ज्ञाननिष्ठा व तिच्या प्राप्ताचे कथन
हे प्रज्ञाचे बौज मिळाले असता—अर्जुन, लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया
'स्थितप्रज्ञस्य' इति उवाच—अर्जुन ज्याला समाधिप्रज्ञा प्राप्त झाली आहे अशा
पुरुषाचे लक्षण जाणण्याच्या इच्छेने 'स्थितप्रज्ञस्य' इ० म्हणाला—स्थिता प्रतिष्ठिता
अहं अस्मि पर ब्रह्म इति प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञ तस्य—मी परब्रह्म
आहे अशी ज्याची बुद्धि स्थित ज्ञानी आहे तो स्थितप्रज्ञ होय त्या स्थितप्रज्ञाची—का
भाषा—किं भाषणं वचनं—भाषा म्ह० भाषण—वचन काय आहे ? (अहां लाच्या
कार्याप्रमाणे त्याची भाषा असणार, त्यात प्रश्न करण्यासारखे काय आहे ? उत्तर—)
असौ परैः कथं भाष्यते—हा इतराकडून कसा बोलला जातो ?—समाधिस्थस्य
—समाधौ स्थितस्य केशव—समाधौ स्थित असलेल्या स्थितप्रज्ञाची काय भाषा

मप्रदायी दीवाकार म्हणताना—'मत्मानिध्यरूपं याग अवाप्स्यमि' माझे मानिध्य याच म्वरू-
पाच्या योगाम प्राप्त होईल अत्रैतमप्रदाया मव दीवाकार योग म्ह० विवेकप्रज्ञा-
आत्ममाक्षाकाररूपं मव योगाचे फल असं म्हणताना गनिधरमहाराजही " श्रियाविद्या
मगनी । नियं पमर होतमे मना । त स्थिर हाडल मागुना । आत्मस्वरूपा ॥८२॥ समाधि
मुखा जेवळ । जं बुद्धि हाडल निश्चळ । ते पावर्मा तू मकळ । योगस्थिति ॥ ८४ ॥ " असे
म्हणताना मकळ यागस्थिति म्ह० स्थितप्रज्ञता अवात् बुद्धि आत्मस्वरूपा स्थिर ज्ञात्यावर
गुप्ता परम योग—मोक्षरूप अविम फल प्राप्त होईल, असेच मव भाष्यकार व दीवाकार
म्हणत अमुन एक रहस्यकारच ' बुद्धि समाधिवृत्तात स्थिर ज्ञात्यावर साग्यबुद्धिरूप कम
योगाम प्राप्त होईल, ' असे म्हणत आहेत, हे वाचकांनी लक्षान ठेवावे

१ ज्याने समाधीविषयी म्ह० आत्म्याविषयी प्रज्ञा—परमार्थज्ञान मपादन जेले आहे
किना समाधानाने प्रज्ञा संपादिली जाई, असा वाचा अध.

आहे, हे केशवा ! [या श्लोकात समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचे लक्षण विचारले आहे. समाधि-
म्ह० स्वाभाविक चित्तसमाधान. मधुसूदनसरस्वतान्या म्हणण्याप्रमाणे योगागभूत स-
माधि नव्हे. कारण येथे ज्ञाननिष्ठाचे प्रकरण चालू आहे. यास्तव समाधिस्थ म्हणजे
आमसाक्षात्कार झाल्यामुळे स्वाभाविक चित्तसमाधानवान् अशा स्थितप्रज्ञाचे, म्हणजे
मीच परब्रह्म आहे अशी ज्याची प्रज्ञा स्थिर झाली आहे, त्याचे-ज्ञाननिष्ठाचे लक्षण
काय आहे ? लोक त्याच्याविषयी काय बोलतात ? असा अर्जुनान्या पहिल्या प्रश्नाचा
मधिनार्थ आहे ? समाधि-चित्तसमाधान हे स्थितप्रज्ञतेचे साधन आहे, हे मुचविण्यासाठी
'समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचे' असे म्हटले आहे]—स्थितधीः-स्थितप्रज्ञः स्वयं
वा किं प्रभाषेत—किंवा स्थितप्रज्ञ स्वतः काय बोलतो ?—किं आसीति ब्रजेत
किं—कसा अमतां व व्यवहारात कसा वागतो ?—तस्य आसनं ब्रजनं वा कथं
इत्यर्थः—त्याचे आमन-अवस्थान किंवा गमन-व्यवहार कसा होतो, असा याचा
भावार्थ—अनेक श्लोकेन स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं पृच्छति—या श्लोकाने स्थित-
प्रज्ञाचे लक्षण अर्जुन विचारित आहे ५६

या ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन
तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहार्तान्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं
चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदि-
श्यन्ते यन्नसाध्यत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाच्या प्रभाला भगवानाना जे प्रतिबन्ध दिले आहे त्याचे व्या-
ख्यान करण्यासाठी अगोदर भूमिमा तयार करितात—) —यः हि आदितः एव क-
र्माणि संन्यस्य ज्ञानयोगनिष्ठार्यां प्रवृत्तः—जो कर्ममन्यासाला कारण होणाऱ्या
वैराग्याने संपन्न असलेला साधक ब्रह्मचर्यास्थितच कर्माचा संन्यास करून ज्ञानरूप यां-
गात-म्ह० ज्ञान याच ब्रह्मात्मभाव प्राप्त करून देणाऱ्या साधनात अगदा तनिष्ठ होऊन
प्रवृत्त झालेला असतो—च यः कर्मयोगेन—आणि जो कर्मरूप योगाने म्ह० उपायाने
त्याच निष्ठेत प्रवृत्त झालेला असतो,—तयोः स्थितप्रज्ञस्य—त्या दोघातांल स्थित-
प्रज्ञाचे (लक्षण व साधन सांगितले जाते)—प्रजहति इति आरभ्य अध्याय
परिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं च साधनं उपदिश्यते—'प्रजहति' येथून
या अध्यायान्या समाप्तीपर्यंत स्थितप्रज्ञाचे लक्षण व साधन सांगितले जाते (अहो पण
एकाच वाक्याने लक्षण व साधन अशा दोन्ही कसा सांगितला जातला ? उत्तर—)
हि सर्वत्र एव अध्यात्मशास्त्रे यानि कृतार्थलक्षणानि तानि एव साध-
नानि उपदिश्यन्ते—कारण सर्वच ठिकाणा अध्यात्मशास्त्राने जा तृनार्थ पुण्याचा लक्षणे
ताच साधने उपदेशिला जातात—यन्नसाध्यत्वात्—कारण तो यत्नमाध्य अमतात.
[इमार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचे ज्ञानलक्षण जरा साधन होऊं शकत नाहा (कारण ते
लक्षण या रूपाने फलच बनलेले अगते) तरी जिज्ञामूला तेच म्ह० ज्ञाना पुरुषाचे फल-
रूप लक्षणच साधन होते. कारण ते त्याला प्रयत्नाने साधावयाचे अमतात. ज्ञाना पु-
गी. भा. २५

पाचा जो धर्म स्वभावभूत असतो तोच जिज्ञासूला दीर्घ काल अभ्यासानें संपादन करावा लागतो. त्यामुळें ज्ञानसामर्थ्यानें ज्ञानी पुढ्यामध्ये स्वाभाविकपणेंच दिसणाऱ्या लक्षणांचा येथें नुस्ता अनुवाद केला आहे, तो विधि केव्हाच होऊं शकत नाहीं. पण तोच साधकासाठीं विधि होऊं शकतो अप्राप्ताचाच विधि संभवतो. जे पूर्वीच प्राप्त असतें, त्याचा विधि संभवत नाहीं यास्तव एकाच वाक्यानें लक्षण व साधन या दोघांचेही विधान कम केले आहे, अशा शंका घेता येत नाहीं.] ५४.

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे पार्था !—यदा—जेव्हा—मनोगतान् सर्वान् कामान्—मनातील सर्व कामास—प्रजहाति—संबंधा सोडतो, आणि—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—आत्मना तुष्टः—आत्मस्वरूपानेंच मत्तुष्ट झालेला असतो—तदा—त्यावेळीं—स्थितप्रज्ञः—स्थितप्रज्ञ—उच्यते—म्हटला जातो. ५५.

यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि—श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकरणेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्तांका मानिच्छाम्भेदान्हे पार्थ मनोगतात्मनमि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे

१ याच न्यायाने ' नम्याद्यध्वरव भारत ' २-१७ हा अनुवाद आहे, विधि नव्हे, असे आचार्यांना वर पृ ०२ म्हटले आहे

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—“अशा रीतीनें ज्या कमयो ग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ असे म्हणतात व त्याचें वर्तन कम्ये असे असा आता अनुनाचा प्रश्न आहे ” पण कमयोग्याची बुद्धि स्थिर कशी होणार ? कमयोग्यांचे वा वाय ? कमयोग हेच तर ती स्थिर होण्याचा उपाय असेल तर महात्मा अध्यायातील ' मन फार चंचल आहे, त्याचा निग्रह वायूच्या निग्रहाप्रमाणें फार कठिण आहे ' इत्यादि अनुनाच म्हणण व त्याबरोबर ' पण, अभ्यास व वैराग्य याच्यायोगानें त्याचाही निग्रह करिता येतो, ' हे उत्तर व्यथ होतें कारण कमयोग्यांचे जर प्रज्ञा स्थिर झाली तर निग्रहनिग्रहाचे कष्ट योग करणार ? यास्तव कमयोगी स्थितप्रज्ञ होऊ शकत नाहीं ममाभियोग्यांचे स्थितप्रज्ञ होऊ शकतें. कमयोग हा त्याचा आरंभाचा उपाय आहे आत्म्यामध्ये अन्न करण निश्चल होणें हाच स्थितप्रज्ञता ती प्राप्त झाल्यावर कमयोग संभवत नाहीं ही गोष्ट पुढील लक्षणावरूनही सिद्ध होते रहस्यकार म्हणतात, ' ज्या कमयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात ' अर्थात् ते प्रज्ञा म्हणून केवळ बुद्धि—अन्न करण असा अर्थ करितात पण मत्तान्याय 'स्थितप्रज्ञा ज्ञान वरव म स्थितप्रज्ञः ' असे म्हणतात म्हणजे प्रज्ञाप्रज्ञाचा अर्थ 'ज्ञान' असा करितात रामानुजाचार्यही स्थितप्रज्ञता म्हणून 'ज्ञाननिष्ठा' म्हणतात व ती कमयोग्याध्य आहे, असेही म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजांना ' जो ममाभिमुख भुजे । अर्थात् । ' असे स्थितप्रज्ञास्थितप्रज्ञ म्हणून आहे, इतर अर्थवादी आचार्यांनाच अनुसरणें आहेत, हे तिराळें सागाबयात नवीन.

तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशोपे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्यैव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः। परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्माद्दलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽमानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकपणः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

भाष्यार्थ—यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि 'प्रजहाति०' इति श्रीभगवान् उवाच—जा यत्नसाध्य साधने व स्वभावसिद्ध लक्षणं आहेत तां 'प्रजहाति०' इत्यादि श्लोकानां श्रीभगवानानी सांगितली आहेत. (पूर्वपुण्यामुळे ब्रह्मचर्यावस्थेंतच असताना सन्यासाचें कारण जें वैराग्य-पुत्रवित्त-लोक इत्यादिकाविपर्याची विरक्ति त्याची प्राप्ति झाल्यामुळे कर्मत्याग करून जो ज्ञाननिष्ठेमध्ये प्रवृत्त होतो व जो अविरक्त गृहस्थाश्रमी होऊन कर्मानुष्ठानानें परंपरेने ज्ञाननिष्ठेमध्ये प्रवृत्त होतो त्या दोघानाही ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा स्थितप्रज्ञ होता येते यास्तव त्यानील कोणत्याही मार्गाने जो स्थितप्रज्ञ झाला आहे त्याचें लक्षण व ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचें आहे त्याचें साधन येथून मागावयाचें आहे.)—हे पार्थ यदा-यस्मिन् काले सर्वान्-समस्तान् मनोगतान्-मनासि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् कामान्-इच्छामेदान् प्रजहाति-प्रकरणेण जहाति-परित्यजति—हे पार्था ज्यावेळीं समस्त मनोगत-मनात प्रविष्ट झालेल्या-हृदयात शिरलेल्या कामाना-भिन्न भिन्न इच्छाना पूर्णपणे सोडतो-त्याचा परित्याग करतो. [अन्त ररणाचे धर्म, आत्म्याचे नव्हेत, अशा विविध इच्छाना पुरुष जेव्हा वासनासह सोडतो, तेव्हा स्थितप्रज्ञ होतो. 'तर मग विद्वान् स्थितप्रज्ञाची कोणतीच प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं,' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—]—सर्वकामत्यागे तुष्टिकारणाभावात् च शरीरधारणनिमित्तशोपे सति उन्मत्त प्रमत्तस्य इव प्रवृत्तिः प्राप्ता इति अतः उच्यते—सर्व कामाचा त्याग केला असता संतोपाच्या कारणाचाच अभाव होतो व शरीराचें धारण, एवढेंच निमित्त अवशिष्ट राहतें तसें झालें असतां बुद्धिभ्रम झालेल्या व अत्यंत मदीन्मत्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें स्थितप्रज्ञाचा प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंग येतो. पण तिचें निवारण करण्यामाठा भगवान् सांगतात—आत्मनि एव-प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना-स्वेन एव-बाह्यलाभनिरपेक्षः तुष्टः—आत्म्यामध्येच-प्रत्यगात्मस्वरूपातच-आत्म्या स्वरूपानेंच, बाह्य वस्तूच्या लभाविपर्याी निरपेक्ष होत्वाता संतुष्ट होतो-म्ह०—परमार्थदर्शन-अमृतरसलाभेन अन्यस्माद् दलंप्रत्ययवान्—परमार्थदर्शन-आत्मज्ञानरूप-अमृतरसाच्या लाभानें दुसऱ्या सर्व अनात्म पदार्थाविपर्या जो विरक्त झाला आहे, दुसरे अनात्म पदार्थ नकोत-पुरे झाले, असें ज्याला वाटें लागलें आहे तो—स्थितप्रज्ञः-स्थिता-प्रतिष्ठिता आत्मनात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः-विद्वान् तदा उच्यते—स्थितप्रज्ञ-ज्याची आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकामुळें उत्पन्न झालेली प्रज्ञा स्थित-प्रतिष्ठित झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ-विद्वान् तेव्हा

मूढला जातो म्ह०—स्यक्तपुत्रवित्तलोकेपणः संन्यासी आत्मरामः आत्म-
क्रीडः स्थितप्रज्ञः इत्यर्थः—ज्याने पुत्र, वित्त व लोक यात्रिपयाची तपणा-इच्छा
टाकिली आहे, जसा सन्यासा-आत्मराम-आत्म्यामध्येच आराम पावणारा-आमत्रीउ-
आम्यामध्येच ज्याची काठा चालते, याच्यापयामध्ये नाही, तो स्थितप्रज्ञ असा

१ रहस्यकार या शेकावरील टापेंत “स्थितप्रज्ञाने वतन म्हणजे ब्रह्मयोगशास्त्राचा पाया
आहे,” असे म्हणतात व त्यामाठी वाराव्या प्रकरणाचा हवाला देतात पण स्थितप्रज्ञता
ब्रह्मयोगानेच तर माध्य होणारी आहे, तर स्थितप्रज्ञाने वतन हा ब्रह्मयोगाचा पाया ब्रह्म
अनघार? तथापि ते वाराव्या प्रकरणात काय म्हणतात ते पाहिले पाहिजे पण येथेच त्याचा
विचार केल्यास फार विस्तार होईल म्हणून आम्हा त्याचा विचार जेथे करण्याचे
अभिव्यक्त देखून प्रकृत विषयापट्टे बळता रामानुजाचाच—‘सर्व मनानील काम नेहा
टाकतो तेहा हा स्थितप्रज्ञ मूढला जातो हा ज्ञाननिष्ठेचा पराकाष्ठा आहे’ असे म्हण
नात गानेश्वरमहाराज म्हणतात—‘जे अभिलाष निवृत्तलाहा विघ्न करतो व ज्या
च्यामुळे नित्यतप आत्मन पुरुषा विषयामध्ये पत्नो-तो काम सर्वथा जाये। तयाचे
आत्मनोपासन मन आहे। तोचि स्थितप्रज्ञ होये। पुरुष जाणे ॥’ २०३ रहस्यकार ‘काम
म्हणजे वामना’ असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाही कारण वामना म्हणजे इच्छा
हा प्राप्त वामनादृष्ट्याचा अर्थ आहे मन्त्रतान् वासनादृष्ट्याचा अर्थ प्राय इच्छा असा नाही
वामना म्हणजे म ममस्वार असा अर्थ आहे याम्मव शास्त्राय धृवात शास्त्राय अर्था रुद्र
अमलेल्या दृष्ट्याचाच उपयोग केला पाहिजे वेदान्तशास्त्रान् वामना हा शब्द इच्छा, काम,
याअथा केव्हाही योजन नाहात आचार्याना ‘वामान् म्ह० इच्छाभेदान्’ असा अर्थ
केला आहे इतगनाहा तोच अर्थ गृहीत धरला आहे गानेश्वरमहाराज काम म्ह० विष
याभिलाष म्हणताने उपनिषदातल ‘एषणा’ शब्दावद्दल येथे ‘काम’ शब्द योजला आहे,
व तेच अर्थ भक्तिसिद्ध आहे रहस्यकार प्रवहानि ‘याचा मोडतो’ एवढाच अर्थ करि
तात आचार्यादि मज ‘प्रवपण त्हाति-परिवृत्ति’ सर्वथा-पूणपण टाकतो असा अर्थ
करितात गानेश्वरमहाराजहा ‘काम सर्वथा जाये’ असे म्हणतात पण ‘काम सर्वथा
टाकतो’ असा म्हटल्यास त ब्रह्मयोग्याने लक्षण होऊ शकणार नाही म्हणून ‘प्र’ या उपसगा
यत् लक्षण करून ‘तद्धानि म्ह० मोडतो, त्रमात्रभाषा व ‘सरळ’ अर्थ रहस्यकारांना केला
आहे ‘आत्मनि एव आत्मना लुष्ट’ याचा ‘आपण आप या टाकतो’ मनुष्य होऊन
गहना’ असा त अर्थ करितात पण आत्मना’ या शब्दातान् पत्न्या अर्थ ‘आपण’ असा
वरण उचित नाही तर ‘आत्मनि’ या शब्दाचा स्वरूपाचेच समुद्र हातो, सतोपामाडा
बला विवशनाचा रेश्मा उरत नाही, असाच वरण उचित आहे आचार्यादि अनेकमज
त्या शब्दाकारांना तमाच केला आहे म वाराय ‘आत्मना-परमात्मना’ असा, रामा
नवाचार्य ‘आत्मना-मनसा-आत्मनावलम्बनन’ असा वल्म म टाकणार ‘आत्मना स्वस्व
नवात्मस्वल्पेण’ असा अर्थ करितात म्ह० सर्व ‘आत्मना’ याचा वृत्तावन्तच अर्थ करि
तात, व मनापामाठा बला माधनाचा त्याला अपेक्षा नमते, असे सुचवितात ‘स्थित-
प्रज्ञ आनन्दे’ असा देव व पुढला मूढल्ले अमत्यामुळे हे स्थितप्रज्ञाने लक्षण आहे, हे
उपलक्ष्य दान तमेव ‘समस्त यास उच्यते’ इही योगाच लक्षण आहे पण ‘यास ब्रह्म
योग’ हे लक्षण नट कारण त्यास ‘उच्यते’ या भाग्या लक्षणबोधन पश्य नाहा

वाचा भावार्थ. [मनातील सर्व इच्छांचा त्याच्या वासनामह त्याग करून आपल्या अन्तर्यामीच्या स्वरूपात दुसऱ्या कोणत्याही अनात्म पदार्थाच्या लाभाची अपेक्षा न करिता त्या आत्मस्वरूपानेच जो सतुष्ट असतो, तो स्थितप्रज्ञ होय स्थितप्रज्ञाचें हे मुख्य लक्षण आहे. या लक्षणानें युक्त असलेला पुरुष कर्मनिष्ठ असणे शक्य नाहा. अर्थात् तो ज्ञाननिष्ठ मन्यासाच होय आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा वैराग्याच्या द्वारा सर्व-एषणात्यागरूप सन्यास करून, श्रवण मननादिकाच्या आवृत्ताने आत्मज्ञान मपादन करून, त्यातच आसक्त होऊन, विषयापामून विमुक्त होऊन, ज्ञानाचे फळ अशी जी तृप्ति-परम सतोष त्याचा त्याच अवस्थेंत अनुभव घेणारा हा स्थितप्रज्ञ कर्म-निघाचा विषय होत नाहा अर्थात् समत्वसुद्धियुक्त कर्मयोगही आत्मजिज्ञासा उत्पन्न होण्यासाठी आहे. निष्काम कर्मानुष्ठानाने पापाची निवृत्ति होऊन आत्मजिज्ञासा म्ह० विविदिषा उत्पन्न होते, असा श्रुति-स्मृति-पुराणाचा घोष चालू आहे. असे असताना गांतेन ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर निष्काम कर्म आचरावे, स्वतः माठी जरी नको असले तरी दुसऱ्यासाठी ते करावे, असे जे किलेकाचे म्हणण आहे ते भ्रामक होय] ५५

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः—आध्यात्मिकादि दुःखे प्राप्त झाला असता ज्याचें मन उद्विग्न होत नाहा,—सुखेषु—नाना प्रकारचीं सुखे प्राप्त झाला असता—
विगतस्पृहः—त्याविषयाची ज्याचा इच्छा गेलेला आहे म्ह० त्याविषया जो निरिच्छ असता,—वीतरागभयक्रोधः—ज्याचे राग-प्रीति, भय व क्रोध निवृत्त झालेले असतात तो—स्थितधीः—स्थितप्रज्ञ—मुनि—मुनि—उच्यते—म्हटला जातो ५६

किं च—दुःखेष्विति । दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्न न प्रभुभित्त दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा नृणां यस्य नाग्निरिवे-
न्धनाद्याधाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोधो रागश्च भय च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनि स-
न्यामी तदुच्यते ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'दुःखेषु०' इति—तस्य 'दुःखेषु०' या श्लोकाने विवि-
दिषुंचेच दुसर कर्तव्य व विद्वानाचे दुसर लक्षण सांगतात—दुःखेषु-आध्यात्मिका
दिषु प्राप्तेषु—आध्यात्मिकादिक दुःखे प्राप्त झाला असता—न उद्विग्नं-न प्रभु-

१ ज्वर, मन्तकशूल इत्यादि शरारानाल रोगामुळे होणारे जे दुःख ते आध्यात्मिक, व्याघ्र, सप्त इत्यादि पृथ्वानाल शर पदार्थापामून होणारे जे दुःख ते आधिभौतिक व अति वात, अतिवृद्धि, अनावृष्टि इत्यादिकांमुळे होणारा चा दुःखे ना आधिदैविक दुःखे होत

मितं दुःखप्राप्तौ मनः यस्य सः अयं अनुद्विग्नमनाः—दुःखप्राप्तिं ज्ञाली असता ज्याचे मन उद्विग्न-प्रभुमित होत नाहा तो हा ' अनुद्विग्नमना ' होय—तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा-तृष्णा यस्य इन्धनादि-आधाने अग्निः इव न मुखानि अनु विवर्धते स विगतस्पृहः—त्याचप्रमाणें सुखाची प्राप्ति ज्ञाली असता ज्याची स्पृहा-तृष्णा नाहाशी ज्ञाला आहे म्ह० काष्ठे वगैरे घातला असता अग्नि जसा वाढतो त्याप्रमाणें सुखें मिळें लागला असता त्याच्यामागून ज्याची तृष्णा वाढत जात नाही तो ' विगतस्पृह ' होय [आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त ज्ञाला अमता त्याचा परिहार करण्यास असमर्थ झालेत्या पुरुषाला ते दुःख अनुभवीत असताना जो खेद होतो त्यास उद्वेग म्हणतात पण दुःख प्राप्त झालें असताहा ज्याच्या मनाला तसा उद्वेग होत नाहा तो स्थितप्रज्ञ होय यास्तव ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचे आहे त्याने दुःखें प्राप्त झाला असताहा मन उद्विग्न न होईल, असा अभ्यास करावा दुःखाप्रमाणें सुखेही आध्यात्मिकादि तीन प्रकारचा आहेत अमें भाष्यार्ताल ' तथा ' या पदाने सुचविले आहे अज्ञाला जशा जशा सुख होऊ लागतात तशा तशी त्याविषयाचा त्याची तृष्णा वाढू लागते असात जशा जशा लाकडे, गवत वगैरे घालावा तसा तसा तो वाढतच जातो. पण विद्वान्-आत्मज्ञानी पुरुषाची तृष्णा तशी सुखाबरोबर वाढत नाहा. अग्नीवर दगड किंवा माना घातल्यास तो त्याना जाळू शकत नाहा, किंवा त्याबरोबर वाढतही नाही, हे प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें आत्मज्ञाची तृष्णा सुखाबरोबर वाढत जात नाहा यास्तव जिजासूनेही सुख किंवा दुःख झालें असता तृष्णा व उद्वेग वर नये त्याचप्रमाणें]—वीतरागभयक्रोधः—रागः च भयं च क्रोधः च (राग-भय-क्रोधाः) यस्मात् वीताः—विगताः सः वीतरागभयक्रोधः—आसक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत तो वीतरागभयक्रोध होय.—स्थितधीः—स्थितप्रज्ञः मुनिः—संन्यासी तदा उच्यते—स्थितधी म्ह० स्थितप्रज्ञ मुनि म्ह० संन्यासी म्हटला जातो [दुःखाना उद्विग्न न होणारा, सुखाविषयाची तृष्णा वाढून देणारा, आसक्ति, भय व क्रोध याना रहित असा जो असतो तो स्थितधी-स्थितप्रज्ञ मुनि होय मुनि म्हणजे आत्मवेत्ता-संन्यासी वरील अरस्था जेव्हा प्राप्त होते तेव्हा त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात] ५६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—सर्वत्र—देह जीवितादिकाविषयीही—अनभिस्नेहः—प्राप्ति नसलेला,—तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य—ते ते शुभ व अशुभ यास प्राप्तात्मा म्ह० शरीर, त्यापासून आध्यात्मिक, भूत म्ह० या लोकांताल शरीरभित्त पदार्थ त्यापासून आधिभौतिक व देव म्ह० वायु, इद्र, सूर्य इत्यादिकापासून आधिदेव, अमें शब्द बनले आहेत

होऊन—न अभिनन्दति न द्वेष्टि—अभिनन्दन करीत नाही व द्वेष करीत नाही
—तस्य प्रज्ञा—त्याची प्रज्ञा—त्याची बुद्धि—प्रतिष्ठिता—प्रतिष्ठित आहे. ५७.

किं च—यः सर्वत्रैति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिप्रप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेहव-
र्जितस्तत्तत्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं
प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टत्यर्थः । तस्यैवं हर्षत्रिपादवर्जितस्य
विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'यः सर्वत्र' इति—'य सर्वत्र' या श्लोकानें आणखी एका
लक्षणाचा अनुवाद करून विविदिपृचे आणखी कर्तव्य मागतात—(अहो पण देहाच्या
जिवनाविषयी तृष्णा, शुभाशुभ प्राप्त झालें अमता हर्ष-विपाद या गोष्टी विद्वान् व
विविदिपु यातील कोणालाच वर्ज न करिता येण्यामारख्या आहेत तेव्हा प्रज्ञा स्थिर
करीत होणार ? अशी शंका घेऊन मागतात—) यः—मुनिः सर्वत्र—देहजीवितादिपु
अपि अनभिस्नेह-अभिस्नेहवर्जितः—'यो मुनिः—आत्मवेत्ता—संन्यासी सर्वावि-
षया म्ह० देह, जीवित इत्यादिवाविषयाही अभिस्नेहरहित असतो, त्याविषयाही ज्याला
अनिशय स्नेह नमती—तत्तत्राप्य शुभाशुभं—तत् तत् शुभं अशुभं वा लब्ध्वा
न अभिनन्दति न द्वेष्टि—त्या त्या शुभाला मित्रा अशुभाला शत्रु होऊन अभि-
नन्दन करीत नाही व द्वेष करीत नाही. म्हणजे—शुभं प्राप्य न तुष्यति-न हृष्य-
ति च अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः—शुभाला प्राप्त होऊन संतुष्ट होत नाही,
दृष्ट होत नाही व अशुभाला प्राप्त होऊन त्याचा द्वेष करीत नाही, (अर्थात् विषयाविषयी
आर्माक न ठेवणे व शुभाशुभप्राप्ति झाला अमता हर्ष-विपाद न मानणे हें प्रज्ञास्थैर्याचें
कारण आहे, असे मागतात—)—एवं हर्षत्रिपादवर्जितस्य तस्य विवेकजा प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता भवति—याप्रमाणें हर्ष-विपादरहित अमलेच्या त्याची विवेकपामून उत्पन्न
झालेली प्रज्ञा प्रतिष्ठित होते. ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ—कूर्मः—कागज—अंगानि इव—आपले अवयव जसे एरुदम आ-
वळून घेता, तसा—अयं—हा पुरुष—यदा—जेव्हा—इन्द्रियाथेभ्यः—विषयांसा-
गूनं—इन्द्रियाणि—इंद्रिये—सर्वश—सर्व प्रकारे—संहरते—परतून घेता—
तदा—तेव्हा—तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित झाला आहे. ५८.

किं च—यदा संहरते इति । यदा संहरते मग्यगुणसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठाया प्रवृत्तो
पति. कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्सर्वान्यङ्गान्पुणसंहरति सर्वत एव ज्ञान-
निष्ठ इन्द्रियाणांन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेऽनुष्ठानार्थ
पाठ्यम् ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'यदासंहरते०' इति—'यदा०'या श्लोकाने जिज्ञासूचेच आणखी कर्तव्य सांगतात—च यदा अयं-ज्ञाननिष्ठया प्रवृत्तः यति. संहरते-सम्यक् उपसंहरते—आणि जेव्हा हा ज्ञाननिष्ठेमध्ये प्रवृत्त झालेला यति (म्ह० स्थितप्रज्ञ नव्हे तर त्यासाठी यत्न करणारा) उपसहार करतो—उत्तम प्रकारे—पूर्णपणे आपल्या अधीन ठेवतो—(येथील इंद्रियाचा उपसहार म्हणजे लय नव्हे, सफोच आहे, हें दृष्टान्ताने दाखवितात—)—कर्म. अंगानि इव सर्वश—कासव अग जशा सर्व बाजूनी म्हणजे—यथा कर्मः भयात् स्वानि अंगानि सर्वत. उपसंहरति—ज्याप्रमाणे कासव भयाने आपला अग सव वाचना आत ओढून घेतो—त्याना आपल्या पाठीवरून कवचात सकुचित करतो—एवं—त्याप्रमाणे—ज्ञाननिष्ठः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्य—सर्वविषयेभ्य. उपसंहरते—ज्ञाननिष्ठ आपला इंद्रिये मव विषयापासून परतविनो व त्याना आपल्या अधीन ठेवता—तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं चाक्यम्—त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, हा चाक्याचा अर्थ वर सांगितलाच आहे (अर्थात् इंद्रियाना विषयापासून विमुख करणे हे प्रज्ञाम्येयाचं निमित्त आहे) ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थ—निराहारस्य—जो विषयाचे हरण करू शकत नाही, अनुभव घेऊ शकत नाही, असा उपाशा किंवा अज्ञ—देहिन—प्राण्यापासूनही—विषया.—शब्द स्पर्शादि विषय—रसवर्जं—प्रातावाचून—विनिवर्तन्ते—निवृत्त होतात (विषयासक्तासह निवृत्त होत नाहीत)—अस्य—या स्थितप्रज्ञाचा—रस. अपि—ता विषयासक्तस्य रसही—परं दृष्ट्वा—परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेऊन—निवर्तते—निवृत्त होतो ५९

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्मांड्ज्ञानीव सहियन्ते न तु तद्विषयो राग स कथं सहियत इति उच्यते विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दाच्यानीन्द्रियाण्यथ वा विषया एव निराहारस्यानाहियमाणविषयस्य कथे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागो प्रसिद्ध स्वस्मेन प्रवृत्ता रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रजनरूपं मुश्मोऽस्य यते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा परब्रह्माहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्जीव विषयविज्ञान संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्वोच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकाया प्रज्ञाया स्वैर्यं कर्तव्यं मित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण इंद्रियाना जरी विषयापासून परतविले तर त्याविषयींचा आसक्ति नाहीर मनात आहे तोवर ज्ञानाचा लाभ कसा होणार ? असा शक—) —तत्र

विषयान् अनाहरतः आतुरस्य अपि इंद्रियाणि निवर्तन्ते—व्यवहारात् वि-
षयोपभोगापामून विमुक्त झालेल्या रोग्याचीही इंद्रिये निवृत्त होतात—कूर्मः अंगानि
इव संंहियन्ते—कासव जर्शा आपली अंगे ओढून घेतो लाभमाणे रोगांही आपल्या
इंद्रियाना संकुचित करतो—तु तद्विषयः रागः न—पण त्या विषयाचा राग-शीति
काही संकुचित केली जात नाही. (आणि मनांत विषयप्रीति असेपर्यंत प्रजालाभही संभ-
वत नाही. कारण विषयासक्ति हा ज्ञानाचा मोठा प्रतिबंध आहे तेव्हा)—सः कथं
उपसंहियते इति ' विषयाः० ' इति उच्यते—रागाचा-विषयप्रीतीचा उपसंहार
कसा केला जातो ते 'विषया.०' या श्लोकाने सांगितले जाते.—यद्यपि विषयोपल-
क्षितानि-विषयशब्दाच्यान्यानि इंद्रियाणि अथवा विषयाः एव—जरी या
श्लोकातील ' विषयाः ' या शब्दावरून उपलक्षित होणारी—' विषय ' या शब्दाने वाच्य
असलेली—मांगितलेली इंद्रिये किंवा स्वतः विषयच—निराहारस्य-अनाहियमाण-
विषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्य अपि देहिनः-देहवतः निवर्तन्ते
—निराहार म्ह० जो विषयाचे आहरण-उपभोग घेत नाही—जो कष्टकर तपामध्ये स्थित
आहे असा मूर्ख देहवानाचेही निवृत्त होतात. (विषयेच्छा कितीही जरी प्रबल असली
तर विषयांचे सेवन करावयाचे नाही, असा निश्चय करून जो अत्यंत जेजुर तप
करीत राहतो त्या अविद्वानाचेही विषय निवृत्त होतात. म्ह० त्याची इंद्रिये विषयापामून
जरी पराङ्मुख होतात तर—रसवर्ज-विषयेषु यः रसः-रागः तं वर्जयित्वा
—रसवर्ज म्ह० विषयाविषयांचा जो रस-राग-आसक्ति-प्रीति त्या रमाला सोडून नि-
वृत्त होतात. [विषयांचे सेवन करावयाचेच नाही, असा हठाने जे इंद्रियाना विषयापा-
मून परतवितात किंवा इंद्रियाचा हठाने निरोध केल्यामुळे विषय त्याच्यापामून निवृत्त
होतात ते विषय किंवा इंद्रिये विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहीत, तर विषयवासना
मनात जर्शाच्या तशी ठेवूनच निवृत्त होतात. विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत.]
—रसशब्दः रागे प्रासिद्धः—रस हा शब्द राग-आसक्ति-प्रीति-इच्छा या अर्था
प्रासिद्ध आहे. (अर्थात रस म्हणजे जिह्वेचा माधुर्यादि विषय, एवढा एकच रसशब्दाचा
अर्थ नाही. पण वृद्धाच्या प्रयोगावाचून रसशब्दाचा राग-इच्छा असा अर्थ कसा करता
येईल, म्हणून कोणा म्हणेल, यास्तव आचार्य सांगतात—) —स्वरसेन प्रवृत्तः र-
सिकः रसज्ञः इत्यादि दर्शनात्—स्वरमाने म्ह० स्वेच्छेने प्रवृत्त झाला. हा मोठा
रसिक—स्वेच्छावशावती—रागा—रसज्ञ-विवक्षित व अपेक्षित जाणणारा-मर्मज्ञ आहे, इत्यादि

१ विषयोपभोगापामून पराङ्मुख झालेल्या पुरुषाच्या विषयाची निवृत्ति कशी होणार ?
वरतून. पुरुष विषयापामून निवृत्त होतो. विषय काही पुरुषापामून निवृत्त होत नाहीत,
म्हणून श्लोकातील ' विषया विनिवर्तन्ते—' विषय निवृत्त होनात. यातील विषयशब्दाचा
अर्थ लक्षणेने ' इंद्रिये ' असा करावा, असे अगोदर सांगून पुनः ' किंवा इंद्रिये निवृत्त
झाला अमता जणू काय विषयच निवृत्त झाल्यामारगे होनात, ' असा आशयाने विषय-
शब्दाचा 'विषय' असाच अर्थ करावा, असे सांगत आहेत.

रसशब्दाचे राग-इच्छा या अर्थी प्रयोग होतात — अस्य यतेः सः अपि रसः-
 रजनरूपः सूक्ष्मः—या यतीचा तो रमही-मृक्षम रजनरूप राग-आसक्ति—परं
 -परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा-उपलभ्य-अहमेव तत् इति वर्तमानस्य निव-
 र्त्ते—परमार्थ तत्त्व जे ब्रह्म त्याला पाहून-त्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन 'मीच त'
 असं मानून-तद्रूप होऊन राहणारा जो यति त्याचा तो सूक्ष्म रसही निवृत्त होतो —
 विषयविज्ञानं निर्वाजं संपद्यते इत्यर्थः—याचें विषयविज्ञान निर्वाज होतें, असा
 याचा भावार्थ —सम्यग्दर्शने असति रसस्य उच्छेदः न भवति—सम्यग्दर्शन
 म्ह यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला नसताना म्ह सम्यग्ज्ञान झाल्यावाचून रसाचा-रागाचा
 -प्रीतीचा उच्छेद होत नाही —तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं
 कर्तव्यं इति अभिप्रायः—म्हणून सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञेचे स्थैर्य करावें—आत्मज्ञानरूप
 प्रज्ञा दृढ करावा, असा याचा अभिप्राय आहे [रम म्ह० विषयप्राप्ति, पर ब्रह्माला सा-
 क्षात् जाणल्याने-माच ते आहे, असा अनुभव घेऊन त्यातच स्थिर झाल्याने ती विष-
 यप्रीतिही निवृत्त होते अहो पण अशा आत्मसाक्षात्कारावाचून विषयासक्ति जर निवृत्त
 होत नाही, व विषयासक्ति सोडल्यावाचून आत्मज्ञान होत नाही तर अन्योन्याध्य
 दोष येत नाही का ? असं प्रश्ना येथें विचारील पण साधकावस्थेत विवेकाच्या योगानें
 इंद्रियाची विषयोन्मुखता घालवून त्यांना अन्तर्मुख केलें असतां विषयाविषयाचा स्थूल
 राग निवृत्त होतो नंतर सम्यग्ज्ञान झाल्यामुळे सूक्ष्म रागही पूर्णपणें निवृत्त होतो, अशी
 वस्तुस्थिति असल्यामुळे बराल दोष येत नाही याप्रमाणें प्रज्ञास्थैर्ये पार मोठें फल दे-
 णारे असल्यामुळे साधनानें दीर्घ प्रयत्नानें ते संपादन कराव, असा याचा आशय आहे]५९

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—हे कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा !—यततः अपि—यत्न
 करणाऱ्याचा—विपश्चितः पुरुषस्य—बुद्धिमान् पुरुषाची—प्रमाथीनि इन्द्रि-
 याणि—व्याकुल करणारीं इंद्रियें—मनः—त्याच्या मनाला—प्रसभं—बलात्कारानें
 —हरन्ति—हरण करितात ६०.

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽद्याविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि
 यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यतत प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्कौ-
 न्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन सबन्ध । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
 प्रमथनशीलानि विषयाभिमुख हि पुरुष विक्षोभयन्त्याकुली कुर्वन्ति । आकुलीकृत्य
 च हरन्ति प्रसभं प्रसह्यं प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात् ॥६०॥

भाष्यार्थ—सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इंद्रियाणि
 स्ववशे स्थापयितव्यानि—सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञास्थैर्यं करण्याचा इच्छा करणारानें प्रथम
 इंद्रियाना आपल्या अधान ठेवावें, तीं स्ववश करावीं (अहोपण मनाला स्वाधीन ठेव-

त्यानेच जर प्रजास्थैर्यं सभवते तर इन्द्रियाणां स्वाधानं ठेवण्याची खटायोप कशाला हवी? उत्तर—)—यस्मात् तदनवस्थापने 'यतत.०' इति दोषं आह—कारण त्यांना स्वाधीन न ठेवल्यास कोणता दोष घडतो त 'यतत.०' या श्लोकाने सांगतात—हि—यस्मात्—ज्याअर्थी—कोन्तेय—अर्जुना—यतत.—प्रयत्नं कुर्वतः अपि विपश्चितः—मेघाविन. अपि पुरुषस्य—प्रयत्न करणाऱ्या बुद्धिमान्—विद्वान् पुरुषाचाहा—इति व्यवहितेन संबन्ध.—असा 'अपि' शब्दाचा 'विपश्चित.' या दूरच्या शब्दाशी संबंध लावावा—प्रमाथीनि—प्रमथनशीलानि इंद्रियाणि—प्रमथन करण—आकुल करणे हेंच ज्याचें शील आहे अशीं इंद्रिय—हि पुरुषं विपयाभिमुखं विशोभयन्ति—आकुलीकुर्वन्ति—कारण ता पुरुषाला विपयाभिमुख—विपयाकड प्रभुब्ध करितात—विपयासाठा आकुल करितात—च यत. आकुलीकृत्य प्रकाशं एव पश्यत विप्रेकविज्ञानयुक्तं मन प्रसभं—प्रसह्य हरन्ति—आणि ज्याअर्थी ता इंद्रिये पुरुषाला विपयासाठा आकुल—क्षुब्ध करून ज्ञानरूप प्रकाशच पहात असलेल्या विद्वान् पुरुषाच विवेकविज्ञानयुक्त मन बलात्काराने हरण करितात त्याअर्थी—[त्या सर्वांचे नियमन करून, असा पुढाल श्लोकाशी याचा संबंध प्रजास्थैर्याचा म्हणजेच सम्यग्ज्ञानाची इच्छा असलेल्या पुरुषाने अगोदर आगल्या इंद्रियाणां स्वाधीन ठेवाव कारण त्यांना जर स्वाधान न ठेवत तर पुन पुन विपयातील दोषांचे चिंतन करणाऱ्या व विद्वान् अशाहा पुरुषाचा, त्याला विपयासाठी व्याकुल करून सोडणारा इंद्रिये त्याच्या विवेकविज्ञानयुक्त मनालाहा बलात्कारान हरण करितात आणि ज्याअर्थी अस आहे त्याअर्थी—] ६०

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थ—तानि सर्वाणि—त्या सर्व इंद्रियांचे—संयम्य—सयमन करून—त्यांना आपल्या वश ठेवून—युक्त—शांतचित्त व—मत्पर.—मीच ज्याला श्रेष्ठ आहे, दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाही, अस होऊन—आसीत—रहाव—हि—कारण—इन्द्रियाणि—इंद्रिय—यस्य—ज्याच्या—वशे—अधान अमतात—यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते ६१

तानीति । तानि सर्वाणि सयम्य सयमन वशीकरणं कृत्वा युक्तं समाहितं संप्राप्स्यति । मत्परोऽहं चामुदेव सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यस्य सात्त्विकं च । एवमासीनस्य यत्तेवंशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबला यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—तानि इति—'तानि.०' या श्लोकान काय करावे तें सांगतात—तानि सर्वाणि संयम्य—संयमन—वशीकरणं कृत्वा युक्तं.—समाहितं सन् आसीत—त्या सर्वांना सयमित करून म्ह० त्याचें सयमन—वशीकरण करून युक्त म्ह०

समाहित-विक्षेपशून्य होऊन रहावे (ते कम ? उत्तर-)—मत्परः—अहं वामुदेवः—सर्वप्रत्यगात्मा परः यस्य सः मत्परः—मा वामुदेव—मवांचा प्रत्यगात्मा—अन्तर्यामी ज्याला पर—आहे तो मत्पर, (तर मग पर व अपर अशी भेददाष्टि ठेवाव-यास वार्ही हरकत नाहीं । उत्तर-)—अहं तस्मात् अन्यः न इति आसीत् इत्यर्थः—मी त्याहून अन्य नाहीं, असा निश्चय करून स्थिर रहावे, असा याचा भावार्थ—एवं आसीनस्य यस्य यतेः इंद्रियाणि वशे हि—अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—याप्रमाणे दृढ निश्चय करून राहणाऱ्या ज्या यतीची इंद्रिय त्याच्या अधीन अभ्यासबलात् असतात त्याची प्रज्ञा स्थिर झालेली आहे [म्हणून सर्व इंद्रियांचे वशाकरण—सयमन करून सर्व विक्षेपशून्य—शांत होऊन मी सर्वान्तर्यामी जो वामुदेव तत्पर होऊन तोच मी, त्याहून निराळा नव्हे, असा निश्चय करून रहावे परमात्म्याहून मी अन्य नाहा, असे दीर्घकाल निरंतर अनुसंधान ठेवल्यामुळे किंवा विषयातील दोषांचे चिंतन करण्याचा अभ्यास केल्यामुळे ज्याचा इंद्रिये वश झालेली अमतात त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, असे जाणाय] ६१

१ ५८-६१ या चार श्लोकात—ज्याचा इंद्रिये अधीन त्याचा प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते म्ह० इंद्रिये स्वाधीन अमर्णे हे स्थितप्रज्ञाचे लक्षण आहे, असे सांगितले आहे पण रहस्य वार त्यातल ५९ व्या श्लोकातून असा भावार्थ काढितात ' ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर मन आणि त्याबरोबरच इंद्रियेही आपोआप ताभ्यात राहतात, इंद्रिये ताभ्यात राहण्या वरिता निराहारादि उपाय नकोत ' पण निराहारशब्दाचा उपोषण असा अर्थ जरी केला तरा ' इंद्रिये ताभ्यात राहण्यावरिता निराहारादि उपाय नकोत ' हे त्यावरून कसे मिळवतात कारण ' तपो नानशनाद्य पर ' अतश्नाहून म्ह० उपोषणाहून श्रेष्ठ तप नाहा, ' म्हणून तप हेच श्रेष्ठ माधन आहे, ' इत्यादि श्रुतिवचने असून कुच्छचाद्रायणादि तपे प्राय उपवामरूपच आहेत गीतेतहा यज्ञ, दान, तप हा कसे पावन करणारा म्हणून सांगितला आहेत त्यामुळे इंद्रियनिग्रहासाठी धमशास्त्रादि सर्व शास्त्रावरून सिद्ध होणारे उपवासादि उपाय नकोत असे म्हणणे योग्य नव्हे ' ब्रह्माचा अनुभव आल्यावर मनाने इंद्रिये आपोआप ताभ्यात येतात ' हे परा खरे मानले तरी उपवासाइतका ब्रह्मानुभव सोपा नाहा, तो लक्षावधि लोकातील पग्याखालाच येतो तेव्हा बाकीच्या लोकांना काय करावे, त्यांना इंद्रियांचा तप कसा करावा ? शिवाय ब्रह्मानुभव आला म्हणजे मन व इंद्रिये ताभ्यात राहतानच अमाहा अबाधित नियम नाहा तसे पर असते तर मनूना ' ब्रह्मान् इंद्रियग्रामो विद्राममपि वपति ' इंद्रियसमुदाय मोटा बलाळ आहे, तो विद्वाना लाई विषयपरवश करतो, असे म्हटले नमते यास्तव निराहारशब्दाचा अर्थ ' उपवास ' अना करून त्यावरून ' उपवासादि उपायच नकोत ' असे म्हणणे अनुचित आहे. त्याचप्रमाणे योगशास्त्रामामाठा आहार विहार यांचे जागणे, इत्यादि सब परिमित पाहिजे, असे जे सहा-व्या अध्यायात सांगितले आहे, त्याचाही वेधील स्थितप्रज्ञाक्षणाशा नाहा भक्ता नाहा वेधे इंद्रिये स्वाधीन अमर्णे हे स्थितप्रज्ञाचे लक्षण सांगण्याच्या प्रसंगाने ' निराहार मनुष्याचेही विषय निवृत्त होनात, पण ते विषयप्रीतामह निवृत्त होत नाहात ' वा स्थितप्र

ज्ञाने विषय प्रतीतमह—विषयामत्तोमह निवृत्त होतात, 'अमा अण व तज्ज यांच्यामधील विषयनिवृत्तीतील परक दानविला आहे. त्यावरून अभिधनप्रशालाही चित्तशुद्धीकरिता उपवामादि उपाय नकोत, असें होत नाहा. 'निराहार' या शब्दाचा अर्थ 'विषयांचे मेवन न करणारा' असा आचार्यांनी केला आहे. रामानुजांनी 'विषयेभ्यः प्रत्याहृत-इन्द्रियभ्यः' विषयापामून ज्याने आपले इन्द्रिये परतविला आहेत, असा केला आहे. मध्वाचार्य व बहम स० टीकाकार यांना मात्र निराहार म्ह० उपवास—अन्नाचा अभाव असा अर्थ केला आहे. सर्व अद्वैती टीकाकार आचार्यांप्रमाणेच अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी 'जे श्रोत्रादि इतर इन्द्रियाचा निग्रह करितात पण रसनेंद्रियाचा निग्रह करीत नाहात त्यांना हजारों विषय कवटाळतात. घसाचा वृक्षाची वरवर पालवी येईल तेवढी सुढावी पण त्याच्या मुळाशा पाणी घालीत रहावे, अशांने त्याचा नाश कसा होणार? मुळाशी पात-लेल्या पाण्याच्या जोरावर तो वृक्ष आटल्या अशांने जमा फोफावतो त्याप्रमाणे विषय रमनेच्याद्वारा मनात पोसतो. इतर इन्द्रियांचे विषय सुटतील, पण रम हा विषय मोडला येत नाहा. कारण रमावाचून जिवंतच राहता येत नाहा. पण अर्जुना ! जेव्हा हा माधक अनुभवाने ब्रह्मच होऊन जातो तेव्हा स्वभावतःच या रमाचेंही नियमन होई. मोहभाव प्रतानि प्रकट होताच 'मा' शरीर हा भाव गुप्तो व इन्द्रिये विषयाना विमरतात,' असा अर्थ केला आहे. तो जवळ जवळ मध्वाचार्यांच्या भाष्यामारखा आहे. त्याच्या भाष्याचा सारास असा आहे. "आहार सोडल्याने इन्द्रियांना विषयोपभोगांचे सामर्थ्य नाहीसें होई, पक्केंच किंवा आहार मोडल्याने इतर विषयाविषयाची आकाशा नाहाशी होते. पण रम या विषया-विषयांची आकाशा व रसनेंद्रियातील रम मेवन करण्याची शक्ति निवृत्त होत नाहीं. पण ती रमविषयक आकाशा व शक्तिहि अपरोक्ष ज्ञानानेच निवृत्त होते," इत्यादि. अर्थात् 'बाह्य इन्द्रियाचा शक्ति क्षीण होण्यामाठी निराहार प्राणें पाहिजे व मनातील राग—आमक्ति क्षीण होण्यामाठी ब्रह्ममाशात्काराची शाला पाहिजे, असा अर्थ करितात. तथापि सर्व भाष्य व टीकाकारांचा भाषाय पक्कच आहे तो हा ना, अण पुण्याचे विषय जरी निवृत्त झाले तरी ते विषयवामनेमह निवृत्त होत नाहींत, ज्ञाना पुण्याचे वामनेसह निवृत्त होतात. पण त्यावरून 'इन्द्रियाना निकण्यामाठा उपवामादि उपाय नकोत,' असें रहस्यकारावाचून वीणीच टरवात नाहीं. रहस्यकार रम म्ह० गोटा असें म्हणतात. पण ते बरोबर नाहा कारण अण मनुष्याच्या मनात अनाहारदोमयेच विषयाचा रम म्ह० मूधम प्राति—वामनाच ममवते. प्रत्यक्ष इच्छा मभवत नाहीं. कारण रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे ज्याने आहार टाकला आहे त्याच्या मनात त्या वेळीं विषयोपभोगाची इच्छा मभवत नाहा. मूधम मरकार—वामना ममवते व तानच पुढे आहार बंगेरे केल्यावर विषयाभिलाषरूपाने प्रकट होते. म्हणूनच आचार्यांनी 'रसः राग ... रतनरूप मूधम.' असें म्हटले आहे. रम म्ह० राग—आमक्ति, प्राति—मूधम वामना अशाच अर्थे मध्वाचार्यांदि सर्व भाष्य व टीकाकार करितात. तन्मात्र 'शरीर इण कर-गारो निराहारादि माधने धर्वांगा अनपक्व त्याभ्य ठरवून मारक आहार-विहार व ब्रह्म-ज्ञान हेच इन्द्रियनिग्रहांचे उत्तम माधन होय, असा गानेचा सिद्धान्त आहे,' इत्यादि याथा-रहस्यकारांचे जे म्हणणे आहे ते मूळाना व प्रकरणातारा मोडून आहे. उपवामादि उपाय नयेना जर ममम नमने, ते जर त्याभ्य अनंत जर गानेनेच 'इन्द्रियरा- तपोबहाः' अ.

४ श्लो २८ इत्यादि म्हटले नसतें नमेंच ब्रह्मज्ञान हेंच जर इन्द्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन आहे, तर गीतेनेच ' तस्मात्त्व इन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतपुत्र, पाप्मानं प्रजहिष्येन ज्ञानं विशाननाशनं ' ३ ४१ या श्लोकात अगोदर इन्द्रियाचें नियमन करून ज्ञान व विशान याचा नाश करणाऱ्या पापी कामाला सोड, असें अर्जुनाला सांगितले नसतें इन्द्रियाचा निग्रह अर्बुदज्ञ ब्रह्मचारी व यति, यानाही विहित आहे ब्रह्मज्ञानाच्या माध्यात त्याची गणना केली आहे त्यामुळे ' ब्रह्मज्ञान हेंच त्याचें उत्तम साधन ' होऊ शकत नाही गीता असा वेदगळ सिद्धान्त कथा करणार नाही पण रहस्यकारांनीं असे अनेक सिद्धांत त्या विचारांच्या गळ्यात बांधले आहेत

रहस्यात पूर्वोत्तरविरोधाची तर गणनाच करवत नाही एका पानातही पूर्वोत्तर विरोध आढळतो उदाहरणार्थ—६३७ पानात एकदा ' ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर मन व इन्द्रिये आपोआप ताभ्यात राहतात, त्यासाठी निराहारादि उपाय नकोत ' 'निराहारादि साधनें ब्रह्मज्ञान हेंच इन्द्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन' ' ब्रह्ममाभात्काराखेरांज पुरा इन्द्रिय निग्रह होणे शक्य नाही,' असें म्हणतात पण पुन त्याच पानात ' माफक आहारानें इन्द्रियनिग्रह करून त्याबरोबरच ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी मत्परायण म्ह० इश्वराच्या ठिकाणा चित्त ठेवून रहावें ' असें म्हणतात ब्रह्मज्ञान हाच इन्द्रियनिग्रहाचा जर उत्तम उपाय तर इन्द्रियनिग्रह करून मग ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी मत्परायण कसें दावयाचें ? पण ही अशी भरसोट होण्याचें कारण एवढेंच का, ५९ व्या श्लोकाचा अर्थ त्याना बरोबर केला नाही तो मूळाला धरून म्ह० ' विषयग्रहण न करणाऱ्या अज्ञाचें विषय निवृत्त होतात, पण ते विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत आणि परब्रह्माच्या साक्षात्कारानें या स्थितप्रज्ञाची विषयवासनाही निवृत्त होते ' असा सरळ केला अमता तर इतका भानगड बरावयाय नको होता

६१ व्या श्लोकावरील टीपेंत ' माफक आहारानें, आहारविहार माफक ठेवून ' इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याला मुळात वाहा आधार नाही " मत्परायण या पदानें भक्तिमार्गाचेंहा वात ' मृत उवाच ' झालें आहे " पण मुळात ' मत्पर ' असा शब्द आहे 'मत्परायण' असा शब्द नाही पण रहस्यकारांना ' मत्पर ' याचा ' मत्परायण ' असा अर्थ केला आहे व त्याचें नवव्या अध्यायातील ' मत्परायण ' श्लोक ३४ या शब्दांश सादृश्य आहे, असे पाहताच यांत भक्तिमार्गाचें ' मृत उवाच ' आहे असें नि शक्यपणें म्हटलें आहे पण ' मत्पर ' याचा अर्थ मत्परायण असा होत नाही आचार्य ' अहं वासुदेव पर यस्य स मत्पर न अन्य अहं तस्मान् ' असा याचा अर्थ बरितात मध्वाचार्य ' अहं एव पर सत्वरमात् उत्तुष्ट यस्य स मत्पर ' असा बरितात इतर मव अद्वैता टाकावारहा अनाच करितात ज्ञानेश्वरमहाराज—' जो आत्मबोध युक्त । होऊना असें मतन । जो मातें ह्याया आंन । विमबेना ॥ ' असें ' युक्त आर्मात मत्पर ' याचें व्याख्यान बरितात म्हणजे ' मत्पर ' याचा मत्परायण असा बोणीत अर्थ बरीत नाहीत पण आम्ही असें म्हणतो की ' मत्पर ' याचा ' मत्परायण ' असा अर्थ जरा कला तरी त्यात असें काय मोठें गूढ तरच आहे वी त्यावरून हा भक्तिमार्गाचाच आरंभ मानणें भाग आहे भक्तिमार्गासोबत इश्वरपरायणता सभबतच नाही वी काय ' शिवाय भक्तिमार्ग हा वाहा पूर्वोत्तर द्विविध

ध्यायतो विषयान्पुसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—विषयान् ध्यायतः पुंसः—विषयाचे ध्यान-चितन करणाच्या पुरपाचा—तेषु—त्या विषयाचे ठिकाणा—सङ्गः—प्राप्ति-आसक्ति—उपजायते—उत्पन्न होते—सङ्गात्—आसक्तांमुळे—कामः—विषयाविषयांची इच्छा—सञ्जायते—उत्पन्न होते—कामात्—विषयेच्छेपासून—क्रोधः—क्रोध—अभिजायते—उत्पन्न होतो—क्रोधात्—क्रोधापासून—सम्मोहः—अविवेक—भवति—होतो—सम्मोहात्—कार्य व अकार्य याच्या अविवेकापासून—स्मृतिविभ्रमः—स्मृतिभ्रंश

वैदिक धर्माचा मोटून अगदा विलक्षण मार्ग नाही. त्यातील निवृत्तिमार्गांचेच उपासना हे अग आहे. यास्तव सन्यासमार्ग, कर्मयोगमार्ग व कर्मयोगशास्त्र, भक्तिमार्ग इत्यादि मार्गांचा वैदिकप्रदायाला सोडून पृथक्पणे गणना करणे, हा अन्याय आहे. हे सर्व एकाच वैदिक धर्माचे अधिकारपरत्वे भाग आहेत.

६१ व्याच श्लोकात ' युक्त ' अमा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ रहस्यकार ' योगानें तयार झालेला किंवा बनलेला ' अमा करितात. व अ. ६ श्लो. १७ येथील " युक्त-शब्दाचा अर्थ ' माफक ' अमा जरी अमला तरी गीतेतील या शब्दाचा नेहर्माचा अर्थ— " माम्यबुद्धीचा जो योग गीतेत मागितला आहे त्याचा उपयोग करून त्याप्रमाणें सर्व सुखरु छे शातपणें सोडून वागण्यास तरवेज झालेला गृहस्थ " अमा आहे (गी. ५. २३) अशा तरवेज गृहस्थामच ' स्थितप्रज्ञ ' हें नाव अमून त्याचा जा अवस्था तीच सिद्धावस्था होय. " पृ. ६३८. पण ' युक्त ' या शब्दाचा हा अर्थ बरोबर नाही. कारण ' युक्तः ' म्ह० समाहित-शातचित्त हा मरळ, साधा, व सुबोध अर्थ सोडून पाचव्या अध्यायातील तेविसाव्या श्लोकातील युक्तशब्दापर्यंत जाण्याची काहा गरज नाही. कारण तेथील किंवा इतर अनेक ठिकाणा आलेल्या युक्तशब्दाचा ' समाहित ' हाच अर्थ आहे. कारण आचार्यांप्रमाणेंच इतर भाष्यकार व टीकाकारही ' मथि मनोयोगयुक्तः ' (मध्वा.) ' मथि मनोऽवस्थाप्य समाहित ' (रामा.) ' मथि युक्तः ' (व. स. टी.) ' युक्तः समाहितः निगृहीतमना. ' (भभुम्) इत्यादि म्हणतात. यास्तव ' माम्यबुद्धीच्या योगाचा आश्रय करून. ' इत्यादि जो अप्रासंगिक अर्थ विनाकारण केला आहे किंवा ' योगानें तयार झालेला, बनलेला ' अमा जो काहीं तरी अर्थ केला आहे तो व्यर्थ आहे. युक्ताचें लक्षण पाचव्या अध्यायाच्या तेविसाव्या श्लोकातच मागितलें आहे, असें नाही. तर सहाव्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकात, अठराव्या श्लोकात, वगैरेही युक्ताचें लक्षण सांगितलें आहे. पण लक्षण हा केव्हाही अर्थ होऊ शकत नाही. नाहीतर स्थितप्रज्ञाचा लक्षणें हा युक्त स्थितप्रज्ञशब्दाचा अर्थच होऊ लागेल !

होतो. शास्त्रादिकांच्या उपदेशाची आठवण नाहार्था होते. —स्मृतिभ्रंशात्—आठवणच नाहार्थी झाल्यामुळे—बुद्धिनाश. —बुद्धीचा नाश होतो व—बुद्धिनाशात्—बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे—प्रणश्यति—पुरुष नाश पावतो तो पुरुषार्थाला योग्य होत नाहीं.

अधेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयांश्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य संग्र आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते । सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामात्कुतश्चित्प्रतिहताः क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—अथ—पुरुषार्थांच्या उपायाचा उपदेश केल्यावर—इदानीं—तच्चिष्ट न झालेल्या अवस्थेत—पराभविष्यत—विवेकविज्ञानहान असल्यामुळे मोठ्या अनर्थांस प्राप्त होणाऱ्या पुरुषाच्या—इदं सर्वानर्थमूलं—सर्व अनर्थांचें हें मूल—‘ध्यायतः’ इति उच्यते—‘ध्यायत’ ०’या श्लोकाने सांगितलें जाते,—‘ध्यायतः-चिन्तयतः विषयान् शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः-पुरुषस्य—ध्यान-चिन्तन करणाऱ्या-विषयांचें-शब्दादिविषयांच्या प्रकारांचें-हा चागला आहे, हा फार सुंदर आहे असे आलोचन करणाऱ्या पुरुषाचा—तेषु विषयेषु संग्रः-आसक्तिः-प्रीतिः उपजायते—त्या विषयाविषयी संग्र-आसक्ति-साधारण प्रीति उत्पन्न होते.—संगात्-प्रीतेः कामः-तृष्णा संजायते-समुत्पद्यते—सगापामून म्ह० सामान्य प्रार्तापामून काम-तृष्णा उत्पन्न होते—कामात्-कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते—प्रतिबंधाने किंवा नाशाने प्रतिहत झालेल्या कामापामून क्रोध उद्भवतो. ६२.

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्यकार्यविषयः । क्रुद्धो हि संमूढः सगुरुमप्याक्रोशति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः । कार्यकार्यविषयविवेकायोग्यताऽन्त करणस्य बुद्धेर्नाशः उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि पुरषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्यकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्टं पृथ पुरषो भवत्यतस्तस्यान्त करणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—क्रोधात् संमोहः-कार्यकार्यविषयः अविवेकः भवति—क्रोधापामून संमोह म्हणजे कार्य व अकार्य याविषयीचा अविवेक होतो. (हाच गोष्ट अनुभवाने दृढ करितात—) क्रुद्धः हि संमूढः सन् गुरुं अपि आक्रोशति—रागात्-वेत्ता पुरुष संमूढ म्ह० विवेकशून्य होऊन पूज्य गुरुचाही अधिप्रेष-धिकार करतो. संमोहात् स्मृतिविभ्रमः-शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनिताया स्मृतेः विभ्रमः-भ्रंश स्यात्—संमोहापामून स्मृतिविभ्रम होतो. शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशापामून अन्त करणावर झालेले जे संस्कार त्यापामून झालेल्या स्मृतीचा विभ्रम म्ह० भ्रंश होतो. (अहो पण स्मृति स्वभावतः क्षणिक असल्यामुळे तिचा नाश आपो-आपच होईल, त्याला संमोहन कशाचा पाहिजे ! उतर—) स्मृत्युत्पत्तिनिमित्त-

प्राप्तौ अनुत्पत्तिः—स्मृतीच्या उत्पत्तीचे-स्मरण होण्याचे निमित्त प्राप्त झाले अमता ती उत्पन्न न होणे, हाच स्मृतिभ्रंग आहे. (वस्तुतः ज्यावेळीं शास्त्र, आचार्य यांच्या उपदेशाचे स्मरण व्हायनास पाहिजे त्यावेळीं ते होत नाही, असा याचा भावार्थ.)—
ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः—त्या स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धीचा नाश होतो. (अहो पण स्मृतिभ्रंग जरी झाला तरी त्यामुळे बुद्धीचा स्वरूपतःच नाश कसा होईल! उत्तर—)
—अन्तःकरणस्य कार्याकार्यविषयविवेक-अयोग्यता बुद्धेर्नाशः उच्यते
—अन्तःकरणार्चा कार्य व अकार्य याविषयांच्या विवेकाची अयोग्यता म्ह० हे कार्य आहे व हे अकार्य आहे, असा विवेक करण्याचा पात्रता अन्तःकरणामध्ये न राहणे हाच बुद्धीचा नाश असे म्हटले जाते. (संसारासुळे अशा प्रकारचा नाश होऊं दगतां.)—
बुद्धिनाशात् प्रणश्यति—आणि बुद्धिनाशामुळे अज्ञानी मनुष्य अत्यंत नाश पावतो. (अहो पण बुद्धीचा तसा नाश जरी झाला तरी नित्य मित्र पुरुषाचा नाश कसा होईल! उत्तर—)
—यावत् तदीयं अन्तःकरणं कार्याकार्यविवेकयोग्यं—जांवर त्याचे अन्तःकरण कार्य व अकार्य यांचा विवेक करण्यास योग्य अमते—तावद् एव हि पुरुषः—तांवरच पुरुष आहे.—तद्योग्यत्वे पुरुषः नष्टः एव भवति—अन्तःकरण विवेक करण्यास अगमर्थ झाले अमता पुरुष जशुकाय नष्टच होतो.—अतः तस्य अन्तःकरणस्य-बुद्धेः नाशात् प्रणश्यति—पुरुषार्थायोग्यो भवति इत्यर्थः—यास्तव त्याच्या अन्तःकरणाचा-बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे तो नाश पावतो. म्हणजे तो पुरुषार्थाला अयोग्य होतो, असा याचा भावार्थ. ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—रागद्वेषवियुक्तैः—राग-द्वेषरहित—आत्मवश्यैः—
व आपल्या वश असलेल्या—इन्द्रियैः—इन्द्रियांना—विषयान्—विषयाचा—चरन्
—जतुभव घेणारा—विधेयात्मा—ज्याच्या इच्छेप्रमाणे चालणारे अन्तःकरण अमते असा—प्रसादं—चित्ताच्या स्वास्थ्यास—अधिगच्छति—प्राप्त होतां. ६४.

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति ।
 रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुर सरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी ।

१ रहस्यकार ६० व्हा शेकातील ' भग ' शब्दाचा अर्थ ' मन्गी ' व ' उपजावते ' याचा ' वाहत जाते ' असा करितात. तो बरोबर नाही कारण मग म्ह आसक्ति, प्रीति, व उपजावते म्ह० उत्पन्न होते. 'सांप्रदायिक भाष्यकार व टीकाकार मरळ अध करात नाहात, अर्थाचा ओढाताण करितात, सांप्रदायिक आग्रहाने करितात' असा, पाकरानायांपर्यंत गवांना एका मापाने मोजून रहस्यकार बारबार दोप देण्याचा प्रयत्न करितात म्हणून त्याचा अधे रिनी सरळ आहे ते पात्रकारा करविले, सामाठीं आम्हां अमलीं उदाहरणे देत आहां.

तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरीन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्पु-
लभमान आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तत्रात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय
आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण विषयाचे स्मरणहा जर अनर्थांचे कारण आहे तर त्याचा
भोग अनर्थांचे कारण अवश्य अमणारच ' मग जीवनासाठी विषयाचा भोग घेणारा
जनर्याला कसा प्राप्त होत नाही ? उत्तर—) **विषयाभिध्यानं सर्वानर्थस्य मूलं**
उक्तं—विषयाचे चिन्तन सर्व अनर्थांचे मूल आहे, असे सांगितले.—**अथ इदानीं—**
तं सांगितल्यावर आतां—'रागद्वेष०' इति मोक्षकारणं इदं उच्यते—'रागद्वेष०'
या श्लोकानें मोक्षाचे कारण हे असे सांगितले जाते—**रागद्वेषवियुक्तैः—रागः च**
द्वेषः च रागद्वेषौ—राग व द्वेष, त्यांना रहित (अशा इंद्रियाना)—**तत्पुरःसर**
हि इंद्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी—रागद्वेषपूर्वकच इंद्रियांची प्रवृत्ति स्वाभाविक
होते. [इन्द्रियें स्वभावतः च राग-द्वेषामुळे प्रवृत्त होतात, हे प्रसिद्ध आहे.]—**तत्र यः**
मुमुक्षुः भवति—अधिमारी मनुष्यात जो मुमुक्षु असतो—**सः ताभ्यां वियुक्तैः**
श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः—तो रागद्वेषांना रहित अशा श्रोत्रादि इंद्रियानां—**अवर्ज-**
नीयान् विषयान् चरन्-उपलभमान—ज्यांना वर्ज करिता येत नाही, अशा
विषयाचा (देहाच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या अन्न-पानादिकाचा) अनुभव घेणारा
(इंद्रियांचेच आणखी एक विशेषण)—**आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि-वशीभू-**
तानि तैः आत्मवश्यैः—जो आपल्या वश्य-अधीन असलेला तो आत्मवश्य-तशा
स्वार्थान इंद्रियाना अवश्य तेवढ्याच विषयाचा उपभोग घेणारा—**विधेयात्मा-इच्छा**
तः विधेयः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अय—इच्छेप्रमाणे ज्याचे अन्त करण
वागत अन्त तो विधेयात्मा, तो हा मुमुक्षु—**प्रसादं अधिगच्छति—**प्रसन्नतेला प्राप्त
होतो.—**प्रसादः-प्रसन्नता-स्वास्थ्यम्—**प्रसाद म्हणजे प्रसन्नता, चित्ताचा स्वस्थ-
पणा, चित्तस्वास्थ्य [कर्म व ज्ञान यांचे जे अधिमारी असतात त्यांतील मुमुक्षु, रागद्वेष-
रहित व स्वार्थान ठेवलेल्या इंद्रियाना, अन्त करणालाहि आपल्या इच्छेच्या अधीन ठेवून
—अन्त-करणालाहि आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध वागूं न देता, शरीर जिवत राहण्यास अगदी
अवश्य एवढ्याच विषयाचा उपभोग घेतो. त्यामुळे त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळते.
इंद्रियें व अन्त करण या दोघानाहि आपल्या स्वार्थान ठेवण्यामुळे त्यांची प्रवृत्ति अनि-
यमानें होऊं शकत नाही, तर ता नियमानेच होते. त्यामुळे त्याचे चित्त अत्यंत निर्मल,
स्वस्थ, प्रसन्न होतें.] ६४

१ रहस्यकार ' विषयान् चरन्- ' ' विषयामध्ये वागूनही, ' ' प्रसाद अधिगच्छति ' ' चित्तानें प्रसन्न अमनो, ' असा अर्थ करिताना पण तो मूळ अक्षराना सोडून आहे व अनु-
भवाच्याही विरुद्ध आहे कारण ' ज्यांना वच करिता येतच नाही अशा अन्नपानादि
विषयाचा उपभोग घेणारा प्रसन्नतेला—चित्ताच्या स्वास्थ्यान प्राप्त होतो ' हा त्या शब्दाचा
पर्याय व सुशेष अर्थ आहे. त्याचप्रमाणें ' एवं विषयान् वागगात् चित्तानें प्रसन्न असतो ' इत्या

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थ—प्रसादे—चित्तप्रसाद झाला असता—चित्त स्वस्थ झाले असता,—
अस्य—याच्या—सर्वदुःखानां—सर्व—आध्यात्मिकादि त्रिविध दुःखाची—हानिः
—हानि-नाश—उपजायते—होतो व—हि—ज्या अर्थी—प्रसन्नचेतसः—ज्याचे
चित्त प्रसन्न झाले आहे त्याची—बुद्धिः—चित्त-मन—आशु—सत्वर—पर्यवति-
ष्ठते—सर्व बाजूंना स्थिर होतं त्याअर्थी रागद्वेषरहित इंद्रियाना अनिपिद्ध व अगदा
अवश्य तितम्याच विषयाचा अनुभव घ्यावा ६५

प्रसादे मति किं स्यादित्युच्यते— प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिका-
दीनां हानिर्विनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । किंच प्रसन्नचेतस स्वस्थान्त करणस्य हि प-
स्मादास्तु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि-समन्तादवतिष्ठत आत्मस्वरूपेणैव
निश्चली भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्भागद्वेषधि-
युक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थ ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—प्रसादे सति किं स्यात् इति 'प्रसादे०' इति उच्यते—
आणि चित्तस्वास्थ्य प्राप्त झाले असता काय होत, ते 'प्रसादे०' या श्लोकाने सांगतात—
प्रसादे अस्य-यतेः सर्वदुःखानां-आध्यात्मिकादीनां हानिः-विनाशः उप-
जायते—चित्ताला स्वस्थ्य प्राप्त झाले असता या यतान्या आध्यात्मिकादि सर्व-
दुःखाची हानि-विनाश होतो [अर्थात् अनेक प्रसन्नच्या दुःखाना व्याकुळ होणाऱ्या
चित्ताला स्वस्थ्यता जरी प्राप्त झाला तरी ता टिकणे शक्य नाही, ही शका उरत नाही.
कारण चित्तप्रसादाने सर्व दुःखाचा नाश होतो व चित्ताचे स्वस्थ्य कायम राहते 'अहो
पण सर्व दुःखाची हानि झाल्यामुळे चित्त जरी स्वस्थ्य झाले तरी प्रज्ञार्थय कसे होणार?'
अशी शका कोणी घेईल, म्हणून या श्लोकाच्या उत्तरार्धात बुद्धिप्रसादाचंच दुसरे फळ
सांगून तिचे समाधान केले आहे-]—किं च—आणि तसेच,—प्रसन्नचेतसः-स्व-
स्थान्तःकरणस्य बुद्धिः हि-यस्मात् आशु-शीघ्रं पर्यवतिष्ठते-आकाशां

बोपाचाहा अनुभव नाही चित्ताचा प्रसाद-स्वास्थ्य व वर्तनाय-दाजना येण्याजोग्याहा
विषयात बागणे परस्पर विरुद्ध आहे शिवाय जो स्थितप्रज्ञ झाला तो अनावश्यक विषया-
मध्ये बागेल ही मुक्ता कल्पना आहे मग कामत्याग करून आत्म्यामध्ये आत्म्याच्या योगाने
मुमुक्षु राहणारा बाह्य विषयात बागेल, त्याचा अनुभव घेईल हे शक्य नाही तथा कल्पना
करणे म्हणजे स्थितप्रज्ञ किंवा स्थितप्रज्ञ होण्याचा इच्छा करणारा मुमुक्षु याची मन स्थिति
न ओळखणेंच होय त्यापेक्षा 'चित्ताला आपल्या इच्छेप्रमाणे बागावणाम रावणारा स्थितप्रज्ञ
किंवा मुमुक्षु स्थापान ठेविलेल्या व रागद्वेषरहित इंद्रियाना अवश्य तितम्याच विषयांचा अभोग
पेणारा असा होरमाना निश्चिन्नावस्थाम प्राप्त होतो.' हे म्हणणे सर्वथा संभवनाय व युक्त आहे.

इव परि-समन्तात् अथतिष्ठते—ज्याचें चित्त प्रसन्न आहे-अन्त करण स्वस्थ आहे त्याची बुद्धि ज्याअर्था अगदा शीघ्र जाणाशाप्रमाणे सर्व बाजूंना अवस्थित होते म्ह०—आत्मरूपेण एव निश्चली भवति इत्यर्थः—आत्मरूपानेच ती निश्चल होत, अग्ना याचा भावार्थ (त्याअर्थी बुद्धिप्रसादागती प्रयत्न करावा याप्रमाणे दोन श्लोकाचा अन्वय सांगून जाचार्य ता पयावाचा उपमहार करितात-)—यतः एवं प्रमन्नचेतसः अवस्थितबुद्धे कृतकृत्यता—ज्याअर्थी याप्रमाणें प्रमन्नचित्त व स्थिरबुद्धि मुमुक्षुला कृतकृत्यता प्राप्त होत असते—तस्मात् रागद्वेषवियुक्त इन्द्रियैः शास्त्राविशुद्धेषु अर्जुनीयेषु युक्त समाचरेत् इति वान्यार्थः— त्या अर्थी राग द्वेषगुण्य इन्द्रियांनी शास्त्रान्या निरुद्ध नसलेल्या व जखत अवश्य-वर्ज करिता न यण्यानाग्या विषयाच समाहित मनाने म्ह० मनाला विषयपरतत्र न होऊ देता मेहन करावे, अग्ना या शब्दाचा ता पैर्थाय आहे [चित्त प्रसन्न झाल की ल मलाच बुद्धि स्थिर होते ता आमरूपान निश्चल बनने त्यामुळे प्रसन्नचित्त व स्थिर बुद्धि मुमुक्षु कृतकृत्य होतो म्हणून मनाला विषयाम-य आमरू न करिता रागद्वेषपरहित इन्द्रियांनी निहित व अवश्य तत्क्याच विषयाच मेहन कराव निषिद्ध व अनावश्यक विषयाच मेहन कधाहा करू नये, अग्ना या दान श्लोकाचा माराण आहे] ६५

१ रहस्यकार या शब्दाच्या दुसऱ्या अर्था अर्था- कारण याचें चित्त प्रमन्न त्याचा बुद्धिही तत्काल स्थिर होते ' अग्ना व विनाल पण त्याल बुद्धि निरुद्ध वारें होते, त मागून नाहात कारण ती कोणत्या तरी आल्लवानाच स्थिर होते तिला स्थिर होण्याच काहा तरा आधार पाहिजे म्हणून अज्ञानाचा व इतर अज्ञाना काळाकाराना ता आत्मरूप होते, अन्न म्हणून आत्मा हे निच जाल्लेच मागितले आहे मत्वा०-बुद्धि प्रमानुभवाने उत्तमप्रकारे स्थिर होते ' रामा०-४०० १०- 'बुद्धि मांड्या त्रिशाणा स्थिर ह्यते ' अने म्हणतात 'मनेधर महाराज म्हणतात ' तेंचें हृदय प्रमन्न होये, तरा दु ख वैचें के आहे। तेथ आपेमी बुद्धि राहे। परमात्मस्वरूपा ॥ ३८० ॥ ' असे रहस्यकार आपें म्हणतात—' या दोन श्लोकात विषय अगर अग्ने न सोलता फक्त त्यामकला मग मांडून स्थितप्रज्ञ विषयातच नि मगबुद्धीने वागत असतो, व त्याला ती गति मिळत ना कमल्यागामुळे नमन फलापेच्या त्यानाने प्राप्त होत, अन्न स्पष्ट वाण आहे ' पण यें ' वमें ' किंवा 'वर्मांचा मग' हे मळ नाहात ' वम त्याच करू नये, फक्त तेच त्याग करावा ' असेरा यें म्हणेलें नाहा तथापि तम ' मग म्हणून आहे ' अने रहस्यकार म्हणतातच आहेत परंतु हे आपल व्याख्यान ५९ व्या श्लोकापरान्त व्याख्यानाच्या निरुद्ध आहे, हे त्याच्या ध्याना-मनाहा नाहा कारण ५९ श्लो वाच्या व्याख्यानात रहस्यकार म्हणतात—' परब्रह्माग अनुभव आत्वावर मव विषय व त्यानाल गोलीमुद्रा म्ह० विषय व त्यानाल गोटा हे दोन्हा मुदनाल ' व येवें ' विषय अगर वमें न सोलता त्यातला मग मांडून स्थितप्रज्ञ विषयातच नि मगबुद्धीने वागतो अन्न म्हणतात तच्हा त्यानाल स्वें काय ? अर्था, रहस्यकार पुन म्हणतात- ' हा स्थितप्रज्ञ व म-याममाणांताल स्थितप्रज्ञ यात काहा भेद नाहा इन्द्रियमयमन, निरिच्छपणा ' ज्ञानि हे गय दायासहा पाहिलेच, पण गांनेताल स्थितप्रज्ञ वर्मांचा सग्याम न करिता रो

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तस्य—ज्याच चित्त स्थिर झालेले नसत त्याला—बुद्धि.—
आत्म्याविषयाची बुद्धि—न अस्ति—नसते,—च—व—अयुक्तस्य—ज्याचें चित्त
स्थिर नसते त्याला—भावना—आत्मज्ञानाविषयाचा अभिमान नसतो सतत आत्मानु
संधान, 'मीच ब्रह्म' ही बुद्धि नसते—च—आणि—अभावयतः—तरी भावना
न करणाराला—शान्तिः—शांति—चित्ताचा स्वस्थता—नास्ति—नसते—अशा
न्तस्य—आणि ज्याच चित्त शांत—स्वस्थ झालेले नाही, त्याला—सुख—मुल—कुत—
—कोठेच ? ६६

सेय प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थे । बुद्धिरात्म
स्वरूपविषयाऽयुक्तस्यासमाहितान्त करणस्य । न चास्ययुक्तस्य भावनाऽऽमज्ञाना-
भिनिवेश । तथा न चास्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वत. शान्तिरपशम ।
अशान्तस्य कुत सुखम्, इन्द्रियाणां हि विषयसेवानृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुखं न विप
यविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णाया सत्या सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत
इत्यर्थे ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थ—'नास्ति०' इति सा इयं प्रसन्नता स्तूयते—भगवान् 'नास्ति०'
या श्लोकान् चित्तप्रसादाची स्तुति करितात—न अस्ति—न विद्यते—न भवति

कोणालाही सहज करता येण्यामारखा आहे ह्याचून आम्हा अधिक विस्तार करीत नाही
स्थितप्रज्ञता ही एक काल्पनिक अवस्था नमून ज्ञानी पुरुषाच्या आचरणात आलेली अवस्था
आहे, हे ध्यानात न ठवल्यामुळे 'कर्मयोगा स्थितप्रज्ञ, गातेतोल स्थितप्रज्ञ' इत्यादि शब्दप्रयोग
नि शक्यपणे करता आले आहेत पण आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरापर्यंत सर्व भक्तकार व
टाकाकार स्थितप्रज्ञ हा ज्ञानयोगी आहे, तो प्रवृत्तमागा नमून निवृत्तमागी आहे, असेच
ममजतात त्या सर्वांना अप्रमाण व आग्रहा समजून रहस्यकारानाच तेवढे प्रमाण व अना
ग्रहा ज्यांना समावयाचे असेल त्यांना तसे खुशाल मानावे

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला कसे अवतरण देतात ते पहा—“ ज्याचें चित्त याप्रमाणें
प्रसन्न नाही त्याचें वपन वरून स्थितप्रज्ञाच स्वरूप आता अधिक व्यक्त करितात ” पण
मध्वाचार्य—' प्रमादाभावे दोष आह द्वाभ्या ' म्ह० ' चित्ताच्या प्रमत्ततेच्या अभावा कोणता
दोष समवसतो, तें दोन श्लोकाना सांगतात ' असे अवतरण देतात रामानुजादि इतर भाष्य
कारादिकही मन प्रमादाच्या अभावा काय होतें, तेंच सांगण्यासाठी हे श्लोक मानितात
अथाह स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप अधिक व्यक्त करण्यासाठी ते नादात रहस्यकार ६६ श्लोकाच्या
अर्थात “नो पुरुष म्ह० बराल प्रवारे योगयुक्त झालेला नाही त्याला स्थिरबुद्धि आणि भावना
म्ह० इष्टबुद्धिरूप निष्ठाहा नमते ” अम म्हणतात पण येथाल 'बुद्धि' शब्दाचा 'अर्थ 'स्थिर
बुद्धि' असा वा करावयाचा ' त्याचा अर्थ त्याच्याच परिभाषेप्रमाणें वामना अमा करावयाचा

इत्यर्थः—नाहं, विद्यमान नाही, होत नाही, असा याचा भावार्थ. (काय ? उत्तर—)
 —बुद्धेःआत्मस्वरूपविषया—आत्मस्वरूपाविषयाची बुद्धि (कोणाची ?)—अयु-
 क्तस्य-असमाहित-अन्तःकरणस्य—ज्याचे अन्तःकरण अममाहित-अशात विक्षिप्त
 अमते (त्याला आत्म्याच्या स्वरूपाविषया बुद्धि होत नाही.)—न च अस्ति अयुक्तस्य
 भावना—आत्मज्ञानाभिनिवेश.—आणि अशातचित्त पुरुषाला भावना—आत्मज्ञानाचा
 अभिनिवेश नसतो. (शब्दांवरून आत्म्याचे परोक्ष ज्ञान झाले असता त्याचाच साक्षात्कार
 होण्यासाठी सतत अनुचितन करणे, ही भावना होय. ज्याचें चित्त अशान्त म्ह० वि-
 क्षिप्त असतें त्याला आत्म्याचें निदिध्यासन करता येत नाही.)—तथा अभावयतः—
 आत्मज्ञानाभिनिवेशं अकुर्वतः शांतिः—उपशमः न अस्ति—अयुक्त पुरु-
 षाला जशी भावना नसते त्याचप्रमाणे आत्मज्ञानासाठी सतत आत्मानुसंधान न कर-
 णाराला शांति—उपशम—मुखदुःखादि अनर्थाची निवृत्ति प्राप्त होत नाही.—अशान्तस्य
 सुखं कुतः—आणि जो अशान्त आहे त्याला सुख कोठचे ? [ज्याच्या अनर्थाची निवृत्ति
 झाली नाही, जो परमानंदसागरापामून दूर झाला आहे, व संसारसागरांत निमग्न झाला
 आहे, त्याच्या चित्तांत मुखाचा आविर्भाव होणे शक्य नाही. 'अहो पण संसारां जांबाला
 सुद्धा दृष्ट विषयांच्या उपभोगापामून सुख होऊं शकते—'उत्तर—]—इन्द्रियाणां विषय-
 सेवातृष्णातः या निवृत्तिः तत् सुखं विषयविषया तृष्णा न सुखं हि—
 इन्द्रियांची विषयउपभोगाविषयाच्या तृष्णेपासून जा निवृत्ति तें सुख, विषयाविषयाची
 तृष्णा हे सुख नव्हे, ही गोष्ट शास्त्र व लौकिक अनुभव या दोन्ही प्रमाणानी सिद्ध आहे.

पाहिजे. कारण येथे 'व्यवसायात्मिका' हे तिला विशेषण नाहा व 'स्थिर' हा ज्याचा
 अर्थ आहे असा 'एका' हा शब्दही नाहा. गी. २. ५ ६२७ पहा. पण अर्थात जरी 'बुद्धि
 ह्य० स्थिरबुद्धि' अमें म्हटले अमले तरी टीपेंत वामनात्मकबुद्धि म्हटले आहे. तमेंच 'स्थिर-
 बुद्धि' व भावना ह्य० दृढबुद्धिरूप निष्ठा यात फरक काय ? स्थिर व दृढ या विशेषणात
 बुद्धि व भावना या शब्दांच्या अर्थाचा अन्तर्भाव कसा होतो ? पण टीपेंत भावना ह्य०
 दृढ उचोंग, असा अर्थ केला आहे. तो तर फारच विचित्र आहे. आचार्य बुद्धि ह्य० आत्म-
 स्वरूपाविषया बुद्धि, व भावना ह्य० आत्मस्वरूपाचें सतत अनुचितन—निदिध्यासन असा
 स्पष्ट अर्थभेद सांगतात. मध्वाचार्य 'भावना ह्य० सम्यक् ज्ञान,' रामानु० 'भावना ह्य०
 आत्म्याविषयाची भावना—चित्तन' असा बुद्धीहून निराळा अर्थ मागतात. असा, वावरून
 या श्रेकात अप्रसन्नचित्त पुरुषाचें 'वर्णन' नमून चित्त प्रमत्त नमत्यास आत्मज्ञान, आत्म-
 चित्तन, व शांति याचा अभाव कसा होतो त्याचें वर्णन आहे

१ पण रहस्यकाराना ही गोष्ट मान्य नाहा त्यांनी रहस्याच्या पाचव्या प्रकरणात
 यामंबधानें पुष्कळ लिहिलें आहे. पण तें सर्व अनुपपन्न अमन्यामुळे त्याचा मविस्मर विचार
 येथे करीत नाही. एक दोन वाक्येंच नमुन्यामाठीं घेऊन त्याचा विचार करतो—“दुःख-
 निवारणापलीकडे सुख म्हणून काही निराळा पदार्थ नाहा.” ९७ “सर्वं सुखं तृष्णादि
 दुःखाच्या निवारणापासूनच उत्पन्न होतें, हें सन्वासमागींयाचें म्हणणेंच आपीं सर्वस्वी
 छरे मानता येत नाहीं.” ९९. “सुख हा वास्तविक पदार्थ नसतदामुळे तृष्णात्मक सर्व

कर्म सोटव्यापिरान शानि नाहीं, हें म्हणजे तुम्हास जरी मान्य नमलें तरी तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणें असतोप व असतोपापापुन पडे जर दु स होतें तर निदान हा असतोप दूर करण्यासाठी तरी मनुष्यांनै तृष्णा व तृष्णेश्वरोवर सब सासारिक कर्मांचा-मग ती परोप कारासाठी अमोत वा स्वाभारतीयव अमोत,-त्याग वरून सदैव सतुष्ट रहावें, असें तृष्णायाम हरकत काय ? ” गां र १०७ केवळ नमुन्यामाठा हे उतारे दिले आहेत यावरून सन्यासमार्गायाचें (वेदान्ताचें?) म्हणणें रहस्यकाराना बरोबर कळले नाहीं, असें उघड दिसतें आचार्यांना वर भाष्यात ‘इद्रियाची विषयापभोगाविषयाच्या तृष्णेपापुन जी निवृत्ति तेंच सुख आहे विषयाविषयाया तृष्णा हें सुख नव्हे, तृष्णा हें दु.खच आहे तृष्णा विद्यमान असताना सुखाचा नुस्ता गंधहा उपलब्ध होत नाही’ असे म्हटले आहे, व तें अनुभवसिद्ध आहे पण ‘विषयतृष्णानिवृत्ति हेंच सुख आहे, तृष्णा हे सुख नव्हे, ते दु स आहे’ अशा प्रकारचा वेदान्त वाक्ये ऐऊन रहस्यकार सन्यासमार्गायाच्या गळ्यात ‘सुखं खाभावरूप आहे’ हा भिद्धान्त बाध पाहतात पण वेदान्तशास्त्र सुखाला दु साभावरूप मानत नाहीं ‘सो व भूमा तत्सुख नास्ते सुख अग्नि’ ज मव्यापक ब्रह्म तेंच सुख आहे, अव्यापक त्रिपुटीत सुख नाहीं, असा वेदान्ताचा सिद्धांत आहे ‘आत्मा चिद्रित्मुखात्मा’ हा० आत्मा सर्व, चित्, आनंद रूप आहे, असें आचार्य म्हणतात ‘आनन्दो ब्रह्म’-ब्रह्म आनंद आहे ‘वा श्चोवान्यात्क प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दी न भ्यात्’ हा आकाश आनन्द जर नसता तर प्राण व अपान यांच्या क्रिया कोण करता? ‘आनन्दाद्भवेव मत्स्वित्मानि भूतानि जायन्ते’ आनंदापापुनच हा सब भूत उत्पन्न होतान इत्यादि झोकटी ध्रुति आनंद-सुख ह आत्म्याचें स्वरूप आहे व आत्मा नित्य आहे, असें जर मागत आहेत तर ‘दु सनिवारणापलावडे सुख म्हणून काहा पदाथ नाहा,’ असा मल्लनाथ सिद्धान्त सन्यासमार्गायावर लादण्यात बोलता पुरुपाथ आहे? पण न्यायमार्गा, असेंच मानतात, असें सांगेच समजून त्यावर टीकास्य घेऊन उठणें, म्हणजे चांगल्या दु याला बडे ठरवून त्याला गोळा घालण्यास तयार होण्यामारपेच आहे तर मग भण्डारि ‘प्रतीकारो न्याथे सुखमिति विषयमिति जन’ हा० ‘दु साचा तो प्रतीकार-निवारण त्यालाच भ्रमानें लोक सुख असें म्हणतात गां र ५ ९७’ असें कर्म म्हणतो, म्हणून म्हणाल तर भट्टारि वस्तुत जे परें सुख नव्हे त्याला लोक सुख समजतात, असें सागत आहे ‘दु सनिवारणापलावट सुख म्हणून काहा निराळा पदाथ नाहीं’ असे सागत नाहीं. तसेंच आचार्यही ‘विषयतृष्णा हेंच दु स आहे, इद्रियाना विषयतृष्णेपापुन निवृत्त करणें हेंच सुख आहे’ असें जें म्हणत आहेत तेंही तृष्णाभाव हेंच सुखानें मापन व तृष्णा हेंच दु साचें निमित्त आहे, अशा आशयानें मागत आहेत. कारण तृष्णा हेंच माझात दु स व तृष्णाभाव हेंच माझात सुख, हाच जर त्याचा आशय अमता तर ‘तृष्णा विद्यमान असताना सुखाचा लेशही अनुभवाम येत नाहा,’ असें लागणें पुढें म्हटलें नमते ‘अशास्त्यक्तु सुख’ याचाही आशय हाच आहे ज्याच्या निस्तान शानि नाहा त्याला सुख कोठरें? ‘तृष्णास्त्यक्तु सर्व कर्म’ इत्यादि असकळ शास्त्रप्रयोग रहस्यकाराने-प आहेत, तसले प्रयोग वेदान्त शास्त्रात कोठेही सापत्तवयाचे नाहात सामासिक कर्म शिष्य उ द्न करणारां अहंकार व ममता वादनिवारण नमत्यामुळे ता सुसुखला मोडल्यान पाहिजेत, क्षया वेदान्ताचा चिद्धान्त आहे व भ्रमारीक कर्म करण्याविषयां गीताहा मागत नाहीं.

—सा दुःखं एव हि—ती-विषयतृष्णा हे दुःख आहे, हेही त्याच प्रमाणाना सिद्ध आहे (कारण विषयोपभोगाच्या द्वारा क्षणिक मुखानुभव जरी येत असला तरी त्या-पूर्वी व नंतर दुःख आहे)—तृष्णायां सत्यां सुरसस्य गन्धमात्रं अपि न उपपद्यते इत्यर्थः—तृष्णा विद्यमान असताना मुखाचा नुस्ता गंधही संभवत नाही, असा याचा भावार्थ. [ज्याचे चित्त विशिष्ट-अस्विर असते, सकल्प-विकल्प-सहाय-विपरीत भावना इत्यादि दोषाना युक्त असतें त्याला आत्म्याविषया बुद्धिच होत नाही. तसल्या विशिष्टचित्त पुरुषाकडून आत्मानुसंधान-आत्म्याचे निदिध्यासन-सतत चित्तनही होत नाही दीर्घकाल-वर्षेच्या वर्षे आत्म्याचें सतत स्मरण न करणाराला शांति प्राप्त होत नाही. त्याच्या अनर्थाची निवृत्ति होत नाही आणि ती न झाल्यामुळे ससारसागरातच निमग्न झालेल्या अशान्त पुरुषाला मुख कोडून होणार ? कारण इन्द्रियाना विषयेच्छारहित करणे हेच मुख आहे चित्ताला तृष्णारहित-कामनाशून्य करणे हेच मुख आहे विषयतृष्णा वाटविणें मित्रा तिला चित्तात राहू देणे हे मुख नव्हे, कारण तृष्णा असेपर्यंत मुखाचा लेशहा अनुभवास येत नाही, असा अनुभव पदोपदा येतो, व शास्त्रही तसेच सांगतें] ६६.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—चरतां इन्द्रियाणां—आपापल्या विषयामध्ये प्रगत होणाऱ्या इंद्रियांच्या—अनु—मागोमाग—यत् मनः—जे मन—विधीयते—जाते—तत्—तें मन—अस्य—या सावकाच्या—प्रज्ञां—प्रज्ञेला—आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धीला—अम्भसि—पाण्यात—वायुः—वारा—नाव इव—नावेला जसा अमागाने नेतो, त्याप्रमाणे—हरति—हरण करते. ६७

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते— इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरता स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानाना यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्त मनोऽस्य यतेहरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजा नाशयति । कथं वायुर्नावमिवाम्भस्यदके जिगमिपता, मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नात्र प्रवर्तयत्येवमात्मविषया प्रज्ञा हत्या मनो विषयविषया करोति ॥ ६७ ॥

‘गीता सांगते’ असे जें सांगण आहे तें सोडें आहे ‘परोपकाराचा कर्महा सोन’ असे वेदान्त सांगत नाही पण सोडा सात्त्विक परोपकार हा उपकार नसून अपकार आहे, असे त्याचें स्पष्ट म्हणणें आहे मनुष्याचें परम हित करण्यास वेदान्ता किंवा सन्यासमार्गा नेहमा तयार असतात मोक्षमार्गाचा उपदेश करून मनुष्याला त्यात प्रवृत्त करणें हाच सरा परोपकार आहे असे तें समजतात अर्थात रहस्यकारांनी सोड्या कल्पनेनें मन्याममार्गावर बेलेली सर्व टीका अस्थाना आहे.

भाष्यार्थ—अयुक्तस्य बुद्धिः कस्मात् न अस्ति इति 'इन्द्रियाणां०' इति उच्यते—असमाहित पुरुषाला आत्म्याविपर्ययां बुद्धि का होत नाही, तें 'इन्द्रियाणां०' या श्लोकाने सांगितलें जातें—यत् मनः—जें मन—हि—यस्मात् चरतां स्वस्य विषयेषु प्रवर्तमानानां इन्द्रियाणां—कारण आपापत्या विषयामध्ये प्रवृत्त होणाऱ्या इन्द्रियाच्या—अनुविधीयते—अनुप्रवर्तते—मागून प्रवृत्त होतें—तत्—इन्द्रियाविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः—तें धोत्रादि इन्द्रियाच्या शब्दादि विषयाचें पृथक्त्वाने ग्रहण करून प्रवृत्त झालेलें मन—अस्य—यतेः प्रज्ञां—आत्मनात्मविवेकज्ञां हरति—नाशयति—या यर्ताच्या आत्मनात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेल्या प्रज्ञेला हरण करतें—नष्ट करतें—कथं—ते कस ?—वायुः जिगमिपतां नाव इव अम्भसि—उदके वायुः मार्गात् उद्धृत्य उन्मार्गं यथा नावं प्रवर्तयति—वायु जलातून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या लोकांच्या नावेली तिच्या मार्गातून काढून भलल्याच मार्गात जसा प्रवृत्त करतो—एवं मनः आत्मविषयां प्रज्ञां हत्वा विषयविषयां (प्रज्ञां) करोति—त्याप्रमाणें मन आत्म्याविषयाच्या प्रज्ञेचें हरण करून विषयाविषयाची प्रज्ञा करतें [त्यामुळे अयुचाला आमसाक्षात्काररूप बुद्धि होत नाही इन्द्रियें विषयाचा उपभोग घेत अमतांना ज मन त्या इन्द्रियाच्या विषयाविषयी समस्त विक्रपादि करीत त्याच्या मागेमागे जात तें, पाण्यातील नावेली वायु जसा भलल्याच मार्गात नेतो त्याप्रमाणें, या बल करणाऱ्या सुमुख्या आत्मनात्मविवेक करणाऱ्या प्रज्ञेला नाहासें करतें] ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—हे महाबाहो—हे महापराक्रमी अर्जुना—यस्य—ज्याचा—इन्द्रियाणि—इन्द्रिय—इन्द्रियार्थेभ्यः—विषयांपासून—सर्वशः—समं प्रकारें—निगृहीतानि—निग्रह करून ठेविलेलीं—आवरून धरलेली असणात—तस्य—त्याची—प्रज्ञा—आत्मनात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेली बुद्धि—प्रतिष्ठिता—प्रतिष्ठित झालेली असते ६८

यततो ह्यपि उपन्यस्तस्वार्थस्थानेऽधोपपत्तिमुक्त्वा त चार्थमुपपाद्योपसहरति तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तां दोष उपपादितो यस्मात् तस्माद्यस्य यतेर्हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वश सर्वप्रकारं मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—'यततो ह्यपि०' इति उपन्यस्तस्य अर्थस्य अनेकधा उपपत्ति उपपत्त्या 'यततो ह्यपि०' ६७ या श्लोकाने ज्या विषयाचा आरंभ केला होता त्याची अनेक प्रकार उपपत्ति मागून—च तं अर्थ उपपाद्य 'तस्मात्०' इति उपसंहारति—आणि त्या विषयाचें उपपादन करून 'तस्मात्०' या श्लोकाने त्याचा उपसंहार

परितात.—यस्मात् इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोषः उपपादितः तस्मात्—ज्या-
अर्थी इंद्रियाच्या प्रवृत्तीमध्ये दोष सांगितलेला आहे त्याअर्थी—हे महाबाहो—हे
पराक्रमी अर्जुना—यस्य यतेः इंद्रियाणि इंद्रियाधेभ्यः—शब्दादिभ्यः सर्वशः—
सर्वप्रकारैः—मानसादिभेदैः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—ज्या यतींची
इंद्रिये शब्दादि विषयापासून सर्व प्रकारांनी मानसादि—सर्व भेदांनी निगृहीत असतात,
त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते. (६० व्या श्लोकांत इंद्रिये मनाला विषयासक्त करून पुरु-
पाचा कसा घात करितात ते सांगण्यास आरंभ करून ' ध्यायतः० ' ६२ इत्यादि
श्लोकांनी त्याविषयी उपपत्ति सांगून या श्लोकात त्याच विषयाचा उपसंहार केला आहे.
त्यामुळे यावर पुनराक्ति दोष येत नाही. ज्यांची इंद्रिये सर्व प्रकारच्या मानसादि विषयां-
पासून उत्तम प्रकारे नियमित केलेला असतात तोच स्थितप्रज्ञ होय.) ६८.

१ आचार्य नेहमी विषयाचा उपक्रम व उपसंहार ठिकठिकाणी स्पष्टपणे दाखवीत
असतात, याचें हें एक उदाहरण आहे. पण रहस्यकार गांतेच्या उपक्रमोपसंहारादि गोष्टी
त्यांना शिकवावयास तयारच आहेत. ' मीमांसकाचे हे उपक्रमोपसंहारादि सप्रदायप्रवर्तक
आचार्यांस माहीत नव्हते कां काय ? ' असें कोणी म्हटल्यास " वृष्टि एकदा सांप्रदायिक
बनली म्हणजे आपलाच संप्रदाय प्रमाणभूत झालेल्या अर्थात वर्णिलेला आहे, असें ज्या
रौतानें दाखविता येईल तीच रीति सांप्रदायिक टीकाकार स्वीकारात असते. " असें
उत्तर देऊन रहस्यकार त्याची वाट लावतात. जणुं काय संप्रदायाला धरून टीका करणें
म्हणजे मोठा गुन्हाच करणें होय ! पण अद्वैत संप्रदायी आचार्यांनाही असें तुच्छ मानून
गांतेचे उपक्रमोपसंहारादि सांगावयास तयार झालेल्या रहस्यकारांना ते किती मुशुद्ध व
मीमांसला धरून सांगितले आहेत त्याचें दिग्दर्शन वर केलेंच आहे.

२ रहस्यकारांनी ६६-६८ श्लोकान ' स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आता अधिक व्यक्त करितात'
असें जें अवतरण दिलें आहे, तें यावरून रोटीं ठरते. कारण ६६ श्लोकात अशान्तचित्त
पुरपाला आत्मविषयक बुद्धि वगैरे नसते असें सांगून व ६७ व्या श्लोकात ती का नसते,
ते सांगून ६८ व्या श्लोकात ६० व्या श्लोकात आरभिलेल्या विषयाचा उपसंहार केला
आहे. कारण विषयापासून सर्व इंद्रियाचा निग्रह केलेला असणें, हें अधिक वर्णन नमून ५८ व्या
श्लोकातील लक्षणाचेंच तें उपपादन आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजही ६८ व्या श्लोकात इंद्रियनि-
ग्रहरूप लक्षणाचा उपसंहार केला आहे असेच कूर्माच्या दृष्टान्ताचा अनुवाद करून
मुचवितात—देखें कर्म जियापरी । उदाहला अवयव पसरी । नातरी इच्छावसें आवरी ।
आपणपेंचि ॥३५२॥ तेसी इंद्रियें अपेत्ता होली । जयाचे म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा
जाण रिधति । पातली असे ॥ असो, रहस्यकार या श्लोकावरील टोपेंत पुढें क्षणतान—“ तथापि
इंद्रियनिग्रहं म्ह० इंद्रिये अजिवात मारून सर्व कर्मे अजिवात सोडणें, असा अर्थ नमून ६४
व्या श्लोकात वर्णिल्याप्रमाणें निष्काम बुद्धीनें कर्मे करावा, असा गांतेचा अभिप्राय
आहे. " ६४०. पण हा गांतेचा अभिप्राय नमून स्वतः रहस्यकाराचा आहे. कारण ६४
व्या श्लोकातही ' निष्काम कर्मे करावा ' असें वर्णन केलेलें नाही. त्यात रागद्वेषरहित व
स्वाधीन असलेल्या इंद्रियांनी अवयव तेवढ्याच विषयाचा उपमोग घेणारा मुमुक्षु चित्त-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां—सर्वभूतार्त्ता—या—जा—निशा—रात्रि म्ह० पर-
मार्थदर्शन—तस्यां—तिच्यामध्ये—संयमी—संयमवान्—जितेंद्रिय योगी—स्थितप्रज्ञ
—जागर्ति—जागतो—यस्यां—व जिच्यामध्ये द्व० ज्या व्यवहारावस्थेत—
भूतानि—भूत—जाग्रति—जागतात—सा—ता—पश्यतः, मुनेः—ज्ञानी मुनींची
—निशा—रात्रि आहे ६९.

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्य-
त्पादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्याविरोधाद्विवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—
या निशेति । या निशा रात्रि सर्वपदार्थानामविवेककरी तम म्बभाव वास्तव्येयां
भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तं चराणां
महारेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तं चरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव
निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वाद्दत्तबुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननि-
द्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—('आमज्ञ स्थितप्रज्ञाचा सर्व कर्ममन्यासामध्येच अधिकार असून अ-
नात्मज्ञाचा कर्मामध्येच आहे' याअर्थी पुढाल श्लोक आहे हे दाखविण्यासाठी आचार्य
या श्लोकाला अवतरण देत म्हणतात—) —यः अयं लौकिकः च वैदिकः व्यव-
हारः सः अविद्याकार्यत्वात् उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्या-
निवृत्तौ निवर्तते—जां हा लौकिक व वैदिक व्यवहार तो आविद्येचे कार्य असल्यामुळे
ज्याला विवेकज्ञान उत्पन्न झाले आहे अशा स्थितप्रज्ञाच्या अविद्येची निवृत्ति झाली
अमतां निवर्ततं होतो—च अविद्यायाः विद्याविरोधात् निवृत्तिः इति एतं
अर्थं स्फुटीकुर्वन् 'या निशा०' इति आह—आणि अविद्येचा निशेचा विरोध
असल्यामुळे विद्येच्यायोगाने अविद्येचा निवृत्ति होते, अशा या अर्थाला स्पष्ट करणारे
भगवान् 'या निशा०' इत्यादि सांगतात [याच इन्द्रियाची वानि स्वभावात च बाध विषयाकडे
असने त्याला पराग्रहदर्शन म्हणतात. ते पराग्रहदर्शन म्ह० बहिर्मुखता, हे आत्म्याला आ-
च्छादित करणाऱ्या अविद्येचे कार्य आहे आत्मदर्शनानेच त्याची निवृत्ति होते. वास्तव
जाणमज्ञानामाटी इन्द्रियांचा विषयांपासून निग्रह करावा. त्यांना अन्तर्मुख करावे, असा
याचा भावार्थ.]—या निशा-रात्रिः सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमःस्यभा-

भाष्यार्थाम प्राप्त होतो असे म्हटले आहे. अर्थात् जो रागद्वेषद्वय व निवृत्त इन्द्रियांनी
विषय घेवून बसत नाही, त्याला स्थितप्रज्ञा प्राप्त होत नाही, यातूनच मुमुक्षुने विषयाचा
जो भोग घ्यावयाचा तो अशा इन्द्रियानाच घ्यावा, असेच तेथे निश्चित आहे. निष्कण
अर्थाचा नेवे बाधा नसत नाही.

घट्यात् सर्वेषां भूतानां-सर्वभूतानां—जां निशा म्ह० रात्रि-सर्व पदा-
 र्थांचा अविवेक करणारी, सर्व प्राण्याची निशा तमःस्वभावाची असल्यामुळे पदार्थांचा
 अविवेक करणारी आहे. (सर्व प्राण्यांना साधारण असलेली रात्र अंधकारमय असते.
 त्यामुळे रात्रा प्राण्यांना जगातील पदार्थांचा बरोबर अनुभव येत नाही. त्याचा विवेक
 होत नाही. याप्रमाणे निशाशब्दाचा रात्र हा प्रसिद्ध अर्थ सागून आता तोच अर्थ प्रस्तुत
 प्रकरणा कसा लागू होतो ते सांगतात—) किं तत्—ते काय—परमार्थतत्त्वं
 स्थितप्रज्ञस्य विषयः—परमार्थतत्त्व म्ह० स्थितप्रज्ञाचा विषय, (हीच अज्ञ जनाची
 रात्र. 'अहोपण स्थितप्रज्ञाचा विषय असे जे परमार्थतत्त्व त्याचा 'प्रकाश' हाच एक
 स्वभाव असल्यामुळे अनात्मज्ञाना रात्र कशी भासेल? उत्तर—) यथा अन्येषां अहः
 एव सत् नक्तंचराणां निशा भवति—ज्याप्रमाणे इतर मनुष्यादिकांचा दिवसच
 अमतांना निशाचर जे राक्षस, उलूक वगैरे त्यांना जशी ती रात्रच होते—तद्वत् नक्तं-
 चरस्थानीयानां अज्ञानां सर्वभूतानां परमार्थतत्त्वं निशा इव निशा—
 त्याप्रमाणे रात्रिचराच्या जागा असलेल्या अनात्मज्ञ सर्व भूतांची परमार्थतत्त्व ही जणुं
 काय रात्रिच आहे. कारण—अतद्बुद्धीनां अगोचरत्वात्—ज्याची बुद्धि परमार्थ-
 तत्त्वात प्रवृत्त झालेली नसते तर परमार्थतत्त्वाहून अगदा विलक्षण अशा द्वैतप्रपंचात
 प्रवृत्त झालेली असते त्यांना परमार्थतत्त्व कळत नाही. अशा लोकांचा परमार्थतत्त्व हा
 विषय नव्हे. म्हणून परमार्थतत्त्व त्यांना रात्रासारखे आहे—तस्यां परमार्थतत्त्व-
 लक्षणायां अज्ञाननिद्रायाः प्रधुद्धः संयमी-संयमवान् जितेन्द्रिय. योगी
 इत्यर्थः जागर्ति—त्या निद्रेशारण्या परमार्थतत्त्वरूप अवस्थेत अज्ञाननिद्रेपासून जागा
 झालेला संयमवान् म्ह० जितेन्द्रिय योगी-ज्ञानी असा याचा भावार्थ, जागतां.

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायांमविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते
 यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदशं सा निशाऽविद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो
 मुनेः । अत कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न .विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि
 मत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या
 प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्र-
 माणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं
 कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति । यस्य पुनर्निशेवावि-
 द्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञान तस्याऽऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न
 प्रवृत्ता । तथा च दर्शयिष्यति—' तद्बुद्धयस्तद्वात्मानः ' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव
 तस्याधिकारम् ॥

भाष्यार्थ—(या श्लोकाच्या द्वितीयांशाने व्याख्यान—) यस्यां ग्राह्यग्राहकभे-
 दलक्षणायां आविद्यानिशायां प्रसुप्तानि एव भूतानि जाग्रति इति उच्यते
 —ज्या ग्राह्यग्राहकभेदरूप आविद्यानिशेमध्ये गाढ निजलेला भूते जागतात असे म्हटले
 जाते—यस्यां निशायां—ज्या रात्रा—प्रसुप्ताः इव स्वप्नदशः—गाढ शोपी गे-

लेल्या स्वप्रदृष्ट्याप्रमाणे—सा परमार्थतत्त्वं पश्यतः मुनेः निशा—ती परमार्थ-
तत्त्व पाहणाऱ्या मुनींची निशा-रात्र आहे—अविद्यारूपत्वात्—कारण तिला अ-
विद्यारूपत्व आहे [विषयाचें इन्द्रियाच्या योगान प्रहण केले जाते म्हणून व्यवहाराव-
स्थेत विषय ग्राह्य व इन्द्रिये ग्राहक आहेत अशा ग्राह्यग्राहकरूप अविद्यानिद्रेत सर्व भूते
घोरत पडलेलाच असतात तथापि त्या तसल्या रात्रा ता जागत आहेत अग म्हटल
जाते कारण त्यांचा ग्राह्यग्राहकभेदव्यवहार चाललेला असतो पण निजलेल्याना 'जा-
गत आहेत' अस वसे म्हणता येते ? म्हणून म्हणाल तर सागतों ज्याप्रमाण निजलेले
लोक स्वप्न प्रहात असतात म्ह० शपेंत सर्व ग्राह्यग्राहकरूप व्यवहार करीत असतात
त्याप्रमाण अविद्यानिद्रेत गाढ निजलेले हे सर्व लोक जागतात, व्यवहारावस्थेत पार
दक्ष असतात पण ता व्यवहारदशा अज्ञानरूप असल्यामुळ परमार्थतत्त्वदर्शी पुरुषाचा
रात्र आहे परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेणाऱ्या व त्यामुळेच ज्याची अविद्या निवृत्त झाला
आहे अशा सन्यासाला द्वैतावस्था हा रात्र आहे, असा याचा भावार्थ असो, याप्रमाणें
अनात्मज्ञाना परमार्थावस्था रात्रासारखा आहे व आत्मज्ञाना द्वैतावस्था रात्रासारखा आहे,
असें या श्लोकावरून ठरल असतां कोणता सिद्धान्त ठरतो त सागतात—]—अतः अ-
विद्यावस्थायां एव कर्माणि चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां—यास्तव अविद्या
वस्थेतच कर्मांचे विधान केले जाते, विद्यावस्थेत नाही [कारण क्रिया, कारक, फल
यांचा भेद अविद्यावस्थेत प्रतात होतो]—हि सवितरि उदिते शर्वर तम इव
विद्यायां सत्यां अविद्या प्रणाशं उपगच्छति—कारण सूर्याचा उदय होतांच रात्रा
चे तम—अधकार जसा नाश पावतो त्याप्रमाणे विद्येचा उदय झाला असतां अविद्या अस्त-
गत होते [अविद्येची निवृत्ति झाल्यावर देह असेपर्यंत बाधितानुवृत्तान क्रिया कारक
फलभेद जरी भासला तर त्याविषया ज्ञाना पुरुषामध्ये अभिनिवेश नसतो त्यामुळ
त्याला कर्मविधि नाही कर्मविधि अविद्यावस्थेत समवतो, या म्हणण्याचेंच अधिक
स्पष्टीकरण—]—प्राग्बिद्योत्पत्तेः प्रमाणबुद्ध्या भृशमणा अविद्या क्रियाका-
रकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते—आत्मज्ञानाची उत्पत्ति
होण्यापूर्वी प्रमाणबुद्धीन प्रहण केली जाणारा अविद्या क्रिया कारक-फलभेदरूप हाऊन
सर्व कर्मांच्या कारणत्वास प्राप्त होते [आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी अविद्येला बाधक

१ अधकारातील रज्ज्वर सप भामला पण दिवा आणून तो सप नगून दोरा आहे, असें
बळताच त्याचा बाध झाला तथापि पुन वाहा वेळानें तीच दोरा पाहून सपचा
भ्रम होतो परतु पूर्वीच्या प्रमाणभूत ज्ञानानें त्याची लागलाच निवृत्तिही होते याप्रमाणें
एवढा बाधित झालेल्या भ्रमाची पुन अनुवृत्ति होणें याला बाधितानुवृत्ति म्हणतात त्याच
न्यायानं देह अमेपर्यंत ज्ञानानें बाधित झालेला क्रियाकारक फलभेदाची अनुवृत्ति होत
अमते म्ह० देहच मी, हा इन्द्रिये व त्याच्या योगानें होणाऱ्या क्रिया मादया, त्याच्यापासून
होणारे सुप्तु स मलाच होत आहे, असा क्षणिक भ्रम होतो पण देहादि मी नव्हे, या
प्रमाणभूत ज्ञानानें तो लागलाच निवृत्ती होतो

असे काहेंच नमते. त्यामुळे ती अत्राधित अमलेला अविद्या कायिक-चाचिक-मानसिक क्रियारूप, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि करणरूप, सुख-दुःखादि फलरूप वगून ही खरी आहे, प्रमाणभूत आहे, असे वाटते व कर्मांचे निमित्त बनते. कारण क्रिया, कारक व फल या द्वैताचा अभिनिवेशच कर्मविधीचे निमित्त आहे.]—अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः न—पण आत्मज्ञानाने अविद्या अप्रमाण आहे, मिथ्या आहे, असे कळले असता—अप्रमाणबुद्धीने ग्रहण केऱ्या जाणाऱ्या तिला कर्म-हेतुत्वाची उपपत्ति नाही. [अप्रमाण-मिथ्या ठरलेली अविद्या कर्मांचे निमित्त होऊ शकत नाही. आमसाक्षान्कार होताच आत्म्याविषयांचे मिथ्या अज्ञान निवृत्त होते. नंतर क्रिया-कारक फलभेदाचे ज्ञान मिथ्या-अप्रमाण आहे अशी बुद्धि उत्पन्न होते. तथा बुद्धीने ग्रहण केला जाणारा क्रियादि भेदरूप अविद्याही कर्मांचे कारण होत नाही. कारण—]—प्रमाणभूतेन वेदेन मम कर्तव्यं कर्म चोदितं इति हि कर्ता कर्मणि प्रवर्तते—प्रमाणभूत वेदाने माझे कर्तव्य कर्म सांगितले आहे, असे मम-जूनच कर्ता कर्मांमध्ये प्रवृत्त होतो, हे प्रसिद्ध आहे.—इदं सर्वं अविद्यामात्रं निशा इव इति न—हे सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, रात्रीसारखे आहे असे समजून तो प्रवृत्त होत नाही. [फलकामना, जीवन इत्यादिराणा युक्त असलेल्या मला कर्म-कांडरूप वेदाने कर्म करण्याचा विधि सांगितला आहे. म्हणून मला ते केलेच पाहिजे. असे मानणारा अज कर्माचा अधिकारी होतो. त्यालाच विशेष माघने सांगणारा वेद कर्मांमध्ये प्रवृत्त करीत असतो. पण हे सर्व द्वैत अविद्यामात्र-रात्रीसारखे आहे, असे समजणारा आमजाना कर्मांत प्रवृत्त होत नाही. व त्याला वेदही प्रवृत्त करीत नाही. तर मग विद्वानाचा अधिकार कसात आहे ?]—पुनः यस्य निशा इव सर्वं इदं भेदजातं अविद्यामात्रं इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः न प्रवृत्ता—पण ज्याला रात्रीप्रमाणे हे सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे असे ज्ञान झाले आहे त्या आमज्ञाचा सर्वकर्मसंन्यासानामध्येच अधिकार आहे, कर्मप्रवृत्ताने त्याचा अधिकार नाही. (तमत्या आमज्ञाचा फलभूत संन्यासानामध्येच अधिकार आहे याविषयी गतिती-लच पुढील वाक्य प्रमाण देतात—)—तथा च 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः०' अ. ५ श्लो. १० इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायां एव तस्य अधिकारं दर्शयिष्यति—आणि तसेच 'तद्बुद्धयः' इत्यादि वचनाने ज्ञाननिष्ठेनेच त्याचा अधिकार भगवान् दाख-विर्ताले. [अर्थात् सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, असे ज्ञान झालेल्या आमज्ञाचा सर्वकर्म-संन्यासपूर्वक आमज्ञाननिष्ठेनेच अधिकार आहे. कर्मांत नाही.]

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तपुनरुपपत्तिरिति चेत्, न स्वप्नविषयावादात्मज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वप्नस्य प्रवर्तकप्रमाणापेक्षनाऽऽत्मनोर्वादेव तदन्तःसाध्य सर्वप्रमाणानां प्रमा-ण्यस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमाणात्वं ह्यात्मनो निवर्तनपक्षेण प्रमाणम् । निवर्तनपक्षे चाप्रमाणी भवति स्वप्नकालप्रमाणाभिष

प्रयोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽप्रमात्रिव.
कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रवृत्त करणारे जे प्रमाणवचन त्याला विधि म्हणतात पण त्याच्या अभावा विद्वानाची कर्मांमध्ये जशी प्रवृत्ति होत नाही, त्याप्रमाणेच विधीच्या अभावा ज्ञानामध्येही त्याची प्रवृत्ति संभवत नाही, अशी शका घेऊन तिचे समाधान—) प्रवृत्तकप्रमाणाभावे तत्र अपि प्रवृत्ति अनुपपत्तिः इति चेत्—पण प्रवृत्तकप्रमाणाच्या अभावां म्ह० विधिवाक्याच्या अभावा ज्ञानी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठेतरही प्रवृत्ति संभवत नाही, अशी शका घ्याल तर—न आत्मज्ञानस्य स्वात्मविषयत्वात्—ती बरोबर नाही कारण आत्मज्ञानाचा विषय स्वात्माच आहे [आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा आहे, असे म्हणता की स्वतः आत्म्यालाच विधीचा अपेक्षा आहे ! आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा नाही कारण त्याचा विषय स्वतः आत्माच आहे त्यामुळे विधी वाचूनच प्रमाणानुसार त्याच ज्ञान आपोआपच होते वर आत्म्याला विधीची अपेक्षा आहे, असे म्हणावे तर तसही नाही]—हि स्वात्मनि आत्मनः प्रवृत्तकप्रमाणापेक्षता न—कारण स्वरूपातच आत्म्याला प्रवृत्तक प्रमाणवचनाचा अपेक्षताच संभवत नाही [प्रवृत्तक प्रमाण म्ह० विधि जी वस्तु साधनाना साध्य करून घ्यावयाचा असते तिच्या विषयाच विधि संभवतो आत्मा स्वतः सिद्ध आहे त्यामुळे त्याला विधीची अपेक्षा नाही]—आत्मत्वात् एव—कारण आत्म्याला आत्मत्व असल्यामुळेच विधीचा अपेक्षा नाही [आत्म्याने स्वात्म्याचीच प्राप्ति करून घ्यावा, असा विधि संभवत नाही आपणच आपल्याला उत्पन्न कराव, असा विधि केवळ अशक्य आहे ' अहो पण आत्मा व त्याचे ज्ञान याविषयी विधि जरी संभवत नसला तरी ज्ञानी पुरुषाच्या व्यवहाराविषयी नियम करण्यासाठी विधीची अपेक्षा आहे ' असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—]—च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य तदन्तत्वात्—जाण सव प्रमाणाचे प्रमाणत्व आत्मज्ञान होईपर्यंत असते [आत्मज्ञान ज्ञाल्यावर व्यवहाराला अवकाशच उरत नाही त्यामुळे त्याचा नियम करण्यासाठी विधीची अपेक्षाच नसते]—हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेय व्यवहारः न संभवति—कारण आत्मस्वरूपाचा साक्षात् अनुभव आला असता पुनरपि प्रमाण-प्रमेयव्यवहार संभवत नाही (हे साधन, हें साध्य, मा या साधनाने हें साध्य मिळविणारा सावक इत्यादि व्यवहार अद्वैत आत्मज्ञान ज्ञाल्यावर संभवत नाही ' अहो पण धर्मांचे ज्ञान ज्ञाल्यावर धर्मांचे अनुष्ठान जसे संभवते त्याप्रमाणे आत्मज्ञान ज्ञाल्यावरही ते का संभवणार नाही ? ' उत्तर—) —हि अन्त्य प्रमाण आत्मनः प्रमातृत्व निवर्तयति—कारण शास्त्ररूप अन्त्य प्रमाण आत्म्याच्या प्रमातृत्वाचे निवर्तन करते—निवर्तयत् एव स्वप्रकालप्रमाण प्रयोधे इव अप्रामाणी, भवति—जाण आत्म्याच प्रमातृत्व निवृत्त करीत असतानाच स्वप्रकालचे प्रमाण जसे जाग होताच अप्रमाण ठरत त्याप्रमाणे तें अन्त्यप्रमाण अप्रमाण

होतें. [अद्वैत आत्मज्ञान आत्म्याचे कर्तृत्व, भोक्तृत्व, मुख्त्वं इत्यादिकाचें निवर्तन करणे व ते करीत अमतांनाच स्वतःचे प्रामाण्यही टाकते. याविषयां स्वप्नाचा दृष्टान्त दिला आहे. जागे होतांच स्वप्नातील सर्व अनर्थ व त्याची प्रमाणे हा सर्व एका धणात जगा मिथ्या ठरतात त्याप्रमाणे आत्मा अकर्ता वर्गरे आहे असे ज्ञान होताच ' तो तसा आहे ' असे सांगणारे वास्तव्यही अप्रमाण होतें. कारण आत्मज्ञानाचा प्रतिबंध घालविणे एवढेच शास्त्राचें काम आहे. ते करतांच शास्त्र जूनभार्य होतें. आत्मज्ञानाला विधांची अपेक्षा नमते याविषयां आणखा एक कारण-]—च लोके वस्तु-अधिगमे प्रमाणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्—आणि तसेच व्यवहारात वस्तुचा निश्चय होणे, हे फल निष्पन्न झाले असता-वस्तुचे ज्ञान झाले असता त्यानंतर मग प्रमाणाला प्रवृत्ति हेतुत्व असल्याचे दिसत नाहीं. [प्रमाण त्याच वस्तुच्या ज्ञानात प्रयत्न करीत नाहीं. प्रमाणाचे कार्य ज्ञान्यावर व्यवहारानहीं ते व्यर्थ ठरत असते. इष्टस्थानां जाऊन पांच-त्यावर वाहनाची गरज भासत नाहीं. रज्जूचे ज्ञान ज्ञान्यावर प्रमाण व्यर्थ ठरतो. त्याचप्रमाणे शास्त्रप्रमाणाने अद्वैत आत्मज्ञान ज्ञान्यावर मग ते ज्ञान शास्त्र या प्रमाणाची व विधांचीही अपेक्षा करीत नाहीं. अर्थात् आत्मज्ञानां पुरपाचां ज्ञानानिष्ठा विधांवाचून ज्ञानाच्या माहात्मानेच सिद्ध असल्यामुळे ज्ञानां पुरपाचा कर्मसंन्यामातच अधिकार आहे, कर्मांमध्ये नाहीं, असा उपसंहार करितात.—)—तस्मात् आत्मविद्ः कर्मणि अधिकारः न इति सिद्धम्—म्हणून आत्मप्रेत्याचा कर्मांमध्ये अधिकार नाहा, ही गोष्ट सिद्ध झाली. ६९.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

अन्वयार्थ—यद्वत्—ज्याप्रमाणे—आपः—पाणी—आपूर्यमाणं—पाण्यांत चोहो-वाजुंना भरल्या जाणाऱ्या—अचलप्रतिष्ठ—तथापि ज्याची मर्यादा थोडीमुद्धा न्यून-

१ वा श्लोकाच्या टिपेंत रहस्यकार म्हणतात—“ शान्ती पुरुष काम्य कर्मे तुच्छ मानतो तर त्यातच सामान्य लोक रावत अमतां आणि शान्ती पुरुषाला जे निष्काम कर्म पाहिजे ते शतराम नको असते ” पण ज्ञाना पुरुषाला निष्काम कर्म पाहिजेच जमते वाला प्रमाण काय ? शिवाय राम व दिव्य यात जितका विरोध आहे तितका तो मकाम कर्मे व निष्काम कर्मे वात नाहा. पण ज्ञान व अज्ञान वात जाई. निष्काम कर्मे मुमुक्षुलाच चित्तशुद्धीलाळा विहित आहे. ज्ञाना पुरुषाला ते विहित नाहा. येथे तर शान्ती ज्या आत्मस्वरूपा दक्ष असतो त्याविषया अथ शैलेला असतो, त्याला त्याचे भातही नमते व अण जीव ज्या व्यवहारद्वारेन अतिशय दक्ष असतात तिचे शान्ती पुरुषाला भात नसते, हाच विवक्षित अर्थ आहे रहस्य. काराचा भावार्थ ज्ञाना पुरुषाच्या परिस्थिताला धरत नाहा ज्ञानाश्राने तस ज्ञानेच्या पुरुषाच्या हातून निष्काम कर्महा होणे शक्य नाहा व त्याला त्याचा काहा गरजही नाहा. ज्ञानाने तस ज्ञानेच्या पुरुषाच्या मनात कामाचा जर मुद्धा समवच नाहा तर तो निष्काम कर्मे करील, ही तरी दुराशाच नव्हे का ?

धिक होत नाहा, ज्यान्यामध्ये काही परक पडत नाहीं अशा—समुद्र—समुद्राग
समुद्रामध्ये—प्रविशन्ति—शिरते—तद्वत्—त्याप्रमाणे—सर्वे कामाः—सर्वे इच्छा
—यं प्रविशन्ति—ज्या पुरुषामध्ये त्याला विकारयुक्त न करितां प्रवेश करितात—
सः—तां—शान्ति—शांतीला—आप्नोति—प्राप्त होतो—न कामकामी—विष-
याची इच्छा करणारा शांतीला प्राप्त होत नाहीं. ७०

विदुषस्त्यक्तपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन
इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमचल-
तया प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतोऽगताः प्रविशन्ति स्वात्म-
स्थमविक्रियमेव सन्त यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा य पुरुषं
समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवश कुर्वन्ति
स शान्ति मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं
शीलं यस्य न कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्याने मंन्याम केलेला नाहीं अशा विद्वान् पुरुषालाही वि
बोचे फळ जो मोक्ष तो मिळणे शक्य आहे. मग विद्वानाने संन्यासच करावा, असा
आग्रह का^२ उत्तर—) न्यक्त-एपणस्य-स्थितप्रज्ञस्य विदुषः यतेः एव मो-
क्षप्राप्तिः असंन्यासिनः कामकामिनः न—ज्याने सर्व एपणाचा त्याग केला
आहे अशा स्थितप्रज्ञ विद्वान् यतालाच मोक्षाची प्राप्ति होते, जो असंन्यासी—कामकामी
—विषयेन्तु त्याला मोक्षप्राप्ति होत नाहा—[ति एतं अर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयि-
ष्यन् 'आपूर्यं०' इति आह—अशा या अर्थाचे दृष्टान्ताने प्रतिपादन करणारे
भगवान् 'आपूर्यमाण०' या श्लोकाने सांगतात—[ज्याला आत्म्याचे आपात ज्ञान
—परोक्ष ज्ञान झाले आहे, जो विवेक-वैराग्यादिकाना युक्त आहे, पुत्र-वित्त लोक यांवि-
पर्याच्या एपणा-इच्छा ज्याने सोडल्या आहेत व ध्रुवण मनन-निदिध्यासन यांच्या द्वारा
ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे अशा मुख्य संन्यास्यालाच मोक्ष मिळतो, विषय-
नृत्पणेन पराभूत होणाऱ्या पुरुषाला मोक्ष मिळत नाहा, हा परम सिद्धान्त मागणाची
इच्छा करणारे भगवान् 'रागद्वेषवियुक्तं०' अं ६४ या श्लोकात सांगितलेला अर्थच
पुन सांगतात—]—अद्भिः आपूर्यमाणं—पाप्याने चोहोक्कडून भरला जाणारा
तथापि—अचलप्रतिष्ठं—अचलतया प्रतिष्ठा—अवस्थितिः यस्य तं अचल-
प्रतिष्ठं समुद्रं—ज्याची प्रतिष्ठा म्ह० अवस्थिति अचलतेने असते—ज्याचे स्वरूप
अगदा अचल असते, त्यात शुद्ध विचा क्षय हे विकार होत नाहात त्या अचलप्रतिष्ठ
समुद्रास—सर्वतः गताः आपः प्रविशन्ति—सर्वे बाजूंना गेलेले नद्याचे जल
(समुद्रात) प्रवेश करते—स्वात्मस्थं अविक्रियं एव सन्त यद्वत्—स्वरूपात
स्थित असलेल्या-अविक्रिय अशाच समुद्रास सर्व बाजूंना वाहत गेलेले पाणी जमं मिळते
—तद्वत्—तसे—कामाः सर्वतः इच्छाविशेषाः—काम म्ह० सर्व विषयावि-
पर्याच्या निरतिराख्या इच्छा—विषयसंनिधौ अपि—विषय संनिध-समोर असते

तरां—आपः समुद्रं इव यं पुरुषं अचिकुर्वन्तः प्रविशन्ति—जल समुद्राला
 जघं, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाला विकारयुक्त न करता त्याच्यामध्ये प्रवेश करितात म्ह०
 —सर्वे आत्मनि एव प्रलीयन्ते स्वात्मवशं न कुर्वन्ति—सर्व काम आत्म्या-
 मध्येच प्रलय पावतात त्याला ते आपल्या अधीन करीत नाहात—सः शान्ति-मोक्षं
 प्राप्नोति—तो शांतीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो.—इतरः कामकामी न—दुसरा
 —त्याहून निराळा कामकामी मोक्षाला प्राप्त होत नाही.—काम्यन्ते इति कामाः
 —विषयाः तान् कामयितुं शीलं यस्य सः कामकामी—ज्याची कामना—इच्छा
 केला जाते ते काम म्ह० विषय त्याची इच्छा करण्याचे ज्याचे शील आहे तो काम-
 कामी—न प्राप्नोति एव—तो मोक्षान प्राप्त होतच नाही. [हजारों नद्यांचे पाणी चोहों-
 कडून प्रतिक्षणा समुद्राम येऊन मिळत असते पण त्याच्या ठराविक उदकरूप स्वरूपात
 थोडामुद्दा न्यूनाधिक भाव झालेला दिसत नाही, त्याची स्थिति एकरूपच असते त्याच-
 प्रमाणे सर्व विषय विद्वानान्या अगदा समाप असले तर त्याविषयांच्या सर्व इच्छा
 त्याच्या अन्त करणात लीन होतात. त्या त्यामध्ये कोणताही विकार उत्पन्न व्हात
 नाहीत अशा विषयाविषया अगदी विरक्त झालेल्या निष्काम ज्ञानी पुरुषालाच मोक्षरूप
 प्राप्ति प्राप्त होते विषयासक्त सकाम पुरुषाला ती प्राप्त होत नाही] ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—पुमान्—पुरुष—सर्वान् कामान् विहाय—सर्व
 कामास टाकून, सर्व कामनाचा त्याग करून—नि स्पृहः—निरिच्छ—निर्ममः—मम-
 तारहित—निरहंकारः—अहंकाररहित होऊन—चरति—पर्यटन करतो,—सः—
 तो—शान्ति—शांतीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो ७१.

१ या श्लोकावराल टांपेंत रहस्यकार पुन म्हणतात—“शांति मिळविण्यामाठा कमें करू नयेत
 असा या श्लोकाचा अर्थ नवून मामान्य लोकांचे मन फलाशेने गागरून वाऊन कर्माना त्याच्या
 मनाचा शांति विषयने, पण मिद्धावन्धेम पोंचतेल्याचें मन फलाशेने धुम्भ न होता किनाही
 कमें करवायाना अमला तरा त्याच्या मनाचा शांति न डळता समुद्रामारगा शांत राहून तो
 तीं वरात असतो ” इत्यादि पण काम म्ह० फलाशा हा अर्थ बरोबर नाही श्लोकाचा अर्थ
 करवाना ते ‘सर्वे कामा’ याचा ‘सर्व विषय’ व ‘विषयाचा इच्छा’ अर्थाच मरळ अर्थ करि
 नात पण टांपेंत ‘कमें व फलाशा’ हां तोंच पडरचाच आणनात व ‘मिद्धाला किताहा कमें
 करावयाचीं अमला’ अस म्हणून त्याच्यावर वाहपानि कर्मांचा उगाच बोजा लादतात या
 श्लोकान विषयेच्छारहित पुष्काला शांति मिळत व विषयेच्छावानाला ना मिळत नाही, हेच
 मागावयाचे आहे येथे कमें किंवा फलाशा याचा काहों मवध नाही, त्याचा मुद्धान मुळाच
 उद्देश वेलेला नाही.

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानशेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निरमम. शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिव्यक्तिव्यञ्जित, निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः. स एवंभूत स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थः—(सर्व अभिमान टाडून कूटस्थ ब्रह्मच मी आहे, अशी सतत भावना करणाऱ्या गृहस्थालाही जर ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त होते तर मन्यासच काय करावयाचा आहे? उत्तर—) यस्मात् एवं तस्मात् 'विहाय०' इति आह—ज्याअर्थी निष्काम पुरुषालाच मोक्ष मिळतो व विषयाभिलाष धरणाऱ्या सनाम पुरुषाला मिळत नाही, असा अवाधित नियमच आहे त्याअर्थी 'विहाय०' इत्यादि सांगतात —यः—संन्यासी कामान् सर्वान्—अशेषतः—कात्स्न्येन विहाय—परित्यज्य—जो मन्यामी सर्व कामाना, कोणताच काम बाकी न ठेवता, पूर्णपणे टाडून—चरति—जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटति इत्यर्थः—सचार करतो—फक्त जावनाला अवश्य तेवढीच शरीरचेष्टा—हालचाळ ज्याचा बाकी राहिली आहे असा होऊन पर्यटन करतो, असा याचा अर्थ, [शरीर जिवंत राहण्यास अवश्य तेवढेच कर्म करतो व एकाच जागा राहिल्याम त्या स्थानादिखावर आसक्ति जडेल म्हणून एकाच नियत स्थानी न राहता पर्यटन करात राहतो, त्याचाच 'निस्पृह' 'निर्मम' व 'निरहंकार' हा आणखा तीन विशेषण आहेत—त्याचे व्याख्यान—]—नि.स्पृह—शरीरजीवनमात्रे अपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः मन्—फक्त शरीराच्या जावनाला अवश्य तेवढ्याच अन्न-वस्त्रादि पदार्थाविषयाही ज्याचा दृष्ट्या ज्वगिष्ट राहिलेली नाही तो नि स्पृह, असा निस्पृह होऊन व—निर्मम—ममत्वव्यञ्जित—शरीरजीवनमात्र-आक्षिप्तपरिग्रहे अपि 'मम' इति अभिनिवेशव्यञ्जित—निर्मम म्ह० ममत्वरहित—शरीराच्या केवळ जावनाला अलगत अवश्य असलेल्या परिग्रहाविषयाही 'हा माझा' असा अभिनिवेश ज्याला नसतो तो निर्मम,—निरहंकारः—विद्यावत्त्वादिनिमित्त-आत्मसंभावनारहितः इत्यर्थः—अहंकारगन्ध-मी मोठा विद्वान् आहे, अशा प्रकारच्या विद्यावत्त्वादिखाविषयाच्या आत्मसंभावेने रहित असलेला असा याचा भावार्थ—सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मविद-सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यां शान्तिं अधिगच्छति—प्राप्नोति—ब्रह्मभूतः भवति इत्यर्थः—तो अशाप्रकारच्या स्थितप्रज्ञ ब्रह्मवेत्ता सर्व संसारदुःखाचा क्षय हेच जिचे लक्षण—स्वरूप आहे व निर्वाण हे जिला नाव आहे अशा शानीला प्राप्त होतो, ब्रह्मभूत होतो, असा याचा भावार्थ [मोक्षाचा दृष्ट्या करणाऱ्या मन्याश्याचा सर्व कामत्याग, नि स्पृहता, निर्ममता, निरहंकार इत्यादि विशेषण यत्नमाध्य अमून केवळ्य हे त्याचे फळ आहे] ७१

१ रहस्यकार या श्रेयान्ता अथ असा वरितात—“ सर्व काम म्ह० आसक्ति मोडून तो पुष्प नि स्पृह होऊन (न्यवहागन) वागता व ज्याला ममत्व व अहाग नाही त्यालाच

ज्ञाति मिळते," पण यातील काम म्ह० आसक्ति हा अर्थ बरोबर नाही. तो प्रमिद्ध अर्थाच्या विरुद्ध आहे, इतकंच नव्हे तर बरच्या श्लोकात कामशब्दाचा जो अर्थ केला आहे त्याच्याही विरुद्ध आहे. बरच्या श्लोकात एकदा 'विषय' व दुसऱ्यादा 'विषयाची इच्छा' असा केला आहे. व येथे 'आसक्ति' असा केला आहे, हा विरोध वाचकानां लक्षात ठेवावा. तसेच 'चरति' म्ह० वागतो हा अर्थ विचित्र आहे. पण आपलाच अर्थ निर्दोष आहे असे मानून ते टोपेंत म्हणतात—“ चरति—वागतो या पदाचा सन्यासमार्गातील टीकाकार 'भिक्षा मागत हिटतो' असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाही. मार्गे ६४ व ६७ व्या श्लोकात 'चरन्' व 'चरता' याचा जो अर्थ आहे तोच येथेही घेतला पाहिजे. स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गांतेत कोठेही उपदेश नाही. उलट ६४ व्या श्लोकांत इंद्रियें ताभ्यात ठेवून 'विषयामध्ये वागतो' असे स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून चरति म्ह० वागतो, जगाचे व्यवहार करतो, असाच अर्थ केला पाहिजे” ६४१ पण 'भिक्षा मागत हिटतो' असा अर्थ कोणा अद्वैती टीकाकार करित नाही. आचार्य 'चरति' म्ह० पर्यटन करतो, असा करितात. मधुसूदनसरस्वती व श्राधरस्वामी 'प्रारम्भकर्मवशेन भोगान् भुञ्जे—यादृच्छिकनया यत्र कापि गच्छति इति वा' शकरानन्द 'भूर्मा सर्वत्र अमगोदामीनो भूत्वा पर्यटति' असा अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही 'नो अहकारात्तं दबडुना । मरुळ काम माडुनी । विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजी ॥' असा करितात. अर्थात् स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गांतेत कोठेही उपदेश नाही असे जें म्हणणें आहे तें ब्रूया होय. कारण आचार्यादि जर तसे म्हणतच नाहींत, तर 'गांतेत कोठेही तसा उपदेश नाही,' या म्हणण्यात काय स्वारस्य आहे ? रहस्यकार म्हणतात 'चरन्' ६४ व 'चरता' ६७ याचा जो अर्थ आहे तोच 'चरति' शब्दाचा अर्थ घेतला पाहिजे. पण तेथे 'विषयान् चरन्' व 'इन्द्रियाणां चरना' असे शब्द आहेत व येथे 'य. पुमान् सर्वान् कामान् विहाय चरति' जो पुष्प सर्व विषयाच्या इच्छामोडन पर्यटण करतो असे आहे. त्यामुळे तेथे विषयाचा अनुभव घेत व इंद्रिय विषयामध्ये प्रवृत्त होत असता, असा अर्थ करावा लागतो, व येथे 'जो जातो, पर्यटन करतो,' असा अर्थ होतो. 'विषयामध्ये वागतो' हा अर्थ दुर्बोध आहे व मूळ शब्दाना धरूनही नाही. कारण 'विषयान् चरन्' यातील 'विषयाम' हा द्वितीया आहे, भक्तमा नव्हे व 'चरन्' भोगगारा हे प्रथमान्न वर्तमानकालवाचक धातुमाधित विशेषण आहे त्यामुळे 'विषयामध्ये' व 'वागतो' हा त्याचा खरा अर्थच नव्हे. 'चरन्-चरणे' या धातूपामुन झालेले 'चरति' हे क्रियापद चालणें, जाणें या अर्थांच मुख्य आहे. वागणे या अर्था मुख्य नाही. 'विषयान् चरन्' येथे 'चरन्'चे विषय हे कर्म प्रत्यक्ष आहे. 'चरति' येथील प्रयोग अकर्मक आहे वागणें हे मगठी क्रियापदहा अकर्मक, आहे. म्हणून 'विषयान् चरन्' याचा अर्थ प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करून 'विषयामध्ये वागतो,' असा वरणें हा अन्वाय आहे आणि वागतो म्ह० 'जगाचे व्यवहार करतो' हा तर अर्थ नमून अनर्थच आहे. अद्वैत वेदान्ता भाष्य-टीकाकारावर आक्षेप करताना रहस्यकाराना याहून अधिक मूढम दृष्टि ठेवावयास पाहिजे होता. पण परमात्म्याने त्यांना तशी बुद्धि मिळी नाही. अतो, सर्वकामाचा त्याग, निस्पृहता, निर्ममत्व, निरहकारत्व या विशेषणावरून स्थितप्रज्ञ कर्मयोगा ठरतो

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णाजुनसंवादे
साख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एषा—हा वर सांगितलेला—ब्राह्मी—
ब्रह्मातील—ब्रह्मासवर्धा—स्थितिः—स्थिति आहे—एनां—या स्थितीला—प्राप्य—
प्राप्त होऊन—न विमुह्यति—मनुष्य मोहित होत नाही—अस्यां—या स्थितीत—
अन्तकाले अपि स्थित्वा—अन्त्य वयामध्यही स्थित होऊन तो—ब्रह्मनिर्वाणं—
मोक्षास—ऋच्छति—प्राप्त होतो ७२

मैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेद्य स्थिति
सर्वे कर्म सन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैना स्थिति प्राप्य लब्ध्या
न विमुह्यति न मोह प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्या यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते
वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृच्छति गच्छति किमु वक्तव्य ब्रह्मचर्यादेव
सन्यस्य यावज्जीव यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमोक्षिन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रामच्छकरभगवत
इती श्रीभगवद्गीताभाष्ये साख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण या अध्यायात ठिठिकाणा सधेपानें व विस्तारानें प्रदक्षित
केलेल्या ज्ञाननिष्ठेमध्ये अधिकारी पुरुषाची प्रवृत्ति होण्यासाठी भगवान् तिची स्तुति
करितात, अतः सांगून आचार्य या अध्यायान्या शेवटच्या श्लोकांत अवतरण देतात—)
—सा एषा ज्ञाननिष्ठा 'एषा ब्राह्मी०' इति स्तूयते—ती हा ज्ञाननिष्ठा
'एषा ब्राह्मी०' या श्लोकाने स्तविली जाते—एषा-यथोक्ता ब्राह्मी-ब्रह्मणि भवा

१ मव अद्वैता टीकाकार या शकांत ज्ञाननिष्ठेचा स्तुति करितात, अमेच अवतरण
नेान वित्येक 'प्रकरणाना उपमहार करितात' अम अवतरण देतात रहस्यकार वाला
अवतरणच देत नाहोन जवांत 'अनकाळा म्ह० मरणाच्या वळा मुळा या स्थितामध्ये
राहून त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्ह० ब्रह्मान मिळून चाण्याच्या स्वरूपाचा माक्ष मिळता' अम
म्हणतात टापें " ब्राह्मी स्थिति हा कमयोगांतल देवत्वा व अस्तुत्तम स्थिति हाव
पर्याया मनुष्याला एखाटे दिवशा घटिकाभर ब्राह्मी स्थिताचा वदानित अनुभव येऊ शकला
तरा त्यापामन वाढा कायमचा पायदा होत नाहा मरने वेळा तर हा स्थिति नमेळ तर
त्यावेळा मनातील कामनेप्रमाणे पुनजन्म टळत नाहा " वगैरे ६४१ ब्राह्मी स्थिति हा जर
कमयोगांतल शेवटची स्थिति तर मग ज्ञानयोगांतल देवत्वाची स्थिति कोणता ? का
ज्ञानयोगांत देवत्वाची स्थितिच नाहीं ? पण ' हा कमयोगांतल देवत्वाची व अस्तुत्तम स्थिति'
आहे हे म्हणणे रहस्यकाराच्या पररच आहे त्याला मुळात वाढा आधार नाहा रर

स्वकारानां गीर्णैर्तील म्थितप्रज्ञ कमयागा आहे, अशी जा आपला आमक ममजुत एकटा करून घेतला आहे तिच्या पुणमाठा हें वाक्य आहे 'पुत्राद्याला एखादे दिवशा घटकाभर ब्राह्म म्थिताचा कडाचिद् अनुभव येऊ शकला' इत्यादि वाक्यावरूनच रहस्यकाराना ब्राह्म म्थिताची यथाथ कल्पना नाहा, हें उघट म्थितें त्याना जग तिच्या बरोबर कल्पना असती तर 'पुत्रादे दिवशा घटकाभर अनुभव' इत्यादि ब्राह्मीस्थिताला लागू नमलेले मात्र त्याना कथा लिहिले नमते ब्राह्म म्थिति म्ह० चावन्मुक्ति, म्थितप्रज्ञता ती एखादे दिवशा, घटकाभर कथाच प्राप्त होत नमते मव विक्षेपरहित ज्ञानें मन आत्म्यामध्ये जेव्हा निश्चल होतें तेव्हाच हा स्थिति प्राप्त होते तो एखादा या अवस्थेला प्राप्त थाला त्याना ज्ञानि कथाहि टप्प नाहा 'गुरुणापि दु रेण न विचास्यते'—पार नाच्या दु खा नेही तो स्वरूपापामन दृष्ट नाहा (अ २ श्लो २०) असे गातेतच मागितलें आहे. हीच ज्ञाननिष्ठा होय कमनिष्ठा नव्हे 'कमयोगा म्थितप्रज्ञ' हा मुद्द कल्पना आहे कल्प नेला काहा अशक्य नाहा. कल्पना आकाशानही अव्य रत्नतन्त्रि पामा उभा करू शकेल पण अनुभवाने लहानशी शोषणाहा वाधता येणें शक्य नाहा मूळ शोषणाकडे तरी अधिक काळजीपूर्वक पाहिल तरा ही स्थिति एखाद्या दिवशा घटकाभरच अनुभवाम येणें शक्य नाहा, ह लक्षण येतें कारण त्या स्थिताला प्राप्त होऊन पुष्प मोहित होत नाहा, एकदा हा अवस्था प्राप्त झाला की पुन 'हा मी व हें माझे, मुला, दु र्गी, कला, भोक्ता' इत्यादि माह होत नाहा, अम येथें स्पष्ट म्हटलें आहे त्यावरून ही स्थिति क्षणभर प्राप्त होऊन पुन तिचा अस्त होतो, असे ठरत नाहा 'गताया भ्राते न पुनरागम' आत्म ज्ञान होऊन तत्काल गेलेली भ्राति पुन होत नाहा, 'गानममगान्मुक्त' गान होताच मुक्त झालेला, इत्यादि अनेक बचनें याविषया प्रमाण आहेत पण रहस्यकाराचा म्थितप्रज्ञ विचारा कमयोगी पत्त्या ! त्यामुळे त्याच्या मनान मुनू-ए खादि इतर अनेक क्षणिक वृत्ता-प्रमाणें ही ब्राह्म म्थितिहा क्षणभर उदय पावत असल्यामुळे ता अनकार्णही भमनी तरा थाला मोक्ष मिळेल, नाहा तर नो (कमयोगी म्थितप्रज्ञ) पुन जन्म घडेल, हें उघट आहे! म्हणून त्याना क्षणिक ब्राह्मी स्थिताचा येथें कल्पना करून अन्तवालाही त्या स्थिताची आव दयकता दीर्घत मुद्दाम वाणनी आहे पण अद्वैत मप्रदाय म्हणजेच आपनिपद मिद्धान्त ठमा नाहा 'परमात्म्याचा माक्षास्कार हाणाच मव अविवेक, मशय, व कर्म क्षीण होतान' अमा उपनिषदाचा मिद्धान्त आहे 'आत्मविद् शोक तरणि' आत्मवेत्ता मव शोकापे उतपन्न करिता ब्रह्मविद् ब्रह्मच हानो, इत्यादि अनेक बचनें ज्ञान होतान मव दु स्वात्मिकाचा क्षय होतो, अम सागतान आणि ज्ञाना पुण्याचा ज्ञानोत्तर ना म्थिति मात्र ब्राह्म स्थिति तिलाच जीवन्मुक्ति म्हणतात ज्ञाननिष्ठाचीच ता स्थिति असल्यामुळे कमयोगाचा त्या दर्शक स्मभवच नाहा अथात् ही स्थिति अगद शैवडा शैवडा—भरता भरता जरी प्राप्त झाली तरी त्या मुनूबूलाहा मोक्ष मिळतो अथात् शैवडा शैवडा जरा ज्ञान झालें तरी 'ज्ञान होताच मोक्ष' असा मिद्धान्त असल्यामुळे त्याच्या मोक्षाचा काही प्रतिकष होत नाहा अथात् पूर्वं वयातच ज्ञान होऊन जावन्मुक्त देगेना अनुभव ज्यानें पुष्कळ वेपे घेतला आहे, त्याच्या मोक्षविषया तर मशयच नको, अमा याचा आशय आहे 'अगदा शैवडा तरी ही ब्राह्मी स्थिति प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो' अमा उत्तरार्धाचा अर्थ आहे, व त्याप्रच अधिक

इयं स्थितिः—ही या अध्यायान सांगितलेली ब्राह्मी-ब्रह्मामध्ये झालेली ही स्थिति म्ह०—सर्वे कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेण एव अवस्थानं इति एतत्—सर्वे कर्मांचा संन्यास करून ब्रह्मरूपानेच अवस्थित व्हावे, असा 'ब्राह्मी स्थिति' या शब्दाचा अर्थ—हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य-लब्ध्या न विमुह्यति-न मोहं प्राप्नोति—हं अर्जुना, या स्थितीला प्राप्त होऊन-संपादन करून सुमुक्षु विमूढ होत नाही-मोहास प्राप्त होत नाही.—अस्यां यथोक्तायां ब्राह्म्यां स्थितौ अन्तकाले अपि-अन्ते ययसि अपि स्थित्वा—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक ब्राह्मी स्थितीत अन्तकालीहा-अगदी अखेरच्या वयातहा स्थित होऊन—ब्रह्मनिर्वाणं-ब्रह्मनिर्वृतिं-मोक्षं ऋच्छति-गच्छति—ब्रह्मनिर्वाणास-ब्रह्मामध्ये शांतीस-मोक्षास प्राप्त होतो [अहोपण गृहस्थ व संन्यासी असे दोघेहा जर मोक्षाला प्राप्त होतात तर अत्यंत कष्ट देणाऱ्या संन्यासाचाच इतका काय मोठा आवश्यकता आहे? असे कोणा म्हणेल? पण गृहस्थाच्या ज्ञानप्राप्ताला प्रतिबंध फार व त्यात विघ्नही पुष्कळ येतात म्हणून सुमुक्षला मन्त्यामाचांच अत्यंत अपेक्षा असते, असे येथे 'ब्राह्मी' स्थिति या शब्दाना सुचविले आहे या ब्राह्मी स्थितीला प्राप्त झाल्यावर संन्यासदयाला त्रिमोह होण्याचा फारसा संभव जरी नसला तरी गृहस्थाला घनादिकांच्या हानामुळे मोह होण्याचा फार संभव असतो मोहामुळे त्याचे चित्त विक्षिप्त होते व तो परमार्थविवेकशून्य होतो यास्तव सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक या ब्रह्मनिष्ठेत अगदा अखेरच्या वयात जरी एखादा मनुष्य स्थित झाला तरी त्याला मोक्ष मिळतो) मग—यः ब्रह्मचर्यात् एव संन्यस्य यावज्जीवं ब्रह्मणि एव अवतिष्ठते सः ब्रह्मनिर्वाणं ऋच्छति इति किमु यत्कथ्यम्—जो ब्रह्मचर्याप्रमाणानेच संन्यास करून मरणपर्यंत ब्रह्मामध्येच अवस्थित होतो तो ब्रह्मनिर्वाणास प्राप्त होतो हे काय सांगवे ! ७०

[याप्रमाण या अध्यायान 'तत्त्वमसि' या महावाक्यातील—'तत्'-पदाचा अर्थ परमात्मा, 'त्व'-पदाचा अर्थ जीवात्मा, त्याचे ऐक्य 'हाच महावाक्याचा अर्थ' केवळ आत्मज्ञानानेच मुक्ति व तिचा उपाय, याचे येथे प्राधान्याने वर्णन केले आहे त्यावरून या अध्यायात उपाय उपेयभूत म्ह० साध्यमाधतभूत दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, हें सिद्ध झाले, असे आनंदज्ञान म्हणताना ज्ञाननिष्ठास शोक-मोहाचा साक्षात् निवृत्ति करणे यास्तव या अध्यायान तिचेच मुख्यत्वाने वर्णन करून ज्ञाननिष्ठेचा उपाय अशी जी योग-

स्वारस्य मोहं ब्राह्म स्थितिं कच्छाहा तरी प्राप्त झाला तरी मोक्ष मिळतो, हें भगवानास विवक्षित आहे. ता स्वस्थावस्वन जशी तशीच मरणाने वेडीही प्राप्त झाली पाहिजे, तरच मोक्ष मिळतो, असे म्हटल्यास पूर्वोक्त वेदान्त भिदान्नाशा विरोध येतो, इतकेच नव्हे तर 'या स्थितीला प्राप्त होऊन मनुष्य मोहित होत नाही' या दुसऱ्या चरणासाठी विरोध येतो आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकारांचे 'अनकोल्डपि' याचा असा अर्थ करिताना असे नाही, तर रामानुजाचायदा 'अरसा रिवन्वा अन्निमेऽपि ययमि रिवत्वा' असा अर्थ करितात. ब्रह्मभूत. टी. 'अन्तकाले ह्यपि अस्वो रिवत्वा' असे म्हणतात.

निष्ठा तां गौणत्वाने सांगितली आहे. याप्रमाणे येथे उपाय-उपेयभूत दोन निष्ठा भगवानानी प्रतिपादिल्या आहेत, असे भाष्योत्कर्षदापकाकार म्हणतात. ज्ञान, ज्ञानाचे साधन कर्म, चित्तशुद्धि हे कर्मांचे फळ व ज्ञाननिष्ठा हे चित्तशुद्धीचे फळ या अध्यायांत सांगितले आहे, असे मधुसूदनसरस्वती म्हणतात.]

इति भगवान् श्राद्धाणां गायत्रेत्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविषेतील
'ब्रह्मविद्येपैका योग-उपाय-शास्त्रांतील सांख्ययोग-ज्ञानयोगनावाचा दुमरा अध्याय
विष्णुभक्ताने मान्यार्थ मदीं भाष्य-भाष्यांमह समाप्त जाला.

१ पण रहस्यकार ममासि मूत्रक मकल्पान "योग म्ह० कर्मयोग शास्त्रावरील.. मारय योगनावाचा दुमरा अध्याय" असे म्हणतात व टापेंत "या अध्यायात आरंभ मारय किंवा मन्याममार्गांचे विवेचन अमल्यामुळे जाला 'सांख्ययोग' हे नाव दिले आहे. पण तेवढ्यापेक्षा मर्यादित अध्यायात दोन विषय आहे, असे मजकूर नसे. एकाच अध्यायात प्राय. अनेक विषय असतात. त्यातल प्रारंभाचा किंवा प्रमुख विषय घेऊन त्याप्रमाणे त्या अध्यायाला नाव दिले जाते." असे त्याचे उपादान करितात 'पण कर्मयोगशास्त्रावरील सांख्ययोग' हा शब्दप्रयोगच मदीं आहे. दुमरा अध्यायाच्या १-३० श्लोकांत मन्याममार्गांचे विवेचन नाही. आत्मयागम्य-आत्मस्वरूप सांगितले आहे. पण तेहा मारय या नावाचे आहे त्याला योग हे नाव कसे प्राप्त झाले? भगवानानी तर 'सांख्ये बुद्धि' असे म्हटले आहे. सांख्ययोग असे नाव कोठेच नाही. मग मकल्पानेच ते नाव काढून आले? तसेच 'योगशास्त्रावरील म्ह० कर्मयोगशास्त्रावरील मारययोग' याचा अर्थ रहस्यकाराच्या परिभाषेप्रमाणे 'कर्मयोगशास्त्रावरील मन्याममार्गांच्या विवेचनाचा योग' असा होतो. पण येथील 'योग' शब्दाचा अर्थ काय? की त्याचाही अर्थ कर्मयोगच? का मारय? का कांडाल? पण त्यातील कोणताही अर्थ जरी घेतला तरी 'मन्याममार्गांच्या विवेचनाचा' तो जुळत नाही. शिवाय कर्मयोग व मन्याम हे जर पृथक आहेत, दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत तर कर्मयोगावरील श्राद्धाणुंताच्या सवादात 'मन्याम मार्गांच्या विवेचनाचा योग' कशास जाला? तसेच, मारय दुमरा अध्यायाच्या आरंभ आहे म्हणून त्याला सांख्ययोग हे नाव दिले की तो प्रमुख आहे म्हणून? पण आरंभ आरंभ अर्जुनाचा निषादच आहे, म्हणून जालाही 'अर्जुनविषाद' च म्हणावयास पाहिजे होते. 'प्रमुख' म्हणजे तर 'मारय' एवढेच नाव दिले पाहिजे. 'योग' हा शब्द त्याच्याशी जोडनाच येत नाही. कारण ३० व्या श्लोकात 'हा मुला मारयविषयक बुद्धि सांगितली, योगविषयक ऐक' असे म्हणून योग पुढेच सावयाचा आहे व रहस्यकाराच्या अर्थप्रमाणे ३९ ते ७० श्लोकात विवहना १८व्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत कर्मयोगच प्रतिपादिलेला आहे. तेव्हा सांख्ययोग हे नाव या अध्यायाला का दिले? रहस्यकारानी दिलेले कारण पडत नाही. यापेक्षा १ व्या अध्यायात जो विषय प्राप्तल्याने व आविश्वाते सांगितलेला असतो त्याचे नाव त्या अध्यायास देतात, २ सांख्य म्ह० आत्म्याचे स्वरूप, ३ योग म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, ४ योगशास्त्र म्ह० उपायशास्त्र, उपाय-साधनशास्त्र, व ५ दिवतप्रसूता म्ह० ज्ञानयोग किंवा सांख्ययोग, असे मानल्याने या अध्यायाचे 'मारययोग' हे नाव गौ. भा. ३०

भवधा उपपन्न होते कारण थात माख्य म्ह० ज्ञानयोगाचेंच सविस्तर व प्रमुखत्वानें वणन केलें आहे श्लोक ६०, ४६ व ४०-७० यात ज्ञानाचें किंवा ज्ञानायोगाचें प्रतिपादन आहे 'कारणयोग' 'कर्मयोग' इत्यादि गातेतल्ले योगशास्त्रान्त मव शब्द कर्मधर्म ममाम आहेत त्यामुळे माख्य हाच योग-उपाय-साधन, कर्म हाच योग-उपाय-साधन असाच त्याचा विग्रह व अर्थ होतो दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकापामुन अठ राव्या अध्यायाच्या ममार्तापर्यंत योगाचेंच प्रतिपादन केलें आहे ह ररें, पण तो योग म्ह० केवळ कर्मयोगच नव्हे तर ज्ञान, कर्म, मन्याम, ध्यान, भक्ति इत्यादि अनेक योग त्यात आहेत (मागे पृ २७ पहा) अथान् 'योगशास्त्रातील ज्ञानयोग' इत्यादि म्हणता येत कारण योगशास्त्रान ज्ञानादि मव योगाचा अन्तभाव होतो. कर्मयोगान हात नाहा अथात् रहस्य कागनी करपना मवधा अग्राह्य व अनुपपन्न आहे शिवाय दुसऱ्या अध्यायात ज्ञानयोग मागितला आहे, ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व वांगलें आहे, अम मानलें तरच अजुनाचा पुढील प्रश्न उपपन्न हातो, त्यावाचून होत नाहा मव अद्वैतवादा टाकाकार अमेंच समजनात ज्ञानेश्वरमहारा राजर्ही- ' एम वृष्णवाक्येणैकिल । तेथ अजुने मना म्हणितले । आता आमच्या काना आचें । उपपत्ता दया ॥ ३७ ॥ तें कर्मनात आरवें । पथ निरावारिलें देवें । तर्गी पाहिलें म्या झुंझवे । म्हणुनिदा ॥ ३३१ ॥ ' इत्यादि म्हणतात अमो, यावरून रहस्यकाराणा गाता र प्रकरण ०, १८ इत्यादि स्थळा वामवधा त नें लिहिल आह त तें मव अद्योद आहे, हें तत्वाथ निशामु वाचकांच्या म्हण लक्षात येइल

अध्याय तिसरा.

कर्मयोग.

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धियोगे बुद्धि-
रिति च । तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारम्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां
संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति ।
अर्जुनाय च ' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' ' मा ते सद्गोऽस्त्वकर्मणि ' इति कर्मैव कर्तव्य-
मुक्तवान्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत् एव श्रेयःप्राप्तिसुक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभू-
तबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्त्याय श्रेयार्थिने यन्माक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां-
श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेहानर्थयुक्तेः पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिकले नियु-
क्त्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य । तदनु रूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः
प्रश्नापाकरणमात्रं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध सांगण्यासाठी दुसऱ्या अध्यायात होऊन
गेल्या विषयाचा संक्षेपत अनुवाद करितात—) भगवता शास्त्रस्य प्रवृत्ति-नि-
वृत्तिविषयभूते सांख्ये बुद्धिः योगे बुद्धिः इति च द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—भगवा-
नाना शास्त्राच्या प्रवृत्तिविषयभूत योगबुद्धि व निवृत्तिविषयभूत सांख्यबुद्धि अगा दोन बुद्धि
निर्दिष्ट केल्या आहेत. (गीताशास्त्राच्या प्रारंभाला अपेक्षित असलेल्या हेतु फलभूत-मा-
ध्य-साधनभूत दोन बुद्ध्यांचा भगवानानां निर्देश केला. आता प्रश्न करणारा जो अर्जुन त्याच्या
भाषायाचा निर्देश करण्यासाठी आणखी एका मार्गाले विषयाचा अनुवाद करितात—) —
तत्र ' प्रजहाति यदा कामान् ' इति आरभ्य आ-अध्यायपरिसमाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यं उक्त्या—त्या दोन बुद्ध्यांच्या निर्देशात
' प्रजहाति यदा० ' अ. २ श्लो. ५७ येथून आरंभ करून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत सा-
ंख्यबुद्ध्याचा आश्रय केलेल्या ज्ञाननिष्ठाचे संन्यास हेच कर्तव्य सांगून—तेषां तन्निष्ठ-
तया एव ' एषा ब्राह्मी स्थितिः ' इति कृतार्थता उक्ता—त्याचा तन्निष्ठ-
त्वानेच—' एषा ब्राह्मी० ' अ. २ श्लो. ७२ या श्लोकाने कृतार्थता सांगितली आहे.
[सांख्य म्ह० पारमार्थिक तत्त्व, त्याचा बुद्धि म्ह० ज्ञान, त्यातच निष्ठा असलेले जे
सर्व कर्मयोगी त्यांनी कामप्रयुक्त सर्वकामांचा त्यागच करावा, असे भगवानाना सांगितले
आहे.]—च अर्जुनाय ' कर्मणि एव अधिकारस्ते ' ' मा ते सद्गोऽस्त्व
कर्मणि ' इति योगबुद्धि आश्रित्य कर्म एव कर्तव्यं उक्तवान्—पण अर्जु-
नाला ' कर्मण्येव ' ' मा ते सग ' २.४७ या वचनानां योगबुद्ध्याचा आश्रय करून
कर्मच करावे, असे सांगितले आहे—ततः एव श्रेयःप्राप्ति न उक्तवान्—त्या
कर्माचरणामुळेच मोक्षप्राप्ति होते असे सांगितले नाही—तत् एतत् आलक्ष्य पर्या-

कुलीभूतबुद्धिः अर्जुनः उवाच—दुमन्त्याना साक्षात् श्रेयसाधनं ज्ञानं मागितं
 व आपल्याला मर्म सांगितलं हे सर्व पाहून ज्याची बुद्धि अतिशय आनुल झाली आहे,
 असा अर्जुन म्हणाला—यत् साक्षात् श्रेयःसाधनं-सांख्यबुद्धिनिष्ठां तत्
 श्रेयोऽर्थिने भक्ताय श्रावयित्वा—जे साक्षात् मोक्षसाधन म्ह० परमार्थतत्त्वज्ञान
 निष्ठा ते मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या अन्य भक्ताला सांगून—मां कर्मणि-दृष्टानेका
 नर्थयुक्ते पारपय्येण अपि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले—मला कर्मांमध्ये कां जे
 कर्म साक्षात् अनेक अनर्थांनी युक्त आहे, व परपरासवधानेही निस्स श्रेय प्राप्ति हें ज्याचे
 फल नाही अशा कर्मांमध्ये—कथं नियुज्य्यात् इति अर्जुनस्य पर्याकुलीभाव-
 युक्तः—भगवान् कमा नियुक्त करील, असा अर्जुनाचा पर्याकुलभाव युक्तच आहे—
 च 'ज्यायसी चेत् इत्यादिः प्रश्नः तदनु रूपः—आणि 'ज्यायसी चेत्—'
 इत्यादि प्रश्नाहा त्या पर्याकुलभावाला अनुरूप, अर्थाच आहे—च भगवता यथोक्त
 विभागविषये शास्त्रे प्रश्न-अपाकरणवाक्यं उक्तम्—आणि भगवानांनी ज्ञान
 निष्ठाना कृतार्थता आहे, कर्मनिष्ठाना नाही, हा विभाग सांगणारच गीताशास्त्र आहे,
 अशा अर्था 'लोकेऽस्मिन्' हें प्रश्ननिरमनरूप वाक्य सांगितले आहे [भगवानाना
 दुमन्त्या अध्यायात गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य—अशा दोन बुद्धि सांगितल्या एक साख्यबुद्धि
 व दुसरी योगबुद्धि साख्यबुद्धि हा निवृत्तीचा विषय आहे व योगबुद्धि हा प्रवृत्तिविषय
 आहे योगबुद्धि साधन आहे व साख्यबुद्धि साध्य आहे त्यात 'प्रजहाति' ^१
 येथून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत ज्ञाननिष्ठेचा आश्रय केलेल्या ज्ञानी लोकाना सर्व कर्मसं
 न्याम करावा असे सांगितलें व त्या निष्ठेनेच ते कृतार्थ होतात, असेही शेवटीं म्हटलें
 आहे पण अर्जुनाला 'तु ज्ञाननिष्ठ हो,' असे न सांगता 'तुला कर्मांमध्येच अधिकार आहे,
 कर्म न करण्याविषया तू आग्रह धरू नकोस,' अस मागितल पण त्या कर्मांनेच तू कृ
 तार्थ होशील, असा साहा मागितल नाही उलट 'कर्म बुद्धियोगाहून अल्पत निकृष्ट
 आहे' असा मागितल आहे त्यामुळे अर्जुनाच अत करण व्यापुष्ट झाले भगवान् इतर
 मुमुक्षुभक्ताला ज्ञाननिष्ठा म्ह० साक्षात् मोक्षसाधन सांगतो व मला मात्र जणु काय मा
 भक्त व श्रेयोर्थां—मुमुक्षु नाहींच, असे समजून 'तू कर्मच कर,' असा आग्रह करतो
 पण त कर्म तरा कोणतें, तर युद्धासारखे पार कर्म ज्यात गुरु प्राते इत्यादिकांचा हिमा
 प्रत्यक्ष आहे असत्या कर्मांच्यायोगाने चित्तशुद्धि होऊन याच जन्मा ज्ञानरूप फल प्राप्त
 होईल, असाही नियम नाही यास्तव भगवानांनी मला जगा आज्ञा करण योग्य नाही
 असा वाटून अर्जुनाच चित्त व्याकुळ होण, साहजिक होत व त्याने जो प्रश्न केला आहे
 तोही या न्याच्या आकृतेला साजेसाच आहे पण भगवानाना त्याच्या प्रश्नाचे जें उत्तर
 दिले आहे त शास्त्राच्या पूर्वाक्त विभागाला धरूनच आहे, त्याला सोडून नाही.]

१ गीताशास्त्राचे प्रतिपाद्य केवळ कर्मयोग आहे, असे रहस्यकार म्हणतात, व आचार्य
 'साख्य व योग या दोन बुद्धि प्रतिपाद्य आहेत,' असे मागतात हा भेद लक्षात ठेवण्या
 साग्या आहे रहस्यकार शिष्टिकाणा 'संन्यासभागा लोक' 'सांप्रदायिक आग्रहाचे

केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशोषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिपिद्धमितीह स्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तन्कथमादरां विरुद्धमर्थमर्जुनाय श्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

भाष्यार्थ—(भगवान् साक्षात् श्रेयसाधन-ज्ञाननिष्ठा इतराणां सांगतो मला मात्र सांगत नाही,असे समजून अर्जुन प्रश्न करीत आहे,असा भाष्यकारांना आपल्या अभिप्रायासमागे दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायाचा संबंध सांगितला. आता श्रुतिकारांच्या अभिप्रायावर दोष देतात-)—तु केचित् अर्जुनस्य प्रश्नार्थं अन्यथा कल्पयित्वा भगवतः प्रतिवचनं तत्प्रतिकूलं वर्णयन्ति—पण कित्येक अर्जुनाच्या प्रश्नाचा अर्थ अगदीच विपरीत कल्पून भगवानाचे प्रतिवचन त्याच्या प्रतिकूल वर्णिताने. [अर्जुनाचा प्रश्न ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय हेंच मोक्षाचे साधन आहे, हे भगवानाच्या तोंडून ऐकावें या उद्देशानें आहे. पण भगवान् समुच्चयाला मुख्यच धारा न देता दोन प्रकारच्या अधिकार्यामाठी दोन भिन्न साधनें उत्तराने मागून आहेत. अर्थात् प्रश्न एक व प्रत्युत्तर त्याच्या अगदी विपरीत, असा श्रुतिकारांच्या व्याख्यानावर दोष येतो. केवळ हाच एक दोष येऊन रहात नाही तर त्यांना संबन्धग्रंथात जो शास्त्रार्थ वर्णिला आहे त्याच्याशीही येथील त्याच्याच व्याख्यानाचा विरोध येतो, असे दाखविताने—]—च आत्मना संबन्धग्रन्थे यथा गीतार्थः निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति—आणि स्वतः श्रुतिकारांना संबन्धग्रंथात म्ह० गीताशास्त्रान्या आरंभा लिहिलेल्या उपोद्धानात जमा गीतार्थ निरूपिला आहे त्याच्या विरुद्ध अर्थ पुनः अर्जुनाचा प्रश्न व भगवानाचे प्रतिवचन यांच्या अर्थांचे निरूपण करितात—**कथं—**ने कर्म ?—तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्—त्याच्या वृत्तीतील उपोद्धानात तर असा

कर्मणां उद्भवत्वेनात् ' इत्यादि ने म्हणताने ते बरोबर नाही, हे दाखवून द्यायें होतें. अर्जुनाला ' तू कर्म कर, तुला कर्मांतून अधिकार आहे ' असा योगबुद्धीचा आक्षेप करून सांगितले आहे, हा गोष्ट आचार्यशास्त्रज्ञांनी मागून आहेत. पण आचार्य व इतर भाष्यकारांसार बेदिक मप्रदायाला धरून कर्मयोग हा ज्ञानाचा-आत्मसाक्षात्काराचा उपाय मानताने; व मप्रदायाला सोडून गीतार्थाचा निश्चय करणारे रहस्यकार दुसऱ्या अध्यायात (३० श्लोकान्यांत) व पुढेहि सर्वत्र कर्मयोगात प्रतिपादित आहे, कर्म ज्ञानाचा उपाय नसत, तेव्हा माग स्वतःच पू. ३०४ असे म्हणताने. ' मुमुक्षु कर्मयोगाने कृतार्थ होतो, असे दुसऱ्या अध्यायात सांगितले आहे. ज्ञाननिष्ठेने मात्र कृतार्थता सांगितली आहे. ' प्रमे आचार्ये म्हणताने व रहस्यकार ' विद्वत्प्रज्ञाही कर्मयोगा ' म्हणताने. भाष्य व रहस्य यांच्या या वेगवेगळे दृष्टी कर्मणा देत नाही.

अर्थ सांगितला आहे—गीताशास्त्रे सर्वेषां आश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः
 अर्थः निरूपितः इति उक्तं—गाताशास्त्रात् सर्वं आश्रमात्काल लोकांता ज्ञान व कर्म
 याचा समुच्चय हा अर्थ निरूपण केलेला आहे, असे सांगितले (इतकेंच नव्हे तर त्या-
 विषया पुन हृदसून-उदसून सर्व कर्ममन्यासपूर्वक केवळ ज्ञानाने मोक्षाचा प्राप्ति होत
 नाही, असे बजाविलेही आहे,)—च पुनः विशेषितं—आणि पुनः त्याविषया अग्रा
 विशेष सांगितला आहे.—यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केव-
 लात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इति एतत् एकान्तेन एव प्रतिपिञ्जं इति
 —यावज्जाव अग्निहोत्र हवन करावे, कर्म करीतच शभर वर्षे जिवत रहावे, इत्यादि
 यावज्जीव श्रुतीना सांगितलेग कर्म टाकून—त्याचा परित्याग—सन्यास करून केवळ ज्ञा-
 नानच मोक्ष प्राप्त होतो, या मताचा नियमानेच प्रतिपेध केला आहे, असे म्हणून आ-
 पत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचच अधिग्र स्पष्टाकरण केले आहे—तु इह आश्रमविकल्पं
 दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानां एव कर्मणां परित्याग उक्तः—पण
 येथे म्ह० तिसऱ्या अध्यायाच्या व्याख्यानानात सन्यासाद्वाराती ज्ञाननिष्ठा व कर्माधिकारा
 गृहस्थाकरिता कर्मनिष्ठा असा आश्रमाचा विभाग दर्शविणाऱ्या वृत्तिकाराना यावज्जी-
 वादि श्रुतीना ज्याचे विधान केले आहे अशा अग्निहोत्रादि कर्मांचाच सन्यास सांगितला
 आहे (त्यामुळे त्याच्या व्याख्यानानावर परस्परविरोध येतो ' अहो पण स्वतः भगवा-
 नानाच जर तसे प्रतिपादन केले असले तर त्यात वृत्तिकाराचा काय दोष आहे ?'
 उत्तर—) —तत् भगवान् ईदृशं विरुद्धं अर्थ अर्जुनाय कथं ब्रूयात्—पण
 भगवान् अशा प्रकारचा विरुद्ध अर्थ अर्जुनाला कसे सांगतील ? [भगवान् सवज्ञ व
 परम आस असत्यामुळे असा विरुद्ध अर्थ कधीही सांगणार नाहीत अर्थात् त्याचा आशय
 न कळल्यामुळे वृत्तिकारच असा विरुद्ध अर्थ सांगत आहेत. बरं, भगवानांना विरुद्ध
 अर्थ सांगितला नाही धोऱ्याला तो तसा कळला म्हणून वृत्तिकाराना तसे व्याख्यान
 केले आहे, म्हणून म्हणाव तर तहा पुढत नाही]—चा श्रोता विरुद्धं अर्थ कथं

१ कर्म टाकणे निराळे व त्याचा परित्याग—म याम करणे निराळे टाकणे म्ह० विहित
 कर्म आत्मने, अश्रद्धेमुळे बगैरे न करणे, व परित्याग—सन्यास म्ह० गृहस्थाच्या शास्त्र
 विहित कर्मांचा यथागात्र-विधानेच त्याग करणे, हा भेद वाचकाना लक्षात ठेवावा

२ असाच केवळ ज्ञानानेच माक्ष मिळतो, हा पक्ष जाचार्यांनाच नवान उत्पन्न केलेला
 नमून तो वृत्तिकाराच्या पूर्वापासूनच दृढमूल झालेला होना, ह उचव आहे म्हणजे
 मन्यासमार्ग ज्ञानवमममुच्चयानंतर अस्तित्वात आला, हे म्हणजे अप्रामाणिक आहे तसेच,
 ज्ञान-वमममुच्चय म्ह० आत्मज्ञान व श्रुत-अग्निहोत्रादि कर्म यांचे एकाचवेळा अनुष्ठान
 केल्याने मोक्ष प्राप्त होतो नुसत्या ज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होत नाही, हा पक्ष होय रहस्यवा-
 राचा ज्ञानवमसमुच्चयपत्र याहून अगदाच विपरीत आहे त्याच ज्ञान म्ह० आत्मज्ञान
 वन्यास वज्ञान आहे ते जाणव व कम म्ह० लौकिक कम पत्करलेला धर्मा, बगैरे—टेण
 वाय, राण्वाय बगैरे हाहा भेद वाचकाना अवश्य लक्षात ठेवावा

सद्यधारयेत्—किंवा श्रोता—अर्तुन तरा असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ? (अर्तुन म्हणजे काही सामान्य मनुष्य नव्हे, मोठा बुद्धिमान्, तेव्हा तो असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ! हे सभवतच नाहा अर्थात् हा दोष वृत्तिभारौचाच आहे वस्त्याचा किंवा श्रोत्याचाही नव्हे)

तत्र न तस्यात्गृहस्थानामेव श्रोतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष. प्रतिपिच्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं, सर्वाश्रमिणा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽथ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं वृथादाश्रमान्तराणाम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण धामन्डरायांना वृत्तिभारान्या वत्तार पूर्वोत्तरविरोध हा दोष दिला असता त्याचा परिहार करणाऱ्या तत्पक्षायान्या शक्येच अनुवाद करतात—)
 —तत्र एतत् स्यात्—मत्र प्रथात वृत्तिभाराचा जागण असा आहे—गृहस्थानां एव श्रोतकर्मपरित्यागेन केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिच्यते—गृहस्थानाच श्रोतकर्मांचा त्याग करून केवळ ज्ञानानेच मोक्ष मिळत नाहा.—तु आश्रमान्तराणां न—पण गृहस्थेतर आश्रमाताल लोकांना केवळ ज्ञानानेच मोक्ष मिळत नाहा, असे नाहीं—इति—अम कोणा म्हणेल तर—[सत्र प्रथात वृत्तिभाराना अग्निहोत्रादि श्रोतस्मार्तकर्मसह आत्मज्ञानानेच मोक्ष मिळता, केवळ ज्ञानानेच मोक्ष मिळत नाहा, असे जे म्हणेल आहे त्याचा जासय असा आहे—गृहस्थाश्रमाचे अमनांना आत्मज्ञान परिपक्व झाल्या-वाचून यावज्जावधुताना सांगितलेला कर्म गाडून नुसत्या परोक्ष आत्मज्ञानानेच आम्हाला मोक्ष मिळेल, अस जे समजतात त्यांच्या मोक्षाचा यावज्जावादि धृति निषेध करतात. स्वरूपतःच कर्मांचा त्याग म्ह० सन्यास जाश्रम किंवा ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो हा सिद्धान्त, याचा निषेध कला ज्ञान नाहीं व तिमच्या अध्यायान गृहस्थेतर कर्मत्यागा लोकांनाच म्ह० सन्यास्यानाच केवळ ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्यामुळे पूर्वोत्तरविरोध येत नाहा, म्हणून म्हणाल तर—]—एतत् अपि पूर्वोत्तरविरुद्धं एव—ह समर्थनहा पूर्वोत्तरविरुद्धच आहे—कथं—न कथं ?—गीता शास्त्रे सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चय. निश्चित. अर्थः इति प्रतिज्ञाय—गीताशास्त्रांत सर्व आश्रमान्या लोकांना ज्ञानकर्मांचा समुच्चय हाच निश्चित अर्थ आहे, थरती प्रतिज्ञा करून—इह तद्विरुद्धं आश्रमान्तराणां ज्ञानात् मोक्ष कथं वृथात्—येथे (नृनायाध्यायांत) त्यांच्या विरुद्ध गृहस्थेतर आश्रमाना ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो, असे वृत्तिभार कसे मागताल ?

अथ मन श्रौतकर्मनिषेधेन तद्वचनं केवलादेव ज्ञानात्कर्मरहिताद्गृहस्थानां मोक्ष. प्रतिपिच्यते इति । तत्र गृहस्थानां पितृमानसपि स्मार्त कर्मादिपितृमानसदुपेक्ष्य ज्ञाना-

१ येथे ज्ञानकर्मसमुच्चयवारी वृत्तिभारान्या घृतापाल पूर्वोत्तरविरुद्ध हा दोष जाचा-शांती स्वधर्मो दासविला आहे.

देव केवलादिर्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताऽज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं त्रिवेकिभिः शक्य-
मवधारयितुम् ॥

भाष्यार्थ—(श्रौत कर्म गृहस्थाना अवश्य केलेच पाहिजे, अशा आशयाने केवल ज्ञानाने त्यांना मोक्ष मिळत नाही, अस म्हटले, पण गृहस्थाच्या मात्र केवल ज्ञानार्थाने क्षमलेल्या मोक्षाचा निषेध करून बार्कान्या आश्रम्याचा मोक्ष केवळ ज्ञानार्थाने आहे, असे सांगण्याचा वृत्तिभाराचा हेतु नाही कारण दुमन्या आश्रमाच्या लोकानाही स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय विवक्षित आहेच, अशा अभिप्रायाने शनः—) **अथ मत्तं—**आता बदाचित् असे मानले जा, **—श्रौतकर्मरहितात् केवलात् एव ज्ञानात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिपिध्यते इति एतत् श्रौतकर्मापेक्षया वचनं—**श्रौतकर्मरहित केवळ ज्ञानानेच गृहस्थाच्या मोक्षाचा निषेध केला जातो, असे हे श्रौतकर्मान्या अपेक्षेने म्हणणे आहे (यावर मध्यस्थाचा शनः—अहो पण गृहस्थ श्रौत कर्म जरी कराने नसले तरी स्मार्त कर्म करीत असतातच तेव्हा स्मार्त कर्मागृह असलेल्या शानाला केवळ ज्ञान नसे म्हणता येईल ? समुच्चयवादाचंच उत्तर—) **—तत्र गृहस्थानां विद्यमानं अपि स्मार्त कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य 'ज्ञानात् एव केवलात्' इति उच्यते इति—**त्या वचनाने गृहस्थांचे विद्यमान असलेलेही स्मार्त कर्म विद्यमान नसल्याप्रमाणे त्यांचा उपेक्षा करून 'केवळ ज्ञानाने गृहस्थाना मोक्ष मिळत नाही' असे म्हटले जाते, असे म्हणाल (श्रौत कर्म मुख्य आहे त्यामुळे ते सोडल्यावर कराने असलेलेही स्मार्त कर्म कराने नसल्यासारखेच आहे, असे समजून त्यांना केवळ ज्ञानानेच मोक्ष मिळत नाही, तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्मांसह ज्ञानाने मोक्ष मिळतो, असे म्हणाल तर—) **—एतत् अपि विरुद्धं—**गृहस्थानाच श्रौतकर्म व ज्ञान याचा समुच्चय विवक्षित आहे, इतरांना नाही, इतरांना स्मार्तकर्म व ज्ञान याचा समुच्चय भगवानांना सांगितला आहे, असे म्हणणेही विरुद्ध आहे (असा पशुपात करण्याचें काही कारण दिसत नाही) **—कथं—**ते कसे ? **—गृहस्थस्य एव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिध्यते—**गृहस्थान्याच स्मार्त कर्मांसह ज्ञानाने मिळणाऱ्या मोक्षाचा निषेध केला जातो—**तु आश्रमान्तराणां न इति विवेकिभिः कथं अवधारयितुं शक्यम्—**पण गृहस्थेतर आश्रम्याच्या स्मार्तकर्मसुद्धित ज्ञानाने मोक्ष पक्षाचा निषेध केला जात नाही, हे विवेकी लोकाना कळणें कसे शक्य आहे ? [श्रौतकर्मसमुच्चित ज्ञानच गृहस्थाच्या मोक्षाला कारण होतें, असा तुमचा पक्ष असल्यामुळे केवळ स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानाने गृहस्थाना मोक्ष मिळत नाही, हे म्हणणें काही तरी संभवते, पण ऊर्ध्वरेत्याना म्ह० नैष्ठिक ब्रह्मचारी, सन्यासी इत्यादिकांना केवळ स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानाने मोक्ष मिळतो, असा पक्षप्रपच करण्याचें काहीच कारण दिसत नाही.]

किञ्च यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्युर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थ-
स्वापीप्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो
मोक्षयोर्ध्वरेतसां नु स्मार्तैर्ममात्रसमुच्चिताज्जानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थ-
स्याऽऽयासवाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे पक्षपात करण्याचे कारण नाही, असें रागून पक्षपात न
करण्याम मात्र सखळ कारण आहे, असें मागतात-)—किञ्च यदि मोक्षसाधनत्वेन
स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते—शिवाय जर मोक्षाचे साधन या
रूपाने स्मार्त कर्मे ऊर्ध्वरेत्याच्या ब्रह्मज्ञानाचा समुचित वेद्य जातात तर—तथा गृह-
स्थस्य अपि स्मार्तैः एव समुच्चयः इत्यतां न श्रौतैः—न्याचप्रमाणे गृहस्था-
च्याहा—स्मार्तैर्मार्गाच्च ब्रह्मज्ञानाचा समुच्चय—हे मोक्षाचे साधन माना, श्रौतैर्मार्गा जा-
नाचा समुच्चय मानूं नका. [स्मार्त कर्म व ब्रह्मज्ञान याचा समुच्चय इतरांच्या मोक्षाचे
साधन जसे मानता तसेंच गृहस्थान्या मोक्षाचेही तेच साधन मानणे उचित आहे.
कारण ब्रह्मज्ञान सर्वत्र एसाच महत्सारी शरणाची अपेक्षा करते, जसे म्हणणे युक्त आहे.
वाही लोकांच्या स्मार्त कर्मांचे साहाय्य ते मागते व काही लोकांच्या श्रौतकर्मांची अपेक्षा
करते, हे म्हणणे युक्त नाही. 'अहो पण स्मार्त कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानेच गृह-
स्थाना मोक्ष मिळतो, असें म्हटल्याम यावजात्र अभिहित करावे, हा धुर्ताईचा विरोध
येतो व स्मार्तैर्मममुचित ज्ञान गृहस्थाच्या मोक्षाचे साधन आहे, असें म्हटल्याम
मिद्ध अगलेली गोष्टच मुद्दाम पुन मिद्ध करीत वगन्याप्रमाणे होते, म्हणून आम्ही श्रौत
कर्मे व ज्ञान यांच्या समुच्चयाने गृहस्थाना मोक्ष मिळतो असें म्हटले आहे, 'अशा प्रकारचे
वाद्याच्या म्हणण्याचा अनुराद-]—अथ गृहस्थस्य एव मोक्षाय श्रौतैः च स्मार्तैः
समुच्चयः तु ऊर्ध्वरेतसां स्मार्तैर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः इति—
बरे, गृहस्थान्याच मोक्षासाठी श्रौत व स्मार्त कर्मांचा ज्ञानाचा समुच्चय विवक्षित आहे,
पण ऊर्ध्वरेत्याचा केवळ स्मार्तैर्मममुचित ज्ञानाने मोक्ष होतो, असें म्हणाल, —तत्र
एवं सति गृहस्थस्य शिरसि आयासवाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं
कर्म आरोपितं स्यात्—पण तसें जर मानले तर गृहस्थान्या मनासारखे ज्यांत
आयाम पुष्कळ आहेत असे श्रौत व स्मार्त बहुदुःखरूप कर्म लादल्यागारगे होईल.
[अर्थात् गृहस्थाधर्मात अगोदरच त्रेण फार अगत्यामुळे त्यात आयामां अतिशय दुःख
देणाऱ्या श्रौत-स्मार्तैर्मार्गांचा भर घातल्याम गृहस्थाधर्मातल कर्मे वेगवेगळे करणार
नाहा, असें मात्र होईल. कारण उगांचे जाणव्या शरणागदरे भार कोण घेणार ?]

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासवाहुल्यकारणान्मोक्ष. स्यात्ताऽऽध्रमान्तराणां श्रौतानित्यकर्म-
रहितत्वादिनि । तदप्यमन्, सर्वोपनिषत्स्वितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाह्वाचेन
सुमुक्षो मधकर्मवन्त्यामविधानादाधमविकल्पमनुष्यविधानाय धृतिस्मृत्योः ॥

भाष्यार्थ—(आता 'साधनभूयरे वे पत्रभूयसां'- साधन पुष्कळ वेळे अगतां
पत्र पुष्कळ मिळी, मा न्यामन्या साधनाने घरा-)—अथ गृहस्थस्य एव
गो. भा. ११

ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय होऊ शकत नाही, हे दाम्बविष्यामाठां त्याच्या फलाचा विभाग दाखवितात—]—जन्तुः कर्मणा यध्यते—प्राणा कर्मानि यद्दं होतो—च विद्यया विमुच्यते—आणि विद्येने—आत्मज्ञानाने मुक्त होतो—तस्मात्—कर्म व ज्ञान याच्या फलामध्ये असे फार मोठे अंतर असल्यामुळे—पारदर्शिनः यतयः कर्म न कुर्वन्ति—ज्ञानाग्ने दृष्टि देणारे साधक कर्म करीत नाहीत.—इति शुकानुशासनं—असा शुकाला व्यासाचा उपदेश आहे—इह अपि च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादि—या गीताशास्त्रातही पुढे सर्व कर्मांचा मनाने संन्यास करून (माणे पृ ११३-११५हा) इत्यादि म्हटले आहे [ज्ञानाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला उद्देशून श्रुतिस्मृतीमध्ये संन्यासाचे जे विधान केले आहे त्यान्यायोगाने ज्ञानकर्मसमुच्चयविधि बाधित होतो, कारण ज्ञानकर्मसमुच्चय मोक्षसाधन मानल्यास संन्यासविधि अनुपपन्न ठरतो, हे तर एक झालेच, पण त्याशिवाय मोक्षाचा नुस्ता स्वभाव जरी पाहिला तरी समुच्चयवचन अयोग्य ठरते, असे सांगतात—]—च मोक्षस्य अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यं—आणि मोक्षाला कार्यत्व नसल्यामुळे मुमुक्षूला कर्मांचे आनर्थक्य आहे [म्ह० मोक्ष हे कोणत्याही कारणाचे कार्य नाही त्यामुळे मोक्ष उत्पन्न होत नाही. तो नित्य आहे त्यामुळे मुमुक्षूला मोक्षासाठी कर्म करावयास नको त्याने कर्म जरी केले तरी ते साक्षात् मोक्षोपयोगी नसल्यामुळे व्यर्थ आहे]

नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानोति चेत्, न, असन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यग्निकार्याच्चरणात्मन्यासिनः प्रत्यवाय कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न तावन्नित्याना कर्मिणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्ति कल्पयितुं शक्या कथमसत सजायेतेत्यसत मज्जन्मामभवश्रुते ।

भाष्यार्थ—नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थं अनुष्ठेयानि इति चेत्— (निहितं कर्म न करणारा, निहित कर्म करणारा व विषयामध्ये आगक्त होणारा न पतित होतो, अम स्मृतिवचन असल्यामुळे) मुमुक्षूनेही नित्य कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थं असत अनुष्ठेया, असे म्हणाल तर—न प्रत्यवायप्राप्तेः असंन्यासिविषयत्वात्—ते बरोबर नाही कारण प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय संन्यासा नाही असल्यास त्या प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय आहे [जो ज्या कर्मांमध्ये अविभक्त असतो त्याने ते न केवळ त्याला प्रत्यवाय लागतो पण जो कर्मांचा अधिकारीच नाही त्या संन्यासाने तो न केवळ त्याला प्रत्यवाय लागण्याचे काही कारणच नाही हाच गोष्ट उदाहरणास्पष्ट करितात—]—यथा असंन्यासिनां कर्मिणां अपि ब्रह्मचारिणां तथ संन्यासिनः अग्निकार्यादि-अकरणात् प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः—ज्य प्रमाणे संन्यासा नसलेल्या कर्मठाना व ब्रह्मचार्यांनाही अग्निकार्य, समिद्धोम, स्वाध्या

१ 'अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दितं च ममाचरन् । प्रमज्जन्नेन्द्रियाथपु नर पतनं कच्छति' इति 'प्रमज्जन्नेन्द्रियाथपु प्रायश्चित्तायने नर' मनु अ ११ श्लो ४४

इत्यादि न केल्याने प्रत्यवाय लागतो त्याप्रमाणे मन्त्रादद्यात् अग्निकार्यादि न केल्याने प्रत्यवाय लागतो, अशा कल्पना करता येणे शक्य नाही. [विहित कर्म न केल्याने प्रत्यवाय लागतो, असे गृहीत घेऊन हे सांगितले पण आता निषिद्ध आचरण केल्यानेच प्रत्यवाय लागू शकेल, केवळ अकरणांनं म्ह० कर्मांच्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावानी उत्पत्ति होणे, शक्य नाही कारण अभावापासून भाव होणे, हे लोक व वेद या दोन्ही प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे, अशा आशयाने सांगतात.]—**नित्यानां कर्मणां अभावात् एव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः न तावत् कल्पयितुं शक्या**—नित्य कर्मांच्या अभावापासूनच भावरूप प्रत्यवायाची उत्पत्ति होते, अशी कल्पना करणेच शक्य नाही—**असतः सत् कथं जायेत इति असतः सजन्मासंभवश्रुतेः—असत्पामून सत् कमे उत्पन्न होईल ? अशा प्रकारे अभावापासून भावाचा उत्पत्ति समवत नाही, हे सांगणारी श्रुति आहे, त्यामुळे तशी कल्पना करता येत नाही**

यदि विहिताकरणादसभाव्यमपि प्रत्यवाय श्रूपाद्विदस्तदाऽनर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात् । विहितस्य करणाकरणयोर्दु खमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चेत्तद्विदुः । तस्मान्न सन्यासिना कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणो समुच्चयानुपपत्ति ॥

भाष्यार्थ—(‘अहोपण नित्य कर्मांचे विधान करणाऱ्या वेदानेच ते न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, अस सांगितले आहे तेव्हा ‘कथं असतं सत् जायेत’ या धुर्तान्या आभाराने प्रत्यवाय लागत नाही, असे वेदविरुद्ध कसे म्हणतां ?’ उत्तर—)**—यदि वेदः विहिताकरणात् असंभाव्यं अपि प्रत्यवायं श्रूयात्—जर वेद विहित कर्मांच्या अननुष्ठानापासून असभाव्य असाही प्रत्यवाय लागू लागेल—तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाणं इति उक्तं स्यात्—तर अनर्थकर वेद अप्रमाण आहे, असे म्हटल्यासारखे होईल (अहोपण विहित कर्म न केले तर प्रत्यवाय लागतो, अस वचन असल्यामुळे नित्य कर्मांचे विधान करणारा वेद अनर्थकर व अप्रमाण कसा होईल ? उत्तर—)****—विहितस्य करणाकरणयो. दु. खमात्रफलत्वात्—कारण विहित कर्मांचे अनुष्ठान केले तरी दुःख-कर्मानुष्ठानामुळे होणारे क्लेश व न केले तरा दुःख-प्रत्यवाय-प्राप्ति-मिळून वेदाचे विहित कर्मांचे ते केले तरा व न केले तरी दुःख हेच एक फल मिळून, म्हणून वेद अनर्थकर, व त्यामुळेच तो अप्रमाण [अहो पण वेद अभावामध्येही भावाला उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य उत्पन्न कराल, आणि त्यामुळे विहित कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, या अभावापासून झालेल्या प्रत्यवायाचा परिहार विहित कर्मांचे अनुष्ठान केल्याने होईल’ उत्तर—)****—तथा च शास्त्रं कारकं, ज्ञापकं न इति अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्—आणि तसेच शास्त्र हे कारक आहे-अपूर्वशाचे उत्पन्न करणारे आहे, नुसते ज्ञापक नाही, असा त्याचा अत्युक्त अर्थ कल्पिल्यासारखे होईल [पदार्थाच्या लोकप्रसिद्ध शक्तीच्या आश्रयानेच शास्त्राचा प्रगुंति होते, अस मानलेले असल्यामुळे व पदार्थात अपूर्व शक्तीचा आधान करण, अयोग्य जनव्यामुळे शास्त्र ज्ञापकच आहे पण नुसती**

म्हणतां तमेंच जर शास्त्र अमेल तर ते कारक ठरेल. म्ह० त्याचा अमंभाष्य अर्थ कल्पिला असे होईल आणि शास्त्र कारक ठरल्याम त्याचे प्रामाण्य अबाधित राहणार नाही.]—
न च एतत् इष्टं—पण अपौरुषेय वेद अप्रमाण ठेवणे इष्ट नाही.—**तस्मात्**—अक-
 रणापासून प्रत्यवायाची उत्पत्ति होणे शक्य नसल्यामुळे—**संन्यासिनां कर्माणि न**—
 संन्यास्यांना कर्मे नाहीत. (ते ज्ञाननिष्ठ असल्यामुळेच त्यांना कर्मसंन्यासित्व आहे.
 त्यामुळे त्यांना कर्मांचा संभयच नाही.)—**अतः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः**
 —यास्तव ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे.

‘ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः ’ इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यदि हि भग-
 वता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयाऽनुष्ठेयमित्युक्तं, स्यात्ततोर्जुनस्य
 प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति । अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी
 त्वयाऽनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साऽप्युक्तैवेति ‘ तत्किं कर्मणि घोरे
 मां नियोजयसि केशव ’ इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी
 बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या अनुपपत्तीचे आणखी एक कारण)—च ‘जाय-
 सी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः’ इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेः—आणि ‘क-
 मांहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असे जर तुला समत आहे,’ असा अर्जुनाचा प्रश्नही उपपन्न
 होत नाही. (ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षां अर्जुनाचा हा प्रश्नही अयोग्य ठरतो. तो कसा तेंच
 सविस्तर मांगतात—)**यदि हि द्वितीये अध्याये भगवता ज्ञानं च कर्म समु-**
च्चयेन त्वया अनुष्ठेयं इति उक्तं स्यात्—जर दुसऱ्या अध्यायात भगवानांना ज्ञान
 व कर्म यांचे तू समुच्चयाने अनुष्ठान करावेस असे सांगितले असेल—**ततः ‘ज्यायसी**
चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’ इति अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः—तर ‘ज्या-
 यमी चेत्’ हा अर्जुनाचा प्रश्न अयोग्य ठरतो.—**अर्जुनाय चेत् त्वया बुद्धि-**
कर्मणी अनुष्ठेये इति उक्ते कर्मणः ज्यायसी या बुद्धिः सा अपि उक्ता एव
—अर्जुनाला जर तू ज्ञान व कर्म या दोन्हांचे अनुष्ठान करावेस, असे सांगितले असेल तर
कर्मांहून श्रेष्ठ अगलेली जा बुद्धि—ज्ञान तांही मांगितलाच असेल.—इति—त्यामुळे
—‘तत् हे केशव घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि’ इति प्रश्नः कथं-
चन न उपपद्यते—तर मग हे केशवा, तू घोर कर्मांत मला कां नियुक्त करतोस, हा
 प्रश्न कोणत्यान प्रश्नार गभयन नाही (तुला कर्मांचाच आधिकार आहे, अ. २ श्लो. ४७
 असा अर्जुनाला उपदेश केलेला आहे. त्यामुळे त्याला श्रेष्ठ अगलेली बुद्धि मांगितली
 नाही, हें उघट आहे. म्हणून अर्जुनाचा हा प्रश्न योग्यच आहे, असे कोणां म्हणेल
 तर मांगतात—)**अर्जुनस्य एव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भग-**
वता एव उक्तं इति कल्पयितुं न युक्तं—अर्जुनालाच तेवढी श्रेष्ठ अगलेली बुद्धि
 अनुष्ठान करण्यास योग्य नाही, असे भगवानांना पूर्वी सांगितले, अशी कल्पना करणे
 युक्त नव्हे, या—येन ‘ज्यायसी चेत्’ इति प्रश्नः स्यात्—ज्या कल्पनेने

‘ज्यायसी चेत्’ हा अर्जुनाचा प्रश्न सभवे. [भगवानांनी सर्वत्र अनारम्भाना चित्त-शुद्धीसाठी कर्माधिसार सांगितला आहे, एखादा अर्जुनाला उद्देशून नाही, तसेच ‘ही मा तुला सामान्यबुद्धि सांगितली, आता योगबुद्धि ऐक,’ असे म्हणून ज्ञाननिष्ठाही सांगितली आहे. त्यामुळे तशी कल्पना करता येत नाही.]

यदि पुनरेकस्य पुरपस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठान न सभवतीति भिन्नपुरपानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरपानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरपानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येवोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चेद्विषयैश्च प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः समुच्चयसभवे । दुर कर्मैव तस्मात्त्वामिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

• भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या पक्षा उपपन्न होता ? उत्तर—)

पुनः यदि—पण याच्या उलट जर—ज्ञानकर्मणोः विरोधात् एकस्य पुरुषस्य युगपत् अनुष्ठानं न संभवति—ज्ञान व कर्म याचा विरोध असल्यामुळे एखाद्याचे एखाचे ज्ञान व कर्म याचे अनुष्ठान नभवत नाही,—इति भगवता भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं पूर्वं उक्तं स्यात्—म्हणून भगवानांना ज्ञान व कर्म यांना भिन्न पुरुषानुष्ठेयत्व आहे, त्याचे अविकारा भिन्न भिन्न जाहेत, असे पूर्वी सांगितले असेल—ततः—तरच—‘ज्यायसी चेत्’ इत्यादि. अयं प्रश्नः उपपन्नः स्यात्—

‘ज्यायसी चेत्’ इत्यादि हा प्रश्न उपपन्न होईल [ज्ञान व कर्म याचा विरोध आहे. कर्माची सामग्री निराळी व ज्ञानाचा निराळा (गी भा. प ४७पहा) त्यामुळे एखाचे पुरुषाला एखाचे वेग त्या दोघाचे अनुष्ठान करता येत नाही, म्हणून त्याचे अधिनारा निरनिराळे जाहेत, असे जर भगवानांना दुसऱ्या अध्यायाने सांगितले असेल तरच अर्जुनाचा ‘ज्यायसी चेत्’ इत्यादि प्रश्न योग्य होईल, त्याचाचून तो केव्हाच योग्य ठरणार नाही वदाचित् यावर कोणी म्हणेल का, अर्जुनाला भगवानांच्या उपदेशाचा आशय कळला नाही, म्हणून त्याने असा प्रश्न केला, तर तेही जुळत नाही—)—अविवेकतः प्रश्नकल्पनायां अपि—अविवेकामुळे अर्जुनाने असा प्रश्न केला, अर्थां जरी कल्पना केली तरी—भगवतः भिन्नपुरपानुष्ठेयत्वेन प्रतिवचनं न उपपद्यते—भगवानाचे कर्म व ज्ञान याचे अनुष्ठान भिन्न भिन्न पुरपानाच करता येते, असा प्रश्नाचे प्रतिवचन सयुक्तिक ठरत नाही. (मा दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ज्ञानयोगाने साख्याची व कर्मयोगाने योग्याची, असे भगवानांना जे उत्तर दिले आहे ते अर्जुनाचा प्रश्न अविवेककृत आहे, असे मानले तरी सयुक्तिक ठरत नाही ‘अहो भगवानांचे प्रतिवचनही अज्ञाननिमित्तच आहे,’ असे समजावे तर)—भगवत्प्रतिवचनं अज्ञाननिमित्तं न कल्प्यं—भगवानाचे उत्तरही अज्ञानामुळेच आहे, अर्थां कल्पना करणे अगदाच अनुचित आहे.

(कारण भगवान् सर्वत्र आहेत, अशी त्याची प्रसिद्धि आहे. अर्जुनाचा प्रश्नही अज्ञान-
 कृत व भगवानाचें उत्तरही तसेंच असे म्हटल्यास त्याच्या प्रसिद्धाशी विरोध येतो.)—
 अस्मात् च—यामुळेही ज्ञानकर्मसमुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः
 भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्च-
 यानुपपत्तिः—आणि ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचें अनुष्ठान करणारे अधिकारी भिन्न
 भिन्न आहेत असे भगवानाचें प्रतिवचन दिसत असल्यामुळे ज्ञान व कर्म यांच्या मनु-
 च्याचा असंभव आहे.—तस्मात् केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः इति एषः अर्थः
 गीतासु च सर्वोपनिषत्सु निश्चितः—यास्तव केवल ज्ञानानेच मोक्ष, असा हा
 अर्थ गीतेमध्ये व सर्व उपनिषदांमध्ये निश्चित आहे.—च उभयोः समुच्चयसंभवे
 ज्ञानकर्मणोः एकं निश्चिन्य च इति एकविषया एव प्रार्थना अनुपपन्ना
 —आणि त्या दोहांचा ममुच्चय जर गमवला अमता तर ज्ञान व कर्म यांतील एकाचाच
 निश्चय करून मला साग अशा त्यातील एकाविषयांच प्रार्थना करणे अयोग्य झाले असतं.
 —‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं’ ४.१५ इति अर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठासंभवं अवधा-
 रणेन दर्शयिष्यति—म्हणून तू कर्मच कर, असं म्हणून अर्जुनाच्या ज्ञाननिष्ठेचा
 असंभव (कर्म एव—कर्मच या) अवधारणेनें भगवान् पुढे दाखवितो. [‘कर्म एव’
 यांतील एवकार कर्माचाच निर्धार सागत आहे, व ‘कर्मच’ असें म्हटल्याने ज्ञानाचे नि-
 स्न होतें. तुला कर्माचाच अधिकार आहे, ज्ञानाचा नाही, असे त्यावरून निश्चित होतें
 (अ. २ श्लो ४७) दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकाच्या आरंभी जें भाष्य
 आहे त्याला संबधग्रंथ असें म्हणतात. त्यात समस्त शास्त्रार्थाचा संग्रह केला आहे. तें
 या समुच्चयवादाचेहा खंडन केले जाहे. पण तें सक्षित असून हे येथील विवरणासारखें
 आहे, त्यामुळे यावर पुनरुक्त दोष येत नाही.]

१ आचार्यांना या भाष्यात ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन साविस्तर केले आहे. ज्ञान व
 कर्म यांचा एकाच वेळ एका पुण्याचे ठिकाणा गमनच नाही, असें ज्या कारणावरून
 दाम्बिनो आहे, त्या मर्त्याचें मनुजिज्ञाणें खंडन केल्यावाचून कोणालाही मातत किंवा उपनिष-
 दान ज्ञानकर्मचा समुच्चय विहित आहे, असे म्हणता येणार नाही. आचार्यांना गीता
 भाष्यात ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन केले आहे, असें नाही. तर उपनिषदांप्र्यात व ब्रह्मसूत्र-
 भाष्यातही तें केले आहे पण त्याचें तें खंडन शील रमान कर्म व आत्मज्ञान यांच्या समुच्चयाचा
 उद्देश आहे, शैथिल्य कर्म व ज्ञान यांना उद्देशून नाही. प्रार्थना ज्ञानकर्मसमुच्चयाचाचें
 म्हणतें ‘केवल आत्मज्ञान हें मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञान व शील रमान कर्मानुष्ठान ही
 दोन्ही मिळून मोक्षसाधन आहे’ (मागे पृ. ४३ पहा) असें आहे व रहस्यकार—आत्म्याचे
 कल्याण व शांति आहे हें ज्ञान, साम्यबुद्धीरूप ज्ञान, इत्यादि प्रकारचे ज्ञान शाल्यावर (गीता
 र. पृ. २५, २९८, ४४९, बंगरे पहा) मरेपर्यंत सामारिक कर्म करीत राहणें, पत्रकरलेण
 भदा करणें, गाणें, पिणें, लडणें, बंगरे करणें याला ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणतात. या मनु-
 च्याचा ते मोक्षाचें साधन म्हणत नाहीत! तर आत्मोत्तर मन्याम व धर्मयोग हे दोन स्व-
 मोक्षसाधन समजून!! ३०३ पत्र खंडनरना र्थात रन्व्यानाखंडन कर्म धेध ३०५ असे प्र-
 ति.

पादितान हाच गातेचा भिद्धान् म्हणतात व तो सन्यासमार्गाच्याना वमा रुचणार ? अमा अद्वैतवाधावर आक्षेप घेतात पण त्याचा नानकमममुच्चय नाममान आहे त्याला काहा अधच नाहा आचार्यांना वर ज्या ज्ञानकमममुच्चयाचें रान्न वेलें आहे, त्याचें प्रतिपत्न या अर्वाशून्य ज्ञानकमममुच्चयानें होत नाहा रहस्यकाराचें वम हा वमयोगच नव्हे तें सब प्राणिमाधारण स्वाभाविक व लौकिक वम आहे तें मोक्षाचें माधन कथाच होऊ शकत नाहा तें चित्तशुद्धीचेंही माधन होऊ शकत नाहा मग ज्ञानाचें माधन कमें होणार ? काहा टिकाणा; 'आपल्या धर्माप्रमाणें नामारिक कमें' इत्यादि शब्द त्यांना योचले आहेत, पण गीतेतील कर्मशब्दाचा अर्थ त्यांना ५६-५७ पानान स्पष्टपणें ठरवून टाकला आहे राणें, पिंगे, लणें, सेळणें, जेवणें वंगरे हा त्याचा अध आहे कर्म -ह० नगाचा व्यवहार, ३०० धदा स्वकारला का तो धम पृ ६६७ अधात् हा ज्ञानकमममुच्चय म्ह० एक अपूवच गाष्ट आहे अमन्या ज्ञानकमममुच्चयानें आचार्यांना सविस्तर व सोपपत्तिक वेष्टल्या वसिधाराच्या ज्ञानकमसमच्चयाच्या रान्नाचे प्रतिरान्न हाणें शक्य नाहा कारण अमन्या लौकिक नान कमममुच्चयाचा मोक्षाशा काहाच सवध नाहा आनुनिक सुाक्षिताना 'नौलनिक गिकिना पद्धताच' जें एक वेष्ट लागलेलें द्विमते न्याच्या भरान पाश्चात्य निवृत्तिमागा व प्रवृत्तिमागा याचा आमच्याकर्णाल मयाशा व वमयोग याच्याशा तुलना करणाचाहा रहस्यकराना प्रवृत्त केल आहे पण 'पाश्चात्याचा निवृत्तिमाग म्ह० तत्त्वविारात गटन राहण व प्रवृत्तिमाग म्ह० राणकारणात गटन राहणें' हें जर सर आहे तर त्याच्या त्या दान मगांचा वैदिक ज्ञानमाग व वममाग याच्याशा तुलना वदा सभवत नच ममनत नाहा आमचे वैदिक माग केवल धमप्रधान व त्याचे केवल लौकिक आमचे परमाधसाधनभूत व त्याचें ऐहिक उत्तरपाचे उपाधभूत तेव्हा "अभिभौतिक नमन पत्ति निरशे यानें निवृत्त राणकरणत न पण्णाया गांपेनहंएरमाररया तत्त्ववत्त्यावर शंठ उवून त्यास 'मूयांतले मूय' जरा म्हण्टे अमले" तरा रहस्यकाराना आमच्या वैदिक विरक्त स्थितप्रज्ञा वर, विचान्या सुमुखवर तर्शाच शोड उडवावयाम नकी होता कारण निवृत्त राणकारण हा केवल लौकिक व राणम लोकागा विषय अमून मुमुक्षुचा सारिव व वमयोग किना मयाम हा परमाया व सारिवक वट्टिक वामयाचा विषय आहे अधात् त्याचा तुलनाच सभवत नाहा रहस्यकाराना हा गाष्ट ३०१ पृष्ठावरलण गांपेत वूलही केला आहे असो, साराश रहस्यकाराचा ज्ञानकमममुच्चय शुद्ध लौकिक आहे शास्त्राय नव्हे 'ज्ञाना पुरुष जगाचे श्ववहार करतो क्वा न वरता एवढ्या एराच गांधांवर नवर देऊन सन्यास व वमयोग या दोन मार्गांचा गांतेत भेद केला आहे " ३०० अमें रहस्यकार म्हणतात, पण तें जगदा अप्र योचक आहे कारण ज्ञानयोग व वमयोग हे दान माग किवा भेद गातेचे नमून सनातन वैदिक धमचे आहेत अधात् 'नाना पुन्य नगाचे श्ववहार करतो किवा न करता, या गांधीकचे नवर देऊन' त्याचा गांतेत भेद केलेला नाहा तर वमाभिप्राय व वानाभि- कारित्व याना उद्देशून उपनिषदात केलेल्या भेदाला धरूनच गांतेला भेद आहे तो निमूल नाहा 'कमयाग मोक्षाच साक्षात् माधन नमून चित्तशुद्धि व नानप्राप्ति याच्या द्वारा त मोक्षमा न आट' अमें तें आचार्यादि अतनावापि म्हणण जाट त्या मयधानें रहस्यकार म्हणतात- " पण हा अर्थ स्वकारस्वाम सारय (मयाम) व योग (कमयाग)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

अशा या जगात द्विविध म्ह० दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत (गी ३.३) असें ते भगवताना म्हटलें आहे त्यातील द्विविध या पदाचें स्वारस्य विरलूक रहात नाहीं ” ३०२ हे पण अगोदर माव्य छ० सन्याम नव्हे, सारय छ० ज्ञान व योग छ० नुस्ता 'कर्मयोग नव्हे, तर योग छ० त्या ज्ञानाना उपाय, व 'लोके' याचाही अर्थ 'जगात' असा नमून 'त्रैविणिकात' असा आहे द्विविध निष्ठा हा एकवचनी शब्द आहे दोन प्रकारची निष्ठा कारण मूळाने 'द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता' असें एकवचन आहे त्यामुळे 'दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत' हे म्हणणे योग्य नाहा, येथें तसें हें एकवचन आहे तमेंच पुढे चवथ्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकात 'इम योग' असें एकवचनच आहे व तो योगशब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायातील उपदेशाला उपदेशून आहे त्यामुळे द्विविध निष्ठा किंवा मारय कर्मयोग हा एकच मोक्षोपाय अमन त्यात उपाय उपेय—साध्यसाधनभाव आहे, हें उघट आहे दोन प्रकारची म्ह० एक उपायरूप—साधनरूप व दुसरा उपेयरूप—साध्यरूप निष्ठा आहे त्यामुळे 'द्विविध' या पदाचें स्वारस्य रहात नाहा, हे म्हणणें फुकट आहे उलट 'द्विविधा निष्ठा' दोन प्रकारची निष्ठा असा स्पष्ट एकवचना शब्द असताना कम व ज्ञान हे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत असा आग्रह धरण्यातच काहा स्वारस्य नाहा रहस्यकार पुन म्हणतात—

“ज्वाला आत्म्याचें वत्याप कशात आहे हें कळत अशा ज्ञानी पुरुषानें बुद्धादि स्वधर्मोक्त सामारिक कर्मे आमरणान्त करावा का करू नये हाच गातेतला मुख्य प्रश्न अगून ज्ञानी पुरुषानेंहा तामुथण्याचा हा कर्म निष्कामबुद्धीनें केलाच पाहिजेत हा गातेतील कर्मयोग आहे, आणि तो सन्यासमार्गाने पूर्वांग वधाच होऊ शकत नाहा ” ३०३ रहस्यकाराचा ज्ञानी वेष ते येथें स्पष्ट कळतें पण अशा ज्ञाना पुरुषाने सन्यास करावा, असें आचायादि कौर्णव अंतवार्दी म्हणत नाहान त्यामुळे त्यानें बुद्धादि सामारिक कर्मे करावा का करू नये, हा प्रश्न उपरिधत होत नाहा हा प्रश्न गातेतला नगून रहस्यकाराच्या मनातला आहे गातेत 'ज्ञाना तु मे आत्मा पर-' ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असें भगवानानी ज्याच्याविषया म्हटलें आहे तो ज्ञानी रहस्यकाराच्या ज्ञानी पुरुषाहून अगदी भिन्न आहे भगवानाचा आत्मा शारेला ज्ञानीच ज्ञाननिष्ठेचा मरय अधिकारी आहे त्यामुळे रहस्यकाराच्या ज्ञानी पुरुषाने बुद्धादि सामारिक कर्मे मरेपर्यंत जरी केली तरी त्यात अर्ध सिद्धान्ताची वाही दानि नाहीं, व त्याना स्पष्ट अमलेल ज्ञान व कम याचा समुच्चय त्यानी जरी मानला तरी त्यात शास्त्राबाधे वादा जात नाहीं अशा ज्ञानाचा व सामारिक स्वधर्मोक्त कर्मांचाच वेवळ नव्हे तर तशा ज्ञानाचा व निषिद्ध कर्मांचाही समुच्चय मानण्याम आम्ही तयार आहों मात्र जीवन्मुक्तीला साक्षात् कारण होणारे ज्ञान व शालोक नित्य नैमित्तिक कम यांता समुच्चय सभवत नाहीं अथान् कर्मयोग हें साधन—पूर्वांग व ज्ञानयोग हें माध्य होय भगवानानी अर्जुनाला त्याच्या अधिवाराप्रमाणें ज्ञानयोगाने साधन म्हणून कर्मयोग उपदेशिला आहे, ज्ञानात्तर नव्हे आचार्यानी माध्यात हेच प्रतिपादन केले आहे व भागहीही त्याचाच अनुवाद करीत आहे.

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे शृंगार।—कर्मणः—कर्माहूत—बुद्धिः—ज्ञान—
ते—तुला—ज्यायसी—श्रेष्ठ—चेत्—जर—मता—समत आहे—तत्—तर मग
—हे केशव—हे केशना—घोरे कर्मणि—घोर कर्मांत—मां—मला—किं—का
यें—नियोजयसि—नियुक्त करतोस ? १

ज्यायसी चेदिति । ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात् तव मताऽभिप्रेता
बुद्धिज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे सदैक श्रेय साधनमिति कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरण बुद्धेरनुपपन्नमनुनेन कृत स्यान्न हि तदेव
तस्मात्फलतोऽतिरिक्त स्यात् । तथा कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोऽना बुद्धिरश्रेयस्कर च
कर्म कुर्वति मा प्रतिपादयति तर्हि नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वस्तर्हि
कस्मात्कर्मणि घारे शूर हिंसाक्षणे मा नियोजयसि केशवेति च यदाह तव नोपपद्यते
अथ स्मार्तैरेव कर्मणा समुच्चय सर्वेषां भगवतोऽनुनेन बाधधारितश्चेत्तर्हि कर्मणि
घोरे मा नियोजयामीत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—'ज्यायसी चेत्' इति अर्जुनः उवाच—'ज्यायसी चेत्' इत्यादि अर्जुन विचारू लागला.—हे जनार्दन, कर्मणः सकाशात् बुद्धिः-ज्ञानं ज्यायसी-श्रेयसी चेत्-यदि ते-तव मता-अभिप्रेता—हे जनार्दना, कर्मापेक्षां बुद्धि म्हणून ज्ञान अधिक-श्रेष्ठ आहे, असें जर तुला अभिमत-अभिप्रेत असेल [—कर्माहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असा जर तुला निश्चयच असेल तर मग मला तू घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस, असा संवध]—यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे—जर ज्ञान व कर्म हा समुच्चित इष्ट असता-त्याच एकाच वेळा एकाच पुढ्यात अनुष्ठान करावें, असें जर भगवानाना समत असतें—तदा एक श्रेय-साधनं इति कर्मणः ज्यायसी बुद्धि इति कर्मणः बुद्धेः अतिरिक्तकरण अर्जुनेन अनुपपन्न कृत स्यात्—तर 'एक श्रेय साधन मला साग, ' असे म्हणणें, 'कर्माहून बुद्धि श्रेष्ठ' अस म्हणून कर्माहून बुद्धीला पृथक् करण, हे सर्व अर्जुनाना अयोग्य केलें असें होईल [कारण ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर मोक्षाचें साधन आहे, तर त्याताला एकच श्रेय साधन साग असें कसें म्हणता येईल ? तसेच समुच्चय ह जर एक मोक्ष साधन आहे तर त्याताला एक कर्मा व दुसरे अविना असें कसें म्हणता येईल ?]—हितत् एव तस्मात् फलतः अतिरिक्त न स्यात्—कारण तेंच त्याहून फलत अधिक होण दान्य नाहा (समुच्चयपक्षा त्याताला प्रत्येकाला श्रेय साधनत्व नाहीं ता दोन्ही मिळून एक श्रेय साधन होत त्यामुळे केवळ कर्माहून केवळ ज्ञानाला फलाच्या स्थान भिन्नता नाहीं अगो, याप्रमाण या श्लोकाच्या पूर्वाधावरून समुच्चयपक्ष जसा अनुपपन्न ठरतो तसाच तो उत्तराधावरूनही अनुपपन्न ठरतो, असें दाखवितात—) तथा भगवता कर्मणः बुद्धिः श्रेयस्करी उक्ता अश्रेयस्करं च कर्म कुरु इति मां प्रतिपादयति—त्याचप्रमाणें भगवानाना कर्माहून बुद्धि अधिक श्रेयस्कर आहे, व कर्म बुद्धाहून अश्रेयस्कर आहे, अस सांगितलें (अ ० श्लो ४९) तथापि तें

अश्रेयस्कर कर्मच कर (श्लो ४७) अमे मला-अतिग्रय प्रेमळ भक्ताला ते सागतात—
 तत् कि नु कारण—ते का बरे, याचे कारण काय ?—इति भगवतः उपाल-
 म्भं इव कुर्वन्—असा भगवानाचा जणुकाय उपालभचसा करीत—तत् हे केशव
 घोरे-कूरे-हिसालक्षणे कर्मणि मां किं-कस्मात् नियोजयसि—तर मग हे
 केशवा, घोर-कूर-हिसारूप कर्मांमध्ये मला का-कोणत्या कारणामुळ नियुक्त करतोम ?
 (मला युद्धासारख्या कूर कर्माची प्रेरणा का करतोस ?)—इति च यत् भाह तत् च
 न उपपद्यते—असे जे अर्जुन म्हणत आहे तेही समुच्चयपर्क्षा उपपन्न होत नाही
 [आता श्रौत व स्मार्त कर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय, हे गृहस्थाचे श्रेय साधन आहे व स्मार्त
 कर्मांशा ज्ञानाचा समुच्चय हे इतर आश्रमाताळ लोकांच्या मोक्षाचे साधन आहे, असे
 भगवानाना सांगितल व अर्जुनहा तसच समजला, अस जे वृत्तिकाराना वर म्हटले आहे
 त्याचा अनुवाद करून पुन त्यावर दोष देतात—]—अथ सर्वेषां स्मार्तेन एव
 कर्मणा समुच्चयः भगवता उक्त. च अर्जुनेन अवधारितः चेत्—वर, सर्व
 आश्रमातीळ लोकांच्या स्मार्तकर्मांशाच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानाना सांगितला व अर्जुनाच
 जाणला अस म्हणाव तर—‘तत् किं कर्मणि घोरे मा वियोजयसि’ इत्यादि
 वैचनं युक्त कथ—तर मग तू मला घोर कर्मांत का नियुक्त करतोम ? हे अर्जुनाच
 निंदावचन युक्त कर्म होते ? (त मुळाच उपपन्न होत नाही अर्थात् भगवानाना कोण-
 त्याच कर्मांशा ज्ञानाचा समुच्चय इष्ट नाही) १

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—व्यामिश्रेण इव—जणु काय अत्यंत घोटाळ्याच्या—वास्येन
 —वाक्याने—मे बुद्धिं—माझ्या बुद्धीला—मोहयसि इव—तू मोहव पाडीत
 जाहेस मला जणु काय भ्रमान पाडीत आहेस—तत्—यास्तव—येन—ज्याच्या
 योगाने—अहं—मा—श्रेय.—कल्याणास—प्राप्नुयाम्—प्राप्त होईन—तत्—ते
 —एव—एव—निश्चित्य—ठरवून—वद—मला साग २

किं च—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवास्तथाऽपि
 मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रेणिव भगवद्वाक्य प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम
 बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्य तु कथं मोहयस्यतो प्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे
 ममेति । स्व तु भिन्नकर्तृक्योज्ञानकर्मणोरेकपुरपानुष्ठानासभव यदि मन्वसे तत्रैवं सति
 तत्रयोरेक बुद्धिं कर्म वेदमेवानुनभ्य योग्य बुद्धिदाक यवस्थानुरूपमिति निश्चय्य वद
 त्रिति । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरणे श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनि
 ष्टाया गुणभूतमीपि ज्ञान भगवतोक्त म्यात्त कथं तयोरेक वदेत्येकविपर्ययाजुतम्य शुभ्रा
 म्यात् । न हि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वेद्यामि नैत्र दृश्यमिति । येनोभयप्रा
 प्त्यमभयमानतो मन्यमान एवमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'व्यामिश्रेण०' इति—'व्यामिश्रेण०' या श्लोकाने आणखीही एका कारणाने अर्जुनाचा प्रश्न समुच्चयानुसारी नाही, असे सागतात—व्यामिश्रेण इव—जणुं काय अत्यंत मिश्रितना—घोटाळ्याच्याशा वाक्याने—यद्यपि भगवान् विविक्ताभिधायी तथापि मम मन्दबुद्धेः भगवद्वाक्यं व्यामिश्रं इव प्रतिभाति—जरी भगवान् अगदी स्पष्ट कथन करणारा आहे, तरी मज मंदबुद्धीला भगवानाचे वाक्य अतिशय मिश्र-संकीर्ण अमल्यासारखे भासते—तेन मम बुद्धिं मोहयसि इव—त्या तसऱ्या घोटाळ्याच्या वाक्याने माझ्या बुद्धीला तूं जणुं काय मोह पाडीत आहेस !—त्वं तु मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः कथं मोहयसि—पण तूं माझ्या बुद्धीचा व्यामोह घालविण्यामाठाच प्रवृत्त झालेला 'मम' मला मोह कसा पाडतोस—अतः मे-मम बुद्धिं मोहयसि इव इति ब्रवीमि—म्हणून माझ्या बुद्धीला जणुं काय तूं मोहित करीत आहेस, असे मी म्हणतो—त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे—परंतु तूं ज्याचे कर्ते भिन्न आहेत अशा-ज्ञान व कर्म-याचे एकाच पुरुषाला एकाच वेळा अनुष्ठान करता येणे शक्य नाही, असे जर मानीत असशील—तत्र एवं सति—तर तुझे मत असे असल्यास—तत्-तयो एकं बुद्धिं कर्म वा इदं एव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धि-शक्ति अवस्थानुरूपं इति निश्चिन्य वद-श्रुही—त्या दोहोंतील एक म्ह० बुद्धि किंवा कर्म यातील हेंच एक अर्जुनाला योग्य आहे, त्याची बुद्धि, शक्ति, अवस्थायाना हेंच अनुष्ण आहे, असा निश्चय करून साग [क्षत्रिय असलेल्या-मज अर्जुनाच्या अन्त करणाला, त्याच्या शरीरसामर्थ्याला, व युद्धाचा आरंभ होण्याचा प्रसंग असल्यामुळे त्या अवस्थेला जे ज्ञान किंवा कर्म उचित असेल तेच तूं आपल्या बुद्धीने ठरवून साग.]—येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण अहं श्रेयः आप्नुयां-प्राप्नुयाम्—की ज्या ज्ञानाने किंवा कर्माने म्ह० त्या दोहोंतील एकांनी मी श्रेयाला-मोक्षाला प्राप्त होईन. (निश्चय करून त्यातील एक सांगितल्याने थोड्याला श्रेयःप्राप्ति हे फळ मिळेल. येथील श्रेय म्ह० मोक्ष आहे, नुस्ते आत्म्याचे कल्याण नव्हे. कारण सर्व उपनिषदात व गीतादि ग्रंथात मोक्षप्राप्तीचेच उपाय सांगितलेले आहेत. असो, याप्रमाणें 'तदेकं.' इत्यादि या वाक्याचा अक्षरार्थ सागून त्यावरून समुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे, हेंच तात्पर्य कसे निष्पन्न होते ते सागतात-)-यदि हि कर्मनिष्ठयां गुणभूतं अपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्—जर कर्मनिष्ठेत गौण रीतीनेही ज्ञान भगवानाना सांगितले असतं—तत् 'तयोः एकं वद' इति एकविषया एव अर्जुनस्य शुश्रूषा कथं स्यात्—तर 'त्या दोहोंतील एक साग' अशी एका विषयाच अर्जुनाला एक-ण्याची इच्छा करीत झाली असता—ज्ञानकर्मणोः अन्यतरत् एव वक्ष्यामि न एव द्वयं इति भगवता न हि उक्तं—ज्ञान व कर्म यातील कोणतें तरी एकच मी तुला मागेन, दोन सागणारच नाही, असे काहा भगवानाना अर्जुनाला म्हटलेलें नाही, का—येन आत्मनः उभयप्राप्त्यसंभवं मन्यमानः एकं एव प्रार्थयेत्—ज्या

कारणानि आपल्यान ज्ञान व कर्म या दोहोच्या प्राप्तीचा असंभव आहे, असे समजणाऱा अर्जुन एकाचाच प्रार्थना करील ! [कर्मनिष्ठेत मुख्य किंवा गौण कोंणत्याही प्रकारे ज्ञानाचा समावेश करण्यास भगवानाना जर सांगितल अस्त तर अर्जुनान त्यातील एका विपर्यायच प्रार्थना केअ नसती भगवानाना ' मा तुला याताल एकच सागेन दोन्ही के- व्हाही सागणार नाहा, ' अस काहा अर्जुनाला म्हटलेल नव्हत ! साराश ज्ञानकर्मसमुच्चय भगवानाना समत नाहीं, ह यावरून उघट होत] २

१ पण रहस्यवार या दोन श्लोकाना अमें अवतरण देतात-“ कोणनेहि कम समबुद्धीने केले म्ह० त्याने पाप लागल नाहा, हे खरे पण वमापेक्षा समबुद्धिच श्रेष्ठ जर निविवाड आहे तर स्थितप्रज्ञप्रमाणे बुद्धि सम केला म्हणजे शाले, कमें नलाय पाहिजेत असें त्यावरून मिळ होत नाहा ” पुढे अर्थातहा ' वमापेक्षा साम्यबुद्धिच श्रेष्ठ ' अमें म्हटले आहे म्ह० येथाल बुद्धिदश्याचा अथ ने साम्यबुद्धि असा करितात पण तो बरोबर नाहा, हे आग्नी वर (पृ १८२) दाखविलेंच आहे येथे बुद्धि म्ह० ज्ञान हाच अथ युक्त आहे कारण साम्य बुद्धीने कम वर, योग्यच होउन कम वर अमें भगवानाना वर सांगितलेच आहे तथा कम व साम्यबुद्धि याचा तुलना केलेला नमन कम व बुद्धियोग याची तुलना ५९ व्या श्लोकान केला आठ आधि निला उद्देशूनच अर्जुनाचा हा प्रश्न आहे भगवानाने उत्तरही ज्ञानयोग व कमयोग याना उद्देशून आहे कम व साम्यबुद्धि याना उद्देशून नाहा त्यामुळे बुद्धि म्ह० साम्यबुद्धि हा अथ अयोग्य आहे अर्जुनप्रसारायी भाष्य-टीकाकारा जेथाल बुद्धि म्ह० ज्ञान असा अथ करितात अमें नाहा, तर मध्वाचाय म्हणतात-“ आत्मस्वरूप ज्ञान साधन चोक्त पूर्वत्र । ज्ञानसाधनत्वेन अकम विनिष्ट कम विधीयत उत्तराध्याये । वमा ज्ञान अस्तुत्तम इति अभिहित भगवता ' त्रेण चार वम ' इत्यादी० ” पूजाध्यायान नव शानाना साम्यवनावागे आत्मस्वरूप व ज्ञानाच साधन सांगितल पुढील तिपद्या अथावा ज्ञानाचे साधन या रूपाने अवमागा निदश करून वमाचे विधान केले ताले भगवानान ' त्रेण चार वम० ' या श्लोकान वमाहुन ज्ञान उत्तम आठ अमें सांगितले अथ रामानुजासाय म्हणतात-“ यदि वमा बुद्धिरेव ज्यायमा इति ते मत्ता एतदुक्त नरति-ज्ञाननिष्ठा एव आत्मावनेत्रासाधन रमनिष्ठा तु तस्या निष्पात्रिका । आत्मावनेत्रासाधनभगा र सांगनिष्ठा मवनेत्रियज्ञानमा रक्षात्रिविषयव्यापारात् त्रिनिष्ठाया । इन्द्रियव्यापारेपरतिनिष्ठाया आत्मावनेत्रा र मित्याधविधि मवनेत्र निरुतिरुक्कज्ञाननिष्ठाया र अत्र विधीयवित्त्य विषय तारे वमनि मवेन्द्रियव्यापारर आत्मावनेत्रासाधनिराधिति वमनि मा निधायरति निति तर वमाज्ज बुद्धि रश्रेष्ठ आठ अथ नृणा ममत्त भवेत् तर यात सावाध अगा-सांगनिष्ठा । आत्मज्ञानाचे साधन अ इ कमनिष्ठा तर ज्ञानाच विषय वरणाच आहे तानि अज्ञानरता र साधन अथ ज्ञानविष्ठा मव इदिवे व मम दाया रक्षात्रि विषयविषयव्यापार । व्यापारा र न्याय व वागे र मि-र दायाच अहे इ वि दाया व्यापार न्याय रक्षात्रि प्राप्त हायाच आठ अगा तर मवत्त वरदावागे भगवत्त मवत्तमविष्ठा पुक्क हागविष्ठा । नृणा निरुक्क वरदेम अने र ज्ञाना विषय वरणाच । मवेन्द्रिय-व व्यापार । र वमाच ज्ञानाची निरुक्क वरदावा । हायवग हातर वरणाच-“ रदा नृणा र व रप वाचि- । त रदा त्रिके परि- । वर

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

अन्वयार्थ—हे अनघ—हे निष्पाप अर्जुना !—मया—मा—अस्मिन् लोके
—या लोका—द्विविधा निष्ठा—दोन प्रकारची स्थिति—अनुष्ठानतत्परता—पुरा
—पूर्वी—वैदिक संप्रदाय सुरू केला त्यावेळी—सृष्टीच्या आरंभी—प्रोक्ता—सांगितली.—
सांख्यानां—स्थितप्रज्ञ सन्यास्याचा—ज्ञानयोगेन—ज्ञानयोगाने—साख्ययोगाने व—
योगिनां—अज्ञ कर्माधिकार्यांची—कर्मयोगेन—कर्मयोगाने स्थिति सांगितली. ३

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनम्—श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिन्ना-
खानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा
पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कु-
र्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेण हेऽनघापप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह—तत्र
ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामारमानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्र-
मादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानमुनिश्चिंतार्यानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवा-
वस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मव योग. कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां
कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाचा प्रश्न समुच्चयाला अनुकूल नाही, तर प्रतिकूल आहे, असे
व्याख्यान करून भगवानाचे प्रतिवचनही त्याला प्रतिकूल आहे, असे दाखविण्यासाठी
पुरातल श्लोकाला अवतरण देतात—) प्रश्नानुरूपं एव श्रीभगवान् 'लोकेऽस्मिन्' ०'
इति प्रतिवचनं उवाच—अर्जुनाच्या प्रश्नानुरूपच श्रीभगवान् 'लोकेऽस्मिन्' ०' या
श्लोकाने प्रतिवचन बोलले.—अस्मिन् लोके—या व्यवहारभूमीत—या मनुष्यलोकां
—शाखानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां—शास्त्रीय ज्ञान किंवा कर्म यांचे अनुष्ठान
करण्याचा ज्यांना अधिकार आहे अशा त्रैवर्णिकी—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची—
द्विविधा-द्विप्रकारा निष्ठा-स्थितिः-अनुष्ठेयतात्पर्यं—द्विविधा म्ह० दोन
प्रकारची निष्ठा म्ह० स्थिति-अनुष्ठेयत परता—पुरा-पूर्वं सर्गादौ-पूर्वी-सृष्टीच्या
आरंभी—प्रजाः सृष्ट्वा तासां अभ्युदय-निःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थ-
संप्रदायं आविष्कुरुर्वता मया सर्वज्ञेन इश्वरेण प्रोक्ता—गवं प्रजाना उत्पन्न
करून त्यांच्या अभ्युदयाच्या व निःश्रेयसाच्या म्ह० उरण्याच्या व मोक्षाच्या प्राप्तीचे

निधि ॥३॥ तेव वम आणि वतां । उरेंनिग पाहता । ऐसे मन तुजे था अनता । निश्चिन्त
जरी ॥३॥ तरी माजे वेची धीहरि । म्हणमी पाठां सप्रामकरा ॥ " यावरून येथील बुद्धि-
गंध्याचा अर्थ पाननिष्ठा जगाचे सर्व टांकावार करितात व तोंच भगवानांच्या उतराला,
वैदिक द्विविध निष्ठेचा, पुरांप्रथापाताने प्रतिपादनाला व अर्जुनाच्या दुमन्या अध्यायातील
भय.मापनाविषयीच्या प्रभाला परून आहे, हे मिळ होते !

साधन वेदार्थसंप्रदायाला प्रकट करणाऱ्या मा सर्वज्ञ ईश्वराने सांगितली.—हे अनघ—अपाप—हे निष्पाप अर्जुना [मा सृष्टीच्या आरम्भा सर्व प्रजा उत्पन्न करून त्याच्या ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षासाठी व मोक्षासाठी त्यातील त्रैवर्णिकाना दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली]—तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इति आह—पण ती दोन प्रकारची निष्ठा कोणती, अशी शका कोणाला राहू नये, म्हणून भगवान् सांगतात—तत्र ज्ञानयोगेन—ज्ञानं एव योगः तेन सांख्यानां—आत्मनात्मविषयविवेक-ज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमात् एव कृतसंन्यासानां वेदान्तविद्वानसुनिश्चि-तार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मणि एव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता

१ रहस्यकार परा म्ह० दुमऱ्या अध्यायात अमा अर्थ करितात नालकठ, मनुमून मरस्वती, श्रावर, हेहा 'पुरा-पवाऱ्याये' अमाच अव करितात शरानंद, पुरा म्ह० पूवकाला, ज्ञानेश्वर महाराज—'ये लोका या दोनी निष्ठा । मनीची पासुनी प्रगदा । अनादि भिद्धा ।' असे म्हणतात म्ह० याच्या म्हणण्याचा आशयही आचार्यांच्या भाष्यानुसार आहे पुरा म्ह० पवाऱ्यायात हा अव सयुक्ति नहा कारण पूवाऱ्यायात जर भगवा नाना हा दोन प्रकारचा निष्ठा सांगितला अमती तर अनुजाला शका येण्याचे कारण नव्हत शिवाय 'या लोका पूर्वी द्विविध निष्ठा सांगितला,' असे भगवान् म्हणत आहेत 'या लोका पूर्वी' म्ह० पूवाऱ्यायात असा अर्थ समवतच नहा 'मा पूर्वी तुला दोन निष्ठा सांगितल्या' असे भगवानाना म्हणले अमते तर पवा म्ह० दुमऱ्या अध्यायात अमा अर्थ झाला अमता तमैच पुढे चवथ्या अध्यायाच्या आरम्भा 'मा हा योग म्हाला सांगि तला' असे म्हणले आहे त्याच्याकडे लक्ष ठेवूनही येथील 'पुरा'शब्दाचा अर्थ वेत्ना पाहिजे.

पण रहस्यकार म्हणतात—जामरा अर्थ मरळ आहे कारण दुसऱ्या अध्यायात प्रथम साख्यनिष्ठप्रमाणे ज्ञान मागून नंतर कमयोगनिष्ठेन सुरवात केला आहे "पृ ६४३ 'साख्यनिष्ठेप्रमाणे ज्ञान' हा शब्दप्रयोग ज्ञानाचा दृष्ट्या मद्रोप आहे 'साख्ये बुद्धि—'हा आत्म्याविषया ज्ञान, आत्म्याचे ज्ञान साख्यशब्द निराळा व साख्यनिष्ठा निराळा साख्यशब्दाच्या अर्थाने स्पष्टीकरण आचार्यांना भाष्यात केले आहे (गी भा पृ ४५ पहा) दुसऱ्या अध्यायात कमयोगनिष्ठा सविस्तर सांगितलेला नहा, हे आम्हा पूवा दाखविलेच आहे अथान् पुरा हा० दुमऱ्या अध्यायात हा अर्थ 'सरळ' जरी बढावित अमला तरा मयुक्ति नहा रहस्यकार पुन म्हणतात—"पुरा हा० सृष्टाच्या मूळारम्भा अमाही अर्थ होऊ शकेल, कारण महाभारतात नारायणीय किंवा भागवत धर्माचे निरूपण आहे तेथे साख्य व योग (निवृत्ति व प्रवृत्ति) या दोन निष्ठा स्वतंत्रपणे भगवतांनी जगाच्या आरम्भाब उत्पन्न केल्या आहेत, असे वणन आहे "पृ ६४३ नारायणाय किंवा भागवत धर्माचे विवेचन आम्हा स्वतंत्रपणे पुढे परिशिष्टात करणार आहो, त्यावरूनही या दोन निष्ठा स्वतंत्र नाहान, याविषयी मार्ग होऊन

रहस्यकार म्हणतात—"निष्ठाशब्दाच्या माग माझ हा शब्द अ याद्वन जाह व ज्या मार्गाचे गेल अगता असेर मोक्ष भिडता तो माग, अमा त्याचा अव आहे (अथान् निष्ठा, म्ह० मोक्षमाग) गीतप्रमाणे जसा निष्ठा दानच आहून त्या दोन्ही स्वतंत्र आहेत. पृ ६४३

—त्यातील ज्ञानयोगाने म्ह० ज्ञान हाच योग, त्यानें साख्याचा म्ह० आत्मा व अनात्मा याविषयांचे विवेकविज्ञान ज्याना आहे त्याचा म्ह० ब्रह्मचर्याश्रमातून ज्याना सन्यास केला आहे, वेदान्तविज्ञानाने त्याचे प्रयोजन अत्यंत निश्चित झाले आहे, अशा तन्नामध्येच अवस्थित झालेल्या परमहसपरिव्राजनाची निष्ठा सांगितली —कर्मयोगेन-कर्म एव योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां-कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थ.—
कर्मयोगाने वर्णाश्रमविहित धर्मसंज्ञक कर्म हाच योग त्या कर्मयोगाने योग्याचा म्ह० कर्माधिकार्याची निष्ठा सांगितली असा याचा अर्थ [ज्ञानयोगाने साख्याची निष्ठा व

दुमन्याचें अग नव्हे ” पण हे दोन भाग जर स्वतंत्र तर ‘ ज्ञानानेच मोक्ष ’ हा मिळान्त गतिला मान्य नाहा, असें म्हणावें लागतें पण मग ‘ ज्ञान लब्ध्वा परा ज्ञाति अचिरेण अधिगच्छति ’ इत्यादि गातावचनाचा वाट काय ? पर दुमन्याचें जर अग नव्हे तर ‘ योगिन कर्म कुर्वन्ति सग ल्कन्वात्मशुद्धये ’ ‘ यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणा ’ इत्यादि वचनांचें काय करावयाचें ? ‘ मन्वाम व कमयोग या प्रकरणाचें परीक्षण ’ या परिशिष्टात आम्हा पुढें यामवधा मविस्तर विचार करणार आहों, तो पहावा पण रहस्यकार निष्ठा-शब्दाचा अर्थ सवच ठिकाणा मोक्षमाग असा करित नाहात कोठें निष्ठा म्ह० अनुष्ठान-तात्पर्य असेंहा म्हणतात आचार्यांना तोच अर्थ ममन आहे ‘ नि ’ म्ह० निश्चयाने ‘ स्था ’ म्ह० स्थिति निश्चयानें स्थिति किंवा अनुष्ठानतात्पर्य म्ह० आपरया अधिकारा प्रमाणें जे माधन प्राप्त असेल त्यात तत्पर होऊन राहणें, असा त्याचा अर्थ आहे ज्ञानानंतर जर या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत तर त्या स्वतंत्र आहेत, त्याताल एव दुमरीचें अग नव्हे, हें मागण्याचें कारणच काय आहे ? ज्ञान झाल्यावर कर्मयोग कोणाचें अग होणार ? व ज्ञान झाल्यावर मोक्ष म्हणून जर काहा निराळें रहातच नाहा, ‘ ज्ञानसम कालमुक्त ’ ज्ञान होताच मोक्ष, असा जर वस्तुस्थिति आहे तर ‘ ज्ञानोत्तर दोन स्वतंत्र मोक्षनिष्ठा ’ तरा कशाला ? का रहस्यकाराच्या मतें ज्ञानानंतरहा मोक्षाच्या मार्गाची आवश्यकता आहे ! जर असेल तर त्याचे ज्ञान म्ह० आत्मज्ञान नव्हे, आचार्य म्हणतात तें ज्ञान नव्हे आचार्य ज्याला ज्ञान म्हणतात तें आत्ममाक्षात्काररूप ज्ञान आहे आत्म माक्षात्कार झाला की तत्काल मुक्ति मां वता, भोक्ता, ससारी जीव नव्हे, मां अकना, अभाक्ता, निर्विकार, वगैरे आहे, असा माक्षात्कार-अनुभव आल्यावर मोक्ष म्हणून काहा वस्तुच उरत नाहा मग त्याला रहस्यकाराच्या वा मोक्षमार्गाची काय गरज असणार ? अथात्र कर्मयोग व ज्ञानयोग ह्या स्वतंत्रनिष्ठा-स्वतंत्र दोन मोक्षमाग आहेत, असें हतार बेजा जरी कोणा म्हटलें तरी तें म्हणणें अवरहित व वस्तुस्थिताला सोडून आह हा मव घोटाळा ‘ ज्ञानोत्तर ज्ञाना पुरुषानें काय करावें हें मागण्यामाठी गानेचा आरंभ आहे, ’ असा (गा. २ पृ ३००) रहस्यकाराना पुढाची भमजूत करून घेतल्यामुळें झाला आहे

१ परमाथ वस्तुविषयक ज्ञान-आत्ममाक्षात्कार हा योग-पुण्यन अनेन ब्रह्मगा-ज्याच्या योगानें ब्रह्मार्था युक्त होतो, तो योग, त्या ज्ञानयोगानें

२ ‘ पुञ्जते अभ्युदयेन इति योग ’ ज्याच्या योगानें अभ्युदयाशी युक्त होतो तो योग, तेन्हा ठिकाणां माधन हाच योगशब्दाचा अर्थ आहे.

कर्मयोगाने कर्माधिकारी द्विजार्ची निष्ठा, अर्चा दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली ज्ञान द्व० परमार्थवस्तूचा-आत्म्याचा साक्षात्कार, हाच परब्रह्माशा तादात्म्य पावण्याचा उपाय, त्याने साख्यार्ची निष्ठा. साख्य म्ह० आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकज्ञानाने युक्त असलेले म्ह० ज्ञानवान् सन्यासी पण सन्यासा मुद्धा माधे नव्हेत, तर ब्रह्मचर्या-भ्रमातून ज्यांना सन्यास केला आहे, पुत्रादि तान एषणाचा त्याग केला आहे व ज्यांनी जपादि सर्व साधनें सोडून श्रवण मनन तिदिध्यासनाच्या योगाने वेदान्तविज्ञानाने पुरपार्थ पूर्णपणे निश्चित केला आहे, जे ब्रह्मनिष्ठ आहेत अशा परमहत्मांची ज्ञानयोगाने निष्ठा सांगितली व ज्याच चित्त शुद्ध झालेले नाहा, अशा कर्माधिकार्यांना ' वर्णाश्रमविहित धर्म ' या नावाचें कर्म हाच योग म्ह० ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाचें साधन सांगितलें आहे येथे आचार्यांना ज्ञान, साख्य, कर्मयोग व योगी या शब्दाचा कोणता अर्थ निवडित आहे न वाचकाना लक्षात ठेवावे]

यदि चैकेन पुरपेणेकस्मिं पुरपार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुत्त वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरप कर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे द्र्यात् । यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवा नुष्ठास्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरपानुष्ठेयता वक्ष्यामीति मतं भगवत कल्प्येत तदा रागद्वे पयानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पित स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्मात्कयाऽपि युस्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणो । यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्व बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठाया सन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरपानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एव-मेवानुमतमिति गम्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें भगवानाच्या प्रतिवचनाचे व्याख्यान करून त्याचाच तात्पर्यार्थ सांगतात—) —यदि च एकं पुरुषेण एकस्मिं पुरपार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवता इष्ट—जर एका पुरुषाने एका पुरपार्थासाठी ज्ञान व कर्म यांचे समुच्चयाने-सह-एकाच वेळा अनुष्ठान करावे, हे भगवानाने इष्ट असेत—गीतासु उक्तं वा वक्ष्यमाणं वेदेषु च उक्तं—गातत मागे सांगितल असते, किंवा यापुढे सांगायलाचें असतं व वेदात सांगितलेले असेत तर—इह उपसन्नाय प्रियाय अर्जुनाय विशिष्टभिन्नपुरपकर्तृके एव ज्ञान कर्मनिष्ठे कथं द्र्यात्—येथे शरण आलेल्या प्रिय अर्जुनाला विशेष प्रकारचे भिन्न भिन्न पुरुष ज्याचे वत आहेत अशा ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा भगवान् करते सांगतील—यदि पुन. अर्जुन. ज्ञानं च कर्म द्वयं श्रुत्वा स्वयं एव अनुष्ठास्यति—जर, जर अर्जुन-वचनपूर्वी काम करणारा असल्यामुळे ज्ञान व कर्म ही दोन्ही एकून स्वतःच त्या दोहोंच अनुष्ठान करील—तु अन्येषां भिन्नपुरपानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति भगवत. मतं कल्प्येत—पण इतरांना मी 'भिन्न पुरुषांनी ज्ञानकर्मानुष्ठान करावे, एकाच पुरुषाने दोन्हा करू नयेत,' असे सांगेन, असे भगवतांचे मत जर काल्ये—तदा भगवान् रागद्वेषाच्च अप्रमाणभूतः कल्पितः

स्थात्—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् व अप्रमाणभूत आहेत, असे कल्पित्यासारखे होईल
 —तत् च अयुक्तं—पण ते अयोग्य आहे (अर्जुन शहाणा आहे तो ज्ञान व कर्म
 हा दोन्ही साधने ऐकून त्याचे मनुष्यानेच अनुष्ठान करील व वृत्तार्थ होईल. इतरांनी
 वृत्तार्थ व्हावे, अशा माझा इच्छा नसल्यामुळे मी त्यांना ज्ञान-कर्मसमुच्चय न सांगता
 मनाधिशारा निराळे व कर्माधिकारी निराळे, असेच मागेन, असा भगवानाचा आशय
 मानल्याम त्यांना एक अर्जुन मात्र प्रिय जाहे बाकी सर्व अप्रिय, अम म्हणावे लागेल
 म्हणजे भगवान् आम्हाप्रमाणेच राग-द्वेषाना युक्त आहेत, असे ठरेल त्यामुळे ते आप्त
 न हेत, अनाप्त आहेत, म्हणूनच त्याचे म्हणणे अप्रमाण आहे, असेंही म्हणणे भाग
 पडेल पण ते 'संनं सर्वेषु भूतेषु निष्कन्तं परमेश्वरं-' १३ २७ या भगवद्‌वचनाच्याच विरुद्ध
 आहे शास्त्रव मनुष्याच्या लोभाने भगवानाला रागद्वेषवान्, अनाप्त, अप्रमाण ठराविणे सर्वथा
 अयोग्य आहे आता दोन प्रकारची निष्ठा दोन प्रकारच्या लोकाना अनुप्रेय आहे, असा
 जो भगवानाना निर्देश केला आहे, त्याच्या फलाचा उपसंहार करितात-)—तस्मात्
 कया अपि युक्त्या ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः न—म्हणून कोणत्याही युक्ताने ज्ञान
 व कर्म याचा समुच्चय सिद्ध होत नाही—अर्जुनेन वृद्धेः कर्मणः ज्यायस्त्वं यत्
 उक्तं तत् स्थितं—यावरून अर्जुनाने ज्ञानाच कर्माहून श्रेष्ठत्व जे सांगितले होते ते
 भगवानानाही समत आहे, असे ठरेल.—अनिराकरणत्—कारण भगवानांनी त्याचे
 निराकरण केले नाही [जर भगवानाना ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ जाहे, असे समत नसते
 तर त्यांना त्याचे निराकरण केले असते ज्ञान व कर्म हा दोन्ही तुल्यवत् मोक्षसाधने
 आहेत, ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ नाही असे स्पष्ट म्हटले असते, पण ते काही न म्हणता
 मी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे, ज्ञानयोगाने माझ्याची व कर्मयोगाने योग्याची
 असे म्हटले आहे माझ्या-ज्ञाना ज्ञानयोगाचे अधिकारी व सारत्याहून भिन्न असलेले योगी
 -अर्थात् अनामज्ञ गृहस्थ कर्मयोगाचे अधिशारा अर्थात्-]—तस्याः च जाननि-
 ष्ट्यायाः संन्यासिनां एव अनुष्ठेयत्वं—आणि ता कर्मयोगाहून श्रेष्ठ असलेली
 ज्ञाननिष्ठा संन्यास्यानाच अनुष्ठेय आहे, असल्यासा गृहस्थाना नाही—च भिन्नपुर-
 षानुष्ठेयत्ववचनात्—आणि त्या दोन निष्ठा निरनिराळ्या पुरुषाकडूनच अनुष्ठान
 करिता येण्याजोग्या आहेत, एका पुरुषाला एकाच वेळां अनुष्ठिता येण्यामारत्या

१) यावरून रहस्यकाराना ठिकठिकाणा 'हे दोन्ही माग स्वतंत्र आहेत, तुल्यवत्
 आहेत,' पृ ३०३ असे, ते वारवार म्हटले आहे, हे कितपत यथार्थ आहे, याचा विचार
 बाबूक करतालाच ' शिवाय ते माग जर स्वतंत्र व तुल्यवत् तर मग रहस्यकाराना ममत
 असलेल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचा काय वाट ? मनुष्य म्ह० दोहोचे एकाच वेळां अनुष्ठान,
 स्वतंत्र दोन मार्गांना एका मनुष्याला एकाच वेळा जाता येणे जसे अशक्य तसे दोन मोक्ष-
 मार्गांचे एकाच वेळा अनुष्ठान करता येणे शक्य नाही. दोन्ही माग तर मारवेच समर्थ
 म्ह० तुल्यवत् (पृ ३०२) तर मागेने त्यांनी कर्मयोगालाच अधिक चाला म्हटले आहे,
 कर्मयोगच प्रधान, बाकीचे सर्व त्याचा अंगे, शब्दादि न्हाण्यात काय अर्थ राहिला ?

नाहात, असेही सांगितल्यामुळे, — भगवतः एव एव अनुमतं इति गम्यते — मग वानाला हे अमेच ममत आहे, हे निश्चित होते (अर्थात् भगवानाना ज्ञानमंसमुच्चय

१ सर्व अद्वैतवादी या श्लोकाचा अमाच अथ करितात मध्याचार्य म्हणतात, “ज्ञान कमा- हून जरी श्रेष्ठ अमलें तरी तू आधिकारीर आहेम म्हणून तुझा कर्मांतच अधिकार आहे दोन प्रकारचे लोक आहेम एक गृहस्थादिकमत्यागानें ज्ञाननिष्ठ होणारे मनवादिच व दुमरे जनकादिकाप्रमाणें गृहस्थादि-आश्रमात राहूनच ज्ञानमाधनरूप युद्धादि गृहस्थधर्माना युक्त अमलेंले, (यति आश्रमात काहीं माथक अमतात व काहा मिद्ध असतात ते साधक असतात ते यति आश्रमाला विहित असलेला ज्ञानमाधनभूत कर्मे करितात तमेच गृह म्थाश्रमातही काहा मिद्ध असतात तथापि ते लोकमग्रहाथ वन करितात) माख्य म्ह० ज्ञानां मनवादिच व योगी म्ह० उपाया जनकादि ज्ञाना जरी अमले तरी ते अधिकारी असल्यामुळे कर्मे करीत होते म्हणून तेहा योगी म्ह० उपायीच होत अजुना, त्ही वन कादिनाप्रमाणें वमासहच ज्ञानाला योग्य आहेस सननादिकाप्रमाणें कर्मत्यागानें ज्ञानाला योग्य नाहाम ” मध्वाचार्यांचें हें म्हणणें फारच मयुक्तिक आहे या श्लोकावरील रामानुजाचार्यांचें भाष्यही अत्यंत वाचनीय आहे पण मूळ भाष्यासह अथ दिव्याप्त विस्तार होइल, म्हणून त्याचा माराद्य येथें देतों ज्याना मध्यय अमल त्याना मूळ भाष्य पहावें “पूर्वाही विचित्र अधिकारी जावाना भरलेल्या या लोकात ज्ञान व वन याविषयाची दान प्रकारची निष्ठा मा मागिनली ता ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्र- माणें अगदा पृथक आहे कारण ज्याला मोक्षाचा अभिलाष आहे अमा प्रत्येक लौकिक पुरुष लागत्याच काहा ज्ञानयोगाचा अधिकारी होत नाहा तर फलेच्छारहित केवळ परम पुरुषा- राधनरूप कर्मांच्या योगानें मनाचा मळ पार नाहामा ज्ञाना व इद्रियाचा विषयव्याकुलता क्षण ज्ञानां म्हणजे तो ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी होतो ‘ यत प्रवृत्तिभूताना ’ गी १८-४६ या वचनात परम पुरुषाचा आरावना हाच एक कर्मांचा विषय पुढें सांगितला जाणार आहे दुसऱ्या अध्यायातही ‘ वमप्येवाधिनारस्ते० ’ इत्यादि वचनानें फलाचा इच्छा न धरता वमानुष्ठान कर असें मागून त्या वमानुष्ठानानें विषयव्याकुलत्तरूप मोहानून ज्याचा बुद्धि कर निघाली आहे, त्याला ‘ प्रवृत्ति यदा कानान्० ’ येथून पुढें ज्ञानयोग मागितला आहे म्हणून माख्यातीच ज्ञानयोगानें दिवनि मागितली व योग्याचा कर्मयोगानें सरवा म्ह० बुद्धि-आमज्ञान, निजें युक्त अमलेले ते सारथ आत्मैराविषययुद्धानें युक्त असलेले साख्य ते त्या युद्धाला पात्र नमलेले ते कर्मयोगाधिकारी विषयाविषया व्याकुळ शालेल्या युद्धानें युक्त अमलेले ते गृहस्थ त्याना कर्मयोगाचा अधिकार व ज्याचा बुद्धि तशा विषयव्याकुल नमने त्याना ज्ञानयोगाधिनार मागितला आहे त्यामुळे मादया उपदेशात परस्पर विरुद्ध अमें काहा नाहा व व्यामिश्रही काहा नाहा ” ज्ञानेश्वरमहाराज अमें लिहितात—“ वे जेर्ना या दोना निष्ठा । मत्तचा पासना प्रक्य । अनादिमिद्धा ॥ ३५ ॥ एव ज्ञानयोग म्हणिते । जो माख्या अनुष्ठिते । तेथ आळ्यामवें पाविते । तद्रपता ॥ ३६ ॥ एव कर्मयोग नाण । तेथ माथय वन निपुण । हौकनिया निवाण । पावता वेटे ॥ ३७ ॥ हे माग तरा दोना । परी एववटता निजाना । तेमा मिद्ध माध्य भोजना । नमि एव ॥ ३८ ॥ वा पवापरमरिता । भिन्न तिमता वाहता । मग सिधु मिऱणा जेवता ।

समत नाही, संन्यास्यानाच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार आहे, असे त्यांचे मत आहे, हे यावरून ठरते.) ३.

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विपण्णमनसमर्जुनं कर्म नाऽऽरभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्याऽऽह भगवान्-न कर्मणामनारम्भादिति । अथ वा ज्ञानकर्मनिष्ठयो परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठानमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिसिद्धेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—

भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनही संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेचाच अधिकारी होईल कारण ज्ञान श्रेष्ठ आहे, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात—) मां च बन्धकारणे कर्मणि एव नियोजयसि इति विपण्णमनसं कर्म न आरभे इत्येवं मन्वानं अर्जुनं आलक्ष्य—आणि ज्ञान श्रेष्ठ असूनही मला बंधाचे कारण जे कर्म त्यातच तू नियुक्त करीत आहेस, असे म्हणून खिन्नचित्त झालेल्या व मा कर्माचा आरंभ करणार नाही, असे मानणाऱ्या अर्जुनाला पाहून [म्ह० ज्ञान जर कर्माहून श्रेष्ठ आहे व कर्म जर ससारबन्ध उत्पन्न करणारे आहे तर तेच करण्याविषया भगवान् मला का आग्रह करीत आहे, असे मनात म्हणून अर्जुन अतिशय खिन्न झाला आहे असे पाहून]
—भगवान् 'न कर्मणामनारंभात्' इति आह—श्रीकृष्ण 'न कर्मणा०' इत्यादि म्हणतात.—अथ वा ज्ञानकर्मणोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठानं अशक्यत्वे सति—किंवा ज्ञान व कर्म याचा परस्पर विरोध असल्यामुळे एकाच पुरुषाकडून एकाच वेळा त्याचे अनुष्ठान होणे अशक्य झाले असता—इतरेतर-अनपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते—परस्पराची अपेक्षा न करणाऱ्या अशाच त्या दोन साधनाना पुरुषार्थाचे हेतुत्व आहे, असे प्राप्त झाले असता [ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा एकमेकींच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्याचे समुच्चयाने अनुष्ठान होणे जर अशक्य आहे तर त्या दोन्ही निष्ठा स्वतंत्रपणेच पुरुषार्थ देतील, म्हणजे ज्ञाननिष्ठाही कर्माची अपेक्षा न करिता मोक्ष देऊ शकेल व कर्मनिष्ठाही ज्ञानाचा अपेक्षा न करिता मोक्ष

पावता रोसा ॥ ३९ ॥ तैसा दानाहा मते । मुचिती एका कारणात । परा उपास्ति ते योग्यने । अधीन असे ॥ ४० ॥ देवे उल्लवनामरिमा । पक्षा पळामि शोवे जैमा । सारं नर केवा तेमा । पावे वेगा ॥ ४१ ॥ नो हृद् हृद् दाळें दाळें । केतुलेनि एके वेळे । मागा चेनि वळे । निश्चिन ठाका ॥ ४२ ॥ तैसे देव पा बिहगममते । अधिष्ठोमि ज्ञानाने । सारय सध मोक्षते । आकशितो ॥ ४३ ॥ येर योगिये कमाधारे । विहितेचि निनाचारे । पूर्णता अवमरे । पावने होता ॥ ४४ ॥" यावरून वैदिक मप्रदाया भाष्यकार व टीकाकार याचा हेत, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि वाकतांत किताही परा मतभेद अमला तरा ज्ञान व कर्म या निष्ठांच्या साध्य-साधनभावाविषया यत्किंचित्हा मतभेद नाही, हे लक्षात ठेवण्या-सारगें आहे रहस्यवार पणले अमाप्रदायिक ' त्यामुळे त्याचा मार्गच निराळा ' ! !

देईल, असे ओघानेंच प्राप्त होते, पण तसे झाले अमता-]—**कर्मनिष्ठायाः ज्ञान-
निष्ठाहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण**—कर्मनिष्ठेला ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वानें
पुरुषार्थहेतुत्व आहे, स्वतंत्रपणे नाहा, [कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठेचे कारण आहे, कर्मनिष्ठेनें
ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होतो, व ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा कर्मनिष्ठा मोक्षाचे साधन होते,
साक्षात् स्वतःच मोक्षाचें साधन होत नाहीं,]—**तु ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठोपायलब्धा-
त्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा**—पण ज्ञाननिष्ठा कर्म-
निष्ठा या उपायान सिद्धरूप होतसाती स्वतंत्रपणे मोक्षाचें कारण होते, ती मग कर्मनिष्ठेची
अपेक्षा करित नाहा, [पण ज्ञाननिष्ठा मात्र तशी नाहा कर्मनिष्ठा हा तिचा उपाय
आहे त्या उपायान ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होत व ता सिद्ध झाल्यावर कर्मनिष्ठेची अपेक्षा
न करिता—कर्मनिष्ठेचें माहा न घेता स्वतंत्रपणेंच मोक्ष देते]—इति एतं अर्थ प्रद-
शयिष्यन् भगवान् 'न कर्मणां०' इति आह—अमा हा अर्थ प्रदर्शित करणारे
भगवान् 'न कर्मणा०' या श्लोकात सांगतात—

न कर्मणामनारम्भात्तैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—**पुरुषः**—अधिकारी पुरुष—**कर्मणां**—विहित कर्मांच्या—**अना-
रम्भात्**—आरम्भावाचून—**कर्मनिष्ठानाला** आरम्भ केल्यावाचून—**तैष्कर्म्यं**—ज्ञानयोग-
निष्ठेला—**न अश्नुते**—प्राप्त होत नाहा—**संन्यसनात् एव**—केवल ज्ञानरहित
संन्यासानेंच—**सिद्धिं**—ज्ञानयोगनिष्ठेला—**न समधिगच्छति**—तो पुरुष प्राप्त
होत नाहा ४

न कर्मणामनारम्भात्प्रारम्भात्कर्मणा क्रियाणा यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे
वाऽनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणाना तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्प-
त्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूना " ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण । यथाऽऽदृशत
रुप्रत्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि " इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानात्तैष्कर्म्यं निष्कर्म-
भाव कर्मशून्यता ज्ञानयोगेन निष्ठा निष्क्रिया मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो
नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थ । कर्मणामनारम्भात्तैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात्तद्विपर्ययात्
पामारम्भात्तैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते ॥

१ भाष्यकाराना या श्लोकांत दोन अवतरणें दिला आहेत—१ 'ज्ञान बर श्रेष्ठ तर मी
त्यामाठा श्रवणादिक करीन, कर्म करणार नाहा' या अजुनाच्या म्हणण्याचें निराकरण कर-
ण्यामाठी व २ 'तर मग ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा हा दोन स्वतंत्र माक्षसाधनें आहेत,' या
म्हणण्याचें निराकरण करण्यामाठा, पुढील श्लोक आहे त्या श्लोकानें वरील दोन्हा श्लोकांचें
निरामन केले आहे

भाष्यार्थ—कर्मणां अनारम्भात्-अप्रारंभात्—कर्माच्या आरम्भावाचून-त्याचा प्रारम्भ केल्याशिवाय—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानां—या जन्मा किंवा पूर्वीच्या दुसऱ्या जन्मा अनुष्ठिलेया—उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्व-शुद्धिकारणानां—अनेक जन्मा सचय करून ठेवलेल्या पापाच्या क्षयाला कारण होऊन, पापक्षयद्वारा चित्तशुद्धाला कारण होणाऱ्या—च तत्कारणत्वेन ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूना कर्मणां-यज्ञादीनां क्रियाणां—आणि चित्तशुद्धान्या कारणत्वान ज्ञानोत्पत्त्याच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होणाऱ्या कर्मांचा-यज्ञादीनांच्याचा (प्रारम्भ केल्याशिवाय नैष्कर्म्यं ह्य० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही कम चित्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतात, याविषया प्रमाण-) पुंसः पापस्य कर्मणः क्षयात् ज्ञानं उत्पद्यते—पुरपाच्या पापकर्मांचा क्षय झाल्यामुळे त्याला ज्ञान उत्पन्न होते—यथा आदर्शतलप्रस्थे तथा आत्मनि आत्मानं पश्यति—ज्याप्रमाणे आरशाच्या तळावराल स्वच्छतेत-निर्मल आरशात, याप्रमाणे आपल्या स्वच्छ बुद्धात पुरुष आत्म्याला पाहतो,—इत्यादि स्मरणात्—असा प्रकारच वचन असल्यामुळे पूर्वाक्त यज्ञादि नित्य नैमित्तिक कर्मांचा-अनारम्भात्-अनुष्ठानात्—आरम्भ न केल्याने, त्याचे अनुष्ठान न केल्यास—नैष्कर्म्यं-निष्कर्मभावं-कर्मशून्यतां-ज्ञानयोगेन निष्ठां—नैष्कर्म्यास-निष्कर्मत्वाम-कर्मशून्यतेस ह्य० ज्ञानयोगाने जी निष्ठा सांगितली आहे तिला—निष्क्रिय आत्मस्वरूपेण अवस्थान इति यावत्—ह्य० निष्क्रिय आत्मस्वरूपान जे अवस्थान-स्थिति त्या निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थेस असा याचा भावार्थ—पुरुषः न अश्नुते-न प्राप्नोति इत्यर्थः—पुरुष प्राप्त होत नाही, असा याचा भावार्थ [या जन्मा किंवा जन्मातरी सांचित केलेल्या पापाचा क्षय होण्यासाठी केलेल्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या योगाने पापाचा क्षय होतो ह्य० चित्त शुद्ध होते, रागद्वेषपरहित होत व चित्तशुद्धाच्या द्वारा ती कर्मे आत्मज्ञानाला कारण होतात या-विषया श्रुति-स्मृति इतिहास पुराणादि प्रमाभूत प्रथात ह्या तितका प्रमाणे आहेत यास्तव नित्य नैमित्तिक कर्मांच अनुष्ठान केल्यावाचून पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही नैष्कर्म्यं ह्य० निष्कर्मभाव-ज्ञानयोगाने निष्ठा, निष्क्रिय आत्मस्वरूपान अवास्थित होणे, हा परम अवस्था कर्मानुष्ठानानच क्रमाने प्राप्त होते]—‘कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते’ इति वचनात्—नित्य नैमित्तिक कर्मांचा आरम्भ केल्यावाचून नैष्कर्म्याचा प्राप्ति हात नाही, अस वचन असल्यामुळे—तद्विपर्ययात् तेषां आरंभात् नैष्कर्म्यं अश्नुते इति गम्यते—त्याच्या उलट वागल्याने ह्य० त्या कर्मांचा आरम्भ केल्याने नैष्कर्म्य प्राप्त होत, असे ठरत

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला अवतरण असे देतात—“ मोक्षाच्या दोन निष्ठा कोण त्या तें सांगितलें, आता तद्गमभूत जी अवश्य नैष्कर्म्यानिधि तिचें स्वरूप रपट करून दाख विनात—” ६४३ म्ह० याच्या मता ‘ नैष्कर्म्य ’ हें ज्ञाननिष्ठा व कमनिष्ठा यांचे अंग आहे, ते सव श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ कर्मांना आरम्भ केल्या नाही, म्हणजे पुरुषाला

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भात्तैष्कर्म्यं नाश्नुत इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य धृताविह च प्रतिपादनात् । धृतौ तावत्प्रकृतस्याऽऽत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदानोपायत्वेन “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यजेन ” इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—“ संन्यासस्तु महायाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ” “ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सन्नं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ” “ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ” इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते—कोणत्या वरं कारणासुठे कर्माचा आरंभ केरयावाचून नैष्कर्म्यं प्राप्त होत नाहा—इति उच्यते—असे विचाराल तर सागतां—कर्मारम्भस्य एव नैष्कर्म्योपायत्वात्—कर्माचा आरंभच नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, झणून कर्मारंभावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहा.—उपायं अन्तरेण उपेयप्राप्तिः न अस्ति हि—उपायावांचून उपेयाची प्राप्ति होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे.—च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वं धृतौ इह च प्रतिपादनात्—आणि नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगाचे कर्मयोगोपायत्व धृतांत व येथे ह्य० श्रांगितेत प्रतिपादिलेले आहे [नैष्कर्म्य ह्य० कर्माचा अभाव, हेंच ज्ञानयोगाचे स्वरूप आहे. अशा ज्ञानयोगाचे कर्मयोग हे साधन आहे. कर्मयोग हा ज्ञानयोगाचा उपाय आहे, व ही गोष्ट धृति-स्मृतिप्रमाणाना मिद्ध आहे. ती कर्मा तेच प्रमाणपूर्वक दाखवितात—]—धृतौ तावत् प्रकृतस्य वेद्यस्य आत्मलोकस्य वेदानोपायत्वेन—धृतांत तर या प्रस्तुत वेद्य-जाणण्यास योग्य अशा आत्मलोकाला जाणण्याचा उपाय या रूपाने—‘ तं एतं ब्राह्मणाः वेदानुवचनेन यजेन विविदिपन्ति—’ (वृ.भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३७) त्या या प्रकृत आत्मलोकाला ब्राह्मण वेदानुवचनाने, यजाने, दानाने, उपवासाने जाणण्याची इच्छा करितात—इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितं—इत्यादि वचनाने कर्म-

नैष्कर्म्य प्राप्त होते, असे नाहा. आणि कर्माचा संन्यास केला म्ह० तेवढानेच सिद्धि मिळते असे नाहीं. ” या अर्थात नैष्कर्म्याचे स्वरूप कोठे सांगितलेले दिसत नाहीं. त्यात श्लोकाच्या दोन्ही अर्धांचा अर्थ एकच आहे, असे वाटते म्हणजे त्यावर पुनरुक्ति हा दोष येतो. दोन्ही निष्ठाने नैष्कर्म्य अग आहे, असेहा त्या अवावरून मिद्ध होत नाहा. कर्माचा आरंभ न केरयाने नैष्कर्म्य मिळते असे नाहा, व कर्माचा संन्यास केल्यानेच सिद्धि मिळते असे नाहा, या अर्थात विशेष काय आहे ? ‘ कर्माचा आरंभ न केल्याने ’ व ‘ संन्यास केल्याने ’ यात आन्हाला तर काहाच भेद दिसत नाहा. तसेच, ‘ नैष्कर्म्य प्राप्त होत असे नाहा ’ व ‘ सिद्धि मिळते असे नाहा ’ यातहा काहा फरक दिसत नाहीं. तेव्हा भगवानानी या श्लोकात पहिल्या अर्धाने जें सांगितले आहे तेंच दुसऱ्या अर्धाने सांगितले, असे समजावयाचे काय काय ? रहस्यकाराचा प्रस्तुत अर्थ सर्वथा अनुपपन्न आहे, हें मावरून कोणाच्याही लक्षात येरळ.

योगाला ज्ञानयोगाचं उपायत्व सांगितले आहे.—च इह अपि 'संन्यासस्तु महा-
बाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।' अ. ५ श्लो. ६ 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं
त्यन्वात्मशुद्धये' अ. ५ श्लो. ११ 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्'
अ. १८ श्लो. ५ इत्यादि प्रतिपादयिष्यति—आणि येथेही 'हे अर्जुना परमार्थ
संन्यास योगावांचून प्राप्त होणें फार कठिण आहे.' 'कर्माधिकारी गृहस्थ आसक्ति
सोडून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात.' 'यज्ञ, दान व तप ही मनुष्याच्या चित्ताला
पावन करणारी आहेत' इत्यादि पुढे प्रतिपादन करताल.

ननु च—'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासा-
दपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च
नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मरम्भेणैति प्राप्तमत आह—न च संन्यसनादेवेति । नापि
संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयो-
गेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें पहिल्या अर्धाचें व्याख्यान करून आता उत्तरार्धाचे व्या-
ख्यान अवतरणपूर्वक करितात—) ननु च 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्क-
र्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासात् अपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति
—अहो पण 'सर्व भूताना अभय देऊन संन्यास करावा' इत्यादि वचनांत कर्तव्य-
कर्मांच्या संन्यासानेही नैष्कर्म्याची प्राप्ति होते, असे स्मृतिवचन सांगते,—लोके च
कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं इति प्रसिद्धतरं—आणि व्यवहारात कर्मांचा
आरंभ न केल्याने नैष्कर्म्य प्राप्त होते, हें सुप्रसिद्ध आहे—अतः च नैष्क-
र्म्यार्थिनः कर्मरम्भेण किं इति प्राप्तं अतः 'न च संन्यसनात् एव इति'
आह—दृष्टून नैष्कर्म्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूच्या कर्मरंभाने काय होणार, त्याला
त्याचा काय उपयोग ? अशा शंका प्राप्त होते. दृष्टून भगवान् 'न च संन्यासनात्' या
उत्तरार्धानें सांगतात—संन्यसनात् एव केवलात्-ज्ञानरहितात् परित्याग-
मात्रात् एव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां न समधिगच्छति
—न प्राप्नोति—नुस्वला संन्यासानेच झ० केवल-ज्ञानरहित कर्मपरित्याग केल्यानेच

१ कर्मयोग ज्ञानयोगाचा किंवा नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, हा गोष्ट आचार्य धृतिवृत्ति-
प्रमाणाना सिद्ध करीत आहेत, हें लक्षान ठेवण्यामारखें आहे. पण रहस्यकार 'कर्मयोग व
ज्ञानयोग यांचा परस्पर काहीं संबंध नाही, त्याचा अगागी भाव नाही,' हें आपलें म्हणणें मात्र
तसें श्रौत स्मार्त प्रमाणाना सिद्ध करीत नाहींत, हेंही ध्यानात घरलें पाहिजे. २ 'शान्तो
दान्त उपरतस्तिष्ठु.' बृह. भा. अ. ४ पृ. ३६२ 'संन्यासयोगाद्यतव शुद्धसत्त्वा.'
मु. भा. पृ. ११३. इत्यादि दुसरा धृतिवचनें आदिशब्दानें व्यावां. ३ 'यतो यतो निवर्तते
ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनादि मवने न वेत्ति दुःखमप्यपि' ज्या ज्या विषयापासून नि-
वृत्त होतो त्या लापासून मुक्त होतो, नवें विषयापासून निवृत्त झाल्यानेच त्याला थोडेसें
सुखा दुःख अनुभवावें लागत नाहा. इत्यादि लौकिक वचने प्रसिद्धच आहेत.

सिद्धीला द्व० नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगनिष्ठेला पुरुष प्राप्त होत नाही [अर्थात् ज्ञानासह सन्यासाने नैष्कर्म्यप्राप्ति होते ज्ञानासाठी चित्तशुद्धि व्हावी लागते व चित्तशुद्धीला नित्य-नैमित्तिक कर्मांची अपेक्षा आहे यास्तव कर्मांच्या अनुष्ठानाला आरंभ केव्यावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही ज्ञानरहित केवळ कर्मत्याग केल्यानेच काही नैष्कर्म्यसाध प्राप्त होते नाही] ४

१ या श्लोकाचा आचार्यांनी केलेला अर्थ वाचकापुढे आहेच रहस्यकाराचाही आहे यातील सयुक्तिव अर्थ कोणता ते सुत्र वाचक ठरवितालच, तथापि त्यातील गुणदोषांचे विवेचन आम्हा दिग्दर्शनाथ करतो प्रथम वेधे हे मागणे उचित आहे की, कर्मयोगनिष्ठा हा उपाय व ज्ञानयोग निष्ठा हे साध्य उपाय आहे याबद्दल सरकृत टीकाकाराचा मतभेद नाही याविषयी मध्वाचार्य म्हणतात—'कर्मणा बुद्धादीना अनारभेण नैष्कर्म्यं निष्कमता न प्राप्यते ।' बुद्धादि कर्मांचा आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्य-निष्कमभाव-मोक्ष प्राप्त हात नाही (कर्म न केल्यानेच तर मुक्ति मिळणे शक्य असत तर ती वृक्षादि स्वावरानाही मिळाला असता) रामानुजा चाय म्हणतात—“न शास्त्रीयाणां कर्मणा अनारभदेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति” शास्त्रीय कर्मांचा आरंभ केव्यावाचून न पुण्याला नैष्कर्म्यं म्ह० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही (आरंभिलेल्या शास्त्रीय कर्मांचा त्याग केव्यानेच काही सिद्धि मिळत नाही परम पुरुषाराधन हीच फलेच्छारहित कर्मांची सिद्धि आहे अर्थात् निष्काम कर्मांच्या योगाने गोविंदाची आराधना न केल्यामुळे ज्याचा अनादि कालापासून प्रवृत्त वालेला अनंत पापसंचय क्षीण झालेला नाही, अशा लोकाना इन्द्रियोपशमपूर्वक आत्मनिष्ठा मिळणे फार कठीण आहे वल्गुसप्र टीका—“कर्मणामनारंभात्-अनरणात् नैष्कर्म्यं-कर्मादिरहि तभाव भक्तिरूप न प्राप्नोति। सन्यसनदिब स्वरूपाज्ञानात् केवलत्यागेन सिद्धि साधकत्वं न सम्भवं प्राप्नोति॥” कर्म न केल्याने नैष्कर्म्य-भक्तिरूप कर्मादिरहितभाव प्राप्त हात नाही स्वरूपाच्या अज्ञानामळे केवळ कर्मांचा त्याग केल्याने सिद्धि म्ह० त्यागाचे फळ प्राप्त होत नाही, इत्यादि फार काय पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराजचा—“वाचोनि कमारंभ उचित। न करिता सिद्धवत्। कमहाना निश्चित। होइजेना ॥ ४५ वा प्राप्त कम साडिजे। एतु लेना नैष्कर्म्य होइजे। हे अजुना वाया बोलिजे। मूलपणे ॥ ४६ ॥ सागे पैल तीर जावें। ऐसे व्यमना वा जेय पावे। तेथ नावेत ल्हावे। वडे केवा ॥ ४७ ॥” असे स्पष्ट म्हणत आहेत हा अर्थ आचार्यांचा भाष्याला अगदा सोडून नाही, हे निराळ सांगत यास नकोच पण या दोन निष्ठा एकमेकींच्या अगभूत नहेत असे मोठ्या आवेष्टाने पुन पुन सांगून श्रावकराचार्यांच्यावर रहस्यकार असे घसरले आहेत—“नैष्कर्म्यं म्ह० ज्ञान असे मानून कर्मांचा आरंभ न केव्याने ज्ञान होत नाही म्ह० कर्मांचा ज्ञान होत कारण कम हे ज्ञानाचे माधन आहे, असा मन्यासमाग्या टाकाकारांनी या श्लोकाचा अर्थ आपल्या मप्रदायाम अनुसृत करून घेतला आहे पण हा अर्थ सरळ किंवा बरोबरही नाही” रहस्यकारांचा अर्थ किती बरोबर आहे ते आम्हा वर टाकविलेच आहे ‘नैष्कर्म्यं म्ह० ज्ञान’ असा अर्थ फक्त एका श्रावरांनी केला आहे मध्वाचार्यादि आचार्य नीलकंठ, मधुसूदनसरस्वती, ठाकरानंद, भाष्यात्कपदोपिकावार व ज्ञानेश्वरमहाराजही नैष्कर्म्यं म्ह० ज्ञानयोगनिष्ठा असाच अर्थ वरितात “म्हणोनि आदिके पाया। जया नैष्कर्म्यपदा आस्था। तवा

उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥ ” नैष्कर्म्यं म्ह० ज्ञानयुक्त सन्यास हा अर्थ आचार्य व त्याचें अनुयायी याम ममत आहे. नित्य व नैमित्तिक यज्ञ, दान, तप इत्यादि कर्मांच्या योगानें चित्तशुद्धि होते, ज्ञानार्ची योग्यता प्राप्त होते. आत्म्याला जाणण्याची इच्छा—जिज्ञासा उत्पन्न होते. नंतर श्रवण, मनन व निदिध्यामन, याना आत्मज्ञान होतें. त्या ज्ञानानेंच नैष्कर्म्यावस्था म्ह० ज्ञानयुक्त सन्यास ही अवस्था प्राप्त होते, असा वेदान्त-सिद्धान्त आहे व त्याला अनुसरूनच वेदान्ती टीकाकारांनी कर्मांवाचून चित्तशुद्धीच्या द्वारा नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहा, असे म्हटलें आहे. पण ‘कर्मानोंच ज्ञान होतें’ हा अर्थ रहस्यकारांना त्यांच्यावर का लादला आहे कोण जाणें ! ‘मन्यासमार्गांय टीकाकारांनी या श्लोकाचा अर्थ आपल्या मप्रदायाम अनुकूल करून घेतला आहे’ हें म्हणणेंच बरोबर नाहीं. कारण त्याचा सप्रदाय म्हणजे औपनिषद सप्रदाय. उपनिषदात व तदनुमारी स्मृतींत कर्म ज्ञानाचा परपरासाधन आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. वर माण्यात त्यातील वचनाचा उल्लेख आलाच आहे. तेव्हा त्यांनीं मूळाला मोडून अर्थ केला आहे, असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. रहस्यकारांनीं मान नैष्कर्म्यशब्दाचा स्पष्ट अर्थ कोठेंच केला नाहा व जेथें त्याचें दिग्दर्शन केलें आहे तेथेंहा त्याला मूळ प्रमाण काहीं दिलें नाहीं. नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ ‘नैष्कर्म्य’ असाच करून दोषानें त्याचें स्पष्टीकरण असें केलें आहे—“ कर्म म्हटलें कीं तें बंधक असावयाचें हें सागावयास नको. म्हणून पाण्याचा उपयोग करण्यापूर्वी तो मारून ज्याप्रमाणें वैद्य शुद्ध करून घेतात तद्वत् कर्म करण्यापूर्वी त्याचें बंधकत्व किंवा दोष जेणें करून नाहींसा होईल, असा उपाय करावा लागतो व अशा युक्तीनें कर्म करण्याची जी स्थिति तिला नैष्कर्म्य असें म्हणतात. याप्रमाणें नागी मोडलेले कर्म मोक्षाला प्रतिबंधक होत नसल्यामुळे ही स्थिति कर्षा मपदान करावी, हा मोक्षशास्त्रातील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ” पृ. ६६४. पण रहस्यकारांच्या या स्पष्टीकरणाला आधार काय ? नैष्कर्म्यं म्ह० कर्मांतील बंधकत्व नाहींसें होईल अशा युक्तीनें तें कारणें, हा रहस्यकाराचा अर्थ संस्कृत वाङ्मयात आजपर्यंत कर्षा कोणा कोठें तरी केला आहे का ? जर केलेला नसेल तर तो त्याचा स्वकपोलकल्पित अर्थ आहे, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? ते म्हणतात “ नैष्कर्म्यं म्ह० कर्मशून्यता नव्हे. ” (६४५). आम्ही उलट विचारतो का ती का नव्हे ? नैष्कर्म्यं म्ह० कर्मांतून सुटणें. त्याचा भाव—नैष्कर्म्यपणा म्ह० नैष्कर्म्य. तेव्हा नैष्कर्म्यं म्ह० कर्मशून्यता कर्षा नव्हे ? हा शाला नैष्कर्म्यशब्दाचा योगिक अर्थ. त्याचा रूढ अर्थ मन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हाच आहे. पुढें अठराव्या अध्यायात श्लो. ४९. ‘सन्यासानें परम नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते’ असे स्पष्ट म्हटलें आहे. पण रहस्यकार त्यातील सन्यासशब्दाचा अर्थ आपल्या मप्रदायाला जुळेल असा करून घेतात. ‘मन्यासेन’ म्ह० कर्मफलाच्या सन्यासानें असा करितात. तो बरोबर नाहीं, हें आम्ही पुढें योग्यस्थानी दाखवू. रहस्यकार म्हणतात—‘ कर्म मोडू म्हटलें तरी तें कोणाला सुटत नाहा ’ ६४२ हा जर निरपवाद सिद्धान्त मानला तर मग साख्याच्या ज्ञानयोगाला अवकाशच रहात नाहा ! तेव्हा भगवानांनीं असल्या असभाव्य निष्ठेचा उल्लेख तरी कशाला केला ? मीं या लोकीं दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली, असें वृथा कशाला म्हटलें ? कर्म जर कर्षाच व कोणाचाच सुटत नाहींत तर सर्व बर्मयोगीच, ज्ञानयोगी कोणीच नाहीं, तेव्हा निष्ठा एकच राडिष्पी व ती कर्मयोगनिष्ठाच होय हें आम्ही ज्ञ-

मान काढीत नाहा तर त्याला रहस्यवाराच्याच हातच्या अक्षराचें प्रमाण देतों तें पहा-
 “ नैष्कर्म्यमिद्धि प्राप्त होण्यास कर्म न सोडता ज्ञानानें आसक्तीचा क्षय करून कर्में मरैव
 करीत राहणें, हाच काय तो एक माग गिहक राहतो कारण ज्ञान हेंच जरी मोक्षाचें
 साधन असलें तरी कमशून्य राहणें कर्पाच शक्य नमल्यामुळे त्याचें बंधकत्व नाहामें होण्यास
 आमक्ति सोडन ता करणें नरूर पणतें, यासच कमयोग म्हणतात व हाच ज्ञानबममनु
 च्यात्मक माग विशेष योग्यतेचा म्ह० श्रेष्ठ आहे ” पण या उताऱ्यात केवळ अपमिद्वान्तच
 नव्हे तर पूर्वोत्तरविरोधी आहे वसा तो पहा-हाच एक माग शिल्प राहतो व ज्ञान
 हेंच मोक्षाचें साधन, हें तर खरें तर ‘ ज्ञानोत्तर हे दोन्ही माग मोक्षदृष्ट्या स्वतंत्र म्ह०
 तुल्यवल् आहेत ’ (पृ ३०३) या म्हणण्याचा मगति वशा काय लावावयाची ? तमेंच ते
 जर स्वतंत्र तर ज्ञानकममनुच्य वसा ? अमो रहस्यकाराना केलेला नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ
 अयोग्य व प्रमाणशून्य आहे, हें दाखविल्यावर आता आचार्यांना केलेला अर्थच सपुक्ति
 वसा आहे तें दाखविणें भाग आहे भगवानांनी तिसऱ्या शेंकात ज्ञानयोगानें मारयाची
 व कमयोगानें योग्यांची अशी दोन प्रकारची निष्ठा मागितली म्ह० या मनुष्य लोकाला
 त्रैविणिकामध्ये दोन प्रकारचे लोक दिसतात एक ज्ञानी-स्थितप्रज्ञ-निष्काम मन्यामा व
 दुमरे अज्ञ-अस्थितप्रज्ञ-मकाम गृहस्थ ज्ञानी स्थितप्रज्ञ पार विरळा आटळतात ही गोष्ट
 गरी पण प्रत्येकानें ज्ञाना व स्थितप्रज्ञ व्हावें, अशीच वैदिक धर्माची आकाशा असल्या-
 मुळे स्थितप्रज्ञाची निष्ठाहा त्याला सांगणें भाग होणें व त्यानें दोन प्रकारचा धर्म मावि
 टला आहे, हें उपोद्धान भाष्यातच आचार्यांना मागितलें आहे भगवानांना गाता हें ज्ञान
 अनुनाला केवळ सुद्धान्त मज्ज करण्यासाठीच मागितलें, अशी आचार्यांचा समजून नाहा
 तर अनुनाच्या निमित्तान सब लोकावर अनुग्रह करण्यासाठी तोच दोन प्रकारचा वैदिक
 धर्म त्यांना गीतेंत मागितला आहे, अमें ते ममत्तात येथाल दोन निष्ठा हाच तो दोन
 प्रकारचा धर्म आहे स्वकाम कर्में हाच प्रवृत्ति धर्म व निष्काम कर्में, पृष्णात्यागरूप
 मन्याम, ध्यान, समाधि, ज्ञान हा निवृत्ति धर्म शुभाशुभ श्रेहाची प्राप्ति-जन्म-मरण-सुख
 दुःखमोग इत्यादिरूप ससारात प्रवृत्त करणारा तो धर्म तो प्रवृत्ति धर्म स्वकाम कर्में देवाची
 स्थानाच्या प्राप्ताला तरा कारण होत अमला तरा ता समाराचा निवृत्ति करीत नाहात,
 त्यात प्रवृत्त करितात म्हणून तो प्रवृत्ति धर्म होय तोच फलाची इच्छा न धरता केव
 जमना चित्तगुद्वारादि क्रमानें समारनिवृत्ताला कारण होतो गातेंत प्रवृत्तिमागाचा उपदेश
 रीत केला आहे तरी सजाम प्रवृत्तीचा नाहा, निष्काम प्रवृत्ताचा आहे त्यामुळे जपनि
 पणप्रमाणेंच गीतेंतही ससाराची निवृत्ति करणाऱ्या प्रवृत्ताचाच उपदेश आहे वेदोक्त कम
 फाटान स्वकाम कर्मेंच सांगितला आहेत पण ता ज्ञानमागाच्या उपयोगी नाहात उलट
 निरोधी आहेत म्हणून ज्ञानकाटात त्याचा निडा केलेली आढळते, गातेंतही त्याची तशीच
 निग्न केलेली दिसते अ २ श्लो ४२ ४४ अ ९ श्लो २०-२२ पहा पण ता स्वकाम कर्मेंही
 मनुष्याच्या स्वाभाविक कर्माना-यथेष्ट प्रवृत्ताला प्रतिबंध करात असल्यामुळे प्रथम त्याचा
 आवश्यकता आहेच पण पुढे स्वाभाविक प्रवृत्तीला पणपणें प्रतिबंध होऊन पुरष ज्ञाना
 प्रमाणच आचरण करू लागला म्हणजे त्याला उपामनेमध्ये प्रवृत्त करण्यासाठी वेद प्रथम
 निष्काम कमामध्ये प्रवृत्त करतो फलाचा इच्छा न धरिता कर्में करणें, मा याचा वसा

आहे, अशी आमक्ति न ठेविता कर्म करणे, ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्म करणे, येथूनच उपासनेला आरम होतो. अर्थात् निष्काम कर्म करणे किंवा आसक्ति सोडून वगैरे कर्म करणे, ही लौकिक स्थूल दृष्टीने जरी प्रवृत्ति मामली तरी पारमार्थिक गृह्यमदृष्ट्या ती निवृत्तीच आहे. गोदा स्वधर्मरूप कर्मच करावयास सांगते, पण ती सकाम नव्हे, निष्काम, व ताहां अखेरपर्यंत म्ह० ज्ञान झाल्यावरही मरेपर्यंत करावी, अमें मागत नाहां. (अ. ६ श्लो. ३ पहा.) ज्ञानाची योग्यता प्राप्त व्हावी, चित्ताची शुद्धि व्हावी म्हणून निष्काम कर्म आहेत. ज्ञान प्राप्त झाल्यावर निष्काम कर्म कर, अमें सांगण्याची गरजच रहात नाहां. कारण चित्त सर्वथा निष्काम झाल्यावाचून आत्मज्ञानच सभवत नाहां. तेव्हा अगोदरच निष्काम झालेल्या ज्ञानी स्थितप्रज्ञाला तू आसक्ति सोडून निष्काम कर्म कर असें सांगणें म्ह० भोजन करून तुम झालेल्या मनुष्याला तू आपल्या भुधाशातोसाठी स्वयंपाक कर, असें सांगण्यामारसेंच आहे. जगात चार प्रकारचे लोक अमतात १ पामर, २ शास्त्रदृष्टि, उत्कर्षेच्छु, ३ जिज्ञासु, मुमुक्षु, साधक व ४ मिद्ध, ज्ञानी. पामरासाठी शास्त्र काहा मागत नाहा. ऐहिक व पारलौकिक अभ्युदय इच्छिणाऱ्या लोकासाठी काम्य कर्मांचें विधान करतें. जिज्ञासु वगैरे लोकांसाठी निष्काम कर्म, उपासना वगैरे मागतें. पण ज्ञाना मिद्धामाठा कोणतेंही माधन सागत नाहां. कारण ज्ञानां होणें याचा अर्थ त्यानें कृतकृत्य होणें होय. पुरुषाला ज्ञानी व मिद्ध करण्यासाठीच वेदशास्त्राची सकाम कर्मांपासून प्रवृत्ति झाली आहे. त्यामुळे पुरुष मिद्ध झाला कां वेद कृतकार्य होतो. ज्ञानानंतर त्याला जिज्ञामाही जर रहात नाहा तर इतर लौकिक इच्छा कोटून राहणार ? अर्थात् या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकान मागितलेली ज्ञाननिष्ठा हें अशा सिद्धांचें लक्षण आहे, साधन नव्हे, कारण ती निष्ठा त्याला प्रयत्नानें टिकवावी लागत नाहीं. ती निष्ठा हा त्याचा स्वभावच बनलेला असतो. पण नित्यकर्म, उपासना याच्या योगानें ज्याची चित्तशुद्धि झालेली असते व ज्ञानासाठी जे श्रवणादि करीत असतात त्यांना ही ज्ञाननिष्ठा प्रयत्नानें संपादन करावी लागते. अशा लोकाना जिज्ञासु किंवा साधक म्हणतात. अर्थात् अशा माधकासाठीच ज्ञाननिष्ठेचें विधान केलेलें असतें. आचार्यांना हा गोष्ट पूर्वी पृ. १९३ स्पष्टपणें सांगितली आहे. वैदिक माधनाचा क्रम हा अशा तऱ्हेचा आहे. त्यामुळे कर्मयोग हें ज्ञानयोगाचें माधनच आहे. म्हणून कर्मानुष्ठानावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं, हें आचार्यादिकांचें म्हणणें सर्वथा निर्दोष आहे प्रकरण ज्ञानयोग व कर्मयोग या त्रिविध निष्ठेचें आहे. त्यामुळे 'कर्मणा' शब्दानें कर्मयोगाचें व 'नैष्कर्म्य-' शब्दानें ज्ञानयोगाचेंच ग्रहण करणें उचित आहे. रहस्यकार म्हणतात— "कर्मांच्या ठिकाणा अमलेली आपली आसक्ति सोडणें हीच ती युक्ति होय." पृ. ६४५ पण ज्ञानोत्तर ही युक्ति कशाला ? ज्ञान झाल्यावरही कर्मांमध्ये आसक्ति राहते, अमें रहस्यकार ममतात का काय ? जर रहात असेल तर तें ज्ञान काय कामाचें ? तमलें ज्ञान मोक्ष काय देणार ? जर रहात नसेल तर ज्ञानोत्तर आसक्ति सोडून कर्म करावा, हें म्हणणें व्यर्थच नव्हे का ? पुन. ते म्हणतात— "सन्यासमार्गी लोक सर्व कर्मांचा सन्यास करून ज्याअर्थी मोक्ष मिळवितान त्याअर्थी मोक्षप्राप्ति सिद्ध होण्यास कर्म सोडणें जरूर आहे. पण या कौटुम्बिकमार्गतेचें असें उत्तर आहे कीं, सन्यासमार्गापास मोक्ष मिळतो सरा, पण तो त्यानी कर्म सोडल्यामुळे मिळत नव्हत मोक्षमिद्धि हें त्याच्या ज्ञानाचें फळ होय. कर्म

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—कश्चित्—कोणीही—क्षणं अपि—एक क्षणभर
मुद्धा—अकर्मकृत्—कर्म न करणारा असा, मम सोडून—जातु—वेव्हाहा—न ति
ष्ठति—रहात नाहा—हि—कारण—अवशः एव सर्व—कर्म्यांच्या अर्धान अस-
लेलाच प्रत्येक प्राणी—प्रकृतिपराधीन असलेला हरएक जाव—प्रकृतिजै. गुणे.—
ईश्वरान्या अचिन्त्य शक्तापासून झालेल्या सत्त्व रजस्तमोगुणान्दून—कर्म—कर्म—
कार्यते—करविला जातो गुण प्रत्येक अज्ञ जावाकडून कर्म करावतात ५

कस्मात्पुन कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैकर्म्यलक्षणा पुरो
नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि काल जातु
कदाचि कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् । कस्मात्कायते हि यस्मादवश एव कर्म सव प्राणी
प्रकृतिजै प्रकृतितो जात सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणै । अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो
वक्ष्यति—' गुणैर्धो न विचाल्यते ' इति । सारत्याना पृथक्करणादज्ञानामेव हि कर्म

सोऽन देण्यानेच पर मिद्धि मिट्टेल तर दगडालाही मुक्ति मिळाला पाहिजे " ६४५ पण
हे गतिने उत्तर गीतेन कोठेने आहे, ते मागितलेले नाहा गीतारहस्यात गतिच्या, कर्मदो
गमात्याच्या, श्राकृष्णाच्या व व्यामाच्या नावावर अशा पुष्कळ मते टोडून दिलेला आहेत
पण त्याला आधार कोठेच दाखविलेला नाहा व तेथे दाखविला आहे, तेथे त्याचा विष
यास करून दाखविला आहे उदाहरणाच याच पृष्ठावरील १८४८ व ४९ श्लोकाचा
आधार पहा मोक्ष ज्ञानानेच मिळतो ना ? कर्मत्यागाने मिळत नाही, हे खरे ना ? मग
आराय तरी काय मागतात ? ज्ञाननिष्ठारूप धर्मानेच मोक्ष मिळतो, हेच म्हणतात पृ ७ पण
ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन्ही निष्ठा एकत्र सभवतात का ? तर सभवत असताल तर
हे दोन स्वतंत्र मोक्षमाग आहेत, या म्हणण्यात काय स्वारस्य आहे ? को मा आत्मा
अकर्ता, अभोक्ता, नाववार, निष्क्रिय आहे असे ज्ञान व मो कर्मा आहे, सक्रिय आहे,
असे ज्ञान व त्या ज्ञानानेच होणारे कर्म हा दोन्हा एकत्र सभवतात, असे रहस्यकाराच
मन आहे ! आत्माय म्हणतात तशा ज्ञानाबरोबर कर्म सभवत नाहा अर्थात् ज्ञानाने मोक्ष
मिद्धि हाने शक्ये वक्तू वेधे, वा ज्ञानाबरोबर कर्मत्याग आलाच कर्मांचा त्याग करविले,
हा ज्ञानाचा स्वभाव आहे वेचल [म० ज्ञानावाचून] कर्मे सोऽल्यानेच मोक्ष मिळतो,
असे आचार्यांच विचा दुसऱ्या बोणारेच म्हणणे नाही त्यामुळे 'दगडालाही मुक्ति मिळेल'
हे म्हणणे सवधा अप्रामाण्य आहे आपले मन 'येन येन प्रकारेण' गीतेच्या माथा मार
ण्यामाठी रहस्यकाराना आपल्या प्रवात स्याममार्गायाग असा वारवार निभारण श्रो
व उपहाम केला आहे त्याचे दिग्दर्शन आम्हा पूर्वी केले आहे व पुढेहा करू उपहाम किंवा
शुद्ध आत्मानाही करता येईल कारण ' कर्मयोगानेच पर मोक्ष मिळेल तर तो नरेपुत्र
कर्म करणाऱ्या पशु पक्षी-नीगादिकांनाही मिळाला पाहिजे ' असे उक्त म्हणता येण्या
भागे आहे !

योगो न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचात्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोप-
पद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रात् एव ज्ञानर-
हितात् नैकर्म्यलक्षणां सिद्धिं पुरुषः न अधिगच्छति—कोणत्या बरे कारणा-
मुळे गुस्त्या ज्ञानरहित कर्मसंन्यागानेच नैकर्म्यरूप सिद्धीम पुष्टप प्राप्त होत नाहा ?
—इति हेत्वाज्ञांक्षायां 'न हि०' इति आह—ते कारण जाणण्याची अवाक्षा
साली असतां भगवान् 'न हि०' या श्लोकाने सांगतात—हि—यस्मात् कश्चित् क्षणं
अपि कालं जानु—कदाचित् अकर्मकृत् सन् न तिष्ठति—कारण कोणाही एक
क्षणभरमुद्धा वेव्हाच न कर्म करणारा असा होमाता रहात नाहीं.—कस्मात्—कां
बरे ?—हि—यस्मान् सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः—प्रकृतितः जातैः सत्त्वरजस्तमो-
भिः गुणैः अवशः एव कर्म कार्यते—कारण सर्व—प्रत्येक प्राणी प्रकृतिजन्य ह्य०
प्रकृतीपामून उग्नन्न शालेच्या मत्त्व-रज तम या गुणाकडून परार्धानेच होत्साता कर्म कर-
निला जातो. (अहोपण गर्वच म्ह० ज्ञानामुद्धा जर गुणपरवश होऊन कर्म करविला
जाऊ लागला तर मग संन्यासवचनाला अवकाशच राहत नाहीं, अशा शंका घेऊन
आचार्य ह्यणतात—)—अज्ञः इति वाक्यशेषः—'सर्व' या शब्दापुढे 'अज्ञ.' असा
वाक्यशेष जोडावा. (पण असा शेष लावण्यास प्रमाण काय ? उत्तर—)—यतः
वक्ष्यति 'गुणैः यो न विचास्यते'—अ. १४ श्लो. २३—इति—कारण भगवान्
पुढे गुणातीतान्या लक्षणात 'जां सत्त्वादि गुणाकडून स्वरूपदर्शनावस्थेपामून डळविला
जात नाहीं' असे सांगणार आहेत. [आत्मज्ञानां गुणाकडून चंचल करविला जात नाहीं,
म्हणूनच तो गुणातात होय, असे म्हटलेले असल्यामुळे सत्त्वादि गुण इच्छा, लोभ,
मोह इत्यादिकाच्या योगाने अज्ञ, व गुणातीत न शालेच्या मनुष्याच्या शरीरिन्द्रियसं-
घातालाच कर्मांमध्ये प्रवृत्त करूं शकतात. तसेच]—सांख्यानां पृथक्करणात्
—ज्ञानयोगाने सांग्याची निष्ठा, असे म्हणून योग्यापेक्षा साख्याना पृथक् वेलेले
असल्यामुळे—अज्ञानां एव हि कर्मयोगः न ज्ञानिनां—अज्ञानासाठीच कर्मयोग
आहे, ज्ञानी लोकांसाठी कर्मयोग नाहा,—तु ज्ञानिनां गुणैः अचात्यमानानां
स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगः न उपपद्यते—आणि गुणाकडून चंचल न केल्या
जाणाच्या ज्ञानी पुरुषाचे स्वत म्ह० स्वाभाविक चलन सभवतच नमत्यामुळे त्याचा कर्म-
योग सभवत नाहा (आत्म्याच्या ठिकाणा स्वाभाविक चलनाचा अभाव कसा आहे तें—)
—तथा च 'वेदाविनाशिनं' इत्यत्र व्याख्यातं—'वेदाविनाशिनं' अ २ श्लो. २१.
या श्लोकाच्या व्याख्यानाचे वेळी सविस्तर सांगितल आहे. [अर्थात् अनात्मज्ञ पुरुष
सत्त्वादि गुणान्या अर्धान असल्यामुळे गुणाकडून कर्मांमध्ये प्रेरित केला जातो. पण
गुणातात ज्ञानी आत्मरूप शाल्यामुळे गुणाकडून कर्म करविला जात नाहा. आत्मा स्वभावतः

-मिथ्याच आहे, असे ' कर्मेन्द्रियाणि० ' या श्लोकानें सांगतात—यः कर्मेन्द्रियाणि
-हस्तादीनि संयम्य-संहत्य मनसा इन्द्रियार्थान्-विषयान् स्मरन्-चिन्त-
यन् आस्ते-तिष्ठति—जो हस्त पादादिक कर्मेन्द्रियांचे संयमन-उपसहार करून
मनाने इंद्रियार्थांचे ह्म० विषयांचे स्मरण-चिंतन करीत असतो-विषयानुमधान करून
राहतो—सः विमूढात्मा-विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारः-मृपाचारः-पापा-
चारः उच्यते—तो विमूढात्मा म्ह० ज्याचे अन्तःकरण अलंत मूढ झाले आहे तो
मिथ्याचार-मृपाचार-पापाचरण करणारा-दोगी म्हटला जातो ६.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना—तु—पण—यः—जो—इन्द्रियाणि
—जानेन्द्रियांचा—मनसा—मनाने—नियम्य—निग्रह करून—असक्त सन्—
कर्मफलामध्य आसक्त न होता—कर्मेन्द्रियैः—कर्मेन्द्रियांना—कर्मयोगां—कर्मयोगांचा
आरभते—आरभ करतो—सः—तो—विशिष्यते—चांगला श्रेष्ठ होय. ७

यस्तिष्ठति । यस्तु पुन कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन
कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह—कर्मयोगमसक्तः सन्स विशिष्यत
इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—' यः तु० ' इति—'यस्तु०' इत्यादि श्लोकांचे व्याख्यान—तु पुन
अर्जुन—पण याच्या उलट हे पाषा—यः कर्मणि अधिकृतः अज्ञः बुद्धीन्द्रि-
याणि मनसा नियम्य—जो कर्मांचा अविनाश अज्ञ पुरुष ज्ञानेन्द्रियांचे मनाने
नियमन करून—वाक्-पाण्यादिभिः कर्मेन्द्रियैः आरभते—वाक्, हस्त, इत्यादि
कर्मेन्द्रियांना आरभता—किं आरभते इति आह—काय आरभितो तें सांगतात—
कर्मयोगं असक्तः सन् सः इतरस्मात् मिथ्याचारात् विशिष्यते—कर्म-
योगाला-कर्मानुष्ठानाला त्यात आसक्त न होता आरभ करतो तो इतर मिथ्याचाराहून ह्म०
पूर्वोक्त टाण्याहून अधिक चांगला होय ७

कर्मांचा मात्र त्याग करतो, व मनाने विषयांचे चिंतन करतो ज्याला आपला इन्द्रिये व
मन आपल्या स्वाधान ठेवता येत नाहीत त्याने ज्ञात्वाय कर्मांचा त्याग करणें, हें पाप आहे,
असा ज्ञात्वायांचा आग्रय आहे ज्ञात्वाय कर्मयोग म्ह० विहित समाप्तज्ञान, वेदोक्त प्रहारी
धर्म, असे समजतात व रहस्यकार कर्मयोग म्ह० प्रवृत्तांच्या गुणार्थाने झालेल्या मनुष्या
चा कर्म, असे निदान वेद तरी मानतात हा कर्मयोगशब्दाच्या अर्थातील फरक वाचकां-
ना लक्षान ठेवता

१. श्लोक ६ व ७ या नराल सापण रहस्यकार पुन म्हणतात—'कर्मयोगान् कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ
(गी. २.४९) असे जें नागच्या अव्यायात सांगितले त्याचेंच या दोन श्लोकात स्पष्टीकरण

केलेले आहे. ” ६४५. पण ० दुमन्या अध्यायाच्या ४० श्लोकात ‘ बुद्धियोगाहून कर्म फारच निवृष्ट आहे. ’ एवढेच म्हटले आहे व धामच्या मते त्याचा या दोन श्लोकांचा काहा मवध नाही. कारण त्यात कर्म निवृष्ट आहे, अमं म्हटले आहे व येथे ‘ कर्मोद्दि-
याचे मयमन करून जो मनाने विषयचिंतन करीत राहतो तो दोंगा होय व त्याच्यापेक्षा ज्ञानेन्द्रियाचे मनाने नियमन करून कर्मोद्दियानों आमक्ति मोटून कर्माचरण करणारा अधिक चांगला ’ असे सांगितले आहे. म्हणजे दुमन्या अध्यायात कर्म व बुद्धियोग यांची तुलना केली आहे व येथे दोंगी व दोंग न करिता कर्म करणारा याचा तुलना केली आहे. तेव्हा त्याचे स्पष्टीकरण यात केले आहे, या म्हणण्यात काय अर्थ आहे ? दोंगा किंवा दाभिक मनुष्य सग मदाचरणा नव्हे, हे कोणीहि कबूलच करील व महाव्या श्लोकात सांगितलेल्या दाभिकाहून भिन्न लोकांचेच वर्णन मातच्या श्लोकात केले आहे, हे ‘ व. तु ’ यथाल ‘ तु ’ शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. पुढे पुनः रहस्यकार म्हणतात—“ कर्मा कर्मा च लिप्यते कलियुगात दोष बुद्धात नमून कर्मात अमतो, या वचनाचा आधार दाखवून बुद्धि कर्माहि असा कर्म वाईट नमले म्हणजे जाले, असे जे प्रतिपादन करितात त्यांना बरोल शोभात वागिलेले गांतेचे तत्त्व विरोधनः लक्षात ठेवले पाहिजे ” ६४६ पण असे कोण क्षणतात ? अद्वैतमार्गा वेदान्ता असे केव्हाहा क्षणकार नाहान. ‘ कर्मा कर्मा च लिप्यते ’ याचा अर्थ ‘ कलियुगात फक्त पापकर्म करणाराच दोषी ठरतो, ’ असा आहे. रहस्यकार वर मागतात तसा त्याचा अर्थच होत नाहा. बरोल सर्व श्लोकाचा अर्थ असा आहे—“ वृत्तयुगात ज्या देशात पाप कर्म घटते तो देश, त्रेतायुगात ज्या ग्रामामध्ये पाप घटते तो ग्राम, द्वापरयु-
गात ज्या लुलात पाप घटते ते कुल व कलियुगात फक्त पाप कर्म करणाराच त्या पापांन दोषी होतो, ” यावरून रहस्यकाराचा अर्थ करण्याचा शील किता अपूर्व आहे ते वाचकाच्या लक्षात येईल ! “ निष्काम बुद्धाने कर्म करण्याच्या योगामच कर्मयोग हे नाव गांते दिले आहे, हे मातच्या श्लोकावरून उघड होतें. ” ६४६ हे रहस्यकाराचे म्हणणे बरोबर नाहा. त्या श्लोकाचे मरळ अर्थ ‘ मनाने ज्ञानेन्द्रियांचे मयमन करून कर्मोद्दियाना अमक्त होऊन कर्मयोगाचा जो आरभ करतो तो अधिक चांगला ’ असा आहे त्यात कर्मोद्दियाना कर्मयोगाचा आरभ करणे, व तोहा त्यात आमक्त न होना करणे दोंगापशापेक्षा चांगले, एवढेच सांगितले आहे. निष्काम-
बुद्धाने कर्म करण्याच्या योगामच कर्मयोग हे नाव ‘ वर गांते दिले असेने तर अमक्त राहून कर्मयोगाचा आरभ कर असे क्षणण्याचे काहाच कारण नव्हते. कारण निष्काम कर्म करणे, आमक्ति न ठेवता कर्म करणे हाच कर्मयोग. तेव्हा ‘ कर्मोद्दियाना कर्मयोग करणे ’ इतके दाखव्याने कास भागले अमते. ‘ अमक्त होऊन ’ असे आशया निगळे मत्गावद्याम नको होतें. पण अमक्त होऊन कर्मयोग कर असे ज्यापक्षा झटले आहे, त्यापक्षा कर्मयोग हा ० निष्काम बुद्धाने कर्म करण्याचा योग नव्हे, हे उघड होतें. ‘ कर्मयोग आरभितो ’ हा ० कर्मानुष्ठान—कर्माचरण आरभितो व तेहा फलामध्ये आमक्त न होना आरभितो, तो दोंग्या-
पेक्षा फार चांगला, असाच अर्थ करणे मयुक्तिक होय, व आचार्यांना तो तमाच केला आहे. पण रहस्यकाराना तो पटन नमल्यामुळे ते क्षणतात—“ हा कर्मयोग महाव्या श्लोकात नांगलेल्या दाभिक मार्गापेक्षा श्रेष्ठ अमत्ता तरा सन्याममार्गापेक्षा श्रेष्ठ नाहा. असा या श्लोकाचा वित्येक सन्याममागाय टाकाकार अर्थ करितात. पण हा कोटी माप्र-

दायिक आग्रहाची आहे कारण सत्याममागापेक्षाही कमयोग अधिक योग्यतेचा विवा श्रेष्ठ आहे, असे या श्लोकातच न हे तर पुन पात्रया अध्यायाच्या आरंभा व इतरत्रही स्पष्ट सांगितले आहे ” ६४६

पण रहस्यकाराचे हे म्हणणे बरोबर नाही कारण येथे सन्यास प्रकृत नसून कमैद्रियाचा मात्र मयम करून मनाने विषयाचे स्मरण करीत राहणे, हे प्रकृत आहे तसे करणाराला बर्ला-हणजे तिसऱ्या अध्यायाच्या सहाव्या-श्लोकात मिथ्याचार-दोषी म्हटले आहे व या मातया श्लोकात 'गनेद्रियाया मनाने मयम करून कमैद्रियाना जो कमयोग आरंभितो तो श्रेष्ठ आहे ' असे म्हटले आहे अथा यथात्तुलना मयाम व कमयोग याची नसून मिथ्याचार व कमयोग याची आहे, हे उघट आहे पण रहस्यकाराना हा बोगी वाटते, व ता माप्रदायिक आग्रहाची आहे, असा ते श्लोका मारतात परंतु तिसऱ्या अध्यायाच्या सहावा व मातया श्लोक निवारपूर्वक वाचल्यावर रहस्यकाराचे सन्यासमार्गीयाना दोष देऊन केलेले ग्यारयान बरोबर आहे या, प्रकृतविषयाला अनुसरून सन्यासमार्गीयाना केलेले व्याख्यान बरोबर आहे, हे नि पक्षपात वाचकाच्या सहज ध्यानात घेण्यासारखे भ्रमनामुळे आम्ही त्याविषया अधिः काहा ल्हू इच्छात नाही स्वतः रहस्यकारानाही ६४६ पृष्ठावर 'अग्रभण ' या पदाचा अर्थ 'कम न करण्यापेक्षा 'अमाच केला आहे मयामापेक्षा अमा केला नाही पण ६७१ पृष्ठावर " या श्लोकात अकमशब्दाने मयाम मागाय लोक ज्याला 'कमाचा स्वरूपत त्याग ' असे म्हणतात तो कमत्याग विशेषे करून उद्दिष्ट आहे " असे रहस्यकारच म्हणतात म्हणजे त्यांना अकमशब्दाने सन्यास विवक्षित आहे पण सन्यासमार्गी अकम म्हणजे सत्यास असे म्हणत नाहीत आगतेत 'अकम ' हा शब्द आठ वेळा आला आहे

(१) दुसऱ्या अध्यायाच्या १७ व्या श्लोकात ' मा न मगोऽस्तु अकमणि ' असे म्हटले आहे व भाष्यकाराना त्याचा अर्थ- अग्रमणि-अकरण जसा केला आहे अथा तुला प्राति वसे न करण्यापेक्षा नया, असे म्हटले आहे 'अग्रमणि ' याचा अर्थ 'सत्यास ' असा जर त्यांना विवक्षित अमना तर त्यांना ' मयामे असे स्पष्ट म्हटले असते श्रीशंकरानन्द, मधुसूदन इत्यादि इतर मयाममागायानाही 'अग्रमं म्हणजे मयाम ' असा अर्थ केलेला नाही उलट शंकरानन्दांना तर 'अकरण प्रत्यवाय । तेन नरयो दुर्बोनिश्च म्याः ' इति नियत कम न केत्याम प्रत्यवाय त्यागल व त्या प्रत्यवायामळे तुला नरक व दुर्बानि प्राप्त होण, असे म्हटले आहे यथे अकम म्हणजे सन्यासत्र जर विवक्षित अमना तर प्रत्यवाय त्यागण्याचे काहा प्रयोजनच नव्हते रहस्यकाराहा ' मा ते मगोऽस्त्वकमणि ' यांना-वसे न करण्यास म्हणजे मोण्यास आग्रह धरू नका, -असा अर्थ करितात त्यात्र 'आग्रह ' हा शब्द बरोबर नाही

(२) तिसऱ्या अध्यायाच्या पात्र या श्लोकात न हि वक्षिस्वप्नमपि चानु तिष्ठति अकमहृत्- ' इति बोधीहा व ती एव क्षणभरमुक्ता वसत करता रहात नाही, असा म्हटले आहे येथेही अकमशब्दास मयाम असा अर्थ बोगी करीत नाहीत व त्या बोधी केत्याम ही उपपन्न होणार नाही कारण ' मयाम करणाग काणी वया क्षणभरहा रहात नाही, '

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तुं—नियतं कर्म—नित्य कर्म—कुरु—कर—हि—कारण
—अकर्मणः—कर्म मुळींच न करण्यापेक्षा—कर्म—कर्म—ज्यायः—श्रेष्ठ आहे.
—च—व—ते—तुझी—शरीरयात्रा अपि—शरीरस्थितिही—अकर्मणः—कर्म
न करण्याने—न प्रसिद्धचेत्—उत्तम प्रकारे—शास्त्रविहित मार्गाने मिद्ध होणार नाही ८

यत एवमतः नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं
तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽजुंन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽ-
करणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिध्येत्प्रसिद्धिं न
गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्मो कर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं अतः 'नियतं०' इति—आणि ज्याअर्थी पापाचरणी मनु-
ष्यापेक्षा कर्मानुष्ठान करणारा पुरुष अधिक चांगला आहे त्याअर्थी कर्माधिकारी पुरुषाने
नित्य कर्म अवश्य करावे, अशा आशयाने भगवान् 'नियतं०' या श्लोकात सांगतात—
नियतं-नित्यं—नियत म्ह० नित्य—यः यस्मिन् कर्मणि अधिकृतः फलाय
च अश्रुतं तत् तस्य नियतं—जो ज्या कर्मांमध्ये अधिकृत असतो—(ज्याला ज्या

असा अनुभव येत नाही. रहस्यकारही 'कोणा झाला तरा काहाना काहां कर्म केल्या-
वाचून धणभर देखील केव्हाहा राहू शकत नाही ' असाच अर्थ करितात.

(३-४) तिमन्त्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकान ' कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ' व ' शरीर-
यात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ' असा हा दृष्ट दोनदा आला आहे येथेही आचार्यांना
' अकर्मण -अकरणात्- ' मते न करण्यापेक्षा व ' अकर्मण -अकरणात्- ' कर्म न केल्या-
मुळे तुझी शरीरस्थितिही होणार नाही, असे व्याख्यान केले आहे. रहस्यकारही ' कर्म न
करण्यापेक्षा कर्म करणे, हे अधिक चांगले होय. गेरीन कर्म न केलें तर (ग्वायल न मिळता)
तुझा शरीरनिवाहमुद्धा चालावयाचा नाही. ' पृ. ६४६ असेच म्हणतात. पण आचार्यांच्या
मते अकर्म म्हणजे अकरण व रहस्यकाराच्या मते अकर्म ह्म० मन्थाम. रहस्यकाराचा हा
अकर्म शब्दाचा अर्थ बरोबर नाही. कारण संन्यास आश्रमामुळे ' सायला न मिळता शरार-
निवाहहा चालत नाही, ' असे होत नाही. यास्तव अकर्म ह्म० अकरण-मुकाट्याने बसणे,
हाच अर्थ बरोबर आहे. कारण काहा न करिता मुकाट्याने बसल्यानच सायला मिळत
नाहा व शरीरयात्रा चालत नाही, असा अनुभव आहे.

(५-८) चवथ्या अध्यायात ' किं कर्म किं अकर्म-इति ' १६; ' अकर्मणः च बोद्धव्य ' १७,
' कर्मणि अकर्म य. पश्येत्- ' १८, ' अकर्मणि च कर्म यः ' १८. असा चार वेळ
अकर्मशब्द आला आहे व त्याचा अर्थ भाष्यकाराच्या मताने ' नृष्णीमाव- ' मुकाट्याने
बसणे असाच सर्वत्र आहे. पण रहस्यकाराना अकर्मशब्दाच्या अर्थाचा येथे घोटाना केला
१६. त्याचा विचार तेथेच करू.

कर्मांचा अधिकार असतो,) व फलासाठी जे अश्रुत [स्वर्गादि फलासाठी ज्या कर्मांचे विधान केलेले नसते] ते त्याचे नियत कर्म होय.—हे अर्जुन तत् कर्म त्वं कुरु —हे अर्जुना, ते अशा प्रकारचे नित्य कर्म तू कर.—यतः कर्म फलतः ज्यायः—अधिकतरं—कारण कर्म करणे हे फलाच्या दृष्टीने अधिक चांगले आहे.—हि-यस्मात्—ज्याअधी—अकर्मणः—अकरणात्—अनारंभात्—अकर्मापेक्षा म्ह० कर्म न करण्यापेक्षा—कर्मांना आरंभ न करण्यापेक्षा कर्म करणे अधिक चांगले आहे.—कथं—ते कसे ?—ते-तव शरीरयात्रा-शरीरस्थितिः अपि च अकर्मणः—अकरणात् न प्रसिद्धयेत्—प्रसिद्धिं न गच्छेत्—तुझी शरीरयात्रा-शरीराची स्थिति मुझा कर्म न केल्याने उत्तम प्रकारे सिद्ध होणार नाही. (कर्म करीत असले तरच शरीराच्या विहित व्यापाराने शरीर राहू शकते तो शरीराचा व्यापार टाकल्यास शरीराचे प्रतिष्ठित जीवनही अशक्य होईल.)—अतः लोके कर्माकर्मणोः विशेषः दृष्टः—यास्तव व्यवहारात कर्म व अकर्म यातील फरक प्रत्यक्ष पाहिलेला आहे. [कर्म करणे व न करणे, याचा परिणाम प्रत्यक्ष प्रमाणानेच अनुभवास येतो यास्तव कर्माधिकारी असताना नियत कर्म सोडणे, हा मोठा दोष आहे त्यामुळे मोठा प्रत्यवाय लोगतो.] ८.

१ रक्षककार म्हणतात “ खेरीज व मुझा (अपि च) या पदाना शरीरयात्रा हा किमानपक्षांचा हेतु सांगितला ” ६४६ पण ते बरोबर नाही ‘विहित कर्म टाकल्यास तुझी शरीरस्थितीही मिळू होणार नाही, ’ असे म्हणून कर्माधिकारी पुण्याने विहित कर्म सोडल्यास त्यामुळे स्वधर्माचरणानेच होणारा वित्तशुद्धि दुर्लभ होईल हे तर खरेच, पण ‘कर्माधिकारी पुण्याने विहित कर्म सोडल्यास त्याचे शरीररक्षणही शास्त्रास मागाने होणार नाही, ’ असे दुमरेहा एक मुत्तमान माणत आहेत कारण ब्राह्मणादि वर्णांना धर्मशास्त्राने वाहा कर्म धर्मासाठी व वाहा जाविकेसाठी सांगितला आहेत जसे ब्राह्मणाला—अध्ययन, यजन व दान हा तान कर्मे धर्मासाठी व अध्यापन, वाचन व परिग्रह हा तान जाविकेसाठी सांगितला आहेत. क्षत्रियाला अध्ययनादि तान कर्मे धर्मासाठी व प्रजारक्षण, शास्त्राध्ययन, युद्ध हा जाविकेसाठी, वैद्याला अध्ययनादि तान कर्मे धर्मासाठी व व्यापार, पशुपालन, शेती हा जाविकेसाठी शुडाला ऋणमेता हच एक कर्म धर्म व जावन यामासाठी विहित आहे (मनुस्मृ अ १० श्लो ७१-८० पहा) त्यातरचा त्यात ब्राह्मणाला अध्यापन, क्षत्रियाला प्रजारक्षण व वैद्याला व्यापार हे अंग जीवनेपास सांगितले आहेत. यास्तव तू तर स्वधर्मरूप धर्माचा त्याग करून भिक्षावृत्ताने निवाह करू लागल्यास किंवा वाहाच न केल्यास तर तुला शरीरस्थितीही प्रतिष्ठितपण व शास्त्रविहित मागाने होणार नाही. यास्तव कर्माधिकारी पुण्याने नित्य कर्म सोडण्यापेक्षा ना वर्णने हे वित्तशुद्धिरूप पारमार्थिक फल प्राप्त्याचा दृष्टानेच उत्तम, असे नाही तर विहित मागाने शरीरस्थिति होणे, या दृष्टानेही उत्तम आहे, असा त्याचा भाग्य आहे. कर्माधिकारी पुण्याने विहित कर्म न करण्यापेक्षा ना करणे यात ऐहिक व पारमार्थिक असे दोन्ही लाभ आहेत, असे भगवान् येंच सांगत आहेत. अर्थात् ‘ अपि च ’ हे शब्द प्रिमान पत्रा हेतु सांगण्यासाठी नमून विहित कर्मांतु घानाच्या पारमार्थिक फलाबरोबर लौकिक फलाचाही समुच्चय करण्यासाठी आहेत

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं लोकः—हा अधिकारी कर्मठ मनुष्य—यज्ञार्थात् कर्मणः—ईश्वरार्थं केलेल्या कर्माहून—अन्यत्र—अन्य कर्माने—कर्मबन्धनः—कर्मबद्ध होतो. ईश्वरामाठी केलेल्या कर्माहून बारांचे सर्व कर्म त्याला बंधनकारक होतं. म्हणून—कौन्तेय—हे अर्जुना !—मुक्तसङ्गः—कर्मफलाविपर्यायाचा आसक्ति सोडून—तदर्थं—ईश्वरामाठी—कर्म—कर्म—समाचर—कर. ९

यद्य मन्यसे यन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यमत, कथम्—यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुः इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मान्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृत. कर्मकृत्कर्मबन्धनः कर्म बन्धन यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गावर्जितः सन्समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—च कर्म यन्धार्थत्वात् न कर्तव्यं इति यत् मन्यसे तद् अपि असत्—आणि कर्म बंधालाच कारण होणारें अमन्यामुळे कर नये अमे जे तूं समजून आहेय तेहा सोडो आहे.—कथं—ते कसे ? तेच—‘यज्ञार्थात्’ इति—‘यज्ञार्थात्’ या श्लोकात सांगतात—[‘कर्मणा बध्यते जन्तु प्रियया च विमुच्यते’ म्ह० प्राणा कर्माने बद्ध होतो व विद्येन मुक्त होतो, अमे स्मृतिवचन असं यामुळे कर्म संसाररूप बंध उत्पन्न करणारें आहे. यास्तत्र तं मुमुक्षुने करं नये, म्हणून मृगशाल तर तें बरोबर नाही, अमे भगवान् पुढील श्लोकात सांगत आहेत कर्माधिकारी पुरुषाने कर्म न करणे गरजेचा अयुक्त आहे. कर्म स्वभावतः च बंधक जरी असले तरा फलाचा इच्छा न करिता ईश्वरार्थं कर्म करणाऱ्या पुरुषाला तें बंध उत्पन्न करत नाही, म्हणून ईश्वरार्थं तें करावें, असे सांगतात—]—‘यज्ञो वै विष्णुः इति’ श्रुते. यज्ञः ईश्वरः तदर्थं यत् कर्म क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म—यज्ञ हा विष्णु आहे, अमे श्रुतिवचन अमन्यामुळे यज्ञ म्ह० ईश्वर, त्यान्यामाठी जे कर्म केले जाते ते यज्ञार्थं कर्म होय.—तस्मात् कर्मणः अन्यत्र—अन्येन कर्मणा अयं अधिकृतः कर्मकृत् लोकः कर्मबन्धनः—त्या ईश्वरार्थं कर्माहून दुसऱ्या कर्मानें हा कर्माधिकारी कर्मकर्ता लोक कर्मबन्धन आहे—कर्म बन्धनं यस्य सः अयं कर्मबन्धन.—कर्म ज्याचें बंधन आहे तो हा कर्मबन्धन लोक आहे.—न तु यज्ञार्थात्—पण ईश्वरार्थं कर्माने लोक कर्मबन्धन होत नाही. [हा सर्व कर्माधिकारी मानवपण ईश्वरार्थाचा आराधनेमाठी केलेले जे कर्म त्यानें बद्ध होत नाही, ईश्वरार्थं न फेजेना कर्माने बद्ध होतो.]—अतः हे कौन्तेय तदर्थं-यज्ञार्थं मुक्तसङ्गः—कर्मफलसङ्गावर्जितं सन् कर्म समाचर-निर्वर्तय

—म्हणून ह अर्जुना, तूं त्याच्यासाठी म्ह० ईश्वरासाठी मुक्तसग म्ह० कर्मफलाविषया
चा आसक्ति सोडून रमाचें आचरण कर-कर्मनुष्ठान कर ९

२ ' यज्ञाथात् कर्मण ' याचा मरळ अर्थ यज्ञामाठा ऩें कर्म त्या कमाहून, असा होतो
पण यज्ञ हेंच स्वतः कर्म आहे त्यामुळे यज्ञामाठा कम याचा अर्थ कमासाठी कम असा
होतो पण कमासाठी ऩें कम त्याला मोडून बाकाच्या कमानें मनुष्य बद्ध होतो, याचा
अर्थ काय ? यज्ञ म्ह० श्रौत यज्ञ 'कवा स्मान यज्ञ, एवमात्र तत्र अर्थ घेतला किंवा यज्ञ म्ह०
ब्रह्मदेवानें प्रेक्षित चातुर्वर्ण्यविहित 'ता कर्म लावून दिला आहेत ती कर्म (गी २ ६१६)
अमें मानलें तर ता साहकार्य होतान ' मी कता आहे मला हा अवश्य वेला पाहिजेत'
असें समनणाच्या पुण्याकडून ता घणतान त्यामुळे ता बधाला म्ह० पुनःतमाला कारण
होतानच अथात् त्या यज्ञासाठी ऩें कम त्यानें लाव बद्ध होत नाहान, या म्हणण्यात काहा
समनसपणा नाहा यास्तव यज्ञ म्ह० भगवान् विष्णु इश्वर, त्याचा प्रात्यथ, त्याच्या
आराधनमाठा केल्या ता कर्म ता मनुष्याला बद्ध करीत नाहान, अमाच अर्थ करणें वेळें
संतुक्ति होय म्ह० यज्ञशब्दाचा अर्थ विष्णु, इश्वर असा वेला अमला ' तदर्थ कम
कौतव्य मुक्तसग ममाचर '—यास्तव तदर्थ ' या शब्दाचा अर्थहा इश्वराच कर्म कर, असा
अगदा मरळ होतो आचार्याना ' यज्ञ-' शब्दाचा प्रसिद्ध यज्ञ हा अर्थ कल्याण, अशा अनु
पपत्ति येते, हें नागन ' यज्ञो वै विष्णु ' या श्रुत्याच्या आधारानें यज्ञ म्ह० विष्णु-इश्वर
असा अर्थ केल्या आहे मधुसूदनमरस्वती, शंकरानंद, नालकठ, श्रीधर इ यादि मव अनेक
मागा टीकाकाराना जाचार्यांचे अनुसरण केलें आहे मन्वाचायही तमाच अर्थ करितान
पण रहस्यकार यज्ञशब्दाचा अर्थ निराळाच करितान ' मग्नि निमाण करून, किंवा तिचा क्रम
सुगर्धान चान्दण्यामाठा म्ह० लोकमग्रहाथ मव प्रेतस ब्रह्मदेवान चातुर्वर्ण्यविहित 'ता ता
कर्म लावून दिला आहेत त्या मर्वांचा यज्ञ या शब्दात ममावण होतो आणि हाच कर्म
धमशास्त्रात सांगितला आहेत " ६४६ अथात् अग्रा कर्मांमाठा ऩें कम करितान त्या
देरान इतर कमान हा देव बाधला आहे ' पृ ६४७ पण मग त्या कमाहून इतर कम
काणें ? बंद किंवा धमशास्त्र यात सांगितलेला मव कर्म हाच यज्ञ, व त्यामाठा केलें कर्म
बध उत्पन्न करीत नाहा, हा तर भिद्धान आहे, शानोत्तरही ता वेला पाहिजेत, असा तर
भगवानाचा आग्रह आहे तर मग बध कर्मच उरत नाहा कारण ब्राह्मणादि चार वर्णांना
शास्त्रांत कमच अनुष्ठेय अमते शास्त्राने न सांगितलेले कोणतेही कर्म अनुष्ठेय नमने अर्थात्
'कमानें मनुष्य बद्ध होतो' हें म्हणणें खोटे झालें इतकेंच नाहे, तर शास्त्रांत कमाहून इतर
कमानें मनुष्य बद्ध होला, या म्हणण्यातही कांहा स्वास्त्य रहात नाहीं कारण यज्ञ म्ह०
सर्व शास्त्रांत कम अमें मानल्यावर इतर कम म्ह० अशास्त्रांत कमच होय अशास्त्रांत कमा
लाच पाप म्हणतान अथात् यज्ञाचें कमाहून इतर कमानें मनुष्य बद्ध होतो, अमें म्हणों
म्ह० पापानें ता बद्ध होला अमें म्हणों आहे, पण मनुष्य पापानें माय बद्ध होतो व
पुण्याने बद्ध होत नाहा, अर्थ मुळाच नाहा शिवाय ता पापानें-अशास्त्रांत कमानें
बद्ध होला, हें निगळें सांगण्याची गरजच नाहा यास्तव यज्ञ म्ह० मव शास्त्रोक्त कम व
त्यामाठा केलें कम बध उत्पन्न करीत नाहा, हें म्हणें अवोद्य आहे शिवाय शास्त्रोक्त
कर्मांसाठी आगनी निराटे कम ते कोणें ? यज्ञामाठा चाणों, शोणों, सामग्री श्रेय

करणे, हे का काय ? पण स्वतः कमच जर वध उत्पन्न करणारे आहे तर त्यासाठी केलेले इतर कम मात्र वध उत्पन्न करित नाही, हे मागण्यात अमा कोणता मोठा हेन आहे ? माराश या श्लोकानील यज्ञशब्दाचा-मव चातुर्वर्ण्यविहित कर्मे-अमा अथ करण मवथा अयोग्य अमून यज्ञ म्ह० विष्णु, व त्याच्यासाठी केलेले कमच वधन होत नाही ईश्वराथ न केलेले सब कम मग तें गार्गीय अमो, लौकिक अमो वा म्वाभाविक अमो, वध करणारे आहे काण तें माहारा अमते आणि 'मा याचा कता' अशा अभिनिवेशानें केलेले कोणतेहा वृम पुण्य-पापाच्या द्वारा पुनन्मरूप वध अवश्य उत्पन्न करत रहस्यकाराच्या यज्ञशब्दाच्या अधाहन आचार्यांया अर्थ निर्ता मयुक्ति आहे, याचा विचार आता वाचनाचा करावा

रहस्यकाराना या श्लोकाचा अथहा मोठामा रमणीय केलेला नाही " यज्ञमाठा नें कम करितात त्यामेरीत इतर कमानें हा लोभ बांधलेला आहे " (नावलेला आहे म्हणत काय ? 'बांधलेला' अमा भूतकाल कशाळा ? त्यापेक्षा ' ईश्वराच्या आराधनेमाठा केलेल्या कमाहून बाकीच्या कमानें मनुष्य बद्ध होतो,' अमें म्हणणें किता मयुक्ति व सुबोध आहे) " तदथ ह्य० यज्ञाथ (करावयाचें) कम (देगील) न आमक्ति किंवा फलाशा सोपून करात ना " येथें 'देसाल' हा शब्द रहस्यकाराना आपःया पदरचा घातला आहे पण यज्ञाथ करावयाचें कम तर मुळा वधनच नाही तर मग त्याचा आतक्ति मोडून कर, हे म्हणण्यात काय अर्थ आहे त्यापेक्षा ईश्वरामाठा 'मा कता आहे,' हा सग मोडून 'तू आपलें मव विहित कम कर ?' हे म्हणणें किता मयुक्ति आहे ? अमो, रहस्यकाराना या श्लोकावराल टांपें तर फारच मौन केला आहे ते म्हणतात-" या श्लोकाच्या पहिल्या चरणात नामासनाचा व दुसऱ्यात गातेचा सिद्धान्त मागितला आहे " (तेथें ' चरणात ' यावद्दल ' अर्थात ' अमें पाहिजे होत पण दोन चार B A व LL B श्लोकाच्या साद्वान शुद्ध केलेल्या प्रथात अशा दावळ चुना रहाःया, याचें आश्चर्य वाटतें अमा') पण पहिल्या ओळीत मांमामकाचा सिद्धान्त दिला जाह व दुसऱ्यात गातेचा सिद्धान्त आहे, अमें म्हणण्याम आधार काय आहे ? वा रहस्यकाराचें वचन हाच त्याला आधार ? पृ ५३ ५६ पर्यंत त्याना कमशब्दाबद्दल पुष्कळमें लिहिले आहे पण तें मव केवळ तकमय आहे त्याला साम्यप्रमाण काहा दिलेले नाही त्यात विशेष अशा तर काहा गौष्ट सांगितला असेल तर ता हा-" गाताप्रतिपादनान कमशब्दाचा अथ ळवळ घात अथवा स्मान कमें ळवडाच मकुचित न समतना त्याहून पास व्यापक घेतला पाहिजे साराश मनुष्य नें नें काहा करतो- त्याचें साणें, पिणें, खेळणें, वमणें, किणुहुना निवत राणें व मरणें या सर्वांया कम या शब्दान भगवद्गीतेंत ममावेश झाला आहे " वाला आधार काय, तर पाचव्या अध्यायाचे ८ व ९ हे दोन श्लोक कमशब्दाच्या या व्यापक अथाविषया आःहा पाचव्या अध्यायात अधिक विचार करू तूत-गातेंत कमशब्द इतक्या व्यापक अर्था मवन ठिवाणा मानला आहे, अमें मानणें सर्वथा अयोग्य आहे नोक्षाचें परपरनें मापन होणार नें कम तें श्रौत स्मान कमच हाय साणें, पिणें, निवणें, उठणें, इत्यादि कम हे नोक्षाचें मापन नव्हे सुणीच्या आरभा मागितलेला वा कमनिष्ठा ताहा गार्गीय कमनिष्ठात हाय वराल गाणें, पिणें, वारे नव्हे,-एवढेंच सांगून ठेवतो अमो, या श्लोकाच्या पूर्वार्धात मामातकाचा सिद्धान्त सांगितला आहे व उत्तरार्धात गातेचा सिद्धान्त आहे, असा विभाग करणें व्यथ

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—प्रजापतिः—सृष्टा ब्रह्मदेव—पुरा—सृष्टीच्या आरम्भा—सहयज्ञाः—यज्ञासहवर्तमान—प्रजाः—तीन वर्णांना—सृष्ट्वा—उत्पन्न करून—अनेन—या यज्ञाने—प्रसविष्यध्वं—प्रसव—शुद्ध करा, आपली वाढ करून घ्या—एषः—हा यज्ञ—यः—तुम्हास—इष्टकामधुक्—इष्ट भोग—फल देणारा—अस्तु—होवो—इति—अमे—उवाच—म्हणाला १०

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिता. प्रजासृष्टो वर्णांस्ता सृष्ट्वात्प्राद्य पुरा सर्गांदावुपाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजांना सृष्टा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरूपत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामधुनिष्ठान्भिप्रेतान्कामान्फलविशेषान्दोग्धीर्ताष्टकामधुक् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अधिकृतेन इतः च कर्म कर्तव्यं इति 'सह०' इति आह—कर्माधिकारी पुरुषाने याहा आणर्षी एका कारणास्तव नैमित्तिक कर्मांसह नित्य कर्म करावे,

अग्न आर्षी वरं केल्ल्या अवाप्रमाणे हा मव श्लोक वेदान्तसिद्धान्तच सागन आहे 'ईश्वराथ कर्म वर' हे वेद्ये मुख्यत मागाववाये आहे आधुनिक मुशिक्षितांची करपनाशक्ति कशा भरान्या मारान मृग्न यांचे हे एक वेद्ये उदाहरण आहे. 'यज्ञाय' हा शब्द पाहताच रहस्यकाराना यज्ञ म्ह० त्रु व यज्ञाय म्ह० तत्वच अमा सवध जोडून मीमांसक तत्वच व पुरुषाय, अमे जे कर्माचे भाग वराने अमतात नेवपर्यंत या श्लोकाला नेऊन मिडविले आहे व पुरुषाय या शब्दाचा अर्थ वेवच स्वतःच्या पोटासाठा मनुष्य जे वरतो ते कम असा केला आहे, व स्वतःच्या पायवासाठा केलेल्या अशा कर्मांना पुरुष वरू होतो, अमे मीमांसकांने मन सांगितले आहे. पण ते वरोवर नाहा कारण मामामस पुरुषाच्या संस्काराच जे काय केले जाते त्याला पुरुषार्थ कम व अदृशमाठा जे कम केले जाते त्याला तत्वच कम म्हणतात असो, " यज्ञसंभवाच विष्णु अमा अव धुनाला धरून केलेला अमला तरा तो 'ओदाताणांचा व द्विष्ट' आहे अमे रहस्यकार म्हणतात व आपला अर्थ सरळ व सुवीध मानतात याचकापुढे दोन्हा अर्थ आहेत. त्यांनाल मनुस्त्रिच वोग्यता व अनुक्त वोग्यता त्यांचा निणय त्यांनाच करावा " यज्ञाय कर्म करावी कारण ता वधक होत नाहात या मीमांसकांच्या सिद्धान्तातच—यज्ञार्थ जी कर्म करावयाची ता फलाला मोटून करावा—अर्षी भगवद्गीतेने नाग्न भर घालून दुर्गता केवी आहे " ६४८ ह म्हणणे मात्र मनुस्त्रिक नाहा, अमे आर्षी पुन सागून ठेवतो कारण गतिने त्यान वोग्यताच दुर्गती केलेली नग्न वैदिन सप्रदायाला धरूनच 'नित्य नैमित्तिक कर्म ईश्वराथ मग मोटून करावी' अमे सांगितल आहे व कर्माधिकारी गृहस्थाने घानाची योग्यता प्राप्त होवपर्यंत नित्य नैमित्तिक कर्मांचा त्याग करू नये, अमेही वैदिक सप्रदायाचे म्हणून अमत्त्वामुळ 'कर्मांच्या दगदगातून सुटून माशांमाठा मन्व्याम धन वरं' ६४८ अमे वोग्याच अर्धसप्रदायी केव्हाहा म्हणनार नाहा, हे वाचनानी लक्षात ठेवावे.

अमं भगवान् 'सहयज्ञाः०' या श्लोकानं सागतात—प्रजापतिः—प्रजानां स्रष्टा स-
हयज्ञाः—यज्ञसहिताः प्रजाः—त्रयः वर्णाः ताः सृष्ट्वा—उत्पाद्य पुरा—स-
गांदौ उवाच—उक्तवान्—प्रजापति म्हे० प्रजाचा स्रष्टा—उत्पादक यज्ञांसह प्रजा म्हे०
तानं वर्णं उत्पन्नं कर्तुं पूर्वां म्हे० सृष्ट्या आरंभां न्याम बोलला.—अनेन यज्ञेन
प्रसविष्यध्वं—प्रसवः वृद्धिः उत्पत्तिः तां कुरुध्वं—या यज्ञानं प्रसव म्हेणजे
वृद्धि, उत्पत्ति, न्या वृद्धाला करा. [या यज्ञानं तुम्ही आपला वृद्धि करा. तीं कशां क-
रतां येईल ? उत्तर—] एषः यज्ञः वः—युष्माकं इष्टकामधुक्—अस्तु—भवतु—
इष्टान्—अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धि इति इष्टकामधुक्—
हा यज्ञ तुमचे इष्ट काम देणारा होवो. इष्ट—आवटणारे काम म्हे० फलविशेष—नाना-
प्रकारचीं फलं देतो तो इष्टकामधुक्, हा तुम्हाला इष्ट फल देणारा होवो. १०.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अनेन—या यज्ञाच्या योगानं—देवान्—इंद्रादि देवांची—भाव-
यत—तुम्ही वृद्धि करा.—ते देवाः—ते देव—वः—तुमचीं—भावयन्तु—वृद्धि
करोत. याप्रमाणं—परस्परं भावयन्तः—एकमेकांची वृद्धि करणारे असे होत्सात
तुम्ही दोघेही—परं श्रेयः—स्वर्गरूप परम श्रेयाम—अवाप्स्यथ—प्राप्त व्हाल. ११

कथम्—देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत धर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा भावयन्त्वा-
प्यावयन्तु वृष्टपादिना वो युष्मानेनं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परमपि ज्ञानप्रा-
प्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—कथं 'देवान्०' इति—हा यज्ञ इष्ट काम कसा देणार ? (कारण
देवताच्या प्रमादावाचून स्वर्गादि अभ्युदय होत नाहा व सम्यग्दर्शनावाचून नि.श्रेयम
पिद होत नाही) या शक्ये नमाधान 'देवान्०' इत्यादि श्लोकाने कर्तात—अनेन
यज्ञेन देवान्—इंद्रादीन् भावयत—धर्धयत—या यज्ञाच्या योगानं इंद्रादि दे-
वाग तुम्हा वाटवा.—ते देवाः वः युष्मान् वृष्टपादिना भावयन्तु—आप्या-
यन्तु—ते देव तुम्हांग वृष्टपादिनांच्या योगानं परिपुष्ट करोत.—एवं परस्परं-
अन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं अपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ—याप्र-
माणं परस्परं—एकमेकांय संतुष्ट करणारे तुम्हा ज्ञानश्रेयान्या द्वारा परल, श्रेयसाप्यथ
प्राप्त व्हाल.—स्वर्गं वा परं श्रेयः वा अवाप्स्यथ—स्वर्गाला निवा मोक्षाला प्राप्त
व्हाल. [तुम्हां हे यज्ञादि करून हविर्भागाना देवताना प्रमज कर व देव वृष्टि, अन्न
इत्यादिकांच्या योगानं तुमचे परिपोषण करताल. याप्रमाणं एकमेकांच्या उपचारां प-
डून तुम्हां स्वर्गाची इच्छा अगत्याग देवतांच्या प्रमादाने स्वर्गाला प्राप्त व्हाल, व
तुम्हांग स्वर्गाचा इच्छा नमून तुम्हां जर मुमुक्षु अगाल तर चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या
क्रमाने मोक्षाला प्राप्त व्हाल.] ११.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

अन्वयार्थ—यज्ञभाविताः देवाः—यज्ञानं सतुष्ट केलें गेलेले देव—यः—तु
म्हास—इष्टान् भोगान् हि—इष्ट अमलेले भोगच—दास्यन्ते—देतील—तै
स्या देवाना—दत्तान्—दिलेले भोग—एभ्यः—त्या देवांस—अप्रदाय—न देता—
यः—जो—भुङ्क्ते—भोगतो—सः—तो—स्तेनः एव—चोरच होय १२

विच—इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्य देवा दास्यन्ते वित
रिष्यन्ति श्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभाविता यज्ञवर्धितास्तोषिता इत्यर्थ । तैर्देवैर्दत्तान्भोगान
प्रदायादत्ताऽऽनृष्यमकृतेत्यर्थ , एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति
स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—किं च इष्टान् भोगान् इति—वर्माधिनारी पुरुषानें कर्मच करावें
याप्रिपर्या ' इष्टान् भोगान् ' या श्लोकानें जाणया एव कारण सागतात—देवाः
इष्टान्-अभिप्रेतान् भोगान् हि यः युष्मभ्यं दास्यन्ते-वितरिष्यन्ति—
देव इष्ट म्ह० अत्यंत प्रिय अमलेले भोग तुम्हाला देताल (भोगते भोग ?)—श्री-
पशु पुत्रादीन्—स्त्रा, पशु, पुत्र इत्यादि प्रिय पदार्थ, (देव कसे ?)—यज्ञभाविताः
-यज्ञः वर्धिताः-तोषिता. इत्यर्थः—यज्ञांनी वाचावल्ल म्ह० यज्ञाना सतुष्ट केलें
देव तुम्हाला श्री-पशु-पुत्रादि भोग देताल असा याचा भावार्थ—तैः देवैः दत्तान्
भोगान् एभ्यः-देवेभ्यः अप्रदाय-अदत्त्वा-आनृष्यं अकृत्वा इत्यर्थ—त्या
देवाना दिलेल्या भोगास त्या देवाना परत न देता, आनृष्य न करिता, असा याचा
भावार्थ—यः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाणि एव तर्पयति सः देवादिस्वापहारी
स्तेनः एव-तस्करः एव—जो त्याचा भोग घेतो, आपला देह व इन्द्रियेच तू
सरतो ता देवादिमान्या स्वचा-धनाचा अपहार करणारा चोरच होय [तुम्हांहून
यज्ञांनी सतुष्ट केले गेलेले देव तुम्हाला इष्ट भोग देतील पण आनृष्य न करितां म्ह०
यज्ञाच्या यागानें देवाच्या, ब्रह्मचर्यानं ऋषाच्या व प्रजेच्या यागानें पितरांच्या ऋणां-
तून मुक्त न होतां-त्यांना त्या त्या साधनांना तूम स्वयंवाचूनच जो त्याचा उपभोग
घेतो, आपलाच देह व इन्द्रिये यांस नृप्त सरतो तो देव, ऋषि व पितर यांच घन हरण
करणारा चोरच होय] १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुङ्क्ते ते त्वयं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञादिनं वध्न जवशिष्ट राहिलेले अन्न खा-
णारे—सन्तः—शिष्ट—सर्वकिल्बिषैः—सर्व पापाहून—मुच्यन्ते—मुक्त व्हेते

जातात.—तु—परंतु—ये—जे—आत्मकारणात्—आपलेच पोट भरण्यासाठी—
पचन्ति—अन्न शिजवितात—ते पापाः—ते पापी लोक—अर्घं—पाप—भुज्ज-
ते—खातात. १३.

ये पुन यज्ञेति । देवयज्ञाद्विर्वृत्यं तच्छिष्टमशनममृतार्यमशितुं शीलं येषां ते
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापेषु लुप्रादिपञ्चमूनाकृतैः प्रमादकृतहि-
सादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मभरयो भुज्जते ते त्वर्घं पाप स्वयमपि पापा ये पचन्ति
पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मभरणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुन ' यज्ञ० ' इति—प्राप्त झालेल्या भोग्य पदार्थांचा देवादिका-
ना विभाग न देता स्वतःच त्याचा उपभोग घेणाऱ्या लोकाना प्रत्यवाय प्राप्त होतो असे
दास्यून इतरांना कोणताच दोष लागत नाही, असे ' यज्ञ० ' इत्यादि श्लोकाने साग-
तात. पण जे—देवयज्ञादीन् निर्वर्त्यं तच्छिष्टं अशनं अमृतार्यं अशितुं
शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, इत्यादि यज्ञ करून त्यातून
अवशिष्ट राहिलेले अमृत या नावाचे अन्न खाण्याचे ज्यांचे शीलच आहे ते यज्ञशि-
ष्टाशी हात, असे—सन्तः सर्वकिल्बिषैः सुल्पादिपचसूनाकृतैः प्रमादकृत-
हिंसादिजनितैः च अन्यैः सर्वपापैः मुच्यन्ते—सदाचरणसंपन्न गृहस्थ सर्व
किल्बिषांमूढ मू० चुर्ला, पेपणी इत्यादि पंचमूनाकृत पापाकडून व प्रमादाने घडलेल्या
हिंसादिजनित दुसऱ्या पापाकडून मुक्त केले जातात—ये तु आत्मभरयः ते तु अर्घं
पापं भुज्जते—पण जे आपलेच पोट भरणारे असतात ते तर अर्घ्य पाप खातात.
—स्वयं अपि पापाः—व ते स्वतःही पापीच होत (त्याचा आप्तपोषेपणाच भग-
वत्पुत्र करितात—) —ये पचन्ति—पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात्—आत्म-
ता—जे आपल्यासाठीच—आपले पोट भरण्यासाठीच स्वयंपाक करितात—अन्न शि-
वितान ते आपल्या देहेन्द्रियाच्या पोषणासाठीच अन्न शिजविणारे व देवयज्ञादिका-
सून पराह्मुख असणारे आत्मभरी स्वतः पापी असून आपले पापच खातात १३.

१ देवयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ व ब्रह्मयज्ञ, असे पंचमहायज्ञ गृहस्थांला अवश्य
नुष्ठेय आहेत २ चूल, पाटा-वरवण किंवा जाणे, उत्पन्न मुसळ, बेरमुणा व पाण्याचा भांडा,
॥ पाच टिणाणा गृहस्थांच्या येथे नित्य हिमा होणे म्हणून या पाच पदार्थांना मनास्थाने
१० हिंसारथाने म्हणतात त्यामुळे होणाऱ्या बुद्धिपूर्वक पापापामून पूर्वीच पच महाय
॥च्या योगाने पुरुष मुक्त होतो ३ दुर्लक्ष करून घालल्याने न करून पायासांग जाव
रणे इत्यादि हिंसाहा घटनाने, ना प्रमादकृत म० अशुद्धिपूर्वक घडलेला पापे होत.
४ महायज्ञ करणारा गृहस्थ तमल्या पापापामूनहा मुक्त होतो यामुळे गृहस्थाने
चमहायज्ञ प्रत्यक्षा अवश्य करावे, असे पंचमहायज्ञाच्या श्रुतामाठा येथे मागितले आहे
५ या अध्यायाच्या ५-९ श्लोकात " अन्न प्राणा गुणाच्या अधान असतो, त्यामुळे त्याला
आपल्या गुणाप्रमाणे वम केल्यावाचून क्षणभरहा राहूच ननाहा विहित वम मोडून मनाने
वेषचिंतन करत राहणे, हे पार वारं, त्यापेक्षा समाधिचारा पुत्राने मानेन्द्रियांचे मय-

मन करून कर्मेंद्रियांना विहित कर्मानुष्ठान, आत्मिक सोडून करणें पार चागलें, यास्तव अर्जुना, तू विहित कम कर, कर्म केले तर मा बद्ध होइन व जन्ममरणपरपरंतुन मुक्त होणार नाहा, म्हणून म्हणशील तर सर्वच कर्में बंध उत्पन्न करीत नाहान इश्वराच्या आराधने साठाच जा कर्में वेलेला नाहात, ता मनुष्याला बद्ध करितात ईश्वरासाठा वेलेला कर्में केव्हांच बद्ध करीत नाहात म्हणून मा कता ही आसाक्ति सोडून तू ईश्वरार्थ कम कर ” असें एक कारण सांगितलें व १०-१३ श्लोकांत-कर्माधिकारी पुरुषानें पंचमहायज्ञरूप कर्म अवश्य केलें पाहिजे, याविषयादुसरें कारण सांगितलें आहे ब्रह्मदेवानें पूर्वी यज्ञासह ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकांना उत्पन्न करून या यज्ञानें तुम्ही आपली वृद्धि करून घ्या, हा यज्ञच तुम्हाला इष्ट विषय देईल या यज्ञानें तुम्हा देवाना सतुष्ट करा ते देव वेळ-यावेळा पाऊन पाडून व अन्न उत्पन्न करून तुम्हें पोषण करताल, याप्रमाणें परस्परदार उपकार करून तुम्हा आपल्या अधिवाराप्रमाणें स्वग किंवा मोक्ष यास प्राप्त व्हाल तुमच्या यज्ञानें नृप झालेले देव तुम्हाला पशुपुत्रादि इष्ट भोग देताल पण त्यांना दिलेले भोग त्यांना परत अर्पण न करिता ते स्वतः भोगतो तो चोरच होय पण ते मद्राचरणसपन्न गृहस्थ पंचमहायज्ञ करून मग अवशिष्ट राहिलेले अन्न खातात ते पचमना दोषापामून व प्रमादानें धरलेल्या इतर पापापामून मुक्त होतात जे आपल्याच शरीरेंद्रियांच्या तृप्तीकरिता अन्न निजविनात ते स्वतः पापा असून आपणें पापच खातात अथात्र या दोषापामून मुक्त होण्यासाठीहा कर्माधिकारी गृहस्थानें पंचमहायज्ञ केले पाहिजेत गृहस्थाश्रम सोडून सन्यासी झालेल्या चतुर्थाश्रमा पुरुषाला या पंचमनास्थानाचीही प्राप्ति नाहा व तो अत्रहा शिन्वात नाहा मन्वभूताना अमयदेऊनच स यास ध्यावयाचा असल्यामुळे त्याच्या हातून प्रमादानें हिंसा होण्याचाहा फारमा समव नाहा यास्तव सन्यासी पंचमहायज्ञाचा अधिकारी नाहा अथात्र ता ने न केल्यानें पापा वगैरे होत नाहा पण रहस्यकार म्हणतात “ या यज्ञचक्राशिवाय नगारे व्यवहार चालाववाचे नाहात त्रिवटुना नगाच्या धारण पोषणाच हें एक ब्रह्मदेवान प्रथम उत्पन्न केलें आहे आणि नगाचा सुरिधनि किंवा समृद्धच ज्याअथा भगवतास इष्ट आहे त्या अर्थी हें यज्ञचक्र कोणासहा मोडता येत नाहा आणि आता हाच अथ पुढाल श्लोकातून वाणला आहे यज्ञशब्द केवळ श्रौत यज्ञपुरताच या ठिकाणा वापरला नसून त्यांत स्मृत यज्ञाचा आणि चातुर्व्यादि यज्ञाधिकार मव व्यावहारिक कर्मांचा समावेश हानो ” पृ ६४८ पण हें एक अजून पुढे श्लोक १४-१५ यावयाचेंच आहे १०-१३ श्लोकान पंचमहायज्ञाचा उल्लेख आहे नगाचा नाहा किंवा मव व्यावहारिक कर्मांचाहा नाहा स्वतः रहस्यकारानास पृ ६५० बराल टॉप्ले ‘ नाय मण पुण्यति नो सगाय० ’ या ऋग्वेदस्थ मंत्राचा व ‘ अथ म केवल भुक्ते० ’ या मनुवच नाचा उल्लेख केला आहे पण ता मंत्र व ते स्मृतिवचन पंचमहायज्ञप्रकरणातीलच आहे श्रौत स्मृत यज्ञ किंवा मव व्यावहारिक कर्में यांचें तें प्रकरण नव्ह शिवाय सर्व पापापापन मुक्त होणें, हें या पंचमहायज्ञानें फल स्पष्ट सांगितलें आहे त्यामुळे नगारी सुरिधनि, व्यवहार वगैरे काल्पनिक फल कल्पित्याचे काहा कारणच नाहा फल प्रत्यथ इन्द्राना सांगि तल्लें असताना त्यांचा कल्पना करणें, हा अवाय आहे हें यज्ञचक्र नगाच्या धारणपोषणाच नर अमेल व त्यासाठी तें कोणामहा मोल्ला येत नाहा, हाच जर निरपवाद मिळाल अमेल तर ज्ञाननिष्ठा भगवानाना सांगितलें तरा यज्ञाना ? शिवाय पाश्चात्

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—अन्नात्—खाद्येभ्यो अन्नापासून—भूतानि—प्राण्यांची शरीरें—भवन्ति—होनात.—पर्जन्यात्—पर्जन्यापासून—अन्नसम्भवः—तादृङ्, गृहं इत्यादि अन्नाची उत्पत्ति होतें.—यज्ञात्—यज्ञापासून—पर्जन्यः—पाऊस—भवति—होतो.—यज्ञः—तो धर्म—अपूर्वनात्राचा यज्ञ—कर्मसमुद्भवः—यजमान, ऋत्विक् इत्यादिकांच्या कर्मापासून, त्यांच्या हालचालीने होणारा आहे. १४

राष्ट्रांना मन्दिवाच्या या यज्ञचक्राची व भगवताच्या इष्ट मुस्थिताची किंवा मग्नहाचा वार्ताही ठाऊक नाही. मग त्यांचे जग त्यावाचून कसे निरपवाद चालेल आहे ? त्यांच्या जगाचे धारणपोषण आमच्या पेक्षाही उत्तमप्रकारे कसे होत जाहे ? अर्थात रहस्यकाराना यज्ञाच्या अर्थाचा भयंकर आढावा घेऊन त्याला उगाच व्यापक स्वरूप दिले आहे, व केवळ पापनिवृत्तीमाठाच विहित असलेल्या पंचमहायज्ञावर फलाचा फार मोठा बोझ बंधा लादला आहे, हे कोणाही नि.पक्षपात वाचकाच्या ध्यानात येईल.

भागवत धर्माचे प्रवृत्तिपर तत्त्वच गाणें प्रतिपाद आहे, असे रहस्यकार पुनः (महाभा. छा. ३४०. ३२ ते ६२ पहा) येथे आपल्या मग्नहाचाला अनुसरून मागत ओढत. पण भागवतधर्म प्रवृत्तिपर नाही, हे आम्हा परिशिष्टात मविस्तर मागणार असल्यामुळे येथे विस्तार करित नाही. तथापि रहस्यकार वेद, उपनिषदे, मन्वादि स्मृति इत्यादि प्रमाण प्रधाना मोडून पुनःपुनः नारायणाय धर्माकडे वळताना यावरूनच त्यांना वेदादिकात अनुकूल आधार आढळले नाहीत, हे उघट होतें. पण गौता जर मूळ श्रौत-स्मार्त प्रमाणाना सोडून अमर्ता तर निला वैदिकामध्ये पर्वदे महत्त्वच आले नसतें; त्यातून रहस्यकार जसे समजताना त्याप्रमाणे नारायणाय धर्म जर सरोत्तरच प्रवृत्तिपर अमर्ता तर त्याच्या आधाराचे रचलेल्या गातेला मुळाच महत्त्व आले नसतें असा, “ यज्ञचक्र हे लोकसंग्रहाचेच पत्र स्वरूप आहे. द्वागून देवलोक व मनुष्यलोक या दोहोंच्याही मग्नहार्य भगवतानाच प्रथम निर्माण केलेले हे लोकमग्नहारक कर्म मनुष्याने पुढे चालू ठेवणे जरूर आहे ” ६४९ इत्यादि, या सर्व प्रमाणास्य इल्पना आहेत. रहस्यकार असा अप्रामाणिक कल्पना करूनच धावत नाहीत तर कर्मविधीच्या मूळ उद्देशाचा विषयीसही करिताना. कसा तो पहा—“ यज्ञादि कर्मे केवळ निळ नादृङ् अन्नात जाळण्यामाठी किंवा नुस्त्या स्वर्गप्राप्तीमाठीही नसून जगाचे धारण-पोषण होण्यास त्याची आवश्यकता कशी लागते किंवा यज्ञावर सर्व जग कसे अवलंबून आहे याचा आता याहापेक्षा अधिक तुलासा करिताना ” असे पुढील शोकान रहस्यकाराना अवतरण दिले आहे. यज्ञादि कर्मे निळ तादृङ् जाळण्यामाठी आहेत, असे कोणत्या शास्त्राना मागिले आहे ? जर मागिलेले नाही तर तो पक्ष आपल्या पदरचाच पुढे आपण्यात काय पुन्यार्थ आहे ? ‘नुस्त्या स्वर्गमाठीही नाहीत,’ हे म्हणण्याचा फारसे रमणीय नाही. यज्ञ मुक्तत. पुण्योत्पत्तीच्या द्वारा स्वर्गमाठीच आहेत. याविषया मय कमकाठ प्रमाण आहे. स्वतः गौताही ‘मयः इध्वा स्वर्गाते प्राधयन्ते’ अ. १ को. २०, २१ असे सांगत.

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति उच्यते—
अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताहोहितरेत परिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि,
पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः—‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुति-
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ इति स्मृतेः ।
यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो
यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—इतः च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं हि कर्म जगच्चक्रप्रवृत्ति-
हेतुः—याही आणखां एका कारणास्तव कर्माधिशरीरं पुरुषाने पूर्वांक्त देवयज्ञादि कर्म
करावे कारण कर्म जगच्चक्राच्या प्रवर्तनेचे निमित्त आहे.—‘कथं अन्नात् भवन्ति०’
इति उच्यते—तं कर्म, तेच आता ‘अन्नात् भवन्ति०’ या श्लोकाने सांगितलें जातें
—भुक्तात् अन्नात् लोहितरेतःपरिणतात् भूतानि प्रत्यक्षं भवन्ति-जा-
यन्ते—खाएल्या व रम, रक्त, रेत इत्यादि रूपाने परिणाम पावलेल्या अन्नापासून भूतें
प्रत्यक्ष उत्पन्न होतात—पर्जन्यात्-वृष्टेः अन्नस्य संभवः अन्नसंभवः—पर्जन्या-
पासून म्ह० वृष्टीपासून अन्नार्चा उत्पत्ति होते.—यज्ञात् पर्जन्यः भवति—यज्ञापा-
सून पर्जन्य होतो (याविषया दुसऱ्या स्मृतीचे प्रमाण—) —अग्नौ प्रास्ता आहुतिः
आदित्यं सम्यक् उपतिष्ठते—देवतेचे ध्यान करून तिला उद्देशून अग्नौ टाकलेला
आहुति एव प्रकारच्या अपूर्वत्वाला प्राप्त होऊन किरणाच्या द्वारा आदित्यास प्राप्त होते
—आदित्यात् वृष्टिः जायते—आदित्यापासून वृष्टि होते.—वृष्टेः अन्नं ततः
प्रजाः—वृष्टीपासून अन्न होतें, अन्नापासून प्रजा उत्पन्न होते,—इति स्मृतः—
अशी स्मृति आहे.—यज्ञः—अपूर्वं च सः यज्ञः कर्मसमुद्भवः—येथें यज्ञ म्ह०
अपूर्व—एक प्रकारचे पुण्य आणि तो अपूर्वरूप यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होणारा आहे—
ऋत्विग्यजमानयोः व्यापारः कर्म ततः समुद्भवः यस्य यज्ञस्य-अपूर्वस्य
सः कर्मसमुद्भवः—ऋत्विग व यजमान या दोघाचा जो व्यापार—शरीरेंद्रियाची
हालचाल तें कर्म, त्यापासून ज्या यज्ञाची म्ह० अपूर्वार्चा उत्तमप्रकारे उत्पत्ति होते तो
यज्ञ कर्मसमुद्भव होय १४.

१ याच श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करिताना—“ प्राणिमान अन्नापासून होताना.
अन्न पर्जन्यापासून उद्भवने, पर्जन्य यज्ञापासून होतो व यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो.”
६५० हा अर्थ सवथा उपपन्न नाही. प्राणिमान अन्नापासून होत नाहीत शुक्र-शोणित-
सर्वोपापासून होणारी जा भूतें म्हणजे प्राण्याचे देह—शरीरें ताच तेवढा अन्नापासून होतात.
हाच गोष्ट व्यक्त करण्यामाठा आचार्यांनी ‘अन्नापासून’ म्हणजे रम-रक्त रेत इत्यादि
मत्त धानूच्या रूपाने परिणाम पावलेल्या अन्नापासून भूत होतात’ असे म्हटलें आहे. प्राणी
म्ह० जाव, तो चिद्रशरूप आहे, तो अन्नापासून कसा उत्पन्न होणार ? पण वेदान्तग्रथांचें
भाषांतर करिताना किंवा त्याविषया बाद्द लिहिताना किती सूक्ष्म दृष्टि ठेवावी लागते, हें
पाहणे कोण ? असे; राठोड्या अन्नाचा रस, रक्त, मांस, मेद, मज्जा, अस्ति, रतासु, शुक्र

शिवा श्री शरीरानं शोभित अशा कमानें परिणाम होतो व त्या शुभ शोभितापासून भूतो-
 कार्ताक प्राण्याचा शरीरें होतात, हे प्रसिद्ध आहे पुढे यज्ञापासून पचय होतो, अथ
 रक्ष्यकार म्हणतात, पण ते बरोबर नाहीं 'यज्ञ म्ह० चानुवण्या'रा मंत्र कर्म' अने
 रक्ष्यकार बारबार बजावात अमत्यामुळे त्या कर्मापासून तरी पचय कसा होतो, हे वचन
 नाहीं कर्म प्रत्यक्ष त्रिमयान, ती शक्ति अमतात ती एखा हाऊन गेली वा मग त्याचा
 काहा अंशेष रहात नाहीं अशा कर्मापासून वृष्टि कर्मा होणार ? शिवाय यज्ञ हा० चातु
 बण्याचा सब कर्म अमें तर म्हणू तर हला चानुवण्या'रा कर्म जवळ जवळ सुप्त शक्ती
 आहेत मग अद्यापि वृष्टि कर्मा होते ? तसेंच तें चानुवण्य मुळा नाह्या अशा पाश्चा-
 त्यादि देशात ती वृष्टि होणे ती कर्मा ? रक्ष्यकार म्हणतात ह्या " अंतरमात कर्म उपा
 पासून अमला तरी कर्म म्ह० ह्याचा लीखित कर्म अने मन्त्रवण्या काही एखात नाहीं "
 पण ह्याच्या लीखित कर्मापासून तरा पचय कसा संभवे ? लीखित कर्मांचा व पच
 यचा काय संबंध ? तस्मात् 'यज्ञापासून पचय हाता' हे मंगलें सुक्तिशून्य व प्रत्यक्ष
 विरोधा आहे पण हे सब दोष टाळण्यामाळा आचार्य यज्ञा'च्या अथ काय करितान ती पहा
 'यज्ञ-अपूर्व' यज्ञ म्ह० शास्त्रविहित कर्म वत्यावर त्यापासून जी एव शक्ति, धर्म-अष्ट-
 पुण्य उत्पन्न होते, तें यज्ञे 'यज्ञ' शब्दानें विवक्षित आहे कारण यज्ञा'च्या वीणतेंही पुण्य-
 कर्म पचयानें माझ्या निमित्त झालेले रिमत नाहीं वर भाष्यात 'अग्नी प्रास्ताहुति ०'
 हा मनुचा श्लोक जा आधारासाठी म्हणून दिलेला आहे तो तरी यामाठान अर्थात देव-
 तला उद्देशून लिहिली आहुति मुक्त होऊन म्ह० उत्तम प्रकारें तिसरा दाह होऊन ती अपू-
 वनेला प्राप्त होते आणि अपूर्वरूपानें सुपरिष्कारा'च्या द्वारा मयमट्यावर आरोहण करणे
 अपूर्वानुसार आदित्यापासून वृष्ट्याच्या रूपानें पृथ्वीवर येत तीं अपूर्वरूप जालेला आहुति
 प्राहि-व्यादि ब्रह्मत्वात प्राप्त होऊन पुरुषानें अक्षण केलेल्या निष्वापासून तरा प्रजा म्ह० प्राणि
 शरीरें होतात, असा मनुवचनतारा अब आहे अद्यात् प्रत्यक्ष यज्ञापासून वृष्टि कर्म नाहीं
 अपूर्वाच्या दाहा ना हें, आणि अपूर्व कोणत्यादा पुण्य कर्मापासून हाऊ शकत हलाई
 अंतर-मात कर्मांचा प्राय सापच तरी शक्ती असला तरी अशात ती चातु आहून
 शिवाय इतर पुण्यमेवा अगदा नष्ट झालेला नाह्या त्या मानान योने पाण वृष्टि
 होवेच आहे तें चानुवण्य नाहीं त्या देशात त्या'चा धर्माप्रमाणें धर्मजायें हातान तर यामु
 त्यापासून निष्पन्न झालेल्या अपूर्वापासून तेंथेंहा थापा'कार वृष्टि होणे रक्ष्यकारानाह्या मनु
 स्मृत्यात व महाभारतात हा श्लोक आहे, अमें तर्पें म्हणू आहे पण आचार्याप्रमाण यज्ञ
 मन्त्राच्या अर्वाची फाट वेळला नाह्या मनुमन्त्रनगररत्नप्रभृति इतर मय अंतरमागा जारा
 रानाह्या यज्ञ म्ह० नुस्सा यज्ञ न मागता अपूर्वनावाची धर्म अस स्पष्ट म्हळ आहे
 तसेंच, 'यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो' हे तरी 'यज्ञ कर्ममुद्भव' या स्वध्या
 चरणाचें मरळ भाषांतर अमलें तरा त्यावरून त्याच म्बारम्ब मुळाच ध्यानात येत नाहीं
 कारण यज्ञ म्ह० चानुवण्याचा मंत्र कर्म त्याचा उद्भव कर्मापासून होतो, याचा अर्थ काय ?
 कर्माचा उद्भव कर्मापासून होता, अमें काहा तरा म्हणव्यामारम्ब तें होत म्हणून पाण
 यांना यज्ञ म्ह० अपूर्व कर्म अपूर्व कर्मिण व यत्मान, या'चा कर्मापासून म्ह० हात,
 पाय, वाणी, मन इत्यादिकांच्या व्यापारापासून होत, अस म्हणू आहे, व तेंच सबधा
 ससुक्ति होय.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—कर्म—यजमानादिकाचे ते कर्म—ब्रह्मोद्भवं—वेदापासून उद्भवलेले आहे. वेद हे कर्मांचे कारण—प्रमाण आहे, असे—विद्धि—तूं जाण.—ब्रह्म—तो वेद—अक्षरसमुद्भवं—परमात्म्यापासून श्वासोच्छवासाप्रमाणे प्रकट झालेला आहे—तस्मात्—परमात्म्यापासून प्रकट झालेला असल्यामुळे—ब्रह्म—वेद—सर्वगतं—सर्वप्रकाशक असूनही—नित्यं—सर्वदा—यज्ञे—यज्ञात—प्रतिष्ठितं—प्रतिष्ठित आहे

तच्च कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनि श्वासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—तत् च कर्म—आणि ते कर्म कोटून होते, ते 'कर्म०' इत्यादि श्लोकाने मागतात.—कर्म ब्रह्मोद्भवं—ब्रह्म—वेदः स उद्भवः—कारणं यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि—जानीहि—ते कर्म म्ह० कृत्विक्, यजमान वगैरे कर्त्यांचा व्यापार ब्रह्मोद्भव आहे. (अहो सर्वच ब्रह्मापासून झाले आहे मग कर्मांलाच तेवढे ब्रह्मोद्भव म्हणण्याचे काय कारण ?) ब्रह्म म्ह० वेद, तो वेदच ज्याचा उद्भव म्ह० कारण आहे अने तें कर्म ब्रह्मोद्भव आहे, असे तूं जाण—पुनः वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं—अक्षरं—ब्रह्म—परमात्मा समुद्भव यस्य तत् अक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेदः इत्यर्थ—आणि वेद या नांवाचें ब्रह्म अक्षरापासून उत्पन्न झालें आहे. (म्ह० तें अनादि निघन—आदि—अंतरहित नाही. पण अक्षररूप वेद अक्षरापासून कसा होईल ? उत्तर—) वेद अक्षर म्ह० ब्रह्म—परमात्मा, ते अक्षर ज्याचे कारण आहे ते ब्रह्म—वेद अक्षरसमुद्भव होय, असा याचा भावार्थ—यस्मात् साक्षात् परमात्माऱ्यात अक्षरात् पुरुषनिःश्वासवत् ब्रह्म समुद्भूतं तस्मात्—सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतं—ज्या अर्थां साक्षात् परमात्मा या नांवाच्या अक्षरापासून पुरपाऱ्या म्ह० प्राण्याच्या श्वासोच्छ्वासाप्रमाणे वेदमज्ञान ब्रह्म उत्पन्न झालेले आहे त्याअर्थी म्ह० वेद सर्व विषयाना प्रकाशित करणारा असल्यामुळे सर्वगत आहे.—सर्वगतं अपि सत् नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं—सर्वगत असूनही ते नित्य—सर्वदा यज्ञविधीच्या प्राधान्यामुळे यज्ञात प्रतिष्ठित आहे. [वेद सर्व विषयाचें प्रकाशन करणारा जरी असला तरी यज्ञाचें विधान करणें, हे त्याचें प्रधान कर्तव्य आहे, सर्व कर्मकांड यज्ञप्रधान आहे. म्हणून ते वेदमंज्ञक ब्रह्म सतत यज्ञात स्थिर स्थित आहे] १५.

१ रहस्यकार दा श्लोकान्ना असे अवतरण देतात—“नैष्ठिकीयोगनिपदान (२-१) ही पुराणपरंपरा याच्याद्वारा नागें नेऊन “ परमात्म्यापासून प्रथम आकाश व पुढे वृत्तानें वायु, अग्नि,

पागा, व पृथ्वी उत्पन्न होऊन पृथ्वीपामून ओपधि, ओपधीपामून अन्न व अन्नापामून पुत्र्य शाला” असा क्रम दिला आहे. यामाठीं त्याला अनुसरून प्राणिमात्रांची कर्मापयंत मागितलेली पूर्वपरपरा त्याच्यामागे प्रकृति व प्रकृतीच्या मागे अत्तेर भेट अक्षर ब्रह्मापयंत नेऊन आता पुरी करितात—” पण अन्नापामून भूतें होतात, अन्न पर्जन्यापामून, पर्जन्य अपूर्वाख्य यज्ञापामून होतो व अपूर्व पुत्र्याच्या शरीरेंद्रियव्यापारापामून, होतें, ही परपरा व बरील परपरा याचा काय भवंध ? परमात्म्यापादन मर्व भूतें झाला, त्यापामून शरीरें झालो, स्थूल शरीर हान अन्नमय कोश आहे, त्याच्या आत प्राणमय कोश आहे, त्याच्या आत मनोमय कोश आहे, मनोमयाच्या आत विज्ञानमय व विज्ञानमयाच्या आत आनंदमय कोश आहे, त्याचा आधार ब्रह्म आहे, इत्यादि ब्रह्मोपदेशप्रकरणाचा व येथील कर्मप्रकरणाचा वस्तुतः काही संवध नाही. पण तेथील ‘ओपधीभ्योऽन्न अन्नात्पुत्र्यः’ (तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यां पृ. ९८ पहा) हे वाक्य व येथील ‘अन्नाद्भवन्ति भूतानि’ हे वाक्य हीं दोन्ही एकसारखाच आहेत, एवढे पाहताच रहस्यकार त्याची सांगट घालण्यान तयार झाले. नादरायण-मवध म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. आधुनिकांच्या चिकित्सेचा किंवा तुलनात्मक पद्धतीचा हा एक मामला आहे. पण येथील परपरेला आकाशादि भूतें व पचकोश याच्या परपरेशी भिदविषयाचें काहाच कारण नाही. तर आता पूर्वं परपरेला धरून कर्म कोटून आले ? नें मागणें प्राप्त आहे. वेदविहित कर्मच अपूर्वोत्पादक आहे, अमेंच भगवानाना येथें विवक्षित अमणार, यात शका नाही. कारण वेदच धर्माविषयी प्रमाण आहे, इतर पागटशास्त्रें धर्मविषयामध्ये प्रमाण नाहींत, हेंच वैदिक धर्माचा उपदेश करणाऱ्या भगवानाना इष्ट असणें माहाजिक आहे. यास्तव अपूर्व उत्पन्न करणारें कर्म तरी कोटून आलें ? तर नें वेदापामून प्राप्त झालें, असें सागावयास पाहिजे व भगवानानाहीं तेंच या श्लोकात मागितलें आहे. पण रहस्यकार म्हणतात—“कर्मोर्ना उत्पत्ति ब्रह्मापामून म्ह० प्रकृतीपामून आहे, असें जाण; आणि हे ब्रह्म अक्षरापामून म्ह० परमेश्वरापामून निघालें आहे. म्हणून सर्वगत ब्रह्मच नेहमीं यज्ञात अधिष्ठित असतें (असें ममत्र) ” हा श्लोकार्थ कोणाला कळत असेल तो कळो ! आम्हाला तर त्यापामून काहींच बोध होत नाही. कारण ब्रह्म-शब्दाचा प्रकृति असा अर्थ विनाकारण करून पुनः त्या प्रकृतीपामून म्हणजे शरीरेंद्रियापामून अशां जरी लक्षणा केला व प्रकृतीपामून कर्मांची उत्पत्ति आहे अमें क्षणभर मानलें तरी ‘आणि हे ब्रह्म म्ह० प्रकृति अक्षरापामून म्ह० परमेश्वरापामून निघालें आहे.’ याचा अर्थ काय ? व प्रकृति परमेश्वरापामून निघाली म्ह० काय झालें ? व मग तिला मादि म्हणावयाचें कां काय ? परमेश्वरापामून निघालेली प्रकृति मादि आहे, असें जर म्हटलें तर ‘प्रकृति पुत्र्यैव विद्ध्यनादी उभावपि-’ १३-१९ म्ह० प्रकृति व पुत्र्य हीं दोन्ही अनारीं याण, या वचनाची वाट काय ? तसेंच ‘तस्मात्-’ म्हणून ‘सर्वगत-’ सर्वगत ‘ब्रह्म-’ ब्रह्मच ‘नित्य-’ नेहमीं ‘यज्ञे-’ यज्ञात ‘प्रतिष्ठित’ अधिष्ठित अमंत हा जरी सरळ अर्थ असला तरी त्याचा भावार्थ काय ? ‘म्हणून’ हा शब्द कोणत्या कोणत्या पूर्वप्रकृत अर्थाचा उपमहार करते ? ‘म्हणून सर्वगत’ पण म्हणून म्हणजे काय ? काहा कळत नाही. तमेंच सर्वगत ब्रह्म म्ह० प्रकृति-नेहमा यज्ञात अधिष्ठित कशी अमने ? प्रकृति यज्ञात कशी अधिष्ठित अमणार ? त्यापेक्षा ‘कर्म वेदविहित आहे. वेद अक्षर परमात्म्यापामून

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

ज्ञाना आहे. तो माझा परमेश्वरापासून झालेला असल्यामुळे सर्वविषयप्रकाशक आहे व सर्वविषयप्रकाशक असल्यामुळे वेद सवगत तरी असला तरी यज्ञाचे प्राधान्याने विधान करतो, हा अर्थ मिता मुबोध व सयुक्तिक आहे. पण रहस्यकाराना तो आकडत नाही. ते म्हणतात ' कोणी ब्रह्मशब्दाचा प्रवृत्ति असा अर्थ न करता वेद असा करितात . पण सर्वगत ब्रह्म यज्ञान आहे, याचा अर्थ त्याने नोट लागत नाही. म्हणून 'ममयोनिर्महद् ब्रह्म' १४-३ येथील ब्रह्मशब्दाप्रमाणे येथेही ब्रह्मशब्दाने जगाचा मूलभूत प्रवृत्ति विवक्षित आहे ' पण चक्राच्या अध्यायान 'मम योनि महद्ब्रह्म' असे प्रवृत्त आहे. पुढे सर्व भूतांचे उत्पत्तिस्थान मागण्याचा प्रसंग आहे. म्हणून तेथे ब्रह्मशब्दाचा प्रवृत्ति हाच अर्थ करणे, योग्य आहे पण येथे कम म्ह० कर्त्याचा व्यापार कसा होतो, तर वेदविधाने होतो, व वेद कोट्टन आला ? तर माझा परमेश्वरापासून झाला, असे कर्माचे निमित्त नागावयाचे आहे त्यामुळे येथे समा अर्थ करताना वेत नाही. ब्रह्म म्ह० प्रवृत्ति असा अर्थ केल्यास व तिला परमेश्वरापासून निघालेला म्हटल्यास तिचे अनादित्व नष्ट होते. शिवाय ती यज्ञात अधिष्ठित काय ? मूल प्रवृत्तापासून अपवोत्पादक कम कर्मे होले, व ती सर्वगत करी ? याचाही उलगडा होत नाही रहस्यकार—'महाभारताच्या आग्निपर्वातील यज्ञप्रकरणातील 'अनुयय जगत्सर्वे यज्ञश्चानुनगत्मदा' या वचनाचीहा ब्रह्म म्ह० प्रवृत्ति असा अर्थ केल्याने प्रस्तुत होनाशा ऋचावयना होणे,' ६५१ असे म्हणतात पण 'यज्ञामागून जग व जगाच्या भागोभाग यज्ञ' असाच त्या वचनाचा अर्थ उरी केला तरी त्यात या श्लोकातील ब्रह्मशब्दाचा प्रवृत्ति असाच अर्थ केला पाहिजे, असे कोणते गमक-मूचक पद आहे. यज्ञ म्ह० अपूर्व असा अर्थ केल्यानेहा अपूर्वरूप यज्ञ व जगन् याचा परस्पर कार्यकारणभाव उत्तमप्रकार मिळू होतो त्यात ब्रह्म किंवा प्रवृत्ति याचा वाहोच मन्थ दिमत नाही. शेवटी रहस्यकार म्हणतात—'परमेश्वरापासून प्रकृति व त्रिगुणात्मक प्रवृत्तापासून जगातील सर्व कर्म वरमे निष्पन्न होत हे रहस्याच्या मानव्या व आठव्या प्रकरणान मविस्तर मागितले आहे ' पण ' परमेश्वरापासून प्रकृति होते ' या म्हणण्यास वेदान्त व साध्य यातील कोणत्याच दर्शनात आधार नाही प्रवृत्तीला उपनिषदातही 'अना' म्हटले आहे व साध्य दर्शनातही 'अना-नान्प्रवृत्ति अविडति' असे म्हटले आहे त्यामुळे ' परमेश्वरापासून प्रवृत्ति निष्पन्न होत, ' हे म्हणणे बरोबर नाटा मातव्या व आठव्या पवरणान रहस्यकाराना प्रवृत्ति-पुष्पादिकाविषया बराच विचार केला आहे पण त्यातही पृ. १७६ " प्रवृत्ति व पुष्प दोन्हा स्वयभू व अनदि" असाच म्हणजे आहे अगदी शेवटा रहस्यकार म्हणतात—'तमैव देवाना प्रथम यज्ञ वस्त्रच सृष्टि निर्माण केली असे पुष्पमूत्तानही वर्णन आहे' एण त्याचा व येथील ब्रह्मशब्दाच्या प्रवृत्ति या अवाचा काय मन्थ आहे ? शिवाय सृष्टि देवाना केली असे त्यात म्हटले आहे वा ? आम्हाला तर आजवर सृष्टिर्ता एक विराट् प्रतापनि ब्रह्माच टाकून आहे ! देवाना सृष्टि केला हा आम्हाला तरी नवीनच गोप आहे.

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एवं—वर वर्णन केल्याप्रमाणे ईश्वराने प्रवर्तितं—प्रवृत्त केलेले—चक्रं—जगच्चक्र—इह—या लोका—यः—जो कर्माधिकारी—न अनुवर्तयति—तमेच पुढे चालवात नाही—स—तो—अघायु—पापी आहे. त्याच जिणे पापरूप आहे.—इन्द्रियारामः—त्याची सर्व कांडा इन्द्रियाच्या योगाने विषयामध्ये होते तो—मोघं—वृथा—पुढट—जीवति—जिवत राहतो. १६.

एवमिति । एवमिन्धमीश्वरेण वेद्यज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरयं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः ॥

भाष्यार्थ—अधिकारी पुरुषाने अध्ययनादिकाच्या द्वारा जगच्चक्राचे अनुवर्तन करावे नाही तर ईश्वराच्या आज्ञेचे उलंघन करणाऱ्या त्याला प्रत्यवाय लागतो असे—एवं इति—‘एव०’ इत्यादि श्लोकाने भगवान् सांगतात—एवं—इत्थं ईश्वरेण वेद्यज्ञ-पूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं—याप्रमाणे ईश्वराने वेद यज्ञ इत्यादिकाच्या द्वारा जगच्चक्र प्रवृत्त केले आहे.—इह लोके य कर्मणि अधिकृत सन्न न अनुवर्तयति—या लोका जो कर्मांमध्ये अधिकृत असून—कर्माधिकारी असून त्या जगच्चक्राला तमेच पुढे चालवात नाही, त्याचे अनुवर्तन करीत नाही तो—अघायुः अघं—पापं आयुः—जीवनं यस्य सः अघायुः पापजीवनः इति यावत्—अघायु आहे अथ म्ह० पाप व आयुः म्ह० जीवन ज्याचे जीवन पाप आहे तो आघायु म्ह० पापजीवन असा याचा भावार्थ—इन्द्रियारामः—इन्द्रियैः विषयेषु आरामः आरमणं—आक्रीडा यस्य सः इन्द्रियारामः—इन्द्रियाच्या योगाने विषयामध्ये ज्याचा आराम—आरमण—कांडा चालते तो इन्द्रियाराम होय—हे पार्थ सः मोघं—वृथा जीवति—हे अर्जुना तो व्यर्थ जिवत—राहतो (‘न कर्मणामनारम्भात्’ श्लो ४ येधून प्रस्तुत श्लोकापर्यंत सांगितलेल्या विषयाचा आचार्य उपसंहार करितात—) तस्मात् अज्ञेन अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं एव इति प्रकरणार्थः—म्हणून अज्ञ अधिकृत पुरुषाने कर्म करावेच हा या प्रकरणाचा अर्थ आहे

प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतन् ‘न कर्मणामनारम्भात्’ इत्यत आरभ्य ‘शरीरयात्रासि च ते न प्रसिद्धवेद-कर्मण’ इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य ‘यज्ञार्थोऽकर्मणोऽन्यत्र’ इत्यादिना ‘मोघं पार्थ स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषमकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण शास्त्राने अधिकार दिलेल्या प्रथेकाला कर्म करणे जर अग-दयच आहे तर ‘अज्ञेन अधिकृतेन’ असे म्हणून ‘जज्ञ’ हें आणखी निरोपण कशात

लवता? ज्ञाननिष्ठाही ते केलेंच पाहिजे. कारण तोही अधिकृतच आहे.' अशी आशंका घेऊन पूर्वी सांगितलेल्या कारणाचाच अनुवाद करितान-)-आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेः प्राक् अधिकृतेन अनात्मज्ञेन तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानं कर्तव्य एव इति एतत्-आत्मज्ञाननिष्ठेर्वा योग्यता प्राप्त होण्यापूर्वी शास्त्राने अधिकार दिलेल्या अनात्मज्ञाने आत्मज्ञाननिष्ठामोग्यता प्राप्त होण्यासाठी कर्मयोगाचे अनुष्ठान करावेच, असे- 'न कर्मणा अनारम्भात्' इत्यतः आरभ्य 'शरीरयान्नाऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः' इति एव-अन्तेन प्रतिपाद्य- 'कर्माच्या आरंभाचाचून पुरपाळा तेष्वर्थांची प्राप्ति होत नाहा' (श्लो ४) येथून 'तुझा शरीरयानाही कर्माचाचून चागल्या प्रकारें मिद्ध होणार नाहा' (श्लो ८) येथपर्यंतच्या ग्रंथाने प्रतिपादन करून [ज्ञान व कर्म याचा विरोध असल्यामुळे ज्ञाननिष्ठ पुरपाळा कर्म करणे शक्य नाहा (प. १७ पहा) यास्तव ज्याला आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आलेला नाहा, अशा पुरपाळेंच चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति इत्यादि परंपरेंत साक्षात्कारासाठी कर्मांचे अनुष्ठान करावे, असे प्रतिपादन केले आहे. तर मग 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' श्लो ९ इत्यादि कशासाठी सांगितले आहे? त्यात काहा ज्ञाननिष्ठा सांगितलेली नाहा. कर्मनिष्ठा तर त्या पूर्वीच (४८ श्लोकात) सांगितली आहे, तेव्हा पुन त्याच सांगण्याचे काही कारण नाही अशी शका घेऊन आचार्य सांगतात-]- 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेन अपि ग्रन्थेन अधिकृतस्य अनात्मविदः कर्मानुष्ठाने प्रासंगिकं बहुकारणं उक्तं- 'इंधराच्या आराधनेसाठी केलेल्या कर्माचाचून बाकीचे कर्म जावाल्या बद्द करते' (९) येथून 'हे पार्थ! तो व्यर्थ जिवत राहतो' (१९) येथपर्यंतच्या प्रवाजेहा कर्माधिकृत अनात्मज्ञाच्या कर्मानुष्ठानाविषया-अज्ञाळा कर्म अवश्य केल्वच पाहिजे, हे सांगण्याच्या प्रसंगाने इंधराचा प्रवाद, देवताची प्राप्ति इत्यादि अनेक कारणें सांगितली.-च तद् अकरणे दोषसंकीर्तनं कृतम्-आणि ते न करण्यात कोणता दोष लागतो, तें (तैत्तिरीयप्रदायैश्च ० 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्यादि वाक्यानां) सांगितले १९

१ पण रहस्यकार याला यज्ञाच चक्र किंवा कर्माच चक्र म्हणताना आचार्य जगद्वक्त्र म्हणतात प्रजापताने जगाला उत्पन्न केलें व त्याच्या स्थितांसाठी त्याला वम लावून दिलें. येद परमेश्वरापामून ज्ञानाला त्या वेत्तकरून कर्मांचे ज्ञान होतें, कर्माने अपूर्व उत्पन्न होतें, त्या अपूर्वापामून परंन्य, परंन्यापामून अन्न, अन्नापामून प्राणिजारात, प्राणिजारात ह्व जगद, त्यापामून पुन कर्म, कर्मापामून अपूर्व, अपूर्वापामून पञ्चन्य, पञ्चन्यापामून अन्न व अन्नापामून पुन प्रजा, असे हे चक्र आहे त्याला कर्मापाचून किंवा यज्ञापामून आरभ होत नाहा. पञ्चदश शरारापामून आरभ होतो, म्हणून या चक्राला पञ्चदश म्हणणेंच अधिक मनुक्तिक होय यास्तव तो कर्माधिकारात कर्मानुष्ठानाने त्याचें अनुबनन करात नाहा तो पापा हांय रहस्यकार या श्लोकावरान् दापेंत 'यगमय वम म्ह० चानुवण्याचा वृत्ति' असा अर्थ करितान पण तो बरोबर नाहा वम म्ह० चानुवण्याचा धर्म होय, वृत्ति नव्हे धर्माच नाहा-प्राज्ञाच्या वृत्तासाठी अन्नभाव होतो पण वृत्तान धर्माचा अन्नभाव वर्षाच होत

एवं स्थिते किम्वं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानो-
पायप्राप्त्यामनात्मविदा ज्ञानयोगैर्नैव निष्ठाभ्यामविद्धिः सांप्रत्यनुष्ठेयामप्राप्तैर्नैवेत्ये-
वमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमा-
त्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्विरवश्यं कर्तव्येभ्यः
पुत्रपणादिभ्यो व्युत्थाद्याथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामा-
त्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं धृत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिपि-
तमाविष्कुरुर्ब्रह्माह भगवान्—यस्त्विति ॥

भाष्यार्थ—‘एवं स्थिते’—याप्रमाणे कर्माधिकारी पुण्याने नियत कर्म केलेच
पाहिजे, असें सिद्ध झाले असता—किं एवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयं
—काय, हे याप्रमाणे ईश्वराने प्रकृत केलेले चक्र प्रत्येकाने चालविले पाहिजे,—आहो-
स्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठान-उपायप्राप्त्यां आत्मविद्धिः सांप्रत्यैः अनु-
ष्ठेयां ज्ञानयोगेन एव निष्ठां अप्राप्तैर्न अनात्मविदा एव—वा पूर्वोक्त कर्मयोग
गानुष्ठान याच उपायाने प्राप्ते होणारी व आत्मवेत्त्या मार्याना अनुष्ठान करण्यास योग्य
अपलेली अर्शा जी ज्ञानयोगानेच निष्ठा निल्या प्राप्ते न झालेल्या अनात्मज्ञानेच फक्त त्या
चनाचे अनुवर्तन करणे उचित आहे—इत्येवं अर्थ अर्जुनस्य प्रश्नं आशङ्क्य
—अगा प्रकारचा अर्थ ज्यात आहे अशा अर्जुनाच्या प्रश्नाचा आशङ्क्य घेऊन [म्ह०
अशा आशयाचा प्रश्न अर्जुन कराल, असें जाणून भगवान् ‘यस्तु० ’ इत्यादि सागत
आहेत ‘ किंवा अनात्मज्ञाने कर्म अजरप केलेच पाहिजे, असे पुष्कळ कारणासह सांगितल्या-
मुळे अर्जुन अर्शा शका घेणार नाही, असें समजून आचार्य या श्लोकाचा दुमरे अवतरण
देतात—]—वा शास्त्रार्थस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थ—किंवा शास्त्रार्थाचा विशेष उत्तम-
प्रसारे ध्यानात यावा म्हणून—स्वयं एव भगवान्—स्वतःच भगवान् श्रीकृष्ण—
एतं वै तं आत्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्त ब्राह्मणा—याच
प्रकृत-आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्याचें मिथ्या ज्ञान निवून झाले आहे, असे होन्तात ब्राह्मण

नाहा, असे. “मीमांसकांचे किंवा तया धर्मांतलें कर्मकाण्ड (यज्ञचक्र) गीताधर्मांत अना-
सक्तबुद्धीच्या युक्ताने कर्म कायम ठेवले आहे, त नागितलें” ६०१ असे रहस्यकार म्हणतात.
पण तें बरोबर नाहा. तया धर्मांतलें कर्मकाण्डच त्र गीताधर्मांत कायम ठेवले असें तर
‘एव त्रयाधर्म अनुप्रपञ्चा गतागत कामनामा लभन्’ अ १. श्लो. ११ असे म्हणून नमने. उप-
निषदाप्रमाणेन गार्गेत त्यांतलें फक्त नित्य (नियत) कर्मच अनासक्त बुद्धीने करावयान सांगि-
तलें आहे मगच त्रया धर्म करावयान मागितलेना नाहा कारण तया धर्म स्वगप्राप्त्यर्थ आहे
व उपनिषदमें किंवा गीताधर्म परंपरेने मोक्षप्राप्तीसाठी आहे

१ सन्यासासह आत्मज्ञान हेंच मुक्ताचें साधन आहे, हाच गीताशास्त्राचा प्रतिपाद्य
विषय आहे, दुमरा कोणताहा म्ह० ज्ञानकर्मममुच्यमाने मुक्ति, हा गीताशास्त्राचा विषय नाहो,
किंवा केवळ कर्मानें मुक्ति हाहा त्याचा विषय नाहा, असा निश्चयपूर्वक विवेक करण्यासाठी
येथें भगवान् धृत्यर्थ मागत आहेत २ धृतात ‘ ब्राह्मणा. ’ असें पद आहे. ब्राह्मणानाच
सन्यासाचा मुख्य अधिकार आहे, असें मुक्ताचें हाच त्याचा आशय आहे.

—मिथ्याज्ञानवद्भि अवश्यं कर्तव्येभ्य पुत्रैपणादिभ्य व्युत्थाय—मिथ्या
ज्ञानाने युक्त असलेल्या अनामजाकडून अवश्य कर्तव्य अशा पुत्रपणादि एपणापा
सून व्युत्थान करून म्ह० त्याचा त्याग करून—अथ शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं भिक्षा
चर्यं चरन्ति—नंतर केवळ शरीराच्या स्थित्यालाच अवश्य असलेले भिक्षाचर्यं-भिक्षाटन
करितात.—तेषां आत्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेण अन्यत् कार्यं न अस्ति—त्याच
आत्मज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काहा कर्तव्य नसते—इत्येवं इह गीताशास्त्रे प्रतिपिपा
दयिपितं धृत्यर्थं आविष्कुर्षन् 'यस्तु०' इति आह—अशा प्रकारचा हा या गीता
शास्त्रात प्रतिपादन करण्यास इष्ट असलेला धर्ताचा अर्थ प्रकट करित होत्याते 'यस्तु०'
इत्यादि सांगतात [म्हणजे अर्जुनाने वर सांगितलेल्या प्रकारचा शका घेतली नसतानाच
स्वतः भगवान् आपण होऊनच या गीताशास्त्रात विवक्षित असलेला धृत्यर्थ स्पष्ट कर
ण्यासाठी 'यस्तु०' इत्यादि सांगत आहेत वृहदारण्यकात असे सांगितले आहे—“या
प्रस्तुत आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्याच मी देह आहे, कर्ता, सुखी, दुःखा आहे इत्यादि
विपरीत ज्ञान निवृत्त झाले आहे, असे माझ्या मिथ्याज्ञानाने युक्त असलेल्या अज्ञास
अवश्य कर्तव्य असलेला जा कर्म—पुत्रादिकाच्या प्राप्तीचा साधने—तीं सर्व सोडून शरीर
जिवत रहावे, म्हणून अत्यंत अवश्य तेवटच अन्न मिळविण्यासाठी भिक्षाटन करितात
अशा ज्ञाना माझ्याना आत्मज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काहा एक कर्तव्य नसते ” वृ भाष्यार्थ
अ ३ प १३५ हाच धृत्यर्थ भगवानाना गातेतही प्रतिपादन करावयाचा आहे म्हणून
तोच स्पष्ट करण्यासाठी असे म्हणतात—]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

१ पुत्रादिकाविषयाच्या एपणा म्ह० इच्छा ट्रेण देणाऱ्या तरा असल्या तरी 'शरीरच मी, मागा
हा ममार, तो मज आहे, मा कर्ता-भोक्ता आहे, असे मिथ्या अज्ञान व्याच्या ठिकाणी अमने
त्यांना त्या अवश्य ज्ञानाने, ते पुत्रादिकाच्या इच्छा करिताने पण ज्याचे ह मिथ्या अज्ञान
आत्मज्ञानाने निवृत्त झालेले अमने ते पानां त्या एपणापासून निवृत्त होनात 'मग ते भिक्षाटन
तरी का करिताने ?' म्हणून म्हणाल तर शरीरस्थित्याला ते अत्यंत अवश्य आहे, म्हणून
करितात पण त्याविषयाचा 'यत् छान्दाभमत्त' इत्यादि नियम आहेतच 'गरामस्थिता
माठी जसे भिक्षाटन करिताने, तसच त्यांना भिक्षाटनादिकांचा केलच पाहिजे,' म्हणून
म्हणाल तर धृत्यर्थे त्यांना ज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काहा कर्तव्य सांगितलेले नाही गीता-
शास्त्राचा पूर्वाधार संबंध कसा आहे, याचा विचार केला म्हणजे त्यातही भगवानाना हाच
धृत्यर्थ स्पष्ट आहे व तोच येथे विशद करावयाचा आहे, अशी खात्री होणे अभाव 'वरील
गीताप्रधान वचन केल्याप्रमाणे निवृत्त मनुष्याला वम अवश्य केलेंच पाहिजे, असा जर
नियम आहे तर तुम्हाने वर ज्ञानयोगाने मारवारी निष्ठा (१० ३) करी मागितला
आहे ' या शकेचा परिहार कराल धृत्यर्थाला प्रकट करून, त्याच्या द्वाराच पुढील दोन
श्लोकांचे करीत आहेत.

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—यः मानवः—जो मनुष्य, अर्थात् साह्य
-आत्मज्ञाननिष्ठ—आत्मरतिः एव—आत्मरतिच असतो ह्य० त्याचा रति आत्म्या-
मध्येच असते,—च—व—आत्मतृप्तः—आत्मस्वरूपातच तृप्त असतो—च—आणि
—आत्मनि एव संतुष्टः—आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो—तस्य—त्याला—कार्य
काही शास्त्रविहित कर्तव्य—न विद्यते—नसते. १७.

यस्तु साह्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरति-
रेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चाऽऽत्मनेव तृप्तो नान्नरसादिना मानवो मनुष्यः संन्यास्यात्म-
न्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्याऽऽत्मन्येव च
संतुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते
नास्तीत्यर्थं ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मनिष्ठ पुरुषान्या ठिकाणा विषयासक्ति नसते, यास्तव जो जिज्ञासु
असेल त्यानेही विषयासक्ति सोडावी, असे सागून भगवान् म्हणतात—) —तु—पण
याच्या उलट—यः साह्यः आत्मज्ञाननिष्ठः—जो साह्य म्ह० आत्मज्ञाननिष्ठ—
आत्मरति—यस्य आत्मनि एव रतिः न विषयेषु सः आत्मरतिः एव
स्यात्—भवेत्—आत्मरति म्ह० ज्याचा आत्म्यामध्येच रति म्ह० प्रीति असते वि-
षयामध्ये नसते तो आत्मरति जो साह्य असा आत्मरतिच असतो (आत्मज्ञ ज्ञाना-
नेच म्ह० आत्मस्वरूपानेच तृप्त असतो, त्याला अन्न पानादिकांना होणारी तृप्ति इष्ट
नसते म्हणून विद्यार्थी संन्यादयालाही अन्नरसादिकामध्ये आसक्ति ठेवणे उचित नाही,
असे सांगतात—) —च आत्मतृप्तः—आत्मना एव तृप्तः अन्नरसादिना न—आणि
जो आत्मतृप्त म्ह० आत्म्याच्या योगाने—ज्ञानानेच तृप्त आहे, अन्नरसादिकाने नव्हे—
मानवः—मनुष्यः—संन्यासी—असा मानव म्ह० मनुष्य, पण वाटेले तो मनुष्य नव्हे
तर संन्यासी. (आत्मज्ञाच्या ठिकाणा सर्व अनात्म पदार्थांविषयां वरग्य दिसते, यास्तव
ज्ञानेच्छनेही विरक्त व्हावे.—) —आत्मनि एव च संतुष्टः—आणि आत्म्यामध्येच जो
संतुष्ट असतो—बाह्यार्थलाभे सर्वस्य संतोषः भवति हि—बाह्य विषयान्या
लाभाने सर्व प्राण्यांना संतोष होतो, हे प्रसिद्ध आहे,—तं अनपेक्ष्य आत्मनि एव
च संतुष्टः—त्या बाह्य विषयजन्य संतोषाचा अपेक्षा न करता आत्म्यामध्येच जो सं-
तुष्ट असतो—सर्वतः वीततृष्णः इति एतत्—म्ह सर्व विषयाविषया तृष्णारहित झाला

१ इष्ट विषयाच दर्शन झाले अमता जो आनंद होतो तो मोद, त्याचा लाभ ज्ञान अमता
जो आनंद होतो तो प्रमेद व त्याचा भोग घेतला असता जो आनंद होतो तो आनंद, असे
एकाच आनंदाचे तीन प्रकार तैत्तिरीयोपनिषदात सांगितले आहेत. (तैत्तिरीयभाष्यार्थ अ २
अनु ५ पृ १२२ पहा) तसेच, येथे रति, तृप्ति व संतोष हे संतोषाचे अवातर भेद आहेत.
किंवा रति म्ह० विषयासक्ति, तृप्ति म्ह० विशेषप्रकारच्या विषयाच्या ससर्गाने होणारे सुख
व संतोष म्ह० कोणताही इष्ट विषय प्राप्त झाल्याने होणारे सामान्य सुख, असा त्याचा
भेद जाणावा.

लेला असा याचा भावार्थ (अहोपण जो आत्मरति, आत्मतृप्त व आत्म्यामध्येच सं-
तुष्ट असतो त्यालाही मुक्तीसाठी काही कर्तव्य असेल की नाही ? उत्तर-)—यः ईदृशः
आत्मविद् तस्य कार्य-करणीयं न विद्यते-नास्ति इत्यर्थः—जो अशा प्रकारचा
आत्मवेत्ता त्याला कार्य म्ह० कर्तव्य नसते, तो सर्वकर्तव्यगून्य असतो, असा भावार्थ. १०

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इह—या लोकी—तस्य—त्याच्या—कृतेन—केलेल्या कर्माने—
अर्थः—काहा फल—न अस्ति—नाही त्याचप्रमाण त्याच्या—अकृतेन—न के-
लेल्या कर्माने—कश्चन—कोणत्याही प्रकारचा—अर्थः—प्रत्यवाय—न—नाही—च
—आणि—अस्य—या साह्याचा—सर्वभूतेषु—ब्रह्मादिस्तवपर्यंत सर्वभूतांताल—
कश्चित्—कोणाही—अर्थव्यपाश्रय.—प्रयोजनाचा आश्रय—न अस्ति—नाही
(त्याला स्वतः करिता जरी नाही तरी या सद्यताील दुसऱ्या कोणाकरिता तरी काही फळ
कर्माने साधवायाचे असत, जसेहा नाही) १८

किंच—नेवेति । नैव तस्य परमात्मरते कृतेन कर्मणाऽर्थं प्रयोजनमस्ति । अस्तु
तद्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्ति
रूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु
कश्चिदर्थव्यपाश्रय प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणम् । कश्चिद्भूत
विशेषमाश्रित्य न साध्य कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्थो क्रियाऽनुष्ठया स्यात् । न त्वमेत-
स्मिन्मर्बत सप्तदुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'नैव०' इति—याही आणखी एका कारणाने त्याला कर्तव्य
नसते, असे 'नैव०' या श्लोकाने सांगतात—परमात्मरतेः तस्य कृतेन कर्म
णा अर्थ-प्रयोजनं न एव अस्ति—परम अर्थ असा जो आत्मा त्याच्यामध्ये रत
झालेल्या त्या आत्मनिष्ठाला केलेल्या कर्माने अर्थ म्ह० प्रयोजन नसतेंच. (आत्मज्ञान
स्वर्गादि अभ्युदयाची इच्छा नसते व निःश्रेयस तर पूर्वीच प्राप्त झालेले असते, त्यामुळे
त्याने केलेले कर्म काहा कामाचे नाही, ते व्यर्थ आहे, आणि कोणतेही कृया कर्म उ-
न्मत्तावाचून दुसरा कोणी करित नाही—तर्हि अकृतेन-अकरणेन प्रत्यवायाख्य
अनर्थः अस्तु—तर मग जगबन्धू चालू राहण्यासाठी प्रत्येकाला अवश्य कर्तव्य अस
लेल कर्म न केल्यामुळे त्याला प्रत्यवायप्राप्त होईल, म्हणून म्हणावे तर—अकृतेन
इह लोके कश्चन-कश्चित् अपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षण. वा
अनर्थः न एव अस्ति—त्यान कर्म न केल्याने या लोका काणताहा प्रत्यवायप्राप्ति
रूप किंवा आत्महानिरूप अनर्थ नाहीच होत (त्यामुळे त्या अनर्थाच्या निवृत्तासाठीही
त्याला कर्म करावयास नवे.)—च सर्वभूतेषु-ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु अस्य

कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः—प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यः व्यपाश्रयः—व्यपाश्रय-
यणं न—आणि सर्वभूतांतोल—ब्रह्मादि-स्थावरान्त भूतांतोल कोणीही अर्थव्यपाश्रय म्ह०
प्रयोजनाचें—फलाचे निमित्त अशी जो क्रिया, तिच्या योगाने साध्य असा व्यपाश्रय म्ह०
व्यपाश्रयण—आलंघन—आधार नाही. म्हणजे—कंचित् भूतविशेषं आश्रित्य क-
श्चित् अर्थः साध्यः न अस्ति—कोणत्याही विशेष भूताचा आश्रय करून साधा-
वयाचा असा कोणताही अर्थ नाही. (आम्रद्वस्तंबपर्यंत जा असंख्य भूते आहेत त्यातील
एखाद्यासाठी या आत्मवेत्त्याला कांही प्रयोजन कराने साधावयाचें आहे, असंही नाही.)
—येन तदर्थं क्रिया अनुष्ठेया स्यात्—की ज्या कारणाने त्या प्रयोजनासाठी
त्याला कर्म अवश्य वर्तव्य आहे, असं म्हणता येईल. (तर मग मी मुद्दां तसाच आत्म-
रति घेईरे होऊन कर्म टाकीन, म्हणून म्हणशील तर हे अर्जुना,)—त्वं एतस्मिन्
सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्यक्-दर्शने न वर्तसे—तू या सर्वत संप्लुतोदक
समुद्राच्या स्थानी असलेल्या सम्यग्दर्शनात—आत्मज्ञाननिष्ठेत अवस्थित झालेला नाहीस. १८

१ आचार्यांना ' यस्त्वात्मरति ०' (१७) या श्लोकाला, कोणती दोन अवतरण दिली
आहेत ते वर सांगिलेले आहे. पण रहस्यकार १७-१९ अशा तीन श्लोकांचे एकवाक्य मानून
त्याला असे अवतरण देतात—“ परंतु आत्मज्ञाना पुरपास येथेच मोक्ष प्राप्त होत असून जे
वाय मिळवावयाचें तें सर्व त्याला मिळालें अमत्यामुळें त्याला या जगात कोणतेच कर्म कर-
ण्याची जरूर रहात नाही, व त्यानें करूही नये, अशी कित्येक सन्यासमागाय वेदान्ती
यावर शका काढीत असतात, यामाठा यावर गातेचें उत्तर काय तें आता पुढील तीन
श्लोकांत मागतात. ” ६५० तर मग एकूण सन्यासमार्गी वेदान्ता गातेच्या पूर्वी होते,
असे यावरून मिळू होतें. अर्थात् सन्यासमार्गी शकराचार्यांना मुरु केला, हे म्हणणें
आतां शिळक राहिले नाही. सन्यासमागायाचा माप्रदायिक जाग्रह किंवा
मोक्षी हा आचार्यांचा नमून, त्याच्या पूर्वापामृतचा आहेत, असें यावरून
उपट होतें. कारण गांता त्याच्या शकेचें उत्तर पुढील तीन श्लोकांत मागत आहे. पण रह-
स्यकाराचा घरा कटाक्ष मात्र त्या प्राचीन सन्यासमार्गीयावर नमून शकराचार्यादिकावर
आहे, हे रहस्यवाचकाच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाही. यास्तव हे तीन श्लोक
शकराचार्यादिकांच्या शकेचा अनुवाद करून तिचे उत्तर भगवान् गांतेत देत आहेत, अशी
रहस्यकार या श्लोकाचा व्यवस्था लाविताना पण ता वरोबर नाही. कारण अद्वैत वेदान्ती
'आत्मज्ञानी पुरपाला केवळ चित्तशुद्धयर्थ असलेल्या भासिहोनादि नित्य नैमित्तिक कर्मांचा
ज्ञानोत्तर गरज नाही, त्यानें ज्ञानानंतर ज्ञाननिष्ठत्व होऊन रहावे,' असं म्हणतात. तीच
स्थितप्रज्ञावस्था किंवा जावन्मुक्ति होय. फार काय पण ज्यांना आत्ममाझात्कार झालेला
नाही, तो व्हावा, अशा मात्र तीव्र इच्छा आहे. अशा निशामनेंही श्रवणादि ज्ञानमाध-
नाचें निर्विघ्नपणें अनुष्ठान करता यावें म्हणून यथाशक्त कर्मांचा लागू करावा, असंही
त्याचें म्हणणें आहे, व तें श्रुति-स्मृति पुराणाना सोडून नाही. किंबहुना गातेलाहा सोडून
नाही. आचार्यांचें ममद्य भाष्य अर्थांमह वाचल्यावर त्याविषया कोणालाहा मशय वाटणार
नाही. असो, अद्वैतमप्रदायी श्लोकाकाराच्या शकेचा असा अनुवाद करून रहस्यकार श्लोकाचा अर्थ

असा करितात - "परम जो मनुष्य वेरळ आत्म्यातच रत, आत्म्यातच तृप्त आणि आत्म्याचे ठायीं सतुष्ट झाला त्याला (स्वतःचें म्हणून) काहा वाय (शिष्टक) रहात नसतें १७ तमच येथें म्ह० या जगात पखादी गोष्ट केल्यानें त्याचा काही नफा नसतो आणि न वेत्यानेंही नसतो आणि सब भूताचे ठायीं त्याचा स्वतःचा म्हणून वांदी अर्थ गुनून राहिलेला नसतो १८ तस्मात् म्ह० ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कमलीच अपेक्षा ठेवीत नसल्यामुळे तूही (पलाचे ठायीं) आमत्कि न ठेविता (आपले) कर्तव्य कर्म नेहमीं करीत ना कारण आसक्ति सोडून कम करीत असणाऱ्या पुण्याला परम गति मिळते १९" आचार्यांना वा मान शोकाचा अर्थ कसा केला आहे, तो आता वाचकापुढें आहेच अगदीं सरळ ओढाताण न करिता गांतेचा अर्थ करण्याची भीष्मप्रतिज्ञा करणाऱ्या रहस्यकाराना येथें काय केले आहे तें पहा - 'तस्य कार्यं न विद्यते -' त्याचें कर्तव्य विद्यमान नसतें त्याला काहा कर्तव्य उरत नाहा, हा सरळ अर्थ दाखून त्याला 'स्वतःचें म्हणून' हें आपल्या पदरचें घातलें आहे १८ व्या शोकाच्या पुर्वाभांत 'त्याच्या कृत कर्मानें काहा अर्थ-प्रबोधन-फल-उपयोग नाहीं व न केलेल्या कर्मानेंही काहा अनर्थ-प्रत्यवाय नाहा' असें म्हटलें असताना 'कृतेन म्ह० पखादी गोष्ट केल्यानें' व 'अथ म्ह० नफा' असा अगदीं लौकिक अर्थ करून प्रकृत कर्म व त्याचें प्रयोजन या दोहोनाहा सोडून दिलें आहे 'स्वतःसाठा नाहा' तर नाहा, पण दुसऱ्यासाठा तरी त्याला काहा कर्तव्य असेल, असें कोणा म्हणेल क्षण त्याचें उत्तर भगवानाना १८ व्या शोकाच्या उत्तरार्धांत त्याला 'दुसऱ्यासाठाही काहा कर्तव्य नसतें,' असें स्पष्ट सांगितलेलें असताना त्याला कसें शिताफीनें बदलून टाकलें आहे तें पहा - 'न अस्य सबभूतेषु वशित् अथव्यपाश्रय न अस्ति-आणि मज्जे भूताचे ठायीं त्याचा स्वतःचा क्षणून काहा अर्थ गुनून राहिलेला नसतो' 'मज्जे भूताचे ठायीं त्याचा काहा अर्थ गुनून राहिलेला नसतो' म्हणजे काय? वर अर्थ म्ह० नफा म्हटलें आहे तेव्हां 'त्याचा स्वतःचा काहा नफा सब भूताचे ठायीं गुनून राहिलेला नसतो,' असें जरी म्हटलें तर त्याचा आशय लक्षात येत नाहा त्यापेक्षा आत्मब्रह्मपर्यंत भूतातील कोणी एकही भूत त्याच्या प्रयाजनाचा आधार नसतो, त्यातील कोणासाठाही त्याला काहा कर्तव्य नसतें, हें म्हणणें किती सुबोध आहे? पण इतका सुबोध अर्थ केल्यास १७ व्या शोकाच्या अर्थांत ('स्वतःचें क्षणून') असें जे म्हटलें आहे तें व्यर्थ ठरणार 'कारण ते शक्य सधे तुव घातले आहेत उगाच घातलेल नाहात त्यावरून पडे ज्ञानी पुरुषाला स्वतःचें म्हणून तरा वाय नसलें तरा जगाच्या धारण पोषणाथ तें अवश्य आहे,' असें म्हणावयाचें आहे त्यासाठा मूळ शोकाचा अर्थ शक्य तितका सदिग्ध वरगेच सोदीचें होत असो पुढें 'तस्मात्' (श्लो १९) या पदाचा अर्थ-ज्ञाना पुरुष याप्रमाणें कमलीच अपेक्षा करीत नसल्यामुळे, जमा केला आहे आचार्य-तस्मात्-ज्याअर्थां तू ज्ञाननिष्ठ नाहाम त्याअर्थां असा करितात या दोन अर्थांताल पूव शवाशा जुळणारा म्हणजे प्रवर्णाला भरून कोणता अर्थ आहे, तें वाचकांनीच ठरवायें 'ज्ञानी कमलीच अपेक्षा ठेवीत नाहा' हे पूव शोकात प्रकृत नाहा आत्मरति, आत्मक्रीड, वगैरे पुण्याला कर्तव्य नसतें कारण त्यानें तें केळें तरी व न केळें तरा त्याला त्याचा काहा उपयोग काहा म्कन माठा नवें तर या त्रिबुवनानांत कोणासाठाही त्याला काही कर्तव्य नसतें पण नूतसा आमत्कि

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्यार्थी—असक्तः—आसक्तिरहित होऊन—सततं—सर्वदा—नेहमीं—कार्यं कर्म—अवश्य कर्तव्य असलेलें जें वर्णाश्रमविहित नित्यकर्म तें—समाचर—तूं कर.—हि—कारण—असक्तः—फलामध्ये आसक्त न होतां—कर्म—कर्म—आचरन्—करणारा—ईश्वरार्पणबुद्धीने कर्म करणारा—पूरुषः—पुरुष वित्तशुद्धीच्या द्वारा—परं—मोक्षास—आप्नोति—प्राप्त होतो. १९.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्परं मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठेच्या अभावीं कर्माचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे—) यतः एवं तस्मात् इति—ज्यार्थी असे आहे त्यार्थी 'तूं कर्म कर' असे 'तस्मात्' या श्लोकानें सांगतात—तस्मात् असक्तः—सङ्गवर्जितः सततं—सर्वदा कार्यं—कर्तव्यं—नित्यं कर्म समाचर—निर्वर्तय—तूं ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नसल्यामुळे असक्त म्ह० संगरहित होऊन सतत—सर्वदा कार्यं म्ह० अवश्य कर्तव्य असलेलें नित्य कर्म कर. त्याचें उत्तम प्रकारें अनुष्ठान कर.—हि—यस्मात् असक्तः समाचरन्—ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् पुरुषः परं—मोक्षं आप्नोति—कारण कर्मांमध्ये 'मो कर्ता' इत्यादि प्रकारें आसक्त न होता कर्मानुष्ठान करणारा म्ह० ईश्वरार्थं कर्म करणारा पुरुष पराला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. (पण कर्मानें मोक्ष कसा मिळेल ? तो तर ज्ञानानेंच मिळूं शकतो. उत्तर—) सत्त्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थ—वित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञान होऊन परंपरें तयाला मोक्ष मिळतो, असा याचा भावार्थ. १९.

वगैरे नाहाम. म्हणून आमक्ति सोडून सतत कर्म कर. हा सबध मरळ आहे का 'या प्रमाणें ज्ञानां कमलीच अपेक्षा ठेवीत नाहीं म्हणून तू फलाची आमक्ति न ठेवता कर्तव्य कर्म कर' हा सबध सरळ आहे, याचा विचार प्रत्येकानें आपल्या मनाशीच करावा. अगोदर ज्ञानां कसली अपेक्षा ठेवीत नाहीं, हें वर सांगितलेलें नाहीं. शिवाय ज्ञानां जरी अपेक्षा करीत नसला तरी अजुंनानें फलासक्ति सोडून कर्म करावें, हें त्यावरून प्राप्त कर्में होतें ? कदाचित् अजुंन ज्ञानी अमल्यामुळे त्यानें कसलीच अपेक्षा न करिता कर्म करावें, अमें भगवान् म्हणत अमतील ! पण योग्यासाठीं कर्मयोग आहे, असें मागून 'नियतं कुरु कर्म त्व' इत्यादि वर जो कर्मयोगाचा उपदेश केला आहे त्यावरून अजुंन ज्ञाना ठरत नाही. 'पूर्वीच्या मुमुक्षुनाहा कर्म केलें आहे, म्हणून तूही तेंच प्राचीन कर्म कर.' असेंहा पुढें (गी. अ. ४ श्लो. १५) भगवान् सांगणार आहेत. त्यावरूनहा अजुंन मुमुक्षु ठरत आहे.

१ रहस्यकार "टीकाकारानों १७-१९ या तीन श्लोकांचा फारच विपर्यास केला अमल्यामुळे त्याचा सरळ भावार्थ काय तो प्रथम सांगों" अमें म्हणून पुढें म्हणतात—"निन्हा

श्लोक मिळून हेत्वनुमानसुक्त एकच वाक्य आहे ” (हेत्वनुमान म्हणजे काय ? बरे, त्याचा अर्थ पुढे कळेल, या आशेने पुढे जाऊ.) “ पैकी १७ व १८ व्या श्लोकात शानी पुरुषांनीं कर्म न करण्याची जीं कारणें सामान्यतः दाखविण्यात येतात त्याचा प्रथम अनुवाद करून त्यावरून गीता जें अनुमान काढत्ये तें ‘ तस्मान् ’ हा कारकबोधक शब्द प्रथम घालून १९ व्या श्लोकात दिले आहे. ” पण ‘ शानी पुरुषांनीं कर्म न करण्याचा कारणें सामान्यतः ’ कोण दाखवितें ? ज्ञाननिष्ठ साख्य, वा शंकराचार्य वगैरे सन्यासमार्गा ? भगवानाच्या वेळीं शंकराचार्य नव्हतेच ‘ तेव्हा राहिले साख्य पण त्याच्यामाठा ज्ञाननिष्ठा भगवानानींच सांगितली आहे, तेव्हा त्याच्या कर्म न करण्याच्या कारणाचा अनुवाद करून गानेला अनुमान काढण्याचें काय कारण पडलें ? का गीता हें ज्ञानयोगाचें सडन करून कर्म-योगाची प्रस्थापना करणारें शास्त्र आहे ? पण तमें मानव्याम ‘ यतीना चापि यो धर्मः म ते पूर्वं जरोत्तम । कथितो हरिगीतासु ’ म्ह० यताचा जो धर्म तोही मी तुला पूर्वी भगवद्गीतेत सांगितला आहे या अनुगातेताल वचनाची वाट काय ? शिवाय वरील दोन श्लोक हा जर कर्म सोडण्याच्या कारणाचा अनुवाद आहे तर त्यातील ‘ तस्य कार्यं न विद्यते ’ या वाक्याचा ‘ त्याला कर्मव्य नसतें ’ असा सरळ अर्थ न करिता ‘ त्याला स्वतःचें म्हणून वार्हा कार्य शिद्ध करू शकत नसतें ’ असा अर्थ आपल्याला हवा तमा करण्याचें काय कारण ? दुसऱ्याच्या मताचा अनुवाद करताना आपलें मत त्यात कोणा घुसडोत नाहा तर मग एकूण गीता अनुमानें काढणारी आहे. ‘ अमुक कर ’ असे विधान करणारें शास्त्र नव्हे ! रहस्यकार हें तुमचें म्हणणें अगदी अप्रयोजक आहे बरें ! गीता हें शब्दप्रमाण आहे. त्यात अनुमानाची काहा गरज नाहा. गीता एवढी अनुमान करीत नाहा तमेंच, निदान मरुट वाह्मवात तरी ‘ तस्मात् ’ हा शब्द निगमन—उपमहार करण्यामाठा योनितात अनुमानाच्या आरंभा कारणबोधक म्हणून योजीत नाहींत तमेंच, ‘ म्हणून तू आसक न होता सतत कर्तव्य कर्म कर ’ हें अनुमान नव्हे, हा विधि आहे व याच श्लोकाच्या उत्तराभात ‘ कर्म व वर्म फल यात आसक न होता कर्म करणारा पुरुष परमात्म्याम प्राप्त होतो, ’ अमें त्याचें पत्र सांगितलें आहे योणत्याहा अनुमानात प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय व निगमन असे पाच किंवा निदान पहिले तीन अवयव तरा अवश्य लागतात पण येथें त्याचा वाहाव मवध नाहा. येथें अनुमानाचें कारणच नाहा. परम आत जे भगवान् त्याचें वचनच प्रमाण आहे. त्यानाही अनुमानाची गरज लागू लागला तर ‘ आप्तवाक्य ’ या तिमन्या प्रमाणाळ काहाच महत्त्व उरणार नाहा अर्थात् रहस्यकाराची हा कल्पना माफ तुकीचा आहे.

४-१६ श्लोकापयंत कर्माधिकारी पुरुषांनीं कर्मयोगाचेंच अनुष्ठान का केळें पाहिजे तें सविस्तर सांगून १७ व १८ या श्लोकात कर्मयोग कोणाला करावयास नको, त्याचा निर्देश केला आहे. ज्ञानयोगाचे अधिकारी जे माख्य त्याना कर्मयोग नाहा, असें त्यात सांगून १९ व्या श्लोकात ‘ म्हणून तू सतत कर्मच कर ’ असा प्रकरणाचा उपमहार केला आहे. भव अद्वैती टीकाकार या श्लोकाचा असाच सवध लावतात मध्वाचार्य, रामानुजाचार्य वगैरे भाष्यकारही १७ व १८ हे श्लोक ‘ जो आत्मरति वगैरे आहे त्याला कर्मयोगाचा आवश्यकता नाहा, ’ हें सांगण्यामाठाच ओहन व १९ वा श्लोक ‘ तू तमा नाहीं म्हणून कर्तव्य कर्म कर ’ अमें मागून आहे, अमेंच ममजनात ‘ यन्तु आत्मगिरेव स्यात् ’ यावाळ ‘ तु ’ या शब्दा-

होईल तें आग्रहशून्य बुद्धीनें करून मोकळा हो म्हणजे झालें. या जगात कर्म कोणालाच मुटलें नाहा. मग तो ज्ञानी असे वा अज्ञानी अमो. ” ६५३ गतिनें सन्यासमार्गा-याच्या बरील कोटीला उत्तर देत बसणें, थोटे अप्रयोजक वाटनें. तथापि गीताच सन्या-ममार्गायाशी वाद करीत आहे, असें जरी मानलें तरी त्या गीतेलाच उलट असाही प्रश्न करता येतो की, कर्म व अकर्म हां दोन्ही जर सारखाच तर तुझा कर्म करण्याविषयी तरी पबदा आग्रह का ? तूच जर ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा सांगेस तर त्यातील ज्ञाननिष्ठेचा तिरस्कार करून कर्मालाच तेवढें महत्त्व का देतेस ? पण वस्तुतः विचारी गीता काहाच म्हणत नाहीं. रहस्यकाराने तिच्या मार्था हा अयोग्य उतराचा भार घालून आहेत. ‘ शास्त्रतः प्राप्त होईल तें करून मोकळा हो ’ हें गीतेचें म्हणणें आहे, रहस्यकाराचें नव्हे असें जरी मानलें तरी त्यात वावणें काहीच नाहीं कारण यथाधिकार ज्ञानयोग व कर्मयोग शास्त्रतःच प्राप्त आहेत पण ‘या जगात कर्म कोणालाच मुटले नाहीं, मग तो ज्ञानी अमो वा अज्ञानी’ हें म्हणणें मात्र गीतेचें आहे, असें मानण्यास आम्हां तयार नाहा. कारण स्वाभाविक कर्म कोणाला मुटत नाहा. देह अमेपर्यंत देहधर्मभूत क्रिया होणारच. पण तेवढ्यावरून अभिहोत्रादि शार्म्यीय बमही कोणालाच मुटत नाहा, हें म्हणणें अनुभवाला मोडून आहे. विचारे ज्ञानी सारखे अभिहोत्रादि कर्मांचा आम्हाला काहीं उपयोग नाहीं, असें म्हणून तरी तीं कर्म टाकतात पण आधुनिक सुशिक्षितातील शेंकटा ९९ लोक नास्तिकतेनें त्याचा त्याग करितात ? तेव्हा श्रीन-स्मार्त कर्म कोणालाच मुटत नाहींत, असें गीता कधी म्हणणार नाहीं. अ ३ श्लो. ५ व अ. १८ श्लो. ११. याचा खरा अर्थ काय आहे तो त्या त्या ठिकाणाच पहावा म्हणजे गीता सदरहू श्लोकात तसें मागत आहे, अशी शका कोणालाही उरणार नाहीं. रहस्यकार पुनः झणतात. “कर्म तर चुकत नाहीं आणि ज्ञान्याला तें स्वतः साठी (हा शब्द त्याच्या पदरचा आहे) नको. दिसण्यात ही एक मोठाच अडचण वाटते (वेदान्त शास्त्राचें तत्त्व न कळणाराला अडचण वाटणारच) पण गीतेला हें कोटें कठिण वाटत नमून गीता असें सांगले की, कर्म ज्याअर्थां चुकत नाहीं त्याअर्थां तें केलेंच पाहिजे. पण स्वार्थ बुद्धि उरली नाहा झणूनच आता तें नि.स्वार्थ ह्म० निष्काम बुद्धीनें कर म्हणजे झालें. (‘ स्वार्थबुद्धि उरली नाहा व नि.स्वार्थ ह्म० निष्काम बुद्धीनें ’ हा अर्थ गीतेला ममत नाहीं. निष्काम कर्म म्ह० नि.स्वार्थ कर्म हा अर्थ वैदिक संप्रदायाला धरून नाहीं शास्त्रानें स्वर्ग, पशु इत्यादि फलासाठी सांगितलेलें कर्म त्या पलाची इच्छा न ठेवता करणें, यास निष्काम कर्म म्हणतात. निष्काम म्ह० नि.स्वार्थ व सकाम म्ह० स्वार्थ हा अमाप्रदायिक अर्थ आहे.) हाच उपदेश ‘ तस्मान् ’ हें पद घालून १९ व्या श्लोकात अर्जुनास केला अमून (तर मग हें अनुमान नव्हे, उपदेश आहे !) त्याच्या वृद्धी-करणार्थ सर्वांत श्रेष्ठ ज्ञानी जे भगवान् त्यास काहीं कर्तव्य राहिलें नसताही ते कर्मच करितात हा दृष्टान्त पुढें (२२) दिला आहे. (होय दिला आहे खरा, पण त्याचा विचार पुढें वरू.) साराश ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति सन्यासमार्गाय लोक वर्णिताने तीच खरी धरून तीवरून कर्मसन्यासपक्ष मिळत न होता उलट सदैव निष्काम कर्म करण्याच्या पक्षासच बळकटी येत्ये, असें गीतेचें म्हणणें आहे. ” (‘ ज्ञानयोगेन सारूप्याना ’ असें सांगणाऱ्या गीतेचें असें म्हणणें कसें असेल ? मन्यासपक्षा लोक आपल्या पदरचें काहीं वर्णित नाहींत, वैदिक निवृत्तिउद्योग धर्माचीं तथें सांगतात. रहस्यकार मात्र ते (अद्वैती) न

म्हणत अमलेल्या गोष्टाही त्याच्या माथा मारताना, व आपलेच म्हणणे ' गीतेचें ' म्हणून पुढे करितात) " परंतु कर्मयोगातल हा युक्तिवाद व सिद्धान्त मन्व्यामगाय टोका कारास मान्य नमल्यामुळे बराल कार्यकारणभावाम, किंवा एवदर अर्थप्रवाहास अग्न पुढे भागितलेल्या भगवताच्या दृष्टान्तामर्हा (श्लो ७ ८. ९ २० २० ३० पहा) न जुमानता त्यांना हे तान श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले आहेत, आणि त्यापेक्षा पहिल्या श्लोक श्लोकात ' शान्ता पुरुषाला स्वतः च काहा कतव्य रहात नाहा ' इत्यादि जो निर्देश आहे तोच गातेचा अखेरचा सिद्धान्त कल्पून त्यावरून भगवान् शान्ता पुरुषाम कर्म मोटण्यास सांगताना असे प्रतिपादन केले आहे "(पण कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र हा रहस्यकार म्हणताना तर्जा काहा स्वतंत्र वस्तुन उगात नमल्यामुळे त्याचा युक्तिवाद किंवा सिद्धान्त मन्व्याम मार्गायाम मान्य अमण्याचा किंवा नसण्याचा प्रश्नच उपास्थित होत नाहा वैदिक कर्मयोगाचा सिद्धान्त सर्व वैदिक मप्रदाया लोकाना समतच आहे व तो काय आहे हें आम्हा वर दाखविलेंच आहे रहस्यकाराचा कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र वैदिक मप्रदायाला समतच नमल्यामुळे आपण त्याची कोणा कथाच चचा केला नाहा तेव्हा 'रहस्यकाराच्या कर्मयोगाचा युक्तिवाद मन्व्यामगायाना मान्य नाहा,' असे उलट बोलकाच का 'वैदिक मप्रदाया अद्वैतशास्त्राचें म्हणणे गातेला कर्मयोगशास्त्र बनविणाऱ्या रहस्यकाराना मान्य नाहा,' असे म्हणावयाचें, याचा विचार वाचकांनाच करावा ' अद्वैता भाष्य रंजनाकाराना कार्य कारणभावास व अधप्रवाहाम न जुमानता हे तान श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले,' हें म्हणणे वस्तुस्थितीला मोडून आहे आचार्यांचें भाष्य व त्याचा अर्थ वाचणाना पुढें प्रत्यक्ष अमल्या मुळे रहस्यकाराच्या म्हणण्यावरच आता कोणाला विमवावयाम नको भाष्य, त्याचा अर्थ व त्यावरील रहस्यपरीक्षण'गात्मक टापा वाचल्यावर 'तान श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले,' का काय केले तें प्रत्यक्ष कळेल म्हणून आम्हा अधिक विस्तार करान नाहा) " पण मग ' आमक्ति मोडून कर्म कर ' असा जो अनुनाम लागलाच उपदेश केला आहे ता विलग पून त्याची उपपत्ति लागत नाहा हा अन्वय दूर होण्यामाठा अनुनाला कम कर म्हणून जो उपदेश केला तो अनुना अज्ञाना म्हणून केला, असे या टीकाकाराना आपले समाधान करून घेतले आहे पण श्लोक श्लो २९ व्या श्लोकातल ' तस्मात् ' ह पद निरर्थक पडून याच अध्यायानाल एवापर मदभाम आणि गातेन अनेक ठिकाणा 'गाना पुरुषानेहा आमक्ति मोडून कम करावें' असे उद्देश्य आहेत त्यास, अग्न भगवानाना पुढे श्लोकाच्या रचनेच्या दृष्टान्तमर्हा हा अथ विद्ब पडतो ना पत्तोय " (आमक्ति मोडून कर्म कर हा उपदेश विलग वसा पडत नाहा, व त्याची उत्तम उपपत्ति वर्जा लागते, हें भाष्याथ व रीपा यावरून दृष्टण्यामारसे आहे आत्मज्ञानासाठा कर्मयोग, त्याच्या योगाने कर्माधिन्याची चित्तशुद्धि होऊन आत्मनिष्कामा उत्पन्न होते, हा वैदिक सिद्धान्तच अमल्यामुळे ' मन्व्याम मार्गायाना ' अनुनाला अज्ञानी ठरविले नमून त्याची वागणेली परिस्थिति व भगवानाचा उपदेश यावरूनच तसे ठरत आहे ' तस्मात् ' हें पद प्रकरणाचा उपमहार करण्यामाठा अमल्यामुळे तें निरर्थक होत नाहा ' तस्मात् ' हें पद अनुमानमच नमने, वगैरे आम्हा वर सांगितलेंच आहे शान्ता पुरुषानेहा लाकमप्रदाय कम करावें, असे गातेच काहा ठिकाणा म्हटले आहे, पण तेवढ्यावरून सर्वच शान्ता पुरुषाना तें करावें, असे होत नाहा. कारण मग

ज्ञानयोगाला अवकाशच रतात नाहा अनुनाला त्रीं कदाचित् ज्ञाना मानलें तरी सबच कमयोगाचे अधिकारी ज्ञानी असतात, असंहा ठरत नाहा. यास्तव रहस्यकाराच्या या सब वरपत्ता वृथा आहेत) “जिवाय कमें करूनही ज्यामुळें ता बंधन होत नाहात त्या कमयोगाचेंच विवेचन या अध्यायात चालू अमता मध्येच उपसुत्रामारणें ‘कमें सोपें उत्तम’ अमें कोणाहा समजत मनुष्य सांगणार नाहा. मग भगवानाचा गोष्ट बघाला ? क्षणन निव्वळ माप्रदायिक आग्रहाचें व ओढाताणाचें हे अथ त्रास्य धरिता येत नाहात. ’ ६५४ (ज्ञानी पुरुषानें कमें करावा, अमें प्रकरण नाहा. वमानुष्ठानाला आरभ केल्या- वाचून ज्ञानयोगनिष्ठा प्राप्त होत नाहा, असें येथें प्रकरण चालू आहे. त्या प्रमाणें फक्त आत्मरति, आत्मतुष्ट व आत्मसंतुष्ट (अ ० शे ५०) स्थितप्रशाला मात्र हा कमयोग करावयाम नको कारण त्याच्या वमानुष्ठानानें व अननुष्ठानानेंहा काहा लाभ टांनि नाहा, अमें मागून तू तमा आत्मरति वंगरे नाहास, म्हणून ‘आमक न होता कम कर’ अमा आवायादि सब टाकाकाराना त्यास सबध लावला आहे ‘कमें मोणें उत्तम’ अमें उपसुत्रासारम वार्ताहा म्हणत नाहा. रहस्यकार आपल्या पत्रचेंच त्याच्या मार्था तें लक्षांत आहेंत. कमयोगाचें प्रतिपादन केवावर व ‘ते त्याचें अनुष्ठान करीत नाहा. ते अनाद्य, श्वादि आहे’ वंगरे निंदा करून, कमयोगाचें अनुष्ठान न केलें तरी अध्याय वंगरे न होणारे ज्ञानी, हा बराल नियमास अपवाद सांगून म्हणत तू अध्याय वंगरे न होण्यासाठी आमक न होता कमयोगाचें अनुष्ठान कर हाच त्या श्लोकाचा योग्य सबध आहे. रहस्यकाराचा अथच पूर्वात्तरविरुद्ध आहे. तो मरळही नाहा आणि आग्रह व ओढाताण या दोषाना युक्तही आहे. जिवाय एक विषय चालू अमताना मध्य दुसरा प्रामाणिक विषय येत नाहा, असंहा नाहा. दुसरा अध्याय हा मारवयान आहे. पण त्यात कर्माचें विधान आहे. त्याला रहस्यकार ‘उपसुत्रामारणें’ समजत नाहात, असो रहस्यकार पुढें योगवासिष्ठानाला दोन व गणत गातेंताल एक, अस तीन शक आपल्या अधाला पोपन क्षणत देतात. त्याचा आला विचार वरु. “यस्य ना० कमत्याग नाथ कर्मसमाश्रय । तेन स्थित यथा यद्यत्तत्तथैव करा त्यसी ॥” योग वा ६ उ १९९. ४ ज्ञाना पुरपाला कमत्यागानांहा काहा अथ सपादन करावयाचा नमतो व कमाचा आश्रय करूनहा काहा. मिळवावयाचें नमतें म्हणून तो वें जें तसें सिद्ध अमेल तें तें तमें प्राप्त होइल तें तें तमेंच करतो. कमत्यागच करीत तरी काय म्हणतात रेंच) “मम नास्ति कृतेनार्था नाकृतेनेह कश्चन । यथाप्राप्तेन तिष्ठानि ह्यकमणि व आग्रह ’ कम केत्यानहा मला काहा लाभ नाहा व न केत्यानेही काहा तोटा नाहा. यास्तव मी तर्जा स्थिति प्राप्त हाइल तमा राहता अकमाविषयाच आग्रह काव करावयाचा आहे? इत्यादि पण या व असल्याच दुमन्याहा वाक्याचा अर्थनवासाना मुळाव भानि वाचत नाहा. कारण ज्ञाना नीव मुक्त नास्वाच्या काणत्याही विधिनिविधाना रद्द होत नाहा, ता प्रारंभप्राप्त नवस्थेत आनदानें राहता मी अनुकच करीत किंवा अनुक करणार नाहा, असा आग्रह न धरण हाच खरा सन्यास आहे. चवथ्या अध्यायाच्या १८-२५ श्लोकावराल नाथ्य व भाष्याथ पहा. योगवासिष्ठ पूज जेदता ग्रथ आहे तो व आचार्यांचा सिद्धान्त यात फरक असणें केदाच शक्य नाहा. तो निवृत्तिमार्गी ग्रथ आहे, पावइल ह्या शितकीं प्रमाणें देता येतील, पण विस्तारभयास्तव तसें करता येत नाहीं.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जनकादयः—जनक-अश्वपति वगैरे विद्वान् क्षत्रिय
—कर्मणा एव—कर्मकरणात्—कर्मानुष्ठान कर्तव्य—संसिद्धि—मोक्षम—आ-
स्थिताः—प्राप्त होण्यास तयार झाले कर्मानुष्ठानानेच मोक्ष मिळविण्याचा यत्न करू ला-
गले—लोकसंग्रह एव, अपि—लोकाना उन्मार्गी होऊ नये, याच गोष्टीकडेही—
सपश्यन्—लक्ष्य ठेवणारा—(त्वं)—तू—कर्तुं अर्हसि—कर्म करण्यासच योग्य
आहेस. २०

यस्माच्च—कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धि मोक्षं
गन्तुमास्थिता प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतय । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शना-
स्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासन्न्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता
इत्यर्थं । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण
संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येय श्लोक ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आणि ज्याअर्थी (विवेकी जितेत्रिवही श्रवणादिकाच्या
योगाने सतत ब्रह्मनिष्ठ होऊ शकतो, तथापि तू क्षत्रिय आहेस त्यामुळे तुला चतुर्थां
श्रमाचा अधिकार नाही म्हणून तुला विहित कर्मांचा त्याग करता येत नाही, अशा
आशयाने) शिष्टाचारही असाच आहे अस—‘कर्मणा एव०’ इति—‘कर्मणा एव०’
या श्लोकाने सांगतात—हि—यस्मात् जनकादयः—जनक अश्वपतिप्रभृतयः
पूर्वं विद्वांसः क्षत्रियाः कर्मणा एव संसिद्धि—मोक्षं गन्तुं आस्थिताः—
प्रवृत्ता—ज्याअर्थी जनकादयः—जनक अश्वपति वगैरे पूर्वींचे विद्वान् क्षत्रिय कर्मांच्या
योगानेच संसिद्धाला म्ह० माझाला जाण्यास प्रवृत्त झाले (त्याअर्थी तुलाही कर्म करणेच योग्य
आहे ‘अहो पण जनकादिकांना कर्माने संसिद्धि प्राप्त झाला, असे कसे सांगतां ? कारण
गर्वकर्मन्यासपूर्वक अत्मज्ञाननिष्ठानाच संसिद्धि प्राप्त होते हे प्रसिद्ध आहे ’ म्हणून म्हणाल
तर सांगतां—) —यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः प्रारब्धकर्मत्वात् लोकसं-
ग्रहार्थं कर्मणा सह एव—असन्न्यस्य एव कर्म संसिद्धि आस्थिता. इत्यर्थः—
जर ते प्राप्तसम्यग्दर्शन म्ह० ज्ञाना होते असे मानले तर त्यांना कर्मांचा आरंभ केलेला
असल्यामुळे लोकसंग्रहार्थं कर्मांसहचर्तमानच म्ह० कर्मांचा सन्यास न करिताच ते
संसिद्धाला प्राप्त झाले, असा भावार्थ [जनकादिकांना आत्मज्ञान झाले होते पण प्रारब्ध-
कर्मवशात् कर्मत्याग न करिताच लोकसंग्रहासाठी कर्मानुष्ठान कराने असलेल्या त्यांना
ज्ञानमाहात्म्यान मुक्ति मिळाला वरं ते ज्ञानी नव्हते, असे मानले तर पूर्वावांचा अर्थ कसा
करावा ते सांगतात—]—अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनकादयः—वर, जनकादिक
अप्राप्तसम्यग्दर्शन होते, म्हणून त्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला नव्हता अस मानले—तदा
सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन कर्मणा क्रमेण संसिद्धि आस्थिताः इति व्याख्येयः

श्लोकः—तर चित्तशुद्धीत्या साधनभूत कर्माने क्रमाने संसिद्धीला प्राप्त होण्यात प्रवृत्त झाले, असे या श्लोकाचे व्याख्यान करावे [या अध्यायाच्या आरंभा अधिकारी त्रैवर्णिजांचा दोन प्रकारची निष्ठा सांगून १ ज्ञानी, संन्यासी व २ अनात्मज्ञ गृहस्थ हे तिचे दोन प्रकारचे अधिकारी सांगितले. कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावाचून ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही, हेही सांगितले. कर्माधिकारी पुरुषाने कर्म अवश्य केले पाहिजे, याविषया कारणे सांगितली. शेवटां फक्त ज्ञाननिष्ठाना मात्र हे कर्म करावयास नसे, असे सांगून तू कर्माधिकारी आहेस म्हणून तुला कर्मच केले पाहिजे, असा कर्मकर्तव्यताप्रकरणाचा उपसंहार केला पण ते करीत असतांना त्यामध्ये आसक्ति ठेवू नको, असे सांगितले व आसक्ति न ठेवता कर्म करणाऱ्या पुरुषास चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्ष मिळतो, असेही सांगितले त्यावरूनच अर्जुन ज्ञाना नाही, हे उघड होत कारण ज्ञानी मुक्तच असतो. त्याला 'मोक्षासाठी आसक्ति सोडून कर्म कर' असा उपदेश करावा लागत नाही. या प्रमाणे 'ज्ञानच जर श्रेष्ठ तर मला घोर कर्मांतच का नियुक्त करतोस?' या अर्जुनाच्या प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर देऊन आतां या श्लोकात भगवान् याविषया शिष्टाचारही प्रमाण आहे असे सांगतात—जनकादि प्राचीन विद्वान् क्षत्रिय कर्मांचा त्याग न करिताच मोक्षाला प्रवृत्त झाले ते ज्ञाना होते, असे मानले तरी प्रारब्ध कर्मानुसार प्राप्त झालेल्या क्षत्रियवर्णाप्रमाणे त्यांना कर्मसंन्यास केला नाही कारण संन्यासाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांनाच आहे क्षत्रियांना नाही बृहदारण्यकांत 'ब्राह्मण पुत्र, वित्त व लोक या विषयाच्या एपणापासून व्युत्थान पावून—तद्विषयक कामना सोडून—भिक्षाचर्य आचरिनात,' अम ब्राह्मणांमाठा संन्यासविधान आहे (बृहदा भाष्यार्थ अ ३ पृ १३५) 'चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य, त्रयो राजन्यस्य, द्वौ क्षत्रियस्य,' ब्राह्मणाला चार आश्रम, क्षत्रियाला संन्यास सोडून बाणाचे तीन वैश्याला संन्यास व वानप्रस्थ सोडून बाळाचे दोन, असे स्मृतिवचन आहे व 'मुखजाना अयं धर्मा यद्विष्णोर्लिंगधारण । बाहुजातो-रुपाताना नाय धर्मं प्रशस्यते-' विष्णूचे लिंग-चिह्न धारण करणे हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे क्षत्रिय व वैश्य यांच्यासाठी हा धर्म विहित नाही, असे पुराणात म्हटले आहे त्यावरून क्षत्रियाला विधिदिपा संन्यासाचा अधिकार नाही, हे उघड होत जनकादि क्षत्रिय असल्यामुळे त्यांना आत्मसाक्षात्कार जरा झाला होता तरी त्यांना कर्मांचा त्याग केला नाही तर लोकसप्रहार्थ कर्म करत असतांनाच ज्ञानमाहात्म्याने ते मुक्त झाले पण तेही ज्ञानी नव्हते, म्हणून म्हणशील तर चित्तशुद्धाचे साधन ज कर्म त्याच्यायोगानेच ते क्रमाने मोक्ष मिळविण्यास तयार झाले, असे समज यावरून क्षत्रिय ज्ञानी असले तरी व त्रिज्ञामु असले तरी संन्यास करीत नाहीत ज्ञानी असल्याम लोकसप्रहार्थ किंवा त्रिज्ञामु असल्यास चित्तशुद्धार्थ कर्मच आमत्त न होता करितात, हे उघड होते अर्जुन क्षत्रिय होता, यास्तव त्याला भैश्य म्ह० संन्यास विहित नव्हता त्याला तो परधर्म होता व युद्ध हा स्वधर्म होता म्हणूनच भगवान् पुढे त्याला 'श्रेयान् स्वधर्म' श्लो ३५ इत्याद सांगणार आहेत त्यातील 'स्वधर्म' व 'परधर्म' या शब्दांवरूनहा भगवा

नाचा हाच आशय व्यक्त होतो. अमो; याप्रमाणें प्रस्तुत श्लोकाच्या पूर्वार्धाचें व्याख्यान कसे करावें तें सांगून द्वितीयार्धानें ज्या शक्येचें निवारण करावयाचें आहे तिचाच अनुवाद करितात-]

अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्भिरैव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्रारब्धकर्माद्यत्तत्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि २०

भाष्यार्थ—अथ मन्यसे—आता तूं जर असें समजत असशील का,—पूर्वैः अपि अजानद्भिः एव जनकादिभिः अपि कर्तव्यं कर्म कृतं—पूर्वीच्याही आत्म्याला न जाणणाऱ्या अशाच जनकादिकांना मुद्दां कर्तव्य कर्म केले—तावता अन्येन सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेन अवश्यं कर्तव्यं इति न—पण तेवढ्याने दुमऱ्या यथार्थ आत्मज्ञानी कृतार्थ पुरुषानें तें अवश्य केले पाहिजे, असे म्हणता येत नाहीं. (ममाधान—) तथापि त्वं प्रारब्धकर्माद्यत्तः—तरी मुद्दा तूं प्रारब्धकर्मान्या अर्थान आहेम. म्हणून—लोकसंग्रहं एव अपि—लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तं एव अपि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुं अर्हसि—लोकसंग्रहालाही—लोकाच्या उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें हा लोकसंग्रह आहे, त्याच्याकडेही—त्या प्रयोजनाकडेही पाहणारा तूं कर्म करण्यास योग्य आहेम. [पूर्वीच्या अज्ञ अमलेल्या, कृतार्थ न झालेल्या जनकादिकांनी जरी कर्म केले असले तरी तेवढ्यावरून ज्ञानी व कृतार्थ झालेल्या माझ्यासारख्यानेही तें केले पाहिजे असें म्हणतां येत नाहा, असें म्हणशील तर तेंही मा कबूल करतां पण तूं ज्ञानी आहेम, असें जरी मानलें तरी तूं आपल्या प्रारब्धकर्मांथान आहेम. त्या कर्मानेच तुला क्षत्रियकुलात उत्पन्न केले आहे. यास्तव लोकसंग्रहाकडे पाहणाऱ्याही तुला स्वधर्मरूप कर्मच करणें उचित आहे. लोकाच्या स्वाभाविक उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें, याला लोकसंग्रह म्हणतात. तेच आपल्या धर्माचरणाचें फल आहे असें समजून तुला कर्मच केले पाहिजे. 'सर्वे राजाधिता धर्मा राजा धर्मस्य धारक.' म्ह० सर्वे धर्मे राजाच्या आश्रयानें राहणारे आहेत. राजा धर्माचें धारण करणारा आहे, असें स्मृतिवचन आहे. त्यावरून क्षत्रिय वर्णाधर्मधर्मप्रवर्तक आहे, हें सिद्ध होतें. म्हणून तुला स्वधर्मरूप कर्म केले पाहिजे] २०.

१ या श्लोकाम रहस्यकार असें अवतरण देतात—“ज्ञानी पुण्यास स्वार्थ राहिलेला नमनो याचमुळे त्यानें आपलें कर्तव्य निष्काम बुद्धीनें केले पाहिजे, जसा प्रकारचें निष्काम कर्म मोक्षाच्या आट न येता त्यानेच मिद्धि मिळते, असें जे वर मागितलें त्याच्या पुष्पाचरणार्थ आता दामला देतात—” ६५५ पं० हे श्लोक सर्व मागितलें आहे कोठें ? ज्ञाना पुण्याने कर्म करावें याचा अर्थापि गीतेंत उल्लेखही आलेला नाहीं. तो तर पुढेच (शे. २५, २६, २९ यांत) आहे व तोमुद्दा लोकसंग्रहाच्या प्रमाणें आहे. लोकसंग्रहाचें अधिकारी ज्ञानाच आहेत. निःशाम नव्हेत. निःशाम साधनभूत कर्मयोगाचे अधिकारी आहेत. निष्काम कर्म मोक्षाच्या आट जरी येत नसेल तरी त्यानेच मिद्धि मिळते, हा अपमिदान्त आहे. निष्काम कर्मानें मोक्ष

मिळत नाहा चित्तशुद्धि होते ज्ञाना पुरुषानें लोकसंग्रहाथ धरावयाचें ते कर्म तें वस्तुतः कर्मच नव्हे. (पृ ५५ पहा) कारण तें ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' (३ २८) या ममजुतानें घडत असतें. असो, रहस्यकार " जनकादिकांनाहा याप्रमाणें कमानच सिद्धि मिळविला " असा पूवा र्थाचा अर्थ करितात त्यानील ' याप्रमाणें ' ह पद त्याच्या पदरचें आहे त्याला मूळान भाषार नाहा पण अवतरणान व टापेंत ' दाखला देतात ' असें जें म्हटलें आहे तें मार्थ होण्यामाठा तो शब्द अधिक घालण भाग पडलें पण त्यापेक्षा ' ज्ञाननिष्ठाधिकारी असलेल्याहो क्षत्रियांनै स्वधर्मच करावा, याविषया शिष्टाचाररूप प्रमाण दाखवितात, ' हें म्हणणें अधिक मयुक्तिक आहे ' या नावतात प्राचान सव टीकाकाराचे प्राय एकमत आहे तुमुक्षु कमाधिकारा पुरुषानें विषयप्राप्त्यथ स्वाम कमयोग, मुमुक्षु कमाधिकार्यांनै चित्तशुद्ध्यर्थ निष्काम कमयोग व मुक्त कमाधिकार्यान लोकसंग्रहाथ निरहकार व ममजुतानें कमयोग आच रावा, तसेच, त्रिज्ञानु ज्ञानयोगाधिकार्याने विविदिषा मन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हांवें, व ज्ञानी ज्ञानयोगाधिकार्याने विद्वत्मन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हांवें, अमा वैदिक- मप्रदाय आहे व त्याविषया द्वैती, अद्वैता वगैरे सर्व सांप्रदायिकाचे मतैक्यच आहे ज्ञानेश्वर- महाराजहा म्हणतात- " देख पा जनकादिक । कमजात अशेस । न माडिता मोक्षमुल । पावते चाहेले ॥ " १५२ " निष्काम कर्माना सिद्धि मिळत्ये याचा दाखला या श्लोकाच्या पहिल्या चरणात सांगितला अमृत दुमया चरणापामृत निराज्या प्रकारच्या प्रतिपादनात सुरवात झाली आहे " ६५५ असे रहस्यकार म्हणतात पण येथें त्यानी अथाला चरण म्हटलें आहे, हा केवळ दृष्टिदोष आहे अमेंही म्हणता येत नाहा कारण हा दोष येथें श्वदाच नव्हे तर दुमन्याही अनेक ठिकाणा आढळतो पृ ६४७ ६४४ ६३२, वगैरे पहा हा दोष अगदीच महत्त्वाचा नाहा, असें नाहा पण त्याला विशेष महत्त्व देण्याचें आम्हाला काहा कारण नाहा, हें गैरे तर्थापि दोन-चार वा ए, एक दोन शास्त्रा याच्या दृष्टान्त असले प्रमाद निमटून पावे, हे आशय आहे ' शिवाय प्रत्येक शब्द अतिशय विचारपूर्वक लिहिण्याचा ज्याचा बाणा आहे त्याच्या ग्रथावर ' त्याना मरळ अर्थ केला नाहा, ओडा- ताण केली वगैरे, सांप्रदायिक आप्रह, गानाथावर नारवण घातलें, ' वगैरे दोष देणारानें आपल्या ग्रथान अमले प्रमाद करणें, मवथा अयोग्य आहे गातारहत्यात एके ठिकाणी तर आत्मा व मन यांचेही परमाणु मानले आहेत ' म्हणजे चावाक बौद्धासारखे नास्तिकही तें म्हणत नाहात, तें म्हटलें आहे, याहन आणरां अधिक प्रमाद तो कोणता ? हे दोष वतमान पत्रामाररया लैविश भापेंत तरी शक्य अमले तरी शास्त्रीय ग्रथात मवथा अक्षम्य होत, अमो

रहस्यकार पुढें म्हणतात- " ज्ञानी पुरुषानें लोकांनै ठाया काहा अडलें नमतें. तरीही ज्ञानी पुरुषाम कर्म करणें तुक्त नाहा, म्हणून त्यान निष्काम कर्म कराव, असें सिद्ध वेलें " (पण अमें सिद्ध वेलें वा सांगितलें ? ज्ञानी पुरुषाचें लोकांचे ठाया काहा अडलें नसतें, हें म्हणणें बरोबर नाहा कारण ज्ञानी पुरुष लोकांवर अनुग्रह करीत अमतात, स्वाध्याय-प्रव र्तन मन्यादवालाही लोमानुग्रहाथ विहित आहे ज्ञानेश्वरमहाराज याविषया अतिशय बर वडीने वाच श्रीबाप्या उत्तरापावगल टीपेंत अमे उतर काडितात- " तरे प्रामार्थ जाहने । जे निष्कामना पावले । नयाहा वनथ्य अमे उरलें । लोमा गामा ॥ १५५ ॥ मामी अंधास- रिमा । पुढें रेखणारी गले नेमा । अमाना प्रमगावा धम नेमा । आररोना ॥ १५६ ॥ हां गा

येमें जरी न कीने। तरी अज्ञाना काय उमने । तिहा कवणेपरा जागिने । मागांतें या ॥१५७॥’
 पण ‘न चास्य मवभूतेषु०’ याचा अर्थ रहस्यकार तमात्र समनतान’ शर्ना पुण्याम
 कोणत कम चुकत नाहा? शरीरधारणाला अवश्य तेवढें स्वाभाविक कम मात्र चुकत नाहा
 मागे पृ ३०४ पहा पण येथाल कम नें नव्हे त्यानें लोकमग्रह हा होत नाहा, माक्षही मिळत
 नाहा व नें निष्कामही घणत नाहा कारण अत्र निष्काम सा, पाणी फलाचा इच्छा न धरता पी.
 आसक्ति न ठेवता शोष घे, हें कम शक्य आहे’) पण ‘उम करण चुकत नाहा म्हणून तें वेल पाहिजे,
 हा युक्तिवाद कायदेशर अमला तरा मामान्य मनुष्याचा तेव्हां नें व्हावा तितका पूण खात्रा
 होत नाहा एवण अपरिहाय म्हणूनच कम करावयाचें, त्यान दुसरें काहा साध्य नाहा
 अर्सा। शका मनात येने म्हणून आपल्या कमानें लोकमग्रह करणें, हें शानी पुण्याचें एक
 अत्यंत महत्त्वाचें अमें या नगार्नाल प्रत्यक्ष माय आहे, अमें दाम्बकिय्याम या श्लोकाच्या
 दुमन्या चरणापामून (उत्तराधापामून?) सुखात जाली आहे” (पण कर्म करणें चुकत नाहा,
 वगैरे युक्तिवाद कोणत्या कायद्याला धरून आहे, त कायदेपट्टिनामच ठाऊक’ स्वाभाविक
 कम चुकत नाहात ह मृष्टाच्या कायदानेंच मिळ आहे, तो युक्तिवाद नव्हे प्रत्यक्ष मृष्टाचा
 अनुष्ठय कायदा आहे व तोहा अमा आहे वा तो नाण्याम मृष्टानाल एकहा जाव समथ
 नाहा अथात् त्यावदल मामान्य मनुष्याचा जशी काय पण अतिशय मूश्न कौण्ठर्कीही पक्का
 खातरा जालला अमते वा कम काणालाच मग्न नाहात ताच अपरिहाय होत पण
 शास्त्राय कम तशा अपरिहाय नाहात ता परिहाय आहेत म्हणून तर वा लोकमग्रहाय
 करण्याचें विधान मभवतें ता तर गरोवरच अपरिहाय अमता तर लोकमग्रह हें त्याचें
 निराळें निमित्तच पुढें करावयाम नवो होतें ‘तुला स्वत साठा वेवण जरी नको अमल तरा
 लेखमग्रहामाठा वेव’ अमें विधान मभवन नाहा अथात् ‘लेखमग्रहाय कम कर’ हें म्हणणें
 शास्त्राय कमाना उद्देशून आहे गाना पुण्याला चित्तपुष्टि हाऊन ज्ञानप्राप्ति जाल्यावर त्याच
 वापाश्रमविहित कमाना काहा आवश्यकता नसत मागे, पिंग, निजणें, इत्यादिकाचा आव
 व्यकता नमने, अमें मुखाय नाहा, आणि त्या स्वाभाविक व म्हणूनच अपरिहाय कमाना
 लोकमग्रह हा होत नाहा आपया कमानें लोकमग्रह करणें हें शाना पुण्याच या जगार्नाल
 साध्य नव्हे तो हुनाथ जालला अमते त्याला कोणतेंच माव्य मपादन करावयाचें नमतें
 अथात् ‘लोकमग्रह प्रत्यक्ष शाना पुण्यानें वेवाच पाहिजे,’ अमें म्हणता येत नाहा ज्ञानानंतर
 शाना वेवल प्रारंभधान असता त्यावाचून ना दुमन्या कराच्याहा तजामें जागत नाहा
 त्यामुळेंच शाना पुण्याला नू ‘लोकमग्रहाय कम कर’ असेंही कोणाला सांगता येत नाहीं)
 ‘लोकमग्रहमेवापि, यार्नाल ‘एवापि’ या पदाचें तात्पर्य हेंच अरून यावरून निराख्या
 प्रभारच्या प्रतिपादनाम आता सुखात जाली आहे, अमें स्पष्ट हाणें” (‘एवापि’ याचें हेंच
 तात्पर्य, म्हणत कोणतें? त्या निराख्या प्रभारच्या प्रतिपादनाच स्वरूप काय आहे? सवच
 मादिम्ब’ वस्तुत कमधिकारा अनात्मज्ञ पुण्याला कमयोगाच अनुष्ठान वा केमें पाहिजे हें
 वर सांगितलें व आता ज्या कमाधिकार्याला आत्मज्ञान जाल आहे, पण तो ज्ञाननिष्ठेचा अधि-
 कारा नाहा त्यानें कमानुष्ठान कशासाठा करावयाच, तें तथून पुढ मागण्यास आरभ केला आहे,
 असा विषयविभाग यथे केला पाहिजे कम वा कळें पाहिजे त्याचें एक कारण वर सांगितलेलें
 असल्यामुळ लोकमग्रह हें कमानुष्ठानाचें दुसरें कारण आहे, हेंच ‘एवापि’ वावरून स्पष्ट होतें, अमो,

आता रहस्यकार 'लोकमग्रहशब्दात्वा' अथ क्मा करितान तो पहा) - "लोकमग्रहया शब्दात्
 'लोक' याचा अर्थ व्यापक अगून वेवळ मनुष्यज्ञातामच नव्हे, तर सर्व जगाला सन्मार्ग
 लावून त्याचा नाश होऊ न देता सग्रह ह्य० चागल्या रीतीने धारण, पोषण, पालन किंवा
 बचाव करणें, या सर्व गोष्टींचा लोकमग्रहशब्दात् ममवेश होतो" पण हा अर्थ अतिशय
 जोदाताणीचा आहे गीतारहस्य पृ ३०६-३३४ येथे याच अर्थाचे सविस्तर समवन केंडे
 आहे, पण तेही सयुक्तिक नाहा कारण 'लोक' शब्दाचा 'सर्व जगत्' असा व्यापक अर्थ जरी
 केला तरी जगाला सन्मार्ग लावून त्याचा नाश होऊ न देता सग्रह ह्य० त्याचें धारण,
 पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, हा अधिकार आत्मज्ञानी पुरुषाला वसा प्राप्त होतो, तें
 कळत नाह, ज्ञानी पुरुष आपल्या पुत्राला किंवा वनिष्ठ बंधूलाही जर सन्मार्ग लावू शकत
 नाहीं तर सर्व जगाला तो काय मन्मार्ग लावणार? स्वतः भगवान्ही जर पुढें 'प्रकृति
 यान्ति भूतानि निग्रह किं करिष्यति' अमें म्हणून नट्टर्नपडे हात टेंवत आहेत तर इतरांची
 काय कथा? भगवान् पन्पुणैश्वर्यमपन्न होते पण त्यानाही वसादिक व दुयाधनादिक याना
 सन्मार्ग लावता आला नाहीं, तर त्याना ठार मारूनच टाकणें भाग पडलें, हें प्रसिद्ध
 आहे ज्याना आपण ईश्वराचा माक्षात् अवतार म्हणतो त्याचा तर हा दशा तर
 विचाया इतर सात्त्विक-मित्यसत्त्व, निर्दंड, नियोगक्षेम ज्ञानी पुरुषाना सर्व जगाला
 सन्मार्ग कसा लावता येणार? रहस्यकार कल्पना भराभर करीत सुटतात पण त्याना अनु-
 भवाचें पाठवळ मुळाच नमत रहस्यकार म्हणतात "सर्व सृष्टीचें पालन पोषण वरून
 लोकमग्रह करण्याचा जो हा भगवताचा अधिकार तोच पुरुष ज्ञाना झाला म्हणजे त्याच्या
 ज्ञानामुळें त्याला प्राप्त होत असतो" पृ ३२८ पण ही नुस्ता कल्पना आहे. 'ज्ञानी
 ब्रह्मरूप होतो' याचा अर्थ तो इश्वराप्रमाणें निग्रहानुग्रह ममथ होतो, असा नव्हे, तर तो
 आपला जीवभाव टाकून 'मी सच्चिदानुरूप ब्रह्म आहे' असें माक्षात् जाणतो, एवढाच
 त्याचा अर्थ आहे म्हणूनच वेदान्तमीमांसेत 'जगद्धापावरज्यं प्रकरणादसनिहितत्वात्'
 ४।४।१७ असें सूत्र आहे जगाची उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि इश्वराचे व्यापार सोडून
 बाकीचें इश्वराचें व विद्वानाचें ऐश्वर्य सारखेंच कारण सृष्टिवाक्यात इश्वरच प्रकृत आहे
 व विद्वानाचा तेथे उद्देशही नाहीं शिवाय ज्ञानी पुरुषही आपल्या प्रारंभाचें अनिक्रमण
 करू शकत नाहा, हें जर वेदान्तशास्त्रावरूनच सिद्ध आहे तर तो आपल्या शक्तीच्या
 बाहेरचें काम जगाचें धारण, पोषण, बचाव वगैरे कसे करणार? 'ज्ञाना इति कृत्वा न तस्य
 शृंगद्वय भवति' एसादा मनुष्य ज्ञानी झाला म्हणून त्याला दोन शिंगे आला आहेत, अमें
 कथा होत नाहीं, असें म्हणून आचार्यांनी ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या व्यावहारिक स्वरूपादि-
 वात काही फरक पडत नाहीं, त्यांच्या अन्त करणात मात्र विलक्षण फरक पडतो, असें सुच
 विलें आहे अथात् ज्ञानी पुरुषानें लोकसग्रह म्ह० जगाचें धारण पोषण करावें, अमें म्ह-
 णणें म्हणजे त्याच्या शक्तीच्या बाहेर त्याच्यावर भार लावणें आहे त्यापेक्षा कल्पनेच्या
 अशा लाव लाव भराया न मारता प्रकरणाच्या धरून लोकांना उन्मागा होऊ नये म्हणून
 कर्माधिकारी ज्ञानी पुरुषानें आपल्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेलें धर्म करीत
 असावें, असा अर्थ करणेंच सयुक्तिक होय अधिकारी गृहस्थ किंवा ब्राह्मणेतर क्षत्रियादि वान
 आत्मज्ञान जरी क्षात्रे तरी मन्मान धेऊन ज्ञाननिष्ठ होता येत नाहा. तथापि आपल्याला ज्ञान

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—श्रेष्ठः—प्रधान—मुख्य पुरुष—यत् यत्—जे जे—आचरति—
करतो—तत् तत् एव—ते तेंच कर्म—इतरः जनः—इतर जन—त्याचा अनुयायि-
वर्ग करतो.—स.—तो श्रेष्ठ पुरुष—यत्—ज्या लौकिक किंवा वैदिक कर्मांला वर्गरे
—प्रमाणं—प्रमाण—कुरुते—करतो—लोकः—लोक—तत्—त्यालाच—अनु-
वर्तते—अनुसरतो. २१.

लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—यद्यदिति । यद्यत्कर्मांस्तदचरति येषु येषु
श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्मांस्तदचरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं
कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(कृतार्थ ज्ञालेख्या ज्ञानी पुरुषाने लोकसंग्रहार्थहं कर्म करुं नये, असे
कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य असे अवतरण देतात—) —लोकसंग्रहं कर्तुं कः अर्ह-
ति—लोकांसंग्रह करण्यास कोण योग्य आहे ?—च कथं इति ' यद्यत्० ' इति
उच्यते—य तो कर्मा करतो हे ' यद्यत्० ' या श्लोकाने सांगितले जाते—येषु येषु
श्रेष्ठः—प्रधान—ज्या ज्या लोकातील श्रेष्ठ म्ह० प्रधान—मोठा सदाचरणसंपन्न, वि-
द्वान् म्हणून सर्वांना मान्य झालेला पुरुष—यत् यत् कर्म आचरति—जे जे विहित
किंवा निषिद्ध कर्म आचरितो—तत् तत् एव कर्म—ते तेच विहित-निषिद्ध कर्म—
इतरः—अन्यः तदनुगतः जनः आचरति—इतर म्ह० दुसरा त्याचा अनुयायी
जन आचरतो. [श्रेष्ठ जे विहित किंवा निषिद्ध कर्म करतो तेच इतर प्रारूढ जनही
आचरितो. यास्तव विद्वानानेही लोककर्मांदा राखण्यासाठी विहित कर्म करावे. सामान्य
लोक आचरणात श्रेष्ठाचे अनुकरण करितात, असे सांगून एसादी गोंठ प्रमाण किंवा
अप्रमाण मानावयाची शाली तरी ते श्रेष्ठांचेच अनुकरण करितात, असे सांगतात—]—
किंच—तमेच—श्रेष्ठः यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते लोकः तत्
अनुवर्तते—तत् एव प्रमाणीकरोति इत्यर्थः—तो श्रेष्ठ-प्रधान पुरुष जे लौकिक
किंवा वैदिक आचरण प्रमाण मानतो त्याचेच इतर जन अनुवर्तन करतो, त्यालाच प्र-

ज्ञाले आहे, आता हा वर्णाश्रमविहित कर्म काय करावयाची आहेत असे म्हणून त्याचा
जर कोणी त्याग केला तर इतर गृहस्थ व ब्राह्मणेतरही ज्ञान झालेले नमतानाही तसेच
कर्तील, त्यामुळे ते सर्वच स्वधर्मापासून भ्रष्ट पावून त्याचा पारलौकिक नाश होईल,
यास्तव ज्ञानी कर्माधिकारी पुढांने ज्ञानासाठी जरी नाहा तरी लोकाना आपले अनुकरण
करून धर्मभ्रष्ट होऊ नये, म्हणून कर्मच करणे युक्त आहे. हाच लोकसंग्रह होय. प्रारब्धा-
धीन असलेल्या ज्ञाना मनुष्याच्या हातून तोच होणे शक्य आहे. सर्व जगाला मन्मानं
लावणे, वर्गरे हे त्याच्या शक्तीच्या बाहेरचे काम आहे. या पुढाल श्लोकाकडे जरी पाहिले तरी
लोकसंग्रहशब्दाचा हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

माण समजतो, असा याचा भावार्थ [सामान्य जन नेहमीच श्रेष्ठांचे अनुकरण करणारे असतात. त्यांना स्वतःचे म्हणून काही मतच नमते, असा याचा इत्यर्थ] २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—मे—मला—त्रिषु लोकेषु—या तीन लोकात—किञ्चन—काहीही—कर्तव्य—कर्तव्य काम—न अस्ति—नाहा कारण—अनवाप्तं—मला न मिळालेले अस काही नमून,—अवाप्तव्य—मिळवावयास याग्य अस काहा—न अस्ति—नाहा तरी सुद्धा मा—कर्मणि—कर्मामध्ये—वर्त एव—राहताच म्ह० कर्म करतांच २

यद्यत्र ते लोकप्रहकर्तव्यताया विप्रतिपत्तिस्तीहि मा किं नृपश्यसि—न म इति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्य त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मान्नानवाप्तमवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुकारी असल्यामुळे आत्मसाक्षात्काराने कृताथ झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषाने लोकप्रहार्थ विहित कर्म करावे, असे सांगून आतां त्याचि पर्याय भगवताचा उदाहरणरूपाने भाष्यकार उपन्यास करितात—) —अत्र लोकस

१ रहस्यकार “ श्रेष्ठ ह्य० आत्मज्ञानी कर्मयोगी ” असे म्हणतात पृ ६५५ पण श्रेष्ठशब्दाचा हा मरु अथ आहे असे कोण म्हणेल ? या संज्ञात एक सर्वमाधारण लौकिक नियम मागितला आहे त्यात ज्ञाना, अज्ञाना, कर्मयोगा, किंवा सन्यासी असा वादाच विशेष न ठेवता कोणत्याही काळा, कोणत्याही प्रदेशा किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लोकांत ना लोकांच्या आचरणाने पार झालेला अमनो त्याचे अनुकरण सब त्याचे इतर अनुवायी करतात तो धर्माचरण करू लागला वा, ते धर्माचरण करितात, तो दुराचरणी ज्ञाना, की ते दुराचरणा होतात श्रेष्ठ जास्तिक अमला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला की हे नास्तिक बनतात ‘यद् यद्’ व ‘तद् तद्’ या शब्दानून असाच अथ निघतो रहस्यकार शब्दाचा वादरायण मबध धर्मा ल्पवितान त्याच आणखी एक उदाहरण देणे आहे “तैत्तिरीय उपनिषदांहा प्रथम ‘मन्थ वद् धर्मं चर’ इत्यादि उपदेश केल्यावर अतिर ‘ससारात एवाप्य प्रसगा कर्मे वागावें, याचा तुला सशय पडल्यास शानी युक्त व धाम्य माझण त्या वाक्यात जसे वाग्य अथनाल त्याप्रमाणे वागत जा’ अस मागितल आहे ” गी २ व ६५६ पण वस्तुन देवाल या सामान्य नियमाचा उपनिषदांहाल समावननममया आचायाना शिष्याला केला उपदेशाची काहा सबध नाहा कारण येथे सामान्यलोकांचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथे शिष्याने गृहस्थाधमा शब्दावर कर्मे वागावें त सांगितल आहे पण इतका यक्ष भेद पाहतो कोण ? उपनिषदांहाल हे उपदेशप्रकरण समग्र ज्याना पहावयाचे असेल त्याना साथ तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ ही पृ ३३ ४४ आ दुसरी पृ. २१ २५ तैत्तिरीयभाष्यार्थ पृ ४८-५० पदावें.

माण समजतो, असा याचा भावार्थ [सामान्य जन नेहमीच श्रेष्ठचें अनुकरण करणां
असतात त्यांना स्वतःचें म्हणून वाही मतच नमते, असा याचा इत्यर्थ] २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—मे—मला—त्रिषु लोकेषु—या तीन
लोकांत—किंचन—वाहाही—कर्तव्य—कर्तव्य कम—न अस्ति—नाही कारण
—अनवाप्तं—मला न मिळालेल असे वाही नमून,—अवाप्तव्य—मिळवावयाम
योग्य असे वाहा—न अस्ति—नाहा तरा मुद्धा मा—कर्मणि—कर्मामध्ये—
वर्त एव—राहताच म्ह० कर्म करताच २२

यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यताया प्रप्रतिपत्तिस्तीहि मा किं नृ पश्यमि—न म इति
न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्य त्रिष्वपि लोकेषु किंचन किंचिदपि । कर्मा
ज्ञानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्य प्रापणीय तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुसारी असल्यामुळे आत्मसाक्षात्कारान कृ
तार्थ झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषांत लोकसंग्रहार्थ इच्छित कर्म करावे, असे सामून आता त्यावि
पर्याय भगवानाचा उदाहरणरूपाने भाष्यकार उपन्यास करितात—) अत्र लोकस

१ रहस्यकार “ श्रेष्ठ ऋ० आत्मज्ञानी कमयोगी ” असे म्हणतात पृ ६५५ पण श्रेष्ठ
शब्दाचा हा मरळ अर्थ आहे असे कोण म्हणेल ? या श्लोकात एक सर्वसाधारण लौकिक
नियम मागितला आहे त्यात ज्ञानी अनाना, कमयोगी, त्रिषु सन्यासी असा काहीच
विशेष न ठेवता कोणत्याही शब्दा, कोणत्याही प्रदेशा किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लोकांत
जे लोकांच्या आदराम पात्र झालेला अमतो त्याचें अनुकरण सब त्याचें इतर अनुयायी
करतात तो धर्माचरण करू लागला का, ते धर्माचरण करितात, तो दुराचरणी झाला, कीं
ते दुराचरणा होनात श्रेष्ठ आस्तित्व असला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला का
हे नास्तिक बनतात ‘यत् यत्’ व ‘तत् तत्’ या शब्दांतून असाच अर्थ निघतो रहस्यकार
प्रवाचा वादरायण सबब कसा लाबितात त्याचें आणखी एक उदाहरण येथें आहे ‘तैत्तिरीय
उपनिषदांतला प्रथम ‘मन्व वद धर्मं चर’ इत्यादि उपदेश केल्यावर अखेर ‘ससारात पसाया
प्रमगा कर्म वागावें, याचा तुला मशय पडल्याम ज्ञानी सुक्त व धर्मिष्ठ ब्राह्मण त्या बाबतात
जसे वागत असतात त्याप्रमाण वागत जा’ अस मागितलें आहे ” गां र प ६५६ पण वस्तुत
वर्थाळ या सामान्य नियमाचा उपनिषदांतलें समावतनममया आचायाना अध्याया केल्या
उपदेशाचा काहा सबब नाहा कारण येथें सामान्यलोकांचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथें
शिष्यांनीं गृहस्थाश्रमा झाल्यावर कर्म वागावें त सांगितलें आहे पण इतका सूक्ष्म भेद
पाहतो कोण ? उपनिषदांतलें हे उपदेशप्रकरण समग्र ज्यांना पहावयाचें असे त्यांना सब
तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ ली पृ. ३३-४४ आ. दुसरी पृ २१ २५ तैत्तिरीयानुवाच
पृ ४८-५० पहावें.

समग्राला घोताट म्हणून नाहात, प्रत्येक ज्ञानी लोकमग्रहाचा अधिकारी आहे हे मात्र त्यांना समत नाही. श्रेष्ठच लोकमग्रहाचा अधिकारी आहे. पण प्रत्येक ज्ञानी लौकिकानात श्रेष्ठ नसतो.) " तसेच ज्ञान प्राप्त झाल्यावर ज्ञात्यांचे जरी काहा कर्तव्य उरले नमले तरीहि सर्व कर्म निष्कामबुद्धीने त्याने अवश्य केले पाहिजे असा जो आम्ही १७ ते १९ श्लोकाचा वर अर्थ केला आहे तोहि भगवताच्या स्वतःच्या या दृष्टान्तावरून पूर्णपणे सिद्ध होतो" (पण १७ ते १९ श्लोकाचा वास्तविक अर्थ काय आहे हे आम्ही वर दाखविलेच आहे. १७ व १८ या श्लोकात पूर्वोक्त कर्मयोग कोणाला करावयास नको ते सांगितले अमुन तू तसा त्याचा अपवाद होत नाहास, कर्मयोगाधिकारी आहेम, म्हणून आमक न होता, मतत कर्तव्य कर्म कर म्हणजे तुला मोक्षप्राप्ति होईल अमें तेथे सांगितले आहे. १९ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धावरून ज्ञानी पुण्यासाठी निष्काम कर्मांचे विधान नाही हे स्पष्ट होतें. कारण ' असक्त होऊन कर्म करणारा पुरुष मोक्षाला प्राप्त होतो' अमें सांगितल्याने निष्काम कर्म मोक्षाचें साधन आहे हे उघट होते व साधन केव्हाही सिद्धाकरिता नसतें तेव्हा वरील विधान ज्ञानी पुरुषासाठी नसून निशामुसाठी आहे हे निर्विवाद होय शिवाय ' लोकसग्रहमेवापि' येथून चालू प्रकरण बदललेले आहे ही गोष्ट रहस्यकारांनी बघून करितात त्यामुळे १७ ते १९ श्लोकाच्या अर्थाशी भगवताच्या या दृष्टान्ताचा काही संबंध नाही. तथापि " परवीं हा दृष्टान्तच विलग व निरर्थक होईल " असे रहस्यकार म्हणतच आहेत पण ते म्हणणे अगदा अप्रयोजक आहे. कारण ' लोकसग्रहमेवापि' येथून ज्ञानी कर्मधिकारी श्रेष्ठ पुण्याने चित्तशुद्धि व ज्ञान यासाठी जरी नाही तरी लोकसग्रहार्थ स्वर्णानुरूप कर्मानुष्ठान करीत रहावे, असे सांगण्यास आरंभ केला आहे व त्याच प्रसंगाने भगवानानो आपला दृष्टान्त दिलेला आहे त्याअर्थी तो विलग किंवा निरर्थक होईल ही भीति व्यथ आहे

" यज्ञचक्र बुद्धन जगाचें काहा होवो त्याची परवा न करिता मास्वमागांतील ज्ञानी पुरुष सर्व कर्म सोडून देतात, आणि कर्ममागांतील ज्ञानी पुरुष स्वतःसाठी जरूर नसतें तरी लोकमग्रह हे महत्त्वाचें व आवश्यक माध्य समजून त्यांनाटा स्वर्णमागणें आपली सर्व कामे चालू ठेवीत असतात, हा या दोन मागांत मोठा भेद आहे" ६५७, हे रहस्यकाराचें म्हणणे शास्त्रीय परिभाषेला धरून नाहा. माधनचतुष्टयसंपन्न असलेल्या पुण्यान्वाच आत्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो विवेक, वैराग्य, समदमादि व मुमुक्षुत्व हे साधनचतुष्टय होय याच्या अभावा कोणीही ज्ञानीच होऊ शकत नाहा ज्ञान झाल्यावर जगत् रहाणें, किंवा बुडन जाणें याचें मुखदु स त्याला काहींच नाहा भग नो ज्ञानी आपल्या प्रारम्भानुसार ज्ञाननिष्ठ होवो वी लोकमग्रहार्थ कर्मच करीत राहो. मिथ्या ठरलेल्या जगाची त्याला परवा वाटणे केव्हाहा शक्य नाहा मिथ्या जगान आमक होऊन केवल अज्ञानाने विविध नाप भोगांत अमलेल्या जीवाविषया म्हणजे स्वतःच्याच वरिपत अज्ञाविषयी त्याच्या मनान दया उत्पन्न होणें सादृजिक आहे त्यामुळे जो ज्ञाननिष्ठ असेल तो ज्ञानोपदेशाच्या द्वारा व जो कर्मनिष्ठ असेल तो कर्मानुष्ठानाच्या द्वारा लोकमग्रह करीत राहिल यातही काही मशय नाहा पण त्या दोन्हा ज्ञान्याची प्रवृत्ति जगबद्ध अविच्छिन्न चालू रहावें यासाठी नमन जावना यथाधिकार माधनानुष्ठान करून या मिथ्या भवचक्रातून मुक्त व्हावें या-

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—यदि—जर—अहं—मा—अतन्द्रितः सन्—
तन्ना सोडलेला असा होऊन, आळग सोडून—कर्मणि—कर्मामाये—सदाचरणात—

माठां आहे आमक जगच्चर अविच्छिन्न चालवें हें कोणत्याही ज्ञान्याला इष्टच नाही। शि-
वाय जगच्चर इश्वराच्या नियतानें चालवें आहे, तें चालवावयास वस्तुतः शास्त्रोपदेशाची
गरज नाही आपण असे समजू कां, जगज्जुन वैदिक कर्ममागच नामशेष झाला, तर मग
काय जगच्चर त्यामाठा धावून गहाल ? तेथें वैदिक कर्ममाग नाही, अशा पाश्चात्यादि
देशात जगच्चर चालवेंच आहे का नाही ? तसें जगज्जुन म्हणजे त्यात केवळ मनु-
ष्याचाच अंतर्भाव होत नाही पणु पर्शु व देवादि या मव मसारी जीवांचा त्यात समावेश
हीतो ते आपआपल्या कर्माप्रमाणें जम-भरण, सुप्त-दु-ग्वादि भोगरूप ममार वरीत अस-
तात तेव्हा मनुष्याताल धोडेभे अल्पमन्वाक वैदिक जर उपां नाहीत शान्ते तर त्याच्या
अभावा सव जगत्तच नाहीत होइल हा भ्रंति व्यथ आहे प्रथात् जर जगच्चर चालवि-
ण्याविषया जें विधान आहे तें अतस्त्वशाच्या चित्तगुढामाठां आहे तत्त्ववेत्यामाठा नाही,
हें उपां होतें अथान् मन्वाममार्गां व कर्मयोगी यांच्यानील 'जगजुडेल याची परया न करणें
व ती वरणें' हा जो भेद दाखविला आहे तो निव्वळ काल्पनिक आहे, तारिकेक नव्हे जगा-
श्रमादि आभेमाना अश्र पुरुषासाठान तें यशादिवाचे विधान आहे, व त्यानेच तें चाल-
विणें पाहिजे, असा कर्मकाटाचा आप्रह आहे जग कर्माधिकारी गृहस्थ सव लोकांचा उप-
भोग्य कर्मा हीतो तें वृहदारण्यक अ १ ब्रा ४ कर्त्तव्या १६ यात मुदर वर्णिलें आहे
विस्तारभयाग्तव नें मव येथें देता येत नाही तथापि त्यातील मुख्य भाग असा आहे—
“तो कर्माधिकारी गृहस्थ म्हणजे कर्माश्रमादिकांचा अभिमाना अविद्वान् पुरुष जो होम व
याग करतो त्याने देवांचा भोग्य होतो, जो प्रत्यहीं स्वाध्याय करतो त्याच्यायोगानें तो
ऋषांचा भोग्य होतो जें पितरांना पित्रेदकादि देतो व चा प्रनेचा इच्छा करतो, त्याच्या-
योगानें पितरांचा भोग्य होतो मनुष्यांना आपल्या घरा ठेवून घेऊन त्यांना जें भोजन देतो
त्याच्यायोगानें तो मनुष्यांना भोग्य होतो पशूंना जें गवत व पाणी देतो त्याच्यायोगानें
पशूंचा भोग्य होतो त्याच्या घरात श्रापदें, पक्षी व कौमुगुगोपर्यंत इतर जीव तातुळादिकांचे कण
इत्यादिवावर उपजोविका करितात त्यामुळे तो त्यांचा भोग्य होतो याप्रमाणें देहाभिमाना अश्र
गृहस्थ देवादि मव जीवांवर उपकार वरीत अमल्यामुळे पक्षाद्या ऋणा पुरुषाप्रमाणें 'मला या
सर्वांच ऋण फेऱें पाहिजे' अशी आपणाविषया कल्पना करून अहानज्ञ देवादि पंचमहा-
यज्ञार्थें निमग्न असतो त्याच्या अविनाशाची इच्छा सव देवादि भूतें करितात पक्षाद्या
कुटुंबी आपल्या पशूंचें जमें रक्षण करतो तसें देवादि त्यांचें रक्षण करितात पक्षाद्या पशूला
व्याघ्रादिकांना उचलून नेल्यास त्यांच्या भयाना फार दुःख होतें, तसेच, एकेक गृहस्थ
अनेक पशूंप्रमाणें जीवांच्या उपयोगी असल्यामुळे त्याला आत्मज्ञान व्हावें हें देवताना मुळाच
प्रिय नाही ते त्याच्या तत्त्वज्ञानाना विन्न वरीत असतात इत्यादि' या प्रकरणाचा अधिक
विस्तार पहावयाचा असल्यास वृहदा भाष्याथ अ १ पृ ३४-३६८ पहा

जातु—कदाचित्—न वर्तेय—न वागलो तर—पार्थ—हे अर्जुना !—मनुष्याः—मनुष्य—सर्वशः—सर्व प्रकारे—मम—माझ्या—वर्त्म—मार्गांस—अनुवर्तन्ते—अनुसरतील. २३.

यदि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारे ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(लोकसप्रहृहा व्यर्थ असल्यामुळे तुला तो करावयास नको, असे अर्जुन म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात—) यदि पुनः अहं अतन्द्रितः—अनलसः सन् जातु—कदाचित् कर्मणि न वर्तेय—पण जर मी आळस सोडून केव्हाही कर्मांमध्ये प्रवृत्त न होईन तर—हे पार्थ मनुष्याः श्रेष्ठस्य सतः मम वर्त्म—मार्गं सर्वशः—सर्वप्रकारेः अनुवर्तन्ते—हे अर्जुना ! मानव श्रेष्ठ असलेल्या माझ्या मार्गांचे सर्वप्रकारे अनुवर्तन करतील. [मी आळस सोडून स्वीकारलेल्या वर्णाश्रमाप्रमाणे धर्माचरण न केले, तर इतर लोकही माझेच सर्वप्रकारे अनुकरण करतील कारण मी श्रेष्ठ आहे यादवामध्ये मी प्रधान पुरुष आहे यास्तव मला धर्माचा काही उपयोग जरी नसला तरी माझ्या अनुयाया जनानीं धर्माचरण करावे, म्हणून मलाही ते करावे लागते] २३.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मा—कर्म—कर्म—सदाचरण—न कुर्यां चेत्—जर न करीन तर—इमे लोकाः—हे सर्व लोक—उत्सीदेयुः—नाश पावतील—च—य मा संकरस्य—वर्णमकराचा—कर्ता स्याम्—कर्ता—वर्णसंकराचे निमित्त होईन व त्यामुळे इमाः प्रजाः—या सर्व लोकांना—उपहन्याम्—मी मारीन—त्यांचा जणु काय घातच करीन. २४

तथा च को दोष इत्याह—उत्तिष्ठ । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकास्मि त्तिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावान्, न कुर्यां कर्म चेदहम्, क्विच संकरस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमा प्रजा. प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहनन कुर्यामित्यर्थ । ममेश्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तथा च कः दोषः इति 'उत्सीदेयुः' इति आह—आणि सर्व लोक माझ्या मार्गांचे अनुवर्तन करणारे अगत्यामुळे कोणता दोष होईल, त 'उत्सीदेयुः' इत्यादि श्रोताने सांगताना—चेत् अहं कर्म न कुर्यां—जर मा कर्म न करीन—इमे सर्वे लोकाः उत्सीदेयुः—विनश्येयुः—तर हे सर्व लोक विनाश पावतील (तेकां उत्तर—) लोकास्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात्—लोकांच्या स्थितीला कारण होणारे जे कर्म त्यांचा अभाव झाल्यामुळे [सर्व लोक नाश पावतील] मा इंधर अगून कर्मांमध्ये जर प्रवृत्त न झाला तर मारो अनुकरण करणारे जे मनुष्यादि तेही कर्म कर-

पार नाहात आणि याप्रमाणे लोकस्थिताला कारण होणाऱ्या कर्मांचा लोप झाल्यामुळे सर्व लोकांचा नाश होईल]—किं च संकरस्य कर्ता स्यां—शिवाय मी कर्म न केल्यास वर्णसंकराचा कर्ता होईन—तेन कारणेन इमाः प्रजाः उपहन्यां—वर्णसंकर झाल्याकारणाने मी या सर्व प्रजेचा घात करीन (मी प्रजेच्या नाशाचे कारण होईन. प्रजेचा घात जाला म्हणून काय झालें ? उत्तर—) —प्रजानां अनुग्रहाय प्रवृत्तः उपहर्ति—उपहननं कुर्या इत्यर्थः—प्रजावर अनुग्रह करण्यास प्रवृत्त झालेला मी प्रजेचा उपहर्ति—उपहनन—घात करीन, असा त्याचा भावार्थ.—मम ईश्वरस्य अनुग्रहं अपद्येत—मज ईश्वराला अनुग्रह नसलेला गोष्ट घटून येईल, (यास्तव मला कर्म केलेंच पाहिजे) २४

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अनुना !—कर्मणि सक्ताः—या कर्मांचा मी कर्ता आहे, मला याचे फल अवश्य मिळेल, अशा अभिमानाने कर्मांमध्ये आसक्त झालेले—अविद्वांसः—अविद्वान्—आत्मज्ञानशून्य लोक—यथा—जसे—कुर्वन्ति—कर्म करितात—तथा—त्याप्रमाणे—लोकसंग्रहं—लोकसंग्रह—लोकानुग्रह—चिकीर्षुः—करण्याचा इच्छा करणाऱ्या—विद्वान्—विद्वानाने—असक्तः सन्—आसक्त न राहून—मा याचा कर्ता व भोक्ता असा अभिनिवेश न करिता कर्म—कुर्यात्—करावे. २५

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविद्वान्यो वा तस्याप्यात्मन कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—सक्ता इति । सक्ता. कर्मण्यस्य कर्मण. फलं मम भविष्यतीति केचिदविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानामवित्तथाऽभक्तः सन् । तद्वत्किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षु कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मी ईश्वर आहे त्यामुळे कृतार्थ आहे पण कृतार्थ असल्यामुळे माझे नियत कर्म जर मी न करीन तर माझे अनुवर्तन करणारे इतर अधिकार जीवही आपापले नियत कर्म करणार नाहीत त्यामुळे जगाच्या स्थितीचे कारणच नाहीत होऊन पृथिव्यादि भूतांचा विनाश होण्याचा प्रसंग येईल वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थाही राहणार नाही. अर्थात्कारण, ज्ञानान्य, पाप्यामुळे नाश, रोष्यान्व. प्रसंग येईल हे अन्वयपरसः उच्यते. म्हणून परानुग्रहार्थं मज ईश्वराचा प्रसाद हातें, अगें सांगितले आता लोकसंग्रहासाठी कर्म करणाऱ्या ज्ञाना पुरपाच्या कर्तृत्वाभिमानामुळे त्यांच्या ज्ञानामध्ये वैगुण्य येईल, असा राका आर्त्या अमता सांगतात—) —यदि पुनः अहं इव त्वं कृतार्थबुद्धिः आत्मचिद अन्यः वा—पण जर माझ्याप्रमाणे तूही कृतार्थबुद्धि आत्मज्ञ अमशाल किंवा दुसराही कोणा आत्मज्ञ असे ? [म्ह० आम्हाचा यथार्थ अनुभव आत्म्यामुळे तं कर्तृत्वादि-अभिमानरहित असतील, किंवा दुसराही कोणी आत्मज्ञाती कर्तृत्वादि-अभिमानाच्या अभावी

कृतार्थबुद्धि ज्ञान असल]—तस्य अपि आत्मनः कर्तव्याभावे अपि—तर त्या-
 लार्हा स्वतःच्या कर्तव्याचा अभाव जरी असला तरी—परानुग्रहः एव कर्तव्यः
 इति 'सक्ताः०' इति आह—परानुग्रहच करणे उचित आहे (आत्मवेत्त्यानेही दु-
 सन्यावर अनुग्रह करण्यासाठी कर्मानुष्ठान करावेच,) असे भगवान् 'सक्ताः०' या श्लो-
 काने सांगतात—हे भारत अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति इति कर्मणि
 सक्ताः केचित् अविद्वासः यथा कुर्वन्ति—हे अर्जुना, या कर्मांचे फल मला
 प्राप्त होईल, अशा आशेने कर्मांमध्ये आसक्त झालेले निःशेक अविद्वान् ज्याप्रमाणे कर्म
 करितात—तथा विद्वान्—आत्मवित् असक्तः सन् कुर्यात्—ज्याप्रमाणे आत्मज्ञ
 विद्वानाने आसक्त न होता कर्म करावे. (कर्मांमध्ये आसक्त न होणे म्ह० काय ? तर
 'या कर्मांचा मी कर्ता आहे' असा कर्तृत्वाभिमान किंवा 'यांचे फल मला मिळवे'
 अशी फलाशा न ठेवणे, म्हणजेच कर्मांमध्ये आसक्त न होणे.) पण विद्वान्—तद्वत् कि-
 मर्थं करोति तत् शृणु—त्या अज्ञाप्रमाणे कर्म कशासाठी करतो ते ऐन—लोकसंग्रहं
 चिकीर्षुः—लोकसंग्रह करण्याचा इच्छा करणारा विद्वान् अज्ञाप्रमाणेच कर्म करतो. २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोपयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अन्ययार्थ—कर्मसंगिनां अज्ञानां—कर्म व त्यांचे फल यात आसक्ति ठेवणाऱ्या
 अज्ञांचा—अविद्वानांचा—आत्मज्ञानशून्यांचा—बुद्धिभेदं—बुद्धिभेद—न जनयेत्—
 कर्हं नये. त्यांच्या कर्मावरील भ्रदा टळवू नये. तर—विद्वान्—विद्वानाने—आत्मज्ञानी
 श्रेष्ठ पुरुषाने—युक्तः—समाहितचित्त राहून—समाचरन्—कर्मानुष्ठान करीत
 त्याच्याकडून—सर्वकर्माणि—सर्व कर्म—जोपयेत्—करवावा. २६.

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्वन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा
 ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते—नेति । बुद्धेर्भेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मण
 फलमितिनिश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदन चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेत्तोत्पादयेदज्ञानामवि-
 धेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किं तु कुर्याज्जोपयेत्कारयेत्सर्व
 कर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युनोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोः मम अन्यस्य वा आत्मविदः—
 याप्रमाणे लोकसंग्रह करण्याचा इच्छा करणाऱ्या मला किंवा दुसऱ्या कोणा आत्मवेत्त्याला
 —लोकसंग्रहं मुक्त्वा कर्तव्यं न अस्ति—लोकसंग्रह सोडून दुमारे बाही कर्तव्य
 नसते.—ततः तस्य आत्मविदः 'न०' इति इदं उपदिश्यते—लामुळे त्या
 आत्मवेत्त्याला 'न०' इत्यादि श्लोकाने असा उपदेश केला जातो.—कर्मसंगिनां—कर्मणि
 आसक्तानां—आसक्तवतां अज्ञानां—अविवेकिनां—कर्मसंगी म्ह० कर्मांमध्ये आ-
 सक्त असलेल्या—कर्मासंगाने युक्त असलेल्या अज्ञ म्ह० अविवेकी लोकांच्या (बुद्धीचा

भेद करू नये)—बुद्धेः भेदः बुद्धिभेदः—बुद्ध्याचा जो भेद लाला बुद्धिभेद म्हणतात—मया इदं कर्तव्यं च अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं इति निश्चितरूपायाः बुद्धेः भेदनं—चालनं बुद्धिभेदः—मीं हें कर्म कराव व या कर्माचें फळ भोगाचें, अशा निश्चितरूप बुद्ध्याचें भेदन म्ह० चालन करणें हाच बुद्धिभेद होय,—तं न जनयेत्—न उत्पादयेत्—त्याला उत्पन्न करू नये—किं तु कुर्यात्—तर मग काय करावें ?—विद्वान् स्वयं तत् एव अविदुषां कर्म युक्तः—अभियुक्तः समाचरन्—विद्वानाने स्वतः तच अविद्वानाच कर्म शातचित्ताने करात—सर्वकर्माणि जौषयेत्—कारयेत्—सर्व कर्मे त्याच्याकडून करवाया [सर्व कर्मांमध्ये प्राप्ति ठेवून व त्यांचेच काम स्वतः शातचित्तान आचरून त्यांच्याकडून ना करवाया] .

१ या श्लोकास रहस्यकार अमें अवतरण देतात—“आत्ता यापुढें ज्ञाना व अज्ञाना यांच्या कर्मांतील भेद दाखवून अज्ञान्याम सुधारण्यामाठा शास्त्राने काय करणें अवश्य आहे त मागतान,” पण अज्ञान्याम सुधारण्यामाठा ज्ञान्याने काय करावें हें पुढील श्लोकात सांगितलेले नसून ‘लोकसमूहाची इच्छा करणाऱ्या जातनजाना पुरुषाने अज्ञाप्रमाणेच कर्मे करून त्याचा बुद्धिभेद न होश्ल अमें करावें’ हें या दोन श्लोकांत सांगितले आहे यावरून लोकसमूह कोणा करावा व तो कसा करावा हेही उघड होतें ज्ञाना पुरुषच लोकसमूहाना अधिपती आहे, आत्ममाक्षास्तार झाल्यामुळे ज्ञानी पुरुषामध्ये कृत्वाभिमान मुलाच रहात नाहा, यामुळे तो कर्मांमध्ये आमक्त न होताहा अजावर—अविवेकी जनावर अनुग्रह करू शकतो कर्मांमध्ये आमक्त असलेल्या लोकांची त्यावराल मद्धा न उचेल अमें आपल्या आचरणाने व भाषणान करणें हेंच लोकसमूहाचें स्वरूप आहे रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणे जगाचें धारण, पोषण वर्गरे करणें हा लोकसमूह नव्हे आचार्यांना लोकसमूहसंस्थाचा जव वर (पृ ३०९) तो केला आहे तोच यथाय होय जगाचें धारण, पोषण वर्गरे करण्याचा अधिपती इश्वराचा आहे, ज्ञानी पुरुषाचा नव्हे म्हणूनच भगवानाना ४ व्या अध्यायात आपल्या जन्माचे कारण मागून आपले जन्म व कर्म दिव्य आहे, अमें स्पष्ट म्हणले आहे (अ ४ ५ ६ त ९ पहा)

रहस्यकार “ हे अनुना १ (म्हणून) लोकसमूह करू शकितणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाने (व्यावहारिक) कर्मांत आसक्त झालेले अज्ञाना लोक ज्येष्ठप्रमाणे वागतात त्याप्रमाणेच पण आमक्ति सोडून वागणू पाहिजे ” असा २७ व्या श्लोकाचा अर्थ करतात पण त्यात ‘म्हणून’ हा शब्द त्याच्या परतला आहे त्याला मुळात काहा आधार नाहा तसच ‘व्यावहारिक कर्मांत’ हा ‘कर्मणि’ या शब्दाचा मरल अर्थ नसून ओद्धानागांचा आहे शिवाय तो मनुस्मृतिरहित नाहा अज्ञान्या व्यावहारिक कर्मे जना करतात तशाच ज्ञानी पुरुषानेहि ता करावात हें म्हणणें गंगा अग्रथाजव आहे यथाच कर्मशब्दाचा अर्थ ‘व्यावहारिक कर्मे’ असा नसून जगाप्रसविहित कर्मे हा त्याचा अर्थ आहे ‘कुवन्नि’ याचा वागतात व ‘जुवात्’ याचा वागले पाहिजे असा अर्थ करतात दुसऱ्या अध्यायातल “ चरनि चरन् तरतान ” या मर्वांचा वागतात असा अर्थ केला आहे, पण तो मूळ धावधाला परून आहे का नाहा याचा विचार बावतानाच करावा— ६ व्या श्लोकाचा अर्थ “ कर्मात् अथवा भाग्यत्वात् या अज्ञानी लोकांच्या बुद्ध्याचा ज्ञानी पुरुषाने भेद करू नव आचार्य रत्न युक्त म्हणून यागयुक्त व सर्व कर्मे करणाऱ्या हाऊन ल ज्ञानाची सुरात करतपात लावाचें. ” असा करतात, त्यात ‘अज्ञानान्,’ याचा अर्थ ‘अज्ञानी

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमृदात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

अन्यथार्थ—अहंकारविमृदात्मा—ज्याथा आत्मा—चिन्म बहुकारणै-शरीरगतं-
व मो-क्षमे मानव्याने विन्दु-नाना प्रकारे अलंघ्य विवेकहत जाले आहे असा अह-
प्रकृतेः—प्रकृतांच्या—गुणैः—विचाराना-शरीर-शरीरव्यप परिणामाकडून—सर्वशः
—सर्व प्रकारे—क्रियमाणानि—कर्म जागरु—कर्माणि—कर्म—अहं कर्ता—
मंच करतो—इति—अने—मन्यते—मानतो. २७.

भविष्यतः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां
गुणानां मान्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणविकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमानानि कर्माणि

श्रीकान्तो अथात्र च महते न्यून कर्म कारणे तौल्येनाना पुण्यात् अत्रै असा विनाश
अहंकारे टाळावा वगैरे वसुव लोकप्रधाना तरा मोक्ष कोण म्हणजे रहस्यकारणा
मानवित्तेःशुद्ध असा उदाहरण केला असा उदाहरण मो अधिक विचारणाच मान्य असा.
आचार्यांचे मान्य वाचकापुढे आहेच. त्यामुळे त्यात वा मोगाचा कोटि कल्पनाहा नाहा,
हे निराशे सांगतवाना नकोच. आम्हा दान्या सर्व मन्थन जडाहा पाहिल्या. त्यातहा असा
अहं कोण केलेला आठवला नाही. फक्त शनिभरनशारावांनी २६ व्या श्लोकाचे व्याख्यान
कर्मन मुक्ता असा एक ओवा लिहिला आहे—“ जेना कर्मनिपाती गवो राण । सापुष्प-
भावे नाहा मनी । एत लोचनपाद । । तेषाव चण्डा ॥ १७० ॥ ” दिव्याव चण्डाचिद
वराण काश्च अनेक, अने वाते. एत लोचि अन्वधा आहे, काण नो केवळ दृष्टान्त आहे.
ना कदाच गवा व राण वाच्य मनात पति-पनाभाव नसतो, एत लोचोवा मनात
उगाच हरितात त्याचप्रमाणे लोकप्रदेशेच जना पुण्यात्ता मनात कमान्ति कर्मने. एत
अहं कर्मनाना असा कर्मोत्पत्तीच कर्म कारण आहे, असे दाखवून त्यानाहा हा (कर्म)
वरातवास लानवा, असा मूळ श्लोकाचाच अर्थ त्यानी दृष्टान्ताने व्यक्त केला आहे. त्यात
दमादिक्वाचा काहा उक्ता नाहा.

रहस्यकाराचा सुखामनावावाक असा एक मोठा अंगेप आहे का, ते कर्म कडिवात
सोडून देवात. योगकाराहि कर्म नहात त्याना लोचनप्रधाचा पत्ता नसते एत आचा-
दांचे २५ व्या श्लोकावरताच मान्य पाहिल्यावर मद्रद अश्रित जिया निराधार आहे, हे
वाचकाच्या महत् लघात देणं कारण अचादाना “विद्वान्” जडा “आनविदु” असा पदान
दुष्ट ठिला आहे. त्यावरून कोत्राच आनवेता कर्म उगत नाही, असे आचार्यांचे मत
आहे, असे कोत्राहाहि न्याता देणर नाहा. रहस्यकार व आचार्यांचे दाव्या म्हणजेच जर
काहा फक्त असेच तर तो हाच को, रहस्यकार प्रत्येक ज्ञानाने लोकमज्ज केला पाहिले
असा आग्रह हरितात व ‘आचार्यांचे विकर्षु- लोचनमहत्’ वा नहवाच्या विशेषणाकडे अत्र
देउन प्रारम्भातुसार लोकमज्ज कर्मदाचा ज्ञाना इच्छा असेल त्याच अन्तजाना पुण्याने
कर्मोत्पत्तीनादि सोडून कर्म करावे असे सांगत हा म्हत्वाचा भेद लघव देवता-
कारणा आहे.

लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वश सर्वप्रकाररहकारत्रिमहात्मा कार्यकरणसंघातात्म-
न्ययोऽहंकारस्तेन त्रिविध मूढ आत्माऽन्तःकरण यस्य सोऽय कार्यकरणधर्मा कार्यक-
रणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्त्वमंणामह कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—अविद्वान् अज्ञः कर्मसु कथं सज्जते इति 'प्रकृतेः०' इति
आह—अनामज अज्ञ कर्मांमध्ये कमा आसक्त हंतो ते 'प्रकृते ०' या श्लोकाने मग-
वान् मागतात—प्रकृतेः-(प्रकृतिः)—प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्या
वस्था तस्याः प्रकृतेः—प्रकृतान्या—प्रकृति मू० प्रवान मायावृत्ति सत्त्व, रज व
तम या तीन गुणाचा साम्यावस्था त्या प्रकृताच्या—गुणैः-विकारैः कार्यकरण-
रूपैः—गुणाकडून मू० शरार इन्द्रियरूप विकाराकडून—सर्वशः-सर्वप्रकारैः—
सर्व प्रकाराना—क्रियमाणानि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च कर्माणि—केल
जाणारा लौकिक व शास्त्रीय कर्म—अहंकारविमूढात्मा-कार्यकरणसंघातात्म
प्रत्ययः अहंकारःतेन विविधं (नानाविधं) मूढः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य
सः अयं-कार्यकरणधर्मा-कार्यकरणाभिमानि—अहंकारान विमूढचित्त झा
केल-कार्य मू० शरार व करण मू० इन्द्रियें त्यांचा सघात मू० एकरूप समूह, तोच
आत्मा-मी आहे, असा प्रत्यय येण, अशी मिथ्याभावना होणें हाच अहंकार, त्याच्या
योगाने ज्याचा आत्मा मू० अन्तःकरण वि-मूढ मू० विविध-नानाप्रकारें मोहित झालें
आहे तो हा शरारद्रियधर्मा-'शरारेंद्रियेच मा' असा अभिमान धरणारा—अविद्यया
कर्माणि आत्मनि मन्यमानः—अज्ञानामुळे कर्म जात्म्यामध्ये आहेत अम मान
णारा-कर्म हा आत्म्याचा मम आहे-कर्में आत्माच करता, असे समजणारा—तत्त्व-
मर्णां अहं कर्ता इति मन्यते—त्या त्या शुभाशुभ लौकिक-वैदिक कर्मांचा मी कर्ता
आहें, अम मानतो ['अविद्यया' या भाष्यार्थांतल पदाच्या अन्वय मागे व पुढें असा
दान्हामडे लावावा मू० आवद्यन शरारद्रियसमूहच मी आहे अम मानतो व अविद्येने
कर्म हा आत्म्याचा धर्म आहे, मा त्याचा कर्ता आहे, असे मानतो अर्थात् आत्मा वों-
णयाहा कर्मांचा मता नाहा, हे यावरून सिद्ध हातें] २७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥२८ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—हे महाबाहो,—हे महापराक्रमी अर्जुना'
—गुणकर्मविभागयो.—गुणविभाग व कर्मविभाग याच—तत्त्वविद्—तत्त्व ज्ञा-
णारा—गुणा.—उदयात्मक गुण—गुणेषु—विषयात्मक गुणांमध्ये—वर्तन्ते—
प्रगुण होताना—इति—मम—मत्वा—मानून—न सज्जते—आसक्त होत नाहा २८
य. पुनर्विद्वान्—तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्वविद्गुणकर्मविभाग-
योर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्वथ गुणा । करणात्मका गुणेषु विषया-
त्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽभेदि मत्वा न मज्जते सार्धं च करोति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—यः पुनः विद्वान् 'तत्त्वविदो' इति—पण जो विद्वान् असतो (तो मा कर्मांचा कर्ता आहे, अग मानात नाहा, ह) 'तत्त्ववित्तु' या श्लोकानें सांग-
तात—महावाहो, तु तत्त्वविद—हे महापराक्रमा अजुना! पण जो तत्त्ववेत्ता
असतो,—कस्य तत्त्वविद् गुणकर्मविभागयोः—गुणविभागस्य कर्मविभा-
गस्य च तत्त्वविद् इत्यर्थ—कशाच तत्त्व जाणणारा? गुण-कर्मविभागाच म्हण-
गुणविभागाच व कर्मविभागाचें तत्त्व जाणणारा असा याचा भावार्थ. [मा शरीरेंद्रियस-
घातरूप नाहा, हा गुणांहून आत्म्याचा विभाग आहे व कर्म माझा नव्हेत, हा कर्मा-
हून आत्म्याचा विभाग आहे त्या दोन विभागाच तत्त्व-यथायत्नस्वरूप जाणणारा म्हण-
गुण व कर्म यांहून आत्मा अगदा निराव्य आहे, असें साक्षात् जाणणारा असा गुण-
कर्मविभागाचा तत्त्ववेत्ता अहकारविमूढात्माही होत नाहा व कर्माभ्य आसत्तही होत
नाहा मग तो 'मा कर्ता' अस कस मानाल? असो, आता उत्तरार्थाचें व्याख्यान
करितात—]—गुणा.-करणात्मकाः गुणेषु-विषयात्मकेषु वर्तन्ते आत्मा न
—इन्द्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्ये प्रवृत्त होतात आत्मा प्रवृत्त होत नाहा,—इति
मत्वा न सज्जते-सक्तिं न करोति—असें मानून आसत्त होत नाहा विषया-
मध्य आसक्ति ठेवात नाहा [शरारेंद्रियाचोच विषयामध्ये प्रवृत्ति होते आत्मा निर्वि-
कार असल्यामुळे त्याची प्रवृत्ति होत नाहा, अस जाणून तत्त्ववेत्ता कर्माविषया दडतर
कर्तव्याभिमान करात नाहा] २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तान्कृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृते—मायेच्या—गुणसंमूढा.—शरीरेंद्रियविकाराना अव्यत
मूट झालेल अज्ञ—गुणकर्मसु—शरारेंद्रियाच्या कर्मांमध्य-हालचालामध्ये—सज्ज-
न्ते—आसक्त होतात ता हालचाल-चेष्टा आम्हीच फलासाठीं करतो, असा अभिनि
वश धरितात—कृत्स्नविद्—सर्वज्ञ-आत्मविद-आत्मज्ञ ज्ञाना पुरुषान—तान्—
त्या—अकृत्स्नविद्—असर्वज्ञ-अनात्मज्ञ—मदान्—मद पुरुषास—न विचाल-
येत्—धडपेपामून दळवू नये त्याचा बुद्धिभेद करू नये २९

ये पुन -प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणं सम्यङ्मूढा समोहिता. सन्त सज्जन्ते गुणाना
कर्मसु गुणकर्मसु वय कर्म कुम फलायेति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविद् कर्मफल-
मात्रप्रशिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित्स्वय न विचालयेद् बुद्धिभेदकरणमेव
चालनं तन्न कुयात्रित्यर्थ ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण विद्वान् व अविद्वान् या दोषाचहा प्रवृत्त स्वरूप सांगून
विद्वानान् अविद्वानाच्या बुद्धीचा भेद करू नये, असा—'प्रकृते ०' इति—'प्रकृते ०'
या श्लोकान उपसहार करितात—)—ये पुनः प्रकृते. गुणेः सम्यङ्मूढा-सं-
मोहिताः सन्त.—पण जे प्रवृत्तांच्या गुणांनी अतिशय मूढ-समोहित हात्साते—

गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलाय इति सज्जन्ते—शरीरेंद्रियाच्या कर्मांमध्ये म्ह० गुणकर्मांत आम्हा फलासाठी कर्म करात आहो, अस ह्मणून आसक होतात—तान् कर्मसंगिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान् मन्दप्रज्ञान्—त्या कर्मांमध्ये आसक असलेल्या असर्वज्ञ—केवल कर्मफलाकडेच दृष्टि ठेवणाऱ्या मदाना—म्ह० ज्याचा प्रज्ञा—बुद्धि मद आहे अशा मतिमदाना—कृत्स्नविद—आत्मचित् स्वयं न विचालयेत्—सर्वज्ञाने म्ह० त्या आत्मवेत्त्याने स्वतः चालवू नये. बुद्धिभेदकरणं एव चालनं तत् न कुर्यात् इत्यर्थः—त्याच्या बुद्धीचा भेद करणे हेच चालविणे आहे ते कर नये, असा याचा भावार्थ [प्रवृत्तीच्या गुणाना म्ह० देहादि विकाराना समृद्ध—देहादिकानाच आत्मा समजणारे अज त्याच शरीरेंद्रियाच्या व्यापारीत आसक होतात म्ह० ते व्यापार माझेच आहेत, असे भगदी दृढ मानतात आत्मज्ञान त्या अनात्मज्ञाचा स्वतः बुद्धिभेद करू नये कारण तसा प्रयत्न केव्हाय त्याची कर्मा वरील श्रद्धाच उद्भूत ते नास्तिक बनताल व पुरुषार्थापासून भ्रश पावताल. त्यापेक्षा ते श्रद्धेने कर्मेच करात राहिल्यास काहा दिवसाना त्यानाच यातायाताचा कटाळा येऊन ते आपोआप जिज्ञासू होतात] २९

१ या तान शोकाम रहस्यकार अमे अवनरण देतात “ लोकमग्रहाथ आत्मज्ञाना पुरुष याप्रमाणे सात्त्विक कर्मे करू लागला, तर तोहा अज्ञानाच बनला अशा शका देण्यात सभव आहे म्हणून ज्ञाना व अज्ञाना दोघेही समारा बनले तरा त्याच्या वतनात परक कोणता व अज्ञानाने त्यापामन काय शिवाववाच ते जाणा स्पष्ट करून मागतात ” लोक संग्रहाथ आत्मज्ञाना पुरुष सामारिक कर्मे करता व ममारा बनतो हा अपूर्व शोध आहे कारण अममारी आत्मा मा आहे अमे ममत्ते हेच आत्मज्ञान होय मा समारी आहे असे ज्याला वाटते तो आत्मज्ञानाच नव्हे तेव्हा लोकमग्रहाथ कर्तृत्वाभिमान नोडून कर्मे करणारा ममारी बनतो या शकेचा सभवच नाहा अधान् या तान शोकात वमा मध्ये अज्ञ आमक्त कमा होतो व तत्त्ववेत्ता आमक्त वमा होत नाहा हे मागून कर्मांमध्ये आमक्त होणाऱ्या अनात्मज्ञाचा आत्मज्ञाना पुरुषाने बुद्धिभेद करू नये, हे सांगितले आहे अर्थात् २९ व्या श्लोकापासून तो विषय आरभिला होता त्याचा येथे उपसहार केला आहे येथे ‘ अज्ञानाने त्यापासून काय शिकावे ’ वगैरे काहा सांगितले नाहा हे भाष्यापावरून वाचकांच्या लक्षात येईलच

२७ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार अमा करतात—“ प्रवृत्तीच्या (मत्त्व, रज व तम या गुणाना) सब प्रकारे कर्मे होत अमता अकाराने वेडावेलेला अज्ञाना पुरुष मा का अमे म्हणतो ” पण मत्त्व, रज व तम हे गुणच कर्मे कशा करणार ? गुणचे विचार अशा जा इन्द्रिये व शरार त्याच्या योगाने कर्मे होत अमतात सब अद्वैता टाकावार ‘ गुणे ’ वा शब्दाचा अमाच अर्थ करतात, पार काय पण मध्वाचाय ‘ गुणे इन्द्रियादिभि ’ अमेच म्हणतात वल्लभमप्रदाया टाकावारहा ‘ गुणे ह्य० इन्द्रिये ’ अमाच पर्याय शब्द योगितात पण रहस्यकार मात्र ‘ गुणे ’ म्ह० मत्त्वादि गुणाना अमे म्हणतात कदाचित् रामानुजाचार्यांच्या या श्लोकावरून भाष्यानाल ‘ मत्त्वादिभि ’ या शब्दाकडे पाहून त्यांनी

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—सर्वाणि कर्माणि—लौकिक व वैदिक सर्व कर्म—अध्यात्मचे-
तसा—विवेकबुद्धीने—मी कता जीव अन्तर्यामासाठा चाकराप्रमाणे ही कृत आहे-
अशा भावनेने—मयि—माझ्या ठिकाणा—मज सर्वज्ञ परमेश्वराचे ठिकाणा—संन्यस्य
—टाकून—मला अर्पण करून त्याचप्रमाणे—निराशीः—फलागारहित व—निर्मम
—देह-पुत्रादिकाविपर्याय्या ममतेने रहित—भूत्वा—होऊन—आशारहित व ममता
रहित होऊन—विगतज्वरः—गोकरहित होऊन—युध्यस्व—युद्ध कर ३०

कथ पुन कर्मण्यधिकृतनाजेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—मयीति । मयि
वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सवात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा
विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो
ममभावश्च निर्गतो यस्य तत्र स त्व निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसतापो
विगतशोक सन्नित्यर्थ ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—(जरा अज्ञ कर्मांचा अधिकारा असला तरा मोक्षाचा इच्छा करणा-
त्यानें कर्मांचा त्यागच करणें उचित होय कारण मोक्ष कर्माने साध्य होत नाहा शिवाय
त्याला कर्म करता येणें शक्यही नाहीं, कारण मोक्षाला ज्या शमादिकाची अपेक्षा अमते
त्याचा व कर्मांचा विरोध आहे अशी शक्ता घेतात—) पुन. कर्मणि अधिकृतं
अज्ञेन मुमुक्षुणा कथं कर्म कर्तव्य—पण कर्मांमध्य आधकृत असलेल्या अज्ञ मुमुक्षुनें
कर्म कसे कराव ?—इति मयि० इति उच्यते—म्हणून विचाराल तर ' मयि०
इत्यादि श्लोकानें उत्तर सांगितले जातें—मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वा-
त्मनि—मी जो वासुदेव परमेश्वर सर्वज्ञ सर्वात्मा त्या माझ्या ठिकाणा—सर्वाणि
कर्माणि संन्यस्य—निक्षिप्य—सर्व कर्मांचा सन्यास—निक्षेप करून—अध्यात्मचे-

र्मांचा अध्वन बरोबर अमून रहस्यकाराचा चूक आहे कारण येथे प्रकरण आहे कर्मानें, ते हा
कामाचे माधनमून गुण येथे घेतले पाहिजेत माल्याचें महत्त्व, अहकार, पचतन्मात्रे इत्यादि
सुक्ष्मत्वचाचा गुणकर्मांसा काय संबंध आहे ? जिवाय वेधाल 'गुण'शब्दाचा अर्थ ठरवि-
ण्यामाठा अवैदिक सारव शास्त्राकड वाव मारण्यापेक्षा स्वतः गानेनय याचा वाव अर्थ
केला आहे, हे पहाण अधिव सयुक्ति न ठेवा ? तत्त्ववस्थानें मव स्वाभाविक कर्म करान
असतानाही कर्मां दृष्टि ठेवावा हे सागत अमताना पाचव्या अध्यायात ' इन्द्रियाणि इन्द्रि-
याथेणु वन्ते इति धारयन् ' श्लो ९ असे ' गुणा गुणेषु वन्ते ' याचेच पदाय शब्द देऊन
सांगितले आहे तेव्हा आता रहस्यकाराचा ' शब्दज्ञ व व्यापन ' अर्थ बरोबर आहे का
आचार्यांना गतिर्नालय वचनाला धरून केल्या अर्थ बरोबर आहे, याचा निषय वाचका
नीच करावा जिवाय स्वतः रहस्यकाराच २७ व्या श्लोकाच्या अर्थात गुणशब्दाचा अर्थ
सत्त्व, रज व तम जमा करितात, हेहा ध्यानात धरण्यासारखें आहे

तसा-विवेकबुद्ध्या अहं कर्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इति अनया बुद्ध्या—अध्यात्मचित्ताने म्ह० विवेकबुद्धीने म्ह० मी कर्ता ईश्वरासाठी मत्वाप्रमाणे म्ह० चाकराप्रमाणे हे कर्म करतां, अशा या बुद्धीने [सर्व कर्मे विवेकबुद्धीने परमेश्वराला समर्पण करून, तसेच मुमुक्षूचें आणखी दुसरें कर्तव्य सांगतात—]—किंच निराशीः—त्यक्ताशीः—तमेच 'निराशीः' होऊन म्ह० फलाविपर्याची इच्छा सोडून—च निर्ममः—ममभावः निर्गत यस्य तव—आणि ज्या तुझा हे पुत्रादिक माझे असा ममत्वभाव निघून गेला आहे—सः त्वं निर्ममः भूत्वा—असा तूं निर्मम होऊन—विगतज्वरः—विगतसंतापः विगतशोकः सन् इत्यर्थः—विगतज्वर म्ह० संतापराहित, शोकरहित होऊन असा याचा भावार्थ,—युध्यस्व—युद्ध कर. [सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करून, कर्मफलाशा व पुत्रादिकाविपर्याची ममता सोडून शोभाचा त्याग करून युद्ध कर, असा भगवान् मुमुक्षु अर्जुनाला साधनरूप कर्मयोगाचा म्ह० स्वधर्मा-मुशानाचा उपदेश करीत आहेत.] ३०.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—श्रद्धावन्तः—श्रद्धालू व—अनसूयन्तः—अमूया न करणारे—मानवा—मनुष्य—मे—माझे—इदं—हे—मतं—मत—नित्यं—नित्य—अनुतिष्ठन्ति—अनुष्ठितात—माझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करितात—ते—ते—अपि—सुद्धा—कर्मभिः—पुण्य पापाकडून—मुच्यन्ते—मुक्त केले जातात. ३१

यदेतन्मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—ये म इति । ये म मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तोऽमूयां च मयि गुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माद्यैः ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—यत् एतत् कर्म कर्तव्य इति मतं सप्रमाणं उक्तं तत् तथा—हे जे 'कर्म करावे' अशा प्रकारचे माझे मत प्रमाणासह मा मागितले ते अगदी वरोवर आहे असे समजून जे मुमुक्षु त्याचे अनुवर्तन करितात त्यांना कर्ममुक्ति हे फळ मिळते, असे—'ये मे' इति—'ये मे०' इत्यादि श्लोकाने सांगतात—ये मानवाः—मनुष्याः श्रद्धावन्तः—श्रद्धावानाः च अनसूयन्तः—असूयां मयि गुरौ वासुदेवे अकुर्वन्तः—जे मानव—मनुष्य श्रद्धावान्—शास्त्र व आचार्य यांना उपदेशिलेल्या अदृष्ट्यावर—अप्र-

१ रहस्यकारांना ' अध्यात्मबुद्धीने ' असे भोवम म्हटले आहे. त्याचें स्पष्टाकरण काहाच केलेले नाही. त्यामुळे ' अध्यात्मबुद्धीने ' सर्व कर्मे ईश्वरार्पण कशा करावयाचा' याचा कावच बोध होत नाही.

२ रहस्यकार 'विगतज्वर,' याचा अर्थ 'विनाशकृत' असा करितात. त्यापेक्षा आचार्यांचा ' शोकरहित होऊन ' हा अर्थ किता सुबोध व प्रसंगाला भरून आहे बरे ?

लक्ष गोटीवर विश्वास ठेवणारे व मज यामुदेव गुरुविषयी असूया न करणारे— म्ह०
माझी असूया न करणारे—माझ्या गुणामध्ये दोषदृष्टि न ठेवणारे असे होत्यात—माझी
इदं मतं अनुतिष्ठन्ति—अनुवर्तन्ते—माझ्या या मताचे अनुवर्तन करितात—माझ्या
सांगण्याप्रमाणे अनुष्ठान करितात—ते अपि एवंबूताः धर्माधर्मार्यैः कर्मभिः
मुच्यन्ते—तेही अज्ञाप्रकारचे—मानव धर्माधर्मनांवान्या कर्मांमूढन मुक्त केले जातात
[येथील ' अपि ' या शब्दाने त्यांची मुक्ति मुख्य नव्हे, क्रममुक्ति आहे असे सुचविले
आहे. किंवा या माझ्या मताचे अनुवर्तन करणारे चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति याच्या क्रमान
मुक्त होतात, असे समजावे धर्मान्या सामर्थ्याने मरणोत्तर ब्रह्मलोकी जाणे, कल्प संपे-
पर्यंत तेथेच राहण, व कर्पाच्या शेवटी तेथील हिरण्यगर्भासह परमात्मस्वरूपा मिळून
जाणे, ही क्रममुक्ति व याच देहात आत्मसाक्षात्काराने जाणमुक्त होऊन शरीर मरताच
परमात्मस्वरूप होणे ही सद्योमुक्ति होय] ३१

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निवृद्धिं नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—ये—जे—अभ्यसूयन्तः—असूया कर-
णारे—एतत्—हे—मे मतं—माझे मत—न अनुतिष्ठन्ति—आचरात नाहीत
—त्याप्रमाणे आचरण करात नाहीत—तान्—त्यांना—सर्वज्ञानविमूढान्—सर्व ज्ञा-
नाविषया अनेक प्रकारां मूढ—अचेतसः—अविवेकी व—नष्टान्—नष्ट झालेले—
निवृद्धि—मज ३०

ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते
मे मत सर्वेषु ज्ञानेषु विविध मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढास्तान्निवृद्धिं नष्टान्नाश गतान्
चेतसोऽविवेकिन ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—' ये तु० ' इति—पण जे भगवन्ताचे अनुवर्तन करीत नाहीत त्यांना
मोठा प्रत्यवाय लागतो असे ' ये तु० ' या श्लोकाने सांगतात—तु ये तद्विपरीताः—
पण जे वरील लोकांच्या उलट—विपरीत असलेले—एतत् मम मतं अभ्यसूयन्त-
—हे माझे मत दोषदृष्टान पाहणारे—माझ्या या मताची असूया करणारे—न अनुति-
ष्ठन्ति—न अनुवर्तन्ते मे मतं—माझ्या मताचे अनुष्ठान करात नाहीत—माझ्या मताचे
अनुवर्तन करात नाहीत—ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः—ते सर्व—सगुण निर्गुण-
विषयक ज्ञानामध्ये विविध म्ह० प्रमाण-प्रमय प्रयोजन इत्यादिकाविषयी मूढ होतात—
सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः—अविवेकिनः तान् नष्टान्—नाशं गतान्
निवृद्धि—सर्व ज्ञानामध्ये नानाप्रकार मूढ झालेले ते अविवेकी नष्ट झालेले आहेत—ना-
शाम प्राप्त झाले आहेत अस तू जाण ३२

१ या शब्दावरील टापन रदस्यकार म्हणतात, "निष्काम बुद्धीने वसे करण्यास सांगणारा
क्रमयोगच श्रेयस्कर वाच्य वर अन्वय-व्यतिरेकान जी फलश्रुति सांगितला तावरून गतवती

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

अन्वयार्थ—ज्ञानवान् अपि—शहाणा मनुष्यही—स्वस्याः—आपल्या—प्र-
कृतेः सदृशं—प्रारब्ध कर्माप्रमाणे—स्वभावाप्रमाणे—चेष्टते—व्यवहार करतो.—भू-
तानि—सर्व प्राणी—प्रकृतिं—आपल्या स्वभावावर—यान्ति—जातात.—निग्रहः
—त्याला माझ्या किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकाचा निग्रह—किं—काय—करिष्यति
—करणार ? ३३.

कस्मात्पुनः कारणात्त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुव-
र्तन्ते, त्वत्प्रतिमूलाः कथं न विभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, तत्राऽह—सदृश-
मिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिनां पूर्वकृत-
धर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिष्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो
जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूलं । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति
मम वाऽन्यस्य वा ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात्—कोणत्या कारणाने वरे—त्वदीयं मतं
न अनुतिष्ठन्ति—तुझ्या मताला अनुमरत नाहोत—तुझ्या या उपदेशाप्रमाणे अनु-
ष्ठान करीत नाहोत—परधर्मान् अनुतिष्ठन्ति—परधर्मांचे अनुष्ठान करितात—अ-
स्वधर्मं न अनुवर्तन्ते—आणि स्वधर्मांचे अनुवर्तन करीत नाहोत ?—त्वत्प्रतिकृ-

प्रतिपाद्य निषय काय तें पुरें व्यक्त होतें. ” ३० व्या श्लोकात अजुनाला ‘मर्वं शोक मोहून व
सर्वं कर्म विवेकबुद्धीने परमेश्वराला ममर्पण करून आणि फल्याची आशा व भयना मोहून युद्ध
कर,’ असें मागितलें आहे. ३१ व्या श्लोकात ‘या माझ्या मनाचें जे अनुवर्तन करतात, तेही
वर्मांकडून मुक्त केले जातात व जे असें करीत नाहोत, ते नाश पावतात’ असें मागितलें
आहे, पण येथे भगवानाचें मत तें कोणें ? याचा विचार केला पाहिजे. मुझ्या ‘युध्यस्व’
म्हणजे युद्ध कर असें मागितलें आहे. पण युद्ध करण्याचा अधिकार सर्वांनाच नमल्यामुळे
येथे युद्धाच्या ‘स्वधर्म’ हाच अर्थ घेतला पाहिजे आणि स्वधर्मरूप सर्वं कर्म विवेक-
बुद्धीने जे ईश्वरार्पण करतात ते कर्मापासून मुक्त होताना हेंच भगवानाचें मत आहे, याबद्दल
कोणाचाच वाद नाहा. पण गालेचें पदम प्रतिपाद्य हेंच आहे का काय याबद्दल काय तो वाद
आहे. तसेच, हे मत “शानी पुरुषानें सर्वं कर्म ईश्वरार्पण बुद्धीने करावें,” असें आहे का काय ?
आचार्यांच्या मते गौतमीय कर्मयोग ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तीचें साधन आहे व लोकमग्र-
हार्थं कर्म करण्याविषया जें मागितलें आहे तेवढाच भाग श्रेष्ठ शानी पुरुषासाठा आहे.
अर्थात् गालेचें मुख्य प्रतिपाद्य ज्ञानयोग अम्न कर्मयोग त्यासाठा आहे व हा गौष्ट ‘जे
माझ्या या मताचें श्रद्धेने अनुवर्तन करतात तेही कर्मवधानून मुक्त होतात’ या भगवा-
नाच्या मागण्यावरूनच सिद्ध होणे. वारण कर्मांकडून मुक्त केले जाणें म्हणजेच ज्ञाननिष्ठ
—नीवन्मुक्त होणें होय.

लाः त्वच्छासनातिरुमदोपात् कथं न विभ्यति—तुझ्या प्रतिकूल होणारे ते तुझ्या आज्ञेचा अतिक्रम करण या दोपाला भात कसे नाहात ? (तुझ्या आज्ञेचा भंग केल्यामुळे घडणारा जो मोठा दोष त्याची त्यांना भीति कशी वाटत नाहा ? कारण राजाच्या आज्ञेचा भंग केल्यास काय परिणाम होतो ते प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे भगवानांच्या आज्ञेचे उल्लंघन केल्यास आपल्यावर मोठा अनर्थ गुदरेल, अशी त्यांना भाति कशी वाटत नाहा ?)—तत्र 'सदृशं' इति आह—या सर्व शकाचें उत्तर 'सदृशं' या श्लोकान देतात—सदृशं-अनुरूपं चेष्टते—सदृश म्ह० अनुरूप चेष्टा करतो-व्यवहार करतो—कस्याः स्वस्याः-स्वकीयायाः प्रकृतेः—कोणाच्या सदृश ? आपल्या म्वत च्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करितो—प्रकृतिः नाम पूर्वकृत धर्माधर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः सा प्रकृतिः—प्रकृति म्ह० पूर्वी केलेल्या धर्माधर्मादिकाचा संस्कार वा जो या प्रस्तुत जन्माच्या आरम्भा अभिव्यक्त होतो ता प्रकृति,—तस्याः सदृशं एव सर्वं. जन्तुः ज्ञानवान् अपि—तिच्या अनुसारच सर्व प्राण अनुवर्तन करतो सर्व प्राणी म्ह० ज्ञानवान् सुद्धा आपल्या प्रकृताप्रमाणे व्यवहार करतो—किं पुन. मूर्खः—आणि ज्ञानवान्ही जर आपल्या प्रकृताप्रमाणे अनुवर्तन करतो तर मूर्ख आपल्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करतो हे काय सागावे ? [अर्थात् पूर्वजन्मा आचरिलेला धर्म, अवर्म, सपादन केलेल ज्ञान, मनात दड वरलेली इच्छा, याचा संस्कार मरणानंतर पुन शरीर घेईपर्यंत जरी अगदा मूर्ख अवस्थेत रहात असला तरी तो या जन्माच्या अगदा आरम्भा अभिव्यक्त होतो. त्याच प्राण्याचा प्रकृति होय तिच उद्बधन ज्ञानी पुरुषालाही करता येत नाहा, मग अज्ञान ज्ञान करता येणार नाहा, ह काय सागावे ?]—तस्मात्—ज्ञानी व अज्ञ असे सर्व प्रकृतीच्या अधीन असल्यामुळे—भूतानि प्रकृतिं यान्ति—सर्व प्राणी स्वभावावर जातात त्याची इच्छा जरा नसला तरा ते प्रकृतीप्रमाणे व्यवहार करतात—मम वा अन्यस्य वा निग्रह. किं करिष्यति—तेव्हा माझा किवा दुसऱ्या कोणा राजादिकाचा निग्रह—'असे करू नका' असा निषेध काय करणार ? [कोणी किताहा निग्रह केला तरा त्याचा काहा उपयोग होत नाहा] ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य—प्रत्येक इन्द्रियाच्या—अर्थ—शब्दादि विषयात—रागद्वेषौ—राग व द्वेष—व्यवस्थितौ—अवश्य होणारे आहेत—तयोः—त्या राग द्वेषाच्या—वशं—अधान—न आगच्छेत्—होऊ नये, त्यांच्या ताब्यात जाऊ नये—हि—कारण—तो—ते दोन राग द्वेष—अस्य—या पुरुषाला—परिपन्थिनौ—विघ्न करणारे आहेत ३४.

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविना । तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वंशं नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति । तदा स्वधर्मपरित्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वंशं न गच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविवेक्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—यदि सर्वः जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशं एव चेष्टते—जर सर्वेव प्राणी आपल्या प्रकृतिसदृश-प्रकृतीच्या अनुसारच चेष्टा करतो—च कश्चित् प्रकृतिशून्यः न अस्ति—व कोणीच प्रकृतिशून्य नाही,—ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ता 'इन्द्रियस्य०' इति इदं उच्यते—तर मग पुरुषाच्या प्रयत्नाला विषयच उपपन्न होत नसल्यामुळे-प्रयत्नाला अवकाशच रहात नसल्यामुळे 'अमुक कर व जमुक करू नको' असे विधि-निषेध सांगणारे शास्त्र व्यर्थ होते. अर्थां प्राप्ति झाली असता 'इन्द्रियस्य०' या श्लोकाने हे समाधान सांगितले जाते—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे-सर्वेन्द्रियाणां अर्थे शब्दादिविषये—प्रत्येक इन्द्रियाच्या शब्दादि विषयामध्ये—इष्टे रागः अनिष्टे द्वेषः इति एवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषौ अवश्यंभाविनौ—इष्ट विषयाविषया राग-प्राप्ति व अनिष्ट विषयाविषया द्वेष,याप्रमाणे प्रत्येक इन्द्रियाच्या विषयाविषया राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत. तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च अयं विषय उच्यते—याप्रमाणे प्रत्येक विषयाविषया प्राप्ति किंवा द्वेष हींणे अवश्य आहे असे ठरले असता पुरुषाचा प्रयत्न व शास्त्रार्थ यांचा हा विषय सांगितला जातो—शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्व एव रागद्वेषयोः वंशं न आगच्छेत्—शास्त्रार्थामध्ये प्रवृत्त झालेला आरंभांच राग व द्वेष यांच्या अधीन होत नाही—हि या पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरा एव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति—कारण जा पुरुषाचो प्रकृति ती रागद्वेषपुर सरच स्वकार्यामध्ये पुरुषाला प्रेरित करते—तदा स्वधर्मपरित्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति—तेव्हा स्वधर्माचा परित्याग व परधर्माचे अनुष्ठान होतें. [रागद्वेषाच्या द्वारा प्राणी प्रकृतीच्या अधीन झाला असता त्याच्या हातून स्वधर्माचा त्याग वगैरे घडणे, साहाजिकच आहे. त्याचें निवारण कोणालाच करता येणें शक्य नाही, हें सांगितले आता विवेकविज्ञानाने रागादिकाचे निवारण केळ अमता शास्त्रादृष्ट्या प्रकृतीच्या परतंत्रतेचें निवारण करिता येणें शक्य आहे,असें सांगतात.]—यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा पुरुषः शास्त्रदृष्टिः एव भवति—पण जेव्हा राग व द्वेष यांचे त्याच्या प्रतिपक्षाच्या योगाने म्ह० विवेकविज्ञानाने नियमन करतो तेव्हा

पुरुष शास्त्रदृष्टिच होतो [मिथ्या ज्ञानामुळे राग-द्वेष होतात. विवेकविज्ञान हें मिथ्या-
ज्ञानाच्या विरोधी आहे त्यामुळे तें रागद्वेषाचेंही प्रतिपक्षभूत आहे विवेकविज्ञानानें
मिथ्या ज्ञानाची निवृत्ति होऊन रागद्वेषाची निवृत्ति झाली असतां पुरुषाच्या शास्त्रीय-
दृष्टीला होणारा प्रतिबंध क्षीण होतो त्यामुळे तो शास्त्रदृष्टिच बनतो]—न प्रकृतिवशः
—प्रकृतिपरवश होत नाहा—तस्मात् तयो. रागद्वेषयोः वशं न गच्छेत्—
म्हणून त्या रागद्वेषाच्या अधीन होऊ नये—हि-यतः तौ अस्य पुरुषस्य परि-
पन्थिनौ—श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करौ इव इत्यर्थ.—कारण ज्याअशी
ते राग द्वेष या पुरुषाचे मोठे प्रतिबंधक—मध्येच अडविणारे आहेत मोक्षमार्गामध्ये विघ्न
करणारे, चोरासारखे सन्मार्गांत विघ्न करणारे आहेत असा याचा भावार्थ (लाभी
त्याच्या अधीन होऊ नये, असा वरील वाक्यांश या वाक्यांचा संबध) ३४

१पण या दोन श्लोकाना रहस्यकार कसें अवतरण देतात ते पहा—“याच कर्मयोगनिरूपणाच्या
परिपूर्वर्थाचें भगवान् प्रकृताच्या प्राबल्याचें व तन्निरोधाचें इन्द्रियनिरोधाचें वर्णन करतात ” नंतर
मूळ श्लोकाचा अर्थ असा करितात “ ज्ञानवान् पुरुष मुळा आपल्या प्रकृतिस्वभावानुरूप वागतो
सर्वत्र भूतें (आपआपल्या) प्रकृतीच्या बळणावर जातात तेथें निग्रह म्ह० जवरी काय कर
णार ? ३३ इन्द्रिय आणि त्याचे (शब्दस्पर्शादि) विषय याच्या मधील प्रीति व द्वेष (ही
दोन्ही) व्यवस्थित म्हणजे मुळचाच ठरलेला आहेत, या प्रातिद्वेषाच्या ता-यात आपण
जाऊ नये कारण ते मनुष्याचे बाटमारे झट्टु होत ३४ पृ ६६० ” पण या दोन्ही श्लोकांत
इन्द्रियनिग्रहाचें नावहि नाहा, व त्याचा प्रसंगहि नाहा ‘अमुष करू नको,’ असा निषेध
हाच येथील निग्रहशब्दाचा अर्थ आहे अर्थात् ‘इन्द्रियनिग्रहाचें वर्णन करतात’ असें जें
रहस्यकाराना अवतरणान म्हटलें आहे, तें सवधा अयोग्य आहे ३३ या श्लोकाच्या
अर्थांत ‘ प्रकृति ’ या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केलेला नाहा, त्यामुळे ‘ ज्ञानवान् मुळा प्रकृति-
स्वभावानुरूप वागतो ’ म्हणजे काय, तें बळत नाहा तमेंच ‘सर्व भूतें प्रकृतीच्या बळणावर
जातात’ म्हणजे काय करतात ? अवतरणान ‘प्रकृतीच्या निरोधासाठी इन्द्रियनिग्रहाचें वर्णन
करतात’ असें म्हटलें आहे व अध्यानार्थें ‘निग्रह म्ह० जवरी काय करणार ?’ असें त्याच्या
उलट म्हटलें आहे म्ह० व ज्ञान वाही मेळ नाहा । ३४ या श्लोकाचा अर्थ तर मज्जेळ
चुवला आहे अनेक पदवाधाराच्या दृष्टातून गेलेला हा अर्थ अशा अमबद्ध अध्यान मुक्त असावा
व त्याचें वाही ज्ञाना म्हणविणा-या लज्जानाहि कौतुक करावें, याचें मोठे आश्चर्य वाटतें ।
“इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थ ” असे शब्द आहेत त्याचा अर्थ रहस्यकाराना
“इन्द्रिय आणि त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय याच्यामधील” असा केला आहे हा अर्थ बरोबर
आहे, असें म्हणणाराहि पण्ढारा तरी मनुष्य जगान अमेळ का ? इतका सरळ (?) अर्थ
करणाराना प्रत्येक शब्द विचारपूर्वक योजणा-या भाष्यकारादिवाना ‘आमही, माप्रदायिक,
अर्थाती भोदाताण करणार’ बंगरे म्हणावें हा वेवळ प्रगुत वाळाचा माहिमा आहे “इति
द्रस्य इन्द्रियस्य ” या शिक्काचा अर्थ प्रत्येक इन्द्रियाचा असा आहे सगुन व मराठी
भाषेंत अशा हजारां उदाहरणें आहेत तमें ‘ गृह गृह-परोपर,’ ‘ पिटे पिटे-प्रतिद्वेष,’
‘ दिने दिने-रोज रोज,’ अशा अनेक उदाहरणें देतां देतां गांतेतदि ‘ तस्य तरय अर्थ

शब्दाम्,' असें म्हटलें आहे, त्यामुळे येथें ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य ' याचा आचार्य व इतर टीकाकार यांनी 'प्रत्येक इन्द्रियाच्या अर्धामध्ये—विषयामध्ये' असाच अर्थ केला आहे. पण टीकाकार ओढाताणीचा अर्थ करणारे असें एकदा ठरल्यावर त्याच्या सर्वथा निर्दोष असलेल्या अर्थाकडेहि पहाण्याची बुद्धि कशा होणार ? बरें, सर्व टीकाकार चुकले असे जरी मानलें तरी रहस्यकाराचा अर्थ मुळाला धरून असावयास पाहिजे होता. पण तसेंहि नाहा. ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे ' यातील पहिल्या शब्दाचा अर्थ 'इन्द्रिय' आणि दुसऱ्या 'इन्द्रियस्य अर्थे' या दोन शब्दाचा अर्थ 'त्याचे शब्दम्पशांदि विषय' असा करून 'इन्द्रिय-शब्दाचा पण व 'अर्थ- 'शब्दाची सप्तमा सार्धे होण्यासाठी ' त्याच्यामार्शल ' असा अर्थ केला आहे, पण ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य ' हे शब्द दोन्ही जर पद्यत आहेत, तर त्याताळ एकाना अर्थ 'इन्द्रिय' व दुसऱ्याचा 'त्याचे विषय' हा कसा संभवतो ? 'इन्द्रियस्य' म्हणजे इन्द्रियाचा आणि ' इन्द्रियस्य अर्थे ' म्ह० इन्द्रियाच्या विषयात असा तरी अर्थ करावयास पाहिजे होता ! म्हणजे तो व्याकरणशुद्ध तरी गाला असता. पण रहस्यकारांनी जसा अर्थ केला आहे, तसाच अर्थ घरावयाचा झाल्यास 'इन्द्रियस्य इन्द्रियापरय च मध्ये' अस शब्द मुळात पाहिजे होते. परंतु ते तसे जरा घातले तरी पुढील शब्दांना त्याची सगति लागत नाही. ' इन्द्रिय व त्याचे विषय याच्यामार्शल प्राणि व द्वेष हा दोन्हा व्यवस्थित म्ह० मुळाचाच ठरलेला असे, ' हा अर्थ अगदा असगत आहे. कारण प्राणि व द्वेष हे धर्म इन्द्रिये व विषय याचे नमुन अतःकरणाचे आहेत, त्यामुळे रहस्यकाराचा अर्थ वस्तुस्थितीला धरून नाही. त्यासाठीच ' प्रत्येक इन्द्रियाच्या विषयाविषयी राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत,' असा जो भाष्यकारांना अर्थ केला आहे, तोच अत्यंत मनुष्यिक व सुमगत आहे. रहस्यकार म्हणतात— " इन्द्रिय व त्याचे शब्दम्पशांदि विषय " पण एका इन्द्रियाचे शब्द-स्पर्शादि अनेक विषय कसे संभवतात ? मुळात तर ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे ' हे तीनहि शब्द एकवचनी आहेत, त्यामुळे रहस्यकाराचा अर्थ कोणत्याच प्रकारें समर्थन करता येण्यासारखा नाहा.

याच श्लोकावरिल टांपेन रहस्यकार म्हणतात— " निग्रहशब्दाचा ' नुस्तें मयमन ' असा अर्थ नमुन ' जवरी ' किंवा ' हट्ट ' असा अर्थ आहे. इन्द्रियाचे योग्य मयमन गांतेम शष्ट आहे; पण हट्टाने किंवा जवरीने इन्द्रियाच्या स्वाभाविक वृत्तिहा अजिवात मारून टाकणे शक्य नाहा, असें येथे सांगणे आंद. उदाहरणार्थ, देह आहे तोप-यांत भूक, तहान इत्यादि धर्म प्रकृतिभिन्न असल्यामुळे मनुष्य जिंताई शानी असला तरी भूक लागती म्हणजे निश्चा मागावयास तरी तो बोंदर पडतो. म्हणून इन्द्रिये जवरीने अजा-बात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां योग्य मयमाने न आणव्या ताभ्यात ठेवून त्याच्या स्वाभाविक वृत्त्याला शांतमगदाय उपयोग करून घेणे, हेच दाहाण्या पुण्यानें पंथ्य होय, असा या श्लोकाचा भासाय आंद. " पृ ६६०. यावरून रहस्यकाराचा गाताशास्त्राभा-विषयां जगा विपरीत ग्रह शास्त्रा आंद, ते शष्ट करणे. प्रकृति व निग्रह या शब्दांचा वास्त-विक अर्थ काय आहे, ते आम्हां बर नागितनेच आंद. रहस्यकार ३४ व्या श्लोकात 'इन्द्रिय' शब्द आंद, असें पट्टन ३३ वा श्लोकात ' निग्रह- ' शब्दाचा सवध स्वाध्यासा जोडून 'इन्द्रियाच्या स्वाभाविक वृत्त्यां हाट्टाने किंवा जवरीने अजाबात मारून टाकणे शक्य नाही,'

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात्—(सु-अनुष्ठितात्) उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलेल्या
—सर्वगुणसंपन्न—परधर्मात्—परधर्माहून—विगुणः—गुण-रहित-दोषयुक्त—स्य

बगैरे म्हणू लागले आहेत, व ते गीतेचें म्हणणें आहे, असें सांगून, स्वतः मोकळे होत आहेत पण या अध्यायात पुढें 'तस्मात्त्र इन्द्रियाण्यानौ नियम्य—' म्ह० म्हणून तू प्रथम इन्द्रियांचें नियमन करून, असें म्हटलें आहे दुसऱ्या अध्यायातही (श्लो ५८-६८) इन्द्रियांचा निग्रह मरिस्तर वर्णिला आहे त्याच्याशा विरोध येऊ नये म्हणून 'इन्द्रियांचें योग्य सय मन गतिस दष्ट आहे' असेंही म्हणून ठेवलें आहे 'इन्द्रियांच्या स्वाभाविक वृत्ताना अनि वात मारून टाकणें शक्य नाहीं,' असें म्हणून 'भूक, तहान इत्यादि धर्मांचें' उदाहरण दिलें आहे 'ज्ञानाहा भूक लागला का भिक्षा मागावयाम तरी नियतोच' असें म्हणून 'इन्द्रियें जवरानें अनीवान मारण्याचा वृत्ता हट्ट न धरिता योग्य सयमाने ता आपल्या ताब्यात ठेवन त्याच्या स्वभावभिन्न वृत्ताचा लोकमग्रहाथ उपयोग करून घेणें हेंच शाह्याच्या पुरुषाचें कर्तव्य होय' असा या श्लोकाचा भावार्थ तसागत आहेत पण तो मूळ श्लोकातून निघत नाहा भूक, तहान बगैरे देहधर्म, या इन्द्रियांच्या वृत्तिच नव्हेत पहाणें, ऐवणें, बगैरे हा इन्द्रियवृत्ति आहेत पण मूलातल प्रकृतिशब्दाचा अर्थ भलताच केल्यामुळें असा हा श्लोकाचा शाला आहे 'प्रकृति म्ह० इन्द्रियांच्या स्वाभाविक वृत्ति' हा रहस्यकाराचा अर्थ चुकीचा आहे प्रत्येक प्राण्याची प्रकृति म्ह० स्वभाव भिन्न भिन्न असतो, पण इन्द्रियांची स्वाभाविक वृत्ति सर्वांचा सारभ्राच चक्षु हें इन्द्रिय कोणत्याही प्राण्यामध्ये पाहण्याचीच क्रिया करतें शोत्र मव शरीरात ऐवणें हेंच काम करत पण पूर्वमस्कारानुसार या जमाच्या आरम्भा अभिव्यक्त झालेला स्वभाव-प्रकृति प्रत्येक प्राण्यामध्ये भिन्न असते, सात्त्विक, राजस, तामस व त्या प्रत्येकात आणखी अमरस्य भेद होतात प्राणा त्या प्रकृतीच्या अनुसार वागतो, प्रत्येक पाव त्या तमल्या प्रकृतावर जातो व त्याचें कोणा कितीही तरी निवारण केलें तरा त्याचा काहीं उपयोग हात नाहा, हा ३३ व्या श्लोकाचा यथाय अर्थ आहे ३४ व्या श्लोकात विवेकविज्ञानानें राग द्वेषाना तिकाचें म्हणणें त्याच एका उपायान प्रकृतीमध्ये हट्ट करून फरक दप्त जातो, असें म्हटलें आहे अथात् रहस्यकाराना वर तहान भूक कोणालाच सुग्न नाहा, म्हणून 'इन्द्रियाना मारण्याचा हट्ट न धरिता त्याच्या स्वाभाविक वृत्ताचा लोकमग्रहाकड उपयोग करावा' बगैरे जा भावाथ वाढला आहे ता अप्रासंगिक आहे

रहस्यकार त्याच टांपें पुढें म्हणताना—'तसेच मुख व दुःख हे दोहा विकार स्वतः आहेत पण दुसऱ्याचा अभाव नाहात, हेंच ३४ व्या श्लोकातील 'अवस्थित या पदावरून उघड होतें,' तें कमें काय ? प्राणि व द्वेष आणि मुख व दुःख यांचा काय संबंध ? तिकाय 'मुख व दुःख हे स्वतः विसार नाहात त्यांतल एक दुसऱ्याचा अभाव आहे' असें म्हणत कोण ? वेदान्तशास्त्राचें असें मत नाहा, हें आम्हा व २ था ६६ वरील टांपत स्पष्ट दाखविले आहे त्यामुळ रहस्यकाराचें हें म्हणणें फुकट आहे.

धर्मः—स्वधर्म—श्रेयान्—अधिक चांगला.—**स्वधर्म**—स्वधर्मांत राहिलेच्या पुरुषाला—**निधनं**—मरण जरीं आले, तरां तें—**श्रेयः**—श्रेयस्कर आहे. कारण—**परधर्मः**—दुसऱ्या वर्णाचा किंवा आश्रमाचा धर्म—**भयावहः**—नरकादि भय देणारा आहे. ३५.

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वाद् अनुष्ठेय एवेति तदसत्—श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठेयमानः परधर्मोऽस्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादपि, स्वधर्मं स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मं स्थितस्य जीवितात्, कस्मात्परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र रागद्वेषप्रयुक्तः शास्त्रार्थं अपि अन्यथा मन्यते—द्वेषद्वारात राग व द्वेष यानीं प्रेरित झालेला पुष्प शास्त्रार्थांलाहीं विपरीत समजतो. म्हणजे तो—**परधर्मः** अपि धर्मत्वाद् **अनुष्ठेयः** एव इति मन्यते—परधर्महीं धर्मचक्षुल्यासुळें—न्यालाहीं स्वधर्माप्रमाणेच धर्मत्व असल्यासुळें तो आपल्याला अनुष्ठानास योग्यच आहे असें मानतो,—तत् असत् इति 'श्रेयान्' इति—पण तें समजणे असत् आहे, हे 'श्रेयान्' या शब्दाने सांगतात.—**श्रेयान्-प्रशस्यतरः**—अधिक प्रशंसनीय आहे. (कोण ?)—**स्वः धर्मः-स्वधर्मः विगुणः** अपि अनुष्ठेयमानः—आपला धर्म—स्ववर्णाश्रमाला विहित अमलेला स्वधर्म. तो विगुण—गुणरहित जरी असला तरां तोच अनुष्ठान केला जाणारा स्वधर्म अधिक प्रशस्त आहे. (कोणपेक्षा ? उत्तर—)**स्वनुष्ठितात्-साद्गुण्येन संपादितात्** अपि **परधर्मात्**—सु—अनुष्ठित—उत्तम प्रकारे—साद्गुण्येन—सद्गुणत्वाने संपादन केलेल्याहीं परधर्माहून (गुणरहित असलेलाहीं स्वधर्म आचरणे अधिक चांगले होय.)—**परधर्मं स्थितस्य जीवितात् स्वधर्मं स्थितस्य निधनं-मरणं** अपि **श्रेयः**—परधर्मांत स्थित झालेल्या पुरुषाच्या जीविताहून स्वधर्मांत स्थित अमलेच्या पुरुषाचे निधन म्ह० मरणहीं श्रेयस्कर आहे.—**कस्मात्**—जोणत्या कारणास्तव—**यतः**—त्याअर्थां—**परधर्मः भयावहः-नरकादिलक्षणं भयं** आवहति—परधर्मं भयावह आहे. तो नरकादिरूप भय देतो, ह्मणून भयावह आहे. [पर वर्णाचा व पर आश्रमाचा धर्म सर्व मनुष्यांना युक्त असा जरीं आचरितां आला तरां त्याहून स्वतःच्या वर्णांला व आश्रमाला विहित अमलेला धर्म, त्यांत हिंसा वर्गेर काहा दोष जरीं अमले तरा, आचरणेच अधिक चांगले होय, स्वधर्माचरण करीत असताना मरण आलेलेंहीं पतस्करेंद, पण दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म केव्हाहीं भयावह आहे. स्वधर्माचा त्याग करून परधर्मांचे अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला परधर्मत्यागाचा दोष अवश्य लागतो. म्हणून स्वधर्माचा त्याग केव्हाहीं श्रेयस्कर नाही.] ३५.

१ इतरपकार मेधे " स्वधर्मं म्ह० स्मृतिकाराच्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेने प्रत्येकाला शास्त्राने लावून दिलेला धर्म असा अर्थ आहे. मोक्षपम असा अर्थ नव्हे," असे म्हणतात. पण ते श्री. भा. ४१

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुपः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अन्यार्थ—हे वाष्णेय—हे कृष्णा!—अथ—आता—केन—कोणाकडून—
प्रयुक्तः—प्रेरणा केला गेलेला—अयं पूरुपः—हा पुरूप—अनिच्छन् अपि—
पाप करण्याची इच्छा करात नसतानाही—बलात्—बलात्काराने—नियोजितः इव
—एतन्नास लाबल्याप्रमाणेच जणुं काय—पापं—पाप—चरति—करतो. ३६

यद्यप्यनर्थमूल ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं वि-
क्षिसमनवधारित च तदुक्तं तत्संक्षिप्त निश्चितं चेदमेवेति ज्ञानुमिच्छन्ननुन उवाच ज्ञाते
हि तस्मिस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्त स-
न्नामेव भूत्वोऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुपः स्वयमनिच्छन्नपि हे वाष्णेय वृष्णि-
कुलप्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—यद्यपि 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' 'रागद्वेषौ ह्यस्य परिप-
न्थिनौ' इति च अनर्थमूलं उक्त—जरी मागे दुसऱ्या अध्यायात 'ध्यायतो विष-
यान्' (पृ. २०७ पहा) व याच अध्यायात नुक्तेच वर 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' (पृ ३३२ पहा)
या वचनानी अनर्थांचे मूल सांगितले आहे. तर—तत् विशिष्टं अनवधारितं च
उक्तं—ते निरनिराख्या प्रदेशा व अनिश्चित असे सांगितले आहे. यास्तव—तत्
संक्षिप्तं निश्चितं च इदं एव इति ज्ञातुं इच्छन् अर्जुनः उवाच—ते संक्षिप्त

अगदाच अयोग्य आहे कारण तस म्हटल्यास भगवानानी अर्जुनाला कर्म करण्याबद्दल जो
उपदेश केला, तो मोक्षासाठी नव्हे असे होते अर्थात् 'कर्मवध प्रहास्यसि', 'यद्-
दानतप कर्म न लाज्य' 'आत्मशुद्धये कर्म बुधन्ति' 'कर्मणा ममिद्धि आश्रयिता जनका-
दय' 'मे मे कर्मणि अभिरत ममिद्धि लभते नर' इत्यादि यातैनालच वचने व्यर्थ
ठरतात येथाल स्वधर्म म्ह० मोक्षधर्म जर नसेल तर स्वत रहस्यकारानांचे कर्मयोग हा
मोक्षाचा स्वतः मार्ग जो मानला आहे त्याच्याशी विरोध येतो. अर्थात् या स्वधर्माने गी. १.
पृ. ३३२, ४०२, ६६१, इत्यादि ठिकाणी जे लिहिले आहे, ते व्यर्थ आहे. चातुर्वर्ण्य
व्यवस्था ही स्मृतिकाराच्या घरची नाहा. ती वेदोक्तच आहे. 'जेतु काम तेनाथी धात
विजो वरं तो गोधा राय' इत्यादि गुनराधा म्हण व स्वधर्म याना अर्थ एकच आहे, असे
समजून जो बराचसा विचार केला आहे तोहि व्यर्थ आहे येथाल 'स्वधर्म' हा शब्द
फार महत्त्वाचा आहे. तो केवळ पोट भरण्याचा धदा नव्हे. भगवानाना अर्जुनाला पुढे
करण्याविषया जो एवढा आग्रह केला आहे तो स्वधर्माच्याच दृष्टाने होय आणि बरा
स्वधर्माचरणाने मनुष्याला चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षरूप मिद्धि मिळत असते. अर्थात् स्वध-
र्माचा धदा हे नाव देऊन स्वधर्मशब्दाच्या अर्थाचा रहस्यकाराना फारच अयोग्य बोल-
ताप केला आहे.

व निश्चित-हेच ते अनर्थांचे मूळ अशा रीतीने जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन झणाला
—हि तस्मिन् ज्ञाते तदुच्छेदाय यत्नं कुर्या इति 'अथ०' इति अर्जुनः
उवाच—कारण ते अनर्थांचे मूळ कळते म्हणजे त्याचा उच्छेद-नाश करण्यासाठी
मी यत्न करीन अशा आशयाने 'अथ०' इत्यादि श्लोकाने अर्जुन झणाला—अथ
हेतुभूतेन केन प्रयुक्तः सन् राज्ञा भृत्यः इव अयं पुरुषः पापं कर्म चरति
—आचरति—पण हेतुभूत अशा कोणाकडून प्रेरित होवता हा क्ष० राजाकडून प्रेरित
झालेला त्याचा भृत्य-चाकर जसा, त्याप्रमाणे कोणाकडून प्रेरणा घेता गेलेला हा पुरुष
पाप कर्म आचरितो.—स्वयं अनिच्छन् अपि—स्वतः इच्छा करीत नसूनही पापा-
चरण करतो—हे वाष्ण्य-घृष्णि कुलप्रसूत—हे वाष्ण्या क्ष० घृष्णाच्या कुलांत
उत्पन्न झालेल्या कृष्णा ।—यत्नात् नियोजितः इव—जणुं काय बलात्काराने तें
करवयास लावला गेल्याप्रमाणे—राज्ञा इव इति दृष्टान्तः उक्तः—राजाकडून जसा
चाकर त्याप्रमाणे, असा याविषया दृष्टान्त वर सांगितलाच आहे. ३६.

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णां भग इतीङ्गना” ऐश्वर्यादिपदकं यस्मिन्वासुदेवे
नित्यमप्रतिबद्धत्वेन मामस्येन च वर्तते । “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं ग-
तिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति” ॥ उत्पत्त्यादिविषयं च वि-
ज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति ॥

भाष्यार्थ—त्वं यं पृच्छसि तं सर्वानर्थकरं वैरिणं त्वं शृणु—तूं ज्याला
विचारीत आहेत-ज्याच्या विषया प्रश्न करीत आहेम त्या सर्व अनर्थ करणाऱ्या बैचाला
तूं ऐक, असे भगवान् म्हणाले. (भगवच्छब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठी पुराणातील
प्रमाण देतात—)समग्रस्य ऐश्वर्यस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य
अथ मोक्षस्य पण्णां 'भगः' इति इंगना—समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री,
वैराग्य व मोक्षाचा उपाय ज्ञान या महा पदार्थांना 'भग' अशी संज्ञा आहे—ऐश्वर्या-
दिपदकं यस्मिन् वासुदेवे नित्यं अप्रतिबद्धत्वेन सामस्येन च वर्तते—
म्ह० हे ऐश्वर्यादि सहा गुण ज्या वासुदेवामध्ये सतत अप्रतिबद्धपणे व पूर्णपणे राहतात,
तसेच—उत्पत्तिं च एव प्रलयं भूतानां आगतिं गतिं विद्यां च अविद्यां यः
वेत्ति सः भगवान् इति वाच्यः—भूतांची उत्पत्ति व प्रलय म्ह० भूतांचे कारण,
पुढील संपत्ति व विपत्ति, विद्या व अविद्या यांना जो जाणतो त्याला भगवान् असे म्हणावे
असे श्रीभगवान् 'काम ए००' या श्लोकाने अर्जुनान्या प्रश्नांचे उत्तर सांगतात.—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—एषः कामः—पुरपाला पापांत प्रवृत्त करणारा हा काम आहे.
 एषः क्रोधः—हाच क्रोध आहे.—रजोगुणसमुद्भवः—तो काम रजोगुणापासून
 उत्पन्न होतो—महाशनः—हा मोठा खादाड आहे. म्हणूनच तो—महापाप्मा—
 महापापी आहे—इह—या ससारात—एनं—या कामाला—वैरिणं—वैरी—
 विद्मि—समज ३७

काम एष सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहत.
 केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधोऽप्येव एव। रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गु-
 णश्च स रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समु-
 द्भवः। कामो ह्युद्भूतो रज प्रवर्तयन्पुरुष प्रवर्तयति। तृष्ण्या ह्यहं कारित इति दु-
 खितानां रज कार्यं सेवादौ प्रवृत्ताना प्रलाप श्रूयते। महाशनो महदशनमस्येति
 महाशनोऽत एव महापाप्मा। कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति। अतो विद्वयेन
 काममिह ससारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—एषः कामः सर्वलोकशत्रुः—हा काम सर्व लोकाचा शत्रु आहे।
 —यन्निमित्ता प्राणिनां सर्वानर्थप्राप्तिः—ज्या कामाच्या निमित्ताने प्राण्यांना सर्व
 अनर्थांची प्राप्ति होते, (म्हणून तो सर्व लोकाचा शत्रु होय—पण त्यालाच क्रोधत्व कमं
 उत्तर—) सः एषः कामः केनचित् प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते—तो हा
 काम कोणाकडून प्रतिबद्ध झाला असता क्रोधत्वाने परिणत होतो (कोणी प्रतिबध के-
 त्याम हा कामच क्रोध बनतो)—अतः क्रोधः अपि एषः एव—म्हणून क्रोधी
 हाच आहे (काम व क्रोध हे दोन्ही त्याज्य आहेत, असे मुचविण्यासाठी त्याचे कारण
 सांगतात—) रजोगुणसमुद्भवः—रजः च तत् गुणः च सः रजोगुणः सः
 समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः—तो रजोगुणसमुद्भव आहे म्हं
 ' रज ' असा जो गुण तो रजोगुण, तोच रज सजक गुण ज्या कामाचा समुद्भव म्हं
 कारण—जनक आहे तो काम रजोगुणसमुद्भव होय (याप्रमाणे कारणद्वारा कामक्रोधाचे
 त्याज्यत्व सांगून कार्यद्वाराही सांगतात—) या रजोगुणस्य समुद्भवः—किंवा तो
 रजोगुणाचा समुद्भव—कारण—जनक—उत्पादक आहे. (अहोपण काम पुरपालाच तेवडा
 प्रवृत्त करतो रजोगुणाला उत्पन्न करित नाही, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात—)
 हि उद्भूतः कामः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति—कारण मनात उत्पन्न
 झालेला काम रजोगुणाला प्रवृत्त करतच पुरुपाला प्रवृत्त करितो (याविषयी अनुभवा
 नुसार लोकप्रसिद्धिच दाखवितात—) रजः कार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां दुःखितानां
 तृष्ण्या हि अहं कारितः इति प्रलापः श्रूयते—रजोगुणाचे कार्य अदी जी
 मेमादिवृत्ति तिच्यामध्ये प्रवृत्त झाले—या दुःखिताचा ' तृष्णेनेच मजकडून हे करविले,
 मला या संकटांत घातल ' असा प्रलाप ऐकू येतो (त्यामुळे तृष्णा म्हं काम सेवादि
 रजोवृत्ताना पाडणारा आहे, हे प्रसिद्ध आहे. तो योग्यायोग्यादि विचार केव्यापाचूनच अनेक
 विषयांचा उपभोग घेतो, असा सांगतात—) महाशनः—महत् अशनं जस्य इति

महाशनः अतः एव महापाप्मा—हा महाशन आहे म्ह० याचे अशन—खाणं मोठें आहे, तो फार खातो म्हणून महाशन, आणि त्यामुळेच महा पापी आहे, (अहोपण मोठा खादाड—सर्व विषय भोगणारा जरी असला तरी महापापी कसा ? उत्तर—) हि कामेन प्रेरितः जन्तुः पापं करोति—कारण कामाकडून प्रेरित झालेला प्राणी पाप करतो.—अतः एनं कामं इह—संसारे वैरिणं विद्धि—म्हणून या कामाला या संसारात नूं वैरी जाण ३७.

धूमेनाऽऽत्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे—धूमेन—धुराकडून—वह्निः—आग्नि—आ-
त्रियते—आच्छादित केला जातो—च—व—मलेन—मळानें—आदर्शः—आरसा
(—आत्रियते—झाकला जातो)—यथा—ज्याप्रमाणे—उल्बेन—बारेने—गर्भः—
—गर्भ—आवृतः—आच्छादित झालेला असतो—तथा—त्याप्रमाणे—तेन—त्या
कामाने—इदं—हे—आवृतं—झाकलेलें आहे ३८

कथं वैरीति दृष्टान्ते प्रत्याययति—धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽत्रियते वह्निः प्रका-
शात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणाऽऽ-
वृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—कथं वैरी इति 'धूमेन' इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—हा
काम वैरी कसा ते 'धूमेन' या श्लोकान दृष्टान्ताना अनुभवास आणून देतात—सह-
जेन अप्रकाशात्मकेन धूमेन प्रकाशात्मकः वह्निः आत्रियते—आग्निच्या वरो-
वरच उत्पन्न झालेल्या अप्रकाशरूप धूमाकडून प्रकाशरूप आग्नि आच्छादित केला जातो
—या यथा आदर्शः मलेन—किवा ज्याप्रमाणे आरसा मळानें झाकला जातो,—
यथा उल्बेन-गर्भवेष्टनेन-जरायुणा गर्भः आवृतः आच्छादितः—किवा
जसा उल्बाने म्ह० गर्भाच्या वेष्टनाने-जरायूने म्ह० बारेंने गर्भ आवृत म्ह० आच्छादित
झालेला असतो—तथा—त्याप्रमाणे—तेन इदं आवृतं—त्या कामाने हे आवृत-
आच्छादित केले आहे, (हे म्हणजे काय ते पुढे सांगतील) ३८.

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे अर्जुना—ज्ञानिनः—ज्ञानी पुरुषाच्या—नित्य-
वैरिणा—नित्यवैरी—दुष्पूरेण—ज्याची भरता कधाच होत नाहा,—च—व—
अनलेन—ज्याला 'पूरे' असे कधा वाटत नाहा अशा—एतेन कामरूपेण—या
दृष्टारूप दाखून—ज्ञानं—ज्ञान—आवृतं—आच्छादित केले आहे ३९.

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृत्तमित्युच्यते—आवृत्तमिति । आवृत्तमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । तु खी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन नास्याल पर्याप्तिविघ्न इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृत्तं इति उच्यते 'आवृत्तं' इति—पण ते पूर्व श्लोकातील 'इदं' हे—या शब्दाचें वाच्य (म्ह० अर्थ) काय वरे आहे की जे कामानें आच्छादित केले आहे असें म्हटले जातें या प्रश्नाचें उत्तर 'आवृत्तं' या शब्दाने दिले जाते—एतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा ज्ञानं आवृत्तं—या ज्ञानी पुरुषाच्या नित्य वैच्याकडून ज्ञान आच्छादित केले गेले आहे—हि ज्ञानी अनेन अहं अनर्थं प्रयुक्तः इति पूर्वं एव जानाति—कारण ज्ञानी या कामाकडून मी अनर्थांत प्रेरणा केला गेला आहे—या कामानें मला अनर्थांत पाडले आहे, असे पूर्वीच जाणतो—च नित्यं एव दुःखी भवति—आणि नेहमाच दुःखी होतो—अतः असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी तु मूर्खस्य न—म्हणून हा काम ज्ञानी पुरुषाचा नित्य वैरी आहे, पण मूर्खाचा तो वैरी नाही.—हि सः तृष्णाकाले कामं मित्रं इव पश्यन्—कारण तो मूर्ख तृष्णेच्या वेळां कामाला मित्रासारखा पाहतो, पण—तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते तृष्णया अहं दुःखित्वं आपादितः इति जानाति—त्याचें कार्य—त्याचा परिणाम—जे दुःख ते प्राप्त झाले असता तृष्णेने मी व दुःखित्वाम प्राप्त केला गेलों आहे—या तृष्णेने—कामाने मला दुःखी केले आहे असें जाणतो—न पूर्वं एव—मूर्ख पूर्वीच त्याला शत्रु मानत नाही, (दुःख झाले म्ह० म त्याला शत्रु मानतो पण ज्ञानी कामाला प्रारंभाच म्ह० दुःखरूपी अनर्थ प्राप्त होण्या पूर्वीच, जेव्हा एखाद्या विषयाविषया तीव्र इच्छा होते त्याच वेळी वैरी समजतो)—अतः ज्ञानिनः एव नित्यवैरी—म्हणून तो ज्ञानी पुरुषाचाच नित्य वैरी आहे (नित्य म्ह० उत्पत्ताच्या व परिणामाच्या अशा दोन्ही प्रसंगा)—किरूपेण—कोणत्या स्वरूपाच्या या ज्ञान्याच्या नित्य वैयाने ज्ञानाला आच्छादित केले आहे १—कामरूपेण—कामः—इच्छा एव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन—कामरूप वैयाने—का म्ह० इच्छा, हेच याचें रूप आहे, म्हणून कामरूप त्या कामरूप शत्रूने—दुष्पूरे—दुःखेन पूरणं अस्य इति दुष्पूरः तेन—दुष्पूर म्ह० दुःखाने याचे पूरण—पूर्ति भरति होते म्हणून दुष्पूर, अशा दुष्पूर कामाने—अनलेन—अस्य अलं—पर्याप्तिः विद्यते इति अनलः तेन—त्याचप्रमाणे अनल म्ह० याचा अलंभार—तृप्ति नाही, याला विषय वेव्हारी पुरेमे होत नाहीत, म्हणून हा काम अनल आहे (त्या अनल, दुष्पूर कामरूप ज्ञान्याच्या नित्य वैयाने या ज्ञानाला आच्छादित केले आहे) २९.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—इंद्रिये,—मनः—मन—बुद्धिः—व बुद्धि हे—
अस्य—या कामाचें—अधिष्ठानं—आश्रयस्थान—उच्यते—सागिनले जाते.—
एवः—हा काम—एतैः—या इंद्रियादिकाच्या योगाने—ज्ञानं—ज्ञानाला—आवृत्य
—आच्छादित कम्न—देहिनं—देहवान्—देहाभिमाना आत्म्याला—विमोहयति—
नानाप्रकारे मोहित करतो. ४०.

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि
शत्रोरधिष्ठाने मुखेन शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यते इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो
बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहयत्येव कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—पुनः किमधिष्ठानः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन सर्वस्य
वैरी—पण कोणत्या अधिष्ठानाचा आश्रय केलेला हा काम ज्ञानाच्या आवरणत्वाने
सवांचा वैरी होतां,—इति अपेक्षायां—अर्शा अपेक्षा झाला अमना—हि शत्रोः
अधिष्ठाने ज्ञाते मुखेन शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यते इति 'इन्द्रियाणि०'
इति आह—शरण शत्रूचें अधिष्ठान—आधार कळला असता अनायासानें शत्रूचा
उच्छेद करता येतो, म्हणून 'इंद्रियाणि०' या श्लोकाने या कामरूपा शत्रूचे आश्रय-
स्थान सांगतात—इन्द्रियाणि मनः च बुद्धिः अस्य कामस्य अधिष्ठानं—आश्रयः
उच्यते—इंद्रिये, मन व बुद्धि हे या कामाचे अधिष्ठान म्ह० आश्रय आहे, असे सांगि-
तले जाते—एतैः इंद्रियादिभिः आश्रयैः एवः कामः ज्ञानं आवृत्य—आच्छाद्य
देहिनं—शरीरिणं विमोहयति—विविधं मोहयति—या इंद्रियादिकाच्या योगाने
—या आश्रयाना हा काम ज्ञानाला आच्छादित कम्न देहवानाला, शरीराभिमाना आ-
त्म्याला विमोहित करतो. नानाप्रकारे मोहित करतो. ४०.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना—'तस्मात्—अणून—त्वं—तूं—आदौ
—अगोदर—इन्द्रियाणि—आपला इंद्रिये—नियम्य—नियमित कम्न—इंद्रियाचें
नियमन करून—एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं—या शास्त्रज्ञान व आत्मसाक्षात्काररूप
ज्ञान याचा नाश करणाऱ्या—पाप्मानं—पाप्याला—प्रजहिहि—सोड. ताचा
परित्याग कर. ४१.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मात्प्रमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरत-
र्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज, एतं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं

ज्ञान शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽमादीनामवबोध, विज्ञान विशेषतस्तदनुभवस्तयोज्ञान
विज्ञानयो श्रेय प्राप्तिहेत्वोनाशन प्रजहिह्यात्मन परित्यजेत्यथ ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं 'तस्मात्' इति—ज्याअर्थी इन्द्रियादिक ह्ये कामाचे
अधिष्ठान आहे त्याअर्थी काय कराव ते 'तस्मात्' या श्लोकानें सांगतात—तस्मात्
—इन्द्रियादिक हा कामाचा आश्रय असत्यामुळे—त्वं आदौ—पूर्व इन्द्रियाणि निय
म्य—घशीकृत्य—तू आधी—कामाचा निराध करण्यापूर्वी इन्द्रियाचे नियमन करून-
त्याना आपल्या वश करून घेऊन—भरतर्षभ—हे भरतकुलश्रेष्ठा !—पाप्मानं-
पापाचार काम—पायाला—पापाचरण करणाऱ्या कामाला—प्रजहिहि—परित्यज
—टाक, त्याचा परित्याग कर—एन—प्रकृतं वेरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं—या
प्रस्तुत वयाचा ज्ञान व विज्ञान याचा नाश करणाऱ्या या पाप्याचा परित्याग कर—
ज्ञानं—शास्त्रत. आचार्यत. च आत्मादीना अवबोध.—ज्ञान म्ह० शास्त्रद्वारा
व आचार्यांच्या मुरानें आत्मा, अनात्मा, त्रया, अविद्या इत्याद पदार्थांचा अवबोध,
अर्थज्ञान व—विज्ञानं—विशेषत. तदनुभव.—विज्ञान म्ह० विशेषत त्याचा अनु
भव—तयो श्रेय प्राप्तिहेत्वो. ज्ञानविज्ञानयो नाशनं—श्रेय प्राप्ताच—मोक्ष
प्राप्ताच कारण—सावन अशा त्या दाह्या ज्ञान विज्ञानाचा नाश करणाऱ्या कामाला—
प्रजहिहि आत्मन. परित्यज इत्यर्थ.—टाक, त्याचा आपल्यापासून त्याग कर,
असा याचा भावाथ ४१

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—श्रोत्रादि पाच इन्द्रिये (बाह्य स्थूल देहाऱ्या अपेक्षेनें)
—पराणि—उल्लूख आहत, अमें—आहु—पठित सांगतात—इन्द्रियेभ्य—
इन्द्रियाहून—मन.—मन—परं—श्रेष्ठ आहे—तु—व—मनस—मनाहून—बुद्धि
—बुद्धि—परा—श्रेष्ठ आहे—य—ना—बुद्धे.—बुद्धाहून—परत—पराकडे
असलेला साक्षा—स तु—ताच—स.—प्रसिद्ध आत्मा आहे ४२

इन्द्रियाण्यादां नियम्य काम शत्रु जहिही युक्त तत्र किमाश्रय काम जहादियु
च्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देह स्थूल बाह्य परिच्छिन्न चापेक्ष्य
सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वाविवाच्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहु पण्डिता । तथेन्द्रियेभ्य पर
मन सरूपविक्रपात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयामिका । तथा य सब
दृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो य देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैयुक्त कामो ज्ञानावरण
द्वारेण मोहयतीत्युक्त स बुद्धेदृष्टा परमामा ॥४२॥

भाष्यार्थ—आदौ इन्द्रियाणि नियम्य कामं शत्रुं जहिहि इति उक्तं—अ
गोदर इन्द्रियाचे नियमन करून कामरूपी शत्रूचा परित्याग कर अस सांगितले (साध-

नासह कामत्याग हाच सरा सन्यास आहे)—तत्र किमाश्रयः काम जहात् इति ' इन्द्रियाणि० ' इति उच्यते—पण कामलाग करावा असे ठरले असता मुमुक्षूने काणाचा आश्रय करून कामाचा त्याग करावा, असा प्रश्न उपस्थित होतो म्हणून ('सोप्यस्य परं दृष्ट्वा नियतंते-' (ज २ श्लो ५९ पृ २००) या वचनाच्या आधारेने) ' इन्द्रियाणि० ' या श्लोकानें उत्तर देतात—श्रोत्रादीनि पच इन्द्रियाणि—श्रोत्रादिक पाच ज्ञानेंद्रिये (व वागादिक कर्मेन्द्रिये)—स्थूल वाह्य परिच्छिन्न च देह अपेक्ष्य—स्थूल, वाह्य व मर्यादित देहाच्या अपेक्षेन इन्द्रियाचे—सौक्ष्म्य-अन्तर-स्थत्व न्यापित्वादि अपेक्ष्य—सूक्ष्मत्व-आत राहणें, अविज्ञ व्यापी अमण, इत्यादि धर्मांच्या अपेक्षेने—पराणि-प्रकृष्टानि पण्डिताः आहुः—पर म्ह० अविज्ञ श्रेष्ठ आहेत—उत्तम आहेत असें पण्डित सांगतात [शरीर इन्द्रियाहून स्थूल आहे, वाह्य आहे व मर्यादित आहे त्याच्या अपेक्षेने श्रोत्रादिक इन्द्रिये सूक्ष्म आहेत, आत आहेत व व्यापक आहेत म्हणून शरीराहून इन्द्रिये योग्यतेन श्रेष्ठ आहेत, असें विद्वान् लोक सांगतात]—तथा इन्द्रियेभ्यः सरुल्पविकल्पात्मक मनः पर—त्याचप्रमाणें श्रोत्रादि इन्द्रियाहून सूक्ष्मविकल्पात्मक मन पर आहे—तथा तु मनसः निश्चया रिमिका बुद्धिः परा—आणि त्याचप्रमाणे मनाहून निश्चयस्वरूप बुद्धि परा-श्रेष्ठ आहे—तथा यः बुद्धयन्तेभ्यः सर्वदृश्येभ्यः अभ्यन्तरः—त्याचप्रमाणें जो बुद्ध्यापर्यंत सर्व दृश्य पदार्थाहून अभ्यन्तर आहे—[शब्दादि वायु विविध विषयापासून शरीर, इन्द्रिये, मन व बुद्धि येथपर्यंत जे दृश्य-ज्ञानाचे विषय होणारे पदार्थ आहेत त्या सर्वांच्या अगदा आत असणारा तो परमात्मा]—य देहिन इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः काम. ज्ञानावगणद्वारेण मोहयति इति उक्तं—ज्या देहाभिमाना आत्म्याला इन्द्रियादि आश्रयाना युक्त असलेला काम ज्ञानाला आच्छादित करणे या मर्याद्याच्या द्वारा मोहित करता असे सांगितले—सः बुद्धेः द्रष्टा परमात्मा—ता बुद्ध्याचा द्रष्टा परमात्मा आहे [जो बुद्ध्यापर्यंत सर्व दृश्याच्या आत-परत आहे ज्याला इन्द्रियादि आश्रयाना युक्त असलेला काम ज्ञानावरणाच्या द्वारा मोहित करतो असे वर (श्लो १९) सांगितले तो बुद्ध्याचा साक्षात् परमात्मा आहे] ४०

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्याय ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमा अर्जुन ! एव—याप्रमाणे—बुद्धेः परं आत्मानं—बुद्ध्याच्या पलाकडे असलेल्या आत्म्याला—बुद्ध्या—बाणून—आत्मना—स्वतः सुसकृत मनानेच त्याच—सस्तभ्य—उत्तमप्रकारे स्तभन करन
ले. सा. ४४

—दुरासदं—जो हाती लागणे फार कठिण आहे, अशा—कामरूप शत्रुं—या
कामरूप शत्रूला—जहि—तू टाक. ४३.

एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वा
स्वेनेवाऽऽमना सस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थं । जज्ञेन शत्रुं हे महाबाहो कान-
रूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३

इति श्रीमत्परमहमपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यधीमच्छरभगवत्
कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशसायोगो नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—'एव०' इति—श्रियादिकाच्या समाधानपूर्वक आत्मज्ञानाने कामाला
जिकता येते, अस ज वर सांगितले त्याचा उपसहार ' एव० ' या श्लोकाने करितात—
एवं बुद्धे पर आत्मान बुद्ध्वा—ज्ञात्वा—याप्रमाणे बुद्धाहून धेष्ठ आत्म्याला
जाणून (सस्कृत मन हे मन समाधानाचे साधन आहे, असे सांगतात—) —सस्तभ्य
—सम्यक् स्तम्भन कृत्वा—उत्तम प्रकारे स्तम्भन करून—स्वेन एव आत्मना—स-
स्कृतेन मनसा सम्यक् समाधाय इत्यर्थः—स्वतःच आत्म्याने म्ह० सस्कृत
मनाने उत्तम प्रकारे समाधान करून—[मुमस्कृत मनानेच अतः करणाला आत्म्यामध्ये शांत
—समाहित करून]—हे महाबाहो—हे पराकृमा अर्जुना,—एन कामरूपं दुरा-
सद शत्रु जहि—या कामरूप दुरासद-शत्रूला टाक—त्याचा त्याग कर—यस्य दु-
खेन आसदः—आसादन-प्राप्तिः त दुरासदं—ज्याची दुःखाने आसद म्ह० आ-
सादन प्राप्ति होते तो दुरासद, त्या दुरासदाला [म्ह० मोठ्या कष्टाने हाती
लागणाऱ्या कामाला]—दुर्विज्ञेय-अनेकविशेष इति—ज्याचे अनेक विशेष-प्रकार
अध्यायात साधनभूत कर्मनिष्ठा प्राधान्याने व तिने साध्य असलेली ज्ञाननिष्ठा गौणत्वाने
सांगितला आहे] ४३

इति भगवान् श्राकृष्णानीं गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदातील—रहस्यविचिंतील

ब्रह्मविद्येपैका योग-उपाय-शाखाताल कर्मप्रशसायोगनावाचा तिसरा अध्याय

विष्णुशर्मकृत सान्न्वयार्थ-सटीप-भाष्य भाष्यार्थामह समाप्त झाला.

१२रहस्यकारानीं ३६-४३ श्लोकांची सगळी व अर्थहि असाच कसा तरी लावला आहे पण
आता यापुढे विस्तारभयास्तव महत्त्वाचे तेवढेच दोष दाखविण्याचा विचार आहे कारण
येथवर वेढलेल्या मविस्तर परीक्षणावरून गीतारहस्याताल विवेचन शास्त्रीय परीभाषेच्या
कमोटीला कितीपण उभरेल, याबद्दल आता बहुतेकांनी खात्री झालीच असेल. असे या ४३
थ्या श्लोकाच्या अर्थात रहस्यकार—' मस्तम्भ आत्मान आत्मना ' याचा अर्थ ' आपणच
आपल्याला आवरून धरून' असा करितात पण आपणच आपल्याला आवरून कमें धरवि,
बंगरे काह मागत नाहान त्यामुळे तो शब्दस व मरळ अथवा फारच दुर्बोध झाला आहे.
आचार्यांना त्यांचेच किती सुबोध स्पष्टाकरण केले आहे, ते वाचकांना अवश्य पहावे. दा

श्रीवावरील टापेंत त्यांना पुन ' लोकमग्रदार्थं सर्व कर्म स्वधमाप्रमाणे करण्याला इद्रिये ताभ्यात पाहिजेत व तेवढाच इद्रियनिग्रह येथे विवक्षित आहे ' इत्यादि अप्रासंगिक उल्लेख केलाच आहे पण लोकमग्रहाचें प्रकरण २९ व्या श्लोकातच मपले आहे त्याचा येथे वाहा सवध नाहा येथे अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर प्रकृत आहे ' मव अनर्थांचें मूळ काम आहे तो इद्रियादिकांच्या आश्रयानें प्राण्याला अविवेकी बनवितो, म्हणून तू प्रथम इद्रियाचा निग्रह कर, ' असा स्पष्ट उपदेश आहे त्यामुळे ' इद्रिये स्वधर्माचरणापुरतीच ताभ्यात राहताल तेवढाच इद्रियनिग्रह येथे विवक्षित आहे ' हें म्हणणें मुळाला धरून नाहा "इद्रियाचें काम बाह्य पदार्थांचे सस्कार ग्रहण करण्याचें अमून मनानें त्याची व्यवस्था लाविल्यावर बुद्धि त्याचा निवडानिवट करते " ६६३ हें रहस्यकाराचें म्हणणें वेदान्तपरिभाषेला धरून नाहा इद्रिये बाह्य पदार्थांचे सस्कार ग्रहण करीत नाहोंत, ती साक्षात् शब्दादि विषयाचें ग्रहण करितात मन त्याचा म्ह० कोणाची व्यवस्था लावतें ? मन व्यवस्था लावणार नाहीं, विषयाविषया हा चागला आहे का बार्ड, आपल्याला अनुकूल आहे का प्रतिकूल ? इत्यादि नुस्ते सकल्प व विकल्प वरतें, व बुद्धि त्याच्या बऱ्या-बाईटपणाचा निश्चय करते त्यामुळे वरील म्हणणें अप्राभाणिक आहे आचार्यांना या अध्यायाला ' कर्मप्रशसायोग ' असें नाव शेवटच्या समाप्तिमूचक वाक्यात दिलें आहे

अध्याय चवथा.

ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मा—इमं अव्ययं योगं—हा अक्षय फल देणारा ज्ञानयोग
—विवस्वते—आदित्याला—प्रोक्तवान्—सागता झालां—विवस्वान्—आदित्य
—मनवे—मनुला—प्राह—सागता झाला—मनुः—मनु—इक्ष्वाकवे—इक्ष्वाकु
नावाच्या आदिराजाला—आपल्या पुत्राला—अब्रवीत्—सागता झाला. १.

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठाक्षण ससंन्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन्वेदार्थं
परिसमाप्त प्रवृत्तिलक्षणो, निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो
भगवताऽन. परिसमाप्त वेदार्थं मन्वानस्त वशरुथनेन स्तौति श्रीभगवान्—इममध्यायद्व
येनोक्त योग विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानह जगत्परिपालयितृणा क्षत्रियाणा
बलाधानाय । तेन योगबलेन युक्ता समथा भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रे
परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्यग्दर्शनं
निष्ठाक्षणस्य मोक्षाख्य फल व्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे म्वपु
त्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—कर्मयोगोपायः ससंन्यासः यः अय ज्ञाननिष्ठाक्षणः योग.
अध्यायद्वयेन उक्तः—कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे असा संन्यासासह जो हा ज्ञाननि
ष्ठाक्षर योग गेर्या दोन अध्यायाना मागितला—यस्मिन् प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्ति
लक्षणः वेदार्थं परिसमाप्तः—ज्या निष्ठाद्वयात्मक योगात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्ति
लक्षण वेदार्थं सर्वप्रकार उत्तमूत झाला आहे (अहो पण मागील दोन अध्यायात निष्ठाद्व
जरी सांगितले जमले तरी पुढील अध्यायात दुसरे काही सागावयाचे असेल, अशी शक
वेऊन म्हणतात)—च सर्वासु गीतासु भगवता अय एव योगः विवक्षितः—
आणि पुढील सर्व गीताध्यायामध्ये भगवानाकडून हाच योग विवक्षित आहे—भगवाना
हान याग सागावयाचा आहे—अतः वेदार्थं परिसमाप्त मन्वान श्रीभगवान्
न वशरुथनेन स्तौति—क्षणत वेदार्थं पूर्णपणे समाप्त झाला आहे, यात अन्तर्भू
ज्ञान आहे, असे मानणारे श्रीभगवान् त्या योगाला सप्रदायाच्या रथानाने स्तवितान्
['वशरुथन' म्ह० सप्रदायाचा उपन्यास व सप्रदायाचा उपदेश करणे, त्यामुळे]

योग इतिम आहे, भगवानांना आपल्या पदरचाच सांगितला आहे, ही शका जाऊन योगाच्या प्रशस्तेमध्ये त्याचे पर्यवसान होत, आणि त्यामुळे त्याविषयाची श्रद्धा दृढ होते. म्हणून भगवान् या दोन अध्यायाना सांगितलेल्या ज्ञानयोगाचा संप्रदाय सांगतात संप्रदाय म्ह० गुरुशिष्यपरंपरा या ज्ञाननिष्ठारूप मुख्य योगाची इतिकर्तव्यता संन्यास आहे, व कर्मयोग हा त्याचा उपाय आहे. त्यामुळे या योगात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्ही प्रकारचा वेदार्थ संक्षेपत अन्तर्भूत होतो, व भगवानाना या पुढाल पधरा अध्यायातही हाच ज्ञानयोग सांगायचा आहे]—इमं-अध्यायद्वयेन उक्तं योगं—दोन अध्यायानी सांगितलेल्या, कर्मयोग या उपायाने प्राप्य, अज्ञा या ज्ञाननिष्ठारूप योगाला—अहं सर्गादौ विवस्वते—आदित्याय प्रोक्तवान्—मी सृष्टीच्या आरंभा विवस्वानाला म्ह० सूर्याला सांगितले (कशासाठी ? उत्तर—) जग परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय—जगाचे पालन करणारे जे क्षत्रिय याच्या बलाचे आदान करण्यासाठी (त्याच्यामध्ये बलाचे आधान करण्यासाठी हा योग मा सूर्याला सांगितला पण या योगान क्षत्रियामध्ये बल कसे येते, ते सांगतात—) तेन योगबलेन युक्ताः ब्रह्म परिरक्षितुं समर्थाः भवन्ति—त्या योगबलाने युक्त झालेले क्षत्रिय ब्राह्मणांचे सर्वप्रकारे रक्षण करण्यास समर्थ होतात याप्रमाणे—ब्रह्म-क्षत्रे परिपालिते जगत् परिपालयितुं अलं—ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचे परिपालन झाले असता त्या दोघाकडून कर्मफलभूत जगाचे अनुष्ठानाच्या द्वारा रक्षण

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“ कर्म कोणाला चुकत नाही ” (हे म्हणजे सर्वथा खरे नाही मागे पृ २६७ पहा) “ म्हणून बुद्धि निष्काम झाला तरी कर्म केलेच पाहिजे ” (कामच शरारेंद्रियाचा प्रवक्तव्य असल्यामुळे बुद्धि सवधा निष्काम झाल्यावर कर्म मभवत नाही. ‘ अकामस्य त्रिधा काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यदि कुन्ते जन्तुस्तत्त्वामस्य चेष्टित-मन अ ० शो ४ म्ह० कोणाहि निष्काम पुण्याचा कोणताच क्रिया या सृष्टान दिसत नाही प्राणा जे ते करतो ते ते कामाचे चेष्टित, कामाचा परिणाम आहे यास्तव ‘ बुद्धि निष्काम झाला तरी कर्म केलेच पाहिजे ’ हा रहस्यकाराचा आग्रह रहस्यातच राहणार, हे उघड आहे लोकप्रग्रहहा लोकप्रग्रहचिक्वीर्णुमाठा विहित आहे अ ३ श्लोक २-५ ३१९ पहा “ कर्म म्हणजेच यशयागादि कर्म ” (होय का ? मग मागच्या ६६१ पानावरच ‘ स्वधर्म म्ह० शास्त्राने लावन निलेला धडा ’ म्हणून ते म्हणेल, त्याचा वाच काय ?) “ पण मीमांसनाचा हा कर्म स्वग्र ” (मीमांसनाना ता कोठून आणला ? कर्म वैदिक आहेत, मीमांसनाच्या पदरचा नाहीत) “ ज्ञानाने स्वाधुद्धि सुटला तरी कर्म सुटत नाही ” (ज्ञानाने कर्तृत्वबुद्धि निवृत्त झाल्यावर कोठला स्वार्थ, कोठला निष्काम कर्म व कोठला लोकप्रग्रह ! माझ्या आत्मज्ञान म्ह० काय हे बरोबर लक्षात न आणल्यामुळे हा सब शब्दप्रपच आहे) “ कर्मयोगाचे आतापर्यंत जे विवेचन केले ” (आतापर्यंत म्ह० दुमन्या अध्यायाच्या ३९ श्लोकापासून तिसऱ्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत वेवळ कर्मयोगाचेच विवेचन केलेले नाही ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोघांचेही विवेचन केले आहे त्यातल्या त्यात ज्ञानयोगाचे प्राधान्याने व कर्मयोगाचे त्याच्या अगत्याने विवेचन केले आहे)

करतां येणं शक्य आहे —अव्ययं-अन्यथाफलत्वात्—हा योग अव्यय आहे वा-

१ रहस्यकार म्हणतात—“ अव्यय म्ह० कथाहा क्षीण न होणारा किंवा त्रिबालावापित व नित्य अमा हा कमयोग माग ” पण हा कमयोग तर असा नित्य आहे तर पुढच्याच श्लोकात—“ पण दीघ कालानें तोच योग या लोका नष्ट झाला ” हें म्हणणें कसें मभवर्तें? यास्तव ह्या योगालाच नित्य म्हणण्यापेक्षा आचार्यांना म्हटल्याप्रमाणें त्याचें मोक्षफल अव्यय असल्यामुळें त्याला अव्यय म्हणणच अधिक सयुक्तिक होय शिवाय त्याला ‘अव्यय’ हें विशेषण दिलेलें असल्यामुळे तो साधनरूप कमयोग नसून माक्षात् मोक्ष हें फल देणारा ज्ञानयोगच आहे, हेहा सिद्ध होतें रहस्यकार या श्लोकावराल टापेंत म्हणतात—

“ या श्लोकात ‘ योग ’ या एकेरी शब्दानें ’ (तर मग ‘ कमयोग ’ हा उद्देश शब्द आहे वाटतें) मराठात ‘ अरे तुरे करणें ’ याला एकेरी शब्द म्हणतात रहस्यकाराना येथें ‘ एकवचनी किंवा असमस्त द्व० समासरहित पदान ’ असें म्हणावयाचें होत असें वाटतें पण तो आशय एकेरीशब्दानें व्यक्त होत नाहा) पण ‘ योग म्ह० कमयोग अथात् साम्य बुद्धीन कर्म करण्याचा माग ” असा अर्थ होऊ शकत नाहा (मागें पृ १७५ पहा) योग म्ह० समत्व व ‘ योगस्थ होऊन कर्म कर ’ असा अर्जुनाला स्पष्ट उपदेश केला आहे त्यामुळें योग द्व० कमयोग असा वाच्य-मुरय वृत्तींन अर्थ होऊ शकत नाहा तेराव्या अध्यायात असा नित्वादिक ज्ञानाचे उपाय असल्यामुळें त्यांना गौणवृत्तींन ‘ ज्ञान ’ म्हणून जसें म्हटलें आहे त्याप्रमाणें कमयोग हें मुरय योगाचें साधन असल्यामुळ त्याला ‘ योग ’ जसें गौणवृत्तींन म्हटलें आहे असें मानलें तरच ‘ समत्व द्व० योग व योगस्थ होऊन कर्म कर ’ (अ ० श्लो ४८) हा उपदेश उपपन्न होतो अथात् यासंबंधानें गातारहस्यात (पृ ५६-६५) जें काहीं लिहिलें आहे तें सब अयुक्त आहे पुढें रहस्यकार “ गातेंतील या मार्गाचा ना परंपरा वरील श्लोकात सांगितला आहे ता या मार्गाचें मूल समनण्यास जयत महत्त्वाची असताहा टीकाकाराना त्याचा विशेष चर्चा केलेली दिसत नाहा, ” असा ताता तातां टीकाकारावर त्रेषाचा महत्त्व श्रितोडा उडवून स्वतः त्या परंपरेचें मूल असें सांगतात—“ महाभारतान्तगत नारायणायोपाख्यानात भागवत धर्माचें निरूपण आहे त्यात हा धर्म प्रथम श्वेतद्वीपात भगवानापासूनच नारदाम प्राप्त झाला असून, “ तोच महान् धर्म हे राजा ! तला पूर्वी हरिगातेत म्हणजे भगवद्गीतेत समामविधिमहित सांगितला आहे ” असें वंशपायन ननमेनयास मागत असून (म भा शांतिपर्व ३४६ ९ १०) पुढे युद्धात विमनस्क झालेल्या अर्जुनास हा धर्म सांगितला आहे ” असे पुन म्हटलें आहे (म भा शा ३४८ ८) यावरून गातेतला योग म्हणजे कमयोग भागवत धर्मातला आहे हें उघट होतें (गी १ पृ ९-११) पण वस्तुतः गातताल प्रतिपादनाला वेगळें मूल न दाखविता महाभारतातल शांतिपर्वच्या एका उपाख्यानाचा आधार दाखविणें, हे वैयक्तिक संप्रदायाच्या माझून आहे भारतान मागाहून पुष्कळ उपाख्यान घादून लावें महाभारत वल, हे जर गरें आहे, तर नारायणायापारयानही मागाहून घातलेलें नसेल म्हणून कशावरून १ व गाता मवमान्य झालेला पाहून नारायणायागा निचा सबंध बुद्धिपुर सर चोडला वेग नसल म्हणून तरी कशावरून २ अथात् गातेचा सारयाणि इतर दशनाशा सबंध दाखविणें नित्य अव्यय नितकाच तिचा पुराणातल एका विशिष्ट पथाच्या उपख्यानाशा मवध दाखविणें अव्यय आहे ज्या अर्था नारायणीयात गातेचा स्पष्ट दर्श आहे व गातन नाता

यणायोपाख्यानाचा अस्पष्टही उद्देश नाहा, त्या अर्था गांता स्वोपदेशाविषया निरपेक्ष अमूल्य नारायणीयोपाख्यान मात्र आपले नाते गांतेसा लावण्याची अपेक्षा करतें अमें दिसतें. त्यामुळे रहस्यकाराना प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी असलेल्या ममात्सिम्बक वाक्याचें जसें मोठें महत्त्व वाटले, त्याप्रमाणेंच नारायणीयोपाख्यानाचेही महत्त्व जरी वाटलें असलें तरी टीकाकाराना तें वाटण्याचें फारमें कारण दिमत नाहीं. कारण ते भगवद्गीता पौराणिक आख्यानातर्तल एखाद्या इतिहासाच्या आधारांन लिहिलेली आहे असें समजत. नाहात. तर ब्रह्मसूत्रादिकांत तिचा 'स्मृति' म्हणून उद्देश केलेला असल्यामुळे तिला मुख्य आधार उपनिषदाचा आहे, असें समजतात. कारण स्मृति म्हटली की ती ध्रुत्वर्थालाच अनुमरली पाहिजे. पौराणिक कथाना ता अनुमरणार नाहीं. भागवतादि ग्रंथाना तर ता केव्हाच अनुमरणें शक्य नाहा. ध्रुति, स्मृति व सूत्रे यानाच भागवत, शैव, गाणपत इत्यादि पथ अनुमरतात. यास्तव टीकाकाराना नारायणीयोपाख्यानासां गांतेचा सबंध लावला नाहीं, म्हणून रहस्यकाराना त्याना दोष देण्याचा जो सहज यत्न केला आहे तो बृथा होय. आना प्रवृत्ति व निवृत्ति धर्म आणि मर्याद्यादिक व सनकादिक हे त्याचे अधिकारी याविषया रहस्यकार (गा. र. पृ. ३१२. १३) जे सांगतात तें आचार्यादिकानाहा समतच आहे. (मार्गे पृ. २ पहा).

सृष्टीच्या आरम्भापमून प्रवृत्ति व निवृत्ति अमे दोन मार्ग चालू आहेत, याबद्दल आमचा वाद नाहा. ' पण ते दोन्हा स्वतंत्र आहेत व मोक्षप्रद आहेत आणि शानी पुरुषाकरिता शानोत्तर अनुष्ठानामाठा आहेत.' हें म्हणणें आम्हाला म्हणजेच आचार्याना समत नाहा. कारण रहस्यकार ज्या नारायणीयाच्या आधारांन वरील उद्देश करितात त्याच नारायणीयावरून व स्वतः रहस्यकाराच्या प्रतिपादनावरूनहा प्रवृत्तिमार्ग मसारोपयोगी अमूल्य निवृत्तिमार्ग मोक्षोपयोगी आहे, अमें ठरतें. त्याविषया नारायणायात असे उद्देश आहेत. सुबहंप्रत द्यातिपर्व मोक्ष. अ. ३४०, मद्रासप्रन अ० ३४९. यात शानकानें सीतीला ' भगवान् स्वतः निवृत्तधर्मांमध्ये स्थित आहे. त्यानंच निवृत्ति धर्म केले आहेत; मग असे असताना त्यानें देवनाना प्रवृत्तिधर्मांत भागादार कसें केले व त्याच्या बुद्धि त्या धर्मांपामून परतवून त्यानाच निवृत्तिधर्मवान् कसें केले ' अमा प्रश्न केला. तेव्हा सीतीनें वैशपायन व जनमेजय याच्यामध्ये याविषयाच झालेल्या सवादाचें पूर्ववृत्त मागितलें. त्यात जनमेजयानें असा प्रश्न केला आहे—“ इमे स ब्रह्मज्ञा लोकाः समुरासुरमानवाः । क्रियास्वभ्युदयोक्तानु मक्ता दृढयन्ति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मत्रिधाण परम सुखम् । ये तु मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवाजिताः ॥ ते सहस्रांचप देव प्रविशन्तीह शुभ्रम् ॥ ८ ॥ अय हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः । य हिवा देवताः सर्वा इव्यकथ्यभुजोऽभवन् ॥ ९ ॥ किं च ब्रह्मा च रद्रक्ष शम्भ बलभित्प्रभुः । स्यंस्ताराधिपो वायुरश्रिवंरण एव च ॥ १० ॥ आकाश जगती चैव ये च शेषा दिवौकमः । प्रलय न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ॥ ११ ॥ ततस्ते नास्थिता मार्गे ध्रुवमक्षरमभ्ययन् । ” अर्थ— ब्रह्मदेवासह हे सर्व देव, दानव, मानव अभ्युदयामाठां मागितलेल्या क्रियामध्येच सर्वप्रकारे आसक्त झालेले दिमततात; ७. हे ब्रह्मज्ञा, तू मोक्ष सागितलाम व निर्वाण मोक्ष हेच परम सुख आहे. जे पुण्य व अपुण्य माना रहित झालेले हाना यें मुक्त होतात ते सर्वमज्जलवता ज्योतिःस्वरूप पुरपांमध्ये प्रवेश

करितात, असें आम्हीं ऐकतो. ८. हा मनातन मोक्षधर्म मोट्या कष्टानें आचरता वेण्या-जोगा आहे. त्याला सोडून सर्व देव हव्य-कव्यभक्षण करणारे झाले ९. ब्रह्मा, रुद्र, रुद्र, सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, वरुण, आकाश, पृथ्वी तसेच नाकाचे सर्व देव आपणच निर्माण केलेल्या आपल्या कर्मबध्दरूप सृष्ट्याला जाणत नाहात त्यामुळे ते त्या नित्य, अक्षर व अव्यय मार्गामध्ये स्थित झालेले नाहीत. (तर ते प्रवृत्तीमध्ये स्थित आहेत. त्याचप्रमाणें ते देव यशामध्ये भाग हरण करणारे म्हणून कसें म्हटले आहे ? यज्ञात देवांचें यजन का केले जातें ? आमच्या यज्ञात जे भाग घेतात ते स्वतः महायज्ञ करीत अमतांना कोणाला भाग देतात ?) जनमेजयानें असे प्रश्न केले. निवृत्तिधर्मच जर श्रेष्ठ अमता तर आमच्या अपेक्षेनें जे जगत्तच अधिक जाणतात ते ब्रह्मा, रुद्र इत्यादि देव सृष्टि, संहार इत्यादि कार्यामध्ये प्रवृत्त झाले नमंत पण ते तर नित्य प्रवृत्ति करितात यास्तव निवृत्तिधर्म हा शुद्ध फसुवणूक आठ त्याचप्रमाणें देव जेमे त्याच्याहून दुसरें श्रेष्ठ देव नसल्यामुळे इतरांना भाग न देता स्वतःच सुख भोगतात त्याप्रमाणें आम्हांही यज्ञादि न करिता म्हणजे प्रवृत्ति-मार्गाचे अनुष्ठान न करता मुद्यांन राहू असा या प्रश्नाचा आशय आहे. त्यावर वैश-पायनानें “ तुझा प्रश्न अतिशय गूढ आहे, वेदवेत्त्या, पुराणवेत्त्या व तपस्वी पुरुषावाचून दुसऱ्या कोणाला असा प्रश्न करता येणार नाहा,” अशा राजाची स्तुति करून आपल्या गुरूच्या म्हणजे पराशरपुत्र व्यासाच्या तोंडून या प्रश्नाचा उत्तर जसां ऐकला होना तसा राजाला सांगितला. व्यास म्हणाले, “ मी त्रिकालज्ञानाकरिता फार मोठे तप केले, व नारायणाच्या प्रसादानें मला ते ज्ञान झालें यास्तव मी तुमच्या सहाय्याचें निरसन करतों. कल्पाच्या आरंभा काय घटले तें मी ज्ञानदृष्टीनें पाहिलें आहे साख्ययोगवेत्ते ज्यांना ‘ पर-मात्मा ’ म्हणून म्हणताना त्याच्यापामुन अव्यक्त झालें. अव्यक्तापामुन महान् आमा या नावाचें व्यक्त झालें त्याच्यापामुन पितामह झाला. साख्यशास्त्रात यानाच ब्रह्मणें महा-पुरुष, प्रधान, महत्त्व, व अहंकार म्हणतात. तो अहंकाररूप ब्रह्मा सर्वतोत्तरूप आहे. त्याच्यापामुन आकाशादि पाच भूतें झालीं भूतापामुन शब्दादि पाच गुण झाले. पंचभूता-पामुनच मरीचि, अगिरा, अग्नि, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु, वनिष्ठ, स्वायम्भुव मनु, हे ऋषी झाले. ते ऋषी, याच आठ प्रकृती अमुन त्याच्यामध्ये सर्व लोक प्रतिष्ठित आहेत. ब्रह्म-देवानें लोकांच्या भिद्धीकरिता त्यांना निर्माण केले. या आठ प्रकृतीपामुन हें सर्व जगद झालें. रोपात्मक रुद्र शाला त्यानें दुम-या दहा रुद्रांना उत्पन्न केले त्यामुळे ते अकरा विचारपुरुष झाले. त्यानंतर लोकनिद्वयार्थ उत्पन्न केलेले ते सर्व रुद्र, प्रवृत्ति व देववि ब्रह्म देवापार्शी येऊन उभे राहिले, आणि “ आम्हाला उत्पन्न करून आमच्यातील कोणी कोणत्या अधिकारावर आरूढ व्हावें, तेंही मागितलें, पण त्या अधिकाराचें परिधान आम्हा कमें वरावें, तें सांगा आमचें बल कशात आहे, तें आम्हाला मागितलें म्हणजे आपापला अधिकार चालविण्याम बरें पडेल. ” असें म्हणाले तेव्हा ब्रह्मा त्यांना बरोबर घेऊन अन्वक्त महापुरपाकडे गेला. तेथें त्या सर्वांनी उग्र तप केले. तेव्हां प्रसन्न झालेला भगवान् म्हणाला, “ अहो सर्व देवपतिं, मी तुमचें स्वागत वरतों आणि स्वागतानेंच तुमचें पूजन करून जें उत्तम वचन व्हावें, तें देवा. तुमचें कायें मला कळेल आहे व तें मोठें लोक-हितही आहे. तुमच्या प्राणाचें प्रवृत्तिबुल परिपोषण केले पाहिजे. माही आराधना कर-

प्याच्या इच्छेनें तुम्हा मोठें तप केलेंत. यास्तव आता त्याचें फल भोगा. हा पितामह व तुम्हा सर्व देव शान चिन्तानें मला उद्देशून यज्ञ करा. यज्ञान सर्व भाग मला द्या. म्हणजे अहो ईश्वरानों मा तुमच्या अधिकाराप्रमाणें तुमचें कल्याण करीन. ”

देवाधिदेवाचें हें भौषण ऐकून ते सर्व देव व ऋषी मनुष्ट झाले.त्यांना वेदोक्तपद्धतीनें वैष्णव यज्ञ केला. त्या मनात ब्रह्मदेवानें आपला भाग कल्पिला. देव व देवतां यानाहीं आपापले भाग कल्पिले; आणि परास्पर देवाला ते निवेदन केले. तेव्हा तो वरद देवदेव त्या सर्व देवांस म्हणाला “ तुमच्यापैकी ज्यांनें जो भाग कल्पिला तो मला पोंचला. त्यामुळें मा प्रसन्न झालों आहे. आता मी तुम्हाला त्याचें आश्चर्यलक्षण-पुनर्जन्मरूप फल मागतां. अहो देवानों, हें तुमचें लक्षण मादद्या प्रमादाने उद्भवलें आहे. तुम्हा प्रत्येक युगामध्ये प्रवृत्ति-फलाला पात्र व्हा आणि स्वतः यज्ञ करा. तुम्हा या यज्ञान भागाचा जशा कल्पना केल्या आहे तशाच श्तर करताल. त्यामुळें तुमची वृद्धि होईल. तुम्हा त्या यज्ञमानाचें पोषण करा. मानवाना यज्ञाच्या योगान तुमचें पोषण केलें अमता तुम्हा मला मनुष्ट करा. याप्रमाणें यज्ञभागानां परिपुष्ट होऊन तुम्ही लोकाचें धारण करा वेद व औषधीसह यज्ञ यामाठाच उत्पन्न केलेले आहेत. मा तुम्हाला प्रवृत्तिगुणयुक्त निमाण केलें अमून कल्पाच्या अन्नापर्वण तुम्हा आपापत्या अधिकाराप्रमाणें लोकाहित करात रहा. मर्याचि, अगिरा, अग्नि, पुलस्त्य पुलह, क्रतु व वनिष्ठ हे मात मानमपुत्र मुख्य वेदवेत्ते व वेदाचार्य कल्पिलेले आहेत. हे प्रवृत्तिधर्माचें अनुष्ठान करणारे अमून त्यांना प्राजापत्य अधिकारावर नेमलेले आहे. हा क्रियावानाचा मार्ग आहे. तो लोकाची मृष्टि करणारा आहे. ”

याप्रमाणें रजोगुणी लोकाचा प्रवृत्तिमार्ग मागून मत्त्वप्रधान लोकाचा निवृत्तिमार्ग मागतात—“ मन, सनत्सुजात, मनक, मनदन, सनत्कुमार, कापिल, व मनातन हे मात मानसपुत्र जन्मत.च ज्ञानी झाले. ते निवृत्तिधर्मांमध्ये स्थित होते. तेच मुख्य योगवेत्ते, साख्यज्ञानविशारद, धर्मशास्त्रावाल आचार्य, व मोक्षधर्मप्रवर्तक आहेत. हा निवृत्तिमार्ग क्रियावानाना-प्रवृत्तिमार्गांमध्ये रत अमलेल्या लोकाना दुर्लभ आहे, कारण अत्यंत सात्त्विक लोकानाच तो मार्ग सुलभ अमतो. ” इत्यादि.

याच अध्यायाच्या उपमहारामध्ये—“पुत्रमेव महाभाग पद्मनाभः सनातन. ॥ ९८ यज्ञे-ध्वजहरः प्राक्तो यज्ञधारी च नित्यदा । निवृत्तिं चाश्रितो धर्मं गतिमध्वयधर्मिणाम् ॥ प्रवृत्ति-धर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रनाम् ॥ ९९ ॥ अमें म्हटलें आहे. हे राजा, याप्रमाणें हा सनातन पद्मनाभ यज्ञामध्ये नित्य अग्रहर-भागादार व यज्ञकर्ता सांगितला आहे. तो निवृत्तिधर्मांमध्ये स्थित आहे. निवृत्तिधर्म ही अक्षय्य धर्मा लोकाची-मुमुक्षुची गति आहे. ह्यांचे लोकाची सात्त्विक, राजस व तामस अशी विचित्रता करून प्रवृत्ति धर्म केले आहेत, असा त्याचा भावार्थ आहे.

यावरून गांवारहस्यकार ज्या नारायणीयधर्माला प्रवृत्तिपर समजतात ना वरतुतः कमा आहे ते वाचकाच्या ध्यानात येईल. त्याचप्रमाणे प्रवृत्तिमाग व निवृत्तिमाग असे दोन मार्ग सृष्टाच्या आरभापागूनच जरा मुरू झालेले अमले तरी त्याचे अधिकारी क्रमाने राजस व सात्त्विक जीव आहेत. ब्रह्मादि देवाना कल्पाचे अधिकारा करून ईश्वराने आधिकारिक

वनविले आहे म्हणजेच त्यांना जगाच्या निवाहाकारिता नेमले आहे त्यामुळे त्यांना प्रवृत्ति करणे भाग आहे पण त्यावरून प्रवृत्ति निवृत्तिमागाच्या बरोबरीचा निष्ठा आहे, व ती प्रत्येक ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर करण्यास योग्य अशी निष्ठा आहे, हे म्हणणे मर्यादा अयुक्त होव

निवृत्तिमार्गातील निष्काम ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीने लोकपितामह ब्रह्माही दुस्री आहे कारण तोही आपल्या प्रारब्धानुसार प्रवृत्तिमय नियंत्रित झालेला असतो हे म्हणणे आमच्या पदरचे नाही तर योगवामिष्ठात श्रावतिष्ठानाच तसे म्हणले आहे शिवाय उपनिषदातही अग्नि, सूर्य, वायु, यम इत्यादि देवसुद्धा परमात्म्याच्या भीतीने आपापला नियत कार्ये करितात, असे वर्णन आहे त्यावरून प्रवृत्ति, मग ती ब्रह्मदेवाची असो की पक्षाया शुद्ध जीवाची असो, ती इश्वराच्या नियतांमुळ होत असते, व इश्वराच्या नियताने नियत झालेला जाव साक्षात् चतुर्मुखा जरी असला तरी तो बद्धच होय, मुक्त नव्हे असा बद्धाकरिता निवृत्तिमाग नाही तर त्या सर्वांचा आत्मा होण्याचा इच्छा करणा या मुमभूकरिता ता निवृत्तिमाग आहे त्यामुळे “ ब्रह्मदेव कम करष्याम प्रवृत्तं ज्ञानं तेऽहाच जरी सुधीची सुरवात ज्ञाना ” (गीता २ ३१३) असला व ब्रह्माद्विस्तारपर्यंत प्राय सर्व नाव तिचेच गुणाने असते तरी गतिनेच सांगितल्याप्रमाणे सहस्राविध मनुष्यांतील तो पक्षादाच तिला काढला असेल, ज्याला सृष्टिचक्राच्या फेयानून सुद्धा आवृत्तिरहित स्थाना जावयाचे असेल, म्हणजेच ज्याला मसारातून मुक्त न्हावयाच असेल त्याच्यामाठा निवृत्ति हाच एक माग आहे प्रवृत्ति हा त्याच्यासाठी इश्वराने नियत केलेला माग नव्हे कारण शांतिपूर्वातच (मद्राम प्रत अ २१९) “ प्रवृत्ति पुनरावृत्तिर्निवृत्ति परमा गति ” असे स्पष्ट म्हटले आहे

‘प्रवृत्ति’ या शब्दाचा अर्थ सत्सत्प्रवृत्त चेष्टा असा आहे व ‘निवृत्ति’ म्हणजे सत्सत्प्रवृत्ती निवृत्ति करणारा धर्म मरीच्याद्विर्दानी ज्या धर्माचे अनुष्ठान केले तो प्रवृत्ति धर्म होय, व यज्ञ हे त्याच स्वरूप अमन त्याच फल रस आहे स्वर्ग हे फल सत्सत्प्रवृत्तनच अमत्त्वातुळे तो माझ नव्हे प्रवृत्तिहि विहित व निषिद्ध अशा दान प्रदाराची अमन विहित प्रवृत्तीचे उत्कर्ष - अभ्युदय हे फल आहे व निषिद्ध प्रवृत्तीचे अथ पात-अयोग्यते हे फल आहे अर्थात् विहितधर्मही पुनरावृत्तीला प्रतिबंध करू शकत नाही म्हणून प्रवृत्तिहि एक प्रकारचा अधर्म ठरते पण जी प्रवृत्ति ‘ मी हिचा बना आहे ’ अशा भावनेने होते तीच फलाचे निमित्त होते म्हणजे साहचर्य प्रवृत्तीमुळेच पुनरावृत्ति होते ‘ मी बना आहे ’ या भावनेने होणारे शुभ किंवा अनुभवंत वर्येच पुढचा उत्पन्न किंवा अधर्म जन्म देते यास्तव मनुष्याने आपली प्रवृत्तिही तर निरभिमान केला तर ती प्रवृत्तिही निवृत्ति होते कारण तसे-वृत्त्याभिमान सोडून वेलेले-शुभ शास्त्रांय कम पुनर्जन्माला कारण होत नाही निरभिमान प्रवृत्ति हाच गीतेन सांगितलेला धर्म आहे व तो पुनरावृत्तीला कारण होणारा नमत्यामुळेच निवृत्त धर्म आहे या आमच्या म्हणण्याला मनुष्ये वचन प्रमाण आहे व त्याचा आर्था वर [पृष्ठ १०६] उल्लेखही केला आहे नागवर्णाय धर्मही निष्काम प्रवृत्तिरूप आहे, वारण मद्रामप्रत अ ३५० यात—“चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे भ्रतम् ॥ ३३ मेधामिकांतिन भेदा ये वैवानन्द्यदेवता । अहमव गतिरतेषा निराशां वर्मकारिणाम् ॥ ३४ ॥ ये च शिष्टास्तु वो भक्ताः फलकामा हि ते मता । सर्वे ध्यवनधमाण प्रतियुद्धन्तु श्रेष्ठभाक् ॥ ३५ ॥ इत्येव म्हटले आहे. त्याचा भाषा-माते भक्तजन चार प्रकारचे आहेत. त्यांतील जे अनन्यदेवता

अमतात म्हणते ज्याचा देवता मा फक्त आहे अस एकांता भक्त श्रेष्ठ हात त्या निष्काम कर्मे करणाराचा माच गति आहे वाका राहिलेले ते तान भक्त ते फलाचा इच्छा करणारे म्हणून मानलेले आहेत त्या मर्वांचा च्युत होणे हा धम आहे म्हणते ते वारवार जन्म घेतान व उत्तम फलापासून च्युत होतात पण त्यातील चवथा शानी श्रेष्ठ फलाला पात्र होतात. श्रामज्ञगवदार्तेतहा चार प्रकारचे भगवद्भक्त मागून त्यातील अनन्यभक्त शाना श्रेष्ठ आहे व तो माझा आत्माच आहे, असे म्हटले आहे

रहस्यकाराना भगवान् वाढरायण व्याम व श्राम-छक्करभगवत्पूज्यपाद हेहा प्रवृत्ति कर पारे होत कारण व्यामाना ' परक्षेत्रामध्ये पुत्रोत्पत्ति केला व महाभारत लिहिले आणि आचार्यांनी अलौकिक ज्ञानाने व उद्योगाने धमसंस्थापना केला ' गा र ३१३ असे म्हटले आहे, दुसऱ्या एका प्रसंगा 'आचार्य व श्रीरामानाम्बामा याना कर्मयोगा म्हटले आहे ' (पृ ३०१) पण आचार्यहा तर धमयोगा तर मन्यामी वीण ? व त्याचे लक्षण काय ? सर्व प्रवृत्ति मोडणे, शरार व इद्रिये याचा चेष्टाच बद करणे, ह तर मन्यादयाचे लक्षण असेल तर आजपर्यंत एका मन्यामा झाला नाहा, मर्वांच कर्मयोगा होते, असे मानणे भाग आहे कारण व्यामापासून आचार्यांपर्यंत ते अनेक निवृत्तधमा लोक गाले ते तर राडूच या ! पण आचार्यांनंतर झालेल्या मयादयानाहा आपला शरारें साबामारसा निक्षेप केला होता असे आम्हाला वाटत नाहा पद्मपाद, सुरेश्वराचार्य, शंकरानन्द, विद्यारण्य, आनन्दशान, मधुसूदनमरम्बर्ना, त्रितुखाचार्य, इत्यादि मर्वांना मन्यास आश्रम मर्वाकारस्थानतरही यथाशक्ति ग्रथलेखन, उपदेश, भिक्षाचरण, मन्चार इत्यादि कार्ये केल्याचा पुरावा मिळतो आपुनिक मन्यामाश्रमा लोकहा यथाशक्ति ग्रथलेखन, उपदेश इत्यादि करितात, अनेक आदराने कारण तसे तर नमते तर वेदातमप्रदाय विच्छिन्न ज्ञाना अमता महाराष्ट्रात माप्रतवाद्याहा प्रस्थानप्रयाचे माप्रदायिक पद्धतीने अध्ययन केलेने ते दहा पाच शास्त्री आदरानात तेहा परमहम परिव्रानकाच्या कृपेचे फळ आहे भिक्षाचरण व सन्चार हो मुदा जर प्रवृत्तिच असेल तर मव मन्यामा कर्मयोगाच आहेत, असे म्हणणे भाग आहे कारण मन्यासआश्रमाचे महत्त्व जाणून केवल पुन्यपार्यामाठा त्याचा अगाकार करणारा प्रत्येक पुन्य संन्यासी यथाशक्ति व यथामति गृहस्थादिवावर वेदान्ततत्त्वोपदेशाच्या द्वारा उपकार करीत अमता, अमा आमचा अनुभव आहे यास्तव आचार्य व व्यास याच्या पर्यंत दूर न जाता थोरुमाच वर्षापूर्वी समाप्तिस्थ झालेल्या वाडव्या परमपूज्य प्रशानन्दस्वा मानाहा कर्मयोगा म्हणावे लागेल ' पण स्वत त्या स्वामाना आपण कर्मयोगा आहो, असे वाटत नव्हते त्याचप्रमाणे आचार्यांनाहा जर वीणा कर्मयोगा म्हणू लागला तर ' हा आपणावर निध्या आरोप केला तान आहे, ' असे ते नि शयपणे म्हणतील '

पण कर्मे करान अमतानाहा कर्मयोगा न म्हणून घेण्याचे कारण काय ? याचा विचार करणे भाग आहे मन्याम या गणाचा अर्थ " मव कर्मांग त्याग करून, वनात शाटा-शाटा पाऊन कर्मे व निवाचा पाण गाने, " अना नमून वनाश्रमविहित कर्मे स्वगादि उत्तम लोक देणारा आहेत, पण त्या कर्मांमुळे मिळणारे प्रत्येक पुन्य शया अमते यास्तव नमन्दा भीय फलांना मला गरज नाहा, मला निज मुताचा गरज भाई, असे याना वाटते त्या विरक्त शिक्षामुक्त विष्णुभक्त व दान याच्या ध्यानादि व धर्मादि

साधनाया अन्वयान् निर्भिन्नपणें करता यावा, म्हणून गृह, स्वा व पुत्रादि परिग्रह, शिवा, यज्ञोपवित, अग्नि, हा कमसाधनें, अधिष्ठाप्य श्रौत रमात कर्म व इतर पूत व दत्त कर्म याचा त्याग म्हणजेच गृहस्थाश्रमाच्या कर्मांचा, परिग्रहाचा व कमसाधनाचा त्याग करणें हा मन्व्याम आहे अशा तऱ्हेचा मन्व्याम आचार्यांना केला होता म्हणून ते कमयोगा नव्हेत कारण गृहस्थाश्रमयोगा होऊ शकतात पण निष्कामभ्रमयोग्याला प्रवृत्तिमागा म्हणता येत नाही कारण तो मृगादिनाकरिता यज्ञयागादि करीत नाहा, तर चित्तशुद्धाकरिता परमात्मपरायण होऊन निरहकाराणें नित्य, भैमित्तिक, प्रायश्चित्त व उपासना कर्म करतो व काम्य आणि निर्भिद्ध कम मानतो नित्यभैमित्तिक कर्मांचेहि फल इच्छात नाहा याम्बव 'काम्यानां कमणा न्याम मन्व्याम कवयो विदुः ।' 'मवभ्रमफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षण ।' 'एतादपि तु कर्माणि मम त्यक्त्वा फलानि च । कतव्यानि ०' (अ १८ २ व ६) इत्यादि वचनानां मागित्याप्रमाणें काम्य कर्मांचा त्याग, मव कर्मांचा फलाना त्याग व कामाविषयाची आमत्ति-प्रम व फल याचा त्याग कमयोगाहा करतोच त्यामुळे त्याचें नै कमनुष्ठान पुनःनमाला कारण होत नाहा तर चित्तशुद्धाला व चित्तशुद्धाच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होणें, ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा तें मोक्षालाहा कारण होणें याम्बव निष्काम कमयोग हा प्रवृत्ति नव्हे, तर निवृत्ति आहे भगवद्गीतेत अनुनाला योगस्थ म्हणजे समस्तबुद्धियुक्त होऊन कर्म करावयाम मागितलें आहे व 'बुद्धियुक्तो जहाताह उभे मुह्यतदुपह्यते' या वचनात तो क्रमानें मुक्त होतो, अमें म्हणल आहे यास्तव भगवानाना अनुनाला सांगितलेला योग समारप्रवक्तव्य नमून ज्ञानाच्या द्वारा समारनिवृत्त आहे, ह निववाद आहे भगवद्गीतेत म्हणजेच हरिगणैत यतिधर्मर्हा मागितला आहे, अमें नारायणायातय म्हणल आहे [गानार पृ १०] त्यावरून गीताशास्त्र प्रवृत्तिपर आहे, ह म्हणणें अवोग्य ठरतें तसेच, 'गातेतला योग म्ह० प्रवक्तव्य कमयोग भागवतधर्मातला आहे,' हें म्हणणेंहा तिनकेच अवोग्य आहे

पुढें गातेतला मय, मनु व इश्वाक याचा परपरा नारायणीयातील परपरेला जुळव नाहा, त्यामुळेहि नारायणायातील धम व गातेतला धर्म एक नाहा, अमें बोणी म्हणेल म्हणून रहस्यरार म्हणतात—“ विस्तारभयास्तव गातेन त्याची सप्रदायपरपरा सुष्टीच्या मुळारमापासून दिली नाहा विवस्वान, मनु, इश्वाक या तिपाचाच उद्देश केला आहे पण याचा गरा अय वाच हें नागायनाय धर्माची मव परपरा पाहिली म्हणजे स्पष्ट दिग्गल येतें अश्वदेराजे एकदर तन्म मात त्यापैवा पहिल्या महा तन्मातील नारायणाय धमाच्या परपरेचें वचन मपयावर अश्वदेवाया मातया म्ह० प्रस्तुतच्या तन्मातलें वृत्तयुग ममाप हाऊन ' त्रेतायुगाारम विवस्वानान मनुम हा धम दिला मनुन इश्वाकूम दिला इशा वपासन पुढें मव ज्ञेजात पमरला त्याबरोवरच मन्व्याम धमर्हा तुला पूर्वी भगवद्गीतेत मां गितला आहे, ' अम नारायणाय धर्मानच पुन वैशपायनान तन्ममवयाम मागितलें आहे यावरून ज्या टापरयुगाार अश्वेरीम भारतीयुद्ध झालें, त्याच्या पूर्वीच्या त्रेतायुगापुत्राच नागरवधमागा परपरा गातेत बाणला आहे रिरवारभयाम्बव जारत वर्गन केवळ नाहा, अमें दिग्गल येतें ” पण हें ममधन मुळाय ममाधानकारक नाहीं कारण गातेत वा परपरा मागितलें आहे, ता अपुर्ही रिवा त्रेतायुगाच्या आरभाचा आहे, अणी वचना वरवयाम नाहा आधार नाहा भगवान्, ' मा हा योग मयाला मागितला, मयाचें देव

भवत मनूला मागितला, व मनूने इक्ष्वाकूला मागितला, अशा परंपरेने राचधि या योगाला जाणव होते, पण माप्रतकाळीं दीर्घकालानें हा योग विच्छिन्नसंप्रदाय झाला, ” इतकेंच सांगत आहेत. त्यावरून रहस्यकार म्हणतात तशा काळाच कल्पना होत नाहा. उलट “भाज्ञे व तुले पुष्कळ जन्म होऊन गेले आहेत ” (श्लो. ५) यावरून ब्रह्मदेवाच्या मातल्या जन्मातला त्रेतायुगाच्या आरंभाचा परंपराच भगवानाना येथें मागितला आहे, असें म्हणण अयोग्य दिग्गते. कारण माण्य व योग किंवा निवृत्ति व प्रवृत्ति हे मार्ग जगाच्या आरंभी ईश्वरानेंच उत्पन्न केले आहेत, त्यामूळे रहस्यकाराचें म्हणणें ग्राह्य वाटत नाहा.

रहस्यकाराना पुनः “ हा भागवत धर्म म्हणजेच योग किंवा कर्मयोग होय आणि मनूला कर्मयोगाचा उपदेश केल्याची हा कथा गांतेतच आली आहे, असें नाहा, तर भागवत पुराणात (भाग. ८. २४. ५५) या कथेचा उल्लेख असून मत्स्यपुराणाच्या ५५ व्या अध्यायात मनूम उपदेशिलेल्या कर्मयोगाचें महत्त्वहि वर्णिलें आहे, ” असें म्हटलें आहे. यास्तव आपण भागवतातील कर्मयोग कोणत्या स्वरूपाचा आहे तें पाहू. वरील भागवतातील अध्यायात असे श्लोक आहेत—श्रीशुक उवाच—“इत्युक्तवन्त नपति भगवानादिपुरुषः । मत्स्यरूपा महाम्भोर्धा विहरन्तत्त्वममर्षीत् ॥ ५४ ॥ पुराणमहिता दिव्या साख्ययोगक्रियावतीम् । मत्स्यव्रतस्य राजपैरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ५५ ॥ अश्रीप्राद्विपिभिः माकमात्मतत्त्वममशयम् । नाभ्यामीनो भगवता प्रोक्त ब्रह्म सनातनम् ॥ ५६ ॥ ” अर्थ—असें बोलणाऱ्या राजाला महासागरात विहार करणारा मत्स्यरूपा भगवान् आदिपुरुष तत्व सांगता झाला. ५४. तो साख्ययोगत्रियायुक्त दिव्य पुराणमहिता (मत्स्यपुराण) म्हणजे आत्मगुह्यच सत्यव्रत राजर्षाला अशेषतः सांगता झाला. ५५ तो नावेंत बमलेला मत्स्यव्रत राजा ऋपासहवर्तमान निश्चित आत्मतत्त्व—भगवानानें मागितलेलें सनातन ब्रह्म ऐकता झाला. ५६.

यावरूनही रहस्यकाराच्या म्हणण्यापेक्षा आमचें म्हणणेंच अधिक सिद्ध होत आहे. कारण येथें ‘ साख्ययोगत्रियावता ’ असें पद आहे, व आम्ही ‘ इम विवस्वते योग ’ येथील योग म्हणजे दुमन्या व तिमन्या अध्यायात सांगितलेल्या निष्ठाद्वययुक्त योग, केवळ कर्मयोग नव्हे, असें म्हणतां. रहस्यकार ‘ योग ’ म्हणजे मुस्ता ‘ कर्मयोग ’ म्हणतात, व त्याला प्रमाण म्हणून वरील श्लोक देतात. पण त्यात तर मनूला मत्स्यरूपा आदिपुराणानें साख्ययोगत्रियावती महिना मागितली, असें म्हटलें आहे व तिलाच पुढे तत्त्व, आत्मगुह्य, आत्मतत्त्व, सनातन ब्रह्म म्हटलें आहे. त्यावरून नागवर्णायातीं परंपराही केवळ कर्मयोगाची नाहा तर ज्ञान व कर्मयोग ण्ढरूप आहे, हें निर्विवाद ठरतें.

आता मत्स्यपुराणाचा पनावशाचा अध्याय पाहू या. येथाला आनन्दाश्रमात छापलेल्या मत्स्यपुराणाच्या प्रताप बावलाच्या अध्यायात योगमाहात्म्य वर्णिलें आहे. रहस्यकार क्षान्तात तो हाच अध्याय अमला पाहिले. पण त्यावरून रहस्यकाराच्या छापण्यापेक्षा आचार्यांच्या छापण्यामच अधिक पुष्टि मिळते. कारण त्यात असे श्लोक आहेत—मृग उवाच—“एवमेकाणवे तस्मिन्मत्स्यरूपी जनार्दनः । विन्तारमाशिमर्ष्य प्रतिमर्षस्य चाशिलम् ॥ २ ॥ कथयामास विशारमा मनवे मूर्धमूर्त्तवे । कर्मयोग च माण्य च यथावद्विन्नराश्वितम् ॥ ३ ॥ अर्थ—याप्रमाणें त्या एकममुद्रात मत्स्यरूपा विशारता जनार्दन मूर्धपुत्र मनूला म्हणजे केवळ मनूला आदिमर्षाचा व प्रतिमर्षाचा सर्व विन्तार व त्याचप्रमाणें मविन्तार कर्मयोग

आणि माग्य यथावत् सांगता झाला ० ३ त्यानंतर ऋषाना “ मता, कमयोगाचें म्हणू
 येवण्याचा आमचा इच्छा आहे, ” असे म्हणून अमता पुन मृत म्हणाला—“ कमयोग व
 बक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयागसहस्रादि कमयोग प्रशस्यत ॥ ५ ॥ कमयोगो-
 ऽत्र ज्ञान तस्मात्तत्परम पदम् । कमज्ञानोऽत्र न च ज्ञानमकमम ॥ ६ ॥ तस्मात्
 मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् । ” अथ—विष्णूना तसा मागितला आहे तसा कमया
 मो तुम्हाला मागणों सहस्रावधि ज्ञानयागाहनहा कमयोग प्रशसा केला जातो १ कारण
 ज्ञान कमयोगामुळे होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळे तें परमपद प्राप्त होतें याप्रमाणें ब्रह्मकम-
 न्यव ज्ञानापासून होणारें आहे कमावाचून ज्ञान नाहा ६ यामुळे कमामध्ये बुलचित
 असलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो इतकें सांगून पुनरपि—“त्या कमयोगात आठ आत्मगुण
 प्राधान्येकरून सस्थित आहेत १ मव भूतावर दया, २ क्षमा, ३ आतुराच रक्षण, ४
 त्याचप्रमाणें लाकाची अमया न करणें, ५ अत्राद्य शौच, ६ आयामरहित कार्यामध्ये गुमा
 चरण करण, ७ उपागत द्रव्याविषया अकृपणता, व ८ परद्रव्य आणि परस्त्री याविषया
 मवदा अस्पृहा, ह पुराणवक्ष्याना आठ आत्मगुण मागितल आहेत नतर या अमत्या आत्म-
 गुणयुक्त कमयोगाविषया असे म्हणले आहे —“अथमेव त्रियायागा ज्ञानयोगस्य साधव ॥११॥
 कमयोग विना ज्ञान कस्यचिन्नेह दृश्यत । ” अथ—हाच त्रियायोग ज्ञानयागाचा साधक
 आहे कमयोगावाचून ज्ञान येथें काणालाहा झालेलें दिमत नाहा यावरून कमयोग स्वतंत्र
 मोक्षमाग आहे तें ज्ञानयोगाचें अग नव्हे, असे तें रहस्यकाराना रहस्यात वारवार म्हणें
 आहे, तें अप्रामाणिक आहे असे त्यानंतर कमयोगाचें स्वरूप असे सांगितलें आहे—
 “ धृतिस्मृतिप्रोक्त धर्माचें अनष्टान यनानें करावें दवता, पितर, मनुष्य, भूत व ऋषी
 याचें प्रत्येदा यशाना तपण करावें स्वाध्यायानें ह्य० ब्रह्मज्ञानें ऋषीचें तपण करावें,
 होमाच्या योगानें देवाचें तपण करावें, श्राद्धाच्या योगानें पितरतपण करावें, अत्रगनाना
 मनुष्याचें ह्यात्रे अतिधाचें तपण करावें व बलिदानाना इतर हीन प्राण्याचें तपण करावें
 पाच प्रकारचे हिमाश्लेष घातविष्णवाररिना ह पाच यज्ञ मागितलले आहेत उत्तम-मुमद,
 पाटावरवण, चूल, पाणा भरून ठवण्याचें पात्र व केरमुणा हा गृहस्थाच्या घरातील पाच
 हिमाश्लेष आहेत त्याच्यामुळे गृहस्थ स्वनाम ज्ञान नाहीं म्हणून त्याच्या पापाचें परि
 साजन करव्यामाठा पाच यज्ञ मागितलले आहेत यमाधानादि ते तास मन्वार सांगितलले
 आहेत त्याना युक्त अमत्याहा ना पुण्य वगळ आठ आमगुणाना रहित अमता तो मोक्षाला
 ममर्थ नमतो तस्मात् आमगुणाना युक्त होऊन वेत्तेक वच करावें स्वतः या धर्मानें गो-
 ब्राह्मणाचें मवदा हित कराव दानें, पूनचे उपचार, वनें, उपवास इत्यादिकाच्या योगानें
 यथाविधि मव देवमय शिवाच पूजन करावें कारण श्रद्धा, विष्णु, इन्द्र, सूर्य,
 वसु, इत्यादि या मव अनादिय, ज्ञान, मूढम, अव्यक्त सनातन, वगनातें वसु
 देवाच्या विभूर्ता आहेत ” इत्यादि प्रकारें कमयोगाचें स्वरूप सांगून देवता—
 “ इति त्रियायागपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिवमलस्य । विक्रमभारतस्य मना व
 द्विविप्रामन्यमन्नाह पंच च लजे ॥ ०६ । ” असा उपमहार वेण आहे वाप्रमाणें
 त्रियायोगामध्ये दगादा अमत्या, वगनाशाच्या मृताविषया प्रेम वाळग्याच्या व लता
 निषिद्ध बसाण भ्यानेवा पुण्याना या लोका त्रिया पुण्याका नाहा एक प्राप्तिव नमने हा

कमयोगा या प्रज्ञासेप्रमाणेच पुढे ठिक्ठिकाणा सारज्योगाचहा वणन आहे शिवाय १६७ व्या अध्यायान मार्जेत्याला आपल्या मशा मागत अमनाना “अह सारज्यमह योगोऽप्यह तत्परम पदम् । अहमिज्या क्रिया चाहमह विद्याधिप स्मृत ॥” १६ अमें म्हटलें आहे त्यावरून भगवानाना सृष्ट्या आरमा सागितलेला योग वेवळ कमयोग नमन भागवताच्या आठव्या स्कंधात म्हण्ट्याप्रमाणें ‘माख्ययोगत्रियारूप’ आहे, हें निर्विवाद सिद्ध होतें अथात् आचार्यांना या शोकाच्या व्याख्यानात ‘अध्यायद्वयेनोक्त योग’ असें जें म्हटलें आहे तेंच अगदीं युक्त आहे

पण यावर ‘गातेंत यताचाहा धम मागितला आहे’ अमें ‘यताना चापि यो धम स हरिगातासु कथित’ यावरूनच मिद्ध होतें, अमें कोणा म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हण तात—“परतु साख्य व योग या दोन निष्ठाचा परपरा जरी एज नसली तरा कमयो गाच्या म्हाने भागवत धमाच्या निरूपणातच मान्य क्रिया सन्यासनिष्ठेच्या निरूपणाचा पयावानें समावेश होत असल्यामुळें (गा र पृ ४६१) भगवद्गतेत यतिधम म्ह० सयामधमहा वर्णला आहे, अमें वैशपायनानें म्हटलें आहे ” एरण भागवतधर्मांत पयावानेंच का हाडना पण सारज्य-सन्यास निष्ठेचा समावेश होतो, एवढें तरी रहस्यकार येवें म्हणतान हें भाग्यच म्हणावयाचें ’ तथापि ‘यताना चापि०’ या वाक्याची हा व्यवस्था ममाधानसारख नाहा यताचा धमहा हरिगातेंत मा तुला मागितला आहे, अमें वैशपायन नमनेत्याम नारायणायधर्मांतच मागत अमनाना मन्यामधमाचा कमयोगाच्या निरूपणात पयावानें किवा माह्निकरीत्या समावेश होऊन त्तो हें म्हणणें किती ‘लघुगीत’ आह याचा विचार वाचकानाच करावा “माख्य+निध्यामधम=कमयोग हें समीकरण” काग दावर तरी माटता आलें (गा र पृ ४६५) तरा युक्तिमिद्ध नाहा कारण माख्य म्ह० सयाम व निध्याम कम याचें समाकरण आचरणात वेणार कम ? पण गीतारहस्य हें नुस्तें कपनाप्रधान असल्यामुळें त्यात शक्यादक्यतचा कारणी पत्राच केलेला दिसत नाहा । “मनुस्मृतात महाव्या अध्यायात प्रथम यताचा मन्यासाधमाचा धम मागितल्यावर त्याचा विवल्प या नात्यानें ‘वेदमन्यासिकाचा कमयोग’ या नावानें गातेंताल किवा भागवतधर्मा तील कमये गाचें वणन अमन ‘नि स्पृहपणानें स्वकार्य करात राहण्यानें नेवर्गी परमसिद्धि मिळते’ अमें स्पष्ट म्हटलें आहे व त्यावरून कमयोग मनुमहि ग्राह्य होना अमें उघड दिसत येतें इतर स्मृतिजारांमहि हा मान्य होना” पृष्ठ ६६६ रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें मनुस्मृतान यताचा व वेदमन्यासिकाचा धम मागितला आहे, ही गोष्ट तरी, पण वेदमन्यासिकाचा धम हाच गातेंतील किवा भागवत धर्मातील कमयोग आहे, या म्हणण्याम मुळाच आधार नाहा मनुस्मृताच्या सहाव्या अध्यायान ‘एष धर्मोऽनुशिष्टो यो यताना नियतात्मना । वत्सयामिकाना त कमयोग निवाधन’ ८६ म्ह० दुर्गाचक, बहूचक, हस व परमहम या चार प्रकारच्या यताचा हा माधारण धम तुम्हाला सागितला आता वेदमन्यासिकाचा म्ह० बुटाचकनावाच्या विशेषयताचा अमाधारण कमयोग म्ह० कम सवध ऐका, असें म्हणून ८७ व्या शोकान चारी आश्रम गृहस्थापानन शालेले आहेत, असें म्हटलें आहे या चारा आश्रमार्थे यथाशान्य रमाने मेवन केले अमता ते आश्रमच ब्राह्म पाळा परम गनीळा पौंचवितात ८८. गृहस्थाधन इतर आयनाचें पोषण करात असल्या-

आणि माख्य यथावद् सागता ज्ञाना २. ३. त्यानंतर ऋषींनी " मत्वा, कर्मयोगाचें लक्षण ऐकण्याचा आमचा इच्छा आहे, " असे म्हटलें अमता पुनः मूत म्हणाला— " कर्मयोग व वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्राब्दि कर्मयोग. प्रशस्यते ॥ ५ ॥ कर्मयोगो-
 द्रव ज्ञान तस्मात्तत्परम पदम् । कर्मज्ञानोद्भव ब्रह्म न च ज्ञानमरुमण. ॥ ६ ॥ तस्मात्क-
 र्माणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् ।" अर्थ—विष्णूनां जसा सांगितला आहे तसा कर्मयोग
 मो तुम्हाला सागतो. सहस्रावधि ज्ञानयोगाहूनही कर्मयोग प्रशस्ता केला जातो. ५. कारण
 ज्ञान कर्मयोगामुळें होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळें तें परमपद प्राप्त होतें. याप्रमाणें ब्रह्मकर्म-
 जन्य ज्ञानापासून होणारें आहे. कर्मावाचून ज्ञान नाहा. ६ यास्तव कर्मांमध्ये युक्तचित्त
 अमलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो इतकें सांगून पुनरपि "त्वा कर्मयोगात् आठ आत्मगुण
 प्राधान्येकरून सश्रित आहेत १ मव भूतावर दया, २ क्षमा, ३ आतुराचें रक्षण, ४
 त्याचप्रमाणें लोकांची अमूया न करणें, ५ अतवांश शौच, ६ आयासरहित कार्यांमध्ये शुभा-
 चरण करणें, ७ उपाजित द्रव्याविषयो अरूपगता, व ८ परद्रव्य आणि परकी याविषया
 सर्वदा अस्पृहा, हे पुराणवेत्याना आठ आत्मगुण मागिले आहेत. नंतर या असत्या आत्म-
 गुणयुक्त कर्मयोगाविषया असें झटलें आहे — "अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक ॥११॥
 कर्मयोग विना ज्ञान कस्यचिन्नेह हृदयते ।" अर्थ—हाच क्रियायोग ज्ञानयोगाचा साधक
 आहे. कर्मयोगावाचून ज्ञान येथे कोणालाही झालेलें दिसत नाहा यावरून कर्मयोग स्वतंत्र
 मोक्षमार्ग आहे, तें ज्ञानयोगाचें अग नव्हे, असें जे रहस्यकाराना रहस्यात वारवार झटले
 आहे, तें अप्रामाणिक आहे. अमो, त्यानंतर कर्मयोगाचें स्वरूप असें सांगिलें आहे.—
 " श्रुतिस्मृतिप्रोक्त धर्माचें अनुष्ठान यत्नाने करावें, देवता, पितर, मनुष्य, भूत व ऋषी
 यांचें प्रत्यहा यज्ञाना तर्पण करावें. स्वाध्यायानें ह्य० ब्रह्मयज्ञानें ऋषींचें तर्पण करावें,
 होमाच्या योगानें देवांचें तर्पण करावें, श्राद्धाच्या योगानें पितृतर्पण करावें, अन्नदानानें
 मनुष्यांचें क्षणने अतिथींचें तर्पण करावें व बलिदानाना इतर हीन प्राण्यांचें तर्पण करावें.
 पाच प्रकारचे हिंसादोष घालविण्याकरिता हे पाच यज्ञ मागिलेले आहेत. उखळ-मुमड,
 पाटावरवटा, चूड, पाणी भरून ठेवण्याचें पात्र व केरमुष्णी ही गृहस्थाच्या घरातील पाच
 हिंसास्थाने आहेत. त्याच्यामुळें गृहस्थ स्वर्गास जात नाहीं झणून त्याच्या पापाचें परि-
 मार्जन करण्यामाठा पाच यज्ञ मागिलेले आहेत. गर्भाधानादि जे तीस मंस्कार सांगिलेले
 आहेत त्याना युक्त अमलेलाहा जो पुण्य वरील आठ आत्मगुणाना रहित जमनो तो मोक्षला
 ममर्थ जमनो तस्मात् आरमगुणाना युक्त होऊन वेदोक्त कर्त करावें स्वल्पा धनानें गो-
 ब्राह्मणाचें सर्वदा हित करावें दानें, पूजेचे उपचार, व्रतें, उपवाम इत्यादिकाच्या योगानें
 यथाविधि मव देवमय शिवाचें पूजन करावें. कारण ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य, सूर्य,
 वसु, इत्यादि या सर्व अनाष्ट्रिय, ज्ञान, सूक्ष्म, अव्यक्त, सनातन, जगन्मूर्ति वासु-
 देवाच्या विभूती आहेत " इत्यादि प्रकारें कर्मयोगाचें स्वरूप सांगून शेवटो—
 " इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिव्रतमलस्य । विकर्मभातरय मदा न
 विनिराम्यमस्तीह परे च लोके ॥ २६ ॥ " असा उपसंहार केला आहे. याप्रमाणें
 क्रियायोगामध्ये पराधन अमलेल्या, वेदान्तशास्त्राच्या स्मृतीविषया प्रेम वाळगनाच्या व मदा
 निषिद्ध कर्मांना भ्यालेल्या पुण्याला या लोका शिवा पालोका वादा एक प्राप्तव जमते. हा

कर्मयोगान्या प्रथमेप्रमाणेच पुढे ठिकठिकाणा साख्ययोगाचेहा वर्णन आहे. शिवाय १६७ व्या अध्यायात मार्कण्डेयाला आपल्या मझा मागत अमनाना “अहं साख्यमहं योगोऽप्यहं तत्परमं पदम् । अहमिज्या त्रिया चाहमहं विद्याविपः स्मृतः ॥” ५६ असे म्हटले आहे. त्यावरून भगवानाना सृष्टाच्या आरम्भा सांगितलेल्या योग केवळ कर्मयोग नसून भागवताच्या आठव्या स्कंधात म्हटल्याप्रमाणे ‘साख्ययोगक्रियारूप’ आहे, हे निर्विवाद सिद्ध होते. अर्थाद आचार्यांना या श्लोकाच्या व्याख्यानात ‘अध्यायद्वयेनोक्त योग’ असे जे म्हटले आहे तेच अगदी युक्त आहे.

पण यावर ‘गार्तेत यतींचाही धर्म सांगितला आहे’ असे ‘यतींना चापि यो धर्मः सः हरिगीतासु कथितः’ यावरूनच भिन्न होते, असे कोणा म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—“परंतु साख्य व योग या दोन निष्ठांची परंपरा जरी एक नसली तरी कर्मयोगाच्या म्हणजे भागवत धर्माच्या निरूपणातच साख्य किंवा संन्यासनिष्ठेच्या निरूपणाचा पर्यायाने समावेश होत असल्यामुळे (गा. र. पृ. ४६५.) भगवद्गीतेत यतिधर्म म्ह० संन्यासधर्महा वर्णला आहे, असे वैशंपायनाने म्हटले आहे.” एवण भागवतधर्मात पर्यायानेच का होईना पण साख्य-संन्यास निष्ठेचा समावेश होतो, एवढे तरी रहस्यकार येथे म्हणतात हे भाग्यच म्हणावयाचे’ तथापि ‘यतींना चापि०’ या वाक्याची ही व्यवस्था समाधानकारक नाही. यतींचा धर्मही हरिगीतेत सांगितला आहे, असे वैशंपायन जनमेजयाने नारायणायधर्मातच मागत अमनाना संन्यासधर्माचा कर्मयोगाच्या निरूपणात पर्यायाने किंवा साहचर्याला समावेश होऊन जातो हे म्हणणे किती ‘लटपटीत’ आहे याचा विचार वाचकानाच करावा. “साख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग हे समीकरण” कागदावर जरी माटता आले (गा. र. पृ. ४६५) तरी युक्तिभिन्न नाही कारण साख्य म्ह० संन्यास व निष्काम कर्म यांचे समीकरण आचरणात येणार कसे? पण गीतारहस्य हे नुस्ते करपनाप्रधान असल्यामुळे त्यात शक्याशक्यतेचा फारशी पवाच केलेला दिसत नाही! “मनुस्मृतात महाव्या अध्यायात प्रथम यतींचा संन्यासाश्रमाचा धर्म सांगितल्यावर त्याचा विकल्प या नावाने ‘वेदमन्यासिकाचा कर्मयोग’ या नावाने गीतेतील किंवा भागवतधर्मातील कर्मयोगाचे वर्णन असून ‘निःस्पृहपणाने स्वकार्य करात राहण्याने शेवटा परमसिद्धि मिळते’ असे स्पष्ट म्हटले आहे व त्यावरून कर्मयोग मनुमहि ब्राह्म होता असे उघड दिसून येते इतर स्मृतिकारामहि हा मान्य होता” पृष्ठ ६६६. रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणे मनुस्मृतात यतींचा व वेदसंन्यासिकांचा धर्म सांगितला आहे, हा गोष्ट खरी, पण वेदसंन्यासिकांचा धर्म हाच गीतेतील किंवा भागवत धर्मातील कर्मयोग आहे, या म्हणण्यास मुळाच आधार नाही. मनुस्मृताच्या सहाव्या अध्यायात ‘एष धर्मोऽनुशिष्टो यो यताना नियतात्मना । वेदमन्यासिकाना तु कर्मयोग निबोधत’ ८६ म्ह० कुटीचक, बह्दक, हस व परमहम या चार प्रकारच्या यतींचा हा माधारण धर्म तुम्हाला सांगितला. आता वेदमन्यासिकांचा म्ह० कुटीचकनावाच्या विशेषयतींचा अमाधारण कर्मयोग म्ह० कर्मसवध रेका, असे म्हणून ८७ व्या श्लोकात चारी आश्रम गृहस्थापासून शालेले आहेत, असे म्हटले आहे. या चारी आश्रमांचे यथाशक्य ऋमाने सेवन केले असता ते आश्रमच ब्राह्मणांला परम गतीला पोचवितात ८८. गृहस्थाश्रम इतर आश्रमांचे पोषण करीत असल्या-

मुळे सर्वांत श्रेष्ठ ८९, नशा सब नद्या व नद ममुद्रामध्ये स्थिर होतात त्याप्रमाणे सब आश्रम गृहस्थापाशा अवस्थित होतात. ९० या चारी आश्रमाच्या दिनांना दशलक्षणक धर्माचे प्रयत्नांनं सेवन करावें ०१ मतोष, क्षमा, टम, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह, शास्त्रज्ञान, आत्मज्ञान, सत्य व अक्रोध, हे दशक वमलक्षण आहे ९० जे ब्राह्मण धर्माच्या या दहा लक्षणांचे अध्ययन करितात, व आत्मज्ञानाला उपकारक होण्यासाठी त्यांचे अनुष्ठान करितात, ते परम गतीला पोचतात ९३ या दशलक्षणक धर्माचे ज्ञात मनाने अनुष्ठान करणाऱ्या दिनांनं गृहस्थाश्रमातच यथाविधि उपनिषदांचे गुरुमुखाने अवग वरून देव, पितर व ऋषि यांच्या ऋणातून मुक्त होऊन मन्यास वरावा ९४ अमें वणन करून “ सन्यस्य मवकमाणि कमद्योषानपातुदम् । नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये मुख वनेत् ” ९५ अमें विधान केले आहे त्याचा अर्थ—गृहस्थाला अनुष्ठान करण्यास योग्य असलेल्या अग्निहोत्रादि सब कर्मांचा परित्याग करून प्राणायामादिकांच्या योगाने अज्ञात पापाचा नाश करून, इन्द्रियांचा निग्रह करून, उपनिषदांचा अभ्यास करीत पुत्रांच्या गृहान त्याने दिलेल्या अन्न वस्त्रादिकावर उपजाविका करात सुटानें रहावें हाच तो वेदमन्यामिव किंवा कुटाचक याचा अमाधारण धम अमून तोच मागण्याची प्रतिज्ञा वर ८६ व्या श्लोकान केनी आहे नंतर—“ एव मन्यस्य कमाणि स्वकमपरमोऽस्पृह । सन्यासेनापहृत्यैव प्राप्नोति परमा गतिम् ॥ ” ९६ याप्रमाणे अग्निहोत्रादि गृहस्थकर्मांचा त्याग करून आत्ममाक्षात्कार रूप जें स्वर्गाय त्यालाच प्रधान मानून स्वगादिकाविषया नि स्पृह होऊन सन्यासाने पापा चा नाश करून दिन ब्रह्ममाक्षात्काराने मोक्षरूप परमगतीला प्राप्त होतो यावरून रहस्य कार आपल्या सिद्धान्ताला ज्याचा आधार दाखवितात तोच मूळ ग्रथ त्याच्या विरुद्ध कसा असतो व आचार्यांच्या भाष्याला तोच किती अनुकूल असतो, हे वाचकांच्या महत्त्व लक्षात घेईल सांप्रदायिक दृष्टि सोडल्याचाच हा परिणाम आहे ८६ व्या श्लोकातील ‘कम योग’ हा शब्द व ९६ व्या श्लोकातील ‘स्वकमपरम’ हा शब्द पाहताच रहस्यकार मनु आपल्यालाच अनुकूल आहे, अमें ममजले पण ‘वेदसत्याभिकाना’ ८६ ‘सन्यस्य सब कमाणि’ ९५ ‘एव मन्यस्य कमाणि’ ९६ या शब्दाकडे त्यांना मुळाच पाहिले नाहा प्कारात रहस्यकारांची शार्थाय ग्रथ लिहिण्याच पद्धति अपूव सरी ॥

पुढे इतर स्मृतिकारांचाहि असाच आशय आहे, अमें म्हणून त्यांना गीतारहस्याच्या ६६ ते ६३ पृष्ठांचा तो हवाला दिला आहे तो पाहता नृसिंहपुराण, हारीतस्मृति व वागवाणि यार्ताल “यथाथा रथदिनाश्च रथाथाश्वैवना यथा । एव तपश्च विद्या च उभावपि तपस्विन । यथान्न मधुमयुक्त मधु चात्रेन मयुत । एव तपश्च विद्या च संयुक्त भेषज महत् ॥ इत्याम हि पश्याभ्या यथा वे पत्रिणा गति । तथैव ज्ञानकमभ्या प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ” हा वचन आढळतात पण त्यावरून रहस्यकार म्हणतात तमलाच कर्मयोग ऊच ज्ञानकमममुद्यय गीता मागवन धम किंवा मनु इत्यादिकांमई मान्य आहे, हे कमें टरने ? आणि असलाच कर्मव त्या मवर्तम मान्य होना इ जर मरे आहे तर रहस्यकारापूर्वी आचार्यादि जे मोठमोठे ऋ त्य पंडित झाले त्यांना सा कमा दिमला नाहा ? वा ना दिमन अमनहि त्यानी—त्या मव नाच—मुझम विषयाम कश पण तम करण्यात त्यांना पायण काय हाता ? संकट घरा शास्त्राच न सांगता त्यांना उम्मागाला लक्षणांसाठीच त्यांचा जन्म होना हो का

पण ज्या अर्थी प्राचीन पंडितापैका कोणीच रहस्यकारांच्या कर्मयोगास अनुकूल नाहींत त्या अर्थी 'सत्रेदेक कुलस्यार्थे' या न्यायानें एकट्या रहस्यकाराचाच कर्मयोग काल्पनिक आहे, असें म्हणावें लागतें. बरील वचनाचा भावार्थ इतकाच की, रथाला घोड्याची व घोड्यांना रथाची, अत्राला मधाची व मधाला अत्राची जशी गरज अमने त्याप्रमाणें ज्ञानाला तपाची व तपाला ज्ञानाची गरज असते. पक्ष्याला एकाच पखानें उडता येत नाहा, तर दोन्ही पखानांच तो आकाशात उडून जातो त्याप्रमाणें नुस्त्या ज्ञानानें किंवा नुस्त्या कर्मानें ब्रह्म प्राप्त होत नाहा, तर ज्ञान व कर्म यांच्या योगानच ब्रह्मप्राप्ति होते. पण यावरून रहस्यकार म्हणतात तसला म्ह० ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें आमरणांत सामारिक कर्म केली पाहिजेत, अशा स्वरूपाचा कर्मयोग कसा मिळू होतो? बरील श्लोकात तप व ज्ञान आणि कर्म व ज्ञान या दोन्हीची आवश्यकता आहे, असें म्हटलें आहे व तें बरोबरही आहे. कारण कर्म, चित्त-शुद्धि, विरक्ति बंगरे पूर्व तयारी होण्यासाठी आहे व ज्ञान आत्म्याचें स्वरूप माक्षात कळण्यासाठी आहे. म्हणून 'तावत्कर्माणि कुवात न विरज्येत यावता' भा. महापुराण ११. २०-९ किंवा मुद्द गीतेंतच म्हटल्याप्रमाणें 'आरूक्षोमुनेर्यागि कर्म कारणमुच्यते' २-३. कर्म ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहा. पण रहस्यकार तेवढ्यानें सतुष्ट होत नाहात. ते म्हणतात—“पण योगवानिष्ठावराल टाकाकार मन्याम-मागाय पडल्यामुळे पक्ष्याच्या दोन पखाची उपमा स्पष्ट असताही ज्ञान व कर्म हा दोन्ही युगपत् म्ह० एकाकार्णी विहित नाहींत, असा त्यांना अखेर आपल्याच पदरचा डोरा दिला आहे. परंतु हा अर्थ ओढानार्थीचा, श्रिष्ट व सांप्रदायिक आहे, हें टीकेवाचून मूळ ग्रंथ मरळ वाचल्यास कोणाच्याही लक्षात येईल.” बरील श्लोकाचा सरळ अर्थ “दोन पखानां पक्ष्याची जशी गति होते तशा ज्ञान व कर्म यांच्या योगानें शाश्वत ब्रह्म प्राप्त होतें.” असा आहे. त्यात ब्रह्मप्राप्तीला ज्ञान व कर्म या दोन्ही उपायाची गरज आहे प्वटेंच विवक्षित आहे त्याचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करावें का क्रमानें याचा त्यावरून काहीं बोध होत नाहीं. अशा वेळीं न्यायाचाच आश्रय करणें उचित होय. न्याय कसा आहे तें मागे आचार्यांनाच सांगितलें आहे. पृ. ४७ पहा. अर्थात् टीकाकाराना जो अर्थ केला आहे तो न्याय्य आहे. रहस्यकारांच्या अर्थाप्रमाणें न्यायाला सोडून नाहीं. मन्वादिकाना मान्य असलेला कर्मयोग ज्ञानसाधनभूत आहे. ज्ञानोत्तर नव्हे अर्थात् रहस्यकाराना या सबधानें सब गानारहस्यात वारवार जें लिहिलें आहे तें सर्व वैदिक संप्रदायाला सोडून, अतएव अग्राह्य आहे.

संप्रदायावर रहस्यकाराचा मोठा रोप दिमतो. गीतारहस्यात त्यांनी संप्रदाय व सांप्रदायिक यांच्याविषया अतिशय अनादरानें व त्वेषानें लिहिलें आहे. पण या श्लोकान स्वयः भगवानच योगाचा संप्रदाय सांगत आहेत, एवढे एक बरें आहे. नाहा तर रहस्यकारांनी सन्यासमार्गाबाबत याहीपेक्षा अधिक भडिमार केला असता. कारण स्वतःची भलतीच समजून करून घेऊन सन्यासमार्गावर वेळीं अवेळीं घसरण्यास ज्यांना कर्मा केलें नाहा ते संप्रदायाचें गीतेंत जर मुळा नावच नसतें तर विचान्या सन्यासमार्गावर किती घसरले असते याची काहा कल्पनाही होत नाहीं वारण “जो निष्कामकर्मयोग सहिता, ब्राह्मणें, उपनिषदें, धर्मसूत्रें, मनु-याज्ञवल्क्यस्मृति, महाभारत, भगवद्गीता, योगवानिष्ठ व अखेर तत्त्व-सारायण बंगरे ग्रंथात प्रतिपादित आहे तो धृतिस्मृतिप्रतिपादित नाहीं, आणि बेंबल

स-न्यासमागच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित होय, अमें म्हणणेहा सर्वांशी निमूल होय " पृ ३६३ असें रहस्यकार नि शकपणे म्हणतात पण त्याम आमचा येथें पबदाच प्रश्न आहे की, कमयोग श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित नाहा, व स-न्यासमागच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादि होय, असें म्हणतें कोण? नूत आपण साहिता, ब्राह्मणें वंगरे प्रमाणप्रथात निष्कामकमयोग (रहस्यकार समजतात तसला) आहे का काय हा प्रश्न वाजुला ठेवव गीतेपुरताच विचार करू या गीतेत निष्कामकमयोग सांगितलेला नारा, सन्यासच कायतो सांगितला आहे, अग शकराचाय म्हणतात की काय ? भाष्य व त्याचा सरळ अर्थ वाचकाच्या पुढे आहे, त्या आचार्यांच अमें एक तरी वाक्य आहे की काय तें पहा व नाही अशी आपली पूण सात्री करून घेऊन मग रहस्यकाराच्या स-न्यासमागा टीकाकारावरील असल्या विपारी मिथ्या आरोपांनी योग्यता किती आहे तें आप यापार्शीच ठरवा (मागे पृ ० पहा) साहिता ब्राह्मणात्मक मव वेद, मव स्मृतिग्रंथ, मूत्र, योगवासिष्ठ, इत्यादि सब प्रमाणप्रथात कर्मयोग व ज्ञान हा दोन्हा मागितले अमून कमयोग त्रिसुमुद्धाच्या द्वारा ज्ञानाचें साधन आहे, अमान घोष केला आहे पण तो रहस्यकाराना ऐवू गेला नाहा, हा आचार्यांचा अपराध नव्हे अमो ज्ञाता सप्रदायांचेर प्रकरण चालू अमल्यामुळे सप्रदाय म्ह० काय त्याचा योउज्यात विचार करता—श्रीमच्छंभुगार्यांना केनोपनिषदाच्या पदभाष्यात ' इति शुभ्रम पूर्वेषा वे नस्त-न्यासचक्षिरे ' (खट १ क० ३) या वाक्याला ' इत्येव सवात्मन सव विशेषरहितस्य चि मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यायस्य आचार्योपदेशपरम्पराया प्राप्तत्वमाह इति शुभ्रमेत्यादि ' अस अवतरण दिलें आहे त्याचा अर्थ—सर्वविशेषरूप वि- मात्रज्योति मवात्म्याचें ब्रह्मत्व प्रतिपादन करणारें तें पव वाक्य त्याचा अर्थ याप्रमाणें आचार्यांच्या उपदेशाच्या परपरनें प्राप्त झाला आहे, अम ' इति शुभ्रम० ' इत्याचि वाक्य सांगतें अवात् आचार्यांच्या वाक्याधोपदेशाचा परपरा हाच सप्रदाय होय केनोपनिषदाच्या वाक्यभाष्यातही वरील श्रुतिवचनानाचें व्याख्यान करताना भाष्यकार म्हणतात— " ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागम ब्रह्मप्रतिपादक व्याख्यातवन् । न पुन स्वबुद्धि प्रभवेण तर्केणोक्तवन्त । इत्यागमपारम्पर्याविच्छेद दर्शयति विद्यास्तुतये । तत्रस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतानि ॥ " म्ह० ' ज्याना आम्हाला तें ब्रह्म सांगितलें त्याना सुद्धा ब्रह्मप्रतिपादक नित्य आगमार्थचें व्याख्यान केलें आपल्या बुद्धानें उत्पन्न केलेल्या तज्ञानें काहीं एक सांगितलें नाहा, ' असें मागून हा श्रुति आगमपरपरेचा अविच्छेद विद्येच्या स्तुतीकरिता दाखवात आहे कारण तक तर कदाचित् भ्रातिजव व प्राय अनवस्थित असतो (केनो० भाष्यार्थ पृष्ठ ३६, ३७ पहा)

मुष्टकोपनिषदाच्या अगदा आरभीच 'अस्याश्च विद्यासप्रदायकतुपारम्पयलक्षणसंबन्ध मादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यवम् ' म्ह० या उपनिषदाच्या स्तुतीकरिता विद्येना सप्रदाय-आचार्यापदेशपरपरा-चालविणा वा पुण्याचा परपरागवध स्वतः श्रुतिच आरमाच मागत आहे अमें म्हणून ब्रह्मा, अववा, अगा, भारद्वाज मत्यवाह, अगिरम, शौनक अशी शिष्याचार परपरा सांगितला आहे

बृहदारण्यकाच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटा जो वशब्राह्मण आहे त्यातील ' वश ' वा सुद्धाचें व्याख्यान करताना ' आचार्यपरंपराक्रम ' असें आचार्यांना म्हटलें आहे तसेंच

त्या माध्याच्या अगदी आरमीं त्याच वशकृपांना 'ब्रह्मविद्यामंप्रदायकर्तृभ्यः' असें विशेषण दिलें आहे.

ज्या संप्रदायाला रहस्यकार सरोष व म्हणूनच टाकाऊ समजतात त्या संप्रदायाला सोडून शास्त्रार्थाचा निश्चय करणाराला उद्देशून आचार्यांनां श्रीमद्भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायाच्या 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यात असे उद्गार काढले आहेत. 'आत्महा स्वयं मूढोऽन्याश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थमप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिगमश्रुतकल्पना च कुर्वन् । तस्मादमप्रदायवित्त्वंधाखविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः॥' म्ह० आत्म्याविषयी अन्यथा कल्पना करणारा आत्महा आत्मघाती शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळे श्रुतार्थाचा त्याग व अश्रुत अर्थाचा कल्पना करीत होताना मोहित झालेलाच असतो व दुसऱ्यानाही मोहित करतो. यास्तव सर्वशास्त्रवेत्ताही संप्रदायवेत्ता जर नमेल तर एकाद्या मूर्खाप्रमाणेंच त्याची उपेक्षा करावी. यावरून आचार्य संप्रदायाला किती महत्त्व देतात, तें व्यक्त होतें. आता आचार्यांचा संप्रदाय कोणता तें पाहू. संप्रदाय या शब्दाचा अर्थ सामान्ये निश्चित झाल्यावर आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, हा प्रश्न पुढें येतो. रहस्यकारांच्या मतां निवृत्तिपर वैदिक संन्यासधर्म हा आचार्यांचा संप्रदाय आहे. (गी. र पृष्ठ १३ ओळ १९ पहा). पण आम्हां त्याचा संप्रदाय—नारायण, ब्रह्मा, ब्रह्मपुत्र वसिष्ठ, वसिष्ठपुत्र शक्ति, शक्तीचा पुत्र पराशर, पराशराचा पुत्र व्यास, व्यासाचा पुत्र शुक्र, शुक्राचार्यांचे शिष्य गौडपादाचार्य, त्यांचे शिष्य गोविंदपूज्यपाद व त्यांचे शिष्य शंकराचार्य—असा आहे, असें समजतों. वसिष्ठ हे निवृत्तिमार्गांचे उपदेशक अमून त्यांनी आपल्या पुत्राला त्याचा उपदेश केला. त्यानंतर शुक्राचार्यांपर्यंत पुत्राची परंपरा चालली व त्यानंतर शिष्यांची परंपरा चालली. अर्थात् आचार्यांना ज्या मार्गाचें ज्ञान संप्रदायानें प्राप्त झालें होतें तो मार्ग व्यासांना अर्भाष्ट होता. किंबहुना व्यास हे त्यांचे प्रवर्तक होते. त्यामुळे आचार्यांचा व व्यासाचा संप्रदाय एकच असून व्यासांनी 'डाविमावथ पन्थानां यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिःक्षणो धर्मो निजृत्तश्च विभावितः'—ज्यामध्ये वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण धर्म व दुसरा निवृत्त मार्ग, असें आपल्या पुत्राला अगदी निश्चित सांगितलें आहे. त्याला अनुसरूनच आचार्यांना प्रश्नान्तरयावर माप्य लिहिलें आहे आणि स्वसंप्रदायप्रवर्तक व्यासांना त्यांना आपल्या भाष्यात 'वेदाचार्य' असें बारवार म्हटलें आहे. तस्मात् आज्ञायांचा वैदिक संप्रदाय अमून स्वतः व्यामर्हा त्याच संप्रदायाचे होते. त्यामुळे त्या दोघाच्या मतात व मिद्धान्तातही भेद अमण्याचा मभव नाही.

पण यावर कोणी असें म्हणेल की मग त्याच न्यायानें रामानुजादिकांचेही संप्रदाय वैदिकच आहेत, असें म्हटलें पाहिजे आणि तेही जर वैदिक तर आचार्यांच्या व त्यांच्या मिद्धान्तात फरक का पडतो ? संप्रदाय जर एक म्हणजे वैदिक तर मिद्धान्तहा एकच अमला पाहिजे; कोणी अद्वैती तर कोणी द्वैती, कोणी विशिष्टद्वैती तर कोणी शुद्धाद्वैती असा मिद्धान्तभेद असणें योग्य नाहा. तर त्याचें उत्तर थोडक्यात असे—रहस्यकारांनाच २१ व्या पृष्ठावर म्हटल्याप्रमाणें त्यांच्या सिद्धान्तात जो भेद आहे तो साध्याविषयी आहे. साधनाविषयी नाहा. ईश्वर, जीव व जग याचा परस्पर मन्वष, त्याचें स्वरूप व भोक्षा-वक्षेचें स्वरूप याविषयीच मुख्यतः मतभेद आहे. साधनाविषयी त्याचा प्राय. एकनाक्यता

वशी अमते तै गीतारहस्यावरूनच भिद्द होतें 'वर्मनिष्ठा ही ज्ञाननिष्ठेची निष्पादक आहे, स्वतः नव्हे, असा रामानुजाचार्यांनाही निर्णय केला आहे चातुर्वर्ण्यांची स्वयं भोक्तृ सांसारिक कर्मे आमरणात करणे, हा पक्ष गौण ठरतो व त्यामुळे गीतेचें रामानुजांचे तात्पर्यहा एक प्रकारे कममन्यासपर आहे, 'इत्यादि त्याचप्रमाणे पुढे द्वैती संप्रदायाचें मत असें सांगितलें आहे—'निष्कामकर्माची महती गीतेत जरी बांगली असला तरी निष्काम कर्म हें साधन अमन भक्ति ही अरोरची निष्ठा होय भक्ति सिद्ध झाल्यानंतर कम केले काय आणि न केले काय त्यात बाह्य विशेष नाही ' पुढे ब्रह्मसंप्रदायाविषयी असें म्हळें आहे—' भक्ति आणि त्यातल्यात्यातहा घरदार सोडून देऊन केवळ निवृत्तिपर पुष्टिमार्गीय भक्ति हेंच सव गीतेचें तात्पर्य होय ' (गा र पृ १६-१७)

त्यानंतर निवार्य व ज्ञानेश्वर यांचाही निवृत्तीकडेच ओढा असल्याचें दाखवून (१७ १८) शेवटा 'सारास्य गीतेत उपदेशिलेला प्रवृत्तिपर वर्ममार्ग गौण म्हणजे केवळ ज्ञानाचें माधन ठरवून आपापल्या संप्रदायात ने ने तत्त्वज्ञान आणि त्याबरोबरच मोक्षदृष्ट्या अरोरचें कर्तव्य झणून ने जे आचार बाणले आहेत ते तेच गीतेत प्रतिपाद्य आहेत असा गाताथा निश्चय केला आहे भगवद्गीतेत कर्मयोग प्रधान मानिला आहे, असें कोणीच झणत नाहीं, (गा र पृ १९.) असें म्हळें आहे

या सब उताऱ्यावरून निवृत्तिच मोक्षाचें साधन आहे याविषयी शंकराचार्यांपासून तो ज्ञानेश्वरमहाराजापर्यंत कोणाचाच वाद नाहा त्याचप्रमाणे ज्ञानानच मोक्ष होतो, 'ज्ञानादेव तु वैबल्य' याविषयाही त्यांचा वाद नाही, हा गोष्ट ठरते अथात् आचार्यांच्या दोन मुख्य सिद्धान्ताविषया कोणाचाच वाद नाहा ज्ञानाचें मुख्य साधन कोणतें या विषया मात्र बराल मात्प्रामाणिक लोकांनी आपापल्या रूचीप्रमाणे निणय केला आहे आज बराचार्थ निष्काम कर्म, ध्यानयोग, आश्रममन्याम, भक्ति क्षराक्षरादि विचार इत्यादि मव किंवा याताल प्रत्येक ज्ञानाचा माधने आहेत, असें झणतात वैष्णव भक्तालाच ज्ञानाचें माधन ममजतात व ज्ञानेश्वरमहाराजा त्यानयोगालाच 'पथराजु' झणतात आता याताल व्यापक दृष्टि कोणती व सकुचित दृष्टि कोणती याचा विचार आम्ही करीत नाहा तो वाचकानाच करावा पण 'वैष्णव भक्त होते झणून त्यांना भक्ताला महत्त्व दिलें, ज्ञानेश्वरमहाराजा योगा होते म्हणून त्यांना योगाचेंच वणन केलें, हें जर खरें आहे तर गाथा रक्षयकार स्वतः लौकिकप्रवृत्तिप्रधान होते, झणून त्यांना लौकिक प्रवृत्ताला प्रतिपाद्य ठरविलें, असें समजण्यास काय हरकत आहे ? कारण रामानुजादिक वैदिक संप्रदायाचें अमूनही त्यांना जमें वेद—उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे व गाना यात आपापल्या रूचीप्रमाणे विशिष्टांष्टेन व भक्ति याचेंच वणन केलें आणि त्यांनाच महत्त्व दिलें त्याचप्रमाणे शुद्ध द्वैत, शुद्धा द्वैत इत्यादि सिद्धान्त ठरविले आहेत पण ते सर्व शास्त्राय मागानेंच ठरविले आहेत शास्त्राय मागाला सोडून ठरविलेले नाहात म्हणून त्यांच्याशा आमचा विरोध नाहा तर मनभेद आहे आचार्यांना मादूक्योपनिषदाबरोबरच गौटपादीय कारिकाताल 'स्वसिद्धान्त व्यवधानु द्वैतितो निश्चिता दृढम् । परस्पर विरुध्यन्ते तेरय न विरुध्यते ॥ ३-७ ॥ मादू भाष्या ४ पृ १७६ या बारीकेवरील भाष्यात "तेरयो विरोधिभिरस्मदावोऽय वैदिक

सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः” ‘त्या परस्पराशीं विरोध करणाच्या द्वैतो वाचाशीं आमचा हा वैदिक आत्मैकत्वदर्शनपक्ष, त्या सर्वांशीं अनन्य असल्यामुळे, विरोध करीत नाही. प्रत्येक पुरुष हस्त-पादादी अवयवाशीं अनन्य असल्यामुळे जसा त्याच्याशीं विरोध करीत नाही त्याप्रमाणे, असे सांगितले आहे. साराश आचार्यांचा संप्रदाय वैदिक आहे. म्हणूनच त्यांनी प्रवृत्तिमार्गांतील सर्व साधनांचा सप्रद करून त्या सर्वांचे साध्य निवृत्ति व ज्ञान हे न्यासादिकांच्या संप्रदायाला अनुसरून ठरविले आहे. रामानुजादि सर्व संप्रदायप्रवर्तकांचा तत्त्वाच्या बाबतीत जरी शंकराचार्यांशा मतभेद असला तरी निवृत्ति व ज्ञान या मोक्षसाधनाविषया मतभेद नाही, ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे; आणि त्यामुळेच तो निरपवाद वैदिक सिद्धान्त आहे, असे आम्ही समजतो.

संप्रदाय सद्दोष कीं निर्दोष ? संप्रदाय म्हणजे काय व आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, या प्रश्नाचा विचार केल्यावर आता संप्रदायाला धरून प्रमादा ग्रथ लावणे, यात काही दोष आहे कीं वाय याचा आपण विचार करू. वैदिक संप्रदायाला धरूनच शास्त्रार्थविचार केल्या पाहिजे; असा सर्व वैदिकाचा आग्रह आहे. कारण ते तर्काला अप्रतिष्ठित समजतात. तर्क पुरुषाच्या कल्पनाशक्तीवर अवलंबून असतात. ज्याची कल्पनाशक्ति जितकी तीव्र असेल तितका तो अधिक सूक्ष्म तर्क करू शकतो. त्यामुळे प्रसाचा पुण्याने केलेला तर्क नेहमीच अबाधित राहू शकत नाही. तर त्याहून अधिक तांत्र कल्पनाशक्तीचा मनुष्य त्याच्या तर्काला तर्काभंग करू शकतो. त्यामुळे कोणताही तर्क टिकत नाही. पण आगम-परंपरेने आलेला शास्त्रार्थ नेहमी एकरूप रहात असल्यामुळे तो तर्काप्रमाणे बाधित होत नाही. यास्तव अनेक आचार्यांच्या परंपरेने प्राप्त झालेला शास्त्रार्थच निर्दोष असतो, असे वैदिकांचे त्याविषया म्हणणे असते, व ते मनुष्यत्वही आहे. कारण परंपरेने प्राप्त झालेल्या ज्ञानामध्ये पुरुषाच्या बुद्धिदोषामुळे वैगुण्य येण्याचा संभव नसतो. कारण प्रत्येक आचार्य आपल्या शिष्यांम आगमाचा जो उपदेश करतो तो त्याला त्याच्या आचार्याने जसा केलेला असतो तसाच करतो. त्याच्या विपरीत करीत नाही. म्हणून सांप्रदायिक शास्त्रार्थज्ञान दीर्घकालपर्यंत एकरूप असते. पण संप्रदायाला सोडून जे विचार करतात त्यांना आपल्या बुद्धीवर सर्व भार टाकून विचार करावा लागतो. त्यामुळे बुद्धिदोषामुळे तत्त्वार्थ न कळण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून संप्रदायाला सोडून शास्त्रार्थाचा विचार करणाऱ्या पुण्याने प्राप्त. देवयमत्य होत नाही. त्यांना नेहमी मतभेदाचा आशय करावा लागतो. संप्रदाय सोडून विचार करणाराला प्राचान विचारा लोकांच्या अनुभवाचा मुळीच पाठिंबा नसतो. त्याला पार तर आपल्या मारक्याच दुमन्या बाह्य असांप्रदायिकांच्या मताचा आधार घ्यावा लागतो. गात्रारहस्यकारानाहा मि. ब्रह्म, मि. एम् राधाट्टणम् इत्यादिकांच्या मताचा आपल्या मताला पाठिंबा असल्याचे प्रस्तावनेत पृ. १४ सांगितले आहे. पण बुध्दममोहेबाहेरचेही गात्रेविषयाचे मन असांप्रदायिक असल्यामुळे वैदिकाना प्रमाण वाटण्याचा संभव पारच थोडा आहे. गात्रारहस्यकाराना भारतवर्षांत एकाहा प्राचीन तत्त्वज्ञाचा पाठिंबा नसावा व आपला हा कर्मयोग अपूर्ण नाही, हे दाखविण्यामाटा मि. ब्रह्म-मारक्या आधुनिक पाश्चात्यांच्या मताचा हवाला दाखवाम लागवा, यावरूनच तो (कर्म-योग) किती अपूर्ण आहे, ते उघट होते.

रण त्याचे फळ अव्यय आहे (अहोपण कर्मफलाप्रमाणे या योगाचे फलही साध्य आहे त्यामुळे ते क्षयाच अगम्याचा सभव आहे, असे वीणी म्हणेल म्हणून सांगतात—) अस्य सम्यग्दर्शननिष्ठाक्षणास्य मोक्षाख्यं फलं न हि व्येति—या सम्यग्दर्शननिष्ठास्य म्ह० ज्ञाननिरूप योगाचे मोक्षसत्तक फल क्षण होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे— च सः विवस्वान् मनवे प्राह—आणि तो सूर्य मनुला हा योग सांगता झाला— मनुः स्वपुत्राय आदिराजाय इक्ष्वाकवे अग्रवीत्—मनु आपला पुत्र जो आदि राजा इक्ष्वाकु त्याला हा योग सांगता झाला [सृष्टान्या आरंभो मी सांगितलेला हा योग सूर्याने मनुला व मनुन आपल्या इक्ष्वाकूपुत्राला सांगितला इक्ष्वाकु हा सूर्यवंशातील पहिला राजा आहे] १

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

अन्ययार्थ—एवं—याप्रमाणे—परंपराप्राप्त—क्षत्रियाच्या परंपरेने प्राप्त झालेल्या—इमं—या योगास—राजर्षयः—राज्या—विदुः—जाणते झाले त्यांना या योगाचे अनुष्ठान केले—हे परंतप—हे अनुना—महता कालेन—पण मध्ये पुष्कळ काल निघून गेल्यामुळे—स. योगः—तो योग—इह—यावेळी—नष्ट—संप्रदायराहत झाला आहे २

एवमिति । एव क्षत्रियपरंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिम योगम् । स योग कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः सृष्टो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूता पर उच्यन्ते ताःशौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतप शत्रुतापन इत्यर्थ ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—एव क्षत्रियपरंपराप्राप्त इम योग—याप्रमाणे क्षत्रियपरंपरेने प्राप्त झालेल्या या योगाला—राजर्षयः—राजानः च ते ऋषयः राजर्षयः विदुः—राज्या म्ह० राज व तेच ऋषि म्हणून राजर्षि, जाणत असत (याप्रमाणे क्षत्रियाच्या परंपरेने अनादिकालापासून चालत आलेल्या या योगाला राज्या जाणत होते ऐश्वर्य संपन्न असून सूत्र अथ जाणण्यास समय अमण ह राजांपत्वं हाय)—स. योग—तो योग—इह महता दीर्घेण कालेन—यावेळी दास कालान—नष्ट.—विच्छिन्न संप्रदायः संवृत्त—नष्ट झाला म्ह० ज्याचा संप्रदाय—परंपरा तुटला आहे, असा

१ 'येथील 'योग नष्ट' याचा अर्थ 'योग नष्ट झाला' असा रहस्यकारांना कला आहे पण तो बराबर नाही कारण हा योग तर नष्ट झाला अमता तर भाष्यांमार्गेने ज्ञाना क्षत्रिय रिमने नमने यास्तव 'नष्ट' याचा 'नष्ट' असा अगत्याच सरळ अर्थ न वरिना आचा यांप्रमाणे 'विच्छिन्नसंप्रदाय ज्ञाना' असा बरणच उचित होय कारण तो योग स्वरूप नष्ट झाला नवून त्याचा विना पुत्रसंप्रदाय विच्छिन्न झाला होता पण ननुशिवनाला धरून

ज्ञाना. [मांभ्रतज्ञानं मध्ये दीर्घकाल लोटल्यामुळे त्या योगाचा संप्रदाय अविच्छिन्न राहिला नाही. क्षत्रिय पित्ताने आपल्या पुत्रात तो सागावयाचा, त्याने आपल्या पुत्राला, अर्शा जी या योगाची परंपरा चालली होती ता आता राहिली नाही. ती परंपरा तुटली—]—हे परंतप—आत्मनः विपक्षभूताः परे उच्यन्ते—आपल्या प्रतिपक्ष्यांना 'परे' म्हटले जाते—तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिः भानुः इव तापयति इति परंतपः—शत्रुतापनः इत्यर्थः—त्या आपल्या विपक्षभूत शत्रूंना शौर्यरूपी त-जाच्या किरणानीं मूर्खाप्रमाणे ताप देतो, म्हणून परंतप म्ह० शत्रूंना ताप देणारा, अमा याचा भावार्थ. २.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—सः एव अयं—तोच हा—पुरातनः—प्राचीन—योगः—योग—मया—मी—ते—तुला—अद्य—आज—प्रोक्तः—सांगितला, (ते का ? तर—) तू—मे—माझा—भक्तः—भक्त—असि—आहेस—च—व—सखा—मसा—असि—आहेस,—इति—म्हणून सांगितला.—हि—कारण—एतत्—हे—उत्तमं—उत्तम—रहस्यं—ज्ञान आहे. ३

दुर्वलान् अजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबन्धिनम्—स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमचेद्वानं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण वर्तमानसमया हा योग संप्रदायशून्य का झाला ? तर त्याचे आधिकारी न राहिल्यामुळे, अशा आशयाने म्हणतात—) —दुर्वलान्—अजितेन्द्रियान् प्राप्य—दुर्वल म्ह० अजितेन्द्रिय असा लोकास प्राप्त होऊन [म्ह० क्षत्रिय-प्रजा अजितेन्द्रिय निपजल्यामुळे]—इमं योनं नष्टं च लोकं अपुरुषार्थसंबन्धिनं उपलभ्य 'सः एव अयं' इति—हा योग नष्ट झालेला व लोक पुरुषार्थरहित झालेले पाहून तोच हा योग मी तुला सांगितला असं 'स एव' वा 'होमाने सांगतात—सः एव पुरातनः अयं योगः मया ते तुभ्यं—तोच हा पुरातन-अनादिवेदमूलक योग मा तुला—अद्य इद्वानं प्रोक्तः—आज-आता सांगितला.—मे भक्तः असि च सखा असि इति—माझा भक्त आहेस व सखा आहेस म्हणून सांगितला.—हि यस्मात् एतत् उत्तमं रहस्यं—कारण हे उत्तम रहस्य आहे (पण योगाला 'एतत्-हे' असें कसे

पूर्वापर विचाराने व इतर शास्त्रांशी विरोध न येदल अज्ञाताने केलेला हा अर्थ 'सरळ नाही, भाष्यद्वारेक आग्रहाने ओढाताणाने केलेला आहे' असे रहस्यकार म्हणणारा, यात शंकाच नाही. तथापि वाचकाना यातील उचिन अर्थ वेगळा याचा आपल्या मनाशीच विचार करावा.

म्हटले ? उत्तर-)-योगं-ज्ञानं इत्यर्थः-योग म्ह० ' हे ज्ञान उत्तम रहस्य आहे, असा भावार्थ. ३.

अर्जुन उवाच-अर्जुन म्हणाला-

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ-भवतः-आपला-जन्म-जन्म-अपरं-अलीकडचा-काही व-पांपूर्वी झालेला-विवस्वतः जन्म-सूर्याचा जन्म-परं-सृष्टीच्या आरंभी-कार प्राचीनकाळ झालेला. तेव्हा-त्वं-तू-आदौ-आरंभी-प्रोक्तवान्-हा योग सूर्याला सांगितलास-इति एतत्-अशा प्रकारचे हे सांगणे-कथं-मी कसे-विजानीयां-खरे मानावे ? ४.

भगवता विप्रतिपिद्धमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्-अपरमिति । अपरमर्वाग्वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्ति-विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिम योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ-भगवता विप्रतिपिद्धं उक्तं इति कस्यचित् बुद्धिः मा भूत् इति परिहारार्थं चोद्यं इय कुर्वन् 'अपरं' इति (अर्जुन उवाच)-भगवानाने हे अगदीच विपरीत सांगितले आहे अशा कोणाची बुद्धि-कल्पना न व्हावी म्हणून तिचा परिहार करण्यासाठी जणु काय शंभू-आश्लेष घेत असल्याप्रमाणे 'अपरं' इत्यादि अर्जुन बोलला -अपरं-अर्वाक् वसुदेवगृहे भवतः जन्म-अपर-अर्वाचान-अलीकडे वसुदेवाच्या गृही तुला जन्म झाला-परं-पूर्वं सर्गादौ विवस्वतः आदि-त्यस्य जन्म-उत्पत्तिः-व आदित्याची उत्पत्ति पर म्ह० सृष्टीच्या आरंभी झाली-तत् एतत् अविरुद्धार्थतया कथं विजानीयां-तेव्हा हे अविरुद्ध अर्थताने मी कसे जाणवे ? (हे म्ह० काय ? उत्तर-)-यः आदौ इमं योगं प्रोक्तवान् सः त्वं एव-ज्याने सृष्टीच्या आरंभी हा योग सांगितला तो तूच आहेस व-सः एव त्वं इदानीं मह्यं प्रोक्तवान् असि इति-तोच तू आता मला हा योग सांगत आहेस, हे. [त्या तूच मला हा योग सांगितलास हे मी कसे ओळखावे ? हा प्रश्न भगवा-नांच्या निजस्वरूपाला अनुलक्षून नाही तर भगवानांनी लीलेसाठी जे मानुष शरीर धारण केले आहे त्याला उद्देशून आहे.] ४.

वहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ-हे अर्जुन, -हे अर्जुना!-मे च तव-माझे व तुझे-वहूनि जन्मानि-अनेक जन्म-व्यतीतानि-होजून गेले आहेत.-अहं-मी-तानि

सर्वाणि—त्या सर्व जन्मास—वेद—जाणतो. मला त्यांचे स्मरण आहे.—हे परंतप—हे अर्जुना !—**त्वं—तू—न वेत्थ**—जाणत नाहीस. तुला त्यांचे स्मरण नाही. ५.

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन्धीमगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः— बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्नावरणज्ञानशक्तिरिति चेदाहं हे परंतप ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—वासुदेवे मूर्खाणां या अनीश्वर-असर्वज्ञ-आशङ्का—भगवान् वासुदेवाविषयी मूर्खांची जी 'हा ईश्वर नाही, सर्वज्ञ नाही' अशी आशङ्का—**तां परिहरन् धीमगवान्** 'बहूनि०' इति उवाच—तिचा परिहार करणारे धीमगवान् 'बहूनि०' इत्यादि बोलले,—**यदर्थः हि अर्जुनस्य प्रश्नः**—की ज्या विरोधाचा परिहार व्हावा म्हणूनच अर्जुनाने प्रश्न केला (त्याचेच उत्तर सांगताना—)—**हे अर्जुन मे मम च तव बहूनि जन्मानि व्यतीतानि-अतिक्रान्तानि**—हे अर्जुना, माझे व तुझे पुष्कळ जन्म मागे होऊन गेले आहेत.—**अहं तानि सर्वाणि वेद-जाने**—मी त्या सर्व जन्माना जाणतो.—**त्वं न वेत्थ-जानीषे**—तू जाणत नाहीस—**धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात्**—कारण तुझा ज्ञानशक्ति धर्म, अधर्म, राग, लोभ इत्यादिकांमुळे प्रतिबद्ध झालेला आहे.—**पुनः अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् अनावरणज्ञानशक्तिः**—पण मी नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव असल्यामुळे माझी ज्ञानशक्ति आवरणरहित आहे—**इति हे परंतप अहं वेद**—त्यामुळे हे शत्रुतापना ! मा माझ्या मागील जन्माना जाणतो. [मला त्रिकालज्ञान आहे. पण तुझा ज्ञानशक्ति आवृत झालेला असल्यामुळे तू जाणत नाहीस.] ५.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—अन्तर्यामी—साक्षी—अजः अपि सन्—जन्मरहित असूनहा—अव्ययात्मा अपि सन्—माझे ज्ञानशक्तिस्वरूप कधीही क्षीण न होणारि, असें अमूनही—**भूतानां ईश्वरः अपि सन्**—आत्रिस्तंत्पर्यंत भूतांचा ईश्वर—नियमन करणारा अमूनही—**स्वां प्रकृति**—आपल्या त्रिगुणात्मक मायाखुय प्रकृताला—**अधिष्ठाय**—वश करून घेऊन—**आत्ममायया**—आपल्या अविनश्य सामर्थ्याने—**संभवामि**—मी जन्म घेतां. मी जणुं काय ब्रह्मवान् असल्यासारखा होतां. ६.

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि सन् प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवी मायां त्रिगुणात्मिकां, यस्या घटो सर्वं जगद्गते यया मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं गी. भा. ४७

स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानि न भवामि जात इवाऽऽममाययाऽऽ मनो
मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे अपि कथं जन्म इति
'अजोऽपि०' इति उच्यते—तर मग नित्य ईश्वर अमा जो तू त्या तुला धर्म व
अधर्म याच्या अभावाही जन्म कसा प्राप्त होतो, असे अर्जुन विचाराल म्हणून भगवान्
'अजोऽपि०' या श्लोकाने उत्तर सांगतात—अजः अपि-जन्मरहितः अपि सन्—
मी अजही म्ह० जन्मरहितही असून—तथा अव्ययात्मा-अक्षीणज्ञानशक्तिस्य-
भावः अपि सन्—तसाच अव्ययात्मा म्ह० ज्याचा ज्ञानशक्तिस्वभाव क्षीण न हो-
णारा आहे असाही असून—तथा भूतानां-ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां ईश्वरः ईश-
नशीलः अपि सन्—त्याचप्रमाणे ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत भूताचा ईश्वर-सर्वांचे ईश्वर
-नियमन करण्याचे ज्याचे शाल आहे असाही असून—स्वांप्रकृति-मम वैष्णवी
त्रिगुणात्मिकां मायां—आपल्या प्रकृतीला म्ह० माझ्या वैष्णवी त्रिगुणात्मिका मा-
येला,—यस्याः वशे सर्वं जगत् वर्तते—ज्या मायेच्या अधीन सब जगत् राहते
—यया मोहित सत् स्व-आत्मानं वासुदेव न जानाति—जिच्याकडून मो-
हित होताने हे जगत् 'स्व'ला-आत्माला-वासुदेवाला जाणत नाही—तां स्वां प्रकृति
अधिष्ठाय-वशीकृत्य—त्या आपल्या प्रकृतीला आपल्या अधीन ठेवून—तिचा अ-
धिष्ठायता होऊन—संभवामि-देहवान् इव भवामि—मी उत्पन्न होतो देहवान् अ-
सल्यासारखा-ससारा जांब असत्यामारसा होतां—आत्ममायया-आत्मनः मायया
—आपल्या मायेच्या योगाने—जातः इव—जणु काय उत्पन्न झालेलासा दिसतो—
लोकवत् परमार्थतः न—इतर जावाप्रमाणे सारोसरच काहा मी उत्पन्न होत नाही
[मला ससारा जावाप्रमाणे वास्तविक जन्म नाही, तथापि माझा मायिक जन्म होतो,
आपल्या प्रकृतीला म्ह० त्रिगुणात्मक मायेला स्वार्धीन ठेवून मी उत्पन्न झाल्या-
मारखा दाखवितो] ६.

१ या श्लोकात ' प्रकृति ' हा शब्द पाहताच रहस्यकार दांपत म्हणतात—“ या श्लोका
तील अध्यात्मज्ञानात काविल सारखे व वेदान्त या मनाचीच जोड घातलेली आहे, ” हे
म्हणणे खोटे आहे कारण यात अध्यात्मज्ञानच नाही अध्यात्मज्ञान म्ह० शरीरज्ञान-शरी-
रात राहणारा जो आत्मा-शरीरांत त्याच्याविषयाचे ज्ञान पण भगवान् येथे फक्त मी अत्र
अव्यय वगैरे अगनही नम कमा घता ते मागत आहेत तःहा अध्यात्मज्ञानाचा येथे प्रस-
गच नाही अगो, निरीश्वरवादी काविल मारयज्ञान व आपनिपद वेदान्त याची जोड
घालण्याच भगवानाना काय बरे कारण पडले ? भगवान् सव दशनकाराच्या मनाची फक्त
वान्यता कायवास प्रयुक्त झाले आहेत का अनुनाला परम पुत्रपार्थीचे साधन सापण
आहेत ? ज्यास्तानी गीता रचली, मद्भगवद्गीते त्याचाच निदान गातेला ह्यांचे स्वरूप देणारे
मादरायण व्यास व मद्भगवद्भार व्यास पुरुच असे रहस्यकाराना अनुमान केले आहे
(गी रघु. ५३१) मद्भगवद्भार काविल सारखेदशनाचे सडन प्राधान्याने केले आहे तेच मद्भ-
गवद्भार रचन.च रचलेल्या गीतेत सारखांच्या दशनाची व वेदान्ताची जोड घाललीच, हे

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—यदा यदा हि—वेदा जेव्हा—धर्मस्य—धर्माचा—ग्लानिः—हानि—भवति—होते—च—व—अधर्मस्य—अधर्माचा—अभ्युत्थान—उद्भव होतो—तदा—त्यावेळा—अहं—मी—सृजाम्य आत्मा—आत्मानं—स्वतः ल—सृजामि—उत्पन्न करिता ७

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—यदेति । यत्र यत्र हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णा-ध्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनि श्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽ-धर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तत् च जन्म कदा किमर्थं च इति 'यदेति०' उच्यते—आणि तो माझा मायिः जन्म वेव्हा होतो व कशासाठी होतो त 'यदा०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—यदा यदा हि—ज्या ज्या वेळा—प्राणिनां—अभ्युदयनि.श्रेयससाधनस्य वर्णाध्रमादिलक्षणस्य धर्मस्य ग्लानिः हानिः भवति—प्राण्याच्या अभ्युदयाचें व नि श्रेयसाच साधन अशा वर्णाध्रमादिलक्षण—म्ह० सर्व वर्ण, आश्रम, त्याचें आचार यांबद्दल ज्ञात होणाऱ्या धर्माचा ग्लानि म्ह० हानि होते,—च हे भारत अधर्मस्य अभ्युत्थान—उद्भव. भवति—आणि हे अर्जुना ! अधर्माच अभ्युत्थान म्ह० उद्भव होता—तदा अहं आत्मानं मायया सृजामि—त्यावेळीं मा आपल्याला मायेने उत्पन्न करतो [वर्ण, आश्रम, त्याचा आचार यांबद्दल ज्ञात होणाऱ्या धर्माची हानि झाला अमतां लोक पुरुषार्थहानि होतात व त्याची प्रवृत्ति अधर्मा-कडे होते, अशा वेळा मा मायेने शरीरधारण करतो] ७

समवेतें तरा कमें ? प्रकृति, अव्यक्त, पुरुष, महत्त्व, विकार इत्यादि शब्द तेथें तेथें दिसतात तेथें तेथें रहस्यकाराम सांग्यदशानाची आठवण जरी होत असला तरा तेवढ्यावरून गातेन निगधरवादी माख्यदर्शनाचाच अनुवाद भगवान् श्रावण विवा न्याम यांना केल्या, अशा कल्पना करणेव्हा उचित दिमत नाहा माख्यदर्शनवागनाच प्रकृति, अव्यक्त, पुरुष बर्गर शब्द उपनिषदानून घेऊन त्याचाच स्वतः ल अभिप्रेत असल्या अर्था उपयोग केला आहे गाता काणवाही श्रमाचा दर्शनाला अनुसरतें अमें म्हणण्यापेभा हा उपनिषदाना अनुसरतें अमें म्हणण अधिक मनुषिक हाय लामुजेव निला अधिक प्रामाण्य येतें रहस्यकाराना गाता व उपनिषदें वाचाल नद परिशिष्ट भाग २ वृ ५२ १ २७ येथें श्रावणविषयाचा कलन केला आहे पण त्याचा विचार आह्मा पुढें करू अद्याव गातेन आलने प्रकृति, अव्यक्त, माया, पुरुष, श्रेय, शेषद बर्गर शब्द मूळ उपनिषदानांल असत गाता मवधा उपनिषदान अनुसरत ती काविल मार्यदर्शनाम अनुसरत नाहा येथील ' प्रकृति' शब्द ' माय्याच्या प्रकृताचा वाचन नाहा इ ' रवा ' वा विवेकावरूनच मिळत होत माय्याचा प्रकृति स्वतः ल आहे इशापरतच नाहा एव येथें ' मा ' म्ह० आपल्या—माय्या अधान असेल्ल्या प्रकृताचा अमें भगवानच म्हणत आहेत यागत म्हणतारगी वराल कल्पना अयोग्य आहे

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—साधूनां—सन्मार्गस्थाच—परित्राणाय—सर्व प्रकारें रक्षण कर
प्याकरिता—च—दुष्कृतां—पाप्याचा—विनाशाय—विनाश करण्याकरिता
आणि—धर्मसंस्थापनार्थाय—धर्माचा उत्तम प्रकार स्थापना करण्याकरिता मी—
युगे युगे—दर युगात—संभवामि—उत्पन्न हातो ८

विमर्थ परित्राणायति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूना सन्मार्गस्थाना विना
शाय च दुष्कृता पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सत्यवस्थापन तदर्थं
संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—विमर्थ 'परित्राणाय०' इति—इतकृत्य जमलेला तू तो मापिक
जन्म तरी कशागाठा घेतोस ? या प्रश्नाच उत्तर 'परित्राणाय०' या श्लोकान देतात —
साधूना—सन्मार्गस्थाना परित्राणाय—परिरक्षणाय—साधूच्या म्ह० समार्ग
स्थाच्या परित्राणासाठी—सर्व प्रकार रक्षण करण्यासाठी—च दुष्कृतां पापकारिणा
विनाशाय—आणि दुष्कृत म्ह० पापारण करणाऱ्याच्या विनाशासाठी—अह
धर्मसंस्थापनार्थाय—धर्मस्य सत्यवस्थापनं तदर्थं—आणि धर्मस्थापनेसाठी
मांच ज मय्यत्र उत्तम प्रकार स्थापन लासाठी—युगे युगे प्रतियुगं संभवामि
—मी प्रत्येक युगात उत्पन्न होता [धर्माचा स्थापना कव्यान जगाचाच स्थापना के

१ रहस्यकार ७/ या श्लोकावरून शंपेन म्हणतात—“ या श्लोकात 'धर्म'
शब्दाचा अर्थ वचन पारलौकिक वैदिक धर्म असा नाही । तानुवण्याचे धर्म, न्याय, नानि
वंगेरे गाणानाच त्यात मुख्यवस्तूच समभाव होता । तगात अर्थाय, अनीति, दुष्टपणा, व
वेदशाहा मानन साधूचा उल व दुष्टाच वगैरे शल म्हणून आपण निमाण केलेल्या ज
गाचा नरिवति वायम साहून त्याच कथाण न्हावे म्हणून तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषा या
रुपाने (गीता १० ८१) अवतार घडून मगवान् ममानाची विस्मयित झालेला घटा पुन
नाच धर्मवत तेन अमनात, अम या शब्दाचे तात्पर्य आहे । यथाल धर्मशाब्दाचा केवळ
पारलौकिक वैदिक धर्म असा अर्थ न ह ह म्हणून अगता अर्थाय आहे कारण भगवानाचा
अवतार वैदिकधर्माच्या मस्थापनसाठी हाता, ह आवाल्क्यूडाम माहित आहे अवनाराची
पारलौकिक उत्पना धर्ममस्थापनसाठी आहे । साधूचें रक्षण व पाप्याचा नाश हा दोन कार्ये
धर्ममस्थापनेच्या अनुषंगान करावा लागतात । प्राध्यायानें न ह यास्तव रहस्यकारानें ह
म्हणजे वैदिकधर्मावाला अगता साहून आहे । तानुवण्याचे धर्म ' व ' वैदिक पारलौ
किक धर्म ' यात वाय पर्य आहे । तानुवण्याच धर्म व न्याय नानि वंगेरे याचा वरा
का कथा मभव । धर्मचा वाक्यात तर तानुवण्याच धर्मही वाऊन तगात अन्याय,
अनीति, दुष्टपणा वगैरे शा मानन हेंच भगवानाच्या अवताराचें कारण ठरविणें आहे
। तगात मय्यत्र अगता मद्यन व करिता तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेता”

त्यासारखें होतें. नाही तर धर्ममयांदिने रहित असलेले जगत् पुरुषार्थापासून च्युत होईल.) ८.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—य—जो—मे—माझा—एवं—वर सांगितलेल्या प्रकारचा—दिव्यं—अलौकिक—जन्म च कर्म—जन्म व कर्म—तत्त्वतः—अगदी बरोबर—वेत्ति—जाणतो तो—देहं—देहाला—त्यक्त्वा—टाकून—पुनर्जन्म—पुनर्जन्मास—न—एति—प्राप्त होत नाही, तर—हे अर्जुन—हे अर्जुना—सः—तो—मां—मला—एति—प्राप्त होतो. ९.

व ममानाचा घडो नाट बमवितात, बंगरे या सर्व कल्पना अमाप्रदायिक तर आहेतच, पण अयोग्यही आहेत. कारण मग स्वतः श्राकृष्ण हा अवतारही अशाच स्वरूपाचा ठरणार ! अर्जुनाला गांना मागणारे भगवान् ' वसुदेवपुत्र ' या एका तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपाने अवतीर्ण झाले आहेत, असे म्हणावे लागणार ! दहाव्या अध्यायाच्या ४१ व्या श्लोकाने सांगितल्याप्रमाणे जर अवताराचा निश्चय करावयाचा असेल तर वसुदेवाचा पुत्र मात्र अवतार व स्वतः अर्जुन, धर्म, कर्ण विकर्ण, भीष्म हे अवतार का नव्हेत ? तेजस्वी पराक्रमी पुरुष पुष्कळ असतात. पण त्यातील प्रत्येकाला अवतार म्हणू लागल्यास पारच अनवस्था होईल. याग्नव अशा अमग्न कल्पना न करिता तेव्हा श्रुति श्रुति-पुराणोक्त धर्मांची हानि होऊन निषिद्ध आचरणाला ऊत येतो व त्यामुळे मन्मार्गवना धार्मिकाचा छळ होतो तेव्हाच भगवान् म्हण. मनुष्यशरार धारण करितात, अशा कल्पना करणे सर्वथा मनुष्यकिक आहे. जगाचा सुस्थिति कायम राहून त्याचे कल्याण होण्याचा उपाय ' मनातून वैदिक धर्मांची स्थापना ' हा एकच आहे. त्यात दुसऱ्या सर्व चांगल्या गोष्टांचा अनायासाने अन्तर्भाव होतो. रहस्यकार पुनः म्हणतात—“ अशा रीताने अवतार घेऊन भगवान् जें काम करिताने त्यांचेच ' लोकमग्रह ' हें दुसरें नाव आहे व हेंच काम आत्मज्ञानी पुरुषानाही यथाशक्ति यथाधिकार केले पाहिजे (गी ३ ००)” अर्थात् ' लोकमग्रह म्ह० भगवान् अवतार घेऊन जें करितात तें करणे व आत्मज्ञाना पुरुषानाही तें केले पाहिजे ” विचारा आत्मज्ञानी पुरुषावर हा मोठाच जुलूम आहे. ते आत्ममाक्षात्काराने दृष्टकृत्य व नित्यतप्त तरी झालेले असले तर त्यांना जगातील अन्याय, अनीति, दुष्टपणा, बेवदशाही बंगरे घालविण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति व यथाधिकार केलाच पाहिजे. पार उत्तम, रहस्यकाराच्या अशा जुलुमात मापण्याच्या अभागी आत्मज्ञाना पुरुषाची खरोखरच काव केली पाहिजे. पण वेदान्तशास्त्र किंवा प्रत्यक्ष गानाहि आत्मरति, आत्मतप्त, व ' आत्मनि एव सतुष्ट ' झालेल्या पुरुषावर असा कोणत्याही प्रकारचा भार लादत नाही. लोकमग्रह म्ह० काय व ना कोणा करावा याचा विचार विमन्या अध्यायाने होऊन गेलाच आहे, म्हणून येथे त्याचा पुनरुक्ति करीत नाही.

तत्—जन्मेति । जन्म.मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्राकृत-
मैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तरेण यथावच्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं
नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—तत् 'जन्म०' इति—आणि तो माझा जन्म व कर्म जो जाणतो
त्याला कोणत फल प्राप्त होतें ते 'जन्म कर्म च०' या श्लोकाने भगवान् सांगतात—
मे-मम तत् मायारूपं जन्म च साधुपरित्राणादि कर्म—माझं ते मायारूप
जन्म व साधुपरित्राणादिक कर्म (ते कर्म ? उत्तर—) दिव्यं-अप्राकृतं-देश्वरं—
दिव्य म्ह० अप्राकृत ईश्वराचे (अलौकिक) जन्म-कर्म—एवं-यथोक्तं—असे म्ह०
वर वर्णन केल्याप्रमाणे मायामय-कल्पित आहे असे—यः-तत्त्वतः-तत्त्वेन-यथा-
वत् वेत्ति—जो तत्त्वत म्ह० तत्त्वाने जमं आहे तसे अगदी बरोबर जाणतो—सः
इमं देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिं न एति-न प्राप्नोति—तो या देहाला
सोडून पुनर्जन्माला म्ह० पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाही—हे अर्जुन मां एति-आग
च्छति-मुच्यते—हे अर्जुना ' तो मला प्राप्त होतो म्ह० मुक्त कला जातो [ईश्वराचा
जन्म मायामय आहे खरा नव्हे, जगत्परिपालन हे त्याचेंच कर्म आहे, दुसऱ्या कोणाचें
नव्हे, असे जाणणा-याला श्रेय प्राप्त होते पण याच्या उलट ईश्वराचा जन्म खराच
आहे व जगत्परिपालनादि कर्म भ्रत्रियाचें आहे, असे जो जाणतो त्याच्या जन्मादि स
माराची परंपरा तुटत नाही, असा भावार्थ अर्थात् रहस्यकार-'लोन्मग्रह' या शब्दाचा
अर्थ जगाचें धारण, पोषण, पालन वगैरे करण हे ज्ञाना पुरपाचें कर्म आहे, असे जें
म्हणतात ते कसे अप्रामाणिक आहे ते यावरून उघड होते] ९

१ या श्लोकवरून जाणून घ्यावयाचे म्हणतात—“ भगवताचें दिव्य जन्म ममजन्मान
अव्यक्त परमेश्वर मांवेने मगुण कमा हातो, हें कलाचें लागत व हे कळलें म्हणजे अध्यात्म
ज्ञान होतें ” (अध्यात्मज्ञानाचा हा वरा मोठा युक्ति आहे ।) “ आणि दिव्य कर्म कळलें
ह्म० कर्म करूनही अल्पित रहाण्याचें ह्म० निष्काम कर्माच्या तत्त्वाचें ज्ञान होतें, ”
(पण दिव्य जन्म म्ह० अलौकिक मायिक जन्म, व दिव्य कर्म ह्म० साधुचें
रक्षण, पाण्याचा नाश व धमाचा मत्वापना हे अलौकिक कर्म आहे. अर्थात्
ईश्वराचा जन्म व कर्म मामान्य तावाच्या जन्म-कर्मप्रमाणे प्रारब्धाधान नाही, हें येथे मम
जावयाचें आहे पण तेवढें ज्ञान प्राप्त्याने अध्यात्मज्ञान व निष्काम कर्माचें तत्त्व कर्म कळ
णार ? साधुपरिक्षणादि हे ईश्वराचें कर्म आहे, असे ज्ञान प्राप्त्याने कर्म करूनही अल्पित
राहण्याचें तत्त्व कर्म कळणार ?) “ माराज परमेश्वराचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म पुढें
कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान व कर्मयोग या दोहानाहा पूर्ण आत्म्य होते ” (हा प्रश्न
शोध आहे ।) “ व मोक्षप्राप्ति होण्यास हेंच लागत असल्यामुळे अशा मनुष्यास असा
भगवत्प्राप्ति प्राप्त्यारोरितच होत नाही ” (मोक्षप्राप्ति एवढ्यानेच होणें शक्य नाही असा
साक्षात्कारच शास्त्र पाहिले) “ अर्थात् भगवताचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म कळलें ह्म०
त्यास मव वाही आणि अध्यात्मज्ञान त्रिव. निष्काम कर्मयोग या दोहोचहा निराळे अध्यात्म
करावयास नये ” (हा शुद्ध अर्थ आहे अर्थात् भगवताचा व पुन अध्यात्मज्ञान होणें शक्य नाही)

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—वीतरागभयक्रोधाः—विषयासक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत असे—मन्मया—ईश्वरमय झालेले, ईश्वराहून मी भिन्न आहे, असे न समजणारे—मां उपाश्रिताः—माझाच पूर्ण आश्रय केलेले—केवळ ज्ञाननिष्ठ असे—बहवः—अनेक लोक आजवर—ज्ञानतपसा—ईश्वराचे ज्ञान याच तपानें—पूताः—पवित्र झालेले—मद्भावं—माझ्या भावास—माझ्या स्वरूपास—मोक्षस—आगताः—प्राप्त झाले आहेत. १०.

नैप मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद् ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थ । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमान्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः मन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमार्गताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिट्गं ज्ञानतपसेति विप्रेक्षणम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—एषः मोक्षमार्गः न इदानीं प्रवृत्तः—हा मोक्षमार्ग आतां नवीन प्रवृत्त झाला आहे, असे नाही.—किं, तर्हि पूर्वं अपि (इति) 'वीतराग०' इति—तर काय पूर्वीही—फार दिवसापासून हा असाच प्रवृत्त झाला आहे, असे 'वीतराग०' या श्लोकाने सांगतात—वीतरागभयक्रोधाः—रागः च भयं च क्रोधः च वीताः—विगताः येभ्यः ते वीतरागभयक्रोधाः—राग-प्राप्ति, भय व क्रोध ज्याच्या-पासून वीत म्ह० अगदा निघून गेले आहेत ते वीतरागभयक्रोध होत.—मन्मयाः—ब्रह्मविद्ः ईश्वराभेददर्शिनः—मन्मय म्ह० ब्रह्मवेत्ते ईश्वर व जीवात्मा याचा अभेद-ऐक्य पाहणारे—मां-परमेश्वरं एव उपाश्रिताः केवल ज्ञाननिष्ठाः इत्यर्थः—मज परमेश्वराचाच पूर्णपणे आश्रय केलेले म्ह० केवल ज्ञाननिष्ठ असा याचा

व निष्काम कर्मयोगाचें अध्ययन केव्हाच करावयाचें नमुन आचरण करावयाचें अमते) “ म्हणून भगवताच्या जन्माचा व कृत्याचा विचार करा व त्यातील तत्त्व ओळखून वागा हा० भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें काहा साधन नको भगवताचा सरा उपासना हीच होय.” (भगवताचा दिव्य जन्म व कर्म यांना तत्त्वतः जाणणे हा उपासना नव्हे. यातील सरं रहस्य अस आहे की भगवान् वासुदेव हाच माझा आत्मा आहे. त्यामुळे त्याचा म्ह० माझ्या आत्म्याचा जन्म मायिक आहे, सरा नव्हे व कर्महि माझे नव्हे, शरीरेंद्रियाचें आहे, असे जाणणे हे सरं आत्मज्ञान आहे व ते ज्ञान ज्याला होतें तो प्रस्तुत देह टाकल्यावर पुनः जन्म घेत नाहीं, हे योग्यच आहे. पण ' भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें काहा साधन नको. फक्त भगवताचा जन्म व कर्म याचा विचार करा व त्यातील तत्त्व ओळखून वागा म्हणजे झाले, ' हे म्हणणे मात्र तसे सयुक्तिक नाही.)

भावार्थ.—ग्रहवः—अनेके—अने पुष्कळ मुमुक्षु—ज्ञानतपसा—ज्ञानं एव परमात्मविषयं तप. तेन ज्ञानतपसा पृता. परां शुद्धिं गताः सन्तः—ज्ञानतपाने—परमात्मविषयक ज्ञान हच तप, त्या ज्ञानतपाने पावन झालेले—परम शुद्धास प्राप्त झालेले असे होण्याते—मद्भावं—ईश्वरभावं मोक्ष आगता.—समनुप्राप्ताः—माझ्या भावाग—ईश्वरभावाम—मोक्षास आले—प्राप्त झाले आहेत (अहो पण केवळ ज्ञाननिष्ठच सागून ज्ञानतपान पावन झालेल अस पुन का म्हटल आहे ?)—ज्ञानतपसा इति विशेषणं इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा. इति अस्य लिंगम्—'ज्ञानतपसा' हे विशेषण इतर तपाचा अपेक्षा न करिता ज्ञान याच तपामध्ये ज्ञान ठेवून राहणारे, अस मुर्खविष्यामात्रा आहे १०

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

अन्वयार्थ—ये—१ लक्ष—मा—मला—यथा—ज्याप्रकारे—प्रपद्यन्ते—भजतात—तान्—चास—तथा एव—तसाच—अहं—मा—भजामि—भजतो तसाच त्यावर अनुपट्ट करता—(हे) पार्थ—हे अनुना!—मनुष्या—मानव—सर्वशः—सर्वप्रकार—मम—माझ्या—वर्त्म—मागाम—अनुवर्तन्ते—अनुसरतात

तव तद्दि रागद्वेषां स्त, येन केभ्यश्चिद्देवाऽऽमभाव प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते—ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मा प्रपद्यन्ते तास्तर्थात् तांफलदानेन भजाम्यनुगृह्याम्यहमित्येतत् । तेषा मोक्ष प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुच फलार्थित्व च युगपत्सम्भवति । अतो ये फलार्थिनस्तांफलदानेन । ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षुवश्च तांज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिन सन्यामिनो मुमुक्षुवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्त्तानार्तिहरणेनेत्येव यथा प्रपद्यन्ते ये तास्तथैव भजामीत्यर्थ । न पुना रागद्वेषनिमित्त मोहनिमित्त वा कचिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वमं मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रपद्यन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकार ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तद्दि तव रागद्वेषो स्त.—तर मग तुला राग व द्वेष आहेत—येन केभ्यश्चित् एव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य. इति ये यथा० इति उच्यते—कारण त् कांहा लोकानाच आत्मभाव दत्तोस सर्वांस देत नाहास, अरी रीता

१ हा श्लोक महत्त्वाचा अमराना रहस्यकाराना त्या सर्वपाने एक अक्षरही लिहिले नसा कारण त्यान " ज्ञानतपाने परम शुद्ध होऊन पुष्कळ लोक मोक्षाला प्राप्त झाले आहे " अने म्हटले आहे कर्माने नावही नाहा, त्यामुळे ऐतन्नी अडली ।

कोणी घेईल, म्हणून 'ये यथा०' या श्लोकाने सांगतात—ये यथा-येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते—जे जसे म्ह० ज्या प्रकारे, ज्या प्रयोजनाने व ज्या फलाच्या इच्छेने मला भजतात—अहं तान् तथा एव-तत्फलदानेन भजामि-अनुगृह्णामि इति एतत्—मां त्यांना तमाच तें फल देऊन भजतां म्हणजे अनुग्रह करतां, असा याचा भावार्थ.—तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्वात्—कारण त्यांना मोक्षाविषयी इच्छाच नसते [कारण जे मुमुक्षु होऊन माझे भजन करितात त्यांना ज्ञानाच्या द्वारा मां मोक्ष देतां व जे इतर फलांची इच्छा वहन माझे भजन करतात त्यांना त्या त्या उपायान्या अनुष्ठानाचे तें ते फल देतां. त्यामुळे माझ्यामध्ये रागद्वेषाचा संभवही नाहा. जे इतर फलाची इच्छा करणारे असतात त्यांना मोक्षाची इच्छा नसते]—हि एकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत् न सभयति—कारण एकाच पुरुषाला मुमुक्षुत्व व फलार्थित्व हा दोन्हा एकाच वेळा संभवत नाहात—अतः ये फलार्थिनः तान् फलप्रदानेन—म्हणून जे फलाची इच्छा करणारे आहेत त्यांना फलप्रदानाच्या योगाने—तु ये यथोक्तकारिणः अफलार्थिनः मुमुक्षवः च तान् ज्ञानप्रदानेन—पण जे नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान करणारे

पण रहस्वकार या श्लोकास अमें अवनरण देतात—“आता यापेक्षा त्याच्या उपासनाचें फळ व उपयोग सांगतात—” वर उपासना प्रवृत्त नाहा. ज्ञान प्रवृत्त आहे ज्ञानाचे प्रकरण चालू आहे 'माझे दिव्य जन्म-कर्म जो जाणतो तो पुन जन्म घेत नाहा. अशा ज्ञानरूपी तपानें पवित्र झालेले पृच्छल मुमुक्षु मला प्राप्त झाले आहेत' असा या श्लोकाचा दोन श्लोकांचा माराश आहे पण रहस्यकाराना मधल्या दहाच्या श्लोकाची पूर्णपणें उपेक्षा करून ९ व्या श्लोकातील भगवानाच्या दिव्य जन्म-कर्माचें तत्त्वतः ज्ञान 'हाच भगवताची ररी उपासना होय' अमें जें म्हटलें होतें त्याच्याशा या श्लोकाचा सवध जोडला आहे पण तो सयुक्तिक नाहा. कारण नवव्या श्लोकात जर उपासना मुर्खाच नाहा तर यापेक्षा त्याच्या उपासनाचें फळ व उपयोग सांगण्याचा प्रसंगच कोठे आहे ? यान्तव आचार्यांना दिलेले अवनरणच सवधा योग्य आहे असो, 'मम वर्त्म अनुवर्तन्ते' याचा अर्थ—माझ्याच मार्गाला येऊन मिळत असतात—असा करितात पण 'अनुवर्तन्ते' याचा हा सरळ अर्थ नव्हे याच श्लोकावराल कोपेंत रहस्यकार म्हणतात “मम वर्तमानुवर्तन्ते ह्ये उत्तराध पूर्वी (३. २३.) शोभ्या निराख्या अर्थानें आले आहे व त्यावरून गातें पूर्वापर मदभाप्रमाण अर्थ वसा बदलतो हें लक्षात घेईल ” प्रकरण, सानिध्य इत्यादिवावरून शब्दाचे अर्थ बदलतात हा गोष्ट पूर्वोत्तर सामासामध्ये प्रसिद्धच आहे त्यामुळे आम्हालाही ती कबूल आहे पण रहस्यकार मात्र कर्म, योग, प्रकृति इत्यादि शब्दांचा अर्थ कर्माना सा विसंगतात, हा मोठा श्लोकाची गोष्ट आहे. गतेंत 'योग' शब्द दिमला का, त्याचा 'कर्मयोग' असा अर्थ रहस्यकाराना केलाच ! 'कर्म' शब्द आला का, नागें, पिणें, वस्त्रें, उठणें, धडा, सामारिक कर्मे वगैरे अर्थ त्यानी केलाच म्हणून ममजाचें. प्रकृति, अव्यक्त वगैरे शब्द दिमले का त्यांना कापिल साह्य दर्शनाची आठवण झालीच ! अशा प्रसंगा ते प्रकरणादिकाकडे मुखाच पहात नाहोत.

अमृतं कर्मफलादीं इन्द्रा न करणारे व मुमुक्षु असतात त्यास ज्ञानप्रदानाने—ये ज्ञानिनः संन्यासिनः मुमुक्षवः च तान् मोक्षप्रदानेन—जे ज्ञानी सर्वं कर्मांचा मन्यास करून केवळ मोक्षार्थाच अपेक्षा करणारे असतात त्यांना मोक्षप्रदानाने—तथा आर्तान् आर्तिहरणेन—त्याचप्रमाणे जे रोग, भय, यांना आर्त असतात त्यांचा आर्ति—पांडा घालवून—इति एयं ये यथा प्रपद्यन्ते तान् तथा एव भजामि इत्यर्थः—त्याप्रमाणे जे जसं ग्रहण येतात त्याच्यावर मी तमाच अनुग्रह करतो, असा याचा भावार्थ.—पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचित् न भजामि—पण राग-द्वेषामुळे किंवा मोहामुळे मी कोणावरही अनुग्रह करत नाही—सर्वथा अपि सर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य वर्त्म-मार्गं मनुष्याः अनुचरन्ते—मनुष्य मुमुक्षु असोत का फलेच्छु असोत ते कोणाहा जरा अमले तरी प्रत्येक अवस्थेमध्ये त्या त्या रूपानेच अर्वास्थित होणाऱ्या मत्त ईश्वरान्या ज्ञान-कर्मरूप मार्गास ते अनुसरतात (पण येथे 'मनुष्य' असे म्हटल्याने देवादि इतर प्राणी ईश्वरमार्गानुवर्ती नाहीत, असे होतं, अर्गा शका घेऊन जाचार्य मागतात—) यत्फलादर्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रयतन्ते ते मनुष्याः उच्यन्ते—ज्या फलाच्या अर्थित्वाने—इच्छेने ज्या कामांमध्ये अधिकृत असलेले च प्रयत्न करतात ते मनुष्य म्हणजे जातात—हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः—हे अर्जुना 'सर्वश' म्ह० सर्वप्रकारे मनुष्य माझ्या ज्ञानकर्मरूप मार्गाच अनुवर्तन करतात [जे जशा भावनेने माझा भक्ति करितात तमाच मा त्याच्यावर अनुग्रह करितो अर्थात् मी राग, द्वेष व मोह यांना बश घेऊन काहा करित नाही सर्व मनुष्य सर्व प्रकारे माझ्याच ज्ञानकर्ममार्गाचे अनुवर्तन करितात] ११

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

अन्वयार्थः—कर्मणां—कर्मांच्या—सिद्धिं—प्राप्तीचा—काङ्क्षन्तः—आकांक्षान्त्र करणारे अधिकारी पुण्य—इह—या लोका—देवताः—इंद्र, अग्नि, इवादि देवतांची—यजन्ते—पूजा करितात—हि—कारण—मानुषे लोके—या मनुष्य लोकात—कर्मजा सिद्धिः—कर्मांपासून होणारी सिद्धि—कर्मफले—क्षिप्रं—सत्वर—भवति—होते—कर्मफले मन्त्र मिळतात १२

यदि तत्रेश्वरस्य रागादिदोषाभावान्मंत्रप्राणिचतुर्जिपृक्षायां तुल्याया सर्वफलप्रदान समर्थे च त्वयि सति वामुदेव सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वं प्रतिपद्यन्त इति शृणु तत्र कारणम्—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभाष्यन्त कर्माणि सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिंलोके देवता इत्याग्न्याद्याः “अथ योऽप्या देवतामुपासनेभ्योऽभ्यास्योऽहमस्मीति न स घेद यथा पशुरेवं स देवानाम्”

इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—यदि तव ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात्—जर तुज ईश्वराला राग-द्वेषादि दोष नाहंत, तुझ्या ठिकाणीं जर त्याचा अभाव आहे—**सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षयां तुल्यायां—**त्यामुळे सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याची इच्छाही एकसारखीच आहे—**च त्वयि सर्वफलप्रदानसमर्थं सति—**व तूं सर्व फल देण्यास म्ह० सर्वाना मोक्ष हे फल देण्यास समर्थ असतांना—**वासुदेवः सर्वे इति ज्ञानेन एव मुमुक्षवः सन्तः—**‘वासुदेवच सर्वं आहे’ अशा ज्ञानानेच मुक्त होण्याची इच्छा करणारे होतात—**सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रतिपद्यन्ते—**सर्व तुलाच का शरण येत नाहंत ?—इति तत्र कारणं ‘कांक्षन्तः’ इति शृणु—म्हणून म्हणशील तर त्याचे कारण ‘कांक्षन्तः’ या श्लोकाने ऐक.—**कांक्षन्तः—अभीप्सन्तः—**आकांक्षा करणारे—**कर्मणां सिद्धिं फलनिर्वाप्तिं प्रार्थयन्तः—**कर्माच्या सिद्धीची म्ह० फलनिष्पत्तीची इच्छा करणारे—**इह अस्मिन् लोके इन्द्राग्नाद्याः देवताः यजन्ते—**या लोकां इंद्र, अग्नि इत्यादि देवतांचे यजन करितात.—“अथ यः अन्यां देवतां अन्यः असौ अन्यः अहं अस्मि इति उपास्ते—आता जो अन्य देवतेची उपासना ‘हू निराळा व मी निराळा आहे’ या भेददृष्टीने करतो—**सः न वेद्—**जो जाणत नाहं—**यथा पशुः एवं सः देवानां—**जमा आम्हाला पशु तसा तो देवाना आहे.—इति श्रुतेः—अर्शा श्रुति आहे. [बृह. भाष्यार्थ अ १५. ३३४ पहा. या श्रुतीत मी यज्ञकर्ता, हीं यष्टव्य देवता इत्यादि भेददर्शी व कर्मफलाची इच्छा करणाऱ्या लोकांना आत्मस्वरूपाचे ज्ञान नसते. आत्म्याविषयी अज्ञान हेच त्यांच्या भेददृष्टीचे व फलेच्छेचे कारण आहे. वैल, गाई वगैरे पशु, नागर, गाऊ ओटणे, भार वाहणे, दूध देणे इत्यादिकांमुळे मनुष्याच्या जसे उपयोगां असतात तसा तो अज यज्ञादिकांच्या योगाने देवाच्या उपयोगां पडतो. पण ते भेददर्शी व फलाची इच्छा करणारेच. का अमतात ? ज्ञानमार्गाची अपेक्षा का करीत नाहंत ? उत्तर—]—**हि यस्मात् भिन्नदेवतायाजिनां फलाकांक्षिणां तेषां—**कारण भिन्न देवतांचे यजन करणाऱ्या व फलाची इच्छा करणाऱ्या त्यांची—**मानुषे लोके हि मानुषे लोके शास्त्राधिकारः—**मनुष्याच्या या लोकांमध्ये—कारण मानुषलोकांमध्येच शास्त्राचा अधिकार आहे. म्हणून या मानुष लोकात (कर्मजा सिद्धि सत्त्वर होते, असा संबंध)—**‘क्षिप्रं हि मानुषे लोके’ इति विशेषणात्—**‘क्षिप्रं हि मानुषे लोके’ असे विशेषण दिलेले असल्यामुळे—**भगवान् अन्येषु अपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति—**भगवान् दुसऱ्या लोकांमध्येही कर्मफलाची सिद्धि दाखवात आहे.—**मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणि इति विशेषः—**मानुष लोकांमध्ये वर्णाश्रमादि कर्म आहेत, हा इतर लो-

काहून त्यांत विशेष आहे —तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां—त्या भेददर्शी व फलासाक्षी लोकांच्या वर्णाश्रमादि अधिकारी कर्मांचा—कर्मजा-कर्मणः जाता फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति—कर्मापासून झालेला फलसिद्धि सत्त्वर होते [अर्थात् मनुष्यलोकात कर्मफलाची सिद्धि शीघ्र होत असत्यामुळे त्या फलाच्या नादाला लागलेले लोक प्राय ज्ञानमार्गापासून विमुख होतात गीतेंत फलेच्छा सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीने कर्म करण्याविषयी जो उपदेश केला आहे तो मनुष्याने ज्ञानमार्गाला लागवें म्हणून आहे म्हणूनच मागे अर्जुनाला 'बुद्धौ शरण अन्विच्छ' ज्ञानमार्गाचा आश्रय कर अ २ श्लो ४९ पृ १७८ असे सांगितले आहे.] १२

. चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—मया—मा—गुण कर्मविभागशः—गुणाचा विभाग व कर्मांचा विभाग करून, त्यांच्या अनुरोधान—चातुर्वर्ण्य—चार वर्ण—सृष्टं—उत्पन्न केले आहेत—तस्य कर्तारं अपि मां—मायिक व्यवहारदृष्ट्या मी जरी त्यांचा कर्ता आहे, तरी—अकर्तारं—अकर्ता आहे व त्यामुळेच—अव्यय—अमसारी आहे, —विद्धि—असे जाण १३

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियम किनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्तमानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं कस्मात्तुन. कारणान्नियमेन सत्त्वं वर्तमानुवर्तन्ते नान्यस्थेत्युच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादित " ब्राह्मणोऽस्य मुखमासात्" इत्यादि श्रुते, गुणकर्मविभागशो गुणविभागश कर्मविभागशश्च गुणा सत्त्वरजस्तमासि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सर्वोपसर्जनरज प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेज प्रभृतीनि कर्माणि । तमउपसर्जनरज प्रधानस्य वैश्यस्य कृप्यादीनि कर्माणि । रजउपसर्जनतम प्रधानस्य शूद्रस्य शुभ्रपैव कर्मदेव गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थ । तच्चेद् चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेष्वप्यतो मानुषे लोक इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादे कर्मण कर्तृवात्त फलेन बुद्ध्यसेऽतो न स्व नित्यमुक्तो निग्येश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासव्यवहारं तस्य कर्मण कर्तारमपि सन्त मा परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत एवाध्ययमसंसारिण च मां विद्धि ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—मानुषे एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः न अन्येषु लोकेषु इति नियमः किनिमित्तः इति—मानुष लोकातच वर्णाश्रमादि कर्मांचा अधिकार आहे अन्य लोकांत नाहीं, अगा नियम सोंपण्या कारणाने केला आहे, ते—अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताः मनुष्याः सर्वशः मम कर्म अनु

वर्तन्ते इति उक्तं—किंवा वर्ण आश्रमादि (अवस्था वगैरे) विभागांनी युक्त असलेले मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्या मार्गाच अनुवर्तन करितात, अस वर सांगितले—पुनः कस्मात् कारणात् नियमेन तव एव धर्म अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति चातुर्वर्ण्यं इति उच्यते—पण कोणत्या कारणानें मनुष्य नियमानें तुझ्याच मार्गाला अनुसरतात व दुसऱ्या कोणाच्या मार्गाला अनुसरत नाहात, हें सांगण्यासाठी 'चातुर्वर्ण्यं' इत्यादि भगवान् म्हणतात—**चातुर्वर्ण्यं-चत्वारः एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं-**

१ पण रहस्यकार या श्लोकास असें अवतरण देतात—“ धमसंस्थापना करण्यास परमेश्वर अवतार घेतो असें पूर्वी सांगितलें आता धमसंस्थापना करण्याला काय करावें लागत तें धोक्यात मागतात ” पण हें म्हणणें अयोग्य आहे कारण पूर्वी 'धम ह्य० पारलौकिक वैदिक धर्म नव्हे,' (गा र ६६७) असें स्पष्ट झटलेलें अमुन, 'जगातील अन्याय, वेवदशाहा वगैरे मोडण्यासाठीं इश्वर तेजस्वी व पराक्रमा पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेतो,' असें झटलें आहे व येथें ' धमसंस्थापनेसाठी परमेश्वर अवतार घेतो ' असें म्हणतात वर ' परमेश्वर तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेऊन ममानाचा विस्तारित झालेला घडा पुन नाट बस वून देतो ' असें म्हणें आहे व येथें ' धमसंस्थापना करण्यासाठी काय करावें लागतें तें पुढील श्लोकात मागतात ' अस म्हणतात तेव्हा हा पूर्वोत्तर अथ सुमगत आहे कीं अमबद्ध? याचा विचार वाचकानाच करावा

पुढील श्लोकाचा तर वरील अवतरणाचा मुळाच मेळ नाहा कारण “ (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र या प्रकारें) चार वर्णांची व्यवस्था गुण व कम यांच्या भेदाप्रमाणें माच निर्माण केला आहे मा निचा कनाहि आहे, आणि अकना म्ह० ता न करणारा अव्यय (माच) आहे, हें नू लक्षात ठेव ” अमा त्या श्लोकाचा अर्थ करितान यात धमसंस्थापनेसाठी काय करावें लागतें त्याचा काठें मागमूढा नाहा श्यापेक्षा जाचायांचें अवतरण किती सुसबद्ध व प्रकरणाला धरून आहे तें पहा वरें, मूळ श्लोकाचा जो अर्थ केला आहे तो तरी मूळाला धरून आहे का? नाहा ' गुणकमविभागश्चातुर्वर्ण्यं-चार वर्ण मा उदपन्न वेले मी तरी त्याचा कर्ता आहे तरा अकना व अव्यय आहे, असें नू पाण ? ' हा अगदीं मरळ अर्थ आहे पण रहस्यकाराना ' व्यवस्था ' हा आपल्या पदरचा शब्द घातला आहे ' गुणकमविभाग ' गरा ' हें पद पार महत्त्वाचें अमनहि ' गुण व कम यांच्या भेदाप्रमाणें ' अमा मोपम व अगर्ण मदिग्ध अथ लिहून ठेवला व त्यावर स्पष्टीकरणार्थ टीपहा दिलेला नाहा. वस्तुतः ' प्रत्येकाचे गुण व कम पाहून त्यावरून अमुक ब्राह्मण, अमुक क्षत्रिय इत्यादि जाती मा ठरविहना आहेत ' असें त्यांना म्हणावयास पाहिजे होतें पण या वादग्रस्त शब्दाचा मुळाच विचार केला नाहा उचाराधोताळ ' तस्य वतार अपि मा ' या वाक्याचा मा निचा कनाहि आहे, असा अर्थ केला आहे तो बरोबर नाहा तमेंच, ' विद्धि अवतार अव्यय ' याचा ' आणि अकना म्ह० ता (व्यवस्था) न करणारा अव्यय मीच आहे, हें न लक्षात ठेव ' अमा अगदा विपरीत अर्थ केला आहे त्याला सरळ किंवा बराबर कोण म्हणत अमतील ते म्हणोन ' त्यापेभा याच धोकावरील टीपेंत “ परमेश्वर कना अमला तरी पुढाळ श्लोकात वागित्याप्रमाणें तो नेहमाच नि मंग अमन्यामुळ अवतार होय, अमा अर्थ आहे ” अम जें म्हणून आह ते पुष्कर बरें आहे ' ' हें विरोधाभासमत्तक बणन आहे ' असें ते म्हणतात

चारच वर्ण हे चातुर्वर्ण्यं—मया ईश्वरेण सृष्टं-उत्पादितं—मा ईश्वरानं उत्पन्न केले आहे—'ब्राह्मणः अस्य मुखं आसीत्' इत्यादिश्रुतेः—ब्राह्मण यांचे मुख झाला—या विराट् पुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण झाला, अर्गा ऋग्वेदश्रुति आहे. —गुणकर्मविभागशः-गुणविभागशः कर्मविभागशः च—गुणविभाग व कर्मविभाग करून, त्या विभागपूर्वक ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यं मी उत्पन्न केले—गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि—सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत.—तत्र सात्त्विकस्य सत्त्व-प्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' इत्यादीनि कर्माणि—त्यातल सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणप्रधान असलेल्या ब्राह्मणाची शम, दम, तप इत्यादि कर्मे—सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि—ज्याच्यामध्ये सत्त्वगुण गौण व रजोगुण प्रधान आहे अशा क्षत्रियाची शौर्य, तेज, इत्यादि कर्मे—तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि—ज्याच्या मध्ये तमोगुण गौण-असुर्य व रजोगुण प्रधान-सुर्य आहे अशा वैश्याचा शेती, गौरक्ष्य इत्यादि कर्मे,—रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म—रजोगुण गौण व तमोगुण प्रधान अशा प्रकृतीच्या शूद्रांचे शुश्रूषा हेच कर्म—इति एवं गुणकर्मविभागशः मया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं इत्यर्थः—अशा प्रकारे गुण-विभागपूर्वक कर्मविभाग करून मी चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केले आहे, असा भावार्थ—तत् च इदं चातुर्वर्ण्यं अन्येषु लोकेषु न अतः मानुषे लोके इति विशेषणं—आणि ते हे चातुर्वर्ण्यं अन्य लोकांमध्ये नाही म्हणून 'मानुष लोकात' असे बरील श्लोकान विशेषण दिले आहे [मा या मनुष्य लोकात ब्राह्मणादि चार वर्ण व ब्रह्मचारी इत्यादि चार आश्रम उत्पन्न केले. त्याच्या सत्त्वादि गुणाचा विभाग करून त्या गुणविभागानुसार त्याच्या कर्मांचाही विभाग केला आहे त्यामुळे ब्राह्मणादि वर्णांना व आश्रमांना आपापल्या कर्मांचे अनुष्ठान केव्याने त्या कर्मांचे फल त्यांना मत्वर मिळते म्हणून वर 'मानुष लोकात कर्मज्ञा सिद्धि सत्त्वर होते' असे मुद्दाम म्हटले आहे. तसेच, ईश्वरानेच वर्णादि व त्याची कर्मे उत्पन्न केलेली असल्यामुळे त्यांना सर्व प्रकारे ईश्वराच्या मार्गांचेच अनुवर्तन करणे युक्तही आहे]—द्वन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गाणिः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे—बरे तर मग चातुर्वर्ण्यसृष्टि, इत्यादि कर्मांचे कर्तृत्व तुला असल्यामुळे—तुं त्या कर्मांचा कर्ता असल्यामुळे त्या कर्मांच्या फलाने युक्त होतोम—अतः त्वं नित्यमुक्तः नित्येश्वरः न इति—त्यामुळे तू नित्यमुक्त व नित्य ईश्वर नाहीस, असे म्हणू शकाल तर—उच्यते—मागतो—यद्यपि मायासंबन्धव-द्वारेण तस्य कर्मणः कर्तारं आपि सन्तं मां—जरी मायिच व्यवहाराने मी त्या कर्मांचा कर्ता आहे तरी मला—परमार्थतः अकर्तारं विद्धि—परमार्थदृष्ट्या

पण येथे कोणताही अलंकार नसून ते परमेश्वराच्या वास्तविक स्वरूपाचे वर्णन आहे. 'ईश्वर मायिकदृष्ट्या तरी चातुर्वर्ण्यांचा वना असला तरी परमार्थिकदृष्ट्या अकर्ता व त्या मुनेच अर्मागारी आहे, अर्मे ममन.' हाच त्याचा मरत, मुबोध व वेदान्तशास्त्रानुसार अर्थ आहे.

अकर्ता जाण —अतः एव मां अव्ययं असंसारिण च विद्धि—म्हणूनच मला अव्यय व अमसारी समज. [मला मायेमुळे कर्तृत्व आहे वस्तुतः नाही. त्यामुळे मायिक दृष्ट्या मां चानुवर्ण्य, कर्म इत्यादिकांचा जरा कर्ता असलो तरी वस्तुतः मां अकर्ता व अमोक्षा आहे, असे समज] १३

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—मां—मला—कर्माणि—कर्म—न लिम्पन्ति—पुण्यपापानें लिप्त करात नाहात—कर्मफले—कर्मांच्या फलाविषया—मे—माया—स्पृहा—इच्छा—न(अस्ति)—नाहा—इति—याप्रमाण—मां—मला—आत्म्याला—यः—जो—अभिजानाति—सबप्रकारे जाणतो—सः—तो—कर्मभिः—कर्मांना—न बद्ध्यते—बद्ध केला जात नाहा १४

येषां तु कर्मणा कर्तारं मा मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तृत्वाद् यत—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकृतेनाहकाराभावात् । न च तेषां कर्मणा फलेषु मे स्पृहा नृष्णा । येषां तु समाधिनामह कर्तव्यभिमानं कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावात् मां कर्माणि लिम्पन्ति इत्येव योऽन्योऽपि मा-मात्मत्वेनाभिजानाति नाह कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बद्ध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भकृणां कर्माणि भजन्तीत्यर्थे ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—तु येषां कर्मणां मां कर्तारं मन्यसे—पण तू ज्या कर्मांचा मला कर्ता समजतोस—तेषां परमार्थतः अहं अकर्ता एव—त्यांचा वस्तुतः मां अकर्ताच आहे—यतः 'न०' इति—त्याच कारण 'न मा०' या श्लोकान सांगतात—तानि कर्माणि मां देहाद्यारम्भकृत्येन न लिम्पन्ति—ता कर्म मला देहादिकांच्या आरम्भकत्वान म्ह० देह, इंद्रिय इत्यादि फलांचा आरम्भ करण, त्यांचे कारण होणे, या रूपाने मला लिप्त करात नाहात (ते वा 'उत्तर—)—अहंकाराभावात्—माझ्यामध्ये 'मी कर्म मां करतो' असा अहकाराचा अभाव असल्यामुळे (ता मला पुढच्या जन्माचे कारण होऊन बद्ध करात नाहात)—च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा—नृष्णा न—आणि त्या कर्मांच्या फलाविषया मला स्पृहा म्ह० नृष्णाहा नसते—येषां तु संसारिणां अहं कर्ता इति कर्मसु अभिमानः च तत्फलेषु स्पृहा—पण ज्या समारी मनुष्यांचा 'मा कर्ता' असा कर्मांमध्ये कर्तृत्वाभिमान व त्यांच्या फलाविषया नृष्णा असते—तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तं—त्यांना कर्म लिप्त करितात, बद्ध करितात, हे युक्त आहे—तदभावात् मां कर्माणि न लिम्पन्ति—माझ्या ठिकाणी कर्तृत्वाभिमान व पण नृष्णा यांचा अभाव असल्यामुळे मला कर्म लिप्त करात नाहात. (तां केवळ मलाच बद्ध करात नाहात, असे नाहा तर)—इति एवं यः अन्यः अपि मां आत्मत्वेन अभिजानाति—अशाप्रकारे जो दुसराहि मला आत्मत्वानें जाणतो,

स्मरतो, ओढ्यतो [तिं कसं? उतर-]—अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति—
 मी कर्ता न व्हे व मला कर्मफलाची इच्छा नाही, असे जो मला स्मरतो—सः कर्मभिः
 न बध्यते—तो कर्मरुद्ध बद्ध केला जात नाही।—तस्य अपि कर्मणि देहारभ-
 काणि न भवन्ति इत्यर्थः—त्याचाही कर्म देहारभरु—उत्तर जन्माचे कारण होत
 नाहीत, असा भावार्थ [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा याच्या अभावा कर्म कोणालाच बद्ध
 करीत नाहीत कारण तोच कमलाग किंवा सन्यास आहे अर्थात् मोक्ष अशा कर्मस
 न्यासावाचून प्राप्त होणे शक्य नाही। गातेच हेंच प्रतिपाद्य आहे व आचार्य तरी हेंच सांगत
 आहेत (गा भा प ८ ५७ पहा) सर्वकर्मगन्यास तो हाच होय दृग्दृशसारखें बसण याला
 आचार्यहा सन्यास म्हणत नाहीत, व अद्वैताही सन्यास म्हणत नाहीत अर्थात् हें रहस्य
 न जाणता 'सर्वकर्मगन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेनेच मोक्ष मिळतो' असे जें आ
 चार्यांचें म्हणणें आहे त्यावर वृथा दोषारोप करून गाता प्रगृहीतपर आहे, हें म्हणणे सर्वथा
 अनुचित होय] १४

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करिताना—“मला कर्माचा लेप म्ह० बाधा लागत
 नाही (कारण) माझी कर्माचा फलाचे ठायी इच्छा नाही अशाप्रकारे जो मला जाणतो
 त्याला कर्माचा बाधा होत नाही” वस्तुतः ‘कर्मणि’ म्ह० कर्म ‘मा-’ मला ‘न
 लिपन्ति’ लिप्त करित नाहीत, हा मरळ अर्थ आहे पण रहस्यकारांनी ‘कर्मणि’ म्ह०
 कर्माचा व ‘न लिपन्ति’ म्ह० लेप—वाग लागत नाही, असा अर्थ केला आहे पण लेप
 किंवा बाधा लागत नाही म्ह० काय? याच्या खुलासा केलेला नाही ‘कर्म पुण्य व पाप
 यांनी मला लिप्त करित नाहीत, व त्यामुळे पुढच्या जन्माचा ता निमित्त होत नाहीत’ हा
 त्याचा मुबोध व शास्त्राय अर्थ आहे लेप म्ह० बाधा व बाधा म्ह० काय? पाडा? बाध
 श्लोकाच्या ‘कर्मभिर्न स बध्ये’ या चवथ्या चरणाकडे लक्ष देऊन कर्म लिप्त करीत नाहीत
 म्ह० बद्ध करित नाहीत, असे तरा म्हणावयाचें होतें। पण तेथेहा ‘न बध्यते’ याचा
 ‘बाधा होत नाही,’ असाच अर्थ केला आहे पण तो मूळ धात्व्याला धरून नाही असे,
 ‘न मे कर्मफले स्पृहा’ हा दुसरा चरण कर्माचा लेप न लागण्याचें कारण सांगत आहे
 असे रहस्यकार म्हणतात पण ते बरोबर नाही ‘माझी कर्मफलाविषया इच्छा नाही,
 म्हणून मला कर्माचा लेप लागत नाही,’ हें म्हणणें योग्य नाही कारण तुम्ही कर्म
 फलाची इच्छा नमली म्हणजे कर्म बद्ध करित नाहीत, असे नाही तर कर्मफलाची
 इच्छाहि नसला पाहिजे व कर्माचा मी कर्ता, हा अभिमानहि नसला पाहिजे म्हणूनच
 ‘अहंकारामाव’ हें कारण मागितले आहे प्रस्तुत श्लोकाच्या टीपें—९ च्या श्लोकानाल ‘जन
 व कर्म जाणतो तो मुक्त होतो’ या अर्थाचा अनुवाद करून ‘त्यापैकाच कर्माच्या तत्वाचें वा
 श्लोकान स्पष्टाकरण केले आहे’ असे रहस्यकार म्हणतात पण असा दूरान्वय लावून कर्म
 गण्यमाटा पुढील श्लोक आहे, अशी सगळी लावणेंच अधिक संयुक्तिक आहे रहस्यकार पुन
 म्हातात—‘जातो’ या इन्द्रानें ‘जाणून त्याप्रमाणें वागू लागतो’ दवडा अर्थ व

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वंः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पूर्वः अपि मुमुक्षुभिः—पूर्वीच्याहा मुमुक्षुना—एवं—अस—
ज्ञात्वा—जाणून—कर्म—कर्म—कृतं—कल—तस्मात्—म्हणून—त्वं—तू—
पूर्वः—पूर्वीच्या मुमुक्षुना—पूर्वतरं—त्याच्याहा पूर्वीचे—कृतं—केलेले—कर्म एव
—कर्मच—कुरु—कर १५

नाह कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—एवमिति । एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यति
मान्तेमुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मव त्वं न तृष्णामासनं नापि सन्यासं कर्तव्यस्तस्मात्त्वं
पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनामजस्त्व तदाऽऽत्मशुद्धयर्थं तत्त्वविच्छेदोन्ममग्रहार्थं पूर्वजनका-
दिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति 'एवं०' इति—मी कर्ता
नाहा व मला कर्मफलाविषया इच्छा नाहा, असे जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षुनाहा कर्म केले आहे
असे 'एव ज्ञात्वा०' या श्लोकाने सांगतात—एवं ज्ञात्वा पूर्वैः अतिमान्ते. मुमुक्षुभिः
अपि कर्म कृतं—मी कर्ता नाहा, मला फलेच्छा नाही, अस जाणून पूर्वीच्या भक्तकार्त्तव्य
मुमुक्षुनाहा कर्म केले आहे,—तेन—पूर्वीच्या मुमुक्षुना कर्मच कल असल्यामुळे—त्वं
कर्म एव कुरु—तू कर्मच कर—तृष्णा आसनं न संन्यासः अपि न कर्तव्यः

ठिकाणा विवक्षित आहे पण 'अभिनानाति' या क्रियापदावरून अमा अथ का कादान-
याचा ? व त्याचा आवश्यकता तरा काय ? त्याप्रमाणे वागतो म्ह० काय ? स्पष्ट वार्हाच
नाहा त्यापेक्षा 'मा नकर्ता व फलतृष्णाशून्य आहे अमे आपल्या आत्मरूपाने ते कोणी मला
जाणतो—स्मरतो, माच त्याचा अकता, अभोक्ता, नि स्पृह आत्मा आहे, अमे ओळखतो
त्याचा कर्महे तिच्या बद्ध करीत नाहात,' हे म्हणण किता मनुक्तिरु, शान्नीव व मुक्ती
आहे ? नाहा तर, परमेश्वराला कर्म निष्ठ करात नाहात व त्याला कर्मफलाविषया तृष्णा
नाहा, एवढे जाणून मनुष्य मुक्त कमा होणार ? नुसले 'त्याप्रमाणे वागतो' एवढ्यावरून
काहा बोध होत नाहा।

१ रहरथकाराना या श्लोकाच्या अर्थात 'मुमुक्षुभिः' या पदाचा अर्थ 'मुमुक्षु लो-
काना' असाच केला आहे पण 'पूर्वीच्या मुमुक्षुना कर्मच केले म्हणून तृष्णा कर्मच
कर' असे म्हटल्यास अजून मुमुक्षु ठरतो ज्ञाना—जाणूनमुक्त ठरत नाहा, पण ते तर रह-
स्यमिद्वान्ताच्या विरुद्ध आहे म्हणून रहरथकाराना या र पृ ३७० वर 'ह जाणून
पूर्वी जननादि ज्ञाना पुरुषाना कर्म केले' असे म्हटले आहे म्हणून मुमुक्षुशब्दाचा शाही
असा अर्थ केला आहे तो सरळ आहे का काय ते वाचकांनाच ठरवावे.

—मुक्ताख्यानं घसणे हेही करू नये व सन्यासही करू नये —तस्मात्-पूर्वः अपि

१ आचार्यांचें हें बेथाल सव भाष्य व मार्गाल पृ ४३-६४ पर्यंतचें भाष्य वाचकाना पुन लक्षपूर्वक वाचावें व भग गीतारहस्यातील चालील उतारे वाचवि—“ पण वैदिक वग योगाचा हा सिद्धान्त श्रीशंकराचार्यांस मान्य नसरयामुळे तो रोडून काढून आचार्यांच्या मते गतिचें तात्पर्य काय हें मागण्याच्या हेतूनेच गतिवर त्यांनी आपलें भाष्य मुद्दाम कि दिलें ” गा र पृ ११ (आचार्यांम वैदिक ऋयोगाचा सिद्धान्त मान्य नाहा हें म्हणवें घाटमाचें आहे त्याना रहस्यकाराचा काल्पनिक कमयोग मात्र मान्य होणें शक्य नाहा त्यांनी ‘ मोक्षाला ज्ञान व कम या दोन साधनाचा पक्षाच वेळा अपेक्षा अमते ’ या वा दाखें तेवढे स्पष्टन केले आहे आचार्यांना आपल्या मते गतिचें तात्पर्य सागण्यासाठी भाष्य लिहिलें नसन औपनिषद् सिद्धान्ताप्रमाणें गतिचें तात्पर्य सागण्यासाठी भाष्य लिहिलें आहे) “वेदान्तावरील ह्या सामान्यत वाचण्यान येणारे ग्रंथ मन्यासमागावाचा अनवायानाच लिहिलेले अमल्यामुळे, आणि मन्यासमार्गांम तृष्णारूपा मसार सवच नि सार वाटन अमल्यामुळे त्याच्या प्रधात वगयोगाचा उपपत्ति ना ट्रिलेला नाहा ह सरे नि बहुना या परसप्रदायामहिष्णु ग्रंथाराना मन्यासमागाताल कोटिकम कमयोगान पुनून देऊन मन्याम व कमयोग हे दोन स्वतंत्र माग नयून मन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमाग अमाहा समन उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे ” गा र पृ १२१ (वात रहस्यकाराची रातसवति पूणपण थक जाला आहे वेदान्त ग्रंथ शंकराचार्यांसारक्या विरक्त मन्याश्यानाच लिहिले यावइल त्याना फार खेद होना, पण त्याला कोणाचा काय उपाय ? विषयासक्त कमठाना वेदान्तग्रंथ वा लिहिले नाहात ? त्याचा सन्यासमागावाचा हात वा धरला होता ? पण वस्तुस्थिति न जाणताच जेथे मनसोक्त लिहिण्याचा प्रवृत्ति आहे तेथे युक्तायुक्त विचार कोठचा ? अहो महाराज, विषयाविषया विरक्त अमलेले लोकच वेदान्ताकडे पाहणार, इतराना त्याकड पाहण्याचा नुस्ता इच्छाहि होणें शक्य नाहा, हें तुम्हा विसरला का काय ? अमो, ‘ तृष्णारूप ससार ’ हें रहस्यकारास कोणा मागिल्लें ? ससारानें स्वरूप तृष्णा आहे, अमें कोणाच म्हणत नाहा, ‘ तन्मरणमुखु सप्रप्ति ’ दाला ससार म्हणतात वेदान्तग्रंथान कमयोगाचा उपपत्ति कशी येणार ? कारण वैदिक कमयोग हें प्रकरण निराळे व वेदान्त विद्या ज्ञानयोग हें प्रकरण निराळें त्यामळे वैदिक कमयोगान वेदान्ताचा उपपत्ति पाहू लागणें ह नमें वेपेपण आहे नमेंच वेदान्तान कमयोगाची उपपत्ति पाहू लागणें, हे वेटेपण आहे पा रहस्यकार बेथेच थावन नाहीं, तर मन्यासमार्गावाचा ‘ परसप्रदायासहिष्णु ’ हा बहुमानाचा किताब देऊन ‘कमयोगात सन्यासमागाचा कोणू क्रम पुनून देऊन सन्याम व कमयोग हे दोन स्वतंत्र माग नमून सन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमाग अमाहा समन उत्पन्न करण्याचा यत्न केला आहे, ’ असा आरो पही सन्यासमागावावर करीत आहेत पण ‘ नान्य पन्था विद्यतेऽन्याय ’ इत्यादि धृति वचने व ‘ ज्ञात्वा मा ज्ञानिमृच्छति ’ ५.२९. ‘ निष्ठा ज्ञानस्य या परा ’ १८.५० ‘ तत्त्वज्ञो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर ’ १८.५५. इत्यादि गीतावचनेच तमें सागत आहेत कमयोग हा स्वतंत्र मोक्षमाग आहे, असें कोणाच कोठें सागत नाहा उलट वमाचें फल अनित्य आहे, असाच धृतिमृतीत सवच धोष केलेला आहे. अर्थाद् रहस्यकाराच्या असत्या निषा

आरोपाने वेदान्तज्ञान किंवा संन्यासमार्ग ऊर्फ ज्ञाननिष्ठा याची काहाच हानि होत न-
 मून आरोप करणाराच्या शास्त्रज्ञानाचा मात्र त्यावरून पूर्ण परिचय होत आहे.) " गीते-
 वर्तते सांप्रदायिक टीकाकाराना कर्मयोगमार्गांम गौणत्व देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे
 तो निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहाचा परिणाम असून कर्मयोग हे ज्ञानप्राप्तीचे किंवा मन्या-
 साचे मुख्य साधन होय, असा जो या टीकातून ठिकठिकाणी त्रैरा दिलेला असतो, तो
 केवळ त्याच्या पदरचा असतो. गीतेचा खरा भावार्थ तसा नाही, हेही यावरून दिसून
 येईल. गीतेवराल संन्यासमार्गाची टीकातला हाच आमच्या मते दोष होय आणि टीका-
 काराच्या या सांप्रदायिक आग्रहातून सुटका शाल्यापेरोत्र गीतेच्या सन्या रहस्याचा
 बोध होणे कथाच शक्य नाही. " गी. र. पृ. ३०४. (कर्मयोग साधन असून चित्तशुद्धि,
 ज्ञानप्राप्ति, हे त्याचे साध्य-फल आहे, हे सांप्रदायिक टीकाकारांचे म्हणणे असून मनातून
 वैदिक धर्माचे म्हणणे आहे. उगाच भलभल्ले काहा तरा बोलणे श्रेष्ठाळा शोभत नाही. 'सं-
 ण वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपनि यमेन, दानेन तपमानाशेकेन, एतं एव विदित्वा मुनिः स-
 वनि। एत एव प्रजाजिनो लोकं इच्छन्तः प्रव्रजन्ति- 'त्या या औपनिषद् पुराणा ब्राह्मण नित्य
 स्याध्यायरूप वेदानुवचनाने, तसेच यज्ञ, दान व अनाशक तप याने जाणण्याचा इच्छा करितात.
 यानाच जाणून मुनि-योगी होतो. याच आत्मलोकाची इच्छा करणारे संन्यासमार्गीत
 पुरुष संन्यास करितात. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३८ पहा.) ' विमुक्तमस्वरातस्तु त
 पश्यते निष्कल ध्यायमानः ' कर्मानुष्ठानान अन्त करण प्रसन्न होऊन शुद्धचित्त झालेला
 पुरुष एकाग्र मनाने निरवयव परमात्म्याचे ध्यान करू लागला असता त्याला साक्षात्
 जाणतो (मुण्ड. भाष्यार्थ पृ. १०२.) ' धर्मो पापमपनुदति' (साधे नारायण पृ ७८) 'ज्ञान
 उत्पत्ते पुमा क्षयात्पापस्य कर्मण. ' पापकर्मांच्या क्षयाने पुरुषांना ज्ञान होते. ' कथायपत्ति.
 कर्माणि ज्ञान तु परमा गति- " कर्मे काम-क्रोधादि दोष घातवितात व ज्ञान हा परमगति
 आहे. ' यतो ज्ञानं तपश्चैव पावनानि मनोपिणा ' यज्ञ, दान व तप हा कर्मे पुरुषाच्या
 अन्त-वरणाचा शुद्ध करणारी आहेत. ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति भंग त्यक्त्वात्ममुद्धये'-कर्मा-
 विकारी अस कर्माभ्यानिमान व फलाचा इच्छा सोडून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात
 इत्यादि अनेक धुनिरमृतिवचने ' कर्मयोग चित्तशुद्धीचे साधन आहे, व चित्तशुद्ध्याच्या द्वारा
 तो ज्ञानोत्पादक आहे ' असे सांगतात. ईशता, विनिष्ठाईना, शुद्धाईना इत्यादि मंत्र आचा-
 र्यांनी या बाबतात ऐकूनच आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजहा कर्मयोगाचा ज्ञाननिष्ठेचे साधन
 म्हणतात. त्यामळे रहस्यकारांचे बराच म्हणणे चुकत आहे. गिवाय कर्मयोग ज्ञाननिष्ठा
 योग्यता प्राप्त करून देणारे साधन आहे असे जरा संन्यासमार्गाचा नाही म्हटले तरी त्यात
 रहस्यकारांचे काय बिगडले, ते बरत नाही. कोणी एखादा तरा अईशता याकारात भु-
 जाला किंवा दुष्टाचा कोणाही कर्माधिकार्याला ' तू संन्यासच ये, स्वधर्मरूप कर्म करू नसे '
 असे वा बघत आहे ? मुर्खीत नाही. उलट तू कर्मच कर. ज्ञाना असतात तर मोक्ष-
 प्राप्तहाता व अल असतात तर चित्तशुद्धीसाठी स्वधर्मरूप कर्मानुष्ठानच कर, असाच त्यांचा
 भाषण आहे व मोक्षा वैदिक संन्यासाचा धर्मच आहे. एत एव साध्य म्हणणे आहे ते
 एवढेच का घेणे परम प्रयत्न सर्वसमाप्तपरमरूप नि-वेदन प्रयत्न ते सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक
 ध्यायज्ञाननिष्ठेचे प्राप्त होते. कर्म व ज्ञान यांच्या मनुष्यपत्ते नाही; व ही श्रेष्ठ उत्पत्ते

अनुष्ठितत्वात्—म्हणून म्ह० पूर्वीच्या मुमुक्षुंनाही कर्मानुष्ठानच केलेले असल्यामुळे—
यदि त्वं अनात्मज्ञः तदा आत्मशुद्धयर्थं तत्त्वचित् चेत् लोकसंप्रदायार्थं—
जर तू अनात्मज्ञ असशील—तुला आत्मसाक्षात्कार झाला नसेल तर चित्तशुद्धीसाठी व
तत्त्ववेत्ता असशील तर लोकसंप्रदायासाठी कर्मच कर. (पूर्वीच्या मूढांना ते केले असेल
म्हणून म्हणशील तर तसेही नाही)—पूर्वः—जनकादिभिः—पूर्वीच्या जनकादि
कर्मी—पूर्वतरं न अधुनातनं कृतं—निर्वर्तितं—त्यांच्याही पूर्वीच, अलीकडे

तर राहचं या, पण गीतेतील वचनानाहि सिद्ध होते. परंतु हे रहस्य न जाणता रहस्यार
संन्यासमार्गाबाबत विनाकारण वारवार सवळलेले जे दिसनात तो शास्त्रार्थाच्या अन्यथाप्रति-
पत्तीचा परिणाम आहे व त्याबद्दल आम्हा त्यांची काव करतो

आता आणखी वेधे दोनच उतारे देतो, म्हणजे त्यावरून रहस्यकाराना आचार्यांच्या
भाष्याचा पूण विचार न करिता त्याच्यावर वारवार वृथा जाग कर्शा पातडली आहे ते
वाचकांच्या लक्षात येईल—“ गार्हस्थ्यधर्मातील कर्माकर्मविवेचनरूपी बुकवाच्या जाल
उठाटेवात मन्यासमार्गातील पठित कधी पटन नाहात. कलियुगातील संन्यासमार्गाचे पुर-
स्कर्ते श्रीशंकराचार्य यांच्या गातेवरील भाष्यात गीतेमधल्या कर्मपर वचनार्था उपेक्षा करून
अगर ता केवळ प्रथमापर (अर्थवादपर) आदित असे कल्पून कर्मसंन्यासधर्मच सर्व गीतेत
प्रतिपाद्य होय, असा गीतेचा फलितार्थ अखेर काढला आहे ” (गी. र पृ ३६४) “ गीते-
तील ज्या श्लोकात कर्म श्रेयस्कर ठरवून करण्यास सांगितले आहे त्या श्लोकाकडे दुर्लक्ष केले
अथवा ते सर्व अर्थवादात्मक म्हणजे आनुपबिक प्रज्ञासामक आहेत, असा आपल्या पदरचाच
दोरा मारून किंवा दुसऱ्या बाहा लपटाने वरील मारय+निष्कामकर्म=कर्मयोग या मनी
करणानून ष्वदा निष्काम कर्म उठवून टाकले म्हणजे गीतेत माध्यमार्गच प्रतिपाद्य
आहे, असे म्हणण्यास सवळ नापटने ” पृ ४६५ (रहस्यकारांचे हे म्हणणे किती खोटे आहे ते
गी भा पृ ९-१० पाहिल्यानेच वाचकांच्या लक्षात येईल वेदोक्तधर्म दोन प्रकारचा असून
तो दोन्ही प्रकारचा धर्म गीतेत सांगितला आहे, असे वारवार (गी भा पृ २, ५, १४२, २१५,
३४८ पहा) म्हणणाऱ्या आचार्यांवर बरच्यामारखे वृथा आरोप करणे महत् पाप आहे असे
आम्ही समजतो) “ शंकराचार्यांस स्मृत किंवा संन्यास धर्मच मान्य असून इतर सर्व मार्ग
ते अज्ञानमूलक मानात होते, वाबद्दल कोणामच शका नाहा पण तेवढ्यामुळे गीतेचा
भावार्थहि तोच असला पाहिजे असे म्हणता येत नाही गीतेचा मिश्रान तुम्हास मान्य
नसेल तर तो स्वीकार नका पण त्यामुळे “ या जगात आयुष्यक्रमणाचे दोन प्रकारचे
रवतत्र मोक्षप्रद मार्ग किंवा निष्ठा आहेत ” असे जे गीतेच्या आरंभी म्हटले आहे त्याचा
अर्थ ‘ संन्यासनिष्ठा हा एकच स्वरा व श्रेष्ठ मार्ग होय ’ असा करणे युक्त नाहा ” (गी र
पृ. ३४१) “ श्रीशंकराचार्य यांचा कणाक्ष सरय अर्थोपेक्षा संन्यास निष्ठापर ष्वदाक्यनेकडे
विशेष होना, ” (गी र ३६०) (दोन प्रकारचे स्वतंत्र मोक्षमार्ग जर गीतेत सांगितले
आहेत तर ज्ञानधर्ममनुष्य कसा ? असल्या सर्व प्रमाणशून्य उद्देगाचा हवा नितका सवि-
स्तर परामर्श घेना येण्यामारखा आहे पण विस्वाभ्यास्तव तिकडे दुर्लक्ष करणे ना
आहे. निवाय वाचकापुढे आचार्यांचे भाष्य प्रत्यक्ष असल्यामुळे विवेकी वाचकाना रहस्य
काराच्या असल्या अक्षिपाना किती महत्त्व वाववाचे ते महत् कळण्यामारखे आहे

नव्हे, कर्म केले [प्राचीन जननादि राजाना त्याच्या पूर्वीपासून चालून आलेले कर्म
केले, त्यांना त नवीन उत्पन्न करून केले असें नाहा, त्यामुळे तूहा तच कर्म कर.
अर्थात् गोतेतील कर्मशब्दाचा अर्थ साणे, पिणे वंगरे (गा र.पृ ५१, ५६) हा नव्हे] १५

किं कर्म किमकर्मैति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

अन्वयार्थ—कर्म किं—कर्म काय व—अकर्म किं—अकर्म काय—इति अत्र
—याविषया—कवयः अपि—मोठे मोठे बुद्धिमान्हा—मोहिताः—मोहित झालेले
आहेत—तत्—म्हणून—ते—तुला—कर्म—कर्म-अकर्म वंगरे काय आहे, ते—प्रव-
क्ष्यामि—मी सांगता—यत्—ज कर्माकर्म—ज्ञात्वा—जाणून—अशुभात्—
समारापासून—मोक्ष्यसे—मुक्त केला जाईल—मुक्त होईल १..

तत्र कर्म चेत्कर्तव्य त्वद्वचनादेव करोम्यह कि विशेषितेन पूर्वं पूर्वतर कृतमित्यु-
च्यते यस्मान्महद्वैपम्य कर्मणि कथम्—कि कर्मैति । कि कर्म कि चाकर्मैति कवयो
मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोह गता अतस्ते तुभ्यमह कर्माकर्म च
प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसेऽशुभात्सारात् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्र कर्म चेत् कर्तव्य त्वद्वचनात् एव अहं करोमि—मनु-
ष्यलोका कर्म जर करायामच पाहिजे असेल तर ते तुझ्या सांगण्यावरूनच मा करान
—पूर्वं. पूर्वतर कृत इति विशेषितेन किं—पूर्वीच्या जननादिकर्मा ल्याच्याही
पूर्वीपासून चालून आलेले कर्म केले, असें त्याला विशेषण देऊन काय करावयाचे आहे ?
इति उच्यते—अम विचारिणाल तर याचे उत्तर सांगतां—यस्मात् महत् वै

१ या श्लोकावरून टोपेंत रहस्यकार म्हणतात—‘मोक्ष व कर्म याचा वाप्रमाणे विरोध
नाहा, म्हणून तू कर्म कर ’ पण प्रस्तुतच्या श्लोकात मोक्ष व कर्म याचा विरोध नाहा, असें
कोठे मागितल आहे? प्राचीन मुमुक्षूनाहा कर्म केले आहे, अम त्यात म्हणले आहे मुमुक्षू म्ह.
मोक्ष नव्हे, मोक्ष म्ह० स्वरूपावरधान, त्या अवरधेत कर्माचा मभवज नाहा अथात् मोक्ष व
कर्म याचा स्थिति व गति याच्या इतकाच विरोध आहे प्राचीन मुमुक्षूना धित्तमुद्धामाठीं
शान्धोक्त नित्य-नैमित्तिक कर्म केले तमेंच तूहा कर, असे भगवान् येथे मागत आहेत ‘पूर्वतर
कर्म’ म्ह० ‘पुनरलेला धदा’ नव्हे, श्रीनस्मात् नित्य कर्म ज्ञान

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असे अवतरण देतात—“परतु मय ‘कर्म मोक्ष्याने म्ह०
अस्मान्च मोक्ष मिळतो ’ असें ते सन्यासमागायाच मत त्याताल वान काय ? अदा काका
येने, म्हणून कर्म कोणते व अकर्म कोणते याच्या विवेचनास आता सुरवात करून अकर्म
म्ह० कर्मत्याग नव्हे, निष्काम कर्मालाच अकर्म म्हणावयाच, अमा अखेर तेविनाल्या
श्लोकान निदान्त करितात ” पण अकर्म म्ह० अग्निहोत्रादि कर्मांचा यथाविधि त्याग नव्हे
तर अकर्म म्ह० काहाच न करणे, अमा अ४ आहे (गा भाष्याच पृ २७७ अ ३ श्लो ८
पहा) आता अकर्म म्ह० निष्काम कर्म हा रहस्यकाराचा अथ ग्राह्य आहे वा अग्राह्य हे
आम्हा २३ व्या श्लोकातच ठरवू.

पश्यं कर्मणि—ज्याअधी कर्मांमध्ये अतिजयच वेपम्य आहे, त्याअधी तसे विजे-
पण देणे भागच आहे.—कथं 'किं कर्म०' इति—ते कर्मं ते 'किं कर्म०' या श्लोकाने
सांगतात.—किं कर्म किं च अकर्म इति अत्र-अस्मिन् कर्माद्विषये
कवयः-मेधायिनः अपि मोहिताः-मोहं गताः—कर्म काय व अकर्म काय,
असे म्हणून या कर्मादि विषयामध्ये कर्मा म्ह० बुद्धिमानहि मोहित झाले-मोहान प्राप्त
झाले आहेत—अतः अहं ते-तुभ्यं कर्म अकर्म च प्रचक्ष्यामि—म्हणून मी
तुला कर्म व अकर्म सांगेन.—यत् कर्मादि ज्ञात्वा-विदित्वा अशुभात्-संसा-
रात् मोक्ष्यसे—जे कर्मादि जाणून-कर्मांकांचे तत्त्व कळव्याने अशुभापासून म्ह०
संसारापासून तू मुक्त वेली जाशील १८

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—कर्मण अपि—शास्त्रनिहित कर्मांचेहि तत्त्व—
बोद्धव्यं (अस्ति)—जाणणे उचिन आहे—च—व—विकर्मणः—प्रतिपिद्ध-शास्त्र-
निषिद्ध कर्मांचेही तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)—जाणण्यास योग्य आहे—च—अपि
अकर्मणः—गर्व कम टाडून मुनाटधान करणे, या अवस्थेचेही तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)
—समजून घेण्यासारखे आहे कारण—कर्मणः—कर्माने—गतिः—यवार्थस्वरूप—
गहना—गहन आहे १७

न चैतत्त्वया मन्तव्य, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तूष्णी-
मासन किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—कर्मण इति । कर्मण शास्त्रविहितस्य
हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्य, बोद्धव्य चास्येव विकर्मण प्रतिपिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च
तूष्णीभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहार कर्तव्यो यस्माद्गहना विपना दुर्ज्ञाना,
कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीना कर्माकर्मविकर्मणा गतिर्याथान्य तत्त्वमित्यर्थ ॥१७॥

भाष्यार्थ—त्वया एतत् च न मन्तव्यं—तू असेही समजून नकोस वा,—कर्म
नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं—कर्म म्ह० देह, इन्द्रिय इत्यादिकांची चेष्टा-
हालचाल अथात् कर्म सर्व लोकांत प्रसिद्ध आहे—अकर्म-तदक्रिया तूष्णीं आ-
सनं—व अकर्म म्ह० देहादिकांची अक्रिया-देहादिकाना मुनाटधान राहणे, काही हा-
लचाल न करणे—तत्र किं बोद्धव्य इति—त्यात काय जाणावयाचे आहे, असे
तू समजून नसाल—कस्मात् इति 'कर्मणः०' इति उच्यते—असे वा समजून नसे

१ यावरान्न टोपेन रहस्यकार म्हणतात—“ या श्लोकात आमज्याने मन्वान माणव
लोक ज्याला 'कर्मात्वा स्वरूपत त्वान' अम म्हणतात तो कमलाग विशेषकरून उरिह
आहे” पण पुन लागलाच “अज्ञा प्रशारणा कमलाग गरे 'अकर्म' नमन” इत्यादि
विदितान म्हणजे तेवच्या तेवेंच विरोध ।

म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर 'कर्मण ०' या श्लोकाने सांगितले जात आहे—**हि-य-स्मात् शास्त्रविहितस्य कर्मणः अपि बोद्धव्य अस्ति**—कारण शास्त्रविहित कर्मांचेही तत्त्व जाणण्यास योग्य आहे—**च विकर्मण-प्रतिपिद्धस्य बोद्धव्यं अस्ति एव**—आणि विकर्मांचे म्ह० प्रतिपिद्ध कर्मांचेही तत्त्व जाणण्यास योग्य,असेच आहे—**तथा अकर्मणः-तृष्णाभावस्य च बोद्धव्यं अस्ति**—त्याचप्रमाणे अकर्मांचे म्ह० तृष्णाभावाचे—सर्व हाल चाल सोडून स्वस्थ बसण्याचे तत्त्वही जाणण्यास योग्य असेच आहे—**इति त्रिषु अपि अध्याहारः कर्तव्यः**—अर्था कर्म, अकर्म व विकर्म या तिन्हीं-मध्ये बोद्धव्य आहे असा 'अस्ति' या क्रियापदाचा अध्याहार करावा—**यस्मात् कर्मणः गति गहना विपमा दुर्शना**—कारण कर्मांची गति गहन म्ह० विपम-कळण्यास फारच कठीण आहे—**कर्मणः इति कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां उपलक्षणार्थ**—'कर्मण' हे पद कर्मादिनांच्या म्ह० कर्म, अकर्म व विकर्म यांच्या उपलक्षणार्थ आहे—**गति-याथात्म्यं तत्त्वं इत्यर्थः**—गति म्ह० याथात्म्य तत्त्व असा भावार्थ [कर्म, अकर्म, विकर्म यांचे तत्त्व अवश्य समजून घेतले पाहिजे कारण त्याचे तत्त्व कळण फार कठीण आहे] १७

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

अन्वयार्थ—**यः**—तो विवेकी मनुष्य—**कर्मणि**—शरार-इंद्रियें-प्राण यांच्या प्रत्येक व्यापारामध्ये—**ज्ञान्या** प्रत्येक हातचालीत—**अकर्म**—अकर्म—आम्याच अपतृत्व—**पश्येत्**—पाहतो—**च**—व—**यः**—जो—**अकर्मणि**—अकर्मांत—**मुनाध्यानं वसणे** या अवस्थेत—**कर्म**—कर्तृत्व—**पश्येत्**—पाहतो—**सः**—ता—**मनुष्येषु**—सर्व मनुष्यामध्ये—**बुद्धिमान्**—मोठा बुद्धिमान्—**ज्ञाना**—स.—**तो**—**युक्तः**—योगी—**सः**—तो—**कृत्स्नकर्मकृत्**—समस्त कर्म करणारा १८.

किं पुनस्तत्र कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामिति प्रातज्ञतमुच्यते—कर्मणीति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभाय य पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृत्वान्तरात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्बन्धस्तुप्राप्यव हि सर्वा एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविधाभूमावेव कर्म य पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृत् स इति स्तूयते कर्माधिकारितरेतरदर्शी ॥

भाष्यार्थ—**पुनः कर्मादे**. तत्त्वं किं यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातं—पण कर्मादकाच तत्त्व काय आहे वा ज अवश्य बोद्धव्य आहे व 'मी सांगेन'

१ रहस्यकाराना या श्लोकाचा अर्थ "कर्माचा गति गहन आहे म्हणून कर्म, विकर्म-विपरात कर्म व अकर्म-कर्म न करणे म्हणजे काय त कळल पाहिजे " असा केला आहे, त्यात सदिग्धपणा फार आहे, असे।

अर्शा भगवानांनी प्रतिज्ञा केली आहे ?—'कर्मणि०' इति उच्यते—ते 'कर्मणि०' या श्लोकानें सांगितले जाणें—कर्मणि-क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि—कर्मामध्ये—जे केले जाते ते कर्म—शरीरेन्द्रियांचा सर्व व्यापार त्या कर्मामध्ये—अकर्म—कर्माभावं यः पश्येत्—अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव जो पाहतो—च अकर्मणि-कर्माभावे कर्म यः पश्येत्—व अकर्मामध्ये म्ह० कर्माम्या अभावामध्ये कर्म जो पाहतो (अहोपण प्रवृत्तालाच कर्म म्हणतात व निवृत्ति प्रवृत्तीच्या अभावरूप असते, तेव्हा कर्माच्या अभावामध्ये कर्मदर्शन रसें ? अर्शा आशका घेऊन प्रवृत्ति व निवृत्ति हा दोन्ही कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या अधीन असल्यामुळे तत्त्वदृष्ट्या त्यात काहीच फरक नाहा, अस सांगतात—) प्रवृत्तिनिवृत्त्याः कर्तृतंत्रत्वात्—प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही कर्त्यांच्या अधीन असल्यामुळे प्रवृत्ताप्रमाणे निवृत्तालाहि कर्म म्हणण यात कांटाच विरोध नाहा (अहोपण निवृत्ति आत्मवस्तूच्या अधीन असते त्यामुळे तिचा कारकाशा काही संपन्न नसतो, म्हणून निवृत्तीमध्ये कर्मदृष्टि ठेवणे योग्य नाहीं, म्हणून कोणा म्हणेल तर सांगतात—) चस्तु अप्राप्य एव हि सर्वः एव क्रिया कारकादिव्यवहारः अविद्याभूमौ एव—आत्मवस्तूला काही संबंध न ठेवताच क्रिया-कारक फल इत्यादि सर्व व्यवहार अविद्यावस्थेंतच प्रवृत्त होत असतो, त्यामुळे प्रवृत्तीप्रमाणेच निवृत्तीमध्येही जो कर्मदृष्टि ठेवतो—सः मनुष्येषु बुद्धिमान् सः युक्तः—योगी ह्यस्त्वनकर्मकृत्—समस्तकर्मकृत् च सः इति कर्माकर्मणोः इतरेतरदर्शां स्तूयते—तो मनुष्यामध्ये बुद्धिमान्, तो युक्त म्ह० योगी व तो समस्त कर्म करणारा—अशा रीतीने कर्मामध्ये अकर्म व अकर्मामध्ये कर्म पाहणारा स्तुति केली जाते (अर्शा येथे कर्म व अकर्म यामध्ये इतरेतरदृष्टि ठेवणाऱ्या पुरुषाची स्तुति केली जाते) ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म य पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति । न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्दृष्टा ॥

भाष्यार्थ—ननु कर्मणि अकर्म यः पश्येत् इति अकर्मणि च कर्म पश्येत् इति किं इदं विरुद्धं उच्यते—अहोपण कर्मामध्ये अकर्म जो पाहतो अर्से व अकर्मामध्ये कर्म जो पाहतो अर्से हें विरुद्ध का सांगितले जात आहे ?—हि कर्म अकर्म न स्यात् अकर्मचा कर्म, तत्र द्रष्टा विरुद्धं कथं पश्येत्—कर्म कधीही अकर्म होत नाहीं किंवा अकर्म कर्म होत नाहा मग अर्से जर आहे तर द्रष्टा कर्मामध्ये अकर्म व अकर्मामध्ये कर्म अर्से विरुद्ध कर्म पाहाल ? [कारण एकमेकांच्या अगदी विरुद्ध असलेल्या कर्मांचा आधार आवेयभाव संभवत नाहीं आधार ह्य० ज्यावर आपण काही ठेवतो किंवा आरोप करतो व आवेय म्ह० जे ठेवतो किंवा ज्याचा आरोप करतो प्रस्तुत उदाहरणात कर्मामध्ये अकर्म पहावयाचे घाट्यास कर्म आधार व अकर्म आवेय, आणि अकर्मामध्ये कर्म पहावयाचे शाल्यास अकर्म आधार व कर्म आवेय पण प्रहास व अंधकार याचा अत्यंत विरोध असल्यामुळे परस्पर आधार-आवेयभाव जसा संभवत नाहीं त्याप्रमाणेच कर्म व अकर्म याचा, अत्यंत विरुद्ध स्वभावामुळेच, आधार आवेयभाव शक्य नाहीं.]

नन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवद्वभासते मद्दृष्टेलोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अतो न विरुद्धम् । बुद्धि-मत्त्वागुपपत्तेश्चोद्भव्यामिति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभाग्मोक्षं स्याद्यज्ञावा मोक्ष्यमेऽशुभादिति चोक्तम् । तस्मान्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणानिदृश्यते भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । न चात्र कर्माधिकरणमकर्मस्ति कुण्डे यदराणीय नाप्यकर्माधिकरणं कर्माग्नि कर्माभावात्प्राद कर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लोकिर्कथंथा मृगानृष्णिकायामुदकं शुनिद्यायां वा रजतम् ॥

भाष्यार्थ—('कर्माणि' व 'अकर्माणि' वा अधिकरणसतमा नग्न विपर्ययसतमा आहृत, अमे मानून मिद्वान्ता समाधान करितात—)**ननु मूढदृष्टेः लोकस्य पर-मार्थतः अकर्म एव सत् कर्मवत् अवभासते—**अतो पण, ज्ञाची र्ति मूढ जाली आहे अशा प्राकृत द्विवेकशून्य लोकांना परमार्थतः—वस्तुतः ब्रह्म अकर्मच-निर्गम-यच अमनाना भ्रमाने मन्त्रियमे भासते—**तथा कर्म एव अकर्मवत्—**तमेच कर्मच म्० सक्रिय द्वैतन अकर्मोमारसे म्० सक्रिय प्रज्ञामये संबद्ध अनन्यामारसे भासते—**तत्र—**याप्रमाणे कर्म व अकर्म वाचा इनरेतराध्याम मिद्व जाला जमता—**यथा भूतदर्शनार्थं भगवान् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि आह—**वस्तुस्थिति ज्ञा आहे तमे पाटण्यामाठा—नत्त्वजानामाठा भगवान् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि सागत आहेत (जमे—' नृ जाला रजत-रूपे समजत आहेत तो हा धिर्पाचा नुस्डा आहे परा, ' असे म्हणनात. म्० भ्रामक रजतरूप विपयाचा अनुवाद कर्मन त्यान्या अधिष्ठानाचा उपदेश करितात, त्याप्रमाणे भ्रमागिद कर्मादिरूप विपयाचा अनुवाद कर्मन त्याच्या अधिष्ठानाचा म्ह० कर्मादिरहित वृत्स्थ प्रज्ञाचा भगवान् उपदेश करितात)—**अतः न विरुद्धम्—**त्यामुळे भगवद्वचन विरुद्ध नाही.—**च बुद्धिमत्त्वादि-उप-पत्तेः—**आणि तमेच बुद्धिमत्त्व, युक्तच व वृत्तकर्मवृत्त याचाहि उपपत्ति लागत अ-मन्यामुळे भगवद्वचन विरुद्ध नाही [कूटस्थ प्रज्ञाहून भिन्न असलेल्या वृत्तच्या सर्वाला मायामानव आहे. त्यामुळे त्याने ज्ञान जरा झाले तरी बुद्धिमत्त्व, युक्तच वर्ग मंभवत नाही. पण या श्लोकान तर कर्मांमध्ये अकर्म व अकर्मांमध्ये कम पाहणारा पुरूप ' बुद्धि-मान, युक्त व सर्व कर्म करणारा ' असे म्हणून त्याची प्रज्ञा मेल्या आहे चास्तव येथे सायिक प्रपचाचे ज्ञान विवक्षित नग्न प्रज्ञानच विवक्षित आहे]—**बोद्धव्यं इति च यथाभूतदर्शनं उच्यते—**'बोद्धव्यं' असे म्हणून सम्यग्दर्शन येथे सांगितले आहे. ['बोध' हा शब्द 'सम्यग्ज्ञान' या अर्था प्रसिद्ध आहे व 'कर्म, अकर्म, विकर्म यांचे स्वरूप जाणवें ' असे सांगणाऱ्या भगवानांना सम्यग्ज्ञानाचा उपदेशच विवक्षित आहे. त्यामुळेहि येथे कूटस्थ प्रज्ञा सांगावयाचे आहे, असे सिद्ध होते भगवानांना कर्मज्ञानाचे जें फल सांगितले आहे त्याच्याकडे दृष्टि दिली तर मुळा कूटस्थ प्रज्ञाच येथे विवाक्षत आहे असे दिसते—]**च विपरीतज्ञानात् अशुभात् मोक्षणं न स्यात्—**तसेच

विपरीत ज्ञानाने अशुभापामून मुक्त होणे शक्य नाही —च 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽ-
शुभात्' (श्लो. १६) इति उक्तम्—पण जे जाणून तूं अशुभापामून मुक्त होशील,
असे भगवानांनी सांगितले आहे. (याप्रमाणे भगवानांचे वचन अध्यारोपाचा म्ह०
कर्माचा अपवाद करण्यासाठी असल्यामुळे त्यात विरुद्ध असे, कांहीच नाही, असे जे येव-
वर उपपादन केले त्याचा उपसंहार करतात—)—तस्मात् प्राणिभिः कर्माकर्मणी
विपर्ययेण गृहीते—यास्तव प्राण्यांनी कर्म व अकर्म यांचे विपरीत ग्रहण केले आहे,
प्राणी कर्मांला अकर्म व अकर्मांला कर्म समजले आहेत.—तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थ
'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादि भगवतः वचनं—त्याच्या त्या विपरीत ग्रहणाचे
—मिथ्याज्ञानाचे निरसन करण्यासाठी 'कर्मण्यकर्म यः०' इत्यादि भगवानांचे वचन आहे
('कर्मणि' व 'अकर्मणि' या अधिकरणसप्तमी मानताच येत नाहीत, असे सांगतात—)
—च अत्र कुण्डे चद्राणि इव कर्माधिकरणं अकर्म न अस्ति अकर्माधि-
करणं कर्म अपि न अस्ति—आणि या व्यवहारात, भाष्यात जशी बोरें त्याप्रमाणे
कर्माच्या आधाराने अकर्म रहात नाही व अकर्माच्या आधाराने कर्मही नाही (कारण
भाष्यात जशी बोरें दिसतात त्याप्रमाणे कर्म हा आधार अमून अकर्म त्यात राहते किंवा
अकर्म जाधार अमून कर्म त्यात राहते, असा अनुभव येत नाही शिवाय)—अक-
र्मणः कर्माभावत्वात्—अकर्मांला कर्माभावत्व आहे म्ह० कर्माचा अभाव हेंच अ-
कर्माचे स्वरूप आहे, (आणि कोणताही अभाव म्हणताही कोणाचेच अधिकरण हात
नाही. त्यामुळे 'कर्मणि' व 'अकर्मणि' या अधिकरणसप्तमा नव्हते 'भाष्यात बोरें'
येथील 'भाष्यात' ही अधिकरणसप्तमी आहे 'घरावर मोर,' 'कमलात भ्रमर,'
'विहारात पाणा' या सर्व अधिकरणसप्तमी आहेत)—अतः यथा मगदृष्टि
कायां उदकं शुक्तिनायां वा रजतं तथा लौकिकैः कर्माकर्मणी विपरीत
गृहीते एव—म्हणून ज्याप्रमाणे मगजलामध्ये उदक किंवा शिर्षामध्ये रजत पहावे
त्याप्रमाणे वेदातशास्त्रसंस्कारशून्य सामान्य लोकांनी कर्म व अकर्म यांचे विपरीत ग्रहणच
केले आहे [कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो व अकर्मांत कर्म पाहतो तोच बुद्धिमान, बगेरे
म्हटलेले असल्यामुळे व कर्मांचे यथार्थ स्वरूप कळल असता पुरुष समारातून मुक्त होता,
असेही सांगितले असल्यामुळे येथे ब्रह्मस्वरूप विवक्षित आहे प्राण्यांना कर्म व अकर्म
यांचे विपरीत ग्रहण केले आहे यास्तव ता त्याचा विपरीत भावना घालवून यथार्थ
स्वरूपज्ञान करून देण्यासाठी भगवान् 'कर्मणि अकर्म य पश्येत्' इत्यादि यथे सांगत
आहेत. 'कर्मांत' अकर्म व 'अकर्मांत' कर्म या अधिकरणसप्तमी मानता येत नाहीत
कारण त्यांचा आधार आवेयभाव संभवत नाही. झणून शास्त्रज्ञानशून्य लोक कर्मांला
अकर्म व अकर्मांला कर्म असं भलतेच समजले आहेत. त्याचा तो भ्रम घालविण्यासाठी
हे भगवद्बचन आहे.]

मनु कर्म कर्मव सर्वेषां न वृद्धिद्वयभिचरति । तत्र नौस्थस्य नाचि गच्छन्त्या तद-
स्तेष्वगतिषु नगेषु प्रतिवृत्तगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषाऽसंनिकृष्टेषु गच्छन्सु गत्यभावदर्शनात्,

नात् । एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म य पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(कर्म व अकर्म हा दोन्ही आरोपित आहेत, हे म्हणणे न पटल्यामुळे वादी म्हणतो—)**—ननु कर्म सर्वेषां कर्म एव क्वचित् न व्यभिचरति—**अहो पण जे कर्म ते सर्वांच्या दृष्टीनें कर्मच आहे त्याचा कोठेही व वेव्हाही व्यभिचार होत नाही. [जे कर्म असते त्याला सर्व कर्मच समजतात. कर्मांचा अकर्म कोणाच समजत नाहीत, तसेच जे अकर्म म्ह० कर्मांचा अभाव त्याला सर्व अकर्मच मानतात, अकर्मांचा कर्म कोणा म्हणत नाहीत. या शक्या परिहार कारतात—]**—तत् न—**तर ते बरोबर नाहीत **—नाचि गच्छन्त्यां नौस्थस्य तटस्थेषु अगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्—**कारण नाच वेगाने जात असताना त्या नाचत बसलेल्या मनुष्याला तीरावरील गतिरहित असलेल्या वृक्षामध्ये प्रतिकूल गति दिसते (ज्या दिशेला नाच वेगाने जात असते, त्याच्या उलट दिशेला तीरावरील वृक्ष धावत आहेत, असे नाचलेल्याला माणसाना स्पष्ट दिसते म्हणजे जे कर्म ते सर्वांचा कर्मच दिसते असे नाही तर कर्मांच्या अभावाहि भ्रमाने कर्म दिसते त्याचप्रमाणे—)**—दूरेषु चक्षुषा असंनिक्षेपे गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात्—**दूर प्रदेशा असलेले, त्यामुळेच सामान्यतः चक्षुषाने दिसत असले तरा विशेषतः चक्षुषी सवद्ध न झालेले लोक वस्तुतः जरी गमन करीत असले तरी त्यांच्या ठिकाणा गताचा अभाव अनुभवास येतो (ते खरोखरी जात असतानाही उभे आहेत असे दिसते त्यामुळे लोकाना जे अकर्म वाटते ते वस्तुतः अकर्मच असते, असे नाही)**—एवं इह अपि—**तसेच या दार्शनिकातहि—**अकर्मणि अहं करोमि इति कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं—**कर्मरहित-आविक्रिय ब्रह्मामध्ये मा करतो असे कर्मांचे दर्शन व सक्रिय द्वैत प्रपंचामध्ये अकर्मांचे दर्शन [म्ह० गतिरहित वृक्षामध्ये जशा भ्रमाने गति पहावी, त्याप्रमाणे क्रियारहित-निर्विकार ब्रह्मामध्ये कर्म पाहणे व दूर असलेले लोक जरी चालत असले तरी ते चालत नाहीत, असे ज्याप्रमाणे वाटते त्याप्रमाणे सक्रिय द्वैतामध्ये कर्मांचा अभाव वाटणे असे हें—]**—विपरीतदर्शनं येन, तन्निराकरणार्थं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यादि उच्यते—**विपरीत दर्शन ज्या कारणाने संभवते त्याचे निराकरण करण्यासाठी ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यादि सांगितले जात आहे

तदेतदुत्प्रतिबचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनं भाविततया मोमुह्यमानो लोकः धृतमप्यसकृत्तत्त्व विस्मृत्य मिथ्याप्रसन्नमवतार्यावतार्यं चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्व चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । अच्यतोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते त्रियत इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभाव ध्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो ब्रह्ममाण्ड । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तानिरूढम् । यतः ' किं कर्म किमकर्मैति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ' । देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्याह कर्ता ममेतत्कर्म भयाऽस्य फल भोक्तव्यमिति च ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्म व कर्माचा अभाव हा दोन्ही आरोपित असल्यामुळे अक्रिय ब्रह्मचरि नुस्तें ज्ञानच जर भगवानाना येथे विवक्षित असेल तर तें दुसऱ्या अध्यायात ' अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं० ' 'न जायते म्रियते०' इत्यादि श्लोकांत सांगितलेले अमर्यादमुळे येथे पुन सांगण्याची आवश्यकता दिसत नाहा, व सागूं लागल्यान पुनरक्ति दोष येतो, अशी शंका घेऊन सांगतात—) —तत् एतत् असकृत् उक्तप्रतिवचनं अपि—ते हे आत्म्याचे सक्रियत्व वारंवार जरी निराकृत केले आहे, म्ह० आत्मा सक्रिय आहे, या शंकेचे वारंवार जरी निराकरण केले आहे तरी—अत्यन्त विपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानः लोकः—निर्विकार आत्मवस्तूच्या अपेक्षेन अन्यत विपरान असलेले जे मिथ्याज्ञान त्याचे संस्कार अन्यत दृष्ट झाल्यामुळे अतिशय मोहाला प्राप्त झालेला लोक (मिथ्याज्ञान हे आत्मवस्तूच्या अगदी विपरीत ज्ञान आहे पण त्याचे मस्कार अनादि मालापासून दृष्ट झाल्यामुळे सर्व लोक अतिशय मोहित होताना, आणि त्या मोहामुळे)—असकृत् श्रुतं अपि तत्त्वं विस्मृत्य—वारंवार ऐकलेलेही तत्त्व विमरुन—मिथ्याप्रसंगं अवतार्य अवतार्य चोदयति—थोडासा प्रसंग घेताच किवा पुन पुन मिथ्याप्रसंग आणून आत्म्याच्या सक्रियत्वाविषयाच अज जन प्रभ करतो—इति भगवान् पुनः पुनः उत्तरं आह—म्हणून भगवान् पुन पुन तत्त्वभूत उत्तर सांगतात—च वस्तुनः दुर्विज्ञेयत्वं आलक्ष्य पुनः पुनः उत्तरं आह—आणि आत्मवस्तु अत्यंत दुर्ज्ञेय आहे, तिचे ज्ञान होणे फार कठीण आहे, असे पाहून पुन पुन झालेल्या प्रमाचे निरसन करणा गटा पुन पुन भगवान् उत्तर सांगत आहेत (त्यामुळे पुनरक्ति दोष येत नाही आता ' अमर्याद उक्तप्रतिवचन ' अम जे वर भाष्यात म्हटले आहे त्या अमर्याद उक्तप्रतिवचनाचाच अनुवाद करिताना—) —'अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं० ' 'न जायते म्रियते वा०' इत्यादिना श्रुति स्मृतिन्यायप्रसिद्धः आत्मनि कर्माभावः उक्तः च यक्ष्यमाणः—' अव्यक्तोऽयं० ' अ २ श्लो २५, 'न जायते०' अ २ श्लो २०, इत्यादि वचनांनी श्रुति, स्मृति व न्याय यांना पूर्णपणे गिद्ध झालेला आत्म्यामध्ये कर्माचा अभाव सांगितला आहे व पुढे सांगावयाचा आहे. (न जायते म्रियते वा निर्वाधन्० ' इत्याद श्रुति, काठकभाष्यार्थ पृ. ५८, 'न जायते कदाचित्०' 'अव्यक्तोऽयं०' इत्यादि स्मृति, अमर्याद, निर्विकारत्वं इत्यादि न्याय या प्रमाणानी आत्म्यामध्ये कर्माचा अभाव आहे, आत्मा निर्विकर आहे, ही गोष्ट उत्तम प्रकारे गिद्ध झालेल्या जाते त्याच पूर्वी सांगितला अमर ' सर्वसंमोणि मनसा० ' अ ५ श्लो. ११ इत्यादि वचनांना पुढे सांगणार आहेत ' अहो पण शरीर, वाक् व मन यांना होणारी त्रिराध कर्म प्रसिद्ध जाते कृतम्यम्भाव आत्मा अमर आहे. रामुळे आत्म्यामध्ये कर्म राहून, असा प्रसिद्धाच नाही तेव्हा कर्मरहित आत्म्यामध्ये विपरीत कर्माचे दर्शनच संभवत नाही, ' म्हणून म्हणाल तर सांगतो—) —तस्मिन्-कर्माभावे-अर्कभावे-आत्मनि-कर्मविपरीतदर्शनं अन्यन्तनिरुद्ध—या कर्माचा अभाव पण त्याच्या अमर्याद आत्म्यामध्ये कर्म हेच विपरीतदर्शन अत्यंत दृष्ट झाले आहे. (११

कर्ता' अमें प्रत्येक जीवाला वाटते. त्यामुळे आत्म्यामध्ये कर्माचा भ्रम अत्यंत रुढ झालेला आहे. अर्थात् अकर्मा-निष्क्रिय आत्म्यामध्ये विपरीत कर्मदर्शन अनुभवसिद्ध आहे) — यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः'—कारण 'कर्म काय व अकर्म काय, याविषयां विद्वान्ही मोहित झाले आहेत.' (पृ. ३८९ पहा. 'अहो पण आत्मा जर निष्क्रिय आहे तर त्याच्या ठिकाणी असा भ्रम कसा संभवतो' ? उत्तर-)—**देहादि-आश्रयं कर्म आत्मनि अध्यारोप्य**—देहादिकाच्या आश्रयाने असलेले कर्म आत्म्यावर आरोपून म्ह० देह, इंद्रिये यांच्या योगानेच होणाऱ्या कर्मांचा आत्म्यावर आरोप करून—**अहं कर्ता मम एतत् कर्म मया अस्य फलं भोक्तव्यं इति च**—मी कर्ता आहे, हे माझे कर्म आहे, मला याचे फल भोगणे अर्थात् आहे, अमें प्रत्येक अज्ञ जीव म्हणतो (त्यामुळे कर्मरहित आत्म्यामध्ये कर्म पाहणे, हे विपरीतदर्शन अनुभवसिद्ध आहे.)

तथाऽहं तूर्णां भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मां सुखी स्थामिति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किञ्चित्पूर्णां सुखमाममित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽहं भगवान्कर्मण्यकर्मणः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(आतां आत्म्यामध्ये अकर्मदर्शन दाखवितात-)—**तथा अहं तूर्णां भवामि येन अहं निरायासः अकर्मा सुखी स्यां**—त्याचप्रमाणे मा मुकाच्याने वसतां, म्हणजे मी आयामरहित, अकर्मा, सुखी होईन—**इति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं च तत्कृतं सुखित्वं आत्मनि अध्यारोप्य**—असा प्रकारे शरीर व इंद्रिये यांच्या आश्रयाने होणाऱ्या व्यापाराचा उपरम-शरीरेन्द्रियाच्या योगाने होणाऱ्या हालचालीचा अभाव-व त्यामुळे प्राप्त झालेले सुखित्व आत्म्यामध्ये आरोपून (शरीरेन्द्रियाचा कर्माभाव व त्यामुळे प्राप्त होणारे सुखित्व याचा आत्म्यावर आरोप करून)—**किञ्चित् न करोमि तूर्णां सुखं आसं इति लोकः अभिमन्यते**—मी काही करीत नाही. मुकाच्याने व मुकाने राहिले आहे, असा सर्व लोक अभिमान धरितात, असे सर्व समजतात (मी आता अगदी स्वस्त वसतां, काही करीत नाही. त्यामुळे मी आयामरहित, सुखी होतो अमें दृष्टून व शरीरेन्द्रियाच्या हालचालीचा अभाव व त्यामुळे होणारे सुखित्व-मी सुखा आहे, असा भाव या दोन्हाचा आत्म्यावर आरोप करून सर्व जीव ' मी काही करीत नाही, स्वस्थ मुकाने वसलो आहे ' अमें मानतो. शुक्लामध्ये अप्यत्व-अरजतत्व स्वाभाविक असते, रूप्यत्व आरोपित असते, रूप्यत्वाचा अभावहि आरोप्याभावरूप असल्यामुळे आरोप्यजे रूप्यत्व त्याच्याच पक्षामध्ये पडतो. त्याचप्रमाणे आत्म्याचे अक्रियत्व स्वाभाविक आहे. सक्रियत्व आरोपित आहे आणि कर्माभाव हा त्या आरोपित सक्रियत्वाचाच अभाव असल्यामुळे तोही आरोपितच आहे, असे समजणारे आचार्य उपमहार करितात-)—**तत्र**—याप्रमाणे लोकाना आत्म्यामध्ये कर्मादिकाचा भ्रम होतो, अमें सिद्ध झाले अमना—**भगवान् लोकस्य विपरीतदर्शना-**

पनयनाय 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि इदं आह—भगवान् लोकांश्च विपरीतं ज्ञानं घालयिष्यामाठा 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि हे वचनं सागतं आहं

अत्र च कर्म कर्मव सत्कार्यकरणश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरप्यस्त यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्पलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदी-कूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिं प्रातिलोभ्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्मुष-माम इत्यहकाराभिर्मधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एव कर्मात्म-विभागज्ञः स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मो-क्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यथ. ॥

भाष्यार्थ—अत्र च कार्यकरणाश्रयं कर्म कर्म एव सत् कर्मरहिते अविक्रिये आत्मनि सर्वैः अध्यस्तं—या व्यवहारात् शरीरेन्द्रियांच्या आश्रयाने होणारे कर्म स्वतः च्या कर्म या रूपानेच स्थित अमता कर्मरहित अविक्रिय आत्म्यामध्ये सर्वांकडून आरोपिते जाते (आत्म्यावर शरीरेन्द्रियांचा आरोप करून त्यांच्या द्वारा सर्व लोकांच्यावर कर्मांचाही आरोप करितात)—यतः पंडितः अपि अहं करोमि इति मन्यते—कारण विवेकी पंडितमुदा 'मी करतो' अस मानतो (मग अविवेक्यामध्ये कृत्याभिमान असला तर त्यात काय आश्चर्य आहे ? असो याप्रमाणे आत्म्यामध्ये कर्मांचा आरोप होतो, असे उपपादन करून प्रस्तुत श्लोकान्या 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' या पहिल्या पादाचे व्याख्यान करितात—अतः आत्मसमवेततया सर्पलोकप्रसिद्धे कर्मणि—मृणून आत्म्याशा नित्यमनन्द-आत्म्याचा नित्यधर्म, या स्वरूपाने सर्वलोकप्रसिद्ध अमलेच्या कर्मांमध्ये (कर्म हा आत्म्याचा—माझा धर्म आहे, कर्म माझे आहे, मृणून मर्वांना माहित अमलेच्या कामात ये)—नदीकूलस्थेषु वृक्षेषु प्रातिलोभ्येत गतिः इव—नदीच्या तीरावरील वृक्षामध्ये प्रातिलोभ्येत—उलट दिशेने जशी गति दिशेने, त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये प्रसन्न होणाऱ्या कर्मांमध्ये—वृक्षेषु यथाभूतं गत्य-भावं इव अकर्म-कर्माभावं यः पश्येत्—तीरावरील वृक्षामध्ये वास्तविक जमा वर्गाचा अभाव असतो त्याप्रमाणे वास्तविक अकर्म-कर्मांचा अभाव जो पाहतो, (तीरावरील वृक्ष वेगाने जात असलेल्या नदीतील मनुष्याला जाताने धावत आहेत, असे जरी वाटले तरी त्यांच्या ठिकाणा धावणे हा क्रिया नाही असे पाहणे हे यथाभूतदर्शन-सम्यक्दर्शन आहे त्याचप्रमाणे बुद्धिमत्पणा आत्म्यामध्ये भासणारे कर्म वस्तुतः आत्म्याचे नसते, असे जो पाहतो तो बुद्धिमान्—ज्ञानी असा सर्वथ)—च अकर्मणि-कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मनि अध्यारोपिते—जाणि अकर्म-मध्ये म्ह. शरीरेन्द्रियांच्या व्यापाराच्या उपरमांत-शरीरावस्थेच्या व्यापाराभावात कर्म प्रमाणेच आत्म्यामध्ये आरोपिलेला कर्मांभावात मृणून—तूष्णीं अकुर्वन् मुषां आमे इति—अतंकाराभिर्मधिहेतुत्वात् तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः पश्येत्—मी मुराटाने काही न करता गंगान घेतला आहे, अशा प्रकारे अहकार

फलाभिलाष याना कारण होत असल्यामुळे त्या अकर्मामध्ये कर्म जो पाहतो (तो बुद्धिमान् इत्यादि)—यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः सः मनुष्येषु बुद्धिमान्-पंडितः सः युक्तः—योगी च सः कृत्स्नकर्मकृन्—जो याप्रमाणे कर्म, व अकर्म याचा विभाग जाणणारा, तो मनुष्यामध्ये बुद्धिमान्-पंडित, तो युक्त म्ह० योगी व तो मर्न कर्म करणारा—सः अशुभात् मोक्षित-कृतकृत्य-भवति इत्यर्थः—अशुभ ससारापायून मुक्त कला गेल्या तो कृतकृत्य होता, असा भावार्थ [अथ लोक आम्हावर शरारोट्टियाचा आरोप करितात व शरारोट्टियाचा कर्म हा आम्हाचीच कर्म जसें मानू लागतात शुचीन्या ठिकाणा रजताचा जमा आरोप करितात, तसाच आम्हावर कर्माचा आरोप होतो पण शुचाच्या ठिकाणा वस्तुत रजत नाही, हे जम पहावे त्याप्रमाणे जाण्णामध्य वस्तुत कर्म नाही, अथ जो पाहतो, त्याचप्रमाणे शरारोट्टियाचा व्यापार घात करून त्याच्या द्वारा माच लागता कर्मरहित झालो आहे, सुखा-स्वस्थ आहे, अशा प्रकारच्या अकर्माला अहंकारामुळे जो कर्मच समजतो, तो पंडित आहे कारण रूप व त्याचा जमान या दोन्हा पदार्थांना हान असलेल्या विपाला जस तत्त्वत पहावे त्याप्रमाणे कर्म व अकर्म याना हान असलेल्या करल नावकार आत्म्याला जाणणारा पुरुष बुद्धिमान, योगी इत्यादि मनुष्याला पात्र होतो]

अथ श्लोकोऽन्यथा व्याख्यात कैश्चिन्, रुध, नित्याना किल कर्मणामाश्वराथेऽनुष्ठा-यमानाना न फलाभावात्कर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषा चाकरणमकर्म तत्र प्रत्यवायफलन्यात्कर्मोच्यते गौण्येन वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म य पश्येफलाभावा-द्यथा धेनुरपि गौरागोश्च्यते क्षारारय फल न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे तत्रकर्मणि च कर्म य पश्येत्तरकाडिप्रत्यवायफल प्रयच्छतीति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण आनन्या अभिप्रायाला अनुमत्त श्लोकाच व्याख्यान करून आचार्य आता कृतकाराच्या व्याख्यानाचा अनुवाद करितात—)—कैश्चित् अयं श्लोकाः अन्यथा व्याख्यातः—कित्यसना ह्या श्लोकाच याहून अगदाच विपरित व्याख्यान केले आहे—रुधं—ते कर्म—इश्वराथे अनुष्ठीयमानाना नित्यानां किल कर्मणां न फलाभावात्—इश्वरागाठा अनुष्ठान वेच्या जाणाया प्राग्दत्त नित्य कर्मांया-फलाया जमान अमन्यामुळे—गौण्या वृत्त्या तानि अकर्माणि उच्यन्ते—गौणवृत्ताने ती असून म्हटला जतात (नित्य कर्म ही वस्तुत कर्मच आहेत, तथापि कर्मांला त्याच काराच फल मिळत नगल्यामुळे 'फलाभावा' या गुणामुळे त्यांना अकर्म म्हणतात)—तेषां च अकरणं अकर्म—आणि त्या नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हेच अकर्म आहे—च प्रत्यवायफलन्यात् तन् गौण्या एव वृत्त्या कर्म उच्यते—आणि प्रत्यवायपत्ति हे त्यांचे फल असल्यामुळे ते गौणावृत्तीनेच कर्म म्हटले जात (कारण प्रत्यवाय हे फल उत्पन्न करण हा कर्माचा गुण त्यांत आहे. म्हणून त्याच गौणवृत्तीने कर्म म्हणतात—)—तत्र फलाभावात् नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत्—कर्म य अकर्म यांचा असा अर्थ आहे, म्हणून फलाचा अभाव असल्यामुळे

नित्य कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो,—यथा धेनुः अपि गौः क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति अर्गोः उच्यते तद्वत्—ज्याप्रमाणं नृत्तां च प्रसवलेलीहि गाय दूध हे फल देत नमत्यास तिला ' अर्गो ' ही गाय नष्टे, असे म्हणतात त्याचप्रमाणे (फल न देणाऱ्या नित्य कर्मांला अकर्म ह्मणतात यास्तव नित्य कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो)—तथा नित्याकरणे अकर्मणि तु नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति यः कर्म पश्येत्—त्याचप्रमाणे नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, या अकर्मांमध्ये तर तें अकर्म नरकादि प्रत्यवायफल देते ह्मणून जो कर्म पाहतो, (तो मनुष्यामध्ये बुद्धिमान् योगी व सर्व कर्म करणारा आहे)

नैतद्युक्त व्याख्यानमेवज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभादिति भगवतोक्त वचन बाधेत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्य कर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकारान्या या व्याख्यानावर दोष देतात—) एतत् व्याख्यानं न युक्तं—हे व्याख्यान सयुक्तिक नाही.—एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः—नित्य कर्म अकर्म आहे व नित्य कर्म न करणें, हेच कर्म आहे, अशाप्रकारच्या ज्ञानाने ससारापासून मुक्त होण्याची उपपत्ति लागत नमत्यामुळे [असत्या गौण कर्मांमज्ञानाने मोक्ष मिळण्याचा संभव नसत्यामुळे]—'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ' इति भगवता उक्त वचनं बाधेत—'यज्ज्ञात्वा०' (श्लो १२ पृ ३८९) हे भगवानानी सांगतलेले वचन बाधित होईल [कारण असत्या गौणज्ञानाने पापनिवृत्ति होण्याचा संभव नाही, व त्यापाचून मोक्ष मिळणे अशक्य आहे 'अहो पण ' धर्मेण पाप अपनुर्ति—' धर्माने पाप घालावतो अशा धृति असत्यामुळे नित्यकर्मानुष्ठानाने पापशय होतो, ही गौण प्रसिद्ध आहे आणि नित्यकर्मांचे दुसरे काही फल नसत्यामुळे ते अकर्म आहे, असे जाणून त्यांचे अनुष्ठान केल्यास अशुभापासून मोक्ष का होणार नाही' अशा शका घेऊन समाधान करितात—] कथं—ते कसे बाधित होते—'नित्यानां अनुष्ठानात् अशुभात् मोक्षणं स्यात् नाम तु तेषां फलाभावज्ञानात् न—नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळे अशुभापासून मोक्ष संभवना, तरा पण त्यांच्या फलाचा अभाव आहे, या ज्ञानाने त्याचा संभव नाही—हि नित्यानां फलाभावज्ञानं नित्यकर्मज्ञानं वा अशुभमुक्तिफलत्वेन न चोदितं—कारण नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, हे ज्ञान किंवा नित्य कर्मांचे ज्ञान, अशुभापासून मुक्त होण, या फलाचे साधन गा रूपाने विहित नाही [भगवानानीच त्यांचे विधान केले आहे, म्हणून म्हणाल तर—]—च भगवता एव इह न उक्तम्—व भगवानानीहि येथे तसे सांगितलेले नाही ['क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरज्ञानान् विशुद्धि परमा मता ' क्षेत्रज्ञच ईश्वर आहे अशा ज्ञानाने परम विशुद्धि होते, असे मानले आहे. त्यामुळे कर्माने अशुभापासून मोक्ष होणें जरी शक्य नसले तरी तो होतो, असे म्हणत घट्टन आचार्य म्हणतात—नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानाने अशुभाचा म्ह० समाराचा क्षय होतो,

धमे जरी मानले तरी या प्रकरणात ते विवक्षित नाही. कारण 'यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽनुभात्' या वचनाने भगवान् ज्ञानाने अशुभभय होईल अशी प्रतिज्ञा करित आहेत व ते ज्ञान 'नित्यकर्मांचे फल नाहा,' हे नव्हे. कारण अशुभ म्ह० संसार 'नित्यकर्मांचे फल नाहा,' हे न कळल्याने उद्भवलेला नाही. त्यामुळे नित्यकर्मांचे फल नाही, हे कळल्याने स्वार्था निवात्ति होणे शक्य नाहा. नित्य कर्मांचे फल नाहा, हे न कळल्यामुळेच जर अशुभाचा उद्भव झाला असता तर त्याच्या ज्ञानाने त्याची निवृत्ति झाली असती निवाय जो विषय प्रत्यक्ष नसतो त्याचा निश्चय शास्त्रावरून होतो. पण नित्य कर्मान्या फलाचा अभाव जाहे या ज्ञानाने अशुभनिवृत्ति होते, असे शास्त्र कोठेही सांगित नाही तसेच, नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हेंच कर्म आहे, अशा ज्ञानाने संमारापामून मोक्ष होतो असेहि शास्त्रात कोठे सांगितलेले नाहा. 'यज्ज्ञात्वा०' हे भगवद्वचनच याविषया प्रमाण आहे, म्हणून म्हणावे तर भगवानाना 'जे जाणून तुं संमारातून मुक्त होईल,' एवढेच म्हटले आहे. नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, नित्य कर्मांचे फल वाहा नाहा, या ज्ञानाने त मुक्त होईल, असे म्हटलेले नाहा }

एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न चाकरणादित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किंचिदफलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदिनम् । नापि कर्माकर्मैति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता दृस्तकर्मकृत्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादनुभान्मोक्षण, न हि तमस्तमसां निवर्तकं भवति ॥

भाष्यार्थ—एतेन अकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्—याच न्यायाने अकर्मातील कर्मदर्शनाचे निराकरण केले आहे. (कर्मांमध्ये अकर्मदृष्टि जरा ठेविला तर त्याने अशुभापामून मोक्ष होऊं शकत नाहा, या न्यायानेच अकर्मांमध्ये कर्मदृष्टि ठेवल्यानेही मोक्षसिद्धि होणे शक्य नाही, असे समजावे. 'अहोपण, 'नाम' च ब्रह्म आहे, इत्यादि उपासना फलासाठी केव्या जातात. त्याचप्रमाणे अकर्मांमध्ये फलामाठा कर्मदृष्टि करावा, असे विधान केलेले असल्यामुळे अशुभापामून मुक्त होणे अशक्य नाहा,' म्हणून म्हणाल तर ते बरोबर नाहा)—हि अकर्मणि कर्म इति दर्शनं कर्तव्यतया इह न चोद्यते—कारण अकर्मांमध्ये कर्म अर्जा तऱ्हे अवश्य करावा, असे येथे विधान केलेले नाहा—तु नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं—तर नित्य कर्म अवश्य केले पाहिजे, एवढेच या श्लोकाने वक्तव्याच्या मता विवक्षित आहे (त्यामुळे फलामाठा अकर्मांमध्ये कर्मदर्शनाचे विधान केले जाते, हा स्वार्था कृपना त्याच्याच मिद्वान्ताच्या विरुद्ध आहे "अहोपण, वक्तव्याच्या मतीही नित्य कर्मांचे अनुष्ठान करावे, एवढेच विवक्षित नाही तर कर्माविषयी पुष्टपाने नित्य कर्मांनुष्ठानात प्रवृत्त व्हावे, म्हणून 'ते न केव्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते' हे ज्ञानहि येथे विहित आहे" अर्था शमा घेऊन मागतान—)—च नित्यस्य अकरणात् प्रत्यवायः भवति इति विज्ञानात् किंचित् फलं न स्यात्

—आणि नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय प्राप्त होतो, या विज्ञानामुळे काहीच फल मिळत नाही. (शास्त्राच्या विधीमुळेच पुरुषाची नित्य कर्मानुष्ठानात प्रवृत्ति होते नित्य कर्मानुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, त्या विज्ञानामुळे त्याची कर्मानुष्ठानात प्रवृत्ति होत नाही या विज्ञानाचे दुसरं काही फलही अनुभवास येत नाही अर्थात् कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, या ज्ञानाचे काहीच फळ नमस्यामुळे ते येथे विहित नाही. शिवाय 'अकरणांमध्ये कर्मदृष्टि करावी' या विधात 'अकरण' हे आलंबन आहे. म्हणून ते प्रधान आहे. त्यामुळे त्याला जाणलें पाहिजे. पण कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हा अभाव आहे. तेव्हा अभावाला जाणवण्याचे कसे? अशा आशयाने म्हणतात—) —नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन अपि न चोदितं—शिवाय नित्याकरण—नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, हे जाणावे, असे कोठे विधानही नाही. (ते ज्ञेयत्वरूपाने विहितही नाही. 'अहोपण, अकरण—अनुष्ठान अभावरूप असत्यामुळे नामादिकाप्रमाणे आश्रयरूपाने ते दिसणे शक्य नाही, हे खरे. पण 'हे रूपे' असे सामानाधिकरण्याने त्याचे दर्शन संभवते, अशा शक्ती घेऊन सांगतात—) —अपि च कर्म अकर्म इति मिथ्यादर्शनात् अज्ञात् मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलं वा स्तुतिः न उपपद्यते—तसेच कर्म अकर्म आहे व अकर्म कर्म आहे, अशा मिथ्या ज्ञानाने अशुभापामून मुक्त होणे, बुद्धिमत्त्व, योगित्व, सर्वकर्मकर्तृत्व—सर्वांत्कप हे फल किंवा स्तुति उपपन्न होत नाही. (कारण सम्यग्ज्ञानाचाच स्तुति संभवते व त्याचेच फल मिळू शकते. मिथ्या ज्ञानाचा स्तुतिही संभवत नाही व त्याचे पुढपांथरूप फलही संभवत नाही 'अहोपण, स्वप्नात मिथ्याज्ञानाचेही फल अनुभवास येते,' उत्तर—) —मिथ्याज्ञानं एव हि साक्षात् अशुभरूपं—मिथ्याज्ञानच अगोदर साक्षात् अशुभरूप आहे—अन्य स्मात् अशुभात् कुतः मोक्षणं—तेव्हा त्याच्यायोगाने दुसऱ्या अशुभापामून मुक्ति कोठून होणार?—हि तमः तमसः निवर्तकं न भवति—कारण अंधकारच अंध काराला घालवू शकत नाही (चिखलाने चिखल पुतला जात नाही, हे प्रसिद्ध आहे)

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम् । न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् । नापि ध्रुतहा न्यध्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपात स्यादिति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना किम् । तत्रैवं व्याचक्षणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोध स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्त बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजन बोद्धव्यमित्युच्यते । न च मिथ्याज्ञान बोद्धव्यं भवति तन्प्रत्युपरस्थापितं वा वरराजासम् ॥

भाष्यार्थ—(कर्मामध्ये अकर्मदर्शन हे मिथ्या ज्ञान नव्हे, गौण ज्ञान आहे, अशी शक्ती-)
**ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनं वा अकर्मणि कर्मदर्शनं तत् मिथ्या-
 ज्ञानं न—**अहोपण, कर्मामध्ये जें अकर्मदर्शन किंवा अकर्मामध्ये जें कर्मदर्शन ते मिथ्या-
 ज्ञान नव्हे—**किं तर्हि फलभावाभावानिमित्तं गौणं—**तर मग काय ? फलाचें
 अस्तित्व व फलाचा अभाव या निमित्तानें होणारें तें गौण ज्ञान आहे. [कर्म अकर्म आहे,
 अमें पाहताना यात फलाचा अभाव हा गुण आहे व अकर्म कर्म आहे, अमें पाहताना
 त्यात फलाचा भाव हा गुण आहे. म्हणजे नित्यकर्मांचे काहा फल नाहा, म्हणून त्याला
 अकर्म समजतात व नित्य कर्म न केव्यास प्रत्यवाय लागतो, ह्मणून त्याला कर्म समज-
 तान यास्तव असे समजणे हें गौण ज्ञान आहे, मिथ्या नव्हे. आचार्य या म्हणण्याचें
 निरसन करितात—]**न । गौणात् कर्माकर्मविज्ञानात् अपि फलस्य अश्रव-
 णात्—**हे म्हणणें बरोबर नाहा कारण असल्या गौण कर्माकर्मविज्ञानापासूनही फल सांगि-
 तलेलें नाहा [इ० हें ज्ञान गौण जरी असले तरी प्रमाणभूत शास्त्रानें त्याचें काहाएक फल सा-
 गितलेलें नाहा त्यामुळे गौण म्हणता येत नाहा ' अहोपण, कर्म अकर्म आहे, व अकर्म कर्म
 आहे इत्यादि गौणविज्ञानाचा उपन्यास करून त्याच्या मिपानें नित्य कर्म अवश्य करावें असे
 विवाक्षित असल्यामुळे गौणज्ञानाचें काहाच फल जरी नसले तरी त्यात काही मोठासा दोष
 नाहीं, ' अमें वादा म्हणेल म्हणून आचार्य पुन. म्हणतात—]**श्रुतिहानि-अधृतप-
 रिऋल्पनया कश्चित् विशेषः अपि न लभ्यते—**धृत अर्थ सोडून अधृत अर्थाची
 कल्पना केव्यानें कोणताच विशेषहि प्राप्त होत नाहीं [ज्ञानानें अशुभापासून मुक्त हाणें
 हा धृत अर्थ आहे तो सोडून अधृत असलेल्या नित्यानुष्ठानाची कल्पना करणे, यावर
 गौरव दोष येतो पण तो पतकवर्नाहि विशेष लाभ काहाच होत नाहा दिवाय]—
**नित्यकर्मणां फलं न अस्ति च तेषां अकरणात् नरकपातः स्यात् इति
 स्वशब्देन अपि वक्तुं शक्यं—**नित्य कर्मांच फल नाहा व त्याच्या अकरणामुळे-
 ती न केव्यास नरकपात होतो, म्हणून विधीच्या अनुसार त्यांचें अनुष्ठान करावें असें
 प्रत्यक्ष तद्वाचक शब्दानाहा सांगता येण शक्य आहे.—**तत्र—**तेव्हा म्ह० प्रत्यक्ष
 शब्दाना हा अर्थ सांगता येणें शक्य नसताना—**'कर्मणि अकर्म यः पश्येत् '**
इत्यादिना परव्यामोहरूपेण व्याजेन किं—'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्०' इत्यादि
 दुसऱ्याना व्यामोह उत्पन्न करील अशा मिपानें काय करावयाचें आहे ? [भगवानाना
 तस सरळ व उघड उघड सांगता येणें शक्य असताना त्याना असे पर्यायानें सांगितले
 आहे, अशी कल्पना केव्यास परम आप्त जें भगवान् त्याच्याकडे फसवेंपिरीचा दोष
 येतो, यास्तव वृत्तिकाराच्या या अर्थाची उपेक्षा करावी अमें सांगतात—]**तत्र एवं
 व्याचक्षाणेन भगवता उक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थं इति व्यक्तं कल्पितं
 स्यात्—**म्हणून या श्रुतीचें असे व्याख्यान करणाऱ्या वृत्तिकारानें ' भगवानानें
 सांगितलेलें वाक्य लोकाना व्यामोह पाटण्यासाठी आहे ' अशी अगदी स्पष्ट कल्पना
 करायामाग्वें हांडेल (नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाची सिद्धि होण्यासाठी हें मिय

योग्य नव्हे) — च अस्माभिः श्लोकः तथा व्याख्यातः — आणि आम्ही श्लोकाचे तसेच — यथाश्रुत अर्थीच व्याख्यान केले आहे १८

१ या श्लोकाचा अर्थ — “ वमाचे ठायीं अकम व अकमांचे ठायीं कम ज्याच्या नजरेत येते तो पुरुष सव मनुष्यात ज्ञानी आणि तोच युक्त ध० योगयुक्त व मव कर्म करणारा होय ” असा करून रहस्यकार पुढे टापेत म्हणतात “ या व पुढील पाच श्लोकांत कम, अकर्म व विवम याचा गुलामा केलेला अमून यात जे काहा उणे आहे, ते पुढे १८ व्या अध्यायात कर्मत्याग, कम आणि कता याच्या त्रिविधभेदाचे ते वणन केले आहे त्यात भरून काढले आहे ” (चवथ्या अध्यायातील यमाकमविक्रमामवधाने ते उणे राहिले आहे ते अठराव्या अध्यायात भरून काढले आहे, हा प्रथमवध फारच अपूर्व होय मतर) “ या दोही ठिकाणच्या कमाविवेचनावरून कमाकमविक्रमामवधाने गीतेचे काय सिद्धान्त आहेत ते थोडक्यात मागणे जरूर आहे ” (असे म्हणून रहस्यकार म्हणतात —) “ तारण टीकाकारांनी याबद्दल फारच घोंगळा केलेला आहे सन्यासमार्गायास सव कर्मांचा स्वरूपत त्याग इ म्हणून ते गीतेतील ‘ अकम ’ पदाचा अथ ओढाताणाने आपल्या भार्याकडे आणण्यास साहसात ” (पण सन्यासमार्गायाम मव कर्मांचा म्ह० गृहस्थाश्रमाला विहित अमलेल्या अग्नि होत्रादि श्रौत स्मात कर्मांचाच स्वरूपत त्याग इष्ट आहे श्रवण, मनन, ध्यान, धर्मोपदेश व शरीरधारणार्थ अवश्य असलेल्या स्वाभाविक कर्मांचा त्याग इष्ट नाही शिवाय आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकार गीतेतील ‘ अकम ’ शब्दाचा अथ ‘ कमाधिकारी पुरुषाने विहित कर्मे न करणे, ’ असा करितात (गा मा पृ २७४-७७ पहा) पण त्यावरून तो अथ मवाममागा कडे कमा येतो, ते कळत नाही उलट रहस्यकारानाच १६ व्या श्लोकातील ‘ अकर्मशब्दाचा अर्थ ‘ कर्मांचा स्वरूपत त्याग ’ असा केला आहे पण तो अद्वैता टीकाकारांमममत नाही असे) “ मामामकास यज्ञयागादि काम्य कम इष्ट अमून त्यावेरून मतर मव ‘ विक्रम ’ वाग्न अमते शिवाय मांमामकाचे नित्य नैमित्तिकादि कमभेदहि त्याच येतात ” (त्यात म्ह० कशात, काम्य कर्मांत ? पण काम्य कर्मांचे नर नित्य नैमित्तिक कर्मे आला तर मा काम्य, नित्य, नैमित्तिक हा भेद करणेच अयोग्य आहे काम्य कर्मांहून वाचाचे सव कर्मे ‘ विक्रम ’ असे मामामकाना वाग्न नाही मांमामक नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध असे कमाचे चार प्रकार मानतात किंवा पहिल्या तान द्यारच्या शास्त्राक कर्मांना विहित व शास्त्राने ज्याचा निषेध केला आहे, त्यांना निषिद्ध कर्मे म्हणतात) “ धमशास्त्रा पुन त्यातच आपले घोडे दकल पहात असतात साराश चेहेरेकडून अशा ओढाताण हात्यातुळे गीता ‘ अकम ’ वशाला म्हणते व ‘ विक्रम ’ कशाला म्हणते, हे असेर कळेनासे होते ” (पण मीमामक व धमशास्त्रा यानाहि गातेवर टाका लिहिण्या आहेत कां काय ? नर नाशाने नर गीतेतील कम अकम, विवम या शब्दांचा अथ समतण्यास रहस्यकाराना इतकी अचण वा नासावा ? मीमांसकाना मीमामेत्त व धमशास्त्रकाराना धमशास्त्रात म्ह० स्मृतिशास्त्रात नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध श्रौत स्मात कर्मे सांगितला आहेत गता इ स्वतंत्र शास्त्र नाही, तीहि एक स्मृति आहे स्मृतीला मूळ प्रमाणाची अपेक्षा अमत यातच गीतेतील कर्मशब्दाचा अथ श्रौत स्मात कर्मे हाच अमला पाहिजे तथापि येथील कम, अकम व विवम यांचा अथ नास्तिक आहे मीमामा व धमशास्त्र यांत प्रसिद्ध अमलेना अर्थ

येथे विवक्षित नाही. कारण हे प्रकरण कर्मसंन्यासाचे आहे. चवथ्या अध्यायाला 'ज्ञान कर्मसंन्यासयोग' हे नाव आहे. ज्ञानाने कर्माचा संन्यास, असा त्याचा अर्थ आहे. अर्थात येथे कर्मसंन्यासाचा अर्थ शरीरेंद्रियाचा क्रिया असा व्यापक आहे. त्यामुळे येथे रहस्यकारांना संन्यासमार्गाचा, मीमांसक, धर्मशास्त्री यांनी आपापली धोर्डा टाकल्याचा जो भास झाला आहे तो उगीच आहे.) "गानैत निष्कामकर्मयोग्याच्या तात्त्विक दृष्टीने या प्रश्नाचा विचार केला आहे. कास्य कर्म करणाऱ्या मामामकाच्या किंवा कर्म मोडणाऱ्या संन्यासमार्गाच्या दृष्टीने नव्हे. निगणें, वसणें, निदानपक्षां त्रिवत् राहणें तरी कोणत्याच मुदत नाही." (मीमांसक केवळ कास्य कर्मेच करीत नाहीत व संन्यासमार्गा निगणें, वसणें, त्रिवत् राहणें हीं कर्मे मोडत नाहीत, अर्थात् रहस्यकारांची वाग्वार पुढे येणारी ही तक्रार फुकट आहे. अमो, अमें बरेंचमें म्हणून श्रवण रहस्यकार या प्रश्नाला गातेचें उत्तर म्हणून अमें मांगतात—) "कर्म म्ह० नुस्तें क्रिया अमें न समजता त्यापासून पुढे शुभाशुभादि जे परिणाम उत्पन्न होतात, त्याचा विचार करून कर्मांचें कर्मत्व वा अकर्मत्व ठरवा. " (म्हणजे हा अर्थ काहींना वृत्तिकाराच्याच अध्यासाचा आहे अमें काटणें, पण पुढें ताचें समजून टिकत नाही. कारण वृत्तिकार ' नित्य कर्मांचें फल नमत्यामुळे त्याला अकर्म व नित्यकर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्येकाय लागणें हे फल मिळत अमत्यामुळे तें कर्म' अमें म्हणतात. पण रहस्यकार लिहितात—) " सृष्टि म्हणजेच जर कर्म, तर मनुष्य जेंपर्यंत मृष्टात आहे तेंपर्यंत त्याला कर्म चुकत नाही. म्हणून कर्माकृमांचा जो विचार करावयाचा तो मनुष्याला तें कर्म कितपत वापिल एवढ्याच दृष्टीने केले पाहिजे. " (पण सृष्टि म्ह० कर्म हे सांगितलें कोणा ?) "जे कर्म करूनही आपल्याला वापत नाहीं, त्याचें कर्मत्व म्ह० बंधकत्व गेले अतेंच म्हटलें पाहिजे आणि कोणत्याही वसाचें बंधकत्व अर्थात् कर्मत्व जर याप्रमाणें नाहीतें झालें तर तें कर्म अकर्मच झालें. " (हे जर गेरे तर ज्ञानकर्मसमुच्चय गातेला दृष्ट आहे, अमें कर्में म्हणता ? आचार्य तरा काय म्हणतात ? हेच. गा. ना पृ. ५५ पहा).

रहस्यकार श्रवण निश्चय असा काढतात— " म्हणून गीता या श्लोकात विरोधाभासाच्या मोठ्या मुर्बांने अमें सांगत आहे वा अकर्मोच्या ठिकाणा मुद्धा (कर्षा कर्षा भयकरहि) कर्म होतें, आणि कर्म करूनहि तें कर्मविपाकदृष्ट्या मेल्यासारगें म्ह० अकर्म होतें. हे जवानी श्रोत्रातले तें ज्ञाना होय. " (पण असा ज्ञानानें अशुभापासून मोक्ष कसा होईल ? अमें म्हणून आचार्यांना वर अमत्या अभावे अयत्नत्व स्पष्टपणे दाखविलेंच आहे) "कर्मांच्या फलाचें बंधन न लागण्यास (कोण विविध वाग्वारचना हा !) तें कर्म निःसंगबुद्धीने म्ह० फलांना मोडून निष्काम बुद्धीने (फलांना मोडण्यावर निष्कामबुद्धि आणवी निराळा राहिल्या कोटि ?) कर्मों एवढें एकच काय तें गाताशास्त्रप्रमाणें गेरे साधन आहे. " (कशाचें साधन ? मोक्षानें, मग ज्ञान बसाला ? का ज्ञान सांग्याबरही फलांना मोडून निष्काम बुद्धीने कर्म वरणें हे मोक्षानें साधन होतें, अमें तुमचें म्हणणें आहे ? पण मग वर ' कर्मांचें बंधकत्व गेले वा तें कर्म अकर्मच झालें, ' अमें जें म्हटलें आहे त्याचा वाट काय ? पुनः 'साग्य शिवा संन्यास व समयोग हे दोन स्वतंत्र मोक्ष मार्ग आहेत ' व ' गानैत ज्ञानकर्मसमुच्चय- यन विवक्षित आहे ' या वाग्वाराचा संगति कशी लावावयाचा ? मक्क घोटारा, व निश्चित अमें दृष्टा न' नाही !!) पुनः रहस्यकार म्हणतात— " निःसंगबुद्धीने जें कर्म

केलें तेंच गीनेप्रमाणें प्रशस्त म्ह० सात्त्विक कम अगुन गीनेप्रमाणें तेंच 'अकम' होय" (अथात् रहस्यकाराच्या मन अठराव्या अध्यायात सात्त्विक कम हेंच यथाल अकम होय) "मोहानें व अज्ञानानें केलेलें तें तामस कम तेंच विक्रम, मोहान कम मोहलें तरा तें विक्रमच, अकम नव्हे योगात पाहिजे अमत्यास अगा रातम वर्माना कम हा घेरी शब्द लावण्यास वाहां हरकत नाहा कम वा अकम हें मद्र कर्मांच्या बन्कत्वावरून ठरवावयाच आहे क्रियात्मक स्वरूपावरून नव्हे किंवा कोरजा धमशास्त्रावरूनहि नव्हे" (येथाल 'कोरजा' हें विरोपण रहस्यकाराच्या मनातील धमशास्त्राविषयानी भावना प्रकट करणें असो, पण रहस्यकाराच्या कल्पनेप्रमाणें अकम स सात्त्विक कम, विक्रम म्ह० तामस कम व कम म्ह० रातस कम अमें त्री मानलें तरा वा अथाचा 'कमणि अकम य पक्वे' व 'अकमणि च कम' या श्लोकांतल अश्रुवाधारी मंत्र कसा लागतो 'कमामध्ये अकम व अकमामध्ये कम ज्याच्या नजरेस येतें' असा अश्रुवाध मंत्र रहस्यकारांनाच केल्ला आहे त्याला अनुसरून या श्लोकाचा स्पष्ट असा हाता-राजस कर्मांत सात्त्विक कम ज्याच्या नजरेस येतें व सात्त्विक कर्मांत रातम कम ज्याच्या नजरेस येतें तो ज्ञानी, योगी व मंत्र कम करणारा, हा अक किती सुदर आह बरे त्याच्या मोंदयाचें वणनच करवत नाहा सात्त्विक कम रातस दिमणें व राजस कम सात्त्विक िमणें, हें तत्त्वज्ञान नमून भ्रामक ज्ञान आह रज्ज्या मय विवा शिंपाला रूपें समजण्यासारखेंच तें मिथ्याज्ञान आहे अस भ्रामक ज्ञान अमनेया पुत्रपाला बुद्धिमान् वगैरे म्हणणें म्हणत त्या शब्दाचा दुरुपयोग करणेंच आह प्रकरण कसे चाललें आह त पहा—कम काय व अकम काय याविषया मोठमोठ्या लौकिक पंडिता नाहि मोह पत्त्या आहे म्हणून मी तुला कम सांगतो, वी ज्या कर्माचें ज्ञान जालें अगता तू ममारापायुत मुक्त होशील अशा १६ व्या श्लोकात प्रस्तावना करून 'कम, विवम व अकम याचे तत्त्व जाणलें पाहित कारण कर्माचें यथाध्वरूप कळणें फार कठिण आहे, असे १७ व्या श्लोकात म्हणून अठराव्यात 'कमामध्ये जो अकम पाहतो व अकमामध्ये कम पाहतो तो मनुष्यात बुद्धिमान्' असें म्हटलें आहे म्ह० पणितानाहि ज्याविषया मोह हाता त्या कर्माकर्माचें तत्त्व येथें सांगितलें आहे व त्यामुळें अगुभाषागुन म्ह० मसारापायुत मोक्ष व्हावयाचा आह अथान येथील कम व अकम यांचें ज्ञान हें तत्त्वज्ञानच अमने पाहिजे वृत्तिकार म्हणतान तमें गौणज्ञान किंवा रहस्यकार समजतात तमें मिथ्याज्ञान नव्हे शरीरेंद्रियाचा हालचाल हें मातृच कम अमें मंत्र लाव समजतान, त्याचप्रमाणें शरीरेंद्रियांनी हात्वात व करून ररर वमणें 'ह मुझा मायें व अकम आह, अम त समजतान पण आत्मा वस्तुन अकता अमत्यामुळ शरीरेंद्रियाच्या कर्माध्व ना अकम पाहतो म्ह० 'हें मातृ कम नव्हे मी अकमा आह अमें समजता व शरीरेंद्रियाना वमगुय करून मीच आता कमरहित जाला आह' अथा त्या अजमाचा आपल्यावर आराप करणें, हें त्या अक मंतहा कम पाहतो, तच हाती होय आत्म्याचें यथाध निष्कृत्व स्वरूप जाणणें हें तत्त्व ज्ञान अगुन त्यामुळें ममारापायुत मोक्ष होणें शक्य आहे 'म्हणून मी तुला कम सांगतो' (श्लो १६) अशा भगवानाना निशा करून 'मी करतो किंवा मी करीन नाहा असा अभिमान ठेवणें हें कम आह' असे सांगितलें किंवा कम व कर्माभाव हा शरीरेंद्रियाचा धम आहे मातृ

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाम्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्या पूर्वोक्त विवेशी पुरुषाचे—सर्वे—समस्त—समारंभाः—कर्म—कामसंकल्पवर्जिताः—काम-विषयेच्छा व त्याचें कारण संकल्प याना रहित अमतात—तं—त्या—ज्ञानाम्निदग्धकर्माणं—बराळ ज्ञानस्य अमान ज्याची कर्म जळाला आहेत, अशा त्याला—बुधाः—ब्रह्मवेत्ते—पण्डित—खरा पण्डित—आहुः—म्हणतात १९

नव्हे असें समजणे ह अकम आहे, असें येथे मर्चिल्ले आहे हाच ज्ञानकममन्याम म्ह० आत्मस्वरूपज्ञानाने कमाचा मन्यास करणे आहे 'भाकना किवा मा अकना आहे,' हा अभिमान टाकणे, ह त्या मन्यामाचें स्वरूप आहे पण हें रहस्य न कळ्यामुळे रहस्यकाराना परपरविद्द व अडैत मिद्दान्ताला माडून उगाच काहा तरी भाराभर लिहून ठेवले आहे १७ व्या शंकातील कर्म, अकम व विक्रम हे शब्द प्रसिद्ध अशीच योजिले आहेत कर्म म्ह० शास्त्रविहित कर्म, अकम म्ह० कमाचा अभाव व विक्रम म्ह० निषिद्ध कर्म त्यातील कर्म व विक्रम असें दोन्हा प्रकारचे कर्म तत्त्वदृष्ट्या अकम आहे म्ह० ते शरारेंद्रियाचें आहे, आत्म्याचें नव्हे, असें पाहणे हें तत्त्वज्ञानच आहे तसेच अकम म्ह० काहा न करणे हाहि देहधर्म आहे व तो आत्म्यावर लादून घेतल्याम तैहि कर्म होतें, असें जाणणे हें तत्त्वज्ञान आहे, व आत्मा अकना आहे अशा तत्त्वज्ञानानेच मोक्ष होतो म्हणून असें जो जाणतो तोच बुद्धिमान् बगैरे आहे, असें म्हणून भगवानाना त्याची प्रशंसा केल्या आहे येथें सात्त्विक ज्ञान, तामस कर्मांचा वार्हा मरुध नाहा असा, रहस्यकार पुन म्हणतात—'अणवक्र-गीता मन्याममाग्य आहे तथापि तातहि 'निवृत्तिरपि मृदम्य प्रवृत्तिरप्यनावने । प्रवृत्तिरपि धारय निवृत्तिरभानिर्ना ॥' शंतेतील बरील शंकात हाच अर्थ विरोधाभास रूपा अलवारिकरीत्या मजने वाणत्या आहे" (गी० र पृ ६७३) पण बरील अणवक्रगीतेतील वचनहि आचार्यांनी केलेल्या अधालाच अधिज अनुकूल आहे मज म्ह० शराराला आत्मा मानणारा अह, त्याची शरारेंद्रियाच्या कर्माची निवृत्तिमज्जा माभिमान—माहारा अमत्या मुळे ता प्रवृत्तिच हात, म्ह० पुढाल कर्माच्या प्रवृत्तीला कारण होते पण ताची पुण्याच्या शरारेंद्रियाचा प्रवृत्तिहि माहकार नम-यापुत्रे निवृत्ती । पण तने म्ह० मा कना न-ह, शरारेंद्रियाचा हा कर्म आहेत, अशा भावनेने ता हात अम-यामुळे ममागप्रवृत्तीला कारण न होना त्याच्या निवृत्तीला कारण होनात आचार्यतरा बराळ शंकात देव मागत आढत असा, अणवक्रगीता माथ मन्याममाग्य आहे व भगवद्गीता नाहा, याला प्रमाण काय ? ताहा याना माधनरूप कर्मनिष्ठा व माध्यरूप ज्ञाननिष्ठा मागतान दान्हा अद्वैतवाक्य आहेत मग असा भेद करण्याचें कारण काय ? 'हात जय विरोधाभासरूपा अणवक्रगीताला मनेने कर्तिला आहे' असे म्हणून रहस्यकार मनेने "हस्य कमा करान आहेत याना व तत्वाथ मागारें अध्यात्मशास्त्र आहे, नसें अकारिक कर्म करारें काय्य न-ह, ह शंकात ठेवणे पाहिजे.

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शनः सर्वं यावन्न
समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भा कामसंकल्पवर्जिता कामैस्त कार्णैश्च
संकल्पवर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेह्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेर्गीव
नमात्रार्थं त ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना
दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविद ॥

भाष्यार्थ—तत् एतत् कर्मणि अकर्मादिदर्शनं 'यस्य०' इति स्तूयते—
ते हे कर्माभ्यं अकर्मादिदर्शनं 'यस्य०' या श्लोकाने प्रशंसिले जाते. [कर्माळा अकर्म व ।
अकर्माळा कर्म जाणणे, या ज्ञानार्चा 'यस्य०' इत्यादि श्लोकाने स्तुति केली जाते]—
यस्य-यथोक्तदर्शनः सर्वे-यावन्तः समारम्भाः-कर्माणि—ज्या-वर सांगित-
लेल्या ज्ञानान गपन्न असलेल्या पुरुषाचे सर्ग म्ह० जितके समारभ-कर्म (पण 'समारभ'
शब्दाचा 'कर्म' हा अर्थ वृत्त नाही म्हणून तो अर्थ योगाने-व्युत्पत्तीने कसा प्राप्त
होता ते दाखवितगत-)-समारभ्यन्ते इति समारम्भाः—ज्याचा उत्तमप्रकारे
आरभ केला जातो ते समारभ,—कामसंकल्पवर्जिताः-कामैः तत्कारणैः च
सकल्पैः वर्जिताः—कामसकलपरहित म्ह० काम व त्याची कारणे-सकल्प यांनी रहित
असतात (पण काम व सकल्प यांना सोडल्यावर कर्मानुष्ठान कसे होणार? उत्तर-)
—मुधा एव चेष्टामात्राः अनुष्ठीयन्ते—बुधाच केवळ शरीरेंद्रियचेष्टारूप अनुष्ठिते
जातात, [एखाद्याला उर्गीचच, बाह्य कारणावाचून हात पाय वगैरे हालविण्याची जशा
सवय असते, त्याप्रमाणे ज्याची शरीरेंद्रियचेष्टा कोणत्याही इच्छेवाचून व सकल्पावाचून
सहज होते अहोपण, काही उद्देश व फल या दोहोऱ्या अभावी ती चेष्टा दृष्टेने
होईल, तिच्याविषया काही नियम राहणार नाही, अशी आशका घेऊन सांगतात-]—
प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थं—प्रवृत्तमार्गाने
त्याची ती कर्मे होत असतात, तर ता लोकासंग्रहार्थं, निवृत्तमार्गाने होत असतील तर के
वल शरीराचे जावन होण्यासाठी (बुधा चेष्टारूप कर्मे जो करतो)—तं ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्माणं—ज्ञानाग्निने ज्याचा कर्म जळून गेला आहेत अशा त्याला (आता ज्ञानाग्नि
कोणता तें सांगतात-)-कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तत् एव अग्निः तेन
ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तं—कर्मादिकामभ्यं
अकर्मादिदर्शनं हे ज्ञान आहे तें ज्ञान हाच अग्नि, त्या ज्ञानाप्राने ज्याचा शुभाशुभरूप
कर्म जळून गेला आहेत त्याला—बुधाः-ब्रह्मविदः-परमार्थतः पण्डितं आहुः—
बुध म्ह० ब्रह्मनेते परमार्थत पंडित म्हणतात (त्याला सरा पंडित-आत्मज्ञानी म्ह०
णतात कर्माळा अकर्म व अकर्माळा कर्म जाणणाऱ्या पुरुषाचा सर्व लौकिक व वैदिक
कर्म फलेच्छा व त्याविषयीचे संकल्प यांनी रहित असतात तो प्रवृत्तमार्गात असले म्ह०
कर्माधिकारी गृहस्थ असेल, तर आपला सर्व कर्मे लोकसंग्रहासाठी करतो व निवृत्त-
मार्गात असेल तर केवळ शरीरधारणार्थ अवश्य तेवढाच करतो. पण ता सर्व कामसकल्प-
रहित असल्यामुळे केवळ शरीरेंद्रियांगी हालचाल या स्वरूपाचीच होत असतात. अर ।

त्या ज्ञानाग्नौ कर्म जाळून टाकलेल्या पुरुषाला नम्रवेत्ते खरा पंडित-आत्मज्ञ म्हणतात या श्लोकाचांत आचार्यांना काय म्हणले आहे तें वाचकाना लक्षान ठेवावे म्ह० रहस्यकार आचार्यांवर 'ज्ञाना पुरुषान कर्म कष्टच नयेत,' असा जो निरपवाद आरोप करतात त्यात सत्यासि कर्ता आहे ते कळेल] १९

यस्त्वकमादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा मन्त्रासी जीवनमात्रार्थचेष्ट सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकन प्रवृत्त । यस्तु भारव्यकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पत्तात्मसम्यग्दर्शनं स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपद्रयन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासभवे सति कर्मणि त फले च सङ्ग्रहिततया स्वप्रयोजनाभावा-होरुमग्रहार्थं पूर्वबन्धकर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव विचिन्करोति जानामिदग्धकमवान्तरीय कर्माकर्मैव सपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह त्यन्वेति ॥

भाष्यार्थ—तु यः अकर्मादिदर्शी सः अकर्मादिदर्शनात् एव निष्कर्मा-संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्ट. सन् कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि विवेकतः प्राक् प्रवृत्त.—पण जो कर्मांमध्य अकर्मादि पाटणारा विवेका तो अकर्मादिदर्शना-मुळेच निष्कर्मा-संन्यासा केवळ जावनामाठाच अवश्य तेव्हा शरारेंद्रियाचा हालचाल करणारा असा होतसाता कर्मांमध्ये प्रवृत्त होत नाहा, जरी तो विवेक होण्यापूर्वी कर्मांत प्रवृत्त झालेला होता तर आमामानांमविवेक झाल्यावर प्रवृत्त होत नाहा [विवेका

१ या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार 'ममारमा' म्ह० उद्योग 'काम सकल्पवर्जिता' म्ह० फलेच्छाविरहित, असे म्हणतात पण नव ममारम -ह० नुम्ना उद्योग असा मकचित अथ न करितां शरारेंद्रियाना होणारी मव हालचाल घणेंच इष्ट आहे तमेंच काम व सकल्प म्ह० फलेच्छा स्वदाच अथ नवें कारण काम म्हणनेच फलेच्छा व सकल्प म्ह० चिंतन उद्देश, असो या श्लोकाच्या उत्तराधाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात—'त' त्यालाच 'ज्ञानाग्निदग्धकर्मा' पंडित 'ज्ञानाग्नौ कर्म दग्ध झालेला पणित असे 'बुधा' शाने पुरुष म्हणतात पण तो बरोबर नाहा कारण 'त पंडित अगु' त्याला पणित म्हणतात, हा संयुक्तिक अथ असून 'ज्ञानाग्निदग्धकर्मा' हे 'त' याचे विशेषण आहे 'पणित' याचें नव्हें तमेंच 'बुधा' म्ह० नुम्ने शाने नव्हेत तर 'आत्मवेत्ते' हाच अथ संयुक्ति आहे येथाल 'पणित' शब्द व अ २ हो ११, अ ५ श्लो १८ येथाल पणितशब्द प्कान्त अर्थी असून त्याचा अर्थ 'सरा आमन' असा आहे रहस्यकार या श्लोकावराल टिपेंत—'ज्ञानानें कर्म भग्न होतात' याचा अथ कर्म सोडणें असा नमून 'फलेच्छा साहून कर्म करणें' असा समतावयाचा, हे यावरून उघट होतें, असे म्हणतात पण 'ज्ञानानें कर्म भग्न होतात म्ह० फलेच्छा सोडून कर्म करणें, हा अथ मूळ शब्दातून कसा निपन्न होतो? फलेच्छा सोडून कर्म वेत्वास तीं आपल्या फलाचा आरभ करणार नाहात पण त्यामुळे ज्ञानानें मथिनादिकने जतून करणारा ज्ञान व फलेच्छा-त्याग यात फार मोठा फरक आहे कसाला अकर्म समजेंतें हे ज्ञान आहे त्याच्या योगानें सब कर्मांचा दाह होता (मुद्रकभाष्याथ पृ ७९. अ गा अ ४ श्लो ३७ पदा) तें पर-मार्थें ज्ञान गाल्यावर मव कर्में स्वभावन च काम व सकल्प याना रहित होणान, त्यामाठां यतन करावा लागत नाहा.

पूर्वी अभिनिवेशाने कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची विवेकानंतर अभिनिवेशाच्या अभावा प्रवृत्ति होणे शक्य नाही तथापि त्याचा केवळ शरीरपोषणासाठी अवश्य तेवढ्या कर्मांमध्ये प्रवृत्त्याभास संभवतो 'अहोपण, विवेक जरी झाला तरी तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नमल्यामुळे कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला कर्मत्याग कसा करता येईल ? उत्तर-]—तु यः प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकाल उत्पन्न-आत्मसम्यग्दर्शनः स्यात् सः कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजति एव—पण पूर्वी ज्याने कर्मारंभ केलेला असून उत्तरकाला ज्याला आत्म्याचे सम्यग्दर्शन-आत्मसाक्षात्कार झाला आहे असा पुरुष कर्मांमध्ये काही प्रयोजन नाही असे पाहून साधनामह कर्मांचा परित्याग करतोच [ज्याने ब्रह्मचर्याश्रम संपवून गृहस्थाश्रमाचा स्वाकार केला पण त्यानंतर त्याला त्याच आश्रमात आत्मसाक्षात्कार झाला, त्यामुळे आता या कर्मांत हा अर्थ नाही, तो फुकट आहेत अशी त्याची खात्री झाली म्हणजे मग तो साधनासह म्ह० शिखा, यज्ञोपवीत, खा, गृह यासह सर्व कर्म टाकून सन्यासाश्रमच स्वीकारतो] पण—सः कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागासंभवे सति—तो काही कारणाने कर्मसंन्यासाचा असंभवं झाला असता—कर्मणि तत्फले च सगरहिततया—कर्म व कर्मांचे फल यात सगरहितत्वाने—आसक्तिरहित होऊन—स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थ—स्वतःचें काहीं प्रयोजन नसल्यामुळे लोकप्रहासाठी—पूर्यवत् कर्मणि प्रवृत्तः अपि—पूर्वीप्रमाणेच कर्मांमध्ये जरी प्रवृत्त झाला तरी—किंचित् न करोति एव—काही करीत नाहीच—ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म अकर्म एव सपद्यते—ज्ञानाग्निने कर्म दग्ध झालेले असल्यामुळे त्याचे कर्म अकर्मच बनते—इति एत अर्थ दर्शयिष्यन् 'त्यक्त्वा' इति आह—असा हा अर्थ दासविणारे भगवान् 'त्यक्त्वा' हा श्लोक सांगत आहेत. [एखादा द्विज विवेकापूर्वी कर्मांभय जरी प्रवृत्त झाला असला तरी त्याला आत्मनात्म विवेक होताच त्याची कर्मांमध्ये प्रवृत्ति होत नाही, हें खरे, कारण विवेकापूर्वी 'मी कर्ता' बगैरे अभिमान असतो व विवेकानंतर तसा अभिनिवेश उरत नाही तथापि शरीराचे जीवन होण्यास अवश्य तेवढीच शरीरेंद्रियाची हालचाल तो करतो पण ती खरी प्रवृत्ति नमून प्रवृत्त्याचा आभास आहे कारण तो त्या कर्मांमध्ये—त्या प्रवृत्त्यामध्येही १९ व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे अकर्म पहात असतो त्यामुळे तो निष्कर्मा—संन्यासाच आहे आता याच्या उलट एखाद्याने ब्रह्मचर्याश्रम संपताच स्त्रीपरिग्रह करून अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त कर्मांना आरंभ केला पण पुढे दैववशात् त्याला त्याच आश्रमात आत्मसाक्षात्कार झाला त्यामुळे कर्मानुष्ठान व्यर्थ आहे, मला आता त्याचा काही उपयोग नाही, असें बळकें, मग तो काय करील ? शिखा-सूत्रादि साधनासह कर्मांचा त्यागच म्ह० संन्यासच करील, यात संशय नाही कारण आश्रमत्याग केल्यावाचून कर्मत्याग करता येत नाही गृहस्थाश्रमात राहूनच जर कोणा कर्मसंन्यास करील तर तो प्रत्यक्षाची होईल यास्तव त्याला संन्यासच करणे प्राप्त आहे पण काही कारणाने त्याला कर्मपरित्याग करून संन्यासाश्रम स्वीकारणे असंभव चाल्यास तो पूर्वीप्रमाणे म्ह० ज्ञानापूर्वी जरी कर्म करीत

होता तशाच ता ऋीत राहतो (पण त्याला ती कर्मे व्यर्थ आहेत असे जर वाटते तर तो ता का करतो ?)—त्याला स्वतःचें काही प्रयोजन जरी नसले तरी लोकस-प्रहार्य करतो म्ह० आपल अनुकरण करून लोकाना उन्मार्गी होऊ नये, म्हणून करतो (भग अविवेकी व विवेकी यात फरक काय ?) अविवेकी कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति यांना युक्त होऊन कर्मे करतो व विवेकी ' कर्मे मा करतो ' हा अभिमान व फलासक्ति हा दोन्हा सोडून एखाद्या यत्राप्रमाणे केवळ चेष्टारूप कर्मे करतो ' हां कर्मे शरीरेद्रियाचा आहेत, माया नव्हेत, मी अकतां आहे, ' या ज्ञानान त्याचा ता कर्मे दग्ध झालेलीं अमल्यामुळे तां सर्वे अन्मोच होतात, हा अर्थ भगवानांनीं पुढील ' त्यक्त्वा० ' इत्यादि श्लोकात सांगितला आहे]

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

अन्वयार्थ—(य.—जो)—कर्मफलासङ्ग—कर्माविपर्यां अभिमान व फलाविपर्यां आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—नित्यतृप्त.—सतत तृप्त—विषयाविपर्यां आकांक्षा न करणारा व—निराश्रय—आश्रयरहित असतो—सः—तो—कर्माणि—कर्मामध्ये—अभिप्रवृत्त—अपि—सर्वप्रकारें जरी प्रवृत्त झाला असला तरी—किञ्चित्—काही—न करोति एव—ऋीत नाहाच २०

त्यक्त्वा कर्मस्वभिमान फलासङ्ग च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थ । निराश्रय आश्रयरहित । आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरपार्थे सिद्धा घयिषति । दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थ । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमाथतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेनैवभूतेन प्रयोजनाभावात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवाह्लोकसंप्रहचिकीर्षया शिष्टविगहणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वाच्चैव किञ्चित्करोति स ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्त कर्मसु अभिमानं फलासंगं च त्यक्त्वा—वर सांगितलेल्या वृत्त्ये आत्मज्ञानाने स्वरूपभूत मुखाचा साक्षात् अनुभव घेऊन नित्यतृप्त झालेला ज्ञानी कर्मांच्या ठिकाणचा अभिमान व फलासक्ति यांना गळून, (—नित्यतृप्त म्ह०)—विषयेषु निराकांक्ष. इत्यर्थ—विषयाविषया आकांक्षा न ठेव

१ आचार्यांचे हे म्हणणे वाचकाना विशेषकरून लक्षात ठेवावे म्हणजे रहस्यकाराचे म न्यासमार्गाबाबरील आरोप किती निराधार जाईल तें महान बळेल आचार्यांचे हे म्हणणे हतके स्पष्ट आहे की, त्याबद्दल आम्हाला ममधनपर असा एक शब्दहि लिहिण्याचे कारण नाही हे मन वैदिक मप्रदायाला नितके भरून आहे नितकेच रहस्यकाराचे त्याला सोडून आहे विबहुना रहस्यकाराना आचार्यांच्या म्हणण्याचाच अनुवाच त्यात आपल्या आग्रहाचा वृथा व अवास्तव भर घालून नेला आहे, असेंही म्हणण्याम हरकत नाहा

णारा-विषयाविषयां नि स्पृह यालेला असा याचा भावार्थ — निराश्रयः-आश्रय-
 हितः—निराश्रय म्ह० आश्रयरहित,—आश्रय. नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थ
 सिद्धसाधयिपति—आश्रय म्ह ज्या फ साधनाचा आश्रय करून पुरुषार्थ साधन
 करण्याची इच्छा करतो त साधन, त्याचा आश्रय न करणारा म्ह०—दृष्टादृष्टेष्टफल
 साधनाश्रयरहितः इत्यर्थ.—दृष्ट-प्रत्यक्ष व अदृष्ट-अप्रत्यक्ष अशा इष्ट फलाचा
 साधनाचा आश्रय न करणारा असा भावार्थ—विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थ-
 तः अकर्म एव तस्य निष्क्रिय आत्मदर्शनसंपन्नत्वात्—जानी पुरुषाकडून केलें
 जाणार कर्म परमार्थदृष्ट्या—नात्त्विर दृष्टान अकर्मच होत कारण तो जाना निष्क्रिय
 आत्मदर्शनानें सपन्न झालेला असतो, त्याला निष्क्रिय आत्म्याच साक्षात् ज्ञान वाटेलें
 असतें—तेन एवभूतेन प्रयोजनाभावात् ससाधन कर्म परित्यक्तव्य एव—
 त्या अशा प्रकारच्या जानी पुरुषान कर्माच माहों प्रयोजनच नसल्यामुळें सिखा सूत्रादि
 साधनांसह कर्माचा परित्यागच करावा—इति प्राप्ते—अशी प्राप्ति त्याला अमता—
 लोकसंग्रहचिकीर्षया वा शिष्टविगर्हणा परिजिहीर्षया—लोकसंग्रह करण्याचा
 इच्छा असल्यामुळ किंवा शिष्टाच्या निंदेचा परिहार करण्याचा इच्छा असल्यामुळ—
 ततः निर्गमासंभवात्—त्या साधनासह कर्मापासून निवृत्त होण अशक्य झाल्याम
 —पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्त. अपि—ज्ञान होण्याच्या पूर्ववस्थेत जसा, तसाच
 तो कर्मासह जरी लोकादृष्टीन सवप्रकारें प्रसन्न असला तर—सः निष्क्रिय आत्म
 दर्शनसंपन्नत्वात् किंचित् न एव करोति—तो निष्क्रिय आत्मसाक्षात्कारानें
 सपन्न झाला असल्यामुळ स्वतःच्या दर्शना काहा करीत नाहीच [कर्म व कर्मफल
 याविषयाचा अभिमान व इच्छा टाकून आत्मज्ञानाने—आत्मस्वरूपमुखाच्या अनुभवानें
 नित्यतृप्त झालेला म्ह० विषयाविषया निरक्त झालेला व ऐहिक किंवा पारलौकिक इष्ट
 फलाच्या लोभिर वैदिक साधनाचा आश्रय न करणारा जाना अज्ञानावस्थेत जसा, त-
 साच जरी कर्मासह प्रवृत्त झाला—लोभाना हा पूर्वीप्रमाणच कर्मानुष्ठान करीत आहे
 असें जरी वाटल तरा स्वतःच्या दृष्टीन तो माहाच करीत नाही कारण सवकर्मशून्य
 आत्म्याचे साक्षात् ज्ञान त्याला ज्ञात्रल अमत् वस्तुत अशा अवस्थेत त्याला कर्माचा
 वाहांच उपयोग नमता त्यामुळ त्यात्र शिष्टा सूत्रादि साधनासह सर्व कर्माचा त्याग
 करणच माहून प्राप्त असत पण ज्याला प्रारब्धानुसार लोकसंग्रहाची इच्छा असते
 किंवा शिष्ट जनाना आपला निद्रा करू नये, अस वाटत असतें तो कर्ममन्यान कर
 शकत नाही तथापि त्याचीं कर्मे आमनानानें दग्ध होत असल्यामुळ वस्तुत तो
 कर्मेचे नष्टेत] ००

१ आचार्यांचे हे म्हणणे कोण याहि विचारी वाचकाची यात्रा करून देणारे आहे या
 जोत्तर पानापुरषाच्या हातून कम संभवतार नाही, असें आचार्या म्हणत नाहीत पण ते
 जानाप्राने दग्ध होत अमरदामुळें कम नमून कर्माभावरूप आहे 'मी कर्मा' अशा मिथ्या अ
 भिनिवेशाने होणाऱें ते कम तेच कम अमून तर पुढील चमाला वारण हात आता

य पुन पूर्वोक्तविपरीत प्रागेव कर्मरंभाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये सजातामदर्शनं स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विचर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म मन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निरिति—

भाष्यार्थ—पुनः यः पूर्वोक्तविपरीतः—पण जो पूराक लोमसप्रहाचा वंगरे इच्छा करणाच्या पुरुषाहून अगदी निराळ्या प्रकारचा म्हणजे—**कर्मरंभात् प्राक् एव—**कर्मांचा आरंभ करण्यापूर्वीच—**सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये ब्रह्मणि संजात आत्मदर्शनः—**सर्वांच्या अन्तर्यामा राहणाऱ्या प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मामध्ये ज्याला ज्ञानदर्शन झाले आहे, (ज्याला सर्वान्तर्यामा प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मचर मा आहे असा साक्षात् अनुभव आला आहे),—**सः दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विचर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन्—**ता दृष्ट-प्रचर-ऐहिक व अदृष्ट-अप्रयत्न-पारलौकिक इष्ट विषयावपवाच्या आशेन अगदी रहित असल्यामुळे दृष्ट व अदृष्ट फल दणाऱ्या कर्मांमध्ये काही प्रयोजन न पाहणारा असा होमाता—**ससाधनं कर्म मन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठः मुच्यते—**साधनासह कर्मांचा मन्यास करून शरीरयात्रा-शरीराचे जावन हांग्यापुरताच हालचाल करणारा यति-मन्यार्मी-ज्ञानानुष्ठ मुक्त केला जाता—**इति एत अर्थं दर्शयितु 'निराशाः०' इति आह—**असा हा अर्थ दाखविण्यासाठी 'निराशा ०' इत्यादि सांगतात [पण बर्याच आकाश सांगितलेल्या लोकसुप्रहादिळाचा इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदी निराळ्या म्ह० गृहस्थाश्रम स्वाकारण्याच्या पूर्वीच ज्याला ब्रह्मममाक्षाकार झाला आहे—मात्र सर्वान्तर्यामा निष्क्रिय ब्रह्म आहे—असा अपराक्षानुभव आला आहे, त्यामुळे ज्याच्या ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयांच्या सर्व इच्छा नाहीना झाल्या आहेत,

अज्ञाना, निष्क्रिय आहे, असे ज्ञानान्या ज्ञाना पुरपाच्या ठिकाणा तसले कन समवत नाही, त्यामुळे तो कमत्यागच होय अशा कमभन्यामावाचून मोक्ष मिळणे शक्य नाही. (गी. भा पृ ७ पहा) पण रहस्यकार 'निराश्रय' वाचा अर्थ "जमक्यातमक्यामाठीं अमुक करवो अशी कर्मफलाच्या सावनाला आश्रयाभूत बुद्धि न ठेवणारा " असा कर्मिनात पण ना अर्थ नैथायिकाच्या 'ध' नाम धयाभावाभाव ' या व्याख्येसह नुवोध नाही तथापि दुमन्याना दोष चाक्याम तयारच दीपेंत ते म्हणतात— "निराश्रय या शब्दाचा अर्थ घरदार न करणारा (सन्यार्मी) असा किन्हेक करान अमतात " पण हे कित्तेक म्ह० कोण ? श्रीशक्याचायांचा अर्थ वर स्पष्ट दिलाच आहे मधुनुशनमरस्वना— 'निराश्रय—देहेन्द्रियायभिमानशून्य' असा, शकरानद- 'निराश्रय—निष्काम' असा, श्रीधर 'योगक्षेमार्थ आश्रयणीयरहित' नीलकण्ठ 'निरहकार' असा करितात मध्वाचार्य— 'नित्यवृत्तनिराश्रयेधरस्वरूप' रानानुत— 'अस्थिप्रवृत्तौ आश्रयतुद्धिरहित' बळ स टोण ' कर्मजनितअदृष्टाचाश्रयरहित' असा निराश्रयशब्दाचा अर्थ करितात ' घरदार न करणारा' असा जय कोटीच करित नाही, अथात् त्याविषयी ताना जें लिहिले आहे तें सब व्यथ आहे.

तो ऐहिक व पारलौकिक फल देणाऱ्या कर्मांचा आपल्याला काही उपयोग नाही, असे पाहतो, आणि आपल्याला या कर्मांचा काहीच उपयोग नाही, असे समजून साधनांमधे कर्मांचा संन्यास करतो व शरीरयात्रा चालण्यास अत्यंत अवश्य तेवढीच हालचाल करतो. तोच ज्ञाननिष्ठ यति मुक्त होतो असे भगवान् सांगतात—]

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—निराशीः—नृष्णाशन्य—यतचित्तात्मा—चित्त व बाह्य शरीरेंद्रिय-संघात याचा ज्याने निग्रह केला आहे असा—त्यक्तसर्वपरिग्रहः—ज्याने सर्वपरिग्रहाचा त्याग केला आहे असा यति—केवलं शारीरं कर्म—जुसते शरीरस्थितीला कारण होणारे कर्म—कुर्वन् अपि—जरा करीत अमला, तरी—किल्बिषं—पापाळा-दोषाळा—न आप्नोति—प्राप्त होत नाही त्याला दोष लागत नाही. २१

निराशीनिर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रह, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् ॥

भाष्यार्थ—निराशीः-निर्गताः आशिषः-यस्मात् सः निराशीः—ज्याच्यापासून आशा-निरनिराऽऽद्या विषयाविषयांच्या नृष्णा निघून गेल्या आहेत तो 'निराशा' म्हणजे विषयवितृष्ण, विरक्त—यतचित्तात्मा चित्तं-अन्तःकरणं आत्मा-बाह्यः कार्यकरणसंघातः तौ उभौ अपि यतौ-संयतौ येन सः यतचित्तात्मा—'यतचित्तात्मा' चित्त म्ह० अन्तःकरण व आत्मा म्ह० बाह्य शरीरेंद्रियसंघात ते दोन्ही ज्याने यत म्ह० संयत-नियमित केले आहेत तो यतचित्तात्मा,—त्यक्तसर्वपरिग्रहः-त्यक्तः सर्वपरिग्रहः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः—'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' ज्याने सर्वा पुत्र-वित्त-गृह-अत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे तो त्यक्तसर्वपरिग्रह होय.—शारीरं-शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं—शारीर म्ह० शरीराची स्थिति-जीवन, हेच ज्याचे प्रयोजन आहे असे—केवलं-तत्रापि अभिमानवर्जितं—व तेंही केवल म्ह० त्याच्यामध्येंहि अभिमान न ठेवता-अभिमानरहित—कर्म कुर्वन् किल्बिषं-अनिष्टरूपं पापं च धर्मं न आप्नोति-न प्राप्नोति-असे कर्म करणारा किल्बिषाळा म्ह० अनिष्टरूप पापाळा व धर्मोला प्राप्त होत नाही.—मुमुक्षोः धर्मः अपि किल्बिषं पच—मुमुक्षुला धर्महि मिथिय-पावच आहे (तें का!)—बन्धापादकत्वात्—धर्म-हि जन्मरूप बंध उत्पन्न करणारा आहे. म्हणून ज्याला मोक्ष हवा असतो, त्याला तेंही अनिष्टच आहे. [विषयाविषयां विरक्त, चित्त व शरीरेंद्रियसंघात यांचे ज्याने उत्तम प्रदत्त

संयमन केले आहे, ज्याने स्त्री-पुत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे असा ज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीर-स्थितिपुरतेच व तेहि अहंकाररहित कर्म करीत असला तरी त्याला पाप लागत नाही त्या तेवढ्या कर्माने तो बद्ध होत नाही अर्थात् मी अकर्ता आहे व सर्व क्रिया शरीरेंद्रियाच्या आहेत, असे जाणून केलेले कोणतेहि कर्म बंध उत्पन्न करात नाही, म्हणजे ते कर्म अकर्मच आहे अर्थात् 'कर्म कोणालाच मुदत नाही,' इत्यादि जें म्हणणे आहे ते निराधार आहे आत्मा अकर्ता आहे व सर्वकर्म शरीरेंद्रियांचा आहेत असे जाणणारा गृहस्थाधर्मा अग्निहोत्रादि कर्म लोक्सप्रहासाठी करा करीत असला व सन्यासी शरीर धारणापुरतेच कर्म करी करात असला तरी ते दोघेहि परमार्थसन्यासाच आहेत]

किं च शरीरं केवलं कर्मैत्यत्र किं शरीरनिर्वृत्यं शरीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्त्विच्छरीर-स्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मेति । किं चातो यदि शरीरनिर्वृत्यं शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मेति । उच्यते—यदा शरीरनिर्वृत्यं कर्म शरीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्विषमिति श्रुततो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत ॥

भाष्यार्थ—('शरीरं केवलं' यातील 'शरीरं' शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी विकल्प उपास्थित करितात—)'किंच 'शरीरं केवलं कर्म' इति अत्र किं शरीरनिर्वृत्यं शरीरं कर्म अभिप्रेतं—'शिवाय 'शरीरं केवलं कर्म' यातील 'शरीरं कर्म' याचा अर्थ काय ? शरीराने होणारें त शरीर कर्म हा अर्थ येथे इष्ट आहे—आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म इति—कीं केवलं शरीराच्या स्थितीला कारण होणारं-शरीराचें जीवन हच ज्याच प्रयोजन आहे तें शरीर ? असा (विकल्प कर्मान विचार करावा पण असा विचाराचा उपयोग काय ? असें पूर्ववादा विचारतो—)'किं च अतः यदि शरीरनिर्वृत्यं शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं इति—शरीराच्या योगाने होणारें तें शरीर असे मानलें तर त्यापक्षा काय दोष आहे, किंवा केवल शरीरस्थिति हच ज्याचें प्रयोजन आहे म्ह० शरीराच्या स्थितीसाठी ज कर्म ते शरीर यापक्षा कोणते फल आहे' असा (पूर्ववादानें उलट प्रश्न केला असता सिद्धान्ती पहिल्या पक्षा दोष सांगतात—)'उच्यते—'या प्रश्नाच उत्तर सांगतो—'यदा शरीरनिर्वृत्यं कर्म शरीरं अभिप्रेतं स्यात्—जेव्हा शरीराने होणारे ज कर्म त शरीर, अस इष्ट असेल—तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं प्रतिपिद्धं अपि कर्म शरीरेण कुर्वन्—तेव्हा दृष्ट व अदृष्ट फल देणारं निपिद्ध कर्मही शरीराने करणारा—'किल्विषं न आप्नोति इति श्रुतः विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत—'पापाला प्राप्त होत नाही, असे बोलणाऱ्या भगवानाचें शास्त्रविरुद्ध कथन होत भगवान् शास्त्रविरुद्ध सांगत आहेत, अस म्हणण्याचा प्रसंग येईल ['शरीरं कर्म' येथाल 'शरीर' हा शब्द सदाशिवित आहे यास्तव त्याच्या अर्थाविषया विचार केला पाहिजे शरीर म्ह० शरीराच्या योगाने होणारं, एवढाच अर्थ घ्यावयाचा वा शरीर म्ह० शरीराच्या स्थितीला अत्यंत अवश्य तबद्ध कर्म घ्यावयाचं ?

शरीराने होणारें ते शरीर, असा अर्थ केल्याम शरीराने घडणाऱ्या निषिद्ध कर्मांचाही दोष त्याला लागत नाही, असे निषेधशास्त्राच्या विरुद्ध सांगितल्यासारखे होईल. यास्तव तसा त्याचा अर्थ करणें सयुक्तिक नाहा]

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि द्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वृत्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषय धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् । तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिसवचन विरुद्धमापद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—च दृष्टादृष्टप्रयोजनं विहितं कर्म शरीरेण कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति इति अपि द्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः—वरें, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारें शास्त्रविहित कर्म शरीरानें करणारा पापाला प्राप्त होत नाही, असेही कोलणाच्या भगवानावर ज्याची प्राप्तिय नाही त्याचा प्रतिषेध करणें या दोषाचा प्रसंग येतो [कारण शास्त्रविहित कर्म केल्याने किल्बिषाची जर प्राप्तिय नाहा, तर त्याचा निषेध करणेंही व्यर्थ आहे पाऊस पडावा म्हणून कारीर्यादि इष्टि करणें, हे दृष्टप्रयोजन-दृष्टफल कर्म आहे व स्वर्गाचे साधन जें ज्योतिषोमादिक तें अदृष्टफल कर्म आहे शरीरानें होणारें जें कर्म ते शरीर कर्म असे म्हणल्याम आणखा कोणता दोष येतो ते सांगतात]—शरीरं कर्म कुर्वन् इति विशेषणात्—' शरीर कर्म कुर्वन् ' असे कर्मांला 'शरीर' हें विशेषण दिलेले असल्यामुळे—च केवलशब्दप्रयोगात्—च केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळे—वाङ्मनसनिर्वृत्यं विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कर्म कुर्वन् किल्बिषं प्राप्नोति इति उक्तं स्यात्—वाक् व मन यांनी घडणाऱें, विधि-प्रतिषेधाचा विषय होणारें, धर्म व अधर्म या नावांचे कर्म करणारा पापाला प्राप्त होतो, असे सांगितल्यासारखे होईल (वरें वाणानें किवा मनानें कर्मांचें धनुष्ठान केल्यास सन्यासाधर्मा पुरुषाला किल्बिष प्राप्त होतेच, असे कांणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—) तत्र अपि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिसवचनं विरुद्धं आपद्येत—तसे जरी मानलें तरी वाक् व मन यांच्या योगानें सन्यासाधर्माला विहित असलेल्या जप-ध्यानदिकर्मांचे अनुष्ठान करणें या पक्षा किल्बिषप्राप्ति होते हे म्हणणें विरुद्धच ठरेल (म्हणजे त्यावर विधिविरोध हा दोष येईल)—प्रतिषिद्धसेवापक्षे अपि भूतार्थानुवादमात्रं अनर्थकं स्यात्—सन्यासाधर्माला निषिद्ध असलेल्या वाक् व मन यांना होणाऱ्या कर्मांचे अनुष्ठान केल्याम सन्यासाधर्माला पाप लागत, हा पक्ष जरी घेतला तरी तो नुस्ता भूतार्थांचा अनुवाद झाला. शास्त्रानें निषिद्ध असलेल्या गोष्टींचाच तो नुस्ता अनुवाद झाला त्यामुळेच तो व्यर्थ ठरतो [शरीरानें विहित कर्म करणाराला पाप लागत नाही, हे सांगणें व्यर्थ आहे कारण शास्त्रविहित कर्म केल्याने पाप जर कधी लागतच नाही तर तें लागत नाही, हे पुन सांगण्याचें काय अर्थ आहे ? शिवाय ' शरीर ' व ' केवल ' अशा कर्मांला दोष निराकरणें दिवतली अस

त्यामुळे ' शरीराने जे होणारे कर्म ते शरीर ' असा अर्थ केव्हास वाक् व मन याच्या योगाने होणाऱ्या धर्माधर्मसंसार कर्मांपासून पाप लागते, असे निषेधशास्त्राच्या अगदी उलट सांगितल्यासारखे होते त्यावर ' संन्यास्याला वाचिक व मानसिक कर्मानुष्ठानाने पाप लागतेच ' म्हणून म्हणावे तर कोणते वाचिक व मानसिक कर्मानुष्ठान केव्हास त्याला पाप लागते ? शास्त्रविहित की शास्त्रनिषिद्ध ? जप, ध्यान वगैरे वाचिक व मानसिक कर्मे संन्यासाधर्माला विहित आहेत तेव्हा त्याच्या योगाने संन्यास्याला पाप लागते हे म्हणजे शास्त्रनिषिद्ध आहे अरे, संन्यास्याने वाचिक व मानसिक निषिद्ध कर्मानुष्ठान केव्हास त्याला पाप लागते, हा पत्र घेतला तरी तसे सांगणे व्यर्थच ठरते. कारण पापाचरण केव्हास पाप लागते, हे सांगावयास भगवान् किंवा व्यास नको आहेत. ते निषेधशास्त्रावरून सिद्ध आहे त्यामुळे हे वचन केवळ भूतार्थाचा-सिद्धार्थाचा अनुवाद करणारे आहे, असे ठरते. अर्थात् ते व्यर्थ होय.]

यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यद्रकुर्वन्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थिति मात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगाद् अहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिषु चेष्टामात्रं लोकादृष्टा कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाऽऽप्नोति ज्ञानाग्निद्रग्धसर्वकर्मत्वाद्दप्रतिबन्धेन मुच्यते एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवंप । एव शरीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयं न्वति ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ' शरीराने होणारे जे कर्म ते शरीर ' असा अर्थ केव्हास तो कसा अनुपपन्न होतो ते सांगून जाता स्वतः चा अर्थ कसा उपपन्न होतो ते सांगतात—)
—तु यदा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत्—पण तेच जेव्हा शरीराची स्थिति हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे ते शरीर कर्म असे अभिप्रेत असेल—तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्य अन्यत् कर्म अकुर्वन्—तेव्हा दृष्ट व अदृष्टफलक, विधिप्रतिषेधावमन ज्ञात होणारे, शरीर-वाङ्मन याच्या योगाने घडणारे, शरीरस्थितिमात्रहेतुभूत कर्माहून दुसरे कोण तेही कर्म न करणारा, पण—तैः एव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन—पण त्याच शरीर-वाक् मनाना केवळ शरीराच्या स्थिताला कारण होईल—केवळ शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढेच—केवलशब्दप्रयोगात् अहं करोमि इति अभिमानवर्जितः—' केवल- ' शब्दाचा प्रयोग घेलेला असल्यामुळे ' मी करतो ' असा अभिमानाने रहित होऊन—लोकदृष्ट्या शरीरादिषु चेष्टामात्रं कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति—लोकाच्या दृष्टाने [स्वदृष्ट्या नव्हे] शरीर-वाक्-मन इत्यादिकांची नुस्ती हालचाल या स्वरूपाचे कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाही, [विद्वानाला याप्रमाणे पाप लागत नाही, या सांगण्याचा आशय व्यक्त करितात—]—एवंभूतस्य पापशब्द-वाच्यकिल्बिषप्राप्ति-असंभवात्, किल्बिषं-संसारं न आप्नोति—अशा प्रकार-

रच्या देहस्थितिहेतुभूत कर्माणा सोडून बारी कोणतेच कर्म न करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला पापशब्दाने बोलण्यास योग्य अशा किन्त्रिपाची प्राप्ति होण्याचा संभवच नसल्यामुळे किन्त्रिपाला म्ह० ससाराला तो प्राप्त होत नाही—ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वाद् अप्रतियन्धेन मुच्यते एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद्. एव एव—ज्ञानाग्नौ सर्वं कर्म दग्ध झालेला असल्यामुळे तो कोणत्याही प्रतिबंधावाचून मुक्त होतो, असा पूर्वाक्त सम्यग्दर्शनाच्या—आत्मज्ञानाच्या फलाचा हा अनुवादच आहे—एवं 'शारीरं केवलं कर्म' इति अस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवद्य भवति—याप्रमाणे 'शारीरं केवलं कर्म०' या वाक्याचा असा अर्थ स्वीकारला असना 'शारीरं' व 'केवलं' ही दोन्ही विशेषण निर्दाप ठरतात—हा अर्थच निर्दाप होतो [पण तेंच याच्या उलट शरीराच्या स्थितीला कारण होणारे जेवढे अगदी अवश्य असेल तेवढेच कर्म शरीरादिकर्मा करणारा व तेही 'मी करतो' असा अभिमान न धरता इतर सर्व धर्मा धर्मसंज्ञक कर्म सोडून करणारा ज्ञानी शिल्पिपाला प्राप्त होत नाही त्याचे त कर्म लोकाच्या दृष्टीने कर्म जरी असले तरी त्याच्या दृष्टीने अकर्मच असत पण देहस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्मांग सोडून दुसरे कोणतेही विधि निषेधनाखाल प्राप्त झालेले कर्म न करणारा तो ज्ञानी ससाराला प्राप्त होत नाही] येथे शिल्पिप म्ह० केवल पाप एवढ्या अर्थ करण बरोबर नाही, कारण असा जीवन्मुक्ताला पाप त्यागण्याचा संभवच नसतो म्हणून त्याचा सर्व कर्म ज्ञानाग्नान् दग्ध झाल्यामुळे तो कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध न होता मुक्त होतो त्याच्या मोगाला काही प्रतिबंध होत नाही] २१

१ रक्षयवार वा श्लोकाचा अर्थ असा करितात "आज्ञा म्ह० फलवानना सोडणारा, चित्ताचे नियमन करणारा व सर्वमगमुक्त झालेला पुण्य केवल शारीर म्ह० शरीराने किंवा कर्मद्रियानाच कर्म करीत असता त्याला पाप लागत नाही यातला 'आज्ञा' म्ह० फलवानना सोडणारा हा अर्थ चुकीचा आहे 'निराशा' म्ह० ज्याच्यापासून सर्व आशा निवृत्त गेल्या आहेत तो, अर्थात् सर्व कामनाशून्य, 'यत्तच्चित्तात्मा—' म्ह० चित्ताचे नियमन करणारा, हा अर्थ बरोबर नाही कारण चित्त व आत्मा—शरीरद्रियमपात या दोघांचे नियमन करणारा असा अर्थ करावयास पाहिजे 'त्यक्तमवपरिग्रह—' म्ह० सर्वसग मुक्त हा अर्थ बरोबर नाही कारण सर्वपरिग्रह म्ह० सर्वमग नव्हे परिग्रह म्ह० उपाधि, र्सा पुण्य वित्त गृह इत्यादिकांनाच परिग्रह म्हणतात मग हा मनाचा धर्म आहे व परिग्रह म्ह० वाच्य पण 'शारीरं म्ह० शरीराने' हा अर्थ बरोबर वा नाही तें वर भाष्यान् मविस्तर मागितले आहे 'कर्मद्रियाना' हा अर्थ फारच ओढाताणीचा आहे तथापि 'शारीरं म्ह० शरीरधोषणापुरते शिक्षादनादिक कर्म असाही अर्थ नाही,' असे म्हणून म्ह० आचार्यांच्या वरील मोपपत्तिय अभाव व दाप देऊन पापान्या अध्यायाच्या अकराव्या श्लोकाना हा अर्थ समानाधर आहे असे म्हणतात पण तेथे 'शारीरं, मन, बुद्धि व केवल द्रिये यांना योगाग्निपुंड्रामाटा कर्म करितात' असे म्हणून आहे व तेथे 'केवल शारीरं कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाही' असे म्हणून आहे दोन्ही ठिकाणचे शब्द निराशे, प्रकरण निराशे व उद्देशही निराशा शिवाय 'शारीरं' शब्दाचा 'कर्मद्रिये' असा अर्थ करे

एकसर्वपरिग्रहस्य यतेरज्ञादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्वाचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरज्ञादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—यदृच्छेति ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वश्लोकाशी या श्लोकाची संगति दाखवितात—)—एकसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिहेतोः अज्ञादेः परिग्रहस्य अभावात्—ज्यानें सर्व परिग्रहाचा त्याग केला आहे अशा यतीच्या शरीरजीवनाला कारण होणाऱ्या अज्ञादिपरिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळे (सर्वपरिग्रहाचा त्याग करणाऱ्या संन्यासदायापाशी अज्ञादि म्ह० अन्न, पादुका, अन्नदान या परिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळे)—याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां—याचना, सेवा, शेती इत्यादि उपायानां शरीराची स्थिति करण्याचा प्रसंग आला असता—शरीराचा निर्वाह याचनादि उपायानां करणे प्राप्त झालें असता—'अयाचितं असंक्लृप्तं उपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिवचनेन यतेः अनुज्ञातं शरीरस्थितिहेतोः अज्ञादेः प्राप्तिद्वारं आविष्कुर्वन् 'यदृच्छया०' इति आह—अयाचित, असंक्लृप्त, यदृच्छेनें प्राप्त झालेले इत्यादिवचनाने यतीला अनुज्ञात असलेले शरीरस्थितिहेतुभूत अज्ञादिकाच्या प्राप्तीचे द्वार प्रकट करणारे भगवान् 'यदृच्छया०' या श्लोकानें सांगतात—[सर्व परिग्रहाचा त्याग केलेल्या यतीपाशी शरीराच्या निर्वाहासाठीं अवश्य असलेल्या अन्नदानादिकाचाहि अभाव असल्यामुळे भोक, सेवा, शेती, इत्यादि उपायातील एखाद्या उपायाने शरीरनिर्वाह करणे प्राप्त होतें. पण यतीने अयाचित, असंक्लृप्त, यदृच्छप्राप्त इत्यादि उपायानां शरीरस्थितीला अवश्य असलेले अज्ञादि संपादन करावें, अशी धमेशास्त्राने 'अयाचितं असंक्लृप्तं' या वचनाने अनुज्ञा दिला आहे. तोच शास्त्रोक्त अन्नप्राप्तीचा मार्ग भगवान् पुढील वाक्यात प्रकट करीत आहेत भिक्षाटनासाठीं उद्योग आरंभण्यापूर्वी

अगदीच अव्यग्य आहे 'शरीर' म्ह० शरीरानें होणारे, हा अर्थ अनुपपन्न आहे, अशा विषयी आचार्यांना जीं कारणें सांगितलीं आहेत त्याचें निरमन एका अक्षरानेंहि न करिता नुस्तें 'अमाही अर्थ नाहा' हें म्हणणें कोणत्याहि पदणें शक्य नाहीं. 'शरीर' म्ह० 'शरीरस्थितिनाशप्रयोजन' असा जो अर्थ आचार्यांनीं केला आहे व तो तसाच केव्हा पाहिजे याविषयी उपपत्ति मागिल्ली आहे, तिचें सोपपत्तिक निरमन करून मग रहस्यकारांनीं 'अमाही अर्थ नाहा' असा शेरा जर मारला असता तर त्याला काहीं तरी विमत देता आलीं अमती "इन्द्रिये कर्म करितात खरी, पण बुद्धि सम अमच्यानें त्या कर्मांचें पाप अगर पुण्य कन्यांस लागत नाहा" हें म्हणणेंही सयुक्तिक नव्हे. कारण बुद्धि सम असणें पदवेंच पाप-पुण्य न लागण्यास पुरेमें कारण नाहा. तर कर्तृत्वाभिमान नसणें व फलाभिनिधि न ठेवणें, हें पुण्य-पाप न लागण्याचें कारण आहे.

१ आचार्यांनीं 'यदृच्छालाभमनुष्ट०' या पुढील श्लोकाला दिलेले हें अवतरण वाचून शाल्यावर रहस्यकारांनीं त्याला काहाच अवतरण दिलेले नाहा, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. पुढील श्लोक, सूत्र किंवा वचन याचा पूर्व श्लोकादिकांशी मग्न दाखवून तें कोणत्या कारणानें प्रकृत झालें आहे हें मागणें, याम अवतरण म्हणताना. कदाचित् रहस्यकारांना हा

कोणी योग्य महस्वाने निवेदन केलेले जे अज्ञादि ते अयाचित, पतित व ज्याच्यावर दोषारोप झाला आहे, अशा लोकाना सोहून पूर्वसक्तेनावाचून पाच किंवा सात धराणू आणलेले जे भिक्षात्र ते असकृत्पत्, स्वतःच्या प्रयत्नावाचून भक्तजनानीं समाप आणून पोचविलेले जे सिद्ध अत्र ते यदृच्छाप्राप्त याविषया मनुस्मृतात—‘मातृकरममकृत्पत् प्राक्प्रणातमयाचितम् । तात्कालिरोपपन्न च भक्षं पचविधं स्मृत’ असे वचन आहे]

यदृच्छालाभसंतुष्टोद्भवातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥२३॥

अन्ययार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—यदृच्छेने—न मागता जे मिळेल त्यात संतुष्ट राहणारा,—उद्भवातीतः—शांत-उष्ण, सुख दुःख इत्यादि द्वंद्वानीं हर्ष विषादयुक्त न होणारा,—विमत्सरः—कोणाचाही मत्सर न करणारा—निर्वैरबुद्धि,—च—व—सिद्धौ—शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या अज्ञादिकाचा लाभ झाला असता व—असिद्धौ—त्याचा लाभ न झाला असताहि—समः—एकसारखाच राहणारा—हर्षविषाद न मानणारा असा सन्यासी—कृत्वा अपि—शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेच भिक्षाटनादि कर्म करूनहि—न निबध्यते—बद्ध होत नाही. २२.

यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्ट. संजातलंप्रत्ययोद्भवातीतो इदं: शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविपण्णचित्तो द्वधातीत उच्यते । विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुष्टयो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एव भूतो यतिरज्ञादेः शरीरस्थितिहेतोरलाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरदिनिर्वर्त्ये नैव किञ्चित्करोम्यह ‘ गुणा गुणेषु वर्तन्ते ’ इत्येवं सदा संपरिचक्षण आत्मनः कर्तृत्वाभाव पश्यन्नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिक कर्म करोति ॥

भाष्यार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—अप्रार्थितोपनतः लाभः यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः—संजात अलं प्रत्ययः—याचना केल्यावाचून आपण होऊन वाचून आलेला जो लाभ तो यदृच्छालाभ, त्याने संतुष्ट झालेला म्ह० ‘पुरे’ असे वाटणें, जे न मागता प्राप्त होईल तेवढेच बस, पुरे झाले, असे ज्याच्या मनाला वाटले आहे, तो यदृच्छालाभसंतुष्ट होय—उद्भवातीतः—इदं: शीतोष्णादिभिः हन्यमानः अपि अविपण्णचित्तः उच्यते—शीतोष्णादि द्वधाकडून पीडा दिली जात अमली तरी ज्याचे चित्त सिद्ध होत नाही, त्याला द्वधातीत म्हटले जाते

शेक विशेष महत्त्वाचा वाटला नसेल, ‘यदृच्छालाभसंतुष्ट होणे’ बंगरे या सामान्य गेय कर्मयोग्याला सहज साध्य होण्याजोग्या आहेत, असेहि वाग्ले असेल । म्हणून त्यांना मत्सर अर्थ करण्यापलाकडे वाहा केले नाही पण यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादि धर्म पार महत्त्वाचे असून ते विरक्त मन्यादयाच्या टिकापाच समवतान.

विमत्सरः-विगतमत्सरः-निर्वैरबुद्धिः-विमत्सर म्ह० ज्याचा मत्सर पार नि-
 धून गेला आहे म्ह० निर्वैरबुद्धि, क्रोधाशीहि वैरबुद्धि न धरणारा,—यद्दृच्छालाभ-
 स्य सिद्धौ च असिद्धौ समः-तुल्यः-यद्दृच्छालाभाची सिद्धि झाली किंवा
 असिद्धि झाली तरी सम म्हणजे तुल्यवृत्ति—यः एवंभूतः यतिः शरी-
 रस्थितिहेतोः अन्नादेः लाभालाभयोः समः-हर्षविपादवर्जितः-जो
 अशा प्रकारचा यति शरीराच्या स्थितीला अवग्न्य अमलेत्या अन्नादिकाचा लाभ झाला,
 किंवा तो न झाला तरा त्या दोन्हा अवस्थामध्ये सम म्ह० हर्षविपादरहित असतो,—
 कर्मादौ अकर्मादिदर्शा—कर्मादिकामध्ये अकर्मादि पाहणारा,—यथाभूत-आ-
 त्मदर्शननिष्ठः-यथार्थ आत्मदर्शनामध्ये तत्पर झालेला, आत्मज्ञानात निश्चयाने स्थित
 झालेला असतो तो—शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने शरीरादिनिर्वर्त्ये भिक्षाट-
 नादिकर्माणि—शरीराची स्थिति एवढेच ज्याचे प्रयोजन आहे अशा व शरीरादि-
 काच्या योगानेच होणाऱ्या (' मां करोती ' अशा अभिनिवेशाने न होणाऱ्या) भिक्षाट-
 नादिकर्मांमध्ये—अहं न एव किञ्चित् करोमि ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' इति
 एवं सदा संपरिच्छिन्नाः—मी कांटाएक करीत नाहा ' इन्द्रिये विषयामध्ये प्रवृत्त
 होतात ' असे नेहमी—सदा बोलणारा—आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन् भिक्षाट-
 नादिकं किञ्चित् कर्म न करोति एव—व आत्म्याचा कर्तृत्वाभाव पाहणारा
 भिक्षाटनादिक काहाच कर्म करीत नाहा. [अनायासाने व वाचनेवाचून जें प्राप्त होईल
 त्यात मनुष्य होणारा, श्रीतोष्णादि द्वंद्वाची निर्ताहि पीडा होत असली तरी विपाद न
 मानणारा, वीणाचाहि मत्सर न करणारा, वैरबुद्धि मनात न बाळगणारा व शरीरत्यागे-
 साठा अलंते अवश्य अशाहि अन्नाच्छादनाचा लाभ झाला अमतां हर्ष न मानणारा व
 तें न मिळाल्यास विपाद न करणारा, कर्मादिकास अकर्मादि समजणारा आत्मज्ञाननिष्ठ
 पुरुष शरीरस्थिति एवढेच ज्याचे प्रयोजन आहे, अशा शरीरदियानां होणाऱ्या भिक्षाट-
 नादिकर्मांत जरा प्रवृत्त झाला तरा ते कांही करीत नाहीं. कारण तें करीत अमतानाहि
 ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' ही त्याची भावना वायम असते. त्यामुळेच तो ' आत्मा अकर्ता
 आहे ' ही गोष्ट केव्हाहि विसरत नाहा. त्यामुळे तो स्वतः भिक्षाटनादि कांही क-
 रीत नाहा.]

लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता
 भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्व । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं
 शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निवध्यते बन्धहेतोः । कर्मणः
 सहेतुरुस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवंपः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, तो यति मुद्धा भिक्षाटनादिक कर्म करीत असल्यामारस्ता
 दिसतो, कारण त्याने जर ते न केलें तर त्याचे जीवनाहि संभवणार नाहीं, अशी आर्शाका
 घेऊन सांगतात—) तु लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन लौकिकैः आरोपित-
 कर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति—पण आविद्यानाच्या स्नान-आचमन-

भोजनादि व्यवहाराप्रमाणेच विद्वानाचाहि तो तो व्यवहार होत आहे, असे पाहून इतर लोक त्या विद्वानावर त्या त्या व्यवहाराच्या कर्तृत्वाचा आरोप करितात. त्यामुळे लोक दृष्टीने ज्याचे कर्तृत्व त्याच्यावर लादलें गेलें आहे, अशा भिक्षाटनादि कर्मांचा तो कर्ता होतो.—तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेन स्वानुभवेन अकर्ता एव—पण शास्त्रप्रमाणादिकापासून उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो अकर्ताच आहे (चतुर्थ चरणाचे व्याख्यान)—एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वा अपि सः न निवध्यते—याप्रमाणें दुसऱ्यांना ज्यांचे कर्तृत्व आरोपिलें आहे व शरीरस्थिति एवढेंच ज्यांचे प्रयोजन आहे असे भिक्षाटनादिक कर्म करूनही तो बद्ध केला जात नाहीं.—यन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणः ज्ञानाग्निना दग्धत्वात् इति एषः उक्तानुवादः एव—बंधाला कारण होणाऱ्या कर्मांचा त्याच्या अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्निने दाह झालेला असल्यामुळे ते कर्म त्याला बद्ध करूं शकत नाहीं, असा हा वर सांगितलेल्या सिद्धान्ताचाच अनुवाद आहे. [संन्यासाश्रमी ज्ञानी सुद्धा इतर अन्न लोकाप्रमाणे स्नान-भोजनादि व्यवहार करीत असतो असे पाहून लोक त्याच्यावर त्या त्या कर्मांचे कर्तृत्व आरोपितात. त्यामुळे लोकांच्या दृष्टीने ज्ञानी भिक्षाटनादि कर्मांचा कर्ता होतो, हे खरें, पण शास्त्रप्रमाणानें उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवाने तो त्या कर्मांचाहि कर्ता नव्हे त्यामुळे तो शरीरस्थिताला अत्यंत अवश्य असे कर्म करीत असूनहि त्याने बद्ध होत नाहीं कारण बंधाला निमित्त होणारें त्याचें सर्व कर्म अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्निने दग्ध झालेले असते. 'शरीरं केवलं' येथे सांगितलेल्या गोष्टीचाच हा अनुवाद आहे. अमल्या कर्मांचा मुक्तीशी विरोध नाहीं, हें 'कृत्वापि-' येथील 'अपि' शब्दाने सुचविलें आहे. हें ज्ञानाचे प्रकरण असल्यामुळे व २१-२२ श्लोकातील विशेषणें ज्ञाननिष्ठेलाच लागू होणारी असल्यामुळे हे ज्ञाननिष्ठ संन्यास्याचे वर्णन आहे. कर्मयोग्याचें नव्हे ज्ञान झाले तरी काहीं कारणानें जो संन्यास आप्त घेऊं शकत नाहीं, तोहि ज्ञाननिष्ठच होय, कर्मयोगी नव्हे, हें यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईलच] २२.

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—गतसङ्गस्य—ज्याची कर्म व फल याविषयीची आसक्ति निवृत्त झाली आहे, ज्याची त्यात आसक्ति राहिलेली नाहीं,—मुक्तस्य—त्यामुळेच जो धर्माधर्मादि बंधनापासून सुटला आहे,—ज्ञानावस्थितचेतसः—ज्याचे चित्त ज्ञानातच स्थित आहे, असा—यज्ञाय—यनासाठीच—आचरतः—कर्म करणाऱ्या पुढ्याचें—कर्म—ते कर्म—समग्रं—फलागह—प्रविलीयते—विनाश पावते. २३.

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मां सम्यग्दा निष्क्रियप्रज्ञानं दर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभाष्यदर्शिनः कर्मपरित्यागो प्राप्ते

कुतश्चिन्निमित्तात्तदसभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्येवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(पुढील-तेविसाव्या श्लोकाचा मागल २० व्या श्लोकाशा संबंध दाख-विष्यासाठा आचार्य म्हणतात-)'त्यक्त्वा कर्मफलासंगं' इति अनेन श्लो-केन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्—'त्यक्त्वा कर्मफलासंगं' या श्लोकाने जो प्रारब्धकर्मा असून म्ह० ज्याने कर्मांचा आ-रंभ केलेला आहे असा अनून, जेव्हां निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, या ज्ञानाने संपन्न होतो—तदा आत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः तस्य कर्मपरित्यागे प्राप्ते—तेव्हा आत्म्याला कर्तृत्वे नाही, क्रिया नाही व काहा प्रयोजन-फल नाही, असे पाहणाऱ्या त्याच्या कर्मांचा संन्यास प्राप्त झाला असता—कुतश्चित् निमित्तात् तदसंभवे सति—लोकसमूहेच्छादि काही कारणाने त्याचा असंभव झाल्यास—पूर्व-यत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि—पूर्वीप्रमाणेच त्या कर्मांत तो जरी सर्व-प्रकार प्रवृत्त झाला तरी—सः किञ्चित् न एव करोति—तो काहीच करीत नाही, —इति कर्माभावः प्रदर्शितः—असे म्हणून त्याच्या कर्मांचा अभाव प्रदर्शित केला—एवं यस्य कर्माभावः प्रदर्शितः—याप्रमाणे ज्याच्या कर्मांचा अभाव दाखविला—तस्य एव गतसंगस्य सर्वतः निवृत्तासक्तेः—त्याच गत-संग म्ह० ज्याचा आसाकि सर्व विषयापासून निवृत्त झाला आहे अशा—मुक्तस्य-नि-वृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य—मुक्त म्ह० ज्याचे धर्माधर्मादिवन्धन निवृत्त झाला आहे अशा—ज्ञानावस्थितचेतसः—ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः यस्य-सः ज्यं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य—ज्ञानार्थ्येच ज्याचे चित्त अवस्थित झाले आहे तो हा

१ रहस्यकार 'ज्ञानावस्थितचेतसः' याचा अर्थ-साम्यबुद्धिरूप ज्ञानाचे ठिकाण स्थिर-चित्त झालेला, -असा करितात पण साम्यबुद्धि हेच ज्ञानाचे स्वरूप नव्हे या श्लोका-वरील टीपेत येथील 'यज्ञाय' हा शब्द पाहून तिमच्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकाने जो अर्थ वर्णिला आहे तोच या श्लोकात मानितला आहे, असे म्हणताना पण रहस्यकाराचा तिमच्या अध्यायातील ० व्या श्लोकाचा अर्थ चुकीचा कसा आहे, ते आम्हा वर दाखविलेच आहे पृ २७९-२८० पहा तथापि 'तिमच्या अध्यायातील व या अध्यायातील यज्ञप्रकरणाचे प्रतिपादनात मोठा भेद आहे, असे खर रहस्यकाराने म्हणताना पण तो मोठा भेद कोणता ते सांगताना मात्र ते म्हणताना—'तिमच्या अध्यायाने धीन समाज अनादि यज्ञ-चक्र म्ह० गाशाचे तेच यज्ञ साधन ठेवून पाहिजेत असे म्हटले आहे पण भगवान् आतां असे सांगताना हा यज्ञ म्ह० फेवळ देवतोरेगाने असात तः, तादृक किंवा एतु यांचे हवन करणे अगर चातुर्वर्त्यांचा ऋते स्वर्भोगप्रदाने वा काम्यबुद्धाने करणे, एवढाच मनुष्यज्ञ

ज्ञानावस्थितचित्त होय, त्याचें—यज्ञाय-यज्ञनिर्वृत्यर्थं (कर्म) आचरतः-निर्वर्त-
यतः कर्म—यज्ञासाठी—यज्ञ संपादन करण्यासाठी कर्म आचरणाच्या-कर्मानुष्ठान कर-
णाच्या त्याचे ते कर्म—समग्रं-सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्रं प्रविली-
यते-विनश्यति इत्यर्थः—समग्र म्ह० अग्रासह-फलासह जें असते तें समग्र-फला-
सह सर्वे कर्म प्रविलय पावते म्ह० विनाश पावतें, असा याचा भावार्थ. ['लक्ष्वा
कर्मफलासंगं नैव किञ्चित्करोति स ' या श्लोकाने ज्ञानी पुरपाच्या कर्माचा अभाव प्रद-
शित केला. म्ह० ज्याने अगोदर कर्मानुष्ठाना आरंभ केला आहे, पण पुढें त्याला
निष्क्रिय ब्रह्मच माझा आत्मा आहे, असे आत्मज्ञान झालें आहे, तो 'आत्मा कर्ता आहे,
त्याचे हे अमुक कर्तव्य आहे, त्याचें त्याला अमुक फल मिळेल,' असे समजत नाही, तर
त्याच्या ठिकाणा 'कर्तृ-कर्म प्रयोजनाचा अभाव आहे' असेच समजतो, त्याला कर्मलागच
प्राप्त होतो. अशा स्थितीत तो संन्यासच करील, यांत काही संशय नाही. पण कोही
कारणानें त्याला संन्यास करता न आल्यास तो ज्ञान झाल्यावरहि पूर्वीप्रमाणेच कर्मा-
नुष्ठान करित राहतो. तथापि वस्तुतः तो काहीच करित नाही, असे म्हणून त्याच्या
कर्माचा अभाव वर २० व्या श्लोकात सांगितला आहे. पण ज्याचा याप्रमाणे कर्माभाव
प्रदर्शित केला आहे, त्या आसक्तिशून्य, धर्माधर्मादिवंधनरहित व ज्ञानामध्येच ज्याचें चित्त
अवस्थित आहे, अशा ज्ञानी पुरुषाने भगवत्प्राप्तीसाठी किंवा केवळ यज्ञाचें स्वरूप सिद्ध
होण्यासाठी केलेले कर्म फलासह विनाश पावते तें पुढील जन्माला कारण होत नाही] १

अर्थ समजू नका अर्थात आहुति टाकताना अदोरीस ' इदं न मम ' हें माझे नव्हे, असे
जे शब्द उच्चारितात, त्यातील स्वायत्त्याग्रूप निर्ममत्वाचे जें तत्त्व नोच यज्ञातील प्रधान
भाग होय आणि अशा रीतीने ' न मम ' म्ह० ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यातील मम
व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ किंवा होमच होत अमून या यज्ञानें सर्व देवतांची
देवता जो परमेश्वर किंवा ब्रह्म त्याचें यजन घडत असतें." इत्यादि म्हणतात पा हा
अर्थ पूर्वात्तरविरुद्ध नव्हे का ? तिसऱ्या अध्यायात ' तेच यज्ञ केले पाहिजेत ' असे म्हणून
या अध्यायात ' ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यातील सर्व व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ
आहे, ' असे सांगणें याने पूर्वात्तरविरोध स्पष्ट भासतो. यापेक्षा तिसऱ्या अध्यायातील
प्रकरण निराळें व या अध्यायातील निराळें, असे म्हटल्यास काय होईल ? सर्व गीतेच ' एक
कर्मयोगच प्राधान्याने वर्णिला आहे व बाकी सर्व त्याच्या अनुषंगानें वर्णन आहे ' या
म्हणण्याला बाध येईल, पवडे मात्र खरे ! पण भगवानाच्या प्रतिपादनातच अशी धरसोड
दारविषयापेक्षा ज्ञानयोग प्रधान अमून कर्मयोग त्याचें अंग आहे, असे म्हणणें अधिक
प्रशस्त नव्हे का ? पण मग स्वमताभिनिवेश तो कोणता ? असो, आचार्यांनी प्रकरणेद
मानून तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायातील प्रकरणाची व्यवस्था कशी लाविली आहे, तें मूळ
भाष्यांवावरूनच कठण्यामारगें अमलवामुळें येथे विस्तार करित नाही या अध्यायात मग
धानाचा जे अकरा गौण यज्ञ सांगितले आहेत, तीं मग श्रौत-स्मार्त साधने आहेत व
ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठी त्यांना उपचारांनें ' यज्ञ ' म्हटले आहे. अर्थात् ' आहु
ष्यातील सर्व व्यवहारांची ' येथे प्राप्तिच नाही.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अर्पणं—ज्या मंत्रान किंवा—जुहु—इत्यादि साधनाने ब्रह्मविद् हवि अग्नौ अर्पण करितो, तो मंत्र किंवा ' जुहु ' नगरे साधन—ब्रह्म—ब्रह्म,—हविः—तूप, भात वगैरे अग्नात होमावयाचा पदार्थहि—ब्रह्म—ब्रह्म,—ब्रह्माग्नौ—ज्यात होम करावयाचा तो अग्नि ब्रह्म,—ब्रह्मणा—हवन करणारा यजमान ब्रह्म व—हुतं—ब्रह्मक्ष होमत्रियाहि ब्रह्मच ब्रह्मरूप अग्नात ब्रह्मरूप यजमानानाहून ब्रह्मरूप होम केला जातो—ब्रह्मकर्मसमाधिना—ब्रह्मच कर्म, त्यात ज्याच्या चित्ताची समाधि—स्थिरता आहे अशा—तेन—त्या ज्ञाना पुरुषाकडून—ब्रह्म एव—ब्रह्मच—गन्तव्यं—प्राप्तव्य फल आहे त्याला इष्ट असलेले फलहि मंत्रच आहे २४

कस्मात्पुन कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वन्तसमग्रं प्रविलीयते इत्युच्यते यत् ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्ब्रह्मविरप्तावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्याऽऽत्मच्यतिरेकेणाभाव पश्यति यथा शुक्तिकाया रजताभाव पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमेति । यथा यद्रजत तच्छुक्तिरैवेति । ब्रह्म, अर्पणमित्यसमस्ते पदे । यद-
र्पणजुहुया गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थं ॥

भाष्यार्थ—क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभं अकुर्वन् कस्मात् पुनः कारणात् समग्रं प्रविलीयते इति उच्यते ' ब्रह्म० ' इति—कर्मांच फल भोगल्या-वाचून दार्ढ काल जरी लोटला तरी तें क्षण होत नाहा, अशा स्मृति असल्यामुळे केलेलें कर्म आपल्या कार्याचा—फलचा आरंभ न करिता कोणत्या धरें कारणाने समग्र नाव पावत ? अस विचारनाल तर ' ब्रह्मार्पण० ' या श्लोकानें त्याच उत्तर सांगितलें जात—यतः ब्रह्मार्पणं—ब्रह्मविद् येन करणेन हविः अग्नौ अर्पयति तत् ब्रह्म एव पश्यति—कारण ब्रह्मवेत्ता अर्पण म्ह० ज्या साधनानें तूप, दूध इत्यादि हवि अग्नौ आपतो ते अर्पण ब्रह्मच पाहतो म्हणजे—तस्य आत्मच्यतिरेकेण अभावं पश्यति—त्याचा आत्म्याहून भिन्नत्वानें अभाव पाहतो [त्या अर्पणाला—हवि अर्पण करण्या-या साधनाला तो आत्मरूप पाहतो त आत्म्याहून पृथक् पहात नाहा क्रिया-कारक फलरूप सर्व द्वैत ब्रह्मरूप आहे, अस पाहिल्यानें तें बाधित होत त्याला त्या सर्वांचा ब्रह्मात्म-रूपानें अनुभव येतो, द्वैतरूपानें अनुभव येत नाहा ' ब्रह्म अर्पण ' हें सामानादि

१ 'हा ब्रह्मार्पणरूपा वत्त वदच पुढील श्लोकात प्रथम वर्णिला आहे' असे रहस्यकार म्हणतात पण बरील श्लोकात "यज्ञासाठा कर्मांचरण करणाराचें सब कर्म फलामह विनाश पावनें" असें मागिलें आहे त्याच्याशा या श्लोकाचा मबध दाखविणें उचित होय बराल श्लोकान ब्रह्मार्पणशब्दाचा गधहि नाहा त्यामुळे रहस्यकाराचें बरील अवतरण अप्राप्तिक आहे त्यापेक्षा आचार्यांना तें अवतरण दिलें आहे तेंच अधिग सुमबद आहे

करण्य भोगत्या प्रमारचे आहे, ते दृष्टान्ताने व्यक्त करितात—]—यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति—ज्याप्रमाणे शुक्तिकेमध्ये—शिंपीमध्ये रजताचा—रुप्याचा अभाव पाहतो, तसा ब्रह्मामध्ये अर्पणादिकाचा अभाव पाहतो [म्ह० जे रूप म्हणून तू म्हणतोस ता शिंप आहे, वस्तुत रूप नव्हे, असे ज्याप्रमाणे म्हणतात, त्याप्रमाणे जे अर्पण-सुक्, सुवा वगैरे ते ब्रह्म आहे, असे 'वा गवा सामानाधिकरण्य' आहे सामानाधिकरण्य म्ह० दान शब्दाचे एकविभक्तिव मागे पृ ५८ पहा]—ब्रह्मार्पणं इति तत् उच्यते—'ब्रह्मार्पणं' या दोन शब्दाना तेच बाधसामानाधिकरण्य सांगितले जाते म्हणजे—यथा यत् रजतं तत् शुक्तिका एव इति—जस, जे रूप म्हणून तू म्हणतोस ती शिंपच आहे, असे 'ब्रह्म अर्पणं' या पदानां सांगितले आहे—' ब्रह्म अर्पणं ' इति असमस्ते पदे—'ब्रह्म' व 'अर्पणं' हा दोन पृथक् पद आहे एक-सामासिक पद नव्हे त्यांचा समास झालेला नाहा (अर्थात्)—लोके यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते—तत् अस्य ब्रह्मविदं ब्रह्म एव इति अर्थः—लौकिक व्यवहारात जे हवि अर्पण करण्याचे साधन सुक्, सुवा इत्यादि भावनेन ग्रहण केले जाते, ते या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीने ब्रह्मच आहे, असा याचा भावार्थ [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा याना युक्त होऊन केलेले शुभानुभ कर्म, मज्जे किताहि जरी काठ लोटला तरी फल दिल्यावाचून क्षीण होत नाहा, असे शाश्वतवन असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषानेहि केलेले कम फलाचा आरंभ केल्यावाचून क्षण होईल असे वास्त नाहा पण तुम्ही नर ते समग्र विनाश पावते, असे सांगत आहा पण ते आपले फल दिल्यावाचून का वरे क्षीण व्हावे ? उत्तर—ब्रह्मवेत्त्याला सर्व दैत ब्रह्ममात्र भासत, त्याच्या दृष्टाने कम व कमाच सावन हा दोन्हा ब्रह्मरूप आहेत त्यामुळे बाधित झालेले कम समग्र नाश पावते ब्रह्मवेत्ता ज्या साधनाने अग्नात हवि दतो ते साधन ब्रह्मरूप पाहतो त्याहून पृथक् पहात नाहीं]

ब्रह्म हविस्तथा यद्द्विविबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्त पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र ह्यते ब्रह्मणा कर्ता ब्रह्मैव कर्तैत्यर्थ । यत्तेन हुतं हवत क्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ॥

भाष्यार्थ—तथा ब्रह्म हवि-यत् हविविबुद्ध्या गृह्यमाणं तत् अस्य ब्रह्म एव—यत्र सांगितलेल्याच न्यायान ब्रह्मच हवि ज हवि-तृप, दूध, दही, वन, ग्राहि, इत्यादि भावनेन व्यवहारात ग्रहण केले जाणार त या ब्रह्मज्ञाला ब्रह्मच आहे— तथा ' ब्रह्माग्नी ' इति समस्तं पद— त्याचप्रमाणे ' ब्रह्माग्नी ' ह समस्त पद आहे म्ह० अममस्त पद नव्हे ब्रह्म व अग्नि या पदाचा येथे कर्मधारय समास झाला आहे ' ब्रह्म अर्पणं ' याप्रमाणे ती पृथक् पदे नव्हेत—यत्र ह्यते स अग्नि- अपि ब्रह्म एव—ज्यात होम केला जातो तो अग्निहि ब्रह्मच (ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मरूप भगवान् शम करतो)—ब्रह्मणा-कर्ता—ब्रह्माने म्ह० कत्यान—ब्रह्म एव कर्ता इत्यर्थ—ब्रह्मच कर्ता-होम करणारा यत्मान, असा याचा भावार्थ—यत् तेन हुतं-हवत

क्रिया तत् ब्रह्म एव—जे त्यातें केलेलें ह्म म्ह० हवनकर्म तें ब्रह्मच—यत् तेन गन्तव्यं फलं तत् अपि ब्रह्म एव—जे त्याच्याकडून प्राप्त केले जाणारे फल तेंहि ब्रह्मच—ब्रह्मकर्मसमाधिना—ब्रह्म एव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना गन्तव्यं ब्रह्म एव—ब्रह्मकर्म-समाधिना म्ह० ब्रह्म हेंच कर्म—ब्रह्मकर्म, त्यांत ज्याची समाधि म्ह० चित्तसमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि, त्या ब्रह्मकर्मसमाधि पुरपाकडून प्राप्त केले जाणारे जें फल तेंहि ब्रह्मच. [ज्ञानी पुरुषाला हवि ब्रह्मच दिसतो. ब्रह्मरूप अर्थात त्या ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप हवन क्रिया केली जाते. ब्रह्मरूप कर्माभ्ये ज्याचें चित्तसमाधान आहे त्याला संपादन करण्यास योग्य अगलेलें फलाहि ब्रह्मच आहे. सारांग ज्ञानी पुरुषाला क्रिया-कारक-फल-रूप सर्व प्रपंच ब्रह्मरूप भासतो. ब्रह्म ज्ञेय असल्यामुळे किंवा प्राप्य असल्यामुळे त्याला कर्मत्व आहे, असें 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' येथील कर्मशब्दावरून जाणवें.

एवं लोकसंप्रहं चिक्रीर्पुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपसृदितत्वात् एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं

१ रहस्यकार अवतरणात 'ब्रह्मार्पणरूप वटा-यज्ञच भागतात' असें जरी म्हणून आम्हाला, तरी अर्थात 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म' असें म्हणतात व टोपेन "अर्पणशब्दाचा अर्थ अर्पण करण्याचें साधन म्ह० पर्जा श्वादि, असा शाकरभाष्यात केला आहे, पण तो जरा छिष्ट आहे. यापेक्षा अर्पण म्ह० अर्पण किंवा हवन करण्याची क्रिया, असा अर्थ करणे अधिक सरळ होय" असें म्हटलें आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० ब्रह्माला अर्पण करणे हा वटा यज्ञच जर पुढें सांगायला आहे तर अर्पण-हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, असा अर्थ कसा संभवेल ? हवन क्रिया ब्रह्म आहे, असें म्हटल्यानें ब्रह्मार्पणरूप वटा यज्ञ होऊ शकत नाही. ज्ञानी पुरुष यज्ञाची सर्व सामग्री ब्रह्मरूप पाहतो. त्यामुळे त्याचें कर्म फलामह निवृत्त होतें, असें येथें सांगायलाचें आहे. म्हणून अर्पण म्ह० हवी देण्याचें साधन—करण, हवी—कर्म अग्नि—अधिकरण, कर्ता, हवन—क्रिया व प्राप्तव्य फल हें सर्व ब्रह्म आहे, असें याचें व्याख्यान करणेंच सयुक्तिक आहे. रहस्यकाराचा 'अर्पण म्ह० अर्पणक्रिया' (गी. र. पृ. ६७६) हा अर्थ फारच सरळ आहे! इतका सरळ अर्थ आचार्यांना कसा करता येईल? अगो, येथी "ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीनें यज्ञ करणाराचें हें वर्णन झालें" असा 'ब्रह्मार्पण' या श्लोकाचा सारांश सांगितला आहे. पण तो चुकीचा आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीनें यज्ञ करणे, असें म्हणणे हीच पहिली चूक, कारण स्वतःच 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, अर्पण करावयाचें द्रव्य ब्रह्म' इत्यादि जो अर्थ केला आहे, त्याच्यासाठी तें म्हणणें लुप्त नाहा व अर्पणादि सर्व ब्रह्म आहे, एवढेंच या श्लोकात सांगितलें आहे. ब्रह्मार्पण करणाऱ्या मनुष्याचें त्यात वर्णन नाहा. या श्लोकाचा आचार्यांनी जो अर्थ केला आहे तोच सयुक्तिक व मूळचा धरून आहे, हें मूळ भाष्यांवरूनच वाचकांच्या लक्षात येईल. अर्पणादिकाचा निराळा अर्थ वा समवत नाहा, तेंहि भाष्यांत सविस्तर बंगिलें आहे. रहस्यकाराना हा श्लोक ज्ञानप्रकरणातील आहे, या गोष्टीनें भ्रान्ति नाहा. तथापि त्यानें 'निमन्या व चवध्या अर्पणाच्या दृष्टप्रकरणांतून प्रतिपादनात फार मोठा भेद आहे,' एवढें तरी म्हटलें आहे, हें लक्षात ठेवण्यासारगें आहे.

ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्म ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुषु सर्वकर्माभाव ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ब्रह्मार्पणमंत्राचा अक्षरार्थ सांगून तात्पर्यांचे सातातान-)
**एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणा अपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अन्नं ब्रह्म-
 बुद्ध्युपमृदितत्वात्—**याप्रमाणे लोकांमग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून
 केले जाणारे कर्म वस्तुतः-तत्त्वतः अकर्म आहे, कारण ते यज्ञमुद्धाने-सर्व ब्रह्मच आहे
 या भावनेने वाधित झालेले अमते-त्यांतील कार्योत्पादनशक्ति नष्ट झालेली असते (पण
 असे जरी असले तरी कर्मापासून निवृत्त झालेल्या सन्यासाला उद्देशून या श्लोकाची
 प्रवृत्ति कशा झाली आहे ? उत्तर-)—**एवं सति निवृत्तरुमणः सर्वकर्मसंन्या-
 सिनः अपि सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं सुतरां उपपद्यते**
—असे सिद्ध झाले असता कर्मापासून निवृत्त झालेल्या सर्वकर्मसंन्यासी पुरुषाच्याहि
 सम्यग्ज्ञानान्या स्तुतीसाठी ज्ञानाचे यज्ञत्वसंपादन-ज्ञानामध्ये यज्ञाची कल्पना करणे-
 पारच उत्तमप्रकारे उपपन्न होते [म्ह० बाह्य प्रत्यक्ष यज्ञ करण्यास असमर्थ असलेल्या
 अज्ञाचाहि सकल्पमान यज्ञ जसा शास्त्रात उपलब्ध होतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाची स्तुति कर-
 प्यासाठी ज्ञानामध्ये यज्ञत्वाची कल्पना करणे तर अविकच सयुक्तिक आहे कारण त्या-
 मुळ ज्ञानाच्या स्तुतीचा लाभ हातो व ज्ञानाला यज्ञ समजणे, हे ज्याच्या त्याच्या साधा-
 न असत आता ज्ञानाच्या ठिकाणी यज्ञत्वाचा कल्पना कशी होते ते दाखविताने-]—
**अधियज्ञे यत् अर्पणादि प्रसिद्धं तत् अस्य परमार्थदर्शिनः अध्यात्मं ब्रह्म
 एव इति—**अवियज्ञात म्ह० वाच्य प्रसिद्ध यज्ञात जे प्रसिद्ध अगलेले सर्व सुवादि अर्प-
 णसाधन, हवि, अग्नि, यजमान, हवनकर्म व फल ते या तत्त्वदर्शी ज्ञान्याच्या शरारातात
 ब्रह्मच आहे, अशी यज्ञकल्पना उत्तमप्रकारे समवते (पण हे यज्ञत्वसंपादन कोणत्या
 प्रमाणावरून ठरवावयाचे ? उत्तर)—**अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनां एव
 विशेषतः ब्रह्मत्वाभिमानं अनर्थकं स्यात्—**येथे ज्ञानामध्ये यज्ञत्व कल्पना जर
 विवक्षित नसती तर सर्वांलाच ब्रह्मत्व असल्यामुळे अर्पणादि काहा यज्ञसंबंधा पदार्थांनाच
 विशेषेकरून ब्रह्मत्व आहे, अस सांगणे व्यर्थ होईल [ज्याअर्थी तमुद्दाम सांगितले आहे
 त्याअर्थी ज्ञानामध्ये यज्ञत्वकल्पनाच येव विवक्षित आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते]—**त-
 स्मात् ब्रह्म एव इदं सर्वं इति अभिजानतः विदुषु सर्वकर्माभाव—**ज्या
 अर्थी तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानालाच यज्ञत्व आहे, त्याअर्थी ' यज्ञच हे सर्व आहे ' असे ज्ञान
 णान्या विद्वानाच्या मव कर्मांचा अभाव आहे [लोकसंग्रहादि काहा कारणाने ज्ञान
 झाल्यावरहि गृहस्थाश्रमाचा त्याग न करणाऱ्या पुरुषाने अग्निहोत्रादि कर्म जरी केले तरी
 ते ब्रह्मबुद्धीने वाधित होत असल्यामुळे वस्तुतः अकर्मच आहे अर्थात् लोकसंग्रहार्थ कर्म
 करणाराहि कर्मयोगी नव्हे, तत्त्वतः सन्यासाच आहे याप्रमाणे ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास न
 करिता लोकसंग्रहार्थ कर्म करित असलेल्या गृहस्थाला उद्देशून या श्लोकाचा प्रवृत्ति करी

होते ते मागून आता कर्मसंन्यास करणाऱ्या संन्यासाश्रमा पुरपाळा उद्देशून त्याची प्रवृत्ति कशी होते तेहि मागितलें आहे. या श्लोकात ज्ञानाची स्तुति केली आहे. प्रसिद्ध यज्ञात अर्पणादि जी साधनें वर्गरे आहेत, ता सर्व ज्ञानी पुष्पाच्या ज्ञानरूप आहेत. परमार्थदर्शा पुरुष अर्पणादि सर्व ब्रह्मच आहे, असे पाहते. त्यामुळे त्याला प्रत्यक्ष कर्मानुष्ठान करावें लागत नाहा. अर्थात् सर्व ब्रह्मच आहे, असे जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्व कर्मांचा अभाव आहे. या श्लोकात ज्ञानाच्या स्तुतीमात्र ज्ञानामध्ये यज्ञाची कल्पना केली आहे, ही गोष्ट यज्ञसाधनाना ब्रह्म म्हटलें आहे, यावरूनच मिद्ध होते. कारण येथे स्तुति जर विवक्षित नसती, तर सर्व ब्रह्म अगताना त्यातील अर्पणादि काहा वस्तूनाच ब्रह्म म्हणणें उपपन्न झालें नसतें.]

कारकबुद्ध्यभावाच्च । न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञारयं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहो-
त्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादेकारकबुद्धिमत्त्वप्रतिमानफलाभिसंधि-
मच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत्कर्मत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा ।
इदं तु ब्रह्मबुद्धोपमृदितापंणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्मांतोऽकर्मंच तत् ॥

भाष्यार्थ—(हे सर्व आत्माच आहे, व आत्म्याहून भिन्न असलेलें सर्व मिथ्या आहे, असे समजणाऱ्या विद्वानाच्या कर्मांचा अभाव आहे, याविषया आणखी एक हेतु सांगतात—) च कारकबुद्ध्यभावात्—आणि कारकबुद्धीचा अभाव असल्यामुळेहि ज्ञानी पुरुषाला कर्मांचा अभाव आहे. (अहोपण, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकादि व त्याच्याविषयी ' हा मां व हे माते ' असा अभिमान यांचा अभाव जरी असला तरी कर्म का नगावे ? उत्तर—) कारकबुद्धिरहितं यज्ञारयं कर्म न दृष्टं हि—यज्ञ-संज्ञक कर्म कर्ता-कर्मादि कारकबुद्धीवाचून होत असल्याचें फांटेंच दिसत नाहीं,—सर्वे एव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पित-देवताविशेषसंप्रदानादिकारकबु-द्धिमत् च फलप्रतिमान-फलाभिसंधिमत् दृष्टम्—सर्वेच अग्निहोत्रादिक कर्म ' इंद्राय, वरुणाय ' इत्यादि शब्दांनी समर्पण केलेली विशेषरूप देवता हे संप्रदान; प्राहि-यवादि करण, इत्यादि कारकबुद्धीने युक्त असलेलें आणि ' मां याचा कर्ता, ' असा कर्मप्रतिमान व ' मां याचें फल भोगानें, ' ही फलाभिसंधि याना युक्त असलेलेंच दिसते,— उपमृदित-क्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं या न दृष्टं—ज्यांतील क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि नाहारी झाला आहे, असे किंवा कर्तृ-त्वाभिमानपूर्वक जी फलाभिसंधि-फलेच्छा निने राहिल असे कर्म दिसत नाहीं—इदं तु कर्म ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि—आणि हे ब्रह्म-ज्ञाने कर्म तर ब्रह्मबुद्धीने ज्याविषयीची अर्पणादिकारक, देवताविषया, फल इत्यादि भेदबुद्धि साधित झाली आहे, असे आहे—अतः तत् अकर्म एव—ज्यामुळे ते अकर्मच आहे. [' यज्ञ ' हे ज्याला नांव आहे ते कर्म कर्ता-करण-संप्रदान-इत्यादि कारकबुद्धीवाचून होतें, असे फांटेंच दिसत नाहीं अग्निहोत्रादि सर्वे कर्म इंद्रादि देवता दे संप्रदान, यज्ञ-मान हा कर्ता, प्राहिर्वादि पदार्थ हे करण इत्यादि कारकबुद्धीने युक्त असलेलेंच दिसते.

तसेंच, मी कर्ता, अशा अभिमानावाचून कोणतेंही कर्म होत नाही. त्याचप्रमाणे कोणतेंही कर्म फलाच्या इच्छेनेच होते. त्यावाचून कोणतेच कर्म होत नाही. पण ब्रह्मवेत्त्यांचे दि-
सणारे जे कर्म ते कर्मच नव्हे, कारण 'मां ब्रह्म आहं' या बुद्धीने त्यांच्या कर्मांची बरील सर्व
सामग्री बाधित झालेली असते. तत्त्वज्ञान झाले की, व्यापक कारकादिबुद्धि व्यावृत्त झाली
असता व्याप्य कर्मांहि व्यावृत्त होते जेथे जेथे कारकबुद्धि तेथे तेथे कर्म अशी व्याप्ति
दिसत असल्यामुळे कारकबुद्धि व्यापक व कर्म त्यांचे व्याप्य आहे. व्यापकाच्या अभावा
व्याप्याचाहि अभाव होतो. याविषयी अनुमान-तत्त्ववेत्त्यांच्या शरीरेद्रियचेष्टा हें कर्म
नव्हे, कर्माभास आहे कारण कर्मव्यापक जें कारकादि त्याचा त्यात अभाव स-
सतो. झोपेतील चेष्टेप्रमाणें.]

तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः'
'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः । तथा च
दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ
कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यवि-
शेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितापेणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धे
बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽरुम संपद्यते । अत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति ॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाचे कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयी भगवानाची अनुमति
दाखवितात—) —तथा च दर्शितं—तसे गीतेंतच प्रदर्शित केले आहे—'कर्मणि
अकर्म यः पश्येत्'—कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो अ. ४-१८—'कर्मण्यभि-
प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः'—तो कर्मांमध्ये जरी प्रवृत्त झाला तरी काही
करीत नाहीच ४-२०.—'गुणा गुणेषु वर्तन्ते'—इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणामध्ये
प्रवृत्त होतात. ३-२८.—'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्'—गुरू
तत्त्ववेत्त्याने मा काहीच करीत नाही, असे जाणावे ५-८—इत्यादिभिः—इत्यादि वा
क्यांना ठिकठिकाणी तसे दाखविले आहे. ('अहोपण, तत्त्वज्ञाना दृष्ट कर्म नाही, असे
जरी सांगितले असले तरी त्यांचे कारण तसेच राहत असल्यामुळे पुन. कर्म संभवेत !'
उत्तर—) —च तथा दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्धि-उपमर्दं
करोति—आणि तसे दाखविणारे भगवान् ठिकठिकाणी क्रिया-कारक फलभेदबुद्धीचा
निषेध करितात—ती बुद्धि सर्वथा घालवितात. (अर्थात् अविद्वानाप्रमाणे विद्वान् जरी
कर्म करीत आहे, असे वाटले तरी त्याचे कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयी दृष्टान्त
देतात—) —च काम्य-अग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः
दृष्टा—कारण काम्य अग्निहोत्रादिकांतील कामांची निवृत्ति झाली असता काम्य अग्नि-
होत्रादिकांची हानि होते, असे आपण पाहिले आहे. [स्वर्गाच्या कामनेने जांवर अग्नि-
होत्रादि कर्म पुरुष करीत आगतो तोवरच ते काम्य त्यांतील स्वर्गकामना नाहीशी झाली
थी त्या कर्मांला काम्यत्व रहात नाही. असो, इतराच्या कर्मांप्रमाणे विद्वानाचे कर्मांहि कर्म-
चा आरंभ करील, अशी संका बोली घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात—] —तथा मति-

पूर्वक अमतिपूर्वकादीनांकर्मणांकार्यविशेषस्य आरंभकत्वं दृष्टं—तसेच, हे कर्म असे करावे, याचे फल मोगावे, या मतिपूर्वक म्ह० अशा भावनेने केलेल्या व तशा मतिपूर्वक न केलेल्या म्ह० तशा भावनेने न आचरिलेल्या कर्मांना विशेष कार्यांचे आरंभकत्व प्रसिद्ध आहे बुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचे फल निराळे व अबुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचे फल निराळे दोन्ही प्रकारच्या कर्मांचे फल एकच नाही किंवा एकसारखेही नाही—तथा इह अपि ब्रह्मबुद्धि उपमृदित-अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः विदुषः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्म अपि अकर्म संपद्यते—तसेच येथे या-निद्वयप्र-करणगतमुद्धा उच्चार्या अर्पणादिकारक-क्रिया फलभेदबुद्धि ब्रह्मज्ञानाने भावित झाली आहे त्या विद्वानाचे केवळ बाह्यचेष्टेने होणारे कर्मांहि अकर्म बनते—अतः समग्रं प्रवि-लीयते इति उक्तं—म्हणूनच वर 'समग्रं प्रापलायते' फलासह कर्म नाश पावते असे म्हटले आहे [बुद्धिपूर्वक केलेले कर्म व बुद्धिपूर्वक न केलेले कर्म यांच्या फलात फारच मोठे अंतर पडते. त्याच न्यायाने या विद्व प्रकरणात मुद्धा ज्या निद्वानाचे क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि ब्रह्मबुद्धीने बाधित झालेली असते, त्याचे कर्म केवळ शरीरेंद्रियचेष्टारूप असते मनापामून-अहंकारपूर्वक नसते म्हणून ते अकर्म, जन्मरूप बंध उत्पन्न कर-णारे ते कर्म नव्हे]

अत केचिदाहुर्व्यद्वह्य तद्वर्पणादीनि । ब्रह्मं प्रविण्णादिना पञ्चविधेन कारवा-त्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिबुद्धिनिवर्त्यते किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते । यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिवुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ' ब्रह्मार्पणं ' या श्लोकाचे स्वनिदान्ताप्रमाणे व्याख्यान क-रून ग्रान्तांत व्याख्यानाचा अनुवाद करितात—)—अत्र केचित् आहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि—जे ब्रह्म त अर्पणादिक (प्रभिन्न वस्तूच्या उद्देशाने अप्रसिद्ध व-स्तूचे विधान करणे उचित असताना येथे अप्रसिद्ध ब्रह्माच्या उद्देशाने प्रसिद्ध अर्पणादिनाच विधान कसे केले आहे ? उत्तर—)—ब्रह्म एव किल अर्पणादिना पंचविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्—ब्रह्मच शरीर अर्पणादि पाच प्रकारच्या कारक-रूपाने व्यवस्थित होणारे—तत् एव कर्म करोति—तसे कर्म करते [ब्रह्मच कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान व अधिकरण या पाच कारकरूपाने अवस्थित होते तच त्या त्या कारकरूपाने बनून कर्म करते, असे मानलेले असल्यामुळे ब्रह्म अप्रसिद्ध नाही, त प्रसि-द्धच आहे त्यामुळे त्याचा अनुवाद करून अर्पणादिनामध्ये त्याच्या दृष्टाचे विधान करण यात काहीच विरोध नाही, असा याचा भाष्यार्थ या श्लोकाचे अर्थाने गिदान्तपत्राहून विशेष कोणता आहे ते सांगतात—)—तत्र न अर्पणादिवुद्धिः निवर्त्यते किंतु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते—त्या पक्षा अर्पणादिनांविषयीचा बुद्धि निवृत्त केला जात नाही, तर त्या अर्पणादिकांत ब्रह्मबुद्धीचे आधान केले जाते (अर्पणादिकां मध्ये कटारमाची जा मयबुद्धि ताने दोन दृष्टान्तांना स्पष्ट करितात—)—यथा प्रति-मादौ विष्ण्वादिवुद्धिः यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः इति—ज्याप्रमाणे प्रति-
गी. भा. ५५

लब्ध्वा परं शान्तिं—' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुति एव कुर्वन् अध्यायः
 उपश्रीणः—' इत्यमय यज्ञाहून् ज्ञानयज्ञ अधिम श्रेयस्कर, (श्लो. ३३) 'ज्ञान होताच
 मोक्षारयत्तानि तत्काल प्राप्त होते' (श्लो. ३९) इत्यादि वचनाना सम्यग्दर्शनाची स्तुति
 करीतच हा अध्याय संपला आहे —तत्र अरुस्मात् अप्रकरणे प्रतिमायां विष्णु-
 दृष्टिः इव अर्पणादां ब्रह्मदृष्टिः उच्यते इति अनुपपन्नम्—नेव्हा 'ब्रह्मार्पणं'
 या मन्नात अरुस्मात्—उपासनेचे प्रकरण नमताना प्रतिमेमध्ये जशी ब्रह्मदृष्टि व्याप्रमाणे
 अर्पणादिकामध्ये ब्रह्मदृष्टि सांगितला जाते, असे म्हणण अनुपपन्न आहे (ज्ञानप्रकरणात
 उपासनेचा विधि मानणे अयोग्य आहे)—तस्मात् अयं श्लोकः यथाज्याख्या-
 तार्थः एव—म्हणून हा श्लोक आम्हा जसे वर व्याख्यान केले आहे, तशा अर्थाचाच
 आहे [इतराच वराल व्याख्यान सयुक्तिक नमन्वामुळ आचार्य म्हणतात 'ब्रह्मार्पणं'
 या श्लोकाचा आम्हा केलेला अर्थच बरोबर आहे] २४

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अपरे—काहा—योगिनः—योगा म्ह० कमंड लोक—दैवं एव
 यज्ञं—दैवच यज्ञ—इष्ट-अग्नि इत्यादि देव ज्यात पूजले जातात असा यज्ञ—पर्युपास-
 ते—करितात —अपरे—दुमरे काही ब्रह्मवेत्ते—ज्ञाननिष्ठ—यज्ञं—आत्म्याला—मुद्दयादि
 उपाधिमुक्त जावाला—ब्रह्माग्ना—ब्रह्मरूप अग्नात—यज्ञेन एव—निरुपाधिक पर-
 ब्रह्मस्वरूपानच—उपजुहति—दहन करितात २५

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञस्य संपाद्य तस्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते दैव
 संवेत्यादिना—दैवमेव देवा इत्यन्ते येन यज्ञेनाग्नां दैवां यज्ञस्तमेवापरे यज्ञ योगिनः
 कर्मिण पयुपासते कुर्वन्तीत्यर्थ । ब्रह्माग्नां “ सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म ” “ विज्ञान
 मानन्त ब्रह्म ” “ यन्नाश्नादपरीक्षाद्ब्रह्म ” “ य आत्मा सर्वांन्तर ” इत्यादिवचनो-
 क्तमशानायादिभेदमपारधमवर्जित नेति नेतीति निरस्तासोपविदोष ब्रह्मशब्देनोच्यते ।
 ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणव्यवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो
 यज्ञ यज्ञशब्दवाच्य आत्माऽऽमनामसु यज्ञगच्छस्य पाठात्तमामान यज्ञं परमार्थत
 परमेव ब्रह्म मन्त बुद्ध्याउपाधिमुक्तमध्यस्तमर्वांपाधिभक्तमाहुतिरूप यज्ञेनवाऽऽम-
 नैवोक्तलक्षणोप जुहति प्रक्षिपन्ति । सोपाधिकस्याऽऽमनां निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपे-
 णैव यद्दर्शन स तस्मिन्होमस्त कुर्वन्ति ब्रह्मार्मेकत्वदर्शननिष्ठा मन्यामिन इत्यर्थे ।
 सोऽय सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषुक्षिप्यते ब्रह्मापणामित्यादिश्लोकै
 'श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाऽज्ञानयज्ञः परतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र सम्यग्दर्शनस्य यज्ञस्य संपाद्य अधुना तस्तुत्यर्थं 'दैव-
 मेव' इत्यादिना अन्ये अपि यज्ञाः उपक्षिप्यन्ते—' ब्रह्मार्पणं' या श्लोकात

सन्त्यज्ज्ञानाला—आमज्ज्ञानाला यज्ञत्व सपादन करन म्ह० आत्मवेत्त्याची सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि हाच ज्ञानयज्ञ आहे, असें मागून जाता त्याच्या स्तुतीसाठी ' देवमेव ' इत्यादि श्लोकानें दुसऱ्या यज्ञाचाहि उल्लेख—निर्देश केला जातो—**देवं एव—देवाः इत्यन्ते येन यज्ञेन असौ देवः यज्ञः तं एव यज्ञ—**ज्या यज्ञाच्या योगाने देव पूजले जातात तो देव यज्ञ, त्याच देवयज्ञास—**अपरं योगिनः—कर्मिणः पर्युपासते—कुर्वन्ति इत्यर्थः—**दुसरे योगी म्ह० कर्माधिकारी गृहस्थ अनुष्ठितात कर्माधिकारी गृहस्थ देव यज्ञच करितात, अमा याचा भावार्थ,—**ब्रह्माग्नौ—**ब्रह्मरूप अग्नौमध्ये, (ब्रह्मशब्दाचा अर्थ श्रुतीच्या आधारात स्पष्ट करितात—)**सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म—**सत्य—ज्ञान—अनन्त म्ह० अवाधित, अज, चिद्रूप अपरिच्छिन्न ब्रह्म [त्याचेंच परमानदत्वाने परम पुरुषार्थत्व सांगतात—]**—विज्ञानं—आनन्दं ब्रह्म—**जें विज्ञान व आनन्दरूप ब्रह्म [ब्रह्म विज्ञानाचा आधार अमन्यामुळें त्याचें ज्ञानत्व गौण आहे, असें कोणा म्हणेल म्हणून—]**—यत् साक्षात् अपरोक्षत् ब्रह्म—**जें साक्षात् अपरोक्ष—स्वयंप्रकाश ब्रह्म आहे, [अहोपण जाण व ब्रह्म हा विभाग असताना ब्रह्माला अपरिच्छिन्नत्व कम उत्तर—]**—यः आत्मा सर्वा म्तरः—**जो आत्मा सर्वांच्या अन्तर्गामी आहे,—**इत्यादिवचनोक्तं अशनायादि—सर्वसंसारधर्मवर्जितं—**इत्यादि वचनानी सांगितलेले, भूक, तहान इत्यादि सर्व संसारधर्मरहित—**नेति नेति इति निरस्त अशेषविशेषं—**स्थूल नव्हे, सूक्ष्म नव्हे इत्यादि निषेधपर वाक्याना ज्यातील सर्व विशेष सर्वथा घालविले आहेत, असें तत्त्व—**ब्रह्मशब्देन उच्यते—**ब्रह्मशब्दाने सांगितलेले आहे—**ब्रह्म च तत् अग्निः च सः हीमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्नि—**ब्रह्म हाच अग्नि, हीमाचें अधिकरणत्व मागावयाचें असल्यामुळे त्याच ब्रह्माग्नि म्हणलें आहे—**तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे—अन्ये ब्रह्माविद् यज्ञ—**त्या ब्रह्माग्नौ दुसरे ब्रह्मवेत्ते यज्ञाला—**यज्ञशब्दाच्चः**

१. रहस्यकार "आना देवतोद्देशाने अथात् काम्यबुद्धाने केलेल्या यज्ञाचें स्वरूप माताना—"अग्ने या श्लोकाम अवरण देतान. पण देवतोद्देशाने केलेल्या यज्ञ म्ह० काम्य यज्ञ, ही ममवृत्त योग आहे कारण निमन्या अध्यायात सांगितलेल्या यज्ञ देव यज्ञच आहे पण तो काम्य नव्हे रहस्यकारहि त्याला काम्य म्हणतार नाहिन मग येथेंच देव यज्ञ काम्य कसा साक्षात् करतुन या प्रसारापास मज श्रेय माधनाना मुख्य व गौण वृत्तीने यज्ञ म्हणावयाचें आंद काम्य यज्ञाचा येथें काहा भवध नाहा शिवाय ' योगिन पर्युपासते ' अग्ने म्हणें आंद, हेहि लक्षण ठेविणें पाहिजे

० आचार्य वेधील 'योगिन' या पदाचा अर्थ 'कर्मिण' असा समजात, हे लक्षण ठेवण्यामागे आहे त्यावरून प्रकरण, पृष्ठांतर मखध, आमशामर शब्द यांकडे पाहूनच प्रत्येक शास्त्राचा अर्थ आचार्य बरिष्ठान व हीच मीनामासांशाप्रमाणे ग्रंथ लावण्याची निर्देश पडति आहे, हे वाचकांच्या लक्षात घेवण अग्ने अग्नेहि रहस्यकार जाणवादि मन्याम-नर्मावावर माभशासिद्द भाष्य, ओंशाना, कमपरवचनाची उपेक्षा, इत्यादि आरोप कर-ण्याम लक्षात आणत हे आचार्य नव्हे का ? पण त्याहापेक्षा ते स्वत आपल्या म्याग्यानात मेव नेच बारवार करितान, हा त्यांच्या त्व त विरोध मौळ आहे

आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तं यज्ञं-आत्मानं-येधे यज्ञशब्दा-
 चा अर्थ आत्मा आहे कारण आत्म्याच्या नावात यज्ञशब्दाचा पाठ आहे, त्या यज्ञाला
 म्ह० आत्म्याला-परमार्थत. परं एव ब्रह्म सन्त बुद्ध्यादि उपाधिसयुक्त
 अध्वस्तसर्वोपाधिधर्मकं आहुतिरूप-वस्तुत परब्रह्मच असलेल्या बुद्ध्यादि-
 उपावींशा सयुक्त झालेल्या, ज्याच्यावर उपावाचे सर्व धर्म आरोपिले आहेत, अशा आहुतिरूप
 यज्ञाम-यज्ञेन एव उक्तलक्षणेन आत्मना एव उपजुह्वानि प्रक्षिपन्ति-यज्ञानच
 म्ह०वर ज्याचें लक्षण सांगितल आहे, अशा आत्म्यानेच हवन करितात, त्याचा प्रक्षेप-त्याग
 करितात-सोपाधिकस्य आत्मन. निरुपाधिनेन परब्रह्मस्वरूपेण एव
 यत् दर्शन स. तस्मिन् होमः- सोपाधिक आत्म्याला निरुपाधिक ब्रह्मस्वरूपानेच
 जें पाहणे, तो त्यात होम होय-ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठा. सन्यासिन. तं
 कुर्वन्ति इत्यर्थः-ब्रह्म व आत्मा याचे एकस्वरूप जें ज्ञान, तन्निष्ठ झालेले-ज्ञाननिष्ठ
 सन्यासी तो होम करितात, असा भावास-स. अय सम्यग्दर्शनलक्षणः यज्ञः
 ' ब्रह्मार्पण० ' इत्यादिश्लोकै. दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु उपाक्षिप्यते-तो हा ज्ञान-
 रूप यज्ञ 'ब्रह्मार्पण०' इत्यादि श्लोकाना दैवयज्ञादिक यज्ञामध्ये टाकला जातो दैवादियज्ञात
 त्याचा समग्र केला जातो (कशासाठा उत्तर-)-'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्ज्ञानयज्ञ.
 परंतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थ-अनुना, द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (श्लो ३३)
 इत्यादि श्लोकांनी ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठी त्याचा दैवादि यज्ञात गणना केला जाते
 [ज्यात देवताना उद्देशून होमहवन केले जाते, तो दैवयज्ञ काही कमाधिकारी गृहस्थ
 करितात दुसरे ज्ञाननिष्ठ सन्यासा सत्य ज्ञान अनन्त विज्ञान आनन्द साक्षात् अप
 रोक्ष-सर्वांतर आत्मरूप ब्रह्माभात आत्म्याचा होम करितात. सोपाधिक आत्मा निरुपा-
 धिक ब्रह्मरूप आहे, अस पाहतान आत्मा बुद्ध्यादि उपाधीना सयुक्त झाल्यामुळे त्या
 च्यावर उपावाचे सव धम लादले जातात त्यामुळे तो परब्रह्माहून अगदी भिन्न आहे,
 असा भ्रम होतो, तो घालविण्यासाठी ज्ञाननिष्ठ त्या सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक
 ब्रह्मतरवात छेप करितात पुढे ३३ व्या श्लोकात ज्ञानयज्ञाचा स्तुति करावयाची
 अमत्यामुळे येथे दैवयज्ञादिकान त्याची गणना केला आहे असा याप्रमाण
 येथें गृहस्थाच्या प्रसिद्ध मुख्य यज्ञाचा प्रथम गणना करून नंतर ज्ञाननिष्ठाच
 ब्रह्मात्म्यज्ञान हाहि यज्ञच आहे, असें गौणवृत्ताने म्हणल आहे यज्ञाताल गुण यांत
 दाखविण्यासाठी सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मरूप अज्ञान नवनसारधर्मवाजत
 निर्विशेषस्वरूपान हाम करितात, असें म्हणले आहे] २०

१ पण रहस्यकार या शीवाच्या उचारापाचा असा अर्थ करितात-' आणि विरत्येन महा
 श्रौत यगानेच यज्ञाचें यजन करितात "पण यथाल विन्येक म्हणजे कोण यात वाहाच उल
 गटा करीत नाहान पूर्वाभांताळ यागिन ' शब्दाचा अर्थ करताना मात्र 'विन्येक यम
 योगी' असे म्हणतात आणि 'श्रवमव'या शब्दाचा अर्थ करताना 'ब्रह्मबुद्ध्याच्या ऐवना दवा
 शिवाच्या उद्देशाने यजन करितान,' असे म्हणतान पण यातील 'ब्रह्मबुद्ध्याच्या ऐवना' हे
 शब्द त्याच्या पदार्थे आहेत शिवाच येथून पुढे महा श्रानत मुग्ध व गौण यगर्ची गणना

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

अन्वयार्थ—अन्ये—दुसरे योगी—श्रेय-साधनाचे अनुष्ठान करणारे—श्रोत्रादीनि
इन्द्रियाणि—श्रोत्रादिक इंद्रिये—संयमाग्निषु—पाच इंद्रियाच्या पांच प्रकारचा
संयम—निग्रह हेच अग्नी, त्यात—जुहति—होमितात. इंद्रियाचा संयमाग्नीत होम क-
रितात.—अन्ये—दुसरे काही योगी—शब्दादीन् विषयान्—शब्द, स्पर्श, रूप,
रस व गंध, या—वरील श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियाच्या—विषयास—इन्द्रियाग्निषु—इंद्रियरूप
अग्नीत—जुहति—होमितात. २६.

करावयार्था अमल्यामुळे त्या शब्दाचा येथे काही उपयोगहि नारा वस्तुन' या श्लोकाच्या
पूर्वांशांत गृहस्थाश्रमा अग्निहोत्र पंचमहायज्ञादि श्रान्तां स्मार्त कर्मे करितात व हाच मुख्य
यज्ञ आहे, हे विवक्षित आहे आणि उत्तरार्धात 'मन्यामाश्रमा ब्रह्मरूपा अग्नात मोपाधिक
आत्म्याचा आत्म्यानैव होम करितात म्ह० सोपाधिक आत्म्याला निरुपाधिक स्वरूपाने ब्रह्मरूप
पाहतात,' असा अर्थ विवक्षित आहे 'ब्रह्मापंग०' २४ या श्लोकात सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञाचीच
इत' यज्ञमध्ये गणना करण्यामाठी येथे पुन त्याचा अनुवाद केला आहे. पण रहस्यकारा-
नी 'यज्ञ' व 'यज्ञेन' हा दोन पदें दिसताच या श्लोकाचा पुरुषमूक्ताला 'यज्ञेन यज्ञ अय-
जन्न देवा' या मंत्राचा मवध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे पण तो फसला आहे कारण
येथे देवयज्ञ वर सांगितला असून तो व पुरुषमूक्ताला यज्ञ यात फारसा फरक नाही. नोंहि
देवयज्ञच आहे शिवाय 'ब्रह्माग्नौ' असे येथे पद अमल्यामुळे हा मुख्य यज्ञ नसून गौण
आहे, हें उघट होतें कारण मुख्य यज्ञात अग्नि, हवि वगैरे प्रत्यक्ष अमतात व गौण यज्ञात
त्याचा कल्पना केलेला असते. पुरुषमूक्तातील यज्ञात 'ब्रह्म हाच अग्नि' अशा कल्पना केलेली
नाहा यास्तव या ज्ञानयज्ञाचा पुरुषमूक्ताला यज्ञाचा वाहा मवध नाहा रहस्यकारांनी
जे त्याचा मवध लावून दाखविला आहे, तो अतिशय लपटीत आहे. ते म्हणतात 'सृष्टी-
च्या आरंभा झालेल्या या यज्ञात ज्या विराटरूपा पशूचे हवन केले, तो पशु व ज्या देवाचे
यजन केले तो देव, हे ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत हें उघट आहे' पण यावर आम्हा असें म्ह-
णतो का, सर्वच जर ब्रह्म आहे, तर पशु व देव हेहि ब्रह्मरूपच असेल पाहिजेत, हें निराळें
सागावयासच नको. ब्रह्मज्ञानी सर्वालाच ब्रह्म मानील हें उघट आहे, पण पुरुषमूक्तातील
यज्ञ ज्या देवाना केला, त्याचा तशा भावना नव्हती त्यामुळे कामकाटातील द्रव्य-देवतामय
यज्ञ व हा ज्ञानकाटातील ज्ञानमय यज्ञ हे अगदा पृथक आहेत तसेच, 'सृष्टीतील सर्व पदा-
यांत नेहमीच ब्रह्म भरलेले असल्यामुळे निरिच्छ बुद्धीने सर्व व्यवहार करीत अमता ब्रह्म-
च नेहमी ब्रह्माचे यजन होत असते, असें जें २४ व्या श्लोकात वर्णन आहे तेंच तरवृष्टया
ररें होय' असें नें रहस्यकार म्हणतात, तेंहा निर्मूल आहे. २४ व्या श्लोकात 'निरिच्छ
बुद्धीनें सर्व व्यवहार करणें' वगैरे नाहा सांगितलेले नाहा, हें त्या श्लोकाचा भाष्यार्थ वाचल्यावर
पाचकाच्या लक्षान जालेंच जमेल. अर्थाद रहस्यकाराच्या या सर्व निराधारकल्पना आहेत,

श्रोत्रादीर्नाति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ' शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ' इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होम मन्यन्ते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आणखी दोन गूण यज्ञ—' श्रोत्रादीनि० ' इति—' श्रोत्रादीनि० ' या श्लोकाने सांगतात—अन्ये-योगिनः श्रोत्रादीनि इंद्रियाणि संयमाग्निषु दुसरे योगी श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इंद्रिये संयमरूप अर्गात होमितात (अहो पण बाह्य इंद्रियाचा मनात जे सयम करावयाचा तो एकच असल्यामुळे ' संयमाग्निषु ' असे बहुवचन वा योजले आहे ' उत्तर—)—प्रतीन्द्रियं संयमः भिद्यते इति बहुवचनं—प्रत्येक इंद्रियाचा संयम भिन्न भिन्न आहे, म्हणून ' संयमाग्निषु ' असे बहुवचन आहे. (समासाचा विग्रह)—**संयमाः एव अग्नयः तेषु जुह्वति—इंद्रियसंयमं एव कुर्वन्ति इति अर्थः**—संयम हेच अग्नि आहेत, त्यात इंद्रियाचा होम करितात, इंद्रियसंयमच करितात, असा भावार्थ. [प्रत्याहाराचे अधिकरण या रूपाने अवस्थित असलेल्या मनोरूप संयमाना होमाचे आधारत्व आहे. म्ह० मनोरूप संयमात इंद्रियाचा होम करावयाचा आहे. म्हणून त्यांना अग्नि म्हटले आहे बाह्य व आंतर इंद्रियाचा मनात प्रत्याहार करितात, असा याचा भावार्थ. हा निसरा संयमयज्ञ होय]—**अन्ये शब्दादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु जुह्वति**—दुसरे शब्दादि विषयाचा इंद्रियाग्नीत होम करितात.—**इंद्रियाणि एव अग्नयः तेषु इंद्रियाग्निषु जुह्वति**—इंद्रिये हेच अग्नि, त्या इंद्रियाग्नात विषयाचा होम करितात. (अहो पण इंद्रियांनी विषयाचा उपभोग सर्वच घेतात. त्यात विशेष काय आहे ? उत्तर—)—**श्रोत्रादिभिः अविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते**—श्रोत्रादि इंद्रियांना अनिषिद्ध विषयाचें ग्रहण करणें, याला ते होम मानतात [म्ह० विहित निषिद्ध विषय सोडून प्राप्त झालेल्या ते विषयांना रागद्वेषपरहित होत्साते त्या त्या इंद्रियांनी भोगतात.] २६.

१ रहस्यकार म्हणतात—“ श्रोत्रादि (कान, डोळे इत्यादि) इंद्रियाचा ” ६७६ पण श्रोत्रादि म्ह० कान, डोळे वगैरे नव्हे वान, डोळे, तोंट, नाक हे गोलक असून त्यांताल प्रेरणें, पाहण वगैरे क्रियांची जा यष्टम साधनें ताच श्रोत्र, चक्षु, इत्यादि इंद्रियें होत.

२ वा श्लोकात जे हे दोन वक्ष मागितले आहेत, त्याचें स्पष्टाकरण रहस्यकार टीपें असें करितात. “ (१) इंद्रियांचे सयमन करणें म्हणजे त्यास योग्य मयादेच्या आत आपापले व्यवहार करू देणें, (२) इंद्रियांचे विषय म्हणजे उपभोग्य पदार्थ सर्वस्वी सोडून देऊन इंद्रियें अजिवात मारून टाकणें, ” पण हे स्पष्टीकरण मुळाला सोडून आहे ' श्रोत्रादिक इंद्रिये मयमाग्नान होमितात, ' असें मुळात म्हटलें आहे व ' श्रोत्रादि इंद्रियांचा सयम करतात, ' हा त्याचा सरळ अर्थ आहे पण रहस्यकार ' त्यास योग्य मयादेच्या आत आपापले व्यवहार करू देणें, ' हा अर्थ कोटून व का काढतात हे त्याच त्यामच माहीत ! येथे त्यांना श्लोकांतल्या कर्मयोगाचा काही मवध नाही, तेव्हा अशी ओढाताण करण्याचें वस्तुतः काही

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाभौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

अन्ययार्थ—अपरे—दुसरे काहीं सायक—सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि—सर्व इन्द्रियांचा कर्म—च—व—प्राणकर्माणि—प्राणापानादि वायूचा कर्म—ज्ञानदीपिते—विवेकज्ञानाने प्रदान झाले या—आत्मसंयमयोगाभौ—आत्मसंयमरूप योगाभौत—जुहति—होमितात २७

किं च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्त्वमोण्याकुट्टनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाभौतानि संयम आत्मसंयम स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाभौत जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोच्चरभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—किंच सर्वाणि इति—‘ सर्वाणि ’ या श्लोकाने आणखा एक यत्न मागतात—सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि—इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रियकर्माणि—

कारण नव्हते येथे जे यत्न मागितले आहेत, ता निरनिराळ्या मागने आहेत याग्नव त्यांना अनुवाद जगाया तमाच करणे उचित होय भगवानांना तो तसाच बला आहे. पण रहस्यकार त्यांच्या हा कर्मा ओढाणाण करीत आहेत ता पहा तमेंच, दुसरे नित्येक शब्दादि विषयाना इन्द्रियाप्राण होमितात म्ह० अनेपिद्य विषयांचे मेवन करितात, अमा उत्तरापाणा मरळ अथे अमतांना ‘ इन्द्रियाने विषय मवन्वा मोडून देऊन इन्द्रिये अतिवात मारून टाकणे ’ हे रहस्यकारांचे स्पष्टाकरण मूळ गप्पाच्या अगदा उलट दिशेला बहावेंत आहे. विषयांचे इन्द्रियाप्राण दहन करितात म्ह० विषयोपभोग घेतात, अमाच अथ होतो. पण रहस्यकार ‘ विषय मवन्वा मोडून इन्द्रियाना अतिवात मागणे ’ अमा त्याचा भलनाच भावार्थ विनाकारण काडीत आहेत अमा, पुढे पृ. ६७७ मनुस्मृतानाल “ एतानके महायष्टान् यष्टनात्प्रविशेते जना । अर्नाहमाता मतन इन्द्रियेष्वेव जुहवति० ” इत्यादि अ ८ श्लो २०-२४ टीका ॥ उल्लेख करून “०१ ” या श्लोकात माग्निनेत्या क्रियेसाठी पचमहा-दशापेचना माहा गृह्यथ बाण पेटा न वगता इन्द्रियामथे अपादिवाच्या ज्ञानाना मयम वरूनन हे पचपष्ट मपादन करितात बाहा प्रप्रेते गृह्यथ बाण व प्राणवायु यामध्ये केलेला यष्ट अथय पच येते, अमे ज्ञानन बाणान प्राणाया व प्राणान वाचना होम करितात व किनेक श्लोनिष्ठ प्राणा केवल ज्ञानमयच यष्ट करितात ” अमे मागितल आहे, अमे गृह्यतात पण ते मनुनाल बाण रहस्यकाराच्या ‘ प्रत्येक ज्ञाना पुण्यात ज्ञानाचर कम वेथेच पाहिजे ’ या आज्ञाणा अगदा बरोवी आहे येथे तर मनु श्लोनिष्ठ गृह्यथागदि माशापू पचमहापन न करिता त्यांचे इन्द्रियमयम व ए न बाण मपादन करावयात मागल आहेत. वरपुढांना तर देवर्त. “ संकषयेन श्लोनिष्ठानं वेदसंन्यामिना गृह्यथानामने विषय ” अमे रहस्य म्हटते आहे. म्ह. या हीन श्लोकांते श्लोनिष्ठ वेदसंन्यासा गृह्यथापेदि विधि सांगितले आहेत, अष्टा भाष्ये.

सर्वं इंद्रियमर्मे-इन्द्रियाणां ऐक्येण, पाटणे इत्यादि कर्मे-इन्द्रियकर्मे-तथा प्राणकर्मणि-
 प्राणः वायुः आध्यात्मिकः तत्कर्मणि आकुंचन-प्रसारणादीनि-तशाच
 प्राणकर्म-प्राण म्हे० शरीरार्तात् वायु त्वाचा कर्मे आकुंचन प्रसारण इत्यादि-तानि च
 अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ-आत्मनि संयमः आत्मसंयमः सः एव योगा-
 ग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ-ता सर्व इंद्रिय-प्राणकर्म दुसरे योगी आत्म-
 संयमयोगाग्नौ-आत्म्यामध्ये जो संयम तोच आत्मसंयम, धारणा-व्यान-समाधिरूपसंयम,
 तोच योगाग्नि, त्या आत्मसंयमयोगाग्नौ-जुहवति-प्रक्षिपन्ति-होम करितात-
 त्याचा प्रक्षेप-त्याग करितात-ज्ञानदीपते-स्नेहेन इध प्रदीपिते विवेकविज्ञानेन
 उज्ज्वलभायं आपादिते प्रविलापयन्ति इत्यर्थः-ज्ञानाने दीपित केलेल्या यो-
 गाग्नौ-तेलाने प्रदीप जसा प्रदीप करितात, त्याप्रमाणे विवेकविज्ञानाने उज्ज्वलभावास
 प्राप्त केलेल्या योगाग्नौ इन्द्रियमर्मे व प्राणकर्म यांना अत्यंत लीन करितात, असा याचा
 भावार्थ [त्यांना त्यात मिळवून सोडतात सर्व व्यापाराचा निरोध करून आत्म्यामध्ये
 चित्तार्थे समाधान करितात] २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

अन्यार्थ-द्रव्ययज्ञः-सत्पाना द्रव्याचा विनियोग यज्ञाच्या भावनेने जे करि-
 तात, ते द्रव्ययज्ञ होत -तपोयज्ञाः-जे तपश्चर्या करतात, ते तपोयज्ञ, -तथा
 अपरे योगयज्ञाः-तमेच जे दुसरे योगाग्नौ अभ्यास करतात, ते योगयज्ञ, -
 स्वाध्याययज्ञाः-जे ऋग्वेदादिकाचे यथाविधि अभ्यसन-अभ्यास करतात, ते स्वा-
 ध्याययज्ञ-ज्ञानयज्ञा -जे शास्त्रार्थाचा अभ्यास करून शास्त्रार्थज्ञान संपादन करतात,
 ते ज्ञानयज्ञ, -संशितव्रताः यतयः-व ज्यांना व्रते अतिशय तात्पर्य केले आहेत,
 असे यती-सन्यासी हे व्रतयज्ञ होत. २८.

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तोर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः,
 तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो
 यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्य-
 भ्यामो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते
 ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यग्भिन्नतानि तन्कृतानि तीक्ष्णीकृतानि
 व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ- 'द्रव्यं' इति- 'द्रव्ययज्ञा ०' या श्लोकाने सहा यज्ञ सामतात.

-द्रव्ययज्ञाः-ये तीर्थेषु द्रव्यविनियोग यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञाः

-द्रव्ययज्ञ म्हे० जे सत्पाना द्रव्याचा विनियोग यज्ञबुद्धीने करतात ते द्रव्ययज्ञ होत.

-तपोयज्ञाः-ये तपस्विनः ते तपोयज्ञाः-तपोयज्ञ म्हे० जे यज्ञबुद्धीने तप

करणारे ते नियमज्ञान् तपोयज्ञं होत.—योगयज्ञः—प्राणायामप्रत्यहारादिलक्षणः
 योगः यज्ञः येषां ते योगयज्ञाः—योगयज्ञं म्ह० प्राणायाम-प्रत्यहारादिरूप (यम-नियम-
 ध्यान-धारणा-ध्यान-समाधि यासह अष्टांग)योग ह्याच ज्याचा यज्ञ आहे ते योगयज्ञ होत.—
 तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः च—स्वाध्यायः यथाविधि क्रमादि-अभ्यासः
 यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः—त्याचप्रमाणे दुसरे स्वाध्याय म्ह० यथाशास्त्र-पूर्वकडे
 तोंड करणे,ह्यातात पवित्रक घालणे, इत्यादि अंगविधींचे उद्घन न करिता-ऋगादिकाचा
 अभ्यास ह्याच ज्याचा यज्ञ आहे ते स्वाध्याययज्ञ होत.—च ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं-शा-
 स्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाः—आणि ज्ञानयज्ञ-ज्ञान म्ह० शास्त्रार्थाचे
 परिज्ञान, तांचे ज्याचा यज्ञ आहे ते ज्ञानयज्ञ—यतयः—यतनशीलाः—यतां म्ह०
 यतनशील-प्रयत्नशील—संशितव्रताः—सम्यक्शितानि तनूकृतानि-तीक्ष्णा-
 कृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः—संशितव्रतां म्ह० उत्तम प्रकारे ज्यांना
 तसें दित-तनु-तीक्ष्ण, आति दृढ केल्या आहेत ते संशितव्रत होत. (शब्दचा हा
 प्रत्यय होय.) २८.

अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अन्वयार्थ—अपने—दुसरे काही मुमुक्षु—अपाने—अपान वायूत—प्राणं—प्रा-
 णाल—तथा—त्याचप्रमाणे—प्राणे—प्राणवायूत—अपानं—अपानाल—जुहति
 —होमितात—प्राणापानगती—प्राण व अपान यांच्या गती—रुद्धा—बंद
 करून—प्राणायामपरायणाः—प्राणायामात परायण होतात २९.

किंच अपानं इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरयत्यं
 प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति रेचकार्यं च प्राणायामं कुर्वन्ती-
 त्येतन्, प्राणापानगतीं मुमुक्षुनामिकाभ्यां धार्यानिर्गमनं प्राणस्य गतिमन्विष्ययेणाधोग-

१ रहरकार 'स्वाध्याय' शब्दाने जित्य स्वकर्मानुष्ठानरूप यज्ञ' अर्थे म्हणतात, पण तो
 अर्थ बरोबर नाही. 'स्वाध्याय'शब्दाचा तसा अर्थ होत नाही. याच शब्दाने योगयज्ञ म्हणून
 तो यज्ञ मागितला आहे, त्याचा अर्थ कर्मयोगरूपी यज्ञ असा केला पाहिजे. कारण पुढील
 २० व्या श्लोकात 'पूरक, रेचक, पुनरुत्थापना या अंगाना युक्त श्रमणेन प्राणायाम मागितला
 आहे व तोच पातत्रय योगरूपी यज्ञ आहे,' अर्थे म्हणतात, पण अगदी आरंभ होताना
 त्या जो देवयज्ञ तोच वैदिक कर्मयोग असावना शिवाय कर्मयोगाला योग फलीत यज्ञाच्या
 पून कर्मविणे अयोग्य आहे. पण रहरकाराना 'योग म्हणजे कर्मयोग' अर्था जावली
 ठाम समजून करून पेट्ट्यातुळे त्याच्या हातून असे प्रसार होणे. महाशक्ति होणे, तथापि
 'योगयज्ञ' या शब्दाचा अर्थ अणुयोग असा जो आचार्यांना केला आहे, तोच सर्वथा
 योग्य असा २० व्या श्लोकात मुमुक्षुवृत्तेऽपानकर्म प्राणायाम मागितला आहे
 हे म्हणून अधिक स्पष्ट होय.

मनमपानस्य ते प्राणापानगतीं पृने रद्ध्वा निश्च्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामत-
त्पराः कुम्भकार्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अपाने०' इति—'अपाने०' या श्लोकाने प्राणायाममंज्ञं यज्ञ सागतात्—अपाने-अपानवृत्तौ प्राणं-प्राणवृत्तिं जुहति-प्रक्षिपन्ति—अपानात्
म्ह० अपानवृत्तात् प्राणाला म्ह० प्राणवृत्तात् होमितात्-प्रक्षेप करितात्—पूरकार्यं
प्राणायामं कुर्वन्ति इत्यर्थः—पूरकनावाचा प्राणायाम करितात् अमा भावार्थं.—तथा
अपरे प्राणे अपानं जुहति—त्याचप्रमाणे दुसरे प्राणान् अपानाचा होम करितात्
—रेचकार्यं च प्राणायामं कुर्वन्ति इति एतत्—व रेचकनावाचा प्राणायाम
करितात्, अमा याचा भावार्थं —प्राणायामगती-मुखनासिकाभ्यां वायोः निर्ग-
मनं प्राणस्य गतिः—प्राणापानगति म्ह० मुख व नासिका यापासून वायूचें बाहेर
येणे ही प्राणाचा गति आहे—तद्विपर्ययेण अधोगमनं अपानस्य—त्याच्या उलट
प्रकारे अधोगमन-वायूनं मुख-नासिकातून आत-खाला जाणे ही अपानाची गति—ते एते
प्राणापानगती रद्ध्वा-निरुध्य—त्या प्राण व अपानगति रोखून-प्राणापानगतीचा
निरोध करून—प्राणायामपरायणाः-प्राणायामतत्पराः कुम्भकार्यं प्राणा
यामं कुर्वन्ति इत्यर्थः—प्राणायामपरायण म्ह० प्राणायामात् तत्पर अमतात्-कुम्भ
या नावाचा प्राणायाम करितात्, अमा याचा भावार्थं [दुसरे काही प्राणायामात् तत्पर
अमणारे योगी रेचक व पूरक करून कुम्भ प्राणायाम करितात्] २९

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अन्ययार्थ—अपरे—दुसरे कि येर—नियताहाराः—परिमित आहार करणारे
—प्राणान्—वायुभेदास-प्राणापानादिकास—प्राणेषु ष्व—प्राणामध्येच—जुहति
—होमितात्—एते सर्वे अपि—हे सर्वहि—यज्ञविद्ः—यज्ञाला जाणणारे व कर-
णारे—आपापल्या भावनाला यज्ञ समजून त्याचें अनुष्ठान करणारे—यज्ञक्षपितकल्मषा
—यज्ञाने पापाचा क्षय केलेले, असे होतात यज्ञाने निष्पाप होतात. ३०

किंच—अपर इति । अपरे नियताहारा नियत परिमित आहारो येषां ते नियता-
हाराः सन्त प्राणान्वायुभेदान्प्राणेषु च जुहति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इतरा-
न्वायुभेदान्वात्मन्निष्कृतिं ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो
यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञयथोक्तैः क्षपितो नाशित कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥

भाष्यार्थ—किंच अपरे इति—धाम व प्रथम या प्राणापानगतींचा निरोध
करून काय करितात् त 'अपरे०' या श्लोकाने सागतात्—अपरे नियताहाराः-येषां
आहारः नियतः-परिमितः ते नियताहाराः सन्तः—दुसरे योगी नियताहार
शेता-त्याचा आहार नियत म्ह० परिमित जगती ने नियताहार होत, जसे नियता-

हार होऊन—प्राणान्-वायुभेदान् प्राणेषु एव जुहति—प्राणाना म्ह० वा-
 चूच्या निरनिराळ्या भेदास प्राणामध्येच होमितात. (प्राणापानगतिनिरोधरूप कुंभक
 कर्म पुन पुन वायूचा जप करितात, असा भावार्थ. त्याचा आहार परिमित, हितकर
 व पवित्र असतो. ते प्राणाना प्राणात होमितात म्हणजे—)—यस्य यस्य वायोः जयः
 क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुहति—ज्या ज्या वायूचा जप
 केला जातो, त्याच्या त्याच्यामध्ये इतर वायुभेदाचा होम करितात. म्ह०—ते तत्र
 प्रविष्टाः इव भवन्ति—ते त्यात प्रविष्ट झाले आहेत, असे होतात. [जिकलेल्या
 वायुभेदात न जिकलेले वायूचे भेद जणु काय प्रविष्ट झाले आहेत, असे पाहतात. आता
 उत्तरार्धात प्रवृत्त यज्ञाचा उपसंहार करितात—]—एते सर्वे अपि यज्ञविद्ः यज्ञ-
 क्षपितकल्मषाः—यथोक्तैः यज्ञैः क्षपितः नाशितः कल्मषः येषां ते यज्ञक्ष-
 पितकल्मषाः—हे सर्वही यज्ञवेत्ते यज्ञक्षपितकल्मष आहेत. वर मागितलेल्या यज्ञाना
 ज्याचे कल्मष म्ह० पाप क्षपित म्ह० नाशित झाले आहे—पाप नाहीसे झाले आहे ते
 यज्ञक्षपितकल्मष होत. [हे सर्वही यज्ञवेत्ते—आपापल्या श्रेय साधनामध्ये यज्ञकल्पना
 करणारे—यज्ञाच्या योगाने निष्पाप होतात. आनन्दज्ञान श्लो २९ व ३० व्या श्लोकाचा
 पूर्वार्ध यात 'प्राणायाम' या नावाचा एकच यज्ञ मागितला आहे, असे म्हणतात.
 त्यामुळे एकदर यज्ञ चारा होतात. पण कोणी 'अपरे' या शब्दाचे स्वारस्य न्हावे
 म्हणून तिसऱ्या श्लोकातील यज्ञ निराज मानतात.] ३०.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टामृतभुजः—यज्ञ कर्म राहिलेल्या वेळा अमृतनावाचे
 अन्न खाणारे सुमुख—सनातनं ब्रह्म—(चित्तगुदि ज्ञानप्राप्त्या द्वारा) निज
 ब्रह्माम—यान्ति—प्राप्त होतात—हे कुरुसत्तम—हे कुरुकुलातील श्रेष्ठा—अय-
 ज्ञस्य—एकही यज्ञ न करणाऱ्या पुण्याला—अयं लोकः—हा लोक—न अस्ति
 —नाही—पुतः अन्यः—मग दुसरा कोठचा ? ३१

एव यथोक्तान्यज्ञांश्चिदर्थं—यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च
 तद्मृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा नचिच्छेत्
 कालेन यथाविधि चोदितमद्यममृतार्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति
 ब्रह्म सनातनं चिंतनं मुमुक्षुश्चेत्कालातिव्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्रिम्यते । नायं लोक
 सर्वप्राणिमाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नान्ति सोऽयज्ञस्तस्य
 कुतोऽन्यो विनिष्टयाधनमाप्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—(हे मज केल्यानंतर पाप क्षीण झाल्याने काय होणे ते मागतात—)
 एयं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—याप्रमाणे हे वर मागितले मज कर्म—यज्ञ-

शिष्ट अमृत भुजः—यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तत् अमृतं च यज्ञ-
शिष्टामृतं तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्ट अमृतभुजः—यज्ञशिष्ट अमृत खाणारे-
यज्ञाच्च जे शिष्ट ते यज्ञशिष्ट—यज्ञशिष्ट अमे अमृत—ते यज्ञशिष्टामृत, ते खातात म्हणून
यज्ञशिष्टामृतमुक् होत म्हणजे—यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन
यथाविधि चोदितं अन्नं अमृतार्यं भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः—वर
सांगितलेले यज्ञ करून त्यातून राहिले-या कालाने यथाशास्त्र अमृत या नावाच विहित
अन्न भक्षण करितात, म्हणून यज्ञशिष्टामृतभुक्—सनातनं—चिरंतनं ब्रह्म यांति-
गच्छन्ति—सनातन—चिरंतन ब्रह्माला प्राप्त होतात—ब्रह्माला जातात (अहोपण, वर
सांगितलेले यज्ञ करून अवशिष्ट राहिले-या कालां विहित अन्न भक्षण करणा-या लोकाना
ब्रह्मप्राप्ति कशा होणे ? उत्तर-)—मुमुक्षुवः चेत् कालातिक्रमापेक्षया इति
सामर्थ्यात् गम्यते—पण ते जर मुमुक्षु अमले तर ब्रह्माला प्राप्त होतात (पण
मुमुक्षु जरा असले तर त्यांना पूर्वाक्त यज्ञ करून अवशिष्टकाला अमृताख्य अन्न खा-
ल्यानें साक्षात् मोक्ष कसा मिळेल ? कारण तसे म्हटल्यास ब्रह्माला जातात, (यांति)
या गतिश्रुतींशा विरोध येनां अर्था आद्यका घेऊन आचार्य म्हणतात)—(सामर्थ्यात्
कालातिक्रमापेक्षया इति गम्यते)—ब्रह्माला जातात, असा गर्ताचा उग्रेर केला
आहे, याच सामर्थ्यावरून कालातिक्रमाच्या अपेक्षेनें म्ह० देहपातानंतर ब्रह्मलोकी जाऊन
तेथून त्या लोकाच्या प्रलयाचे वेळा ब्रह्माला प्राप्त होतात, असे सूचित होणे—यथो-
क्तानां यज्ञानां एकः अपि यज्ञः यस्य न अस्ति सः अयज्ञः तस्य अयं
सर्वप्राणिसाधारणः अपि लोकः न अस्ति—पूर्वाक्त यज्ञांताल एकहि यज्ञ
ज्याचा नाहा—जो खाताल एकहि यज्ञ करीत नाहा तो जयज्ञ होय त्याचा हा
सर्वप्राणिमाधारण असलेला लोकहि नाहा,—हे कुरस्तत्तम विशिष्टसाधन-
साध्यः अन्यः कुतः—मग हे कुरश्रेष्ठा ' विशिष्ट साधनाना सा ध हांगारा दुसरा
लोक कोठचा ? [हा सर्वमाधारण लोकहि जर खाला मिळत नाहा, तर दुसरा असाधा-
रण लोक प्राप्त होणे अशक्यच नाहा मनुष्यलोक सर्व प्राण्याना समारचक्रात भ्रमण करिता
करिता दीर्घकालाने प्राप्त होतो पण एकदा तो प्राप्त झाल्यावर पुन तोच प्राप्त होण्यास
वरील यज्ञांताल कोणता तरा यज्ञ अवश्य केला पाहिजे त्यावाचून हा मनुष्यलोकहि
पुन मिळणे शक्य नाहा मग विशिष्ट पुण्याचरणानेच प्राप्त होणारा उत्तम लोक
त्याला कोठचा ?] ३१

१ ३० व ३१ या दोन श्लोकांचा स्वेच्छेनें अर्थ करून रहस्यकार टापेंत म्हणतात—“हा
यज्ञ एक प्रसारचा अमृतो अमे नाहा, प्राणायाम करा, तप करा, वेदाध्ययन करा, अर्थां
ष्टोम करा, पशुयज्ञ करा, तीळ, ताडुट त्रिवा तूप यांचे हवन करा, पूजा करा, विवा नैवेद्य
वैश्वेद्विदि पाच ग्रहयज्ञ करा, फलामाफि सुग्लेला अमली म्हणजे हे सब व्यापक अर्थाने
यज्ञ व होतान ” पण येथे ' फलामफि सुग्लेला अमली, ' हा अर्थ रहस्यकाराना आणला
कोटून ? वस्तुतः येथे मुख्य व गौण यज्ञ मागिते आहेत, त्यात फलामफीचा वार्हा मग

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्वादि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मच्छापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येव ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥

भाष्यार्थः—हे सर्व यज्ञ केवल वात्पनिक नाहींत, तर वेदमूलक आहेत असे सांगण्यासाठी भगवान्—‘एवं०’ इति—‘एव०’ या श्लोकाने म्हणतात—एवं यथोक्ताः बहुविधाः—बहुप्रकाराः यज्ञाः—याप्रमाणे वर सांगितलेले बहुविध-नाना प्रकारचे यज्ञ-ब्रह्मण-वेदस्य मुखे-द्वारे वितता-विस्तीर्णा-ब्रह्मार्च्या-वेदाच्या

१ ‘ब्रह्मणो मुखे वितता’ याचा अर्थ रहस्यकार “ब्रह्माचेच मुखात चाळ आहेत,” असा करतात, व टीपेत त्यांचे समथन पुढील प्रमाणे करतात “श्रौतयज्ञ अग्न्यात हवन करून करतात अग्नि हे देवांचे मुख आहे पण वरील लाक्षणिक यज्ञ त्या देवांच्या मुखात अग्न्यात होत असल्यामुळे श्रेय प्राप्ति कशा होणार ? हा शका दूर करण्यासाठी हे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखात होतात असे म्हटले आहे ” ब्रह्मज्ञानाचा वेद हा सरळ अर्थ न करण्यासाठी कोण हा धडपड ? पण ‘ब्रह्माच्याच मुखात होतात’ याचा अर्थ तरी काय ? आणि हे सर्वच यज्ञ जर ब्रह्माच्याच मुखात होतात तर त्यापेक्षा ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ असे जे पुढे म्हटले आहे ते कशाळा ? तात्पर्य रहस्यकाराना युक्तायुक्तेचा विचार न करता वाटेल तसा गीतेचा अर्थ केला आहे, असे यावरून निष्पन्न होतं मूळ श्लोकात ‘असे अनेकप्रकारचे यज्ञ ब्रह्माच्या मुखात विस्तारलेले आहेत,’ असे म्हटले आहे त्यावरून येथे जेवढे यज्ञ सांगितले आहेत तेवढेच नसून दुसरेहि पुष्कळ आहेत व त्यांचे वगण ब्रह्मात आहे, असे उघट होतं त्यामुळे ब्रह्म म्ह० वेद असाच अर्थ करावा लागतो त्यावाचून ‘बहुविधा.’ या विशेषणार्थे कार्हाच न्वारस्य उरत नाही. शिवाय ‘ते सर्व कर्मापासून निष्पन्न होतात, असे जाण हे ज्ञान झाले म्हणजे तू मुक्त होशील’ असा या श्लोकाच्या उत्तरार्थाचा अर्थ स्वतः रहस्यकारच करतात. कर्मापासून निष्पन्न होणारे यज्ञ माक्षात ब्रह्माच्याच मुखात वसे होतात ? शिवाय वर जे यज्ञ सांगितले आहेत त्यांचे अधिकरण म्ह० अग्निहि प्राय सांगितला आहे दुम या यज्ञात ब्रह्म हाच अग्नि आहे, तिसऱ्यात सयम हा अग्नि आहे चवथ्यात श्द्रिये हा अग्नि आहे पाचव्यात आत्मसयम हा अग्नि आहे त्यामुळे फक्त दुम या ज्ञानयज्ञावाचून कोणत्याच यज्ञाचा साक्षात् ब्रह्माचा संबंध नाही, हे उघट होतं तथापि रहस्यकार आपल्या ठराविक पद्धतीला अनुसरून म्हणतात—“बहुविधाच हे व्यापक मरूप ज्या परंपराने जाणले त्यांची बुद्धि कोटी न राहता ब्रह्मस्वरूप ओळखण्यास तो अधिपती होता, असा दुसऱ्या चरणाचा भावार्थ आहे” पण हा भावार्थ मूळ श्लोकाच्या दुम या अधाला (चरणाला नः) धरून नाही, इतकेच नः तर स्वतःच्या अर्थाला हि धरून नाही ३२ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्थात ‘ब्रह्माच्या मुखात सांगितलेले ते सर्व यज्ञ कर्मापासून होणारे आहेत, असे समज, असे जाणून तू मुक्त होशील’ असे म्हटले आहे. स्वतः रहस्यकारानीहि जवळ जवळ तसाच अर्थ केला आहे, पण भावार्थात ‘बहुविधांचे व्यापक स्वरूप, बुद्धि कोटी न राहणं ब्रह्म-

मुखांत म्ह० द्वारात सांगितले आहेत. म्ह०—वेदद्वारेण अवगम्यमाना ब्रह्मणः मुखे वितताः उच्यन्ते—वेदाच्या द्वारा ज्ञात होणारे यज्ञ वेदान्या मुरात निम्नतरलेले आहेत, असे म्हटले जाते. (वेदाच्या द्वाराच ते ज्ञात होतात, याविषयां एक उदाहरण—) तत् यथा याचि हि प्राणं जहम इत्यादयः—तं कमे, तर पहा. वाक्मध्ये आम्हां प्राणाचा होम करतां, इत्यादि अनेक यज्ञ वेदात सांगितले आहेत. [या वाक्यात ज्ञानशक्तियुक्त विषयामध्ये क्रियाशक्तियुक्त विषयाचा उपसंहार विवक्षित आहे व त्या उपसंहाराला 'होम करतां' असे म्हणून यज्ञाचे स्वरूप दिले आहे, त्याच्यापुढे 'प्राणे वा वाचं यो एव प्रभव स एसाप्यय.' असे वाक्य आहे. वेदातील असल्या अनेक वाक्ये यज्ञसंपादक आहेत. ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति या एकमेकांच्या उत्पत्ति प्रलयाला कारण होत असल्यामुळे त्या एकाच्या अभावां अध्ययनादि धर्मांचा मिद्धि होत नाही, हा अर्थ येथे विवक्षित आहे.]—तान् सर्वाण् कर्मजान्-कार्यिक वाचिक-मानसिककर्मोद्भवान्-अनात्मजान् विद्धि—त्या सर्वांना कर्मज म्ह० शरीर, वाचिक व मानस कर्मोपागून उद्भवलेले-अनात्म्यापागून झालेले तू जाण. म्हणजे त्या नानाप्रकारच्या यज्ञांतील एकहि यज्ञ आत्म्यापागून होत नाही, आत्मा त्याचा कर्ता नव्हे, असे तू जाण.—हि आत्मा निर्व्यापारः—कारण आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे. (तो वीणतीहि हालचाल करत नाही व आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असे जाण त्याने फार मोठे फल मिळत अगत्यामुळे तसे अवश्य जाणवे, असे सांगतात—) अतः एवं ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे—म्हणून आत्मा निष्कर्म आहे, असे जाणून अशुभापागून मुक्त होईल.—इमे मद्रव्यापाराः न, अहं निर्व्यापारः उदासीनः इति एवं ज्ञात्वा—हे माझे व्यापार नव्हेत, मा सर्वव्यापारशून्य उदासीन आहे, असे जाणून—अस्मात् सम्यग्दर्शनात् संसारबन्धात् मोक्ष्यसे इत्यर्थः—या सम्यग्ज्ञानामुळे तू संसारबन्धापागून मुक्त व्हा जाईल, असा याचा भावार्थ. [येथे व वेदात सांगितलेले हे सर्व यज्ञ शरीर, वाक् व मन यांच्या योगाने होणारे आहेत. आत्मा काही करत नाही, असे जाणून तू मुक्त होईल. कारण हेच सम्यग्ज्ञान आहे व मोक्ष हेच त्याचे फल आहे.] ३२.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

अन्यार्थः—हे परंतप—हे अर्जुना—द्रव्यमयात् यज्ञात्—द्रव्यादि माधनानांचे माध्य होणाऱ्या यज्ञातून—ज्ञानयज्ञः—ज्ञानयज्ञ—श्रेयान्—अर्थास प्राप्त

स्वरूप आत्मज्ञानास अधिकारी होणे, इत्यादि निरापार वाक्याचा उर्गाच वाक्यता केली आहे. वस्तुतः 'ते सर्व यज्ञ कर्म इत्येव आह्वय, हे ज्ञानाने यज्ञ यज्ञास मिळते' हा यज्ञाने महत्त्वाचा प्रश्न आहे. वास्तव त्यांनी सरिस्तर चर्चा येथे करावयाची पाहिजे होती, परंतु मोक्ष म्हणजे काय, हेच त्यांच्या मनात उलटले नाही, त्यांना असे प्रश्नही उत्तरणे अशक्यच आहे.

आहे—हे पार्थ—हे पार्था ।—सर्वं कर्म—सर्वं कर्म—अखिल—प्रतिबद्ध न होता—ज्ञाने—ज्ञानात्—परिसमाप्यते—अन्तर्भूत होते ३३

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्व संपादित यज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरपार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते । कथम्—श्रेयानिति । श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाः ज्ञानयज्ञो हे परतप । द्रव्यमयो हि यज्ञ फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽत श्रेयान्प्रशस्यतर । कथं, यत् सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्ध पाथ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वत संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । “ यथा कृताय विजितायाधरेया सयन्येवमेन सर्वतदभिसमेति यत्किंच प्रजा साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद ” इति श्रुते ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—‘ब्रह्मार्पणं’ इत्यादि श्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं—‘ब्रह्मार्पणं’ इत्यादि श्लोकान आरम्भज्ञानात् यज्ञत्व कल्पितं—च यज्ञाः अनेके उपदिष्टाः—च यज्ञ अनेक सांगितले—तैः सिद्धपुरपार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते—ज्याचें पुरुषाला अपेक्षित असलेल—पुरुषार्थभूत प्रयोजन सिद्ध आहे अशा त्या पूर्वाक्त यज्ञाना ज्ञानाचा स्तुति केला जाते—कथं ‘श्रेयान्’ इति—ती कशी, ते ‘श्रेयान्’ या श्लोकाने सांगितले जाते—हे परतप द्रव्यमयात्—द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ श्रेयान्—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना, द्रव्यमय म्ह० द्रव्य या साधनान साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (येथाल द्रव्य हा शब्द स्वाध्यायादिकान्या उपलक्षणाथ आहे कारण ज्ञानयज्ञ स्वाध्यायादि इतर सर्व यज्ञाहूनहि श्रेयस्कर आहे हेच अधिक विस्तारान सांगतात—) —हि द्रव्यमयः यज्ञफलस्य आरंभकः—कारण द्रव्यमय यज्ञ फलाचा आरम्भ आहे—ज्ञानयज्ञः फलारंभकः न अतः श्रेयान्—प्रशस्यतर.—ज्ञानयज्ञ कोणत्याहि फलाचा आरम्भ करणारा नाही (तर नित्यसिद्ध मोक्षाला अभिव्यक्त करणारा आहे) म्हणून श्रेष्ठ—अधिक प्रशसनीय आहे—कथं—तो कसा ?—यत् पार्थ सर्वं—समस्तं अखिलं—अप्रतिबद्ध कर्म ज्ञाने—मोक्षसाधने सर्वत.संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यते—अन्तर्भवति इत्यर्थ—कारण हे पार्थ,सर्वं—समस्त अभिहोत्रादि अखिल—अप्रतिबद्ध नि श्रेष्ठ कर्म सर्वत संप्लुतोदकस्थानाय मोक्षसाधनरूप ज्ञानात् परिसमाप्त होतें—अन्तर्भूत होतें असा भावार्थ (सर्वं वाचूना पाष्यान् तुदुब भरलेः या समुद्रासारख्या विस्तीर्ण जल

१ रहस्वकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितान—“द्रव्यमय यज्ञोपेक्षा ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ पण ‘ज्ञानयज्ञ’ या शब्दाचा ज्ञानमय यज्ञ हा अर्थ नित्य आहे ‘सर्वं कर्म अखिल ज्ञाने परिसमाप्यते’ याच, “ कारण सब प्रकारच्या मंत्रं कर्माचें पयवमान ज्ञानात् होत अमत ” हा अर्थहि मुळाला धरून नाही पण आपल्या याच अर्थाचें समर्थन करण्यासाठी रहस्वकार टीपें म्हणतात—“ आपण द्रव्यमय यज्ञ करितों, तो परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करीत असतो पण परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्यापेरीच होत नाही म्हणून परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन त्या ज्ञानाला अनुरूप अशा आचरणानं परमे-

शयाच्या स्थानीं असलेल्या ज्ञानात अग्निहोत्रादि सर्व कर्मांचा अन्तर्भाव होतो, याविषयी छान्दोग्यधृतीचे प्रमाण—) 'यथा कृताय विजिताय अधरेया. संयन्ति एवं एनं सर्वं तत् अभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति य. तत् वेद यत् सः वेद' इति श्रुतेः—ज्याप्रमाणे घृतातील चार विद्वांना युक्त अमलेला 'कृत' नावाचा फासा जिकला अमला, त्यात त्याच्या खालचे तीन, दोन व एक विद्वांनी युक्त अमलेले त्रेता, द्वापर व कलि या नावाचे फासे अन्तर्भूत होतात, त्याप्रमाणे सर्व प्रजा जे काहा पुण्य कर्म करते, ते सर्व या विद्वान् पुरुषामध्ये अन्तर्भूत होतें. (तो विद्वान् शोणता ?) तो रंज्ज जे जाणतो तेंच जाणणारा जो विद्वान् त्यामध्ये सर्व कर्म

श्रुतीची प्राप्ति करून घेणे या मार्गास किंवा साधनास 'ज्ञानयज्ञ' असे म्हणतात. "या ज्ञानयज्ञाच्या लक्षणात किंवा घोटाळा केला आहे तो पहा. भगवान् द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ असे म्हणत आहेत. पण तसें सरळ कबूल केव्हाच आपल्या भावटत्या कर्मयोगाला गौणत्व देत. ते येऊ नये, म्हणून हा सर्वत्राविज्ञाप्राणायानाचा प्रकार आहे. आपण द्रव्यमय यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थच करीत अमर्त्या, असा अगोदर नियम नाही. पण तसें जरी क्षणभर समजले तरी परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचे ज्ञान ज्ञानान्तेरात्र जर होत नाही, तर 'द्रव्यमय यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करतो' या म्हणण्यात काय अर्थ आहे ? पण रहस्यकाराना तसें म्हणून मोठाच अर्थ साभावयाचा आहे तो कोणता, ते पुढील वाक्यावरून उघड होतें. 'परमेश्वरस्वरूपाचे मुझे ज्ञान करून घेणे हा ज्ञानयज्ञ नव्हे, किंवा तें ईशप्राप्तीचे साधनहि नव्हे. तर त्या ज्ञानाला अनुरूप असा आचरण करणे, हा ज्ञानयज्ञ आहे व तेंच ईशप्राप्तीचे साधन आहे,' हा अर्थ 'ज्ञानयज्ञ' या शब्दाला अगदी धरून, अगदी सरळ आहे, स्पष्ट ओडाताय किंवा अनाप्रदायिक आग्रह मुळाच नाही ! पण पुन. " हा यज्ञ मानस किंवा बुद्धिमाध्य आहे, असे पुढल्याच ओळ्यात म्हणण्याची तयारी आहेच " ज्ञानाला अनुरूप असे आचरण बुद्धिमाध्य कर्मे, यांचे सरळ उत्तर कोणा रहस्यमत्तदरेंत का ? "द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक मनननात." म्हणून 'ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक' असे मुझे समजतात. गरोमरीच ती अधिक आहे असा निश्चय नाही. " काहा ज्ञाने तरी देवता परमेश्वराचे ज्ञान झाले पाहिजे. ज्ञानान्तेरात्र मोक्ष नाही, हा गातेचा वाक्य सिद्धान्त आहे." हे जर गेरे आहे तर " सान्य व योग या दोन निष्ठा म्ह० मोक्षमाग स्वतंत्र आहेत एक दुसऱ्याचे अंग नव्हे." (गा. ८. ५. ६४३, ३०१) इत्यादि जे म्हटले आहे त्याचा वाट काय ? जेणे " कर्मांचे पयवसान ज्ञानात होत, या वचनाचा ज्ञानोत्तर कर्मे मोडून पाव-वयाचा असा अर्थ नाही... स्वतःमाठा नसे तरा लोकमग्रहाचे कर्तव्य म्हणून सर्व कर्मे केव्हाच पाहिजेत " पण असा आग्रह गात्रा कोठेच करीत नाही. फक्त लोकमग्रहाची इच्छा करणाऱ्या लक्षवेण्याने असाय राहून बसे करावा, देवदेव गात्रा सांगत आहे. "ता केव्हाच पाहिजेत." बगेरे ही सर्व रहस्यकाराचा आग्रह आहे, गातेचा नव्हे त्याला लोकमग्रहाची इच्छा नाही व जो लोकमग्रहाचा अधिकारीहि नाही, त्यानेहि कर्मे केव्हाच पाहिजेत असे नगक-ट्टेच कोठेच माहितले नाही. अर्थात् " दस बरा पण ते ज्ञानपूर्वक निष्ठा-मुडीने करा." हा गातेचा मर्दान उघेच नमन रहस्यकाराचा आहे.

अन्तर्भूत होते, अशा अर्थाची धृति आहे. (गी भा. पृ. १७०. छान्दोग्यभाष्यार्थ पृ. २५०. पहा.) ३३

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—तत्—ते आत्मज्ञान—प्रणिपातेन—आचार्यांजवळ जाऊन साष्टांग नमस्काराने—परिप्रश्नेन—त्यांना बंध मोक्षादिकाविषया प्रश्न करून व—सेवया—स्याची सेवा—शुभ्रूपा करून तू—विद्धि—संपादन कर—तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः—तत्त्ववेत्ते ज्ञानी—ते—तुला—ज्ञान—ज्ञान—उपदेक्ष्यन्ति—सागतील ३४.

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानांभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्ध कथं मोक्ष का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुभ्रूपयैवमादिना प्रश्नयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति चे ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला अपरे न अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतर-दिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तत् पतत् विशिष्टं ज्ञानं केन प्राप्यते इति 'तत् विद्धि०' इति उच्यते—ते हे विशिष्ट-अतिशय प्रसंगनीय ज्ञान जर आहे, तर ते कोणत्या उपायाने प्राप्त होते, ते 'तद्विद्धि०' या श्रोत्राने सांगितले जाते—तत् येन विधिना प्राप्यते इति विद्धि-विजानीहि—ते ज्ञानसाधन ज्या विधीने प्राप्त होत ते तू जाण-समजून घे—आचार्यान् अभिगम्य प्रणिपातेन-प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः-दीर्घनमस्कारः तेन—आचार्यांसमीप जाऊन प्रणिपाताने, अतिशय खाला पडणे हा प्रणिपात, म्ह० दीर्घ नमस्कार (साष्टांग नमस्कार) त्या प्रणिपाताने—कथं बंधः कथं मोक्षः का विद्या का च अविद्या इति परिप्रश्नेन—बंध कसा प्राप्त होतो, मोक्ष कसा मिळतो, विद्या कोणती, अविद्या कोणती अशा सर्व प्रकारच्या प्रश्नाने—सेवया-गुरुशुभ्रूपया—सेवेने-गुरूच्या शुभ्रूपेने—एवं आदिना—या अशा प्रकारच्या शम-दमादि उपायाना ते ज्ञान प्राप्त करून घे.—प्रश्नयेण आचर्जिताः आचार्याः—असा. अशाप्रकारच्या प्रश्नाने म्ह० भक्तिधर्मापूर्वक-अर्थात नम्रपणाने अनुकूल करून घेतलेले आचार्य—ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति—तुला वर सांगितल्याप्रमाणे अत्यंत प्रशस्त असलेले ज्ञान उपदेशिताल-सागतील—ज्ञानिनः-ज्ञानवन्तः अपि केचित् यथावत् तत्त्वदर्शनशीलाः अपरे न अतः विशिनष्टि तत्त्वदर्शिनः इति—ज्ञानी आचार्य तुला ने ज्ञान सागतील, पण ज्ञानवान् आगलेलेहि काही थोडेच यथावत्-पूणपणे-यथा-

धर्पणं तत्त्वदर्शनशील असत्तात. काहां भोत्या लोकांनाच तत्त्वाचे साक्षात् ज्ञान झालेलें असते, बाकीच्या पुष्कळाना ते नसतें यास्तव त्या ज्ञान्याना 'तत्त्वदर्शिन'-तत्त्वान्ना साक्षात् जाणणारे, असे विशेषण भगवान् देत आहेत. (त्यामुळे ' ज्ञानिन ' व ' तत्त्वदर्शिन ' या शब्दांवर पुनरुक्त दोष येत नाहा. ' तत्त्वदर्शिन ' हें विशेषण भगवानांनी कोणत्या आशयानें योजलें आहे ते अधिक स्पष्ट करितात—) ये सम्यग्दर्शिनः तैः उपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति न इतरत् इति भगवतः मतम्—जे सम्यग्दर्शी—आत्मसाक्षात्कारवान् असतात, त्यांनीच उपदेशिलेलें ज्ञान कार्यक्षम होतें, फल देण्यास समर्थ होतें, दुसऱ्या कोणा उपदेशिलेलें ज्ञान तसें कार्यक्षम होत नाहीं, असे भगवानाचें मत आहे. [अर्जुना, तें श्रेष्ठ ज्ञान तूं आचार्यांना शरण जाऊन, त्यांना साटाश नमस्कार करून, त्यांना बंध मोक्षासंबंधा विविध प्रश्न करून, त्यांची शुभूपा करून संपादन कर, तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला त्या ज्ञानाचा उपदेश करतात, यावरून ' अर्जुन, ज्ञानी होता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमण कसें करावे, येथूनच गांतेचा आरंभ आहे, ' असें जे विचारेकाचें म्हणणे आहे ते नोंटें आहे, हे उघट होतें.] ३४.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे पाण्डव—हे पांडवा '—यत्—जे ज्ञान—ज्ञात्वा—संपादन केन्यावर—पुनः—पुनरपि—एवं—अशा प्रकारें—मोहं—मोहाला—न यास्यसि—न प्राप्त होणार नाहाम.—येन—ज्या ज्ञानाने—अशेषेण भूतानि—आव्रजस्तत्रपर्यंत भूताम—आत्मनि—आपल्यामध्ये—प्रत्यगात्म्यामध्ये—अथो—व—मयि—मजमध्ये—परमेश्वरामध्ये—द्रक्ष्यमि—पाहतील. ३५.

तथा च मतीदमपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तत्रपदिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोह गतोऽसि पुनरेव न यास्यसि हे पाण्डव । किं च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मंसंस्थाानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वामुदेवं परमेश्वरं चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरकथ्यं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थ. ॥ ३५ ॥

१ रहस्यकार 'तद्रिद्धि' याचा अर्थ "ध्यानान टेव वी" असा बरितात तो मूजाला धरून नाहा "जे ज्ञान प्राणिपानाने, प्रधाने आणि सेवेने उत्कृष्टे ज्ञानी पुष्प मुक्ता उपदेशितील. " हा अर्थहि मुमगन नाहीं कारण 'प्राणिपान, प्रश्न व मेवा यांना तत्त्ववेत्ते ज्ञानी उपदेश कसा करणार ? म्हणून 'त्या उपायानां अनुकूल-प्रगल्भ करून घेतले ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करील,' अर्थाच मगनि एतत्त्वा पाहिजे या शोकावरून अर्जुन हांनी नगून त्याला ज्ञान संपादन करावयाचे आहे व भावान् 'तत्त्ववेत्त्या ज्ञानी आचार्यांपासून प्राणिपानादि उपायानां ते संपादन कर,' अने मागन आदिन, हे उघट होतें, या रहस्यकार ला मगपानें एक अज्ञ-रति बोलून नाहीं.

भाष्यार्थ—तथा च सति 'यत्०' इति इदं अपि समर्थं वचनं—तत्त्वदर्शा
 आचार्यानां ज्ञानोपदेश केल्याने तो कार्यक्षम झाला असता पुढील 'यत् ज्ञात्वा०' हे
 समर्थ वचन आहे [म्ह० त्याचा विषय योग्य असल्यामुळे ते अर्थपूर्ण आहे]—
 यत् ज्ञात्वा-तैः उपदिष्टं यत् ज्ञान अधिगम्य-प्राप्य—जे जाणून-त्या तत्त्व
 दर्शा ज्ञाना पुरुषांनी उपदेशिलेले जे ज्ञान प्राप्त करून घेऊन—पुन-भूयः—पुनरपि—
 हे पांडव, मोहं एवं-यथा इदानीं मोह गतः असि पुनः एवं न यास्यसि
 —हे अर्जुना, तू अशा प्रकारे मोहाला-जसा तू आता मोहाला प्राप्त झाला आहेस तसा-
 पुन मोहवश होणार नाहीस—किंच येन ज्ञानेन भूतानि अशेषेण-ब्रह्मादीनि
 स्तंबपर्यन्तानि साक्षात् आत्मनि-प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानि इमानि भू-
 तानि इति द्रक्ष्यसि—शिवाय ज्या ज्ञानान भूत-नि शेष-ब्रह्मादि स्तंबपर्यंत सर्व
 भूते साक्षात् आत्म्यामध्ये-प्रत्यगात्म्यामध्ये 'हा सर्व भूते माझ्यामध्येच उत्तम प्रकारे
 स्थित आहेत' अशा रीतीने पाहू शाल—अथो-अपि मयि-वासुदेवे परमेश्वरे
 च इमानि इति क्षेत्रज्ञ ईश्वर एकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसि इत्यर्थ
 —व तसेच, माझ्या ठिकाणा म्ह० वासुदेवामध्ये-परमेश्वरामध्ये हा सर्व भूते आहेत,
 असे पाहू शाल म्ह० सर्व उपनिषदांमध्ये प्रसिद्ध असलेले जे क्षेत्रज्ञ-जीव व ईश्वर याच
 एकत्व ते पाहू शाल, जीवेश्वरकत्वाचा अनुभव घेईल, असा याचा भावार्थ [तत्त्वज्ञ आ-

१ रहस्यकारहि 'तुला या प्रकार मोह होणार नाही' असाच अर्थ करितात म्ह० अर्जु-
 नाला मोह झाला होता, हे त्यांना कबूल आहे तथापि "अर्जुन ज्ञानी होता, ज्ञानोत्तर
 आयुष्यक्रमणाचे भाग सांगण्यास गीता प्रवृत्त झाला आहे," इत्यादि म्हणण्यासहि ते तयारच
 आहेत !

२ या शेकोवरील टीपेत रहस्यकार म्हणतात "आत्मा (आपण), इतरभूते व
 भगवान् हा निविधभेद नाहीसा होतो" "या महत्त्वाच्या नातितत्त्वाचा"
 इत्यादि (गीता र पृ ६८१) पण हे महत्त्वाचे नीतितत्त्व का आत्मानुभव ? 'एक
 मेवादितीय ब्रह्म'असा साक्षात्कार, ही सब ज्ञानाची सीमा आहे त्याला महत्त्वाचे नीतितत्त्व
 म्हणणे म्हणजे एव प्रकारे त्याची निंदाच करणे आहे ज्याला मी, तू व भगवान् हा भेदच
 उरला नाही, त्याला लौकिक नीतीची काय प्रतिष्ठा आहे? स्वतः नातानेच पाहिले तर त्याची
 दासा होऊन राहावे तो निश्चयाकडे डुबूनहि पाहणार नाही कोठे ब्रह्मात्मैक्यानुभव व कोठे
 विचारी अनेकरूपा नाति ! मूय व कानवा यांची उपमाहि त्यांना लागू होत नाही ! पण
 रहस्यकाराना आपल्याला पाश्चात्यांप्रमाणे नीतिशास्त्र नाही, ही मोठा उणाव भासली व
 ती भरून वाढण्यासाठी त्यांना गीतेला नातिशास्त्र बनविण्याचा निश्चय केला आपल्याला
 स्वतःप्रसमानशास्त्र नाही, त्यासाठी त्यांना गातेतच समाजशास्त्राची तरचेहि आहेत, असे
 दाखविण्याचा उपक्रम केला पण त्यामुळे गातेचे महत्त्व वाढण्याच्या ऐवजी ते कमी मात्र
 झाले मरुतवाडमयात रापनीनाला नीतिशास्त्र म्हणतात कतव्याकतव्यशास्त्रास धर्मशास्त्र-
 म्हणतात पण रहस्यकार म्हणतात—"धर्माधर्माच्या निंदा कर्माधर्माच्या या विवेचनास नी
 तिशास्त्र असे आम्ही या प्रधान म्हणजे आहे" (गी र पृ ५०) पण धर्मशास्त्राला नीति-

चायानां ज्ञानोपदेश केला असता तुला आत्मसाक्षात्कार होईल. त्यानंतर तुला आता जमा मोह झाला आहे, तसा पुनः होणार नाही. इतकेच नव्हे, तर त्या ज्ञानाच्या योगाने आत्रस्तंभपर्यंत सर्व भूतें तूं आपल्या आत्म्यामध्ये व त्याचप्रमाणे मजमध्ये पाहतील. म्हणजे क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे ऐन्य तुझ्या अनुभवास येईल. अर्जुनाला जालेला मोह हे अज्ञानाचे कार्य अमृत ज्ञान होताच तें निवृत्त होईल, असे भगवान् येथे उपड सांगत आहेत. लावरून अर्जुन ज्ञानी नव्हता व ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर काय करावे, हे सांगण्यासाठी गीता नसून मुमुक्षुने स्वधर्माचरणाने चित्तशुद्धि करून घेऊन तत्त्वज्ञानी पुरुषाला क्षरण जाऊन त्याच्या ज्ञानोपदेशाने वृत्तार्थ व्हावे, हेच सांगण्यामाठा आहे, असे सिद्ध होते.] ३५.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेभ्यः पापेभ्य—सर्व पाप्याहून—पापकृत्तम. अपि—अति-शय पाप करणाराहि—असि चेत्—तूं जरा असतील, तरी—ज्ञानप्लवेन एव—ज्ञानरूपा नावेनेच—सर्वं वृजिनं—सर्व पापाला—संतरिष्यसि—अनायामाने तरून जातील. ३६.

किं चेतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अर्थात् । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनाणवं पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽर्थाद् मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं 'अपि०' इति—या ज्ञानाचे माहात्म्य 'अपि चेत्०' या श्लोकाने आपसी निराव्या प्रकारे सांगतात—सर्वेभ्यः पापेभ्यः—पापकृद्भ्यः अतिशयेन पापकृत्—पापकृत्तमः अपि असि चेत्—पापाचरण करणाऱ्या सर्वांहून तूं अतिशय पाप करणारा—पापकृत्तमाहि जरा असलास तरी—ज्ञानप्लवेन एव ज्ञानं एव प्लवं कृत्वा सर्वं वृजिनं—वृजिनाणवं—पापं संतरिष्यसि—ज्ञानरूपा नावेनेच—प्रद्वालीभयज्ञानालाच प्लव—नौका करून सर्व पापाला—पापाच्या समुद्राला तूं उत्तम प्रकारे तरण जाशील.—इह मुमुक्षोः धर्मः अपि पापं उच्यते—अध्यात्मनाश्रान् मुमुक्षुचा धर्मोहि पाप म्हटला जातो. [येथे मुमुक्षुच्या धर्माचाहि पाप म्हटले आहे. कारण निषिद्धाचरणाप्रमाणेच विहितचरणाहि त्याला बंध उच्यते, व मुमुक्षुचे धर्मोधर्मगंजक सर्व बंध तुटले पाहिजेत, नरच त्याला मोठा मिष्टानो. गी. भा. पृ. १४० पहा.] ३६.

ज्ञान म्हणतारे तुम्ही कोण ? शिवाय जीव हे धर्मज्ञान नव्हे, मोक्षज्ञान आहे. म्हणूनच ते मोक्षाम्या अर्थाचाच 'कार्याकार्यनिश्चयविरया' धर्मज्ञानाचा इवाहा देते, (श्ल. २४.) स्वतः काही मागत नाही. ताच्या माझाच मोक्षाचे उपाय मागणाऱ्या मातेला शौकिक नीतिशास्त्र बनविण्याचा प्रयत्न करणे, उपाया अनुचित होय.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना '—यथा—ज्याप्रमाणं—समिद्धः अग्निः
—चागला प्रदीप्त झालेला अग्नि—एधांसि—लाकडाना—भस्मसात् कुरुते—
जाळून भस्म करतो—तथा—त्याप्रमाणं—ज्ञानाग्नि—ज्ञानरूप अग्नि—सर्वक-
र्माणि—सर्व सचित व क्रियमाण कर्मे—भस्मसात्—जाळून भस्म—कुरुते—
करतो ३७

ज्ञान कथ नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैधांसि काष्ठानि
समिद्ध सम्यग्निद्वो दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मीभाव कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्नि-
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा निर्वाजी करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्नि-
कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणा निर्वाजत्वे कारणमि-
त्यभिप्राय । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्ध तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो
यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्ते प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि
च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—ज्ञान पाप कथं नाशयति इति 'यथा०' इति सदृष्टान्तं
उच्यते—ज्ञान पापाचा नाश कसा करते ते 'यथा एधांसि०' या श्लोकाने दृष्टान्तपूर्वक
सागतात —अर्जुन, यथा समिद्धः-सम्यग् इद्धः-दीप्तः अग्निः एधांसि-का-
ष्ठानि भस्मसात्-भस्मीभाव कुरुते—हे अर्जुना ! ज्याप्रमाणे उत्तम प्रकारे पेट
लेला-प्रदीप्त झालेला अग्नि काष्ठाना भस्मरूप करतो, त्याची जाळून राख करतो—
तथा ज्ञान एव अग्नि. ज्ञानाग्नि' सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-निर्वाजी
करोति इत्यर्थः—त्याप्रमाणे ज्ञान हाच अग्नि, तो ज्ञानाग्नि सर्व कर्मे भस्म करून सो-
डतो म्ह० त्यांना निर्वाज करतो, असा भावार्थ —हि ज्ञानाग्नि कर्माणि इधन
यत् साक्षात् एव भस्मीकर्तुं न शक्नोति—कारण ज्ञानाग्नि कर्मांना लाकडाप्रमाणे
प्रत्यक्षच भस्म करू शकत नाही—तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वाज
त्वे कारण इति अभिप्राय—म्हणून आत्मज्ञान सर्वकर्मांना निर्वाज करण्यास कारण
होते, असा याचा अभिप्राय—आशय आहे [कारण ज्ञान काय करत, तर आपल्या
विषयाला आच्छादित करणार जे अज्ञान त्याला घालविते त्याचप्रमाणे अक्रिय ब्रह्मा
त्मज्ञानहि ब्रह्मविषयच अज्ञानाला घालून त्या अज्ञानामुळच होणारा कर्तृत्वादि भ्रम
घालविते तो भ्रमच कर्मांचे बाज आहे, आणि 'मा कर्ता' इत्यादि भ्रमरूप कर्मवीज नि-
वृत्त झाले का कर्मे राहूच शकत नाहीत. अथात् ज्ञान कर्मांचे गांधात् निवर्तक नाही,
तर ते अज्ञानाचेंच निवर्तक आहे शिवाय अज्ञानाची निवृत्ति होणेच इष्ट आहे कारण
ती न झाल्यास कर्तृत्वाभिमानासह पुनः कर्मांचा उद्भव होण्याचा सभव असतो. म्हणून

ज्ञान कर्माला भस्म करते म्ह० निर्वीच करते, असें जें भाष्यात म्हटलें आहे, तें योग्य आहे 'अहोपण, आत्मज्ञान मूलभूत अज्ञानाच निवर्तन करून कर्मांची निवृत्ति करते, असें जर म्हटलें, तर ज्याच्या फलाचा आरंभ झाला आहे, अशा प्रारब्धकर्मांचाहि निवृत्ति होऊन ज्ञानाचा उदय होताच देहापात होईल म्ह० शरीर मरेल, 'अशी शक्ती घेऊन म्हणतात-]

—सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरं आरब्ध तत् प्रवृत्तफलत्वात् उपभोगेन एव क्षीयते—ज्ञानाचा उदय होताच शरीरपात जर होईल, तर तत्त्वदर्शी ज्ञानी पुरुषाना उपदेशिलेले ज्ञान साक्षात् फल देणारें आहे, हें भगवानाचें म्हणणें बाधित होईल शिवाय ज्ञान होताच जर शरीरपात होऊ लागला, तर इतर सुमुद्दना ज्ञानोपदेश करणाऱ्या आचार्यांचाच अभाव होईल त्यामुळे वेदान्तसंप्रदाय विच्छिन्न होईल पण तसं होणें शक्य नाहीं याच सामर्थ्यांमुळे ज्या कर्मानें हें शरीर आरंभिलेले आहे, तें कर्म प्रवृत्तफल झालेले असल्यामुळे म्ह० प्रारब्ध कर्मांच्या फलाचा आरंभ झालेला असल्यामुळे तें उपभोगानच क्षण होत [या शरीराच्या उत्पत्त्या कारण होणारें जें कर्म तें प्रारब्ध कर्म त्याच्या फलाला अगोदरच आरंभ झालेला असल्यामुळे तें क्षण हाईतों शरीर ज्ञानानंतरहि निवृत राहत प्रारब्ध कर्म भोगानच क्षीण होत, ज्ञानानें क्षण होत नाहीं, यास्तव ज्ञान प्रारब्धकर्मफल संपादन करणाऱ्या अज्ञानाच्या लेशाला जाड्यात नाहीं, तो अज्ञानलेश ज्ञानोत्तरहि राहतो, असा भावार्थ]—अतः यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्तरेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावीनि च अतति अनेकजन्मकृतानि च तानि एव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते—म्हणून ज्या कर्मांच्या फलाचा आरंभ झालेला नाहीं, अर्शा याच जन्मांत ज्ञानोत्पत्त्याच्या पूर्वी केलेला, ज्ञानानंतर शरीर असेपर्यंत म्ह० ज्ञानसहवर्तमान होणारा व मागे होऊन गेलेल्या अनेक जन्मा केलेला, अशा सचित-क्रियमाण सर्व कर्में ज्ञानाप्रि जाडून टाकतो ३५

१ ३६ व ३७ या दोन श्लोकात ज्ञानाचें महत्त्व बघिलें आहे पण रहस्यकाराना त्याचें मुळाचें वीतुक वाटत नाहीं त्यांना या श्लोकाचा अर्थ अर्शा भोक्त्या शब्दाना सांगून त्यावर भविस्तर टीपहि लिहिलेली नाहा त्यावरून ते सात्त्विक ज्ञानाचे भोक्ते नसून रागस कर्मांचे भोक्ते आहेत, हें उघट दिसेलें शेतेंत कमयोगाच महत्त्व रहस्यकार म्हणतात तितक्या विस्तरानाचें व तितकें स्पष्ट कोठेंच बघिलेले नाहा तथापि त्यामाठी त्यांनी नऊशें पानाचा अर्थ लिहिला पण त्यात ज्ञानासाठी १०१२ पानेहि खर्ची घातली नाहात त्यावरून सम्यासाप्रमाणेंच ज्ञानासाहि त्याचा किती दीर्घदेप आहे, हें उघट होतें "ज्ञानरूप अग्नि मयं कर्मांचे (शुभाशुभ बधन) भस्म करून टाकतो, असा 'ज्ञानाप्रि मयंकर्माणि भस्मसात् कुरुते' याचा अर्थ ते करितात त्यात सब कर्मे म्ह० कोणती ? 'भस्मसात् कुरुते'—भस्म करून टाकतो म्ह० काय करतो? याचा वादा सुल्लासा करीत नाहात पण 'सब कर्मांचें' याच्या पुढें 'शुभाशुभ बधन' हें मात्र आपल्या पदरचें जोडतात इतकेंच नव्हे, तर पुढें टापेंत 'कर्मे याचा अर्थ कर्मांचें बधन' असा आहे, असेहि म्हणतात व त्याला मागील १९ व्या श्लोकातील 'ज्ञानाप्रिदग्धकर्माणा' या पदाचा आधार देतात पण कर्मे म्ह० कर्मांचें बधन, हा अर्थ कर्मा निष्पन्न होतो, तो करण्यास आधार काय व तसा अर्थ करण्याचे कारण काय, ते काहींच सांगत नाहात.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानेन सदृशं—ज्ञानासारखें—पवित्रं—पावन करणारें—शुद्धि करणारें—इह—या जगात—न हि विद्यते—कांहींच नाही—तत् आत्मनि ज्ञानं—ते आत्मविषयक ज्ञान—कालेन दीर्घ कालाने—योगसंसिद्धः—कर्मयोगाने व समाधियोगाने सुसंस्कृत झालेला मुमुक्षु स्वयं विन्दति—आपोआपच संपादन करतो. ३८.

यत् एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—[अहोपण अश्वनेधादि दुसऱ्याच एखाद्या परमशुद्धि करणाऱ्या उपायाने परमपुरुषार्थ सिद्ध होईल, त्यासाठी आत्मज्ञानच कशाला पाहिजे ? उत्तर—]—यतः एवं अतः ' न हि ' इति—ज्याअर्थी ज्ञानाचे एवढे माहात्म्य आहे त्याअर्थी ' न हि ' या श्लोकाने म्हणतात—ज्ञानेन सदृशं—तुल्यं पवित्रं—पावनं—शुद्धिकरं इह न हि विद्यते—ज्ञानाशी सदृश—तुल्य—ज्ञानासारखें पवित्र पावन करणारें, शुद्धि करणारे या लोकां कांहीं विद्यमान नाही. [ज्ञानासारखे परमपुरुषार्थोपयोगी—परमपुरुषार्थांच्या उपयोगी पडेल, असें दुसरें कांहीं नाही. मग ते असे अतिशय उपयोगी असलेले ज्ञान सर्वांनाच झटपतीं का होत नाही ? उत्तर—]—महता कालेन योगसंसिद्धः—योगेन—कर्मयोगेन च समाधियोगेन संसिद्धः संस्कृतः योग्यतां आपन्नः मुमुक्षुः—दीर्घकालाने योगसंसिद्ध झालेला योगाने म्हणजे कर्मयोगाने व समाधियोगाने संसिद्ध म्ह० संस्कृत झालेला

१ रहरयकार ' तत्स्वयं योगसंसिद्ध ' या उक्तराधांचा अर्थ असा करितात—' ते ज्ञानकालाने ज्याम योग द्व० कर्मयोग सिद्ध झाला, तो स्वतःच आपल्या ठावी प्राप्त करून घेतो.' यात ' कालेन ' याचा कालाने असा सरळ अर्थ केला आहे, पण त्यावरून त्यातील मर्म मुद्दींच लक्षात येत नाही ते यावे म्हणून पुढील (अ. ६ श्लो ४५) ' अनेकान्मसंसिद्ध.' या पदावटे अनुमथान ठेवून आचार्यांनी त्याला ' महता ' हे विशेषण दिले आहे. त्यामुळे ' दीर्घकालाने योगसंसिद्ध होतो, पापशुद्धासाठी अनेक जन्म पुण्याचरण करायाने चित्तशुद्धि होते व मग त्याला आपोआप ज्ञान होतें ' हा अर्थ सातून निघतो पण रहरयकारांनी त्यावे स्पष्टीकरण करण्याची मुद्दीच खटपट केलेली नाही. उलट ' योगसंसिद्धः ' याचा अर्थ मात्र भ्रंशितच केला आहे ' ज्याम योग द्व० कर्मयोग सिद्ध झाला तो, ' असा अर्थ ते करितान. पण तो बरोबर नाही कारण ज्याचरणशुद्ध्याप्रमाणे, ' योगसंसिद्ध ' म्ह० श्रुतीच्या संपुष्प ममामच होऊ शकतो. बहुजीहि होऊ शकत नाही ' योगसंसिद्ध ' म्ह० योगाने संसिद्ध झालेला, असा त्याचा विग्रह होतो. आचार्यांनी तो तसाच केला आहे. इतर सर्व भाष्य-टीकाकारांनीहि तो तसाच केला आहे. कोणीहि सरकूनच ' योगसंसिद्ध. ' याला

बहुवीहि ममास म्हणणार नाही. पण रहस्यकार त्या सर्वांच्या विरुद्ध ! ' ज्यास योग म्ह० कर्मयोग सिद्ध झाला तो ' असा विग्रह करितात. याचें कारण काय ? रहस्यकारांनीच त्याचें कारण सांगून ठेवले आहे. ते माप्रदायिक टीकाकारांना उद्देशून म्हणतात " इष्टि एकदा साप्रदायिक बनली, म्हणजे आपल्या सप्रदाय प्रमाणमून झालेल्या धर्मप्रधान वर्णिलेला आहे, असें ज्या रीतीनें दाखविता येईल तीच रीति माप्रदायिक टीकाकार स्वीकारात असतो. कारण आपल्या सप्रदायापेरीज मंदर ग्रंथाचा दुसरा काहा अर्थ होत असला तरी तो सरा नव्हे ... अशी त्याची आगाऊच पक्की समजूत शालेली असते. त्यामुळे शास्त्राच्या काहा नियमान बाध आला तरी त्याचें त्यास महत्त्व वाटत नाही." पृ. २३, २४. हें वार्ता काहीं टीकाकारांना विशेषतः अद्वैतविरोधी टीकाकारांना जरी असत. लागू होत असले, तरी रहस्यकारांना मात्र तें पूर्णपणें लागू होतें. काहीं शालें तरी योग हा ज्ञानाचा उपाय आहे, हें कबूल करावयाचें नाहीं, असें रहस्यकारांनीं ठाम ठरवून टाकले होतें. त्यामुळे त्यांनीं ज्या रीतीनें योग ज्ञानाचें अग ठरणार नाहा, तीच रीति आपल्या रहस्यांत स्वीकारली आहे. आपण ठरविलेलाच अर्थ सरा, त्याचा दुसरा काहा अर्थ होतच नाहीं, अशी त्याची पक्की समजूत झाल्यामुळे व्याकरणादि शास्त्राच्या नियमांना बाध जरी आला, तरी त्याची त्यांना पर्वा केलेली नाहीं. त्यांचा प्रत्यक्ष उदाहरणें अनेक देता येतील, पण येथें हेंच आहे पहा— ' योगानें सतिद्ध झालेला ' असा व्याकरणाच्या नियमाना अनुसरून कृतीया तत्पुत्र्य ममाम केन्यास ' योग ' ज्ञानाचें माधन ठरतें तें तर आपल्याला इष्ट नाहीं. म्हणून व्याकरणाला बाध आला तरी त्याची पर्वा न करिता ' ज्यास कर्मयोग सिद्ध झाला आहे तो ' असा भलाच अर्थ केला आहे. असा, 'तत् स्वयं आत्मनि विन्दति—' याचा अर्थ 'तें ज्ञान स्वतः च आपल्या ठायी प्राप्त करून घेतो ' असा वरितात. ' आत्मनि ' म्ह० आपल्या ठायी या अर्थात स्वारस्य काहा नाहीं. सर्व ज्ञान आपल्या ठायीच होतें. तें तुमच्याच्या ठायी कधीच होत नाहीं. त्यापेक्षा ' आत्मनि ' म्ह० आत्मविषयक ज्ञान, हा अर्थच मर्यादा उचित आहे. ' स्वयं ' म्ह० स्वतः च, हा अर्थ अगदाच सरळ व स्वारस्यरूप्य आहे. त्यापेक्षा ' स्वयं ' म्ह० आपोआप, अनायामानें होतें, या अर्थात अधिक स्वारस्य आहे. 'कर्मयोग व समाधियोग यांच्या योगानें दीर्घकालानें संभिद्ध झाल्यावर मग आत्मज्ञानामाठी काहा यत्न करावयास नको, ' असें त्यायोगें निष्पन्न होतें. रहस्यकारांच्या अर्थावरून असा वादाच अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. येथील योग म्ह० कर्मयोग, प्वदाच अर्थ घेऊन चालत नाहीं. कारण तुमच्या निष्काम कर्मयोगानें आत्मज्ञान आपोआप होतें शक्य नाहीं. पण कर्मयोगानें विस्तृत होऊन, प्यान-योगानें विस्तृतमाधान झाल्यावर आत्मज्ञान आपोआप होऊ शकतें. परंतु रहस्यकार या श्लोकाला अने अवरण देतात. " स्वतः च्या बुद्धीनें आरभिलेल्या निष्काम कर्मांना ज्ञान-प्राप्ति करून घेते, हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य विधा बुद्धिगम्य मार्ग होय. " पण हें म्हणजे वेदान्तभिदान्ताच्या विरुद्ध आहे. तुमच्या निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं. असा, मनन, निदिध्यासन हेच ज्ञानप्राप्तीचे मुख्य उपाय आहेत. निदिध्यासनाचाच समाधी-मार्ग प्रतिपाद होत असतो, समाधियोगानें आत्ममाध्यस्कार होतो व आत्मज्ञान-स्कार हेच आत्मज्ञान आहे. त्यामुळे निष्काम कर्मयोग हा ज्ञानप्राप्तीचा मुख्य मार्ग नवून बहिरंग साधन आहे. सर्वोच्च निष्काम कर्मानें ज्ञानप्राप्ति होत, हे म्हणजे वे—

योग्यतेस प्राप्त झालेला—त्याचा अधिकारी झालेला मुमुक्षु—स्वर्यं एव—आपोआपच अनायासाने—तत् आत्मनि ज्ञान—ते आत्म्याविषयाचे ज्ञान—चिन्दति—लभते इत्यर्थः—सपादन करतो त्याला ते होते, असा भावार्थ [कर्मयोग व समाधियोग या साधनांचे दीर्घकाल अनुष्ठान केल्यामुळे ज्याच्यामध्ये ज्ञानाची योग्यता आली आहे, अशा मुमुक्षूला ते आत्मज्ञान अनायासाने होते अर्थात् ज्ञानाचा योग्यता नसल्यामुळे सर्वांनीच शक्य न ज्ञान होत नाही त्याचा पात्रता अग्रा आणण्यासाठी अनेक जन्म—दीर्घकाल यत्न करावा लागतो] ३८

शास्त्राला सोडून आहे तमेंच “ स्वत च्या बुद्धानें आरभिलेल्या निष्कामकर्मांनी ” यातील ‘ स्वत च्या बुद्धानें आरभिलेल्या ’ हे विशेषण का जोडिलें आहे, याचा काहा पत्ताच लागत नाही व त्याचें स्वारस्यहि लक्षान येत नाही ‘निष्काम कर्मांना ज्ञानप्राप्ति करून देणें’ हेहि एक गूढच आहे गातेचा हा असला अव्यवस्थित अर्थ बाचून कोणाला काय बोध झाला असेल, तो गातारहस्यवाचकानाच ठाऊक ! असा “पण ज्याला स्वत आपल्या बुद्धानें या-प्रमाणें ज्ञान प्राप्त करून घेता येत नाही, त्याच्याकरिता श्रद्धेचा दुसरा मार्ग आता सांगतात ” अमें पुढील श्लोकास अवतरणदेतात पण या श्लोकात स्वत आपल्या बुद्धानें ज्ञान प्राप्त करून घेता येतें, असे सांगितलेलें नाही उलट ३४ व्या श्लोकात ‘ तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करतात,’ अमें सांगितले आहे तसेंच पुढील श्लोकात ज्ञानाचा केवळ श्रद्धा हाच एक उपाय सांगितलेला नाही, तत्परता व जितेंद्रियत्व हे आणखी दोन उपाय सांगितले आहेत तमेंच, या श्लोकाच्या उत्तरार्धात कोणताच मार्ग सांगितला नसल्यामुळे ‘ येथें श्रद्धेचा दुसरा मार्ग सांगितला आहे’ हे म्हणणेंहि निराधार आहे रहस्यवाद् पुढील श्लोकाचा अर्थ ‘हे ज्ञान जो श्रद्धेवान् पुरुष इन्द्रियसंयम करून त्याच्याच पाठास लागला त्यालाहि मिळतें; आणि ज्ञान प्राप्त झालें, म्हणजे त्याला लागलीच परम शांति प्राप्त होते ” असा करितात. पण श्रद्धेवान्, ज्ञानतत्पर व जितेंद्रिय जो असतो, त्याला ज्ञान होतें, असें मुळात असतानां रहस्यकार तत्पर म्ह० “ त्याच्याच पाठास लागला ” असा अर्थ करितात. ‘सर्वतेंद्रिय ’ हा शब्द ‘श्रद्धेवान्’ व ‘तत्पर ’ या शब्दाप्रमाणेंच प्रथमान्त असताना त्याचा “इन्द्रियसंयमन करून ” असा अर्थ करतात व पुढें “ त्यालाहि ज्ञान मिळतें, ” असें प्रथमतः याद ‘त्यालाहि’ यातील ‘हि’ कोटून आणला ! तर ‘श्रद्धेचा दुसरा मार्ग’ असें जें वर म्हळें आहे, त्याच्यासाठी हा ‘हि’ पदरचाच आला आहे, पुढे परम शांति प्राप्त होते, अमें रहस्यकार म्हणतात, पण ‘ ती परमशांति ’ म्ह० स्थितप्रज्ञता, जीवन्मुक्ति व माद्री-स्थिति आहे, हे माथ स्पष्टणें सांगत नाहीत कारण तसें म्हटल्यास ज्ञानानंतर तत्वात् मोक्ष—जीवन्मुक्ति मिळजे अमें सिद्ध होऊन मग कर्मयोगाला अवकाशच रहात नाही, म्हणून येथील ‘परमशांति’ म्हणजे नुस्ती शांति असें वाचकानीं समजावें, हा त्यात उद्देश दि-सतो या श्लोकावरील यापें ‘बुद्धानें जें ज्ञान व शांति प्राप्त होणार, तीच श्रद्धेनेहि मिळते’ अमें म्हणून अर्थात् ‘त्यालाहि’ येथील ‘हि’ व अवतरणातील ‘दुसरा मार्ग’ यांना साधकाला आणण्याचा प्रयत्न केला आहे पण ‘बुद्धानें ज्ञान व शांति प्राप्त होतें’ असें वर सांगितलेलें नाही ‘योगमगिद्ध’ यांना ‘योग’ शब्दाचा अर्थ बुद्धि असा होऊ शकत नाही

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—तत्परः—गुरुर्चा उपासना, इत्यादि ज्ञान-प्राप्तीच्या उपायामध्ये अत्यंत आसक्त व—संयतेन्द्रियः—जितेन्द्रिय—विषयांपासून इंद्रियांना ज्यानें निवृत्त केले आहे असा,—ज्ञानं—ज्ञानान्ना—लभते—प्राप्त होतो,—ज्ञानं—ज्ञान—लब्ध्वा—प्राप्त झाल्यावर—परां शान्तिं—मोक्ष या नावाची शांति—अचिरेण—सत्वरच—अधिगच्छति—त्यास प्राप्त होते. ३९.

येनेकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावाःश्रद्धालु-लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरुपासना-दावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावां-स्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनेकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिर्भवाच्च तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्धुपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनाद्विप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनि-श्रितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व समाधियोग यांना संपन्न असलेल्या साधकाला ज्ञानोत्प-त्तीचे अन्तरंगसाधन सांगितले जाते—) येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति सः उपायः 'श्रद्धावान्' इति उपदिश्यते—ज्याच्या योगाने ज्ञानाची प्राप्ति होते तो उपाय 'श्रद्धावान्' या श्लोकाने सांगितला जातो—श्रद्धावान्—श्रद्धालुः ज्ञानं लभते—श्रद्धावान् म्ह० श्रद्धालु साधकाला ज्ञान होते—श्रद्धालुत्वे अपि भवति कश्चिन् मन्दप्रस्थानः—पण एखाद्यामध्ये श्रद्धालुत्व जरी असले, तरी कोणी मंद प्रयत्न करणारा असतो, अगदी तत्पर झालेला नसतो.—अतः आह तत्परः—म्हणून 'तत्पर' असे दुसरे विशेषण योजित आहेत. 'तत्पर' म्हणजे—गुरुपासनादौ ज्ञानलब्धुपाये अभि-युक्तः—गुरुपासना, ध्यान, मनन इत्यादि ज्ञानप्राप्तीच्या उपायामध्ये निष्ठावान्, पण कोणी—श्रद्धावान् तत्परः अपि अजितेन्द्रियः स्यात्—श्रद्धावान् व तत्पर जरी असला तरी जितेन्द्रिय नसेल—इति अतः आह संयतेन्द्रियः—यस्य इंद्रियाणि विषयेभ्यः संयतानि निवर्तितानि सः संयतेन्द्रियः—म्हणून 'संयतेन्द्रियः' असे भगवान् म्हणत आहेत. ज्याची इंद्रिये विषयांपासून संयत केलेली—निवृत्त केलेली असतात, तो संयतेन्द्रिय होय. (नुस्ती श्रद्धा व तत्परताच पुरेची नाही, तर त्यांच्या बरोबर जितेन्द्रियत्वहि पाहिजे, त्यावाचून श्रद्धा व तत्परता फाही कडे शकत नाहीत—) यः एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः च संयतेन्द्रियः सः अवश्यं ज्ञानं लभते—जो अशाप्रकारचा श्रद्धावान्

तत्पर व जितेन्द्रिय मुमुक्षु अगतो, तो ज्ञानाला असदय प्राप्त होतो, त्याला ज्ञान जरूर होतें—प्रणिपातादिः तु वाद्यः अनेकान्तिक. अपि भवति मायावित्त्वादिसभ-
 वात्—३४ व्या श्लोकात सांगितलेला प्रणिपातादि उपाय वाग्य व अनिश्चितादि असतो.
 कारण त्यांत मायावित्त्व म्ह० कार्यापणा वर्गरेहि सभवतो (टार्गापणानदि गुरुपार्गी जाणे,
 नमस्कार करणें, त्यांना प्रश्न करणें, त्यांचा सेवा करणे वर्गरे सभवतं)—तु तत्
 श्रद्धावत्त्वादो न इति एकान्तत ज्ञानलब्धि-उपायः—पण ते मायावित्त्वादिक
 श्रद्धावत्त्वादिनात सभवत नाही म्हणून तो ज्ञानप्राप्ताचा अश्व्यभिचारी-निश्चित उपाय
 आहे [श्रद्धालुव, तत्परता, व जितेन्द्रियत्व हे उपाय दाभिरुपण सभवत नाहीत दमानें
 श्रद्धावान्, तत्पर वर्गरे होता येत नाही म्हणून ते ज्ञानप्राप्तीचे निश्चित उपाय आहेत
 प्रणिपातादिक हीं बहिरंग साधने व श्रद्धादिक हीं अन्तरंग साधन आहेत]—ज्ञानला-
 भात् पुन किं स्यात् इति उच्यते—पण ज्ञानाचा लाभ शांत्याने काय होतें, तें या
 श्लोकाच्या उत्तरार्धात सांगतात—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षारयां शान्ति-उपरति
 अचिरेण-क्षिप्रं एव अधिगच्छति—ज्ञान प्राप्त करून घेऊन 'मोक्ष' या नांवाच्या
 शांतीला-उपरतीला सत्वरच प्राप्त होतो—सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षः भवति इति
 सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्ध सुनिश्चित अर्थ --तत्त्वज्ञानामुळें सत्वर मोक्ष होतो,
 असा हा सर्वशास्त्र व न्याय यांनी पूर्णपणे सिद्ध झालेला अत्यंत निश्चित अर्थ आहे
 ['आत्म्याला जाणूनच मृत्यूच उत्पन्न करून जातो,' (तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति)
 'ज्ञानानेच कैवल्य प्राप्त होतें,' (ज्ञानोदेव तु कैवल्य) इत्यादि शास्त्र व रज्ज्वादिकांच्या ज्ञानानें
 त्याच्या विपर्याया अज्ञानाची निवृत्ति होते, त्याच न्यायानें केवळ आत्मज्ञानानच अज्ञान
 व अज्ञानकार्य याचा क्षय होणें हाच मोक्ष होतो, हा न्याय, यांनी बरील सिद्धान्त पूर्ण-
 पणे सिद्ध होतो] ३९

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

अन्वयार्थ—अज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा—च—व—अश्रद्धान—अश्र-
 द्दालु—च—व—संशयात्मा—संशयी—विनश्यति—विनाश पावतो—संश-
 यात्मन—संशयी पुरुषाला—अयं लोक—हा लोक—न अस्ति—नाहीं—पर
 न—परलोक नाही व—सुख न—सुख नाही ४०

अत्र संशयो न कर्तव्य पापिष्ठो हि संशय, कथमुच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञश्चाना-
 त्मज्ञोऽश्रद्धानश्च संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि
 न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठ सर्वेषाम् । कथं, नाय साधारणोऽपि
 लोकोऽस्ति तथा न परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्ते संशयात्मन संशयचित्तस्य ।
 तस्मात्संशयो न कर्तव्य ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—अत्र संशयः न कर्तव्यः—यां सिद्धान्ताविपर्याया मनात् संशय आणु नये—हि संशयः पापिष्ठ.—कारण संशय अतिशय पापी आहे—कथं इति 'अन्नश्च०' इति उच्यते—तो कसा तें 'अन्नश्च०' या श्लोकाने मांगतात—अन्नः च अनात्मन्नः—अन्न म्ह० आत्म्याला न जाणणारा—च अन्नद्रव्यानः—आणि श्रद्धा न ठेवणारा—अन्नद्रव्य—च संशयात्मा विनश्यति—व ज्याचे वित्त संशयाने युक्त आहे तो संशयात्मा, असा मनुष्य विनाश पावतो.—अन्न-अन्नद्रव्यानौ यद्यपि विनश्यतः तथापि यथा संशयात्मा तथा न—अन्न व अन्नद्रव्य हे दोघे जरी विनाश पावत असले, तरी जमा संशयात्मा विनाश पावतो तसे ते विनाश पावत नाहीत.—संशयात्मा तु सर्वेषां पापिष्ठः—संशयात्मा तर सर्वांमध्ये मोठा पापी आहे.—कथं—तो कसा ? संशयात्मनः—संशयचित्तस्य—अयं साधारणः लोकः अपि न अस्ति तथा न परः न सुखं—संशयात्म्याला—संशयचित्त पुरुषाला हा साधारण लोकहि नाही, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाहा व त्यातील सुख नाहा.—तत्र अपि संशयोपपत्तेः—कारण त्याला त्याविपर्यायाहि संशय येण्याचा संभव असतो.—तस्मात् संशयः न कर्तव्यः—म्हणून—(तो संशय अनर्थाचे मळ असल्यामुळे) संशय करू नये. [आत्म्याला न जाणणारा अन्न, अन्नद्रव्यान् व संशयी यांची जरी परमार्थदृष्ट्या फार मोठी हानि होत असली, तरी त्यातल्या त्यात संशयचित्त पुरुषाची विशेष हानि होते. कारण त्याला हा लोक, परलोक व त्यातील सुख या सर्वांविपर्याय संशय असतो. त्यामुळे त्याला हा सर्वसाधारण लोकहि नाही, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाहा व सुखाहि नाहा. म्हणून संशयनाति सर्वदा टाकावी.] ४०.

१ या श्लोकात अन्न, अन्नद्रव्य व संशयात्मा यांचा विनाश होतो, असे सांगितले आहे. पण रहस्यकार "अन्न म्ह० ज्याला स्वतः बुद्धि नाहा व ज्याला स्वतः ज्ञान नाहा आणि श्रद्धाहि नाहा, असा संशयखोर मनुष्य नाश पावतो" असे म्हणतात. म्हणजे 'संशयात्मा' या शब्दाचाच अर्थ व अन्नद्रव्यान हा विशेषण मानतात. पण मुली अज्ञान, मुली अन्नद्रव्य व मुक्ता संशय हे तीनहि दोष जीवाचा नाश करणारे आहेत व ते तीनहि स्वतंत्रपणे मनुष्यामध्ये राहू शकतात. म्हणून अज्ञान व अन्नद्रव्य यांचा संशयी मनुष्यामध्ये समुच्चय करून 'संशयखोर मनुष्य मान नाश पावतो' या म्हणण्यात विशेष रहस्य नाहा. शिवाय अन्न याचा अर्थ 'ज्याला स्वतः बुद्धि नाहा व स्वतः ज्ञान नाहा' असा करण्यापेक्षा ज्ञानाचे प्रकरण चालू असल्यामुळे अन्न म्ह० ज्याला आत्मज्ञान नाहा तो, असाच येथे घेतला पाहिजे. पण रहस्यकारांना ३८ व्या श्लोकानाल 'योगसिद्धः' या शब्दाचा अर्थ "स्वतःच्या बुद्धीने आरभिलेल्या निष्काम कर्मांनी," असा काही तरी करावयाचा आहे व त्यासाठी त्यांनी पुढील श्लोकाच्या अर्थात व अवतरणात वारवार बुद्धिशब्द योजिला आहे, पण तो सर्वथा अस्थाना आहे.

२ वर सांगिलेल्या अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधनाना युक्त असलेल्या पुरुषाला ब्रह्मोपदे-ज्ञानाने लंगलाच आत्मसाक्षात्कार होतो व ब्रह्मसाक्षात्कार होताच तत्काळ मोक्ष प्राप्त होतो, या सिद्धान्ताविपर्याया संशय करू नये.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे अर्जुना !—ज्ञानसंछिन्नसंशयं—आत्मा व ईश्वर यान्या एकत्वदर्शनरूप ज्ञानाने ज्याचा संशय पार नाहीसा झाला आहे व त्यामुळे —योगसंन्यस्तकर्माणं—परमार्थदर्शनरूप योगाने म्ह० ज्ञानयोगाने ज्या परमार्थ-दर्शा पुरुषाने—ज्ञानी पुरुषाने धर्म व अधर्म या नांवाची कमें सोडली आहेत असा —आत्मवन्तं—सावधान पुरुषाला—कर्माणि—धर्माधर्माख्य कमें—न निवध्नन्ति—बद्ध करीत नाहीत. ४१.

कस्मात्—योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि त योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनाऽऽमेधैरकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मां तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवध्नन्त्यनिष्टादिरूप फल नाऽऽरभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे संशय जरी सर्व अनर्थांचे कारण असला तरी त्याला घा-लविणारा तसाच काहा बलवान् उपाय असल्यावाचून तो न येण शक्य नाही, तेव्हा—) —कस्मात् 'योग०' इति—संशय कोणत्या विशिष्ट उपायाच्या आश्रयाने करूं नये, ते 'योगसंन्यस्त०'—या श्लोकाने भगवान् सांगतात—योगसंन्यस्तकर्माणं—येन परमार्थदर्शिना परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन धर्माधर्माख्यानि कर्माणि

१ रहस्यकार या श्लोकाला असे अवतरण देतात “ ज्ञानप्राप्तीचे स्वतःची बुद्धि आणि धृढा हे दोन मार्ग सांगितले ” (हे म्हणणे बरोबर नाही, हे आम्हां बर दाखविलेच आहे.) “ आता ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाखवून सर्व विषयांचा उपमहार करतात. ” असे अवतरण दिल्यावर मूळ श्लोकाचा अर्थ “ कर्मयोगाच्या आश्रयाने ज्याने कमें हा० कर्मबंधने टाकली आणि ज्ञानामुळे ज्याचे संशय छिन्न झाले, असा आत्मज्ञानी पुरुषाला कमें बाध शकून नाहीत. ” असा करितात. पण कर्मयोगाच्या आश्रयाने कमें कशा टाकता येणार ? कमें करून कमें टाकणे यात परस्पर विरोध दिसेन नाहा का ? म्हणून तर आचार्यांनी ‘परमार्थदर्शनलक्षण योगाने ज्याने धर्माधर्मरूप कमें सोडला आहेत, असा याचा अर्थ केला आहे. (बरील टीप पहा) रहस्यकार कमें हा० ‘कर्मबंधने’ असे म्हणतात पण कर्मांच्या आश्रयाने कर्मबंधने वशी टाकता येतील ? शिवाय मुळात ‘कर्म’ असा शब्द असनाना ‘कर्म-बंधने’ असा त्याचा अर्थ करण्यास प्रमाण काय ? या अध्यायाला ‘ज्ञानकर्ममन्यास’ असे नाव आहे व ‘कर्मण्यनर्भ य पश्येत्’ श्लो. १८ या श्लोकात सांगितल्या परमार्थदर्शनाने सर्वकर्मांचा सन्यास करताना येणं शक्य आहे, दाखव घेधील ‘योगशुभ्राचा परमार्थदर्शन’ हाच अर्थ घेणे सर्वथा उचित आहे. अर्थात् “ ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाख-वून ” असे जे बर अवतरणात म्हटले आहे, ते बरोबर नाही. कारण येथे योग व ज्ञान

संन्यस्तानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं—ज्या परमार्थदर्शी पुरुषाने परमार्थदर्शनरूप योगाने धर्म-अधर्मसंज्ञक कर्मे सोडली आहेत तो योगसंन्यस्तकर्मांत्याला—योगसंन्यस्त-कर्मा कथं इति आहे—योगसंन्यस्तकर्मां कसा ? कारण संशय असल्यास तत्त्वज्ञानाने कर्मसंन्यास संभवत नाही, म्हणूनच भगवान् मागतात—आत्मेश्वरैकत्वदर्शन-लक्षणेन ज्ञानेन यस्य संशयः संचिन्तः सः ज्ञानसंचिन्तसंशयः—आत्मा व ईश्वर यांचे एकत्वदर्शन याच स्वरूपाच्या ज्ञानाने ज्याचा संशय पार तुटून गेला आहे तो ज्ञानसंचिन्तसंशय होय.—यः एवं योगसंन्यस्तकर्मा—असा जो योगसंन्यस्त-कर्मा असतो—तं आत्मघ्नं—अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवर्धन्ति—त्या आत्मवान् म्ह० अतिशय सावधान असलेल्या पुरुषाला शरीरेंद्रि-याच्या चेष्टारूपाने पाहिलेली कर्मे बद्ध करित नाहीत.—हे धनंजय अनिष्टादिरूपं फलं न आरभते—हे अर्जुना, ती कर्मे अनिष्ट, इष्ट, मिश्र इत्यादिरूप फलाचा आ-रंभ करित नाहीत. [आत्मा व ईश्वर यांचे ऐक्य आहे, अशा स्वरूपाच्या ज्ञानाने ज्याचे सर्व संशय गेले आहेत व परमार्थदर्शनरूप योगाने ज्या परमार्थदर्शी पुरुषाने धर्म व अधर्म या नावाची कर्मे टाकलेली आहेत, त्या अत्यंत सावधान असलेल्या पुरुषाला कर्मे बद्ध करू शकत नाहीत. त्याच्या इष्टानिष्ट जन्माचा आरंभ करित नाहीत. कारण तो ती कर्मे शरीरेंद्रियाची आहेत, माझी नव्हेत, असें सतत समजतो. त्यामुळे ती त्याला कर्म-फलानी बद्ध करू शकत नाहीत.] ४१.

तस्माद्ज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्तैः संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥२॥

इति श्रीमद्ग० ब्रह्मवि० योगशास्त्रे ज्ञान-कर्म-संन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

असे दोन शब्द जरी दिसत असले, तरी त्याचा अर्थ 'कर्मयोग व ज्ञान' असा होऊं शकत नाही. 'योग' म्हणजे 'परमार्थयोग, परमार्थदर्शन' व ज्ञान म्हणजे 'एकत्व ज्ञान' हेच अर्थ येथे घेऊन पाहिजेत.

१ कर्मयोगानेच कर्मांचा सन्धान संभवत नाही. म्हणून येथे 'परमार्थदर्शनरूप योगाने' असे म्हटले आहे. ते परमार्थदर्शन विविदिषा सन्यासपक्षां परोक्ष ध्यावे व विद्वत्संन्यास-पक्षां अपरोक्ष ध्यावे. आत्म्याचे परोक्ष ज्ञान ज्ञान्यावर ते अपरोक्ष होण्यासाठी जो शास्त्र-विधीने प्राप्त झालेला सन्यास-आधम स्वीकारला जातो, तो विविदिषामन्यान होय. शास्त्र-विधीने प्राप्त असल्यामुळे त्याला वैधमन्यास म्हणतात; व अपरोक्ष आत्मज्ञान ज्ञान्यावर जो वन्मुक्तीचा अनुभव घेण्यासाठी जो सन्यास केला जातो तो विद्वत्संन्यास होय. त्याचाच फलभूत संन्यास म्हणतात. कारण तो स्वाभाविक असतो. आत्मज्ञानुभव हेच त्याचे लक्षण असते.

२ आचार्यांच्या भाष्यांच्या शेर्यां या अध्यायाला ब्रह्मवैश्वानरा असे म्हटले आहे. ब्रह्म-वैश्व ६० शानपद्य व लाचीच या अध्यायात मुख्यत्वे वरून प्रशंभा केली आहे, हे कोणा-च्याहि सहज लक्षात येईल.

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—अज्ञानसम्भूत—अज्ञानापासून—अविवेकामुळे
उत्पन्न झालेल्या—हृत्स्थ—बुद्धीत असलेल्या—आत्मनः—आत्म्याविषयींच्या—एन
संशय—या सशयास—ज्ञानासिना—शोक-मोहादि दोषांना घालविणाऱ्या यथार्थ
ज्ञानरूप तरवारिने—छित्वा—तोडून—योग—ज्ञानसाधनभूत कर्मानुष्ठान—आतिष्ठ
—कर—हे भारत—हे अर्जुना ! आतां अगोदर—उत्तिष्ठ—बुडाला ऊठ. ४२

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसशयो न निवध्यते कर्मभिर्ज्ञाना
ग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये सशयवान्विनश्यति—तस्मादिति ।
तस्मात्पापिष्टमज्ञानसम्भूतमज्ञानादविवेकाज्ञात हृत्स्थ हृदि बुद्धी स्थित ज्ञानासिना
शोकमोहादिदोषहर सम्यग्दर्शन ज्ञान तदेवासि खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मन
स्वस्याऽऽत्मविषयत्वात्सशयस्य । न हि परस्य सशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तो येन
स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छित्त्वेन सशय स्वविनाशहेतु-
भूत योग सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्यित्यर्थ । उत्तिष्ठेदानीं बुद्ध्याय भारतेति॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत

कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशसा नाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् कर्मायोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्न-
सशयः कर्मभिः न निवध्यते—ज्याअर्थी कर्मयोगाच्या अनुष्ठानामुळे अशुद्धीचा क्षय
होऊन उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाने ज्याचा सशय तुटला आहे, तो कर्मांनी बद्ध केला जात नाही
(कारण)—ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् एव—त्याचा कर्म ज्ञानाग्निने दग्ध झालेला
असतात, त्यामुळेच तो बद्ध होत नाही,—च यस्मात् ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये सं-
शयवान् विनश्यति ' तस्मात्० ' इति—आणि ज्याअर्थी ज्ञान व कर्मानुष्ठान
याविषयी ज्याला सशय असतो, तो विनाश पावतो त्याअर्थी ज्ञानाने सशय पालवून कर्म
योगाचे अनुष्ठान कर, अस ' तस्मात्० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात —तस्मात् पा
पिष्टं अज्ञानसम्भूत-अज्ञानात्-अविवेकात् जातं—म्हणून सर्व अनर्थांचे कारण
अमत्यामुळे अतिशय पापां व अज्ञानापासून-अविवेकापासून झालेला, अशा या—
हृत्स्थ-हृदि बुद्धी स्थित—हृदयस्थ-हृदयात म्ह० बुद्धीत स्थित असलेल्या (आ-
त्म्याच्या आध्यायाने राहणाऱ्या नव्हे) सशयाला—ज्ञानासिना—शोकमोहादिदो-
षहर सम्यग्दर्शन ज्ञान तत् एव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना—ज्ञान-
खड्गाने—शोकमोहादिकांचे हरण करणारे जें सम्यग्दर्शन-आत्मज्ञान तेंच ज्ञान, ते ज्ञान
हेंच खड्ग-शस्त्र त्या ज्ञानरूपी खड्गाने-तरवारिने—आत्मनः-स्वस्य आत्मवि-
षयत्वान् सशयस्य—आत्म्याच्या-आपऱ्या स्वरूपाविषयीच्या सशयाला-कारण
येथे सशयाचा विषय आत्मा आहे म्हणून आत्म्याविषयीच्या सशयाला असें म्हटले आहे.
—हि परस्य सशयः परेण छेत्तव्यतां न प्राप्त. येन स्वस्य इति विशेष्यते
—कारण एकाचा सशय दुसऱ्याने पालवता, अशी काही अरण्या येथे प्राप्त झाले-
ले नाही की, ज्यामाठी 'परस्य' स्वतःचा असें विशेषण दिले आहे, असें म्हणता

वेईल !—अतः आत्मविषयः अपि स्वस्य एव भवति—त्यामुळे संशय आत्म्याविषयीं जरी असला तरी तो स्वतःचाच आहे. [व्यवहारात खांब, शिंप, दोरी इत्यादिकांविषयांचा संशय त्याविषयांच्या ज्ञानाने घालविला जातो. पण तो संशयहि पुष्पामध्ये असतो व ज्ञानहि त्याच्याचमध्ये असते. म्हणजे संशयाचा विषय निराळा व आश्रय निराळा. संशयाचा विषय खांब,शिंप वगैरे व आश्रय मनुष्य.पण येथे संशयाचा विषयहि आत्मा व आश्रयहि आत्माच. म्ह० आत्म्याविषयांचा संशय आत्म्यामध्येच राहतो व तो आत्मनिष्ठ ज्ञानानेच घालविला जातो. म्हणून 'आत्मनः' हे विशेषण व्यर्थ नाही, सार्थच आहे. असो.]—**स्वविनाशहेतुभूतं एनं संशयं छित्वा**—आपल्या विनाशाला कारण होणाऱ्या या संशयाला ज्ञानरुद्धाने तोडून—**योगं संम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानं आतिष्ठ-कुरु इत्यर्थः**—योग-आत्मसाक्षात्काराचा उपाय, असे जे कर्मानुष्ठान ते आवर-कर्म कर, असा भावार्थ. (तुझ्या आज्ञेने मी अग्नि-होनादि कर्म क्रमाने करीन,पण युद्ध करणार नाही,असे अर्जुन म्हणेल,म्हणून सांगतात—)**भारत, इदानीं युद्धाय उत्तिष्ठ इति**—हे भरतकुलोत्पन्ना ! आतां अयोधर तूं युद्ध करावयास ऊठ. [कर्मयोगानुष्ठानाने अशुद्धीचा क्षय होऊन ज्ञान होते, ज्ञानाने सर्व

१ या श्लोकाच्या अर्थात 'योग आतिष्ठ' म्हणजे कर्मयोगाचा आश्रय कर, असे रहस्यकार म्हणतात. आचार्यहि 'योग' म्हणजे मम्यग्दर्शनाचा उपाय जे कर्मानुष्ठान ते कर, असेच म्हणतात. आचार्य 'शोकमोहादिदोषांचे हरण करणारे जे मम्यग्दर्शन तेच ज्ञान, त्या ज्ञानरुद्धाने आत्म्याविषयाचा मशय घालवून आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठी त्याचा उपाय जे कर्मानुष्ठान ते तू कर,' असे सांगतात. रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार-च समजतात. पण आत्मसाक्षात्कारानंतर कर्मानुष्ठान ममबन नाही, हे भाष्याने टिकठिका-या सांगितलेच आहे. तथापि 'ज्ञान व योग' हे शब्द पाहून रहस्यकारांना ज्ञान-कर्म-समुच्चय येथे विवक्षित आहे, असे वाटून येथील ४१ व ४२ या दोन श्लोकांची ईशवाक्यां-पनिषदातील 'विद्या चाविद्या च' या मन्नाशी एकवाक्यता करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. पण वरील मन्नात 'विद्या' ह्य० उपासना व अविद्या ह्य० कर्म हे अर्थ विवक्षित आहेत. पण आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणे हे अर्थ न घेता विद्या ह्य० ज्ञान व अविद्या ह्य० कर्मयोग अमेच अर्थ जरी घेतले, तर त्याची एकवाक्यता होऊ शकत नाही. कारण ईशोप-निषदात अविद्या व विद्या यांचे सहअनुष्ठान केल्याने अविद्येने मृत्यूला तरून विद्येने अमृत प्राप्ति होते, असे फल मागितले आहे व येथे 'ज्याने योगाने कर्मसंन्यास केला आहे व ज्ञानाने ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत' असे त्याहून निराशेच फल सांगितले आहे. या-विषया सारित्तर विचार आम्ही पुढे करू. येथे ४१ व्या श्लोकात 'योगाने ज्याने कर्मांचा मन्नाम व ज्ञानाने मशय घालविले आहेत, त्या मावधान अमरत्वा माधकाला कर्म बद्ध वरीत नाहीत' असा सामान्य नियम सांगितला आहे आणि 'असे अमल्यामुळे तू ज्ञान-मन्नामने सर्व संशय पालवून योगानुष्ठान कर, असे ४२ व्या श्लोकात अनुनाम सांगितले आहे. यारून ज्या ज्ञानाने संशय घालविण्यास मागितले, ते ज्ञान ह्य० आत्मसाक्षात्कार नगदे, हे उपर होते. कारण ज्ञानाने मुख्य फल मुक्ति आहे, मशयनिवृत्ति नगदे. मशय-निवृत्ति हे त्याने अज्ञानर फल आहे व ते परोक्ष ज्ञानानेहि मिळू शकते. दिवाय परमाथे

सशय नाहीसे होतात व ज्ञानातीने सर्व कर्में दग्ध झाल्यामुळे तो ज्ञानी कर्माना बद्ध होत नाही. त्याचप्रमाणे ज्ञान व कर्म याविषयी ज्याला सशय असतो तो निनाश पावतो, म्हणून तू आपल्या बुद्धातील अविवेकामुळे उत्पन्न झालेल्या अत्यंत पापी सशयाला शोकमोहादि दोष घालविणाऱ्या तत्त्वदर्शनाने म्हणून परोक्ष आत्मज्ञानाने घालवून-ज्ञानरूपी सद्गाने आत्म्याविषयाच्या सशयाला तोडून आत्मसाक्षात्काराचा उपाय असा जो **श्रीमद्भगवत्**, त्याचे अनुष्ठान कर पण हे अनुना ! आता अगोदर त्या स्वधर्मरूप कर्मयोगाचा एकदेश अस अे हे प्राप्त युद्ध ते कर 'भारत' या संबोधनाने मोठ्या क्षत्रियकुलात उत्पन्न झालेल्या तुला युद्धापासून परासुख होणें, उचित नाहा, असे सुचविलें आहे असो, या समप्रलयायात योगाच कृत्रिमत्व व भगवानाच अनीधरत्व याविषयाची शक्ती घालवून प्राणिपातादि बाहिरग व ध्रुवादि-अंतरग साधनाच्या योगाने उत्पन्न झालेल्या कर्मादिकामध्ये अकर्मादिदर्शनरूप आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाने सब अनर्थाची निवृत्ति होऊन प्रकृतभाव प्राप्ति होते, अस सांगितल व शेवटा सशयराहित असलेल्या पुरुषालाच सर्वोत्तम ज्ञानाचा अविचार असल्यामुळे सर्व अनर्थांचे बीज असा जो नशय, तो घालवून उत्तम अधिका-यासाठी ज्ञाननिष्ठा व मध्यमाधिका-यासाठी कर्मनिष्ठा विहित आहे, असे सिद्ध वेलें येथाल योगशब्दाचा अर्थ आचार्यांना 'ज्ञानोपायरूप कर्मानुष्ठान' असा घेला आहे, हें ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे ४२

योग किंवा आत्मसाक्षात्कार तुला भविष्यत्कारां प्राप्त होईल, असे भगवानानीं स्पष्ट सांगितलें आहे (अ २ श्लो ५३ पृ १८९ अ ४ श्लो ३४ पृ ४५२) यास्तव परोक्ष आत्मज्ञानाने तू आपले मग्न घालवून अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारासाठी त्याचा उपाय-कर्मोपान कर, हेंच व्याख्यान जनिशय घ्याय आहे अथात् रहस्यकारानीं टीपत "निष्काम बुद्धियोगाने वमें केला छ० कर्मांचा बधनें तुटून जाऊन ती मोक्षाला प्रतिबधक होत नाहीत आणि ज्ञानाने मनानेले सशय फिटून मोक्ष मिळतो, असा या दोषाचा पृथक् पृथक् उपयोग आहे म्हणून एतत् कर्म अगर एकें ज्ञान न स्वीकारता ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्ध कर, असा अरोर उपदेश आहे " अस वें म्हटलें आहे तें अग्राह्य आहे कारण एकें ज्ञानच सब कर्मांचें भस्म करण्यास व मोक्षारय परा शांति देण्यास समर्थ आहे श्लो ३७ व ३६ यांचे उत्तराथ व 'मानाश्रितग्धवमाण,' (१९) 'ज्ञानसिद्धिप्रमशय' (४१) 'ज्ञाननिधतकल्पना' (अ ५ श्लो २७) हा परें पहा ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन निम्न निष्ठा अम-यामुळे त्याचा ज्ञानकर्मसमुच्चय मभवतच नाही, तसेंच, देवच्या मकरपात 'ज्ञानकर्ममन्यामयोग' असें वें म्हटलें आहे त्यातील "सन्वास गच्छता अथ स्वरूपत कर्मत्याग नग्न निष्काम बुद्धाने परमेश्वराचे टाया कर्माचा मयाम छ० अपण करणें असा अथ आहे " हें म्हणणेहि निगदेंच अयोग्य आहे कारण सब अध्यायाचा विषय त्यांत आणल्यास परमाथ दशनरूपज्ञानाने कर्ममयाम करणें हाच अर्थ ज्ञान येतो निष्काम बुद्धाने परमेश्वराचे टाया कर्म अपण करणें, हा प्रस्तुत अध्यायाचा प्रतिपाद विषय आहे, अमें मुळाच वाग्न नाहा

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गावनेत्या-सांगितलेल्या उपनिषदातील-रहस्यविषयी

अज्ञविदेवैरा योग-उपाय-शास्त्रान्त ज्ञान-कर्म मन्यामयोग नांवाचा चौथा अध्याय

विष्णुशर्मण गावदाधे-मठाव-भाष्य भाष्याधामह समाप्त ज्ञान

अध्याय पांचवा.

संन्यासयोग.

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसंतुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान्, ‘उत्थितं संशयं योगमातिष्ठ’ इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् । तयोश्च कर्मोत्थानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतित्वपरस्परविरोधादेकैव सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावाद्योदेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यद्यशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुक्ष्याऽशुन उपाय संन्यासं कर्मणां कृष्येत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध दाखविणारे भाष्यकार पूर्वी होऊन गेल्या विषयाचा अनुवाद करून या अध्यायाच्या आरंभी अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे, त्याचा आगव दाखविण्यासाठी विचाराळा आरंभ करितात)—‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०’ इत्यारभ्य—‘कर्मण्यकर्म०’ ४-१८ कर्मांमध्ये जो अकर्म पाहतो, येथून आरंभ करून—‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसंतुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणं’—‘तो योगी व तो सर्व कर्म करणारा’ ‘ज्ञानाग्निने ज्याची कर्मे दग्ध झाली आहेत त्याला पण्डित म्हणतात.’ १९. ‘केवल शरीररिपतीला अवश्य तेवढेच कर्म करणारा पापाने लिप्त होत नाही.’ २१. ‘न मागतां जं प्राप्त होईल त्यां नंतुष्ट होणारा०’ २२. ‘अर्पण करण्याचें साधन ब्रह्म, हवि ब्रह्म०’ २४. ‘ते सर्व यज्ञ कर्मांपासून होणारे आहेत.’ ३२. ‘ज्ञानांत सर्व कर्मांचा प्रनिबंधानाचून अन्तर्भाव होतो.’ ३३. ‘ज्ञानाग्निने सर्व कर्मांचे भस्म करतो.’ ३७. ‘परमार्थदर्शनरूप योगाने ज्याने कर्मांचा संन्यास केला आहे.’ ४१.—इत्यन्तैः वचनैः भगवान् सर्वकर्मसंन्यासं अघोचत्—येथपर्यंतच्या वचनानीं भगवानांनीं सर्वकर्मसंन्यास सांगितला आहे. [अठराव्या श्लोकांत कर्मांमध्ये अकर्मदर्शन सांगून तो योगी, तो मुद्विमान्, तो सर्व कर्म करणारा, अशी त्याची प्रतीगा केली. लोचनंप्रहामाटी सर्व कर्म करणाऱ्या शरीरा पुण्याला विवेकी लोक ज्ञानाग्निदग्धकर्मा म्हणतात. कारण ज्ञानरूप अग्निने त्याची सर्व कर्मे दग्ध झालेली असतात, असे १९ व्या श्लोकाने म्हटल्यामुळे

ज्ञानी पुरुषाला ज्ञानफलभूत संन्यास व विविदिपूला म्ह० जिज्ञासूला साधनरूप संन्यास भगवानांना विवक्षित आहे, असे त्यावरून सिद्ध होते. 'निराशी.' असा आरंभ करून २१ व्या श्लोकात शरीरस्थितीमध्दं हि आसक्ति न ठेवतां, शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य तेवढेच कर्म करणारा, धर्म व अधर्म याच्या फलांचा अधिकारी होत नाही, असे म्हणूनहि भगवानांना दोन प्रकारचा संन्यास पूर्वोत्तर अव्यायानीं मुचविला आहे. 'यदच्छालाम०' या २२ व्या श्लोकातहि संन्यासधर्माचाच उपदेश असल्यामुळे त्यात संन्यासच मुचविला आहे. 'ब्रह्मार्पण०' या २४ व्या श्लोकात ज्ञानाची यज्ञत्वसंपादनपूर्वक प्रशंसा केलेली असल्यामुळेहि ज्ञाननिष्ठाचा कर्मसंन्यास सांगितला आहे. ज्ञानयज्ञाच्या स्तुतीसाठी नानाप्रकारच्या यज्ञाचा उपन्यास करून ते सर्व यज्ञ शरीर, मन, वाणी यांच्या व्यापारांनीं होणारे असल्यामुळे आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असे साभाव जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या विविदिपूनें संन्यासच करावा, त्याचा संन्यासातच अधिकार आहे, असे ३२ व्या श्लोकात मुचविलें आहे. सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानात होते, असे ३३ व्या श्लोकात सांगितलें असल्यामुळे जिज्ञासूचा संन्यासातच अधिकार आहे, असें ठरते. 'तद्विद्धि०' इत्यादि श्लोकाना ज्ञानप्राप्तीचा प्रणिपातादि उपाय प्रदर्शित करून अतिशय माहात्म्याने युक्त असलेल्या ज्ञानानें सर्व कर्मांची निवृत्ति होते, असें भगवानांना ३७ व्या श्लोकात सांगितले. त्यावरून भगवानांच्या मतानें जिज्ञासूच्या संन्यासाधिकारार्था सिद्धि होते. ज्ञानाने ज्याचे सर्व सशय नाहासे झाले आहेत व त्या ज्ञानानेच जो कर्मांचा संन्यास करून जितेन्द्रिय व सावधान आहे, त्याला आभासरूप कर्म वद्ध करीत नाहीत, असें ४१ व्या श्लोकात सांगून भगवानांना दोन्ही प्रकारचा संन्यास स्पष्टपणें प्रतिपादिला आहे. तात्पर्य 'कर्माणि०' १८ येथून आरंभ करून 'योगसंन्यस्तकर्माणं०' ४१ येथपर्यंतच्या वचनाना भगवानांना सर्वकर्मांचा संन्यास सांगितला आहे. असे जर आहे, तर जिज्ञासू व ज्ञानी या दोघानाहि कर्मसंन्यासाचाच आदर करणे उचित असल्यामुळे कर्मानुष्ठान अप्राप्य ठरते, अशा आशंसा घेऊन आचार्य म्हणतात—

—' छित्वैनं मंशयं योगं आतिष्ठ ' इति अनेन वचनेन कर्मानुष्ठानलक्षणं योगं च अनुतिष्ठ इति उक्तवान्—' छित्वैनं संशयं० ' ४२ या वचनानें कर्मानुष्ठानरूप योगाच अनुष्ठान कर, असेहि भगवानांनीं सांगितलें आहे.—च तयोः उभयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतियत् परस्परविरोधात्—पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास या दोघाचा, स्थिति व गति (म्ह० उभे राहणें व चालणें) याप्रमाणें परस्परविरोध असल्यामुळे—एकेन सह कर्तुं अशक्यत्वात्—एकाच पुरुषाला एकाच वेळी त्याच अनुष्ठान करिता येणें अशक्य आहे.—च फालमेदेन अनुष्ठानविधानाभावात्—आणि भिन्न भिन्न काली एकाच पुरुषानें त्या दोघांचें अनुष्ठान करावें, असेहि विधान नाही. त्यामुळे—अर्थात् एतयोः अन्यतरकतव्यताप्रामौ सत्यां—अर्थात्च त्या दोघांनाल कांही तरी एका अवश्य कतव्य आहे, अशी प्राप्ति झाली अगता—एतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः यत् प्रशस्यतरं तत् कर्तव्यं न इतरन्—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांनाल जे अधिक

प्रशस्त असेल ते करावे, दुसरे-प्रशस्त नसलेले करू नये—इति एवं मन्यमानः अर्जुनः प्रशस्यतरबुभुत्सया 'संन्यास कर्मणां कृष्ण०' इत्यादिना उ-
 चाच—असें समजणारा अर्जुन त्या दोहोतील अधिक चागले कोणते, ते जाणण्याच्या इच्छेने 'संन्यासं कर्मणा०' इत्यादि श्रोकाने बोलला. [तसेच, या संशयाला ज्ञानरुपां खड्गाने तोडून ज्ञानाचा उपाय असा जो कर्मयोग त्याचे अनुष्ठान कर, असेही भगवा-
 नाना शैवरीं सांगितले आहे पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास याचा चालणे व उभे राहणे, याप्रमाणे परस्पर विरोध आहे त्यामुळे एकाच पुरुषाला एकाच वेळा त्यांचे अनुष्ठान करता येणे शक्य नाही भिन्नकाला त्याचे अनुष्ठान करावे, असेही विधान नाही तेव्हां अर्थात्च कर्मसंन्यास व कर्मयोग यातील काहातरी एकच करणे प्राप्त झाले असता त्यातर त्यात जे अधिक प्रशस्त असेल तेच करावे, असें समजून त्यातल अधिक चागले कोणते, ते जाणण्याच्या इच्छेने अर्जुन येथे प्रश्न करित आहे]

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वक-
 र्मसंन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरपविपयत्वाद्व्य-
 तरस्य प्रशस्यतरत्वमुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टु-
 स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यते एवेति वदामः । कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्वाधान्यमन्तरेण च कर्तार तस्य कर्तव्यत्वासं-
 भवात्, अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव न पुनरात्मवित्कर्तृत्वमेव संन्या-
 सस्य विवक्षितमिति एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरपक-
 र्तृत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरइति प्रशस्यतरविविदिपया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिवचनवा-
 क्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व कर्मसंन्यास हे भिन्न भिन्न पुरुषांना अनुष्ठेय आहेत, असे सांगितलेले असल्यामुळे प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा असा आशय नाही, अशी वादी शका घेतो—) ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् भगवान् पूर्वोदाहृतैः वचनैः सर्वकर्मसंन्यासं अवोचत्—अहोपण, आत्मज्ञाची ज्ञानयोगाने निष्ठा प्रतिपादन करण्याची इच्छा करणारे भगवान् वर सांगितलेल्या वचनांनी सर्वकर्मसंन्यास सांगते झाले [म्ह० आत्मज्ञाने ज्ञाननिष्ठ व्हाव, हे भगवानाना इष्ट असल्यामुळे त्यांनी 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि पूर्वोक्त वचनांनी आत्मज्ञानासाठी सर्वकर्मसंन्यास सांगितला.]—तु अनात्मज्ञस्य न—पण अनात्मज्ञाला सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला नाही. —अतः च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपुरपविपयत्वात्—आणि त्यामुळे कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना भिन्नपुरुषविपयत्व असल्याकारणाने म्ह० त्यांचे अनुष्ठान करणारे भिन्न भिन्न असल्यामुळे—अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नः अनुपपन्न—त्यातील एकाचा अधिक प्रशस्तपणा जाणणाऱ्या इच्छेने प्रश्न करणे अयोग्य आहे. [भगवानाना आत्मज्ञान ज्ञाननिष्ठा सांगितला आहे, अनात्मज्ञाला

नाही. त्यामुळे कर्मानुष्ठान व संन्यास यांचे अधिकारी भिन्न असल्यामुळे, त्या दोहोतील अधिक चांगले साधन कोणते ? हे जाणण्यासाठी अर्जुनानें प्रश्न केला, असें म्हणता येत नाही. या शंकेवर भाष्यकार म्हणतात]—सत्यं एव त्वदभिप्रायेण प्रश्नः न उपपद्यते पुनः प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण युज्यते एव इति यदामः—खरेंच आहे. तुझ्या अभिप्रायाने प्रश्न उपपन्न होत नाही, पण प्रश्नकर्त्या अर्जुनाच्या अभिप्रायानें प्रश्न युक्तच आहे, असें आम्ही म्हणतो—**कथं**—तो कसा काय ? (अर्जुनाचा अभिप्राय काय आहे ?)—**भगवता पूर्वोदाहृतैः वचनैः कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यं**—भगवानानां पूर्वी सांगितलेल्या वचनानां कर्मसंन्यास कर्तव्यत्वानें विवक्षित आहे त्यामुळे त्याला प्राधान्य आहे. [वर सांगितलेल्या वचनानां भगवान् कर्मसंन्यास करावा, असें सांगू शकतात. पण ज्याप्रमाणे ' स्वर्गकामो यजेत ' या वचनानें स्वर्ग या कामाच्या उद्देशानें यागाचें विधान केले जाते. पण तेवढ्यावरून ज्याला स्वर्गाचा इच्छा असेल, तोच यागाचा अधिकारी, दुसरा कोणी नाही, असें त्याच वाक्यानें प्रतिपादन केले जात नाही, कारण तसें मानल्यास वाक्यभेद होतो. त्याप्रमाणें एका पक्षा प्राप्त झालेल्या अनात्मविद् कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. संन्यास आत्मवेत्त्यानेंच करावा, तोच त्याचा अधिकारी आहे, दुसरा अनात्मविद् नाही, असा नियम केला जात नाही. कारण ज्याला पूर्ण वैराग्य असेल आहे, असा अज्ञ पुरुषालाहि संन्यास विहित आहे. यास्तव कर्म व कर्माचा त्याग यांना अविद्वत्कर्तृत्व आहे म्ह० अनात्मज्ञ कर्माचाही अधिकारी आहे व वैराग्य आत्म्यास तो संन्यासाचाहि अधिकारी आहे, असें समजणाऱ्या अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. येथे वाद्याची शंका अशी आहे—“ संन्यास केवळ आत्मज्ञासाठीच आहे, अनात्मज्ञासाठी नाही, त्यामुळे ' कर्म व संन्यास यातील अधिक चांगले साधन कोणतें तें सांग, ' असा अर्जुनाचा प्रश्नच उपपन्न होत नाही. ” पण त्यावर सिद्धान्ताचें असे म्हणणे आहे—“ ज्ञानी पुरुषाने संन्यास करावा, असें जरी भगवान् म्हणत आहेत, तरी त्यावरून विरक्त अनात्मज्ञानें तो कर्तुं नये, असें होत नाही. त्यामुळे ज्याला आत्मज्ञान झालेले नाही, त्याचे कर्मानुष्ठान तर संभवतेंच, पण संन्यासाहि संभवतो. असें मानून अर्जुन प्रश्न करत आहे. ” पण असें जरी असले तरी अर्जुन त्यातील अविद्वत् प्रसस्त काय तें जाणण्यासाठी प्रश्न का करीत आहे ? तर संन्यासाला प्राधान्य आहे म्हणून.]—**अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात्**—आणि कर्त्यावाचून त्याचें कर्तव्यत्व संभवत नाही. संन्यासालाहि कर्ता पाहिजे. —**अनात्मविद् अपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यते एव**—त्यामुळे एकापक्षा प्राप्त झालेल्या अनात्मविद् कर्त्याचाहि अनुवाद केला जातोच. —**पुनः संन्यासस्य आत्मवित्कर्तृकृत्यं एव न विवक्षितं**—पण संन्यासाला आत्मवित्कर्तृकत्वच आहे, असें येथें विवक्षित नाही. [म्ह० ज्याला आत्मज्ञान—आत्ममाहात्कार झालेला असतो त्याला ज्ञानसामर्थ्यानेंच कर्मत्याग नियमानें प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणें वैराग्य अगन्यास जो आत्मज्ञानी नाही, त्यालाहि संन्यास अवश्य आहे. यास्तव त्याच्या कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. अर्थात् कर्म व संन्यास ही दोन्ही साधनें एका अविद्वान् पुरुषाला प्राप्त

होतात, हे उषड आहे. त्यामुळे वरील अभिप्रायानें अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. सारांश]
 —कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वं अपि अस्ति इति
 एवं मन्वानस्य अर्जुनस्य—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वाहि
 आहे, असे समजणाऱ्या अर्जुनाचा (प्रश्न अयोग्य नाही,)—पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः
 परस्परविरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यते प्राप्ते—वर सांगितलेल्या प्रकारं त्याच्या-
 मध्ये परस्परविरोध असल्यामुळे त्यातील कोणत्या तरी एका साधनाला कर्तव्यत्व प्राप्त
 झालें असता म्ह० त्यातील कोणते तरी एक करण्याची प्राप्ति झाली असता—च प्र-
 शस्यतरं कर्तव्यं न इतरत् इति प्रशस्यतरविविदिपया प्रश्नः अनुपपन्नः
 न—व जे अधिक चागलें असेल तेच करावे, दुसरे कर्हं नये, असे असल्यामुळे त्यातील
 अधिक चागलें कोणते, ते जाणण्याच्या इच्छेने प्रश्न अयोग्य नाही [अविद्वानाला कर्म
 व संन्यास या दोन्हीची प्राप्ति आहे पण त्यांचे अनुष्ठान एकाच वेळा संभवत नाही,
 अर्थात् त्यातील काहीतरी एक करणे भाग आहे. तेव्हा काय करावे ? हे जाणण्याच्या
 इच्छेने अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर—]—प्रतिवचनवाक्यार्थ-
 निरूपणेन अपि प्रष्टुः अभिप्रायः एवं एव इति गम्यते—भगवानाना जे प्र-
 तिवचन—उत्तर दिले आहे त्या प्रतिवचनवाक्याच्या अर्थाचें निरूपण केव्हांहि प्रश्न-
 कर्त्याचा अभिप्राय असाच आहे, असे ज्ञात होतें. [म्ह० प्रतिवचनाकडे पाहिल्यानेहि
 अविद्वानाने केलेले कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यातील अधिक श्रेयस्कर काय ? हाच
 प्रश्नकर्त्याचा अभिप्राय व्यक्त होतो.]

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचन-
 मेतद्विरूप्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमु-
 क्त्वा तयोरेव कुतश्चित्पक्षेपात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्त्विदना-
 त्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किं चातो यथात्मवित्कर्तृकयोः
 संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते
 यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति ॥

भाष्यार्थ—कथं—प्रतिवचन कोणते व त्याचें निरूपण कसे करावयाचें ?—सं-
 न्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रति-
 वचनं—संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही निःश्रेयसकर आहेत. पण त्यातील कर्मयोग
 अधिक चागला आहे, हें प्रतिवचन आहे.—एतत् निरूप्यं—त्याचें निरूपण करणें
 उचित आहे.—किं अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रे-
 यसकरत्वं प्रयोजनं उक्त्या—या प्रतिवचनानें काय आत्मवेद्यानें केलेला कर्मयोग
 व कर्मसंन्यास यांचे निःश्रेयसकरत्व हे प्रयोजन सांगून—तयोः एव कुतश्चित्
 विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व उच्यते—त्याचेंच वाहा
 एका विशेषामुळे कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें विशिष्टत्व—श्रेष्ठत्व सांगितलें जात आहे,
 —आहोस्त्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयो तत् उभयं उ-
 गी. भा. ६०

उच्यते इति—वा अनात्मवेत्त्याने केलेला संन्यास व कर्मयोग यांचे निःश्रेयसकरत्व व कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें विशिष्टत्व सांगितलें जात आहे ?—किं च अतः यदि आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तयोः तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते—पण जर आत्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास कर्मयोगाना निःश्रेयसकरत्व व त्यातील कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व सांगितलें जातें, असें म्हटलें तर काय होतें ?—यदि चा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तत् उभयं उच्यते इति—आणि जर अनात्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास कर्मयोगाना ते दोन्ही म्ह० निःश्रेयसकरत्व व कर्मयोगाचे श्रेष्ठत्व सांगितलें जातें, असें म्हटलें तर काय होतें ? ['संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मोक्ष देणारे आहेत, पण त्यातील कर्मयोग श्रेष्ठ आहे ' हे प्रतिवचन आहे; पण ज्ञानी पुरुषाने केलेला कर्मयोग व कर्मसंन्यास याना मोक्षकरत्व व यातील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे वा, अनात्मज्ञ पुरुषाने केलेल्या त्या दोहोंना मोक्षकरत्व व त्यातील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे ? या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे, पण त्यातील पहिल्या पक्षा कोणता दोष येतो व दुसऱ्या पक्षा कोणते फल आहे ?]

अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्पतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राऽऽह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्वतरस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्यैत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(वाचाने असे विचारले असता सिद्धान्ती पहिल्यापक्षा दोष सांगतात)—अत्र उच्यते—या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें जातें.—आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं च तदीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व-अभिधानं इति एतत् उभयं अनुपपन्नं—आत्मवित्कर्तृक संन्यास व कर्मयोग यांचा असंभव असल्यामुळे त्यांना निःश्रेयसकरत्व आहे, असे सांगणें व त्याच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला विशिष्टत्व आहे, असे सांगणें हे दोन्ही अनुपपन्न-अयोग्य आहे. (तेच अनुपपन्नत्व व्यक्तिकेद्वारा व्यक्त करितात)—यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः च तत्प्रतिकूलः कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां—जर अनात्मवेत्त्यांचा कर्मसंन्यास व त्याला प्रतिकूल असलेला कर्मानुष्ठानरूप कर्मयोग, हे दोन्ही संभवतील—तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः च कर्मयोगस्य कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानं इति एतत् उभयं उपपद्यते—तरच त्या दोहोंना चित्तशुद्धि-ज्ञानप्राप्ति या परंपरेने निःश्रेयस-

करत्व आहे, असे म्हणणे व कर्मयोगाला कर्मसंन्यासाहून विशिष्टत्व आहे, हे सांगणे, ही दोन्ही उपपन्न होतात. (कारण संन्यासाला असहायत्व आहे व कर्मयोग चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतो, म्हणून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे. असो, आत्मज्ञाना कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभ्र आहे, असे जे वर म्हटलें आहे, त्यावर आक्षेप—) अत्र आह—यावर आक्षेप घेणारा म्हणतो—किं आत्मविद्ः संन्यासकर्मयोगयोः अपि असंभवः आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः—काय आत्मवेत्त्याला संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, का त्यातील एकाचाच असंभव आहे ?—च यदा अन्यतरस्य असंभवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत कर्मयोगस्य इति—आणि जर त्यांतील एकाचाच असंभव असेल, तर मग काय कर्मसंन्यासाचा असंभव आहे की कर्मयोगाचा ? ते सागावे—च असंभवे कारणं घक्तव्यं इति—आणि त्याच्या असंभवाचें कारण सागावे, असे आक्षेप घेणारा म्हणतो. [सिद्धान्त्यानीं आत्मज्ञानीं पुरुषाचा संन्यास व कर्मयोग या दोह्याचा असंभव आहे, असे म्हणताच त्यावर वादी विचारतो—ज्ञान्याचा संन्यास व कर्मयोग या दोन्हांचाहि असंभव आहे की एकट्याचाच ? एकाचाच असंभव असल्यास तो कोणाचा ? संन्यासाचा की कर्मयोगाचा ? व त्याचें कारण काय ?]

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिमर्विक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यऽऽत्मविद्ः सम्यग्दर्शनेनापान्ममिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्यैह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सभवतीति युक्तमुक्तं स्यात् । केपु केपु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविद्ः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते, अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविद्ः कर्माभाव उच्यते ॥

भाष्यार्थ—अत्र उच्यते—या प्रभाचें उत्तर सिद्धान्ती सांगतात—आत्मविद्ः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात्—आत्मवेत्त्याचे मिथ्याज्ञान निवृत्त झालेलें असल्यामुळे विपरीत ज्ञान हेच ज्याचें मूळ आहे अशा कर्मयोगाचा असंभव होतो, (याच प्रसहवास्याचें विवरण—) जन्मादि-सर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियं आत्मानं आत्मत्वेन यः वेत्ति—आत्मा जन्मादि सर्व विचाराना रहित असल्यामुळे सर्व क्रियाशून्य—निष्क्रिय आत्म्याला आत्मत्वाने जो जाणतो—मीच सर्व क्रियाशून्य आत्मा आहे, असे साक्षात् पाहतां—सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिथ्याज्ञानस्य तस्य आत्मविद्ः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासं उक्त्या—सम्यग्दर्शनाने—आत्मज्ञानाने ज्याचे 'मी

देह' हे मिथ्याज्ञान पार गेले आहे, अशा त्या आत्मवेत्याचा निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगून—तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूल-कर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य—त्याच्या उलट जमलेल्या मिथ्याज्ञानमूलक कर्तृत्वाभिमानपूर्वक सक्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोगाचा—यस्मान् इह शास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपानिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञान मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते—ज्याअर्थी या शास्त्रात जागेजागा—आत्मस्वरूपान्या निरूपणप्रदेशामध्ये सम्यग्ज्ञान-मिथ्याज्ञान व त्यांची कार्ये यामध्ये विरोध असल्यामुळे अभाव प्रतिपादिला जातो—तस्मात् निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य आत्मविदः विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगः न संभवति इति युक्तं उक्तं स्यात्—याअर्थी ज्याचे मिथ्याज्ञान निवृत्त झाले आहे अशा आत्मवेत्याचा विपर्ययज्ञानमूलक कर्मयोग संभवत नाही, हे योग्यच सांगितले आहे, असे होते [आत्मज्ञान झाले म्हणजे ' हे शरारत मा, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, ससारा' इत्यादि मिथ्या अज्ञान निवृत्त होते. त्यामुळे ' मी शरीरादिरूप आहे ' या मिथ्या अज्ञानामुळेच होणारा जो कर्मयोग त्याचा ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी असंभव होतो. कारण आत्मा जन्मादि सर्व विकाराना रहित आहे, त्यामुळे तो निष्क्रिय आहे, सर्वक्रियारहित आहे, आणि असा जो निष्क्रिय आत्मा तोच मी आहे, असे जो जाणतो त्याचे त्याच सम्यग्दर्शनामुळे सर्व मिथ्या अज्ञान निवृत्त झालेले असते अशा ज्ञानी पुरुषाला निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला आहे त्याचप्रमाणे असे आत्मज्ञान प्याला झालेले नाही, त्याला मिथ्याज्ञानामुळे ' मी कर्ता ' असा कर्तृत्वाभिमान होतो त्या अभिमानामुळे सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोग त्यालाच विहित आहे आत्मज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी तसे मिथ्या अज्ञान नसते. त्यामुळे त्याला कर्तृत्वाभिमान नसतो. कर्तृत्वाभिमानान्या अभावा ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोगहि संभवत नाही भगवानानी या रगताशास्त्रात जेथे जेथे आत्मस्वरूपाचे निरूपण केले आहे, तेथे तेथे ज्ञान व अज्ञान आणि त्याचे कार्य याचा विरोध असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषाला कर्माचा असंभव सांगितला आहे, व तो सर्वथा युक्त आहे] केषु केषु पुनरात्मस्वरूपानिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति—पण कोणकोणत्या आत्मस्वरूपानिरूपणप्रदेशामध्ये आत्मवेत्याच्या कर्माचा अभाव प्रतिपादिलेला आहे, असे यादी विचारील तर—अत्र उच्यते—त्याचे उत्तर सांगतां — 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इति प्रकृत्य ' य एनं वेत्ति हन्तारं ' ' वेदाविनाशिनं नित्यं ' इत्यादी तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उक्तः—' अविनाशी तु ' (२-१७) असा उपक्रम करून ' य एनं वेत्ति ' (२-१९) ' वेदाविनाशिनं ' (२-२१) इत्यादी श्लोकाने ठिकठिकाणी आत्मवेत्याच्या कर्माचा अभाव सांगितला आहे.

ननु च कर्मयोगोऽथात्मस्वरूपानिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा 'त-
द्देहाप्यथैव भारत' 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादावतत्र कथमा-

कर्तव्यान्तराभाववचनात्—आणि 'त्याचे कर्तव्य उरत नाहा' अ. ३-१७ या वचनाने त्याच्या दुसऱ्या कर्तव्याचा अभाव सांगितलेला आहे. [आत्मज्ञानी कृतकृत्य झालेला असतो, त्यामुळे त्याला कर्माने दुसरे कोणतेच प्रयोजन साधावयाचे नसते त्याच प्रमाणे 'त्याला दुसरे कोणतेच कर्तव्य उरत नाहा,' असेहि स्वतः भगवानानाच तिसऱ्या अध्यायात सांगितले आहे त्यामुळे ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोग सभवत नाहा]

'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महावाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाद्गवचेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्। 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति क्विचिदपि' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव क्विचिदकरोमीति युक्तं मन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनध्रुवणादि कर्मस्वात्मयाथात्म्यविद्, करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतरतया सदाऽकृतव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविद्, सम्यग्दर्शनविरहो मिथ्याज्ञानहेतुकं कर्मयोग। स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मान्स्मादन्यात्मविकर्तृकृत्योरेव संन्यासकर्मयोगयोर्नि श्रेयसकरत्त्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्पूर्वोक्तात्मविकर्तृकसवकर्मसंन्यासाविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैरुद्देशविषयाद्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तं प्रच्युतभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ॥

भाष्यार्थ—[तर मग ज्ञानी पुरुषाला कर्मयोग जसा लाडय आहे तसाच तो जिज्ञासूलाहि त्याज्यच असला पाहिजे कारण ज्ञानप्राप्तीने त्याच्याहि पुरुषार्थाची सिद्धि होते, अशा आशंका घेऊन जिज्ञासूला कर्मयोगाची अपेक्षा आहे, असे सांगतात—]—'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महावाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिना च आत्मज्ञानाद्गवचेन कर्मयोगस्य विधानात्—'कर्माचा आरंभ केल्यानाचून नैष्कर्म्यप्राप्ति होत नाहा' अ. ३-४ 'हे महावाहो योगाचून मग्न्याय प्राप्त होणे फार कठीण आहे,' ५. ६ इत्यादि वचनाना आत्मज्ञानाच्या अगत्वाने कर्मयोगाचे विधान केले आहे. त्यामुळे जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय केला पाहिजे [अंगाच्या स्वरूपावर उपकार करणाऱ्या अंगावाचून अगान्या स्वरूपाची तिथवति होणे अगस्य असत्यामुळे जिज्ञासूने चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा ज्ञानाचे कारण होणाऱ्या कर्मयोगाचा आश्रय करणे उचित आहे. येथे अर्गा ज्ञान अगून अग कर्म आहे कर्मावाचून ज्ञानाचे स्वरूपच सिद्ध होत नाहीं. म्हणून ज्ञानासाठी जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय करणे उचित आहे तर मग ज्ञानीपुरुषानेहि ज्ञानफलवर उपकार करणाऱ्या कर्माचे अनुष्ठान करण्याग कोणती हस्तगत आहे ? उत्तर—]—च 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'—६. ८ आणि योगारूढ झालेल्या त्यालाच पुढे शम-कर्ममग्न्याय वरायाम गीतमतेलेला आहे—इति अनेन उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्—ज्ञाना या वचनाने ज्याला आमनान प्राप्त आहे, त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितलेला आहे [अदोषण,

तत्त्वज्ञानां पुरुषाला जर कर्मांचा अभाव मानला तर त्याच्या शरीरस्थिताला अवश्य असलेल्या कर्मांचाहि अभाव होणार त्यामुळे त्याचा शरीरस्थितिहि होणें शक्य नाहा. शरीरच नाहीसे झाल्यावर जीवन्मुक्ति कोठची? जीवन्मुक्तीच्या अभावा भ्रान्ताचा उपदेश कोण करणार व उपदेशाच्या अभावां जिज्ञासूंना ज्ञान कसे होणार? अशी आशंका घेऊन सांगतात—) —‘ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति क्लिष्टिपं’ इति च शरीर-स्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणः निवारणात्—‘शारीरं केवलं०’ अ ४ श्लो. २१ प. ४१६, या वचनानें शरीराच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मांहून चाक्रांच्या सर्व कर्मांचें निवारण वेंचें आहे. त्यामुळे विद्वानाला कर्मयोग नाही. [अहोपण, ज्ञानी पुरुषाला ‘शरीरस्थिताला अवश्य तेंपटेच कर्म’ करण्याची सवट दिव्यास त्यासाठी अवश्य होणाऱ्या दर्शन-श्रवणादि कर्मांविषया त्याच्या मनांत कर्तृत्वाभिमान उत्पन्न होईल, अशा आशंका घेऊन सांगतात—]—‘नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविद्’ इति अनेन च—आणि ‘मी काहा करीत नाहा.’ असे योगी तत्त्वज्ञानं माना-वें. ५.८-अगा या वचनाने—शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेषु अपि दर्शन-श्रवणा-दिर्कर्मसु आत्मयाथात्म्यविद्ः करोमि इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यत्व-उपदेशात्—केवल शरीरस्थितीसाठी अवश्य असलेल्या अशाहि दर्शन-श्रवणादि कर्मांमध्ये आत्मयाथात्म्य जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला, चित्त समाहित असल्यामुळे, ‘मी करतो’ हा प्रत्यय वेद्दाच करूं नये, असा उपदेश केला आहे. [म्ह० शरीरस्थिताला अत्यंत अवश्य अगा पाहणे, ऐकणे, इत्यादि क्रिया करीत असतांनाहि ‘त्या मी करतो’ असा कर्तृत्वाभिमान तत्त्ववेत्त्यानें वेद्दाहि करूं नये, तर चित्त समाहित असल्यामुळे त्यानें ‘मी त्यांना काहाच करीत नाहा’ असें मत समजावें, असे याच अध्यायात पुढें सांगितलें आहे. त्यामुळे शरीरस्थिताला अवश्य प्राप्त झालेल्या दर्शनादि क्रियामध्ये त्याचा कर्तृत्वाभिमान संभवत नाहा. अहोपण या उपदेशाचें अनुसंधान सुटलें म्हणजे विद्वानाचाहि ‘मी करतो’ या स्वानात्मिक प्रत्ययाच्या द्वारा कर्मयोग समजेल, अशा आशंका घेऊन सांगतात—]—आत्मतत्त्वविद्ः सम्यग्दर्शनविद्ः मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्ने अपि यस्मात् संभावयितुं न शक्यते—आत्मतत्त्ववेत्त्याचा सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध असलेला मिथ्याज्ञानमूलक कर्मयोग स्वप्नातहि उपाश्रयां संभवनाय आहे असे म्हणता येत नाहा—तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोः एव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं—त्या-अर्थी अनात्मन पुरुषाकडून केव्या जाणाऱ्याच संन्यासाला व कर्मयोगाला नि श्रेयसकरत्ववचनं म्ह० दीर्घानाहि नि श्रेयसकर म्हणणे—च तद्दीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विदित्पृन्वाभिधानं—च त्या अन-जनाच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व कथन करणे—इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेन अपि—असाप्रकारच्या प्रतिवचनवाक्याचाच निरूपण केव्यानेंहि—प्रष्टु पूर्वोक्तः अभिप्रायः निश्चीयते इति स्थितं—प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा वर सांगितलेलाच भाग्य आर्त, असा नि-

धय केला जातो, हे सिद्ध झाले (अनात्मज्ञाच्या कर्मसंन्यासाला काही विशेषणे देतात—)
 —पूर्वोक्त आत्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्—पूर्वोक्त आत्मज्ञाने के-
 लेल्या सर्वकर्मसंन्यासाहून विलक्षण असलेल्या त्या अज्ञकृत कर्मसंन्यासाहून तसेच—
 कर्तृत्वविज्ञाने सति एव कर्म एकदेशविषयात्—तो अज्ञकृत संन्यास ' मा
 या संन्यासाचा कर्ता आहे' अने कर्तृत्वविज्ञान असताना कर्माच्या एकदेशाला विषय व-
 रणारा असतो अर्थात् ज्ञानी पुरुषाचा संन्यास सर्वकर्मविषयक असतो व अनात्मज्ञाचा
 संन्यास अग्निहोत्रादि काहा कर्माचाच असतो अशा त्या एकदेशी कर्मसंन्यासाहून—च
 यमनियमादिसहितत्वेन द्रुनुष्टेयत्वात्—आणि तो अज्ञकृत संन्यास यम निय-
 मादिकासहवर्तमान असल्यामुळे अनुष्ठान करण्यास कठिण असतो, म्हणून—कर्मयो-
 गस्य सुकरत्वेन—आणि त्यापेक्षा कर्मयोगाला सुकरत्व असत म्हणून अशा अज्ञ
 कृत संन्यासाहून अज्ञकृत कर्मयोग विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे अस कथन करणे, यावरून
 अर्जुनाचा पूर्वोक्त आशय निश्चित होता [गातालाच 'न कर्मणा०' इत्यादि वचनानी
 कर्मयोगाच ज्ञानाच्या अगत्वान विधान आहे, म्ह० कर्मयोग ज्ञानाच अग आहे, असे
 विधान आहे 'योगादृढस्य तत्त्वव०' या वाक्याने ज्याला सम्यग्दर्शन झाले आहे,
 त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितला आहे 'शरार केवल०' या वचनाने ज्ञाना पुढ
 पाच्या शरीरस्थिताला कारण होणाऱ्या कर्मावाचून वामीच्या सर्व कर्मांचे निवारण केले
 आहे 'नैव चिंचित०' या वचनाने केवळ शरारस्थितालाच अवश्य होणाऱ्या-पा
 हणे, ऐकण, इत्यादि कर्मांमध्यहि शतचित्त आत्मतत्त्वज्ञाने 'ही मा करतां' असा
 अभिमान कथाच वरू नये, असा उपदेश केला आहे त्यामुळे आत्मज्ञाचा कर्मयोग
 स्वप्रातहि संभवत नाही कारण तो सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध आहे व मिथ्या अज्ञाना
 मुळेच संभवणारा आहे जात्मवेत्त्यामध्ये सम्यग्ज्ञान असत व मिथ्या अज्ञान नसत
 त्यामुळे त्याचे टिपण स्वप्रातहि कर्मयोगाचा संभावना नाही यास्तव भगवानाना अ-
 नामवेत्त्याकडून होणारा कर्मयोग व कर्मसंन्यास यानाच निश्चयसकर म्हटले आहे
 तसच वर सांगितलेल्या आत्मज्ञाच्या सर्वकर्मसंन्यासाहून विलक्षण असलेल्या, 'मी
 कर्ता' हे विज्ञान असतानाच कर्माच्या एकदेशाच्या-अग्निहोत्रादि काहा कर्मांच्या व
 यम नियमादिज्ञाना युक्त असल्यामुळे आचरण्यास अतिशय कठिण अशा अज्ञकृत सं-
 न्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, कारण तो संन्यासाहून सुकर आहे, अस सांगितले
 आहे भगवानाना या प्रतिवचनाचा विचार केला असताहि अर्जुनाचा आम्ही वर जसा
 सांगितला आहे, तसाच आशय निश्चित होता. अर्थात् अर्जुनाने जो प्रश्न केला आहे, तो
 अयोग्य नाही, ही गात यावरून मिळते हाते]

१ पा याविषया रक्षय्यकार द्वापनाह—“ चक्षुष्या अध्यायातील मिद्वान्तावर संन्यास
 मायाय लोकाचा जो दृका यणाचा मुभव आहे, तीन अनुष्ठाने मुक्तातून प्रथरूपाने वर
 वून तिचे रप उतर भगवानाना या अध्यायात दिसे आहे ” मी २ पृ ६८४. तर मग
 मग्न अनुष्ठाने तो पुढे प्रथरूप आहे, तो वरया अध्यायातील मिद्वान्तावर मग्न

मागायाकडून येणारा शक्ता आहे' व तीहि त्याच्या तोंडून सुटून वरविली आहे पण हा शक्ता अनुनाकडून त्याहूनाना वरविला की व्यामाना ? कोणी का वरविला असेना ? आपण ती कशा काय वरविला आहे, तें तर पाहू या—“ ज्ञान हें मव कर्मांचें परवसान असून (४ ३३) ज्ञानानेंच तर सब कर्मे भस्म होतात (४ ३७), व द्रव्यमय दशापेक्षा ज्ञानयज्ञच जर श्रेष्ठ (४ ३३) तर दुमन्याच अध्यायात ' धर्म्य ' अमें जें सुद्ध तेंच करणें क्षत्रियाला श्रेयस्कर होय, (२ ३१) अमें सांगून ' क्षणून तू कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्धाला जाठ ' ४ ४२ असा चवथ्या अध्यायाचा उपसंहार का केला ? ” (गा २ ६८४) ही मन्व्याममागायाचा शक्ता अनुनाच्या तोंडून श्रीकृष्णांना मित्रा व्यामाना वरविली आहे पण ' क्षत्रियाला धर्म्यसुद्धच करणें श्रेयस्कर आहे, ' अमें जें दुमन्या अध्यायात सांगितलें आहे त्याचाच जर ' योग आनिष्ठ उत्तिष्ठ भारत ' ४ ४० याच्यासुद्ध आहे तर मन्व्याम मागायाला तरा शक्ता येण्याचें कारणच नाहा कारण क्षत्रियानें मन्व्यास करावा, अमें कोणी मन्व्यासमागा क्षात नाहा उत्त ' ज्ञानानंतर कर्मसंन्यास तरा प्राप्त असला तरा त्यानें तो करू नये तर ' गुणा गुणेषु वत्तने ' या न्यायानें कर्मच करीत रहावें कारण त्याचें तमलें शास्त्रीय कर्म व ग्रां, पिं, इत्यादि स्वाभाविक कर्म यात वाहा परक नाहा म्हणूनच तें कर्म नसून कर्माभ्यास आहे ' अमें मन्व्यासमागा उषट उषट म्हणत असतात (गी भा ५ ५-५८ पहा) तेव्हा मन्व्यासमागायाची ही शक्ता आहे, अमें कमें म्हणता येईल ' अथात् रहस्यकाराना मन्व्यासमागायावर ती जबरदस्तीनें लादली आहे, यात संशय नाहा

पुढें रहस्यकार क्षाणत—“ गातेचें या प्रश्नास अम उत्तर आहे की, मव मशय दूर होऊन मोक्ष निरूपवाकरिता ज्ञान आणि मोक्षाकरिता नवे असलीं तरा कथा न सुटणारी असल्यामुळे लोकमग्रहाव कमें मिळून दाहोच्याहि ममुचपाची निल अपेक्षा आहे. ” (४ ४१) हें गीतेचें उत्तर नसून रहस्यकाराचें आहे चवथ्या अध्यायाच्या श्लोकाशी- साध्या श्लोकान तमें काहा सांगितलेलें नाहा (गी भा ५ ४६-५६हा) कर्मयोग म्ह० श्रौत-स्मान कमें, ता अज्ञाना मनुष्यहि जर टाकू शकतो, तर ज्ञानी का गयू पुण्यार नाहा ' ग्रां, पिं, मित्रां, हा स्वाभाविक कमें देह अभयर्थन टाकता यत्नार नाहात, पण तदाच श्रौत ग्यात कमेंहि टाकता येणार नाहात, अमें मुझाच नाहा त्यामुळे ता न सुटणारा नव्हेत. ज्याला लोकमग्रहाची इच्छा असेल (चिकीर्षुलोकमग्रह) त्यानें वनृत्वाभिमानादि टाडून कमें करवा, अमें निमन्या अध्यायात तरा म्हणें आहे, तरा त्याचा ४ ४१ या श्लोकाशी काहा मवथ नाहा त्यात ' ज्ञानी पुण्याला कमें बद्ध करीत नाहात ' इवेंच सांगितलें आहे यावरून रहस्यकार गातेचें म्हणून जें उत्तर सांगतात, तें गीतेच नसून त्याचें आहे, हें वाचकांच्या लक्षात घेणें

पुन रहस्यकार म्हणतात—“ परतु वाकरहि अशा गमा निपठ का, कर्मयोग व साम्य (ज्ञान) अमें दाही माग जर सांगून विहित आहेत, तर त्यादकीं आपल्या सुधीप्रमाणे साम्य माग द्यावून कर्माचा त्यात वरवदाम हाकलू वाननी ? ” पण अशी शक्ता काय काडतात ? मन्व्यासमागा क्ष० अर्दीची असा शक्ता केव्हाच काडणार नाहात कारण तेकर्म-योग व साम्य (ज्ञानयोग) हे मोक्षाचें दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत, अमें मर्न तच नाहीं. दर

‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणो. सहासभवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे द्रुहीत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सात्त्विकानां सन्यासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिना निष्ठा प्रोक्ता निर्णय चकार । न च सन्यसनादेव केवलासिद्धिं समधिगच्छतीति वचनात्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्ट कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहित-सन्यास. श्रेयान्क वा कर्मयोग. श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया—

भाष्यार्थ—(‘अहोपण, तिसन्या अ-व्यायात या प्रश्नाच्चा भगवानाना निर्णय के लेला असल्यामुळ येथें पुनः तोच प्रश्न करणे, योग्य नव्हे, ’ अशी टीका घेऊन ‘तेथें विस्ताराने सांगितलेला सबबच येथे पुन सक्षेपतः सागत आहेत,’ असे म्हणून समाधान करितात-)—‘ ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते० ’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे—‘ ज्यायसा० ’ ३-१ या वचनात ज्ञान व कर्म याचा एकाचवेळा असभव असा त्यामुळ—एतयोः यच्छ्रेयः तत् मे द्रुहि इत्येवं अर्जुनेन पृष्टः भगवान्—‘ ज्ञान व कर्म या दोहताळ जें एका श्रेयस्कर असेल ते मला साग ’ अशाप्रकारे अर्जुनाकडून प्रश्न केला गेलेला भगवान्—सांख्यानं-सन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः योगिनां कर्मयोगेन निष्ठा प्रोक्ता इति निर्णयं चकार—साख्याची म्ह० ज्ञाना सन्यासाची ज्ञानयोगाने निष्ठा व योग्याची म्ह० अज्ञ गृहस्थाचा कर्मयोगाने निष्ठा सांगितला, असा निर्णय करणा झाला [भगवानाना तेथे ज्ञान व योग याचे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत असा निर्णय केला आहे त्यामुळे पुन त्याविषयाच प्रश्न समवत नाही तसच]—‘ न च संन्यसनात् एव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति ’ इति वचनात्—नुसत्या सन्यासानच काहा सिद्धि प्राप्त होत नाही, असे सांगितलेले असल्यामुळे—ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वं इष्टं—ज्ञानसहित संन्यासाला नैऋत्यसिद्धीच साधनत्व भगवानाना दृष्ट आहे, [‘ सन्यमनात् एव ’ येथील ‘ एव ’ शब्दावरून केवळ म्ह० ज्ञानरहित सन्यासान नैऋत्यसिद्धि जरी मिळत नाही, तरी ज्ञानसहित सन्यासाने ती मिळते, असे भगवानाचें मत उघड दिसते]—कर्मयोगस्य च विधानात्—तमेंच ‘ छिदं वन सशय योग आतिष्ठ-’ ४४२ या वचनाने कर्मयोगाचें विधान केलेले असल्यामुळे कर्मयोगहि सिद्धाचें साधन आहे, हे भगवानाना दृष्ट आहे. (अर्थात् या गाथाचा निर्णय झालेला असल्यामुळे त्याविषयी प्रश्नच उपपन्न होत नाही तर

कर्मयोग अग व ज्ञानयोग असा म्ह० कर्म साधन व ज्ञान साध्य असे मानतात शिवाय त्यातील योगनाहि माग योग्याच्याच मुर्षीवर अवलंबून नाही प्रत्येकाच्या अधिकारावर अवलंबून आहे कर्माधिकारी परंपाराने कर्मानुष्ठानच वेळे पाहिजे व ज्ञानाधिपान्यानाच ज्ञाननिष्ठ ज्ञान पाहिजे कर्मानुष्ठानाने ज्ञानाधिपार प्राप्त सान्यावांचून मारग बनना देत नाही, हा अबाधित वैदिक निदान आहे त्यामुळे ‘ आपल्या मुर्षीप्रमाणे माण्यमाग परवरून ’ बरेच हा टीका अर्थदिव आहे अर्थात् रक्षककाराना लावलेली ही पूर्वोत्तरमगनि शाल-मुद्द नाही. मानादाना लावतली सगरीच मव प्रकार ममदम आहे.

मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या अभिप्रायान आह, तें अधिक स्पष्ट करितात—)—ज्ञान
रहित संन्यास श्रेयान् किं वा कर्मयोग श्रेयान् इति एतयो विशेष
बुभुत्सया—ज्ञानरहित संन्यास श्रेय आह का कर्मयोग श्रेय आह, असा या दान
उपायानाल विषय जाणण्याच्या इच्छने 'संन्यास' इत्याद श्लोकानें अनुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अनुन म्हणाला—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—ह कृष्णा—कर्मणा संन्यासं—कर्मणा संन्यास
(एकदा सांगतोस)—च पुन—आणि पुनराप—कर्मणा योगं—शास्त्रोक्त कर्मणां
अनुष्ठान करावयास—शंससि—सांगतान (शान्तव)—एतयो—या दोह्याता
—यत् एक—ज एक—श्रेय—अधिक प्रशस्त श्रेय माघन अग—तत्—तें
—मे—मग—सुनिश्चित—जगदा निश्चयान—ब्रूहि—सांग १

संन्यास परित्याग कर्मणा शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणा शंससि कथयसीत्येतत् । पु
नर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकतयव शंसस्यतो मकरतरच्छ्रेय इति सशय किं कमा
नुष्ठान श्रेय किंवा तद्धानमिति प्रशस्यतर चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेय प्रशस्यतरमेतयो क
मसंन्यासकमानुष्ठानयायानुष्ठानाच्छ्रेयोऽव्यासिर्मम श्चादिति मन्यमे तदेकमन्यतर महक
पुर्यानुष्ठेयवागभवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेत तवेति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा आशय प्रशस्त करून व प्रश्नाचा
उत्तरात मागून प्रश्न उच्चारण करणारा)—कर्मणां—शास्त्रीयाणा अनुष्ठानवि-
शेषाणा संन्यास-परित्यागं शंससि—कथयसि इति एतत्—कर्मणां—शा-
स्त्रीय विषय अनुष्ठानाचा संन्यास म्ह० परित्याग मागनाय, शास्त्राय कर्मणां संन्यास
करण्याचा उपदेश करताय, असा याचा भाषा—च पुन योग तेषा एव अनु-
ष्ठान-अवश्यकर्तव्य प्रशंसमि—आणि पुनराप याय म्ह० त्या कर्मणांच अनु-
ष्ठान-अवश्यकर्तव्य न सांगतान—अत मे उतगत् श्रेय इति सशय—व्यामुळें
मला श्रेयार्थाक कागनें एक श्रेयस्कर आह असा माग यता—किं कर्मानुष्ठान श्रेय
किंवा तद्धान इति—वाय, मग कमानुष्ठान श्रेयस्कर आह का त्याचा त्याय श्रेय
स्वर आह असा माग यता—च प्रशस्यतर अनुष्ठेय—आणि त्या दान माघ
नात व सांप्रद प्रशसनाय अयल त्याच अनुष्ठान करण किंवा हाय—अत च
एतयो कर्मसंन्यास कर्मानुष्ठानयो यत् श्रेय-प्रशस्यतर—म्हणून कम
संन्यास व कमानुष्ठान यांनाच व श्रेय-आह प्रशसनीय अग—यदनुष्ठानान् मम
श्रेयोऽव्यासि स्यात् इति मन्यमे—त्याचा अनुष्ठानन मग माग प्राप्त हाडून,
अग त् ममश्रय—तत् एक—अन्यतरत् सह एकपुरुषानुष्ठेय शंसंभवान्

—ते एव—त्या दोहोंतील एक, कारण एकाचवेळीं एका पुढ्याला त्या दोहोचें अनुष्ठान करता येणें शक्य नाह्या, म्हणून त्यातील कोणतें तरी एक—सुनिश्चितं तव अभिप्रेतं मे वृद्धि इति—सुनिश्चित म्ह० तुला इष्ट असलेले (एक) मला साग, असें अर्जुन म्हणाला [भगवाना ' तूं कर्माचा सन्यासहि सागतोस व कर्मांचे, अनुष्ठानहि सागतोस. पण त्याचा परस्पर विरोध असल्यामुळे एकाचवेळीं त्याचें अनुष्ठान करता येणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यातील जें एक तुला अत्यंत श्रेयस्कर वाटत असेल, तेच तूं मला साग.] १.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

• संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—संन्यासः—अज्ञ मुमुक्षूनें केलेला कर्माचा परित्याग—च—व त्याने केलेले—कर्मयोग—कर्मानुष्ठान—उभौ—ही दोन्ही साधनें—निःश्रेयसकरौ—मोक्ष देणारा आहेत.—तु—परंतु—तयोः—त्या दोन साधनातील—कर्मसंन्यासात्—अनात्मज्ञाच्या कर्मत्यागाहून—कर्मयोगः—त्याचे कर्मानुष्ठान—विशिष्यते—अधिक चांगले आहे २

स्वाभिप्रायमाचक्ष्णो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभाष्यति निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसमोक्षं कुर्वते ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथाऽपि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोग स्तौति ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—निर्णयाय स्वाभिप्राय आचक्ष्णोः श्रीभगवान् ' संन्यासः ' इति उवाच—अर्जुनाच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी आपला अभिप्राय सांगणारे श्रीभगवान् ' संन्यास ' या श्लोकानें म्हणाले—संन्यासः कर्मणां परित्याग च कर्मयोगः तेषां एव अनुष्ठानं—संन्यास म्ह० कर्माचा परित्याग व कर्मयोग म्ह० त्या कर्मांचेच अनुष्ठान—तौ उभौ अपि निःश्रेयसकरौ—निःश्रेयसं—मोक्ष कुर्वन्ति—ते दोन्ही निःश्रेयसकर—निःश्रेयस—मोक्ष करितात म्हणून निःश्रेयसकर आहेत.—यद्यपि उभौ ज्ञानोपत्तिहेतुत्वेन निःश्रेयसकरौ—जर्रा ते दोन्ही ज्ञानोपत्तीच्या हेतुत्वांनें म्हणजे ज्ञानोपत्तीचें साधन या रूपानें निःश्रेयसकर आहेत—तथापि तु निःश्रेयसहेत्वोः तयोः केवलात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति—तरी पण मोक्षसाधनभूत अशा त्या दोहोंतील केवळ—ज्ञानरहित कर्मगन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें म्हणून भगवान् कर्मयोगाची स्तुति करीत आहेत. [अज्ञ पुढ्याचा कर्मगन्यास व कर्मानुष्ठान ही दोन्ही जर्रा मोक्षाचीं साधनें आहेत, तरी त्यांतील ज्ञानरहित गन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे भगवान् कर्मयोगाची ही स्तुति

कर्म करीत अमला तरी व तीं करीत नमला तरी त्याचा तो मनकमस-न्यास नित्यमिद आहे त्यामुळे तसला स्वाभाविक-फलभूत मन्यास व कमयोग यांची येथे तूलना केली आहे, असे म्हणता येत नाही तर कर्तृत्वाभिमानपूर्वक होणारा मन्यास व कमयोग यांचीच येथे तूलना केली आहे वारण भगवानाना आपल्या प्रतिवचनात सन्यास व कमयोग या दोहोंनाहि नि श्रेयसकर म्हणजे मोक्षाचा साधने म्हटलें आहे वरील सवकमसन्यास हा मोक्षच आहे, ज्ञानमुक्ति आहे त्यामुळे त्याला नि श्रेयसकर म्हणता येत नाही अर्थात् नि श्रेयसकर सन्यास व कमयोग हे दोन्हा अनात्मशाचे आहेत, असे भगवानाच्या प्रतिवचनावरून ठरतें आचार्यांनीं वराल मन्यभाष्यात ही गोष्ट स्पष्टपणे प्रतिपादिली आहे (पृ ४८०पहा) निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थान हाच सवकमसन्यास व तोच मोक्ष साधन भूत सन्यास एवदेशी असतो त्यात कर्तृत्वाभिमान असतो त्यामुळे त्या मन्यासात सव कर्मांचा सयामहि नाही व आत्मस्वरूपावस्थानहि नाही त्यात फक्त अभिहोत्रादि काहीं कर्मांचाच सन्यास केला जातो व तोहि 'मा कमसन्यास करतां' अशा कर्तृत्वाभिमानपूर्वक वेला जातो म्हणून तो नि श्रेयसकर आहे यास्तव अजुनाच्या प्रश्नातल 'मन्यास व कम योग अशकृत आहेत, असेच मानणे मयुक्तिक आहे तसेच, 'सन्यासातून कमयोग विशिष्ट आहे' असे ने म्हटलें आहे त्यातील आशयहि आचार्यांना स्पष्टपण वणिंला आहे अनात्म शकृत सन्यास वम नियमदिकासह असल्यामुळे तो दुष्कर आहे व कमयोग त्यापेक्षा मुकर आहे सन्यास आश्रम वेतरयावर वम नियमादिकापामून च्युत शाल्याम भोठा प्रत्यवाय लागतो कमयोगात प्रत्यवायाची तशा फारशी भाति नमते म्हणून साधकान पूर्णवैराग्यावाचून सन्यास करणे, इष्ट नाही त्यापेक्षा कमयोगच फार चांगला तो सबलोक्ययोगा अमून सन्यासापेक्षा मुकरहि आहे अशा आशयाने भगवानांनीं 'कमयोग श्रेष्ठ आहे' असे म्हटलें आहे इतकेच नव्हे तर अनुनात किंवा दुःखादि कोणी मुमुक्षुने आरमा त्याच्याच आश्रय करावा, वठिण सन्यासाच्या भरास पट्ट नये, अशी भगवानांची इच्छा अस यामुळे श्रान्याच्या मनात वमायोगाविषयीं रुचि उत्पन्न करण्यामाटा त्यांना त्यांची ही प्रणसा वेला आहे ' अर्थवाद म्ह० पोकळ स्तुति' अशा ना रहस्यकाराचा समजून शाली आहे ती खोगी आहे, भ्रामक आहे, प्रामाणिक नव्हे तें विहित असतें त्याचाच स्तुति केला जाते, ज्याची स्तुति केला जाते तें श्रोत्यानें करावें, अगोच वक दाचा इच्छा असते अथात् ' भगवताचा परा अभिप्राय तसा नव्हे' हें 'इति कमयोग स्तौति' असें म्हटल्यानें ठरत नाही आचार्य तसें म्हणत नाहीत रहस्यकारानाच स्तुत्यर्थवादाचा परा अथ न वळल्यामुळे तसें विनाकारण म्हटलें आहे उलट आचार्यांनीं 'इति कमयोग स्तौति' असें म्हणून भगवानाना कमयोगच अप्रिप्रेत आहे, असें स्पष्ट सांगितलें आहे अथात् 'असा शैरा मारून वसें तरी आपले म साधान वरून घेतले आहे,' हें रहस्यकाराचें म्हणणे अगदा अप्रासंगिक आहे

पुढ ते म्हणतात — "शानोत्तर कर्म नवीत, असें तर भगवताचे मत असतें तर अनुना ला 'या दोहापिवा मन्यास श्रेष्ठ' जसे उत्तर भगवतास देता येत नव्हतें काय?" पण शानोत्तर कर्म हवात वी नवीत, असा येथे प्रश्नच वठिं आहे ? मन्यास व कमयोग यातील अधिक चांगले श्रेय साधन कोणतें ? असा अनुनाचा प्रश्न आहे, व त्याला अनुसरून भगवानाना मन्यास व कमयोग हे दोहा जरी नि श्रेयसरर अमले, तरी त्यातील सया

माहून कर्मयोग श्रेष्ठ अमें म्हणून अनुनामने किंवा त्याच्याच मारण्या दुसऱ्याहि माषटाने चित्तशुद्धामाठा कर्मयोगच आचरावा या उद्देशाने कर्मयोगाचा म्युनि केला आहे. त्यामुळे ज्ञानोत्तर कर्मे हवात किंवा नज्वात, याचा वेधे चर्चा केलेला नाही अथिच चागळे मोक्षमाधन कोणते ? मन्नाम का कर्मयोग ? तर कर्मयोग मन्नामाहून चागला, एवढेच वेधे उत्तर आहे. पण त्या दोहोनाहि नि श्रेयमकर म्हणामुळे ती दोन्हा साधने आहेत, हे नि- मशय ठरते. पण साधने ज्ञानोत्तर लागू माहान. ती ज्ञानापूर्वीच व ज्ञानासाठीच लाग- तान. त्यामुळे येथल चर्चा ज्ञानोत्तर मन्नाम व कर्मयोग यासाठी आहे, अमें म्हणता येत नाही. पण रहस्यकाराना ' नि.श्रेयमकर ' या पदाचे फारमें महत्त्व वाटले नाही अमें शिष्ये. कारा ते म्हणाना—“ कर्मे करणे व मोडणे हे दोन्हा मां मारलेच मोक्षप्रद आहेत, असे दुसऱ्या शोकाच्या पहिल्या चरणात (चरणात वा अर्थात) सांगितल्यावर पुढे ' तु ' म्हणजे ' पण ' हे पद घालून ' तरा ' म्ह० त्या दोन मार्गांपैकीं कर्मे मोक्ष्याच्या मार्गा- पेक्षा कर्मे करण्याचा पध्दच अथिच प्रशस्त (श्रेय) होय, अमें ज्या अर्था भगवानाचे निम- शिष्य विधान आहे, त्या अर्था साधनावस्थेत ज्ञानप्राप्तमाठी जी निश्चामकने करावयाची तीच पुढे सिद्धावस्थेचि लोकमग्रहाथ हात्यान आनरान्त कर्तव्य म्हणून चाळू ठेविली पाहिजेत, हेच मत भगवताम साध आहे, अमें पूण सिद्ध होतें ” पृ ६८५ दोन्हा मार्ग वर झालेच मोक्षप्रद तर ते ज्ञानोत्तर कर्मे ? ज्ञान साधि मोक्ष मानायें ज्योतिष्टोम व स्वय याच्याप्रमाणे कालाचे व्यवधान अमते वा माय ? पण अर्था निदान्त ' ज्ञानमनवान्मुक्त. ' अमा आहे त्यामुळे येथल मन्नाम व कर्मयोग ज्ञानसाधनमूत आहेत. त्यामुळे कर्म- मन्नासापेया कर्मयोग अथिच प्रशस्त, अमें भगवानाचे ' निमशिष्य विधान (?) ' अर्था अमते तरी त्यावरून ' साधनावस्थेत ज्ञानप्राप्तासाठी आ निश्चामकने करावयाची तीच पुढे सिद्धावस्थेचि लोकमग्रहाथ हात्याने आनरान्त कर्तव्य म्हणून चाळू ठेवला पाहिजेत, हेच मत भगवताम साध आहे, अमें अशत्र हि सिद्ध होत नाही कारा गातेन असे कोठे- हि सांगितले नाही हात्यावर कोणतेहि शाल शिवा भगवान् कोणत्याहि प्रकारच्या विर्थाचा मार घालू शकत नाहीत निमन्त्या अध्यायीच्या २५ व्या शोकाव ज्या ज्ञाना पुण्याला पूर्व प्रारम्भानुळे लोकमग्रहाथ इन्टा अमेल, त्याने कर्मे लोकमग्रहाथे करावा अशा मुन्ना अनुसा टिप्प आहे प्रत्येक ज्ञाना पुण्याने ता केणेच पाहिजेत, असा विधि कोठेहि नाही

रहस्यकार पुन म्हणतात—“ गता ३-७ यात हाच अर्थ वांगला असून ' विशिष्यते ' हेच पद तेथेहि आहे व त्याच्या पुढाल शेजात (३८) अकनापेक्षा कन श्रेष्ठ अमेहि पुन- शत्रु शब्द आहेत. ” पण शिष्याच्या अप्यारवत्कारा ७ व्या व ८ व्या शोकात वर्णाश्रित्यान्वाचे वान आहे, ज्ञाननिष्ठाचे ते वान नव्हे त्यामुळे ' विशिष्यते ' व ' अकनापेक्षा कर्मे श्रेष्ठ ' अमे शब्द जगा लेथे अमते तरा त्यावरून ज्ञाना पुण्याच्या स्वाभाविक सर्वकर्ममन्नासा- हून कर्मयोग श्रेष्ठ अमें ठरत नाही, अनात्मज्ञाना संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे हा गोष्ट स्वमन्मनच आहे रहस्यकार पुढे म्हणतात—“ जगनिपशान्ति विष्येक ठिकाणी ज्ञाना पुण्या लोकपणा, पुण्यागा, वारे न ठेवता निष्प मागत हित्त अमनात, अमें वान आहे ” ' भिक्षाचरं चरन्ति ' दावा हा सरळ अर्थ आहे हे उते, पण (वृ. ४. ४. २२) देखील

‘भिक्षाचर्यं’ या शब्दाचा लाक्षणिक अर्थ सन्यास असा आहे सब पणणा सोडून भिक्षा मागत हिंढण यात वाहा पुरुषाय नाही पण पणणात्याग करून भिक्षाचर्य म्ह० मन्व्यास स्वीकारणें यात पुरुषाय आहे नाहा तर नुम्ना भिक्षा मागत फिरणें अगदा मुलभ आहे त्यासाठी पणणात्यागहि नको, व आश्रमान्तरहि नको “पण ज्ञानोत्तर हा एकच मार्ग आहे, दुसरा नाहा, असे उपनिषदातहि म्हण्टेले नाहा ” नाहा कसे ? ‘नान्य पथा विद्यते अथ नाय,’ ‘ज्ञानादेव तु वैवलय,’ ‘ज्ञान सन्यामलक्षण,’ इत्यादि वचनावरून ज्ञान हाच एक मोक्षमाग आहे व मन्व्याम हेच एक त्याचें लक्षण आहे असे स्पष्ट म्हटलें आहे फार बडाला । म्ह गानेंतच ‘नैष्कर्म्यमिद्धि परमा सन्यासेनाधिगच्छति’ १८-४९ ‘सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यामि’ ९ २८ अशा वचनें आहेत तसेच कर्मयोग हा दुसरा स्वतंत्र मोक्षमाग आहे, असेहि कोठे-उपनिषदात किंवा गातेंतमुद्धा सांगितलेले नाहा तथापि “पण कर्मयोग व सन्यास हे दोन्हा माग जरा मारसेच मोक्षप्रद आहेत तरी -६० मोक्षदृष्ट्या दोहोंचें फल एकच अमताहि, जगाच्या व्यवहाराचा विचार करिता ज्ञानोत्तरहि निष्कामबुद्धानें कमें करीत राहणें, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त किंवा श्रेष्ठ होव, असें गीतेचें मत आहे आम्हा लाविलेला हा अर्थ बहुतेक टाकाकाराम मान्य नसून त्यांना कर्मयोग गौण ठरविला आहे, पण आमच्या मत हे अथ मरळ नव्हेत व गीतारहस्याच्या अकरान्या प्रवरणान (पृ ३०१ ते ३०९) याच्या कारणार्थें मविस्तर विवेचन केलेले असल्यामुळे येथें जाला भागून नागा अडवीत नाहा ” असें रहस्यकार याविषयी म्हणतात पण मोक्षमापनाच्या चर्चेन व्यवहाराचा विचार कडाला ? व तो गातेंत तरी आहे कोठे ? गीता व्यवहारामाठा नाहा. परमार्थासाठी आहे लोकमग्रहमुद्धा व्यवहारामाठा नाहा लोकमग्रहशाब्दाचा मरा अथ काय तें आम्ही वर (पृ ३०९) मागितलच आहे येथेहि सन्यास व कर्मयोग या दोन नि श्रेयमकर उपायातील चांगला उपाय कोणता तें विचारलें असून भगवानानाहि कर्मयोग चांगला, असें जें म्हटलें आहे तें व्यवहाराच्या दृष्टीनें नव्हे मुलभना व त्यामुळेच सर्वोपकारकता या दृष्टीनें आहे व हे आम्हा वर मागितलेच आहे अध्यात्मशास्त्र व्यवहाराचा परमा विचार करीत नाहा नाहाला व्यवहारापासून मोट विण्यामाठाच त्याची प्रवृत्ति आहे त्यान प्रवृत्त करण्यामाठा नाहा अथात् त्यानें मुमुक्षुला स्वधर्ममनुष्य कमें करावयाचाहि जो उपदेश केलेला असतो तो व्यवहारा माठी नसून क्रमानें परमाय माधावयाचा योग्यता येण्यामाठी असतो प्रस्तुत मूढ शोकात किंवा गातेंतहि कोठें जगाच्या व्यवहाराचा-प्रपचाचा उल्लेखहि नाहा अथात् “जगाच्या व्यवहाराचा विचार करिता ज्ञानोत्तरहि निष्कामबुद्धानें कमें करीत राहणें, हाच माग अधिक प्रशस्त” वगैरे जें रहस्यकाराना म्हटलें आहे तें त्याच्या पत्रचें आहे अध्यात्मशास्त्राला व्यवहार नको आहे, ता मिथ्या आहे, भ्रामक आहे, म्वप्रतुल्ल आहे, असे ठरवावयाचे आहे मनुष्याच्या स्वाभाविक व्यवहारासक्तीला पालवून त्याला परमाधामध्ये आसक्त करावयाचें आहे त्यामुळे तें गाम्य मुमुक्षुसाहि जर व्यवहाराविषयी किरल श्वाइयाग गागदें, तर लानी पुरुषाच्या व्यवहार करावयास कमें लावील ? घाती पुरुष लानासर करु शारभ्यमान व्यवहारावांचून दुसरे पांहा करणार नाहा व करीत नाहा, हा अवापिन निजान आहे दाम्ब रहस्यकाराना अकराव्या रिचा दुस या कां-त्याहि

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—न द्वेष्टि—द्वेष करीत नाहा—न कांक्षति—व आकाशा करीत नाहा—सः—तो—नित्यसंन्यासी—नित्य संन्यासाच—ज्ञेयः—जाणावा—हि—कारण—हे महाबाहो—हे महापराकृमी अर्जुना—निर्द्वन्द्व—द्वंद्वरहित पुरुष—बन्धात्—बन्धापासून—सुख—अनायासाने—प्रमुच्यते—सर्वथा मुक्त होतो ३

कस्मादित्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्य स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किंचिन्न कांक्षति दुःखसुखे तत्साधने चर्वविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुख बन्धादनायामेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण कर्म बधाल कारण होत हे प्रसिद्ध आहे, तेव्हा तेच नि श्रेयसकर कर्मे होईल ? असा शका—) कस्मात् इति 'ज्ञेय.०' इति आह—कर्म नि श्रेयसकर कर्मे ? व संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ का ? ते ' ज्ञेय.० ' या श्लोकाने सांगतात—सः कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति ज्ञेयः—ज्ञातव्यः—तो कर्मयोगी नित्यसंन्यासी आहे असे समजावे—यः किंचित्—दुःख.सुखे तत्साधने च न द्वेष्टि न कांक्षति—जो कशाचाहि म्हं० दुःखसुखे व दुःखसुखाचा साधन यातील कशाचाहि द्वेष करीत नाहा व कशाचाहि आकाशा करीत नाहा,—एवंविधः यः कर्मणि वर्तमानः अपि—अशा प्रकारचा जो कर्मान्तर्ग्वे प्रवृत्त होणाराहि असतो—सः नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः—तो नित्यसंन्यासाच आहे, असे जाणाव, असा भावार्थ. [जो कर्मयोगी सुख व त्याचे साधन याची आकाशा करीत नाहा, व दुःख आणि त्याचे साधन याचा द्वेष करीत नाहा, ता नित्य म्हणजे ' मां अकर्ता, अमोक्ता, आत्मा आहे,' असा माझा अनुभव येण्याच्या पूर्वीहि संन्यासाच आहे, असे सांगितले जाई अहोपण, कर्मयोग्याला नित्यसंन्यासी समजण, हे निध्याजान आहे. म्हणून म्हणाल तर तसे नाहा. कारण कर्मयोगी कर्मानुष्ठान करी करीत असला तरी

ज्ञान आहे रहस्यकार " ब्रह्मदेवाने मराच्यादि सात मानसपुत्रांना प्रवृत्तिमाग मागितला व मनन्मारादिकाना निवृत्तिमागे मागितला " ३०३ असे ते म्हणतात ते सारे आहे, पण केवळ प्रवृत्तिमाग मोक्षाचे साधन केव्हाहि होत नाहा तो जगज्जालविषयाच्याच उपयोगा आहे. निवृत्तिमाग माक्षाच मोक्षसाधन आहे, त्यामुळे 'ते दोन मार्ग तुल्यबल आहेत' हे म्हणणे सर्वथा अयोग्य आहे तथापि प्रवृत्तिनागाचच निष्कामतुर्दाने शराराधनाचे अनुष्ठान केल्याम तो मार्गहि निवृत्त्युपयोगी कसा होतो, ते आचार्यांना आरभीच सांगितले आहे (पृ. ९)

त्याच्यामध्ये रागद्वेष नसल्यामुळे तो संन्यासीच आहे, असे मानणे उचितच आहे.]
 —हि-यस्मात् हे महाबाहो निर्द्वंद्वः—द्वंद्ववर्जितः सुखं-अनायासेन यथात्
 प्रमुच्यते—कारण हे पराक्रमी अर्जुना, राग द्वेषादिद्वंद्वरहित झालेला कर्मयोगी अना-
 यासाने संसारबंधनातून पूर्णपणे मुक्त होतो. [संन्यासाधर्मा पुरुष अग्निहोत्रादि कर्मांचे
 अनुष्ठान करात नाही. त्यामुळे त्याला तीं कर्मे बंद करात नाहीत, त्याच्या हातून
 आधमापूर्वीच जी दुसरा कर्मे घटलेली असतात, तीं म्ह० संचित कर्मे वैराग्य, इंद्रियनिग्रह
 इत्यादिकांच्या योगाने निवृत्त होतात. त्याच न्यायाने फलाशा सोडून केलेली नित्य नै-
 मित्तिकादि कर्मे कर्मयोग्याला बंद करात नाहीत व त्याच्या मंचित पापाची निवृत्ति करि-
 तात. त्यामुळे रागद्वेषरहित कर्मयोगी संसारबंधापामून मुक्त होतो.] १

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—बाला—अज्ञ जन—सांख्ययोगी—मन्याम व योग—पृथक्—
 निरनिराळे फल देणारे आहेत, असे—प्रवदन्ति—गागतात—पण्डिताः न—पण
 पंडित-तत्त्ववेत्ते तमें सांगत नाहीत.—एकं अपि—त्या दोहोंतील एका माथनावाहि
 —सम्यक्—उत्तम प्रकारे—आस्थितः—आश्रय केलेला पुरुष—उभयो—त्या
 दोहोंच्या—फलं—फलास—विन्दते—मंषादन करतो. ४.

संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तुभयोर्निः-
 श्रेयसकरत्वेनेवेति प्राप्त इदमुच्यते—सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्न-
 फलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति ।
 कथम् । एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितप्रानिन्वयः । उभयोर्विन्दते
 फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ॥

भाष्यार्थ—(संन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि जें नि श्रेयसकरत्वे गागितले आहे
 त्यावर आश्रय—) —भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः संन्यासकर्मयोगयोः फले
 अपि विरोधः युक्तः—भिन्न भिन्न पुरुषांनीच अनुष्ठान करण्यास योग्य व परस्पर विरुद्ध
 अशा संन्यासाच्या व कर्मयोगाच्या फलांतहि विरोध अमणेंच युक्त आहे—न तु उभयोः
 नि श्रेयसकरत्वं एव—त्या दोहोंनाहि नि श्रेयसकरत्वेच अमणे युक्त नाही,—इति

१ यावरून मुख्य किंवा गौण कोणता तरी मन्दास बंधातून मुक्त होण्यास अवश्य आहे,
 हे उपाय होणे. ज्या विरल पिढ्यांला मन्दासत्त्वा अंधकार नसे—त्याने ' अक्षु-आत्म-
 पिडांनाघाटां ' निदान गौण मन्दास तरी वेगळी पाहिले. कर्मकल्याण, रागद्वेषत्याग,
 ईश्वरागमनार्थ कर्मे करणे, अज्ञानाभिनास सोडणे, हे मन्दासत्त्वाचेच प्रकार आहेत येथे 'राग-
 द्वेषाचा त्याग करणारा नित्य मन्दासीच आहे,' असे जें मानिले अ हे ते त्यास देव्या-
 मारणे आहे

प्राप्ते 'सांख्ययोगौ' इति इदं उच्यते—अशी शंका प्राप्त शाली असता 'सांख्य-योगौ' या श्लोकानं हे समाधान सांगितलें जातें—सांख्ययोगौ पृथक्-विरुद्धभिन्न-फलौ वाटाः प्रवदन्ति—सांख्य व योग हे पृथक् म्ह० एकमेकांच्या विरुद्ध भिन्न फल देणारे आहेत, असे शास्त्रार्थ न जाणणारे अविवेकी सांगतात—पंडिताः न—पंडित म्ह० विवेकी तसे सांगत नाहीत—तु पंडिताः-ज्ञानिनः एकं-अविरुद्धं फलं इच्छन्ति—तर पंडित म्ह० ज्ञानी-योगी त्या दोहोंचे एक-अविरुद्ध फल इच्छितात—कथं—ते कसे?—सांख्ययोगयोः एकं अपि सम्यक् आस्थितः-सम्यक् अनुष्ठितवान् इत्यर्थ—सांख्य व योग यातील एकाचा ज्याने चांगल्याप्रकारे आश्रय केला आहे, एकाचेच उत्तम अनुष्ठान केले आहे, असा भावार्थ,—उभयोः फलं विन्दते—दोहोंच्याहि फलाला प्राप्त होतो (पण एकाच साधनाचे अनुष्ठान करणाराला दोहोंचेहि फल कसे मिलेल?)—उभयोः तन् एव हि निःश्रेयसं फलं—संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचहि तत्त्वज्ञानाच्या द्वारा निःश्रेयस हेच एक फल आहे—अतः फले विरोधः न अस्ति—त्यामुळे त्यांच्या फलात विरोध नाही

ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयो प.लैकत्व कथमिहाप्रकृतं प्रवीति। नैव दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोग च केवलमभिप्रेत्य प्रश्न कृतो भगवास्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेष संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति। तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(यावर शंका—)—ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य इह अप्रकृतं सांख्ययोगयोः फलेकत्वं कथं प्रवीति—अहोपण, संन्यास व कर्मयोग या शब्दाना आरंभ करून येथे प्रकृत नमलेले सांख्य व योग यांचे फलेकत्व भगवान् कसे सांगत आहेत? [संन्यास व कर्मयोग याविषयी प्रकरण आरंभून येथे सांख्य व योग यांचे एकच फल आहे असे सांगणे, अप्रस्तुत आहे, प्रकरणाला सोडून आहे]—न एषः दोषः—हा दोष येथे येत नाही [संन्यास व कर्मयोग याविषयीच प्रश्न व प्रतिवचन अमतांना येथे सांख्य व योग यांचे फल एकच आहे, असे म्हणणे हा प्रकृतविरोध नव्हे, तर काय?]—यद्यपि अर्जुनेन केवलं संन्यासं कर्मयोग च अभिप्रेत्य प्रश्न कृतः—जरा अर्जुनाने केवळ संन्यास व कर्मयोग यांना उद्देशून प्रश्न केला आहे तर—भगवान् तु सांख्ययोगौ इति शब्दान्तरवाच्यतया तदपरित्यागेन एव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य—पण भगवानांना सांख्य व योग अशा शब्दान्तरवाच्यत्वाने संन्यास-कर्मयोगाचा परित्याग न करिताच आपल्याला इष्ट असलेला विशेष त्यांच्याशी संयुक्त करून प्रतिवचन दिले (भगवानाला इष्ट असलेला विशेष दाखवितात—)—तो एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञान-तदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्या—तेच संन्यास व कर्मयोग ज्ञान व ज्ञानाचा उपाय-समबुद्धित्वादिक याना संयुक्त झाले अमता सांख्य व योग या शब्दांचे

वाच्य म्हे० अर्थ होतात,—इति भगवतः मतं अतः न अप्रकृतप्रक्रिया इति
—असें भगवानाचे मत आहे. त्यामुळे अप्रकृतप्रक्रिया—प्रस्तुत नसलेल्या विषयाचे प्रति-
पादन करणे म्हे० विषयान्तर हा दोष येत नाही. [अर्जुनानें केवळ म्हे० ज्ञानरहित
संन्यास व कर्मयोग याविषयाच प्रथम केला व भगवानानाहि प्रथम त्याविषयाच उत्तर
दिले, हें खरें. पण पुढें भगवानाना संन्यास व कर्मयोग याचा सर्वथा त्याग न करिता
त्याच्या अर्थातच आपल्याला इष्ट असलेला अधिक अर्थ जोडून साख्य व योग या
शब्दाना जोळण्यास आरंभ केला आहे. 'संन्यास' या शब्दाच्या अर्थात ज्ञान घातले
म्हणजे तोच सन्यास साख्य होतो व कर्मानुष्ठानात ज्ञानाचा उपाय अर्था समत्वबुद्धि,
शम, दम इत्यादिकांची योजना केली की, ते कर्मानुष्ठानच योग बनते. अर्थात् साख्य व
योग हे शब्द संन्यास व कर्मयोग या शब्दाच्या अगदी विरुद्ध नाहीत, तर केवळ संन्यास
म्हे० विविदिषा संन्यास व केवळ कर्मयोग म्हे० विहित कर्मांचे अनुष्ठान आणि साख्य
म्हे० विद्वत्संन्यास व योग म्हे० समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादि ज्ञानोपायानें युक्त
असें कर्मानुष्ठान. त्यामुळे येथे भगवानानीं विषयान्तर केलेले नसून त्यांना रीतेंत जें
सागावयाचें आहे त्याचाच पुन स्पष्ट उद्देश केला आहे. साख्य म्हे० आत्मज्ञान व
योग म्हे० त्याचा उपाय. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकात याच अर्थी साख्य-
योगशब्दाचा उल्लेख केला आहे.] ४.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

अन्वयार्थ—यत् स्थानं—जे स्थान—सांख्ये—सांख्याकडून—प्राप्यते—
प्राप्त केले जाते—तत्—ते—योगैः—योग्यांकडूनहि—गम्यते—कमानें प्राप्त केले
जाते. यास्तव—य—जो—सांख्यं च योगं च—साख्य-ज्ञानलक्षण संन्यास-
ज्ञाननिष्ठा व योग—त्याचा उपाय निष्काम ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान—एक—एकच आहे
अंगे—पश्यति—पाहतो—सः—तो यथार्थ—पश्यति—पाहतो—जाणतो. ५.

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते यदिति । यत्सांख्यं-
ज्ञाननिष्ठं. संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षार्थं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनैश्वरे
सम्पद्ये कर्माण्यात्मनः फलमनभिसंधायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तरपि परमार्थज्ञान-
संन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायेऽन एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलं क-
त्वात् सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एकस्य अपि सम्यक् अनुष्ठानात् उभयोः फलं कथं वि-
न्दते इति 'यत्' इति उच्यते—सांख्यं व योगं यांनाल एकाचेंहि जरी उत्तम
प्रकारे अनुष्ठान केले तरी दोन्हांचें फल कर्माें प्राप्त होते, म्हणून म्हणतात तर त्यानें
उपर 'यमांर्ष' या श्लोकानें सांगितलें जातें—सांख्यैः-ज्ञाननिष्ठैः संन्यासि-

भिः यत् मोक्षारयं स्थानं प्राप्यते—साख्याकडून म्ह० ज्ञाननिष्ठ—संन्यासार्थाकडून जे मोक्षमन्त्र स्थान प्राप्त केल जात—तत् योगैः अपि—ते स्थान योग्याकडून नहि (कमाने मिळविले जातें.)—ये ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन कर्माणि ईश्वरे समर्प्य ध्यात्मनः फलं अनाभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ते योगिनः—जे ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपाने कर्मे ईश्वराला समर्पण करून आपल्याला त्यांचे फल मिळावे, अशा इच्छा न करून ता करितात ते योगी होत —तैः अपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्रसिद्धारेण गम्यते इति अभिप्रायः—त्याच्याकडूनहि परमार्थज्ञान, त्यामुळे होणारा स्वाभाविक—सहज—विद्वत्संन्यास यांच्या प्रार्थनेच्या द्वारा तेच स्थान संपादन केलें जातें, असा अभिप्राय [ज्ञाननिष्ठ संन्यासदाना साक्षात् मोक्षमन्त्र स्थान प्राप्त होते, हें तर प्रसिद्धच आहे तेंच स्थान योग्यानाहि मिळतें पण ते कसे? साक्षात् नव्हे, तर जे जि ज्ञानु सर्व कर्मे त्याच्या फलाचा इच्छा न करिता भगवत्प्रसादाथं चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपाने अनुष्ठितात ते योगी होत येथाल 'योग' हा शब्द 'योगी' या अर्थी आहे त्यांना सर्व द्वैतप्रपञ्च रस नव्हे, ना मायेचा विलास—माया कार्य आहे, म्हणून मिथ्या, आत्मा अविभक्त व एक आहे, त्यामुळे तो सत्य आहे असें जें ज्ञान होत तें परमार्थज्ञान होय त्या ज्ञानपूर्वक जो संन्यास त्याच्या द्वारा कर्मानुष्ठान करणारानाहि तेंच स्थान प्राप्त होते त्यामुळे साख्य व योग यांना एकफलत्व आहे, असें म्हणण्यात काहीं विरोध नाहा]—अतः एकं सारयं योग च यः पश्यति फलैकत्वात् सः सम्यक् पश्यति इत्यर्थः—यास्तव साख्य व योग यांचे फल एकच असल्यामुळे, एकच आहेत, असें जो पाहतो तो सम्यक् पाहतो, तोच यथार्थ ज्ञानी होय, असा याचा भावार्थ [साख्य व योग याच स्वरूप एक नाहा, योग्यताहि सारखाच नाहीं पण दोह्यांचे फल एकच आहे, म्हणून फलदृष्ट्या यांना जो एकच समजतो तो सरा ज्ञानी होय] ५

एव तर्हि योगासंन्यास एव विशिष्यते । कथं तर्हिदिमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति । शृणु तत्र कारणम् । त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यास कर्मयोगाभिप्रेत्य तयोरेन्यतरं क श्रेयानिति । तदनु रूपं प्रतिवचनं मयाक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यास साख्यमिति मयाऽभिप्रेतं । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिक स तादर्थ्याद्योग संन्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमिति ल्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—एव तर्हि योगात् संन्यासः एव विशिष्यते—अहोपण, कर्मयोग्यानाहि पूर्वात्त ज्ञानपूर्वक संन्यासद्वाराच जर मोक्षप्राप्ति होत असेत्र तर योगापक्षी संन्यासच श्रेष्ठ आहे—तर्हि 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' इति कथं उक्तं—मग 'त्याताल कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोगच श्रेष्ठ आहे' असे कसे म्हटलें—तत्र कारणं शृणु—त्याविषयाच कारण एव—त्वया केवलं कर्मसंन्यास कर्मयोग च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति पृष्ठं—तू केवल

म्ह० ज्ञानरहित कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांना उद्देगून या दोहोंतल कोणता एक श्रेष्ठ आहे, असे विचारलेंम ?—मया कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानं अनपेक्ष्य तदनुरूपं प्रतिवचनं उक्तं—मी कर्मसंन्यासाद्दून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, अमें ज्ञानाची अपेक्षा न रिता त्या प्रश्नाला अनुरूप अमें प्रतिवचन दिले.—ज्ञानापेक्षः तु संन्यासः सांख्यं इति मया अभिप्रेत.—पण ज्ञानाची अपेक्षा असलेला म्ह० ज्ञानयुक्त जो संन्यास तो सांख्य म्हणून मला मंमन आहे. ज्ञानयुक्त संन्यासाला मी मान्य म्हणतां—च परमार्थयोगः सः एव—व परमार्थयोग तोच होय. [ज्ञानयुक्त संन्यासच सांख्य व तांच दुमच्या अध्यायाच्या ५३ श्लोकान मागितलेला परमार्थयोग होय. अमें जर आहे तर कर्मयोगाला योगशब्द किंवा संन्यासशब्द क्या लावता ? उत्तर—]—तु यः वैदिकः कर्मयोगः स तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते—पण जो वैदिक कर्मयोग तो परमार्थज्ञानाचे अंग असल्यामुळे त्याला 'योग' अमें व 'संन्यास' अमें उपचारानें म्हणतात.—कथं तादर्थ्यं इति उच्यते—कर्मयोगाला परमार्थज्ञानार्थत्व कमें तें 'संन्यासस्तु०' या श्लोकानें मागितलें जाते. [३ते५ श्लोकान्या अर्थाचा विचार केला असता योग सांख्यान्या-ज्ञानपूर्वक संन्यासान्या द्वाराच मोक्षाचे माधन होतो, जमें स्पष्ट दिवते. तर मग कर्मयोग श्रेष्ठ अमें कमें म्हणतां ? उत्तर—केवल ज्ञानरहित संन्यास व केवल कर्मयोग यांची तुलना केव्यास संन्यास आचरणाम कठिण व कर्मयोग सुलभ, संन्यासाभ्रमात आभ्रमविरुद्ध वर्तन घ्यानास आश्रुतपतित होण्याची भीति, कर्मयोग्यांना म्ह० गृहस्थांना तशी भीति नाहा म्हणून कर्मयोग अजडनसंन्यासाद्दून चांगला अमें म्हटलें आहे. पण ज्ञानयुक्त संन्यास म्ह० सांख्य, व तोच परमार्थ-सुरस्य योग होय. त्याला उद्देशूनच गांनेला योग किंवा योगशास्त्र म्हटलें आहे. तथापि वैदिक कर्मयोग त्या परमार्थयोगागात्र, त्याचें माधन असल्यामुळे त्याला 'योग' व 'संन्यास' अमें गांणवृत्तानें म्हटलें आहे. तमेंच पुढे तेराव्या अध्यायांतहि अनानित्वादि ज्ञानमाधनाना ज्ञान म्हटलें आहे. (अ. १३ श्लो. ११ पहा.) आता कर्मयोगाला परमार्थयोगाचें माधन व कमें तेंच सहाव्या श्लोकान मागितान—]

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिन्वेनाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमा अर्जुना !—तु—पण—संन्यासः—मरा संन्यास-परमार्थ संन्यास म्ह० सांख्य—अयोगतः—योगावांचून—आप्नुं—प्राप्त होणे—दुःखं—कठिण आहे.—योगयुक्तः—वैदिक कर्मानुष्ठानानें युक्त बगडेला—मुनिः—इंधराच्या स्वरूपाचें मनन करणारा मुनि—ब्रह्म—परमार्थ संन्यासाला—न चिन्वेण—न घरण—अधिगच्छति—प्राप्त होतो ६.

संन्यासस्तु परमार्थिके दुःखमाप्नुं प्राप्नुमयोगतो योगेन विना। योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन इंधवमनपितरूपेण कर्मानिर्पेक्षेण युक्तं मुनिर्मनतादां धर्मस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म

परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतं सन्यासो ब्रह्मोच्यते “ न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि पर ” इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसंन्यास परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षण न चिरेण क्षिप्रमेवाधि- गच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्त कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तु संन्यास.-पारमार्थिकः अयोगतः-योगेन विना आप्तु- प्राप्तुं दुःखं—पण पारमार्थिकसंन्यास म्ह० मम्यग्ज्ञानरूपः सांख्य योगावाचून प्राप्त होणे फार कठिण आहे (कारण सामग्राच्या अभावां कार्यनिष्पत्ति होत नाही)—**योगयुक्तः—ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण वैदिकेन कर्मयोगेन युक्तः**—योगयुक्त म्ह० ईश्वरसमर्पितरूप, फलनिरपेक्ष वैदिक कर्मयोगाने युक्त असलेला—**मुनिः ईश्वरस्वरूपस्य मननात् मुनिः—**ईश्वराच्या स्वरूपाचें मनन केल्यामुळे मुनि—**ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यास. ब्रह्म उच्यते—**ब्रह्माला-परमात्मज्ञानसूचक असल्यामुळे प्रस्तुत संन्यासाला ब्रह्म म्हटले आहे (त्याविषयी तैत्तिरीयश्रुताच प्रमाण—)**—न्यासः इति ब्रह्मा—**संन्यास हाच ब्रह्मा आहे (पण संन्यास या अर्थां हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्द कसा योजला आहे ' उत्तर—)**—हि ब्रह्मा पर—**कारण ब्रह्मा-हिरण्यगर्भ पर-श्रेष्ठ आहे—**इति श्रुतेः—**अशी श्रुति आहे (संन्यासाह सर्व साधनामध्ये उत्कृष्ट आहे त्यामुळे श्रेष्ठत्व या सामान्यामुळे म्हणजे समानधर्मत्वामुळे संन्यासाला श्रुतांत ब्रह्मा म्हटले आहे ब्रह्मशब्द संन्यासपर आहे असे उपपादन करून फलितार्थ सांगतात—)**—ब्रह्म-परमार्थसंन्यासं-परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षण—**(योगयुक्त मुनि) ब्रह्माला म्ह० परमात्मज्ञाननिष्ठारूप परमार्थसंन्यासाला—**न चिरेण-क्षिप्र एव—**अगदी कालक्षेप न करिता-सत्वरच—**अधिगच्छति-प्राप्नोति—**प्राप्त होतां [नदीचे प्रवाह जसे सखल प्रदेशाकडून वाहतात, त्याप्रमाणे कर्मानुष्ठानाने ज्याच्या अंत करणातील राग द्वेषादि दोष पार नाहीने झाले आहेत, त्याची इद्रिये सर्व विषयापासून निवृत्त होऊन-अन्तर्मुख होऊन निर्विशेष-निर्विकार, प्रत्यगात्म्याकडे त्याची प्रगृहीती होते असो, याप्रमाणे कर्मयोग परमार्थसंन्यासप्राप्तीचा उपाय आहे, असे ठरले असता फलित सांगतात—]**—अतः 'कर्मयोगो विशिष्यते इति ' मया उक्त—**म्हणून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असे मां तुला सांगितले [आचार्यांनीं येथें 'ब्रह्म' शब्दाचा ' परमात्मज्ञानरूप परमार्थसंन्यास ' असा अर्थ केला आहे, तो कित्येकाना पटत नाही पण तोच अर्थ प्रकरणाला धरून आहे ' योगावाचून संन्यास प्राप्त होणे फार कठिण आहे, ' इतकें म्हटल्यावर ' योगयुक्त मुनि त्याला-संन्यासाला सत्वर प्राप्त होतो ' हें म्हणणे अधिक सयुक्तिक आहे की ' योगयुक्त मुनि परब्रह्माला सत्वर प्राप्त होतो ' हें म्हणणे सयुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकानाच करावा संन्यास व योग यांच्या साध्य-साधनभावाचें वर्णन चालू असताना मध्येच अकस्मात् ' योगयुक्त मुनि परब्रह्माला प्राप्त होतो ' हें म्हणणें उचित नाही त्यामुळे आचार्यांनी केलेला अर्थच परोवर आहे] ६

१ या तान श्लोकावरील टीपेन रहस्यकार म्हणतात—“सांख्यमागाने जो मोक्ष मिळतो सोच कर्मयोगाने म्ह० कर्म न सोपता कर्मा मिळतो याच सविस्तर निरूपण पुढे ७-१७

आत्मरूप वाला आहे, असा ज्ञाना होतो—कुर्वन् अपि—तो कम जरी करीत असला तरा—न लिप्यते—त्यान बद्ध हात नाहा ७

यदा पुनरय सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषा ब्रह्मादीना स्तम्बपर्यन्ताना भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सबभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थ । स तत्रैव वतमानो लोकसग्रहाय कम कुर्वन्नपि न कर्माभिर्बध्यत इत्यर्थ ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, सन्यासाश्रम घेऊन वारवार धवणादि साधनाचें अनुष्ठान करणाऱ्या विज्ञासूला आत्मज्ञान जरा झाडे तरी तो पूर्वीप्रमाणच कर्म करीत असलेला दिसतो तीं कर्म त्याच्या बंधाला कारण होतील अशा आशका घेऊन सांगतात—)
यदा पुन. अय सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—पण जेव्हा हा मुमुक्षु सम्यग्दर्शना च्या प्राप्तीचा उपाय या रूपान—योगेन युक्त—योगयुक्त—योगाने युक्त म्हणजे योगयुक्त—विशुद्धात्मा—विशुद्धसत्त्व—अथत शुद्धात्मा म्ह० अतिशय शुद्धचित्त—विजितात्मा—विजितदेह—ज्याने देहाला विशेषकरून चित्तलें आहे, स्वाधीन ठेवत आहे—च जितेन्द्रिय—आणि जा चितेन्द्रिय आहे—सर्वभूतात्मभूतात्मा—यस्य आत्मा—प्रत्यक्चेतन सर्वेषा ब्रह्मादीना स्तम्बपर्यन्ताना भूताना आत्मभूत स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शी इत्यर्थ—‘सर्वभूतात्मभूतात्मा’ ज्याचा आत्मा म्ह० सर्वान्तर्यामी चेतन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंत सबभूतांचा आत्मरूप वाला आहे, ता सबभूतात्मभूतात्मा म्ह० सम्यग्दर्शी असा याचा भावार्थ—तत्र एव वर्तमान स—त्या सम्यग्दर्शनात याप्रमाण असणारा तो—लोकसग्रहाय कर्म कुर्वन् अपि न लिप्यते—कर्मभि न बध्यते इत्यर्थ—लोकसग्रहासाठी कम करात असत्र तरी लिप्त हात नाहा, त्या कर्मांनी बद्ध हात नाहीं, असा याचा भावार्थ [ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपान जेव्हा हा मुमुक्षु नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठान करिता, तव्हां त्यामुळेच त्याच चित्त शुद्ध म्ह० रजस्तमागुणरहित हात, त्यामुळे त्याचे शरीर व इद्रिय हां दाहा त्याच्या स्वाधान राहतात, त्यात्र मग्ना आमाच सबभूतांचा आत्मा आहे अस सवामैत्र्यदर्शन होत, अशा ज्ञानामध्य स्थित असलेल्या त्याने पुढे लोकसग्रहासाठी कम जरी करी, तरी तीं याला बद्ध करात नाहींत, पुनर्जन्माचीं निमित्तें हाऊन रहात नाहात अथात् ज्ञानात्तर घटणारीं कर्म आभासरूप असल्यामुळे त्यांना ‘कर्मयोग’ ह नांव देता यत नाहीं] ७

१ रहस्यरार ‘विजितात्मा चित्तन्द्रिय’ या पत्राचा अर्थ जेदा आपले मन व इद्रियें जिकला’ असा वर्णितान पण ‘विशुद्धात्मा’ याचें अर्थ करण ‘शुद्ध,’ येथील आत्मगुणांचा अर्थ अर्थ करण असा पत्रा के-यावर पुन ‘विजितात्मा’ येथेचि त्यांसार ‘म’ असा अर्थ बर्णो अद्याय भाद म्हणून विजितात्मा म्ह० विजितदेह हात अर्थ बराबर आहे शिवाय अर्थ करण शुद्ध शायावर मगाला निरूप्याचा आवरणत्वाय वाय आहे ?

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविद् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशजिघ्रन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिपन्निमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—तत्त्वविद्—तत्त्वज्ञ—पश्यन्—दोष्यानां पहात—शृण्वन्—
कानाना ऐक्य—स्पृशन्—त्वगिन्द्रियाने स्पर्शं करोत—जिघ्रन्—नाकाने घ्रास घेत
—अश्नन्—जिभेने रम चाखीत—गच्छन्—पायाने चालत—स्वपन्—मग लीन
झाल्यामुळें शोष घेत—श्वसन्—धासोच्छ्वासं करोत—प्रलपन्—वागिन्द्रियाने बोलत—
विसृजन्—पायु इन्द्रियाने विष्टेचा त्याग करोत—गृह्णन्—हातानां घेत—उन्मिपन्
—पापण्या उघडीत व—निमिपन् अपि—पापण्या झाकांत असतानाहि—इन्द्रि-
याणि—इन्द्रिये—इन्द्रियार्थेषु—विषयामध्ये—वर्तन्ते—प्रवृत्त होत आहेत (मी
नव्हे) असे—धारयन्—मनात धरून—समजून—किञ्चित्—काहीं कोणत्याहि क्रिया
—न एव करोमि—मी स्वतः करोत नाही—इति—असे—युक्त—आत्म्यामध्ये
चित्ताला स्थिर ठेवून—मन्येत—चित्ताचे तत्त्ववेत्त्याने असे चिंतन करावे. ८-९

न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्मन्येत
चिन्तयेत्तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्वविपरमार्थदर्शित्वर्थं कदा कथं वा
तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—मन्येतैति पूर्वेण संबन्धः । यस्यैव तत्त्वविद्ः सर्वकार्य-
करणवेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यत सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसन्धास एवाधिकारः
कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि सृगतृणिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञा-
नेऽपि सत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ८, ९ ॥

भाष्यार्थ—(बराल आंकात ज्ञानी लोकसप्रहार्यं कर्म करोती, अमें गृहीत धरून
त्याला ती बद्ध करोत नाहात, असे सांगितले. आता वस्तुतः त्याची कर्मच सभवत
नाहीत, असे सांगतात—) —असौ परमार्थतः न करोति—आणि हा ज्ञानी
खरोखर काहीं करोत नाहा—अतः 'नैव किञ्चित् करोमि' इति युक्तः समा-
हितः सन् मन्येत—चिन्तयेत्—म्हणून 'मी काहीं करोत नाहीच' असे युक्त म्ह०
समाहित—आत्म्याचे होऊन चिंतन करतें (कोणा ?)—तत्त्वविद्—आत्मनः या-
थात्म्यं तत्त्वं वेत्ति इति तत्त्वविद्—परमार्थदर्शी इत्यर्थं—तत्त्ववेत्त्याने तसे
चिंतन करावे आत्म्याचे याथात्म्य—यथार्थस्वरूप—तत्त्व जाणतो तो तत्त्वविद्—परमार्थ-
दर्शी असा याचा भावार्थ [ज्ञानी लौकिकदृष्टाने जरी शरीरेंद्रियांची हालचाल करोत
असला तरी त्याने आपल्या तात्त्विक दृष्टीने मी—आत्मा काहीं करोत नाही, असे चिंतन
करावे]—कदा कथं वा तत्त्वं अवधारयन् मन्येत इति उच्यते—पण वेष्टा

व कर्म तत्त्वाचे अवधारण-निश्चय करीत असे चिंतन करावे ते 'पश्यन्०' इत्यादि दोड श्लोमाने सांगितले जाते.—मन्येत इति पूर्वेण संबंधः—चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रिये, वागादि कर्मेन्द्रिये, प्राणादि वायुभेद व अन्त करणचतुष्टय याच्यायोगाने ती ती क्रिया करीत असताना त्या त्या विषयाची सर्व प्रवृत्ति इन्द्रियाची आहे, असे अत करणात अनुसंधान ठेवून मां आत्मा काहा करीत नाही, असे चिंतन करावे, असा वरील 'मन्येत' या क्रियापदाचा सवव लावावा (अशा विद्वानाला उद्देशून सन्यासाविधि जरी नसला तरी वियेच्या बलाने प्रतिपत्तिकर्मभूत फलात्मक कर्मसन्यास इष्ट आहे, असे सांगतात—) —यस्य एवं तत्त्वाविद् सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्म एव पश्यतः सम्यग्दर्शिनः—तस्य—अशा प्रकारे तत्त्वाला जाणणाऱ्या—सर्व शरीरेन्द्रियाच्या हालचालामध्ये म्ह० कर्मांमध्ये अकर्मच पाहणाऱ्या—सम्यग्दर्शा पुरुषाचा—सर्वकर्मसन्यासे एव अधिकारः—सर्वकर्मसन्यासामध्येच अधिकार आहे—कर्मणः अभावदर्शनात्—कारण तो स्वतः मध्ये कर्माचा अभाव पहात असतो—मृगतृष्णिः कायां उदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्तः—मगजलामध्ये खऱ्या पाण्याची भावना ठेवून ते प्यावयासाठी तिकडे गेलेला मनुष्य—उदकाभावज्ञाने अपि तत्र एव पानप्रयोजनाय न हि प्रवर्तते—तेथ उदक-जड नाही, तो केवळ जलाभास होता, अस समजल्यावरहि तेथेच पुन जलपान हें आपले प्रयोजन साधून घेण्यास प्रवृत्त होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे [त्याच न्यायाने मी अकर्ता आहे, हा कर्म माझा नव्हेत, माझ्या ठिकाणां कर्मांचा अभाव आहे, अस स्वानुभवान बळल्यावरहि ज्ञानी व्यर्थ कर्म करीत राहिल, कर्मयोगाचे अनुष्ठान करील, हें शक्य नाही अर्थात् हें रहस्य न जाणता जे कोणी आत्मसाक्षात्कारानंतरहि कर्माचरण केलच पाहिजे, म्हणून आप्रह धारेसात त्यांना अद्वैतसिद्धांताचे व आत्मसाक्षात्काराचे खर स्वरूप कळत नाही, अस म्हणावे लागते] ८, ९

१ रहस्यकार ७०० श्लोकावरील टोपेन म्हणतात—“मी काहीच करीत नाही, बाबा अर्थ इन्द्रियाना हवे तें करू पावे, असा नाही, तर 'मी' हा अहकारबुद्धि मुटली हा० अवे तन इन्द्रिये आपण होऊन काहा वाड्ट काम करू शकत नाहीत, व आत्म्याच्या ताब्यात राहतात ” अहकारबुद्धि मुटली हा० इन्द्रिये वाड्ट काम करू शकत नाहीत, ह तर खरे मा नावपाचे तर ता कमयोग तरी वशी करतील? आत्म्याच्या प्रेरणेने करताना म्हणून म्हणावे तर अहवारबुद्धि मुटल्यावर आत्मा तरी त्यांना प्रेरणा वशी करणार? पुढे रहस्यकार म्हणतात—“पुरुष ज्ञानी ज्ञान्य तरी श्रामोच्छ्वासदि इन्द्रियाची कर्मे इन्द्रिये करणारच ” (श्रामोच्छ्वास हें इन्द्रियाचे कम न० दे प्राण व अपान यांचे ते कम आहे) “विवदुना क्षणभर विवत राहणे हे देताल कमच ” (होय पण त पुरुषाच्या अधीन असलेले कम नव्हे ता शरीरधम आहे, स्वाभाविक कम आहे) “मग मन्याममार्गी ज्ञानी पुरुष कर्मे सोडतो व कमयोगी बरतो हा भेद राहिला कोठे ? ” (पण मन्याममार्गी विवत राहणे, राणे, पिणे, निजण, बसणे, श्रामोच्छ्वास, पाहणे, ऐकणे इत्यादि व शरीरस्थितिमात्रप्रबोदन—मग प्राणिमाधारण कर्मे सोडतो, असे रहस्यकारांना मागितले कोणी ? रहस्यकारांनी आपला भक्तीच ममजून करून घेऊन हा निराधार प्रथ बला आहे, असे म्हणण्यामा कोणाही भीति आहे बाब ? मन्याम बरवे म्हणजे मापनामई

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—कर्माणि—शास्त्रीय कर्म—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—ईश्वरामध्ये—आधाय—अर्पण करून—संगं—फलाची आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—करोति—करतो—सः—तो—अम्भसा—पाण्याने—पद्मपत्रं इव—कमलाचे पान किंवा पाकळी जशी, त्याप्रमाणे—पापेन—पापाने—न लिप्यते—लिप्त होत नाही. १०.

यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्ग त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—तु पुनः यः अतत्त्ववित् च कर्मयोगे प्रवृत्तः—पण याच्या उलट, जो तत्त्ववेत्ता नसतो व कर्मयोगात प्रवृत्त झालेला असतो (त्याला पाप कसे लागत नाही ते 'ब्रह्मणि०' या श्लोकाने सांगतात—)—ब्रह्मणि ईश्वरे सर्वाणि कर्माणि आधाय—निक्षिप्य—ब्रह्मामध्ये म्ह० ईश्वराचे ठिकाणा सर्व कर्मांचे आधान करून—निक्षेप करून (टाकून—ठेवून—समर्पण करून)—भृत्यः स्वाम्यर्थं इव तदर्थं करोमि इति—वाकर आपल्या धन्यासाठी जसा त्याप्रमाणे सा ईश्वरासाठी कर्म करतो, असा भावनेने कर्म ईश्वरार्पण करून—मोक्षे अपि फले संगं त्यक्त्वा—मोक्ष या फलाविषयाचीहि आसक्ति टाकून—यः सर्वकर्माणि करोति—जो सर्व कर्म करितो—सः पद्मपत्रं अम्भसा—उदकेन इव पापेन न लिप्यते—न संबध्यते—कमलाचे पान उदकाने जसे लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणे तो पापाने लिप्त होत नाही. पापाने बद्ध होत नाही कर्म त्याला बद्ध करित नाहीत [सर्व कर्म ईश्वरार्पण करून मोक्ष-फलाचीहि इच्छा न करिता जो अनात्मज्ञ ता आचरितो त्याला तीं कर्म बद्ध करित नाहीत.]

पुत्रादिष्णनात्रयाचा त्याग करणे म्ह० गृहस्थाश्रमाचीं कर्म टाकणे व कर्मयोग म्ह० तींच कर्म करणे. अर्थात् रहस्यकाराना आपल्या पुन्तकात वारवार हा प्रश्न जो पुढे आणिला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. शिवाय ज्ञानयोग व कर्मयोग हा भेद खुद्द गीतेने केलेला आहे तिसऱ्या अध्यायाचा तिसरा श्लोक पहा.) “ कर्म करणे दोषासहि प्राप्त आहे ” (हे म्हणणे खोटे आहे. सन्यासी ज्या कर्मांचा सन्यास करतो ती त्याला प्राप्त नाहीत.) “ अटकारयुक्त आसक्ति सुटला म्ह० ताच कर्म बंधक होत नसल्यामुळे आसाके सोटणे हेच कायते त्यातील मुख्य तत्त्व आहे ” (फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान यासह सर्व कर्म सोडणे हा मुख्य पक्ष. पण तो ज्यांना भसाध्य असेल त्याच्यासाठीच फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान याचा त्याग विहित आहे, हे मुख्य तत्त्व आहे, सर्वांनाच कर्तृत्वाभिमान व फलामाक्ति टाकावी, कर्म कोणीच टाकू नयेत, असे जर भगवानाचे मत असेल, तर त्यांनी नैष्कर्म्यलक्षण ज्ञाननिष्ठा सांगितलीच नसती)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

अन्वयार्थ—योगिन—कर्माधिकारी गृहस्थ—(केवलेन) कायेन—केवल शरीराने—(केवलेन) मनसा—केवल मनाने—(केवलया) बुद्ध्या—केवल बुद्धाने व—केवलै इन्द्रियै अपि—केवल-सुसत्या इन्द्रियानाहि—सग—फलाविपर्याची आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—आत्मशुद्धये—चित्तशुद्धीसाठी—कर्म—नित्य व नैमित्तिक कर्म—कुर्वन्ति—करितात ११

केवल सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मण स्यात्, यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलममत्ववर्जितरीश्वरायैव कर्म करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्द. कायादिभिरपि प्रत्येकं सवध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिन कर्मिण कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविपर्ययात्मात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धये इत्यर्थ । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति एव कर्मव ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तस्य कर्मणः केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलं एव स्यात्—सा अविद्वानाच्या कर्मांचे केवल सत्त्वशुद्धि हे एवढेच फल आहे,—यस्मात्—कारण—कायेन—देहेन मनसा च बुद्ध्या—शरीराने, मनाने व बुद्धाने—केवलैः—ममत्ववर्जितैः ईश्वराय एव कर्म करोमि मम फलाय न इति ममत्वबुद्धिशून्यैः इन्द्रियैः अपि—केवल म्ह० ममतारहित म्ह० ईश्वरासाठीच मां कर्म करतां माझ्या फलासाठी—मला काही फल मिळावे, म्हणून नाही, अशा ममत्वबुद्धिशून्य इन्द्रियानाहि—केवलशब्दः कायादिभिः अपि प्रत्येकं सवध्यते—केवल हा शब्द शरीर, मन व बुद्धि यांताल प्रत्येकाचा मग्न होतो (कशासाठी?)—सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय—सर्व व्यापारावयाल ममता—ममत्वबुद्धि सोडण्यासाठी केवलशब्द शरीरादि प्रत्येकाचा जोडावा—योगिनः—कर्मिणः फलविपर्यय संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये—सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः—योगी म्ह० कर्मी फलविपर्यय सग—फलाची आसक्ति टाडून आत्मशुद्धीसाठी म्ह० चित्तशुद्धीसाठी असा भावार्थ, [कर्म करितात आणि ज्याअर्थी कर्मांचे

१ रहस्यकार आत्मशुद्धये म्ह० वाच ते मागण्याच्या भागवदान मुळाच पडत नाहीत कारण ' आत्मशुद्धये ' या फलाकडे त्याच्या स्पष्टांतरणाथ ध्यानादि अधिक शब्द वापरल्यास आपल्या कर्मयोगाला कमापणा येईल, हे ते ओळखून हाते याच श्लोकावरून टापण दे म्हणतात.—" वाचिक, कश्चिद्, फलमिदं. इत्यदि कर्मणि जे भेद आहेत, त्याला कर्तव्युत्तर शरीर, मन, व बुद्धि हे शब्द या श्लोकात आणून आहेत " एव नें बरोबर नाही कारण येथे शरीर, वाच व मन ही तीनच कर्मांचा माधन नागितना नगून बुद्धि व इतर इन्द्रिये घेतल्या भेद वाचव शरीर, ज्ञान-बुद्धिये, मन, बुद्धि इत्यादि सव माधनांना होणारी सर्व कर्मे वेग वेगळी आहेत

चित्तशुद्धि हेच फल असून त्यासाठी कर्मानुष्ठानच तुला करणे अवश्य आहे.]—तस्मात् तत्र एव तव अधिकारः इति कर्म एव कुरु—त्याअर्थी कर्मांतच तुला अधिकार आहे, म्हणून तू कर्मच कर. ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—युक्तः—हा कर्म ईश्वरासाठी आहेत, माझ्या फलासाठी नव्हेत, असे समजून मनात शांत असलेला मुमुक्षु—कर्मफलं—कर्माच्या फलाला—त्यक्त्वा—सोडून—नैष्ठिकीं—निष्ठाच्या क्रमानें प्राप्त होणाऱ्या—शान्ति—मोक्षाल्य शार्तास—आप्नोति—प्राप्त होतां.—अयुक्त—पण जो मनात असमाहित—अशान्त असतो, तो—कामकारेण—कामान्या योगानें प्रेरित झाल्यामुळे—फले सक्तः—फलामध्ये आसक्त झालेला असा होत्साता—निबध्यते—अत्यंत बद्ध होतो. १२

यस्माच्च—युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्ति मोक्षारयामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठाया भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयैत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मैत्येवं फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्व युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणाने तुला फलासक्ति सोडून कर्मच करणे उचित आहे, असे ' युक्त ० ' या श्लोकाने सांगतात—) च यस्मात्—आणि ज्याअर्थी—युक्तः—ईश्वराय कर्माणि न मम फलाय इति एवं समाहितः सन्—युक्त म्ह० ईश्वरार्थ हीं कर्म आहेत, माझ्या फलासाठी नाहीत. अशा प्रकारे शांतचित्त होत्साता—कर्म करणारा—कर्मफल त्यक्त्वा—परित्यज्य मोक्षारयां नैष्ठिकींनिष्ठायां—भवां शान्तिं आप्नोति—कर्मफलाचा लाग—संन्यास करून मोक्ष या नावाच्या नैष्ठिकी म्ह० निष्ठेतील शार्ताला प्राप्त होतो, (त्याअर्थी तू फलासक्ति सोडून कर्म कर. ' नैष्ठिकी ' या शब्दाच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण—) सत्त्वशुद्धि ज्ञानप्राप्ति—सर्वकर्मसंन्यास—ज्ञाननिष्ठाक्रमेण इति वाक्यशेषः—चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास व ज्ञाननिष्ठा या क्रमाने नैष्ठिकी शार्ताला प्राप्त होतो, असा शेष लावावा.—तु पुनः यः अयुक्त—असमाहित—पण याच्या उलट जो अयुक्त—अशान्त असतो तो—कामकारेण—करणं कार. कामस्य कार कामकारः तेन कामकारेण—कामप्रेरिततया इत्यर्थः—कामकाराने—करणे हाच कार, कामाचा कार—कामकार, त्या कामकाराने म्ह० कामाकडून प्रेरित झाल्यामुळे असा भावार्थ—मम फलाय इदं कर्म करोमि इत्येवं फले सक्त निबध्यते—माझ्या फलासाठी—मला फल मिळावे म्हणून मी हे कर्म करतो, अशा प्रकारे फलात आसक्त होऊन पूर्णपणे बद्ध होतो.—

अतः त्व युक्त भज इत्यर्थः—याप्रमाण असमाधानात् मोठा दोष असल्यामुळे तू युक्त—समाधानयुक्त हो, असा भावार्थ १२

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—घर्शा—जितेंद्रिय—देही—देहवान् आत्मा—सुमुधु—सर्वकर्माणि—नित्यादि सर्वं कर्म—मनसा—मनान—संन्यस्य—सोडून—नवद्वारे पुरे—नऊ द्वारांना युक्त अशा पुरात—शरीरात—न कुर्वन्—काहीएक न करीत व—न एव कारयन्—वाहा न करवात—सुखं—सुखाने—आस्ते—राहतो १३

यस्तु परमार्थदर्शी स—सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिक काम्य प्रतिपिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसदर्शनेन सत्यज्येत्यर्थ । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मन कायचेष्टो निरायास प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेंद्रिय इत्यर्थः । क्व कथमास्त इत्याह नवद्वारं पुरे सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्य बांग्द्रे मूर्त्तपुरीपविसर्गायें तद्वारिर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविपर्ययेनेकफलविज्ञानस्योत्पादकं पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन् नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्याऽऽस्ते ॥

भाष्यार्थ—(तर मग फलाचा आसक्ति टाकून सर्वांनाच कर्म करावें, असें झालें व त्यामुळे कर्मसंन्यासाला अवकाशाच उरला नाही, अशी आशंका घेऊन अविद्वानाहून विद्वानामध्ये कोणता विशेष असतो तें 'सर्वं' या श्लोकानें सांगतात—) तु यः परमार्थदर्शी सः सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य-परित्यज्य—पण जो परमार्थदर्शी असतो तो सर्वं कर्म टाकून—सर्व कर्मांचा परित्याग करून—नित्यं नैमित्तिक काम्य प्रतिपिद्धं च सर्वकर्माणि—नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निपिद्ध हीं सर्वं कर्म—तानि मनसा—विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसदर्शनेन सत्यज्य इत्यर्थः—तीं मनानें म्ह० विवेकबुद्धीनें—कर्मादिकांमध्ये अकर्म पाहणे, या उपादानें पूर्णपणे टाकून—त्यांचा त्याग करून, असा याचा भावार्थ—सुख आस्ते—तिष्ठति—सुखानें राहतो म्ह०—त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्त-आत्मनः अन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजनः इति सुख आस्ते इति उच्यते—ज्यानें वाक्, मन व शरीर यांची हालचाल सोडली आहे, त्यामुळे जो आयासराहित व प्रसन्नचित्त झाला आहे, व ज्याचे आत्म्यावाचून बाकांचें सर्व वाण्य प्रयोजन निवृत्त झालें आहे, अशा तो होतो त्यामुळे 'सुख आस्त' सुखानें राहतो, अनायासानें राहतो, भग म्हटलें जातें—घर्शा—जितेंद्रियः इत्यर्थः—तो वशी म्ह० जितेंद्रिय असा भावार्थ [जितेंद्रियत्वावर शरीराची स्वाधानताहि घ्यावी ज्यानें शरीर व इद्रिये यांना आपल्या अधीन ठेविनें आहे तो वशी, असा याचा भावार्थ—] क्व कथं आस्ते इति

आह—तो मंडे व कसा राहतो ते भगवान् मागतात—नवद्वारं पुरे—सप्तशीर्ष-
ण्यानि आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि अर्चारु द्वे मूत्रपुरीषविसर्गाथं तैः द्वारैः
नवद्वारं पुरं उच्यते—नऊ द्वाराना युक्त असलेल्या नगरामध्ये—दोन वान, दोन
दोंडे, दोन नान्पुल्या व एक वारु अशा सात मस्तकताळ आत्म्याच्या शब्दादि विषया-
नुभवाची स्थाने आणि मूत्र व विष्टा यांच्या त्यागासाठी अधोमुख दोन द्वारं मिळून अशा
नऊद्वाराना युक्त असलेले जे पुर ते 'नवद्वारपुर' म्हटले जाते.—शरीरं पुरं इव पुरं
—हे शरीर जणुं काय पुरच आहे.—आत्मैकस्वामिकं—आत्मा हाच एक ज्याचा
स्वामी आहे असें तें शरीरपुर आहे—च तदर्थप्रयोजनैः इन्द्रिय-मनो बुद्धि-
विषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैः इव अधिष्ठितं—आणि तें
शरीररुपी पुर आत्म्याचा जो अनुभवरूप अर्थ तो संपादन करून देणें एवढेंच ज्याचें
प्रयोजन आहे अशा व अनेक प्रकारच्या सुप्त, स्वप्न पक्षाच्या विज्ञानाला उत्पन्न कर-
णाऱ्या इंद्रिय, मन, बुद्धि व विषय याच पौराकट्टन जणु काय अधिष्ठित झाले आहे.
(त्या शरीररुपी नवद्वारयुक्त नगरात, त्या नगराचा स्वामी जो आत्मा त्याच्या उपभोगा-
साठी, अनेक प्रकारचा विज्ञान उत्पन्न करणारा इंद्रिय, मन, बुद्धि, व विषय हेच नाग-
रिक जन राहतात.)—तस्मिन् नवद्वारे पुरं देही सर्वं कर्म संन्यस्य आस्ते
—या नवद्वारयुक्त नगरात देही—आत्मा सर्वं कर्म टाकून राहतो. [देहाच्या जीवनाला
देहाभिमान अत्यंत अवश्य असल्यामुळे तो देहाभिमानावभासानें जरी युक्त असतो तरी
जसा एखादा प्रवासी दुमन्याच्या घरात त्या गृहस्थाची कोणा पूजा केला किंवा तिरस्कार
केला तरी त्यामुळे हर्षविषादयुक्त न होता राहतो, तसा हा ज्ञानी देहात त्याचा कोणा
स्त्कार केला किंवा तिरस्कार केला तर हर्षविषादयुक्त न होता राहतो]

किं विशेषण, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं वि-
शेषणमिति । उच्यते, यस्वप्नो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वो 'गेहे भूमा-
वासने वाऽऽम' इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आम इति प्रत्ययः
संभवति । देहादिमंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आम इति प्रत्यय उपपद्यते । पर-
कर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽऽपारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास
उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—किं विशेषण—पण येथें 'नवद्वारे पुरे' हे विशेषण का योजिलें
आहे ? त्याचें प्रयोजन काय ?—हि सर्वं देही-संन्यासी असंन्यासी वा देहे
एव आस्ते—वारण सर्वं देही, मग तो संन्यासी अगो बरी, असंन्यासी असो देहातच
राहतो—तत्र विशेषणं अनर्थकं इति—देहात राहणे हे ज्ञाना व अज्ञ या
दोषानादि गमान अगत्यामुळे 'देहे आस्ते' हे विशेषण अनर्थक—व्यर्थ आहे, अगा
आशेष आण अगता—उच्यते—रगाचें मत्प्रधान मागितलें जाते—तु यः अज्ञः
देही-देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी सः सर्वः गेहे भूमा वासने वा आस्ते
इति मन्यते—पण विद्वान् व अविद्वान् जनांज जो अज्ञ देही म्ह. देह व इत्ये
गी. भा. ६४

याचा एकरूप सघात हाच आत्मा असे समजणारा तो सर्व-प्रत्येकज्ञ 'मी घरात, भूमावर किंवा आसनावर आहे,' असे समजतो, (त्याचे ते समजणे सरे नव्हे आभासरूप आहे, अनेक म्हणता येत नाही कारण-)—**देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आसे इति प्रत्ययः न हि संभवति**—देहच आ मा अस पाहणाऱ्या अज्ञाना मी घरात जमा तमाच देहात राहता, असा प्रत्यय येणे कदा शक्यच नाही,—**तु देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः देहे आसे इति प्रत्ययः उपपद्यते**—पण आत्मा देहादिसंघाताहून अगदा व्यतिरिक्त-भिन्न-विलक्षण आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला 'मी देहात राहतो' असा प्रत्यय येणे शक्य आहे [घरात, आसनावर वगैरे देह राहतो, पण त्यामुळे ' मा राहतो' असा अज्ञान भ्रम होतो त्या भ्रमार्चा व्यावृत्ति करण्यासाठी ' विद्वान् देहात राहतो ' हे विशेषण योग्यच आहे कारण विवेकी पुरुषाला ' मा देहात राहतो ' असा भास होणे शक्य आहे तथापि त्या विवेकी पुरुषाच्या ठिठाणी शरीर, वाचिक व मानस कर्मांचा सभवच नमन्यामुळे त्याचा त्याग करून त्याचे देहामध्ये अवस्थान करून घेणार ' उत्तर-]—**च अविद्यया परस्मिन् आत्मनि अध्यारोपितानां परकर्मणां विद्यया-विवेकज्ञानेन मनसा संन्यासः उपपद्यते**—आणि अविद्येने देहादिमाहून अगदा भिन्न अमलेल्या परमात्म्यामध्ये अध्यारोपिलेल्या शरीरेंद्रियांच्या कर्मांचा विद्येच्या योगाने-विवेकज्ञानाने मनाने संन्यास सभवतो

उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्यैव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, 'अलड, निर्वाकार ब्रह्म मा आहे,' अने समजणाऱ्या विवेकी पुरुषाचे देहामध्ये अवस्थान होतें, तो देहात राहतो, हे म्हणणे कमें शक्य आहे ! उत्तर-)—**उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनः अपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनं**—ज्याला विवेकज्ञान झाले आहे अशा सर्वकर्मसंन्यासिच्याचे हि घरात जसे, तसे देहातच-नवद्वारयुक्तपुरात अवस्थान सभवते.—**प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देहे एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः**—कारण ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा घमांधर्मांमक कर्मांताला उपभोग घेऊन अशिश्ट राहिलेल्या कर्मांमुळे देहादिसंस्कार अनुवृत्त होतो. त्यामुळे विवेकी मनुष्यादर्याला 'या देहातच मी राहतो,' असे विशेष विज्ञान होऊ शकते [अर्थात् अविद्वानाच्या समजुतीच्या अपेक्षेने विशेषणाचा अर्थभूष जरी अगला तरी विद्वत्प्रत्ययाच्या अपेक्षेने विशेषण व्यर्थ नाही, असा उपसंहार करितान-]—**' देहे एव आसने ' इति विशेषणफलं अस्ति एव विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात्**—त्यामुळे ' देहातच राहतो ' या विशेषणाचे फळ आहेच कारण विद्वान् व अविद्वान् यांच्या भिन्न प्रत्ययांच्या अपेक्षेने ते योजिले आहे [देहात मी राहतो, असा विद्वानाचा प्रत्यय व त्याच्या उलट अविद्वानाचा प्रत्यय अगती. याप्रमाणे विद्वान्

य अपिद्वान् यान्या प्रत्ययाच्चा भेद असन्त्यामुळे विद्वानाच्चा प्रत्ययाच्चा अनुलक्षण हे विवेचन सार्थक आहे, व्यर्थ नाही]

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽमन्यध्यारोपितानि संन्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽऽप्यात्मममवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च द्वेहिनः स्वात्मसमवायि सन्सन्त्यात्मा भवति यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरिस्थाने न म्यात्तद्वत् किं वा स्वत एवाऽऽमनो नास्तीति अत्रोच्यते नास्यात्मनः स्वत कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । इह हि—‘अविकार्योऽयमुच्यते’ ‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते’ इति । ‘ध्यायतीत्यल्लयातीव’ इति च ध्रुवे ॥ १३ ॥

भाष्यार्थः—(अहोपण, आरोपित कर्तृत्वादिकाचा जरी आ म्याचे ठिकाणा अभाव असला तरा स्वगतकर्तृत्वादिकाचें निवारण होण शक्य नाही, अशा आशया घेऊन तिचा परिहार करितात—) यद्यपि अविद्यया आत्मनि अध्यारोपितानि कार्यकरणकर्माणि संन्यस्य आस्ते इति उक्तं—जरी अविद्येने आत्म्यावर आरोपिलेल्या शरीरेंद्रियाचा कर्मे सोडून-त्याचा मन्शाम करून राहतो असे म्हटलें आहे—तथापि तु आत्मसमवायि कर्तृत्वं च कारयितृत्वं स्यात्—तथापि आत्म्याशा नियतबद्ध असे कर्तृत्वं-कर्तेपण व कारयितृत्वं-करवितेपण अगेल,—इति आशंभय स्वयं न एव कुर्वन् न कार्यकरणानि कारयन्-क्रियासु प्रवर्तयन् (आस्ते इति) आह—अर्था आसारा घेऊन स्वत न करणारा व शरीरेंद्रियाकडून न करविणारा म्ह० त्याना कर्मांमध्ये प्रवृत्त न करणारा असा तो राहतो, असे भगवान् मागतात (आत्म्याला कर्तृत्वं व कारयितृत्वं नाही, याच गोष्टीचा निचार करितात—) यत् द्वेहिनः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं तत् किं स्वात्मममवायि सत् संन्यासात् न भवति—ने देही-आत्म्याचे कर्तृत्वं व कारयितृत्वं तें काय स्वात्मममवद्ध अमन मन्शाम वेन्श्यामुळे नाहामे होतें—यथा गच्छतः गति गमनव्यापारपरिस्थाने न स्यात् तद्वत्—जथा जागाया मनुष्याचा गति ‘गमन करणे’ हा व्यापार सोडला अगता नाहाशा होतें त्याप्रमाण, आ म्याच कर्तृत्वं व कारयितृत्वं मन्श्यामने नाहामे होतें,—क्रिया स्वतः एव आत्मनः नास्ति—ही स्वभावन च आत्म्याच्या ठिकाणां ता दोन्ही नाहात—इति अत्र उच्यते—अर्था मंत्रा आला अगता त्याचा निर्गम मापतो—आत्मनः स्वतः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं न अस्ति—आत्म्याला म्या-भावन कर्तृत्वं किंवा कारयितृत्वं नाही—‘अविकार्योऽयमुच्यते’ ‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते’ इति उक्तं हि—‘ हा अविकार्य म्हटला जातो’ २ २० ‘आत्मा शरीरामध्ये जरी स्थित असता तरी काही करित नाही व लिपि होत नाही.’ २४ १३ ११ असे गालेनन म्हटलें आहे—‘ ध्यायतीत्यल्लयातीव ’ इति च ध्रुवेः—‘मंत्रा’ तो जणु काय प्यान करणा, जणु काय हातवाच करतो-क्रिया क-

रतो 'अशी धृतिहि आहे. [घट. भाष्यार्थ अ ४३७ पृ ६६ पहा अर्थात् आत्मा कृत्स्न नित्य आहे त्याच्या ठिकाणा विन्या नाहा सर्वविकार उपाधीचेच आहेत]१३

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभुः—आत्मा—लोकस्य—लोकाचे—कर्तृत्वं—कर्तृत्व—तू अमुक कर अस म्हणून—न सृजति—निर्मात नाही—कर्माणि—रथ, घट, मोठा वाडा! इत्यादि कर्त्याला अतिशय इष्ट असलेले पदार्थ—न (सृजति)—उत्पन्न करित नाही—। च—आणि—कर्मफलसंयोगं—रथादि पदार्थ करणाऱ्या कर्त्याला त्याच्या फलाशी! सयुक्त—न (सृजति)—करित नाही—तु—तर—स्वभावः—अविद्यारूप माया-प्रकृति—प्रवर्तते—प्रवृत्त होते १४

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्व स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सित-तमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवत्स्वत्कलेन संयोग न कर्मफलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भाव स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते देवी हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—' न कर्तृत्वं० ' इति —आत्म्याला कर्तपण व करवितेपण नाही असें जे वर म्हटले आहे, त्याचाच अधिक विस्तार ' न कर्तृत्व० ' या श्लोकानें करितात—प्रभुः

१ रहस्यवार वा श्लोकांताळ ' मनसा सन्यस्य ' या पदाचा अर्थ करताना " मनाने (माझात नव्हे) सन्यास करून " असा व ' आत्मे ' याचा " आनदानें पटला राहतो " असा अर्थ करितात आणि टांपेत " आत्मा हा एकता अमृत सब स्वैक प्रकृताचा आहे हें तो जाणतो आणि त्यामुळ स्वस्व किंवा उदात्तान पटला राहतो (१३-२०, १८ ५९) " इतकेंच स्पष्टकरण करिताना गातें तो तो शब्द किंवा श्लोक ज्ञानोत्तर कमयोगाला गौणपणा आणणारा व ज्ञानाचे महत्त्व दाखविणारा आहे, त्याची त्याची रहस्यात अशाच उपेक्षा केली आहे याच श्लोकावरील भाचार्यांचें सविस्तर व सौपपासिक भाष्य पहा व रहस्यातील हे स्पष्टीकरण पहा, म्हणजे आम्ही याच म्हणतो त लक्षात येईल असो, " सब कर्मांचा मनानें (माझात नव्हे) सन्यास करून ; ' याचा अर्थ काय ? शरीर व दृष्टियें यानीं कर्म करावयाची व मनानें टाकावयाचा हा कल्पना ऐकायला चांगली आहे पण ती प्रत्यक्ष कृतान आणना येणें मात्र शक्य नाही असा अर्थ घेत्यास योगकाणते दोष येतात याचा विचार भाचार्यांनी सविस्तर गी भा पृ ११३ केला आहे तो वाचवणाना पुन अवश्य पहावा ' आत्मा आनदानें स्वस्थ-उदात्तान पटला राहतो, ' हा अर्थ जितपत्र घाल्य आहे, हें आचार्यांचें या श्लोकावरील भाष्य वाचल्यानंतर लक्षात येण्यासारखें असल्यामुळे त्याची विशेष चर्चा करावयाची नवी

-आत्मा लोकस्य कर्तृत्वं-स्वतः कुरु इति न सृजति-उत्पादयति—प्रभु-
 आत्मा लोकाच्च कर्तृत्वं-‘तू स्वतः हं कर’ अमे म्हणून उत्पन्न करात नाही—कर्मा-
 णि-रथ घट प्रासादादीनि ईप्सिततमानि अपि न—कर्म म्ह० कर्त्याला प्राप्त
 करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेला रथ, घट, प्रासाद—मोठे गृह इत्यादि कर्माहि तो
 प्रभु उत्पन्न करात नाही—न कर्मफलसयोग-रथादि कृतवतः तत्फलेन स
 योगं अपि न—कर्मफलसयोगहि तो उत्पन्न करीत नाही म्ह० रथादि कर्मे ज्याने
 केली आहेत, त्याचा त्याच्या फलाचा जो सयोग तोहि हा आत्मा उत्पन्न करीत नाही.
 [आत्मा देहादिकाचा स्वामी असल्यामुळे त्याला प्रभु अस म्हटले आहे तो कोणालाहि
 ‘तू हे कर्म कर’ अशा प्रेरणा करून त्याचें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाही, म्ह० करविता
 —कर्त्याचा प्रयोजक होत नाही व्याकरणांत कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट
 असलेल्या पदार्थाला कर्म म्हणतात येथे कर्तृत्व उत्पन्न करात नाही, असे कर्त्याचें सा-
 हचर्य असल्यामुळे ‘कर्माणि’ म्ह० रथ, घट, मोठा राजवाडा इत्यादि—कर्त्याला ईप्सि-
 ततम असलेले—पदार्थाहि तो उत्पन्न करात नाही रथादि पदार्थ करणाराला त्याचें फल
 देऊन त्याच्यासाठी सचद्व करीत नाही म्ह० आत्मा भोजयिता—फलभोग घेवविणाराहि
 नाही]—यदि देही स्वतः किञ्चित् अपि न करोति न कारयति च तर्हि
 कः कुर्वन् कारयन् च प्रवर्तते इति उच्यते—तर देही—आत्मा स्वतः काहीहि
 करीत नाही व करवात नाही तर कोण बरें स्वतः करीत व दुसऱ्याकडून करवीत अ-
 सतो, या प्रश्नाचे उत्तर सांगितले जातें—[आत्मा—देहस्वामी जर काही करीत व कर-
 वीत नाही, तर दुसरा कोण तें करतो व करवितो, त सांगतो—]—स्वभाव तु—
 पण स्वभाव हे सर्व करतो व करवितो (तर मग भगवान् धर्वाकासारखे स्वभाव
 वादी आहेत, असें म्हणाल म्हणून—)—स्व भाव—स्वभाव.—अविद्यालक्षणा प्र-
 कृति माया प्रवर्तते—आपला जो भाव तो स्वभाव म्ह० अविद्यारूप प्रकृति—माया
 प्रस्त होते [अविद्यानावाचा माया म्हणजेच येथाल स्वभाव होय ता माया—परमे-
 श्वराची अचिंत्य शक्ति सर्व करते व करविते ती साख्याच्या प्रधानाहून अगदा विल-
 क्षण आहे, असें पुढे सातव्या अध्यायात भगवान्]—‘देवी होवा (गुणमयी)’
 इत्यादिना वक्ष्यमाणा—‘देवा होवा०’ या वचनानें सांगतील १४

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

१ रश्म्यकार १४ वा श्लोकातील ‘कर्माणि’ याचा ‘कर्म’ असा मर्याद अर्थ करि-
 तात पण कर्तृत्व व कर्मफलसयोग याच्या साहचर्यामुळे येथील कर्मे म्ह० व्यापार नव्हे तर
 व्याकरणात ‘कर्तुराभिनतम कर्म’ पा मू. अ १ पा ४ मू. ४० या मंत्रानें सांगितलेले
 कर्मच विवक्षित आहे

अन्यार्थ—विभु—सर्वव्यापी आत्मा—कस्यचित्—कोणाचे—पापं—पाप
—न आदत्ते—स्वत घेत नाहा—च—आणि—सुकृतं—शोणाचे पुण्यहि—न एव
(आदत्ते)—घेत नाहाच—ज्ञानं—विवेकविज्ञानाला—अज्ञानेन—अज्ञानाने—
आवृत्तं—आच्छादित केले आहे,—तेन—त्यामुळे—जन्तवः—जीव—मुह्यन्ति—
मोहित होतात १५

परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पाप न चेवाऽऽदत्ते
सुकृत भक्तं. प्रयुक्त विभु । किमर्थं तर्हि भक्ते पूजादिलक्षण यागदानहोमादिकं च
सुकृत प्रयुज्यते इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञान विवेकविज्ञान तेन मुह्यन्ति करोमि
कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येव मोह गच्छन्त्यविवेकिन. सत्सारिणो जन्तव ॥१५॥

भाष्यार्थ—तु परमार्थत.—पण परमार्थदृष्ट्या पाहिल्यास म्ह० वस्तुतः—विभु
कस्यचित्—भक्तस्य अपि पापं न आदत्ते—न च गृह्णाति—तो विभु कोणा भ
क्ताचेहि पाप घेत नाहा—भक्तेः प्रयुक्तं सुकृतं च न एव आदत्ते—भक्ताना अर्पण
केलेले पुण्यहि तो घेत नाहाच—तर्हि भक्तं पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च
सुकृतं किमर्थं प्रयुज्यते इति आह—तर मग भक्ताकडून पूजादिरूप व याग,दान,
होम वर्गरे पुण्याचरण कशासाठी अर्पण केले जाते, ते भगवान् सांगतात—अज्ञानेन
ज्ञान-विवेकविज्ञानं आवृत्तं तेन अविवेकिनः संसारिणः जन्तवः मुह्यन्ति—
अज्ञानाने ज्ञानाला म्ह० विवेकविज्ञानाला आच्छादित केले आहे त्यामुळे अविवेकी सत्सारी
जीव मोहित होतात—करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि इति एव मोहं
गच्छन्ति—मी करतो, करावितो, भोग घेता, घेववितो, अशाप्रकारे मोहाला प्राप्त होतात
[वरील श्लोकांत आत्म्याचे कर्तृत्व, भोक्तृत्व, ऐश्वर्यं अविद्याकृत आहे हे सांगितले आतां
ज्याने सर्व व्यापार ईश्वरसमर्पण केले आहेत व जो ईश्वरपरायण झाला आहे त्याच
पुण्य किंवा पाप त्याच्यावर अनुग्रह करण्यासाठी भगवान् घेतो “ हा भक्त मत्परायण
झाला आहे, माझ्या प्रार्थने ब्रह्म करत आहे यास्तव त्याच सर्व पाप घालवून मला
त्याच्यावर अनुग्रह केला पाहिजे,” असा प्रत्यय तरी ईश्वरान्या ठिकाणा उद्भवणें शक्य
आहे, अशी शका घेऊन या श्लोकांत वस्तुतः तसा प्रत्ययहि त्याच्या ठिकाणां सभवत
नाहीं कारण तो विभु अक्रिय आहे, अस भगवान् या श्लोकांत सांगत आहेत तर मग
भक्त ईश्वरानुग्रहास योग्य आहेत व ईश्वर अनुग्रह करणारा आहे, ही लोभप्रसक्ति
हट्ट दर्शा झाला ? अज्ञानान ज्ञान झालेले अग्न्यामुळे तसा भ्रम होतो] १५

१ रहस्यरार ' या दोन श्लोकाला तरच मळके मान्यशास्त्राला अग्न ' इत्यादि शीर्षक
म्हणतात, पण ते गौरी आहे कारण येथे सात्वतदणनकाराचा ' प्रकृति ' हा शब्द नग्न
' स्वभाव ' असा शब्द आहे, व त्याचे स्पष्टाकरण ' अज्ञानान भावून ज्ञान तेन मुह्यन्ति
जन्तव ' असा शब्दाना केले आहे त्यावरून स्वभाव म्ह० अविद्याप्रधान भावा, हे उप
दोने निवाय गाला सात्वतदणनविधा उपनिषदांना अधिर अनुसरणार हे स्पष्ट आहे
निवाय या श्लोकातील ' प्रभ ' व ' विभु ' हे शब्दहि मात्त्याचा प्रतिशरारा निश्र अमनेवा
पुण्याला लागू नसत नाहीं

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—येषां—ज्याचं—तत् आत्मनः अज्ञानं—ते आत्म्या-
त्रिपयाचं. अज्ञान आत्म्याच्या—ज्ञानेन—ज्ञानानं—नाशितं—नष्ट केलें आहे—
तेषां—त्यांचं—तत्—ते—ज्ञानं—ज्ञान—आदित्यवत्—सूर्याप्रमाणे—परं—प-
रमात्म्याला—प्रकाशयति—प्रकाशित करते १६

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां
त्रिपञ्चज्ञानेनाऽऽत्मत्रिपयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं
रूपजातमवभासयति तद्वदज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानेन इति—पण सर्वांचच ज्ञान अनादि अज्ञानाने जरी आच्छादित
झालेलें असलें, तरा ज्ञानाने त्याचा नाश होऊन मंसारनिवात्ति मभवते असे 'ज्ञानेन०' या
श्लोकानें सांगतात—तु येन अज्ञानेन आवृताः जन्तवः मुह्यन्ति—पण ज्या अज्ञा-
नाने आच्छादित झालेले प्राणा मोहित होतात,—तत् आत्मनः अज्ञानं येषां जन्तूनां
ज्ञानेन—आत्मत्रिपयेण—विवेकविज्ञानेन नाशितं भवति—ते आत्म्यांचें अज्ञान,
ज्या प्राण्यांचे, ज्ञानानें म्ह० आत्म्यानिर्पयाच्या विवेकविज्ञानानें नाश पावलें आहे—तेषां
ज्ञान तत् परं परमार्थतत्त्वं सर्वं ज्ञेयं वस्तु प्रकाशयति—त्याचें ज्ञान त्या परमार्थ
तत्त्वाला—मंपूर्ण ज्ञेय वस्तुला प्रकाशित करते—आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं
रूपजातं अवभासयति तद्वत्—म्ह० ज्याप्रमाणें सूर्य सर्व रूपवर्गाला प्रकाशित
करतो त्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला प्रकाशित करते १६

१ रहस्यकार म्हणतात—“ पण कर्मयोगी कर्तृत्वाकर्तृत्वाचा हा भेद जाणवारा अस-
ल्यामुळे तो कर्म करूनहि अलिप्तच रहातो, असें आता सांगतात—पण ज्याच्या स्वतःचें हें
अज्ञान ज्ञानानें नष्ट झालें त्यांना सूर्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान परमाथ तत्त्व प्रकाशित करून देई.
१६ ” येथे कर्मयोग्याचा काहा सवध नाहा १३ व्या श्लोकापासूनच ज्ञाननिष्ठेच्या
प्रतिपादनाम मुग्धात शाला आहे, त्यामुळे येथे कर्मयोग्याला मन्थेच आणून जाणणें योग्य
दिसत नाहीं येथें मुद्दात ' येषाम्, तेषाम् ' असा मामान्य सर्वनामाचा उल्लेख आहे. त्याव-
रून ' कर्मयोगी ' हा विशेष अर्थ घेण्याम काहाच कारण दिसत नाहा. तो कर्म करूनहि
अलिप्तच रहातो, याचा तर पुढील दोन श्लोकान कोठें पत्ताच नाहीं. “ ज्याच्या स्वतःचें हें
अज्ञान ” हा ' येषाम् आत्मन तदज्ञान ' या शब्दाचा मग्न अर्थ जरी अमला तरा
त्याचा भावार्थ काहाच स्थान येत नाहा. ' ज्याच्या स्वतःचें हें अज्ञान, ' म्हणजे काय ?
' ज्याच्या स्वतः ' तो जीण ? ' त्यांना सूर्याप्रमाणें त्याचें ज्ञान ' हे शब्दहि अमेच भान-
गटांचे आहेत ' प्रकाशयति ' याचा अर्थ ' प्रकाशित करून देई ' असा कारिनात, पण तो
रतोच नाहा.

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तद्बुद्ध्य—परमार्थ तत्त्वामध्येच ज्यार्चा बुद्धि आहे.—तदात्मानः—जे तद्रूप झालेले आहेत,—तन्निष्ठाः—त्यातच ज्याची निष्ठा आहे—तत्परायणाः—ते तत्त्व हीच ज्याची परागति आहे, ते—ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः (सन्तः)—ज्ञानाने ज्याचे पाप पार नाहीसे झाले आहे असे होताते—अपुनरावृत्ति—पुनर्जन्मराहित्यास—मोक्षास—गच्छन्ति—प्राप्त होतात १७.

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यस्नदात्मानस्तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानस्तानिष्ठा निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्परतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मष. पापादिससारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः॥१७॥

भाष्यार्थ—(विद्वान् व विविदिपु—जिज्ञासु याच्यासाठी ज्ञानपरिपाकाची अंतरंग साधने सागण्याची इच्छा करणारे भगवान् 'तद्बुद्ध्य' इत्यादि श्लोकानें म्हणतात—) यत् परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन् गता बुद्धिः येषां ते तद्बुद्ध्यः—प्रकाशित झालेले जें परम ज्ञान, त्या परमार्थ तत्त्वामध्ये ज्याची बुद्धि प्रवृत्त झाली आहे, तें तद्बुद्धि ह्यांत (ज्ञानानें प्रकाशित केलेले जें परमार्थतत्त्व तें ज्ञानरूपच असल्यामुळे येथें 'तत्परं ज्ञानं' असे म्हटले आहे. ज्यार्चा साक्षात्काररूपबुद्धि बाह्य विषयांना सोडून वारंवार अनुष्ठिलेलेल्या ध्वण-मनन-निदिध्यासनानीं प्रवृत्त झालेली असते, ते तद्बुद्धि होत.)—तदात्मानं—तत् एव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः—तेंच परब्रह्म ज्याचा आत्मा आहे ते 'तदात्मं' होत. (जीव जाणणारा व ब्रह्म जेव वस्तु हा कल्पित भेद आहे, वास्तविक नव्हे, हें सुचविण्यासाठी तें परब्रह्मच ज्याचा आत्मा आहे असे येथें म्हटले आहे)—तन्निष्ठा—निष्ठा—अभिनिवेश.—तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मणि एव अवस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः—निष्ठा म्ह० अभिनिवेश, तत्परता, सर्व कर्म सोडून ब्रह्मामध्येच 'मीच तें' अशा रूपानें जे अवस्थित होतात ते तन्निष्ठ होत (देहादिकाविषयांचा आत्माभिमान—मीच ब्रह्म असा अभिनिवेश जे धरतात तेच ब्रह्मनिष्ठ होत.)—च तत्परायणाः—तत् एव परं अयनं परा गति. येषां भवति ते तत्परायणा—केवल-आत्मरतयः इत्यर्थः—आणि तत्परायण म्ह० तेंच परब्रह्म ज्यांचे परम अयन म्ह० परागति आहे ते तत्परायण होत. केवल आत्मरति म्ह० आत्म्यामध्येच सतत आराक्त असलेले असा याचा भावार्थ—येषां आत्मनः अज्ञानं ज्ञानेन नाशितं ते एवविधा अपुनरावृत्ति-अपुनर्देहसंबन्धं गच्छन्ति—ज्यांचे आत्म्याविषयांचे अज्ञान ज्ञानाने नाहीसे झाले आहे, त्या

प्रकारचे ते ज्ञानी अपुनरावृत्तीला म्ह० अपुनदेहसवधाला म्ह० नोक्षाला प्रात होतात.
—ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः—यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः—नाशित कल्मष—पापा-
दिसंसारकारणदोष येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा—यतय. इत्यर्थ—वर
सांगितलेल्या ज्ञानानें ज्याचा कल्मष म्ह० सत्साराला कारण होणारा पापादि दोष
नाहासा झालेला आहे ते ज्ञाननिर्धूतकल्मष होत. अर्थात् ज्ञानानें पावन झालेले यति-
संन्यासी असा याचा भावार्थ (ज्ञानानें ज्यांचें आत्मविषयक अज्ञान नाहासे झालें आहे
व त्या ज्ञानानेच सत्साराला कारण होणारा पापादि दोष नाहासा झाला आहे, ते ज्ञानी
संन्यासी मुक्त होतात) १०

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मण—विद्या व विनय यांना संपन्न अस-
लेल्या ब्राह्मणाचे ठिकाणा—गवि—गायामध्ये किंवा बैलामध्ये—हस्तिनि—हत्ता
मध्ये—शुनि—कुत्र्यामध्ये—च श्वपाके—व चाडालामध्ये—पण्डिताः—ब्रह्म-
ज्ञाना—ब्रह्मनिष्ठ—समदर्शिन—समब्रह्म पाहणारे असतात १८

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिता इत्यत्र पश्यन्तीत्युच्यते—वि-
द्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयो विनय उपशमस्ताभ्यां विद्याविनया-
भ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे
सात्त्विके मध्यमाया च राजस्या गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केरलतामसे हस्त्यादौ
च सत्त्वादिगुणैस्तत्रैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्ट सम-
मेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शालं येषां ते पण्डिता समदर्शिनः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—येषां आत्मन अज्ञान ज्ञानेन नाशितं ते पण्डिताः तत्त्वं कथं
पश्यन्ति इति उच्यते—ज्याच आत्म्याविषयाचे अज्ञान ज्ञानाने नाहानें केले आहे, ते
पण्डित तत्त्व वस पाहतात ते 'विद्याविनय' या श्लोकाने सांगितले जाते—विद्याविनय
संपन्ने-विद्या च विनय च विद्याविनयो विनय—उपशमः ताभ्यां विद्या-
विनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्न.—विद्या-वेदार्थविज्ञान व विनय म्ह० उपशम
—निरहकारत्व—नम्रपणा, त्या विद्या विनयाना जो संपन्न असलेला तो विद्याविनयसंपन्न
होय—विद्वान् च विनीतः यः ब्राह्मण तस्मिन् ब्राह्मणे—विद्वान् व अतिशय
नम्र असा जो ब्राह्मण त्या ब्राह्मणामध्य,—गवि हस्तिनि शुनि च एव श्वपाके च
पण्डिताः समदर्शिन—गायामध्ये किंवा बैलामध्ये, हत्तामध्ये व कुत्र्यामध्ये आणि तसच
चाडालामध्ये पण्डित सम ब्रह्मरंग असतात—विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति
सात्त्विके ब्राह्मणे—विद्या व विनय यांना संपन्न असलेल्या उत्तमसंस्कारवान् सात्त्विक
गी. भा ६५

ब्राह्मणामध्ये,—मध्यमायां च राजस्यां अत्यन्तं एव संस्कारहीनायां गवि—
व मध्यम राजसी अत्यंत संस्कारशून्य गार्वामध्ये—च केवलतामसे हस्त्यादौ—
आणि केवल तामस अशा हत्ता, मुत्रे, चाडाल इत्यादिकामध्ये—सत्त्वादि गुणैः
च तजैः संस्कारै, तथा राजसै तथा तामसै च संस्कारै अत्यन्त एव
अस्पृष्टं सम एक अविक्रिय ब्रह्म द्रष्टुं शील येषां ते पण्डिता समदर्शिनः
—सत्त्वादि गुणाना व सत्त्वगुणापामून झालेल्या संस्काराना त्याचप्रमाणे राजस संस्का-
राना व तामस संस्काराना अत्यंत अस्पृष्ट—सत्त्वादि गुणाचा व त्याच्या संस्काराचा
ज्याला मुळाच स्पर्शहि झालेला नाहा—असे सम, एक व अविक्रिय ब्रह्म पाहण्याचें ज्याचें
शील आहे, ते पंडित समदर्शी होत [ब्राह्मणादि सर्वांमध्ये एक निविकार सम ब्रह्म पा-
हणें हे पाडिल्ये होय] १८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९॥

अन्वयार्थ—येषां मनः—ज्यांचे अन्त करण—साम्ये—सर्व भूतातील साम्या-
मध्ये—स्थितं—स्थित असते—तैः—त्यांनी—इह एव—या शरीरात असतानाच—
जिवतपणाच—सर्गः—जन्म—जितः—जिवला आहे—हि—कारण—ब्रह्म—अ-

१ रहस्यकार या शैनाला असे अवतरण देतात—“ याप्रमाणें ज्याचें अज्ञान नष्ट झालें
त्या कर्मयोग्याच्या—(सन्यास्याच्या नव्हे) ब्रह्मभूत किंवा जीवन्मुक्त अवस्थेचें आढा
अधिक वर्णन करितात ” पण ज्याचें अज्ञान नष्ट झाले तो सन्यासी जरी नव्हे तरी कर्म
योगी कमा ? कर्मयोगी जीवन्मुक्त किंवा ब्रह्मभूत अवस्थेत असतो, हा अपूर्व शोध आहे.
एखादा जीवन्मुक्त बाह्य कारणानें गृहस्थच राहिल्यास तो गृहस्थाश्रमाचीच कर्म करित
राईल, यात मद्य नाहा पण त्या कर्मानुष्ठानाला कर्मयोग म्हणता येणार नाहा मी
कर्ता व हें माझे कर्तव्य, मला तें अवश्य केलेंच पाहिजे, अशा भावनेनें केले जाणारें जें
श्रौत स्मार्त कर्म तोच कर्मयोग होय. अर्थात् पुढाल वृणन कर्मयोग्याचें नव्हे. ज्ञानी ब्रह्म-
निष्ठाचेंच आहे रहस्यकार या १८ व्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ जे पंडित ह०
ज्ञानी झाले त्यांची दृष्टि विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय हत्ती तसेंच कुत्रा आणि चाडाल या
सर्वांच्या ठायी समान असत्ये ” हा अर्थ सयुक्तिक नाहा कारण जे ज्ञानी झाले, त्याची
दृष्टि ब्राह्मणादिकांत समान असते, असे जर म्हटलें तर ज्ञानी पुष्काला उत्तम, मध्यम, हीन
पदार्थांचें पारल नमने, तो उत्तम ब्राह्मणाला व हान कुत्रें किंवा चाडाल याना पक्षारसैव
लेविती, असें म्हटल्यामारगें होत पण ज्ञानी तसें करित नाहीं तर उत्तम, मध्यम व हीन
पदार्थांत सम ब्रह्म पाहणे त्याच्या शरीररूप उपाधि व मारिवादि स्वभाव याकडे दृष्टि
देत नाहा, तर सब भूतामध्ये सम अमलरया ब्रह्माकडे दृष्टि ठेविती. प्रत्येक पदार्थाचें नाम व
रूप याची उपेक्षा करून त्यानांत तत्त्व पाहण्याचा त्याचा स्वभावच बनून जातो, असें येवें
निवृत्त आदि, व हाच अर्थ सयुक्तिक होय. पुढील श्लोकावरूनहि समदर्शा म्ह० ब्रह्मदर्शी
हाच अर्थ मिळू होतो. ही दृष्टि कर्मयोग्याच्या दिकाणीं सभवत नाहा

क्षर धामतरा—निर्दोषं—गर्भदोषशून्य य—ममं—गर्भप्र सान आदे—तस्मान्—
 द्वा—ते—ने गर्—ब्रह्मणि—समानये—स्थिताः—स्थिता अगताः. १९.

नन्वभोज्याद्यान्ते दोषयन्तः 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजानः' इति स्मृतेर्न ते
 दोषयन्तः । अप्यय—इहैव जीवन्निरेष संः समदर्शिनः पण्डितैः जिते वरीरूत. सर्वो
 जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निष्कलीभूतं मनोऽन्नाःकरणं नि-
 दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्रवाकादिषु मूढैस्मनोपदोषैश्च विभाष्यते तथाऽपि तदोपैरकृ-
 द्धमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि समासाद्यपि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणशब्दतन्म्यस्य, यद्यपि
 च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मैश्चमनादिसाभिर्गुणैश्चादिनि च नाप्यप्यया विदोषा आत्मनो
 भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सांख्ये प्रमाणानुपपत्तेरतः समं सर्वैश्च तस्माद्मल्लभ्येय
 ते न्यिनाम्नस्माच्च दोषयन्तश्चात्रापि तास्मृताणि देहादिर्मपात्तामदर्शनाभिमानाभावात् ॥

भाष्यार्थ—(नास्ति च, राज्ञः च तानम प्राभ्यांमध्ये समवदर्शन अयोग्य आदे
 अर्गा रक्षा—) जनु ते दोषयन्तः अभोज्याद्या—अहोगण, प्राप्रणापागून चा-
 दाल्पयं र मर्माभ्ये समष्टि टैरपरं ते मंडं दोषी आदेत, त्यांभे शत्रु सांख्ये योग्य
 नाही, (ते ध्रु धांत यारिषया प्रमाण—) 'समासमाभ्यां विषम समे पूजानः'
 इति स्मृते.—अप्ययनादिकानी एङ्गारणे शगडेव्या—गमान योग्यतेव्या र्णांनी
 च्छादेकारांशकानी विषम पूजा करणारा व अप्ययनादि गुणाना समान नगलेव्या म्ह०
 न्यूनाभिः योग्यतेव्या पुष्टयोची पूजा गमान करणारा यजमान दोषी होतो. तो त्यामुळे
 धन व धर्म या दोन्हीपागून धन पावतो, अर्गा स्मृति याविषयी प्रमाण आदे. (या
 र्णांभे समाधान पुढील श्लोकानें कारितान—) ते दोषयन्तः न—ने समदर्शी पंडित
 दोषी होत नाहीत.—अर्थ—ते कसे?—इह एव—जीवद्भिः एव तैः समदर्शिनः
 पंडितैः सर्गः—जन्म जितः—यदीरूतः—येथेच म्ह० जितें अगणाव्याच त्या सम-
 दर्शी पंडितानीं समं म्ह० पुढील जन्म जिकला आदे. त्यांनीं जीवंतपणाच पुढील जन्म
 थापल्या वरा कर्मन घेतला आदे. (त्यांनी म्ह० बाणी?)—येषां मन—अन्तःकरणं
 साम्ये—सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं—निष्कलीभूतं—ज्यांचे मन म्ह०
 अन्तःकरण साम्यात म्ह० सर्वभूताताल ब्रह्मामध्ये—समभावात स्थित—म्ह० निष्कल झाले
 आदे, त्यांनी पुढील जन्म येथेच जिकला आदे.—निर्दोषं—यद्यपि दोषवत्सु श्रवा-
 कादिषु मूढैः तदोपैः दोषवत् इय विभाष्यते—यद्यपि दोषानां गुण अतलेव्या
 चांडालादिकांमध्ये मूढाकडून त्याच्या दोषानां ब्रह्मदि दोषयुक्त आदे, अतो पा-
 हिले जावे.—तथापि तदोपैः अस्पृष्टं इति निर्दोषं—दोषवर्जितं—तरी
 ते ब्रह्म त्यांच्या दोषानां अस्पृष्ट आदे, त्यांच्या दोषांशी ब्रह्माचा मुळीच संगर्भ
 होत नाहा, म्हणून ते निर्दोष म्ह० दोषरहित आदे,—हि—यस्मात्—ज्या-
 अधीं ते निर्दोष आदे, त्याअधीं त्यांत स्थित असलेल्या पंडितानीं जन्म जिकला आदे.
 —चैतन्यस्य निर्गुणत्वात् स्वगुणभेदभिन्नं अपि न—चैतन्य निर्गुण असल्या-
 मुळें ते स्वगुणाच्या भेदानादि भिन्न नाही—च भगवान् इच्छादीना क्षेत्रधर्मत्वं

चक्ष्यति—आणि भगवान् इच्छादिकाना क्षेत्रधर्मत्व आहे म्ह० इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहेत, असे पुढे तेराव्या अध्यायात (श्लो ६) सांगतात —च अनादित्वात् निर्गुणत्वात् इति—तसेच अनादि असल्यामुळे, निर्गुण असल्यामुळे हा परमात्मा अभ्यय आहे, असेहि त्याच अध्यायात (१३ ३१) सांगतात (अहोपण, गुणदोषा मुळ आत्म्याचा भेद जरी न झाला, तरी अन्वय विशेषामुळे आत्म्याचा भेद सिद्ध होईल, अन्वय विशेष म्ह० प्रत्येक कार्याला इतरापासून पृथक् करणारा एक विशेष धर्म या शब्दांचे समाधान—)—आत्मन भेदका अन्वयाः विशेषा अपि न सन्ति—आत्म्यामध्य भेद उत्पन्न करणारे अन्वय विशेषाहि नाहींत —प्रतिशरीर तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्ते —प्रत्येक शरीरात ते विशेष आहेत, याविषया काहा प्रमाण मभवत नाहा (कारण प्रत्येक शरीरात आत्मा भिन्न आहे, असे सिद्ध झाल्यावर त्याचे निमित्त या रूपाने विशेषाचे अस्तित्व मानावे लागणार व विशेषाच अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर आत्म्याचा भेद सिद्ध होणार, मिळून अन्योन्याश्रय दोष येतो)—अत ब्रह्म सम एक च—म्हणून ब्रह्म सम व एक आहे (ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे एक आहे व जीवामध्ये भेद पाडणारा कौणी विशेष हेतु नसल्यामुळे त्याचे ऐक्य आहे, असे सांगितले आहे अर्थात् ब्रह्म व जीव यांचे लक्षण एक असल्यामुळे त्यांचे वास्तविक ऐक्य मानावे, असे सांगतात—)—तस्मात् ते ब्रह्माणि पथ स्थिता —म्हणून ते समदर्शी पटित ब्रह्मामध्येच स्थित आहेत (आणि याप्रमाणे जीवब्रह्मांचे एकरव सिद्ध झाले असता ब्रह्माप्रमाणे जीवहि निर्दोष आहेत, असे सिद्ध होतें, हें सांगतात—)—तस्मात् दोषगंधमात्रं अपि तान् न स्पृशति—त्यामुळे दोषाचा नुस्ता लेशहि त्यांना स्पर्श करीत नाहा (' तस्मात् ' त्यामुळे त्यातील ' तत्- 'शब्दाचा अर्थच स्पष्ट करितात—)

—देहादिसंघातात्मै र्शनाभिमानाभावात्—कारण त्यांच्या टिपणी देहादिसंघातालाच आत्मा समतणे, या अभिमानाचा अभाव असतो [शरीरेंद्रियसमूहच मी असा अभिमान त्या समदर्शी पंडितांमध्ये नसतो त्यामुळे त्यांना दोषाचा गंधहि लागत नाहीं जसो, ज्यांचे अन्त करण सर्वभूतातील समभावामध्ये—ब्रह्मामध्ये निगल झालेले अगते त्यांनी या वर्तमान देहांत निवत असतानाच पुढील जन्म जिंकलेले असतो यां डालादिकार्याला ब्रह्म त्यांच्या दोषाना दूषित झालेले आहे, असे अज्ञ गमव्रतात पण वस्तुतः ब्रह्म निराप व सम आहे ते सम अगत्यामुळेच एव आहे. कारण चेतन्य निर्गुण आहे त्यामुळे स्वगुणान्या भेदांमुळेहि त्यांच्यामध्ये भेद उद्भवत नाहीं इच्छा, द्वेष, मृत, दुःख इत्यादि हे सर्व क्षेत्राचे धर्म आहेत त्यामुळे प्रत्येक प्राण्याच्या इच्छा, मृत, दुःख इत्यादि भिन्न भिन्न अगत्यामुळे प्रतिशरीरात आत्मा भिन्न आहे, असे ठरत नाहीं आत्म्याचा भेद मानण्यात दुर्गेहि कांश्च नित्य कारण दिगत नाहीं यालाच मयं गममत्र पाहणार पटित ब्रह्मामध्येच स्थित अगतात त्यामुळे त्यांनी ब्रह्मण व नाशान् यामध्ये गमगते जरी टेरली, तरी त्यांना पूर्वीच मूर्ध्नात म्हणून्याप्रमाणे दोष लागत नाहीं. कारण 'देहादिसंघातात् मा' धगा त्यांच्या टिपणी अभिमान नगो.]

देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्र "समासमाभ्यां विपमसमे पूजातः" इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्पडङ्गावित्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि, इदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषय प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(असें जर आहे तर बरील गौतमसून कोणासाठी आहे ? उत्तर—)
 'समासमाभ्यां विपमसमे पूजातः' इति तत् सूत्रं तु देहादिसंघाता-
 त्मदर्शनाभिमानवद्विषयं 'समासमाभ्यां' इत्यादि ते सूत्र तर-देहादिसं-
 घातच आत्मा आहे, देहच मी-असा अभिमान धरणाच्या लोकाविषयी आहे (यावि-
 षयी सूचक काय ? उत्तर—)
 पूजाविषयत्वविशेषणात्—कारण त्या सूत्रात 'पू-
 जात.' असें पूजेविषयाचें विशेषण आहे [सर्वे चतुर्वेदवेत्ते असताना त्यांची पूजा-
 सत्कार सारखा केला नाही, न्यूनाधिक केला किंवा काही चतुर्वेदवेत्ते आहेत, काहीं
 पडंगज्ञ आहेत व काहीं ब्रह्मवेत्ते आहेत, पण त्या सर्वांची पूजा पुरुमारखीच केली,
 त्यामुळे त्यातील किलोकान्या मनांत बोधादि विकार उत्पन्न झाला, तर कर्ता दोषी
 होतो. यावरूनच प्रस्तुत सूत्र अनात्मज्ञाना उद्देशून आहे, हें उघड होतें याविषयी अनु-
 भवाचीहि अनुकूलता दायवितात—]
 पूजादानादौ ब्रह्मवित्पडङ्गावित्चतु-
 र्वेदविद् इति गुणविशेषसंबन्धः कारणं दृश्यते हि—पूजा, दान इत्यादिकामध्ये
 ब्रह्मविद्, पडङ्गावित्, चतुर्वेदविद् असा विशेषगुणाचा संबन्धच कारण आहे, असें स्पष्ट
 दिसत [पूजा, दान इत्यादि प्रसंगा उत्तम, मध्यम किंवा हीन प्रतीची पूजा वंगरे
 करण्याचे कारण न्यूनाधिक गुण हेच आहे.]—तु ब्रह्म सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जित
 —पण ब्रह्म सर्वे गुण-दोषमबंधरहित आहे—इति अत ब्रह्मणि ते स्थिताः इति
 युक्तम्—त्यामुळे ब्रह्मामध्ये ते स्थित आहेत, हें म्हणणे युक्तच आहे [देहच मी
 असा अभिमान असलेल्या लोकांच्या ठिकाणाच गुणदोषाचा संबन्ध समवतो. त्यामुळे
 तशा लोकासाठी बरील सूत्र आहे 'ब्रह्मच मी' असें मानणाऱ्या विद्वानाचे ठिकाणा
 गुण-दोषाचा समव नाही त्यामुळे आत्मज्ञासाठी तें सूत्र नाही याविषयाच आणखी
 एक कारण मागतात—]
 'समासमाभ्यां' इत्यादि सूत्रं कर्मविषयं—
 'समासमाभ्यां' हें सूत्र कर्मठाला उद्देशून आहे कर्मा गृहस्थ त्याचा विषय आहे
 [कारण सत्कार व असत्कार याचा त्या अवस्थेतच समव असतो अहोपण, जेथ
 समत्वदर्शन तेथेच हें सूत्र प्रवृत्त झालें आहे त्यात कर्मी किंवा एकर्मी हा विभाग केलेला
 नाही उत्तर—]
 तु 'सर्वकर्माणि मनसां' इत्यारभ्य आ-अध्यायपरिस-
 माप्तेः—इदं सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतं—पण 'सर्वकर्माणि' येथून आरंभ
 करून हा संबन्ध अध्याय पुरा होईतो हें समत्वदर्शन सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या आम
 नाविषया प्रस्तुत आहे [सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या विद्वानाला उद्देशून हें समत्वदर्शन

सांगितले आहे. त्यामुळे निरहंकार विद्वानाचे ठिकाणा वरील सुत्राला अवकाशच मिळत नाही, असा याचा भावार्थ.] ११.

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“याप्रमाणे ज्यांचे मन साम्यावस्थेत स्थिर झाले, ते तेथल्यातेथेच म्हणजे मरणाची वाट न पाहता मृत्युलोक जिंकतात, कारण ब्रह्म हे निर्दोष व सम आहे, म्हणून साम्यबुद्धीचे हे पुरुष नेहमी ब्रह्माच्याठावां स्थित म्हणजे येथल्या येथेच ब्रह्मभूत झालेले असतात” यात ‘साम्ये’ म्ह० साम्यावस्थेत असा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर नाही. वरील श्लोकाच्या अर्थाकडे दृष्टि दिली असता येथील साम्य म्ह० ब्रह्मभावच आहे असे सहज लक्षात येते ‘इहेनै तै जितस्सर्गः.’ याचा अर्थ ते तेथल्यातेथेच म्ह० मरणाची वाट न पाहता मृत्युलोक जिंकतात, हा फारच सरळ अर्थ आहे म्हणावयाचा! मृत्युलोक जिंकणे हा मोक्ष आहे, की पुनर्जन्म जिंकणे हा मोक्ष आहे? त्रिवाय तो जिंकण्याला मरणाची वाट पाहवी लागते जी काय, यापेक्षा ‘ज्यांचे मन ब्रह्मभावामध्ये स्थित झाले, ते जिवंत असतानाच पुढील जन्माचे बाज जाडून टाकतात म्ह० पुनर्जन्माला जिंकतात,’ हे म्हणणे अधिक सयुक्तिक नव्हे का! तमेंच ‘ब्रह्म जरी निर्दोष व सम असले तरी साम्यबुद्धीचे पुरुष त्यामध्ये स्थित कसे होणार?’ कारण साम्यबुद्धि निराळी व समब्रह्म निराळे. यास्तव ‘ब्रह्म निर्दोष व सम आहे व ह्या पूर्वेक समदशा पडिताचे मन सर्व भूतामध्ये असलेल्या सभत्वामध्ये स्थित असेने धरणून ते ब्रह्मातच स्थित आहेत’ असे म्हणणेच सर्वथा युक्त आहे. या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार पुनः म्हणतात—“आत्मस्वरूपी परमेश्वर अकर्ता व सर्व देवक प्रकृतींचा हे ज्याने ओळखिले तो ब्रह्मसंस्थ जाला,” पण एवढे ओळखिल्यानेच ‘ब्रह्मसंस्थ’ होता येते असे आश्वास वाटत नाही कारण ‘ब्रह्मसंस्थ’ म्हणजेच जीवन्मुक्त विद्या स्थितप्रज्ञ होणे आहे, आणि जीवन्मुक्ति विद्या स्थितप्रज्ञता हीच ज्ञाननिष्ठा आहे, यास्तव ‘आत्मा अकर्ता व प्रकृति सर्वे करणारी इतके ओटसिन्यानेच’ ती अवस्था प्राप्त होणे शक्य नाही छान्दोग्यात ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ (छा० भाष्यार्थ, पृ १४३.) असे जे म्हटले आहे, ते वसंयोग्यासाठी नसून सन्याश्यांसाठी आहे वारण यज्ञ, दान व अध्ययन म्हणजे गृहस्थाश्रम हा पहिला स्वरूप, ब्रह्मचर्ये हा दुसरा स्वरूप व त्रैष्टिभ्र ब्रह्मचर्ये हा तिसरा स्वरूप, असे तीन धर्मस्वरूप सांगून ‘ सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ’ म्ह० या सर्वांना पुण्यलोकप्राप्ति होते, असे म्हटले व वरील वचनाने—म्ह० ब्रह्मसंस्थ ब्रह्मनिष्ठ मोक्षाला प्राप्त होतो, या वचनाने चवथ्या भाष्यमात्रेच मोक्ष हे फक्त सांगितले आहे. त्यामुळे रहस्यकारांना याच श्लोकावरील टीपेंत “छान्दोग्योपनिषदातील वाक्याचा शरराचार्यांना मन्वामपर अर्थ लावला आहे, पण मूळ उपनिषदातील पुरांपर मभव पाहिला तर ब्रह्मसंस्थ शाल्वावरहि तीन आश्रमांचा वसे वरणाश्रमा उदरेतूनच हे वाक्य असण्याचा अधिक संभव आहे, असे दिग्गज येईल.” इत्यादि जे म्हटले आहे, ते सर्वथा अयोग्य आहे. कारण तीन आश्रमांनी पुण्यलोकप्राप्ति हे फक्त मित्रज्ञे, असे सांगून लक्षात मित्र असलेल्या ब्रह्मसंस्थाला मोक्ष हे अगदी भिन्न फल सांगितले आहे. त्यामुळे ब्रह्मसंस्थ चतुष्पाधर्मा आहे, हा गोष्ट निर्भराने भिन्न होईल, व आपावर्णांनी हीच गोष्ट छान्दोग्यभाष्यात सविस्तर प्रतिपादिली आहे. (छा० भाष्यार्थ पृ. १४३-५१-५२-५३)

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—प्रियं—इष्ट वस्तुला दिवा परिस्थिताला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—
न प्रहृष्येत्—अतिशय हृष्ट होऊं नये—च—आणि तसेच—अप्रियं—अनिष्ट
वस्तुला क्रिया अवस्थेला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न उद्विजेत्—उद्विग्न होऊं नये.
—स्थिरबुद्धिः—ज्याची बुद्धि स्थिर असते, ब्रह्म निदोष व सम आहे, याविषया
ज्याला संशय नसतो—असंमूढः—त्यामुळे ज्याला संमोह होत नाही, असा पूर्वीक
—ब्रह्मवित्—ब्रह्मवेत्ता—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—स्थितः—अवस्थित असतो.

यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य
लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्ष-
विपादस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किं च सर्वभूतेष्वेकः
समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिरस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोह-
वर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानालाहि इष्टप्राप्ति झाली अमता हर्षं होणे व अनिष्ट-
प्राप्ति झाली असता विपाद वाटणें साहजिक आहे. तेव्हा निर्दोष ब्रह्मामध्ये खाला कसे
अवस्थित होता येईल ? उत्तर—) —यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्—
ज्याअर्थी निर्दोष व सम ब्रह्म आत्मा आहे त्याअर्थी—प्रियं इष्टं प्राप्य—लब्ध्वा न
प्रहृष्येत्—न प्रहर्षं कुर्यात्—प्रिय म्ह० इष्ट प्राप्त झाले असता—इष्टयस्तुचा लाभ
झाल्यास प्रहृष्ट होऊं नये, अत्यंत हर्ष मानूं नये—च अप्रियं—अनिष्टं प्राप्य एव
लब्ध्वा न उद्विजेत्—आणि अप्रिय म्ह० अनिष्ट प्राप्त झाले असता—अनिष्ट वस्तुचा
लाभ झाल्यास उद्विग्न होऊं नये. [अहोपण, प्रियप्राप्ति हें हर्षाचें व अप्रियप्राप्ति हें वि-
पादाचें निमित्त प्रसिद्ध आहे. तेव्हा प्रियाप्रियप्राप्ति जरी झाली तरी हर्षाद्वेग कसं नये,
असें कसे म्हणता येईल ? उत्तर—]—देहमात्र-आत्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती
हर्षविपादस्थाने—देहच आत्मा असें मानणाऱ्या अज्ञानी लोकानाच प्रिय व अप्रिय
यांची प्राप्ति हर्ष व विपाद देऊं शकते, [प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्ति देहात्माभिमानां
अज्ञानाच्याच हर्षविपादाचा कारण होत.]—न केवलात्मदर्शिनः—प्रियाप्रियप्राप्ति केवळ
आत्म्याला पाहणाऱ्या—आमा निरुपाधिक व निर्विशेष आहे असें जाणणाऱ्या विद्वानाच्या
हर्षविपादाचे निमित्त होत नाही.—तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात्—कारण
अद्वितीय आत्मदर्शनशील पुरुषाला अनात्मरूप प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्तिच होऊं श-
कत नाही. त्यामुळे त्याच्या निमित्ताने विद्वानाला हर्ष शोक होत नाहीत. (विद्वानाच्या
ठिकाणी हर्षविपादाची संभावनाच नाही, याविषयी आणखी एक कारण—) —किं च
—सिवाय—सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः आत्मा इति स्थिरा-निर्विचि-
कित्सा बुद्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः—सर्व भूतांमध्ये एक सम निर्दोष आत्मा

आहे, अशी ज्याची स्थिर म्ह० नि सशय बुद्धि आहे तो स्थिरबुद्धि—च असंमूढ—संमोहवर्जित स्यात्—व असंमूढ म्ह० समोहरहित—विवेकी व्हावे—यथोक्त—ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः अकर्मकृत्—सर्वकर्मसंन्यासी इत्यर्थ—निदोष व समब्रह्मचर्मा, असा ज्याला दृढ प्रत्यय आला आहे, असा ब्रह्मविद् त्या ब्रह्मामध्येच स्थित असलेला—कर्म न करणारा—सर्वकर्मसंन्यासा होय, असा याचा भावार्थ. [सर्वकर्मसंन्यास करून ब्रह्मनिष्ठ झालेल्या ब्रह्मवेत्त्यानें इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष मानूं नये, अनिष्टप्राप्ति झाल्यास विषाद मानूं नये आत्मा एक, सम, निदोष आहे अशा आपली बुद्धि दृढ करून विवेकसंपन्न व्हावे तोच ब्रह्मनिष्ठ—सर्व कर्म संन्यासी होय] २०

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—बाह्यस्पर्शेषु—शब्दादि बाह्यविषयामध्ये—असक्तात्मा—ज्याचे अन्त करण सक्त—आसक्त झालेलें नसत, तो—आत्मनि—प्रत्यगात्म्यामध्ये—यत्—ज—सुख—स्वरूपभूत सुख असते—तत्—त—विन्दति—अनुभवितो—स—तो—ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्मामध्ये जो योगी ब्र० चित्ताची स्थिरता—चित्तसमाधान, त्याने ज्याचे चित्त युक्त आहे असा तो—अक्षय्य सुख—शय न पावणारे—नित्य सुख—अश्नुते—अनुभवितो २१

किं च ब्रह्मणि स्थित—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शा. स्पृश्यन्त इति स्पर्शा. शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्त करण यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जित सन्विन्दति लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योग समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्त समाहितस्तस्मिन्प्राप्त आत्माऽन्तःकरण यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीते क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयमुत्सार्थीत्यर्थ ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—किं च ब्रह्मणि स्थितः—शिराय ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मविद् वर सांगितलेल्या प्रकाराने केवळ हर्षविषादरहित होतो एवढेच नव्हे तर—बाह्य स्पर्शेषु—बाह्याः च ते स्पर्शाः च बाह्यस्पर्शाः—बाह्य स्पर्शामध्ये—बाह्य असे जे स्पर्श ते बाह्यस्पर्श—स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयः विषयाः तेषु बाह्य स्पर्शेषु—स्पर्श करितात म्हणून स्पर्श—शब्दादिक विषय, त्या बाह्य स्पर्शामध्ये—असक्तः आत्मा—अन्तःकरणं यस्य सः अयं असक्तात्मा—ज्याचे अन्तःकरण आसक्त झालेले नसते तो हा अगतात्मा—विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्—विषयाविषयी प्रीतिरहित होणारा—विन्दति—लभते—आत्मगुणाला प्राप्त होतो—आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दति इति एतत्—आत्म्यामध्ये जें सुख अगते त्याला प्राप्त होतो, असा याचा भावार्थ त्याला आत्मगुण होते [विषयागति हेंच आत्म स्वरूपगुणाचे आवरण आहे म्यामुळे विषयागतिरूप आवरण जसें जसें दूर हार्जे लागीं—

बोध्य विषयासक्ति जशी जशी कर्मा होत जाते, तसे तसे आत्मस्वप्नसुख अभिव्यक्त होऊं लागते. असक्तात्मा केवळ शमामुळेच सुखानुभव घेतो असें नाहा तर ब्रह्मसमाधी-ध्यायोगाने ज्याचे अन्त करण समाहित—जात झालें आहे, तो अनन्त सुखाचा अनुभव घेतो, असें सांगतात—]—सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्मणि योगः—समाधिः ब्रह्मयोगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः—समाहितः—ब्रह्मामध्ये जो योग म्ह० समाधि तो ब्रह्मयोग, त्या ब्रह्मयोगाने युक्त म्ह० समाहित म्हणजे—तस्मिन् व्यापृतः आत्मा—अन्तःकरणं यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्त करण ब्रह्मयोगामध्ये गढून गेलें आहे तो ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—अक्षयं सुखं अश्नुते—व्याप्नोति—अक्षय सुखाला व्यापितो. अक्षय सुखानुभव घेतो.—तस्मात् आत्मनि अक्षयसुखार्थी क्षणिकायाः बाह्यविषयप्रीतेः इंद्रियाणि निवर्तयेत् इत्यर्थः—म्हणून आत्म्यातील अक्षय सुखाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूने क्षणिक बाह्य विषयप्रीतीपासून इंद्रियांना निवृत्त करावें, असा भावार्थ [ज्याचें अन्त करण ब्रह्मसमाधीत निमग्न हेईल त्याला अक्षय सुख प्राप्त होतें. यास्तव अनन्त आत्मसुखाचा इच्छा करणाऱ्या साधकाने मोठ्या प्रयत्नानें इंद्रियांना विषयविमुक्त करावें]. २१.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—ये—जे—संस्पर्शजा—इंद्रियें व विषय याच्या संश्लेषापासून होणारे—भोगाः—भोग—सुखानुभव—ते—ते सर्व—दुःखयोनयः एव—दुःखाची योजेच आहेत. तसेच ते—आद्यन्तवन्तः—उत्पत्ति व नाश यांनी युक्त

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात—“ बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांना होणाऱ्या संश्लेषात म्हणजे विषयभोगात ज्याचें मन आसक्त नाहा, त्यालाच आत्म्यामध्ये जें वाय सुख आहे तें मिळते.” पण हा अर्थ पुढाचा आहे. कारण ‘ बाह्य रसो ’ या शब्दाचा अर्थ बाह्य विषय असा आहे. [गा. भा. ५ ७३ वरील टीप पहा.] वाय पदार्थांचें इंद्रियांना होणारे संश्लेष म्हणजे विषयभोग कसे ? इंद्रियें व विषय यांच्या संश्लेषापासून होणारा जो सुखदुःखानुभव तोच भोग होय, मुग्धा संश्लेष हा भोग नव्हे. तसेच ‘ बाह्यरसोऽपु ’ याचा ‘ बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांना होणाऱ्या संश्लेषात ’ हा अर्थ अनुद्ध आहे. कारण ‘ बाह्य ’ हें विशेषण आहे व ‘ रसो ’ हें विशेष्य आहे, त्यामुळे ‘ बाह्यरसोऽपु ’ म्हणजे ‘ शब्दादि बाह्य विषयात ’ हा भावार्थाना केंवला अर्थच योग्य आहे ‘ आत्मनि वासुत ’ याच्या अर्थाने ‘ आत्म्यामध्ये जें वाय सुख आहे ’ असें म्हटलें आहे, पण म्यावरील ‘ वाय ’ या शब्दाचें स्वारस्य लक्षात घेत नाहा. ‘ त्यालाच ’ असे ‘ चकार उगीत कशाला जोडला आहे ’ असें म्हणजे ‘ अक्षयसुखयुक्तात्मा ’ याचा अर्थ ‘ आत्म्यात निवृत्त ’ असा अर्थ आहे. पण ‘ ब्रह्मयोग ’ म्हणजे ‘ आत्म्यात निवृत्त ’ व ‘ युक्तात्मा ’ म्हणजे ‘ युक्त रसोऽपु ’ हा अर्थ बरोबर आहे, अर्थ कागडीच सरकणुद्ध म्हणतार नाहा.

आहेत.—कौन्तेय—हे अर्जुना ।—बुध्—पंडित-तत्त्वज्ञ—तेषु—त्या विषयामर्थे
न रमते—रममाण होत नाही. २२

इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भु
क्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकार्दानि दुःखानि तन्नि
मित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यते एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य
गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं
दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्चाऽऽद्विरेष्येन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात
आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय न तेषु भोगेषु रमते बुधो
विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृ-
तीनाम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—इतः च निवर्तयेत्—याहि कारणाने इंद्रियाना विषयापासून निवृत्त
करावे, असे 'ये हि०' या श्लोकाने सांगतात—हि-यस्मात् ये संस्पर्शजा-
विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यः जाताः भोगाः-भुक्तयः—कारण जे संस्पर्शापासून
झालेले-विषय व इंद्रिये याच्या संस्पर्शापासून झालेले भोग-मुखानुभव—ते अविद्या-
कृतत्वात् दुःखयोनय एव—ते अविद्याकृत असल्यामुळे दुःखाचा कारणेच आहेत
—आध्यात्मिकार्दानि दुःखानि तन्निमित्तानि एव हि दृश्यन्ते—आध्यात्मि-
क, आधिर्मातिक व आधिदैविक दुःखे भोगाच्या निमित्तानेच होतात, विषयोपभोग
हेंच त्याचे निमित्त आहे, ही अनुभवासिद्ध गोष्ट आहे. [अहोपण, ऐहिक भोग जरी
दुःखाचे निमित्त असले, तरी पारलौकिक भोग दुःखनिमित्तें नसतात कारण तेहि दु-
खाला कारण होतात, असा अनुभव येत नाही ? उत्तर-]—यथा इह लोके तथा
परलोके अपि इति एवशब्दात् गम्यते—ज्याप्रमाणे इहलोका विषयेन्द्रियसंयो-
गापासून होणारे भोग दुःखानि-दुःखाचे कारण आहेत, त्याचप्रमाणे परलोकार्तात
विषयोपभोगहि दुःखयोन आहेत, असे 'दुःखयोनय एव' येथील एवशब्दावरून
कळते. (याप्रमाणे पूर्वाधाचा अक्षराथे सांगून तात्पर्याचे सांगतात-)
—संसारे सु-
खस्य गन्धमात्रं अपि न अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इंद्रि-
याणि निवर्तयेत्—संमारात मुखाचा सुखा गंधहि नाही, असे जाणून विषयस्वी
मृगजलापासून इंद्रियाना निवृत्त करावे. [विषयापासून इंद्रियांना निवृत्त करावे, यावि-
षयी आणखी एव कारण उत्तरार्धाने सांगतात-]—केवलं दुःखयोनय एव न, च
आद्यन्तवन्त—भोग नुस्ती दुःखाचा निमित्त आहेत, इतरच नव्हे तर आद्यन्तवन्त
आहेत.—विषयेन्द्रियसंयोग भोगानां आदि—विषय व इंद्रिये यांचा संयोग हाच
भोगाचा आदि आहे—च तद्वियोगः एव अन्तः—आणि त्यांचा वियोग हाच अंत आहे.
अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः मध्यक्षणभावित्वात् इत्यर्थ—म्हणून आद्यन्त-
वन्न म्ह० अनित्य, कारण ते मध्यक्षणांमध्ये मात्र अनुभवात येतात. [भोग क्षणभंगुर
असल्यामुळे मिथ्या-उपश्लेषा पात्र आहेत. ते क्षणिक मनोवृत्तींचेच दृश्य होत अस-

त्यामुळे क्षणभंगुर आहेत त्याविषयींची मनोगति लय पावली की, विषयभोगहि लोपला. मनोगति क्षणिक आहे, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे]—कौन्तेय—हे अर्जुना—बुध-विवेकी—अवगतपरमार्थतत्त्व तेषु भोगेषु न रमते—ज्याला परमार्थतत्त्व कळले आहे, असा विवेकी त्या भोगामध्ये रममाण होत नाही [विवेका भोगाची उपेक्षा करितात, असे दिसते त्यावद्दलहि त्याचे आभासदा व्यक्त होते अहोपण, कित्ये कांची भोगामध्येहि अभिरुचि दिसते, म्हणून म्हणाल तर सागतो—]—अत्यन्तमूढानां एव हि विषयेषु रतिः दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां—अत्यंत मूढांचीच विषयामध्ये आसक्ति दिसते जशी पशुप्रभृति इतर मूढ जावाची विषय रति दिसते, [तशीच मूढ मनुष्यांची विषयामांकी अनुभवात येते, पण विवेकी तसे विषयामक होते नाहीत]२०

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

अन्वयार्थ—यः—जे—इह एव—जिवंतपणांच—प्राक् शरीरविमोक्षणात्—शरीराचा नाश होईपर्यंत—कामक्रोधोद्भवं वेग—काम व क्रोध यापासून उत्पन्न होणारा वेग—सोढु—महन करण्यात—शक्नोति—समर्थ होतो—स—तो—युक्त—योगा व—सः—तो—सुखी—सुखा—नरः—पुरुष आहे २३

अथ च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोष सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्य कर्तव्यमित्याह भगवान्—शत्रौत्युसहत इहैव जीवन्नेव य सोढु प्रसहितु प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा भ्रष्टात् । भ्रष्टात्मीमाकरण जीवतोऽवश्यभावी हि काम क्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तप्राप्ति स इति । यावन्मरण तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थ । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे चाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्धि-स्तृष्णा स काम , क्रोधश्चाऽऽमन प्रतिकृतेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु चा यो द्वेष स क्रोधस्तौ कामक्रोधाबुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेग , रोमा

१ रहस्यवार या श्लोकाचा अर्थ “ वाद्यपदार्थांच्या मयोगामुळेच उत्पन्न होणारे जे भोग त्यात आदि व अंत अमल्यामुळे ते दुःखाचेच कारण होत त्याचे टाळा शहाणा पुरुष रत होत नाही ” असा करितात पण ‘सम्पन्नता’ म्हणजे ‘वाद्य पदार्थांच्या मयोगामुळेच उत्पन्न होणारे भोग’ हा अव बरोबर नाही कारण इष्टिचे व विषय यांच्या मयोगापासूनच भोग उत्पन्न होतात, तसेच, “ आदि व अंत अमल्यामुळे ते दुःखाचेच कारण होत, ” हेहि म्हणणे विशेष चांगल नाही भाग स्वभावतःच दुःखाचेच कारण आहेत, व आद्यतत्त्व हा त्यांचा दुसरा मोठा दाख आहे म्हणून आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणेच त्याचा अर्थ बरणे अधिक मनुकित आहे ‘ बुध ’ इ० मुक्ता लौकिक शहाणा नव्हे, तर बुधदायाने येथे ज्ञानी विवेकाव घेतला पाहिजे कारण पुष्कळ लौकिक शहाणे विषया माठी दोन शकले दिभतात या भोगाच्या अध्यात्मवर्तने आम्हा पवी वरान विचार घेतल्या अमल्यामुळे येथे अधिक विस्तार करीत नाही.

अनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टै-
ष्टपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रमहते सोऽं
प्रमहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकांचे तात्पर्य—) —च अयं दोषः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी
कष्टतमः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवार्य च—आणि हा दोष श्रेयोमार्गाचा प्रति-
पक्षा व सर्व अनर्थांचे निमित्त आहे, त्यामुळे अतिशय कष्टकर व ज्याचे निवारण करता
येत नाहा असा आहे—इति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यं इति भगवान्
आह—म्हणून त्याच्या परिहारासाठी अतिशय यत्न करावा असे भगवान् सांगतात—
शक्नोति-उत्सहते—शक्तो-समर्थ होतो—इह एव-जीवन एव—येथेच-जीव-
नदशत-जिवन अमतानाच—यः सोऽं-प्रसहितुं—जो महन करण्यास—प्राक्-
पूर्व शरीरविमोक्षणात्-आमरणात्—शरीराचा पात होण्यापूर्वी—मरेपर्यंत—म-
रणासीमाकरणं जीवितः हि कामक्रोधोद्भवः वेगः अवश्यं भावी—येथे मरे
पर्यंत अर्शा मरणाची सीमा करण्याचे कारण जिवत असलेल्या मनुष्याला काम व क्रोध
याच्यापामून होणारा वेग अवश्य होतो, हे आहे.—हि सः अनन्तनिमित्तवान् इति
—कारण त्याची निमित्तं अनन्त आहेत. यास्तव—यावत् मरणं तावत् न
विश्रम्भणीयः इत्यर्थः—जांवर मरण येई तोंवर त्याचा विश्वास घरूं नये, असा
याचा भावार्थ. [जो जिवतपर्णा कामक्रोधाचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ होतो
तो युक्त वगरे आहे. मरेपर्यंत अर्शा मरणाची सीमा करण्याचे कारण काय ? कामक्रो-
धाचा निमित्त अनेक आहेत. त्यामुळे जिवत असलेल्या मनुष्याला ते अवश्य होतात,
हे प्रसिद्ध आहे. म्हणून मरेपर्यंत त्याचा विश्वास घरूं नये, हे मुचविण्यासाठी 'मरेपर्यंत'
असे म्हटले आहे.]—कामः-इंद्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रयमाणे स्मर्य-
माणे वा अनुभूते सुखहेतौ या गर्धि-तृष्णा सः कामः—इंद्रियांशी सनि-
क्य पावलेल्या म्ह० इंद्रियांशी सयुक्त झालेल्या इष्ट विषयाविषयी जी तृष्णा-गर्धि तो
काम. ज्याचा अनुभव घेतला आहे व जो सुखाचा हेतु-सुखनिमित्त आहे, असा निश्चय झाला
आहे, तो इष्ट विषय इंद्रियांशी मार आला असता, त्याच्याविषयी-त्याचे नाव वर्णन वगरे
जेकले अमर्ता, किंवा त्याचे स्मरण झाले असता, तो आपल्याला प्राप्त व्हावा अशा स्वरू-
पाचा जो मनोविकार उत्पन्न होतो तो काम होय. त्यालाच गर्धि किंवा तृष्णा म्हणतात.
—च क्रोधः आत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रयमाणेषु वा
स्मर्यमाणेषु यः द्वेषः सः क्रोधः—आणि क्रोध म्ह० आपल्या प्रतिकूल-दुःखाला
कारण होणारे जे विषय ते ममोर दिमले असता, त्याविषयी ऐकले असता किंवा त्यांचे
स्मरण झाले अमर्ता, त्याविषयी जो द्वेष उत्पन्न होतो तो क्रोध होय.—तौ कामक्रोधा
उद्भवः यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः—ते कामक्रोध ज्या वेगाचे
उत्पन्नस्थान आहेत तो कामक्रोधोद्भव वेग होय.—रोमाश्च न हृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गः
अन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवः वेग—जेगावर रोमांच उठणे, नेत्र, वदन

प्रफुल्लित होंगे इत्यादि ज्याचीं चिह्ने आहेत असा हा अन्तःकरणप्रक्षोभरूप कामोद्भव वेग आहे. (कामोद्भव म्ह० कामापामून उद्भवलेला)—गात्रप्रकंप-प्रस्वेद-संदष्टौष्ठ-पुष्ट-रक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवः वेगः—तसाच, शरीर अतिशय कापू लागणे, घाम मुटणे, ओष्ठपुष्ट चांबणे, नेत्र लाल होंगे, इत्यादि ज्याचीं चिह्ने आहेत, तो क्रोधोद्भव वेग होय.—तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः सोढुं-प्रसहितुं-उत्सहते-प्रसहते-त्या कामक्रोधोद्भव वेगाला जो सहन करण्यास समर्थ होतो—स युक्त-योगी सुखी च इह लोके नरः—तो योगी, सुखी व या लोकीं नर-पुरुष होय. { काम व क्रोध यापामून उत्पन्न होणारा वेग जो मरेपर्यंत सहन करू शकतो, तोच योगी व या लोकीं सरा सुखी पुरुष होय. अर्थात् कर्मयोग्यामध्ये कामक्रोधोद्भव वेग मरेपर्यंत सहन करण्याचे सामर्थ्य संभवत नसल्यामुळे हे ज्ञानयोग्याचेच वर्णन आहे. } २३.

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—अंतःसुखः—अन्तरात्म्यामध्येच ज्याचे सुख आहे, असा व—अन्तरारामः—आत्म्यामध्येच ज्याचा आराम—आक्रीडा—करमणूक आहे—तथा—त्याचप्रमाणे—यः—जो—अन्तर्ज्योतिः एव—आत्मा हीच ज्याची ज्योति-प्रकाश आहे—सः—तो—योगी—आत्मनिष्ठ—ब्रह्मभूतः सन्—ब्रह्मरूप होऊन—ब्रह्मनिर्वाणं—ब्रह्मामध्ये निर्वाणास—मोक्षास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. २४.

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य इदं स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निवृत्तिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः मन्त्रधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

१ रहस्यकार “ युक्त कोणान म्हणावें याची व्याख्याहि घातच आली आहे” असे म्हणतात. पण हि युक्ताची व्याख्या नमून ‘कामक्रोधोद्भव वेगाला सहन करणारा पुरुष युक्त व सुखा होय,’ असे म्हणून सुखी स्तुति केली आहे. कारण तसे जर न मानले तर ‘सुखी कोणान म्हणावें’ याचाहि व्याख्या घात दिली आहे असे म्हणावें लागेल. ते पुनः म्हणतात, “ मुन्यदुःखाचा त्याग न करता ममबुद्धीने ती सोमणे हेंच युक्तपणाचे मरे लक्षण होय.” तर मग मुन्यदुःखाचा त्याग नमुण्याला स्वेच्छेने करता येतो म्हणावयाचा ! तथापि तो न करता युक्ताने सुखदुःखे सोमणे पाहिजेत, असे वावरून मिद्ध होत, पण हे म्हणणे कोणत्या तर्कशास्त्राप्रमाणे उपपन्न होत असेल ते असे. वेदान्तशास्त्राप्रमाणे तरी प्राण्याला सुखदुःखाचा त्याग करता येत नाही, म्हणून तर “ माधकांने त्याना सहन करावें, दुःख शाले अमना उद्विग्न होऊ नये, मुन्य जाले अमना अधिक मुत्तार्चा रूढा वरू नये” असे गीतेतच बारबार सांगितले आहे. शिवाय मुन्यदुःखाचा त्याग न करणात्र युक्ताचा कोणता पुण्याचे मिद्ध होणार कोण जाणे ! पण असे अनुपपन्न उद्देत गानारहस्यात कितीतरी आहेत ! !

भाष्यार्थ—(केवल आत्म्यामध्येच अत्यंत रत होणे हे ज्ञानाचे अगदी अंतरंग साधन आहे, असे दाखविणारे भगवान् आणखी विशेषण देऊन ब्रह्मवेत्त्याचेच वर्णन करितात—)**च कथंभूत ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति आह—**आणि कशा प्रकारचा ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माला प्राप्त होतो, ते भगवान् 'योऽन्तःसुखः०' या श्लोकाने सांगतात—**यः अन्तःसुख-अन्तरात्मनि सुखं यस्य सः अन्तःसुखः—**जो अन्तःसुख असतो म्ह० अन्तरात्म्यामध्ये ज्याचे सुख असत तो अन्तःसुख होय (म्ह० ज्याला बाह्य विषयाना सुख होत नाही तर आतल्या आत अन्तःकरण स्थिर केल्यामुळे आत्मस्वरूपभूत सुख होत तो अन्तःसुख)—**तथा अन्तर एव आत्मनि आराम-आक्रीडा यस्य सः अन्तराराम—**त्याचप्रमाणे आतच म्ह० आत्म्यामध्ये ज्याचा आराम म्ह० आक्रीडा चालते तो अन्तराराम होय—**तथा एव अन्तर आत्मा एव ज्योतिः-प्रकाशः यस्य सः अन्तर्जाति-एव—**त्याचप्रमाणे अन्तर म्ह० आत्माच ज्याची ज्योति म्ह० प्रकाश आहे तो अन्तर्ज्योतिच होय [सुखासाठी बाह्य विषयाची अपेक्षा न करणे, हेच अन्तःसुखाचे कारण आहे, करमणूक, क्रीडा यासाठी बाह्य स्त्री, मित्र इत्यादिकांची अपेक्षा नसणे, त्यांचाचून आतल्याआत काढीचे फल प्राप्त होणे हे अन्तरारामच आहे इन्द्रियादिकापासून होणाऱ्या विषयप्रकाशाची अपेक्षा नसणे, विषयज्ञानराहित्य हेच अन्तर्ज्योतिष्ठ आहे अशा विशेषणानी संपन्न असलेला, समाहित पुरुष जिवंत असतानाच ब्रह्मभावास प्राप्त होतो तो ब्रह्मामध्ये परिपूर्ण शांतीला प्राप्त होतो ती स्थिति सर्व अनर्थनिवृत्तिरूप असते. तिच्यामध्ये निरतिशय आनंदाचा आविर्भाव होतो, असे उत्तरार्धात सांगतात—]**—यः ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं-ब्रह्मणि निर्वृति-मोक्षं इह-जीवन् एव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति-प्राप्नोति—**जो अशाप्रकारचा असतो तो योगी ब्रह्मनिर्वाणस म्ह० ब्रह्मातील शांतीस-मोक्षास या वर्तमान शरीरात-जिवंत असतानाच ब्रह्मभूत होऊन प्राप्त होतो, [त्याला जावन्मुक्ति मिळते हा सर्व विशेषण वाह्य सर्व व्यापार सोडून आत्मनिष्ठ झालेल्या मन्यादयालाच लागू होणारी आहेत कर्मयोगी असा अन्तःसुख वर्णने अगणे शक्य नाही] २४

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात— 'याप्रमाणे (बाह्य सुखापासून अपेक्षा न ठेवता) जो अन्तःसुखा म्ह० अन्तःकरण तच सुखा शाला' पण 'बाह्य सुखाची अपेक्षा न ठेवता,' हे येथे कशाचा म्हटले आहे? कोणा बाह्य सुखाची अपेक्षा ठेवतो की काय? आम्हांला तर तुम्हाची अपेक्षा कोणाच ठेवत नाही, असे वाटते 'अन्तःकरणातच सुखा शाला' या म्हणण्यात बाय म्दारम्य आहे' बाक्याने प्राणी अन्तःकरणाच्या बाहेर सुखा शोभात वाटते ! सुखा हा अन्तःकरणाचा धर्म आहे म्हणूनच आत्मासोना 'अन्तरात्म्यामध्ये ज्याचा सुखा असतो,' असे म्हटले आहे. ताच्याशिवाय विषयांपासून होणाऱ्या सुखाचा अपेक्षा मुळातच करीत नाही तर अन्तरात्म्याच्या स्वरूपभूत सुखाचा अनुभव घेतो, असा याचा आशय आहे. वेदान्तशास्त्रावर ग्रंथ लिहिताना हेच तसे शब्द लिहून भाग्य नसणे प्रत्येक शब्द निवारण.

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

अन्यवार्थ—क्षीणकल्मषाः—ज्याचे पापादि दोष क्षीण झाले आहेत—छिन्न-
द्वैधाः—ज्यांचे सर्व मशय तुटले आहेत—यतात्मानः—ज्यांनी इंद्रियांचे नियमन
केले आहे व जे—सर्वभूतहिते रताः—सर्व प्राण्यांच्या हितामध्ये रत आहेत, असे
—ऋषयः—ज्ञाना-तरावेंते—संन्यासा—ब्रह्मनिर्वाण—ब्रह्मामध्ये निर्वाण—लभन्ते
—पावतात २५

किं च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाण मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः
क्षीणपापादिदोषादिच्छिन्नद्वैधादिद्वन्द्वसंशया यतात्मान संयतेन्द्रिया सर्वभूतहिते रताः सर्व-
पा भूताना हित अनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(सुर्वात्ता कारण होणारे जे ज्ञान त्यांचे आणि सर्वा एक माधन 'लभन्ते'
या श्लोकाने सांगतात—) किं च—तसेच—ब्रह्मनिर्वाणं—मोक्षं लभन्ते—ब्रह्म-
निर्वाणास म्ह० मोक्षम प्राप्त होतात (कोण? उत्तर—) ऋषयः—सम्यग्दर्शनः—
संन्यासिनः—ऋषा म्ह० आमयाद्याम्यदर्शा—आम्हांचे सर्व स्वरूप जाणणारे स-
न्यासा (ते ऋषा कसे? उत्तर—) क्षीणकल्मषाः—क्षीणपापादिदोषाः—ज्यांचे
कल्मष म्ह० पापादि दोष क्षीण झाले आहेत असे ऋषा मोक्षास प्राप्त होतात. [यनादि
नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळे पापादिरूप कल्मष—मल क्षीण होता. त्यानंतर वारंवार
श्रवण, मनन करून सतत निदिध्यासन केल्याने सम्यग्दर्शन—आत्मसाक्षात्कार होतो त्या-
मुळे अनायासाने सुर्वाचा लाभ होतो ज्ञानप्राप्ताचा आणि सर्वा उपाय सांगतात—]—छिन्न-
द्वैधाः—छिन्नसंशयाः—ज्यांचे द्वैध म्ह० मशय तुटले आहेत,—यतात्मानः—सं-

वैक व मोक्षप्राप्तिकेच लिहावा लागतो पण सातारहत्यान परीक्षण नाम्नीयस्वरूप आढळते.
असा, 'म योगा०' या उतरार्थाचा अर्थ रहस्यनाम असा करिताना—“तो (कम-) योगी
रुद्ररूप होऊन त्यालाच निर्वाण म्ह० ब्रह्मान मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होतो” येथील
योगशास्त्राचा कमयोग हा अर्थ प्रकरपाला धरून नादा येथील योगा म्ह० ज्ञाननिष्ठ होय,
'ब्रह्मान मिळून जाण्याचा मोक्ष' हा भाषा फारच उच्चम—ननुनेदार आहे ।

१ रहस्यान 'छिन्नद्वैधा' याचा अर्थ—“ज्याचा इद्रबुद्धि सुटली म्ह० सर्व ठिकाणा एकच
परमेश्वर आहे हे ज्यांनी जाणले” असा केला आहे पण द्वैध म्ह० इद्रबुद्धि नष्टे, 'द्वैधी
भक्ति मे मन' अम सातुनर नाडकात दुष्यन्त म्हणतो पण त्याचा अर्थ माझे मन इद्रबुद्धि-
सुक्त होणे असा कोणा करान नाहान तर 'समाधिन होणे, हे करू का ते करू, याचा निश्चय
होत नाहा,' असाच करितान सशय मेहमी उभयकीर्ण अमत्रो, म्हणून त्याचा द्वैध म्हण-
तात अथार 'छिन्नद्वैधा' म्ह० ज्यांचे सशय तुटले आहेत, हाच अर्थ बरोबर आहे नसेच
'इद्रबुद्धि सुटला म्ह० सर्व ठिकाणा एकच परमेश्वर आहे, हे तत्त्व जाणले' हे स्पष्टाकरपाहि बरो-

यतेंद्रियाः—ज्यानां इंद्रियाचे नियमन केले आहे—**सर्वभूतहिते रताः**—**सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रताः**—**अहिंसकाः** इत्यर्थः—सर्व भूतान्या हितान्त रत असलेले, सर्व प्राण्याच्या आनुकूल्यात निमग्न झालेले म्ह० कोणाचीहि हिंसा न करणारे असा भावार्थ. [श्रवणादिकांच्या योगाने संशयाचें निरसन करणें, शरीरेंद्रियाचें नियमन करणें, व दयालु होऊन कोणत्याहि प्राण्याला पांडा न देणें, हीं सुद्धा आत्मज्ञानप्राप्तीचीं साधनें आहेत तां सुद्धा कर्मयोग्याचे ठिकाणीं पूर्णपणे संभवत नाहतात.] २५.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—**कामक्रोधवियुक्तानां**—काम व क्रोध याना रहित असलेल्या **यतचेतसां**—चित्ताचें संयमन केलेल्या—**विदितात्मनां**—आत्म्याला साक्षात् जाणलेल्या—**यतीनां**—संन्यास्याचा—**ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्ष—**अभितः**—जिवंतपणी व **मेल्यावरही**—**वर्तते**—असतो २६

किं च—**कामक्रोधवियुक्तानां** कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिना यतचेतसां संयतान्त.करणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मनां स्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(२६ व्या श्लोकात कामक्रोधाचा वेग सहन करावा, असें सांगितलें आता कामक्रोधच त्याज्य आहेत, असे सांगतात—)**किंच**—आणि शिवाय—**काम क्रोधवियुक्तानां**—**कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां**—**संन्यासिनां**—काम व क्रोध—ते कामक्रोध, त्या दोन्ही दोषांना वियुक्त—विरहित असलेले जे यती त्या संन्यास्याचे—**यतचेतसां**—**संयतान्तःकरणानां**—ज्याचें अन्त-

वर नाही. कारण इह म्ह० दर्शनोप्यनुसतु स जयापजय इत्यादि परस्पर विरोधी पदार्थ, त्यापिपयाची बुद्धि मुटणें म्ह० परमेश्वर एक आहे वगैरे कळणें कसे ? याचा व त्याचा सर्व काय ? 'सर्वभूतहिते रताः' याचा 'जे आत्ममयमनाने सर्वभूतांचें हित करण्यात रत होते' असा अर्थ केला आहे. पण यान आत्ममयमनानें हें उगीच पदरचें पद कशाला पाहिजे ? शिवाय सर्वभूतांचें हित करण्यात रत होणें म्ह० काय ? हित करण्याची तरहा कोणती ? कोणत्या उपायांनें सर्वांचें हित तो करतो व कर्मयोगी गृहस्थाला तें शक्य आहे का ? 'संन्यासे ब्रह्मनिर्वाणं' याचा 'त्याना हा ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळत अमत्तो' असा अर्थ केला आहे. तो मुद्याला धरून नाही. 'ऋषय ब्रह्मनिर्वाण लभन्ते' याचा मरळ अर्थ—ऋषी ब्रह्मनिर्वाणम् म्ह० मोक्षाम प्राप्त होतात' असा आहे तो मुरोप अमून वारयहि बेटेवाकट्टे होत नाही. पण तथा अर्थ नकारिता 'ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष' व 'मिळत अमत्तो' असें उगीच म्हटले आहे. 'मिळतो' असें मरळ न म्हणता 'मिळत अमत्तो' असें म्हणण्यात रहस्यकारांचा कोणता भाष्य आहे तेंच जाणत.

करण सयत—उत्तम प्रकारे नियमित आहे, अशा यतचित्त संन्यास्याचें—ब्रह्मनिर्वाणं—
मोक्षः अभित—उभयतः जीवतां—मृतानां च वर्तते—ब्रह्मनिर्वाण—मोक्ष दोन्ही
अवस्थेत म्ह० जिवंतपणा व मेल्यावर असतो (यतींचेच आणसा एक विशेषण—)
विदितात्मना—विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां विदि-
तात्मनां—सम्यग्दर्शिनां इत्यर्थः—ज्याचा आत्मा विदित म्ह० ज्ञात झाला आहे ते
विदितामे द्योत त्या विदितात्म्याच म्ह० सम्यग्दर्शी ज्ञाना पुरषाचें ब्रह्मनिर्वाण जिवत-
पर्णा व मरणोत्तरहि अमते [त्यांना जावन्मुक्ति व विदेहमुक्ति या दोन्हा मुक्ति प्राप्त
होतात या श्लोकात 'यतीना' अस प्रत्यक्ष पद आहे त्यावरून हे सर्व धर्म कर्म-
योग्याचे आहेत, असे म्हणतांच येत नाहा कामकोधरहित, चित्ताचे नियमन केलेल्या,
आत्मज्ञाना संन्यास्यांना जीवन्मुक्तीचा लाभ होतो स्वर्गादि फलाप्रमाण त्यांना मोक्षहि
मेल्यावर मिळतो, असे नाहा तर जावतपणाच त्यांना सद्योमुक्ति प्राप्त होते त्याचें
मोक्ष हे ज्ञानफल कर्मफलाप्रमाणे परोक्ष नसते प्रलोक असते] २६

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे श्रुवाः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिमोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

१ या श्लोकातल 'यति'शब्दाचा अर्थ रहस्यकार 'यति-' जसांच अगदा मरळ वर्गितात
त्यावरून वाचवना आपणच वाय तें समजावें कारण यति म्ह० संन्यासी असा केल्यास
कर्मयोगाला मोठाच धक्का वसेल अशा भीति त्यांना वाटला असावी' पण २४ व्या श्लोकात
ल 'योगा'शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोगा' असा करण्यास मान ते विसरले नाहात' 'अभित म्ह०
समोवार अगर समोर ठेवल्याप्रमाणे (अथात् वसत्या ठिकाणाच) 'ब्रह्मनिर्वाण वर्तते' ब्रह्म
निर्वाणरूप मोक्ष मिळतो' असा अर्थ रहस्यात केला आहे पण तो बरोबर नाहा 'अभित'
म्ह० समोवार हा अर्थ काहा तरी बरो आहे, पण पुढे 'अगर' असे म्हणून स्पष्टीकरणामुळे
जे अर्थ केला आहे, तो भलतीकडेच वाहबला आहे 'अभित म्ह० समोर ठेवल्याप्रमाणे व
सत्या ठिकाणांच' हा अर्थ मुझाला अगदा सोडून आहे शिवाय त्यात स्वारस्य वाहाच
नाहा 'मोक्ष समोर ठेवल्याप्रमाणे वसत्याचागी मिळतो' या म्हणण्यात विशेष काय आहे ?
मोक्ष काहा कोठे जाऊन मिळवावयाचा धोटाच असतो मोक्ष म्ह० स्वरूपावरून अथात् तें
स्वरूपांच म्ह० वसत्याठिकाणांच मिळणार ' तसेच, मोक्ष स्वरूपाहून भिन्न नाहा, तेव्हा तो
समोर ठेवल्याप्रमाणे कसा मिळणार ? त्यापेक्षा 'अभित म्ह० उभयत—निवत दर्शन व मेया-
वरहा मोक्ष असतो म्ह० ते नित्यमुक्त ज्ञानान ज्ञाना यति निवत अमतांनाहि माथमुराचा
अनुभव घेतात व मेल्यावर तर ती आहेत, या म्हणण्यात फार गूढ अर्थ आहे व ती आम्हा
वर व्यक्त केलाच आहे

अन्वयार्थ—यः मुनि —जो मुनि—सन्यास—वाह्यान् स्पर्शान्—शब्दस्पर्शादि
बाह्य विषयास—बहिः कृत्वा—बाहेरच करून—च—आणि—चक्षुः—चक्षुरिन्द्रिय
—भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा—दोन्ही भुवयाच्या मध्ये करून—नासाभ्यन्तरचारिणौ
—नासिका व कठादि आभ्यन्तर भाग यात मचार करणारे—प्राणापानौ—प्राण व अपान हे
वायु—समौ—सम—तुल्य—कृत्वा—करून—यतैर्द्वियमनोबुद्धिः—ज्याने इद्रिये,
मन व बुद्धि यांना नियमित केले आहे, त्याचा निरोध केला आहे—मोक्षपरायण—
जो मोक्षपरायण झाला आहे—विगतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा, भय व क्रोध ज्याच्या
पासून निघून गेले आहेत—स—असा तो—सदा—सर्वदा—मुक्तः एव—मुक्तच
आहे २७-२८

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेत्परिपित्तसर्वभावेनेश्वरे
ब्रह्मण्याधाय क्रियमाण सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्यासक्रमेण मोक्षायैति भगवा
न्यदे पदेऽब्रवीत्क्षयति च अथेदानीं ध्यानयोग सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्ग विस्तरेण वक्ष्या
मीति तस्य सूत्रस्थानीयान्श्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शान्शब्दादीन्कृत्वा बहिर्वाह्या
श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिता शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव
कृता भवन्ति । तानेव बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवो कृत्वेत्युपपद्यते । तथा प्रा
णापानौ नामाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(गतांथाचा अनुवाद करून पुढाल तीन श्लोकाचा तात्पर्यार्थ आचार्य
सांगतात—) —सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्योमुक्तिः उक्ता—सम्यग्दर्श
ननिष्ठ—आत्मज्ञाननिष्ठ सन्यास्याची सद्योमुक्ति—जावन्मुक्ति सांगितली—च ईश्वरार्पित
सर्वभावेन ईश्वरे—ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः कर्मयोगः—आणि ईश्वरार्पण
केलेल्या सर्व भावान—ईश्वराचे ठिकाणा म्ह० ब्रह्मामध्ये आधान करून—ब्रह्मार्पण करून
अनुष्ठिला जाणारा कर्मयोग—सत्त्वशुद्धिं ज्ञानप्राप्ति सर्वकर्मसन्यासक्रमेण
मोक्षाय इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत् च वक्ष्यति—चित्तशुद्धि, ज्ञान
प्राप्ति व सर्वकर्मसन्यास या क्रमाने मोक्षाला कारण होतो, असे भगवानानी पदोपदी
सांगितले आहे व पुढेही सांगताले [परमात्म्यामध्येच देह, इन्द्रिय, मन या सर्वांचा भाव
म्ह० व्यापार अर्पण करून, सर्व बाह्य व्यापार साहून असा याचा भावार्थ सर्व कर्म
ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिलेला कर्मयोग व्रमाने ज्ञाननिष्ठेच साधन बनतो, असे भगवानानी
माणे सांगितले आहे व पुढेही सांगताले]—अथ इदानीं—याप्रमाणे कर्मयोग व त्याचे
फल सांगितल्यानंतर आता—सम्यग्दर्शनस्य अन्तरंग ध्यानयोग विस्तरेण
वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म—सम्यग्दर्श
नाचे अन्तरंग साधन 'गानवाग मी विम्वारान रागिन अशा आशयाने त्या ध्यानयो
गाच्या सूत्रस्थानीय—सूत्राप्रमाण अगलेले ' एषान् शृत्वा ' इत्यादि श्लोक भगवानानी
सांगितले आहेत—वाह्यान् स्पर्शान् शब्दादीन् बहिः कृत्वा—बाह्य शब्दादि
स्पर्शानां—विषयाना बाहेर करून—श्रोत्रादिद्वारेण अन्तरं बुद्धौ प्रवेशिताः

शब्दादयः विषयाः—श्रोत्रादि इंद्रियांन्या द्वारा आत शुद्धीमध्ये शब्दादि विषय गिरलेले असतात.—तान् अचिन्तयतः बाह्याः वहिः एव कृताः भवन्ति—त्याचे चिन्तन न करणाऱ्या पुरुषाचे ते विषय बाह्यच होतात, म्ह० ज्याना बाहेरच ठेविलें आहे, असे ते होतात,—तान् एवंच वहिः (कृत्वा)—त्याना याप्रमाणें बाहेरच करून—च चक्षुः भ्रूयोः अन्तरे कृत्वा—आणि चक्षला-चक्षुरिन्द्रियाला दोन्हा भुवयाच्या मध्ये करून म्ह० नेत्र अर्धनिर्मालित करून—'कृत्वा' इति अनुपज्यते—'चक्षुर्ध्व०' या वाक्यार्शाहि 'कृत्वा' याचा अन्वय लागतो.—तथा नासाभ्यन्तर-चारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा—त्याचप्रमाणें नासिका व कंठादि आभ्यन्तर भाग यात संचार करणारा प्राण व अपान यांना सम करून (त्यांना स्थिर करून, कुंभक करून.) २७.

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मनान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा रतियस्य मोक्षं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽप्यःकर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'यतेन्द्रिय०' इति—नंतर मग काय करावे ते 'यतेन्द्रिय०' या श्लोकाने मागतात—यतेन्द्रियमनोबुद्धिः—यतानि—संयतानि इंद्रियाणि मनः च बुद्धिः यस्य सः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः—ज्याचा इंद्रियें, मन, व बुद्धि ही यत—संयत

१ पण रहस्यकार 'बाह्यान् स्पर्शान्' याचा अर्थ 'बाह्य पदार्थांशा (इंद्रियांचे सुषुप्त-रुद्र) मयोग' असा करितात पण तो माफ चुकला आहे. दुमच्या अध्यायातील 'मात्रास्पर्शां.' (श्लो. १४) हा शब्द आणि या अध्यायातील 'बाह्यस्पर्शेषु' (२१) व 'मस्पर्शजाः भोगाः' (२०) हे शब्द सामायिक अमल्यामुळे 'मात्रा व बाह्य' म्ह० बाह्य पदार्थ व 'स्पर्श' म्ह० त्यांचे इंद्रियांशा होणारे मयोग, असा कसा तरी अर्थ करिता आला. पण येथें 'बाह्यान् स्पर्शान्' असे पृथक् शब्द असल्यामुळे 'बाह्य पदार्थांशा इंद्रियांचे मयोग' असा त्याचा अर्थ करता येणें शक्यच नाहा. तथापि रहस्यकार वेधडक 'बाह्यान् स्पर्शान्' म्ह० बाह्य पदार्थांशा इंद्रियांचे सुषुप्त रुद्र मयोग, असा अर्थ करितात. पण 'बाह्यान् स्पर्शान्' यातील 'बाह्य' हे विशेषण व 'स्पर्श' हे विशेष्य आहे, हें दोन्हा शब्दांची एक विभक्ति असल्यामुळे नि मशय ठरतें. शिवाय 'बाह्यान्' हें द्वितीयें बहुवचन आहे, तेव्हा त्याचा वाच्य पदार्थांशा असा वृत्तायान्त अर्थ करणें अगदा अयोग्य आहे. तसेंच 'बाह्यान् स्पर्शान्' या पदावरून 'बाह्यस्पर्शेषु' हा मयास कोणता मानावयाचा ते उघट होतें. 'बाह्य' म्ह० बाह्यपदार्थ हा अर्थ चुकीचा आहे 'मात्रास्पर्शां.' यातील मात्रा म्ह० बाह्यपदार्थ हाहि अर्थ अनुचित आहे, हें आम्हां वर मविन्तर दाखविलेंच आहे. यावरून रहस्यकारांना मूळ शब्द, त्यांची विभक्ति, प्रकरण, पूर्वोत्तर मवध वगैरे शास्त्रीय ग्रथ लावण्यास अत्यंत अवश्य असलेल्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून व केवळ कर्मयोगावट्टेच दृष्टि ठेवून शब्दाचा व वाक्याचा मनमोक अर्थ कसा वेगळ्या आहे, ते वाचकांच्या लक्षात येईल.

—उत्तमप्रकारे नियमित वेलेली आहेत तो यतेंद्रियमनोबुद्धि—मननात् मुनिः—संन्या-
सी मोक्षपरायणः—मननामुळे मुनि-संन्यासा, मोक्षपरायण,असे त्याने व्हावे—एवं
देहसंस्थानः मोक्षपरायणः—मोक्षः एव परं अयनं-परा गतिः यस्य सः
अय मोक्षपरायणः मुनिः भवेत्—अस ज्याचे देहसंस्थान आहे, ज्याचा देह अशा
स्थितीत अवस्थित आहे असा मोक्षपरायण म्ह० मोक्ष हेंच ज्याचे परम अयन-परा गति
आहे तो हा मोक्षपरायण होय.त्याने अशा प्रकारचा मुनि व्हावे. [विषयोन्मुखता सोडून
विक्षेपाचा परिहार करण्यासाठी चक्षुःश्रुति भुवयान्या मध्यमार्गा रहन नाकपुट्या व कर्णा
दि आर्ताल स्थान यात संचार करण्याच ज्याचे शील आहे अशा प्राणापानाना मम-न्यून
नाधिसंयत करून, कुमकाच्या योगाने त्याचा निरोध करून म्ह० सर्व इंद्रियांचे सयमन
करून व प्राणायामपरायण होऊन काय करावे, ते या श्लोकात सांगितले आहे इंद्रिये,
मन व बुद्धि याच नियमन करून केवळ मोक्षाचीच अशेषा करणारा असा मननशील
संन्यासी व्हावे, सर्वदा इच्छादिकाना रहित व अत्यंत ज्ञाननिष्ठ अशा संन्याशाची मुक्ति
महज सिद्ध असत्यामुळे खाला काहाच कर्तव्य उरत नाही, असे भगवान् या श्लोकाच्या
उत्तरार्धात सांगतात—)—विगतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा च भयं च क्रोधः च
इच्छाभयक्रोधा. ते विगताः यस्मात् सः विगतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा व भय
व क्रोध-इच्छाभयक्रोध, ते ज्याच्यापामून निघून गेले आहेत, तो विगतेच्छाभयक्रोध
होय—यः संन्यासी एव सदा वर्तते—जो संन्यासा सदा असे वर्तन करतो—स
मुक्तः एव तस्य मोक्षः अन्य. कर्तव्यः न अस्ति—तो मुक्तच आहे, याला मोक्ष
म्हणून निराळ्या जाणखी संपादन करावयाचा रहात नाही २८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञतपसा—यज्ञ व तपश्चर्या याच्या—भोक्तार—भोक्त्यात—
सर्वलोकमहेश्वरं—सर्व लोकाच्या महान ईश्वरास—सर्वभूतानां सुहृदं—सर्व
भूताच्या निरपेक्ष उपकारकास—मां—मला—ज्ञात्वा—जाणून—शान्तिं—सर्व सत्ता
राच्या शांतता—मृच्छति—प्राप्त होतो २९

एव समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—भोक्तार यज्ञाना तपसां च कर्तृरूपेण देवता
रूपेण च सर्वलोकमहेश्वर सर्वेषां लोकाना महान्तमीश्वर सर्वलोकमहेश्वर सुहृदं सर्वभूता
ना सर्वप्राणिना प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिण सर्वभूतास्तु इदयेत्यं सर्वसर्वफलाध्यक्ष
सर्वप्रत्ययसाक्षिण मां नारायण ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसमारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥२९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिज्ञातराचार्ययोगिन् भगवत्पूज्यपादशिष्यभामचंद्रवरभगवत

कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रहृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(त्या अधिकाऱ्याला जर कांहा कर्तव्य नाहीं तर ज्ञातव्यहि नाहीं.उत्तर-)
 —एवं समाहितचित्तेन किं विद्ध्यं इति उच्यते—याप्रमाणे ज्याचे चित्त
 समाहित झाले आहे, त्याने काय जाणावे तें ' भोक्तारं० ' या श्लोकाने सांगितले जाते—
 यज्ञानां च तपसां कर्तृरूपेण च देवतारूपेण भोक्तारं—यज्ञ व तप यांच्या
 कर्तृरूपाने व देवतारूपाने भोक्ता—सर्वलोकमहेश्वरं—सर्वेषां लोकानां महान्तं
 ईश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं—सर्वलोकमहेश्वर-सर्वलोकाचा महान्त ईश्वर [हिरण्य-
 गर्भादि नव्हे त्याहून महेश्वर-]—सर्वभूतानां सुहृदं—सर्वप्राणिनां प्रत्यु-
 पकारनिरपेक्षतया उपकारिणं—सर्वभूतांचा सुहृद्-सर्व प्राण्यावर, प्रत्युप-
 काराची अपेक्षा न करिता उपकार, करणारा—सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्व-
 कर्मफलाध्यक्षं—सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं श्रुत्वा—सर्व प्राण्या-
 च्या हृदयामध्ये राहणारा, सर्वकर्मफलांचा अध्यक्ष, सर्व प्रत्ययाचा साक्षी
 अशा मला—नारायणाला जाणून—शान्तिं—सर्वसंसारोपरतिं ऋच्छति—प्राप्नो-
 ति—शांतीला म्ह० सर्व संसाराच्या उपरतीला—संसारनिवृत्तीला तो अधिकारी प्राप्त
 होतो. [यज्ञ व तप यांचा कर्ता व देवता या रूपाने भोक्ता, सर्वलोकाचा सर्वेश्वर, सर्व-
 भूतावर निरपेक्ष उपकार करणारा, अशा मला म्ह० सर्वभूतांच्या हृदयात राहून सर्वसु-
 दिवृत्तींना पाहणाऱ्या नारायणाला ' तोच मी ' अशा साक्षात्काररूपाने जाणून पुरव सर्व-
 संसाराच्या शांतीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. याप्रमाणे या अध्यायात अमुक संन्या-
 सापेक्षां कर्मयोग थेट असला तरी मुख्य मंत्र्यात नवाहून थेट असल्यामुळे चित्तमुदीने
 युक्त असलेल्या, कामक्रोधाचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ असलेल्या, शमदमादि-
 संपन्न, योगाधिकारी, त्वपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या व परमात्माच माझा प्रत्यगात्मा आहे,
 असे समजणाऱ्या मुख्यमंत्र्याद्वाराच शुक्ति प्राप्त होते, हे मित्रे ज्ञाते. आचार्यांच्या भा-
 ष्याच्या शब्दा या अध्यायाला प्रवृत्तिगर्भ असे नांव दिले आहे.] १९

इति भगवान् श्रोतॄणां गायत्र्या—सांगितल्या उपनिषदातीत—रहस्यविद्येतीत
 ऋषिदेवैर्वा योग—उपाय शास्त्रात संन्यासयोगनावान्ता याचका अध्याय
 विशुद्धमहान् मानवार्थ-मटीप-भाष्य-भाष्याथामह समाप्त शास्त्र.

१. नेत्रदो रहस्यकार म्हणतात— "ह वर्णन जीवनमुक्तावस्थेचे आहे. पण ते मंत्र्यामना-
 गांवात पुण्याचे आहे, असे टोकाकारांचे जे म्हणणे आहे, ते मात्र आमच्या मने बरोबर
 नाही. " हे वर्णन जीवनमुक्ताचे आहे यावरून वाद नाही, पण ते ज्ञाननिष्ठ साम्याचे नव्हे
 असे म्हणण्यास रहस्यकारांपासून तरी काय आधार आहे? उलट 'मने कर्माणि मनसा' श्लो०
 १३, या श्लोकापासून प्रस्तुत अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत जे वर्णन आहे, ते ज्ञाननिष्ठानाच
 लागू होण्यासारखे आहे. - कर्मयोग्याला ते सर्वथा लागू होणे नसू शकत नाही, त्यांनी कांहा
 पदं प्रज्ञा कर्मयोग्याच्या दिकाणेदि आदरणीय. पण येथे सांगितलेले सर्व धर्म त्यांच्या-
 दिकाणे मंगलच नाहीत. याकाराने म्हणजे रहस्यकारांच्या मताने कदाचिद् बरोबर
 नसेल, पण या अध्यायाच्या देवता जे समाप्तिपूर्वक महत्त्व आहे, त्यात या अध्यायाला

मन्यामयोग असं म्हेटलें आहे, तेव्हा आता रहस्यकाराच्या मताला विचारतो कोण? ते पुन म्हेणतात—“मन्याम व कर्मयोग या दोन्ही मार्गांत ज्ञाति एकच अमते ” हे म्हेणणे अनुभवसिद्ध नाहा ज्ञानी मन्यामी व कर्मयोगी यांच्या ज्ञातात मेरु व मयण (मोहरीच एक दाणा) यांच्या शक्ती अंतर आहे विचारा कर्मयोगी कर्मे करता करता किनी विशिष्टाक्ति होतो याचा अनुभव स्वतः कर्मयोगी होऊनच घेतला पाहिजे, व ज्याना तो घेतला असेल ते प्रवृत्तिमाग व निवृत्तिमाग एकच असे कधीहि म्हेणणार नाहात या अध्यायातील वग्न कर्मयोगी यावमुक्तांचेच आहे याविषया रहस्यकार असे म्हेणतात—“या अध्यायाच्य आरभी कर्मयोग श्रेष्ठ ठरवन नंतर पुन २५ व्या श्लोकात ज्ञानी पुरुष मव भूताच शि करण्यान प्रत्यक्ष गडलेले अमतात असं जें म्हेटल आहे, त्यावरून हे सव वग्न कर्मयोगी जीवमुक्तांचेच आहे, मन्याश्याचे नव्हे असे उघड दिन्नुन येते ” वण या अध्यायाच्या दुमया श्लोकात ‘कर्मयोगो विणिष्यते’ हे भगवानानां कोणत्या आज्ञयानें म्हेटलें आहे, तें आम्हा तेंथें स्पष्टपणें भागितलेंच आहे त्यामुळे हा मव अध्यायच कर्मयोगी जावमुक्तांच वग्न व रण्यामाठा आहे अम ठरत नाहा, कारण त्याच्या पुढल्याच श्लोकापामून मन्यासाचें महत्त भागण्याम आरभ करून ६ व्या व ११ व्या श्लोकान कर्मयोग मुरय मन्यासाचें साधन आहे असे स्पष्ट सागितलें आहे णिवाय या अध्यायाला ‘मन्यासयोग’ अस नाव आहे हहि विमरता कामा नये २५ व्या श्लोकातील ‘भवभूतहिते रता’ हे पद कर्मयोग्यांपेक्षा ज्ञाननिष्ठाळाच अधिक लागू होतें, हे विचारा वाचकाच्या महत्त लक्षात येइल कर्मयोगी म्ह० गान्धर्विहित यद्वा यागादि नित्य कर्मे करणारा गृहस्थ त्याला जाववधादि गोष्टी अपरिहाय श्राद्धेत् ‘पचमूनाशेष’ त्याला प्रत्यहा लागतात, असे ज्ञान स्वतःच मागतें, गृहस्थाश्रमी पुण्याला काम, क्रोध, हय, विषाद, सवधा टाकता येणें शक्य नाहा याम्भव ‘भवभूतहिते रतत्वहि’ ज्ञाननिष्ठाच्याच ठिकाणा पूणपणें मभवतें पन ते म्हेणतात—“कर्ममार्गांतहि मवभूतानर्गत परमश्वर ओळखण हेंच परमसाध्व आहे, (गी २ ५ ६९२)” वण ‘परमेश्वरज्ञान’ हे कर्ममार्गाचें मुख्य ध्येय नव्हे, पुण्याचरणानें पुण्यालोकप्राप्ति हेंच त्याचें परम ध्येय आहे, अथात् रहस्यकाराचें म्हेणणें शास्त्रमिद्ध नाहा

अध्याय सहावा.

ध्यानयोग (अभ्यासयोग.)

अर्तीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरद्वास्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं पद्योऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरद्ग कर्मेति यावद्गानयोगारोहणायमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिष्ठेतेन कर्मस्य कर्मेत्यतस्तत्स्तौति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽररक्षोर्मुनेयोगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शर्मनत्र संबन्धकरणात् । आररक्षोरारूढस्य च शर्मः कर्म शोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेस्यान्तद्वाऽऽररक्षोरारूढस्य चेति शर्मकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(आचार्यं पूर्वोत्तरसंगति दाखवितात—)—अर्तीतानन्तराध्यायान्ते सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरंगस्य ध्यानयोगस्य 'स्पर्शान् कृत्वा बहिः०' इत्यादयः सूत्रभूताः श्लोकाः उपदिष्टाः—नुत्याच संपलेन्या पांचव्या अध्यायाच्या शेवटा सम्यग्दर्शनाचें म्ह० आभ्यासात्काराचें अन्तरंग साधन असा जो ध्यानयोग त्याचें 'स्पर्शान् कृत्वा०' इत्यादि सूत्रभूत श्लोक उपदेशिले—तेषां वृत्तिस्थानीय. अयं पद्यः अध्यायः आरभ्यते—त्या श्लोकाच्या विवरणाच्या स्थानीं अगलेला हा सहावा अध्याय आरंभिला जातो. (त्यामुळे पांचवा व सहावा या अध्यायाचा हेतुहेतुमद्भाव-संबंध आहे. पांचव्या अध्यायाच्या शेवटी जे गागितले, त्याचाच विस्तार सहाव्या अध्यायात केलेला असल्यामुळे पांचवा अध्याय हेतु-वारण व सहावा हेतुमत्-कार्य आहे. याप्रमाणे अध्यायाचा संबंध मागून 'अनाश्रितः कर्मफलं०' इत्यादि दोन श्लोकांचे तात्पर्य आचार्य सांगतात—)—तत्र-मन्यासाचा हेतु असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा दाखविण्यासाठी व सांग योगाचा विचार करण्यासाठी अध्यायाची प्रवृत्ति शाली असता—ध्यानयोगस्य बहिरंगं कर्म इति यावत् ध्यानयोगारोहणासमर्थः तावत् अधिकृतेन गृहस्थेन कर्म कर्तव्यं इत्यतः तत्स्तौति—ध्यानयोगाचें बहिरंग कर्म आहे म्हणून जीवर ध्यानयोगावर आरोहण करण्यास असमर्थ आहे तोवर अधिकृत-अधिकार प्राप्त झालेल्या-गृहस्थानें कर्म करावें, असें आहे, म्हणून भगवान् त्याची स्तुति करितात. (कर्म कर्तव्य आहे म्हणून ते स्तुतीय योग्य आहे. गमुच्च्यवादी या सीमाकरणावर आक्षेप घेतां—)—ननु ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं किमर्थं यावता विहितं कर्म यावज्जीवं अनुष्ठेयं एव—अहोपण, ध्यानयोगारोहणाची कर्मानुष्ठानाला जी सीमा घातली आहे ती कशासाठी ? कारण विहित कर्म यावज्जीव अनुष्ठेयच असतें, तें यावज्जीव अवश्य करावें लागते [' यावज्जीवं अग्निहोत्र जुहुयात् ' या श्रुतिवचनानुसार ध्यानारोहणाचें सामर्थ्य जरी आलें, तरी कर्मानुष्ठान सोडता येत

नाही, असा 'यावता०' इत्यादि भाष्याचा अर्थ आहे. पण भाष्येचा वियोग होणे इत्यादि प्रतिबंधामुळे 'यावज्जीवादि' श्रुतीने सांगितलेले कर्महि जसे सोडावे लागते, त्याचें अनुष्ठान होत नाहीं, त्याप्रमाणे वैराग्य या प्रतिबंधामुळेहि त्याच्या अनुष्ठानाचा असंभव होतो, व भगवानाचे विशेषणवचनहि आहे. त्यामुळे यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तीच नाहीं, अशा आशयानें वराल आक्षेपाचे आचार्य निरसन करितात—) न 'आरुरुक्षोः मुनः योगं कर्म कारणं उच्यते' इति विशेषणात्—हें म्हणणे योग्य नाहीं. कारण योगावर आरूढ हांण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, असें भगवानांनी विशेषण दिलें आहे.—च आरूढस्य शमेन एव संवन्धकरणात्—आणि जो योगारूढ झाला त्याचा शमाशीच संबंध केलेला आहे. [त्यामुळे यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तिच नाहीं याच अर्थाचें व्यतिरेकद्वारा विवरण करितात—]—आरुरुक्षोः च आरूढस्य शमः च कर्म उभय कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं चेत् स्यात्—आरोहण करण्याचा इच्छा करणारा व आरूढ झालेला या दोघांनाहि शम व कर्म हा दोन्ही कर्तव्यत्वाने जर इष्ट असता—दोघांनी ती दोन्ही साधने करावी असा जर भगवानाचा आशय असता—तदा आरुरुक्षोः च आरूढस्य इति शम कर्मविषयभेदेन विशेषणं च विभागकरणं अनर्थकं स्यात्—तर आरुरुक्षु म्ह० योगावर आरोहण करण्याचा इच्छा करणारा, (येथे आरोहणेच्छा हे विशेषण) व आरूढ म्ह० ज्यानें आरोहण केलें आहे (येथें आरोहण हेच विशेषण) याप्रमाणे शम व कर्म यांच्या विषयाचें भेदाने विशेषण करणें व त्याचे अधिकारी निरनिराळे आहेत, असें सांगणें ही दोन्ही 'भगवानांनी कर्माची मर्यादा दारुविली आहे,' असे न मानल्यास व्यर्थ ठरतात. (पण आरुरुक्षु व आरूढ अशा विशेषणे योजून आणि कर्म व शम असा विभाग करून ज्याअर्थी त्याचे विधान केलें आहे, त्याअर्थी आरुरुक्षुने कर्म करावें व आरूढानें शम—कर्मत्याग करावा, असाच भगवानाचा आशय व्यक्त दिसतो. नाहीं तर विशेषणे व विभाग ही दोन्ही अयोग्य ठरतात.)

तत्राऽऽध्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये माऽऽरुरुक्षवो न चाऽऽरूढास्तानपेक्षयाऽऽरुरुक्षोराऽऽरूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न, तस्यैवेति घघनान् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यै घाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनात् । गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः पृष्टेऽप्यापे स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशादात्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षम्य नित्यत्वादनारम्यत्वे च फलमारभत एव ॥

१ रक्षककार ' वमं मरेपयं मुत्त नाहा व सोऽृत्ति नये ' असें आपऱ्या ग्रंथांत बार-बार द्घात भगवान. त्यांना येवे भाषयतिर उक्त शिने आहे. वाचकांनी ते शेषऽपर्वत लक्ष्मपूर्वक वाचानं, अशी आनची गूचना आहे.

भोप्यार्थ—(विशेषण व विभागकरण यांची दुसऱ्या तऱ्हेनेहि उपपत्ति लागते, अर्शा गंका—)तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगं आरुरुधुः भवति च कश्चित् आरूढः भवति—व्यवहारात् व्रथचर्यादि आश्रमाणा युक्त असलेल्या लोकांतीला कोणी योगावर आरोहण करण्याचा इच्छा करणारा असतो व कोणी योगारूढ झालेला असतो—अन्ये न आरुरुधवः न च आरूढाः—पण बाकीचे सर्व आरुरुधुहि नसतात व आरूढहि नसतात. [म्हणजे याप्रमाणे अधिकारी लोकामध्ये तीन प्रकार संभवतात त्यातील तिसऱ्या प्रकारचे आरुरुधु किंवा आरूढहि नसलेले जे लोक]—तान् अपेक्ष्य आरुरुधोः च आरूढस्य इति विशेषणं च विभागकरणं उपपद्यते एव इति चेत्—त्यांच्या अपेक्षेने 'आरुरुधु व आरूढ' हे विशेषण व विभागकरण उपपन्न होतेंच, असे म्हणाल तर—न—तें वगैरे नाही.—तस्य एव इति वचनात्—(आरूढस्य) 'तस्य एव' असे वचन आहे [त्यामुळे तसे म्हणता येत नाही. कारण अनारुरुधु उद्देशून 'आरुरुधु' हे विशेषण व 'कर्म' हे आरोहणकारण आणि अनारूढाला उद्देशून 'आरूढ' हे विशेषण व 'शम—मन्यास' हे योगफलप्राप्तीचे कारण आहे अशी जर विशेषण व विभागकरण यांची उपपत्ति लावली तर आरुरुधु व आरूढ हे दोन भिन्न पुरुष आहेत असे होतें, त्यामुळे 'तस्य' हे प्रकृताचे परामर्श करणारे विशेषण उपपन्न होत नाही. म्हणून त्याचें असे उपपादन करणें युक्त नव्हे.]—च योगारूढस्य इति पुनः योगप्रहणात्—आणि 'योगारूढस्य' असे म्हणून पुन. योगशब्दाचें प्रहण केलेलें असल्यामुळेहि तसे म्हणता येत नाही—यः पूर्वं योगं आरुरुधुः आसीत् तस्य एव आरूढस्य योगफलं प्रति शमः एव कर्तव्यं कारणं उच्यते इति—जो पूर्वी योगावर आरूढ होण्याची इच्छा करणारा होता तोच योगारूढ झाला असता, त्याला योगफलची प्राप्ति होण्यासाठी शम म्ह. कर्मसंन्यासच साधन या रूपानें करावा असे सांगितले आहे. [अगोदर आरुरुधु असून पुढे आरूढ झालेल्या साधकाला त्या योगाचे फल प्राप्त व्हावें म्हणून शमसंन्यास हेंच कर्तव्य सांगितलेले असल्यामुळे आरुरुधु व आरूढ हे भिन्न नाहीत. अर्थात् योगारूढ होईपर्यंत कर्म, नंतर त्यालाच शम विहित आहे, असे ठरते. 'अहोपण, यावजावादि धृतींशा विरोध येत असल्यामुळे कर्मांला अर्शा योगारोहणाची मर्यादा घालता येत नाही ' असे समुच्चयवादी म्हणेल तर सांगतात—]—अतः कस्यचित् अपि कर्मणः यावज्जीवं न कर्तव्यत्वप्राप्तिः—म्हणून कोणत्याहि कर्मांची यावजाव कर्तव्यत्वप्राप्ति नाही [जर सांगितल्याप्रमाणें कर्म व कर्मत्याग यांचा विभाग उपपन्न होत असल्यामुळे यावजाव धृतीचा विषय अगदी भिन्न आहे. म्हणून योगारूढ झालेल्या मुमुक्षु—जिज्ञासूच्या निवृत्तमिच्छेने कर्मांच्याहि परित्यागाची सिद्धि होणे कर्म यावजाव केलें पाहिजे, असे आणखीहि एका कारणानें ठरत नाही, असे सांगतात—]—च योगविभ्रष्टवचनात्—योगभ्रष्ट झालेल्या संन्यास्याचा विनाश होतो का काय? अर्शा पुढे अतुनांनं हाका विचारली अमन्यासमुळेहि प्रत्येकानें कर्म यावजाव केलेंच पाहिजे असे सिद्ध होत

नाहा. [अहोपण, योगभ्रष्टशब्दाने येथे गृहस्थाचाच उल्लेख झाला आहे, कारण यथे
 त्याच्यासाठीच योगाचे विधान केले जाई. यास्तव योगाभ्रष्ट झाल्यावरहि कर्म अवश्य
 करावेच या शक्या अनुवाद करून समाधान-]—पृष्ठे अध्याये कर्मिण गृहस्थस्य
 योगः विहित चेत्—या सहाय्या अन्यानात कर्मठ-कर्मयोगी गृहस्थालाच जर योग
 विहित असता-त्याला उद्देशूनच जर योगाचे विधान केले असते तर—सः योगविभ्रष्ट
 अपि कर्मगति-कर्मफल प्राप्नोति इति तस्य नाशाशक्ता अनुपपन्नां स्यात्
 —तो गृहस्थ योगापातून जरी च्युत झाला, तर आपला आधमकर्म करतच असल्या
 मुळे कमगताला म्ह० कर्मफलाला प्राप्त होतोच त्यामुळे त्याचा नाश होतो की काय, हा
 शका अनुपपन्न झाला अमता [अहोपण, त्या मुमुक्षु गृहस्थाने केलेल्या कर्मांचे मोक्षाचा
 चून दुसरे कोणतेच फल संभवत नाहा त्यामुळे तो योगभ्रष्ट झाल्यास छिन्नाश्रममाण
 नाश पावतो की काय, अशा शका येण साहायिक आहे उत्तर-]—मोक्षस्य नित्यत्वात्
 अनारभ्यत्वे काम्यं नित्यं वा कृतं कर्म स्वं फलं अवश्यं आरभते एव—
 मोक्ष नित्य असल्यामुळे त्याचा फल या रूपांनी आरभच होऊ शकत नाहा त्यामुळे
 केलेले काम्य किंवा नित्य कर्म आपल्या फलाचा आरभ अवश्य करणारच [वेद अपा
 रपय असल्यामुळे निदाय आहे त्यावरून कर्मांची स्वाभाविक फलदायिना शक्ति ज्ञात
 झाला आहे ब्रह्मभाव नित्य आहे तो स्वतः सिद्ध आहे त्यामुळे तो कर्मांचे फल केव्हाच
 होऊ शकत नाहा त्यामुळे कर्म मोक्षातारिक्त-मोक्षादून भिन्न-फलाचाच आरभ करतें,
 असे मानणे भाग आहे अर्थात् कर्माधिकारी गृहस्थ योगभ्रष्ट जरी झाला तर त्याला
 कर्मफल मिळण्यास काहा हरकत नाहीं अर्थात् गृहस्थाधमा योगभ्रष्टासाठी अनुनाचा
 प्रश्न आहे, अशा कथनाच करिता येत नाहा]

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्या-
 नानार्थत्वप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सन्त्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रष्टकारणानु-
 पपत्ते । कर्म कृतमीश्वरे सन्यस्येत्यतः कतरि कर्म फल नाऽऽरभत इति चेत् । न ईश्वरे
 सन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वात्पपत्ते । मोक्षार्थवेति चेत्स्वकर्मणा कृतानामीश्वरे न्यासे
 मोक्षार्थेव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्त प्रति नाशाशक्ता युक्तवेति
 चेत् । न 'एवमी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रह ' ब्रह्मचारिभ्रते स्थित ' इति कर्म
 सन्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले श्रीमहायत्वाशङ्का येनैकाकिन्य विधीयते । न
 च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुवृत्म् । उभयविभ्रष्टप्रभानुपपत्तेषु ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण मुमुक्षु काम्य व निषिद्ध कर्म मुळाव करत नाहीं नित्य व
 नैमित्तिक कर्म मात्र करतो पण त्यांचे कांही फल गागितलेले नाहीं तेव्हा त्याच्या त्या
 कर्माला नियमान पणारभकच कर्म असेल ? उत्तर-)—च नित्यस्य कर्मणः वेदप्र-
 माणावुद्धत्वात्फलेन भवितव्यं इति अवोचाम—आणि नित्यनैमित्तिक
 कर्म वेदस्या निर्देश प्रमाणावरून ज्ञात झालेले अगत्यागुटे त्याच फल अवश्य प्राप्त झालेच
 पाहजे, अग भाष्यी तर गागितलेल आहे —अन्यथा वेदस्य अनार्थ-चप्रसंगात्

इति—तसे जर न मानले तर वेदाला अनर्थार्थत्व आहे, वेद अनर्थासाठाच आहे असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून केल्या कर्मांचे फल मिळणे निश्चित असल्यामुळे गृहस्थ योगधृष्ट जरी झाला, तरी त्याला कर्मांची गति अवश्य प्राप्त होणारच, त्यामुळे गृहस्थान्या नाशाची शंका उपपन्न होत नाही. (याविषयीच आणखी एक कारण—) च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनं न अर्थवत्—आणि गृहस्थांचे कर्म अमतांना उभयविभ्रष्टवचन म्ह० कर्म व योग—ज्ञान या दोहोंपामून धृष्ट होऊन नाश तर पावत नाही, हे म्हणणे योग्य—अर्थयुक्त आहे, असें होत नाही.—कर्मणः विश्रंशकारणानुपपत्तेः—कारण त्या कर्मणिष्ठ गृहस्थाचा कर्मांपामून विश्रंश होण्याचे काही कारणच संभवत नाही [पुनः शंका व समाधान—]—कृतं कर्म ईश्वरे सन्व्यस्य इति अत कर्तरि कर्म फलं न आरभते इति चेत्—सुमुक्षूनें केलेले कर्म ईश्वरार्पण झालेले अमते. तो कृत कर्म ईश्वरार्पण करतो, त्यामुळे ते कर्म कर्त्याच्या ठिकाणा फलाचा आरंभच करीत नाही. त्यामुळे गृहस्थ सुमुक्षूनेहि उभयविभ्रष्ट हांणे शक्य आहे, म्हणून म्हणाल तर—न—ते बरोबर नाही.—ईश्वरे संन्यासस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः—कारण ईश्वराच्या ठिकाणा धर्षण केलेल्या कर्मांचे अधिकच फल मिळणे शक्य आहे. कर्मांचे जें सामान्य फल मिळते, त्याहून ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचे अधिक फल मिळणेच योग्य आहे. (कारण आपण व्यवहारात एखाद्या राजाची धनधान्यादिकांच्या योगाने आराधना केल्यास अधिक फल मिळते, हें आपण पाहतो. त्याच न्यायाने ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचे नेहमापेक्षा अधिक फल मिळणे अवश्य आहे—) मोक्षाय एव इति चेत्—तें अधिक फलाला जरी कारण होत असेल, तरी मोक्ष याच अधिक फलाचे निमित्त होतं, म्हणून म्हणाल म्ह०—कृतानां स्वकर्मणां ईश्वरे न्यासः मोक्षाय एव न फलान्तराय—अर्थाष्टले या स्वकर्मांचा ईश्वराचे ठिकाणा केलेला संन्यास मोक्षालाच कारण होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि फलाला कारण होत नाही.—योगसहितः—कारण तो संन्यास योगसहित अमतां त्यामुळे 'योग' या महत्कारी माधनान्या मामर्थ्यानें ते ईश्वरार्पित कर्म दुसऱ्या फलाचे माधन होत नाही (मग ध्यानामह अमतेला संन्यास जर मोक्षोपयोगी होतो, तर योगधृष्टाच्या नाशाचा शंका कशी येणार ! असें वाचाला विचारले असता तो म्हणतो—) च योगात् विभ्रष्टः—आणि तोच मगध्यास—योगापामून विभ्रष्ट झालेला अमतें यामुळे त्याच्या नागाचा शंका येत. कारण कर्म ईश्वरार्पण करणे, या मगध्यासाला ध्यानयोगाचे माधन नगध्यास मोक्षफलाची मामर्थ्याचे मिष्ट होत नाही. तेव्हा मामर्थ्याच्या अभावां फल कोठून मिळणार ?—इति भ्रतः तं प्रति नाशाशंका युक्ता एव इति चेत्—त्यामुळे त्याच्या नाशाची शंका येत नाही किंवाच आहे म्हणून म्हणाल तर—न—ते बरोबर नाही. [कारण ध्यानामह ईश्वरार्पण केलेले कर्म मोक्षार्थे माधन होतं याविषयी काही प्रमाण नाही. त्यामुळे योगधृष्टांमध्ये गृहस्थ घेता येत नाही याविषयीच 'आपगा एव हेतु]— 'ग.राकी यतचित्तान्मा निगर्भारपरग्निहः' 'प्रत्यन्वारिचने दिव्यः' इति

कर्मसंन्यासविधानात्—‘एकाकी यतचित्तात्मा०’ ६-१० ‘ब्रह्मचारिव्रते०’ ६-१४ या वचनानां कर्मसंन्यासाचे विधान केले आहे [कारण हा विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून आहेत, असें म्हणताच येत नाहा त्यामुळे ध्यानयोगाचा विधि त्याच्यासाठी नाही. म्हणून योगभ्रष्टशब्दाने गृहस्थ घेता येत नाहा ‘अहोपण, एकाकी हें वचन गृहस्थांलाच उद्देशून आहे. ध्यानकाला गृहस्थाला खीच साह्य लागत नाही, या आशयानें तें विशेषण योजलें आहे ’ म्हणून म्हणाल तर सांगतों—]—अत्र ध्यानकाले खीसहायत्वाशंका न च (अस्ति) येन एकाकित्वं विधीयते—येथे ध्यानसमयी साह्य करणारी खी लागते ही मुळा शकाच येत नाहा, का ज्यासाठी ‘एकाकित्वाचें विधान केलें आहे,’ असें म्हणता येईल [अग्निहोत्रादिकर्मांप्रमाणें ध्यान पर्त्नासाध्य नाही त्यामुळे ध्यानकाला पर्त्नाची प्राप्तिच नाहा तेव्हा शास्त्र अप्राप्तप्रतिषेध कमा करील ? शिवाय पुढाला विशेषणें पाहिला तरी ‘एकाकी’ हे विशेषण गृहस्थांचे आहे असें म्हणता येत नाही, अस सांगतात—]—‘च निराशीः अपरिग्रहः’ इत्यादि वचनं गृहस्थस्य न अनुकूलं—आणि सर्वज्ञाशाराहित, परिग्रहशून्य इत्यादि वचन गृहस्थाला मुळाच अनुकूल नाहा —उभयविभ्रष्टवचनात् च—शिवाय एकाकित्वादि विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून योजली आहेत व त्याच्यासाठीच ध्यानाचे विधान आहे, म्हणून म्हणावे तर उभय विभ्रष्टवचन उपपन्न होत नाहा [पण ‘कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट -’ तो दोन्हा मार्गांपासून भ्रष्ट होऊन त्याचा नाश होत नाहा ना ? असें स्पष्ट वचन आहे. गृहस्थ ज्ञान व कर्म या दोन्हीपासून भ्रष्ट पावणे शक्यच नाहा कारण तो ज्ञानापासून जरी भ्रष्ट पावला तरी कर्मांपासून त्याचा भ्रष्ट सभवत नाहा नदाचित् त्यावेळी मुमुक्षुदृष्टेंत करीत असलेल्या कर्मांपासून जरा त्याचा भ्रष्ट मानला, तरी पूर्वी केलेल्या कर्मांचें फल त्याला अवश्य प्राप्त होईल त्यामुळे उभयभ्रष्टवचन गृहस्थाला लागू होत नाहा अर्थात् ध्यानविधि त्याच्यासाठी नाही, गृहस्थाला उद्देशून सहाय्या अयायात ध्यानयोग सांगितला आहे, असें म्हणता येत नाहा]

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्व योगित्व चोक्त प्रतिषिद्ध च निरग्रेरत्रियस्य च संन्यासित्व योगित्व चेति चेत् । न ध्यानयोग प्रति बहिरटगस्य मतः कर्मण फलावाक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवल निरग्रेरत्रिय एव संन्यासी योगी च किं तां हि कर्म्यपि कर्मफलात्पत्तः संन्यस्य कर्मयोगमनुनिष्ठस्तत्त्वशुद्धार्थं स संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न चेकेन वाक्येन कर्मफलात्संन्यासस्तुतिश्चतुर्थाध्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । न च प्रसिद्ध निरग्रेरत्रियस्य परमार्थसंन्यासिन धुतिस्मृतिपुराणेतिहा मयोगशास्त्रनिहित संन्यासित्व योगित्व च प्रतिषेधति भगवान् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, भगवानांनी संन्यासाचा निषेध केलेला अस यामुळे गृहस्थांसाठी ध्यानयोगाच विधान आहे यामुळे गृहस्थच यागभ्रष्ट होय, अशी शका—) —‘अनाश्रितः०’ इति अनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं च उक्तं— अहोपण ‘अनाश्रितः०’ या शब्दाने कर्मयोग्यां गव संन्यासित्वं च योगित्वं भगवानांनी

सांगितले आहे.—च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च प्रति-
 पिद्धं इति चेत्—आणि निरग्नि व अक्रिय याचें संन्यासित्व व योगित्व याचा त्यानीं
 निषेध केला आहे म्हणून म्हणाल तर—न—तें भगवद्वाक्य निषेधपर नाही. कारण—
 ध्यानयोगं प्रति बहिरंगस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात्
 —ध्यानयोगाचें बहिरंग सावन अमले या कर्माच्या फलाची आकांक्षा टाकणें या संन्या-
 साची म्ह० फलेच्छेच्या संन्यासाची स्तुति करणारें तें वचन आहे. तें फलाकांक्षासंन्यास-
 स्तुतिपर आहे. ('अनाश्रितः०' या वाक्याला फलेच्छात्यागस्तुतिपरत्व कसे आहे, तेंच
 स्पष्ट करून सांगतात—) —केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी च योगी न
 —केवल अग्नि व दानादि कर्म याचा त्याग करणाराच तेवढा संन्यासी व योगी आहे
 असे ममजूं नरो—किं तर्हि—तर भग वाय—कर्मफलासंगं संन्यस्य सत्त्व-
 शुद्धयर्थं कर्मयोगं अनुतिष्ठन् कर्मा अपि सः संन्यासी योगी च भवति
 इति स्तूयते—कर्मफलासर्काचा संन्यास करून चित्तगुंडासाठीं कर्मयोगाचें अनुष्ठान
 करणारा कर्मा सुद्धा 'तो संन्यासी व योगी आहे' अशी स्तुति केली जाते. [एखाद्या मा-
 मान्य उपायाला काहा एकदेशां सादरगाने दुसऱ्या उपायाचे नाव देणें, म्हणजे ती
 त्याची स्तुति होते. मनुष्याला गौरव या सिहाच्या किंवा वाघाच्या गुणामुळे 'सिंह' किंवा
 'वाघ' म्हणणें हां त्याची स्तुति आहे त्याच न्यायानें कर्मा पुरपाला फलसंन्यासामुळे सं-
 न्यासी म्हणणें ही त्याची स्तुति आहे. पण मनुष्याला सिंह म्हटल्याने त्या सिहाचा
 जसा निषेध होत नाही, तसा सिंह जगात नाहीच, असें होत नाही, त्याप्रमाणें कर्मठाला
 संन्यासी म्हटल्याने भगवान् खऱ्या संन्यासाचा निषेधच करीत आहेत, असें म्हणता
 येत नाही अगो, पण या एकाच वाक्याने दोन्ही अर्थ सिद्ध होतात, असे वादी म्हणेल
 म्हणून आचार्य सांगतात—] —अ एकेन वाक्येन कर्मफलासंगसंन्यासस्तुतिः
 च चतुर्थाश्रमप्रतिषेध न उपपद्यते—आणि एका वाक्याने कर्मफलासर्काच्या
 संन्यासाचा स्तुति व चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध संभवत नाही (कारण तसे मानल्यास
 वाक्यभेद हा दोष येतो. भगवानाना चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध इष्ट नाही, याविषया आणखी
 एक कारण—) —च निरग्ने अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुति-स्मृति-पुराण-
 इतिहास-योगशास्त्रविहित प्रसिद्धं संन्यासित्वं योगित्वं च भगवान्
 न प्रतिषेधति—शिवाय अग्नि व दानादि क्रिया याचा त्याग केलेल्या खऱ्या संन्यासी
 पुरुषाचें श्रुति-स्मृति, पुराण, इतिहास व योगशास्त्र यात विहित असलेले प्रसिद्ध संन्या-
 मित्व व योगित्व याचा भगवान् प्रतिषेध करीत नाहीत [श्रुति-स्मृत्यादि सर्व वि-
 धायक शास्त्रांना त्याचें विधान केले आहे व त्यामुळेच ज अतिसय प्रसिद्ध आहे त्या
 चतुर्थाश्रमी यतीच्या संन्यासित्वाचा व योगित्वाचा भगवान् निषेध कसा करतील ? व
 शास्त्रसिद्ध चतुर्थाश्रमाचा निषेध करणाऱ्या भगवद्दचनाला प्रमाण तरी कोण मानील ?]

स्ववचनविरोधाच्च । 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य... नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' 'मौनी
 मनुष्यो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति नि-

स्पृहः' 'सर्वारम्भपरित्यागी' इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विद्विष्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमाररक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति स संन्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥

भाष्यार्थः—(भगवान् या वचनाने चतुर्थाश्रमाचा निषेध करीत नाहात, असे म्हणण्यास आणखीहि एक कारण आहे—) —स्ववचनविरोधात् च—आणि स्वतःच्याच वचनाशीं विरोध येत असल्यामुळेहि गन्यासाधमाचा प्रतिषेध भगवानाना विवक्षित नाहा. कारण—'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'—सर्व कर्मे विवेकबुद्धीने टाकून स्वतः काहा न करीत व कोणारुहण काहा न करवीत शरीरनगरात राहतो (अ ५ श्लो १३ पृ. ५०४) 'मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः'—मान धारण केलेला, जे काहा मिळेल त्याने संतुष्ट होणारा, ज्याचें एक नियत स्थान नाहा, परमार्थवस्तुविषया ज्याची मति स्थिर आहे (अ० १२ श्लो. १९)—'बिहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः' (अ २ श्लो ७१ पृ. २२७) जो पुरुष सर्व कामाचा त्याग करून नि स्पृह होऊन सचार करतो,—'सर्वारम्भपरित्यागी'—सर्व कर्माचा त्याग करणारा, (अ १२ श्लो. १६)—इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैः चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः विरुध्येत—आणि अशा प्रकारची ठिकठिकाण भगवानाना आपला वचने दाखविला आहेत, त्याच्याशीं चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध विरुद्ध होतो ('अनाधित ' या वचनाने भगवान् चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध करितात, असे म्हणल्यास त्याच्याच दुसऱ्या अनेक वचनांशी विरोध येतो यास्तव हे वचन स्तुतिपरच आहे, या म्हणण्याचा उपसहार करितात—) —तस्मात् प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य योगं आरुरुक्षोः मुनेः फलनिरपेक्षं अनुष्ठीयमानं अग्निहोत्रादि ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते—म्हणून ज्याने गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे अशा, योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनांचे फलाची अपेक्षा न ठेवता अनुष्ठिले जाणारे अग्निहोत्रादि कर्मे ध्यानयोगारोहणाच्या साधनत्वास चित्तशुद्धीच्या द्वारा प्राप्त होते—इति सः संन्यासी च योगी च इति स्तूयते—यान्त्व तोच गृहस्थ संन्यासी व योगी असे म्हणून 'अनाधित ' या श्लोकान स्तविला जाता [योगारूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या गृहस्थाश्रमा पुरुषाचें निष्काम कर्म नित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगारोहणाने साधन होतें. म्हणून त्या गृहस्थाची ' तोच संन्यासी व योगी ' असे म्हणून स्तुति केली आहे भाष्यांतील मुनिशब्दाचा अर्थ कर्मफलगन्यामी असा आहे]

१ पण रहस्यकार पूर्वोत्तरमख दाखविताना म्हणतात—' मोक्ष प्राप्त होण्यास ज्ञानी वेदांचे दुमन्या कशाचीहि अपेक्षा नमणी तरी शिवमयज्ञाने दृष्टीने ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोपादि कर्मे वेळी पाहिजेत, पण ता कथक होऊ नयेत, म्हणून ज्ञानाचा मोक्ष समबुद्धीने करारा, यज्ञान कर्मयोग म्हणतात आणि कर्ममन्यामनागापेक्षा हा अधिक शेषावर, असे निरुद्ध

श्रीभगवानुवाच—श्रावण म्हणाले—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अन्वयार्थ—कर्मफलं अनाश्रित—कर्मन्या फलाचा आश्रय न केलेला—यः—जा गहस्थ—कार्यं कर्म—अवश्य फलव्य कर्म ह्य० नियत कर्म—नित्य अभिहोत्रादि कर्म—करोति—करतो—स—तो—संन्यासी—संन्यासा आहे—च—व—योगी—योगा आहे केवळ—निरग्नि न—अग्निराहत नव्हे—च अक्रियः न—व नियाराहित नव्हे आग्नरहित व नियाराहित पुरुषच संन्यासा व योगा आहे, अस मानू नये

शालें ” ६९३ गानासेराच मोक्षाला दुमन्या कशाचा अपेक्षा नाहा, हें जर सरें तर ज्याला मोक्ष पाहिजे आहे, दुमरें काहा नको, ना लोकरुमग्रहादिकाकडे दृष्टि ठेवतो व क्षाला? व ज्याला मोक्ष देणारें ज्ञान प्राप्त झालें, तो ज्ञानाच चाला, त्याला ‘ज्ञाना पुरुषानें ज्ञानोत्तरहि कर्में केलां पाहिजेत,’ असें कोण कितहि तरा सांगितलें तरा तो पेंकतो कशाचा? अर्थात् ‘ता बंधक होऊ नयेत म्हणून फलाशा सोडून समबुद्धानें करावा’ इत्यादि म्हणणें ज्ञाना पुन-पाला केव्हाच लागू होत नाहीं ज्ञान होनाच मव कर्मांचा क्षय होतो, असें धृति स्मृति-प्रमाणाना सिद्ध झालें आहे त्यामुळें ‘त’ बंधक होत नाहान’ बगैरे म्हणणें हें अप्रासंगिक नव्हे वा? रहस्यकार म्हणतात—‘हाच कर्मयोग आहे आणि कर्ममन्यासमागपेक्षा तो अधिक श्रेष्ठ आहे ” पण याला प्रमाण काय? गतिंन असें कोठेंहि सांगितलेलें नाहा कर्मयोग कोणता व ‘कर्मयोगी विशिष्यते’ याचा अर्थ काय? हें आम्हा मविस्तर वर सांगितलेच आहे झणून पुन त्याचें येथें चावतचवण नको कर्मयोग म्हणने श्रौतस्मात् कर्मांच अनुष्ठान व अङ्कून कर्ममन्यासापेक्षा कर्मयोग मुलम असल्यामुळ श्रेष्ठ, एवढेंच गाना सागत आहे ‘ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ’ ह गीतचें किंवा श्रावण्याचें म्हणणें नगून रहस्यकाराचें आहे व त्याला कोणत्याहि शास्त्राचा आधार नाहा वस्तुन सहावा अध्याय पाचव्या अध्यायाच्या २७, २८ श्लोकांच्या व्याख्यानामारस्ता आहे पण रहस्यकार त्याचा मवध तिमन्या अध्यायानाला ‘इन्द्रियनिग्रहानें तू कामाला तिक,’ या उप-देशाशीं नाट्ट पहातात, ‘इन्द्रियनिग्रह कसा करावा आणि ज्ञानविज्ञान म्हणने काय याचा मुलमा करण्यामाठा सहावा अध्याय आरभिला आहे’ असें त्याचें म्हणणें आहे मग ४ ध्या व ५ व्या अध्यायातच त्याचा मुलमा वा केला नाहा, असें योगी विचारीन, झणून ‘मध्यच अनुनाच्या प्रथामुळें विषयांतर करावें लागल’ असें ते मागतात माराश “ कर्म-योगाम लागारी जो नि मग किंवा ब्रह्मनिष्ठ स्थिति ता ज्या माधनाना प्राप्त होऊ शकते त्याच्या निरूपणाम वा अध्यायान मुन्वात केली आहे ” असें त्याचें म्हणणें आहे पण सहाव्या अध्यायान अनेक माधने सांगितलेला नाहात एक ध्यानयोगच सांगितलेला आहे, आणि ध्यानयोगाचा योग्यता प्राप्त हारपर्यंत कर्म करावा व पुढें कर्मसंन्याम करावा असेंहि यथें स्पष्ट सांगितलें आहे माध्यायान त्याचा मविस्तर विचार शालेला असल्यामुळें येथें विस्तार करणें नला.

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रित किं कर्मफल कर्मण फल कर्मफल यत्तदनाश्रित कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थ । यो हि कर्मफलतृष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्यतु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रित कर्मफलमेवभूत सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्पतयति । यः कश्चिदीदृश कर्मां स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यते इत्यवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति । संन्यास परित्याग न यस्यास्ति स संन्यासी च योगी योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी चेत्येव गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यं । निर्गता अग्नयः कर्मांगभूता यस्मात्स निरग्निरक्रियश्चान्निग्निसाधना अप्यविद्यमाना क्रियासंपोदानादिका यस्यास्ताव क्रियः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—अनाश्रित -न आश्रित अनाश्रित.—आश्रय न केलेला, तो अनाश्रित होय—किं—शशाचा आश्रय न केलेला—कर्मफल-कर्मण फलं कर्म फलं यत् तत् अनाश्रितः-कर्मफलतृष्णारहित—इत्यर्थ—कर्मफलाचा आश्रय न केलेला, वमाचें ज फल तें कर्मफल, त्याचा आश्रय न केलेला-कर्मफलतृष्णारहित झालेला असा याचा भावार्थ [कर्मफलान्निषया अभिलाष नाहा, एवढ्यावरूनच कर्मफलाला अनाश्रित वसा ' या शक्ये व्यतिरेकमुत्ताने उत्तर-]—यः हि कर्मफलतृष्णारहितः सः कर्मफल आश्रित भवति—जो कर्मफलाविपर्ययाच्या तृष्णेन युक्त असतो तो कर्मफलाचा आश्रित असतो—तु अयं तद्विपरीतः अतः कर्मफलं अनाश्रित.—पण हा त्याच्या उलट आहे म्हणून कर्मफलाला अनाश्रित—एवंभूतं सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतं अग्निहोत्रादिकं करोति-निर्वर्तयति—अशा प्रकारचा होऊन कार्यं म्ह० अवश्य कर्तव्य-नित्य-काम्यकर्मांच्या विपरीत असलेलें अग्निहोत्रादिकं कर्म करतो-त्याचे अनुष्ठान करतो,—यः कश्चित् ईदृशः कर्मां स. कर्म्यन्तरेभ्यः विशिष्यते इति एव अर्थ आह ' स संन्यासी च योगी च ' इति—जो कोणा अशा प्रकारचा कर्मां तो इतर कर्मठ गृहस्थांद्गुण श्रेष्ठ आहे, असा हा अर्थ ' स संन्यासी च ' यान भगवान् सांगतात. [यथे स्तुति विवक्षितं अमत्यामुळें त्यात अनुपपन्न अस काहाच नाहीं]—संन्यास-परित्याग. स. यस्य अस्ति स. संन्यासी—संन्यास म्ह० परित्याग तो ज्याला आहे तो संन्यासी,—च योगी च योग चित्तसमाधानं सः यस्य अस्ति स. योगी च इति एवंगुणसंपन्न अयं मन्तव्य—आणि योगीहि, योग म्ह० चित्ताच समाधान, तो योग ज्याला आहे तो योगी, अशा प्रकारच्या गुणांनी संपन्न असा हा मानावा—केचलं निरग्निः (च) अक्रियः एव संन्यासी योगी च इति न मन्तव्य—केवल निरग्नि व अक्रियच तेव्हा संन्यासी व योगी आहे, असे समजू नये—निर्गता. अग्नयः कर्मांगभूता. यस्मात् स निरग्नि—ज्याच्या पातून कर्मांगभूत अग्नि-गाहपत्य-आहवनाय-अन्याहायपचन योग्य भूत रमाने आम-निपून गेल आहेत, ज्यात त्यांचा शाग्यामध्य समाराध करण आहे तो निरग्नि,—च

अक्रियः—अनभिसाधनाः अपि अद्रिद्यमानाः क्रियाः तपोदानादिकाः यस्य असौ अक्रियः—आणि अक्रिय म्ह० अर्गनां साध्य न होणाऱ्याहि तप, दान इत्यादि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहींत तो अक्रिय होय. [ज्याने भ्रूत स्मार्त अर्गाचा त्याग केला आहे व त्यामुळे अभिसाध्य क्रिया सोडल्या आहेत, तसेंच तप, दान इत्यादि अभिसाध्य नसलेल्या क्रियाचाहि त्याग केला आहे म्ह० ज्याने यज्ञ, दान, तपोरूप कर्म सोडले आहे तोच तेवढा संन्यासी व योगी असे समजू नये, तर जो कर्मफलाचा अभिलाष न करितां अभिहोनादिक नित्य कर्तव्य कर्म करतो तोहि गौण संन्यासीच व योगीच आहे, असे समजावे.] १.

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव धृतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यत इति । नैप दोषः । कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिपितत्वात् । तत्कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाद्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुच्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकांचें तात्पर्य सांगण्यासाठी त्या श्लोकाने ज्या शक्याचे निवारण करावयाचें आहे ती शका प्रथम दाखवतात—) ननु च निरग्नेः अक्रियस्य एव धृति-स्मृति-योगशास्त्रेषु संन्यासित्वं च योगित्वं प्रसिद्धं—अहोपण, निरग्ने व अक्रिय असलेल्या पुरपाळाच धृति-स्मृति-योगशास्त्रात संन्यासित्व व योगित्व प्रसिद्ध आहे. [म्ह० श्रुत्यादिकात ज्याने यथाशास्त्र अर्गाचा व दानादिकाचा त्याग केला आहे, त्यालाच संन्यासित्व व योगित्व सांगितलें आहे.] मग असे असताना—इह

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ अगदी विपरीत करितात—“ कर्मफलाशेचें मनात विहाट न ठेवता जो कर्तव्य कर्म करतो, तोच मन्यामी व तोच कर्मयोगी म्हणावयाचा. अर्गहोत्रादि कर्म सोडून देणारा किंवा कोणतेंच कर्म न करता स्वस्थ बसणारा सारा संन्यासी व योगी नव्हे. ” म्हणजे यांच्या मते फलाचा आशा न करता कर्म करणे हाच संन्यास व योग होय. पण हे रहस्यकारांचें मत शालें, व तेंहि त्यांच्याच मनाच्या विव्ध आहे. कारण एकरा ‘संन्यास व कर्मयोग हे दोन अगदी स्वतंत्र मार्ग आहेत व त्यातील कर्मयोग श्रेष्ठ’ असें झणून, ‘परा संन्यासी व परा कर्मयोगी कर्मफलाचा त्याग करणाराच होय,’ हे म्हणणे उपपन्न कमें होतें ? अर्गहोत्रादि कर्म यथाशास्त्र सोडणारा संन्यासी नव्हे, तर तीं करणाराच संन्यासी आहे, असें क्षणभ्यासारखेंच हें आहे भगवान् किंवा व्यास यातील कोणीहि असा मनेंशास्त्रविरुद्ध व अनुपपन्न अर्थ वेव्हाहि मागणार नाहान. कर्मांचा त्याग हाच मुख्य संन्यास अर्गून फलत्याग हा गौणसंन्यास आहे. पुढच्या श्लोकावरूनहि हाच गोष्ट सिद्ध होत असताना निकटे दुर्लक्ष करून धृति-स्मृति-पुराण इतिहास-योगशास्त्रादि प्रमाण ग्रथावरून सिद्ध होणाऱ्या संन्यास-आश्रमाला धुडकावून लावणें, व कर्मानुष्ठानाचा गरा कर्मसंन्यास क्षणणें, हें मोठें धाडस आहे व तें भगवानाच्या किंवा व्यासाच्या माथा मारणें हें तर पापच आहे आचार्यांना याविषयादि भाष्यान सविस्तर विचार केला आहे. (पृ. ५४० पहा).

साग्नेः सक्रियस्य जप्रसिद्धं सन्यासित्वं च योगित्वं कथं उच्यते इति—
 येथें साग्नि व सन्निय म्ह० अग्निहोत्रादिक अग्निसाध्य क्रिया करणारा व दानादिक अ-
 नग्निसाध्य क्रिया करणारा जो गृहस्थ त्याला भृत्यादिकात प्रसिद्ध नसलेलें सन्यासिन
 व योगित्व कस सांगितलें जात आहे ? (समाधान—) न एष दोष — हा दोष मत
 नाहा — ऋचाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य सपिपादयिपितत्वात्— कारण काही
 एका गणवत्तानें साग्नि व सक्रिय अशा गृहस्थाचें सन्यासित्व व योगित्व सपादन कर-
 ण्याची भगवानाची इच्छा आहे [गृहस्थाला मुख्यवत्तीनें सन्यासित्व व योगित्व कथाव-
 शय्य नाहा पण भगवानाना गौणवत्तानें त्याच्या ठिकाणीं ता दोन्ही सपादन कराव-
 पाचा जाहेत त्यामुळ पूर्वाक्त दोष येत नाहा]—तत् कथं—त कसें सपादन करा-
 वयाच आहे ?—कर्मफलसंरूपसन्यासात् सन्यासित्वं च योगाङ्गत्वेन क-
 मानुष्ठानात् वा चित्तविक्षेपहेतो कर्मफलसकल्पस्य परित्यागात् योगि-
 त्वं च इति उभय गौण—कर्मफलाविषयाचा सकल्प टाकल्यामुळें—कर्मफलसकल्पा-
 चा सन्यास कन्यामुळ गृहस्थाला सन्यासित्व आहे व योगाचें अग—साधन या रूपानें
 कर्माचें अनुष्ठान केल्यामुळ किंवा चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणाऱ्या कर्मफलाविष-
 याच्या सकल्पाचा सन्यास केल्यामुळें त्याला योगित्व आहे, असें हें सन्यासित्व
 व योगित्व गौण आहे [पण मुख्य सन्यासिन्वाद् सभवत असताना येथे गौण सन्या-
 सित्वादि का घ्यावयाचें ? अशा शका घेऊन कर्मा गृहस्थाच्या ठिकाणा सुर्य सन्यासिन
 व योगित्व सभवत नाहा म्हणून त्याच्या कर्मफलत्यागाचा स्तुति सिद्ध होण्यासाठी
 येथील सन्यासित्वादिच गौणच इष्ट आहे, अशा आशयानें म्हणतात—]—पुन मुख्य
 सन्यासित्वं च योगित्वं न अभिप्रेत—पण मुख्य सन्यासित्व व योगित्व येथें
 इष्ट नाहीं, [अद्यापण, चित्ताच्या व्याकुलतेला कारण होणाऱ्या कामनेचा त्याग केल्यामुळें
 चित्ताच्या समाधानादिमाचा सिद्धि होते व त्यामुळें कर्मा गृहस्थाच्याहि योगित्वाची सिद्धि
 होते, हे ठाक आहे पण त्याला सन्यासी म्हणणें मात्र विरुद्ध आहे, असा आशय या
 वर येईल, म्हणून]—इति एत अर्थ दर्शयितु आह—अशा प्रकारचा हाच अर्थ
 प्रदर्शित करण्यासाठी भगवान् ' य सन्यास० ' इत्यादि म्हणतात—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

न ह्यसन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पांडव—हे अनुना, धुनिस्मृतिवेने—य—ज्याला—सन्यास
 इति—नरा सन्यास अग—प्राहु—मणतात—त—त्याला—योगं—याग—
 विद्धि—जाण—हि—कारण—असन्यस्तसंकल्प.—ज्यानें सकल्प टाकलेला नाहीं
 अग—कश्चन—काणा—योगी—योगी—न भवति—होत नाहीं २

य सर्वकर्मतत्परित्यागलक्षण परमार्थसन्यासमिति प्राहु धुतिस्मृतिविदो योग
 कमानुष्ठानलक्षण त परमाधमन्यास विद्धि जार्गाहि हे पाण्डव । कर्मयोगस्य प्रकृति

लक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमायसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भावं उच्यते इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयसकृत्प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्न्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्मं कुत्रापि एव फलविषयसकृत् सन्न्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि यस्मान्नसन्न्यस्तसकृत्पोऽभ्यन्यस्तोऽपरित्यक्तं फलविषयसकृत्पोऽभिसाधिर्येन सोऽभ्यन्यस्तसकृत्प कश्चन कश्चिदपि कर्मायोगी समाधानवान्भवति न समवतीत्यर्थः । फलमकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्मात् कश्चन कर्माभ्यन्यस्तफलसकृत्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसकृत्पस्य सन्न्यस्तत्वादेत्यभिप्रायः । एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं मन्व्यामसामान्यमपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुयोगं तद्विद्वि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासचमुत्तम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—श्रुतिस्मृतिविद् यं—सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं इति प्राहुः—श्रुतिस्मृतिवेत्ते ज्याग सर्वकर्म व त्याजे फल याचा परित्याग करण, या स्वरूपाचा परमार्थ संन्यास अम म्हणतात—हे पांडव—ह अनुना—कर्मानुष्ठानलक्षणं तं योगं परमार्थसंन्यासं विद्धि—जानीहि—त्या कर्मानुष्ठानरूप यागालाच तू परमार्थसंन्यास जाण जो योग तोच परमार्थ मन्व्याम आह असं तू ममन [गृहस्थाला गौण संन्यासित्व व यागित्व जें सांगितल आह तेंच या श्लाकाच्या उत्तराधान प्रकृत कर्माभ्यासागी म्हणतात—]—प्रवृत्तिलक्षणस्य कर्मयोगस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यं अङ्गीकृत्य तद्भावं उच्यते—प्रवृत्तिलक्षण कर्मयोगाच त्याच्या अगदा उलट अमल्या निवृत्तिलक्षण परमार्थ मन्व्यामासी कोणत्या प्रकारचें सामान्य—सारोपणा स्वाका स्त तद्भावं—तद्रूपता सांगितली जात ? [कर्मयोग व मन्व्याम यात असा कोणता गमान पक्ष आह का, त्याच उद्देशून कर्मयोगाच मन्व्याम आह, अमें म्हणता येद ?]—इति अपेक्षायाम् इदं उच्यते—असी आकाशा चार्थ अगता हें याच समाधान सांगत जर्ण—कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं सादृश्यं अस्ति—कर्मयोगाचें परमार्थसंन्यासासी कर्त्याच्या द्वाय सादृश्य आह (त कर्म ? उत्तर—) यं हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सकृत्प सन्न्यस्यति—जा प्रसिद्ध परमार्थ मन्व्यासी अगता ना, मर कर्म व त्याचा सांगान्प्रादि साधनें याग त्या केल्या अमन्वान मर कर्म विषयीचा व त्याच्या फलविषयीचा सकृत्प—की जा सकृत्प, मर प्रवृत्ताचें निमित्त ना धन त्याच कारण आह, असा मन्व्य—मगटना [मर सन्न्यसी काय करता ? मर कर्म व त्याचा साधनें मगटना त्यामुळ मर प्रवृत्त्याचें कारण असा जो कर्म, त्याचें कारण—सकृत्प, त्याचा त्याग करता सकृत्पाचा त्याग कर्ण अगतां त्याच कार्य—कर्म मरता कामाच्या अभावी प्रवृत्तयणा पाद हाता मन्व्याम मर कर्म व त्याची

फलं याविषयाच्या सकल्याचा त्याग करतो]—अयं अपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाणः एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन् आह—आहि कर्मयोगा कर्म करात असतानाच त्याच्या फलविषयाचा सकल्प टाकतो, असा हा अर्थ दाखविणारे भगवान् म्हणतात—हि यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः—असंन्यस्तः—अपरित्यक्त फलविषयः संकल्प—अभिसंधि येन स असंन्यस्तसंकल्प—कारण ज्यान फलविषयाचा सकल्प—आशय टाकलेला नाही, तो असंन्यस्तसंकल्प आहे, असा—कश्चन—कश्चित् अपि कर्मा योगी—समाधानवान् न भवति—न संभवति इत्यर्थः—कोणाहि कर्मा—गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्त होत नाही ज्याने कर्मान्या फलविषयाचा अभिलाष सोडलेला नाही, असा कोणाच योगी होऊ शकत नाही, असा याचा भावार्थ [फलसंकल्प न टाकल्यास चित्ताचे समाधानहि संभवत नाही] कारण—फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्—फलविषयाच्या सकल्पाला चित्तविक्षेपहेतुत्व आहे [म्ह० फलसंकल्प चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो. आता व्यतिरेकमुखाने सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखाने उपसहार करितात—]—तस्मात् यः कश्चन कर्मा संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्—म्हणून जो कोणी कर्मा फलविषयाच्या सकल्प्याचा त्याग केलेला असा असतो—सः योगी—समाधानवान्—अधिक्षिप्तचित्तः भवेत्—तो योगी म्ह० समाधानवान्—अविक्षिप्तचित्त असा होतो—चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः—कारण चित्तान्या विक्षेपाला कारण होणारा जो फलाचा सकल्प त्याचा त्याग संन्यास केलेला असतो, असा याचा अभिप्राय आहे [ज्या कर्मठ गृहस्थान फलविषयाच्या सकल्प्याचा त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानान युक्त होतो त्याचे चित्त विशिष्ट—चंचल झालेल नमत कारण फलविषयाचा सकल्पच चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो पण याने तर त्याचा त्याग केलेला असतो म्हणून तो कर्माहि योगी होय]—एव परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं अपेक्ष्य—याप्रमाणे परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचे कर्त्यांच्या द्वारा असलेले संन्यासाचे सामान्य—गाढरथ घेऊन—न्याच्या अपेक्षेने—‘यं संन्यासं इति प्राहुः योगं तं विद्धि पांडव’ इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्—‘ज्याला संन्यास असे म्हणतात त्याचा हे अर्थाना, नृ योग समज,’ या वाक्याने कर्मयोगाच्या स्तुतीसाठी कर्मयोगाला संन्यासैव सांगितले आहे २

१ या श्लोकाच्या अर्थात “ज्याला संन्यास असे म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे असे समज. कारण संन्यासाचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलप्राप्तीचा संन्यास केल्यानेहीच कोणाहि कर्म योगी होत नाही ” असे रहस्यकार दाखवतात. यात ‘मरत्य’ म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलप्राप्ती असे दाखवते आहे, न तरा चमत्कारिक दिग्ने याचा वास्तविक अर्थ वाचकांना भाष्यार्थावरून समजून घ्यावा ‘गानेच्या मिद्वान्ताहून स्मृतिवाराचा मिद्वान्त भित्त आहे’ इत्यादी हे रहस्यवाराचे दाखने आहे, ते प्रमाणमिद्व नमून केवळ काव्यनिर्णय प्रमाणामुळे आणवी त्याचा अर्थाने विचार करात नाही

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—योगं—ध्यानयोगावर—आरुरुक्षोः मुनेः—आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षु गृहस्थात्मा—कर्म—फलनिरपेक्ष कर्मांतुष्टान हे—कारणं—साधन—उच्यते—सांगितले जाते.—तस्य एव योगारूढस्य—पण तोच मुनि कर्माभ्यामाने योगारूढ झाला असता, त्याला—शमः—उपशम—सर्व कर्मापासून उपशम पावणे, हे—कारणं—साधन—उच्यते—सांगितले जाते. ३.

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरर्ह्यां साधनामिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्याऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरारोडुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थानुमदाकस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपशमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति न इष्टिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं ध्यामेन—“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमाज्रं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाम्यः ” इति ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, याप्रमाणे परमार्थ संन्यासाचा कर्मयोगातच जर अन्तर्भाव झाला तर कर्मयोगच सदा करणं प्राप्त आहे. कारण तो केव्याने परमार्थ संन्यासादि केन्यासारसाच होतो, अर्था आतंका येथे येण्याचा संभव आहे. म्हणून गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचे तात्पर्य मागतान—) फलनिरपेक्ष. कर्मयोगः ध्यानयोगस्य बहिरंगं साधनं इति तं संन्यासत्वेन स्तुत्या—फलाची अपेक्षा न करिता आचरिलेला कर्मयोग हे ध्यानयोगाचें बहिरंग साधन आहे, म्हणून त्या कर्मयोगाची संन्यासावाने स्तुति करून—अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्व दर्शयति—आता ' आरुरुक्षो ० ' या श्लोकाने कर्मयोगाला ध्यानयोगाचें साधनत्व आहे, अंगे भगवान् दासवितान—आरुरुक्षोः—आरोडुं इच्छत—अनारूढस्य—ध्यानयोगे

१ रहस्यकार या त्रिमत्या श्लोकाना असे अवनरण देतात. “ परा मन्याम कोपता ते याप्रमाणे माणून आता ज्ञान होण्याच्या पूर्वी ज्ञाने साधनावस्थेत जा कसे करतात, त्यात व ज्ञानोपर झगजे निदाकपेन फलाशा सोडून जा कसे करावयाचा, त्यात भेद कोपता ते माणतात. ” पण पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकात परा मन्याम माणित्या नमुन गौणमन्याम माणित्या आहे, हे भाषा वर दाखविलेच आहे. ज्ञान होण्यापूर्वी साधनावस्थेत जा कसे करतात, त्यात व निदाकपेन कर्माने 'फलाशा सोडणे' हा प्रयत्न भेद रहस्यकारांनी या अवनरणानेच दाखवित्या आहे, परा मो सुखाचा आहे कारण साधनावस्थेतच आत्मनि शरण शिरपुढीघरितां कसे केला जातान. मने कामाचा त्याग भेत्वावांचून निदारण्यात

फले याविपर्याच्या सकल्पाचा त्याग करतो.]—अयं अपि कर्मयोगी व
एव फलविपर्यं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन् ३
कर्मयोगी कर्म करीत असतानाच त्याच्या फलाविपर्याचा सकल्प टाकतो,
दाखविणारे भगवान् म्हणतात—**हिंयस्मात् असंन्यस्तसकल्पः**—अ
अपरित्यक्त फलविपर्यः संकल्प-अभिसंधि येन स असन्य
—कारण ज्याने फलाविपर्याचा सकल्प-आशय टाकलेला नाही, तो अन्
आहे, असा—**कश्चन-कश्चित् अपि कर्मा योगी-समाधानवान्**
-न संभवति इत्यर्थः—कोणाहि कर्मा-गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयु
ज्याने कर्माच्या फलाविपर्याचा अभिलाष सोडलेला नाही, असा कोणाच
शकत नाही, असा याचा भावार्थ [फलसकल्प न टाकल्यास चित्ताचे समा
वत नाही] कारण—**फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्**—फ
सकल्पाचा चित्तविक्षेपहेतुत्व आहे [म्ह० फलसकल्प चित्ताच्या विक्षेपाला
आता व्यतिरेकमुखाने सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखाने उपसहार करि
तस्मात् **यः कश्चन कर्मा संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्**—म्हणून जो
फलाविपर्याच्या सकल्पाचा त्याग केलेला असा असतो—**सः योगी-समा**
-अविक्षिप्तचित्तः भवेत्—तो योगी म्ह० समाधानवान्-अविक्षिप्तचित्त
-चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्राय
चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणारा जो फलाचा सकल्प त्याचा त्याने सन्या
जसतो, असा याचा अभिप्राय आहे [ज्या कर्मठ गृहस्थाने फलाविपर्याच्या
त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानाने युक्त होतो र
विक्षिप्त-चंचल झालेले नसते कारण फलाविपर्याचा सकल्पच चित्ताच्या
कारण होतो पण याने तर त्याचा त्याग केलेला असतो म्हणून तो कर्माहि योग
—**एव परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं**
—याप्रमाणे परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचे कर्त्यांच्या द्वारा असलेले संन्या
मान्य—सादृश्य घेऊन-न्या-या अपेक्षेने—**‘यं संन्यासं इति प्राहुः योगं त**
पांडव’ इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्—‘ज्याला सं
म्हणतात त्याग हे अर्जुना, तू योग समज,’ या वाक्याने कर्मयोगाच्या स्तुतास
योगाला संन्यासत्व सांगितं आहे २

१ या श्लोकाच्या अर्थात “ज्याला संन्यास असे म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे अ
कारण सकल्पाचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशेचा संन्यास केल्याशिवाय कोणी
योगी होत नाही” असे रहस्यकार दाखवतात यात ‘सकल्प’ म्हणजे काम्यबुद्धिरूप व
असे दृश्य आहे, तजरा चमत्कारिक दिवने याचा बारनविषय अर्थ वाचकांना भा
वरून समजून घ्यावा ‘गोनेच्या मिद्वान्ताहून स्मृतिवाराचा मिद्वान्त भिन्न आहे’
जे रहस्यवाराचे दाखणे आहे, ते प्रमाणसिद्ध नसून केवळ वाचकांनी अगत्यामुळे
त्यांना अतिरिचिचार करीत नाही.

त्यांना सांप्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नमनात. मध्वाचार्य “योगारूढ म्ह० अपरोक्ष ज्ञानां व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमानें समाधि हें परम मुखाचें कारण सांगितलें आहे ” अमें म्हणतात. रामानुजाचार्य—“ शम म्ह० कर्मनिवृत्ति ” म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—“आतां योगाचढ्याचा निमया । जरी ठाकावा आर्था पार्था । नरी मोपाना या कर्मपथा । लुका शर्णा ॥ ५४ ॥.. मग तथा मार्गाची धाव । पुरेल प्रवृत्तीची हाव । जेथ माध्यमाधना खेव । ममरसें होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैम पावते । भागील स्मरणें तें ठाके । ऐसिये मरिमणि भूमिके । ममाधि राहे ॥ ६० ॥ ” यात त्यांना “योगरूपां पर्वणाच्या माध्यावर ज्याला चढावयाचें अमर्ते, त्याला कर्ममार्ग हाच पिना आहे. त्यानें तो सोडू नये. पण योगपर्वनारूढ झाल्यावर मग त्याचा तो मार्ग संपतो. प्रवृत्तीची हाव पुरा होते. अज्ञानदान साध्यमाधनाची एकरूपता होति. पुढील मार्ग बंद होतो. भागील भानहि रहात नाहा व ती योगाचढ्याच्या माध्यावराल मगटावर निक्षळ स्थिर होतो.” अमें सांगितलें आहे व तें सर्वथा उपपन्न होय. अर्थांत कर्म योगारोहणाचें माधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हें योगारूढाचें माधन आहे, याबद्दल प्राचीन टीकाकारांताल कोणाचाच मनभेद नाहा. पण रहस्यकार त्या भवांना सांप्रदायिकमाझां ठरवून मोकळें होत आहेत.

टीकाकारांना अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा आहे, सरा नव्हे, याचा कारणें ते अशीं सांगतात—(१) “कर्मफलचा आश्रय न करिता कर्तव्यकर्म करणारा पुरुषच सरा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्म न करणारा (अक्रिय) सरा योगी नव्हे, अमें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकाने जर भगवानांना सांगितलें आहे तर निमन्या श्लोकाने योगारूढ पुरुषाला कर्मांचा त्याग करण्यास किंवा कर्म सोडण्यास भगवान् सांगतात, अमें मानणें सर्वथैव अन्याय्य होय.” पण या अध्यायाच्या १ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनां बरोबर केल्या नाहा, हें आम्हां बर सांगितलेंच आहे. १ व्या श्लोकाने कर्मफलाची इच्छा न धरिता जो कर्मोपिकारी गृहस्थ विहित कर्म करतो तो मन्यासी व योगी आहे,अशी त्याची स्तुति केली आहे. कारण योगारोहणामाठा नसल्या कर्मांचें तिसऱ्या श्लोकाने विधान करावयाचें आहे. ज्याचे विधान करावयाचें अमर्ते त्याची अशीच स्तुति केली जाते. अर्थांत कर्मफलाचा आश्रय न करिता कर्म करणारा हा मुख्य मन्यासा नसून गौणमन्यासा आहे व या विषयी मूळ भाष्यात मरिचर विचार केल्या अम—यामुळे येथें अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाहीं. कर्म करणारा सरा योगी किंवा मन्यासा कसा असेल ? एवढी माधी गोष्टहि रहस्यकारांच्या लक्षांत येऊ नये,हें आश्चर्य आहे.अमो,सरा प्रकार असा अमन्यामुळेच “ शानि निदान्वावर योगारूढानें कर्म करू नयेत अमें मन्यामनायांचे बरीं मत ” अमने तरी गौण हें मत मान्य नसून ” बर्गे ज रहस्यकाराना (पृ. ६९५ वर) म्हटलें आहे ते मनें अपयोजक आहे. मिठावस्थेतील पुष्काला कर्मयोगी म्हणता येत नाहीं. गीता ममें सांगत नाहीं. रहस्यकारांनीं गौण्याचा काहा श्लोकाचा विषयाने कळत तथा अर्थ ओठा-लानें काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो फसला आहे. याविषयी प्रस्तुत (३ व्या) श्लोकाचा अर्थ हेंच उदाहरण पुढें आहे यात ‘योगारूढ होऊ इच्छिताच्या मुनींम कर्म शमाचें कारण—माधन आहे, व योगारूढांम शम कर्माचे कारण अहे,’ जसा अतथाच अर्थ केला आहे.

प्राप्त होत नाहा, तेव्हा ज्या अवरुधेत फलादेशा सभवच नाहा, त्या अवरुधेत फलाशा सादून कर्म करावयाचा कशा? असे रहस्यकार या महत्त्वाच्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—

“जो कमयोगारूढ होऊ इच्छितो, त्या मुनीस कम ह् अमार्गचें कारण म्हणजे साधन म्हटलें आहे आणि तोच पुरुष योगारूढ झ० पण यागो जाला झ० त्यास पुढें शम हें कर्माचें कारण होतें, अस म्हणतात ’पण हा अर्थ अतिशय ओढाताणोचा आहे यथे योगारूढ असा शब्द असताना कमयोगारूढ असे रहस्यकाराना आपल्या संप्रदायाला अनुसरून म्हटलें आहे पण कर्मयोगारूढ याचा अर्थ काय? आणि जो कमयोगारूढ होऊ इच्छितो, त्याला कम हें शर्माचें साधन आहे, याचा संगति कशा काय लागते? कम हें शर्माचें साधन आहे हें म्हणण अनुभववाच्या विरुद्ध आहे कारण कम व शम यांच्यामध्ये दिवस व रात्र दाख्या इतका विरोध आहे तसच योगारूढ झाल्यावर शम हें पुन कर्माचें कारण होतें, असे म्हटल्यास त्यावर अयोग्याश्रय णाप येत नाहा का? हा श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे असे कोण म्हणेल? पण याहापेक्षा अधिक आश्चर्य तें पुढेंच आहे मुळात काहा आधार नसताना ‘कम हें शर्माचें कारण आहे व शम हें कर्माचें कारण होतें’ असे आपल्या पदरुचेंच सांगून पुन ‘टाकाकारा ना या श्लोकाच्या अर्थाचा अनर्थ करून टाकला आहे’ असे म्हणण्यास त तयारच आहेत। रहस्यकाराना आपल्या वरील अयोग्य अर्थाच्या समथनासाठी या श्लोकावर विरुद्ध टीप लिहिला आहे तिचा आपल्यालाहि थोडा विचार करण भाग आहे ते म्हणतात,—“श्लोकाच्या पूर्वार्धात योग म्हणजे कमयोग हाच अर्थ अमून तो सिद्ध होण्यास प्रथम कमच कारण होतें हा गोष्ट सर्वास मान्य आहे” पण रहस्यकाराचें हें म्हणणें साफ जुवाचें आहे येथाल योग म्हणजे कमयोग असे कोणाहि म्हणत नाहा अद्वैतवादी तर म्हणत नाहातच, पण इतर भाष्यकारही येथाल ‘योग’ म्हणजे ‘कमयोग’ असे म्हणत नाहात मध्वाचार्य—“योग आरुक्षो’ याचा अर्थ ‘उपायसंपूर्तिमिच्छो’ असा करितात त्याचे टाकाकार नयर्थाथ ‘उपाय ममाधिरेव’ असे म्हणतात रामानुजाचार्य—“योग आत्मावलोकन प्राप्तु इच्छो मुमुक्षो व मयोग एव कारण उच्यते’ म्हणजे योगाला, आत्मगानाला प्राप्त होण्याचा इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला कमयोगच साधन सांगितलें नातें यावरून रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाहा, ह कोणाहि क्वल करील शिवाय ‘कमयोग सिद्ध होण्यास कमच कारण होतें,’ हें म्हणणेहि अयोग्य आहे कमयोगाचेंच कारण कम कम होइल? कम व कमयोग यात काय फरक आहे? रहस्यकार चेा परव मानतात तो काल्पनिक आहे, प्रमाणसिद्ध नाहा शिवाय अध्यामये ‘कर्म हें शर्माचें कारण आहे’ असे रहस्यकाराना म्हटलें आहे त निराळच ’ पुन ते म्हणतात,—“योगारूढ झाल्यावर त्यासच शम हें कारण होतें याचा अर्थ टाकाकारा ना मयासपर लावला आहे, त्याचें असे म्हणणें आहे की, ‘शम’ म्हणजे कर्माचा ‘उपशम’ व ज्याला योग सिद्ध झाला त्यान कर्म सोडून दिला पाहिजेत’ कारण त्यांच्या मते कम योग, हा मयासाचें अंग म्ह० पूर्वसाधन आहे पण हा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा हाय, गरा नव्हे” कमयोग परमाधमन्यासाचें अंग आहे, हें दुम-या कोणाचें मत ’यस्य मुर वै कमप्रणयच अना आहे, त्यास व भगवान् श्रीरुष्ण, याचें ते मत आहे ‘मयासग्न मदावाहो दु गमानुभवो गत्र’ ह गतेचेंच कथा आहे ‘कमयोगावाचूत परमाधमयाम प्राप्त होतें कार कटिण आहे’ (अ ५ श्लो ६ पृ ४०५ पहा) याविषयी सब वैश्याचें प्रेममय आहे दणूनच

त्याना माप्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नमनात. मध्वाचार्य “योगारूढ म्ह० अपरोक्ष शर्ती व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमार्ते ममाधि हें परम मुक्ताचें कारण सांगितलें आहे” असे म्हणतात. रामानुजाचार्य—“ शम म्ह० कर्मनिवृत्ति” म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—“आर्ता योगाचञ्चा निमया । जरी ठाकावा आधी पाधा । तरी मोपाना या कर्मपथा । चुका शणा ॥ ५४ ॥ . मग त्या मार्गाची धाव । पुरेल प्रवृत्तीची हाव । जेथ साध्यमाधना रेंव । मनरसें होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैम पारुते । मार्गील त्मरावें तें ठाके । ऐसिये मरितीये भूमिके । ममाधि राहे ॥ ६० ॥ ” यात त्याना “योगरूपा पर्वताच्या माध्यावर ज्याला चढावयाचें अमर्ते, त्याला वर्ममार्ग हाच पिना आहे. त्यानें तो सोडू नये. पण योगपर्वतारूढ झाल्यावर मग त्याचा तो मार्ग सपना. प्रवृत्ताची हाव पुरा होनि. ब्रह्मानंदान माध्यमाधनाचा एकरूपना होनि. पुढील मार्ग बंद होतो. मार्गील मानहि रहात नाहीं व तो योगाचञ्चाच्या माध्यावरील सपाटावर निश्चल स्थिर होतो.” असे सांगितलें आहे व तें सर्वथा उपपन्न होय. अर्थात् कर्म योगारोहणाचें साधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हें योगारूढाचें साधन आहे, यावद्दल प्राचीन टीकाकारांतल कोणाचाच मनभेद नाहा. पण रहस्यकार त्या सर्वांना माप्रदायिकभाषांदां ठरवून मोकळें होत आहेत.

टीकाकाराचा अर्थ माप्रदायिक आग्रहाचा आहे, सरा नव्हे, याचा कारणे ते अशीं मागतात—(१) “ कर्मफलाचा आश्रय न करिता कर्तव्यकर्म करणारा पुरुषच सरा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्म न करणारा (अक्रिय) सरा योगी नव्हे, असें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकान जर मतवताना सांगितलें आहे तर तिसऱ्या श्लोकान योगारूढ पुरुषाला कर्मांचा त्याग करण्यास किंवा कर्मे सोडण्यास भगवान् सांगतील, असें मानणें सर्वथैव अन्याय्य होय. ” पण या अध्यायाच्या १ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनी बरोबर केलेला नाहा, हे आम्हां वर सांगितलेंच आहे १ व्या श्लोकान कर्मफलाची इच्छा न घरिला जे कर्माधिकारी गृहस्थ विहित कर्म करतो तो मन्यार्मा व योगी आहे, अशी त्याची स्तुति केला आहे. कारण योगारोहणामाठा तसत्या कर्मांचें तिसऱ्या श्लोकान विधान करावयाचें आहे. ज्याचें विधान करावयाचें असें त्याची अशीच स्तुति केला जाते. अर्थात् कर्मफलाचा आश्रय न करिता कर्म करणारा हा मुख्य मन्व्यार्मा नसून गौणमन्व्यार्मा आहे व या विषयी मूळ भाष्यान मनिस्तर विचार केलेला अमन्यामुळे अर्थ अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाहीं. कर्म करणारा सरा योगी किंवा मन्व्यार्मा कमा असेल ? पर्वटा माधी गोंदहि रहरयकाराच्या स्थांनि येऊ नये, हें आशय आहे. अतो, सरा प्रकार अमा अमन्यामुळे व “ ज्ञानि निजाल्यावर योगारूढाने कर्मे करू नयेत असे मन्व्याममार्गाचें जरी मत अमर्ते तरी मानेन हें मत मान्य नसून ” वगैरे जे रहस्यकारांनी (पृ. ६९५ वर) म्हटलें आहे तें सर्व अपयोजक आहे. मिढावस्थेतील पुरुषाला कर्मदोर्ता म्हणता येत नाहीं. योगी तमें मागून नाहीं. रहस्यकारांनी गीतेच्या काही श्लोकाचा विषयाम कळून नमा अर्थ ओढा-टांगीने काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो फसला आहे. याविषयी प्रस्तुत (३ व्या) श्लोकामा अर्थ हेंच उदाहरण पुरें आहे. यात योगारूढ होऊ इच्छिताच्या मुनीम कर्म शमाचें कारण—साधन आहे, ते योगारूढास शम कर्मांचे कारण आहे, अमा भवताच अर्थ केला आहे.

(२) “ दुसरे कारण असे का, शम या शब्दान्ता ‘ कर्माचा शम ’ हा अर्थ बोलून आला ? शमशब्द गीतेत दोनचार वेळा आला असून तेथे व प्रचारातहि त्याचा अर्थ ‘ मनाचा शांति ’ असा आहे. मग याच खोकात ‘ कर्माचा शांति ’ असा अर्थ का घ्यावयाचा ? ” वगैरे. येथे ‘ शम ’ हा शब्द कर्माचा प्रतियोगी आहे. योगारोहणाची इच्छा करणाराला कर्म हे साधन सांगितले आहे व तोच योगारूढ झाला म्ह० त्याला ‘ शम ’ हे साधन सांगितले आहे अर्थात येथील ‘ शम ’ हा निरोपक्ष शब्द नाही. कर्मासापेक्ष शब्द आहे त्यामुळे ‘ कर्माचा उपशम ’ हाच त्याचा योग्य अर्थ आहे. मनाचा शांति हा सामान्य गुण असून तो सर्वांनाच—विशेषतः ब्राह्मणाना तरी साधारण आहे मनाचा शांति आरूढ झाला पाहिजे, पामराला पाहिजे व आरूढालाहि पाहिजे. पण हा येथील शम तसा साधारण नाही. तो पक्क योगारूढासाठीच आहे. शिवाय योगारूढ होईपर्यंत कर्म व योगारूढ झाल्यावर शम अशा कर्माची व शमाची सीमा येथे स्पष्टपणे दाखविली आहे त्यामुळे येथील कर्म हे विहित नित्य-नैमित्तिक कर्म व शम म्ह० त्याचा त्याग असाच अर्थ घेतला पाहिजे. ‘ नित्यस्य तु सन्यास. कर्मणा नोपपद्यते ’ (अ. १८ श्लो ७) नित्यकर्माचा सन्यास संभवत नाही, हे म्हणणे कर्माधिकार्यासाठी आहे, ज्ञानयोगाविकार्यासाठी नाही, कारण ते प्रत्येकासाठी आहे, असे म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठेला अवकाशच उरत नाही. पण ती निश्ठा भगवानांनीच सांगितलेली आहे, तेव्हा तिचेहि अधिकारी कोणा असलेच पाहिजेत ! शिवाय गीतेत यतीचा धर्म हि सांगितलेला आहे, असे वैशंपायन म्हणत आहे त्यामुळे अरूढाला कर्म व आरूढाला शम—कर्मत्याग हीच योग्य माधने आहेत रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे गीता प्रत्येक ज्ञानी पुरुषाने मरेपर्यंत कमच केले पाहिजे असे सांगत नाही. ती केवळ रहस्यकाराची अन्यथा प्रतिपत्ति आहे. ‘ शम योगारूढाच्या कर्मांचे कारण होतें, ’ या म्हणण्यात काही अर्थच नाही. कारण ते मुळाला सोडून व अनुभवाच्याहि विरुद्ध आहे

(३) “ टीकाकाराचा अथ त्याज्य मानण्याचे निसरे कारण असे का, सन्यासमार्गाप्रमाणे योगारूढ पुरुषास पुढे काहीच करावयाचे रहात नाही, शमातच त्याच्या सर्व कर्मांचा शेवट होतो, आणि हे जर सरे तर ‘ योगारूढाला शम कारण होतें ’ या वाक्यातील ‘ कारण ’ शब्द अगदीच निरर्थक पडतो ” (पण येथे सन्यासमार्गाचा काय संबंध आहे ? भगवान् योगारूढ झालेल्या त्यालाच शम कारण आहे, असे म्हणतात) पण रहस्यकार म्हणतात—“ नम म्हटल्यास कारण शब्द निरर्थक पडतो ” (तो कर्मा ? याचे उत्तर ने असे देतात—) “ कारण हा शब्द नेहमाच सापेक्ष आहे, कारण म्हटले म्ह० त्याला काही तरी काय पाहिजे; व सन्यासमार्गाप्रमाणे योगारूढाला तर कोणतेच कार्य शिल्लक राहिलेले नसते ” (पण रहस्यकाराची ही चिकित्सा माफ चुकून्ना आहे. कारणार्था नेहमाच अपेक्षा ठेवणारा ‘ काय ’ शब्द व कल्प या अर्था असलेला ‘ कार्य- ’ शब्द याच्या जवळीकडे जमिन—अस्मानाश्नके अंतर आहे, हे त्याच्या येथे लक्षात आले नाही, असे दिसते. कारणसापेक्ष कार्यशब्दाचा अथ परिणाम असा आहे. ‘ कार्य शिल्लक नसते ’ यानेच काय म्ह० कल्पकम आहे. अद्वैतवेदान्तासारख्या सुक्तिपूर्ण शास्त्रावर दोष देणाना अमेल सर्वथा अनुपपन्न तक रहस्यकारांनी लड्यावे व त्याचा सामान्य श्लोकाकडून मोर्ख जेव्हा जागा, हा केवळ कल्पमहिमा आहे! अगो, पण या श्लोकाच्या दोन्हा अर्थातील ‘ कारण ’ हा शब्द साधन या अर्था आहे. २११. रहस्यकारांनाहि

पूर्वाध्याताल कारणशब्दाचा अर्थ 'साधन' असाच केला आहे आचार्यांना दोन्ही अध्याताला कारणशब्दाचा अर्थ 'साधन' असा केलेला आहे पण तिकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकार 'कारणशब्द कार्यमापेक्ष आहे' इत्यादि म्हणून अप्रामाणिक दोष देण्याम उगाच प्रवृत्त झाले आहेत पण इतक्यात त्यांना 'कारण म्ह० साधन' या अर्थाची आठवण होऊन ते म्हणतात "श्रम म्ह० मोक्षाचें कारण म्ह० साधन म्हणावें तर ते जुळत नाही कारण मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे श्रम नव्हे वरें श्रम हें ज्ञानप्राप्ताचें 'कारण' म्ह० साधन म्हणावें तर योगारूढ झालेलाचें म्ह० पूर्णावस्थेम पांचलेल्याचेंच हें वर्णन अमल्यामुळे त्याला ज्ञानप्राप्तिकामाच्या साधनाचें पूर्वीच झालेली अमते मग 'श्रम' हें कारण वशाचें? मन्यामनागाय दीनाकाराम या प्रश्नाचें बाह्यच समाधानकारक उत्तर देता येत नाही "येथें रहस्यकारांनीं सन्यासनागाय शिवाकाराना आपल्या मते निरुत्तर करण्याचा बराच आव आणला आहे, पण तो सर्व व्यर्थ आहे कारण त्यात उपपत्ति बाह्यच नाही ते म्हणतात—'म मा टाकाकाराना ममाधानकारक उत्तर देता येत नाही,' पण आह्याला वागें वा, टाकाराना प्रस्तुत प्रश्न न करताच त्यांना आपला हा अशा समजून करून घेतला आहे कारण अज्ञानमागा कोणतीहि टाका तरी काढली तरी निध्यानार्थ्ये याचें उत्तर दिलेले आहे मग रहस्यकाराचें त्यानें समाधान का शाले नाही? कारण, रहस्यकाराना टाकाकाराचें म्हणों कळले नाही व ते प्रश्नादि प्रकरणांला सोडून करीत आहेत ते कसे? तर पहा—आचार्य म्हणतात—कमानुष्ठानाने ध्यानयोगाची योग्यता प्राप्त होते व ता आल्यावर त्यानेंच पूजापणे योगारूढ होण्यासाठी श्रम करावा श्रम म्ह० कर्ममन्याम त्यानें योगारूढत्वाचा पूर्ण परिपार होतो (गी मा ५.१५ पहा) पण रहस्यकार म्हणतात "मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे, श्रम नव्हे" अहो रहस्यकार! आचार्य योगारूढत्वाचें साधन श्रम आहे असें म्हणतात मोक्षाचें साक्षात् साधन श्रम—सन्यास आहे, असें म्हणत नाहीत मन्याम ज्ञानाचें सहकार साधन आहे, हे कोणादि कबूल करील रहस्यकार म्हणतात—"पूजावस्थेम पांचलेल्याचें हें वर्णन आहे," पण ते बरोबर नाही कारण, पूजावस्थेम पांचलेल्याचें जर हें वर्णन अमते, तर श्रम हें त्याचें साधन किंवा कारण तरी कशाला पाहिजे? पण मुळात योगारूढत्वादि श्रम हें कारण मागितलें आहे त्यामुळे योगारूढ हा मिद्ध नमुन साधन आहे, हें मिद्ध होतें ते म्हणतात—"त्याला ज्ञानप्राप्ति कामाच्या साधनाने पूर्वीच गाल्ली अमते मग श्रम हें कारण कशाचें?" कमानें आत्मज्ञान होणे शक्य नाही, ते श्रवण-मन नादिकांच्या योगानेंच होणार! कमानें चित्तशुद्धि होतें, श्रवणादिकांची योग्यता येत, ध्यानाची योग्यता येते. ती आल्यावर श्रवणादिक व ध्यान निर्विघ्नपणे होण्यामाठा श्रम—कर्ममन्याम हेंच साधन विहित आहे त्यामुळे 'श्रम हें कारण कशाचें?' हा प्रश्न अर्थाना आहे अथवा रहस्यकाराना त्याचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाही, यात दीनाकाराचा बाह्य दोष नमुन अप्रामाणिक प्रश्न करणाऱ्याचा दोष आहे

रहस्यकार पुढें म्हणतात—"पण मन्यामनागायाचा हा अर्थ सोडून देऊन विचार करूं लागूं, म्हणजे उत्तरार्थाचा अर्थ करताना पूर्वाध्याताला कर्म हें पण मानिध्वसामध्यानें महज मनात येत व मग योगारूढत्वा स्वप्न राहिल्या नमुन तरी लोकमप्रवृत्ताक वन मुग्ध मन्यामुळे (गी ३.१०-१९ पहा) ते करायाम श्रम हें त्याला अना कारण म्ह०

साधन होते असा अर्थ निष्पन्न होतो." उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धातील कर्म हे पर
 रहस्यकाराच्या महज मनात येत असेल, कारण त्याना गीतेत ध्यानी मनी-स्वप्नी कर्मच
 दिवू लागले आहे व ते कर्म तरी कोणते? शास्त्रीय श्रौत-स्मार्त नव्हे, तर लौकिक-विशेषतः
 राजकारण त्याच्या मनात येते. गीता हे कर्मयोगशास्त्र आहे, अशा त्याना विप्रतिपत्ति
 होण्याचे कारणहि तेच आहे पण इतराच्या मनात कर्म सहज तर येत नाइत, पण पुष्कळ
 विचार करूनहि येत नाही कारण 'आरूढश्रुला कर्म साधन व आरूढाला शम हे साधन'
 असा स्पष्ट विभाग प्रजात होत असताना विचारें कर्म जर मध्येच मनात येऊ लागले, तर तो
 कर्माचा दोष नसून मनाचा आहे वरें, उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धातील कर्म सानि-
 ध्यमामर्थांनै रहस्यकाराच्या मनात आले, असे आपण समजू, पण पूर्वार्धाचा अर्थ करताना
 'कर्म हे शमाचे कारण आहे' असा शमहि जो त्याच्या मनात आला तो कोणत्या सामर्थांनै ?
 हा अर्थाची लटपट नव्हे तर काय ? मान्य आचार्यादिकाना विनाकारण दोष न देता ती
 केला अमर्ता, तर आम्हा तिकडे दुर्लक्षहि केले असते. पण आपण चुकाचा अर्थ करून
 शिवाय सन्यासमागा ढाकाकार चुकले, असं पदोपदा दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे वेदा-
 न्तशास्त्र व आचार्यांचे भाष्य याबरोबर जाक्षेपाचे निरसन यथामति करणें, हे आमचे पवित्र
 कर्तव्य आम्हां ममजतां. या पुढे रहस्यकारांना "योगारूढाला स्वायं राहिला नसला तरी
 लोकमग्रहकारक कर्म भुटत नाहा," "सिद्धावस्थेंत कर्म भुटतात" असा या श्लोकाचा भावार्थ
 नसून .. "कर्मयोग्याने अतरे कर्म सोडला पाहिजेत असे गीतेत काठेहि सांगितले नाही." इ-
 त्यादि कौळमा जो वारवार उगाळला आहे, तो स्वयं असल्यामुळे यापुढे तिकडे दुर्लक्षच क-
 रण्याचे आम्हां ठरविले आहे. " प्रथम कर्म शमाचे कारण असते व मग शम कर्माचे कार-
 ण होतें. साधनावस्थेंतला कार्य कारणभाव सिद्धावस्थेंत बदलतो " इत्यादि सर्व गूणें
 न्यायशास्त्राच्या विरुद्ध, अत एव अग्राह्य आहे आम्हां रहस्यकाराच्या कर्मयोगसबर्था चर्चित
 चवणाकडे यापुढे दुर्लक्ष करण्याचे जरा ठरविले आहे, तरी " सधि सापटेल तेथे काही तरी
 कष्टीत गीतेतील मधत्याच एखाद्या श्लोकाचा सन्यासपर अर्थ लावणें योग्य नव्हे. गीता
 ह्या पुष्कळास दुबाध झाली आहे, त्याचे कारणहि हेच होय." असल्या वाक्याकडे दुर्लक्ष
 करता येण शक्य नाही गीताशास्त्र मुख्यत्वे करून निवृत्तिपर आहे, ज्ञानप्रधान आहे. गी-
 तेतील कर्मयोगहि निवृत्तिपर आहे तो ज्ञाननिष्ठेचें अंग आहे. त्यामुळे गीतेतील प्रतिपादन
 केवळ कर्मयोगपर अमणें वेद्दाच शक्य नाही गीताशास्त्रात पक्षपात न करिता अधिकार-
 परत्वे द्विविध निष्ठेचें प्रतिपादन केले आहे. याम्बव कोणताहि जरी अध्याय घेतला तरी त्यांत
 निवृत्त्युपयोगी प्रवृत्तीचा व निव्वल निवृत्तीचा उपदेश न्यूनाधिकपणे असलाच पाहिजे व
 तो तसा आहेहि त्यामुळे प्रत्येक अध्यायात कर्माधिकारी व ज्ञानाधिकारी पुढाणा उद्देशून
 वारंवार प्रकरभेदान उपदेश आल्याम त्यात वाहीच वावणे नाहा. आचार्यांनी आपल्या
 भाष्यात तना विभाग प्रत्येक अध्यायात स्पष्टपणे दाखविना आहे. रहस्यकारांना गीतेत एका
 कर्मयोगावाचून दुसरे काही दिमत नाहीं. त्यामुळे त्यानाच वारंवार शब्दाची ओटाताण
 करून प्रत्येक श्लोक कर्मयोगपर भाषण्याची दगदग करावी लागली व त्यामाठी 'कर्मांचे शम
 कारण व शमाचे कर्म कारण' असा वरच्या काराच्या लागतान. गीता आचार्यांच्या भा-
 ष्यानेच अनिश्चय मुबोध होला असे रहस्यकाराच्या व्याख्यानाने ती अनिश्चय दुसो

अवस्थानुं अशक्तस्य एव इत्यर्थः—आरुरुक्षुं म्ह० आन्ट होण्याची इच्छा करणाऱ्या-आरुट न झालेऱ्या-ध्यानयोगावर अवास्थित होण्यास अशक्त-अनमर्थक असलेल्या, असा याचा भावार्थ—आरुरुक्षोः कस्य—आरुट होऊं इच्छिणाऱ्या कोणाचें ?

—मुनेः—कर्मफलसंन्यासिनः इत्यर्थः—मुनींचे म्ह० कर्मफलाचा संन्यास करणाऱ्या कर्मी गृहस्थांचे—किं आरुरुक्षोः—कशावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनींचे—योगं—योगावर आरुट होऊं इच्छिणाऱ्या मुनींचे—कर्म कारणं—साधनं उच्यते—कर्म कारण म्ह० साधन सांगितलें जातें. [चित्तशुद्धाच्या द्वारा ध्यानयोगाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असलेल्या मुनींला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, येथील 'मुनि-' शब्द कर्मानुष्ठान करणाऱ्या गृहस्थाला उद्देशून तो आरुरुक्षु असल्यामुळे पुढे मुनि होईलच, असा भावनेनें जोडला आहे. त्यासाठीच आचार्यांनीं मुनि म्ह० कर्मफलसंन्यासी असें भाष्यात व्याख्यान केलें आहे. तें प्रकरणाच्या सर्वथा धरून आहे.]—पुनः योगारूढस्य तस्य एव शमः—पण पुढे योगारूढ झालेऱ्या त्या कर्मी गृहस्थांचेच शम म्ह०—उपशमः—सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारणं—योगारूढत्वस्य साधनं उच्यते इत्यर्थः—शम-उपशम म्ह० सर्व कर्मांपासून निवृत्ति हेंच एक कारण म्ह० योगारूढत्वाचें साधन सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ. [सर्व व्यापार सोडणें, या स्वरूपाचा उपशम हेंच पूर्णपणें योगारूढ होण्याचें साधन कसें तें अधिक स्पष्ट करून सांगतात]—यावत् यावत् कर्मभ्यः उपरमते तावत् तावत् निरायासस्य जितेंद्रियस्य चित्तं समार्थीयते—माघक जो जो कर्मांपासून उपरम पावतो तो तो आयासरोहित व जितेंद्रिय झालेऱ्या त्याचे चित्त समहित होतें. तो जसां जसां कर्म सोडतो, तसा तसा निरायास, जितेंद्रिय व शांतचित्त होत जातो—तथा सति सः इदिति योगारूढः भवति—आणि तसे झाले असता तो अटवून योगारूढ होतो. [सर्व कर्मांचा निवृत्ति झाली अमता त्याला आयास मुळींच होत नाहीं. त्यामुळे सर्व इंद्रियें स्वार्थान होतात. चित्तसमाधान होतें व चित्तममाधान होताच योगारूढत्व सिद्ध होतें. आतां सर्व कर्मांचा उपरम हेंच पुरुषार्थाचें साधन आहे, याविषयीं पुराणाची संमति दाखवितात]—च व्यासेन तथा उक्तं—आणि व्यासानां तमें म्हटलें आहे. (तं काय?)

—यया एकता समता च सत्यता शीलं स्थितिः दंडनिधानं आर्जवं च ततः ततः क्रियाभ्यः उपरमः एतादृशं ब्राह्मणस्य चित्तं न अस्ति—एकता म्ह० सर्व भूतानिधे वस्तुन. अद्वैतभाव आहे, अमें ज्ञान, समता-त्या भूतानिधे वैषम्य जरी दिसले तरी ते औपाधिक आहे, त्यातील आमनस्त्व निर्विरोध आहे, अर्गा भावना, मयना-भूतांचेच हितवचन, शील-स्वभावमंपानि, स्थिति-स्थैर्य, दंडनिधान-अहिमा, आर्जव-मरळपणा, व सर्व क्रियांपासून उपरति हें सर्व जमें आहे, तमें ब्राह्मणाचे दुतरे शास्त्र आहे. त्यान वेदान्तमिद्वान्त, व्याकरणाचे नियम, न्याय व अनुभव यांचा वारंवार अभ्यास घेना आहे. गोशरहत्याने पुत्रक ह्वारों लोकांनी मंघरी देवि आहे, एता त्याचा अर्थबोध निवृत्ती माग्दवानाना शास्त्रा अमेळ तें हरि जाने !

वित्त म्ह० पुरुषार्थांचे साधन नाहा—इति—असे भारतात श्रीःयासवचन आहे [अर्थात योगारूढ होण्यासाठी सर्वकर्मसंन्यासरूप रामच केला पाहिजे ध्यान करण्याचें सामर्थ्य येईपर्यंत निष्काम कर्मानुष्ठान व ते आचार्यवर कर्मत्याग, ही कर्मानुष्ठानार्था व कर्मत्यागाचा मर्यादा पार म्हत्वाची आहे] ३.

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—यदा—हि—जेव्हा योगी—इन्द्रियार्थेषु—विषयामध्ये—न अनुप-
ज्जते—आसक्त होत नाहा, त्याचप्रमाणें—कर्मसु—नित्य नैमित्तिकादि कर्मांमध्ये—
(न अनुपज्जते—)आसक्त होत नाहीं—सर्वसंकल्पसंन्यासी—सर्व संकल्पांचा
संन्यास करतो—तदा—तेव्हा—योगारूढ.—योगारूढ—उच्यते—ह्मटला जातो ५

अधेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदा समाधीयमानचित्तो योगी हीन्द्रि-
यार्थेष्विन्द्रियाणामर्थां शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रति-
पिदेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जतेऽनुपज्ज कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थ । सर्वसं-
कल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पानिहामुत्तार्थकामहेतून्मन्यासितु शीलमस्येति सर्वसंकल्प-
संन्यासी योगारूढ प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्या-
सीति वचनारसर्वांश्च कामान्सर्वाणि च कर्माणि सन्यसेदित्यर्थ । संकल्पमूला हि सर्वे
कामा—“संकल्पमूल कामो वै यज्ञा संकल्पसभवा । काम जानामि ते मूल संक-
त्पास्व हि जायसे ॥ न त्वा संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि” इत्यादिस्मृते ॥

भाष्यार्थ—(योगप्राप्ताचें कारण—साधन सांगितल्यानंतर त्याच्या प्राप्तीचा काल
दाखविण्यासाठी आचार्य पुढां श्लोकाला अवतरण देतात—)—अथ इदानीं कदा
योगारूढ भवति इति उच्यते—आता अगोदर योगारूढ केव्हा होतो तें ‘यदा हि’
या श्लोकान सांगितलें जातें—यदा समाधीयमानचित्त—योगी हि—ज्या समाधाना-
वस्थत, ज्याचें चित्त समाहित केल जात आहे असा योगी—इन्द्रियार्थेषु—इन्द्रियाणां
अर्थां शब्दादय. तेषु इन्द्रियार्थेषु—इन्द्रियार्थांमध्ये—शब्दाचे अर्थ म्ह० शब्दादि
विषय, त्या शब्दांमधून—च नित्य नैमित्तिक काम्य प्रतिपिदेषु कर्मसु—आणि
नित्य, नैमित्तिक, काम्य व प्रतिपिद कर्मांमध्ये—प्रयोजनाभावबुद्ध्या न अनुप-
ज्जते—प्रयोजनाचा अभाव आहे, त्यात कांही प्रयोजन नाहीं, असा बुद्धीने अनुप-
ज्ज होत नाहीं—अनुपज्ज—कर्तव्यताबुद्धिं न करोति इत्यर्थ.—अनुपज्ज म्ह० कर्त-
व्यताबुद्धि करीत नाहा, असा भावार्थ [शब्दादि विषय व नित्यनैमित्तिकादि कर्म
यांत्रिपयांची आसक्ति योगारूढाला प्रतिबंध करीत असते म्हणून तिचा अभाव हा
योगारूढाच्या उपाय आहे, हें प्राग्भूत आहे, असें भाष्यांतील ‘हि’-शब्दानें सुचविलें
आहे मग संकल्पहि तमेच योगारूढाच्या प्रतिबंध करीत असतात, या आशयान

'सर्वसकल्पसंन्यासी' यातील विवक्षित अर्थ सांगतात—]—सर्वसंकल्पसंन्यासी—
इहामुनार्थकामहेतून् सर्वान् संकल्पान् संन्यसितुं शील अस्य इति सर्व-
सकल्पसंन्यासी—एहिक व पारलौकिक विषयाविषयांच्या कामाना कारण होणारे सर्व
सकल्प सोडण्याच याचें शील आहे म्हणून सर्वसकल्पसंन्यासी—तदा—तस्मिन् काले
योगारूढः—प्राप्तयोगः इति एतत् उच्यते—त्यावेळीं योगारूढ म्ह० ज्याला योग
प्राप्त झाला आहे, असा याचा भावार्थ, म्हटला जातो [ज्यावेळी किंवा ज्या अवस्थेत
साधारण शब्दादिविषयामध्ये व निल नैमित्तिकादि कर्मान्मध्ये आसक्त होत नाही, विषय
मला अवश्य भोगले पाहिजेत व हा कर्म मला अवश्य केला पाहिजेत, अशा वृत्ति धरित
नाही आणि ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयांचे सर्व सकल्प सोडतो, जुस्ते सोडतो,
इतकेंच नव्हे, तर ते सोडणे—सकल्प न करण हा ज्याचा स्वभावच बनून जातो, त्यावेळीं
किंवा त्या अवस्थेत तो योगारूढ म्हटला जातो सकल्पाचाच त्याग केव्हावर विषय व
कर्म याचा त्याग अनायासान होतो कारण मूळच उपटून टाकल्यावर कार्याची निवृत्ति
होण्यासाठी विनाशय यत्न करावा लागत नाही]—'सर्वसंकल्पसंन्यासी' इति
वचनात् सर्वान् च कामान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेत् इत्यर्थ—'सर्व-
सकल्पसंन्यासी' अस वचन असल्यामुळे सर्व काम व सर्व कर्म याचा संन्यास करावा,

१ पण रहस्यकार ह्या शेंकटाला असे असवद् अवतरण देतात—'योगारूढानं कर्म केनो
पाहिजेत, हाच अर्थ पुढील शेंकटीत व्याख्येवरून हि व्यक्त होतो' पण वस्तुतः माध्वरू योगारूढ
केव्हा म्हटला जातो, तेंच या शेंकटात मागितल आहे म्हणजे त्याचें लक्षणच यात मागितलें
आहे 'विषयामध्ये व कर्मान्मध्ये आसक्त होत नाही व सर्व सत्पाचा मन्यास करणे, हे ज्याचें
गाल—स्वभावच बनून गेला आहे त्याला योगारूढ म्हणें जातें,' असा या शेंकटाचा सरा
अथ भांडे यावरून 'योगारूढानं कर्म केला पाहिजेत' हा अर्थ व्यक्त होत नाही पण रह-
स्यकाराना तो अथ तर त्यातून व्यक्त करून दाखवावयाचा आहे, म्हणून ते 'सर्वसकल्पसंन्या-
सी' याचा अर्थ—'सर्व सत्पाचा म्ह० काम्यबुद्धिरूप फलाशा (साक्षात् कर्माचा नव्हे)
संन्यास करतो' असा कर्तितान पण सर्व संकल्प म्ह० काम्यबुद्धिरूप फलाशा हा अर्थ
त्यांनी आपला नोंदून' याच अध्यायाच्या दुसऱ्या शेंकटानिहि 'अमन्यस्तमकल्प' असा जो
शब्द आहे त्याचाहि त्यांनी असाच अर्थ केला आहे पण संकल्पाचा हा अर्थ बराबर नाही
कारण संकल्प हे कामाचेंहि कारण आहे संकल्प म्ह० जवळ जवळ विनयच विषयादि-
कांचे संकल्प केव्हाचें काम—स्वाविषयो इच्छा होणे, कामातुळे कर्मप्रवृत्ति होत, कर्मप्रवृत्तीमुळे
काम्यबुद्धि म्ह० फलाशा असा याचा परंपरा आहे पण रहस्यकाराना संकल्प म्हणजेच
काम्यबुद्धि—फलाशा असा अर्थ ठाकून गिला आहे पण त्यावेळी शब्दाचा वास्तविक संन्यासमा-
गपाच्या टोकवट नाही तर नाहा निगन गंतैव्या याच अध्यायाच्या २४ व्या शेंकटा-
कडे गरी परावर्षाचें होतें म्हणजे संकल्प कामांचे कारण आहे, हे त्याच्या पानात आनं
अभे कारण 'संकल्पमभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वान् अनेप' म्ह० 'संकल्पापावन
परतः होणाऱ्या सर्व कामांचा निरोप त्याग करून' असे उद्ये २४ म्हणजे
अहे आचार्यांना संकल्पदाणाविषयां नाश्यास सविस्तर निदिने आहे संकल्प हेच

असा याचा भावार्थ — हि सर्वे कामा संकल्पमूलाः—कारण सर्व काम संकल्पमूल आहेत (सर्व कामाचे मूल संकल्प आहे संकल्पत्यागाविषया प्रमाण-)—‘ कामः संकल्पमूलः वै ’—काम संकल्पमूल आहे, हा गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे — ‘ यज्ञा संकल्पसंभवाः ’ यज्ञ संकल्पपापासून सभवतात — ‘ हे काम ते मूलं जानामि ’ — हे कामा, मा तुझ मूल जाणतो — ‘ त्व हि संकल्पात् जायसे ’—तू संकल्प पासून होतोस.—‘ त्वां न संकल्पयिष्यामि ’—तुझ्याविषया मी संकल्पच करणार नाही — ‘ तेन मे न भविष्यसि ’ इत्यादि स्मृते — म्हणजे माझ्या मनात तू उत्पन्नच होणार नाहीस, इत्यादि स्मृति याविषयी प्रमाण आहे

सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यास सिद्धो भवति “स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते ” इत्यादिधृतिभ्यो ‘ यथाद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । न हि सर्वसंकरसंन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्त । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्पुनःकामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व संकल्पाचा अभाव झाला असता कामाच्या अभावाप्रमाणे कर्माचाहि अभाव सिद्धच आहे पण कर्म हे कामाच कार्य असल्यामुळे कामाच्या निवृत्तीमुळेहि कर्माची निवृत्ति होते, अस सांगतात-)—च सर्वकामपरित्यागे सर्वकर्म संन्यासः सिद्धः भवति—आणि सर्व कामाचा परित्याग केला असता सर्वकर्मांचा संन्यास आपोआप सिद्ध होतो (कर्म हे कामाचे कार्य आहे, याविषया धृति स्मृतिप्रमाण-)—‘ स. यथाकामः भवति तत्कृतु भवति ’—स्वरूपाला न जाणणारा पुरुष ज्या फलाच्या इच्छेने युक्त असतो त्याचें साधन आपणाला आचरिलें पाहिजे,

सर्व प्रवृत्तींचें निमित्त असल्यामुळे संकल्पत्याग केल्यावर मनुष्य धोडी मुद्दा हालवाल करूं शकत नाही, असा अनुभव बघिला आहे व येथें ‘ सर्वसंकल्पसंन्यासो ’ असें म्हटलें आहे तेव्हा सर्व संकल्प टाकल्यावर योगारूढाच्या हातून कर्म वशी घडणार ? पण सर्वसंकल्प टाकल्यावर कर्म सभवतात का नाही, याचा विचार करतो कोण ? तमेंच ‘ सर्वान् कामान् विहाय ’ २ ७१ ‘ संकल्पप्रभवान् मवान् कामान् अशेषतः त्यक्त्वा ’ ६ २४ इत्यादि वचनातीं ‘ सर्वे, अशेषतः ’ इत्यादि शब्दांवेळे तरी पाहतो कोण ? सर्वसंकल्प, सर्वकाम निशेष टाकूनहि कर्म केल्याच पाहिजेत, असें नुस्तें बोलवयाम कोणती हरकत आहे ? सर्वसंकल्पसंन्यास विवा सर्वसंकल्पसंन्यास कामाचा निशेष त्याग बोलणाराचें तोंड काढा परीत नाही, मग बाटिल नें बोलवयाम व हवें तें निहावयाम कमी का करीं ? अशात्पुनः हा सर्व प्रचार आहे बाणी योगारूढ अमो, योगी अमो, शिष्यप्रस अमो, गुणातीत अमो, ज्ञाननिष्ठ अमो वी सर्वसंकल्पसंन्यासी अमो, त्यानें मरुपयंत सामारिक कर्म केल्याच पाहिजेत, हा जुगम मंगित्वा आहून रहस्यकाराना सर्वांवर बराबराचा आहे व त्यामाठा त्यानीं शून्य, त्याचे प्रसिद्ध अर्थ, शून्यता, अज्ञानता, न्याय, नाम्य इत्यादि बघा—हा प्रकृती पर्व जेथेथी शिष्य नाही. शिष्याच त्यानें तें कर्म बोगी, तर गाणे, पिणे, पत्रकरिण्या पण बगेर ! अमो,

अशी बुद्धि धारण करतो. [क्रतु म्हणजे निश्चय. तत्क्रतु होतो म्ह० त्या फलसाधनाच्या अनुष्ठानाविषया तो निश्चय करतो.] आणि—' यत्क्रतुः भवति तत् कर्म कुरुते' इत्यादि श्रुतिभ्यः— ज्या निश्चयाने युक्त असतो ते कर्म करतो, इत्यादि श्रुति आहेत. [म्ह० जे साधन आपल्याला केले पाहिजे, अशा त्याची भावना होते तेच कर्म तो वाहेरहि करतो. याप्रमाणे कर्म कामाच्या अधीन आहे, असे श्रुतीने सांगितले आहे.]—च ' जन्तुः यत् यत् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितं ' इत्यादिस्मृतिभ्यः—आणि प्राणी जे जे कर्म करतो, ते ते कामाचे चेष्टित—कामाचा परिणाम आहे, इत्यादि स्मृतिवचनेहि आहेत. [कर्म कामापासून-विषयेच्छेपासून होते, ही गोष्ट अन्वय-व्यतिरेकसिद्ध आहे, हे मुचविष्णासाठा स्मृतिवचनात ' हि ' हा शब्द आहे.]—न्यायात् च—आणि न्यायानेहि तेंच ठरते. (तो न्यायच दाखवितात—) —सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुं अपि न हि शक्तः—सर्व संकल्पाचा त्याग केवावर कोणी नुस्ते संदन-हालचाल करण्यासहि समर्थ नसतो, हे सुपुण्यवस्थेत वारे प्रसिद्धच आहे. [संकल्पाच्या अभावां प्राणी नुस्ती हालचाल-इकडचा हात तिकडे करण्यासहि जर समर्थ नसतो तर संकल्पाच्या अभावां तो नित्य-नैमित्तिकादि कर्मे कशा करणार ? तीं तर दूरच राहिलीं, हें सांगण्यासाठी भाषात ' अपि ' हा शब्द योजला आहे. असो; याप्रमाणे श्रुति-स्मृति-न्यायाने सिद्ध झाले या अर्थाचा उपमंहार कांलात—]—तस्मात् सर्वसंकल्पसंन्यासी इति वचनात् सर्वांन् कामान् च सर्वाणि कर्माणि भगवान् त्याजयति—म्हणून ' सर्वसंकल्पसंन्यासी ' या वचनावरून सर्व काम व सर्व कर्म याचा त्याग भगवान् करवात आहेत. ४.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

अन्वयार्थ—आत्मना—आत्म्याने—आत्मानं—आत्म्याम—उद्धरेत्—उद्धरे, संगारणागरात्न वर काटावे—आत्मानं—आत्म्याला—न अवसादयेत्—अधोगतीम पांचवूनये.—हि—कारण—आत्मा एव—स्वतः—आत्माच—आत्मनः—आपला—आप्याचा—बन्धुः—बंधु आहे व—आत्मा एव—आत्माच—आपणच—आत्मनः—आत्म्याचा—आपला—रिपुः—शत्रु आहे. ५.

पदार्थ योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्मानाऽऽत्मनोर्बुध्नो भवति संगारादनर्थजातादत्त—उद्धरे-संगारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उद्धृष्व हरेदुद्धरेयोगारूढनामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेत्साधो नयेत्साधो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्व्यपुण्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव रतेहादिव्यपनायतनन्यासाम्माहोत्तमवधारणमार्गं ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुयोऽप्योऽन्यकारि दाशः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमार्गं रिपु-रामन इति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(आता योगारूढ झाल्याने काय होते ते सांगतात—)**—यदा एव**
योगारूढः तदा तेन आत्मा आत्मना अनर्थजातात् संसारात् उद्धृतः
भवति—ज्यावेळी याप्रमाणे साधक योगारूढ होतो, तेव्हा त्याने आत्मा आत्म्याच्या-
यागान सर्व अनर्थरूप अशा संसारातून वर काढला आहे, असे होतें,—**अतः—**म्हणून
—उद्धरेत्—संसारसागरे निमग्नं आत्मानं आत्मना ततः उत्-ऊर्ध्वं हरेत्-
उद्धरेत्—योगारूढतां अपादयेत् इत्यर्थः—उद्धार करावा. म्ह० संसारसागरात
बुडालेल्या आत्म्याला आत्म्यानेच त्यातून (उत्-) वर (हरेत्-) हरण करावें.
योगारूढतेला पांचवाचें, त्याला योगारूढ करावें, असा याचा भावार्थ.—**आत्मानं न**
अवसादयेत्—न अधः नयेत्—न अधः गमयेत्—आत्म्याला अवसन्न-नष्ट करूं नये.
त्याला अधोगतीला नेऊं नये. त्याला खाली पांचवें नये. [त्याचा अधःपात होईल असें
करूं नये. दृष्ट व अदृष्ट उपायाना योगारोहण अवश्य करावें, हें सांगण्यासाठी योगारो-
हण हा मुक्तीचा हेतु आहे व त्याच्या उलट अवस्था अधःपाताचें निमित्त आहे, असें येथें
सांगितलें आहे. आत्म्याला योगारूढ करणें हाच संसारसागरातून त्याचा उद्धार आहे व
तसे न करणें हाच अधःपात आहे. योगप्राप्तीविषयी अनास्था केव्हाच करूं नये, योग-
प्राप्तीच्या उपायाचें-निष्काम कर्मांचे अनुष्ठान केल्यास योग सिद्ध होत नाही. यो-
गाच्या अभावां संसाराचा परिहार होऊं शकत नाही. त्यामुळे आत्म्याला अधोगतीला
नेल्यासारखे होतें. अहोपण, संसारसागरात निमग्न झालेल्या आत्म्याचा उद्धार त्याचा
बंधु करील, असें कोणी म्हणेल तर सांगतात—]**—हि-यस्मात् आत्मा एव आ-**
त्मनः बंधुः—कारण आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे.—**अन्यः कश्चित् बंधुः न**
अस्ति यः संसारमुक्तये भवति—दुसरा कोणी बंधु नाही वी, जो संसारातून मुक्त
करील.—**बंधुः अपि तावत् मोक्षं प्रति प्रतिकूलः एव—**बंधुहि खरोखर मो-
क्षाला प्रतिकूलच असतो—**स्नेहादियन्धनायतनत्वात्—**कारण बंधु-आप्त वर्गरे
हे सर्व स्नेहादि बंधनाचा स्थाने आहेत. [स्त्री-पुत्र-मित्र-आप्त वर्गरे प्रीति, अनुकूल वर्तन
इत्यादिकांच्या योगानें मोक्षाला विघ्न करात असतात.]—**तस्मात् 'आत्मैव हि**
आत्मनो बंधुः' इति अधधारणं युक्तं एव—म्हणून आत्माच आत्म्याचा बंधु
आहे, असे जें अधधारण-निधय केला आहे तो युक्तच आहे—**आत्मा एव रिपु-**
शत्रुः—व आत्माच (आत्म्याचा) रिपु-शत्रु आहे (अहोपण, अपकार करणारा शत्रु
आत्म्यातून निराळा असतो, हे प्रसिद्ध आहे ! उत्तर-)**—यः अन्यः अपकारी-घातः**
शत्रुः सः अपि आत्मप्रयुक्तः एव—जो दुसरा उपकार करणारा वायु शत्रु असतो
तोहि आत्मप्रयुक्तच आहे. [त्याचेंहि प्रत्यक्ष सिद्ध अप्रत्यक्ष कारण आपणच असतो.]
—इति 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति युक्तं एव अधधारण—त्यामुळे 'आ-
त्माच आत्म्याचा शत्रु' हे अधधारण युक्तच आहे. ७.

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या पुर्याने—आत्मा एव—शरीरेंद्रियसमुदायच—आत्मना—स्वत—जितः—जिक्लेला असतो—तस्य आत्मनः—त्याचा म्हणजे स्वत चा—आत्मा—आत्मा—बधुः—हितकर्ता आहे.—तु—परंतु—अनात्मनः—ज्याने शरीरेंद्रियांना जिक्लेले नसते, त्या अनात्म्याचा—आत्मा एव—आत्माच—शत्रुघत्—शत्रूप्रमाणे—शत्रुत्वे—शत्रुत्व करण्यामध्ये—वर्तेत—तत्पर राहतो. ६

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किलक्षण आत्मनो बन्धुः किलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनात्मनाऽऽत्मैव जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव बन्धुः आत्मा एव रिपुः आत्मनः इति उक्तं—आत्माच बंधु व आत्माच आत्म्याचा रिपु असें वर सांगितले—तत्र किलक्षण. आत्मनः बन्धुः किलक्षणः वा आत्मनः रिपु इति उच्यते—त्यापैकी कोणत्या स्वत्पाचा आत्मा आत्म्याचा बंधु व कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा आत्म्याचा शत्रु आहे ते 'बंधुरात्मा' या श्लोकाने सांगितले जाते—'बधुः आत्मा आत्मनः तस्य'—(म्हणजे)—तस्य आत्मनः सः आत्मा बंधु—त्या आत्म्याचा तो आत्मा बंधु आहे. (तो कोणता ? उत्तर—)येन आत्मना आत्मा एव जितः—ज्या आत्म्याने आत्माच जिक्ला आहे—आत्मा—कार्यकरणसंघातः येन वशीकृतः—जितेन्द्रियः इत्यर्थः—आत्मा म्ह० शरीरेंद्रियसंघात ज्याने वशा केलेला आहे, जो जितेंद्रिय आहे, असा याचा भावार्थ. [ज्याने शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या अर्धीन ठेवले आहे, तो जितेंद्रिय आत्मा त्या आत्म्याचा बंधु आहे. कारण ज्याने शरीरेंद्रियसमूहाला आपल्या स्वार्थाने ठेवले त्याच्या चित्तात विक्षेपाचा अभाव असतो त्यामुळे त्याच्या चित्ताचे समाधान संभवते म्हणून तो आत्म्याचा बंधु म्ह० हितकर्ता होतो.]—तु अनात्मनः तु अजितात्मनः शत्रुत्वे—शत्रुभावे आत्मा एव शत्रुवन् वर्तेत—पण अनात्म्याच्या म्ह० ज्याने आपल्या शरीरेंद्रियसंघाताला स्वार्थाने ठेवले नाही, त्याच्या शत्रुत्वात—शत्रुभावात आत्माच शत्रूप्रमाणे वर्तन करील—यथा अनात्मा शत्रुः आत्मनः अपकारी तथा आत्मा आत्मन अपकारे वर्तेत इत्यर्थः—जसा अनात्मा—बाह्य शत्रु आत्म्याला अपकार करणारा असतो, तसा आत्माच आत्म्याच्या अपकारामध्ये तत्पर राहिल. [पण ज्याने शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या स्वार्थाने ठेवलेले नसते त्याच्या चित्तात पुन विक्षेप होतो त्यामुळे आत्म्यामध्ये चित्ताचे समाधान संभवत नाही, म्हणून अजितेंद्रिय आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु आहे. कारण तो प्रासेद्ध बाह्य शत्रूप्रमाणे आपल्यालाच अपकार करतो नीलकंठ—'आत्मा' म्ह० मन, 'आत्मना' म्ह० मनसा,—मनाने 'अनात्मन'—ज्याने आपले चित्त स्वार्थाने ठेवलेले नाही, असा अर्थ करितात. मधुसूदनसरस्वती—'आत्मा' म्ह० शरीरेंद्रियसंघात—देह, 'आत्मना'—

विवेकयुक्त मनानें, 'आत्मन'—स्वत चा—आत्म्याचा, असा करितात भाष्योत्कर्षदीपिकाकार—'आत्मन'—जीवाचा, 'आत्मा'—अन्त करण हाच बहु 'आत्मना'—अन्त करणानें, 'आत्मा'—शरीरेंद्रियसमूह, असा करितात शंकरानन्द—येन 'आत्मना'—ज्या विवेकवैराग्ययुक्त आत्म्यान 'आत्मा'—शरीरेंद्रियसघात जिकलेला असतो 'तस्य आत्मन'—त्या ससारी आत्म्याचा तो विवेकी आत्मा बहु आहे, इत्यादि करितात मध्याचार्य—आत्मा म्ह० मन, आत्मन म्ह० जीवाचा, आत्मना म्ह० मनानें, आत्मान—जीवाला, आत्मा एव म्ह० मन इत्यादि अर्थ करितात ते म्हणतात—“ जीवाचा शत्रु व मित्र मनच आहे ” रामानुजाचार्य—“ येन—ज्या पुरुषान, आत्मना—स्वत च, आत्मा एव—आपले मन जिकल त्याचें आत्मा—त मनच बहु आहे ” इत्यादि म्हणतात ज्ञानेश्वरमहाराज—“ अहंकार सोडल्यावर आपणच आपला बहु होतो, व अहंकार ठेवल्यास कोशकार कीटाप्रमाणें आपणच आपला शत्रु होतो ” इत्यादि म्हणतात तथापि या सर्व टीकाकारांचा 'अनासक्त मनान रासाराची निवृत्ति करावी' हा एकच आशय आहे ६]

जितात्मन. प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जितात्मन—ज्यान शरीरेंद्रियादि सघाताला जिकल आहे व त्या मुळे—प्रशान्तस्य—ज्याचें अंत करण अत्यंत प्रसन्न झाल आहे अशा परमार्थ सन्यास्याचा—परमात्मा—साक्षी चिद्रूप आत्मा—समाहित.—साक्षात् आत्मभावानें राहतो त्याचप्रमाण—शीतोष्णसुखदुःखेषु—शांत-उष्ण सुख दुःख इत्यादि द्विधाच्या वेळीं—तथा—तसच—मानापमानयोः.—मान व अपमान झाल्यावेळीं सम असावें ७

जितात्मन इति । जितात्मन कायकरणादिसघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मन प्रशान्तस्य प्रसन्नान्त करणस्य सत सन्यासिन परमात्मा समाहित साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थ । किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयो पूजापरिभवयो ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—शरीरेंद्रियसघाताला ज्यानें जिकल आहे, त्याचा आत्माच बहु कसा तें—'जितात्मन ०' इति—'जितात्मन ०' या श्लोकानें सांगतात—जितात्मन.—कार्यकरणादिसघात. आत्मा जित येन स. जितात्मा तस्य जितात्मन—शरीरेंद्रियाचा सघात हाच आत्मा, त्याला ज्यान जिवलें आहे तो जितात्मा होय त्या जितात्म्याचा—प्रशान्तस्य—प्रसन्नान्त करणस्य सत. सन्यासिनः—प्रशान्तात्म्याचा म्ह० ज्याचें अन्त करण प्रसन्न—स्वस्थ आहे, अशा असलेल्या सन्यास्याचा—परमात्मा समाहित.—साक्षात् आत्मभावेन वर्तते इत्यर्थ—परमात्मा समाहित असतो—मागून आत्मभावानें असतो, असा भावार्थ [ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला जिकल आहे व ज्याच विस्र प्रसन्न आहे अशा सन्यास्याच्या आत्मभावानें परमात्मा राहतो म्ह० विसांतील विक्षेप त्याला वारवार हाकून टाकत नाहीत, त्यामुळे तो

त्याच्या चित्तांत निरंतर प्रकट होणे. साक्षात् आत्मरूपाने अनुभवास येतो.]—किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अपमाने च मानापमानयोः—पूजापरिभवयोः (समः स्यात्)—इतकेंच नव्हे तर शीतोष्ण, सुखदुःख यामध्ये, आणि मान व अपमान म्ह० पूजा व परिभव—तिरस्कार यामध्ये तो सम असतो. [म्हणजे शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान यांच्या योगानें तो तत्त्वज्ञानापासून टळविला जात नाही.] ७.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—शास्त्रोक्त पदांच्या अर्थाचें ज्ञान व त्यांचा तसाच अनुभव घेणें, हे विज्ञान, याच्यायोगानें ज्याचें चित्त अन्तःकरण तृप्त झालें आहे, त्यामुळे जो—कूटस्थः—अप्रकम्प्य,—मनात न डगमगणारा व—विजितेन्द्रियः—विजितेन्द्रिय होतो—समलोष्टाश्मकाञ्चनः—ज्याला मातीचें डेकूळ, दगड व सोनें हीं सम झालीं आहेत अशा—योगी—योग्याला—त्रिरकाला—युक्तः—योगाहट—समाहित—इति—असं—उच्यते—म्हटलें जातें. ८.

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थांनां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं साभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातलंप्रत्यय आत्मान्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि ममानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—‘ज्ञान०’ इति—चित्तसमाधान हेंच विशिष्ट फल जर इष्ट असेल, तर कशा प्रकारच्या ल्याला समाहित म्हटलें जातें ते ‘ज्ञानविज्ञान०’ या श्लोकानें सांगतात—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थांनां परिज्ञानं—ज्ञान व

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—“गौतेंत अद्वैत मन प्रतिपादिलेलें नव्हेत विशिष्टाद्वैत किंवा शुद्ध द्वैतच गातेस प्राद्य आहे, असें ज्याने म्हणणे आहे ते परमात्मा असें एक पद न घेता ‘पर’ आणि ‘आत्मा’ अशीं दोन पदे करून ‘पर’ हे ‘समाहितः’ याचें क्रियाविशेषण समजतात. हा अर्थ हिष्ट आहे. परंतु या उदाहरणावरून माप्रदायिक टीकाकार आपल्या मताप्रमाणें गातेची कशी ओढाताण करत असतात हें लक्षात घेईल.” या पूर्वीहि रहस्यकारांनीं द्वैती माप्रदायिकांच्या ओढाताणीचीं १२ उदाहरणें दिलीं आहेत. पण त्यावरून सर्वेच टीकाकार ‘एका भाळेचे मणी’ असें समजणे चुकीचें होय. स्वतः रहस्यकारांनीं हि कर्मयोगासाठीं पदोपरी ओढाताण केला आहे. तिचीं अनेक उदाहरणें आम्हां वर दाखविलीं आहेत व पुढेंहि दाखवू. सर्वांपेक्षा बरी ओढाताण करून गातेचा अतिशय सयुक्तिक अर्थ पकटून घ्यायेंकरावयांनांच केला आहे, अशा आमची प्रामाणिक मनन आहे.

विज्ञान यांनी ज्याचे अन्त करण तूत झाले आहे तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, ज्ञान म्हणजे आत्मा, अनात्मा इत्यादि शास्त्रोक्त पदार्थांचे परिज्ञान म्ह० परोक्षज्ञान—तु विज्ञानं शास्त्रतः ज्ञातानां तथा एव स्थानुभवकरणं—आणि विज्ञान म्ह० शास्त्रावस्तु ज्ञात झालेल्या पदार्थांचे तमंच स्वानुभवकरण—शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाण आत्मादि पदार्थांचा साक्षात् अनुभव घेणे,—ताभ्यां—ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्त -सजात अल-प्रत्यय आत्मा-अन्त-करण यस्य स. ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—त्या ज्ञान विज्ञानाच्या योगाने ज्याचा आत्मा म्ह० अन्त करण तृप्त झाले आहे, ज्याला आता 'पुरे' असा प्रत्यय आला आहे, पूर्ण वैराग्य प्राप्त झाले आहे, तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा,—कृ-टस्थ -अप्रकम्प्य भवति इत्यर्थ.—कृटस्थ निर्विकार होतो, असा याचा भावार्थ —च विजितेन्द्रिय —आणि जितेंद्रिय होतो —य ईदृश. स युक्त -समाहित इति उच्यते—जो अशा प्रकारचा असतो तो युक्त-समाहित असे म्हणता जातो [ज्याचे अन्त करण ज्ञान विज्ञानांनी तृप्त झाले आहे, त्यामुळे ज्याच्या मनात हर्ष-विपाद-काम क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होत नाहीत, ज्याने इन्द्रियें जिकली आहेत, अशा योग्याला युक्त-समाहित म्हणतात.]—स योगी समलोष्टाश्मकाश्चन -लोष्ट अश्मकांचनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाचन —तो योगी सम लोष्टाश्मकाचन असतो ज्याला मातीचे टक्कू, दगड व सोन हीं एकसारखीच आहेत तो समलोष्टाश्मकाचन होय [हे सर्व धर्म परमहंसपरिव्राजकाच्या ठिकाणाच समवतात कर्मयोगा गृहस्थाचे ठिकाणीं संभवत नाहीत अस अमतांनाहि येथील योगी म्हणजे कर्मयोगा असे म्हणण मर्वाथा अयोग्य आहे] ८

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अन्यार्थ—सुहृत् मित्र अरि-उदासीन मध्यस्थ-द्वेष्य बन्धुषु—प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करणारा सुहृद्, स्नेहा, शत्रु, कोणत्याहि पक्षाचा अभिनिवेश न धरणाऱा उदासीन दोन्ही परस्पर विरुद्ध पक्षाच हित इच्छिणारा मध्यस्थ, अप्रिय असलेला, व संबधा या सर्वांतील—साधुषु—शास्त्रानुसार वर्तन करणारे—अपि च—आणि त्याचप्रमाण—पापेषु—शास्त्रनिषिद्ध आचरण करणारे यामध्ये—समबुद्धि—समान बुद्धि ठेवणारा, त्या सर्वांकडे समान दृष्टीन पाहणारा—विशिष्यते—उत्तम होव

किंच—सुहृदित्यादिश्लोकाधमेक पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । मित्र स्नेहवान् । अरि शत्रु । उदासीनो न कस्यचित्पक्ष भजते । मध्यस्थो यो विरुद्धयोरभयोहितैरी । द्वेष्य भात्मनोऽप्रिय । बन्धु सवन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धि क किं कर्मैत्यभ्याशृतबुद्धिरित्यर्थ । विशिष्यते .विमुष्यते इति वा पाठान्तरम् । योगाद्दानां सर्वैरामयमुत्तम इत्यर्थं ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—(योगास्टाचे प्रशस्तत्व मानून) योगाचे दुसरें अंग 'सुहृद्' इत्यादि श्लोकांत दाखवितात—सुहृदित्यादिश्लोकार्थ एकं पदं—'सुहृद्' इत्यादि या श्लोकाचें पाहलें अर्थ हें एकच सामासिक पद आहे.—सुहृद् इति प्रत्युपकारं अतपेक्ष्य उपकर्ता—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करिता उपकार करणारा, —मित्रं—स्नेहवान्—मित्र म्ह० स्नेहवान्—प्रेम करणारा,—अरिः—शत्रुः—अरि म्ह० शत्रु—परोक्ष अपकार करणारा,—उदासीनः—न कस्यचित् पक्ष भजते—उदासीन म्ह० कोणाचाच पक्ष न घेणारा,—मध्यस्थः यः विरुद्धयो उभयोः हितैर्पी—मध्यस्थ म्ह० जो परस्पर विरुद्ध असलेल्या दोषाचें हित शिष्टतो तो,—द्वेष्यः—आत्मनः अप्रियः—द्वेष्य म्ह० आपल्याला प्रत्यक्ष अप्रिय वाटणारा,—पन्धुः—संबंधी—य बहु म्ह० सवधी—इत्येतेषु साधुषु—शास्त्रानुवर्तिषु अपि च पापेषु—प्रतिषिद्धकारिषु—असे हे साधु म्ह० शास्त्रानुवर्ती व पापी म्ह० निषिद्ध आचरण करणारे यांमध्ये—सर्वेषु एतेषु समबुद्धि—कः किंकर्मा इति अव्यापृतबुद्धि इत्यर्थः—या सर्वांमध्ये समबुद्धि म्ह० हा कोण, याचें कर्म काय आहे, याविषयी ज्याची बुद्धि विचार करत नाही, असा याचा भावार्थ—विशिष्यते—विमुच्यते इति वा पाठान्तरं—विशिष्ट आहे, किंवा विमुक्त केला जातो, असा दुसरा पाठ आहे.—सर्वेषां योगारूढानां अयं उत्तमः इत्यर्थः—सर्व योगारूढांमध्ये हा उत्तम आहे, असा याचा भावार्थ [शास्त्रानुसार वतन करणारे किंवा निषिद्धाचरण करणारे जे सुहृद्-मित्रादि लोकांत हा कोण या जातीचा, गोत्राचा आहे, हा आपला कोण, हा आपल्याशी कसा व्यवहार करितो, इत्यादि काहा विचार न करितां सर्वांच्या ठिकाणीं समान वृत्ति ठेवणारा योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ होय. इष्ट-अनिष्ट, स्वकीय-परकीय व सदाचारी-दुराचारी यांना एकसारखेंच समजणें, त्यांच्याविषयी वित्तवृत्ति एकसारखी ठेवणें, हें योगास्टाचें उत्तम लक्षण होय.] ९.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

अन्यार्थ—योगी—ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी—रहसि स्थितः—एकतात बसलेला—एकाकी—एकताच—यतचित्तात्मा—ज्याने आपलोचित्त व देह मांचें निदमन केले आहे असा—निराशीर—तृष्णागून्य—अपरिग्रहः—य सर्वपरिग्रहहित—(सन्—असा होत्माता लाने)—आत्मानं—अन्त करणारा—सततं—निरन्तर—युञ्जीत—ममाहित करणें त्यानें विनाश घात—स्विर करणें १०.

अत्र एवमुत्तमपदप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत ममादध्यासततं सर्वदाऽऽत्मानं ममाकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादं निपत. मध्येकाक्षयसहाय । रहसि स्थित एकाकी वेत्ति विशेषगामन्दास कृत्रेणार्थ । यतचित्तात्मा चित्तमन्त-करणमात्मा देहश्च सपत्नी

यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीतृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासि-
त्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहं सन्त्युज्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अत एव उत्तमफलप्राप्तये—पूर्वोक्त विशेषणांना युक्त असलेला योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ असल्यामुळे अशाप्रकारचें उत्तम फल प्राप्त व्हावे, म्हणून योगातु घांनाविषया प्रयत्न करावा, असें 'योगी०' या श्लोकाने सांगतात (मीमांसेच्या भाषेत हेंच—अगाच्या कथनानंतर अर्गी-प्रगनाचे विधान करितात—असे सांगता येईल—)
योगी-ध्यायी आत्मानं-अन्तःकरणं रहसि-एकान्ते-गिरिगुहादौ एकाकी-
-असहायः स्थितः सन् सततं-सर्वदा युज्जीत-समादध्यात्—योगी म्ह०
ध्यायी-ध्यान करणाराने आत्म्यात म्ह० अन्त करणाला एकान्तात-पर्वताची गुहा
इत्यादि विविक्तस्थाना एकटाच-कोणत्याहि साह्यकर्त्यावाचून स्थित होऊन सतत-सर्वदा
युक्त-समाहित करावे—रहसि स्थितः एकाकी च इति विशेषणात् संन्यासं
कृत्वा इत्यर्थः—'एकातात स्थित झालेला व एकाकी,' असे विशेषण असल्यामुळे स
न्यास करून, असा याचा भावार्थ—यतचित्तात्मा-चित्तं-अन्तःकरणं च
आत्मा-देहः संयतौ यस्य स. यतचित्तात्मा—चित्तं म्ह० अन्त करण व आत्मा
म्ह० देह ज्याचें अन्त करण व देह हा दोन्ही संयत-उत्तमप्रकारे नियमित केलेला
असतात तो यतचित्तात्मा होय—निराशीः-धीतृष्णः—निराशी म्ह० तृष्णारहित,
—च अपरिग्रह'-परिग्रहरहितः इत्यर्थः—आणि अपरिग्रह म्ह० परिग्रहरहित,
असा भावार्थ—संन्यासित्वे अपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युज्जीत इत्यर्थ—
संन्यासित्वे जरी अमले, तरी सर्वपरिग्रहाचा त्याग करून चित्ताला समाहित कराव, असा
याचा भावार्थ [एकातात, एकटे बसून, सर्व तृष्णा व परिग्रह टाकून, सतत योगाभ्यास
करावा, अस येथे स्पष्ट द्वाटलेले असल्यामुळे हे योगाभ्यासाचें विधान कर्मयोग्यांसाठीं
नौहा, ह उघड होते] १०

१ तथापि रहस्यकार यथेहि विद्याया कमयोग्यालाच देखून आणून एकात दाखवीत
आहेत ते या श्लोकाच्या अवतरणात "आता हा योग सिद्ध होण्यास साधन कोणतें याचें
निरूपण करितात " असें म्हणून श्लोकाचा अर्थ "जे योगी म्ह० कर्मयोगी आहे त्यानें एका-
तात एकटे राहून चित्त व आत्मा आवरून, कोणतीहि काम्य वासना न ठेविता, परिग्रह
म्ह० पाश सोडून, सतत आपल्या योगाभ्यासास लागावे " असा करितात टीपेंत त्याचें
स्पष्टीकरणहि अगें केले आहे—"युज्जीत-या पदानें पातञ्जल सूत्रातील योग या ठिकाणीं
विवक्षित आहे हे पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होतें, तथापि कर्मयोग प्राप्त करून घेऊ इच्छिणा-
-या पुरुषानें आपले सर्व आयुष्य पातञ्जल योगात घालवावें, असा याचा अर्थ नाही कर्म
योगांत लागणारी माभ्यवृद्धि संपादन करण्यास साधन म्हणून पातञ्जल योग या अध्यायात
वर्णिता आहे, व एकांतवामहि तेवढ्यापुरताच होय " रहस्यकारांच हे म्हणणें ऐकून खरोखर
हस्य येतें कमयोग सिद्ध होण्यास साधन काय तर पातञ्जल योग ! पातञ्जल योगाचें स्वरूप
काय तर चित्तवृत्तिनिरोध (पातञ्जलदान पा १.५.२) त्या साधनानें कमयोग सिद्ध होणार!

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—शुचौ देशे—पवित्र स्थानी—आत्मन—स्वतःचे—नात्युच्छ्रितं—फार उंच नाही व—नातिनीचं—फार सखल नाही, असे व—चैलाजिन-कुशोत्तरं—खाली दर्भ, त्यावर हरणाचें किंवा व्याघ्राचे कातडें व त्यावर मऊ वस्त्र असे—आसनं—आसन—स्थिरं—स्थिर, अचल—प्रतिष्ठाप्य—स्थापून—माहन—तत्र आसने—त्या आसनावर—उपविश्य—बसून—यतचित्तेन्द्रियक्रिय—चित्त व इन्द्रिये याच्या क्रिया ज्याने नियमित केल्या आहेत असा होऊन—मनः एकाग्रं कृत्वा—मनाला एकाग्र करून—आत्मविशुद्धये—चित्तशुद्धीसाठी—योगं—ध्यान—युञ्ज्यात्—करावे ११-१२ .

अभेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो यत्कथ्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तद्य चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्रोतरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तर पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे योग व कांही योगांगे याचा उपदेश करून आचार्य पुढील संदर्भाचें तात्पर्य सांगतात—)—अथ इदानीं योगं युञ्जतः आसन-आहार-विहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमः यत्कथ्यः—योगाचें स्वरूप व त्याची कांही अंगे याचें प्रदर्शन केल्यानंतर आता योगाचा अभ्यास करणाऱ्या यतीला आसन, आहार, विहार, आसनादिकाचे अवांतर भेद, इत्यादिकाचा योगाच्या साधनत्वाने नियम सांगता—प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि च इति अतः आरभ्यते—ज्याला योग प्राप्त झाला आहे त्याचें लक्षण, त्याचें फल, योगाचें फल—सम्यग्ज्ञान, ज्ञानाचें फल—केवळ्य, योगधर्माचा आत्यंतिक नाश न होणे, इत्यादि सांगावे, म्हणून पुढील संदर्भ—भाग आरंभिला जातो.—तत्र प्रथमं आसनं एव तावत् ('शुचौ' इति) उच्यते—पण त्यातील योगानुष्ठानार्थे मुख्य अंग आसनच प्रथम 'शुचा' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [योगाभ्यास जो करावयाचा तो कसा करावा ? बसून मन समाधान करावें, की उभ्याने की चालताना, की कांही काम करीत असताना अशी सांका आली असता 'आसन-संभवात्' म्ह० चित्त समाधान घडूनच करावें. कारण घडूनच तें निविप्रपणें होऊं शकतें, ब्रह्मर्मासा अ. ४ पा. १ सू. ७ या श्यायानुसार अगोदर आसनच सांगतात—]

—शुचौ-शुद्धे-स्वभावतः संस्कारतः वा चिविक्ते देशे-स्थाने—शुचि म्ह० शुद्ध-स्वभावत च किंवा शाडणे, सारवणे, इत्यादि संस्कारानी पवित्र, असा प्रदेशां-स्थानी
—स्थिरं-अचलं आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य—स्थिर म्ह० अचल, अस आपलें स्वत.चें-दुसऱ्याच नव्हे, आसन स्थापून-माडून—न अत्युच्छ्रितं-अतीव उच्छ्रितं न—तें आसन अति उच-फारच उच नसावें,—अतिनीचं अपि न—अति नीचाहि नसावें,—तत् च चैलाजिनकुशोत्तर-चैलं अजिन च कुशाः उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चैलाजिनकुशोत्तरं—आणि तें चैलाजिनकुशोत्तर असावें.
चैल-वस्त्र, अजिन-मगचर्म, व दर्भ हे ज्यावर आहेत, तें आसन चैलाजिनकुशोत्तर होय
—अत्र चैलादीना पाठकृमात् विपरीतः क्रमः—येथें चैलादिकाचा पाठाच्या क्रमाहून उलट क्रम ठेवावा म्ह० दर्भ रालीं, त्यावर अजिन व त्यावर वस्त्र असा क्रमानें तां हातराचीं [स्वभावत च पवित्र असलेल्या किंवा सत्कारानें पवित्र केलेल्या जागा स्वत चें स्थिर आसन-पाट, चौरंग वर्गरे माडून त्यावर दर्भ, अजिन व वस्त्र हातराचें तें लाकडी आसन, पडप्याची भांति वाटू नये म्हणून, फार उच नसावें. जर्मान, दगड याच्या ससर्गानें शरीरातील वातादिकाचा क्षोभ होऊ नये म्हणून अति सखलहि नसावें]

प्रतिष्ठाप्य किम्—तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योग युज्यात् । कथ, सर्वविषयेभ्य उपमहर्ष्यकाग्र मन कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रिय, चित्त चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषा क्रिया सयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रिय । स किमर्थं योग युज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्त करणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—प्रतिष्ठाप्य किं—पण असें हें आसन सपादन करून व त स्थापून पुढें काय करावें तें 'तत्रकाग्र' या श्लोकानें सागतात—तत्र-तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युज्यात्—त्या आसनावर वसून योगाचा अभ्यास करावा (योगान्यास करणाराची सर्व इतिकर्तव्यता म्ह० त्यानें काय काय विधि केला पाहिजे तें प्रथपूर्व सागतात—)
—कथं—तो कसा ?—सर्वविषयेभ्य. उपसहृत्य मनः एकान्त्रं कृत्वा—सर्व विषयांपासून मनाचा उपसहार करून, त्याला एकान्त्र करून—यतचित्तेन्द्रियक्रियः—चित्त च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य स. यतचित्तेन्द्रियक्रिय—चित्त व इन्द्रियें हा चित्तेन्द्रियें, त्याच्या क्रिया ज्याच्या सयमित आहेत—ज्यानें चित्त व इन्द्रियें याच्या सब क्रिया नियमित केल्या आहेत तो यतचित्तेन्द्रियक्रिय होय [म्ह० सब विषयांपासून मनाचा निग्रह करून त्याचें एकाच प्येय विषयात समाधान करणें व चित्त आणि इन्द्रियें याच्या बाय क्रियाच संयमन करणें, या दोन्हा गोष्टी करून योगानुष्ठान करावें]—स किमर्थं योगं युज्यात् इति आह—त्यानें कशासाठी योगान्यास करावा, तें सागतात—आत्म-

१ आसन टक्कळित अमल्याम त्यावर बगन चित्तममाधान करणाऱ्या योग्याचें चित्त समाहित होणार नाहा, म्हणून 'अचल' हें विशेषण दिल आहे

विशुद्धये—अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थ इति एतत्—आत्मविशुद्धीसाठी म्हं
अन्तःकरणाच्या विशय शुद्धासाठी योगान्याम करावा, असा याचा भावार्थ १२

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥१४॥

अन्वयार्थ—कायशिरोग्रीवं—शरीराचा मध्यभाग, शिर व मान यांना—समं
—मरळ व—अचलं—निश्चल—धारयन्—धारण करणारा व—स्थिर.—स्थिर
होऊन—स्वं नासिकाग्र—आपल्या नासिकेच अग्र—संप्रेक्ष्य (इच)—जणु काय
चागन्या प्रकार पहात असल्याप्रमाण राहून—च दिश—च इकडे—तिकडे—अनव
लोकयन्—न पाहणारा—प्रशान्तात्मा—ज्याच अन्तःकरण अतिशय शांत आहे,
—विगतभी.—भयरहित—ब्रह्मचारिव्रते स्थित—ब्रह्मचारिव्रतामध्ये स्थित
असा होऊन—मनः—मनाच—संयम्य—संयमन करून—मच्चित्त—मनमध्ये
ज्याचें चित्त आहे असा—युक्त—समाहित—मत्पर.—मत्पर होऊन—आसीत्
—राहाव १३-१४

वाङ्मासनमुत्तमधुना शरीरधारण कथमित्युच्यते—सम कायशिरोग्रीवं कायश्च शि
रश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तसम धारयन्नचलं च सम धारयतश्चलनं सभवत्यतो
विशिनष्टि अचलमिति । स्थिर स्थितो भूत्वेत्यथ । स्व नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यग्प्रे
क्षणं दर्शनं कृत्वेवेतांशस्य लुप्तो द्रष्टव्य । न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधि
रितं किं तदि चक्षुषोर्दृष्टिमन्त्रिपात । म चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षित । स्व
नासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवाक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽमनि । आरमनि हि
मनसं समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनं कृत्वेति । तस्मादिवशब्दलोपेनाद्गोर्दृष्टिसन्नि
पात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्निश्चेतत् ॥

भाष्यार्थ—वाह्यं आसनं उक्तं अधुना शरीरधारणं कथं इति उच्यते
—वाद्य आसनं सांगितल आतां शरीरधारण कथें करावें तें 'मम०' या श्लोकानें सां
गितलें जात—समं कायशिरोग्रीवं—काय च शिरः च ग्रीवा च काय शि-

१ रहस्यकार 'आत्मविशुद्धये' याचा 'आत्मशुद्धयर्थ' असा अर्थ मरळ अथ वरिदान
पाचव्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकानें 'आत्मशुद्धये' याचा अर्थ 'आत्मशुद्धयर्थ' असा
कसा आहे हे वाचकांच्या लक्षांत आणवें यें 'आत्मशुद्धि' म्हणजे काय, वगैरे बाबीं सां
गण्याच्या भागवदानें ते पण नाहान, हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे

रो-प्रीत्यं तत् समं धारयन्—देह, शिर-मस्तक व मान-त्रायगिरोप्रीत्यं, लांना सम धारण करणाए [काय म्ह० शरीरुचा कंदरेपामून मानेपर्यंतचा मध्यभाग, मान व मन्मक यांना सम म्ह० सरळ धारण करणारा]—च अचलं—आणि त्याला अचल धारण करणारा—समं धारयतः चलनं संभवति अतः अचलं इति विदि-
नाष्टि—काय-शिरो प्रीवेल गळ धारण करणाराचें चलन संभवतं म्हणून 'अचल' असे आनखा एक विशेषण देत आहेत. [लांना सरळ व अचल धारण करून असा माया भावार्थ]—स्थिरः-स्थिरः भूत्वा इत्यर्थः—स्थिर म्ह० स्थिर होऊन असा भावार्थ [म्ह० शरीरेद्रियांना विषयपरवदा न होऊ देता]—स्य नासिकाग्र संप्रेक्ष्य-
सम्यक्प्रेक्षण-दर्शनं कृत्वा इव इति इयशब्दः लुप्तः द्रष्टव्य —आपले नासिकाग्र उत्तम प्रकारे पाहून—जणुंकाय नासिकेच्या अग्राचें उत्तम प्रकारे प्रेक्षण-दर्शन करून 'संप्रेक्ष्य' येथील 'इव' (जणुंकाय) हा शब्द लुप्त झाला आहे, असें समजावें.
(अमें कां समजावयाचें ? नासिकाग्र दर्शनच योगान्या अंगत्वाने येथें विहित आहे, असें कां मानूं नये ? उत्तर—) हि इह स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं न विधित्सितं—कारण येथें आपल्या नासिकाग्राचें संप्रेक्षण विधित्सित नाही. [म्ह० स्वनासिकाग्र-संप्रेक्षणाचें विधान करण्याचो येथें इच्छा नाही.]—किं तर्हि—तर मग काय विधि-
त्सित आहे ?—चक्षुषोः दृष्टिसंनिपातः—दोन चक्षूंच्या दृष्टीचा संनिपात—एकत्र सडोव विधित्सित आहे. [दोन्ही डोळ्यांच्या दृष्टीचा संनिपात करावा, अमें येथें विधान करावयाचें आहे. दृष्टीची प्रगुनि रूपादिविषयाकडे होऊं देऊ नये, तिचें निवारण करावें, असें येथें विवक्षित आहे. पण तो दृष्टिसंनिपात म्ह० विषयप्रगुत्तिराहित्य अनायासानें कमें सिद्ध होणार ? उत्तर—]—स च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षित—आणि तो अन्त करणाऱ्या समाधानाच्या अपेक्षेनें विवक्षित आहे [म्ह० अन्त करणाचें समाधान घ्यावें यासाठीं तो सांगावयाचा आहे. कारण चित्तसमाधान हें येथें प्राधान्यानें विवक्षित आहे. पण दृष्टि बाय विषयात आगक झाल्याग चित्तसमाधानाचा भग होण्याचा प्रसंग येईल, तो न यावा म्हणून तिला रूपादिकापासून व्यावृत्त करून अन्तर्मुख करावें, हाच येथें आशय स्पष्ट दिगतो. म्हणून 'स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य इव' असा 'इव-शब्द' येथें लुप्त झाला आहे, असें समजावे. अहोपण, येथें 'स्वनासिकाग्र पाहून' असे प्र-
लक्ष म्हटलेल असताना तो विवक्षित अर्थ नव्हे, असें कसें म्हणता ? उत्तर—]
—स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं एव विवक्षितं चेत् मनः तत्र एव समाधीयेत आत्मनि न—स्वनासिकाग्रदर्शनच विवक्षित आहे अमें जर म्हटलें तर मन तेंथेच समाहित होईल, आत्म्यामध्ये समाहित होणार नाही पण—'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' (ग्लो. २५) इति आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति—'मना-
ला आत्मस्थ करून' या वचनानें भगवान् आत्म्यामध्ये मनाचे समाधान करावयास पुढें सांगणार आहेत—तस्मात् इयशब्दलोपेन अक्ष्णोः दृष्टिसंनिपात. एव संप्रेक्ष्य इति उच्यते—म्हणून 'इव-शब्दाच्या लोपानें दोन्ही नेत्रांच्या दृष्टीचा

सनिपात-विषयपराङ्मुखताच 'संप्रेक्ष्य' या शब्दाने सांगितली जात आहे—च दिश' अथवलोकयन्-दिशां च अवलोकनं अन्तरा अकुर्वन् इति एतत्—आणि दिशाकडे न पाहणारा-दिशाचे अवलोकन मध्येच न करणारा, असा याचा भावार्थ [अशा रीतीने त्याने बसावे, असा पुढे याचा सबंध मध्येच इकडे तिकडे पाहणे हे हि वित्तसमाधानाला प्रतिबधक आहे, म्हणून त्याचा येथे निषेध केला आहे] १३

किंच—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्त करण यस्य सोऽय प्रशान्तात्मा विगतभीविंगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूपाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थ । किंच मन सयम्य मनसो वृत्तीरुपसह त्वेत्येत । मच्चित्तं मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽय मच्चित्तो युक्तं समाहितं सन्नासीतोपविशेन्मत्परोऽहं परो यस्य सोऽय मत्पर । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वाऽयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(योगाभ्यास करणाराचा आपल्या विशेषणें—) किंच च-प्रशान्तात्मा-प्रकर्षेण शान्तः आत्मा-अन्तकरणं यस्य सः अयं प्रशान्तात्मा-तसेच, प्रशान्तात्मा-ज्याचा आत्मा-अन्तकरण आधिभ्यानें शान्त आहे, तो हा प्रशान्तात्मा [अन्तकरणाची शान्ति म्ह० राग द्वेषादिदोषराहित्य व तिचा प्रकर्ष-आधिक्य म्हणजे रागादिकाच्या कारणाचाहि निश्चिती]—विगतभी-विगतभयः—विगतभी म्ह० सर्व कर्मपरित्यागाविषया शास्त्रीय निश्चय झाल्यामुळे बुद्धीनें निःसंदिग्ध होणे, हेच विगतभयत्व आहे [ज्याच्या मनात 'आपण सर्वकर्मत्याग केला, पण त्यामुळे आपल्याला पातिल्य तर प्राप्त होणार नाही,' अशी भीति नसते, कारण आपण जे केले आहे, किंवा करित आहो ते शास्त्रसिद्ध आहे, असा त्याचा पूर्ण निश्चय झालेला असतो]—ब्रह्मचारिव्रते स्थितः-ब्रह्मचारिणः व्रतं ब्रह्मचर्यं-गुरुशुश्रूपाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितः-तदनुष्ठाता भवेत् इत्यर्थ.—ब्रह्मचार्याच जे व्रत ते ब्रह्मचर्यं, गुरुशुश्रूपा, भिक्षाभोजन, त्रिकालस्नान, शौच, आचमन इत्यादि, त्यात स्थित झालेला म्हणजे त्या ब्रह्मचारित्रताचें अनुष्ठान करणारा व्हावे, असा याचा भावार्थ—किंच च—आणि तसेच—मन संयम्य-मनस वृत्ती उपसहृत्य इति-एतत्—मनाचा सयम करून, अन्तकरणाच्या वृत्ताचा उपसंहार करून, चित्तवृत्ताचा निरोध करून योगनिष्ठ व्हावे, असा याचा भावार्थ—मच्चित्तं-मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य स अयं मच्चित्तं—मज परमेश्वराचे ठिकाणी ज्याचें चित्त आहे तो हा मच्चित्त होय—युक्तं-समाहितः सन् आसीत्-उपविशेत्—युक्त म्ह० समाहित होऊन त्या आसनापर बसावे [अर्थात् दुसऱ्या विषयापासून मनोवृत्तीचा उपसंहार करून आत्म्यामध्येच

१ रहस्यकार 'संप्रेक्ष्य नाभिकाप्र स्वं' याचा अर्थ-आपल्या नाकाच्या दृश्यावर नजर ठेवून-अमा अर्धा मरळ करिताना पण ता बरोबर का नाही, ते भाष्य व भाष्यार्थ यावरून वाचाराच्या लक्षान घेवें

त्याचें नियमन केलें असता ध्यान उत्तम प्रकारें होऊं शकतें, त्यामुळें मनोनिग्रह केल्यास ध्यानाचा अभ्यासाहि संभवणार नाहा, ही शंका व्यर्थ आहे, असा याचा भावार्थ.]—
मत्परः—अहं परः यस्य सः अयं मत्परः—मा ज्याला पर—श्रेष्ठ आहे तो हा मत्पर होय. [पण साधक मचित झाल्यानें मत्पर अनायासच होतो, मग ' मत्पर ' हें विशेषण पुन कां दिलें आहे, तें सांगतात—]—**कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः भवति तु स्त्रियं पद्य परत्वेन न गृह्णाति—**कोणा विषयी पुरुष स्त्रीचित्त असतो, पण झालाच काही श्रेष्ठ म्हणून समजत नाहा,—**किं तर्हि राजानं महादेवं चा—**तर काय, राजाला किंवा महादेवाला श्रेष्ठ मानतो.—**तु अयं मचित्तः च मत्परः—**पण हा मचित्त व मत्पर असतो. (अन्त करणाची शुद्धि हें योगाचें अर्वांतर फल आहे) १४.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

अन्यथार्थ—एवं—याप्रमाणं—**आत्मानं—**मनाला—**सदा युञ्जन्—**सतत समाधानयुक्त करणारा—**सर्वदा मनाला समाहित करणारा—**योगी—**ध्यानी पुरुष—**योगाभ्यामी—**नियतमानसः—**संयतचित्त होऊन—**निर्वाणपरमां—**मोक्ष हीच त्रिची निष्ठा आहे असा व—**मत्संस्थां—**माझ्या अधीन असलेल्या—**मद्रूप—**शान्ति—**शान्ति—**शान्ति—**अधिगच्छति—**प्राप्त होतो. १५.

अभेदान्नीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्ममाधानं कुर्वन्नेवं यद्योक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिमुप-
 रतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मद्रूपीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

माप्यार्थ—अथ—योगाचें स्वरूप, त्याचें अंगभूत आसनद्रव्य, त्याचा विशिष्ट कृतां, इतकें सांगितल्यावर—**इदानीं—**आता—**योगफल उच्यते—**योगाचें परम फल सांगितलें जातें—**एवं—**यद्योक्तेन विधानेन आत्मानं सदा युञ्जन्—**समाधानं कुर्वन् योगी—**वर सांगितलेल्या आगनादे विधानानें मनाला सर्वदा युक्त—**समाहित करणारा योगी—**ध्यान करणारा मंत्र्यामी—**नियतमानस—**नियत—**संयतं**

११० व्या श्लोकान 'मत्त' व येष 'मदा' अमे रपट शुभ्र आह्वत. एत ते कर्मयोगात्प्रा
 दितुं न अमुत्पासुं ररह्यकार " जन्मप्या जन्म योगाभ्यामात्र यावत्तवा अमा या कां-
 नात् हेतु नाही. 'मदा' या पराने दरतीर २४ ठाम अमा अर्थ प्याइयाचा नाही. रोर
 पटिका यंत्रिका दशाशुद्धि हा अभ्यास करारा, एतत्रच अर्थ विवक्षित आहे " इत्यादि
 मत्त-एत. एत 'मत्त' 'मदा' 'प्रपनात् दत्तमान ' इत्यादि परे ' दंपेकात् नैरवयं-मत्कार-
 मेविने इदंभूति ' २४० दंपेकात्, निरपद, मत्कारपूर्वक-अनादराने नन्वे-अप्याम केण
 अन्तं वेग इदंभूति-भित्त-निदत्त-इत्त होतो,या योगइत्यात् (१-१४) अतुत्तुत योत्रिणी
 कडे एत अर्थ ररह्यकाराये वरील गृहीतान अतुत्तुत आहे.

मानसं-मनः यस्य सः अयं नियतमानसः—नियत म्ह० अत्यंत नियमित के-
 लेले आहे मानस म्ह० मन ज्याचे तो हा नियतमानस होय, असा नियतमानस योगी
 —निर्वाणपरमां-निर्वाण-मोक्ष तत्परमा निष्ठा यस्या शान्ते सा नि
 र्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां शान्ति-उपरति—निर्वाण म्ह० मोक्ष, तोच ज्या
 शान्तीची परमा-निष्ठा आहे, ती निर्वाणपरमा शान्ति, त्या शान्तीला-उपरताला, सर्व
 ससारनिवृत्तीला (पुन ती कशी ? उत्तर-)—मत्संस्थां-मदर्धना अधिगच्छति
 —प्राप्नोति—माझ्यामध्ये उत्तम प्रकारें स्थित असलेली-माझ्या अधीन असलेली-म-
 द्रूप-ब्रह्मस्वरूपावस्थानरूप शान्तीला प्राप्त होतो १५

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—अत्यश्रत —जितकें हवे त्याहून अधिक अन्न खाणाऱ्या
 पुरपाला—योगः—ध्यान-चित्रवृत्तीचा निरोध-योगाभ्यास—न अस्ति—होत नाही
 —च एकान्तं—व अगदाच मुळाच—अनश्चत —अन्न न खाणाऱ्या पुरुपालाहि—
 (योगः) न (अस्ति)—योग करता येत नाही —अतिस्वप्नशीलस्य—फार निजण्याचें
 ज्याचे शील आहे त्याला—न च—योगाभ्यास करता येत नाही, व—अर्जुन—हे
 अर्जुन !—जाग्रत. न एष—अतिशय जागणाऱ्या पुरपालाहि योग घडत नाही १६

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्रत आत्मसमितमन्नपरिमाणमती-
 त्याश्रतो अत्यश्रतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्चतो योगोऽस्ति “यद्बुद्ध्वा आत्मसंमि-
 तमन्न तदवति तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ” इति श्रुते ।
 तस्माद्योगी नाऽऽत्मसमितादक्षादधिक न्यून वाऽश्नीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे
 परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमन्नतो योगो नास्ति उक्तं हि—“अर्धमशनस्य सव्यजनस्य
 तृतीयमुदकस्य तु । वायो सचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्” इत्यादि परिमाणम् । तथा
 न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्र जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

भाष्यार्थ—इदानीं योगिनः आहारादिनियमः उच्यते—आता योग्याच्या
 आहार विहार जागरण-क्षाप घेणे इत्यादिकां विषयी नियम सांगितला जातो—नात्य-
 श्रत -आत्मसंमितं अन्नपरिमाणं अतीत्य अश्रतः-अत्यश्रतः—आपल्याला
 अगदा पुरेस-समित म्ह० आठ प्राप्त वगैरे ज अन्नाचे परिमाण, त्याचें उद्दोषन करून
 अन्न भक्षण करणाऱ्या-अति अशन करणाऱ्या साधकाला—योगः न अस्ति—योग
 प्राप्त होत नाही —च एकान्तं अनश्नत योगः न अस्ति—आणि अगदा मुक्तीच
 अन्न न खाणाऱ्यालाहि योग साध्य होत नाही (आहारादिकांच्या नियमाविषयी शतपथ
 धृताचें प्रमाण देतात-)—“यत् उ ह वा आत्मसंमित अन्नं तत् अयति”—जे
 आपल्याला अगदी परिमित अन्न असातें तें-तेवढेच भक्षण केल्यास अन्नभोगत्याला तें

धर्मानुष्ठानार्था योग्यता प्राप्त कसून देते व धर्मानुष्ठानाच्या द्वारा अन्नभोक्त्याचें रक्षण करतें, —‘तत् न हिनस्ति’—तें आत्मसंमित अन्न त्याच्या अनर्थांला कारण होत नाहीं.—
 ‘यत् भूयः तत् हिनस्ति’—जें अन्न परिमाणाहून अधिक खाणें जातें, तें भोक्त्याला पीडा देतें.—‘यत् कर्नायः तत् न अचति ’ इति श्रुते—अर्था श्रुति आहे. जें अन्न अगदींच थोडे असतें, तें धर्मानुष्ठानार्था योग्यता देऊन रक्षण वरण्यास समर्थ होत नाहीं.
 (म्हणून ध्यानयोगारूढ होऊं इच्छणारानें अति अधिक व अति अल्प अन्न न खाता अगदी परिमित-अन्न खावें, या धृतिसिद्ध अर्थाचें निगमन करितात-)-तस्मात् योगी आत्म-संमितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा न अश्रीयात्—यास्तव योग्यानें आत्मसंमित अन्नाहून अधिक किंवा कमी अन्न खाऊं नये. (‘ नात्यश्रतः० ’ याच पहिल्या श्लोकाचाचें दुसरें व्याख्यान-)-अथ वा योगिनः योगशास्त्रे परिपठितात् अन्नपरिमाणात् अतिमात्रं अश्रतः योगः नास्ति—अथवा योग्याला योगशास्त्रात सांगितलेल्या अन्नाच्या परिमाणाहून पुष्कळ (अधिक किंवा कमी) अन्न खाणाराला योग साध्य होत नाहा, (तें योगशास्त्रोक्त परिमाणच सांगतात-)-‘सर्व्यजनस्य अज्ञानस्य अर्थ’—भाज्या-चटण्या-वालवण इत्यादि तोंडीं लावण्यामह अन्नाचें अर्थे- [म्ह० अज्ञाने जठराचे दोन भाग भरावे]—‘तु तृतीयं उदकस्य’—पण तिसरा भाग उदकाचा [जठराचा तिसरा भाग पाण्याने भरावा-]-‘तु चायोः संचरणार्थं चतुर्थं अचशोपयत्’—आणि वायूच्या संचारासाठी चवथा भाग रिकामा ठेवावा—इत्यादि परिमाणं उक्तं हि—इत्यादि प्रमाण सांगितलें आहे—तथा—ज्याप्रमाणे अगदी अन्न न खाणाऱ्या किंवा अतिशय अन्न भक्षण करणाऱ्या पुरुषाला योग साध्य होत नाहीं, त्याचप्रमाणे—अतिस्वप्नशीलस्य योगः न भवति—अतिशय झोप घेण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला योग साध्य होत नाहीं.—च अर्जुन अतिमात्रं जाग्रत. योगः न एव भवति—आणि हे पार्था! अतिशयच जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग साध्य होत नाहींच. १६.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वभावबोधस्य योगी भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अभ्युपायं—युक्ताहारविहारस्य—ज्याचा आहार-अन्नाचें परिमाण व विहार जाणें-जेंगे वगैरे परिश्रित असतें, त्याचा—कर्मसु—कर्मामध्ये—युक्तचेष्टस्य—परिमित चेष्टा करणाऱ्या योग्याचा—युक्तस्वभावबोधस्य—झोप व जागणे ही दोन्ही ज्याचा परिश्रित आहेत, त्याचा—योगः—योग—दुःखहा—सर्वे संसारदुःखांचा पात करणारा—भवति—होतो. १७.

१ वा भादिसंस्थाने—‘पूरवेरजनेनार्थं नृनाम उदकेन तु । वायो. मंत्रणाबांध यदुर्ध्वं चक्रंशोपेत्-’ हे वाक्य ज्याने, याचाहि अर्थ बरक्यामाग्याचा आहे.

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्ताहारविहारस्याऽऽहियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः १७

भाष्यार्थः—(आहारादिकाविपर्याय नियमित असणाराला योग साध्य होतो, असे सांगतात—)**कथं पुनः योगः भवति इति उच्यते**—तर मग योग कसा साध्य होतो तें सांगितलें जातें—**युक्ताहारविहारस्य-आहियते इति आहारः-अन्नं विहरणं-विहारः-पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य**—ज्याचे उदरात आहरण केलें जाते तो आहार-अन्न, विहरण म्ह० विहार-पादक्रम-चालणे-फिरणें, ज्याचे ते दोन्ही-आहार-विहार युक्त म्ह० नियत परिमाणाचे आहेत-ज्याच्या आहार विहाराचें परिमाण नियत आहे, (योग्याच्या आहाराचें नियत परिमाण वर सांगितले आहे एक योजनाहून अधिक चालू नये, हें विहाराचे नियत परिमाण आहे)—**तथा कर्मसु युक्तचेष्टस्य-युक्ता-नियता चेष्टा यस्य**—खाचप्रमाणे कर्मांमध्ये ज्याची चेष्टा-हालचाल युक्त-नियत आहे म्ह० ज्याने वाणीचा वगैरे उत्तमप्रकारें निरोध केला आहे—**तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य-युक्तौ स्वप्नः च अवबोधः च तौ नियतकालौ यस्य**—ज्याचें स्वप्न म्ह० निद्रा व अवबोध म्ह० जागें होणे हीं दोन्ही नियतकाली होतात तो युक्तस्वप्नावबोध होय [रात्रा अवशीं दहा घटिकापर्यंत जागणें, मध्ये दहा घटिका निजणें व पहाटे दहा घटिका पुन जागणे हें झोप व जागरण याच्या कालाचें नियतपरिमाण आहे]—**तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनः**—त्या युक्ताहारविहार, कर्मांमध्ये परिमित चेष्टा करणाऱ्या व योग्यकाली निजून जागा होणाऱ्या योग्याचा—**योग दुःखहा भवति**—योग दुःखहा होतो—**सर्वाणि दुःखानि हन्ति इति दुःखहा योगः सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् भवति इत्यर्थः**—आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचा घात करतो म्हणून दुःखहा, असा यत्न करणाऱ्या योग्याचा पुढें सिद्ध होणारा योगी विभुद्विविज्ञानद्वारा सर्व संसार-

१ रहस्ववार म्हणतान—“या श्लोकात ‘योग’ म्ह० पातजलयोगाची क्रिया व ‘युक्त’ म्ह० माफक, नेताची किंवा परिमित असे अर्थ आहेत व पुढेही एक दोन ठिकाणी योग म्ह० पातजलयोग असाच अर्थ आहे तथापि तेवज्याने या अध्यायात पातजलयोगच स्वतंत्र प्रविष्टाच आहे असें होत नाहीं. कर्मयोग सिद्ध वरून घेणें हें आयुष्यातील प्रधान नर्तक्य अम्नः व त्याला साधनीभूत म्हणून तेवज्या पुरतें पातजलयोगाचें हें वर्णन आहे, असें पूर्वी रचणें सांगितलें अम्नः या श्लोकातील ‘कर्मांशे योग्य आचरण’ या शब्दांनीं हि श्तर कर्म न सोडणें हा योगाभ्यास करावयाचा, हें उपपन्न होतें ” पृ ७०१, २ पण हें म्हणणें बरोबर आहे, असें श्लोकां म्हणेल ” वा ममप्र अध्यायात ध्यानयोगाः प्रतिपादन आहे व तेच माहात्मकाराचें अचरण साधन आहे, असें १८वे २२ श्लोकानें रचणें वगण आहे, असें अम्नः वा अध्यायाची

दुःखांचा क्षय करणारा होतो, असा याचा भावार्थ. [ज्ञापेंतहि सर्व दुःखांची निवृत्ति होते पण ती आलंतिक म्ह० नित्य नसते, पण या योगामुळे विज्ञानाच्या द्वारा सर्व संसार-दुःखाची कायमची निवृत्ति होते.] १७.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळी—विनियतं चित्तं—विशेषतः नियत केलेलें म्ह० एकाप्रतेश प्राप्त झालेले चित्त—आत्मनि एव—आत्म्यामव्येव—अवतिष्ठते—अवस्थित होते व त्या अवस्थेंत योगी—सर्वकामेभ्यः—सर्व कामापासून—दृष्ट व अदृष्ट विषयापासून—निःस्पृहः—निःस्पृह झालेला—ऐहिक व पारलौकिक सर्व विषयाविषयांची तृष्णा सोडलेला असा, होतो—तदा—तेव्हा—युक्तः—समाहित—इति—असें—उच्यते—तो म्हटला जातो. १८.

योग हे कर्मयोगाचें साधन आहे, असें म्हणणें म्हणजे अर्थविषयांमार्ची पराकाष्ठाच करणें आहे व तें वेदान्तभिद्वान्ताच्या विरुद्ध आहे. कर्मयोग विशेष उत्पन्न करणारा असून तो ध्यानयोगाच्या अत्यंत विरोधी आहे. आत्मज्ञान, आत्ममाझात्कार शावचित्तानच होतो व त्यानेच जीवन्मुक्ति मिळते. विशिष्ट चित्तात तो केव्हाच ममत्वन नाही. याम्ब कर्मयोग मिद करणें हे आयुष्यातील प्रधान कर्तव्य नसून कर्मयोगानें ध्यानाची योग्यता मपादन करणें, त्यानंतर ध्यानयोगाचा अभ्यास करणें व आत्ममाशात्काररूप ज्ञानानें जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेणें मनुष्याचें प्रधान कर्तव्य आहे. कर्मयोग साध्य नसून साधन आहे व ज्ञानयोग साध्य आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच सर्वकर्ममन्द्याम व तीच जीवन्मुक्ति किंवा रिपनप्रज्ञा आहे. याम्ब रहस्यकाराचें. वरील म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. वेदान्तशास्त्रममत नाहा. 'युक्तचेष्टय कर्मसु-' याचा अर्थ त्यांनी 'कर्माचरण वेदान्त' असा केला आहे. टोपेंत 'युक्त' म्ह० माफक, वेडाची, परिमित असें म्हटलें आहे. पण पुढें 'कर्माचें योग्य आचरण' म्ह० इतर कर्म न सोडता हा योगाभ्यास करावा, असा त्याचाच विस्तार करितान. पण इतर कर्म ही कोणता? व तीहि पुनः माफक करावयाची म्हणजे किती करावयाची? वता माफक केटी जाणारी इतर कर्म हाच कर्मयोग असें म्हटल्यात तर कर्मयोगाचें स्वरूप तरी काय आहे? 'सर्व साम्प्रतिक कर्म, स्वावहारिक कर्म, वर्णाश्रमविहित कर्म, जगाच्या उत्पादनी' इत्यादि अनेक पर्याय रहस्यकारांनी वाजते आहेत. पण मुमुक्षु योगान्दामा स्वामाविकल्पचें सांगीत कांहींच करीत नाही व करणारहि नाही, म्हणून तर दिनन्दा शेकाठ शमाचें विधान केले आहे. पण त्याकडे व पुढील सर्व प्रतिपादनाकडे दुलेंद्र म्हणून रहस्यकारांना ध्यानयोगाचा कर्मयोगाचें साधन बनविण्याचा असाप्रदायिक व अश्रुत प्रदत्त बूधा केला आहे, अशी आमची प्राणातिक समजूत आहे. गीताशास्त्राचें स्वाभ्यास करणारा कोण हि वैदिक सप्रदायी, मग तो डेनी, विजितदेवा बरेर कोणत्याहि पथाचा असा, असा विवरीत असें करीत नाही. अर्थात् शास्त्रज्ञाना रहस्यकाराचें हे व दाम्पारणेंच असें अनेक वाक्यांचें सर्व प्रतिपादन कथाच मनन होतें उरप नाही.

अधाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संय-
तमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं
लभते इत्यर्थः । नि स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य
योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सफल सांग योग सांगितल्यानंतर ४थ्या श्लोकात सांगितलेल्या कालाचा
अनुवाद करून युक्ताचे लक्षण सांगण्यासाठी पुढील श्लोकाची प्रवृत्ति आहे असे भाष्यकार
दाखवितात—) —अथ—अधुना कदा युक्तः भवति इति उच्यते—सफल व
सांग योग सांगितल्यानंतर आता युक्त केव्हा होतो, ते 'यदा०' या श्लोकाने सांगितले जाते
—यदा विनियतं चित्तं—विशेषेण नियतं—संयतं एकाग्रतां आपन्नं चित्तं—
जेव्हा विनियत चित्त म्ह० विशेषकरून नियत—संयत केलेले—एकाग्रतेला प्राप्त झालेले चित्त
—हित्वा बाह्यचिन्तां आत्मनि एव केवले अवतिष्ठते—स्वात्मनि स्थितिं
लभते इत्यर्थः—बाह्य विषयाची चिन्ता—बाह्य विषयांचित्तन टाकून केवळ—अद्वितीय
आत्म्यामव्येच अवस्थित होतें—स्वात्मस्वरूपातच स्थितीला प्राप्त होते, असा याचा भा-
वार्थ. [चित्त कापित आहे त्याचे तत्त्व—अधिष्ठान आत्मा आहे त्यामुळे सर्व बाह्य
प्रवृत्तीपासून निवारण केले असता ते अधिष्ठानात निमग्न होते. त्या अवस्थेत सर्व विषया-
विषयी तृष्णारहित झालेल्या योग्याला युक्त असे म्हणतात, असे सांगतात—]—नि-
स्पृहः सर्वकामेभ्यः—सर्वकामापासून—विषयापासून नि स्पृह—यस्य योगिनः
दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा—तृष्णा निर्गता सः युक्तः—समाहितः इति तदा
—तस्मिन् काले उच्यते—ज्या योग्याची दृष्ट—प्रत्यक्ष—ऐहिक व अदृष्ट—अप्रत्यक्ष—पार-
लौकिक विषयापासून स्पृहा म्ह० तृष्णा निघून गेलेली असते तो युक्त—समाहित आहे
असे त्यावेळी म्हटले जाते [जेव्हा विशेषप्रकारे नियमित केलेले चित्त बाह्य विषयांचे
चित्तन सोडून आपल्या आत्मस्वरूपात निमग्न होऊन राहतें व त्या अवस्थेत योगी
सर्व विषयाविषयी निःस्पृह—तृष्णाशून्य होतो तेव्हा त्याला युक्त असे म्हणतात.] १८

यथा दीपो निघातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे—निघातस्थ दीप—वायुरहित प्रदेशात अ-
सलेला दीप—दीपाची ज्योति—न इंगते—हालत नाही, तर निश्चल तेवत असते—
सा उपमा—ती उपमा—त्या दीपज्योतीची उपमा—दृष्टान्त—आत्मनः योगं युं-

१ 'नि स्पृहः सर्वकामेभ्यः' याचा अर्थ रहस्यकार 'जोगत्याहि उपभोगाची इच्छा रहात
नाही,' असा करितात, पण तो बरोबर नाही. काम म्ह० उपभोग नव्हे, काम म्ह० विषय
—उपभोगाचे शब्दादि विषय, 'कामकाम.' अ. २.७० 'कामोपभोगपरमाः' १६-११
इत्यादि शब्दांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

जतः—आत्म्याच्या योगाचें—समार्थाचें अनुष्ठान करणाऱ्या—योगिनः—योग्याचे—
यतचित्तस्य—संयतचित्ताला—स्मृता—सांगितलेली आहे. १९.

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो
निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति' योपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञ-
श्चित्तप्रचारदाशीभिः स्मृता चिन्तितता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो
योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—तस्य योगिनः यत् समाहितं चित्तं तस्य उपमा उच्यते—
त्या योग्याचें जे समाहित चित्त त्याची उपमा—उदाहरण—दृष्टान्त सांगितला जातो—यथा
दीपः—प्रदीपः निवातस्थ-निवाते—वातवर्जिते देशे स्थितः न इङ्गते—न
चलति—ज्याप्रमाणें दीप म्ह० प्रदीप निवात—वातरहित प्रदेशा असलेला प्रदीप हालत
नाही—स्थिर असतो—सा उपमा—उपमीयते अनया इति उपमा योगज्ञैः
चित्तप्रचारदाशीभिः स्मृता—चिन्तितता—ती उपमा (उपमाशब्दाचा विषय प्रदीप
आहे,असें सिद्ध होण्यासाठी त्याची करणव्युत्पत्ति दाखवितात—) जिच्यायोगानें तुलना
केली जाते ती उपमा (निवातप्रदेशातील प्रदीप ही उपमा)योगज्ञाकरून म्ह०चित्ताचा प्रचार
जाणणाऱ्या योग्यांकरून सांगितलेली—चिन्तितलेली आहे—यतचित्तस्य—संयतान्तः-
करणस्य आत्मनः योगं—समाधि युञ्जतः—अनुतिष्ठतः इत्यर्थः योगिनः
[चित्तस्थैर्यस्य]—यतचित्त म्ह०ज्याचें अन्तःकरण उत्तमप्रकारें नियमित केलेलें आहे
असा, मनाच्या योगाचें—समार्थाचें अनुष्ठान करणाऱ्या, योग्याच्या चित्तस्थैर्याची उपमा

१ रहस्यकार म्हणतात—“योगान्यास करणाऱ्या योग्याम निवात जार्गीटेवलेल्या दिव्या-
च्या ज्योतीची उपमा दिन्नी आहे.” पण निवातरथ दिव्याच्या ज्योतीची उपासा योग्याच्या
चित्तस्थैर्याला दिन्नी आहे. स्वतः योग्याला ती दिन्नेली नाही. रहस्यकार प्रस्तुत श्लोकावरी-
ल टीपें म्हणतात—“ योग म्ह० कर्मयोग असा जरी गातेतला पारिभाषिक अर्थ असला
ही त्या शब्दाचे इतर अर्थहि गातेत आले आहेत. (९. ५, १०. ७) ... क्षिप्रदुना यो-
गशब्दाचे अनेक अर्थ असल्यामुळेच गातेत पानत्रल योग किंवा माध्यमागें प्रतिपाद्य आहे,
असें म्हणण्यास त्या त्या सप्रदायांतोळ श्लोकाम सवट शाली आहे.” बंगरे ७०२.पण रहस्य-
कारांना गातेत कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असा आग्रह धरण्याम योगशब्दाचा मुख्य अर्थहि
अनुकूल नाही, हे मात्र ते माप्रदायिकांना दोष देताना धिक्करतात. ‘योग’शब्दाचा कर्मयोग
असा वाच्य अर्थ तर नाहीच, पण त्याचा तो लाक्षणिक अर्थ ठरवितानाहि त्याची योग धारण
उत्तमी आहे. “योग म्ह० युक्ति, कौशल्य, माधन, उपाय, ज्ञेय, कर्मे करण्याची काही
विशेष प्रकारची युक्तता, युक्ति, चतुरार, अगर शक्ती, कर्मे करण्याचें उत्तम माधन,” गा.
र. १. ५६-५७, इत्यादि अनेक श्लोकां करून शेवटी योग म्ह० कर्मयोग वा अर्थावर यांचे
लागवें आहे. पुनः ‘ सात्त्विकनाश्या मनोवृत्तात्मक कर्मयोग म्हणतात’ ६३४, इत्यादि धर-
णेंच पणोपरी केले आहे. गोत्रेण प्रतिपद्य कर्मयोग आहे हे कसे तर! टक्कारें, वागाटो
हा अर्थ सत्त्वयोग आहे. पण ‘रहस्यशास्त्रादि योगशब्दाचा निःपिन एव अर्थ नमन्यामुते ।

चित्तिली आहे. [चित्ताचा प्रचार कसा कसा होत असतो तें जाणणाऱ्या योगज्ञानी मनान्या समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या नियतचित्त योग्याच्या चित्तस्थैर्याला वायुरहित प्रदेशातील दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे.] १९

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

अन्ययार्थ—यत्र—जेव्हा—योगसेवया—योगाभ्यासाने—योगानुष्ठानाने—निरुद्ध—निरुद्ध केलेले—सर्व वाजूनीं आवरून धरलेले, कोठेहि प्रचार होऊ न दिलेले—चित्त—चित्त—अन्त करण—उपरमते—उपरतीस प्राप्त होतें, शात होतें—च—आणि—यत्र—ज्यावेळी—आत्मना—समाधीनें अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्त करणाने—आत्मान—चैतन्यज्योति स्वरूप परमात्म्यास—पश्यन्—पाहणारा—त्याचा अनुभव घेणारा योगी—आत्मनि—स्वरूपांत—तुष्यति—संतुष्ट होतो—यत्र—ज्या वेळी—यत्—जे—आत्यन्तिक—अनन्त—बुद्धिप्राह्यं—केवल बुद्धीनेच प्राप्त—प्रहण करण्यास योग्य—अतीन्द्रिय—इंद्रियांचा विषय न होणारे—सुख—मुख—तत्—तें—वेत्ति—तो अनुभवितो—यत्र—ज्यावेळी—अयं—हा ज्ञानी—स्थितः—आत्मस्वरूपात स्थित झाला असतां—तत्त्वतः—त्या तत्त्वापासून—न एव चलति—च्युत होतच नाही [तेव्हा योगसिद्धि होते]—च—आणि—य—ज्या आत्मलाभाला—लब्ध्वा—प्राप्त होऊन—अपरं लाभ—दुसऱ्या लाभाला—ततः—त्याहून—अधिक—अधिक—न मन्यते—मानत नाही,—यस्मिन्—ज्या आत्मस्वरूपात—स्थितः—स्थित झालेला हा—गुरुणा अपि दुःखेन—पार मोठपा दुःखानेहि—न विचाल्यते—चंचल होत नाही, मोठपा दुःखाकडूनहि चंचल केला

गीताधीन अर्शा द्यव्याटवट करण्यास मवट शाली आहे, 'अमें उरुट म्हणण्यास तरी कोणती हरकत आहे' नात्पर्ये रक्ष्यकार माप्रशयिक टीकाकारांना जे दोष देनात तेच त्यांना दि लागू होताना, हे विमरणा कामा नये.

आत्यन्तिकं-अनन्तं इत्यर्थं —आत्यंतिकं सुख, जें अन्ताचे उल्लंघन करून-अन्तरहित
 अमते तें आत्यन्तिक म्ह० अनन्त असा याचा भावार्थ—यत् तत् बुद्धिग्राह्यं-बुद्ध्या
 एव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिग्राह्यं—जे अनन्त सुख बुद्धिग्राह्य म्ह०
 इंद्रियनिरपेक्ष बुद्धीनेच ग्रहण केले जातें तें बुद्धिग्राह्य [येथील बुद्धिशब्दाचा स्वानुभव
 हा अर्थ आहे.] अर्थात् जें सुख स्वानुभवगम्य आहे.—अतीन्द्रियं-इंद्रियगोच-
 रातीतं—जे अताद्रिय आहे म्ह० इंद्रियाच्या विषयांचे उल्लंघन केलेले आहे, (अहोपण
 इंद्रियनिरपेक्ष स्वानुभवगम्य सुखालाच पुन अतींद्रिय म्हटल्यास पुनरक्त दोष येतो,
 असे कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात—)—अविषयजनितं इत्यर्थः—अताद्रिय म्ह०
 विषयापासून उत्पन्न झालेले नव्हे, असा याचा भावार्थ.—यत्र-यस्मिन् काले
 वेत्ति-तत् ईदृशं सुख अनुभवति—ज्यावेळी-समाधीच्यावेळी तें अशा प्रकारचें
 सुख अनुभवितो—च यत्र—आणि ज्या समाधिकाली—आत्मस्वरूपे स्थितः
 अयं विद्वान्—आत्मस्वरूपात स्थित झालेला हा विद्वान्—तस्मात् तत्त्वतः
 -तत्त्वस्वरूपात् न एव चलति-(न) प्रच्यवते इत्यर्थः—त्या तत्त्वापासून-
 तत्त्वस्वरूपापासून ढळत नाहीच-स्वरूपापासून प्रच्युत होत नाही, असा याचा भावार्थ
 [त्या समाधिकाली अताद्रिय, अनन्त, स्वानुभवगम्य सुखाचा अनुभव घेतो व आत्मस्वरू-
 पात स्थित झालेला तो योगी त्या स्वरूपापासून च्युत होत नाही. असा याचा सारांश.]

किंच—य लब्ध्वा यमात्मलाभ लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यह्लाभान्तरं ततोऽधिकम-
 स्तीति न मन्यते चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दु खेन शस्त्रनिपातादिल-
 क्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—('यं लब्ध्वा' या श्लोकानें आणखी एका प्रकारानें प्रकृत योगाला
 विशेषण देतात—)—किंच-यं लब्ध्वा-यं आत्मलाभं लब्ध्वा-प्राप्य च अपरं-
 अन्यत् लाभान्तरं ततः अधिकं अस्ति इति न मन्यते-(न) चिन्तयति—
 तसेच, ज्याला प्राप्त होऊन-ज्या आत्मलाभाला प्राप्त झाल्यावर दुसरा कोणताहि लाभ
 त्याहून अधिक आहे असे मानीत नाही, असे समजत नाही-चिंतन करीत नाही—
 किं च यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः गुरुणा-महता अपि शस्त्रनिपाता
 दिलक्षणेन दुःखेन न विचाल्यते—तसेच ज्या आत्मतत्त्वामध्ये स्थित झालेला
 योगी शस्त्रप्रहार होणें इत्यादि प्रकारच्या फार मोठ्या दुःखानेहि स्वरूपापासून प्रच्युत व्हा
 जात नाही. [आत्मलाभाहून श्रेष्ठ लाभ दुसरा कोणताहि नाही, यास्तव आत्मलाभ
 झाल्या असता त्याहून अधिक पुरुषार्थ या जगांत आहे, असे तो योगी समजत नाही,
 आणि ज्याचा योग परिपक्व झालेला नाही, असा योगी शस्त्रप्रहारादिकांमुळे फार मोठें
 दुःख झाले असता जगा स्वरूपापासून च्युत होऊन देहभानावर येतो, तथा आत्म-
 स्वरूपांत स्थिर स्थित झालेला हा योगी शस्त्रपातादिनांमुळे केंचडेहि मोठें दुःख जरी
 झाले तरी त्यामुळे स्वरूपापासून च्युत होत नाही.] २२.

यत्रोपरमत इत्याधारम्य यावद्भिर्दिशेषैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः—
 तं विद्याद्विजानीयाददुःखसंयोगवियोगं दुःखं संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःख-
 संयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोग योग इत्येव संज्ञित विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजा-
 नीयादित्यर्थः । योगफलमुपमहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते निश्चयानि-
 वैद्ययोगसाधनप्रविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्त-
 व्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तथैतस्तेन निर्वेदराहितेन चेतसा
 चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—' यत्रोपरमतं ' (२०) इत्यादि-आरम्य यावद्भिः विशेष-
 पणैः विशिष्टः आत्मावस्थाविशेषः योगः उक्तः—' यत्रोपरमतं ' येथून आरंभ
 कर्मन जिनस्या विशेषणानीं विशिष्ट अगा आत्मावस्थाविशेषरूप योग सांगितला—तं
 दुःखसंयोगवियोगं विद्यात्-विजानीयात्—त्या दुःखसंयोगवियोगाला जाणावें,
 —दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः तं दुः-
 खसंयोगवियोगं—दुःखाशी जो संयोग तो दुःखसंयोग त्याच्याशी जो वियोग तो
 दुःखसंयोगवियोग त्याला—योगः इति-एव संज्ञितं विद्यात्-विजानीयात्—
 ' योग ' अगा या नावाचा जाणावें. [म्ह० त्याला-त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला
 ' योग ' हा संज्ञा आहे, असे समजावें ' अहोपण, दुःखसंयोगाच्या वियोगाला ' वियोग '
 हेंच नाव योग्य आहे. त्याला ' योग ' असें कमें म्हणता येईल ? उत्तर-]—विपरी-
 तलक्षणेन—विपरीतलक्षणेन वियोगाला योग समजावें [या अवस्थेत आध्यात्मि-
 कादि सर्व दुःखाचे भेद पार नाहीसे होतात. म्हणून त्या दुःखसंयोगाच्या अभावाला
 ' योग ' हा संज्ञा संभवते तो दुःखाचा अभाव ' योग 'सत्तेला पात्र होतो. या श्लोका-
 च्या उत्तरार्धात पुन योगाभ्यास करावा, असें म्हटलें आहे. पण एकदा योगाचे वि-
 धान करून त्याच्या फलाचाहे उपसहार केव्हावर-पुन. योग करावा, असे का सांगि-
 तलें आहे ? असें कोणा म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात-]—योगफलं उपसंहृत्य
 पुनः अन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते—योगाच्या फलाचा उपसहार
 करून पुन अन्वारभानें योगाची कर्तव्यता सांगितली जाते. [दुसऱ्या प्रकारें योगा-
 च्या कर्तव्यतेचा उपदेश आरंभणें, हाच येथाल अन्वारभशब्दाचा अर्थ आहे. पण ती
 कर्तव्यता पुन का सांगितली जात आहे ? उत्तर-]—निश्चय अनिवेद्योः योग-
 साधनत्वविधानार्थ—निश्चय व अनिवेद-अविरक्ति या दोन्हीला योगसाधनत्व
 आहे, ती दोन्ही योगाची साधने आहेत, असें विधान करण्यासाठीं हा अन्वारंभ आहे.
 [योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याला सिद्धि स्वकर न मिळाल्यास त्याला त्याविषयी संशय
 येतो व तो योगाभ्यास सोडतो, यास्तव त्यान तसे निवृत्त होऊ नये, म्हणून पुन. यो-
 गाचा उपदेश केला जात आहे त्याचेंच ध्यान करितात-]—सः यथोक्तफलः
 योगः निश्चयेन-अध्यवसायेन अनिर्विण्णचेतसा योक्तव्यः—वर सांगित-
 त्याप्रमाणें ज्याचें फल आहे तो योग निश्चयाने-निर्धोरानें अस्मिन्मनानें योजावा. [या

जन्मा नाहा तर पुढच्या जन्मा योगासीदि [होईल, अशा निश्चयाने]—न निर्वर्ण
 -आनिर्वर्ण किं तत् चेत तेन निर्वंदरहितेन चेतसा-चित्तेन इत्यर्थ
 —जे निवर्ण-सिद्ध-कटाळलेले नव्हे ते अनिर्वर्ण, ते काय ? चित्त, त्या निर्वंदरहित
 चित्ताने योगाभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ २३

संकल्पप्रभवान्कामान्स्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २५

अन्वयार्थ—संकल्पप्रभवान्—सकल्प हाच ज्याचा प्रभव-उत्पत्तिकारण आहे
 अशा—सर्वान् कामान्—सर्व कामाना—अशेषतः—सगळ-काही बाकी न ठेवतां
 —त्यक्त्वा—गळून—मनसा एव—विवेकयुक्त मनानेच—इन्द्रियग्राम—इंद्रिय
 समुदायास—समन्ततः—सव बाजूनी—विनियम्य—नियमित करून-त्याचें सर्वत
 नियमन करून—धृतिगृहीतया—धैर्यानें युक्त अशा—बुद्ध्या—बुद्धीनें—शनै
 शनै—हळू हळू—उपरमेत्—उपरति करावी अन्त करणाला शात करावे—मन
 —मनाला—आत्मसंस्थ कृत्वा—आत्म्यामध्ये सस्थित करून—किञ्चित् अपि
 न चिन्तयेत्—कशाचेंहि चिंतन करू नये २४-२५

किंच—संकल्पप्रभवान्सकल्प प्रभवो येषां कामानां ते सकल्पप्रभवाः कामास्तां
 त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममि
 न्द्रियसमुदाय विनियम्य नियमन कृत्वा समन्तत समन्तात् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणान योगाच्या कतव्यतेची प्रतिज्ञा कारितात—
 संकल्पप्रभवान्-सकल्प प्रभव येषां कामानां ते सकल्पप्रभवाः कामा
 तान् सर्वान् अशेषत-निर्लेपेन त्यक्त्वा-परित्यज्य—सकल्प म्ह० हे विषय
 चागले आहेत असा अभ्यास अशी मिथ्या कल्पना ताच ज्या कामाचा प्रभव-उत्प
 त्तीचें कारण आहे, त्या सकल्पप्रभव सव कामाना नि शेषणें-त्यांचा थोडासा लेप-गंध

१ २०-२३ श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकाराचें असें एज असमान्य म्हणणें आहे " नियमी
 व उद्योगां मनुष्यास सामान्यत हा योग सहा महिऱ्यानीं सिद्ध होतो, असें उपनिषदां व
 महाभारतात सांगितले आहे " मैत्र्यु ६ २८ अमृतनाद २९ म भा अश्व अनुगीता १९ ६९
 पण हे म्हणणें योगशास्त्राच्याच केवळ नभे तर ' अनेकन ममसिद्ध ' या गीतेतील कवना
 च्याहि विरुद्ध आहे अमृतनादापनिषदातीं याग हा हृद्योग आहे रात्रयोग नव्हे मैत्र्यु-
 पनिषद् व अनुगीता यात ' महामहिने नित्ययुक्त अमेत्या योयथाचा याग प्रवृत्त होतो'
 असे म्हटले आहे, तो भिन्न हाता असें म्हणले नाहा.

हि राहू न देता टाडून—त्याचा परित्याग करून—किंच—आणि त्याचप्रमाणे—मनसा एव विवेकयुक्तेन इंद्रियग्रामं—इंद्रियसमुदायं विनियम्य—नियमनं कृत्वा समन्तत—समन्तात्—विवेकयुक्त मनानेच इंद्रियग्रामाचे—इंद्रियाच्या समुदायाचे सर्व बाजूंनी—सर्व विषयापासून विशेषतः नियमन करून [हळू हळू शांत व्हावे, असा पुढील श्लोकाशी संबंध.] २४.

शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । कया बुद्ध्या । किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थित-मात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(कामत्यागाच्या द्वारा इंद्रियाचा प्रत्याहार करून मग—) —शनै शनै -न सहसा उपरमेत्-उपरतिं कुर्यात्—हळू हळू—अकस्मान्—एकाएकी नाही उपरम पावावे, उपरति—शांति करावी —कया, बुद्ध्या—कमाने ? बुद्धीने—किंविशिष्ट-या-धृतिगृहीतया-धृत्या-धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तया इत्यर्थ—किंविशिष्ट बुद्धीने—धृतिगृहीत—धृतीने—धैर्याने गृहीत, म्हणजे धैर्याने युक्त अशा बुद्धीने, असा भावार्थ. [भूमापासून अव्याहतापर्यंत ज्या आठ प्रकृति, त्यातील पूर्व पूर्व प्रकृतीत मनाने धारण करून पुढच्या पुढच्या प्रकृतीत त्याचा प्रलय करावा, पूर्व पूर्व प्रकृति उत्तरोत्तर प्रकृतिरूप आहे, अशा कल्पना करावी.]—मन आत्म-संस्थं—आत्मनि संस्थितं—आत्मा एव सर्वं न तत अन्यत् किंचित् अस्ति इति एवं आत्मसंस्थं कृत्वा—मनाला आत्मसंस्थ करून—आत्म्यामध्ये संस्थित—आत्माच सर्व आहे त्याहून दुसरे काही नाही, अशा प्रकारे मनाला आमसंस्थ करून—किंचित् अपि न चिन्तयेत्—कशाचेहि चिंतन करूं नये.—एषः योगस्य परम विधि—मनार्चा निश्चलता हा योगाचा परम विधि आहे २५.

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

अन्ययार्थ—मन—अन्त करण—चंचलं—रागादि स्वभावादोषामुळे चंचल व क्षान्तच—अस्थिरं—अस्थिर होऊन—यत यत—ज्या ज्या शब्दादि विषयाच्या निमित्ताने—निश्चरति—बाहेर निघते—आत्म्यापासून दूर होते—तत तत—त्या त्या शब्दादि विषयापासून—एतत्—त्याला—नियम्य—नियमित करून—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—वशं—वश—नयेत्—न्यावे, त्याला आत्मवश करावे. २६

तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रयत्नो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्माद्विमित्ताच्छब्दादे-निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिर तनस्ततस्तम्मा-सत्त्वाच्छब्दादेर्निमित्ताद्वियम्य तत्तद्विमिष याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीहृ य वैराग्य-

भावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मन ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(शब्दादि विषयागाठी रागद्वेषवशात् अत्यंत चंचल व अस्थिर होऊन निरनिराळ्या विषयामध्ये स्वभावतः प्रवृत्त होणाऱ्या मनाची निश्चलता व निश्चिन्तपणा कोणत्या उपायाने साध्य होईल ते सांगतात—)**—तत्र एवं मनः आत्मसंस्थं कर्तुं प्रवृत्तः योगी—**योगाभ्यासाच्या आरंभी अशा प्रकारे—‘मनसैव इंद्रियग्रामं’ इत्यादि वचनात सांगितल्याप्रमाणे मनाला आत्म्यामध्ये स्थित करावयास प्रवृत्त झालेल्या योग्याने—**यतः यतः—यस्मात् यस्मात् शब्दादेः निमित्तात् मनः स्वभावाद्दोषात् चञ्चलं—अत्यर्थं चलं अत एव अस्थिरं (सत्) निश्चरति—निर्गच्छति—**ज्या ज्या शब्दादि निमित्तामुळे मन—रागादि स्वाभाविक दोषामुळे अत्यंत चल—चंचल, त्यामुळेच अस्थिर होताते बाहेर जाते—बाहेर पडते—विषयाच्या नागोमाग धावू लागते—**ततः ततः—तस्मात् तस्मात् शब्दादेः निमित्तात् नियम्य—**त्या त्या शब्दादि निमित्तापामून त्याचे नियमन करून—**याथात्म्यनिरूपणेन वैराग्यभावनया च तत् तत् निमित्तं आभासीकृत्य—**शब्दादि विषय, हे निमित्त धणभंगुर आहे, दुःखमिथ्र आहे, इत्यादि त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचे आलोचन करून व वैराग्यभावनेने—हे मला नसोत, हे दुःखद आहेत, अशा चिंतनाने त्या त्या निमित्ताला आभासरूप बनवून—शब्दादि निमित्त हे सुखसाधन नसून दुस्ता आभास आहे—मिथ्या आहे असा निश्चय करून—[त्या त्या निमित्तापासून मनाचे नियमन करावे व]—**एतत् मनः आत्मनि एव वशं नयेत्—आत्मवश्यतां आपादयेत्—**हे मन आत्म्यामध्येच वश न्यावे म्ह० त्याला आत्मवश्यतेला प्राप्त करावे. त्याला आत्म्याच्या अधीन करावे. [स्वाधीन ठेवावे विषयाकडे जाऊं देऊं नये याप्रमाणे मनाला आत्मवश करून उपरति केली असता काय होतें ते सांगतात—]**—एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः मनः आत्मनि एव प्रशाम्यति—**याप्रमाणे योगाभ्यासान्या बलाने योग्याचे मन आत्म्यामध्येच प्रशान्त म्ह० प्रलीन होतें. २६.

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—प्रशान्तमनसं—ज्याचे मन अत्यंत शांत झाले आहे अशा—**एनं योगिनं—**या योग्याला—**शान्तरजसं—**ज्याच्यातील मोहादि क्लेशरूप मल शांत झाले आहेत,—**ब्रह्मभूतं—**ब्रह्म झालेल्या जीवन्मुक्त—**अकल्मषं—**अधर्मादिरहित—**(एनं योगिनं) हि—**अशा या प्रतिष्ठ योग्याला—**उत्तमं सुखं—**निरतिशय सुख—**उपैति—**प्राप्त होतें. २७.

१ २४-२६ श्लोकावलीत टोपित (पृ. ७०४) रक्षककार म्हणतात—“मनःप्रवृत्तून भावरावणा जावे तो दुःखरीकडे पुटून असतो. ” पुटून असतें, हा शब्दप्रयोग ठीक नाही.

प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं हेनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवंनिश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥

भाष्यार्थ—प्रशान्तमनसं—प्रशान्तं मनः यस्य सः प्रशान्तमनाः तं प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं—ज्याचे मन प्रशान्त-प्रलान झाले आहे, तो प्रशान्तमन होय. प्रशान्तमन झालेल्या या योग्याला—उत्तमं-निरतिशयं सुखं उपैति—उपगच्छति—उत्तम म्ह० निरतिशय सुख प्राप्त होतें. [त्याला निरतिशय आत्म-सुखाचा अनुभव येतो. मन व मनाच्या वृत्ति याचा अभाव झाला असतां स्वरूपसुखाचा आविर्भाव होतो. या गोष्टीचा अनुभव मुपप्लवस्यंत चागला येतो, हे प्रदर्शित करण्यासाठीं मुखांत ' हि ' असा शब्द घातला आहे. अहोपण, मोहादि क्लेशाकडून प्रतिबंध होत असल्यामुळे योग्याला उत्तम सुखाची प्राप्ति कशी होणार ? उत्तर—]—शान्तरजसं-प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं इत्यर्थः—ज्याचें रजम् शांत झाले आहे—ज्याचें मोहादि-क्लेशरूपी रज म्ह० मल प्रक्षीण झाले आहे त्या योग्याला असा याचा भाष्यार्थ.—ब्रह्मभूतं-जीवन्मुक्तं-ब्रह्मैव सर्वं इति एवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतं—ब्रह्मभूत म्ह० जीवन्मुक्त-ब्रह्मच सर्वं, अशा प्रकारच्या निश्चयानें युक्त असलेल्या ब्रह्मभूत व—अकल्मषं-अधर्मादिवर्जितम्—निष्पाप-अधर्मादिरहित-धर्माधर्मादिप्रतिबंधरहित योग्याला निरतिशय आत्मसुख प्राप्त होतें. [प्रशान्तचित्त, मोहादिक्लेशरहित, ब्रह्मभूत व धर्माधर्मादिप्रतिबंधरहित अशा योग्याला निरतिशय सुख प्राप्त होतें.] २७.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—या क्रमानें—सदा—सर्वादा—आत्मानं युञ्जन्—चित्ताला समाहित करणाऱा, त्यामुळे—विगतकल्मषः—ज्याचें पाप अगदीं नाह्यासें झाले आहे असा—योगी—निर्विघ्नपणे योगान्वास करणाऱा पुरुष—ब्रह्मसंस्पर्श—परब्रह्माशी ज्याचा निकट संबंध आहे, ब्रह्मस्वरूप—अत्यन्तं—निरतिशय-अनारहित-नित्य—सुखं—सुखाला—सुखेन—अनायासानें—अश्नुते—व्यापतो-अनुभविलो. २८.

युञ्जति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मगा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमनन्तमतीत्यं यनेत इत्यत्यन्तमुच्छृष्टं निरतिशयमश्नुते ष्याप्तेति ॥

भाष्यार्थ—' युञ्जन्० ' इति—योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होतें, अनें जें म्ह० दले आहे, तेंच ' सुखं० ' या श्लोकानें स्पष्ट करितान—एवं यथोक्तेन क्रमेण योगी-योगान्तरायवर्जितः सदा आत्मानं युञ्जन्—याप्रमाणें म्ह० 'मनसं०' इत्यंदि पूर्वोक्त क्रमानें योगी-योगान्तरायरहित झालेला-एगद्वेष इत्यादि योग्याला वि-

घ्नाना रहित असलेला, सदा मनाला समाहित करणारा—सुखेन-अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्श-ब्रह्मणा परेण संस्पर्शः यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शं सुखं अत्यन्त-अन्त अतीत्य वर्तते इति अत्यन्त उत्कृष्टं-निरतिशयं अश्नुते-व्याप्नोति—सुखाने-अनायासाने ब्रह्मसंस्पर्श-परब्रह्माशी ज्याचा संस्पर्श-संबंध आहे तें ब्रह्म-संस्पर्शं सुख (तें कसे ?) अत्यंत-अन्ताचें अतिक्रमण करून असणारे म्हणून अत्यंत उत्कृष्ट-निर्विषय-निरतिशय सुख अनुभवितो तसल्या मुखाला तो व्यापतो. [ब्रह्मसंस्पर्शं म्ह० ब्रह्माशीं तादात्म्य पावलेले-ब्रह्मैकरसरूप सुख त्या योग्याला होतें] २८.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तात्मा—ज्याचे अन्त करण योगाने युक्त म्ह० समाहित आहे—सर्वत्रसमदर्शन—आणि ज्याचे ज्ञान सर्व भूतामध्ये सम आहे, तो—आत्मानं—स्वात्म्याला—सर्वभूतस्थ—सर्वभूतामध्ये स्थित—च सर्वभूतानि—च सर्वभूताना—आत्मनि—आत्म्यामध्ये स्थित—ईक्षते—पाहतो २९

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयते—सर्व-भूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तं करणं सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनं ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(योगानुष्ठान करणाऱ्या ब्रह्मभूत योग्याला सर्व अनर्थांची निवृत्ति व निरतिशयसुखप्राप्ति एतद्रूप मोक्ष कोणत्या कारणाने प्राप्त होतो, तें सांगतात-)—इदानीं योगस्य यत् फलं-ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्शयते—आता योगाचें ज फल सर्वसंसाराच्या विच्छेदाचें कारण ब्रह्मैकत्वदर्शनं तें ' सर्वभूतस्थ० ' या श्लोकाने प्रदर्शित केले जात—सर्वभूतस्थ-सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वं आत्मानं—सर्वभूतस्थित-सर्व भूतामध्ये स्थित असलेल्या स्वतः ला-आत्म्याला पाहतो—च ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि सर्वभूतानि आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते-पश्यति—आणि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यंत सर्वभूत आत्म्यामध्ये एकतेला प्राप्त

१-२७ व २८ श्लोकांतील योगीश्वराचा अर्थ रहस्यवागर्तों 'ब्रह्मयोगी' असा चुकीचा केला आहे व त्याच्या समर्थनासाठी ते 'पातनयोग नरी कर्मयोगाचें माधन म्हणून मागितला असल्यामुळे पातनयोगाचा अभ्यास करणारा हा पुत्र कर्मयोगाचा विशिष्ट आहे' इत्यादि म्हणतात पण ध्यानयोग विना पातनयोग हा कर्मयोगाचें माधन आहे, असें को-टेमै मागितलं आहे ? उक्त 'योगारूढस्य तस्यैव शम कारण उच्यते' (मां० पृ. ५४९) या वाक्याने योगशास्त्राच्या शमार्थे विधान केले आहे व पुढे 'उभयविग्रह' १८ असें म्हटलं आहे. त्यावरून कर्मयोग व ध्यानयोगाचें विना पातनयोगाचें माधन आहे, असें ठरते.

ज्ञालेली आहेत असे पाहतो (कोण ?)—योगयुक्तात्मा—समाहित अन्तःकरण—योगयुक्तात्मा म्ह० ज्याचें अन्त करण समाहित आहे तो [अर्थात् चित्तसमाधान हें पूर्वीक आत्मदर्शनाचें साधन आहे पण विषम उपाधोंमध्ये विषम दृष्टिच ठेवणाराला सर्वत्र आत्मदर्शन कसे होणार ? उत्तर—]—सर्वत्रसमदर्शन—सर्वेषु ब्रह्मादि-
-स्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु सम—निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं—ज्ञान यस्य सः सर्वत्रसमदर्शनं—सर्वत्रसमदर्शनं म्ह० ब्रह्मादि स्थावरान्त सर्व विषमभूतामध्ये ज्याचें सम—निर्विशेष ब्रह्मात्मैकविषय दर्शनं म्ह० ज्ञान आहे तो सर्वत्र-समदर्शन होय [असा समाहितचित्त व सर्वत्र सम ब्रह्म पाहणारा योगी स्वात्म्याला सर्व भूतांमध्ये व सर्वभूतांना आत्म्यामध्ये पाहतो त्याला ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होतें] २९.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मां—मला—सर्वत्र—सर्वभूतांमध्ये—पश्यति—पा-
हतो—च—व—सर्वं—सर्वं भूतवर्गांस—मयि—माझ्यामध्ये—पश्यति—पाहतो
—तस्य—त्याला—अहं—मी—न प्रणश्यामि—नाहासा होत नाही—च—य—
स—तो—मे—मला—न प्रणश्यति—नाहीसा होत नाही ३०.

एतस्याऽऽत्मैकवदर्शनस्य फलमुच्यते—यो मा पश्यति वामुदेवं सर्वस्याऽऽत्मानं
सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्व-
दर्शिनोऽऽमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति स च
विद्वान्मम वामुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षी भवति तस्य च मम चैकामकत्वात् ।
स्वामा हि नामाऽऽत्मनः प्रिय एव भवति । यस्माद्वाहमेव सर्वात्मैकवदर्शी ॥३०॥

माप्यार्थ—एतस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फल उच्यते—या आत्मैकत्वज्ञाना-
ने फल 'यो मां' या श्लोकाने सांगितले जात—यः मां—वामुदेव—सर्वस्य आ-
त्मानं सर्वत्र—सर्वेषु भूतेषु पश्यति—जो मला—वामुदेवाला—सर्वांच्या आत्म्याला
सर्वत्र म्ह० सर्वं भूतांमध्ये पाहतो—च सर्वं—ब्रह्मादिभूतजातं मयि—सर्वात्मनि
पश्यति—आणि सर्वं ब्रह्मादि भूतजातं मज्ज—सर्वात्म्यामध्ये पाहतो, (याप्रमाण एक-
त्वदर्शनाचा अनुवाद करून त्याच्या फलाचा उपन्यास करतात—)—तस्य एव आ-
त्मैकत्वदर्शिनो अहं ईश्वरः न प्रणश्यामि—न परोक्षतां गमिष्यामि—या-
प्रमाणे आत्म्याचें एकच जाणणाऱ्या त्याचा मी ईश्वर नाहीसा होत नाही. (अहोपण,
नित्य ईश्वर ईश्वरदर्शी पुरुषाचा तरा नाहीना कया होणार ? उत्तर—) मी त्याच्या परोक्षतेला
प्रभ होत नाही (मी परमानदात्मा त्याला परोक्ष होत नाही. तर नेहमी अपरोक्ष
—प्रत्यक्ष असतो)—' स च मे न प्रणश्यति ' सः च विद्वान् मम वामुदेव-
स्य न प्रणश्यति—न परोक्षी भवति—आणि तो विद्वान् मज्ज वामुदेवाला प्रभ
होत नाही. (अहोपण, विद्वानाप्रमाणे अविद्वान्हि दृश्यला प्रभ होत नाही, असें कोणी

म्हणेल म्हणून म्हणतात—) म्ह० तो मला परोक्ष होत नाही. (अविद्वानाचें स्वरूपाहे तोच आत्मा आहे, तथापि अविद्येमुळे त्याला तो साक्षात् दिसत नाही. म्हणून ईश्वर त्याच्या स्वरूपानें स्थित असला तरी त्याच्या दृष्टीनें नष्टप्राय आहे. ईश्वर व विद्वान् हे एकमेकाला अपरोक्ष असतात, याविषया कारण सांगतात—) —तस्य च मम च एकात्मकत्वात्—त्याचें व माझें एकात्मकत्व आहे. त्यामुळे आम्ही परस्परांना अपरोक्ष होत नाही. (अहोपण, आत्मा जर एकच आहे तर परस्परांना अपरोक्ष कसा होणार ? कारण परस्पर म्हणताच द्वैताची कल्पना येते. उत्तर—) —स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रियः एव भवति—स्वात्मा हा आत्म्याला प्रियच असतो [अर्थात् 'परस्पर' हा शब्द उपाधिभेदाच्या दृष्टीनें योजला आहे. ज्ञानी ईश्वराचा आत्मा असल्यामुळे व ईश्वर ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळे ते दोघे एकरूपच आहेत.] —च यस्मात् अहं एव सर्वात्मैकत्वदर्शी (तस्मात् एकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यं)—आणि ज्याअर्थी मांच सर्वात्म-एकत्वदर्शी—सर्वभूतातील आत्मा एक आहे असे पाहणारा आहे, त्याअर्थी एकत्वज्ञानासाठीं प्रयत्न करावा. [या दोन श्लोकावरून गीतेत अर्द्धत आमतत्त्वाचाच बोध केला आहे हें उघड होतें. हे दोन श्लोक उपनिषदातील 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्यासारखेच जांवेश्वरैक्यप्रतिपादन करणारे आहेत. अर्थात् गीतेचें तात्पर्य अर्द्धत आत्मबोधात आहे. ही गोष्ट पुढें तेराव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यात अधिक विशद होईल.] ३०.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—एकत्वं आस्थितः य—एकत्वास पूर्णपणें प्राप्त झालेला जो—सर्वभूतस्थितं मां—सर्वभूतामध्ये स्थित असलेल्या मला—भजति—भजतो—सः योगी—तो योगी—सर्वथा वर्तमानः अपि—कोणत्याहि प्रकारें जरी वागत असला तरी—मयि—माझ्या ठिकाणा—परम पदीं—वर्तते—राहतो. ३१.

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारं वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वर्तन्वे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्तः एव स न मोक्षं प्रति केनचिप्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१ २० व ३० या श्लोकावरील टांपें "ब्रह्मात्मैक्यदृष्टिच मोक्ष व कर्मयोग या दोहोंचाहि पाया आहे. सर्वभूतात्मैक्यज्ञान हेंच सब अज्ञानाचें व कर्मयोगाचें मूळ होय" ह्यादि द्वातमें अहे. एण म्हे निरुपाधार आहे त्याला ज्ञानप्रमाण नाही. तीं देवक रहरयकाराच्या कल्पना ऊर्फ आनक समजून आहे. 'कर्मयोग ज्ञानयोगाचा भाषार आहे,' हें सर्वज्ञानांनीं मिळ केळें आहे. पण ब्रह्मात्मैक्यज्ञान कर्मयोगाचें मूळ किंवा पाया आहे, त्याला एका रहरयकाराच्या कल्पने वाचून कशाचाहि भाषार नाही.

भाष्यार्थ—इति एतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनं अनूद्य तत्फलं मोक्षः अभिधीयते—या श्लोकाच्या पूर्वार्धानें पूर्व श्लोकाच्या अर्थाचा म्ह० सम्यग्दर्शनाचा—आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल असा जो मोक्ष तो उत्तरार्धानें सांगितला जातो. (रागद्वेषादिरहित व यम-नियमादि संस्कारवान् अशा योग्याची स्वैर प्रवृत्ति संभवतच नाहा. तथापि तिचा अर्गाकार करून ज्ञानाची स्तुति करितात—) **सम्यग्दर्शी योगी सर्वथा-सर्वप्रकारैः वर्तमानः अपि मयि-धैष्ण्ये परमे पदे वर्तते**—सम्यग्ज्ञानी योगी सर्वथा-सर्व प्रकाराना जरी वर्तन करित असला-मनाला वाटेल तसा जरी वागत असला तरी, माझ्या ठिकाणा म्ह० व्यापक परमात्म्याच्या परम पदा-निर्विशेष-निरुपाधिक स्वरूपात तो राहतो.—**नित्यमुक्तः एव सः**—तो नित्यमुक्तच आहे. (ज्ञाना योग्याची चेष्टा मुख्य नसून प्रातिभासिक जरी असली तरी त्याचा तो प्रातिभासिक दुराचार त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंध करील, अशी दावा घेऊन म्हणतात—) **मोक्षं प्रति केनचित् न प्रतिवध्यते इत्यर्थः**—त्याच्या मोक्षाला कोणाकडूनच-सदाचरण व दुराचरण यातील कशानेहि प्रतिबंध होत नाही, असा भावार्थ. [त्याची सर्वच चेष्टा आमच्या शौर्षेतील चळवळप्रमाणें निरहकार, निष्काम व याटाच्छिक अमत्यामुळे ती पुण्य पापादि वासनाच्या योगानें मोक्षाला प्रतिबंध करू शकत नाहा.] ३१

१ पण रहस्यकार 'सर्वथा वर्तमानोऽपि०' या अर्थाचा अर्थ—“ तो कर्मयोगी सर्वप्रकारें वागत असताहि मजमध्ये असतो ” असा करितात म्ह० सर्वभूतस्य परमेश्वराची भक्ति करणारा कर्मयोगी सर्वप्रकारें म्ह० अनियमानें-वाटेल तसा वागू शकतो,असें यावरून सिद्ध झालें. पण येथील व या पुढीलहि योगिशब्दाचा कर्मयोगा असा अर्थ करणें, हें प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे ती केवळ आग्रहपूर्वक ओढानाण आहे, व ती करताना रहस्यकाराना आपल्या कल्पनाशक्तीच्या पर्लकडे दुमन्या कशाचेंहि साह्य घेतलेलें नाहा, अमें मोट्या कष्टानें म्हणावें लागणें कारण त्यांना आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठी प्रमाणभूतशास्त्राचें एकहि प्रमाण दिलेले नाहीं, व जीं काहा शास्त्रांय प्रमाणें म्हणून दिला आहेत, तीं सर्व आमक आहेत 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग हेंच मनुष्याचें परमसाध्य,' ह्या सिद्धान्ताचें समर्थन करण्यास तीं मुळीच उपयोगी पडत नाहीं ते म्हणतात—“साख्य-संन्यासी व पातपल योगी यांना कर्मयोग्याला प्राप्त होणाराच साम्यबुद्धि प्राप्त होते, पण सारक व योगी यांना सर्व कर्मांचा त्याग इष्ट असल्यामुळे व्यवहारात तिचा उपयोग करण्याचा ते प्रसंगच आर्गात नाहीं आणि गीतेतील कर्मयोगी तसें न करिता अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या या साम्यबुद्धीचा व्यवहारातहि नित्य उपयोग करून जगाचा सर्व कामें लोकमग्रद्वार्थ करित असतो ” इत्यादि गी २ पृ ७०६ पण अशा प्रकारचा कर्मयोगा जगात पत्तादा तरी समवतो का ? कीं ही नुस्ता कल्पना आहे ? जनकामारामे काहीं शानी पूर्वी होऊन गेले, पण त्यांनाहि कर्मयोगी म्हणणें, हें साहस आहे. तेहि वस्तुतः शानी व ज्ञाननिष्ठच होणे शिवाय गीतेत जो शकता उपदेश देण आहे, तो साधकासाठी आहे, शानी कृतापार्थासाठी नाहीं, असें मानले तरच गीताशास्त्राचा जननेला काहीं उपयोग आहे, असें म्हणता येईल.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन,—हे अर्जुना ।—य—जो—सर्वत्र—सर्व ठिकाणी—सर्वभूतामध्ये—आत्म्यौपम्येन—आपल्या उपमेने—सुखं वा यदि वा दुःखं—सुख किंवा दुःख—समं—सम—पश्यति—पाहतो—सः—तो—परमः योगी श्रेष्ठ योगी—मतः—मानलेला आहे. ३२.

किचान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयते [अनया], इत्युपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मापम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते तथा मम सुखमिष्टं यथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वास्तव्यश्चार्थे । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं

कारण आपण सर्व ज्ञानी नसून विश्वासु आहो व गीता जर जिज्ञासूण ज्ञानसाधने सागत अमेल तरच ती आमच्या उपयोगी, नार्हापेशा तिचा आम्हाला काहीन उपयोग नाही. यास्तव गीतेविषयी भलतीच कल्पना करून लोकांचा बुद्धिभेद करणे सर्वथा अनुचित आहे आम्ही या सबधाने या पूर्वी बरेच वेळा बरेचसे लिहिले आहे. यास्तव रहस्यकार वारंवार जरी तेच ते सागत अमले, तरी आम्ही यापुढे विस्तारभयास्तव तिकडे फारसे लक्ष न देता फक्त महत्त्वाच्या मुद्यावरच टीका करण्याचें ठरविले आहे. असो; 'सात्म्यं व योगा सर्वं कर्म सोऽदत्तात्. त्यामुळे ते माम्यबुद्ध्याचा व्यवहारात उपयोग करण्याचा प्रसंग आणीत नाहीत' हे म्हणणे किती खोटे आहे' ज्ञानी सन्यासा सर्व म्ह० कोणता कर्म सोडतात, याचा रहस्यकाराना विचार केलेला नाही. तेहा देहधर्मभूत कर्म टाकात नाहीत. धर्मोपदेश, ज्ञानोपदेश इत्यादि लोकानुग्रहकारक व ज्ञानाशा अविरुद्ध अशीं कर्मेहि टाकीत नाही. तर फक्त देहाभिमानपर्वकच होणारी जा वर्णाश्रमविहित कर्मे ती अकर्तृब्रह्मात्मज्ञानाच्या विरुद्ध असल्यामुळे तेवढाच ते सोडतात. अर्थात् बाकीचा कर्म म्ह० धर्मोपदेश वगैरे व शरीरस्थितीला अवश्य तेवढाच कर्म बरीत असताना ते माम्य बुद्ध्याचा म्हणजे ब्रह्मात्मभावाचा उपयोग करीत नाहीत, हे म्हणणे खोटे आहे. रहस्यकाराच्या समनुतीप्रमाणे 'गीतेनील' कर्मयोगी ज्ञानी आहे, व तो ज्ञानोत्तर सर्व व्यवहार सोडसप्रार्थ्य निष्कामबुद्धीनें करतो व तो करीत असताना अध्यात्मज्ञानाने प्राप्त झालेल्या साम्यबुद्धीचा नित्य उपयोग करतो.' पण ही नुस्ती कल्पना आहे. शैविक व्यवहार आला की साम्यबुद्धि गेली. कारण विषमता-वैषम्य हेच व्यवहाराचें स्वरूप आहे. शैविक व्यवहार देहाभिमान वाडवित्यावाचून रहात नाही आणि जेथे देहाभिमान आला, 'हा मी व हे माते' ही कृति उद्भवती, तेथे साम्यबुद्धीचा अभाव झालाच, म्हणून समजावें, शिवाय 'येथील माम्य म्ह० सर्वत्र ब्रह्मात्मभाव आहे. दुसऱ्या अध्यायातील 'ममत्त्व योग उच्यते' येथील माम्य नसे, हे याच अध्यायातील १८-३२ श्लोकाच्या अर्थाकडे विचारपूर्वक लक्ष दिलें असतां कोणाच्याहि रहस्य लक्षांत येईल.

पश्यति न कस्यचिप्रतिकूलभाचरत्याहिसक इत्यर्थः । य एवमहिसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः
स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानी पुरुषाच स्वैराचरण जर त्याच्या मोशाला प्रतिबंधक होत नाही, तर
त्याने कोणाला पीडा जरी दिली, तरी त्याच्या ज्ञानाला काहा बाध येत नाही, असे म्हणणे
भाग आहे, अशी शंका आली असता आचार्य म्हणतात—)**किंच अन्यत्—**परम
योग्याचा निर्देश करून आणखीहि थोडेसं योगमाहात्म्य सांगितलें जातें—**आत्मौ-**
पम्येन—आत्मा स्वयं एव उपमीयते अनया इति उपमा तस्याः उपमायाः
भाव औपम्यं तेन आत्मौपम्येन—आत्मा स्वतःच जिच्या योगानें उपमिला
जातो ती उपमा—तिचा जो भाव ते औपम्य, त्या आत्मौपम्यानें—[येथील औपम्य हा
शब्द उपमाशब्दापासून करणव्युत्पत्तीनें व भावप्रत्ययानें जरी बनला आहे, तरी तो
स्वार्थी आहे म्हणजे मूळ उपमाशब्दाचा जो अर्थ तोच त्याचा अर्थ आहे भावप्रत्यय
वर्गेर जरी लागला असला तरी त्याचा अर्थ बदलत नाही [अर्थात् आत्मौपम्येन म्ह०
आत्मा याच उपमेनें—स्वतः आत्मा हीच उपमा—हाच दृष्टान्त घेऊन स्थावरून]—हे
अर्जुन, यः सर्वत्र—सर्वभूतेषु समं—तुल्यं पश्यति—हे अर्जुना, जो सर्वत्र ह०
सर्व भूतामध्ये सम—तुल्य पाहतो—**च सः समं किं पश्यति इति उच्यते—**
पण तो सम काय पाहतो, तें सांगितलें जातें—**यथा मम सुखं इष्टं तथा सर्व-**
प्राणिनां सुखं अनुकूलं—जसें मला सुख इष्ट आहे, तसें सर्व प्राण्यांना सुख अनुकूल
आहे—**चाशब्दः चाथं—**येथील 'वा' हा शब्द 'च' या अर्थी आहे.—**यदि वा—यत्**
च दुःखं यथा मम प्रतिकूलं—अनिष्टं तथा सर्वप्राणिनां दुःखं अनिष्टं
—प्रतिकूलं—आणि जें दुःख तें जसें मला प्रतिकूल—अनिष्ट आहे, तसें सर्व प्राण्यांना
दुःख अनिष्ट—प्रतिकूल आहे—**इति एवं आत्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखदुःखे**
—अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया समं पश्यति—अगा या प्रकारें आत्मा—स्वतः,
याच उपमेनें—स्वतःच्याच दृष्टान्तानें सर्व भूतामध्ये सुख अनुकूल व दुःख प्रतिकूल आहे
असे तुल्यतेनें—सम पाहतो—**कस्यचित् प्रतिकूलं न आचरति—अहिसकः**
इत्यर्थं—कोणाच्याहि प्रतिकूल आचरण करीत नाही—**अहिसक** अमतो, असा याचा
भावार्थ—**यः एव अहिसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी सर्वयोगिनां मध्ये**
परम—उत्कृष्ट मत्—अभिप्रेत—जो असा प्रकारें अहिसक असलेला सम्यग्ज्ञान
निष्ठ तो योगी सर्व योग्यामध्ये परम म्ह० उत्कृष्ट मानलेला आहे तो श्रेष्ठ योगी
समजला जातो. [आपल्याला जसें सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट स्थाचप्रमाणें सब प्राण्यांना
सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट अस समजून जो ज्ञानी कोणालाहि पाडा देत नाही, तो
सर्व योग्यामध्ये श्रेष्ठ योगी होय] ३२

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—त्वया—तू—यः अयं योग
—जो हा योग—साम्येन—समत्वाने—प्रोक्तः—सांगितलास—एतस्य—या या
गाची—स्थिरां स्थितिं—अचल स्थिति—चचलत्वात्—मनाच्या चंचलपणामुळे
—अह—मी—न पश्यामि—पहात नाही—कृष्ण—(कारण) हे कृष्णा !—मन.
चचलं—मन चंचल,—प्रमाथि—शरीर व इद्रिये यांना परवश—व्याकुळ करणारे,—
बलवत्—अतिशय दुनिवार व—दृढं—अच्छेद्य आहे—हि—हैं प्रसिद्ध आहे—अह
—मी—तस्य—त्याचा—निग्रह—निग्रह—वायोः इव—वायूच्या निग्रहाप्रमाणे
सुदुष्कर—अति दुष्कर—मन्ये—समजतां ३३-३४

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसपाद्यतामालक्ष्य शुभ्रपुत्रं
तत्प्राप्त्युपायम्—योग्य योगस्त्वया प्रोक्त साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य यो
गस्याह न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनस किं स्थिरामचला स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥

भाष्यार्थ—(मन चंचल व अस्थिर आहे, हे ऐकून निविशेष ब्रह्मामध्ये चित्तार्थ
स्थैर्य होणे अशक्य आहे, असे समजणारा अर्जुन चित्तस्थैर्याचा उपाय जाणण्याच्या
इच्छेने प्रश्न करित आहे, अशा प्रकारे आचार्य प्रश्न उत्थापित करितात—) —एतस्य
यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसपाद्यतां आलक्ष्य ध्रुव
तत्प्राप्त्युपायं शुभ्रपुः (अर्जुन उवाच)—या पूर्वोक्त सम्यग्ज्ञानरूप योगार्थे सपा-
दन मोठ्या कष्टानेच करता येते, असे पाहून त्याच्या प्राप्तीचा निश्चित उपाय ऐक
ण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—हे मधुसूदन त्वया यः अयं योग
साम्येन-समत्वेन प्रोक्त.—हे मधुसूदना, तू जो हा योग साम्याने हा० समत्वाने

१ रहस्यकार 'साम्येन योग' याचा अर्थ—'साम्यबुद्धीने प्राप्त होणारा योग म्ह० कर्मयोग'
असा करितात पण तो प्रकरणाला धरून नाही ध्यानयोग किंवा अभ्यासयोग, येथे प्रकृत
आहे २९ ३२ श्लोकात ब्रह्मेक्यज्ञान व त्याचे श्रेष्ठ फल वर्णिले आहे त्यापूर्वी त्याचे साधन
म्हणून आत्म्यामध्ये चित्तस्थैर्य सांगितले आहे व येथे अर्जुनहि 'या साम्याने सांगितलेल्या
योगाची स्थिरस्थिति मनाच्या चंचलतेमुळे मला शक्य दिसत नाही,' असेच म्हणत आहे
पण त्यातल कशाकडेहि वृष्टि न देतां 'साम्याने योग' म्ह० 'समत्वबुद्धीने प्राप्त होणार
कर्मयोग' असा अर्थ करणे, योग्य आहे, असे कोण म्हणे? पण रहस्यकार तसे म्हणतात
इतकेच नव्हे तर आपण म्हणतो तेंच परे, असा आग्रहहि धरितात ते म्हणतात—'साम्याने
किंवा साम्यबुद्धीने प्राप्त होणारा या विशेषणाने योग या शब्दाचा या ठिकाणी कर्मयोग
असाच अर्थ होतो पातनल योगातील समार्थाचे जरी पूर्वी वर्णन आले अमले तरी 'योग
शब्दाने पातनलयोग या श्लोकातून विवक्षित नाही' पण साम्याने म्ह० साम्यबुद्धीने हा अर्थ
अप्राप्तगिक आहे. पर प्रसंग साम्यबुद्धीचा नसत चित्ताच्या स्थिरतेचा आहे तसेच दे-

सांगितलास—एतस्य योगस्य मनसः चंचलत्वात् अहं न पश्यामि—न उप-
लभे—या योगाची (स्थिर स्थिति) मनाच्या चंचलपणामुळे मी पहात नाही,—मला
ती संभवनीय दिसत नाही.—किं—तो काय ?—स्थिरां अचलां स्थितिं—स्थिर
—अचल स्थिति मला शक्य दिसत नाही.—प्रसिद्ध एतत्—ही गोष्ट अत्यंत प्रसिद्ध
आहे. [मन अतिशय चंचल आहे, ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळे मनोनिग्रहाच्या द्वारा
योगाचे स्थैर्य संपादन करावे, अशी नुस्ती कल्पनाहि करवत नाही.] ३३.

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मन कृष्णोति कृपतेविलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदो-
पाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथति शरीरमि-
न्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति । किं च बलवन्न केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच
दृढं तन्नुनागवदृच्छेद्यं तस्यैवंभूतरय मनसोऽह निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा
वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये इत्याभिप्रायः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—‘ चंचलं ’ इति—हाच गोष्ट ‘ चंचल० ’ या श्लोकाने अर्जुन विशद
कर्तो—(हे कृष्ण) मनः चंचलं हि—हे कृष्णा, मन अतिशय चंचल आहे, हे प्रसिद्ध
आहे. (कृष्णशब्दाची व्युत्पत्ति व विवक्षित अर्थ आचार्य सागतात—) कृष्ण इति
विलेखनार्थस्य कृपतेः रूपं भक्तजनपापादिदोपाकर्षणात् कृष्णः—‘ कृष्ण ’ हे
विलेखन—कर्षण करणे, ओढणे या अर्थी असलेला जो ‘ कृष् ’ धातु त्यापासून झालेले
रूप आहे. भक्तजनाच्या पापादिदोषाच्या आकर्षणामुळे कृष्ण [भगवान् भक्ताच्या पापा-

कर्मयोग प्रकृत नाही, समाधियोग प्रकृत आहे. आरभापासून शेवटपर्यंत ध्यानयोग, समा-
धियोग प्रत्यक्ष विवक्षित अमता तो विवक्षित नाही, कर्मयोगच विवक्षित आहे, असे म्हणणे
हा आग्रहच नव्हे तर काय ? पुन म्हणतात—“ कारण दुसऱ्या अध्यावात ‘ समत्व योग
उच्यते ’ (२-४८) बुद्धीचा सारखेपणा किंवा समत्व यालाच योग म्हणतात,
अशी कर्मयोगाची भगवतानांच व्याख्या दिली आहे, ” पण ही व्याख्या कर्मयोगाची नसून
योगाचा आहे, हे प्रथम लक्षात ठेवले पाहिजे. कर्मयोग निराळा व ज्या समत्वरूप
योगात स्थित होऊन कर्मे करण्याविषयी अर्जुनाला भगवानानां उपदेश केला आहे, तो योग
निराळा. समत्वयोग व कर्मयोग जर एकच अमता तर ‘ योगस्थ होऊन कर्मे कर ’ असे भग-
वानाना म्हटले नसतं. ‘ कर्मयोग ’ या शब्दातील ममासान्त ‘ योग ’ शब्दापासून तमा अर्थ
निष्पन्न होऊ शकत नाही. कारण ‘ सात्त्विकयोग ’ ‘ सन्यासयोग ’ इत्यादि सामाजिक शब्दातील
योगशब्दाचा अर्थ तसा करता येत नाही. (मार्गे पृ २३३-२४ पहा) अर्थात् ‘ भगवानानांच
कर्मयोगाची तशी व्याख्या केली आहे ’ हे म्हणणे सर्वथा निराधार आहे. शिवाय सहाव्या
अध्यायातील योगाचा अर्थ दुसऱ्या अध्यायातील योगशब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविण्यापेक्षा
तो सहाव्याच अध्यायातील त्या शब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविणे अधिक प्रशस्त नव्हे वा ?
भगवानानां २०-२३ श्लोकात योग ही सज्ञा कोणत्या अवस्थेला आहे तें मविस्तर सांगि-
तले आहे. पण तो योग येथे घेतल्यास विचारा कर्मयोग जाणार ! म्हणून ही सगळी खटा-
दोष ! ! पण भगवानानां अर्जुनाच्या या प्रश्नास पुढे जें उत्तर दिले आहे (श्लो. ३५, ३६)
त्यावरूनहि येथील योग हा कर्मयोग नव्हे, असे सिद्ध होतं.

दि दोषांचें आरूपण करून घेतो म्हणून वृष्ण]—न केवलं अत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं—मन केवल अत्यंत चंचल आहे इतकेंच नव्हे तर प्रमाथी आहे. म्ह० प्रमथन—अत्यंत मथन करण्याचे—धुसळण्याचे—धुब्ध करण्याचे त्याचें शीलच आहे.—प्रमथ्राति शरीरं च इंद्रियाणि विक्षिपति—परवशी करोति—प्रमथन करते, शरीर व इंद्रियें यांना विक्षिप्त—चंचल करते, परवश करते.—किंच बलवत्—केनचित् नियन्तुं न शक्यं—तसेंच तें बलवत् आहे. कोणाकडूनहि त्याचें नियमन करता येणे शक्य नाहीं. (तें दुर्निवार आहे. इष्ट विषयापासून त्याला परतवितां येत नाहीं, असा याचा भावार्थ—) —किंच दृढं—तन्तुनागवत् अच्छेद्यं—तसेंच तें मन दृढ आहे. तंतुनागाप्रमाणें अच्छेद्य आहे. [तंतुनाग म्ह० वरुणपाश या नावाचा एक जलचारी पदार्थ प्राणी आहे. तो अतिशय दृढ असल्यामुळें त्याला तोडता येत नाहीं, तसें हे मन अच्छेद्य आहे]—अहं तस्य एवंभूतस्य मनसः निग्रहं—निरोधं वायोः इव मन्ये—मी त्या अशा प्रकारच्या मनाचा निग्रह—निरोध वायूच्या निरोधाप्रमाणें (कठिण) समजतां.—यथा वायोः निग्रहः दुष्करः ततः अपि मनसः दुष्करं मन्ये इति अभिप्रायः—जसा वायूचा निग्रह दुष्कर आहे, त्याहूनहि मनाचा निग्रह दुष्कर आहे, असें मी समजतां, असा आशय आहे. ३४.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे अर्जुना!—मनः—मन—दुर्निग्रहं—निग्रह करता येण्याजोगे नाहा व—चलं—चंचल आहे यात—असंशयं—काही संशय नाही.—तु कौन्तेय—पण हे कुंतीपुत्रा!—अभ्यासेन—अभ्यासाने—च—व—वैराग्येण—वैराग्याने—गृह्यते—त्याचा निरोध केला जातो ३५.

एवमेतद्यथा प्रचीपि—असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो । किंत्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमी कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्देवृष्ण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विशेषेण परुषः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरभ्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—(प्रभाचा अंगीकार करून प्रतिवचनाला उद्यापित करितान—) —यथा प्रचीपि एवं पतत्—अर्जुना, तूं जसें मागत आहेत तसेंच तें आहे, (असें 'असंशयं' या श्लोकानें समजान् सांगतात—) —मनः दुर्निग्रहं चलं इति—अत्र हे महाबाहो असंशयं—संशयः न अस्ति—मन दुर्निग्रह व चल आहे याविषयी हे पराश्रमा अर्जुना, संशय नाही—किंतु अभ्यासेन—पण अभ्यासाने—अभ्यास नाम कस्यांचित् चित्तभूमी चित्तस्य समानप्रत्ययावृत्तिः—अभ्यास म्हणजे

क्षोणत्याहि चित्तभूमौत-आपल्या इष्ट ध्येयविषयात चित्ताच्या समान प्रलयाची आवृत्ति (विजातीय प्रत्ययाकडून मध्ये मध्ये विच्छिन्न न होता ध्येयाविषयाचा एकच प्रत्यय सतत टिकविणे, हा अभ्यास-)—तु वैराग्यं नाम दृष्ट-अदृष्ट-इष्ट भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्यं—आणि वैराग्य म्ह० दृष्ट-ऐहिक व अदृष्ट-पारलौकिक इष्ट भोगाविषयी तृष्णा सुळीच नसणे—(पण हें वैतृष्य-विराग-वितृष्णता कोणत्या कारणाने प्राप्त होते ? उत्तर-) त्या विषयातील दोषांचें चिंतन करण्याचा सतत अभ्यास केव्याने त्याविषयी विरक्ति उत्पन्न होते.—तेन च वैराग्येण चित्तस्य विशेषरूपः प्रचारः गृह्यते—(पूर्वीच अभ्यासाने) व त्या वैराग्याने मनाच्या विशेषरूप प्रचाराचा निग्रह केला जातो, म्ह०—एवं तत् मनः गृह्यते-निगृह्यते-निरुध्यते इत्यर्थः—याप्रमाणें त्या मनाचे ग्रहण केले जाते, त्याचा निग्रह-निरोध केला जातो, असा याचा भावार्थ. [चित्ताच्या समानप्रत्ययाची आवृत्ति व विषयदोषदर्शनाचा अभ्यास याच्या योगाने वैराग्य बाणून चित्ताच्या प्रचाराचा-विषयोन्मुखतेचा निरोध केला अमता तें विषयविमुख-अन्तर्निष्ठ होऊन राहतें.] ३५.

१ ३५-३६ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार “येथील अभ्यास व वैराग्य हे शब्द पातजल सूत्रातून घेतले आहेत, असें मात्र म्हणता येत नाहीत. ” असें म्हणतात व त्याचें कारण ५२६ पृष्ठावर पदावयाम सांगतात, गी.र. ५२६ पृष्ठावर ते म्हणतात—“योगसूत्रात ‘योगश्चित्तनिरोधः’ ‘अभ्यासवैराग्याभ्या तन्निरोध’ अशा सूत्रे आहेत.. . भगवद्गीतेतहि प्रथम चित्तनिरोध करण्याची आवश्यकता (गी.६.००) व पुढे अभ्यास व वैराग्य या दोन साधनांनी चित्ताचा निरोध करावा. (६.२५) हें सांगून शेवटीं निर्विकल्प समाधि करी लावावी व त्यात सुख काय तें सांगितलें आहे, पण तेवढ्यावरून पातजलयोगमार्ग भगवद्गीतेस समत आहे, किंवा पातजल सूत्रे भगवद्गीतेच्या पूर्वीचा आहेत, असेंही म्हणता येत नाहीत. पातजल सूत्रात वानं केल्याप्रमाणें समाधि सिद्ध होण्यासाठीं नाक धरून सर्व आयुष्य घालविण्यास भगवान् कोठेंच मागत नाहीत. ” (वाण्याच्या बैलाप्रमाणें भरेपर्यंत लौकिक कर्मेच करवायास तरी कोठें सांगत आहेत ? अ.३, श्लो.५, अ. १८.११ इत्यादि श्लोकांचा सरा आशुय काय आहे, तो त्या त्या श्लोकांच्या व्याख्यानात सांगितलाच आहे.) “कर्मयोगनिद्रपर्यं लागारी साम्यबुद्धि प्राप्त होण्यास साधन म्हणून गांठेंत चित्तनिरोधाचें व समाधाचें वानं आलेलें आहे. म्हणून या बाबतीत पातजलसूत्रापेक्षा श्रेताश्वतर किंवा कठ या उपनिषदांनी गांठेचें अधिक साम्य आहे. ” . ‘कर्मयोगनिद्रपर्यं चित्तनिरोधाचें व समाधाचें वानं’ हा निव्वळ भ्रम आहे. रहस्यकाराना यावजाव लौकिक कर्मे करावयास पाहिजे आहेत. पण पातजल योग त्याच्या विरोधी आहे. तो कर्मे टाकून चित्तनिरोधाचा अभ्यास वैराग्यपूर्वक करावयास सांगतो. म्हणून त्यांना पातजल योग नको. त्यासाठीच चित्तनिरोध, समाधीतील सर्वोत्तम सुख, अभ्यास, वैराग्य, आसनादि साधनें, हीं सर्वं योगशास्त्रांवाटलच अनुभवाची स्पष्ट प्रतीति येत असताना ‘गांठींतील हें सर्वं वानं योगशास्त्राचा धरून नाही तर तें श्रेताश्वतर व कठ या उपनिषदांना धरून आहे,’ असें ते म्हणू लागले आहेत. पण गांठींतील त्या वानाचें साम्य योगशास्त्राचें व्दात सांगोसांग वानं केले आहे, त्या ध्यान-रिदु, पुरिका, इत्यादि उपनिषदांनी मानण्याम मात्र ते तयार नाहीत. (गी.र.५.५२६ पहा)

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

अन्वयार्थ—असंयतात्मना—ज्याचें चित्त अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें अनिच्छा असतें त्याच्याकडून—योग—योग—दुष्प्राप—मोठ्या कष्टानें संपादित जातो—इति—अर्था—मे—माझी—मति—मति आहे—तु—पण—वश्यात्मना—ज्यानें आपलें अन्त करण अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें स्वाधान करून घेतले आहे व—यतता—आणखी तो यत्न करीत आहे, त्याच्याकडून—उपायत—पूर्वीच उपायाने योग—अवाप्तुं शक्य—संपादन करणे शक्य आहे ३६

य पुनरसंयतात्मा तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आमांस्त करण यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो तु खेन प्राप्यत इति मे मति । यस्तु पुनवश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्या वश्यात्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽय वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्न कुर्वता शक्योऽवाप्तु योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

कारण तें त्यांना धरून आहे म्हणून म्हणले कीं, विचारा लावून कर्मयोग गेला ' कोण ही कर्मयोगाची असक्ति ' व त्यामाठाच केवढा हा वमसंन्यासाचा द्वेष " पण कर्मयोगाच्या वचावासाठा पातत्रलयोगाला लाथाडताना रहस्यकारांना अनिष्ट अमलेली तिसरीच एक गोष्ट त्यांच्याच शब्दांना सिद्ध होत आहे, हें मात्र त्यांच्या ध्यानात आलें नाहा 'पातत्रल योगमार्गं गीतेन समत आहे व योगयुत्रे गीतेच्या पूर्वीचीं आहेत ' हा गोष्ट त्यांना कबूल नाहा पण प्रसंग व प्रकरण हों दोही विरुद्ध असताना गीतेत अव्यक्त, प्रकृति, गुण, इत्यादि शब्द आले म्हणजे मात्र त्यांना सार्वज्ञशास्त्राची दृष्टकून आठवण होते, हें आक्षेप नव्हे का ? गीतेतील योगविषयक वचन मात्र श्रेताश्वतर व कठ यांना धरून आहे आणि ' अव्यक्तादिनि भूतानि ' २ २८ ' प्रकृते त्रिवमाणानि० ' ३ २७-२९ ' अव्यक्ताव्यक्त्य सत्वा ' ८-१८ वेधल वचन हे कापिल सार्वज्ञशास्त्रातील सिद्धांत आहेत ' योगयुत्र गीतेच्या पूर्वीचें नव्हे, पण कापिल सार्वज्ञ शास्त्र मात्र गानच्या पूर्वीचें, हें म्हणणें सयुक्तिक आहे, असें कोण म्हणत असेल तें म्हणो ! आत्माला तरी रहस्यकारांनी योगशास्त्र गातेच्या पूर्वीचें नव्हे असें म्हटल व त्याच न्यायानें सार्वज्ञहि तिच्या पूर्वीचें नव्हे, असेंच त म्हणत आहेत, असें वाटतें कारण दोहा एकाच कालातील असतांना त्यातील एक गीतेच्या पूर्वी हातें व दुसरें नव्हेतें, हें म्हणणें कोणीहि कबूल करणार नाहा हसेंच गीतेतील योगाचें मूल श्रेताश्वतर व कठ यात उभें त्यांना दिसेल तसेंच सांख्याचें कां दिसलें नाहा, याचेंहि आक्षेप वाटतें श्रेताश्वतरांत जसा योगाचा उल्लेख आहे तसाच सांख्या चाहि आहे (मार्गे ५ १०४ २५पहा) व योग जसा वयविरोधी तसेंच सांख्यशास्त्रही कर्मांचा त्याग करावयाचें सांगतें शिवाय श्रेताश्वतर व कठ यातील योगहि कर्मयोगोपयोगी नाही, उलट विरोधी आहे तें निराक्षेप' सार्वज्ञ कर्मयोगाला नमनेच महत्त्व देऊन गीतेतील योग, ध्यान, मक्ति इत्यादिकांना त्याची अंगे बनविण्यानें पाप रहस्यकारांना बुधा वेळ आहे असे,

भाष्यार्थ—(ज्याचें अन्तःकरण उत्तम प्रकारें निगृहीत असते त्याला योगप्राप्ति सहज होते, असे सागून चित्तनिग्रहाच्या अमावीं योगप्राप्ति होत नाही, असा व्यतिरेक 'असंयतात्मना' या श्लोकाधीन दाखवितात—)**यः पुनः असंयतात्मा तेन असंयतात्मना—**पण जो असंयतात्मा असतो त्या असंयतात्म्याकडून—**अभ्यास-वैराग्याभ्यां असंयतः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं असंयतात्मा तेन असंयतात्मना—**अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा-अन्तःकरण असंयत-अनिगृहीत आहे तो हा असंयतात्मा. त्या असंयतात्म्याकडून—**योगः दुष्प्रापः-दुःखेन प्राप्यते इति मे मतिः—**योग दुष्प्राप आहे. म्ह० त्याला योग मोठ्या दुःखानें प्राप्त होतो, त्याला योगप्राप्ति होतच नाही, असा माझा निश्चय आहे. (वरील अन्वयाचेंच स्पष्टीकरण करणाऱ्या उत्तरार्धाचें व्याख्यान—)**तु पुनः यः वदयात्मा-अभ्यास-वैराग्याभ्यां वदयत्वं आपादितः आत्मा-मनः यस्य सः अयं वदयात्मा तेन वदयात्मना—**पण जो वदयात्मा असतो—अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० मन-अन्तःकरण वदयत्वास प्राप्त झाले आहे, मन ज्याच्या अधीन आहे तो हा वदयात्मा, त्या वदयात्म्याकडून—**तु यतता-भूयः अपि प्रयत्नं कुर्वता—**आणि पुन. प्रयत्न करणाऱ्या अशा त्याच्याकडून—**योगः उपायतः-यथोक्तात् उपायात् अवाप्तुं शक्यः—**योग उपायानें-वर सांगितलेल्या वैराग्यपूर्वक मनोनिरोधरूप उपायानें प्राप्त होणें शक्य आहे. [अन्तःकरण जरी स्वाधीन झाले तरी वैराग्यादिकाविषयी अखंत आस्था बाळगावी, हे सुचविण्यासाठी श्लोकांत 'यतता' हे पद आहे. ज्याचें अन्तःकरण स्वाधीन नसतें त्याला योग प्राप्त होणें शक्य नाही, पण अभ्यास-वैराग्याच्या योगानें ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला स्वाधीन ठेवले आहे व पुनः त्यानें विषयोन्मुख होऊं नये, म्हणून जो यत्न करीत आहे, त्याला वैराग्य व अभ्यास यांसह मनोनिग्रहरूप उपायानें योगसिद्धि होणें शक्य आहे.] ३६.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टदिष्ठज्ञाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

अन्ययार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्ण—अयतिः—रयत्न न करणारा,—श्रद्धया उपेतः—योगमार्गाविषयीच्या धर्मेनें सुप्त आहे, पण—योगात् चलितमानसः—

मानसं-मनः यस्य सः चलितमानसः-भ्रष्टस्मृतिः—योगापासून अन्तर्कालाहि ज्याचें मन चलित झाले आहे, असा तो चलितमानस-भ्रष्टस्मृति झालेला [मरणसमयी ज्याची इंद्रिये व्याकुल झाली आहेत, असा त्याला योगरूप ज्ञानसाधनाचे अनुष्ठान करण्यास अवकाशच रहात नसल्यामुळे, त्यापासून त्याचे चित्त चलित होणें, त्याला योगानुष्ठानाची आठवणहि न होणें योग्यच आहे.]—**सः योगसंसिद्धि-योगफलं-सम्यग्दर्शनं अप्राप्य**—असा तो योगसंसिद्धीला-योगफलाला-सम्यग्ज्ञानाला प्राप्त न होतो—हे कृष्ण कां गतिं गच्छति—हे कृष्णा, कोणत्या गर्ताला-पुरपायांला प्राप्त होतो. [योगमार्गावर अतिशय धर्दा असल्यामुळे कर्मत्याग करून योगाचा अंगांकार केला. पण त्यासाठी जितका प्रयत्न करावयास पाहिजे तितका केला नाही शिवाय योगसिद्धीला विघ्न फार. त्यामुळे एका जन्मात तो सिद्ध होणें शक्य नसतें. अशा अनेक कारणांना मरणसमयी इंद्रियादिष्ठाच्या व्याकुलतेमुळे त्याला योगाचे स्मरण झालें नाही. तेव्हा तो योगभ्रष्ट योगसिद्धीला म्ह० आत्मसाक्षात्काराला प्राप्त न होता कोणत्या गर्ताला जातो! अभ्युदय व नि श्रेयस या दोहोंनाहि मुक्ते, टाच येथील नारा होय]३७.

कश्चिदिति । कश्चिंकि नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गांच विभ्रष्टः संदिग्धाभ्रमिन्न नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमुदः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मसिमागै ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—वरुल प्रभाचेच विवरण—' कश्चित्० ' इति—' कश्चित्० ' या श्रोकाने करितान—उभयविभ्रष्ट -कर्ममार्गात् योगमार्गात् च विभ्रष्ट सन्—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्ही मार्गांपासून विशेषतः भ्रष्ट झालेला-दोन्ही मार्गांना मुक्तेला तो योगी—द्विज्ञाभ्रं इव न नश्यति कश्चित्—किं, किंवा न नश्यति—मुख्य मेघसमूहापासून वायूमुळे तुटून विलग झालेल्या अभाप्रमाणें नाश पावत नाही ना—त्याचा नाश तर होत नाही? (पण ही शंका येण्याचे कारण काय? उत्तर—)—**अप्रतिष्ठ-निराश्रयः**—कारण तो प्रतिष्ठारहित-निराश्रय झालेला असतो. [त्याला कोणत्याच मार्गाचा आधार राहिलेला नसतो. अहोपण, कर्मत्याग केव्यामुळे कर्ममार्गाचा आधार जरी मुटला तरी ज्ञानमार्गाचा आधार त्याला मिळेल, अशा आशंका घेऊन म्हणतात—]—**हे महाबाहो, ब्रह्मण पथि-ब्रह्मप्रानिमार्गे विमुदः सन्**—हे आदानुबाहो ! ब्रह्माच्या मार्गात-ब्रह्मप्राप्त्याच्या मार्गात विमुद होणाऱ्या तो उभयविभ्रष्ट तर होत नाही? [ही शंका कर्मशास्त्राची संभवत नाही. कारण फलाचा अभिलाष सोडून कर्म ईश्वरार्पण करून, किंवा ईश्वरार्पण न करिता, त्याचें अनुष्ठान करणारा त्याच्या फलापासून धरत पावेत हे संभवतच नाही. पण सर्व कर्मांचा मत्याग करणाऱ्या योग्यानें विहित कर्मांचा त्याग केव्यामुळे व ज्ञानोपायापासूनहि न्युत ज्ञान्यामुळे त्याला अनर्थ प्राप्त होण्याचा संभव आहे, यास्तव त्याच्याशिष्यांचे अर्गा शंका संभवते.]३८.

एतदिति । एतन्मे मम संगमं कृष्णः ब्रह्ममग्नेनुमहंस्वतोपनस्यदन्वस्वतोभ्यः क्विदंशो वा उक्ता मानापिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपरपते संभवत्यतस्यमेव ब्रह्ममहंसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—‘एतत्०’ इति—‘एतत्०’ या श्लोकाने अर्जुन आपल्या या शकेंच निराकरण करण्याविषया भगवानास प्रेरणा करतो—कृष्ण, मे-मम एतं संशयं अशेषत छेत्तुं-अपनेतुं अर्हसि—हे कृष्णा, माझ्या या सशयाचा निशेष छेद करण्यास, हा माझा सशय पूर्णपणे घालविण्यास तू समर्थ आहेस—हि-यस्मात् त्वदन्यः-त्वत्त’ अन्यः ऋषि. देवः वा अस्य संशयस्य छेत्ता-नाशयिता न उपपद्यते-संभवति—कारण तुझ्याहून दुसरा कोणी ऋषि किंवा देव या सशयाचा नाश करणारा—त्याला घालविणारा उपपन्न होत नाही, संभवत नाही—अतः त्वं एव छेत्तुं अर्हसि इत्यर्थ—यास्तव तूच छेद करण्यास योग्य आहेस, असा याचा भावार्थ [माझा हा सशय घालवील असा दुसरा कोणी दिसत नाही यास्तव तूच तो पूर्णपणे घालाव]

श्रीभगवानुवाच—श्राकृष्ण म्हणाले—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ !—हे अर्जुना !—तस्य—त्याचा—विनाश.—विनाश—इह—या लोका—न एव—नाहीच व—अमुत्र—परलोकांहि—न विद्यते—होत नाही—हि—कारण—हे तात !—अरे बाबा !—कश्चित्—कोणीहि—कल्याणकृत्—शुभाचरण करणारा—दुर्गतिं—दुर्गतीला—न गच्छति—जात नाहीच ४०

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्ति स योगभ्रष्टस्य नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृच्छु भकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सिता गतिं हे तात तनोत्यात्मान पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्र उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—‘पार्थ०’ इति—‘पार्थ०’ या श्लोकाने भगवान् योग्याच्या नाशा विषयीची शका घालवितात—हे पार्थ, तस्य इह लोके विनाशः न एव विद्यते अमुत्र-परस्मिन् वा लोके न विद्यते-नास्ति—हे अर्जुना ! त्याचा या लोकीं विनाश होत नाहीच, किंवा परलोकांहि त्याचा विनाश होत नाही [दोन्ही मार्गांपासून विभ्रष्ट झालेल्या योग्याचा, शिष्टानी निंदा करणें, या स्वरूपाचा एहिक नाश होत नाही कारण योगमार्गाविषयी शिष्टांच्या मनात भ्रदा-भक्ति वर्गरे अगते तथापि पारलौकिक नाशाचा अस्तभव कसा ? तें सांगण्यासाठी नाशाचें स्वरूप सांगून त्याचा अभाव दाखवितात—]—नाशः नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः सः योगभ्रष्टस्य न अस्ति—नाश म्ह० पूर्वजन्माहून हीनजन्माची प्राप्ति असा स्वरूपाचा नाश योगभ्रष्टाला नाही—हि-यस्मात् हे तात, कल्याणकृत्-शुभकृत् कश्चित् दुर्गतिं-कुत्सितां गतिं न गच्छति—कारण हे यात, कल्याणाररण करणारा-शुभाचरण करणारा कोणीहि दुर्गतांग म्ह० कुत्सित मार्गांग प्राप्त होत नाही [कर्म व मनोपाय या दोन्ही

पामून भ्रष्ट झाले-त्याहि योग्याचे ठिकाणां श्रद्धा, इंद्रियसंयमादि व ध्रुवण, मनन, निदि-
ध्यासन वगैरे शुभाचरण असतेंच. त्यामुळें तो शुभहून होय. अहोपण, पुत्राच्या जागा
असलेल्या शिष्याला 'तात-बावा' असे कमें म्हटलें आहे ? कारण पिलालाच 'तात'
असे म्हणतात. उत्तर-]—आत्मानं पुत्ररूपेण तनोति इति पिता तातः
उच्यते—आपल्याला पुत्ररूपानें विस्तृत करतो म्हणून पिता 'तात' असे म्हटला जातो.
—शिष्यः अपि पुत्रः उच्यते—शिष्यहि पुत्र म्हटला जातो. म्हणून पुत्रस्थानां
असलेल्या शिष्याला 'तात' असे म्हणणें यांत काहींच दोष नाही. [योगभ्रष्टाचा
शिष्टनिदारूप ऐहिक नाश किंवा हीन जन्मप्राप्तिरूप पारलौकिक नाश होत नाही.
कारण शुभाचरण करणारा कौर्णाहि नियम गर्ताला प्राप्त होत नसतो, हा अबाधित
नियम आहे.] ४०.

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अन्ययार्थ—योगभ्रष्टः—योगमार्गापामून भ्रष्ट झालेला संन्यासी—पुण्यकृतां
—पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या—लोकान्—लोकाम—प्राप्य—प्राप्त होऊन—
शाश्वतीः समाः—हजारें वर्षे—उपित्वा—त्या लोकां राहून—शुचीनां श्रीमतां
गेहे—शाक्रीक आचरण करणाऱ्या श्रीमंतांच्या घरी—अभिजायते—उत्पन्न होती.

किं तस्य भवति—योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्याप्याप्य गया पुण्यकृताम-
श्रमेधादियाजिनां लोकांस्तत्र घोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतींनित्याः समाः संवसरां-
स्तद्गोक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

भाष्यार्थ—किंतु अस्य भवति—योगभ्रष्टाचा दोन्ही लोकां जर नाश होत
नाही तर होतें तरी काय ? तें 'प्राप्य०' या श्लोकाने सांगतात—योगमार्गे प्रवृत्तः
सामर्थ्यान् संन्यासी पुण्यकृतां-अश्रमेधादियाजिनां लोकान् प्राप्य-गत्या
—योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला पुरुष-अर्थात् योग्यतेमुळें संन्यासी, अश्रमेधादि यत्न कर-
णाऱ्या पुण्यवानाच्या लोकाम प्राप्त होऊन [कर्मांमध्ये गहन गेलेल्या कर्मटांची योग-
मार्गांत प्रवृत्ति होवेंच अगोदर शक्य नाही व जरा ती झाली, तरी ती कमें ईश्वरार्पण-
बुद्धीने करीत असल्यामुळे त्यांच्या संशाची शंका येण्यास काहीं कारणच नाही, हेच वेधे
'संन्यासी' म्हणण्याचे सामर्थ्य आहे. त्या सामर्थ्यामुळे योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला
संन्यासी पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या उत्तम लोकांस प्राप्त होऊन]—तत्र च
शाश्वतीः-नित्याः समाः-सद्यन्मरान् उपित्वा-याम् अनुभूय—आणि त्या
लोकां शाश्वत होऊन नित्य-मनुष्यांच्या संवसरांहून फार मोठ्या प्रमाणाचे सागरपर्यंत-
होऊन अनेक वर्षे-दुर्लभाकार्येन राहून-तेथील निशागाचा अनुभव घेऊन—तद्गो-
क्षये शुचीनां-यथोक्तकारिणां श्रीमतां-विभूतिमतां गेहे-गृहे योगभ्रष्ट

अभिजायते—त्याच्या भोगाचा क्षय झाला असता—तेथील सुखोपभोगाने पुण्यांशाचा क्षय झाला असता शुची ह्य० शास्त्रानुसार आचरण करणाऱ्या श्रीमान् ह्य० ऐश्वर्यसंपन्न लोकाच्या गृहात तो योगभ्रष्ट उत्पन्न होतो. [योगभ्रष्टाच्या मनांत पूर्ण वैराग्य बाणलेले नसल्यास तो पुण्यवानाच्या लोकां जाऊन, तेथें दीर्घकाल राहून सुखोपभोगाने पुण्यांशाचा क्षय होताच येथें शास्त्रविहित आचरण करणाऱ्या श्रीमानाच्या घरां जन्म घेतो.]

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—अथवा— किंवा तो योगभ्रष्ट—धीमतां योगिनां एव कुले—बुद्धिमान् दरिद्राच्याच कुलात—भवति—उत्पन्न होतो—लोके हि—या लोकां—यत् ईदृशं जन्म—जे हे अशाप्रकारचे जन्म—दरिद्री योग्याच्या घरां झालेले जन्म—एतद्—ते—दुर्लभतरं—अतिशय दुर्लभ आहे ४०

अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—‘अथ०’ इति—पण त्याच्यामध्ये श्रद्धा, वैराग्य इत्यादि कल्याणगुणांचें आधिक्य असल्यास कोणता दुसरा पक्ष संभवतो तें ‘अथवा०’ या श्लोकानें सांगतात—अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनां एव—दरिद्राणां धीमतां—बुद्धिमतां कुले भवति—जायते—अथवा श्रीमानाच्या कुलाहून भिन्न अशा योग्यांच्याच म्ह० धीमान्—बुद्धिमान् दरिद्री लोकाच्याच कुलात तो होतो—जन्म घेतो (येथील योगिशब्दानें वर्मा गृहस्थाचा बोध होऊं नये म्हणून ‘धीमता’ हें विशेषण भगवानांनीं मुद्दाम योजले आहे अशा ब्रह्मविद्यावान् पवित्र दरिद्री लोकाच्या कुलांत जन्म होणे अत्यंत दुर्लभ आहे कारण त्या कुलात श्रीमानाच्या कुलाप्रमाणें ऐश्वर्याच्या बलावर प्रमाद घटण्याचा मुर्खीच संभव नसतो, असें उत्तरार्धानें सांगतात—) —यत् दरिद्राणां योगिनां कुले जन्म एतत् हि पूर्वं अपेक्ष्य दुर्लभतरं—दुःखलभ्यतरं—जे दरिद्री योग्यांच्या कुलातील जन्म तें पूर्वीच्या श्रीमानांच्या कुलातील जन्माच्या अपेक्षेनें अधिक दुर्लभ—फारच कष्टानें प्राप्त होणारें आहे.—लोके यत् ईदृशं यथोक्तविशेषणे कुले जन्म—या लोकां जे अशाप्रकारचे पूर्वोक्त विशेषणविशिष्ट कुलांत जन्म होणे तें अन्यंत दुर्लभ आहे [ऐश्वर्यावान् व सद्वाचरसंपन्न अशा लोकांच्या घरांत जन्म होणे जरी मुलभ नाही, कारण तेहि मोठ्या पुण्यांचेंच फल आहे, तथापि त्यापेक्षां शुचि, दरिद्री व विद्यावान् लोकांच्या कुलांत जन्म होणे त्याहूनहि अधिक दुर्लभ आहे.] ४२.

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

अन्यथार्थ—तत्र—त्या दरिद्री योग्यांच्या कुलांत—तं—त्या—पौर्वदेहिकं—
पूर्वदेहातील—बुद्धिसंयोग—बुद्धिसंयोगास—लभते—तो योगघट प्राप्त होतो—च
कुरनन्दन—आणि हे कुरनन्दना—संसिद्धौ—योगसिद्धीमाठा—तत—पूर्वजन्मा-
ताल अभ्यासाच्या संस्कारामुळे, किंवा त्याहून—भूयः—अधिकच—यतते—यत्न करतो.

यस्मात् तत्र योगिना कुले त बुद्धिमयोग बुद्ध्या संयोग बुद्धिमयोग लभते पौर्वदेहिकं
पूर्वस्मिन्देहे भव पौर्वदेहिक यतते च प्रयत्न करोति ततस्तस्मात्पूर्ववृत्तात्संस्काराद्भूयो
बहुतर मसिद्धौ मसिद्धिनिमित्त हे कुरनन्दन ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—वर जें सर्वांतम जन्म सांगितल त्याच्या सर्वांतमत्वाचें का-
रण 'तत्र' या श्लोकानें सांगतात—तत्र योगिनां कुले—त्या योग्यांच्या कुलांत—
पौर्वदेहिकं—पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकं त बुद्धिसंयोगं—बुद्ध्या संयोगं
बुद्धिसंयोगं लभते—पौर्वदेहिक म्ह० पूर्व देहातील त्या बुद्धिसंयोगास—आत्मविषयक
बुद्धीशी जो संयोग तो बुद्धिसंयोग, त्यास प्राप्त होतो [पूर्व जन्मी अनुष्ठिलेल्या विशेष
साधनांनी युक्त, अशा आत्मविषयक बुद्धिसंयोगास तो योगघट या उत्तम जन्मा प्राप्त होतो.
तर मग या जन्मी साधनानुष्ठानावाचूनच त्याला ज्ञान होईल, असें कोणी म्हणेल म्हणून
सांगतात—]—च हे कुरनन्दन ततः—तस्मात् पूर्ववृत्तात् संस्कारान् भूयः—
बहुतरं प्रयत्न संसिद्धौ—संसिद्धिनिमित्तं करोति—आणि हे कुरनन्दन, त्या-
हून—त्या पूर्ववृत्त संस्काराहून पुष्कळ—फारच अधिक प्रयत्न समिद्धीसाठीं करतो. [या
उत्तम जन्मांत त्यास पूर्व जन्मातील बुद्धीचा लाभ होतो व त्यामुळे पूर्वापेक्षा फारच
मोठ्या प्रमाणावर तो श्रवणादिकाविषयी प्रयत्न करतो] ४३

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

अन्यथार्थ—हि—कारण—तेन एव पूर्वाभ्यासेन—त्याच पूर्वजन्मी केल्या
अभ्यासाने—अथवा अपि सः—तो अवश अवश्येन हि योगघट—ह्रियते—हरण
केल्य जातो—योगस्य जिज्ञासुः अपि—योगाचें स्वरूप जणान्याची इच्छा करण
रहि—शाब्दब्रह्म—शब्दब्रह्मचें—बैदोत्कर्मनुष्ठानपणचें—अतिवर्तते—उत्पन्न
हून जातो ४४

कथं पूर्वदेहबुद्धिमयोग इति तदुच्यते—य पूर्वजन्मनि वृत्तोऽभ्यास स पूर्वाभ्यास-
शब्देन ब्रह्मज्ञानेन ह्रियते हि यस्मादवशोऽपि स योगघटो न ह्यन वैदोऽभ्यासमग्रा-
शाब्दब्रह्ममपमहिम्नान् कर्म तदा योगाभ्यासवृत्तिरेव संस्कारेण ह्रियते । अधर्म-
ब्रह्मज्ञानेन ह्यभ्यासेन योगाचोऽपि संस्कारोऽभिभूयते एव । जगदये तु योगस्य संस्कार
सर्वमेव कार्यकारणाने न र्द्विषयकारणव्यापारि विनाशक्यव्यापारोऽप्ययं । जिज्ञासुरपि
योगस्य ह्यस्य जगदुभयव्योऽभ्यासोऽपि प्रवृत्त मभ्यासी योगघट शब्दव्यापारोऽपि

शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योग तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः कथं इति तत् उच्यते—त्या योगप्रशाला पूर्वदेहातील बुद्धीचा संयोग कसा प्राप्त होतो ? असे कोणा विचारील म्हणून 'पूर्वाभ्यासेन' या श्लोकाने सांगितले जाते—**यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वाभ्यासः—**जो पूर्वजन्मामध्ये केलेला अभ्यास तो पूर्वाभ्यास,—**हि—यस्मात् तेन एव बलवता अवशः अपि सः योगभ्रष्ट ह्रियते—**ज्याअर्थी बलवान् अशा त्या पूर्वाभ्यासाकडूनच तो अवश असलेलाही योगभ्रष्ट या जन्मा हरण केला जातो [त्याअर्थी त्याची योगप्रवृत्ति स्वेच्छेने होत नाही. तो यागभ्रष्ट परतत्र जरी असला तरी मागाल जन्मातील संस्कारामुळे या पुढील जन्मा, त्याची इच्छा नसली तरी, योगाभ्यासाकडूनच आर्कापिला जातो पण त्या आकर्षणाला प्रतिबंध नसला तरच ही गोष्ट घडते असे सांगतात—]
—**योगाभ्याससंस्कारात् बलवत्तर अधर्मादिलक्षणं कर्म न कृतचेत् तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते—**योगाभ्यासाचा जो संस्कार झालेला असतो त्याहून अधिक सामर्थ्याने युक्त असे अधर्मादिरूप कर्म जर त्याने केले नसेल तर तो योगाभ्यासापासून झालेल्या संस्काराकडून हरण केला जातो पण—**बलवत्तरः अधर्मः कृतः चेत् तेन योगज अपि संस्कारः अभिभूयते एव—**त्या योगाभ्यासजनित संस्काराहून अधिक प्रबल अधर्म जर केला असेल तर त्याच्या योगाने योगजन्य संस्कारहि प्रतिबद्ध होतोच—**तु तत्क्षये योगजः संस्कारः स्वय एव कार्यं आरभते—**पण त्या अधर्माचा फलभोगाने शय झाला असता योगाभ्यासापासून झालेला संस्कार आपोआपच आपल्या कार्याला आरंभ करतो [अधर्माचा प्रतिबंध क्षीण होताच तो योगप्रशाला पुनः योगाभ्यासात प्रवृत्त करतो]—**दीर्घकाल स्थस्य अपि तस्य विनाशः न इत्यर्थः—**दीर्घकाल प्रतिबद्ध होऊन राहिलेल्याहि त्याचा विनाश होत नाही, असा याचा भावार्थ—**जिज्ञासुः अपि—योगस्य स्वरूपं ज्ञातुं इच्छन्—योगमार्गं प्रवृत्तः—सामर्थ्यात् संन्यासी योगभ्रष्ट—**जिज्ञासूहि—योगाचे स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा—योगमार्गात प्रवृत्त झालेला—अर्थात् सामर्थ्यामुळे संन्यासी योगभ्रष्ट—**सः अपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलं अतिवर्तते—अपाकरिष्यति—**तोहि वैदिक कर्म व त्याच्या अनुष्ठानाचे फळ यांचे अतिवर्तन करतो, त्याचे निराकरण करतो कर्माच्या फलाहून अधिक फलास प्राप्त होतो, मग—**य योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः अभ्यासं कुर्यात् सः किं उत—**जो योगाचे स्वरूप जाणून यागनिष्ठ होऊन त्याचा सदा अभ्यास करतो तो कर्म व कर्मफल यांचे उपभोग करितो हे काय सांगायचे ? [कर्ममार्गात प्रवृत्त झालेला कर्मी त्या मार्गापासून भ्रष्ट होतो, अग म्हणता येत नाही, या सामर्थ्यामुळेच येशाल योगभ्रष्टहि संन्यासी घेतला पाहिजे, अगमरूप प्रबल प्रतिबंध नसल्यास पूर्व संस्कार त्या परबल झालेल्या योगप्रशालाहि योगाभ्यासात त्याची

इच्छा नमली तरी प्रवृत्त करतो. अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध असल्याम तो दुःखभोगाने क्षीण झाल्यावर योगाभ्यासजन्य संस्कार झाला अभ्यासांत प्रवृत्त करतो. तात्पर्य मध्ये कितीही काल लोटला तरी तो संस्कार नष्ट होत नाही. योगाचे स्वरूप जाणण्याच्या इच्छेने कर्मत्याग करून योगामध्ये प्रवृत्त झालेला योगधर्याहि जर वेदोक्त कर्म व त्याच्या अनुष्ठानापामून प्राप्त होणारे फल यांचे उद्धरण करून जातो म्ह० त्याहून अधिक फलास पान होतो, तर योगाचे स्वरूप जाणून व तज्ज्ञ होऊन जो सतत अभ्यास करतो, त्याच्या अधिक फलप्राप्तीविषयी काय सांगायें ?] ४४.

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

अन्यथार्थ—तु—आणि—प्रयत्नात् यतमानः—अधिक यत्न करणारा—योगी—विद्वान्—संशुद्धकिल्बिषः—ज्याचे पाप संशुद्ध—अत्यंत शुद्ध झाले आहे असा, होऊन—अनेकजन्मसंसिद्धः भवति—अनेक जन्मातील थोड्या थोड्या अभ्यासाने संसिद्ध होतो.—ततः—नंतर योगसंसिद्धामुळे तो—परां गतिं—मोक्षनांवाच्या श्रेष्ठगतीस—याति—प्राप्त होतो. ४५.

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽकेनेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कारजातमुपचितय तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्पददानः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—च योगित्वं श्रेयः कुतः इति—आणि योगित्वं श्रेयस्कर आहे, योगनिष्ठ श्रेष्ठ आहे, असे म्हणण्याचे आणखी कारण 'प्रयत्नात्' या श्लोकाने सांगतात—प्रयत्नात् यतमानः—अधिक यतमानः इत्यर्थः—दीर्घं प्रयत्नाने योगाभ्यास करणारा—अधिक यत्न करणारा, असा याचा भावार्थ—तत्र योगी—विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः—विशुद्धकिल्बिषः—संशुद्धपापः—त्या योगासाठी अनिष्टास प्रयत्न झाला अमर्ता योगी—विद्वान् अनिष्टास शुद्धपाप—विशुद्धपाप—म्ह० निष्पाप—अनेकेषु जन्मसु किंचित् किंचित् संस्कारजातं उपचित्य—अनेक जन्मांमध्ये थोडथोडा संस्कार जमत जमत—संस्कारजाताचा मोठा मंचय होऊन—तेन उपचितेन—अनेकजन्मकृतेन संसिद्धः—अनेकजन्मसंसिद्धः—या मंचय पारले त्या अनेकजन्मकृत संस्काराने संसिद्ध झालेला—अनेकजन्मसंसिद्ध योगी—ततः लब्धसम्पददानः सन् परां प्रकृष्टां गतिं याति—त्या सांचितसंस्कारगमूहापामून ज्याला सम्पत्कान मान झाले आहे, असा होण्यास परामर्शला म्ह० मोक्षार्थप्रकृष्ट गतीस फलाला प्राप्त होतो. [योगनिर्दिष्टां गतिं परामर्श प्रदान करणारा योगी प्रयत्नाधी पराकृष्टां गतिं अमर्ता विद्वान् व निष्पाप होतो, प्रत्येक जन्मसंशुद्धापांश असा योगाभ्यासजन्य संस्कार जनता जमत अनेक

जन्मानां योगजन्य संस्काराचा फार मोठा संचय होऊन त्यामुळे तो सांसिद्ध होतो. त्याला सम्यग्ज्ञान होते व त्या ज्ञानामुळे तो संन्यासी श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो. यास्तव ज्याला शांति मिळवावी, असें वाटत असेल त्याने पुढील प्रयत्न करावा.] ४५.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६ ॥'

अन्वयार्थ—तपस्विभ्यः—कृच्छ्र-चाश्रयणादि तप करणाऱ्या तपस्व्याहून—
योगी—वर सांगितल्याप्रमाणें योगाभ्यास करणारा—अधिकः—अधिक आहे.—
ज्ञानिभ्यः अपि—ज्ञानी पुरुषाहूनहि—शास्त्रपांडित्यवानाहूनहि योगी—अधिकः मत
—अधिक-श्रेष्ठ मानलेला आहे.—योगी—योगी—योगाभ्यासी—कर्मिभ्यः च—
अग्निहोत्रादि कर्म करणाराहून—अधिकः—श्रेष्ठ आहे.—अर्जुन—हे अर्जुना!—
तस्मात्—म्हणून तू—योगी—योगी—भव—हो. ४६.

यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रपांडित्यं तद्ब्रह्मयोऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्ब्रह्मयोऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात्—ज्याअर्थां योग सम्यग्ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होतो त्याअर्थां योगाभ्यासी सर्व साधकात श्रेष्ठ आहे असें 'तपस्विभ्यः' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—तपस्विभ्य योगी अधिकः—कृच्छ्र-चाश्रयणादि तप करणाराहून ध्यानयोगी श्रेष्ठ आहे.—ज्ञानिभ्यः अपि—ज्ञानं अत्र शास्त्रपांडित्यं तद्ब्रह्मयः अपि अधिकः—श्रेष्ठः इति मतः—ज्ञातः—ज्ञानी पुरुषाहूनहि—येथें ज्ञान म्ह० शब्दपांडित्य, त्याने युक्त असलेल्याहूनहि योगी अधिक श्रेष्ठ—असें मानलेला

१ "४०ते ४५ श्लोकांतून योग, योगभ्रष्ट व योगा हे शब्द कर्मयोग, कर्मयोगापासून भ्रष्ट व कर्मयोगी या अर्थाच वापरलेले आहेत," असें रहस्यकार म्हणतात व त्याला कारण काय सांगतात? तर 'श्रीमान् कुलात् जन्मणें ही स्थिति इतरांम इष्ट अमणें सभवनीय नाही,' पण योगादिशब्दाचा तसा अर्थ येथें करिता येत नाही, हें आम्हां वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकार तसाच अर्थ करण्याच कारण जें सांगतात तेंहि सयुक्तिक नाही. कारण 'श्रीमतं कुलात् जन्मणें' ही स्थिति योगभ्रष्टाला इष्ट असतें असें मुळांच नाही. त्याच्या पुण्यप्रभावामुळे प्राप्त होणारें तें अवांतर फल आहे. पर्याया श्रीमान् कुलात् ज्ञालेलाहि मनुष्य स्वभावतःच सार्विक, ज्ञान, निवृत्तधर्मी असतो, असें आपण पाहतों. त्यामुळे योगभ्रष्ट कर्मयोगी असला, तरच तो श्रीमताच्या घरी जन्म घेईल, असें म्हणतां येत नाही. शिवाय गीतेतील कर्मयोगी हानी आहे, असें अगोदर ठाणून सांगायपासें व पुनः त्यालाच योगभ्रष्ट बनवून अनेक जन्म खिन्नपण ठेवावयाचें, हा न्याय अपूर्वच राहा! वैदिकप्रवाय सोडून मनसोक्त धारणाचें सांगू लागले, म्हणजे पदोपरीं कर्मच सत्पन्न व्हावयाचें !

योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ध्यानयोगो (अभ्यासयोगो) नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेषां योगिना अपि—रुद्र आदित्यादिकांचं ध्यान करणाच्या दु
सऱ्या सव योग्यामध्येहि—य श्रद्धावान्—जो श्रद्धावान् योगी—ध्यानी—मद्भतेन
अन्तरात्मना—माझ्या ठिकाणा स्थिर वेलेल्या अन्त करणाने—मा भजते—मला
भजनो—सः मे युक्ततम—तो मला अतिशय योगी म्हणून—मतः—मान्य आहे

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रद्रादित्यादिध्यानपराणा मध्ये मद्भतेन मयि
वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्त करणेन श्रद्धावाञ्छ्रद्धावान् सन्भजते सेवते यो मां
स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रामत्परमहमपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत
वृत्तां श्रीभगवद्गीताभाष्येऽभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—‘योगिनां इति०’—अहोपण, आदित्य, विराडात्मा, हिरण्यगर्भ, अ
व्याकृत, अक्षरब्रह्म इत्यादिकांचा उपासना करणारे अनेक उपासक आहेत, त्यातील को
णता उपासक श्रेष्ठ, ते ‘ योगिना० ’ या श्लोकाने सांगतात—रुद्रादित्यादिध्यानप
राणां सर्वेषां योगिनां अपि मध्ये—रुद्र, आदित्य इत्यादिकांचं ध्यान तत्परतेने

१ येथील ‘सर्वेषां योगिनां’ याचा अर्थ ‘सर्व कमयोग्यामध्ये’ असा रहस्यकार करितात
पण येथील सर्व म्ह० चिन्हे कमयोगा आहेत त्यामध्ये, असा अथ विवक्षित नसून ‘निरति
राख्या इतर देवतांची उपासना करणारे जेवढे उपासक आहेत, त्या सर्वांत माझी अनन्य
मनाने भक्ति करणारा योगीच श्रेष्ठ होय’ असा अथ विवक्षित आहे असा अथ केल्यावांचून
‘मवषा योगिनां’ व ‘मा भजते’ या शब्दांचे काहाच स्वारस्य व्यक्त होत नाही ‘निष्कान्त
कमयोगापेक्षाहि भक्ति श्रेष्ठ असा याचा अर्थ नाही’ पण या त्याच्या क्षणण्याला प्रमाण काय !
वी रहस्यकारांचे वचन हेंच वाला प्रमाण ? रहस्यकार पुढे म्हणतात—“बाराव्या अध्यायात
ध्यानपेक्षा कमफलत्वाय श्रेष्ठ असे स्पष्ट म्हटले आहे ” पण ते तसे वी म्हटले आहे,
है रहस्यकारांच्या लक्षात न आल्यामुळे ते त्या वचनाचा आधार दाखवीत आहेत त्या मूळ
वचनाचा अर्थ नेथेच अधिक स्पष्ट करूं रहस्यकार ‘निष्कामकम व भक्ति यांचा समुच्चय
श्रेष्ठ’ असे गीतेचे तात्पर्य समजतात पण भागवत पुराण “ सर्व प्रकारचे त्रिवायोग मान्य
ज्ञानविपातव ” १५-३४ असे म्हणते अर्थात् रहस्यकारांना ते आवडत नाही म्हणून ते
भागवताची बट अशी लावतात—“ आताला गीतेचे तात्पर्य काय, ते पहावयाचे आहे
भागवत काय गाणें, १ पदावधारें नाश दाहोने प्रयाजन व बालहि भिन्न आहेत
वामाटा रवाची मधुरता एवढाश्वना घरणें सुल्ल जसे ” पण गीतेचा काळ व भागवताचा

करणाभ्यां सर्वेहि योग्यामर्थे—मद्रतेन-मयि वासुदेवे ममाहितेन अन्तरात्मना
 -अन्तःकरणेन—मद्रत मद्र० मन वासुदेवाचे ठिकाणी समाहित—स्थिर-एकाग्र केलेल्या
 अन्तरात्मने मद्र० अन्तःकरणेन—श्रद्धावान्-श्रद्धयानः सन् यः मां भजते
 -सेवते—श्रद्धावान्-श्रद्धा श्रेवणाए असा होऊन जो माझे भजन-सेवन करतो—सः
 मे-मम युक्ततमः—अतिशयेन युक्त. मनः—प्रमिप्रेतः इति—तो मला युक्त-
 तन-अतिशय युक्त-समाहित योगी म्हणून अभिमान-दृष्ट आहे [जो सगुण किंवा नि-
 गुण भगवत्पार्थ, त्याच्या ठिकाणी अन्त करण स्थिर करून मोठ्या श्रद्धेने, सतत चित्त
 करणे, जो इतर सर्व उपासकामर्थे श्रेष्ठ योगी आहे, असे भगवन्नाचे मन आहे या
 अध्यायाने अन्वयासाचे साधन असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा-तो कौटपर्यंत आच-
 रणा ते सांगितले सांग योग्याच विवरण केले मनोनिग्रहाच्या दोन उपायाचा उपदम
 केला योगप्रथाचा अत्यधिक नाश होतो या काय, या शक्य निरमन केल व त्वपदाचा
 अर्थ जगाच्या साधकाचे ज्ञाननिष्ठत्व मागून वाक्यार्थज्ञानाने मद्र० अन्तःकरणे आत्म-
 शान्तरणे मुक्ति मिळते, हे सिद्ध केले] ४३

रति भावाद् आह्वानानां गदन्त्या-सांगितलेल्या उपनिषदांशान्-रहस्यविदोऽंशे मद्र-विदे-
 दोको योग-उपाय शास्त्रात ध्यानयोग (अन्वयासयोग) नावाचा सहावा अध्याय
 विष्णुसंहत मान्वार्थ-संग्रह भाष्य-भाष्याशास्रह मनाने सांगला

काठ उगी निग्र अमना, तरा त्वचि प्रदाजनहि निग्र आहे हे कसे ठरते ? या प्रदाजन
 निग्र मानसवाचून गीगा कनदोगनधान आहे हे कसे म्हणता येईल ? आमच्या मने माय
 वय व मंगला यांचे प्रदाजन निग्र जन्मन फक्त आहे यास्तव वेदान्तासावरील कथांती
 प्र उगी पाहिला, तरा त्या कनयोः आ-साधन व हाननिष्ठ मध्य असेच प्रसिद्ध
 केले असा, हे निर्विकार होय हा वेदान्ताचा विद्वान् कथान कोणत्या मोडून
 काढता देणे शक्य नाही रहस्यकार वेदान्ताची मदकर ओडालता काही करितात यांचे
 देणे (मद्र० १० १ ३१०) फक्त उदाहरण आहे त्यांना 'निष्कल्पनयध्नुदभाववर्ति न
 नोऽय इतनन निरजन' ह मध्यवर्तन असेच वाक्यवेदन त्यांचा अर्थ-निष्कल्प मद्र० नि-
 क्षान कनहि मद्रद्वेषवाचून शोभत नाही, फक्त आहे' असा केला आहे या 'हान नि-
 रजन' ही दो वेदान्त अमत्यानुजे 'निष्कल्प' मद्र० निष्कल्पना असाच अर्थ केला पाहिजे
 निष्कल्प व निरजन हा दोन्ही ज्ञानार्थी विचार असेच वाक्यवाचा उल्लेख 'कुत्र पुन
 उक्तमन्वीरे न यादन कम वाक्यकारण' असा अर्थ सर्व वेदान्ते साधन असे
 आहे—निष्कल्पनाच व निरनरिक्त शान्ति तर अमृतनवाचून अविद्ध साधन
 नाही, तर फक्त किंवा निष्कल्प कम अर्थवाचून कसे शोभते ? या अर्थ मन कम
 वाक्यविद्वान्नुजे त्यांना असा अर्थ शक्य असेच शक्ये साधन अन्वयाचे विवरण देता
 ४३ सांगितलेल्या अन्वया अर्थ अर्थ अर्थ अर्थ, अर्थ अर्थ ; ह्ये ते अर्थ अर्थ

इति कर्मकांडाख्यं प्रथमपदकम्

अध्याय सातवा.

ज्ञान विज्ञानयोग

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मध्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना ! मयि—माझ्यामध्ये—आसक्तमनाः—ज्याच मन आसक्त झाले आहे,—मदाश्रयः—मात्वाच ज्याने आश्रय केला आहे व—योगं युञ्जन्—योगाभ्यास करणारा—मन समाधान करणारा असा तू—समग्रं मां—विभूति-बल ऐश्वर्य इत्यादि समस्त गुणांना युक्त अशा मला—यथा—ज्या प्रकारे—असंशय—निःसंशय—ज्ञास्यसि—जाणशाल—तत् शृणु—ते ऐक ।

“योगिनामपि सर्वेषां मद्गतान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदंश मदीयं तत्त्वमेव मद्गतान्तरात्मा स्यादित्ये तद्विवक्षु श्रीभगवानुवाच—मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्त मनो यस्य स मध्यासक्तमना हे पार्थ योग युञ्जन्मन समाधान कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दान वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यतेऽथ तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मत्प्रेवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवभूतं सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां तथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणुष्यमान मया ॥१॥

भाष्यार्थ—(कमसन्यासरूप साधनं व 'त्व'पदाचा अर्थ ज्यात प्रधान आहे,अशा पद्धत्या पत्राचें व्याख्यान करून उपास्यनिष्ठ-तत्पदनिष्ठ असलेल्या मध्यम पत्राच्या व्याख्यानास आरंभ करणारे भाष्यकार सातव्या अध्यायाला अवतरण देतात—)
‘योगिनामपि सर्वेषां’ इति—सहाव्या अध्यायाच्या शेवटा सर्व उपासकामध्यमाच्या ठिकाणा स्थिर केल्या अन्त करणाने जो मात्वा भक्ति करतो, तो मला युक्ततम म्हणून समत आहे, असा—प्रश्नबीज उपन्यस्य—प्रश्नाच्या बीजाचा उपन्यास करून [म्ह. भगवत्त्व कसे आहे व तद्गतचित्त कसे व्हावे, या दोन प्रश्नाचें बीज त्यात मुचून]—ईदृशं मदीयं तत्त्वं एव मद्गतं अन्तरात्मा स्यात् इति एतत् विवक्षुः

स्वयं एव श्रीभगवान् उवाच—माझे तत्त्व अशा प्रकारचे आहे व अशा प्रकारे मद्गत-अन्तरात्मा व्हाव, हे सांगण्याची इच्छा करणारे श्रीभगवान् 'मय्यासक्त०' इत्यादि म्हणाले—हे पार्थ—अर्जुना—'मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनः यस्य सः मय्यासक्तमना'—मादयामध्ये म्ह० पुढे सांगितल्या जाणाऱ्या विशेषणांनी युक्त अशा परमेश्वरामध्ये ज्याचे मन आसक्त आहे तो 'मय्यासक्तमना' होय,—योगं युञ्जन्-मनःसमाधानं कुर्वन्—योग करणारा-मनाचे समाधान करणारा—मदाश्रय -अहं एव परमेश्वरः आश्रयः यस्य सः मदाश्रय—मोच परमेश्वर ज्याचा आश्रय आहे, तो मदाश्रय (याचेच उपपादन करितात—)—द्वि य कश्चित् केनचित् पुरुषार्थेन अर्थी भवति सः तत्साधन कर्म अग्नि होत्रादि तपः दान वा किञ्चित् आश्रयं प्रतिपद्यते—कारण जो कोणी कोण त्यादि पुरुषार्थीने अर्थां होतो म्ह० ज्याला ज्या एखाद्या फलाची इच्छा असते, तो त्याचे साधन कर्म अग्निहोत्रादि, तप किंवा दान यांताळ कशाचा तरी आश्रय करतो—तु अयं योगी मां एव आश्रय प्रतिपद्यते—पण हा योगी मलाच आपल्या पुरुषार्थांचा आश्रय करितो, म्ह०—अन्यत् साधनान्तर हित्वा मयि एव आसक्त मनाः भवति—दुसरे सर्व साधन सोडून माझ्या ठिकाणीच आसक्तचित्त होतो (आता दुसऱ्या अर्थाचे व्याख्यान—)—य त्वं एवभूतः सन् समग्रं-समस्त विभूति बल शक्ति ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां—जो तू पूर्वीक ध्याननिष्ठ पुरुषाप्रमाणे माझ्यामध्ये आसक्तचित्त होत्साता समग्र म्ह० समस्त विभूति-नानाविध ऐश्वर्योपसंपत्ति, बल-शरीरगत सामर्थ्य, शक्ति-मनातील प्रागल्भ्य, ऐश्वर्य-सर्व अनीश्वराचे

२ रहस्यकारांनी या अध्यायाच्या आरभी बराचसा मजकूर लिहिला आहे व त्यात "कर्मयोग साख्यमार्गास्तवाच मोक्षप्रद पण स्वतंत्र व त्याहून श्रेष्ठ आहे" इत्यादि तेंच तें चर्चातर्चर्चण केलें आहे त्या विषयांचे आमचे न्हणणे यापूर्वीच सविस्तर आचार्य भाष्यापारें सांगितले असल्यामुळे यापुढें आक्षां असल्या पुनरुक्त मजकुराकडे दुर्लक्ष करण्याचेच ठरविलें आहे. तथापि आचार्यभाष्यावर यापुढें नें प्रत्यक्ष दोष दिलेले असतील, त्याचा आम्हालाहि विचार करावा लागेल, हें उपट आहे तरीनुद्धा ग्रथविस्तार अधिक न होऊन अशी स्वरदारी घेणे भाग आहे याच आरंभाच्या मजकुरात गीतेची पहिली पद्याध्यायी कर्मपर, दुसरी भक्तिपर व तिसरी ज्ञानपर आहे, असें नें अद्वैता टीकाकार ममजतान नें "तत्त्वत एते नभ्ये, रथुलमानानि ते निन्ही विषय गीतेन आले अमले, तरी ते स्वतंत्र नमन कर्मयोगाची अंगे आहेत" पृ ७१४ असें जें रहस्यकार द्वाणतान तें अयोग्य आहे कर्मशास्त्र, उपासनाकांड व ज्ञानकांड यांचा परस्परसंबंध कसा आहे याचा विचार न केल्यामुळे त्याची ही अशी विपरीत भावना झाली आहे साधनाला साध्य व साध्याला साधन ममजतानें, हा या ममजुगीत मोठा दोष आहे

३ मरुत्पन्नराधारव, नानाविध विभूतिभाष्य इत्यादि ३ मनानें इतर विषयांचा परिहार करून गरिष्ठ होणे हीच आत्मिक होय ईश्वरावाचून इतर सर्व विषयांचा परिहार देवा अमर्त्या मन भगवानांतच प्रतिष्ठित होणे

निगमन करण्याचे सामर्थ्य व ज्ञानेच्छादि गुणानां संपन्न असलेल्या मला—असंशय्य-संशय्य अन्तरेण—एवं—एव भगवान् इति—असंशय्य-संशय्यावांचून असाच भगवान् आहे, असें—यथा—येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तत् मया उच्यमानं शृणु—ज्याप्रकारे तू जाणशील ते मी सांगतो, ऐक. [माझ्या ठिकाणीच ज्याचें मन आसक झालेलें आहे व मीच ज्याचा आधार आहे, अशा योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याप्रमाणे तूंही योगी होऊन मला पूर्णपणे, निसंशय्य कसा जाणशील तें मी सांगतो, ऐक.] १.

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

अन्ययार्थ—अहं—मी—ते—तुला—इदं—हे—सविज्ञानं ज्ञानं—साक्षात्कारासह—अनुभवासह ज्ञान—अशेषतः—संपूर्णपणे—वक्ष्यामि—सांगेन.—यत्—जे ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—इह—येथे—भूयः—पुन—अन्यत्—दुसरे—ज्ञातव्यं—जाणण्यास योग्य असे काही—न अवशिष्यते—रहात नाही. २.

तच्च महिषयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुर्यार्षसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—च अहं ते—तुभ्यं तत् माहिषयं ज्ञानं सविज्ञानं—विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तं इदं अशेषतः—कात्स्न्येन वक्ष्यामि—कथयिष्यामि—आणि मी तुला ते माझ्याविषयीचें ज्ञान विज्ञानासह—स्वानुभवानें संयुक्त असे हें पूर्णपणे सांगेन [अपरोक्ष अनुभवासह हें ज्ञान मी तुला सांगतो]—श्रोतुः अभिमुखीकरणाय तत् विवक्षितं ज्ञानं स्तौति—श्रोत्याला तदभिमुख करण्यासाठी—त्याला तें ऐक-

१ या श्लोकाच्या अर्थात 'योग युञ्जन्' याचा अर्थ 'कर्मयोग आचरीत असता' असा केला आहे; पण तो त्याच्याच पूर्वीच्या 'योगो युज्यते' ६. १०, 'युजन् एव' ६. १५, 'युज्यात्' ६. १२, या ठिकाणी केलेल्या अर्थाहून विपरीत आहे. ६.१९ पृष्ठावरील टीपेंत 'युज्यते' या पदामें पातञ्जल भूश्रुतीतील योग या ठिकाणी विवक्षित आहे असें सांगतात, पण येथे त्याच 'युञ्जन्' शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोग आचरीत असता' असा करितान. तेव्हा तो किनपन यथार्थ आहे, याचा विचार वाचकांनीच करावा. 'मयोगमाश्रितः' 'मत्परः' हे शब्द पुढें कर्मयोगाला अनुलभून आलेले आहेत, हे म्हणणें सर्वथैव चूक आहे. 'मयोग' म्ह०माश्रयाठिकाणी जित्ताचें समाधान व 'मत्परः' किंवा 'मत्परमाः' म्ह०मलाच श्रेष्ठ मानून असा त्या शब्दाचा अर्थ अमूल ईश्वरपरायणता हेंच गांतेनील मुख्य प्रातिपाद आहे, कर्मयोग नव्हे.

भ्याविपया उत्सुक करण्यकरिता त्या विवक्षित ज्ञानाची स्तुति करितात—यत् ब्राह्म्या
 —यत् ज्ञान ज्ञात्वा इह भूयः—पुन ज्ञातव्य पुरुषार्थसाधन न अवशि
 ष्यते—अवशेषः न भवति—जें ज्ञान जाणून या जगात पुनरपि जाणण्यास योग्य
 असें पुरुषार्थाचें साधन अवशिष्ट रहात नाही ज्ञातव्याचा अवशेष उरत नाही—इति
 यः मत्तत्त्वज्ञ सः सर्वज्ञ भवति इत्यर्थ—यास्तव जो माझ्या तत्त्वज्ञान जाणतो
 तो सर्वज्ञ होतो, असा भावार्थ (छान्दोग्यातील एकविज्ञानाने सर्व विज्ञान सागण्या
 श्रुतीच्या आधारानेच ही येथील स्तुति आहे छान्दोभाष्यार्थ पृ ४१२ पहा)—
 अतः विशिष्टफलत्वात् ज्ञान दुर्लभम्—म्हणून या भगवत्तत्त्वज्ञानाचे विशिष्ट
 फल असल्यामुळे हें ज्ञान दुर्लभ आहे [मी तुला हें अनुभवज्ञानासह तत्त्वज्ञान सागतों
 तें ज्ञान ज्ञात्यावर या जगात जाणावयाच म्हणून काहीं शिल्क रहात नाही अर्थात्
 असें विशिष्ट फलानें युक्त असलेलें हे ज्ञान अतिशय दुर्लभ आहे] २

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

अन्वयार्थ—मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्—हजारों मनुष्यांतील कोणी एखा-
 दाच—सिद्धये—ज्ञानप्राप्तीसाठी—यतति—यत्न करतो—यततां अपि सिद्धानां
 —यत्न करणाऱ्यांही सिद्धांतील—कश्चित्—कोणी एखादाच—मां—मला—
 तत्त्वत—वस्तुतः—खरोखर—यथार्थपण—वेत्ति—जाणतो. ३

कथमित्युच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्न करोति सि
 द्धये सिद्धयर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां क
 श्चिदेव मा वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—कथं इति उच्यते—हे ज्ञान दुर्लभ कसे तेंच सांगितले जात—
 मनुष्याणां मध्ये सहस्रेषु-अनेकेषु कश्चित् सिद्धये-सिद्धयर्थं यतति-
 प्रयत्नं करोति—मनुष्यांतील सहस्रावधि-अनेक लोकांतील कोणी एखादा मिद्धी-
 साठीं म्ह० चित्तशुद्धीच्या द्वारा जानोरपत्तीसाठीं प्रयत्न करितो—तेषां यततां अपि
 सिद्धानां—त्या प्रयत्न करणाऱ्या सिद्धांतील (अहोपण, सिद्धीसाठीं प्रयत्न करणाऱ्यां
 भगवानांनीं सिद्ध कसें म्हटले आहे ? उत्तर—)—ये मोक्षाय यतन्ते ते सिद्धा-
 एव हि—जे मोक्षासाठीं यत्न करितात ते सिद्धच होत (कारण, त्यांना ज्ञान होऊन
 सिद्धत्व प्राप्त होणें सुलभ असतें.)—तेषां कश्चित् एव मां तत्त्वतः-यथावत्
 वेत्ति—त्या सिद्धांतील कोणी एखादाच मला तत्त्वत—यथार्थपणें जाणतो [असल्या
 मनुष्यांतील कोणी एखादाच ज्ञानप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितो व अशा त्या प्रयत्न करणाऱ्या
 विरल सिद्धांतील एखादाच मला पूर्णपणें जाणतो. येथें प्रयत्न करणाऱ्यांही भगवानांनीं
 सिद्ध म्हटले आहे, कारण त्यांना ज्ञानद्वारा सिद्धि प्राप्त होणें सुलभ असतें.] ३

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—भूमि —गघतन्मात्र, —आपः—रसतन्मात्र,—अनल —रूप तन्मात्र,—वायुः—स्पर्शतन्मात्र,—खं—शब्दतन्मात्र,—मनः— मनाचें कारण अहंकार,—च बुद्धि एव—आणि अहंकाराचे कारण महत्त्व,—अहंकारः—अहंकाराच्या वासनेनें युक्त असलेल अव्यक्त—इति—अशा—इय—हां—मे प्रकृति—माझी प्रकृति—मायाशक्ति—अष्टधा—आठ प्रकारें—भिन्ना—भेदाला प्राप्त झाला आहे—इय अपरा—ही अपरा—निरूप्य प्रकृति आहे—तु—पण—महाबाहो—हे परात्मा अर्जुना !—इतः—या अपरा प्रकृतीहून—अन्या—दुसऱ्या प्रकारच्या—जीवभूतां—क्षेत्ररूप—मे—माझ्या—प्रकृतिं—प्रकृतीला तू—परां—परा प्रकृति—विद्धि—समज—यया—ज्या परा प्रकृतीकडून—इद जगत्—ह जगत्—धार्यते—धारण केलें जातें ४-५

श्रोतार प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाऽवाद्योऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽनलो वायु खं मन इति मनस कारणमहकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारण महत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासयुक्तमव्यक्तम् । यथा विपसयुक्तमन्न विपमुच्यत एवमहंकारवासनावद्व्यक्त मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रकृतिर्बाज दृष्ट लोके । इतीय यद्योक्ता प्रकृतिर्मे ममेश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानासाठी प्रयत्न करणारा दुर्लभ आहे त्याच्या द्वारा ज्ञान प्राप्त होणें दुर्लभ व त्या दोहोंच्या द्वारा मुक्ति दुर्लभ, अस सांगून—) प्ररोचनेन श्रोतारं अभिमुखी कृत्य आह—प्ररोचनानं म्ह० रचि उत्पन्न करणाऱ्या वाऱ्यानें थोड्याला पुढील ज्ञान ऐकण्याविषयी उत्सुक करून भगवान् ' भूमि ० ' इत्यादि श्लोकान ज्ञान सांगतात—भूमिः इति पृथिवीतन्मात्रं उच्यते न स्थूला—' भूमि ' या शब्दानें पृथ्वीतन्मात्र—सूक्ष्म भूमितत्त्व—गघतन्मात्र सांगितलें जातें आपल्या व्यवहाराला योग्य असलेली जी ही स्थूल पृथ्वी, ती भूमिशब्दानें येथे विवक्षित नाही कारण—' भिन्ना प्रकृतिः अष्टधा ' इति वचनात्—प्रकृति आठ प्रकारें भिन्न झाला आहे—भेद पार्वली आहे, असें याच श्लोकांत शंभूनीं म्हटलें आहे [म्हणजे येथें प्रकृतीचें कथन करावयाचें आहे, 'गघतन्मात्र' ही स्थूल पृथ्वीची प्रकृति आहे तिचाच पुढील विकार हा स्थूल पृथ्वी आहे]—तथा अयादयः अपि तन्मात्राणि पर उच्यन्ते—त्याचप्रमाणें

आप्, तेज इत्यादिकहि तन्मात्रच सांगितलेला आहेत —आपः अनल वायु ख—
 आप्, अग्नि वायु व आकाश [म्ह० रसतन्मात्र, रूपतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र व शब्द
 तन्मात्र अथात् सब स्म भूतें तमच]—मन इति मनस. कारणं अहकार
 गृह्यते—‘ मन ’ या शब्दानें मनाच कारण अहकार ग्रहण केला जातो [कारण अह
 काराच्या अभावा सकल्प शकल्पाचा असभव असल्यामुळ अहकारात्मक मन सभक्तें
 ‘ निश्चयलक्षण बुद्धि ’ अम बुद्धाचे लक्षण केलेल असल्यामुळें येथील बुद्धिशब्दाचा
 ‘ निश्चयात्मक अतरिन्द्रिय ’ असा अर्थ कोणा समजल, म्हणून आचार्य सांगतात—]
 बुद्धि इति अहंकारकारणं महत्तरवं—बुद्धि या शब्दानें अहकाराचें कारण मह
 त्त्व ध्याव [कारण हिरण्यगर्भाच्या समष्टिबुद्धिरूप महत्त्वावाचून व्याष्टिबुद्धि सिद्ध
 होत नाहा आता अहकारशब्दानें आभमानविशेषरूप अन्त करणाचा एक भेद कोणा
 समजेल म्हणून सांगतात—]—अहकार. इति अविद्यासंयुक्तं अव्यक्त—अहकार
 या शब्दानें अविद्यासंयुक्त—अविद्यात्मक अव्यक्त ध्याव (पण त्या मूल कारणाला ‘ अ
 हकार ’ कस म्हणता येईल ? उत्तर—) —यथा विपसंयुक्तं अन्न विपं उच्यते
 एव अहकारवासनावद अन्यक्त—मूलकारण अहकार. इति उच्यते—ज्या
 प्रमाणे विपसंयुक्त अन्नाला विप म्हटल जात, त्याप्रमाणे अहकाराच्या वासनेने—सूक्ष्म
 स्कारान युक्त असलेल्या अव्यक्ताला—मूलकारणाला ‘ अहकार ’ अस म्हटलें जातें
 (त्याचें कारण—) —अहकारस्य प्रवर्तकत्वात्—कारण अहकाराला प्रवर्तकत्व आहे
 म्ह० अहकार प्रवर्तक आहे, त्यामुळ मूलकारणाला ‘ अहकार ’ म्हटलें आहे (अहका
 राच प्रवर्तकत्वच विशद करितात—) —लोके अहकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्ति
 बीजं दृष्टं—यवहारात अहकारच सर्वांच्या प्रवृत्ताच बीज—मूल कारण आहे, ही प्र
 त्यक्षसिद्ध गोष्ट आहे (‘ अह ’ अशी वृत्ति असत म्ह० ‘ मम ’ माझ हा वृत्त उद्भ
 वते, आणि ‘ अह ’ व ‘ मम ’ या दोन वृत्ति असल्या म्हणजेच प्राण्याची प्रकृति संभ
 वते, हें प्रसिद्ध आहे याप्रमाणें सांगितलेल्या प्रवृत्ताचा उपसहार करितात—) —इति
 इयं यथोक्ता प्रकृति मे-मम ऐश्वरी-मायाशक्ति. अष्टधा भिन्ना-भेद
 आगता—अज्ञाप्रकारें ही प्रकृति-वर सांगितलेली प्रकृति-मज ईश्वराची-ईश्वरसबधी
 मायाशक्ति आठ प्रकारें भिन्न आहे, अशा आठ प्रकारांनी भेदाग प्राप्त झाली आहे
 [‘ इयं ’ या शब्दाने तिच अपरोक्षत्व म्ह० ती माझीला दृश्य आहे, हें सांगितल ‘ ऐश्वरी ’
 म्ह० ईश्वराच्या आश्रयानें अमलेली, त्याच्या ईश्वरत्वाची उपाधिभूत प्रकृति म्ह० ज्ञा
 महत् अहकार इत्यादि आकारान परिणाम पावते ती प्रकृति ‘ त्रिगुणयुक्त व जगाचें
 उपादान, अमें प्रधान हीच प्रकृति ’ अमें ज सांख्यशास्त्राचें मत आहे, त्याच निरसन करण्या
 साठी त्या प्रवृत्तीग ‘ माया ’ अमें म्हटल आहे तिगच ‘ शाक्त ’ अमें म्हणून तिच्या-
 मध्य निरनिराळ्या कार्यांच्या आकारान परिणाम पावण्याचें सामर्थ्य आहे हें
 सुचविते आहे] ५

अपरेति । अपरा न परा निवृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी समारबन्धनात्मिकेयमितोऽस्या य-
थोक्तायास्वप्नां विवृष्टां प्रवृत्ति ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रवृष्टां जीवभूतां क्षेत्र
प्रलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूता हे महाबाहो यथा प्रवृत्त्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥

भाष्यार्थ—सर्वं अचेतनवर्गाला एकस्य करण्यासाठी प्रवृत्तीचा आठ प्रकार हो-
णारा परिणाम सांगितला. आता प्रत्येक विकारात जणुकाय कायाप्रमाणे मनलेल्या चेतन-
वर्गाला एकरूप करण्यासाठी अविद्यावच्छिन्न-अविद्यासत्त्वांनी मर्यादित झालेल्या पुर-
याला म्ह० चेतन्याला प्रवृत्तित्व आहे, जसे पूर्वीक प्रवृत्तीचा अनुवाद करून—‘अप-
रा०’ इति ‘अपरा०’ या श्लोकांनी दाखवितात—इयं अपरा-न परा-
निवृष्टा-अशुद्धा-अनर्थकरी-संसारबंधनात्मिका—ही अष्टधा भिन्न अमलेली
प्रवृत्ति अपरा आहे म्ह० परा-श्रेष्ठ नव्हे. निवृष्ट, अशुद्ध म्ह० अनर्थ करणारी—समार-
बधनरूप आहे.—तु इतः—अस्याः यथोक्ताया अन्यां-विवृष्टां प्रवृत्ति मम
-आत्मभूतां मे परां-प्रवृष्टां जीवभूतां-क्षेत्रप्रलक्षणां प्राणधारणनिमित्त-
भूतां विद्धि—पण या पूर्वीक अपरा प्रवृत्तीहून अन्य-अगदा विलक्षण अतिशय
शुद्ध अमलेली जी प्रवृत्ति (साख्याप्रमाणे स्वतंत्र नव्हे तर) माझ्या स्वरूपभूत आहे,
ती माझी परा म्ह० प्रवृष्ट-श्रेष्ठ जीवभूत म्ह० क्षेत्ररूप-प्राणधारणाचे निमित्त अम-
लेली असा आहे, असे तू जाण. (साख्यांच्या प्रवृत्तीहून या प्रवृत्तीचा आणखी एक
विशेष सांगतात—)—हे महाबाहो, यथा अन्तःप्रविष्टया प्रवृत्त्या इदं जगत्
धार्यते—हे आज्ञाग्राहो, यथा प्रत्येक कार्यानि प्रवेश केलेल्या प्रवृत्तीकडून हे जगत्
धारण कंले जाते, ती माझी परा-भोक्त्रूप प्रवृत्ति आहे, असे तू जाण. [जीवावांचून
जगाचे धारण करणा येणे शक्य नाही, म्हणून ‘आत प्रवेश केले-या’ वगैरे म्हटले आहे.]

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

अन्यार्थ—सर्वाणि भूतानि—सर्वं भूते—एतद्योनीनि—या दोन प्रवृत्ती-
पातून उदय प्र शांतीही आहेत, या दोन प्रवृत्ति सर्वभूतांचे कारण आहे,—इति—असे
—उपधारय—जाण—अहं कृत्स्नस्य जगतः—मां सर्व जगाची—प्रभव—
उदय—तथा—त्याचप्रमाणे—प्रलय—शिवाय आहे. ६

एतदिति । एतद्योनीभ्योने परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञाने प्रवृत्ती योनियेका भूतानां ता-
भ्येनयोनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रवृत्ती योनि कारण
सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव उदयनिः प्रलयो विनाशस्तथा प्र-
वृत्तिद्वयज्ञानेन सर्वं जगत् इत्येतो जगतः कारणमित्यर्थ ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—या दोन प्रवृत्तींवरवीं कारणेनाह अमुकान-म्ह० कायें या निमित्त-
रूप हे—हे अमुकान हेच प्रमाण आहे, असे—‘एतत् ०’ इति ‘एतत् ०’ या

श्लोकानं सागतात्—एतत् योनीनि-एते पर-अपरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेण प्रकृती योनिः येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणि इति एवं उपाधारय-जानीहि—या पर व अपर म्ह० क्षेत्र व क्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति ज्या भूतांची योनि-कारण आहे, तीं हीं सर्व भूतें 'एतद्योनीनि' आहेत, असा 'तू' निश्चय कर, असें समज. [सर्व चराचर भूतें, याच कार्यावरून त्याच्या कारणभूत दोन-परापर प्रकृतीचें अनुमान कर. अहोपण, परापर प्रकृतिच जर चराचर जगाचें कारण आहेत तर 'मी जगाचें कारण आहे' असें भगवानाला कसें म्हणतां येईल ? उत्तर-]—यस्मात् मम प्रकृती सर्वभूतानां योनिः-कारणं अतः अहं कृत्स्नस्य-स-मस्तस्य जगतः प्रभवः-उत्पत्तिः—ज्याअर्थी माझ्या या दोन प्रकृति सर्वभूतांची योनि म्ह० कारण आहेत, त्याअर्थी मी समस्त जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहे—तथा प्रलयः-विनाश—तसाच प्रलय म्ह० विनाश आहे. (त्या दोन्ही प्रकृति माझ्या असण्यामुळे मुख्य कारण मीच आहे. कारण अपर प्रकृति जड आहे व पर प्रकृति जावरूप-चेतन जरी असली तरी किञ्चित् आहे त्यामुळे ईश्वरालाच सर्वज्ञत्व व सर्वकारणत्व आहे असें सागतात्-)-प्रकृतिद्वयद्वारेण अहं सर्वज्ञः ईश्वरः जगतः कारणं इत्यर्थः—दोन प्रकृतीच्या द्वारा मी सर्वज्ञ ईश्वर जगाचें कारण आहे, असा याचा भावार्थ. ६

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

अन्यथार्थ—हे धनजय,—अर्जुना !—मत्त—मजहून—परतरं अन्यत्—अधिक श्रेष्ठ असें दुसरें—किञ्चित् न अस्ति—काहीएक नाही—सूत्रे मणिगणाः इव—दोन्घात जसे मणिगण-पुष्कळ मणी त्याप्रमाणें—मयि इदं सर्वं प्रोतं—माझ्या ठिकाणीं हे सर्व ओवलेले आहे. ७.

यतस्तस्मात्—मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तर किञ्चिदस्ति न विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थ । हे धनजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुपु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—सर्वांचे कारण असें जे अक्षर प्रधान त्याचे कारण असा पुरुष त्याप्रमाणें त्या पुरुषाचें म्ह० परमात्म्याचेंहि दुसरें काही कारण असेल, असें कोणी म्हणेल, म्हणून पूर्वीक दोन प्रकृतीच्या द्वारा ईश्वरालाच सर्वकारणत्व आहे, असे जें वर सांगितलें आहे, त्याच्याच आधारांनं म्हणतात-)-यतः तस्मात् मत्तः-परमेश्वरात् परतरं-अन्यत् कारणान्तर किञ्चित् न अस्ति-न विद्यते—ज्याअर्थी मीच जगत्कारण आहे, त्याअर्थी मज परमेश्वराहून दुसरें-भिन्न असें स्वतंत्र कारण काहीहि विद्यमान नाही.—अहं एव जगत्कारणं इत्यर्थः—मीच जगाचें कारण आहे, असा भावार्थ—

हे धनंजय यस्मात् एवं तस्मात् मायि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि-सर्वं इदं जगत् प्रोतं-अनुस्यूतं-अनुगतं-अनुविद्धं-प्रथितं इत्यर्थः—हे अर्जुना, ज्याअर्धी असैं आहे, त्याअर्धी मज परमेश्वरामध्ये सर्वं भूतें, हें सर्वं जगत् ओंढलेलें-अनुगत-अनुविद्ध-प्रथित केलेलें आहे, असा याचा भावार्थ. [उभ्या व आडव्या तंतूंच्या रचनेमध्ये पटाचें-वय्राचें भान जसें होतें, त्याप्रमाणें माझ्याच ठिकाणीं जगाचें भान होतें, असैं सांगतात-]—दीर्घतंतुषु पटंचत्—दीर्घ तंतूमध्ये जसा पट-वस्त्र तसें माझ्याच ठिकाणीं सर्वं जगत्—च सूत्रे मणिगणाः इव—आणि सूत्रामध्ये जसे मण्याचे समूह त्याप्रमाणें. [माळेचे मणी दोऱ्यांत ओंढलेले असतात. त्या दोऱ्याकडूनच धारण केले जातात, दोऱ्याच्या अभावीं इतस्ततः पसरतात, त्याप्रमाणें आत्मभूत अशा मींच हें सर्वं व्यापलें आहे. माझ्यावाचून हें सर्वं विनाशच पावेल. त्याची स्थितिच संभवणार नाही.] ७.

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

अन्यार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना ।—अहं—मी—अप्सु—जलात—रसः—रस—अस्मि—आहें.—शशिसूर्ययोः—चंद्र व सूर्य यांमध्ये—प्रभा—तेज—(अस्मि)—आहें.—सर्ववेदेषु—सर्व वेदांमध्ये—प्रणवः (अस्मि)—मी ओंकार आहे.—खे—आकाशात—शब्दः—मी शब्द आहे व—नृषु—पुरुषांमध्ये मी—पौरुषं पुरुषत्व आहे. ८.

१ रहस्यकार, सहान्या अध्यायातील योग्याला पातंजल योग्याचा आधार आहे, असे मानल्यानंतर नारायण, हे दागविले; पण येथे "मांस्वशास्त्रात् प्रकृतीचे जे भेद केलेले आहेत, तेच मोल्याशा परकाने गीतेत प्राद्य भरले आहेत. "... मांस्वांनी केलेले प्रतिपादन म्हणजे गुणोत्कर्षांचे उत्कृष्ट गीतेत मान्य आहे," इत्यादि म्हणतात. पण मांस्व व योग हा दोन्ही दर्शने एकाच कर्त्रीक अमत्रांना रहस्यकारांना रवातला मांस्वशास्त्र तेवढे गीतेत दिशांचे व योगशास्त्राचा गीतेत काहीच मरुष नाही असैं वाटावे, याचें आक्षेप वाटते ! कदाचित् साम्बदास्य केवळ तर्कप्रधान व योगशास्त्र केवळ आधारप्रधान असल्यामुळे मांस्वदर्शन मात्र आवटने व योगदर्शन नावटने झाले असावे, कारण योगशास्त्रात कर्मशास्त्रे ही, कर्मयोग म्हणूनच ! वेदान्त संप्रदाय असा अतिप्रधान करित नाही. वेदान्ताला धावतुमारी तर्कहि प्राद्य आहे व योगहि मन्मथ आहे. पण त्या दोहोंनाहि मूळ आधार गुणात्मक असून रवावरच पुढे रवा दोन्ही दर्शनाचा करित व पत्रति घांती अतिरु विरवार केला आहे. अर्थात् गीतेत काही भाग जसा मांस्वशास्त्राचा आहे, तसाच वेदान्ताचाच आहे. महावि महति, महत्, अहकार, कर्मोद्वे, हानिद्वे इत्यादि कर्त्तव्य रतेय अतिप्रधान असल्यामुळे गीतेत जेथे जेथे जे शब्द वेदांत, तेथे तेथे त्यांचा मांस्वशास्त्राची मरुष जोडवावेची ती अतिप्रधानीन करतने अतिरु मनुष्य होय व अर्थाचांती असे व केले आहे, हे अर्थाची पुढे दागवू

कन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—रसोऽहमपां य सार स
रसस्तस्मिन्नसभूते मय्याप प्रोता इत्यर्थ । एव सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभाऽ
स्मि शशिसूर्ययो । प्रणव ओंकार सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वं वेदा प्रोता ।
तथा ख आकाशे शब्द सारभूतस्तस्मिन्मयि ख प्रोतम् । तथा पौरुष पुरुषस्य भावो
यत पुबुद्धिर्नृपु तस्मिन्मयि पुरुषा प्रोता ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—(पण, जलादि पदार्थ रसादिकात् ओतप्रोत आहेत असे दिसते त्यामुळे
सर्व तुझ्या ठिकाणा अनुगत आहे, हे म्हणण अयोग्य आहे, असे समजून अर्जुन प्रश्न
करतो—) —केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वं इदं प्रोतं इति उच्यते—
कोणत्या कोणत्या धर्मान विशिष्ट अमलेल्या तुझ्यामध्ये हें सर्व जगत् प्रथित आहे
म्हणून विचारशाल तर ' रस ० ' या श्लोकानें सांगतात—रसः अहं—मी रस
आहे—अपां य, सार स रस—पाण्याचें जे सार तो रस—तस्मिन् रस
भूते मयि आप प्रोताः इत्यर्थ.—त्या रसरूप अशा माझ्यामध्ये आप प्रोत-प्र
थित-अनुगत आहेत—यथा अहं अप्सु रसः एवं शशिसूर्ययो प्रभा अस्मि
—ज्याप्रमाणे मी आपामध्ये रस आहे, त्याचप्रमाणे चंद्र व सूर्य यामध्ये प्रभा आहे [म्ह०
चंद्र सूर्याची जा प्रभा तद्रूप अशा माझ्या ठिकाणा ते दोघे गुकलेले आहेत]—सर्व
वेदेषु प्रणवः—ओंकार—सर्व वेदामध्य प्रणव म्ह० ओंकार हे सार आहे—त
स्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वं वेदाः प्रोता—त्या प्रणवभूत अशा माझ्यामध्ये सर्व
वेद प्रोत आहेत—तथा खे-आकाशे शब्द सारभूतः तस्मिन् मयि ख
प्रोतं—त्याचप्रमाणे आकाशात शब्द हा सारभूत गुण आहे, त्या शब्दरूप अशा मा
झ्यामध्ये आपण प्रोत आहे—तथा पौरुषं-पुरुषस्य भाव यतः नृपु पुबुद्धि
तस्मिन् मयि पुरुषा प्रोता.—त्याचप्रमाणे पौरुष म्ह० पुरुषाचा भाव-पुरुषत्व,
ज्यामुळे मनुष्यामध्ये हा पुरुष अशी बुद्धि होते, तद्रूप अशा मजमध्ये पुरुष प्रोत आहेत
[परमेश्वर पुस्तकसामान्यरूप आहे त्यामध्ये त्याचे विशेष प्रथित आहेत कारण
ईश्वराताल सामान्य पुस्तक हेंच याच्या पुस्तकाचें उपादान कारण आहे त्यामुळे त्यांना
ईश्वरस्वभावत्व आहे, असा याचा भावार्थ] ८

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—पृथिव्यां—पृथिवीमध्ये—पुण्य गन्ध—पुण्यगंध
—गंधान—च—आणि—विभावसौ—अमीमध्ये—तेजः—दासि—अस्मि—मी
आह—सर्वभूतेषु—सर्व भूतांमध्ये—जीवनं—जीवनाक्ति—च तपस्विषु—
च तपस्व्यांमध्ये—तप—तप—(अहं) अस्मि—मी आह ९

पुण्य इति । पुण्य. सुरभिगन्ध पृथिव्यां चाह तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता ।
पुण्यं गन्धं च दृग्भावनं च पृथिव्यां दत्तात्मयादिषु रसादे पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।

अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥१॥

भाष्यार्थ—पुण्यः इति— माझ्यामध्ये हे सर्व ग्रथित आहे, असे जे वर म्हटले आहे त्याचे परिमाण दाखविण्यासाठी 'पुण्य.०' या श्लोकाने दुसरा प्रकार सांगतात—
च पृथिव्यां पुण्यः—सुरभि गन्ध अहं— आणि पृथ्वीत पुण्य म्ह० प्राणेंद्रिया-
 ला तृप्त करणारा सुवास मी आहे.—तस्मिन् गन्धभूते मयि पृथिवी प्रोता—
 त्या सुगन्धभूत अशा मजमध्ये पृथिवी ग्रथित आहे—**पृथिव्यां गन्धस्य (यत्) पु-**
ण्यत्वं स्वभावत एव दर्शितं (तत्) रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थं—पृथ्वी-
 मध्ये गंधाचे जे पुण्यत्व स्वभावतःच प्रदर्शित केले आहे, ते रसादिकाच्या स्वभाविक
 पुण्यत्वाच्या उपलक्षणासाठी आहे [अगदा प्रथम उत्पन्न झालेले पांचां गुण पुण्यच-
 चागलेच—इंद्रियाना तृप्त करणारेच होते कारण ते सिद्धादि श्रेष्ठ जीवांचेच उपभोग्य
 होते. तर मग त्याच्यामध्ये अपुण्यत्वाचा भाग का होतो ? उत्तर—)**गन्धादीनां**
अपुण्यत्वं तु संसारिणां अविद्याधर्मादि-अपेक्षं भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं
भवति—पण गंधादिकांचे अपुण्यत्व संसारी जावाच्या अविद्या, अधर्म इत्यादिकांच्या
 अपेक्षेने भूतविशेषाच्या संसर्गाच्या निमित्ताने होते. [म्हणजे फक्त सिद्धाच्याच उपभो-
 ग्यायोग्य असे गंधादि सूक्ष्म गुण पुण्यच असतात. पण पुढे त्या तन्मात्ररूप गुणा-
 पासून परस्पर संसर्गाने—पंचीकरण न्यायाने—पृथिव्यादि भूते जेव्हां परिणाम पावू
 लागतात, तेव्हां त्या आपल्या कार्यभूत भूतानेतर परिणाम पावणारे ते गुण प्राण्यांच्या
 पापादि कारणांमुळे अपुण्यरूप होतात.]—**च विभावसावग्नौ तेजः—दीप्तिः**
अहं अस्मि—आणि विभावसूत म्ह० अग्नीत तेज-दीप्ति मी आहे.—**तथा सर्व-**
भूतेषु जीवनं—तसेच सर्व भूतातील जीवन—**येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि**
तत् जीवनं—ज्या अमृतमंत्रक अन्नरसाच्या योगाने सर्व भूते जिवन राहतात ते जीवन,
 मी आहे. [म्ह० अग्नितेजोरूप माझ्यामध्ये अग्नि व प्राणिजावनरूप माझ्यामध्ये सर्व
 भूते ओतप्रोत आहेत.]—**च तपस्विषु तपः अहं अस्मि—**आणि तपस्व्यामध्ये
 तप मी आहे.—**तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः—**चित्तकाम्यरूप किंवा
 उपसासरूप तपामध्ये—रसा तपोरूप मजमध्ये तपस्वी ओतप्रोत आहेत. १.

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—मां—मला—सर्वभूतानां—सर्व
भूतांचे—सनातनं बीजं—अनादि-नित्य बीज—विद्धि—तूं जाण.—बुद्धिमतां
बुद्धिः—बुद्धिमान् लोकांची बुद्धि—विवेकशक्ति—अस्मि—मी आहे.—तेजस्विनां—
तेजस्वी लोकातील—तेजः—तेज—प्रगल्भता—अहं (अस्मि)—मी आहे.—बलवतां
—बलवान् लोकांचे—कामरागविवर्जितं—तृष्णा व आसक्ति यांना रहित असं—
बलं—बल—अस्मि—मी आहे.—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना !—भूतेषु—भूतातील
—धर्माविरुद्धः—धर्मांशां—शाखाच्या अर्थांशी विरुद्ध नसलेली—कामः—अवश्य बस्तू-
विषयांची इच्छा—अस्मि—मी आहे. १०-११.

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनम् ।
किंच बुद्धिविवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तंजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—‘बीजं’ इति—अहोपण, सर्वभूते आपापल्या कारणात ओतप्रोत
असतात, तेव्हा तीं तुझ्यामध्ये ओतप्रोत कशीं असणार ? या प्रश्नाचे उत्तर ‘बीजं’ या
श्लोकाने सांगतात—हे पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं-चिरंतनं बीजं-प्ररोह-
कारणं विद्धि—हे अर्जुना, तूं मला सर्वभूतांचे सनातन-नित्य बीज-प्ररोहाचे-उत्प-
त्तीचे कारण जाण.—किं च बुद्धिमतां-विवेकशक्तिमतां बुद्धिः—अन्तःकर-
णस्य विवेकशक्ति. अस्मि—तसेच, बुद्धिमानांचा म्ह० विवेकशक्तिमानांची बुद्धि
म्ह० अन्तःकरणाची विवेकशक्ति मी आहे. [जे अंतन्याचे अभिव्यंजक, तत्त्वनिश्चयाचे
सामर्थ्य तांचे बुद्धि, तद्रूप अशा मजमध्ये सर्व बुद्धिमान् पुरुष ओतप्रोत आहेत.]—
तेजः—प्रागल्भ्यं तद्वतां—तेजस्विनां अहं—तेज म्ह० प्रगल्भता—दुसऱ्याचा अभि-
भव-पराभव करण्याचे व दुसऱ्याकडून परामूर्त न होण्याचे सामर्थ्य. अशा प्रागल्भ्याने
युक्त असलेल्या तेजस्वी लोकांचे तेज मी आहे. [प्रागल्भ्यरूप माझ्यामध्ये प्रागल्भ्यवान्
लोक ओतप्रोत आहेत, असा याचा भावार्थ.] १०.

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तद्य बलं कामरागविवर्जितं कामश्च
रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंमिच्छेषु विषयेषु रागो रक्षता प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां
विवर्जितं देहादिधारणमाश्रयं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् ।
किं च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधार-
णमाश्रयार्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—‘बलं’ इति—‘बलं’ इत्यादि श्लोकाने आणखी काय काय ओत-
प्रोत आहे तें सांगतात—बलवतां बलं-सामर्थ्य-ओज. अहं—बलवानांचे
बल-सामर्थ्य-ओज मी आहे.—तत् च बलं काम-रागविवर्जितं-कामः च
राग. च कामरागौ—आणि ते बल कसे ? तर काम-रागशून्य; काम व राग, ते

कामराग—कामः—असांनिकृष्टेषु विषयेषु तृष्णा—कामं म्ह० इंद्रियांशं संबद्ध
न झालेल्या—इंद्रियगोचर न झालेल्या विषयाविषयीची तृष्णा,—रागः—रंजना प्राप्तेषु
विषयेषु—राग म्ह० प्राप्त झालेल्या विषयांतल रंजना—अनुराग—प्रीति—आसक्ति,—
ताभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं अहं अस्मि—त्या काम-रागांनी
विरहित असलेले, देहादिकांचे धारण होणे, एवढेच ज्यांचे प्रयोजन आहे ते बल मी
आहे. (या विशेषणाच्या सामर्थ्याने कोणत्या बलाची व्यावृत्ति होते ते दाखवितात—)
—तु यत् संसारिणां तृष्णारागकारणं तत् न—पण जे संसारी जीवांचे तृष्णा
व राग यांच्यापामून प्राप्त झालेले बल ते मी नव्हे.—किंच धर्माविरुद्धः धर्मेण-
शास्त्रार्थेन अविरुद्धः यः प्राणिषु—भूतेषु काम.—तमेव धर्माच्या अविरुद्ध
म्ह० धर्मांशा—शास्त्रार्थांशी विरुद्ध नसलेला जो प्राण्यांतल—भूतांतल काम (धर्मा-
विरुद्ध कामाचे उदाहरण देतात—)—यथा देहधारणमात्रादि-अर्थः अज्ञान-
पानादिविषयः कामः—जसा—देहधारण—एवढेच किंवा या सारखेच ज्यांचे प्रयो-
जन आहे अशा अन्न-पानादिकांविषयाचा काम—अस्मि हे भरतर्षभ—मी आहे, हे
भरतश्रेष्ठ, तसला धर्माविरुद्ध काम मी आहे. ११.

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अन्यार्थ—च—आणि—ये—जे—सात्त्विकाः भावाः—सात्त्विक पदार्थ
आहेत—ये—जे—राजसाः च तामसाः एव (भावाः)—राजस व तामस भाव
आहेत—तान् मत्तः एव—त्यांना माझ्यापामूनच झालेले—इति विद्धि—अतें
तुं जाण.—तु अहं—पण मी—तेषु न—त्यांच्यामध्ये नाही—यांच्या अर्थान नाही.
—ते मयि—ते माझ्या अर्थान आहेत. १२.

किंच—ये चैव सात्त्विकाः सरस्वतिरुता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृतास्तामसा-
स्तमोनिर्वृताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमाना-
नित्येवं विद्धि सर्वान्मयस्तानेव । यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथाऽपि न त्वहं तेषु तद-
र्थास्तद्वृत्तौ यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्गशा मदर्थाः ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(विद् व आनंद यांचे अभिव्यंजक—यांना अभिव्यक्त करणारे जे भाव
—पदार्थ त्यांना ईश्वररूपत्व आहे, अगे येथवर मागितल्यामुळे बाकीचे भाव—पदार्थ
ईश्वररूप नाहीत, अशी आशंका आली अमतां ' ये चैव ' या श्लोकाने तिचे निरमन

१ रश्मिकार 'कान' या शब्दाचा अर्थ कामना असा करितान, व ' कान आनि राग
वा दोन वटा करून कानान् लोकांचे बल मी आहे.' असा अर्थ घ्यावा असा अर्थ करितान, तो
दिग्गज मनुष्य आहे हे वाचकानाच ठरवावे. कामना वटा वेगळे बल कोणते हे
आपल्या काही ममजव जाई.

करितात-)-किं च ये च एव सात्त्विकाः-सत्त्वनिर्वृताः भावाः-पदार्थाः-
 तसेच जे सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणापासून झालेले भाव-पदार्थ,—राजसाः-रजोनिर्वृता
 तामसाः-तमोनिर्वृता च—राजस-रजोगुणापासून झालेले व तामस म्ह० तमो-
 गुणापासून झालेले—ये केचित् भावाः प्राणिनां स्वकर्मवशात् जायन्ते—जे
 काही पदार्थ प्राण्याच्या स्वकर्मांमुळे उत्पन्न होतात—तान् सर्वान्-समस्तान् एव
 मत्तः एव जायमानान् इति एवं विद्धि—ते सर्व-समस्तच भाव मज्जपासूनच
 उत्पन्न झालेले आहेत असे तूं समज—यद्यपि ते मत्तः जायन्ते—जरी ते मज्ज-
 पासून उत्पन्न होतात—तथापि यथा संसारिणः तथा अहं तेषु-तद्-
 ध्यानः-तद्वशः न—तथापि जसे दुसरे संसारी जीव त्याच्या अधीन असतात तसा
 मी त्या पदार्थात-त्याच्या अधीन नाही, तद्वश नाही—पुनः ते मयि-मद्वशा-
 मदधीना—पण ते माझ्यामध्ये म्ह० माझ्या वश-मदधीन आहेत. [कारण मी सत्य
 आहे व ते सर्व कल्पित आहेत त्यामुळे त्यांचे गुणदोष माझ्या ठिकाणां येत नाहीत.
 तसेच त्या त्रिविध भावाना स्वातंत्र्य नाही कारण ते ईश्वराचे कार्य असल्यामुळे तद-
 धान आहेत कल्पित पदार्थ अधिष्ठानाच्या सत्तेने व प्रतीतीनेच सत्तावान् व प्रतीति-
 मान् होतात. त्यामुळे त्यांना अधिष्ठानमात्रत्व असते, म्हणून ते सर्व स्वतः सत्ताशून्य
 असून माझ्या सत्ताधीन आहेत, असा भावार्थ.] १२.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—इदं जगत्—हे जगत्—एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः—या
 तीन गुणमय-गुणविकाररूप पदार्थांनीं-राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारांनीं—मोहितं
 सत्—मोहित होताना—अविवेकावस्थेस प्राप्त झालेले जगत्—एभ्यः परं अव्यय
 मां—या गुणांहुन व्यतिरिक्त-अगदी विलक्षण व अविनाशी अशा मला—न अभि-
 जानाति—जाणत नाही. १३

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोष-
 योजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुशोभं दर्शयति भगवान् । तद्य किनि-
 मित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविभरै रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः प-
 दार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सत्त्वाभिजानाति
 मामेभ्यो यथोक्तैर्म्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्यपरहितं जन्मादिस-
 वंभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—(ईश्वराला स्वातंत्र्य व नित्यशुद्धत्वादिक जर आहे, तर तदात्मक ज-
 गत्ता संसारित्व वगैरे ? अर्गा आदांका घेऊन 'त्याच्या अज्ञानामुळे,' असे समाधान पुढील
 श्लोकांत सांगतात—) परमेश्वरं नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं
 निर्गुणं संसारदोषयोजप्रदाहकारणं एवंभूतं अपि मां—परम ईश्वर, नित्यगु-

दस्वभाव, नित्यज्ञानस्वभाव, नित्यमुक्तस्वभाव, सर्व भूताचा आत्मा, निर्गुण, ससारदो-
षाच्या बीजाला भस्मसात् करण्याचें कारण-निमित्त अशा प्रकारच्याहि मला—जगत्
न अभिजानाति इति भगवान् अनुक्रोशं दर्शयति—जगत् पूर्णपणे जाणत
नाहीं, असें म्हणून भगवान् अनुक्रोश-दया दाखवितात (अरेरे, मी जरी असा आहे
तरी मला कोणा जाणत नाहा !)—तत् च जगतः अज्ञानं किंनिमित्तं इति
उच्यते—पण ते जगाचें अज्ञान कोणत्या निमित्ताने-कोणत्या कारणाने आहे, हें
'त्रिभिः०' या श्लोकाने सांगतात—एभिः यथोक्तैः-त्रिभिः गुणमयैः-गुणावि-
कारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः-पदार्थैः—या वर सांगितलेल्या तीन गुणमय
म्ह० गुणाचे विकार अशा राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारच्या भावाना-पदार्थाना—इदं
सर्वं प्राणिजातं जगत् मोहितं-अविवेकतां आपादितं सत्—हें सर्व प्राणिजात
-जगत् मोहित-अविवेकतेला प्राप्त केलें गेलेलें असें होत्यातें—मां एभ्यः यथोक्तेभ्यः
गुणेभ्यः परं-व्यतिरिक्तं-विलक्षणं—मला या यथोक्त गुणाहून पर म्ह० व्यतिरिक्त
-विलक्षण—च अव्ययं-व्ययराहितं-जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितं इत्यर्थः
न अभिजानाति—व अव्यय-व्ययराहित म्ह० जन्मादि सर्वभावविकाररहित, असा
याचा भावार्थ, जाणत नाहा. [या तीन गुणविकाररूप म्ह० राग-द्वेष-मोहात्मक भावानीं
मोहित झालेले हें जगत् मी या गुणाहून अगदा विलक्षण व निर्विकार आहे हें
जाणत नाहीं.] १३.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—एषा मम दैवी गुणमयी माया—ही माझी अ-
लौकिक सत्त्वादि गुणरूप शक्ति—दुरत्यया (अस्ति)—जिचें उत्पन्न मोठया कष्टानेच
करता येतें, अशी आहे.—ये—जे लोक—मां एव—मलाच—प्रपद्यन्ते—शरण
येतात,—ते—ने—एनां मायां—या मायेला—तरन्ति—तरून जातात. १४.

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिशामन्तीत्युच्यते—दैवी देवस्य
ममेधरस्य विष्णोः संभूता हि यन्मादेया यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुः-
खेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैव मति सर्वधर्मान्तरित्यग्र्य मामेव मा-
याविनं स्वाभूतं सर्वोत्तमा ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रा-
मन्ति संसारवन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१ 'गुणमय म्ह० गुणामय' असें दस्वकार म्हणतात पण गुणरूपक म्ह० काय ? तर
गुणरूप, म्हणजे गुण हेच भाव. पण सत्त्व, रज आणि तम हे गुण उगाळा मोहित कसे
करणार ? वास्तव गुणमय या शब्दाची 'मय' या प्रत्ययाचे रूप देऊन आपादांना जगा
असें देवा आंद नसा मो करतोच अधिक मनुषिंद्र होय

भाष्यार्थ—(अतः जर आहे तर अनादिसिद्ध मायेमुळे प्राप्त झालेले पारतन्त्र्य नाहीसे होणे शक्य नाही आणि मायापरवशता असेपर्यंत तत्त्वबोधाचा उदय होणेहि शक्य नाही, अर्गा आशका घेऊन 'दैवी०' या श्लोकानें तिचें निरसन करितात—) —दैवी एता त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां कथं पुनः अतिक्रामन्ति इति उच्यते—या दैवी त्रिगुणात्मिका वैष्णवी मायेला कसे वरें उल्लिखितात ? त्या मायेचें उल्लघन-अतिक्रमण कसें करितात तें सांगितलें जातें—हि-यस्मात् दैवी-देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णो स्वभूता एषा यथोक्ता मम गुणमयी माया—कारण दैवी म्ह० देवाची—मम ईश्वराची विष्णूची—व्यापक परमात्म्याची स्वभूत—[परमात्मपरतत्र सास्याच्या प्रधानाप्रमाण स्वतत्र नव्हे] अशी ही वर सांगितलेल्या प्रकारची माझा गुणमयी-सत्त्वादि गुणसाम्यावस्वारूप माया—दुरत्यया-दुःखेन अत्ययः-अतिक्रमण यस्या सा दुरत्यया—दुरत्यय आहे जिचा अत्यय म्ह० अतिक्रमण मोठ्या दुःखानें होतें अशी ती दुरत्यय आहे—तत्र एव सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एव स्वात्मभूतं मायाविनं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते—याप्रमाण-माया अशी दुरत्यय असल्यामुळे सर्व धर्मांचा परित्याग करून मलाच म्ह० स्व-आत्मभूत मायावी ईश्वराला सर्व मनी-भावानें-कर्मानुष्ठानादिकाची व्यग्रता न ठेवता जे शरण येतात—ते एतां सर्वभूत-मोहिनीं मायां तरन्ति-अतिक्रामन्ति-ससारवधनात् मुच्यन्ते इत्यर्थ—ते या सर्व भूताना मोह पाडणाऱ्या मायेला तरून जातात तिचें अतिक्रमण करितात ससारवधनातून मुक्त होतात, असा याचा भावार्थ [मायेचा अतिक्रम केला असता मोहाचा अतिक्रम होतो व त्यामुळे ससारवध तुटतो, असा याचा भावार्थ] १४

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

अन्यवार्थ—दुष्कृतिनः—दुराचरण करणारे—मूढाः—अविवेकी—मायया अपहतज्ञानाः—मायेने ज्याच्या ज्ञानाचा अपहार केला आहे असे—आसुर भाव आश्रिता—आसुरभावाचा आश्रय केलेले—नराधमा—अधम लोक—मा—मला—न प्रपद्यन्ते—शरण येत नाहीत १५

यदि र्वा प्रपन्ना मायामेता तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—न मा परमेश्वर दुष्कृतिन पापकारिणो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमा नराणा मध्येऽधमा नि वृष्टास्ते च माययाऽपहतज्ञाना समुपितज्ञाना आसुर भाव हिसानृतादिलक्षणमाश्रिता ॥

१ रहस्यकार म्हणतात "सास्य शास्त्रातील त्रिगुणात्मक प्रकृतीसच गीतेन भगवान् आपली माया म्हणतात, हें यावरून उपट होतें " व यासाठी ' माया बोधा मया यथा ' हे शास्त्रिपर्यायवाच्य प्रमाण म्हणून देतात, पण तें अगदी असंबद्ध आहे कारण या श्लोकांत मायेला दैवी हें विशेषण योजिलें आहे व शास्त्रिपर्यायवाच्य वचनात 'माया' हा शब्द प्रकृति या अर्थी योजिलेला नाहीं, हें गीताच्या स्थान येवेलच

। माप्यार्थ—यदि त्वां प्रपन्नाः एतां मायां तरन्ति सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रपद्यन्ते इति उच्यते—जर तुला शरण आलेले या मायेचे उत्पन्न करितात तर सर्व तुलाच का शरण येत नाहीत, म्हणून म्हणाल तर 'न मां' या श्लोकाने सांगितले जाते.—दुष्टातिनः—पापकारिणः मूढाः नराधमाः नराणां मध्ये अधमा—निकृष्टाः—दुष्कर्म करणारे म्ह० पापाचरण करणारे, मूढ, नराधम म्ह० मनुष्यांमध्ये अधम—निरुद्ध असलेले—ते च मायया अपहृतज्ञानाः—संमुपितज्ञानाः आसुर—हिंसानृतादिलक्षणं भावं आश्रिताः मां परमेश्वरं न प्रपद्यन्ते—आणि ते मायेकडून अपहृतज्ञान झालेले म्ह० ज्यांचे ज्ञान मायेने हरण केले आहे, मायेमुळे ज्यांचे ज्ञान तिरस्कृत झाले आहे, [मायेने ज्यांचे ज्ञान—स्वरूपचंतन्य शास्त्र टाकले आहे] व आसुर म्ह० हिंसा, असत्य इत्यादिरूप भावाचा ज्यांना आश्रय केला आहे ते मज परमेश्वराला शरण येत नाहीत [पापाचरणामुळे अविवेकाची वृद्धि होऊन हिंसा, अनृत, इत्यादि रात्रमगति उद्भवतात. त्यामुळे पार्षी लोक भगवान्निष्ठ होऊ शकत नाहीत.] १५

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अन्ययार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना!—चतुर्विधा सुकृतिन जनाः—चार प्रकारचे पुण्यवान् जन—मां—मला—भजन्ते—भजतात—भरतर्षभ—हे भरतप्रेषा ! एक—आर्तः—पीडा होत असलेला—जिज्ञासु—भगवानाचे तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा—अर्थार्थी—धनार्थी इच्छा असलेला—च ज्ञानी—व भगवत्तत्त्व जाणणारा. १६.

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—चतुर्विधाश्चतुष्कारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिन पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन । आर्तं आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाभिमभूत आपन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्व ज्ञानुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी जिज्ञोस्तापविद्य हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—पुन ये पुण्यकर्माण नरोत्तमा—(ते भगवन्तं भजन्ते)—पण जे पुण्यकर्म करणारे नरोत्तम ते भगवन्तचे भजन करितात, असे ' चतुर्विधा ' या श्लोकाने सांगिताने—हे अर्जुन—चतुर्विधा—चतुष्कारा सुकृतिन—पुण्यकर्माणः जना. मां भजन्ते—सेवन्ते—हे अर्जुना, चार प्रकारचे सुकृतिन म्ह० पुण्यकर्म करणारे जन माझे भजन—सेवन करितात—आर्तः—आर्तिपरिगृहीत तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिमभूत—आपन्न—आर्तं म्ह० आर्तने ज्याला व्याकुल केले आहे, बोर, व्याघ्र, रोग इत्यादीकडून ज्याला पीडले आहे, म्ह० आपत्तीत पडलेला,— जिज्ञासुः यः भगवत्तत्त्वं ज्ञानु इच्छति—जिज्ञासु—जे भगवानाचे तत्त्व जाणण्याची इच्छा करितो तो—अर्थार्थी—धनकाम—अर्थार्थी इच्छा करणारा—धनकाम,

—च ज्ञानी-विष्णोः तत्त्ववित्—आणि ज्ञानी-विष्णूचं-मज्ञ व्यापक परमात्म्याचें तत्त्व जाणणारा—हे भरतर्षभ—हे भरतमुलतिलका, [असे चार प्रकारचे पुण्य घान् जन मला भजतात त्यातील पहिला व तिसरा भक्त मायेचें उल्लंघन करू शकत नाहा जिज्ञासु प्रथम शब्दज्ञानवान् होतो व ज्ञानी भक्त बनतो आणि शेवटी चवथ्या ज्ञानी भक्ताप्रमाणेंच केवल तत्त्वसाक्षात्काराचीच इच्छा करणारा तो ज्ञानानें मायेचें उल्लंघन करितो] १६

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तेषां—त्या चार प्रकारच्या भक्तांपैकी—ज्ञानी—ज्ञानी-तत्त्ववेत्ता—नित्ययुक्तः—सतत भगवानामध्ये ज्याच चित्त स्थिर झालेलें असतं व—एक-भक्तिः—एका भगवानामध्येच ज्याचा भक्ति आहे असा ज्ञानी—विशिष्यते—संबांत अधिक आहे—हि—कारण—अहं—मी—ज्ञानिनः—आत्मतत्त्वज्ञाला—अत्यर्थ—अतिशय—प्रिय—प्रिय असतो—च—व—स—तो—मम—मला—प्रियः—प्रिय असतो १७.

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्त्वविश्ववित्त्वयुक्तो भवत्येकभक्ति-ध्यानस्य भजनीयस्यादर्शनादत स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यतेति रिच्यत इत्यर्थ । प्रियो हि यस्माद्दहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रिय । प्रसिद्ध हि लोक आत्मा प्रियो भवतीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेव प्रियो भवतीत्यर्थ । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽमैवेति ममात्यर्थं प्रिय ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—‘तेषां० इति—पण त्या चारी भक्ताची योग्यता एकसारखीच नाही, हे ‘तेषां०’ या श्लोकानें सांगतात—तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी-तत्त्वविद् तत्त्व-वित्त्वात् नित्ययुक्तः भवति—त्या चारी भक्तांमध्ये ज्ञानी म्ह० आत्मतत्त्वज्ञ तत्त्व-ज्ञत्वामुळेच नित्य युक्त-नित्य समाहित होतो—अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात् एकभक्तिः च भवति—त्याला दुसरा भजनीय पदार्थ दिसतच नसल्यामुळे तो एक भक्ति होतो (या असार ससारंत भगवान्च सार आहे व तोच मा आहे, अशा रीतीने एक अद्वितीय, आपन्याहून अन्यंत अभिन्न-एकरूप भगवानामध्ये याची भक्ति क्ष० निरतिशय स्नेह भग्नो म्हणून हा एकभक्ति)—अतः सः एकभक्ति-विशिष्यते-विशेष-आधिक्यं आपद्यते-अतिरिच्यते इत्यर्थ—म्हणून तो एक-भक्ति विशिष्य आहे, विशेषाला क्ष० आधिक्याला तो प्राप्त होतो इतर भक्तांहून अति-

१ “ज्ञानी म्हणजे परमेश्वराचे ज्ञान होऊन शून्यार्थ झाल्यामुळे पुढे बांधी मिळवावयाचे नसते तरी निष्काम बुद्धीने भक्ति करणारे,” असा अर्थ रहस्यकार करताना तो भगवतीच अप्राप्त तरी नसल्या, तरी निष्कामबुद्धीने भक्ति करणे म्हणजे वायू ’तमत्वा भक्तीचे स्वरूप काढ तेच वस्तू नाहीं

रिक्त-प्रेष्ठ आहे, असा याचा भावार्थ. (सर्वांत तोच अधिक का? उत्तर-)-प्रियः हि-यस्मात् अहं ज्ञानिनः आत्मा अतः अहं तस्य अत्यर्थं प्रिय —ज्याअर्थी मी ज्ञानी भक्ताचा आत्मा आहे त्याअर्थी मी त्याला अतिशय प्रिय आहे—आत्मा प्रियः भवति इति हि लोके प्रसिद्धं—आत्मा प्रिय असतो हे या लोकात प्रसिद्ध आहे. —तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्यात् वासुदेवः प्रियः भवति इत्यर्थ —यास्तव वासुदेव हाच ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळे त्याला वासुदेव प्रिय होतो, असा भावार्थ.—च सः ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मा एव इति मम अत्यर्थं प्रियः—आणि तो ज्ञानी मज वासुदेवाचा आत्माच असल्यामुळे मला अत्यंत प्रिय आहे.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—सर्वे एव एते उदाराः—हे सर्वच उरकृष्ट आहेत;—तु—पण—ज्ञानी—आत्मवेत्ता—मे—माझा—आत्मा एव—आत्माच—मतः—मानलेला आहे.—हि—कारण—स—तो—युक्तात्मा—समाहितचित्त होऊन—मां एव—मलाच—उत्तमां गतिं—उत्तम गर्ताला—आस्थित—येऊन पोचण्यास प्रवृत्त झाला आहे. १८.

न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रिया । न, किं तर्हि—उदारा उरकृष्टाः सर्व एवैते प्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्गतो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोढं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मात्स्येव युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य न प्रियाः—तर मग आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी हे तान भक्त वासुदेवाला प्रिय नाहीत, असे झाले—न—छे, असे नाही—किं तर्हि—तर मग काय तें, 'उदारा'—' या श्लोकानें सांगतात—उदाराः—उरकृष्टाः सर्वे एव एते—त्रयः अपि मम प्रियाः इत्यर्थ—उदार म्हणजे उरकृष्ट—हे सर्वच—तिन्ही भक्त

१ या श्लोकातील 'एकभक्ति' व १९ व्या श्लोकातील 'वासुदेव' हीं पद्रे भागवत धर्मातील आहेत. किंबहुना भक्ताचें बरील सर्व वर्णन भागवत धर्मांतलेंच आहे इत्यादि रहस्यकार म्हणतात व (५ ७२०) 'चतुर्विधा मम जनाः' इत्यादि श्लोकाचा आधार देवात (गी भा. ५. ३५४ पहा.) पण गीतेतील याच वर्णनावरून नारायणीयानाल तें वर्णन केले नसेल, म्हणून कशावरून ? महाभारतात गीता अगोदर आला अमूल नारायणीयोपाख्यान मागून आले आहे, अर्थात् गीतेतीलच हे शब्द व वर्णन तेथें घेतले असावे असे म्हटल्यास फारसा बाध येणार नाही.

उत्कृष्ट, मला प्रियच आहेत असा याचा भावार्थ—**हि कश्चित् मज्जक्तः मम वासुदेवस्य अप्रियः न भवति**—कारण कोणी भक्त मज वासुदेवाला अप्रिय होत नाही—**तु ज्ञानी अत्यर्थं प्रियः भवति इति विशेषः**—पण ज्ञानी अत्यर्थं प्रिय असतो, हा त्यातल्या त्यात विशेष आहे—**तत् कस्मात् इति आह**—पण असे का ? ज्ञानीच अत्यंत प्रिय का ? तर त्याचे उत्तर भगवान् सांगतात—**ज्ञानी तु आत्मा एव मत्तः अन्यः न इति मे-मम मतं-निश्चयः**—ज्ञानी तर आत्माच आहे, तो माझ्याहून निराळा नाही, असे माझे मत-निश्चय आहे—**हि-यस्मात् सः-ज्ञानी आस्थितः-आरोढुं प्रवृत्तः**—कारण तो ज्ञानी आरूढ होण्यास प्रवृत्त झाला आहे (आरूढ होण्यास कसा प्रवृत्त झाला आहे ? उत्तर-)—**अहं एव भगवान् वासुदेवः अन्यः न अस्मि इति एवं**—मीच भगवान् वासुदेव आहे, मी त्याहून भिन्न नाही, अशा प्रकारे आरूढ होण्यास प्रवृत्त झाला आहे—**युक्तात्मा-समाहितचित्तः सन्-युक्तात्मा ह्य० समाहितचित्त होऊन-मां एव गन्तव्यं परं ब्रह्म-अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः**—मलाच ह्य० गमन करण्यास पोचण्यास योग्य अशा परब्रह्माला-सर्वोत्तम गतीला जाण्यास प्रवृत्त झाला, असा याचा भावार्थ [आर्तादिक तीन भक्त उत्तम आहेत खरे, पण ज्ञानी तर आत्माच, असा माझा निश्चय आहे. कारण समाहितचित्त ज्ञानी मलाच ह्य० सर्वोत्तम गतीला जाऊन पोचण्यास प्रवृत्त झाला आहे.] १८.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—**बहूनां जन्मनां अन्ते**—अनेक जन्माच्या शेवटी—**ज्ञानवान्-** ज्याचे ज्ञान परिपक्व झाले आहे असा ज्ञानी—**वासुदेवः सर्व इति**—वासुदेवच हें सर्व आहे, असा—**मां प्रपद्यते**—मला प्राप्त होतो.—**स महात्मा**—तो ज्ञानी—**सुदुर्लभः**—अत्यंत दुर्लभ आहे. १९.

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मा वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वोत्तमानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा । अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—**ज्ञानी पुनरपि स्तूयते**—ज्ञानी पुरुषाची पुनरपि स्तुति केली जाते—**बहूनां जन्मनां-ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणां अन्ते-समाप्तौ ज्ञानवान्-प्राप्त-परिपाकज्ञानः**—अनेक जन्मांच्या शेवटी त्या त्या जन्मांतील पुण्यकर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि तोच ज्ञानार्थसंस्कार-वासना होय. तशा संस्काराचे आधर ह्य० तशा ज्ञानार्थ संस्कारांनी युक्त, अशा अनंत जन्मांच्या शेवटी-त्यांची समाप्ति झाली थमतो ज्ञानवान् झालेला ह्य० ज्याच्या ज्ञानाचा पूर्ण परिपाक झाला आहे, असा ज्ञानी—**मां-वासुदेवं-प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते**—मला-वासुदेवाला-भाष्यार्थ

प्रत्यगात्म्याला प्रत्यक्षपणे शरण येतो.—कथं—तो कसा ?—सर्व वासुदेवः इति—
हैं सर्व चराचर जगत् वासुदेव आहे, अशा प्रकारं मला शरण येतो.—यः एवं सर्वा-
त्मानं मां प्रतिपद्यते सः महात्मा—जो ज्ञानी अशा रीतीने सर्वांचा आत्मा अशा
मला शरण येतो तो महात्मा होय.—अन्यः तत्समः अधिकः वा न अस्ति—
दुसरा कोणी त्याच्या तोंडीचा किंवा त्याहून अधिक असा नाही.—अतः मनुष्याणां
सहस्रेषु सुदुर्लभः इति उक्तं—म्हणून मनुष्याच्या अनेक सहस्रांमध्ये—असंख्य
मनुष्यांत असला ज्ञानी फारच दुर्लभ आहे, असे सांगितले आहे. (ही ज्ञानी पुरुषाची
स्तुति असल्यामुळे तिसऱ्या श्लोकातील अर्थच येथे पुन सांगितला आहे, असे समजून
यावर पुनरुक्तीचा दोष येत नाही) १९

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

अन्यार्थ—तैः तैः कामै—त्या त्या पुत्र पशु स्वर्गादिकांच्या कामांनी—हृतज्ञान-
ना—ज्यांचे विवेकज्ञान हरण केले आहे, ते—स्वया प्रकृत्या—आपल्या प्रकृताकडून
—नियता—नियमित होत्याते—तं तं नियम—त्या त्या नियमाचा—आस्थाय
—आश्रय करून—अन्यदेवताः—दुसऱ्या देवताना—प्रपद्यन्ते—शरण जातात २०
आत्मैव सर्व वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गा-
दिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता. प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्म-
नोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्त तमास्थायाऽऽश्रित्य
प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिता. स्वयाऽऽत्मीयया॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव वासुदेवः सर्व इति एवं अप्रतिपत्तौ कारणं
उच्यते—आत्माच वासुदेव हैं सर्व आहे, अशा प्रकारचें ज्ञान सर्वांनाच न होण्याचें कारण
'कर्म ०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—पुत्र पशु स्वर्गादिविषयै तै तैः कामै
हृतज्ञाना—अपहृतविवेकविज्ञानाः—पुत्र, पशु, स्वर्ग इत्यादिविषयक निरनिराळ्या
कामांनी ज्यांचे विवेकज्ञान हरण केलेलें आहे, त्या त्या कामांनी ज्यांच्या विवेकवि-
ज्ञानाचा अपहार केला आहे ते सकाम पुरुष—अन्यदेवता—वासुदेवात् आत्मन
अन्या देवता प्रपद्यन्ते—प्राप्नुवन्ति—अन्य देवताना—वासुदेवाहून म्ह० आत्म्या-
हून अन्य देवताना शरण जातात—प्राप्त होतात—तं तं नियम—देवताराधने
प्रसिद्ध. य. यः नियम तं तं (नियमं) आस्थाय—आश्रित्य—त्या त्या नियमास
धरून म्ह० देवताच्या आराधनेविषयी प्रसिद्ध असलेला जो जो नियम त्या त्या निय-
माचा आश्रय करून—स्वया—आत्मीयया प्रकृत्या—स्वभावेन—जन्मान्तरार्जित-
संस्कारविशेषेण नियता—नियमिता—आपल्या—स्वकीय प्रकृतीकडून—स्वभा-

१ 'प्रकृत्या नियताः स्वया' याचा अर्थ रहस्यकार 'आपारख्या प्रकृतिनियमाप्रमाणे' असा
करितात. पण तो किनवच सुदोष आहे, तें वाचकांनीच ठरवावें.

वाकडून-जन्मान्तराजिन विशेष संस्काराकडून नियत-नियमित झालेले [असे इतर सर्व लोक देवतांच्या आराधनेविषयीचे जे जप, उपवास, प्रदक्षिणा, नमस्कार इत्यादि नियम त्याचा आश्रय करून अन्य देवतांची आराधना करतात. त्यामुळे ते प्रत्यगात्मभूत परदेवतेला प्राप्त होत नाहीत, तर अन्य देवतांना प्राप्त होतात.] २०

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—यः यः भक्तः—जो जो कामी भक्त—यां यां तनुं—ज्या ज्या देवतेच्या तनूची—श्रद्धया अर्चितुं—श्रद्धेने पूजा करण्याची—इच्छति—इच्छा करतो—तस्य तस्य—त्याच्या त्याच्या—तां एव श्रद्धां—त्याच श्रद्धेला—अहं अचलां—मी अचल-स्थिर—विदधामि—करतो. २१.

तेषां च कामिनाम्—यो यः कामी या यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरी करोमि यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावेन यो यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति ॥२१॥

भाष्यार्थ—(पण देवतांच्या प्रसादाने त्या कामी पुरुषांच्याहि मनात सर्वात्मक संवेशर-ब्रामुदेवाविषया भक्ति उत्पन्न होईल, म्हणून म्हणाल तर सांगतात—) च तेषां कामिनां—आणि त्या कामी पुरुषांपैकी—यः यः कामी श्रद्धया संयुक्तः च भक्तः सन् यां यां देवतातनुं अर्चितुं—पूजयितुं इच्छति—जो जो कामी श्रद्धेने संयुक्त व भक्त होतो त्या ज्या ज्या देवतातनूची अर्चा-पूजा करण्याची इच्छा करतो—तस्य तस्य कामिनः तां एव श्रद्धां अचलां-स्थिरां विदधामि-स्थिरी करोमि—त्या त्या कामी पुरुषांच्या त्याच श्रद्धेला अचल-स्थिर म्हणजे त्याची तीच श्रद्धा स्थिर करतो. (ती म्ह० कोणती ? उत्तर—)—यया श्रद्धया एव पूर्वं स्वभावतः प्रवृत्तः यः यां देवतातनुं अर्चितुं इच्छति इति—ज्या श्रद्धेनेच पूर्वी जन्मान्तरांय संस्कारांशदात् मरुत्त झालेला जो ज्या देवतातनूची पूजा करण्याची इच्छा करतो, त्या श्रद्धेला मी स्थिर करतो [भगवानांनी स्थिर केलेल्या व पूर्वं संस्कारार्थीन असलेल्या श्रद्धेने विशेष देवतेची आराधना करणाऱ्या पुरुषालाहि भगवानांच्या अनुग्रहानेच फलप्राप्ति होते] २१

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहिते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२२

अन्वयार्थ—स.—तां देवतापूजक—तथा श्रद्धया युक्तः—त्या श्रद्धेने युक्त होऊन—तस्याः—त्या देवतेचे—राधनं ईहितं—आराधन करितो—च—आणि

तत—ज्या देवतेषामून—मया एव हि—माच—विहितान्—निमित्तेभ्यः—तान्
कामान्—त्या कामाण—लभते—तो प्राप्तं ह्यतो २०

स तपेति । स तया मद्दिहितया श्रद्धया युक्तः सस्तस्या देवतातन्वा राधनमाराध-
नमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वा कामानीप्सितान्मयैव
परमशरणं सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहिताश्चिन्तितान्निह यस्मात्ते भगवता
विहिता कामास्तस्मान्नवदय लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्व कामाना-
मुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिता कस्यचित् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—‘स, तया०’ इति—‘स तया०’या श्लोकाने हाच योऽपि विशदं करितात
—स, मद्दिहितया तया श्रद्धया युक्तः, सन्—तो मा स्थिरं केलेन्या त्या श्रद्धेने
युक्तं होसाता—तस्या, देवतातन्वा, राधनं—आराधनं ईहते—चेष्टते—त्या
देवतातन्वै राधनं म्ह० आराधनं करतो—च ततः तस्याः आराधिताया, देवता-
तन्वा कामान्—इप्सितान् लभते—आणि त्या आराधना केलेन्या देवतातन्वामून
इष्ट कामानं सहादनं करता—मया एव—परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभाग
ज्ञतया विहितान्—निमित्तान् तान् (लभते)—माच परमशरणं—सर्वज्ञेन कर्मफल
विभागाचें ज्ञान असण्यामुळे विहितं म्ह० निमाणं केलेन्या त्या कामास प्राप्तं होतो [आरा-
धित देवतेच्या प्रसादानेच काहा फलं मिळत नाहा कारण प्रत्येकाचें कर्म व फल याचा
विभाग जाणणाया सर्वज्ञ भगवानाला देवताच अधिष्ठातर्य आहे, त्यामुळे मुख्य फलदाता
तोच आहे कारण ‘गद्यो बहुना यो विदधाति कामान्’— जो एकच परमशर अनेक
जावाचे इष्ट पदार्थ त्यांस निर्माण करून देतो, असी धृति आहे]—हि—यस्मान् ते
भगवता विहिता कामा, तस्मात् तान् अरश्यं लभते इत्यर्थः—ज्याअर्थी
ते भगवानाना निमित्ते काम आहेत, त्याअर्थी त्यांना ना देवतापूजन अन्त्य प्राप्त हातो,
असा याचा भावार्थ (नित्येक ‘हि तान्’ असा पदच्छेद न करिता ‘हितान्’ असें
कामाचें विशेषण मानतात, म्हणून आचार्य म्हणतात—) —‘हितान्’ इति पदच्छेदे
कामानां हितत्व उपचरितं कल्प्यं—‘हितान्’ असा जर पदच्छेद केला, तर
कामाचें हितत्व गांण कर्णाचे लागेल—हि कामा कस्यचित् हिता न—कारण
काम कोणालाच कधीं हितत्व नसतात त्यामुळे त्याचें मुग्य हितत्व केव्हाच सम-
वत नाहा २२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

अन्वयार्थ—तु—पण—तेषां अल्पमेधसा—त्या मतिमदाचें—तत् फलं—
तें फल—अन्तवत्—विनाशी—भवति—यसतें—देवयज—देवाची पूजा कर-
णारे—देवान्—देवांस—यान्ति—प्राप्त हातात—मद्भक्ता—माझे भक्त—मा-
अपि—मलाहि—यान्ति—प्राप्त होतात २३

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽस्तः—अन्तवत्विनाशि तु फलं
तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञाना देवान्देवयज्ञो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयज्ञस्ते
देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एव समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्त-
फलायाहो खलु कष्टं वर्तन्ते इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(विचारपूर्वकं प्रवृत्तिं करणाभ्यां पुरुषालां कामं केव्हाच हितावहं होत
नाहात, याचें कारण सांगतात—) —यस्मात् ते कामिनः अन्तवत्साधनव्यापाराः
अविवेकिनः—ज्याअर्थीं ते कामी पुरुष नाशवत फलाचीं साधनें करणारे—विनाशी फल
देणा या कर्माचें अनुष्ठान करणारे व अविवेकी असतात—अत अल्पमेधसां-अ-
ल्पप्रज्ञाना तेषां तत् फलं अन्तवत्-विनाशि, तु भवति—त्याअर्थीं अल्पबुद्धि-
अल्पप्रज्ञ-मतिमद असलेल्या त्यांचें तें फल अंतवत् म्ह० विनाशीच असतें. (मतिमद
असत्यामुद्धेच ते अनित्य फल देणा-याहि कामामध्ये निष्ठा ठेवतात—) —‘ देवान् देव-
यज्ञः यान्ति-’ देवान् यजन्ति इति देवयज्ञ ते देवान् यान्ति—देवाना देव-
यज्ञ जातात म्ह० देवाचें यजन-पूजन जे करितात ते देवयज्ञ असले देवयज्ञ-देवपूजक
देवास प्राप्त होतात (तर मग अनन्तफलाचें साधन काय ? उत्तर—) —मद्भक्ताः मां
अपि यान्ति—माझे भक्त मलाहि येऊन पोंचतात (याप्रमाणे श्लोकाचा अक्षरार्थ
सांगून तात्पर्यार्थ सांगतात—) —एवं आयासे समाने अपि अनन्तफलाय मां
एव न प्रपद्यन्ते—याप्रमाणे देवताची व माझी आराधना करण्यात आयास समान-
एकसारखाच जरी असला, तरी अनन्तफल संपादन करण्यासाठी मलाच शरण येत
नाहींत, लोक माझेच भक्त बनत नाहात.—अहो खलु कष्टं वर्तन्ते इति भगवान्
अनुक्रोशं दर्शयति—अरे अरे खरोखर ते फार वाईट गाष्ट करितात, अशी भय
वान् सर्वाविपर्यां आपली अनुकंपा प्रकट करितात [याचें कारण अविवेकावाचून दुसरें
काहां नाहा] २३

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अबुद्धयः—अविवेकी जन—मम—माझ्या—अव्यय अनुत्तमं
परं भावं—अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपास—अजानन्तः—न जाणणारे—अव्यक्तं
मां—पूर्वी अव्यक्त-अप्रकृत असलेल्या मला—व्यक्तिं आपन्नं—आतां व्यक्त-प्र-
कट झालेला—मन्यन्ते—समजतात २४

किंनमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं
गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परं
मां मत्स्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययराहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावं-
मजानन्तो मन्यन्ते इत्यर्थं ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—मां एव किंनिमित्तं न प्रपद्यन्ते इति उच्यते—माझी भक्ति असें श्रेष्ठ फल देणारी जरी असली, तरी सर्व लोक मलाच कोणत्या कारणानें शरण येत नाहीत, मन्निष्ठ कां होत नाहीत, तें 'अव्यक्तं' या श्लोकानें सांगितलें जातें—अव्यु-
द्धयः—अविवेकिनः—अबुद्धिमान् म्ह० अविवेकी लोक—**मम परं भावं परमात्म-
 स्वरूपं अज्ञानन्तः अविवेकिनः—**माझ्या श्रेष्ठ भावास म्ह० परमात्मस्वरूपास न
 जाणणारे अविवेकी (भाव कसा ?)—**अव्ययं—व्ययरहितं अनुत्तमं—निरतिशयं
 मदीयं भावं अज्ञानन्तः—**अव्यय म्ह० व्ययरहित व अनुत्तम म्ह० निरतिशय
 असा माझ्या स्वरूपाचा न जाणणारे अविवेकी—**अव्यक्त—अप्रकाशं मां—**शरीरग्रहण
 करण्यापूर्वी अव्यक्त म्ह० अप्रकाश—अप्रकट असलेल्या मला—**नित्यप्रसिद्धं
 ईश्वरं अपि सन्तं—**नित्य प्रसिद्ध असलेल्याहि ईश्वराला—**इदानीं व्यक्ति आ-
 पद्यं प्रकाशं गतं मन्यते—**या लीलाविग्रह घेतलेल्या अवस्थेंत व्यक्तीला प्राप्त ज्ञा-
 लेला—प्रकाश पावलेला—प्रकट झालेला समजतात.—(अज्ञानन्तः) मन्यन्ते इत्यर्थः
 —माझे श्रेष्ठ निरुपाधिक स्वरूप न जाणणारे अविवेकी पूर्वी अव्यक्त असलेला मी
 आतां व्यक्त झालों आहे असें समजतात, असा याचा भावार्थ. २४.

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—योगमायासमावृतः अहं—योगमायेने आच्छादित झालेला मी
 —**सर्वस्य—**सर्व लोकांना—**प्रकाशः न—**प्रकट होत नाही. सर्व लोकांना प्रत्यक्ष
 दिसत नाही.—**अयं मूढः लोक—**हा मूढ झालेला लोक—**अजं अव्ययं मां—**
 अज व अव्यय असा मला—**न अभिजानाति—**सर्व प्रकारे जाणत नाही. २५.

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव म-
 न्नत्तानां प्रकाशोऽहमित्याभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव
 माया योगमाया तथा योगमाथया समावृतः संलभ इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं
 नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तदीयं अज्ञानं किंनिमित्तं इति उच्यते—पण त्याचें तें अज्ञान
 कोणत्या कारणानें आहे तें 'नाहं' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [अविवेकरूप अज्ञान
 भगवन्निष्ठेला प्रतिबंध करतें, असें जें वर सांगितलें, त्या अज्ञानाचेच कारण या श्लोकात
 सांगतात.—]—**अहं सर्वस्य लोकस्य प्रकाशः न—**मी सर्व लोकांचा प्रकाश नाही. तर
 —**केषांचित् एव मन्नत्तानां अहं प्रकाशः इति अभिप्रायः—**कांही थोड्या-
 शाच माझ्या भक्तांचा मी प्रकाश आहे, असा याचा आशय. (सर्वांचाच प्रकाश नाही,
 याविषयी कारण—) —**योगमायासमावृतः—**योगः गुणानां युक्तिः—घटनं सा एव
 माया योगमाया तथा योगमाथया समावृतः—संलभः इत्यर्थः.—योगमायेने

समावृत झालेला, योग म्ह० गुणाची युक्ति-घटना तीच माया-योगमाया, त्या योगमायेने मी उत्तम प्रकार आवृत-आच्छादित झालो आहे. [अनादि अनिर्वाच्य अज्ञानाने आच्छादित झाल्यामुळेच माझ्यापरिष्या लोकांचा हा अविबेक आहे.]—अतः एव अयं मूढः लोकः अज्ञं अव्यय मां न अभिजानाति—म्हणूनच म्ह० माझ्या स्वरूपाच्या विवेकाभावामुळे हा मूढ लोक अज व अव्यय अशा मला जाणत नाही. [मी गुणसाम्यरूप योगमायेने आच्छादित झाल्यामुळे सर्वान्याच ज्ञानाचा विषय होत नाही. माझ्या भक्तावाचून मला कोणी जाणत नाहीत. योगमायेने आच्छादित झारामुळेच मूढ झालेला हा सर्व प्राणिवर्ग अज व अव्यय अशा मला जाणत नाही.] २५.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

अन्यार्थ—अर्जुन,—हे अर्जुन!—अह—मी—समतीतानि—भूतकालातील—च वर्तमानानि—च वर्तमानकालातील—च भविष्याणि—च भविष्यकालातील—भूतानि—भूताना—वेद—जाणतो.—तु—पण—मां—मला—कश्चन—कोणी—न वेद—जाणत नाही. २६.

यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीयासती ममेश्वरस्य मायावितो ज्ञानं प्रतिवध्नाति यथाऽन्यस्यापि मायावितो माया ज्ञानं तद्वत् । यत एवमतः—अह तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मद्गतं मच्छरणमेकं भुक्त्वा मत्तववेदनाभावादेव न मा भजते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(मायेने जर भगवान् आच्छादित झालेला आहे तर लोकाप्रमाणे त्याच्याहि ज्ञानाचा प्रविबंध होईल, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात—) —यथा

१ रहस्यकार “योग म्हणजे अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति, हिलाच वेदान्ती माया असे म्हणतात ” इत्यादि, या मायैविषयी बराचसा मजकूर लिहितात. पण तो सर्व निरावार आहे. कारण योग म्हणजे सत्त्वादि गुणाची घटना-साध्यावरधा व तीच माया अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त कर्मांचे होत नाही तेव्हा ‘त्याने अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति’ हाच माया कशी असेल? ‘माया म्हणजे अनादि लीला’ हाहि अर्थ वेदान्ताला सम्मन नाही ‘माया म्हणजे दार्श्याती उत्पन्न केलेला देखावा’ हेहि म्हणण बरोबर नाही, कारण स्वतः इन्द्रिये हाच मूर्ती मायेचा विकास आहे. यामुळे माया ही रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे युक्ति घेते पाहो नमून ती गुणसाम्यरूप मदम-दिग्भ्रमण वरिषित ईश्याक्ति आहे ईश्वर स्वतः केव्हाच व्यक्त होत नाही. अर्थात् रहस्यकाराच्या येथील सर्व कल्पना वेदान्तशास्त्राला परून नाहीत. २४व्या श्लोकाचा भाष्यार्थ पाहिल्याकरिता रहस्यकाराच्या कल्पना किती निराधार आहेत, हे म्हणू नव्हेणामारतें आहे.

योगमायया समावृत्त मां लोक न अभिजानाति—ज्या योगमायेच्या योगान
 आच्छादित झालेच्या मला लोक जाणत नाहीत—असौ योगमाया मदीया सर्ता
 मम ईश्वरस्य मायाविनः ज्ञान न प्रतिवध्नाति—ता योगमाया माया असल्या-
 मुळें मज मायावाज् ईश्वराच्या ज्ञानास प्रतिवध करात नाही—यथा अन्यस्य अपि
 मायाविनः माया ज्ञान (न प्रतिवध्नाति) तद्वत्—ज्याप्रमाण दुसऱ्याहि तैकिक
 मायाव्याचा—गारुपाचा माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिवध करीत नाही, त्याप्रमाणे [माझी
 माया माझ्या ज्ञानाला प्रतिवध करात नाही गारुपाची माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिवध करीत
 नाही, पण गारुड पाहणाऱ्या लोकांच्या ज्ञानाला प्रतिवध करते, हे प्रसिद्ध आहे—याचप्रमाणें
 ईश्वराचा माया ईश्वराच्या ज्ञानाला प्रतिवध करीत नाही, पण इतर जीवांच्या ज्ञानाला
 प्रतिवध करते]—यत एव अत—ज्याअर्थी अम आहे त्याअर्थी—अहं तु वेद-
 जाने—मी तर जाणतो (काय ?)—समतीतानि—समतिक्रान्तानि भूतानि च
 वर्तमानानि—ममतात म्हणून माग होऊन गेलेलीं भूतें व वर्तमानसमया सृष्टात विद्य
 मान असलेला भूते, यास मी जाणतो—च अर्जुन भविष्याणि भूतानि अहं वेद
 —आणि हे अर्जुना ! भविष्यत्काली होणाऱ्या भूताना ना जाणतो—तु एक मद्भक्त
 मच्छरण मुक्त्वा मा वक्ष्ये न वेद—पण एवढ्या माझ्या भक्ताला—मला शरण आते-
 ल्याला—सोडून मला कोणा जाणत नाही—मत्तत्त्ववेदनाभावात् एव मां न भजते
 माझ्या तत्त्वाचें—स्वरूपाच ज्ञान नसल्यामुळेच मला कोणा भजत नाही [एखादा विवेक-
 वाच्य मला भजतो, वाक्याचे विवेकान्य मला भजत नाहीत] २६

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—परंतप भारत—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना ।—सर्वभूता-
 नि—सब प्राणा—सर्गे—उत्पत्तीच्या वेळा—इच्छाद्वेषसमुत्थेन—राग व द्वेष
 यापासून उत्पन्न झालेल्या—द्वंद्वमोहेन—शातोष्ण-मुख दु खादि द्वंद्वमोहान—संमोहं
 —अविवेकास—यान्ति—प्राप्त होनात २७

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिवधेन प्रतिवद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मा न
 विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्या समु
 त्पत्तितीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वंद्वमो
 हेन द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहनायेवेच्छाद्वेषौ शर्तौष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्वेतु
 विपर्ययो यथाकाल सर्वभूतैः सन्ध्यमानौ द्वंद्वसन्देनाभिधीयंते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुख
 दुःखतद्वेतुसमाप्त्या हृत्प्राप्तमर्वा भवतस्तत्र तौ सर्वभूताना प्रज्ञाया स्ववृत्तापादन-
 क्षारेण परमार्थावगतविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतियन्धकारण मोह जनयत । न हीच्छाद्वेष-
 पदोपवशाकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुपचयत बहिरापि किमु वक्तव्य ताभ्यामा-
 विष्टबुद्धे समुद्रस्य प्रसवगामनि बहुप्रसिद्धे ज्ञान नात्वचन इति । अतस्तनेनेच्छाद्वेष-

पसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भरतान्वयज सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं सं-
भूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप । मोहवशान्वेव सर्व-
भूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्ध-
प्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यत एवाऽऽत्मभावेन मां
न भजन्ते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—केन पुनः मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जाय-
मानानि सर्वभूतानि मां न विदन्ति—मूल अज्ञानाहून आणखा दुसऱ्या कोणऱ्या
बरे तत्त्वज्ञानप्रतिबधानें—माश्या तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध करणाऱ्या कारणानें, प्रतिबद्ध
होस्तार्ता उत्पन्न होणारीं सर्व भूतें मला जाणत नाहींत—इति अपेक्षायां इदं आह
—हे जाणण्याची आमाक्षा झाली असता 'इच्छा०' इत्यादि श्लोकानें त्याचें हे—प्रत्यक्षसिद्ध
कारण सांगतात—इच्छाद्वेषसमुत्थेन—इच्छा च द्वेष च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां
समुत्तिष्ठति इति इच्छाद्वेषसमुत्थः तेन इच्छा-द्वेषसमुत्थेन—इच्छा-द्वेषो-
पासून उत्पन्न झालेऱ्या—इच्छा व द्वेष—ते इच्छाद्वेष, त्यापासून उत्पन्न होतो—उद्भवतो
म्हणून इच्छाद्वेषसमुत्थ, अशा त्या इच्छा-द्वेषसमुत्पन्नाकडून—केन इति विशेषाये-
क्षायां इदं आह—पण अशा कोणाकडून, अशा त्याचा विशेष जाणण्याची अपेक्षा
झाली असता हें सांगतात—द्वंद्वमोहेन—द्वंद्वनिमित्तः मोहः द्वंद्वमोहः—द्वंद्वमोहा-
कडून, द्वंद्वाच्या निमित्तानें होणारा जें मोह तो द्वंद्वमोह. त्याच्या योगानें (पण इच्छा
व द्वेष यांचेहि द्वंद्वशब्दानें ग्रहण होतें. तथापि येंचें फक्त त्या दोहोंचेंच जें ग्रहण केलें
आहे, तें चार्काच्या सर्वद्वंद्वाच्या उपलक्षणाचें आहे, अशा आशयानें भाष्यकार म्हणता-
त—) तौ एव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्वेषु-
विषयो यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वशब्देन अभिधीयते—तेच
इच्छा व द्वेष शीत व उष्ण यांप्रमाणें (मागें पृ. ७२ पहा.) परस्पर विरुद्ध असलेले, सुख,
दुःख व त्यांची निमित्तें यांविषयांचे, वेळोवेळीं सर्वभूतांशी संबंध पावणारे असते ते द्वंद्वशब्दानें
सांगितले जातात. [इच्छा व द्वेष शीतोष्णाप्रमाणें परस्पर विरुद्ध आहेत. सुख व सु-
खाचें अनुकूल निमित्त—विषय हा इच्छेचा विषय आहे आणि दुःख व त्याचें प्रतिकूल
निमित्त हा द्वेषाचा विषय आहे. सर्वभूतांच्या ठिकाणी त्याचा निरनिराऱ्या वेळीं उद्भव
होतो. अशा वेळोवेळीं उद्भवणाऱ्या त्यांना द्वंद्व म्हणतात.]—तत्र यदा इच्छाद्वेषौ
सुखदुःखतद्वेषुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतः—प्राप्त्यांमध्ये जेव्हां ते इच्छा-

१ इत्येवम् "इच्छाद्वेषसमुत्थेन—याच्या श्रद्धिवाच्या इच्छा व द्वेष यांपासून उद्भवणा-
ऱ्या" असा अर्थ करितात. पण इच्छा व द्वेष यांना 'श्रद्धिवाच्या' असें कमें म्हणता येईल ।
इच्छा व द्वेष हे अन्नकारणाचे धर्म आहेत. श्रद्धिवांचे नव्हेत. तमेंच 'सर्गे २६० वा सूचीत' असें
म्हणतात, पण तेंहि बरोबर नाहीं. कारण सर्ग म्हणजे उत्पत्ति—म्हणूनच आचार्यांनी 'सर्गे-
व्यग्ननि उत्पत्तिकाले' असें म्हटलें आहे. सर्वज्ञानी जन्मत.च इमोहानें मोहित झालेले
रिमान्त.

द्वेष सुख, दुःख व त्याचा निमित्त यांचा प्राप्त झाल्याने उत्पन्न होतात—ता तों कारणें घडल्यामुळे त्यांचा उद्भव होतो—तदा तौ सर्वभूतानां प्रधायाः स्वयंश आपादनद्वारेण—तेव्हां ते इच्छा द्वेष सर्वभूतान्या प्रशेला आपल्या वश करून घेणें या कार्याच्या द्वारा—परमार्थ आत्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबधकारण मोह जनयत—परमार्थ आत्मतत्त्वाच्या ज्ञानोत्पत्तीला प्रतिबध होण्याचें कारण—ज्ञानाचा प्रतिबध असा जो मोह त्याला उत्पन्न करितात [सुख व त्याचें निमित्त प्राप्त झालें असता, त्याविषयी इच्छा आणि दुःख व दुःखनिमित्त झालें असता, त्याविषयी द्वेष उत्पन्न होतो ते दोन्हा उत्पन्न होताच प्राण्याच्या बुद्धि आपल्या अधीन करून घेतात व आत्मतत्त्वज्ञानाला प्रतिबध करणाऱ्या मोहाला उत्पन्न करितात]—इच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यहिः अपि यथाभूतार्थविषयज्ञानं न उत्पद्यते हि—इच्छा व द्वेष या दोषांना ज्याच्या चित्ताला आपल्या अधीन करून घेतल आहे म्ह० ज्याचें चित्त इच्छा-द्वेषरूप दोषाना दूषित झालें आहे, त्याला बाहेर-लौकिकाताई जर यथाभूतार्थ-अगदा बरोबर-विषयज्ञान होऊ शकत नाहा हें प्रसिद्ध आहे, तर—ताभ्यां आविप्रबुद्धेः समूढस्य बहुप्रतियन्धे प्रत्यगात्मनि ज्ञानं न उत्पद्यते इति किमु वक्तव्यं—त्या इच्छाद्वेषांना ज्यांच्या बुद्धात आवेश-प्रवेश केला आहे व त्यामुळे जो समूढ झाला आहे, त्याला अनेक प्रतिबधाना मुक्त असलेल्या प्रत्यगात्म्याचें ज्ञान होत नाहीं, हें काय सागावें ? तें निराळें सागण्याची गरजच नाहा [इच्छा व द्वेष यांनी दूषित झालेल्या चित्तात लौकिकपदार्थांचें यथार्थ ज्ञानाई जर समवत नाहीं, तर ज्याचें ज्ञान होण्यास अहकारादि प्रतिबध एकसारखे प्रतिबध करात असतात, त्या अलौकिक प्रत्यगात्म्याचें यथार्थ ज्ञान-सम्यग्दर्शन राग द्वेषवानाला कसे होणार ?]—अत भारत-भरतान्वयज तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति—यास्तव हे भरतवशजा अर्जुना ! त्या इच्छाद्वेषापामूत उत्पन्न झालेल्या द्वंद्वमोहाने सर्व भूतें समोहित होत्सार्ता—सर्गे-जन्मनि-उत्पत्तिकाले इति एतत्—सर्गाचे वेळीं म्ह० जन्मसमया-जेव्हा उत्पत्ति होते तेव्हाच, असा याचा भावार्थ समोर्ह-संमूढतां यान्ति-गच्छन्ति हे परतप—समोहास म्ह० अत्यंत मूढतेस प्राप्त होतात, हे अर्जुना ! [सर्वभूतें इच्छाद्वेषजन्य द्वंद्वमोहानें समूढ होत्साता जन्माचे वेळाच मूढतेला प्राप्त होतात]—जायमानानि सर्वभूतानि मोहयशानि एव जायन्ते इति अभिप्राय—उत्पन्न होणारा सर्व भूतें मोहवश होऊनच उत्पन्न होतात, असा याचा आशय—यतः एव अतः तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रधानानि सर्वभूतानि संमोहितानि (सन्ति)—ज्याअर्थी अस आहे, त्याअर्थी त्या द्वंद्वमोहानें ज्याचें प्रज्ञान प्रतिबद्ध झालें आहे, अशीं सर्व भूतें समोहित होत्सार्ता—आत्मभूतं मां न जानन्ति—त्यांचा आत्माच असलेला तो मा त्या मला जाणत नाहात—अतः एव मां आत्मभावेन न भजन्ते—त्यामुळेच मला आत्मभावानें भजत नाहात २७

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

अन्यथार्थ—तु—पण—येषां पुण्यकर्मणां जनानां—ज्या पुण्यकर्म करणाऱ्या जनांचे—पापं—पाप—अन्तगतं—क्षीण झालेले असते—ते—ते पुण्यवान् लोक—
द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः—द्वंद्वमोहापासून सर्वथा मुक्त व—दृढव्रता—दृढव्रत होत्याते
—मां—मला—भजन्ते—भजतात. २८.

के पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(उत्पन्न होणारी सर्वच भूते जर द्वंद्वमोहाने मोहित होऊन उत्पन्न होतात व त्यामुळे ती भगवज्ज्ञानशून्य असतात, तर शास्त्रानुरोधाने भगवद्भजन करणारे अधिकारीच नसल्यामुळे शास्त्रविधि व्यर्थ होणार, अशी शंका घेऊन भगवद्भक्तीचे अधिकाारी दाखवितात—) —के पुनः अनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रं आत्मभावेन भजन्ते—तर मग कोण वरे या द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणे मुक्त होत्याते—तुला जाणून यथाशास्त्र आत्मभावाने भजतात,—इति अपेक्षितं अर्थं दर्शयितुं उच्यते—हा अपेक्षित अर्थ दाखविण्यासाठी 'येषां' या श्लोकाने सांगितले जाते—तु पुनः—पण याच्या उलट—येषां पुण्यकर्मणां जनानां—ज्या पुण्यकर्मा जनांचे—सत्त्वशुद्धिकारणं पुण्यं कर्म येषां विद्यते ते पुण्यकर्मणः—चित्तशुद्धीचे कारण असे पुण्य कर्म ज्यांचे अमर्ते ते पुण्यकर्म होत.—तेषां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं—समाप्तप्रायं—क्षीणं—त्या पुण्यकर्मांचे पाप अन्त पावते—जवळ जवळ समाप्त होत—क्षीण झालेले असते, [अनेक जन्मांत केलेल्या पुण्यामुळे ज्यांचे पाप क्षीण झालेले असते, त्यामुळे ज्यांचा द्वंद्वमोह क्षय पावतो, जे ब्रह्मचर्यादि नियमाने युक्त असतात ते भगवद्भजनाचे अधिकारी होत. अर्थात् शास्त्रविधि निर्विपर्य नाही. असल्या पुण्यवानासाठीच शास्त्रविधीची प्रवृत्ति झाली आहे. त्यामुळे शास्त्र व्यर्थ ठरत नाही.]—ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः—यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रताः मां—परमात्मानं भजन्ते—ते पूर्वांश द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणे मुक्त झालेले—द्वंद्वमोहनिर्मुक्त व दृढव्रत पुण्यवान् पुरुष मला—परमात्म्याला भजतात.—परमार्थतत्त्वं एषं एव न अन्यथा इति—एवं निश्चितविज्ञानाः दृढव्रता उच्यन्ते—परमार्थतत्त्व हे असेच आहे, यादून अन्य प्रकारचे—विपरीत नाही, अशाप्रकारे ज्यांचे विज्ञान निश्चित आहे ते दृढव्रत म्हटले जातात. [इच्छाद्रेवादि द्वंद्वमोहापासून होणाऱ्या मोहाची निवृत्ति पुण्याचरणांमुळे होते, आणि मोहनिवृत्तीचे पर्यवसान भगवत्सिद्धेत होतें.] २८.

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्य आत्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

अन्वयार्थ—ये—जे—जरामरणमोक्षाय—वृद्धपणा व मरण यांपासून मुक्त होण्यासाठी—मां—माझाच—आश्रित्य—आश्रय करून—यतन्ति—यत्न करितात—ते—ते भक्त—तत् ब्रह्म—त्या परमब्रह्माला—विदुः—जाणतात.—कृत्स्नं—समग्र—अध्यात्मं—प्रत्यगात्म वस्तु—च अखिलं कर्म—व सर्वं कर्म (यास)—विदुः—जाणतात. २९.

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—जरामरणमोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—ते किमर्थं भजन्ते इति उच्यते—ते कशासाठीं भजतात, तें 'जरामरण०' या श्लोकानें सांगितले जातें.—ये जरामरणमोक्षाय—जरामरणमोक्षार्थं मां—परमेश्वरं आश्रित्य—मत्समाहितचित्ताः सन्तः यतन्ति—प्रयतन्ते—जे जरामरणापासून मुक्त होण्यासाठीं—जरा व मरण यांतून सुटण्यासाठीं मज परमेश्वराचा आश्रय करून माझ्या ठिकाणा ज्यानीं आपलें चित्त समाहित केलें आहे, असे होत्साते यत्न करितात, प्रयत्न करितात—ते यत् परं ब्रह्म तत् विदुः—ते जे परब्रह्म त्याला जाणतात.—कृत्स्नं—समस्तं अध्यात्मं—प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तत् विदुः—जे समस्त अध्यात्म म्ह० प्रत्यगात्मविषयक तत्त्व तें जाणतात.—च अखिलं—समस्तं कर्म विदुः—आणि अखिल म्ह० समस्त कर्म जाणतात. [जरामरणादिरूप बंध नाहीसा होण्यासाठीं भगवद्भजन विहित आहे. उच्चमाधिकारी मोक्षासाठीं निर्गुण व निष्प्रपंच अशा मला जाणतात, हे 'मामेव ये प्रपद्यन्ते०' या वाक्यानें सांगितलें व येथें मध्यमाधिकार्यानीं परमेश्वराचा आश्रय करावा, असें सांगत आहेत. विषयांपासून विमुख होऊन भगवन्निष्ठ होणें, म्हणजेच परमेश्वराचा आश्रय करणें आहे. भगवन्निष्ठ सिद्ध होण्यासाठीं यज्ञादि बहिरंग व श्रवणादि अन्तरंग साधनाचें अनुष्ठान करणें, हाच प्रयत्न येथें विवक्षित आहे. पूर्वी जगाचे उपादान परब्रह्म सांगितलें. तेव्हा त्या ब्रह्माला कसें जाणतात, अशी अपेक्षा झाली असता समस्त अध्यात्मवस्तु व सकल कर्म या ह्पानें त्याला जाणतात, असें येथें सांगितलें आहे.] २९.

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—साधिभूताधिदैवं—अधिभूत व अधिदैव यांसह—
साधियज्ञं च—आणि अधियज्ञासह—मां—मला—विदुः—जाणतात—ते युक्त-
चेतसः—ते समाहितचित्त झालेले—शातचित्त भक्त—प्रयाणकाले अपि च—मर-
णाच्या वेळीहि—मां—मला—विदुः—जाणतात. ३०.

सार्धाति । साधिभूताधिदैवमाधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं सहाधिभूताधिदैवेन
साधिभूताधिदैव च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रया-
णकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहमपरिवाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

भाष्यार्थ—(भगवन्निष्ठाना केवल सर्व अध्यात्म कर्मात्मक ब्रह्मार्थें ज्ञानच नाही,तर
अधिभूत, अधिदैव, व अधियज्ञ यामह ब्रह्मज्ञान होतें, असे)—‘साधि०’ इति—
‘साधि०’ या श्लोकानें सांगतात—‘साधिभूताधिदैवं’ अधिभूतं च अधिदैवं च
अधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवेन सह साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः—
अधिभूत व अधिदैव मिळून अधिभूताधिदैव—अधिभूताधिदैवासह म्ह० साधिभूताधिदैवअशा
मला जे जाणतात.—साधियज्ञं च अधियज्ञेन सह साधियज्ञं ये विदुः—आणि
साधियज्ञं म्ह० अधियज्ञासह मला जे जाणतात [म्ह० अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधि-
दैव व अधियज्ञ, हे पंचक ब्रह्मच आहे असें जे जाणतात, त्या गयोक्तज्ञानवान् व समा-
हितचित्त पुरुषाचें भगवत्तत्त्वज्ञान आपत्कार्त्वादि अप्रतिहत—अखंड राहतें, असें सां-
गतात—]—ते युक्तचेतस समाहितचित्ताः प्रयाणकाले अपि च—मरण-
काले अपि च मां विदुः इति—ते युक्तचित्त म्ह० समाहितचित्त ज्ञानी प्रयाणसम-
याहि म्ह० मरणकालीहि मला जाणतात. [या श्लोकातील ‘ प्रयाणकाले अपि च ’ येथील
‘ अपि च ’ या दोन अव्ययावरून मरणसमयी इंद्रियसमुदाय व्यग्र झाल्यामुळे ज्ञानाचा
जरी संभव नसला, तरी वर सांगितलेल्या प्रकारच्या ज्ञानी समाहितचित्त पुरुषाला भगव-
त्तत्त्वज्ञान मुलभ आहे, हे व्यक्त होतें. या सातव्या अध्यायात उत्तम अधिकाऱ्यासार्या
ज्ञेय ब्रह्मार्थें निरूपण करणाऱ्या भगवानांना त्यासाठीच त्यांच्या सर्वात्मकत्वादिकाचा उप-
देश केला. परा व अपरा प्रवृत्तीच्या द्वारा ब्रह्म सर्वांचें कारण आहे, असें सांगितलें आणि
हे सर्व करीत असतानाच तत्पदवाच्य व तत्पदलक्ष्य वस्तूचाहि निर्देश केला. माया-
शक्तिमान् ईश्वर हे ‘ तत् ’ या पदाचें वाच्य व शुद्ध—निर्गुण ब्रह्म हे त्याचें लक्ष्य आहे.] ३०
इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतांत—रहस्याविषेतील ब्रह्मविषे-
पेना योग—उपाय शास्त्रातील ज्ञानविज्ञानयोगनावाचा सातवा अध्याय
विष्णुगमंरुन मान्वथार्थ—सटीप—भाष्य—भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

अध्याय आठवा.

तारकब्रह्मयोग (ब्रह्माक्षरनिर्देश)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा कृष्णा—तत् ब्रह्म किं—ते ब्रह्म काय आहे, सोपाधिक आहे की निरुपाधिक?—अध्यात्मं किं—या शरीरांत राहणारं अध्यात्म काय आहे?—कर्म किं—कर्म काय आहे?—च—आणि—अधिभूतं—अधिभूत म्ह० भूतार्तांत तत्त्व—किं प्रोक्तं—काय सांगितलं आहे?—अधिदैवं किं उच्यते—अधिदैव कशाळा म्हणतात—मधुसूदन,—हे मधुसूदना!—अत्र—या-तील—अधियज्ञ—अधियज्ञ—कः—कोणता?—कथं—त्याचें चिंतन कसे करावें?—अस्मिन् देहे—तो या देहांत आहे की कोठें?—च—आणि—प्रयाणकाले—मरणाच्या वेळी—नियतात्मभिः—शातचित्त पुरुषाकडून—कथं ज्ञेय. असि—तू कसा जाणण्यास योग्य आहेस? १, २.

ते ब्रह्म तद्विदुः कृष्णमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नभीजान्युपदिष्टान्यतस्तत्प्रभा-
यम्—(अर्जुन उवाच) ॥ १ ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(सातव्या अध्यायाच्या शेवटी 'येषां स्वन्तगतं पापं०' इत्यादि वच-
नांनी ज्या ब्रह्मादिकांचें अनुसंधान करावयास सांगितलें व मरणसमयी जें भगवानांचें स्मरण सांगितलें, ते सर्व जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन प्रश्न करित आहे, असे सा-
गण्याच्या इच्छेनें भाष्यकार या सर्व प्रश्नांच्या समुदायास अवतरण देतात—)'ते ब्रह्म तद्विदुः कुतस्नं०' इत्यादिना भगवता अर्जुनस्य प्रश्नर्थाजानि उपदिष्टानि—
'ते ब्रह्म तद्विदुः' इत्यादि श्लोकानें भगवानांनीं अर्जुनाच्या प्रश्नांचां बाजें उपदेशिली. म्ह०

१ रक्षककार या अध्यायाच्या आरंभी एक सविस्तर अवतरण देतात, त्याचा आरंभच "कर्मयोगानगंनं ज्ञानविज्ञानाचें निरूपण" असा अपमिदान्ताचें केला अमल्यामुळे व अध्यात्म शब्दा अर्थ "एकच आत्मा सर्व ठिकाणीं, असे प्रतिपादन करणारें शास्त्र असा आहे." असा वेदान्तमिदान्ताच्या अगदीं विपरीत अर्थ केव्यामुळे आम्ही विस्तारभयाग्नेव त्याचा विचार करीत नाहीं.

प्रश्नांच्या बीजांचा निर्देश केला.—अत तत्प्रश्नार्थ—(अर्जुन उवाच—) म्हणून त्या-
विषयी प्रश्न करण्यासाठी अर्जुन म्हणाला. १,२.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परमं अक्षर—जे निरतिशय अविनाशी तत्त्व तैच—ब्रह्म—ब्रह्म
आहे.—स्वभावः—त्या परम अक्षर ब्रह्माचाच प्रत्येक देहातील प्रत्यगात्मभाव हेच
—अध्यात्मं—अध्यात्म तत्त्व आहे—भूतभावोद्भवकरः—भूताचा सद्भाव उत्पन्न
करणारा—विसर्गः—देवताना उद्देशून चर-पुरोडाशादि द्रव्यांचा जो त्याग—कर्म-
संज्ञितः—त्यालाच कर्म ही संज्ञा आहे. ३

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय—अक्षरं न क्षरतीति पर आत्मा “एतस्य वा अ-
क्षरस्य प्रशासने गार्गी” इति श्रुतेः । आकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणा-
दग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य
ब्रह्मण. प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमभि-
कृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्त परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मश-
ब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरो भूताना भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भ-
वस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तुत्पात्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देव-
तोद्देशेन चरपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः क-
र्मशब्दित इत्येतत् । एतस्मादि बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजद्रूपानि भूतान्यु-
द्भवन्ति ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय (श्रीभगवान् उवाच)—या
प्रश्नांचा अनुक्रमानेच निर्णय करण्यासाठी श्रीभगवान् ‘अक्षरं०’ इत्यादि म्हणाले—अ-
क्षरं—न क्षरति इति परः आत्मा—ज्याचं क्षरण-व्यय-क्षय होत नाही, ते अक्षर
म्ह० पर आत्मा—‘एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गी०’ इति श्रुतेः—
हे गार्गी, याच अक्षराच्या प्रशासनांत—अधिकारांत सूर्य, चंद्र विशेषेकरून धारण नेतेले
असे राहतात, अशी अक्षर म्ह० ब्रह्म-परमात्मा, याविषयी प्रमाणभूत श्रुति आहे.
(अहोपण, ‘न क्षरति इति अक्षरं’ या व्युत्पत्तीने अक्षर म्ह० अक्षय ब्रह्म असे जरी

१ ‘कोऽत्र देहेऽस्मिन्’ याचा अर्थ रहर्यवार ‘या देहात अर्पिदेह कोण आहे,’ असा एक
भाटवा प्रश्न कल्पितात, व तो चवथ्या श्लोकांती ‘अपियज्ञोऽज्ञेवात्र देहे देहभृतांर’ या भग-
वानांच्या उत्तराला अनुसरून आहे असे म्हणतात. आपण याचा विचार त्याच श्लोका-
परीच श्लोकांती वर

म्हणता आले तरी ' ब्रह्म ' या अर्थां अक्षरशब्द रुढ नाही; म्हणून ' ओं ' हे अक्षर येथे विवक्षित असावे, अशा आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात—)' ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म ' इति परेण विशेषणात् ओंकारस्य अप्रहृणं—' ओं ' हें एकाक्षर ब्रह्म आहे, (पुटें-श्लो. १३) असे पुढें विशेषण दिलेले असल्यामुळे येथील अक्षरशब्दानें ओंकाराचें ग्रहण करिता येत नाही. (' ब्रह्मोपण, आरंभां ज्याचा उपक्रम केला आहे, त्या ओंकारसंज्ञक अक्षराचाच तो पुढील विशेषणपूर्वक उल्लेख आहे, ' अशी बाबी पुनः शंका घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात—)' परमं ' इति च विशेषणं निरतिशये अक्षरे ब्रह्मणि उपपन्नतरं—या श्लोकांत ' परमं ' असें जें विशेषण आहे तें निरतिशय अक्षर ब्रह्मातच अतिशय उपपन्न होतें. [' अक्षर ' या शब्दानें जर ' ओं ' हें अक्षर येथें विवक्षित असतें तर ' परम अक्षर हेच ब्रह्म आहे, ' असे जें अक्षराला ' परम ' हे विशेषण दिलें आहे, तें अयोग्य झाले अमर्ते. म्हणून येथील अक्षरशब्दानें मूल ब्रह्मच घ्यावें. (' किं अध्यात्मं ' या दुसऱ्या प्रभाचें ' स्वभावोऽध्यात्मं ' हें उत्तर आहे, त्याचें व्याख्यान—)' तस्य एव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः—' त्याच पर ब्रह्माचा प्रत्येक देहात जो प्रत्यगात्मभाव तो स्वभाव, व —' स्वभावः अध्यात्मं उच्यते—' स्वभावच अध्यात्म म्हटला जातो. [स्वभावालाच अध्यात्म म्हणतात, जो स्वकीयभाव तो स्वभाव म्ह० श्लोकादि इंद्रियसमुदाय. तो आत्म्यामध्ये म्ह० देहामध्ये ' अहं-र्मा ' या प्रत्ययानें वेद्य-जाणव्यास योग्य आहे. म्हणून या प्रतिभासार्था व्याप्ति करून स्वभावशब्दाचें ग्रहण केले आहे.]—आत्मानं-देहं अधिष्ठत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावः-अध्यात्मं उच्यते—आत्म्यापासून म्ह० देहापासून आरंभ करून प्रत्यगात्मरूपानें-जीवात्मरूपानें प्रवृत्त झालेले व परमार्थब्रह्मामध्ये अंत पावणारे जें तत्त्व त्याला स्वभाव-अध्यात्म म्हटले जाते.—अध्यात्मशब्देन अभिधीयते—देहापासून परमार्थ ब्रह्मापर्यंत उत्तरोत्तर आत अंत असलेले जें जीवात्मतत्त्व तें ' अध्यात्म ' या शब्दानें सांगितलें जातें. [परब्रह्मच देहादिकांत प्रवेश करून प्रत्यगात्मभावाचा-जीवात्मभावाचा अनुभव घेतें. याविषयी ' तत्सद्वा तदेवानुप्रातिविशत् ' त्याला उत्पन्न करून त्यातच मागून प्रविष्ट झालें, अशी तैत्तिरीयश्रुति प्रमाण आहे. तैत्ति. भाष्यार्थ पृ. १३३पहा. आतां ' किं कर्म ' या तिसऱ्या प्रभाचें उत्तर—]—भूतभावोद्भवकर-भूतानां भावः भूतभावः तस्य उद्भवः भूतभावोद्भवः तं करोति इति भूतभावोद्भवकरः-भूतवस्तुत्पत्तिकरः इत्यर्थः—' भूतभावोद्भवकर ' भूताचा भाव-सद्भाव-वस्तुभाव त्याचा जो उद्भव-उत्पत्ति, तो भूतभावोद्भव, त्याला करतो तो भूतभावोद्भवकर-भूतवस्तुचा उत्पत्ति करणारा, असा याचा भावार्थ. असा—विसर्गः-विसर्जनं-देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्याग —विसर्गं म्ह० विसर्जनं, देवताच्या उद्देशानें चरुपुरोडाशादि द्रव्याचा परित्याग करणें—सः पपः विसर्गलक्षणः यज्ञ-कर्मसंश्रितः-कर्मशब्दित. इति एतत्—तो हा विसर्गरूप यज्ञ कर्मसंश्रित आहे. तो विसर्गच

कर्म या नावाला-शब्दाला पात्र आहे. त्यालाच कर्म म्हणतात, असा याचा भावार्थ—
एतस्मात् द्वि बीजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतानि उद्भ-
वन्ति—याच बीजभूत कर्मसन्नक यज्ञापामून वृष्ट्यादिकाच्या क्रमाने चराचर भूते-प्राणि-
शरीरे उत्पन्न होतात. (मागे पृ २८७ पहा.)

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—क्षरः भाव—विनाशी भाव हेंच—अधिभूतं—सर्व भूतातील-प्रा-
ण्यातील तत्त्व आहे—च—आणि—पुरुषः—सर्वांच्या शरीरात राहणारा पुरुष, हेच
—अधिदैवतं—अधिदेवत-देवतांतील तत्त्व आहे.—हे देहभृतां वर—हे देह धा-
रण करणारांतील श्रेष्ठ वर्जुना ।—अत्र देहे—या देहात—अधियज्ञ—अधियज्ञ-
यज्ञाभिमानि देवता—अहं एव—मीच आहे. ४.

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ क्षरः क्षरतीति
क्षरो विनाशी भावो यत्किञ्चिन्ननिमद्भस्तिवत्यर्थे । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि श-
यनाद्वा पुरुष आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् ।
अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वाख्या “यज्ञो वै विष्णुः” इति ध्रुतेः । स
हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देह-
समवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—अधिभूतं इति—आणखी तीन प्रश्नांचे उत्तर ‘अधिभूतं’ या श्लोकाने
देतात—अधिभूत-प्राणिजात अधिकृत्य भवति इति—सर्व प्राणिवर्गाला धरून
जें अमते ते अधिभूत.—क असौ क्षर—क्षरति इति क्षरः विनाशी भाव
यत्किञ्चित् जनिमत् वस्तु इत्यर्थः—(क्षरभाव हे अधिभूत आहे पण) तो क्षर-
भाव कोणता ? क्षरतो-क्षय पावतो म्हणून क्षर-विनाशी भाव-कोणतीहि उत्पन्न हो-
णारी वस्तु, असा याचा भावार्थ [सर्व कार्यसमूह हेच अधिभूत होय. अधिदैव कोण ?
या चवध्या प्रश्नांचे उत्तर—]—पुरुष-पूर्ण अनेन सर्व इति-पुरि शयनात् या

१ रहस्यवार “भूतमात्रादि पदार्थांची उत्पत्ति करणारा जो विमगं म्हणजे मृष्टिव्यापार,
त्याचे नाव कर्म,” असा कर्मशब्दाचा अर्थ करितात व त्याला नासरीयमूर्त्तातील ‘विमृष्टि’
शब्दाचा आधार दाखवितात पण हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण तेथे ‘ही विमृष्टि कोटून
वत्पन्न शाली’ इत्यादि प्रश्न आहेत व येथे भूतभावाचा उद्भव करणारा, म्हणजे भूतांच्या
अग्नित्वाची उत्पत्ति करणारा जो विमगं म्हणजे त्याग ते कर्म असते म्हटले आहे. त्यामुळे
विमृष्टि व कर्म याचा काढाच मध्य नाही अथात् “ विमगं म्हणजे यथाशील हविःफलार्थ
असा अर्थ करण्याचा काढा जबर नाही,” असे म्हणून आचार्यांदि टीकाकारांना रहस्यका-
राना जो दोष दिव्य आहे, जो कारणमा सतुलिक नाही.

पुरुष—पुरुष—ज्याने हे सर्व परिपूर्ण आहे—भरलेले आहे तो पुरुष, किंवा शरीराक्य-
पुरांत घनन करणारा—साहजारा असल्यामुळे पुरुष—म्ह०—आदित्यान्तर्गतः हिर-
ण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानां अनुप्राहकः—विराट् शरीरात् प्रात होऊन आदि-
त्यमण्डलादि देवतामध्यं—आंत राहिलेला—हिरण्यगर्भ—सिगात्मा—व्यर्थाच्या इंद्रियार अनु-
ग्रह करणारा (हा येषांत ' पुरुष ' शब्दाचा अर्थ आहे.)—स. अधिदैवतं—तो
पुरुषच अधिदैवत आहे. (आता पांचव्या प्रभाचें उत्तर—) —अधियज्ञः—सर्वयज्ञा-
भिमानिनी विष्णु-आख्या देवता—' यज्ञो वै विष्णुः ' इति श्रुते.—अधि-
मज्ञ म्ह० सर्व यज्ञाची अभिमानिनी ' विष्णु ' या नावाची देवता, कारण याविषयी
' यज्ञ हाच विष्णु आहे ' अशी श्रुति प्रमाण आहे. [परादेवताच अधिमज्ञशब्दाने सांगि-
तलां जाते.]—सः द्वि विष्णु. अहं एव—ता परा देवता विष्णुच मी आहे. म्ह० तां
परब्रह्महून अगदां भिन्न नाहीं. तर अत्यंत अभिन्न आहे.—अत्र अस्मिन् देहे य-
यज्ञः तस्य अहं अधियज्ञ—या शारीर्य स्ववह्नारभूमानील या देहांत जां यज्ञ
आहे, त्याचा मी अधियज्ञ आहे. [किंवा 'अत्र' याचेंच भाष्यंत 'अस्मिन्' हे व्याख्यान
आहे, अने समजावें म्ह० 'अत्र—अस्मिन् देहे' याचा अर्थ या देहान एवढाच ममजावा,
तो अधियज्ञ देहान्या बाहेर आहे कीं आंत आहे अशी शंका येऊं नये, म्हणून ' देहे '
तो या देहांत आहे, असें म्हटले आहे. अहोपण देह हे यज्ञाचें अधिकरण नव्हे. मग
तसल्या यज्ञाचें अभिमानिदेवतात्व भगवान् कसें सागत आहेत, तर त्याचें उत्तर—]—
यज्ञः द्वि देहनिर्वर्त्यत्येन देहसमवायी इति देहाधिकरणः भवति—यज्ञ देहा-
प्या योगानें निष्पन्न होणारा असल्यामुळे देहमयच आहे. म्हणून तो देहाधिकरण आहे
म्ह० देह हे त्याचें अधिकरण आहे. [यावरून यज्ञ बुद्ध्यादेवर्वाहून अगदां भिन्न आहे
हें सिद्ध होतें. वर सांगितल्याप्रमाणें जी अधियज्ञनावाची परा देवता तिचा बुद्ध्यादि
कांत अन्तर्भाव होणे उचित नाहीं.]—हे देहभृतां घर—हे देह धारण करणाऱ्या सर्व
प्राण्यामध्यं श्रेष्ठ असलेल्या अजुंना, [माच या देहांताल अधियज्ञ—यज्ञाभिमानि देवता
आहे. अप्यात्मादि सर्व पदार्थ ब्रह्ममय आहेत, असें विद्वान् पाहतो] ४.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मन्त्रावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

१. " ज्याला अधियज्ञ म्हणजे सर्व यज्ञाचा अधिपति म्हणतात, तो मीच या देहाच्या
ठावी अधिदेह आहे " असा या श्लोकाचाच अर्थ करून रहस्यकार टोपेंन पुन म्हणतात—
" अधियज्ञशब्दाचा व्याख्या भगवानानी यथे दिला नाहीं कारण मागे याचें सविस्तर
बोणेंन हातें आहे. बगैरे " पण हार अर्थ मुळाला धरून नाहा, हें कोणादि सांगेल. अजुंना
' या देहांत अधियज्ञ कोण ' असें विचारलें, व भगवानानी ' मीच या देहांताल अधियज्ञ आहे '
असें सांगिलें, ह्याच प्रश्न व उत्तर याचा सरळ अर्थ आहे असें असताना अधिदेहाची नि-
राधार कल्पना करून भगवानानी अधियज्ञशब्दाचा व्याख्याच सांगितली नाहीं, असें
म्हणें किंवा सशुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकांनीच करावा.

अन्वयार्थ—च—आणि—अन्तकाले—मरणसमयी—मां एव स्मरन्—
माझेच स्मरण करणारा असा होत्साता—कलेवरं मुक्त्वा—शरीराचा त्याग करून—
य—जो—प्रयाति—जातो—स—तो—मद्भावं—मद्भावास—वैष्णवतत्त्वास—
याति—प्राप्त होतो,—अत्र—यात—संशयः—संशय—न अस्ति—नाही. ५.

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा प-
रित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नारित न
विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—‘अन्तकाले०’ इति—आता शेवटच्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर—‘अन्त-
काले०’ या श्लोकानें देतात—अन्तकाले च—मरणकाले मां एव—परमेश्वरं
विष्णुं स्मरन्—आणि अन्तकाली म्ह० मरणसमयी मलाच—परमेश्वराला—विष्णूला
स्मरत—विष्णूचें स्मरण करात—कलेवरं—शरीरं मुक्त्वा—परित्यज्य यः प्रयाति
—गच्छति—कलेवराला म्ह० शरीराला टाकून—शरीराचा त्याग करून जो म्हण जातो
—सः मद्भावं—वैष्णवं तत्त्वं याति—तो मद्भावास म्ह० वैष्णवतत्त्वास प्राप्त होतो.
—अत्र—अस्मिन् अर्थे संशयः न अस्ति—न विद्यते—याविषयी—तो वैष्णव
तत्त्वास प्राप्त होतो यात काही संशय नाही—याति वा न वा इति—तो मद्भावा-
स जातो की नाही, असा मुळाच संशय नाही. [आचार्य शिव व विष्णु हा भेद मानीत
होते, अर्शा ज्याची समजूत असेल, त्यानी त्याचा हा व असेच आणखी इतर ठिकाणचे
उद्देश जरूर पहावे, म्हणजे ती अवश्य बदलेल.] ५

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

१ अर्जुनाचा प्रश्न ‘ मरणसमयी नियतचित्त पुरुषाकडून तू कसा श्रेय आहेस, ’ असा
आहे, व येथे जो अंतकाला माझेच स्मरण करीत जातो, तो मलाच प्राप्त होतो’ असे त्याचें
उत्तर दिलें आहे. त्यावरून एखाद्यानें सर्व जन्मभर ईश्वराचें स्मरण केलें, पण मरणकाली
मात्र त्यास त्याचें स्मरण झालें नाही, तर तो ईश्वराला प्राप्त होत नाहा, असे स्पष्ट
होतें, त्याचप्रमाणे एखाद्यानें जन्मभर ईश्वराचें स्मरण केलें नाहा, पण मृत्युसमयी मात्र तें केलें
तर त्याला निश्चयानें ईश्वरप्राप्ति होते, हें येथे सागावयाचें आहे. आता, जन्मभर ज्या
गोष्टीचा ध्यास लागलेला असतो, तिचेंच स्मरण अंतकाली होतें, म्हणून जन्मभर ईश्वरप्राप्ति-
माठा ईश्वराचाच ध्याम करणें अवश्य आहे. पण एखाद्या भाग्यवानाला जन्मभर ईश्वर-
चिंतन न करताच मरणसमयी जर ईश्वराची आठवण होईल, तर त्याच्या ईश्वरप्राप्तीला
काही बाध येणार नाहा, हा भिद्धान्त आहे. अर्थात् “ नेवद्भावरून नेवळ मरणसमयी हें
स्मरण केल्यानें भागनें, अर्शाहि कोणाची गैरसमजूत होण्याचा भयभव आहे. ” असें जे र-
स्वकारानीं पेटले आहे ते बरोबर नाहा. (गी. भा. पृ २३०-३२ पदा.)

अन्वयार्थ—वा कौन्तेय—अथवा हे अर्जुना ! —यं यं अपि भाव—ज्या
ज्या पदार्थांचें—स्मरन्—स्मरण करात—अन्ते—अतस्तमर्था—कलेवरं—शरी
रला—स्यजति—सोडतो, —तं तं एव—त्या त्या पदार्थांलाच—सदा—सर्वदा—
तद्भावभावितः—त्या पदार्थांच्या वासनाचा अभ्यास केलेला पुरव—एति—
प्राप्त होतो ६

न मद्द्विपय एवाय नियम किं तर्हि—य य वाऽपि य य भाव देवताविशेष स्मर
त्रिन्तयस्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवर त तमेव स्मृत भावमेवैति नान्य
कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तास्मिन्भावस्तद्भाव स भावित स्मर्यमाणतयाऽ-
भ्यस्तो येन स तद्भावभावित सन् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—अयं मद्द्विपय एव नियमः न—हा केवळ माझ्याविषयीच
नियम आहे, असें नाही [अन्तकाला भगवानाचें ध्यान करणाऱ्या पुरुषाला
भगवत्प्राप्ति होते, हा फक्त माझ्यापुरताच नियम नाही]—किं तर्हि—तर मग काय
नियम आहे ? (तें ' य य ' या श्लोकानें सांगतात—)—यं यं वा अपि भावं
—देवताविशेषं स्मरन्—त्रिन्तयन् अन्ते—प्राणवियोगकाले कलेवरं त्यजति
—परित्यजति—ज्या ज्या कोणत्याहि भावांचें—विशेषदेवतेचें स्मरण—चिंतन करात
अन्तसमर्था—प्राणाना वियोग होण्याचे वेळा शरीराला सोडतो—शरीराचा त्याग करतो—
तं तं एव स्मृत भाव एव एति—त्या त्याच स्मरण केलेल्या भावालाच तो प्राप्त
होतो—हे कौन्तेय अन्य न—हे अर्जुना, ता अन्यभावाला प्राप्त होत नाही—
सदा—सर्वदा तद्भावभावित—तस्मिन् भाव तद्भाव स भावित स्मर्य-
माणतया अभ्यस्त येन स तद्भावभावित. सन्—सदा सर्वदा तद्भावभा-
वित होऊन तो त्या स्मृत पदार्थांलाच प्राप्त होतो त्या देवताविशेषाविषया जो भाव म्ह०
भावना—वासना तो तद्भाव ज्याच्याकडून तो भावित झाला आहे, वारवार—सतत स्म
रण करण, या रूपानें ज्यान त्याला संपादन केले आहे, तां तद्भावभावित होय [या
प्रमाणें त्या भावाविषया वासना सतत अभ्यासानें दृढ केल्यासुद्धा खाचेंच चिंतन करात
जो शरीर सोडतो, तो त्या भावालाच प्राप्त होतो जन्मभर जी वासना दृढ केलेला
अमेल, तीच अन्वयसमर्था आठवते व तिच्या अनुसार त्या स्मृत भावाचीच मरणांतर
प्राप्ति होते मरणसमर्था इंद्रियादि व्याकुल जरी होत अमला तरी दाढ अभ्यासानें त्या
वेळीं भगवानाचें स्मरण जसें होऊ शकतें, तसच तें इतर स्मृत पदार्थांचाहि हातें] ८

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभिवैप्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—सर्वेषु कालेषु—सर्वकाली अहोरात्र—मां—
मला—अनुस्मर—आठव—माचें स्मरण कर—च—प्राणि—युध्य—युद्ध—कर

मयि अर्पितमनोबुद्धिः—माभ्या ठिकाणां ज्यानें आपले मन व बुद्धि अर्पिली आहेत
असा तूं—मां एव—मलाच—एष्यसि—प्राप्त होशील—असंशयः—यात सं-
शय नाही. ७.

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर
यथाशास्त्रं युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स
त्वं मभ्यर्पितमनोबुद्धिः सन्नामेव यथास्मृतमेष्यस्यागमिष्यस्यसंशयो न संशयोऽत्र
विद्यते ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं—ज्या-
अर्थी याप्रमाणे अन्त्य भावना दुसऱ्या देहाच्या प्राप्तीचे कारण आहे—तस्मात् स-
र्वेषु कालेषु मां यथाशास्त्रं अनुस्मर—त्याअर्थी सर्वे काले माझे यथाशास्त्र
अनुस्मरण कर. (सर्वे काले मोठया आदराने निरंतर माझे स्मरण कर, आणि ते भ-
गवदनुसंधान करित असताना—त्याच्या बरोबरच)—युध्य च—युद्धं च स्वधर्मं
कुरु—युद्ध कर, युद्ध हा स्वधर्म कर.—मयि—वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य
तव सः त्वं मभ्यर्पितमनोबुद्धिः सन्—ज्या तुझे मन व बुद्धि मज वासुदेवाचे
ठिकाणा अर्पिलेली आहेत, तो तू मदर्पितमनोबुद्धि होऊन—मां एव यथा स्मृतं ए-
ष्यसि—आगमिष्यसि असंशयः—न संशय अत्र विद्यते—ज्याप्रमाणे, माझे
स्मरण केले असतील, तशा मलाच तूं प्राप्त होशील यात काहाणूक संशय नाही. ७

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अन्यपार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना—अभ्यासयोगयुक्तेन—चित्ताला माझ्या
ठिकाणां स्थिर करण्याचा वारंवार प्रयत्न करणे, याच अभ्यासरूप योगाने—उपावाने

१ या श्लोकावरील टीपेंत रघुस्यकार “भगवद्गीतेन ससार मोहान् केषुच भक्तिच प्रतिपाद
आहे, असे म्हणणारांनी मानल्या श्लोकानाळ मिळान्नाकडे अवश्य लक्ष पुरवावे,” वगैरे
वचनाविनात, व “भगवद्गुलाने वसे मोटला पाहिलेन, असा गालेचा अभिप्राय नाही. उलट
त्यानें तां सर्वे निष्काम बुद्धीनें केलीच पाहिलेन,” असे म्हणतात व त्याला ‘माझे नेहमी
चिंतन कर व यत्न कर’ या अर्थाच्या ‘मर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च’ या वचनाचा आधार
दासविनात पण पूर्वोत्तर प्रतिपादनाकडे लक्ष दिले असता ईश्वराचे मत्तन चिंतन करणे हे
येथील विषय अमून ‘युध्य च’ हा केवळ आनुपगिक अनुवाद आहे, हे निर्विवाद ठरते.
स्मरण पूर्वोत्तर प्रकरण पाहिले अमता “जे मत्तन ईश्वराने अनुचिंतन करतो तो परमेश्वराला
प्राप्त होता” हा सामान्य सिद्धान्त अमून तो सर्वलोकोपयोग व मार्वाकालिक आहे व ‘युध्य च’
हा केवळ अर्जुनापुरतान व त्या प्रसंगाला अनुत्पन्न आहे. त्यामुळे भगवद्भित्तन करणाऱ्या
दाननिष्ठानेदि वसेन केवळ पाहिलेन, असे म्हणणे हा युद्ध भाष्य आहे.

युक्त असलेल्या व—नान्यगामिना—मला सोडून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाकडे न जाणाऱ्या अशा—चेतसा—चित्ताने—अनुचिन्तयन्—पुरुषाचे ध्यान करणारा भक्त—परमं दिव्यं पुरपं—निरतिशय, सूर्यमण्डलात व्यक्त होणाऱ्या पुरुषाला—याति—प्राप्त होतो. ८.

किंच—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिस्तुल्यप्रत्ययावृत्ति-लक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः स चाम्यासो योगस्तेन युक्त तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्य-गामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भव याति गच्छति हे पार्थ, अनुचिन्तयन्शास्त्राचार्योपदेशमनु ध्यायन्निरयेतत् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किं च—पूर्वश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे अनुष्ठान करणारा अन्तर्काली भगवानालाच प्राप्त होतो, याविषयी आणखा एक कारण ' अभ्यास० ' या श्लोकाने सांगतात—अभ्यासयोगयुक्तेन—अभ्यासयोगाने युक्त अशा चित्ताने (अभ्यासाचे स्वरूप सांगतात—) —चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् मयि तुल्यप्रत्यया-वृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अभ्यासः—चित्तसमर्पणाचा विषय असा एका माझ्याच ठिकाणी तुल्यप्रत्ययाची आगति हच ज्याचे स्वरूप आहे, व विलक्षणप्रत्ययाने जो अन्तरित होत नाही, तो अभ्यास [म्ह० माझे अविच्छिन्न चित्तन करणे हाच अभ्यास.]—सः च अभ्यासः योगः—आणि तो असा प्रकारचा अभ्यास हाच योग—तेन युक्तं—तत्र एव व्यापृतं योगिनः चेतः तेन चेतसा—रया योगान युक्त, त्यातच व्यापृत—त्यातच गटून सेलेले जे योग्याच चित्त त्या धर्माने (पण ते चित्त कसे ?)—न अन्यगामिना—अन्यत्र—विषयान्तरे गन्तुं यस्य शीलं न (अस्ति) इति न अन्यगामि तेन नान्यगामिना—नान्य-गामी चित्ताने—अन्यत्र म्ह० अन्य विषयामध्ये जाण्याचे ज्याचे शील नाही ते नान्य-गामी, त्या नान्यगामी चित्ताने—अनुचिन्तयन्—शास्त्राचार्योपदेशं अनुध्यायन् इति एतत्—अनुचित्तन करणारा म्ह० शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानुसार ध्यान करणारा, असा याचा भावार्थ—परमं—निरतिशयं दिव्यं—दिवि—सूर्यमण्डले भवं पुरुष याति—गच्छति—परम म्ह० निरतिशय आणि दिव्य म्ह० सुलोकान्त—सूर्यमण्डलान्त असलेल्या पुरुषास प्राप्त होतो—हे पार्थ—अर्जुना ! [अभ्यासयोगयुक्त व भगवानाचाचून दुसऱ्या कोठेहि न जाणाऱ्या स्थिर चित्ताने भगवानाचे चित्तन कर-णारा साधक निरतिशय सूर्यमण्डलमध्य पुरुषाला प्राप्त होतो.] ८

१ रहस्यकार "अभ्यासयोगयुक्तेन" या गुन्दाचा अर्थ "अभ्यासाच्या साहाय्याने रिध करून" असा करितान, पण तो मुझ्या परून नाही, शकचे नव्हे तर ते पर "चेतसा" याचे विदोषण असल्यामुळे त्याचा अर्थ तसा होऊच शकत नाही.

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

अन्वयार्थ—यः—जो कोणी—कविं—सर्वज्ञ,—पुराणं—नित्य,—अनुशा-
सितारं—सर्व जगाचा शास्ता,—अणोः अणीयांसं—सूक्ष्माहून अति सूक्ष्म अशा,
—सर्वस्य धातार—सर्व कर्माचें फल सर्व प्राण्याना देणारा,—अचिन्त्यरूपं—
ज्याचे रूप अचिन्त्य आहे,—आदित्यवर्णं—सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणे ज्याचा नित्य
चैतन्यप्रकाश आहे व जो—तमसः परस्तात्—अज्ञानलक्षण मोहान्धकाराच्या प-
लीकडे आहे,अशा माझे—ईश्वराचें मरणसमयी—अनुस्मरेत्—ध्यान करितो तो त्यालाच
प्राप्त होतो ९

किविशिष्ट च पुरुषं यातीत्युच्यते—कवि क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरतनमनु-
शासितार सर्वस्य जगत प्रशासितारमणो. सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुधि-
न्त्येद्यः कश्चित्सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
दातारमचिन्त्यरूप नास्य रूप नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचि-
न्त्यरूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः
परस्ताद्ज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्त्यातीति पूर्वैर्णैव संबन्धः ॥९॥

भाष्यार्थ—किविशिष्टं च पुरुष याति इति उच्यते—कोणत्या विशेष-
णानीं विशिष्ट अशा पुरुषाचें अनुचितन करणारा त्याला प्राप्त होतो तें 'कवि०' या श्लोकानें
सांगितले जाते.—कविं-क्रान्तदर्शिनं-सर्वज्ञं—कवीला म्ह० क्रान्तदर्शा सर्वज्ञा-
ला,—पुराणं-चिरतन—पुराण म्ह० चिरतन-नित्य पुराणाला—अनुशासितारं-
सर्वस्य जगत प्रशासितारं—सर्व जगाच्या प्रशास्त्याला—अणो-सूक्ष्मात्
अपि अणीयांसं-सूक्ष्मतरं—अणूहून-सूक्ष्माहूनहि अति अणु-अति सूक्ष्म अर्ष-
लेल्या पुरुषाला—यः कश्चित् अनुस्मरेत्-अनुचिन्तयेत्—जो कोणीहि (उत्त-
माधम पुरुष) अनुस्मरेल, त्याचें जो अनुचिन्तन करील—(त्याच पुरुषाचां आणखी
विशेषणे-)—सर्वस्य-कर्मफलजातस्य धातारं-विचित्रतया प्राणिभ्यः वि-
भक्तारं-विभज्य दातार—सर्वकर्मफलसमूहाच्या धात्यास-विचित्रपणे प्राण्यांना
विभागून देणाऱ्या [निरनिराळ्या प्राण्यांच्या निरनिराळ्या कर्मांप्रमाणे निरनिराळें फल
देणाऱ्या ईश्वरास, आणि तो कसा आहे २ उत्तर-]—अचिन्त्यरूपं-अस्य रूपं नि-
यतं विद्यमानं अपि केनचित् चिन्तयितुं न शक्यते इति अचिन्त्यरूपः
त—अचिन्त्यरूप-याचे निदतरूप जरी विद्यमान आहे, तरी कोणालाहि त्याचें चिंतन
करता येणे शक्य नाही, म्हणून अचिन्त्यरूप, त्या तसण्या अचिन्त्यरूपाला—आदित्य-
वर्णं-आदित्यस्य इव नित्यचैतन्यप्रकाशः वर्णः यस्य तं आदित्यवर्णं—
आदित्यवर्णांला म्ह० आदित्याच्या वर्णांप्रमाणे नित्यचैतन्यप्रकाश हाच ज्याचा वर्ण आहे
त्या आदित्यवर्णांला,—तमस परस्तात्-अज्ञानलक्षणान् मोहान्धकारात्

परं—तमाच्या पलाकडे असलेल्या म्ह० अज्ञानरूप मोहान्धकाराच्या पलाकडे—त्याहून अगदा विलक्षण अशा—तं अनुचिन्तयन् याति इति पूर्वेण एव संबन्ध.— त्याला अनुचिन्तन करणारा, अग त्याचें अनुस्मरण करणारा जातो, दिव्य पुरपाला प्राप्त होतो, असा पूर्वश्लोकाशाच याचा सबब [मळ कारण अज्ञान व त्याच कार्य या दोहोंच्या वर असले या, वस्तुत अज्ञान व त्याचें काय याचा ज्याला स्पर्शहि झालेला नाही, अशा अर्थात कवि, पुराण इत्यादि विशेषणाना विशिष्ट, अशा त्याचें सतत स्मरण करणारा त्या पूर्वाक्त दिव्य पुरपाला प्राप्त होतो] ९

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेद्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

अन्वयार्थ—प्रयाणकाले—मरणमया—भक्त्या—भक्तान—च—व— योगबलेन एव—वित्ताच मनाधान, याच बलान—युक्त—युक्त होऊन—भ्रुवोः मध्ये—भ्रुवयाच्या मध्ये—प्राणं—प्राणाला—सम्यक्—साधनपणान—आवेद्य—स्थापून—(य—जां)—अचलेन मनसा—अचल मनान—(अनुस्मरेत्—अनुचितन करतां,)—सः—तो—तं परं दिव्य पुरुष—सा श्रेष्ठ दिव्य पुरपाला—उपैति—प्राप्त होतो १०

किंच—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजन भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बल योगबल तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षण योगबल तेन च युक्त इत्यर्थ । पूर्व हृदयपुण्डरीके वर्शकृत्य चित्त तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजपक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेद्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्त सन्स एव बुद्धिमान्योर्गा कवि प्राणमित्यादिलक्षण त पर पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्य द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—किं च—भगवानाने अनुस्मरण सफल अमत्यानुक्त याहि आणरीं एका कारणाने ते करावे असे ' प्रयाणकाळ ' या श्लोकान नागतत—प्रयाणकाले—मरणकाले अचलेन—चलनवर्जितेन मनसा—प्रयाणकाला म्हणजे मरणाचे वेळी अचल म्ह० चरनरहित मनान—भक्त्या युक्त.—भजन भक्तिः तया युक्तः—मर्त्ताने युक्त, भजन ही भक्ति, त्या मर्त्ताने युक्त—योगबलेन च एव—आणि योगबलाने युक्त—योगस्य बल योगबल तेन—योगाच ज बल ते योगबल, त्यान—समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षण योगबल तेन च युक्तः इत्यर्थ—योग म्ह० समाधि—चित्ताच्या विषयांतररुताना निराध कर्त्त परमात्म्या मध्येच त्याला स्थापण, त्याच बल म्ह० संस्काराचा मग्न—ध्यायाच्या ठिकाणी त्याचा एकाप्र करणे, त्यामुळे चित्ताचे तेथेच—आत्मस्वरूपात स्थैर्य होण, अशा प्रकारचा याग बलाने युक्त होण्याता अग याचा भावार्थ [मरणाने वेळी भगवानाच्या वि एनविषया करव प्रयत्न कर पाहजे मग्नव त्या वेळी अचल मनान,

भगवदनुस्मरणापासून न टळणाऱ्या मनाने, त्याचे स्मरण करावे. विषय-
चित्तन सोडून ईशचित्तन करावे. परमात्म्याविषयी परम प्रेमाने युक्त व्हावे व
आत्मस्वरूपात चित्ताचे जे स्थैर्य, त्याच बलाने ईशस्मरणास समर्थ व्हावे. त्यानंतर काय
करावे ते सांगतात—]—पूर्व हृदयपुण्डरीके चित्तं वशीकृत्य ततः ऊर्ध्वगा-
मिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण—अगोदर हृदयकमलात चित्ताला वश करून तेथून
ऊर्ध्वगामिनी सुपुत्रा नाडाच्या द्वारा क्रमाने भूम्यादि पंचभूताचा जय करीत—भ्रुवोः
मध्ये प्राणं आवेद्य-स्थापयित्वा—दोन्ही भुवयांच्या मध्ये प्राणाचा प्रवेश-प्रा-
णाची स्थापना करून—सम्यक्-अप्रमत्तः सन्—प्रमादरहित होऊन—सः एवं
युद्धिमान् योगी कवि पुराणं इत्यादिलक्षणं तं परं पुरुषं दिव्यं—द्योतना
त्मकं उपैति-प्रतिपद्यते—तो अगप्रकारे बुद्धिमान् योगी 'कवि पुराणं' इत्यादि
पूर्वोक्त लक्षणाच्या त्या पर दिव्य-द्योतनात्मक-प्रकाशरूप पुरासास प्राप्त होतो. [चित्त
स्वभावतःच विषयाकडे धावत असते त्याला विषयापासून विमुख करून वमलाकार
हृदयात म्ह० परमात्म्याच्या स्थानात मोठ्या यत्नाने स्थिर करावे त्यानंतर इडा व
पिंगला या नावाच्या उजवीकडील व डावीकडील अशा ज्या दोन नाड्या बाहेर निघाल्या
आहेत, त्याचा निरोध करून, त्याच हृदयाच्या अग्रापासून वर जाण्याचेच जिचे शील
आहे, अशा सुपुत्रानाडांने हृदयातील प्राणाला वर चढवून कंठात लोंबणाऱ्या मांस-
खंडाऱ्या द्वारा दोन भुवयाच्यामध्ये त्याचा प्रवेश करवून सावधानपणे ब्रह्मरंभ्रातून बाहेर
पडून 'कवि पुराणं' इत्यादि विशेषणांनी विशिष्ट अशा परम पुरुषास तो योगी प्राप्त
होतो. 'भूमिजयक्रमेण' असा जो एक भाष्यात शब्द आहे त्याचा अर्थ असा—भूमि,
जल, तेज, वायु व आकाश या पाच भूताना वश करून घेणे म्ह० त्या त्या भूताची
वेष्टा थापल्या स्वाधीन ठेवणे, या सिद्धीच्या द्वारा प्राणाला भूमध्यभागी स्थापाने,
असा याचा भावार्थ.] १०.

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

अन्वयार्थ—वेदविदः—वेदार्थ जाणणारे—यत्—ज्याला—अक्षरं—अवि-
नशील—वदन्ति—म्हणतात—वीतरागाः यतयः—ज्याचा रागआसक्ति नाहीशी
शाली आहे, असे विरक्त यती—यत् विशन्ति—ज्यात प्रवेश करितात—यत् इच्छन्तः
—ज्याला जाणण्याची इच्छा करणारे—ब्रह्मचर्यं—ब्रह्मचर्यव्रत (गृहपती राहून)
—चरन्ति—पाळतात—तत् पदं—ते अक्षरसंज्ञक पद—ते—तुला—संग्रहेण—
संक्षेपाने—प्रवक्ष्ये—मी सांगेन. ११.

पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपिप्पितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष-
स्याभिधानं करोति भगवान्—यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदाद्यंज्ञा
वदन्ति " तद्वा एतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति धुनेः । सर्वविशेषणवित्त-

करेवनाभिषदन्त्यस्थूलमनष्वित्यादि । किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तां सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यथाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति तत्ते पदं तदक्षरारथं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संप्रहेण संप्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥११॥

भाष्यार्थ—(येथे भाष्यात असें एक वाक्य अधिक आहे.—योगमार्गानुगमनेन एव ब्रह्मविद्यां अन्तरेण अपि ब्रह्म प्राप्यते इत्येवं प्राप्ते इदं उच्यते—म्ह० योगमार्गाचें अनुवर्तन केल्यानेच ब्रह्मविद्येवाचनाहि ब्रह्मप्राप्ति होते, अशी आशंका प्राप्त झाली असता हे सांगितलें जातें. पण आनंदज्ञानाचा रीना व पुढील भाष्य यावरून हे भाष्य प्रक्षिप्त आहे जसे वाटत. म्हणून तें आम्हीं वर मूळ भाष्यात दिलें नाहा.)—पुनरपि भगवान् वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपित्सितस्य चेद्विद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्य ब्रह्मणः अभिधानं करोति—पुनरपि भगवान् पुटं सांगितल्या जाणाऱ्या ओंकाराच्या उपायाने ज्याचें प्रतिपादन करण्याचा इच्छा आहे व 'ज्याला वेदवेत्ते बोलतात' इत्यादि विशेषणाचे जें विशेष्य आहे अशा ब्रह्माचें 'यदक्षरं' या श्रोकानें वचन करितात.—यत् अक्षरं—ज अक्षर,—न क्षरति इति अक्षरं—अविनाशि—ज्याचें क्षरण-शून्य होत नाहीं तें अक्षर म्ह० अविनाशी ब्रह्म—चेद्विद्वदः—चेदार्थज्ञा वदन्ति—वेदवेत्ते म्ह० वेदार्थ जाणणारे बोलतात,—'तत् चैतत् अक्षरं गार्गि ब्राह्मणाः अभिवदन्ति' इति श्रुतेः—हे गार्गि, ब्राह्मण-ब्रह्मवेत्ते त्याच अक्षराला अस्यूल, अनणु इत्यादि म्हणतात. अशी याविषया श्रुति प्रमाण आहे. (बहु भाष्यार्थ अ. ३,८,८, पृ. १९५ पहा. अहोपण कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या सर्वान्तर्यामी ब्रह्माविषया वेदार्थज्ञाची तरी वचनप्रकृति कर्ता होते ? या शक्येचें समाधान करण्यासाठी वरील श्रुतीचें प्रमाण दिलेले अमून तिचाच भावार्थ सांगतात.)—सर्वविशेषणनिवर्तकत्वेन 'अस्यूलं अनणु' इत्यादि (अभिवदन्ति)—सर्व विशेषणांच्या निवर्तकत्वांनं अस्यूल, अनणु इत्यादि बोलतात. [निविषय ब्रह्माचें साक्षात् प्रतिपादन करता येत नाहीं. तथापि अनात्मरूप सर्वविशेषणांचे निवर्तन करण्यासाठी म्थूल, गुम, न्हस्य, दार्ध इत्यादि विशेषणांचा निषेध करून न्या सर्वान्या भाषा ररूप ब्रह्माचा लक्षणें वीच करितात. अर्थात् ब्रह्म विद्वानांच्या अनुभवानें सिद्ध आहे, इतकेंच नव्हे तर मुक्त पुष्ट्याना प्राप्त होण्यास योग्य असेंहि तें वासत्यामुळे त्यावरूनहि त्याचा सिद्धि होते, असे सांगतात.)—किंच यतयः—यतनशीला—संन्यासिन वीतरागा.—विगतः राग. येभ्यः ते वीतरागाः सम्यग्दर्शनप्राप्ता यत् विशन्ति—प्रविशन्ति—तथैव वति म्ह० यत्नशील संन्यासी (संन्यासित्याचें कर्तव्य सांगतात.) वीतराग संन्यासी ज्यांच्यापासून राग-रिषयासाक्षि पार निपून गेली आहे ते वीतराग संन्यासी आत्मसाक्षात्काररूप सम्यग्दर्शन प्राप्त झाले असता ज्यांच्यामध्ये प्रवेश करितात, [ज्ञानासाठी ब्रह्मचर्याचें विधान केलेले असल्यामुळेहि ब्रह्म शब्दस्थे प्रसिद्ध आहे, असे सांगतात.]—य यत् अक्षरं इच्छन्तः—धार्मि ज्या व-

क्षराची इच्छा करणारे—ज्ञातु इति वाक्यशेष —येथें या वाक्याला ' ज्ञातु ' असा एक शब्द जास्त जोडावा—म्ह० जें अक्षर ब्रह्म जाणण्याचा इच्छा करणारे— ब्रह्मचर्य गुरौ चरन्ति—गुरुसमीप वास करून ब्रह्मचर्य पाळतात—तत् ते पदं—तत् अक्षरार्थं पदं—पदनीयं ते—तुभ्य संग्रहेण संग्रह—संक्षेप तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये—कथयिष्यामि—ते पद—ते अक्षरसङ्गक पद म्ह० प्राप्त करून घेण्यास योग्य असं स्थान तुला सप्रदान—सग्रह म्ह० संक्षेप, संक्षेपानें मा सागेन [वेदाथर्वेते अर्थात् आत्मज्ञानी ब्राह्मण ज्या अक्षराचें अस्थूल, अनणु इत्यादि निषेधमुखांनं वर्णन करितात, निष्काम, विरक्त, यति—सन्यासी ज्ञानप्राप्ति होताच ज्यात प्रवेश करितात, व ज्याला जाणण्याच्या इच्छेनें गुरुसमीप राहून जिज्ञासु ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात, त प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेलें पद मा तुला संक्षेपत सागतो] ११

“स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिधायीत कनम चाव स तेन लोक जयतीति तस्म सहोवाच, एतद्वै सत्यकाम पर धापर च ब्रह्म यदोंकार ” इत्युपक्रम्य “य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरपमभिधायीत,” इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इति चोपक्रम्य “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्ब्रह्मन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्ये तत्” इत्यादिभिश्च वचनें परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च पर ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योंकारस्योपासन कालान्तरे मुक्तिफलमुक्त यत्तदेवेहापि “कविं पुराणमनुशासितारम्” “यदक्षर वेदविदो वदन्ति” इति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मण पूर्वाक्तं रूपेण प्रतिपद्युपायभूतस्योंकारस्य कालान्तर मुक्तिफलमुपासन योगधारणासहित वक्तव्य प्रसक्तानुप्रसक्त च यत्किंचिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ॥

भाष्यार्थ—(११ व्या श्लोकाच्या अवतरणात पुढ सांगितला जाणारा उपाय ' असें जें म्हणल होतें, तो उपाय व्यक्त करणारे भगवान् श्रुतीत सांगितलेल्या ओंकार द्वारा ब्रह्मोपासनचें विधान करितात—) — स यो ह वै तद्भगवन् यदोंकार. ' इति उपक्रम्य—प्रश्नोपनिषदात ' स या ह वै० इत्यादि श्रुति आहे अभिधानाचें फक्त जाणण्याचा इच्छा करणारा सत्यकाम आपल्या पिप्पलाद गुरुस म्हणतो हे भगवन्, पूज्य—गुरो मनुष्यातात् जो कोणी मरेपर्यंत आकाराच अभिध्यान करतो, तो त्या व्या- नाच्या योगानें कोणत्या लोकास तिकतो ? शिष्यानें असा प्रश्न केला असता, त्याला तो पिप्पलाद गुरु म्हणाय—हे सत्यकाम, ओंकार हेंच पर व अपर ब्रह्म आहे, असा उ पक्रम करन—यः पुन एतं त्रिमात्रेण ओं इति एतेन एव अक्षरेण परं पु रुष्यं अभिधायीत—म्ह० पण जो 'ओं याच—' अ-उ-म ' या तीन मात्रांनीं मुक्त असा अक्षरानें परम पुरुषाचें ध्यान करीत, तो त्यासच प्राप्त होईल (प्रश्नो भाष्यार्थ पृ ७४-७५ पहा)—इत्यादिना वचनेन—इत्यादि वचनानें, मसेंच काठकेंपनिषदात— ' अन्यत्र धर्मात् अन्यत्र अधर्मात् ' इति उपक्रम्य—धर्माधर्मांनं अगदी वि-

लक्षण असा आरंभ करून—‘सर्वे वेदाः यत्पदं आमनन्ति’—सर्व वेद जे पद क-
 यन करितात—उपनिषदे साक्षात् व कर्मश्रुति परंपरेने ज्याचे वर्णन करितात—‘च स-
 र्वाणि तपांसि यत् वदन्ति’—व सर्व तपे जे बोलतात—सर्व तपांचेहि चित्तशुद्धीच्या
 द्वारा ज्या तत्त्वामध्ये पर्यवसान होतें—‘यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ति’—ज्याची
 इच्छा करणारे साधक—ज्याच्या ज्ञानासाठी मुमुक्षु कटकडीन ब्रह्मचर्यत्रत पाळतात—‘तत्
 पदं ते संप्रद्वेषेण ब्रवीमि ओं इति पतत्’—ते प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेले
 मद्र तुला मी संक्षेपत सांगतो—‘ओं’ हेंच तें पद आहे. (काठ भाष्यार्थ ५६. त्या ब्रह्माचे
 ओंकारद्वारा संक्षेपतः कथन करतो)—इत्यादिभिः च वचनै परब्रह्मणः वाच-
 करूपेण च प्रतिमाचत् प्रतीकरूपेण—इत्यादि वचनाना परब्रह्मण्या वाचक-
 रूपाने म्ह० परब्रह्माचे नाव या रूपाने किंवा प्रतिमेप्रमाण त्याच्या प्रतीकरूपाने—मंद-
 मध्यमबुद्धीनां परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन—मंदबुद्धि व मध्यमबुद्धि पुरुषांना
 परब्रह्माच्या ज्ञानाचे साधन या रूपाने—विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं का-
 लान्तरे मुक्तिफलं यत् उक्तं—विवक्षित असलेल्या ओंकाराचा कालान्तरी फल हें
 फल देणारा जें उपासना सांगितला आहे—तत् एव इह अपि ‘कवि पुराण अ-
 नुशासितारं०’ ‘यदक्षरं वेदयिद्. वदन्ति०’ इति च उपन्यस्तस्य परस्य
 ब्रह्मण पूर्वोक्तरूपेण—तेच उपासन येथेहि ‘कवि पुराण०’ ९, व ‘यदक्षरं०’ ११, या
 वाक्यांनी उपन्यास केलेल्या परब्रह्मण्या अभिधानत्वात् न व प्रतीकत्वात्—प्रतिपत्तु-
 पायभूतस्य ओंकारस्य कालान्तरमुक्तिफल उपासनं योगधारणासंक्षित
 यत्कथ्य—ज्ञानोपायभूत ओंकाराचे कालान्तरी मुक्ति हें फल देणारे उपासन योगधा-
 रणेसहवर्तमान सांगवे, व तसेच—प्रसक्तानुप्रसक्त च यत्किंचित् (वक्तव्यं)
 इत्येवमर्थः उत्तरः ग्रन्थः आरभ्यते—प्रसक्तानुप्रसक्त असे जें काही असल ते
 सांगवें, म्हणून पुढील ग्रंथ आरंभिला जात आहे. [प्रभोरनिपदान व काठकोपनिषदात
 पूर्वोक्त वचनानी मंद व मध्यमबुद्धीच्या अधिकाऱ्यासाठी ओंकाराचा उपासना ब्रह्म-
 ज्ञानाचे साधन या रूपाने सांगितला आहे. ओंकार हें ब्रह्माचे नाव आहे, या रूपाने
 किंवा प्रतिमेप्रमाणें तो त्याचे प्रतीक आहे, या रूपाने त्याचा उपासना सांगितलेली असून
 त्या उपासनेचे कालान्तरी मुक्ति मिळते हें फल आहे, तसेच येथेहि ‘कवि पुराणं०’ व
 ‘यदक्षरं०’ या वचनानी सांगितलेल्या परब्रह्माचे ओंकारोपासन सांगवे व प्रसक्तानु
 प्रसक्ते कधी सांगवे, यामाठी या अध्यायातील पुढील भाग आरंभिला जात आहे.] ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्धन्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

१२वे ओंकाराची उपासना प्रसक्त आहे त्याप्रमाणे त्या उपासनेचे फल अनुप्रसक्त आहे
 त्याप्रमाणे सांगविले जाणाऱ्या अध्यायातील भाग आहे, ते सर्व सांगविल्यासाठी पुढील ग्रंथ आहे.

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—सर्वद्वाराणि—ज्ञानाच्या सर्व दाराचा—सयम्य—संयम करून—
च—आणि—मनः—मनाला—हृदि—हृदयकमलात—निरुध्य—अटकवून, त्याला
हृदयातच अडवून धरून—आत्मनः प्राणं—आपल्या प्राणवायूलाहि सुपुत्रा-
नाडीच्या द्वारा—मूर्ध्नि—मस्तकात—आधाय—स्थापून—योगधारणां—योग-
धारणा धरण्यास—आस्थितः—प्रवृत्त झालेला जो पुरुष, तशाच धारणा धरीत अस-
ताना—ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म—ओं असं हे एक अक्षररूप ब्रह्म—परब्रह्मचें नाव—
व्याहरन्—उच्चारणारा व—मां—त्या नावाचा अर्थ. अशा मला—अनुस्मरन्—
अनुचित्तगारा—माझे ध्यान करणारा—यः देहं त्यजन्—जो देहाचा त्याग करून—प्र-
याति—मरून जातो—सः—तो—परमां गतिं—परम गतीला—याति—पोंचतो.

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ ताभि सर्वाणि संयम्य
संयमन कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र
वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमा-
स्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारायितुन् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—सर्वद्वाराणि—सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि
उपलब्धौ—श्रोत्रादि सर्व दारें—सर्व अशां तीं दारें—सर्वदारें (कशाची ?) उपलब्धीची,
ज्ञानाचा सर्व दारें—तानि सर्वाणि संयम्य—संयमनं कृत्वा—श्रोत्रादि सर्व
ज्ञानसाधनाचें संयमन करून—मनः हृदि—हृदयपुण्डरीके निरुध्य—निरोध
कृत्वा—मनाला हृदयात—हृदयकमलात निरुद्ध करून—मनाचा हृदयातच निरोध करून
म्ह०—निष्प्रचार आपाद्य—त्या मनाला प्रचाररहित करून—त्याला विषयाकार न
होऊ देता—तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयात् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या—ऊर्ध्व
आरुह्य—तेथे वरन केलेल्या मनानें हृदयापासून वर जाणाऱ्या नाडीनें वर आरोहण
करून—आत्मनः प्राणं मूर्ध्नि आधाय—आपल्या प्राणाला मूर्धास्थानीं स्थापून
—योगधारणां धारयितु आस्थितः—प्रवृत्तः—योगधारणा धारण करण्यास
प्रवृत्त झालेला योगी [परम गतीला जातो, असा पुढील श्लोकाचा संबध. श्रोत्रादि सर्व
ज्ञानदाराचा निरोध करून, वायूचाहि सर्व वाजनीं निरोध करून, त्याला हृदयात आणून,
हृदयातून निघालेल्या सुपुत्रा नाडीनें कंठ, धूमध्य, ललाट या क्रमानें प्राणाचें मूर्धास्थानीं
आधान करून, योगधारणेवर आरुढ झालेला योगी ब्रह्माचा उच्चार करीत व त्याचा अर्थ
जो मां, त्याचें अनुस्मरण करीत परम गतीला प्राप्त होतो.] १२.

तत्रैव च धारयन्—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोंकारं व्याहरन्नुच्चार-
यन्मन्त्रमूर्तं मामीश्वरमनुस्मरन्नुचिन्तयन्त्य. प्रयाति क्षियते स त्यजन्परित्यजन्देहं

शरीरं त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मगो न स्वरूपनाशेन-
त्यर्थः । स एवं त्यजन्त्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र एव च धारयन्—आणि त्या मस्तकांतच प्राणाला धारण
करणाच्या योग्याने काय करावें, ते ' ओं० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—' ओं ' इति
एकाक्षरं ब्रह्म-ब्रह्मण. अभिधानभूतं ओंकारं व्याहरन्-उच्चारयन्—' ओं '
या एकाक्षर ब्रह्माचा म्ह० पर ब्रह्माचें नाव अशा या ओंकाराचा उच्चार करणारा व—
तदर्थभूतं मां-ईश्वरं अनुस्मरन्-अनुचिन्तयन्—त्या ओंकाराचा अर्थ असा
मज ईश्वराचें अनुस्मरण-अनुचितन करणारा—देहं-शरीरं त्यजन्-परित्यजन्-
य. प्रयाति-स्त्रियते—देहाचा-शरीराचा परित्याग करणारा जो जातो-मरतो—' त्य-
जन् देहं ' इति प्रयाणविशेषणार्थ—' लजन् देहं ' हे प्रयाणाच्या म्ह० मरणाच्या
विशेषणासाठी आहे. म्ह०—आत्मनः देहत्यागेन प्रयाणं न स्वरूपनाशेन
इत्यर्थ—आत्म्याचें देहत्यागाने प्रयाण होतें स्वरूपनाशानें होत नाहीं, असा याचा
भावार्थ. त्यामुळे ' देहं त्यजन् ' व ' प्रयाति ' यावर पुनराकिदोष येत नाहीं—स. एवं
त्यजन् परमां प्रकृष्टां गतिं याति-गच्छति—तो याप्रमाणें देहत्याग करणारा
परम म्ह० प्रकृष्ट उत्तम गतीला प्राप्त होतो. [मूर्खास्थानी प्राणाची स्थापना करून ' ओं '

१ नरु ते तेरा श्लोकाना रहस्यकार अमें अवतरण देतात—“ अतःकालं देहात् दिव्य
परमपुरुषाचें जें चिंतन करावयाचें तें परमेश्वरापं'बुद्धीनें जन्मभर निष्कान कम करणारे कम-
योगी योग्यामकार करतात त्याचें आता वर्णन करितात.” पृक्क यापुढे चिंतन करण्याचा
जो प्रवार सांगितला आहे तो कर्मयोग्याचा आहे, इतराचा नव्हे. पण भोडाताण तो याहून
भागरी निराळी अमने की काय ? हेच आम्हांला कळत नाहीं येथें वस्तुतः कर्मयोग्याचा
काय सबंध आहे ? यापुढील सर्व वर्णन योग्याचें आहे, कर्मयोग्याचें नव्हे पुढे ज्या दोन
गति सांगितल्या आहेत, त्यातील एक योग्यासाठी व दुसरी कर्मयोग्यासाठी आहे. योगवर,
दोन मुक्क्यांमध्ये प्राणाची स्थापना करणें, सर्व शराराचा शयम, मनाचा श्दयात निरोध,
प्राणाचें मूर्धास्थानी आधान, योगधारणा, हे सर्व शब्द योगमूचक आहेत कर्मयोगमूचक
नाहींत. पण रहस्यकार या सर्व शब्दांचा अर्थ कमातरी करून वेळ मारून नेतात. ' योग-
बन्धेन ' याचा अर्थ ' इन्द्रियनिग्रहरूप योगाच्या मामर्थात्ते ' ' भ्रूवेमध्ये प्राण आवेदश मन्मक '
याचा अर्थ " प्राण दोन मुक्क्यांच्यामध्ये जोड ठेवून " असा करितात. ' मुक्ति आधाय आत्मन-
प्राण ' याचा अर्थ " आपला प्राण मन्मकान नेऊन " व " आश्रयना योगधारिणाम् ' याचा अर्थ
' समाधियोगात स्थित झालेला ' इत्यादि केला आहे. पण तो मुक्कीन मुक्कोष नाहीं. त्याच-
मार्गे ' इत्यादीनां श्लोक ' अक्षर व पद ' यांचा अर्थ ' ओंकार शब्द ' असा करितात. पण तींही
बरोबर नाहीं. कारण वेदवेधे ज्याला अक्षर म्हणून, विरक्त यति ज्यात प्रवेश करितात,
व ज्याच्या श्पठेनें ब्रह्मचर्य पाळतात, तें पद म्हणजे ' ओंकार शब्द ' कसें भयेल ? अर्थात
' ओं ' हे उदाचें नांव आहे किंवा प्रतीक आहे, तें मुख्य शब्दच येथें ' अक्षर ' व ' पद ' शब्दांना
विशिश्ट आहे. काठक व प्रश्न या उपनिषदांतून ती ओंकारोदात्मना सांगितली आहे,
तांही परब्रह्माचीच उपात्मना आहे. कवच ' ओं ' हे अक्षर कधीच उदात्त होऊ शकत नाहीं.

हे ब्रह्माचे नाव उच्चारित व त्याच्या अर्थाचे म्ह० ब्रह्माचे चिंतन करीत जो शरीर सोडून जातो तो सर्वोत्तम गतीला प्राप्त होतो] १३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—यः—जो—अनन्यचेताः—ईश्वरावाचून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयात चित्त न ठेवणारा साधक—नित्यशः—रोज रोज—प्रति-दिवशा—सतत—निरंतर—मां—मला—स्मरति—स्मरतो—माझे चिंतन करतो,—तस्य नित्ययुक्तस्य योगिन—त्या सदा सातचित्त योग्याला—अहं सुलभ—मी सुलभ आहे १४

किंच—अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । नित्यश इति दीर्घ-कालत्वमुच्यते । न षण्मास सवत्सर वा किं तर्हि यावज्जीव नैरन्तर्येण यो मां स्मरती-त्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभ सुखेन लभ्य पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः । यत एवमतोऽनन्यचेता सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्याना वायूचा निरोध करता येत नाही, त्यांना असं स्वे-च्छमरण येणे शक्य नाही तेव्हा अशा लोकांना परम गति कशी मिळणार? तें पुढाले 'अनन्यचेता ०' या श्लोकानें सांगतात—)
—किंच यः अनन्यचेता -न अन्यवि-षये चेतः यस्य स. अयं अनन्यचेताः योगी—तसेंच जो अनन्यचित्त, ज्याचें चित्त अन्यविषयामध्ये नाही, तर केवळ एका परमेश्वरामध्येच आहे तो हा अनन्यचित्त योगी—सततं—सर्वदा मां—परमेश्वरं नित्यशः स्मरति—सतत म्ह० सर्वदा मज परमेश्वराला नित्यशः स्मरतो (पण 'सतत' व 'नित्यश' या शब्दावर पुनरुक्तिदोष येऊ नये म्हणून म्हणतात—)
—सतत इति नैरन्तर्यं उच्यते नित्यशः इति दीर्घ-कालत्व उच्यते—'सतत' या शब्दान नैरन्तर्यं—निरंतरता सांगितली जाते व 'नित्यशः' या शब्दान दीर्घकालत्व सांगितले आहे अर्थात्—
—षण्मास सवत्सर वा न किं तर्हि यावज्जीव नैरन्तर्येण यः मां स्मरति इत्यर्थ—सहा महिने किंवा वर्षभरच नव्हे, तर काय? यावज्जीव—मरेपर्यंत निरंतर जो माझ स्मरण करितो असा याचा भावार्थ,—
पार्थ तस्य योगिन अहं सुलभ—सुखेन लभ्यः—हे अर्जुना ! त्या योग्याला मी सुलभ—सुखानें लभ्य—अनायासानें प्राप्त होण्यामारता आहे—(योगी कसा उत्तर—)
—नित्ययुक्तस्य—सदा समाहितस्य योगिनः—नित्ययुक्त—सदा समाहित योग्याला मी सुलभ आहे—यत एव अतः अनन्यचेताः सन् मयि सदा समाहित'

१ 'नित्ययुक्तस्य योगिन' याचा अर्थ रहस्यकार 'नित्ययुक्त व प्रयोग्याम' असा करितात, पण तो प्रकृत विषयालाहि धरून नाही, व 'नित्ययुक्त' या विशेषणाचाहि अनुसरून नाही.

भवेत्—ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी अनन्यचित्त होऊन मान्या ठिकाणां सदा समा-
हित व्हावे (यावरून रहस्यकारांना सहाय्या अध्यायांतल 'सततं' श्लो. १० 'सदा,' १५
या शब्दाच्या अर्थाचा जो संकोच केला आहे तो किता अप्रयोजक आहे, ते वाचकाच्या
सक्षान येईल गां. भा. पृ. ५६७ व ५७३ पहा.) १४

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

अन्यथार्थ—परमां संसिद्धिं गताः—मोक्ष या नावाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला प्राप्त
झालेले—महात्मानः—महार्थी—मां—मला—उपेत्य—प्राप्त होऊन—अशाश्वतं
—अनिल व—दुःखालयं—दुःखाचे आगर अना—पुनर्जन्म—पुनर्जन्माम—न
नाप्नुवन्ति—प्राप्त होत नाहीत. १५.

तत्र सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन गच्छति—मामुपेत्य
मानीषरमुपेत्य मद्भावाभावाद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंचिशिष्टं पुनर्जन्म
न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रय-
मालीयन्ते यस्मिन्दुःखानिति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थि-
तस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां
प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

माध्यायं—(पण तुला प्राप्त झालेले तुझ्यामार्थीच राहतात की चंद्रलोकास प्राप्त
झालेल्या कर्मप्रमाणे परत येतात ? अशा शंका आल्यामुळे अर्जुन विचारतो—)—तत्र
सौलभ्येन किं स्यात् इति उच्यते यत् मम सौलभ्येन भवति तत् शृणु—
तुझ्या मुलमतेने काय होईल ? म्हणून विचारसाल तर मागितलं जातं—जे माझ्या सौ-
लभ्याने होतं, मी मुलम झाल्याने कौशला लाभ होतं तं ऐक—मां उपेत्य—मां ईश्वरं
उपेत्य—मद्भावं आपाद्य पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति—मला प्राप्त होऊन
जे ईश्वराला प्राप्त होऊन म्ह० केवल मार्गाप्यास नव्हे, तर मद्भावाय प्राप्त होऊन
जन्माला-पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाहीत. (पुनर्जन्माचे अनिष्टत्व प्रप्रकारा स्पष्ट
लागू—)—किंचिशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति इति तद्विशेषणं आह—
प्रकारच्या पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहीत, असे अर्जुन विचारले म्हणून भगवान्
पुनर्जन्माचे विशेषण मागतान—दुःखालयं-दुःखानां आध्यात्मिकादीनां आ-
पे-आश्रयं—दुःखाचे पर-आध्यात्मिकादि दुःखांचे आलय म्ह० आश्रयस्थान असे
जन्म-यस्मिन् दुःखानि आलीयन्ते इति दुःखालयं जन्म—ज्यां दुःखे
तं तत्र होऊन राहतात ते दुःखालय जन्म—केवळ दुःखालयं न अशाश्वतं-
नयमित्यन्यरूपं च—जन्म केवळ दुःखातयच नव्हे, तर अशाश्वत म्ह० अनर-
प्य स्वरूप—परमां-प्रकृष्टां मोक्षाख्यां संसिद्धिं गताः-प्राप्ताः महात्मान.

यतयः—ईदृशं पुनर्जन्म न आप्नुवन्ति—अखंत श्रेष्ठ—मोक्षसंज्ञक संसिद्धीला प्राप्त झालेले महात्मे ज्यांना ईश्वराचे अपरोक्ष ज्ञान झाले आहे, असे यति अशाप्रकारच्या पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहीत.—पुनः ये मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते—पण जे मला प्राप्त होत नाहीत ते पुन. जन्म घेतात. [मोक्षसंज्ञक श्रेष्ठ गतीला प्राप्त झालेले महात्मे माझ्या स्वरूपास प्राप्त होऊन सर्व दुःखांचे घर व अस्थिर स्वरूप अशा पुनर्जन्मास प्राप्त होत नाहीत.] १५

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन!—आब्रह्मभुवनात् लोकाः—ब्रह्मलोकापर्यंत—ब्रह्मलोकासह सर्वलोक—पुनरावर्तिनः—पुन. आवर्तन पावणारे—पुनरावृत्ति—पुनर्जन्म घेणारे—पुनः उत्पन्न होणारे आहेत.—तु—परंतु—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा—मां—मला—उपेत्य—प्राप्त होऊन—पुनर्जन्म—पुनः जन्म—न विद्यते—नाही.

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावा हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, ' अपाम सोमं अमृता अमूम ' म्ह० आम्ही सोमपान केलें व अमृत झालें, अशी धृति असत्यामुळे स्वर्गादिस्थानी गेलेल्या सर्वांना अनावृत्ति म्ह० मुक्ति एकसारखीच मिळते, अशी शंका घेतात—) —किं पुनः त्वत्तः अन्यत् प्राप्ताः पुनः आवर्तन्ते—पण तुझ्यावाचून दुसऱ्या स्थानाला प्राप्त झालेले पुनर्जन्म का घेतात—इति उच्यते—असे कोणी विचारात तर त्यांचे उत्तर ' आब्रह्म ' या श्लोकाने सांगितलें जातें—आब्रह्मभुवनात्—भवन्ति यस्मिन् भूतानि इति भुवनं ब्रह्मभुवनं—ब्रह्मलोक इत्यर्थः—ब्रह्मभुवनापर्यंत (सर्व लोक) ज्यांत भूते होतात ते भुवन, ब्रह्मभुवन म्ह० ब्रह्मलोक असा याचा भावार्थ—आब्रह्मभुवनात्—ब्रह्मभुवनेन सह सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः—पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन—ब्रह्मभुवनापर्यंत म्ह० ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुनरावर्ती आहेत—पुन. जन्म घेणे, याच स्वभावाचे ते आहेत, हे अर्जुन,—तु मां एकं उपेत्य कौन्तेय पुनर्जन्म—पुनरुत्पत्तिः न विद्यते—पण एकदा मलाच प्राप्त होऊन हे कुंतिपुत्रा ! पुनर्जन्म—पुनरुत्पत्ति होत नाही. [अर्थात् स्वर्गादिकांचे नित्यरव या लोकाच्या अपेक्षेने आहे. स्वर्गातील अमरत्व निरव्य नाही. शवस्त्वच भू, भुवः स्वः, मह. या लोकां गेलेल्या जाणांची पुनरावृत्ति जरी होत असली तरी, जन, तप, सत्य या लोकां गेलेल्यांची पुनरावृत्ति होत नाही, ते पुन. या लोकां येऊन जन्म घेत नाहीत, असे जे कित्येकांचे म्हणणे आहे ते खोटे आहे. त्याचप्रमाणे ईश्वराला प्राप्त झालेल्या विद्यापानांची पुनरावृत्ति होते, हे म्हणजेहि सोऽप

आहे. ज्याची स्वाभाविक व आनुवंशिक शुद्धि असते त्यालाच ईश्वराविषयाची शुद्धि होते, हे मुचविष्यासाठ 'व्रान्तेय व अर्जुन' अशा दोन संबोधने योजली आहेत.] १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्रहस्यो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अन्यार्थ—ते अहोरात्रविद् जनाः—दिवस व रात्र याना जाणणारे ते प्रसिद्ध जन—यत् ब्रह्मणः अहः—जो ब्रह्मदेवाचा दिवस—(तत्)सहस्रयुगपर्यन्तं—तो एक सहस्र युगांना संपणारा—च—व—रात्रिं—रात्र—युगसहस्रान्तां—सहस्र युगांना संपणारा आहे, असे—विदुः—जाणतात. १७

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात्—सहस्र युगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहःसहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिसपि युगसहस्रान्तामह.परिमाणामेव । के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदुः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः । यत् एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनः आवर्तिनः—ब्रह्मलोकासह सर्व लोक कोणत्याकारणाने बरे पुनरावर्तना आहेत—(स्थाना पुन पुनः का बरे जन्म घ्यावा—जागणे / उत्तर)—कालपरिच्छिन्नत्वात्—कारण ते कालाने परिच्छिन्न असतात. (म्हणून त्यांची पुनरावृत्ति होते, पुनरावृत्ति म्ह० पुनर्जन्म)—कथ—ते काल परिच्छिन्न कसे आहेत, ते 'महस्र' या श्रौताने सांगतात—सहस्रयुगपर्यन्तं—सहस्रं युगानि पर्यन्तः—पर्यवसान यस्य अह—ज्या दिवसाचे पर्यवसान—परिमाण सहस्रयुगे आहे, (एक महस्र चतुर्युगे झाला म्हणजे जो दिवस मपना, कोणाचा ते सांगतात—)—तत् ब्रह्मण—प्रजापते विराजः अह सहस्रयुगपर्यन्तं विदु—ते ब्रह्मदेवाचे—प्रजापतीचे—विराट्पुरुषाचे 'अह.' म्ह० दिवस सहस्रयुगपर्यन्त आहे, असे समजतात.—रात्रिं अपि युगसहस्रान्तां—अह परिमाणां एव—रात्रासाह युगसहस्रान्तं च म्ह० दिवसाच्या परिमाणा एवढाच समजतात—के विदुः इति आह—असे कोण जाणतात—कोण समजतात, ते सांगतात—ते अहोरात्रविदुः—कालसंख्याविदुः जनाः इत्यर्थ—ते अहोरात्र जाणणारे—कालाची सख्या कालाचे परिमाण जाणणारे लोक, असा भावार्थ [ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे प्रमाण एव सहस्र चतुर्युगे

१ 'अहोरात्रविदुः' या शब्दाचा अर्थ रक्षयकार 'अहोरात्र म्हणजे काय हे दत्तत्रय. जाणारे पुरुष' असा कल्पित पण तो बरोबर नाही, कारण तरतूद म्हणजे काय याचा बरे स्पष्ट बोध होत नाही. नमूच अहोरात्र म्हणजे काय हे नसून कसे जाणावयाचे 'यातलक 'अहोरात्रविदुः' म्हणजे कालाची संख्या, कालाचे परिमाण जाणारे लोक हाच भावार्थ स्पष्ट आहे.

हैं आहें व त्याच्या रात्रीचे प्रमाणहि तितकेंच आहे, असें ते जाणतात.]—यतः एव ते लोकाः कालपरिच्छिन्नाः अतः पुनरावर्तिनः—ज्याअर्थी याप्रमाणे ते लोक कालपरिच्छिन्न आहेत, त्याअर्थी पुनरावर्ती आहेत. [आपल्याप्रमाणेंच ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याचें प्रमाणहि रातवर्ष आहे. त्यामुळें त्याचा नाश होताच त्याच्या लोकां राहिले त्या लोकांची पुनरावृत्ति होते.] १७

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—अहरागमे—ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवला असता,—अव्यक्तात्—ब्रह्मदेवाच्या स्वापावस्थेपासून—सर्वाः. व्यक्तयः—स्थावर-जंगमरूप सर्व प्रजा—प्रभवन्ति—अभिव्यक्त होतात—रात्र्यागमे—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असता,—तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके—त्याच अव्यक्तनावान्या स्वापावस्थेत—प्रलीयन्ते—प्रलान होतात १८

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तद्बुध्यते—अव्यक्ताद्व्यक्त प्रजापते. स्वापावस्था तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तयो व्यज्यन्ते इति व्यक्तय. स्थावरजडजंगमलक्षणा. सर्वा प्रभवन्त्वभिव्यज्यन्तेऽह्न आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—प्रजापते अहनि यत् भवति रात्रौ च तत् बुध्यते—प्रजापतीच्या दिवसात जें होतें व रात्रा जें काढा होतें, तें 'अव्यक्तात्.' या श्लोकानें सांगितलें जातें—अव्यक्तात्—अव्यक्त—प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मात् अव्यक्तात्—अव्यक्तापासून—अव्यक्त म्ह० प्रजापतीची स्वापावस्था—सुषुप्त्यवस्था, त्या अव्यक्तापासून

१ "अव्यक्त म्ह० साख्यशास्त्रातल अव्यक्त प्रकृति असा येथें अर्थ आहे " असें रहस्यकार म्हणतात पण हें म्हणणें सयुक्तिक नाहा, कारण येथें प्रजापतीचा दिवस व रात्र म्हणजेच जागृति व सुषुप्ति या अवस्थांचें परिमाण मागून दिवसाला आरंभ झाला म्ह० अव्यक्तातून सर्व व्यक्ति उत्पन्न होतात व रात्र मुरू झाली असता, त्याच अव्यक्तात त्या लीन होतात, असें कपन केलें आहे तेव्हा येथें मध्येच साख्याचा प्रकृति आला कोठून ? त्यापेक्षां अव्यक्त म्ह० प्रजापतीची स्वापावस्था, हेंच किना सयुक्तिक आहे ? रहस्यकार म्हणतात.—"हें अव्यक्त म्हणजे परब्रह्म नव्हे " अव्यक्त म्ह० परब्रह्म नव्हे, ही गोष्ट रात्री, पण तेवज्यावरून अव्यक्त म्हणजे साख्याची प्रकृति हें कमें सिद्ध होतें ? शिवाय या अव्यक्ताहून अव्यक्त पुरुष पर आहे, असें येथें म्हटलें आहे, व उपनिषदातहि तमेंच वर्णन आहे. साख्यशास्त्रात प्रकृतीहून पुरुष पर आहे, असें मानलेलें नाहीं. पुरुष व प्रकृति हीं दोन स्वतंत्र सर्वे मानलेली आहेत त्यामुळें गीतेतील 'अव्यक्त' शब्दावरून साख्याच्या प्रकृतीची वरपना करणें बयोग्य आहे. (गी. भा. दृ. १२४ २६ पदा.) बेदान्तांत अव्यक्त म्हणजे अव्याहृण व गुणवदरथा माथें साम्य वर्णिलेले आहे.

—व्यक्तयः—व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः सर्वाः—स्थावरजंगमलक्षणाः—व्यक्ति-
व्यक्त होतात म्हणून व्यक्ति, सर्व स्थावर-जंगमरूप शरीरं—प्रभवन्ति-अभिव्यज्य-
न्ते—उद्भवतात-अभिव्यक्त होतात (केव्हां ? उत्तर—)—अद्भ्यः आगमः अहरागमः
तस्मिन् अहरागमे काले—अह्नाचा म्ह० दिवसाचा जो आगम-आरंभ उत्पत्ति
तो अहरागम; त्या अहरागमकाली म्हणजे—ब्रह्मणः प्रबोधकाले—ब्रह्मदेवाच्या
प्रबोधाच्या—जागे होण्याच्या वेळी (त्याच्या सुपुप्तोपामून सर्व स्थावर-जंगमरूप व्यक्ति
उत्पन्न होतात—)—तथा रात्र्यागमे—ब्रह्मणः स्थापकाले सर्वा व्यक्तयः तत्र
एव पूर्वोक्ते अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते—त्याचप्रमाणे रात्रीचा आरंभ झाला असतां
—ब्रह्मदेवाच्या सुपुप्तकाली सर्व व्यक्ति त्याच पूर्वोक्त अव्यक्तमज्ञक सुपुप्त्यवस्थेत प्रलीन
होतात. [प्रजापति जागा झाला की त्याच्या दिवसाला आरंभ होतो, त्यावेळी
स्थावर-जंगमरूप सर्व प्राणी त्याच्या सुपुप्त्यवस्थेतूनच उत्पन्न होतात व त्याच्या
निद्रेच्या वेळी म्ह० त्याची रात्र सुरू होताच ते सर्व प्राणी त्याच त्याच्या स्थाप्यवस्थेत
लीन होतात. अव्यक्तमज्ञक स्थाप्यवस्थे ब्रह्मालाच प्रजापति हे नांव आहे. त्यात सर्व
व्यक्ति लीन होतात.] १८

भूतप्रायः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुन !—सः एव अयं भूतप्रायः—तोच हा
भूतसमुदाय—प्राण्यांचा समूह—भूत्वा भूत्वा—पुनः पुनः उत्पन्न होऊन—रात्र्या-
गमे—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असता—अवशः—परतंत्र होऊन—कर्माधीन होऊन—
प्रलीयते—प्रलीन होतो व ब्रह्मदेवाचा—अहरागमे—दिवस उगवला असतां—प्रजा-
पति जागा झाला असतां, कर्माधीन होऊनच तो प्राणिसमूह—प्रभवति—उत्पन्न होतो.

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहार्यं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थम-
विद्यादिहेतुभूलकर्माशयवशात्त्वावशो भूतप्रायो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे
वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह—भूतप्रायो भूतसमुदायः स्थावरजंगमलक्षणो यः पूर्वोत्पि-
म्बूप्य आसीत्स एवायं नान्यो भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमेऽद्भ्यः-
क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अकृत अभ्यागम कृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं—पूर्वी न के-
लेल्या पुण्य-पापाचे फल प्राप्त होणे व केलेल्या पुण्य पापाचा, फल न मिळताच, नाश
होणे, या दोषांच्या परिहारसाठी (प्रत्येक कर्मातून प्राणी भिन्न भिन्न मानल्यास हे दोन दोष
येतात. म्हणजेच पूर्वजन्म न मानल्यास यातील पहिला दोष व पुढचा जन्म न मानल्यास
दुसरा दोष येतो, यास्तव ते दोन्ही दोष न यावे म्हणून) त्याचप्रमाणे—बन्धमोक्ष-
शास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थं—स्थावर-जंगमरूप प्राणिसमूह प्रत्येक कर्मातून भिन्न
भिन्न मानल्यास बंध व मोक्ष यांच्याशी संबंध ठेवणाऱ्या एका जीवाचा अभाव होऊन

कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्डरूप बंध व मोक्ष सागणाच्या शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ होते, म्हणून त्या बंध मोक्ष सागणाच्या शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ नाही, तर त्याची प्रवृत्ति सफल आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठी,—च अविद्यादिक्लेशमूलककर्माशयवशात् अवश भूतप्राम भूत्वा भूत्वा प्रलीयते इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं च इदं आह—आणि अविद्यादिक्लेशमूलक कर्माशयामुळे परवश झालेला भूतसमूह पुन पुन उत्पन्न होऊन लीन होतो, यास्तव ससाराविषयी वैराग्यप्रदर्शन करण्यासाठी भगवान् ' भूतप्रामः० ' इत्यादि सांगतात [अविद्या,—अज्ञान, अस्मिता—मी असा अहकार, राग, द्वेष व अभिनिवेश—देहाचा वियोग न व्हावा हा अभिमान, यांना क्लेशपचक म्हणतात त्यांच्यापासून धर्माधर्मात्मक कर्मसमूह उद्भवतो त्या कर्मसमूहामुळेच अस्वतंत्र-कर्माधीन झालेला भूतसमूह जन्म व नाश याचा वारवार अनुभव घेतो यास्तव कर्मपरवश होऊन ससारांत परिवर्तन करीत असलेल्या जीवाना आतां हा जन्ममरण परंपरारूप ससार पुरे झाला, असें वाटून त्याचा कटाळा याचा, त्याच्याविषयी विरक्ति याचा म्हणून ह पुढाल वाक्य आहे] भूतप्रामः—भूतसमुदाय स्थावरजगमलक्षण य पूर्वस्मिन् कल्पे आसीन् स. एव अय न अन्य.—भूतप्राम म्ह० भूतसमुदाय—स्थावर जगमरूप भूतसमूह का, जो पूर्व कल्पांत होता तोच हा, दुसरा—त्याहून निराळा नव्हे—अहरागमे भूत्वा भूत्वा पुन पुन. रात्र्यागमे प्रलीयते—दिवसाचा आरंभ होताच पुन पुन उत्पन्न होऊन पुन पुन रात्र सुरू होतांच लीन होतो [रात्र होताच प्रलयाचा अनुभव घेणाऱ्या व दिवसाचा आरंभ होतांच जन्म घेणाऱ्या प्राणिसमूहाला एकसारखेंच पारतन्य आहे, अशा आशयानें सांगतात—]—पार्थ अहं क्षये अवशः—अस्वतंत्र. एव (प्रलीयते) अहरागमे अवशः एव प्रभवति—हे पार्था, दिवसाचा अय झाला असता अवश—अस्वतंत्रच असलेला भूतसव प्रलीन होतो व दिवसाचा आरंभ झाला असता, परतत्रच असलेला तो उत्पन्न होतो

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अन्यार्थे—तु—परतु—तस्मात् अव्यक्तात्—त्या अव्यक्ताहून—पर—निराळा—अन्य—अगदा विरक्षण—अव्यक्त.—दार्ष्ट्याचा विषय न होणारा व—सनातन—नित्य अगा—य भाव—जो भाव आहे—सः—तो—सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु—एव भूते नाश पावत असतां हि—न विनश्यति—एव नाश पावत नाही—य. अव्यक्त' अक्षर. इति उक्तः—जो हा अव्यक्त व अक्षर म्हणून म्हटला जातो—त—त्याच—परमां गतिं—परमा गति—आहुः—म्हणतात—यं

—इया भावाला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न निवर्तन्ते—पुन ससारमार्गांत परत येत नाहीत—तत् मम परमं धाम—ते माझे परम स्थान—परम पद आहे. २०-२१

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्स्युपायो निर्दिष्ट भोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिनाऽधेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणैदं गन्तव्यमिति—परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । मुद्रादेशोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराह्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाऽपक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । परस्तस्मादित्युक्त्वा, कस्मात्पुनः परः पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात्सनातनचिरंतनः । यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न चिन्त्यति ॥२०॥

भाष्यार्थ— ('अहोपण, 'अक्षरं ब्रह्म परम' असा उपक्रम करून त्याच्या उपयोगी नसलेले हे भलतेंच काय मागत बसला आर्हात' अशा शका घेऊन सांगतात—) —यत् उपन्यस्तं अक्षरं तस्य प्राप्स्युपाय 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म०' इत्यादिना निर्दिष्टः—आरभा ज्या अक्षरब्रह्माचा उपन्यास केला त्याच्या प्राप्तीचा उपाय 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म०' या वचनाने सांगितला—अक्षरब्रह्माच्या प्राप्स्युपायाचा निर्देश केला—अथ इदानीं अक्षरस्य एव स्वरूपनिर्दिदिक्षया अनेन योगमार्गेण इदं गन्तव्यं इति इदं उच्यते—यानंतर आतां अक्षर ब्रह्मान्याच स्वरूपाचा निर्देश करण्याच्या इच्छेनें या योगमार्गाने हे स्थान संपादन करावें, म्हणून हे सांगितलें जातें (त्यामुळे मध्ये सांगितलेला योगमार्ग व्यर्थ नाही.)—परः—व्यतिरिक्तः भिन्न—पर म्ह० व्यतिरिक्त—भिन्न—कुत—कोणाहून भिन्न—तस्मात् पूर्वोक्तात्—त्या पूर्वाक्त अव्यक्ताहून—' तु 'शब्दः विवक्षितस्य अक्षरस्य अव्यक्तात् वैलक्षण्यविशेषणार्थः ' तस्मात् ' येषील ' तु ' हा शब्द विवक्षित अक्षराचें अव्यक्ताहून वैलक्षण्य—विलक्षणता दाखविण्यासाठी पुढे जो ' अन्य ' शब्द आहे त्याच्या विशेषणासाठी आहे—भाव—अक्षराह्यं परं ब्रह्म—भाव म्ह० अक्षरसज्ञक परं ब्रह्म, (अहोपण, 'पर' शब्दाचा व्यतिरिक्त हा अर्थ करून, 'तु' शब्दाने वैलक्षण्य दाखवून पुन ' अन्य ' शब्द जोडला आहे तेव्हां त्यावर पुनरुक्तदोष येत नाही का ? ' उत्तर—) —व्यतिरिक्तत्वे सति अपि सालक्षण्यप्रसंग अस्ति इति तद्विनिवृत्त्यर्थं अन्यः इति आह—अक्षरब्रह्माचा व्यतिरिक्त व जरी असले तरी सालक्षण्य म्ह० समान लक्षणता आहे, असें तरी ठरण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून त्याचा सर्वथा निवृत्ति करण्यासाठी ' अन्य ' असें भगवाद् म्हणतात—अन्यः—विलक्षणः सः च अव्यक्तः—अनिन्द्रियगोचरः—अन्य—विलक्षण व तोच अव्यक्त—इन्द्रियाचा विषय न होणारा,—' परस्तस्मात् ' इति उक्त कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्तात् भूतग्रामबीजभूतात् अविद्यालक्षणात् अव्यक्तात्—'पर तस्मात्' असें या श्लोकाच्या आरंभीच म्हटलें—पण तो पर—भिन्न कोणाहून ? तर पूर्वाक्त भूतसमूहाच्या बीजभूत—अविद्यारूप अव्यक्ताहून भिन्न,—सनातन—चिरंतन—सनातन म्ह० चिरंतन—नित्य—य स भावः

ब्रह्मादिषु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति—असा जो भाव तो ब्रह्मादि-
स्तबपर्यंत सर्वभूते नाश पावत असताहि स्वतः नाश पावत नाही [विनाश पावणारा
प्रत्येक विकार पुरुषापर्यंत विनाश पावतो अक्षरसज्ञक पुरुष मात्र विनाश पावत नाही
कारण त्याच्या विनाशाचे निमित्तच सभवत नाही [अ २ श्लो २४ पृ ११७ पहा] २०

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः
परमा प्रकृष्टा गतिम् । य भाव प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते ससाराय तद्धाम स्थान परम
प्रकृष्ट मम विष्णो परम पदमित्यर्थं ॥२१॥

भाष्यार्थ—‘ अव्यक्त ० ’ इति—‘ अव्यक्त ० ’ या श्लोकाने पूर्वोक्त अव्यक्त भा-
वाविषया धृतिसमति साधतात—यः असौ अव्यक्त. अक्षरः इति उक्तः—जो
हा अव्यक्त अक्षर असे धृतात म्हटलेला—तं एव अक्षरसज्ञक अव्यक्तं भावं परमां
—प्रकृष्टां गतिं आहुः—त्याच—अक्षरसज्ञक अव्यक्त भावाला ‘परमा—श्रेष्ठ गति’ म्हणतात
—य भावं प्राप्य—गत्वा संसाराय न निवर्तन्ते तत् मम—विष्णोः परमं-
प्रकृष्टं धाम—स्थान—परमं पदं इत्यर्थं.—ज्या भावाला प्राप्त होऊन जन्म मरण-
सुख दुःखप्राप्तिरूप संसारासाठी परत फिरत नाहीत, त मज व्यापक परमात्म्याचे परम
—श्रेष्ठ धाम—स्थान आहे ते विष्णूचे—व्यापक परमात्म्याच परम पद आहे, असा भा-
वार्थ [‘ येनाक्षर पुरुष वेद सत्य ’ सुटकभाष्यार्थ प. ४७ या धृतात ‘ अक्षर ’ असे
म्हटले आहे ‘ पुरुषाज्ञ पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गति ’ काठक भाष्यार्थ पृ
८१ या धृतात त्याला परा गति म्हटले आहे ‘ तद्धाम परम मम ’ हाच अर्थ साण-
णारी ‘ तद्विष्णो परम पद ’ ही धृति आहे] २१.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—ह अनुना !—यस्य अन्तःस्थानि भूतानि—ज्या
च्या आंत हा सव भूत आहेत व—येन इदं सर्वं तत—ज्यान ह सर्व व्यापले
आहे—स पर पुरुष—तो परम पुरुष—अनन्यया भक्त्या तु—अनन्य भक्ती-
नेच—लभ्य—प्राप्त होण्याजोगा आहे २२

तल्लक्ष्मणाय उच्यते—पुरुष पुरि शयनापूर्णत्वाद्वा स पर पार्थ परो निरतिशयो
यस्मात्पुरुषाज्ञ पर किंचित् स भक्त्या लभ्यन्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया ।

१ रहस्यकार ‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त’ याचा अर्थ “ज्या अव्यक्ताला अक्षर असेही म्हण-
तात ” असा करताना पण तो बरोबर नाही कारण ‘अव्यक्त’ आणि ‘अक्षर’ या
दोन्ही प्रथमा आहेत शिवाय फोण म्हणताना, तेहि मागितले नाही यारतव ‘अव्यक्त व
अक्षर अम धृतात म्हटलेला’ हाच याचा भरल व यरा अर्थ आहे अथात् ७१४ पृष्ठावरील
गीतेन रहस्यपार ‘ गीतेन अक्षर व अव्यक्त हे शब्द बोट प्रकृतीला तर बोट पुरुषाला उरे-
शन बोटिके आहेत, ’ यंगरे ते मागतात, ते प्रमाणनिष्ठ नाही

यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्त-
र्वर्ति भवति । येन पुरुषेण सर्वभिर्दं जगत्ततं व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—तद्वद्ध्येः उपायः उच्यते—अव्यक्ताहून भिन्न, त्याहून विलक्षण
अशा परम पुरुषाच्या प्राप्तीचा उपाय ' पुरुष ० ' या श्लोकाने मागितला जातो.—
पार्थ पुरुषः—पुरि शयनात् पूर्णत्वात् वा सः पर—हे पार्थ, पुरुष-शरीरमंत्रक
पुणत शयन केल्यामुळे किंवा पूर्ण अमन्यामुळे पुरुष, तो पर,—पर-निरतिशयः
यस्मात् पुरुषात् परं किञ्चित् न—पर म्ह० निरतिशय, ज्या पुरुषाहून काही
पर नाही,—सः ज्ञानलक्षणया अनन्यया—आत्मविषयया भक्त्या तु लभ्यः
—तो पुरुष ज्ञानरूप अनन्य म्ह० आत्मविषयक भक्तानेच लभ्य-प्राप्त होण्यास योग्य
आहे.—यस्य पुरुषस्य अन्तःस्थानि-मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि
—ज्या पुरुषाच्या अन्तस्थ म्ह० मध्यस्थ हा कार्यभूत भूते आहेत, (पण भूते त्या पुरु-
षाच्या अन्तस्थ कशा ' उत्तर-)—हि कार्य कारणस्य अन्तर्वर्ति भवति—
कारण कार्य कारणच्या अन्तर्वर्ति असत, हे प्रसिद्ध आहे.—येन पुरुषेण इदं सर्वं
जगत् ततं—व्याप्तं आकाशेन इय घटादि—ज्या पुरुषाने हे सर्व जगत् व्यापले
आहे. आकाशाने जसे घटादिक व्यापलेले असते, [त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाने हे सर्व व्या-
पले आहे, व ज्याच्यामध्य १। सर्व कार्यरूप भूते राहतात तो श्रेष्ठ पुरुष ज्ञानलक्षण
आत्मविषयक भक्तानेच प्राप्त होतो.] २२.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—तु भरतर्षभ—पण हे अर्जुना !—योगिनः—योगी व वर्मा—
यत्र काले—ज्या वेळी—प्रयाताः—महन गळे असता—अनावृत्ति—मोक्षाल—
च पच—आणि—आवृत्ति—पुनर्जन्माला—यान्ति—प्राप्त होतात—तं काल—
तो काल मी तुला—वक्ष्यामि—सांगेन २३

प्रकृताना योगिनां प्रणवावेशितद्रह्यबुद्धीना कालान्तरमुक्तिभाजा ब्रह्मप्रतिपत्तय
उत्तरो मार्गो वनतव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते । आवृत्ति-
मार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुल्यार्थः—यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र
यस्मिन्काले त्वनावृत्तिमपुनर्जन्माऽऽवृत्तिं ताद्विपर्ययां चैव । योगिन इति योगिनः कर्मि-
णश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः ' कर्मयोगेन योगिनाम् ' इति विशेषणाद्योगिनः । यत्र
काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं याप्ति यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानाने परम पुरुषाचा प्राप्ति होते. पण ज्ञान या मार्गाची अपेक्षा
करून फल देण्यास समर्थ होत नाही. कारण विद्वानाची गति व उत्क्रांति—मरण यांचा
धुर्ताने निषेध केला आहे. (बृहदा.भाष्यार्थ अ.४ पृ. २५५ पहा) ह्यामुळे येथे पुढे मार्गाचे

जे कथन केले आहे ते अयोग्य आहे, अशी शंका घेऊन सगुणोपासकांसाठी त्यांचा उपदेश आहे अशा आशयाने सांगतात—) प्रणवावेशितब्रह्मपुत्रीनां कालान्तरमुक्ति-भाजां प्रकृतानां योगिनां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरः मार्गः वक्तव्यः इति— ज्यानीं प्रणवामध्ये ब्रह्मार्चा भावना दृढ केली आहे—ब्रह्मबुद्धीने ओंकारोपासना केली आहे, त्यामुळे जे कालान्तरीं—कल्पाच्या अंता प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीस पात्र असतात, अशा प्रकृत योग्याच्या ब्रह्मप्राप्तीमाठा उत्तर मार्ग सांगवा, म्हणून—‘यत्र काले’ इत्यादि वि-वक्षितार्थसमर्पणार्थ उच्यते—‘यत्र काले’ इत्यादि विवक्षित अर्थ समर्पण कर-ण्यासाठी सांगितले जाते. [उत्तरमार्ग हा विवक्षित अर्थ आहे. त्यासाठी कालाची उक्ति आहे. अर्थात् सुपुत्रानादींशीं संबद्ध असलेल्या देवयान मार्गाचे विधान करावयाचे अस-ताना मध्येच कालाचा निर्देश कशाला केला आहे, हा शंका रहात नाही. ‘देवयान मार्गाचेच जर विधान करावयाचे आहे, तर पितृयाणमार्गाचा उपन्यास करण्याचे काय कारण?’ उत्तर—] आवृत्तिमार्गोपन्यासः इतरमार्गस्तुत्यर्थः—आवृत्तिमा-र्गाचा जो येथे उपन्यास—उल्लेख केला आहे तो दुसऱ्या—देवयान किंवा उत्तरमार्गाच्या स्तुतीसाठी आहे. [दक्षिण किंवा पितृयाण मार्ग पुनर्जन्म हे फल देतो व उत्तर किंवा देवयानमार्ग अनावृत्ति—अपुनर्जन्म हे फल देतो, अर्थात् पहिल्या मार्गापेक्षा दुसरा मार्ग उत्तम आहे, अशी स्तुति येथे विवक्षित आहे.]—यत्र काले प्रयाताः इति व्यव-हितेन संबन्ध—‘यत्र काले’ या शब्दाचा ‘प्रयाता’ या दूरच्या पदार्था संबंध—यत्र—यस्मिन् काले तु—एण ज्याकाला—(मेलेले)—अनावृत्ति—अपुनर्जन्म च आवृत्ति तद्विपरीता एव—अनावृत्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला व आवृत्तीला म्ह० तद्विपरीत पुनर्जन्मालाच—‘योगिन’ इति योगिनः च कर्मिण उच्यन्ते—येथील ‘योगिनै’ या शब्दाने ध्यान करणारे व कर्म करणारे सांगितले आहेत. [का-रण ध्यान करणाऱ्या उपासकांकरिता पुढील श्लोकात उत्तरायण किंवा देवयान मार्ग

१ रदस्यकाराना या ‘योगि’ शब्दाचा अर्थ ‘कर्मयोगी’ असा केला आहे, पण तो अत्र-स्तुत आहे कारण ‘कर्मयोगी’ केवळ विशिष्ट कार्यां मेल्यानेच आवृत्ति व अनावृत्ति या अल्प वित्पन्न फलाना प्राप्त होणे शक्य नाही पुढील दोन श्लोकावरूनही या ‘योगि’ शब्दाचा केवळ कर्मयोगी हा अर्थ उचित नाही हे सिद्ध होते एकाच कर्मयोग्याला देवयानमार्ग व पितृयाणमार्ग असे भिन्न मार्ग प्राप्त होणे शक्य नाही २४ व्या श्लोकाने ‘ब्रह्मविद् ब्रह्मज्ञाना पौंचनात’ व २५ व्या श्लोकाने ‘योगी चाद्रमल उद्योतीला प्राप्त होऊन निवृत्त होतो,’ असे स्पष्ट वर्णन आहे. त्यावरून येथील ‘योगि’ शब्द ब्रह्मोपासक व कर्मयोगी या दोघांना पदोत्तर आहे हे सिद्ध होते. ‘ब्रह्मोपासक देवयान मार्गांने जातात, ते ब्रह्माला जाऊन पौंच-तात व पुन. परत येत नाहीत. कर्मयोगी पितृयाण मार्गांने चाद्रमल उद्योतीला जातात व तेथून परत फिरतात’ असे पुढे श्लोकेले असल्यामुळे या २१ व्या श्लोकातील ‘योगिन’ शब्दाचा अर्थ ‘ध्यान करणारे व कर्म करणारे’ असा वरलेच उचित होय. म्हणून आषा-दीनीं तत्राच अर्थ केला आहे.

सांगितला अमून २५ व्या श्लोकात कर्मठागाठी दक्षिणायन किंवा पितृयाण मार्ग सांगी वयाचा आहे अर्थात् त्याच्या अनुरोधानें येथाल 'योगी'शब्दाचा अर्थ केवळ पाहिजे, हे उघड आहे पण कर्मठाना उद्देशून 'योगी' या शब्दाचा प्रवृत्ति वशी होते २ उत्तर—]—**कर्मिणः तु गुणतः योगिनः 'कर्मयोगेन योगिनां'** इति विशेषणात्—पण कर्मी लोक अनुष्ठान या गुणामुळे योगी कारण 'कर्मयोगेन योगिनां' गा अ ३ ३ प २५५ असं विशेषण दिलेले आहे. [अनुष्ठान हा गुण कर्मा लोकांमध्येहि असल्यामुळे त्यांना योगी असे गुणत—गौणवृत्तीने म्हणता येते, व भगवानाना तिसऱ्या अध्यायात 'कर्मयोगाने योग्यांची—कर्मठांची निष्ठा मी सांगितला आहे' अस म्हणून कर्मठ या अर्थी 'योगी'शब्द वापरला आहे]—**भरतवर्षभ—हे भरतकुलश्रेष्ठा १—यत्र काले प्रयाताः मृताः योगिनः अनावृत्तिं यान्ति—ज्याकाली मृत झालेले योगी—ध्यायी—उपासक अनावृत्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला प्राप्त होतात—च यत्र काले प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि—व ज्याकाली मृत झालेले कर्मी आवृत्तीला म्ह० पुनर्जन्माला प्राप्त होतात त्या कालाला मी सांगेन, तो काल मी तुला सांगेन २३**

अग्निज्योतिरहः शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अन्वयार्थ—**अग्निः—**'अग्नि' या नांवाचा कालाभिमानिनी देवता—**ज्योति—**'ज्योति' या नांवाचा कालाभिमानिनी देवता—**अहः—**दिवसाची अभिमानिनी देवता—**शुक्रः—**शुक्रपक्षाभिमानिनी देवता—**पण्मासा, उत्तरायण—**उत्तरायणाच्या सहा महिन्याची देवता या देवता ज्यात आहेत—**तत्र—**त्या मार्गात—**प्रयाताः—**शरीर सोडलेले—मेलेले—**ब्रह्मविद् जनाः—**ब्रह्मोपासक—ब्रह्माच ध्यान करणारे जन कर्माने—**ब्रह्म—**ब्रह्माला—**गच्छन्ति—**प्राप्त होतात २४

त कालमाह अग्नि कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अधवाअग्निज्योतिषी यथाधुते एव देवते । भूपसा तु निर्देशो यत्र काले त कालमित्या-
ब्रवणवत् । तथाऽहर्देवताऽह शुक्रः शुक्रपक्षदेवता पण्मासा उत्तरायण तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्याय । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म-
विदो ब्रह्मोपासनपरा जना । क्रमेणेति वाच्यशेष । न हि सद्योमुक्तिभाजा सम्यग्दर्शननिष्ठाना गतिरागतित्वां क्वचिदस्ति "न तस्य प्राणा उत्स्रामन्ति" इति ध्रुते । ब्रह्मसलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—**तं कालं आह—**तो काल 'अग्नि ०' या दोन श्लोकांनी सांगतात—**अग्निः—**कालाभिमानिनी देवता—**अग्नि** हा कालाची अभिमानिनी देवता—**तथा**
गौ मा ८५

ज्योतिः कालाभिमानिनी देवता एव—तशीच ज्योतिहि कालाभिमानिनी देवताच,
 [तो काल सागतो, असा उपक्रम असल्यामुळे 'अग्नि' व 'ज्योति' या शब्दाचा काल
 प्राधान्याने—कालाभिमानिनी देवता असा अर्थ करून, आता यथाश्रुत देवताच घ्याव्या असा
 विकल्प सागतात-] अथवा अग्निज्योतिपी यथाश्रुते एव देवते—किवा अग्नि व
 ज्योति या दोन्ही यथाश्रुत म्ह० त्याच नावाच्या देवता घ्याव्या [कारण त्या देवताचा
 मृतांना त्या मार्गातून नेत असतात मग अस जर आहे तर 'काल वक्ष्यामि—'मी काल सागतो
 असा कालप्राधान्याने निर्देश कासा केला आहे ? उत्तर-]—भूयसां तु निर्देशः 'यत्र
 काले तं काल' इति आम्रवणवत्—'यत्र काले तं काल' हा वाहुल्याच्या अपेक्षेने
 निर्देश आहे 'आम्रवण' या निर्देशाप्रमाणे [एखाद्या उपवनात इतर वृक्षापेक्षा आच्याची
 झाडेच पुष्कळ असल्यास त्याला जसे 'आम्रवण' असे म्हणतात, त्याप्रमाणे दोन्ही मा-
 र्गांमध्ये असलेल्या कालादिकाच्या अभिमानिनी देवताचा 'काल' शब्दाने उल्लेख केला
 आहे कारण त्या सर्वदेवतांमध्ये कालाभिमानिनी देवता अधिक आहेत त्यामुळे काल-
 शब्दानेच त्याचा निर्देश केला आहे]—तथा अहः—अहर्देवता—त्याचप्रमाणे 'अह'
 हा अहर्देवता—दिवसाची अभिमानिनी देवता,—शुक्लः—शुरूपक्षदेवता—शुक्ल म्ह०
 शुरूपक्षदेवता—षणमासा उत्तरायणं—तत्र अपि मार्गभूता—देवता एव—
 सहा महिने उत्तरायण, त्यातीलहि मार्गभूत देवताच घ्याव्या—इति अन्यत्र न्यायः
 स्थित—असा न्याय शाररारव मीमासेत सिद्ध केलेला आहे [अग्नि, ज्योति इत्यादि
 हीं मार्गाचा चिह्न आहेत, किवा त्या भोगभूमि आहेत, असे समजणे शक्य असतांना
 देवताचे ग्रहण काय म्हणून करावयाचे, अशी शका घेऊन 'आतिवाहिका ताल्लिगात्' ब्रह्म-
 सूत्र अ ४, पा ३, सूत्र ४ यात मृत जीवानी वाहुन नेणाऱ्या या देवता आहेत व श्रुतीत त्या
 देवतांचेच स्पष्ट लिंग आहे, असा न्याय सिद्ध केला आहे]—तत्र—तस्मिन् मार्गे
 प्रयाता—मृता ब्रह्मविदः—ब्रह्मोपासनपरा जनाः ब्रह्म गच्छन्ति—त्या अ-
 ग्न्यादेवाच्या सामोऱ्यात—त्या मार्गात गेलेले ब्रह्मविद् म्ह० सगुण ब्रह्मोपासनेत तत्पर
 असलेले लोक ब्रह्माला प्राप्त होतात—क्रमेण इति चाप्यशेषः—क्रमाने ब्रह्माला
 प्राप्त होतात, असा येथे या वाक्याला शेष जोडावा—[येथे ब्रह्म म्ह० कार्यब्रह्म—हिरण्य-
 गर्भ असे समजावे हिरण्यगर्भाच्या लोकी जाऊन त्याच्या आयुष्याचा क्षय झाल्यावर
 त्याच्याचरोपर ते मुक्त्य ब्रह्माला प्राप्त होतात किंवा परब्रह्मच परंपरेने त्यांच्या शुर्काचे
 आलयन—आश्रयस्थान होते म्हणून 'क्रमेण' असे भाष्यात मुद्दाम म्हटल आहे कारण-]
 —सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्योमुक्तिभाजां गतिः आगतिः चा न हि क्वचित्
 यास्ति—सम्यग्दर्शननिष्ठ म्ह० निगुण ब्रह्मच मी आहे वने आत्मगाशात्कारवान् ज्ञाननिष्ठ
 कर्त्यान् सद्योमुक्ताः अ० जान्मुक्तीला पात्र असलेले जे ज्ञानी त्यांना जाणें किंवा येणे यातीत
 कांही नसतें 'न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः—त्याचे प्राण घरीराला सो-

१ रहस्यवार या 'ब्रह्मविद' शब्दाचा 'ब्रह्मवेत्ते लोक' असा अर्थ बरितान पण तो बरीच
 योगी म्हणजे षमयोगी वा शब्दायांच्या विरुद्ध आहे.

हून कोठे जात नाहीत, अशी धृति आहे. बृह.भाष्यार्थ अ ४४ २७५ पहा.—ते ब्रह्मसं-
लीनप्राणा एव—ज्यांचे प्राण ब्रह्ममध्ये पूर्णपणे लीन झाले आहेत असेच ते आहेत.
—ते ब्रह्ममयाः—ब्रह्मभूताः एव—ते ब्रह्ममय—ब्रह्मभूतच होत.—तु ब्रह्मविदः
जनाः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति—पण ब्रह्मोपासक जन क्रमाने ब्रह्माला प्राप्त होतात. २४.

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—धूमः—धूमाभिमानिनी देवता—रात्रिः—रात्रीची देवता—तथा
—त्याचप्रमाणे—कृष्णः—कृष्णपक्षार्ची देवता—पद् मासाः दक्षिणायनं—दक्षि-
णायनाच्या सहा महिन्यांची देवता—तत्र—या देवता ज्या मार्गातील चिह्ने आहेत
त्या मार्गात—(प्रयात) योगी—मग्न गेलेल्या कर्मठ—चान्द्रमसं ज्योतिः—चंद्रा-
र्ताल ज्योतीला—कर्मफलाला—प्राप्य—प्राप्त होऊन त्याचा भोगाने क्षय होताच—
निवर्तते—तेथून परत येतो. २५.

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता । तथा कृष्णः
कृष्णपक्षदेवता । पण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेवतं । तत्र चन्द्रमसि भवं
चान्द्रमसं ज्योतिः फलमष्टादिकारी योगी कर्मा प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयात्रिवर्तते ॥२५॥

भाष्यार्थ—‘धूमः०’ इति—‘धूमः०’ या श्लोकाने प्रकृत देवयान मार्गाची स्तुति
करण्यासाठी पितृयान मार्गाचा उपन्यास करितात—धूमः रात्रिः—धूमाभिमानिनी
देवता रात्र्यभिमानिनी च देवता—‘धूम’ म्ह० धूमाभिमानिनी देवता व रात्रि

१ रहस्यकार पितृयान मार्गाच्या आरंभा भूराच्या पूर्वी ‘अग्नि’ हा शब्द अध्याहृत ये-
तात, व त्याचे कारण “मेल्ल्या मनुष्याच्या देहास अग्नि दिव्यानंतर म्हणजे अग्नापामूनच
या दोन्ही मार्गांस सुरवात होते,” असे सांगतात पण ते अयोग्य आहे कारण देवयान मा-
र्गास आरंभ ‘अग्नि’ असा जो शब्द आहे, तो मेल्ल्या मनुष्याच्या देहास अग्नि देतात,
म्हणून घातलेला नाही. तर ती त्या मार्गातील एक देवता आहे, या उद्देशाने तो शब्द
येजिला आहे. काही ध्यानयोगा जलममाधि घेतान, काही ब्रह्मोपासक सन्यासी असतात,
त्यांच्या देहाला अग्नि देत नाहीत, हे प्रसिद्धच आहे तेव्हा ‘अग्नापामूनच या दोन्ही मा-
र्गांना सुरवात होते,’ असे जर म्हटले तर त्या ध्यानयोग्यांना देवयानमार्ग मिळणे शक्य
नाहीं. यास्तव येथील ‘अग्नि’ शब्दाचा साक्षात् अग्नि असा अर्थ घेता येत नाही. अग्निदेव-
ताच येतली पाहिजे तसे केले तरच ‘काल बध्यामि’ म्ह० ‘मां तौ काल मार्गानां’ असे ज
भगवानांनी २३ व्या श्लोकात म्हटले आहे, त उपपन्न होते शिवाय पितृयानमार्गाला ‘धूमा-
दिमार्ग’ हे दुसरे नाव आहे, असे रहस्यकारच ७३५ पृष्ठावर सांगतात. पण त्या मार्गाच्या
आरंभा अग्नि जर अध्याहृत ध्यावयाचा अमना तर त्याला धूमादिमार्ग म्हणता आले नमते.
बरोबर अग्निशब्दाप्रमाणेच येथील ‘धूम’शब्दानेही देवता विवक्षित आरे साक्षात् नास धूम वि-
वक्षित नाही. रहस्यकारांनी या सवर्षी १९२-१९५५ पृष्ठावर अधिक विवर देला आहे.

म्ह० रात्रीची अभिमानिनी देवता—तथा कृष्णः—कृष्णपक्षदेवता—तसाच कृष्ण
 म्ह० कृष्णपक्षाची देवता—पणमासाः दक्षिणायनं इति च पूर्ववत् देवता एव
 —सहा महिने दक्षिणायन ही सुद्धा पूर्वीप्रमाणें देवताच—तत्र योगी-कर्मी च-
 न्द्रमसि भवं चांद्रमसं ज्योतिः-फलं—त्या देवतांन्या समीप गेलेला योगी म्ह०
 कर्मी चन्द्रमामध्ये असलेला जी चांद्रमस ज्योति त्या फलास—प्राप्य-भुक्त्वा त-
 रक्षयात् निवर्तते—प्राप्त होऊन ते चांद्रमस ज्योतिरूप फल भोगून त्याच्या क्षयामुळे
 -कर्मजन्य पुण्याचा फलोपभोगानें क्षय झाल्याने पुन निवृत्त होतो. यालोकी परत येतो. २५

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

अन्ययार्थ—जगतः—ज्ञान-कर्माधिकृत जनाच्या—एते—या दोन—शुक्ल-
 कृष्णे—प्रकाश-अप्रकाशरूप—गती—गती—मार्ग—शाश्वते मते—नित्य मानले-
 न्या आहेत—एकया—यातील एका गतीने योगी—ध्यानी—अनावृत्ति—कर्ममुक्तीला
 —याति—प्राप्त होतो व—अन्यया—दुसऱ्या गतीने कर्मी—पुनः आवर्तते—
 पुनः परत येतो. २६

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा चेति शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला तदभा-
 वात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यै-
 वैते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुद्धया
 यात्यनावृत्तिमन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—‘शुक्ल०’ इति —‘शुक्लकृष्णे०’ या श्लोकाने या दोन मार्गांचे नित्यत्व
 मागतात—शुक्लकृष्णे—शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वात्
 शुक्ला तदभावात् कृष्णा—शुक्ला व कृष्णा=शुक्लकृष्ण, ज्ञानप्रकाशकत्वामुळे शुक्ला व
 त्याच्या अभावामुळे कृष्णा.[विद्याप्राप्यत्वामुळे म्ह० उपासनेने—देवताज्ञानाने प्राप्त होण्यास
 योग्य असल्यामुळे व अचि, दिवम इत्यादि प्रकाशानें उपलक्षित झाल्यामुळे देवयानगति
 शुद्धा आहे व ज्ञानप्रकाशकत्वान्या अभावामुळे म्ह० धूमादि अप्रकाशानें उपलक्षित व
 अविद्याप्राप्य-कर्माने प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळे पितृयाणगति कृष्णा आहे—शुक्ल-
 कृष्णे हि एते गती—शुक्ला व कृष्णा या धृतात प्रसिद्ध असलेल्या दोन गती—
 जगतः इति ज्ञानकर्मणो अधिकृतानां सर्वस्य जगतः एव एते गती न
 संभवतः—‘जगतः’ म्ह० ज्ञान व कर्म याचे जे अधिकृत आहेत, शास्त्रानें ज्ञानाचा
 ज्ञानाचा व कर्माचा अधिकार दिला आहे त्यांच्या (या दोन गतीं सांगत आहेत.) कारण

पण त्यांना मक्षिप्त उत्तर वर येऊन गेलेच अमत्त्वामुळे आम्हा येथे अधिक निष्कार करीत
 नाहीं ब्रह्मज्ञानरभाष्यांशीन त्याचा मखिन्नर विचार करू कारण त्याचा रथा भाष्यार्थी
 अधिक मरव आदि

सर्व जगद्ग्याच या दोन गती समवत नाहात.—शाश्वते-नित्ये संसारस्य नित्यत्वात् मते-अभिप्रेते—शाश्वत म्ह० नित्य, संसार नित्य असल्यामुळे त्या दोन गतीहि नित्य मानलेल्या आहेत त्या नित्य अभिप्रेत झ० इष्ट आहेत. [ज्ञानावाचून संसाराची निवृत्ति होत नाहा, व ज्ञान अत्यंत दुर्लभ आहे, म्हणून संसार नित्य होय. अर्थात् नित्य म्ह० अत्यंत अविनाशी नव्हे संसार असेपर्यंत या गतीहि असणारच.]—तत्र एकया शुक्रया अनावृत्तिं याति अन्यया इतरया पुनः—भूयः आवर्तते—त्या दोन गतींतील एका म्ह० शुक्र गर्ताने अनावृत्तीला म्ह० ब्रह्ममुक्तीला प्राप्त होतो व इतर म्ह० कृष्णगर्ताने पुनरपि म्ह० भोक्तव्य पुण्यकर्मांचा क्षय झाला असता अवशिष्ट राहिलेल्या कर्माने येथे जन्म घेण्यासाठी परत येतो २६.

नैते सृती पार्थ जानन्नयोगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना ।—एते सृती—हे दोन मार्ग—जानन्—जाणणारा—कश्चन योगी—कोणीहि योगी—न मुह्यति—मोहित होत नाहा—तस्मात्—म्हणून—हे अर्जुन—हे पार्था ।—सर्वेषु कालेषु—सर्व काली—योगयुक्तः—तू समाहित वित्त—भव—हो २७

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गा पार्थ जानन्ससारायैकाऽन्या मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन॥

भाष्यार्थ—'नैते' इति—या गताना उपास्यत्व आहे, हे सुचविण्यासाठी त्याच्या विज्ञानाची 'नैते' या श्लोकाने स्तुति करितात—पार्थ एते यथोक्ते सृती-मार्गा ससाराय एका च मोक्षाय अन्या इति जानन् कश्चन-कश्चित् अपि योगी न मुह्यति—अर्जुना ! या पूर्वीक दोन सताना म्ह० दोन मार्गांना त्यांतील एक ससाराला व दुसरा मोक्षाला—क्रममुक्ताला कारण होतो, असे जाणणारा कोणीहि योगी मोहित होत नाहा [गतांचेहि ध्यान करणारा ध्याननिष्ठ योगी मोहित होत नाहा. दक्षिणमार्ग देणारें केवल कर्म आपलें कर्तव्य आहे, असे समजत नाहा असे, याप्रमाणें योग म्ह० ध्यान क्रममुक्ते हे फल देणारें असल्यामुळे ते नित्य कर्तव्य आहे असे सिद्ध झालें, असा आता उपसंहार करितात—]—अर्जुन तस्मात् सर्वेषु कालेषु

१ मुद्यात 'नैते सृती जानन् योगी' असें चरी म्हटले आहे तरी रदस्यकार त्याचा अर्थ 'या दोन सृति-मार्ग तत्त्वत जाणणारा कोणताहि क्रमयोगी' असा करतात पण येथे गतांचे पुढें ज्ञान विवक्षित नसून ध्यान विवक्षित आहे यास्तव 'तत्त्वत जाणणारा' हे शब्द येथे अप्रयुक्त आहेत तसेच 'योगयुक्तो भवार्जुन' याचा अर्थ कर्मयोगयुक्त हो, असा करणेहि प्रकरणाला सोडून आहे येथाने योगी म्हणजे ध्यानयोगीच होय, हे पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होत आहे

योगयुक्तः-समाहितः भव-अर्जुना । म्हणून तू सर्वकाला योगयुक्त-समाहित-
वित्त हो. २७.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ-योगी-ध्यान-उपासना करणारा पुरुष-इदं विदित्वा-या
अध्यायात सात प्रश्नाचा निर्णय करून जे कांहा सांगितले आहे त जाणून-वेदेषु-
वेदाध्ययनात-यज्ञेषु-यज्ञानुष्ठानात-तपःसु-तपश्चर्येत-च एव-आणि-
दानेषु-दानात-यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं-जे पुण्यफल सांगितले आहे-तत्
सर्व-ते सर्व-अत्येति-उत्तम करून जातो-च-आणि-आद्यं पर स्थान
-अगदी मूळ कारणरूप ब्रह्मपदाला-उपैति-प्राप्त होतो. २८

शृणु योगस्य माहात्म्यम्-वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्रूप्येनानुष्ठितेषु तप सु
च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेषु पुण्यफल पुण्यस्य फल पुण्यफल प्रदिष्ट शास्त्रेणा-
त्येतत्त्व गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्त सम्यगवधार्या-
नुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमंश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भव कारण ब्रह्मेत्यर्थं

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत
श्रुतौ श्रीभगवद्गीतामाथ्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ-(श्रद्धाशुद्धि होण्यासाठी योगाची स्तुति)-योगस्य माहात्म्यं
शृणु-तू आता यागाच माहात्म्य ऐक-वेदेषु-सम्यक् अधीतेषु-उत्तम
प्रकारे म्ह० हातात पवित्रकें घालून, पूर्वाभिमुख बसून वगैरे नियमपूर्वक अध्ययन
केलेल्या वेदामध्ये-च साद्रूप्येन अनुष्ठितेषु यज्ञेषु-च साद्रूप्याने-सद्रूपत्वाने-
म्ह० अगापागासह अनुष्ठिलेल्या यज्ञामध्ये,-च सुतप्तेषु तप सु-आणि उत्तम
प्रकारे म्ह० मन, बुद्धि इत्यादिकाच्या ऐकान्यपूर्वक आचरिलेल्या तपामध्ये-च सम्य-
ग्दत्तेषु दानेषु-आणि उत्तम प्रकारे-यथाशास्त्र-देश, काल, पात्र पाहून दिलेल्या
दानामध्ये-एतेषु शास्त्रेण यत् पुण्यफलं-पुण्यस्य फल पुण्यफलं प्रदिष्टं
-या सर्वांमध्ये शास्त्राने जें पुण्यफल-पुण्याच ज फल तें पुण्यफल, सांगितलेले आहे
-तत् सर्वं फलजात इदं विदित्वा अत्येति-अतीत्य गच्छति-ते सर्व प्रकारचे
फल हें जाणून उत्तम जातो-त्या सर्वांच उत्तम करितो-त्या सर्वांच्या पुण्यफलाहून
आधिक फलास प्राप्त होतो (आता 'इदं-हे'-या शब्दाचा अर्थ व्यक्त करि-

१ भगवद्गीतेन वैदिकप्रदायाला अनुसरून यज्ञ, दान व तप यांनाच कमयोग
म्हणजे आहे. तिसऱ्या अध्यायातहि पंचमहावक्त्ररूप कमयोग सांगितला आहे या श्लोकात

तात—)सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तं—हे म्ह० सात प्रश्नांच्या निर्णयाच्या द्वारा सांगितलेले हे जाणून, [पूर्वोक्त सर्व फलाचें उल्लंघन करतो. 'अधियज्ञः कथं कः अत्र' यातील 'कथं' व 'कः' यावरून दोन प्रश्नांची कल्पना करून एकंदर आठ प्रश्न कोणी मानतात. पण भगवानाचें प्रतिवचन पाहिल्यावर अर्जुनानें एकंदर सातच प्रश्न केले आहेत, असा निश्चय होतो]—(विदित्वा) सम्यक् अवधार्य—अनुष्ठाय—हे सर्व सांगितलेले उत्तम प्रकारें जाणून म्ह० अनुष्ठानानें निश्चित करून—योगी—परं—प्रकृष्टं ऐश्वरं स्थानं उपैति—प्रतिपद्यते—प्रकृत ध्यानयोगी सर्वोत्तम, ईश्वराच्या—ध्यापक परमात्म्याच्या स्थानास जातो—प्राप्त होतो—[ज्यात सर्व राहते ते स्थान परमपद. त्याचेंच आणखी एक विशेषण—]—आद्यं—आदौ भवं कारणं ब्रह्म इत्यर्थः—आद्य म्ह० आरंभ असते ते आद्य म्ह० कारण, ब्रह्म असा याचा भावार्थ. [ध्यानरूप योगाचें अनुष्ठान केल्याने तो योगी सर्वे फलाहून श्रेष्ठ अशा मोक्षरूप फलास क्रमाने प्राप्त होतो. या अध्यायात अर्जुनाच्या सात प्रश्नाचें उत्तर देऊन व योगमार्गाचें दिग्दर्शन करून तत्पदार्थाचें 'ध्येय' या रूपाने व्याख्यान केले.] २८.

इति भगवान् श्रीकृष्णाना गायलेस्वा उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैका योग—उपाय शास्त्रातील तारकब्रह्मयोग (अक्षरब्रह्मनिर्देश) नावाचा आठवा अध्याय विष्णुसाम्हृत सान्त्वयार्थ—सटीप—भाष्य—भाष्यार्थासह समाप्त शाला.

वेदाध्ययन, यज्ञ, दान, तप यांच्या पुण्यफलाचे उल्लंघन योगी करतो, असें म्हटलें आहे. त्यावरून येथील योगी म्हणताने रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें कर्मयोगी नव्हे हे उघट होतें.

अध्याय नववा.

राजविद्या-राजगुणयोग.

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः । तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् । तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिकल-
मधिगम्यते नान्यथेति तदाशंकाव्याविवृत्तसया श्रीभगवान् उवाच—

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायाची सगति—)—अष्टमे नाडीद्वारेण सगुणः
धारणायोगः उक्तः—आठव्या अध्यायात सुपुम्ना नाडीच्या द्वारा 'धारणा' या अं-
गाने युक्त असा धारणायोग, सर्वद्वारांचे संयमन करणे या गुणासह सांगितला—च
तस्य अग्नि-अर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं एव अनावृत्ति-
रूपं फलं निर्दिष्टं—आणि त्याचें अग्नि, ज्योति इत्यादि क्रमाने—देवयान मार्गानें का-
लान्तरा ब्रह्मप्राप्ति होणें या स्वप्नाचेंच अनावृत्तिरूप फल सांगितलें—तत्र अनेन एव
प्रकारेण मोक्षप्राप्तिकलं अधिगम्यते अन्यथा न इति—पण असा अर्थ सिद्ध
झाला असता, याच प्रकारानें मोक्षप्राप्तिरूप फल प्राप्त होतें दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारे नाहीं,
[म्ह० मोक्ष देवयानमार्गानें गेत्यानेच होतो, दुसऱ्या कोणत्याही मार्गानें किंवा ज्ञानानें
नाहीं, अशी शंका येते.—]—तदाशंकाव्याविवृत्तसया श्रीभगवान् उवाच—
त्या शक्या व्यावृत्ति करण्याच्या इच्छेनं श्रीभगवान् म्हणाले—

१ या अध्यायाच्या आरंभीच रहस्यकार म्हणतात—“ कर्मयोगाचें आचरण करणाऱ्या
पुरुषास परमेश्वराचें पूर्ण ज्ञान होऊन मनाची शांति किंवा मुक्तावरवा कर्शा प्राप्त होते... ”
इत्यादि. पण ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे दोन मार्ग सांगण्यासाठी गीतेचा आरंभ आहे, या
म्हणण्याशी प्रस्तुत म्हणणें जुळत नाहीं कारण येथे कर्मयोगाचें आचरण करणाऱ्या पुरु-
षाला पूर्ण ज्ञान होतें, असें म्हटल्यामुळे कर्मयोग ज्ञानाचें साधन ठरतें, व गीतेचा आरंभ
तर ज्ञानोत्तर काय करवें, हें सांगण्यासाठी आहे तेव्हा याची भगति कर्शा काय लावा-
वयाची ? असेा. रहस्यकार म्हणतात—“ यासच भक्तिमार्ग म्हणतात व अव्यक्तोपासना
म्ह० ज्ञानमार्ग व व्यक्तोपासना म्ह० भक्तिमार्ग (गी. र. ४१२) या मार्गात परमेश्व-
राचें स्वरूप प्रेमगम्य व व्यक्त म्ह० प्रत्यक्ष कळणारे असतें, व त्या व्यक्त स्वरूपाचें १-१२
या चार अध्यायात विस्तृत निरूपण केले आहे पण हा भक्तिमार्गहि स्वतंत्र नसून सा-
तव्या अध्यायात कर्मयोगसिद्धयर्थे आरंभिलेल्या ज्ञानविज्ञानाचाच एक भाग आहे.” वगैरे
पण व्यक्तोपासना म्ह० भक्तिमार्ग व अव्यक्तोपासना म्ह० ज्ञानमार्ग हें म्हणणें प्रमाणशून्य
आहे. ती नुरती कल्पना आहे. कारण ज्ञान व कर्म हे दोन परस्परप्रतियोगी शब्द आहेत.
ज्ञानमार्ग म्ह० शास्त्रोक्त कर्मांचा उपाय लेशहि नाहीं तो मार्ग, अर्थात् तो भक्तिमार्गाचा
प्रतियोगी होऊ शकत नाहीं. उपासना व्यक्त-सगुण ब्रह्माची असो, की अव्यक्त-निर्गुण ब्र-
ह्माची असो, ती केव्हाहि उपासनाच. उपासना हा ज्ञानमार्ग केव्हाच होणार नाहीं.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

मन्वयार्थ—तु—आता—इदं गुह्यतमं विज्ञानसहितं ज्ञान—हैं अतिशय गुह्य अनुभवासह आत्मज्ञान—अनसूयवे—माझ्या गुणामध्ये दोषदृष्टि न ठेवणाऱ्या—ते—तुला—प्रवक्ष्यामि—सांगेन—यत्—जे ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—ज्ञालें असता—अशुभात्—अनुभ ससारापासून—मोक्ष्यसे—तू मुक्त होवाल १

इदं ब्रह्मज्ञान वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तद्बुद्धौ सनिधीकृतेदमित्याह । तुराप्सो विशेषनिर्धारणार्थं । इदमेव सम्यग्ज्ञान साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं “वासुदेव सर्वमिति” “आत्मैवेदं सर्वम्” “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिभ्रुतिस्मृतिभ्यः । नान्यत् । “अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्मराजानस्ते क्षयलोका भवन्ति” इत्यादिभ्रुतिस्मृत्तश्च । ते तुभ्य गुह्यतमं योष्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽम्यारहिताय । किं तत्, ज्ञान, किंविदिष्ट विज्ञानसहितमनुभयुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात्ससारवन्धनात् ॥

भाष्यार्थ—इदं ब्रह्मज्ञान वक्ष्यमाणं च पूर्वेषु अध्यायेषु उक्तं तद्बुद्धौ सनिधीकृत्य ‘इदं’ इति आह—हैं ब्रह्मज्ञान का, जें पुटें सांगायवाचें आहे व पूर्व्या अध्यायांत सांगितलेलें आहे त बुद्धींत सनिध करून—पूर्वात्तरप्रधाच्या आलोचनानें तें सर्व अन्त करणात जाणून ‘ह ब्रह्मज्ञान’ अने भगवान् म्हणत आहेत.—‘तु’ शब्द विशेषनिर्धारणार्थं—येथाल ‘तु’ हा शब्द प्रकृत ध्यानाहून ज्ञान विदिष्ट आहे, हें योतित करण्यासाठी आहे (त्याच्या अर्थानेंच स्पष्टकरण करिनात—)—इदं एव सम्यग्ज्ञानं साक्षात् मोक्षप्राप्तिसाधनं—हेंच सम्यग्ज्ञान साक्षान् मोक्षप्राप्ताचें साधन आहे (याविषयी भ्रुतिस्मृताचें प्रमाण—)—‘वासुदेव सर्व इति’ ‘आत्मैवेदं सर्वं’ ‘एकं एवाद्वितीयं’ इत्यादिभ्रुतिस्मृतिभ्यः—‘वासुदेव ह सर्वं आहे’ अम जाण पारा ज्ञाना मला प्राप्त होतों (गा मा ज ७ १९ पु ६२० पहा) ‘ह सर्व आत्मान आहे’

तथापि रहस्यकाराना ज्ञानभाग व ज्ञाननिष्ठा या शब्दाच्या अर्थांत भेद दाखविण्याचा यत्न ४२२ पृष्ठावर केला आहे पण तो पृ ३०३, ६४३ येथाल ‘ज्ञाननिष्ठा व वरनिष्ठा हे दोन स्वतंत्र मुख्यवस्तू माग’ इत्यादि उपपादनाच्या विरुद्ध आहे ‘भक्तिमार्गांत परमेश्वराचें स्वरूप व्यक्त अने’ हें म्हणों प्रामादिक आहे श्वराचें स्वरूप व्यक्त केव्हां नसतें प्रथिमा, प्रतीक इतें हें श्वराचें स्वरूप स्वरूप नसतें ते प्रमादिकाऱ्यांच्या उपाय नसाटा वरिपडे, अथात् मायिक स्वरूप आहे ते सारे नहे परमाना इतिद्याचा विषय नाही अकारनसगोचर आहे त्यामुळे १-१२ अध्यायांत व्यक्त स्वरूपाचें विस्तृत निरूपण केले आहे, हें म्हणों बरोबर नाही, व ते पुढील अध्यायाचें विचारपूर्वक विवेचन केले असता केव्हाहि सहज कळत ‘कमदोगाच्या निदयध ज्ञानविज्ञानाचा अरम’ ही सत् कल्पना नमून अणु कल्पना आहे, हे आग्हा वर दाखविडेच आहे.

—छान्दो भाष्यार्थं पृ ५६८ 'एकच व अद्विताय' छान्दो भाष्यार्थं पृ ४१५ इत्यादि श्रुतिस्मृतिवरन ह्ये सिद्ध होते—अन्यत् न—दुसर कोणतेहि मोक्षाचें साधन नाहा [अर्थात् अद्वैत ज्ञानाहून भिन्न असलेल जे द्वैतज्ञान तेहि मोक्षाच साधन आहे, असे जें कित्येकाच मत आहे त बरोबर नाहा द्वैतज्ञान मोक्ष देण्यास समर्थ नाहा, याविषया श्रुतीचें प्रमाण देतात—]—'अथ येऽन्यथातो विदुः अन्यराजानः ते क्षय्यलोका भवन्ति—'इत्यादि श्रुतिभ्य च—'पण जे याहून उलट जाणतात ते 'अन्यराजानः' होतात म्ह० त्यांचा स्वामी त्याहून निराळा असतो ते क्षय्यलोक होतात त्यांचे लोक म्ह० फल क्षय पावणारे असते,' अज्ञा-द्वैतज्ञानान मोक्ष मिळत नाहा, असे सागणाऱ्याहि श्रुति आहेत—ते-तुभ्यं-अनसूयवे-असूयारहिताय गुह्यतमं-गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि-तुला-असूयारहित अशा तुला गुह्यतम म्ह० अतिशय गुप्त ठेवण्यास योग्य असलेलें सांगेन—किं तत्, ज्ञानं—ते काय, तर ज्ञान—किंविशिष्टं विज्ञान-सहितं-अनुभवयुक्तं—किंविशिष्ट-कोणत्या विशेषणानें विशिष्ट असे तें गुह्यतम ज्ञान विज्ञानसहित अनुभवयुक्त ज्ञान,—यत्-ज्ञान ज्ञात्वा-प्राप्य अशुभात्-संसार बन्धनात् मोक्ष्यसे—ज ज्ञान प्राप्त झाले असता अशुभापासून म्ह० संसारबधनातून मुक्त होशील १

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—राजविद्या—हे ज्ञान विद्याचा राजा,—राजगुह्यं—गुह्यांचा राजा,—पवित्रं—अत्यंत पावन—इदं उत्तमं—असें हें उत्तम ज्ञान आहे—प्रत्यक्षावगमं—याचें ज्ञान-अनुभव प्रत्यक्ष येतो—धर्म्यं—हें धर्मीला धरून आहे—कर्तुं सुसुखं—हें सपादन करण्यास सुलभ व—अव्यय—अव्यय आहे कर्माच्या फला-प्रमाण याचें फल क्षण होत नाहीं २.

तद्य—राजविद्या विद्याना राजा दीप्यतिशयत्वात् । दीप्यते हीयमतिशयेन प्रष्ट विद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्याना राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्मोपमांदि ममूलं कर्म क्षणमात्राद्गस्मी करोति यतोऽत किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रयत्नेन सुरादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेक गुणपतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं एव न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मा-दनपेतम् । प्वमपि स्पाद्दु मपाद्यमित्यत आह मुमुक्षु कर्तुं यथा रानविषेकविज्ञानम् । तत्राप्यायामाना कर्मणा सुखमपाद्यानामत्यफलात् दुष्कराणां च महाफलात् एव मितीद् तु मुमुक्षुमपाद्यत्वात्फलक्षयाद्ध्येतीति प्राप्तमत आहाव्यय नास्य परतः कर्म वद्व्ययोऽस्तीत्यव्ययमन श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥२॥

भाष्यार्थ—तद्य—त्या ज्ञानाकडे श्रोत्याची प्रगति व्हावी, म्हणून त्याची 'राजविद्या' या श्लोकाने स्तुति करितात—राजविद्या-विद्यानां राजा दीप्यतिशयत्वात्—राजविद्या म्ह० विद्यांचा राजा—हो ब्रह्मविद्या सर्व विद्यांचा राजा—सर्व विद्यांमध्ये श्रेष्ठ आहे. कारण तिच्यामध्ये दांतांचे आधिपत्य आहे—इयं ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां अतिशयेन दीप्यते हि—ही ब्रह्मविद्या सर्व विद्यामध्ये फारच-अतिशय देदिप्यमान होते, हे प्रसिद्ध आहे. सर्वांपेक्षा ब्रह्मज्ञांचा आदर लौकिकताहि फार होत असतो.—तथा राजगुह्यं-गुह्यानां राजा—त्याचप्रमाणे हे ज्ञान राजगुह्य म्ह० गुह्यातील राजा—श्रेष्ठ गुह्य आहे.—इदं उत्तमं पवित्रं-पावनं—हे उत्तम पवित्र-पावन आहे.—इदं ब्रह्मज्ञानं सर्वेषां पावनानां उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं—हे ब्रह्मज्ञान सर्व पावन वस्तूतील असंत उत्कृष्ट शुद्धिकारण आहे.—यतः अनेकजन्मसहस्रसंचितं अपि धर्माधर्मादि कर्म श्रणमात्रात् समूलं भस्मी करोति—ज्या अशी अनेक महत्त्व जन्मानमध्ये संचय केलेल्याहि धर्माधर्मादि कर्मांला ब्रह्मज्ञान एका क्षणात समूल भस्म करतं—अतः तस्य पावनत्वं किं यत्कथं—आअशी त्याचे पावनत्व-पवित्रत्व काय सांगवें ? किंच प्रत्यक्षावगमं-प्रत्यक्षेण सुखादिः इव अवगमः यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं—तसेच हे ब्रह्मज्ञान प्रत्यक्षावगम आहे म्ह० प्रत्यक्षेण सुखादि-काप्रमाणे ज्याचा अनुभव येतो ते प्रत्यक्षावगम [म्ह० प्रत्यक्ष-स्वानुभव हेच या ज्ञानविषयी अवगम म्ह० प्रमाण आहे. किंवा ज्याचा अवगम म्ह० फल प्रत्यक्ष आहे, स्वर्गाप्रमाणे परोक्ष नाही, ते प्रत्यक्षावगम ज्ञान होय.]—अनेकगुणवतः अपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि न किंतु धर्म्य-धर्मात् अनपेत्तं—एखाद्या अनेक गुणयुक्त पदार्थांलाहि धर्मविरुद्धत्व असलेले दिसते. म्ह० एखाद्या अनेक गुणानी संयुक्त असलेला पदार्थाहि धर्मविरुद्ध असतो, पण तसे हे आत्मज्ञान धर्मविरोधि नाही तर धर्म्य म्ह० धर्मांला मोडून नाही, धर्मांला धरून-धर्माविरुद्ध आहे. (तरां मुदा धर्माप्रमाणे ते त्रेधासाध्य असेल, म्हणून म्हणशील तर—)—एवं अपि दुःसंपाद्यं स्यात् इति अतः आह—ते ज्ञान धर्म्य जरी असले तरी दुःसंपाद्य म्ह० संपादन करण्यास फार कठिण असेल, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात—यथारत्नधिवेकायिज्ञानं (तथा) कर्तुं सुसुर्यं—जसे रत्नाचे विवेकज्ञान अनायासाने होतें, रत्नाची परीक्षा कशी करावी, हे एखाद्या तज्ज्ञाने मागितले की मग तुझ्या संवयीनेच अनायासाने ती जशी करिता येते, त्याप्रमाणे हे ब्रह्मज्ञान संपादन करण्यास फार त्रेधा होत नाहीत, महत् अनायासाने ते होतें. (आतां 'अन्वयं' यः विवे-

१. 'प्रत्यक्षावगम' म्ह० प्रत्यक्ष बोध होणार, अना जो रहस्यकारानी अर्थ केला आहे तो बोधवर नाही, कारण ब्रह्मज्ञानाचा प्रत्यक्ष बोध कसा होणार ? सर्वांत विज्ञाना-सह ज्ञानाचा 'प्रत्यक्ष बोध होणार' असे म्हणणे अवैतक आहे. यारतच त्याचा अर्थ भा-ष्यार्थाने जमा केला आहे, तशाच करणे सर्वथा उचित होय. विज्ञान युक्त ज्ञान माननी असे म्हणू नये अथवा, त्याचा भक्तिमार्ग म्हणजे अगदाच अनुचित होय.

पणाचें विवरण—) तत्र अरुपायासानां सुखसंपादानां कर्मणां अल्पफलत्वं च दुष्कराणां महाफलत्वं इति दृष्टं—व्यवहारात् ज्याच्यामध्ये आयास थोडे असून जी आनायासाने सहज-सपादन करता येतात, त्या कर्मांचे फल अल्प मिळते व जी कर्मे दुष्कर असतात, त्यांचे फल मोठे मिळते, असे आपण पाहिले आहे—इदं तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येति इति प्राप्त—पण हे तर सुखसंपाद्य असल्यामुळे म्ह० या ब्रह्मज्ञानाचे अनायासाने सपादन करता येणे शक्य असल्यामुळे ते फलाचा क्षय झाल्यामुळे क्षय पावते, असे येथे प्राप्त होते, अशी शका येते—अतः आह-अव्ययं-कर्मवत् अस्य फलत-व्यय नास्ति इति अव्ययं—म्हणून भगवान् सांगतात—हे ब्रह्मज्ञान अव्यय आहे याचा फलाच्या द्वारा व्यय होत नाही म्हणून हे अव्यय—अत आत्मज्ञानं श्रद्धेयं—यास्तव हे आत्मज्ञान श्रद्धा ठेवण्यात योग्य आहे २

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे अर्जुना!—अस्य धर्मस्य अश्रद्धधानाः—या आत्मज्ञानरूप धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे—पुरुषा—पुरुष—मां—मला—अप्राप्य प्राप्त न. होऊन—मृत्युसंसारवर्त्मनि—मृत्युयुक्त संसारमार्गात—निवर्तन्ते—निवृत्त होतात संसारमार्गात फिरून येतात ३

ये पुन—अश्रद्धधाना. श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिका. पापकारिणोऽमुराणामुपनिषद् देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असुतुप पुरुषा परतपाप्राप्य मा परमेश्वर मत्प्राप्तौ नैवाऽऽशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गासाधनभेदभक्तितमाग्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । च मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्त संसारो मृत्युसंसारस्तस्य धर्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गास्तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थं ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानाख्य धर्मावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या तमिष्ठ पुरुषांना परम पदाची प्राप्ति होते, असे सांगून त्यापासून विमुख झालेल्या पुरुषांना संसाराची प्राप्ति होते, असे 'अश्रद्धधाना' या श्लोकाने सांगतात—) —परंतप ये पुनः अश्रद्धधानाः—श्रद्धाविरहिताः—हे अर्जुना, पण याच्या उलट जे अश्रद्धालु—श्रद्धाविरहित—श्रद्धाशून्य—अस्य आत्मज्ञानस्य धर्मस्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिका पापकारिणः असुराणां उपनिषद्—देहमात्र-आत्मदर्शन एव प्रतिपन्नाः असुतुपः पुरुषाः—(कशा विषयी श्रद्धाशून्य ?) या आत्मज्ञानरूप धर्माच्या स्वरूपाविषयी व त्याच्या फळाविषयी नास्तिक, पापाचरण करणारे, अमुरांचे उपनिषद्—रहस्यविद्या म्ह० देह हाच आत्मा अशा प्रकारचे ज अमुरांचे आत्मज्ञान त्यालाच प्राप्त झालेले प्राणाची शरिणाची कृत्ति करणारे पुरुष—मां—परमेश्वर अप्राप्य—मला—परमेश्वराला प्राप्त न होता

(पण असा आत्मभरी लोकांना भगवंप्राप्तीची संभावनाच नाही. त्यामुळे 'अप्राप्य मा' हा अप्रसक्तप्रतिषेध टरेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)-मत्प्राप्तौ आ-
शंका एव न इति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमार्गं अपि अप्राप्य च
इत्यर्थः—अगा लोकांना माझ्या प्राप्तीचा तर शंकाच नको, यास्तव 'अप्राप्य मा'
याचा-माझ्या प्राप्तीचा जो मार्ग ज्ञाननिष्ठा तिन्या साधनाचा एक प्रकार असा जी
भक्ति तिलाहि प्राप्त न होऊन-असा भावार्थ आहे असो, माझ्या प्राप्तीच्या मार्गाच्या
साधनालाहि प्राप्त न होतां—निवर्तन्ते-निश्चयेन आचरन्ते—निवृत्त होतात.
निश्चयाने परत फिरतात,—क मृत्युसंसारवर्तमाने-मृत्युयुक्तः संसारः मृत्यु
संसारः तस्य वर्तमं-नरक तिर्यंगादिप्राप्तिमार्ग. तस्मिन् एव वर्तन्ते इत्यर्थः
—कोठे ? मृत्युसंसारमागामध्ये, मृत्युयुक्त जो संसार तो मृत्युसंसार, त्याचा मार्ग म्हे
नरक, तिर्यक-योनि इत्यादिकांच्या प्राप्तीचा मार्ग, त्या मार्गातच ते राहतात, असा
याचा भावार्थ [या आत्मज्ञानरूप धर्मावर धरून न टेंवणारे अनात्मज्ञ मूढ ज्ञान
प्राप्तीचा उपाय असा जी भक्ति तिलाहि प्राप्त न होता मृत्युयुक्त समारमार्गात
फिरत राहतात] :

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—मया अव्यक्तमूर्तिना—ज्याच स्वरूप व्यक्त नाही अगा मी—इदं
सर्वं जगत्—इ सर्वं जगत्—तत—व्यापले आहे—सर्वभूतानि—सर्व भूते
—मत्स्थानि—माझ्यामध्ये स्थित आहेत—च—पण—अहं—मी—तेषु—त्या
भूतामध्ये—न अवस्थित—अवस्थित नाही मा त्या भूतांत राहिले नाही—
भूतानि—सर्व प्राणी—मत्स्थानि—वस्तुतः माझ्यामध्ये—न च—नाहीत—मे
—नाशे—पेश्वर—ईश्वरपदवा—योग—स्वरूप—पश्य—पहा—भूतभृत्—मी
सर्व भूतांचे धारण पोषण करणारा आहे—च—पण—भूतस्थ न—भूतांत राहि-
ले नाही—मम आत्मा—नाशे स्वरूप—भूतभावन.—सर्व भूतांना उत्पन्न
करणारे अहं ४-५

स्तुत्याऽर्जनमभिमुखाः स्तुत्याऽऽह—अथा मम य परो भावनेन तत्र इयात् सर्वमिदं
जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्त मूर्ति स्वरूप यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाऽव्य
क्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणैव । तस्मिन्मदव्यक्तमूर्ती स्थितानि मत्स्थानि
सर्वभूतानि प्रसादीनि श्मश्वरपदनाति । न हि तिराग्नरु दिविद्भूत व्यपहारापाव-
कल्पनेऽगो मत्स्थानि मयाऽऽर्जनाऽऽमवाचेन स्थितान्यतो मयि स्थितार्ताऽपुष्यन्ते ।

तेषां भूतानामहमेवाऽऽभेद्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न
चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तवत्पद्मलोपाभावेऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ब्रह्म । न ह्यसंसर्गि
वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(स्तुति व निंदा याच्या योगाने ज्ञाननिष्ठेचें श्रेष्ठत्व सिद्ध करून ज्ञानाचें
व्याख्यान आरंभितात—) —स्तुत्या अर्जुनं अभिमुखीकृत्य आह—याप्रमाणें
स्तुतीच्या योगाने अर्जुनाला ज्ञानाभिमुख करून भगवान् म्हणतात—मया-मम य
परः भावः तेन-अव्यक्तमूर्तिना-न व्यक्ता मूर्तिः-स्वरूपं यस्य मम सः अहं
अव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना-करणागोचरस्वरूपेण इत्यर्थः—
मां-माझा जो पर भाव त्यानें-अव्यक्त मूर्ति म्ह० ज्या माझी मूर्ति-स्वरूप व्यक्त नाही तो मी
अव्यक्तमूर्ति, त्या मा अव्यक्तमूर्तिने म्ह० ज्याचें स्वरूप इंद्रियाचा विषय होत नाही, अशा
मां अगा याचा भावार्थ,—इदं सर्वं जगत् ततं-व्याप्तं—हें सर्व जगत् व्यापलें आहे
—तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्तीं स्थितानि-मत्स्थानि सर्वभूतानि-ब्रह्मादीनि
स्तम्बपर्यन्तानि—त्या मज अव्यक्तमूर्तामध्ये स्थित म्ह० मत्स्थ-सर्वभूत-ब्रह्मा-
दिस्तम्बपर्यंत सर्व भूत माझ्यामध्ये स्थित आहेत. (तर मग भगवान् आधार व सर्वभूतें
आधेय, असा भेद प्राप्त झाला. असे कौण्डी म्हणेल, म्हणून सांगतात—) —निरात्मकं
किंचित् भूतं व्यवहाराय न हि अवकल्पते अतः मत्स्थानि—निरात्मक-आत्म-
रहित असें कौण्डीहि भूत व्यवहाराला समर्थ होत नाही. यास्तव सर्वभूतें मत्स्थ आहेत.
म्हणजे—मया आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानि अतः मयि स्थितानि इति
उच्यन्ते—मज आत्म्याच्या योगाने आत्मवत्त्वाने-आत्मयुक्त होऊन तीं सर्व भूतें
स्थित आहेत. म्हणून माझ्या ठिकाणा तीं स्थित आहेत, अशी म्हटली जातात.—
तेषां भूतानां अहं एव आत्मा इति अत तेषु स्थितः इति मूढबुद्धीनां
अवभासते—त्या भूताचा माच आत्मा आहे त्यामुळे मी त्याच्यामध्ये स्थित आहे.
अग्रे मूढबुद्धि पुरुषांना भासते,—अत. ब्रवीमि न च अहं तेषु भूतेषु अवस्थित
—म्हणून म्हणतो वी, मी त्या भूतामध्ये अवस्थित नाही—हि मूर्तवत् संश्लेषा-
भावेन अहं आकाशस्य अपि अन्तरतमः—कारण मूर्त पदार्थाप्रमाणें संश्लेषाचा
अभाव असल्यामुळे म्ह० साकार पदार्थाप्रमाणें माझा दुसऱ्या कोणाशीच संसर्ग होण्या-
चा संभव नसल्यामुळे मी आकाशाच्याहि अगदी आत राहणारा आहे. (पण संश्लेषा-
भाव जरी असला तरी तुला आधेयत्व का नाही ? तूं भूतांच्या आधारांनें राहतोस,
अग्रे म्हणण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर—) —असंसर्गि वस्तु क्वचित्
आधेयभावेन अवस्थितं न भवति हि—कोणाशीहि संसर्ग न पावणारी वस्तु
कोठेंच व केव्हांच आधेयभावाने अवस्थित होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे.
[ज्याचें स्वरूप इंद्रियाचा विषय होत नाही, अशा मी हें सर्व जगत् व्यापलें आहे.
सर्व भूतें मजमध्ये स्थित आहेत, म्ह० मी त्याचा आत्मा आहे व माझ्यामुळे ती
आत्मवान् झाली आहेत. पण मी अगंग अप्र-यामुळे त्यांच्यामध्ये स्थित नाही.] ४.

अत एवासंसर्गित्वान्मम—न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्ति घटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्थेममैश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च धुतिरसंसर्गित्वात्सङ्गतां दर्शयति “असङ्गो न हि सज्जते” इति । इदं चाऽऽश्चर्यमन्य-स्वस्य भूतभृदसंगोऽपि सम्भूतानि विभक्तिं न च भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शित-त्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममाऽऽत्मेति, विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽस्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयत्युत्पादयति वर्ध-यतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण परमेश्वर जरी सर्वं भूतामर्थं अवस्थित नसला तरां भूतै त्वाच्यामध्ये आहेत, तेव्हा त्याला असंगत्व कसे ? उत्तर—) अतः एव असंसर्गित्वात् मम—म्हणूनच म्ह० मला असंसर्गित्व अमरयामुळेच—ब्रह्मादीनि भूतानि मत्स्थानि न च—ब्रह्मादि भूत मत्स्थ नाहीत,—मे योगं-युक्तिं घटनं पश्य—माझ्या योगाला म्ह० युक्ताला-घटनेला पहा—मे-मम ऐश्वरं-ईश्वरस्य इमं ऐश्वरं योगं-आत्मनः याथात्म्यं इत्यर्थ—माझ्या ऐश्वर-ईश्वराच्या या ऐश्वर योगाला म्ह० आत्म्याच्या यथात्म्याला-यथार्थस्वरूपाला असा याचा भावार्थ, [चूं माझ्या निरुपाधिक असंग स्वरूपाला पहा-त्याकडे दृष्टि दे.]—तथा च ‘असंगो न हि सज्जते’ इति श्रुतिः असंसर्गित्वात् असंगतां दर्शयति—त्याचप्रमाणे ‘असंग आत्मा कोठेच सक्त होत नाही’ ही श्रुति आत्म्याच्या असंसर्गित्वामुळे असंगत्व

१ रहस्यकार “ऐश्वर योग पश्य” याचा “पहा कशी ही माझी ईश्वरी करणी किंवा योगसामर्थ्य !” असा करितात, आणि टीपेत, “योग या शब्दाचा अर्थ अलौकिक सामर्थ्य किंवा युक्ति असा जरी केला तरां अव्यक्ताचें व्यक्त बनण्याचा हा योग किंवा युक्ति म्हणजेच माया होय, हें गी. ७.२७ वरील टीपेत व रहस्याच्या ९ व्या प्रकरणात प्रतिपादन केलें आहे. हा योग परमेश्वरास अत्यंत सुलभ किंबहुना परमेश्वराचा दास असल्यामुळे योगेश्वर,” असें म्हणतात. पण ते बरोबर नाही. कारण योगशब्दाचा अर्थ यथार्थ स्वरूप असा आहे. आचार्यांना योग म्ह० युक्ति, व युक्ति म्ह० घटना असा अर्थ केला आहे. पण रहस्यकार युक्ति म्ह० प्राकृत युक्ति असें समजून त्याचा अर्थ ‘अव्यक्ताचें व्यक्त बनण्याची युक्ति म्ह० माया’ असें म्हणतात, तें चूक आहे. अव्यक्ताचें व्यक्त बनण्याची युक्ति म्ह० माया नव्हे. माया ही एक परमात्म्याची अनिर्वचनीय शक्ति आहे. शिवाम व्यक्त बनण्याची युक्ति पाहिल्याने ‘भूतै मत्स्थ नाहीत’ हें कर्म सिद्ध होणार ! त्यापेक्षा ‘माझे याथात्म्य पहा, माझ स्वरूप अमर आहे. माझा संमर्ग कोणाशीहि होत नाही. म्हणून भूतै मत्स्थ नाहीत,’ हें म्हणणे किता सयुक्तिक व सुबोध आहे ? ‘योग पर-मेश्वराचा दास किंवा त्याला सुकम असल्यामुळे त्याला योगेश्वर म्हणतात’ ही असत्कल्पना आहे. ‘योगेश्वर’ या शब्दाचा सरा अर्थ काय आहे तो अ. १२ श्लोक ४ व अ. १८ श्लो. ७८, यावरील भाष्यातच स्पष्ट होईल.

दायविते (ईश्वर जर असग आहे तर ' भूतं मत्स्थ आहेत ' असें कसें सांगितलें व
 एकदा तसें सागून फिरून ' तीं मत्स्थ नाहात ' असें त्याच्या विरुद्ध कसें सांगितलें आहे ?
 उत्तर—) इदं च अन्यत् आश्चर्यं पश्य—आणि हेंहि दुसरें आश्चर्यं पहा—भूत
 भूत्-असगः अपि सन् भूतानि विभर्ति च भूतस्थः न—मी भूतभूत् आहे
 असग असूनहि भूताना धारण करतो तो भूतभूत्, पण मा भूतस्थ नाही भूतामध्ये
 स्थित नाहा—यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः—कारण
 वर सांगितलेला जो असगत्व न्याय त्या न्यायानें माझ्या भूतस्थत्वाची अनुपपत्ति आहे.
 [परमात्मा असग असल्यामुळे त्याचा भूतांश वस्तुतः सबध होणें जरी शक्य नसलें
 तर काव्यनिक सबध होणें शक्य आहे त्यामुळें त्यांत काहीं विरोध नाहीं]—कथं
 पुनः उच्यते असौ मम आत्मा इति—अहोपण आत्म्याहून आत्मा जर अन्य
 नाही तर भगवान् ' हा माझा आत्मा ' अस कसे म्हणत आहेत !—लोकवृद्धि
 अनुसरन् देहादिसघात विभज्य तस्मिन् अहंकारं अध्यारोप्य मम
 आत्मा इति व्यपदिशति—(जसा अज्ञ मनुष्य वस्तुतत्त्वाला न जाणता भेदाचा
 आरोप करून ' हा माझा ' अशा सबधाचा अनुभव घेतो त्याप्रमाणें यथें सबधाचा
 निदर्श नाहीं कारण आत्म्यामध्ये स्वाभाविक भेद नाहा त्यामुळे वास्तविक आत्मभेद
 नसतानाच) व्यवहाराताल सामान्यलोकांच्या सबधबुद्धाला अनुसरून भगवान् आत्म्या-
 हून देहादिसघाताला विभक्त करून त्यामध्ये अहंकाराचा अध्यारोप करून ' हा माझा
 आत्मा ' असा भेदाचा उल्लेख करितात [अर्थात् देहेन्द्रियसघाताचा ' माझा ' या शब्दानें
 उल्लेख केल्यामुळे त्याहून अगदी भिन्न असलेल्या स्वरूपाचा ' आत्म ' शब्दानें निदर्श
 केला आहे. त्यामुळें हा भूतस्थ नाहा, असा याचा भावार्थ]—पुन लोकवत् अजा-
 नन् आत्मनः आत्मा अन्यः इति न (व्यपदिशति)—पण भगवान् इतर
 लोकाप्रमाणें न जाणता आत्म्याहून आत्मा निराळा आहे, असा उल्लेख करित नाहींत
 (असो, पूर्वाक्त असगत्वाचा अगाकार करूनच आत्मा भूताना उत्पन्न करतो, अस साग
 तात—)—तथा भूतभावन भूतानि भावयति-उत्पादयति-वर्धयति इति
 या भूतभावनः—त्याचप्रमाणें माझा आत्मा भूतभावन आहे भूताची भावना करितो,
 त्यांना उत्पन्न करितो किंवा वाटवितो म्हणून भूतभावन [वस्तुतः भूते माझ्यामध्ये
 स्थित नाहींत माझे तात्त्विक स्वरूप पहा मी भूतभूत्-भूताना धारण करणारा आहे.
 पण भूतामध्ये स्थित नाही, माझा आत्मा भूताना उत्पन्न करणारा आहे] ५

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

अन्यवार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—सर्वत्रगः—सर्वे जाणी जाणारा—महान्
 मोठा—वायुः—वायु—नित्यं—नेहमी—हमेष—आकाशस्थित. —आकाशांत
 स्थित असतो—तथा—त्याप्रमाणें—सर्वाणि भूतानि—सर्वे भूते—मत्स्थानि
 —माझ्यामध्ये स्थित आहेत—इति—अथा—उपधारय—निधय कर. ६.

बर्धन्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपाद्यन्नाह—यथा लोक आकाशास्थित
ताकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽ-
प्राशवत्सर्वगते मृत्युसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तं अर्थं दृष्टान्तेन उपपाद्यन् आह
—पूर्वोक्त दोन श्लोकार्णां सांगितलेल्याच अर्थाचें [म्ह० सृष्टि-स्थिति-संहाराचा आधार
प्रसंग आत्मा आहे, ह्या अर्थाचें] दृष्टान्ताने उपपादन करणारे भगवान् म्हणतात—
पथा लोके वायुः आकाशास्थितः-नित्यं-सदा आकाशे स्थितः—ज्याप्र-
माणे लौकिकात वायु नित्य-सदा आकाशांत स्थित असतो, (वायु वसा ! उत्तर -)
—सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगः—सर्व ठिकाणीं जातो, म्हणून सर्वत्रग व—
महान्-परिमाणतः—परिमाणानें फार मोठा [असा वायु ज्याप्रमाणे नित्य आका-
शांत स्थित असतो]—तथा आकाशवत् सर्वगते मयि असंश्लेषेण एव
(आकाशादीनि भूतानि) स्थितानि इति एवं उपधारय-जानीहि—त्या-
प्रमाणे—आकाशाप्रमाणे सर्वगत असलेल्या माझ्या टिकणां असंधानेच आकाशादिक
भूतें स्थित आहेत, असें तूं जाण. [सर्वत्र गमन करणारा व त्यामुळेच महत्परिमाणाचा
वायु सदा म्ह० उत्पत्ति-स्थिति-लयकाला जसा आकाशांत, त्याला कोणत्याहि प्रकारे
संदेहा न करितां राहतां, त्याप्रमाणे आकाशादि महाभूतें आकाशासारख्या पूर्ण असंग
प्रत्यगात्म्यासध्वे संश्लेषावाचून स्थित आहेत, असें समज.] ६.

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

१ रहस्यकार ४-६ श्लोकावरील टीपेंत “ परमेश्वर निर्गुण व सगुण अमरत्यामुळे
ह्या विरोधाभास होता, ” असें म्हणतात. पण परमेश्वर बरतुत. सगुण नाही. त्यामुळे वरील
वर्णन सोपाधिक व निरपाधिक अवस्थेचें आहे. परमार्थदृष्ट्या ईश्वर असण, उदात्तान वर्गरे
आहे, व माविकदृष्ट्या भूतभूत, भूतभावन इत्यादि आहे, व ही गोष्ट महात्म्या श्लोकातल
दृष्टान्तावरून अगदी स्पष्ट होत. पण रहस्यकारानी ‘ मयि ’ ७.७, ‘ ममा माया ’ ७.१४,
‘ मत्तः ’ ७.७, ‘ समोऽह ’ ९.२९, ‘ मया तन ’ ९.४, ‘ प्रह्लाव प्रतिष्ठाह ’ १४.२७,
‘ अह पुरुषोत्तम प्रथितोऽसिम ’ १५.१८, ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य माम् ’ ‘ अह मोक्षयि-
ष्यामि ’ १८.६६, इत्यादि ठिकाणीं भगवानाना आपला ‘मी, माशा’ अमा जो उल्लेख केला
आहे, तो सगुण व व्यक्त स्वरूपाला अनुलक्षून आहे, असें ४१६ पानावर म्हटले आहे, पण
ते बरोबर नाही. कारण भगवानानीं मोक्षेन जगत्कारण, जगाचा नियता-कर्मफलदाता इ-
त्यादि रूपांचे जेथे जेथे उल्लेख केला आहे, तेथे तेथे तो आपल्या अव्यक्त चित्स्वरूपाला अ-
नुलक्षूनच आहे, व्यक्त स्वरूपाला अनुलक्षून नाही. कारण सर्व जगाला व्यापणें वर्गरे हे
धर्म सगुण व्यक्त स्वरूपाचे केल्याच समवन नाहीत.

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा अर्जुना!—कल्पक्षये—कल्पाचा क्षय झाला असता,—सर्वभूतानि—सर्व भूतें—मामिकां प्रकृतिं—माझ्या अपरा प्रकृतीला—यान्ति—प्राप्त होतात.—पुनः—पण पुनः—कल्पादौ—कल्पाच्या आरंभी—अहं—मी—तानि—त्याच भूताना—विसृजामि—उत्पन्न करतो. ७.

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलय काले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

भाष्यार्थ—एवं वायुः आकाशे इव सर्वभूतानि स्थितिकाले मयि स्थितानि—याप्रमाणे वायु जसा आकाशात, तशी सर्वभूतें स्थितिकाला माझ्यामध्ये स्थित आहेत,—कौन्तेय तानि सर्वभूतानि मामिकां-मदीयां प्रकृतिं-त्रिगुणात्मिकां अपरां-निकृष्टां कल्पक्षये-प्रलयकाले यान्ति—हे अर्जुना, तीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतीला-त्रिगुणात्मिका अपर-निकृष्ट प्रकृतीला कल्पक्षय झाला असता-प्रलयकाला प्राप्त होतात.—पुनः-भूयः तानि-भूतानि उत्पत्तिकाले-कल्पादौ अहं विसृजामि-उत्पादयामि पूर्ववत्—पुनरपि तीं भूतें उत्पत्तिसमयी-कल्पाच्या आरंभा मी उत्पन्न करतो-पूर्वीप्रमाणेच त्यांना निर्माण करतो. [अर्जुना, कल्पाचा क्षय झाला असता प्रलयसमयी सर्व भूतें माझ्या अधीन असलेल्या त्रिगुणात्मिका अपर (अ. ७ श्लो ४-५ पृ ६१७ पहा) प्रकृतीला प्राप्त होतात, आणि पुनः उत्पत्तिकाल प्राप्त होताच म्ह० कल्पाच्या आरंभा मी त्यांना उत्पन्न करतो.] ७.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—स्वां प्रकृतिं—आपल्या प्रकृतीला -अवष्टभ्य—स्वाधीन करून—प्रकृतेः वशात् अवशं—स्वभाववशात् परतंत्र झालेल्या—इमं कृत्स्नं भूतग्रामं—या सर्व भूतसमूहास—पुनः पुनः—पुनः पुनः—विसृजामि—मी उत्पन्न करतो ८

एवमविद्यालक्षणाम्—प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवर्शाकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—एवं अविद्यालक्षणां स्वां-स्वीयां प्रकृतिं अवष्टभ्य-वशीकृत्य—याप्रमाणे अविद्यारूप आपल्या प्रकृतीला वश करून घेऊन—प्रकृतितो

१ ' प्रकृतिं स्वां अवष्टभ्य ' याचा अर्थ रहस्यकार ' मी आपल्या प्रकृतीला हाता धरून ' असा करितात. पण तो चांगनासा नाही. येथे 'मी आपल्या प्रकृतीचा अधिष्ठाता होऊन, तिला आपल्या अधीन ठेवून, आपापल्या स्वभावाच्या अधीन झालेल्या भूतसमुदायाला पुनः

जातं इमं-वर्तमानं कृत्स्नं-समग्रं अवशं-अस्वतन्त्रं प्रकृतेः वशात्-स्व-
भाववशात् अविद्यादिदोषैः परवशीकृतं भूतग्रामं-भूतसमुदायं पुनः पुनः
विस्तृजामि—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या या वर्तमानकालीन, समग्र, अवश-पर-
तंत्र स्वभाववशात्-स्वभावामुळे अविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषांना परवश केलेल्या
भूतसमुदायाला पुनः पुनः मी उत्पन्न करतो. [मी आपल्या अविद्याएव प्रकृतीला आ-
पल्या स्वार्थीन ठेवून या सर्व वर्तमानकालीन असलेल्या भूतसमूहाला पुनः पुनः उत्पन्न
करतो. अर्थात् हा संसार अनादि आहे. स्वभाववशात् अविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषांना
त्या भूतसमूहाला अवश-अस्वतंत्र केले आहे.] ८.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि— धनंजय—हे अर्जुना !—तानि कर्माणि—
तीं कर्मे—उदासीनवत् आसीनं—उदासीनाप्रमाणे असणाऱ्या—तेषु कर्मसु
असक्तं—त्या कर्मांच्या फलाची इच्छा न ठेवणाऱ्या—मां—मला—न निबध्नन्ति
—बद्ध करित नाहीत. ९.

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां
संबन्धः स्यादितिदमाह भगवान्—न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्ग-
निमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणासंबद्धत्वे कारणमाह—उदासीनव-

पुनः उत्पन्न करितों,' अमा या श्लोकाचा खरा अर्थ आहे. त्यावरून ईश्वराची ही प्रकृति व
साख्यदर्शनकाराची प्रकृति एक नाही, हे व्यक्त होतें. येथाल प्रकृति स्वतंत्र कर्त्री नाही,
वर ईशपरतंत्र-जड आहे व खरा कर्ता चेतन ईश्वर आहे, हेच येथें सागावयाचें आहे. अर्थात्
रहस्यकार गीतेंत अन्यक्त, प्रकृति यासारखा एखादा शब्द आला की हा 'भूत साख्यशास्त्रातील
-कापिल नांरत्यदर्शनातील आहे' असें जें वारवार सागत असतात तें निर्मूल आहे. अमी;
तसेंच रहस्यकार ' त्या प्रकृताच्या ताभ्यात गेल्यानें अवश म्ह० परतत्र झालेला हा भूत-
समुदाय ' असा ' अवश प्रकृतेर्वशात् ' याचा अर्थ करितात. पण तोहि बरोबर नाही. का-
रण ईश्वराची प्रकृति निराळी व जावाची प्रकृति निराळी. ईश्वराची शुद्धसत्त्वप्रधान तर
जीवाची मलिन सत्त्वप्रधान, ईश्वराची एकरूप तर जावाची अनेकरूप विभिन्न, ईश्वराची
त्याच्या अधीन तर जीव तिच्या अधीन अशी त्या दोन प्रकृतीं विलक्षणता असल्यामुळे
' ज्या प्रकृतीला ईश्वर आपल्या हाता धरितो त्याच प्रकृतीच्या ताभ्यात गेल्यानें जीव अवश
-परतंत्र होतो, ' हे म्हणणे वेदान्तसिद्धान्ताला मोडून आहे. मुळात ' प्रकृति ' व ' प्रकृते ' असे
शब्द जरी असले म्ह० प्रकृति हा एकच शब्द जरी दोन्हा जागीं अमला तरी एक ईश्वराचा
प्रकृति व दुमरी जीवाची असा त्यात फरक असल्यामुळे त्याच्या अर्थांतहि फरक आहे, व
आचार्यांना भाष्यात तो स्पष्टपणें दाखविला आहे. जीवाची प्रकृति म्ह० स्वभाव व स्वभाव
म्ह० काय तें गी. भा. पृ. ३३१ वर पहा.

दासीनं यथोदासीन उपेक्षकं कश्चित्तद्दासीनमात्मनोऽविक्रियरवादसकतं फलासङ्गर-
हितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः
फलासङ्गाभावश्चावन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥९॥

भाष्यार्थ—तर्हि भूतग्रामं विपमं विदधतः तस्य ते परमेश्वरस्य तन्नि-
मित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यात्—तर मग उत्तमाभम—सुखी दु खी—धी-
मान् दरिद्रा इत्यादि विपम भूतसमुदायाला उत्पन्न करणान्या त्या तुज ईश्वराचा त्यामुळे उद्भ-
वणाच्या धर्माधर्मांशीं सवध होईल म्हणजे तू तन्निमित्त धर्माधर्मांनीं लिप्त होशील,—इति
भगवान् इद आह—असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् हें सांगतात—धनंजय मं
—ईशं तानि भूतग्रामस्य विपमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि न च निवध्न-
न्ति—अर्जुना, मज ईश्वराला भूतसमूहाच्या विपम उत्पत्तीमुळे उत्पन्न झालेली तं
कर्में बद्ध करांत नाहींत—तत्र कर्मणां असवयवत्वे कारणं आह—परमेश्वरामघे
कर्मांच्या असबद्धत्वाचे कारण सांगतात—(ईश्वराला विपमसृष्टिप्रयुक्त धर्माधर्मांचा लेप
का लागत नाहा त्याचें कारण—) उदासीनवत् आसीनं—यथा कश्चित् उदा-
सीनः—उपेक्षक तद्वत् आसीनं—उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या—ज्याप्रमाणें एखादा
उदासीन—उपेक्षा करणारा असतो त्याप्रमाणे राहणाऱ्या,—अहं करोमि—इति तेषु
कर्मसु असक्तं—मी करतो, याप्रमाणे त्या कर्मांमध्ये सक्त न झालेल्या,—आत्मनः
अविक्रियत्वात् फलासङ्गरहितं—अभिमानवर्जितं—आत्मा अविक्रिय अस-
ण्यामुळे कर्मांमध्ये असक्त म्ह० फलासक्तिरहित असलेल्या—मी करतो, अशा अभिमा-
नानें रहित—अभिमानशून्य अशा मला ता कर्में बद्ध करांत नाहींत (हाच न्याय
इतरालाहि लागू आहे, असें सांगतात—) अत अन्यस्य अपि कर्तृत्वाभिमा-
नाभावः—च फलासङ्गाभाव अवन्धकारणं—यास्तव दुःखाचा कोणाच्याहि, कर्तृ-
त्वाभिमानाचा अभाव व फलासक्तीचा अभाव हें, अवन्धाचें कारण आहे—अन्यथा
मूढः कोशकारयत् कर्मभिः बध्यते इति अभिप्रायः—पण याच्या उलट जर
कर्मांविषया कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति असली तर तो मूढ कोशकार कीटाप्रमाणें—
आपत्याच भोंवता घर करणाऱ्या की ज्याप्रमाणें कर्मांनीं बद्ध होतो, असा याचा भा-
शय [मज ईश्वराला विपमसृष्टि उत्पन्न केऱ्यामुळे उद्भवणारी शुभाशुभ कर्में बद्ध
करांत नाहींत कारण मला कर्तृत्वाभिमान नसतो व फलासक्ति नसते त्याप्रमाणेंच दु-
गराहि जो कोणी आसक्तिरहित असतो, तोहि तगाच कर्मांनीं बद्ध होत नाहीं अ.
४ श्लो ९ पृ. ३७३ पहा] ९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्यवार्थ—मया अध्यक्षेण—केवल ज्ञानम्यरूप अशा मज अध्यक्षामुळे—माझ्या
निमित्तान—प्रकृतिः—माझी प्रिगुणात्मिका माया—सचराचरं—सचराचर जगात्

—सूयते—उत्पन्न करते—कौन्तेय—हे कुतिपुत्रा—अनेन हेतुना—या अन्व-
भत्वाच्या निमित्ताने—जगत्—सर्व सृष्टि—विपरिवर्तते—प्रवृत्त होते १०

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीन उदासीनमिति च विरुद्धमुच्यत इति तत्परिहारार्थ-
माह—मया सर्वतो दशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मि-
काऽविद्यालक्षणा प्रकृति सूयत उत्पादयति सचराचर जगत् । तथा च मन्त्रवर्णं —
“ एको देव सर्वभूतेषु गृह्य सर्वन्याषो सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास-
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” इति । हेतुना निमित्तनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्स-
चराचर व्यक्तान्यक्तात्मक विपरिवर्तते सर्वास्ववम्भामु । इतिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि
जगत् सर्वा प्रवृत्तिरहमिद् भोक्ष्ये पश्यामीद् नृणामीद् सुरमनुभवामि दु रमनुभवामि
तदर्थमिद् करिष्याम्येतदर्थमिद् करिष्य इद् शस्यामीत्याद्याऽवगतिनिष्ठावगत्यवसानैव ।
“ यो भस्याध्यक्ष परमं न्योमन् ” इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चैकस्य
देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचेतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसबन्धिनोऽन्यस्य चेतना-
न्तरस्याभावे मोक्षतुरन्यस्याभावात्किनिमित्तय मृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपत्ते
“ को नदा वेद क इह प्रवोचत्कुत आज्ञाता कुत इय विसृष्टि. ” इत्यादिमन्त्रवर्णम्य ।
दर्शितं च भगवताऽज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—तत्र ‘ इमं भूतग्रामं विसृजामि ’ ‘ उदासीनवत् आसीन ’
इति च विरुद्धं उच्यते—पूर्वं प्रयात मी या भूतसमूहात् उत्पन्न करतो व उ-
दासीनाप्रमाणं असणान्या मला ता कर्म बद्ध करित नाहता, हे विरुद्ध सांगितले जात
आहे—इति तत्परिहारार्थं आह—असे कोणी म्हणेल, म्हणून त्याच्या परिहारा-
साठी भगवान् म्हणतात—मया सर्वतः दशिमात्रस्वरूपेण—अविक्रियात्मना
अध्यक्षेण—माझ्यामुळे—केवळ ज्ञानस्वरूप—अविक्रियात्मा अगा मज अध्यक्षामुळे—

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ “ मी अध्यक्ष होऊन प्रकृतीकडून सर्व चराचरसृष्टि
प्रसवितो या कारणामुळे जगाचा ही घडामोड चालला आहे, ” असा करितात पण ‘ मया
अध्यक्षेण ’ हा नृनाया ‘ हेतु-निमित्त ’ या अर्थी आहे अथवा ‘ मी अध्यक्ष-अधिष्ठाता-स्वामी
असणे या कारणाने—निमित्ताने, असा अर्थ केला पाहिजे तसेच ‘ प्रकृति सचराचर सृष्टते ’
याचा ‘ मा प्रकृतीकडून सर्व चराचर सृष्टि प्रसवितो ’ हा अर्थ तर मुळात सोडून भक्ता-
कडेच गेला आहे कारण येथे ‘ प्रकृति ’ हे प्रथमान्त पद कता आहे ‘ सचराचर ’ हे
द्वितीयान्त पद कर्म आहे व ‘ सूयते ’ हे ‘ पूढ-प्राणिप्रसवे ’ या शिवादि म्ह० चवथ्या
गणाच्या धातूचे कर्त्तरि बतमाबकात्वा तृतीय (प्रथम) पुरुषार्थे षड्वचन आहे यालाच या वाक्या-
चा अगदी शब्द सरळ अर्थ ‘ प्रकृति चराचर जगाला प्रसवते ’ असा आहे व आचार्यांनी
तो अगदी तसाच केला आहे पण रहस्यकार ‘ मी प्रकृतीकडून चराचर सृष्टि प्रसवितो ’
असा करितान तो बरोबर नाही मुळात अगदा मोडून व मिळान्ताच्या अगदी विरुद्ध
आहे रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेन म्हणतात—“ शास्त्रीय प्रतिपादनांत हा तर्क ए

मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः—माझी माया त्रिगुणात्मिका अविद्यारूप प्रकृति,—सचराचरं जगत् सूयते—उत्पादयति—चराचरभूतांसह जगाला प्रसवते—उत्पन्न करते—तथा च मन्त्रवर्णः—तसाच अर्थ प्रतिपादन करणारा हा मंत्रवर्ण आहे.—‘एकः देवः सर्वभूतेषु गूढः’—एक देव सर्वभूतांमध्ये गूढ—गुप्त आहे.—‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’—तो सर्वव्यापी व सर्वभूताचा अन्तरात्मा आहे.—‘कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास’—कर्माचा अध्यक्ष, सर्वभूतामध्ये सत्तासृष्टि देणारा या रूपाने राहणारा—‘साक्षी चेता केवलः निर्गुणः च’ इति—हा केवळ कर्माचाच अध्यक्ष नाही तर कर्मवानाचा—कर्मकर्त्या जीवाचादि—अध्यक्ष—सर्वसाक्षी आहे. तो चिद्रूप आहे. निरुपाधिक व निर्गुण आहे. [तो सर्वविशेषशून्य आहे, असे सांगणारा हा मंत्र याविषयी प्रमाण आहे. याप्रमाणे उदासीन असलेल्याहि या ईश्वराच्या केवळ साक्षित्वाला निमित्त करून हे जगत् पुनः पुन. उत्पन्न होऊन नाश पावते, असे सांगतात—]—कौन्तेय अनेन अध्यक्षत्वेन हेतुना—निमित्तेन सचराचरं जगत् व्यक्ताव्यक्तात्मकं सर्वासु अवस्थासु विपरिवर्तते—हे अर्जुना ! या अध्यक्षत्वहेतूने—मी अध्यक्ष असणे या निमित्ताने चराचरासह हे सर्व व्यक्त अव्यक्तरूप जगत् सृष्टि स्थिति—संहाररूप सर्व अवस्थामध्ये विशेष प्रकारे परिवर्तन पावत असते. [कार्याप्रमाणे कारणाची प्रवृत्तिहि साक्षांच्या अधीन आहे, हे मुचविण्यासाठी व्यक्ताव्यक्तात्मक असे. म्हटले आहे. परमात्मा या सर्वांचा अध्यक्ष असणे याच निमित्ताने व्यक्ताव्यक्त दोघांतील सर्व चराचर जगाची प्रवृत्ति होते, असा याचा भावार्थ. अहोपण, जगाची सृष्टि—स्थिति वगैरे प्रवृत्ति जरी ईश्वराधीन असली तरी

काच ठिकाणी सांगण्यात येतात गांतेतील पद्धत मवादात्मक असल्यामुळे एकच विषय प्रमगानुसार थोडा एक ठिकाणा व थोडा दुसरे ठिकाणी सांगितला आहे. ” ही वदुकी आम्हाला अतिशय श्रेष्ठ आहे. कारण मग “ कर्मयोगाच्या प्रतिपादनात मध्येच उपटसुद्धानारखे कम मोठे उच्चम असे कोणीहि समजत मनुष्य म्हणणार नाही ” (गी. २. ६५४) या म्हणण्यात विशेष महत्त्व उरत नाही. गांतेच्या प्रत्येक अध्यायात साधक व सिद्ध, आणि श्रेष्ठ—गृहस्थ व यति यांचे धर्म प्रमगानुसार आले आहेत, असेच आचार्यांचे म्हणणे आहे, व त्या दृष्टीने त्यांनी भाष्य लिहिले आहे. गी. भा. पृ. १४२ पहा.

‘हेतुना—अनेन कौन्तेय०’ या उतरापांच्या अर्थात ‘या कारणांमुळे जगाची ही घटामोट चालली आहे’ असे म्हणून टापेन ‘म्ह० व्यक्तांचे अव्यक्त आणि पुन्हा अव्यक्तांचे व्यक्त होत असते’ असे त्यांचेच स्पष्टाकरण केले आहे पण ‘या कारणांमुळे’ म्ह० कोणत्या कारणांमुळे ? ‘मी प्रकृताकट्टन जगत् प्रभवितो,’ या कारणांमुळे ? त्यापेक्षा ‘अनेन हेतुना’ म्ह० या माझ्या अध्यक्षत्वांमुळे—माझ्या सत्तेमुळे—मी प्रकृताचा अधिष्ठाता असल्यामुळे हा अर्थ किती शास्त्रानुद्ध आहे. तमेंच ‘विपरिवर्तते’ म्ह० ‘घटामोट चालली आहे, व्यक्तांचे अव्यक्त व अव्यक्तांचे व्यक्त होतें’ असे म्हणण्यापेक्षा, जगाची सर्व प्रवृत्ति माझ्या अध्यक्षत्वामुळे होते; त्याचा सर्व अवघाताळ सर्व प्रवृत्ति मरिमिच आहे, हे आचार्यांचे म्हणणे किती विशेष व मनुष्यिक आहे. आचार्यांचे ‘विपरिवर्तते’ यावरून सर्वत्र भाष्य विचार करवतामारां आहे.

वाचीची सर्व प्रवृत्ति स्वाभाविकच आहे की नाही? की तीहि ईश्वरानेच? उत्तर—]—
 इतिकर्मत्वापरिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्ति—केवल ज्ञानस्वरूपाचा
 विषय होणे, ज्ञानाच्या कर्मत्वास प्राप्त होणे, या निमित्तानेच जगाची सर्व प्रवृत्ति होते
 ज्ञानच्याप्यत्वावाचून जड-बर्गाचा कोणताच प्रवाति होऊ शकत नाही—अहं इदं
 भोक्ष्ये इदं पश्यामि इदं शृणोमि सुखं अनुभवामि दुःखं अनुभवामि
 तदर्थं इदं करिष्यामि एतदर्थं इदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामि इत्याद्या (प्रवृत्ति)
 अवगतिनिष्ठा अवगति अवसाना एव—मी हें भोगान, हें पाहतों, हें ऐकतो,
 मुखाचा अनुभव घेतों, दुःखाचा अनुभव घेतों, त्यामाठी ह करीन, यासाठी हें करीन,
 हें समजून घेईन—जाणेन इत्यादि सर्व प्रवृत्ति अवगतिनिष्ठ—ज्ञाननिष्ठ व ज्ञानामध्ये
 पर्यवसान पावणारीच आहे [जगाची सर्व प्रवृत्ति ज्ञानामुळ व ज्ञानाच्या आधारान
 होत असते परमात्म्याच्या केवळ अप्यक्षत्वानेच जगाचा सर्व चेष्टा होते, याविषया
 प्रमाण—]—‘यो अस्य अध्यक्षः परमे द्वयोमन्’ इत्यादयः च मन्त्राः एतं
 अर्थं दर्शयन्ति—या जगाचा जो अध्यक्ष निवडकार साक्षी तो भ्रष्ट हृदयाकाशांत
 स्थित आहे त्यामुळे दुजय आहे इत्यादि मन्त्र हा अर्थ दारारितात [असो,
 ईश्वराच्या केवळ साक्षित्वानेच त्याचे छष्टत्व मिळाले असता काय निष्पन्न होते तें
 सांगतात—]—तत. च एकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचेतन्यमात्रस्य पर-
 मार्थतः सर्वभोगानभिसंयन्धित अन्यस्य चेतनान्तरस्य अभावे अन्यस्य
 भोक्तु. अभावात्—त्यामुळे एक—अद्वितीय, स्वयंप्रकाश, सर्वाध्यक्षभूत केवळ चेतन्य-
 स्वरूप, परमार्थत—वस्तुत कोणत्याच भोगाशा अणदाच सत्रध नसलेला, अशा याची
 दुसऱ्या भिन्न चेतनाचा अभाव असता दुसऱ्या भोक्त्याचाहि अभावच होत असल्या
 मुळे ही सृष्टि किंनिमित्त आहे? [परमात्म्याची ही सृष्टि कोणत्या निमित्ताने आहे?
 तो ही सृष्टि का वर उत्पन्न करतो? भोग साठी करतो, असे म्हणता येत नाही कारण
 त्या परमेश्वराचा भोगाशा वस्तुत काहा सबध नाही कारण त्याचे स्वरूप सर्वसातिभूत
 केवळ चेतन्य हेंच आहे बरे, दुसरा वर्णा भोक्ता असेल व त्याच्यासाठी हा सृष्टि असेल
 असे म्हणावें, तर दुसरा भोक्ता नाही कारण दुसरा चेतन नाही. चेतन एक परमात्माच
 आहे त्याच्यावाचून वाचीचे सर्व अचेतन आहे अचेतनाला भोक्तृत्व कधीच संभवत नाही
 बरे, स्रष्टाच्या भोगासाठी ही सृष्टि आहे म्हणून ह्याणावें तर तेंहि बरोबर नाही
 कारण भोगासाठी सृष्टि हा कल्पनाच विरोधी आहे यास्तव—]—इय सृष्टि किंनि-
 मित्ता इति अत्र प्रश्नप्रतिपचने अनुपपद्ये—हा मृष्टि किंनिमित्त आहे, ईश्वरानें
 ही सृष्टि कशासाठी उत्पन्न केली, असा याविषया प्रश्न करण किंवा त्याचे उत्तर देणे ही
 दोन्ही अनुपपन्न आहेत [कारण ईश्वराची हा सृष्टि मायिक आहे त्यामुळे असल्या
 प्रश्नप्रतिपचनाला अत्रकाशच नाही परमात्मा दुर्बिज्ञय आहे, याविषया श्रुताचा उक्त
 करितात—]—‘को अद्धा वेद’—परमेश्वराला साक्षात् कोण जाणतो? कोणा नाही!—
 ‘क इह प्रयोचत्’—त्याविषया या असारमडलात घोलणारा तरी कोण आहे? कोणा

नाही.—‘कुतः आजाता’—जगाच्या उत्पत्तीचा कर्ता यां रूपाने तरी त्याला जाणता येईल म्हणून म्हणावें, तर तो कूटस्थ-निर्विकार असल्यामुळे ही सृष्टि त्याच्यापासून झाली असेंहि म्हणता येत नाही. तेव्हा ही सृष्टि कोठून झाली आहे? कोणापासूनहि झालेली नाही.—‘कुतः इयं विसृष्टिः’—ही विविध सृष्टि दुसऱ्या कोणापासूनहि होणे शक्य नाही. कारण परमात्म्याहून अन्य सत्य पदार्थाचाच अभाव आहे—इत्यादि मन्त्रचरणेभ्यः—इत्यादि मंत्राक्षरावरून परमेश्वर दुर्बिज्ञेय आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. (तर मग ही सृष्टि कशी झाली? याचें उत्तर अज्ञानापासून झाली असें भगवानांनीं च दिलें आहे, असें सांगतात—)—भगवता ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ इति दर्शितं च—भगवानांनीं ‘अज्ञानानें ज्ञान आच्छादित झालें आहे, त्यामुळे प्राणी मोहित होतात’ असें (अ. ५. श्लो. १५, पृ. ५०९) दाखविलेंच आहे. १०.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—मूढाः—अविवेकी लोक—मम—माझ्या—भूतमहेश्वरं परं भावं—सर्वं भूताचा महान् ईश्वर अशा श्रेष्ठ भावास—अजानन्तः—न जाणणारे असे होऊन—मानुषीं तनुं आश्रितं मां—मनुष्याची तनु धारण केलेल्या मला—अवजानन्ति—तुच्छ लेखितात, माझी अवज्ञा करितात. ११.

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवजानन्त्यवज्ञा परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृतं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशाशुष्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञानभावनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनां आत्मानं अपि सन्तं मां—याप्रमाणें नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव, सर्वजंतूंचा आत्मा, अशाहि असलेल्या मला—मूढा-अविवेकिनः मां अवजानन्ति-अवज्ञां-परिभवं कुर्वन्ति—मूढ-अविवेकी लोक माझा अवज्ञा करितात-अवज्ञा-परिभव करितात—मला तुच्छ लेखितात—मानुषीं-मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं-देहं आश्रितं मनुष्य-देहेन व्यवहरन्तं इति एतत्—मानुषीं म्ह० मनुष्यसंबंधी तनुचा-देहाचा साश्रव केलेल्या-मनुष्यदेहानें व्यवहार करित असलेल्या, असा याचा भावार्थ. [इतर मनुष्यां प्रमाणें देहावर ‘हा मां’ असा अभिमान न ठेवतां केवळ देहानें व्यवहार करणाऱ्या माझा निरस्कार करितात. मग ते माझें आत्मत्वानें भजन करत करणार? भगवानांनीं मनुष्यदेह धारण केऱ्यामुळे अतः लोकांचा असा विषयाम होणे शक्य आहे. पण भगवानांनीं अशी अवज्ञा करण्याचें कारण काय, असें सांगतात—]—मम परं-प्रकृतं भावं-परमा-

त्मतत्त्वं—आकाशकल्पं आकाशात् अपि अन्तरतमं अजानन्तः—माझ्या पर म्ह० अत्यंत श्रेष्ठ भावास परमात्मतत्त्वास—आकाशासारखा—स्त्रिंघहना आकाशाहून अत्यंत आन्तर असलेल्या श्रेष्ठ भावास न जाणणारे—भूतमहेश्वरं—सर्वभूतानां महान्तं ईश्वरं स्वं आत्मानं—भूतमहेश्वरास—सर्वभूताच्या फार मोठ्या ईश्वरास म्ह० स्वतःला—आत्म्याला न जाणणारे ते माझी अवज्ञा करितात [अविवेकमूलक अज्ञान हेंच त्यांच्या अवज्ञेचें कारण आहे. ईश्वराची अर्शा अवज्ञा केल्यामुळे ज्याच्या बुद्धि कुंठित झाल्या आहेत, असे ते शोच्य होतात, असे सांगतात.]—तत च तस्य मम अद्यज्ञानभावेनेन ते वराकाः आहता—त्यामुळे त्या माझ्या अवज्ञेच्या भावेनेनें ते पामर जीव सर्व पुरुषार्थहीन झाले आहेत. [भगवानाचा अनादर करणे किंवा निंदा करणे हेंच अज्ञान, ते पुन पुन. करणे हेंच त्याचें भाजन,—वारंवार भगवानिंदा किंवा भगवदनादर केल्यामुळे त्यांना मोठे पाप लागते, व त्या पापाच्या प्रभावाने त्यांच्या बुद्धि प्रतिबद्ध होतात.] ११.

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

अन्वयार्थ—मोघाशाः—त्यांच्या सर्व आशा व्यर्थ होतात,—मोघकर्माण—त्यांचा सर्व कर्महि व्यर्थ होतात—मोघज्ञाना—त्यांचें ज्ञानहि निष्फल असतें—विचेतसः—ते विवेकशून्य होतात—च एव—आणि ते—राक्षसीं—राक्षसांच्या व—आसुरीं—असुरांच्या—मोहिनीं—मोह पाडणाऱ्या—प्रकृतिं—प्रकृतीचा—श्रिताः—आश्रय केलेंले असतात. १२

कथम्—मोघाशा वृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठायमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वात्मभूत-स्पावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगताविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्चिन्धि भिन्धि पित्र राद्र परस्वभपहरेरेतंबंधनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । “ असुर्या नाम ते ढोकाः०” इति धृतेः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—कथं—भगवानाची अवज्ञा केल्यामुळे ते शोच्य कसे होतात, ते ‘मोघाशा ०’ या श्लोकाने सांगतात—मोघाशाः—वृथा आशा—आशिषः येषां ते मोघाशाः—मोघाशा म्ह० ज्यांच्या आशा—आशांशा वृथा आहेत ते ‘मोघाशा’ होत—तथा च मोघकर्माणः—ते अनुष्ठायमानानि यानि आग्निहोत्रादीनि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात् स्वान्मभूतस्य अद्यज्ञानान् मोघानि एव निष्फलानि भवन्ति इति मोघकर्माणः—त्याचप्रमाणे ते मोघकर्मे होत म्ह० त्यांच्याकडून वतुद्रात पी. मा. ८८

केलें जाणारी जी आग्निहोत्रादिक कर्में तीं त्यांची कर्में भगवानाच्या परिभवासुळे-तिरस्कारा-
 मुळे-स्वात्मभूत परमेश्वराच्या अवशेषमुळे मोघच-निष्फलच होतात, म्हणून ते मोघकर्में
 होत.—तथा मोघज्ञानाः-निष्फलज्ञाना-तेषां ज्ञानं अपि निष्फलं एव
 स्यात्-तसेच, मोघज्ञान म्ह० ज्याचे ज्ञान निष्फल आहे, असे ते आहेत. त्याचें
 ज्ञानहि निष्फलच होतें—विचेतसः-विगतविवेका च ते भवन्ति इति अग्नि
 प्रायः-विचेतस म्ह० ते विगतविवेक-विवेकशून्य होतात, असा याचा आशय
 [ईश्वराची निंदा-भगवद्रोह करणाऱ्या त्याची कोणतीहि इच्छा नित्य फल देण्यास समर्थ
 होत नाहा त्याचा नित्य नैमित्तिक कर्महि निष्फल होतात. त्याचे शास्त्रार्थज्ञानहि फुट
 जातें त्याच्या ठिकाणा विवेकाचाहि अभाव असतो. भगवानाचा तिरस्कार किंवा अना-
 दर करणाराच्या इच्छा, कर्म व ज्ञान फुटत जाते, इतकेंच नव्हे तर मेल्यावर त्यांना
 अतिशय क्रूर योनि प्राप्त होते, असे सांगतात-]—किंच ते भवन्ति-आणखी ते
 कसे होतात—राक्षसी-रक्षसां प्रकृति-स्वभावं आसुरी-असुरणां च प्रकृति
 मोहिनी-मोहकरी देहात्मवादिनी श्रिताः-आश्रिताः-राक्षसी म्ह० राक्ष-
 साच्या प्रकृतीस-स्वभावास व आसुरी प्रकृतीस म्ह० असुराच्या स्वभावास (त्या
 दोन्ही प्रकृति कशा उत्तर-) मोहिनी-मोह पाडणाऱ्या, 'देहच मा-आत्मा' असे म्हण-
 णान्या त्या दोन्ही स्वभावास आश्रित होतात राक्षसी व आसुरी प्रकृतीचा आश्रय
 केलेले असे ते ईश्वरद्वेष निपजतात—छिधि भिन्धि पिव खाद परस्वं अपहर
 इत्येवं वदनशीला क्रूरकर्माणः भवन्ति इत्यर्थ—तोड, फोड, पी, खा, हुसत्याचें
 धन लुबाड असे बोलण्याचें ज्याचे शील आहे असे ते क्रूरकर्में होतात, असा भावार्थ.
 [प्राण्याची हिंसा करणें, पांटा देणें वा स्वरूपाचा राक्षसाचा स्वभाव असतो. त्याचा
 अनुवाद छिधि, भिदि, खाद, पिव, ह्म० तोड, फोड, पी, खा या शब्दांनी केला आहे व
 कोणाला देऊ नको, यज्ञ याग कर्ह नको, इत्यादि असदुपदेश करणें व वृत्तिज्जेट करणें,
 हा असुराचा स्वभाव आहे. त्याचा अनुवाद भाष्यात 'परस्व अपहर' परधनाचा
 अपहार कर, या शब्दाने करण आहे याविषयी प्रमाण-]—'असुर्या नाम ते लोकाः'
 इति श्रुतेः-ते असुराचे लोक अज्ञानान्धकाराने आच्छादित झालेले आहेत. क्रूर
 लोक मेल्यावर त्या लोकास प्राप्त होतात, अशी याविषयी श्रुति आहे. (इंशोपनिषद्भाष्यार्थ
 पृ. १४ पहा.) १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

अन्यार्थ-तु-पण-पार्थ-ई अर्जुना -दैवी प्रकृति आश्रिता -
 दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले-महात्मान-महात्मे-मां-मला-अव्ययं मू-
 तादि-नित्य, भूतांचे कारण-ज्ञात्वा-जाणून-अनन्यमनसः-अनन्याभि-
 हांजन-मज्जित-मज्जतात. १३.

ये पुनः श्रद्धधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्यधुद्रचिन्ता
मामीश्वरं पार्थ देवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणाभाधिताः सन्तो भजन्ति
सेवन्तेऽनन्यमनमोऽनन्याचित्ता द्वात्वा भूतादिं भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदिं
कारणमव्ययम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुनः श्रद्धधानाः भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—
पण त्याच्या उलट जे श्रद्धावानु लोक भगवद्भक्तिरूप मोक्षमार्गात प्रवृत्त झालेले अस-
तात ते ईश्वराला भजतात असे 'महात्मानः' या श्लोकाने सांगतात.—पार्थ महात्मानः
तु अधुद्रचिन्ताः—हे पार्थ, पण महात्मे म्ह० अधुद्रचित्त, [ज्यांचें चित्त यज्ञादि नित्य
कर्मांनी शुद्ध झाले आहे ते महात्मे-अधुद्रचित्त होत. आणखी ते कसे? उत्तर-]—
देवीं-देवानां प्रकृतिं-शम-दम दया श्रद्धादिलक्षणां आधिताः सन्तः मां
ईश्वरं भजन्ति-सेवन्ते—देवी म्ह० देवाच्या प्रकृतीचा शम-दम-दया-श्रद्धा इत्यादि-
रूप प्रकृतीचा आश्रय केलेले असे होतात ते मज ईश्वराला भजतात, माझे सेवन करि-
तात,—अनन्यमनसः-अनन्यचित्ताः—अनन्यचित्त होऊन-ज्यांचें चित्त सर्वान्त-
यांमी परमेश्वरामध्ये आसक्त झालें आहे ते अनन्यचिन्त होत.—भूतादिं-भूतानां
वियदादीनां प्राणिनां च आदिं-कारणं अव्ययं द्वात्वा—भूतादि म्ह० आका-
शादि भूतांचा व प्राण्यांचा आदि-कारण व अव्यय-अविनाशी असा नव्या जाणून
[अनन्यचित्त व देवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले महात्मे माझे भजन करितात.] १३.

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

अन्वयार्थ—सततं—अहोरात्र—मां कीर्तयन्तः—माझे कीर्तन-नामस्मरण
करणारे—च—आणि—यतन्तः—इन्द्रियनिग्रह, शम-दम इत्यादि धर्मांनी यत्न करणा-
रे,—दृढव्रताः—ज्यांचें अर्चाचिन्त्य हेंच व्रत आहे, किंवा ज्यांचें व्रतचर्यादि व द-
मादि व्रत दृढ आहे ते दृढव्रत—च—आणि—मां—मला—नमस्यन्तः—नमस्कार
करणारे,—भक्त्या—परमप्रमाने—नित्ययुक्ताः—निरपयुक्त होऊन—उपासते—
उपासना करतात. १४.

कथम्—यततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोपसंहारश-
मदमदपाहिसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाग्र्यं व्रतं येनां ते दृढ-
व्रता नमस्यन्तश्च मां दृढव्रतपमांमानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते १४

भाष्यार्थ—कथं—ते कसे भजन करितात ते 'सततं' या श्लोकाने सांगतात—
सततं-सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः—मनन-मनंकार भगवानु
ब्रह्मस्वरूप असा मला-असा माझे कीर्तन करणारे [मनन माझे कीर्तन करणारे म्ह०
वेदान्तप्रथम व श्रद्धाचा जप करणारे]—च यतन्तः-इन्द्रियोपसंहार शम-दम-

दया-अहिंसादिलक्षणै धर्मैः प्रयतन्तः—आणि यत्न करणारे म्ह० इद्रिवाचा
 विषयापासून उपसहार, शम, दम, दया, अहिंसा इत्यादि रूप धर्मांना प्रयत्न करणारे
 —दृढव्रता—दृढ स्थिरं—अचाचल्य व्रत येपा ते दृढव्रता—दृढव्रत म्ह०
 दृढ—स्थिर अचाचल्य हेंच ज्याचें व्रत ब्रह्मचर्यादि आहे, ते दृढव्रत होत,—च मा
 —हृदयेशय आत्मान भक्त्या नमस्यन्त नित्ययुक्ता सन्त उपासते—सेवन्ते
 —आणि मला हृदयात राहणाऱ्या आत्म्याला भक्तानें—परम प्रेमानें नमस्कार करणारे
 नित्ययुक्त—नित्य समाहित होत्साते उपासना करितात—माझ सेवन करितात १४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

अन्वयार्थ—च अपि—पण—अन्ये—काहीं उत्तम अधिकारी—ज्ञानयज्ञेन
 —भगवानाविषयाच ज्ञान हाच यज्ञ त्यांनं—यजन्त —पूजा करणारे—मां—मला
 —एकत्वेन—एकच परब्रह्म आहे, अशा ज्ञानानें—उपासते—उपासितात कोणी
 —पृथक्त्वेन—सूर्य, चंद्र इत्यादि भेदानें माझा उपासना करितात व कोणी—विश्व
 तोमुखं—तोच भगवान् सर्वतोमुख आहे, विश्वरूप आहे, असें समजून त्या विश्वरू
 पाला—बहुधा—अनेक प्रकारांनी उपासितात १५

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषय यज्ञस्तेन
 ज्ञानयज्ञेन यजन्त पूजयन्तो मामीश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासना परित्यज्योपासते ।
 तच्च ज्ञानमेकत्वेनैकमेव पर ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वे
 नाऽऽदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते ।
 केचिद्बहुधाऽवस्थित स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति त विश्वरूप
 सर्वतोमुख बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—ते केन केन प्रकारेण उपासते इति उच्यते—ते कोणकोणला
 प्रकारानें उपासना करितात ते सांगितल जातें—ज्ञानयज्ञेन—भगवद्विषयं ज्ञान एव
 यज्ञ तेन ज्ञानयज्ञेन—ज्ञानयज्ञानें—भगवानाविषयांचें ज्ञान हाच यज्ञ, त्या ज्ञानयज्ञानें
 —मा ईश्वरं च अपि यजन्त—पूजयन्त अन्ये—मत्र ईश्वराचच यजन पूजन
 करणारे दुगरे—म्ह० यन्ननिष्ठ—अन्यां उपासनां परित्यज्य उपासते—दुसऱ्या
 उपासनेचा परित्याग करून माझा उपासना करितात—तत् च ज्ञानं एकत्वेन—एक
 एव परं ब्रह्म इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते—व तं ज्ञान एकत्वांनं—
 एकच परब्रह्म आहे अशा स्वरूपाच्या परमार्थ ज्ञानानें पूजा करणारे ब्रह्मनिष्ठ माझी उ-
 पासना करितात [परमाथदर्शन हाच येथील ज्ञानयज्ञ आहे ज्ञाननिष्ठ त्यान ईश्वरानी
 उपासना करितात याप्रमाण उत्तम अधिकाऱ्याच्या उपासनेचा प्रकार गांजून मध्यमाधि-
 काऱ्यांच्या उपासनेचा प्रकार सांगतात—]—केचित् च पृथक्त्वेन—आदित्यचन्द्रा
 दिभेदेन स एव भगवान् विष्णु. आदित्यादिरूपेण अवस्थित इति

उपासते—दुसरे कित्येक पृथक्त्वाने म्ह० आदित्य, चंद्र इत्यादि भेदाने द्व० तोच भगवान् विष्णु आदित्यादिरूपाने अवास्थित आहे, अशी उपासना करितात—बहुधा अवस्थितः सः एव भगवान् सर्वतोमुख -विश्वतोमुख -विश्वरूपः इति केचित् तं विश्वरूपं-सर्वतोमुखं बहुधा-बहुप्रकारेण उपासते—बहुप्रकारांनी अवस्थित असलेला तोच भगवान् सर्वतोमुख, विश्वतोमुख, विश्वरूप आहे, असें समजून कित्येक मध्यमाधिकारी त्या विश्वरूपाला-सर्वतोमुखाला बहुधा-बहुप्रकारांनी उपासितात—[तोच सर्वरूपानी अवस्थित आहे, असें जाणून त्याचीच कित्येक बहुप्रकारे उपासना-ध्यान करितात] १५

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—अह क्रतुः—मी क्रतु-यज्ञ म्हणजे एक प्रकारच वेदोक्त कर्म आहे. —अह यज्ञः—मा वैश्वदेवादि स्मार्त कर्म आहे —अह स्वधा—मी पितराना दि-लेल अन्न आहे —अह औपध—मी तादुळ, गहू, इत्यादि धान्य ज्यापासून होतें, त्या औपधि आहे —मन्त्र अहं—मत्र मी आहे —अह एव आज्य—मीच आज्य म्ह० घतादि हवि आहे —अह अग्नि.—मीच अग्नि आहे —अह हुत—मीच हवनकर्म आहे १६.

यदि बहुभि प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—अह ऋतु श्रौतकर्म-भेदोऽहमेवाह यज्ञ स्मार्त । किंच स्वधाऽन्नमह पितृभ्यो यदीयते । अहमौपध सर्व प्राणिभिर्यदद्यते तदौपधशब्दवाच्यम् । अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौपधमिति न्याय्युपशमार्थं भेदजम् । मन्त्रोऽह येन पितृभ्या देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्य हविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोऽग्निरहमेवाह हुत हवनकर्म च ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—यदि बहुभिः प्रकारे उपासते कथं त्वां एव उपासते इति अत आह—जर बहु प्रकारांनी उपासना करितात तर ती तुझाच उपासना करी होते, असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् ' अह० ' या श्लोकात सांगतात—अहं क्रतु-श्रौतकर्मभेदः अह एव—मी ऋतु म्ह० श्रौतकर्मांचा एक प्रकार माच आहे —अहं यज्ञ-स्मार्त—स्मार्त येन मीच आहे —किं च स्वधा अन्न अहं पितृभ्य यत् दीयते—तसेच स्वधा-पितराना जें दिलें जातें तें अन्न मी आहे.—अहं औपधं-सर्वप्राणिभि यत् अद्यते तत् औपधशब्दवाच्यं—मी औपध आहे सर्व प्राण्याकडून जें खाळें जातें, तें औपधशब्दवाच्य आहे द्व० लाला येथें औपध म्हटलें आहे —अथवा स्वधा इति सर्वप्राणिसाधारणं अन्न—किंवा स्वधा म्ह० सर्वप्राणि-साधारण अन्न व—औपध इति व्याय्युपशमार्थं भेदजं—औपध म्ह० व्या-धीच्या शांतीसाठीं जें औपध तें, असें समजावें—मन्त्र अह येन पितृभ्य देव ताभ्यः च हवि दीयते—मत्र मी आहे, ज्या मत्रानें पितराना व देवतांना हवि

दिला जातो तो मंत्र मीच आहे—अहं एव आज्यं हवि च अहं—मीच आज्य आहे म्ह० हवि मीच आहे—अहं अग्नि यस्मिन् हूयते सः अग्निः अह एव—मी अग्नि, ज्यात होम केला जातो तो अग्नि मीच,—च अह हुत-हवनकर्म—आणि मीच हुत म्ह० हवन कर्म आहे [अर्थात् क्रिया कारक फलजात भगवानाहून भिन्न नाही, हा या सर्व श्लोकाचा भावार्थ आहे] १६

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—अह अस्य जगतः—मी या जगाचा—पिता—जनक आहे—माता—जननी आहे—धाता—प्राण्याना कर्मफल देणारा आहे—पितामहः—पित्याचा पिता आहे—वेद्य—ब्रह्मादि ज्ञेय वस्तु मी आहे—पवित्र—पावन करणारे यज्ञ यागादि पुण्यकर्म मी आहे—ओंकारः—प्रणव मी आहे—ऋक्—ऋग्वेद,—साम—सामवेद,—च यजु एव—आणि यजुर्वेद मी आहे १७

किंच—पिता जनयिताऽहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामह पितुः पिता वेद्य वेदितव्य पवित्र पावनमोंकारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आणि तसेच—अस्य जगत पिता-जनयिता अह—या जगाचा पिता—उत्पादक मी आहे—माता-जनयित्री, धाता-कर्मफलस्य प्राणिभ्य विधाता, पितामहः-पितुः पिता—जगाची माता म्ह० उत्पन्न करणारी—जगला प्रसवणारी आई मी, धाता—प्राण्याना त्याच्या कर्मांचे फल देणारा, जगाचा पितामह—पित्याचा पिता,—वेद्य—वेदितव्य—जाणण्यास योग्य असलेल ब्रह्म—पवित्र—पावन—अत्यंत शुद्धीचे कारण पुण्यकर्म,—ओंकारः च ऋक् साम यजुः एव च—वेद्य ब्रह्माचे ज्ञानसाधन ओंकार, ब्रह्माचे प्रमाण ऋग्वेदादिक, हे सर्व मीच आहे [अर्थात् भगवान् सर्वात्मक आहे, असे यावरून अनुमान करावे] १७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—गति—कर्मांच फल मी आहे—भर्ता—कर्मफल देऊन पोषण करणारा मा आहे—प्रभुः—सर्वांचा स्वामी मी आहे—साक्षी—प्राण्यांनी केलेले व न केलेले पुण्यपापादि पाहणारा मा आहे—निवासः—सर्व प्राण्यांचे निवासस्थान मी आहे—शरणं—रोगादिबाच्या योगाने व्यर्थ होऊन कारण आलेल्या भक्तांची शक्तिपादा नाहीशी करणारा मी आहे—सुहृत्—उलट उपकाराची अपेक्षा न करिता उपकार करणारा मी आहे.—प्रभव—जगाचा उत्पादक,—प्रलयः—जगाचा सदा

करणारा,—स्थानं—जगाची स्थिति करणारा—निधानं—कर्मफलांचा निधि, व—
अव्ययं बीजं—जगाचे अक्षय बीज मी आहे. १८.

किंच गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासो
यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति, शरणमार्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः, सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षः
सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति । तथा स्थानं तिष्ठत्य-
स्मिन्निति । निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मि-
णाम् । अव्ययं यावत्संसारभावित्वाद्द्वययम् । न ह्यबीजं किञ्चिप्ररोहति । नित्यं च प्ररो-
हदर्शनाद्बीजसंततिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किंच गतिः—कर्मफलं भर्ता—पोष्टा प्रभुः—स्वामी प्राणिनां कृ-
ताकृतस्य साक्षी—तसेच गति म्ह० कर्मफल, भर्ता म्ह० पोषण करणारा, प्रभु—स्वामी,
प्राण्याच्या कृताकृताचा साक्षी,—यस्मिन् प्राणिनः निवसन्ति (सः) निवासः
—ज्याच्यामध्ये सर्व प्राणी राहतात, तो निवास,—शरणं—आर्तानां मत्प्रपन्नानां
आर्तिहरः—शरण म्ह० मला शरण आलेल्या आर्तांच्या आर्तार्थी—पाटेचें हरण कर-
णारा,—सुहृद्—प्रत्युपकारानपेक्ष सन् उपकारी—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची
अपेक्षा न करणारा असा होस्वाता उपकार करणारा—प्रभवः—जगत. उत्पत्ति—
प्रभव ह्य० जगाची उत्पत्ति,—प्रलयः यस्मिन् प्रलीयते इति—प्रलय ह्य० ज्यात
सर्व जगत् पूर्णपणे लीन होते तो प्रलय,—तथा स्थानं—अस्मिन् तिष्ठति इति—
त्याचप्रमाणे स्थान—जात जगत् राहते ह्यणून् स्थान—निधानं—निक्षेपः प्राणिनां
कालान्तरोपभोग्यं—निधान म्ह० निक्षेप—प्राण्यांना कालान्तरीं उपभोग
घेण्यास योग्य असं,—बीजं—प्ररोहधर्मिणां प्ररोहकारणं—बीज म्ह०
प्ररोह—उत्पन्न होणं—अंकुर येणं, हा ज्याचा धर्म आहे त्या पदार्थाच्या प्ररोहाचे
अंकुराचें कारण, (पण ते बीज कसे ? उत्तर—)—अव्ययं—यावत्संसारभावि-
त्वात् अव्ययं—अव्यय बीज—जोंवर संसार आहे, तोंवर असणारे म्हणून अव्यय
—हि अबीजं किञ्चित् न प्ररोहति—कारण बीजावाचून काहींच उगवत नाही.
—च नित्यं प्ररोहदर्शनात् बीजसंततिः न व्येति इति गम्यते—आणि
नित्य नवीन प्ररोह दिसत असल्यामुळे—नवीन नवीन वारें उत्पन्न होत असल्याचें
प्रलय दिसत असल्यामुळे त्याच्या बीजाची परंपरा कधीच क्षीण होत नाही, असं
अनुमान होतें. १८.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अन्ययार्थ—अहं—मी सूर्यरूपाने—तपामि—ताप देतो, तापतो,—अहं चर्षं
निगृह्णामि—मी पावसाचा निग्रह करतो,—च—व—उत्सृजामि—मीच वृष्टि-

पाऊस पाटतो.—अर्जुन—हे अर्जुना !—अहं—मी—अमृतं—देवांचे अमृतं—
च एव—व—मृत्यु—मर्त्यांचा मृत्यु आहे—च—आणि—सत्—कार्य—नामरू-
पानी व्यक्त होणारे सर्व—च—व—असत्—कारण—नामरूपानी व्यक्त न होणारे
मां आहे. १९.

किंच—तपान्प्रहमादित्यो भूत्वा कैश्चित्प्रदिमभिरुल्बणैरहं वर्षं कैश्चित्प्रदिमभिरुत्सृज-
म्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चित्प्रदिमभिरष्टभिर्मांसैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं चैव
देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सद्यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहम
र्जुन । न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान्स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये पूर्वोक्तैरनुवृत्तिप्रका-
रैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव
प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—किंच अह आदित्यः भूत्वा कैश्चित् उल्बणैः रदिमभिः
तपामि—तमेंच, मी सूर्य होऊन श्राम्भकूर्त काहा प्रखर किरणानां ताप देतो—
अह कैश्चित् रदिमभिः वर्षं उत्सृजामि—मी काही किरणानीं वर्षाकालीं वृष्टि
सोडतो—उत्सृज्य कैश्चित् रदिमभि पुन निगृह्णामि—वृष्टीचा उत्सर्ग करून-
वृष्टाला सोडून काही किरणाना पुन वृष्टीचा निग्रह करतो.—अष्टभिः मांसैः पुनः
उत्सृजामि प्रावृषि—आठ महिने वृष्टीचा निग्रह करून आठ महिन्यानीं पुन वर्षा-
समया तिला सोडतो.—अमृत च एव देवानां च मृत्यु—मर्त्यानां—व देवांचे
अमृत आणि मनुष्यांचा मृत्यु मी आहे.—सत् यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं
—ज्या कारणाच्या संबन्धितानें जें कार्य अभिव्यक्त होतें, त्याला सत्—विद्यमान म्हण
तात—च तद्विपरीत असत् अहं एव अर्जुन—आणि जें त्याच्या उलट असलेलें
ज्ञ० कारणसंबन्धानें अभिव्यक्त न झालेलें तें असत्—ज्याच्यापासून नामरूप व्यक्त
झालेलें नाहा, तें कारणच असत् होय. तें सत् व असत् हे अर्जुना ! मीच आहे
(भाष्यमिदं वादांच्या शून्यवादाचें निरसन करितात—) —स्वयं भगवान् न पुन
अत्यन्तं एव असत् वा कार्यकारणे सदसती—स्वतः भगवान् अत्यंत अस
त्च आहे, असें नाहा. कार्य व कारणहि सत्-असत् नाहीं. [भगवान् जर अत्यंत असत्
असता तर कार्यकारणाची कल्पनाच झाली नसती. कारण कोणतीहि कल्पना अविष्टा-
नावाचून होऊच शकत नाहीं त्याचप्रमाणें कार्यांचे सत्त्व व कारणांचे असत्त्वहि मानतां
येत नाहा कारण कार्यालाहि अर्थत सत् म्हणता येत नाहीं कारण कार्य वाङ्मात्र
—शब्दमात्र आहे, अमें छांदोग्यांत मागितलें आहे. कारणाला अत्यंत असत्त्वहि नाहीं.
कारण हें सर्व कार्य मृत्वावाचून वसें होईल^२ अशी श्रुति आहे. (छां. भाष्यार्थ पृ
४१३ व ४२१ पहा.) या वर सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञानीं भगवत्स्मेवा करणारांना कोणतें
फल मिळतें, अशी आश्चर्य घेऊन गणेशुक्ति किंवा श्रममुक्ति हें फल मिळतें, असें मां-
गतात—]—ये ज्ञानविदः पूर्वोक्तैः अनुवृत्तिप्रकारैः एफत्त्व पृथक्त्वादिवि
ज्ञानैः यज्ञैः मां पूजयन्तः उपासते ते यथाविज्ञानं मां एव प्राप्नुवन्ति—

जे ज्ञानवेत्ते वर सांगितलेल्या अनुवर्तन प्रकाराना म्ह० एकत्व-पृथक्त्वादिविज्ञानें, याच यज्ञानों माझी पूजा करात होत्साते उपासना करितात, ते आपल्या विज्ञानप्रमाणें मलाच प्राप्त होतात १९

**त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥**

अन्वयार्थ—**त्रैविद्याः**—ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांचें अध्ययन करणारे, त्यांत सांगितलेली कर्म करणारे—**सोमपा**—सोमपान करणारे व त्यामुळे—**पूतपापा**—निष्पाप झालेले—**मां**—मला—**माझी**—**यज्ञैः**—यज्ञाच्या योगानें—**इष्ट्वा**—पूजा करून—**स्वर्गातिं**—स्वर्गगतीची—**प्रार्थयन्ते**—प्रार्थना करितात—**ते**—ते—**त्रैविद्य**—**पुण्य सुरेन्द्रलोकं**—पवित्र इद्रलोकास—**आसाद्य**—प्राप्त होऊन—**दिवि**—स्वर्गांत—**दिव्यान् देवभोगान्**—अलौकिक देवभोगास—**अश्नन्ति**—उपभोगितात २०.

ये पुनरज्ञा कामकामा—त्रैविद्या ऋग्यजु सामविदो मा चस्वादिदेवरूपिण सोमपा सोम पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतपापा शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गातिं स्वर्गगमन स्वर्गातिस्ता प्रार्थयन्ते । ते च पुण्य पुण्यफलमासाद्य सप्राप्य सुरेन्द्रलोक शतक्रतो स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्रावृत्तान्देवभोगान्देवाना भोगास्तान् ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—**ये पुनः** अज्ञाः कामकामा—पण जे अज्ञ व विषयेन्द्र असलेले—**त्रैविद्या**—**ऋग्यजुःसामविदः**—त्रैविद्य म्ह० ऋग्यजु सामवेत्ते—कर्मठ वैदिक—**सोमपाः**—सोमं पिबन्ति इति सोमपाः—सोमप म्ह० सोमाचें पान करितात म्हणून सोमप—**तेन एव सोमपानेन पूतपापा शुद्धकिल्बिषा**—त्याच सोमपानानें पूतपाप म्ह० ज्याचें पाप नाहीं झाले आहे, ज्याचें किल्बिष-पाप शुद्ध झाले आहे—**निष्पाप झालेले**—**मां**—**चस्वादिदेवरूपिणं यज्ञैः**—**अग्निष्टोमादिभि** **इष्ट्वा**—**पूजयित्वा**—मला-वसु, रुद्र इत्यादि देवस्वरूपी मला अग्निष्टोमादि यज्ञांनी पुनून-अग्निष्टोमादिकानीं माझे यजन-पूजन करून—**स्वर्गातिं**—**स्वर्गगमन**—**स्वर्गातिः** ता प्रार्थयन्ते—स्वर्गाति, स्वर्गगमन-स्वर्गगति, तिला इच्छितात स्वर्गप्राप्तीचा इच्छा करितात—**ते च पुण्य**—**पुण्यफल सुरेन्द्रलोक**—**शतक्रतोः** स्थान **आसाद्य**—**सप्राप्य**—व ते पुण्य म्ह० पुण्याचें फल अशा देवेंद्राच्या लोकास—शतकटूच्या स्थानास प्राप्त होऊन—त्या लोकाची संप्राप्ति करून घेऊन—**दिव्यान्**—**दिविभवान् अप्रावृत्तान् देवभोगान्**—**देवाना भोगा तान् अश्नन्ति**—**भुञ्जते**—**दिव्य** म्ह० स्वर्गांतल-अप्रावृत्त-अलौकिक देवभोगास—देवांचे जे भोग त्यांस भोगतात—त्यांचा अनुभव-उपभोग घेतात. २०.

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिना नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापण क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहम् । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेवं बहत्येव । किं त्वय विशेषोऽभ्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नाऽऽन्मार्थं योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वाऽऽन्नो गृधि कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥२२॥

भाष्यार्थ—ये पुनः निष्कामा सम्यग्दर्शिनः—पण त्याच्या उलट जे निष्काम सम्यग्दर्शिननिष्ठ अमतात, त्याचा योगक्षेम कसा चालतो ते 'अनन्या ०' भा श्लोकाने सांगतात—अनन्याः—अपृथग्भूताः—पर देव नारायण आत्मत्वेन गताः सन्तः—अनन्य म्ह० अपृथक् शाल्ले—पर देव जो नारायण त्याला आत्मत्वांन जाणणारे असे होत्साते—मां चिन्तयन्तः—माझे चिन्तन करणारे—ये जना—सन्यासीन पर्युपासते—जे जन—संन्यासी [म्ह० माव सर्वांमा वामुदेव आह मास्याहून दुसरं काही नाहा, असें जाणून त्याच प्रत्यस्वरूपानें सतत ध्यान करणारे जे मुख्याधिकारी संन्यासी] माझी उपासना करितात—सर्वत अखड आत्मरूपाने पाहतात—तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां—सतताभियोगिनां—त्या परमार्थदर्शी—निय आदाराने ध्यान करणाऱ्या—सतत ध्याननिष्ठांचा—योगक्षेम—योगक्षेम प्राप्तस्य प्रापण क्षेमः—तद्रक्षणं तत् उभयं वहामि—अहं प्रापयामि—योग व क्षेम मी वाहतो. योग म्ह० अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति करून देणे व क्षेम म्ह० त्याचे रक्षण करणे—ता दोन्हा मा करतां,ता मी त्याला पॉंचवितो. (तें का २ उत्तर—)—ज्ञानी तु आत्मा एव मे मतं—ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे,अम माझे मत आहे. —यस्मात् स च मम प्रियः तस्मात् ते मम आत्मभूता च प्रिया इति—आणि ज्याअर्थी ज्ञाना मला प्रिय आहे,त्याअर्थी माझे नित्य चिंतन करणारे ते माझे आत्मभूत व प्रिय आहेत, म्हणून मी त्याचा योगक्षेम चालवितो—ननु अन्येषां अपि भक्तानां योगक्षेम भगवान् वहति एव—अहोपण, इतर भक्तावाहि योगक्षेम भगवान् वाहतोच—सत्यं एव वहति एव—अम खरें, भगवान् अन्य भक्ताचा योगक्षेम वाहतोच—किं तु अयं विशेषः—पण त्यांत हा विशेष आहे—ये अन्ये भक्ताः ते स्वात्मार्थं स्वयं अपि योगक्षेम ईहन्ते—जे अन्य भक्त असतात ते स्वतः—आडी स्वतः हि योगक्षेम र्थं मन्त्र करितात—तु अनन्यदर्शिनः आत्मार्थं योगक्षेमं न ईहन्ते—पण जे एकत्वदर्शी आहेत, ते स्त्रुम्यामाठी योगक्षेमाला उद्देशून काही हालचाल करीत नाहीत—ते आत्मन जीविते मरणे वा गृधि न हि कुर्वन्ति—ते आपल्या जावताविषया किंवा मरणाविषयीही आकांश करत नाहात—ते केवल भगवच्छरणा एव—ते केवल भगवच्छरणाच शाल्ले अमतात—अन भगवान्

एव तेषां योगक्षेमं वहति इति—यास्तव भगवान्च त्वां च योगक्षेम वाहती, हा
त्यात विशेष आहे. २२.

१. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“ कर्मयोगमार्गांत या श्लोकाचा अर्थ काय होतो, त्याचा विचार गी. २.च्या १२ प्रकरणात (पृ.३-८२-८३) केला आहे तो पद्म-
लान्धप्रमाणे नारायणीय धर्मांतहि याचप्रमाणें ‘मनापिणो हि ये केचित् यतयो मोक्षधर्मिणः ।
तेषां विच्छिन्नदृष्ट्यानां योगक्षेमवद्दो हरिः ॥ ’ (म. भा. शा. ३४८.७२.) असें म्हटलें असत
हे पुरुष एकान्त भक्त असले तरी प्रवृत्तिमार्गांतले म्ह० निष्कामबुद्धानें कर्म करणारे असतात,
असें मेधें म्हटलें आहे ” गी. २. पृ. ३८२-८३, येथें काय म्हटलें आहे, तें आपण मग पाहू.
अगोदर नारायणीयधर्मांतलें श्लोकाचा विचार करू. हा श्लोक महा-भारत शांतिपर्व जुम-
कोप प्रत अ. ३५८ मध्ये ७२ वा आहे. तेथें प्रकरण असें चालू आहे—जनमेजयातें वैशपा-
यनाला ‘ विद्वानानीं आचरिल्ल्या या नारायणीय धर्मांचें नाना व्रतामध्ये स्थित असलेले
दुसरे विप्र अनुष्ठान का करीत नाहीत ? ’ असा प्रश्न केला असता वैशपायन म्हणाला—
“ राजन् देहवधामध्ये तीन प्रकृति उत्पन्न केलेल्या आहेत. सात्त्विकी, राजसी व तामसी.
त्यांतलें सात्त्विकी प्रकृतीचा पुरुष श्रेष्ठ, तो मोक्षाप्राप्तीसाठीं निश्चित झालेला असतो. तो
मोक्षामध्ये नारायणच श्रेष्ठ आहे, असें समजतो, म्हणून तो सात्त्विक होय. पुरुषोत्तमाचें
चिन्तन करणाराला श्रेष्ठ पदार्थांची प्राप्ति होते. एकान्तभक्त ततत नारायणपरायण म्ह०
नारायणच आपला परागति—परम फल आहे, असें जाणणारा असतो.” वगैरे, त्या पुढें हा
वरील श्लोक आहे. याचा सरळ अर्थ असा आहे—“ जे कित्येक ज्ञानी मोक्षधर्मी, यति-
सन्यासी अमतांन त्या दृष्ट्यासून्याचा योगक्षेम वहाणारा हरि आहे ” यात ‘यति’ असा
प्रत्यक्ष शब्द असताना त्यांना ‘ प्रवृत्तिमार्गांतले—निष्कामबुद्धानें कर्म करणारे ’ असें म्हणणें
म्ह० ओढाताणांची पराकाष्ठाच शाली म्हणावणाची ! या श्लोकांतलें ‘यति’ शब्द ‘सन्यासी’
या अर्थी नाही, असें म्हणावें तर याच अध्यायात ‘यतीनां चापि यो धर्मः मत्ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिनीतामु० ’ व ‘ येताना यतिना चाह एकान्तगतिमन्यवान् ’ हे श्लोक आहेत.
त्यांतलें यति म्ह० कर्मयोगी—निष्कामबुद्धानें कर्म करणारे असें म्हणताच येत नाही. अगोदर
नारायणीय धर्मांतच ‘यति’ हा शब्द ‘सन्यासी’ या अर्थी वापरलेला असल्यामुळे त्याच
अध्यायात तोच शब्द अन्य अर्थी वाजला आहे, असें म्हणताच येत नाही. तसेच ७१ व्या
श्लोकात ‘ पुरुषोत्तमाचें चिन्तन करणाऱ्या एकान्तभक्ताला श्रेष्ठ पदार्थांची प्राप्ति होते,’ असें
सांगून ‘ विरक्त मोक्षधर्मी यतींचा योगक्षेम चालविणारा हरि आहे ” असें ७२ व्या श्लोकात
म्हटलें आहे. म्ह० ‘एकान्तभक्ताला श्रेष्ठप्राप्ति होते, त्यांना जें हवें असतें तें प्राप्त होतें’ असें
सांगून मग ‘यतींचा योगक्षेम हरि चालवितो,’ असें म्हटल्यामुळे यतिशब्दानां सन्यासी
हाच अर्थ मानवतो. यावरून आचार्यांना आपल्या भाष्यात ‘त्या सन्यासी भक्तांचा योगक्षेम मी
वाहतो ’ असें जें म्हटलें आहे, त्याचें स्वारस्य लक्षात घेतें तमेंच, एकान्तभक्त म्ह० ज्ञानी
कर्मयोगी, असें जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे, तेंहि नारायणीय धर्मांला अनुसरून नाही.
एकान्त भक्त मुदा एक प्रकारचे सन्यासीच आहेत. कारण याच ३५८ अध्यायांत “ एका-
न्तिनो हि पुरुषा दुष्पणा बहवो नृप । यथेवाग्निभिरानीं जगत्स्वात्पुन्यजन ” ॥२२॥ “अहि
मंदेशामविद्धि. सर्वभूतहिते रते । मनेहृत्पुण्यमासिः आसी कर्मनिबन्धिना ” ॥३३॥ “आहं

योगेन तुल्यो हि भर्मा प्कान्तिमेवित्. ” ॥ ७४ ॥ “ प्रवृत्तिर्ज्ञै युक्त नाविष्कति स्वय हरिः ” ७९ अशा वचनें आदेत. त्याचा आशय असा—‘हे राजा या जगात पुण्यक प्कान्ति पुण्य असणें शक्य नाहीं अहिंसक, आत्मज्ञ व सर्वभूताच्या हितामध्ये रत असलेल्या प्कान्ति लोकांकडून जर हे जगद व्याप्त जालें असें, तर सर्व आशा व कर्म मानां राहित अशा कृतयुगाचीच प्राप्ति शाली अमती. प्कान्ति लोकाना आचरिलेला धर्म मात्स्य-योगाशीं तुल्य आहे, सात्त्विकयोगासारखाच आहे. प्रवृत्तिभ्रष्टांनीं युक्त अमलेल्या मनुष्या-कडे स्वतः हरि पहात नाहीं, तर लोकपितामह अशा त्याला उत्पन्न होत असलेला, असाच पाहतो. म्ह० तो मुक्त होत नाही.’ ‘पुक्रान्तमक सतत नारायण परायण अमत्रो ’ इत्यादि अनेक वचनावरून नारायणीय धर्महि प्रवृत्तिधर्म नमून निवृत्ति धर्म आहे, हे उघड होतें व गातेंच निवृत्ति धर्म मानितला आहे, हेंच आचार्यांचें म्हणणें आहे.

आता रहस्यकारांनीं वर ज्या पृष्ठाचा हवाला दिला आहे त्याकडे वळू. “ सर्वत्र भू-ताचा एकच आत्मा आहे, असें मानून प्रत्येक पुण्य जर सदा सर्वदा सर्वभूतहितच करू लागला तर त्याचा स्वतःचा चरितार्थ तरी कसा चालवा ? ” “ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्मण्यह (गी ९.२२) असें भक्तिमार्गदृष्ट्या भगवन्तानीं गातेंतच या प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे. ” (पृष्ठ भगवानांनीं ‘ सर्वं भूतांचा एकच आत्मा मानून सदा सर्वदा सर्वभूतहित करणाराचा चरितार्थ मी चालवितों, ’ असें या वचनात सांगितलें आहे ! ‘ अनन्य मनानें माझे विन्तन करणारे जे माझे सर्व प्रकारें उपामना करितात त्याचा योगभेम मी चालवितों ’ हा सरळ असला तरी त्याचा सरा अर्थ नगरे तमेंच, सर्व भू-ताचा आत्मा एक आहे असें ते नुस्तें मानतात, तसा नुस्ती कल्पना बरितान, खरोखर याही आत्मैक्य नाहीं ” पण सर्वांचा आत्मा एक मानल्यावर ‘ मी व सब भूतें, ’ ‘ मी व माया देव ’ इत्यादि भेदबुद्धि कशी संभवते ? तमेंच सर्वभूतहित म्ह० काय ? त्याचें स्वरूप कोठेंच व्यक्त केलेले नाही असे.) “ लोककल्याण करणार्चा बुद्धि ज्याला शाली त्यानें जेवणान्याण मोडून घाबें असें होत नाहीं तर मी आपलें देहधारणहि लोकोपयोगार्थच करितों, अशी त्याची बुद्धि असली पाहिजे. अशी बुद्धि असेल तेव्हांच हृदियें ताभ्यात राहून लोककल्याण होतें असें जनकानें म्हटलें आहे ” (महाभा अथ. ३२) (पण लोककल्याण करणारानें जेवणान्याण मोडावें, असें म्हणतो कोण ? व त्याचा देवें प्रमग काय आहे ? सर्व भग मोडून भगवधितन करणाराचा म्ह० पुक्रान्त भक्ताचा योग-क्षेम मा चालवितों, असें भगवान् म्हणत आहेत, देवें जेवणान्याणाचा किंवा लोककल्याणाचा काही मन्ध नाही. ‘ मी आपलें देहधारणहि लोकोपयोगार्थच करितों, अशी बुद्धि असेल तेव्हांच हृदियें ताभ्यात राहून लोककल्याण होतें, ’ असें जनकानें म्हटलें नाहीं जनकाचें उदाहरण देवें अगदीं अर्थानीं दिलें आहे. ‘ ममता ’ सोडून, हे पुण्यापाचें साधन आहे, हे मुचविषयामाठा दृष्टान्तरूपानें जनक व ब्राह्मण यांचा मवाद आशयनेधिकपवांग शिवा आहे, पदा ब्राह्मणाचा काही दवा कारणानें जनकानें आपल्या देवांतून निपुन जावयाम मानितने. पण तो ब्राह्मण स्वतः धर्मच अमन्यामुळे त्यानें राजाचा ‘ मुना देव कोटपायन कोटवर आहे तें माण, म्हणजे मी साभ्या बाहेर जाईन ’ असें म्हटलें, पण राजा त्याचें उतर न देता विचार करीत बसला. बगच देव विचार कयावर तो म्हणतो—‘ मया माया देव कोणता

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—अन्यदेवताभक्ताः अपि—दुसऱ्या देवताचे भक्ताहि—
श्रद्धया—श्रद्धेने—अन्विताः—युक्त होउन—यजन्ते—त्या अन्य देवताची पूजा
करितात,—ते अपि—ते मुद्धा—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा!—मां एव—माझेच—
आविधिपूर्वक—अज्ञानाने—यजन्ति—पूजन करितात. २३.

नन्वन्या अपि देवतास्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव यजन्ते सत्यमेवम्—येऽप्यन्यदे-
वताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ता सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धयाऽ-
स्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं
सत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तेच कळत नाही यास्तव माझा—विषय म्हणून कोठेंच नाही, किंवा हा सर्वच विषय माझा
आहे. पण जसा तो माझा आहे तसाच प्रत्येकाचा आहे यास्तव तुला बाटेल तेंच रहा व
हवा तसा त्याचा उपभोग घे ” त्यावर ब्राह्मण म्हणाला—“एवढें मोठें राज्य तुझ्या ताब्यात
असताना तू त्यावरील ममत्व कोणत्या बुद्ध्याचा आश्रय करून सोडलेंस ? किंवा सर्व विषय
माझाच आहे, हें कशावरून जाणलेंस ” त्यावर जनक पुन म्हणाला—“अन्तवन्त इहारेग्मा
विदिताः सर्वकर्मसु । नाध्यगच्छमह नन्मात्र ममेदमिति यद्भवेत् ॥ ” या लोकां सर्व कर्मां-
तील आरंभ नाशवत आहेत, हें मा जाणलें आहे. त्यामुळे हें माझे असें ज्वाला म्हणता
येईल, असें मला काहीच उपलब्ध होत नाही. ‘ एता बुद्धि समाशित्य ममत्व वर्जित मया’
या बुद्धीचा आश्रय करून मी ममत्व टाकलें. नंतर ‘ किंवा सर्व विषय माझाच आहे. हें
मी कोणत्या आशयानें म्हणतो तें ऐक,’ असें बोलून ‘ माझ्या धारेंद्रियात असलेल्या रथा-
चीहि मी आत्म्यासाठीं इच्छा करता नाही. त्यामुळे मा भूमीला जिकलें अमून ती सदा
माझ्या अधीन आहे. माझ्या तोंडात असलेल्या रसानाहि मी आत्म्यासाठीं इच्छात नाही.
त्यामुळे मी आपाला जिकलें आहे’ इत्यादि आकाशान्त सर्वभूतें व मन या सर्वांना मा जि-
कलें अमून ता सब माझ्या स्वाधीन आहेत. अर्थात् हे सर्व समारंभ देव, पितर, अतिथी-
मह सर्वभूतें यासाठीं आहेत, आत्म्यासाठीं नाहीत. अर्थात् या बुद्धीनें सर्वच माझा विषय
आहे, असें मा समजतो” इत्यादि यावरून जनकाचा मूळ आशय वाच आहे व रहस्यकार
कोणत्या अर्थी त्याचा आधार दाखविलेला तें वाचकांनीच जाणवें. रहस्यकारांचे सर्व
आधार नेहमी अशाच स्वरूपाचे असतात त्यांनी आपल्या अमल्या सर्व विरुद्ध प्रतिपाद-
नाला ‘ लोककल्याण’ या मोहक शब्दाचा आधार घेतला आहे पण हत्ती रुढ शालें
‘ लोककल्याण ’ शकदेरी आहे, तें वेवळ ऐहिक आहे, रागद्वेषप्रयुक्त आहे, त्याच रजो-
गुणाचे प्राधान्य आहे. तें वेवळ राचकीय आहे. त्यामुळे प्रचलित लोककल्याणाचा व जन-
काच्या पूर्वोक्त व्यापक ज्ञानाचा मुळाच संबंध नाही. साधु पुरुष जे लोककल्याण करितात
ते पारमार्थिक असतें. सर्वे कल्याण तेच आहे. लौकिक लोककल्याण क्षणिक व त्यामुळेच
दुष्प्र होव. गांता लौकिक लोककल्याण करण्याचा उपदेश करीत नाही.

भाष्यार्थ—ननु अन्याः अपि देवताः त्वं एव चेत् तद्भक्ताः च त्वां एव यजन्ते—अहो पण अन्य देवताहि जर तूंच आहेस, तर त्या देवताचे भक्ताहि तुशीच पूजा करितात, असे म्हटलें पाहिजे,—सत्यं एव—(तर भगवान् म्हणतात—) होय, हेंच खरें आहे—ये अपि अन्यदेवताभक्ता—अन्यासु देवतासु भक्ता-अन्यदेवताभक्ता. सन्त—जे अन्यदेवताभक्त-अन्य देवतांचे ठायी भक्ति ठेव-णारे, असे अन्य देवताभक्त होस्ताते—श्रद्धया-आस्तिक्यबुद्ध्या शान्विता-अनुगताः यजन्ते-पूजयन्ते—श्रद्धेने-आस्तिक्यबुद्धानें युक्त-अनुगत होऊन यजन करितात-पूजतात—कान्तेय ते अपि मां एव यजन्ति—हे अर्जुना ! ते सुद्धा माझेच पूजन करितात.—अविधिपूर्वक-अविधि-अज्ञानं तत्पूर्वकं-अज्ञानपूर्वकं यजन्ते इत्यर्थः—(पण तें कसें ? उत्तर—) अविधिपूर्वक-अविधि म्ह० अज्ञान तत्पूर्वक-अज्ञानपूर्वक यजन करितात, असा याचा भावार्थ. [हाच माझे भक्त च इतर देवताचें भक्त याच्या पूजेतील फरक आहे] २३

१. 'नेऽपि मामेव अविधिपूर्वकं यजन्ति' याचा अर्थ रहस्यकार—'तेहि विधिपूर्वक नमलें तरी (पर्यायानें) माझेच यजन करितात. " असा करितात. पण त्यात काहाच स्वारस्य नाही. कारण अन्य देवताचे भक्त अन्य देवताचें जें पूजन करितात, तें विधिपूर्वक नसतें, असें म्हणण्यास काहा आशय नाही उलट अन्य देवताचे श्रद्धालु भक्त आपल्या उपास्य देवतेचें यजन अविधीनें करतात, हें शक्यच नाही. यास्तव 'अविधिपूर्वक म्ह० अज्ञानपूर्वक' असा अर्थ करणेंच अतिशय सजुक्तिरु आहे. कारण अन्यदेवताभक्त अन्य देवताचें यजन जेव्हा करीत असतात, तेव्हा 'आम्हां हें परमात्म्याचेंच यजन करीत आहों,' याचें त्यांना भान नसतें, हें भगवानाना सांगावयाचें आहे. त्यामुळे 'तेहि अज्ञानपूर्वक माझेच यजन करितात' या म्हणण्यातच अधिक स्वारस्य आहे. शिवाय हा अर्थ पुढील श्लोकार्थाशीहि जुळतो. कारण पुढील श्लोकात 'मीच सर्व यशचा भोक्ता व प्रभु आहे, पण अन्य देवताभक्त मला तत्त्वतः जाणत नाहीत, त्यामुळे यागफलापासून च्युत होतात,' असे स्पष्ट म्हटलें आहे. त्याच्याशा या शब्दाचा सवध दासविण्यासाठीच आचार्यांना त्या श्लोकावरील भाष्यात—'अतः अविधिपूर्वक-इत्यां यागफलात् ते च्यवन्ति—' असें म्हटलें आहे यावरून आचार्य शब्दाचा अर्थ करिताना पुर्वोत्तर प्रकरणाकडे कथं व किती अनुमधान ठेवतात, तें वाचकाच्या लक्षात येईल रहस्यकार मनसोक अर्थ वसा करितात व तो करीत असताना पुर्वोत्तर विरोधाची कधी परी करीत नाहीत, याचें एक उदाहरण येथें आहे या श्लोकात द्यौषे 'कोणतीहि देवता म्या, ती भगवताचें एकप्रकारचें स्वरूप आहे' हें तत्त्व वैदिक धर्माने फार प्राचीन वाचापासून चालत आलें आहे, हें दासविण्यासाठी 'एक मदिप्रा बहुधा वदन्ति०' या ऋग्वेदरथ ऋचेचा उल्लेख केला आहे. याच वाक्याचा उल्लेख पूर्वीहि, गी. र. पृ. २२१ वर आहे त्यातील 'सत्'शब्दाचा अर्थ 'सत्य' 'सद्म' असा येव्हा आहे. पण तो तसा होऊ शकत नाही, हें आम्हांनी गी. भा. पृ. ८४ वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकारांनीं येथें त्याचाच अर्थ निराळा केला आहे 'परमेश्वर एक अगूत त्याला पदित लोक असि, यम मानरिशा अशा अनेक नावें देतात' असा बरोबर अर्थ केला आहे. पण तो त्याच्याच पूर्वोक्त्या 'सत् म्ह० सत्य व सत्' या अर्थाशी जुळत नाही. (गी. र. पृ. २२१ व २१७ आणि गी. भा. पृ. ८४ व ८५)

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—अह—मी—सर्वयज्ञानां—सर्व यज्ञाचा—भोक्ता
देवतारूपाने भोक्ता—च—व—प्रभु एव च—प्रभुच आहे—तु—पण—ते—
अन्य देवताचे भक्त—मां—मला—तत्त्वेन—अशा तात्त्विक रूपाने—न अभिजा
नन्ति—जाणत नाहीत—अतः—म्हणून—च्यवन्ति—मुख्य फलापासून च्युत
होतात २४.

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात्—अह हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां
स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि
यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् ।
अतश्चाविधिपूर्वकमिष्टया यागफलाच्छ्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—ते अविधिपूर्वकं कस्मात् यजन्ते इति उच्यते—ते अविधिपूर्वकं
यजन कशासाठीं करितात ते सा गितलें जातें—यस्मात् अह हि सर्वयज्ञानां श्रौ-
तानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभु एव च
—कारण का, मीच सर्व यज्ञांचा—श्रौत व स्मार्त अशा सर्व यज्ञांचा, देवतांचा आत्मा
या रूपाने भोक्ता व अन्तर्यामी या रूपाने प्रभु आहे—हि मत्स्वामिक यज्ञ—
कारण यज्ञ मत्स्वामिकच आहे माच यज्ञाचा स्वामी आहे—‘अधियज्ञोऽहमेवात्र’
इति हि उक्तं—या देहात अधियज्ञ मीच आहे, असें वर (पृ ६४८) सांगितलेंच आहे
—तु तथा मा तत्त्वेन—यथावत् न अभिजानन्ति—पण मीच यज्ञातील भोक्ता व
प्रभु असताना मला तत्त्वतः पूर्णपण लोक जाणत नाहीत,—अतः च अविधिपूर्वक
इष्टया यागफलात् ते च्यवन्ति—प्रच्यवन्ते—म्हणून अविधिपूर्वक यज्ञ करून ते
त्या यज्ञाच्या फलापासून च्युत होतात त्यांचा यागफलापासून भ्रश होतो २४

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—देवव्रता—देवांमध्ये ज्यांचे व्रत, नियम किंवा भक्ति असते—देवांची
जे भक्ति करितात, ते—देवान्—देवास—यान्ति—प्राप्त होतात—पितृव्रता
—पितृभक्त—पितृन्—पितरांस—यान्ति—प्राप्त होतात—भूतेज्या—भूतांची
पूजा करणारे—भूतानि—विनायक, मानृगण इत्यादि भूतगणांस—यान्ति—प्राप्त
होतात—मद्याजिन अपि—व माझा पूजा करणारेहि—मां—मला—यान्ति—
प्राप्त होतात २५

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि, यागफलमवरयभावि,
कथम्—यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु प्रथम नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता

देवान्यान्ति । पितृभक्त्याऽप्यात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः । आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेभ्यः भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव । समानेभ्यः आयासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात् । तेन तेऽल्पफलमाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थः—ये अन्यदेवताभक्तिप्रत्ययेन अपि अविधिपूर्वकं यजन्ते तेषां अपि यागफलं अचक्षुर्भावि—जे इतर देवताभ्या भक्तिं गुण होऊनहि अविधि-अज्ञानपूर्वक यजन करितात, त्यांनाहि त्या यागाचें फळ अक्षय मिळणारच. [म्ह० तें त्यांचें यजनहि स्वर्ग नाही. इतर देवतांच्या पूजनाचें अनागृहीत-सांध हें फळ जरी न मिळाले तरी त्या पूजेच्या अनुसार इतर फळ प्राप्त होतेंच.]—कथं—ते कसे ? तेव 'यान्ति.' या श्लोकानें सांगतात—यान्ति-गच्छन्ति—जातात.—देवव्रता.—देवेषु व्रतं-नियमः च भक्तिः येषां ते देवव्रता-देवान् यान्ति—देवव्रत म्ह० ज्यांचे देवांसचें व्रत म्ह० नियमच भाषि आहे, ते देवव्रत देवांस प्राप्त होतात.—पितृव्रताः—आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः—पितृभक्त्या-अग्निप्यात्तादीन् यान्ति—पितृव्रत म्ह० आद्यादिक्रियांसचें तत्पर असलेले पितृभक्त आग्निप्यात्तादिक पितरांस प्राप्त होतात.—भूतेभ्यः—भूतानां पूजकाः भूतानि-विनायक मातृगण-चतुर्भगिन्यादीनि यान्ति—भूतेभ्य म्ह० भूतांचे पूजक भूतांस-विनायक, मातृगण, चतुर्भगिनी श्रद्धादिकांस प्राप्त होतात—मद्याजिनः—मद्यजनशीलाः वैष्णवाः मां एव यान्ति—मां मजन करण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते मद्याजिन वैष्णव मत्वाच प्राप्त होतात.—आयासे समाने अपि अज्ञानात् मां एव न भजन्ते—देवतांचें व माझे पूजन करण्यात आयास जरी एकसारखाच असला तरी अज्ञानामुळे मत्वाच भजत नाहीत.—तेन ते अल्पफलमाजः भवन्ति इत्यर्थः—त्यामुळे ते अल्पफलास प्राप्त होतात असा भावार्थ. २५.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

अन्वयार्थः—यः—जो—मे—मला—पत्रं—पान-पत्र, पुष्प—फूल-पुष्प,—फलं—फल—तोयं—जल,—भक्त्या—भक्तिने—प्रयच्छति—देतो—(तस्य) प्रयतात्मनः—त्या शुद्धचित्त पुरुषाचें—भक्त्युपहृतं—भक्तिने अर्पण केलेले—तत्—ते पत्र-पुष्पादिक—अहं—मी—अश्नामि—स्वीकारतो. त्याचा मी स्वीकार करतो.

न केवलं मद्रक्षणानामनागृहीतक्षणमनन्तफलं सुखाराधनश्चाह कथम्—पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मद्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—मद्भक्तानां धनावृत्तिलक्षणं अनन्तफलं केवलं न च सुखा-
राधनः अहं—माझ्या भक्ताना जनावनि—मोत्र हे अनन्तफल मिळते, एवढेच नव्हे
तर मी सुखाराधनहि आहे म्ह० माझे आराधन करणे अतिगम्य सुकरहि आहे.
—कथं—ते कसे ? ते ' पत्रं० ' या श्लोकाने सांगतात.—पत्रं पुष्पं फलं तोयं-
उदकं—पत्र, पुष्प, फल व जल—उदक—यः मे—महां भक्त्या प्रयच्छति—जे मला
भर्ताने अर्पण करितो—अहं प्रयतात्मनः—शुद्धयुद्धेः तत् पद्मादि भक्त्या उप-
हृतं—भक्तिपूर्वक प्रापितं—भक्त्युपहृतं अध्यामि—गृह्णामि—मी त्या प्रयत-
चित्त—शुद्धयुद्धे पुरुषाचे ते पत्र-पुष्पादिक भर्ताने अर्पण केलेले—भक्तिपूर्वक दिलेले—
भक्त्युपहृत पत्रादिक स्वीकारतो. [ज्या अर्थी हा भक्त हें पुष्पादिक मला भर्ताने अर्पित
आहे, त्याअर्थी हा शुद्धचित्त तपस्वा माझा आराधना करीत आहे, असा मी निश्चय
करतो व तसेच फल देतो.] २६

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

अन्यथार्थ—कौन्तेय,—हे अर्जुना! तू—यत्—जे—करोपि—करतोच
—यत् अश्नासि—जे खातोच,—यत् जुहोपि—जे हवन करतोच—यत्
ददासि—जे दान देतोच,—यत् तपस्यासि—जे तप करतोच—तत्—ते सर्व—
मदर्पणं—मला समर्पण—कुरुष्व—कर. २७.

यत एवमतः—यत्करोपि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोपि हवनं निर्वर्तयामि
श्रान्तं स्मर्त वा, यद्दामि प्रयच्छामि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यान्नाज्यादि, यत्तपस्यासि
तपश्चरामि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—यतः एव अतः—ज्याअर्थी माझे आराधन असे सुकर आहे त्या-
अर्थी—यत् स्वतः प्राप्तं करोपि—जे तू स्वतःच—मात्रावांचून प्राप्त झालेले गमनादि

१ या श्लोकावरील टीपेंत “ कर्मापेक्षा वृद्धि श्रेष्ठ (गी. २.४९) असे जे कर्मयोगातील
तत्त्व त्याचेच भक्तिमार्गातील रूपान्तर वरील श्लोकाने वांगळें आहे ” असे म्हणून गी. २
प्र. १० व ४०१ ७३ पदा असे सांगतात. पण गीतेत कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचाच तुलना
केलेला अमून वसे व वृद्धि यांची तुलना केलेला नाही, हे आर्षी पूर्वी मनिस्तर सांगितले
आहे गी भा १ १८१-८८, २-४ पदा

२ रहस्यरार या श्लोकावरील टीपेंत “ भगवद्भक्ताने देगील कृपापंगुडीने सर्व कर्मे
करावयाच्या, मोठावयाची नाहीत हे यावरून उपट होतं, ” असे म्हणतात. पण ती ‘ सर्व
कर्मे ’ कोणती ? रागे, द्वेष, घनेरे वा, चातुरंग्यविहित वा, इतर जाणे, येणे, वसणे वगैरे ?
मूत्र शोकाच्या अर्षांनडे उग्र दिले अमनां शरीराने, मनाने व वागनेने तू जे जे काही
विहित किंवा अविहित, शास्त्रीक किंवा स्वाभाविक, प्राप्त किंवा अप्राप्त कर्मे—हालवार
करतात ती मला अर्पण कर, असे म्हणते आहे, हे उपट दिमते. पण बाळा कर्मयोग म्हणजे

कर्म करतोस—यत् अज्ञासि यत् च जुहोषि-श्रौतं स्मार्तं वा हवनं निर्यतं-
यसि—जें खातोस, आणि जें श्रौत किंवा स्मार्त हवन करतोस—ब्राह्मणादिभ्यः
हिरण्य-अन्न आज्यादि यत् ददासि-प्रयच्छसि—ब्राह्मणादिकाना हिरण्य-अन्न-
दत्त इत्यादि जें कांही देतोस—कौन्तेय यत् तपस्यसि-तपः चरसि तत् मद्-
पर्षणं-मत्समर्षणं कुरुष्व—व हे कुंतिपुत्रा, जें तप करतोस-तपश्चर्या करतोस तें
मदपर्षण-मत्समर्षण कर. [तें सर्वं मला अर्पण कर.] २७.

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें तूं कर्तं लागलास म्हणजे—शुभाशुभफलैः—
शुभ व अशुभ फले देणाऱ्या—कर्मबंधनैः—कर्मरूप बंधनांकडून—मोक्ष्यसे—मुक्त
केला जाशील व—संन्यासयोगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण संन्यास योगानें युक्त
आहे असा तूं—विमुक्तः—अगदीं मुक्त होऊन—मां—मला—उपैष्यसि—
प्राप्त होशील. २८.

येत नाही. कर्मयोग म्ह० वेदशास्त्रोक्त कर्मे अमात्र अर्थ गांतेतहि विवक्षित आहे. 'कर्मणि एव
ते अधिकारः' पृ. १७२ 'योगस्थः कर्माणि कुरु' १७५, 'कर्म अवर०' १७८, 'कर्मण. बुद्धिः
ज्यायमी' २५०. 'कर्मयोगेन०' २५५ 'कर्मणा अनारभात्०' २६२, 'नियत कर्म
कुरु' २७७ 'कार्यं कर्म नमाचर' ३०१ 'कर्मणा एव मसिद्धि आरिथिताः' ३०७ 'पूर्वैः
पूर्वतरं कर्म कृत०' 'कुरु कर्म एव' ३८५ 'कर्मयोगो विशिष्यते' ४८४ 'आग्न्शोः मुनेः
कर्म कारण०' ५४९ इत्यादि ठिकाणीं कर्मशब्दाचा अर्थ वेदशास्त्रोक्त कर्म—चातुर्वर्ण्यविहित
कर्मच आहे व तीं कर्मे कर्तृत्वाभिमान व फलाशा मोडून केल्याम चित्ताची शुद्धि होऊन
ज्ञाननिष्ठेची योग्यता येते. पण 'कश्चित्श्चर अपि अकर्मदृष्ट न तिष्ठति' पृ. २७० 'देहभृता
सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वा न हि शस्त्रं १८.११ इत्यादि ठिकाणा मर्वे हालचाल, शरीरद्रिय-
चेष्टा हा कर्मशब्दाचा अर्थ आहे. त्याला कर्मयोग असे म्हणता येत नाही. पण हा भेद
रहस्यकाराना कोठहि व्यक्त केलेला नाही. येथे मर्वे कर्मे म्ह० लौकिक, स्वामाविक,
शास्त्रीय, निषिद्ध वर्गरे जें जें कर्म करशील ते तें मला अर्पण कर, असा उपदेश आहे.
त्यामुळे ज्याची आवश्यकता नाही, तीं कर्मेहि भक्तानें सोडावयाचीं नाहीत, अम यावत्तन
होन नाही. 'जें करशील, खाशील, हवन करशील, दान देशील तें मदपर्षण कर' असें येथे
भगवान् सागत आहेत; जें प्राप्त नाही, जें तुला करावयाचें नसेल, ज्याची तुला आवश्यकता नाही
तेहि सर्वे तू करत, असा बलात्कार करीत नाहींत, हे लक्षात ठेवले पाहिजे येथे मर्वे कर्मे
म्ह०विहित कर्मयोग दवडाच अर्थ विवक्षित नमत्वामुळेच पुढील श्लोकान 'याप्रमाणे सर्वे कर्मे
मला समर्पण करणारा तू शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनापासून मुक्त होशील' असें
म्हटले आहे. दानोत्तर कर्मयोगच जर येथे विवक्षित असता तर 'अशुभफलैः कर्मबंधनैः
मोक्ष्यसे' असें म्हणण्याचें कारणच नव्हतें. कारण विहित कर्मयोगाचें अशुभफल केव्हाच
निश्चत नाही. अर्थात् रहस्यकाराना इष्ट असलेला ज्ञानोत्तर कर्मयोग या श्लोकावरून
किट्ट होत नाही.

एवं कुर्वतस्तव पद्भवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्षयसे । सोऽथ सन्यासयोगो नाम सन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन सन्यासयोगेन युक्त आत्माऽन्तःकरणं यत् तव स त्वं सन्यासयोगयुक्तात्मा सन्विमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवज्ञेयं पतिते चास्मिन्शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—एवं कुर्वतः तव यत् भवति तत् शृणु—असे करणाऽन्या तुला जें फल प्राप्त होईल तें 'शुभाशुभ०' या श्लोकानें एक—'शुभाशुभफलै एव'—शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि—ज्याचीं फलें शुभ व अशुभ—म्हणजे इष्ट व अनिष्ट असतात ता शुभाशुभफल कर्में होत.— तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः—कर्माणि एव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः एव—मत्समर्पणं कुर्वन् मोक्षयसे—त्या शुभाशुभफल कर्मबंधनाकडून—कर्में हीं बंधनें, त्या कर्मबंधनाकडून याप्रमाणें—सर्व मत्समर्पण करणारा तू मुक्त केला जाशील. [भगवदर्पणयुद्धानि सर्वं कर्म करणाऽन्या जीवन्मुक्ताचे प्रारब्धकर्म क्षीण होताच विदेह वैवल्य अवश्य प्राप्त होतें. तर मग सर्वं कर्म भगवदर्पण केल्यानें मुक्ति मिळते व सन्यास-योगानेहि मुक्ति मिळते, म्हणजे मुक्तीचीं दोन साधनें झालें, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात—]—स अयं सन्यासयोग नाम—सन्यासयोग म्हणून ज्याला म्हणतात तो हाच होय—मत्समर्पणतया असौ सन्यासः च कर्मत्वात् योग च असौ इति—कारण मला सर्वं समर्पण करणें या गुणामुळे हा सन्यास आहे व त्यात कर्मत्व हा गुण असल्यामुळे हा योगहि आहे त्यामुळे हा सन्यासयोग होय—तेन

- १ 'सन्यासयोगयुक्तात्मा' याचा अर्थ रहस्यकार "कर्मफलाचा सन्यास करण्याचा जो हा योग त्यानें युक्तात्मा म्ह० शुद्धान्तःकरण," असा करितात पण तो बरोबर नाही कारण
- युक्तात्मा म्ह० शुद्धान्तःकरण हा अर्थ अगदाच चुवोचा आहे कारण युक्त म्ह० शुद्ध असें म्हणता येत नाही तसेंच 'कर्मफलाचा सन्यास करण्याचा जो हा योग' हा समासाचा विग्रह विन्य भ्रंश अगोदर कर्मफलाचा सन्यास येथें प्रकृत नाही 'तू जें जें बरे वाईट व म् बरवांत तें तें मदपण कर' असें बर प्रकृत आहे प्रत्यक्ष व म् मदपण कर, असें बर म्हट्टें जें अमत्ताना 'कर्मफलाचा सन्यास' असा त्याचा अर्थ करणें ही ओडानाण आहे 'येथील सन्यास 'मम व म इधरापण करणें' या स्वरूपाचा आहे, हें आचार्यांनाहि ममत आहे इतें बें न जे तर 'कर्म इधरापण करणें, या वारणानें सन्यास व ता आचरणें या कारणानें योग, भशा सन्यासयोगानें ज्याचा आत्मा-अन्तःकरण युक्त आहे तो सन्यास-योगयुक्तात्मा,' असा त्यांना त्याचा स्पष्ट अर्थ केला आहे. त्यावरून सन्यास म्ह० स्वरूपतः सर्व कर्मांचा त्याग हाच अर्थ त्यांना मान्य आहे, असें कोणांनाहि म्हणता येणें शक्य नाही आचार्य सूर्य व गौतम भशा दोन्ही प्रकारच्या सन्यासाचा सन्यास म्हणण्यास तदार आहेत त्यांना जो कर्म इधरापण करणें त्यांनाहि मान्य आहे म्हणें आहे आणि

कर्तृत्वाभिमानाच्चा त्याग, पत्न्याभिर्मर्षाच्चा त्याग, रागद्वेषत्याग इत्यादिवान्नादि गौण सन्यास वारवार म्हणले आहे, यावरून त्याची आग्रहशून्य मनोवृत्ति उघड दिशते पण रस स्वकार मात्र तसे आग्रहशून्य नाहीत ते आश्रमसन्यासच गौणत्व मान्य नाही, कर्मफल सन्यासात्ताच गातेन सन्यास म्हटले आहे, असा वृथा आग्रह धरून वारवार अर्थाची ओढासाग करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत याचा उदारदूरपणे येथेच—याच श्लोकावरील टीपेत आहेत. कधी ती पहा—ते म्हणतात—“ ब्रह्मार्पण ब्रह्म हवि ” हे शानयशाचें तत्त्वच आता २७ व्या श्लोकात भक्तीच्या परिभाषेप्रमाणे सांगितले आहे पण ही कल्पना किता अमत् आहे ! शानी पुरव 'अपणादि सर्व ब्रह्मरूप पाहतो' असे तेथे (गी भा पृ ४२७-३६ पहा) म्हटले आहे व येथे ' नृ जे जे वाहा करशाल ते ईश्वरापण कर ' असे म्हटले आहे अर्थात् दोन्ही श्लोकांच्या अर्थाचा वादा संवध नाही सर्व ईश्वरार्पण करणे निराळें व सर्व ब्रह्मरूप पाहणे निराळें पण ' ब्रह्मार्पण ' व ' मद्रपण ' हे शब्द एकसारखे आहेत, असे पाहून रहस्यकारांनी त्याचा वृथा संवध जोडला आहे, ' मयि सर्वाणि कर्माणि सन्यस्य ' गी भा पृ ३२८ ' ब्रह्मण्याथाय कर्माणि० ' गी भा पृ ५०१ या व अमल्याच दुसऱ्याहि वचनाना कर्मे ईश्वरार्पण करणे, या स्वरूपाचा गौण सन्यास सांगितला आहे, याबद्दल आचार्यांचाहि वाद नाही पण रहस्यकार मात्र 'गौतेप्रमाणे हाच खरा सन्यास भयूत' असे नि शकपणे म्हणतात व त्याला १८-२ श्लोकाचा आधार दाखविताना (गा र पृ. ७४६) पण हा आधार अप्रस्तुत आहे कारण 'त्यात काम्याना कर्मणा न्यास सन्यास क्वयो विदु ' असे म्हटले आहे पण ' काम्यकर्मांचा त्याग ' व 'सर्व कर्मे मद्रपण, ब्रह्मार्पण, ईश्वरार्पण करणे' ही दोन्ही एक नाहीत " कमफलाशा सोडून (मन्यस्य) सर्व कर्मे करणारा पुरुषच ' नित्य-मन्यासी ' होय. (गी ५ ३) " असे ते त्याचें म्हणणे आहे तेंहि पाचव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाला धरून नाही पाचव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात 'जो दुःखादि अनिष्टाचा द्वेष करीत नाही व सुखादि श्रेष्ठाचा आकांक्षा करीत नाही, तो नित्य सन्यासी आहे असे जाणवें,' असे म्हटले आहे फलाशा सोडून कर्मे करणारा, असे तेथे म्हटलेले नाही अर्थात् रहस्यकार आपल्या म्हणण्याला पुष्टि देण्यासाठी म्हणून ते आधार दाखविताना ते निराख्याच अथी असतात पण मग आपले म्हणणे खरे करण्यासाठी त्यांच्या अर्थाचा ओढासाग करितात " कमत्यागरूप सन्यास गौणस समत नाही " गा र पृ ७४६ असे त्याचें म्हणणे आहे पण मग 'सन्यास कर्मणा कृत्वा पुनर्योग च शससि' कृष्णा! तू कर्मांचा सन्यास सांगतोस व पुन कर्मांचा योग सांगतोस, हे अनुनाचें म्हणणे सोडेंच ममजावयाचें का काय ? तसेच 'सन्यास कमयोगश्च नि श्रेयसकरी उभौ ' हे सुद्ध भगवानाचें म्हणणेंहि सोडेंच का काय ? ' यतोना चापि धर्म हरिगातास्तु कथित ' हे वैशंपायनाचें म्हणणेंहि फुकटच का काय ? तातपय रहस्यकारांचा पक्ष कोणा कितीहि तरी उचलून धरला तरी त्यात सत्यास फारच थोडा असल्यामुळे तो अखेरपर्यंत टिकणारा नाही कर्मादि सर्व ईश्वरार्पण करणे हा उपासनेचा प्रकार आहे त्यात कमयोगाचा काही संवध नाही निष्काम कर्म हा मुळा उपासना, तो कमयोग नव्हे उपासना चित्तगुढोसाठी, शानमासी साठी विहित आहे वास्तव काम्य कर्मांचा त्याग, सर्वकर्मफलत्याग, सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करणे, सकल्प त्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग इत्यादि, हे सर्व गौण सन्यास आहेत त्यातल कोणालाच

संन्यासयोगेन यस्य तव आत्मा-अन्त करणं युक्तं—इत्या संन्यासयोगाने ज्या तुसा आत्मा म्ह० अन्त करण युक्त आहे—सः त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन्—तो तू संन्यासयोगयुक्तात्मा होऊन—जीविन् एव कर्मबन्धनैः विमुक्तः—जिवत असतानाच कर्मबंधनाकडून विशेषेकरून मुक्त केला गेलेला असा होत्साता—च अस्मिन् शरीरे पातिते—व ह शरीर पडलें असता—मां उपैष्यासि-आगमिष्यासि—मला प्राप्त होशाल [याप्रमाण सर्वे मत्समर्पण केल्यानें तू सर्वे शुभाशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनातून मुक्त होशील सर्वे मदर्पण करण हाच संन्यासहि आहे व योगहि आहे तुझे चित्त त्यानें युक्त होईल तू जावन्मुक्ताचा अनुभव घेऊन मरणानंतर मला प्राप्त होशाल] २८

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

अन्वयार्थ—अहं सर्वभूतेषु—मी सर्वभूतामध्ये—समः—सम आहे—मे द्वेष्य न—माचा कोणी द्वेष्य-द्वेषपत्र-शत्रु नाही व—प्रिय—प्रिय—न—नाही—तु—पण—ये—जे—मां—मला—भक्त्या—भक्तान—भजन्ति—भजतात—ते—ते—मयि—माझ्यामध्ये—मजपाशा स्वभावतः च असतात—च—आणि—अहं अपि—माहि—तेषु—त्याच्यामध्ये स्वभावतः च असतो २९

रागद्वेषवास्ताहि भगवान्यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तद्य—समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽपि वदह दूरस्थाना यथाऽपि शीत नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वर भक्त्या मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्त मयि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि भगवान् राग द्वेषवान् यत भक्तान् अनुगृह्णाति इति रान् न इति तत् न—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् आहे कारण तो भक्तांवर मात्र अनुग्रह करता, इतरांवर करीत नाही, म्हणून म्हणाल तर तस नाही, असं 'सम' या श्लोकाने सांगतात—अहं सर्वभूतेषु समं तुल्यं—मी सर्वभूतामध्ये सम-तुल्य

कर्मयोग म्हणता येत नाही रक्षककाराना यान टापें भगवनाला काहीं श्लोकांचा आधार दिला आहे पण त्यातहि बराल गीतावचनाप्रमाणे उपामनाच विहित असल्यामुळे त्यांचा मान्याच्या ज्ञाननिष्ठेला काहीं विरोध येत नाही रक्षककाराच्या बमबोगांनी मात्र विरोध देतो कारण ज्यामतेला आरम शाला को तत्त्वज्ञ कर्मयोग सपला

१ रक्षकवार या श्लोकाचा अर्थ अवनरण देनाउ—'भक्तांचा माग गुलकर व गुलब असे अत्यादाच्या आरभी बान बने आता त्यांचाल ममत्वरूपा जो दुमरा माटा विजिष्ट पु' त्याने बान करिताउ" पण हे अवनरण अमरद आहे कारण 'मी सब भूतांमध्ये स्व

आहे.—मे द्वेष्यः न अस्ति न प्रिय—मला कोणी द्वेष्य-द्वेषास योग्य असा नाही व कोणी प्रिय नाही.—अहं अग्निवत्—मी अग्नीसारखा आहे.—तथा अग्निः दूर-स्थानां शीतं न अपनयति समीपं उपसर्पतां अपनयति—जसा अग्नि दूर असलेल्याचे शीत घालवीत नाही, अग्नीपासून दूर वसलेल्या प्राण्यांच्या थंडीचे निवारण करीत नाही, तर त्याच्या समीप वसणाराचेच शीत घालवितो—तथा अहं भक्तान् अनुगृह्णामि इतरान् न—त्याचप्रमाणे मी भक्तांवर अनुग्रह करतो, इतरांवर करीत नाही. [असे जर आहे तर भगवानाच्या ठिकाणी रागद्वेष नाहीत कसे ? उत्तर—]—तु ये मां—ईश्वरं भक्त्या भजन्ति—परंतु जे मला—ईश्वराला भक्तीने भजतात—ते मायि-स्वभावतः एव, न मम रागनिमित्तं मायि वर्तन्ते—ते माझ्यामध्ये स्वभावतःच राहतात. माझ्या प्रीतीमुळे माझ्यामध्ये रहात नाहीत.—तेषु च अपि अहं स्वभावतः एव वर्ते न इतरेषु—आणि त्याच्या ठिकाणीही मी स्वभावतःच राहतो इतर अभक्तांमध्ये राहत नाही.—एतावता तेषु मम द्वेषः न—स्वभावतःच हें होत असल्यामुळे मी अभक्तांमध्ये राहत नाही, एवढ्यावरून त्यांच्याशी माझा द्वेष आहे, असे म्हणता येत नाही. [जे वर्णाधर्मधर्माच्या योगाने माझे भजन करितात, ते त्याच भजनाच्या अविन्य माहात्म्याने शुद्धचित्त होऊन माझ्या समीप राहतात. त्यांचे चित्त माझ्या अभिन्यकीला योग्य होते. त्यामुळे मीही स्वभावतःच त्यांच्या समीप राहून त्यांच्यावर अनुग्रह करितो. जसे सूर्याचे तेज व्यापक-सर्वत्र पसरलेले जरी असले तरी ते स्वच्छ आरशातच प्रतिबिंबित होते, त्याप्रमाणे ज्यांचे चित्त भक्तीने अत्यंत शुद्ध झालेले असते, त्यांच्यामध्येच प्रकट होतात.] २९

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

अन्वयार्थ—अपि चेत्—जरी कदाचित्—सुदुराचारः—अतिशय त्रिंश आचरण करणारा एखादा—अनन्यभाक्—अनन्य भक्त होऊन—मां—मला—भजते—भजू लागला तर—स—तो—साधुः एव—सदाचरणसंपन्नच आहे असे—मन्तव्यः—मानावे—हि—कारण—सः—तो—सम्यक्—चांगल्या प्रकारे—व्यवसितः—निश्चित झालेला असतो. ३०.

आहे. मला सर्व भूते सारखीच मला कोणी अप्रिय नाही व कोणी प्रिय नाही. तर जे भक्तीने माझा उपासना करितात ते स्वभावतःच माझ्यामध्ये व मी त्यांच्यामध्ये असतो' असे पुढील श्लोकात म्हटले आहे. त्यावरून ' त्यातील म्ह०भक्तिमार्गातील समस्वरूपी जो इतरा मोठा गुण त्याचे वर्णन या श्लोकात आहे,' हे म्हणणे खरे नाही, याविषयी कोणाचाहि खात्री होईल. त्यापेक्षा आचार्यांचे अवतरण किती सुसंबद्ध आहे, ते वाचकांनाच ठरवावे.

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—अपि यद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिता-
चारोऽपि भजते मामनन्यभागेनन्यभक्तिं सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो
ज्ञातव्यः सम्यग्यथावद्भवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—शृणु मद्भक्ते माहात्म्यं—माझ्या भक्तांचें माहात्म्य ऐक—अपि
चेत्-यद्यपि सुष्ठु दुराचार-सुदुराचार अतीव कुत्सिताचार अपि मां
अनन्यभाक्-अनन्यभक्ति सन् भजते—जरी अत्यंत दुराचरण करणारा—आति-
शय निय आचरण करणाराहि मला अनन्यभाक् म्ह० ज्याची भक्ति मजवांचून दुसऱ्या
कोणावरहि नाही, असा होऊन माझे भजन करू लागला तर—सः साधु एव-स-
म्यग्वृत्त एव मन्तव्य-ज्ञातव्यः—तो साधूच-उत्तम वर्तन करणाराच आहे,
असें समजावें, असें जाणावें—हि-यस्मात् स सम्यक्-यथावत् व्यवसित-
साधुनिश्चय—कारण तो सम्यक्-यथावत्-यथार्थ व्यवसित असतो म्हणजे त्यानें
साधु निश्चय-उत्तम निश्चय केलेला असतो [एखादा अत्यंत दुराचारी असलेलाहि
मनुष्य जर माझी अनन्यभक्ति करू लागला, तर तो साधूच आहे, सदाचरण करणारा
च आहे, असें समजावें, कारण माझा भक्ति करणें, हा त्यानें फारच उत्तम निश्चय
केलेला असतो] ३०

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

अन्वयार्थ—(सः—तो)—क्षिप्र—सत्वर—धर्मात्मा—धर्मात्मा—धार्मिक—भ-
वति—होतो आणि—शश्वत्—नित्य—शान्ति—शांतता—निगच्छति—प्राप्त
होतो—कौन्तेय—हे अर्जुना—मे भक्तः—माझा भक्त—न प्रणश्यति—
कधीहि नाश पावत नाही, अशा तः—प्रतिजानीहि—प्रतिज्ञा कर ३१

उत्सृज्य च बाह्या दुराचारतामन्त सम्यग्यवसायसामर्थात्—क्षिप्र शीघ्र भवति
धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्य शान्ति चोपशम निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं
कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चिता प्रतिज्ञा कुह न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा
मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—च बाह्या दुराचरतां उत्सृज्य अन्त सम्यग्यवसायसा-
मर्थात्—आणि बाय दुराचरता सोडून मनात उत्तम निश्चय करणें, या सामर्थ्यामुळे
—क्षिप्र-शीघ्र धर्मात्मा-धर्मचित्त एव भवति—सत्वर-शाघ्र धर्मात्मा-धर्मचि-
त्तच तो होतो [त्याचें चित्त धर्मात्म्येच आसक्त होवें]—च शश्वत् नित्य शान्ति
—उपशमं निगच्छति-प्राप्नोति—आणि शश्वत्-नित्य शांतता-उपशमाला प्राप्त
होतो [त्याच्या दुराचरणाचा निय उपशम होतो तो आपले दुराचरण सोडतो. याचें
कारण—]—परमार्थं शृणु—मी एक अप्रापित सिद्धान्त सांगतो तो तू ऐक—कौन्तेय

भे-मम भक्त-मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्त न प्रणश्यति इति प्रतिजानीहि-निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु—अर्जुना, माझा भक्त म्ह० माझ्यामध्य ज्याने आपला अन्तरात्मा समर्पिला आहे, तो माझा भक्त सर्वथा नाश पावत नाही,अशी तू निश्चित प्रतिज्ञा कर [माझा भक्त दुराचारी जरा असला तरी तो सत्वर धमचित्त होतो, दुराचरणापासून कायमचा निरुत्त होतो कारण अर्जुना, माझा भक्त कधी नाश पावत नाही, अशी तू प्रतिज्ञा कर] ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥३२॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—पार्थ—हे अर्जुना !—मां—मला—व्यपाश्रित्य—आश्रय या रूपाने स्वाकारण—स्त्रिय—स्त्रिया—वैश्या—वैश्य—तथा शूद्रा—त्याचप्रमाण शूद्र असे—ये—जं—पापयोनय. अपि—पापजातात उत्पन्न झालेलेहि—स्यु—असतात—ते अपि—तेमुद्धा—परा गतिं—परम गतीला—यान्ति—जातात ३२.

किंच—मा हीति । मा हि यस्मात्पाथ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयु पापयोनय पापा योनिर्यपा ते पापयोनय पापजन्मान । के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टा गतिम् ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'मा हि०' इति—आणखा याहि एका कारणानें माझी भक्ति करावा असें 'मा हि०' या श्लोकान सांगतात —पार्थ हि—यस्मात् मा व्यपाश्रित्य—मा आश्रयत्वेन गृहीत्वा ये पापयोनय. अपि स्यु—भवेयु.—हे पार्थ,कारण माझा आश्रय करन—माझे आश्रय या रूपान ग्रहण करून ज पापयोनिहि असतात—पापा योनि. येपा ते पापयोनय.—पापजन्मान —ज्यांचा योनि पापा असते ते पापयोना म्ह० ज्याचे जन्म पापाचे फल आहेत,ते पापयोनि—के ते इति आह—ते कोणते ? त सांगतात—स्त्रिय वैश्या तथा शूद्रा—स्त्रिया, वैश्य व शूद्र—ते अपि परा गतिं—प्रकृष्टा गतिं यान्ति—गच्छन्ति—तेहि परागतीला—श्रेष्ठ फाला

१ २९-३१ श्लोकावरील टीपेत रहस्यकार म्हणतात—“ सारांश सहाय्या अध्यायात (६ ४४) कर्मयोग जाणण्याचा नुस्ती शब्दा गाला तरी चरकात पातल्याप्रमाणे अवश होऊन मनुष्य शब्दब्रह्मापलीकडे जातो,असा जा सिद्धा त केला आहे,तीच आता भक्तिमागला लागू करून दाखविला आहे ”(गी २ पृ ७४७) पण हा सवध किंवासा मुमबद आहे माचा विचार वाचकांनीच करावा अ ६ श्लो ४४ याचा सरा अथ काय आहे तो मागे ६०५ पृष्ठावर पहावा आमच्या मते वा श्लोकाचा त्या श्लोकाचा काही सवध नाही येथाल ३०-३१ श्लोकात इश्वराच्या भक्तीचें माहारम्य सांगितलें आहे व त्या (६ ४४) श्लोकात योगमार्गात नुस्ता प्रवृत्त झालेला योगा-सन्धासी धनकलाचें उल्लेखन करून जातो असें म्हणें आहे

प्राप्त होतात. [माझा आश्रय केल्यावर पापयोनी-स्त्रिया, वैश्य व शूद्र हेहि क्रमानें मोक्षास प्राप्त होतात.] ३२.

१ रहस्यकार या श्लोकातील 'पापयोनीय' या शब्दाचा "अत्यजादि जे पापयोनी असतील" असा अर्थ करितात व तीशकराचार्यादि अद्वैती व रामानुजादिक इतर भाष्यकार 'जे पापयोनीय अपि स्यु के ते, स्त्रियो वैश्या तथा शूद्रा. ते अपि परा गति यान्ति' असे म्हणून पापयोनी कोण ? तर स्त्रिया, वैश्य व शूद्र असा जो अर्थ करितात तो बरोबर नाही, असे म्हणतात व 'पापयोनिशब्दानें अलीकडे सरकार दरबारात ज्याना गुन्हेगार जाति म्हणून म्हणतात, तशा प्रकारचा अर्थ निवक्षित अमून त्या जातीतील लोकानाहि भगवद्भक्तीने सिद्धि मिळते, असा या श्लोकातील सिद्धान्त आहे' असे लिहितात रहस्यकाराचें हे म्हणणें लोकरजनाच्या दृष्टीने ठीक आहे कारण इलाख्या सुशिक्षित व बहुधृत स्त्रिया 'आपण पुढ्यापेक्षा कमा योग्यतेच्या आहीं की काय ? आम्हाला पुढ्याच्या बरोबरीने हक्क पाहिजेत' असे म्हणू लागल्या आहेत सत्यशोधक व अस्युदयाच्या उन्नति करणारे लोक, 'आम्हांहि मनुष्य आहों, मग ब्राह्मण उच्च व शूद्र अधम, चाडाल अस्युदय व क्षत्रिय स्युश्य हा भेद कोठून आला ?' इत्यादि म्हणू लागले आहेत अशा स्थितांत रहस्यकार करितात तसा अर्थ करणें अतिशय सोईचें आहे तमेंच 'धर्मांमध्ये सर्वांचे हक्क मारलेच !' असे जें एक मत व्हायलां आहे त्याला अनुलक्षून "जाताचा, वर्णाचा, खां पुरुपादिकांचा किंवा काव्यागोत्राच्या रगाचा बगैरे कोणताच भेद न ठेविता सर्वांस एकच सद्गति देणारा भगवद्भक्तीचा जो हा राजमार्ग०" इत्यादि रहस्यकारांनी जें म्हटलें आहे, तेंहि पेकायला पारच गोड आहे पण स्वतः गीताकाराचा तसाच आशय आहे की काय, याबद्दल मात्र शका वाटते कारण ब्राह्मणादि भिन्न, भिन्न योनींत जन्म होणें हें कोणाच्याहि हातातलें नाही तें केवळ पूर्वकर्मांच्या अर्धान आहे श्रीमान् कुलात उत्पन्न होणें, उच्च कुलात जन्मास येणें, पन्हाया विद्वान् व सच्छाल कुलात जन्म घेणें, हें जसें पूर्व पुण्याचेंच फल मानावें लागतें, व दरिद्री, रोगी, अश, मूढ, इत्यादि कुलांत जन्म होणें हें पापाचें फल मानणें भाग पडत, त्याला 'नुस्ती यद्दृच्छा' दणून भागत नाहा, त्याचप्रमाणें ब्राह्मण, स्त्री, शूद्र इत्यादि योनींत उत्पन्न होण, हेहि पूर्व कर्मांचेंच फल मानणें भाग आहे अशा दृष्टीने पाहिल्याम ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या अपेक्षेनें स्त्रिया, वैश्य व शूद्र यांना पापयोनी म्हणणें, यांत कांहींच दोष नाहा भगवान् व्यास याच ममजुतीने प्रस्तुत श्लोकांत स्त्रिया, वैश्य व शूद्र यांना पापयोनि दणत आहेत पण श्रीमान् कुलाप्रमाण ब्राह्मण कुलांत जन्म होणें हें जरी पूर्व पुण्याचें फल असलें, तरी त्यावरून गर्भभ्रमण जन्ममर श्रीमान्च राईल किंवा ब्राह्मण सरा ब्राह्मण-मद्राचरणशीलच असेल, असें द्वाडां येत नाहीं त्याप्रमाणेंच स्त्रीजन्म ह जरी पापाचें फल असलें, तरी त्यामुळे इत्यादिकांची गरी योग्यता कमी होते, असें म्हणतां येत नाहीं जन्माचें कारण निराळें व जन्मानंतरें प्रत्येक आचरण निराळें इत्यादिकांना पापयोनि म्हणणें व ब्राह्मणांना पुण्ययोनि म्हणणें, हे जन्माच्या कारणाच्या उद्देशात आहे व त्यांची त्यांनी माझ्या योग्यता त्यांच्या प्रस्तुत परिवर्तनावर अवलंबून आहे त्यामुळे गर्भभ्रमण इत्यादिकांना पापयोनि म्हणणें म्हणजे किंवा, वैश्य व शूद्र यांना व्यावहारिक दृष्ट्या हीन समजणे, असा त्यांच्या अर्थ नव्हे. मूढ श्लोकाचा

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—पुनः—मग—पुण्या ब्राह्मणा—पुण्ययोनीत जन्मलेले ब्राह्मण—
तथा—त्याचप्रमाणे—भक्ता राजर्षय—भक्त राजर्षि—ज्ञानी क्षत्रिय धेष्ट गताला

अर्थ रहस्यकार समजतात तसा होऊ शकत नाही कारण 'ये पापयोनय तेषुपि परा गति यान्ति किं पुन पुण्या ब्राह्मणाः न भक्ता राजर्षयः' असा येथे विषय आहे. जे पापयोनि ते परागवोला जानात. मग पुण्यवान् ब्राह्मण व भक्त क्षत्रिय, याविषयी काय सांगवें ? इतका अर्थ स्पष्ट असल्यावर पापयोनि कोण ? हे उगड होतें. शिवाय 'यत्' व 'त्त' याचा नित्य मन्थ असतो तेव्हा 'ये' शब्दाचे स्पष्टाकरणच 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा' या शब्दानों केले आहे, असाच सरळ मन्थ लागतो. रहस्यकार लावतात तसा लागत नाही. महाभारताच्या अश्वमेधपर्वात हेच श्लोक आहेत त्यात 'क्षत्रिया वा बहुभुजा' एवढाच पाठभेद आहे यावरून ध्यामाना चार वर्गांचे लोक व त्या वर्गांच्याच शिवा, याचाच येथे उल्लेख करावयाचा होता हे उघड दिसते धर्मशास्त्राप्रमाणे चाटालादिक हे सर्वधर्मवहिश्रुत आहेत. त्यामुळे 'अलावटे सरकार दरबारात ज्याना गुन्हेगार जाता म्हणतात' त्याचाच उल्लेख व्यासानी केला असेल, अशी कल्पना करिता येत नाही.

आता रहस्यकार 'भक्तिमार्गं मर्मांशु एकच सद्गति देतो' असे जे म्हणतात त्याचा विचार करू. वैदिकधर्मात असा एवढा मार्ग नाही, वी जो यथाशास्त्र पुण्यपणे आचरिला अमता त्याचे एकसारखेच फल मिळत नाही आत्ममाझात्काराने प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीमध्ये तरी भेद कोठे अमता ? रहस्यकार तर 'ज्ञानमार्गाने जो मोक्ष मिळतो, तोच कर्मयोगाने मिळतो' असे म्हणतारे आहेत. मग 'जातांचा, वर्गांचा, वाङ्मयातोन्या रगाचा वर्गरे भेद न ठेवतां भक्तिमार्ग एवच सद्गति देतो,' हे येथेच सांगण्यात काय अर्थ आहे ? तथापि कर्म, भक्ति व ज्ञान या तिन्हांचे फल एकच, असे कोणालाच म्हणता येणें शक्य नाही. कारण कर्मांचे फल निराळे, भक्तीचे निराळे व ज्ञानाचे निराळे. कर्माधिकारी पुण्यातालादि ज्यानी ज्या प्रकारे अनुष्ठान केले असेल, त्यांना तसेच व तिनकेच फल मिळते. भक्तीचेहि फल 'राम गम,' शिवा 'विठ्ठल विठ्ठल' म्हणणाऱ्या सर्वांना सारखेच मिळेल, हा आशा स्वयं आहे. कारण भक्तांचे अत करण भक्तीमुळे त्रिकदा प्रमाणाने सुमरून शाले असेल तितक्याच योग्यतेने फल त्याला मिळतार 'ज्ञानालाहि तोच न्याय लागू आहे ज्याचे वन सर्व अगोपागानी परिपूर्ण झालेले असते, त्यानाच कर्मांचे फल एकसारखे मिळत, बाकीच्याना अनुष्ठान-शारतम्याने न्यूनाधिक फल मिळतार हे उघड आहे, ज्याची भक्ति अगदी पूर्णतेला पोचलेली असते, म्ह० उपाये अन्त करण ईश्वरमय झालेले असते, त्यानाहि एकसारखेच फल मिळते. एत असे भक्त व माझात्कारवान् ज्ञानी यामध्ये काही परकच नमते अर्थ उपाये अमेरज्ञान अन्त परिपक झालेले असते त्या मर्मांना मुक्ति हे फल एकसारखेच मिळते. तापचे पारमाधिक फल कोणाच्याहि एका पदावर दिवा त्यापश बघ देवाभ्यंवर अक-रून नसते, तर त्या त्या पदाच्या आधरगामुळे अत करण जने व तिनके सुमरून शालेले असते त्या मानानेच ते न्यूनाधिक मिळते, हा सरत निश्चय होय.

जातील हें—किं—काय सागावे ? यास्तव—इम अनित्यं असुखं लोकं—या अनित्य व सुखरहित लोकास—प्राप्य—प्राप्त होऊन,—मां भजस्य—मला भज ३३

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा रात्रान्भ्र
त रूपयश्चेति राजर्षय । यत एवमतोऽनित्य क्षणभङ्गुरमसुख च सुखवर्जितमिम
लोक मनुष्यलोक प्राप्य पुरपार्थसाधन दुर्लभ मनुष्यत्व लब्ध्वा भक्तस्व सेवस्व माम् ॥

भाष्यार्थ—आणि पापाचरण करणारे व पापयोनिहि जर ईश्वराच्या भक्तीने परम-
गतीला प्राप्त होतात, तर मग उत्तम जन्माच्या निमित्ताने होणारी सन्यासादि साधने व
सदाचरणादिक यांचा काय उपयोग? याच उत्तर—‘किं पुन ०’ इति—‘किं पुनः ०’ या
श्लोकाने देतात—किं पुन पुण्या—पुण्ययोनय ब्राह्मणा तथा भक्ता राजर्षय
—पापी व पापयोनि जर भक्तीने मुक्त होतात तर मग पुण्यजन्म ब्राह्मण व तसेच भक्त
रात्रपि—म्ह०—राजान च ते रूपयः च इति राजर्षय—राजे व तेच ऋषी-
ज्ञानी म्हणून रात्रपि, त्यांना त्यापेक्षाहि थोडक्यात प्राप्त होईल हें काय सागावे?—
यत एव अतः अनित्यं—क्षणभङ्गुरं च असुखं—सुखवर्जितं इमं लोकं—
मनुष्यलोकं प्राप्य—ज्याअर्थी असं आहे त्याअर्थी अनित्य म्ह० क्षणभङ्गुर व असुख
—सुखरहित अशा या लोकाला—मनुष्यलोकाला प्राप्त होऊन—पुरपार्थसाधनं—दुर्लभ
मनुष्यत्वं लब्ध्वा मा भजस्य—सेवस्व—पुरपार्थसाधन अशा या दुर्लभ मनु-
ष्यत्वास प्राप्त होऊन माझ भजन कर—माझी सेवा—ध्यान कर [पापी व स्त्रिया वगैरे
पापयोनिहि जर भक्तीने परम गतीला प्राप्त होतात, तर मग पुण्यामुळेच उत्तम जन्म
पावलेल्या ब्राह्मणाविषयी व भक्त क्षत्रियाविषया काय सागावे? पश्वादि शरीरात भग
वद्भजनाची यान्यता नाही म्हणून मनुष्यत्वास प्राप्त झालेल्या जावानी ईश्वराच्या ध्या
नादिकाविषयी यत्न करावा] ३३

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैप्यासि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

राजविद्या राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—मन्मना भव—माझ्या ठिकाणीच ज्याच मन आहे, असा तू हो
—मद्भक्तः (भव)—माझाच भक्त हो—मद्याजी (भव)—माझीच पूजा करण्याचे
उपायें शील आहे, असा हो—मां नमस्कुरु—मला नमस्कार कर—एव—या
प्रमाणें भगवानांचे ठिकाणी चित्ताला—युक्त्या—समाहित करून घात—स्थिर करून
—मत्परायण—मत्परायण झालेला तू—आत्मानं मा एव—सर्वांचा आत्मा असा
जे मी इश्वर त्याग—एष्यसि—प्राप्त होशील. ३४

कथम्—मयि मनो यस्य स त्वं मन्मता भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मय-
जनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेव्यस्यागामिप्यसि युक्त्वा समाधाय
चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयत्नं तं मामेव-
नृतमेव्यसीत्यतीतेन पदेन संबन्धः । मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

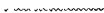
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृता
श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्या-राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

भाष्यार्थ—कथं—भक्ति कशी करावी ते 'मन्मता०' या श्लोकानें सांगतात—
मयि मनः यस्य सः त्वं मन्मताः भव—माझा ठिकाणी ज्याचें मन आहे, असा
तूं 'मन्मताः' हो.—तथा मद्भक्तः भव—तसाच तूं माझा भक्त हो.—मद्याजी
—मत्-यजनशीलः भव—माझें यजन करण्याचें ज्याचें शील आहे असा तूं मद्याजी
हो.—च मां एव नमस्कुरु—आणि मलाच नमस्कार कर.—युक्त्वा—चित्तं
समाधाय मां एव—ईश्वरं एव्यसि—आगमिप्यसि—याप्रमाणें भगवानामध्येच चि-
त्ताचें समाधान करून—भगवत्स्वरूपांच चिन्ताला स्थिर करून मलाच—ईश्वराला प्राप्त होशील
—येऊन पांचशील—एवं आत्मानं—अहं हि सर्वेषां भूतानां आत्मा परा च
गतिः परं यत्नं तं एवंभूतं मां एव्यसि इति अतीतेन पदेन संबन्ध—
याप्रमाणें धात्म्याला—मीच सर्व भूतांचा आत्मा व परा गति—परम अयन आहे त्या
—भशा प्रकारच्या मला येऊन पांचशील असा 'आत्मानं' या पदाचा 'एव्यसि' या
भागील पदार्थां संबन्ध.—मत्परायणः सन् इत्यर्थः—मीच ज्याचें परम अयन—परम
गति—फल आहे, असा होऊन, असा याचा भावार्थ. [याप्रमाणें या अध्यायात मध्यमा-

१ रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“प्रहृतांचा पमारा किंवा नामरू-
पात्मक दृश्य मृष्टि अनित्य आणि परमात्माच काय तो नित्य, असा जो अध्यात्मशास्त्राचा
सिद्धान्त त्यांना अनुसरून 'अनित्य' हें पद ३३ व्या श्लोकान आणेल आहे व 'अमृत' ते
सा पदानें या मत्पराय मुखापेशा दुःस अधिक आहे, या सिद्धान्ताचा अनुवाद केला आहे.
तथापि हें बर्णन अध्यात्मावळें नव्हे भक्तिमार्गानलें आहे.” रहस्यकाराची हा मुक्ता कल्पना
आहे. अगोदर अमुक्त म्ह० मुखापेशा दुःस अधिक ही कल्पनाच खोटी आहे. दुःस म्हणजे
रटनें, एवढाच जर त्या शब्दाचा अणुदा रघूळ अर्थ घेतला तर दुःस अधिक आहे, असेंहि
म्हाण्याचें कारण नाही. कारण आम्ही सर्व आपुण्याल पारच घोंटे रडतां ! त्यापेशां
अमर्यादा हमण्याचें प्रमाणहि अधिक असतें. मग निरनिराळ्या विषयांपासून होणारे मुक्त
दुःखापेशा किती तरी अधिक असतें, असें म्हणव्याम तरी कोणती हरकत आहे ? व विषया
कोक तमें म्हणतारहि. पर अयनाधान—अज्ञानि—विशेष हेंच दुःस आहे, असें म्हणव्याम
मात्र सर्व जन्म दुःसच आहे, असेंच म्हणावें लागतें. विषयमुक्त हें मुक्तच नव्हे, तें दुःसाचें
नृत असण्यामुळे दुःस आहे. (अ. ० श्लो. २२, पृ. ५०१ अ. ८-१५ पृ. ६६३) व याच दृष्टीनें
भगवानांनी 'अनित्य व अमृत लोक' असें दोघें म्हणलें आहे व ते अध्यात्मदृष्ट्याच म्हणलें
आहे. अनित्यमार्गानें बर्णन निराळे व अध्यात्म्यानें निराळें, ही निरावार कल्पना आहे.

धिकाऱ्यांचे श्येय सांगूनच अधम अधिकाऱ्यांनाहि मी आराधना करण्यास योग्य आहे, असें वर्णन केले. आपल्या पारमार्थिक प्रत्यक्षस्वरूपाने आपणाला साक्षात् जाणणे हे ज्ञानच परमेश्वराचे परम आराधन आहे, असेंहि सुचविले. अर्थात् तत्पदवाच्य सोपाधिक ब्रह्म व तत्पदलक्ष्य निरुपाधिक ब्रह्म याचे व्याख्यान केले.] ३४

इति भगवान् श्रीकृष्णांना गायलेल्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय-शास्त्रातील राजविद्या-राजगुह्ययोगनांवाचा नववा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्न्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यायांसह समाप्त झाला.

बेदान्तशास्त्र व भक्तिमार्ग याचा सबंध माहोत नसणें, हेंच असल्या कल्पनांचे मूळ आहे. हें वर्णन भक्तिमार्गातले आहे, असें म्हणण्यास त्यांना जें कारण दाखविलें आहे तेंहि असेंच पोकळ आहे. त म्हणतात—“ म्हणून परमात्मा किंवा परब्रह्म असें न म्हणता ‘मला भज, माझ्या ठायीं मन ठेव, मला नमस्कार कर ’ असा व्यक्त स्वरूपाचा दर्शक प्रथम पुरुषी निर्देश भगवतांना केला आहे ” यावरूनच रहस्यकारांना गातेचें रहस्य किती यथार्थ कळलें होतें, त्याची कल्पना होते येथें भगवान् ‘अह’ हा शब्द शास्त्रदृष्ट्या योगीत आहेत, हें रहस्यकारांच्या ध्यानातहि आलेलें नाहीं. त्यामुळे त्यांची अशी असत्कल्पना झाली आहे. पण भगवान् येथें ‘ प्रथम पुरुषी निर्देशाने ’ परमेश्वराचाच उल्लेख करीत आहेत. आपल्या व्यक्तस्वरूपाचा उल्लेख करीत नाहींत. येथील व्यक्त स्वरूप म्ह० बभ्रुदेव-पुत्राचें शरीर, पण तें येथील उपास्य होऊ शकत नाहा. कारण ‘ असें उपासन केल्यानें तूं मलाच मिळशील ’ असें जें फल मागितलें आहे, ते श्रीकृष्णाच्या व्यक्त रूपाशीं जुळत नाहीं. म्हणूनच भाष्यकारांना ‘ मा एव ईश्वर एष्यमि—आगमिष्यमि ’ असें म्हटलें आहे. तसेंच ‘ मम भूतमेश्वर पर भाव ’ ११ ‘ मा भूतादि अव्यय शाल्वा भजन्नि ’ १३ ‘ अह क्रतु ० ’ १६ ‘ अह जगत. पिता, माता, धाता, पितामह ० ’ १७ ‘ गतिः भर्ता, प्रभु. साक्षी, निवाम प्रभव. प्रलय स्थान, ’ १८ ‘ अह सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुः मा तत्त्वेन न अभि-जानन्ति ’ २४ इत्यादि या पूर्वीचे ‘ अह ’ शब्दप्रयोगहि व्यक्त स्वरूपाला उद्देशून नाहींत, ते ‘ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवत्वम् ’ (ब्रह्मसूत्र अ. १ पा. १ सू. १०-पंचदशी प्र ७ भो. ११-१३) या न्यायाने शास्त्रदृष्ट्या आहेत. या मूत्रान ‘ प्राणोऽरिम् प्रशान्ता ..त मां उपासत... मामेव विजानीहि ’ ‘ ऋषि वामदेव. प्रतिपेदे अह मनुरभव मयंश्च ’ इत्यादि वाक्यांत इह, वामदेव इत्यादि आरमभाना पुराणांनी शिष्याला उपदेश करताना ‘अह’ असा जो शब्द मोक्षला आहे, तो आपल्या शुद्ध परमात्मस्वरूपाला उद्देशून आहे, शरीर, देवता, इत्यादिकांना उद्देशून नाहीं, असा मिद्वान्त मागितला आहे. पण बेदान्तशास्त्रपरिचयाच्या अभावाने अतने प्रमाद पटवें भरदिहायें आहे व अदेवाचार्य किंवा मग्यामार्गा टोळाकार यांवर कृपा दोषारोप न करितां जर ते म्हटले अतने पर क्षम्यहि शास्त्रे अतने.

अध्याय दहावा.

विभूतियोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

भूय एव महावाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

अन्वयार्थ—महावाहो,—हे शर अर्जुना !—भूयः एव—पुनरपि—मे—माझे—परमं वच.—श्रेष्ठ वचन—शृणु—ऐक.—यत्—जें—अहं—मी—प्रीयमा-
णाय ते—ऐकून मंतुष्ट होणाऱ्या तुला—हितकाम्यया—तुझे हित व्हावें, या इ-
च्छेनें—वक्ष्यामि—सागत आहे. १.

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्व विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विश्लेषत्वा-
द्विद्यतः—भूय एव भूयः पुनर्हे महावाहो शृणु मे सदीयं परमं प्रकृतं निरतिशयवस्तुनः
प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृत-
मिव विभंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—सप्तमे अध्याये च नवमे भगवतः तत्त्वं च विभूतयः प्रका-
शिता—सातव्या अध्यायात व नवव्या अध्यायात भगवानाचें सोपाधिक निरुपाधिक
तत्त्व व सविशेष निर्विशेषरूपाच्या ज्ञानाला उपयोगी असलेल्या विभूति प्रकाशित
केल्या.—अथ इदानीं येषु येषु भावेषु भगवान् चिन्त्यः ते ते भावा. व-
क्तव्याः—त्यानंतर आतां पुढें ज्या ज्या पदार्थांमध्ये भगवान् चिन्त्य-चित्तन करण्यास
योग्य आहे ते ते भाव-पदार्थ सविशेषध्यानाच्या व निर्विशेषज्ञानाच्या अंगत्वाचें सांगावे
—च भगवतः तत्त्वं वक्तव्य—आणि भगवानाचें तत्त्व सांगावे—उक्तं अपि दु-
र्विश्लेषत्वात्—इति-अतः (भगवान्) भूय ० ' इति (उवाच)—भगवानाचें स-
विशेष व निर्विशेष रूप पूर्वी टिकटिकाणीं जरी सांगितलें आहे, तरां तें अतिशय दु-
र्विश्लेष असल्यामुळे पुन सांगणें उचित आहे, असें ज्याअर्थी भगवान् समजत आहेत,
त्याअर्थी ते ' भूय ० ' या श्लोकानें म्हणतात—भूय एव—भूयः पुनः हे महा-

१. गुरुस्त्वाम्, व्याख्येय, शरतिष्ठ, पश्यति, अमुस्त्वम्, “ वंभेयतित्त्वयं पश्येत्परत्वात्,
यत्क स्वरूपाच्या उपासनेचा जो राजमार्ग नागाल अध्यायात सांगितला ” अशा अप-
सिद्धान्तानेंच या अध्यायात आरम करीत असल्यामुळे त्याचा कागडी अधिक विचार करीत
नाहीं. “ कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं उपासना ” हा अपसिद्धान्त असून ९ व्या अध्यायात

वाहो—पुनरपि हे आजानुवाहो !—मे-मदीयं परम-प्ररुष्ट निरतिशयवस्तुन
 प्रकाशकं वच -वाक्य द्रृणु—माझे हे परम-श्रेष्ठ-निरतिशय वस्तूचें प्रकाशक
 वचन-हें माझ वान्य ऐक,—यत् परम ते-तुभ्य प्रीणमाणाय—जे माझे परम
 -श्रेष्ठ वान्य, (श्रेष्ठ वस्तूचें प्रकाशक असल्यामुळें तें वचनहि श्रेष्ठ आहे) तुला-
 सतुष्ट होणा-या तुला, (सांगेन)—मद्वचनात् त्य अमृतं इव पिबन् अतीव
 प्रीयसे तत हितकाम्यया-हितेच्छया वक्ष्यामि—माझ्या वचनामुळें तू जणु
 काय अमृतच पात असल्याप्रमाण अतिशयच सतुष्ट होतोस, म्हणून हित्याच्या इच्छेनें
 मी जें परम वचन तुला सांगतो, तें तू ऐक १

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

अन्वयार्थ—मे—माझ्या—प्रभवं—प्रभावाला किवा उत्पत्ताग्र—सुरगणा—
 ब्रह्मदेवादि देवाचे गण—न विदुः—जाणत नाहात—महर्षयः न—भृगु इत्यादि मह
 र्षीहि माझ्या प्रभावाला किवा उत्पत्तीला जाणत नाहात—हि—कारण—अह—मी
 —देवाना च महर्षीणां—देवांचे व महर्षींचें—सर्वश—सर्व प्रकारें—आदि—
 कारण आहे २

किमर्थमह वक्ष्यामीत्यत आह—न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादय । किं ते
 न विदुः, मम प्रभव प्रभाव प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथ वा प्रभव प्रभवनमुत्पत्तिम् ।
 नापि महर्षयो भृगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादि कारण हि यस्मा
 देवानां महर्षीणां च सर्वश सर्वप्रकारे ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं अहं वक्ष्यामि इति अत आह—मीच तें कशासाठी
 सागणार आहे, असें अर्जुन म्हणेल यास्तव भगवान् ' न मे० ' या श्लोकानें सांगतात
 —ब्रह्मादय -सुरगणा मे न विदुः -न जानन्ति—ब्रह्मदेवादिक देवगण माझ्या(प्र
 भवाला) जाणत नाहींत—ते किं न विदुः—ते काय जाणत नाहींत ?—मम प्र
 भव-प्रभाव-प्रभुशक्ति अतिशय—माझ्या प्रभावाला म्ह० प्रभावाग्र-प्रभुशक्त्याच्या

व्यक्तोपासना सांगितली आहे, ही असत्स्वरूपना आहे, हें आम्हां पूर्वी सांगितलेंच आहे पर
 भेश्वराच्या विभूति हें सोपाधिकरूप आहे त्याला व्यक्तरूप असें म्हणना येत नाहीं परमे
 श्वराचें रूप व्यक्त वेगदाच नाहीं म्हणूनच नवव्या अध्यायात ' मया अव्यक्तमूर्तिना जगद्
 तत' (श्लो ४४ ६८५) असें म्हटलें आहे सोपायिक रूप म्ह०व्यक्त रूप नव्हे ९-१२ अध्याया
 त भगवानानां आपल्या व्यक्त रूपाचीच उपासना पर सांगितली असली, तर अकराव्या
 अध्यायात अनुनां ' द्रष्टु इच्छामि ते रूपेश्वर' (श्लो ३) असें म्हटलें नसनें व भगवानानां हि
 ' न तु मां शक्यसे द्रष्टु अनेनैव स्वच्छुपा' व ' दिव्य ददामि ते चक्षु' (श्लो ८) असें म्हण
 ण्याची गरज नव्हती तरमाद रहस्यकाराची ईश्वराच्या व्यक्त स्वरूपाच्या उपासनेविषयीची
 कायना श्रमरु य निराधार आहे.

आधिक्यात् जाणत नाहींत.—अथवा प्रभवं—प्रभवन्—उत्पत्ति—किंवा प्रभव
म्ह० प्रभवन—होणें—उत्पत्ति, माझ्या उत्पत्तीला ब्रह्मादि देव जाणत नाहींत.—भृग्वा-
दयः महर्षयः अपि न विदुः—भृगुप्रभृति महर्षीं हि माझ्या प्रभावाला किंवा उत्प-
त्तीला जाणत नाहींत.—कस्मात् ते न विदुः—कोणत्या कारणामुळे ते जाणत
नाहींत,—इति उच्यते—असे म्हणणील तर सांगतो—हि—यस्मात् अहं देवानां
च महर्षीणां सर्वशः—सर्वप्रकारैः आदिः—कारणं—कारण मी देवांचा व
महर्षींचा सर्व प्रकारांना आदि म्ह० कारण आहे. [सर्व देव व ऋषी यांचें मी कारण
आहे, त्यामुळे माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला त्यांतील कोणो जाणत नाहींत.] २.

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मां—मला—अजं—जन्मरहित—अनादि—कारण-
रहित—च—व—लोकमहेश्वरं—मवें लोकांचा महेश्वर—वेत्ति—जाणतो—सः
तो—मर्त्येषु—मर्त्यांमध्ये—मनुष्यांमध्ये—असंमूढः—मोहित न झालेला—सर्व-
पापैः—सर्व पापापासून—प्रमुच्यते—सर्वथा मुक्त होतो. २.

किंच—यो मामजमनादिं च यस्माद्दहमादिदेवानां महर्षीणां च न ममान्य आदि-
विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति
लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमेश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स
मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणाने भगवत्प्रभाव कोणी एखादाच जाणतो, अने
'यो मां' या श्लोकानें सांगतात—यः मां अजं च अनादिं—जो अज व अनादि
असा मला (जाणतो)—यस्मात् अहं देवानां च महर्षीणां आदिः मम अन्यः
आदिः न विद्यते—ज्याअर्थी मी देवांचा व महर्षींचा आदि—कारण आहे, माझा दु-
सरा आदि—कारण विद्यमान नाही,—अतः अहं अजः च अनादिः—त्याअर्थी मी
अज व अनादि आहे.—अनादित्वं अजत्ये हेतु—अनादित्व हे अजत्वाचें कारण
आहे. म्ह० मी अनादि आहे म्हणून अज.—तं मां अजं अनादिं च यः वेत्ति-
विजानाति—त्या मला अज व अनादि जो जाणतो—लोकमहेश्वरं—लोकानां
महान्त ईश्वरं तुरीयं अज्ञानतत्कार्यवर्जितं—मला म्ह० लोकमहेश्वराला—लो-
काच्या मूळत्वर ईश्वराला—तुरीयाला म्ह० अज्ञान व अज्ञानाचें कार्य यानां रहित अशा
निर्गुण ईश्वराला [माहृन्वभाष्यार्थ आगमप्र. पृ. ५९ वा. १०५. ६० पहा]—सः मर्त्येषु-
मनुष्येषु असंमूढः—संमोहवर्जितः—तो मर्त्यांमध्ये—मनुष्यांमध्ये असंमूढ—संमोह-
रहित—विवेकी असलेला पुरुष—सर्वपापैः—सर्वैः मतिपूर्व—अमतिपूर्वकृतैः पापैः
प्रमुच्यते—प्रमोक्ष्यते—सर्व पापांकडून सर्व म्ह० मुक्तिपूर्व व अमुक्तिपूर्व के-
मी. मा. ९२

लेत्या पापावद्भन सर्वथा मुक्त केला जातो—सोडला जातो [जो अज्ञ, अनादि व सर्व लोकाचा महान् ईश्वर अशा मला जाणतो, तो सर्व मनुष्यातील विवेकी पुरुष सर्व पापों पासून मुक्त होतो] ३

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अन्वयार्थ—बुद्धि—अत करणातील सूक्ष्म विषय जाणण्याचें सामर्थ्य,—ज्ञान—आत्मा, प्रकृति इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचा बोध,—असंमोहः—ज्ञातव्य व कर्तव्य पदार्थांमध्यें विवेकपूर्वक प्रवृत्ति—क्षमा—कोणा शिष्या दिल्या किंवा ताडन केले अम ताहि चित्ताला विकार हाऊ न देणे,—सत्यं—जसे कळले असेल तसेंच दुसऱ्याला सांगणे,—दम—वाह्य इंद्रियाचा उपशम,—शम—अत करणाचा उपशम,—सुखं आहाद,—दुःख—सताप—भय—उद्भव,—अभाव—नाश,—च भयं—आणि भीति,—च अभयं एव—अभयच,—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न करणे,—समता—समचित्तत्व,—तुष्टि—सतोप,—तप—इंद्रियाचा सयम करून शरीराला पीडणें—दान—द्रव्यादिक यथाशक्ति सत्पात्रा देणें,—यश—धर्मसवरी कीर्ति,—अयश—अधर्मसवधा अपकारिं इत्यादि—भूताना पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्ति—प्राण्याचे नाना प्रकारचे भाव माझ्यापासूनच होतात ४, ५

१ रहस्यकार १-३ श्लोकावराल टीपेंत देवाच्याहि पूर्वी भगवान् किंवा परब्रह्म आहे, देव मागून झाले " बगरे म्हणतात पण हें म्हणणें आपल्या मागच्या " परब्रह्म किंवा परमात्मा हे शब्द न योजता ' मला भन, माझ्या ठायी मन ठेव ' असा व्यक्त स्वरूपाचा दशक प्रथमपुरुषी निर्देश भगवानाना केला आहे " (गी र पृ ७४९) या म्हणण्याच्या विरुद्ध आहे, हें त्याच्या लक्षण जालें नाहीं ' कारण तेथें ते स्वतः ज्याला भगवान् किंवा परब्रह्म म्हणतात त्याचाच निर्देश भगवानाना 'अह आदिर्हि देवाना०' या वचनात 'अह' या प्रथम पुरुषी शब्दानें केला आहे त्यामुळ 'अह' असा प्रथम (उत्तम) पुरुषी निर्देश करणें, हे व्यक्त स्वरूपाचें दशन नाहीं, ह त्याच्याच लेखानें सिद्ध झालें (गी भा पृ ७२६ वरील टीप पहा) तसच निमःया श्रेयातील ' लोऽमहेश्वर ' याचा अर्थ " पृथिव्यादि सर्व लोकांचा माठा इश्वर " असा करितात पण तो चित्त आहे कारण लोक म्ह० पृथिव्यादिकच कां ध्यावयाचे ? पातालान्ति अधालोक का ध्यावयाचे नाहीं ? यास्तव 'सर्व लोक म्ह० सर्व चराचर सृष्टि' अमान अथ येथ विवक्षित आहे लोकशास्त्रानें पृथिव्यादि गोल येथें विवक्षित नाहीं तसेंच 'अन' व 'अनादि' याचा अर्थ 'मला नम व आदि नाहीं ' असा करितात पण नम व आदि याने फाय परक आहे, याचा त्यावरून काहींच गुलासा होत नाहीं, पण तसेच माण्यात पहा, त्याचा स्पष्ट गुलासा केला आहे.

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—बुद्धिरन्त करणस्य सूक्ष्माद्यथावशोधनसामर्थ्यम् । तद्वन्त बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोध । अममोहः प्रत्युप-
पक्षेषु बोद्धव्येषु विवेकरूषिका प्रवृत्ति । क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता ।
सत्य यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽमानुभवस्य परबुद्धिमत्त्वान्तये तथैवाचार्यमाणा
वाक्सम्प्रमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशम । शमोऽन्त करणस्य । सुखमाहाद । दुःख
सतापः । भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्यय । मय च त्रामोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥४॥

माप्यार्थ—इतः च अहं लोकानां महेश्वर—याहि कारणाने मां लोकावा
महेश्वर आहं, असे ' बुद्धि । ' या आत्मान सातात—बुद्धिः-अन्तःकरणस्य
सूक्ष्मादि अर्थावबोधन सामर्थ्य—बुद्धि म्ह० अन्त करणाचे मूळ, सूक्ष्मतत्,
सूक्ष्मतम इत्यादि अर्थ जाणण्याचे सामर्थ्य—तद्वन्तं बुद्धिमान् इति हि वदन्ति
—असे सामर्थ्य ज्याच्या ठिकाणी असत त्याला व्यवहारात बुद्धिमान् असे म्हणतात,
हे प्रसिद्ध आहे—ज्ञान-आत्मादिपदार्थांना अवबोध.—ज्ञान म्ह० आत्मा, ज
नात्मा इत्यादि पदार्थांचा अवबोध—असमोहः-प्रत्युपपक्षेषु बोद्धव्येषु विवेक
पूर्विका प्रवृत्ति—असमोह म्ह० जाणण्यास योग्य अस अनेक विषय पुढे प्राप्त झाले
असता त्यात विवेकपूर्वक प्रवृत्ति हाण,—क्षमा-आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविक-
कृतचित्तता—क्षमा म्ह० कोणा शिष्या इत्या किंवा ताडन केले तर यित्ताला वि-
वार न होणे, अविकृतचित्तत्व—सत्य-यथादृष्टस्य च यथाश्रुतस्य आत्मानु
भवस्य परबुद्धिसन्नान्तये तथा एव उच्चार्यमाणा वाक् सत्य उच्यते—
सत्य म्ह० आपण जस पाहिले असेल व जसे ऐकले अमत्, तशाच जाणव्या अनुम-
वाचे दुसऱ्याच्या बुद्धीत सक्रमण करण्यासाठी—आपला अनुभव दुसऱ्याला जाणव्यासाठी
तशाच उचारली जाणारी वाणी,तिला सत्य म्हटले जाते—दम-बाह्येन्द्रियोपशम
—दम म्ह० बाह्य इन्द्रियाचा उपशम—शम-अन्तःकरणस्य—शम म्ह० अन्त-
करणचा उपशम,—सुख-अह्लाद—सुख म्ह० आहाद,—दुःख-सतापः—
दुःख म्ह० सताप,—भवः-उद्भव अभाव-तद्विपर्यय.—भव म्ह० उद्भव व अ
भाव त्याचा विपर्यय-अनुद्भव—भयं-त्रास. च अमयं एव च-तद्विपरीतं—
मय म्ह० त्रास व अमय म्ह० त्याच्या उलट भयराहित्य ४

अहिंसति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टि सतोप पर्याप्त
बुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियमयमपूर्वक शरीरपीडनम् । टान यथाशक्ति सविभाग ।
यतो धर्मनिमित्ता कीर्ति । अयत्नास्वधर्मनिमित्ताकीर्ति । भवन्ति भावा यथोक्ता
बुद्ध्याद्यो भूताना प्राणिना मत्त एवश्चराण्यथविधा नानाविधा स्वरक्तमनुकुरेण ॥५॥

माप्यार्थ—' अहिंसा ' इति—' अहिंसा ' इत्यादि श्लोकाने आणव्या काही
भाव सांगतात—अहिंसा-प्राणिना अपीडा—अहिंसा म्ह० प्राण्याची अपीडा-प्रा
ण्यांना पीडा न देणे—समता-समचित्तता—समता म्ह० समचित्तत्व—तुष्टि-

सतोप लाभेषु पर्याप्तबुद्धि —तुष्टि म्ह० सतोप—जे लाभ होतील तेवढेच पुरेत अशा भावना—तप—इन्द्रियसंयमपूर्वक शरीरपीडन—तप म्ह० इन्द्रियसंग्रम करून शरीराला पीडणे, इन्द्रियसयमाच्या द्वारा शरीराला क्षीण करणे—दान—यथा शक्तिसंविभाग —सत्पात्रा श्रद्धेने आपल्या शक्तीप्रमाणे धनादिकांचा देशकालानुसार विनियोग करण—यश—धर्मनिमित्ता कीर्ति —यश म्ह० धर्मानुष्ठानामुळे होणारी कीर्ति,—तु अयश—अधर्मनिमित्ता अकीर्ति —पण अयश म्ह० अधमाचरणामुळे झालेला अपकीर्त—भूतानां—प्राणिनां यथोक्ता बुद्ध्यादय भावा —भूताचे म्ह० सर्व प्राण्याचे वर सांगितलेले बुद्ध्यादि पदार्थ—मत्त. एव—ईश्वरात् स्वकर्मानु रूपेण पृथग्विधा—नानाविधा भवन्ति—मजपासूनच म्हणजे ईश्वरापासून स्वकर्मानुसार—त्या त्या प्राण्याच्या कमाप्रमाण पृथक्-प्रकारचे—नानाप्रकारचे (ते सर्व भाव) होतात (कारण ते आत्म्याहून भिन्नत्वाने राहूच शकत नाहीत म्हणून 'मत्त एव०' असे म्हटले आहे) ५

१ रहस्यकाराना वर ' लोकमहेश्वर ' म्ह० पृथिव्यादि सर्व लोकांचा मोठा इश्वर असे जरी म्हटले असले तरी ४५ श्लोकाला अवतरण मात्र " आता मी सर्वांचा इश्वर कसा याचे भगवान् निरूपण करितात, " असे देतात, आणि ते निरूपण कोणते तर " बुद्धि, ज्ञान, असमोह, क्षमा, सत्य, दम इत्यादि भाव मादयापासून होतात " हे । पण मग "पृथिव्यादिलोकांचा मोठा इश्वर " या अवाशा या अवतरणाचा सन्ध कसा लागतो ? त्यापेक्षा आचार्यांचे अवतरण किता सुसबद्ध आहे ते पाहा—२ याश्लोकात 'मी देव, महर्षां या सर्वांचा आदि म्ह० कारण आहे,' हे एक लोकमहेश्वर असल्याचे कारण मुचविले व या श्लोकात त्याचेच दुसरें कारण सांगत आहेत, असे आचार्य म्हणतात. यादयापासून देवादिक जसे होतात तसेच बुद्ध्यादि भाव होतात, म्हणून मी लोकमहेश्वर आहे, असा याचा भावार्थ ५ व्या श्लोकात 'भवन्ति भावा भूताना०' अस म्हटलेले पाहून म्ह० त्यात 'भाव' हा शब्द जोलेला पाहून रहस्यकाराना पुन त्याचा मार्यकारिकातील 'भाव' शब्दाशी सन्ध जोडण्याचा वृथा यत्न केला आहे ४० व्या मार्यकारिकेमध्ये 'भावे अधिवासित लिङ्ग' असे म्हटले आहे त्यातल भावशब्दाचा अर्थही तेथे (का २३) स्पष्ट सांगितला आहे धम, अधर्म ज्ञान, अज्ञान, वैराग्य, अवैराग्य, ऐश्वर्य, अनैश्वर्य हे भाव आहेत बुद्धि त्यांना युक्त असत व सूक्ष्म शरीर त्या वृद्धीने युक्त असत, म्हणून सूक्ष्मशरीरहि त्या धर्माधर्मादि भावानी अधिवासित असने, म्ह० चाफा, मोगरा इत्यादि सुवासिक फुलाना वस्त्र पसें भवासिक् होणे, त्याप्रमाणेच या भावानी बुद्धि अधिवासित होते पुढे याच भावाचे मासिद्विक् व वैकृत असे दोन भेद त्रेधाश्लोकांच्या सार्यकारिकेन सांगून ५५ व्या कारिकपर्यंत त्याचेच पोत्रभेद सविस्तर सांगितले आहेत पण रहस्यकार म्हणतात " तेच भाव बहुतक वरील दोन श्लोकात बांधिले आहेत " पण हे म्हणणे सवधा चूक आहे कारण येथील बुद्धि म्ह० अत करणाचे एक विनिष्ट मामध्य विवक्षित आहे व सांख्यशास्त्रातील वरील कारिकात सांगितलेली बुद्धि अत करण—महत् या अर्था आहे शिवाय येथील 'बुद्धि' हा शब्द ज्ञान, असमोह, क्षमा, सत्य, इत्यादि शब्दाबरोबर पठित असल्यामुळे तो अत करणवृत्ति वा अर्थाचे वेगळा

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

अन्वयार्थ—पूर्वे—पूर्वीचे—सप्त—सात—महर्षयः—भृगु वगैरे ऋषी—तथा तसेच—चत्वारः—चार—मनव.—सावर्णं मनु हे सर्व—मद्भावाः—माझ्यामध्येच भावना ठेवणारे अमून,—मानसा. जाताः—मां मनानेंच उत्पन्न केलेले असे ज्ञाले आहेत.—येषां—ज्याच्या—लोके—या लोकात—इमाः प्रजा—या सर्व प्रजा आहेत. ६.

किंच—महर्षयः सप्त भृगवादयः पूर्वेऽतीतकालसंयन्धिचतुर्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्रतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसै- चोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणा च सृष्टिलोक इमाः स्थावर- जङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—किंच महर्षय पूर्वे सप्त भृगवादय—त्याचप्रमाणे आय सप्तपि म्ह० भृगूपासून वसिष्ठापर्यंत सर्वज्ञ विद्यासंप्रदायप्रवर्तक ऋषि—तथा पूर्वे—अतीतकालस- वांधिन. चत्वार. मनव सावर्णा इति प्रसिद्धा—तसेच, पूर्वीचे म्हणजे भूत- कालसंबंधी—भूतकालीन चार मनु—पुराणात सावर्णमनु म्हणून प्रसिद्ध असलेले चार प्रजापालक व स्वत ईश्वर,—तेच मद्भावाः—मद्रतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येन उपेता—ते ऋषि व मनु कसे? तर ' मद्भावा • ' म्हणजे मज सर्वज्ञ ईश्वराचे ठिकाणी

पाहिजे. स्वत रहस्यकारच टोपेंत " भाव म्ह० अवस्था, रिषिनि, वृत्ति " अमें म्हणतात. पण पुन. येथील बुद्धीचा भाव्याच्या बुद्धीशीं सवध जोडतात, हे केवढे आश्चर्य आहे ? येथे बुद्धीलाहि ' भाव ' झटलें आहे. पण साख्यकारिकेंत धर्मादि भाव हे बुद्धीचे धर्म मानले आहेत. येथील भावशब्दाचा अर्थ ' पदार्थ ' असा आहे. स्वत रहस्यकारानींच अ ७ श्लो. १३ येथे भाव म्ह० पदार्थ असा अर्थ केला आहे. त्यांना तेथे साख्यकारिकेचे स्मरण झालें नाहा. पण येथेच झालें ! तें का ? देव जाणे ! पण त्यात दम, तप, दान, यज्ञ, इत्यादि भाव वसे अन्तर्भूत होतात ? साख्य लाना बुद्धाने भाव हाणत नाहात. पण हा हाका धाळविण्यासाठीं रहस्यकार म्हणतात—" तप, दान, यज्ञ, इत्यादि शब्दांनीं तन्निष्ठक बुद्धीचे भावच समावायाचे " हें समाधान त्यांच्या अधमकावाचून दुसऱ्या कोणा- टाच समाजणार नाहीं व पटणारहि नाहा ' तन्निष्ठक बुद्धीचे ' म्हणजे काय ? शिवाय तप, दान, यज्ञ, दम इत्यादिवाबरोबर बुद्धीचीहि जर एक भाव हाणून गणना केली आहे तर ते बुद्धीचे भाव कसे ? शिवाय हे सर्व निरनिराळे भाव माझ्यापासूनच झाले आहेत, असें मगवान् सांगतात, पण साख्य तसें मुद्धीच मानीत नाहात. यास्तव रहस्यकाराच्या वरील म्हणण्यात उपपत्ति मुद्धीच नाहा

१ रहस्यकार ' माझेच मनानें उत्पन्न केलेले भाव ' असा अर्थ करितात, पण भाव म्ह० काय ? वरील श्लोकातील 'भाव'शब्दाचा सामान्यशास्त्रातील 'भाव'शब्दाचा जसा वादरायण सवध जोडला तसाच येथे 'तोटावपाचा वी काय ?

ज्यांची भावना आहे असे ते, त्यामुळे वैष्णव सामर्थ्याने युक्त असलेले-वैष्णवी शक्तीकडून अधिष्ठित असल्यामुळे ज्ञानेश्वर्यसंपन्न झालेले—मानसाः—मया मनसा एव उत्पादिताः—मानस-मी मनानेच उत्पन्न केलेले—ज्ञाना-उत्पन्ना—असे उत्पन्न झाले आहेत.—येषां-मनूनां च महर्षीणां सृष्टिः लोके इमाः स्थावरजंगमाः प्रजा—ज्या मनूंची व महर्षींची सृष्टि-विद्या व जन्म याच्या योगाने बनलेली संतति या लोकांतील ही सर्व स्थावर-जंगमरूप प्रजा आहे. [या लोकांतील ही सर्व चराचर प्रजा व मनूंची व महर्षींची संतति आहे.] ६.

१ रहस्यकाराना या श्लोकावर बरीच मोठी टोप लिहिलीं अमून त्यात 'सात ऋषी व मनु कोणते' या प्रश्नाची घर्षा केली आहे. आचार्यांना भृगु, मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, व वसिष्ठ हे सात महर्षी व चार मावणं मनु मानले आहेत व 'पूर्वे म्ह० भूतकालसर्षी' हें त्या महर्षींचें व मनूंचेंहि विशेषण केले आहे पण रहस्यकार म्हणतात—'हलांच्या म्ह० वैवस्वत अथवा ज्या मन्वतरात गीता सांगितली त्याच्या पूर्वीच्या मन्वंतराचे सप्तर्षी देवें सागण्याचें कारण नाहा. म्हणून हलांच्या मन्वतरातलेच सप्तर्षा घेतले पाहिजेत. त्यांचीं नांवां मरीचि, अनिरसु, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व वसिष्ठ अशीं महा शा. नारायणीयोपाख्यानात दिलेली आहेत व तींच या ठिकाणां विवक्षित आहेत, असें आमचें मत आहे. नारण नारायणीय किंवा भागवत धर्मच त्याच्या विधीसह गातेंत प्रतिपाद्य आहे.' नारायणीय किंवा भागवत धर्मच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, हें रहस्यकाराचें म्हणणें भ्रामक आहे. गीता कोणत्याहि विशिष्ट पथाचा उपदेश करीत नाहीं ती शुद्ध दोन प्रकारच्या वैदिक धर्मांचा उपदेश करीत आहे, याविषयी आम्हां पूर्वी बरेंच लिहिलें आहे (गी.भा.पृ ३४९-३६५ पहा) रहस्यकार म्हणतात "ज्या मन्वतरात गीता सांगितली, त्याच मन्वतराचे सप्तर्षी घेतले पाहिजेत," आम्हां म्हणतो तें का ? एका कल्पात चवदा मन्वतरें होतात, हें तुम्हाला कबूल आहे ना ? आहे (गी. र. पृ १९० व ३५१ पहा.) मन्वतराचा आरभ होताच नवीन सृष्टीचा तर आरभ होत नाहोना ? कल्पाच्या आरभाच नवीन सृष्टीचा आरभ होतो हें तुम्हालाहि कबूल आहे मग 'येषां लोक इमा प्रजा' असें ज्याच्याविषया द्वाटलें आहे, ते सप्तर्षी कल्पान्या आरभाचे घेणे उचित नव्हे का ? भृगुवादि-वसिष्ठान्त महर्षा कल्पाच्या आरभा झालेले आहेत, याला पुराणाचा आधार आहे आम्हा या टोपेच्या आरभा ज्याचा उल्लेख केला आहे ते पुराणाक भृगुवादि-वसिष्ठान्त सप्तर्षा कल्पान्या आरभा झाले, याविषया विष्णुपुराणातहि आधार आहे (विष्णुपु. अश १ अ ७ श्लो. ५ पहा) ब्रह्मदेवानें प्रजावृद्धासाठाच या मानस पुत्राना उत्पन्न केल असल्यामुळे 'येषां लोक इमा. प्रजाः' असें त्याच्याविषयाच म्हणता येणें शक्य आहे. प्रस्तुत वैवस्वत मन्वन्तराच्या पूर्वी सहा मन्वतर होऊन गेलीं होती, त्यात प्रजा होती. यास्तव ज्या मन्वन्तरांत गाता सांगितला, त्या मन्वन्तराचे महर्षा प्रजात्पादक होऊ शकत नाहान. म्हणून रहस्यकाराचें महर्षीविषयाचें म्हणणें अनुपपन्न आहे. भृगुवादि म्ह० वैवस्वत मन्वन्तराच्या पूर्वीच्या चाधुप मन्वन्तराचे सप्तर्षी असें रहस्यकारांसारखे (गी. र. पृ. ७५१) कोणा समजतील, म्हणून तर टीकाकारांनीं मुद्दाम 'भृगुवादि वासिष्ठान्ता.' असें द्वाटलें आहे. चाधुप मन्वन्तरांतील सप्तर्षीचा आरभ जरी भृगुपावन असला तरी

शेवटचा ऋषि वमिष्ठ नार्हा, सहिष्णु आहे. यास्तव 'पूर्वे' म्ह० कल्पाच्या आरंभाचे—
स्वायंभुव मन्वन्तरातले ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असा याचा अर्थ आहे.

आता 'पूर्वे चत्वारो' व 'मनवस्तथा' याच्या अर्थाचा विचार करूं. आचार्यांना 'पूर्वे
भृग्वादयः सप्त महर्षयः' असा अर्थ केला आहे, तो विष्णु पुराणादिकाना धरून आहे, हे
मागितलेंच आहे. भगवानांनींहि 'महर्षाणां भृगुरह' गी. १०-२६ असें जें झटलें आहे
तेहि भृगु कल्पाच्या आरंभां शालेला ब्रह्मदेवाचा पहिला मानसपुत्र या दृष्टीनेच आहे.
आचार्यांनीं जेथें 'महर्षि' शब्द आला आहे तेथे 'भृग्वादयः' असेंच म्हटलें आहे,
व त्याचें कारण भृगु हा आदि महर्षि हेंच आहे. तसेंच, "चत्वारो मनवः सावर्णाः इति
प्रसिद्धा" असें आचार्य म्हणतात. पण मधुसुदनसरस्वती, नारदक, श्रीधर वंगरे इतर टीकाकार
"भृग्वादिक सप्तर्षां, मनकादिक चार ऋषी व चवदा मनु" असा अर्थ करितात. शंकरानन्द 'पूर्वे
सर्वेभ्यः प्राक्तना. सप्त भृग्वादयः वसिष्ठान्ताः तथा पूर्वे प्राचीना' स्वायंभुवादयः चत्वारो
मनवः' असा अर्थ करितात. रहस्यकार म्हणतात— "मनक, सनद, मनातन व सनत्कु-
मार हे चारही ऋषी यद्यपि ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र आहेत, तरी ते सर्व जन्मतःच सन्यासी
असून प्रजावृद्धि करीनात म्हणून ब्रह्मदेव त्यांच्यावर रागावला होता. (भाग. अ. ३-१२ वि.
१.७) अर्थात् 'ज्यापासून या लोकामध्ये ही प्रजा झाली—' 'येषां लोक इमाः प्रजाः'—हे
वाक्य या चार ऋषीस बिल्कुल लागू पडत नार्हा." पण प्रजा म्ह० 'जन्मना च विद्यया
च सततिभूता इमा ब्रह्मणावाः सर्वाः प्रजाः' असेंहि टीकाकार शास्त्राला धरूनच म्हणतात, हे
रहस्यकाराच्या लक्षात आलें नाहा. शिवाय प्रजा म्ह० केवळ मनुष्यच नव्हे, तर चराचररूप
सर्व प्रजा हेहि लक्षात ठेवले पाहिजे. पण आचार्यांनीं 'मनकादिक' व 'चतुर्दश' या पदांचा
अध्याहार विनाकारण करण्यात अर्थ नाहा, असें जाणून 'पूर्वे' व 'सप्त' हीं विशेषणें सप्तर्षींचां
आणि 'पूर्वे' 'चत्वारः' हीं मनूचीं मानून अर्थ केला आहे व तो तसाच करिता मधुसुदनादिक
किंवा शंकरानन्द असा करितात तसा केला तरी काही निघडत नार्हा, हे उघड आहे. तथापि
'चत्वारो मनवः तथा' अशीं पदे असल्यामुळे एकाच काली उत्पन्न झालेल्या चार सावर्ण मनुंचें
ब्रह्माणुपुराणात ४-१ विशेष महत्त्व-वर्णन असल्यामुळे आचार्यांनीं त्याचेंच ग्रहण केलें
आहे. पण रहस्यकार "पुढें होणाऱ्या [म्ह० प्रस्तुत मन्वन्तरानंतर एका मन्वतरानें
होणाऱ्या] त्याची ही हर्षाची प्रजा कशी" अशी कुशका घेऊन "चार पूर्व ऋषी म्ह० वासु-
देवादि चतुर्व्यंह ध्यावे" असें म्हणतात, पण तें अयोग्य आहे, कारण नामुदेवादि चतुर्व्यंह
ही अवैदिक कल्पना आहे. शिवाय वासुदेवादिक चतुर्व्यंह ऋषी नव्हेत, हेहि विसरता कामा
नये. मातेला पाचरानमनातील ही कल्पना समत असल्याचें दिसत नार्ही. तात्पर्य रहस्य-
कारांनीं आपल्या मतें जरी पुष्कळशी चिन्तित्सा केली आहे तरी, व 'सप्त महर्षयः'
मरीच्यादि सात ऋषी 'पूर्वे चत्वारः' वासुदेवादि चतुर्व्यंह व 'तथा मनवः' म्ह० स्वायं-
भुवादि वैवस्वतान्त सात मनु असें जरी ठरविलें आहे तरी तें ग्राह्य होण्यामारलें नाहीं,
त्यापेक्षा टीकाकाराचें व्याख्यानच अधिक सोपपत्तिक आहे 'सावर्ण मनु अर्थात कालसवधी
ध्यावें', असें टीकाकाराचें म्हणणें लक्षात न घेता रहस्यकारांनीं वरील कुशका केली आहे,

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मम—माझ्या—एतां विभूतिं—या विभूतीला—च
—व—योगं—घटनेला—तत्त्वतः—तत्त्वतः—वेत्ति—जाणतो—सः—तो—अ-
विकंपेन योगेन—निश्चल योगाने—सम्यग्दर्शनाच्या स्थैर्यरूप योगाने—युज्यते—
युक्त होतो.—अत्र—यात—संशय न—काही संशय नाही. ७.

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूति विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटनमथवा
योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन
यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संब-
ध्यते नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—‘एतां०’ इति—याप्रमाणं भगवानाचा सोपाधिक प्रभाव सांगून ‘एतां०’
या श्लोकाने त्याच्या ज्ञानाचे फल सांगतात—एतां यथोक्तां विभूतिं-विस्तारं च
योगं-युक्तिं च आत्मनः घटनं—या पूर्वोक्त विभूतीला म्ह० विस्ताराला व योगाला
म्ह० युक्तीला-आत्म्याच्या घटनेला—अथवा योगजं योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं
योगः उच्यते—किंवा योगापासून झालेले योगैश्वर्यसामर्थ्य-सर्वज्ञत्व वंगरे, याला
‘योग’ म्हटले जाते [बुद्ध्यादिकांचे उपादन कारण या रूपाने नाना प्रकारचे होणे हेच
वैभव आहे. त्या योगाने ईश्वराला सर्वात्मकत्व आहे. ईश्वराच्या निरनिराळ्या पदार्थांच्या
संपादनसामर्थ्याला योग म्हणतात. ऐश्वर्य, सर्वज्ञत्व, सर्वेश्वरत्व हे त्याचे फल आहे.
माझ्या शक्ति व ज्ञान याच्या लेशाचा आश्रय करून मन्वादिक व भृग्वादिक सर्वांवर
आधिकार चालवितात व सर्व जाणतात.]—मम मदीयं यः तत्त्वतः-तत्त्वेन-यथा-
वत् इति एतत् वेत्ति—माझ्या योगाला व विभूतीला जो तत्त्वतः-तत्त्वाने, पूर्णपणे
असा याचा भावार्थ, जाणतो—सः-अविकम्पेन-अप्रचलितेन योगेन सम्य-
ग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते-संबध्यते—तो-निश्चल-अप्रचल-स्थिर योगाने—

१ येथील ‘योग’ या शब्दाचा अर्थ करमनाचा रहस्यकार पुनः घसरले आहेत. वर
‘योग’ म्ह० अव्यक्ताचे व्यक्त होण्याची युक्ति असें ते म्हणतात. गी. र. पृ.
७२२ व ७३८ पद्या व येथे ‘योग म्ह० हा विस्तार करण्याची युक्ति’ असें म्हणतात.
आचार्य ‘योग-युक्ति-घटन’ असें म्हणतात. पण त्याच्या ‘युक्ति’ शब्दाचा अर्थ
सरळ आहे व रहस्यकाराच्या ‘युक्ति’ शब्दाचा अर्थ ‘हेतु’ शब्दाच्या (गी. भा.
पृ. १७४ पद्या.) अर्थाप्रमाणे प्राच्य आहे. त्यामुळेच आचार्यांचा अर्थ अतिशय प्राच्य व
रहस्यकारांचा अग्राह्य शाला आहे. सुसूत्रतात योग म्ह० युक्ति, घटना, रचना, स्वरूप, असा
होतो व प्राच्यतात अमुक एक करण्याची युक्ति म्ह० निश्चित उपाय किंवा कौशल्य असा आहे.
२ रहस्यकार या श्लोकातील ‘स- अविकम्पेन योगेन युज्यते’ या पदांचा अर्थ “त्याला स्थिर
कर्मयोग प्राप्त होतो” असा करितात. पण स्थिर कर्मयोग क्ष० काय ? आधिक्य योग क्ष०

सम्यग्दर्शनस्वर्परूप योगाने युक्त-सबद्ध होतो—न अत्र संशयः-अत्र-अस्मिन् अर्थे संशयः न अस्ति—याविषयी कांही संशय नाही. [हा वर सांगितलेली बुद्धीपासून अवशापर्यंत माझी विभूति व महिषि, मनु यातील योग-ऐश्वर्यादिक यांना जो पूर्णपणे-अगदी बरोबर जाणतो, तो यथार्थ ज्ञानाची स्थिरता याच योगास प्राप्त होतो. म्ह० जो माझे सोपाधिक-ज्ञान संपादन करतो त्याला त्याच्या द्वारा निष्पाधिक ज्ञान होतें.] ७.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी वासुदेवसंज्ञक परब्रह्म—सर्वस्य—सर्व जगाची—प्रभवः—उत्पत्ति आहे.—मत्तः—मजपासून—सर्व—सर्व जगत्—प्रवर्तते—प्रवृत्त होतें—इति—असे—मत्वा—ममजून— भावसमन्विताः—परमार्थतत्त्वानिषर्थाच्या भावनेनें युक्त असलेले—बुधाः—तत्त्ववेत्ते—मां—मला—भजन्ते—भजतात—माझी भक्ति-सेवा करितात. ८.

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिर्मात्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्था भावसमन्विता मां भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—कीदृशेन अविकम्पेन योगेन युज्यते इति उच्यते—तो कशा-प्रकारच्या निश्चल योगाने युक्त होतो तें 'अहं०' या श्लोकाने सांगितले जातें—अहं—वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म सर्वस्य-जगतः प्रभवः-उत्पत्तिः—मी वासुदेव या नावाचे परब्रह्म सर्व जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहे. [मी सर्वांची प्रकृति-सर्वांचा आत्मा आहे,]—मत्तः एव स्थिति-नाश-क्रिया-फलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते—माझ्यामुळेच म्ह० सर्वज्ञ व सर्वेश्वर अशा माझ्या निमित्तानेच स्थिति, नाश, क्रिया, तिच्या फलाचा उपभोग या स्वरूपाचे विक्रियात्मक सर्व जगत् प्रवृत्त होतें. [मज अन्तर्यामीकडून प्रेरित झालेले हे सर्व आपापल्या अधिकाराप्रमाणे मर्यादेचे उत्पन्न न करता सर्व व्यवहार करितें.]—इति एव मत्वा बुधा—अवगततत्त्वार्था मां भजन्ते-सेवन्ते—असे जाणून बुध् म्ह० ज्यांना तत्त्वार्थ अव-

स्थिर बर्मयोग, व तो कोणाला प्राप्त होतो? जो ईश्वराची ही विभूति व योग जाणतो त्याला, गीतेचा अर्थ करणाऱ्याची अपूर्व पद्धत सोडून काढली सरी! धन्य आहे "

१ 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते'—याचा अर्थ ते 'माझ्यापासून सर्व वस्तूंचा प्रवृत्ति' असा करितात. पण तो फारसा सुवाचि नाही व स्पष्टिक नाही. वस्तूंची प्रवृत्ति मात्र ईश्वरापासून व अवस्तूंची कोणापासून २ 'बुधा.' म्ह० शाहणे, असे ते म्हणतात. पण येथे खरा अर्थ तसा नाही. त्याचा उरा अर्थ भाष्यावरूनच स्पष्ट होतो.

गत ज्ञान आहे—ज्यांना तत्त्वार्थ कळला आहे, असे ज्ञानी मला भजतात—माझे सेवन करितात [माझे सर्वात्मत्व, सर्वप्रकृतित्व, सर्वेश्वरत्व, सर्वज्ञत्व इत्यादि सर्व महात्म्य जाणून माझ्या ठिकाणाच निष्ठा ठेवितात हा ससार असार आहे, असे ज्यांना निश्चित कळले आहे तेच ईश्वराच्या भक्तीचे अधिकारी आहेत, हे सुचविण्यासाठी भाष्यात 'अवगततत्त्वार्था' अस म्हटले आहे वर सांगितल्याप्रमाणे परमार्थ तत्त्व ज्ञात झाले असता प्रेम व आदर याचा उद्भव होतो त्यांना युक्त असणे हेहि भगवद्भक्तीचे निमित्त आहे, असे सांगतात—]—भावसमन्विता—भाव भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विता—संयुक्ता इत्यर्थः—बुध वसे, तर भावसमन्वित, भाव म्ह० भावना—परमाथतत्त्वाविपर्यायाच अभिनिवेश—प्रेम व आदर, त्या भावान समन्वित—संयुक्त झालेले बुध माझे भजन करितात, असा भावार्थ ८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुप्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

अन्वयार्थ—(ते)—ते माझे भक्त तत्त्ववेत्ते—मच्चित्ता—ज्यांचे चित्त मज बासु देवामध्य आहे असे,—मद्गतप्राणाः—माझ्या मध्येच ज्यांचा सर्व इन्द्रिये आहेत असे—परस्पर बोधयन्त—शिष्य आचार्यांपासून ऐकलेले भगवत्तत्त्व आपापसात समजावून देत असतात—च—व—मां—मला—नित्य—सतत—कथयन्त—ज्ञानबल वीयादिज्ञाच्या योगाने विशिष्ट म्हणून सांगतात,—च—आणि त्यामुळे—तुप्यन्ति—सतोष पावतात—च—व—रमन्ति—रममाण होतात ९.

किंच—मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मां गता प्राप्ताश्चतुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मध्युपसहृत्करणा इत्यर्थः। अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादीधर्मैर्विशिष्टा मां तुप्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्वेव ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'मच्चित्ता.०' इति—भगवद्भजनाचे हे वर सांगितले एवढेच साधन नाही, तर दुसरेहि आहे, अस 'मच्चित्ता ०' या श्लोकाने सांगतात—मच्चित्ता—मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः—मच्चित्त म्ह० माझ्या ठिकाणाच ज्यांचे चित्त आहे ते मच्चित्त होत [वर सांगितलेल्या सर्वान्तर्यामी ईश्वराहून दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थांमध्ये चित्ताचा प्रचार न हाण, चित्ताने प्रत्यगात्म्यावाचून दुसऱ्या कदाचेंहि चित्त न करण]—मद्गतप्राणा—मां गताः प्राप्ता चतुरादयः प्राणाः येषां ते मद्गतप्राणाः—मद्गतप्राण—ज्यांच प्राण—चतुरादि इन्द्रिय, मला प्राप्त झाले आहेत ते मद्गत प्राण होत ('अहोपण, चतुरादि इन्द्रियांची भगवतांच्या ठिकाणां प्राप्ति सभवत नाही,

१ 'भावसमन्विता' वारादि अर्थ वेरु 'माययुक्त' एवढाच केषान त्यांतून एसारख काहीच ध्यानांत येण नाही.

कारण भगवान् इन्द्रियाचा विषय होत नाहा ' उत्तर-)—मयि उपसहृतकरणा इत्यर्थ —माझ्या ठिकाणी ज्यांना आपल्या इन्द्रियाचा उपसहार केला आहे ते मद्गतप्राणा, असा याचा भावार्थ —अथवा मद्गतप्राणा-मद्गतजीवना इति एतत्—किंवा मद्गतप्राण म्ह० ज्यांचे जावन माझ्या ठिकाणा प्राप्त झाले आहे ते, असा याचा भावार्थ [भगवानावाचून भक्तांचा आपल्या जीवनामध्यादि आदर नसतो. त्यांनी आपले जीवनहि ईश्वरार्पण केलेले असत, यापेक्षा आपल्या सन्यास निराळा तो काय उरला ? अहो]—परस्पर-अन्योन्यं बोधयन्त-अवगमयन्तः—परस्पर म्ह० एकमेकांस बोध करणारे, त्याच स्वरूप सांगणारे [आचार्यांपासून श्रवण करून सहाध्यायी बादरथेन एकमेकांस भगवानाचे ज्ञान करून देतात, हाहि भगवद्भजनाचे साधन आहे]—ज्ञानबलवीर्यादिधर्म. विशिष्टं मां कथयन्त—मी भगवान् ज्ञान, बल, वीर्य इत्यादि धर्मांना विशिष्ट आहें, असें माझ कथन करणारे [आचार्य शिष्यांना आगम-शास्त्र व उपपत्ति यांच्यायोगाने विशिष्ट धर्मांना युक्त अशा माझा बोध करितात तेहि एक भजनसाधन हाय]—तुष्यन्ति च परितोषं उपयान्ति—असे ते माझे भक्त तुष्ट होतात, अत्यंत सतोपास प्राप्त होतात [मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळे सतुष्ट होतात]—च रमन्ति-प्रियसंगत्या इव रतिं च प्राप्नुवन्ति—आणि रममाण होतात प्रिय मनुष्याच्या संगतानें जम, तसेच त्या भजनात रतीला प्राप्त होतात रममाण होतात [यावरून भजनाचे अनेक प्रकार आहेत, हे सिद्ध झाले] ९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

अन्वयार्थ—सततयुक्तानां—सतत माझ्यामध्यें चित्ताला स्थिर केलेल्या—प्रीतिपूर्वक—प्रीतिपूर्वक—माझ्या प्रेमान—भजता तेषां—मला भजणाऱ्या त्यांना मी—तं बुद्धियोगं—तो बुद्धियोग-ज्ञानयोग—ददामि—दता का—येन—ज्याच्या योगानें—ते—ते—मां—मला—उपयान्ति—प्राप्त होतात १०

ये यथोक्तप्रकारेभजन्ते मा भक्ता सन्त—तेषां सततयुक्तानां निव्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यपणानां भजता सेवमानानां, किमधित्वादिना कारणेन ने याह प्रीतिपूर्वक प्रीति केहस्तपूर्वक मा भजतामित्यथ । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोग बुद्धि सम्यग्दर्शन भक्तत्वविषय तेन योगो बुद्धियोगस्त बुद्धियागम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणें मा परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । ये ते ये मच्चित्तवादिप्रकारैर्मा भजन्ते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(७ व्या श्लोकांत तो निश्चलयागान युक्त होतो, अस जें सांगितल होत, त्याच्यासाठी दोन श्लोकांनीं भूमिका तयार करून आता साच योग सांगतात-)—ये भक्ता. सन्त यथोक्तप्रकारे मा भजन्ते—जे माझे भक्त होऊन मर नागितलेल्या

प्रकाराने माझे भजन करितात—तेषां सततयुक्तानां-नित्याभियुक्तानां निवृत्त-
सर्वबाह्य एषणानां भजतां-सेवमानानां—त्या सतत युक्तं म्ह० नित्य अभि-
युक्त-सतत भगवानांमध्येच चित्तैकाग्र्यान संपन्न असलेल्या ज्याच्या सर्व बाह्य विष-
यांविषयीच्या एषणा निवृत्त झाल्या आहेत अशा, माझे भजन-सेवन करणाऱ्या [माझ्या
भक्तांना मी बुद्धियोग देतो]—किं अर्थित्यादिना कारणेन—ते तुझी भक्ति पुत्रादि
लोकत्रयप्राप्तीसाठी किंवा ऐहिक धनादिबांच्या प्राप्तीसाठी करतात की काय ?—न इति
आह—छे, असे नाही, असे भगवान् सांगतात—प्रीतिपूर्वकं-प्रीतिः स्नेह
तत्पूर्वकं मां भजतां इत्यर्थः—प्रीतिपूर्वक-प्रीति म्ह० स्नेह, तत्पूर्वक माझे भजन
करणाऱ्या, असा याचा भावार्थ (वर सांगितलेली ज्ञानाख्य भक्ति स्नेहाने करणाऱ्या
त्यांना मी तत्त्वज्ञान देतो, असे उत्तरधाने सांगतात—)—बुद्धियोगं ददामि-प्रय-
च्छामि—त्यांना मी बुद्धियोग देतो—बुद्धि-मत्तत्त्वविषय सम्यग्दर्शनं
तेन योगः बुद्धियोग तं बुद्धियोगं—बुद्धि म्ह० माझ्या तत्त्वाविषयीचे यथार्थ

१ या सर्वच श्लोकाचा व त्यातल्या त्यात 'बुद्धियोग' या शब्दाचा अर्थ रहस्यकार असा
करितात—“ याप्रमाणे नेहमी युक्त म्ह० समाधानाने राहून प्रीतिपूर्वक मला भजणाऱ्या
लोक.स ते मला येऊन पोचतील, असा समत्वबुद्धीचा योग मीच देत असतो. ” 'बुद्धियोग
म्ह० समत्वबुद्धीचा योग, व तो सतत समाधानाने राहून प्रीतिपूर्वक भजणाऱ्या लोकांस ईश्व
रच देतो,' हे जर खरे तर पूर्वी 'योगस्थ होऊन कर्मे कर, समत्व हाच योग आहे' इत्यादि
जे आरंभोच सांगितले आहे ते फुकटच म्हणावयाचे ! कारण सतत समाधानाने न राह-
णाऱ्यांना व प्रीतिपूर्वक न भजणाऱ्यांना ईश्वरच समत्वबुद्धियोग देत नाही अर्जुन इस याच
अध्यायात असा न-इहा व गीतेच्या उपदेशानंतरहि सुद्धात व्यग्र होणार ! तेव्हा त्याला
समाधानाने राहण्यास व प्रीतिपूर्वक भजन करण्यास अवकाशच नाही तेव्हा 'योगस्थ
होऊन कर्मे कर' हा उपदेश वाचपळ ठरतो तसेच 'मीच देत असतो' यातील 'च' या
शब्दयोगी अ-यथाचे स्वारम्य काय ? 'मी देतो' एवढेच म्हटले असते, तर काय निघटले
असते ? 'बुद्धियोग' म्ह० समत्वबुद्धीचा योग, येथील योगशब्दाचा अर्थ काय ?
योग झ० कर्मयोग की बुक्ति ? कारण 'रामाचे धनुष्य' यांत राम निराळा व
धनुष्य निराळे, त्याप्रमाणे येथेहि समत्वबुद्धि निराळा व योग निराळा तेव्हा योग म्ह०
समत्व अने म्हणता येणे शक्य नाही 'येण मा उपयान्ति ते' याचा 'ते मला येऊन पोच-
तील असा' हा अर्थ बरोबर किंवा निर्दोष आहे असे कोण म्हणेल ? 'ज्या बुद्धियोगाने ते
मला येऊन पोचतील तो बुद्धियोग मी त्यांना देतो,' हा त्याचा मरळ अर्थ आहे अर्थात
हा बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग होय कारण ज्ञानयोगावाचून भगवत्प्राप्ति शक्य नाही परंतु
भक्तांना भगवान् बुद्धियोग देतात व त्या बुद्धियोगाने ते भक्त भगवानांना प्राप्त होतात
पण रहस्यकारांना ज्ञान व मोक्ष याचा असा साक्षात् सक्थ इष्ट नाही त्यांना ज्ञानानंतरहि
ज्ञानी पुरुषाला मोरपर्यंत कर्मयोगास उपपाक्याचे आहे म्हणून ही सर्व लटपट व लटपट ! पण
हा बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोगच आहे, हे पुढील श्लोकांवरूनहि मिळू शकते पुढील श्लोका-
वरील भाष्यास पहा.

ज्ञान, त्याच्याशी योग म्ह० संबंध, तो बुद्धियोग. त्या बुद्धियोगाला मी देतो. [माझ्या भक्ताना मी तत्त्वज्ञान देतो.]—येन-सम्यग्दर्शनलक्षणेन बुद्धियोगेन मां-आत्मभूतं परमेश्वरं आत्मत्वेन उपयान्ति-प्रतिपद्यन्ते—उया तत्त्वज्ञानरूप बुद्धियोगाने माझे भक्त मला-आत्मरूप परमेश्वराला ' ह्याच मी-आत्मा ' अशा भावनेने प्राप्त होतात, (या योगाचे अधिकारी कोण ते सांगतात-)—के ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैः मां भजन्ते—ते कोण ? तर जे १ व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे भक्तित्वादि प्रकारांनी मला भजतात, त्यांना मी तो बुद्धियोग देतो १०

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—तेषां एव अनुकम्पार्थ—त्याच्यावरच दया करण्यासाठी—आत्मभावस्थ (सन्)—त्याच्या अंत करणात स्थित होऊन,—भास्वता ज्ञानदीपेन—देदीप्यमान ज्ञानदीपाने—अज्ञानज तमः—अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेला अविवेक—नाशयामि—घालवितों. ११

किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मने भावोऽन्तःकरणशायस्तास्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तित्तमसादृशेहाभिपिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारव्यज्ञावर्तिना विरक्तान्तं करणाधारेण विषयध्यावृत्ताचित्तरागद्वेषाकल्पितनिवातापचरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकान्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं—त्यांना तूं बुद्धियोग कशासाठी देतोस ?—या कस्य त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासि इति आकांक्षायां आह—किंवा कोणत्या भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबन्धक हेतूचा नाश करणारा बुद्धियोग तू त्या आपल्या भक्ताना देतोस ? अशी आकांक्षा झाली अमता भगवान् ' तेषां० ' या श्लोकाने सांगतात—तेषां एव कथं नाम श्रेय स्यात् इति अनुकम्पार्थं-दयाहेतोः—त्याच्याच, याचे कल्याण करे बरे होईल, अशा अनुकपेसाठी—दयेसाठी, त्याचे कल्याण व्हावे, या कारणाने—दयेने—अहं अज्ञानज-अधिचेकतः जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमः-मोहान्धकार नाशयामि—मी अज्ञानापासून-अविवेकापासून झालेले मिथ्याप्रत्ययरूप तम-मोहान्धकार घालवितों-मोहान्धकाराचा मी नाश करतो [अविवेक म्ह० अज्ञान व त्यापासून झालेले मिथ्याज्ञान या

१ बुद्धियोग भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबंधाचे निवारण करणारा आहे एव ही प्रतिबंध कोणा, ते मागण्यासाठी या श्लोकाची प्रकृति आहे.

दोषानां मिळून 'तम' असं येथे म्हटले आहे तेच भक्तांच्या ज्ञानप्राप्तीला प्रतिबंध करते. त्याचा नाश करण्याचें सामर्थ्य कोणत्याहि जड वस्तूमध्यें सभवत नाहीं. कारण सर्व जड वस्तूचा अन्तर्भाव या तमातच होत असतो. त्यामुळे मी त्या तमाचा नाश करतो असं जे येथे म्हटले आहे ते योग्यच आहे. पण तू तरी त्याचा नाश कसा करतोस ? कारण केवळ चैतन्यरूप असलेल्या तुला त्याचा नाश करितां येणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात—]**आत्मभावस्थः-आत्मनः भाव अन्तःकरणाशयः तस्मिन् एव स्थितः सन्**—आत्मभावस्थ होऊन तमाचा नाश करितों. आत्म्याचा जो भाव तो आत्मभाव म्ह० अन्त वरणाचा आशय, त्यातील एक विशेष वृत्ति, त्या आत्मभावात स्थित होऊन [मी तमाचा नाश करितों अर्थात् महाबान्मयाच्या श्रवणाने उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तात अभिव्यक्त झालेला चिदात्मा सहायाच्या सामर्थ्यानें अज्ञानादिकाच्या नाशाचें कारण होतो याप्रमाणे बुद्धात व्यक्त झालेल्या बोधांमुळे अज्ञानादिकाची निवृत्ति होते, असं सांगून बोधाने अभिव्यक्त झालेल्या बुद्धीमुळे त्याची निवृत्ति होते, असा दुसरा पक्ष सांगतात—]**ज्ञानदीपेन-विवेकप्रत्ययरूपेण**—विवेकप्रत्ययरूप ज्ञानदापाने मी त्याचा नाश करितों (त्या दीपार्चाच विशेषणें—)**भक्तिप्रसादस्नेहाभिपिकेन**—सतत केलेल्या भगवद्भक्तीने भगवत्प्रसाद प्राप्त होतो भगवत्प्रसाद-भगवदनुग्रह हाच स्नेह-तेत त्यानें परिपूर्ण असलेल्या दीपानें म्ह० भगवद्भक्तींमुळे झालेला भगवदनुग्रह, त्याच स्नेहाचा सतत सेक झाल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदीपानें—**मद्भाषनाभिनिवेशवातेरितेन**—माझ्याच विषयांच्या भावनेचा जो अभिनिवेश, तोच वायु त्याच्या प्रेरणेनें उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदीपानें (वायूच्या प्रेरणेवाचून आरंभ दिव्याची उत्पत्ति हात नाहा दिवा पेटण्यासहि सूक्ष्म वायूचें साह्य लागतेंच)—**ब्रह्मचर्यादिसाधनसस्कारवत्प्रज्ञायतिना**—ब्रह्मचर्य, शम, दम इत्यादि साधनांच्या योगानें जिच्यामध्ये सस्कार झाले आहेत, अशी प्रज्ञा हीच त्या ज्ञानदीपाची वात आहे, [वातीवाचून प्रदीप पेटत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे]**—विरक्तान्तःकरणाधारेण**—विरक्त अन्त करण हाच त्याचा आधार आहे (स मई, पणती इत्यादि आधारावाचून प्रदीप पेटत नाहा, हे सर्वांना माहात आहेच)—**विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुपितनिवात-अपवरकस्थेन**—जे विषयापासून निवृत्त झालेले व त्यामुळे राग द्वेषाना कलुपित न होणारे चित्त तच वायुरहित अपवरक म्ह० खिडकी, कोनाडा बंगरे होय त्यात ठेवलेल्या-त्याताल प्रदीपानें—**नित्यप्रवृत्त-पेकागन्ध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्यता ज्ञानदीपेन इत्यर्थ**—नित्य एकाग्र मनानें होणाऱ्या ध्यानापासून उत्पन्न झालेला जो आत्मसाक्षात्कार त्याच प्रकाशाने युक्त असलेल्या ज्ञानदापानें मी अविवेकजन्य मोहान्धकाराला घाल वितों, असा याचा भावार्थ ११

१ रहस्यकाराना मागच्या श्लोकातील ' बुद्धियोग ' व या श्लोकातील ' ज्ञानदाप ' याचा काहीच संबंध नाहीं, हें दाखविण्यासाठी " आणि त्यावर अनुग्रह करण्यासाठीच मी त्याच्या आत्मभावात म्ह० अन्त वरणात शिरून नेपरवी ज्ञानदीपानें त्याच्या मनान अहा

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

आसितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

अन्यपार्थ—सर्वे ऋषयः—सर्वे ऋषि—त्वां—तुला—भवान्—आपण—
परं ब्रह्म—परमात्मा आहां—परं धाम—परम तेज आहां—परमं पवित्रं—
परम पावन आहां—पुरुषं—पुरुष—शाश्वतं—शाश्वत—दिव्यं—दिव्य—आदि—
देवं—सर्वांच्या अगोदर झालेला देव,—अर्जुन—अर्जुन—विभुं—प्रभु आहा, असं—
आहुः—म्हणतात.—तथा—त्याचप्रमाणे—देवर्षिः नारदः—देवर्षि नारद,—अ-
सितः देवलः—असित देवल व—व्यासः—व्यास तुला तसेच म्हणतात—अ-
—आणि—स्वयं एव—तुं स्वतःच—मे—मला—ब्रवीषि—तसे सागतोस.१२-१३

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा—परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः
पवित्रं पावनं परमं प्रकृतं भवान्पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवा-
नामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाचे सर्वविशेषशून्य निरुपाधिक स्वरूप व सर्वात्मत्वादि सौपा-
धिक स्वरूप व त्या स्वरूपाच्या ज्ञानाचे फल ऐकून अर्जुन त्यातील सर्वांच्या बुद्धीला
प्राप्त होणारे सौपाधिक रूप मन्द अधिकाऱ्यांवर अनुग्रह करण्यासाठी भगवानाच्या
तोंडून सविस्तर बघवाचें, म्हणून येथे प्रश्न करित आहे. निरुपाधिक रूप सामान्य अधि-

नापायून उत्पन्न झालेल्या अधकाराचा नाश करितो. "अमा अर्थ केला आहे. त्यातील
'आनि' हा शब्द पदरचा अर्थून त्यानुळे 'बुद्धियोग देतो व ज्ञानदीपाने अधकार घालवितो,'
असा अर्थ निघतो. पण वस्तुतः तसे नमुन मा त्याना बुद्धियोग देतो. कशासाठी? तर अज्ञान-
जन्य तमाचा म्ह० मोहाचा नाश करण्यासाठी, व त्याच देवांप्रमाणे ज्ञानदीपाने तो मोहा-
न्यकार घालवितो, असा या दोन श्लोकाचा संवध आहे.

७-११ श्लोकाबरोबर टीपेंत रहरवकार म्हणनात—“सातव्या अध्यायात निरनिराऱ्या देव-
ताबरोबर श्रद्धा देतात परमेश्वर देतो, असे जें म्हटलें आहे (७ २१) त्याप्रमाणेच आताहि
भक्तिमार्गामे लागलेल्या मनुष्यांचा समन्वयबुद्धिवाङ्मिथ्याचें कामहि परमेश्वरच करतो....कर्म-
योगाचो एकदा जिज्ञाना झाल्यावर मनुष्य चरकान घालल्याप्रमाणे पूर्णसिद्धीकडे ओढिला
जालो, (गी.६.४४) असे जें वर्णन आले आहे, त्याशी भक्तिमार्गातील हा सिद्धान्त समानार्थक
आहे.” पण हे सर्व म्हणजे अर्धवद आहे. त्यात शास्त्रीयता मुळीच नाही. पण त्याची
अधिक छाननी करू लागल्यास विस्तार देईल क्षणक्षण करितो. “ज्ञानदृष्ट्या म्ह० कर्मवि-
पाद मन्दित्रमार्ग” (गी. २. ५. ७६४) इत्यादि उल्लेखहि निरापार आहेत.

कान्याच्या उपयोगाचें नाही, हे जाणूनच त्याने हा प्रश्न केला आहे.)—यथोक्ता भगवतः विभूतिं योगं च श्रुत्या—वर सांगितलेल्या प्रश्नाची भगवानाची विभूति व योग ऐकून अर्जुन म्हणाला—भवान् परं ब्रह्म-परमात्मा—आपण परब्रह्म म्ह० परमात्मा आहा— परं धाम-परं तेजः—परम धाम म्ह० श्रेष्ठ-सर्वोत्तम तेज, —परमं पवित्रं-प्रकृष्टं पावनं—परम पवित्र म्ह० अत्यंत पावन अत्यंत शुद्ध आहा [चित्तन्य निर्विकार आहे, म्हणूनच तें 'परम पवित्र' होय. निरातिशय निर्विकार नेत्र व अत्यंत शुद्ध असं परब्रह्म-परमात्मा आपणच आहा, दुसरें कोणी नाही. पण हें वृ कशावरून जाणलेंस ? म्हणून विचाराल तर सांगतो. आप्तवाक्यावरून मी हें जाणलें, अशा आशयानें अर्जुन म्हणतो—]—पुरुषं शाश्वतं-नित्यं दिव्यं-दिवि भवं आ दिदेवं-सर्वदेवानां आदौ भवं देवं अजं विभुं-विभवनशीलं—तुला पुरुष, शाश्वत इ० नित्य, दिव्य-परम आकाशात असणारा, आदिदेव-सर्वदेवाच्या आरंभी झालेला देव, अज व विभु-विविध होंप्याचे ज्याचे शील आहे असा-सर्वगत [असें तुला सर्व ऋषि वर्गरे म्हणतात, असा पुढील श्लोकाशी संबंध] १२.

ईदंशम्—आहुः कथयन्ति त्वाष्टपयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिनारदस्तथाऽसितो देवलोऽप्येवमेवाऽऽह व्यासश्च स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ईदंशं त्यां आहुः-कथयन्ति—तूं अशा प्रकारच्या आहेस, असें सांगतात-असें कथन करितात (कोण ?)—सर्वे ऋषयः वसिष्ठादयः—वसिष्ठादिक सर्व ऋषि,—देवर्षि नारदः—देवर्षि नारद,—तथा असितः देवलः अपि एव एव आह—त्याचप्रमाणें असित देवलहि असेंच सांगतो.—च व्यास.—आणि व्यासहि असेंच सांगतो.—स्वयं च एव मे ब्रवीषि—आणि तूं स्वतः हि स्वरूपा-विषयी मला असेंच सांगतोस. १३.

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

अन्वयार्थ—केशव,—हे केशवा !—यत्—जे—मां—मला—वदसि—तूं सांगत आहेस,—एतत् सर्वं—हें सर्व—ऋतं—सरे—मन्ये—मी समजतो.— भगवन्—हे भगवन्,—ते व्यक्ति—तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाला—देवाः न विदुः—देव जाणत नाहीत व—दानवा. न (विदुः)—दानव जाणत नाहीत. १४.

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भापसे हे केशव । न हि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवा ॥

भाष्यार्थ—'सर्वं०' इति—'सर्वं०' या श्लोकानें अर्जुन त्यावरील आपला विश्वास व्यक्त करून ईश्वराचें दुर्ज्ञेयाव व्यक्त करितो—ऋषिभिः. त्वया च-यथोक्त सर्व एतत् तत् ऋतं-सत्यं एव मन्ये—ऋषींनी व स्वतः तूं वर सांगितलेले जे हें सर्व, ते सरेच-अवापित थारें, असें मी समजतो.—हे केशव यत् मां प्रति वदसि

—भापसे—हे केशवा, तू जें मला सांगत आहेस, मला स्वरूपाचे बंधन करीत आहेस तें सर्व मी स्वरेच मानतां पण—हे भगवन्, ते-तव व्यक्ति-प्रभवं देवा न विदुः दानवाः न (विदुः)—हे भगवन्, तुझ्या व्यक्तीला—तुझ्या प्रभवाला—निरुपाधिक स्वरूपाला देव जाणत नाहीत व दानव जाणत नाहीत. [मग मनुष्याची काय कथा ?] १४.

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा,—भूतभावन—हे भूताना उत्पन्न करणाऱ्या,—भूतेश—हे भूतान्या नियामका,—देवदेव—हे देवाच्याहि देवा,—जगत्पते—हे जगत्पालका—एव—तू—स्वय एव—स्वतः च—आत्मना—ज्ञान-स्वरूपाने—आत्मानं—निरतिशय ज्ञानेश्वरसंपन्न अशा स्वतः ला—वेत्थ—जाणतोस

यतस्त्व देवादीनामादिरत—स्वयमेवाऽऽत्मानाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानेश्वर-यत्नलादिशक्तिमन्तमीश्वर पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन भूतेश भूतानामीशित, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—यत त्व देवादीनां आदिःअतः—ज्याअर्थां तू देवादिकांचा आदि आहेस, त्याअर्थी—पुरुषोत्तम त्वं स्वय एव—हे पुरुषोत्तमा, तू स्वतः च—कोणाच्या उपदेशादिकावाचूनच—आत्मना आत्मानं वेत्थ—प्रत्यक्त्वाने—अधिपयत्वाने आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाला जाणतोस (सोपाधिक रूपालाहि दुसरा कोणी जाणत नाही, असे सांगतात—)—निरतिशय ज्ञानेश्वरयत्नलादिशक्तिमन्त ईश्वरं—निरतिशय ज्ञान, ऐश्वर्य, बलादिशक्ति यांना युक्त असलेल्या ईश्वरास तू जाणतोस [आता संबोधताना सर्वप्रकृतित्व,सर्वकलुष व सर्वेश्वरत्व सांगतात—)—भूतानि भावयति इति भूतभावन हे भूतभावन—भूताना उत्पन्न व्हावयास लावतो,त्यांचा प्रकृति बनतो, म्हणून भूतभावन, हे भूतभावन,—भूतेश—भूतानां ईशित—हे भूतेश भूतांच्या शास्त्रा—हे देवदेव जगत्पते—देवांचा देव—सोपाधिक स्वरूप देवांनाहि आराधना करण्यास योग्य आहे, म्हणून हे देवांच्या देवा,हे जगाच्या पालका, [ईश्वर सर्व जगाचा स्वामी व त्यामुळे पालक आहे] १५

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

१ रचयकार 'व्यक्ति म्ह० मूळ' असा अर्थ करिताना तो बरोबर नाहा त्याचा सरा अर्थ निरुपाधिक स्वरूप असा आहे व जुनी व्यक्ति देव, दानव वगैरे जाणत नाहात 'तू स्वतः च आपल्या स्वरूपाला जाणतोस' या पुढील वाक्यावरून हाच अर्थ बरोबर आहे, अशी कोणाचीहि रात्री होईल.

अन्वयार्थ—याभिः विभूतिभिः—ज्या विभूताना—त्वं—तूं—इमान् लोका
न्—या लोकांस—व्याप्य—व्यापून—तिष्ठसि—राहतोस—ता दिव्या. आत्म-
विभूतयः—त्या आपल्या दिव्य विभूति—अशेषेण—सपूर्णपणे—चक्षु अर्हसि
—सांगण्यास तू योग्य आहेस १६

वक्तुमिति । वस्तु कथयितुमहंस्वशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो
यास्ता चक्षुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमाँल्लोकाँस्व व्याप्य
तिष्ठसि ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—‘ चक्षुं० ’ इति—ज्याअर्थी तुझे स्वरूप आमच्या सारख्याचा विषय
होऊ शकत नाही, पण आम्हाला ते जाणण्याची इच्छा मात्र आहे, त्याअर्थी तूच तें
रूप मला सांग, असे अर्जुन ‘ वक्तुं० ’ या श्लोकाने म्हणतो—चक्षुं—कथयितु
अर्हसि—तूच सांगण्यास—कथन करण्यास योग्य आहेस (काय सांगण्यास ?)—दि
व्याः हि आत्मविभूतय—आत्मन याः विभूतय ताः अशेषेण चक्षुं अर्हसि
—दिव्य म्ह० अप्राकृत—अलौकिक अशा आत्मविभूति—आत्म्याच्या ज्या विभूति-
विस्तार त्या सर्व—सारी शिष्टक न देवतां सांगण्यास तू योग्य आहेस—याभिः वि
भूतिभि—आत्मन माहात्म्यविस्तरै त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि—
ज्या विभूतीच्या योगाने म्ह० आपल्या माहात्म्याच्या विस्तारानी तू या लोकांस व्यापून
—भरून राहत आहेस [त्या विभूति अशेषत सांगण्यास तू योग्य आहेस, असा सबंध]

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं ॥१८॥

अन्वयार्थ—योगिन्—हे योगिन्—त्वां—तुझे—सदा परिचिन्तयन् अहं
—सर्वदा चिंतन करणाऱ्या मीं—त्वां—तुला—कथं—कसे वरें—विद्याम्—जाणवें
—भगवन्—हे भगवन् ।—केषु केषु च भावेषु—कोणकोणत्या भावांमध्ये—पदार्थां
मध्ये—मया—मजकडून—चिन्त्य. असि—(तू) चिन्त्य—चिंतन करण्यास योग्य
आहेस—जनार्दन—हे जनार्दना । तू—आत्मन—तुझे—आत्म्याचे—योग—
विशेष प्रसारचें यापथक—च—य—विभूति—ध्यानास योग्य असलेल्या पदार्थांचा
विस्तार—विस्तरेण—गविस्तर—भूयः—पुनरपि—कथय—सांग—हि—वारण
—अमृतं शृण्वतः मे—तुमचाकवामून ऐकणाऱ्या माती—तृप्तिः—तृप्ति—नास्ति
—होत नाही. १७-१८.

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामह हे योगिन्चा मया परिचिन्तयन् केषु केषु
च भावेषु चक्षुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—‘कथं०’ इति—तुं माझ्या विभूति कशासाठी ऐकण्याची इच्छा करतोस, असं भगवान् विचारतील तर ‘मी तुझे ध्यान कसे करावे, तें कळावे म्हणून विभूति ऐकण्याची इच्छा करितो’ असं सांगण्यासाठी अर्जुन ‘कथं०’ या श्लोकानें म्हणतो—हे योगिन् अहं त्वां सदा परिचिन्तयन् कथं चिदां-विजानीयां—हे योगिन्—हे ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा, मी-स्थूलसुक्ष्म तुझे कोणत्या प्रकाराने सदा परिचिन्तन-अनुसंधान करीत होत्याना शुद्धचित्त होऊन निरपाधिक भशा तुला जाणू शकेन ? (दुसरा प्रश्न—) हे भगवन् मया केपु केपु च भावेपु-वस्तुपु (त्वं) चिन्त्यः अस्ति-ध्येय. अस्ति—तसंच, हे भगवन् मजकडून कोणत्या कोणत्या भाषांमध्ये-पदार्थांमध्ये तूं चिन्तन केला जाण्यास योग्य आहेस ? कोणकोणत्या वस्तूंमध्ये मा तुझे ध्यान करावें ? [चिंतन व अभेदन याच्या वेदासुद्धे व उपार्थाच्या बहुत्वामुद्धे ‘केपु केपु भावेपु’ असे बहुवचन योजिले आहे.] १७.

विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगीश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येय-पदार्थानां हे जनार्दन, अर्दतेगंतिकर्मणो रूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनादनः । अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्दिं परितोपो यस्माज्जास्ति मे शृण्वतस्त्वन्मुख-निःसृतवाचयामृतम् ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—‘विस्तरेण०’ इति—‘विस्तरेण०’ या श्लोकानें अर्जुन प्रकृत प्रभावा उपसंहार करतो.—हे जनार्दन, विस्तरेण आत्मनः योगं-योगीश्वर्य-शक्तिविशेषं विभूतिं च ध्येयपदार्थानां विस्तरं (भूयः कथय)—हे जनार्दना, विस्तारानें आपला योग म्ह० एक प्रकारची योगीश्वर्यशक्ति व विभूति म्हणजे

१. रहस्यकार म्हणतात—“विभूति व योग हे शब्द याच अध्यायाच्या ७ व्या श्लोकात आलेले असून त्याचाच अर्जुनानें येथें अनुवाद केला आहे. ‘योग’ शब्दाचा अर्थ पूर्वी गी ७-२५ केला आहे तो पहा.” पण तोच अर्थ बरोबर कां नाहा, तें आम्हां तेंच न दाखविलें आहे, तेंहि पहा. (गी. भा. पृ. ६३८) या अध्यायाच्या सातव्या किंवा या श्लोकात योग कशाला म्हटलें आहे, तें ठरविण्यास सातव्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकातील ‘योग-मायासमाहृत.’ या शब्दापर्यंत भाव घ्यावयास नको. कारण येथें सातव्या श्लोकातच ‘एता विभूति योग च’ असं म्हणून विभूति व योग या शब्दाचा २ ते ६ या पूर्व श्लोकातल वग-नाशीं मवध असल्याचें व्यक्त केलें आहे.

रहस्यकार पुनः म्हणतात—“भगवताच्या विभूति अर्जुन विचारितो, याचें कारण निर-निराळ्या विभूतीचें देवता म्हणून ध्यान करण्याकरितां नव्हे, तर विभूतीत सर्वव्यापी पर-मेश्वराचीच भावना ठेवण्याकरिता होय. कारण एकच परमेश्वर सर्व ठिकाणीं आहे हें ओळखणें आणि परमेश्वराच्या निरनिराळ्या विभूति निरनिराळ्या देवता आहेत, असें मानणें यात भक्तिमार्गदृष्ट्या महदन्तर आहे” हें जर खरें आहे, तर मागे ९ व्या अध्यायाच्या शेवटीं ‘व्यक्तस्वरूपाचा दसक’ वगैरे जें म्हटलें आहे किंवा त्याच अध्या-

ध्येयपदार्थांचा विस्तार (मला पुन सांग, असा पुढे सबंध)—अर्दते गतिकर्मण रूप—जनार्दन, हें गतिमित्रा हा ज्याचा अथ आहे अशा अर्द धातूचें रूप आहे—असुराणां—देवप्रतिपक्षभूताना जनानां नरकादिगमयितृत्वात् जनार्दन—असुराना म्ह० देवाच्या प्रतिपक्षभूत लोकाना नरकादिकात घालवीत असल्यामुळे जनार्दन—या अभ्युदयनि श्रेयसपुरुषार्थप्रयोजन सर्वे जनैः याच्यते इति जनार्दन.—किंवा अभ्युदय व नि श्रेयस या दोन पुरुषार्थांसाठीं सर्वलोकाकडून याचना केला जातो म्हणून जनार्दन [अद्-याचने या धातूपासून झालेले हें रूप आहे पण सातव्या व नवव्या अध्यायात ईश्वराची विभूति व ऐश्वर्य याच वर्णन केले आहे पुन आणखी ते ऐकण्याची इच्छा का करतोस ? उत्तर—]—भूय पूर्वं उक्त अपि कथय—पुन सांग, पूर्वी जरी सांगितल आहे, तरी पुन सांग—हि—यस्मात्त्वन्मुख निरुतवाक्यामृतं शृण्वत. मे तृप्ति-परितोष. न अस्ति—कारण दुष्ट्या सुखातून निघालेल वाक्यामृत ध्रुवण करण्याया माझी तृप्ति—सर्वप्रकारें सतोष होत नाहा, [म्हणून पुन सांग वाक्यामृत म्ह० अमृतासारखें वाक्य] १८

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण झणाले—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अन्यार्थ—हन्त—वर आहे, आता मी—ते—तुला—दिव्या आत्मविभू तय—दिव्य आत्मविभूति—प्राधान्यत—मुख्य मुख्यच—कथयिष्यामि—सांगेन—हि—कारण—हे कुरुश्रेष्ठ—हे कुरुमुलातील श्रेष्ठा—मे विस्तरस्य—माझ्या विस्ताराचा—अन्त—अन्त—नास्ति—नाहा १९

हन्त ष इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभू तयो यास्ता कथयिष्यामीत्येत प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्ता तां प्रधानां प्राधान्यत कथयिष्याम्यह कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु यपदातेनापि न शक्या वक्तु यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभुतीनामित्यथ ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्न करणाऱ्या अनुनाला आश्वामन देण्यासाठीं श्रीभगवाद्—‘हन्त ते०’ इति—‘हन्त ते० या श्रुतानि म्हणतात—हन्त-इदानीं ते दिव्या-दिवि भवा-आत्मविभूतय-आत्मन. मम या विभूतय—वरें तर, आतां तुला

याच्या आरंभ “ परमेश्वराचें स्वरूप प्रेमगम्य व व्यक्त म्ह० प्रत्यक्ष वृत्तगारें असतें आणि त्या व्यक्त स्वरूपाचें ९, १०, ११ व १२ या चार अध्यायांत निरूपण केले आहे ’ असें त्रे म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? सर्वांमध्ये एकच परमेश्वर आहे हें ओळखणें म्ह० परमेश्वराचें स्वरूप प्रत्यक्ष वृत्तगें वी वाय ? विभूति म्ह० परमेश्वर नसतें, ह तर सर्वें नर पामेश्वर भक्त वना ? मवच भगवद् ’

मी दिव्य म्ह० गुलोकांतील—अलौकिक आत्मविभूति—आत्म्याच्या माझ्या ज्या विभूति—ता कथयिष्यामि इति एतत्—त्या सांगेन असा याचा भावार्थ (त्या कसा ?)—कुरुध्रेष्ट—प्राधान्यत.—यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः तां तां प्रधानां—प्राधान्यतः अहं कथयिष्यामि—हे कुस्कुलध्रेष्टा 'प्राधान्यत' म्ह० ज्या ज्या सजातीय पदार्थसमूहात जी जा प्रधान विभूति आहे, त्या त्या प्रधान विभूतीला—अर्थात् प्राधान्यत मी सांगेन—तु अशेषतः चर्पशतेन अपि वक्तु न शक्या.—कारण पूर्णपणे—सर्व विभूत शबर वर्षे सागत राहिल्यानेहि सपणार नादांत शबर वर्षांताहि सर्व विभूति सागता येणे शक्य नाहा.—यत मे—मम विस्तरस्य—विभूतीनां इत्यर्थ अन्तः नास्ति—कारण माझ्या विस्ताराचा म्ह० माझ्या विभूतीचा असा भावार्थ, अन्त नाहा [माझा विस्तार अनंत आहे. त्यामुळे ती पूर्णपणे सागतां येणे शक्य नाहा] १९

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अन्वयार्थ—गुडाकेश—हे अर्जुना—अहं—मी—सर्वभूताशयस्थितः—सर्व प्राण्यांच्या हृदयात स्थित असलेला—आत्मा—आत्मा आहे—अहं—मी—भूतानां—सर्व भूताचा—आदिः—आदि म्ह० कारण—च मध्यं—च मध्य म्ह० स्थिति—च अन्तः एव—च अन्त म्ह० प्रलय आहे २०

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यय, घनकेश इति वा । सर्वेषा भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्य ध्येय । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्माद्दहमेवाऽऽदिभूताना कारण तथा मध्य च स्थितिरन्त प्रत्यश्च ॥

माप्यार्थ—तत्र प्रथम एव तावत् शृणु—त्यांताला आता अगोदर प्रथम विस्तार—माची पाहिली विभूतिच तू ऐक—हे गुडाकेश—गुडाका निद्रा तस्या. ईश गुडाकेशः—जितनिद्र. इत्यर्थ.—हे गुडाकेश,—गुडाका म्ह० निद्रा तिचा ईश तो गुडाकेश, म्ह० ज्यान निद्रेला विकले आहे ता, असा याचा भावार्थ—घनकेश इति वा—किंवा गुडाकेश म्ह० घनकेश—हे अर्जुना—अहं आत्मा—प्रत्यगात्मा सर्वेषां भूताना आशये अन्तर्हृदि स्थित. (अहं आत्मा—प्रत्यगात्मा) नित्यं ध्येय—मी आत्मा—प्रत्यगात्मा सर्व भूताच्या आशयात—अन्तर्हृदयात जेथे कर्म व ज्ञान यांचे संस्कार राहतात, त्या हृदयात स्थित असलेला मा आत्मा—प्रत्यगात्मा आहे, असें नित्य ध्यान करावे (पण जो मद किंवा मध्यम अधिकारी परमात्म्याचे आत्मत्वाने ध्यान करू शकत नाही, त्याच्यासाठी सांगतात—) तदशक्तेन च उत्तरेषु भावेषु अहं चिन्त्य.—चिन्तयितुं शक्य—पण तसें ध्यान करण्यास जो असमर्थ असेल त्याने पुढे सांगितलेल्या पदार्थांमध्य माघें चिंतन करावे, त्यातहि माघेंच चिंतन करणे

शक्य आहे—यस्मात् अह एव भूतानां आदिः—कारणं तथा मध्यं च स्थिति च अन्त-प्रलय—कारण मीच आदित्यादि सर्व भूतांचे कारण, तसेच मध्य म्ह० स्थिति व अन्त म्ह० प्रलय आहे [परमात्मा सर्वकारण, सर्वज्ञ, व सर्वेश्वर अमल्यामुळे तोच सर्वत्र ध्यान करण्यास योग्य आहे. दुसरा कोणाहि नाही] २०.

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—आदित्याना—आदित्यातील—विष्णुः—विष्णु आहे—(अहं)—मी—ज्योतिषां—ज्योताताळ—अंशुमान्—किरणवान्—रविः—सूर्य आहे—मरुतां—मरुत् या नावाच्या देवातील मी—मरीचिः—मरीचि—अस्मि—आहं—अह—मी—नक्षत्राणां—नक्षत्राताळ—शशी—चंद्र आहे २१

एव च ध्येयोऽहम्—आदित्याना द्वादशाना विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रवि प्रकाशयितृणामंशुमात्रश्चिममान्मरीचिर्नाम मरुता मरुद्देवताभेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमा ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—एव च अहं ध्येय—वर सांगितल्याप्रमाण ध्यान करण्यास अशाक असलेल्या साधकास व्यस्त विभूतियोग सागण्याच्या उद्देशाने—आणि असे माझे ध्यान करावे, असे ' आदित्याना० ' या श्लोकाने सांगतात—द्वादशानां आदित्यानां विष्णु नामा आदित्य अहं—वारा आदित्यातील विष्णु या नावाचा आदित्य मी आहे—ज्योतिषां—प्रकाशयितृणां—अंशुमान् रश्मिमान् रविः—ज्योतींतील म्ह० प्रकाशित करणारातील रश्मिमान्—किरणवान् सूर्य मा,—मरुतां—मरुद्देवताभेदानां मरीचिः नाम अस्मि—मरुत् नावाच्या देवताभेदाताळ मरीचिनामक मरुत् मी आहे—नक्षत्राणां अहं शशी—चंद्रमा—नक्षत्रांतील मी शशी म्ह० चंद्रमा आहे.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

अन्वयार्थ—वेदानां सामवेदः अस्मि—वेदातील सामवेद मी आहे—देवानां वासव अस्मि—देवातील इन्द्र मी आहे—च इन्द्रियाणां अह मन अस्मि—आणि इंद्रियांतील मन मा आहे—भूतानां चेतना अस्मि—भूतांची चेतना मी आहे २२

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वामव इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चतुराश्रानां मनश्चास्मि मत्त्वधिकार्यात्मक मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणमघाते निष्ठाभिष्यन्त बुद्धिपूर्तिचेतना ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—‘वेदानां०’ इति—‘वेदानां०’ या श्लोकाने आणखी कांहा प्रधान विभूति सांगतात—वेदानां मध्ये सामयेदः अस्मि—वेदातील मी सामवेद आहे—देवानां—रुद्रादित्यादीनां वासवः—इंद्र अस्मि—छद्र, आदित्य इत्यादि देवां तील इद्र मी आहे—अक्षुरादीनां एकादशानां इंद्रियाणां मनः च अस्मि—चक्षुरादिक अकरा इंद्रियातील मन मी आहे म्ह०—संकल्पविकल्पात्मक मनः च अस्मि—संकल्पविकल्पात्मक मन मी आहे—भूताना चेतना अस्मि—भूतांतील चेतना मी आहे—कार्यकरणसघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिबुक्तिः चेतना—शरीर व इंद्रिय यांच्या सघातात नित्य अभिव्यक्त होणारी जी बुद्धिबुक्ति ती चेतना होय. २२

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अहं रुद्राणां शंकरः अस्मि—मी अकरा रुद्रांतील शंकर आहे—यक्ष रक्षसां वित्तेश—यक्ष-राक्षस यांतील कुबेर मी आहे—वसूनां पावक च अस्मि—आठ वसूतांतील पावक—अग्नि या नांवाचा वसु मी आहे—अहं शिखरिणां मेरु—मी शिखरयुक्त पर्वतांतील मेरु आहे—पार्थ—हे पार्थ!—मां पुरोधसां मुख्यं बृहस्पतिं विद्धि—मी पुरोहितांतील मुख्य बृहस्पति आहे असे तू जाण—अहं सेनानीनां स्कन्दः—मा सेनापतींतील स्कंद आहे—अहं सरसां सागरः अस्मि—मी देवानिमित्त सरोवरांतील सागर आहे २३-२४

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेश कुबेरो यक्षरक्षसां पक्षाणां रक्षसा च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निमेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥

भाष्यार्थ—‘रुद्राणां०’ इति—‘रुद्राणां०’ या श्लोकाने आणखी प्रधान विभूति सांगतात—एकादशानां रुद्राणां शंकरः च अस्मि—अकरा रुद्रांतील शंकर मी आहे—यक्षरक्षसां—यक्षाणां च रक्षसां वित्तेशः—कुबेर,—यक्ष राक्षसांतील म्ह० यक्ष व राक्षस यांतील वित्तेश म्ह० कुबेर मी आहे—अष्टानां वसूनां पावक च—अग्निः अस्मि—आठ वसूतांतील पावक म्ह० अग्नि मी आहे—शिखरिणां—शिखरवतां मेरुः अहं—शिखरवतानांतील म्ह० शिखरानां युक्त असलेल्या पर्वतांतील मेरु मी आहे २३

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यं. स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं

स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—‘पुरोधसां० इति—हे पार्थ पुरोधसां—राजपुरोहितानां मुख्य-प्रधानं मां बृहस्पतिं विद्धि—जानीहि—‘पुरोधसा०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—हे पार्था, पुरोधसांतील म्ह० राजपुरोहितांतील मुख्य-प्रधान असलेला जो बृहस्पति तो मी आहे, असें समज.—हि स. इन्द्रस्य मुख्यः पुरोधाः स्यात्—कारण तो इंद्राचा मुख्य पुरोहित आहे.—सेनानीनां—सेनापतीनां अहं स्कन्दः—देवसेनापति.—सेनानींतील म्ह० सेनापतींतील मी स्कंद म्ह० देवांचा सेनापति आहे.—सरसां—यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरः अस्मि—भवामि—सरोवरांतील—जा देवनिर्मित सरोवरें आहेत त्यातील मी सागर आहे. २४

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

अन्वयार्थ—अहं महर्षीणां भृगु—मी महर्षींतील भृगु आहे.—अहं गिरां एकं अक्षरं अस्मि—मी पदरूप वाणींतील ॐ हें एकाक्षर आहे—अहं यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि—मी यज्ञांतील जपयज्ञ आहे.—अहं स्थावराणां हिमालयः—मी स्थावरांतील हिमालय आहे. २५

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरसंकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—‘महर्षीणां० इति—‘महर्षीणा०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—महर्षीणां अहं भृगुः—महर्षींतील मी भृगु आहे.—गिरां—वाचां—पदलक्षणानां एकं अक्षरं आकार अस्मि—वाणींतील—पदलक्षण—शब्दरूप वाणींतील एक अक्षर म्ह० ओंकार मी आहे [ओंकार ब्रह्माचें नाव व प्रतीक असल्यामुळे प्रधान अक्षर आहे]—यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि—यज्ञांतील जपयज्ञ मी आहे. [जपयज्ञ हिंसादि दोषाना रहित असल्यामुळे इतर यज्ञांहून प्रधान आहे.]—स्थावराणां—स्थितिमतां हिमालयः—स्थावरांतील—स्थितिमान् पदार्थांतील हिमालय मी आहे. २५.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अन्वयार्थ—सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः—सर्व वृक्षांतील—वनस्पतींतील मी अश्वत्थ-निपळ आहे—च देवर्षीणां नारदः—आणि देवर्षींतील मी नारद आहे.—गंधर्वाणां चित्ररथः—गंधर्वांतील मी चित्ररथ आहे.—सिद्धानां कपिलः मुनिः—सिद्धां-तांतील कपिल मुनि मी आहे. २६

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवपीणां च नारदो देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवपर्यस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यऐश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—‘अश्वत्थः०’ इति—‘अश्वत्थः०’ या श्लोकाच्च व्याख्यान—सर्व-वृक्षाणां अश्वत्थः—सर्व वृक्षातील—वनस्पतींतील अश्वत्थ,—च देवपीणां नारदः—आणि देवपींतील नारद मी आहे,—देवाः एव सन्तः मन्त्रदर्शित्वात् ऋषित्वं प्राप्ताः ते देवपर्यः तेषां नारदः अस्मि—जे देवच असून मन्त्रदर्शित्वामुळे ऋषित्वास प्राप्त होतात ते देवर्षि, अशा देवपींतील नारद मी आहे,—गन्धर्वाणां चित्ररथः नाम गन्धर्वः (अहं) अस्मि—गंधर्वांतील चित्ररथनावाचा गंधर्व मी आहे,—सिद्धानां—जन्मना एव धर्म-ज्ञान-वैराग्य-ऐश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलः मुनिः—सिद्धांतील म्ह० जन्मतःच धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य यांच्या आधिपत्याला प्राप्त झालेल्या सिद्धांतील मी कपिल मुनि आहे. २६.

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

अन्ययार्थ—मां—माग—अश्वानां—अश्यांतील—अमृतोद्भवं—अमृतासाठीं केलेल्या क्षीरसागराच्या मंथनातून उत्पन्न झालेला—उच्चैःश्रवसं—उच्च प्रवा अश्व—विद्धि—जाण—गजेन्द्राणा ऐरावतं—मां गजेन्द्रांतील ऐरावत आहे—च—व—नराणां नराधिपं—मनुष्यांतील राजा मी आहे. २७

उच्चैरिति । उच्चैः श्रवसमश्वानामुच्चैः प्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीहामृतोद्भवममृत-निमित्तमयनोद्भवम् । ऐरावतमिश्रावत्या अपर्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धी-त्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—‘उच्चैः०’ इति—‘उच्चैः०’ इत्यादि श्लोकाने आणखी प्रधान विभूति सांगतात—‘उच्चैःश्रवसं अश्वानां’ उच्चैःश्रवा नाम अश्वः तं मां विद्धि—जा-नीहि—अश्यांतील ‘उच्चैःश्रवा’ नावाचा जो अश्व आहे तो मी आहे, अग्रे गमज—असे तू जाण.—अमृतोद्भवं—अमृतनिमित्तमयनोद्भवं—अमृतोद्भव म्ह० अमृतासाठी

१ रहस्यकार या कपिलनाच साम्यशास्त्रकार ममजनात. (गी. र. पृ. १५२) पर ते बरोबर नाही. पुराणे व महाभारतादि ग्रंथ यत्न मनराशिवाबरोबर ज्यांना भद्रदेवाचे मानसपुत्र म्हणून म्हटले आहे ते कपिल ईश्वरवादी आहेत व तेच हे सिद्ध होत माग्यदर्शन-कार कपिल निरीश्वरवादी होते. आचार्यांनी हा भेद अद्भुतगनाराईरआम्हात स्पष्ट दाखविला आहे. पुराणादिकाल नामसांडूडवामुळे हा भेद स्पष्टपणे दाखविलेला नाही तथापि भागवतांतील विष्णुउत्पन्न कविनांनी आदल्या आरंभ-देवहूनाला जो वैदिक एकरूपवेग सांगितला आहे, तो संसृष्टदर्शनाहून निराश्रया प्रकारचा आहे, हे बहुभुजना अवगत आहेच.

केलेले जें समुद्रमंथन त्यांतून उत्पन्न झालेला उच्चै ध्रुवा मी आहे असें समज—ऐरावतं—इरावत्या अपत्य—ऐरावत म्ह० इरावताचे अपत्य—गजेन्द्राणां—हस्ती श्वराणां तं मां विद्धि इति अनुवर्तते—गजेन्द्रातील म्ह० श्रेष्ठ हस्तीतील ऐरावत हस्ती मी आहे, असें जाण, अशा 'विद्धि-जाण' या क्रियापदाची अनुवृत्ति हाते—नराणां—मनुष्याणा च नराधिप-राजान मां विद्धि-जानीहि—आणि नरा-तील म्ह० मनुष्यातील नराधिप-राजा मी आहे, अने तू जाण २७

आयुधानामहं वज्रं धेनुनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—अह आयुधानां वज्र—मी आयुधाताल वज्र आहे—अह धेनूना कामधुक् अस्मि—मी धेनूताल कामधेनु आहे,—प्रजनः कंदर्प अस्मि—मी प्रजोत्पादनाचे कारण कंदर्प—काम—आहे—अह सर्पाणां वासुकि अस्मि—मी सर्पांतील वासुकि आहे २८

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभव धेनूना दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामाना दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् । प्रजन प्रजनयिताऽस्मि कंदर्प काम. सर्पाणा सर्पभेदानामस्मि वासुकि सर्पराज ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'आयुधानां०' इति—'आयुधाना०' यांचे व्याख्यान—आयुधाना अहं दधीचि अस्थिसंभवं वज्रं—आयुधातील मी दधानि-मुनींच्या अस्थापासून झालेले वज्र आहे—धेनूनां—दोग्ध्रीणा कामधुक् अस्मि—धेनूतील म्ह० दुभत्या गायीतील कामधेनु मी आहे—वसिष्ठस्य सर्वकामाना दोग्ध्री वा सामान्या कामधुक्—वसिष्ठाची सर्व काम पूर्ण करणारी किंवा दुसरी एखादी सामान्य कामधेनु—प्रजन—प्रजनयिता कंदर्प. काम अस्मि—प्रजन-प्रजोत्पादन करणारा कंदर्प—काम मी आहे—सर्पाणा-सर्पभेदानां (अहं) वासुकि. -सर्पराज अस्मि—सर्पांतील म्ह० सर्पांच्या एक प्रकाराताल मा वासुकि-सर्पराज आहे २८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—अह नागानां अनन्त अस्मि—मी नागांतील अनन्त आहे—(अह) यादसां वरुणः—मी जलदेवतांतील वरुण आहे—च पितृणां अर्यमा अस्मि—आण पितरांताल मी अर्यमा नावाचा पितृराज आहे—अह संयमतां यम—मी संयमन करणारांतील यम आहे, २९.

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहमद्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि, यम सयमता सयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—‘अनन्तः०’ इति—‘अनन्त ०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—‘अनन्तः च अस्मि नागानां’—नागविशेषाणां—नागराजः च अस्मि—नागांताल म्ह० नागाच्या जातीतील नागराज—अनन्त मी आहे—यादसां अहं वरुणः—अद्देवतानां राजा अहं—यादसातील म्ह० जलदेवताताल मा वरुण राजा आहे—पितृणां अर्यमा नाम पितृराजः च (अहं) अस्मि—पितरातील अर्यमानावाचा पितृराज मी आहे—सयमता—सयमनं कुर्वतां यमः अहं—सयमनं करणारातील यम मा आहे २९

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

अन्वयार्थ—च अहं दैत्यानां प्रह्लाद अस्मि—व मी दैत्यांताल प्रह्लाद आहे,—अहं कलयता काल—मा गणना करणाराताल काल आहे—च अहं मृगाणां मृगेन्द्र—आणि मी मृगांताल—पशूताल सिंह किंवा बाघ आहे—च पक्षिणां वैनतेयः—व पक्ष्यांताल गरुड आहे ३०

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिविशयानां, काल कलयता कलन गणनं कुर्वतामह, मृगाणां च मृगेन्द्र सिंहो व्याघ्रो वाऽह, वैनतेयश्च गरुडान्विनता-मुत पक्षिणा पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—‘प्रह्लाद ०’ इति—‘प्रह्लादः०’ याचे व्याख्यान—दैत्यानां-दितिविशयानां प्रह्लाद. नाम च अस्मि—दैत्यांताल म्ह० दिताच्या वशांत झाले त्यांताल ‘प्रह्लाद’ नावाचा दैत्य मी आहे—कलयता—कलन-गणनं कुर्वतां अहं काल—कलन म्ह० गणना करणाऱ्यांताल काल मी आहे—मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंह व्याघ्र वा अहं—पशूताल मृगेन्द्र-सिंह किंवा बाघ मा आहे—पक्षिणां-पक्षिणां च वैनतेय गरुडान्व-विनतामुतः (अहं)—आणि पक्ष्यांताल वैनतेय-गरुड-विनतेचा पुत्र मा आहे ३०.

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—पवतां पवन. अस्मि—पवन करणाराताल मी वयु आहे—अहं शस्त्रभृतां राम—मी शस्त्र धारण करणाराताल दाशरथि राम आहे—अहं

झपाणां मकरः अस्मि—मी मासे, कांसव इत्यादि जलचर प्राण्यांतील सुसर-मगर
आहे अहं स्रोतसां जाह्नवी अस्मि—मी प्रवाहातील गंगा आहे. ३१

पवन इति । पवनो वायुः पवता पावयितृणामस्मि, रामः शस्त्रभृतामह शस्त्राणां
धारयितृणां दाशरथी रामोऽह, झपाणा मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽह
स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—‘पवनः०’ इति—‘पवनः०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—पवतां-पा-
वयितृणां पवन-वायु अस्मि—पावन करणारातील पवन म्ह० वायु मी आहे
—शस्त्रभृतां-शस्त्राणां धारयितृणां राम अहं-दाशरथी राम अह—
शस्त्रभृतांतील म्ह० शस्त्रांचे धारण करणारातील राम मी आहे—दाशरथी राम मी आहे.
—झपाणां-मत्स्यादीनां मकरः नाम जातिविशेष अहं—झप म्ह० मत्स्यादि
जलचर प्राणी, त्यातील मकर या नावाचा जो एका जातीचा प्राणी आहे तो मी आहे,
—स्रोतसां-स्रवन्तीनां जाह्नवी गंगा—प्रवाहातील-प्रवाहाने वाहणा या ज्या नद्या
आहेत त्यातील जाह्नवी-गंगा मी आहे ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुन—अह—मी—सर्गाणां—सृष्ट्याचा—आदिः च
अन्त च मध्य एव—उत्पत्ति, स्थिति व लय आहे—विद्यानां—विद्यातील—
अहं—मा—अध्यात्मविद्या—आत्मविद्या आहे—अह प्रवदतां वादः—मा
वाद-जल्प-वितंडा यातील वाद आहे कारण वाद अर्थाच्या निर्णयाला कारण होतो ३२

सर्गाणामिति । सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन ।
मूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रम इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति
विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्र
वदता प्रधानमत सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह
ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—‘सर्गाणां०’ इति—‘सर्गाणां०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—अर्जुन
सृष्टीनां आदि अन्त च मध्य च अह एव उत्पत्ति-स्थिति-लयाः अहं—
हे अर्जुना, सृष्ट्याचा आदि, अन्त व मध्य मीच आहे सृष्टीचे उत्पत्ति स्थिति लय मी
आहे (अदोषण, हे एकदा वर श्लो २० यात सांगितले आहे, मग पुन येथे सांग
ण्याचे कारण काय ? उत्तर—) जीवाधिष्ठितानां भूतानां एव आदिः च अन्तः
इत्यादि उपक्रमे उक्त—जीवाः इह अधिष्ठित शालेल्या भूतांचाच ‘आदि व अन्त
इत्यादि मी आहे’ अस धारणा मागितले—तु इह सर्वस्य एव सर्गमात्रस्य इति
विशेष—पण येथे सर्वच सर्गांचे म्ह० सर्व कार्यांचे आदि-अन्त-मध्य मी आहे,

भवे सांगतात, हा त्यात विशेष आहे.—विद्यानां-अध्यात्मविद्या मोक्षार्थत्वात् प्रधानं अस्मि—विद्यातील अध्यात्मविद्या मी, ती मोक्षासाठी अमल्यामुळे प्रधान आहे व ती मी आहे,—वाद् अर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानं अत स अहं अस्मि—वाद-वर्णरागांचा कथा अर्थाचा निर्णय करण्यास कारण होत असल्यामुळे-तत्त्व निर्णयामध्ये निचे पर्यवसान होत असल्यामुळे वाद, जन्म, वितंडा, यातील वाद मुख्य आहे, दगून तो मी आहे—इह प्रवदतां इति प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानां एव वाद् जल्प वितंडानां प्रहर्षणं—येथे 'प्रवदता' शब्दान प्रवक्ताच्या द्वारा बोलण्याचे-भाषणाचे जे वाद्, जन्म व वितंडा असे भेद-प्रकार, त्यांचे प्रहर्षण करावे. ३१

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) अक्षराणां अकारः अस्मि—मी अक्षरातील अकार हे अक्षर आहे—च सामासिकस्य द्वंद्वः—व समासाच्या समूहातील द्वंद्वसमाम मा आहे. (कारण त्यातील सर्व पदे अर्थांमध्ये येतात)—अक्षय कालः अहं एव—अक्षय काल मीच आहे.—अहं विश्वतोमुख धाता अस्मि—मी सर्व जगाच्या कर्मांचे फल देणारा सर्वतोमुख धाता आहे. ३३

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि इहः समासोऽस्मि सामासिकस्य समासमगृहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽश्रीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाघातयः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि, धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुख सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—'अक्षराणां०' इति—'अक्षराणां०' याचे व्याख्यान—अक्षराणां-वर्णानां अकार-वर्णः (अहं) अस्मि—अक्षरातील म्ह० अ, इ, उ, क, च, ट, त, प, इत्यादि वर्णातील अकार हा वर्ण मा आहे—सामासिकस्य-समास-समूहस्य द्वंद्वः समासः अस्मि—सामासिकांतील म्ह० समासांच्या समूहांतील द्वंद्व समास मी आहे—किंच अहं एव अक्षयः-अक्षराणः प्रसिद्धः कालः-क्षणाघातय—तसेच, मीच अक्षय म्ह० आण न होणारा प्रसिद्ध अक्षरादिसेसक काल आहे.—अथवा परमेश्वरः-कालस्य अपि कालः अस्मि—किंवा परमेश्वर-कालाचाहि

१ रक्षयकार 'वाद प्रवदता अह' याचा अर्थ—'वादकरणांसाठी वाद मा आहे' असा करितात. पण तो बरोबर नाही. कारण यथाल वर्णानाचा जो भेष आहे, तो त्या त्या जातीच्या पदार्थातील जो एक भेष पदार्थ असेल, तो मा अम सागण्याचा आहे 'अनेक विद्याशास्त्र अध्यात्मविद्या मी' असे पूर्वी व 'अक्षराणां अकार मा' असे पुढे द्यावे आहे. त्याच्या मी व पुढे हि प्राय असे निर्धारणच आहे. याप्रकार म्हाताचे जे वाद, जन्म व विद्वदा असे तीन प्रकार आहेत, त्यांतील वाद जन्म निर्णयाना कारण होणारा अमल्यामुळे टोच मी असा अर्थ करणेच समुचित होत.

काल मी आहे.—अहं धाता—सर्वजगत कर्मफलम्य विधाता—मी धाता म्ह०
सर्व जगला कर्मांचे फल देणारा आहे व—विश्वतोमुखः—सर्वतोमुख —मी विश्व
तोमुख म्ह० सर्वतोमुख आहे ३३

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

अन्वयार्थ—अह सर्वहरः मृत्युः अस्मि—मा सर्वांच्या धनादिकांचे व प्राणांचे
हरण करणारा मृत्यु आहे —च भविष्यतां उद्भव —व पुढे होणाऱ्या उत्कर्षाचा
उत्कर्ष—पुढील अभ्युदयाचा हेतु मा आहे.—च नारीणां—आणि स्त्रियांतील उत्तम
स्त्रिया अशा—कीर्तिः श्री वाक् स्मृति मेधा धृतिः क्षमा—कीर्ति, श्री, वाक्,
स्मृति, मेधा—धारणाशक्ति धृति व क्षमा या देवता मी आहे ३४

मृत्युर्द्विविधो धनादिहर. प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा
पर ईश्वर प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाह,
केषां भविष्यता भविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्ति श्रीर्वाक्च नारीणां
स्मृतिर्मेधा धृति. क्षमेत्येता उत्तमा स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसवन्धेनापि
लोक कृतार्थमात्मान मन्यते ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—मृत्यु द्विविधः धनादिहर च प्राणहर सर्वहर उच्यते
स अहं इत्यर्थ —मृत्यु दोन प्रकारचा म्ह० धनादिकांचे हरण करणारा व प्राणांचे
हरण करणारा आहे, म्हणून त्याला सर्वहर म्हणतात सर्वहर मृत्यु मा आहे, असा
भावार्थ —अथवा परः ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहर स अह—किंवा
परमेश्वर प्रलयसमयी सर्वांचे हरण करात असल्यामुळे सर्वहर आहे तोच मी (हा 'सर्व-
हर-शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे,)—उद्भव -उत्कर्षः अभ्युदयः तत्प्राप्तिहेतुः च
अह—उद्भव म्ह० उत्कर्ष—अभ्युदय व त्याच्या प्राप्तीचा हेतु मी आहे —केषां—पण
उत्कर्ष कोणाचा ?—भविष्यतां—भाविकल्याणानां—उत्कर्षप्राप्तियोग्यानां इत्य
र्थ —ज्यांचे व त्याण पुढे व्हावयाचे आहे त्यांचा उद्भव मी आहे म्ह० जे उत्कर्षाच्या
प्राप्तिला योग्य आहेत, त्यांचा उद्भव जसा याचा भावार्थ—कीर्ति श्री वाक् च
नारीणां स्मृति मेधा धृति क्षमा इति एताः स्त्रीणां उत्तमा अहं अस्मि
—कीर्ति—धामकतेविषयाची स्त्रियां, श्री—लक्ष्मी—कीर्ति—शोभा, वाक्—वाणी—सर्वप्रकाशन
करणारा, स्मृति—पार वेळी पूर्वी अनुभविलेल्या गोष्टींची स्मरणशक्ति, मेधा—प्रथ धारण
शक्ति, धृति—धैर्य,क्षमा—मान व अपमान या दोन्हा वेळी मन निर्विकार ठेवण, स्त्रिया
तील या उत्तम स्त्रिया मी आहे—यासां आभासमात्रसवन्धेन अपि लोक
आत्मान कृतार्थ मन्यते—ज्यांच्या आभासमात्र सबधानेहि लोक आपल्याला
कृतार्थ समजतात त्या कीर्त्यादिक मा आहे ३४

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—तथा साम्नां बृहत्साम (अहं अस्मि)—त्याचप्रमाणे सामांतील बृहत्साम या नावाचे साम मी आहे.—अहं छन्दसां गायत्री—मी छंदातील गायत्री-छंद आहे.—अहं मासानां मार्गशीर्ष.—मी चैत्रादि वारा महिन्यांतील मार्गशीर्ष मास आहे व—ऋतूनां कुसुमाकर—वसंतादि ऋतूंतील मी वसंत आहे. ३५

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादि छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—‘बृहत्साम०’ इति—वेदांतील सामवेद मी आहे, हे सांगितले. आतां ‘बृहत्साम०’ याचे त्यांतील अग्रान्तर विशेष सांगतात—तथा साम्नां प्रधानं बृहत्साम अस्मि—त्याचप्रमाणे सामांतील प्रधान असलेले बृहत्साम मी आहे.—छन्दसां गायत्री अहं—गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टानां ऋचां गायत्री ऋक् अहं इत्यर्थ—छन्दांतील गायत्री मी आहे. गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, त्रिष्टुप् इत्यादि छन्दाना युक्त असलेल्या ऋचांतील गायत्री ऋक् मी आहे, असा याचा भावार्थ. (कारण गायत्री द्विजाच्या दुसऱ्या जन्माचा जनना आहे.)—मासानां मार्गशीर्षः अहं—मासांतील मार्गशीर्ष मास मी आहे. (कारण तो महिना परिपक्व धान्यानें युक्त असतो.)—ऋतूनां कुसुमाकरः वसन्तः—ऋतूंतील वसंत ऋतु मी आहे. (कारण तो ऋतु पार रमणाय असतो.) ३५

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—अहं छलयतां द्यूतं अस्मि—मी फसाविणान्या वस्तूंनील द्यूत आहे. (अहं) तेजस्विनां तेजः—मी तेजस्वी लोकांतील तेज आहे—अहं जय (अस्मि)—मी विजयाजनांचा जय आहे.—व्यवसाय अस्मि—व्यवसाया जनांचा मी व्यवसाय आहे.—सत्त्ववतां सत्त्वं अहं (अस्मि)—गास्त्विक लोकांचे सत्त्व मी आहे. ३६.

द्यूतमिति । द्यूतमश्रदेवनादिलक्षणं छलयतां छलयत्य ऋतूनामस्मि, तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतूनां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववता सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—‘द्यूतं’ इति—‘द्यूत०’ याचे प्यारयान—छलयतां—छलयत्य ऋतूनां अश्रदेवनादिलक्षणं द्यूत (अहं) अस्मि—छल कान्याना—कपट कान्याना वदार्पांतक परांतीं खेडणे वगैरे स्वल्पाचे द्यूत मी आहे. [हे सर्वस्य पालक.

प्यास कारण होतें. निराळपाच मिषानें दुसऱ्याच्या इटाचा घात करणे व आपले इष्ट साधणे, हा छल होय. तो करणारामध्ये यून श्रेष्ठ आहे, हे प्रसिद्ध आहे. निदान अर्जुनाला तरी त्याचा चागलाच अनुभव आलेला आहे.]—तेजस्विनां तेजः अहं—तेजस्वी लोकातील तेज-आज्ञा पाळली जाणे मी आहे.—जेतृणां जयः अस्मि—विजयी लोकाचा जय-उत्कर्ष मी आहे.—व्यवसायिनां व्यवसायः (अहं) अस्मि—व्यवसायि लोकाचा व्यवसाय-फाला कारण होणारा उद्यम मी आहे.—सत्त्ववतां—सात्त्विकानां सत्त्वं अहं—सत्त्ववानांचें म्ह० सात्त्विकाचें सत्त्व म्ह० धर्म, ज्ञान-वैराग्य इत्यादि सत्त्वकार्य मी आहे. ३६.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—अहं वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि—मी वृष्णींच्या मध्ये वासुदेव आहे—पाण्डवानां धनंजय—पाण्डवामध्ये धनंजय आहे.—अहं मुनीनां अपि व्यास—मुनीमध्येहि मी व्यास आहे—कवीनां उशना कविः (अस्मि)—सर्वज्ञ विद्वानातील शुकाचार्य या नावाचा कवि-सर्वज्ञ मी आहे. ३७.

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्म्ययमेवाहं त्वत्सखा, पाण्डवानां धनंजयस्य-मेव, मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—‘वृष्णीनां०’ इति—‘ वृष्णीना०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—वृष्णीनां वासुदेवः अयं एव अहं त्वत्सखा अस्मि—वृष्णिकुलोत्पन्न यादवातील वासुदेव हाच मी तुझा सखा आहे.—पाण्डवानां धनंजय—त्वं एव—पाण्डवांतील धनंजय म्ह० तूच मी आहे.—मुनीनां-मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनां अपि अहं व्यास—मुनींतील म्ह० मननशील, सर्व पदार्थांचे ज्ञानी असे जे मुनि त्यांतीलहि मी व्यास आहे.—कवीनां-क्रान्तदर्शिनां उशना कवि अस्मि—कवि म्ह० सर्वज्ञ लोकांतील उशना कवि म्ह० सर्व जाणणारा शुभ्र मी आहे. ३७

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीपताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) दमयतां दण्डः अस्मि—मी दमन करणारांतील दण्ड आहे.—जिगीपतां नीति. अस्मि—जयाची दृष्टा करणारांमध्ये मी नीति आहे.—गुह्यानां च एव मौनं अस्मि—आणि गुह्यांतील मौन मी आहे.—ज्ञानवतां ज्ञानं अहं (अस्मि)—ज्ञानवानांतील ज्ञान मी आहे. ३८.

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरास्मि जिगी-
वतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—‘दण्ड.०’ इति—‘दण्ड.०’ या श्लोकाचे व्याख्यान—दमयतां-दम-
यितृणां दण्डः अदान्तानां दमकारणं अस्मि—दमन करणारांचा दंड म्ह. अदा-
न्ताच्या-अनन्ताच्या-उन्मार्गगामींच्या दमनाचे-निग्रहाचे कारण-उद्धटाना नम्र करण्याचे
साधन-दंड मी आहे.—जिगीवतां-जेतुं इच्छतां नीतिः अस्मि—जिंकण्याची
इच्छा करणारांतील नीति म्ह. जयाचा उपाय जो धर्म त्याला प्रकाशित करणारा
न्याय मी आहे.—गुह्यानां-गोप्यानां मौनं च एव अस्मि—गुह्य म्ह. गोप्य,
गुप्त ठेवण्यास योग्य अशा गुह्यातील मौन-वाणीचा निरोध किंवा उत्तम चतुर्थाधमप्रवृत्ति
मी आहे.—ज्ञानवतां ज्ञानं अहं—जानी लोकांचे ज्ञान म्ह. श्रवणादिकाच्या द्वारा
परिपक्व झालेल्या वित्तसमार्थापासून उद्भवलेले सम्यग्ज्ञान मी आहे. ३८.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—अपि च—या शिवाय—यत् सर्व-
भूतानां बीजं—जे सर्व भूतांचे बीज—तत्—ते—अहं (अस्मि)—मी आहे.—
यत् चराचरं भूतं—जे चर किंवा स्थिर भूत-प्राणी—मया विना स्यात्—माझ्या-
वाचून असेल—तत्—ते—न अस्ति—नाहींच. ३९.

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणांपसंहारार्थं
विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्यान्नवेन्मयाऽ-
पहृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—‘यच्चापि०’ इति—‘यच्चापि०’ याचे व्याख्यान—अर्जुन च यत्
अपि सर्वभूतानां बीजं-प्ररोहकारणं तत् अहं—हे अर्जुन, आणि जें सर्व
भूतांचे बीज-उत्पात्तिकारण तें मी आहे. [सर्व जाडयसंगृहात प्रतिबिंबित झालेले
चैतन्य हेच बीज होय.]—प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपं आह—प्रकर-
णाचा उपसंहार करण्यासाठी विभूतीचा संक्षेप सांगतात—तत् भूतं चराचरं-चरं
अचरं वा न अस्ति—ते भूत-चराचर म्ह. चर किंवा अचर विद्यमान नाही, (तें
कोणतें ? तर) यत् मया विना स्यात्-अवेत्—कीं जें भूत मजवाचून असेल,
(कोणतेंहि त्यावर किंवा जंगम भूत मजवाचून नाही,)—मया अपहृष्टं-परित्यक्तं
तत् निरात्मकं शून्यं हि स्यात्—माझ्याकडून अपहृष्ट झालेले-मा सोडलेले भूत
स्वरूपरहित-शून्यच होईल. कारण तें आत्मरहितच होणार हें उपड आहे.—अतः
मदात्मकं सर्व इत्यर्थ—साचिदानन्दस्वरूप अशा माझ्यामुळेच सर्व चणचराची
निर्दि होत असल्याकारणाने सर्व मद्रूप आहे, असा भावार्थ. ३९.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—परंतप—अजुना '—मम—माझ्या—दिव्यानां विभूतीनां—
दिव्य—अलौकिक विभूतीचा—विस्ताराचा—अन्तः—अन्त—सीमा—न अस्ति—नाही
—तु—परंतु—एष—हा—विभूते विस्तर—विभूतीचा विस्तार—मया—
मा—उद्देशतः—सक्षेपाने—थोडासा—प्रोक्त—सांगितला आहे ४०

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप । न हांध
रस्य सर्वात्मनो दिव्याना विभूतीनामियत्ता शक्या वस्तु ज्ञातु वा केनचित् । एष तूद्दे-
शत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—' नान्तोऽस्ति० ' इति—' नान्तोऽस्ति० ' या श्लोकाने विभूतीना
अन्त नाही, असे सांगतात—हे परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां—विस्तराणां
अन्तः न अस्ति—हे अनुतापना, माझ्या दिव्य विभूतीचा म्ह० विस्ताराचा अन्त
नाही—सर्वात्मनः ईश्वरस्य दिव्यानां विभूतीनां इयत्ता केनचित् वस्तु
वा ज्ञातुं न हि शक्या—सर्वांचा आत्मा अशा ईश्वराच्या दिव्य विभूतींची मर्यादा
कोणालाहि सांगणे निवा जाणणे शक्य नाही त्याची मर्यादा कोणालाहि ठाऊक नाही—
त्याचा अन्त कोणालाहि लागला नाही. त्यामुळे तो कोणालाहि सांगता येत नाही—
मया तु एषः विभूतेः विस्तर उद्देशतः—एकदेशेन प्रोक्तः—एष मी तर हा
विभूतीचा विस्तार सक्षेपाने—एकदेशाने सांगितला आहे. ४०.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसंभवम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—यत् यत्—जे जे—विभूतिमत्—ऐश्वर्ययुक्त—श्रीमत्—सृष्टी
किवा कालि याना युक्त—या—किवा—ऊर्जित—बलाव्य—सत्त्व अस्ति—सत्त्व-
वस्तु—प्राणी असतो—तत् तत् एव—ते तेच—एव—तुं—मम तेजोशसंभवम्—
माझ्या तेजाच्या अंशापासून झालेले—अवगच्छ—जाण ४१

यद्यदिति—यद्यत्तेके विभूतिमद्विभूतियुक्तः सत्त्व यस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीलक्ष्मी-
स्तया सहितमुखाक्षेपेत वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेधरस्य तेजोशसंभव तेज
योऽस्त एकदेशः सभवो यस्य तत्तेजोशसंभवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यद्यदिति—' यत् यत्० ' या श्लोकाने न सांगितलेल्याहि ईश्वराच्या
विभूतीचा मग्न करण्यासाठी विभूतीचे लक्षण सांगतात—श्लोके यत् यत् विभूति-
मत्—विभूतियुक्तः सत्त्वं—यस्तु—या श्लोकी जे जे विभूतियुक्त सत्त्व—वस्तु—प्राणि-

जात—आहे—श्रीमत् ऊर्जितं एव वा—श्रीः लक्ष्मीः तथा सहितं वा उत्सा-
होपेतं—(आणि ते कसें ? उत्तर-) श्रीमत् किंवा ऊर्जितव, श्री म्ह० लक्ष्मी तिने
युक्त किंवा उत्साहानें युक्त असतें—तत् तत् एव मम—ईश्वरस्य तेजोऽसंभवं
इति त्वं अवगच्छ—जानीहि—ते ते सत्त्व-प्राणिजात मज् ईश्वराच्या तेजोऽश-
पासून झाले आहे असें तूं जाण. [माझ्या तेजाचा म्ह० चेतन्याचा किंवा ईश्वरसक्तीचा
जो अंश तोच त्याचा संभव आहे, त्यापासून ते झाले आहे, असें तूं जाण. ४१.]

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ .

अन्वयार्थ—अथवा—किंवा—अर्जुन—हे पार्था !—बहुना एतेन ज्ञातेन
—हे असे पुष्कळ जरी तूं जाणलेंस, तरी—तव किं—तुला काय लाभ होणार ?
—अहं—मी—इदं कृत्स्नं जगत्—हे सर्व जगत्—एकांशेन—आपल्या एका
अंशानें—विष्टभ्य—दड धारण करून—स्थितः (अस्मि)—राहिलो आहे. ४२

अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्वात्सावशेषेण । अशेष-
तस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दडं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशे-
नैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“ पादोऽस्य विश्वा
भूतानि ” इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहत्परिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत् श्रुती

श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

भाष्यार्थ—‘अथवा’ इति—सर्वांना सुगम होण्यासाठी अवशयशः विभूति
सांगून समर्थ अधिकाऱ्यांना साकल्याने ती ‘अथवा’ या श्लोकाने सांगतात—अ-
र्जुन अथवा बहुना एतेन—एवमादिना सावशेषेण तव ज्ञानेन किं स्यात्
—अर्जुना, किंवा अज्ञाप्रकारे कितीहि सांगितल तरी—आणखी शिष्टक राहणारी अशी
ही विभूति किताहि जरी तूं जाणलीस, तरी त्याच्या योगानें तुला काय होणार ? (कारण
तूं मला साकल्याने जाणण्यास असमर्थ आहेस.) यास्तव—तव इमं अशेषतः उच्य-
मानं अर्थं शृणु—तूं या अशेषतः—साकल्याने सांगितल्या जाणाऱ्या अर्थाला—माझ्या
सकल विभूर्ताला एक—विष्टभ्य—विशेषतः स्तम्भनं दडं कृत्वा इदं कृत्स्नं ज-
गत् एकांशेन—एकावयवेन—एकपादेन—सर्वभूतस्वरूपेण इति एतत् स्थितः
अहं (अस्मि)—एकांशानें—एका अवयवानें सर्वभूतस्वरूप, सर्व प्रपंचाची उपादान
शक्ति, याच उपाधानें युक्त अशा एका पादानें, अशा याचा भावार्थ. हे सर्व जगत् दड
करून, त्याचें विशेषतः स्तम्भन—धारण करून मी स्थित आहे.—तथा च मन्त्रवर्णः

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि’ इति—याविपर्या ‘सर्वं भूतं हा याचा पाद-एक अक्ष आहे,’ असा मंत्रवर्ण-ही श्रुति प्रमाण आहे. [याप्रमाणें या अध्यायात भगवानाच्या नानाप्रकारच्या विभूति ध्येयरूपानें व ज्ञेयरूपानें सांगितल्या आहेत, व सर्व प्रपंचात्मक ध्येयरूप प्रदर्शित करून ‘याचे तीन पाद निरुपाधिक अवस्थेत आहेत,’ अशा अर्थाच्या श्रुतिवचनानें निरुपाधिक प्रपंचार्तात तत्त्वाचा उपदेश करणाऱ्या भगवानानीं तस दाचा परिपूर्ण सच्चिदानंदंकरस आत्मा हा लक्ष्यार्थ निश्चित केला आहे.] ४२.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेच्या उपनिषदातील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय-शास्त्रातील विभूतियोगनावाचा दहावा अध्याय विष्णुसर्गकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

अध्याय अकरावा.

विश्वरूपदर्शन.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

अन्वयार्थ—(हे भगवन्—हे कृष्णा!)—मदनुग्रहाय—माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी—परमं गुह्यं अध्यात्मसंज्ञितं—अत्यंत गुह्य अध्यात्म या नावाचे—यत् वचः—जें वचन—त्वया—तूं—उक्तं—सांगितलेस—तेन—त्याच्या योगाने—मम—माझा—अयं—हा—मोहः—मोह—अविवेक—विगतः—पार निघून गेला आहे. १.

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च ' विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्ञगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्—मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतत्यर्थः॥१॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर संगति)—भगवत् विभूतय. उक्ताः—भगवानाच्या विभूती सांगितल्या. [परमात्म्याचे सौपाधिक रूप ध्येयत्वाने व निरुपाधिक रूप ज्ञेयत्वाने सांगितले]—तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न एकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवता अभिहितं श्रुत्वा—त्यात 'मी एका अंशाने या सवें जगला दब धारण करून स्थित आहे' असे भगवानानी सांगितलेले ऐकून—यत् वाचं ऐश्वरं जगदात्मरूपं तत् साक्षात्कर्तुं इच्छन् (अर्जुनः उवाच)—जें सौपाधिक ईश्वराचें आय सवें जगदात्मक विश्वरूप त्याला साक्षात् पाहण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—
—मदनुग्रहाय—मम अनुग्रहार्थं—मदनुग्रहार्थं—माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी—
परमं—निरतिशयं गुह्यं—गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितं—आत्मानात्मविवेकविषयं यत् वचः—वाक्यं त्वया उक्तं—परम म्ह० निरतिशय, गुह्य—गोप्य—गुप्त ठेवण्यास योग्य असे, अध्यात्म ही ज्वाला संज्ञा—नांव प्राप्त झाले आहे असें, म्ह० आत्मानात्मविवेकविषयक जें वचन—वाक्य तूं सांगितलेस—तेन ते वचसा अयं मोहः विगतः मम अविवेकबुद्धिः अपगता इत्यर्थः—त्या तुझ्या वचनाने हा मोह गेला—माझी अविवेकबुद्धि निघून गेली, असा याचा भावार्थ. [मजवर करणा करून—उपकार करण्यासाठी—म्ह० अनुग्रह करण्यासाठी तूं जें हें ' अशाच्यान् अन्यशोचः ' इत्यादि त्वंपदार्थप्रधान गुह्य अध्यात्मसंज्ञक परम म्ह० परम पुरुषार्थांचे

साधनभूत वाक्य बोललास खाने माझा मोह पार निघून गेला, माझी अविवेकबुद्धि नष्ट झाली] १

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

अन्वयार्थ—कमलपत्राक्ष—हे कमलनयना !—मया—मी—भूतानां भवाप्ययौ—सर्व भूतांची उत्पत्ति व लय तुझ्यापासून होतात हे—त्वत्तः—तुझ्या तोंडून—विस्तरशो—सविस्तर—श्रुतौ—ऐकलें—च—व—अव्यय—अव्यय—माहात्म्य अपि—माहात्म्यहि—श्रुत—ऐकिलें २.

किंच—भव उत्पत्तिरूपय प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया व संक्षेपतस्त्वत्तस्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्र कमलपत्र तद्दक्षिणी यस्य तत्र स त्व कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षय श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २

भाष्यार्थ—किंच—सातव्या अध्यायापासून तत्पदार्थाचा निर्णय करण्यासाठी ते जे सांगितलेस तेहि मा ऐकले, असें ' भवाप्ययौ० ' या श्लोकानें अर्जुन सांगतो—भव—उत्पत्तिः अप्यय—प्रलय—भव म्ह० उत्पत्ति व अप्यय म्ह० प्रलय—भूतानां तौ भवाप्ययौ त्वत्त—त्वत्सकाशात् मया विस्तरशो—न संक्षेपत श्रुतौ—भूतांचे ते भवाप्यय—उत्पत्तिप्रलय तुझ्यापासून—तुझ्यामुळ होतात असें मी संक्षेपत—संक्षेपाने नव्हे, ऐकले तुझ्यापासून होणारे उत्पत्ति-प्रलय तुझ्याच मुखाने मी ऐकले—कमलपत्राक्ष. कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्दक्षिणी यस्य तत्र स. त्व कमलपत्राक्ष—कमलाचें जे पत्र-पान-पाकळी त कमलपत्र त्या कमलाच्या पाकळी माण ज्या तुझे नेत्र आहेत, ती तु कमलपत्राक्ष आहेत—हे कमलपत्राक्ष अव्यय-अक्षय माहात्म्यं अपि च श्रुत इति अनुवर्तते—हे कमलपत्रनयना ! तुझे अव्यय-अक्षय माहात्म्यहि मी ऐकले, अशी ' श्रुत 'पदाचा अनुवर्तते होते [माहात्म्य म्ह० पारमार्थिक किंवा मापाधिक सवात्मत्वादिरूप मा ऐकले] २

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

अन्वयार्थ—परमेश्वर—हे परमेश्वरा !—त्व—तू—आत्मान—आपल्याला—यथा—ज्याप्रकारें—आत्थ—सांगतोस—एव एतत्—तसच ते आहे—पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा !—ते ऐश्वर रूप—तुझे वैष्णवरूप—द्रष्टु—पाहण्यास—इच्छामि—मी इच्छितों ३

एवमिति । एवमतन्नाम्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मान परमेश्वर तथाऽपि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजाभि सपन्नमैश्वर. वैष्णवरूप पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—‘एवं०’ इति—‘एवं०’ याचें व्याख्यान—परमेश्वर यथा—येन प्रकारेण त्वं आत्मानं आत्थ—कथयसि एवं एतत्—अन्यथा न—हे परमेश्वर, जसे—ज्या सोपाधिक किंवा निरुपाधिक प्रकारें तूं आपलें स्वरूप सागत आहेस तसेंच तें आहे, त्याहून निराख्या प्रकारचें नाही—तथापि पुरुषोत्तम ते—तव ज्ञान-ऐश्वर्य-शक्ति-बल वीर्य-तेजोभिः संपन्नं ऐश्वर्यं वैष्णवं रूपं द्रष्टुं इच्छामि—तथापि हे पुरुषोत्तमा, तुझे ज्ञान ऐश्वर्य शक्ति-बल वीर्य तेज यांनी संपन्न असलेले ईश्वरसंबंधी वैष्णवरूप मी पाहू इच्छितो. [तुझ्या वचनावर माझा विश्वास नाही म्हणून नव्हे, तर मला तें पाहण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मी तुझी प्रार्थना करीत आहे.] ३.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभो—हे स्वामिन् !—यदि—जर—मया तत् द्रष्टुं शक्यं—मी तें पाहणें शक्य आहे—इति मन्यसे—अमे तूं समजत असशील—तत—तर मग,—योगेश्वर—हे योगेश्वर !—त्वं—तूं—मे—मला—अव्ययं आत्मानं—आपलें अव्यय स्वरूप—दर्शय—दाखीव. ४.

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेपामीश्वरो योगेश्वर हे योगेश्वर । यस्माद्दहमतीवार्थो द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—‘मन्यसे०’ इति—‘मन्यसे०’ या श्लोकाचें व्याख्यान—प्रभो—स्वामिन् यदि मया अर्जुनेन तत् द्रष्टुं शक्यं इति मन्यसे—चिन्तयसि—हे प्रभो—स्वामिन् जर मज अर्जुनाकडून तें पाहणें शक्य आहे, असें तुला वाटत असलं—मला तें दिसणें शक्य आहे, असें जर तूं समजत असशील तर—योगेश्वर—योगिनः—योगाः तेषां ईश्वरः—योगेश्वर—हे योगेश्वर—‘योगेश्वर’ योगी हेच योग, त्यांचा जो ईश्वर तो योगेश्वर. हे योगेश्वरा—योग्याच्या ईश्वरा—योग्यांना योग्यासिद्धि देणाऱ्या,—यस्मात् अहं द्रष्टुं अतीव अर्थां ततः—तस्मात् मे—मदर्थं त्वं आत्मानं अव्ययं दर्शय—ज्याअर्थी मी ते विश्वरूप पाहण्यासाठी अतिशय उत्सुक आहे—तें पाहण्याची मला फार इच्छा आहे, त्याअर्थी माझ्यासाठी तूं आपलें अव्यय स्वरूप दाखीव. [ईश्वर सृष्टि स्थिति संहार-प्रवेश व प्रशासन करण्यास समर्थ आहे, म्हणून त्याला प्रभो, असें येथे म्हणिले आहे.] ४.

१ रहस्यकार १-४ श्लोकावरील टीपेंन म्हणतात—“ ७ व्या अध्यायात ज्ञानविज्ञान सांगण्यास सुरवात करून ७ व ८ व्या अध्यायात अक्षर किंवा अव्यक्त रूपाचें व ९-१० अध्यायात व्यक्त रूपाचें जें ज्ञान सांगितलें त्यालाच ‘अध्यात्म’ ही संज्ञा अर्जुनानें दिली आहे.” हे म्हणणें बरोबर नाही. कारण भगवानांनी ‘अशोक्यानन्वशोचस्त्व’ (गी. भा. २. १२

पृ. ६५) येथूनच अध्यात्म सांगण्याम आरंभ केला आहे. सातव्या अध्यायापासून नाही. यास्तव गीताशास्त्राला आरंभ झाल्यापासून जो उपदेश केला आहे, त्या सर्वाला 'अध्यात्म' असे म्हणणे उचित होय. 'नवव्या व दहाव्या अध्यायात परमेश्वराच्या अनेक व्यक्त रूपांचे शान सांगितले' ही कल्पना निराधार व शाल्विरुद्ध आहे, हे आम्हां वर दाखविलेच आहे (गी. भा. पृ. ७२६व७४७ पहा) "एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात याचें सातव्या (श्लो. ४-१५) आठव्या (श्लो. १६-२१) व नवव्या (श्लो. ४-७) अध्यायात जें वर्णन आहे तेंच 'भूताची उत्पत्ति व लय' या शब्दांनी दुसऱ्या श्लोकात अभिप्रेत आहे." हे म्हणणे मुळाला धरून नाही. अ. ७ श्लो. ४ ते १५ यात परा व अपरा प्रकृति, सर्व भूतें त्या दोन प्रकृतींपासून होतात, मी सब जगाची उत्पत्ति व प्रलय आहे, माझे कारण दुसरें काहीं नाही, माझ्यामध्ये सर्व स्थित आहे, मी जलादिकातील रस वगैरे आहे, मी सर्वभूतांचें बीज आहे, बुद्धिमानादिकाची बुद्धि वगैरे मी आहे, सात्त्विकादि सर्व भाव माझ्यापासूनच झाले आहेत, रागादि तीन गुणविवाररूप भावाना मोहित झालेले जगद मला जाणत नाही, ही माझी देवी त्रिगुणात्मिका माया दुरुह्य आहे, मलाच जे शरण येतात ते हिचें उलंघन करितात, पापी, मूढ, नराधम, आसुर प्रकृतीचे लोक मला शरण येत नाहीत" असे वर्णन आहे. त्यात 'अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात' याचें वर्णन नाही. 'मीच सर्व जगाच्या उत्पत्ति-प्रलयार्थें कारण आहे' असे ६ व्या व 'मजपासूनच सर्व भाव झाले' असे १२व्या श्लोकात म्हटले आहे म्ह० एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात, हे यात सांगितले नमुन सर्व भूतांचा उत्पत्ति ईश्वरापासून होते व लयहि त्याच्यामुळे व त्याच्यामध्ये होती, असेच सांगितले आहे. त्याचप्रमाणें आठव्या अध्यायाच्या १६ ते २१ श्लोकात "ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुन उत्पन्न होणारे आहेत. पण मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म होत नाही. ब्रह्मदेवाचा दिवस सहस्र युगाचा व रात्रहि तितकाच आहे. ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या-कल्पाच्या आरंभी अव्यक्तापासून म्ह० प्रजापतीच्या स्वाभावस्थेपासून (गी. भा. पृ. ६६६ पहा) सर्व स्थावर-जगमरूप व्यक्ती उत्पन्न होतात, व त्याची रात्र होताच-प्रलय कालीं लातच त्या लीन होतात. तोच हा भूतधाम कल्पाच्या आरंभी पुनः पुनः उत्पन्न होऊन कल्पाता पुनः पुनः लय पावतो. त्या अव्यक्तासून अगदी विलक्षण असलेला जो दुसरा मनान्न भाव तो सर्व भूतें जरी नाश पावला तरी नाश पावत नाही. त्याला उपनिषदात अव्यक्त व अक्षर म्हटले आहे त्यालाच परमगति म्हणतात. ज्याला प्राप्त होऊन जीव पुनः ससारात परत येत नाहीत, ते माझे परम धाम आहे." असे वर्णन आहे आणि 'मला प्राप्त झाल्यावर मात्र पुनर्जन्म नाही, बाकीचीं सर्व फले अनित्य आहेत, कारण ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावणारे आहेत. अव्यक्त ही त्याची अंतराची सीमा आहे. तेथपर्यंतच ते जाणात व तेथून परत येतात. पण त्या अव्यक्ताच्या पलीकडे असलेला जो दुसरा अव्यक्त भाव म्हणजेच मी, तो मात्र हीं सर्व भूतें नाश पावत असला तरी नाश पावत नाही. म्हणून मला प्राप्त झालेले जीव मात्र पुनर्जन्म घेत नाहीत,' असे त्याचे तात्पर्य आहे. त्यावरूनहि 'एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात,' हे सांगण्यामाठीं तें प्रकरण (अ. ८ श्लो. १६-२१) नाही, हे उघट होय. ९ व्या अध्यायाच्या ४ ते ७ श्लोकांहि "अव्यक्तरूप अशा मी हें सर्व जगद व्यापते आहे,"

इत्यादि वर्णन असून, "सर्वं भूतं मादया प्रकृतीला म्ह० पूर्वोक्त अव्यक्ताला कलाच्या अंती प्राप्त होतात व मी पुनः त्यांना कलाच्या आरमी उत्पन्न करतो" असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्यावरूनहि ईश्वरापासून व ईश्वरामुळे जगाचे उत्पत्ति-प्रलय होतात, हेच व्यक्त होते. 'एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात' ते सांगितलेले दिसत नाही. त्यातील विशेषतः अ. ७ श्लो. ६ व १२, अ. ९ श्लो. ४ व ७ यावरून 'भूताची उत्पत्ति व लय परमेश्वरापासून व परमेश्वरामुळे होतात' हे व्यक्त होते व तेच येथे 'त्वत्तः भूताना भव-संपद्यो' तुभ्यापासून भूताचे उत्पत्ति-प्रलय होतात, हे मा तुभ्यामुत्पाने सविस्तर ऐकिले, असे अर्जुन सांगत आहे. पण रहस्यकारांनी 'त्वत्तः' याचा संबंध 'भ्रूतौ' या पदाशी जोडून "भूताची उत्पत्ति व लय आणि तुमचे अथवा मारुतम्यहि तुमच्यापासून मा मविस्तर ऐकले" असा दुमन्या श्लोकाचा अर्थ केला आहे. तो त्याच्याच टीपेतील वरील मजकुराचा किं-पण जुळतो ते आता वाचकानाच पहावे. निसन्या श्लोकाचा अर्थ— "हे परमेश्वरा ! तुम्हाला आपले हे जसे वर्णन केले तशाप्रकारे तुमचे ईश्वरी स्वरूप, हे पुढोत्तमा ! मी प्रत्यक्ष पाहू शकितो" असा करून 'दोन अर्थांचा दोन वाक्ये कल्पून तमा अर्थ करण्यापेक्षा हाच अर्थ करा' असे रहस्यकार म्हणतात. पण 'यथा त्व आत्मान आत्थ एव एतत्-' ज्याप्रकारे तू आपले स्वरूप सांगत आहेस तसेच ते आहे. त्याहून निराव्या प्रकारचे नाही. म्हणजे तू जे सांगत आहेस त्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे ते खरे आहे, असे नाही. तथापि तेच तुम्हाला येथे रूप मी प्रत्यक्ष पाहू शकितो. या अर्थात अधिक स्पष्टारथ आहे. हा अर्थच बरच्या श्लोकाधीर्शा वागला जुळतो. दहाव्या अध्यायाच्या १४-१८ श्लोकातहि अर्जुन असेच म्हणत आहे. (गी. भा. पृ. ७४४ ते ७४८ पहा) तिवाय रहस्यकार जसा अर्थ करितोत, तसा केल्यास पूर्वाधीर्शातील 'त्व आत्मानं यथा आत्थ एव एतत्' या शब्दांचे काहीच महत्त्व रहात नाही. नुस्त्या उत्तराधीर्शेच रहस्यकाराचा विवक्षित अर्थ निपन्न होतो. 'ते खरे आहे म्ह० मा ममजलां, असा अर्थ टीकाकार करितात,' म्हणून जे रहस्यकारांना म्हटले आहे ते बरोबर नाही. 'तर ते खरे आहे. तसेच आहे, याबद्दल मला संशय नाही' असा त्याच्या म्हणण्याचा आशय आहे. चवथ्या श्लोकातील 'योगेश्वर' शब्दाविषयी ते टीपेत म्हणतात "चवथ्या श्लोकान योगेश्वर असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ योगाचा (योगवाचा नसे) ईश्वर असा आहे. (गी. १८-७५) योग म्ह० अव्यक्त रूपापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्य किंवा युक्ति, असा अर्थ पूर्वा (गी. ७-२५ व ९-५)दिला असून त्या सामर्थ्यानेच विश्वरूप दाखवण्याचे असा वास्तुचे 'योगेश्वर' हे संबोधन येथे महत्त्व बोधिलेले दिसते" रहस्यकारांना ७-२५ व ९-५ येथे योगशब्दाचा अर्थ केला आहे, हे खरे, पण तो बरोबर नाही, हेहि आम्हा त्याच श्लोकावरील टीपेत सांगितले आहे. (गी. भा. पृ. ६६८ व ६८० पहा.) रहस्यकार तेथे 'अव्यक्त स्वरूप मोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याचा युक्ति' असा अर्थ करितोत व येथे अव्यक्त रूपापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्य किंवा युक्ति' म्हणतात. पण अव्यक्त स्वरूपमोडून व्यक्त स्वरूप धारण करणे निरार्थक व अव्यक्तापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करणे निरार्थक. तरी रहस्यकार जनुद्याय त्याच काही परकच नाही, अनेक समजत आहेत. देवांचा अर्थ काही-अर्थः तरी उपपन्न आहे. पण पूर्वीचा अर्थ अदोषीच अनुपपन्न आहे. तिवाय योग म्ह० युक्ति व युक्ति म्ह०

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

सामर्थ्य हा अर्थही बरोबर नाही कारण योग म्ह० युक्ति असे आचार्यांनी म्हटले आहे पण ती युक्ति म्ह० घटना-रचना असा अर्थ आहे, वगैरे आम्हां वर (पृ ६३८) सांगितलेच आहे रहस्यकार योगेश्वर म्ह० योगाचा ईश्वर असे म्हणतात. योगाचा म्ह० युक्ताचा ईश्वर. 'हा योग परमेश्वरास अत्यंत सुलभ किंबहुना परमेश्वराचा दास असल्यामुळे योगेश्वर' अशी त्याची व्युत्पत्तिहि (गी र ७३८) सांगतात पण 'योग' हा शब्द बरील सर्व ठिकाणी 'योग' असा एवढाचना आहे ते-हा 'योगाचा ईश्वर,' असे कसे म्हणता येईल? तसेच 'योग म्ह० युक्ति व योगाचा ईश्वर म्ह० युक्तीचा ईश्वर' हा अर्थ सयुक्तिक आहे, असे कोण म्हणेल? वरें योग म्ह० सामर्थ्य असे आपण समजू-कारण रहस्यकार युक्ति म्ह० सामर्थ्य असेहि म्हणतात पण अयक्ततापामून यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचे सामर्थ्यहि एकच असणार! ते-हा 'योगाचा (योग्याचा न-हे) ईश्वर' हे म्हणणे उपपन्न कसे होते? शिवाय 'मानर्थाचा ईश्वर' म्ह० काय? योगशब्दाचा नुस्तें 'सामर्थ्य' हा अर्थ रहस्यकाराना कोणत्या कोशात सापडला? आचार्यांना योगशब्दाचा 'योगजन्य सामर्थ्य-योग-सामर्थ्य' असा अर्थ काही ठिकाणा वेला आहे, (पृ ७४८, ७७३) पण नुस्तें 'सामर्थ्य' हा त्याचा अर्थ समजत नाही 'योग अत्यंत सुलभ किंबहुना त्याचा दास म्हणून परमेश्वर योगेश्वर' ही व्युत्पत्तिहि मनाला पडत नाही, त्यापेक्षा योग्याचा ईश्वर हाच अर्थ सर्वथा ग्राह्य व सयुक्तिक आहे. कारण योग हा शब्द गीतेंतच योगी या अर्थी योजलेला आहे अ १ श्लो ५ यान 'साधै यत् स्थान प्राप्यते तत् योगै अपि गम्यते' असे म्हटले आहे याताल सारखे व योग हे दो-ही तृतीया बहुवचनी शब्द ज्ञानी सन्दासी पुरुष व योगी पुरुष या अर्था योजिले आहेत रहस्यकारांनीहि 'ज्या मोक्षस्थानी सास्यमा गांतले लोक पोचतात तेथेच योगी म्ह० कर्मयोगीहि जातात-' असा अर्थ केला आहे म्हणजे 'योग' हा शब्द 'योगी' या अर्थीहि आहे, हे त्यांना कबूल आहे पण योगेश्वर म्हणजे मान योग्याचा ईश्वर हे त्यांना समजत नाही पण ते का वरें? सर्व योग्यांना योगफल देणारा या अर्थी योगेश्वर हा शब्द योजलेला असणेच, सयुक्तिक न-हे का? त्यावाचून 'योगाचा ईश्वर' असा बहुवचनी विग्रह कसा समजेल? योगशब्दाचा 'इन्' असा प्रत्यय लागून ज्याला योग असतो तो योगी असा अर्थी योगिन्-शब्द जमा बनतो, तसाच योगशब्दाला त्याच अर्थी 'अ' (अ) प्रत्यय लागून योग असा शब्द योगी-योगवान् या अर्थी बनतो जो सर्व योग्यांचाहि ईश्वर आहे, त्याला एकदेशी सामर्थ्याचा किंवा पुत्रीचा ईश्वर म्हणजे, दात परमात्म्याचा उग्ररूप नगन अपरूप आहे सावर्भाम नृपतीला एका वेदव्याचा राजा म्हणण्यामारसेच ते आहे यास्तव रहस्यकाराचा 'योगेश्वर' शब्दाचा अर्थ अग्राह्य असून आचार्यांचाच सर्वथा ग्राह्य आहे. पुढील १३व्या श्लोकातील 'महायोगेश्वर हरि' या शब्दावरूनहि मदान् योगेश्वर म्ह० योगाचा-सर्व प्रकारच्या योग्यांचा महान् ईश्वर-एव ईश्वराचा ईश्वर हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—मे—माझा—नानाविधानि दिव्यानि अनेक प्रकारची दिव्य-अलौकिक—च—व—नानावर्णाकृतीनि—नाना वर्णांची व नाना आकृतींची—रूपाणि—रूपे—शतशः अथ सहस्रशः—शेकडो व हजारो प्रकारे म्हे० अनेकशः—पद्य—पहा. ५

एवं चोदितोऽर्जुनेन—पद्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एवं अर्जुनेन चोदितः—(श्रीभगवान् उवाच—) —याप्रमाणे अर्जुनाकडून प्रेरणा-प्रार्थना केले गेलेले श्रीभगवान् म्हणाले—पार्थ मे-मम शतशः अथ सहस्रशः-अनेकशः इत्यर्थः रूपाणि पद्य—हे पार्था, माझा शेकडो व हजारो, अनेक प्रकारचा-असा याचा भावार्थ—रूपे पहा.—तानि च नानाविधानि-अनेक प्रकाराणि दिवि भवानि-दिव्यानि-अप्राकृतानि—तीं नानाप्रकारची-अनेक जातीची, 'गुल्लोकांतल-दिव्य, अप्राकृत-अलौकिक—च नानावर्णाकृतीनि-नाना-विलक्षणाः नीलपीतादिप्रकाराः वर्णाः तथा आकृतयः-अवयवसंस्थान-विशेषाः येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च—व नाना वर्ण व आकार यांनी युक्त असलेली-नाना म्हे० विलक्षण-नील, पीत इत्यादि प्रकारचे वर्ण,तशाच नाना म्हे० विलक्षण आकृति-विशेषप्रकारच्या अवयवरचना-ज्या रूपाच्या आहेत तीं रूपे नानावर्णाकृति होत. [माझो नानाप्रकारचीं, अलौकिक, नाना वर्ण व आकृति यांनी विलिप्त अशीं अनेक रूपे पहा.] ५.

पश्याऽऽदित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

चहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—आदित्यान्—पारा आदित्याम,—वसून्—आठ वसूंस,—रुद्रान्—अकरा रुद्रांस—अश्विनौ—दोन अश्विनाकुमारां।।—तथा—त्याचप्रमाणे—मरुतः—एकुणवस्राम मरुतांना—पद्य—पहा.—भारत—हे भरतकुलांतल श्रेष्ठ अर्जुना—पहानि—पुष्कळ—अदृष्टपूर्वाणि आश्चर्याणि—पूर्वी कधी न पाहिलेलीं आश्चर्ये—पद्य—पहा. ६.

पश्याऽऽदित्यानिति । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश वसून्ष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ । मरुतः सप्तमस्रगणा ये तांस्तथा चहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वस्रोऽभ्येन या केनचिपश्याऽऽश्चर्याण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—'पश्यादित्यान्०' इति—'पश्यादित्यान्०' या श्लोकाने त्यांतल शब्दी रूपांचा उल्लेख करितान—द्वादश आदित्यान् पद्य—पारा आदिगणांना पहा.—भष्टौ वसून् एकादश रुद्रान् द्वौ अश्विनौ—आठ वसू, अकरा रुद्र, दोन

अश्विनीकुमार,—ये सप्तसप्तगणा मरुतः तान्—जे एकूणपक्षास देवतावे सात मप्तगण, त्या एकूणपक्षास मरुतास—तथा भारत मनुष्यलोके त्वया त्वत्त-
अन्येन घां केनाचित् अदृष्टपूर्वाणि अन्यानि अपि आश्चर्याणि-बहूनि
अद्भुतानि पश्य—आचप्रमाणे हे भरतकुलोत्पन्ना, मनुष्यलोकी तू किंवा तुझ्याहून
दुसऱ्याहि कोणी कधाच न पाहिलेली अशा दुसरीहि अनेक आश्चर्ये—अद्भुत प्रकार तू पहा

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अद्य—आज—हे गुडाकेश—हे निद्रेला स्वार्थान् ठेवणाऱ्या अर्जु-
ना ।—इह मम देहे—या माझ्या देहात—एकस्थ—एकाच अवयवात असलेले—
कृत्स्न जगत्—सर्व जगत्—सचराचर—चराचर प्राण्यासह—पश्य—पहा—
च—आणि—यत्—जे—अन्यत्—दुसर काही—द्रष्टुं इच्छसि—पाहण्यास
इच्छत असाल तेंहि पहा ७

न केवलमेतावदेव इहैकस्थमेकस्मिन्स्थित जगत्कृत्स्न समस्त पश्याद्येदानीं सचराच-
र सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यजयपराजयादि यच्छब्दसे 'यद्वा
जयेम यदि वा नो जयेयु' इति यदवोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—एतावत् एव केवलं न—मात्रे फक्त आदित्यादिरूपच तुला दिसेल,
असे समजू नको, तर सर्व जगत् माझ्या देहात तू पहा, असे 'इहैकस्थ' या श्लो-
काने मागतात—अद्य—इदानीं इह एकस्थं—एकस्मिन् स्थित कृत्स्नं—समस्तं
जगत् पश्य—आता येथे एकाच अवयवात स्थित असलेले समस्त जगत् पहा—
सचराचर—सह चरेण अचरेण च वर्तते—चर व अचर यांसहवर्तमान असतें
तें सचराचर समस्त जगत्—हे गुडाकेश मम देहे (पश्य)—हे अर्जुना, माझ्या
देहात [एकाच अवयवात स्थित असलेले हे समस्त चराचर जगत् तू पहा, अमा सबध]
—च यत् अन्यत्—जयपराजयादि यत् शब्दसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो
जयेयु' इति यत् अवोच तत् अपि यदि द्रष्टुं इच्छसि (तर्हि इह एव
पश्य)—आणि ज काहा दुसरे जय पराजयादिक ज्यातिपयी तुला शंका असेल
'आम्हां यांना तिव् की ह आम्हाला जिस्तील, अ २ श्लो ५ पृ. ३० इत्यादि जे ह
म्हटलेले तेंहि जर तुला पाहण्याची इच्छा असेल तर तें येथेच पहा ७

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः, पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

अन्वयार्थ—तु—पण—(त्वं—तू)—मां—मला—अनेन एव—याच—स्व-
चक्षुषा—आपल्या नेत्राने—द्रष्टुं—पाहण्यास—न शक्यसे—समर्थ होणार नाहीस.
मी—ते—तुला—दिव्यं चक्षुः—दिव्य दृष्टि—ददामि—देतो.—मे—माझा
—ऐश्वरं योगं—ईश्वरसंबंधी योग—पश्य—पहा. ८.

किंतु—न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन
चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्विम्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे योग-
मैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंतु—मां तु विश्वरूपधरं अनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा—स्वकी-
येन चक्षुषा द्रष्टुं न शक्यसे—पण विश्वरूप धारण करणाऱ्या (तथापि अमर्याद
अशा) मला तू या प्राकृत स्वचक्षुसे—आपल्या बाबट्टीने पाहू शकणार नाहीस—तु
येन दिव्येन द्रष्टुं शक्यसे तत् दिव्यं चक्षुः ते—तुभ्यं ददामि—पण ज्या
दिव्य चक्षुसे तू मला पाहू शकशील तें दिव्य चक्षु मी तुला देतो—तेन मे योगं
ऐश्वरं—पश्य ईश्वरस्य मम ऐश्वरं योगं योगशक्त्यतिशय इत्यर्थः—त्या
चक्षुसे माझ्या ऐश्वर योगास तू पहा. मज ईश्वराचा जो योग तो ऐश्वर योग म्ह० योग-
शक्तीचे आधिक्य, असा भावार्थ. ८.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—राजन्—हे राजा धृतराष्ट्रा,—एवं उक्त्वा
—असे बोलून—महायोगेश्वरः हरि—महायोगेश्वर हरि—पार्थाय—पार्थाला
परमं ऐश्वर्यं रूपं—परम ईश्वरसंबंधी रूप—दर्शयामास—दाखविता जाला. ९.

एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तर राजन्धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो महांक्षासी योगेश्व-
रश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथामुत्ताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९

१ रहस्यकार या ' ऐश्वरं योग ' शब्दाचा अर्थ ' ईश्वरी योग म्ह० योगमामध्य ' असा
करितात. पण येथील योगशब्दाचा मरा अर्थ स्वरूप असा आहे व आचार्यांनी ' योग-
शक्तीचा अतिशय—आधिक्य ' असा जो अर्थ केला आहे, तो याच अर्था आहे माझे स्वरूप
किता बिलक्षण, ब्रह्मनाशन व निरनिशय ज्ञानाने युक्त आहे ते पहा, असा त्याचा आशय
आहे. कारण वर निमन्त्या श्लोकात ' ऐश्वर रूप ' असे अर्जुन म्हणतो. भगवान् त्याचाच या
आठव्या श्लोकात ' ऐश्वर योग ' असा उल्लेख करितात व सप्तम तबन्त्या श्लोकात ' त्पालाच
पुन ' रूप ऐश्वर ' असे म्हणतो. यामुळे येथील योग म्ह० पुढे योगमामध्य हा
अर्थ बरोबर नाही.

भाष्यार्थ—एवं यथोक्तप्रकारेण उक्त्वा तत -अनंतरं राजन्-धृतराष्ट्र-
—असे-वर सांगितलेल्या प्रकारे वोलून त्यानंतर, हे राजा धृतराष्ट्र,—महायोगेश्वर
—महान् च असौ योगेश्वरः च हरि-नारायणः—महायोगेश्वर-मोठा असा
हा योगेश्वर हरि-नारायण—पार्थाय-पृथासुताय परमं रूपं-विश्वरूपं ऐश्वरं
दर्शयामास-दर्शितवान्—पार्थाला म्ह० पृथेच्या-कुंतीच्या पुत्राला परमरूप
ऐश्वर-ईश्वरसबर्धा विश्वरूप दाखवित्ता झाला ९

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—‘अनेकवक्त्रनयनं’—अनेक मुखे व नेत्र ज्याला आहेत असे
विश्वरूप,—अनेकाद्भुतदर्शनं—ज्यात अनेक विस्मयकारक दर्शने आहेत असे—
अनेकदिव्याभरणं—ज्यात अनेक दिव्य आभरणे आहेत असे,—दिव्यानेकोद्य-
तायुधम्—ज्यात अनेक दिव्य आयुधे उचललेली आहेत,—दिव्यमाल्याम्बर-
धरम्—दिव्यपुष्पे व वस्त्र धारण करणारे,—दिव्यगन्धानुलेपनम्—दिव्य गंधाचे
ज्याला अनुलेपन केले आहे,—सर्वाश्चर्यमयं—सर्व आश्चर्यमय—देव—प्रकाशमय,
—अनन्तं—अन्तरहित—विश्वतोमुख—व सर्वतोमुख असे विश्वरूप भगवानांना
त्याला दाखविले १०, ११

अनेकैति । अनेकवक्त्रनयन अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्नरूपे तदनेकवक्त्र-
नयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्नरूपे तदनेका-
द्भुतदर्शनं तथाअनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिस्तदनेकदिव्याभरणं
तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिस्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं
दर्शयामासेति पूर्वेण सबन्ध ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—‘अनेक०’ इति—‘अनेक०’ इत्यादि श्लोशाने त्या रूपाचच वर्णन
सजय करिता—अनेकवक्त्रनयनं—अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्
रूपे तत् अनेकवक्त्रनयनं—ज्या रूपात अनेक मुख व नेत्र आहेत, त रूप अनेक-
वक्त्रनयन होय —अनेकाद्भुतदर्शनं—अनेकानि अद्भुतानि विस्मापकानि-दर्श-
नानि यस्मिन् रूपे तत् अनेकाद्भुतदर्शनं—ज्या रूपात अनेक अद्भुत-आश्चर्य-
कारक दर्शन आहेत, त अनेक अद्भुत दर्शन होय —तथा अनेकदिव्याभरणं—अ-
नेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिन् तत् अनेकदिव्याभरणं—तथाच
ज्या रूपात अनेक दिव्य हार केयूरादि भूषण आहेत ते अनेक दिव्याभरण रूप होय

—तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं-दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुध दर्शयामास इति पूरणं संबन्धः—त्याच-प्रमाणं ज्या रूपात् दिव्य अनेक आयुधे वर उचलणेगी आदरेत, अग ते दिव्यानेकोद्यतायुध रूप पाधाला दागविले, असा मागाल श्लोकाताल नियापदागा मयध १०

किंच—दिव्यमात्पाम्बरधर दिव्यानि मात्पानि पुष्पाप्यम्बराणि वस्त्राणि च त्रियन्ते येनेश्वरेण त दिव्यमात्पाम्बरधर दिव्यगन्धानुलेपन दिव्य गन्धानुलेपन यस्य त दिव्य-गन्धानुलेपन सर्वांश्चर्ममय सर्वांश्चर्मप्राय देवमनन्त नास्यान्तोऽस्तीग्न्यनन्तस्त विश्वतो मुख सर्वतोमुख सर्वभूतात्मन्प्रात् दर्शयामासात्तुनो ददर्शेति चाध्याहियने ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच दिव्यमात्पाम्बरधरं-दिव्यानि मात्पानि-पुष्पाणि अम्बराणि-वस्त्राणि च त्रियन्ते येनेश्वरेण त दिव्यमात्पाम्बरधर—तसच दिव्य-भार्ताकिं मात्पे-पुष्पे-मात्पा व वस्त्र ज्या इधराकट्टन धारण केली जातात त्या दिव्यमान्द्यावर धारण करणाराला—दिव्यगन्धानुलेपन दिव्य गन्धानुलेपन यस्य त दिव्यगन्धानुलेपनं—ज्याच गन्धानुलेपन-जगाला लावलेला उद्य दिव्य आहे त्या दिव्यान्मानुलेपनयुक्त इधराला—सर्वांश्चर्ममय-सर्वांश्चर्मप्राय देव-सर्वा-श्चर्ममय-प्राय सर्वच आयुधानें युक्त अशा देवाला—अनन्तं-न अस्य अन्त अस्ति इति अनन्त त—याच अन्त नाही म्हणून अनन्त, अगा त्या अनन्ताला—विश्वतोमुख-सर्वभूतात्मन्प्रात् सर्वतोमुखं—विश्वतोमुख म्ह० सर्वभूतांचा आमा अगन्यामुक्त मवतामुखा, त्या सर्वतामुखाला—त दर्शयामास, या अर्जुन ददर्श इति अध्याहरियते—अग त्या देवाग भागाल दागविला शाग किंवा अनुन त्याला पहाता शाग, असा अध्याहार करा जाता ११

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्वासस्तस्य महात्मनः १२

अन्वयार्थ—यदि—तर—दिवि—पुनःकृत-आकाशान—सूर्यसहस्रस्य भा—सहस्र सूर्यांचा प्रभा—युगपत्—एकाच वेळी—उत्थिता भवेत्—उत्थित-उत्पन्न हासल तर—सा—ता प्रभा—तस्य महात्मन—त्या महाम्याच्या—भास सदृशी—प्रभया मारली—स्यात्—होईल १२

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भासन्त्या उपमोष्यते—दिम्पन्नाश्रिभ नृणांमया या दिवि सूर्यांगो सहस्र सूर्यमहस्र तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भा सा यदि मरता स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा संश्लिष्टत इत्यभिप्राय ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—या पुन विश्वरूपस्य भगवत भा तस्या उपमा उच्यते—या ७ सा विश्वरूप भगवतस्य भासो—तर सा सूर्यस्य सूर्यस्य 'दिवि' 'य

श्लोकाने सांगितली जाते—दिवि-अन्तरिक्षे या तृतीयस्यां दिवि—युल्लोकान्
 म्ह० अन्तरिक्षात् किंवा तिसऱ्या स्वर्गलोकात्—सूर्याणां सहस्र सूर्यसहस्रं तस्य
 युगपदुत्थितस्य या युगपत् उत्थिता भा—सूर्यांचे जे सहस्र ते सूर्यसहस्र,
 त्या एकाच वेळी उदय पावलेल्या सूर्यसहस्राचा—सहस्र सूर्यांच्या समूहाची जी एकाच
 वेळी उदय पावलेली कांति—तेज-प्रकाश—सा यदि स्यात्—ती तसली कांति जर
 कदाचित् समवलीच तर ती—तस्य महात्मनः विश्वरूपस्य भास सहशी
 स्यात्—त्या महात्म्या विश्वरूपाच्या कांतीसारखी—त्याच्या कांतीच्या बरोबरीची-
 तुस्य कदाचित् आलीच तर होईल !—यदि वा न स्यात्—किंवा तीहि त्याच्या
 बरोबरीची होणार नाहीच !—ततः अपि विश्वरूपस्य एव भाः अतिरिच्यते
 इति अभिप्रायः—त्या सहस्रसूर्यांच्या कांतीहूनहि विश्वरूपाचीच कांति अधिक आहे
 असा याचा आशय १२

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तदा—त्या वेळा—पांडवः—अर्जुन—तत्र देवदेवस्य शरीरे
 —त्या देवाधिदेवाच्या शरीरात—एकस्थ—एकाच अवयवांत स्थित असलेले—
 कृत्स्न जगत्—सर्व जगत्—अनेकधा—अनेक प्रकारे—प्रविभक्त—अत्यंत वि-
 भागलेले—अपश्यत्—पाहता झाला १३

किंच—तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थ जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा दे
 वपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरे शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अर्जुनाने एवढेच त्या विश्वरूपात पाहिले असें नाहा तर सर्व
 जगत् एकत्र अवस्थित असलेले त्याने अवलोकन केले असें 'तत्र०' या श्लोकाने सांग-
 तात—तत्र-तस्मिन् विश्वरूपे-एकस्मिन् स्थितं-एकस्थं—त्या विश्वरूपात
 एकत्र स्थित असलेले म्हणून एकस्थ अस—देव पितृ मनुष्यादिभेदैः अनेकधा
 प्रविभक्त कृत्स्नं जगत् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवः—अर्जुन तदा अप
 श्यत्—दृष्टवान्—देव, पितर, मनुष्य इत्यादि भेदानां अनेक प्रकारे अत्यंत विभक्त
 झालेले समस्त जगत् देवाधिदेव जो हरि त्याच्या शरीरात पाण्डव-अर्जुन त्यावेळी
 पाहता झाला [भगवानाचे विश्वरूप पाहण्याच्या वेळा अर्जुनाने त्यात सर्व जगत्
 पाहिले.] १३

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिभापत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—सः धनंजय—तो अर्जुन—विस्मयाविष्टः
 —विस्मयान युक्त व—हृष्टरोमा—ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत,

असा होऊन—शिरसा—मस्तकानें—देवें—देवाला—प्रणम्य—प्रणाम करून—
कृताञ्जलिः—ज्याने आपले हात जोडले आहेत असा तो—अभापत—त्याला बोलला.

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयांविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य
सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्भनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन्शिरसा देवं
विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभापतोक्तवान् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—‘ततः०’इति—विश्वरूप धारण करणाऱ्या भगवानाचें स्वरूप व त्यांच्या
त्या स्वरूपात एकीभूत झालेले जगत्, यांस पाहून अर्जुनानें काय केले तें ‘ततः०’ या श्लो-
कानें संज्ञय सागतो—ततः तं दृष्ट्वा सः धनंजयः विस्मयेन आविष्टः-विस्म-
याविष्टः च हृष्टानि रोमाणि यस्य सः अयं हृष्टरोमा अभवत्—त्यानंतर
त्याला पाहून तो धनंजय विस्मयाने आविष्ट-विस्मयाविष्ट व त्याचे रोम हृष्ट झाले आ-
हेत तो हा हृष्टरोमा झाला. [अर्जुन भगवानाचें ते विश्वरूप पाहून आश्चर्यचकित झाला
व त्याच्या अंगावर रोमाच उठले]—विश्वरूपधरं देवं शिरसा प्रणम्य-प्रकर्षेण
नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् कृताञ्जलिः-नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्
अभापत-उक्तवान्—विश्वरूप धारण करणाऱ्या देवाला मस्तकानें प्रणाम करून-
साष्टांग नमस्कार करून नम्र होत्याता, कृताञ्जलि म्ह० नमस्कारासाठीं दोन्ही हात संपु-
टीकार जुळवून बोलला—हात जोडून असे बोलला. १४. ‘

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंधान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमूर्पांश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥

अन्वयार्थ—देव—हे श्रीकृष्णा !—(अहं)—मी—तव देहे—तुझ्या देहात
सर्वां देवान्—सर्व देवाना—तथा—त्याचप्रमाणें—भूतविशेषसंधान्—निर-
निराळ्या, जातीच्या स्थावर-जगम प्राण्याच्या समूहास—पश्यामि—पाहतों—ईशं
कमलासनस्थं ब्रह्माणं—मर्क प्रजाचें नियमन करणारा, पृथ्वीकमलाच्या मेरुकर्ण-
केंत स्थित असलेला जो चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्याला,—च—व—सर्वां ऋषीन्—
सर्व ऋषींना—च—आणि—दिव्यान् उरगान्—दिव्य सर्पांना मी पाहतों. १५.

कथं यत्प्रया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्-पश्याम्युप-
लभे हे देव तव देहे देवान्सर्वांस्तथा भूतविशेषसंधान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां
नानासंस्थानविशेषाणां संधा भूतविशेषसंधास्तान् । किंच ब्रह्माण चतुर्मुखमीशमांशि-
तारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसि-
ष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—ऋषं—भगवानांना अर्जुन कसे काय बोलला!—त्वया यत् विश्वरूपं
दर्शितं तत् अहं पश्यामि इति स्वानुभवं आविष्कुर्वन् (अर्जुन उवाच-)-
गी. मा. १८

तू जें विश्वरूप दाखविलेस तें मी पहात आहे, असा स्वतःचा अनुभव प्रकट करीत अर्जुन म्हणाला—हे देव तव देहे सर्वान् देवान् तथा भूतविशेषसंघान्-भूतविशेषाणां नानासस्थानविशेषाणां स्थावरजंगमानां संघा भूतविशेषसंघान् पश्यामि-उपलभे—हे देव, तुझ्या देहात सर्व देवाना ल्यावप्रमाणें भूतविशेषसंघाना-नानाप्रकारच्या भूताच्या-अनेक जातींच्या आकाराना युक्त असलेल्या स्थावरजंगमाच्या समुदायास मी पाहतों मी त्याचा अनुभव घेत आहे.—किंच ब्रह्माण-चतुर्मुखं ईश-प्रजानां ईशितारं कमलासनस्थं-पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकणिकासनस्थं इत्यर्थः—तसेच, ब्रह्मदेवाला म्ह० चतुर्मुखाला कीं जो चतुर्मुख ईश-प्रजाब्रह्म ईशिता नियमन करणारा व कमलासनस्थ आहे म्ह० पृथिवीरूपी कमलातील मेरुरूपी कणिका, याच आसनावर बसलेला आहे, असा भावार्थ-अशा प्रवेश कमलासनस्थ चतुर्मुखाला पाहतों—च वसिष्ठादीन् सर्वान् ऋषीन् च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान्-दिवि भवान् उरगान् पश्यामि—आणि वसिष्ठादि सर्व ऋषीना, वासुकिप्रभृति देवलोकातील सर्व सर्पांस मी तुझ्या शरीरात पहातों १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥

अन्वयार्थ—विश्वेश्वर विश्वरूप—हे विश्वेश्वरा ! हे विश्वरूप कृष्णा ! —(अह)—मा—त्वां—तुला—अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र—अनेक हात, उदरें, तोंडें व नेत्रं यांना युक्त असलेला—सर्वतः अनन्तरूप—सर्व बाजूनी अनन्तरूपानी युक्त असलेला असा—पश्यामि—पाहतों—(अह)—मी—तव—तुला—आदि—आरभ—न पश्यामि—पहात नाही,—मध्यं न(पश्यामि)—मध्य पहात नाही—पुन—आणि पुन—अन्त—तुला अंत पहात नाही १६

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स्वत्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वा सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवाऽऽदि तव देवस्य नाम्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादि पश्यामि ह विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं-अनेके बाहवः उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव सः त्वं अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं तं त्वा-अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं त्वां पश्यामि—अनेक बाहू, उदरें, मुखें व नेत्रं ज्या तुला आहेत, त्या हू अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं आहूय, त्या तुज अनेक बाहूदरवक्त्रनेत्राला मी पाहतों (त्यांचें विशेषण)—मध्यं नः-सर्वत्र अनन्तरूप-अनन्तानि रूपाणि अस्य इति अनन्तरूपः तं अनन्तरूपं—गर्वं टिसाण् अनन्तरूप-ज्याचा ह्ने सर्वत्र अनन्त-अन्तरांत आहत त्या तुज सर्वतः अनन्तरूपाला मी पाहतों,—न अन्तं-अन्त,-अवसानं न

मध्यं-मध्य नाम द्वयोः कोट्योः अन्तरं न पुनः तत्र आदि—तुसा अन्त नाहीं. अन्त म्ह० समाप्ति मध्य नाहीं, मध्य म्ह० दोन टोंकाताल अन्तर-मध्यभाग व तमाच तुसा आदि म्ह० मूल-आरंभ नाहा—हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप तत्र देवस्य अन्त न पश्यामि मध्यं न पश्यामि न पुनः आदि पश्यामि—हे विश्वेश्वर, हे विश्वरूपा! तुज देवाचा अन्त-समाप्ति मा पहात नाहा तुज स्वरूप कोठे सपलें आहे तें वळत नाहीं, तुसा मध्य मला दिसत नाहा व तुसा आरंभ कोठून झाला आहे, तेंहि दिसत नाहा १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥

अन्वयार्थ—(अह)—मा—त्वां—तुला—किरीटिन—ज्याच्या मस्तकावर किरीट आहे असा,—गदिनं—ज्याच्या हातात गदा आहे असा,—च—व—चक्रिणं—ज्याच्या हातात चक्र आहे, असा—तेजोराशिं—तेज पुत्र,—सर्वत. दीप्ति-मन्त—सर्व बाजूना दाप्तिमान्-प्रकाशवान्, त्यामुळे—दुर्निरीक्ष्य समन्तात्—सर्व बाजूनी ज्याच्याकडे पाहतां यत नाहा असा—दीप्तानलार्कद्युतिं—प्रदात अग्नि व सूर्य याप्रमाणें ज्याची श्रुति म्ह० काति आहे असा व—अप्रमेयम्—कोणत्याहि प्र-माणाचा विषय न होणारा, असा—पश्यामि—पाहता १७

किंच—किरीटिन किरीट नाम शिरोभूषणविशेषस्तथास्ति स किरीटी त किरी-टिन तथा गदिनं गदा यस्य विद्यते इति गदा त गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री त चक्रिणं च तेजोराशिं तेज पुत्र सर्वतोदीप्तिमन्त सर्वतो दीप्तिमस्यास्ति स सर्वं सोदीप्तिमास्त सर्वतोदीप्तिमन्त पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दु खेन निरीक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यस्त दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्समन्तत सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चाकंधानलार्कं दीप्तावनलाका दीप्तानलार्कं तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव युतिस्तेजो यस्य तत्र स त्व दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् । अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमज्ञक्यपरिच्छेदमित्यर्थं ॥

भाष्यार्थ—किंच—‘किरीटिन०’ या श्लोकानें अर्जुन विश्वरूप वर भगवानाचा व आण खा निराळ्या प्रकारें वर्णन करितो—किरीटिन किरीट नाम शिरोभूषणविशेष तस्यस्य अस्ति स. किरीटी त किरीटिन—किरीट म्ह० एकप्रकारचे शिरोभूषण-मुकुट, तें ज्याला असतें तो किरीटी, त्या निराटाला—तथा गदिनं गदा यस्य विद्यते इति गदा तं गदिनं—त्याचप्रमाणें गदा ज्याला आहे ता गदा, त्या गदावाजाला—तथा चक्रिणं चक्र अस्य अस्ति इति चक्री तं चक्रिणं—तसच ज्याला चक्र असतें तो चक्री-त्या चक्रयुक्ताला—तेजोराशिं तेज पुत्र—तनाचार शील तज पु जाला—सर्वतोदीप्तिमन्तं—सर्वत. दीप्ति यस्य अस्ति स सर्वतो दीप्तिमान् न सर्वतोदीप्तिमन्त त्वां पश्यामि—ज्याची दाप्ति सर्वत—सर्व दिशामध्यें पसरला आहे

तो सर्वतोदीप्तिमान् होय. त्या तुज सर्वतोदीप्तिमानाला, मी पाहतो—दुर्निरीक्ष्यं-दु खेन निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः तं समन्तान्-समन्तत -सर्वत्र दुर्निरीक्ष्यं—दु खाने -मोठया कष्टानेच जो निरीक्षण करिता येण्याजागा आहे तो दुर्निरीक्ष्य होय त्या समन्तत -सर्व बाजूना-सर्वत्र दुर्निरीक्ष्य असलेल्या तुला मा पाहत आहे—दीप्तानलार्कद्युति-अनल च अर्क च अनलार्कां दीप्तो अनलार्कां-दीप्तानलार्कां तयो दीप्तानलार्कयो. द्युति इव द्युति -तेज यस्य तव स. त्वं दीप्तानलार्कं द्युति. तं त्वां दीप्तानलार्कं द्युति—अग्नि व सूर्य-मिळून अग्निसूर्य-अनलार्क, प्रदीप्त असे जे अग्नि सूर्य तेच दीप्तानलार्क, त्या दास अनल अर्कान्या घुतीसारखे-तेजासारखे ज्या तुझे तेज आहे तो तू दाप्तानलार्कं द्युति आहेस, त्या तुज दाप्तानलार्कं द्युतीला—अप्रमेय-न प्रमेयं अप्रमेयं-अशक्यपरिच्छेद इत्यर्थ —अप्रमेयाला-जो प्रमेय -प्रमाणाचा विषय होत नाही तो अप्रमेय होय, ज्याच्या स्वरूपाचा परिच्छेद-प्रमाणपूर्वक निश्चय करिता येत नाही तो अप्रमेय होय, त्याला असा भावार्थ [या सर्व विशेषणांनी विशिष्ट असलेल्या तुला मा पाहतो] १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

अन्वयार्थ—त्व—तू—परम अक्षर—परब्रह्म आहेस असे—वेदितव्य—जाणावे—त्व—तू—अस्य विश्वस्य—या जगाचे—पर निधान—परम आश्रय स्थान आहेस—त्व—तू—अव्ययः—क्षय न पावणारा आहेस—शाश्वतधर्म गोप्ता—शाश्वत धर्माचे रक्षण करणारा आहेस—त्य—तू—सनातन पुरुषः—चिरतन पुरुष आहेस, असा तू—मे—मला—मत.—मान्य झालेला आहेस १८

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—त्वमक्षर न क्षरतीति परम ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिस्त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगत पर प्रकृतं निधानं निर्धीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थ । किंच त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययं शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भव शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्व पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—इत एव ते योगशक्तिदर्शनात् अनुमिनोमि—या योगशक्तिदर्शनावरून तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाच मी अनुमान करितो, असे अजून म्हणता—मुमुक्षुभिः. त्व अक्षर-न क्षरति इति-परमं ब्रह्म वेदितव्यं-ज्ञातव्यं—मुमुक्षुना तू परम अक्षर-क्षण होत नाही म्हणून अक्षर परब्रह्म आहेस, असे जाणावे—त्वं अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगत पर-प्रकृतं निधानं-निधीयते अस्मिन् इति निधानं-परः आश्रय इत्यर्थ—तू या विश्वाचे-समस्त जगाचे सर्वोत्तम निधान आहेस ज्यात जगत् ठेवले जाते ते,

निधान म्हे० परम आश्रय—भवं जगाचा सर्वोत्तम आधार असा याचा भावार्थ—किंच त्व अव्यय—तव व्यय न विद्यते इति अत्र्यय.—तसेच, तू अव्यय आहेस तुझा व्यय होत नाही, झणून अव्यय—शाश्वतधर्मगोप्ता—शश्वत् भवः शाश्वत नित्यः धर्म तस्य गोप्ता—शाश्वतधर्मगोप्ता—शाश्वत धर्माचा रक्षक—जो सतत असणारा तो शाश्वत, झ० नित्य धर्म, त्याचा रक्षक—शाश्वतधर्मरक्षक—त्वं सनातन विरतनः पर पुरुष. मे—मम मतः—अभिप्रेत—तू सनातन—विरतन—नित्य परम पुरुष म्हणून मला अभिमत आहेस १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९

अन्वयार्थ—त्वां—तुला मी—अनादिमध्यान्त—आदि-मध्य अन्तरहित,—अनन्तवीर्य—ज्याचे वीर्य अन्तरहित—अनन्त आहे,—अनन्तबाहु—ज्याचे बाहु अनन्त आहेत,—शशि सूर्यनेत्र—चंद्र व सूर्य हे ज्याचे नेत्र आहेत,—दीप्तहुताशवक्त्रं—प्रदीप्त आग्नि हेंच ज्याचे मुख आहे, व—स्वतेजसा इदं विश्व—आपल्या तेजाने म्या विश्वाला—तपन्त—ताप दणारा, असा—पश्यामि—पाहतो १९

किंच—अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्य चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्त त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्त त्वामनन्तवीर्यं तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्त त्वामनन्तबाहु शशिसूर्यनेत्र शशिसूर्यां नेत्रे यस्य तव स त्व शशिसूर्यनेत्रस्त त्वा शशिसूर्यनेत्र चन्द्रादित्यनयन पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्र दीप्तधर्मां हुताशश्च स वक्त्र यस्य तव स त्व दीप्तहुताशवक्त्रस्त त्वां दीप्तहुताशवक्त्र स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्त तापयन्तम् १९

भाष्यार्थ—किंच—भगवानाच विश्वरूपभक्तक रूपाचेंच पुनः 'अनादि०' या श्लोकाने वर्णन करितात—अनादिमध्यान्त—आदि. च मध्य च अन्त. च न विद्यते यस्य स अय अनादिमध्यान्तः त त्वा अनादिमध्यान्त—'अनादि-मध्यान्त' आदि व मध्य व अन्त ज्याला नाहींत तो हा अनादिमध्यान्त, त्या तुला अनादिमध्यान्ताला—अनन्तवीर्यं—न तव वीर्यस्य अन्त अस्ति इति अनन्त वीर्यं. त त्वा अनन्तवीर्यं—'अनन्तवीर्यं' तुझ्या वीर्याचा अन्त नाही, म्हणून अनन्त वीर्य, त्या तुज अनन्तवीर्याला—तथा अनन्तबाहुं—अनन्ता बाहव यस्य तव स त्व अनन्तबाहु. त त्वां अनन्तबाहुं—त्याचप्रमाणे अनन्तबाहु ज्या तुला आहेत, तो तू अनन्त बाहु त्या तुज अनन्त बाहुला—शशिसूर्यनेत्रं—शशिसूर्यां नेत्रे यस्य तव स त्व शशिसूर्यनेत्र तं त्वां शशिसूर्यनेत्र—चंद्र स्य ज्या तुजे नेत्र आहेत, तो तू शशिसूर्यनेत्र आहेस—चन्द्रादित्यनयन त्वा पश्यामि—चंद्र व आदित्य याच नयनांनी तुच असलेल्या तुला मी पाहतो—दीप्तहुताशवक्त्रं

-दीप्त च असौ हुताशः च सः-यन्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रं तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं-दास असा जो हुताश-अग्नि तो दास हुताश-प्रदीप्त अग्नि, तोच ज्या तुझे मुख आह तो तू दासहुताशमुख आहेस, त्या तुज दीप्तहुताश-मुखाळ, -स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं-तापयन्तं-व आपल्या तेजानें या विश्वाला ताप देणाऱ्या अशा तुला मी पाहता १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

अन्वयार्थ-त्वया एकेन-तू एकव्याने-द्यावापृथिव्यो. इदं अन्तरहि-आकाश व पृथिवा याच्यामधाल ह अंतर-द्याप्त-व्यापिल आहेस-च-व-सर्वा दिश-सब दिशा-(द्याप्ता-व्यापिल्या आहेस)-महात्मन्-हे महात्म्या ।
-तव-तुज-इदं अद्भुत उग्र रूप-ह अद्भुत उग्र रूप-दृष्ट्वा-पाहून
-लोकत्रय-निभुवन-प्रव्यथित-अतिशय व्यथित-भयभात झाले आहे २०.

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं अन्तरिक्ष व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता इष्टोपलभ्याद्भुत विस्मापक रूपमिदं तवोग्रं कूर लोकाना त्रय लोकत्रय प्रव्यथित भीत प्रचलित वा हे महात्मज्ञक्षुद्रस्वभाव ॥ २० ॥

भाष्यार्थ-द्यावापृथिव्योः इदं अन्तरं हि-अन्तरिक्ष विश्वरूपधरेण त्वया एकेन व्याप्त-शुलोक व पृथिवा यातील हें अन्तर म्ह० अन्तरिक्ष विश्वरूप धारण करणाऱ्या अशा तुज्या एकव्याकडूनच व्यापिल गेले आहे (या अन्तरिक्षाला तूच एकव्यान व्यापिल आहेस)-च सर्वा दिशः व्याप्ता-आणि तशाच सर्व दिशाहि तू व्यापिल्या आहेस-तव इदं अद्भुतं-विस्मापक उग्र-कूर रूप दृष्ट्वा-उपलभ्य-तुझे ह अद्भुत म्ह० विस्मय उत्पन्न करणारे उग्र-कूर रूप पाहून-त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन-हे महात्मन्-अक्षुद्रस्वभाव लोकाना त्रय लोकत्रय प्रव्यथितं-भीत वा प्रचलितं-ह महात्म्या, ज्याचा स्वभाव क्षुद्र नाहा, अशा हे देवा, हे लोकांचे त्रय म्ह० त्रैलोक्य म्हाल आहे किंवा हें निभुवन प्रचलित झाले आहे स्वस्थानापासून ढळले आहे. कापू लागले आहे २०

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ-अमी हि सुरसंघा-ह भूलोकी अवतीर्ण झालेले देवांचे सण-न्या-तुला-तुझ्यामध्य-विशन्ति-प्रवेश करीत आहेत-केचित् भीता-

त्यातील काहां न्यालेले—प्राञ्जलय—हात जोडलेले असे होऊन—हात जोडून—गृ-
णन्ति—तुम्हां स्तुति करितात—महर्षिसिद्धसंघाः—मोठमोठे ऋषि व सिद्ध यांचे
सघ—स्वस्ति इति उक्त्वा—स्वस्ति असो, अमें बोलून—त्यां—तुला—पुष्क-
लाभिः स्तुतिभि—पुष्कळ स्तुतांनी—स्तुयन्ति—स्तवित आहेत २१

अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यनुनस्य सदाय आसीत्तद्विर्णयाय
पाण्डवजयमैकान्तिक दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवास्त पश्यन्नाह, किंच अमी हि युध्य-
माना योद्धारस्त्वा त्वा सुरसवा येऽत्र भूभारावतारापावतीर्णा वस्वादिदेवसघा मनुष्य
सस्थानास्त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्गीता प्राञ्जलय सन्तो गृणन्ति
स्तुवन्ति त्वानन्ये पलायनेऽप्यदाक्ता सन्त । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्यु-
पलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसघा महर्षीणा सिद्धाना च सघा स्तुवन्ति
त्वा स्तुतिभि. पुष्कलाभि सपूर्णाभि ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(‘ अमा हि० ’ या श्लोकाच तात्पर्यं भाष्यकार सांगतात—) अथ
अधुना—आता या पुढ—पुरा ‘ यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु. ’ इति
अर्जुनस्य संशय आसीत्—पूर्वी ‘ आम्हा खाना निवृ का ते आम्हाला जि-
वताल ’ अमा अनुनाचा संशय होता—तद्विर्णयाय पाण्डवजय ऐका-
न्तिक दर्शयामि इति भगवान् प्रवृत्त—त्याचा निर्णय करण्यासाठी
पांडवांचा जय निश्चित आहे, असे दाखवाव म्हणून भगवान् तो दाखवावयास
प्रवृत्त झाले असता—तं पश्यन् आह—आला पाहणारा (अर्जुन) म्हणतो—किंच
अमी हि युध्यमाना—योद्धार त्वा—त्या सुरसंघा ये अत्र भूभारावताराय
अवतीर्णाः वस्वादिदेवसघा मनुष्यसंस्थानाः त्वा विशन्ति—प्रविशन्त
दृश्यन्ते—तसेच हे युद्ध करणारे योद्धे—देवसघ—जे येथे भूमीचा भार कमी करण्या
साठी अवतीर्ण झालेले मनुष्याकार वस्वादि देवसघ, ते तुझ्यामध्य प्रवेश करीत असलेले
दिसतात [‘ त्वा सुरसघा ’ येथे ‘ त्वा अमुरसघा ’ असाहि पदच्छेद संभवतो
यास्तव तसा पदच्छेद करून भूमिभारभूत दुर्बोधनादिक अमुरसघहि तुझ्यामध्य प्रवेश
करीत असलेले दिसतात, असा अर्थ जागावा, दोन्ही संन्यात युद्धान्या इच्छेने स्थित
असलेल्या लोकातील अर्थांतर विशेष सांगतात—]—तत्र केचित् भीताः अन्ये
पलायने अपि अशक्ता सन्त. प्राञ्जलयः सन्त. त्यां गृणन्ति—स्तुवन्ति—
त्यातील कित्येक भयभीत झालेले दुसरे योद्धे पलायन करण्यासहि असमर्थ हातासते हात
जोडून तुला स्तुति करितात—युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तानि उप-
लक्ष्य ‘ स्वस्ति अस्तु जगत. ’ इति उक्त्वा—युद्ध उपास्थित झाले असता उत्पा-
तादि दुर्निमित्त पाहून ‘ जगाचें कुशल असो ’ अमें बोलून—महर्षिसिद्धसंघाः—मह-
र्षीणा सिद्धाना च सघा. त्यां पुष्कलाभि—सपूर्णाभिः स्तुतिभि स्तुवन्ति
—महर्षिसिद्धसघ म्ह० महर्षींचे व सिद्धांचे अथ तुला पुष्कळ म्ह० सपूर्ण स्तुतांनी
स्तवित. [युद्ध पाहण्यासाठी समरभूमात्र आलाच्या मारदादि ऋषींना वगैरे जगाच्या

विनाशाची शका आल्यामुळे ते जगाचे कुशल असो, असे म्हणून तुम्हां अतिशय स्तुति करीत आहेत] २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२

अन्वयार्थ—रुद्रादित्या—अकरा रुद्र व चारा आदित्य,—वसवः—आठ वसु
—ये च साध्याः—व जे साध्य—विश्वे—विश्वेदेव,—अश्विनौ—अश्विनीकु-
मार—मरुतः—मरुद्गण—च—व—ऊष्मपा—पितर—च—व—गन्धर्वयक्षा
सुरसिद्धसंघाः—गंधर्व, यक्ष, असुर व सिद्ध यांचे सघ—सर्वे—हे सर्व—
विस्मिता एव—विस्मित होऊनच—त्वां—तुला—वीक्षन्ते—पाहतात. २२

किंचान्यत्—रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ च देवौ
मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो यक्षा
कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतय सिद्धा कपिलादयस्तेषां सघा गन्धर्वयक्षासुरसि-
द्धसंघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वा विस्मिता विस्मयमापन्ना. सन्तस्त एव सर्वे २२

भाष्यार्थ—किंच अन्यत्—दिसणारे भगवद्रूप आश्चर्यकारक असण्याचें आणखी
कारण अर्जुन 'रुद्रादित्या'या श्लोकाने सांगतो—रुद्रादित्याः वसव ये च साध्या.
रुद्रादय गणा विश्वे अश्विनौ च देवौ मरुत च—रुद्र, आदित्य, वसु व जे
साध्य हे सर्व रुद्रादिक गणदेव, दहा विश्वदेव, अश्विनीकुमारदेव, मरुत,—ऊष्मपाः च
पितरः—व ऊष्मपा पितर—गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः—गन्धर्वाः—हाहाहूहू
प्रभृतय यक्षा—कुबेरप्रभृतयः असुराः—विरोचनप्रभृतय सिद्धा—कपि-
लादयः तेषां संघा.—गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः—हाहा, हूहू इत्यादि गंधर्व,
कुबेरादिक यक्ष, विरोचनप्रभृति असुर, कपिलादिक सिद्ध यांचे जे सघ ते गन्धर्वयक्षा
सुरसिद्ध मघ होत—ते त्वा—त्वां वीक्षन्ते—पश्यन्ति—ते तुला पाहतात—ते
एव सर्वे विस्मिता—विस्मय आपन्नाः सन्त वीक्षन्ते—तेच रुद्रादिक सर्व
विस्मित होतात—विस्मय प्राप्त होऊन तुला पाहतात २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् २३

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे महापराक्रमी टण्णा ।—ते—तुम्हां—रूप—हे रूप
—महत्—पार मोठे—(अस्ति—आहे)—बहुवक्त्रनेत्रं—याला पुष्कळ मुठी
व नत्र आहेत—बहुबाहूरुपादं—पुष्कळ बाहु, मांज्या व पाय आहेत—बहूदरं
—याला पुष्कळ उदर आहेत—बहुदंष्ट्राकरालं—हे अनेक दाडांनी विषाळ झाल
आहे. अशा वा रूपाला—दृष्ट्वा—पाहून—लोकाः—हे सर्व लोक—प्रव्यथिता

—अतिशय व्यथा पावले आहेत—तथा—त्याचप्रमाणे—अहं—मी—(प्रव्यथितः)
—अतिशय व्यथित झाले आहे. २३.

यस्मात्—रूपं महदतिप्रमाणं ते तत्र बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षुषि च यस्मिन्स्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहूरुपादं यहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं, किंच बहूदरं बहून्सुद्राणि यस्मिन्निति बहूदरं बहु-
दंष्ट्राकरालं बहूभिर्दंष्ट्राभिः करालं विवृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका
लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(‘लोकत्रयं प्रव्यथितं’ श्लो. २० अमे जे वर म्हटले होते त्याचा ‘रूपं महत्ते’ या श्लोकाने अनुन उपसंहार करितो—) यस्मात् ते—तब रूपं महत्—अति-
प्रमाणं—ज्याअर्थां तुझे रूप महत्—फार मोठे—प्रमाणातीत आहे तसेच ते—यद्वच-
ननेत्रं—बहूनि वक्त्राणि—मुखानि नेत्राणि—चक्षुषि च यस्मिन् तद्रूपं बहु-
वक्त्रनेत्रं—बहुवक्त्रनेत्रेन आहे. पुष्कळ वक्त्रे म्ह० सुणे व नेत्र म्ह० चक्षु ज्यात
आहेत तें रूप बहुवक्त्रनेत्र होय.—हे महाबाहो—हे आजानुबाहो—बहुबाहूरुपादं
—यहवः बाहवः ऊरवः पादाः च यस्मिन् रूपे तत् बहुबाहूरुपादं—ते रूप
बहुबाहूरुपाद आहे. पुष्कळ बाहू, माउथा व पाय ज्या रूपांत आहेत, तें रूप बहुबाहू-
रुपाद आहे.—किंच बहूदरं—बहूनि उद्राणि यस्मिन् इति बहूदरं—तसेच
तें बहूदर म्ह० ज्यांत अनेक उदरे—पोटे आहेत तें बहूदर होय,—बहुदंष्ट्राकरालं—
बहूभिः दंष्ट्राभिः करालं—विवृतं तत् बहुदंष्ट्राकरालं—जे अनेक दाटांनी कराल
झ० विवृत—विकराल झालेले तें बहुदंष्ट्राकराल होय.—ईदृशं रूपं दृष्ट्वा लोकाः
—लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः भयेन प्रचलिताः तथा अहं अपि—अशा
प्रकारचे रूप पाहून लोक झ० लौकिक प्राणां प्रव्यथित झाले आहेत झ० भयाने अतिशय
कापू लागले आहेत. तमाच मीहि भयभीत होऊन धरधर कापू लागलो आहे. [ज्याअर्थां
तुझे रूप असे उग्र आहे, त्याअर्थां ते पाहून हे सर्व प्राणां व मीहि भयाने चकचक
कापत आहोत.] २३.

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

मन्यवार्थ—विष्णो—हे म्पारह देवा!—नमःस्पृशं—आद्यानाला स्पृशं
बराचो—दीप्तं—प्रदीप्त झालेले—अनेकवर्णं—ज्यांत नावा प्रकारचे वर्ण—रंग आहेत
अपे,—व्यात्ताननं—ज्यात उपरलेली—पगरलेली तीटे अनेक शाईत असे—दीप्त-
नी. भा. ११

विशालनेत्रं—आणि ज्याचे नेत्र दीप्त-प्रदीप्त व विशाल आहेत, अशा भयकर स्वर
पान युक्त असलेल्या—त्वा—तुला—दृष्ट्वा हि—पाहूनच—प्रव्यधितान्तरात्मा
—ज्याचा अन्तरात्मा—अन्त करण अतिशय पाडित झाल आहे, ज्याचे मन भ्याले
वाहे असा मा—धृति—धैर्याला—च—व—शमं—मन समाधानाला—न विदा
मि—प्रात हात नाहा २४

तत्रेद कारणम्—नभ स्पृश द्युस्पर्शमित्यर्थ , दीप्त प्रज्वलितमनेकवर्णमनेके वर्णा
भयकरा नानासंस्थाना यस्मिन्स्त्वयि त त्वामनेकवर्ण व्यात्तानन व्यात्तानि विवृतान्य
ननानि मुखानि यस्मिन्स्त्वयि त त्वा व्यात्तानन दीप्तविशालनेत्र दीप्तानि प्रज्वलितानि
विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्स्त्वयि त त्वा दीप्तविशालनेत्र दृष्ट्वा हि स्व
प्रव्यधितान्तरात्मा प्रव्यधित प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽह प्रव्यधितान्त
रात्मा सन्धति धैर्यं न विन्दामि न लभे शम चोपशम मनस्तुष्टि हे विष्णो ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ— तत्र इद कारण—विश्वरूप पाहून मा भयभात होण्याचे हे कार
आहे—नभ स्पृश द्युस्पर्श इत्यर्थ —नभ स्पृश म्ह० स्वर्गलोकाला जाऊन मिडणान्य
असा याचा भावाथ—दीप्त-प्रज्वलित—दाप्त म्ह० प्रज्वलित झालेल्या—अनेक
वर्ण—अनेके वर्णा भयकरा. नानासंस्थाना यस्मिन् त्वयि त त्वा अनेक
वर्ण—अनेक वर्णांचे म्ह० अनेक वर्ण-भयकर नाग आकाराचे ज्या तुझ्यामध्ये आहेत
त्या तुज अनेकवर्णाला,—व्यात्तानन-व्यात्तानि-विवृतानि आननानि-मुखानि
यस्मिन् त्वयि तं-त्वा व्यात्ताननं—व्यात्त म्ह० उघडलेली पसरलेली मुसो ज्या
तुझ्यामध्ये आहेत, त्या तुज व्यात्ताननाला,—दीप्तविशालनेत्र-दीप्तानि-प्रज्वलि
तानि विशालानि-विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन् त्वयि तं-त्वा दीप्तविदा
लनेत्र—दाप्त म्ह० प्रज्वलित व विशाल म्ह० विस्तीर्ण नेत्र ज्या तुझ्यामध्ये आहेत
त्या तुज दीप्तावशाऽनेत्राला, त्या दृष्ट्वा हि—जसा तुला पाहूनच—प्रव्यधिता
न्तरात्मा प्रव्यधित-प्रभीत अन्तरात्मा मन यस्य मम स अह प्रव्य
धितान्तरात्मा सन्—प्रव्याधित म्ह० अत्यंत भयभात झाला आहे अन्तरात्मा म्ह०
मन ज्या मास [म्ह० ज्या मज मन अशा तुला पाहून अतिशय भ्याले आहे] तो मा प्रव्य
धितयित होऊन—हे विष्णो धृति-धैर्यं न विन्दामि न लभे च शमं-उपशम
-मनस्तुष्टि—हे विष्णो-व्यापक दवा, मग श्रुति म्ह० धैर्य प्राप्त होत नाही व मन
म्ह० उपशम-मनाला सतापहि होत नाही २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥

अन्यार्थ—च—धाणि—ते—तुला—दंष्ट्राकरालानि—दादानी विचरत
झालेली—कालानलसंनिभानि—प्रत्यक्षालच्या अग्नीधारणी—मुखानि—मुखे—

दृष्ट्वा एव—पाहूनच—दिशः—दिशाना—न जाने—मी जाणत नाही—च
—व (मला)—शर्म—सुख—न लभे—होत नाही—हे देवेश—हे देवाच्या ईश्वरा,
—हे जगन्निवास—हे जगाच्या आश्रयभूत देवा,—प्रसीद—प्रसन्न हो. २५

करमान्—दंष्ट्राकरालानि दष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दष्ट्रवोप-
कम्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तत्संनिभानि
कालानलमदृशानि दष्ट्रेत्येतादृशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिद्मूढो जातोऽस्म्यतो म
लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—कम्मात्—भगवद्रूप प्रत्यक्ष पहात असूनहि तुला संतोष का बरें होत
नाही, म्हणून म्हणशील तर सागतां—दंष्ट्राकरालानि-दष्ट्राभिः करालानि-वि-
कृतानि ते-तव मुखानि दृष्ट्वा एव-उपलभ्य—दाढानी कराल विकृत-विक-
राल झालेलीं तुझा मुखें पाहून-माझात् त्याचे दर्शन घेऊन (तों मुखें कशी ? उत्तर-)
—कालानलसंनिभानि-प्रलयकाले लोकानां दाहकः अग्निः कालानल-
तत्संनिभानि-कालानलसदृशानि-दृष्ट्वा इति एतत्—कालानलासारखी
-प्रलयकाली लोकाना जाळणारा जा अग्नि तो कालानल, त्याच्या सारखीं तुझीं मुखें
पाहून, असा याचा भावार्थ—दिश-पूर्वापरविवेकेन न जाने-दिशाना-ही
पूर्व, ही पश्चिम इत्यादि विवेकाने मी जाणत नाही, म्ह०—दिद्मूढः जात. अस्मि
—मी दिद्मूढ झालों आहे—अत शर्म-सुखं च न लभे-न उपलभे—त्यामुळे
मला सुख होत नाही. मला सुखाचा-स्वास्थ्याचा अनुभव येत नाही.—अतः हे
देवेश जगन्निवास प्रसीद-प्रसन्नः भव—म्हणून देवाच्या ईश्वरा, जगाच्या नि-
वासस्थाना-जगन्निवासा, प्रसन्न हो. २५.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

अन्वयार्थ—अवनिपालसंघैः सह एव—पृथ्वीपालाच्या सहवर्तमानच—अमी
सर्वे—हे मने—धृतराष्ट्रस्य पुत्राः—धृतराष्ट्राचे पुत्र—च भीष्मः—पितामह, भी-
ष्माचार्य,—द्रोणः—आचार्य द्रोणाचार्य,—तथा—याचरमाण अस्मदीये अपि
—आमच्याहि—योधमुख्यैः सह—मुख्य यादव्यांमह—अमी सूनपुत्रः—हा सूत-
पुत्र-कर्म इ यादि मत्र—त्वरमाणाः—त्वर करणार असे दा मात-माझ्या पुत्रा—ते
—तुझ्या—दंष्ट्राकरालानि—दाढाना वकृरालादमगा ग—भयानकानि—भया-
नक—वक्त्राणि—मुखांत—त्वां विशन्ति—तुजमध्ये प्रवेश करितात.—केचिन्

—त्यातील काही—चूर्णितैः उत्तमाङ्गैः—चूर्णं शालेत्या मस्तकानां—दशानान्तरेषु विलम्बा—दाताच्या फटात अडकून राहिलेले—सदृश्यन्ते—दिसतात २६-२७

येभ्यो मम पराजयाशङ्काऽऽसीत्सा चापगता यत्.—अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन संबन्धे । सर्वे सहैव सहता भवन्ति पालसंधैरवनिं पृथ्वा पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां सधैः । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रं कर्णस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नाप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानै सह ॥

भाष्यार्थ—येभ्य मम पराजयाशङ्का आसीत् सा च अपगता— ज्याच्यापासून मला पराजय प्राप्त होण्याची शका वाटत होती ती माझ्या पराजयाची शका गेली—यतः अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः—दुर्योधनप्रभृतय त्वां त्वरमाणाः विशन्ति—कारण हे धृतराष्ट्राचे पुत्र—दुर्योधनादिक तुझ्यामध्ये मोठ्या त्वरेने युद्ध होताने प्रवेश करीत आहेत—(धृतराष्ट्रस्य पुत्राः त्वरमाणा विशन्ति) इति व्यवहितेन संबन्धे—धृतराष्ट्रपुत्र या शब्दाचा 'त्वरमाणा विशन्ति' या २७ व्या श्लोकातील शब्दार्था अन्वय लागतो—सर्वे सहैव अवनिपालसंधै सहता—धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र अवनिपालांच्या सघासद्वर्तमानच, त्यांच्याशी सघात पावून मिळून—एकत्रच होऊन तुझ्यामध्ये त्वरेने शिरत आहेत—अवनीं—पृथ्वीं पालयन्ति इति अवनिपालाः तेषां सधैः—अवनीला म्ह० पृथ्वीला पाळतात—तिचें रक्षण करितात म्हणून अवनिपाल त्यांच्या सघासह, (अमा सवध,)—किंच भीष्म द्रोणः तथा असौ सूतपुत्रः—कर्ण—तसाच भीष्म, द्रोण, तसाच हा सूतपुत्र कर्ण—अस्मदीयै अपि सह—धृष्टद्युम्नाप्रभृतिभि योधमुख्यै—योधानां मुख्यै—प्रधानै सह—आमच्या लोकांसहाहि—धृष्टद्युम्नाप्रभृति आमच्या पक्षातील योद्ध्यांपैकी मुख्य—प्रधान यांद्वासह २६

किंच—वक्त्राणि मुग्यानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ता सन्तो विशन्ति । किंचिदिष्टानि मुग्यानि दृष्टाकरालानि भयानकानि भयकराणि । किंच कचिन्मुग्धानि प्रविष्टानां मध्ये विलम्बा दशानान्तरेषु दशानान्तरेषु माममिव भक्षित सदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णैर्नैश्वर्णैर्इतैश्चत्तमाङ्गैः शिरोभि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—हे सर्व वार—ते—तव वक्त्राणि—मुग्यानि त्वत्तमाणा—व्यरायुक्ता सन्तः विशन्ति—तुझ्या मुग्यामध्ये त्वरायुक्त हाऊन प्रवेश करितात—किंचिदिष्टानि मुग्यानि—बोणला विनोपणाना विविष्ट अशा गुडा ती मुघे आहेत—दृष्टाकरालानि भयानकानि—भयकराणि—दाटाना विकारात असलेली, भयानक म्ह० भयकर आहेत अशा मुग्यात ने त्वरन शिरतात—किंच मुग्यानि प्रविष्टानां मध्ये कचिन् दशानान्तरेषु—दशानान्तरेषु विलम्बाः—तमेच, मुग्यात शिरले—या त्यांनी कियेक दातांच्या फटात अडकून राहिलेले—भक्षितं मांस इय—भक्षण केल्या मांसाप्रमाणे दातांत अडकून राहिलेले—चूर्णितैः—चूर्णीकरित उत्तमाङ्गैः शिरोभिः सदृश्यन्ते—उपलभ्यन्ते—चूर्ण शालेत्या उत्तमाङ्गानां—घुळून ते

लेल्या मस्तकानी दिसतात—उपलब्ध होतात [तुझ्या विवराल व भयंकर मुखात शिर-
लेल्या त्या सर्व योद्ध्यातील किंवा दाताच्या फटात अटकून राहिलेले दिसतात. खाळें
मास जसे दातात अटकून राहिलेले दिसते तसे ते दिसतात. त्याचीं मस्तकें तुझ्या दाता-
खाला चुरडून गेलेला दिसतात.] २७. *

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—नदीनां—नद्याचे—बहवः—पुष्कळ—अ-
म्बुवेगा—जलप्रवाह—समुद्रं एव अभिमुखाः—समुद्रान्याच बाजूला वाहत
जाऊन त्यातच—द्रवन्ति—शिरतात—तथा—त्याप्रमाणें—अमी—हे—नरलोक-
वीराः—मनुष्यलोकातील वीर—तव—तुझ्या—अभिविज्वलन्ति वक्त्राणि
—सर्व बाजूनीं प्रकाशमान होणाऱ्या मुखात—विशन्ति—प्रवेश करितात २८.

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा
अम्बुवेगास्त्वरविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखा प्रतिमुखा द्रवन्ति तथा तद्वत्तवामी भीष्मा-
दयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥

भाष्यार्थ—मुत्तानि कथं प्रविशन्ति इति आह—सुखामध्ये कसे प्रवेश क-
रितात ते अर्जुन सागतो—यथा नदीनां—स्रवन्तीनां बहवः—अनेके अम्बूनां वेगाः
अम्बुवेगा—स्त्वरविशेषाः समुद्रं एव अभिमुखा—प्रतिमुखा द्रवन्ति—प्रवि-
शन्ति—ज्याप्रमाणें नद्याचे—स्रवन्तींचे—प्रवाहवताचे अनेक जलाचे वेग—स्त्वरविशेष पाण्या-
चे वाहणारे अनेक प्रवाह समुद्राच्याच समुद्र—समुद्रातच जाऊन मिळतात—तथा—तद्वत्-
अमी—भीष्मादयः नरलोकवीराः—मनुष्यलोकशूराः तव अभिविज्वलन्ति—
प्रकाशमानानि वक्त्राणि विशन्ति—त्याप्रमाणें हे भीष्मादिक नरलोकवीर—मनुष्य-
लोकातील शूर तुझ्या प्रज्वलित होणाऱ्या—प्रकाशमान मुखात प्रवेश करितात २८.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तथापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—पतङ्गाः—पतंग—समृद्धवेगा—ज्याच्या-
मध्ये मोठा वेग उत्पन्न झाला आहे असे होत्याने—प्रदीप्तं ज्वलनं—प्रकाश सगतीत
—नाशाय—नाशामाठा—विशन्ति—प्रवेश करितात—तथा एव—त्याचप्रमाणें
—लोकाः अपि समृद्धवेगाः सन्तः—हे सर्व लोकहि ज्याचा वेग अतिगय वा
दला आहे असे होणारे—तव वक्त्राणि—तुझ्या मुखांमध्ये—नाशाय—नाश
पचण्यामाठा—विशन्ति—प्रवेश करितात. २९.

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेभ्यः—यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगा समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगा-स्तेष्वव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तथापि चक्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च इति आह—ते कशासार्ठी प्रवेश करितात व कमे प्रवेश करितात, तं अर्जुन सागतो—यथा पतङ्गा-पक्षिण प्रदीप्तं ज्वलनं-अग्नि नाशाय-विनाशाय समृद्धवेगाः-समृद्धः उद्भूत वेगः-गतिः एषां ते समृद्धवेगा विशन्ति—ज्याप्रमाणे पतंगम्ह० पक्षी प्रदीप्त ज्वलनात-अग्नीत नाशासार्ठी-आपलाच विनाश करन घेण्यासार्ठी ज्याचा वेग [म्ह० गति] अतिशय उद्भूत वला आहे, ज्याचा गति फार वाढली आहे, असे होत्साते प्रवेश करितात—तथा एव लोकाः-प्राणिनः अपि समृद्धवेगा तव चक्राणि नाशाय विशन्ति—त्याच-प्रमाणे लोकहि-प्राणी अतिशय वेगवान् होऊन-ज्याची गति फार वाढली आहे असे होऊन तुझ्या मुखात नाशासार्ठी प्रवेश करितात २९

लेलिह्यसे प्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलाद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥

अन्वयार्थ—हे विष्णो—हे व्यापक देवा ।—(त्व)—तू—समन्तत—सर्व बाजूना—समग्रान् लोकान्—सर्व लोकाना—ज्वलाद्भिः वदनैः—जळत असलेल्या ताडाना—प्रसमानः—प्रासणारा-गिळणारा असा होत्साता—लेलिह्यसे—त्याचा स्वाद घेतोस—तव—तुझ्या—उग्राः भासः—उग्र काति—समग्र जगत्—समग्र जगला—तेजोभि—तेजाना—आपूर्य—भरून सोडून—प्रतपन्ति—अतिशय ताप देतात ३०

त्वं पुनः—लेलिह्यसे आस्वादयसि प्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्ततो लोकान्समग्रान्समस्तान्वदनैर्ज्वलाद्भिर्दीप्यमानस्तेजोभिरापूर्य सव्याप्य जगत्समग्रं सहायेण समस्तमित्येतत् । किञ्च भासो दीप्तयस्तवोग्राः कूराः प्रतपन्ति प्रताप कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—त्वं पुनः—आणि तू—ज्वलाद्भि-दीप्यमानै चक्रे-घदनै समग्रान्-समस्तान् लोकान् समन्तत प्रसमान-अन्तः प्रवेशयन्—आपल्या देदीप्यमान वदनागा-आपल्या जळत असलेल्या-पेटलेल्या मुखांनी समस्त लोकांना सर्व बाजूनी प्रासणारा-घसात गिळणारा असा होऊन—लेलिह्यसे-आस्वा-दयसि—त्यांचा आस्वाद घेतोस आपल्या प्रशस्त मुखात त्यांना टाकून व गिळून त्यांचा स्वाद घेतोस, त्यांची रुचि घताम—तेजोभिः समग्र-सह अयेण-समस्त इति पतत् जगत् आपूर्य-संव्याप्य—तेजांनी समग्र-ज अग्रासह अमत त समग्र, समस्त असा यांना भावार्थ-आपल्या तवना समस्त जगला भरून सोडून-पूर्णपणे व्यापून तू

सर्वं लोकांना ज्ञातोस व स्वाद घेतोस.—किंच हे विष्णो—व्यापनशील तव उग्रः
-कूराः भासः—दीप्तयः प्रतपन्ति-प्रतापं कुर्वन्ति—तसैच, हे विष्णो—व्यापनशील
तुझ्या उग्र म्ह० कूर दीप्ति अतिशय ताप देतात. ३०.

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥

अन्वयार्थ—उग्ररूपः भवान कः—भयंकर रूप घेतलेले आपण कोण आहे,
तं—मे—मला—आख्याहि—सांगा.—ते नमः अस्तु—हे देवा, तुला नमस्कार
असो.—हे देववर—हे देवातील श्रेष्ठ देवा ।—प्रसीद—मजवर प्रसन्न हो.—भ-
वन्त आद्यं—आपण जे जगाचें आदि कारण, त्या तुम्हांला—विज्ञातुं इच्छामि—मी
जाणण्याची इच्छा करतो.—हि—कारण—तव प्रवृत्ति—तुझ्या या चेटेल्या—न
प्रजानामि—मी जाणूं शकत नाहीं. ३१.

यत एवमुग्रस्वभावोऽनः—आख्याहि कथम मे मह्यं को भवानुग्ररूपः कूराकारः ।
नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञानु-
मिच्छामि भवन्तमाद्यमादां भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तव स्वदीयां प्रवृत्तिं
चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं उग्रस्वभावः अतः—ज्याअधी तूं असा उग्र स्वभावाचा
आहेस त्याअधी—मे—मह्यं आख्याहि—कथय—तूं मला साग—कथन कर.—भवान्
उग्ररूप.—कूराकार क—तूं उग्ररूप, कूर आकाराचा असा कोण आहेस ?—ते
-तुभ्यं नम अस्तु—तुला नमस्कार असो.—हे देववर—देवानां प्रधान प्रसीद
-प्रसादं कुरु—हे देववर—देवातील प्रधान देवा प्रसन्न हो—मजवर प्रसाद—अनुग्रह कर.
—भवन्त आद्यं—आदीं भयं—आद्यं विज्ञातुं—विशेषेण ज्ञातुं इच्छामि—मी आ-
पल्याला आय म्ह० आदि—आरंभा झालेल्या असा आद्याल विशेषतः जाणण्याची इच्छा
करितों.—हि—यस्मात् तव—स्वदीयां प्रवृत्ति—चेष्टां न प्रजानामि—कारण
तुमी ही प्रवृत्ति—ही चेष्टा—असा हा व्यापार का होत आहे तें मला कळत नाहीं. [तूं असा
उग्र का झाला आहेस, तें काहीं मला कळत नाही. मी तुला नमस्कार करितों. तूं कोण
आहेस तें मला सांग.] ३१

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
यैऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—(अहं)—मी—लोकक्षयकृत् कालः—लोकांचा क्षय करणारा काल
—प्रवृद्धः अस्मि—अतिशय वृद्धि पावलों आहें.—इह—यावेळा—लोकान्—
लोकाना—समाहर्तुं—मारण्यास, त्याचा सहार करण्यास—प्रवृत्त—प्रवृत्त झालो
आहें.—ये—जे—प्रत्यनीकेषु योधा अवस्थिता—शत्रूंच्या प्रत्येक सैन्यात
योद्धे स्थित आहेत—ते सर्व—ते सर्व—त्वां क्रते अपि—तुझ्यावाचूनहि—न
भविष्यन्ति—नाहांसे होतील १२

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृलोकाना क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
वृद्धि गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान्समाहर्तुं सहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि
विनाऽपि त्वा त्वा न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाऽऽशङ्का येऽ
वस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमदीक प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा योद्धार ॥

भाष्यार्थ—‘ कालोऽस्मि० ’ इति—‘ कालोऽस्मि० ’ या श्लोकानं भगवान् स्वतः
आपली ही प्रवृत्ति कशासाठी आहे ते सांगतात—लोकक्षयकृत्—लोकानां क्षय
करोति इति लोकक्षयकृत् कालः प्रवृद्ध—वृद्धि गतः अस्मि—लोकक्षयकृत्
म्ह० लोकांचा क्षय करितो म्हणून लोकक्षयकृत् काल मी प्रवृद्ध झालो आहे मी लोकांचा
क्षय करणारा काल हा असा वृद्धिगत झालो आहे—यदर्थं प्रवृद्ध तच्छृणु—कशासाठी
प्रवृद्ध झालो आहे ते ऐक—लोकान् समाहर्तुं सहर्तुं इह—अस्मिन् काले प्रवृत्तः
—लोकांचा सहार करण्यासाठी मी या वेळा प्रवृत्त झालो आहे.—त्वा—त्वां क्रते
अपि—विना अपि भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यः तव आशङ्का न
भविष्यन्ति—तुजवाचूनहि—तू नसलास तरीहि भीष्म, द्रोण, कर्ण, इत्यादि सर्व, बीज्या
भीष्मादिकापासून तुला आशङ्का वाटते, माझ्यावाचून हे भीष्मादि महावीर वसे मरतील असे
तुला वाटते ते सर्व नाहांसे होतील, ते सर्व तुझ्या साहायावाचूनहि मरण जातील.—प्रत्यनी-
केषु—अनीक अनीक प्रति—प्रत्यनी केषु—प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु ये योधा
—योद्धार अवस्थिता—प्रति सैन्यात—दरएक सैन्यामध्ये—प्रतिपक्षी होउन—प्रत्येक
सैन्यात—शत्रूंच्या सर्व सैन्यात जे योद्धे उभे राहिलेले आहेत ते सर्व तुझ्यावाचूनहि मरतील.
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—त्व—तू—उत्तिष्ठ—ऊठ—यदा लभस्व
—यदा संपादन कर—शत्रून् जित्वा—शत्रूंना जिंकून,—समृद्धं राज्यं—संपन्न
राज्य—भुङ्क्व—भोग—पते—हे भीष्मादिव—मया एव—मीच—पूर्व—पूर्वी
निहताः—मारले आहेत—सव्यसाचिन्—हे अर्जुना!—निमित्तमात्रं भव—तू
सुगता निमित्त हो. ३३

यस्मादेषम्—तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन
जिता इति यशो लभस्व केषल पुण्यैर्हि संप्राप्यते जिण्या शत्रून्पुर्वाभंगप्रवृत्तीन्मुखात्

राज्यं समृद्धमपपत्नमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्व-
मेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्सव्येन वामेनापि हस्तेन शरणां क्षेपात्सव्य-
साचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात् त्वं उत्तिष्ठ—ज्याअर्था तुझ्यावाचूनहि हे
सर्वं निश्चयानें मरणार आहेत, त्याअर्था तूं युद्धाला ऊठ—भीष्मद्रोणप्रभृतय देवै
अपि अजेयाः अतिरथा अर्जुनेन जिता इति यशः लभस्व—भीष्म, द्रोण
इत्यादि देवानाहि अजिंक्य असलेलें अतिरथी अर्जुनाने जिंकले, असें यश संपादन कर
—केवलं पुण्यैः तत् प्राप्यते—कारण तें यशहि केवल पुण्यानीच प्राप्त होतें—
दुर्योधनप्रभृतीन् शत्रून् जित्वा समृद्धं—असपत्नं—अकण्टकं राज्यं भुङ्क्ष्य
—दुर्योधनादि शत्रूंना जिंकून समृद्ध-शत्रुरहित निष्कण्टक राज्य भोग—मया एव
एते पूर्वं एव निहता—निश्चयेन हता प्राणै र्वियोजिताः—मात्र हे पूर्वीच
मारले आहेत—त्यांना मात्र निश्चयानें मारलें आहे, प्राणांशीं वियुक्त केले आहे,—मात्र
याना अगोदरच प्राणरहित वरून मोडलें आहे,—हे सव्यसाचिन्-त्य निमित्त-
मात्र भव—हे अर्जुना तूं केवल निमित्त हो—सव्येन वामेन अपि हस्तेन
शरणां क्षेपात् सव्यसाची इति अर्जुनः उच्यते—सव्य म्ह० डाव्या हातानेहि
बाण फेकल्यामुळें अर्जुन ' सव्यसाची ' असें म्हटला जातो. ३३.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधविरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

१ या श्लोकावरिल टीपेंत रघुव्यकार म्हणतात—“ द्रुष्ट मनुष्ये आपल्या वर्मानांच मरण
भयून त्यांना मारणारा फक्त निमित्तमात्र असल्यामुळे मारणाराकडे त्यांचा दोष येत नाहीं,
हा कर्मविशेषप्रक्रियेचा सिद्धान्तहि ३३ व्या श्लोकात आला आहे.” द्रुष्ट मनुष्ये आपल्या
कर्मानां मरलात व अद्रुष्ट मनुष्ये कर्माने मरतात ? द्रुष्टाना मारणारा जसा निमित्तमात्र
असल्यामुळे दोषरहित, तसाच अद्रुष्टाना मारणाराहि निमित्तमात्र असल्यामुळे निदोष का
नसे ? कर्मविशेषप्रक्रियेचा सिद्धान्त असा लटपटिच किंवा पशुपाता का ? बरे, दुर्योधन,
दिक एक द्रुष्ट होते, पण भीष्म, द्रोण, उरथ, पांडवांचाडाल भूदसुग्न, अभिमन्यु, शकुनि
तर द्रुष्ट नव्हतेत ? मग ' त्यांना मारणारे मात्र निमित्तमात्र नव्हेंत ' असें म्हणू नये, पण ही
काय ! तातपसं रहस्यकाराचं ' ही उपपत्ति अग्राह्य आहे नगयानांनीं जेथे 'प्राण दा ११५५
मारले आहे, याचा मृत्यु अवयव आला आहे, तू केवळ निमित्त हो प यत् ११५५ वा,
शत्रूंना जिंकून समृद्ध राज्याचा उपभोग घे ' अस मांगून अर्जुनाचा ' यदा ११५५ वादि
वा नो जयेतु ' हा श्लोका पालविला आहे. रघुव्यकार सनम्यात, ११५५ वा ११५५ वादि
तानिउलेना नाहा.

अन्वयार्थ—द्रोण—द्रोणाला,—च भीष्म—व भीष्माला,—च जयद्रथ—व
जयद्रथाला—च कर्ण—व कर्णाला—तथा—तसेच—अन्यान् अपि—दुसऱ्याहि
—मया हतान्—मा मारलेल्या—योधर्षारान—वार योद्ध्यास—त्व—तू—
जहि—मार—मा व्यधिष्टा.—असा व्यथा पावू नकोस त्याना भिकू नकोस
—युद्धस्य—युद्ध कर—रणे—रणान—सपत्नान्—शत्रूना जेतासि—तू
जिकशील ३४

द्रोण वेति । द्रोण च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याऽऽशङ्का तास्तान्पदिशति भगवा
न्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारण द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो
दिव्यास्त्रसंपन्न आत्मनश्च विशेषतो गुरुगरिष्ठो भीष्म स्वच्छन्दमृत्युदिव्यास्त्रसंपन्न
परशुरामेण द्वंद्वयुद्धमगमन्न च पराजित । तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम
पुत्रस्य शिरः भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतियतीति । कर्णोऽपि वासव
दत्तया शरया त्वमोघया सपन्न सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्तन्नाश्रैव निर्देश । मया
हतस्त्व जहि निमित्तमात्रेण मा व्यधिष्टास्तेभ्यो भय मा कार्षीयुंध्यस्व जेतासि दुयो
धनेप्रभृतीन्रणे युद्धे सपत्नान्शत्रून् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—‘द्रोण च०’ इति—द्रोण च०’ या श्लोकाने ‘मीच याना मारिले
आहे’ याचाच अतिक निस्तार करित त—द्रोणं च—द्रोणाला व—येषु येषु योधेषु
अर्जुनस्य आशङ्का तान् तान् भगवान् मया हतान् इति व्यपदिशति—
ज्या ज्या याद्वयाविषयी अजुनाला शका हाता, त्याना त्याना भगवान् ‘मी मारलेले’
म्हणून द्वागतात—त्याचा त्याचा मा मारलेले’ असा उद्देश करितात—तत्र द्रोण
भीष्मयो आशङ्काकारण तावत्प्रसिद्ध—त्यातील द्रोण व भीष्म याच्याविषयाच्या
आशङ्के कारण तर प्रसिद्ध व आहे—द्रोण धनुर्वेदाचार्य. दिव्यास्त्रसंपन्न
च विशिष्ट आत्मन गरिष्ठ गुरु.—द्रोण धनुर्वेदाचा आचार्य, दिव्य अस्त्रांनी
संपन्न असलेला, व निरपेक्षहन आपला सर्वोत्तम गुरु—भीष्म स्वच्छन्दमृत्यु च
दिव्यास्त्रसंपन्न परशुरामेण द्वंद्वयुद्ध अगमत् न च पराजित—भीष्म
आपल्या इ उगा बडल तेव्हा मरणारा व दिव्य अस्त्रांना संपन्न असलेला, परशुरामाशी
द्वंद्वयुद्ध केले, पण त्यात पराभूत झाला नाही—तथा जयद्रथ यस्य पिता य
मम पुत्रस्य शिरः भूमौ पातयिष्यति तस्य अपि शिरः पतियतीति इति
तपः चरति—तगाच जयद्रथ वा ज्याचा पिता, जा माझ्या पुत्राच शिरः भूमीवर
पातरीत त्यागेह शिरः तस्य पडेल, म्हणून तप करित आहे,—कर्ण अपि
वानरदत्तया तु अमोघया शक्त्या सपन्न सूर्यपुत्रः कानीन. यत अत
तन्नाश्रै एव निर्देश—कर्णहि ‘वासवदत्ता’ या नावाच्या दशने दिलेल्या अमोघ
शक्त्या सपन्न असलेला, सूर्याचा पुत्र पण तो ज्याअर्धी कानीन—कृतीला कुमारिकावस्थेत
झाला हाता ज्याअर्धी त्याचा ‘कर्ण’ या नावाचा उल्लेख केला आहे—मया हतान्
त्वं निमित्तमात्रेण जहि—मीच मारलेल्या वा सर्वांना तू गुस्ता निमित्तमात्र होऊन

मार—मा व्यधिष्टाः तेभ्यः भयं मा कार्षीः—व्यधित होऊन, त्यांना भिऊन
 नकोस—युद्धयस्व रणे—युद्धे दुर्योधनप्रभृतीन् सपत्नान्—शत्रून् जेतासि
 —तू युद्ध कर, रणात म्ह• युद्धात दुर्योधनादि सपत्नाना—शत्रूना जिंकाल ३४

संज्ञय उवाच—संज्ञय म्हणाला—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशरस्य कृताञ्जलिवेषमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

अन्वयार्थ—केशरस्य—केशरापें—थीह्णागाचें—एतत् वचन—हे वचन—
 श्रुत्वा—ऐकून—कृताञ्जलि—ज्याने हात जोडले आहेत असा—वेषमान—वा-
 पणास—किरीटी—अनुन—नमस्कृत्या—कृष्णाला नमस्कार करून—भीतभीतः
 —अतिगम भयालेला तो—प्रणम्य—अपत नम्र होऊन—भूय एव—पुनरपि—
 कृष्णं—कृष्णाला—सगद्गद—सपत्न्या आवाजानें—कठ दान्त्यामुठें अडसळत—
 आह—म्हणाला ३५

एतच्छ्रुतेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशरस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलि सन्वेषमानं कश्यमानं
 किरीटी नमस्कृत्या भूय पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं सगद्गदं नम्राविष्टस्य दुःखाभिघातात्
 स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवाद्दुःखपूर्वनेत्रे सति श्लेष्मणा कण्ठापरोधस्ततश्च वाचोऽपाटव
 मन्दशब्दश्च यस्य गद्गदस्तेन सह वर्तन इति सगद्गदं वचनमादेति वचनक्रियाविशेष-
 णमेतत्, भीतभीतं पुन पुनर्भयाविष्टत्वेना मन्त्रगम्य प्रह्वी भूयाऽऽहति इत्यवहितेन
 सपत्य । अत्रापसरे मनश्च वचनं साभिप्रायम् । कथं द्रोणादिष्वनुननं निरूप्यतेषु
 अनुनुं निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा घृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्मधि-
 कारिष्यति तत शान्तिरुभयेषा भविष्यतीति । तदपि नार्थोऽदृष्टतराष्ट्रो भवितव्यवशान्

भाष्यार्थ—'एतच्छ्रुत्वा०' इति—या संज्ञयाऽप्या वाक्या । व्याख्येयं न—एतन्
 केशरस्य पूर्वोक्तं वचनं श्रुत्वा—हे केशरापें पूर्वाव ॥ ३२ पासून । वचनं श्रुत्वा
 —श्रुताञ्जलिः सन् वेषमानः—कश्यमानं किरीटी—दोन्ही हात जोडून वापणास
 अनुन—नमस्कृत्या भूयः—पुनः एव कृष्ण आह—उक्तवान्—नमस्कार करून
 पुनरपि कृष्णाग अग बाळ्या (करो योऽग ? उतर—)—सगद्गदं—नम्राविष्टस्य दुः-
 खाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवाद्दुःखपूर्वनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा
 कण्ठापरोधं तत च वाचोऽपाटव—मन्दशब्दश्च यन् स गद्गदं—गद्गद
 होऊन बोलून केशराप्या अन्त करणान भय उद्भवण आह, यथा त्याऽऽहृत्वा तास अंभितान
 ताऽऽहृत्वा य ज्याऽप्या मनां स्तठ उद्भवण आदे भया वाचत । सगद्गदं हयाच उद्भव
 ताऽप्यामुठ त्याने नेत्र अध्या भस्न भर्ते भयता श्लेष्मणा—कश्यमानं केशरा
 ण्या, त्यामुठ वाचि जे अन्वय व शब्द मंद होण ता गद्गद हा । [अनुनाया

मनात् त्यावेळीं भय उत्पन्न झालें होतें, त्यामुळे त्याला दुःखाचा आघात झाला व ईश्वराविषयीं स्नेहहि उत्पन्न झाला होता, त्यामुळे त्याच्या हर्षाचाहि प्रादुर्भाव झाला अर्थात् मध्य व स्नेह आणि दुःख व हर्ष या परस्पर विरुद्ध वर्तनीं त्याचे मन व्याकुळ झालें त्याचे नेत्र भरून आले कठ श्लेष्म्यामुळे दाटला अर्थात् अक्षराचा स्पष्ट उच्चार करिता येईनासा झाला व स्वर मद झाला यालाच गद्गद म्हणतात—तेन सह वर्तते इति सगद्गद वचन आह इति एतत् वचनक्रियाविशेषणं—त्या गद्गदासह असतो म्हणून सगद्गद, असा सगद्गद हाऊन वचन बोलला, अस हे वचनक्रियेचे विशेषण आहे—भीतभीत पुन पुनर्भयाविष्टचेना. सन् प्रणम्य-प्रह्वी भूत्वा आह इति व्यवहितेन संबन्ध—भीतभात म्ह० पुन. पुन भयाविष्टचित्त होऊन-वारवार ज्याच्या मनात भय उत्पन्न होत आहे असा होऊन प्रणाम करून म्ह० नम्र होऊन बोलला असा दरुच्या 'आह' या क्रियापदाचा संबन्ध [विश्वरूपदर्शनदर्शित अनुनाचे भगवानाचा झालेला सवादेवचन सजय राजाला का सागत आहे? उत्तर-]—अत्र अवसरे संजयवचन साभिप्रायं—या प्रसंगी सजयाचे वचन साभिप्राय आहे, तें सहेतुक आहे—कथं—तें कस काय?—अजेयेषु द्रोणादिषु चतुर्षु अर्जुनेन निहतेषु निराश्रय दुर्योधन. निहत एव इति मत्वा—जिकण्यास अशक्य असलेले हे द्रोणादि चार वीर अर्जुनाच्या हातून मारले गेले असता निराश्रय-निराधार झालेला दुर्योधन निश्चयाने मेलाच आहे, असें समजून—धृतराष्ट्र. जयं प्रति निराश सन् साधि करिष्यति तत. उभयेषां शान्तिः भविष्यति इति—धृतराष्ट्र ज्याविषयीं निराश हाऊन साधि कराल, त्यामुळे पांडव व कौरव या दोघाची शान्ति होईल, या आशयाने सजयाच हे कथन आहे—भवितव्यवशात् धृतराष्ट्रः तत् अपि न अश्रीयीत्—पण भवितव्यामुळे-अवश्य होणारा गोष्ट टाळता येणं शक्य नसल्यामुळे धृतराष्ट्राने तें ऐकिलें नाहीं ३५

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥

अन्वयार्थ—हे हृषीकेश—हे हृषीकेश !—उद्रियाच्या ईश्वरा-इन्द्रियप्रेरका !—तव प्रकीर्त्या—तुझ माहात्म्य एकून—जगत्—सर्व जगत्—प्रहृष्यति—अत्यंत दृष्ट होणे—च—व—अनुरज्यते—अनुरक्त होतें, तुझ्यावर प्रीति करते—तत् स्थाने—तें योग्यच आहे—रक्षांसि भीतानि—राक्षस भयभात होऊन—दिशः द्रवन्ति—दशदिशांइह पळतात व—सर्वे सिद्धसंघा—सर्व सिद्धाचे सण—नमस्यन्ति—नमस्कार करितात—(तत् अपि—तेहि—स्थाने—योग्य आहे) ३६

स्थान इति । स्थाने युक्त किं तत्, तव प्रकीर्त्या स्वन्माहात्म्यकीर्तनेन धृतेन हे हृषीकेश यत्रगत्प्रहृष्यति प्रहर्षंमूर्षति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा त्रिपवित्नेपण

स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत् ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्छेति ।
तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किञ्च रक्षांसि भीतानि
भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्व-
न्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—‘स्थाने०’ इति—‘स्थाने०’ इत्यादि श्लोकेनां अर्जुन सगत्र्य होऊन
काय बोलला तेंच संजय मांगतां—स्थाने-युक्त—‘स्थाने’ म्ह० योग्यच आहे.—
किं तत्—काय, योग्य काय आहे?—हे हर्षाकेश तव प्रकीर्त्या-रघ्नमा-
हात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन यत् जगत् प्रहृष्यति प्रहर्ष उपैति तत् स्थाने युक्तं
इत्यर्थः—हे इंद्रियाच्या ईश्वरा ! तुझ्या श्रेष्ठ कर्ताने तुझ्या-माहात्म्याच्या कीर्तनेने-तें
ऐकल्यानें जे जगत्-अतिशय हृष्ट होतें-अत्यंत हर्षाला प्राप्त होतें ते योग्यच आहे, अमा
याचा भावार्थ.—अथवा स्थाने इति विषयविशेषणं—किंवा ‘स्थाने’ हें विष-
याचें विशेषण आहे.—भगवान् हर्षादिविषयः युक्तः—भगवान् हर्षादिकांचा विषय
आहे, हें युक्तच आहे.—यतः ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृत् च इति—कारण
ईश्वर सर्वांचा आत्मा आहे व सर्व भूतांचा सुहृद् आहे, म्हणून तो हर्षादिकांचा विषय
आहे, हें योग्यच आहे.—तथा अनुरज्यते-अनुरागं च उपैति तत् च विष-
ये इति व्याख्येयं—तसेच जगत् अनुरक्त होणे-अनुरागाला प्राप्त होणे, ते अनुराग-
यमन योग्यच-योग्य विषयामध्येच आहे, असे व्याख्यान करावे.—किं च रक्षांसि
भीतानि-भयाविष्टानि दिशः द्रवन्ति-गच्छन्ति तत् च स्थाने विषये—
तसेच राक्षस भयभीत-भयाविष्ट होऊन दशादिगाव पळन जातात हे योग्य स्थानां-
योग्य विषयांचेच आहे.—च सर्वे सिद्धसंघाः-सिद्धानां-कपिलादीनां संघाः
-समुदायाः नमस्यन्ति-नमस्कुर्वन्ति तत् च स्थाने—आणि सर्वे सिद्धसंघ
म्ह० कपिलादि सिद्धांचे संघ-समुदाय तुला नमस्कार करतात तेहि योग्य-योग्य वि-
षयामध्येच आहे. ३६.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकत्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

अन्वयाद्यं—हे महात्मन्—हे महात्म्या—गरीयसे—अतिशय गुढ व—ब्रह्मणः
अपि आदिकत्रे—ब्रह्मदेवाचाहि आदिकर्ता धरा—ते—तुलाहि—कस्मात् च—
की बरे ते गिडारिह—न नमेरन्—नमस्कार करणार नाहीत?—हे अनन्त देवेश
जगन्निवास—हे अनन्ता, हे देवाधिदेवा, हे जगन्निवासा—यत् सदसत्तत्परं—जे गू
व अगू याहुन पर-विरागण अजनेले—अक्षरं—अक्षर ब्रह्म—तत्—ते—स्व
(पय)—तूच आदिग. ३७.

भगवतो हर्षादिविषये हेतुं दर्शयति—कस्माच्च इत्येते मुन्यं न नमेरन् नमस्कु-
मुं हे महात्मन्गरीयसे गुणतया यतो ब्रह्मणो विरूपगर्भम्याःपादिकर्ता कारणमनन्त.

स्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्तुरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं स्वमहो विपर
इत्यर्थः । हेऽनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षर तत्पर यद्वेदान्तेषु श्रूयते किं तत्पदस
द्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण
सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतः पर तद्यक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्रमेव
नान्यदित्याभिप्राय ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—भगवत हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—भगवान् हर्षादिकावा
हेतु-विषय आहे याविषया कारण-निमित्त 'कस्मान्' या श्लोकाने अर्जुन दाखवितो—
हे महात्मन् कस्मात् च हेतो ते-तुभ्य गरीयसे-गुरुतराय न नमस्कृतं न
नमस्कुर्यु—आणि हे महात्मन् कोणत्या बरे कारणाने अतिशय गुरु अशा तुला त नम
स्कार करणार नाहीत,—यत् ब्रह्मण हिरण्यगर्भस्य अपि आदिकर्ता-कारणं—
ज्याअर्था तू कार्य ब्रह्माचा-हिरण्यगर्भाचाहि आदिकर्ता-कारण आहेस—अत तस्मात्
आदिकर्त्रे एते कथं न नमस्कुर्यु—त्याअर्था आदिकर्ता अशा तुला हे सर्व
नमस्कार कसे करणार नाहीत ?—अत हर्षादीनां नमस्कारस्य च त्वं स्थानं
—अहं-विषय इत्यर्थः—म्हणून हर्षादिकांचे व नमस्काराचे तू स्थान आहेस, योग्य
विषय आहेस, असा भावार्थ (त्याविषयाच आणखा कारणे—)हे अनन्त देवेश
जगन्निवास—हे अपरिच्छिन्न, हे देवाच्या नियत्या व हे सर्व जगाच्या आश्रया [तुला
ते का नमस्कार करणार नाहीत ? कारण अनवच्छिन्नत्व, सर्वदेवनियन्तृत्व व सर्वानुप
दाश्रयत्व हे तुझ्या नमस्कारादियोग्यत्वाचे कारण आहे]—यत् वेदान्तेषु श्रूयते-
तत् परं अक्षर त्वं—जे वेदान्तात श्रुत आहे ते परम अक्षर तू आहेस.—किं तत्
—तं काय ?—सदसत्-विद्यमान असत् च यत्र नास्ति इति बुद्धिः—मत्
असत्-सत् म्ह० विद्यमान व असत् म्ह० जेव्हे काही नाही अशा बुद्धि होते तें सत् अमत्
-विद्यमान अविद्यमान (पण एकालच सदसत्पत्वं कम ? उत्तर—)—ते सदसती
उपधानभूते यस्य-अक्षरस्य—ज्या अक्षराचे सत् व अमत् हे उपधानभूत आहेत
[म्ह० ज्या अक्षराच्या त्या दोन उपाधी आहेत, पण सत् व असत् यांना अक्षराचे
उपाधि व कसे ? उत्तर—]—यद्द्वारेण सत्-असत् इति उपचर्यते—ज्याच्या
द्वारा तें ब्रह्म 'सत् व असत्' अम गौणवृत्तीने-उपचाराने म्हटले जात (तें सत् व अमत्
त्याच्या उपाधि आहेत. आता श्लोकानील ' तत्पर यत् ' या नेकटच्या शब्दांचे म्या-
स्थान करितात—)—परमार्थतः तु सदसतः परं तत् यत् अक्षर वेदविद-
यदन्ति तन् न्यं एव न अन्यत् इति अभिप्रायः—पण वस्तुतः तें सत् व अमत्
यांहीन अमदा विलक्षण आहे, (तें म्ह० कोण ?)—ज्याला वेदोते ' अक्षर ' म्हण-
तात ते तूच आहेस, तुझ्याहीन ते भिन्न नाही (अर्थात् तू असा अक्षर्यामुळ नमस्कार
रादिकाना योग्यच आहेस) ३७

१. तत्परयत् इति गतात्—' सत् व अमत् ' या शब्दाने अथ वा टिकाया अनुक्रमेण सत्
व अमत् इति शब्द व अक्षर या शब्दांवा ममानार्थक शब्देन, अथे गी. ७. २५, ८. २०.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तू—आदिदेवः—आद्य देव—पुराण. पुरुषः—पुराण
पुरुष आहेस—त्वं—तू—अस्य विश्वस्य—या विश्वाचें—परं निधानं—परम
निधान—आधार आहेस.—त्वं—तू—वेत्ता वेद्यं च परं च धाम असि—सर्वांना
जाणणारा, जाणावयाची वस्तु, व परम पद आहेस.—हे अनन्तरूप!—हे अनंतरूपा
त्वया—तू—विश्वं—विश्वाला—ततं—व्यापिले आहेस. ३८.

पुनरपि स्तौति—त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरः पुरि शयनात्, पुराणश्चिरं-
तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृतं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत्सर्वं महाप्रलयाद्गविति ।
किंच वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि । परं च
धाम परमं पदं चण्डवम् । त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूपान्तो न विद्यते
तत्र रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—पुनरपि स्तौति—‘ त्वं ’ या श्लोकाने अर्जुन पुनरपि स्तौति करि-
तो—जगतः स्रष्टृत्वात् त्वं आदिदेवः—जगाच्या स्रष्टृत्वामुळे—तू जगाचा स्रष्टा
असल्यामुळे आदिदेव आहेस.—पुरि शयनात् पुरुषः—शरीरण्या पुरांत शयन के-
ल्यामुळे—नास केल्यामुळे पुरुष—पुराणः—चिरंतन—पुराण म्ह० चिरंतन—नित्य,
—त्वं एव अस्य विश्वस्य परं प्रकृतं निधानं—तूच या विश्वाचें श्रेष्ठ निधान
आहेस.—महाप्रलयाद्गो निधीयते अस्मिन् सर्वं जगत् इति (निधानं)—
महाप्रलयाच्या आरंभी सर्वं जगत् यात ठेविले जाते—स्यापिले जाते म्हणून निधान.—
किंच सर्वस्य एव वेद्यजातस्य वेत्ता असि—वेदिता असि—शिवाय सर्व
विषयवर्गांचा वेत्ता आहेस, सर्वं विषयाना—वेद्य वस्तूंना जाणणारा आहेस.—च यत्

किंच १५.१६ वरून दिखून येईल. ” पण ते शरीर नाही. कारण गी. ७-२४ श्लोकात
“ अथ लोक नाशे अव्यय श्रेष्ठ स्वरूप जागृत नाहींत. त्यामुळे अव्यक्त असलेलाच मी
व्यक्त झालो आहे, असे समजनात, ” (गी. भा. पृ. ६२६) असे म्हटले आहे. त्याच्याशी
सधे व असधे या शब्दांच्या अर्थांचा काही संबंध नाही. ८ व्या अध्यायाच्या २० श्लोकात
“ अव्यक्ताहून अगदी भिन्न व श्रेष्ठ असलेला जो अव्यक्त मनातून भाव तो सर्व भूतांचा नाश
झाला तरी नाश पावत नाही, ” असे म्हटले आहे. (गी. भा. पृ. ६६८.) अ. १५ श्लो.
१६ पात “ क्षर व अक्षर असे दोन पुरुष आहेत, सर्व भूतें हा क्षर पुरुष व दृश्य हा
अक्षर पुरुष होय ” असे म्हटले आहे, व त्याच्या येथील ‘ सत् व असत् ’ या शब्दांच्या
अर्थाशी काही संबंध नाही, हे याचकाच्या सहज लक्षात येईल. यासंबंध आचार्यांनी
या पदांच्या सत्-विद्यमान असत्-अविद्यमान अना जो अर्थ केला आहे तोच निर्दोष
व सशुद्ध आहे.

वेद्य-वेदनाहं तत् च असि—आणि जे वेद्य म्ह० जाणण्यास योग्य असलेलें तेंहि तू आहेस—च पर धाम परम वैष्णव पदं—आणि परम धाम-परम वैष्णव पद तू आहेस—त्वया विभ्वं-समस्तं ततं-इयासं—तू सर्वांना व्यापले आहेस—हे अनन्तरूप तव रूपाणा अन्तः न विद्यते—हे अनन्तरूप तुझ्या रूपाचा अन्त नाही ३८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥

अन्वयार्थ—त्व—तू—वायु—वायु—यम—यम, —अग्निः—अग्नि, —वरुण—वरुण,—शशाङ्क—चंद्र,—प्रजापति—कश्यपादिक—च—व—प्रपितामह—ब्रह्मदेवाचाहि पिता आहेस—ते—तुला—सहस्रकृत्व.—हजार वेळा—नम नम अस्तु—नमस्कार नमस्कार असो—पुन. च—आणि पुनरपि—भूय अपि—आणखण्ढि—ते—तुला—नम. नम. अस्तु—हजारों नमस्कार असोत ३९

किंच—वायुस्त्व यमश्चाग्निवरुणोऽपापति शशाङ्कश्चन्द्रमा प्रजापतिस्त्व कश्यपादि प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थं । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्व पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रिया म्यासावृत्तिगणन कृत्वमुचोच्यते । पुनश्च भूयोऽपिति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—भगवान् सवात्मा आहे, याविषया 'वायु ०' या श्लोकानें आणखा एक कारण सांगतात—वायु त्वं—वायु तू आहेस—यम च अग्नि वरुण—अपा पति शशाङ्क—चन्द्रमा. प्रजापति त्वं कश्यपादि—यम व आम, वरुण जलाचा स्वामा, शशाङ्क म्ह० चंद्रमा व कश्यपादि प्रजापति तू आहेस—व प्रपितामह पितामहस्य अपि पिता—प्रपितामह ब्रह्मणः अपि पिता इत्यर्थं—आणि प्रपितामह—पितामहाचाहि पिता प्रपितामह—ब्रह्मदेवाचाहि पिता—भूयामा—अन्तर्यामी असा याचा भावाय (सर्व देवता तूच आहेस असें सांगितलें असतां फारिताय सांगतात—)—नम. नमः ते—तुभ्यं सहस्रकृत्व. अस्तु—तुला सहस्रवा

१ रहस्यकार म्हणतात—'प्रजापतिशब्दाचा कश्यपादि प्रजापति असा योणी अथ करितात पण प्रजापति हे पद जेथे एकवचनी अमत्यामुलें प्रजापति म्ह० ब्रह्मदेव हा अथ अपिच प्राप्त दिसतो' पण 'प्रजापति' हा शब्द कश्यपापासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांना जर एक सारखाच लागू होतो तर खानीत एक ब्रह्मदेवच जेथे ऐक्याने बाहों कारण दिसत नाही म्हणून आचार्यांनी प्रजापति म्ह० 'कश्यपादि -' कश्यपापासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व प्रजापति असा अथ केला अदि जेथे 'ब्रह्मदेव' हाथ अथ धण्याने विशेष कारण होतें तेथे तोच अथ पेंवला आहे. (गी. भा. पृ. २८२ पदा.)

त्वया विनाभूतं किञ्चित् न अस्ति इत्यर्थः—तुझ्या विरहित—तू ज्यांत नाहीस असे फाटा एक नाही, असा याचा भावार्थ. ४०.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्वयार्थ—तव—तुझ्या—महिमानं—माहात्म्यास—इदं—या विश्वरूपास—अजानता मया—न जाणणाच्या मीं—प्रमादात्—अनवधानामुळे—वापि वा प्रणयेन—किंवा प्रेमांमुळे—सखा इति मत्वा—तू माझ्या बरोबरीचा मित्र आहेस, असे जाणून—हे कृष्ण, हे यादव हे सखे,—इति—अंमं—प्रसभं—अनादरानं—यत् उक्तं—जे म्हटले—च—आणि—हे अच्युत—यत्—जे—अवहासार्थं—श्रद्धा करण्यासाठी—विहारशय्यासनभोजनेषु—विहार करतांना, शय्येवर निजतांना, आमनावर बसतांना व जेवतांना—एक—एकटा असतांना—अथवा—किंवा—तत्समक्षं—लोकांच्या देखत—असत्कृत. असि—असत्कार केला गेला आहेस—तत्—ते सर्व—त्यां अप्रमेयं—तुज अप्रमेय देवाला—अहं—मी—क्षामये—श्रमा करण्याची प्रार्थना करतो. ४१, ४२

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसन्न यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना मूढेन । किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यद्यपि तदा मामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षितचित्ततया प्रणयेन वाऽपि प्रणयां नाम खेदनिमित्तो विश्रम्भन्नेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

माध्यार्थ—यत. अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—ज्याअधी मीं तुझ्या माहात्म्याचे पूर्णपणे ज्ञान नमणें, या अपराधामुळे—सखा—समानवयाः इति मत्वा—तू माझा सखा—समान वयाचा—बरोबरीचा सौबर्ती आहेस असे मानून—विपरीतबुद्ध्या ज्ञात्या—असे विपरीत भावनेने समजून—प्रसभ—अभिभूय—प्रसन्न—बलाकारानें, तुला निरस्कार करून—इठानें—हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति अजानता—अज्ञानिना—मूढेन यद् उक्तं—हे कृष्ण, हे यादव, हे मित्र, असे न जाणणाच्या—मीं अज्ञानी मूढाने जे म्हटले—किं अजानता इति आह—काय न जाणणाच्या मूं म्हटले! तें सांगतो—महिमानं—माहात्म्यं तव ईश्वरस्य इदं विश्वरूपं—माहिम्यां—माहात्म्यां—तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपां,—तव इदं महिमानं अजानता इति वैयधिकरण्येन संबन्धः—तुजे हे (विश्वरूप याच) महि.

ते पृष्ठत — तसेच पश्चिम दिशेंत असलेले सर्व तूच, त्या तुला नमस्कार असो — सर्व
 सर्वतः एव-सर्वासु दिक्षु-सर्वत्र स्थिताय ते नम अस्तु—हे सर्व, 'सर्व'
 त च म्ह० सर्व दिशामध्ये सर्वत्र स्थित असलेल्या तुला नमस्कार असो, [फार काय
 पण जितक्या दिशा आहेत त्या सर्वांत जें जें काहा आहे त तूच आहेस, त्या तुला
 नमस्कार असो]—अनन्तवीर्यामितविक्रमः—अनन्तं वीर्यं अस्य—अमित
 विक्रमः अस्य—ज्याचें वीर्य अनन्त आहे, ज्याचा विक्रम अमित—अपरिमित आहे,
 तो अनंतवैर्य अमितविक्रम होय —वीर्यं—सामर्थ्य विक्रमः—पराक्रम —वीर्यं म्ह०
 सामर्थ्य व विजय म्ह० पराक्रम —काश्चित् वीर्यवान् अपि शस्त्रादिविषये न
 पराक्रमते वा मन्दपराक्रम —सोणी एखादा वीर्यवान्—सामर्थ्यवान् जरी असला
 तरी शस्त्रादिविषयात पराक्रम दाखवात नाहा, किंवा त्याचा त्या विषयात मंद पराक्रम
 दिसतो —तु त्व अनन्तवीर्यं अमितविक्रमं च इति अनन्तवीर्यामितवि-
 क्रम —पण तू अनन्तवीर्य व अमितपराक्रमा आहेस म्हणून अनन्तवीर्यामितविक्रम,—
 सर्वं-समस्तं जगत् समाप्नोषि—यत् एकेन आत्मनाः सम्यक् व्याप्नोषि—
 सर्वं म्ह० समस्त जगत् उत्तमप्रकारें व्यापतोस—ज्याअर्थी एका आत्म्यानें सर्व जगला
 उत्तमप्रकारे व्यापताम—तस्मात् सर्वं असि—भवसि—त्याअर्थी तू सर्व आहेस—

स्तात् स उपरिष्ठात् म पश्चात् म पुरस्तात् स दक्षिणत् स उत्तरत् ' (छा भा पृ ५६७)
 तसेच 'आत्मैवाधनात् आत्मोपरिष्ठात्०' (छा भा पृ ५६८) या श्रुतिवचनांचाहि निर्देश
 करितात पण अथ करताना मान 'पुढे नमस्कार, पाठामागून नमस्कार' इत्यादि अगणें
 सत्रांत शब्दप्रयोग करितात पण याहिपेक्षा अधिक आश्चर्य तें पुढेंच आहे वरील
 श्रुतीचा उल्लेख करून ते म्हणतात "अमे जे महात्मे वान येत त्याला अनुसरून भक्तिमा
 र्गातील हा नमनात्मक स्तुति आहे" तेथे 'भक्तिमार्गातील' हें विशेषण कशाला ? ज्ञानम-
 र्गांत अर्थां स्तुति सभवत नाहा कीं काय ? आणि भक्तिमाग व ज्ञानमार्ग हे अत्यंत विलक्षण,
 एकमेकांच्या अगदीं विरुद्ध असे माग आहेत कीं काय ? 'नमो महाशिव्यो ब्रह्म
 विद्यामप्रदायकृत्यम् ०' 'नम परमकृषिभ्यो नम परमरूपिभ्य' 'एव उपासितव्य इव
 मुचेवमुपास्य' इत्यादि ज्ञानकांडातील शकटों वाक्येच ज्ञानमाग व भक्तिमार्ग यांना भिन्न
 मानणारांनी समजूत धरून आढे, अशी साक्ष देत आहेत उपासना किंवा भक्ति हें ज्ञाना
 चे अंतर ? साधन आहे, असा वेदान्तात घोष केलेला असताना भक्तिमार्गाला ज्ञानमार्गा-
 पासून फोडून अलग वरू पाहणें, म्ह० वेदान्ताचें रहस्य आपल्याला बळकें नाहीं, असेंच
 स्वमनान मागणें होय वैदिक धर्माचे मुख्य माग दोन, एक प्रवृत्तिमाग व दुसरा निवृत्ति-
 माग निष्काम कर्मापासून तों ध्यानयोगापर्यंत सर्व निवृत्तिमार्गांचाच यथाधिकार कक्ष आहेत.
 पण हा दृष्टि मोडल्यानच गानारहस्यकार व गातेचा विचार करणारे इतर आधुनिक, गातेच्या
 धन्या अध्याना पागेने ज्ञान आहेत असे, अजुन आपल्या तोंडांतच जर 'ज्ञान न मय न
 पुन तवादि पश्यामि' 'मनोऽन-रूप' (श्लो १६) 'अनादिमध्या-त' (१९) इत्यादि
 म्हणत आह, तर तार पुन. त्याच्या विरुद्ध 'गुहाला पुढून नमस्कार, पाठामागून नमस्कार
 सब वाटला नमस्कार' असें म्हणून बसा !

त्वया विनाभूतं किञ्चिन् न अस्ति इत्यर्थः—तुभ्या विरहित-त्वं ज्ञानं नादीय
अमं श्वादा एकं नादी, अता यावा भावार्थ. ४०.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्यवार्थ—तव—तुभ्या—महिमानं—माहात्म्यात्—इदं—या विश्वरूपम्
—अज्ञानता मया—न जानणाया मी—प्रमादात्—अनवधानामुक्ते—वापि वा
प्रणयेन—किंवा प्रेमासुक्ते—सखा इति मत्वा—त्वं माहा बरोबरीचा मित्र
आहेम, अंतं ज्ञान—हे कृष्ण, हे यादव हे सखे,—इति—अमं—प्रसभं—
अनादानं—यत् उक्तं—जे म्हटले—च—आणि—हे अच्युत—यत्—जे—
अवहासार्थं—श्या करणागायी—विहारशय्यासनभोजनेषु—विहार करतांना,
शय्येवर निजनांना,आमनांवर बगतांना व जेवनांना—एक.—एव्हा अमनांना—अथ-
वा—किंवा—तत्समक्षं—सोळांच्या देगल—असत्कृतः अस्मि—अमन्कार केल्या
वेला आहम—तत्—ते सर्व—त्यां अरमेयं—तुज अप्रमेय देवाला—अहं—मी—
क्षामये—शमा करणाची प्रार्थना करतो. ४१, ४२.

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा शक्त्या
विपरीतबुद्ध्या प्रमथमभिभूय प्रमथ यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति अज्ञानताऽ
ज्ञानिना मुढेन । किमज्ञानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् तवेदं
महिमानमज्ञानतेति वैयधिकरणेन संबन्धः । तवेममिति पाठां यद्यस्मि तदा मामा-
नाधिकरणमेव । मया प्रमादाद्द्विज्ञितचित्ततया प्रणयन वाऽपि प्रणयो नाम खेदनि-
मित्ता विश्वम्भनेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यत्. अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—ज्याअर्थी मी
तुभ्या माहात्म्याचे पूर्णपणे ज्ञान नसणे, या अपराधानामुक्ते—सखा-समानवयाः इति
मत्वा—त्वं माहा मत्वा-समान वयाचा-बरोबरीचा सोबती आहेम अम भानूत—चि
परीतबुद्ध्या शक्त्या—अस विपरीत भावनेने ममजून—प्रसभ-अभिभूय-य
सखे—बलात्काराने, तुझा निरस्वार कळन-दळाने—हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे
इति अज्ञानता-अज्ञानिना-मुढेन यद् उक्तं—हे कृष्ण, हे यादव, हे मित्रा,अं
न जानणाया-मी अज्ञानी मुढाने जे म्हटले—किं अज्ञानता इति आह—काय
न जानणाच्या तं म्हटलेस तें सांगतो—महिमानं-माहात्म्यं तव ईश्वरस्य इदं
विश्वरूपं—महिम्नास-माहात्म्यास-तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपास,—तव इदं महि-
मानं अज्ञानता इति वैयधिकरणेन संबन्ध.—तुजे हे (विश्वरूप मान) महि.

म्याय असा 'इदं' व 'महिमानं' याचा, व्यधिकरणानें संबंध लावावा.—तव इमं इति पाठ यदि अस्ति तदा मामानाधिकरण्यं एव—पण 'तव इमं महिमानं' असा पाठ जर असेल तर 'इमं' व 'महिमानं' याचे सामानाधिकरण्यच आहे. (सामानाधिकरण्यं म्ह० एषा अर्थी एकविभाकित्वं)—मया प्रमादात्-विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वा अग्नि—मी प्रमादामुळे-अनवधानामुळे-विक्षिप्तचित्तत्वामुळे किंवा प्रणयानेही—प्रणयः नाम स्नेहानामित्तः विश्वास—प्रणय म्ह० स्नेहाच्या निमित्तानें जडलेला विश्वास—तेन अपि कारणेन यत् उक्तवान् अस्ति—त्याहि कारणानें जें बोललों [त्याची मी तुजकडून क्षमा करवितों, असा पुढील श्लोकातील 'क्षामये' या क्रियापदार्थास संबंध] ४१.

यचेति । यथावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि, क्व विहार-शय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारं पादव्यायाम्. शयनं शय्याऽऽसनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवाऽपि हेऽच्युत तत्समक्ष तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः प्रत्यक्ष वाऽसत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—'यत् च०' इति—'यत् च०' या श्लोकानें मी जें अयुक्त भाषण वेलें त्याचीच तेवढी असा कर असे नव्हे, तर क्रीडादि प्रसंगी यथेने मी जो तुझा तिरस्कार केला त्याचीहि क्षमा कर असें अर्जुन म्हणतो—च यत् अवहासार्थं-परिहासप्रयोजनाय असत्कृत-परिभूत असि-भवसि—आणि जें यथेनें हंसण्यामाठा-घडा-मस्करी-करून दसविण्यासाठी-स्वतः हंसून दुसऱ्याला हंसविण्यासाठी असत्कार-पराभव-तिरस्कार केला गेला आहेस, विनोदानें मी जो तुझा अपमान केला,—क्य—तो कोठें केला ?—विहार-शय्या-आसन भोजनेषु-विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं-शय्या आसनं-आस्थायिका भोजनं-अदनं इति एतेषु विहार शय्यासनभोजनेषु—विहार, शय्या, आसन व भोजन या प्रसंगा, विहरण म्ह० विहार किंवा पायाचा व्यायाम-फिरणे, शय्या म्ह० शयन-पर्यकादिक, आसन-बैठक, सिंहासन बंगरे, भोजन-अन्नभक्षण-जेवण इत्यादि प्रसंगां—एकः परोक्षः सन् असत्कृतः असि-परिभूतः असि—एकटाच एकातात अमृतांना लोकांच्या परोक्ष, असत्कृत आहेस, माझ्याकडून परिभूत झाला आहेस—अथवा अपि हे अच्युत तत् समक्षं—क्रिया हे अच्युता, लोकांच्या समक्ष ते परिभवन होईल अशा प्रकारें—तत् शब्दः क्रियाविशेषणार्थः—येथील 'तत्' हा शब्द परोभव करणें या क्रियेच्या विशेषणार्थ आहे.—प्रत्यक्षं वा असत्कृतः असि—किंवा तूं प्रत्यक्ष-लोकांच्या समोर असत्कृत झाला आहेस, किंवा मी लोकांच्या समोर जो तुझा अपमान केला आहे—तत् सर्वं अपराधजातं अहं अप्रमेयं-प्रमाणातीतं त्यां क्षामये-क्षमां कारये—ते सर्वं अपराधजात ना अप्रमेय-प्रमाणातीत-प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या अशा तुजकडून क्षमा करवितों. [तुजकडून त्या सर्व अपराधांची क्षमा मंगारन

करतो. लोकाच्या परोक्ष-एकातात किंवा त्याच्या समोर तुझा अपमान होईल असे जे वर्तन मा तुझ्याशी विद्वारादिप्रसर्गो केले आहे, त्या सर्वांबद्दल मी क्षमा मागतो मला त्याची क्षमा कर] ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावा ॥

अन्वयार्थ—त्व—तू—अस्य चराचरस्य लोकस्य—या चराचर लोकाचा
—पिता—जनक—च—व—पूज्यः—पूज्य—गरीयान्—फार मोठा—गुरु—
गुरु शाहेम—अप्रतिमप्रभाव—ज्याचा प्रभाव अप्रतिम आहे, अशा हे श्रावृष्णा !
—लोकत्रये अपि—या तिन्हा लोकात—त्वत्सम अन्यः—तुझ्यासारखा दुसरा
—न अस्ति—कोणा नाहा मग—अभ्यधिक कुत.—तुझ्यापेक्षा अधिक
कोट्टन अमणार ? ४३

यतस्त्वम्—पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजग-
मस्य न केवल त्वमस्य जगत पिता पूज्यश्च पूजाहो यतो गुरुर्गरीयान्गुरुतर ।
कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्यास्ति । न ईश्वरद्वय सभवत्यनेके
श्रवणे व्यवहारानुपपत्ते । त्वत्सम एव तावदन्यो न सभवति कुत एवान्योऽभ्यधिक
स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमियते यथा सा प्रतिमा न विद्यते
प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वनप्रतिमप्रभावो हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभा-
वेत्यर्थे ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—यत त्व चराचरस्य-स्थावरजगमस्य लोकस्य-प्राणिजा-
तस्य पिता असि-जनयिता असि—कारण तू चराचर म्ह० स्थावर जगम लो-
काचा-प्राणिवर्गाचा पिता आहेस, उत्पन्न करणारा आहेस—त्वं केवल अस्य ज-
गत. पिता न—तू केवल या जगाचा पिताच नाहीस, तर—यत. पूज्य-पूजाहो
अत. गरीयान्-गुरुतर गुरु—ज्याअर्थी पूज्य म्ह० पूजाहो-पूजेला योग्य आहेस
त्याअर्थी अत्यत श्रेष्ठ गुरु आहेस [गुणांच्या आविर्भवासुक्त पूजाहोत्व, धर्मादिकाच्या
जानाचा संप्रदाय प्रवृत्त करणारा असल्यासुक्त शिक्षक या रूपान गुरुत्व, मृत्नात्मा, अन्त-
र्दामी इत्यादि गुरुचाहि गुरु असल्यासुक्त श्रेष्ठ गुरु, हाच अर्थ प्रभुद्वारा प्रकट करितात—]
—त्व गुरुतर कस्मात् इति आह—तू अत्यंत गुरु कोणत्या कारणान, ते अर्जुन
सागतो—त्वत्सम.-त्वत्तुल्यः अन्य. न च अस्ति—तुझ्या सारखा, त्वत्तुल्य
दुसरा कोणा नाहो, [ईश्वरा सारखाच दुसरा ईश्वर अनेक, अस कोणी म्हणेल म्हणून
अर्जुन म्हणतो—]—ईश्वरद्वयं न हि सभवति अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुप-
पत्ते—दोन ईश्वर सभवत नाहात, कारण ईश्वराचें अनेकव ज्ञान्यास व्यवहारच न
भवणार नाही [कारण दोघोहि ईश्वर म्ह० स्वतंत्र त्यासुक्त त्याच्या मनात जगान्या

उत्पत्ति स्थिति लयादिकाविषया एकाच वेळा परस्पर विरुद्ध वपना उद्भवल्यास व्य-
हाराचा लोप होईच ! यास्तव दोन ईश्वर सभवत नाहान]—सर्वास्मिन्-लोकत्रये
अपि त्वत्सम एव तावन् अन्य न सभवति अन्य अभ्यधिक. कुत एव
स्यात्—या सव त्रिभवनातहि तुझ्यासारखाच जर अणोदर दुसरा कोणा सभवत नाही
तर तुझ्याद्वन दुसरा सवप्रकारे आधिक कसा सभवेच ?—अप्रतिमप्रभाव-प्रति-
मीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वं
अप्रतिमप्रभाव हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थ—जिच्या
योगाने वस्तूचे प्रतिमान-प्रतिप्रमाण-केले जात ता प्रतिमा-उपमा-दृष्टान्त, ज्या तुझ्या
प्रभावाला प्रतिमा नाही तो तू अप्रतिमप्रभाव आहेस हे अप्रतिमप्रभाव म्ह-
निरतिशयप्रभाव, असा याचा भाचाथ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

शब्दयार्थ—तस्मात्—म्हणून—काय प्रणिधाय—शरीर भूमावर दडाप्रमाणे
ठेवून—प्रणम्य—प्रणाम करून—अह—मा—ईशं ईड्यं त्वां—सवांचा ईश्वर व
स्तुताला पात्र अशा तुला—प्रसादये—प्रसन्न करतो हे दवा ।—पुत्रस्य पिता
इव—पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो—सख्युः सखा इव—मित्राचा
अपराध मित्र जसा सहन करतो,—प्रियाया प्रिय (इव)—प्रियचा-पत्नाचा अपराध
प्रिय-पति जसा सहन करता, तसा—त्व—तू माझा अपराध—सोढु—सहन कर
ण्यास—अर्हसि—योग्य आहेस ४४

यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षण नीचेधृत्वा काय शरीर
प्रसादये प्रसाद कारये त्वामहमीशमाशितारमीड्य स्तुत्य त्व पुन पुत्रस्यापराध पिता
यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराध यथा वा प्रियाया अपराध प्रिय क्षमते एवम्
हंसि हे देव सोढु प्रसहितु क्षन्तुमित्यर्थ ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—यत. एवं तस्मान् प्रणम्य-नमस्कृत्य काय-शरीर प्रणिधा-
य-प्रकर्षेण नीचे घट्वा—ज्याअर्थी अस आहे त्याअर्थी प्रणाम म्ह० नमस्कार
करून, शरीराला अत्यंत नाच-साला भूमावर धारण करून—साष्टांग लाटागण घालून—अह
ईश-ईशितार ईड्यं स्तुत्य न्वा प्रसादये-प्रसाद कारये—मा इश-इशान-
नियमन करणाऱ्या व इज्यं म्ह० स्तुत्य अशा तुला प्रसन्न करितो तूजकडून प्रसाद
करवितो—त्व पुन पुत्रस्य सर्वं अपराधं पिता यथा क्षमते—पण तूपुत्राचा
सर्वं अपराध पिता जसा सहन करतो,—च सख्यु अपराधं सखा यथा वा प्रि-
याया अपराध प्रिय क्षमते—व मित्राचा अपराध मित्र सहन करितो किंवा जसा
प्रियेचा अपराध प्रिय सहन करता—एव हे देव त्व प्रसहितु-क्षन्तु इत्यर्थ

अहंसि—त्याप्रमाणे देवा, तूं माझे सर्व अपराध पूर्णपणे सहन करण्यास—मला क्षमा करण्यास, असा भावार्थ, योग्य आहेस. ४४.

१ रहस्यकार 'प्रिय प्रियायाहंसि' या शब्दाच्या अर्थाविषयी बरीच चर्चा करितात—ते म्हणतात—'या शब्दाचा 'प्रिय पुत्र' व्याप्रमाणे आपल्या प्रिय स्त्रीला' असा कित्येक अर्थ करितात. पण आमच्या मते तो बरोबर नाही. आचार्य 'प्रियः प्रियायाः अहंसि' अशी पदं तोडून "प्रिय जमा आपल्या प्रियेचा अपराध सहन करतो तना माझा अपराध सहन करण्यास तू योग्य आहेस" असा अर्थ करितात, हे बर दाखविणेंच आहे. पण रहस्यकार म्हणतात—'व्याकरणरीत्या 'प्रियायाः अहंसि' अशा पदं पडत नाहीत." ते व्याकरणाच्या चर्चेत पडले नसते तर बरे जाले असते ! कारण व्याकरणरीत्या 'हे सते इति' श्लो. ४१ अशी तरी पदं पडतात का ? 'शक्य अह' श्लो. ४८ व ५४ 'यतति,' ७-३ 'यततः' २-६० 'यतन्ति' ७-२९ इत्यादि प्रयोग तरी व्याकरणरीत्या शुद्ध आहेत का ? मग 'प्रियायाः अहंसि' याच एका प्रयोगाने रहस्यकाराने काय धोड मारले आहे, कोण जाणे ! 'मखे इति' याचा 'मखेति' हा संधि जमा आहे आहे तसाच 'प्रियायाः अहंसि' याचा 'प्रियायाहंसि' हा मधि भाष आहे. अमे मधि गौतेंतच आपखीहि दाखविता येनाल आचार्यादि अद्वैतमप्रवादी टीकाकाराचा अर्थ बरोबर नाही, असे म्हणण्याचे आणखा एक कारण ते असे मागतात—या अधीन 'इव-' शब्द दोन आहेत. त्याचा 'पुत्रस्य पिता इव, सरल्यु. सखा इव' असा अन्वय लाविल्यावर 'प्रियः प्रियायाः इव' असा अन्वय लावण्यास तिसरा 'इव-' शब्द नाही. "तो अध्याहत घेणे व तीहि शृंगारिक' अत एव अप्रामाणिक उपमा मानणे आमच्या मते युक्त नाही." पण अशी भागील पदं पुढील वाक्यात अनुवृत्त होत नाहीतच का काय ? गौतेंतच अशी अनेक उदाहरणे आहेत. (अ. २ श्लो. ४७, अ. ५ श्लो. ११, १४. अ. १० २१-२४. २७ पहा) पुत्राचे सब अपराध पिता, मित्राचे अपराध मित्र व प्रिय पत्नीचे अपराध प्रिय पति, असाच येथील दृष्टान्ताचा ओष स्वभावतःच वाचकाच्या मनात उभा राहतो. पण शक्यच्या उपमेला रहस्यकार 'शृंगारिक अत एव अप्रामाणिक' म्हणतात. पुत्राच्या व मित्राच्या अपराधाप्रमाणे पत्नीचे अपराध सहन करणे, यात शृंगारिकपणा तो कोणता झाला ? जगात पुत्र, मित्र, पत्नी हीच सर्वोत्तम प्रीतिपात्रे असल्यामुळे त्याचे दृष्टान्त देऊन तितक्याच प्रीतीने 'तूं माझे अपराध सहन कर' अशी अर्जुनाने प्रार्थना करणे, यात वाहीच वाचणे दिमत नाही. बरे, हा अर्थ मद्दोष मानून जरी मोडला तरी स्वतः रहस्यकार त्याचा निर्दोष अर्थ कसा करितात तो पाहू. 'प्रियः प्रियाय सोऽहंसि' असा पदच्छेद करून त्याचा अर्थ—'प्रियाने म्ह० तुम्हां प्रियाय म्ह० तुमचा प्रिय जो मी त्याला किंवा तत्प्रीत्यर्थ (माझे सर्व) अपराध क्षमा करवि' असा, करितात. हा अर्थ बरील आचार्यांच्या अर्थाहून पार बहाराचा आहे, असेच रहस्यकार समजले असतील ! पण तो कितीसा उपपन्न आहे, ते आता वाचकच ठरवितील. विस्तारभयास्तव आम्हां त्याची अधिक चर्चा करीत नाही, फक्त—'प्रिय' ही प्रथमा आहे व 'अहंसि' हा वर्तमानकाळ आहे. 'प्रियाय' या शब्दापासून "तुमचा प्रिय जो मी त्याला किंवा तत्प्रीत्यर्थ माझे सर्व अपराध" इत्या अर्थ कसा निघतो ते एक रहस्यकारामच माहीत—एवढेच मुचविना, पिता, सखा व प्रिय हे

उत्पत्ति स्थिति-लयादिकाविषया एकाच वेळा परस्पर विरुद्ध कल्पना उद्भवल्यास व्यव-
हाराचा लोप होईच ! यास्तव दोन ईश्वर सभवत नाहात]—सर्वस्मिन्-लोकत्रये
अपि त्वत्सम एव ताद्यत् अन्य न सभवति अन्य अभ्यधिकः कुत एव
स्यात्—या सर्वे त्रिभवनात्हि तुझ्यासारखाच जर अगोदर दुसरा कोणी सभवत नाही
तर तुझ्याहून दुसरा सवप्रकारे आधिक कसा सभवेल ?—अप्रतिमप्रभाव-प्रति-
मीयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वं
अप्रतिमप्रभाव. हे अप्रतिम प्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः—जिच्या
योगाने वस्तूच प्रतिमान-प्रतिप्रमाण-कले जात ता प्रतिमा-उपमा-दृष्टान्त, ज्या तुझ्या
प्रभावाला प्रतिमा नाही तो तू अप्रतिमप्रभाव आहेस हे अप्रतिमप्रभाव म्हं-
निरतिशयप्रभाव, असा याचा भावार्थ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

अन्ययार्थ—तस्मात्—म्हणून—काय प्रणिधाय—शरीर भूमीवर दडाप्रमाणे
ठेवून प्रणम्य—प्रणाम करून—अह—मी—ईशं ईड्यं त्यां—सर्वांचा ईश्वर व
स्तुताला पात्र अशा तुला—प्रसादये—प्रसन्न करतो हे देवा ।—पुत्रस्य पिता
इव—पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो—सख्युः सखा इव—मित्राचा
अपराध मित्र जसा सहन करतो,—प्रियाया प्रिय (इव)—प्रियेचा-पत्नीचा अपराध
प्रिय-पति जसा सहन करता, तसा—त्व—तू माझा अपराध—सोढु—सहन कर
ण्यास—अर्हसि—योग्य आहेस ४४

यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकपेण नीचेधृत्वा काय शरीर
प्रसादये प्रसाद कारये त्वामहमीशमितारमीड्य स्तुत्य त्व पुन पुत्रस्यापराध पिता
यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराध यथा वा प्रियाया अपराध प्रिय क्षमते एवम्
हंसि हे देव सोढु प्रसहितु क्षन्तुमित्यर्थ ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं तस्मान् प्रणम्य-नमस्कृत्य काय-शरीर प्रणिधा-
य-प्रकपेण नीचे. धृत्वा—ज्याअर्थी अस आहे त्याअर्थी प्रणाम म्हं. नमस्कार
करून, शराराला अर्पित नाच-खाला भूमावर धारण करून—साटाग लाटाग घालून—अहं
ईश-ईशितारं ईड्यं स्तुत्य त्यां प्रसादये-प्रसाद कारये—मा ईश-इशान-
नियमन करणाऱ्या व ईश्वर म्हं. स्तुत्य अशा तुला प्रसन्न करितो तूजकडून प्रसाद
करितो—त्व पुनः पुत्रस्य सर्वं अपराधं पिता यथा क्षमते—पण तू पुत्राचा
सर्वं अपराध पिता जसा सहन करतो,—च सख्यु अपराधं सखा यथा वा प्रि-
यायाः अपराध प्रिय. क्षमते—च मित्राचा अपराध मित्र सहन करितो किंवा जसा
प्रियेचा अपराध प्रिय सहन करतो—एव हे देव त्व प्रसहितु-क्षन्तु इत्य

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तामिच्छामि त्वा द्रष्टुमह तथैव ।
नेव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ११ ॥ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—अदृष्टपूर्वं—यापूर्वीं मीं किंवा दुसऱ्या कोणा न पाहिलेलें हें—रूप
दृष्ट्वा—विश्वरूप पाहून—हृषितः अस्मि—मीं हृष्ट झालों आहे—च—न—
भयेन—भयानें—मे—माझें—मनः—मन—प्रव्यथित—अतिशय व्यथित झालें
आहे—जगन्निवास—हे जगन्निवासा—देव—हे देवा,—देवेश—हे देवेश,—
प्रसीद—प्रसन्न हो—तत् एव—तेंच रूप—मे—मला—दर्शय—दाखव ४५

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिन्नपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तत्र मयाऽन्यैर्वा
तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽस्ततदेव मे मम दर्शय हे देव
रूपं यन्मन्सत् प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥

भाष्यार्थ—‘अदृष्टपूर्वं’ इति—‘अदृष्टपूर्वं’ या श्लोकाने विश्वरूपाचा
उपसंहार करण्याचा प्रार्थना करितो.—अदृष्टपूर्वं—मया अन्यैः वा कदाचित्
अपि न दृष्टपूर्वं इदं तव विश्वरूप—अदृष्टपूर्वं म्ह० मीं किंवा दुसऱ्या कोणीकधी
हि यापूर्वीं न पाहिलेलें हें तूच विश्वरूप—अहं तत् दृष्ट्वा हृषित अस्मि—
मीं तें पाहून हृष्ट—संतुष्ट झालों आहे—च भयेन मे मन प्रव्यथितं—आणि भ
यानें माझें मन अतिशय व्यथित झालें आहे.—अतः हे देव तत् एव रूपं मे—
मम दर्शय—म्हणून हे देवा, तेंच रूप तू मला दाखीव, वा—यत् मत्सखं—
जें माझे मित्ररूप आहे.—हे देवेश, जगन्निवास प्रसीद—हे देवेशा, जगन्निवासा,
प्रसन्न हो—जगत निवासेः—जगन्निवासः—जगाचा जो निवास—आधार तो
जगन्निवास ४५.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मीं—किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं—मस्तारास सुवृ
पातलेल्या, गदा घेतलेल्या व हातांत चक्र असलेल्या—त्वां—तुला—तथा एव—
पूर्वीप्रमाणेंच—द्रष्टु—पाहण्यास—इच्छामि—इच्छितो—सहस्रबाहो विश्व-
मूर्ते—ज्याला सहस्रबाहू आहेत व सव विश्व हीच ज्याची मूर्ति आहे. अशा देवा !

जसे पुत्र, मित्र, बलत्र यांचे अपराध सहन करतात तसे तू माझे अपराध सहन कर, हाच
आचार्यांनी केलेला अर्थ अतिशय सरळ व सुबोध आहे. ‘प्रियाया. अर्हति’ हा एकच जर
आर्ष प्रयोग गतिन असता तर रहस्यकारांची ही सर्वं सटपट काहीं तरी प्राप्त वाटली
असता, पण गतिनच असे अनेक आर्ष सधि असताना या एकाच सधीला न्यायकाण्डावर
विश्यासाठी शक्ती ओगाडाना करणें अगदीं अयोग्य आहे, जसे आग्नी समजणें.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तामिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

—तेन एव—त्याच पूर्वाच्या—चतुर्भुजेन रूपेण—चतुर्भुजरूपाने—भव—तू प्रसन्न हो ४६,

किरीटिनमिति । किरीटिन किरीटवन्त तथा गदिन गदावन्त चक्रहस्तमिच्छामि त्वा प्रार्थये त्वा द्रष्टुमह तथैव पूर्ववदित्वथं । यत् एव तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्र रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो चार्तमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूप तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—'किरीटिनं०' इति—ते रूप कोणते त्याचे वर्णन अर्जुन या श्लो करी करितो—किरीटिनं—किरीटवन्त तथा गदिनं—गदावन्तं चक्रहस्त त्वां तथा एव—पूर्ववत् इत्यर्थं द्रष्टुं अहं इच्छामि—त्वा प्रार्थये—किरीटी—किरीटवान्, तसाच गदा—गदावान् व ज्याच्या हाताच चक्र आहे अशा तुला, तसच म्ह० पूर्वाप्रमाण, असा भावाच, मा पाहण्याचा इच्छा करितो—तमेच तुझ रूप पाहण्याचा माझा इच्छा आहे—यत्: एयं तस्मात् तेन एव रूपेण—वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन भव—ज्याज्या अस्त आहे, त्याअर्था त्याच रूपाने—चतुर्भुज वसुदेवपुत्ररूपाने तू हो—चार्तमानिकेन विश्वरूपेण हे सहस्रबाहो—वर्तमानकालच्या—या वेळच्या या विश्वरूपाने हे सहस्रबाहो—हे विश्वमूर्ते—हे सर्वात्मन्—विश्वरूपं उपसंहृत्य तेन एव रूपेण—वसुदेवपुत्ररूपेण भव इत्यर्थ—या विश्वरूपाचा उपसंहार करून त्याच रूपाने—वसुदेवपुत्राच्या रूपाने तू प्रसन्न हो, असा याचा भावाच ४५

श्रीभगवान् उवाच—श्रावण म्हणाल—

मया प्रसन्नेन त्वार्जुनेद्रं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुन—'प्रसन्नेन मया—प्रसन्न जाले'या मा—आत्मयोगात्—माझ्या योगमार्ग्यामुळे—तव—तुला—इदं—हे—मे—मात्र—पर तेजोमय—श्रेष्ठ तेजोमय,—विश्व—समस्त—अनन्त—अमयाद—आद्य—अगदा आरभाचें—रूप—विश्वरूप—दर्शित—दाखविलें—यत्—या जे—त्वदन्येन—तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणा—न दृष्टपूर्व—पूर्वी पाहलेले नाही ४७

अर्जुन भीतमुपलभ्योपसहस्य विश्वरूप प्रियवचनेनाऽऽथासयन्—मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वद्वयनुग्रहबुद्धिस्तद्वृत्ता प्रसन्नेन मया तत्र हेऽर्जुनेद पर एव विश्वरूप दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्याच्चेनोमय तेन प्राय विश्व समस्तमनन्तमन्त रहितमादी अवमाद्य यद्रूप मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिच्च दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

भाष्यार्थ—अर्जुन भीतं उपलभ्य विश्वरूप उपसंहृत्य प्रियवचनेन आश्वासयन् (श्रीभगवान् उवाच)—अर्जुन भ्याला आहे, असें पाहून विश्वरूपाचा
गी. भा १०२

उपसंहार कर्म प्रियवचनाने त्याच्या मनाचे सात्वत करणारे श्रीभगवान् म्हणाले—प्र
सन्नैव मया—प्रसन्न झालेल्या मी—प्रसादः नाम त्वयि अनुग्रहबुद्धिः तद्वत्ता
प्रसन्नैव मया—प्रसाद म्ह० तुझ्यावर अनुग्रह करण्याची बुद्धि, त्या बुद्धीने युक्त व
सलेल्या अशा—प्रसन्न झालेल्या मी—हे अर्जुन, इदं परं रूपं—विश्वरूपं आत्मयो-
गात्—आत्मनः ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् तव दर्शितं—हे अर्जुना, हे श्रेष्ठ रूप-
विश्वरूप आत्मयोगाने—आपल्या ऐश्वर्याच्या सामर्थ्यामुळे तुला दाखविले. (ते कसे!)
—तेजोमय—तेजःप्रायं—तेजोमय म्ह० तेज प्रचुर—तेजाचे ज्यात प्राचुर्य—आधिक्य
आहे असें—विश्व—समस्त—विश्व म्ह० समस्त—सर्वरूप,—अनन्तं—अन्तरहित
—अनन्त म्ह० अन्तरहित,—आदौ भव—आद्य—अगदा आरम्भ—सर्वांच्या पूर्वी
झालेले—आद्य—यत् मे—मम रूपं तत् त्वदन्येन त्वत्तः अन्येन केनचित् न
दृष्टपूर्वं—असें जे माझे रूप ते तुजवाचून दुसऱ्या कोणीहि पूर्वी पाहिलेले नाही. १७.

न वेद्यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥१८॥

अन्वयार्थ—कुरुप्रवीर—हे अर्जुना !—नृलोके—या मनुष्यलोकी—त्वदन्ये
न—तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणाकडून—अहं—मा—एवरूपः—अशा रूपाचा—
द्रष्टुं—पाहण्यास—वेद्यज्ञाध्ययनैः—वेद व यज्ञ यांच्या अध्ययनांनी—न शक्यः
—शक्य नाही—दानैर्न—दानाना नाही—क्रियाभिः न—कर्मांनी नाही व—उग्रै
तपोभिः (न शक्य)—उग्र तपाना शक्य नाही ॥ ८

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं सवृत्त इति तस्तांति—न वेद्यज्ञाध्यय
नैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च, वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्यय
नस्य सिद्धत्वात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहण यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्, तथा न दानैस्तुलापु
रपादिभिर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिर्
ग्रैर्वारिरेवरूपो यथादर्शित विश्वरूप यस्य सोऽहमेवरूपः शक्यो न शक्योऽहं नृलोके
मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः मम रूपदर्शनेन त्वं कृतार्थ एव सवृत्त इति तत्
स्तोति—आत्मरूप अशा माझे हे रूप पाहून तू कृतार्थच झाला आहेस, असें मुचवि
ष्यामाठी भगवान् या श्लोकाने त्या दर्शनाची स्तुति करितात—वेद्यज्ञाध्ययनैः न
दानैः न—वेद यज्ञाध्ययनांनी नाही, दानांनी नाही,—चतुर्णां अपि वेदानां यथा
वत् अध्ययनैः च यज्ञाध्ययनैः चार वेदांच्या यथाविधि अध्ययनांनी व यज्ञ

१ रहस्यकार या शब्दाचा अर्थ—'वेदाने, यज्ञाना व स्वाध्यायाने' असा करितात, पण
तो चिन्मय आहे 'वेदाने' म्हणजे काय ? व वेदाहून स्वाध्याय आगती निराळा कोणता ?
यास्तव या सामासिक शब्दाचा आध्यात्मिक केलेला अर्थच सर्वथा उपपन्न आहे.

ध्ययनां (पण वेदाध्ययनाहून यज्ञाध्ययन निराळें कीटें आहे ? उत्तर-)—वेदाध्य-
यनैः एव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानो-
पलक्षणार्थं—वेदाध्ययनाच्या योगानेंच यज्ञाध्ययन सिद्ध होत असल्यामुळें यज्ञाध्यय-
नाचें येथें जें पृथक् ग्रहण केलें आहे तें यज्ञविज्ञानाच्या उपलक्षणार्थं आहे. [नुरुतें अ-
क्षरग्रहण-वेद तोंटपाठ करणें हें वेदाध्ययन आहे व मोमामेच्या द्वारा त्याचा अर्थ सम-
जून घेऊन यज्ञाची संपन्न इतिकर्तव्यता जाणणें हें यज्ञाध्ययन आहे.]—तथा दाने-
तुलापुरुषादिभिः न—तसेंच तुलापुरुषादि दानांना नाहा,—क्रियाभिः—अग्निहो-
त्रादिभिः श्रौतादिभिः न च—अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त क्रियांना नाहो,—तपो-
भिः उग्रैः—चांद्रायणादिभिः उग्रैः घोरैः अपि न—उग्र तपाना—चांद्रायणादि उग्र-
घोर तपानाहि नाहा, (काय नाहा ? उत्तर-)—एवरूप. यथादर्शितं विश्वरूपं
यस्य स. अहं एवरूप.—जसें दाखाविलें तमें विश्वरूप ज्याचें आहे तो मी एवरूप
—हे कुरुप्रवीर अहं नृलोके मनुष्यलोके त्वदन्येन—त्वत्तः अन्येन द्रष्टुं न
शक्य—हे कुरुलुप्रेष्ठा, असा एवरूप मी नृलोका—या मनुष्यलोकां तुझ्यावाचून दु-
सऱ्या कोणाकडून पाहिला जाणें शक्य नाहा (माझे हें अशाप्रकारचें रूप तुझ्यावाचून
दुसऱ्या कोणालाहि वेदाध्ययनादि कोणत्याहि उपायानें दिमण शक्य नाहीं.) ४८.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृच्छमेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९

अन्वयार्थ—मम—माझे—इदं ईदृक् घोरं रूपं—हे अशा प्रकारचें घोर रूप
—दृष्ट्वा—पाहून—ते—तुला—व्यथा—पाडा—मा (भूत्)—न होवो,—च
—आणि—विमूढभावः—तुझ्या चिन्ताचा अत्यंत मूढभाव—मा (भूत्)—न होवो.
—त्वं—तू—पुनः—पुनरापि—व्यपेतभीः—निर्मय व—प्रीतमनाः—संतुष्टचित्त
होऊन—तत् एव—तेंच—इदं—हे—मे रूपं—माझे रूप—प्रपश्य—पहा ४९.

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं मा च विमूढभावो विमूढचित्ता दृष्टो-
पलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथादर्शितं ममेद व्यपेतभीविंगतमयः प्रीतमनाश्च सन्पुनभूयस्त्वं
तदेव चतुर्भुज शङ्खचक्रगदाधर तवेष्ट रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

. भाष्यार्थ—‘ मा ते व्यथा ’ इति—भगवान् सांगतात—मा ते व्यथा मा
भूत् ते भयं—तुला व्यथा न होवो, तुला भय न वाटो,—च विमूढभावः मम
इदं-ईदृक् यथादर्शितं घोरं रूपं दृष्ट्वा—उपलभ्य विमूढचित्ता मा—
आणि विमूढभाव म्ह० माझे ह अशाप्रकारचें रूप—मा जसें दाखाविलें तमें हें घोर रूप पाहून
तुसें चित्त विमूढ न होवो, असा मोहित होऊ नकोस—व्यपेतभीः—विंगतमय च
प्रीतमना सन् पुन—भूयः त्व तत् एव चतुर्भुज-शङ्खचक्रगदाधरं तव इष्ट

इदं रूपं प्रपद्य—तर भयराहित व प्रसन्नचित्त होऊन पुनरपि तूं तेंच चतुर्भुज-शस्त्र, चक्र, गदा, धारण करणार तुला इष्ट असलेलं हें रूप पहा, (तें माझे रूप तू धाता पूर्णपण पहा) ४९

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणे—वासुदेव—वासुदेव—अर्जुनं—अर्जुनाला—
तथा—तसे वचन—उक्त्वा—बोलून—भूय—पुन—स्वकं रूपं—आपले रूप
—दर्शयामास—दाखविता झाला—च—आणि तो—महात्मा—महाना—पुन—
—पुनराप—सौम्यवपुः—सौम्य स्वरूपाचा—भूत्वा—होऊन—भीतं एनं—भ्या
लेल्या लाला—अर्जुनाला—आश्वासयामास—धार देऊन त्याचें समाधान करिता झाला

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूत वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जात
रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूय पुनराश्वासयामास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं
भूत्वा पुन सौम्यवपु प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—‘ इति अर्जुनं ’ इति—असे हे घडलेले वृत्त मृत-संजय राजाला
निवेदन करिता—इति एव अर्जुनं वासुदेव तथाभूतं वचन उक्त्वा स्वकं
वसुदेवगृहे जात रूपं दर्शयामास—दर्शितवान्—याप्रमाणे अर्जुनाला वासुदेव
‘ मया प्रसन्नं ० धना प्रकारचे वचन बोलून आपले म्हं ० वसुदेवाच्या घरी उतरून झालेले
आपले चतुर्भुज रूप दाखविता झाला (वासुदेवाने अर्जुनाला तसे बोलून आपले चतुर्भुज
रूप दाखविले)—च भूय पुन भीतं एनं आश्वासयामास च आश्वासित
वान्—आणि पुन भ्यालेल्या लाला आश्वासन देता झाला [भगवानाने त्याच्या वि
त्ताचें समाधान केलं भ्यालेल्या अर्जुनाला धीर दिला तो कसा ? उत्तर—]—महात्मा
पुन सौम्यवपु-प्रसन्नदेह भूत्या—तो महात्मा पुनरपि सौम्य शरीरानें युक्त हो
ऊन प्रसन्न शरीर होऊन त्याला धार देता झाला [ज्याच स्वरूप फार मोठें आहे असा
तो पुन सौम्य प्रसन्न स्वरूप झाला व त्यायोगें त्याने अर्जुनाचें सात्वत केलें] ५०

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे जनार्दन !—तव—तुझे—इदं मानुषं सौम्य
रूप—हे मनुष्यासार सौम्य रूप—दृष्ट्वा—पहून मा—इदानीं—आतां—सचेता
—प्रसन्नचित्त व—प्रकृतिं गतः—स्वभावास प्राप्त—संवृत्त—पात्रे—अस्मि
—‘ शब्द १

दृष्टेदमिति । दृष्टेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दनेदानीमधुनाऽस्मि
संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृति स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—‘दृष्टेदं’ इति—या श्लोकाने भगवानाकहन आश्वासन केला
गेलेला अर्जुन त्यांना बोलला—जनार्दन तव ‘सौम्यं-प्रसन्नं इदं मानुषं रूपं
मत्सखं दृष्ट्वा—हे जनार्दना, तुझे सौम्य म्ह० प्रसन्न असलेले हे मनुष्याचे रूप की
जे माझे मित्ररूप आहे, असे हे पाहून—इदानीं अधुना अह संवृत्तः-संजातः
अस्मि—आता याक्षणा मी झालो आहे,—किं—काय झाला आहेस ?—सचेताः—
प्रसन्नचित्त—सचेत-प्रसन्नचित्त झालो आहे—च प्रकृति-स्वभावं गतः अस्मि
—च प्रकृति-स्वभावाम प्राप्त झालो आहे [हे तुझे मनुष्यरूप पाहून मी आता
स्वस्थचित्त झालो आहे. आता मी देहभानावर आलो आहे.] ५१

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥ ५२ ॥

अन्वयार्थ—यत् मम रूपं—जे माझे रूप—दृष्टवान् अस्मि—तुं पाहिले आ-
हेस—इदं सुदुर्दर्श अस्ति—तं हे रूप दिसण अतिनयच कठिण आहे.—देवाः
अपि—देवमुक्ता—नित्यं—नेहमा—अस्य रूपस्य—या रूपाच्या—दर्शनका-
क्षिणः (सन्ति)—दर्शनाची आकांक्षा करणारे आहेत. ५२

सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम
देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाक्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वामिव
दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्प्रामिप्राय ॥ ५२ ॥

भाष्यार्थ—‘सुदुर्दर्शं’ इति—हे अर्जुनाला दाखविलेले विश्वरूप उपासना
करण्यास योग्य आहे, असे मुचविण्यासाठी भगवान् त्यांची स्तुति करितात—यत् मम
इदं रूपं दृष्टवान् असि तत् सुदुर्दर्शं-सुष्ठु दुःखेन दर्शन अस्य इति
सुदुर्दर्शं—जे माझे हे रूप तं पाहिले आहेस तें अत्यंत दुर्दर्श आहे पार दुःखाने-
करणे याचे दर्शन होतं म्हणून सुदुर्दर्शं. (तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणालाहि हे रूप दि-
सणे शक्य नाही, हेच अधिक स्पष्ट करितात—) —देवाः अपि अस्य मम रूपस्य
नित्यं-सर्वदा दर्शनकाक्षिणः—देवहि या माझ्या रूपाच दर्शन व्हावे अशी
नित्य-सर्वदा आकांक्षा करितात. पण—दर्शनेप्सव अपि त्वं इव न दृष्टवन्तः
न द्रक्ष्यन्ति च इति अभिप्राय—तं देव आपल्याला या रूपाचे दर्शन व्हावे, अशी
सतत आकांक्षा करीत असले तरी तुझ्याप्रमाणे त्यांना ते अद्यापि पाहिलेले नाही
च पुढेहि पाहणार नाहीत, असा याचा आशय. ५२

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे तू—मां—मला—दृष्टवान् असि—पाहिले
आहेस—एवंविधः अह—अशा प्रकारचा मी—वेदै—वेदाना—न द्रष्टुं शक्यः
—दिसणे शक्य नाही—तपसा न—तपाने नाही,—दानेन न—दानाने नाही,—
च इज्यया न—व यज्ञाने किंवा पूजेनेहि दिसण्यासारखा नाही ५३

कस्मात्—नाह वेदैर्ऋग्यजु सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोप्रेण चान्द्रायणादिना
न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्र-
कारो द्रष्टु दृष्टवानसि मा यथा त्वम् ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—का वरें ते रूप दुर्दस आहे ? तें ' नाह० ' या श्लोकानें सा-
गतात - अहं वेदैः—ऋक् यजु साम अथर्ववेदैः चतुर्भिः अपि न—मी वेदानां-
ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या चार वेदानांहि दिसणें शक्य नाही,—उप्रेण
चान्द्रायणादिना तपसा न—उग्र चान्द्रायणादि तपाच्या योगानें नाही,—गो भू-
हिरण्यादिना दानेन न—गाय, भूमि, सुवर्ण इत्यादि दानानें नाही,—इज्यया-
यज्ञेन न च—इज्येने म्ह० यज्ञानेहि नाही,—वा पूजया—किंवा पूजेने—एवंविध
—यथादर्शितप्रकारः द्रष्टुं शक्यः—अशा प्रकारचा म्ह० जशा प्रकारचें रूप मी
तुला दाखविल तशा प्रकारचा मी दिसणें शक्य नाही. कीं—यथा त्व मां दृष्टवान्
असि—जशाप्रकारें तू मला पाहिलें आहेस तशा प्रकारें मी वेद, तप, दान व यज्ञ
यांना दिसणें शक्य नाही ५३

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

जातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—हे परंतप अर्जुन—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना !—तु—पण
—एवंविध. अह—अशा प्रकारचा मी—अनन्यया भक्त्या—अनन्य भक्तीने—
तत्त्वेन—तत्त्वत—शांत—जाणण्यास—द्रष्टु—पाहण्यास—च—व—प्रवेष्टु—
प्रेषण करण्यास—शक्य—शक्य आहे ५४

यथ पुन शक्य द्वायुरयते—भक्त्या तु किंचिदपि चेत्याह—अनन्ययाऽप्युपाभूतया
भगवतोऽन्यत्र पृथग्न कदाचित्कपि वा भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वा
बुद्ध्यादन्वयोपलभ्यते यथा ग्राह्यन्या भक्तिस्तथा भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विष-
यप्रकारो हेऽर्जुन जातु शक्यतो न कंचल जातु शक्यतो द्रष्टु च साक्षात्कर्तुं तावेन
गणत प्रवेष्टु च मोक्ष च गन्तु परंतप ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—कथं पुनः शक्यः इति उच्यते—तर मग तं कमा-कोणत्या उपायाने
दिसणें शक्य आहेस ? म्हणून विचारशांल तर मागतां—भक्त्या तु—पण भक्तीनें मां
दिसणें शक्य आहे—किं विशिष्ट्या इति आह अनन्यया-अपृथग्भूतया—
पण किंविशिष्ट भक्तीनें-कोणत्या विशेष प्रकारच्या भक्तीनें, त सांगतात-अनन्य-अपृथ-
ग्भूत असा भक्तीनें—या भगवत अन्यत्र-पृथक् न कदाचित् अपि भवति सा
तु अनन्या भक्ति —जी भगवानाहून अन्यत्र-पृथक् केव्हांहि नसते ती अनन्य भक्ति
होय. म्हणजे—यया सर्वैः अपि करणैः वासुदेवात् अन्यत् न उपलभ्यते
सा अनन्या भक्ति.—ज्या भक्तीच्या योगानें सर्वहि इंद्रियांनीं वासुदेवाहून दुसरे
काही उपलब्ध होत नाहा,—प्रत्येक इंद्रियानें वासुदेवाचाच अनुभव येतो ती अनन्या
भक्ति होय.—हे अर्जुन तया भक्त्या अह एवंपिथ. विश्वरूपप्रकारः शास्त्रतः
ज्ञातु शक्य —हे अर्जुना, त्या भक्तीनें मां असा प्रकारचा म्ह० विश्वरूप हा ज्याचा प्र-
कार आहे असा मां शास्त्राच्या योगानें जाणव्याम शक्य आहे—केवळ शास्त्रत
ज्ञातुं न द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन-तत्त्वत —केवळ शास्त्रत जाणव्यासच शक्य
आहे, असें नाहा तर पाहण्यास-साक्षात्कार होण्यास-तत्त्वत प्रथम-अपरोक्ष अनुभ-
वासहि शक्य आहे—च हे परंतप प्रवेष्टुं-मोक्षं गन्तुं शक्यः—आणि हे शत्रु-
तापना, प्रवेश करण्यास-मोक्षाला प्राप्त होण्यासहि शक्य आहे. [म्ह० अनन्यभक्तीनें
मात्रें हें विश्वरूप दिसणें शक्य आहे, माझे शास्त्रत ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, माझे त-
त्त्वत अपरोक्ष ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, व माझ्यामध्ये प्रवेश होणें-मोक्ष मिळ
णेंहि शक्य आहे.] ५४.

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ रहस्यकार 'शत्रु द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च' यातील तत्त्वेन याचा अन्य 'ज्ञातुं' किंवा
'द्रष्टुं' यातील एकाशीहि न लावता 'प्रवेष्टुं' या शब्दाचाच लावून 'नत्त्वानें प्रवेश करणें'
असा अगदी सरळ अर्थ करितात. पण 'तत्त्वानें प्रवेश करणें' म्हणजे काय ? रहस्यकार
या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—'भक्तीनें परमेश्वराचें प्रथम ज्ञान होणें, व नंतर
देवदयें भक्तचें परमेश्वराशीं तादात्म्य होणें, हाच मिळान्त पूर्वी ४-२९ व पुढे १८-५५ या
श्लोकांत पुन. आला असून त्याचा सुल्लासा गीतारहस्याच्या १३ व्या प्रकरणात (पृ. ४२५
-४२७) आम्हा केला आहे तो पहा.' चवथ्या अध्यायाच्या २९ व्या श्लोकान प्रणाम-
रूप गीत वर मागितला आहे, त्यामुळे हा आधार बरोबर नाहा. कदाचित् ती छपाईची चूक
असेल. चवथ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकान 'श्रद्धावान्, तत्पर व नितेंद्रिय पुरुषाला ज्ञान
होणें व ज्ञान होऊन लागलाच तो परम शांताला प्राप्त होतो,' असें म्हटलें आहे, कदा-
चित् हा श्लोक रहस्यकाराना विक्रिय असेल, पण तीहि ते सांगतात त्या सिद्धान्ताला
आधार होऊ शकत नाहीं. १८-५५ श्लोकांत मात्र ते म्हणतात तसा अर्थ आहे. पण त्याचें
कारणें लेंथेंच अधिक स्पष्ट होईल.

अन्ययार्थ—पांडव—हे अर्जुना!—यः—जो—मत्कर्मकृत्—माझ्यासाठी कर्म
करणारा,—मत्परम—मीच ज्याचा परम गति आहे,—मद्भक्त—माझा भक्त,—
सगवर्जितः—कोणामध्येहि आसक्ति न ठेवणारा—सर्वभूतेषु—सर्वभूतामध्ये—
निर्वैर—वैररहित असतो—स—तो—मां—मला—एति—प्राप्त होतो ५५

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो नि श्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्यो-
च्यते—मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्मं तत्करोतीति मत्कर्मकृन्मत्परम. करोति मृत्यु
स्वामिकर्म न त्वात्मन परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिन प्रतिपद्यते, अथ
मत्कर्मकृन्मामेव परमा गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽह परम परा गतिर्यस्य सोऽ
मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेष सर्वप्रकारै. सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्त
सद्भवर्जितो धनपुत्रमित्रबलशत्रुनुवर्गेषु सद्भवर्जित सद्ग. प्रीति. स्नेहस्तद्भवर्जितो निर्वैरो
निर्गतवेर सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्त
स मामेत्यहमेव तस्य परा गतिर्नान्या गति काचिद्भवत्यय तपोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो
हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहमपरिब्रानकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रामच्छकरभगवत कृती
श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपपददान नाम एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतः अर्थः—नि श्रेयसार्थः
अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्य उच्यते—आता गाताशास्त्राचा सारभूत अर्थ म्ह० मोक्ष हे
ज्याच परम प्रयोजन आहे असा सारभूत अर्थ अनुष्ठेय—अनुष्ठानास योग्य अशा स्वरू-
पाचे एकत्र सप्रहात करून सक्षेपत सांगितला जातो—‘मत्कर्मकृत्’—मदर्थं कर्म
मत्कर्मं तत्करोतीति इति मत्कर्मकृत्—माझ्यासाठी जे कर्म तें मत्कर्म, असे मत्कर्म
—मदर्थकर्म वरिता म्हणून मत्कर्मकृत्—मत्परम—भृत्य स्वामिकर्म करोति तु
स्वामिन आत्मन परमा—प्रेत्य गन्तव्या गति. इति न प्रतिपद्यते—मत्परम
म्ह० चाकर आपल्या स्वामाचें—धन्याचें काम करतो, पण त्या स्वामाला आपला ‘परमा
गति’—मेल्यावर प्राप्त करून घ्यावयाची गति—फल अगें समजत नाहा, [माझा धन
हीच माझा मरणात्तर गति—प्राप्तव्य फल आहे,अस समजत नाही]—तु अर्थ मत्कर्म
कृत् मां एव परमां गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमः—पण हा माझ्यासाठी कर्म
करणारा मलाच परमागति—मरणात्तर प्राप्त करून घेण्यास योग्य फल असे समजतो, म्ह
पूण मत्परम—जह परम—परा गति यस्य स अय मत्परम—मी परम
म्ह० ज्याचा परा गति आहे तो हा मत्परम होय (भगवान्च परम गति आहे असा
ज्याचा निश्चय झालेला असतो त्याची भगवनिष्ठा सिद्ध होते, असे सांगतात—) तथा
मद्भक्तः—मां एव सर्वप्रकारे सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्तः
—तसाच माझा भक्त म्ह० मलाच सर्व प्रकारांनी, सर्वभावानें, सर्व उत्साहानें भजतो
म्हणून माझा भक्त [पण त्याचें चित्त धनादिकांच्या योगाने आकर्षित होत असतास
सर्वभावानें भजन सभयणार नाहीं, म्हणून म्हणतात—]—सद्भवर्जित—धनपुत्रमित्र-

कलत्रचक्रध्रुवगोपु सङ्गवर्जितः—सङ्गः प्रीतिः—स्नेहः तद्गर्जितः—संगरहित—धन, पुत्र, मित्र, पत्नी, इतर आप्तवर्ग यांविपर्या ज्याच्या मनांत संग नाही तो संगवर्जित होय. संग ह्य० प्रीति, स्नेह, ज्यानें रहित—निर्वैरः—निर्गतवैरः आत्मनः अत्यन्त-अपकार-प्रवृत्तेषु अपि सर्वभूतेषु-शत्रुभावरहितः—निर्वैर ह्य० ज्याचे वैर-द्वेषपूर्वक अनिष्ट आचरण करणे, ही वृत्ति नाहीशी झाली आहे—आपल्याला अतिशय अपकार करण्यास प्रवृत्त झालेल्याहि सर्वभूतामध्ये शत्रुभावरहित-अशा प्रतिकूल भूतांमध्येहि शत्रुत्वाची भावना न करणारा—यः ईदृशः मद्भक्तः सः मां प्रति—जो अशा प्रकारचा माझा भक्त असतो तो मला प्राप्त होतो.—अहं एव तस्य परा गतिः. अन्या काचित् गतिः न भवति—मात्र त्याचा परा गति आहे, दुसरी कोणतीहि गति नाही—त्याला माझीच प्राप्ति होते, दुसऱ्या कोणत्याहि फलाची प्राप्ति होत नाही.—हे पांडव, अयं तव इष्टः उपदेशः मया उपदिष्टः इति—हे अर्जुना, हा तुला अर्थान इष्ट असा उपदेश मां उपदेशिला—केला आहे. [याप्रमाणे तूं

१ रहस्यकार 'मत्कर्मवृत्' या पदाचा अर्थ " मर्च कर्में माझा म्ह० परमेश्वराची होत, या बुद्धीनें कर्में करणारा " असा करितात. पण तो बरोबर नाही. सर्व कर्में परमेश्वराची होत म्ह० काय ? व मर्च कर्में कोणता ? दीपेंत याचा ने असा मुन्यासा करितात—" परमेश्वरापंगबुद्धीनें म्ह० जगातील सर्व कर्म परमेश्वराचें अमूल तोच सरा कर्ता व करविता आहे, पण हे कर्म आपणास निमित्तमात्र करून तो करवात आहे, अशा निरभिमान बुद्धीनें जगातील व्यवहार भगवद्भक्तानें करावे, (वर श्लो. ३३ पहा.) म्हणजे तीं कर्में जगातीच्या किंवा मोक्षप्राप्तीच्या बाट येन नाहींत, असा वरील श्लोकाचा अर्थ आहे.... गीतेतील भक्तिमार्ग स्वस्थ 'हरि हरि' म्हणण्यास सांगणारा नमुन जाज्वल्य भक्तीदरोबरच उस्ताहानें सगळ निष्काम कर्म करण्यास सांगणारा आहे, हे यावरून उघट होतें." परमेश्वरापंगबुद्धीनें या शब्दाचा अर्थ त्यानीं जो बर वेळ आहे तो बरोबर नाही. कारण कर्में ईश्वरापंग करणे निराळें व कर्ता-करविता ईश्वर आहे, वगैरे समजोन निराळें. कर्म ईश्वरापंग करण्याचें तत्त्व अ. ९ श्लो. २७ यान सांगितलें आहे. (गी. भा. पृ. ७१४ वरील माथ्याचें व टीप पहा.) जगातील सर्व कर्में ईश्वराची आहेत, असें ममज्ञेण, हे तत्त्वज्ञान नमून मिथ्या ज्ञान आहे. भगवान् स्वतःच 'तस्य कर्तार अपि मा विद्धि अकर्तार अव्यय' (अ. ४ श्लो. १३ पृ ३८०) यान मला अकर्ता व अव्यय जाण, असें सांगतान, व रहस्यकार 'तोच सरा कर्ता व करविता आहे' असें म्हणतान. 'न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकरय सृजति प्रभुः' (अ. ५. १४. पृ. ५०८) प्रभु-ईश्वर-आत्मा कोणाचें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाही, व कर्म उत्पन्न करीत नाही, 'नार्हेत कर्तृर्बन्धाप' (५-१५ पृ. ५१०) असें भगवान् म्हणतान.पण रहस्यकार 'हे वरम आपणास निमित्तमात्र करून नो करवात आहे, असें ममज्ञेन भगवद्भक्तानें जगातील सर्व व्यवहार करावे' असें त्याच्या उलट सांगत आहेत. भगवद्भक्तानें जगातील व्यवहार निरहकारबुद्धीनें करावे, हे खरें; पण त्या जगातील व्यवहाराला काहों मर्चाश आहे की नाही? की त्यानें आपणें व्यवहाराचाच शुद्धात शालि पाहिजे ? ज्ञानी भगवद्भक्तानें जगातील सर्वे कृत्या राजदोष सोडून शरीरधारणाया अवस्थ तेवढा व्यवहार कराय, मावदल बाद

अनुष्ठान केलेंत म्हणजे तुला भगवत्प्राप्ति अवश्य होईल. या अध्यायात येणेंप्रमाणें विश्वरूप, सर्वात्मा, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर अशा भगवानाचें 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि न्यायानें ब्रह्म-मुक्ति हें फल देणारे ध्यान सागणान्या भगवानांनी तत्पदाचा वाच्य अर्थ निश्चित केला]५५

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेव्या उपनिषदातील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविशेषां

योग-उपाय-शास्त्रातील विश्वरूपदर्शननावाचा अकरावा अध्याय विष्णुसर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

नाहीं व त्यासाठी विधीहि नको तसत्या व्यवहाराने त्याच्या मोक्षाला बाध येत नाहीं, हें पूर्वी 'शरीर केवल कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिष'(अ ४-२१५ ४१६)यात सांगितलेंच आहे पण रहस्यकाराचा जगाचा व्यवहार निराळाच आहे त्याना वस्तुतः आत्मज्ञानहि नको आहे व श्रेष्ठ भक्तिहि नको आहे त्याना जगातील उपव्याप मात्र पाहिजे आहेत म्हणूनच ते वर "गीतेंतील भक्तिमार्ग 'हरि हरि' म्हणण्यास सागणारा नसून " वगैरे म्हणत आहेत, पण त्याबरोबरच-तसा पखादा असू संभवतो तरी का ? याचा मुळांच विचार करीत नाहीत पुढील अध्यायान १३-२० श्लोकात गीतेंतील भक्तिमार्ग काय सागतो, तें स्पष्टच आहे भक्तानें काय कराव व कमें वागावें तें त्यावरून कोणालाहि सहज कळण्यासारखें असल्या मुळें त्याबद्दल येथें अधिक चर्चा नको. रहस्यवार पुनः म्हणतात--"निर्वैर. म्ह० सन्धान मार्गीयाप्रमाणें निश्चय असा अर्थ येथें विवाक्षित नाहीं " पण निर्वैर म्ह० निश्चय असा अर्थ कोणांच करीत नाहीं अर्थात् " हें व्यक्त करण्यासाठी त्याला 'मत्कर्मकृत्' म्ह० सर्व कमें परमेश्वराचा आहेत, आपला न-हेत, अस मानून परमेश्वरार्पणजुद्धीनें तीं करणारा 'हें विदोषण जोडलें आहे' इत्यादि जें रहस्यवार म्हणतात तें अगदीं अयोग्य आहे. तें म्हणतात तमा 'मत्कर्मकृत्' याचा अर्थ होऊ द्यात नाहीं पण त्यासाठी त्यानीं (गी.र.पृ ३८१-३९६) पर्यंत किनाहि कां अमबद्ध विस्तार घेतला अमेना! 'मत्कर्मकृत्' याचा अर्थ 'मदर्थमर्षि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिं अयाप्स्यति' (१२-१०) इत्यादि भगवद्बचनांगा अनुतरूनच केला प्रारिजे.

अध्याय वारावा.

भक्तियोग.

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्व-
विशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेश्वरस्य तव चापासनं
तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं त्रिंशत्मु-
पासनार्थमेव त्वया तत्र दर्शयित्वाकृतवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोऽरुभयोः पक्षयो-
र्विशिष्टतरवुभुस्तया त्वां पृच्छामीति—

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तरसंबंध—)द्वितीयप्रभृतिषु विभूत्यन्तेषु अध्यायेषु
परमात्मनः अक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्य ब्रह्मणः उपासनं उक्तं—
द्वितीयाध्यायातीतं 'अगोच्यानन्वशोचस्त्वं.' या श्लोकापासून-म्ह० दुमन्या अध्याया-
पासून विभूतिसंज्ञक दहाव्या अध्यायाच्या अन्तापर्यंत-या सर्व अध्यायात परमात्म्याचे
-अक्षराचे-सर्वविशेषणशून्य-अशा निर्विशेष ब्रह्माचे उपासन सांगितले म्ह० निरुपाधिक
ब्रह्म ज्ञेय-जाणण्यास योग्य आहे असे अनुसंधान करावयास सांगितले-तत्र तत्र च
सर्वयोगैश्वर्य-सर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेः ईश्वरस्य तव उपासनं उक्तं—
आणि त्याच अध्यायात ठिकठिकाणी सर्वयोगैश्वर्य, सर्वज्ञानशक्ति यांनी युक्त, असे सत्व
हीच ज्याची उपाधि आहे अशा सौपाधिक ईश्वराचे म्ह० तुझेच ध्येयत्वाने उपासन
सांगितले. [ध्यानाचा विषय या रूपाने तुझे चिन्तन करावयास सांगितले सर्व प्रपंचा-
चा योग म्ह० जन्म, स्थिति, नाश, प्रवेश, नियमन या नावाची घटना, त्या घटनेचे-
योगाचे ऐश्वर्य म्ह० सामर्थ्य, त्या सामर्थ्याने, सर्व ज्ञेयामध्ये प्रतिबंधशून्य अशा ज्ञान-
शक्तीने विशिष्ट व सत्त्वादि उपाधीने युक्त अशा भगवानाचे ध्यान प्रत्येक अध्यायात
प्रसंग आणून मंद व मध्यम अधिकाऱ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी सांगितले, असा याचा
भाषार्थ.]-तु विश्वरूपाध्याये ऐश्वरं आद्यं समस्तजगदात्मरूपं त्वदीयं
विश्वरूपं उपासनार्थं एव न्यया दर्शितं-पण विश्वरूपाध्यायात ईश्वरासंबंधी आद्य
समस्त जगदात्मरूप असे तुझे विश्वरूप उपासनेसाठीच तू दाखविलेस.-च तत् दर्श-
यित्वा 'मत्कर्मकृतं' इत्यादि उक्तवान् असि-आणि तें दाखवून तू शेंमटा
'मत्कर्मकृतं' इत्यादि सांगितले आहेस-अतः अनयोः उभयोः पक्षयोः विशिष्ट-
तरवुभुस्तया त्वां पृच्छामि इति (अजुन उवाच-)-यास्तव या दोन पक्षातीले

१ रहस्यकाराना आपल्या सप्रदायाला अनुमरून या अध्यायाचा पूर्वाध्यायास मन्व
दागविद्याना कर्मयोगाचेच चाबिनचवण केले आहे. पण त्यांचे निरमन पूर्वाच केलेले अम-
न्यामुळे ते 'कर्मयोगसिद्धयर्थं सातव्या अध्यायात ज्ञानविद्याननिरुपास आरम होऊन'
इत्यादि पुनः पुनः अनेकदा जरी म्हणत असले तरी आम्हां ठिकठे दुर्लभ वरिणां. अकराव्या अ-

ध्यायाच्या शेवटच्या शेकात ' भक्तीने व नि.मगबुद्धीने सर्व कामे करण्याबद्दल .उपदेश केला ' हे म्हणणे असबद्ध कसे आहे तेहि वर (पृ. ८१७) दागविलेच आहे. " आठव्या अध्यायात अक्षर, अनिर्देश्य व अव्यक्त ब्रह्माचे स्वरूप सांगितले"... "सातव्या व आठव्या अध्यायात 'क्षराक्षरविचारपूर्वक परमेश्वराचे अव्यक्तरूपच श्रेष्ठ असे सिद्ध करून अव्यक्ताची किंवा अक्षराची उपासना सांगितली. (७.१९ व २४, ८.२१.) व ' युक्तचित्ताने बुद्ध कर, 'असा उपदेश केला. ८-७ " " नवव्या अध्यायात व्यक्तोपासनेचा प्रत्यक्ष धर्म सांगून सर्व कामे परमेश्वरार्पणबुद्धीने करावी (९.२७, ३४, ११.५५) असे सांगितले, यातील श्रेष्ठ मार्ग कोणता ? ' व्यक्तोपासना म्ह० भक्ति, " " उपास्य किंवा प्रतीक कोणतेहि असले तरी त्यात एकाच सर्वव्यापी परमेश्वराची भावना ठेवून जी भक्ति करितात तांही व्यक्तोपासना होय." इत्यादि प्रतिपादन शारदृष्ट्या लुकीचे आहे कारण ७.१९ शेकात "अनेक जन्माच्या शेवटी ज्याचे ज्ञान परिपक्व झाले आहे असा ज्ञानी यासुदेवच सर्व आहे; असा मला शरण येतो तो महात्मा अत्यंत दुर्लभ आहे. " असे सांगितले आहे. ७ २४ शेकात " अविवेकी, मादया अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपाम न जाणणारे जन पूर्वी अव्यक्त -अप्रकट असलेल्या मला आता व्यक्त-प्रकट झालेला समजतात. " असे म्हटले आहे. ८.२१ शेकातहि-" धृतांत जो अव्यक्त व अक्षर असे म्हटला गेलेला त्याच अक्षरसदृक अव्यक्त भावाला परमगति म्हणतात. " असे म्हटले आहे. यावरून रहस्यकाराचे बरील म्हणणे किती असबद्ध आहे ते वाचकाच्या लक्षात येईल. ८.७ या शेकाचा अर्थहि वर गां. भा. पृ. ६५१, ६५२ यावर पहा. ९.२७ व ३४ या शेकाचा अर्थहि क्रमाने गीताभाष्यार्थ पृ. ७१४ व ७२४ वर पहा. ११.५५ चा अर्थ पृ. ८१५वर पहा. म्हणजे रहस्यकाराचे म्हणणे मुळाला सोडून कसे आहे ते लक्षात येईल. रहस्यकार म्हणतात-"व्यक्तोपासना व व्यक्तोपासना यातील श्रेष्ठ मार्ग कोणता व व्यक्तोपासना म्ह० भक्ति"पण हे म्हणणे बरोबर नाही. "अबुद्धिमान् लोक माझा परम भाव न जाणता अव्यक्त अमलेल्या मला व्यक्त झालेला समजतात." (गां. भा. पृ ६३६) असे म्हणून ईश्वराला व्यक्त मानणाऱ्या लोकाना स्वतः भगवान्च ' अबुद्धिमान् ' ही सजा देत आहेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे. पण उपास्य व प्रतीक यांना एकच मानणाऱ्या रहस्यकारांना हा भेद स्फुरणे शक्य नाही. ' तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ' (केन. भाष्यार्थ. पृ. ३७-३९ पहा.) इत्याचा जे विषय न होणारे तेच ब्रह्म आहे असे तू समज. ज्याची उपासना केली जाते ते ब्रह्म नव्हे. ' ब्रह्मदृष्टिर्लक्षणात् ' (ब्र. सू. अ. ४ पा. १ सू. ५) इत्यादि धृति-वृत्तप्रमाणानेच सर्वत्र ब्रह्मच उपास्य अगून ओंकार, आदित्य, शालग्राम इत्यादि प्रताके हे त्याच्या उपासनेचे आलवन आहे. व्यक्त प्रतीक केव्हाच उपास्य किंवा ध्येय होऊ शकत नाही. ' वेदवन्व-देवना भक्ताः...तेऽपि मा प्व ' ' अह सर्ववजाना भोक्ता० ' (गीता भा पृ. ७१० व १२ पहा.) इत्यादि येथेहि म्हटले आहे. ' निरनिराऱ्या अनेक उपास्याची ' ही शब्दयोजनाहि सद्दोष आहे. "कोणत्याहि प्रतीकामध्ये सर्वव्यापी परमेश्वराची भावना ठेवून जी भक्ति करितात ती वरी व्यक्तोपासना " हे व्यक्तोपासनेचे म्हणणे जरा चमत्कारिक दिसते. लहानशा पक्षा प्रतीकाने सर्वव्यापी ईश्वराची भावना करावयाची, हे जर खरे तर त्या उपासनेला व्यक्त वा म्हणावयाचे ? प्रतीक व्यक्त अमते म्हणून वी काय ? रहस्यकारांचा तोच

अधिक विशिष्ट—अधिक चांगले उपासन कोणतें तें जाणण्याच्या इच्छेने मी तुला विचारितों, असं अर्जुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—एवं—अकराव्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणे—सतत-युक्ताः—अहोरात्र-भगवत्समादिकात युक्त होऊन—ये भक्ताः—जे भक्त—त्वां—तुला—पर्युपासते—भजतात—तुझे ध्यान करितात—अपि च—आणि—ये—जे भक्त—अव्यक्त अक्षरं पर्युपासते—अव्यक्त ब्रह्माचा उपासना-भक्ति-ध्यान करितात—तेषां—त्या दोन प्रकारच्या भक्तांतील—योगवित्तमाः के—अधिक योगवेत्ते कोण ? त्यांतील श्रेष्ठ भक्त कोण ? १.

पुत्रमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति मत्कर्मदृष्टित्यादिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मदां यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि त्यक्त-सर्वपणाः संन्यस्तसर्वकर्मणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तनवोपाधिग्व्वाऽव्यक्तमकर-णगोचरं यद्वि लोके करणगोचरं तद्यथातमुच्यतेऽज्ञेयार्तोस्तत्कर्मकत्वाद्दिदृ खक्षरं तद्वि-परितं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तथे चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद् इत्यर्थः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—एवं इति 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिना अतीत-अनन्तरश्लो-केन उक्तं अर्थ परामृशति—'एवं' या शब्दाने आतांच वर होऊन गेलेल्या

आशुय दिमती. पण त्याच विशेष आचार नाही, मोपाधिक उपासना हें असा उपासनेला यथार्थ नाव आहे. शिवाय परमेश्वराची भावना ठेवून भक्ति करणे म्हणजे काय ? भक्तीचें स्वरूप काय ! भक्ति करणे म्ह० काय करितात. मृताचा पूजा करीत व मर्गे, कां राम राम, हरि हरि, विष्टुष्ट विष्टुष्ट म्हणों ! रहस्यकारांनी त्याचा मविश्वर गुढामा बाईच केलेला दिमत नाही. "या अध्यायान तीच सत्य उपासना उरिष्ट आहे," अर्थे ते म्हणतात आपण तेच आतां पाहू.

१ 'एवं सततयुक्ता'—'या शब्दाचा 'याप्रमाणें नेहनी युक्त म्ह० पुनरित्त' असा अर्थ मरल अर्थ रहस्यकारांनी केला आहे. तसेच—'त्वा पर्युपासते'—म्ह० "तुजची उपासना करितात" असे ते म्हणतात, पण 'यामने' म्ह० कशाप्रमाणें 'तुजची' म्ह० कोणाची याचा उल्लेख होत नाही. आचार्यांनी या दोन्ही शब्दांचा उल्लेख अगदी स्पष्ट केला आहे. या पदा उदाहरणावरूनच आचार्यांनी आपण व रहस्यवात नेहने मोठे अन्तर आहे ते कोणासहि मध्य दिग्गन देणं.

‘मत्कर्मवृत्’ इत्यादि श्लोकाने सांगितलेल्या अर्थाचा परामर्श—उल्लेख करितात.—एवं सततयुक्ताः—नैरंतयेंण भगवत्कर्मादौ यथोक्ते अर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ताः इत्यर्थः—याप्रमाणें सतत युक्त झालेले म्ह० निरंतर—सतत भगवत्कर्मादि पूर्वोक्त अर्थामध्ये समाहित होतसाते प्रवृत्त झालेले असा याचा भावार्थ.—ये भक्ता—अनन्यशरणा सन्त त्वां—यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते—ध्यायन्ति—जे (मंद व मध्यम अविकारी) भक्त अनन्यशरण होतसाते अकराव्या अध्यायात जवें दाखविलें आहे तशा प्रकारच्या तुज विश्वरूपाची—सगुण ब्रह्माची उपासना करितात—तुज विश्वरूपाचें ध्यान करितात—च ये अन्ये अपि त्यक्तसर्वेपणाः संन्यस्तसर्वकर्माणः यथाविशेषितं ब्रह्म—व जे दुसरे निर्गुण ब्रह्मनिष्ठ, उत्तमाधिकारीहि ज्यानीं सर्व एपणाचा—कामाचा त्याग केला आहे, सर्व कर्मांचा सन्यास केला आहे असे होतसाते ‘अनिर्देश्य, सर्वत्रग, अचिन्त्य, रूढस्थ’ इत्यादि पुढें तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेल्या विशेषणांनीं विशिष्ट अशा ब्रह्माची (उपासना करितात, असा संबंध. ब्रह्म कसे?)—निरस्तसर्वोपाधित्वात् अक्षरं—सर्व उपाधिशून्य असल्यामुळें अक्षर (ब्रह्माच्या ‘अव्यक्त’ या विशेषणाचें स्पर्शकरण)—अव्यक्त—अकरणगोचरं—अव्यक्त म्ह० इंद्रियाचा विषय न होणारें—लोकें यत् हि करणगोचरं तत् व्यक्तं उच्यते—व्यवहारात जें इंद्रियाचा विषय होतें त्याला व्यक्त असे म्हणतात कारण—अज्ञेः धातोः तत्कर्मकत्वात्—‘अज्ञ’ या धातूला तत्कर्मकत्व आहे. म्ह० अज्ञ या धातूचा इंद्रियाचा विषय होणें हा अर्थ आहे—तु इदं अक्षरं तद्विपरीतं—ण हे अक्षर त्याहून विपरीत म्ह० इंद्रियाचा विषय न होणारें, म्हणून अव्यक्त आहे,—च शिष्टैः उच्यमानैः विशेषणैः विशिष्ट—आणि पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या दुसऱ्याहि विशेषणांनीं विशिष्ट, अशा—तत् च अपि ये पर्युपासते—त्या अव्यक्त अक्षराचीहि जे उपासना करितात—तेषां—उभयेषां मध्ये के योगवित्तमा—अतिशयेन योगविदः इत्यर्थ—त्या दोघामध्ये कोण योगवित्तम आहेत म्ह० अतिशय योगवेत्ते—उत्तम योगी कोण आहेत, असा भावार्थ. [सगुणोपासक चागले कीं निर्गुणोपासक चागले? त्यातील अधिक चागले कोण?]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—मयि—माझ्या ठिकाणीं—माझ्या सगुण स्वरूपात—मन—मन—आवेद्य—स्थिर करून—माझ्या सगुण विश्वस्वरूपात मन लावून—नित्य—

१ रहस्यकार ‘वे योगवित्तमा.’ याचा अर्थ “उत्तम कर्मयोगवेत्ते कोण ?” असा करितात. पण तो अप्रासंगिक आहे. उपासना करणारांना उपासक म्हणावयाचें वा कर्मयोगी म्हणावयाचें पण रहस्यकार जर ज्ञानी जीव-मुक्ताला मुक्ता कर्मयोगी म्हणण्याम कचरण नाशान तर विधान्या उपासकांची वाय कथा ।

युक्ताः—सतत-दृग्देश-अहोरात्र युक्तचित्त होऊन व—परया श्रद्धया उपेताः—
अत्यंत श्रद्धेनें युक्त होऊन—मा—माझा—उपासते—उपासना करितात—मला भजतात
—ते—ते सगुणभक्त—मे—मला—युक्ततमा—अतिशय उत्तम भक्त-श्रेष्ठ उपासक,
असे—मता.—समत आहेंत सगुण इश्वराची उपासना करणारे श्रेष्ठ असें मी समजता

ये त्वक्षरोपासका सम्यग्दर्शिनो निवृत्तेपणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्य
तदुपरिष्ठाद्दक्ष्याम । ये त्वितरे—मयि विश्वरूपे परमेश्वर आवेश्य समाधाय मनो ये
भक्ता सन्तो मा सवयोगेश्वराणामधीश्वर सर्वज्ञ विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टि नित्य-
युक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोऽस्त-ह्योत्रार्थन्यायेन सततयुक्ता सन्त उपासते श्रद्धया
परया प्रकृष्ट्योपेतास्ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते
मच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्त तान्प्रति युक्ततमा इति वस्तुम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—तु ये अक्षरोपासका सम्यग्दर्शिन निवृत्तेपणा ते तावत्
तिष्ठन्तु—पण जे अक्षरोपासक-सम्यग्ज्ञाना-एषणागून्य त अगोदर राहू देत—तान्
प्रति यत् वक्तव्य तत उपरिष्ठात् वक्ष्याम—त्याच्याविषयी मला जें सांगावयाचें
आहे तें मी पुढें—मागाहून सागेन—तु ये इतरे—पण जे दुसरे—मयि विश्वरूपे
परमेश्वरे मन. आवेश्य-समाधाय—माझ्या ठिकाणीं म्ह० विश्वरूप परमेश्व-
राचे ठिकाणीं मन स्थिर करून-गमाहित करून—ये भक्ता. सन्त—जे माझे भक्त
होलात—मा सर्वयोगेश्वराणा अधीश्वरं सर्वज्ञ विमुक्तरागादिक्लेशति-
मिरदृष्टि—मला म्ह० योगारूढ झालेल्या-योगेश्वर बनलेल्या सव योग्यांच्या श्रेष्ठ द-
शराला-सर्वज्ञाला-रागादिक्लेशाचें निमित्त अशा तिमिरनावाच्या ग्ट्याचा ज्यानें त्याग
केला आहे—म्ह० अविद्यासज्ञक मिथ्या बुद्ध्याचा ज्यान त्याग केला आहे अशा मला—नि-
त्ययुक्ता.-अतीत अनन्तर-अध्यायान्त उत्त श्रद्धेकार्थन्यायेन सततयुक्ता.
सन्त.—नित्ययुक्त म्ह० नुक्त्याच सपलेल्या अकराव्या अध्यायाच्या शेवटीं सांगितलेल्या
श्लोकाच्या अर्थाप्रमाणें—त्या न्यायानें सततयुक्त होलात—परया प्रकृष्टया श्रद्धया
उपेता उपासते—श्रेष्ठ-सत्तात्तम श्रद्धेनें युक्त होलात उपासितात [जे भक्त परम
भक्तायुक्त मनानें नित्ययुक्त होलात त्या उपासना माझ सतत चित्तन करितात]—ते
मे-मम युक्ततमा. इति मता-अभिप्रेता.—ते मला अतिशय योग्य म्हणून स-
मत आहेंत.—हि ते नैरन्तर्येण मच्चित्ततया अहोरात्र मतिवाहयन्ति—कारण
ते निरन्तरतेनें-सतत-एक क्षणहि पुरुष्ट न घालविता माझ्या ठिकाणीं आपले चित्त ला-
वून-अहोरात्र घालवितात-मग दिवसभर व रात्री एव श्रद्धाहि न घालविता—तुगच्या क-
शाबोहि चित्त न करितां क्वचन माझेच चित्तन करितात,—अत. तान् प्रति युक्ततमाः
इति वक्तुं युक्त—म्हणून त्यांना अतिशय-श्रेष्ठ दामा अग म्हणण योग्यच आहे २

ये त्वक्षरमानिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—ये सर्वत्र समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः—जे सर्व ठिकाणी समबुद्धि-प्रत्येक वस्तूमध्ये ब्रह्मबुद्धि-ठेवणारे व सर्व प्राण्यांच्या हितामध्ये निमग्न असलेले निर्गुणोपासक-निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे भक्त—इन्द्रियग्राम संनियम्य—इंद्रियसमूहाचे म्ह० सर्व इंद्रियांचे संयमन करून-सर्व इंद्रियांना आपल्या ताब्यात ठेवून—अनिर्देश्यं—उपाचा नावाने निर्देश करता येत नाही,—अव्यक्तं—जे व्यक्त नाही,—सर्वत्रगं—सर्व सृष्टीत व्यापून राहणारे,—अचित्यं—ज्याचे चित्तगृही करता येत नाही—कूटस्थं—ज्याच्यामध्ये कोणताही विकार होत नाही—अचल—जे आपल्या अवस्थेपासून डळत नाही,—ध्रुवं—म्हणूनच जे नित्य आहे अशा—अक्षरं—अक्षराची-ब्रह्माची—पर्धुपासते—उपासना करितात-त्याचे अहो रात्र ध्यान करितात—ते—ते निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे—मां एव—मलाच—प्राप्नुवन्ति—प्राप्त होतात ते मला म्ह० निर्गुण ब्रह्माला प्राप्त होतात. ३. ४.

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किंतु तान्प्रति यद्रक्तव्यं तच्छृणु—ये स्वक्षरम-निर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देश्यं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्र-मुपास्यस्वार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घ कालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्याप्यचित्तं चाव्यक्तत्वादचित्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसाऽपि चित्त्यं तद्विपरीतत्वादचित्त्य-मक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोष वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृतादिशब्दवाच्य-तथा 'माया तु प्रकृतिं त्रिषान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कूटं तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदप्यक्षतयाऽथवा राशिरिव स्थितं कूट-स्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद्भ्रुव नित्यमित्यर्थ ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—इतरे युक्ततमा. न भवन्ति किं—तर मग इतर म्ह० निर्गुणो-पामक-अक्षरब्रह्मोपासक युक्ततम नव्हेत की काय '—न, किंतु तान् प्रति यत् यत्कृत्यं तत् शृणु—नाही, तसे नाही, तर त्यांच्याविषयी जे काय सांगायलाचे आहे, घर जे पुढे सांगू असे म्हटले होते, ते आता ऐक.—तु ये अक्षरं—अनिर्देश्यं—अ-व्यक्तत्वात् अशब्दगोचरं इति न निर्देश्यं शक्यते अतः अनिर्देश्यं—पण त्या निर्गुणोपासकांच्या उलट जे अक्षराला (उपासितात ते अक्षर कसे?) अनिर्देश्य म्ह० अव्यक्त असल्यामुळे शब्दाचा-वाणीचा विषय न होणारे, त्यामुळे त्याचा शब्दांनी निर्देश करता येत नाही, म्हणून अनिर्देश्य, अशा अनिर्देश्य अक्षरब्रह्माची जे उपासणेची कार्य उपासना करितात (पुनः ते मग कसे?)—अव्यक्तं—केन अपि प्रमाणेन न

व्यज्यते इति अव्यक्तं—अव्यक्तं म्ह० कोणलाहि प्रमाणाने व्यक्त केले जात नाही म्हणून अव्यक्त (आणि अव्यक्त असल्यामुळे अनिर्देश्य, अज्ञा अक्षराची)—पर्युपासते—परि समन्तात् उपासते—जे पर्युपासना करितात म्ह० सर्व प्रकारे उपासना करितात (पण निरुपाधिक ईश्वराची उपासना कर्मा संभवते ? उत्तर—)—उपासनं नाम उपास्यस्य अर्थस्य यथाशास्त्रं विपर्ययकरणेन सामीप्यं उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यत् आसनं तत् उपासनं आचक्षते—उपासनं म्ह० उपासना करण्यास योग्य—उपास्य असा जो अर्थ—पदार्थ त्याला शास्त्रप्रमाणाने विषय करून—यथाशास्त्र अक्षराला जाणून, त्याच्या सामीप्यास प्राप्त होऊन—तेच मी असे आत्मत्वाने ओळखून तेलाच्या घारेप्रमाणे समान—एकाच प्रत्ययाच्या प्रवाहाने—तोच प्रत्यय स्थिर ठेवून दीर्घकाल जे राहणे त्याला उपासन म्हणतात. [मीच ते अक्षर ब्रह्म आहे, असे जाणून—पूर्णचिदेकरम अक्षर आत्म्याचाच जे मदा भावना करितात]—अक्षरस्य विशेषणं आहे—अक्षराचें विशेषण मागतात—सर्वत्रयं—व्यामचत् व्यापी—सर्वत्रय म्ह० आत्म्याप्रमाणे व्यापी—च अचिन्त्यं—अव्यक्तत्वात् अचिन्त्यं—आणि अचिन्त्य—अव्यक्त अमर्यादुळे अचिन्त्य—यत् हि करणमोक्षरं तत् मनसा अपि चिन्त्यं—जे इंद्रियाचा विषय होतें त्याचें मनानेहि चिन्तन करिता येते—अक्षरं तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यं—अक्षर त्याच्या विपरीत असल्यामुळे म्ह० इंद्रियाचा विषय होणारे नमःयासुळे अचिन्त्य आहे—कूटस्थं—दृश्यमानगुणं अन्तर्दोषं वस्तु कूटं—कूटस्थ—बाहेरून ज्याचे गुण दिशतात पण आत दोष आहेत, वरून दिशायला पार चांगले, अनेक गुणांनी युक्त, पण आतून पार वाईट—अनेक दोषांनी भरलेले असे जे असते ते कूट होय. (याविषयी श्रद्धाच्या प्रयोगाचा आधार देतात—)—लोके कूटस्थं कूटसाक्ष्यं इत्यादी कूटशब्दः प्रसिद्धः—व्यवहारान कूटस्थ, कूटसाक्ष्य इत्यादि शिष्टाणी कूटशब्द या अर्थी प्रसिद्ध आहे—तथा च अविद्यादिः अनेकसंसारयां जं अन्तर्दोषवत् यत् माया अच्युतादिशाब्दवाच्यतया मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु मद्देश्वरं 'मम माया दुरन्वया' इत्यादी प्रसिद्धं तत् कूटं—सामुळे उपासत आसन—अनृत इत्यादि अनेक प्रकारच्या संगाराचे बाज आहे, व निरूपण करू लागले असता ज्याच्या स्वरूपांत नानाप्रकारचे दोष दिसतात, जे 'माया' 'अव्याहृत' इत्यादि शब्दाचा अर्थ या रूपाने म्ह० त्या त्या नांवाने 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' म्ह० मायेला प्रकृति व मायावानाला मद्देश्वर ममजावे व 'मायां माया दुरन्वया आहे' (अ. ७ श्लो. १४ पृ. ६२७) इत्यादि धृति-स्मृतिवचनांत प्रसिद्ध आहे ते अविद्यादिक कूट होय.—तस्मिन् कूटे तदध्यक्षतया स्थितं—कूटस्थं—त्या सामान्य कूटात त्याचा अविच्छिन्नता—अक्षर या रूपाने स्थित आणलेले अक्षर कूटस्थ होय. (कूटस्थगन्नाचा नि-
 फिक्क व हा दुसरा अर्थ सांगतात—)—अथवा राशिः इव स्थितं कूटस्थं—
 रीत्या राशीप्रमाणे स्थित आणले. राग जगां नवें किड्यादित आणते तसे मिट्टी

असलेलें-कूटस्थ-अतः एव अचलं-कूटस्थ-निश्चिद्य असत्यामुळेच अचल-य-
स्मात् अचलं तस्मात् ध्रुवं-नित्यं इत्यर्थ-ज्याअर्थी अचल आहे त्याअर्थी
ध्रुव, नित्य असा याचा भावार्थ [अशा अक्षराची जे उपासना करितात, असा मार्गांत
क्रियापदारी सबब.] ३.

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहृत्येन्द्रियग्रामामिन्द्रियसमुदायं सर्वत्र
सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्वैषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयस्ते य एवं
विधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किंचिन्मां ते
प्राप्नुवन्तीति । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां
युक्तमत्वमयुक्तमत्व वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ-‘ संनियम्य० ’ इति-अक्षराची कशी उपासना करितात व ती
केत्याने काय होते ते ‘ संनियम्य० ’ या श्लोकानें भगवान् सांगतात.-इंद्रियग्राम-
इंद्रियसमुदाय संनियम्य-सम्यक नियम्य-संहृत्य-इंद्रियग्रामाला म्ह० इन्द्रि-
या-या ममुदायाला उत्तम प्रकारें नियमित करून, त्याचे चांगल्या प्रकारें नियमन करून,
सर्व इंद्रियांचा विषयापासून उपसंहार करून-सर्वत्र-सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः
येपां बुद्धि इष्टानिष्टप्राप्तौ समा-तुल्या ते समबुद्धयः-सर्वत्र म्हणजे
सर्वकाली समबुद्धि-ज्याची बुद्धि इष्ट व अनिष्ट याची प्राप्ति झाली असता सम-तुल्य-
एकसारखीच-निर्विकार-इर्षविषादरहित असते ते समबुद्धि होत-ते ये एवंविधा
सर्वभूतहिते रता ते मां एव प्राप्नुवन्ति-ते जे अशा प्रकारचे सर्वभूतांच्या
हितामध्ये रत असलेले-सर्व भूतांचे हित चिन्तणारे व हितकर आचरण करणारे ते
मलाच प्राप्त होतात [ज्ञानी पुरुषाना त्याच्या ज्ञानाप्रमाणें भगवत्प्राप्ति होते ही गोष्ट
सिद्धच असल्यामुळे]-ते मां प्राप्नुवन्ति इति तेषां किंचित् न तु वक्तव्यं
-ते मला प्राप्त होतात, असे खांच्याविषयी काहीएक सांगावयासच नको. (ज्ञानी पुरु-
षाची भगवत्प्राप्ति सिद्धच आहे, याविषया प्रमाण-)-‘ ज्ञानी तु आत्मा एव मे
मतं ’ इति उक्तं हि-ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असे सांगितलेच आहे
(गी भा पृ. ६३१ पहा) अहोपण, ज्ञानी पुरुषाना भगवत्प्राप्ति होत असल्यात त्यानाच

१ ‘कूटस्थ’ शब्दाचा अर्थ ‘ सर्वांच्या गुहाशीं अमणारें ’ असा रहस्यकार करितात.
पण कूट म्ह० सर्वांचे बुड, असे म्हणण्यास काहीं प्रमाण नाही.

० ‘ सर्वभूतहितेरता. ’ हे विशेषण येथे अशुरोपामकाना लाविलेले आहे, हे दृष्टांत
देवण्यामारतें आहे रहस्यकार ‘ जे मां एव प्राप्नुवन्ति-’ याचा अर्थ ‘ ते लोक देगीत
मत्तच येऊन पों ‘ ज्ञान ’ असा करितात येथे ‘ देगीत ’ हा शब्द त्यांच्या पदरचा आहे.
ते अशुरोपामकाना व त्यांच्या गाथान् ईश्वरप्राप्तिरूप गुत्य फडाला गौणच देऊन मनुजो
पामकाना व त्यांच्या प-गान् महत्तर देण्यामाठीं गुदाम बोत्रला आहे. पण तो मी ‘ खांरा
ईमार पुन उदार गरिणें ’ या पुढील साठव्या श्लोकातील बचनानीं विरुद्ध आहे.

युक्ततम म्हटलें पाहिजे, असे धमताना तुम्ही सगुणोपासकाना युक्ततम कसे म्हणता ? उत्तर—) भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्व अयुक्ततमत्वं वा न हि वाच्य—भगवत्स्वरूप असलेल्या त्यांचे युक्ततमत्व किंवा अयुक्ततमत्व बोल्ताच येणे शक्य नाही. [भगवत्स्वरूप झालेच्या ज्ञानी पुण्याना युक्ततम किंवा अयुक्ततम यातील कोणताच शब्द लावता येत नाही] ४.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिर्वाप्यते ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां—अव्यक्त प्रणामध्ये ज्यांचे मन आसक्त झाले आहे अशा त्यांना—क्लेश—ऋण—दुःख—अधिकतर—सगुणोपासकांपेक्षा पुष्कळच अधिक होते—हि—कारण—देहवद्भिः—व्यक्त देहावर अनिमान टेंवणाऱ्या—' हा देहच मी ' असे समजणाऱ्या लोकांना—अव्यक्ता गति—अव्यक्त प्रवृत्ती गति—दुःखं—मोठ्या बधाने—अवाप्यते—प्राप्त होते (म्हणून निगुणोपासकांपेक्षा सगुणोपासक चांगले) ५

किंतु—क्लेशोऽधिकतरस्तरे यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मना परमार्थदर्शना देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्यक्तामक्तचेतसामव्यक्त आयुक्तचेतो येषां तेषां अव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तसामयतचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मादा गतिरक्षरात्मिका दुःख सा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिर्वाप्यतेऽन क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वतं तदुपरिटाद्वयामः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—किं तु—पण असे जरी आहे तरी—क्लेश अधिकतर—त्यांना होणारा ऋण अतिशय अधिक आहे—यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेश अधिकः एव—जरी मत्कर्मादिकामध्ये—माझ्यासाठी कर्मे करणे, इत्यादिमानध्ये तत्पर झालेच्या सगुणोपासकांना ऋण इतर इतदशी काना पुण्यापेक्षा अधिकच अगतो—तु अक्षरात्मनां परमार्थदर्शनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्त क्लेशः अधिकतरः—तथापि अक्षरमध्मरूप झालेच्या परमार्थदर्शा पुण्यांना देहाभिमानाचा त्याग करण, या मुळे होणारा ऋण त्याहून अधिक आहे. (त्यांचे विशेषण—)—अव्यक्तासक्तचेतसां—अव्यक्त आयुक्तचेतः येषां ते अव्यक्तामक्तचेतसः तेषां अव्यक्तामक्तचेतसां—' अव्यक्तसामयतचेतसां ' अव्यक्तसामध्ये ज्यांचे चित्त आत्मक अगत ते अव्यक्तसामयित होत त्या अव्यक्तसामयित पुण्यांना ऋण प्राप्त होताना [अव्यक्त म्ह० अयत मत्कर्म-निर्देशेन अक्षर, त्यांचे ज्यांचे चित्त आत्मक जसणे ' मी र ते ' असे आत्मनिर्देश असे ते त्यांचा जेव्हा अतिशय अधिक अगतो त्यांना अधिक ऋण होण्याचे कारण भगवान् सांगतो—]—हि—यस्मान् अव्यक्ता या अक्षरात्मिका गतिः—कारण अव्यक्तसामयितेना अक्षरात्मिका गति—सा देहवद्भिः—देहाभिमानवद्भिः दुःख याया-

प्यते—ती देहवानाकडून—देहाभिमान असलेल्या पुरुषांकडून मोठ्या कष्टाने प्राप्त केली जाते—[ज्याचा देहाभिमान सुटलेला नाही त्यांना अव्यक्त अक्षरात्मिका गति मोठ्या कष्टाने—दुःखाने प्राप्त होते]—अतः क्लेशः अधिकतर—त्यामुळे म्ह० देहाभिमानाचा त्याग करावा लागत असल्यामुळे त्यांना अधिकतर क्लेश होतो.—अक्षरोपासकानां यत् वर्तनं तत् उपरिष्ठात् चक्ष्यामः—अक्षरोपासकांचे जे वर्तन ते पुढे म्ह० १३ते१० श्लोकात सांगू. [अक्षरोपासक कसे वागतात त्यांचे वर्णन पुढे सविस्तर करू.] ५

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—पार्थ—हे अर्जुना—ये—जे सगुणभक्त—मयि—माझे ठिकाणां—सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य—सर्व कर्मांचा संन्यास करून—सर्व कर्मे मला अर्पण करून—मत्परा—मत्परायण होऊन—मीच ज्यांना श्रेष्ठ आहे, मजवांचून दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाही, असे होऊन—अनन्येन एव योगेन—विश्वरूप परमेश्वर जो मी, त्या मला सोडून दुसऱ्या कोणाच्याहि ठिकाणा ज्यांचे चित्त जात नाही, अशा अनन्य योगानेच—केवळ माझ्याच ठिकाणी चित्ताला स्थिर करून—मां ध्यायन्तः—माझे ध्यान करणारे (असे जे भक्त)—उपासते—माझी भक्ति करितात—मयि—माझ्या ठिकाणां—आवेशितचेतसां तेषां—ज्यांना आपले चित्त स्थिर ठेवले आहे, अशा त्यांचा—अहं—मी—न चिरात्—अगदी लवकर—मृत्युसंसारसागरात्—मृत्यूने युक्त अशा या संसारसागरापामून—समुद्धर्ता—उत्तमप्रकारे उद्धार करणारा—भवामि—होतां. ६ ७

ये त्रिति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बन विश्वरूप देवमात्मानं मुक्तया यस्य सोऽनन्येस्तनानन्येनैव केन योगेन समाधिना मा ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥६॥

भाष्यार्थ—‘ये तु०’ इति—(अक्षरोपासक मलाच प्राप्त होतात, असें तूं वर म्हटले आहेस. पण मग त्यावरून सगुणोपासक तुला प्राप्त होत नाहीत, असे समजाव-याचे की काय, असे अर्जुन विचाराल म्हणून भगवान्) ‘ ये तु० ’ या श्लोकाने ते मला प्रमाने प्राप्त होतात, असे सांगतात—तु ये सर्वाणि कर्माणि मयि—ईश्वर संन्यस्य—पण जे मीं कसे मज ईश्वराचे ठिकाणी समर्पण करून—मत्परा—अहं परः येषां ते मत्पराः सन्त—मी ज्यांना वर—श्रेष्ठ आहे असे ते मत्पर होणारे—अनन्येन एव—यस्य विश्वरूपं देवं आत्मानं मुक्त्वा अन्यत् आलम्बनं

अविद्यमानं (अस्ति) सः अनन्यः तेन अनन्येन एव—अनन्य अशाच न्ह० ज्याचे विश्वरूप देवाला-आत्म्याला सोडून दुसरे कांहीच आलंबन-ध्यानाचा विषय विद्यमान नाही तो अनन्य होय. त्या अनन्य अशाच—केन—कथाने?—योगेन—समाधिना मां ध्यायन्तः—चिन्तयन्तः उपासते—अनन्य अशा योगाने—चित्त-समाधानाने माझे ध्यान-चिन्तन करणारे असे होतसाते उपासना करितात, (त्याचा मी संमारांतून उद्धार करितों, असा पुढे संबंध) ६.

तेषां किम्—तेषां मद्दुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धता । कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरो दुरुत्तरत्वात्तस्मान्मृत्युसंसारसागराद् अहं तेषां समुद्धतां भवामि न चिरात्किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मर्यादेदितचेतसां मयि विश्वरूप आवेशितं समाहितं प्रवेशितं चेतो येषां ते मर्यादेदितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

माप्यार्थ—तेषां किं—भगवानांचें ध्यान करणाऱ्या त्यांना कोणतें फल प्राप्त होतें तें 'तेषां' या श्लोकानें सांगतात—तेषां मद्दुपासनैकपराणां अहं ईश्वरः समुद्धतां—त्या वेचल माझी उपासना करण्यातच गटून गेलेल्या सगुणोपासकांचा मी ईश्वर समुद्धार करणारा आहे, [त्यांना ज्ञानाचा आधार देऊन उत्तम प्रकारे वर नेणारा मी आहे.]—कुतः इति आह—गोटून वर काढणारा, तें सांगतात—मृत्युसंसारसागरात्—मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः—मृत्युसंसारसागरांतून—मृत्युयुक्तसंसार तो मृत्युसंसार [येथे मृत्यु म्ह० अज्ञान, कारण तें मरणादि अनर्थांचें कारण आहे. त्या अज्ञान कार्यत्वानें युक्त अमलेला सागर] सः एव सागरः इव सागरः दुरुत्तरत्वात्—तोच जणुकाय सागर, दुरुत्तर-दुस्तर अमन्यामुळें सागर,—तस्मात् मृत्युसंसारसागरात् अहं तेषां समुद्धतां भवामि—त्या मृत्युसंसारसागरांतून मी त्याचा उत्तम प्रकारे उद्धार करणारा होतो.—चिरात् न—पार उशीरानें नव्हे—किं तर्हि—तर मग काय ?—हे पार्थ क्षिप्रं एव—हे पार्थ, अगदी गल्बर मी त्याचा सागरसागरांतून उद्धार करितों—मयि आवेशितचेतसां—मयि विश्वरूपे आवेशितं—समाहितं—प्रवेशितं चेतः येषां ते मयि—आवेशितचेतस' तेषां—(कोणाचा ?) ज्यांनीं आपले चित्त मज विश्वरूपाचे टिकाणी आवेशित म्ह० समाहित-प्रवेशित केले आहे ते 'मयि-आवेशितचित्त' होत, त्यांचा मी संसारसागरांतून उद्धार करितों. ७

मय्येव मन आघत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ रघुवकर 'मृत्युसंसारसागरात्' याचा अर्थ 'मृत्युसंसारसागरांतून' असा
२ १०२. ११ भाषांतरां 'मृत्यु' म्ह० अज्ञान, त्या उपासक संसारसागरांतून' हा
अर्थ अर्थात मृत्युसंसार आहे

अन्यथायर्थ—मयि एव—माझ्यामध्येच—मनः—आपले मन—आधत्स्व—
स्थिर कर, तू आपल्या मनाला माझ्या सगुण विश्वरूपात स्थाप—मयि बुद्धि निवेशय
—माझ्यामध्ये निश्चय करणाऱ्या बुद्धीला प्रविष्ट कर तिलाहि माझ्या स्वरूपातच राहू
दे. तू आपले मन व बुद्धि या दोन्ही वित्तवृत्ताना माझ्याच ठिकाणी स्थिर केलेस म्हणजे
—अत ऊर्ध्व—मेळ्यावर—मयि एव—माझ्या ठिकाणीच—निवसिष्यसि—द
राहशील—न सशयः—यात काही शका नाही ८

यत एव तस्मात्—मध्येच विश्वरूप ईश्वरे मनः मकरपविकल्पात्मकमाधत्स्व स्था-
पय मध्येवाध्यवसाय कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति शृणु निव
सिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवास करिष्यस्येवात शरीरपाता-
वृध्वं न सशयः सशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—यत एव तस्मात्—ज्याअर्धी भगवदुपासना अस विशिष्ट फल
देणारी आहे त्याअर्धी—मयि एव-विश्वरूपे ईश्वरे संकल्पविकल्पात्मक मन
आधत्स्व-स्थापय—माझ्या ठिकाणीच म्ह० विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणीच संकल्प
व विकल्प करणारे मन स्थिर कर माझ्यामध्येच त्याची स्थापना कर—मयि एव
अध्यवसाय कुर्वतीं बुद्धि आधत्स्व-निवेशय—माझ्या ठिकाणाच निश्चय
करणान्या बुद्धीला समाहित-निवेशित कर, [बुद्धीलाहि माझ्या ठिकाणाच स्थिर कर]
—ततः ते किं स्यात् इति शृणु—त्यामुळे तुला कोणत फल मिळेल ते ऐक—
निवसिष्यसि-निवत्स्यसि-निश्चयेन मदात्मना मयि एव निवास करि
ष्यसि—राहशील, निवास करशील, निश्चयाने मद्रूपाने माझ्या ठिकाणाच निवास करशील
—अतः-शरीरपातात् ऊर्ध्व—या शराराच्या मरणानंतर तू माझ्यामध्येच निश्च
याने राहशील—न सशय -अत्र संशयः न कर्तव्यः—भगवान्निष्ठाला भगवत्प्राप्ति
होते, याविषयी सशय मुळीच वाळू नये ८

१ रहस्यकार > - ८ श्लोकावरील टापेंत म्हणतात—“भक्तिमागार्थं श्रेष्ठत्वं यात प्रतिपादितं
आहे ” (हें म्हणणें बरोबर नाही कारण ‘मत्कर्मकृत्०’ (११ ५५ पृ ८१५) या श्लोकात
मागिनल्याप्रमाणें मतत युक्तचित्त होऊन तुझ्या सगुण विश्वरूपाचा उपासना करणारे व
अन्यत्र अक्षराची उपासना करणारे, याच्यामध्ये अधिक योगवेत्ते-उत्तम उपासक कोण ?
असा वेधे अनुनाचा प्रश्न आहे दुसऱ्या श्लोकात भगवानाना ‘माझ्याच ठिकाणा म्ह०माझ्या
विश्वरूपात मन स्थिर करून व नित्य समाहितचित्त होऊन मोठ्या अर्थानें युक्त होतसात जे
माझी उपासना करितात-माझे ध्यान-चित्तन करितात ते मला योगवित्तम म्हणून समज
आहेन, अमें मागिनले आहे) पण रहस्यकार म्हणतात—“दुसऱ्या श्लोकात भगवद्भक्त
उत्तम योगी हा मिद्वान्त प्रथम देऊन नंतर तिसऱ्या श्लोकात ‘तु’ हें पश्चान्नबोधन
अव्यय घाटून त्या व नवव्या मिलाज दोन श्लोकात अव्यक्ताची उपासना करणारेहि मलाच
पोंचताना अमें विधान केले आहे ” (दुसऱ्या श्लोकातील ‘सिद्धान्त’ पाचव्या अध्यायांतील
‘वर्मयोगो विशिष्यते’ या, ‘मिद्वान्ता’ सारण्याच आहे कारण तेथें ‘सन्त्यानाहून कमयोग

श्रेष्ठ' असें ज्या कारणानें म्हटले आहे, त्याच कारणानें येथें सगुणोपासकाला 'योगवित्तम' म्हटलें आहे. यास्तव ते दोन्ही परम सिद्धान्त नसून अवान्तर सिद्धान्त आहेत व दोन्ही साधकाला उद्देशून आहेत. कारण तेथें सन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि 'नि.श्रेयमकर' जसें झटलें आहे, तसेच येथें 'अक्षरोपासक मलाच येऊन पोंचतात व सगुणोपासकांचा श्रुत्युत्तमारसागरातून मी उद्धार करणारा होतो,' असें म्हटलें आहे. ज्ञानी जिवन्मुक्ताला उद्देशून असें म्हणता येत नाही. पाचव्या अध्यायात कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, हें सागून लागलीच पुढच्या श्लोकात 'जो कदाचा द्वेष करीत नाही व कदाची आकाशा करीत नाही तो नित्य सन्यासीच जाणावा' असें म्हणून रागद्वेषरहित कर्मयोग्याचीहि सन्यासित्वानें प्रशंसा केली आहे. येथें 'अक्षरोपासक साक्षात् मलाच येऊन पोंचतात,' असें सागून अक्षरोपासकाला श्रेष्ठ फल सांगितलें आहे. तेथें 'कर्मयोग्याचाचून खरा सन्यास प्राप्त होणें कठिण आहे' असें म्हणून कर्मयोग्याला श्रेष्ठ वा म्हटलें तें सुचविलें आहे. तसेंच येथें 'अव्यक्तामध्ये ज्याचे चित्त आसक्त' अनेकें त्यांना क्लेश अतिशय होतात,' असें म्हणून सगुणोपासना सुलभ आहे, म्हणून अधिक चांगली, असें सुचविलें आहे. पण रहस्यकार या दृष्टीने गीतेचा विचार न करिता अर्धवादानाच विधि किंवा सिद्धान्त मानून खऱ्या शास्त्रार्थाला पारखे झाले आहेत, आणि खऱ्या शास्त्रार्थाला खोटे ठरवू पडत आहेत. निम्नच्या श्लोकातील 'तु' हें पश्चान्तरबोधक अव्यय आहे हें त्यांना येथें मात्र आठवले, पण 'यस्तु आत्मारतिरेव स्वात्०' येथें आठवले नाही. (गी. भा. पृ. ३०२ व ३०३ पदा.) तिसऱ्या अध्यायातील १७ ते १९, हे तीन श्लोक टीकाकारांनी "अर्थप्रवाहास वगैरे न जुमानिता फोडून पृथक केले" असें म्हणतात. पण येथें स्वतः रहस्यकारच 'तीन व चार मिळून दोन श्लोकात अव्यक्ताची उपासना करणारेहि मलाच पोंचतात' असें म्हणतात. 'करणारेहि' येथील 'हि' हा शब्द रहस्यकारांनी आपल्याच पदरचा का जोडला आहे तें वरच्या टीपेत सांगितलेंच आहे. असे, 'व्यक्तोपासनेचें सुलभत्व' रहस्यकारानाहि समत आहे. (गी. र. पृ. ७७५,) पण सगुणोपासना सुलभ, त्यामुळे सर्व साधकाना साध्य, म्हणून तिच्या येथें श्रेष्ठ म्हटलें आहे, हें मात्र त्यांना समत नाही ! कर्मयोग हें जसें ज्ञानयोगनिष्ठचें साधन तसेंच, सगुण उपासना हें निर्गुण उपासनेचें साधन आहे. कर्मयोग साक्षात् मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञानयोगाच्या द्वारा मोक्षसाधन आहे. त्याचप्रमाणे सगुण उपासना साक्षात् मोक्षसाधन नव्हे, तर निर्गुण उपासनेच्या द्वारा मोक्षाचें साधन आहे. म्हणूनच कर्मयोग किंवा सगुण उपासना ही मोक्षाची परंपरासाधने, बहिरंग साधने असून ज्ञानयोग किंवा निर्गुण उपासना हें अन्तरंग साधन आहे कारण कर्मयोगाचें पर्यवसान चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानात व सगुण उपासनेचें निर्गुण उपासनेत होत असतें, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. पण गीतारहस्यकार केवळ तार्किक असल्यामुळे त्यांना नव्याशक्त्येचा किंवा वस्तुरिपतीचा पारसा विचार केलेला नाही, असें मोक्षा बटानें म्हणावें लागतें. पारसा म्हणण्याचें कारण कोठें कोठें त्यांनाहि 'ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग परिणामो एकच,' (गी. र. पृ. ४२१) 'ब्रह्मीने व भक्तीने अरेरे एकच अद्वैत प्रदधान होतें' असे उद्धार (गी. र. पृ. ४२७) काढले आहेत. तथापि पुनः पुनः ते आपल्या मूळ पदावर येतच असतात. जसें—'अव्यक्तोपासना कष्टमय असली तरी तीहि मोक्षप्रदच आहे' तेंच 'तीहि'

असें म्हणून सगुण उपासना साक्षात् मोक्षमद आहे, असें भासविण्याचा प्रयत्न केलाच आहे. पण त्याला अनुभवाचा किंवा ज्ञानाचाहि आधार नाही असो, “ भक्तिमार्गं ज्ञानात् तरी त्यात कर्म न सोडता तीच ईश्वरार्पण करून अवश्य करावयाची आहेत, हे भक्तिमार्गीयांना लक्षात ठेवावे ” पण उपासक गृहस्थ नसून सन्यासी असला तर, त्यानेही ‘ कर्म अवश्य करावीच ’ कीं काय व ती कर्म कोणती ? रहस्यकार म्हणतात—“ याच हेतूने सहाय्या श्लोकात ‘ माझेच ठायीं सर्व कर्मांचा सन्यास करून ’ हे शब्द घातलेले आहेत. भक्तियोगातहि कर्म स्वरूपत सोडावयाचीं नाहीत, तर परमेश्वराचे ठिकाणी ती म्ह० त्याचा फल अर्पण करावयाची, असा त्याचा स्पष्ट अर्थ आहे. ” होय, हे खरे, पण हा अशा प्रकारचा भक्तियोग ज्ञानोत्तर सांगितलेला आहे कीं काय ? जर आत्मज्ञानोत्तर सांगितलेला असेल तर ‘ त्याचा मी समारसागरातून उद्धार करणारा होतो ’ हे म्हणजे जुळत नाही. भक्तियोग झ० उपासना कोणत्याहि आश्रमात सभवते. अर्थात् ‘ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य ’ याचा अर्थ आश्रमानुसार केला पाहिजे. कारण अभिहोवादि कर्म आचरणें किंवा ता स्वरूपत सोडणें, हे मनुष्याच्या मजावर अवलंबून नाही. त्याच्या आश्रमावर अवलंबून आहे. उपामक गृहस्थ असेल तर त्यानें तीं प्रत्यक्ष आचरून ईश्वरार्पण करावी. ‘ कर्म ईश्वरार्पण करणें, म्ह० फल अर्पण करणें ’ हे म्हणणें बरोबर नाही. ईश्वरार्पण कर्म करणें निराळे व कर्मफलाचा त्याग करणें निराळे, हे या पुढील दहा व अकरा या श्लोकावरूनच सिद्ध होत आहे. पण ते दोन्ही गौण सन्यास आहेत, हे विसरता कामा नये. (गी. भा. पृ. ७१७-७८ वरील टीप पहा) पण तोच उपासक सन्यासी असेल तर तो अभिहोनादि कर्म स्वरूपतच सोडला नाही झालें तरी कर्मांचा त्याग हा केलाच पाहिजे. मग तो स्वरूपतः असो कीं, ईश्वरार्पणरूप असो, त्याचाचून ज्ञान नाही व ज्ञानाचाचून मोक्ष नाही निर्गुणोपासक साक्षात् ब्रह्माला प्राप्त होतात व सगुणोपासकांचा स्वतः ईश्वर उद्धार वरतो. हा फलभेद अवश्य लक्षात ठेवला पाहिजे, व तो माध्यकारांना माध्यात स्पष्ट केलेला असल्यामुळे आम्हां येथें अधिक विस्तार करीत नाही. रहस्यकार म्हणतात—“ जो भक्तिमान् पुरुष मला प्रिय म्हणून भगवतांना या अध्यायाच्या अखेर सांगितला तोहि याच झ० निष्काम कर्मयोगातला समजावयाचा, स्वरूपत. कर्मसन्यासी नव्हे हेहि यावरून उघड होतें.” ‘ पण सर्वकर्म मद्रपण करून अनन्ययोगानेंच माझे ध्यान करणारे जे माझी उपासना करितात ’ या एवढ्यावरूनच भगवानाना प्रिय होणारा भक्त निष्काम कर्मयोगी आहे, कर्मसन्यासी नव्हे, हे कर्म मिळू होतें ? कर्म ईश्वरार्पण करणें म्ह० निष्काम कर्मयोगी होतें, ही कल्पना बरोबर नाही शिवाय १३ ते २० श्लोकात भगवद्भक्तांचे जे धर्म सांगितले आहेत ते कर्मयोग्यांच्या ठिकाणी पूर्णपणे सभवत नाहीत, हे आम्हां पुढे दाखवू.

भगवानांनी दुसऱ्या श्लोकात ज्यांना ‘ युक्ततम ’ म्हटले आहे, त्यांच्याच साधनाचा आठव्या श्लोकात अर्जुनाला उपदेश केला आहे “ माझ्याच ठायीं मन स्थिर कर, माझ्याच ठिकाणी बुद्धीचा निवेश कर, म्हणजे तू मरणोत्तर माझ्याच ठिकाणा राहशील ” असा तो उपदेश आहे. यात निष्कामकर्मांचा काहीच उल्लेख केलेला नाही. अर्थात् विश्वरूप-सगुण ईश्वरामध्ये सर्व चित्तवृत्ति ठेवणारा उत्तम योगी होय, व त्याला सगुण ईश्वरप्राप्ति हे फल मिळतें. पण तो स्वरूपावरधानरूप मोक्ष नव्हे. रहस्यकार ‘ अतः ऊर्ध्व ’ याचा अर्थ ‘ पुढें ’ असा भगदी सरळ करितान. पण पुढें म्हणजे केव्हा ? असे;

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोति मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अन्यथार्थ—अथ—आतां जर (मां वर सांगितल्याप्रमाणे)—मयि—माझ्या
टिकाणी—चित्तं—आपल्या मनाला—स्थिरं—अचल—समाधातुं—स्थापाववास
—न शक्नोति—नूँ समर्थ नसर्वाळ—ततः—तर मग—हे धनंजय—हे अर्जुना!
—मां—मला—अभ्यासयोगेन—अभ्यासयोगाने—मनाला वारंवार आवडून घडून
माझ्यान टिकाणी तें स्थिर करण्याचा प्रयत्न करणें, या अभ्यासपूर्वक योगाने—आप्तुं
—प्राप्त होण्याचा—इच्छ—तूँ इच्छा कर. ९

अपेति । अर्थव्यं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं
न शक्नोति चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः
पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूप-
मिच्छ प्राथयस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—‘अथ०’ इति—स्वमतप्रदर्शनपूर्वक भगवत्प्रातांचे दुसरे उपाय ‘अथ०’
या श्लोकाने मागितले जाणाने—अथ—एवं—यथा अवोचाम तथा—आता याप्रमाणे
म्ह० आम्हा वर जसे सांगितले आहे त्याप्रमाणे—मयि चित्तं स्थिरं—अचलं समा-
धातुं—स्थापयितुं न शक्नोति चेत्—माझ्या टिकाणी चित्तस्थिर—अचल स्थापण्यास
जर तू ममर्थ नसशील—ततः—पश्चात् अभ्यासयोगेन—तर मग अभ्यासयोगाने
म्ह०—चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं
अभ्यासः—चिताला एका स्थूल प्रतिमादि आलंबनामध्ये—प्यानाच्या आधारातमध्ये सर्व
बाजूंनी आकडेण करून—सर्वतः त्याचा उपसंहार करून पुन पुनः स्थापणे, हाच अभ्यास
होय.—तत्पूर्वकः समाधानलक्षणः योगः—त्या अभ्यासपूर्वक समाधान म्ह० त्या
आलंबनाच्याहि आत अगलंभ्या विश्वरूपांत चित्ताचा एकाग्रता करणे हा योग—तेन
अभ्यासयोगेन हे धनंजय, मां विश्वरूपं आप्तुं—प्राप्तुं इच्छ—प्रार्थयस्व—
त्या अभ्यासयोगाने हे धनंजया, मज विश्वरूपाला प्राप्त होण्याची इच्छा कर; मला मि-
च्छण्याचा आदेश कर. ९

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मंदर्षमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अन्यथार्थ—अभ्यासे अपि—वर जना मागितला त्या अभ्यास करण्यासाठी
(चेत्—जर तूँ)—असमर्थः—असमर्थ—असि—असशील तर मग—

११ इत्युक्तं “अभ्यासयोगेन” यां अत्र “अभ्यासाभ्यासा महाभ्यासे” म्ह० पुनः पुनः
प्रयत्न करून” अत्र इतिहास. या पुनः पुनः प्रयत्न वयाचा वरील काही भाग्य नाराय,
पी. भा. १०५

मत्कर्मपरम भव—माझ्यासाठी कर्म करण, हेच एक काम कर. ईश्वरासाठी कर्म करणे हेच आपले मुख्य कर्तव्य समज कारण—मदर्थ अपि—माझ्यासाठीहि—कर्माणि कुर्वन्—कर्म करणारा असा तू—सिद्धि—सिद्धाला—चित्तशुद्धि, योग ज्ञानप्राप्ति वा कमाने माझ या सिद्धास—अवाप्स्यसि—प्राप्त होवाल १०

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तहि मत्कर्मपरमो भव मदर्थ कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मप्रधान इत्यर्थ । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवल कुर्वन्सिद्धि सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—‘अभ्यासे अपि०’ इति—पण द्वैतान्या अभिमानामुळे अभ्यासा वान असलेला योग संपादन करण्यास जर तू असमर्थ असाल तर ‘अभ्यासे अपि०’ या श्लोकाने आणखी उपाय सांगतात—अभ्यासे अपि असमर्थः असि-अशक्त असि—असा अभ्यास करण्यासाठी जर तू असमर्थ असाल-अशक्त असाल—तहि मत्कर्मपरमः भव—तर मत्कर्मपरम हो, म्ह० भगवानासाठी कर्म करण्यात तत्पर हो—मदर्थ कर्म-मत्कर्म तत्परम-मत्कर्मप्रधान. इत्यर्थ—माझ्यासाठी जें कर्म तें मत्कर्म, तत्परम म्ह० मत्कर्मप्रधान हो, असा याचा भावार्थ [प्राधान्याने-मुख्य त्वेंकरून माझ्यासाठी कर्म कर]—अभ्यासेन विना केवल मदर्थ कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धि सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेण अवाप्स्यसि—अभ्यासा वाचून केवल माझ्यासाठी कर्म करणाराहि तू सिद्धाला म्ह० ब्रह्मभावाला-चित्तशुद्धि, योग ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा प्राप्त होवाल [येथाल ‘अपि’शब्द ईश्वरार्थ केलेल्या कर्मांचें ब्रह्मभाव हें साक्षात् फल नसून चित्तशुद्ध्याद कमाने मिळणार फल आहे, हें सुचविण्यासाठी आहे]

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अथ(चेत्) आता जर—एतत् अपि—हहि—कर्तुं—करण्यास तू—अशक्त.—असमर्थ—असि—असाल—तत—तर मग—मद्योग—सर्व कर्म मला अपण करून त्याच अनुष्ठान करणे, या योगाचा—आश्रित.—आश्रय करून व —यतात्मवान्—आप या चित्ताचे सयमन करून—सर्वकर्मफलत्याग—सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग—कुरु—कर ११

अथैतदिति । अथ पुनरतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुंमशक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि त्रियमाणानि कर्माणि सम्यक्च यत्करणं तेषामनुष्ठानं न मद्योगस्तमाश्रित

१ रहस्यकार ‘मत्कर्मपरम -मदर्थ म्ह० मत्कर्मपरम’ असा अर्थ दारिनात, व येथाल कर्मांचे-शास्त्राने मागितलेले फल प्राप्त होऊन घूबनादि-असें रचणीकरणे’ आदि त्यातात ज्ञानाची नूतन बाबींचे कर्मांचे रचणीकरण ठीक आहे पण ‘मत्कर्मपरम’ याचा मत्कर्मपरम हा अर्थ बरोबर न हो. कारण ‘मत्कर्मपरम’ ‘मत्कर्मपरम’ ‘मदर्थ कर्माणि’ यांचा एकच अर्थ आहे.

सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु
यत्तात्मवान्संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—‘अथ एतत्’ इति—भगवत्कर्मपरमत्वहि असक्य आहे, असे म्ह-
टल्यात ‘अर्थनन्’ या श्लोकाने दुसरा उपाय सांगतात—अथ-पुनः एतत् अपि
यत् मत्कर्मपरमत्वं उक्तं तत् कर्तुं अशक्तः असि—आता पुनः वाच्य विषयानीं
चित्ताचे आकर्षण केल्यामुळे हेहि म्ह० जे बरोल श्लोकाने मत्कर्मपरमत्व सांगितले आहे ते
करण्यासहि जर तू अशक्त असशील—ततः-अनन्तरं—तर मग-त्यानंतर—मद्योगं
आश्रितः-मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं-तेषां अनुष्ठानं
सः मद्योगः तं आश्रितः सन्-मयोगांचा आश्रय करून म्ह० केलीं जाणारीं
सर्व कर्म माझ्या ठिकाणा अर्पण करून त्याचे जे अनुष्ठान करणे तोच मद्योग होय.
त्याचा आश्रय केलेला अमा होण्याता—सर्वकर्मफलत्यागं-सर्वेषां कर्मणां फल-
संन्यासं-सर्वकर्मफलत्यागं कुरु—सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग-सर्व कर्मांच्या
फलाचा संन्यास-सर्वकर्मफलत्याग कर.—यत्तात्मवान् संयतचित्त सन् इत्यर्थ.
—यतचित्तवान्-नियतचित्त होण्याता सर्वकर्मफलत्याग कर, अमा याचा भाषार्थ. ११.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—अभ्यासात्—वर सांगितलेल्या अभ्यासाहून—ज्ञानं—ज्ञान—
श्रेयः हि—अधिक प्रशंसनीय आहे, हे तर प्रसिद्धच आहे. पण—ज्ञानात्—
त्या ज्ञानाहूनहि—ध्यानं—ज्ञानासह केलेले ध्यान—विशिष्यते—अधिक चांगले
आणि त्या तसल्या—ध्यानात्—ध्यानाहूनहि—कर्मफलत्यागः—ज्ञान-ध्यानायुक्त
कर्मांच्या फलाचा त्याग अधिक चांगला आहे. कारण—त्यागात्—कर्मफलाचा त्याग
केल्यानंतर—अनन्तरं शान्तिः—लागलीच समारंभाची शांति होते १२.

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्वीति—श्रेयो हि प्रशस्ततरं ज्ञानं कस्मद्भिवेकपूर्वका
दभ्यासात्तरमादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफ
लत्यागो विनिष्यत इत्यनुपपद्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणजनः शान्तिरूपशमः
सहेतुकस्व संसारस्वानन्तरमेव म्यास तु कालान्तरमपेक्षते ॥

भाष्यार्थ—इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्वीति—आता ‘श्रेयो हि’ या श्लोकाने
मगवाच सर्वकर्मफलत्यागाची स्तुति करिताने.—ज्ञानं श्रेयः हि-प्रशस्यतरं—
ज्ञान म्ह० शब्द व उपपत्ति किंवा श्रवण व मनन यानीं केलेल्या आत्मनिश्चय धानेशय
प्रशंसनीय आहे.—कस्मात्—कोणापेक्षा ?—अधिवेकपूर्वकात् अभ्यासान्—
अधिवेकपूर्वक अभ्यासाहून म्ह० ज्ञानासाठी केलेल्या श्रवणाभ्यासाहून किंवा ध्यानाभ्या-
साहून ज्ञान-आत्मनिश्चय धेय आहे. कारण तो आत्मनिश्चय साक्षात्काराचा कारण होतो.
—तस्मान् अपि ज्ञानात्-ज्ञानपूर्वक ध्यानं विशिष्यते—त्या ज्ञानाहूनहि ज्ञान-

पूर्वकं ध्यान श्रेष्ठ आहे—ज्ञानवतः ध्यानात् अपि कर्मफलत्यागः विशिष्यते इति अनुपज्यते—ज्ञानवानाच्या ध्यानाहूनहि कर्मफलत्याग विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे, असा ' विशिष्यते ' या क्रियापदाचा येथे अन्वय लागतो (या त्यागाच्या विशिष्टत्वाचे कारण—) एव पूर्वविशेषणवत कर्मफलत्यागात् शान्तिः—उपशमः स हेतुकस्य ससारस्य अनन्तरं एव स्यात् न तु कालान्तरं अपेक्षते—याप्रमाणे ' नियतचित्त ' या पूर्वोक्त विशेषणाने विशिष्ट असलेल्या पुरुषाच्या कर्मफलत्यागापासून शांति म्ह० कारणासह ससाराचा उपशम लानंतर लागलाच होतो तो दुमन्या-भविष्यकालाची अपेक्षा करीत नाही

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्याग श्रेयसाधनमुपादिष्टं न प्रथममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासादित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वं “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” इति सर्वकामप्रहाणादस्मृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तस्यागे च विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनायां । यथाऽगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानं तान् अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तूयन्ते । एव कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयसाधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, सर्वकर्मफलत्यागच जर सय शांति देत असेल तर 'तत्त्वज्ञानच मोक्षाख्यशांति देणारे आहे,' ही श्रुति-स्मृतातील प्रसिद्धि सोटी ठरते, अशी भाषा घेऊन मागतात—) अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्ट-उपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्याग श्रेयसाधनं उपदिष्ट—कर्मामध्ये प्रवृत्त झालेल्या अज्ञाला पूर्वी उपदेशिलेल्या—८, १६ १० या तान श्लोकात सांगितलेल्या—उपायांचे अनुष्ठान करण्याचे मामध्यं नसल्यास सर्वकर्मणांच्या फलाचा त्याग हे श्रेयसाधन सांगितले आहे—प्रथम एव न—अगदा आरंभीच कांहा सांगितलेले नाहा [दीर्घकाल निरंतर सत्काराने केले या ध्यानाच्या योगाने तत्त्वसाक्षात्कार होऊन ससारदुःखाची शांति होव अमन म्ह० ध्यान हे साक्षात्काराचे अन्तरंग साधन आहे पण तसल्या ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असा शेवटा सांगितले आहे त्यामुळे त्या त्यागाची स्तुतिच येथे द्या आहे, जम आचार्य सांगतात—]—अतः च 'श्रेयो हि ज्ञान अभ्यासात्०' इति उत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्याग स्तूयते—आणि म्हणून ' श्रेयो हि ज्ञान० ' या श्लोकाने उत्तरोत्तर श्रेष्ठत्वाच्या—उत्तम श्रेयसाधनाच्या—उपदेशाने सर्वकर्मफलत्यागाच्या त्यागाचा स्तुति केली जाते (असेच मानण्याचे कारण—) संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तौ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात्—अज्ञोपायानादिन प्राप्त साधनातील पूर्वपूर्वसाधनांचे अनुष्ठान करण्याचे मामध्यं नाही, असा त्या त्या उत्तरोत्तर साधनाचा उपदेश करून सर्वांच्या शेवटी कर्मफलत्याग करण्याविषयी ग' न' आहे त्यामुळे त्यागाची स्तुतिच या श्लोकाने सांगित आहे (पण हा त्याग

होती व येथेच ब्रह्मानुभव घेतो,' (का.भाष्याथं१५५) या धृतीत सर्व कामाच्या त्यागाने
 अमृतत्वप्राप्ति सांगितली आहे—तत् प्रसिद्धं—आणि ते कामत्यागाचे मोक्षार्थत्व
 'अथ अकामयमान.' इत्यादि बृहदारण्यकादि (बृ. भा. अ. ४, पृ. २७५) धृतीत प्रसिद्ध
 आहे. (अहोपण, कामत्याग हे जर मोक्षाचे निमित्त असले तरी कर्मफलत्याग मोक्षाचा हेतु
 कसा ? उत्तर—) च सर्वे कामाः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि—आणि
 सर्वे काम ही श्रौत स्मार्तगर्वकर्मणांचीं फले आहेत. [अहोपण, कर्मफलत्यागानेच जर प्राप्ति
 प्राप्त झाली तर ज्ञाननिष्ठेची उपेक्षा करण्यास काही हरकत नाही, अशी आपका चे-
 छन सांगतात.]—च तत्त्यागे ज्ञाननिष्ठस्य विदुषः अनन्तरा एव शान्तिः
 —आणि सर्वे कामाचा त्याग केला असता ज्ञाननिष्ठ विद्वानाचा त्यागलाच प्राप्ति प्राप्त
 होते. (तथापि अज्ञाच्या कर्मफलत्यागाची स्तुति कशी संभवते ? उत्तर—) इति सर्व-
 कामत्यागसामान्य अत्रकर्मफलत्यागस्य अस्ति—याप्रमाणे सर्वकामत्यागाचे
 साधर्म्य—सामान्य—सादृश्य अज्ञाच्या कर्मफलत्यागाला आहे. [विद्वानाच्या कामत्यागा-
 प्रमाणे अविद्वानाच्या फलत्यागालाहि 'त्यागत्व' या सामान्यामुळे निश्चित म्हणणे योग्यच
 आहे, असा उपसंहार करितात.]—इति तत्सामान्यात् इयं सर्वकर्मफलत्यागस्तु-
 तिः प्ररोचनाया—याप्रमाणे विद्वानाच्या कामत्यागाचा अविद्वानाच्या फलत्यागाचे सा-
 मान्य—साधर्म्य असल्यामुळे ही सर्वकर्मणांच्या फलत्यागाची स्तुति आहे. (ती कशासाठी ? उ-
 त्तर—) प्ररोचनाय—त्यागाविषयां श्वे उत्पन्न करून त्यात प्रवृत्त करण्यासाठी ही स्तुति आहे.
 (हाच गोष्ट दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात—) यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पातः
 इति हदानींतनाः अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वस्वामान्यात् स्तूयन्ते—ज्याप्रमाणे अ-
 गस्त्य ब्राह्मणाने समुद्राचे प्रादान केले म्हणून आजकालचेहि ब्राह्मण 'ब्राह्मण'च या सामान्या-
 मुळे—ब्राह्मणत्व या सादृश्यामुळे स्तुति केले जातात, (अहोपण, फलत्यागच जर मोक्षाचे
 कारण असेल तर कर्मत्यागानेहि फलत्यागाची सिद्धि होत अगस्त्यामुळे कर्मानुष्ठान मुक्तीच
 करावयास नको' कारण ते व्यर्थ आहे. उत्तर—) एयं कर्मफलत्यागात् कर्मयो-
 गस्य श्रेयःसाधनत्वं अभिहित—त्याप्रमाणे कर्मफलत्यागामुळे कर्मयोगाचे श्रेय-
 साधनत्व सांगितले आहे [येथे फलाचा अभिलाष सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीने केलेल्या
 कर्मांचा श्रेय साधनता आहे—तमले कर्मानुष्ठान मोक्षाचे परंपरासाधन होते, असे येथे
 विवक्षित आहे. त्यामुळे कर्म व्यर्थ नाही.] १२.

१ रहरकाराना २-२२ श्लोकावर विस्तृत टाप लिहिला आहे. प्रस्तुत श्लोक वादग्रह
 अमन्यामुळे त्या टापेतील महत्त्वाच्या वाक्यांचे परोक्षाने उल्लेख करणे भाग आहे. " कर्मयोगदृष्ट्या
 हे श्लोक महत्त्वाचे आहेत, व त्यात भक्तियुक्त कर्मयोग सिद्ध होण्यास अभ्यास-ज्ञान-अत्र-
 नदि कर्म बगैरे साधने मागून या व श्वर साधनाच्या कारकत्वविचाराचा अर्थ २८०

काराव्या शोकात् कमफलत्यागार्थं म्ह० निष्काम कमयोगाच्च श्रेष्ठत्वं वाणलं आहे ' हे म्हणणे प्रमाणशुद्ध नाहा कारण येथे 'माझ्याच ठिकाणा मन ठव, माझ्याच ठिकाणा बुद्धि लाव, म्हणजे तू मरणोत्तर माझ्या ठिकाणाच येऊन पोचशील', (श्लोक ८) असे म्हणून भगवानाना वर २ या शोकात् 'युक्ततम' म्हणून ज्याना म्हटलं आहे, त्या सगुण ब्रह्मो पासकाचा परम धम फलासह सांगितला आहे आपलें मन व बुद्धि, अथात् मव अत करण वृत्ति ईश्वराच्या सगुण स्वरूपाने स्थिर करणें हे भक्ताचें श्रेष्ठ साधन होय पण तें आरम्भाच साध्य होत नाहा, म्हणून श्रेष्ठ सगुणोपासकानें काय केलें पाहिजे ह् अगोदर सागून १, १० व ११ श्लोकात् क्रमानें उत्तरोत्तर सुलभ उपाय सांगितले आहेत ' तू आपलें चित्त माझ्या ठिकाणीं समाहित करण्यास समर्थ नसाल तर अभ्यासयोगानें मला प्राप्त होण्याची म्ह० माझ्या ठिकाणा चित्त स्थिर करण्याचा इच्छा कर म्ह० अभ्यासयोगाचा आश्रय कर चित्तसमाधानाचा अभ्यास कर, ' हा दुसरा उपाय सांगितला तसा अभ्यास करण्यासहि असमर्थ असाल तर मत्कमपरम हा व हेहि करण्यास समर्थ नसाल तर सबकमफलाचा त्याग कर, ' असें म्हटलं आहे अर्थात् सबकमफलत्याग हा चित्तसमाधानाचा उत्तरेचा उपाय आहे अथात् कमफलत्यागानें कांहीं दिवमाना ईश्वरापण कम करण्याची योग्यता येते, ईश्वरापण कम करिता करिता चित्तसमाधानाचा अभ्यास करण्याचा योग्यता येते, व अभ्यासानें सगुणभक्ताचा ती परम निष्ठा म्ह० ईश्वरामध्येच सव चित्त वृत्ति स्थिर करणें, तीं प्राप्त होते, व तिच्या योगानें मरणोत्तर सगुण ईश्वराची प्राप्ति होते आठव्या अयायात् सांगितल्याप्रमाणें (गा भा पृ ६७४ पहा) या सगुण ब्रह्मोपासकाला गुह्यगतीनें कायमत्वाची प्राप्ति होते, असा देखील विषय आहे त्यामुळे कमफलत्याग हा अगदा देवदेवा मद अधिकाऱ्याभाठीं सांगितलेला उपाय आहे हे उघड होतें पण रहस्यवार ' भक्तियुक्त कमयोग मिद्ध होण्याम अभ्यास, ज्ञान, भजनादि कम वगैरे साधनें सागून ' असें खुशाल म्हणतात पण वर कमयोगामिद्धांच प्रकरण तरी आहे वा ? 'माझ्या ठिकाणा अत करण स्थिर कर म्ह० तू माझ्याचठिकाणा येऊन राहशील' असें भगवान् सागत आहेत व 'तें न साधयाम अभ्यास कर, तोहि शक्य नसल्यास मत्कमपरम हा व हेहि न शक्याम सबकमफलत्याग कर' असें म्हटलं आहे त्यात कमवागाचा गंधहि नाहा कमफलत्याग हा कमयोग नमून एकप्रकारच गौण मन्वासच आहे (गा भा पृ ७१७, १८ पहा) तथापि त्यालाच निष्काम कमवाग जरी मानिले, तरी तो इतर उत्तरोत्तर अंतरग साधनाचे अनुष्ठान करण्याचे सामर्थ्य नमन्वासा सांगितल्या असल्यामुळे अगदीं आरम्भाचा उपाय आहे, मद अधिकाऱ्यासाटाच ता आहे, यात गता नाहा अथात् त्याच्या मिद्धोसाठा ज्ञान-अभ्यास-भजन हीं साधनें आहेत, असें म्हणणे मवधा अनुपपन्न आहे ती विपरीत भावना आहे रहस्यवार म्हणतात- " ११ व्या श्लोकात् कमफलत्यागाच्च म्ह० निष्काम कमवागाच्च श्रेष्ठत्वं वाणलं आहे ' होय ११वा पेशाहि कमफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असें १२ व्या श्लोकात् म्हटलं आहे, हे सर्व पण ती मिद्धा न नसते, ती कमफलत्यागाची स्मृति आहे' असें भाष्यांनीं वर भाष्यांत मखिनर कमकारण सांगितल्याच आहे म्हणून आम्हां येथे अधिव विचार करता नाहां 'ज्यानाहादि कमफलत्याग श्रेष्ठ' हा तर मिद्धा न मानला, तर वराल ०१११ श्लोकांत 'पुत्र पुत्र साधना आर-

स्वतः चा आवडनावड त्यांना भाष्यात किंवा टीकात पुसटलेली नाही शुद्ध वैदिक संप्रदायाला धरून कम, उपासना व ज्ञान याची व्यवस्था लाविली आहे गताधर्म वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे, असें मान ते समजत नाहीत रहस्यकार तसें समजवात त्यामुळे त्यांना ज्ञानमागा-संन्यासमागा मोठे दुष्ट दिसतात पण ज्ञानापेक्षा कर्मफललाय श्रेष्ठ मानणें हे वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे वैदिक संप्रदाय ज्ञानासाठी कर्माचरण सागतो गीताहि 'कर्मानेच जनकादि चित्तशुद्धीच्याद्वारा मिद्धि पावले,' 'कमठ चित्तशुद्धी माठा सग सोडून कर्म करितात,' 'यज्ञ,दान, तप, हीं पावन करणारी आहेत 'ज्ञानामारले पावन करणारे दुमरे वाडा नाहा,' 'ज्ञाने सर्व कम अखिल परिसमाप्यते ' योगमसिद्ध ज्ञान एवमे ' इत्यादि मागते तेव्हा रहस्यकाराचा ज्ञानमागायावरील पूर्वाक्त आरोप सोग आहे, हें कोणीहि कबूल करील) ते म्हणतात--" ज्ञानमागा-सारव टीकाकारास ज्ञानापेक्षा कर्मफललाय श्रेष्ठ ठरविलेला आवडत नाहा म्हणून एकतर ते ज्ञान म्ह० पुस्तकी ज्ञान घ्यावें किंवा कर्मफललागाचा ही प्रशसा अथवाशक्तक म्ह० पोकळ समजारी " (पा आम्हा उल्ल असें विचारतो का, ज्या ज्ञानाहून ध्यान विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे असें भावात् सागतात, तें ज्ञान म्हणने अपरोक्ष ज्ञान असेल कसें ? ध्यान कशाकरिता करावयाचें ? अपरोक्ष अनुभवासाठी, म्ह० ध्यान साधन व ज्ञान-अपरोक्ष साक्षात्कार साध्य झाले तेव्हां साध्याहून साधन श्रेष्ठ कमें असेल ? यास्तव ज्याला ज्ञान व ध्यान याचा साध्यसाधनसंबंध ठाऊक आहे तो येथील ज्ञान म्ह० शास्त्रज्ञान, परोक्ष ज्ञानच समजेल, हें उघड आहे ज्याला ध्यान कशासाठी करितात हें ठाऊकच नसेल, तो मात्र येथील ज्ञान हें महात्मैक्य ज्ञानच आहे, अमेंहि म्हणेल व त्यापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे, हेंहि कबूल करील पण प्रत्यक्ष ध्यानादि करून अपरोक्ष आत्मानुभव घेणाऱ्या अद्वैतवाद्यांना ता गोष्ट कधीच मान्य होणार नाही रहस्यकार ज्ञानशब्दाने पराक्ष ज्ञान व कमफललागाची प्रशसा याचा अद्वैती टावाकार विकल्प मानतात अमें म्हणतात पण वस्तुस्थिति तशी नाही तर सर्व अद्वैती येथील ज्ञान म्ह० परोक्ष महाज्ञान व ही कमफलत्यागाची स्तुति आहे, अमच समजगत "एकतर ज्ञान म्ह० पुस्तकाज्ञान किंवा हा कमफलत्यागाचा प्रशसा आहे,' असें कोणी म्हणत भाहान अध्यात रहस्यकाराचें हें म्हणणें निराधार आहे, तमेंच 'प्रशसा अर्थवातात्मक म्ह० पात्रक ' हें त्याचें म्हणणेंहि निराधार-शास्त्रपरिभाषेला मोडून आहे प्रशमावाक्य हाच अथवाद आहे व अथवाद पोकळ नमता, हे आम्हा पूर्वा गविस्तर मागितलें आहे (गी भा पृ ४०, ८८०-८८६ पहा) पडे रहस्यकार पण म्हणतात--"पात्रकल योगमार्गीयाम अभ्यासायथा कमफलत्याग अधिष्ठ ठरलेल्या सपन नाहा, आणि पुण्या भक्तिमागायाम छ० भक्तीपरोक्ष दुमरा गीता वमें करू नवेत अमें म्हणणारास ध्यानपेक्षा म्ह० मूर्त्तपेक्षा कम फलत्यागने श्रेष्ठत्व मान्य होत नाही " (गरेच आहे पात्रकल योगमार्गी किंवा भक्तिमार्गी व कशाचा, भक्ति व योग यांना ज्ञानाचें अंतरग साधन मानणारे ज्ञानमार्गीहि केवळ कर्म फलत्याग भव्याम व भक्ति यांढन श्रेष्ठ आहे, अमें ज्ञानार नाहीत कारण कमफलत्याग हे निवृत्तिमार्गांना अगरी आत्म्याने साधन आहे तेव्हा पट्टपटीन तां गीत काणात माय हाणार ? म्हणून कमफलत्यागाची ही स्तुति मानलेंच मक्था युक्त आहे व सब शब्द व टीकाकारांनी ही हेतुविच मानली आहे, पण ते सर्व खोटे व एकटे रहस्यकार मान छे !!)

रहस्यकाराचा अर्थ अपूर्व आहे याविषयी त्यांचेच वचन प्रमाण आहे. ते असे—“ पातजल योग, ज्ञान किंवा भक्ति या तीन संप्रदायाहून भिन्न म्ह० गीतेतील भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदाय ह्या बहुतेक त्रुप्त आहे, व त्यामुळे त्या संप्रदायाचा टीकाकारहि उरला नाही. म्हणून ह्या गीतेवर ज्या उपलब्ध टीका आहेत, त्यात कर्मफलत्यागाचे श्रेष्ठत्व अर्थवादात्मक ठरविले आहे. पण आमच्या मते ही चूक होय ” (गी. र. पृ. ७७७) पण आर्था योग, ज्ञान व भक्ति हे तीन भिन्नभिन्न पथ आहेत, असे समजण्यात रहस्यकाराचीच मोठी चूक झाली आहे. गीतेवर स्वतंत्र पातजल योगी किंवा स्वतंत्र भक्तिमार्गी यांच्या टीका नाह्यात. ज्या आहेत, त्या सर्व अद्वैत वेदान्ती व द्वैती वेदान्ता वगैरे यांच्या आहेत. पण ते सर्व वेदान्ती योग व भक्ति यांचा उपासनेतच अन्तर्भाव करितात, व उपासना ब्रह्मसाक्षात्कारामाठा मानतात हे प्रसिद्ध आहे नमंच ‘गीतेतील भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदाय त्या तीन संप्रदायाहून भिन्न आहे,’ असे मानण्यात त्यांची आणखी दुमरी मोठी चूक झाली आहे. ते म्हणतात—“ ह्यां हा गीतेतील संप्रदाय त्रुप्त झाला आहे.” पण पूजा तरी तो कधी होता ? गीतेतील भक्तियुक्त कर्मयोग’कमा बाजी तरी अस्तित्वात होता, असे कोणालाहि दाखविना येणे शक्य नाही. गीतेचा संप्रदाय म्ह० वैदिक संप्रदाय, वैदिक संप्रदाय ख० प्रवृत्ति—निवृत्तिधर्म किंवा कर्म आणि उपासना व ज्ञान. गीतेत कर्म आहे, उपासनाहि आहे व ज्ञानहि आहे. तिच्यामध्ये प्रवृत्ति व निवृत्ति टोन्ही आहेत. सर्व टीकाकाराना याच एका दृष्टीने गीतेचे व्याख्यान केले आहे. गीतेचा संप्रदायच जर निराळा नाही तर “ त्या संप्रदायाचा टीकाकारहि उरला नाही,” हे म्हणणे पुढेच नव्हे का ? आचार्यांनी ज्याच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचे रचन केले आहे ते वृत्तिकार म्ह० ‘भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदायी’ नव्हेत तर ते श्रौतस्मात कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय हे मोक्षाचे साधन मानणारे आहेत (गा. भा. पृ. ४३ पहा).

सर्व टीकाकारांचा अर्थ चूक आहे, असे सांगून रहस्यकार पुढे म्हणतात—“ गीतेत निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद आहे, असे मानले म्हणजे या श्लोकाच्या अर्थाबद्दल काहीच अटचण राहात नाही. कर्म सोडून चालत नाही, निष्काम कर्म केलंच पाहिजे, असे म्हटले म्हणजे स्वरूपतः कर्मत्याग करणारा ज्ञानमार्ग, किंवा नुस्ती इद्रियाचा कसरत करणारा पातजलयोग अगर सर्व कर्म सोडून देणारा भक्तिमार्ग हे सर्वच कर्मयोगापेक्षा कमा योग्यतेचे ठरतात ” पण गीतेत निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद आहे, असे मानावयाचे कर्म ? त्याला काही आधार पाहिजे की नको ? ‘ कर्म सोडून चालत नाही, निष्काम कर्म केलंच पाहिजे ’ असे म्हणण्यास गीतेत आधार नाही रहस्यकारांनी जे काहा आधाराभास दाखविले आहेत, त्यांचे आभासत्व आम्हां समिस्तर सिद्ध केलेच आहे. (गी. भा. पृ. १११—१२४ पहा.) ‘ स्वरूपतः कर्मत्याग करणारा ज्ञानमार्ग व सर्व कर्म सोडून देणारा भक्तिमार्ग ’ यात काय फरक आहे ? पातजलयोगाला ‘ नुस्ती इद्रियाची कसरत करणारा ’ असे म्हणणे म्ह० योगाचे स्वरूप आपल्याला कळले नाही असेच जगाला सांगणे होय. केवळ कर्मयोगाच्या आसक्तने रहस्यकारांनी वेदान्त व योग या सर्वोत्तम शाखावर नलम-हने आरोप करण्याचे पाप विनाकारण केले आहे ! ज्या योगाचे सांगोपांग प्रतिपादन सार भगवानाने किंवा व्यासाना एका समग्र अध्यायात केले व ज्या प्रधानयोगापाठीच गीतेला ‘ योग ’ हे नाव दिले, त्या योगाला रहस्यकारांनी ‘ नुस्ती इद्रियाची कसरत ’ असे म्हणून गी. भा. १०६

तुच्छ लेखावें व जनतेनें त्यालाच मान तुकवावी हा केवळ कालमहिमा आहे । पण शास्त्र किंवा अनुभवी तज्ञ ज्ञान, योग व भक्ति, याहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें कदापि म्हणणार नाहीत, व गाताहि तमें सागत नाहा ता केवळ रहस्यकाराची निराधार असव्व कल्पना आहे त्यामुळच “ निष्काम कर्मयोग याप्रमाणे श्रेष्ठ ठरल्यावर त्यात अवश्य लागणारा भक्तियुक्त साम्यबुद्धि संपादन करण्यास उपाय काय ? एवढाच काय तो प्रश्न शिष्ट राहतो ” इत्यादि वृथा शब्दावडवर माजवण “ अभ्यास, ज्ञान व ध्यान हे त्याचे तीन उपाय आहेत ” अमें सर्वथा शास्त्रविरुद्ध प्रतिपादन त्यांना केलें आहे निष्काम कर्मयोग श्रेष्ठ त्यात भक्तियुक्त साम्यबुद्धि अवश्य लागते, व तिचे उपाय अभ्यास, ज्ञान व ध्यान, हीं किती उत्तम शास्त्र यवस्था आहे । शिवाय हे तीन उपायहि स्वतंत्र आहेत, परस्पर उपकारक नव्हेत ” म्हणूनच रहस्यकार म्हणतात—“ पैका काणाला अभ्यास करवत नसला तर त्यानें ज्ञान किंवा ध्यान यापैकी कोणताहि उपाय स्वाकारावा हे उपाय आचरणाम यथोक्त क्रमाने सुलभ आहेत अम गाता सागत आहे ” रहस्यकारांना गातेचें विपरीत ज्ञान कसें झाले आहे हें सिद्ध करण्याचें हें कच उगहरण पुरे आहे गाता असें कोठें सागत आहे ? येथेच ना ? १० व्या श्लोकात “ अभ्यासापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ — अधिक चांगलें (हा रहस्यकाराचाच अर्थ आहे) ज्ञानापेक्षा ध्यान अधिक योग्यतेचें व ध्यानपेक्षा कर्मफलत्याग श्रेष्ठ ” अम सांगितल आहे त्यावरून अभ्यास, ज्ञान व ध्यान हे तीन निष्काम कर्मयोगाचे स्वतंत्र परस्पर निरपेक्ष व वेदि उत्तरोत्तर सुलभ उपाय आहेत हें कमें ठरते ? ९ ते ११ श्लोकात “ चित्त समाधान करण्यास असमर्थ असतील तर अभ्यास कर, अभ्यास करता येत नसेल तर मत्कर्मपरम हो, तेंहि शक्य नसेल तर निदान कर्मफलत्याग कर ” असें म्हटलें आहे त्याच अभ्यास दशराथ कर्म करणें व कर्मफलत्याग हे दशरामाचें चित्तसमाधान करण्याचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय सांगितले आहेत पण रहस्यकार हा भेद ध्यानात न आणता अभ्यास, ज्ञान व ध्यान यांनाच कर्मयोगाचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय म्हणत आहेत हें आश्चर्य नव्हे वा ? पण आचार्यांच्या ‘ सांप्रदायिक छापेंतून ’ स्वतः ला सोपवून घेतलेल्या रहस्यकाराचा या श्लोकाची व्यवस्था लावताना आणखी किती व कशी तारबळ उडाली आहे ती पहा—ते पुढें म्हणतात—“ पण हेहि न साधलें तर मनुष्यानें कर्मयोगाच्या आचरणामय एकदम मुखात करावी, म्हणजे झालें, असें बाराव्या श्लोकात सांगितलें आहे ” (गी. र. पृ. ७७७) बाराव्या श्लोकात तमें सांगितलेले नाही, याविषयी वाचकांनीं श्लोकाचावरून आपली व्याख्या करून घ्यावी पुढें ते म्हणतात—“ आता येथे अशी एक शक्ती येते की ज्याला अभ्यास, ज्ञान किंवा ध्यानहि होत नाहा तो कर्मयोग तरी कसा चालविणार ? तेव्हा कर्मयोग सर्वोपेक्षा सुलभ हें म्हणजेच निरर्थक आहे, असें कित्येकानीं ठरविलें आहे (कोणा ?) पण जरा विचार केला तर या आशेपास काहीं अर्थ नाही, असें दिग्गज यशस्वी अशी प्रस्तावना करून रहस्यकार त्याचें समाधान कमें मजबूत करितात ते पहा—“ १२व्या श्लोकांत मरणापर्यंतल्या ‘ एतदम ’ पर असें म्हटलेले नाही तर मरणाना या श्लोकाचा अर्थ घ्यावा लागतो (१२) म्हणजे तदनंतर हळूहळू ही गोष्ट असेल तें सिद्ध करून ध्यावयाची भावना असा अर्थ केला म्हणजे बाराव्या श्लोकाचा विंगणना त्याच न हो ” (गी. र. पृ. ७७८) पण जगेंदर हे समाधान ७७७ व ७७८ श्लोकांत देवदत्ता दोन श्लोकांत मनुष्याचे

कर्मयोगाच्या आचरणामच एकदम मुक्त्वात करावो म्हणजे शालें, असें १० व्या श्लोकात नागितलें आहे ' असें जे म्हटलें आहे त्याच्या विरुद्ध आहे. कारण तेथें म्हणतात ' एकदम मुक्त्वात करावी ' व येथें म्हणतात ' एकदम कर, असें झटलें नाहा. ' दहाव ओळाच्या आत असें परस्पर विरुद्ध प्रतिपादन केलेले असावे, हें सारोगर मोठें आश्चर्य होय ! कदाचित् वर 'कर्मयोग' व येथें 'कर्मफलत्याग' असा शब्दभेद अम-यामुळे त्याच्याच आधारातें विरोधाचा परिहार करण्याचा कोणी यत्न करील.पण रहस्यकाराना ७७७ पृष्ठावर 'कर्मफलत्याग म्ह० निष्कामकर्मयोग' 'फलत्यागरूप कर्मयोग' असें म्हटलें आहे तेव्हा त्याचा भेद मानता येत नाहीं. शिवाय रहस्यकार म्हणतात तमा ' प्रथम कर्मयोगाचा आश्रय करून नंतर इच्छा ह्यां गोष्ट सिद्ध करून घ्यावी ' असें सुचविणारा 'तत.' हा शब्द १२ व्या श्लोकात नाहा. तो अकराव्या श्लोकात आहे व त्याना अर्थ—हें होत नसेल 'तर' कर्मफलत्याग कर—असा आहे. ९ व्या श्लोकातील ' तत. ' शब्दासारखाच हा ' तत. ' आहे.

पुढें रहस्यकार म्हणतात—“ कर्मफलाचें स्वल्पाचरणच नव्हे (२.४०) तर जिगामाहि (गी. ६.४४) झाल्याने मनुष्य चरकात घातल्याप्रमाणें अखेर निव्वोकोडे ओढिला जातो. ” पण हा अर्थ मुळाला धरून नाहीं. (गी. भा.पृ १५० व ६०५ पहा) तथापि रहस्यकार त्या अमबद्ध अर्थालाच सुमबद्ध मानून पुढे म्हणतात —“ म्हणून कर्मयोगाचा आश्रय करणें म्ह० त्या मार्गातें जावें, असें मनात येणें हेंच त्या मार्गात मिद्धि मिजविण्याचें पहिलें साधन किंवा पहिली पायरी आहे, आणि हें साधन अभ्यास, ज्ञान, व ध्यान यांपेक्षा सुलभ नाहीं, असें कोण म्हणेल ? आणि बाराव्या श्लोकाचा भावार्थहि हाच आहे. ” अर्थात् 'कर्मयोग मार्गातें जाण्याचें मनात येणें,' हें पहिलें साधन व तें अभ्यासादिकाहून खरोखरच सुलभ आहे, हें आम्हीहि कबूल करितों. पण १० व्या श्लोकातील कर्मफलत्याग म्ह० हें मनात येणेंच' आहे, हें मात्र पखादा मूर्खहि कबूल करणार नाहीं. शिवाय 'तमें मनात येणें' या पहिल्या साधनातें मिळणारो त्या मार्गातील मिद्धि कोणती ? तात्पर्य येथें अमबद्धतेची पराकाष्ठा शाली आहे.

यापुढें 'बुडल्याला गत्रताचा आधार' या न्यायानें सूर्यगीतेतील “ ज्ञानादुपान्नि-म्बुष्टा कर्मोत्कृष्टमुपासनात् । इति यो वेद वेदान्तैः स एव पुरुषोत्तमः ” हें वचन देऊन श्रेयदा “ कर्मफलत्यागरूपां योगं ज्ञानं शानमक्तियुक्तं निष्काम कर्मयोगं च सर्वं मार्गांत श्रेष्ठं असें भगवद्गीतेथें ठाम मत अणून त्याला अनुकूलच नव्हे, तर पोषक युक्तिवाद १२ व्या श्लोकात आहे. दुसऱ्या कोणत्या संप्रदायात ती पडत नसला तर त्याना तो सोडून द्यावा पण अर्थाचा फुलत ओढाताण करू नये. ” असें म्हणतात. रहस्यकाराना सूर्यगीतेमारख्या पदा अप्रसिद्ध ' नकळी ' गीतेताल वचन आधार देण्याचा प्रसंग यावा, रावस्मच त्याचा मिद्वान्त शिष्टमत नाहा, हें उघट होतें. गीतेला मूळ आधार उपनिषदाचा आहे, त्यातील एखादें वचन जर त्यानां पुढें केले अमत्त तर आम्हां त्याचा विचार केला अमना. शिवाय सूर्यगीतेतील वचनहि प्रलक्ष पाहिल्यावर रहस्यकार म्हणतात त्याच अर्थी तें आहे, असें मिद्ध होईलमें वाटत नाहीं. रहस्यकाराचें बराल उपमहारात्मक वाक्य तर फारच बहाराचें आहे. ते म्हणतात तसें गीतेचें ठाम मत नाहा. १० व्या श्लोकात त्याला अनु-बुद्ध असा युक्तिवादहि नाहा. आचार्यादिकाचें ' वा श्लोकात कर्मफलत्यागाची स्तुति केली

अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेत समाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । ' अथैतदप्यशक्तोऽसि ' इत्यज्ञानकार्यसूचनात्त्वाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासकानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ॥ ' ते प्राप्नुवन्ति मामेव ' इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वैतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वरार्थीनां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तते । यदि हीश्वरस्याऽऽत्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षररूपा एव त इति समुद्धरणकर्मवचनं तान्प्रत्यपेशलं स्यात् । यस्माच्चाजुर्नस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोग भेददृष्टिमन्तमेवोपादिहति । न चाऽऽत्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्या कस्यचिद्गुणभावं जिगमिषति कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तसर्वेपणानाम् ' अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् ' इत्यादिधर्मपूग साक्षाद्मृतत्वकारण वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

भाष्यार्थ—(आतां ' अद्वेष्टा ' इत्यादि पुढील ग्रंथाला अवतरण देण्यासाठी मंगील अर्थाचा अनुवाद करितात-)—अत्र च आत्मेश्वरभेद आश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेत समाधानलक्षणः योगः उक्तः—येथे आत्मा व ईश्वर यांच्या भेदाचा आश्रय करून विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणी चित्तसमाधानरूप योग सांगितला—च ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि—आणि ईश्वरासाठी कर्मानुष्ठान वगैरेहि सांगितले [त्यांचा जर आत्यतिक-नित्य अभेद असेल तर ईश्वराचे ठिकाणी मन समाधानरूप योग अशक्य आहे कारण आत्मा व ईश्वर यांचा जर अत्यंत अभेद असेल तर आत्मा घ्यान करणारा व ईश्वर स्वैय-ध्यानाचा विषय, हा त्यांचा सबंधच संभवत नाही त्याचप्रमाणे त्याचा आत्यतिक अभेद आहे, असे ज्ञान झाल्यावर कर्मानुष्ठान किंवा त्याच्या फलाचा त्याग याचा संभव नाही भगवानाच्या वचनावरूनहि ज्याला अभेदज्ञान झाले आहे त्याच्यासाठी कर्मयोगादिक आहे, असे सिद्ध होत नाही, असे सांगतात-]—' अथैतदप्यशक्तोऽसि ' इति अज्ञानकार्यसूचनात्—' आता जर हेंहि करण्यास असमर्थ असतील तर सर्वकर्मफलत्याग कर ' असे म्हणून असमर्थ असणे हे अज्ञानाचे कार्य मुचाविले आहे. त्यामुळे—अभेददर्शिनः अक्षरोपासकस्य कर्मयोगः न उपपद्यते इति दर्शयति—आत्मा व ईश्वर यांचा अभेद पाहणाऱ्या अक्षरोपासकाचा कर्मयोग उपपन्न होत नाही, असेच भगवान् प्रदर्शित करीत आहेत—तथा भगवान् कर्मयोगिन अक्षरोपासकानुपपत्तिं दर्शयति—अक्षरोपासकांच्या कर्मयोगाचा असंभव जसा सांगितला आहे त्याचप्रमाणे भगवान् कर्मयोग्यांच्या अक्षरोपासनेची अनुपपत्ति दाखवित आहेत. [तत्त्वज्ञाननिष्ठ अक्षरोपासक

आहे ' हें म्हणजेच सर्वथा उपपन्न असण्यामुळे आम्हा रहस्यकारांनाच उक्त अभेददर्शिनो-
र्था, महाराज ' तुम्होच या गीतेच्या शिक्त मागांवे वृत्त नवा व ' पुक्त भोजनानादि ' वक्त नष्टा. प्रपन्नप्रधान व अतिरक्त कर्मत्या या तुमच्या मारण्यांचा हा विषय नये. म्हा
हा परमप्रधान विरक्षाचा विषय आहे.

आपल्या ज्ञानाप्रमाणे ईश्वरालाच प्राप्त होतात पण कर्मां साक्षात् त्याला प्राप्त होण्यास योग्य नसतात. त्यामुळे अन्न कर्मठांच्या अक्षरोपासनेची सिद्धि होत नाही. तसेच—]—
 'ते प्राप्नुवन्ति मां एव०' इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं उक्त्या—'ते मलाच प्राप्त होतात' या वचनाने अक्षरोपासकांचे कैवल्यप्राप्ती-विपर्याया स्वातंत्र्य सांगून—'तेषां अहं समुद्धर्ता०' इति इतरेषां पारतन्त्र्यं—ईश्वर-
 राधीनतां दर्शितवान्—'त्याचा मी उद्धार करणारा आहे,' या वचनाने इतरांचे पारतंत्र्य-ईश्वराधीनता भगवानांना दाखविली आहे. [त्यामुळे अक्षरोपासना व कर्मा-
 नुष्ठान ही एकत्र समवत नाहीत. 'अहोपण अक्षरोपासकाप्रमाणे इतरहि जर ईश्वररूपच आहेत तर ते ईश्वराधीन कसे ? ' असे कोणी विचारिले म्हणून सांगतात—]—यदि हि ते ईश्वरस्य आत्मभूताः मताः अभेददर्शित्वात् ते अक्षररूपाः एव इति समुद्धरणकर्मवचनं तान् प्रति अपेशलं स्यात्—जर ते ईश्वराचे आत्म-
 भूत आहेत असे मानले तर अभेददर्शित्यामुळे म्ह० ईश्वर व आत्मा यांचा अभेद पहात असल्यामुळे ते अक्षररूपच आहेत. यान्तव 'मी त्यांचा उद्धार करणारा होतो' हे म्हणणे त्यांच्याविपर्याया व्यर्थ होते [कर्मयोग व अक्षरोपासना यांचा एकत्र संभवच नाही, याविपर्याया आणखी कारण—]—यस्मात् च अर्जुनस्य अत्यन्तं एव हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं भेदहाष्टिमन्तं कर्मयोगं एव उपदिशति—आणि ज्याअर्थी अर्जुनाचा अत्यन्तच हितेच्छु, त्याचे अत्यंत हित व्हावे अशीच इच्छा करणारा भगवान् सम्यग्दर्शनासाठी ज्याचा काही संबंध नाही असा भेदहाष्टीने युक्त असलेला कर्मयोगच त्याला 'कुं कर्मव०' इत्यादि वचनाने सांगत आहे, [शिवाय अक्षरोपासक महावाक्यावरून ईश्वरच आत्मा आहे, असे जाणतो. तो क्रियेमध्ये गुणत्वाने कर्तृत्वाचा अनुभव घेत नाही, म्ह० मुख्य ईश्वरत्व सोडून गौणभावास प्राप्त झालेला 'मी या क्रियेचा कर्ता आहे' असे केव्हाच समजत नाही. कारण गौण कर्तृत्व व मुख्य ईश्वरत्व यांचा एकत्र असंभव आहे, त्या-
 मुळे अक्षरोपासना व कर्मानुष्ठान ही एकाच पुरुषामध्ये संभवत नाहीत, असे सांगता-
 त—]—च आत्मानं ईश्वरं प्रमाणतः दुर्ध्या कश्चित् कस्यचित् गुणभावं न जिगमिषति—आणि आत्मा ईश्वर आहे, असे महावाक्यरूप प्रमाणाने जाणून कोणी कोणाच्याच गुणभावाने प्राप्त होण्याची इच्छा करित नाही, [ईश्वर असताना अनी-
 श्वर होऊ शकत नाही. ते कां ? उत्तर—]—विरोधात्—कारण मुख्य व गौण यांचा परस्पर विरोध आहे, [याप्रमाणे अक्षरोपासना व कर्मयोग यांचा एकत्र असंभव आहे, असे सिद्ध झाले अगती काय निष्पन्न होते ते सांगतात—]—तस्मात् अक्षरोपास-
 कानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां त्यक्तसर्वेपणानां संन्यासिनां 'अद्वेषा सर्वभू-
 तानां' इत्यादिधर्मपूर्णं साक्षात् अमृतत्वकारणं यक्ष्यामि इति प्रवर्तते—
 त्याअर्थी अक्षरोपासक, तत्त्वज्ञाननिष्ठ, ज्यांनी सर्व एपणांचा त्याग केला आहे, अशा संन्यासिनां 'अद्वेषा सर्वभूतानां०' इत्यादि धर्मांचा समूह ही तो साक्षात् अमृतत्वाचे कारण-निमित्त आहे, तो धर्मसमूह मी सांगेन या आशयाने भगवान् प्रवृत्त होताना.

[अज्ञ कर्मा पुरुषाच्या ठिकाणा पुढील सर्व धर्म पूर्णपणे सभवत नाहीत यास्तव अज्ञ ब्रह्मनिष्ठासाठाच हे धर्म मुख्यत्वेकरून आहेत तथापि त्यातील जे सामान्य धर्म ज्या इतरांनाहि जितक्या प्रमाणाने आचरिता येतात तितके त्यांना ते अवश्य आचरावे, हे दृष्टच आहे कारण कर्मयोग्यानेंहि शून्य तितका द्वेष टाकणे, सर्वांना मित्रत्वाने वागणे, वर्गरे वेव्हाहि चागलच पण ते सर्व पूर्णपणे निष्काम ज्ञाननिष्ठ सन्यास्याच्या हातूनच घडणे शक्य आहे]

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां अद्वेषा—गोणत्याहि प्राण्याचा द्वेष न करणारा—(तु तला दु ख देणाऱ्या प्राण्याचाहि द्वेष न करणे हे भगवद्भक्ताचे लक्षण आहे)—मैत्र—सर्वांना मित्रत्वाने राहणारा,—करुण. एव च—दु खी जावावर दया करणारा असाच तो असतो.—निर्मम.—हा अमुक पदार्थ माझा आहे, असें त्याला कधी वाटत नाही—निरहंकार.—‘ हा मा ’ हा अभिमान त्याच्या ठिकाणी नसतो—सम दुःखसुख—दु ख व सुख हा दोन्हा त्याला एकसारखाच वाटतात (दु ख द्वेषाची प्रवृत्ति करित व सुख आमत्काला वाढविते सामान्य मनुष्य ज्याऱ्यापासून दु ख होत, त्याचा द्वेष करितो व ज्याऱ्यापासून मख होतें त्यावर प्रेम करितो पण भगवद्भक्त त्या दोघानाहि समान मानता)—क्षमी—क्षमावान्, कोणी शिष्या दित्या किंवा मारले तरी हा मनात क्षुब्ध होत नाही तर अगदा शात असतो १३

अद्वेषा सर्वभूताना न द्वेषाऽऽत्मनो न खहेतुमपि न किंचिद्द्वेषि सर्वाणि भूतान्यात्म त्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री मित्रतया वर्तत इति मैत्र । करुण एव च करुणा कृपा दु खितेषु दया तद्गान्करण सर्वभूताभयप्रद सन्यासीत्यर्थ । निर्ममो

१ आचार्यांना येथवर पुढील सब धम आत्मैक्यदर्शा अक्षरोपासकासाठाच आहेत, हे मविन्तर मागितल पण रहस्यवार ‘ अद्वेषा० ’ इत्यादि या शोकाम असें अवतरण देतात— “ कमफल्त्याग याप्रमाणे श्रेष्ठ ठरवत आता त्या मागाने जाणारास (कर्मे स्वरूपन सो- टणाराम नव्ह) ती मम व ज्ञान स्थिति अखेर प्राप्त होते तिच वचन करून शक्य या प्रकारच्याच मक्त मन्त्र अत्यंत प्रिय होय, असें भगवान् सांगतात ” पण कमफल्त्यागमागने जाणाराम जी मम व ज्ञान स्थिति अखेर प्राप्त होते तिचे वचन पुढे आहे, स्वरूपन कर्मे माण्णाराम प्राप्त होणाऱ्या मम व ज्ञान स्थितीचे त नव्ह, हे वशावरून ठरवावयाचे ? की रहस्यशास्त्रे वचनच यांना प्रमाण ? अखेर प्राप्त होणाऱ्या मम व ज्ञान स्थितीचे पुढील वचन आहे, ‘ असें गुरु रहस्यकारच म्हणत आहेत, हे पत्राअधी बरे आहे कारण त्यावरून ते गुरु कमयोग्यांच वचन नगून कमयोग्यांन अखेर प्राप्त होणाऱ्या मम व ज्ञान स्थितीचे आहे, हे उपाय होणे व तमन्त्र स्थिति हीच मिळावया किंवा ज्ञाननिष्ठा होय त्यामुळे रहस्यकाराच्या व आचार्यांच्या अवतरणात शब्दमात्र भेद जरी असला तरी मपत भेद नाही

ममप्रत्ययवर्जितो निरहंकारो निर्गताहप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे सुखदुःखे द्वेषरागयो-
रप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुख क्षमा क्षमावानाकृष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवाऽऽस्ते ॥

भाष्यार्थ—सर्वभूतानां अद्वेषा न द्वेषा—सर्वभूतांचा अद्वेष-द्वेष न करणारा,
(‘अहोपण जो आपल्या दुःखाला कारण होतो त्याचा द्वेष विद्वानाहि करितोच,’ उत्तर-)
—आत्मनः दुःखहेतुं अपि किंचित् न द्वेषि—आपल्या दुःखाला कारण होणाऱ्याहि
कृपाचा द्वेष करित नाही—हि सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन पश्यति—कारण सर्व
भूताना आत्मत्वानें पाहतो—मैत्रः-मित्रभाव मैत्री मित्रतया वर्तते इति मैत्रः—
मैत्र म्ह० मित्रभाव-मैत्री अर्थात् सर्व भूताशी मित्रत्वानें वागतो, म्हणून मैत्र—‘करुण
एव च’-करुणा-कृपा दुःखितेषु दया तद्वान् करुण सर्वभूताभयप्रदं सं-
न्यासी इत्यर्थः—आणि करुणच, करुणा म्ह० कृपा-दुःखितवर दया, जो दयने युक्त
असलेला तो करुण, सर्वभूताना अभय देणारा सन्यासा, असा याचा भावार्थ—निर्ममः
-ममप्रत्ययवर्जित—निर्मम म्ह० देहाच्या ठिकाणाहि ‘हा माता’ अशा प्रत्ययानें
रहित असलेला—निरहंकार-निर्गत-अहंप्रत्यय—‘निरहंकार म्ह० मा असा
उत्तम-सदाचरणशील विद्वान् बंगरे आहे, असा प्रकारचा अहंप्रत्यय ज्याच्यापामून निघून
गेल्या आहे अगला, अहंकार ज्यानें टाकल्या आहे तो,—समदुःखसुख-समे दुःख-
सुखे रागद्वेषयो अप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः—समदुःखसुख म्ह०
ज्याला दुःखसुख सम आहेत म्ह० राग व द्वेष यांना प्रवृत्त करणारा नाही तो सम-
दुःखसुख होय—क्षमा-क्षमावान्-आकृष्ट अभिहत वा अविक्रिय एव आस्ते
—क्षमा म्ह० क्षमावान्, कोणा शिष्या दिल्या किंवा मारलें तरा जो अविक्रियेच अमतां.
[ज्याला क्रोध येत नाही, किंवा दुःख होत नाही, तो क्षमा होय] १३

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धियो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अन्यार्थ—सतत संतुष्ट—सदा संतुष्ट-त्रिबल राहण्यास जयस्य अमले
स्वायम्भु मिळाल्या तरी ठीक, न मिळाल्या तरा टाक, दोन्हामध्ये सदा आनंदी,—(सत-
तं) योगी—सशोदित शक्तचित्त अमणारा, मनाला केव्हांहि विशिष्ट होऊ न देणारा,
—यतात्मा—धनमाराचें नियमन करणारा, मनाच्या प्रयत्न स्वाभाविक वृत्ताचा
निर्गोध करणारा, किंवा शरीरेन्द्रिय-गणाताचें नियमन करणारा,—दृढनिश्चय—आत्म-
संन्यासियेची ज्याच्या निश्चय अतिशय दृढ ज्ञान आहे,—मयि अर्पितमनोबुद्धिः

२ या श्लोकात ‘सर्वभूतांचा अद्वेष’ बंगरे जे धम मगधिनले आहेत ते ममपोगपाच ठिक-
ठिका अहं म-वाराव्या ठिकाणाहि ममत्व नाहीत त्यांनी संन्यासी, व त्यांनी मळ यांच्या
ठिकाणाच अहंत्व ममत्वच ममत्वोप निश्चयन करा अमला तरी त्यांचे राग-द्वेष, अहंत्व
एवंचे काय अहंत्व उद्धरत.

—जो माझ्या ठिकाणा आपले मन व बुद्धि यांना स्थिर करून राहिला आहे—यं
मद्भक्त—असा जो माझा भक्त आहे, ज्या माझ्या भक्तामध्ये हे सर्व गुण आहेत
सः—तां—मे प्रियः—मला प्रिय आहे १४

सतुष्ट इति । सतुष्ट सतत नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्नप्रत्यय
स्तथा गुणवह्नाभे विपर्यये च सतुष्ट सतत योगी समाहितचित्तो यतात्मा सयतस्व
भावो दृढनिश्चयो दृढ स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो
मर्यापितमनोबुद्धिः सकृत्पात्मक मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मर्येवार्पिते स्थापिते
यस्य सन्यासिनः स मर्यापितमनोबुद्धिर्यं इदंशो मद्भक्त स मे प्रिय 'प्रियो हि
ज्ञानिनोऽन्वर्धमह स च मम प्रिय' इति सप्तमेऽध्याये मूचितं तदिह प्रपञ्च्यते ॥१४

भाष्यार्थ—'सतुष्ट ०' इति—'सतुष्ट ०' या श्लोकांने ज्ञानी अश्रोतासक्तावा
आणरीं विशेषण सांगतात—संतुष्ट सतत-नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभे
अलाभे च उत्पन्न अलप्रत्यय—गतत नित्य सतुष्ट, देहस्थिताला कारण होणाऱ्या
अज्ञादि पदार्थांचा लाभ झाला किंवा लाभ न झाला म्ह० शराराच्या निर्वाहासाठी अ
त्यंत अवश्य असलेले अन्न व वस्त्र मिळाले तरी व न मिळाले तरी ज्याच्या विज्ञान
अलप्रत्यय म्ह० तृप्त उत्पन्न झालेली आहे, अज्ञादि मिळाले तरी ठीक न मिळाले तरी
ठीक, अशी ज्याचा वृत्ति आहे,—तथा गुणवह्नाभे च विपर्यये सतुष्ट—त्या
चप्रमाणे गुणयुक्त—चांगट्या वस्तूंचा लाभ झाला किंवा त्याच्या उलट वाईट वस्तु मि
ळाला तर सतुष्ट,—सततं योगी-समाहितचित्त—सतत योगी म्ह० समाहित
चित्त—ज्याचे चित्त सतत समाहित आहे, असा,—यतात्मा-सयतस्वभाव—
यतात्मा म्ह० ज्याचा स्वभाव-शरारद्रियसघात सतत उत्तम प्रकारे नियमित केलेला
आहे तो,—दृढनिश्चय-दृढ-स्थिरः निश्चय-अध्यवसाय. यस्य आत्म
तत्त्वविषये स दृढनिश्चय.—दृढनिश्चय-दृढ म्ह० स्थिर, निश्चय म्ह० आत्मन
स्वाविषया अध्यवसाय—ज्याचा आत्मतत्त्वाविषयीचा निश्चय स्थिर आहे म्ह० ज्याचा
निश्चय कृतकर्तृदान्या योगाने उळमळून नाहा, तो दृढनिश्चय पुरुष होय,—मयि
अर्पितमनोबुद्धि-संकल्पपात्मकं मन अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः ते यस्य
संन्यासिनः मयि एव अर्पिते-स्थापिते स मयि अर्पितमनोबुद्धिः—माझ्या
ठिकाणी ज्याचे मन व बुद्धि अर्पिलेली आहेत, सकृत्पात्मक मन व निश्चयरूप बुद्धि, ज्या सन्या
स्याचे मन व बुद्धि ही दोन्ही माझ्या ठिकाणीच अपण केलेली-स्थापित-स्थिर केलेली
आहेत तो 'मयि अर्पितमनोबुद्धि' होय—य इदंशः मद्भक्तः स मे प्रिय—
जो अशा प्रकारचा माझा भक्त-मद्भजनपरायण ज्ञानी तो मला प्रिय आहे [भगवानांना

१ रहस्यकारांनी येथाले 'योगी' याचा 'कर्मयोगी' असा अर्थ केला आहे पण संतुष्ट, सतत
योगी, यतात्मा, दृढनिश्चय इत्यादि विशेषणांच्या प्रवाहातील 'योगी' शब्दाचा तसा अर्थ
करणे अव्यय आहे रामानुजाचार्य 'सतत योगी' याचा अर्थ—'प्रकृतिविरुद्ध आत्मज्ञ
स्थानपर.' असा करितात.

ज्ञानी प्रिय असतो याविषया प्रमाण-]—' प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं अहं स च मम प्रियः '—इति सतमे अध्याये सूचित तत् इह प्रपञ्च्यते—'कारण ज्ञानां भक्ताला मी अत्यंत प्रिय आहे व तो मला अत्यंत प्रिय आहे,' असं जें सातव्या अध्यायात (पृ. ६३० पहा.) मुचविलें आहे त्याचाच येथें विस्तार केला जात आहे. १४

यस्मान्नोद्धिजते लोको लोकान्नोद्धिजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्या माझ्या भक्तापासून—लोक—कोणताहि प्राणी—न उद्धिजते—उद्धिग होत नाही, ज्या भगवद्भक्तापासून कोणताहि संताप—शोभ होत नाही,—च—त्याचप्रमाणें—य—जो—लोकात्—कोणत्याहि प्राण्या-पासून—न उद्धिजते—उद्वेग पावत नाही—च—आणि—यः—जो—हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः—हर्ष, मीढ, भय व खेद यांना—मुक्त—मुक्त असतो—सः—तो—मे—मला—प्रियः—प्रिय आहे. १५

यस्मादिति । यस्मात्संन्यासिनो नोद्धिजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न संशुभ्यते लोकः । तथा लोकाश्चोद्धिजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भय चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्ष. प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्जनाधुपातादिलिङ्ग., अमर्षोऽसाहिष्णुता भयं प्रासः उद्वेग उद्धिगता तैर्मुक्तो य. स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

माप्यार्थ—' यस्मात्० ' इति—उद्वेगादिराहित्य हेहि ज्ञानी पुरुषाचें विशेषण—रक्षण आहे, असं 'यस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—यस्मात् संन्यासिनः लोकः न उद्धिजते—न उद्वेग गच्छति—न संतप्यते—न संशुभ्यते—ज्या संन्यास्यापासून लोक उद्धिग होत नाही, उद्वेगाम प्राप्त होत नाही, संतप होत नाही अर्थात् भुव्य केल्या जात नाही,—तथा च य. लोकात् न उद्धिजते—आणि त-याच जो लोकापासून उद्धिग होत नाही, [म्ह० जो कोणाच्या उद्वेगाचें निमित्त होत नाही व स्वतः दुसऱ्याच्या निमित्तानें उद्वेग पावत नाही] संताप पावत नाही—' ह-र्षामर्षभयोद्वेगैः '—हर्ष च अमर्ष च भयं च उद्वेगः च सै हर्षामर्षभयो-द्वेगैः मुक्तः—हर्ष, असाहिष्णुता, भय व उद्वेग यांच्याकडून मुक्त केला गेलेला—हर्ष-प्रियलाभे अन्तःकरणस्य उत्कर्ष रोमाञ्जनाधुपातादिलिङ्गः—हर्ष-प्रियवस्तूचा लाभ झाला अगता अन्तःकरणाचा उत्कर्ष—शरीरावर रोमाच उठणें, प्राण अथु मगें वगैरे ज्याचीं चिंते आहेत, ती हर्ष—अमर्षः—असाहिष्णुता—संन्यासा उत्कर्ष महान न होण, हा अमर्ष—भयं प्रासः—भय म्ह० चोर, मर्ष, इत्यादींकांना हिंस्यामुळे होणारा प्रास,—उद्वेगः—उद्धिगता—उद्वेग—उद्धिगता [कोणा काही म-

१५ "ज्याला लोक कदाचित् किंवा कामच नाहीत आणि ते नकारिते जो कदाचित् नाही,"

१. रसावहारांचा भव विन्वय आहे. उद्वेग म्ह० कदाका नगरे निवेद म्ह० अज्ञान.

तिष्ठल आचरण केलें असताहि चित्ताला खिन्न होऊं न देणें]—तैः मुक्त य सः च
मे प्रिय—त्याना जो मुक्त असतो तो मला प्रिय आहे १५

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

अन्वयार्थ—अनपेक्षः—देहादिकासाठा ज्याची अत्यंत अपेक्षा—मरज अन्ते
अशा अन्न-वस्त्रादिकाविषयाहि अनपेक्ष—नि स्पृह—निरिच्छ—शुचिः—बाह्य शरणादि
व आर्ताल मनाचा शुद्धि यानीं मुक्त म्हणजे दोन्ही प्रकारें शुद्ध-पवित्र,—दक्षः—
कर्तव्यें प्राप्त झालीं अमता त्याना बरोबर जाणण्यास समर्थ, यावेळीं मला अमुक करणेंच
योग्य आहे, अमें समजून त करणारा,—उदासीन—मित्रादिकाचा पक्ष न घेणारा
—नि पञ्चपात—गतव्यथः—निर्भय—सर्वारंभपरित्यागी—काम हेंच ज्यांचें
कारण आहे अशा या लक्ष्ण्या व परलोकच्या फलासाठीं केल्या जाणाऱ्या सर्व कर्मांचा
त्याग करणारा—सर्व सफल कर्में मोडणारा—यः मद्भक्तः—असा जो माझा भक्त—स
मे प्रिय.—तो मला प्रिय आहे १६

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंघादिप्रपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो नि स्पृहः शुचिर्वा
ह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन सपन्नो दक्ष प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तु
समर्थ । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादे पक्ष भजते य स उदासीनो यतिर्गतव्यथो
गतभय । सर्वारंभपरित्यागी, आरम्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि काम
हेतूनि कर्माणि सर्वारंभस्तानपरित्यक्तु शीलमस्येति सर्वारंभपरित्यागी दो
मद्भक्त स मे प्रिय ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—'अनपेक्ष ०' इति—'अनपक्ष ०' इत्यादि श्लोकानें ज्ञानी पुरुषावें
निरपेक्षत्वादि विशेषणें सांगतान—देहेन्द्रियविषयसंघादिषु अपेक्षाविषयेषु
अनपेक्षः निःस्पृह—देह, इन्द्रिये, विषय, सबंध व आणखाहि सर्व अपेक्षित व
दार्थ, या सब अपेक्षाविषयांविषयी अनपेक्ष म्ह० नि स्पृह—निरिच्छ अरणारा—शुचि
—बाह्येन आभ्यन्तरेण च शौचेन सपन्न—शुचि म्ह० बाह्य व आंतर शौचने
सपन्न [मूर्तिका, जल इत्यादिकांना शरीराला निमल करणें हें बाह्य शौच व कामकेश
साहित्य हें आभ्यन्तर शौच या दोन्हा प्रकारच्या शौचानें युक्त अमलेला]—दक्ष—
प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्य यथावत् प्रतिपत्तु समर्थ—दक्ष म्हणजे स
नेक कर्तव्यें उपस्थित—प्राप्त झाली असतां त्यांत जा जाणण्यास योग्य अम
ताल ती तत्राल जाणण्यास व जा करण्यास योग्य असताल ती तरुण
करण्यास जो समर्थ अगता नो दक्ष होय—उदासीन—यः कस्यचित् मित्रादे
पक्षं न भजते सः उदासीन यति गतव्यथः—गतभय—उदासीन म्ह० शौचने

१ 'उदासीन' याचा अर्थ "पलायन उदासीन" असा दखतात. जेला आहे. तो
संपुक्त आहे त्यालाच उदासीन असे म्हणतात. उदासीन असे म्हणतात. उदासीन असे म्हणतात.

मित्रादिकाचा पक्ष धरीत नाहा, तो उदामीन यति होय तसाच तो गतव्यथ म्ह० निर्भय असतो, कोंणा काही अपकार केला तरा ज्याला त्याची भीति वाटत नाहा, [क्षमा म्ह० कोंणा अपकार केला असता त्याला उलट अपकार न करण व गतव्यथ-अपकार करणाराची मनात भीतिच न बाळगणें, कोंणा मारण्यासाठीं तरवार उपसला तरी न डगमगणें, असा तेराव्या श्लोकातील 'क्षमा' व येथाल 'गतव्यथः' या शब्दाच्या अर्थात फरक आहे.]—सर्वारम्भपरित्यागी—आरभ्यन्ते इति आरम्भ—इह-अमुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वाः तान् परित्यक्तुं शीलं अस्य इति सर्वाः रम्भपरित्यागी—सर्व आरम्भाचा त्याग करणारा—ज्याचा आरम्भ केला जातो ते आरम्भ-प्रारम्भ केला जातो म्हणून आरम्भ, इहलोक व परलोक यांतील दुःखनिवृत्तिपूर्वक मुखप्राप्तिरूप फलाच्या भोगासाठीं केला जाणारी-कामाला-विषयाभिलाषाला कारण होणारी जा कर्म तेच सर्व आरम्भ होत त्याचा परित्याग करण्याचें ज्याचें शीलच आहे तो सर्वाः रम्भपरित्यागी—य मद्भक्त सः मे प्रियः—असा जो माझा भक्त असतो तो मला प्रिय आहे १६

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—य न हृष्यति—जो इष्ट वस्तूचा प्राप्ति झाली अमता हृष्ट होत नाहा, हर्ष मानात नाही,—न द्वेष्टि—जो अनिष्ट वस्तूचा प्राप्ति झाली अमता द्वेष करीत नाहा,—न शोचति—जो प्रिय वस्तूचा विषय वाग असता शोक करीत नाहा व—न काङ्क्षति—न मिळालेल्या वस्तूचा इच्छा करीत नाही,—शुभाशुभ परित्यागी—शुभ व अशुभ कर्मांचा परित्याग करणारा—भक्तिमान् यः—असा जो भक्तिमान् असतो,—स मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे १७

टिप—यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न द्वेष्टयनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियविषये न चाप्राप्त काङ्क्षति शुभाशुभे कर्माणि परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्य स मे प्रिय. ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किं च—डेप ह्यांप्रदारादित्य हेदि शनी पुण्याच लक्षण आहे, अगें 'यो न०' या श्लोकान नहातात—य इष्टप्राप्तो न हृष्यति अनिष्टप्राप्तो न द्वेष्टि प्रियविषये न शोचति च अप्राप्तं न काङ्क्षति—जो इष्टप्राप्ति

१ 'गतव्यथ' म्ह० "ज्याला काणवार विकार रावव नकन नाहा," असा अर्थ रद-प्राप्त केला आहे तो मृदाला भरून नाही

२ "सर्व रम्भपरित्यागी म्ह० काम्य वस्तूचे सर्व आरम्भ म्ह० उपयोग ज्यानें भोगे" असा मे अर्थ करितात पण 'सर्व आरम्भ' असा उद्भूत अमनाला त्याचा 'सर्व काम्य वस्तूंचे आरम्भ-पदे' असा संकोच करण्यास 'सर्वप्रदिक' आत्मज्ञानातून दुसरे कांहा काम्य नाहा

शाली असतां दृष्ट होत नाही, अनिष्ट प्राप्त शाली अमता तिचा द्वेष करीत नाही, प्रिय वस्तूचा किंवा मनुष्याचा वियोग झाला असता शोक करीत नाही व अप्राप्त वस्तूची आकांक्षा करीत नाही, [वर 'सर्वारभपरित्यागी' असे विशेषण आहे. पण त्यानें सर्व विहित काम्य कर्मांचा त्याग सांगितला आहे, त्यावरून निष्काम निख नैमित्तिक कर्में करण्यात काहीं हरकत नाही, असे कोणी म्हणेल ह्यापून भगवान् सांगतात—]—शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलं अस्य इति शुभाशुभपरित्यागी—शुभ व अशुभ कर्में टाकण्याचें—त्याचा परित्याग—सन्यास करण्याचें ज्याचें शीलच—स्वभावच आहे, म्हणून शुभाशुभपरित्यागी—य भक्तिमान् सः मे प्रियः—असा जो भक्तिमान् तो मला प्रिय आहे १७

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मानि संतुष्टो येनकेनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—शत्रौ च मित्रे च समः—शत्रु व मित्र या दोघाच्याहि ठिकाणी एकसारखा व्यवहार करणारा—तथा—त्याचप्रमाण—मानापमानयोः—मान व अपमान यामध्ये सम—त्या दोहोंनाहि एकसारखाच मानणारा—शीतोष्णसुखदुःखेषु समः—शीत, उष्ण, सुख, दुःख यामध्ये एकसारखाच भावना ठेवणारा,—संगविवर्जित—कोठेंहि आसक्ति न ठेवणारा,—तुल्यनिन्दास्तुतिः—निन्दा व स्तुति यांना समान मानणारा,—मौनी—वाणीचें नियमन करणारा—येन केनचित् संतुष्ट—शरीर जीवत राहण्यापुरतें जें काहा मिळेल त्याने संतुष्ट होणारा,—अनिकेतः—ज्याचें एक नियत—नेमलेलें राहण्याचें स्थान नाही, जेथे राहिल तेंच त्याचें घर असा जो—स्थिर-मति—स्थिरबुद्धि—ज्याची परमार्थविषयांची बुद्धि स्थिर असते, उळमळीत नसते—भक्तिमान् नर—असा जो भक्तिमान् पुरुष—स मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे.

सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्ण सुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सद्रवर्जितः ॥ १८ ॥

१ 'अद्रेष्टा' वा पदाने सव भूताचा मामान्यत स्वाभाविक द्वेषाभाव सांगितला व देव अत्रियप्राप्ति शाली अमता तिचा द्वेष करू नये असें छान्दले आहे

२ 'शुभाशुभपरित्यागी' म्ह० "ज्यानें कर्मांचें शुभ व अशुभ फल मोडिचें आहे" असा अर्थ म्हणवकार कर्मिष्ठान पण रामानुजादि दुमरे कोणीहि तसा अर्थ करीत नाहीत तर 'पापवत् पुण्यव्यापि कर्णहंतुत्वाविशेषान् उभयपरित्यागी' असें म्हणतात.

भाष्यार्थ—‘सम ०’ इति—‘सम ०’ या श्लोकाने तत्त्ववेत्त्याचे आणखी विशेषण सांगतात—समः शत्रौ च मित्रे च—शत्रु व मित्र या दोषाच्याहि ठिकाणा सम-तुल्यवृत्ति,—तथा मानापमानयोः—पूजापरिभवयोः—त्याचप्रमाणें मान व अपमान म्ह० पूजा—सत्कार व परिभव—तिरस्कार, यामध्ये सम—हर्षविपादरहित—शीतोष्ण—सुखदुःखेषु सम.—शीत व उष्ण यामुळे प्राप्त होणाऱ्या सुख दुःखामध्ये सम—तुल्य [तेराव्या श्लोकातील ‘समदुःखसुख’ या पदानें सामान्यतः सर्व प्रकारच्या सुखदुःखाच ग्रहण करावें, व येथें शीतोष्णामुळे होणाऱ्या सुखदुःखाचें ग्रहण करावें म्हणजे पुनरुक्ति होणार नाही, त्याप्रमाणे येथील ‘सम’ या शब्दानें सर्वाविषयी व सर्व अवस्थामध्ये चित्ताचें आविकृतत्व—विकाररहितत्व सांगितलें आहे असें समजावें]
—सर्वत्र च सद्गवर्जितः—आणि—सर्वत्र म्ह० चेतन छी वीरे व अचेतन चदन-पुष्पमाला वीरे पदार्थामध्ये सग न ठेवणारा [त्याच्याशा ससर्ग न करणारा सग म्ह० समर्प किंवा आसक्ति—प्राप्ति, सर्व दोषाचें निमित्त आहे. त्यामुळे हा यति कोटेंच सग—आसक्ति ठेवीत नाही] १८

किंच—तुल्यनिन्दास्तुति, निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य स तुल्य-निन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान्सयतवाक्सतुष्टो येन केनचिच्छरीरस्थितिमात्रेण । तथा चोक्तम्—“येन केनचिदाच्छत्रो येन केनचिदासितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्त देवा ग्राह्येण विदुः ” इति । किंचानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतो ‘नागार’ इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमति स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मति-र्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमाम्ने प्रियो नरः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—तत्त्ववेत्त्याचीं आणखी काही विशेषणें ‘तुल्यनिन्दा०’ या श्लोकाने सांगतात—तुल्यनिन्दास्तुति—निन्दा च स्तुति च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः—तुल्यनिन्दास्तुति—निन्दा व स्तुति मिळून निन्दास्तुति, त्या दोन्ही ज्याला समान आहेत तो तुल्यनिन्दास्तुति होय [एखाद्याच्या सन्धा किंवा खोल्या दोषांचे वर्णन करणें ही निन्दा व तसत्याच गुणाचें वर्णन करणें ही स्तुति कोणी निन्दा केली किंवा स्तुति केली तरी ज्याच्या मनात विपाद किंवा हर्ष होत नाही तो तुल्यनिन्दास्तुति]—मौनी—मौनवान्—सयतवाक्—मौनी म्ह० मौन धारण करणारा, ज्यानें वाणीचें निर्धमन केलें आहे असा [अर्थात् जो स्वतः हि कोणाची निन्दा किंवा स्तुति करीत नाही]—शरीरस्थितिमात्रेण येन केनचित् सतुष्टः—केवल शरीरस्थितीला अवश्य अशा ज्या कोणत्याहि—अन्नादि प्राप्त

१ ‘मौनी’ म्ह० मितभाषा हा अर्थ मूळ शब्दांमार्फत सोडून आहे

२ रहस्यकार ‘सतुष्टो येन केनचित्’ म्ह० “जे शरीर मित्रेण तेवज्यानेंच संतुष्ट” असा अर्थ करितात. ‘जगाच्या सर्व उलाढाली करणाऱ्या वमयोग्याला’ हें शक्य आहे वा ? एवढाच आमचा वमयोगवाचांस प्रश्न आहे

वस्तून् सतुष्ट ह्योणारा (ज्ञानी केवल शरीरधारण होईल, एवढ्याच अज्ञादिकांच्या लाभांन
 सतुष्ट होतो, याविषया स्मृतीचे [महाभा शान्तिपर्व २४५ १२] प्रमाण-)-तथा च उक्तं
 —आणि तसे सांगितलेहि आहे— 'येन केनचित् आच्छन्न.'—ज्या वेश्नांदि
 आच्छादित झालेला, यदच्छेने प्राप्त होईल त्या फाटक्या तुटण्या वळानें शरीराचें आ-
 च्छादन करणारा—'येन केनचित् आशित'—ज काहा चागलें-वाईट अन्न मि-
 ढ्ले तें खाऊन शरीररक्षण करणारा,— 'यत्र क्वचन शयी स्यात्'—ज्या
 कोठहि शयन करणारा-प्रसर्गा-झोंप आली असतां जे काहा प्राप्त होईल- 'क्वचित्भूमौ
 शय्या क्वचित् अपि च पर्यकशयन' या न्यायांन भूमीवर, दगडावर, व यदच्छेने प्राप्त
 झालेल्या पर्यकावरहि शयन करणारा, असा जो असतो— 'तं देवाः ब्राह्मण विदु'
 इति—त्याला देव 'ब्राह्मण' असे समजतात, असे म्हटले आहे (ज्ञानी पुरुषाचें नियत
 निवासस्थानहि नसते, असे सांगतात-)- 'किं च अनिकेत-यस्य निकेत'-आ
 श्रय-निवास नियतः न विद्यते स अनिकेत—तसाच अनिकेत म्ह० ज्याचा
 निकेत-आश्रय-निवास नियत-निश्चित नसतो तो अनिकेत होय—'नागारे०' इत्या

१ " अनिकेत म्ह० ज्याचें कमफलाशरूप विहाड कोठच राहिलें नाहा असा"
 अमें रहस्यवार म्हणतात व त्यावर एक विस्तृत टीप लिहितात म्हणून या अर्थाचें परा-
 क्षण करण माग आहे ते म्हणतात— " अनिकेत हा शब्द गृहस्थाश्रम सोडून सन्यास
 घेऊन रानात भिक्षा मागत हिंडणाऱ्या यज्ञाच्या वर्णनातहि पुष्कळदा येत असतो (मनु
 ६ २५ पदा) " (रानात यताना भिक्षा शाडें घालतात कीं काय ? कदाचित् भवभूतीच्या
 उत्तररामचरित्रातील वासतिकेनें आनेयाचें जें स्वागत केलें आहे, त्यावरून विवा
 रघूताळ शरभगाच्या आश्रयवृक्षाचें रामांन केलेलें वणन वाचून (रघु १३ ४६) रहस्यवा
 राची रानातहि भिक्षा मिळते, अशा समजून झालां असेल पण ' सन्यास्याना रानात
 भिक्षा मागत हिंडावे ' असें विधान नाहा तर ' अनाग्र अनिकेत ' मनु ६:२५ ' शर
 नेषु अग्रम ' वृक्षमूलनिकेतन ' ६ २६ ' वानप्रस्थेभ्य ब्राह्मणेभ्य , अन्येभ्य वनवासिभ्य ,
 गृहस्थेभ्य , च दिनेभ्य प्राणमाश्रयणोचित भैक्ष्य आहारेत् ' ६ २७ असें याविषयी
 विधान आहे पण रहस्यकाराना सन्यास्याचा अनिशय तिटकारा आलेला असल्यामुळे
 त्याना हा अमा तिरस्कारानें वळेस केलेला दिसतो, असा) " त्याचा धात्वथ घर नस
 णारा असा आहे " (धात्वथ वा मूळ शब्दाथ ?) " म्हणून या अध्यायातील ' निमग '
 'सवारभपरित्यागी ' व ' अनिकेत ' आणि इतरय गांतत 'सक्तसवपरिम्रह ' (४ २१) किंवा
 'विविक्तमेवी ' (१८ ५२) इत्यादि जे शब्द आहेत त्यावरून " घरदार सोडून निरिच्छप-
 णांन रानात आयुष्याचे दिवस वाढणे " असें जें सन्यासाश्रममागाचें परम ध्येय तेंच
 गांन प्रतिप्राय आहे, असें सन्यासमार्गाय टीकाकाराचें म्हणणे अगून त्याम आधार म्हणून
 स्मृतिप्रधानील मयामाश्रमप्रवरणातील श्लोक ते दाखवात असनात पण गातावायाचे हे
 वेवळ सन्यासपर अथ मन्दासमप्रदायदृष्टया 'री महत्त्वाचे नमले तरी ते सरे नव्हेत कारण
 ' निरग्रि ' किंवा ' निःक्रिय ' होणें हा गीनेप्रमाण खरा सन्यास होत नमून फक्त फलागा
 मोटावा, कामे वधींय मोडू नयेत अगा गातेचा वाचम मिद्धान्त आहे हें मागे अनेक वेग

सांगितलें आहे. गी. ५. २ व ६ १, २ पदा) ” (आम्हांहि त्याच्या या अशास्त्रीय म्हण-
ण्याचें सविस्तर परीक्षण तेथल्या तेथेंच केलें आहे, तेंहि वाचकांनीं अवश्य पहावें. गी. भा.
पृ. ३०० ते ३०६; ४६९ ते ४९०; ५३५ ते ५५९ पदा. येथें एकच गोष्ट सांगणें अवश्य
आहे, ती ही का, गीता हा ग्रंथ जर वैदिकसंप्रदायाचा असून वेदार्थनारभूत असेल, मुगत
बुद्ध्याच्या दर्शनाप्रमाणें भगवानाचें तें स्वकपोलकल्पित मत नसेल ‘तर निरग्नि व
निष्क्रिय होणें हा गरा मन्यास होत नाहीं’ हें म्हणणें सर्वथा अप्रयोजक आहे.
भगवानाच्या स्वकपोलकल्पित मनाचा वेदाचार्य व्यासानीं श्लोकरूपानें कधींहि सप्रह केला
नमता, शिष्टाना त्याचा परिग्रह केला नमता, उत्तरमीमांसेत तिचा ‘स्मृति’ म्हणून प्रमाण-
त्वानें उल्लेख झाला नमता. गीतेंत यथाचा धर्म मागितलेला आहे. भगवानाना शानीं व
अशानीं जिज्ञासु यासाठीं ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा अशा दोन निष्ठा मागितल्या आहेत. निष्क्रिय
योगी उभयविभ्रष्ट होऊन नाश पावत नाहीं ना ? गी. भा. पृ. ५९९ असें विचारलें आहे.
त्यार्थी ‘कर्म कधींच सोडू नयेत, असा गांतेचा कायम सिद्धान्त आहे’ हें म्हणणें भयकर
धाटसाचें आहे. ‘ज्ञानाधिकार प्राप्त होण्यापूर्वीं कर्मोधिकान्यानें कर्मत्याग करू नये,’ हा
गांतेचा कायम सिद्धान्त असून तो वैदिक संप्रदायाला मुळींच सोडून नाहीं.) “ म्हणून
‘अनिकेत’ या पदाचा अर्थ घरदार सोडणें, असा न घेता गीतेंतील कर्मयोगाला जुळेल
असाच घेतला पाहिजे. ” (पण सन्यासमार्गी अर्थात् अद्वैती टीकाकार ‘घरदार सोडणें’
असा अर्थ करीत नाहींत. आचार्यांनीं केलेला अर्थ वर प्रत्यक्ष आहेच. शंकरानंद, मधुसूदन,
श्रीधर, भाष्योत्कर्षदापिकाकार वगैरे इतर टीकाकारहि आचार्यांप्रमाणें ‘नियत निवासराहित’
असाच अर्थ करितात. नीलकंठ ‘अनिकेतः गृहशून्य कुटीरमपि वासार्थं नारभते’ असा
करितात. असें जरी आहे तरी ‘अनिकेत’ हा सन्यास्याचा धर्म आहे, असें त्याचें म्हणणें
आहे व तें सकारण आहे, याबद्दल वाद नाहा. पण रहस्यकाराना तेंच नको आहे, म्हणून ते
म्हणतात—) “अनिकेत म्ह० घरदार सोडणारा असा अर्थ न करिता गृहादिकाचे ठायीं ज्याच्या
मनाचें विहाड गुप्तून राहिलेले नाहीं, असा अर्थ होतो. ” (वर अर्थांत ‘ज्याचें कर्मफला-
शरूप विन्हाड’ अमें म्हटलें आहे व येथें ‘मनाचें विहाड’ असें म्हटलें आहे. हा विरोध
लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. ‘निकेत व आश्रय या दोन शब्दाचा अर्थ जरी एकच’ असला
तरी ‘निकेत’ शब्दाचा मुख्य अर्थ ‘निवासस्थान’ हा आहे, हें विसरता वामा नये. आश्रय
म्ह० आधार या अर्थी ‘निकेत’ शब्द योजिता येणार नाहीं. उदा०—‘याला मोट्या माणसाचा
आश्रय आहे,’ या ठिकाणीं ‘याला मोट्याचा निकेत आहे,’ अमें म्हणता येणार नाहीं.
शिवाय ‘अनिकेत’ हा शब्द सन्यासप्रकरणातच येतो, कर्मकांडात—कर्मप्रकरणानें येत
नाहीं, हेंहि लक्षात ठेवलें पाहिजे.)

रहस्यकार पुन. म्हणतात—“तमेंच वर सोळाव्या श्लोकात ‘मर्वांरभपरित्यागी’ असा जो शब्द
आहे त्याचा अर्थहि ‘मर्ब कर्म किंवा उचोग सोडणारा’ असा न करिता (आचार्य तसा करीत
नाहींत.) ‘ज्याचे समारभ फलाशानिरहित त्याचीं कर्म शानानें दग्ध होतात’ (गी. ४. १९) या
श्लोकाशीं समानार्थक अर्थात् ‘काम्य आरभ म्ह० कर्म सोडणारा’ असाच करावा लागतो, हें
१८.२ आणि १८-४८-४९ या श्लोकावरून सिद्ध होतें. ” पण अ. ४ श्लो. १९ याचा अर्थ ते
म्हणतात तसा नाहीं. (गी. भा. पृ. ४११ पदा.) शिवाय ‘ज्याचे सर्व समारभ फलाशारहित

त्याची कमें शानानें दग्ध होतात ' हा कार्यकारणभावच चुकीचा आहे. कारण शानानि सर्वच कर्माना जर दग्ध करण्यास समर्थ आहे तर ' ज्याचे समारम्भ फलाशारहित, ' हें आणखी त्या शानाच्या गळ्यात लोटणें कशाला पाहिजे ? ' शानानिः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ' (गी. भा. ५-३७ पृ ४५६) येथें तसें काहीं सांगितलेलें नाहीं. अर्थात् रहस्यकाराचा त्या श्लोकाचा अर्थ चुकला आहे. अ. १८. श्लोक २ यात ' काम्य कर्मांच्या त्यागाला सन्यास म्हणतात व सर्व कर्मफळागाला त्याग म्हणतात ' असा दोन प्रकारचा गौण सन्यास सांगितला आहे. त्याचा ' सर्वाभपरित्यागी ' या श्लोकाशी काहीं संबंध नाही. कारण येथें सर्वाभभाचा साक्षात् परित्याग सांगितला आहे. गौण परित्याग सांगितला नाहीं. त्यामुळे ' सर्वाभ ' म्ह० ' नुस्तीं काम्य कर्म-उद्योग ' हा अर्थ अग्राह्य होय. ते पुढें म्हणतात- " धरादारात, बायकामुलात किंवा जगाच्या इतर व्यवहारात ज्याचें चित्त गुंतलेलें असतें त्याला त्यापासून पुढें दुःख होतें, म्हणून या सर्व गोष्टीत मन गुंतवून ठेवूं नये. एवढेंच गीतेचें सांगणें आहे. " एकूण गीता ' धरादारात वगैरे मन गुंतविल्यास पुढें दुःख होतें म्हणून तें त्यात गुंतवून ठेवूं नये, ' एवढेंच सांगते. या पेक्षा अधिक काहींच सांगत नाहीं ! आणि तेवळानेंच मोक्ष मिळतो! ठीक, फार सोपा युक्ति आहे! गीतेचा अर्थ अगदीं निःसंशय कळला, यात शका नाहीं. पण पुष्कळ व्यसनी लोकांचेहि मन धरादारात, बायकामुलात वगैरे गुंतलेलें नसतें. तेव्हा तेहि स्थितप्रज्ञ कर्मयोगीच कीं काय ! रहस्यकार म्हणतात- " गीतेत मनाची वैराग्ययुक्त येतात. हेच शब्द स्मृतिग्रंथातून मनाच्याच्या वर्णनात आले आहेत. पण तेवढ्यावरून कर्मत्यागरूप सन्यासच गीतेत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणता येत नाहीं. कारण ज्याच्या बुद्धीत हें वैराग्य पूर्ण भिनलें अशा शानी पुरुषानेंहि याच विरक्त बुद्धीनें फलाशा सोडून शास्त्रनः प्राप्त होणारीं कर्म केलाच पाहिजेत, असा या बरोबरच गीतेचा दुसरा निश्चित सिद्धान्त आहे. " (आम्ही रहस्यकाराना झालेला भ्रम म्हणतो तो हाच होय. ' वैराग्य पूर्ण भिनलें आहे व शानहि आहे, पण सन्यास मात्र नव्हे, ' हा दुराग्रह नव्हे का ? आचार्य निवृत्तिमार्गाला ' ज्ञान-वैराग्यलक्षण ' म्हणतात (गी. भा. पृ. २ पहा.) रहस्यकार गीतेत ज्ञानवैराग्य कबूल करितात. पण ज्ञाननिष्ठा मान कबूल करीत नाहीं ! ते ' शास्त्रतः प्राप्त कर्म ' ' चातुर्वर्ण्यविहितकर्म ' असा एक शब्द मध्येंच घालून ठेवीत असतात. पण कर्म जशीं शास्त्रतः प्राप्त तसा कर्मत्याग शास्त्रनः प्राप्त नाहीं कीं काय ! शिवाय ज्ञाननिष्ठानेंहि कर्म केलाच पाहिजेत असा आग्रह गीता मुर्खांच करीत नाहीं. कर्माधिकार्यानें कर्मच केला पाहिजेत, हा वैदिक संप्रदायाचाच आग्रह आहे. एकट्या गीतेचाच नव्हे. आचार्यहि अतिरिक्त अथ वर्माधिकार्यानें धर्मसंन्यास करावा, असें कधीच व कोठेंच म्हणत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांचा सन्यासमार्ग-अद्वैत भाष्य-टीकावारावरील गृहजन्म व्यर्थ आहे. प्रस्तुत टीपेच्या शेवटी रहस्यकार म्हणतात- " आणि हा पूर्वापर सर्व संबंध लुप्तान न घेता ' अनित्य ' शब्दासारखे वैराग्यबोधक शब्द गीतेत आढळले कीं तेवढ्यावर मदार ठेवून कर्मसन्यासपर मार्गच गीतेत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणणें बरोबर नाहीं. " पण बस्तुतः रहस्यकारच पूर्वापर संबंध लुप्तान न घेता निराधार प्रतिपादन करीत मुदतान; वेचवत आम्ही त्यांची पुष्कळ उदाहरणे दिली आहेत, तथापि सजुक्ति व अगदीं सुमंथक व्याख्यान

दिस्मृत्यन्तरात्—कारण 'नागारे०' इत्यादि याविपर्या दुसरीहि स्मृति आहे. (' न कुडये नोदके सज्ञो न चैले न त्रिपुंकरे, नागारे नासने नाज्ञे यस्य वै मोक्षवितु स ' असे तें सर्व स्मृतिवचन आहे. त्याचा अर्थ—ज्याचा संग—आसक्ति घराची भित किंवा बुट वगैरे, पाणी, वस्त्र, पुंकर तीर्थ किंवा वैकुंठादिक लोक, घर, आसन, अन्न यामध्ये नसते तो मोक्षवेत्ता—मोक्षाधिकारी होय,)—स्थिरमतिः—स्थिरा परमार्थवस्तु-विषया मतिः यस्य सः स्थिरमतिः—स्थिरमति म्ह० ज्याची परमार्थवस्तुविषयक मति—बुद्धि स्थिर असते तो स्थिरमति होय. (ज्याची मति परमात्म्यामध्ये जगदीं स्थिर—दृढ झालेली असते तो स्थिरमति)—भक्तिमान् नर मे प्रियः—असा भक्तिमान् नर मला प्रिय आहे. [येथे पुनः पुन भक्तीचे जे ग्रहण केले आहे तें भक्ति परमार्थ ज्ञानाचा उपाय आहे व परमार्थ ज्ञान हाच मोक्षमार्ग आहे हें सुच विषयासाठी आहे] १९

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—ये श्रद्धधानाः मत्परमा भक्ता.—जे श्रद्धावान् मत्परम झालेले भक्त—माझे एकनिष्ठ भक्त—इद यथोक्त धर्म्यामृतं—हे वर सांगितलेले धर्माला सोडून नसलेले—धर्मरूप अमृत—मोक्षाचे साधन—पर्युपासते—करितात—वरील मोक्षसाधनाचे अनुष्ठान करितात—तसे आचरण करितात—ते—ते श्रेष्ठ भक्त—जे—मला—परमेश्वराला—अतीव—अतिशयच—प्रिया—प्रिय आहेत.

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरस्योपासकाना निवृत्तसर्वेपणाना संन्यासिना परमार्थज्ञानानिष्ठानां धर्मजात प्रकान्तमुपसंहियते—ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृत धर्मादनपेत धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्य सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमा परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सूचितं तद्यथायथोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णो परमेश्वरस्या-

करणारावरच उलट स्वप्न चा दोष लादण्यास तयार । तेदा आता या 'काशलाची' ऊर्फ योगाची तारिफच करावयास पाहिजे कीं नको ? गौतम गौण किंवा मुख्य कर्मसंन्यासपर वचनं शक्य आहेत किंबहुना अर्जुनास सांगितलेला कर्मयोग हाहि एक प्रकारचा संन्यासच आहे तो सात्त्विक त्याग आहे तथापि रस्वकाराची गंतिला कर्मयोगशास्त्र म्हणण्याची तयारीच आहे. असा प्रकारची शुद्ध वकीली भावार्थादि पारमार्थिकाच्या कृतात जादवर्ज केव्हाच शक्य नाही.

तीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं
धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

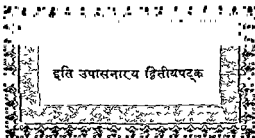
इति श्रीमत्परमहमपरिव्राजकाचार्यागोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती
श्रीभगवद्गीतानामध्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—अक्षरस्य उपासकानां निवृत्तसर्वपणानां परमार्थज्ञाननिष्ठा-
नां संन्यासिनां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिना प्रक्रान्तं धर्मजातं उपसं-
ह्रियते—अक्षराची उपासना करणाऱ्या, सर्व एयाणापासून निवृत्त झालेल्या परमार्थ
ज्ञाननिष्ठ संन्याशाच्या ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां० ' या श्लोकापासून सागावयास आरंभिलेल्या
सर्व धर्मांचा उपसंहार केला जातो ['अद्वेष्टा० ' या श्लोकापासून सागण्यास सुरू केलेल्या
संन्याशाच्या धर्मांचा उपसंहार 'ये तु०' या श्लोकाने करतात—]—ये तु संन्यासिनः
—जे संन्यासी—धर्म्यामृतं—धर्मात् अनपेतं धर्म्यं च तत् अमृतं च तत् अमृ-
तत्वहेतुत्वात्—धर्म्यामृताला—धर्मापासून अनपेत—दूर न झालेले—धर्माला सोडून
नसलेले असे, व तेंच अमत—अमृतत्वाचें निमित्त असल्यामुळे अमृत—धर्म्यामृत—धर्मरूप
मोक्षसाधन—इदं ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां० ' इत्यादिना यथोक्तं—असे हें 'अद्वेष्टा
सर्वभूतानां० ' इत्यादि गत ग्रंथाने सांगितलेले धर्म्यामृत—अद्विधानाः सन्तः पर्यु-
पासते—अनुतिष्ठन्ति—परम श्रद्धावान् होत्साते उपासितात, त्याचें अनुष्ठान करतात
—मत्परमाः—यथोक्तः अहं अक्षरात्मा परमः—निरतिशया गतिः येषां ते
मत्परमा—मत्परम म्ह० वर सांगितलेल्या प्रकारचा मी अक्षरात्मा, ज्याची निरति-
शय गति आहे ते मत्परम होत.—च मद्भक्ताः—उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां
भक्तिं आश्रिता—व माझे भक्त—उत्तम परमार्थ ज्ञानरूप भक्तीचा आश्रय केलेले असे
असतात—ते मे अतीव प्रियाः—ते मला अतिशयच प्रिय आहेत. (चवथ्या पादाचें

१ येथे मुळान 'भक्तास्ते अतीव मे प्रिया.' असे असत्ताना रहस्यकारांनी 'भगवद्भक्त
कर्मयोग्याचें या श्लोकात वर्णन केले आहे' असे बेशुद्ध म्हटले आहे. पण या सबंध अध्या-
यात कर्मयोग्याचा कोण्ड अस्पष्टि उल्लेख नाही. सगुण व निगुण उपासकांचेंच यात वर्णन
आहे, हें वाचकांच्या सहज लक्षात येईल. अगो, रहस्यकारांनी देवटच्या म्० २० व्या
श्लोकावरील टीपेत गी ६. ४७. ७. १८. यातील 'हानी भक्त श्रेष्ठ' या म्हणण्याचा गी.
९. २९. यातील 'मला सर्व सारखे, अमुक प्रिय व अमुक द्वेष्य नाही' या वर्णनाशीं विरो-
ध येतो अने मानून त्यातील एक वर्णन सगुणोपासनेचें किंवा भक्तिमार्गातील आणि दुसरें
अध्यात्मदृष्ट्या किंवा कर्मविषयकदृष्ट्या असा विरोधपरिहार करण्याचा प्रयत्न केला आहे,
पण तो निराधार असल्यामुळे सर्वथा उपेक्ष्य होय. ती दोन्ही वर्णने ज्ञानमार्गदृष्ट्याच—तत्त्व-
ज्ञानाच आहेत. ज्ञान निराळे, अध्यात्म निराळे, भक्तिमार्ग निराळा, कर्मयोग निराळा, या
सर्व निराधार वचन आहेत. एकाच ज्ञानयोग्याची ती सर्व अंगे आहेत, व गीनेच याच
दृष्टीने त्याचें भगवद्गीतावाचने वर्णन आहे. हें परमरहस्य न कळल्यामुळे रहस्यकारांचें गीता-
रहस्य सर्वथा सदेव व अमात झाले आहे.

तात्पर्य सांगतात-)- 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं०' इति यत् सूचितं तत् व्याख्याय 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया' इति इह उपसंहृतं—'मी ज्ञान्याला अत्यंत प्रिय आहे' असे (गी भा ७ १७ पृ ६३०) जें मुचविलें होतें त्याचेच व्याख्यान करून 'भक्तास्तेऽतीव०' या चरणानें त्याचाच येथें उपसंहार केला आहे. [हे पूर्वोक्त सर्व धर्म ज्ञानी पुरुषाचीं लक्षणें जरा असलीं तरी जिज्ञासूचीं ताच साधनें आहत यास्तव जिज्ञासूनें त्यांचें मोठ्या यत्नानें अनुष्ठान करावें, अस सांगतात-]-यस्मात् यथोक्तं इदं धर्म्यामृतं अनुतिष्ठन्—ज्याअर्थीं वर सांगितलेल्या या धर्म्यामृताचे अनुष्ठान करणारा—मे भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव प्रियः भवति—मला—भगवान् विष्णूला—व्यापक परमेश्वराला अतिशय प्रिय होतो—तस्मात् विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणा मुमुक्षुणा इदं धर्म्यामृतं यत्नतः अनुष्ठेयं इति वाक्यार्थ—स्वाअर्थीं विष्णूच्या प्रिय परमधामास—परम पदास प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूने या धर्म्यामृताचे मोठ्या प्रयत्नानें अनुष्ठान करावें, असा या सर्व 'अद्वेष०' इत्यादि वाक्याचा भावार्थ आहे [याप्रमाणे या अध्यायात—सौपाधिक—ईशस्वरूपाच्या ध्यानाचा परिपाक झाला असतां निरुपाधिक स्वरूपाचें अनुसंधान करणाऱ्या, 'अद्वेष सर्वभूताना०' इत्यादि प्रधानें सांगितलेल्या धर्मांनीं युक्त असलेल्या व ध्रुवणादिकाची आशुत्ति करीत असलेल्या मुख्य अधिकाऱ्यालाच तत्त्वशास्कार होतो व त्यामुळेच ज्याअर्थीं मुक्ति मिळते, त्याअर्थीं साक्षात्काराला कारण होणाऱ्या वाक्यार्थज्ञानाचा निपय असा जो तत्पदार्थ त्याचें अनुसंधान करावें, असे सिद्ध झाले] २०.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेच्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग—उपाय—शास्त्रातील भक्तियोगनावाचा बारावा अध्याय विष्णुसंस्कृत सान्वयार्थ—सटीप—भाष्य—भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

अध्याय तेरावा.

प्रकृतिपुरुषविवेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग.)

सप्तमेश्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा संसार-हेतुत्वात्परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जग-दुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते ॥

भाष्यार्थ—(गीतेच्या पहिल्या पटकांत त्वंपदार्थ व मधल्या पटकांत तत्पदार्थ सांगितला. आता हे तिसरे पटक आरंभिलें जाते. हे तत्त्वज्ञानप्रधान आहे. त्यात महा-वाक्याचा अर्थ निश्चित केला आहे. या पटकाच्या पहिल्या क्षेत्राध्यायाचें व्याख्यान आ-रंभण्यासाठीं मागील अर्थाचा अनुवाद करितात—)**—सप्तमे अध्याये ईश्वरस्य द्वे प्रकृती निर्दिष्टे—**सातव्या अध्यायात ईश्वराच्या दोन प्रकृती सुचविल्या (' ईश्वराच्या दोन प्रकृती ' असे म्हणून त्याच्या स्वातंत्र्याचें निवारण केले आहे. म्ह० त्या प्रकृती स्वतंत्र नाहींत ईश्वराधीन आहेत, असे सुचविलें आहे)—**त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा—**त्यातील सत्त्वादि त्रिगुणात्मिका व भूमि, जल, इत्यादि आठ प्रकारें भिन्न झालेली प्रकृति अपरा आहे. (ती अपरा का ? उत्तर—)**—संसारहेतुत्वात्—**संसा-राला कारण होणारी असल्यामुळें अपरा—**च अन्या जीवभूता-क्षेत्रज्ञलक्षणा परा—**आणि दुसरी जीवभूत-क्षेत्रज्ञरूप प्रकृति परा (ती परा का ? उत्तर—)**—ईश्वरात्मिका—**ती ईश्वरस्वरूप असल्यामुळें परा. (पण ईश्वराला या दोन प्रकृति कशासाठी आहेत ? त्यानें जगत्कारण व्हावे म्हणून त्या आहेत, असे उत्तर—)**—याभ्यां-प्रकृतिभ्यां ईश्वरः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते—**ज्या दोन प्र-कृतींच्या योगानें ईश्वर जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांच्या कारणत्वात् प्राप्त होतो, त्या दोन प्रकृतींमुळें परमात्मा सृष्टपादिकांचें कारण होतो. (याप्रमाणे गतायांचा अनुवाद करून प्रस्तुत अध्यायाच्या आरंभाचा प्रकार सांगतात—)**—तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षण-प्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत्ः ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्यायः आरभ्यते—**असे अमन्यामुळें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या स्वरूपाच्या दोन प्रकृतींच्या निरूपण-द्वारा प्रकृतिमान ईश्वराच्या तत्त्वाचें निर्धारण करण्यासाठीं हा क्षेत्राध्याय आरंभिला जातो. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञस्वरूप दोन प्रकारच्या प्रकृतींचें निरूपण करून त्यांच्या द्वारा ईश्व-राच्या स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठी हा अध्याय आरंभिला आहे.]

अतीतानन्तराध्याये चाद्रेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावद्दध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्-
प्रज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते यतन्त इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तावज्ज्ञानेन
पुना यथोक्तधर्मांशरणाद्गणतः प्रिया भवन्तीत्येयमर्थेध्यायमध्याय आरभ्यते । प्रकृ-

तिश्च त्रिगुणारिम्का सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरपस्य भोगापवगार्थकतंय-
तया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं संघात इदं शरीरं तदेतत्—

भाष्यार्थ—(याप्रमाणं दूरच्या सातव्या अध्यायाशी असलेला या अध्यायाचा संबंध दाखवून आता, त्याचा मागच्या अध्यायाशी काय संबंध आहे, तें सांगण्यासाठी त्या अध्यायातील मुख्य विषयाचा अनुवाद करितात—)**—**धर्तात-अनन्तराध्याये च ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां० ' इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिः तावत् तत्त्व-
ज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा (उक्ता)—आणि मागे नुस्त्याच संपलेल्या १२ व्या अध्यायांत ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां० ' इत्यादि श्लोकानें जोवर अध्यायाची परिसमाप्ति होई तोवर तत्त्वज्ञानी संन्यास्यांची निष्ठा सांगितली. (पण ' निष्ठा ' म्हणजे काय तें सांग-
तात—)**—**यथा ते वर्तन्ते इति एतत् उक्तं—ज्याप्रकारें ते वर्तन करितात—धर्मा-
नुष्ठान करितात, तें सर्व पूर्वीक प्रकारें सांगितलें. (याप्रमाणें अव्यवहित म्ह० अगदीं मागच्याच अध्यायांतील अर्थाचा अनुवाद करून त्याचा या अध्यायाशी संबंध काय आहे तो सांगतात—)**—**ते पुनः केन तत्त्वज्ञानेन युक्ता. यथोक्तधर्माचरणात्
भगवतः प्रियाः भवन्ति—पण ते कोणत्या तत्त्वज्ञानानें युक्त होत्यातें वाराव्या अध्यायात सांगितलेल्या धर्माचें आचरण करून भगवानास प्रिय होतात ? [भगवानाला आवडतात ?]—इति एवमर्थः च अयं अध्यायः आरभ्यते—तें तत्त्वज्ञान सांगण्यासाठीं हि हा अध्याय आरंभिला जातो. [या अध्यायाच्या आरंभाचें हें दुसरें प्रयोजन आहे. अहोपण, विचित्र सुखदुःख भोगणाऱ्या व प्रत्येक शरीरात भिन्नभिन्न

१ आचार्यांनीं या अध्यायाच्या आरंभाचा दोन कारणें सांगितलीं. एक व्यवहित सवधानें म्ह० दूरच्या सातव्या अध्यायाशीं असलेल्या भवधानें व दुसरें अव्यवहित सवधानें म्ह० गेल्या वाराव्या अध्यायाशीं असलेल्या संवधानें. ' सातव्या अध्यायात सांगितलेल्या पर व अपर या दोन प्रकृतींच्या निरूपणाच्या द्वारा ईश्वराच्या स्वरूपाचा निश्चय करणें, हें एक व वाराव्या अध्यायात सांगितलेल्या धर्माचें आचरण करून कोणत्या तत्त्वज्ञानानें युक्त झालेले शानी मक्त भगवानास प्रिय होतात, तें सांगणें, हें दुसरें अध्यायाच्या आरंभाचें कारण आहे, ' असें आचार्य म्हणतात. रहस्यकारांनीं हि तमाच काहींसा सवध लावण्याचा यत्न केला आहे. तथापि त्यात सिद्धान्तापेक्षा अपभिद्धान्तच अधिक आहे. कसा तो पहा—“अनिर्देश्य व अव्यक्त परमेश्वराचें बुद्धीनें चिंतन करून अतरे मोकळ मिळतो, हें जर सरे आहे तरी त्यापेक्षा श्रद्धेनें परमेश्वराच्या प्रत्यक्ष व व्यक्त स्वरूपाची भक्ति करून परमेश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्म करीत गेल्यानें तोच मोकळ मुलभ रितानें मिळतो. ” (अव्यक्त परमेश्वराचें मात्र बुद्धीनें चिंतन करितात, व व्यक्त परमेश्वराची भक्ति ढोळ्यानीं करितात वाटते ? शिवाय परमेश्वराचें प्रत्यक्ष किंवा व्यक्त स्वरूप कोणतें ? दगडाचा मूर्ति, हें ? पण भगवान् म्हणतात—
अबुद्धयः मा व्यक्तिभापन्न मन्यन्ते [अ. ७ श्लो. २४ गौ. भा. पृ. ६३६] ' व्यक्त स्वरूपाची भक्ति करून परमेश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्म करीत गेल्यानें ' यातील ' सर्व कर्म ' कोणतें ? तमेंच, मक्त भक्ति जर करीत आहे तर त्याबरोबरच सर्व कर्म करावा ? भक्तीचा योग्यता प्राप्त होण्यासाठीं नित्य-नैमित्तिक कर्म विहित आहेत. असे, ' तोच मोकळ ' या म्हणण्यात काय

स्वारस्य आहे ? मोक्ष कांहीं दहा-पाच आहेत की काय ? 'मुलम रीतीने,' म्हणजे काय ? क्रमाक्रमानेंच की त्याहून काहीं निराळा अर्थ आहे ? असो) पुढे म्हणतात—“ सातव्या अध्यायांत जें ज्ञानविज्ञान मागण्यास सुरवात केला तें एवढ्यानेच संपत नाही. ” (तर-मग 'अशेषतः सविज्ञानं ज्ञानं वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा अन्यत् शतान्य न अवशिष्यते' [गी.भा. अ. ७. २ पृ. ६१५] हें भगवानांनीं खोटेच सांगितलें आहे म्हणावयाचें) ” “ परमेश्वराचें पूर्णज्ञान होण्यास बाह्य सृष्टीच्या क्षराक्षरविचाराबरोबरच मनुष्याचें शरीर आणि आत्मा किंवा क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ याचाहि विचार करावा लागतो. ” (क्षेत्र म्ह० नुस्तें मनुष्याचें शरीर व क्षेत्रज्ञ म्ह० मनुष्याचा आत्मा हें म्हणणें अयोग्य आहे. क्षेत्र म्ह० शरीरमात्र—अपरा प्रकृति व क्षेत्रज्ञ म्ह० जीव—परा प्रकृति या अध्यायाचा सातव्या अध्यायाशीं या दोन प्रकारच्या प्रवृत्तीपुरताच सवध आहे. त्यातील ज्ञान-विज्ञानाशीं याचा सवध नाही. गीतेतील प्रत्येक अध्याय हा एकेक स्वतंत्र पूर्ण योग आहे. त्यातील मुख्य प्रतिपाद्य अपूर्ण केव्हाच नसतें तथापि त्यातील काहीं प्रामाणिक जेहेतान्चा विस्तार करण्यासाठी निराळा अध्याय आरम्भिलेला दिसतो. पण त्या त्या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय अपूर्ण आहे, असें कोणालाहि दाखविता येणें शक्य नाही. सातव्या अध्यायातील या प्रकृतिद्वयाप्रमाणेंच नवव्या अध्यायातील दैवी व आसुरी किंवा राक्षसी प्रकृतिहि सोळाव्या अध्यायात सविस्तर वर्णिली आहे. पण तेवढ्यावरून 'नवव्या अध्यायातील राजविषा-राजगुह्ययोग तेवढ्यानेच पुरा होत नाही, क्षणून सोळावा अध्याय आरम्भिला आहे,' असें क्षणता येत नाही. तसेंच 'बाह्य सृष्टीच्या क्षराक्षरविचाराबरोबरच' ह्याणजे काय ? बाह्य सृष्टीचा क्षराक्षरविचार या शब्दापासून काहीं अर्थबोधच होत नाही) “ तसेंच जट प्रकृतीपासून सर्वव्यक्त पदार्थ निर्माण होनात, हें जरी सामान्यतः कळेल, तरी प्रकृतीच्या कोणत्या गुणामुळे हा विस्तार होतो व ह्याचा क्रम काय हें सांगितल्याखेरीज ज्ञान-विज्ञानाचें निरूपण पूर्ण होत नाही. म्हणून तेराव्या अध्यायात प्रथम क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार व पुढे चार अध्यायात गुणत्रयविभाग सांगून अठराव्या अध्यायात एकदर सर्व विषयाचा उपसंहार केला आहे. ” (हा पूर्वोत्तर सवध किती अस-बद्ध आहे, हें थोड्याशा विचारांनेच दाखविता येण्यासारखें आहे—'कोणत्या गुणामुळे हा विस्तार होतो व त्याचा क्रम' पुढील अध्यायात दाखविलेला नाही. तसेंच पुढील चार अध्यायात गुणत्रयविभाग सांगितलेला नाही फक्त चवदाव्या अध्यायात गुणत्रय-विभाग आहे. पण तोहि विभाग 'कोणत्या गुणामुळे हा विस्तार होतो,' हें सांगण्यासाठी नसून सत्त्वादि गुण क्षेत्रशाला बद्ध कर्मे करितात व गुणातीत कर्मे न्हवें, हें मुख्यतः सांगितलें आहे व या ज्ञानालाहि 'सर्व ज्ञानातील उत्तम ज्ञान' म्हणून 'या ज्ञानानें सर्वं भुनी परममर्ताला गेले आहेत. या ज्ञानाच्या आश्रयानें माझ्या स्वरूपास प्राप्त झालेले ज्ञानी कृपाच्या आरमी उत्पन्न होत आहेत व कल्पान्तों मरत आहेत,' अशी त्याची स्तुति केली आहे. त्यावरून 'हें ज्ञान सातव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञानाच्या पूर्तीसाठी आहे,' हें त्याचें म्हणणें अयोग्य आहे. पंधराव्या अध्यायात गुणत्रयविभागानें नावहि नसून सत्ता-वृक्षाचें वर्णन आहे व त्यालाच 'गुह्यतमं ज्ञानं' म्हटलें आहे. सोळाव्या अध्यायात देव व आसुर सपत्तीचें वर्णन आहे. मन्त्राच्या अध्यायात माय साखिवादि भेदानें त्रिविध श्रद्धा, तीन प्रकारचा यज्ञ, त्रिविध दान व नव मागितलें आहे. पण तोहि गुणत्रयविभाग

असणान्या जांवाचें क्षेत्रज्ञासीं ऐस्य संभवत नाहीं, अर्था आशंका घेऊन सुखदुःखादि-
रूप ससार हा आत्म्याचा धर्म नसून क्षेत्राचा धर्म आहे हे सांगण्यासाठीं क्षेत्राच्या म्ह०
शरीरेंद्रियसंघातान्या उत्पत्तीचा प्रकार सांगतात—**च त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः**
सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता (सती) पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्य-
तया देहेन्द्रियादि-आकारेण संहन्यते—आणि ती त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्व शरीरें,
इंद्रियें व विषय यांच्या आकारानें परिणत होत्सार्ता पुरुषाचा भोग व मोक्ष हीं दोन
प्रयोजनें सिद्ध वरून देण्यासाठीं देह व इन्द्रियें यांच्या आकारानें संघात पावते, या आ-
कारानें मूर्त बनते.—**स अर्थ संघातः इदं शरीरं—**तो हा शरीरेंद्रियसंघातच हे
शरीर आहे.—**तत् एतत् (श्रीभगवान् उवाच)—**तेंच हें शरीर भगवान् सागत आहेत.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

अन्यथार्थ—हे कौन्तेय—हे कृतिपुत्रा अजुंना!—इदं शरीरं—हें शरीर—
क्षेत्रं इति—क्षेत्र आहे, असें—अभिधीयते—म्हटलें जातें.—य—जो—एतत्
—याला—वेत्ति—जाणतो—तं—त्याला—क्षेत्रज्ञः—क्षेत्रज्ञ—इति—असें—त-
द्विदः—क्षेत्र-क्षेत्रज्ञवत्ते—प्राहुः—सांगतात. १.

इदमिति सर्वानाम्नोकं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षतप्राणाक्षयाक्षरणा-
क्षेत्रवद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवशब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवम-
भिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी
करोति स्वाभाविकेनोपदेशिकेन वा वेदनेन विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं
प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः ।
के तद्विदस्तां क्षेत्रक्षेत्रज्ञां ये विदन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

सांगण्यासाठीं नमून राजस व तामस शब्दा, यज्ञ, दान व तप यांचा त्याग करून सात्त्विक
शब्देन सात्त्विक यज्ञादिकांचें अनुष्ठान करावें म्हणून आहे कारण त्यालाहि जर ' गुणत्रय-
विभाग सांगण्यासाठीं ' म्हटलें तर अठराव्या अध्यायानेंच काय अपराध केला आहे? कारण
त्यातहि ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति, व सुख यांचा सात्त्विकादि भेद मागितला आहे.
यास्तव रहस्यकाराची बरीच पूर्वोक्त सगति सर्वथा चुकीची आहे. तथापि ते पुढें म्हण-
तात— " तृतीय पडाध्यायां ही स्वतंत्र नमून कर्मयोगसिद्धार्थ ज्या ज्ञानविज्ञानाच्या
निरूपणास सातव्या अध्यायात सुरुवात झाली त्याचीच पूर्तता या पडाध्यायांत केली आहे.
(गी. २. ५ ४५७ ते ४५९ पदा) " (पण हें म्हणणें आता कितपत खरें मानावयाचें
तें वाचक जाणतीलच ! कारण त्याविषया आम्हां या पूर्वीहि बरेच लिहिलें आहे.
(५. ६१४, ८१९ पदा.)

भाष्यार्थ—इदं इति सर्वनाम्ना उक्तं शरीरं इति विशिनष्टि—‘इदं-हे’ या सर्वनामाने सांगितलेले—म्ह० प्रत्यक्ष दिसण्यास योग्य असलेले जें काही तेंच ‘शरीरं’—शरीर या शब्दाने विशेषरूपाने व्यक्त करितात. [‘इदं’ म्ह० हे, अर्थात्च ते द्रष्टव्याचा विषय होणारे, यावरूनच द्रष्टा आत्मा त्याहून भिन्न आहे, हे सिद्ध होते. शरीर आत्म्याहून भिन्न आहे, हे ‘क्षेत्र’ या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगून त्यावरूनहि व्यक्त करितात—]—हे कौन्तेय, क्षत्राणात् क्षयात् क्षरणात् वा क्षेत्रवत् अस्मिन् कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रं इति—हे कुंतीपुत्रा, क्षतापासून रक्षण करीत असल्यामुळे, स्वतः क्षय-नाश पावत असल्यामुळे, क्षरण-हळू हळू क्षय होत असल्यामुळे किंवा क्षेत्राप्रमाणे-शेताप्रमाणे शेतात पेरलेले बीं जसे फल देते त्याप्रमाणे यात कर्मफलाची निष्पत्ति होत असल्यामुळे ‘क्षेत्र’ असे (‘क्षेत्रमिति’ येथील ‘इति’शब्दाचा अर्थ)— इतिशब्दः एवशब्दपदार्थकः—‘क्षेत्रं’ या शब्दापुढील ‘इति’ हा शब्द ‘एवं’ या शब्दाचा जो अर्थ त्याअर्थी आहे, म्हणजे—क्षेत्रं इति एवं अभिधीयते-कथ्यते—क्षेत्र असे म्हटले जाते, शरीर ‘क्षेत्र’ या शब्दाने सांगितले जाते. शरीराला क्षेत्र असे म्हणतात. (याप्रमाणे दृश्य असलेला देह सांगून त्याहून भिन्न असलेला त्याचा द्रष्टा सांगतात—) एतत्-शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति-विजानाति आपादतलम-स्तकं ज्ञानेन विषयी करोति—या शरीराला-क्षेत्राला जो जाणतो, ज्ञानाने पायाच्या तळव्यापासून मस्तकापर्यंत त्याला विषय करतो, (कोणत्या ज्ञानाने ?)—स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विभागशः विषयी करोति तं वेदितारं ‘क्षेत्रज्ञः’ इति प्राहुः-कथयन्ति—मी मनुष्य आहे, अशा स्वाभाविक ज्ञानाने किंवा देह आत्मा नव्हे, कारण तो दृश्य आहे, अशा तत्त्वज्ञाच्या उपदेशाने झालेल्या ‘देह आपल्याहून निराळा आहे’ अशा ज्ञानाने, जो देहाला विषय करितो, त्या जाणणाऱ्याला ‘क्षेत्रज्ञ’ असे म्हणतात, ‘क्षेत्रज्ञ’ असे सांगतात. —पूर्ववत् इतिशब्दः एवंशब्दपदार्थकः एव ‘क्षेत्रज्ञः’ इति एवं आहुः—पूर्वीप्रमाणेच येथील ‘इति’शब्द ‘एवं’शब्दाचा जो अर्थ त्याच अर्थी आहे. त्यामुळे ‘क्षेत्रज्ञ’ असेच म्हणतात.—के—कोण म्हणतात ?—तद्विद्-तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विद्ः—तद्विद् म्ह० त्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाना जे जाणतात ते तद्विद् होत. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाना जाणणारे तत्त्वज्ञ या शरीराला क्षेत्र व त्याला ‘हे मी’ किंवा ‘मी आत्मा द्रष्टा व हे माझे दृश्य’ असे जाणणारा क्षेत्रज्ञे असे सांगतात.] १.

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“ पहिल्या श्लोकाने ‘क्षेत्र’ व ‘क्षेत्रज्ञ’ या शब्दाचे अर्थ दिले आहेत. ” एकूण पहिला श्लोक येथे कोशाचे काम करीत आहे ! पण ‘क्षेत्र’शब्दाचा ‘शरीर’ हा एकच अर्थ नाही. तर क्षेत्र म्ह० स्थान, तीर्थ, शेता, खोरा, शरीर असे अनेक अर्थ आहेत. यास्तव येथे ‘क्षेत्र’ या शब्दाचा पारिभाषिक अर्थ मागावयाचा आहे, मुला अर्थ मागावयाचा नाही. छांदोग्यात ज्याला ‘ब्रह्मपुर’ म्हटले आहे (छा भा. पृ. ५२५) व गीतेतच ज्याला ‘नवद्वार पुर’ (गी. भा. पृ. ५०४) म्हटले आहे ते पुर येथील क्षेत्र

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

अन्यथार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—सर्वक्षेत्रेषु—सर्वशरीररूपक्षेत्रांतील क्षेत्रज्ञं—क्षेत्रज्ञ—मां च अपि—मलाच—मी आहे, असेंहि—विद्धि—जाण.—यत्—जे—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो. ज्ञानं—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे ज्ञान—तत् ज्ञानं—ते यथार्थज्ञान म्हणून—मम—मला—मतं—संमत आहे. २.

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्य-यागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत, यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञान-गोचरमन्यद्वयशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं भूतयोर्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी कियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः ॥ १

भाष्यार्थ—एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ—याप्रमाणे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ सांगितले. [प्रत्येक प्राण्यामध्ये भेद उत्पन्न करणारे व देह असेपर्यंत अवश्य असणारे जे दुःखादि भाव ते अनात्मधर्म आहेत हे सिद्ध व्हावे म्हणून द्रष्टा देहाहून भिन्न आहे हे सांगितले. पण साख्याच्या सिद्धान्ताप्रमाणे तेवढ्याच ज्ञानाने मुक्ति मिळते असे कोणी समजू नये, म्हणून सर्व देहातील द्रष्टा क्षेत्रज्ञ एक आहे, असे सांगून आपल्या पारमार्थिक अक्षर स्वरूपाचा त्याचे ऐक्य आहे असे गतार्थाचा अनुवाद करून प्रभाच्या द्वारा दाखवितात—]—
एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ किं इति 'न' इति उच्यते—पण एवढ्याच ज्ञानाने त्यांना जाणवे का ? म्हणजे शरीर क्षेत्र आहे व त्याला जो जाणतो तो क्षेत्रज्ञ आहे, इतके ज्ञान झाले की आपल्याला मुक्ति मिळेल का ? अर्थात आणका आली असता 'नाही' एवढ्याच ज्ञानाने मोक्ष मिळत नाही, असे 'क्षेत्रज्ञं' या श्लोकाने सांगितले जाते.—क्षेत्रज्ञं—यथोक्तलक्षणं मां च अपि परमेश्वरं असंसारिणं विद्धि—जानीहि—व क्षेत्रज्ञ, ज्याचे लक्षण वर—दृश्य देहाहून द्रष्टा भिन्न आहे—असे सांगितले आहे तो क्षेत्रज्ञ मांच परमेश्वर असंसारि आहे असेंहि तू जाण. [श्लोकात 'च' व 'अपि' असे जे दोन निपात आहेत, ते 'जीवित अक्षर आहे' या ज्ञानाचा तो देहाहून भिन्न आहे या ज्ञानार्था समुच्चय करण्यासाठी आहेत यास्तव कापिल साख्यदर्शनाप्र-माणे क्षेत्रज्ञ द्रष्ट्याहून अन्य आहे एवढेच जाणू नकोस तर 'क्षेत्रज्ञं मां चापि विद्धि'

आहेच, पण सर्व अपर प्रकृतीला येथे क्षेत्र म्हणावयाचे आहे (पुढे श्लो. ५ व ६ पहा.) नसेच क्षेत्रज्ञ म्ह० मुक्ता क्षेत्राला—शरीराला जाणणारा, एवढ्याच अर्थ येथे विवक्षित नाही, तर त्या क्षेत्रावर 'हे मी' किंवा 'हे माझे' असा अभिमान ठेवणारा, अर्थात क्षेत्रज्ञ म्ह० शरीराची परा—जीवभूत प्रकृति, हा येथील क्षेत्रज्ञ शब्दाचा अर्थ आहे.

क्षेत्रज्ञ मीच आहे, असेंहि जाण, असा याचा अन्वय व अर्थ करावा. जो सर्वक्षेत्रामध्ये एक क्षेत्रज्ञ आहे तो मीच आहे जसें समज, असा संबंध भाष्यकार मुचरिंतात-]—

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“दुमन्या श्लोकात क्षेत्रज्ञ म्ह० मी परमेश्वर किंवा जें पिंडां तेंच ब्रह्मांडीं असें क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप सांगितलें आहे ” पण तें बरोबर नाही. कारण तो पहिल्या श्लोकात सांगितलेला क्षेत्रज्ञ-जीव-माही परा प्रकृति मीच अससारी परमेश्वर आहे, असेंहि जाण, असा त्याचा अर्थ आहे आचार्यांनीं वर भाष्यान ही गोष्ट अधिक स्पष्ट केला आहे येथें क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप सांगितलें नमून क्षेत्रज्ञ ईश्वरैव्य सांगितलें आहे. पण यालाच रहस्यकार ‘ जें पिंडा तें ब्रह्मांडा ’ समजतात, व त्याचा सबंध आठव्या अध्यायातील ‘ पुरुषश्चाधिदैवत ’ याच्याशीहि लाबितात पण ता कल्पना साफ चुकीची आहे. तेथें पुरुष म्ह० आदित्यादि देवतात राहणारा पुरुष अधिदैवत आहे, असें म्हटलें आहे व येथें तो क्षेत्रज्ञहि मीच आहे, असें म्हटलें आहे म्हणजे हें वाक्य ‘ तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि ’ यामागलें महावाक्य-ब्रह्मात्मैव्य मागणारें वाक्य आहे ‘ पिंडा तें ब्रह्मांडा ’ याचा अर्थ काय ? शरीर हें ब्रह्मांडाचेंच एक सूक्ष्म रूप आहे, शरीरात जें जें आहे तें तें ब्रह्मांडात आहे, असा अर्थ त वाक्य आहे क्षेत्रज्ञ म्ह० मीच जसें त्यात सांगितलेलें नाही. पुढें रहस्यकार म्हणतात—“ दुमन्या श्लोकातील ‘चापि’ मुद्रा या शब्दाचा क्षेत्रज्ञच नव्हे तर क्षेत्र देखील मीच आहे, असा अर्थ होतो ” (ही कल्पना मात्र फारच विचित्र आहे ! पण रहस्यकार त्याचें कारण काय सांगतात तें पहा-) “कारण क्षेत्र किंवा शरीर ज्या पंच महाभूतांचें बनतें तीं प्रकृतापासून झालेलीं अमूल प्रकृति परमेश्वराचीच कनिष्ठ विभूति आहे, हें सातव्या व आठव्या अध्यायात वर्णिले आहे ” (रहस्यकाराचें हें वाक्य वाचून कोणीहि तज्ज्ञ पोट धरधरून हसल्यावाचून राहणार नाही अगोदर प्रकृतीला ‘ कनिष्ठ ’ विभूति म्हणणें हें जरा अपयोजकच आहे तथापि आपण शब्दाकडे दुर्लक्ष करून विचाराकडेच पाहू ते म्हणतात—‘ क्षेत्र-शरीर ज्या महाभूतांचें बनतें ता पंच महाभूतें प्रकृतीपासून झालीं होय, शालीं बरें पुढें ? ‘ ती ईश्वराचीच कनिष्ठ विभूति आहे ’ होय ती ईश्वराची अपरा प्रकृति आहे, हें खरें, ‘ म्हणून क्षेत्र देखील मीच आहे ’ हें मात्र सपशेल चुकलें ! ’ प्रकृति जरा ईश्वराचा असली तरी ती ईश्वर नव्हे तेराव्या अध्यायाला रहस्यकाराच ‘ प्रकृतिपुरुषविवेक म्ह० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग ’ असें नाव देतात त्यावरूनहि ही त्याची कल्पना किती भ्रामक आहे हें उघड होतें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा विभाग हाच अर या अध्यायाचा विषय आहे तर ‘ क्षेत्र देखील मीच ’ असा भगवान् म्हणतील कसे ! क्षेत्र हेय व क्षेत्रज्ञ ज्ञातू-यांचे प्रेक्ष्य सभवेत तरी कसे ? हा सर्व अध्याय तर जाऊ देच, पण नुस्ता याचा शेवटचा उपसंहारात्मक (३४ वा) श्लोक जरी रहस्यकारांनीं पाहिला असता तरी त्याचें त्यानाच आपलें हें म्हणणें किना निराधार आहे, तें बळकें असतें त्या श्लोकात ‘ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव अन्तर ज्ञानचक्षुषा ये विदुः ’ असें स्पष्ट म्हटलें आहे या एका उदाहरणावरूनच रहस्यकारांचें या अध्यायाबरोल बाकीचें प्रतिपादन किती सयुक्तिक असेल तें उघड दिसेल आहे तथापि सन्यासमार्गी-अद्वैतो भाष्य टीकाकारांना-आग्रही, सांप्रदायिक, गौतायांबरो सारवण घालणारे, ज्येष्ठज्ञान बरणारे-बंगरे ठरवून ‘ वनयोगशास्त्र ’ या नवीन शाखाची स्मरण रचण्याचा उपोग आरभिल्यामुळे त्यांच्या ‘ क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान तेंच माझे

सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तवपर्यन्त-अनेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्त—
सर्वक्षेत्रामध्ये जो क्षेत्रज्ञ ब्रह्मादिस्तवपर्यन्त अनेक क्षेत्ररूप उपाधीमुळे अत्यंत भिन्न ज्ञा
लेला—तं निरस्तसर्वां पाधिभेद सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचर विद्धि इति
अभिप्रायः—त्याला सर्वउपाधिभेदरहित सत्-असत् इत्यादि शब्द व तसाच अनुभव,
याचा विषय न होणारा जाण, असा याचा आशय आहे [क्षेत्रज्ञ क्षेत्ररूप विविध उ
पाधीमुळे प्रत्येक शरीरात भिन्न भिन्न आहे, असे जरि वास्तव असलें तरा तो वस्तुत
तसा नाही, निरुपाधिक व निर्विणोप आहे, अस नू जाण.]—हे भारत—हे भरतमुल-
नदना ! (आणि माच तो क्षेत्रज्ञ आहे, असें समज उत्तराधीचे व्याख्यान—)—यस्मात्
क्षेत्र क्षेत्रज्ञ ईश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण अन्यत् ज्ञानगोचर न अवशिष्टं
अस्ति—ज्याअधी क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ, ईश्वर यांच्या यथाथैस्वरूपावाचून दुसरा काही जा
नाचा विषयच अवशिष्ट राहिलेला नसतो—तस्मात् क्षेत्रभूतयोः क्षेत्र क्षेत्रज्ञ-
योः यत् ज्ञान—त्याअधी जाणण्यास योग्य अमलेच्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाचें ज ज्ञान म्ह०
—क्षेत्र क्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विपर्ययी क्रियेत—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ज्या ज्ञानानें विषय
केले जातात, जाणले जातात—तत् ज्ञान सम्यक् ज्ञान इति मतं—मम-ईश्वर-
स्य विष्णोः अभिप्राय.—ते ज्ञान हें सम्यक् ज्ञान आहे, अम माझें मत आहे,
असा मज ईश्वराचा विष्णूचा अभिप्राय—आशय आहे [अहोपण, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचें
ज्ञान हें भेदज्ञान आहे तेव्हा त्याला सम्यक्ज्ञान कसे म्हणतां वेईल ? उत्तर—क्षेत्र व
क्षेत्रज्ञ याचें विवेकज्ञान म्ह० दृश्य क्षेत्र निराळें व त्याचा द्रष्टा क्षेत्रज्ञ निराळा, हें ज्ञान
महावाक्यार्थज्ञानाच्या द्वारा मोक्षोपयोगी असल्यामुळे सम्यक् ज्ञानच आहे, असा
याचा भावार्थ]

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक पृथ्वेश्वरो नान्यस्तद्द्वयतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य ससा-
रित्व प्राप्तमेश्वरव्यतिरेकेण वा ससारिणोऽन्यस्याभावात्ससाराभावप्रसङ्गरतचोभयम
निष्ठ वन्यमोक्षतद्धेतुरास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सु
खदुःखतद्देतुलक्षणं ससार उपलभ्यते । जगद्भूचि-योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तं ससा-
रोऽनुमीयते । सवमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरकवे ॥

२

माप्यार्थ—(जावेश्वराच्या या एकत्वावर आभेप घेतात—)—ननु सर्वक्षेत्रेषु
एक एव ईश्वर तदव्यतिरिक्त अन्य भोक्त न विद्यते चेत्—अहोपण,
सर्व क्षेत्रामध्ये एकच ईश्वर आहे, त्याहून व्यतिरिक्त दुसरा भोक्ता विद्यमानच नाही, असें
जर म्हटलें—तत ईश्वरस्य ससारित्व प्राप्तं—तर ईश्वराला ससारित्व प्राप्त
जालें—घा ईश्वरव्यतिरेकेण अन्यस्य ससारिण अभावात् ससाराभाव
प्रसङ्ग.—किंवा ईश्वराहून निराळ्या—त्याहून भिन्न अशा दुसऱ्या ससारा जावाचा अ
भाव असल्यामुळे ससाराच्याच अभावाचा प्रसंग येतो [जाव व ईश्वर याचें जर एकर

म्ह० परमेश्वराचें ज्ञान अशा निराधार अथाकट दुलक्ष करवत नाही वा अर्थात 'मायें
-परमेश्वराचें' हे शब्द निराधार-मूळाला मोडून आहेत

असेल तर जावाचा ईश्वरात अन्तर्भाव होतो का ईश्वराचा जीवात ? यातील पहिला पक्ष मानल्यास समाराचा आश्रय ईश्वर आहे म्ह० ईश्वर कर्ता, भोक्ता, मुखी, दृखी आहे, अस ठरते कारण हा कर्तृत्वादिरूप समार निराधार असणे शक्य नाही पण 'अनश्रुत अन्योऽभिचाकशाति' म्ह० शराररूपी एकाच वृक्षावर दोन पर्शी राहतात त्यांतील एक कर्मफल भोगतो व दुसरा कर्मफल न खाणारा नुस्ते पाहतो, अशी मुंडक (भाष्याथे पृ ८८) श्रुति असल्यामुळे ईश्वराला ससारित्व नाहा म्हणून ईश्वराचा जीवात अन्तर्भाव होतो, हा दुसरा पक्ष घेतल्यास दुसरा कोणी ससारा नसल्यामुळे व त्यालाच ससारी मानणे इष्ट नसल्यामुळे जगातून ससारच नाहासा होईल] —तत् च उभय अनिष्टं वंधमोक्ष- तद्धेतुशास्त्रानर्थन्यप्रसंगात्—पण ते दोन्ही प्रसंग अनिष्ट आहेत कारण बंध, मोक्ष व त्याचें कारण, याचें प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रावर आनर्थन्य प्रसंग येतो, [म्हणजे ससाराचा अभाव मानल्यास 'तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वात्ति' त्यातील एक मधुर कर्म फल भोगतो इत्यादि बंधशास्त्र म्ह० वधाला कारण होणारें जें कर्मविषयक कर्मकांड तें व्यर्थ होतें व ससार ईश्वराश्रित आहे, असे म्हटल्यास ईश्वर अभोक्ता आहे, अशी श्रुति असल्यामुळे मोक्षाला कारण होणाऱ्या ज्ञानामाठीच असलेले ज्ञानकांड व्यर्थ होतें त्यामुळे यातील एकहि प्रसंग इष्ट नाही, असा याचा भावार्थ. ससाराभाव होण्याचा प्रसंग इष्ट नाहा, याविषयी आणखी कारण—]—च प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्—आपि प्रत्यक्षादि प्रमाणांश विरोध येत असल्यामुळेहि ससाराचा अभाव मानणे शक्य नाहा (आता अगोदर प्रत्यक्ष विरोध कसा येतो ते दाखवितात—)—प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षण. संसार. उपलभ्यते—प्रत्यक्ष प्रमाणानें म्ह० इष्टियाच्या योगान तर सुख, दुःख व त्याचीं कारणें या स्वरूपाचा ससार साक्षात् अनुभवास येतो (तसाच ससाराचा अभाव मानल्यास अनुमान प्रमाणाशीहि विरोध येतो, असे सांगतात—)—च जगधैचित्र्योपलब्धे धर्माधर्मनिमित्त संसारः अनुमीयते—त्याचप्रमाण जगामध्ये वैचित्र्याची उपलब्धि होत असल्यामुळे म्ह० प्रत्येक पदार्थ निरनिराळ्या आकाराचा, स्वभावाचा, विचित्र सुखदुःखादिकाचा अनुभव घेणारा वगैरे दिसत असल्यामुळे धर्म व अधर्म या निमित्तानें झालेल्या ससाराचें अनुमान होत ['हे जगत् विचित्र-विषम कारणापासून झालेले आहे कारण तें विचित्र-कार्य आहे जसा मोठा राजवाडा 'याप्रमाणें प्रत्यक्ष, अनुमान व आगम या तिन्ही प्रमाणांशी विरोध येत असल्यामुळे आत्मा व ईश्वर यांचें ऐक्य अनुपपन्न आहे, असा उपसंहार ररितात—]—आत्मेश्वरैकत्वे सर्वे एतत् अनुपपन्न—आत्मा व ईश्वर यांचें जर ऐक्य असेल तर हे सर्व अनुपपन्न होतें

न । ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्ते । "दूरमेते विपरीते विपूची अधिष्ठा या च विद्येति ज्ञाता" । तथा च तयोविद्याविद्याविषययो फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्ट — "श्रेयश्च प्रेयश्च" इति । विद्याविषय श्रेय प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यास — द्वावि मात्रय पन्थानौ इत्यादि, इमां द्वावेव पन्थानावित्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते ।

अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽथगम्यते । श्रुतयस्ता-
पत्—“इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । तमेवं विद्वानमृत
इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय, विद्वान् विभेति कुतश्चन ॥ ”, ३

भाष्यार्थ—(आत्मा व ईश्वर यांचें जरी ऐक्य असलें तरी अविद्येमुळे संसारित्व व
विद्येमुळे असंसारित्व, असा विभाग होत असल्यामुळे त्यांत अनुपपन्न कांहींच नाही, असें
उत्तर मागतात—) न । ज्ञानाज्ञानयोः अन्यत्वेन उपपत्तेः—प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी
प्रतीत होणारा संसार अनुपपन्न नाही. कारण ज्ञान व अज्ञान या अवस्थामध्ये संसारित्व
व असंसारित्व या विभागाची उपपत्ति लागते. (किंवा ज्ञान व अज्ञान यांचाच अन्यत्वाने
उपपत्ति लागते. ज्ञान व अज्ञान यांचें स्वरूपतःच बलशून्य आहे, याविषयी प्रमाण—)
‘दूरमेतं विपरीते विपृची अविद्या या च विद्या इति ज्ञाता’—अविद्या व विद्या
म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या या विद्याविद्या अत्यंत विपरीत आहेत. त्या विपृची आहेत.
म्ह० त्यांचें फळ एक नाही. भिन्न भिन्न फळ आहे. (वा. मा. पृ. ४१) [याप्रमाणें विद्या
व अविद्या यांचा स्वरूपतः निरोध दाखवून फलतःहि विरोध दाखवितात—]—तथा च
तयोः विद्याविद्याविषययोः फलभेद अपि ‘श्रेयश्च प्रेयश्च’ इति चिह्नदः
निर्दिष्टः—तसाच त्या विद्या व अविद्या यांच्या विषयांचा फलभेदादि ‘श्रेयश्च प्रेयश्च’
या वाक्यानें विरुद्ध सांगितला आहे.—विद्याविषयः श्रेयः तु प्रेयः अविद्या-
कार्य इति—विद्येचा विषय श्रेय आहे व प्रेय हें अविद्येचें कार्य आहे, असा त्यांच्या
भिन्न भिन्न फळांचा निर्देश केला आहे. (विद्या व अविद्या यांच्या विलक्षणत्वाविषयी
व्यासांची संमतिहि दाखवितात—)—तथा च व्यासः ‘ह्यौ इमौ अथ पन्थानौ’
इत्यादि ‘इमौ ह्यौ एव पन्थानौ’ इत्यादि च—तमेच व्यासांनींहि ‘हे दोन मार्ग
आहेत’ इत्यादि व ‘हे दोनच मार्ग आहेत’ असें म्हटलें आहे. (याविषयी भगवानांची
संमतिहि दाखवितात—)—इह च द्वे निष्ठे उक्ते—या गांतेतहि दोन निष्ठा सांगि-
तरया आहेत. (पण त्या दोन्ही निष्ठाना णकारखेच प्राह्यत्व आहे, या शंकेचे निरसन
करितात—)—च विद्यया अविद्या कार्येण सह हातव्या इति श्रुति-स्मृति-
न्यायेभ्यः अथगम्यते—आणि विद्येच्या योगानें अविद्येचा तिच्या कार्यासह त्याच
करवा, असें श्रुति, स्मृति व न्याय यात्रयून ज्ञात होतें. (याविषयी श्रुतिवचनाचा
निर्देश करतात—)—श्रुतयः तावत्—त्याविषयी अगोदर श्रुतिच पहा—इह चेत्
अवेदीत् अथ सत्यं अस्ति न चेत् इह अवेदीत् महती विनष्टिः—(केने.
भाष्यार्थ पृ. ६० पहा.) याच मनुष्य जन्मात जिवंत असेपर्यंतच जर ‘मी परब्रह्म आहे’
असें जाणलें तर लागलेच—त्या ज्ञानाबरोबरच सत्य-पुनरावृत्तिरहित मोक्ष आहे. पण
याच जन्मात जर तसें न जाणलें तर मोठी हानि होते म्ह० सत्यज्ञानावाचून ज्याची
निष्ठति होणे शक्य नाही असा जन्म मरणादिरूप संसार प्राप्त होतो. (विद्याविषयांतिल
आणखी श्रुति—)—तं एवं विद्वान् अमृत. इह भवति—परमात्म्याला प्रसंगा-
त्मरूपानें ज्यानें साक्षात् जाणलें तो जिवंत स्वमात्मानच मरत होतो । विवेकात्मन अमृत

उपायाने मोक्ष मिळेल, अशी शका घेऊन सांगतात—)—न अन्य पन्था. विद्यते
अयनाय—या ससारातून पार पडण्यास दुसरा मार्ग विद्यमान नाही विद्या-आत्मज्ञान
हाच एक मोक्षाचा मार्ग आहे (विद्या भयाला कारण होणाऱ्या अवियेचे निरसन करून
अविद्याजन्य भयाचेहि निरसन करिते, याविषया श्रुति—)—विद्वान् न विभेति
कुतश्चन—विद्वान् कोणत्याहि निमित्ताने भीत नाही (तैत्तिरायभाष्यार्थ १ ९ पृ १७२)

अविदुपस्तु—“ अथ तस्य भय भवति ” “ अविद्यायामन्तरे वर्तमाना ” “ ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति ” “ अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवा-
नाम् ” “ आत्मविद्य स इद सर्वं भवति ” “ यदा चर्मवत् ” इत्याद्या सहस्रश ।
स्मृतयश्च—‘अज्ञानेनाऽऽवृत्त ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तव ’ ‘ इहैव तैजित सर्गो
येषा साम्ये स्थित मन ’ ‘ सम पश्यन्दि सर्वत्र ’ इत्याद्या । न्यायतश्च—“ सर्पान्कु
शाग्राणि तथोदयान ज्ञात्वा मनुष्या परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने
फल पश्य यथा विशिष्टम् ” ॥ ✓

भाष्यार्थ—(अविद्याविषयातील आणखी श्रुति—)—तु अविदुप. ‘ अथ तस्य
भयं भवति ’—(तैत्ति भाष्याथ १ ७ पृ १४६) पण अविद्वानाला—‘एकरसरूप
अखड प्रत्यागात्म्यामध्ये जो थोडासाहि भेद पहातो त्याला मोठे भय प्राप्त होतें तो,
ससारपरपरंत पडतो—‘अविद्यायां अन्तरे वर्तमाना.’—(का भाष्यार्थ २ ५ पृ ४२)
अविद्येमध्ये परार्थान असणारे, (आपट्याला मोठे पडिते व बुद्धिमान् समजणारे, पण
तत्त्वाला न जाणणारे देहाभिमाना मूढ ससारात पडतात—इत्यादि वाक्यानां मोठा दोष
सांगितला आहे आता पुन. विद्याविषयातील श्रुतिवचन—)—‘ब्रह्म वेद ब्रह्म एव भवति’
—(मुडक भाष्यार्थ ३ ३ ९ पृ ११८) जो ब्रह्माला ‘तैच मा’ असे आत्मत्वाने जाणतो तो
ब्रह्मच होता (अविद्याविषयातील आणखी श्रुति—)—‘अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति
न स वेद यथा पशु एवं स देवाना’—(वृ भाष्यार्थ अ १ पृ ३३४) हा निराळा
व मो निराळा आहे, अस जो समजता तो आत्मतत्त्वाला जाणत नाही जसा पशु आम्हां
मनुष्यांना मोठा उपकारक वाटतो तसा तो अज्ञ देवाना उपकारक वाटतो (विद्याविषयां
तील वाक्य—)—‘य आत्मविद्य स इद सर्वं भवति’—जो आत्मवेत्ता असतो तोहें
सर्व प्रत्यागात्मभूत पूर्ण ब्रह्म होतो (ज्ञानानेच कैवल्य याविषयी आणखी एक वचन—)
‘यदा चर्मवत्’—मनुष्य आकाशाला चामड्याने मडबू शकत नाहा त्याप्रमाणेच परमा
त्म्याचा प्रत्यागात्मरूपाने अनुभव घेतल्यावांचून जीव सुक होत नाहा (श्रुता ६ २०)—
इत्याद्या सहस्रश.—इत्यादि विद्याविषय व अविद्याविषय यातील फलभेद सांगणाऱ्या
सहस्रश श्रुति आहेत—स्मृतय. च—असा विद्याविद्याचा फलभेद सांगणाऱ्या स्मृतिहि
आहेत—(अविद्याविषयातील वाक्य—)—‘अज्ञानेन आवृत्त ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
जन्तव.’—(अ ५ श्लो १५ पृ ५१०) अज्ञानाने ज्ञानाला आच्छादित केल आहे त्यामुळे
प्राणी मोहित होतात (आता विद्याविषयातील दोन वाक्ये—)—‘ इहैव तै. जित
सर्गं येषा साम्ये स्थितं मन ’—(अ ५ श्लो ११ पृ ५१४) ज्यांचे मन साम्यामध्ये—मम-

ब्रह्मामध्ये स्थित आहे त्यांना येथे या जिवंतदशेंतच पुढील जन्म जिंकला आहे.—‘समं पदयन् हि सर्वत्र’ इत्याद्या—सर्वत्र उत्तम प्रकारे स्थित असलेल्या सम ब्रह्माला पाहणारा आपणच आपला नाश करून घेत नाही. (अनर्थाचा नाश हें विद्येचें फल आहे व अनर्थाची प्राप्ति हें अविद्येचें फल आहे, हें अन्यय-व्यतिरेकन्यायानेंहि सिद्ध होते, असें सांगतात—)—न्यायतः च—आणि न्यायानेंहि असेंच ठरतें—पण या न्यायावि-पर्या अगोदर पुराणाचा समति दाखवितात—‘सर्पान् कुशाग्राणि तथा उदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति’—सर्प, दर्भाची अग्रे—काटे वंगरे, तशीच विहीर—खड्डा वंगरे याना पुढें पाहून मनुष्य दुसऱ्या मार्गानें—त्यांना सोडून पलीकडून जातात. सर्प व काटे सावर पाय देत नाहीत व खड्ड्यांत पडत नाहीत. अर्थात् अशा अनर्थांत न पडणें, हें ज्ञानाचें फल आहे.—केचित् अज्ञानतः तत्र पतन्ति—पुढें सर्प आहे, हें न कळल्यामुळे मनुष्य त्यावर पाय देतो अज्ञानामुळेच काळ्यावर पाय पडून ते पायात बोंचतात व तो विहिरांतहि पडतो.—‘यथा ज्ञाने विशिष्टं फलं (स्यात् तथा) पश्य’—यावरून जसे ज्ञानामध्ये—आत्मज्ञानात विशिष्ट फल असतें तसे पहा—[याच न्यायानें आत्मज्ञानात विशिष्ट फल आहे, असें पहा. असा भावार्थ.]

तथा च देहादिष्व्वात्मबुद्धिरविद्यात्रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृजायते त्रियते चेत्यवगम्यते । देहादिष्व्वातिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रयुक्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचिप्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः । सर्वत्र सति क्षेत्रज्ञस्थेश्वरस्थैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति । यथा देहात्मात्मत्वमात्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः । यथा स्याणौ पुरपति-श्रयो न चैतावता पुरपधमः स्याणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरपस्थ तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य वा देहधर्मो चेतनस्य । मुखदुःखमोहात्मक्त्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वा-विशेषाज्जरासृत्युवत् ॥

भाष्यार्थ—(वर ‘न्यायत च’ असें म्हणून सुचविलेल्या अन्वय व्यतिरेकन्यायाचें विवरण—)—तथा च—तो न्यायच कसा आहे, पहा—(अगोदर अन्वय दाखवितात—)—देहादिषु आत्मबुद्धिः अविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्त धर्माधर्मानु-ष्ठानकृत् जायते त्रियते च इति अवगम्यते—देह, इन्द्रिये इत्यादिकांमध्ये ज्याची आत्मबुद्धि आहे, असा देहादिकांनाच आत्मा मानणारा अविद्वान् म्ह० अनादि अविद्येन आच्छादित झालेला चिदात्मा देहादि अनात्म्यामध्ये आत्मबुद्धीचा आरोप करितो. असा देहाध्यासानें युक्त असलेला तो राग-द्वेषादिकाकडून प्रेरणा घेता जातो. राग द्वेषानो प्रेरित झालेला तो धर्माधर्मादि कर्मांचें अनुष्ठान करितो, व तें कर्म करणारा तो आपल्या कर्मांप्रमाणे नवांन देह घेऊन जुना देह टाकतो, [नवांन देह घेणें हाच जन्म, व जुना टाकणें हाच नाश आहे] याप्रमाणे अविद्यावाना, वें संसारित्व ज्ञात होतें. [जेव्हां आत्म्याचें अज्ञान असतें तेव्हाच संसारित्व असतें, ही गोष्ट सिद्ध झाल्या. या-प्रमाणे अन्वयन्याय दाखवून व्यतिरेकन्याय दाखवितात—)—देहादिष्व्वातिरिक्त-

आत्मदर्शिनः रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमात् मुच्यन्ते इति केनचित् न्यायतः प्रत्याख्यातुं न शक्यं—आत्मा देहादिकाहून व्यतिरेक आहे, भिन्न आहे, असे पाहणारे ज्ञानी राग-द्वेष इत्यादिकांच्या त्यागाच्या अपेक्षेने धर्म व अधर्म यांच्या प्रवृत्तीचा उपशम झाल्यामुळे मुक्त होतात [म्ह० त्यानीं रागद्वेषादिकांचा त्याग केल्यामुळे त्यांच्या धर्माधर्मादि प्रवृत्तीचाहि उपशम होतो व त्यामुळे ते संसार-बंधातून मुक्त होतात-] हे कोणालाहि न्यायाने नाकबूल करता येणे शक्य नाही. [श्रुति, स्मृति व युक्ति, यावरून देह व आत्मा याचा अत्यंत भेद आहे, असे निश्चित ज्ञान झाले असता राग व द्वेष याचा अभाव होतो. रागद्वेषाच्या अभावाीं धर्माधर्मसंज्ञक कर्मांचा अभाव होतो. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या संसाराचा अभाव होतो. याप्रमाणे अविद्या नाहीशी झाली की बंधाचा नाश होतो, व ही गोष्ट अन्वय व्यतिरेकादिन्यायाला मानणाऱ्या कोणालाहि वाचाला न्यायदृष्ट्या अमान्य होणे शक्य नाही. कारण या अन्वय-व्यतिरेकाची व्यवस्था दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गाने लावता येत नाही.]—तत्र एवं सति क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य एव सतः अविद्याकृत-उपाधिभेदतः संसारित्वं इव भवति—याप्रमाणे या अन्वय-व्यतिरेकाची अन्यरीतीने उपपत्ति लागत नसल्यामुळे क्षेत्रज्ञ ईश्वरच असताना अविद्याकृत उपाधिभेदामुळे त्याला जगुंकाय संसारित्वसे प्राप्त होते. [वर सांगितलेल्या न्यायाने ज्ञान व अज्ञान याचे स्वरूप व कार्य या दोहोंचाहि भेद आहे. त्यामुळे पर व अपर म्ह० ईश्वर व जीव याचे स्वभावतः जरी ऐन्य असले तरी बुद्धि, इंद्रिये, मन, देह, इत्यादि उपाधींच्या भेदामुळे आत्म्याचे कल्पित संसारित्व सिद्ध होते. अहोपण आत्म्याचे ब्रह्मत्व जर स्वतःसिद्ध असेल तर 'अहं' अशा आत्मभावाने ती ब्रह्मताहि भासेल ! अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—यथा देहाद्यात्मत्वं आत्मनः—जसे आत्म्याचे देहादिरूपत्व स्वतःच भासते त्याप्रमाणे [म्ह० आत्मा देहादिकांहून अगदी पृथक् आहे ही गोष्ट वैदिकपश्चात जरी स्वतःसिद्ध असली तरी तो आत्मा 'मी' या रूपाने भासत असतानाच त्याचे देहादिकाहून भिन्नत्व भासत नाही. तर अविद्येमुळे 'देहादिच मी' असे विपरीत ज्ञान होते. त्याचप्रमाणे आत्म्याचे ब्रह्मत्व स्वाभाविक जरी असले तरी ते भासत असतानाच त्याचे ब्रह्मत्व भासत नाही. तर अविद्येमुळे त्याचे अब्रह्मत्वच भासते. आत्म्याचे देहाद्यात्मत्व अविद्येने भासते, असे जे सांगितले तेच अनुभवाने स्पष्ट करतात-]—सर्वजन्तूनां हि देहादिषु अनात्मसु अविद्याकृतः निश्चितः आत्मभावः प्रसिद्धः—सर्व प्राण्यांचा देहादि अनात्म्यानध्ये अविद्याकृत निश्चित आत्मभाव प्रसिद्ध आहे. [अज्ञानामुळे प्रत्येक प्राणी देह-द्रियसमूहाला 'मी' असे निश्चित जाणतो. त्याला त्याविषयी सदायहि येत नाही. अज्ञानामुळे एका वस्तूमध्ये दुसऱ्या वस्तूची कल्पना होते, याविषयी दृष्टान्त-]—यथा स्थानौ पुरुषनिश्चयः—ज्याप्रमाणे स्थानमध्ये म्ह० रायामध्ये पुरुषाचा निश्चय. [पुढील खान हा मनुष्य आहे किंवा चोर आहे, हे जसे रायाच्या अज्ञानामुळे भासते त्याप्रमाणे देहामध्ये आत्मभाव होतो.]—च पक्षाद्यता पुरुषधर्मः स्थानोः न भवति—

पण अज्ञानामुळे खावाला पुरुष जरी मानलें तरी तेवढ्यावरून पुरुषाचा जो हात पाय-मस्तक इत्यादि धर्म तो स्थाणुचा आहे, असें होत नाहीं—स्थाणुधर्म वा पुरुषस्य (न भवति)—किंवा स्तंभाचा जो वाकटेपणा वगैरे धर्म हा पुरुषाचा धर्म आहे, असें होत नाहीं—तथा चैतन्यधर्म देहस्य वा देहधर्म चैतन्यस्य न—त्याच न्यायाने चैतन्य हा देहाचा धर्म किंवा जरा-मरणादि देहधर्म हा चेतनाचा धर्म केव्हाहि होणें शक्य नाहीं. (जरादिक हा जरी अनात्म्याचा धर्म असला तरी सुखादिक हा आत्मधर्म आहे, असें कित्येक म्हणतात म्हणून आचार्य त्या मताचें निरसन करितात—) —सुखदुःखमोहात्मकत्वादि. जरामृत्युवत् आत्मन न युक्तः अविद्याकृतत्वाविशेषात्—सुख, दुःख, मोहात्मकत्व इत्यादिक हा जरा मरणाप्रमाणेच आत्म्याचा धर्म असणें युक्त नव्हे [कारण काम, संकल्प, सजय, इत्यादि हे सर्व मनच आहे, अशा अर्थार्थां श्रुति अमून तीं सुखादि सर्व धर्म मनाचे म्ह० अनात्म्याचे आहेत, असें सांगते. अर्थात् जरा व मरण हे देहधर्म असून ते आत्म्याचे आहेत, असें पुण्य ज्याप्रमाणे अज्ञानाने समजतो त्याचप्रमाणें सुख, दुःख हे मनाचे—अन्नःकरणाचे धर्म असून पुरुष अज्ञानानेच ते माझे असें मानतो.]

नानुत्पत्त्यादिति चेत्, स्थाणुपुर्यां ज्ञेयावेव सन्तो जात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविधया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि शानुरात्मनो भवतीति चेत् । नाचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मा. सुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञानुभवन्ति तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मा. केचनाऽऽत्मनो भवन्त्यविद्याध्यारोपिता जरामरणाद्यस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुवक्तव्यः । न भवन्तीत्यस्य नुमानमविद्याध्यारोपितत्वाजरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाचेत्यादि ॥

भाष्यार्थ—(पण स्तंभाच्या ठिकाणा अज्ञानाने पुरुषार्थां बुद्धि जरी होते तशीं देहाचे ठिकाणां अज्ञानाने आत्मबुद्धि होते, हे म्हणणें अयोग्य आहे, अशा शक्ती—) —न । अनुत्पत्त्यात् इति चेत्—पण हे म्हणणें बरोबर नाहीं कारण दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांचें साम्य नाहीं, वैषम्य आहे. म्हणून म्हणाल तर (ते बरोबर नाहीं, असा पुढे संबंध आता अगोदर या माध्यम मातृका—)

जात्रा वत् आह.—तु देहात्मनोः ज्ञेयज्ञात्रो एव इतरेतराध्यास इति न समः दृष्टान्तः—पण देह व आत्मा कीं ज्यातील देह ज्ञेय अमून आत्मा ज्ञाता आहे, अशा दोघांचाच इतरेतराध्यास होतो, त्यामुळे स्थाणुपुरुषाचा दृष्टान्त मम नाहीं विषम आहे.—अतः देहधर्मः ज्ञेय अपि शानुः आत्मनः भवति—यास्तव देहधर्म ज्ञेय जरी असला तरी ज्ञात्या आत्म्याचा तो होतो.—इति चेत्—अने म्हणाल तर—न । अचैतन्यादिप्रसङ्गात्—ते बरोबर नाहीं. कारण उपायांचें मुग्धादि धर्म वस्तुतः उपहित जीवामध्ये आहेत, असें मानल्याम जात्राचे ठिकाणां अचैतन्यादि उपाधि.

भाष्यार्थ—तत्र एवं मति—जरा-मरण अर्थात्तस्य इत्यादिकांशमानं गुण, दुःख, मोद, इच्छा इत्यादिरहि अन्तर्धर्मं नन्देत, अग्रे निद्रा जाले भगतां—कर्तृन्व्य भो-
 क्तृन्व्यलक्षण. संसारः प्रियन्व्यः ज्ञानरि अविद्याया अध्यारोपित.—कर्तृ-
 भोक्तृन्व्य संगार ज्ञेयान्त्ये अगलेला शास्त्रान्त्ये अविद्येने आरोपिलेला आहे. [म्ह०
 कर्तृत्वादिन्व्य संसार वस्तुतः ज्ञेय जे क्षेत्र त्याचा धर्म अगलांना अज्ञानामुळे तो ज्ञान्या
 आत्म्याचा आहे, अग्रे मानले जाते.]—इति तेन ज्ञातुः किञ्चित् न दुष्यति—
 त्यामुळे तगच्या त्या आरोपित मंगाराच्या योगाने ज्ञान्याचे कांदाच दूषित होत नाही.
 [म्ह० ज्ञान्याला त्याचा कांदा लेप लागत नाही. आरोपिताचा अभिष्टानाला वस्तुतः
 मर्यादा होत नाही, याविषयी दृष्टान्त—]—यथा घालैः अध्यारोपितेन आका-
 शस्य तलमलवस्त्वादिना—ज्याप्रमाणे मृदांनी आरोपिलेच्या-भ्रमानं कल्पिलेच्या
 पाशाशाच्या तलमलवस्त्वादिनांच्या योगाने आकाश दूषित होत नाही, [म्ह० मृदांनी
 पाशाशाला तळ आहे, ते मळमळ आहे, तळ, नालवणे इत्यादि आहे अग्रे जरी क-
 ल्पिले तरी आकाश वस्तुतः तळ, मळ इत्यादि दोषांनी युक्त होत नाही.]—एवं च
 ज्ञेयमिति—आणि ज्याप्रमाणे परमान्याहून पथक नगलेच्या आत्म्यामध्ये संगार आरोपित
 आहे, अग्रे निद्रा जाले अगता—स्वयंक्षेत्रेषु अपि सतः भगवतः क्षेत्रज्ञस्य
 ईश्वरस्य संसारित्प्रगन्धमात्रं अपि न आशङ्क्यं—मगंक्षेत्रांतध्येहि अगलेच्या
 भगवानाला-क्षेत्रज्ञाला-ईश्वराला मंगारिण्याचा सुप्ता गंध तरी अगले अर्थां सुप्ती शं-
 कादि घेऊ नये, (आत्म्याच्या टिकाणी संसार आरोपित अस-यामुळे आत्मस्वरूप पर-
 मान्यामध्ये त्या मंगाराचा सुप्ती कल्पना करणेहि अयुक्त आहे, अग्रे उपपादन करि-
 तान—)—ल्लोके क्वचित् अपि अविद्याध्यस्ततेन धर्मेण कस्यचित् उपकारः
 उपकारः चा न हि दृष्टः—व्यवहारात कोठेहि अविद्येने आरोपिले-या-भ्रमाने भा-
 सलेल्या धर्माने कोणालाहि अकार किंवा उपकार झालेला दिसत नाही, हे प्रसिद्ध आहे.
 [धर्माने भासलेल्या गुणाने किंवा क्षीपाने त्याचे अभिष्टान गुणयुक्त किंवा दोषयुक्त होत
 नाही, असे आपण व्यवहारात नेहमी पाहतो.]

यत्कं न समो दृष्टान्त इति । तदमत् । कथम् । अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तद्व-
 यंनिर्णयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तत्र व्यभिचरति । यत् ज्ञातरि व्यभिचरतीति
 मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्कारक्षेत्रज्ञस्य संसारित्व-
 मिति चेत् । न, अविद्यायाम्नामसत्त्वात् । तामसो हि प्रन्दय आवरणामकारवादाविद्या
 त्रिपरितीमाहक. संशयोपस्थापको वाऽप्रहणारमको वा । विवेकप्रकाशभावे तदभावात् ।
 तामसे वाऽऽवर्णामके तिमिरादिदोषे मत्प्रहणादेरविद्याप्रथम्योपलब्धेः ॥ ७

भाष्यार्थ—तु दृष्टान्तः समः न इति यत् उक्तं—पण स्थाणुपुरुषाचा दृष्टान्त
 मम नाही. कारण स्थाणु व पुरुष हे दोन्ही ज्ञेय धर्मूत त्याच्यावर अन्योन्याभ्यास कर-
 णारा ज्ञाता निराळाच असतो, म्ह० अभ्यास दोन ज्ञेयांमध्ये होतो, पण दाटांनितकांत
 हेच व ज्ञाता याचा अन्योन्याभ्यास होतो. त्यामुळे पूर्वीक दृष्टान्त विषम आहे, म्हणून

अं परं महत्तं आहे—तत् असत्—तं खोटे आहे. दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांमध्ये वै-
 पत्य नाही, साम्यच आहे.—कथं—तं कसें?—दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः अधि-
 ष्ठाध्यासमात्रं हि साधर्म्यं विवक्षितं—दृष्टान्त-स्थानुपुरुष व दार्ष्टान्तिक-
 आत्मा व अनात्मा यांमध्ये केवळ अविद्याध्यास हेंच साधर्म्यं विवक्षित आहे.—अज्ञानाने
 एकाचा अध्यास दुसऱ्या पदार्थावर होणे, हें साम्य येथे दृष्ट आहे.—तत् न व्यभि-
 चरति—त्याचा येथे व्यभिचार होत नाही. [तं दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक या दोहों-
 मध्ये एकसारकेंच आहे. अहोपण, एका ज्ञेयाचा दुसऱ्या ज्ञेयाच्या ठिकाणीच आरोप
 होतो, असा नियम असल्यामुळे ज्ञात्या-आत्म्याच्या ठिकाणी ज्ञेय-अनात्म्याचा आरोप
 होणे शक्य नाही, अशी आशंका घेऊन सांगतात—]—तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति
 यत् मन्यसे—पण ज्ञात्याच्या ठिकाणी त्याचा व्यभिचार होतो, म्हणजे दोन ज्ञेयाचा
 परस्पर लघ्यारोप जरी होत असला तरी ज्ञाता जो आत्मा त्यावर अनात्म्याचा
 लघ्यारोप होत नाही, असें जे न समजतात—तस्य अपि जरादिभिः
 अनेकान्तिकत्वं दर्शितं—त्याचेंहि म्ह० एका ज्ञेयाचाच दुसऱ्या ज्ञेयाच्या
 ठिकाणी लघ्यारोप होतो, या नियमाचे जरादिकाशी व्यभिचारित्व दाखविलें. [ज्ञात्याच्या
 ठिकाणीहि जरा मरणादिकाचा आरोप होतो, हें दाखविलें, अर्थात् वरील नियम अबाधित
 नाही. त्यामुळे ज्ञात्याच्या ठिकाणी ज्ञेयाचा आरोप होऊ शकत नाही, अशी नुसती
 दावाहि येण्याचे काही कारण नाही अहोपण, आत्म्यावर अविद्येचा अध्यास होत अस-
 त्यामुळे आत्म्यामध्ये ती स्वाभाविकच आहे. अर्थात् अविद्येमुळेच आत्म्याचे ठिकाणा
 प्राप्त होणारे संसारित्वादि स्वाभाविक आहे अशी शंका—]—अविद्यावत्त्वात् क्षेत्र
 प्रत्यय संसारित्वं इति चेत्—क्षेत्रज्ञाला अविद्यावत्त्व असल्यामुळे म्ह० क्षेत्रज्ञ
 अविद्यावान् असल्यामुळे त्याला संसारित्व आहे, असें म्हणतील तर—न—तें बरोबर
 नाही, कारण—अविद्यायाः तामसत्त्वात्—अविद्येला तामसत्व आहे.—तामसः
 हि प्रत्ययः आधरणात्मकत्वात् अविद्या—तामस प्रत्ययच आधरणात्मक अस-
 त्यामुळे अविद्या हीय—विपरीतमाहक सशयोपस्थापकः या अप्रहणात्मकः
 याम्—मग तो तामस प्रत्यय विपरीत ग्रहण करविणारा असो, संशय उत्पन्न करणारा
 असो, ही अप्रहणात्मक-वस्तूचे ज्ञानच न होणे, या स्वरूपाचा असो. [तो
 कोणत्याहि स्वरूपाचा जरी असला तरी मूळ वस्तुस्वरूपाला आच्छादित करणारा
 असल्यामुळे तांच अविद्या आहे. विपरीत ग्रहणादिकाना अविद्याकार्यत्व आहे, हे रियेच्या
 योगाने त्याचा बाध होतो, त्यावरूनच टरत, असें सांगतात—]—वियेकप्रकाशभाये
 तद्भावात्—कारण वियेकरूप प्रकाश उभयत्र होतोच त्या तामस प्रत्ययाचा अभाव
 होतो. म्हणून विपरीतग्रहणादि तामस प्रत्यय हे अविद्याकार्य आहे. [कारण—अविद्या
 अनादिच अनिर्वाच्य आहे. त्यामुळे ती आत्मधर्म होऊ शकत नाही. कारण ती
 अनिर्वाच्य अनात्म्यामुळेच आत्म्याचा धर्म आहे, अर्थात् म्हणता येत नाही. शिवाय
 विपरीत ग्रहणादिक दोषांमुळे होणे, असे अत्रय-व्यतिरेकन्यायाने सिद्ध होते. त्यामुळेहि
 विपरीत ग्रहणादिक हा आत्म्याचा धर्म नव्हे, असे सांगतात—]—तामसे च आधर-

णात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेः अविद्यात्रयस्य उपलब्धे.—
तामस आवरणात्मक तिमिरादिदोष विद्यमान असत्ता म्हणजेच अग्रहणादि अविद्यात्रयाचा अनुभव येतो [तिमिर, काचविंदु इत्यादि नेत्रगत दोष आहेत त्यामुळे वस्तूचे खरे स्वरूप कळत नाही कारण ते दोष वस्तूच्या स्वरूपजातास प्रतिबंध करत असतात त्यामुळे वस्तूचे ज्ञान होत नाही वस्तूविषया विपरीत कल्पना होते, म्ह० ती एक अमत्ताना भल-
तीच दिसते किंवा तिच्याविषया सशय येतो, अर्थात् जेव्हा ज्ञानप्रतिब-
धक दोष असतो तेव्हा अविद्या, मिथ्या ज्ञान व सशय याचा प्रत्यय येतो पण ज्या-
वेळी असा काही प्रकारप्रतिबंधक दोष नसतो त्यावेळी अविद्यादित्रयाचा अनुभव येत
नाही या अन्वय व्यतिरेकन्यायाने विपरीत ग्रहणादिक दोषाधीन आहे तिमिरादि दोषा-
मुळे मिथ्या ज्ञान बगैरे होतें, असे सिद्ध होतें, त्यामुळे विपरीत ग्रहणादिक हे केवळ
आत्म्याचे धर्म नव्हेत]

अत्राऽऽहैव तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धे ।
यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्व क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदु-
क्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न ससारीत्येतदयुक्तमिति । तत्र यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्रा-
हकादिदोषस्य दर्शनात्त विपरीतादिग्रहण तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतु ।
चक्षुष सत्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनात्त ग्रहीतृधर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहण-
विपरीतमशयप्रत्ययास्तन्निमित्ता करणस्यैव कस्यचिद्भवितुमर्हन्ति न ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य ॥

भाष्यार्थ—अत्र आह—यावर—विपरीतग्रहणादिक दोषामुळ होतें, या म्हणण्यावर
वादी आक्षेप घेतो—एवं तर्हि अविद्या ज्ञातृधर्म—असे जर असेल म्ह० विपरीत
ग्रहणादिकांचें निमित्त जर दोष असतात तर कोणत्याहि भावरूप कायाचें उपादान कारण
अवश्य असतेंच, असा नियम अग्न्यामुळ आत्माच विपर्ययादिकाचें उपादान मानणें
भाग आहे अर्थात् अग्रहण, मिथ्या ग्रहण व सशय, अशी त्रिविध अविद्या हा ज्ञात्याचा
धर्म आहे [पण विपरीतग्रहणादिकांचें उपादान सत्य आहे, असें मानल्यास विपरीत
ग्रहणादिकहि मत्त्व आहेत, असें मानण्याचा प्रसंग येणार पण त्यांना सत्य मानतां येत
नाही, झणून आत्मा त्याचें उपादान नव्हे, इत्यादि आशयानें या आक्षेपाचें समाधान—]
न—त्रिविध अविद्या हा ज्ञात्याचा—आत्म्याचा धर्म नव्हे—करणे चक्षुषि तैमि-
रिकत्वादिदोषोपलब्धे.—कारण करण—इंद्रिय—साधन असा जो चक्षु त्यांत तैमि-
रिचादि दोषांची उपलब्धि होते दोष इंद्रियामध्ये दिसतां ज्ञान्यामध्ये नाही [आतां
याच आक्षेपाचें व समाधानाचें स्पष्टाकरण—]—तु अविद्या ज्ञातृधर्म—पण अ-
विद्या हा ज्ञात्याचा धर्म आहे—च तत् अविद्याधर्मवत्त्वं एव क्षेत्रज्ञस्य स-
सारित्वं इति यत् मन्यसे—आणि त अविद्याधर्मवत्त्व इव क्षेत्रज्ञाचें समारित्व
आहे, असें ज तू (वादी) समजतास—तत्र ईश्वरः एव क्षेत्रज्ञ न संसारी इति
एतत् अयुक्तं इति यत् उक्तं—व याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाला संसारित्व अमत्त्वामुळ 'ईश्वरच-
मैत्रेय जाह, तो समारा नव्हे ' हें आमचें म्हणणें अयुक्त आहे असें ज तू म्हटलें—

नत् न—तं बरोबर नाहा —करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्श-
नात्—करण-इन्द्रिय असा जो चक्षु-चक्षुरिप्रय त्यांत विपरीतग्रहण करविणारा वर्गरे
दोष दिसत असल्यामुळे—विपरीतादिग्रहणं वा तन्निमित्त तैमिरिकत्वादि-
दोषः यथा ग्रहीतु न—विपरीतग्रहण वर्गरे किंवा त्याचें निमित्त असा तैमिरिक-
त्वाद दोष ही दोन्ही जशा ग्रहण करणाऱ्या जात्याचा नव्हेत—कारण—चक्षुष्य सं-
स्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतु अदर्शनात्—चक्षुष्य अजन औषधादिकांचे
संस्कार करून त्यातल तिमिरदोष घालविला असता ग्रहण करणारा जो ज्ञाता जीव
त्याच्या ठिकाणी विपरीतग्रहणादि अविद्या किंवा तिमिर दिसत नाही त्यामुळे—ग्रहीतु
यथा धर्म न—ग्रहण करणाऱ्या जात्याचा जसा तो धर्म होऊ शकत नाही—
तथा सर्वत्र एव तन्निमित्त अग्रहण विपरीत सशयप्रत्यया कस्यचित्
करणस्य एव भवितुं अर्हन्ति—त्याप्रमाणे सर्वच ठिकाणी दोषांच्या निमित्तानें-
तिमिरादि दोषामुळ येणारे जे अग्रहण, विपरीतग्रहण व सशय हे तान प्रत्यय, त कोणत्या
तरी इन्द्रियांचेच असण योग्य आहेत—ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य न—ज्ञाता जो क्षेत्रज्ञ
त्याचे ते प्रत्यय नव्हेत [विपरीत ग्रहण, अग्रहण व सशय दोषामुळे होतात असे जे
वर म्हटल आहे त्यासन्धानें गादा म्हणता—“ विपरीत ज्ञानादिकांच कारण जर दोष
असताल तर त्या दोषांचे उपादान कारण आत्माच असण युक्त आहे त्यामुळे विपरीत
दर्शनादिरूप अविद्या हा जात्याचा म्ह० क्षेत्रज्ञाचा धर्म आहे आणि क्षेत्रज्ञाने अविद्या-
धर्मान युक्त असणें हच त्याच ससारित्य आहे, अर्थात् ‘ ईश्वरच क्षेत्रज्ञ आहे व तो
समारी नव्हे,’ अस जे तुमच म्हणण आहे तें युक्त नव्हे ’ या आभेपाचे समाधान
आचार्य असे करितात—“ ह तुमच म्हणण बरोबर नाहा कारण विपरीत ज्ञान
करून देणारा, म्ह० वस्तु एक असतांना ना भलतीच भासविणारा किंवा वस्तूच मुत्राच
ज्ञान होऊ न देणारा, किंवा वस्तुनिपयी हा खाव आहे की, कोणा मनुष्य-चोर वर्गरे
आहे इत्यादि सशय उत्पन्न करणारा तैमिरादि दोष चक्षु धात्र इत्यादि इन्द्रियांमध्य
असतो त्या वस्तूचा पाहणारा जो ज्ञाता—आत्मा त्याच्यामध्य दोष नसतो कारण चक्षु -
धात्र इत्यादि इन्द्रियांना अजन—औषध वर्गरे घातून संस्कार करून असता तिमिर, बहि
रेपणा वर्गरे जाता व मग त्या-क्षेत्रज्ञाच वस्तूच विपरीतज्ञान वर्गरे होत नाहीं जर
दोष जायामध्य असता तर तो इन्द्रियाला संस्कार केव्यान गेला नसता अर्थात् दोषांचें
उपादान आत्मा नव्हे कारण-इन्द्रिय आहे हाच न्याय राव प्रकारच्या अविद्याला लागू आहे.
त्यामुळे तिमिरादि दोष व त्या दोषामुळे येणारे विपरीतग्रहणादि प्रत्यय कोणत्या तरी
इन्द्रियांचे धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचे नव्हेत, ही याच गद्द शांती ”]

मवेद्यत्वाद्य तेषां प्रदोषप्रकाशनात् ज्ञानधर्मत्वम् । मवेद्यत्वादेव स्वात्मस्वातेरित्य-
वेद्यत्वम् । मवेद्यत्वविषयो च केवलमे मवेद्यादिभिरविद्यादिदोषव्यथानुपपत्तयः ।
आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्यागन्तुत्ववत्त्वे धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन विषयः स्यात् ।
अधिक्रियस्य च स्वामयत्त्वयोगात्स्वामयत्त्वात्तत्र केनचित्स्वययोगविषयानुपपत्तौ ।
गिद्ध क्षेत्रज्ञस्य निव्यमेवेधरत्वम् । अनादिः सान्निगुणत्वादिपार्श्वधरत्वनाथ ॥

भाष्यार्थ—(विपरीतग्रहणादिकं हा आत्म्याचा धर्म नव्हे, याविषयीं आणखीं कारण सांगतात—) —च तेषा संबन्धत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्व—
 आणि त्या विपरीतग्रहणादिकाना संबन्धत्व असल्यामुळे म्ह० ते जानाचे विषय होणारे—
 जेय असल्यामुळे प्रदीप, प्रकाश इत्यादि वेद्य—जेय पदार्थाप्रमाण ज्ञात्या—क्षेत्रज्ञाचे धर्म
 नव्हेत—संबन्धत्वात् एव स्वात्म्यतिरिक्तसंबन्धत्वं—तसच ज्ञाना संबन्धत्व
 असल्यामुळे म्ह० ते विषय जेय—वेद्य असल्यामुळे स्वतः हून भिन्न अशा दुसऱ्याकडून
 जाणले जाण्याम योग्य आहेत [तसेच, विपरीतज्ञानादि हा तत्त्वत आत्मधर्म नव्हे
 कारण त्याला तृशत्त्वादिकाप्रमाणे व्यभिचारित्व आहे, असा सांगतात—]—च सर्वक
 रणवियोगे कैवल्ये सर्वथादिभि अविद्यादिदोषवत् अनभ्युपगमात्—आणि
 ज्यात सर्व इंद्रियाचा वियोग होतो असा कैवल्यात रावं वायाकडून अविद्यादि दोषव
 त्वाचा स्वाकार केलेला नाही, म्ह० कैवल्यावस्थेत—कैवल आत्मस्वरूपावस्थेत आत्म्या-
 मध्ये अविद्यादि दोष असतान, असे कोणताच आत्मवादा मानीत नाही [याचेंच अ
 धिक विवरण करणारे भाष्यकार विपरीतग्रहणादिक हा आत्म्याचा स्वाभाविक धर्म आहे
 वीं आगतुक असा विकल्प करून त्यांताल पहिल्या पक्षाच निरसन करितात—]—यदि
 अग्नि उष्णवत् क्षेत्रज्ञस्य आत्मनः सः धर्मः ततः कदाचित् अपि तेन
 वियोग न स्यात्—जर अग्नाच्या उष्णाप्रमाण क्षेत्रज्ञ—आत्म्याचा अविद्यादिक स्वा
 भाविक धर्म असेल तर केव्हाहि त्याच्याशा त्याचा वियोग होणार नाही [त्यामुळे
 मोक्षाचा आशाच करावयास नवी कारण अविद्या व अविद्याकार्य याना स्वाभाविक मा-
 नल्यास त्याचा ध्वस—नाश शक्यच नाही, आणि अविद्यादिकाचा ध्वस झाल्यावाचून
 कैवल्याचा समभव नाही म्हणून अविद्यादिक हा आत्म्याचा आगतुक धर्म आहे असेच
 मानणें भाग आहे पण तो आगतुक धर्म स्वतः आहे का परत, असा विचार करू
 लागल्यास स्वतः आहे म्ह० काहीं निमित्तावाचूनच तो प्राप्त होतो, असे म्हटल्यास पुन
 मोक्षाचा असंभव होतो कारण काहीं निमित्तावाचूनच प्राप्त होणारा अविद्यादिधर्म केव्हा
 प्राप्त होईल, त्याचा काहा नियमच नाही म्हणून तो परतच मानला पाहिजे यास्तव
 त्याविषया आचार्य म्हणतात—]—च व्योमवत् अविनियस्य सर्वगतस्य अमूर्-
 तस्य आत्मनः केनचित् सयोगधियोगानुपपत्ते—आणि आकाशाप्रमाणे आव
 क्रिय, सर्वगत, अमूर्त आत्म्याचा कोणासाठी सयोग किंवा वियोग होण्याचा समभव नाही
 [आत्मा विभु, अविनियस्य व अमूर्त असल्यामुळे आकाशाप्रमाणेच त्याचा कोण
 त्याहि पदार्थांशा सयोग किंवा वियोग होत नाही आत्मा आकाशाप्रमाणे अ-
 सम आहे त्यामुळे दुसऱ्या पदार्थांना सलग ज्ञान्यामुळेहि त्याच्या ठिकाणी विपरीत-
 ग्रहादि समभवत नाहीत याप्रमाणे विपरीतग्रहादि हा आत्मधर्म नव्हे असे सिद्ध झालें
 असतां कोणता गोष्ट निष्पन्न होते त सांगतात—]—क्षेत्रज्ञस्य नित्य एव ईश्वरत्व
 सिद्धं—क्षेत्रज्ञाचें नित्यच ईश्वरत्व सिद्ध आहे (आत्म्याच्या संबन्धमराहत्याविषया भगवा-
 नाचा अनुमति दाखवितात—) —च ' अनादित्वात् निर्गुणत्वात्०' इत्यादि ई-

श्रवणवचनात्—आणि 'अनादित्वात् निर्गुणत्वात्' इत्यादि ईश्वरवचनाच्चाहि आत्म्याच्या सर्वधर्मराहित्याला आधार आहे [विपरातग्रहणादि वेद्य आहेत त्यामुळे इतर वेद्य-विषयाप्रमाणे ते ज्ञात्याचे-क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हेत ते वेद्य असल्यामुळेच त्याहून अगदी पृथक् असलेल्या दुसऱ्या ज्ञात्याचेच विषय आहेत सर्व इन्द्रियादिकांचा वियोग होऊन केवलयप्राप्ति झाली असता त्या अवस्थेत आत्म्यामध्य अविद्यादि दोष असतात असे कोणीहि मोक्षवादी मानित नाहा. शिवाय अविद्यादिक हा क्षेत्रज्ञ-आत्म्याचा जर स्वाभाविक दोष असेल तर त्याच्याशा त्याचा वियोग कधीच होणार नाहा त्यामुळे आत्म्याचे केवलय अशक्यच होईल तसच आत्मा आकाशाप्रमाणे विभु, अविश्रुत, अमूर्त व असंग असल्यामुळे त्याचा अविद्यादि दुसऱ्या कशाशाहि संयोग किंवा वियोग होऊ शकत नाही त्यामुळे क्षेत्रज्ञाला नित्य ईश्वरत्व आहे हे सिद्ध झाले भगवानानीहि याच अभ्यासात पुढे (श्लो. ३१) 'आत्मा सर्व धर्मशून्य आहे' असे सांगितले आहे]

नन्वेव सति संसारससारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोष स्यादिति । न सर्वभ्युपगतत्वात् । सर्वज्ञात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मना संसारससारित्वव्यवहाराभाव सचरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा न क्षेत्रज्ञानामीश्वरत्वे सति शास्त्रानर्थक्य भवतु । अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् यथा हातिना सर्वेषां बन्धावस्थाया मेव शास्त्रार्थवत्त्व न मुक्तावस्थाया एवम् ॥)

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्म्याला ईश्वरत्व आहे अस म्हणल्यास तो असंसार आहे, असे म्हणावे लागते पण मग विशाल व प्रत्यक्षादिप्रमाणे हा सर्व व्यर्थ होतात, म्हणून आत्म्याचे संसारित्व तात्त्विकच मानले पाहिजे, अस वादी म्हणतो—)

ननु एवं सति संसारससारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोष स्यात् इति—अहोपण, आत्मा ईश्वर आहे व त्यामुळे तो असंसार आहे, असे मानल्यास संसार व संसारित्व यांचा अभाव होतो त्यामुळे शास्त्राचे आनर्थक्य इत्यादि दोष येतो असे म्हणाल तर (ते बरोबर नाहा, असा पुढे संवध पण हे शास्त्राच आनर्थक्य विद्यावस्थेत होणार की अविद्यावस्थेत? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षा सांगतात—)

—ते बरोबर नाही—सर्व. अभ्युपगतत्वात्—कारण हा विद्यावस्थेतील शास्त्रानर्थक्य दोष सर्व वाद्यांनी स्वाकारलेला आहे (या समग्रवाक्याचे विवरण—)

—सर्व: हि आत्मवादिभिः अभ्युपगत दोष एकेन परिहर्तव्य न भवति—सर्व आमवाद्यांनी स्वाकारलेला जो दोष त्याचा एकाच वाद्याने परिहर करावा, असे होत नाही

—कथं अभ्युपगतः इति—गर्व वाद्यांनी तोकसा स्वीकारलेला आहे? असे म्हणता तर मांगला—मुक्तात्मना संसारससारित्वव्यवहाराभावाय: सर्व. एव आत्मवादिभिः इष्यते—ज्याचा आत्मा मुक्त झालेला आहे असा मुक्ताच्या संसार व गणित्व या व्यवहाराचा अभाव गर्वच आमवाद्यांकडून मानलेला आहे—च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्ति न अभ्युपगता—पण मुक्तांना विधिगात्र व प्रत्यक्षादि-

प्रमाणं हा सर्व व्यर्थ होतात, इत्यादि दोषाची प्राप्ति त्यांना स्वीकारलेली नाही. (कारण व्यवहारातीत झालेल्या मुक्ताच्या ठिकाणां गुणदोषाची शकाच येत नाही.)—तथा नः क्षेत्रज्ञानां ईश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु—द्वैत्याच्या मतीं मुक्ताच्याच ठिकाणां शास्त्राचें आनर्थक्य वगैरे झालेलें जसें चालतें, त्याप्रमाणेंच आमच्या पक्षा क्षेत्रज्ञाचें ईश्वराशीं एकत्व झालें असता शास्त्राचें आनर्थक्य होऊं दे—च अविद्याविषये अर्थवत्त्वं—व अविद्यावस्थेंत अर्थवत्त्व असू दे.—यथा सर्वेषां द्वैतिनां बन्धावस्थायां एव शास्त्रादि अर्थवत्त्वं मुक्तावस्थायां न एवं—ज्याप्रमाणें द्वैत्याच्या पक्षां बंधावस्थेंतच शास्त्रादिकाचें अर्थवत्त्व आहे व मुक्तावस्थेंत नाही, त्याप्रमाणें [“ अहो-पण, क्षेत्रज्ञच ईश्वर आहे व तो असंसार आहे असें जर मानले तर संनारी जीवासाठीच प्रवृत्त झालेलें विधिशास्त्र-धर्मोपदेश करणारे वेदशास्त्र व प्रत्यक्षादि प्रमाणें हीं सर्व व्यर्थ होतील. पण विधिशास्त्र व प्रत्यक्षादि प्रमाणें यावरून जीवाचा ससार व संसारित्व याचा व्यवहारात अनुभव येतो. यास्तव क्षेत्रज्ञाचें समारित्व काल्पनिक नसून तात्त्विकच आहे, असें म्हटलें पाहिजे. ” अशा वादी शंका घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात. “हा दोष एकदा अद्वैतवाद्यावरच येत नाही. तर सर्व आत्मवाद्यांना तो दोष स्वीकारावा लागतो, आणि सर्वांनीच जो दोष कबूल केलेला असतो, त्याचा एकानेंच परिहार करण्याचे वाही कारणहि नसतें. सर्वांनीच शास्त्रानर्थक्यादि दोष कसा कबूल केला आहे? म्हणून विचाराल तर सांगतां—सर्व द्वैती वादी मुक्त झालेल्या आत्म्यांचा ससार व संसारित्व, यांच्या व्यवहाराचा अभाव मानतात. मुक्ताच्याच्या ठिकाणीं त्या दोन्ही प्रकारचा व्यवहार संभवत नाही, असेंच मानतात. पण त्यामुळे शास्त्राचें आनर्थक्य वगैरे दोष ते कबूल करीत नाहीत. कारण व्यवहारातीत झालेल्या त्यांच्या ठिकाणा गुण व दोष याची शंकाच संभवत नाही. त्याच न्यायाने क्षेत्रज्ञाचें ईश्वराशीं ऐक्य आत्यावर आमच्या पक्षांही शास्त्रादि व्यर्थ ठरला तर ठरेनात. द्वैती वाद्यांच्या मुक्तात्म्यांना जमा शास्त्राचा उपयोग नाही त्याचप्रमाणें आमच्या अद्वैत ज्ञानी पुरुषाला शास्त्राचा उपयोग नाही. पण अद्वैत आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी म्ह० अविद्यावस्थेंत त्याचा उपयोग आम्हालाहि आहे म्ह० सर्व द्वैती वाद्यांना बंधावस्थेंतच शास्त्रादिद्वारा उपयोग असून मुक्तावस्थेंत जसा तो नसतो त्याप्रमाणें आम्हाला अविद्यावस्थेंत शास्त्रादिकाचा उपयोग असून विद्यावस्थेंत त्याचा उपयोग नाही. ”]

नन्वात्मनो बन्धमुक्ततावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां न सर्वेषामतो हेयां-पाटेयत्तत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यादद्वैतिना पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वाद्द्विधाकृत-त्वाद्बन्धावस्थायाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्रायानर्थक्यमिति चेत् । नाऽऽत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदात्मनो बन्धमुक्ततावस्थे युगपत्स्याता क्रमेण वा । युगपत्तावद्विरोधान्न संभवत. स्थितिगता इवैकस्मिन् । क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्माक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावाद्परमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपग-महानि. ॥

भाष्यार्थ—(पण या बाबतात द्वैत्याशीं अद्वैत्यांचें साम्य नाहीं, अशी शंका—) ननु नः सर्वेषां द्वैतिनां आत्मन बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते—अहोपण, आम्हा सर्व द्वैत्याच्या मती आत्म्याच्या बन्ध मुक्तावस्था परमार्थत च आहेत, त्या सन्याच आहेत,—अतः हेय उपादेय तत्साधनसद्भावे शाखादि अर्थ-वत्त्वं स्यात्—त्यामुळे त्याज्य, प्राद्य व त्याचीं साधनें याच्या अस्तित्वाविषयी शाखादिकाचा उपयोग होतो [बंध व मोक्ष या दोन्ही अवस्था सत्य असल्यामुळे अमुक अनुप्रेय आहे, अमुक अननुप्रेय आहे, अमुक विहित आहे, अमुक अविहित आहे, अमुक धर्मसाधन आहे, अमुक अधर्मसाधन आहे इत्यादि ज्ञान होण्यासाठी आम्हा द्वैत्यानां शाखादिकाचा पार उपयोग होतो]—पुन अद्वैतिनां द्वैतस्य अपरमार्थत्वात् अधिद्याकृतत्वात् च आत्मन बन्धावस्थायाः अपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शाखादि भानर्थक्य—पण अद्वैत्याच्या मतीं द्वैत मिथ्या असल्यामुळे—अविद्याकृत असल्यामुळे व आत्म्याचा बन्धावस्था खरी नसल्यामुळे—बन्धावस्थाहि मिथ्या असल्यामुळे शाखादिप्रमाणाना काहा विषयच उरत नाहीं, त्यामुळे शाखादिकाना भा नर्थक्य येतें—अद्वैत्याच्या मतीं शाखादिक व्यर्थ ठरतात,—इति चेत् न—असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाह।—आत्मन अवस्थाभेदानुपपत्तेः—कारण आत्म्याच्या अवस्थाचा भेद संभवत नाहीं (आत्म्याच्या अवस्थाभेदाची अनुपपत्तिच दाखविण्यासाठी विकल्प करितात—) —यदि तावत् आत्मन बन्धमुक्तावस्थे युगपत् स्यातां क्रमेण च—जर आत्म्याला बंध-मुक्तावस्था आहेत असें मानलें तर त्या खाला एकाच वेळा होतात का क्रमाने ?—एकस्मिन् स्थितिगती इव विरोधात् युगपत् न संभवतः—एकाच पुरुषाचे ठिराणी एकाच वेळीं स्थिति व गति या परस्पर विरोधी क्रिया जसा संभवत नाहींत, याप्रमाणेंच विरोधातून त्या दोन अवस्था एकाच वेळा आत्म्यामध्ये संभवत नाह।त (यास्तव त्या क्रमानेंच प्राप्त होणाऱ्या आहेत, असे म्हटल्यास त्या क्रमानें होणाऱ्या अवस्था तरी काहीं निमित्तानेंच होतात की निमित्तावाचून होतात, असा विकल्प करून प्रत्येक पक्षी कोणता शोष येतो, तें सांगतात—) —च क्रमभावित्त्वे निमित्तत्वे अनिमोक्षप्रसंगः—पण त्या अवस्थाना क्रमभावित्व जर असेल व त्या काहीं निमित्तावाचूनच प्राप्त होत असतील तर अ निमोक्ष प्रसंग येतो म्ह० आत्म्याचा मोक्ष वेव्हाच होण शक्य नाहीं, असें होत. (कारण बन्ध व मोक्ष होण्यास निमित्त कांहींच नाहीं, तेव्हां वाटेस तेव्हां बंध व वाटेस तेव्हां मोक्ष-अवस्था प्राप्त होईल कारण, खाला निमित्त कांहींच नाहीं) —च अन्यनिमित्तान्धे स्वतः अभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्गः—बरे, त्या अवस्थांचें दुसरे काहां निमित्त आहे, आत्म्याला बंध व मोक्ष, या अवस्था प्राप्त होण्यास अन्य निमित्त

१ पण व्यावहारिक दृष्ट अद्वैतीदि मानतान, असें यावर कोणी म्हणेल, म्हणून 'अ निष्कृष्टरसात्' असें दुसरे विवेचन दिलें आहे. त्यावरून कल्पितद्वैतानेदि व्यवहार होऊ शकून असल्यामुळे खाला सत्यत्व नाह, हे सिद्ध होते.

आहे, त्यामुळेच त्याला त्या अवस्था प्राप्त होताना, म्हणून म्हणावे तर त्या अवस्था नव्या-पारमाथिक नव्हेत, असे ठरण्याचा प्रसंग येतो. [आत्म्याच्या बंध व मोक्ष या अवस्था सव्या नाहीत. कारण त्या स्फटिकाच्या लालप्रमाणे अस्वाभाविक आहेत, असे सिद्ध झाले असता निष्पन्न काय होते ते मागताना—]—तथा च सति अभ्युपगमहानिः—आणि असे झाले असता 'आत्म्याच्या या अवस्था सत्य आहेत' या सिद्धान्ताची हानि होते.

किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्व प्रकल्प्याऽनादिमत्यन्तवती च तत्र प्रमाणविरुद्ध तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यन्ता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छती नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्पक्यादिदोषोपरिहायं पुंवेति समानस्वात्तद्वैतवादिना परिहृतस्यो दोषः ॥

१२ ✓

भाष्यार्थ—(आत्म्याच्या बंध-मुक्तावस्था सव्या नाहीत, याविषया आणखी कारण—) —किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्व प्रकल्प्या—निवाय बन्धावस्था व मुक्तावस्था यातील पूर्वापस्या कोणता व उत्तरावस्था कोणती, याविषयांचा विचार करू लागले असता बन्धावस्था पूर्वी अशाच कल्पना करावी लागते—अनादिमती अन्तवती च—तशाच ती अनादिमती व अन्तवती आहे म्ह० ती अनादि व सान्त आहे, अर्गा कल्पना होते.—च तत् प्रमाणविरुद्धं—पण ते प्रमाणविरुद्ध आहे—तथा मोक्षावस्था आदिमती च अनन्ता प्रमाणविरुद्धा एव अभ्युपगम्यते—तशाच मोक्षावस्था आदिमती व अनन्त आहे असे प्रमाणाच्या विरुद्धच स्वाकारले जाते.—अवस्थान्तरं गच्छतः अवस्थावतः नित्यत्वं उपपादयितुं न च शक्यं—दुसऱ्या अवस्थेला प्राप्त होणाऱ्या अवस्थावानाच्या नित्यत्वाचे उपपादन करिता येणे शक्य नाही [बंध व मोक्ष या दोन अवस्थांताल पहिली अवस्था कोणती, असा विचार करू लागल्यास बंधावाचून मोक्षाची प्राप्तिच नसल्यामुळे, बंधामाठाच मोक्ष, बंध नसेल तर मोक्षाचीहि आवश्यकता नाही, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे बंध पूर्वी व मोक्ष नंतर, असाच निर्णय होतो. त्याच प्रमाणे ' बंध पूर्वी ' म्हणून म्हटले की तो अनादि आहे—म्ह० त्याचा आरंभ झालेला नसून तो अर्थाबरोबरच सिद्ध आहे. पण मोक्ष होताच त्याचा अंत-नाश होतो, त्यामुळे तो अनादि-सान्त आहे असे द्वैतवादाना मानावे लागते. त्याच न्यायाने मोक्ष सादि म्ह० उचलून होणारा पण मुक्तात्म्याची पुनरावृत्ति होत नसल्यामुळे अनन्त-नाश न पावणारा आहे, असेहि म्हणावे लागते पण जो उत्पन्न झालेला नाही त्याचा नाश होतो व ज्याची उत्पत्ति झाली आहे तो नाश पावत नाही, असे म्हणणे प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. तसेच, आत्मा अवस्थावान आहे, बंध व मोक्ष या त्याच्या सव्या अवस्था आहेत, असे म्हटल्यास तो अनित्य ठरतो कारण एक अवस्था सोडून दुसऱ्या अवस्थेला प्राप्त होणारा पदार्थ नित्य असतो, असे कोणत्याहि कथाच उपपादन करिता येणे शक्य

नाही]—अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेद न कल्पते—
 घरे, ह्या अनित्यत्व दोषाचा परिहार करण्यासाठी बंध व मुक्त या अवस्थाचा भेद
 आत्म्यामध्ये आहे, या अवस्था आत्म्याच्या आहेत, असे जर मानलेच नाही—अतः
 द्वैतिनां अपि शास्त्रानर्थक्यादिदोष. अपरिहार्य एव—तर द्वैत्यानाहि शास्त्राचें
 आनर्थक्य, प्रत्यक्षविरोध हे दोष अपरिहार्यच आहेत—इति समानत्वात् अद्वैत
 चादिना दोष न परिहर्तव्यः—यास्तव शास्त्रानर्थक्यादि दोष सर्व वायाना समान
 असल्यामुळे एकट्या अद्वैतवाद्यालाच त्याचा परिहार करावयास नको [बंध व मोक्ष, या
 आत्म्याच्या अवस्था आहेत असे म्हटल्यास आत्मा अनित्य ठरतो, असे पाहून त्या अव
 स्थाशी आत्म्याचा काहा सबंध नाही, झणून म्हणाव तर मग शास्त्र कोणासाठी ? आत्म्याला
 जर बंध नाही व मोक्षहि नाही, तर विधिशास्त्र कर्मादिकाचें विधान कोणाला उद्देशून
 करणार ? त्याला विषयच उरत नाही, म्हणून सर्व द्वैत्याच्या मतीहि शास्त्राचें आनर्थक्य-व्य
 र्थत्व वर्गरे दोष येतातच त्यामुळे एकट्या अद्वैतवाद्यालाच त्याचा परिहार करावयास नको]

न च शास्त्रानर्थक्य यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषा हि फल-
 हेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनम् । न विदुषा, विदुषा हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने
 सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्ते । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्नयोद्घाया-
 प्रकाशयोर्वैकात्म्य पश्यति किमुत विवेकी । तस्मात्त विधिप्रतिषेधशास्त्र तावत्फलहेतु
 भ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देवदत्त त्वमिदं कुर्वति कस्मिंश्चि कर्मणि
 नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोग शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोग
 विषयविवेकाग्रहणानुपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि ॥ ३

भाष्यार्थ—(दोन्ही पक्षां जर दोष एकसारखाच आहे, तर आम्हां अद्वैतमता-
 वरच अधिक प्रात काय म्हणून करावी ? या प्रश्नाचे उत्तर वर ' अविद्याविषये च '
 इत्यादि ज १दले आहे (पृ ८८०) त्याचेंच अधिक विवरण करितात—)—शास्त्रा
 नर्थक्यं न च—अद्वैतमतावर शास्त्राचें आनर्थक्य हा दोषच येऊ शकत नाही—
 शास्त्रस्य यथाप्रसिद्ध-अविद्वत्पुरुषविषयत्वात्—यारण व्यवहारात 'म, व मास'
 असे मानणारा प्रसिद्ध अविद्वान् पुरुष हा शास्त्राचा विषय आहे (त्याच रागिष्ठ वाण्याच
 स्पष्टाकरण—)—फलहेत्वोः अनात्मनो अविदुषा आत्मदर्शनं हि—भोक्तृत्व हें
 फल व कर्तृत्व हा हेतु, या अनात्म्यांमध्ये अविद्वानाचें आत्मदर्शनं प्रसिद्ध आहे, (अविद्वान्
 मी भोक्ता व कर्ता, अस समजतो ह प्रसिद्ध आहे किंवा फल म्ह० विशेष प्रकारचा देव
 व हेतु म्ह० त्याच्या उत्पत्त्या कारण दोणारें अश्ट, त्या दोन्ही अनात्म्यांमध्ये 'मी कर्ता,
 भोक्ता मनुष्य' इत्यादि प्रकारें आत्मदृष्टि टेंवण हेंच शास्त्राधिकाराचें निमित्त आहे त्यामुळे
 विधि निषेधशास्त्र अविद्वानामाठी आहे अहोपण, विद्वानांचाहि 'मी मनुष्य आहे' असा
 व्यवहार चालतो तव्हा तहि शास्त्राचा विषय कां नव्हत ? उत्तर—)—विदुषां न—
 विद्वानाच तम मिथ्यादर्शन नमतें (या मा.उत्तरवाण्याचच स्पष्टाकरण—)—विदुषां हि
 फलहेतुभ्यां आत्मन अन्यत्वदर्शने सति तयोः अह इति आत्मदर्शनानु

पपत्तेः—कारण विद्वानाना फल व हेतु यादून आत्म्याचें अन्वत्व साक्षात् वळले असतां त्यांच्या टिकाणीं ' मां ' असें आत्मदर्शन संभवत नाहीं. (आत्मा पररादिर्मा-
हून अगदीं भिन्न आहे, असें ज्ञान झाले असता विद्वान् त्यांनाच ' मां ' असें म्हणेल
हे संभवत नाहीं.)—हि अत्यन्तमूढः उन्मत्तादिः अपि जलाग्न्योः छाया-
प्रकाशयोः वा ऐकात्म्यं न पश्यति किमुत विवेकी—कारण अत्यंत मूढ व वेडा
वगैरेहि जल व अग्नि यांचें किंवा छाया व प्रकाश यांचें एकरूपत्व-ऐक्य पाहत नाहीं
मग विवेकी परस्परविरुद्ध पदार्थांचें ऐक्य कसें पाहील ? [अर्थात् देहादिकांहून आत्मा
भिन्न आहे असें जाणणारा ज्ञानां आत्मा व अनात्मा यांचें ऐक्य त्रिकालीं मानणार नाहीं.
अर्थात् विद्वानाला विधिनिषेधशास्त्राचा अधिकार नाहा. या उक्त विषयाचा उप-
संहार करितात—]—तस्मात् फलहेतुभ्यां आत्मनः अनन्यत्वदर्शिनः तावत्
विधिप्रतिषेधशास्त्रं न भवति—म्हणून फल व हेतु यादून आत्मा अगदीं भिन्न
आहे, असें जाणणान्या विद्वानाला तर विधिनिषेधशास्त्र नाहीं [विद्वान् हा त्याचा विषय
नव्हे, हा गोष्ट सिद्ध झाल्या अद्वैतपक्षां शास्त्रानर्थस्य हा दोषच येत नाहा. कारण शास्त्र
अविद्वानासाठीं आहे. अविद्वान् ' देहच मा, मां ब्राह्मण, मासें हे कर्तव्य ' इत्यादि अना-
त्म्याला आत्मा समजतो. पण विद्वान् तसें समजत नाहा. कारण त्याला आत्मा
देहादिकांहून भिन्न आहे, असें साक्षान् ज्ञान झालेलें असते. आत्मा व अनात्मा हे
छाया व प्रकाश किंवा जल व अग्नि याप्रमाणें अगदा विलक्षण आहेत. अना विरोधां पदा-
थांचें ऐक्य एखादा मूठहि जर कधीं मानत नाहीं, तर विवेकी कसा मानणार ? ज्यांन्
त्यांचें ऐक्य न मानणारा आत्मज्ञ विधिनिषेधशास्त्राचा विषय नव्हे. आता शास्त्राचें
धरण अविद्वानाप्रमाणें विद्वान्हि करीत असल्यामुळे तांहि त्याचा विषय आहे, असां शक्य
पेऊन आचार्य म्हणतात—]—' द्वैचदत्त त्वं इदं करः ' इति कस्मिंश्चित् कर्मणि
नियुक्तेः तत्रस्थः विष्णुमित्रः नियोगं दृष्यन् अपि अहं नियुक्तः इति न
दि प्रतिपद्यते—' हे देवदत्ता, तूं हे कर, ' असें म्हणून एकाचा कर्ममध्ये देवदत्ताला
नियुक्त केलें असता तेथेच असलेला विष्णुमित्र तां नियोग-तां विधि ऐकत असुनहि
' मांच या कापांत नियुक्त केला गेलों आहे, मलाच हे कर्म करण्याचा प्रेरणा केली आहे,
असें समजत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.—तु नियोगविषयाविवेकाग्रहणात् प्रति-
पत्तिः उपपद्यते—पण या नियोगाचा विषय कोण आहे, ' मांच वी दुसरा कोणी, '
याचा विवेक न झाल्यास मात्र देवदत्ताला प्रेरणा केली असता तों ऐकणारा विष्णुमित्र
' मांच या कर्मांत नियुक्त केला जात आहे, ' असें समजेल, हें संभवतें.—तथा फलहे-
न्योः अपि—त्याच न्यायानें फल व हेतु यांच्या टिकाणीं आत्मदर्श टरणारा म्ह.
कर्तृत्वभोगरूपादि हा मात्ता धर्म आहे व देहादि मा आहे, असें मानणारा अविवेकी
मी शास्त्राचा अधिकारी आहे, असें मानत. [अर्थात् विधिनिषेधशास्त्र अविद्वानासाठीं
अन्यामुळे म्ह. अविद्वान् हा त्याचा विषय अन्यामुळे ' शत्रुग्र इंगर आहे असें मान-
त्यानें म्हणवें होईल ' ही भीति बाटणारासाय नको.]

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तव्य प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्यामन्यात्मत्व-
दर्शनेऽपि सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृ-
पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, शास्त्राचा विषय विद्वान् आहे, या दृष्टीनेहि शास्त्राचे अर्थ-
वच्च सागता येणे शक्य आहे, अशी शका—)
ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया शास्त्रार्थ-
विषया प्रतिपत्तिः फलहेतुभ्यां अन्यात्मत्वदर्शने भवति अपि युक्ता एव—
अहोपण, आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी अनुभविलेला जो प्राकृत-प्रकृतिजन्य देहाभिमान-
रूप संबंध, त्याच्या अपेक्षेने विधीकडून मां प्रवृत्त केला गेलो आहे व निषेधाकडून मां
निवृत्त केला गेलो आहे, अशा प्रकारची शास्त्रविषयक बुद्धि फल व हेतु याहून आत्मा
भिन्न आहे असे ज्ञान झाले असले तरी होणे युक्तच आहे. (तां कर्सां तेच व्यक्त करितात—)
—इष्टफलहेतौ प्रवर्तितः अस्मि च अनिष्टफलहेतोः निवर्तितः अस्मि
इति—इष्ट फलान्या हेतूमध्ये मां प्रवृत्त केला गेलो आहे व अनिष्टफलाच्या हेतूपासून
निवृत्त केला गेलो आहे, अशी बुद्धि होणे युक्तच आहे. ('अहोपण, अविद्वानाला जसा
मिथ्या अभिमान असतो तसा विद्वानाला नमती त्यामुळे अविद्यासंबंधामुळेच होणारी
तसली बुद्धि विद्वानाच्या ठिकाणी संभवत नाही, ' असे सिद्धान्ती यावर म्हणतात असे
समजून शंकावादींच आपले म्हणणे दृष्टान्ताने स्पष्ट करतो—)
—यथा पितृपुत्रादी-
नां इतरेतर-आत्मान्यत्वदर्शने सति अपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थ-
प्रतिपत्तिः—ज्याप्रमाणे पिता, पुत्र, भ्राता याचे आप्ते परस्पर भिन्न आहेत. ते पर-
स्परहून पृथक् आहेत, अशी दृष्टि—असे ज्ञान जरी असले तरी त्याच्या परस्पर विधाचें
व निषेधाचें ज्ञान परस्पराने असतें [पित्याला उद्देशून केलेला विधि किंवा निषेध पित्या-
च्या हातून घटणे शक्य नसत्यास पुत्राला त्याविषयाचें ज्ञान होतें, असे आपण पाहतों.
म्ह० पित्याला उद्देशून केलेल्या विधाचें अनुष्ठान त्याच्या हातून न घडत्यास पुत्र तें
करितो, म्हणूनच बृहदारण्यकात सप्रति कर्म मागितले आहे. ' मां आता मरणार '
अशी जेव्हा पित्याची म्वाणी होते तेव्हा तो पुत्राला जवळ बोलावून ' तूं ब्रह्म आहेस,
तूं यज्ञ आहेस, तूं लोक आहेस ' असे सागतो व पुत्र त्या सर्वांचा स्वीकार करतो.
म्ह० अध्ययन, यज्ञ, इत्यादि पित्याचें सर्व कर्तव्य तो आपल्याकडे घेतो. त्याचप्रमाणे
पुत्राला उद्देशून केलेला निधि-निषेध आचरण्यास पुत्र अयमर्थ असल्यास पिता त्याचे
अनुष्ठान करितो भ्राता, पत्नी इत्यादिकाविषयाहि असेच समजावे याच न्यायानें
विद्वान् ' मां हेतुफलाहून अगदां भिन्न आहे. ' असा जरी साक्षान् अनुभव घेत असला
तरी पूर्वीच्या मिथ्या देहादिसंबंधामुळे झाला विधिनिषेधाचाचें ज्ञान होण्यास
काहीच प्रत्यचाय नाही.]

न । ध्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेतुवोगात्प्रमाभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रति-
पत्तिनियोगप्रतिषेधार्थं हि फलहेतुभ्यामन्यात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्व तस्माद्विधिप्रति-
षेधनात्प्रमाद्विधिप्रयमिति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(पुत्रादिकाना मिथ्याभिमान असल्यामुळे परस्परनियोगाचें ज्ञान हाणें योग्यच आहे पण तत्त्वदर्शा ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी तसा अभिमानच नसल्यामुळे देहादिसवधानेंच होणारी तशी बुद्धि त्याला होत नाही, असे सांगून सिद्धान्ता बरील शकेंचा परिहार करितात—) —न—हें तुमचें म्हणणें बरोबर नाही कारण—व्यतिरिक्त-आत्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्राक् एव फलहेत्वोः आत्माभिमानस्य सिद्धत्वात् —आत्मा शरीरेंद्रियादि सर्व अनात्मवर्गाहून अगदा भिन्न आहे, असे माझा ज्ञान होण्यापूर्वीच फल व हेतु याच्या ठिकाणी ' हाच आत्मा ' असा अभिमान सिद्ध असतो. [ज्ञानापूर्वीच अनामाभिमान सिद्ध असतो पण तो ज्ञानानंतर जातो त्यामुळे विधि निषेधशास्त्र त्याला विषय करित नाही शिवाय ब्रह्ममीमासंत 'सर्वविज्ञान' या अधिकरणात आत्म्याचें सम्यग्ज्ञान पुण्यसजक अदृष्टानें निष्पन्न होतें, असे सांगितलें आहे त्यामुळे विधिनिषेधाचें अनुष्ठान सम्यग्ज्ञानाच्या पूर्वीचं संभवतें तच्चा विद्वान् त्याचें अनुष्ठान वसें करणार^१ अस आचार्य म्हणतात—] —प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थ. हि फलहेतुभ्यां आत्मनः अन्यत्वं प्रतिपद्यते—ज्यान विधिप्रतिषेधार्थाचें अनुष्ठान वलें आहे, म्ह० विहित कर्माचें अनुष्ठान करून निषिद्ध कर्मांचा लागू केला आहे, त्याच्याच पापाचा क्षय होऊन त्याला आत्मा हेतुफलाहून अगदा पृथक् आहे, असें ज्ञान होतें,—न पूर्व —विहितानुष्ठान व निषिद्धाचा परिहार केल्यावाचून, त्यापूर्वीच त्याला आत्मज्ञान हात नाही —तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्र अविद्वद्भिर्पर्य इति सिद्धं—यास्तव विधिनिषेधशास्त्राचा विषय अविद्वान् आहे—विद्वान् नन्वे, हीं गाष्ट सिद्ध झाली

ननु स्वर्गकामो यजेत कलञ्जं न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शनामप्रवृत्तीं केवल-
देहाद्यात्मदृष्टीना च । अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न, यथाप्रसिद्धित एव
प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शा ब्रह्मवित्ताद्यत्र प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि
नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रध्वणान्यधानुपप-
त्त्याऽनुमिताःमास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञ कर्मफलसजाततृष्ण श्रद्धानतया च प्रव-
र्तत इति सर्वेषां न ब्रह्मक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यम् ॥ १

भाष्यार्थ—(अविद्वान् पुरुष, हा शास्त्राचा विषय असल्यामुळे शास्त्र व्यर्थ नाही, असें ज बर सांगितलें आहे, त्याचाच आशेष व समाधान याच्या योगानें विस्तार करण्यासाठी आशेष घेतात—) —ननु 'स्वर्गकाम यजेत, कलञ्जं न भक्षयेत्' इत्यादी आत्मव्यतिरेकदर्शना अप्रवृत्ती च केवलदेहाद्यात्मदृष्टीना (अप्र-
वृत्ति) —अहो पण 'स्वर्गाची इच्छा करणारानें यज्ञ करावा, विपलित वाणानें मारलेल्या हरिणाचें मांस खार्क नये' इत्यादि विधानिषधामध्यें आत्मा देहादि अनात्म्याहून—फल-
हेतूहून भिन्न आहे, असें जाणणारांची अप्रवृत्ति झाली असता केवल देहादिकच आत्मा आहे, असें जाणणारांचीहि विधिमध्ये प्रवृत्ति व निषिद्धापामून निवृत्त होत नाही [आत्मा देहाहून भिन्न आहे, अस जाणणाऱ्या विद्वानांच्या ठिकाणा 'देहादेवानाच मी' असें समजणें या प्रकारचें जें अभिमानरूप अधिकाराचें निमित्त त्याचा अभाव असतो, त्यामुळे

विधित -शास्त्रविधीमुळें त्याची यागादिकांत प्रवृत्ति होत नाहीं, व अभक्ष्यभक्षणादि निषेधापासूनहि निवृत्ति होत नाहा याप्रमाणें त्याच्या प्रवृत्ति निवृत्ताचा अभाव झाला असता देहादिकांनाच आत्मा समजणाऱ्या अविद्वानाचीहि प्रवृत्तिनिवृत्ति होणें युक्त नाहीं. कारण पारलौकिक फल भोगणाऱ्या भोक्त्याचें त्यांना ज्ञानच नसते, असा याचा भावार्थ पण विद्वान् व अविद्वान् या दोघाच्याहि प्रवृत्ति निवृत्ताचा याप्रमाणें अभाव झाला असता काय निष्पन्न होतें तें सांगतात-]—अत कर्तुः अभावात् शास्त्रानर्थक्यं इति चेत् न—त्यामुळें कर्त्यांचाच अभाव झाल्यामुळें शास्त्र व्यर्थ—निरपयोगी ठरतें, असें झणाल तर तें बरोबर नाहीं—यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्ति निवृत्त्युपपत्तेः—जशी शास्त्रीयप्रसिद्धि आहे त्याप्रमाणेच प्रवृत्ति व निवृत्ति याची उपपत्ति लागते [आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे, हें परोक्ष ज्ञान व तो देहादिरूपच आहे, हें अपरोक्ष ज्ञान ज्याला असते म्ह० ज्याला आत्मा देहादिकांहून पृथक् आहे, असें नुस्तें शाब्दिक ज्ञान असतें, अनुभव तसा आलेला नसतो, पण देहच आत्मा हे ज्ञान मात्र अनुभवसिद्ध असते—सर्व व्यवहार 'देहच आत्मा आहे,' अशा भावनेने चालतो, त्याचा शास्त्राप्रमाण प्रवृत्ति व निवृत्ति होऊ शकते त्यामुळे शास्त्र व्यर्थ ठरत नाहीं आता याच मुद्याचे विवरण करण्यासाठी अगोदर ब्रह्मवेत्त्याच्या प्रवृत्ति निवृत्ताचा अभाव दाखवितात-]—ईश्वरक्षेत्रज्ञ एकत्वदर्शां ब्रह्मविद् तावत् न प्रवर्तते—ईश्वर व क्षेत्रज्ञ यांचे एकत्व साक्षात् जाणणारा—अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानी तर शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त होत नाहा, व निवृत्तहि होत नाहा—तथा नैरात्म्यवादी अपि ' परलोकः न अस्ति ' इति न प्रवर्तते—त्याचप्रमाणें शरीराहून आत्मा निराळा नाहा, असें समजणारा नैरात्म्यवादीहि ' परलोकच नाहीं ' असें समजत असल्यामुळें शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त किंवा निवृत्त होत नाहीं—तु यथाप्रसिद्धित, विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवण अन्यथा-अनुपपत्त्या अनुमित आत्मास्तित्वः आत्मविशेषानभिज्ञ कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्धानतया च प्रवर्तते इति सर्वेषां न. प्रत्यक्षं—पण विधि निषेधाधीन असलेली जी प्रसिद्धि तिच्या अनुसार आत्मा जर नसता तर विधि व निषेध या शास्त्राचें श्रवणच उपपन्न झालें नसतें पण ज्याअर्थी विधिनिषेधशास्त्राचें श्रवण होत आहे त्याअर्थी परलोकार्शां संवध ठेवणारा आत्मा अमलाच पाहिजे, असं ज्यानें आत्म्याच्या अस्तित्वाविषयी अनुमान वेंढे आहे, पण आत्म्याच्या विशेष स्वरूपाविषयी जो अनभिज्ञ आहे, त्यामुळें ज्याला कर्मफलाविषया तृष्णा उत्पन्न झाला आहे, असा पुरुष ध्रद्धालुपणानें शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त व निवृत्त होतो, असें आपणां सर्वांना प्रत्यक्ष दिसतें.—अत शास्त्रानर्थक्यं न—त्यामुळें शास्त्राला आनर्थक्य नाहीं [' ज्याला स्वर्ग हवा असेल त्याने याग करावा ' हा विधि व ' फलजमात राऊक नय ' हा निषेध यांमध्यें आत्मा देहादिकांहून भिन्न व नित्य आहे असें जाणणारा ज्ञानी जर प्रवृत्त झाला नाहीं, तर ' देहच मा ' असें समजणारा नास्तिक मुळीच प्रवृत्त होणार नाहा. याप्रमाणें क-त्याचाच अभाव झाल्यामुळें शास्त्र व्यर्थ ठरतें, अशी शंका येते. पण तिचें समाधान

क्रेण्यासाठी आचार्य म्हणतात—“ब्रह्म व आत्मा-क्षेत्रज्ञ यांचे ऐक्य जाणणारा अपरोक्ष ज्ञानी शास्त्रानुसार प्रवृत्त किंवा निवृत्त होणार नाही, हें उघड आहे, त्याचप्रमाणे परलोक नाही, परलोकसंबंधी देहातिरिक्त आत्मा नाही, असे जाणणारा देहात्मवादाहि प्रवृत्त-निवृत्त होणार नाही, हे उघड आहे. पण ज्याअर्थी विधिप्रतिषेधशास्त्र धर्माधर्मांचे विधान करीत आहे, त्याअर्थी परलोकसंबंधी आत्मा व परलोक वर्गरे असलाच पाहिजे, असे जाणणारा व त्यामुळेच ज्याला ऐहिक व पारलौकिक फलाविषयीची तृष्णा उत्पन्न झाली आहे, असा अधिकारी पुरुष मोठ्या श्रद्धेने शास्त्राप्रमाणे विधीमध्ये प्रवृत्त व निषेधापासून निवृत्त होतो, हें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसते. त्यामुळे आत्मज्ञानी व नास्तिक याना सौष्टन बाकीचे ‘आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे,’ असे परोक्ष व ‘देहादिकच आत्मा’ असे प्रत्यक्ष स्वानुभवाने जाणणारे लोक शास्त्राधिकारी असल्यामुळे शास्त्राला व्यर्थ म्हणता येत नाही.”]

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थन्यमिति चेत् । न कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् । न च विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः । अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वभावस्तु प्रवर्तत इति ह्युक्तम् । तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव ॥

१

. भाष्यार्थ—(आता दुसऱ्या प्रकारे शास्त्राच्या आनर्थन्याची शंका—) —विवेकिनां अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनां अप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थन्यं—विवेकी लोकाचा वेधे निषेधामध्ये प्रवृत्ति होत नाही, असे दिसते. (आत्मा देहादिकांहून अगदा भेद आहे, असे जाणणाऱ्या त्यांना विधि-निषेधाचा अधिकारच नाही, त्यामुळे त्यांना शास्त्राचा काही उपयोग नाही. पण ‘देहच मी’ असे समजणारे लोकहि ‘यद्यदाचरति शूः०’ [गी. भा. अ. ३, श्लो. २१ पृ ३१३] या न्यायाने विवेक्यांचेच जर अनुकरण करू लागले, तर) विवेक्यांचे अनुवर्तन करणाऱ्या अविवेक्यांचीहि निषेधामध्ये अप्रवृत्ति झाल्यास शास्त्र व्यर्थ होते, {विवेकी शास्त्रार्थात प्रवृत्त होत नाहीत, असे पाहून त्यांचे अविवेका अनुयायीहि शास्त्रार्थापासून निवृत्त झाले, तर शास्त्र व्यर्थ नाही }—इति चेत्—असे म्हणाल तर—न । कस्यचित् एव विवेकोपपत्तेः—बरोबर नाही. कारण कोणा एखाद्यासच तमा विवेक होऊ शकतो.—अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चित् एव विवेकी स्यात् यथा इदानीं—अनेक प्राण्यांतील कोणा प्रादाच विवेकी असतो, जसा या वर्तमानसमया कोणा एखादाच काचित् विरळा विवेकी भवतो—च मूढाः विवेकिनं न अनुवर्तन्ते—व मूढ लोक विवेक्यांचे अनुवर्तनित नाहीत.—प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वात्—कारण प्रवृत्ति राग द्वेषादि दोषा अर्धीन असते—अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्—अभिचारादि-जारण-ण-उच्चाटनादि कर्मांमध्ये लोकाचा प्रवृत्ति होत असल्याचे दिसते. (अज्ञ लोक विद्याचेच जर नियमाने अनुकरण करणारे असते, तर त्यांचा अभिचारादि कर्मांमध्ये

प्रवृत्ति ज्ञानी नसती कारण विवेकी असल्या कर्मांत प्रवृत्त होत नाहात)—च प्रवृत्तेः स्वाभाव्यात्—शिवाय प्रवृत्ताला स्वाभाविकत्व आहे—‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इति हि उक्तं—प्रवृत्ति ‘स्वभाव’ या नावाच्या अज्ञानाचे कार्य आहे, असें भगवानानीहि सांगितले आहे—तस्मात् अविद्यामात्रं संसारः यथादृष्टविषय एव—याप्रमाणे सर्व प्रवृत्ति अज्ञानजन्य असल्यामुळे विधि व निषेध यांच्या अधीन असलेल्या प्रवृत्ति निवृत्तिरूप वधाला—ससारात् अविद्यामात्रत्वा आहे, हा संसार अविद्यामात्र आहे ज दृष्ट आहे, त्याचेंच अनुवर्तन करणाऱ्या अज्ञ पुरुषाला यथादृष्ट म्हणतात असला पुरुषच ससाराचा आश्रय आहे [अर्थात् प्रवृत्ति निवृत्त्यात्मक ससारात् अविद्वद्धिपयत्व असत्यामुळे त्याचें निमित्तभूत शास्त्रहि अविद्वद्धिपयच आहे अविद्वानच शास्त्राचा विषय आहे त्यामुळे शास्त्राला आनर्थक्य नाही या जगात विवेकी फार विरळा आढळतो व देहात्मवादा जाव त्याचें अनुवर्तनहि करात नाहात त्याचा सर्व प्रवृत्ति रागद्वेषप्रयुक्त असते म्हणूनच विवेका ज्या घोर कर्मांत बधीच प्रवृत्त होत नाही, तसला जारण मारणादि कर्मे अविवेकी करितात देहात्मवादाचा प्रवृत्ति स्वाभाविक आहे, म्हणूनच भगवानाना ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ अस म्हण्टले आहे अर्थात् सर्व संसार अविद्यामात्र आहे व तो अनात्मज्ञाच्याच आश्रयाने राहतो]

(न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञान परमार्थवस्तु दूषयितु समर्थम् । न उपरदेश स्नेहेन पक्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदक तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्तं ‘क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि’ ‘अज्ञानेनाऽऽवृत्त ज्ञानम्’ इति च ॥ १७)

भाष्यार्थः—(‘अहोपण, क्षेत्रज्ञाचा आश्रय करून राहणारा अविद्या आपल कार्य असा जो संसार त्याचाहि त्याच्यावर आरोप करते त्यामुळे त्या क्षेत्रज्ञालाच शास्त्राचें अधिकारित्व आहे’ अशा आशंका घेऊन सांगतात—) —केवलस्य क्षेत्रज्ञस्य अविद्या च तत्कार्यं न—केवल क्षेत्रज्ञाला अविद्या नाही व अविद्येचें कार्यहि नाही (‘अहोपण, शुद्ध क्षेत्रज्ञाशी अविद्यादिकाचा जरी वस्तुतः संबध नसला, तरी त्याच्यावर आरोपित केलेला संसार त्यालाच रक्षी करतो,’ या शक्येच समाधान—) —मिथ्या ज्ञान परमार्थवस्तु दूषयितु न च समर्थ—मिथ्या अज्ञान परमार्थ वस्तूला दूषित करण्यास समर्थ नाही—मरीच्युदकं उपरदेश स्नेहेन पक्कीकर्तुं न शक्नोति हि—मृगजल माठ जमिनीला आपल्या स्नेहाने ओली करण्यास समर्थ होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे—तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् कर्तुं न हि शक्नोति—त्याचप्रमाणे अविद्या क्षेत्रज्ञाला काही करू शकत नाही—अतः च ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इदं उक्तं—म्हणूनच ‘व क्षेत्रज्ञहि मी आहे असें तू समन’ असें म्हण्टले आहे (क्षेत्रज्ञ व ईश्वर य चें जर ऐक्य आहे तर ‘मी’ अशा रूपाने आत्म्याला जाणणाराहि हा पुरुष आपलें ईश्वर व—मी ईश्वर आहे, असें कां ओळखात नाही स्वतःच्या ईश्वरत्वाचें त्याला भान कां होत नाही ? उत्तर—) —‘अज्ञानेनावृत्त ज्ञानं’ इति

च—(अ. ५ श्लो. १५ पृ. ५०९) अज्ञानाने ज्ञानाला ज्ञाकून टाकले आहे. त्यामुळे सर्व प्राणी मोहित होतात, असेही भगवानाना त्याचे कारण सांगितले आहे [आरोपित अविद्या किंवा तिचे कार्य शुद्ध क्षेत्रज्ञाला काहा करून शकत नाही. कारण अविद्यादि मिथ्या आहे व मृगजलादि कोणतीच मिथ्यास्तु आपल्या अधिष्ठानाला दूषित करू शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे, म्हणूनच ' क्षेत्रज्ञ माच आहे असे समज ' इत्यादि भगवानाना सांगितले आहे.]

अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पण्डितानामपि । शृण्विष्यत् तत्पाण्डित्यं यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति । चिन्त्रियैव भोगकर्मणी । अथैतं सति फलार्थित्वाद्-विद्वान्प्रवर्तते ॥

१८

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्म्याला वस्तुतः ससाराचा स्पर्शही नाही, म्हणून जर म्हटले तर विद्वानान्या अनुभवाचा विरोध येतो, अशी संज्ञा—) अथ संसारिणां इव पण्डितानां अपि अह एवं मम एव इदं इति इदं किं—तर मग ससारी जीवांप्रमाणेच पंडितांचाहि ' मी असा मोठा कुलान, विद्वान् बंगरे आहे, हे क्षेत्र, गृह, पत्नी वगैरे माझेच आहे, ' असा जो अभिनिवेश दिसतो तो का, त्याचे काय कारण ? (संसारी जीवांप्रमाणे पंडितांचेहि ' मी व माझे ' हे संसारित्व दिसते ! ते का ?)—शृणु—त्यांचे पांडित्य कोणत्या प्रकारचे आहे ते तू ऐक—यत् क्षेत्रे एव आत्मदर्शनं तत् इदं पाण्डित्यं—जे क्षेत्राचे ठिकाणाचे आत्मदर्शन ते हे त्यांचे पांडित्य आहे.—यदि पुनः क्षेत्रज्ञं अविक्रियं पश्येयु ततः भोगं कर्म वा मम स्यात् इति न आकाङ्क्षेयुः—पण ते जर क्षेत्रज्ञ अविक्रिय आहे, असे पाहतील तर भोग मला प्राप्त व्हावा किंवा मी कर्म करावे, अशी आकांक्षा करणार नाहीत. [संसारित्व हा वृद्ध आत्म्याचा धर्म आहे, अर्थात प्रतीति केव्हाच येत नाही त्यामुळे आत्मा अससारी आहे, मा सिद्धान्ताला काहाच बाध येत नाही. आत्मा अविक्रिय आहे असे जाणणाऱ्या विद्वानांचाहि भोग व कर्म का सभवं नये ? त्याला कोणता हरकत आहे ? उत्तर—]—भोगकर्मणी चिन्त्रिया एव—भोग व कर्म हा चिन्त्रियाच आहे. त्यामुळे ती वृद्ध आत्म्याचे ठिकाणी मभवत नाही. (आत्मा विक्रियाशून्य आहे, असे ज्याला साक्षात् ज्ञान झाले आहे, त्याचा भोग व कर्म यांचा असभव आहे, असे जर म्हटले तर मग शास्त्रामध्ये प्रवृत्ति कोणाची होणार ? उत्तर—) अथ एव सति फलार्थित्वात् अविद्वान् प्रवर्तते—विद्वानाला फलाची इच्छा नमत, त्यामुळे तो कर्ममध्ये प्रवृत्त होत नाही, असे निश्चल झाले असता फलाची आकांक्षा असा त्यामुळे अविद्वान् त्या फलाचा उपाय असे जे कर्म त्यांना प्रवृत्त होतो, अविद्वान् शास्त्राचा अधिकारी आहे. [आत्म्याच्या ठिकाणी जर स्वरोपर समार नाही तर अविद्वानांप्रमाणे विद्वान् ' हा मा, हे मासे ' इत्यादि जो व्यवहार करितो तो का ? अशा वाक्याने साक्षात् विचारला अगतांगज्ञानांतो म्हणतात—' तू पांडित्य तरा कशात म्हणतोस ? देहादिकाना आत्मा समजणे, याला

पांडित्य म्हणतोस की, आत्मा कूटस्थ आहे असे साक्षात् जाणणे याला, की 'मी संसारी आहे' असे समजणे याला ? जे 'हा मी व हे माझे' असे म्हणणारे ते यातील पहिल्याप्रकारचे पंडित होते. दुसऱ्या प्रकारचे पंडित भोग व त्यांचे साधन कर्म यातील फाट्याचे अपेक्षा करतात नाहींत. कारण भोग व कर्म या दोन्ही विक्रियाच आहेत. पण आपल्याला संसारी मानणारा जो अविद्वान् तोच कर्मांमध्ये फलाच्या आशेने प्रवृत्त होतो. यास्तव तोच शास्त्राचा अधिकारी असून त्याचीच कर्मांमध्ये प्रवृत्ति संभवते. अर्थात् 'मी व माझे' म्हणणारा देहात्मवादी तरा पंडित नसून अविद्वान् आहे.]

विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते । इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्य विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पाण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति । आत्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायराहितत्वाच्छ्रुतहानिमभ्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मात्संप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ॥ १८

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानाच्या शास्त्रविहित प्रवृत्तीचा जरी अभाव असला तरी निवृत्तिहि निषेधाच्या अधीन असल्यामुळे विद्वान् निवृत्तिनिष्ठ आहे असेहि म्हणता येत नाही, अशी आशंका घेऊन म्हणतात—) पुन. अविक्रिय-आत्मदर्शिनः विदुषः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्ति-अनुपपत्तौ कार्य-करणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिः उपचर्यते—पण आत्मा सर्वविकारगून्य आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाच्या फलार्थित्वाचा अभाव असल्यामुळे म्ह० याला फलाची इच्छा नसल्यामुळे प्रवृत्तीचा अनुपपत्ति झाली असता-त्याच्या प्रवृत्तीचाच असेभव झाला असता, शरीर व इंद्रिय यांच्या संघाताचा व्यापार शात होतो, व त्या शरीरेंद्रियाच्या व्यापाराभावानेच 'निवृत्ति' असे गौणवृत्तीने म्हटले जाते. [म्ह० आत्मा कूटस्थ निल आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला कोणत्याहि फलाची इच्छा नसते. फलेच्छेच्या अभावी त्याची प्रवृत्तीच संभवत नाही. त्यामुळे स्वभावतःच त्याच्या शरीरेंद्रियांची हालचाल शात होते. निलाच निवृत्ति म्हणतात. ती स्वाभाविक असल्यामुळे निषेधशास्त्राधीन नाही. आता वर सांगितलेल्या तीन प्रकारच्या पांडित्यांतील 'संसारित्वादिवुद्धि' हें पांडित्य, असा जो तिमरा पक्ष त्याविषयी विचार करितात—]—च कस्यचित् इदं अन्यत् पांडित्यं—आणि कोणाचे हे असले आणखी एका प्रकारचे पांडित्य आहे—क्षेत्रज्ञ ईश्वर. एव अस्तु—क्षेत्रज्ञ ईश्वरच अगुं दे—च क्षेत्रं अन्यत्-क्षेत्रज्ञस्य विषयः—पण क्षेत्र त्याहून वस्तुनः निराळे आहे. तो क्षेत्रज्ञाचा विषय आहे.—तु अहं संसारी सुखी दुःखी च—पण मी संसारी सुखी व दुःखी आहे. [क्षेत्रज्ञच ईश्वर

असें जरी या पक्षामध्यं मानलेले असले तरी क्षेत्र त्याहून वस्तुतः पृथक् आहे, कारण ते क्षेत्रज्ञाचा विषय आहे. त्याचप्रमाणे आत्म्याचें संसारित्व खरें आहे. त्यामुळे अद्वैत-सिद्धान्ताहून हे मत निराळे आहे. पण आत्म्याचें संसारित्व खरें आहे, असे जर मानले तर त्याची निवृत्ति होणे शक्य नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून तत्पक्षीय लोक त्याचें अर्थे समाधान करतात—]—**च मम संसारोपरमः कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविविज्ञानेन च ध्यानेन ईश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेन इति**—आणि मला संसाराचा उपरम—संसाराची शांति—अभाव करावयाचा आहे. (पण उपायावाचून तो कसा होईल ? उत्तर—) क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या विज्ञानाने मला संसारोपरम करावयाचा आहे. (पण क्षेत्र अमुक एक प्रकारचे आहे असें जाणून क्षेत्रज्ञ त्याहून अगदीं निराळा आहे, असें नुस्तें जाणल्यानेच संसाराचा अभाव कसा होणार ? उत्तर—) व ध्यानाने क्षेत्रज्ञ जो ईश्वर त्याला साक्षात् जाणून त्याच्या स्वरूपाने अवस्थित होणे, या उपायाने मला संसारोपरम करावयाचा आहे, असें कोणाचें पांडित्य असतें. [म्ह० ती आत्मा संसारी आहे व त्यामुळेच असंसारी क्षेत्रज्ञाहून पृथक् आहे, असें हें तिसरें मत आहे. आत्मा व क्षेत्रज्ञ यांच्या अन्यत्वाचेंच उपपादन—]—**यः च एवं बुध्यते यः च बोधयति असीं क्षेत्रज्ञः न इति**—पण जो असें जाणतो म्ह० संसारी असलेला जो मी त्या मला असंसारी ईश्वरत्व संपादन करावयाचें आहे, असें जो स्वतः जाणतो बिंबा जो तसा प्रकारचे ज्ञान मुला संपादन करावयाचें आहे, असा दुसऱ्याला उपदेश करितो तो क्षेत्रज्ञ नव्हे, क्षेत्रज्ञ ईश्वराहून तो निराळा आहे, असे समजावे. कारण त्यावांचून तसा उपदेश करणेच व्यर्थ होतें. (आत्मा संसारी आहे, परमात्म्याहून भिन्न आहे, ध्यानाच्या योगानें होणाऱ्या त्याच्या ज्ञानाने संसारी आत्म्याला ईश्वरत्व संपादन करावयाचें आहे, हें ज्ञान तिसऱ्या प्रकारचें पांडित्य आहे. आचार्य या मताचे आतां निरसन करितात—) —**यः एवं संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य च अर्थवत्त्वं करोमि इति मन्यानः सः पण्डितापसदः**—जो अशाप्रकारें संसार, मोक्ष व शास्त्र यांचें अर्थवत्त्व मी करितों, हीं मनें उपयोगी आहेत, व्यर्थ नाहीत, असे सिद्ध करितों, असें समजतो, तो पंडिताधम आहे. (कारण—' अयं आत्मा ब्रह्म'—हा आत्मा ब्रह्म आहे, या आत्म्याचें ब्रह्मत्व सांगणाऱ्या श्रुतीची त्या मताचा विरोध आहे. ' अहोपण, संसार खरा आहे, असें मानल्यामुळे ज्या अवस्थेंत संसाराची प्रतीति येते त्या अवस्थेंत कर्मकांड उपयोगी आहे. पुढें संसारित्याचें निरसन करून ध्यानादिकाच्या योगाने आत्म्याचें ब्रह्मत्व संपादन केले असतां मोक्षावस्थेंत ज्ञानकांडाला अर्थवत्त्व आहे म्ह० त्या अवस्थेंत ज्ञानकांडाच्या उपयोग आहे. तेव्हां अशाप्रकारचें ज्ञान ज्याला आहे, त्याला पंडितापसद—अधम पंडित कसें म्हणता ?' उत्तर—कल्पितसंसाराला उद्देशून साध्य-साधनसंबंधाचा बोध करणारें कर्मकांड अर्थवत्—उपयोगी आहे, असें मानलेले आहे. त्याचप्रमाणें कल्पित संसारित्याचें निरसन करून अखंड एकरस प्रत्यक् ब्रह्मामध्यें पर्यवसान पावणारें ज्ञानकांडहि

अर्धवत् आहे. पण असे असतांना आत्म्याचे शास्त्रसिद्ध, ब्रह्मत्व सोडून अग्रहत्वाची कल्पना करणारा वादी स्वतः आत्मघाता होऊन दोन्ही लोकापासून अंग पावतो, असे सांगतात—) शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिं अश्रुतकल्पनां च कुर्वन् स्वयं मूढ आत्महा च अन्यान् व्यामोहयति—तो स्वतः चाच घात करणारा शास्त्रार्थाच्या संप्रदायाने रहित असल्यामुळे श्रुत अर्थाचा त्याग व अश्रुत अर्थाची कल्पना करित होतसाता स्वतः मूढ व आत्मघाती होऊन दुसऱ्यांना अत्यंत मोहित करतो.— तस्मात् असंप्रदायविद् सर्वशास्त्रार्थविद् अपि मूर्खवत् एव उपेक्षणीय— म्हणून संप्रदायाला न जाणणारा सर्व शास्त्रार्थज्ञ जरी अमला तरी त्याची मूर्खाप्रमाणेच उपेक्षा करावी ['तत्त्वमसि' या महावाक्याप्रमाणे प्रसिद्ध क्षेत्रज्ञाचा अनुवाद करून त्याचे अप्रसिद्ध अमलेले ईश्वरत्व येथे उपदेशद्वारा श्रुत आहे त्याचा त्याग करणारा व कोठेहि न सांगितलेला म्ह० अश्रुत असलेला जो जीवेश्वराचा तात्त्विक भेद त्याची कल्पना करणारा अत्यंत मूढ कसा होणार नाही? यास्तव या श्लोकाचे व्याख्यान करणारांना आपले वेवढेहि जरी पाडित्य व्यक्त केले असले तरी ते शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळे त्याज्य होय.]

यत्तूक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे ससारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्ससाराभावप्रसङ्ग इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्यभ्युपगमादिति । कथम् । अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दृशितो मरीच्यम्भसोपरदेशो न पट्टी क्रियत इति । संसारिणोऽभावात्ससाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोराविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ॥

भाष्यार्थ—('क्षेत्रज्ञं' या श्लोकात क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे ऐक्य सांगितले आहे, असा जो आचार्यांना अत्यंत अमोघ असलेला मिद्धान्त, तोच अधिक स्पष्ट करण्यासाठी एकदा ज्याचे निरसन केले आहे त्याच शकावाद्याच्या म्हणण्याचा अनुवाद करितात—) तु ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां च ईश्वरैकत्वे संसारिणः अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः इति यत् उक्तं—पण ईश्वराचे क्षेत्रज्ञाशी एकत्व आहे, असे म्हटल्यास ईश्वराला ससारित्व प्राप्त होते व क्षेत्रज्ञाचे ईश्वराशी एकत्व आहे म्हणून म्हटले, तर संसारी जीवाचाच अभाव झाल्यामुळे संसाराचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, असे जे म्हटले होते—एतौ दोषौ विद्याविद्ययोः वैलक्षण्य-अभ्युपगमात् इति प्रत्युक्तौ—ते दोन्ही दोष विद्या व अविद्या यांचे वैलक्षण्य मानलेले असल्यामुळे, असे म्हणून घालविले आहेत. विद्या व अविद्या यांच्या विलक्षणपणामुळे त्या दोन्ही दोषांचा अस्तंभव कसा आहे, ते सांगितले. [क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे एकत्व तात्त्विक आहे व क्षेत्रज्ञाचे संसारित्व अतात्त्विक—मिथ्या आहे, असा अंगीकार करून संसारित्व अविद्यापरधेत व अंगंमारित्व विद्यापरधेत, असे वर या शकेंचे समाधान सांगितले आहे]—कथं—पण विद्या व अविद्या यांचे वैलक्षण्य जरी अमले तरी न्या वैलक्षण्याने ईश्वराचे संसारित्व व संसारी क्षेत्रज्ञाच्या अभावी संसा-

राचा अभाव, या दोन दोषांचे निरसन कसें होतें ?—अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं पारमार्थिकं वस्तु न दुष्यति इति—अविद्येनें परिकल्पिलेल्या-अज्ञानाने आरोपित-दोषानें तद्विषयक पारमार्थिक वस्तु-त्या कल्पनेचे अधिष्ठान-दूषित होत नाही, असें म्हणून त्याचें निरसन केलें [म्ह० कल्पितसंसाराने त्या कल्पनेचे अधिष्ठान अर्शा जी अद्वय वस्तु ती संबद्ध होत नाही, असें सागून ते दोष घालविले,]—तथा च मरीचि-अम्भसा उपरदेशः न पक्वी क्रियते इति दृष्टान्तः दर्शितः—आणि कल्पित वस्तूचा अधिष्ठानार्था संसर्ग होत नाही, याविषयी मृगजळाकडून उपरप्रदेश ओला केला जात नाही, असा दृष्टान्तहि दाखविला—असा त्याविषयी वर दृष्टान्तहि दिला आहे. (पृ. ८९० पहा. याप्रमाणे ईश्वराला संसारित्व कसें प्राप्त होत नाही, तें प्रकट करून वर दुसऱ्या दोषाचे जें निरसन केलें आहे त्याचेंहि स्मरण देतात—) —संसारिणः अभावात् संसाराभावदोषप्रसंगः अपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः—संसारी जांबाचा अभाव झाल्यामुळे संसाराचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, या दोषाचेंहि संसार व संसारी जीव हे दोन्ही अविद्याकल्पित आहेत या उपपत्तीनें निरसन केलें आहे.

नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषरतकृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वाज्ञानुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किंचित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमास ज्ञयासि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञानुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातव्यं क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यानाश्रावणमात्केवलम् ॥

२०

भाष्यार्थ—(अहोपण, संसार व संसारित्व याची कल्पना अविद्या करते, असें म्हणता येत नाही. कारण तिला स्वतंत्र मानली तर तत्त्वाचा व्याघात होतो. परतंत्र मानली तर तिचा दुसरा कोणी आश्रय नसल्यामुळे क्षेत्रज्ञच तिचा आश्रय मानावा लागतो. त्यामुळे क्षेत्रज्ञाकडे संसारित्व येतें, अर्शा शका—) —ननु अविद्यावत्त्वं एव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षं उपलभ्यते—अहोपण अविद्यावत्त्व हाच क्षेत्रज्ञाचा संसारित्वदोष आहे व त्या अविद्यावत्त्वामुळेच त्याचें दुःखित्वादि प्रत्यक्ष उपलब्ध होते. [क्षेत्रज्ञाचे अविद्यावत्त्व हेहि अविद्यावृत्तच आहे, अविद्येमुळेच क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् होतो, असें म्हटल्यास अनवस्था दोष येतो. कारण या अविद्येमुळे क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् होतो, ती अविद्याहि जर दुसऱ्या अविद्येमुळे, त्याच्या आश्रयां येते, म्हणून म्हटलें तर ती दुसरी अविद्या तिसऱ्या अविद्येमुळे, तिसरी चवथ्यामुळे अर्शा परंपरा लागते. अहोपण, दात उपटून काटलेल्या सर्पाप्रमाणे ती बाधित लेली अविद्या काय करणार, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. कारण त्या अविद्येमुळेच

तर क्षेत्रज्ञाचें दु खित्वादि प्रतीत होते. यास्तव अविद्या क्षेत्रज्ञाच्या आश्रयानें जरी रहात असली तरी त्यात काहीं क्षानि नाहीं, असें म्हणता येत नाहीं पण अविद्या व अविद्ये मुळे भासणारें ससारित्व हीं दोन्ही ज्ञेय-ज्ञानाचा विषय आहेत. त्यामुळे त्यांना आत्म्याचा धर्म म्हणता येत नाहीं, असें या शक्येचें समाधान आचार्य करितात-)

न। ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञानुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्ते — ही शका बरोबर नाहीं कारण ज्ञेय-क्षेत्रज्ञाच्या अनुभवाचा विषय होणारी-अविद्या हा क्षेत्राचा धर्म आहे त्यामुळे ज्ञाता जो क्षेत्रज्ञ त्याच्या ठिकाणी त्या अविद्याकृत दोषाचा संभव नाहीं — यावर्तिकचित् क्षेत्रज्ञस्य अविद्यमानं दोषजातं आसयञ्जसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्ते क्षेत्रधर्मत्वं एव क्षेत्रज्ञधर्मत्वं न — क्षेत्रज्ञाच्या ठिकाणा विद्यमान नसलेले जेवढे म्हणून दोष तू त्याच्यावर लादशील, त्या सर्वांना ज्ञेयत्व उपपन्न होत असल्यामुळे क्षेत्रधर्मत्वच आहे, क्षेत्रज्ञधर्मत्व नाहीं ते सर्व ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्राचे धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचे नव्हेत (' अहोपण, जे जें ज्ञेय-ज्ञानाचा विषय-तो तो क्षेत्राचा धर्म अशी व्याप्ति जरी मानला तरी क्षेत्रज्ञाच्या द्वारा क्षेत्रज्ञाचे ठिकाणा त्याचे दोष येतील' अशी शका घेऊन आचार्य म्हणतात-)

च तेन क्षेत्रज्ञः न दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञानु ससर्गा-
नुपपत्तेः— व त्या क्षेत्रज्ञाच्या धर्मांनी क्षेत्रज्ञ दूषित होऊ शकत नाहीं कारण ज्ञेयाशी ज्ञात्याचा ससर्ग होऊ शकत नाहा, (या म्हणण्याचेंच अधिक उपपादन करितात-)

हि यदि संसर्गः स्यात् ज्ञेयत्व एव न उपपद्येत— कारण क्षेत्रधर्मांचा-ज्ञेयाचा जर ज्ञात्या क्षेत्रज्ञाशी ससर्ग चाला तर त्याचें-ज्ञेयाचें ज्ञेयत्वच उपपन्न होणार नाहीं. म्ह० त्याचें ज्ञेयत्वच उरणार नाहीं (अहोपण, एक धर्म व दुसरा धर्मा या नात्यानें ज्ञेय व ज्ञाता याचा जरी ससर्ग झाला तरी ज्ञेयाच्या ज्ञेयत्वाला कोणता बाध येणार ? अर्शा आशका घेऊन सांगतात-)

यदि अविद्यावत्त्व च दुःखित्वादि आत्मनः धर्मः कथं भोः प्रत्यक्ष उपलभ्यते— जर अविद्यावत्त्व व दु खित्वादि हा आत्म्याचा धर्म असेल तर अरे बाबा, तो प्रत्यक्ष अनुभवास कसा येईल? [आत्म्याचा धर्महि जर आत्म्याचा विषय झाला तर स्वत आत्माहि ज्ञेय होऊन कर्तृकर्मविरोध येईल दीपच दीपाला प्रकाशित करतो, नेत्रच नेत्राला पाहतो, आपणच आपरया साद्यावर बसून जातो, असें होईल. शिवाय " अविद्यावत्त्व व तत्कृत दु खित्वादि क्षेत्रज्ञाच्या आश्रयानें राहिलेले नाहीं ते क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हेत कारण ते त्याचे वेद्य आहेत रूपादि इतर विषयांप्रमाणें " असें याविषयी अनुमान संभवत. तेव्हा]— या क्षेत्रज्ञधर्मः कथं— अविद्यावत्त्वादि हा क्षेत्रज्ञाचा धर्म कसा ? (तसेच, ' महाभूतानि अहकार ० ' इत्यादि ५ व ६ व्या श्लोकाने जेवढे म्हणून ज्ञेय आहे त्या सर्वांचा क्षेत्रज्ञाच्या अन्तर्भाव केलेला असल्यामुळे अविद्यादिक हा ज्ञात्याचा धर्म नव्हे, असें सांगतात-)

ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञाता एव क्षेत्रज्ञ इति अयधारिते— आणि जेवढे म्हणून ' ज्ञेय ' आहे ते सर्व क्षेत्र व ' ज्ञाता ' हाच क्षेत्रज्ञ असा निश्चय केला असता म्ह० या नेत्राला जो जाणतो तो क्षेत्रज्ञ असें पहिल्याच श्लोकाने म्हटलेले असल्यामुळे क्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानूत्वाचा निर्णय झाला आहे. त्यामुळे त्यात ज्ञेयाचा प्रवेशच होऊ शकत नाहीं, असें ज्ञाते असता!

—अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं च तस्य प्रत्यक्षो-
पलभ्यत्वं इति केवलं अविद्यामात्राद्यष्टम्भात् विरुद्धं उच्यते—अविद्या-
दुःखित्व इत्यादिकांचे क्षेत्रज्ञविशेषणत्व, क्षेत्रज्ञधर्मत्व व प्रत्यक्ष उपलभ्यत्वं असे हे केवल
अविद्येचाच आश्रय करून विरुद्ध सांगितले जाते. [वर वर्णन केव्याप्रमाणे क्षेत्र व
क्षेत्रज्ञ याचा स्वभाव निश्चित झाला अमतां प्रमाण, युक्ति इत्यादिकांना सोडून व के-
वल अविद्येचा आश्रय करून अविद्या, दुःखित्व इत्यादि सर्व क्षेत्रज्ञाची विशेषणे, क्षेत्रज्ञाचे
धर्म आहेत व ते प्रत्यक्ष ज्ञानाचे विषयहि आहेत असे म्हणणें सर्वथा अयोग्य, परस्पर-
विरुद्ध आहे.]

अत्राऽऽ साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति । अत्रो-
च्यतेऽविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं, दृश्यते चेद्विद्या तद्वन्तमपि
पश्यसि । न च तद्वत्पुलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्पुलभ्यमाने
गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् ॥

भाष्यार्थ—(ज्या अविद्येच्या योगाने विरुद्ध अनुभवाचाहि निर्वाह करता येतो
तिचा स्वातंत्र्य असणे शक्य नाही. चित्त-हून दुसरा सत्य पदार्थ तर विद्यमान नाही,
त्यामुळे त्या अविद्येचा चित्त-हून दुसरा कोणा आश्रय मानता येत नाही, चित्त-ला
तिचा आश्रय मानावे तर विद्या-ज्ञान हाच तिचा स्वभाव असल्यामुळे-चित्त विज्ञानरूप
असल्यामुळे तिला अविद्येचा आश्रय मानणें विरुद्धच आहे. तेव्हा त्या अविद्येचा आश्रय
कोण? असा जिज्ञासेने प्रश्न-)-अत्र कस्य सा अविद्या इति आह-याविषयी ती
अविद्या कोणाची आहे, असा बार्दा प्रश्न करितां. (तूं तिचा केवल सामान्य आश्रयच
विचारात आहेस की, त्या आश्रयाचाहि विशेष विचारतोस ? यातील पहिल्या पन्ना सांग-
तात-)-यस्य दृश्यते तस्य एव-ज्याला ती अविद्या दिसते त्याचाच ती आहे.
(पण हा अविद्या दृश्य आहे की अदृश्य ? दृश्य असले तर परतंत्र झाली, त्यामुळे ती
कोणाच्या तरा आश्रयानेच असली पाहिजे. आश्रयावाचून स्वतंत्रपणें तिचा अनुभव
येणे शक्य नाही. यास्तव तिच्या सामान्य आश्रयाविषयी प्रश्न न करितां तिचा विशेष आश्र-
यच विचारणें उचित आहे. बरें, ती मुळाच अदृश्य आहे, म्हणून म्हणाल तर बरेंच झालें.
अदृश्य असलेल्या तिचें मानच होत नस-यामुळे तिचें अस्तित्त्वच मानण्याचें कारण नाही.
यास्तव अविद्येच्या विशेष आश्रयाविषयीच प्रश्न-)-कस्य दृश्यते इति-
ती अविद्या कोणाला दिसते ? (अहोपण, अविद्या दृश्य असल्यामुळे व तिचा
आश्रय आत्मा स्वानुभवसिद्ध अस-यामुळे या प्रश्नाला अक्वाशच नाही, असे
आचार्य ज्ञानतान-)-अत्र उच्यते-या प्रश्नाचें उत्तर मागतां.-अविद्या
कस्य दृश्यते इति प्रश्नः निरर्थक-अविद्या कोणाला दिसते, हा प्रश्न निरर्थक
-व्यर्थ आहे-कथं-तो कसा -अविद्या दृश्यते चेत् तद्वन्तं अपि
पश्यसि-अविद्या जर दिसत असले तर तू अविद्यावानालाहि पाहतोसच. (तथापि
प्रश्न निरर्थक कसा ? उत्तर-)-च तद्वति उपलभ्यमाने सा कस्य इति प्रश्नः

न युक्त —आणि अविद्यावान्—अविद्येचा आश्रय उपलब्ध होत असताना 'ती कोणाची' हा प्रश्नच योग्य नाही (हाच गोष्ट दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात—) —हि गोमति उपलभ्यमाने गाव. कस्य इति प्रश्नः अर्थवान् न भवेत्—कारण गार्थीचा स्वामा प्रत्यक्ष दिसत असताना ' या गाया कोणाच्या ' हा प्रश्न योग्य—सार्थ ठरत नाही

ननु विषमो दृष्टान्तो गवा तद्वत्प्रत्यक्षत्वात्सर्वत्रोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थको न तथाऽविद्या तद्वाश्च प्रत्यक्षौ यत प्रश्नो निरर्थक स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावत्ताऽविद्यासंबन्धे ज्ञाते किं तव स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स ता परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानासि तद्विद्या तद्वन्त चाऽऽमानम् । जानामि न तु प्रत्यक्षेण ॥ २३

भाष्यार्थ—(पण हा दृष्टान्त व दाष्टान्तिव याच साम्य नाही, असा आक्षेप—) —
ननु विषम दृष्टान्त —अहोपण, हा दृष्टान्त विषम आहे, दाष्टान्तिकाशी जुळेल असा नाही —गवा च तद्वत्. प्रत्यक्षत्वात् सवन्ध' अपि प्रत्यक्ष. इति प्रश्न. निरर्थक —गाया व त्या गार्थीचा वना मा दाहोनाहि प्रत्यक्षत्व आहे गार्थीहि प्रत्यक्ष दिसतात व गायाचा वनाहि प्रत्यक्ष दिसतो, त्यामुळे त्याचा समबन्ध प्रत्यक्ष आहे म्हणून ' गाया कोणाच्या ' हा प्रश्न निरर्थक ठरतो—तथा अविद्या तद्वा च प्रत्यक्षौ न—पण त्याप्रमाणे अविद्या व अविद्यावान् प्रत्यक्ष नाहीत—यत. प्रश्न. निरर्थक स्यात्—का ज्यामुळे प्रश्न निरर्थक होई? (पण अज्ञानाचा आश्रय परोक्ष जरी असला तरी प्रश्न व्यर्थच ठरतो, अस आचार्य सांगतात—) —अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासंबन्धे ज्ञाते किं तव स्यात्—अप्रत्यक्ष असलेल्या अविद्यावानाशी अविद्यासंबन्ध आहे असे जरी ज्ञात झाले, असे जरी कळले, तरी प्रश्न साय आहे, अस दाखविण्यास तुला काय आधार आहे? [म्ह. अविद्येचा आश्रय अप्रत्यक्ष जरा असला तरी त्याच्याशी अविद्येचा संबन्ध आहे, असे सिद्ध करून दाखविले असता तुला आपला प्रश्न व्यर्थ नाही, हे कम म्हणता येई? यावर वादा म्हणतो—] —अविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात्—अविद्या अनर्थाचे हेतुत्व अगल्यामुळे—अविद्या अनर्थाचे कारण असल्यामुळे—ती परिहार करण्यास योग्य आहे, असे होईल (पण सिद्धान्ती म्हणतात—) —यस्य अविद्या स ता परिहरिष्यति—ज्याची अविद्या आहे, तो तिचा परिहार करील (त्यासाठी दुःखाला प्रयत्न करण्याचें कारण नाही पण बार्दी म्हणतो—) —ननु मम एव अविद्या—अहोपण, अविद्या माझीच आहे [मीच अविद्यावान् अगल्यामुळे मलाच तिच्या परिहारासाठी प्रयत्न चला पाहिजे अस जर आहे, तर अविद्या कोणाची ' हा प्रश्न प्रश्न व्यर्थ आहे, अग नुस्साच तोंडाने मिद्ध होत, असे आचार्य म्हणतात—] —तर्हि अविद्यां तद्वन्त आत्मानं च जानासि—तर मग तू अविद्या व तिने युक्त असलेल्या स्वतःला—आत्म्याचा जाणतोस (यावर बार्दी म्हणतो—) —जानामि तु प्रत्यक्षेण न—माच अविद्यावार आहे, द जरी मी जाणत असलो तरी प्रत्यक्षपणे जाणत नाही. [स्वला प्रत्यक्ष जाणत नसल्यामुळे प्रश्न करितो.]

अनुमानेन चेज्जानासि कथं सयन्धग्रहणम् । न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्यया त-
त्काले सयन्धो ग्रहीतुं शक्यते । अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञानुरपयुक्तत्वात् । न च
ज्ञानुरविद्यायाश्च सयन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञान चान्यत्तद्विषयं सम्भवत्यनवस्थाप्राप्ते ।
यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयसयन्धो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्प्य स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य
इत्यनवस्थाऽपरिहायां । यदि पुनरविद्या ज्ञेयाऽन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञाताऽपि
ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति । यद्वा चैवमविद्यात्ु विचारार्थं ज्ञातुं क्षेत्रज्ञस्य किंचिद्दुष्यति ॥

भाष्यार्थ—(अविद्यावान् प्रलयं दिसत नाहा, असं म्हणणाऱ्या वाचाला आचार्य
विचारतात—'तर मग तू त्या अविद्यावानाला कोणत्या प्रमाणाने जाणतोस')—अनुमानेन
चेत् जानामि कथं सयन्धग्रहणं—अनुमानाने ज्ञान अविद्यावानाग जाणत असंशाल
तर अविद्या व आत्मा याच्या सवधाचें ग्रहण, त्याच्या परस्पर सवधाचें ज्ञान
गुला कसें होतें ? [ज्ञाता आत्माच आपल्या अविद्यामवधाला जाणतो, म्हणून
म्हणशाळ तर—]—तव ज्ञातुं ज्ञेयभूतया अविद्यया संयन्ध. तत्काले ग्रहीतुं
नहि शक्यते—तुज ज्ञायाचा ज्ञेयभूत अविद्येचा अवलेला मवध तू जेव्हा आप
त्या अविद्येचा ज्ञाता असतोस, त्यावेळा तुला जाणतां येंणें शक्य नाहीं [कारण त्या
वेळी अविद्या हा माझा विषय आहे, अशा रूपानें तिचें ग्रहण करून आत्म्याचा तिच्या
ज्ञानृत्वाकडच उपयोग झालेला असल्यामुळे आपल्याला अविद्येचा मवध आहे, हें
त्याला त्याच वेळा कळणें शक्य नाहीं, कारण एकान्याच ठिकाणीं कर्तृत्व व कर्मत्व स-
म्भवत नाहीं, अशा आशयाने सांगतात—]—अविद्यायाः विषयत्वेन एव ज्ञातुः
उपयुक्तत्वात्—कारण अविद्येच्या विषयत्वाचें ज्ञात्याचा उपयोग झालेला असता,
ज्ञाता—आत्मा अविद्येचें आपल्या विषयत्वाचें ग्रहण करण्यातच गुंतलेला असतो [वरें,
ज्ञाता आत्म्यातून दुसराच कोण त्याच्या सवधाचें ग्रहण करणारा असले म्हणून म्हणावें
तर—]—ज्ञातुः च अविद्याया संयन्धस्य य. ग्रहीता (स. न समयति)
च तद्विषय अन्यत् ज्ञानं न च सम्भवति—ज्ञाता व अविद्या यांच्या सवधाचा जो
ग्रहण करणारा तो सम्भवत नाहीं, आणि तसच ज्ञाता व अविद्या यांच्या सवधाविषयांचें
दुसरें ज्ञानहि सम्भवत नाहीं—अनवस्थाप्राप्ते —कारण ज्ञात्याचा दुसरा ज्ञाता व ज्ञानाचें
दुसरें ज्ञान मानल्यास अनवस्थादोषाचा प्राप्ति होते, (ता अशा—) —यदि ज्ञेयसंबंध.
ज्ञाता अपि ज्ञायेत अन्य. ज्ञाता कल्प्य. (स्यात्)—जर ज्ञेयसंबंध ज्ञाता असूनहि
जाणला जाईल तर त्याचाहि दुसरा ज्ञाता मानावा लागेल—तस्य अपि अन्य. तस्य
अपि अन्य इति अनवस्था अपरिहार्या स्यात्—मग त्याचाहि दुसरा ज्ञाता,
त्याचाहि जाणला जाता, अशा अनवस्था अपारहाय हेईल] कारण मग ज्ञाता तसच्या
ज्ञात्याकडून जाणला जातो, अशा ध्यासिच ठरेल व त्यामुळे मूळ ज्ञाता कोण याचा नि-
श्चयच होणार नाहीं आत्माच स्वतः जा व दुसऱ्यालाहि जाणतो, असे म्हणतां गणें शक्य
नाहीं त्यामुळे त्याच्यामध्य अविद्यासंबंध आहे, असं मानण्यास काहीं प्रमाण नाहीं
त्यामुळे आत्मा निज अनुभवगम्य आहे, असें सिद्ध झाले असता कारणें फल निष्पन्न

होतें तें आचार्य सांगतात—]—यदि पुन. अविद्या ज्ञेया अन्यत् वा ज्ञेयं ज्ञेयं एव तथा ज्ञाता अपि ज्ञाता एव ज्ञेय न भवति—पण जर अविद्या ज्ञेय आहे, किंवा दुसरें काही ज्ञेय आहे, तर तें जसें ज्ञेयच असतें, तें ज्ञाता केव्हाहि होऊ शकत नाहा, त्याप्रमाण ज्ञाताहि नेहमा ज्ञाताच असतो तो ज्ञेय कथा होत नाहा—यदा च एव (तदा) अविद्यादु खित्वाद्यै ज्ञातु. क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित् दुष्यति—आणि जेव्हा असे आहे तेव्हा अविद्या, दु खित्व इत्यादि धर्मांनी जाल्या क्षेत्रज्ञाचें काहीं दूषित होत नाहा

नन्वयमेव दोषो यदोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम् । न । विज्ञानस्वरूपस्येवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । तथाऽत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र ' य एन वेत्ति हन्तार ' ' प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वश ' ' नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम् ' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभि । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्याम ॥ २५

भाष्यार्थ—(पण ज्ञात्या आत्म्याचें काहीं दूषित होत नाहीं, हे म्हणणे सहन न होऊन वादी पुन शका घेतो—)—ननु यत् दोषवत् क्षेत्रविज्ञातृत्व अयं एव दोष—अहोपण, जें दोषयुक्त क्षेत्राच विज्ञातृत्व-अविद्यादि दोषाना युक्त असलेल्या क्षेत्राला जाणणे हाच ज्ञात्याचा दोष आहे' [पण तू ज्ञातृत्व म्हणजे काय समजतोस? ज्ञान या क्रियेचें कर्तृत्व कीं ज्ञानस्वरूपत्व? आत्म्याला ज्ञानक्रियेचें कर्तृत्व आहे, असा आमचा सिद्धान्तच नाहा त्यामुळे तसें मानत्यामुळ प्राप्त होणाऱ्या दोषांचा असभव आहे, आणि ज्ञातृत्व म्ह० ज्ञानस्वरूपत्व समजत असतील, तर ज्ञानस्वरूप आत्म्याचें ज्ञानकर्तृत्व आप्तचारिक असत्यामुळे आत्मा तत्कृत दोषान दूषित होत नाहीं, जसा आश्रयानें आचार्य म्हणतात—]—न—नाहा, हा आत्म्याचा दोष होऊ शकत नाहीं—अविधिस्य विज्ञानस्वरूपस्य एव विज्ञातृत्वोपचारात्—कारण सर्व विकारदुःख अगलेल्या विज्ञानस्वरूप आत्म्याच्याच विज्ञातृत्वाचा उपचार केलेला आहे (क्रिया न गतानाहि क्रियेचा उपचार कमा होतो, याविषयी दृष्टान्त—)—यथा उष्णतामात्रेण अग्नेः तप्तिक्रियोपचारः तद्वत्—ज्याप्रमाणे केवळ उष्णता या स्वभावामुळे अग्नीच्या तप्ति-ताप देणें या क्रियेचा उपचार होतो [त्याप्रमाणे विकारहित आत्म्यामध्ये त्याच्या ज्ञानस्वभावामुळे ज्ञानक्रियेचा उपचार होतो आत्म्याच्या टिकाणी वस्तुतः विक्रियेचा अभाव आहे, याविषयी भगवानांची अनुमति दाखवितात—]—तथा अप्र म्वत एव आत्मनि म्रिया कारक फलात्मत्वाभाय भगवता दर्शितः—तगाच या गांता दाखवत स्वभावतः च आत्म्यामध्ये क्रिया-कारक पणगमत्याचा अभाव, भगवानानी दाखविण आहे (तमेंच अहोहि त्याचें व्याख्यान केले आहे तर मग आत्म्यामध्ये क्रियादिकांना आमान कसा होतो? उत्तर—)—अविद्याध्यारोपितैः एव क्रियाकारकादि आत्मनि उपचर्यते—अविद्येमुळे अप्यारोप केलेल्या कर्तृत्वादिनां च आत्म्यामध्ये क्रियाकार

कादिकांचा उपचार केला जातो. [आत्म्यामध्ये वस्तुतः क्रिया, कारक व फल नाही. अत्रियेमुळे उपचाराने ते भासते, हे सांगण्याचा यत्न भगवानांनी मार्गात प्रकरणांत ठिकठिकाणी केला आहे, असे सांगतात—]—तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति ह्यन्तारं' (अ. २.१९) 'प्रवृत्तेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' (३.२७) ' नादत्ते फस्यचित् पापं० ' (५.१५) इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितः—त्याचप्रमाणे ठिकाठिकाणी 'जो आत्म्याला हननक्रियेचा कर्ता समजतो,' (गी.भा.पृ. ९४) 'प्रवृत्तीच्या गुणांकडून सर्व कर्मे केले जातात, पण अहंकाराने ज्याचे चित्त मूढ झाले आहे तो मी ह्या आहे, असे मानतो' (पृ. ३२३) ' तो प्रभु आना कोणाचे पाप व पुण्य घेत नाही ' (पृ. ५१०) इत्यादि प्रकरणांत आत्म्यामध्ये क्रिया कारकादिकांचा अभाव भगवानांनी दाखविला आहे.—तथा एव च अस्माभिः व्याख्यानं—आणि त्याचप्रमाणे आम्ही सर्वे व्याख्यान केले आहे. (भगवानांनी केवळ या पूर्वीच्या प्रकरणांतच हा विद्वान्त गंगितला आहे, असे नाही, तर वायुर्दल प्रकरणांतहि तो गंगितला आहे.)—उक्त-पुत्रे च प्रकरणेषु दर्शयिष्याम—आणि भगवानांच्या कथनानुसार आम्हीहि या युक्तेत प्रकरणांत ता दावाई. [आत्म्यामध्ये वस्तुतः क्रियाकारकादिकांचा अभाव असून केवळ आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानामुळे—अमाने ते सर्व भगवने, हाच तो विद्वान्त होय.]

हन्त तद्योगिनि क्रियाकारककलात्मनायाः, स्वतोऽभावेऽविषया चाप्यारोपितस्ये कर्मोपविद्वक्तृत्वात्प्राप्तये न विदुषामिति प्राप्तम् । मयमेवं प्राप्तम् । एतदेव य 'न हि देहभूता नावयं' इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वेनास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनेव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य वा परा' इत्यत्र विनोयतो दर्शयिष्यामः । अत्रमिदं चतुःप्रश्ने-नेत्युपसंहारस्ये ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(अहंकार, आत्म्यामध्ये वस्तुतः क्रिया-कारक-कलांचा अभाव आहे व अध्यागामुळे त्याच्या ठिकाणी त्यांचा भाग होतो, असे म्हटल्यास कर्मकांडाचा अस्तिवार अविज्ञानाचा आहे, असे ठरते. पण मग 'विद्वान् सर्वत्र' ' अथा कर्मं धारभेत् ' इत्यादि शास्त्रांनी विशेष देतो, असें साह—) हन्त तर्हि आत्मनि क्रिया-कारककलात्मनायाः स्वतः अभावेऽविषया च अप्यारोपितस्ये कर्माणि अपिद्वक्तृत्वात्प्राप्तये न विदुषां न हन्ति प्राप्तम्—हे, मग मग आत्म्यामध्ये क्रिया-कारक-कलात्मनेचा स्वभाव अभाव असून त्याच्या ठिकाणी क्रिया-कारकादि अप्यारोपितस्ये चर भासतात, मग कर्मे अविज्ञानाची कर्मोपदेय आहेत, विद्वानांचा नसेल असे म्हणजे प्रश्न होई. [म्ह- आत्म्यामध्ये क्रियाकारककलात्मनेचा स्वभाव अभाव असून आरोपित आहे, असे म्हटल्यास कर्मका अविज्ञान अविज्ञानाचाच आहे, विद्वानांचा नसेल, हे विद्वाने, 'विद्वान् सर्वत्र' इत्यादि वाक्यांनी विशेष भाषण करिते. स्वतः कर्मात् न विदुषां च परादेहसंबंधी आहे, हाच स्वभाव आहे. प्रवृत्ते आना गुण, गुण, इत्यादि कर्मोपदेयत्व, क्रिया, क्रियाकारक आहे, असे न न मानतेच वस्तुतःच कर्मोपदेयता अस्तिच आहे, ना कोणाचा अपवाद उदाहरण देणारा—]—सर्वे एव प्राप्तम्—

खरें भाड़े, असेच क्षणावें लागतें (पण तें उपपन्न कस होतें? उत्तर-)-एतत् एव च 'न हि देहभृता शक्यं' इति अत्र दर्शयिष्यामः—आणि हेंच आम्हां 'न हि देहभृता शक्यं' (१८-२१) या श्लोकाच्या व्याख्यानात दाखवू (जानी पुरुषाचा ज्ञाननिष्ठत्वच अधिकार व अज्ञाचाच कर्मनिष्ठेमध्ये अधिभार ही गोष्ट उपसंहार प्रकरणात विशेषतः दाखवू असें सांगतात-)-च सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति अत्र विशेषतः दर्शयिष्यामः—आणि सर्वशास्त्राच्या उपसंहारप्रकरणात 'समासेनैव कौन्तेय' (१८-५०) या ठिकाणा विशेषें करून प्रदर्शित करू (तात्पर्य जाव व ब्रह्म याचें ऐक्य मानलें अगतां कोणत्याहि प्रकारचा दोष येत नाहा, अशा आशयानें प्रस्तुत श्लोकाच्या व्याख्यानाचा उपसंहार करितात-)-इह बहुप्रपचेन अलं इति उपसंहियते—येथें अधिक विस्तार करण्यात काहीं अर्थ नाहा, म्हणून हे व्याख्यान पुरें केले जातें. २.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—तत्क्षेत्रं—तें क्षेत्र—यत्—कोणतें—च—व—यादृक्—कोणत्या प्रकारचे—च—आणि—यद्विकारि—कोणकोणत्या विकाराना युक्त असलेले—यतः च यत्—व ज्या कारणाचें जें कार्य आहे,—च—त्याचप्रमाणें—य—जो क्षेत्रज्ञ—सः—तो कोण—च—व—यत्प्रभाव,—ज्याप्रभावानें युक्त आहे,—तत्—तें—मे—मजपामून—समासेन—सक्षेपत—शृणु—ऐक ३

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य समग्रश्लोकोऽयमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यचेत्यादि व्याचिख्यासितस्य अर्थस्य समग्रोपन्यासो न्याट्य इति—यद्विदिएमिदं शरीरमिति तत्तच्छब्देन परामृशति । यचेद् निर्दिष्ट क्षेत्रं तदाद्यथादृश स्वकीयधर्मं । चशब्द समुच्चयार्थ । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेष । स च य क्षेत्रज्ञो निर्दिष्ट स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृता शक्यो यस्य स यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बोधात्म्यं यथाविशेषित समासेन सक्षेपेण मे मम वाक्यत शृणु ध्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थ ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—'इदं शरीरं' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य अर्थ 'तत्क्षेत्रं यच्च' इत्यादिः समग्रश्लोक उपन्यस्यते—'इदं शरीरं' या पहिल्या श्लोकाने सांगितलेल्या प्रस्तुत अज्ञाध्यायाच्या अर्थाचा हा 'तत्क्षेत्रं' इत्यादि समग्रश्लोक यथें उपन्यस्त केला जातो [म्ह० या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकात समग्र क्षेत्राध्यायाच्या विषय सांगितला, व या श्लोकात त्याचाच थोडक्यात उपन्यास केला आहे पण या नक्षेपाचा उपयोग काय? उत्तर-]-व्याचिख्यासितस्य हि अर्थस्य समग्रोपन्यास. न्याट्यः इति—ज्या विषयाच सविस्तर व्याख्यान करावयाचें असतें त्याचा मक्षेपत उपन्यास करणे न्याट्यच आहे, त्यामुळे त्या विषयाचें ज्ञान

सुग्भ होंतें, म्हणून त्याचा संक्षेपत. निदेश करण योग्यच होय—' इदं शरीरं ' इति यत् निर्दिष्टं तत् तच्छब्देन परामृशति—' इदं गण० ' या श्लोकाने ज्याचा निदेश करण त्या नराराचा या श्लोकाताल पाहत्या ' तत् ' या शब्दान परामश करितात (त क्षेत्र जणावें, असा ' ज्ञातव्य-जाणावें ' या क्रियापदाचा अध्याहार करावा-)—च यत् इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तत् यादृक्-यादृशं स्वकीये धर्मे— आणि जें ह वर निदिष्ट केलेलें क्षेत्र तें कशाप्रकारचें आहे, स्वकाय धर्मांना कशाप्रकारचें आहे ?—चशब्द समुच्चयार्थ—येघाल पाचा ' च'-शब्द समुच्चय या अर्थी आहत—यद्विकारि-य विकार अस्य तत् यद्विकारि—याचा जो विकार आहे तें यद्विकारि,—'यत्'-यस्मात् 'च' 'यत्'-कार्य उत्पद्यते इति चान्य शेष—आणि ज्या कारणापासून ते सर्व कार्य ' उत्पन्न होंतें,' असा येथें वाक्यशप लावता [या वाक्याग 'उपघने' हें क्रियापद जोडावें, चत्र काय ज्या कारणापासून उत्पन्न झाल, त कारण जाणाव आता मत्राप्रमाणच क्षेत्रज्ञालाह जाणाव, अस साग तात-]—स च य. क्षेत्रज्ञ निर्दिष्ट स—आणि ता जा भ्रतज्ञ म्हणून ज्ञानाद्व कल्ला त्याला जाणावें—यत्प्रभाव.-ये प्रभावा. उपाधिकृता शक्तय यस्य स यत्प्रभाव. च—'य-प्रभाव' ज प्रभाव म्ह० चभुराद उपाविहित शक्ति ज्याच्या आहत ता यत्प्रभाव होय, [त्या प्रभावानाच तो जाणव्यास यान्य आहे]—तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो यथाविशेषित याथात्म्य समासेन-सदक्षेपेण मे-मम वाक्य त. शृणु-श्रुत्या अवधारय इत्यर्थ—तें भ्रत व भ्रतज्ञ याचें वर जसे विशेषित केलें आहे तमलें, यथाय स्वल्प-वर सांगितल्या प्रकारचें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच परमाथ स्वरूप संक्षेपान यात्म्यात माझ्या वाक्यावरून तू एक व मा संक्षेपानें सागत असलेल हें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य श्रवण करून तू त्यावरचा निश्चय कर, असा भावाय ३

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—ऋषिभि—ऋषिशादि ऋष्याना—बहुधा—अनेक प्रकाराना—गीतं—गायले—विविधे छन्दोभि—नाना प्रकारच्या वदानी—पृथक् (गीत) अगदी विवेकन गायल—च—आणि—हेतुमद्भि—शक्तिपुक्त—विनिश्चित.—अनन निश्चित आण—ब्रह्मसूत्रपदे—ब्रह्मसूत्रपदांनी—एव (बहुधा गीत)—अनेक प्रकारें गायलेल अर्थ ह अद ४,

त क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वाप्यात्म्य विधाक्षित स्तांति ध्यानशुद्धिप्ररोचनार्थम्—ऋषिभिर्विभिष्टादिभिर्वहुधा बहुप्रकार गीत कथित छन्दाभिश्छन्दाभि क्रमात्तानि तैरुन्दीभिर्विभिष्टानानाप्रकार पृथग्विवेकतो गीतम् । इत्थं ब्रह्मसूत्रपदैर्ध्वं ब्रह्मण सूत्रज्ञानि यास्यानि ब्रह्मज्ञानि स पपते गम्यते शानते ब्रह्मेति क्षामि पदान्मुपपन्ते । एतप च क्षेत्रक्षेत्र-

द्रयोर्थात्स्य गतिमित्यनुवर्तते । “ आत्मेत्येवोपासीत ” इत्यादिभिहि ब्रह्मसूत्रपदै-
रात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्गुक्तियुक्तैर्विनिश्चितं सशयरूपं निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थ ॥

भाष्यार्थ—तत् विवक्षित क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्य श्रोतृबुद्धिप्ररोचना
र्थं स्तौति—त्या विवक्षित असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाच्या याथात्म्याची श्रोत्याच्या बुद्धीत
रुचि उत्पन्न करण्यासाठी भगवान् स्तुति करितात—ऋषिभि वसिष्ठादिभि बहु-
धा-बहुप्रकारं गीतं-कथित—वसिष्ठादि रूपानी बहुत प्रकारं-कथन केलेलं—
छन्दोभि-छन्दासि-ऋगादीनि तैः छन्दोभिः विविधै -नानाप्रकारै पृथक्
-विवेकत गीतं—छदानां-येथे छद म्ह० ऋगादि वेद, त्या छदानां अनेक शारा
भेदासुद्धे विविध-नानाप्रकारच्या वेदांनी पृथक् म्ह० अगदी विवेकपूर्वक कथन केलेलं
(तें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य केवळ श्रुतिस्मृतींनी कथन केलेलेंच नाही, तर तें युक्तिपूर्णहि
आहे, उपनिषदात तें युक्तानी सिद्ध केलेलें आहे, असे सांगतात-)—किं च ब्रह्मसू-
त्रपदै च एव—आणि तसच ब्रह्मसूत्रपदानांच कथन केलेलं—ब्रह्मण सूचकानि
वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः ब्रह्म पद्यते-गम्यते-ज्ञायते इति तानि पदानि
उच्यन्ते—ब्रह्माची जा सूचक वाक्ये नीं ब्रह्मसूत्रे, त्याच्या योगाने ब्रह्म जाणतें जातें
म्हणून ताच पदै म्हटला जातात —तै एव च क्षेत्रक्षेत्रयो-याथात्म्य गीतं इति
अनुवर्तते—त्याच ब्रह्मसूत्रपदानां क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचे याथात्म्य कथन केले आहे, असें
'गीत' हें पद येथे अनुवृत्त होतें (त्याताल कांहा ब्रह्मसूत्रक पदाचाच उल्लेख करितात
—) —' आत्मेत्येवोपासीत ' इत्यादिभि हि ब्रह्मसूत्रपदै आत्मा ज्ञायते
—' आत्मा ' अर्शाच त्याची उपासना करावा, इत्यादि ब्रह्मसूत्रपदानां आत्मा जाणला
जातो ('इत्यादि' या शब्दान ' ब्रह्मविद् आप्नोति पर ' ' सत्य ज्ञान अनन्त ब्रह्म '
[तैत्तिराय भाष्यार्थ २, १५, ७५, ७६] 'योऽन्या देवता उपास्ते' [बृह भाष्यार्थ १, ४५ ३३४]
'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' [तैत्तिरी भाष्यार्थ ३, १५ १७७] इत्यादि विद्या-अविद्या
सूत्र ध्यावी ' अथातो ब्रह्मचिन्नासा-इत्यादि सूत्रेहि येथे घेतली जातात कारण तसें न
मानल्यास 'छन्दोभि ' याच्याशी पुनरुक्ति होते, 'अस कोणी ह्याणेल असें समान आचार्य
' ब्रह्मसूत्रपदै ' याला दोन विशेषणें देतात -)—हेतुमद्भि-युक्तियुक्तै—हेतुमत्-
युक्तियुक्त अशा ब्रह्मसूत्रक पदानां—विनिश्चितै-न संशयरूपे निश्चितप्रत्य
योत्पादकै इत्यर्थ—अत्यंत निश्चित अशा म्ह० सशयरूप नव्हे तर निश्चित
प्रत्यय उत्पन्न करणाऱ्या अशा ब्रह्मसूत्रपदानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य कथन केले आहे,
असा याचा भावार्थ ४

१ रद्वयकार या श्लोकाचा अर्थ—“ बहुत प्रकारे, विविध छदानां, पृथक् पृथक्, (अनेक)
रूपानी आणि (वाक्यकारणरूप) हेतु दाखवून पूर्ण निश्चित केलेल्या ब्रह्मसूत्रातील पदानांदि
हे म्ह० हा विषय गाहला आहे ” असा करितात तो बराल भाष्यायाशीं ताडून
पदाबा म्हणजे त्यानील युक्तयुक्ता सहज ध्यानात येईल 'छन्दोभिः' याचा अर्थ विविध
छद जना करितान, पण येथील 'छद' या शब्दाचा अर्थ वेद जसा आहे, रद्वयकार

‘पृथक्’ या क्रियाविशेषणाचा अर्थ ऋषींच्या विशेषणासारखा करून त्याचा ‘पृथक् पृथक्’ (अनेक) ऋषींना’ असा करितात व त्यांचे कारण ‘उपनिषदे’ हा शब्दाच ऋषींचा एकच ग्रंथ नसून, अनेक ऋषींस भिन्न भिन्न काली किंवा स्थली ज्या अध्यात्मविचारांचे स्वरूप झाले,’ इत्यादि सांगतात पण उपनिषदातच मात्र क्षेत्र क्षेत्रज्ञाचे स्वरूप सांगितले आहे असे नाही दुसरोही अनेक स्मृतिग्रंथ व पुराणे, यातून ते सांगितले आहे त्यामुळे ‘विविध व पृथक् हे शब्द उपनिषदाच्या मकील स्वरूपासच उद्देशून आहेत’ या म्हणण्यात मुळाच खारख्य नाही शिवाय अर्थात ‘विविध’ हे छद्माचे विशेषण केले आहे पण येथे उपनिषदातच हा विषय गायला, असे म्हणल्यास उपनिषदास प्राय उद्द नाहीत म्हणितेलाच छद्म अमतात त्यामुळे हे म्हणणे अयुक्त ठरते छद्म म्ह० वेद म्हणावे, तर गीतेत कमकाण्ठाचा वेदशब्दाने उल्लेख केला आहे म्हणून रहस्यकाराना ‘छन्दोभि’ म्ह० वेदाना, असे स्पष्ट म्हणण्याचीहि पचासून पडली म्हणून त्यानी ‘छन्दोभि’ म्ह० छद्मांनी असे मोक्षम सातून वेळ मारून नेली आहे पण आचार्यांची परिभाषा ‘मन्वाद्यात्मकी हि वेद’ अशी असल्यामुळे त्यांना ‘छन्दोभि’ म्ह० ‘वेदे’ असे नि शक्यपणे म्हणण्यास काहाच अडचण मासला नाही शिवाय ‘वेदेषु सर्व’ (१५-१५) ‘यदक्षर वेदविदो वदन्ति’ (८. ११ गा ना ६-६) हा वाक्ये ‘छन्दोभि’ म्नां ‘वेदे’ असाच अर्थ करण्यास अनुकूल आहेत असा, रहस्यकार “या श्लोकान् ब्रह्मज्ञानशब्दाने प्रस्तुतचा वेदान्तमूर्ते उद्दिष्ट आहेत, हे गीतारहस्याचे परिशिष्ट प्रकरणात आम्ही मस्तिस्तर दाखविले आहे” असे म्हणतात पण आचार्य ‘उपनिषदातील ब्रह्मसूक्त वाक्ये हाच पत्र, त्यांना’ असे म्हणतात, हे भाष्याभावकरून उघटच होत आहे यास्तव रहस्यकाराच्या म्हणण्याचा विचार आपल्या लोहि केला पाहिजे—ने म्हणतात “येथील ब्रह्मसूत्रे व हरीचा वेदान्तमूर्ते शक्य मानिस्याम हरीच्या वेदान्तमूल्यानंतर हरीची गीता झाली, असे प्राप्त होते हरीच्या ब्रह्मसूत्रानंतर गाथा झाली असावी हे म्हणणे दोषभत नाही कारण गीता याहून प्राचीन आहे, अशी परंपरागत समजूत आहे प्राय ही अडचण लक्षात आणूनच शांकरभाष्यात ‘ब्रह्मसूत्रपदे’ याचा अर्थ धूर्तरीतील किंवा उपनिषदातील ‘ब्रह्मप्रतिपादकवाक्ये’ असा केला असावा असे दिसते” (याचा भावार्थ असा वा, शंकराचार्य नुसत्या परंपरागत समजुताना बर्बा पटून त्यानी असा अर्थ केला’ पण आचार्यांचे प्रस्थानत्रय भाष्य पाहिले, म्हणजे ते अयोग्य परंपरागत समजुतीचा जोष बळगून त्यांना द्रष्टा माग्या लोकांरे होते, परंपरागत अर्थ समजुताना मान मुकविणारे नव्हते, हे उघट निसते तसे नमते तर अर्धवट मिश्रान्त प्रस्थापित करण्याचे महत्त्वाय त्यांच्या हानून कथाच पडले नमते असा) पुढे ते म्हणतात—“उल्लेखीत शांकरभाष्यावृत्तल टीकाकार आनन्दगिरि आणि रामानुजाचार्य, नन्वाचार्य, बंगरे गीतेवरील दुसरे भाष्यकार ‘ब्रह्मसूत्रपदेशेव’ या शब्दाना ‘अथाना अथानिनामा’ या वास्तवज्ञा आचार्यांच्या ब्रह्मसूत्राचा वा ठिकाणा निदर्श आहे, असे म्हणतात व श्रीपरमार्थानी दावा अर्थ देतात तेव्हा या श्लोकाचा सरा अर्थ कोणता, हे खरत गीतानेच आपणाम ठरविले पाहिजे” पण गीतान् आनन्दगिरिचा निदर्श मर्या बरोबर नाही कारण आनन्दगिरि आचार्यांच्या भाष्याच्याविरुद्ध काही सांगून नसून—‘अथानो ब्रह्मविदोसा’ इत्यादीनि अर्थ अर्थ गृहीतानि अथवा छन्दोभिरीत्यादिना पानरम्याद् इति मन्वा विदितनि हेतुनङ्गिरिति.

भाष्यातील 'इत्यादीनि' या पदानें 'अथातो ब्रह्मविद्याया' इत्यादि मन्त्रांचेहि ग्रहण केले आहे वारण तसें न केल्यास 'छन्दोभि' याच्यास पुनरुक्ति होते, असें समजून 'हेतुमाद्भि' इत्यादि विशेषण 'ब्रह्ममन्त्रपद' याला देतात, अर्था भाष्याची योजना करात आहेत शंकराने, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार, शंभर बंगरेहि असें व्याख्यान करितात त्यामुळे वस्तुतः फारसा वाद रहात नाही आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणे उपनिषदांतील व ब्रह्मसूत्रांतील ब्रह्मप्रतिपादक हेतुमत् व विनिश्चित वाक्यें घ्यावा, असें होतें व रहस्यकार, माध्व व रामानुज यांच्या म्हणण्याप्रमाणें फक्त वादरायणमूर्तेंच घ्यावा, असें ठरत पण उपनिषदांतील आत्मप्रतिपादक वाक्येंच ब्रह्ममन्त्रापेक्षा अधिक हेतुमत् व विनिश्चित आहेत आणि ब्रह्मसूत्रेंच अतिशय सदिग्ध आहेत तथापि 'ब्रह्ममन्त्रपद ०' या शब्दानें ता पेष्यास अद्वैतवादाची बाणी हरकत नाही, पणदेच आत्माला येवें मागावयाच आहे पण 'ब्रह्ममन्त्र' पदानें वेदान्तमूर्तें घेतल्यास ता गातेच्या पूर्वा होता असें म्हणावे लागतें पण ब्रह्ममन्त्र 'स्मृति' या शब्दाने गातेचाच उल्लेख केलेला दिसतो म्हणून हा अडचण घालविण्यासाठी रहस्यकारांना अशा 'चिक्त्सा' केली आहे "मूल महाभारत व तदन्तगत गीता यास हल्लीचें स्वरूप देण्याचें व ब्रह्ममन्त्रें रचण्याच काम पन्नाच वादरायणाचार्यांना केले असतें ह्याच्या गीतेस आधारभूत झालेला गाता वादरायणाचार्यांच्याहि पूर्वी उपलब्ध असल्यामुळे तिचा ब्रह्मसूत्रात 'स्मृति' या शब्दाने निदर्श केला व महाभारताची शुद्धि करिताना क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचा सविरतर विचार ब्रह्मसूत्रात केलेला आहे, असें गीतेत सांगितले आहे " आता ही त्याचा मीमांसा सत्रोप आहे का, निर्णय हे ठरविण्याचें काम आम्हां वाचकांवरच मोंपवितों आमचे त्याविषया एवढेच म्हणण आहे का, वादरायणव्यासाना ब्रह्ममन्त्रें रचला व 'सुप्र किंवा विरल्ललित व सुदित महाभारताचें शोधन करिताना' त्यात आपल्याच ब्रह्मसूत्राची चाहिरात देऊन ठेवली, हा दोष ब्रह्मसूत्रकारांवर येतो, तो बरोबर नाही कारण गीतेभारतया प्रमाणे यथात आपल्याच ब्रह्मसूत्रपदाना उल्लेख आपणच करावा, हे ब्रह्मसूत्रकारांच्या यथाला वाप आणणारे आहे शिवाय 'ब्रह्मसूत्रें' अत्यंत सदिग्ध आहेत भाष्याचाचून त्याचा अथवोधच समभवत नाही त्यापेक्षा उपनिषदांतील ब्रह्मप्रतिपादक वाक्येंच अधिक निश्चित व हेतुमत् आहेत 'सत् एव इदं अग्र आसीत्' 'कुतस्तु नोम्य एव स्यात् क्व असत् नत् ज्ञेयत् । सत्त्वेव सोम्य इदं अग्र आसीत् एक एव अद्वितीय' (छा भा पृ ४१५ ते २१) 'नेदं अमूल भविष्यति' 'मूल भविष्यत्' 'पेतदात्म्य इदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा भा ४७५) 'को होवान्वात् क प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष दोष आनन्दयाति-' (तैत्ति भाष्यार्थ पृ १४४) इत्यादि ज्ञानश वाक्यें हेतुमत् व विनिश्चित आहेत यास्तव केवल 'हेतुमत्' व 'विनिश्चित' या विशेषणाची उपयोगिता लावण्यासाठी वेदान्तमूर्तेंच घेतला पाहिजेत व त्याची उपयोगिता लावण्यासाठी महाभारत पूर्वाच कोणा केलेले असून 'सुप्र, विरल्ललित किंवा सुदित' झालेल्या त्याचें शोधन करिताना त्या संधीचा फायदा घेऊन वादरायणाचार्यांचा ब्रह्मसूत्र गीतेत सुमटून दिव्वा, अशी अत्यंत छिट व अनुपपन्न कल्पनाच केली पाहिजे, असें आम्हाला वाटत नाही त्यापेक्षा आनंदगिरीची भाष्ययोजनाहि क्षणभर वाजला सारून मधुसूदनसरस्वती, नीलकण्ठ, बटभक्तप्रदायी अमृततरंगिणी टीका याना अनुसरून 'ब्रह्मसू-

त्रपदैः' या शब्दाने भाष्यात म्हटल्याप्रमाणे उपनिषदाक्षयेंच घेणे अधिक मनुक्तिक व निर्दोष आहे. 'वसिष्ठादि ऋषीना योगशास्त्रात ध्यानधारणादिविषयत्वाने क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या याथा-
त्म्याचे बहुत प्रकारे निरूपण केले आहे. मन-ब्राह्मणात्मक ऋग्वेदादि विविध छंदानी त्याचेंच निरूपण केले आहे व उपनिषदातील हेतुमद् व विनिश्चिन अशा ब्रह्मसूत्रक वाक्यानीहि त्याचेंच निरूपण केले आहे, अर्थात् यातील पहिल्या अर्धाने क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथाम्य धर्मशा-
स्त्रप्रतिपाद्य आहे, दुसऱ्या अर्धाने तें कर्मकांडप्रतिपाद्य आहे व तिसऱ्या अर्धाने ज्ञानकांडप्र-
तिपाद्य आहे असे सिद्ध होते' असे जे मधुसूदनसरस्वतीचे म्हणणे आहे, तें सर्वथा सयु-
क्तिक होय.

मवें भाष्य व टीकाकार 'ऋषिभिः बहुधा गीत,विविधैः छन्दोभिः पृथक् गीत,च हेतुमद्भिः
विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः गीत' अशी याचा तीन वाक्ये करितान. पण रहस्यकार म्हणतात—
" ऋषीनां अनेक प्रकारे पृथक् (चैव) त्या खेराज आगत्याहि ब्रह्मसूत्रपदानाी अशी क्षेत्रक्षे-
ज्ञविचाराची दोन भिन्नभिन्न स्थले या श्लोकात वर्णिली आहेत, हे 'चैव' (आपत्ताहि) या पदा-
वरून उघट होते.... त्यातील पहिले म्ह० ऋषीनां केलेले वर्णन 'विविध छंदानी पृथक्
पृथक् म्ह० तुटके व अनेक प्रकारचे' अमुन 'ऋषिभिः' या अनेकवचनी नृनीयान्त पदाने
तें अनेक ऋषीनां केलेल आहे आणि ब्रह्मसूत्रपदार्ताल दुमरे वर्णन हेतुयुक्त व विनिश्चयात्मक
आहे, असाहि या दोन वर्णनातील विशेष भेद याच श्लोकात स्पष्ट केला आहे.... हेतुमद्
म्ह० नैवाधिक पद्धतीने कार्यकारणे दाखवून केलेले प्रतिपादन वगैरे" (गी. २. पृ ५२८)
पण सर्व टीकाकारांच्या विरुद्ध अशा दोन वाक्येंच काय म्हणून करावयाची ? छन्दो-
भिः' ही 'ऋषिभिः' व 'ब्रह्मसूत्रपदैः' याप्रमाणे 'कर्तारि' नृनीया न समजता 'करणे'
दुर्गाया समनण्यात काहा स्वारस्य तर नाहान उलट अर्थहानि मात्र आहे. ब्रह्मसूत्राची
वकीली पत्रकरून ऋषीचें वर्णन तुटके व अनेक प्रकारचे म्हणणे,यात काहीं मोटासा पुष्पार्थ
नाहीं. 'ऋषिभिः' हे उरी बहुवचन असले व त्यावरून अनेक ऋषीनां क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या स्वरू-
पाचे वर्णन केले असले, तरी तेवढ्यावरून तें तुटके व अनेक प्रकारचेंच असले पाहिजे, असा
काहीं नियम नाही. नाहीपेक्षा 'आहुस्ता ऋषयः सर्वे०' (गी.भा. अ.१०.श्लो. १३ पृ ७४३)
येथेहि तमेंच म्हणायें लागेल तस्मात् रहस्यकाराची हां सर्व चिखित्सा अन्धानी अमुन त्यानी
केलेला अर्थहि सयुक्तिक नाही, हे पक्क्या दिग्दर्शनावरून तत्त्वज्ञानानुवाचकाच्या सहज
लक्षात येईल उपनिषदातील प्रतिपादनहि 'हेतुमद्' म्ह० 'कार्यकारणे' नव्हे तर 'कारणे'
दाखवून केलेले असल्यासुद्धे तेवढ्यासाठीं नुसो ब्रह्मसूत्रच घेतली पाहिजेत असें होत नाहीं.
ग श्लोकानील 'ब्रह्मसूत्र' शब्दान प्रसिद्ध सूत्रच व्यावे,याला आधार दाखविण्यासाठीं म्हणून
रहस्यकार म्हणतात— " त्याच्याच तांडाचे सूत्रप्रभाचे दुमरे उद्देश हशीच्या महाभारतात
आहेत. उदाहरणार्थ—अनुशासनपर्वीत अष्टावक्रदिकमनादात ' अज्ञानाः स्त्रिय इत्येव
सूत्रकारो व्यवस्यति ' (अनु. ११-६) असे वाक्य आहे. तमेंच जनपथ
ब्राह्मण (शांति ३१८.२६-२३) पंचरात्रे (शांति ३३९-१०७) यास्कारचे निम्न
(शांति ३४२,७१.) आणि मनु (अनु ३७. १६) यांनाहि स्तरत्र स्पष्ट उद्देश आहे."
पण हा आधार अगदी निम्नयोगी आहे. कारण महाभारतात या व आगत्याहि दुमऱ्या
मवें शास्त्रादिकाचा उल्लेख उरी असला तरी गीता व ब्रह्मसूत्र याचा जसा अन्योन्यसंप

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—महाभूतानि—पृथिव्यादि पच सूक्ष्म भूतं,—अहंकारः—त्याचे कारण अहंकार,—बुद्धि—त्याचे कारण निश्चयात्मिका बुद्धि,—अव्यक्त एव च—आणि मुक्ताचे कारण अव्यक्त,—दश (च) एकं च इन्द्रियाणि—दहा व एक अशीं अकरा इन्द्रिये—च पंच इंद्रियगोचराः—आणि पाच इन्द्रियाचे विषय—इच्छा—मुखाला कारण झालेल्या पदार्थांला ग्रहण करण्याची इच्छा—द्वेष—प्रतिकूल पदार्थां-विषया द्वेष,—सुखं—अनुकूल असलेले सुख,—दुःख—अप्रिय वाटणारे दुःख—संघात—शरीर व इन्द्रिये यांचा समुदाय—चेतना—देहात व्यक्त झालेली चिदाभास-युक्त अतःकरणशक्ति व—धृति—धैर्य,—एतत् क्षेत्र—हे क्षेत्र—समासेन—सक्षेपत—सविकार—विकारासह—उदाहृतम्—सांगितले आहे ५, ६

स्तुत्याऽभिमुखीभूतायाऽर्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानि इति महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि । सूक्ष्मानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधा-यिष्यन्ते । अहंकारो महाभूतकारणमहप्रत्ययलक्षणा । अहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसा-यलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तम् । एवशब्द प्रकृत्यवधारणार्थं । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृति । चस शब्दो भेदसमुच्चयार्थं । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रिया-णे वान्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात्केन्द्रियाणि तानि दश । एकं च किं मनन एकादश सकल्पाद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचरा शब्दादयो विषयाः । तान्ये-तानि सारयाश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

६ भाष्यार्थ—(क्षेत्रादिकाच्या याथात्म्याची स्तुति ऐकून थोळाला तें समजून चे-याची इच्छा झाली असता भगवान् अगोदर क्षेत्र म्ह० काय तें सांगण्यास आरभ-रितात, अम म्हणून आचार्य या श्लोकाला अवतरण देतात—) —स्तुत्या अभिमुखी-रूताय अर्जुनाय भगवान् 'महाभूतानि' इति आह—क्षेत्र क्षेत्रज्ञाच्या या-थात्म्याच्या स्तुतीनें तें जाणण्यास उत्सुक झालेल्या अर्जुनाला भगवान् 'महाभूतानि' इत्यादि सांगतात—सर्वविकारव्यापकत्वात् महान्ति च तानि भूतानि च सू-

पण तो चुकाचा आहे कारण शरीर (शरारक) या शब्दापासून त्यात राहणारा जीव या अर्थी ' शरीरक ' शब्द बनला असून शरीरकमूत्रात त्या जीवात्म्याचाच परमात्मत्वानें विचार केला आहे.

क्षमाणि—सर्वविकारांची व्यापक असल्यामुळे—जेथे जेथे विकारत्व तेथे तेथे भूतत्व अशी त्यांची व्याप्ति असल्यामुळे महत् अशी ती सूक्ष्म भूते (पण भूतशब्दाने स्थूलभूता-चेहि ग्रहण होते, असे असताना येथे सूक्ष्मभूते का ध्यावयाची ? उत्तर—)—स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन अभिधाधिष्यन्ते—कारण स्थूलभूते पुढे याच श्लोकात इन्द्रियगोचरशब्दाने सांगितल्या जाणार आहेत म्हणून येथे सूक्ष्मभूतेच ध्यावी. (सर्ववि-कारव्यापकत्वामुळे त्यांना 'महा' हे विशेषण जोडले आहे, हे आरंभा सांगितलेच आहे.)

—अहंकार—महाभूतकारणं अहंप्रत्ययलक्षण.—अहंकार म्ह० महाभूताचे कारण, 'अहं' असा जो प्रत्यय—अनुभव तेच ज्याचे लक्षण आहे तो अहंकार, ('महत् परं' या काठक [काठ. भा पृ ८१] वचनातील महत्—बुद्धि, हे अहंकारकारण नांगतात—)

अहंकारकारणं बुद्धि—अध्यवसायलक्षणा—अहंकाराचे कारण बुद्धि, अध्यवसाय-निधय हे जिचे लक्षण आहे ती,—तत्कारण अव्यक्त एव च—न व्यक्तं अव्यक्तं—अध्याकृतं ईश्वरशक्तिः—तिचे कारण अव्यक्तच, जे व्यक्त नव्हे ते अव्यक्त, ज्याला अव्याहृत असे म्हणतात, ईश्वराची शक्ति, (पण नुस्ती ईश्वरशक्ति असे झटल्यास चैतन्य अगोहि कोणी समजेल, हणून आचार्य म्हणतात—)

—'मम माया दुरत्यया' इति उक्तं—माया माया दुरत्यय आहे, असे वर (गी. भा ७, १४ पृ. ९२७) सांगितलेच आहे. ('अव्यक्तं एव' येथील एवशब्दाचा अवधारण हा अर्थ स्पष्ट करितात—)

—एवशब्दः प्रकृति अवधारणार्थः—'एव'शब्द प्रकृतीच्या अवधारणार्थ आहे—अष्टधा भिन्ना प्रकृति एतावती एव—पाच सूक्ष्म महाभूते, अहंकार, महत् च अव्यक्त अशी आठ प्रकारे भेद पावलेली प्रकृति ही एवटीच आहे.—'च'शब्दः भेदसमुच्चयार्थः—'अव्यक्तमेव च' येथे जो 'च' शब्द आहे तो मूलप्रकृतीशी तन्मा-त्रादि इतर भेदाचा समुच्चय करण्यासाठी आहे.—इन्द्रियाणि दश—श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धि-सृष्टपादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि—इन्द्रिये दहा—ज्ञानाचे उत्पादकत्व असल्या-मुळे श्रोत्रादि पाच ज्ञानेन्द्रिये—वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रि-याणि तानि दश—कर्म करणारा असल्यामुळे वाक् हस्त पाद इत्यादि पांच कर्मेन्द्रिये—अर्था दोन्ही मिटून दहा इन्द्रिये,—एकं च किं तत् मनः एकादशं संकल्पपाद्यात्मकं—च आणखी एक, ते कोणते? मन अकरावे—गर्भ्याविकल्पादि करणारे अन्तरीन्द्रिय,—च

पञ्च इन्द्रियगोचराः—शब्दादय विषयाः—च पाच इन्द्रियाचे गोचर—गन्दादिक विषय. [येथील शब्दादि विषय या शब्दाने स्थूल भूतांचे ग्रहण केले जाते. कारण तसे न करिता प्रत्यक्ष ज्ञानेन्द्रियांचे विषयच येथे क्षेत्ररूपाने सांगितले आहेत, असे म्हटल्यास मग कर्मेन्द्रियांचे विषय वी सांगितलेले नाहीत, अशी शंका येते.

१ पण रक्षक 'महाभूतानि' या शब्दाचा मरळ 'पृथिव्यादि पांच स्थूल महा-भूते,' असा व 'पञ्च इन्द्रियगोचराः' याचा 'इन्द्रियाने स्रष्टादि पाच सूक्ष्म विषय' असा अर्थ करितात. पण ही रामानुजभाष्यांना धरून जरी अगत्या तरी बरोबर वी नाही, ते भाष्यांवरून स्पष्ट होत असल्यामुळे प्राग्जा निराळे पावत नाही.

दिवाय क्षेत्राचें स्वरूप येथे प्रकृत आहे यास्तव स्थूल भूतेच घेणें उचित आहे या तन्मात्रादिकाविषयी दुसऱ्या तराचा म्ह० कापिल साख्यदर्शनाचा समति आहे, असें सांगतात—) —तानि पतानि सारया चतुर्दिशतितत्त्वानि आचक्षते—त्या या र्थांत प्रकृतिभेदानाच 'चोवीस तत्त्वे' अस साख्य म्हणतात ['मूलप्रकृतिरपिकृति महदाया प्रकृतिविकृतय सप्तः पाडशकश्च विकार ' अर्शा याविषयी साख्यकारिका आहे तिचा अर्थ—मूल प्रकृति हें एकतत्त्व, ती कोणाची विकृति म्ह० विकार नाही महत्, अहकार व पचतन्मात्रें मिळून सात प्रकृति विकृति आहेत हीं सात तत्त्व आपापल्या प्रकृतीच्या विकृति आहेत व पुढील विकाराच्या प्रकृति आहेत जसें—महत् मूल प्रकृतीची विकृति व अहकाराचा प्रकृति आहे तर्शाच पचतन्मात्र आकाशादि भूताच्या प्रकृति व अहकाराच्या विकृति आहेत. म्हणून त्यांना 'प्रकृतिविकृतय' म्हणतात पाच महाभूते व अकरा इद्रियें, याचा समूह हा सर्व विकार आहे] ५

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधमा एव न तु क्षेत्रज्ञ-
स्येत्याह भगवान्—इच्छा यज्ञातीय सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपल-
भमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छाऽन्त करणधर्मो ज्ञेयत्वाक्षेत्रम् ।
तथा द्वेषो यज्ञातीयमर्थं दुःखहेतुरेतेनानुभूतवान्पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्त
द्वेषि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वाक्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेय-
न्याक्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिवृत्तात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । सघातो देहेन्द्रियाणां सहति ।
तस्यामाभिच्यक्ताऽन्त करणवृत्तिस्तस्य इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचेतन्याभासरसविद्धा
चेतना सा च क्षेत्र ज्ञेयत्वात् । धृतिर्यथाऽवसादनासानि देहेन्द्रियाणि धिपन्ते सा च
ज्ञेयत्वाक्षेत्रम् । सर्वान्त करणधर्मोपलक्षणाधर्मिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसहरति—
एताक्षेत्र समासेन सविकारं सह निकारेण महदादिनोऽहत्तमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेद-
जातस्य सदृतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तं क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं
पृथन्तम् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण 'तक्षेत्रं यच्च याचक च ' याचें व्याख्यान कले आतां
'यद्रिकारि ' याच व्याख्यान करितात—) —अथ इदानीं वैशेषिका. आत्मगुणाः
इति यान् आचक्षते—आता या- ' इच्छा० ' इत्यादि श्लोकांत वैशेषिक ' आत्मगुण '
म्हणून ज्यांना म्हणतात—ते अपि क्षेत्रधर्मा. एव तु क्षेत्रज्ञस्य न इति भगवान्
आह—ते मुद्धा क्षेत्राचेच धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाच नव्हत, अस भगवान् सांगतात—
इच्छा-युक्तं यज्ञातीयं सुखहेतुं सर्वं उपलब्धवान्—इच्छा म्हणजे काय ते
सांगतात—पूर्वी ज्या जाता या सुखाचा कारण हाणाऱ्या विषयाचा अनुभव आण हाता
—तज्जातीय उपलभमान 'सुखहेतु ' इति तं जादातु इच्छति—साच
जानाचा विषय पुन दिसला असला हा सुखाचा हेतु आहे, यापासून सुख होवें, असें
मानून मनुष्य त्याचें ग्रहण करण्याची इच्छा करितो—सा इय इच्छा अन्त कर-
णधर्म—ती ही इच्छा अन्त करणाचा धर्म आहे व—ज्ञेयत्वात् क्षेत्र—तिला

ज्ञेयत्व-ज्ञानविषयत्व असल्यामुळे म्ह० ती इच्छा ज्ञात्या-क्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाचा विषय होत असल्यामुळे क्षेत्र होय —तथा द्वेष —तसाच द्वेषहि अन्त करणाचा धर्म आहे (इच्छेप्रमाणेच द्वेषाचेहि स्पर्धाकरण करितात-)—यज्जातीयं अर्थ दुःखहेतुत्वेन अनुभूतवान् पुनः तज्जातीय (अर्थ) उपलभमान त द्वेषि—ज्या जातीच्या विषयाचा पूर्वी दुःखाचा हेतु-दुःखाचे निमित्त, या रूपाने अनुभव घेतलेला होता, त्याच जातीचा विषय पुन दिसला असता त्याचा द्वेष करितो,—सः अयं द्वेषः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं एव—तो हा द्वेष ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच आहे (इच्छा व द्वेष याप्रमाणे सुखहि बुद्धिधर्मच आहे, असे सांगतात-)—तथा सुखं अनुकूल प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं एव—तसेच सुख, जे अनुकूल वाटते, प्रसन्न व सत्त्वात्मक असते ते सुख ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच आहे —दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तत् अपि क्षेत्र—दुःख, प्रतिकूलात्मक-प्राणिमात्राला प्रतिकूल वाटणारे, तेहि ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच होय (' देहच आत्मा व इन्द्रिये हाच आत्मा ' या दोन वादाचे निरसन करण्यासाठी भगवान् म्हणतात-)—सघातः-देहेन्द्रियाणां सहति.—सघात म्हणजे देह, इन्द्रिये, इत्यादिकाचा समूह-एकरूप समुदाय, हाहि क्षेत्रातच अन्तर्भूत होतो (' विज्ञान एव आत्मा ' या निज्ञानवादी बौद्धाच्या (बौद्धदर्शन पृ ८०-८७) मताचे निरसन-)—तस्यां अभिव्यक्ता अन्तःकरणवृत्ति —त्या देहेन्द्रियसहतामध्ये अभिव्यक्त झालेली जी अन्त करणाची वृत्ति (ती चेतना, असा संबंध)—तप्त लोहः पिण्डे अग्निः इव—तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्यांत अग्नि जसा अभिव्यक्त होतो त्याप्रमाणे देहेन्द्रियसघातात अभिव्यक्त झालेली—आत्मचेतन्याभासरसविद्धा चेतना—आत्मचेतन्याचा आभास, याच रसाने व्याप्त असलेली जी चेतना—सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात्—ती क्षेत्र आहे कारण ती ज्ञेय आहे [सघात म्ह० शरीरेन्द्रियांचा सघात, तप्त लोहपिण्डांत जसा अग्नि त्याप्रमाणे त्या शरीरेन्द्रियसघातात व्यक्त झालेली व चेतन्याभासरसाने भरलेली जा अन्त करणवृत्ति ती चेतना होय तो सघात व ती

१ तापवन लाल केडेला लोखंडाचा गोळा, लोखंडालाच अग्निरूपाने भासवितो त्यातील लोखंडाविषयीची बुद्धि लुप्त होऊन अग्नि बुद्धि प्रतीत होऊ लागते त्याचप्रमाणे बुद्धिवृत्तीत व्यक्त झालेले आत्मचेतन-य त्या वृत्तालाच आत्मरूपाने भासविते, म्हणून त्या चेतन्याच्या आभासाने व्याप्त असलेली ती चेतनाहि क्षेत्रच आहे कारण मुख्य-साक्षिचेतनाचा ती विषय-ज्ञेय होत

२ 'चेतना म्ह० षड देहात प्राणादिवाने जे व्यापार दृग्गोचर होनात, ते किंवा जिवनपणाच्या भेदा, पण्डान अथ विज्ञान अथ ज्ञानादि जेव्हा ज्यामुळे उत्पन्न होत त्या विचरित किंवा चेतन्य क्षणक्षणाच्या रूपाने क्षेत्रातून निरास अग्न-इत्यादि रहस्य वार म्हणतात त्यातील क्षेत्राचे वाक्य आचार्यांच्या वरील अध्यायातून आदि अथ शिमे, पण रहस्यकारांचा अथ पुत्र्या आहे त्यांनी चेतनाक्षेत्राचा क्षेत्रप्रसिद्ध प्राण अथ पेतन्यामुळे ही वृत्त झाला असे प्रकरण 'क्षेत्र' सांगण्याचे असून इच्छा, द्वेष, इत्यादि अन्त करणाच्या वृत्ति हेहि क्षेत्र आहे, असे वेधे विचारित आहे.

चेतना हा दोन्ही क्षेत्रच, कारण तोहि ज्ञेय आहेत, आणि जे ज्ञेय तें क्षेत्र व जो ज्ञाता तो क्षेत्रज्ञ, हा निदान्त दुसऱ्या श्लोकावराल भाष्यात निश्चित झाला आहे]—धृतिः यया अवसादप्रमातानि देहेन्द्रियाणि प्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्र—
 यति, की ज्या धृतीकडून अवसादाने प्राप्त झालेलीं—धान्त झालेलीं देहेन्द्रिये—यकलेला देह व इन्द्रिये धारण केला जातात ती धृति ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्र होय (अहोपण, सकल्प्यादिक दुसरोहि मनोधर्म आहेत, मग त्याचाहि येथे क्षेत्र या रूपाने निर्देश का केला नाही ?
 उत्तर—) यतः यत् उक्तं तत् उपसहरति अतः इच्छादिग्रहणं सर्वान्त-
 कारणधर्मोपलक्षणार्थं—इच्छादिकाप्रमाणे सकल्प्यादिकानाहि क्षेत्रत्व आहेच, ही गोष्ट सिद्ध असल्याप्रमाणेच मानून प्रकरणाचा विभाग करण्यासाठी ज्याअर्थी भगवान् उक्त क्षेत्राचा उपसहार करत आहेत, त्याअर्थी इच्छादिकांचे जे येथे ग्रहण केले आहे ते येथे न सांगितलेल्या सर्व बुद्धिधर्मांच्या उपलक्षणार्थं आहे—एतत् क्षेत्रं समासेन सवि-
 कार-महदादिना विकारेण सह उदाहृतं-उक्तं—हे क्षेत्र सशेषाने सविकार-
 महत् अहकार इत्यादि विकारासह सांगितले (विरचालाच ज्ञानाधिकार असतो, यास्तव जिज्ञासूचे वैराग्य दृढ होण्यासाठी येथे हे धर्मांचे व्याख्यान केले आहे, यास्तव त्याचा अनुवाद करितात—) यस्य क्षेत्रभेदजातस्य सहतिः इदं शरीरं क्षेत्रं इति उक्तं तत् महाभूतादिभेदभिन्न धृत्यन्त क्षेत्र व्याख्यात—ज्या क्षेत्रभेदजाताची म्ह० सर्व व्याप्ति देहाच्या विभागाचा सहति म्ह० समष्टि असते हे शरीर 'क्षेत्र' म्हणून म्हटलेले आहे, त्या महाभूतापामून धृतीपर्यंत क्षेत्राचे व्याख्यान केले [सर्व प्राण्यांच्या शरीराच्या समूहाला समष्टिशरीर म्हणतात त्यालाच क्षेत्र म्हटलेले अमून महाभूता-
 पामून धृतीपर्यंत त्याचेच व्याख्यान केले] ६

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति त ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामतीत्यादिना सविशेषण स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षण यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिष्ठितो भवति यत्पर सन्यासां ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगण ज्ञानसाधनत्वाग्ना-
 नाभ्याच्य विदधाति भगवान्—

भाष्यार्थ—(क्षेत्राचे व्याख्यान केल्यावर आतां क्षेत्रज्ञाच व्याख्यान करणच उचित असताना मध्येच दुसरा अग्रस्तुत विषय का आणिला आहे ? अम कोणा म्हणजे म्हणून

म्हणून आचार्यांनी चैतन्याभामरमाणे परिपूा अशी अन् करणाचा कृति हीच चेतना असते म्हटले आहे इच्छा, द्वेष, मूल, दुःख व भृति याच्या बरोबर सांगितलेली ही कृतिच असते योग्य आहे पण चेतना म्ह० चि—अन् किंवा चैतन्य असे भाषावादि समजतात, अशा श्लोकाच मनुज करून घेऊन 'चैतन्य म्ह० क्षेत्रज्ञ' इत्यादि अस्थानाच दोषप्रदत्तन केले आहे 'चेतना म्ह० यत् देहात् दिमादि प्रागादिकांचे व्यापार किंवा विवर्तनाच्या चेहा' हा अर्थी प्राज्ञ अथ आहे पण यत्त व्यापार किंवा चेहा या श्रिया आहे, त्याचा क्षेत्र म्हणून वेद नाही
 पी या ११५

सागतात-)-वक्ष्यमाणविशेषणः क्षेत्रज्ञ — 'अनादि मत् पर ब्रह्म' इत्यादि विशेष-
 पणानीं विशिष्ट असा क्षेत्रज्ञ आहे — सप्रभावस्य यस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात्
 अमृतत्वं भवति—सर्व प्रभावासह ज्या क्षेत्रज्ञाच साक्षात् ज्ञान ज्ञाले असता अमृत
 त्वाची म्ह० मोक्षाची प्राप्ति होते—तं सविशेषणं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्या-
 दिना स्वय एव भगवान् वक्ष्यति—त्याला सर्वविशेषणासह 'ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि'
 (१२) इत्याद श्लोकानें स्वतःच भगवान् सागतांत ['ज्ञेय०' इत्यादि श्लोकाने स्वतः
 भगवान्च त्याच विशेषणासह वर्णन करतील]—तु अधुना तज्ज्ञानसाधनगण अ
 मानित्वादिलक्षण (विदधाति)—पण आता अगोदर 'ज्ञेय यत्तत्०' या श्लोका
 पर्यंत त्याच्या ज्ञानाच्या साधनाचा समूह—अमानित्वादिरूप ज्ञानसाधने (भगवान् साग-
 तात, असा पुढे 'विदधाति' या क्रियापदाचा सबंध पण या ज्ञानसाधनसमूहाच्या उ
 पदेशाचा उपयोग काय ? उत्तर-)-यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्य-अ
 धिकृतः भवति—जा ज्ञानसाधनसमूह प्रयत्नान संपादन केला अमता त्या ज्ञेय-क्षे-
 त्रज्ञाच्या साक्षात्कारास पुरुष योग्य-अधिकृत होतो, (त्या योग्य-अधिकृताचेंच विवरण-)
 —यत्पर सन्यासी-ज्ञाननिष्ठ. (इति) उच्यते—ज्या ज्ञानसाधनामध्ये तत्पर
 झालेला पुरुष 'सन्यासा'—ज्ञाननिष्ठ असे म्हटला जातो, (अहोपण, अकराव्या श्लो
 काच्या शेवटी 'एतत् ज्ञान इति प्रोक्त' अस म्हटलेल असताना तुम्हां त्याला ज्ञान
 साधन कसे म्हणता ? उत्तर-)-ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं तं अमा
 नित्वादिगण भगवान् विदधाति—ज्ञानाचे साधन असल्यामुळे 'ज्ञान' या श
 ब्दाने ज्याचा उल्लेख केला आहे—ज्ञानाचे साधन असल्यामुळे ज्याला ज्ञान म्हटले आहे,
 अशा या अमानित्वादि साधनसमूहाचे विधान भगवान् 'अमानित्व०' इत्यादि
 श्लोकानीं करितात—

१ पण रहस्यकार म्हणतात—'आता ज्ञान कशाचा म्हणावयाचें हे सदर ज्ञानाचे
 मनुष्याच्या स्वभावावर ने परिणाम घडतात त्याचें वर्णन करून सागतात"—अर्थात्
 त्याच्या भेने अमानित्वादिक ही ज्ञानाची साधनें नमुन ज्ञानाचे परिणाम आहेत पण ते
 बरोबर नाह. कारण 'एतत् ज्ञान इति प्रोक्त अज्ञान यदसौऽयथा' असा याचा उपसंहार
 केला आहे त्याच ज्ञान व अज्ञान याच शब्दाचा उपयोग केला आहे यास्तव अमानित्वादि-
 काना ज्ञानाचा परिणाम म्हणता येत नाहीं अमानित्वादिक हे यम व नियम आहेत व
 ज्ञानासाठीच त्यांचे विधान केले जाते ज्ञानाचे परिणाम म्हणून त्याचा उल्लेख केला जात
 नाहीं. 'निमानमोहा निवसगदोषा अध्यात्मनित्या' (अ १५ श्लो ५) या वचनान
 अमानित्वादिवाच्य 'ज्ञानसाधन' या रूपानें उल्लेख केला आहे, ज्ञानाचे परिणाम म्हणून
 केलेला नाहीं कारण 'असले साधक त्या अवयव पराला प्राप्त होतात' असे तेंपेच त्यांचे
 कल सांगितले आहे शिवाय 'ज्ञान कशाचा म्हणावयाचें' तें त्याच्या परिणामाचे वर्णन
 करून सांगी, ही उपदेशाची अपूर्वच शैली आहे !

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अमानित्वं—मी मोठा आहे, मी विद्वान् आहे इत्यादि आत्मश्लाघा करणे व स्वतःला तमे समजणे, हे मानित्व होय, पण तसा मानीपणा न घरणे,—अदंभित्वं—खरोखर धार्मिक नसताना तमा आव आणणे, बरबर धार्मिकता प्रकट करणे, हा दाभिकपणा आहे, तसा दाभिकपणा न दाखविणे,—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न देणे,—क्षान्तिः—दुसऱ्याने अपराध केला असताहि मनात मोघ हा विकार उत्पन्न होऊं न देणे,—आर्जवम्—अन्तःकरणाचा सरळपणा,—आचार्योपासनं—मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश करणाऱ्या आचार्यांची शुभूपा बंगरे करणे,—शौचं—शरीराचे मल पाण्याने बंगरे धुऊन टाकणे व मनाचे रागादि मल वाराग्यादिकांनी घालविणे असे हे दोन प्रकारचे शौच—आदि,—स्थैर्य—मोक्षमार्गाविषयीच दृढनिश्चय—आत्मविनिग्रहः—शरीरेंद्रियसमूहाला असन्मायांषामूल परतून सन्मार्गातच ठेवणे (हा सर्व ज्ञानाची साधने आहेत, असा पुढे याचा संबंध आहे.) ७

अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदंभित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं तदभावोऽदंभित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधमाप्तावविक्रिया । आर्जवमनुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेशपुराचार्यस्य शुभूपादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृजलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्गं गृह कृताभ्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रह आत्मनोऽपकारकस्याऽऽग्रदत्तद्वेषस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अमानित्वादि साधननिष्ठ शालेच्या अन्तर्मुल पुरुषालाच ज्ञान होते, असा नियम करण्यामाठी भगवान् म्हणतात—) अमानित्वं—मानिनः भावः मानित्वं—आत्मनः श्लाघनं तदभावः अमानित्वं—अमानित्व—ज्याला मान म्हणूंक एक प्रकारचा गुप्त गर्व—असतो तो मानी, त्याचा भाव म्हणूंक मानपणा, तेंच मानित्व म्हणूंक आपली श्लाघा, त्या मानित्वाचा अभाव असणें हेंच अमानित्व होय.—अदंभित्वं—स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं तदभावः अदंभित्वं—अदंभित्व—स्वधर्माचे प्रकटीकरण हेंच दंभित्व, त्याचा अभाव, हेंच अदंभित्व,—अहिंसा—अहिंसनं प्राणिनां अपीडनं—अहिंसा म्हणूंक अहिंसन—शरीर, घाणी व मन यांनी प्राण्यांना पीडा न देणे,—क्षान्तिः—परापराधमाप्तावविक्रिया—क्षान्ति म्हणूंक चित्ताच्या विकाराला कारण होणारा जो दुःसन्माचा अपराध, तो घटला असता—असा अपराध कोणी केला अगतादि चित्ताला विवृत्त होऊं न देता तो मदन करणे,—आर्जवम्—अनु-

भाव-अवक्रत्वं—आज्वं म्ह० सरळपणा-अर्कांतित्य-मन, वाक् व कर्म यांत विसंग-
 तपणा नसणें—आचार्योपासनं—मोक्षसाधनोपदेशुः आचार्यस्य शुधूपादिप्र
 योगेण सेवन—आचार्यांची उपासना—सेवा (पण बरूचें उपनयन करून त्याला
 वेदाध्ययन सागणारा, हा आचार्यशब्दाचा अर्थ येथे विवक्षित नसल्यामुळे आचार्य म्हण
 तात-)-मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश करणारा जो आचार्य त्याचें शुधूपा, नमस्कार
 इत्यादि प्रकारांनीं सेवन-सेवा करणें,—शौचं-कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं
 अन्तः च मनस रागादिमलानां प्रतिपक्षभावनया अपनयन शौच—शाच
 म्ह० द्विविधशुद्धि-शरीराच्या मलाचें माता व पाणा याना प्रक्षालन करणें, व अन्त शौच
 म्ह० अन्त करणाच्या राग द्वेषादि मलाचें-वैराग्य, अद्वेष इत्यादि त्याच्या प्रतिपक्षभूत उपा
 याच्या अभ्यासान म्ह० विपर्यामध्यें दोषदर्शनं प्रवृत्त होणें, त्याना दोषदर्शनं पाहणें, या
 उपायानें अपनयन-निरसन करणें—स्थैर्यं-स्थिरभाव-मोक्षमार्गं एव कृताध्यव-
 सायत्व—स्थैर्य म्ह० स्थिरभाव-स्थिरता, म्ह० मोक्षमार्गांतच कृतनिश्चित्यत्व-मोक्षमार्गा-
 विपर्यावाच निश्चय करणें—आत्मविनिग्रहः—व आत्म्याचा विशेष प्रकारचा निग्रह
 (पण नित्यसिद्ध व ज्यान्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारच्या विशेषाचें आधान करितां येत नाही,
 त्याचा विनिग्रह कसा शक्य आहे ? उत्तर-)-आत्मनः-अपकारकस्य आत्म
 शब्दवाच्यस्य-कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रह —आत्म्याला म्ह० जीवाला अप-
 कार करणारा, व आत्मा या शब्दानें बोल्ला जाणारा जो शरारेंद्रियसमूह त्याचा
 विनिग्रह म्ह०—स्वभावेन सर्वत प्रवृत्तस्य सन्मार्गं एव निरोध आत्मवि-
 निग्रह —स्वभावतः च सर्वं कर्मांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या त्याचा सन्मार्गांतच निरोध करणें
 हा आत्मविनिग्रह होय ७

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियार्थेषु वैराग्य—गेहिक व पारलौकिक विपर्याविपर्या वैराग्य
 —अनहंकार एव च—आणि गर्वरहित, मा अमुक अमुक अशा प्रकारचा आहे,
 असा केव्हांहि गर्व-अभिमान न वाहणें—जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं
 —जन्म, मरण, म्हातारपण, रोग व दुःख या प्रत्येकाताल दोषांचा विचार करणें
 किंवा जन्म-मरण-जरा रोग यांताल असण्य दुःख, ह्याच दोषाचें चिंतन करण (हा
 ज्ञानमाधनें आहेत) ८

किंच—इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टदृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनहंका-
 रोऽहंकाराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा
 च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनं, जन्मनि गर्भं
 यामयोनिद्वारा नि मरणं दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं, तथा
 जरायां प्रजानानितेभ्योनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूता चेति । तथा व्याधिषु तिरोरोगा-

द्विषु दोषानुदर्शनं, तथा तु त्वेष्वध्यात्माधिभूताधिदेवानिमित्तेषु । अथवा तु सान्धेय
दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्युदुःखं जरा
दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाजन्मादयो दुःखं न पुन स्वरूपेणैव तु त्वमिति । एवं
जन्मादिषु तु गतोपानुदर्शनाद्देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । तत प्रत्यगात्मनि
प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखतोपानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—केवल अमानिस्वादि होंच ज्ञानाची अन्तरंग साधने नव्हेत,
तर वैराग्यादिकादि तशाच दुमरी अन्तरंग साधने आहेत, असे 'इन्द्रियार्थेषु' इत्यादि
श्लोकाने सांगतात—इन्द्रियार्थेषु-शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावाः—
वैराग्यं—इन्द्रियार्थामध्ये म्ह० शब्दादि दृष्ट व अदृष्ट विषयाविषया विरागभाव, वै-
राग्य, [एहिक किंवा पारलौकिक विषयाविषया आमकि. अमन्याम ज्ञान होत नाही. कारण
आमकि-राग त्याला प्रतिबंध करतो.]—अनहंकार-अहंकारामाचः एव च—
शाधि तमाच अनहंकार म्ह० अहंकाराचा अभाव [आविर्भूत झालेला गर्व हाच अह-
कार, याचा अभावहि ज्ञानाचे कारण-साधन आहे. इन्द्रियार्थाविषया वैराग्य जे सांगि-
तले त्याचेंच उपपादन-]—जन्म मृत्यु जरा-व्याधि दुःखदोषानुदर्शन-जन्म च
मृत्युः च जरा च व्याधयः च दुःखानि च तेषु जन्मादिषु स्वान्तेषु प्रत्येक
दोषानुदर्शनं—जन्म व मृत्यु व जरा, व नानाप्रकारचे व्याधि-रोग, व दुःखे-या
जन्मासाप्त तु स्वापयंत प्रत्येकामध्ये दोषांचे अनुचितन करणे,—जन्मानि गर्भवास-
योनिद्वारा नि सरणं दोषः तस्य अनुदर्शनं-आलोचन—जन्मामध्ये गर्भवास-
योनिद्वारा बाहेर पडणे, हा दोष आहे. त्याचे अनुदर्शन म्ह० आलोचन-विचार करणे
—तथा मृत्यां दोषानुदर्शनं-तसेच, मृत्युमध्ये-अनंत श्रेय, विद्योगदुःख वगैरे
दोषांचे आलोचन करणे,—तथा जरायां-प्रसाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं
परिभूतता च इति—याचप्रमाणे जरेमध्ये प्रजा, शक्ति, तेज, याचा निरोध होणे,
या दोषांचे आगेचन करणे व त्याचप्रमाणे परामव पावणे-पुत्रादिकांनी वारवार निर-
स्कारादि वगैरे करणे, हाहि जरेताल दोष आहे त्याचे चिन्तन करणे,—तथा व्या-
धिषु-शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं—तसेच, मस्तकगूल, पोटाशूल, ज्वर, इत्यादि
व्याधामध्ये श्रेयस्त्रां दोषांचे आलोचन करणे,—तथा दुःखेषु-अध्यात्म अधि-
भूत अधिदेवानिमित्तेषु—त्याचप्रमाणे अध्यात्म, अधिभूत, आधिदेव इत्यादि कार-
णांनी होणाऱ्या दुःखानाच दोषांचे अनुचितन करणे,—अथवा दुःखानि एव दोष
दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्—किंवा दुःखे हाच दोष, त्या
दुःखदोषाचे जन्मादिज्ञानाचे वर वगैरे होणाऱ्याप्रमाणे अनुचितन करणे,—जन्म दुःख,
मृत्यु दुःखं जरा दुःखं व्याधयः दुःखं—जन्म हे दुःख आहे, मृत्यु दुःख आहे, जरा
दुःख आहे व व्याधि दुःख आहे, असे चिन्तन करणे—दुःखनिमित्तत्वात् जन्मादयः
दुःखं न पुनः स्वरूपेण एव दुःखं इति—जन्मदेह ही दुःखाची निमित्त अमन्यामुळे

त्यांना दु.ख म्हटलें आहे स्वरूपानेच तें दु ख आहे, झणून नव्हे कारण याह्य इंद्रियांनी प्राह्य असलेल्या जन्मादिकानाच दु ख म्हणता येत नाहा (अशा दु खानुदर्शनाचें फल—)एवं जन्मादिषु दु खदोषानुदर्शनात् देहेंद्रियविषयभोगेषु वैराग्य उपजायते—याप्रमाण जन्म मृत्यु इत्यादिकामध्य दु खरूप दोषाचें अनुचितन-आलोचन केल्यान देह, इन्द्रिय व विषयोपभोग याविषया वैराग्य उत्पन्न होतें—ततः करणांना आत्मदर्शनाय प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः—वैराग्य उत्पन्न झाले असता इंद्रियाचा आत्मदर्शनासाठी प्रत्यगात्म्यामणें प्रवृत्ति होते—एवं ज्ञानहेतुत्वात् जन्मादिषु खदोषानुदर्शनं ज्ञान उच्यते—याप्रमाणें ज्ञानाचें निमित्त-साधन असल्यामुळे जन्मादिकाताल दु.खदोषाचें आलोचन करणे, याला ज्ञान म्हटलें आहे ८

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

अन्वयार्थ—असक्तिः—विषयावर प्रीति न ठेवणे,—पुत्र दार-गृहादिषु अनभिष्वंग—पुत्र, दार, गृह इत्यादिकामध्य अत्यंत आसक्ति न ठेवणे,—च—आणि—इष्टानिष्टोपपत्तिषु—इष्ट व अनिष्ट याची प्राप्ति झाली अमत्ता,—नित्यं—हमेश नेहमा—समचित्तत्व—समचित्त ठेवणें, (इष्टप्राप्ताने हृष्ट न होणे व अनिष्टप्राप्ताने गिन्न न होणे हा ज्ञानसाधन आहेत) ९

किंच—असक्ति सक्ति सत्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्र तदभावोऽसक्तिः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः । यथाऽन्यस्मिन्सुखिनि दु खिनि वाऽहमेव सुखो दु खो च जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । केल्याह । पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वदिप्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तत्रोभय ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्व तुल्याचित्तता, क इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टाना चोपपत्तयः सप्राप्तवस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्याचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु । तत्रैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किंच—ज्ञानार्थाच आणत्या अन्तरंग साधने 'असक्तिः' या श्लो काने म गतात—असक्तिः—सक्तिः सगनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावः असक्तिः—असक्ति-सक्ति म्ह० आगतीची निमित्त असे जे विषय त्याविषयी सामान्य प्राप्ति, निचा जो अभाव तो असक्ति-सामान्य विषयप्रीतीचा अभाव,—अनभिष्वङ्ग-अभिष्वङ्गाभाव-अभिष्वङ्गः नाम सक्तिविशेषः एव—अनाभिष्वङ्ग म्ह० अभिष्वङ्गाचा अभाव,अभिष्वङ्ग म्हणून एव प्रकारची आसक्ति व ह्योय (त्याचें स्वरूप गागून उदाहरणानें स्पष्टीकरण करितान-)—अनन्य आत्मसाधनालक्षण—अन्य मनुष्यांन आपत्यातन भिन्न न मनज्या-तोय मी अशी भावना परण, हेंच त्या आ-

सक्तिविशेषाचं स्वरूप आहे.—यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा अहं एव सुखी दुःखी च—जसे दुमरा मनुष्य सुखी किंवा दुःखी झाला अमता, मीच सुखी किंवा दुःखी आहे—जीवति मृते वा अहं एव जीवामि मरिष्यामि च इति—दुसरा जिवत असता किंवा मृत झाला असता मीच जिवत आहे व मीच मरेन—मीच मरतो, अशी अन्यामये अनन्य आत्मभावना ठेवणे, हाच तो अभिध्वंग होय.—क इति आहे—पण मनुष्य अशी भावना कोठे ठेवतो, असं कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात—पुत्रदारगृहादिपु—पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणात् अन्येषु अपि अत्यन्त इष्टेषु दासवर्गादिषु—पुत्रामध्ये, पत्नीमध्ये, गृहामध्ये व आदि-शब्द असत्यामुळे दुमन्याहि अत्यन्त इष्ट अशा दासवर्गादिकामध्ये ' तोच मी ' अशा प्रकारचा अभिध्वंग नसणे,—तत् च उभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं उच्यते—आणि ती दोन्ही म्ह० असक्ति व अनभिध्वंग ज्ञानासाठी असत्यामुळे त्यांना ज्ञान म्हटलें जातं. (मन सदा हर्षविपादरहित असणें, हेहि ज्ञानसाधन आहे, असें सांगतात—) —च नित्यं समचित्तत्वं—तुल्यचित्तता—आणि नित्यं समचित्तता—तुल्यचित्तता—चित्त-वृत्ति एकसारखी असणे,—क—कोठे ? कसामध्ये समचित्तत्व ?—इष्टानिष्टोपपत्तिषु—इष्टानां अनिष्टानां च उपपत्तयः—संप्राप्तयः तासु—इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं एव तुल्यचित्तता—इष्ट व अनिष्ट प्राप्तीमध्ये—इष्ट पदार्थांची व अनिष्ट पदार्थांची प्राप्ति झाली असता—अशा अनेक पदार्थांच्या अनेक इष्टानिष्टप्राप्ती झाल्या असता, त्या इष्टानिष्टप्राप्तीमध्ये नेहमीच तुल्यचित्तता म्ह०—इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति च अनिष्टोपपत्तिषु न कुप्यति—इष्टाच्या प्राप्ती झाल्या असता हर्ष पावत नाही व अनिष्टाच्या प्राप्ती झाल्या असता रागावत नाही,—तत् च एतत् नित्यं समचित्तत्व ज्ञानं—ते हे अशा प्रकारचें नित्यं समचित्तत्व ज्ञान म्हणजे ज्ञान-साधन आहे. ९.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—च मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः—आणि माझ्या ठिकाणी अनन्ययोगाने म्ह० वासुदेवाहून श्रेष्ठ कोणी नाही, अशा चित्तसमाधानाने अढळ भक्ति,—विविक्तदेशसेविन्व—एकान्त, निर्भय, पवित्र प्रदेशात राहणें—अरण्य, नर्दाकाठ इत्यादि प्रदेशाचें गंवन करणे,—जनसंसदि अरतिः—नामान्य जनांच्या समूहात भिसळण्याची आवड नसणे, हा ज्ञानसाधन आहेत. १०.

किंच—मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव मो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगरतेन भजनं भक्तिं व्यभिचारणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभाषतः संस्कारेण चाऽनुप्यादिभिः सर्पत्याग्रादिभिश्च राहितोऽरण्यनदीपुष्टिनदेवगृहादिभिर्वि-

विकृतो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् ।
विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत् आत्मादिभावना विविक्त उपजायतेऽतो
विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिररमणं जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारश्च
न्यानामधिनीताना संसत्समवायो जनसंसत्त संस्कारवतां विनीताना संसत्तस्या ज्ञानो
पकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसत्ततिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ— किंच—‘ मयि० ’ या श्लोकाने आणखी ज्ञानसाधने सागतात—
च मयि—ईश्वरे अनन्ययोगेन—अपृथक्समाधिना—आणि मज ईश्वराचे ठिकाणा
अनन्ययोगाने म्ह० अपृथक्समाधाने—अन्यः—भगवत. वासुदेवात् पर. न अस्ति
अतः सः एव नः गति —अन्य म्ह० भगवान् वासुदेवाहून पर—श्रेष्ठ—दुसरा कोणा
नाही, यास्तव तोच आमची गति आहे,—इति—एवं निश्चिता—अव्यभिचारिणी
बुद्धिः अनन्ययोग —अशाप्रकारची निश्चित म्ह० अव्यभिचारिणी बुद्धि हाच अन-
न्ययोग होय.—तेन भजन-भक्ति.—त्या तसल्या अनन्ययोगाने भजन करणे हीच
भक्ति—न व्यभिचरणशीला—अव्यभिचारिणी—ती भक्ति कशी, तर जिचे व्यभि-
चार पावण्याचे शील नाही, ती म्ह० अव्यभिचारिणी—सा च ज्ञानं—ती अव्यभि-
चारिणी भक्ति हें ज्ञानसाधन असल्यामुळे ज्ञान आहे —विविक्तदेशसेवित्वं—विविक्तः
—स्वभावात सस्कारेण वा अशुच्यादिभि. च सर्पव्याघ्रादिभि. रहितः
अरण्य नदीपुलिन देवगृहादिभि विविक्तः देशः—विविक्तदेशसेवित्वं—विविक्त
म्ह० स्वभावात च किंवा सस्काराने अशुचि इत्यादि पदार्थांना किंवा सर्प-व्याघ्रादिकांनी
रहित असलेला—अरण्य, नदीचे तीर, देवगृह इत्यादिकाच्यायोगाने विविक्त देश [म्ह०
पवित्र, निर्भय व एकान्त देश]—तं सेवितुं शीलं अस्य इति विविक्तदेश-
सेवी—तसल्या त्या विविक्त देशाचे सेवन करण्याचे—तसल्या स्थानी राहण्याचे याचे
शील आहे, म्हणून विविक्तदेशसेवी—तद्भावः—विविक्तदेशसेवित्वं—त्याचा जो
भाव [म्ह० पणा] ते विविक्तदेशसेवित्वं—विविक्तदेशसेवापणा, (त्याला ज्ञानसाधनत्व
कसे ? उत्तर—) —विविक्तेषु हि देशेषु यतः चित्तं प्रसीदति तत् आत्मा-
दिभावना विविक्ते उपजायते—विविक्त प्रदेशातच ज्याअर्थी चित्त प्रसन्न होते
त्याअर्थी आत्मा, परमात्मा, वाक्यार्थ इत्यादिकाविषयीची भावना विविक्तस्थानी उत्पन्न
होते,—अतः विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञान उच्यते—म्हणून विविक्तदेशसेवित्व हे
ज्ञान म्हटले जावे—जनसंसदि अरतिः—अरमणं—लोक्यांच्या ममुदायामध्ये
अरति म्ह० रममाण न होणे—प्राकृतानां संस्कारश्च न्यानां अविनीतानां ज-
नानां संसत्—समवायः—जनसंसत्—प्राकृत संस्कारश्च न्यानां अविनीतानां ज-
समा—म्ह० समवाय—अशा लोकांच्या समुदाय, ही येथील ‘ जनसमत ’ होय—संस्का-
रयतां विनीतानां संसत् न—संस्कारात्, नष्ट व गुणित लोकांची संगत
येथे विवक्षित नाही. कारण—तस्या प्राणोपकारकत्वात्—तगन्या लोकांची
संगत [समुदाय] शानाळा उपकारक होते,—अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिः

ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं—यास्तव प्राकृतलोकाच्या समवायामध्ये—त्यांच्या समुदायात
भरति—अप्रीति ज्ञानाला कारण होत असल्यामुळे ज्ञान आहे. १०.

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अन्यथार्थ—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं—आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकज्ञानामध्ये
सतत गहन जाण व—तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं—तत्त्वज्ञानाचा अर्थ—फल जो मोक्ष, त्याचे
आलोचन करणे—एतत् ज्ञानं—हे सर्व ज्ञान म्हणजे ज्ञानाचे साधन आहे,—इति—
असे—प्रोक्तं—सांगितले आहे.—यत् अतः अन्यथा (तत्) अज्ञानं—जे माच्या
सल्ल, ते अज्ञान होय. ११.

किंच—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावा
नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनाना भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो
मोक्षः संसारीपरमस्तस्याऽऽलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि
तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञान-

१ 'विविक्तदेशमेवित्' व 'अरतिर्जनससदि' या शब्दांचे व्याख्यान जाचार्यांना कसे केले
आहे ते पाहून आता रहस्यकार काय म्हणतात तेहि पहा—“विविक्त म्ह० निवडक किंवा
एकान्त जागी राहणे,” व 'अरतिर्जनससदि' म्ह० सामान्य जनाचा चव्हाटा न आवरणे”
असा अर्थ करून ते टीपत म्हणतात—“दहाव्या श्लोकात 'विविक्त जागी राहणे व चव्हाटा
न आवरणे' असे जे ज्ञानार्थे एक लक्षण दिले आहे, त्यावरून सव्याममार्गेच गातेम अभि-
प्रेत आहे असे दाखविण्याचा कित्येकांनी प्रयत्न केला आहे. (कोंणा ? जाचार्यांचे भाष्य
तर आता वाचकापुढेच आहे.) “पण हे मत खरे नसून असा अर्थ करणे सुकडि नाही ..
ज्ञान म्ह० काय एवढ्याचा या टिकाणा विचार केलेला आहे व ते ज्ञान म्ह० वाचका-मुले
परदार किंवा श्लोकाचा चव्हाटा या टिकाणी अनात्मिक होय, याबद्दल कोणताच वाद नाही.”
(रहस्यकाराची ज्ञानाची ही व्याख्या फारच बहारीची आहे. पण आचार्यादिक 'असक्ति,
अनभिष्वग., अरति. जनससदि' हे सर्व ज्ञानसाधने मानतात. त्यांना ज्ञान म्हणत
नाहोत. अर्थात् रहस्यकाराचे हे सर्व 'अलक्ष्ये सरसधान' आहे. पण हे सर्व कशाकरि-
ता तर ते म्हणतात—) “हे ज्ञान शास्त्रावर वाच अनात्मतुष्टीने वाचकामुलान किंवा
जगात राहून सर्वभूतहितार्थे जगाने व्यवहार कराव वी नाही हा या पुढला प्रश्न आहे. ”
(पण तो गौरीचा प्रश्न नसून रहस्यकारांना आपल्या कल्पनाशक्तीने उत्पन्न केलेला अम-
त्यामुळे विचागाहे नाही. गौरीत असा प्रश्न कोठेच उपरिधत केलेला नसल्यामुळे रहस्यकारा-
राचे या विषयीचे चर्चितचर्चन व्यर्थ आहे. अमानित्वादिक हे माझ्या ज्ञान नग्नता ज्ञान-
साधने आहेत, असे शीशकाराचार्यादि सर्व अद्वैती भाष्य-टीकाकारच म्हणतात असे
नाही, तर मध्याचार्य—' तज्ज्ञानसाधनान्याह' जसे व रामानुजाचार्य—'आत्मज्ञानसाधन-
या उपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते' असे म्हणतात.

मिति प्रोक्त ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञान यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्व
दम्भित्व हिंसाऽभ्रान्तिरनाजैवमित्याद्यज्ञान विज्ञेय परिहरणाय ससारप्रवृत्तिकारण
त्वादिति ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किञ्च—‘अध्यात्म०’ या लोकाने आणर्था ज्ञानमाधने सागतात्—
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं—आत्मादिविषय ज्ञान अध्यात्मज्ञान तस्मिन् नि
त्यभावे नित्यत्व—अध्यात्मज्ञाननित्यत्व—आत्मा व अनात्मा याविषयीचें जे ज्ञान-
विवेक ते अध्यात्मज्ञान, त्यात नित्यभाव म्ह० नित्यत्व म्ह० त्यातच निष्ठा ठेवणें (का
रण विवेकनिष्ठालाच महावाक्याथाचें ज्ञान होत ‘तत्त्वज्ञानाथदर्शन’ याचें व्याख्यान-)
—अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनाना भावनापरिपाकानिमित्त तत्त्वज्ञान—
अमानिवादि-ज्ञानसाधनान्या भावनेचा जो परिपाक म्ह० त्यातल प्रत्येक साधन पूण
पण साध्य हाइपर्यत त्याचा अभ्यास करणें, अभ्यासानें त्यातील प्रत्येक साधन हें आ
पलें शालाक्या स्वभावच बनविणें, त्या निमित्तानें होणारें जें तत्त्वज्ञान ब्रह्मात्मिक्यसा
क्षात्कार—तस्य अर्थ—मोक्ष—ससारोपरमः तस्य आलोचन तत्त्वज्ञानार्थ
दर्शनं—त्या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ—म्ह० फल असा जो मोक्ष म्ह० सर्व ससाराचा उपसाम,
त्याचें आलोचन करणें, हें तत्त्वज्ञानार्थदर्शन होय (पण असे तत्त्वज्ञानान्या फलाच आले
चन कशासाठी करावयाचें? उत्तर—)—हि तत्त्वज्ञानफलालोचने तत्साधनानुष्ठाने
प्रवृत्तिः स्यात् इति—कारण तत्त्वज्ञानाच्या फलाचें आलोचन केलें असता त्याच्या
साधनाचें अनुष्ठान करण्याकड प्रवृत्ति होते, म्हणून त्याचें आलोचन करावयाचें. (या
प्रमाण मार्गितलल्या तत्त्वज्ञानाच्या अन्तरंगसाधनाचा उपसहार करितान—)—एतत्-
अमानित्यादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं उक्त ज्ञान इति प्रोक्त-ज्ञानार्थत्वात्
—हे ज अमानिवापामून तत्त्वज्ञानाथदर्शनापर्यंत सांगितलेल साधनचात त्याला ‘ज्ञान’
अस म्हटल आहे कारण तें ज्ञानासाठी आहे—अज्ञान यत् अत.—अस्मात् य
थोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण—अज्ञान कोणतें? तर जें या वर सांगितलल्या अ
मानित्वादिकांतून अन्यप्रकारचें म्ह० त्याच्या विपर्ययानें—उलट असलेलें—मानित्व
दम्भित्व हिंसा अभ्रान्ति अनाजैव इत्यादि अज्ञान विज्ञेय—मानित्व,
दम्भित्व, हिंसा, अभ्रमा, कुटिलता इत्यादि, तें अज्ञान जाणाव, तें अज्ञान आहे, अर्थ
समजावें (त्याला जाणून काय लाभ होणार? उत्तर—)—परिहरणाय ससारप्र
वृत्तिकारणत्वात् इति—त्याचा परिहार करण्यासाठी त्याला जाणाव, कारण तें
अज्ञान ससाराच्या प्रवृत्तिच—उत्पत्तीचे कारण आहे, म्हणून तें अमानिवादि त्याज्य अ
सून, तें त्याज्य आहे, हें कळल तर्कानें त्याचा त्याग हाणार, म्हणून त्याला जाणावें—
इति—हा भाष्याच्या शेवटचा शब्द साधनाचें प्रकरण समाप्त झाले असें सुचविण्या-
साठी आहे ११

१ या शब्दाचा अर्थ ‘अध्यात्मज्ञान नित्य आहे अशी बुद्धि होणे’ असा रहरकार
करितान, तो किण्वन योग्य आहे ते वाचकानीच ठरवावे

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्य किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेय यत्तदित्यादि । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते । न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुन परिच्छेदक इष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषय ज्ञान तदव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदक इदृश्यते । न ह्यन्यविषये ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटविषये ज्ञानेनाग्निः । नैव दोषो ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यत इति ह्यवोचाम । ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ।

भाष्यार्थ—(पुढाल अथाला अवतरण देतात—)—यथोक्तेन ज्ञानेन किं ज्ञातव्यं इति आकाङ्क्षायाम् 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि आह—वर सागतलन्त्या ज्ञानाने जाणण्यास योग्य अम काय आहे, अगा आगा. ज्ञाना असना ' ज्ञेय यत् तत् ' अस भगवान् सागतात (अमानित्वादकान्या ज्ञानत्वाविषया आशेष—)—ननु अमानित्वादय यमा च नियमा तै ज्ञेयं न ज्ञायते—अहोपण, अमानित्वादिक हे यम व नियम आहेत त्याच्या योगाने ज्ञेय ज्ञात हाणे मक्य नाहा—हि अमानित्वादि कस्यचित् वस्तुन परिच्छेदक न इष्टं—कारण अमानित्वादि क ह कौणत्यादि वस्तूच परिच्छेदक होत असल्याचे दिसत नाहा [अमानित्वादि क ' ही अमुक व अशा अगा वस्तु आहे ' असा परिच्छेद—असा निर्णय करू शकत नाहा पण असा वस्तुपरिच्छेद करणारे जे असते त्यालाच ज्ञान म्हणतात—]—सर्वत्र एव च यद्विषय ज्ञान तत् एव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदक इदृश्यते—सर्व ठिकाणांचे ज्या विषयाचे ज्ञान असते तेंच त्या ज्ञेयाच परिच्छेदक असत दिसत [ज्ञान आपल्या विषयाचाच परिच्छेद करते, हाच गोष्ट व्यतिरेकाने विवाद करितात—]—अन्यविषये ज्ञानेन अन्यत् न हि उपलभ्यते—एका पदायाविषयाच्या ज्ञानाने दुसरा पदार्थ ज्ञात होत नाहा, ह प्रसिद्ध आहे—यथा ऋतविषये ज्ञानेन अग्नि—ज्यावमाण घटविषयक ज्ञानाने अग्नि ज्ञान होत नाहा [या आशेषाचे समाधान—]—न एष दोष—हा दोष येत नाहा—ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञान उच्यते इति हि अवोचाम—अमानित्वादि क हा ज्ञानार्था निमित्त असल्यामुळे त्यांना ज्ञान म्हणले जाते, अस आम्हां वर सांगितलच आहे [त्यांना ज्ञान म्हणण्याचे आणखी एक कारण—]—च ज्ञानसहकारिकारणत्वात्—आणि ज्ञानसहकारी कारणामुळेही त्यांना ज्ञान म्हणले आहे

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

१ ' ब्रह्मचर्य त्या क्षान्तिदान सत्यमक्रमना । अहिंसास्तेयमाधुर्वे दमश्चेति यमा मना ॥ ३१२ ॥ रतान् मौनेष्वामग्यास्वाध्यायोपधनिप्रदा । नियमा गुणगुध्रया गोचाक्रोधाप्रमादना ॥ ३१३ ॥ ' या यादवन्वयमनाच्या (अ ३) दोन वचनाने ब्रह्मणे यम य निमम मागितल आहेत पानजन्योगमत्रात " अहिंमामन्यास्तेयमध्यायपरि प्रदा यमा ॥ २३० ॥ शौचमनोपनप स्वाध्यायेधरप्रपि मनागि नियमा ॥ २३० ॥ " अहिंसा, सत्य, अधौय, ब्रह्मचय व अनग्निह हे यम आणि गौच, मनोप, नप, स्वाध्याय, व धरप्रपिधान हे नियम सादत, जसे म्हणले आहे

अन्वयार्थ—यत् ज्ञेयं—जे ज्ञेय—तत्—ते—प्रवक्ष्यामि—मी सांगतो.—
 यत् ज्ञात्वा—जे जाणून—अमृतं—अमरणभावास—अश्नुते—प्राप्त होतो—
 अनादिमत्—जे आदिमत् नसलेले—परं ब्रह्म—निरतिशय ब्रह्म तें ज्ञेय होव.—
 तत्—तें—न सत्—सत् म्हटले जात नाही—न असत् उच्यते—व असत्
 म्हटले जात नाही. १२

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्प्रवक्ष्यामि प्रपञ्चेन यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तदिति प्ररोचनेन
 श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह यज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते न पुनर्त्रियते इत्यर्थः
 अनादिमदादिरस्यास्तीत्यादिमन्नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तपरं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञे-
 मिति प्रकृतम् । अत्र केचिदनादि मत्परमिति पद छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मत्
 आनर्थक्यमनिष्ट स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति अहं वासुदेवारया परा शार्क्यं
 तन्मत्परमिति ॥

भाष्यार्थ—(त्याप्रमाणे अमानित्वादिकाना ज्ञानत्व आहे, अस सांगून आता ज्ञा
 व्याच्या व्याख्यानास आरम करितात—)—ज्ञेयं—ज्ञातव्य यत् तत् प्रवक्ष्या
 -प्रकपेण यथायत् वक्ष्यामि—ज्ञेय म्ह० अवश्य ज्ञातव्य—जे जाणणे अत्यंत अव
 आहे ते, मी आता आधिच्याने—पूर्णपणे जमंच्या तसेच सांगेन—किं फलं त
 इति—त्या ज्ञेयाच्या ज्ञानाचें फल काय आहे ? ज्ञेयाला जाणल्याने कोणता लाभ होत
 असा प्रश्न उत्पन्न करून—प्ररोचनेन श्रोतुः अभिमुखीकरणाय आह—त्याच
 प्ररोचनाने—याच्याविषया जिज्ञासा उत्पन्न करण्यासाठी, त्याची स्तुति करून श्रोत्या
 तें ऐकाय्यास उत्सुक करण्यासाठी भगवान् म्हणतात—यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं-
 अमृतत्वं अश्नुते—पुन न त्रियते इत्यर्थ—जे ज्ञेय जाणून अमतास म्ह० अमृत-
 त्वास प्राप्त होतो, पुनः मरत नाही, असा भावार्थ. [तें ज्ञेयच सांगतात—]—अना-
 दिमत्—आदिः अस्य अस्ति इति आदिमत् । न आदिमत्—अनादिमत्—
 अनादिमत्—ज्याला आदि—आरम किंवा कारण आहे तें आदिमत्, तसें आदिमत् जें
 नव्हे तें अनादिमत् (पण आदिमत्त्वरहित अन्वयाकृतालाहि आहे, म्हणून या ज्ञेया-
 ताल विशेष दाखवितात—)—किं तत् परं—निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयं इति प्रकृतं—
 तें अनादिमत् काय ? परं—निरतिशय ब्रह्म—‘ज्ञेय’ या शब्दानें जें प्रकृत—प्रस्तुत आहे तें,
 [याविषया ण्का मताचा अनुवाद करून त्याचें निरसन करितात—]—अत्र केचित्
 अनादि मत्परं इति पदं छिन्दन्ति—येथें कित्येक ‘ अनादि ’ व ‘ मत्परं ’ असा
 पदच्छेद करितात [तो कां ?]—बहुव्रीहिणो उक्ते अर्थे मत्पुः आनर्थक्यं
 अनिष्टं स्यात् इति—‘ याला आदि नाही ’ असा बहुव्रीहाने मागितलेला जो अर्थ
 त्यातच आदिमत्त्वाचा निषेध होत असण्यामुळे ‘ अनादिमत् ’ अशा ‘ मत् ’ प्रत्यायाचा
 नाही उपयोग नाही, ‘ अनादि ’ एवढाच बहुव्रीहि समास मानल्याने त्या प्रत्ययाचें
 कार्य त्यातच होऊन जातें. त्यामुळे ‘ मत् ’ प्रत्यय व्यर्थ ठरतो. अर्थात् ‘ मत्पु ’ म्ह०
 मत् या प्रत्ययाचें इष्ट नमलेलें आनर्थक्य प्राप्त होईल [विनाकारण तो प्रत्यय व्यर्थ

ठरेल] म्हणून ' अनादि ' व ' मत्परं ' असा पदच्छेद करावा, म्हणजे काहो दोष येत नाही. [शिवाय असा पदच्छेद केव्याने ' मत्परं ' याचा विशेष अर्थहि निष्पन्न होतो, असे सागतात-]—**अर्थविशेषं दर्शयन्ति**—आणि त्याचा विशेष अर्थहि दाखवितात [तो कसा ?]—**अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परं इति**—मां वासुदेव या नावाची परा शक्ति ज्याची आहे ती ज्ञेय ' मत्पर ' होय, असा विशेष अर्थ दाखवितात.

सत्यमेवमपुनरक्तं स्यादर्थक्षेत्रसंभवति न त्वयः संभवति ब्रह्मण सर्वविशेषप्रतिषेधे-
नैव विजिज्ञापयिषितत्वात् सत्तन्नासदुच्यते इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्र-
तिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मनुषो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोक-
पूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यते इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह न सत्त-
न्ने-
यमुच्यते इति नाप्यसत्तदुच्यते ॥

भाष्यार्थ—(पण हे व्याख्यान अयुक्त अमत्यामुळे ते पुनरुक्त दोषाचे निरसन करू शकत नाही, असे सागतात-)—**सत्यं एवं अपुनरक्तं स्यात् अर्थ चेत् संभवति**—खरेच, असा पदच्छेद केव्याने अपुनरक्त होईल, हे खरे, पण त्याचा अर्थ जर संभवेत तरच पुनरुक्त दोषाचे निरसन झाले, असे म्हणता येईल.—**तु अर्थः न संभवति**—पण त्याचा अर्थ संभवत नाही (तो का संभवत नाही ? उत्तर-)—**ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेन एव ' न सत् तत् न असत् उच्यते ' इति विजिज्ञापयिषितत्वात्**—ब्रह्माचे सर्व विशेषांच्या प्रतिषेधानेच—' त्याला सत् म्हटले जात नाही ' व ' अमत् हि म्हटले जात नाही, अशाप्रकारे सर्वविशेषप्रतिषेधानेच ज्ञान करून देणे इष्ट आहे. [सर्व विशेषाचा निषेध करूनच ब्रह्माचा बोध करून देणे भगवानाना इष्ट आहे. त्यांना सर्वविशेषनिषेधानेच ब्रह्माचा बोध करावयाचा आहे. असे जरी असले तरी ते विशिष्ट शक्तिने युक्त का अमणार नाही ? उत्तर-]—**विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं च विशेषप्रतिषेधः इति विप्रतिषिद्धं**—ब्रह्म विशिष्टशक्तिने युक्त आहे, असे प्रदर्शित करणे व सर्व विशेषाचा प्रतिषेध करणे, हे परस्परविरुद्ध आहे.—**तस्मात् मनुषः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वे अपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः**—यास्तव ' मनुष- ' मत् या प्रत्ययाचे बहुव्रीहिणी समान अर्थत्व जरी असले, मत्-प्रत्यय व बहुव्रीहि समाप्त याचा अर्थ एकच जरी असला तरी ' मत् ' प्रत्ययाचा प्रयोग श्लोकातील अक्षरे भरून काढण्यासाठी आहे. [याप्रमाणे ' अनादि ' व ' मत्पर ' या दुसऱ्या पक्षाचे निरसन करून आपल्या ' अनादिमत् पर ' या पक्षाचे समर्थन केले. आता ब्रह्माला ब्रह्मन्च असल्यामुळे कार्यकारणरूपत्वादि प्राप्त होते, म्हणून पूर्वीक अर्थाचा अनुवाद करून ' न सत् ' इत्यादि विशेषणाचे व्याख्यान करतात-]
—**अमृतत्वफलं ज्ञेयं मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्य आह -तन् ज्ञेयं सत् न उच्यते तत् असत् अपि न उच्यते इति—अमृतत्व-**

मोक्ष हे ज्याचे फल आहे ते ज्ञेय मजरुद्धन सांगितले जाते, अशा प्ररोचनाने-स्तुतीने श्रोत्याला श्रवणाभिमुख करून भगवान् सांगतात- 'ते ज्ञेय सत् म्हटले जात नाही व ते असत्हि म्हटले जात नाही,' अस भगवान् म्हणतात [सत् म्हकार्य होय कारण त्याचें नाम व रूप अभिव्यक्त असते असत्-कारण, त्याचें नामरूप अभिव्यक्त नसतें]

ननु महता परिकरवन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेय प्रवक्ष्यामीत्यनुरूपमुक्तं न सत् प्राप्तुष्यत इति । न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं सर्वासु उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म "नेति नेत्यस्थूलमनणु" इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेद तदिति वाचोऽगोचरत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)-ननु महता परिकरवन्धेन कण्ठरवेण ज्ञेय प्रवक्ष्यामि इति उद्घुष्य-अहोपण, मोठा आव आणून-कबर बाधून मोठ्या कठरवाने 'ज्ञेय सागेन' असा मोठा घोप करून- 'तत् सत् न असत् न उच्यते' इति अननुरूप उक्त- 'ते सत् म्हटले जात नाही व असत् म्हटले जात नाही,' असे हे त्याला अगदा अननुरूप सांगितले आहे (या आक्षेपाचे समाधान-)-न अनुरूपं एव उक्तं-नाहा, हे अस सागणे अननुरूप नाही, तर ते अनुरूपच सांगितले आहे-कथं-ते कस ?-सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म 'नेति नेति' 'अस्थूलं अनणु' इत्यादि विशेषप्रतिषेधेन एव निर्दिश्यते-सर्व उपनिषदात ज्ञेय ब्रह्म 'हे स्थूल भूतत्रय ते ब्रह्म नव्हे, सूक्ष्मभूतद्वय ते नव्हे' 'ते स्थूल नाही, सूक्ष्म नाही' इत्यादि प्रकारें सर्व विशेषाच्या प्रतिषेधानेच निर्देश केले जातें- 'इदं तत्' इति न-हे त' असा त्याचा निर्देश केला जात नाही कारण- 'वाच अगोचरत्वात्'-तें वाणीचा विषय होत नाही [येथील ज्ञेयवस्तु सर्वविषय शून्य आहे त्यामुळे त्याचा उपदेश असाच करिता येण शक्य आहे. ब्रह्मात्मप्रकाश सिद्ध आहे त्यामुळे त्याचा उपदेश विधिमुखानें करिता येत नाही वेदान्तामध्येहि त्याच्यावर आरोपिलेल्या धर्माचा निवृत्ति करण्यासाठी त्याचा निषेधमुखानेंच उपदेश केलेला आहे, हे प्रसिद्ध आहे यास्तव हे ब्रह्माचे प्रवचनहि आरोपित विशेषाच्या निषेधरूप आहे ब्रह्म वाणाचा विषय होणारें नसल्यामुळे त्याचा विधिमुखाने उपदेश साभवत नाही]

ननु न तदस्ति यद्वस्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तदज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति च । न तावन्नास्ति नास्तिउद्गवविषयत्वात् । ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिउद्गयनुगता एव । तत्रैव सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्धनुगतप्रत्ययविषय वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)-ननु यत् वस्तु अस्तिशब्देन न उच्यते तत् न अस्ति-अहोपण, जी वस्तु 'अस्ति' आहे, या शब्दाने सांगितला जात नाही, ती विद्यमानच नाही-अथ तत् ज्ञेयं अस्तिशब्देन न उच्यते तत् नास्ति-त्याच न्यायाने त ज्ञेय 'अस्ति' आहे, या शब्दाने जर सांगितला जात नसेल तर ते नाहीच-ज्ञेयं च तत् अस्तिशब्देन न उच्यते इति च विप्रति-

बुद्धि—तें ज्ञेय आहे, पण ' अस्ति ' शब्दानें मात्र सांगितले जात नाहा, हें म्हणणें अतिशय विरुद्ध आहे. (आचार्य या आश्रेपाचे समाधान करितात—)—न तावत् नास्ति—तें ब्रह्म नाही, असें तर नाहाच. कारण—' नास्ति ' बुद्धि-विषयत्वात्—' नास्ति ' नाहा, या बुद्धीचा तें विषय होत नाही. [' नास्ति ' या बुद्धीचा विषय होणे हेंच पदार्थ नाही, असें म्हणण्याच निमित्त आहे पण ब्रह्माविषयी तशी बुद्धि होत नाहा. त्यामुळे तें नाहाच असें म्हणता येत नाहा, हांच गोष्ट अधिक स्पष्ट करण्यासाठी आश्रेप घेतात—]—ननु सर्वाः बुद्धयः अस्ति नास्तिबुद्धयनुगताः एव—अहोपण, सर्व बुद्धि ' अस्ति ' आहे किंवा ' नास्ति ' नाहा या बुद्धातील कोणत्या तरी एका बुद्धीनें अनुगत असतात [कोणताहि जर बुद्धि घेतला तरा ती या दोन प्रकारच्या बुद्धातून कोणत्या तरा एका प्रकारची असणार, यात काहीं शक्य नाहा]—तत्र एव सति ज्ञेयं अपि अस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्—आणि असें असल्यामुळे ज्ञेयहि ' अस्ति ' बुद्धि-अनुगतप्रत्ययाविषय तरी असेल किंवा ' नास्ति ' बुद्धि अनुगतप्रत्ययविषय तरी असेल. [म्ह० ज्ञेय ब्रह्म ' आहे ' या बुद्धीचा विषय तरा असल किंवा ' नाहा ' या बुद्धि-प्रत्ययाचा विषय तरी असेल यातील कोणत्याच बुद्धिप्रत्ययाचा विषय तें होत नाहीं, असें म्हणता येत नाहा, आणि ते जर खरोखरच त्यातील कोणत्याहि बुद्धिप्रत्ययाचा विषय होत नसेल तर ते अनिर्वाच्यच आहे, असं म्हटले पाहिजे]

• न। अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यदतीन्द्रियगम्य वस्तु घटादिकं नदास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणतमप्रत्वान्न घटादिभ्योऽनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सत्त्वान्नासदित्युच्यते । यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं नन्न सत्त्वान्नामनुच्यते इति । न विरुद्धम् । “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि” इति ध्रुते । ध्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेद्यथा यज्ञाय शालामारभ्य को हि तद्वेद्यं यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेत् । न । विदिताविदिताभ्यामन्यत्त्वध्रुतेरवश्यमिज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति तु विधिरोपोऽर्थवादः ॥

भाष्यार्थ—(नन्न घटादिपदार्थाहून अगदा विलक्षण आहे, त्यामुळे तें या दोन्ही बुद्धीचा विषय जर्रां न झाले तरा त्याच्या सर्वथा अनिर्वाच्य म्हणतां येत नाहीं, असें आचार्य समाधान करितात—)—न—तसे नाहा,—अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्धयनुगतप्रत्ययाविषयत्वात्—तें नन्न अतीन्द्रिय असल्यामुळे त्या दोन्ही बुद्धीच्या अनुगत प्रत्ययाचा विषय होणारें नाहीं (या सशिश वाक्याचाच विचार—)—यत् हि घटादिकं इन्द्रियगम्यं वस्तु तत् अस्ति बुद्धि अनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्ति बुद्धि अनुगत प्रत्ययविषयं वा स्यात्—जा घटादि इन्द्रियगम्य-शब्दाचा विषय होणारी वस्तु असते ती अस्तिबुद्धि अनुगतप्रत्ययाचा विषय तरी होते किंवा नास्तिबुद्धि अनुगत प्रत्ययाचा विषय तरी होते,—तु इदं ज्ञेयं अतीन्द्रिय-

त्येन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात्—पण हे ज्ञेय ब्रह्म अर्ताद्रिय असल्यामुळे—इंद्रियांचा विषय न होणारे असल्यामुळे शब्द याच एका प्रमाणाचा विषय होणारे आहे. त्यामुळे—घटादिवत् उभयबुद्ध्यनुगत प्रत्यय विषयं न—तें घटादिकाप्रमाणे दोन्ही बुद्धींच्या अनुगत प्रत्ययाचा विषय नाही.—इति अतः 'न सत् तत् नासत्' इति उच्यते—यास्तव 'तें सत् नाही व असत् नाही,' असें म्हटलें जातें.—तु तत् ज्ञेयं 'न सत् तत् न असत् उच्यते इति विरुद्धं उच्यते' इति यत् उक्तं—पण तें ज्ञेय 'सत् म्हटलें जात नाही, व असत् म्हटलें जात नाही' हें विरुद्ध सांगितलें जातें, 'असे जे तूं (वाचानें) म्हटलें आहे—न विरुद्धं—तें तसे विरुद्ध नाही. कारण—'अन्यदेव तत् विदितात् अथो अविदितात् अधि-' इति श्रुते.—तें ब्रह्म विदित-ज्ञात झालेल्या व अविदित-ज्ञात न झालेल्या, अशा दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांहून अगदींच विलक्षण आहे, अशा अर्थाची धृति याविषयी प्रमाण आहे.—श्रुतिः अपि विरुद्धार्था इति चेत्—वरें, हा धृतिसुद्धा विरुद्ध अर्थ सागणारी आहे, असें म्हणाल, (विरुद्ध अर्थ सागणारी धृति प्रमाणभूत नसते, याविषयी दृष्टान्त—) —यथा यज्ञाय शालां आरभ्य क हि तत् वेद यदि अमुष्मिन् लोके अस्ति वा न वा इति एयं इति चेत्—जसें पारलौकिक फल देणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान करण्यासाठी 'प्राचानवश करोति' या वाक्यानें यज्ञशाला निर्माण करण्याचें प्रकरण आरंभून 'परलोक आहे की नाही, हें कोणाला ठाऊक ?' असें म्हणून ज्या साठी यज्ञ करावयाचा त्या परलोकाविषयीच संशय प्रकट करणारी धृति जशी विरुद्ध अर्थ सागणारी असल्यामुळे अप्रमाण आहे, त्याप्रमाणे ही वरील धृति अप्रमाण आहे, म्हणून म्हणाल तर—न— हा धृति तशी अप्रमाण नाही. कारण—विदित अविदिताभ्यां अन्यन्वश्रुते अवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात्—विदित-ज्ञात व अविदित-अज्ञात या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांहून ब्रह्म अगदी विलक्षण आहे, असें सागणारी धृति अवश्य विज्ञेय-ज्ञाणण्याम योग्य-असलेल्या अर्थाचें प्रतिपादन करणारी आहे, ती विज्ञेय ब्रह्मपर आहे, ['विरुद्धार्थ सागणारी म्हणून अप्रमाण ' असें म्हणून या धृतीचा त्याग करिता येत नाही, कारण अद्वितीय ब्रह्माचें निर्विषयत्वानें प्रतिपादन करून ती धृति प्रमाणभूत शाली आहे. आता तूं (वाचानें) ज्या विरुद्ध अर्थ सागणाऱ्या धृतीचें उदाहरण दिले आहेस तीहि अप्रमाण नाही, असें दाखवतात—]— 'यदि अमुष्मिन्' इत्यादि तु विधिशेषः अर्थवादः—'परलोक आहे की नाही, कोणाला ठाऊक ?' इत्यादि धृति हा विधीचा शेष-अर्थवाद आहे. त्यामुळे त्याचें स्वार्थी तात्पर्य नाही.

१ इंद्रियांचे विषय असे जे घटादि पदार्थ न 'अस्ति' व 'नास्ति' यांना कोणता तरा एका बुद्धीचें विषय उरत होत असें तरा अर्ताद्रिय मध्य त्या बुद्धीचा विषय हांग नाही, तथापि तेवज्यावरून त्याला अनिवाच्य म्हणता येत नाही. कारण मधिद स्वल्प असुष्टेवा त्याच्या विषया उष्टप्रमाण आहे व त्याचा अविषयत्वानेच जगुभव येतो.

उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति । सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः
भूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति ।
नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः,
शुक्लः, कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा संबन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमदतो
न सदादिशब्दवाच्य नापिगुणवधेन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वात्तपि क्रियाशब्दवाच्यं
निष्क्रियत्वात् “निष्कल निष्क्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः । न च सबन्धेरुक्त्वाद्ब्रह्मत्वाद्-
विषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं “यतो वाचो निवर्तन्ते”
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय जेथें जाति, गुण, क्रिया इत्यादि वर्म असतात तेवेंच म्ह० गाय,
वगैरे पदार्थांमध्ये शब्दप्रकृति होते, ब्रह्मामध्ये जाति, गुण, क्रिया वगैरे नाहात, म्हणून ते
अनिर्वाच्य आहे, त्यामुळें त्याचा निषेधमुखानेच बोध करणे भाग आहे असें आता सांगतात—)
—च सदसदादिशब्दैर् ब्रह्म न उच्यते इति उपपत्तेः (निषेधेन एव तस्य
उपदेशः)—आणि सन्-असत् इत्यादि शब्दानां ब्रह्म सांगितले जात नाहा, तें सांगता
येणें शक्य नाही, याविषया उपपत्तिहि असल्यामुळें निषेधमुखानेच त्याचा उपदेश सभवतो.
—अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः च श्रोतृभिः श्रयमाणः सर्वः हि शब्द जाति-
क्रिया गुण-संबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षः अर्थं प्रत्याययति—विषयाचें
प्रकाशन—मनातील अर्थाचें प्रकटाकरण करण्यासाठीं वक्त्यानें उच्चारलेला व श्रोत्याकडून
ऐकला जाणारा सर्वच शब्द जाति-क्रिया गुण-संबन्ध यान्या द्वारा ‘या शब्दाचा हा अर्थ
जाणावा’ अशा संकेताचें ज्ञान असणें, याच्या अपेक्षेनें अर्थाचा प्रत्यय आणून देतो.—
अन्यथा न अदृष्टत्वात्—त्यावाचून कोणताहि शब्द आपल्या अर्थाचा प्रत्यय
आणून देतोसें दिसत नाहा.—तत् यथा गौ अश्वः इति वा जातित —त्याविषयां
उदाहरणे—गाय किंवा घोडा हे शब्द जातित, —पचति पठति इति वा क्रियात
—पाक करितो म्हणून पाचक, पठतो म्हणून पाठक, हे शब्द क्रियेमुळ, —शुक्ल कृष्णः
इति वा गुणतः—शुक्ल-शुभ्र, कृष्ण-काळ असें हे गुणाच्यायोगानें—धनी गोमान्
इति वा संबन्धत —किंवा ज्याच्याशी धनाचा संबन्ध आहे तो धनी, ज्याच्याशी
गायाचा संबन्ध आहे तो गोमान्, हे शब्द संबन्धाच्या द्वारा आपापल्या अर्थाचा प्रत्यय
आणून देतात—तु ब्रह्म जातिमत् न अत सदसदादिशब्दवाच्य न—पण ब्रह्म
जातिमत्-जाति-युक्त नाहा (कारण श्रुतान ‘अगोत्र अवर्ण’ इत्यादि त्याचें वर्णन केल
आहे) त्यामुळें तें सद असद् इत्यादि न दाना वान्य-बोल्श्याम योग्य नाहा.—
णवत् अपि न येन गुणशब्देन उच्येत—तें गुणवत्हि नाही, कीं ज्यामुळें तें
णशब्दानें सांगितलें जाईल! (गुणवत्का नाहा?)—निर्गुणत्वात्—कारण ‘के-
ने निर्गुणश्च’ इत्याद श्रुतीनें सांगितल्याप्रमाणें तें निर्गुण आहे (त्यामुळें गुणान्या
रा त्याचें शब्दवाच्यत्व सभवत नाहीं)—क्रियाशब्दवाच्यं अपि न निष्क्रि-
यात् ‘निष्कल निष्क्रियं शान्तं’ इति श्रुतेः—तें क्रियाशब्दानां वाच्यहि

नाही कारण ते निष्क्रिय आहे, त्याला निष्क्रियत्व आहे कारण ते कलारहित, क्रियारहित व शांत आहे अर्थां श्रुति आहे—न च सर्वत्रि एकत्वात् अद्वयत्वात् अविपयत्वात् च आत्मत्वात् केनचित् शब्देन न उच्यते इति युक्त—ते ब्रह्म सर्वधीहि नाहा कारण उपनिषदात त्याच एकत्व, अद्वयत्व अविपयत्व व आत्मत्वं मागितलेले आहे, त्यामुळे ते काणत्याहि शब्दाने बोलले जात नाही, हे युक्तच आहे—'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च—ज्याच्यापासून वाक् गृहीत त्याला प्रमाशित केल्यावाचूनच निवृत्त होतात, इत्यादि अथान्या अनेक श्रुतिहि हेच सागत आहेत त्यामुळे ब्रह्मतत्त्वामध्ये शब्दार्था प्रत्यक्ष प्रवृत्ति होत नाही १२

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तत्—त त्रय—सर्वतःपाणिपाद—सर्व वाजूना ज्याला हात पाय आहेत, असे आहे—सर्वत अक्षिशिरोमुखं—सर्व वाजूनी ज्याला नेत्र, मस्तक व मुख आहेत, असे आहे—सर्वत श्रुतिमत्—ज्याला सर्व वाजूना श्रवणेंद्रिये आहेत, अस आहे—ल्लोके—या प्राणिसमूहात—सर्व—सवाला—आवृत्य— व्यापून—तिष्ठति—ते तत्रच रहात १३

सच्छब्दप्रत्ययाविपयत्वादसत्त्वाशङ्काया ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तद्विस्तरव प्रतिपाद्यस्तदाशङ्काविच्छेदमाह—सर्वत पाणिपाद सर्वत पाणय पादाश्चा-

१ 'न सत् तन्नामत् उच्यते' या वाक्याने ज्ञेय अनिवाच्य आहे, एवढेच मागवयाचे आहे पण रहस्यकाराना त्या विषयी उगाच अस्थाना पुष्कटसा विचार केला आहे पण जो अमबद्ध असल्यामुळे विस्तारभयान्तव लाकडे आम्हा दुर्लक्ष करितो 'सदसत्ताहमर्जुन' (९. १९) वेधील सत् व असत् हे शब्द निराज्ञ्या प्रसंगाने आले आहेत व यथील अन्य प्रसंगाने आहेत " व्यक्त (क्षर) व अव्यक्त (अक्षर) मृष्टि हा दोन्ही परमेश्वराचीच स्वरूपे असली तरी सररे परमेश्वर तत्त्व या दोहों पर्याकडले म्हणून पूजणें अश्लेष आहे, हा सिद्धांत गीतेतच पूर्वी 'भूतभृन्न च भूतस्य' (९-५) या श्लोकात व पुन पुढे (१५ १६, १७) पुरुषोत्तम लक्षणताहि स्पष्ट सांगितला आहे " पण क्षर व अक्षर हा परमेश्वराचाच रूपे आहेत, हा सिद्धान्त नमून अपमिद्वान्त आहे परमेश्वर जर 'पूजणें अश्लेष' तर 'ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि' हें म्हणणें कुठक म्हणावयाचे ? १५ व १५ १६-१७ येथे परमेश्वर पूजणें अश्लेष असे सांगितलेले नाही ते ते श्लोक पहा, म्हणजे या ती दोरिल. " नाना स्वाच्या टिकाणी एवच पाहणे हें सात्त्विक ज्ञानाचे लक्षण श्लोक १८ २० हें सात्त्विक ज्ञान म्हणजेच ज्ञान होय " व त्या सिद्धान्त कोण म्हणल सात्त्विक ज्ञानच जर ज्ञान तर 'सर्व ज्ञानमगने निवर्तानि' (१४ ६) हें गीतेच म्हटल पाहिजे जिवाय सात्त्विक ज्ञानच जर ज्ञान अमळ तर मग गुणार्थीन होण्याविषयी जो आग्रह केला आहे ना पुरुषत्व म्हटला पाहिजे तात्पर्य रहस्यकाराचे प्रतिपादन पदोपदी शांतताला सोडून अमगने, हें सात्त्विक ज्ञानाच्याहि लक्षण येत.

स्येति सर्वतःपाणिपाद तद्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्र च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधि-
भेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्तद्वासदुच्यत
इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः,
पाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम्—'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं
प्रपञ्च्यते इति ॥

भाष्यार्थ—('सर्वतः पाणिपादः' या श्लोकाने ज्या आक्षेपाचें निरसन करावयाचें
आहे त्याचा अनुवाद करून श्लोकाला अवतरण देतात—) ज्ञेयस्य 'सत्' शब्दप्र-
त्ययाविषयत्वात् असत्त्वाशकायां सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं
प्रतिपादयन् तदाशंका निवृत्त्यर्थं आह—जेजाला 'सत्' या शब्दाच्या प्रत्य-
याचें अविषयत्व असल्यामुळे म्ह० 'सत्' शब्द ज्ञेय व्रजाला विषय करीत नसल्यामुळे
तें नाहींच, त्याचा अभावच आहे, अशा शंका आली अमतां मजें प्राण्यांचीं इंद्रियें, याच
उपार्थाच्या द्वारा त्या ज्ञेयव्रजाच्या अस्तित्वाचें प्रतिपादन करणारे भगवान् त्याच्या अ-
सत्त्वाविषयाच्या शक्यां निवृत्ति करण्यासाठी 'सर्वतः पाणिपादः' या श्लोकाने म्हणतात—
'सर्वतः पाणिपादः' सर्वतः पाणयः पादा च अस्य इति सर्वतः पाणि-
पादं तत् ज्ञेयं—सर्वतः पाणिपाद-ज्याला सर्व बाजूंना हात व पाय आहेत ते ज्ञेय
सर्वतः पाणिपाद आहे—सर्वप्राणिकरण-उपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभा-
व्यते—सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियोपाधानां क्षेत्रज्ञाच अस्तित्व अनुमानप्रमाणाने जाणलें जाते.
[ब्रह्म सर्व विशेषरहित आहे त्यामुळे तें वाक् व मन यांचा विषय होत नाहीं म्ह०
वाणानें त्याच्याविषयी काहा बोलता येत नाहा व मनानें त्याचें चिंतन करवत नाहीं.
त्यामुळे ज्याचा अनुभवच येणें शक्य नाहा त ब्रह्म नाहाच, अशा शंका येते, पण ते
ब्रह्म सर्वान्तर्गामी असल्यामुळे इंद्रियांच्या प्रवृत्तीचें वगैरे निमित्त आहे. तेच कल्पित
इतला सत्ता व स्फूर्ति देणारे आहे, व सर्वांच नियमन करणारे आहे. त्यावरून त्याचें
अस्तित्व सिद्ध होते, अग दाखविणारे भगवान् रथादिकांप्रमाणे अचेतन अगतेच्या
देहाद्रियादिकांची प्रवृत्ति चेतन प्रेरकावाचून सभवत नाहीं. सारथि व घोडे यांच्या
साहाय्याचें जड रथाची प्रवृत्ति सभवते त्याचप्रमाणे जड देहादिकांची प्रवृत्ति त्यांचा अ-
पिष्टाता तो प्रयत्न चेतन त्याच्यामुळेच सभवते, व त्यावरूनच ब्रह्माचें अस्तित्व सिद्ध होतें.
अहोपण, इंद्रियांची प्रवृत्ति रथादिकांच्या प्रवृत्तीप्रमाणे चेतनाधिष्ठानांतूनच जरी अगला तरी
त्यावरून फार तर चेतन-अधिष्ठानाची सिद्धि होईल, क्षेत्रज्ञाची सिद्धि कशी होणार ! उत्तर—]
—क्षेत्रज्ञ च क्षेत्रोपाधितः उच्यते—य क्षेत्र या उपाकामुळे तोच चेतन अधिष्ठाना
'क्षेत्र'अने म्हटला जातो. (क्षेत्र ही जरी त्याचा उपाधि अमली, तरी त्याला हात, पाय,
नेत्र, मस्तिष्क, मुग इत्यादि अवयव कसे प्राप्त होतात ? उत्तर—) च क्षेत्रं पाणिपादा-
दिभिः अनेकधा भिन्नं—आणि क्षेत्र हात-पाय इत्यादि अवयवाच्या योगाने
अनेक प्रकारें भिन्न आहे. (अहोपण, उपार्थाच्या द्वारा त्याच्यामध्ये विभेदां सा करणा

केली जाते, असें जर आहे तर ' न सत् तत् नासत् उच्यते ' या वचनानें त्याचें निर्वि-
शेषत्व जे सांगितले आहे ते कसें ? उत्तर-)-क्षेत्रज्ञस्य-क्षेत्रोपाधिभेदकृतं
विशेषजातं मिथ्या एव इति तदपनयनेन 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति ज्ञेयत्व
उक्त-)-क्षेत्रज्ञाचें क्षेत्रोपाधिभेदकृत विशेषजात म्ह० क्षेत्र या उपाधीच्या भेदा-
मुळे क्षेत्रज्ञाच्या ठिकाणी प्राप्त होणारे सर्व विशेष मिथ्याच आहेत, ते सर्व आरोपित
आहेत, खरे नव्हेत, म्हणून त्या सर्व विशेषाचें निरसन करून ' न सत्तन्नास
दुच्यते ' या वाक्याने त्या क्षेत्रज्ञाचे ज्ञेयत्व सांगितले आहे [अहोपण, क्षेत्रज्ञाचें पा
णिपादादिमत्त्व जर औपाधिक व त्यामुळेच मिथ्या आहे तर ज्ञेय ब्रह्माचें प्रवचन चालू
असता त्याचा उल्लेख का केला ? उत्तर-)-उपाधिकृत मिथ्यारूप अपि अस्ति-
त्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य ' सर्वत पाणिपादं ' इत्यादि उच्यते
-उपाधिकृत-औपाधिक मिथ्यारूपहि ज्ञेयाचें अस्तित्व कल्प्यासाठा-ज्ञेय आहे असें
ज्ञान होण्यासाठी, तो ज्ञेयाचाच धर्म आहे, अशी कल्पना करून 'सर्वत.पाणिपाद०'
इत्यादि सांगितलें जाते [मिथ्यारूपहि ज्ञेयवस्तूचें ज्ञान होण्याच्या उपयोगी आहे, या
विषया ब्रह्माची समति दाखवितात-]-तथा हि सप्रदायविदां वचनं-यासव
धाने अद्वैतसप्रदायवेत्त्याचें असे वचन आहे,-' अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं
प्रपञ्च्यते ' इति-अध्यारोप व अपवाद याच्या योगानें-या उपायांनी निष्प्रपच-
सर्व विशेषशून्य अशा ब्रह्माचा प्रपच केला जातो [निरुपाधिक तत्त्वावरहि औपाधिक
धर्माचा आरोप करून व त्याच्या योगानें त्याचें अस्तित्व सिद्ध करून नंतर त्याचेंच
शुद्ध स्वरूप दाखविण्यासाठी त्या आरोपितधर्माचा अपवाद केला जातो, अस प्राचीन
अद्वैतसप्रदायवेत्त्याचें वचन आहे अर्थात् मायावाद आचार्यानाच उत्पन्न केला, असें जें
कित्येकाच म्हणण आहे तें यावरून खोटे ठरते]

सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमाना पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्य
कार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यन्ते । तथा ध्यात्वेयमन्यस्त-
वंत पाणिपाद तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुख सर्वत्राक्षीणि शिरासि मुखानि च यस्य
तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वत.श्रुतिमच्छ्रुति श्रवणेन्द्रिय तद्यस्य तच्छ्रुतिमहोके प्राणि
निवाये सर्वमावृष्य मव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ- (पण पाणि पादादि अनात्मधर्मांचा ' आत्म्याचेच ते धर्म आहेत, '
असा निर्देश करण्यात भगवानाचा हेतु तरा काय आहे ? उत्तर-)-सर्वत्र सर्वदेहा
वयवत्वेन गम्यमाना पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्यकार्याः
इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्य इति उपचारत उच्यन्ते-सर्व ठिकाणी व
सर्वदा सर्व देहांचे अवयव या रूपानें ज्ञात होणारे हस्त पादादिक ज्ञेयशक्तीच्या अस्तित्वामुळे
आपापले कार्य करितात [म्ह० ज्ञेय जें ब्रह्म त्याची शक्ति म्ह० केवळ सानिध्याने त्या सर्वांना
आपाप-या कार्यांत प्रवृत्त करण्याचें जे सामर्थ्य, त्यांच्या अस्तित्वामुळे-त्या सामर्थ्याच्या

सत्तेनेच हस्तपादादिक आपापले—वस्तु घेणे, चालणे, इत्यादि व्यवहार करूं शकतात.] त्या-
मुळे ते हस्तपादादिक ज्ञेय ब्रह्माच्या आस्तित्वाचीं लिंगे म्ह० सूचक चिह्न होऊं शकतात.
म्हणून गौणवृत्तीनें—उपचाराने हस्तपादादिक हे त्या ज्ञेयाचेच अवयव आहेत, असें म्हटलें
जाते.—तत् ज्ञेयं सर्वतःपाणिपादं तथा व्याख्येयं अन्यत्—ते ज्ञेय सर्वतः
पाणिपाद आहे, हे जसें व्याख्यान केलें तसेंच म्ह० त्याच न्यायाने—त्याच दृष्टीनें 'सर्वतो-
क्षिशिरोमुखं' इत्यादि पुढील विवेचनेचाहि व्याख्यान करावें.—सर्वतोक्षिशिरोमुखं
सर्वत्र अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखं—
ते ज्ञेय सर्वतोक्षिशिरोमुख आहे. म्ह० सर्वत्र—सर्व ठिकाणा नेत्र, मस्तकें व मुख ज्याला
आहेत ते सर्वतोक्षि-शिरो-मुख, असें ते ज्ञेय आहे.—सर्वतः श्रुतिमत्-श्रुति-श्रव-
णेन्द्रियं तत् यस्य तत् श्रुतिमत्—ते ज्ञेय सर्वतः श्रुतिमत् आहे, श्रुति म्ह०
श्रवणेन्द्रिय ते ज्याला सर्वतः आहे ते श्रुतिमत्—लोके-प्राणिनिकाये—लोकांत म्ह०
प्राणिममृदात—सर्व आवृत्य-संख्याप्य तिष्ठति-स्थितिं लभते—सर्वांना
आच्छादित करून पूर्णपणे व्यापून राहते ते सर्वांना व्यापून स्थित होते [येथील अक्षि
व श्रवण या इंद्रियांचें ग्रहण बाकीच्या ज्ञानेन्द्रियाच्या उपलक्षणार्थ व पाणि-पाद-मुख
यांचें ग्रहण इतर कर्मेन्द्रियाच्या उपलक्षणार्थ व मन, बुद्धि इत्यादि धन्वारिन्द्रियाच्याहि
उपलक्षणार्थ आहे. एकच तरव सर्वं सृष्टीला व्यापून रहात असल्यामुळे त्यानें सर्वत्र गवे
इंद्रियादिकानीं युक्त असणें यांत काहीच विरोध नाही.] १३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेन्द्रियगुणाभासं—उपाचा अवभाम-प्रसास सर्व इंद्रियाच्या
गुणांनीं होती, पण जें वस्तुतः—सर्वेन्द्रियविवर्जितं—सर्व इंद्रियांनीं राहिले आहे,
त्यामुळे—असक्तं—कोठेहि आसक्त न होणार—च एव—तथापि—सर्वभृत्—
सर्वाला धारण करणारें, सर्वांचें अधिष्ठान,—निर्गुणं—ते गुणरहित आहे,—च—
पण—गुणभोक्तृ—गुणांचा-सुख, दुःख व मोह या कार्यांचा भोग घेणारें अने
ते ज्ञेय आहे. १४.

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाधारोपणाज्जेयस्य तद्भासाद्का मा मूढित्येवमर्थः
श्लोकारम्भः—सर्वेन्द्रियगुणाभामं सर्वाणि च तानान्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियक-
र्मेन्द्रियारयान्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसो ज्ञेयोपाधिप्रस्य तुल्यावा सर्वेन्द्रिय-
ग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि घान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव धोत्रादीनामनुपाधिरवमित्यनोऽन्तः-

१४१४१४१४ या श्लोकाचा अर्थ 'त्याला सर्वं काजला हातपाव आहेत, सर्वं काजला डोळे, दोडी,
सोटे आहेत' इत्यादि अंगना मरळ करितात. पण अशा बांनाचीच आशय काव नें काजान
सांगत नाहीत. जनुकाय हेच ध्यानाला मरणरच सर्वकाजली हात, पाव, सोटे, दोडी
संगे आहेत !

करणवाहिकरणोपाधिभूते सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसकरूपध्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः । “ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुते । कस्मात्पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवक्षितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् ॥

भाष्यार्थः—(आरोपावाचून साक्षात्च ज्ञेयाला हस्तपादादिमत्त्व आहे, अशा अक्षरा घेऊन सांगतात—) उपाधिभूतपाणिपादादि इन्द्रियाधारोपणात् इत्यस्य तद्वत्ताशका मा भूत इति एवमर्थः. श्लोकारंभ—उपाधिभूत ह्यपाय इत्यादि इन्द्रियाच्या अध्यारोपामुळ—उपाधिभूत इद्रयाचा आरोप केल्यामुळ, ते ज्ञेय वद्व खरोखरच त्यांना युक्त अह, अशी आशका कोणाला येऊ नये, यासाठी ह्या श्लोकाचा आरंभ आहे—सर्वेन्द्रियगुणाभास-सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि-सर्वेन्द्रियगुणाभास-सर्वे अक्षा तौ इन्द्रिय—श्रोत्रादीनि-बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यनि च अन्त करणे-बुद्धिमनसी सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते—श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रिये व कर्मेन्द्रिय या नावाचा बाह्येन्द्रिय आणि बुद्धि व मन ही अन्तरिन्द्रियाहि ‘वेन्द्रिय’ या शब्दाच्या ग्रहणाने ग्रहण केली जातात कारण—ज्ञेयोपाधित्वस्तुल्यत्वात्—ज्ञेयाच उपाधित्व ह त्या गर्वांना एकसारखेच आहे [म्हणून सर्वाणि यमवदान बुद्धि व मन यांचे ग्रहण करण योग्यच आहे शिवाय मन व बुद्धि यांचे द्वाराच श्रोत्रादिक ज्ञेयाच्या उपाधि होतात, त्यामुळेहि त्यांचे येथे ग्रहण करण उचित आहे, अस सांगतात—]—अपि च अन्त.करणोपाधिद्वारेण एव श्रोत्रादी अपि उपाधित्व—शिवाय अन्त करण या उपाधीच्या द्वाराच श्रोत्रादिकांनाहि ज्ञेयाच उपाधित्व आहे, साक्षात् उपाधित्व नाहा,—इति अत अन्त करण वाहिकरण उपाधिभूतः सर्वेन्द्रियगुणै-अध्यवसाय सकरूप ध्रवण-वचनादिभिः अवभासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभास—यास्तव अन्त करणे व बाह्यध्रवण अगा या उपाधिभूत सर्वेन्द्रियाच्या गुणाना म्ह० निश्चय, सकरूप, ध्रवण, भाषण इत्यादि क्रियांना त भासत—त्यांच्या द्वारा त्यांचा अवभास होतो, म्हणून त ज्ञेय सर्वेन्द्रियगुणाभास आहे—तत् ज्ञेय सर्वेन्द्रियव्यापारे व्यापृत इव इत्यर्थ—त ज्ञेय गर्वं इन्द्रियाच्या व्यापारिणी जणुकाय व्यापारयुक्त असल्यासारग्य भासते, असा याचा भावार्थ (उपाधाच्या द्वारा ते काय त व्यापारयुक्त हात, याविषया प्रमाण—)—ध्यायति इव लेलायति इव इति श्रुते—तो आत्मा, बुद्धि चित्तन करू लागतो अगती जणुकाय ध्यान करीत आहे असे भासत, प्राण चलन करू लागतो असता तो जणुकाय हाकत आहे, असा भाग होतो असा याविषयी श्रुति आहे (वृ भा अ ४ पृ ६७ पहा) (जय भेदज्ञान व्यापारवत्त्व-साक्षित्व काय्यतच आहे, वास्तविक नव्हे, याविषया भगवानाचा समान प्रश्नपूर्वक दावावतान—)—कस्मात् पुन कारणात् व्यापृतं एव इति न गृह्यते—काणत्या बर कारणान त व्यापारयुक्तच आहे, अत ग्रहण केल जात नाहा, एत च त ज्ञेय त्या त्या क्रिया कारत अग का बरे गमजल जात नाहा ? निश्चय

व मन्त्र करणं, ऐक्यं, चोत्पन्ने इत्यादि क्षेत्रज्ञाच्याच क्रिया आहेत, असेच न मान-
ण्याच कारण काय ?]—इति अतः आह-सर्वेन्द्रियविवाजित-सर्वकरणरहि-
तं इत्यर्थः—असे कोणा म्हणत म्हणून भगवान् म्हणतात ते सर्वेन्द्रियविवाजित-सर्व-
करणरहित आहे, असा याचा भावार्थ—अतः तत् ज्ञेय करणद्वयापारैः न व्यापृतं
—यास्तत्र ते ज्ञेय इन्द्रियव्यापारानां व्यापारयुक्तं होत नाही

यस्त्वयं मन्त्र —“ अपाणिपादो जवनां ब्रह्मिता पश्यत्यचशु. स शृणोत्यकर्ण ”
इत्यादि म सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ञेयमित्येवप्रदर्शनार्थो न तु
साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थं । “अन्धो मणिमविन्दत्” इत्यादिमन्त्रार्थ
तस्य मन्त्रस्यार्थं । यस्मात्सर्वकरणविजितं ज्ञेयं तस्मात्सक्तं सर्वसंश्लेषविजितम् । यद्य-
प्येव तथाऽपि सर्वभूतैश्च । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्यानुगमात् । न हि मृगतृ-
ष्णिकाद्योऽपि निरास्पदा भवन्ति । जत सर्वभूतस्य विभर्षीति । स्याद्विद् चान्वज्ज्ञे-
यस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमासि गुणास्तेर्वजितं तज्ज्ञेयं तथाऽपि गुण-
भोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दाद्विद्वारेण मुक्त्वु गमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ
चोपलब्धुं तज्ज्ञेयमित्यर्थं ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(अहापण, श्वताश्वतरापानपदात् ज्ञेय साक्षात् वेगाने विहार करणे
बगरे क्रिया करित, अस वर्णन आहे तेव्हा त्याला स्वतः व्यापारवत्त्व नमून शब्दाच्या
व्यापारानां तें व्यापारयुक्त हात असें कसे म्हणता ? अशा आशया घेऊन आचार्य म्ह-
णतात—)—तु ‘अपाणिपादो जवनां ब्रह्मिता पश्यत्यचशु स शृणोत्यकर्णः’
इत्यादिः य. अयं मन्त्र.—पण ‘जवाला हात व पाय नाहीत तथापि जो मोठा वेगवान्
व प्रहण करणारा आहे, जो चक्षूरहित असूनहि पाहतो व श्रोत्ररहित असूनहि ऐकतो
इत्यादि जो हा मंत्र आहे—स. सर्वेन्द्रिय-उपाधिगुण अनुगुण्यभजनशक्तिमत्
तत् ज्ञेयं इति एव प्रदर्शनार्थः—तो सर्वे इन्द्रियरूप उपाधाच जे गुण तदनुगुण
होण्याची जा शक्ति—त्या इन्द्रियगुणानां अनुकूल होण्याचा जा शक्ति, त्या शक्ताने ते ज्ञेय
युक्त आहे इन्द्रियान्या क्रियांना अनुसरण्याचा धर्म त्यांच्या ठिकाणी आहे, हे प्रदर्शित
करण्यासाठी तो मंत्र आहे—तु साक्षात् एव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थं न
—पण साक्षात् त्याच्या ठिकाणीच जवनादिक्रिया आहेत, तो स्वतःच साक्षात् वेगवान्
बगरे आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी तो मंत्र नाही (अहापण, जवन-प्रहण इत्यादि
साक्षात् क्रियाच त्याच्या ठिकाणी आहेत, असें म्हटल्यास त्या मंत्राचा मुख्य-वाच्य
अर्थच केवळ असे होईल, व तसे करणेच युक्त आहे, असा आशय घेऊन आचार्य म्हण-
तात—)—‘अन्ध मणिं विन्दत्’ इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य मन्त्रस्य अर्थः
—आध्यात्मिक रत्न सापडलें, इत्यादि मंत्राच्या अर्थाप्रमाणे त्या मंत्राचा अर्थ आहे
[मुख्य अर्थाचा असभव अर्थत्वामुळे यथे ‘आध्यात्मिक मणि सापडला’ या अर्थ-
वादवचनाप्रमाणे त्या मंत्राचेहि धृत अर्थामध्ये तात्पर्य नाही त्यामुळे ‘अपाणिपादो’
हा मंत्र प्रकृत अर्थाला प्रतिबुद्ध नाही. क्षेत्रज्ञान सच इन्द्रियांनी रहित असणे हे त्याने त्या

इंद्रियाच्या व्यापारानीं रहित असण्याचे उपलक्षण आहे, या गोष्टीचा अंगीकार करून त्याच कारणाने क्षेत्रज्ञ वस्तुतः सर्वसंगरहित आहे, असे सांगतात—]—**यस्मात् श्रेयं सर्वकरणवर्जितं तस्मात् असक्त-सर्वसंश्लेषवर्जितं—**उद्यार्थी श्रेय सर्वकरणरहित-सर्वेन्द्रियरहित आहे त्याअर्थी तें असक्त-सर्वसंबंधशून्य आहे (वस्तुतः तें सर्व संगशून्य जरी असले तरी सर्वाधिष्ठान आहे असे सांगतात—)]—**यद्यपि एव तथापि सर्वभृत् च एव—**जरी असे आहे तरी तें सर्वभृत् च आहे [म्ह० स्वतःच्या केवळ सत्तेने—अधिष्ठानत्वाने सर्वांचे पोषण करते म्हणून तें श्रेय सर्वभृत् आहे याचच आता उपपादान करितात—)]—**सर्वं सत् आस्पदं हि—**सर्व जगत्-वस्तुजात सत् आस्पदच आहे सत् हेंच सव वस्तुजाताच अधिष्ठान आहे—**सर्वत्र सद्बुद्धि अनुगमात्—**कारण सर्व पदार्थांमध्ये सत् बुद्धीचा अनुगम होत असतो सर्वत्र सद्बुद्धीची अनुगृहीती होते (प्रत्येक पदार्थ आहे आहे' असाच भासतो फार काय पण—)]—**मृगतृष्णिकादयः अपि निरास्पदा. न हि भवन्ति—**मृगजळसारखे मिथ्यापदार्थांही निरास्पद-अधिष्ठानशून्य नसतात [जे जे करित असत ते ते साधिष्ठान असते, त्यामुळे मृगजळासारख्या कल्पित पदार्थांचेही 'सत्' हेंच अधिष्ठान आहे, असे विचार केला असता कळते याप्रमाणे सर्वांचे अधिष्ठान या रूपाने जेय ब्रह्माचे अस्तित्व सिद्ध करून त्याचाच उपसंहार करितात—)]—**अतः सर्वभृत्-सर्वं विभक्तिं इति (सर्वभृत्)—**म्हणून तें सर्वभृत् आहे सर्वांचे भरण-पोषण-वारण करते म्हणून सर्वभृत् (याही कारणाने तें श्रेय ब्रह्म आहे, अस सांगतात—)]—**च इदं अन्यत् श्रेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं स्यात्—**आणि हे दुसरे श्रेयाच्या अस्तित्वाच ज्ञान होण्यास साधन आहे (याही आणखा एका कारणाने श्रेयाचे अस्तित्व मानावे लागते)—**निर्गुणं-सत्त्व रजः तमासि गुणा तेः वर्जितं तत् श्रेयं—**तें श्रेय निर्गुण आहे सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत, त्यांनी रहित, असे तें श्रेय आहे—**तथापि गुणभोक्तृ च—**तथापि तें गुणभोक्तृ आहे—**गुणानां-सत्त्व रजस्तमसा शब्दादिवारेण सुख दुःख मोहाकारपरिणताना भोक्तृ च उपलब्धं तत् श्रेय इत्यर्थः—**गुणांचे म्ह० सत्त्व, रज व तम, या शब्दादि विषयांच्या द्वारा सुख, दुःख व मोह, यांच्या आकाराने परिणत झालेल्या गुणांचे भोक्तृ-भोग म्ह० अनुभव घेणारे, अस तें श्रेय आहे, असा याचा भावार्थ १४

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विश्रेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—भूतानां—त सर्प प्राण्यांच्या—वहि—वाहेर—च—य—अन्त—आंत आहे तय—अचरं च चरं एव—अचर आहे व चरदि आहे—तत्—तें श्रेय—सूक्ष्मत्वात्—सूक्ष्म अस-यामुळे—अधिक्षेय—विशेषतः श्रेय होत नाही त्याचे साद, दगड यांप्रमाणे प्रचक्ष ज्ञान होत नाही—तत् च—यत्—दूरस्थं—अज्ञातपण

अख्यंत दूर आहे—च अन्तिके—व ज्ञानीपुरुषाच्या दृष्टीने अगदीजवळ इदयांत आहे. १५.

किंच—बहिस्त्वक्षरपर्यन्तं देहमात्मत्वेनाधिद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवाधि कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवाधि-कृत्वाऽन्तरुच्यते । बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यतेऽचरं चरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यच्चरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वेन विज्ञेयमिति । उच्यते, सर्वं सर्वाभासं तत्तयाऽपि व्योमवःसूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात्स्वं रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातमविज्ञाततया दूरस्य चर्पसहस्रकोट्याऽप्यविदुषामप्राप्यत्वादन्तिके च तदात्मत्वाद्द्विदुषाम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—किं च—याहि कारणाने ज्ञान आहे, असे ' बहिरन्तश्च० ' या श्लोकाने सांगतात—बहिः त्वक्षरपर्यन्तं आत्मत्वेन अधिद्याकल्पितं देहं अपेक्ष्य तं एव अर्वाधि कृत्वा ' बहिः ' उच्यते—' बहिः ' म्ह० त्वक्षरपर्यंत अविद्येने ' हाच आत्मा ' असा आत्मत्वाने कल्पिलेला जो हा देह त्याच्या अपेक्षेने—त्यालाच अधिधि-मर्यादा करून म्ह० देहापामून ' बहिः '—बाहेर, असे म्हटले जाते. (शरीररूप भूताच्या बाहेर म्हणजे बाह्य विषयादि रूप असा भावार्थ. आता ' अन्तः ' शब्दाचा अर्थ सांगतात—)
—तथा प्रत्यगात्मानं अपेक्ष्य देहं एव अर्वाधि कृत्वा ' अन्तः ' उच्यते—त्याचप्रमाणे प्रत्यगात्म्याच्या अपेक्षेने देहालाच अधिधि करून ' आत ' असे म्हटले जाते (चराचर भूताच्या आत—भूतांमध्ये प्रत्येक भूत असा भावार्थ. आता ' अचरं चरमेव च ' या दुसऱ्या पादाला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान—)
—बहिः अन्तः च इति उक्ते मध्ये अभावे प्राप्त इदं उच्यते—बाहेर व आत ते ज्ञेय आहे, असे म्हटले असता मध्ये त्याचा अभाव आहे, असे धारणेआपच प्राप्त होते. म्हणून हे सांगितले जाते.
—अचरं चरं एव च—अचर व चरहि ते ज्ञेयच होय.—यत् चराचरं देहाभासं तत् अर्वाधि ज्ञेयं एव—जेमध्ये चराचर भूतात्मक—नाना प्रकारच्या देहस्पर्शाने भासणारे तेंहि ज्ञेयच—ज्ञेयामध्ये अन्तर्भूत होणारे मन्तत्त्वच—आहे. (पण चराचरात्मक भूत जातला ज्ञेयच कसे? उत्तर—)
—यथा रज्जुसर्पाभासः—ज्याप्रमाणे अधिष्ठानभूत रज्जुमध्ये का-वतमर्गादिकांचा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणे देहाभागाचाहि ज्ञेयामध्ये अन्तर्भाव होत अगत्यामुळे देहाच्या अंत व बाहेर, मध्यामध्ये त्याचा अभाव आहे असा संकल्प पंजनेय (अहोपण, ते ज्ञेय जर मर्गात्मक आहे तर सर्व लोक ' हे ' असा शब्दाने त्याचें ग्रहण का कराव नाहीं ! असा शरणा—)
—यादि अचरं चरं एव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं सर्वं ' इदं ' इति किमर्थं न विज्ञेयं—जर अचर व चर असे व्यवहाराचा विषय होणारे सर्व ज्ञेय आहे तर सर्वांच्छूनच ते ' इदं—हे ' असा शब्दाने का ग्रहण केले जात नाही ! ' हे ते ज्ञेय ' असा शब्दाने त्याचें विज्ञान का होत नाही.—इति उच्यते—असे केले विचारांत तर सांगितले जाते—सर्वं सर्वाभासं तत् तथापि व्योमपत्

सूक्ष्मं—खरें आहे, सर्व पदार्थांच्या रूपाने तेच भासतें, हें खरें; तथापि तें आकाशाप्रमाणें सूक्ष्म आहे—अतः स्वेन रूपेण सूक्ष्मत्वात् तत् ज्ञेयं अपि अविदुषां अविज्ञेयं—यास्तव-स्वतःच्या रूपानें ते अतिशय सूक्ष्म-अतीन्द्रिय असल्यामुळे तें ज्ञेय जरी असलें तरी अविद्वानाना अविज्ञेय आहे—तु विदुषां 'आत्मा एव इदं सर्वं ब्रह्म एव इदं सर्वं' इत्यादि प्रमाणतः नित्यं विज्ञातं—पण विद्वानांना 'आत्माच हें सर्व आहे, ब्रह्मच हें सर्व आहे' इत्यादि प्रमाणाच्या योगानें नित्य विज्ञातच आहे. (अहोपण, विद्वानाना जर तें आत्मत्वानें ज्ञात असेल तर त्याला दूरस्थत्व कसें?)—अविज्ञाततया दूरस्थं—अविदुषां चर्षसहस्रकोट्या अपि अप्राप्यत्वात्—तें ज्ञेय अविज्ञातत्वानें दूरस्थ आहे. कारण तें अविद्वानाना एक सहस्रकोटी वर्षांनींहि प्राप्त होण्याजोगें नसल्यामुळे दूर स्थित आहे—च विदुषां आत्मत्वात् तत् ज्ञेयं—जवळ-अगदीं समाप आहे. [विद्वान् सुदूरे तदिहान्तिके च 'अशी जी धृति ला आहे] १५.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अन्वयार्थ—तत्—ते ज्ञेय—भूतेषु—प्राण्यामध्ये—प्रत्येक देहामध्ये—अविभक्तं—एक-भिन्न भिन्न नसलेलें, असे आहे—च—पण—विभक्त इव स्थितं—विभक्त असल्यासारखे राहिले आहे प्रत्येक शरीरात भिन्न भिन्न असल्यासारखे दिसतें—तत् ज्ञेयं—ते ज्ञेय—भूतभर्तृ—स्थितिकाला भूतांचे भरण-धारण-पोषण करणारे आहे. तसेच ते—प्रसिष्णु—प्रलयकाला भूतांचा प्राप्त-संहार करणारे—च प्रभविष्णु—च सृष्टिसमयी त्या भूताना प्रकट करणारे आहे १६

किंच—अविभक्त च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वाद्भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले प्रसिष्णु प्रसनशीलम् । उत्पात्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभव-नशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मिथ्याकल्पितस्य ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—किंच—ज्ञेयाच्या अस्तित्वाविषयी आणखी हेतु 'आविभक्तं च' या श्लोकानें सांगतात—अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तत् एकं—आणि ते अविभक्त, प्रत्येक देहात आकाशाप्रमाणें एक आहे. [कारण त्याचा भेद आहे, असें मानण्यास वाही प्रमाण नाही. उलट ते जर भिन्न असलें तर पटादिकाप्रमाणें अनात्मा आहे असें होईल, यास्तव अद्वितीय व सर्वत्र प्रयगात्मभूत असें ज्ञेय नाही, असें समजणें हें साहज्य आहे तर मग प्रतिदेहात ते भिन्न आहे अशी प्रतीति कशी येते? उत्तर—]—भूतेषु-सर्वप्राणिषु विभक्त इयं च स्थितं—पण भूतांमध्ये म्ह. सर्व प्राण्यांमध्ये विभक्त असल्याकारणें स्थित आहे. (प्रतिदेहात गातणारा भेद काल्पनिक आहे, परा नष्टे. कारण—)—देहेषु एव विभाव्यमानत्वात्—धारण देहान्तिके

त्याची प्रतीति येत असने. [देहावाचून त्या ज्ञेयाची प्रतीति येत नाही, व प्रत्येक देह तर मित्र मित्र; त्यामुळे त्यांतील ज्ञेयहि तसेच मित्र असावे, अर्था अविचारी लोकांची कल्पना होते. तें ज्ञेय कार्याच्या स्थिताला कारण होत असल्यामुळेहि आहे, असे सांगतात—]—भूतभर्तृ च-भूतानि विभर्ति इति तत् क्षेत्रं भूतभर्तृ च स्थितिकाले—आणि तें भूतभर्तृ आहे. भूतांचें भरण-पोंपण करितें म्हणून तें ज्ञेय स्थितिकालीं भूतभर्तृ; (तें सर्व भूतांचें उत्पत्ति व प्रलय समयां निमित्तकारण व उपादानकारण असल्यामुळेहि आहे, असे सांगतात—)—प्रलयकाले प्रसिष्णु-प्रसन्नशीलं—प्रलयसमयां ग्राम करणारं-सर्गाचा प्राप्त-नाश-संहार करण्याचें ज्याचें शील आहे, असे तें ज्ञेय आहे.—उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च-प्रभवनशीलं—व उत्पत्तिसमयां प्रभविष्णु म्ह० प्रभवनाचें-उत्पन्न करण्याचें ज्याचें शील आहे असे तें आहे. (तर मग कार्यकारणवाला वस्तुव असल्यामुळे अद्वैतासिद्धि होत नाही ? उत्तर—) —यथा मिथ्याकल्पितस्य सर्पादिः रज्ज्वादिः—ज्याप्रमाणे मिथ्याकल्पित सर्पादिकांच्या उत्पत्ति स्थिति-लयाचें कारण रज्जु वगैरे अविष्टान असतें त्याप्रमाणे ज्ञेय कल्पित भूताच्या उत्पत्त्यादिनाचें कारण आहे. १६.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्टितम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—तत्—तें ज्ञेय—ज्योतिषां अपि—मूर्त्य, अग्नि इत्यादि जड ज्योतींचीहि—ज्योतिः—ज्योत आहे. प्रकाशनाह प्रकाशित करणारे आहे.—तमसः परं—तमावा-अज्ञानावा त्याला स्पर्शहि झालेला नाही, असे—उच्यते—दाटले जाणें.—ज्ञानं—अमानिवादि ज्ञान—ज्ञेयं—(१२-१७ श्लोकांत सांगितलेले) ज्ञेय व—ज्ञानगम्यं—त्याच्या ज्ञानाचें फल, असे तें त्रिविध ज्ञेय—सर्वस्य—सर्व प्राण्यांच्या—हृदि—बुद्धान—विष्टितं—विशेषत स्थित आहे. १६.

किंच—मयंत्र विद्यमानं मल्लोपलभ्यते चेज्ज्ञेयं तमस्नहि । न, किं तर्हि—ज्योतिः। पामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचेतन्यज्योतिषेदानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीनापि दीप्यन्ते “ येन मूर्त्यस्तपति तेजमद्भः ” “ तस्य भामा सर्वमिदं विभर्ति ” इत्यादिभ्रुतिभ्यः । स्मृतेर्ब्रह्मैव ‘ यदादिपगतं तेजः ’ इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमसृष्टमुच्यते । ज्ञानादेदुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तव्यमादस्योत्तमनाथंमाह ज्ञानममानिखादि । ज्ञेयं ‘ ज्ञेयं यत्प्रवक्ष्यामि ’ इत्यादिनोषम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजानस्य विष्टितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाष्यते ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तिकाय यादि कारणाने ज्ञेय आहे, असे सांगण्यासाठी शंका—ज्ञेय सर्वत्र विद्यमानं सत् न उपलभ्यते चेत् तर्हि तमः—अदोषन,

ते ज्ञेय सर्वत्र विद्यमान असूनहि जर उपलब्ध होत नसेल तर ते तमच झालें,—
 किं तर्हि—नाही, ते तम नाही तर मग त्याचे स्वरूप काय आहे?—तत् ज्ञेय
 आदित्यादीनां ज्योतिषां अपि ज्योति —तं ज्ञेय आदित्यादि ज्योताच्चाहि ज्योति
 आहे [सूर्यादिक व बुद्ध्यादिक यांचेहि ते ज्ञेय ब्रह्म प्रकाशक आहे. त्यामुळे तें नाही
 असें म्हणता येत नाही याचेंच अधिक उपपादन करितात—]—आत्मचैतन्यज्यो
 तिषा इद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतीपि दीप्यन्ते—आत्मचैतन्यज्योतीनि
 इदं म्ह० प्रकाश झालेल्याच आदित्यादि ज्योति देदाप्यमान होतात—‘ येन सूर्य
 तपति तेजसेद्भः’—ज्या तेजान प्रदीप्त झालेला सूर्य ताप देतो,—‘ तस्य भासा
 सर्वं इदं विभाति ’—त्याच्या प्रकाशानें हें सर्व प्रकाशमान होतें—इत्यादि
 तिभ्यः—इत्यादि धृति याविषया म्ह० ब्रह्म सर्व ज्योताचीहि ज्योति आहे, याविषया
 प्रमाण आहे—स्मृते च—आणि स्मृतिहि याविषयी प्रमाण आहे (येथीलच पुढील
 वचनाच प्रमाण देतात—)—इह एव ‘ यत आदित्यगत तेज ’ इत्यादे—
 या गातेंतच पुढे ‘ जें आदित्यामध्ये असलेलें तेज त माझेंच आहे, ’ असं भगव
 द्बचन आहे त्यावरूनहि तेंच सिद्ध होत (ज्ञेय तम जरी नसेल तरी तें तमानें युक्त तर
 असल, अशी आशंका घेऊन सांगतात—)—तमसः—अज्ञानात् परं अस्पृष्ट उच्यते
 —तमाच्या म्ह० अज्ञानाच्या पर म्ह० त्याच्याकडून अस्पृष्ट—तमानें ज्याला स्पर्शहि के-
 लेला नाही, अम म्हणलें जात [ज्ञेय—क्षेत्रज्ञाचा तमाचा थोडासाहि ससर्ग झालेला नाही
 याप्रमाण पूर्वाधीचें व्याख्यान करून उत्तराधीचें तात्पर्य सांगतात—]—ज्ञानादे दु-
 संपादनबुद्ध्या प्राप्तायसादस्य उत्तम्भनार्थं आहे—ज्ञानादिकांना संपादन
 करण फारच दुष्ट आहे, अशा बुद्धानें खिन्न—निरतसाह झालेल्या साधकाचें उद्धारण
 करण्यासाठी—त्याच्या मनात उत्साह उत्पन्न करण्यासाठी भगवान् म्हणतात—ज्ञान-
 अमानित्वादि—ज्ञान म्ह० ज्याच्यायोगान ज्ञान होतें त ज्ञानसाधन, अमानित्वादिक
 —ज्ञेय—‘ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ’ इत्यादिना उक्तं—ज्ञेय म्ह० ‘ ज्ञेय यत्तत्प्र-
 वक्ष्यामि० ’ इत्याद प्रथम (श्लो १२ ते १७) सांगितलेले ज्ञेय,—ज्ञानगम्य-
 ज्ञेय एव ज्ञात सत ज्ञानफलं इति ज्ञानगम्यं उच्यते—व ज्ञानगम्य म्हणजे
 ज्ञेयच ज्ञान झाले असता ज्ञानफल होत म्हणून त्याचच ज्ञानगम्य असें म्हणलें आहे
 —तु ज्ञायमानं ज्ञेयं—पण तेंच जेव्हां ज्ञायमान—जाणल जाण्याच्या अवस्थेंत अ-
 सत तेव्हां ज्ञेय म्हणल जातें (ते तिन्ही प्रकारचें तत्त्व बुद्धिस्थ अगत्यामुळे अगदी
 प्रकट आहे अम दाखार्वतात—)—तत् एतत् त्रय अपि—तें हें त्रयहि—म्ह० ज्ञान,
 ज्ञेय व ज्ञानगम्य असे इ तीन प्रकारचें तत्त्व—सर्गस्य—प्राणिजातस्य हृदि—बुद्धी
 विहित—विशेषेण स्थित—सर्व प्राणिजाताच्या—प्राणिवर्गांच्या हृदयात म्ह० बुद्धीत
 विहित—विशेषतः स्थित आहे (याविषया अनुभवाच आनुकूल्य दाखार्वतात—)—तत्र
 एतत् त्रय विभाज्यते—पूर्वामप्येव या त्रयाचा आभय येतो, हं प्रगद आहे १७

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इति—येणंमार्णे—क्षेत्रं—क्षेत्र—शरीर—ज्ञानं—अमानित्वादि
ज्ञानसाधनें,—तथा च—आणि त्याचप्रमाणे—ज्ञेयं—जाणण्याम योग्य असें परब्रह्म
—समासतः—संक्षेपत.—उक्तं—मागितलें.—मद्भक्तः—माझ्या ठिकाणाच ज्या-
ने आपला सर्व भाव ठेवला आहे असा माझा परमभक्त—एतत्—हे सर्व—विज्ञाय
—जाणून—मद्भावाय—माझ्या भावाला—माझ्या स्वप्नाला—उपपद्यते—प्राप्त
होतो. १८

यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञान-
मममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च 'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि 'तमसः परमुच्यते'
इत्येवमन्तमुक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्मर्षो हि वेदाद्यो गतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः ।
अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयीश्वरं सर्वज्ञं परमगुरो वामुदेवे
समर्पितसर्वात्मभावो यत्प्रयति नृणोति स्पृशति वा सर्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवप्रहा-
विष्टबुद्धिमद्भक्तः स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः
परमात्मभावस्त्वस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ' त्वं ' अर्थाच्या शुद्धासाठी क्षेत्र, पदांचा अर्थ व वाक्यांचा
अर्थ, याच्या विवेकाचे साधन अमानित्वादि व तद्भावप्राप्ति होते हे सांगण्यासाठी शुद्ध
तत्त्वार्थ सांगून त्याच्या फलाचा उपसंहार करण्यामाठा हा श्लोक आहे, असे आचार्य
मागतात—) यथोक्त-अर्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः आरभ्यते—येथवर साधि-
तलेल्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी हा श्लोक आरंभिला जातो—इति एव—या-
प्रमाणे—क्षेत्रं—महाभूतादि-धृत्यन्तं—क्षेत्र म्ह० महाभूतापासून घृतापर्यंत—तथा
ज्ञानं—अमानित्वादि-तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं—तसेच ज्ञान अमानित्वापासून

१ रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह० ' दुमन्या श्लोकात क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें जें ज्ञान त्यालाच मी ज्ञान
समजतो ' असे जें सांगितलें आहे, तेंच समजतात आणि पुढे म्हणतात—' ज्या अर्था क्षेत्रक्षे-
त्रशब्दविचार म्हणजेच परमेश्वराचें ज्ञान होय, त्या अर्था त्याचें फलहि मोक्षच अमलें पाहिजे,
हे पुढे ओपानेंच प्राप्त होतें व तोच मिद्धान्त अठराव्या श्लोकात मागितला आहे. " पण
ओपानेंच प्राप्त होणारा तो अर्थ त्याला मिद्धान्त कसें म्हणणार ? शिवाय क्षेत्रक्षेत्रशब्दविचार
म्हणजेच परमेश्वराचें ज्ञान हा अपूर्व शोध होय ' ' विचार ' या शब्दाच्या रेवजो
' विवेक ' हा शब्द जरा योजला अमना तरा तो ' प्रकृतिपुरुषविवेक, ' क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अ-
न्तर ' या शब्दाना धरून आहे, असें म्हणता आले अमनें—पण रहस्यकार इतका
विचार करितात कसाला ? जो शब्द आठवला तो दिला दडपून, असेंच बहुधा गर्गार-
हत्यात केलेले आढळते ! व येथील ' विचार ' व ' मिद्धान्त ' हे शब्दच त्याचा उदाहरणें
होत. वस्तुतः येथे ' तत्क्षेत्र यच्च० ' (शं. ३ पृ. १००) येथून ज्या विषयाचा उपक्रम

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनापर्यंत—च ज्ञेयं ' ज्ञेयं यत्तत् ' इत्यादि ' तमसः परमुच्यते ' इत्येवमन्तं—आणि ज्ञेयं म्ह० ' ज्ञेयं यत्तत् ' येथून ' तमाहून अगदी विलक्षण, अज्ञानरूपतमानें अस्पृष्ट ' अशा अर्थाच्या पूर्वोक्त श्लोकापर्यंत—समासतः—संक्षेपतः उक्तं—समासाने म्ह० संक्षेपाने सांगितले. (अहोपण, दुमन्या अनेक गोष्टी सांगण्यासारख्या असताना हे त्रितयच-क्षेत्र, ज्ञान व ज्ञेय-का सांगितले? उत्तर-)—एतावान् हि सर्वः वेदार्थः गीतार्थं च उपसंहृत्य उक्तः—कारण सर्व वेदार्थ व गीतार्थ हा एवढाच काय तो आहे. असा उपसंहार करून संक्षेपानें तो सांगितला. (उत्तरार्थाचे आकाशापूर्वक व्याख्यान-)—अस्मिन्सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते इति उच्यते—या सम्यग्दर्शनामध्ये अधिकारी कोण आहे तें सांगितले जाते—मद्भक्तः—मयि सर्वज्ञे ईश्वरे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः—माझा भक्त म्ह० मी जो सर्वज्ञ-ईश्वर परमगुरु वासुदेव त्याच्यामध्ये ज्याने आपला सर्वात्मभाव समर्पिला आहे म्हणजे—यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा—तो जे पाहतो, ऐकतो किंवा ज्याला स्पर्श करितो ते—सर्व एव भगवान् वासुदेवः इति-एवंग्रहाविष्ट-बुद्धिः सः मद्भक्त—सर्वच भगवान् वासुदेव आहे, अशा ग्रहानें ज्याची बुद्धि आविष्ट झाली आहे, अशी ज्याची पक्की समजूत झाली आहे, तो माझा भक्त—एतत् यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विश्वाय—हे वर सांगितलेल्या प्रकारचें सम्यग्दर्शन जाणून-त्याला प्राप्त होऊन—मद्भावाय-मम भावः मद्भावः-परमात्मभावः—मद्भावास, माझा जो भाव तो मद्भाव म्ह० परमात्मभाव—तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति—त्या मद्भावाला योग्य होतो, मोक्षाला जातो. १८.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

अन्यथार्थ—प्रकृतिं—आठ प्रकारच्या प्रकृतीला—च एव—आणि—पुरुषं—क्षेत्रज्ञाला—उभौ अपि—अशा दोघानाही—अनादी—तू अनादी-नित्य—विद्धि—जाण.—विकारान्—बुद्धि, इंद्रिये-देह इत्यादि विकारांस—च—आणि—गुणान् च एव—गुण दु ख मोहरूप गुणांना तूं—प्रकृतिसंभवान्—ईश्वराच्या त्रिगुणात्मक मायाव्य प्रकृतीपागून झालेले—विद्धि—जाण. १९

केल्य होता त्याचा या अठराव्या श्लोकात उपमहार केला आहे. यास्तव ' इति क्षेत्र तथा ज्ञान ज्ञेय चोक्त ' यातील क्षेत्र ५-६ श्लोकात सांगितलेल, ज्ञान ७-११ श्लोकांत सांगितलेल व श्लो ११-१७ श्लोकांत सांगितलेलच घेतलें पाहिजे, व ' मद्भक्त एतद्विषय मद्भावाय उपपद्यते ' यात माझा भक्त हे मयें जाणून-माझान् जाणून मद्भावाम योग्य होणे, असे त्याचें पण सांगितले आहे. येथे 'आत्मसाक्षात्कारानें मोक्ष' हा मिळान्त प्रत्यक्ष शब्दांनी सांगितला आहे. यात ओघानें प्राप्त झालेले वरीर काही सांगितलेले नाही.

तत्र सप्तम ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । एतद्योनानि भूतानीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते— प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषाबुभानुप्यनादी विद्धि । न विद्यत आदि र्थयोस्तावतादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याम्या प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अनादी सत्यां ससारस्य कारणम् ॥

भाष्यार्थ—(पुढील मयाचा या अध्यायातील गत अर्थादीं सवध नसून पार दूर सवध आहे, अस सांगतात-)—तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे पर अपरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती उपन्यस्ते—मातव्या अध्यायात ईश्वराच्या दोन-पर व अपर-क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या स्वरूपाच्या दोन प्रकृतांचा उपन्यास केला —‘ एतद्योनानि भूतानि’ इति च उक्तं—तस्य तेषु सर्वं भूतांचे कारण याच दोन प्रकृति आहेत, असेंहि सांगितल पण—भूताना क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं इति अयं अर्थः अधुना उच्यते—भूताना क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या दोन प्रकृतांचे कारणत्व कसे ? म्ह० या दोन प्रकृति ह्या सर्व भूतांचे कारण कम, हें सांगण्यासाठी आता ‘ प्रकृतिः’ इत्यादि

१ सातव्या अध्यायात ईश्वराच्या क्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति सांगितल्या व त्या दोन प्रकृति हें सवभूतांचे कारण आहे, असेंहि तेषुच सांगितले पण भूतांचे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति हेंच कारण कसे ते सांगण्यासाठी पुढील ग्रंथ आहे, असे आचार्य म्हणतात पण रहस्यकार या शोकाला न जयोम्य अवतरण दतात त्यातल महत्वाचीं वाक्ये अशा आहे त—“ वेदान्तशास्त्रातील क्षेत्रज्ञज्ञानविचार येषु संपन्ना क्षेत्रज्ञज्ञानविचार म्ह० सारयद्रूप्या प्रकृतिपुरुषविवेक होतो साख्याप्रमाणे गीताशास्त्र प्रकृति व पुरुष हा दोन तत्वे स्वतंत्र मानित नसून एकाच परमेश्वराची हा कनिष्ठ व प्रेष्ठ दोन रूपे आहेत, असे सातव्या अध्यायात सांगितले आहे (७४-५) परंतु सारयाच्या दैताग्वेवर्ती गाताशास्त्रातले हें अद्वैत एकदा पत्करित्वावर मग प्रकृति व पुरुष यांच्या परस्परमवधाचे साख्याचे ज्ञान गीतेस अनुमान्य नाहा किंवहुना क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानाचेच प्रकृतिपुरुषविवेक हें रूपांतर होतें म्हणून एवढा वेळ उपनिषदाच्या आधारे जें क्षेत्रज्ञज्ञान सांगितले तेंच ज्ञान आता सारयाच्या परिभाषेत पण साख्याचे दैत न स्वीकारता प्रकृतिपुरुषविवेक या दुसऱ्या रूपाचे सांगण्यास मुरुवृत्त करितात” —यावरूनच रहस्यकारास वेदान्त व साख्य यांचे ज्ञान किना निरीक्षण शालें आहे, तें उघड होतें क्षेत्रज्ञज्ञानविचार वेदान्तातल व प्रकृतिपुरुषयोग हा सारयद्रशनातल हा विभाग, केवळ भ्रामक आहे सारयद्रशनाला अनुसरून गीतेन सिद्धात्तरूप असे काहा सांगितले आहे, अस म्हणणे इतकं सुळा चुकीचे आहे गीता हा स्मृति आहे, त्यामानी ती रचली आहे, त्यानी नुसले प्राचीन गीतेचे शोधनच केले, हें म्हणणे खोटे आहे अक्षम्यतात सारयद्रशनाला प्रामाण्य मानलेल नाहा उपनिषदातील साख्य व योग हे क्रमाने ज्ञान व ध्यान आहे गीतेतहि साख्य व योग हे शब्द त्याच अर्थां योजलेले आहेत. गीतेतील प्रतिपादन उपनिषदाना अनुसरूनच असले पाहिजे तरच मसूजातल तिचा

‘स्मृति’ या नावानें केलेला उल्लेख उपपन्न होईल गीता हें जर साख्य, केवळ तत्कमय व दान्त, मीमांसक, भागवतधर्म इत्यादि अठरा धान्याचें कडवोळें आहे, असें म्हटलें तर तिला ‘स्मृति’ म्हणता येणार नाही स्मृति श्रुत्युपजीविनांच असला पाहिजे ती कोणतेंहि दर्शन किंवा पथ याना अनुसरणारी असणें, योग्य नाही दर्शनादिकांनी पाहिजे तर स्मृतीचें अनुकरण करावें नारायणांय धर्मानें पाहिजे तर गातेर्शा आपलें नातें सागावें ती त्याला ओळखीतहि नाही म्हणूनच आचार्यांनी ५ व्या श्लोकावरील भाष्यात “यानाच साख्य चेव्रीस तत्त्वे म्हणतात” असें म्हटलें आहे (गी भा पृ ९०९ व ९११ पहा) भगवानांनी हा तत्त्वे सार्यदर्शनाला अनुसरून सांगितली आहेत, असें म्हटलें नाही वैदिक संप्रदायदृष्टि व असंप्रदायदृष्टि यात कसा व केवढा फरक पडतो, तो पहा

‘वेदान्तशास्त्रातील क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार येथें सपला,’ असें मिथ्या ज्ञान रहस्यकाराना का वरें झाले ? प्रकृति व पुरुष हे शब्द पाहिल्यामुळे त्यांना असा भ्रम झाला असावा, असे दि सने पण येथील पुरुष हा सारयाचा प्रतिशरीरी पृथक् असलेला पुरुष नव्हे येथील पुरुष हा वस्तुतः परमात्माच आहे म्हणूनच त्याला २० व्या श्लोकात उपद्रष्टा, अनुमता, मर्ता, भोक्ता, महेश्वर, परमात्मा इत्यादि म्हणता आले गीतेंत ‘परा प्रकृति’ म्हणून ज्याला म्हटलें आहे, तोच हा सारयाचे पुरुष अनेक आहेत प्रकृतिमान् ईश्वर-परम पुरुष ते मानीतच नाहीत अर्थात गातेताळ प्रकृति व पुरुष हे शब्द मूळ उपनिषदातील आहेत सारयाचे नव्हेत ‘वेदाद एत पुरुष महान्त’ ‘इहैवान्त शरीरे सोम्य स पुरुष’ ‘अव्यक्तात्पुरुष पर, पुरुषात्र पर किंचित्’ इत्यादि उपनिषदात अनेक ठिकाणा परमात्म्याला पुरुष म्हटलें आहे तसेच ‘माया तु प्रकृति’ ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणे निगूढा’ इत्यादि ठिकाणा प्रकृतीचा उल्लेख आहे पण हें रहस्य न जाणव्यामुळे गातेत जेथे जेथे असले साधारण शब्द आले आहेत तेथे तेथे त्यांनी सार्यदर्शनाकडे फुलत धाव मारली आहे, आणि इतकें करूनहि ‘सारयाचें दैत गीतेला बवूल नाही, सार्य प्रकृति व पुरुष याना अनादी, स्वतंत्र, स्वयभू मानतात’ इत्यादि म्हणण्याचा त्यांना प्रसंग आलाच आहे अर्थात गीतेचा सिद्धान्त व सार्यसिद्धान्त यात फरक आहे, हें त्यांनाहि कवूल करावें लागतेंच, मग ‘गीतेनें सार्यदर्शनाप्रमाणें अमुक सांगितलें आहे,’ हें म्हणण्यात तरी काय अर्थ राहिला’ त्यापेक्षा ‘गीतेचें सर्वच प्रतिपादन उपनिषदाना धरून आहे, असें म्हटलें असतें तर इतका भानगट व धरसोड वरा वयाचें काही वारणच पल्लें नमतें पण गीता सर्वथा उपनिषदाना अनुसरते, असें म्हटलें की ज्ञाननिष्ठा बांधाटा वसलाच, असा सरा प्रवार असल्यामुळे ही सर्व टाळाळा आहे पण सार्यदर्शनहि वमांचा सर्वथा त्याग करावयाच मागतें, हें कोठे टाऊक आहे ! सा राश वेदान्तशास्त्राचा यथाथ प्रतिपत्ति न दाख्यामुळे रहस्यकाराचें हें अशाप्रकारचें प्रतिपादन सर्वथा अनुपपन्न व अग्राह्य झाले आहे गातेताळ सब वगण उपनिषदाना धरून वेलेलें आहे कापिल मात्य किंवा पाणत्याग यातील वोगत्याहि दर्शनाच्या आधारानें तें केलेले नाही कारण गीता स्मृति आहे सार्य, योग व वेदान्त या शास्त्रातील विरोध पददर्शांकाराना ए काच कावान दिला आहे तो बाचला म्हणजे रहस्यकाराची त्याविषयीची शेकटो पातें लिहून केलेली सब ‘यिकित्सा’ नीरम, दुर्बोध व अग्राह्य वाटने तो खोत्र भगा-‘आत्म भेदो जगत्तम ईशोऽन्य इति चतुर्थ । स्वयंपने तेजसा साख्य योग वेदान्तसंमति ॥’ (६-२२१)

म्हणतात—हा अर्थ आतां सांगितला जातो—‘प्रकृति पुरुषं च एव’ ईश्वरस्य प्रकृती
 —प्रकृति व पुरुष—ईश्वरान्या अपर व पर प्रकृति—ती प्रकृति-पुरुषौ उभौ अपि अ
 नादी विद्धि—प्रकृति व पुरुष, अशा ही दोन्ही अनादी आहेत, असें तूं जाण. —न वि-
 द्यते आदिः ययोः तौ अनादी—ज्याना आदि म्ह० कारण नाही, तीं दोन्ही
 अनादी. (ती कशी? उत्तर—) —ईश्वरस्य नित्येश्वरत्वात् तत्प्रकृत्योः अपि
 नित्यत्वेन भवितुं युक्तं—ईश्वराला नित्य ईश्वरत्व अमल्यामुळे त्याच्या या दोन प्र-
 कृतींनाहि नित्यत्व असणें युक्त आहे—त्या प्रकृतींहि नित्यत्व असणें उचित आहे.—
 प्रकृतिद्वयत्वं एव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वं—दोन प्रकृतींनीं युक्त असणें हेंच
 ईश्वराचें ईश्वरत्व होय. (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या दोन प्रकृतींचें निशामकत्व हेंच ईश्वरत्व आहे.
 अहोपण जगाला उत्पन्न करणें इत्यादि कार्यांतील स्वातंत्र्य हेंच ईश्वरत्व आहे, वरील
 दोन प्रकृतींनीं युक्त असणें हें ईश्वरत्व नव्हे, अशा शका घेऊन आचार्य म्हणतात—) —
 याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वर जगदुत्पत्ति-स्थिति प्रलयहेतु —ज्या दोन प्रकृ-
 तांच्या योगानें ईश्वर जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय याचा हेतु आहे,—ते द्वे अनादी
 सत्यौ संसारस्य कारणं—त्या दोन प्रकृती अनादी असून संसाराचें कारण आहेत.

नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषममाम केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि त्रिलेश्वरस्य कारणत्वं
 सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्या स्यातां तत्कृतमेव जगद्वेश्वरस्य जगतः क-
 र्तृत्वम् । तद्वसन्, प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुपपत्तेरीदित्यभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् ।
 संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिमोःश्वत्वप्रसङ्गाच्छानर्थक्यप्रसङ्गादन्धमोक्षाभावप्रसङ्गा-
 च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् ॥

भाष्यार्थ—(याविपर्या मनांतर—) —न आदी—अनादी इति तत्पुरुषसमासं
 केचित् वर्णयन्ति—आदि नव्हेत त्या अनादी, असा याचा तत्पुरुष समास चिंत्येक

‘ प्रत्येक शरीरान आत्मा भिन्न आहे, जगन माय आहे व ईश्वर नाही,’ हें म्हणणें जर
 मात्स्य मोडनाल व ‘आत्मभेद, जगन मत्य आहे’ हें म्हणणें व ‘आत्म्याहून ईश्वर भिन्न आहे,’
 हें मत जर योगी मोडतील तर मात्स्य, योग व वेदान्त म्ह० आपनिपडडडंत यांची एक-
 वाक्यता होईल, यांना या सान मतांतील कोणत्या मताचा आहे? अर्थात् आत्मभेद न
 मानणारी, व आत्म्यालाच ईश्वर समजणारी “सम मत्तु भूतेषु निष्पन्न परमेश्वर, विनश्यत्सु
 अविनश्यन्त ” (अ. १३ श्लो. २७) बघते, तसेंच, जगाला स्वसत्य मानणारा ‘ अनित्य
 अमुक्त लोक ’ (अ ९ श्लो ३३ पृ. ७२३) बघते आहे. अर्थात् ती वेदान्तमनाचेंच प्रतिपादन
 करणारा आहे. सात्व्य त्रिवा योगदर्शनाचें प्रतिपादन करणारी नाही. अर्थात् या सवधानें
 रहस्यकाराना रहस्यज्ञ वारवार तेंच तें चर्चितचवण विज्ञांदि जती फेलेलें अजळे एरो तें जस-
 वद असल्यामुळ सर्वथा अज्ञात होय. (गी. भा. पृ. १२४, ६६६, ६९०, ७३२ पदा) येदानीं
 ‘ प्रकृति पुरुषापामुन उत्पन्न शालिली समजतान ’ बघते रहस्यकाराचें म्हणणें निर्मूल आहे.
 प्रकृतींचा उत्पन्न होणारी मानल्यास कोणता दोष येतो तें पुढील भाष्यात सविस्तर सांगि-
 ल्ले आहे, ते वाचकांनी अवश्य पहावें.

वर्णितात. म्ह० ज्या प्रकृति आदि-मूल नव्हेंत त्या अनादी-तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति—असा विग्रह केत्याने ईश्वराचें कारणत्व मिद्ध होतें. —यदि पुनः प्रकृति-पुरुषौ एव नित्यौ स्यातां तत्कृतं एव जगत् ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं न—पण जर प्रकृते व पुरुष हींच नित्य शालीं तर हे जगत् तत्कृतच —त्यांना केलेलें आहे, असं होतें. ईश्वराचें श्रुतिस्मृतिसिद्ध जगत्कर्तृत्व व्यायोगानें निश्चित होत नाहीं. (या शंकेचें निरसन-)-तत् असत्—हे म्हणणें बरोबर नाहीं. (कारण प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही उत्पन्न होणारी आहेत असे म्हटल्यास-)-प्रकृति पुरुषयोः उत्पत्तेः प्राक् ईशितव्याभावात् ईश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसंगात्— प्रकृति व पुरुष यांच्या उत्पत्त्याच्या पूर्वी ज्याचें ईश्वर-नियमन करावयाचें त्याचाच अभाव असल्यामुळे ईश्वराला अनीश्वरत्व प्रसंग येतो [कारण प्रकृति व पुरुष याची ज्यावेळी उत्पत्तिच झालेली नसते त्यावेळी नियमन करण्यास योग्य असें काहींच नसतें. त्यामुळे त्याला त्या अवस्थेंत ईश्वरहि म्हणता येत नाहीं. कारण नियम्य असेल तर नियामक, प्रजेच्याच अभावां राजा कोठला ? शिष्याय या दोन प्रकृतींची अपेक्षा न करिताच जर ईश्वर ससाराचा हेतु होत असेल तर संसार उत्पन्न करणें किंवा न करणें हे त्याच्या मजबूर अवलंबून राहिल. कारण तो स्वतंत्र आहे, त्यामुळे मुक्तानाहि ससाराचा प्राप्ति नच होईल, असा भरवसा राहणार नाहा, मोक्षशाखाला प्रामाण्य उरणार नाहीं. त्यामुळे त्यालाच संसारहेतुत्व नाहीं, असें सागतात-]—संसारस्य निमित्तत्वे अनिमोक्षत्वप्रसंगात् शास्त्रानर्थक्यप्रसंगात् च बधमोक्षाभावप्रसंगात्—संसाराला काहीं निमित्तच नाहीं, तो निमित्तावाचूनच प्राप्त होतो, असें म्हटल्यास अनिमोक्षप्रसंग, शास्त्रानर्थक्यप्रसंग व बधमोक्षाभावप्रसंग येतो [म्ह० पूर्वाकें दोन प्रकृतींच्या अपेक्षेवाचून केवळ ईश्वरच जगाचें निमित्त आहे असें म्हटल्यास हे असे दोष येतात दोन प्रकारच्या प्रकृतीला नित्यत्व नाहीं, त्या दोन्ही कार्यरूप आहेत, असें म्हटल्यास त्या उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी यथाचा अभाव असणार, हे उघडच आहे. बंधाच्या अभावां तो नुटणे, या स्वरूपाच्या मोक्षाचाहि अभावच असतो, आणि कदाचित् त्या दोषाचाहि जर अभाव असला तर पुन त्याचा संभवच नाहीं. यास्तव दोन्ही प्रकृतींना नित्य मानिलें पाहिजे. त्यांना मूल कारण मानल्यानें संसार, शास्त्र व बध मोक्ष या सर्वांची उपपत्ति लागते, असें सागतात-]—पुनः ईश्वरस्य प्रकृत्योः नित्यत्वे सर्व एतत् उपपन्नं भवेत्—पण तेंच ईश्वराच्या या दोन प्रकृतींना नित्यत्व आहे, असें मानलें असना हें सर्व उपपन्न होतें.

कथं, विकारांश्च गुणांश्च वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्धयादिदेहेन्द्रियान्तान्गुणांश्च मुक्तदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया सा संभयो येषां विकाराणां गुणानां च तान्विकारान्गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणामान् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—कथं—ते कसे उपपन्न होते ते सांगनात—विकारान् च गुणान्—विकार व गुण यास—वक्ष्यमाणान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् विकारान् च सुख दुःख मोहप्रत्ययाकारपरिणतान् गुणान्—व पुढे सांगितल्या जाणाऱ्या बुद्धीप्राप्तून देहेन्द्रियापर्यंत विकारास व सुख, दुःख व मोह यांच्या प्रलयाच्या-अनुभवाच्या आकाराने परिणत झालेल्या गुणाम—प्रकृतिसंभवान् विद्धि—जानीहि—प्रकृतिसंभव जाण, प्रकृति हेच त्यांना सत्ता देणारे निमित्त आहे, असे तू समज—प्रकृतिः ईश्वरस्य विकारकारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका माया—प्रकृति म्हणजे ईश्वराची विकारकारणशक्ति—सर्व विकाराना कारण होणारी शक्ति—त्रिगुणात्मिका माया—सा संभव येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणान् च प्रकृतिसंभवान्—प्रकृतिपरिणामान् विद्धि—ती प्रकृति ज्या विकाराचा व गुणाचा मभव-सत्ता देणारा हेतु-कारण आहे, त्या विकाराना व गुणाना प्रकृतिसंभव-प्रकृतीचे परिणाम तू जाण. [प्रकृति अनादि आहे, असे मानले म्हणजे गुण व विकार हे तिचे कार्य असल्यामुळे आत्मा निगुण व निर्विकार आहे, हे सिद्ध होते] १९

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्य म्ह० शरीर व करण म्ह० सर्व इद्रिये यांच्या कर्तृत्वाविषयी—प्रकृतिः—वरील प्रकृति—हेतुः—निमित्त—उच्यते—सांगितली जाते लावप्रमाणे—सुखदुःखानां भोक्तृत्वे—सुखदुःखाच्या भोक्तृत्वाविषयी—पुरुषः—पुरुष-क्षेत्रज्ञ-जीव—हेतु—निमित्त—उच्यते—सांगितला जातो. २०

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवा — कार्यकरणकर्तृत्वे कार्य शरीरं करणानि तस्यानि त्रयोदश । देहस्याऽऽत्मकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवा. सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्च यत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वे तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणभारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एव कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारण प्रकृति ॥

भाष्यार्थ—पुन ते प्रकृतिसंभवा गुणा च विकारा के—पण ते प्रकृतिसंभव-प्रकृतिकार्यभूत विकार व गुण कोणते ?—कार्यकरणकर्तृत्वे-कार्य-शरीरं करणानि-तस्यानि त्रयोदश—कार्य व करण यांच्या कर्तृत्वामध्ये-कार्य-शरीर व करण-शरीरातील तेरा इद्रिये-तज्जीव-देहस्य आरंभकाणि भूतानि च विषयाः प्रकृतिसंभवाः विकारा पूर्वोक्ताः इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते—देहाची आरंभक-देहाचा आरंभ करणारी भूत व विषय

हे पूर्वोक्त प्रकृतिसंभव विकार येथे कार्यग्रहणानें ग्रहण केले जातात—च प्रकृतिसंभवाः गुणाः सुखदुःखमोहात्मकाः करुणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते—च प्रकृतिसंभव सुख दुःख मोहात्मक गुणकरणाश्रय असत्यामुळे करणग्रहणानें ग्रहण केले जातात—यत् तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वं—उत्पादकत्व तत् कार्यकरणकर्तृत्वं—जे त्या कार्यकरणाच कर्तृत्व म्ह० उत्पादकत्व तें कार्यकरणकर्तृत्व होय—तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः आरम्भकत्वेन कारणं प्रकृतिः उच्यते—त्या कार्य करण कर्तृत्वामध्ये हेतु म्ह० आरंभक या रूपानें कारण, प्रकृति सांगितली जाते—एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन प्रकृतिः संसारस्य कारणं—याप्रमाणें शरीरेंद्रियाच्या कर्तृत्वामुळे प्रकृति संसाराच कारण आहे [देहाची आरंभक म्ह० देह ज्यांच्यापासून उत्पन्न होतो तों भूतें, विषय व शरारें, हे विकार हा येथील कार्यशब्दाचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणे तेरा इन्द्रिये व त्याचा आश्रय करून राहणारे सुख दुःख व मोह हे गुण हा येथील करणशब्दाचा अर्थ आहे त्याचें कर्तृत्व प्रकृतीला आहे, त्यांना उत्पन्न करण, या रूपाने प्रकृति त्यांचें कारण आहे याप्रमाणे कार्यकरण कर्तृत्वामुळे प्रकृति संसारकारण आहे]

कार्यकारणकर्तृत्व इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारण तयोर्विकारविकारिणो कार्यकारणयो. कर्तृत्व इति । अथवा षोडश विकारा कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतय कारण तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतु प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव ॥

भाष्यार्थ—(याचाच दुसरा पाठ घेऊन, त्याचें व्याख्यान व अर्थ—) —कार्यकारणकर्तृत्वे इति अस्मिन् अपि पाठे—‘ कार्यकारणकर्तृत्वे ’ हा पाठ घेतला तरी त्याचा अर्थ असा—कार्यं—यत् यस्य विपरिणामः तत् तस्य कार्यं—विकार—कार्य जो ज्याचा परिणाम तें त्याचें कार्य म्ह० विकार,—विकारि—कारणं—व विकारि—विकार पावणारे तें कारण—तयो विकारविकारिणो—कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति—त्या विकारविकारिंच्या—कार्य कारणाच्या कर्तृत्वामध्ये प्रकृति हेतु आहे. असा भावार्थ [विकार—परिणाम व कारण यांच्या कर्तृत्वाचे कारण प्रकृति आहे या चेंच दुसरे व्याख्यान—]—अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तानि एव कार्यं कारणानि उच्यते—किंवा पूर्वाक्त (पृ १११ पहा) माख्यदर्शनोप सोळा विकारांचा समुदाय हे कार्य व सात प्रकृतिविकृति हे कारण, तींच कार्यकरणे येथे सांगितली जातात.—तेषां कर्तृत्वे हेतु आरंभकत्वेन

१ रहस्यकार “ देह व इन्द्रिये यांच्या कर्तृत्वाम प्रकृति कारण आहे ” असे म्हणतात पण त्याचा अर्थ काय, त त्याचें त्यासच माहीत ! शरीरेंद्रियांचें जें कर्तृत्व—कर्तृपणा हा धम, त्याम प्रकृति कारण आहे, असा त्याचा अर्थ होतो; पण तो तुरीयाचे कारण येथे प्रकृतिपासून शरीरेंद्रिये होनात, हें सांगावयाचें आहे.

एव प्रकृतिः उच्यते—त्याच्या कर्तृत्वामध्ये हेतु-आश्रय आरंभकत्व-कर्तृत्व या निमित्तानेच प्रकृति सांगितली जाते. [या व्याख्यानाने आचार्यांना श्रुतिस्मृतींशी अवि-रुद्ध असलेला सांख्य-योगदर्शनातील अंश प्राथम्यामल्याचे मुचविले आहे. पण तेव-ढ्यावरून गीतेत सांख्यशास्त्राप्रमाणेच हे सर्व सांगितले आहे,असे म्हणणे अयोग्य आहे.]

पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति-पर्याय. सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वं उपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति अत्रोच्यते कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलरत्नना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चेत-नस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतः संसारः स्यात् । यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलरत्नना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुः-खभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम, सुखदुःखसं-भोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(उत्तरार्थाचे तात्पर्य)—च पुरुषः संसारस्य कारणं यथा स्यात् तत् उच्यते—आता पुरुष संसाराचे कारण ज्याप्रकारे होतो. तो प्रकार सांगि-तला जातो—पुरुष-जीवः-क्षेत्रज्ञः-भोक्ता इति पर्यायः—पुरुष म्ह० येथे निरु-पाधिक परमात्मा नव्हे, तर जाव, क्षेत्रज्ञ, भोक्ता, हे ज्याचे पर्याय आहेत तो पुरुष—सुख-दुःखानां-भोग्यानां भोक्तृत्वे-उपलब्धृत्वे हेतुः उच्यते—सुखदुःखाच्या म्ह० भोग्याच्या भोक्तृत्वाविपर्याय-अनुभवाविपर्याय हेतु म्ह० निमित्त सांगितलेला आहे. [प्रा-णांचे धारण करणे, या निमित्ताने पुरुषाला जीव असे म्हणतात. पण त्याचे चेतनत्व हेंच प्राणधारणाचे निमित्त आहे, हें मुचविण्यासाठी 'क्षेत्रज्ञ' हें नाव दिले आहे व तो पुरुष निरुपाधिक नाही, सोपाधिक आहे, हें 'भोक्ता' या पर्यायाने मुचविले आहे. सुखदुःखादि भोग्याचा अनुभव येण्याचे निमित्त हा चेतन जीव आहे आता प्रकृति व पुरुष यांच्या संसारकारणत्वाचे उपपादन करण्यासाठी गंका-]—पुन अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन च सुखदुःखभोक्तृत्वेन प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वं कथं उच्यते—पण या शरीरेंद्रियांच्या कर्तृत्वाने व सुखदुःखांच्या भोक्तृत्वाने प्रकृति व पुरुष यांचे संसारकारणत्व कसे सांगितले जात आहे—इति अत्र उच्यते—असे विचाराल तर त्यांचे उत्तर सांगतो. (अन्वय व्यतिरेकाने त्यांचे संसारकारणत्व सांगतो, असे म्हणून

१ पण रहस्यकारानों हा पुण्याचा विशेष स्पष्टपणे दाखविलेला नाही भोक्ता होणारा पुण्य निरुपाधिक असणे केव्हाच शक्य नाही पुरुषाने स्वरूपाच्या विमलून प्रकृतिस्थ होणे म्हणजेच संसारी होणे आहे.पण रहस्यकार तत्त्वविचाराच्या दृष्ट्या सोल पाण्यात शिरण्या-च्या भागगटात पडत नाहीत पण साखळ पुरुषाचे भोक्तृत्व अस मिथ्या मानात नाहीत. त्यामुळे वेधीन वान साखळशास्त्राप्रमाणे आहे हे म्हणणे योग्य आहे.

प्रथम व्यतिरेकच दाखवितात-)—हेतु फलात्मना कार्यकरणसुखदुःखरूपेण प्रकृतेः परिणामाभावे—हेतु व फल या स्वरूपाच्या कार्य, करण, सुख व दुःख या रूपानें प्रकृतीचा परिणाम जर न झाला—म्ह० प्रकृति शरीर व इंद्रिये या हेतुरूपाने आणि सुख व दुःख या फलरूपाने परिणाम जर न पावली तर, त्याचप्रमाणें—चेतनस्य पुरुषस्य तदुपलब्धत्वे असति—चेतन पुरुषाला त्याचें उपलब्धत्व—भोक्तृत्व जर नसेल तर—कुतः ससारः स्यात्—ससार कोठून सिद्ध होईल ? [नित्य मुक्त आत्म्याला स्वभावतःच ससार असणे शक्य नाहा, असा याचा भावार्थ याप्रमाणे प्रकृतीचें कर्तृत्व व पुरुषाचें भोक्तृत्व याच्या अभावीं संसाराचाहि अभाव, हा व्यतिरेक दाखवून आता अन्वय दाखवितात—]—पुन यदा हेतुफलात्मना कार्यकरणसुखदुःखरूपेण परिणतया भोग्यया प्रकृत्या तद्विपरीतस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वेन अविद्या रूप सयोग स्यात् तदा संसारः स्यात् इति—पण जेव्हा हेतुफलात्मक शरीरेंद्रिय सुखदुःखरूपाने परिणाम पावलेल्या भोग्य प्रकृतींशा तिच्या अगदीं उलट—तिच्या स्वरूपाहून अगदीं विलक्षण स्वरूपाच्या पुरुषाचा भोक्ता या रूपाने जव्हा अविद्यात्मक सयोग होतो तेव्हा ससार समवतो, हें प्रसिद्ध आहे—अतः प्रकृतिः पुरुषयो कार्यकरणकर्तृत्वेन च सुखदुःखभोक्तृत्वेन यत् संसारकारणत्वं उक्तं तत् युक्तं—यास्तव प्रकृति व पुरुष याच कार्यकरणकर्तृत्वान्या योगानें व सुख दुःखभोक्तृत्वाच्या यागाने जे ससारकारणत्व सांगितले म्ह० प्रकृति शरीरेंद्रियाच्या कर्तृत्वाने व पुरुष—जाव—भोक्ता सुखदुःखाच्या भोक्तृत्वाने ससाराचे कारण होतात, असें जें सांगितलें आहे त योग्यच आहे (पण अविक्रिय आत्म्याचें ससरण उचित नाहीं, त्यानें ससारी होणे समवत नाहा, असा आक्षेप—)—पुन अयं ससार नाम कः—अहोपण हा ससार म्हणजे काय ? (या आक्षेपाचे समाधान—)—सुखदुःखसंभोग ससार—सुख व दुःख यातील कशाचा तरी संभोग—साक्षात्कार—अनुभव हाच ससार आहे—च सुखदुःखानां संभोक्तृत्व पुरुषस्य ससारित्व इति—व सुखदुःखाचें भोक्तृत्व हच पुरुषाचें ससारित्व आहे [सुखदुःखाचा साक्षात्कार हाच अविक्रिय आत्म्याचा—द्रष्टयाचा ससार, व तशा प्रकारचे भोक्तृत्व हें त्याचें ससारित्व हाय शब्दाचा 'इति' शब्द श्लोकाच व्याख्यान मजले, अस मुचवितो.] २०.

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

अन्ययार्थ—हि—कारण—पुरुषः—पुरुष—प्रकृतिस्थः—शरीरेंद्रियाच्या रूपाने परिणत झालेल्या—शरीरेंद्रियाकार प्रकृतीत स्थित होऊन 'हच मा' असें मान—प्रकृतिजान् गुणान्—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सुख दुःख मोहात्मक गुणांन—भुंक्ते—भोगता त्यांचा अनुभव घेतो—अम्य—या भोक्तृत्वाचा—गुणसंगः—गुणांनतील संग—आगमि हच त्याचा—सदसद्योनिजन्मसु—देवादि सत्त्वांन व पदार्थादि अगर् योनि, यांत जन्म होण्याच—कारणं—कारण—निमित्त आहे. २१

यत्पुरपस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किनिमित्तमित्युच्यते—
पुरपो भोक्ता प्रकृतिस्य प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृ-
तिस्यः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतादृि यस्मात्तस्माद्भूत उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान्प्रकृ-
तितो जातान्मुखदुःखमोहाकाराभिष्यक्तान्गुणान्मुखी दुःर्षी मूढः पण्डितोऽहमित्येवम् ।
सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग आत्मभाव संसारस्य
स प्रधानं कारणं जन्मनः “ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति ” इत्यादिश्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—सुखदुःखानां भोक्तृत्व पुरुषस्य संसारित्वं इति यत् उक्तं
तस्य तत् किंनिमित्तं इति उच्यते—सुखदुःखायं भोक्तृत्वं हेव पुरपाचे संसारित्व
आहे अने जे सांगितलें तें त्याचें संसारित्व कारणाने संभवतें असा प्रश्न
उपस्थित झाला असता निमित्त सांगण्यासाठी अगोदर संसारित्व अविद्येन्या योगाने—
ऐन्याध्यासानुक्तं आहे, अने 'पुरुष ०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—पुरुष -भोक्ता-
पुरुष म्ह० भोक्ता-जाव-क्षेत्रज्ञ-प्रकृतिस्थः-अविद्यालक्षणायां कार्यकरणरू-
पेण परिणतायां प्रकृतौ स्थित प्रकृतिस्थः—प्रकृतिस्थ म्ह० अविद्यारूप श-
रीरेन्द्रियाच्या आकारानें परिणत झाले-या प्रकृतीत स्थित झालेला-प्रकृतिस्थ हाऊन
म्ह०—प्रकृति आत्मत्वेन गतः इति एतत्—प्रकृतीला आत्मत्वानें प्राप्त झालेला,
शरीरेन्द्रियाकार प्रकृतिच मी असें समजणारा,असा याचा भावार्थ—हि-यस्मात् त-
स्मात् भुङ्क्ते-उपलभते इत्यर्थः—ज्याअर्थी पुरुष प्रकृतीला आत्मत्वानें जाणतो
त्याअर्थी तो भोगतो-अनुभव घेतो, असा याचा भावार्थ (काय भांगतो ? उत्तर-)
—प्रकृतिजान्-प्रकृतित जातान् मुखदुःखमोहाकाराभिष्यक्तान् गुणान्
—प्रकृतिज म्ह० प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या-सुख, दुःख व मोह याच्या आकारानें
अभिष्यक्त झालेल्या गुणाना—अहं सुखीः दुःर्षीः मूढ पण्डित इति-एवं—
मी सुखी, दुःर्षी, मूढ, पण्डित आहे, या अशा प्रकारे त्या गुणाचा अनुभव घेतो.
(अहोपण, अविद्या हें भोगाचें निमित्त असताना आणखी दुसऱ्या कारणाला दुःखा-
वयास कशाला पाहिजे ? उत्तर-)—अविद्यायां सत्यां अपि मुखदुःखमोहेषु
गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः सः जन्मन-संसारस्य प्रधानं
कारण—अविद्या हें सामान्य कारण दिवमान असतानाहि उपभोग घेतला जाणाऱ्या
सुख, दुःख, मोह इत्यादि गुणांमध्ये जो संग म्ह० मीच सुखी, दुःर्षी वगैरे आत्मभाव,
तो जन्मादिरूप संसाराचें मुख्य कारण आहे. (याविषया प्रमाण-)—' स. यथा-
कामो भवति तत्क्रतुः भवति ' इत्यादिश्रुते.—'ती जरा प्रघारच्या कामाने
सुख होतो तसा निधयाचा होतो,' इत्यादि श्रुति याविषयी प्रमाण आहे. (वृह. भाष्यार्थ
व. ४. ब्रा. ४ क ५ पृ. २६७.)

१ रक्षककार ' पुरुष. प्रकृतिस्थ. प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते ' याचा अर्थ " कारण प्रकृ-
तीत पुरुष अपिष्ठित झाला म्ह० प्रकृतीच्या गुणाचा तो उपभोग घेतो ' असा करितान.
' प्रकृतीत पुरुष अपिष्ठित झाला ' म्हनने काय ! २ व प्रकृतीचे गुण कोणते !

तदेतदाह कारणं हेतुगुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरपस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयोऽसद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याऽविद्या गुणेषु च संगः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानपुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याच अर्थी असलेल्या द्वितीयाद्यांचे व्याख्यान—)**—तत् एतत् आह**
—तेच हें भगवान् सांगतात—अस्य पुरुषस्य भोक्तुः गुणसङ्गः—गुणेषु सङ्गः
कारणं—हेतु—या पुरुषाचा—भोक्त्याचा गुणसंग, गुणामध्ये संग हेंच कारण—हेतु आहे. (कशाचा हेतु आहे ? उत्तर—)**—सदसद्योनिजन्मसु—सत्य. च असत्य**
योनयः—सदसद्योनय तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु
सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः—सत् असत्-योनिजन्मामध्ये
—उत्तम व अधम योनी, या सत् असत् योनि, सदसत् योनीमध्ये जे जन्म ते सदसद्योनि-
जन्म त्या सदसद्योनिजन्मामध्ये—विषयभूत जन्मामध्ये—म्ह० त्या जन्माचें गुणसंग हें कारण
आहे (किंवा ' जन्मसु ' या सप्तमीचा संबंध अधिक स्पष्टपणे लागावा म्हणून अध्या-
हारपूर्वक दुसरी योजना करितात—)—अथवा सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसा-****
रस्य कारणं गुणसङ्गः इति संसारपदं अध्याहार्यं—किंवा सदसद्योनीत जन्म
 घेऊन त्या जन्मातील या संसाराचें कारण गुणसंग आहे, असें येथें संसारपद अध्याहृत
 प्यावें. (आता सत् व असत् योगीचें विवेचन करितात—)**—देवादियोनयः—सद्यो-**
नयः असद्योनयः—पश्वादियोनयः—सत् योनी म्ह० देवादि-योनि व अमत्
—योनि—पश्वादिनाच्या योनि—सामर्थ्यात् सदसद्योनयः मनुष्ययोनय
अपि अविरुद्धाः द्रष्टव्याः—देव व तिर्यक या दोन उत्तमाधम योनींचा
 निर्देश केलला आहे, याच सामर्थ्यावरून सदसद्योनी म्ह० मध्यवर्ती मनुष्ययोनिहि अवि-
 रुद्ध आहेत—मनुष्यांतील सद्-अमत् योनीहि येथें सूचित होतात, असे जाणावें. [अहो
 पण, संगच जर संसाराचें कारण असल तर अविद्या संसारकारण नव्हे, कारण कौण्ठ्या-
 दि कार्याचें एवच कारण असणें, उचित होय, अशी आशंसा घेऊन सांगतात.]—

१२तमच 'कारण गुणसंगोऽस्य' याचा अर्थ "आणि प्रकृताच्या गुणांचा हा संयोग पुरपात्ता
 कन्यासार्थ योनीत जन्म घेण्याचा कारण होतो" असा करितात. पण 'गुणसंग' म्ह०
 'गुणांचा संयोग' हे म्हणजे शुद्धीचें आहे या मंत्र श्लोकाचा बरोबर म. नि. निर्देश अर्थ बघण्या-
 साठी यावर्तना बरोबर सरं भाष्य प भाष्यार्थ पद्याचा.

एतत् उक्तं भवति—यावन्न हं सिद्धं होतं, म्ह० या सर्वांचें तात्पर्य असें आहे—
 प्रकृतिस्थत्वाच्या अविद्या च गुणेषु सङ्गः—कामः संसारस्य कारणं इति
 —शरीरेंद्रियरूप प्रकृतीमध्ये 'हीच मां' अशा अभिमानानें स्थित होणें, या
 नावाची अविद्या व गुणामध्ये संग-काम हें संसाराचें कारण आहे, [म्ह० अविद्या
 हें संसाराचें उपादान कारण व गुणसंग निमित्तकारण आहे, असा भावार्थ. पण अमें हें
 दोन प्रकारचें संसारकारण सांगण्याचें प्रयोजन काय, तें सांगतात—]—**च तत् परिवर्ज-
 नाय उच्यते**—च तें द्विविध संसारकारण त्याचें परिवर्जन करण्यासाठी सांगितलें जातें.
 [अज्ञान व आत्मिक ह्या दोन्ही संसारकारणांचें निरसन करावें, म्हणून तीं येथे सांगि-
 तली आहेत. पण त्यांची आपोआपच निवृत्ति होणें शक्य नसल्यामुळे त्यांचा निवर्तक
 उपाय सांगितला पाहिजे, या आशयानें म्हणतात—]—**अस्य च निवृत्तिकारणं**
ससंन्यासे ज्ञानवैराग्ये गीताशास्त्रे प्रसिद्धं—व या कारणद्वयाच्या निवृत्तीचें
 साधन—त्याच्या निवृत्तीचा उपाय संन्यासासह ज्ञान व वैराग्य ह्या आहे, हें गीताशास्त्रात
 प्रसिद्ध आहे. [वैराग्य असलें म्ह० संन्यास, व संन्यासपूर्वक ज्ञान आसलीसह अज्ञा-
 नाची निवृत्ति करितें. याविषयी प्रमाण—]—**च तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयं ज्ञानं पुर-
 स्तात् उपन्यस्तं**—आणि त्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाचा पूर्वी उपन्यास केला आहे.
 [व 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' येथून 'न सत् तत् न असत् उच्यते' येथपर्यंतच्या
 वाक्यात अन्यनिषेधानें व 'सर्वतः पाणिपादं' इत्यादि वाक्यात अनामधर्मांच्या अ-
 ध्यारोपाने तेंच ज्ञान सांगितलें आहे, अमें म्हणतात—]—**च अन्यापोहेन अतद्धर्मा-
 ध्यारोपेण च 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इति उक्तं**—आणि अन्यधर्मांच्या निषे-
 धानें व अतद्धर्मांच्या अध्यारोपानें 'यज्ज्ञात्वा' इत्यादि वाक्याने तेंच क्षेत्रज्ञ-
 ज्ञान सांगितलें आहे. २१.

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—उपद्रष्टा—समीप राहून पाहणारा—अनुमन्ता—अनुमोदन दे-
 णारा,—च—आणि—भर्ता—भरण-पोषण करणारा—भोक्ता—भोग घेणारा,—
 महेश्वर.—सर्व ईश्वराचाहि ईश्वर,—परमात्मा इति च अपि—परमात्मा असेंहि
 पण—उक्तः—बोललेला—अस्मिन् देहे—या देहांत—परः पुरुष.— पर
 पुरुष आहे. २२.

तस्यैव पुनः साक्षाच्चिदेतः क्रियते— उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमन्यापृतो
 यथाविगजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तदस्थोऽन्योऽन्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋत्विग्यजमा-
 नव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वन्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्य-
 करणाणां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टार-
 स्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽ-
 गी. भा. १२०

न्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव पुनः साक्षात् निर्देशः क्रियते—त्या प्रवृत्त मोक्षसाधनभूत ज्ञानाचाच 'उपद्रष्टा' या श्लोकात साक्षात् निर्देश केला जातो—उपद्रष्टा-समीपस्थ सन् द्रष्टा—उपद्रष्टा म्ह० समीप स्थित होऊन पाहणारा, (तथापि लौकिक द्रष्ट्याप्रमाणे हा द्रष्टाहि आपल्या व्यापाराने विशिष्ट असेल व त्यामुळे त्याच्या निष्क्रियत्वाशी विरोध येईल, अशी आशका घेऊन सांगतात—) —स्वयं अव्यापृत—व स्वत अव्यापृत—काहाच व्यापार—हालचाल न करणारा [स्वत च्या व्यापारवाचून केवळ सानिध्य हेच द्रष्टृत्व आहे तेच दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात—]—यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु अव्यापृतः यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तटस्थः अन्यः—ज्याप्रमाणे ऋत्विक् व यजमान यज्ञकर्मांमध्ये व्यापृत असतांना स्वत अव्यापृत पण यज्ञविद्येमध्ये कुशल असा, ऋत्विक् व यजमान यांच्या व्यापारातील गुण व दोष यांचा द्रष्टा-गुणदोष पाहणारा असा, दुसरा एक तटस्थ-ब्रह्मा असतो—तद्वत् कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृत अन्य विलक्षणः तेषां सव्यापाराणां कार्यकरणानां सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा—त्याप्रमाणे शरीर व इद्रिये व्यापार करीत असतांना स्वत काही व्यापार न करणारा त्याहून अगदा निराळा-अगदी विलक्षण, असा त्या व्यापारयुक्त कार्यकरणाचा सामाप्याने-समापतेने-अगदा जवळ राहून द्रष्टा-पाहणारा-तो उपद्रष्टा (उपद्रष्टा या शब्दाचा दुसरा अर्थ—) —अथवा देह चक्षुः मनोबुद्ध्यात्मान द्रष्टार—देह, चक्षु, मन, बुद्धि व आत्मा हे द्रष्टे आहेत—तेषां वाह्यद्रष्टा देह—त्यातील बाह्य द्रष्टा देह आहे—तत आरभ्य आन्तरतम च प्रत्यक्ष-समीप आत्मा द्रष्टा स्यात्—त्या देहापासून आरभ करून सगळ्याच्या अतिशय आत व प्रत्यक्ष म्ह० समीप असलेला जो आत्मा तो द्रष्टा आहे ['उपद्रष्टा' यातील 'उप' या उपसर्गाचा सामीप्य हा अर्थ आहे त्यामुळे त्या उपसर्गाला प्रत्यक्ष अर्थत्व आहे म्ह० त्याचा 'प्रत्यक्ष' हा अर्थ आहे कारण त्यांतच सामीप्याचे पर्यवसान होते याप्रमाणे प्रत्यक्ष-आत्मा व तोच द्रष्टा-म्हणून उपद्रष्टा म्ह० सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा असा याचा भावार्थ हाच अर्थ अधिक व्यक्त करितात—]—यतः परः अन्तरद्रष्टा नास्ति स अतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् उपद्रष्टा स्यात्—ज्याहून दुसरा आतील द्रष्टा नाही, तो अतिशय सामीप्याने द्रष्टृत्वामुळे-अतिशय समीप राहून पहात असल्यामुळे उपद्रष्टा आहे—चा यज्ञोपद्रष्टृयत् सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा—किरा यज्ञाच्या उपद्रष्ट्याप्रमाणे गवांना विषय करीत असल्यामुळे उपद्रष्टा [ज्याप्रमाणे यजमान व ऋत्विक् यांच्या यज्ञकर्मांतील गुण किंवा दोष यांचा समीप बगून पाहणारा सर्वयज्ञकुशल विद्वान् मर्षे जाणतो त्याप्रमाणे हा चिन्माप्रत्यक्षमाय आत्मा सर्व पाहतो म्हणून उपद्रष्टा होय.]

अनुमन्ता धानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोपस्तकर्ताऽनुमन्ता च ।
अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते
तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्य-
नुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमि-
त्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽमेत्युच्यते ।
भोक्ताऽभ्युपगच्छत्येवचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः मुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषय
विषयार्थतन्यात्मप्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽमोच्यते ॥

भाष्यार्थ—(आता ' अनुमन्ता च ' याचें व्याख्यान करितात-)—अनुमन्ता च
—कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोपः अनुमोदनं-अनुमनन-तत्कर्ता अनुमन्ता च
—आणि अनुमन्ता—जें स्वत व्यापार करणारे अमनात ते तो तो व्यापार करीत अ-
सताना ज्या त्याच्या क्रिया लाविण्या परितोप व्यक्त करणें हच अनुमोदन-अनुमनन हांय.
तें करणारा हच अनुमन्ता होय (याचेंच दुसरे व्याख्यान-)—अथवा अनुमन्ता-
कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयं अप्रवृत्तः अपि प्रवृत्त इव तदनुकूल विभाव्यते
तेन अनुमन्ता—किंवा अनुमन्ता म्ह० शरीरेन्द्रियाध्या प्रवृत्तामध्ये म्ह० त्याची प्रवृत्ति
सुह असताना क्षेत्रज्ञ-आत्मा स्वत अप्रवृत्त अमला तरी जणुंकाय स्वत प्रवृत्त झाल्याप्रमाणेच त्या प्रवृत्ताला अनुकूल असल्याप्रमाणें प्रतीत होती. म्हणून अनुमन्ता.
(याचाच आणत्या एक अर्थ-)—अथवा स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् तत्साक्षिभूत-
कदाचित् अपि न निवारयति इति अनुमन्ता—किंवा आपापच्या व्यापारा
मध्ये प्रवृत्त झालेव्याना त्याचा साक्षिभूत आत्मा केव्हाहि निवारीत नाही, त्याचें निवा-
रण करीत नाही, म्हणून अनुमन्ता.—भर्ता-भरणं नाम—' भर्ता ' भरण म्हणजे
—निमित्तभूतेन चैतन्यात्मपारार्थ्येन संहतानां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां चैत-
न्याभासानां यत् स्वरूपधारणं तत् चैतन्यात्मकृतं एव—निमित्तभूत अशा
चैतन्यात्मपरार्थत्वानें सघान पावलेल्या-देह, इन्द्रिये, मन व बुद्धि-याच्या चैतन्याभासाचें
जें स्वरूपधारण तें चैतन्यआत्मकृतच आहे.—इति आत्मा भर्ता इति उच्यते—
म्हणून आत्मा ' भर्ता ' आहे, असे म्हण्टले जातें [देह, इन्द्रिये, मन व बुद्धि हा सर्व
चैतन्य-आत्म्यासाठीं प्रवृत्त होणारां आहेत ता सर्व त्याच्या भोगावपर्गासाठींच म्ह० भोग
व भोग सामाठाच प्रवृत्त होणारी आहेत चैतन्य आत्म्याचा अर्थ-प्रयोजन माध्या-
साठाच म्ह० त्या निमित्तानेंच ता परस्पर मंघात पावतात, म्ह० एकरूप होतात.
त्याच्यामध्ये चैतन्याभास व्यक्त होतो. याप्रमाणें चैतन्याच्या आभासानें युक्त असलेल्या
त्या देहेन्द्रियाचें जें स्वरूपधारण त चैतन्यात्म्यानुद्धेच होय. म्हणून त्याला ' भर्ता ' असे

१ रक्षकवार ' भर्ता ' म्ह० प्रकृताच्या गुणात भर घालणारा, असा अर्थ करितान. पण
तो कोणत्या शास्त्राप्रमाणें ? साख्याप्रमाणें का वेदान्ताप्रमाणें ? पण त्यातील कोणत्याच शा-
स्त्राप्रमाणें तें बरोबर नाही.

म्हटले आहे.—भोक्ता—आत्मा भोक्ता आहे. (पण त्याला भोक्ता असे म्हटल्यास तो क्रियावान् आहे, असे म्हणावे लागते, म्हणून 'भोगः चिदवसानता'—चैतन्यात पर्य-
वसान पावणें हाच भोग आहे, या न्यायानें त्याचें स्पष्टीकरण करितात—) —अग्न्यु-
ष्णवत् नित्यचैतन्यस्वरूपेण—अग्नीच्या उष्णत्वाप्रमाणे नित्यचैतन्यस्वरूपानें
भोक्ता म्हणजे—बुद्धे. सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषया-
चैतन्यात्मग्रस्ता. इव जायमानाः विभक्ताः विभाव्यन्ते—बुद्धीचे सुखदुःख-
मोहात्मक प्रत्यय सर्वविषयाविषयांचे ह्य०सर्व विषयाचे सुख-दुःख मोहरूप प्रत्यय चैतन्य-
आत्म्याकडून प्राप्तले गेलेले असे उत्पन्न होणारे, अगदी पृथक् पृथक् प्रतीत होतात.—
इति आत्मा भोक्ता उच्यते—म्हणून आत्मा भोक्ता म्हटला जातो. [बुद्धीचे सर्व
विषयानुभव आत्मचैतन्यानें व्याप्त, असेच उत्पन्न होत असलेले दिसतात. कारण
चैतन्याच्या व्याप्तीवाचून त्याचा अनुभवच संभवत नाही, म्हणून आत्म्याला
भोक्ता म्हटले आहे.

महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां
बुद्ध्यन्तानां प्रत्यागात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति
परमात्मा सोऽन्तः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः ध्रुतौ । वासावस्मिन्देहे
पुरुषः परोऽव्यक्तात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति यो वक्ष्यमाणः
'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(आता पुढील विशेषण घेऊन त्याचें व्याख्यान—) —महेश्वरः—सर्वात्म-
त्वात् च स्वतंत्रत्वात् च महान् ईश्वर. इति महेश्वरः—आत्मा महेश्वर आहे.
त्याला सर्वात्मत्व असल्यामुळे व स्वतंत्रत्व असल्यामुळे व तो महान् ईश्वर—ईश्वरांचाहि ईश्वर
आहे, म्हणून महेश्वर होय.—परमात्मा—तो परमात्मा आहे. (त्याच्या परमात्म-
त्वाचेंच उपपादन—) —देहादीनां बुद्ध्यन्तानां अविद्यया प्रत्यागात्मत्वेन क-
ल्पितानां परमः उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मा इति परमात्मा—देहापा-
सून बुद्धीपर्यंत अविद्येनें प्रत्यागात्मत्वानें कल्पिलेल्या—देहादिवुद्ध्यन्त पदार्थांतल परम-
प्रकृत—सर्वोत्तम 'उपद्रष्टा' इत्यादि लक्षणाचा—उपद्रष्टृत्वादि—स्वरूपाचा आत्मा म्हणून तो
परमात्मा—'सः अन्तः परमात्मा' इति अनेन शब्देन च अपि उक्त.—कथितः
ध्रुतौ—'स अन्त परमात्मा' अशा शब्दानेंहि ध्रुतौ उक्त आहे. तोच ध्रुतौ 'अन्तः
परमात्मा' म्हणून सांगितलेला आहे. (तो कोठे तरा दूर—आत्म्याहून निराळा
कोणी तरा असेल या शंकेचे समाधान प्रश्नद्वारा करितात—) —असौ ह्य-
अस्मिन् देहे परः पुरुषः—तो कोठे आहे ? या देहात पर-श्रेष्ठ पुरुष आहे.
(कोणाहून पर ? उत्तर—) —अव्यक्तान् (परः)—अव्यक्ताहून पर-श्रेष्ठ (याविषयी
पुढील वाक्याचे आनुवृत्त्य दारावितान—) —'उत्तमः पुरुष त्वन्यः परमात्मे-
त्युदाहृतः' इति य. वक्ष्यमाण—'पण परमात्मा म्हणून म्हटलेला, उत्तम पुरुष या
अर-अश्वर पुरुषाहून निराळा आहे 'या वाक्यानें पुढे पंधराव्या अध्यायान जो सांगितला

जाणारा [तो या देहातील पर पुरुष आहे.]—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति उप-
न्यस्तः च व्याख्याय उपसंहृतः—त्याचप्रमाणे 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'—क्षेत्रज्ञादि
मलाच जाण, असा ज्याचा उपन्यास केलेला असून व व्याख्यान करून उपसंहार केला
गेलेला तोच पर पुरुष होय. २२.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—एवं—या प्रकारे—पुरुषं—पुरुषाला—च—व—
गुणैः सह प्रकृतिं—गुणांसह प्रकृतीला—वेत्ति—जाणतो—स.—तो—सर्वथा
वर्तमान. अपि—कसाही जरी वागत असला तरी—भूयः—पुनरपि—न अभि-
जायते—उत्पन्न होत नाही. जन्म घेत नाही. २३

तमेवं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षाद्ब्रह्मिति
प्रकृति च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभावमापादितान्
विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहा-
न्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ अपिशब्दात्किमु चकृत्यं
स्ववृत्तस्थो न जायत इत्याभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—तं एवं यथोक्तलक्षणं आत्मानं—त्या अशा प्रकारच्या—वर सांगित-
लेल्या स्वरूपाच्या आत्म्याला—यः एवं यथोक्तप्रकारेण पुरुषं साक्षात् अहं इति
वेत्ति—जो वर सांगितलेल्या प्रकाराने म्ह० जीव—ईश्वर इत्यादि सर्व विनल्पाच्या अधि-
ष्ठानत्वाने पुरुषाला साक्षात् 'मी' अशा प्रकारे जाणतो—च यथोक्तां अविद्याल-

१ पण रहस्यकार २१ व २२-२३ या श्लोकाचा सवध असा "लावितात—
" प्रकृति व पुरुष यांच्या परस्परसंबंधाच व भेदाचे हे वर्णन साख्यशास्त्रातले
आहे. " (हे म्हणजे सर्वथा निराधार आहे.) " आता त्यापैकी पुरुषाला वेदान्ता पर-
मात्मा म्हणतात, असे सांगून साख्य व वेदान्त यांचा जोड घालतात व तसे केले म्ह०
प्रकृतिपुरुषाविवेक व क्षेत्रक्षेत्रज्ञाविवेक यांचा पुरी एकवाक्यता होत " पण हा अशा जोड
घालण्याचे कारण काय ? भगवान् अजुनाला परम पुरुषार्थाने साधन सागावपास प्रकृत
ज्ञाने आहेत का, साख्य व वेदान्त यांचा जोड घालावपास तयार झाले आहेत ? प्रकृति
व पुरुष या शब्दावरूनच अशा अमत्कल्पना करणे केव्हाहि युक्त नव्हे. प्रकृति व पुरुष
म्ह० माया व मायावी किंवा अनात्मा व आत्माच आहे आणि क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ म्ह० प्रकृति
—माया व सोपाधिक-निगपाधिक ईश्वर. अर्थात् केवळ शब्दामासामुळे घाबरून जाऊन 'म-
गवान् साख्य व वेदान्त यांचा एकवाक्यताच करित आहेत ' इतका अज्ञानान्त सागावपास
तयार होणे अनुचित होय. गातेतल तत्त्वोपदेश केवळ उपनिषदानाच धरून आहे, हे
आम्ही पुन. एकदा सांगून देणों.

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—केचित्—काहीं योगी—आत्मानं—प्रत्यगात्म्याला—आत्मनि—बुद्धीत—ध्यानेन—ध्यानाने—आत्मना—ध्यानाने सुसंस्कृत झालेल्या अन्त-करणाने—पश्यन्ति—पाहतात—अन्ये—दुसरे—सांख्येन योगेन—सारय योगाने—च—आणि—अपरे—दुसरे कित्यक—कर्मयोगेन—ईश्वरार्पण बुद्धाने केलेल्या कर्मानुष्ठानाने—(पश्यन्ति)—त्याला पाहतात २४

अत्राऽऽत्मदर्शन उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—ध्यानेन ध्यान नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्य श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसहस्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितयैका प्रतया थाचिन्तन तद्ग्यानम् । तथा ध्यायतीव चको ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादानात्तल्लघारावत्सततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यान तेन ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्त करणेन केचिद्योगिन । अन्ये सांख्येन योगेन साख्य नाम—इमे सत्त्वरजस्तमासि गुणा मया दृश्या अह तेभ्योऽन्यस्तद्वापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेव सारयो योग स्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तते । कर्मयोगेन कर्मैव योग इश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीय मान घटनरूप योगार्थत्वाद्योग उच्यते गुणत । तेन सत्त्वद्युद्धिज्ञानोत्पात्तिद्वारेण चापरे॥

भाष्यार्थ—अत्र आत्मदर्शने इमे ध्यानादय. उपायविकल्पा उच्यन्ते—आता या आत्मदर्शनाविषयी हे ध्यानादिक उपायविकल्प—निरनिराले उपाय सांगिते जातात—ध्यानेन—ध्यानं नाम शब्दादिभ्य विषयेभ्य. श्रोत्रादीनि करणानि मनसि उपसहस्य—ध्यानाने—ध्यान म्हणजे ? (उत्तर—) शब्दादि विष यापासून श्रोत्रादि इंद्रियाचा मनामध्य उपसहार करून—च मन. प्रत्यक् चेतयितरि एकाप्रतया यत् चिन्तन तत् ध्यान—व मनाचा प्रत्यगात्म्यामध्ये एकाप्रतेने उपसहार करून प्रत्यक् चेतयिता जो आत्मा त्याच्याविषयीचें जें चिंतन करणें तें ध्यान होय (त चिंतनच दृष्टान्ताने स्पष्ट करितात—)—तथा एक ध्यायति इव पृथिवी ध्यायति इव पर्वता ध्यायन्ति इव—इति उपमोपादानात्—या विवरित ध्यानाच्या अनुरोधानं ' वगळा जणु काय ध्यान करतो आहे पृथिवी जणु काय ध्यान करात आहे पर्वत जणु काय ध्यान करीत आहेत' अशा उपमार्थे प्रहण केले जात अस त्यामुळ—तैलधारावत् सतत अविच्छिन्न. प्रत्यय ध्यान—तेलाच्या धारे प्रमाणें सतत—अविच्छिन्न प्रत्यय हेंच ध्यान होय—तेन ध्यानेन केचित्—योगिन

शास्त्र बंगरे म्हटले आहे या मूव गोष्टाचा विचार केला असता गातेला वेगान्त व साख्य दशा याची तिचडी बाविण्याचा रहस्यवारांना जो प्रयत्न केला आहे, तो सर्वथा अनुपपन्न आहे, हे कोणाच्याहि लक्षात येईल

आत्मानि-बुद्धो आत्मानं-प्रत्यकचेतनं आत्मना ध्यानसंस्कृतेन अन्तः
 करणेन पश्यन्ति—त्या ध्यानानें कित्येक योगा-ध्याया-ध्यान करणारे उत्तमाधिकारी
 आत्म्यामध्य म्ह० मुद्रात आत्म्याला-प्रत्यक् चेतनाला परमात्मत्वाने आत्म्यानें म्ह० ध्यानानें
 संस्कृत झालेल्या अन्त करणानें पाहतात —अन्ये सांख्येन योगेन—दुसरे काहा
 मध्यमाधिकारी साख्य योगान, —सारय नाम—पण साख्य म्हणजे काय?(उत्तर—)
 इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या.—हे सत्त्व, रज व तम गुण मजकडून
 दृश्य-पाहिले जाण्यास योग्य आहेत—अह तेभ्य अन्य तद्वापार साक्षिभूतः
 नित्य गुणाविलक्षण. आत्मा इति चिन्तन—मी त्या गुणाहून अन्य, त्याच्या
 व्यापाराचा साक्षिभूत, नित्य, गुणाहून अगदी विलक्षण स्वभावाचा आत्मा आहे, असें
 चितन करण,—एष सांख्यः योग. तेन पश्यन्ति आत्मान आत्मना इति
 वर्तते—हा साख्ययोग होय या सारययोगानें ' प्रलगात्म्याला मुसस्टृत अन्त -
 करणान पाहतात, ' अशा मार्गाळ पदाचा अनुगर्त होते [साख्य म्ह० विचारजन्य
 ज्ञान, तेंच ज्ञान आत्मसाक्षात्काराला हेतु असल्यामुळ यागासारख आहे, म्हणून
 योग हाय आता अधम अधिकाऱ्याच साधन सागतात-]—कर्मयोगेन-कर्म एव
 योग ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमान घटनरूप योगार्थत्वात् योग. गुण
 त. उच्यते—कमयागानें-कम हाच योग-ईश्वरापणबुद्धान अनुष्ठान केल जाणारें प्रयत्न
 रूप-वृत्तिरूप-कर्म, तच योगासाठा असल्यामुळ 'योग' अस गुणत-गौणवृत्तीन म्हटलें
 जातें [चित्तैकाग्र्य हा मुख्य याग होय चित्तगुद्धीला कारण होणारें कर्म, त्या चित्त
 काग्र्यरूप योगासाठा असल्यामुळें गौणवृत्तान 'योग' होय]—च अपरे तेन
 सत्त्वशुद्धि ज्ञान प्राप्तिद्वारेण (आत्मानं पश्यन्ति)—आणि दुसरे-अधम अ
 धिकारी त्या कर्मयोगानें चित्तशुद्धि ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा आत्म्याला पाहतात २४

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ययार्थ—तु—पण—एवं—वर सांगितल्या प्रकारातील एकाहि प्रकारानें—
 अजानन्त —आत्म्याला न जाणणारे—अन्ये—दुसरे काहा साधक—अन्येभ्य.—
 दुसऱ्या आचार्यांपासून—श्रुत्वा—याचेंच चितन करा, असें ऐकून—उपासते—
 श्रद्धेनें उपासना करतात —ते श्रुतिपरायणा. अपि—ते श्रवणपरायण असलेले
 साधकहि—ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्ताच श्रवण हेंच परम साधन आहे ते मुद्रा—मृत्युं
 —मृत्युयुक्त ससारास—अतितरन्ति एव च—उलघून जातातच २५

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ " काही लोक आपण होऊनच आपल्या ठाया ध्यानान
 आत्म्याला पाहतात," असा करतात पण 'आपण होऊनच व आपल्या ठाया'क्षणने काय त
 कळत नाही तेंच आचार्यांचें भाष्य पहा, म्हणव सानें कोणन व पितळ कोणता याची
 पराक्षा लागलाच होईल

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य
 आचार्येभ्य श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्त्वा उपासते श्रद्धाणा सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चा
 तितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्यु मृत्युयुक्तं ससारमित्यतत् । श्रुतिपरायणा श्रुति श्रवण
 परमयन गमन मोक्षमार्गप्रवृत्तौ पर साधन येषां ते श्रुतिपरायणा केवलपरोपदेशप्र
 माणा स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्राय । किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवे
 किनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्राय ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—अन्ये तु इति—‘अन्ये तु०’ या श्लोकाने अत्यंत अधम अधि-
 कान्याची मोक्षमार्गांत कशी प्रवृत्ति होत त सागतात—अन्ये तु एषु विकल्पेषु
 अन्यतरेण अपि एव—यथोक्त आत्मानं अजानन्तः—पण दुसरे—अत्यंत अधमा
 धिकारी या पूर्वोक्त विकल्पांतात एकाहि उपायाने साप्रमाण पूर्वोक्त आत्म्याला न जाण
 पारे—अन्येभ्यः—आचार्येभ्यः श्रुत्वा—अन्यापासून म्ह० आचार्यापासून उपा-
 याचे श्रवण करून—इद एव चिन्तयत इति उक्ताः—‘याचेच चिन्तन करा,
 असे सांगितले गेलेले—उपासते—श्रद्धाणा सन्तः चिन्तयन्ति—उपासना
 करितात—अतिशय श्रद्धावान् होःसाते चिंतन करितात—ते अपि च अति
 तरन्ति एव—अतिक्रामन्ति एव—तेमुद्धा अतितरण—उद्धरण करितातच
 (कोणाचे ? उत्तर—)—मृत्युं—मृत्युयुक्तं संसारं इति एतत्—मृत्यूला म्ह०
 मृत्युयुक्त ससाराला, असा याचा भावाय मृत्युयुक्त ससाराला उद्धरण, त्याचे अतिक्रमण
 हात नाहा पण ते मुख्य अधिकारा नव्हेत, असे सुचवितात—]—श्रुतिपरायणा
 श्रुति—श्रवण परं अयन—गमनं येषां मोक्षमार्गप्राप्तौ पर साधनं येषां
 ते श्रुतिपरायणा—श्रुतिपरायण—श्रुति म्ह० श्रवण तच धेष्ट अयन—गमन ज्याच्या
 मोक्षमार्गप्रवृत्तातात श्रद्ध साधन आहे—श्रवण हेंच ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्ताचे धेष्ट सा
 धन आहे त श्रुतिपरायण होत—केवलपरोपदेशप्रमाणा स्वयं विवेकरहि
 ता इति अभिप्राय—केवल परापदेशालाच प्रमाण मानणारे स्वतं विवेकरहित
 असा याचा भावाय (‘तेऽपि’तेहि येथाल ‘अपि’शब्दाने सूचित होणारा अध सां-
 गतात—)—प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनः मृत्यु अतितरन्ति इति किमु
 वक्तव्यं इति अभिप्राय—मग प्रमाणाविषया स्वतंत्र असलेले विवेकी—प्रमाणकुशल
 मृत्यूच उद्धरण करितात, हें काय सांगाव, असा याचा आशय २५

१ या दोन श्लोकावरताळ टांपंत रहस्यकार म्हणतात—“पातत्रल योगाप्रमाणे
 ध्यान, सारथ्यमागाप्रमाणे शानोत्तर कमसन्ध्याम, व कमयोगमागाप्रमाणे निष्कामपुद्गेने इध-
 रापणपूर्वक कर्म करण” वगैरे हें म्हणणें उगाच काहा तरा आहे ध्यान पात-
 त्रल योगाप्रमाणेच आहे, व शानमाग, मन्ध्याममाग, भक्तिमाग, याप्रमाणे ध्यान नाहीं,
 याविषया प्रमाण काय ? वा शानमागा, मन्ध्यास्ता, भक्तिमागा इथराचे ध्यान करूं शकतच
 नाहात, अमा काहा रहस्यकाराचा अनुभव आहे ? त फरदा म्हणतात—“पातत्रलयोग

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा—यावत् किञ्चित्—जेवढे काहीं
—स्थावरजंगमं—अचर किंवा चर—सत्त्वं—प्राणिजात—संजायते—उत्पन्न
होते—तत्—तें सर्व तूं—क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या
संयोगापासून होते, असे—विद्धि—जाण. २६.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं तत्कस्माद्देतो-
रिति तद्वेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—यावदात्किञ्चित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु
किमविशेषेणेत्याह स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्यं
विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः । न तावद्-
उज्ज्वेद घटस्यावयवसंक्षेपद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवत्याकाश-
वग्निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणस्तन्नुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारण-
भावानभ्युपगमादिति ॥

मार्गं भगवद्गतेस समत आहे किंवा पातजल मूने भगवद्गतेच्या पूर्वाचा आहेत, असें हि
म्हणता येत नाहीं.” (गी. र. ५२६) व येथे त्याच्या विरुद्ध ‘पातजलयोगाप्रमाणे ध्यान’
असें म्हणतात. पातजल योग जर गीतेला समतच नाहीं, तर त्या योगाप्रमाणे गीता ध्यान
हा मोक्ष मिळविण्याचा मार्ग कसा सांगते ? तसेंच ‘ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास व निष्काम बुद्धीनें
परमेश्वरार्पणपूर्वक कर्म करणे’ हे मार्ग कशाचे ? अवनरणाप्रमाणे पाहिल्यास ते मोक्षाचे
मार्ग आहेत, असे ठरते. कारण अवतरणात त्यानीं ‘देहातील परमेश्वराचे हें ज्ञान संपादन
करून मोक्ष मिळविण्याचे मार्ग कोणते हें सांगतात ’ असें म्हटलें आहे. पण पुढे टीपेंत
“असे आत्मज्ञानाचे निरनिराळे मार्ग या दोन श्लोकान सांगितले आहेत. कोणत्याहि मार्गांनें
गेलें तरी असेर भगवतांनें ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो ” असें ते म्हणतात. तेव्हा ध्यान,
ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग हे मोक्षाचे मार्ग कीं आत्मज्ञानाचे ? “ यातील कोणत्याहि
मार्गांनें गेलें तरी असेर भगवतांचे ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो ” हें नाम्हाळाहि अशतः
कवूल आहे. अशतः म्हणण्याचें कारण, त्यानहि ध्यान अन्नरग, साख्ययोग त्याच्याहून बहि-
रग, कर्मयोग त्याहून बहिरग व दुसऱ्यापासून येरून साधनानुष्ठान करणे, त्याहून बहिरग
आहे व तीं क्रमाने अधम, मध, मध्यम व उत्तम अधिकाऱ्यामाठीं आहेत, हा वेदान्त-
सिद्धान्त आहे यास्तव ते सर्व भगवद्गज्ञानाचे एकमानख्याच योग्यतेनें उपाय आहेत, असें
म्हणता येत नाहा. तथापि ‘ते सर्व ज्ञानाचे उपाय आहेत’ हें कवूल आहे पण त्यांना ज्ञाना-
नाचे उपाय मानिल्यावर ‘ज्ञानोत्तर संन्यास’ वगैरे जें म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? तथेंच
“ तथापि लोकसप्रदृष्ट्या कर्मयोग श्रेष्ठ असा जो पूर्वी सिद्धान्त केला आहे तो यामुळे
बाधित होत नाहीं, ” हें म्हणणें उपपन्न कसे होते ? लोकसप्रदृष्ट्या कर्मयोगाच्या श्रेष्ठ-
त्वाचा किंवा अश्रेष्ठत्वाचा येथें प्रसंग काय आहे ?

भाष्यार्थ—क्षेत्रज्ञ-ईश्वर एकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं 'यज्ज्ञात्वा-
मृतमश्नुते' इति उक्तं—क्षेत्रज्ञ व इश्वर याच्या एकत्वाविषयीचें ज्ञान मोक्षाचें सा-
धन आहे, असें 'जें जाणून मोक्ष मिळतो' (१३.१२) या वचनानें सांगितलें—
तत् कस्मात् हेतो इति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—तं कोणत्या
कारणानें असें कोणी विचाराल म्हणून त्याचा हेतु प्रदर्शित करण्यासाठी 'यावत्'
हा श्लोक आरभिला जातो [सर्वप्राणिजाताचा उत्पत्ति क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या सबधा
मुळें होते त्यामुळ क्षेत्रज्ञरूप परमात्म्याहून निराळ्या प्राणिसमूहाचा अभावच आहे.
यास्तव ऐक्यज्ञानानेंच मुक्ति होते, असें सांगण्यासाठी हा श्लोक आहे—]—यावत् यत्
किंचित् सत्त्वं-वस्तु सजायते-समुत्पद्यते—जेवढे म्हणून सत्त्व-वस्तु-पदार्थ
-जन्मास येतो-उत्पन्न होतो—किं अविशेषेण इति आह—काय अविशेषाने-
काहा विशेष न ठेवता सर्वच वस्तु, असें कोणी विचारील म्हणून भगवान् सांगतात—
स्थावरजङ्गमं-स्थावरं जङ्गम च—स्थावर-जगम सत्त्व-वृक्षादि स्थावर व मनु-
ष्यादि जगम प्राणा यातील जें जें सत्त्व उत्पन्न होतें—तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगात्
जायते इति विद्धि—तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या सयोगापासून उत्पन्न होतें,
असें तू जाण—हे भरतर्षभ एवं जानीहि—हे भरतधेष्टा ! याप्रमाणें तू समज
(या उक्त क्षेत्रक्षेत्रज्ञसववावर आक्षेप-)—अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो. संयोग क-
पुन अभिप्रेत—हा क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा संयोग कोणता अभिप्रेत आहे ? (क्षेत्र
ज्ञाचा क्षेत्राशा कोणता सबध आहे, संयोग कीं समवाय ? यातील पहिल्या संयोगसब-
धाचें निरसन-)—घटस्य रज्ज्वा इव अवयवसंश्लेषद्वारक संबन्धविशेष-
संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य न तावत् संभवति—घटाचा रज्जुशी-दोरीशी
जसा अवयवाचा परस्पर सश्लेष होऊन त्याच्या द्वारा एक प्रकारचा सबधरूप संयोग
होता तसा क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्राशी अवयवसश्लेषद्वारा सबध तर होऊच शकत नाही—
आकाशावत् निरवयवत्वात्—कारण आत्म्याला-क्षेत्रज्ञाला आकाशाप्रमाणें निरवयव
वत्त्व आहे (सावयव पदार्थांचाच संयोग होतो निरवयव पदार्थांचा संयोग संभवत
नाहीं आत्मा आकाशाप्रमाणें निरवयव आहे त्यामुळें त्याचा क्षेत्रज्ञाचा संयोग संभवत
नाहीं तसाच त्याचा समवायसंबन्ध संभवत नाही, असें सांगतात-)—तन्तुपटयो
इव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो समवायलक्षण. अपि न—तनु व पट यांच्या समवायसबधा
प्रमाणें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा समवायरूप सबधहि संभवत नाही—कार्यकारणभा-
वानभ्युपगमात्—कारण-तनु कारण व पट काय, याप्रमाणें क्षेत्रज्ञ कारण व क्षेत्र
कार्य असा त्यांचा कार्यकारणभाव स्वीकारलेला नाही—इति (उच्यते)—असा
आक्षेप ध्याल तर त्याचें समाधान नागितलें जातें—असा सबध [क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या
सयोगापासून सब स्थावर त्रंगमप्राणिजात उत्पन्न होत, अस भगवान् येथें सांगतात. पण
तो सबध कोणता ? संयोग कीं समवाय ? समवाय पदार्थांचा संयोग होतो, पण क्षेत्रज्ञ
निरवयव आहे. कार्य व कारण यांचाच समवाय सबध असतो. पण क्षेत्रज्ञ क्षेत्राचें

कारण आहे, असें तुम्ही मानीत नाहीं त्यामुळे क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग संभवत नाही, असा आक्षेप झाला असता त्याचें समाधान सांगतात—]

उच्यते, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्दर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद्ध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः ॥

भाष्यार्थ—उच्यते—त्याचा वास्तविक संबंध जरी याप्रमाणें शक्य नसला तरी आध्यासिक सबंध संभवतो, असें सांगितलें जातें—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भिन्नस्वभावयोर्विषयविषयिणोः इतरेतरतद्दर्माध्यासलक्षणः** क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धन संयोगः—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा (पण तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ कशी आहेत ?) भिन्न स्वभावाची—ज्याचा स्वभाव—स्वरूप अगदा एकमेकांच्या विरुद्ध आहे, कारण त्यातील क्षेत्र विषय आहे व क्षेत्रज्ञ विषयी आहे, अशा त्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाचा परस्पर म्ह० क्षेत्राचा क्षेत्रज्ञावर व क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्रावर अध्यास होणें, त्याच्या वर्माचा परस्पर राच्या धर्मावर अध्यास होणें, असा हा अध्याससंयोग संभवतो [क्षेत्रज्ञाच्या चैतन्याचा क्षेत्रावर व क्षेत्रज्ञाच्या जात्यादिकाचा क्षेत्रज्ञावर आरोप होतो त्याचें कारण—] क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या स्वरूपाच्या विवेकाचा अभाव, हेंच ज्याचें कारण आहे, अशा प्रकारचा इतरेतराध्याससंयोग संभवतो (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचें यथार्थस्वरूप न कळणें, हेंच त्याच्या अध्यासाचें कारण आहे. याविषयी दृष्टान्त—)—**रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात्** अध्यासोपितसर्परजतादिसंयोगवत्—रज्जु, शुक्तिका इत्यादिकांच्या स्वरूपाचें विवेकज्ञान नसणें, या कारणानें अध्यासोपित सर्प, रजत इत्यादिकांचा रज्ज्वादिकांशा संयोग जसा होतो, तसा क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा आध्यासिक संयोग संभवतो. [या उक्त सबंधाचा उपसंहार करितात—]**सः अयं अध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः**—तो हा अध्यासस्वरूप क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग मिथ्याज्ञानलक्षण आहे.

यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपाक्षेत्रान्मुद्गादिवेपीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं क्षेत्रं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिमित्तहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेवसदिवाचभासत इत्येव निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्पददर्शनविशेषादपगच्छति मिथ्याज्ञानं । तस्य जन्महतोरपगमात् 'यं पृथं चेत्ति पुरप प्रकृतिं च गुणं सह' इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(त्या मिथ्या अज्ञानाची निवृत्ति कशा होते ? उत्तर—)—**यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं मुञ्जात् इपीकां इय प्राग्दर्शितरूपात् क्षेत्रात् यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य—** 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणु' गी भा १२३

—जो हा प्राणांतील विज्ञानमय, या त्वंपदार्थविषय शास्त्राला अनुसरून विवेकज्ञान संपादन करून म्ह० क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या लक्षणाचा जो भेद तत्परिज्ञानपूर्वक-म्ह० अर्थात शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे स्वरूप अगदी एकमेकांच्या विरुद्ध आहे, असे विवेकज्ञान संपादन करून मुञ्जातृणातील जर्शा वाडी त्याप्रमाणे पूर्वी प्रदर्शित केलेल्या म्ह० महाभूतापासून घृतीपर्यंत सांगितलेल्या क्षेत्राहून उपद्रष्टा, अनुमन्ता इत्यादि पूर्वोक्त लक्षणाच्या क्षेत्रज्ञाला अगदी पृथक् करून—'न सत् तन्नासत् उच्यते' इति अनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति—'ते सत्सिद्धि नाही व असत्सिद्धि नाही,'असे म्हटले जाते. या वाक्याने सर्व उपाधिविशेषरहित असे ज्ञेय ब्रह्म स्वरूपाने जो जाणतो, अशा ज्ञेय ब्रह्माचा 'मीच तें' असा जो अनुभव घेतो [म्ह० शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे विवेकज्ञान संपादन करून पूर्वोक्त क्षेत्राहून क्षेत्रज्ञ अगदी पृथक् आहे हें जाणून तेच सर्वोपाधिशून्य ज्ञेय ब्रह्म मी आहे असा जो अनुभव घेतो, त्याच प्रमाणे—]—क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्ति-स्वप्नद्रष्टवस्तु-गन्धर्वनगरवत् असत् एव सत् इव अवभासते इति एवं निश्चितविज्ञानः यः—व क्षेत्र मायेने निर्माण केलेला हत्ती, स्वप्नात पाहिलेली वस्तु, गंधर्वनगर इत्यादिकाप्रमाणे असत् असतानाच सत् असल्याप्रमाणे भासते—ते मिथ्या असतानाच सत् असल्यासारखे भासते, अशा प्रकारच्या निश्चित ज्ञानाने जो युक्त असतो—असे निश्चित ज्ञान ज्याला असते—तस्य मिथ्याज्ञानं यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति—त्याचे मिथ्याज्ञान पूर्वोक्त तत्त्वज्ञानाच्या विरोधामुळे—तत्त्वज्ञानाशी त्याचा विरोध असल्यामुळे—पार निघून जाते—तस्य जन्महेतोः अपगमात्—याप्रमाणे त्याच्या जन्माच्या निमित्ताचा क्षय होत असल्यामुळे—'यः एवं वोत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' इति अनेन—जो पुरुषाला व गुणासह प्रकृतीला याप्रमाणे जाणतो, (श्लो. २३, पृ. १५७) या वचनाने—विद्वान् न भूयः अभिजायते इति यत् उक्तं तत् उपपन्नं उक्तं—'विद्वान् पुन जन्म घेत नाही,'असे जे सांगितले आहे ते सर्वथा उपपन्न आहे [आत्मसाक्षात्काराने ज्याचे अज्ञान निवत झाले आहे, त्याच्या पुढील जन्माचे काही कारणच उरत नसल्यामुळे ज्ञानी पुन उत्पन्न होत नाही, असे जे वर सांगितले आहे, ते सर्वथा योग्य आहे.] २६.

न स भूयोऽभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारधीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः । जन्मकारण चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः । अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते ॥

भाष्यार्थ—'न स भूयोऽभिजायते' इति सम्यग्दर्शनफलं अविद्यादिसंसारधीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः—'तो पुनरपि उत्पन्न होत नाही' असे सम्यग्दर्शनाचे फल अविद्यादि म्ह० अनादि अनिर्वाच्य अज्ञान-मिथ्याज्ञान, त्याचा संस्कार, या संसारधीजाच्या निर्मृतीच्या द्वारा जन्माचा अभाव सांगितला. [जन्माचा अभाव हे फल सांगितले.]—च जन्मकारणं अविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः उक्तः—आणि जन्माचे कारण अविद्यानिमित्तक-म्ह० आध्यात्मिक क्षेत्रज्ञ-प-

ज्ञाचा सयोग सांगितला [क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोग हें जन्माचें कारण सांगितलें अर्थात् अज्ञान सर्व अनर्थाचें मूळ असल्यामुळे त्याची निवृत्ति करणारें सम्यग्ज्ञान सागणें उचित आहे, असे सांगतात-]—अत तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनं उक्तं अपि पुन. शब्दान्तरेण उच्यते—यास्तव त्या अविद्येचें निवर्तक—अज्ञानाचा निवृत्ति करणारें सम्यग्दर्शन जरा यापूर्वी वारवार सांगितलंल असलें तरी त्याचा विषय अतिशय सूक्ष्म असल्यामुळें पुन दुसऱ्या शब्दाना सांगतलें जात. [ज्ञानाचा विषय अतिसूक्ष्म असल्यामुळे त्याचच निरनिराळ्या शब्दानां पुन पुन प्रतिपादन केल्यानें मद अधिकाऱ्यांवर मोठा अनुग्रहच होत अमतो म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येऊ शकत नाही.]

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

अन्यथार्थ—य—जो—विनश्यत्सु—विनाश पावणाऱ्या—सर्वेषु भूतेषु—सर्व भूतामध्ये—सम तिष्ठन्तं—मम असलेल्या—अविनश्यन्तं—विनाश न पावणाऱ्या—परमेश्वर—परमेश्वराला—पश्यति—पाहता—स.—तो—पश्यति—यथार्थपणें पाहतो २७

सम निर्विशेष तिष्ठन्त स्थिति कुर्वन्त क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु क परमेश्वर देहन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वरस्त सर्वेषु भूतेषु सम तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति । त च परमेश्वरमविनश्यन्तामिति भूतानां परमेश्वरस्य ध्यात्यन्तर्वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथ सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणां भावविकारो मूल जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ता । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि घर्मणि घर्मा भवन्त्यतोऽन्यभाव-विकाराभावानुवादेन पूर्वभाविन सर्वे भावविकारा प्रतिपिद्धा भवन्ति सह कार्य । तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमयन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्ध निर्विशेष बभूव च ॥

भाष्यार्थ—(पर ब्रह्म सर्वत्र एक असल्यामुळें त्याला उक्तीपापकादि काहीं नाही, असे सांगतात-)—समं-निर्विशेष तिष्ठन्त-स्थिति कुर्वन्त—मम म्ह० निर्विशेष-कोणलाहिप्रकारच्या विशेषावाचून राहणाऱ्या-स्थिति करणाऱ्या—क—कोठे निर्विशेष स्थित होणाऱ्या—सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादि स्थावरान्तेषु प्राणिषु—सर्व भूतांमध्ये ब्रह्मादि स्थावरान्तेषु प्राण्यामध्ये—क परमेश्वर—कोणाला ! परम ईश्वराला (त्याचें परमत्व व ईश्वरत्व यांचें उपपादन-)—देह इन्द्रिय मनो बुद्धि अयत्तान्मन अपेक्षेने परम-ईश्वर—देह, इन्द्रिये, मन, बुद्धि, अव्यक्त व जीवात्मा यांच्या अपेक्षेने परम-श्रेष्ठ ईश्वर—तं सर्वेषु भूतेषु सम तिष्ठन्तं—अशा त्या सर्व भूतामध्ये मम स्थित असणाऱ्या—तानि ' विनश्यत्सु ' इति विशिनष्टि—त्या भूतानाच ' विनश्यत्सु ' अशा विशेषणानें विशिष्ट करितात-म्ह० विनाश

पावणाऽन्या अशा त्या सर्वभूतांत राहणाऽन्या—च तं परमेश्वरं अविनश्यन्तं—इति
 —आणि त्या परमेश्वराला ' अविनश्यन्तं ' या विशेषणाने विशिष्ट करितात. [भूता-
 चाहि नश होईल अशी आशंका घेऊन हे विशेषण योजलें आहे.] म्ह० विनाश न पाव-
 णाऽन्या त्या ईश्वराला (पण अशी हा दोन विशेषणे देण्याचें प्रयोजन सांगतात—)
भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं—भूतांचे व परमेश्वराचें
 अत्यंत वैलक्षण्य प्रदर्शित करण्यासाठीं अशीं दोघाना दोन विशेषणे दिलीं आहेत.
 (अहोपण नाश होणे व तो न होणे, यामुळे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्यामध्ये वैलक्षण्य जरी
 असलें तरी त्यांच्यामध्ये अत्यन्त वैलक्षण्य कसे ? कारण सविशेषत्व व भिन्नत्व हे धर्म
 दोन्हीमध्ये सारखेच आहेत, अशी शंका—)**कथं**—त्यांच्यामध्ये अत्यन्त वैलक्षण्य
 कसे ? (भूतें जरी सविशेष वगैरे असलीं तरी परमेश्वर तसा नाही, त्यामुळे त्यांच्या-
 मध्ये अत्यंत वैलक्षण्य आहेच, असे सांगण्यासाठीं आचार्य म्हणतात—)**सर्वेषां हि
 भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारः मूलं**—सर्व भावविकारांमध्ये—प-
 दार्थाना होणाऽन्या सर्व विकारामध्ये ' जन्म ' या स्वरूपाचा भावविकार मूळ आहे
 हें प्रसिद्ध आहे.—**अन्ये विनाशान्ताः सर्वे भावविकाराः जन्मोत्तरभाविनः**
 —वाक्याचे विनाशापर्यंतचे सर्वभावविकार जन्मानंतर होणारे आहेत,—**विनाशात्
 परः कश्चित् भावविकारः न अस्ति**—विनाशाच्या नंतर होणारा कोणताच भाव-
 विकार नाही.—**भावाभावात्**—कारण पदार्थाचा विनाश झाल्यावर त्याला भाव-
 त्वच नसतें.—**धर्मिणि सति हि धर्मा भवन्ति**—धर्मी असला तरच धर्म संभ-
 वतात हें प्रसिद्ध आहे (याप्रमाणे नाश हा अन्य विकार आहे, असे ठरलें असता
 त्याचें फलित सांगतात—)**अतः अन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभावि-
 नः सर्वे भावविकारा कार्षः सह प्रतिपिद्धाः भवन्ति**—यास्तव अन्त्यभाव-
 विकाराच्या अभावाचा ' अविनश्यन्तं ' या पदाने अनुवाद करून त्याच्या पूर्वी होणारे
 सर्व भावविकार, त्यांच्या काही काल अस्तित्वांत राहणें, इत्यादि कार्यांसह प्रतिपिद्ध
 होतात. म्ह० त्यांचा निषेध-निराकरण केले आहे, असें होतें. (याप्रमाणें परमेश्वराचें
 भूताहून अत्यंत वैलक्षण्य सिद्ध करून त्याचा उपसंहार करितात—)**तस्मात् परमे-
 श्वरस्य सर्वभूतैः वैलक्षण्यं अत्यन्तं एव सिद्धं निर्विशेषत्वं च एकत्वं**
 (सिद्धं)—म्हणून परमेश्वराचें सर्वभूतांसा वैलक्षण्य अत्यंतच आहे, हें सिद्ध झालें.
 त्याचप्रमाणें त्याचें निर्विशेषत्व व एकत्वहि सिद्ध झालें. [निर्विशेषत्व म्ह० सर्वभाववि-
 काररहितत्व, कूटस्थत्व व एकत्व म्ह० अद्वितीयत्व.]

य एषं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकोः पश्यति किं
 विशेषणेनेति, सत्यं पश्यति किंतु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति ।
 यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्षैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति
 तथेहेहाप्येकमविभागं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभागानेकामविपरीतदर्शिनो

विशिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वाद्नेकचन्द्रदर्शित्वाद्दित्यर्थः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(आता ' यः पश्यति ' याचं व्याख्यान-)—यः एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति सः पश्यति—जो अगाप्रकारें उक्त विशेषणांनीं विशिष्ट अशा परमेश्वराला पाहतो तो पाहतो. (याविषयां आशेष-)—ननु सर्वः अपि लोकः पश्यति किं विशेषणेन इति—अहोपण सर्वहि लोक पाहतो, मग ' तो पाहतो ' या विशेषणाचा काय उपयोग ? असे (कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात-)—सत्यं पश्यति किं तु विपरीतं पश्यति—खरें आहे, पाहतो, पण विपरीत—उलट पाहतो,—अतः सः एव पश्यति इति विशिनष्टि—म्हणून ' तोच पाहतो ' असे विशेषण देत आहेत [ईश्वरपराद्सुम्ब अनात्मनिष्ठ आत्म्याला ' मां ' अमें जरी पहात असला तरी तो विपरीत पाहतो. त्यामुळे ईश्वरनिष्ठ असलेल्यालाच सम्यग्दर्शित्व आहे, हें सांगण्याच्या इच्छेनें ' सः पश्यति ' हें विशेषण आहे. असो; हीच गोष्ट दृष्टान्तानें विशद करतात-]—यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति तं अपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी ' सः एव पश्यति ' इति विशिष्यते—ज्याप्रमाणें तिमिरदृष्टि-ज्याच्या दृष्टीला तिमिररोग झाला आहे, असा मनुष्य दोन चन्द्र पाहतो त्याच्या अपेक्षेनें जो एक चन्द्र पाहणारा ' तोच पाहतो ' असें विशेषण दिलें जातें, म्ह० असें म्हटलें जातें.—तथा एव इह अपि एकं अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति—त्याचप्रमाणें येथेहि—या दाढ्यान्तिकाताहि एक अविभक्त अशा पूर्वेक आत्म्याला जो पाहतो—सः विभक्त-अनेक आत्मविपरीतदर्शीभ्यः ' सः एव पश्यति ' इति विशिष्यते—तो प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न अनेक आत्मे आहेत, असें विपरीत पाहणाऱ्या अज्ञाहून ' तोच पाहतो ' असें म्हणून ' विशिष्ट आहे ' असें सांगितलें जातें.—इतरे पश्यन्तः अपि न पश्यन्ति—परम वस्तुनिष्ठाहून इतर पहात असले तरी पहात नाहींत. (कारण-)—विपरीतदर्शित्वात् अनेकचन्द्रदर्शित्व इत्यर्थः—अनेक चन्द्र पाहणाराप्रमाणें त्यांना विपरीतदर्शित्व आहे, ते विपरीतदृष्टि असल्यामुळे पहात नाहींत, असा याचा भावार्थ. २७.

समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—सर्वत्र—सर्व भूतामध्ये—समवस्थितं—समानत्वानें—एकरूपानें अवस्थित असलेल्या—ईश्वरं—ईश्वराला—समं—सम—पश्यन्—पाहणारा—आत्मना आत्मानं—आपणच आपल्याला—न हिनस्ति—मारीत नाही—हिंसा करित नाही.—ततः—त्यामुळे—परां गतिं—परमगतीला—याति—जातो. २८.

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुति कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वरमती-
तानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन्किं न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना
स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् । ननु नैव
कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा न पृथि-
व्यामग्निश्चेतव्यो भान्तरिक्ष इत्यादि ॥

भाष्यार्थः—यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या इति
श्लोकः आरभ्यते—या पूर्वोक्त सम्यग्दर्शनाच्चे फलं कथनं कर्तुं त्या फलवचनाने
स्तुतिं करावी, म्हणून श्लोकाचा आरंभ केला जातो—हि-यस्मात् समं पश्यन्-
उपलभमानः सर्वत्र-सर्वभूतेषु समवस्थितं-तुल्यतया अवस्थितं ईश्वरं
अतीत-अनन्तरश्लोकोक्तलक्षण इत्यर्थः—कारण-ज्याअर्थीं समं पाहणारा-सम
असल्याचा अनुभव घणारा, (कोठें?) सर्वत्र-सर्वभूतामध्ये समवस्थितं म्ह० तुल्यत्वाने
अवस्थित अशा ईश्वराला-म्ह० या श्लोकाच्या मागण्याच श्लोकांत सांगितलेल्या लक्ष-
णाच्या ईश्वरास समं पाहणारा असा याचा भावार्थ —समं पश्यन् किं—समं पाह-
णाराचें काय हातें?—न हिनस्ति-हिंसां न करोति आत्मना-स्वेन एव स्वं
-आत्मानं—हिनन-हिंसा करीत नाही-स्वतःच-आपली-आपणच आपली हिंसा करीत
नाही.—तत-तस्मात् अहिंसनात् परां प्रकृष्टां मोक्षाख्यां गतिं याति—
त्यामुळे—त्या अहिंसनामुळे पर-सर्वांहून श्रेष्ठ अशा मोक्षसज्ञक गतीला प्राप्त होतो [सर्व
भूतामध्ये तुल्यत्वाने अवस्थित असलेल्या निर्विशेष आत्म्याला पाहणारा ज्याअर्थी
आपणच आपली हिंसा करीत नाही, त्याअर्थी तो 'मोक्ष' नावाच्या श्रेष्ठ गतीला प्राप्त
होतो या श्लोकाच्या पहिल्या तान पादानां ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश झाला असता सर्व
अनर्थांचा नाश होतो, अस सांगितले व चवथ्या पादाने अज्ञान आणि मिथ्याज्ञान या
आवरणाचा नाश झाला असता तो ज्ञानी सर्वात्तम गतीला प्राप्त होतो म्ह० परम पुढ्या-
र्थांचा-परमानंदाचा अनुभव घेतो, असे सांगितले असो, तो आपणच आपला घात
करून घेत नाही, असा यथाश्रुत अर्थ घेऊन आक्षेप-]—ननु कश्चित् प्राणी स्वयं
स्वं आत्मानं न एव हिनस्ति—अहोपण, कोणताच प्राणी स्वतःच स्वतःचा-
आत्म्याचा घात करीतच नाही—अप्राप्तं न हिनस्ति इति कथं उच्यते—ननु
आत्मघात प्राप्तच नसताना 'आपणच आपला घात करीत नाही' असे कमें मागितले
जात आहे?—यथा न पृथिव्यां अग्निः चेतव्यः न अन्तरिक्षे इत्यादि—ज्याप्र-
माणे पृथ्व्यामध्ये अग्निचयन करू नये आकाशांत वरू नये, अंतरिक्षात वरू नये इत्यादि
[पृथिव्यामध्ये अग्निचयनाची प्राप्ति आहे यास्तव 'न पृथिव्यां' हा जरा प्राप्तिद्वारा नि-
षेध आहे तरा 'न अन्तरिक्षे न दिवि' हा निषेध प्राप्त नाही त्याच्या प्राप्तीचा अभाव
आहे. कारण अन्तरिक्षांत व आकाशांत अग्निचयनाचा संभवच नाही, यास्तव त्या
निषेधाला मुख्य न मानतां गोंधळ जरी मानतात त्याप्रमाणे येथील 'न हिनस्ति' हा
निषेध प्राप्ताचाचून अगत्यामुळे गोंधळ आहे.]

नैव दोषः । अज्ञानात्मात्मतिरस्करणोपपत्ते । सर्वो ह्यज्ञोऽन्यन्तप्रसिद्ध साक्षादपरो-
क्षादात्मान् तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मा कृत्वोपात्तमात्मान
हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नव त चैव हत्वाऽन्यमेव तमपि हत्वाऽन्यमित्येवमुपात्तमु-
पात्तमात्मान हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्मासावपि सर्वदाऽविद्यया हत
इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वं आत्महन एवाविद्वासः । यस्त्वितरो यथोक्ततात्मदर्शी
स उभयथाऽप्यात्मानाऽऽत्मान न हिनास्ति ततो याति परा गति यथोक्त फल तस्य
भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थः—(अज्ञ लोक आपणच आपली हिंसा करितात, विद्वान् करीत नाही, हें
म्हणणें योग्यच आहे, असें समाधान-)—एषः दोषः न—येथें हा अप्राप्तप्रतिषेध-दोष
येत नाही—अज्ञानां आत्मतिरस्करणोपपत्ते—कारण अनात्मज्ञाच्या आत्मति
रस्काराचा समभव आहे [आत्म्याला न जाणणारे अज्ञ आत्म्याचा तिरस्कार करितात,
याच सक्षित वाक्याचें विवरण-]—हि सर्वः अज्ञः अत्यन्तप्रसिद्ध साक्षात्
अपरोक्षात् आत्मानं तिरस्कृत्य—कारण सर्व अज्ञ अत्यंत प्रसिद्ध-साक्षात्-अप-
रोक्ष असलेल्या आत्म्याचा तिरस्कार करून-त्याला विसरून—अनात्मान आत्मत्वेन
परिगृह्य—देहादि अनात्म्याचें आत्मत्वाचें सर्वप्रकारें ग्रहण करून म्हं. ' देहादिकच
मी' असें मानून—धर्माधर्मां कृत्वा तं अपि उपात्तं आत्मानं हत्वा—धर्म व
अधर्म या नांवाचीं कर्में करून-कर्मानेंच संपादन केलेल्या त्या आत्म्यालाहि मारून—
अन्य नव आत्मान उपादत्ते—दुसऱ्या नवीन आत्म्याचें ग्रहण करितो—एव त
च हत्वा अन्य—तसेंच त्याला मारून दुसऱ्या आत्म्याचा स्वीकार करितो—एव
तं अपि हत्वा अन्य—त्याचप्रमाणें त्यालाहि मारून तिसऱ्या देहादि आत्म्याचें
संपादन करितो—इति एव उपात्त उपात्तं आत्मानं हन्ति इति सर्वं अज्ञः
आत्महा—या अशा कर्मानें पुन पुन धर्माधर्मादि कर्मानें संपादन केलेल्या आत्म्याचा
घात करतो, म्हणून सर्व अज्ञ आत्मघाती आहे (असें जरी असले तरी सारा आत्मा मारला
जात नाही, देहादि मिथ्या आत्मा मारला जातो त्यामुळे त्या अनात्मज्ञानाहि वास्तविक
आत्महनत्व नाही, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात-)—तु य परमार्थात्मा
असौ अपि अविद्यया सर्वदा हत इव—पण जो परमार्थभूत आत्मा-सुरय
चैतन्यात्मा तोहि अविद्येच्यायोगानें सर्वदा जणुक्या मारल्यासारखाच होतो कारण
—विद्यमानफलाभावात्—आत्मा विद्यमान असण्याचें जें फल-नित्यानन्दानुभव
व संसारभाव त्याचा अभाव असतो, त्यामुळे तो स्वरूपत नित्यप्रसिद्ध जरी असला
तरी अज्ञाच्या अविद्येमुळे त्याला तो नसल्यासारखाच होतो—इति सर्वं अविद्वांसः
आत्महन एव—यास्तव सर्व अविद्वांस आत्मघातीच होत (पण विद्वान् तसा
आत्मघाती नाही, अने सांगतात-)—तु यः इतर यथोक्त आत्मदर्शी सः
उभयथा अपि आत्मना आत्मानं न हिनास्ति—पण जो दुसरा-अनात्मज्ञान
मिळ असलेला-पूर्वीक आत्मदर्शी तो आराप व अनारोप या दोन्ही प्रकारें स्वतःच

आपली हिंसा करीत नाही. [देहाला आत्मा समजून त्याचा नाश करीत नाही व आवे-
येमुळे विद्यमान आत्म्याला न जाणूनही त्याला असून नसल्यासारखे करीत नाही, असा
भावार्थ. याप्रमाणे आत्मज्ञानाने सर्व अनर्थप्रमाचा नाश झाला असता परमानंदप्राप्ताने
पूर्वीक तृप्ति होणे योग्यच आहे, असे सांगतात-]—ततः परां गतिं याति—य
थोक्तं फलं तस्य भवति इत्यर्थः.—त्यामुळे तो परमगतीला प्राप्त होतो, पूर्वीक
फल त्याला मिळते, असा याचा भावार्थ. २८.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—कर्माणि—सर्व कर्मे—प्रकृत्या एव च—प्रकृती-
कडूनच—ईश्वराच्या शरीरद्रियाकार वनलेल्या मायेकडूनच—सर्वशः—सर्व प्रकारे—
क्रियमाणानि—जेही जाणारी—पश्यति—पाहतो—तथा—त्याचप्रमाणे—आ-
त्मानं अकर्तार—आत्म्याला अकर्ता—पश्यति—पाहतो—सः पश्यति—तोच
वास्तविक तत्त्व पाहतो. २९

सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्व्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्म-
वैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वारमस्वित्येतदाशब्क्याऽऽह—प्रकृत्या प्रकृतिभंगवतो माया त्रिगुणा-
त्मिका, “माया तु प्रकृतिं विद्यात्” इति मन्त्रवर्णात्तथा प्रकृत्यैव च नान्येन महदादि-
कार्यकरणाकारपरिणतया कर्माणि बाह्यमनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि
सर्वशः सर्वप्रकारैः पश्यत्युपलभते तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं
सः पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽज्ञानस्येव भेद
प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—सर्वभूतस्थं ईशं समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति
इति उक्तं—सर्व भूतस्थ ईश्वराला सम पाहणारा आपणच आपला नाश करीत नाही,
असे सांगितले. पण—स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेषु आत्मसु तत् अनुपपन्नं
—गुप्तदुःखादि स्वगुण व धर्माधर्मादि स्वकर्म याच्या वैलक्षण्यामुळे—ते गुण व कर्म
प्रतिदेहात अगदी भिन्न भिन्न असल्यामुळे त्यांच्या त्या भेदामुळे प्रतिशरीरात भिन्न
असलेल्या आत्म्यामध्ये समदर्शन अयोग्य आहे—विषम आत्म्यामध्ये समदृष्टि संभवत नाही,
—इति एतत् आशंन्य आह—अर्था आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात—प्रकृत्या
—प्रकृतिः—भगवतः माया—त्रिगुणात्मिका—प्रकृतीकडून—प्रकृति म्ह० भगवा-
नाची त्रिगुणात्मिका माया—“मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” (शेताश्वतर ४.१०)—
इति मन्त्रवर्णात्—याविषयी ‘मायेला प्रकृति समजाव’ अशी धृति व मन्त्रवर्ण प्रमाण
आहे.—तथा प्रकृत्या एव—न अन्येन—त्या प्रकृतीकडूनच दुःगत्या बोणाकडूनही
मध्ये—महदादिकार्यकरणाकारपरिणतया—मद्दत्त, अहंकार इत्यादि कार्य कर-

णांच्या-शरीरेंद्रियाच्या आकारानें परिणत झालेल्या [प्रकृतीकडूनच]—घाड्मन -
 कायारभ्याणि कर्माणि—वाक्, मन व शरीर याच्यायोगानें होणारीं कर्मे—क्रि-
 यमाणानि-निर्वर्त्यमानानि—केलीं जाणारीं-घडणारीं—सर्वशः-सर्वप्रकारै—
 सर्वशः म्ह० काम्य-निपिद्ध इत्यादि सर्व प्रकारानीं (कायिक, वार्त्तिक व मानसिक कर्मे
 प्रकृतीकडूनच केलीं जातात असें)—यः पश्यति-उपलभते—जो पाहतो—जाणतो
 -हीं सर्व कर्मे शरीरेंद्रियाकार प्रकृतीकडूनच केलीं जातात आत्म्याकडून केव्हांहि नव्हेत
 असा जो साक्षात् अनुभव घेतो—तथा आत्मानं क्षेत्रज्ञं अकर्तारं-सर्वोपाधि-
 विवर्जितं पश्यति—त्याचप्रमाणें आत्म्याला-क्षेत्रज्ञाला जो अकर्ता-सर्ग उपाविश्य
 पाहतो—सः परमार्थदर्शी इति अभिप्राय.—तो परमार्थदर्शी, असा याचा
 आशय आहे.—निर्गुणस्य अकर्तुः निर्दिशेषस्य आकाशस्य इव भेदे,
 प्रमाणानुपपत्तिः इत्यर्थः—निर्गुण, अकर्ता व निर्दिशेष असा क्षेत्रज्ञाच्या भेदावि-
 षयीं आकाशाच्या भेदाप्रमाणेच कांहीं प्रमाण संभवत नाही, असा भावार्थ. २९.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—यदा—जेव्हा—भूतपृथग्भावं—भूताचा पृथक्पणा—एकस्थं—
 एका आत्म्यामध्येच स्थित आहे, असें—अनुपश्यति—शास्त्र व आचार्य यांच्या
 उपदेशाप्रमाणें पाहतो—च—आणि—ततः एव—त्या एका आत्म्यापासूनच—
 विस्तारं—भूताचा विस्तार—(पश्यति)—पाहतो—तदा—त्यावेळीं—ब्रह्म संप-
 द्यते—साधक ब्रह्म बनतो. ३०

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपद्यति—यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं
 भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्यो-
 पदेशतो मत्वाऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च
 विस्तारमुत्पत्तिं चिकीर्षामात्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश
 आत्मतस्तेषु आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमित्येवमादिप्रकारै-
 र्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—पुनरपि तत् एव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपद्यति—पु-
 नरपि तेंच सम्यग्दर्शन-तत्त्वज्ञान दुसऱ्या शब्दांनीं वर्णिताने—त्याचेंच दुसऱ्या शब्दांनीं
 वर्णन-विस्तार करितात—यदा यस्मिन्काले—जेव्हा—ज्या वेळा—भूतपृथग्भावं
 -भूतानां पृथग्भावं-पृथक्त्वं—भूतपृथग्भाव-भूताचा पृथग्भाव-भूताचे पृथक्त्व
 -एकस्थं-एकास्मिन् आत्मनि स्थितं-एकस्थं अनुपश्यति—एकस्थ-एका
 आत्म्यामध्ये स्थित आहे, असें ' अनु ' मागून पहातो. म्ह० शास्त्राचार्योपदेशतः
 मत्वा आत्मप्रत्यक्षत्वेन ' आत्मा एव इदं सर्व ' इति पश्यति—शास्त्र व
 आचार्य यांच्या उपदेशावरून-त्यांच्या उपदेशानुसार मनन करून स्वतःच्या प्रत्यक्ष-
 णी, भा. १२३

त्वानें [उपदेशापासून झालेल्या प्रत्यक्ष दर्शनानें] ' हें सर्व आत्माच आहे ' असे पाहतो, [म्ह० सर्व भूतें व विकार यांचे नानात्व प्रकृतीसह आत्मरूप झालें आहे, तें सर्व आत्ममय आहे, असे पाहतो, आणि त्याचप्रमाणें—]—ततः एव च-तस्मात् एव च विस्तारं उत्पत्तिं-विकाशं—त्याच्यापासूनच विस्तार-उत्पत्ति-विकास-परिपूर्ण आत्म्यापासूनच प्रकृतिप्रभृति शरीरान्त सर्व पदार्थांना स्वरूपलाभ झाला आहे, असे पाहून [त्या सर्वांना आत्मरूप पाहतो, तो ब्रह्मरूप होतो, असा पुढे संबध. हाच विस्तार श्रुतीच्या आधारेने स्पष्ट करितात—]—आत्मतः प्राणः आत्मतः आशा आत्मतः स्मरः आत्मतः आकाशः आत्मतः तेजः आत्मतः आपः आत्मतः आविर्भावतिरोभावौ आत्मतः अन्नं इति-एवं आदिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति—आत्म्यापासून प्राण, आत्म्यापासून आशा, स्मर, आकाश, तेज, जल, आत्म्यापासून आविर्भाव व तिरोभाव, आत्म्यापासून अन्न (छा. भा.अ.७.२६. १ पृ.५७१) या अशा प्रकारांनी विस्ताराला जेव्हा पाहतां—तदा-तस्मिन् काले ब्रह्म संपद्यते-ब्रह्म एव भवति इत्यर्थः—त्यावेळीं तो विद्वान् ब्रह्मसंपन्न होतो-ब्रह्मच होतो, असा याचा भावार्थ. [ब्रह्मसंपत्ति म्ह० पूर्णत्वानें अभिव्याक्ति, अपूर्णत्वाचें सर्व कारण आत्मरूप पाहिल्याने आत्मा परिपूर्ण आहे, हा अनुभव येतो. ' जेव्हा पाहतो, तेव्हा ब्रह्म होतो, ' या भगवद्ब्रह्मचनावरून ज्ञान होताच मुक्ति होते, हें सिद्ध झालें.] ३०.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

अव्ययार्थ—अय परमात्मा—हा परमात्मा—अनादित्वात्—अनादित्वामुळे व—निर्गुणत्वात्—निर्गुणत्वामुळे—अव्यय—अक्षय आहे—कौन्तेय—हे कुन्तीपुत्रा ! हा—शरीरस्थः अपि—शरीरांत स्थित असलेलाहि—न करोति—कधी करित नाहा व—न लिप्यते—कर्मफलानें लिप्त होत नाहीं. ३१

एकस्यऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्त इदमुच्यते—अनादित्वाद्नादेर्मायोऽनादित्वमादि कारणं तद्यस्य नास्ति तदनादि । यद्दयादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येत्यं त्वनादित्वाक्षिरवयव इति कृत्वा न ध्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययाद्ध्येत्यं तु निर्गुणत्वाच्च व्येतीति परमात्माऽयमव्ययो नास्य व्ययो धिद्यत इत्यव्ययः । यतः प्रथमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वामन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथाऽपि न करोति । तद्वरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं स्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—एकस्य आत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्ते इदं उच्यते—एकाच परिपूर्ण आत्म्याला तयें देहांचें आत्मत्व आहे, असे म्हटल्यात देहादिदेव कर्तृत्वादि धर्म त्याच्याशीं संसर्ग पावतील, म्ह० देहादिकांच्या दोषांनी आत्मा दूषित होईल,

अशी आशंका आली असता हे 'अनादित्वात्' इत्यादि सांगितले जातें—अनादि-
त्वात्—अनादेः भावः अनादित्वं—अनादित्वामुळे—अनादीचा जो भाव ते अना-
दित्व—अनादिपणा—आदिः—कारणं तत् यस्य न अस्ति तत् अनादि—आदि
म्ह० कारण, तें ज्याला नसतें ते अनादि—यत् हि आदिमत् तत् स्वेन आत्मना
द्व्येति—कारण जे आदिमत् म्ह० कारणयुक्त असतें ते कार्य स्वतःच्या स्वरूपाने व्यय
पावतें—त्याच्या स्वरूपाचा क्षय होतो—तु अयं अनादित्वात् निरवयव इति
कृत्वा न द्व्येति—पण हा अनादि असल्यामुळे—निरवयव असणे या कारणाने
व्यय पावत नाही—तथा निर्गुणत्वात्—त्याचप्रमाणे निर्गुणत्वामुळे त्याचा व्यय
होत नाही.—सगुणः हि गुणव्ययात् द्व्येति—सगुण-गुणयुक्त पदार्थांचे गुणांच्या
व्ययामुळे व्यय पावतो—अयं तु निर्गुणत्वात् न द्व्येति—पण हा निर्गुण अस-
ल्यामुळे व्यय पावत नाही—इति परमात्मा अयं अव्ययः—त्यामुळे हा
परमात्मा व्यय पावत नाही. [निरवयव असत्यामुळेच अवयवाच्या द्वारा व
निर्गुण असल्यामुळे गुणांच्या द्वारा याचा क्षय होत नाही. त्याचप्रमाणे त्याचा
स्वभावतः हि व्यय होत नाही—]—अस्य व्ययः न विद्यते इति अव्ययः
—याचा व्यय विद्यमान नाही, याचा कोणत्याच निमित्तानें व्यय होत नाही,
म्हणून अव्यय—यतः परं अतः शरीरस्थः अपि—ज्याअर्थी आत्म्याचा स्वतः
किंवा परतः हि व्यय संभवत नाही, त्याअर्थी तो शरीरस्थ असला तरी—शरीरेषु
आत्मन उपलब्धिः भवति इति शरीरस्थ उच्यते—शरीरात आत्म्याची
उपलब्धि होते—शरीरांत त्याचा अनुभव येतो म्हणून त्याला 'शरीरस्थ' म्हटलें जाते.
—तथापि न करोति—तो शरीरात जरी उपलब्ध होत असला—शरीरस्थ असला
तरी स्वतः किंवा देहादि रूपाने काहा कम करीत नाही, [कारण स्वतः वृद्धस्य आहे व
देहादिक कल्पित आहे. आत्म्याला कर्तृत्व जरी नसलें तरी सारयाच्या द्वाणण्याप्रमाणें
भोक्तृत्व अगेल अशा आशंका घेऊन नागतात—]—तदकरणात् एव तत्फलेन
न लिप्यते—त्याच्या अकरणांमुळेच—तो काहा कर्म करीत नसल्यामुळेच त्याच्या
फलाने लिप्त होत नाही. (याचेंच उपपादन—) —हि यः कर्ता सः कर्मफलेन
लिप्यते—कारण जो कर्ता असतो तो त्या कृतकर्माच्या फलाने लिप्त होतो.—तु अय
अकर्ता अतः फलेन न लिप्यते इत्यर्थ—पण हा अकर्ता आहे, त्यामुळे फलाने
लिप्त होत नाही, असा भावार्थ.

क. पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देहो करोति लिप्यते
च तत इदमनुपपन्नमुक्त क्षेत्रज्ञेश्वरैकव क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्वीत्यादि । अथ नास्ती-
श्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्बल्यं
दुर्बाच्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सारयाहृतबोद्धेथ ॥

भाष्यार्थ—कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च—तर मग देहामध्ये कः
तो कोण व लिप्त कोण होतो?—यदि तावत् परमात्मनः अन्यः देही

करोति च लिप्यते—पण जर परमात्म्याहून निराळा असलेला देहाभिमानी जीव करतो व लिप्त होतो, म्हणून म्हणावे—तत 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादि इदं क्षेत्रज्ञेश्वर एकत्वं अनुपपन्नं उक्तं—तर 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (पृ. ८६६) —क्षेत्रज्ञहि मला समज, इत्यादि हे क्षेत्रज्ञ-ईश्वर-एकत्व अयुक्त सांगितलें आहे, असें होईल (म्ह० त्यात सांगितलेले जीवेश्वराचें ऐनय अयोग्य आहे, असें म्हणावें लागेल) —अथ ईश्वरात् अन्यं देही नास्ति कं करोति च लिप्यते इति-वाच्यं —बरे, ईश्वराहून निराळा जीव नाही, तर कोण करतो व लिप्त होतो तें सांगणें उचित आहे.—वा परः नास्ति इति—किंवा परमात्मा मुळीं नाहीच, असें तरी म्हटलें पाहिजे. [ईश्वराहून निराळा जीव नाही, असें म्हणावें तर या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकात क्षेत्रज्ञाचा उपक्रम जो केला आहे त्याच्याशीं विरोध येतो, शिवाय या प्रत्यक्ष प्रतीत होणाऱ्या कर्तृत्वादिकाचा आधार कोण ? 'परमात्माच त्याचा आधार आहे, त्यामुळे कर्ता कोण हे सांगायचासच नको,' म्हणून म्हणाल तर मग परमात्मा आहे या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? कारण तो जर कर्तृत्वादि धर्मांनी युक्त असेल तर आम्हाप्रमाणे तोहि अनीश्वर होईल. अर्थात्—]—सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च—हे तत्त्व सर्वथा दुर्विज्ञेय म्ह० वळण्यास अतिशय कठिण व सांगण्यासहि अतिशय कठिण आहे. म्ह० तें कळणेंहि शक्य नाही व समजून सांगता येणेंहि शक्य नाही—इति भगवत्प्रोक्तं औपनिषद् दर्शनं वैशेषिकैः सांख्य-आर्हत-बौद्धैः च परित्यक्तं—त्यामुळे भगवानांनी सांगितलेले हें उपनिषदांतील ज्ञान म्ह० आत्मा शरीरात स्थित असूनहि काहीं करीत नाही व लिप्त होत नाही, असें भगवानांनी सांगितलेले हें दर्शन उपनिषदांच्या आधारानेच जरी सांगितलेले अमलें तरी वैशेषिक, सांख्य, जैन व बौद्ध यांना त्याचा परित्याग केला आहे. [तें दुर्विज्ञेय व दुर्वाच्य असल्यामुळे वैशेषिकादि सर्व परीक्षकांनी त्याचा स्वीकार केलेला नाही.]

तत्राय परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति । अविद्यामात्र स्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थत एकस्मिन्परमात्मनि तदास्ति । अत एतस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिप्राप्तानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥

भाष्यार्थ—तत्र 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति अयं परिहारः भगवता स्वेन एव उक्त—पण या शंभेचा परिहार 'स्वभाव-अविद्यारूप माया-प्रवृत्ति हें सर्व करिते' (अ. ५ श्लोक १४ पृ. ५०९) या वाक्याने स्वतः भगवानांनीच सांगितला आहे. (त्या परिहाराचेंच आचार्य स्पष्टीकरण करितात—) —अविद्यामात्रस्वभावः हि करोति लिप्यते इति व्यवहारः भवति—अविद्यामात्रस्वभाव-अविद्यामात्रस्वरूप आत्मा करितो व लिप्त होतो, अगाव्यवहार होतो.—तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तत् न अस्ति—पण परमार्थत एकाच परमात्म्यामध्ये ते-कर्तृत्वादिक नाहा. [आत्मा परतुतः अर्था व अभोषा धादे, तथापि अविद्येमुळे सा-

च्यावर कर्तृत्व भोक्तृत्वाचा आरोप हातो अर्थात् त्याचें कर्तृत्वादि व्यावहारिक आहे, पारमार्थिक नव्हे कारण एकच व अद्वितीय असलेल्या परमात्म्यामध्ये पारमार्थिक कर्तृत्वादिकाचा समवच नाहा. आत्म्याला वास्तावक कर्तृत्व नाहा, याविषया मूचक चिन्हाचा उपन्यास करितात—]—अतः पतस्मिन् परमार्थसारयदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृत-अविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकार नास्ति इति तत्र तत्र भगवता दर्शितम्—यास्तव या परमार्थ सांख्य दर्शनामध्ये म्ह० परमाथ आत्मतत्त्वज्ञानामध्य स्थित ज्ञाल्या ज्ञाननिष्ठाना [कर्मान्मध्य अधिकार नाहा] त्या ज्ञाननिष्ठाचाच दान सहेतुक विशेषण] परमहंसपरिव्राजक व ज्याना सर्वे अविद्याव्यवहाराचा तिरस्कार केला आहे—सर्वे अविद्याव्यवहार सोडला आहे अशा ज्ञाननिष्ठाचा कर्मान्मध्य अधिकार नाहीं, अस ठिकठिकाणा भगवानानीं प्रदाशत केले आहे ३१

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाण—सर्वगतं आकाश—सर्वव्यापा आकाश—सौक्ष्म्यात्—सूक्ष्मत्वामुळे—न उपलिप्यते—कोणत्याही लेपानें लिप्त होत नाहा—तथा—त्याप्रमाण—देहे सर्वत्र—देहात सर्व ठिकाणा—अवस्थित आत्मा—अवस्थित असलेला व्यापून राहिलेला आत्मा देहधर्माना—न उपलिप्यते—सबद्ध होत नाहा ३२

किमिव न करोति न लिप्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा सर्वगत व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाश ख नोपलिप्यते न सबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—किं इव न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तं आह—कोणाप्रमाणें ता करात नाहा व लिप्त हात नाहा, याविषयीं भगवान् दृष्टान्त सागतात—यथा सर्वगतं—व्यापि अपि सत्—ज्याप्रमाण सर्वगत म्ह० व्यापी अमूनहि—सौक्ष्म्यात्—सूक्ष्मभावात्—सूक्ष्मत्वामुळे—सूक्ष्मपणामुळे—आकाशं—खं—आकाश—न उपलिप्यते—न सबध्यते—धूळ, विखळ इत्यादिकांना उपलिप्त होत नाहीं, सबद्ध होत नाहीं,—तथा देहे सर्वत्र अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते—त्याचप्रमाणें देहात सर्वत्र अवस्थित असलेला आत्मा उपलिप्त—सबद्ध होत नाहा ३२

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अतुना !—यथा—ज्याप्रमाणें—एक रवि—एक सूर्य—कृत्स्नं इमं लोक—या सर्वे लोकाला—प्रकाशयति—प्रकाशमान करतो,

—तथा—त्याप्रमाणे—क्षेत्री—क्षेत्रज्ञ आत्मा—कृत्स्न क्षेत्रं—सर्व क्षेत्राला—
प्रकाशयति—प्रकाशित करतो ३३

रुचि— यथा प्रकाशय यवभासयत्येक कृत्स्न लोकमिम रवि. सविताऽऽदित्यस्तथा
तद्गन्महाभूतादिभृत्यन्त क्षेत्रमेक सन्प्रकाशयति क क्षेत्री परमात्मेत्यर्थ. । रविदृष्टान्तोऽ-
त्राऽऽमन उभयार्थोऽपि भवति रविचत्सर्वक्षेत्रेप्वेक आत्माऽलेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेच 'यथा०' या श्लोकाने 'ता करीत नाहा व लिप्त होत
नाहा' याविषया 'आत्मा दृष्ट असत्य'मुक्त दृश्यधर्मरहित आहे' हा हेतु सांगतात—यथा
एकः रवि—सविता—आदित्य. कृत्स्न इम लोकं प्रकाशयति—अवभास
यति—ज्याप्रमाण एक राव—सावता—आदित्य या सर्व लोकाला प्रकाशित—अवभासित
करितो—तथा—तद्वत् महाभूतादि भृत्यन्त क्षेत्र एक सन् प्रकाशयति—
त्याप्रमाण महाभूतापामून भृतीपर्यंत सर्वक्षेत्राला एकच अमून प्रकाशित करितो,—क-
क्षेत्री—परमात्मा इत्यर्थ—कोण? क्षेत्रा—क्षेत्रवान्—क्षेत्रज्ञ परमात्मा असा याचा भावाय
(दृष्टान्ताने विवक्षित असलेला अथ आचार्य प्रदाशत करितात—)—अत्र आत्मन-
रविदृष्टान्त उभयार्थः अपि भवति—येथ आत्म्याचा हा सूर्यदृष्टान्त—आत्म्याला
दिलेला हा सूर्याचा दृष्टान्त दोन्हा अर्थी आहे (दोन प्रकारचा अर्थ कोणता, ते सांग-
तात—)—रविचत् सर्वक्षेत्रेषु आत्मा एक च अलेपक इति—सूर्याप्रमाणे
सर्व क्षेत्रामध्य आत्मा एक व लेपराहत आहे, या दोन्हा अर्थी हा दृष्टान्त आहे ३३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—एव—याप्रमाण—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ
यांच्यामधाल—अन्तर—परस्पर विलक्षणता—फरक—च—व—भूतप्रकृतिमोक्ष
—भूतांच्या प्रकृताचा ज्ञानान होणारा अभाव—ज्ञानचक्षुषा—ज्ञानदृष्टाने—विदु-
—जाणतात—ते—ते ज्ञानी—पर—परमात्मतत्त्वास—यान्ति—प्राप्त होतात ३४

समस्ताध्यायायोपसहाराधोऽय श्लोक क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बंधाद्यालयातयोरेव यथाप्रदत्तं
तत्प्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेष ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यांपदेक्षजनितमात्मप्रत्य-
यिक्तान चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमाक्ष च भूताना प्रकृतिरविद्यालक्षणाऽऽ-
प्यक्ताप्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षगमभावगमन च ये विदुर्विज्ञानन्ति यान्ति गच्छन्ति
ते पर परमार्थताय ब्रह्म न पुनर्देहमादन्त इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

इति आत्परममपरिजातकाचायगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्य

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञागा नाम त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—समस्त-अध्यायार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः—समप्र अध्या-
याच्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी ' क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः० ' हा श्लोक आहे.—**यथा**
व्याख्यातयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः—पूर्वी जसे व्याख्यान केले आहे, तशा प्रकारच्या
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञार्थे—एव-यथाप्रदर्शितप्रकारेण—याप्रमाणे—वर जसे प्रदर्शित केले
आहे तशा प्रकाराने—**अन्तरं-इतरेतरचैलक्षण्यविशेषं—**अन्तरास—परस्पराच्या
विलक्षणतेच्या विशेषास—त्यातील प्रत्येकाचे—एक वृत्त्ये दुसरे परिणामी, एक येताने दुसरे
जड इत्यादि वैशिष्ट्यास—**ज्ञानचक्षुषा-शास्त्राचार्यापदेशाजानितं आत्मप्रत्य-**
यिकज्ञानं चक्षुः तेन-ज्ञानचक्षुषा—ज्ञानचक्षुने—शास्त्र व आचार्य याच्या उपदे-
शाने उत्पन्न झालेले आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान हा चक्षु, त्या ज्ञानचक्षुने—[जे जाणतात,
असा पुढे सबध.]—**च भूतप्रकृतिमोक्षं-भूतानां प्रकृति-अविद्यालक्षणा-**
अव्यक्ताख्या तस्याः भूतप्रकृते-मोक्षणं-अभावगमन च ये चिदु-वि-
जानन्ति—आणि भूतप्रकृतिमोक्षाला—भूतार्था प्रकृति-अविद्यारूप-अव्यक्तसंज्ञक भूत-
प्रकृति, त्या भूतप्रकृतीचे मोक्ष म्ह० अभावगमन-भूतप्रकृतीचा अभाव होणे, जे जा-

१ रहस्यकार—' ज्ञानचक्षुषा—' म्ह० ज्ञानरूप डोळ्याने, असा अगदीच प्राकृत अर्थ
करितात, व ' भूतप्रकृतिमोक्ष च ' याचा सर्व भूताच्या मूलभूत प्रकृतीचा मोक्ष, असा क-
रितात. इतकेच नव्हे तर पुढे टीपेत म्हणतात—'भूतप्रकृतिमोक्ष—या शब्दाचा अर्थ आम्हा
साख्यशास्त्राच्या सिद्धान्ताप्रमाणे केला आहे' (तो वा बरे? गीता हे साख्यशास्त्र आहे की
काय?) 'मोक्ष निरूपणे किंवा न निरूपणे या अवस्था आत्म्याच्या नाहींत. कारण तो नेहमीच
अकर्मा व असग आहे.' (पण हा साख्याचा सिद्धान्त नसून उपनिषदाचा सिद्धान्त आहे. 'निर्गुण
निष्क्रिय ज्ञान' 'अमगो क्षय पुरप.' [व. ४.३.१४ पृ. १२७] 'न निरोधो न चोत्पत्ति. न
बद्धो न च साधक. न मुमुक्षु. न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' माट्टय. भाष्यार्थ पृ. १२८.)
' परंतु प्रकृतिगुणाच्या सगळीं ती आपल्या ठायी कर्तृत्वाचा आरोप करित अमल्यामुळे
त्यांचे हे अज्ञान नाहींसे झाले म्हणजे त्यांच्याशी सयुक्त अमलेली प्रकृति मुदले, म्हणजे
विचाच मोक्ष होतो. .. वध व मोक्ष या दोन्ही अवस्था प्रकृतीच्याच अहित, अने साख्य
प्रतिपादन करितात. या साख्य सिद्धान्ताला अनुसरूनच ' प्रकृतीचा मोक्ष ' हे शब्द या
श्लोकात आले आहेत, असे आम्हाला वाटते. ' (पण हे वाटणे आमक आहे. कारण मारया-
चा तसा सिद्धान्त जरी असला तरी तोच उपपन्न होत नाहीं. वध व मोक्ष हे प्रकृतीचे धर्म
होऊ शकत नाहींत. कारण प्रकृति जड आहे. दगडाला वध कसला व मोक्ष तरी कसला?
वध व मोक्ष हे येतनाचेच अमाने आरोपिलेले धर्म आहेत. प्रकृति पुरुषाच्या भोगान्ताठी
व मोक्षासाठी प्रवृत्त होते, असा सात्त्व्याचाच सिद्धान्त आहे 'प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं आरभ'
(सा. का. ५६) म्ह० प्रत्येक पुरुषाच्या मोक्षासाठी प्रकृतीचा प्रवृत्ति आहे. ' वत्स-
निवृद्धिनिमित्त क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरक्षरस्य पुरुषविमोक्षणनिमित्त तथा प्रवृत्ति प्रधानस्य '
(सा. का. ५७) म्ह० वत्साच्या—वासराच्या वृद्धासाठी अक्ष-जड दुधाचा जर्श प्रवृत्ति
होते तद्वच पुरुषाच्या मोक्षासाठी प्रधानाची प्रवृत्ति होते, इत्यादि. आता ६२
व्या कारिकेत प्रकृतीचेच वध-मोक्ष पुरुषावर आरोपिले जातात, असे म्हटले

णतात-विशेषेंकरून जाणतात-ते परं-परमार्थतत्त्वं ब्रह्म यान्ति-गच्छन्ति-
ते परब्रह्माला-परमार्थतत्त्वाला प्राप्त होतात, ते परब्रह्माला जाऊन पोचतात-तद्रूप
होतात-पुनः देहं न आददते इत्यर्थ-पुनरपि देह धारण करीत नाहीत, असा
याचा भावाय. [याप्रमाणें अमानित्वादि ज्ञानसाधनामध्ये तत्पर ज्ञाल्यामुळें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ
याच्या यथार्थस्वरूपाचें ज्याला विज्ञान झाले आहे, त्याच्या सर्व अनर्थांचो निवृत्ति हो-
ऊन परिपूर्ण परमानंदाचा आविर्भाव होणें, या स्वरूपाचा पुरुषार्थ सिद्ध होतो, हें या
अध्यायात सांगितले.] ३४.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेण्य उपनिषदातील-रहस्यविधेतील ब्रह्मविद्येपैकीं
योग-उपाय-शास्त्रातील प्रकृतिपुरुषविवेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग) नावाचा तेरावा
अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्त्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

आहे हें खरें, पण चेतन पुरुष भोक्ता आहे, असेंहि साख्य म्हणतात आणि तो जर मुक्त-
दुःखभोक्ता आहे, तर बद्ध कसा नाहीं ? सुखदुःखानुभव हाच ससार व तो चेतन पुरु-
षामध्येच संभवतो. जड प्रकृति संभवत नाहीं. मोक्षहि ससारदुःखाने तापलेल्या पुरुषा-
लाच हवा असतो दगडासारख्या प्रकृतीला त्याची गरज नाहीं. कारण तिला जर दुःख
नाहा तर 'त्रिविधदुःखाचा अत्यंत अभावरूप अत्यंत पुरुषार्थ' तरा कशाला हवा ? आचा
यांनीं या सिद्धान्ताचें अनुपपन्नत्व शास्त्रक सूत्रभाष्यात फारच उत्तम रीतीने दाखविले
आहे. असा अनुपपन्न सिद्धान्ताचा स्वीकार भगवानानीं केला आहे, असें समजणे सर्वथा
अयोग्य आहे, त्यामुळे 'प्रकृतीचा मोक्ष' हा रहस्यकारानीं केलेला अर्थहि तितकाच अनु-
पपन्न आहे) " कित्थं ' भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षः ' म्ह० पंच महाभूतं व प्रकृति यांच्या
पासून अर्थात् मायात्मक कर्मापासून आत्म्याचा मोक्ष होतो, असाहि अर्थ लाविलात."
(पण कोणीहि अद्वैत भाष्य व टीकाकार असा अर्थ करीत नासत. मन्वाचार्यांनीं 'भूतेभ्यः-
प्रकृतेश्च मोक्षः' असें म्हटले आहे, पण त्याचा अर्थ रहस्यकार म्हणतात तसा नाहीं. कारण
भूतं व प्रकृति म्ह० मायात्मक कर्मे, असा अर्थ वैष्णव कर्थांचे कारणर नाहींत असो, देखी
रहस्यकार म्हणतात-) " हा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक ज्ञानचक्षुनें कळणारा, तर नवव्या अध्या-
यातील राजविद्या प्रत्यक्ष म्ह० चर्मचक्षुनें कळणारी (९.२) आणि विश्वरूपदर्शन परम
भगवद्भक्तासदि केवळ दिव्य चक्षुनेंच दिसणारे (११.८) हा नऊ, अकरा व तेरा या
अध्यायातील ज्ञानविज्ञाननिरूपणातला भेद लक्षात ठेवण्यासारखा आहे." (या सर्वांना ज्ञान-
विज्ञाननिरूपण म्हणणें नाहींचि निव्वच आहे तथापि नवव्या अध्यायातील राजविद्या
प्रत्यक्ष चर्मचक्षुनें कळणारा आहे, हें म्हणणें अगदींच अयोग्य आहे. ज्ञान चर्मचक्षुनीं
प्रत्यक्ष दिसणार कर्मे ? गी. मा. पृ. ६८३ भाष्यार्थ व टीप पहा.)

अध्याय चवदावा.

गुणत्रयविभागयोः

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिरध्याय आरभ्यते, अथवेश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृतिस्यत्वं गुणेषु च सद्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्गुणे कथं सद्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च—

भाष्यार्थ—(पूर्वांतर अध्यायाच्चां सगतिः)—सर्वं उत्पद्यमानं क्षेत्र क्षेत्रज्ञ-संयोगान् उत्पद्यते इति उक्तं—जं जं उत्पन्न होणारं तं सर्वं क्षेत्रं व क्षेत्रज्ञयाच्या संयोगापासून उत्पन्न होतं, असं तैराच्या अध्यायात सांगितलं,—तत् कथं इति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः०' इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते—पण तं कसे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी 'परं भूयः०' इत्यादि चवदावा अध्याय आरंभिला जातो.—अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं—किंवा ईश्वराच्या अर्धान-ईशपरतंतु असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाना जगत्कारणत्व आहे,—तु सांख्यानां इव स्वतन्त्रयोः न—पण साख्यांच्या मताप्रमाणे स्वतंत्र असलेल्या पुरष प्रकृतीला जगत्कारणत्व नाही,—इति एवं अर्थ—हा सिद्धान्त सांगण्यासाठी या अध्यायाचा आरंभ केला जातो. तसेच—प्रकृतिस्यत्वं गुणेषु च सद्गः संसारकारणं इति (अ. १३ श्लो. २१) उक्त—प्रकृतिस्यत्वं म्ह० पुरषाचा प्रकृतीशी ऐक्याध्यास व त्याचीच गुणामध्ये म्ह० मुख-दु ख-मोहामध्ये आसक्ति—हे माझे असा अभिनिवेश, हे संसाराचें कारण आहे असं (वर पृ. ९५१) सांगितलं. पण—कस्मिन् गुणे कथं संग.—कोणत्या गुणात कसा आसंग होतो,—के वा गुणाः—तसेच ते गुण कोणते,—वा ते कथं बध्नन्ति इति—किंवा ते गुण पुरषाला बद्ध कसे करितात, हे सांगण्यासाठी—च गुणेभ्यः मोक्षणं कथं स्यात्—व गुणापासून मोक्षण—मुटणुक्-मुक्ति कसा होईल ?—च मुक्तस्य लक्षणं वक्तव्यं इति एवं अर्थ च (थो-भगवान् उवाच)—आणि मुक्ताचें लक्षण सांगवें यासाठी श्रीभगवान् म्हणाले (अथा एकंदर सद्वा प्रश्नाचें उत्तर देण्यासाठी हा अध्याय आरंभिला आहे)

१ पण रहस्यकार म्हणतात— "तैराच्या अध्यायान क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार एसा वेदान्तदृ-ष्ट्या व एकदा साख्यदृष्ट्या सांगितला. " हे म्हणगे बरोबर नाहीं, हे आम्हां तेंथेच दाख-विडे आहे [गी. मा. पृ ९४३ पदा.] " त्यातच सर्वं कर्तृत्व प्रकृतीचें, पुरुष-क्षेत्रज्ञ-उदासीन, पण प्रकृतीचें कर्तृत्व कसें चाहू राहते ! याचें विवेचन अध्यापि शालें नाहा. म्ह-पुन पदाच प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि, विशेषतः सजीव सृष्टि कशी उत्पन्न होते, याचें गी. मा. १२४

या अध्यायात निरूपण करितात.” (पण निर्जीव प्रकृतीपासून सजीव मृष्टि कशी होईल ? शिवाय वेदान्तभिद्धान्ताप्रमाणें सर्व मृष्टि हेंच मुळां शरीर आहे. नीताहि ‘भूमिरापोऽनलो’ ७४ ‘महाभूतानि०’ १३.५-६. यात सर्व भौतिक सृष्टीला अपरा प्रकृति-क्षेत्र लो०’ ७४ ‘महाभूतानि०’ १३.५-६. यात सर्व भौतिक सृष्टीला अपरा प्रकृति-क्षेत्र म्हणत आहे. प्रकृतीच्या कार्यांत सजीव व निर्जीव हा भेदच सभवत नाहा. मनुष्य, पशु, पक्षी यांची शरीरें चर व वृक्ष-पाषाणादि शरीरें अचर, हा त्यातील अवान्तर भेद होय व तोहि प्रकृतिकृत नव्हे, चेतनकृत-क्षेत्रज्ञकृत आहे. प्रकृति नेहमी जडच व तिला जडाचेंच-कार्यकरणाचेंच कर्तृत्व आहे जीवभूत परा प्रकृतीचें कर्तृत्व प्रकृतीला नाहीं. तेव्हा ‘प्रकृती-पासून सजीव मृष्टि उत्पन्न होते,’ हें म्हणणें शास्त्रसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. शिवाय या अध्यायात तसें सांगितलेलेहि नाहीं.५ ते १८ श्लोकात आचार्यांनीं वर म्हटल्याप्रमाणें तेराव्या अध्यायात सांगितलेलें प्रकृतिस्थत्व व गुणसग या ससारकारणाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं गुण कोणते, कोणत्या गुणात कमा सग होतो, गुण पुरुषाला वड कसे करितात, सात्त्विकादिकाना मरणोत्तर फल कोणतें मिळते तें सांगितलें आहे. १९-२० श्लोकात या गुणापासून मोक्ष कसा होतो, तें सांगितलें आहे व २१-२७ श्लोकात गुणानींताचीं ह्मणें व गुणातीत होण्याचा उपाय सांगिला आहे अर्वांत ५ ते २७ श्लोकात “प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि, विशेषत सजीव मृष्टि कशी होते ” तें सांगितलेलें नाहीं, हें कोणीहि कबूल करील या अध्यायाच्या १ व २ श्लोकात येथील ज्ञानाची स्तुति केली आहे. ३ व ४ या दोन श्लोकात मात्र-“मासी योनि महद्ब्रह्म-प्रकृति-माया आहे. तिच्यामध्ये मी सर्व भूताच्या उत्पत्तीचें बीजारोपण करतां. त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते. देव-मनुष्य पशुवादि सर्व योनांमध्ये ज्या मृति-देहाकार उत्पन्न होतात, त्याचें कारण मासी प्रकृति व मी त्याचा बीजप्रद पिता अ० ” असें सांगितलें आहे. तें आचार्यांनीं अगदीं आरभीं जे म्हटलें आहे, त्याला धरून आहे. रहस्यकार म्हणतात तशा अर्थाचें तें नाहीं उत्पन्न होणारें सर्व क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासूनच उत्पन्न कमें होतें तें किंवा ईश्वराधीन असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाना अपरा व परा प्रकृतींना जगत्कारणत्व आहे, हें सांगण्यासाठीं हे दोन श्लोक आहेत ‘मासी योनि प्रकृति आहे तिच्यामध्ये मी क्षेत्ररूप बीजाचें आपात करितों व त्यापासून सर्व भूताचा उद्भव होतो,’ हें ह्मणणें किती सयुक्तिक आहे! आणि रहस्यकाराचें ‘प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि विशेषत सजीव सृष्टि होते’ हें म्हणणें किती अयोग्य आहे, त्याचा विचार आता वाचकांनींच करावा सर्व भूतें म्ह० सजीव सृष्टि हें खरें; पण त्या सजीव सृष्टींत शरीरेंद्रियमगूह किंवा कार्यकरणसघात हा एक भाग व त्या सर्वांना धारण करणारा व त्यांना ‘मी’ म्हणणारा हा दुसरा भाग आहे. त्यातील पहिल्या भौतिक भागाचें कारण प्रकृति आहे व दुसऱ्या अभौतिक भागाचें कारण चेतन परमात्मा आहे. चवथ्या श्लोकात हा भेद अगदीं स्पष्ट करून सांगितला आहे. ‘सर्व योनांमध्ये ज्या मृति म्ह० भ्यक्त कार्य-शरीरेंद्रियसघात उत्पन्न होतान त्याची योनि मासी प्रकृति व मी बीज प्रद पिता. ’ यावरून प्रकृति फक्त मृतीचेंच कारण व पुरुष त्यातील जीवभावार्थें कारण, हें अगदा स्पष्ट होतें. पण मगळ मार्ग सोडून नारिभक सांस्थाच्या नादाला लागल्यामुळे रहस्यकाराचा अशी पदोपशो दिशाभूल झालेला पाहून फार वेद होतो. पुनः ते म्हण-
 टाप-) “ केवळ मानवी सृष्टीचाच विचार केला तर हा विषय क्षेत्रज्ञरूपचा म्ह० शरी-

राचा अमत्यामुळे त्याचा क्षेत्रक्षेत्रश्रविकारात समावेश होऊ शकतो ” (पण क्षेत्र म्हणजे तुम्ही मानवां मृशोच हे रहस्यकाराना सांगितले कोणा ? क्षेत्र म्ह० म्हणून पंचभूतापासून धृतीपर्यंत सर्व भूत-भौतिक. मनुष्याचे मात्र शरीर आणि पशु, पक्षी, सर्पादिक, वृक्ष, वेली यांचा शरीर नव्हेत को काय ? अर्थात्) “स्थावर मृशामुद्रा त्रिगुणात्मक प्रकृताचाच पमारा अमत्यामुळे प्रकृतीच्या गुणभेदाचे हे विवेचन क्षराक्षराविकाराचाहि भाग होऊ शकते. म्हणून क्षेत्रक्षेत्रश्रविकार हे सकुचित नाव मोडून देऊन सातव्या अध्यायात जे ज्ञानविज्ञान सांगण्यात मुरवान केले तेच ज्ञानविज्ञान जास्त सुलामेवार आता तुला पुनः सांगतो. ” ... हे सर्व म्हणणे अनुपपन्न व असंबद्ध आहे. कारण क्षेत्रक्षेत्रश्रविकार हे गांतेच्या इष्टाने सकुचित नाव नाही. तेराव्या अध्यायात “यावत्समापते किंचिद् मत्त्वं समावरजगम । क्षेत्रक्षेत्रश्रवयोगाद् तद्विद्धि भरतपंथ ” (श्री. २६ पृ. १६७) असे भगवान् स्पष्ट म्हणत आहेत, व येथील ४ व्या श्लोकाने तेच सांगितले आहे. गांतेत क्षराक्षराविकाराचे कोठे नावहि नाही. क्षर व अक्षर हे शब्द गांतेत आले आहेत. पण रहस्यकार ममज्जान तसा अर्था त्याचा उपयोग केलेला नाही अशिनून धरः भावः ' ८.४ ' द्वौ पुरुषौ क्षरश्च अक्षरः, क्षरः सर्वाणि भूतानि ' १५.१६ अमा २-३ ठिकाणोच 'क्षर' शब्द आला आहे व त्याचा अर्थ सर्व भूते म्ह० शरीर हाच आहे, व अक्षरशब्द-सदृश ३.१५, ८.३, ८.२१, ११.१८, १२.१,३, ' ओ ' हे अक्षर ८.१२, १०.०५, अकारादिक अक्षर १०.३३ व मायाशक्ति १५. १६, १८-या अर्था दाखला आहे व रहस्यकार म्हणताना त्याप्रमाणे व्यापक अर्था क्षराक्षरशब्द योजलेले नाहीत. क्षेत्र व क्षेत्रश्र याचा जोडाने विचार करण्यासाठी एक सुवध अध्याय गांतेत आहे. समा क्षराक्षराच्या विचारासाठी प्लखादा श्लोकहि नाही. अपांद् क्षराक्षराविकार हा केवळ कल्पना आहे, तिळा गांतेत विवा उपनिषदानेहि आधार नाही. मानव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञान अपूण नाही, हे आम्हा वर दाखविलेच आहे. यास्तव तेच 'ज्ञानविज्ञान सुलामेवार सांगण्यासाठी हा अध्याय भगवान् सुरू करित आहेत' हा असत्कल्पना आहे. कारण सातव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञानाचाच जर हा विस्तार असता तर याचा निराळा अध्याय करून निराळे नाव देण्याचे काही कारण नव्हते. प्रत्येक अध्यायात ईश्वराचे ज्ञान होण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारे प्रतिपादन केले आहे ज्ञानाचे निरनिराळे उपाय सांगितले आहेत, हे खरे, पण त्यामुळे एका अध्यायातील विषय अपुण अमत्यामुळे तोच पुढे अनेक अध्यायात चालू ठेवला आहे, हे म्हणणे ससुक्तिक नाही. आता पूर्वं अध्यायात ज्याचा प्रसंगोपाच उल्लेख आला अशून सविस्तर वर्णन केले नाही त्या विषयाचा विस्तार दुसऱ्या अध्यायात केला आहे. पण तेवढ्यावरून तो सातव्या अध्यायाचाच विषय १७व्या अध्यायापर्यंत चालविला आहे हे म्हणणे अवोच्य आहे. (गा. भा. पृ. ६८२ पहा.)

रहस्यकार पुढे म्हणतात, “ त्रिगुणाच्या पमान्याचे वर्णन अनुगांतेत व मनुस्मृतीच्या बाराव्या अध्यायातहि आले आहे. ” पण ते मुद्रा सास्यदर्शनातील व को काय ? वेदानुसारा मनुस्मृतीत निरीश्वरवादी मास्याचे गुणविस्तारवर्णन घेतले असेल, अर्था कल्पनाहि करत नाही. ते वैदिक सास्यानून घेतले आहे, याबद्दल वाद नाही, आणि वैदिक सास्य म्ह० ज्ञान व वैदिक योग म्ह० ध्यान होय, असे आचार्यांना शरीरभाष्यात (अ. २.१.३)

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं—सर्वं ज्ञानातील उत्तम व परम ज्ञान—प्रवक्ष्यामि—मी तुला सागेन.—यत्—जें ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—सर्वे मुनय—सर्वे मुनि—इतः—या शरीराच्या नाशानंतर—परां सिद्धि—सर्वोत्तम सिद्धीला—गताः—प्राप्त झाले आहेत. १

परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुत्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात्, किं तत्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तममुत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिश्रेयवस्तुविषयाणामिति । तानि न मोक्षायेदं तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—परं ज्ञानं इति व्यवहितेन संबन्धः—‘परं’ या पदाचा पुर्वील ‘ज्ञानं’ या पदाशी संबन्ध म्ह० श्रेष्ठ ज्ञान—भूयः—पुन पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असकृत् उक्तं अपि प्रवक्ष्यामि—भूयः पुनरपि म्ह० पूर्वीच्या सर्व अध्यायांमध्ये वारंवार—अनेकदा जरी सांगितलें आहे तरी पुन मी सविस्तर सागेन—च तत् परवस्तु-विषयत्वात् परं—आणि तें परवस्तुविषयी असल्यामुळे पर आहे. पर वस्तु—परब्रह्म हा त्याचा विषय असल्यामुळे तें पर होय.—किं तत्—पण तें पर काय ?—ज्ञानं—ज्ञान—सर्वेषां ज्ञानानां उत्तमं उत्तमफलत्वात्—सर्वे ज्ञानातील उत्तम ज्ञान.

स्पष्ट म्हटलें आहे मन्वादि स्मृतींत त्याच्याच आधारातें प्रकृति, महत्त्व, अहकार, पचतन्मात्रे श्ल्यादिकाच्या द्वारा सृष्टीच्या उत्पत्तीचे वर्णन केलें आहे अ १ श्लो. ५-२० पहा मनुस्मृतीतील वर्णन निरीश्वरवादी कापिल मात्स्यशास्त्राच्या आधारातें केलेले असेल अशी नुस्ती कल्पनादि वर्णन नमल्यामुळे त उपनिषदाना अनुसरूनच आहे गातेना तोच न्याय लागू आहे. उलट ह्याच्या कापिल दर्शनानेंच प्रकृति, महत्त्व श्ल्यादि वैदिक नावें घेऊन आपणें स्वतंत्र दर्शन बनविलें आहे. (गी भा. पृ १२४ २५, ६६६ पहा) तात्पर्य रहस्यकारानी गीतेंत नारिक मात्स्यदर्शनानें पोटे ढकलण्याचा जो यत्न केला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. वैदिक मात्स्य निराळे व अपैदिक सांग्यदर्शन निराळे, हा भेद न कळण्यामुळे पुष्कळ आपुनिवाची अशी कल्पना हातानी दिवते. पण या अर्वाचीन सांख्याला पण्टे श्रीशंकराचार्यच मानित नाहीत असे नाही, तर रामानुजादि इतर वैदिक संप्रदायीदि मार्जात नाहीत, हें लक्षांत ठेवण्या-मागें आहे. इतकेंच नव्हे तर शूद्र ब्रह्मचर्यकार वादरावण भ्यामहि त्याच्या निरुद्ध आहेत, हें ब्राह्मणे वर मागिलेंच आहे. (पृ. ९६१ पहा.)

कारण त्याचें फल उत्तम असल्यामुळे ते उत्तम—ज्ञानानां इति अमानित्वादीनां न—ज्ञानातील याचा अर्थ तेराव्या अध्यायात सांगितलेल्या अमानित्वादिकांतील असा नव्हे.—किं तर्हि—तर मग कोणत्या ज्ञानातील—यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां इति—यज्ञादि ज्या ज्ञेय वस्तु, त्याविषयीच्या ज्ञानातील, असा त्याचा अर्थ आहे, त्यामुळे येथील 'ज्ञानानां' या शब्दाने अमानित्वादिकांचे ग्रहण करिता येत नाहा (यज्ञादिका-विषयीच्या ज्ञानाहून हें ज्ञान श्रेष्ठ का ते सांगतात—)—तानि न मोक्षाय इदं तु मोक्षाय इति पर-उत्तम शब्दाभ्यां श्रोतुबुद्धिरुच्युत्पादनार्थं स्तौति—यज्ञादिकाविषयीचीं ज्ञाने मोक्षाला कारण होत नाहींत, पण हें मोक्षाला कारण होते, हें मोक्षाचें अन्तरंग साधन आहे, म्हणून 'परं' व 'उत्तम' या शब्दाना श्रोत्याच्या अन्त-करणात त्या ज्ञानाविषयी रचि उत्पन्न करण्यासाठीं भगवान् त्याची स्तुति करतात.—सर्वे मुनयः—संन्यासिनः—मननशीलाः यत् ज्ञात्वा—यत् ज्ञानं ज्ञात्वा—प्राप्य—सर्वे मुनि-संन्यासी-मननशील जें ज्ञान जाणून—ज्या ज्ञानाला प्राप्त होऊन—इतः—अस्मात् देहवन्धनात् ऊर्ध्वं परां सिद्धिं—मोक्षार्थां गताः—प्राप्ताः—वा-नंतर—या—प्रत्यक्षसिद्ध देहबंधनात् न मुदल्यानंतर 'मोक्ष' या नावाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला गेले आहेत—'मोक्ष' या सिद्धीला प्राप्त झाले आहेत १

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—इदं ज्ञान—या ज्ञानाचा—उपाश्रित्य—आश्रय करून—मम—माझ्या—साधर्म्य—साहचर्यास—आगताः—आलेले ज्ञानी—सर्गे अपि—सृष्टी-च्या वेळाहि—न उपजायन्ते—उत्पन्न होत नाहींत—च—आणि—प्रलये—प्रल-याच्या वेळा—न व्यथन्ति—व्यथा—नात्र पावत नाहात. २.

अस्याश्च सिद्धेरकान्तिकृत्यं दर्शयति— इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनम-नुष्ठापयेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समा-नधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीताशास्त्रे । फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि त्रिनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथा नाऽऽपद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानाचे फल कर्मांच्या फलाहून अगदीं विलक्षण आहे, अने सांगतात—)
—च अस्याः सिद्धे. ऐकान्तिकत्व दर्शयति—आणि भगवान् या सिद्धीचे अभ्यभिचारित्व—निलत्व दाखवितात—इदं यथोक्तं ज्ञानं उपाश्रित्य—ज्ञानसाध-नं अनुष्ठाय इति एतत्—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या—सर्वे ज्ञानातील श्रेष्ठ ज्ञा-

१ पण 'ज्ञानाला जाणून' अने म्हटल्यास 'ज्ञान' ज्ञेय होते, हा दोष घालविण्यामागता जाणून म्ह० प्राप्त होऊन असा अर्थ केला आहे.

नाचा आश्रय करून म्ह०ज्ञानसाधनाचे अनुष्ठान करून,असा याचा भावार्थ—मम-पर-
 मेश्वरस्य साधर्म्य आगताः-मत्स्वरूपतां प्राप्ता इत्यर्थः—मज परमेश्वरा-
 च्या साधर्म्यास आलले म्ह० माझ्या स्वरूपतेस प्राप्त झालेले असा याचा भावार्थ (गाय
 व गवा यांचेहि साधर्म्य असते, तसेंच विद्वान् व ईश्वर याच साधर्म्य असल्यास त्याचा
 भेद आहे, अस मानाव लागेल, म्हणून माझ्या स्वरूपतेस प्राप्त झालेले असे झटले आहे
 कारण येथील साधर्म्य जर गुराच मानले तर विद्वान् व ईश्वर याचा नियमान भेदच
 सिद्ध होईल व त्यामुळे गाताशास्त्राचा विरोध येईल, असे सांगतात-)—तु समान-
 धर्मतां साधर्म्य न—पण येथे समानधर्मता हेच साधर्म्य इष्ट नाही कारण—
 गीताशास्त्रे क्षेत्रज्ञ-ईश्वरयोः भेदानभ्युपगमात्—गीताशास्त्रात क्षेत्रज्ञ व
 ईश्वर याचा भेद मानलेला नाही (शिनाय ज्ञानाच्या स्तुतीसाठी त्याच फल येथे विव
 क्षित असल्यामुळे ' सारूप्य ' मानताच येत नाही, असे सांगतात-)—च अयं फल
 वाद्. स्तुत्यर्थ उच्यते—आणि हा फलवाद स्तुतासाठी सांगितला जात आहे
 [सारूप्य हच फल येथे विवक्षित आहे, असे जर म्हटले, तर ते ज्ञानाच फल नसून
 ध्यानाचें फल सांगितले आहे, अस होईल पण ध्यानाच फल यथे प्रस्तुत नाही ज्ञानाचें
 फल प्रस्तुत आहे अहोपण, ईश्वरात्मतेला प्राप्त झालेल्या ज्ञाना पुरापाना अवांतर सृष्टि
 व प्रलय यात जरी जन्म व नाश ज्ञानाचा अनुभव घ्यावा लागत नसला तरी महासर्गाचे
 वेळा त्याना जन्म अवश्य प्राप्त होईल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—सर्गे अपि
 -सृष्टिकाले अपि न उपजायन्ते-न उत्पद्यन्ते—सर्गाच्या वेळांहि ह्य० सृष्टाच्या
 वेळांहि ते उत्पन्न होत नाहीत त्याचा जन्म होत नाही —च प्रलये-ब्रह्मण अपि
 विनाशकाले न व्यथन्ति-व्यथां न आपद्यन्ते न च्यवन्ति इत्यर्थ—आणि
 प्रलयामध्ये ह्य० ब्रह्मदेवाच्याहि विनाशकाला व्यथित होत नाहीत, व्यथेला-पाडेला-
 दु.खाला प्राप्त हात नाहीत,ते आत्मस्वरूपापासून च्युत होत नाहीत,असा याचा भावार्थ

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—मम—मायी—योनि—त्रिगुणात्मिका प्रकृति (हें सर्व भूतांचे कारण
 आहे. ती सर्व कार्याहून मोठा असल्यामुळे)—महत् ब्रह्म—महती—मोठी व आपल्या
 विकाराच भरण-पोषण करीत असल्यामुळे प्रन्न आहे —तस्मिन्—त्या महत् ब्रह्मात
 म्ह० भूतांच्या कारणान—अह—मी—गर्भ—सर्व भूतांच्या जन्माच कारण—वीन—
 दधामि—स्थापितो—हे भारत—ह अहंता' ततः—यापासून—सर्वभूतानां—
 गर्भ भूतांचा—संभव.—उत्पात्त—भवति—हाते ३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग इंदशो भूतकारणमित्याह—मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणा
 त्मिका प्रकृतिर्योनि सर्वभूताना सयकर्मणो महत्त्वाद्भरणाद्य स्वविकाराणा, महद्भूतेति
 योनिरेव विदिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनां गर्भे हिरण्यगर्भस्य जन्मतो वीज

सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहम-
विद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । संभव उत्प-
त्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(जानार्चा स्तुति ऐकून तदभिमुख झालेल्या व लक्ष लावून ऐकणाऱ्या अर्जुनाला भगवान् म्हणतात—)**ईदृशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः भूतकारणं इति आह—**अशा प्रकारचा क्षेत्र-क्षेत्रज्ञसंयोग भूतांचे कारण आहे, असे भगवान् सांगतात—
—मम-स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सर्वभूतानां योनिः माझी स्वभूत—माझी विसत अमलेली, पण स्वभूत ह्य० स्वरूप नव्हे, तर माझी माया ह्य० चिच्छक्ति नव्हे—त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्वभूतांची योनि आहे. ['योनि' या शब्दाने उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कार्यांचे उपादानकारणत्व विवक्षित आहे, अशा आशयाने म्हणतात—]
—सर्वकार्येभ्यः महत्त्वात् च स्वविकाराणां भरणान् महत् ब्रह्म इति योनिः एव विदिष्यते—सर्व कार्यांहून महत्त्व—मोठेपणा असल्यामुळे व आपल्या विकारांचे भरण—पोषण—धारण करीत असल्यामुळे 'महत् ब्रह्म' असे त्या योनीलाच विशेषण दिले जाते. (सर्व कार्यांना व्यापून राहणे, या धर्मांमुळे त्या योनीला ब्रह्म, असे म्हटले आहे. महत् ब्रह्म या शब्दाचे नपुंसकलिंग असल्यामुळे त्याचा दुसरा काही अर्थ असेल, असे कोणाला वाटेले, म्हणून योनिशब्दाचेच तें विशेषण आहे, असे सुदाम सांगितले आहे.)—**तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनी—**त्या महत् ब्रह्म, या योनीमध्ये—**गर्भ—हिरण्यगर्भस्य जन्मन. बीजं—सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि—निक्षिपामि—**गर्भाला म्ह० हिरण्यगर्भाच्या जन्माच्या बीजाला—सर्व भूतांच्या जन्माचे कारण अशा 'जाला मा धारण करितों, अशा प्रकारच्या ब्रजाचा नि-
क्षेप—आधान मी त्या योनीत करितों.—**क्षेत्र-क्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वरः अहं—**क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या प्रकृतिद्वयरूप शक्तीने युक्त असलेला मी ईश्वर—**अविद्या-कामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामि इत्यर्थ—**अविद्या—काम-कर्म, या उपाधिस्वरूपाच्या अनुषार वर्तन करणाऱ्या क्षेत्रज्ञाला ते-
प्राची संयुक्त करितों, असा याचा भावार्थ. [अविद्या-काम-कर्मादिकाच्या संस्कारांनी युक्त असलेल्या क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्राशी संयोग करून देतो.]—**हे भारत, ततः तस्मात्-गर्भाधानात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण सर्वभूतानां संभव-उत्पत्तिः भव-
ति—**हे भरतवंशजा, त्या तसल्या गर्भाधानापामून हिरण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा सर्वभूताचा संभव म्ह० उत्पत्ति होते. [स्मृतीमध्ये ' आदिकर्ता स भूताना ' या वच-
नाने सर्व भूते हिरण्यगर्भाची कार्ये आहेत असे मागितलेले असल्यामुळे भाष्यात 'हि-
रण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा ' सर्व भूतांची उत्पत्ति त्या गर्भाधानापामून होणे असे म्हटले आहे.] ३

१ एव रक्षककार या श्लोकाला असे अन्वय देतात—“ जाता प्रकृति हे माझे स्वस्व आहे असे प्रथम सांगून सात्याचे द्वैत काढून टाकल्यावर एतत्, एव व तम या प्रकृतीच्या

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना ! —सर्वयोनिषु—देवादि सर्व योनीमध्यं—
याः मूर्तयः—ज्या मूर्ति—जे आकार—जी शरीरें—संभवन्ति—उत्पन्न होतात—
तासां—त्या सर्व मूर्तींचें—महत् ब्रह्म—माझी प्रकृति—योनि—उत्पत्तिस्थान आहे
व—अहं—मी—बीजप्रदः—बीज देणारा—पिता—जनक आहे. ४.

तीन गुणामुळे सृष्टीतील नानाविध व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात याचें वेदान्तशास्त्राशी
विरोध न आणता निरूपण करितात—” पण भगवानाना एवढा द्राविडों प्राणायाम कर
ण्याचें कारण काय ? अगोदर साख्याच्या प्रकृतीचा स्वीकार करावयाचा, मग त्यातील दैत
कादून टाकावयाचें, नंतर प्रकृतीच्या त्रिगुणामुळे सृष्टात नानाविध व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण
होतात त्याचें वेदान्ताशी विरोध न येईल अशा वेतानें निरूपण करावयाचें ! कोण ही द्विष्ट
कल्पना !” पण अशा प्रतिपादनानें उपनिषदें, भगवान् व व्यास या सर्वांच्याच परतों
असमजसपणा थेलो, याची काय वाट ? भगवानाना निरोधरवादी साख्यदर्शनाची मात्र
इतकी आवड अमावी आणि शेशरवादी व धारणा-ध्यान-समार्थाच्या द्वारा आत्मसाक्षात्का-
रापर्यंत नेकून पौंचविणाऱ्या योगशास्त्राशीं मात्र त्यांना अगदी फटकून वागावे, हेहि त्यांच्या
ईश्वरत्वाला शोभण्यासारखें नाहीं पण इतका अव्यापारेणु व्यापार करण्यापेक्षा ‘माया तु
प्रकृतिं विद्यात्’ ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणै. निगूढा’ ‘स्वभावमेके’ (शेनाश्वतरोपनिषद्)
‘यत् अग्रे रोहितं रूपं तेजस्रतद्रूपं (छा.भा.पृ.४४१) इत्यादि ध्रुतींना अनुसरूनच मनुसृष्टि,
अनुशासनपर्व, गीता यांतील प्रतिपादन आहे व त्याला अनुसरूनच पुढें साख्यांनी आपल्या
परिभाषेप्रमाणे आपल्या दर्शनात विस्तार केला आहे, असे म्हटल्यास काय होईल ? सर्वच
वाद मिटल. उपनिषदांतील प्रकृति स्वगुणांनी गुढ आहे, व ‘अजा एकां लोहितशुक्लकृष्णा’
असेंहि तिचेंच वर्णन शेनाश्वतरोपनिषदात केलें आहे. म्हणूनच आचार्यहि आपल्या भा-
ष्यात प्रकृतीला त्रिगुणात्मिका, वगैरे म्हणतात. तरमाए रहस्यकाराची ‘गीतेंत साख्य व
वेदान्त यांची जोड घातलेली आहे,’ ही समजूत बरोबर नाहीं. ‘प्रकृति हें माझेच स्वरूप
आहे’ इत्यादि जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे तें अगदीच चुकीचें आहे. जड प्रकृति
माझे स्वरूप आहे, असें भगवान् कधीच म्हणणार नाहींत. या श्लोकात ‘मम योनिः महद्
ब्रह्म’ असे शब्द आहेत. त्यावरून ‘माझे स्वरूप’ असा अर्थ निष्पन्न होत नाही, व
‘प्रकृति माझे स्वरूप’ असे म्हणणें हा दैत वादून गकण्याचा उपायहि नगरे. अर्थां व
अध्यायाच्या पुढील श्लोकावरील टापातून रहस्यकारांना कांहीं ममानार्थक मात्पकारिकांना
वगैरे उल्लेख करून “प्रकृति व पुरुष हें मात्पचें दैत मनिसे मात्प नसण्यामुळे. मा-
ख्यांच्या वरील निदान्ताचें गीतेंत रूपान्तर होतें. ” इत्यादि जें म्हटलें आहे तें सर्व
उपेक्षणीय आहे. “प्रकृति व पुरुष हेंच दैत व त्यांच्या पर्यायकडे जो एक आत्मावस्वपी
परमेश्वर किंवा परब्रह्म आहे, ते निर्गुण ब्रह्म जो ओळखील ” वगैरे पृ. ७९७ रहस्यकारांचे
म्हणने शरंवा अशास्त्रीय आहे. पार काय पण ही भाषाहि सरोप आहे !

सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थान-
लक्षणा मूर्च्छिताद्भावयथा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं
योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, देवादि निरनिराख्या ज्ञातींतील निरनिराख्या व्यक्तींचें कारण
निरनिराळेंच दिसतें, मग अशें असताना त्या गर्भाधानामुळे हिरण्यगर्भाच्या द्वारा सर्व
भूताची उत्पत्ति होते, हें म्हणणें कसे उपपन्न होतें ?-)—‘सर्वयोनिषु०’ इति—‘सर्व-
योनिषु०’ या श्लोकानें या श्लोकेचें समाधान करितात—कौन्तेय देव पितृ-मनुष्य-पशु-
मृगादिसर्वयोनिषु याः मूर्तयः-देहसंस्थानलक्षणा मूर्च्छिताद्भावयथा
मूर्तयः संभवन्ति—हे कुंतीपुत्रा, देव, पितर, मनुष्य, पशु, मृग—हरणें इत्यादि सर्व
योनींमध्ये ज्या मूर्ति-देहाकाररूप-रूपात अंगें व अवयव-उपागें यांची उत्तम रचना
आहे अशा मूर्ति-आकार उत्पन्न होतात—तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं
योनिः-कारणं—त्या मूर्तींचें महत् ब्रह्म हीच सर्वावस्थेंतील योनि म्ह० कारण आहे
—अहं ईश बीजप्रदः-गर्भाधानस्य कर्ता-पिता—मी ईश बीजप्रद-गर्भाधा-
नाचा कर्ता-पिता आहे [प्रत्येक कार्याचें निरनिराळें कारण दिवनें. तेव्हा महत् ब्रह्मच
सर्वांचें कारण कसें ? ही शंका घालविण्यासाठीं त्याला ‘सर्वावस्थं’ असें विशेषण यो-
जलें आहे. अर्थात् त्या त्या कारणाच्या रूपानें तेंच अवस्थित असल्यामुळे सर्व मूर्तींचें
कारण-महत् ब्रह्मच आहे.] ४.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना! सत्त्वं—सत्त्व—रज—रज व—
तम.—तम—इति—असे हे—प्रकृतिसंभवा. गुणाः—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले
गुण—देहे—देहात—अव्ययं देहिन—अव्यय देहवान् आत्म्याला—निवध्नन्ति
—वध करितात. ५.

हे गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते—सर्व रजस्तम इत्येवंनामानो गुणा इति पारिभा-
षिकः शब्दो न रूपादिवद्व्याध्रिताः । न च गुणगुणितोरन्यस्यस्य विवक्षितम् । तस्मा-
द्गुणा इय नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मरूपाक्षेत्रज्ञं नियमन्तीव तमास्पदीट-
त्याऽऽमानं प्रतिलभन्त इति नियमन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृतिमयया भगवन्माधाय-
भवा नियमन्तीव हे महाबाहो महान्ता समर्थतरावाजाजुप्रत्यग्मी बाहू यस्य स महा-
बाहु. हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययमव्ययं चोक्तमनादिवादिन्यादि-
श्लोके । ननु देही न लिप्यत इत्युक्तं सत्कथमिह निवध्नन्तीत्यव्ययोच्यते,
परिहृतमरमाभिरिवद्यदेन निवध्नन्तीयेति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ— (याप्रमाणे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या सयोगापामून जगाची उत्पात्ति होते असे दाखविणाऱ्या भगवानाना ब्रह्मच अविवेच्ययोगाने ससार करतें, असे सांगितले आता अध्यायाच्या आरंभी सांगितलेल्या दोन प्रश्नाचा अनुवाद करून या श्लोकाने उत्तरे सांगतात—) —के गुणा कथं वध्नन्ति इति उच्यते—गुण कोणते व ते कसे बद्ध करितात ते सांगितले जाते—सत्त्व रज तम इति एव नामान—सत्त्व, रज व तम अशा या नांवाचे—गुणाः इति पारिभाषिकः शब्द.—येथील गुण हा पारिभाषिक शब्द आहे—रूपादिवत् द्रव्याश्रिता. न—रूप, रस इत्यादिकाप्रमाणे द्रव्याचा आश्रय करून राहणारे गुण हा येथे अर्थ नाहा [कारण प्रकृतिरूप असलेले सत्त्वादि गुण सर्वांचे आश्रय आहेत अहोपण, सत्त्वादि गुण निराळे व प्रकृति निराळी, तेव्हा त्यांना प्रकृतिरूप कसे म्हणता येईल? उत्तर—]—अत्र गुणगुणिनोः अन्यत्व न च विवक्षितं—येथे गुण व गुणी—प्रकृति यांचे अन्यत्व विवक्षित नाहा. (तर मग त्यांना गुण हें नाव का दिले? उत्तर—) —तस्मात् गुणा इव क्षेत्रज्ञ प्रति नित्यपरतंत्रा—म्हणून गुणाप्रमाण क्षेत्रज्ञाप्रत ते नित्यपरतंत्र आहेत. (क्षेत्रज्ञाप्रत त्यांनी नित्य परतंत्र असण्याचे कारण—) —अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निवध्नन्ति इव—अविद्यात्मक असल्यामुळे ते गुण क्षेत्रज्ञाला जणुकाय बद्ध करितात. म्हणजे—तं आस्पदीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते—त्या क्षेत्रज्ञाला आपले आस्पद करून स्वरूपाला प्राप्त होतात—इति निवध्नन्ति इति उच्यते—म्हणून ते क्षेत्रज्ञाला बद्ध करितात, असे म्हटले जाते—ते च प्रकृतिसंभवा. —भगवन्मायासंभवा—ते सत्त्वादिगुण प्रकृतिसंभव आहेत प्रकृति हाच ज्याचा संभव—उत्पत्तिस्यान आहे, ते प्रकृतिसंभव होत म्हणजे भगवानाच्या मायेपामून झालेले आहेत (अर्थात् येथील प्रकृति म्ह० साप्याची स्वतंत्र प्रकृति नव्हे) ते गुण—निवध्नन्ति इव—जणु काय क्षेत्रज्ञाला अत्यंत बद्ध करितात म्ह० तो आपल्या विकारांनी युक्त आहे, असे दाखवितात—हे महाबाहो—महान्तो समर्थतरो आजानुप्रलम्बो बाहू यस्य सः महाबाहु—हे महाबाहो ! मोठे म्ह० अतिशय समर्थ जानूपर्यंत—गुडध्यापर्यंत लोंबणारे ज्याच बाहु आहेत तो महाबाहु, हे आजानुबाहो !—देहे—शरीरे देहिं—देहघ्नं अच्यय—देहात—शरीरात दहाला—दहवानाला—‘दहच मा’ असे मानणाऱ्या अभय देई आत्म्याला [जणु काय बद्ध करतात]—अनादित्वात् इत्यादि श्लोके अच्ययत्वं च उक्त—‘अनादित्वात्’ (अ १३ श्लो ३१ पृ ९०८) इत्यादि श्लोकांत आभ्याये अव्ययत्व सांगितले आहे—ननु देही न लिप्यते इति उक्त—अहोपण, ‘लिप्यते न स पापेन’ (पृ ५०१) या वचनांत दही—आत्मा पापाने लिप्त होत नाही, असे सांगितले आहे—तन् इह निवध्नन्ति इति कथं अन्यथा उच्यते—मग त्यांच्या उलट येथे मत्स्यदि गुण त्याग अच्यत बद्ध करितात, असे विरहीत कमें सांगितले जात आहे—निवध्नन्ति इव इति इवत्वात्तदेन अस्माभिः परिहृत—जणुकाय बद्ध करितात, अग म्हणून ‘ इव ’ शब्दाने आम्हां या शक्या परिहार केला आहे. ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

अन्यथार्थ—तत्र—त्या तां गुणातील—सत्त्वं—सत्त्व हा गुण—निर्मलत्वात्
—निर्मल—स्वच्छ असत्यामुठें—प्रकाशकं—प्रकाशक व—अनामयं—पीडारहित-
उपद्रवराहित—(अस्ति)—आहे.—हे अनघ—हे निष्पाप अमुंना!—तत्—ते सत्त्व
—सुखसंगेन—सुखाच्या संगानें—आपुर्चति—च—व—ज्ञानसंगेन—ज्ञानाच्या
संगानें—बध्नाति—(आत्म्याला) बांधते. ६.

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावद्दृक्षणमुच्यते निर्मलत्वात्स्फटिक-
मणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निरुध्नाति कथं सुखसङ्गेन सुख्यहमिति
विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि सङ्घेपापादनं सुखे सज्जनमिति सत्त्वा-
विषा । न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य
धर्मं इत्युक्तं भगवता । अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयाविषयविवेकलक्षण-
याऽस्वात्मभूते सुखे सज्जयतोव सज्जतमिव करोम्यसुखिन सुखिनमिव । तथा ज्ञानस-
ङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहाय्योत्क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नाऽऽमनः । आत्मघ-
र्मेव सत्त्वानुपपत्तेर्नानुपपत्तेश्च । सुख इव ज्ञानार्थं सद्गो मन्तव्यो हेऽनघाव्यसन ॥

भाष्यार्थ—' तत्र सत्त्वं० ' इति—त्यातील कोणत्या स्वरूपाचा गुण कोणत्या
उपायानें क्षेत्रज्ञाला बद्ध करितो, ते ' तत्र सत्त्वं० ' या श्लोकानें सांगतात—तत्र-
सत्त्वादीनां—त्या सत्त्वादिकातील—सत्त्वस्य एव तावत् लक्षणं उच्यते—
सत्त्व गुणांचेच प्रथम लक्षण सांगितले जात—सत्त्व स्फटिकमणि इव निर्मल-
त्वात् प्रकाशकं अनामय-निरुपद्रव्य—सत्त्व स्फटिकमण्याप्रमाणें निर्मल असल्या-
मुठें प्रकाशक व अनामय म्ह० निरुपद्रव आहे—तत् निबध्नाति—ते बद्ध करितें
—कथं—कसे बद्ध करितें ?—सुखसङ्गेन—सुखसंगानें बद्ध करितें,—अहं सुखी
इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि मृषा एव सङ्घेपापादनं
सुखे सज्जनं—मो सुखा अशा अभिमानानें विषयरूप सुखाचा विषयो आत्म्यामध्ये
सोटाच जो संबध जोडणे तेंच सुखामध्ये आवक करणें आहे.—इति सा एषा
अविद्या—असा मिथ्या संबध जोडणें, विषयाचा विषयामध्ये आरोप करण हांच
ती अविद्या आहे.—हि विषयधर्म विषयिणः न भवति—कारण विषयाचा धर्म
हा विषयाचा धर्म केव्हाच होऊं शकत नाहा.—इच्छादि-धृत्यन्त क्षेत्रस्य एव-
विषयस्य धर्मः इति उक्तं भगवता—इच्छादिकापासून धर्तापर्यंत सर्व धर्म
क्षेत्रांचेच म्ह० विषयांचेच आहेत, असे भगवानाना क्षेत्राध्यायात सांगितलें आहे.
—अतः स्वकीयधर्मभूतया विषय-विषयि-अविवेकलक्षणया अविद्याया
एव अस्वात्मभूते सुखे सज्जयति इव—यास्तव आपलाच धर्मभूत म्ह०

आत्म्याचाच धर्म अशा, विषय व विषयी यांच्या अविवेकरूप अशाच अविवेच्या योगाने स्वरूपभूत नसलेल्या-आत्म्याचा धर्म नव्हे, अशा सुखामध्ये तो सत्त्वगुण जगुकाय आसक्त करितो (ह अविवेचे माहात्म्य आहे तेंच विशद करितात-)-सक्त इव-असुखिनं सुखिन इव करोति-जणुकाय सक्त करितो-अमुखा असलेल्या म्ह० मुख या धर्माने युक्त नसलेल्या लाला मुखा असत्याप्रमाणे करतो (दुसऱ्या प्रकारानेहि सत्त्व वसें बद्ध करितें तें सांगतात-)-तथा ज्ञानसङ्गेन च-आणि तसेंच ज्ञाना विषयीच्या संगानें सत्त्वगुण बद्ध करितो. (ज्याच्या योगानें विषयादिक जाणले जातात तें ज्ञान म्ह० अन्त करणाच्या परिणाम, त्याच्या योगानें 'मा ज्ञानी आहे' अशा विपरीत अभिमानानें सत्त्वगुण आत्म्याला बद्ध करितो, असें सांगतात-)-ज्ञान इति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्य एव-अन्त.करणस्य धर्म आत्मन न-ज्ञान हा 'मुख' या शब्दाच्या साहचर्यामुळे क्षेत्राचाच म्ह० अन्त करणाचा धर्म आहे, आत्म्याचा नव्हे कारण-आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्ते. च यन्धानुपपत्ते-लाला आत्मधर्मत्व असतें म्ह० येथाल ज्ञान हा जर आत्मधर्म असता, तर त्यांताळ सगाचा व बधाचीहि अनुपपत्ति झाली असती कारण आत्मधर्मभूत ज्ञान स्वाभाविक असतें त्यामुळे तें नित्यप्राप्तच होय म्हणून त्यात सत्त्वगुणकृत सग किंवा बध सभ वत नाही यास्तव येथील ज्ञान हा क्षेत्रधर्म-अन्त करणधर्मच मानला पाहिजे (ज्ञान-ऐश्वर्य इत्यादि क्षेत्रधर्मांताळ सगहि पूर्वीप्रमाणे अविवेकतच आहे, अस मुचवितात-)-हे अनघ-अन्यसन सुखे इय ज्ञानादौ सङ्ग मन्तव्य-हे निष्पाप-व्यसन शून्य अजुना ! सुखामध्य जसा, तसाच ज्ञान, ऐश्वर्य इत्यादिकांतील आसगाहि अविवेकतच मानावा (येथील 'अनघ' या पदानें पापादि दोषरहित पुरुषाचाच या शास्त्रात अधिकार आहे असें मुचविलें आहे) ६.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ-तृष्णासगसमुद्भवं-विषयतृष्णा व विषयासक्ति याचें कारण असें-रज-रज-रजोगुण-रागात्मकं-ह्यामात्मक आहे असें-विद्धि-जाण-कौन्तेय-ह कुतापुत्रा !-तत्-त रज-देहिन-देही आत्म्याचा-कर्मसंगेन-कर्माच्या आसत्कीन-निवध्नाति-बद्ध करितें ७

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मक रजनाद्रागो रिकारिदिवद्रागात्मक विद्धि ज्ञानादि तृष्णासङ्गसमुद्भव तृष्णाऽप्राप्ताभिलाष आसत्त्वा प्राप्ते विषये मनस प्रीति

१ वस्तुन अविवेचा आत्म्याशा सबध नाहा तथापि तिचा सर्वथा दुमरा कोनी नमन्वामुळे व तिला स्वातन्त्र्य नमन्वामुळे तिला आत्मधर्मत्वच आहे, असें मानून 'ररकीर धम तृषा' असें म्हटले आहे २ वृत्तियुक्त अन्त करण हा विषय आहे व आत्म्याचांपून त्याचा भिदि होत नाहा, म्हणून आत्म्याला त्याचें विषयित्व आहे विषयानिषयोवा अति वेर हेंच अशितेचें स्वरूप आहे

लक्षण संश्लेष, तृष्णासङ्गयोः समुद्भव तृष्णासङ्गसमुद्भव तन्निवध्नाति तद्वज कौ-
न्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जन तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निवध्नाति रजो
देहिनम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—‘ रजो रागात्मकं ’ इति—तर भग रजाचें लक्षण काय, त पुरु-
पाला कसे बद्ध करितें, ते ‘ रजो रागात्मकं ’ या श्लोकानें सांगतात—रजः रागा
त्मकं—रञ्जनात् राग गौरिकादिवत् रागात्मक विद्धि—जानीहि—रजोगुण
रागात्मक-पुरुषाचा दृश्याशीं ज्यच्यावहून ससग केला जातो तो राग-आसक्ति, तद्रूप
आहे, असे तू जाण घेर वगैरे प्रमाणें तो रजन करितो, म्हणून त्याला राग म्हणतात.
रजोगुण रागात्मक आहे, असे तू समज.—तृष्णासंगसमुद्भव-तृष्णा-अप्राप्ता-
भिलाप आसङ्गः—प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षण. संश्लेष -तृष्णासंगयो
समुद्भव तृष्णासंगसमुद्भव—तृष्णा व आसग याचा समुद्भव-तृष्णा म्हणजे
अप्राप्त वस्तूचा अभिलाप, आसग म्ह० प्राप्त विषयामध्यें मनाचा प्रीतिरूप संश्लेष-
सवध, त्या तृष्णा आसगाचा समुद्भव, तो तृष्णासंगसमुद्भव म्ह० तृष्णा व आसक्ति
यास उत्पन्न करणारा आहे—कौन्तेय तत् निवध्नाति—तत् रजः कर्मसङ्गेन
-दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जन-तत्परता कर्मसंग तेन रजः देहिनं निव-
ध्नाति—हे कुतिपुत्रा ! तें निवद्ध करितें—त रज कर्मसंगानें—त्याचें फळ दृष्ट व अ-
दृष्ट आहे, अशा कर्मांमध्ये आसक्ति-तत्परता हाच कर्मसंग आहे, त्या कर्मसंगाने रज
देहवानाला निधयान बद्ध करितें [अकर्ताच असलेल्या पुरुषाला ‘ मी करितो ’ अशा
अभिमानानें रजोगुण प्रवृत्त करितो, असा भावार्थ] ७

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अन्यार्थ—तु—परतु—सर्वदेहिनां मोहनं—सर्व देहवानाना मोह पाळणारें
-अविवेकी करणारें—तम.—तम (म्ह० तिसरा तमोगुण)—अज्ञानजं—अज्ञाना
पासून झालेलें आहे, असें—विद्धि—तू जाण—हे भारत—हे भरतकुलपुत्र
अर्जुना !—तत्—ते तम—प्रमादालस्यनिद्राभि—प्रमाद, आलस्य व निद्रा
यांच्यायोगानें प्राण्याला—निवध्नाति—बद्ध करितें. ८.

तमस्त्विति । तमस्त्वृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानात्तमज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहक-
रमविवेकरूपं सर्वदेहिनां अर्जुना हेहवस्तुप्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादालस्यनिद्रा-
य प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—‘ तम तु० ’ इति—तमाचें लक्षण काय आहे व त कसे बद्ध करितें
ते ‘ तमस्तु० ’ या श्लोकानें सांगतात—तम तृतीयः गुण—तम म्ह० तिसरा
गुण—अज्ञानज-अज्ञानात् जातें अज्ञानज विद्धि—तम अज्ञानच म्ह० अज्ञान-

नापासून उत्पन्न झालेले—म्हणून अज्ञानज असं तूं जाण—सर्वदेहिनां—सर्वेषां देह-
 वतां मोहन-मोहकरं—अविवेककर—सर्व देहवानाचे—सर्व देहधारी प्राण्यांचे
 मोहन—सर्वांना मोह पाडणारे, अविवेक करणारे—सर्वांच्या विवेकाला प्रतिबध करणारे
 आहे [सर्व गुण प्रकृतीपासूनच जरी झालेले असले, तरी त्यांतील एकदया तमालाच
 'अज्ञानज' असे जे विशेषण दिले आहे, ते त्याला अज्ञानाहून विपरीत स्वभाव प्राप्त
 झाला नाही, हे सुचविण्यासाठी आहे. सत्त्व व रज हे अज्ञानाहून अगदा विपरीतस्व-
 भावास प्राप्त झाले आहेत, हे वरील वर्णनावरून शोणाऱ्याहि सहज लक्षांत येईल]—
 प्रमादालस्यनिद्राभिः—प्रमादः च आलस्यं च निद्रा च—प्रमादालस्यनिद्राः
 ताभि तत् तम भारत निबध्नाति—प्रमाद, आलस्य व निद्रा, त्या प्रमाद-
 आलस्य-निद्रांनी, त्यांच्या योगानें तें तम हे भारता, निबद्ध करितें. [दुसऱ्या कार्या-
 मध्ये आसक्त झाल्यामुळे एखादे करावयास इष्ट असलेले कर्तव्यहि न करणें, हा प्रमाद
 होय, निरिच्छेमुळे उरसाहाला प्रतिबध होणें हे आलस्य आहे, व गाढ निद्रा यांच्या
 योगानें निर्विकार असलेल्या आत्म्याला तमाहि विकृत करित, अमा याचा भावार्थ] ८.

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—सत्त्वं—सत्त्वगुण—सुखे—सुखांत
 सञ्जयति—आसक्त—आसक्त करतो—रजः—रजोगुण—कर्मणि—कर्मांमध्ये आ-
 सक्त करतो—तु—आणि—तमः—तमोगुण—उत—हि—ज्ञानं—आवृत्य—ज्ञा-
 नाला आच्छादित करून—प्रमादे सञ्जयति—अनवधानांत सयुक्त करतो. ९

पुनर्गुणाना व्यापारः संक्षेपत उच्यते—सत्त्व सुखे सञ्जयति संक्षेपयति रज कर्म-
 णि हे भारत सञ्जयतीति वर्तते । ज्ञान सत्त्वकृत विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तम
 स्वेनाऽऽवरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—(वर सांगितलेल्या गुणांताल कोणत्या कार्यांत कोणत्या गुणाचा उत्कर्ष
 होतो ते सांगतात—) पुनः गुणानां व्यापार संक्षेपत उच्यते—पुनरपि गुणांचा
 व्यापार संक्षेपत सांगितला जातो.—सत्त्व सुखे सञ्जयति—संक्षेपयति—सत्त्वगुण
 सुखामध्ये आसक्त करितो—सुख साधावयाचें असता सत्त्वगुण विषयामध्ये उत्कर्ष पावतो
 —हे भारत रजः कर्मणि सञ्जयति इति वर्तते—हे अर्जुना ! रजोगुण कर्मां-
 मध्ये आसक्त करितो—कर्म साधावयाचें असता रजोगुण उत्कर्ष पावतो—तु तमः
 ज्ञानं—सत्त्वकृतं विवेक स्वेन आवरणात्मना आवृत्य—आच्छाद्य—पण तमो
 गुण ज्ञानाला म्ह० सत्त्वकृत विवेकाला आपल्या आवरणात्मक स्वरूपाने आच्छादित
 करून—प्रमादे संजयति उत—प्रमादामध्ये आसक्त करितो—प्रमादांत आसक्त ह-
 रितो.—प्रमाद नाम प्राप्तकर्तव्याकरण—प्रमाद म्ह० प्राप्त कर्तव्य न परतें.
 [हा प्रमादांत तमोगुण सयुक्त करितो.] ९.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत,—हे अर्जुना ।—सत्त्व—सत्त्वगुण—रज च तमः—रजोगुण व तमोगुण याना—अभिभूय—पराभूत करून—भवति—वाटतो.
—रजः—रजोगुण—सत्त्वं च तम—सत्त्वगुण व तमोगुण याना—(अभिभूय)—पराभूत करून—(भवति)—उत्कर्ष पावतो—तथा—आणि तसच—तमः—तमोगुण—सत्त्वं च रजः—सत्त्वगुण व रजोगुण याना—(अभिभूय भवति)—पराभूत करून स्वतः श्रद्धि पावतो. १०.

उक्त कार्य कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मक सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत । तथा रजोगुण सत्त्वं तमश्चोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मवृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआरयो गुण सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—गुणाः उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति इति उच्यते—हे गुण वर सांगितलेलें कार्य जेव्हा करितात, तें ' रज ० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें—रजः च तम उभौ अपि अभिभूय—यदा सत्त्वं भवति—उद्भवति—वर्धते—रजोगुण व तमोगुण या दोहोंचा पराभव करून—त्यांना निर्मूल करून, सत्त्वगुण जेव्हा उद्भवतो—श्रद्धि पावतो—तदा हे भारत लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञान सुखादि आरभते—जेव्हा हे भारत, स्वरूपाला प्राप्त जालेलें—उत्कर्ष पावलेलें तें सत्त्व, आपलें ज्ञान-सुखादि कार्य आरभितें.—तथा रजोगुणः सत्त्वं तमः च उभौ अपि अभिभूय यदा वर्धते तदा कर्म-वृष्णादि स्वकार्यं आरभते—याचप्रमाणें रजोगुण सत्त्वं व तम या दोन्ही गुणाना पराभूत करून जेव्हा वाटतो, तेव्हा कर्म, तणा इत्यादि स्वकार्यांचा आरभ करितो—तम आरय गुणः सत्त्वं रजः च उभौ अपि अभिभूय तथा एव यदा वर्धते तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यं आरभते—तम सजक गुण सत्त्व व रज या दोहोंचा पराभव करून तसाच जेव्हा श्रद्धि पावतो, तेव्हा ज्ञानाला आच्छादित करणें इत्यादि आपल्या कार्यांचा आरभ करिता. १०.

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—अस्मिन् देहे—या देहान—सर्वद्वारेषु—श्रोत्रादि सर्व ज्ञानसाधनान्या निमित्तानें—प्रकाश—प्रकाश म्ह०—ज्ञान—ज्ञान—

उपजायते—उत्पन्न होतें—तदा—त्यावेळीं—सत्त्वं उत—सत्त्वहि—विवृद्धं—
वृद्धि पावले आहे,—इति—असे—विद्यात्—जाणावें. ११.

यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—सर्वद्वारेष्वात्मन
उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः
प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव ज्ञानम् । यदेवं प्रकाशो ज्ञानारय उपजायते तदा
ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यदा यः गुणः उद्भूतः भवति तदा तस्य किं लिङ्गं इति
उच्यते—जेव्हा जो गुण उद्भूत होता, तेव्हा त्याचें कोणतें चिह्न दिसतें, तें सांगितलें
जातें—सर्वद्वारेषु—आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि—श्रोत्रादीनि सर्वाणि कर-
णानि तेषु सर्वद्वारेषु—सर्वं द्वारामध्यं—आत्म्याच्या विषयानुभवाचीं द्वारें श्रोत्रादि
सर्व इंद्रियें, त्या सर्वं द्वारामध्यें म्ह० सर्वं द्वाराच्या निमित्तानें—अस्मिन् देहे अन्तः-
करणस्य—बुद्धेः वृत्तिः—प्रकाशः उपजायते—या देहात अन्तःकरणची—बुद्धीची
वृत्ति—प्रकाश उत्पन्न होतो—तत् एव ज्ञानं—तेंच ज्ञान होय,—यदा एवं
ज्ञानारयः प्रकाशः उपजायते—जेव्हा अशा रीतीनें ज्ञानसंशक प्रकाश उत्पन्न
होतो—तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं—उद्भूतं इति उत—अपि
विद्यात्—तेव्हा त्या ज्ञानप्रकाशरूप चिहावरून सत्त्व विवृद्ध झालें, उद्भूत झालें—अ-
विशय इति पावले आहे, असेंहि जाणावें. ११.

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ,—हे अर्जुना !—रजसि विवृद्धे (सति)—रजो-
गुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता—लोभः—लोभ,—प्रवृत्तिः—प्रवृत्ति—कर्मणां
आरम्भः—कर्मणांचा आरंभ—अशमः—अशांति—स्पृहा—इच्छा—तृष्णा—ए-
तानि—हीं चिह्ने—जायन्ते—उत्पन्न होतात. १२.

रजस उद्भूतस्येदं विद्मः—लोभः परद्रव्यादिरसा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा,
आरम्भः, कस्य कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्य-
वस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥१२॥

भाष्यार्थ—उद्भूतस्य रजस इदं चिह्नं—उद्भूत झालेल्या रजाचें हे चिह्न
आहे.—लोभ—परद्रव्यादिरसा—लोभ म्ह० पर द्रव्य घेण्याची इच्छा,—प्रवृत्तिः
—प्रवर्तनं—सामान्यचेष्टा—प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन—सामान्यचेष्टा, शरीरिन्द्रियांची हातवाल
—आरंभ, कस्य कर्मणां—आरंभ—उपक्रम, कशाचा ? कांय व निषिद्ध सांकेिक
कर्मणांचा,—अशमः—अनुपशम.—अशांति—उपशमरादित्य, यात्र य अंतर इंद्रियंची
अशांति, म्ह०—हर्षरागादिप्रवृत्तिः—हर्ष, राग इत्यादीकांची प्रवृत्ति,—स्पृहा—

सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा—सृष्ट्या म्हे० सर्वसामान्य वस्तुविषयायां तृष्णा;
—हे भरतर्षभ, रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते—हे भरतश्रेष्ठा!
रजोगुणायां अतिशय वृद्धिं ज्ञात्वा असता हीं चिह्ने होतात. १२.

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना !—तमसि विवृद्धे (सति)—तमोगुण
विशेषे क्लृप्त वाटला असता—अप्रकाशः—अविवेक, अज्ञान,—च—व—अप्रवृत्तिः
—प्रवृत्तीचा अभाव—प्रमादः—अनवधान—मोहः एव च—व मोहच—एतानि
—हीं चिह्ने—जायन्ते—होतात. १३.

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो
मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे
कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—‘अप्रकाशः०’ इति—‘अप्रकाश०’ या श्लोकाने वृद्धि पावलेल्या
तमोगुणाचें चिह्न सांगतात—अप्रकाशः—अविवेक—अप्रकाश म्हे० अविवेक—
च अत्यन्तं अप्रवृत्तिः—प्रवृत्त्यभावः—व अत्यन्त अप्रवृत्ति, प्रवृत्तीचा अभाव,
[म्हे० सर्वथा ज्ञान व कर्म याचा अभाव या दोन विशेषणांनी सांगितला]—तत्कार्यं
प्रमादः—व त्या अविवेकाचें कार्य प्रमाद,—च मोहः एव—अविवेक—मूढता
इत्यर्थः—आणि मोहच म्हे० अविवेक—मूढत्व असा याचा भावार्थ. [म्हे० त्रेय वस्तू
ला विपरित जाणणें]—हे कुरुनन्दन, तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि
जायन्ते—हे कुरुवंशजा ! तमोगुणायां अतिशय वृद्धिं ज्ञात्वा असता हीं चिह्ने होतात. १३.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—यदा—जे०हा—सत्त्वे प्रवृद्धे—सत्त्वगुणाचा अति-
शय वृद्धि ज्ञात्वा असता—देहभृत्—देहधारण करणारा आत्मा—प्रलयं याति—
प्रलयाम प्राप्त होतो—मरतो—तदा—तेव्हा—उत्तमविदां—द्विःस्वर्गादि लोकांच्या
तत्त्वाला जाणणाऱ्या लोकांच्या—अमलान् लोकान्—निर्मल-शुद्ध लोकांस—प्रति-
पद्यते—तो प्राप्त होतो १४.

मरणद्वारेणापि यफलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—
यदा सत्त्वं प्रवृद्धं उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृद्भ्राम्यता सर्वस्वमपि
महद्गदितश्चाविदामित्येतत् । लोकानमलान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—मरणद्वारेण अपि यत्फलं प्राप्यते तत् अपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणं एव इति दर्शयन् आह—मरणाच्या द्वारादि जें फल प्राप्त होतें, तेंहि संग व राग म्ह० आसक्ति व तृष्णा यामुळे प्राप्त होणारें सर्व फल गौणच आहे, असें दासविणारे भगवान् म्हणतात—यदा सत्त्वे प्रवृद्धे—उद्भूते तु देहभृत् आत्मा प्रलयं—मरणं याति—प्रतिपद्यते—जेव्हा सत्त्वगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता देह धारण करणारा आत्मा प्रलयास—मरणास प्राप्त होतो—मरतो—तदा उत्तमविदां—महदादितत्त्वविदां अमलान्—मलरहितान् लोकान् प्रतिपद्यते—प्राप्नोति इति एतत्—तेव्हा उत्तमवेत्त्याच्या—महदादितत्त्ववेत्त्याच्या, असा याचा भाष्यार्थ. त्या तत्त्वज्ञाच्या अमल-मलरहित लोकांस प्राप्त होतो—रजोगुण व तमोगुण, यांतील कोणत्या तरी गुणाचा उद्भव होणें हाच मल आहे. त्या मलानें रहित अशा आत्मसिद्ध ब्रह्मलोकादिकास प्राप्त होतो, असा याचा आशय. १४.

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिपु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिपु जायते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—रजसि प्रलयं गत्वा—रजोगुणात प्रलयाला प्राप्त होऊन म्ह० रजोगुण वाढला असता जो मरतो तो—कर्मसंगिपु जायते—कर्मासक्तियुक्ते आसक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्यामध्ये उत्पन्न होतो.—तथा—त्याचप्रमाणें—तमसि प्रलीनः—तमोगुणात प्रलीन झालेला—तमोगुण वृद्धि पावला असता मरण पावलेला—मूढयोनिपु—पश्चादि मूढ योनामध्ये—जायते—उत्पन्न होतो. १५.

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिपु कर्मासक्तियुक्तेपु मनुष्येषु जायते । तथा तद्देव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिपु पश्चादियोनिपु जायते ॥

भाष्यार्थ—रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं—मरणं गत्वा कर्मसंगिपु—कर्मासक्तियुक्तेपु मनुष्येषु जायते—रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता प्रलयाला म्ह० मरणाला प्राप्त होऊन कर्मसंगी म्ह० कर्मासक्तीनें युक्त अशा मनुष्यामध्ये उत्पन्न होतो.—तथा—तद्देव एव तमसि विवृद्धे प्रलीनः—मृतः मूढयोनिपु—पश्चादियोनिपु जायते—त्याचप्रमाणें म्ह० सत्त्व व रज याची अत्यंत वृद्धि झाली असता मृत झालेले जीव, कमाने ब्रह्मलोकादिकात देवादियोनीत व मनुष्यलोकी मनुष्यामध्ये जसे शरीर ग्रहण करितात, त्याप्रमाणें तमोगुण अतिशय वाढला असता प्रलीन म्ह० मृत झालेला मनुष्य पश्चादि मूढ योनामध्ये उत्पन्न होतो. १५.

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—सुकृतस्य कर्मणः—पुण्य कर्मांचे—सात्त्विकं निर्मलं फलं—सात्त्विक निर्मल फल मिळ्ये असे—आहुः—सांगतात.—तु—पण—रजसः—रजो-

गुणाचें—फलं—फल—दुःखं—दु ख आहे—तमसः फलं—तमोगुणाचें फल—
अज्ञान—अज्ञान आहे १६

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थ । आहुः
शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मल फलमिति । रजसस्तु फलं दु ख राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्माधिकारात्फलमपि दु.खमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञान तमसस्ताम-
सस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—अतीतश्लोकार्थस्य एव संक्षेपः उच्यते—वरील दोन श्लोकां-
तील अर्थांचाच संक्षेप सांगतात—[वर सात्त्विकादिभावाचे फल सांगितले, येथे सात्त्विक-
कादि कर्मांचें फल सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ.]—सुकृतस्य कर्मण—सा-
त्त्विकस्य इत्यर्थ—सुकृताच म्ह० शोभनकृताचें—पुण्याचें—सात्त्विक—अगुदिरहित
कर्मांचें असा याचा भावार्थ—सात्त्विक एव निर्मलं फलं इति शिष्टाः आहुः
—सात्त्विकच सत्त्वगुणकृत निर्मल म्ह० रज व तम यापासून उद्भवणाऱ्या भलांनै रहित
असे फल प्राप्त होतें, असे शिष्ट सांगतात—तु रजसः—राजसस्य कर्मण इत्यर्थ
फलं दुःख—पण रजाचें म्ह० राजस कर्मांचें, असा भावार्थ, त्याचें फल दु ख आहे,
असे शिष्ट सांगतात (पण रज शब्दाचा राजस कर्म असा अर्थ का करावयाचा? उत्तर—)
—कर्माधिकारात्—येथे प्रकरण कर्मांच असल्यामुळे तसा अर्थ करणें उचित आहे.
—फलं अपि दु ख एव—त्याचें फलहि दु खच म्ह० दु खचहल, (असें कां म्ह-
णतां? उत्तर—)—कारणानुरूप्यात् राजसं एव—रजोनिमित्त पापमिश्र पुण्य, हें
कारण असल्यामुळे त्याच्या अनुरोधाने त्याचें फलहि राजस—दु खच अमणें युक्त आहे.
—तथा—पूर्ववत् अज्ञानं तमसः—तामसस्य कर्मणः—अधर्मस्य—त्याचप्र-
माणे—पूर्वप्रमाणेच अदिवेकप्राय दु ख हें तमाचें—तामस कर्मांच—अधर्मांचें फल आहे. १६

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वात्—उत्कर्ष पावलेल्या सत्त्वगुणापासून—ज्ञानं—ज्ञान—स
जायते—उत्पन्न होतें—च—आणि—रजस—रजोगुणापासून—लोभः एव—
लोभच उत्पन्न होतो—तमस—तमोगुणापासून—प्रमादमोहौ—प्रमाद व मोह
—भवत—होतात—च—आणि—अज्ञान एव—अज्ञानच उत्पन्न होतें १७.

किंच गुणेषु भवति—सत्त्वाल्लब्धात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञान रजसो लोभ
एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच गुणेषु भवति—आणि गुणापासून काय होतें ? तें ' स-
त्त्वात् ' या श्लोकानें सांगतात—सत्त्वात्—लब्धात्संजायते—ज्ञान संजायते—स-
मुत्पद्यते—उत्कर्ष पावलेल्या सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें सर्व ज्ञानेन्द्रियाच्या

द्वारा होणारे ज्ञान सत्त्वगुणाच्या उत्पत्तामुळे होते—रजसः लोभ एव च—
रजोगुणाचा उत्पन्न झाला असता लोभ हाच धर्म उत्पन्न होतो—च तमसः प्रमाद
मोहो उभो भवत च अज्ञानं एव भवति—आणि तमोगुणापामून प्रमाद व
मोह हे दोन्ही होतात व अज्ञान-विवेकाचा अभाव होता १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वस्थाः—सत्त्वगुणवृत्तींम ये स्थित असलेले सात्त्विक—ऊर्ध्वं
—देवादिनास्या लोका—गच्छन्ति—जातात—राजसा—राजसलोक—मध्ये—
मध्यलोकां म्ह० मनुष्यांमध्ये—तिष्ठन्ति—राहतात—जघन्यगुणवृत्तस्था—शेव
टच्या निचट्ट गुणांच्या वृत्तींत स्थित असलेले—तामसा—तामसवृत्ति जन—अध
अधोलोका—गच्छन्ति—जातात १८

किंच—ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिपूष्यघन्ते सत्त्वस्था सत्त्वगुणवृत्तस्था । मध्ये
तिष्ठन्ति मनुष्येपूष्यघन्ते राजसा । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्चासौ गुणश्च जघन्यगुण
स्तमस्तस्य वृत्त निद्रालस्यादि तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति
पश्चादिपूष्यघन्ते तामसा ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सात्त्विक, राजस व तामस ज्ञान, कर्म व फल सागून जें प्रवृत्त
सांगितलेलें नाहा, त्याचा सग्रह करण्णासाठी 'ऊर्ध्वं.' या श्लोकानें सामान्यत उप-
सहार करितात—),—किंच—गुडील फलादिकावरूनहि सत्त्वादिकाचें ज्ञान होतें—सत्त्व
स्था.—सत्त्वगुणवृत्तस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति—देवलोकादिपु उत्पद्यन्ते—
सत्त्वस्थ म्ह० सत्त्वगुणाच्या वृत्तामध्ये म्ह० शुभ ज्ञान किंवा कर्म, यात निष्ठा ठेवून
राहणारे ऊर्ध्वं जात त म्ह० देवलोकादिकामध्ये उत्पन्न होतात—राजसा मध्ये
तिष्ठन्ति—मनुष्येषु उत्पद्यन्ते—राजस म्ह० रजोगुणापामून होणारे ज्ञान किंवा
रम यामध्ये निरत असलेले राजस मध्ये राहतात, म्ह० मनुष्यामध्ये उत्पन्न होतात—
जघन्यगुणवृत्तस्था—जघन्य च असौ गुण. च जघन्यगुण. तम तस्य
वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्थाः—मूढा—जघन्य
गुणाच्या वृत्तामध्ये स्थित असलेले—जघन्य म्ह० शबट्या असा जो गुण तो जघन्यगुण
म्ह० तमोगुण, त्याचें वृत्त—निद्रा, आलस्य इत्यादि, त्यांमध्ये स्थित असलेले ते जघ-
न्यगुणवृत्तस्थ होत, असे मूढ—अविवेकी—तामसा अध गच्छन्ति—पश्चादिपु
उत्पद्यन्ते—तामस लोक अधोलोका जातात पश्चादिकामध्ये उत्पन्न होतात १८

पुरपस्य प्रकृतिस्थस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहाम
बेषु सुग्री दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येवरूपो य सगस्तत्कारण पुरपस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्ति
लक्षणस्य समारस्येति ममासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह सच रजस्तम इति गुणाः प्रह

तिसंभवा इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्त-
नियद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरे-
णोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्—

भाष्यार्थ—(कोणत्या गुणामध्ये कसा बद्ध होतो, इत्यादि प्रश्नाचे उत्तर देऊन
गुणापासून मोक्षण कसे होते, हे सांगण्यासाठी गतार्थाचा अनुवाद करून मिथ्या
ज्ञानाची निर्वात्ति करणाऱ्या सम्यग्ज्ञानाचा प्रस्ताव करितात—)—प्रकृतिस्थित्यरूपेण
मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य पुरुषस्य—प्रकृतिस्थित्यरूप मिथ्याज्ञानाने युक्त असलेल्या पुरु-
षाचा—सुखदुःखमोहात्मकेषु भोग्येषु गुणेषु अहं सुखी दुःखी मूढः
अस्मि इति-परंरूप यः सङ्गः—सुख दुःख-मोहरूप भोग्य गुणामध्ये 'मी सुखी,
दुःखी, मूढ आहे' हा अशा प्रकारचा जो मग,—तत् पुरुषस्य सदसद्योनिजन्म-
प्राप्तिलक्षणस्य संसारस्य कारणं—ते पुरुषाच्या सदसद्योनीमध्ये जन्म प्राप्त
होणे या स्वर्पाच्या संसाराचे कारण आहे,—इति समासेन पूर्वाध्याये यत्
उक्तं—असे संक्षेपतः पूर्वाध्यायात जे सांगितले—तन् इह 'सत्त्वं रजस्तम इति
गुणाः प्रकृतिसंभवाः' इत्यत आरभ्य—तेच येथे 'सत्त्व, रज व तम हे
प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले गुण आहेत,' (श्लो० ५) या श्लोकापासून आरंभ करून—
गुणस्वरूपं—गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं—गुणांचे स्वरूप, गुणांचे
वृत्त ज्ञान-कर्मादि, त्या स्ववृत्ताने गुणांचे बन्धकत्व,—च गुणवृत्तनियद्धस्य पुरु-
षस्य या गतिः—च गुणाच्या ज्ञान-नर्म फळादि वृत्ताने अत्यंत बद्ध झालेल्या पुरु-
षाची जी गति ती—इति एतत्सर्वं मिथ्याज्ञानं—अज्ञानमूलं बन्धकारणं
विस्तरेण उक्त्वा—इत्यादि हे सर्व मिथ्याज्ञान-अज्ञानमूलक बंधांचे कारण विस्त-
राने सांगून—अधुना सम्यग्दर्शनात् मोक्षः वक्तव्यः इति भगवान् आह—
आता सम्यग्दर्शनाने म्ह० आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानाने मोक्ष म्ह० गुणापासून सुटून
बद्धभावप्राप्ति होते, असे सांगवें म्हणून भगवान् म्हणतात—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्या वेळी—द्रष्टा—विद्वान्—गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं
—शरीर, इंद्रिये व विषय यांच्या आकाराने परिणत झालेल्या गुणाहून दुसरा कोणी
कर्ता—न पश्यति—पहात नाही,—च—आणि—गुणेभ्यः—गुणांहून—परं—
अगदी विलक्षण असलेल्या साक्षिभूत आत्म्याला—वेत्ति—जाणतो—सः—तो विद्वान्
—मद्भावं—माझ्या ईश्वरभावाला—माझ्या स्वरूपास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो.

नान्यं कार्यकरणाविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान्स-
द्धानुपश्यति । गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति । गुणेभ्यश्च परं
गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

‘भाष्यार्थ—‘नान्यं’ यदा द्रष्टा-विद्वान् सन् कार्यकरणविषयाकार-
परिणतेभ्यः गुणेभ्य अन्य कर्तारं न अनुपदयति—जेष्ठा द्रष्टा म्ह० विद्वान्
होत्साता शरीर-इन्द्रिय विषयाकाराने परिणाम पावलेल्या गुणाहून निराळा कर्ता आहे,
असे आत्मज्ञानानंतर पहात नाहा, तर अर्थान्—सर्वावस्था गुणा एव सर्व
कर्मणां कर्तारः इति एव पदयति—काय करणांच्या-शरीरेन्द्रियाच्या आकाराने
परिणत झालेले गुणच सर्व म्ह० कायिक, वाचिक, मानसिक, विहित व निषिद्ध कर्मांचे
कर्ते आहेत, असे पाहतो—च गुणेभ्य पर-गुणव्यापारसाक्षिभूत वेत्ति—व
गुणाहून पर-अगदा पृथक् असलेल्या गुणव्यापाराच्या साक्षिभूत निर्गुण ब्रह्मात्म्याला
जाणतो—स द्रष्टा मद्भावं-मम भावं अधिगच्छति—तो द्रष्टा-विद्वान्
मद्भावाला-माझ्या भावाला-ब्रह्मात्मतेला प्राप्त होतो, त्याचा ब्रह्मभाव अभिव्यक्त होतो,
असा भावार्थ १९

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

, अन्वयार्थ—देही—देहवान् आत्मा—देहसमुद्भवान्-एतान् त्रीन् गुणान्
—देहाच्या उत्पत्तीचे बीज अशा या तान गुणास—अतीत्य—उद्बधून—जन्म
मृत्यु-जरा-दुःखैः—जन्म, मृत्यु, जरा व दु खें याजकडून—विमुक्तः(सन्)—सोडल्या
गेलेल्या असा होत्साता—अमृतं—अमृतभावास—अश्नुते—प्राप्त होतो अमृताचा
—मोक्षाचा अनुभव घेतो २०

कथमधिगच्छतीत्युच्यते— गुणानेतान्यथोक्तानतीत्य जीवज्ञेयातिक्रम्य मायोपाधि
भूतांस्त्रीन्देहो देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्युश्च
जरा च दुःखानि च तैर्जीवज्ञेय विमुक्तः सन्निवृत्तममृतमश्नुते । एवं मद्भावंमधिगच्छती
त्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—कथं अधिगच्छति इति उच्यते—विद्वान् सर्व अनर्थांचे निरसन
करून ब्रह्मात्मभावाला कर्मा प्राप्त होतो, म्हणून विचारशास्त्र तर सांगतो—एतान्
यथोक्तान्—या पर सांगितलेल्या म्ह०—मायोपाधिभूतान् त्रीन् देहसमुद्भ-
वान्—देहोत्पत्तिबीजभूतान् गुणान् अतीत्य—मायोपाधिभूत माया हांचे उपाधि
—तद्रूप-अनर्थरूप अशा या तान देहसमुद्भव म्ह० देहाच्या उत्पत्तीच्या बीजभूत गुणांचे
—देही जीवन एव अतीत्य-अतिक्रम्य—देहवान् आत्मा जीवद्-अवस्थंतव
उत्पन्न करून-अतिक्रमण करून—जन्ममृत्युजरादु खैः—जन्म च मृत्यु च जरा
च दुःखानि च तैः जीवन एव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतं अश्नुते—जन्म
मृत्यु-जरा-दु खानां-जन्म व मृत्यु व जरा-वृद्धावस्था व दु खें, त्यांच्याबद्दल जावन
अगतानाच—जीवदयम्यंतच विमुक्त केलेला असा होत्साता विद्वान् अमृतास-मोक्षान
प्राप्त होतो—एवं मद्भावं अधिगच्छति इत्यर्थ—याप्रमाणे मद्भावात प्राप्त होतो,

असा याचा भावार्थ. [विद्वान् वर सांगितलेल्या या मायोपाधिभूत—अनर्थरूप—देहोत्पत्तीच्या बीजभूत आविद्यामय तीन गुणाना उद्बंधून जन्म-मरणादिकांनी रहित होतसाता मुक्त होतो.] २०

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कैलिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—हे प्रभो—हे प्रभो—कैः लिंगैः—कोणत्या लिंगांनी—एतान् त्रीन् गुणान्—या तीन गुणाना—अतीतः—उद्बंधिलेला असा हा पुरुष—भवति—होतो—किमाचारः—याचा आचार कसा अगो?—च—आणि—एतान् त्रीन् गुणान्—या तीन गुणाना तो—कथं—कोणत्या प्रकारे—अतिवर्तते—उद्बंधतो.

जीवज्ञेय गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नार्थाजं प्रतिलभ्य—कैलिंगैश्चिद्वैस्त्रीनेतान् व्याख्यातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो । किमाचारः कोऽस्याऽऽचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—जीवन् एव गुणान् अतीत्य अमृतं अश्नुते इति प्रश्नार्थाजं प्रतिलभ्य (अर्जुनः उवाच)—जीवंत अमरानाच गुणांचे अतिक्रमण करून अमृताचा अनुभव घेतो, असे प्रश्नार्थाज उपलब्ध झाले असता अर्जुन म्हणाला—प्रभो कैः लिंगैः—चिद्वैः एतान् त्रीन् व्याख्यातान् गुणान् अतीतः—अतिक्रान्तः भवति—हे प्रभो ! कोणत्या लिंगांनी—चिद्वान्नी या तीन—वर ज्याचे व्याख्यान केले आहे, असा या सत्त्वादि तीन गुणांचे व त्याच्या परिणामभूत अध्यामाचे अतिक्रमण केलेला असा होतो ? गुणातीत झालेला विद्वान् कोणत्या लिंगांनी—चिद्वान्नी ज्ञात होतो ?—किमाचारः—कः अस्य आचारः इति किमाचारः—याचा आचार काय असतो, हा किमाचार असतो ?—च कथं—केन प्रकारेण एतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते—आणि कसा—कोणत्या प्रकाराने या तीन गुणांचे अतिवर्तन—उद्बधन करितो ?

१ १९-२०. श्लोकावरील टापेंत रडस्त्रकार म्हणतात—'वेदान्तान् ज्ञाता (?) माया म्हणतात, त्यालाच मास्व त्रिगुणात्मक प्रकृति असे म्हणत असल्यामुळे त्रिगुणातीत होणे, म्हणजे मायेनून मुद्दून परमज्ञ ओळखणे होय. ' वेदान्तान् मायेला 'त्रिगुणानिका प्रकृति' म्हणत नाहींत कीं काय? 'ओहितशुद्धता' 'स्वर्गैर्निशुद्धा' इत्यादि उपनिषदास्ये आहेत. 'देवी होषा गुणमयी मम माया दुस्त्वया' असे भगवान् म्हणतात. 'त्रिगुणात्मिका वैष्णवी रवा माया मूलप्रकृति' इत्यादि आचार्य म्हणतात. रामानुजाचार्य ' मम एषा गुणमया मस्वरतस्तमोमयी माया ' असे म्हणतात. तसेच ' गुणातीत होणे म्ह० मायेनून मुद्दून परमज्ञ ओळखणे ' हेहि म्हणजे बरोबर नाहा. गुणातीत होणे म्हणजे अज्ञस्वरूपाने अवस्थित होणे, स्वरूपी स्थित होणे, जीवन्मुक्त होणे.

[पूर्वा सिद्धीसाठा प्रयत्नाने अनुष्ठिलेली पण पुढे यत्नावाचूनच सिद्ध झालेली अर्था गुणातीताची स्वाभाविक चिह्ने कोणता ? गुणातीत होण्याचा ज्ञान हा उपाय पूर्वीच सांगितलेला असत्यामुळे त्या उपायाचा प्रकार जाणव्याच्या इच्छेने येथे तिसरा प्रश्न आहे.]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

अन्यथार्थ—हे पांडव—हे अर्जुना ! —प्रकाशं—सत्त्वगुणाचे कार्य ज्ञान व सुख—प्रवृत्तिं—रजो गुणाचे कार्य लोभ, दुःख वगैरे—च मोह एव च—आणि तमोगुणाचे कार्य अविवेक वगैरे हीं—संप्रवृत्तानि—प्रवृत्त झाला असता त्याचा—न द्वेष्टि—द्वेष करित नाही व—निवृत्तानि—निवृत्ति झाली असता त्याची—न कांक्षति—आकांक्षा करित नाही. २२

गुणातीतस्य लक्षण गुणातीतत्वोपाय चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम्—श्रीभगवानुवाच—यत्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजो कार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि । मम तामस प्रत्ययो जातस्तेनाह मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्मोक्षपन्ना दुःखात्मिका तेनाह रजसा प्रवर्तित. प्रचलित स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रशस्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापाद्यन्मुखे च संज्ञयन्व्यभ्रान्तीति तानि द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन । तदेव गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुष. सात्त्विकादिकार्याण्याःमानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्ष लिङ्गं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतलक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षा वा परः पश्यति ॥

भाष्यार्थ—गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं च अर्जुनेन पृष्टं श्रीभगवान्—गुणातीताचे लक्षण व गुणातीत होण्याचा उपाय अर्जुनाकडून विचारले गेलेले श्रीभगवान्—अस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं उवाच—या श्लोकांत त्या दोन प्रश्नांसाठी प्रतिवचन—त्यांचे उत्तर देण्याच्या उद्देशाने म्हणाले—यत् तावत् कैः लिङ्गैः युक्तं गुणातीतं भवति इति तत् शृणु—आता अगोदर कोणत्या चिह्नांनी युक्त झालेला विद्वान् गुणातीत होतो असे जे विचारले होतेस तेच ऐक—प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजोकार्यं मोहं एव च तमकार्यं इति—एतानि—प्रकार सत्त्वगुणाचे कार्य, प्रवृत्ति—रजोगुणाचे कार्य, व मोह—तमोगुणाचे कार्य, अर्था हीं तीन गुणांची कार्ये—संप्रवृत्तानि—सम्यग्विषयभावेन उद्भूतानि न द्वेष्टि—न प्रवृत्त—उत्तमप्रकार विषयभावाने उद्भूत झाली असता ज्ञानी त्याचा द्वेष करित नाही.—मम तामस. प्रत्यय. ज्ञान. तेन अहं मूढः—माझा अंत कोणात

तामस प्रत्यय उत्पन्न ज्ञाना आहे, त्यामुळे मी मूढ-अविवेकी ज्ञान आहे—तथा मम राजसी दुःखारिमिका प्रवृत्तिः उत्पन्ना—त्याचप्रमाणे माझ्या ठिकाणी राजसी दुःखरूप प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे—तेन रजसा प्रवर्तित अह स्वरूपात् प्रचलित—त्या रजोगुणाकडून प्रवृत्त केला गेलेला मी स्वरूपापासून प्रचलित झालो आहे—य अय मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रश कष्ट मम वर्तते—जो हा माझा स्वरूपावस्थानापासून झालेला भ्रश ही माझी मोठी दुःखद अवस्था आहे मला त्यामुळे दुःख होते—तथा सात्त्विक प्रकाशात्मा गुण मां विवेकित्व आपाद्यन् च सुखे संजयन् यद्भाति—त्याचप्रमाणे सात्त्विक प्रकाशरूप-ज्ञानरूप गुण मला विवेकित्वाला प्राप्त करून व मुखामध्ये आसक्त करून बद्ध करितो—इति असम्यग्दर्शित्वेन तानि द्वेष्टि—याप्रमाणे अयथार्थदर्शित्वामुळे अनात्मज्ञ त्याचा द्वेष करितो तत् गुणातीतः एव सप्रवृत्तानि न द्वेष्टि—एष गुणातीत-सम्यग्दर्शी गुणातीत याप्रमाणे प्रवृत्त झालेल्या प्रकाशादिकाचा द्वेष करत नाही. (आता 'न निवृत्तानि कामति' याचे व्याख्यान-)
 च यथा सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याणि आत्मान प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति—आणि ज्याप्रमाणे सात्त्विक, राजस किंवा तामस पुरुष सात्त्विकादि वार्थे—आत्म्याप्रत प्रकाशित करून निवृत्त झालेला कार्ये इच्छितो, स्वरूप दाखवून निवृत्त झालेल्या त्या कार्यांचा आकांक्षा करितो—तथा गुणातीतः निवृत्तानि न काङ्क्षति इत्यर्थः—त्याप्रमाणे गुणातीत विद्वान् निवृत्त झालेल्या त्या सात्त्विकादि कार्यांची आकांक्षा करित नाही, असा याचा भावार्थ [तो सर्व कार्ये अनात्म्याची आहेत असे यथार्थ जाणणारा त्यांच्या ठिकाणी अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता याचा आरोप करून त्यांची इच्छा करत नाही व द्वेषहि करत नाही]—एतत् न परप्रत्यक्ष लिङ्ग—हे गुणातीताचे दुसऱ्याला प्रत्यक्ष दिसणारे लिङ्ग नव्हे—किं तर्हि—तर मग काय ?—स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् एतत् आत्मविषय एव लक्षण—स्वबुद्धिप्रत्ययगम्य-स्वात्मबुद्धि असल्यामुळे हे आत्मविषय-स्वसंबन्ध लक्षण आहे. स्वतःच्याच आध्याने राहणारे ते लक्षण आहे—हि स्वात्मविषयं द्वेष आकांक्षा वा परः न पश्यति—कारण आपल्या अन्तःकरणाचाच आश्रय करून राहणाऱ्या द्वेषाला किंवा आकांक्षेला दुसरा कोणा पाहू शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे २२

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—उदासीनवत्—उदासीनाप्रमाण—आसीन—राहणारा—य—जे—गुणै—गुणाकडून—न विचाल्यते—विशेषेकरून विवेकदर्शनावस्थेपासून दळविला जात नाही—आत्मतत्त्वापासून दूर केला जात नाही, तर—य—यो—गुणा—घटोर व इदिये याच्या आश्रयाने परिणत झालेले गुण—वर्तन्ते—एकमेकामध्ये राहतात,—इति एव—असा प्रकारच—अहं समजूनच—अवतिष्ठति—स्वरपांत राहतो,—न नेङ्गते—तत्त्वापासून चलन पावत नाही. २३.

अथेदानीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— उदासीनवत्प्रयोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथाऽपि गुणातीतत्वोपायमार्गोऽवस्थित आसीन आत्मविद्विगुणैः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतस्फुटी करोति गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभंगभयात्परस्मैपदप्रयोग । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं 'गुणातीतः किमाचार.' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—आता यापुढे 'गुणातीताचा आचार कसा असतो' या प्रश्नाचे प्रतिवचन भगवान् सांगतात—उदासीनवत्—यथा उदासीन. न कस्यचित् पक्षं भजते—उदासीनाप्रमाणे—जसा उदासीन—उपेक्षा करणारा कोणाचाच पक्ष घेत नाही, (कारण त्याने कोणाचाहि जरी पक्ष घेतला तरी त्याचे उदासीनत्व नष्ट होते)—तथा अयं गुणातीतत्वोपायमार्गो अवस्थितः—त्याप्रमाणे हा गुणातीत होण्याचा जो उपाय म्ह० ज्ञान त्याच्या मार्गात असलेला—अवस्थित झालेला—यः आत्मविद्वि आसीन सन्यासी—जो आत्मा कूटस्थ आहे अशा ज्ञानाने राहणारा म्ह० उदाचा कर्तृत्वाभिमान निवृत्त झाला आहे, असा सन्यासी—गुणै विवेकदर्शनावस्थात न विचाल्यते—गुणारूढन—शब्दादि विषयारूढन विवेकदर्शनावस्थेपासून—निर्विकार आत्मज्ञानापासून दळविला जात नाही,—तत् एतत् स्फुटी करोति—तेंच हें स्पष्ट करितात—गुणा—कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति यः अवतिष्ठति—गुण—शरीरे, इंद्रिये व विषय याच्या आकाराने परिणाम पावलेले गुण परस्परांमध्ये प्रवृत्त होतात, असे समजून—अशा निश्चयाने जो राहतो (त्याला गुणातीत म्हटले जाते, असा पुढे सर्वध पण 'अवतिष्ठते' असे आत्मनेपद न जोडण्याचे कारण—)छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोग—आत्मनेपद जोडल्यास छंदाचा भंग होईल, या भीतीने 'अवतिष्ठति' असे परस्मैपद जोडले आहे—या 'योऽनुतिष्ठति' इति पाठान्तरं—किंवा 'य. अनुतिष्ठति' असे पाठान्तर ध्यावे. (असा पाठ घेतल्यास जो केवळ बाधितानुवृत्तीने अनुष्ठान करितो, असा त्याचा परिणत झालेल्या गुणामध्ये प्रवृत्ति होते, मार्शा—शात्म्याची नव्हे, असे पाहणारा तो अचल हाऊन रहात असत्यामुळे आत्म्याची कूटस्थ दृष्टि सोडीत नाही, असे सांगतात—) —न इदने—न चलति—स्वरूपावस्थः एव भवति इत्यर्थः—तो हालत नाही, चलन पावत नाही, स्वरूपानध्येच अवस्थित होतो, असा याचा भावार्थ.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—समदुःखसुख —ज्याला सुख व दुःख सम आहे,—स्वस्थः—जो स्वाम्यामध्ये स्थित-प्रमत्त आहे—समलोष्टाश्मकाञ्चनः—मार्ताचे टेंदूळ, दगड व सोन ज्याला सम आहे,—तुल्यप्रियाप्रियः—ज्याला प्रिय व अप्रिय समान आहे, धीरः—धामान्—तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति —ज्याला निन्दा व आमस्तुति तुल्य आहे.

किंच—समदुःखसुख समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थ स्वे आत्मनि स्थित प्रमत्त । समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्ट चाश्मा च काञ्चन च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रिय प्रिय चाप्रिय च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽय तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिनिन्दा च आत्मसंस्तुतिः च निन्दात्मसंस्तुता तुर्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यते स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति ॥२४॥

भाष्यार्थ—किंच—गुणाताताव आणखा एक लिंग-‘समदुःखसुख •’ या शकान मागतात—समदुःखसुख-समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुख —समदुःखसुख-ज्याला दुःख व सुख सम-तुल्य आहेत, तो समदुःखसुख होय—स्वस्थ-स्वे आत्मनि स्थित प्रमत्तः—स्वस्थ म्हणजे स्वतः मध्ये म्ह० स्वाम्यामध्ये स्थित म्ह० प्रमत्त—समलोष्टाश्मकाञ्चन-लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चन —समलोष्टाश्मकाञ्चन-लोष्ट-मार्ताचे टेंदूळ, अश्मा-दगड व काञ्चन-सोन ही तिन्हा ज्याला समान-तुल्य आहेत तो समलोष्टाश्मकाञ्चन—तुल्यप्रियाप्रिय-प्रियं च अप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये-समे यस्य स अय तुल्यप्रियाप्रियः—तुल्यप्रियाप्रिय-प्रिय व अप्रिय, त प्रियाप्रिय, ज्याला प्रिय व अप्रिय हा दान्डी सम-तुल्य आहेत तो हा तुल्य प्रियाप्रिय होय—धीरः-धीमान्—धीर म्ह० धामान्—तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-निन्दा च आत्मसंस्तुतिः च निन्दात्मसंस्तुती तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यते. सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति —तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-निन्दा म्हणजे दापक्यन, आत्मसंस्तुति-आपल्या गुणांचे वर्णन, ता निन्दात्मसंस्तुति, ज्या यताला आपली निन्दा व स्तुति हा दान्डी तुल्य आहेत ता तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति होय [सुख व दुःख ज्याच्या मनात रागद्वेष उद्वेग इत्यादी नसतील व ता ‘माया आहेत’ अशा अभिमानाचा विषय होत नाहीत, हेच त्याचे समत्व होय प्रसन्नत्व म्ह० स्वास्थ्यापासून न्युन न होण, अविक्रियत्व विद्वानाच्या दृष्टीने प्रिय व अप्रिय यांचा उर अभाव आला तरी लोक्याचा आश्रय करून तुल्य प्रियाप्रिय असे म्हटले आहे] २४.

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारंभपरित्यागी गुणातातः स उच्यते ॥२५॥

अन्वयार्थ—मानापमानयो तुल्य —मान व अपमान यांविषयी तुल्य, त्यांना गम मानगारा,—मित्रारिपक्षयोः तुल्य —मित्रपक्ष व शत्रुपक्ष या दोन्ही पक्षां मनात—

सर्वारम्भपरित्यागी—सर्व कर्मांचा सर्व प्रकार त्याग करणारा असा जो पुरुष असतो,
—स —तो—गुणातीत—गुणातात—उच्यते—म्हटला जातो २५

किंच—मानापमानयोस्तुत्य समो निर्विकार । तुल्यो मित्रारिपक्षयो, यद्यप्युदासीना भवन्ति केचि स्वाभिप्रायेण तयाऽपि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारम्भन्त इत्यारम्भा सर्वानारम्भान्परित्यक्तु शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीत स उच्यते । उदासीनवदित्यादि गुणातीत स उच्यते इत्येतदन्तमुक्त यावद्यत्नसाध्य तावत्सन्न्यासिनाऽनुष्ठेय गुणातीतवसाधनमुमुक्षो स्थिरीभूत तु स्वसवेद्य सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षण भवतीति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि चिह्नावहन गुणातीत ओळखतां येतो अस सागनात—मानापमानयो तुल्य.—सम. निर्विकार—मान व अपमान यामध्ये तुल्य—सम—निर्विकार [मान म्ह० सत्कार व अपमान—तिरस्कार, त्यातील कशांनेहि ज्याच्या चित्तात काहीच विकार होत नाही, तो मानापमानामध्य तुल्य होय]—मित्रारिपक्षयो तुल्य.—दुसऱ्याच्या दृष्टानें जे मित्र व शत्रु त्याच्या पक्षामध्ये सम त्यातील कोणाचाच पक्ष तो घेत नाही, कोणत्याच पक्षात रहात नाही, (अहोपण, विद्वानाचा कोणी मित्र नाही व शत्रुहि नाही यास्तव गुणातीताला 'मित्र व शत्रु यांच्या पक्षामध्ये तुल्य असतो,' अम म्हणणें अयोग्य आहे, अशा आशका घेऊन आचार्य म्हणतात—) यद्यपि केचित् स्वाभिप्रायेण उदासीना भवन्ति—नरी कित्येक आपल्या अभिप्रायानें—आपल्या दृष्टीनें उदासान असतात—तथापि पराभिप्रायेण 'मित्रारिपक्षयो' इव भवन्ति—तथापि दुसऱ्याच्या अभिप्रायान—त्याच्या दृष्टानें—त्यांच्या समजुतान मित्र व शत्रु यांच्या पक्षामध्येच जणुकाय असतात—इति 'तुल्यो मित्रारिपक्षयो.' इति आह—म्हणून भगवान् येंधें 'तु यो मित्रारिपक्षयो' असे सांगत आहेत—सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरम्भन्ते इति आरम्भा—सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टार्थ—दृष्ट फल देणारी व अदृष्टार्थ—अदृष्ट फल देणारी व अरे आरंभिला जातात म्हणून आरंभ—सर्वान् आरंभान् परित्यक्तुं शीलं अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी—सर्व आरंभांचा परित्याग—सन्न्यास करण्याच याचें शील आहे म्हणून सर्वारम्भपरित्यागी—देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थ—केवळ देहधारणेंच कारण होणाऱ्या—शरीर निवृत्त राहण्याम अत्यंत अवश्य अशा कर्मांना साहून—अशा शरीरधारणमात्रनिमित्त कर्मावांचून बाकीची मग कर्में साऱ्याचें ज्याचें शील आहे, बाकी—या सर्व कर्मांचा परित्याग करणारा, जगा याचा भाषाथ—स गुणातीत उच्यते—तो या सर्व विशेषणांनी युक्त अगतेच विद्वान् गुणातात म्हटला जाता—'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीत स उच्यते' इति एतत् अन्त यावत् यत्नसाध्यं उक्त—'उदासीनवत्.' यथ 'गुणातीत स उच्यते' येष्वर जयत् यत्नसाध्य साधनज्ञान सांगितकें आहे—तावत्

गुणातीतत्वसाधनं संन्यासिना अनुष्ठेयं—तेवढे ते सर्वे गुणातीतत्वाचें साधन संन्यासी पुरषान अनुष्ठायें.—तु स्थिरीभूतं स्वसवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति इति—पण स्थिर झालेले तें धर्मजात स्वसवेद्य होत्यातें गुणातीत यतीचें लक्षण होतें. [वर उपेक्षकत्वादि जे धर्मजात सांगितले ते ज्ञानाचा उदय होई-पर्यंत यत्नसाध्य असते. यास्तव विद्याविक्रान्याने ज्ञानाचें साधन या रूपानें त्याचें अनुष्ठान करावें.पण पुढे ज्ञानाचा उदय झाला असता जीवन्मुक्ताचें स्थिर झालेले—स्वभावतः च सिद्ध झालेले तें धर्मजात स्वानुभवसिद्ध लक्षण होऊन राहतें. असा सुमुमुक्षु व मुक्त याच्या धर्मांत फरक आहे.] २५

१ रहस्यकार ०१-२५ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“यावरून मार्गाळ अध्यायात सांगितलेल्या (१३ २४-२५.) चार मार्गांपैकीं कोणताहि मार्ग स्वीकारला, तरी सिद्धि पावलेल्या पुरुषाचा आचार व लक्षणें सर्व मार्गांत एकच असतात हे उघट होतें.” (ही सम-जुत आमक आहे. अगोदर तेथे सांगितलेला ध्यानादिक चारी साधने तुल्यबल नाहान. त्या-ताळ ध्यान अगदीं अन्तरंग व साख्ययोग, कर्मयोग व गुरुपायून उपायाचें श्रवण वरून त्याप्रमाणें वागणें हा क्रमानें बहिरंग, हें आम्हीं तेथेंच सांगितलें आहे [गी. भा. पृ. १६७ पहा] तथापि ता चारी तुल्यबल आहेत, अमें जरी क्षणभर मानलें तरी ‘सिद्धि पावलेल्या पुरुषाचा आचार व लक्षणें सर्व मार्गांत सारखांच’ हें यावरून उघट कर्म होतें ‘ सिद्धि पाव-ल्यावर माग कशाला ? रहस्यकाराच्याच म्हणण्याप्रमाणें ज्ञानमाठीं जर ध्यानादि उपाय तर ज्ञान ज्ञान्यावर त्याचा काय उपयोग ? कीं ज्ञानी मिद्ध झाल्यावरहि ते उपायच वगीत राहतात ? कर्मयोगा मिद्ध, साख्ययोगी मिद्ध, ध्यानयोगी मिद्ध, वगैरे सिद्धाचा लक्षणें जरी कराचिह् एक सारखाच अमलीं तरी त्याचा आचार एकच कमा असणार ? साख्ययोगा मिद्ध व योगी सिद्ध हे दोन्हा संन्यासाच अमल्यामुळे त्याचा आचार एकच जरा अमला तरी कर्मयोगी मिद्धाचा व त्या दोघाचा आचार एकच कमा ?)

पुढे रहस्यकार म्हणतात—“ तथापि मार्गे निमन्या, चवध्या, पाचध्या वगैरे अध्या-यातून निष्काम कर्म कोणालाच नुकटो नाहान, असा जो एक ठाम सिद्धान्त केला तो अबाधित असल्यामुळे हे स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त किंवा त्रिगुणात्तात सर्व कर्मयोगमार्गांताळ आहेत, हें लक्षात ठेवने पाहिजे ” (आमह म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. ३-५, अध्यायात ‘निष्काम कर्म कोणालाच नुकली नाहान’ असा ठाम सिद्धान्तच जर केलेला नाहीं तर तो अबाधित आहे, या म्हणण्यात काय अर्थ आहे?वाग्येचा पुत्र मला नाहा, त्रिवत आहे, असे म्हणण्यापेक्षाच ते आहे पण यासंबंधानें आम्हां पूजा बरच लिहिलेले अमल्यामु-ळे येथें पुनरुक्ति नको.) “ मिद्धावग्नेम पोचलेल्या पुरुषाचा हा वर्णने स्वतंत्र आहेत अमें कल्पून संन्यासमार्गांताळ टाकाकार भाषणाच मद्रदाय गातेत प्रतिपाद्य आहे, अमें वर्णन करान अमतात. पण तो अर्थ पूर्वीपर सदर्भाच्या मिद्ध आहे,तरा नव्हे.” वगैरे,रहस्यकार संन्यासमार्गां टीकाकारावर हा निराधार आरोप करान आहेत. मिद्धाचा हा स्वतंत्र वर्णने आहेत, अमें कोणाच म्हणत नाहान. दलद ज्ञाना जीवन्मुगालाच स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त व गुणातात म्हण्टे आहे, द्विबदना तेराभ्या अध्यायात (शी. ७-११,) तें ज्ञानसाधने

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

अन्वयार्थ—च—आणि—यः—जो—मां—मला—अव्यभिचारेण भक्ति-
योगेन—अव्यभिचारा भक्तियोगाने—सेवते—सेवितो—माझी सेवा करतो—स
—तो—एतान् गुणान्—या गुणांचे—समतीत्य—उलंघन करून—ब्रह्मभूयाय
—ब्रह्मभावास—कल्पते—समर्थ होतो. २६

अधुना कथं च त्रींगुणानतिवर्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह — मां चेश्वरं नारा-
यण सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति
भक्तियोगेन भजन भक्तिः सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्य-
थोक्ताम्ब्रह्मभूयाय भवनं भूयो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—अधुना च त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते इति प्रश्नस्य प्रति-
वचनं आह—आता तान् गुणांचे उलंघन कसें करितो, या प्रश्नाचें प्रतिवचन भगवान्
सागतात—च यः यतिः कर्मा वा—आणि जो यति किंवा कर्मी [अर्थात् मुख्य
किंवा अमुख्य अधिकारी]—मां ईश्वरं-नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं—मज्ज
ईश्वराला-नारायणाला सर्व भूताच्या हृदयाचा आश्रय करून राहिलेल्या मला—अव्य-
भिचारेण-यः कदाचित् न व्यभिचरति—अव्यभिचार म्ह० जो केव्हाहि व्यभि-
चार पावत नाही अशा—भक्तियोगेन-भजनं भक्तिः सा एव योग तेन भक्ति-
योगेन—भक्तियोगाने-भजन-परम प्रेम हीच भक्ति, ती भक्ति हाच योग, त्या भक्ति-
योगाने—सेवते—सेवितो, माझे अव्यभिचारी भक्तियोगाने सदा चिंतन करतो—सः

भागितली आहेत, नाहि ज्ञाना जीवन्मुक्ताचा लक्षणें आहेत, असेंच सर्व अद्वैती भाष्य टी-
काकारांचे म्हणणे आहे वरें, सन्यासमागा टीकाकार त्या वर्णनांना स्वतः कल्पिताने, असें
जरी क्षणभर कल्पिले, तरा तेवढ्यावरून आपलाच संप्रदाय गांतेत प्रतिपाद्य आहे असें वर्णन
त्यांना कसें करिता येईल ? कारण ता वर्णनें स्वतः मानणे, व सन्याससंप्रदायच गांतेत
प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणणे, यात कार्यकारणसंबंध वादाच नाही. कारण गाता निष्-
त्तिपर आहे, हें तां मज वर्णनें जीवन्मुक्ताचा आहेत, असें मानूनहि मिद्ध करिता येण्यासा-
रसें आहे कारण ता वर्णनेंच स्वतः नितकीं रत्नार आहेत अर्थात् रहस्यकाराचा निष्काय
कर्मयोगच पूर्वापार सदभांच्या विरुद्ध अत एव त्याज्य आहे.

१ 'यः अव्यभिचारेण भक्तियोगेन' याचा अर्थ रहस्यकार—'जो सर्व कर्मे मग्नच अर्पण
करण्याच्या अव्यभिचार म्ह० एवनिष्ठ भक्तियोगान् " असा करितात. त्यातील 'सर्व कर्मे
मग्नच अर्पण करण्याच्या' हें त्याच्या पदरचें व अप्रामाणिक आहे. याचा 'आगताण' म्हणा-
वयाचें नसेल तर आमचा आपणहू नाशा.पण येथे 'कर्मे मग्नच अर्पण करण्याचा' प्रमग मग्न
नाही, एवढे आम्हा म्हणतो.

एतान् यथोक्तान् गुणान् समतीत्य—तो या वर वर्णन केलेल्या तीन गुणास उल्लेखून—त्यांचे अनिक्रमण करून—ब्रह्मभूयाय—भवनं भूय. ब्रह्मभूयाय—ब्रह्मभूय—मोक्षाय कल्पते—समर्थः भवति इत्यर्थ — ब्रह्मभूयास, होणे हेच भूय होय. ब्रह्मभूयाम म्ह० ब्रह्म होण्यास—मोक्षस समर्थ—योग्य होतो, असा याचा भावार्थ. [सर्वान्तर्यामा अगा माझे नित्य भक्तियोगाने जो चिंतन करितो तो मोक्षाला पात्र होतो. भगवानाच्या अनुग्रहाने ज्ञाना होऊन तो जीवंतपणाच मोक्षाला अनुभव घेतो.] २६.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्यथार्थ—हि—कारण—अहं—मी—प्रत्यगात्मा—अमृतस्य च अव्ययस्य—अविनाशी व विकार न पावणा—या—च—व—शाश्वतस्य धर्मस्य—नित्य धर्म—रूप—च—आणि—ऐकान्तिकस्य सुखस्य—अभ्यभिचारी—नित्य सुख अगा—ब्रह्मणः—ब्रह्माची—परमात्म्याची—प्रतिष्ठा—प्रतिष्ठा आह. २७.

कुत एतदित्युच्यते— ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतिष्ठित्वास्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीटस्य ब्रह्मणोऽमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुखस्यऽऽनन्दरूपस्यैकान्तिकस्याभ्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निर्धायते । तदेतद्ब्रह्ममूषाप कटस्य इत्युक्तम् । यथा चेश्वरदाकया भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मवाहे शक्तिशक्तितमत्तोरनन्यत्वादिभ्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मसन्दाय्यावात्सविकृत्यक ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नाम्नः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । किंचिद्विद्विष्टस्यामृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य । किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तन्नित्यस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमिति वर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहमशरिवाजवाचायगोविंदभावत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

माप्यार्थ—कुत. एतत् इति उच्यते—पण विद्वान् प्रेम्नच आहे, यांचे कारण काय, ते मागितले जाणे.—हि—यस्मात् ब्रह्मणः—परमात्मनः अहं प्रतिष्ठा

१ इतरकार या कोनाला असे जवरण देताम् —“त्रिजुानीटाकरवा सायवमार्गावली समनाना नाव कमरर नक्तिदोगाने वरी। प्राप्त होले ? अशी शक्या या कोवाकर येण्याचा शक्य आहे.”... (५१ वेथे जवरर भक्तिदोगाचा सुख काय आहे ? तंन्वर टीवेन ते म्गनशाड-)

—ज्याअर्थी ब्रह्माची-परमात्म्याची मी प्रतिष्ठा आहे—प्रतितिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं-प्रत्यगात्मा—ज्यात प्रतिष्ठित होतो ती प्रतिष्ठा मी-प्रत्यगात्मा परमात्म्याची प्रतिष्ठा आहे, माझ्यामध्ये ब्रह्म प्रतिष्ठित होतें. (जें ब्रह्म प्रत्यगात्म्यामध्ये प्रतिष्ठित होतें त्याचें विशेषण प्रभुपूर्वक सागतात-)—कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृतस्य-अधिनाशिनः—कशा प्रकारच्या ब्रह्माची प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे ? अमृत-अविनाशी ब्रह्माची तो प्रतिष्ठा आहे.—अव्ययस्य-अविकारिण.—आणि अव्यय म्ह० अविकारी ब्रह्माची प्रतिष्ठा—च शाश्वतस्य-नित्यस्य धर्मस्य—आणि शाश्वत म्ह० नित्य धर्माचा (पण तो हा प्रसिद्ध धर्म नव्हे तर)—ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य—ज्ञान व योग या धर्मांनी प्राप्त होणाऱ्या—ऐकान्तिकस्य सुखस्य-अव्यभिचारिण-आनन्दरूपस्य—एकान्तिक सुखाची-अव्यभिचारी-नित्य आनन्दरूप ब्रह्माची मी-प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे (याप्रमाणें अक्षरार्थ सागून वाक्यार्थ सागतात-)—(यस्मात्) अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा—ज्या अर्थी अमृत, अव्यय, शाश्वत धर्म व ऐकान्तिक सुख या स्वभावाच्या-

—“साख्याचें रूत सोडून दिल्यावर सर्वत्र एकच परमेश्वर अमल्यामुळे भक्तीने त्रिगुणानीना-वस्थाहि प्राप्त होत्ये असा वा श्लोकाचा भावार्थ आहे.” (‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं ’ या श्लोकाचा असा भावार्थ निघू शकत नाही. मूळ श्लोकार्थ पहा) “परमेश्वर एक आहे एवढे कवूळ केल्यावर साधनामवधानें गातेचा कोणताहि आग्रह नाही.” (हें म्हणणें खरें नाही. वैदिक सांप्रदायानुसार गातेचा यथाधिकार साधनानुष्ठान केलें पाहिजे, असा आग्रह जर नसता तर ‘कर्मण्येवाधिकार ०’ २ ४७ ‘लोकं द्विविधा निष्ठा ०’ ३. ३ ‘कुरु कर्मैव’ ४. १५. ‘योग आरूढो कर्म कारण आरूढस्य तस्य एव दाम. कारण’ ६, ३. ‘चित्त समाधातु न शक्तेषु’ इत्यादि १२ ९-११. ‘ध्यानेन, माख्ययोगेन, कर्मयोगेन’ १३. २४ असें गातें सांगितलें नमनें. रहस्यकार सर्व साधनाना तुल्यबल समजतात हीच मोठी चूक आहे) “भक्तिमार्ग हा मुलभ अत एव सर्वास ग्राह्य, असें गातें म्हटलें आहे खरें. तथापि इतर मार्ग त्याज्य होत, असें गातें कोठेहि म्हटलें नाही ” (अगदीं कवूळ.) “गातें मज्जि किंवा ज्ञान अगर योगच प्रतिपाद्य आहे, हा मनें त्या त्या संप्रदायाच्या अभिमान्यानी मागा-हून गातेवर लादलेला आहेन,” (आणि रहस्यकाराना आता निच्यावर कमयोग लादला आहे, पण शंकराचार्य वैदिकसंप्रदायानुसार गातें प्रवृत्त व निवृत्ति हे दोन्हा धर्म सांगितले आहेत, असें स्पष्ट म्हणताना प्रवृत्ति अग व निवृत्ति अगा, कमयोग, भक्तियोग, ध्यानयोग हे सर्वे ज्ञानाचे यथाधिकार उपाय, व ज्ञानानेंच मोक्ष, हाच गातेचा वैदिक संप्रदायसुद्ध अनपव निदोष सिद्धान्त आहे, व आचार्यांनी त्याचेंच समर्थन केलें आहे अर्थात्) “मार्ग कोणताहि असे, परमेश्वराचे ज्ञान सात्वावर सत्तारानील कर्म लोकसुप्रदाय करावीं दिला नाही, हा गीते-तील मुख्य प्रश्न आहे व त्याचे उत्तर कर्मयोग भेद्य असे पूर्वीच साफ दिलें आहे.” (एव असा गीतेतील मुख्य प्रश्न नाही व ‘कर्मयोग भेद्य ’ हें त्या प्रश्नाचे उत्तरहि नव्हे, असें आम्हा पूर्वी मरित्तर व मोपपत्तिक सांगितले आहे. [बी. मा. पृ. ४८५-४९७] सर्वांत रहस्यकारांचे हें म्हणणे अगदी अनुचित व त्यामुळेच अग्राह्य आहे.)

या स्वरूपाच्या परमान्म्याची प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे—(तस्मात्) प्रत्यगात्मा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते—त्या अर्था प्रत्यगात्मा सम्यग्ज्ञानाने—यथार्थ आत्मज्ञानाने—साक्षात्काराने परमात्मत्वाने—परमात्मरूपाने निश्चित केला जातो.(या श्लोकाची पूर्वश्लोकाशी एकवाक्यता करून दाखवितात—)—तत् एतत् ब्रह्मभूयाय कल्पते इति उक्तं—तेच हे ' ब्रह्मभवनास-मोक्षास समर्थ होतो ' असे वरच्या श्लोकात सांगितले आहे. (हाच चारुयार्थ अधिक विशद करितात—)—यथा च ईश्वर-शक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते-प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्म एव अहं—ज्या ईश्वरशक्त्याने भक्तावर अनुग्रह करणे इत्यादि कार्यासाठी ब्रह्म प्रतिष्ठित होते म्ह० प्रवृत्त होते ती शक्ति मगच मी आहे. (पण शक्तिच ब्रह्म कर्मा ? उत्तर—)—शक्तिशक्तिमतोः अनन्यत्वात् इति अभिप्राय.—शक्ति व शक्ति-मान् याना अनन्यत्व असते. ते दोन पृथक् पदार्थ नसतान, असा याचा अभिप्राय-असा आशय. (याचेच आणखी दुसरे व्याख्यान—)—अथवा ब्रह्मशब्दाच्च-त्वात् सचिकल्पकं ब्रह्म—किंवा ब्रह्मशब्दान्य अमल्यामुळे म्ह० ब्रह्म या शब्दाने उद्देश-निर्देश केल्यामुळे येथील ब्रह्म सचिकल्पक आहे,—तस्य ब्रह्मण-निर्विकल्पकः अहं एव प्रतिष्ठा-आश्रयः न अन्यः—त्या सचिकल्प ब्रह्माची निर्विकल्प असा मीच प्रतिष्ठा म्ह० आश्रय आहे, दुसरा कोणा नाही.—किंचिदिशिष्टस्य-अमृतस्य-अमरणधर्मकस्य-अव्ययस्य-व्ययरहितस्य—कोणत्या विशेषणाना विविष्ट असा ब्रह्माची ? अमृत-अमरण धर्मवान् असा ब्रह्माची-अव्यय-व्ययरहित असा ब्रह्माची—किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य ज्ञाननिष्कलक्षणस्य धर्मस्य—तथैव, शाश्वत म्ह० नित्य असा ज्ञाननिष्कलक्षण धर्माची—च तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य-एकान्तनियतस्य सुप्तस्य—आणि त्या शाश्वत धर्मावागून उत्पन्न झालेल्या ऐकान्तिक-एकान्तनियत-एकाच स्वरूपाच्या नित्य सुप्ताची—प्रतिष्ठा अहं इति वर्तते—प्रतिष्ठा मी आहे, अर्था प्रतिष्ठामन्दाची अनुर्गण होते. [या श्लोकाचा मन्दाची म्ह० परमान्म्याची मी प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे. म्ह० मी प्रत्यगात्मा अपरोक्ष अनुभवाने परमान्म्याने निश्चित केला जातो, असा एक अर्थ व मन्दाची म्ह० सचिकल्पक ब्रह्माची मी निर्विकल्पक ब्रह्म प्रतिष्ठा म्ह० आधार आहे, असा दुसरा अर्थ केला जातो. अमृतादि चारुदि विशेषने दोन्ही पर्याय ब्रह्माचीच आहेत. अर्था, या अध्यायात शेष-शेषप्रश्नांचा संयोग हे संसाराचे कारण सांगितले, पांच प्रश्नांच्या निरूपणाने सम्यग्ज्ञानच सर्व संसाराचे निरर्गक आहे, असे उपसादन केले, आणि गुणांकडून संवल केले न जाणे, हे मुमुक्षुने यत्नमाध्य साधन व मुक्ताचे तेच अयत्नभिद्ध लक्षण निश्चिन केले.] २७.

इति भगवान् श्रीकृष्णानां सापेक्षता उपनिषदादीन्-दृष्टव्यविषयात् अविषयिका

योग-उपाय इत्यन्तत्तु गुणव्यभिक्त्यर्थेणान्नाशचा यथासा अवाप

विष्णुसंस्तुतं सान्प्रदाय-प्रदीप-माध्य-आध्यात्मसुदं सन्ततं हाडा.

अध्याय पंधरावा.

पुरयोक्तमयोग

यस्मान्मदधीन कर्मिणा कर्मफल ज्ञानिना च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मा ये से-
वन्ते ते मत्प्रसादात्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्ष गच्छन्ति किमु वक्तव्यमात्मनस्त-
त्त्वमेव सम्यग्विज्ञानस्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्व विवक्षुरवाच—
ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र तावद्वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतो मसारस्वरूप वर्णयति
विरक्तस्य हि ससाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नाम्यस्येति—

भाष्यार्थ—(ज्ञानाने गुणांचे उत्पन्न करिता येते, अमे चवदाव्या अध्यायात
सांगितले, पण ते गुण जर नाशवत असतील तर त्यांचे ज्ञानावाचूनहि उत्पन्न होईल व
गुण अविनाशा असतील तर ज्ञानानहि त्याच उत्पन्न होणार नाही, यास्तव ज्ञान हे
गुणातीत होण्याचे साधन नव्हे, या आक्षेपाचे निरसन करून श्रवणादिकांचे साक्षात्
कारण असा जो सन्यास त्याच विधान करण्याची इच्छा करणारे व ब्रह्मरूप होण हाच परम
पुरपार्थ आहे, असे सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् पुढील अध्यायाचा आरंभ करात
आहेत आचार्य त्याची सगति दाखवितात—)**यस्मात् कर्मिणां कर्मफलं च**
ज्ञानिनां ज्ञानफल मदर्धीन—ज्या अर्थी कर्म करणाराचे कर्मफल व ज्ञानी पुरुषाचे
ज्ञानफल माझ्या अधीन आहे (कारण ब्रह्मसूत्रात ' फलमत उपपत्ते ' अ ३ पा ३
सू. ३८ व 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' अ ३ पा २सू. ५ या सूत्रात तसे सांगितले आहे)
—**अतः ये मां भक्तियोगेन सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणा-**
तीता मोक्ष गच्छन्ति—त्याअर्थी जे माझी भक्तियोगाने सेवा-उपासना-वितन
करितात ते माझ्या प्रसादाने ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा गुणातीत होऊन मोक्षास प्राप्त होतात
(मग असे जर आहे तर—)**आत्मन तत्त्वं एव सम्यक् विज्ञानस्त (मुक्ता**
भवन्ति इति) किमु वक्तव्यं—आत्म्याचे तत्त्वच जे नि सदेहपणे जाणतात ते त्याच
ज्ञानाने गुणातीत होतात मुक्त होतात, हे काय सांगावे ?—इति अत अर्जुनेन
अपृष्ट अपि आत्मन तत्त्व विवक्षुः भगवान् 'ऊर्ध्वमूल' इत्यादि उवाच—
ज्याअर्थी आत्मतत्त्वाचे अज्ञान ससाराला कारण होते व ज्ञान मोक्षानुमूल आहे त्याअर्थी
अर्जुनाने ते ज्ञान कोणते, असा प्रश्न जरी केला नव्हता तरी आत्म्याचे तत्त्व सांगण्याची
इच्छा करीत होतात भगवान् 'ऊर्ध्वमूल' इत्यादि म्हणाले, (पण तत्त्व जर विवक्षित
आहे तर ससारचे वर्णन का आरंभिले आहे ? उत्तर—)**तत्र तावत्—**अध्यायाच्या
आरंभा अगोदर—**वैराग्यहेतोः वृक्षरूपककल्पनया संसारस्वरूपं वर्ण-**
यति—वैराग्य उत्पन्न व्हावे म्हणून वृक्षाच्या हृत्काची कल्पना करून ससारच्या
स्वरूपाचे वर्णन करतात. (पण वैराग्याची तरी इतकी पाय आवश्यक्ता आहे !

वेद आहेत.—य—जो—तं—त्या वृक्षाला—वेद—जाणतो—सः—तो—वेद-
वित्—वेदवेत्ता—वेदाला जाणणारा आहे. १.

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्चित्तरवान्महर्षाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माव्यक्तमाया-
शक्तिमत्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—‘ऊर्ध्वमूलोऽर्धावशाख’
इति । पुराणे च—“अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रि-
यान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवास्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुषुप्तुः खफलो-
दयः ॥ आजीव्य सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्ष मनातनः । एतद्ब्रह्मध्वनं चैव ब्रह्माऽऽचरति नि-
स्रजः । एतच्छिच्छ्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चाऽऽमरतिं प्राप्य यस्माद्वा-
ऽऽचरते पुनः ” इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—ऊर्ध्वमूलं—ऊर्ध्व—उत्तम हे ज्याचे मूल आहे—कालतः सूक्ष्म
त्वात्—कालत सूक्ष्म अमत्यामुळे (कालतः सूक्ष्मत्व कसं ? उत्तर—) कारण
त्वात्—कारणत्वामुळे कालत सूक्ष्मत्व (पण त्याला कारणत्व कसं ?)—नित्य-
त्वात्—नित्यत्वामुळे म्ह० कार्याच्या अपेक्षेने नियमाने पूर्वी राहणारे असण्यामुळे
कारणत्व, (सर्व व्यापित्वामुळेहि त्याच्या उत्कर्षाची संभावना दाखवितात—) च
महत्त्वात्—आणि महत्त्वामुळे—ब्रह्म ऊर्ध्व उच्यते—ब्रह्म ऊर्ध्व म्हटलें जातें
ऊर्ध्व म्ह० उच—उत्पृष्ट असा याचा भावाध (पण कूटस्थ ब्रह्माला ससाराचें मूलत्व
कसे ? उत्तर—) अव्यक्तमायाशक्तिमत् तत् मूलं अस्य—अव्यक्त मायाश-
क्तानें युक्त असलेलें तें ब्रह्म या ससाराचे मूल आहे—इति सः अयं संसारवृक्ष
ऊर्ध्वमूल—म्हणून तो हा संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूल आहे. (या स्मृतींचें मूलभूत धृति-
वचन दाखवितात—) ‘ऊर्ध्वमूलोऽर्धावशाख’ इति श्रुते च—ज्याचें मूल ऊर्ध्व
आहे व शाखा त्या मुळाच्या अपेक्षेने नीच—निपृष्ट आहेत, अशा अर्धाची याविषयी मूल-
भूत धृति आहे (काठ भा १३४)—पुराणे च—आणि पुराणातहि त्याविषयी आधार
आहे (तो असा—) ‘अव्यक्तमूलप्रभव’—अव्यक्त म्ह० अव्यावृत्त तेंच मूल,
त्यापामून ज्याची उत्पत्ति आहे तो हा संसारवृक्ष अव्यक्तमूलप्रभव होय.—‘तस्य एव
अनुग्रहोत्थितः’—त्या अव्यक्तमुळाच्याच अनुग्रहामुळे बद्धि पावलेला (या संसारवृक्षाचें
लौकिक वशाशा साम्य दाखवितात—) ‘बुद्धिस्कन्धमय च एव’—आणि बुद्धि
याच स्वरानें युक्त—बुद्धिस्कन्धमय—अमलेला [लौकिक वृक्षाच्या स्वरुपापामून शाखा
फुटतात व येथ बुद्धीपामून ससाराचे अनेक परिणाम उद्भवतात. त्यामुळे बुद्धि हाच
संसारवृक्षाचा स्वरुप, तन्मय तत्प्रचुर—त्याच ज्यांत प्राचुर्य—आविश्य आहे तो संसारवृक्ष
बुद्धिस्कन्धमय आहे]—‘इन्द्रियान्तरकोटर’—इन्द्रियाची अन्तरे—च्छिद्रे हीच
ज्या वृक्षाची कोटरे म्ह० बोली आहेत तो इन्द्रियान्तरकोटर होय—‘च महाभूत
विशाख’—आणि पृथिवीपामून आकाशापर्यंत जी महाभूते त्याच ज्याच्या विशाखा
म्ह० उपशाखा—स्तम्भ आहेत,—‘तथा विषयैः पत्रवान्’—त्याचप्रमाणें जो शब्दादि
विषयांच्या योगानें पत्रवान्—पणयुक्त आहे,—‘च धर्माधर्मसुपुष्प’—आणि जो धर्म

व अधर्मं या सुपुण्यां वा युक्त आदे,—‘सुगृह्युत्तमोदय’—त्या धर्मोद्धर्म पुण्यां-
पासून ज्याच्या सुखदुःखफलाचा उदय पाला आहे—‘सर्वभूतानां आजोव्य’—सर्व
भूतांचा उपजाव्य, सर्व भूताना उपजाविका करण्यास योग्य, असा हा—‘ब्रह्मवृक्ष’—
ब्रह्माकडून अधिष्ठित असा वृक्ष, ज्ञानावाचून त्याचा छेद होण अशक्य असल्यामुळे—
‘सनातन’—चिरतन आहे.—‘एतत् ब्रह्मवन चैव नित्यशः ब्रह्म आच
रति’—हे ब्रह्मच वन म्ह० वननाय-भजनाय आहे, व यांतच ब्रह्म नित्य प्रतिष्ठित
आहे त्या ससारसजक वृक्षाच तच ब्रह्म गारभूत आहे किंवा या ब्रह्मवृक्षाचे म्हणजे
अमर्याद ससारमंडलाचे हे ब्रह्म जणु काय वन-वननाय-सभजनाय आहे ब्रह्मावाचून
या ससारमंडलाचे दुसरे काहीच आत्मद नाही, ब्रह्मच अविद्येन ससाराचा अनुभव
घेते, असा सिद्धान्त आहे [आता ‘अह ब्रह्म’ या दृष्ट ज्ञानाने या उक्त ससार
वृक्षाला तोडून व काहीच प्रतिबंध न राहिल्यामुळे आत्मनिष्ठ होऊन ज्ञानी पुनरावति-
रहित वैचर्यास प्राप्त होतो, अस पुराण वचनच सागत-]—‘एतत् ज्ञानेन परमा-
सिना छित्वा च भित्वा’—ज्ञानरूप दृढ सद्गान या ससारवृक्षाला तोडून व त्याला
फोडून—‘अ तत आत्मरति प्राप्य’—आणि त्यानंतर काहीच प्रतिबंध रहात नस
ल्यामुळे आत्मरताला प्राप्त होऊन-आत्मरति होऊन—‘यस्मात् पुन न आव
र्तते’—ज्या अवस्थेपासून पुनः परत येत नाही त्या वैचर्यावस्थेस तो प्राप्त होतो
‘इत्यादि’ असे पुराणातहि याचे वर्णन केल आहे [म भा अध ४५, १२-१५]

तूर्ध्वमूल ससारमायामय वृक्षमथ शाख महदहकारतन्मात्रादय शाखा इवा-
स्याधो भवन्तीति श्लोऽयमथ शाखस्तमथ शाख न श्लोऽपि स्यातेलश्वत्यस्त क्षणप्रध्वसिनं
अश्वत्थ प्राहु कथयन्ति । अथय ससारमायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोऽयं ससारवृक्षो-
ऽथयौऽनाद्यनन्तदेहादिसतानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमन्ययम् ॥

भाष्यार्थ—त ऊर्ध्वमूलं ससारमायामय वृक्ष—त्या ऊर्ध्वमूल-ससारमा-
यामय वृक्षास, (‘अथ शाख’ याच व्याख्यान-)—अथ शाखं-महदहकारतन्मा-
त्रादय शाखा. इव अस्य अध भवन्ति इति स अथ अध शाखः
तं अध ज्ञान्—अथ शाख म्ह० महत्, अहकार, तन्मात्रा, इन्द्रिये इत्यादि शा
खाप्रमाणे याच्या ‘अध -’ व्हाली असतात म्हणून तो हा वृक्ष अथ शाख आहे —
श्व. अपि न स्याता इति अश्वत्थ —तो उद्याह राहणारा नाही, म्हणून अश्वत्थ
—त क्षणप्रध्वसिन अश्वत्थ प्राहु. कथयन्ति—त्या क्षणभंगुर वृक्षाला ‘अश्वत्थ’
म्हणतात—अन्यय—त्या अन्यय अश्वत्थाला—(पण क्षणभंगुर ससाराला अव्ययत्व
संभवत नाही, अशा शका घऊन सागतात-)—संसारमायामय-अनादिकाल
प्रवृत्तत्वात् स. अथ ससारवृक्ष अथय —ससारमायामय, अनादिकालापासून
प्रवृत्त झालेला असल्यामुळे तो हा ससारवृक्ष अथय आहे (याचेच उपपादन-)—अना
दि अनन्तदेहादिसतानाश्रय हि सुप्रसिद्ध तं अन्यय—अनाद अनन्तद
हादिपरपरेचा आश्रय असा हा ससारवृक्ष सुप्रसिद्ध आहे त्या अन्यय ससारवृक्षाला
(तो जाणतो तो वेदवित्, असा पुढे संभव.)

सस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छन्दोसि छादनाद्भयजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णामीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था धर्माधर्मतद्देतुकलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्त वेद स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात्समूलाज्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः स यो वेदार्थविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तीति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव संसारवृक्षस्य इदं अन्यत् विशेषण—आच संसार-वृक्षाचे हें आणखीं दुसरें विशेषण—छन्दांसि-छादनात् ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानि इव पर्णानि—छद म्ह० ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, या स्वरूपाचे छद-छादनामुळे म्ह० रक्षण किंवा आच्छादन करणे, या कारणाने छद हाच ज्या संसारवृक्षाचा जणुकाय पानासारखा पानेच आहेत. [आरोह व अवरोह हें ज्याचे फल आहे अशा ज्ञानाप्रकारच्या अर्थवादाने युक्त अमलेलीं कर्मकांडें संसारवृक्षाचें रक्षण करितात व त्यांताले दोपाला आच्छादित करितात, म्हणून ऋग्वेदादिरूप कर्म कांड हेच छद संसारवृक्षाचीं पाने आहेत माध्यकार याचेंच उपपादन करितात—]—यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि—ज्याप्रमाणे वृक्षाच्या परिरक्षणासाठी त्याचीं पाने असतात—तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था—त्याप्रमाणे वेद संसारवृक्षाचें परिरक्षण करण्यासाठी आहेत—धर्माधर्मतद्देतुकलप्रकाशनार्थत्वात्—कारण कर्मकांडरूप वेदाना धर्म, अधर्म, त्याचे हेतु-विहित निषिद्ध कर्म, त्याचीं मुख दुःखरूप फलें याचे प्रकाशनाथत्व आहे म्ह० कर्मकांड त्याचें प्रकाशन करणा साठी आहे—त यथाव्याख्यात संसारवृक्ष समूल य वेद—त्या-वर जसे व्याख्यान केले आहे तशा प्रकारच्या संसारवृक्षास समूल-मूत्रसह जा जाणतो—सः वेदविद्-वेदार्थविद् इत्यर्थ—तो वेदविद्-वेदार्थांला जाणणारा आहे, असा याचा भावार्थ [समूल संसारवृक्षाचे ज्ञान झाले असता जें मूल नव्हे त्या विकाराला मोहून त्याहून अगदा विलक्षण असलेलें मूल अगदा पृथक्करणे जाणता येणें शक्य आहे, या स्तव त्याच्या ज्ञानासाठी मुमुक्षुने यत्न करावा, अशा आशयाने येष ज्ञानस्तुति विव शित आहे, असे सांगतात—]—हि अस्मात् समूलात् संसारवृक्षात् अन्य ज्ञेय अणुमात्र अपि अवशिष्ट राहिलेला नाही—अत य वेदार्थविद् स सर्वज्ञः इति समूलवृक्षज्ञानं स्तीति—यास्तव जो वेदार्थवेत्ता तो सर्वज्ञ, असें म्हणून समूल संसारवृक्षज्ञानाची भगवान् स्तुति करीत आहेत १.

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ करिताना म्हणतात—'ऊध्वमूल' मूल एक वर व 'अथ-शाग' शारात अनेक गांवा—च याच आपल्या अर्थाच्या समथनाद टांपेन म्हणतात—'वैरि धर्मांतच नव्हे तर इतर प्राचीन धर्मांतहि ही विश्ववृक्षाची कल्पना किंवा रूपक आहे— ऋ-ग्वेदाने वृक्षाच्या शेकीं एक वृक्ष असून त्या वृक्षाच्या निरणाच मूल वर (ऊध्व) असून त्याचे निरण वरून गांवा (निजाना) पसरतात (१. २४ ७) असें वर्णन आहे विष्णु

सहस्रनामात 'वारुणो वृक्ष' (वरुणाचा वृक्ष) असे नाव आहे. यम आणि पितर ज्या वृ-
क्षाखाला बसून महपान करितात (ऋ. १०. १३० १.) किंवा ज्याच्या "अग्रभागा स्वा-
दु पिपल अमृत ज्यावर दोन मुपण म्ह० पक्षा राहतात." (ऋ. १. १६४. २२.) अगर
'ज्या पिपलाला (पिपळाला) वायुदेवता हालवितान.' (ऋ. ५ ५४. १०.) तो वृक्षहि
हाच अमृत 'देवसदन अश्वत्थवृक्ष तिमन्या मर्मलोकात (वरुणलोकात)आहे'असे जे वर्णन आहे,
तहि याच वृक्षाम अनुल्भून आहेमें दिमतें." पण हे म्हणणे बरोबर नाहा. कारण वराल
वर्णन सनारवृक्षांचे आहे वरुणलोकातील वृक्ष परिच्छिन्न अमृत (कारण तो वरुणलोकात
राहतो. भेनुप्यलोकी नाहीं) हा ममारवृक्ष अपरिच्छिन्न आहे. ' नान्ते न चादिर्न च
ममनिष्ठा ' असा हा आहे वारुण वृक्षाचे ' वृक्ष ' म्हणून वर्णन आहे व येथे 'मर्वं सुष्टीने
वृक्ष सा रूपाने' वर्णन आहे ' अग्रभागी स्वादु पिपल ' याचा अर्थ ' गोड फल ' असा
आहे. कारण ' स्वादु ' हे विशेषण फलाला लागू शकते पिपळवृक्षाला लागू शकत नाहीं.
अर्थात् वराल वृक्ष व हा वृक्ष एकच आहे, हे म्हणणे अयोग्य आहे येथाल वर्णन वाठकोपनि-
षदातील ' ऊर्ध्वमूलेऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थ मनातन । तदेव शुक्र तद्रजस तदेवामृतमरुते
तरिमल्लोका. धिता सने ' (का. भा. ६-१ पृ १३४) या मंत्राला अनुसरून आहे, ही
गोष्ट रहस्यकारहि कबूल करितात. तथापि ' वारुण वृक्ष व हा त्रयमय अमृत अश्वत्थवृक्ष'
एकच आहेत, असेहि त्यांना दिमतें ' आश्चर्य आहे ! पुढे 'अश्वत्थ ' या नावानियया रह-
स्यकार म्हणतात—' अग्नि किंवा यज्ञप्रनापति पितृयाणकाला देवलोकातून नष्ट होऊन या
वृक्षात अश्वत्थे रूप धारण करून एक वर्ष गुप्त राहिला म्हणून या वृक्षाम अश्वत्थ नाव
पडले. अग्नी तैत्तिरीय ब्राह्मणात 'अश्वत्थ' या शब्दाचा व्युत्पत्ति दिली आहे, व कित्येक
नैरुक्तिकांचे असेहि मत आहे की, पितृयाणाताल दीपराजात मर्वांचे घोडे यमलोकी या
शाहाखाला विधाति घेतात म्हणून याम अश्वत्थ म्ह० घोड्यांचे ठाणे हे नाव प्राप्त झाले
असावे " (असेल, मग पुढे काय ' पुढे रहस्यकार म्हणतात—) ' अ ' म्ह० नाहीं, ' अ '
म्ह० उद्या व 'त्थ' म्ह० टिकणारे हा आध्यात्मिक व्युत्पत्ति मागाहून करिलेले असावी.'
(पण वराल व्युत्पत्ति ' अश्वत्थ ' या एका-पिपळवृक्षाचा नावाचा आहे व हा कल्पित
सनारवृक्षाचा आहे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. पुन ते म्हणतात—) " नामरूपात्मक मा-
येचे स्वरूप विनाशी किंवा दर घडीम पाळटणारे अमल्यामुळे त्याला ' उद्यापर्यंत न टिक-
णारे ' असे म्हणता येईल हे खरे, पण हा दृष्टि येथे अभिप्रेत नाहीं. हे ' अव्यय म्ह०
कर्षाहि ज्याचा व्यय होत नाहीं ' या विशेषणावरून स्पष्ट होतें. " पण हे जर ससारवृ-
क्षांचे वर्णन आहे तर तो क्षणभंगुर आहे हे सांगण्यामाठा ' अश्वत्थ ' व शाना-
वाचून त्याचा कर्षाच क्षय होत नाहा हे सांगण्यासाठी ' अव्यय ' अर्था दोन विशेषणे
अमली म्हणून वाय रिघटले ' त्या ससारवृक्षाचे यथार्थज्ञान ज्या रीतीने होईल तसे
वर्णन करावयाचे की अव्यय व क्षणभंगुर याचा विरोध येतो म्हणून ससारवृक्षाला निरर्थक
' अश्वत्थ ' हे नाव द्यावयाच. वराल तैत्तिरीय ब्राह्मणातील किंवा नैरुक्तिकांची व्युत्पत्ति तरी
या ससारवृक्षाला करा लागू होणार ? शिवाय यथाल 'अव्यय' हे विशेषण ' नित्य-अ-
क्षय ' या अर्था नाहा, हे ' असगशक्षेण इडेन छित्वा ' यावरूनच स्पष्ट होतें. शिवाय असे
विरोधी वर्णन गोर्जेतच पुस्तक टिकाणी आहे, असें—' भूतभूद न च भूदरव. ' भूतानि

मत्स्थानि-न च मत्स्थानि भूतानि ' इत्यादि त्याच न्यायाने हा सत्सारवृक्ष व्यक्तिदृष्ट्या क्षणभंगुराहि आहे व प्रवाहरूपाने अव्ययहि आहे, असे म्हणण्यात काहीच दोष नाही हे रूपक असल्यामुळे सत्सारवृक्षाला रूढ-वाच्यवृत्तीने ' अश्वत्थ-पिपळ ' म्हणता येणे शक्य नाही. यौगिक-लाक्षणिकवृत्तीनेच त्याला ' अश्वत्थ ' म्हणता येणे शक्य आहे. कारण ' वेद हा त्याची पाळे ' सांगितला आहेत खे या अश्वत्थाची वेद ही पाळे असणे शक्य नाही.

रहस्यकार पुन म्हणतात- " परमेश्वर स्वर्गांत असून त्यापासून निघालेला जगद्वृक्ष खाली म्ह० मनुष्यलोकीं अलेला असल्यामुळे त्या वृक्षाचे मूळ म्ह० परमेश्वर वर आणि त्या वृक्षाच्या अनेक शाखा म्हणजे जगाचा पसारा खाला पुटलेला असल्याबद्दल वर्णन केले आहे. परंतु वडाच्या डाटाच्या पारम्याहि वरून खाली वाटत जात असल्यामुळे हा सत्सारवृक्ष वटवृक्ष असावा पिपळ नव्हे " पण ही सर्व चर्चा अस्थानी आहे. कारण सत्सारमायावृक्ष हे मुळाच जर रूपक आहे तर त्याच्या जातीचा शतका विचार करण्याचे कारणच दिसत नाही हा जर दृष्टान्त असता तर पूर्ण उपमा आहे का अपूर्ण ? दृष्टान्त व्यापक आहे का एकदेशी, बंगरे चर्चा करणे काही तरी उपपन्न झाले असते. पण हे जर मुळाच रूपक आहे व स्वतः भगवान्च ' न रूप अस्व इह तथा उपलभ्यते ' असे स्पष्ट सांगत आहेत, तर तो वृक्ष पिपळ आहे का वट बंगरे प्रथम उपस्थित करून " अश्वत्थ हा आदि त्याचा वृक्ष, ' न्यग्रोधो वारुणो वृक्ष ' वट हा वरुणाचा वृक्ष, प्रलयकाली बालरूपी परमेश्वर-अव्यय न्यग्रोधाच्या-वटवृक्षाच्या सादीवर ऋषींना पाहिला, छान्देश्यात अव्यक्त परमेश्वर-पामून अवाढव्य जगत् कसे टाळे याविषया न्यग्रोधाच्या बीजाचाच दृष्टान्त देणे " बंगरे प्रस्तुत प्रकरणासाठी असवद्ध गोष्टीचा उगीच पाटळाल लावणे व्यर्थच होय. तसेच " ममार-वृक्षाच्या स्वरूपाची तिसरी कल्पना म्हटली म्ह० औदुंबर होय, पुराणातून हा दत्तात्रेयाचा वृक्ष मानिला आहे विष्णुसहस्रनामात ' न्यग्रोधोदुंबरोऽश्वत्थ ' अशी विष्णुचा वृक्षात्मक तीन नावे दिली असून प्रचारातहि हे तीन वृक्ष देवतात्मक व पुजार्ह मानीत असतात विष्णुसहस्रनाम व गीता हे दोन्ही महाभारताचे भाग आहेत व विष्णुसहस्रनामात औदुंबर, वट व अश्व व अशी तीन निराळी नावे दिलेली आहेत तर अश्वत्थदृष्टाने गीते सहि पिपळ (औदुंबर अगर वट नव्हे) हाच अर्थ घेतला पाहिजे " हा निर्णय अगरी " पटीत वाटतो कारण ' ऊर्ध्वमूल अध शाग ' येथील वृक्ष औदुंबर किंवा वट नसून विपळच आहे, असे समजण्यात विशेष फल काहीच नाही तो पिपळ आहे असे मानणे तर प्रत्यक्षेयाला मोक्ष मिळतो, औदुंबर, वट, किंवा आणखी कोणता तरी वृक्ष मानले तर प्रत्यक्षेयाच्या मोक्षाला प्रतिबंध होतो, असे थोडेच आहे ! तेव्हा हा सर्व विचार पुढे आहे की जगापामन जगा वृक्ष त्या न्यायाने उद्भवला आहे, वटाच अध येथे विवक्षित असून तो वृक्षाचे रूपक करून सांगितला आहे. यापेक्षा या शोबान ' त्या वृक्षाचा अश्वत्थच मानणे पाहिजे ' बंगरे प्रमाणे वाटते विवक्षित अर्थ नाही इत्येवढ्यांना सांगितला ' अश्वत्थ-वृक्षाचा महाभारत, पुराण, खालीक सम दून, विष्णुसहस्रनाम इत्यादि सर्वांनी वादलापामन व औदुंबर तो पिपळच आहे असे ठरविले. पण मग काठकोरनिघण्टू ' ऊर्ध्वमूलोऽश्वत्थ इत्येवढ्या ' अश्वत्थ-वृक्षाचा ' अश्वत्थ-वृक्ष आहे त्याचा अर्थ तें रूप करणारे ! त्याचाहि पिपळ रूप

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या संसारवृक्षाच्या—शाखाः—शाखा—अधः च ऊर्ध्वं
खाली व वर—प्रसृताः—पसरल्या आहेत—गुणप्रवृद्धा—त्या सत्त्व, रज व तम
याच्या योगाने विशेषेकरून वाटलेल्या आहेत.—विषयप्रवालाः—विषय हेच त्या
शाखाचे कोमल पत्रवाकुर आहेत.—मनुष्यलोके—या मनुष्यशरीरात—कर्मानुबं-
धीनि—कर्माना कारण होणारी—मूलानि—वासनारूप मुळे—अधः च—खाली
व वरहि—अनुसन्ततानि—परंपरेने—संतत पसरलेली आहेत. २.

तस्यैव संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनोच्यते—अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्थावर-
मूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य
वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वजस्तमोभिः प्रवृद्धाः
स्थूलीकृता उपादानभूतैर्विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफ-
लेभ्यः शाखाभ्योऽङ्कुरी भवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते—
त्याच संसारवृक्षाची पूर्वोक्त अवयवकल्पनेहून निराळी अवयवकल्पना सांगितली जाते—
अधः—मनुष्यादिभ्य यावत् थावरं—अध. म्ह० मनुष्यलोकापासून थावरा-
पर्यंत—ऊर्ध्वं च यावत् ब्रह्मा विश्वसृजः धर्मः इति—एतत्—अन्तं—आणि ऊर्ध्वं
म्ह० मनुष्यादिकापासून ब्रह्मलोकापर्यंत—सत्यलोकापर्यंत विश्वसृष्ट्याच्या धर्मापर्यंत, असा
याचा भावार्थ.—यथाकर्म यथाश्रुतं—ज्याचें जसें—जें कर्म व ज्याचें जसें ज्ञान
असेल त्याप्रमाणे—ज्याच्या त्याच्या ज्ञानकर्माप्रमाणे (शाखाशब्दाचा अर्थ सांगतात—)
—ज्ञान-कर्मफलानि—ज्ञान व कर्म याचा फलें असे हे अधोलोक व ऊर्ध्वलोक याच
—तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः—प्रगता—त्या संसारवृक्षाच्या

अर्थ आहे, असे ठरविण्यास यातील एकहि प्रमाण उपयोगी नाही व याच उपनिषद-
नाच्या आधाराने गीतेतील वर्णन आहे, असेहि ते कबूल करितात. (गी. २. ५. ८०२
पहा) तेव्हा वरील पिपळाची चर्चा व्यर्थच नाही का ठरत? जमो, 'परमेश्वर स्वर्गांत
अमुन वगेरे' जे त्यांनी वर म्हटले आहे तेहि अनुपपन्नच आहे. कारण 'परमेश्वर स्वर्गांत आहे
व त्यापासून निघालेला जगद्वृक्ष खाली मनुष्यलोकां आलेला आहे' ही कल्पना फारच
स्थूल आहे ती बेशक्तशास्त्र व गीता यातील कोणालाच धरून नाही. प्रस्तुत शोकान असा
अर्थ मुळांच विवक्षित नाही. व्यापक परमात्म्याला परिच्छिन्न—एकदेशी वनविणारी ती
कल्पना सर्वथा हेय—त्याज्य आहे. ऊर्ध्वं म्ह० वर असा अगदी 'सरळ' अर्थ केव्हामुजे
रहस्यकाराच्या हातून हा प्रमाद घडला आहे यास्तव गीतेचा खरा, तात्त्विक व निर्दोष
अर्थ कळण्यास आचार्यभाष्यच शरण आहे

१ आचार्यांच्या या शब्दावरूनच संसारवृक्ष हां मुक्ती कल्पना आहे, हे उघड होणे.
गी. भा. १२९

शाखासारख्या शाखा पसरल्या-त्या वृक्षापासून निघाल्या आहेत. [ऊर्ध्व व अधोलोक याच जणुंकाय लौकिक वृक्षाच्या शाखासारख्या या संसारवृक्षाच्या शाखा आहेत. 'यथाकर्म' व 'यथाधृतं' या शब्दांनी त्याच्या विचित्र हेतूंचा निर्देश केला आहे. अर्थात् त्याचा असा विचित्र हेतु असल्यामुळे त्या शाखाहि त्याप्रमाणेच नानाप्रकारच्या बनल्या आहेत.]—**गुणप्रवृद्धाः-गुणैः उपादानभूतैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः-स्थूलीकृताः**—गुणप्रवृद्ध शाखा म्ह० गुणाकडून-उपादानभूत सत्त्व, रज व तम या गुणाकडून प्रवृद्ध-स्थूल केल्या गेलेल्या अशा त्या शाखा आहेत.—**विषयप्रचालाः-विषया शब्दादयः प्रचालाः इव**—त्या शाखांचे विषय हेच प्रवाल आहेत विषय म्ह० शब्दादिक, तेच जणुंकाय त्या शाखांचे प्रवाल आहेत. [शब्दादि प्रत्यक्ष विषयाचें प्रवालत्व म्ह० शाखामध्ये पडवत्व, त्याचें अंकुरत्व प्रकट करितात—]—**देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अङ्कुरीभवन्ति इव तेन विषयप्रचालाः शाखाः**—देहादि कर्मफलें याच शाखा, त्यापासून विषयरूप पडवाचे जणुंकाय अंकुर फुटतात त्यामुळे त्या ऊर्ध्व-अधोलोकरूप शाखांचे विषय हेच प्रवाल-पडव आहेत. त्यामुळे त्या शाखा विषयप्रवाल होत.

संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारण पूर्वमुक्तमथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादि वासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसततान्यनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—('ऊर्ध्वमूलं' या शब्दानें पहिल्या श्लोकात संसारवृक्षाचें मूल सांगितलें. मग आता पुन 'अधश्च मूलानि' हे का सांगितलें जात आहे ? असें काणी विचारील म्हणून सांगतात—)**पूर्वें संसारवृक्षस्य परममूलं-उपादानं कारणं उक्तं—पूर्वी संसारवृक्षाचें परममूल-उपादान कारण सांगितलें.—अथ इदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनाः मूलानि इव**—आणि आता येथें कर्मफल-पासून उत्पन्न झालेल्या ज्या राग द्वेषाच्या वासना तीच जणुंकाय मुळे आहेत, (ती मुळे कशा ? उत्तर—)**धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्तरभावीनि—धर्म व**

१ या तीन गुणाकडे पाहून रहस्यकाराना साख्यशाखाची आठवण शाली आहे. ते अव-
रणात म्हणतात—“(पहिल्या श्लोकात) येणेंप्रमाणें वैदिक वर्णन झालें, आता याच वृक्षाचें
दुसऱ्या प्रकारें म्ह० साख्यशाखाप्रमाणें वर्णन करितात ” पण गांतेत असे साख्यदर्शनाचें
सिद्धान्तरूपानें-मान्य व वेदान्त यांचा एकवाक्यता करून-प्रतिपादन करणें अयोग्य आहे,
तमें कारणानें काहा कारणहि नाहा व वैदिक संप्रदायातील गीतेला साख्यदर्शन प्रमाण-
भूत आहे, अशा कल्पना करणेंहि अयोग्य आहे. याविषयी आम्हां पूर्वी बरेच लिहितेच
असल्यामुळे त्यासंबंधान रहस्यकाराच्या चर्चितचर्चेनाकडे आता दुर्लभ करितां.

अधर्म यातांल प्रवृत्तीचा कारणे—धर्मप्रवृत्ते व अधर्मप्रवृत्ते याचा कारणे (पुन. ता कर्शा ? उत्तर—)संसारप्रवृत्ति ज्ञात्यावर मग मध्ये उद्भवणारी—मूळ कारणान्या मागून होणारी अशी आहेत,—च तानि मूलानि देहादि-अपेक्षया अधः अनुसंत-
तानि—अनुप्रविष्टानि—आणि तीं मुळें देहादिकच्या अपेक्षेने खाली अनुवत्त आहेत
—तीं वासनामुळें सर्वे लिगदारींरत अनुगत असल्यामुळें त्याचा प्रवाह अविच्छिन्न
चालतो, त्याचा मध्येच विच्छेद होत नाहा. (रागादिक कर्मफलापामूनच उद्भवतात,
असे भगवान् सांगतात—)—कर्मानुबन्धीनि—तां मुळें कर्मानुबंधी आहेत.—कर्म-
धर्माधर्मलक्षणं अनुबंध-पश्चाद्भावी-येषां उद्भूति-अनु-भवति इति
तानि कर्मानुबन्धीनि—कर्म म्ह० धर्म व अधर्मरूप कर्म, अनुबंध-पश्चाद्भावी-
मागून असणारा ज्याच्या उत्पत्तीच्या मागे असतो किंवा ज्याच्या उत्पत्तीच्या मागून
धर्माधर्मरूप कर्म होतें, म्हणून कर्मानुबंधा (कर्म व रागादिक यांना परस्पर कार्यकारण-
भाव आहे. कर्मानुबंधे रागादिक व रागादिवासनापासून धर्माधर्मालय कर्में असा, त्याचा
परस्पर कार्यकारणभाव आहे.)—मनुष्यलोके विशेषत—विशेषेकरून मनुष्यलो-
कात त्याचा अविच्छिन्न प्रवृत्ति होते. (कारण—)—अत्र हि मनुष्याणां कर्माधि-
कार. प्रसिद्धः—येषं म्ह० या मनुष्यदारींरतच मनुष्याचा कर्माधिकार प्रसिद्ध आहे.
[मनुष्य असा लोक म्ह० देह, अधिकृत—ब्राह्मण्यादिविशिष्ट देह हाच मनुष्यलोक होय]

न रूपमस्येह तयोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—इह—या संसारात असलेल्या प्राण्यांना—अस्य रूपं—या संसार-
वृक्षाचें रूप—तथा—येथे जसे वणिळें आहे तसे—न उपलभ्यते—उपलब्ध होत
नाहीं—न अन्तः—याचा अन्त कळत नाहा—च आदि न—आणि याचा आरंभ
कोठून झाला आहे ते कळत नाहीं—च संप्रतिष्ठा न—याची स्थिति कळत नाहा.
—सुविरूढमूल—ज्याचीं मुळें फार खोल गेला आहेत अशा—एनं अश्वत्थं—

१ रहस्यकार 'विषयप्रवाहा.' म्ह० "ज्यापासून शब्दादि विषयाचे अक्षर पुटलेले
आहेत," असे म्हणतात पण तो अर्थ रूपकाला धरून नाहा. शब्दादि विषय हेच त्या
(उध्मे व अधो) उच्च-नीच जन्मरूप शाखाचे पदवाकुर आहेत, जमा त्याचा भावार्थ
आहे. 'अधश्च मूलानि अनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके' या उतरापांचा अर्थ ते
"आणि असेर कर्मांचें रूप पावणान्या त्याच्या मुळ्या खालीहि मनुष्यलोकात वाढत वाढत
राव गेल्या आहेत." असा करितात तो किंतपन सुबोध किंवा सयुक्तिक आहे, हे आचार्या
च्या भाष्याचा अर्थ वाचून नंतर वाचकानोंच ठरवावें.

या क्षणभंगुर संसारवृक्षाला—दृढेन असंगशस्त्रेण—अखंत दृढ-मजबूत अशा अ-
संगरूप शस्त्रानें—छित्त्वा—तोडून—ततः—त्यानंतर—यस्मिन् गताः—ज्या पदी
गेलेले—भूयः—पुनरपि—न निवर्तन्ति—निवृत्त होत नाहीत—तत् पदं—त्या
पदाला (शोधावे, त्याला जाणावें)—यतः—ज्याच्यापासून ही—पुराणी—अनारि—
प्रवृत्तिः—संसारप्रवृत्ति—प्रसृता—पसरली आहे—तं एव च—त्याच—कार्यं
पुरुषं—आद्य पुरुषाला—प्रपद्ये—मी शरण आहे.—इति—अशा भावनेनें—परि-
मार्गितव्यं—सर्वप्रकारें शोधावे, जाणावे. ३-४.

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृक्ष —न रूपमस्येह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरी-
च्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वाद्दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति। अत एव नान्तो न पर्यन्तो
निष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिरित आरभ्यायं प्रवृत्त इति न केनचिद्गम्यते।
न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलं
सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणासङ्गः
पुत्रवित्तलोकैपणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिसुखनिश्चय-
ढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सवीजमुद्धृत्य ॥३॥

भाष्यार्थ—(पण पुनः पुन रगादिकामुळे संसारवृक्ष प्रवृत्त होत असल्याकारणानें
त्याला अनादित्व आहे. त्यामुळे तो नाश पावत नाही. शिवाय त्याचा नाशहि कोणाला
करिता येत नाही, अशी आशंका घेऊन सांगतात—) —तु यः अयं संसारवृक्ष वर्णित-
—पण जो हा संसारवृक्ष वर्णिला आहे.—अस्य रूपं इह यथा वर्णितं तथा न
एव उपलभ्यते—याचें रूप येथें वर जसे वर्णिलें आहे किंवा तें जसे प्रसिद्ध आहे
तसे उपलब्ध होत नाहीच. [तर केवळ शास्त्रावरून त्याचें अनुमान केलें जातें त्या-
मुळे ज्ञानानेंच त्याचा बाध होणें शक्य आहे. पण तें रूप प्रमाणाचा विषय का होत
नाहीं ? उत्तर—]—स्वप्नमरीच्युदक माया-गन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्ट-
स्वरूपं हि सः इति—स्वप्न, मृगजळ, गरुडशाची माया, आकाशात दिसणारें
गंधर्वनगर याचें त्या वृक्षाला साम्य आहे, संसारवृक्ष दृष्ट-नष्टस्वरूप आहे. कांहीं काळ
दिसणें व नष्ट होणें, हें त्याचें स्वरूप आहे, हें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे तो स्वप्नादिकां-
सारखा आहे. (म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणाचा विषय होत नाही. त्यामुळेच त्याचा अन्तहि
कळत नाही, असे सांगतात—) —अतः एव न अन्तः-पर्यन्तः-निष्ठा-समाप्तिः
चा न विद्यते—म्हणूनच त्याला अन्त नाही. अन्त म्ह० पर्यवसान-निष्ठा-समाप्ति
नाही. (ज्ञानावाचून धाति, वासना व कर्म ही परस्पराना कारण होत असल्यामुळे
संसारवृक्षाला अन्त नाही. त्याचें पर्यवसान होत नाही. बरें उपलब्ध होत असलेला हा
संसारच पहिला आहे, म्हणून म्हणावे तर तसाहि निश्चय करवत नाही, असे सांग-
तात—) —तथा न च आदि-इतः आरभ्य अयं प्रवृत्तः इति न केनचित्
गम्यते—त्याचप्रमाणें आदि नाही, येथून आरंभ करून-येथपासून हा प्रवृत्त झाला
आहे—येथून याचा सुरुवात झाली आहे, असाहि कोणावरून जाणलें जात नाही, असाहि

कोणाला कळन नाहीं —न च संप्रतिष्ठा-स्थितिः मध्य अस्य न केनचित्
 उपलभ्यते—याचा संप्रतिष्ठा-स्थिति-मध्यहि कोणाला उपलब्ध होत नाही (' अहो-
 पण या 'अथत्य'नावाच्या क्षणमगुर ससारवृक्षाचा उच्छेद नाश आपोआपच होणे शक्य
 आहे त्यामुळ त्याच्या उच्छेदासाठी प्रयत्न करावयास नको,' असे कोणी म्हणेल
 म्हणून भगवान् उत्तराधाने सांगतात-)—एनं यथोक्तं अश्वत्थं—या वर सांगित
 लेल्या प्रकारच्या अथत्याला-(तो कसा ? तर-)—सुविरूढमूलं—यस्य मूलानि
 सुष्टु विरूढानि-विरोह गतानि त एनं सुविरूढमूलं—सुविरूढमूढ-ज्याची
 मुळे उत्तमप्रकारे विरूढ झाली आहेत-विरोहास प्राप्त झाली आहेत-फार खोल गेलीं
 आहेत त्या या सुविरूढमूल अथत्याला—असङ्गशस्त्रेण-असङ्ग -पुत्रवित्तलो-
 कैपणादिभ्य व्युत्थान तेन असङ्गशस्त्रेण—असगशास्त्रान असग म्ह० पुत्र,
 वित्त, व लोक या तान एपणादिकापासून व्युत्थान करण म्ह० वैराग्यपूर्वक पारित्राज्य
 स्वीकारणे, त्या असगशास्त्राने (त्याचेच विशेषण-)—दृढेन-परमात्माभिमुख्य
 निश्चयदृढीकृतेन पुन. पुनर्विवेकाभ्यास अश्मनिशितेन (असंगशस्त्रेण)—
 दृढ म्ह० परमात्म्याच्या अभिमुख होण्याविषयाचा जो निश्चय त्याने दृढ केलेल्या
 म्हणजेच पुनः पुन. विवेक करणे याच अभ्यासरूपी पापाणावर धार लावून तारण
 केलेल्या असगशास्त्राने—छित्वा-संसारवृक्ष सर्वाज उद्धृत्य—तोडून म्ह० या
 ससारवृक्षाचा वाचासह वर उपटून काडून (परमात्मपदाला जाणावे, असा पुढाल
 श्लोकाशी संबध) ३

तत इति । तत पश्चात्पद वेष्णव त परिमार्गितव्य परिमार्गणमन्वेपण ज्ञातव्यमि-
 त्यर्थ । यस्मिन्पदे गता प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूय पुन रुसाराय । कथ
 परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च य पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भव पुरुष प्रपद्य इत्येव
 परिमार्गितव्य तच्छरणतयेत्यर्थ । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात्ससारमा-
 यावृक्षप्रवृत्ति प्रसृता नि सूतेन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरतनी ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—' तत ० ' इति—ससारवृक्षाला उपटून काय करावे त 'तत ०' या
 श्लोकाने सांगतात—तत-पश्चात्—त्यानंतर-त्या ससारवृक्षाला वैराग्यपूर्वक पारि-
 त्राज्य या दृढ असगशास्त्राने तोडून मग—तत् वेष्णव पद परिमार्गितव्यं-परि-
 मार्गण-अन्वेपणं-ज्ञातव्य इत्यर्थ —त्या वेष्णव पदाचे परिमार्गण करावे, परिमाण
 म्ह० अन्वेपण-शोध करणे, हुडकणे, त्याला जाणाव, असा याचा भावार्थ (तें पद कोणते ?
 की ज्याचा शोध करून जाणावे, म्हणून म्हणता ? उत्तर-)—यस्मिन्-पदे गता.-
 प्रविष्टा. भूय -पुन ससाराय न निवर्तन्ति-न आवर्तन्ते—ज्या पदामध्य
 गेलेले-प्रविष्ट झालेले ज्ञानी पुनरपि ससारासाठी निवृत्त होत नाहीत-पुन. जन्म घेत
 नाहीत —कथं परिमार्गितव्य इति आह—त्याचे परिमाण-शोध कसा करावा,
 तें भगवान् सांगतात—य पदशब्देन उक्त त एव आद्य-आदौ भव आद्य
 पुरुषं प्रपद्ये इति एव परिमार्गितव्य—या ' पद ' या शब्दाने वर सांगितला

गेलेला त्याच आद्य म्ह० आरभीं असलेला म्हणून आद्य, व ज्यानें हे सर्व परिपूर्ण आहे तिचा शरीरपुरात राहणारा, म्हणून पुरप, असा त्याच आद्य पुरुपाला मा शरण गेलों आहे, या प्रकारें त्याचेंच परिमार्गण कराव, — तच्छृणुतया इत्यर्थ — त्या पुरुपाला शरण होऊन-त्याचाच अनन्यमनान आश्रय करून त्याचा शोध करावा व त्याला जाणावें, असा याचा भावाध — कः असौ पुरप इति उच्यते — तो पुरुष काण, तें सांगितलें जाते — यत् - यस्मात् पुरपात् ऐन्द्रजालिकात् माया इव पुराणी-चिरंतनी संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता-नि-सृता — ज्या पुरुषापासून ऐन्द्रजालिकापासून-गारुड्यापासून जशा माया त्याप्रमाणे हा पुराणी-मनातन-चिरंतन संसारमायावृक्षाचा प्रवृत्ति पमरला, निघालेली आहे [ज्याच्यापासून या सनातन संसारवृक्षाचा आरंभ झाला आहे त्या आद्य पुरुपाला मी शरण आहे, असा भावनेने त्या पदाचा शोध करावा व त्याला जाणावें] ४

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५

अन्वयार्थ—निर्मानमोहाः—ज्याच्यापासून मान म्ह० अहकार-गर्व व मोह म्ह० अविवेक हे दोन्ही दोष निघून गेले आहेत—जितसङ्गदोषा—सग म्ह० आसक्ति हाच दोष ज्यांना तिकला आहे—अध्यात्मनित्या —परमात्म्याचें स्वरूप पाहण्यामध्ये जे तत्पर आहेत—विनिवृत्तकामा —ज्यांचे सब काम विशेषत निवृत्त झाले आहेत—सुखदुःखसंज्ञे द्वंद्वैः—सुख व दुःख या नावाच्या द्वंद्वाना ज्यांना—विमुक्ताः—सवथा सोडलें आहे, असे—अमूढा —विषयी-अनादि अज्ञानरहित—तत् अव्यय पद—त्या अव्यय पदाला—गच्छन्ति—प्राप्त होतात ५

कथभूतास्तत्पद गच्छन्तीत्युच्यते—निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोही तौ निर्गती येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिता जितसङ्गदोषा सङ्ग एव दोष सङ्गदोषो जित सङ्गदोषो येस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या परमात्मस्वरूपालोचन-नित्यास्तत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ता कामा येपा ते विनिवृत्तकामा यतय सन्यासिनो द्वंद्वे प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञे परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिता पदमव्यय तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कथंभूताः तत् पदं गच्छन्ति इति उच्यते—कशा प्रकारचे, कोणत्या अन्तरंग साधनाना सपन्न असलेले त्या पदाला प्राप्त होतात तें ' निर्मान' या श्लोकान सांगितलें जाते—निर्मानमोहा-मान. च मोह. च मानमोहो तौ निर्गती येभ्य ते निर्मानमोहा-मानमोहवर्जिताः—निर्मानमोह-मान-अहकार व मोह-अविवेक ते मानमोह, त मानमोह ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत ते निर्मानमोह-मानमोहरहित,—जितसङ्गदोषा-सङ्गः एव दोष सङ्गदोष.

जितसद्गदोपः ये ते जितसद्गदोपाः—जितसद्गदोप—संग हाच दोप, तो संगदोप ज्यानी सगदोप जिकला आहे ते जितसद्गदोप होत,—[शत्रु व मित्र संनिध आले तरी द्वेष प्रीतिरहित]—अध्यात्मनित्या -परमात्मस्वरूप आलोचन-नित्या -तत्परा —अध्यात्मनित्य-परमात्मस्वरूपाच्या आलोचनामध्ये नित्य म्ह० तत्पर झालेले—परमात्मस्वरूपदर्शनात सतत गहन गेलेले—[ध्वषण मननादिकात तत्पर झालेले]—विनिवृत्तकामा -विशेषतः निलेंपेन निवृत्ताः कामाः येषां ते विनिवृत्तकामा.—विनिवृत्तकाम-विशेषतः—निलेंपानें—वासनासह ज्याचे काम-विप-येच्छा निवृत्त झाल्या आहेत ते विनिवृत्तकाम—यतयः—सन्यासिनः—असे यति-सन्यासी—द्वंद्वै -सुखदुःखसज्ञै -प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः—परित्यक्ताः अमूढा -मोहवर्जिताः तत् यथोक्त अन्यय पदं गच्छन्ति—सुखदुःखसज्ञक प्रिय अप्रिय, त्याचे हेतु इत्यादि द्वंद्वकडून विमुक्त—परित्याग केले गेलेले, [सुखदुःखादि द्वंद्वरहित] अमूढ म्ह० मोहवर्जित—ज्यांना सम्यग्ज्ञान झालें आहे असे यति, त्या यथोक्त अव्यय पदाला प्राप्त होतात ५

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सूर्य—सूर्य—तत्—त्या तेजोरूप पदाला—न भासयते—प्र-काशित करित नाही—शशांक न—चंद्र लाला प्रकाशित करित नाही—पावक न—अग्नि लाला प्रकाशित करित नाही—यत्—ज्याला—गत्वा—प्राप्त होऊन (यति)—न निवर्तन्ते—संसारात परत येत नाहीत—तत्—तें—मम—माझें—परम—परम—प्रेष्ठ—धाम—पद-स्वरूप-तेज आहे ६

तदेव पद पुनर्विशिष्यते—तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना संबन्ध । धाम तेजोरूप पदं न भासयते सूर्य आदित्य सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कश्चन्द्रो न पावको नाग्निरपि । यद्गाम वैष्णव पद गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यांदिर्न भासयते तद्धाम पद परम मम विष्णो ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तत् एव पदं पुनः विशिष्यते—त्याच पदाचें पुन विशेष वर्णन करितात—तत् धाम इति व्यवहितेन धाम्ना संबन्ध.—‘तें धाम’ असा ‘तत्’ या पदाचा पुढाल ‘धाम’ शब्दाशी संबन्ध—सूर्य.—आदित्यः सर्वावभासनश-क्तिमत्त्वे अपि सति तत् धाम-तेजोरूपं पदं न भासयते—सूर्य म्ह० आ-दित्य सर्वाला प्रकाशित करण्याच्या शक्तीनें युक्त असतानाहि—सर्वांना प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य असूनहि त्या धामाला—तेजोरूप पदाला प्रकाशित करित नाही—तथा न शशाङ्क-चन्द्र न पावकः—न अग्नि. अपि—त्याचप्रमाणें शशांक म्ह० चंद्र प्रकाशित करित नाही व पावक म्ह० अग्नि त्या तेजोरूप पदाला प्रकाशित करित

नाहा—यत् धाम-धैष्ण्यं पदं गत्वा-प्राप्य न निवर्तन्ते—ज्या धामाला म्हे०
 धैष्ण्य पदाला प्राप्त होऊन ज्ञानी परत फिरत नाहीत—ससारमार्गांत येत नाहीत—च
 यत् सूर्यादि न भासयते तत् मम-धिष्णो. परम धाम पद—तें मज
 व्यापक परमात्म्याच परमधाम-पद आहे ६

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जीवलोके—या जीवलोकांत म्हे० ससारत—जीवभूत—कर्ता
 —भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला—मम एव—माझाच—सनातन—पुरातन—
 अक्ष (अस्ति)—अक्ष आहे—(स)—तो जीवभूत माझा अक्ष—प्रकृतिस्थानि—
 आपापल्या कणादिक प्रकृतांत स्थित असलेल्या—मन पष्ठानि इंद्रियाणि—मनासह
 सहा इंद्रियाना—कर्षति—आकर्षण करतो ७

यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तम् । ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता सयोगा विप्रयोगान्ता
 इति हि प्रसिद्ध कथमुच्यते तद्वामगताना नास्ति निवृत्तिरिति, शृणु तत्र कारणम्—
 ममैव परमात्मनांशो भागोऽवयव एवदेश इत्यनर्थान्तर जीवलोके जीवाना लोके
 ससारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्ध सनातन । यथा जलसूर्यक सूर्यांशो जलनि
 मिक्तापाये सूयमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यशस्तेनैवाऽऽत्मना सगच्छत्येवमेव यथा
 वा घटासुपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशास सन्वटादिनिमिक्तापाय आकाश
 प्राप्य न निवर्तते इत्येवमेव उपपन्नमुक्तं यद्गत्वा न निवर्तन्त इति ॥

भाष्यार्थ—यत् गत्वा न निवर्तन्ते इति उक्तं—ज्या पदाला प्राप्त होऊन
 ज्ञानी निवृत्त होत नाहीत, असे सांगितले—ननु सर्वा हि गति आगत्यन्ता—
 पण सब गति आगत्यन्त असते म्ह० कोणताहि गति आगतिपर्यंत असते गतीचे
 पर्यवसान आगतीत होत. (याविषयी लोकप्रसिद्धीचे प्रमाण देतात—)—‘सयोगा
 विप्रयोगान्ता’ इति हि प्रसिद्ध—सयोग विप्रयोगान्त असतात—सयोगाचे पर्य
 वसान वियोगात होतें, हें तर सुप्रसिद्ध आहे अर्थात् जर त्या पदीं गमन होत आहे
 तर तेथून आगमनहि अवश्य होटल असे असतांना—तद्वामगताना निवृत्ति
 नास्ति इति कथं उच्यते—‘या धामाम-पदास प्राप्त झालेल्याची निवृत्ति होत
 नाही,’ असे कमें सांगितले जात आहे ?—इति शृणु तत्र कारण—असें जर
 म्हणतील तर त्याचे कारण एक-भगवत्प्राप्ति तशी निवृत्त्यन्त नाही, याचे कारण
 सांगतो—मम एव-परमात्मन अक्ष-भागः-अवयव-एवदेश इति
 अनर्थान्तर—माझाच-परमात्म्याचा अक्ष, अक्ष-भाग, अवयव, एवदेश या सर्व
 शब्दांचा अर्थ निरुत्तरास नाही, एकच आहे—जीवलोके-जीवानां लोके-संसारे
 —जीवलोकी-जीवाच्या लोकी-ससारत—जीवभूत.-भोक्ता कर्ता इति प्रसिद्ध

सनातनः—जीवभूत-भोक्ता, कर्ता, म्हणून प्रसिद्ध असलेला सनातन आहे [नाश्याच अंश या जीवलोकात कर्ता भोक्ता जीव आहे. जाव परमेश्वराचाच जरी अस असला तरी तेवढ्याने परमेश्वराला प्राप्त झालेले पुन समारमार्गात परत येत नाहीत, हे कसे सिद्ध होते ? उत्तर-]—यथा जलसूर्यक-सूर्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्य एव गत्वा न निवर्तते—जसे-जलात पडलेले सूर्याचे प्रतिबिंब हा सूर्याचाच अंश असतो व जल या निमित्ताच्या अभावी तो सूर्यालाच प्राप्त होऊन पुन परत येत नाही— तथा अयं अपि अंशः तेन एव आत्मना सगच्छति एव एव—तसाच हाहि जीवभूत अस त्याच आत्म्याशी जाऊन मिळतो व त्याच न्यायाने तो पुन परत येत नाही. [याप्रमाणे जीव हे परमात्म्याचे प्रतिबिंब आहे, यापक्षा दृष्टान्त देऊन अक्लेश्चदपक्षाचा आश्रय करून दुसरा दृष्टान्त देतात-]—यथा घा घटादि-उपाधिपरिच्छिन्नः घटादि आकाश आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते इति एवं—किंवा ज्याप्रमाणे घटादि-उपाधीनी परिच्छिन्न झालेले घटादि आकाश आकाशाचा अंशच असून घटादिनिमित्ताचा नाश झाला असता आकाशास प्राप्त होऊन निवृत्त होत नाही, या दृष्टान्ताप्रमाणे तो जीवभूत अस परमात्म्यास प्राप्त होऊन समारात परत येत नाही—अत 'यद्रत्या न निवर्तन्ते' इति उपपन्नं उक्त—यास्तव ज्याला प्राप्त होऊन पुन समारात निवृत्त होत नाहीत, अस योग्यच म्हटले आहे

ननु निरवयवस्य परमात्मन कुतोऽवयव एकदेशांश इति। सावयवत्वे च विनाश-प्रसङ्गोऽवयवविभागात्। नैप दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशांश इव कल्पितो यतः। दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः। स च जीवो मदशवेन कल्पितः कथं सत्त्वगुणमति चेत्युच्यते मन पञ्चमीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशङ्खत्वादी प्रकृता स्थितानि कर्पण्याकरोति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—ननु निरवयवस्य परमात्मनः अवयव एकदेश अंशः कुत इति—अहोपण, निरवयव परमात्म्याला अवयव, एकदेश, अण इत्यादि कोंठ्या २—च सावयवत्वे अवयवविभागात् विनाशप्रसंग—बरे, त्याला सावयव म्हणावे तर अवयवाच्या विभागामुळे त्याच्या विनाशाचा प्रसंग येतो—कारण कोंठ्याहि सावयव पदार्थ नित्य असतो, विनाशी असतो त्यामुळे त्याला नावयवहि नाही [परमेश्वर वस्तुतः निरश जरी असला तरी जाव हा त्याचा काल्पनिक अस आहे, असा परिहार करतात-]—एष दोषः न—हा दोष येत नाही—यत अविद्याकृत-उपाधिपरिच्छिन्नः एकदेश अंश इव कल्पितः—ज्याप्रमाणे अविद्याकृत उपाधीने परिच्छिन्न झालेला एकदेश अशासारखा कल्पिलेला आहे [त्याअर्थी हा दोष येत नाही जीव हा परमात्म्याचा वास्तविक अस नव्हे.]—च अयं अर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः दर्शितः—अणि हा अर्थ क्षेत्राध्यायामध्ये विस्तर प्रदर्शित केला आहे (यावर पुन शंका-)—सः च मवंशत्वेन कल्पितः जीवः कथं सं-
गी. भा. १३०

सरति उत्क्रामति च इति उच्यते—आणि तो माझ्या अंशत्वांनं कल्पिलेला जीव (वस्तुतः तद्रूप असल्यामुळे) संसार कसा करितो व शरीर सोडून कसा जातो ? असे विचारशील तर जीवाचें संसरण व उत्क्रमण कसे होतें तेच उत्तरार्धाने सांगितलें जातें. —मनःपष्ठानि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि—स्वस्थाने—कर्णश- ष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्पति—आकर्षति—तो सनातन जीवभूत मात्ता अशा मन हें ज्यातील सहावे आदे अशा श्रोत्रादि पाच ज्ञानेंद्रियाना कीं जीं इन्द्रियें प्रकृतिस्य —स्वस्थानामध्ये स्थित—कानाचें छिद्र वगैरे, या प्रकृतींत स्थित असतात त्या इंद्रियांना आकर्षण करतो. ७.

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत् च अपि—आणि ज्या वेळीं—ईश्वर—तो ईश्वर—उत्क्रामति—शरीर सोडून जातो व—यत्—जेव्हा—शरीरं—शरीराला—अवाप्नोति प्राप्त होतो—(तदा)—त्यावेळीं—एतानि—या मनासह सहा इंद्रियांना—गृहीत्वा—घेऊन—वायुः—वारा—आशयात्—पुष्पादिकापासून—गंधान् इव—गंधांना घेऊन जसा जातो तसा (तो)—संयाति—जातो ८.

कस्मिन्काले—यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदा कर्ष- सीति श्लोकस्य द्वितीयपादेऽर्थव्यवशात्प्राथम्येन संबध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरा- न्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःपष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किं- भिवेत्याह वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—कस्मिन् काले—स्वस्थानां—आपल्या प्रकृतींत स्थित असलेल्या इंद्रि- यांचें आकर्षण जाव जेव्हा करितो ते पुढील श्लोकांत सांगतात—यत् च अपि—यदा च अपि ईश्वरः—देहादिसंघातस्वामी जीवः उत्क्रामति तदा कर्षति— आणि ज्यावेळीं ईश्वर—शरीरिन्द्रियादिसंघाताचा स्वामी जीव शरीरातून वर निघून जातो— शरीर सोडतो तेव्हा त्या इंद्रियांचें आकर्षण करितो—इति श्लोकस्य द्वितीयपाद अर्थव्यवशात् प्राथम्येन संबध्यते—याप्रमाणे श्लोकाचा दुसरा पाद अर्थव्यवशात् प्र- थमतवांनं संबद्ध होतो. शरीर सोडल्यानंतरच गतीचा संभव असणें, या अर्थाकडे दृष्टि देऊन दुसरा पाद ' कर्षति ' या क्रियापदाशी अगोदर संबद्ध होतो.—च यदा पूर्वं- स्मात् शरीरात् शरीरान्तरं आप्नोति तदा एतानि मनःपष्ठानि इंद्रिया- णि गृहीत्वा संयाति—सम्यक् याति—गच्छति—आणि जेव्हा पूर्वंशरीरापासून दुसऱ्या शरीरास प्राप्त होतो तेव्हा ही मनासह सहा इंद्रियें घेऊन उत्तमरीतीनें जातो. —किं इव इति मत. व्याह—कोणाप्रमाणें असें कोणी विचारील, म्हणून भगवान् एतन्त सांगतात.—वायुः—पवनः पुष्पादेः—आशयात् गन्धान् इव—वायु म्.

पवन पुष्पादि अधिष्ठानात्तु सुवासानां घेऊन जसा जातो त्याप्रमाणे मात्रा अंश मनासह धोत्रादि इंद्रियांना आकर्षण करून घेऊन जातो. ८.

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा जीव—श्रोत्रं—ऐकण्याचें साधन,—चक्षुः—पाहण्याचें साधन,—स्पर्शनं—स्पर्श जाणण्याचें साधन,—रसनं—रस चाखण्याचें साधन,—च—आणि—घ्राणं एव च—वास घेण्याचें साधन—मनः च अधिष्ठाय—आणि त्या पांची इंद्रियांशी संबद्ध होणारे मन, यांचा अधिष्ठाता होऊन—विषयान्—शब्दादि विषयांचे—उपसेवते—सेवन करतो—उपभोग घेतो. ९.

कानि पुनस्तानीति—श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च पृष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान्शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—कानि पुनः तानि इति—तीं 'मनःपृष्ठानि' इन्द्रिये कोणतीं ? तें 'श्रोत्रं' या श्लोकाने सांगतात—श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणं एव च—श्रोत्र श्रवणेंद्रिय, चक्षुः, स्पर्शनं म्ह० त्वगिन्द्रिय, रसनं च घ्राण—च पृष्ठं मनः प्रत्येकं इन्द्रियेण सह अधिष्ठाय—व सहावे मन याचा प्रत्येक इन्द्रियासह अधिष्ठाता होऊन—देहस्थः शब्दादीन् विषयान् उपसेवते—देहस्थ जीवभूत ईशांस शब्दादिविषयांचे उपसेवन करतो—विषयोपभोग घेतो ९.

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—उत्क्रामन्तं—देहापासून निघून जाणाऱ्या—अपि चा—किंवा—स्थितं—देहांत असलेल्या—भुंजानं—शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणाऱ्या—वा—किंवा—गुणान्वितं—सुख दुःख मोहमंज्ञक गुणांनी युक्त असलेल्या या जीवाला—विमूढाः—नानाप्रकारे मूढ झालेले जन—न अनुपश्यन्ति—पहात नाहीत.—ज्ञानचक्षुषः—ज्ञानदृष्टि जन—पश्यन्ति—पाहतात. १०.

एवं देहगतं देहात्—उत्क्रामन्तं परिव्यजन्त देहं पूर्वोपात्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुंजानं वा शब्दादींश्रोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहान्मोहगुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमप्येतन्मन्तदशनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलादृष्टचेतन्तयाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वतंत इत्यनुशोभाति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुरस्त एतं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुरो विदिकदृष्टय इत्यर्थः ॥१०॥

भाष्यार्थ—(आठव्या श्लोकात आत्मा देहातून अतिरिक्त—भिन्न आहे, असे सांगून ९ व्या श्लोकांत तो धोत्रादि इंद्रियांना आपल्या दृष्ट अमलेल्या विषयांत प्रेरणा कर-

पणारा असल्यामुळे त्यांहूनहि अतिरिक्त आहे हे सांगितले. पण मग स्वरूपभूत असलेला आत्मा उत्क्रमणादि करीत अमतांना सर्वांना दिसत कसा नाहा? उत्तर-)-एवं देहगत देहात् उत्क्रामन्त-पूर्वोपात्त देह परित्यजन्त-याप्रमाणे देहात असलेल्या, देहा पासून उत्क्रमण करणाऱ्या-पूर्वी संपादन केलेल्या देहाचा परित्याग करणाऱ्या-वा स्थित-देहे तिष्ठन्तं-किंवा स्थित-देहात राहणाऱ्या-वा भुंजानं-शब्दादीन् च उप-लभमान-किंवा भोग घेणाऱ्या-शब्दादि विषयाचा अनुभव घेणाऱ्या-गुणान्वित-सुख दुःख मोहाख्यै गुणे अन्वित अनुगत सयुक्त इत्यर्थः-गुणान्वित असलेल्या-सुख, दुःख, मोह या नावाच्या गुणांनी अन्वित-अनुगत सयुक्त असलेल्या असा याचा भावार्थ-एवंभूत अपि एनं अत्यंतगोचरप्राप्त-अशा प्रकारच्या म्ह० अत्यंत समीप असल्यामुळे सर्वथा दर्शनविषयास प्राप्त झालेल्या-दर्शनयोग्य असलेल्याहि याला-विमूढा-दृष्टादृष्टविषयभोगयलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढा न अनुपश्यन्ति-विमूढ म्ह० दृष्ट-ऐहिक किंवा प्रत्यक्ष व अदृष्ट-पारलौकिक-अप्रत्यक्ष-परोक्ष विषयाच्या भोगयलाने चित्त आकृष्ट झाल्यामुळे-चित्त विषयपरवश झाल्यामुळे अनेक प्रकारे मूढ झालेले लोक (अशा या आत्म्याला) पहात नाहोत-अहो कष्ट वर्तते इति च अनुक्रोशति भगवान्-अरे फार वाईट आहे, मोठी दुखावी गाट आहे, अशी भगवान् मूढाविषयी दया प्रकट करितात-तु पुनः ये प्रमाणजनितज्ञानचक्षुष ते एन पश्यन्ति-पण याच्या उलट जे महावाक्यादि प्रमाणा पासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदृष्टीने युक्त असतात ते ज्ञानचक्षु विद्वान् याला पाहतात-ज्ञानचक्षुष-विविक्तदृष्टयः इत्यर्थः-ज्ञानचक्षु म्ह० ज्याची दृष्टि विविक्त-अत्यंत शुद्ध-विवेक करण्यास समर्थ असते-ते ज्ञानचक्षु होत, असा याचा भावार्थ. १०

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ-यतन्त-यत्न करणारे-योगिनः-योगी-एन-याला-आत्मनि-मुद्दात-अवस्थित-असलेला-पश्यन्ति-पाहतात पण-यतन्त.

१ ' भजान वा गुणान्वित ' याचा अर्थ रहस्यकार-“ गुणाना युक्त होऊन (स्वतः) उपभोग घेणाराच ” असा करितात म्ह० ' गुणान्वित भुजान ' असा सन्ध लावितात, पण 'भुजान ' याप्रमाणेच ' गुणान्वित ' हेहि नावभूत अशाच विशेषण असल्यामुळे नमा अर्थ करिता येत नाहा आचार्यांना केलेला अर्थच बरोबर आहे ' गुणान्वित ' हे पुष्टिगा द्वितीयान्त पद आहे त्याचा 'गुणांनी युक्त होऊन' असा अर्थ होऊच शकत नाही शिवाय नावभूत अशे पर इद्रियाचे आकषण, शरारातून उत्क्रमण व शरारात स्थिति करू शकतो तर 'स्वतः' भोग्य तेवण या घेऊ शकणार नाही? त्याला काही विशेष कारण आहे का? नावच भाक्ता आहे, याला धुनिस्मृतिप्रमाण आहे ' आत्मेंद्रियमनोयुक्त भोक्ते त्याभुमनीषिण ' शरीर, इद्रिय व मन याना युक्त असलेल्या आत्म्याला निवेकी भोक्ता म्हणतात (वाटव भाष्या ४ पृ अ १-३, ४, पृ ७४.)

अपि—यत्र करणारेहि—अकृतात्मान—असंस्तचित्त—अचेतसः—अविवेकी
पुरुष—एनं—या आत्म्याला—न पश्यन्ति—पहात नाही. ११

केचित्तु—यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं
पश्यन्त्ययमहमस्मात्पुलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्धावस्थित यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्र-
माणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपमोन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशान्तदर्पा-
त्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैव पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

- भाष्यार्थ—(वर ज्ञानचक्षु शब्दाने न्यायानुग्रहात शास्त्र हें ज्ञानाचे साधन सांगि-
तले तर मग काय न्यायाने युक्त असलेल्या केवळ शास्त्राने आत्मसाक्षात्कार होईल ?
उत्तर—) केचित् तु यतन्त प्रयत्नं कुर्वन्त च योगिनः—समाहितचित्ताः
—कित्येक—काहा थोडा यत्र करणारे—श्रवण मननरूप प्रयत्न करणारे व योगी म्ह० ज्यांचें
चित्त समाहित झाले आहे असे—एन प्रकृत आत्मान पश्यन्ति—अय अहं
आस्मि इति उपलभन्ते—या प्रकृत आत्म्याला पाहतात—हा मी आहे, असा अनु-
भव घेतात—आत्मनि—स्वस्यां बुद्धौ अवास्थित—आत्म्यामध्ये म्ह० स्वतः च्या
बुद्धीमध्ये अवास्थित असलेल्या या प्रकृत आत्म्याला [श्रवण मननादि यत्न करणारे व
शांतचित्त योगी ' हा मा ' असा या बुद्धिस्थ अत्म्याचा अनुभव घेतात—]—शास्त्रा-
दिप्रमाणै यतन्त अपि अकृतात्मानः—तपसा च इन्द्रियजयेन असंस्कृ-
तात्मानः—शास्त्रादिप्रमाणाना यत्न करणारेहि कृतात्मे म्ह० सतराव्या अध्यायात
सांगितलेल्या सात्त्विक तणने व इन्द्रियजयान ज्याच्या अन्त करणाऱ्या सस्कार झालेला
नाहो—ज्याचे चित्त शुद्ध झालें नाहो—दुश्चरितात् अनुपरताः—अशान्तदर्पा-
त्मानः—दुश्चरितापासून—दुराचरणापासून विरत न झालेले—दुराचरणाचा त्याग न के-
लेले व त्यामुळे ज्याच्या चित्ताताल दर्पे शांत झालेला नाही असे—अचेतस—अवि-
वेकिनः प्रयत्नं कुर्वन्तः अपि एनं न पश्यन्ति—अचेतन म्ह० अनुद्धचित्त
अविवेकी धनणादि प्रयत्न जरी करात अमले तरी या आत्म्याला पहात नाहीत. [चित्त-
शुद्धाच्या अभावा त्यांचा तो यत्न फुकट जातो] ११

यस्यद सर्वस्यादभासकमप्यम्यादित्यादिक ज्योतिर्नाशभासयते यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः
पुन ससाराभिमुखा न निवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा
यदाकाशाद्य ह्याऽऽकास्यांशास्तस्य पदस्य सयोग्य सर्वव्यवहारास्पद्य च विवभु-
श्रनुभि. श्लोकाविभूतिसक्षेपमाह भगवान्—

१ रहस्यार १०-११ श्लोकावराळ दीपेन " १०-११ शोवात ज्ञानचक्षुने विदा कने-
योगमागानि आत्मज्ञान ज्ञाने, अमे सागून " बगरे म्हणतात ज्ञानचक्षुने म्ह० समयोग
मागाने, हा अथ अभ्युत्पन्न आहे वदाचित् 'योगिन.' या शब्दावरून मया अर्थ रीचून
कः'ना प्रभेळ, एन नो अमासगिक आहे.

भाष्यार्थ—(या पुढाल चार श्लोकांचें तात्पर्य गतार्थाचा अनुवाद करून सांगतात—)
 यत् पद सर्वस्य अवभासकं अपि अग्नि-आदित्यादिकं ज्योति न अवभास
 यते—ज्या पदाला सर्वांना प्रकाशित करणारे असेहि अग्नि आदित्यादिक ज्योति प्रकाशित
 करीत नाहात—च यत्प्राप्ता मुमुक्षव पुनः ससाराभिमुखाः न निवर्तन्ते
 —आणि ज्याला प्राप्त झालेले मुमुक्षु पुनरपि ससारोन्मुख होऊन निवृत्त होत नाहात
 —च यस्य पदस्य उपाधिभेद अनुविधीयमानाः जीवा आकाशस्य घ
 टाकाशादयः इव अंशा—आणि ज्या पदाचे देहादि उपाधिभेदाच्या अनुसार
 स्वतः भिन्न भिन्न झालेले जीव आकाशाचे घटाकाशादिक जसे, तसे कल्पित अस आहे.
 त—तस्य पदस्य सर्वात्मत्व सर्वव्यवहारास्पदत्व विवक्षुः, भगवान्
 चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंक्षेपं आह—त्या पदाचें सर्वात्मत्व व सर्वव्यवहारास्पदत्व
 —तें पदच सर्वांचा आत्मा आहे व सर्वव्यवहारांचा आधार आहे, अस सांगण्याचा इच्छा
 करणारे भगवान् चार श्लोकानीं विभूताचा संक्षेप सांगतात—थोडक्यात आपल्या वि
 भूतांचें वर्णन करितात—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—आदित्यगत—आदित्याताल—तेज—तेज—अ
 खिल जगत्—सव जगाला—भासयते—प्रकाशित करतें—यत्—जें—चन्द्र
 मसि—चंद्रामध्ये—यत् च अग्नौ—व ज अग्नीत तेज आहे—तत्—तें—तेज
 —तेज—मामकं—माझें आहे असें—विद्धि—जाण १२

यदादित्यगतमादित्याश्रय किं तत्तेजो दीप्ति प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिल
 समस्त यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि
 विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योति । अथवा यदादित्यगत तेजश्चैत
 न्यात्मक ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योति ॥

भाष्यार्थ—(ब्रह्माचें जावात्मत्वानें चिद्रूपत्व सांगून त्याच्या चैतन्याने आदित्या
 दिकाचें अवभासकत्व असल्यामुळहि ब्रह्माला चिद्रूपत्व आहे, असें सांगतात—)
 —यत् आदित्यगत-आदित्याश्रय—ज जादलगत म्ह० आदित्याचा आश्रय
 करून राहणारे—किं तत् तेजः-दीप्ति-प्रकाश. अखिलं-समस्त जगत् भा
 सयते-प्रकाशयति—तें काय ? त तेज म्ह० दीप्ति प्रकाश अखिल-समस्त जगाला
 भासवितो-प्रकाशित करतो—यत् चन्द्रमसि-शशभृति तेज.-अवभासकं
 —ज चंद्रामध्ये-शशधारकामध्ये अपमामक-प्रकाशित करणारे तेज आहे—यत् च
 अग्नौ हुतवहे—आणि जें तेज अग्नीमध्ये-हुतवहामध्य आहे—तत् तेजः मामकं
 -मदीयं-मम विष्णोः तत् ज्योति विद्धि-विजानीहि—तें तेज माझे-मज
 विष्णुचें त तेज-ती ज्योति आहे असं तू जाण [आदित्यादिकांत स्थित अगलती ब्रह्म

चैतन्यज्योतिश्च सर्वाणां प्रकाशित करणारी आहे, अमा याचा भावार्थ. किंवा सर्वश-
त्वामुळे घडाला चिद्रूपत्व आहे, असं येथे विवक्षित आहे, असं दुमरे व्याख्यान करि-
तात—]—अथवा यद् आदित्यगतं तेजः चैतन्यात्मकं ज्योतिः. यत् चन्द्र-
मासि यत् च अग्नौ—किंवा जे आदित्यातील तेज म्ह० चैतन्यात्मक ज्योति जे
वंशामध्ये व अग्नीमध्ये—तत् तेजः मामकं—मदीयं मम विष्णोः. तत् ज्योतिः
विद्धि—तं तेज माझे—मज विष्णूची ती ज्योति आहे, असे तूं समज.

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं
आदित्यगतमित्यादि । नैप दोषः । सत्त्वाधिक्यात्ताधिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि
सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाऽऽविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु
तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमा-
विर्भवत्यादर्शाद् नु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाऽऽविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप—) ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत् चैतन्या-
त्मकं ज्योतिः समानं—अहोपण, स्थावर व जंगम म्ह० स्थिर व चर प्राण्यामध्ये
म्ह० सर्वांत ती चैतन्यात्मक ज्योति सम—एकमारखांच आहे,—तत्र ' यदादि-
त्यगतं' इत्यादि विशेषणं कथं—मग असं असताना ' जे आदित्यामध्ये असलेलें '
इत्यादि विशेषण त्याला का दिलें आहे ? [तें जर सर्वांत आहे तर ' आदित्यगतं '
इत्यादि विशेषणांनी त्याला मर्यादित कां केलें आहे ?]—एषः दोषः न—हा काही
दोष नव्हे.—सत्त्वाधिक्यात् आधिभ्योपपत्ते—त्याचें सर्वत्र सत्त्व—अस्तित्व
जरी असलें तरी जेथें त्याच्या सत्त्वाची अभिव्यक्ति अधिक होत, तेथें त्या आधिभ्योपपत्ते
त्याचें आधिक्य योग्यच आहे (या संक्षिप्त वाक्याचेंच स्पष्टांकरण—) आदित्यादिषु
हि सत्त्वं अत्यन्तप्रकाशं—अत्यन्तभास्वरं—आदित्यादिकातील त्याचें सत्त्व अत्यन्त
प्रकाश—अत्यन्त भास्वर—दुसऱ्याला प्रकाशित करणारें आहे, हें प्रसिद्ध आहे—अतः
तत्र एव आधिस्तरां ज्योतिः—यास्तव त्यातच प्रकाशज्योति अत्यंत प्रकट झालेली
आहे—इति तत् विशिष्यते—म्हणून तेथेच त्याला विशेषणानें विशिष्ट केलें आहे.
—ननु तत्र एव तत् अधिकं न—एव त्यातच तें अधिक आहे, म्हणून नव्हे.
[चैतन्यज्योति सर्वत्र सम जरी असली तरी त्याची अभिव्यक्ति बहिर्भूत होते, त्यामुळे
विशेषण अनुपपन्न नाही, हें दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात—]—यथा हि लोके मुखसं-
स्थाने तुल्ये अपि काष्ठकुड्यादौ मुखं न आविर्भवति—जसे व्यवहारांत
मुखाचें साक्षिष्य जरी एकसारखेंच असलें तरी काष्ठ, भित इत्यादिकांत मुख आविर्भूत
होत नाही, [समोर असलेगेंहि मुख भिन, लाडूड यांत प्रातिबिंबित होत नाही.]—तु
आदर्शादौ स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति तद्वत्—एव तेंच
आरामारख्या स्वच्छ व अधिक स्वच्छ पदार्थांत तारतम्यानं म्ह० न्यून्याधिक्येने-
कर्म अधिक आविर्भूत होतें, त्याप्रमाणें प्रकाशचैतन्य स्वच्छ, स्वच्छतर, स्वच्छतम उपा-
धीन उपाधंतर अधिक प्रकट होतें. १२.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—गां—पृथ्वीत—आविश्य—प्रवेश करून—ओजसा
—बलाने—स्वसामर्थ्याने—भूतानि—सर्व प्राण्याना—धारयामि—धारण करतो.
—च—त्याचप्रमाणे मी—रसात्मकः—रसरूप—सोमः—चंद्र—भूत्वा—होऊन
—सर्वा ओपधी—सर्व औपधीना—पुष्णामि—पोसतो. १३.

किंच—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगद्धमोजसा बलेन
यद्वलं कामरागविवर्जितमेश्वरं जगद्धिधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाध-
पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—“ येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा ” इति ।
“ स दाधार पृथिवीम् ” इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारया
मीति युक्तमुक्तम् । किंच पृथिव्यां जाता ओपधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टि
मती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मक सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभाव-
सर्वरसानामाकरः सोम स हि सर्वा ओपधीः स्यात्परसानुप्रवेशेन पुष्णति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणाने प्रकृत पदाला सर्वात्मत्व युक्तच आहे, असे
'गा०' इत्यादि श्लोकाने सांगतात—गां-पृथिवीं आविश्य-प्रविश्य अहं ओ
जसा-बलेन भूतानि-जगत् धारयामि—पृथ्वीत प्रवेश करून मी बलाने भूताना
म्ह० जगाला धारण करितो.—यत् ऐश्वरं कामरागविवर्जितं चलं जगद्धिधार-
णाय पृथिव्यां प्रविष्टं—जे ईश्वराचे कामरागरहित बल जगाचे विशेषेकरून धारण
करण्यासाठी पृथ्वीमध्ये प्रविष्ट झाले—येन गुर्वी पृथिवी अधः न पतति च न
विदीर्यते—ज्याच्यायोगाने गुरु-भारी जड झालेली पृथिवी खाली पडत नाही व विदीर्ण
होत नाही, [ईश्वर पृथिवीदेवतारूपाने पृथ्वीत प्रवेश करून भूतसंज्ञक सर्व जगत् आपल्या
ऐश्वर बलाने धारण करितो, त्यामुळे अतिशय जड-भारी असलेली पृथ्वी विदीर्ण होऊन
खाली पडत नाही. याविषयी प्रमाण-]—तथा च मन्त्रवर्णः—याविषयी असा
मंत्रवर्ण-अर्था श्रुति प्रमाण आहे—“ येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृढा ” इति—
ज्याच्यायोगाने सुलोक उग्र व पृथिवी दृढ झाली आहे, असा मंत्रवर्ण आहे.—“ स
दाधार पृथिवीम् ” इत्यादि च—तो पृथिवीला धारण करिता झाला, इत्यादिदि
मंत्रवर्ण आहे. [पण ' हे सर्व वर्णन हिरण्यगर्भाचे आहे परमात्म्याचे नव्हे ' असे कोणी
म्हणेल तर ते बरोबर नाही. कारण परब्रह्मच हिरण्यगर्भरूपाने अवस्थित राह्यामुळे
हा मंत्र परमात्मपर नाही, असे म्हणता येत नाही.]—अतः गां आविश्य चरा-

१. रसस्वकार 'ओजसा म्ह० तेजाने' असे म्हणतात. पण येथे भूताना धारण कर-
ण्याचा प्रसंग असल्यामुळे 'तेजाने' हा अर्थ अयोग्य आहे. बलानेच धारण करिता देते
तेजाने नाही. शिवाय 'ओजः' याचा बल हा प्रभिन्न अर्थ असून 'तेजः' हा अत्रभिन्न अर्थ आहे.

चराणि भूतानि धारयामि इति युक्तं उक्तं—यास्तत्र पृथ्वीं प्रवेश कृत्न मी
 चराचर भूतांचं धारण करितों,असे जें म्हटलें आहे तें योग्यच आहे—किंच पृथिव्यां
 जाताः सर्वाः व्रीहियवाद्याः ओषधीः पुष्पाणि-पुष्टिमतीः च रसस्वादु-
 मतीः करोमि—तमेच (मी सोम होऊन) पृथिवींत उत्पन्न झालेल्या सर्व व्रीहि-
 यवादि ओषधींना पृष्ट करितों. त्यांना पुष्टियुक्त व मधुरसानें युक्त करितों.—रसा-
 त्मकः सोमः भूत्वा—रसात्मक सोम—चंद्र होऊन—सोमः—सर्वरसात्मकः—रस-
 स्वभावः—सर्वरसानां आकर. सोमः—सोम सर्वरसात्मक—रसस्वभाव आहे. तो
 सोम सर्व रसाचा आकर—समूह—ज्ञान आहे.—सः हि सर्वाः ओषधीः स्वात्मर-
 सानुप्रवेशेन पुष्पाति—कारण तों सर्व ओषधींमध्ये आपल्या स्वरूपभूत रसाच्या
 प्रवेशानें—रसरसानें त्यात प्रवेश करून त्याचें पोषण करितों. १३.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—प्राणिनां—प्राण्याच्या—देहं—देहाला—आश्रितः
 —आश्रय केलेला—वैश्वानरः—जाठर अग्नि—भूत्वा—होऊन—प्राणापान-
 समायुक्तः—प्राण व अपान यांना युक्त होत्वाता—चतुर्विधं—चार प्रकारचे—
 —अन्नं—अन्न—पचामि—पचवितों. १४.

किंच—अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निभूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरपे
 येनेदमन्नं पच्यते” इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः
 प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि चतु-
 विधं घनुष्पकारमन्नमशनं भोजय भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोजयन्नं
 सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोर्मा सर्वन्निति पश्यतोऽन्नरोपलेगो न भवति ॥१४॥

भाष्यार्थ—किंच—अहं एव वैश्वानर उदरस्थः अग्नि भूत्वा—तसेच
 मीच वैश्वानर म्ह० उदरांतल अग्नि होऊन (येथाल ' अहं ' शब्दानें परमात्मा लक्षित
 होतो, परमात्माच जाठर अग्नीच्या रूपानें स्थित आहे याविषयी श्रुतिप्रमाण—) —'अयं
 अग्निः वैश्वानर-य. अयं अन्नःपुरपे येन इदं अन्नं पच्यते-' इत्यादि
 श्रुतेः—हा अग्नि वैश्वानर आहे. (हा कोणता ?) जो हा शरीरांत आहे तो, (तिसरे
 भूत—तेज की काय ? नाही—) ज्याच्याकडून या शरीराच्या अन्नाचा पाक केला जातो,
 अन्न पचविलें जातें तो, इत्यादि श्रुति (च. भाष्यार्थ अ. १.९ पृ. ४९) याविषयी
 प्रमाण आहे.—वैश्वानरः सन् प्राणिनां-प्राणवतां देहं आश्रितः-प्रविष्टः—
 याप्रमाणे वैश्वानर होऊन प्राण्याच्या म्ह० प्राणवानांच्या शरीराचा आश्रय केलेला अन्न
 —त्याच्या देहान प्रविष्ट झालेला अग्नि—प्राणापानसमायुक्तः-प्राणापानाभ्यां
 समायुक्तः-संयुक्तः—प्राणापानांनी समायुक्त म्ह० संयुक्त होऊन [म्ह० एत सह-

कारी वारणाच्या योगान् क्षुब्ध होऊन-]—पचामि-पक्तिं करोमि—पाक करितो-
 पचवितो (काय ? उत्तर-)—चतुर्विध-चतुष्प्रकार अन्न-अशनं-भोज्य-भक्ष्यं
 -चोप्य-लेह्य च—चार प्रकारचे अन्न-अशन-खाण्याचे, पिण्याचे, चोखण्याचे व
 चाटण्याचे असे चार प्रकारचे अन्न पचवितो—भोक्ता वैश्वानर अग्नि भोज्य
 अन्न सोमः-तत् एतत् उभयं अग्निपोमौ सर्वं इति पश्यत अन्नदोषलेप न
 भवति—भोक्ता वैश्वानर-अग्नि, व भोज्य अन्न-सोम हे दोषे-अग्नि व सोम हे सर्व
 आहे, असे पाहणाऱ्या पक्षपाला अन्नदोषाचा लेप लागत नाही. १४

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

अन्वयार्थ—अह—मी—सर्वस्य—सर्वांच्या—हृदि—बुद्धीत—संनिविष्ट-
 —उत्तमप्रकारे आत्मरूपाने प्रवेश केला आहे—च मत्त—आणि मज आत्म्यापासून
 —स्मृतिः ज्ञान—स्मरण, ज्ञान—च—व—अपोहन—त्याचा निवृत्ति होते—च
 सर्वै. वेदै—व सर्व वेदाना—अह एव—मीच—वेद्य.—जाणण्यास योग्य आहे
 —वेदान्तकृत्—वेदान्ताच्या विषयाचा संप्रदाय करणारा—च—व—वेदविद्—
 वेदार्थवेत्ता—अह एव—मीच आहे १५.

किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा संहृदि बुद्धौ संनिविष्टोऽतो मत्त आत्मन
 सर्वप्राणिना स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
 भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च ।
 वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायकृदित्यर्थः ।
 वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेच,—अहं सर्वस्य प्राणिजातस्य आत्मा सन्—
 मी सर्व प्राणिवर्गांचा आत्मा होऊन—हृदि-बुद्धौ संनिविष्टः—हृदयात-बुद्धीत
 संनिविष्ट झालों आहे [मीं ब्रह्मादिस्तरपर्यंत सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीत प्रवेश केला आहे
 बुद्धीत प्रवेश करणें म्हणून तिच्या सर्व गुणदोषांचें निरूपण करण-गुणदोष पाहणें]—
 अतः मत्त आत्मन. सर्वप्राणिना स्मृति ज्ञानं च तत्-अपोहनं—बुद्धीनर्पणें
 स्थित असलेल्या मला गुणदोषांचें द्रष्टृत्व-साक्षित्व असल्यामुळे मजपासून-सर्व कर्मांचा
 अध्वक्ष व जगद्यत्नाचा मूत्रधार अशा मज आत्म्यापासून सर्व प्राण्यांचा स्मृति, ज्ञान व
 त्याचा नाश होतो, (अहोपणं सर्व प्राण्यांची स्मृति, ज्ञान व त्याचा अपाय हा जर मज
 यानापासून होत असतील तर त्यांच्या ठिकाणा बंधन्य हा दोष येतो, अशी आशय
 घेऊन आचार्य सांगतात-)—येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती
 भवत—ज्या पुण्यकर्म्यांच्या-पुण्यकर्म करणारांच्या पुण्यकर्मानुसार त्यांस ज्ञान व
 स्मृति होते—तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं

च अपायन-अपगमनं च—न्याचप्रमाणे पापकमा लोकाच्या पापकर्मानुरूप त्याच्या स्मृतींचे व ज्ञानाचे अपोहन म्ह० अपायन-अपगमन-त्याचा अभाव होतो [स्मृति म्ह० जन्मान्तरां बंगरे अनुभव घेतलेल्याचा आठवण आणि देश, काल, स्वभाव यांना दूर असलेल्याचाही अनुभव-ज्ञान, अर्थात् धर्म व अधर्म यांच्यामुळे विचित्र जगत् निर्माण करणाऱ्या ईश्वराकड वषम्य दोष येत नाही अतां वेदावरून जाणण्यास योग्य असलेले परब्रह्म भगवानाहून निराळ आहे, या अर्थेचे निवारण करितात-]—च सर्वे वेदे अहं एव परमात्मा वेद्यः चेदित्यः—आणि सर्व वेदान्या योगाने माच परमात्मा वेद्य-जाणण्यास माय आहे—वेदान्तकृत्-वेदान्तार्थसंप्रदायकृत् च इत्यर्थ—वेदान्तकृत्-वेदान्तार्थाचा संप्रदाय करणारा, असा याचा भावार्थ—च वेदनिद्र-वेदार्थविद्र अह एव—च वेदान्तार्थाचा संप्रदायप्रवर्तक होण्यामाठा वेदविद्र म्ह० वेदाचा यथार्थ अर्थ जाणणारा माच आहे. १५

भगवत ईश्वरस्य नारायणारयस्य विभूतिसक्षेप उक्तो विनिष्टोपाधिकृतो यदादि त्यगत तेज इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रतिभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारणियथोत्तरश्लोका आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तरा घ्यायायजात त्रिधा रासीकृत्वाऽऽह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकांच तारत्ये सांगण्यामाठीं गतार्थाचा अनुवाद-)— भगवत नारायणारयस्य ईश्वरस्य विनिष्ट उपाधिकृत विभूतिसक्षेपः ' यदादित्यगतं तेज ' इत्यादिना उक्त—भगवानाचा-नारायणसक ईश्वराचा आदित्यादि विनिष्ट उपाधामुळे झालेला विभूतिक्षेप ' यदादित्यगत० ' इत्याद चार श्लोकांनी सांगितला (आतां या अध्यायाच्या आरपयंत जा प्रथमदम आहे त्याच तापर्ये सांगतात-)—अथ अधुना क्षर अक्षर उपाधिप्रतिभक्ततया तस्य एव निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारणियथा उत्तरश्लोकाः आरभ्यन्ते—त्यानंतर आतां क्षर व अक्षर या दोन उपाधाहून अगदी पृथक्, त्याहून आर्दा विनिष्ट, या स्वरूपे वार केवल निरुपाधिक नारायणाच्या स्वरूपाचा निर्धार-निधाय करणाऱ्याच्या इच्छेने पुढील श्लोक आरंभिते जाताने [पुढील प्रथम केवल निरुपाधिक आत्मस्वरूपाचा निर्धार करणाऱ्याचीच नाही तर सर्वत्र गातागात्राच्या अथाचा

१ वेदान्तकृत्-दारा अथ रहस्यकर-वेदान्ताचा वता' असा अर्थी सुरळ करितात पराणे वेदिक संप्रदायाला सोडून आहे परमात्मदि वेदाचा व वेदान्ताने वेदान्ताचा कला नये त्या यथासाधन ठे पुष्पाच्या. अ मे-कृत्वा-अहम ते कृत् उदय इति कोटि कृत्वा मुनयः प्र काज्ज लामाटीर आन दांना वेदान्तार्थाचा संप्रदाय करणारा'असा स्वारा अथ वेदा आहे. रहस्य-का-वेदान्त हा अक्षर लीन'काणी प्रकृत ताया न-हना,अभे कृत्वा हा अथ प्रथित्य अगावा, दिना स्वान वेदान्तधराचा अथ दुसरा क-दाकरी येवना पाहिजे, अम जे एक दिवेदांनी काणे अहेत त मव निमूल होय 'वेदान्त' हा शब्द मुद्रक (३२, ६) व वेदान्त (१-१२) व उरनिवदान्त भाष्या काल-इत्यादि वेदान्तात, ते मया वाचका अ ह.

निश्चय करण्यासाठीहि आहे, अमें सांगतात-]—तत्र सर्व एव अतीत अनागत-
अनन्तराध्यायार्थज्ञात त्रिधा राशीकृत्य आहे—तसेच त्या पुढील ग्रंथात
सर्वच मागील, पुढील व अगदा जवळच्या अध्यायाचें अर्थज्ञात—सर्व गीताध्यायाचा
तात्पर्यार्थ तीन भागात विभागून सांगतात—

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—लोके—या संसारात—क्षरः—क्षर—च—व—अक्षर एव—
अक्षरच—(इति)—असे—इमौ द्वौ पुरुषौ—हे दोन पुरुष आहेत—सर्वाणि
भूतानि—सर्व भूते हा—क्षरः—क्षर पुरुष आहे—(च)—आणि—कूटस्थः—
ईश्वराची मायाशक्ति—अक्षर—अक्षर पुरुष आहे असे—उच्यते—सांगितले जाते.

द्राविमौ पृथग्नाशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके ससारे । क्षरश्च क्षरतीति क्षरो विना-
श्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षरारण्यस्य पुरुषस्यो
त्पत्तिर्बीजमनेकससारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कां तो पुरुषा-
वित्याह स्वयमेव भगवान्क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्त विकारजातिमित्यर्थः । कूटस्थ
कूटो राशी राशिरिव स्थितः, अथवा कूटो माया वच्चना जिह्वता कुटिलतेति पर्याया,
धनेकमायादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः ससारबीजमन्त्याप्त क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

भाष्यार्थ—द्वौ इमौ पृथक् राशीकृतौ पुरुषौ इति लोके—संसारे उ-
च्येते—हे दोन-पथक राशी केलेले-पुरुष म्हणून या लोकात-संसारात सांगितले
जातात [या संसारात हे दोन पृथक् राशी केलेले 'पुरुष' या नावाने सांगितलेले
आहेत.-पुरुषार्था उपाधि असल्यामुळे पुरुष, साक्षात् पुरुष नव्हेत.]—क्षर च
क्षरति इति क्षर-विनाशी एक राशि अपर पुरुषः—क्षर-क्षरतो-क्षय
पावतो म्हणून क्षर-विनाशा-हा एक राशी-वर्ग अपर पुरुष—अक्षर तद्विपरीतः
भगवतः मायाशक्ति—व अक्षर, त्याच्या विपरीत असलेला (म्ह० पर पुरुषच की
काय ? उत्तर-नव्हे,) भगवानाची मायाशक्ति (तिच्याविषयी कार्यलिंगक अनुमान
मुचवितात-)—क्षरारण्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिर्बीज अनेकसंसारिजन्तुकाम-
कर्मादिसंस्काराश्रय अक्षर पुरुषः उच्यते—क्षरसज्ञक पुरुषाच्या उत्पत्तीचे
बीज, अनेक सगरी प्राण्याच्या काम, कर्म, ज्ञान याच्या संस्कारांचा आश्रय अक्षर पुरुष
म्हटला जातो. [अर्थात् भोक्त्याचे काम-कर्मादिकांचे संस्कार, हे शरीराच्या उत्पत्ती
निमित्तकारण असून मायाशक्ति हे त्यांचे उपादान कारण आहे या शक्तीच्या आश्र-
यानेच वरील संस्कार राहतात. तेराव्या अध्यायात ' प्रवृत्ति पुरुष एव ' येथे गीत-
तलेखे प्रवृत्ति पुरुषच येथे निवासित आहेत, अमें कोणी समजेल म्हणून स्वतः भगवानच
त्याने निरण्य बरितात, अने आचार्य प्रथपठक सांगतात-]—कां तो पुरुषो इति

स्ययं एव भगवान् आह—ते दोन पुरुष कोण ? ते स्वतःच भगवान् संगतात—
क्षरः सर्वाणि भूतानि-समस्तं विकारजातं इत्यर्थः—क्षर म्ह० सर्व भूतं,
समस्त विकारजात, सर्व विकार, असा याचा भावार्थ.—कूटस्थः—कूटः—राशिः—
राशिः इव स्थितः—कूटस्थ-कूट म्ह० राम, टांग, राशीप्रमाणे स्थित अमलेला—
अथवा कूटः—माया-चञ्चना-जिह्मता-कुटिलता इति पर्यायाः—किंवा कूट
म्ह० माया-वञ्चना-जिह्मता-कुटिलता हे त्याचे पर्याय शब्द आहेत.—अनेकमा-
यादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थ—अनेक मायादि प्रकाराने स्थित अमलेला तो
कूटस्थ,—संसारवीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते—संसाराच्या
बीजांला अनन्तर अनन्यामुळे—ब्रह्मज्ञानापाचून त्याचा विनाश होत नसत्यामुळे तो
अक्षर असे म्हटला जातो. [सर्व विकारजात हाच क्षर पुरुष व त्याचे कारण अग्नी
जी भगवानाची भावांसाठी—कूटस्थ तो अक्षर पुरुष होय.] १६

१ रहस्यकार म्हणतात—“ क्षर म्ह० सर्व नाशवन् भूते, नाशवन् पचभूतान्मरु व्यक्त
पदार्थ-व्यक्त सृष्टि व अक्षर म्ह० अव्यक्त प्रकृति-मात्राचा अव्यक्त प्रकृति वगैरे ” पण या
संबंधाने आचार्यांनी वर स्पष्ट सुलभा केलेला अमूल्य आम्हादि रहस्यकारांचा ही कल्पना
कशा चुकली आहे ते तराभ्या अध्यायान मागेवर मागितले आहे, म्हणून येथे अधिक विचार
करात नाही. क्षर म्ह० सर्वभूते व अक्षर म्ह० कूटस्थ, अम भगवान् मागत अहित व नै-प्रश-
रात्परतः परः’ (सु. भा. २ १.२ पृ ५२) या धृतीला धरून आहे. क्षर म्ह० व्यक्त सृष्टि असे
भगवान् म्हणत नाहीत आकाश, वायु, अक्षर, बुद्धि, पचतन्मात्रे ही मृष्टा व्यक्त नाही. पण
तोही क्षर पुरुष आहे. यामुळे क्षर म्ह० सर्व विकार व अव्यक्त म्ह० सर्व विकारांची प्रकृति दान
अर्थ निद्रोष अगून येथे मान्याच्या प्रकृतिचा काही संबंध नाही. पूर्वीक धृतांना ‘अक्षर-’
शब्दच येथे योग्य आहे. गीता धृत्तनुसारिणी आहे. मातृपद्रीनानुसारिणी नाही. रह-
स्यकार ८००. पानावर ‘तुन्या विद्वत्तोल तरत’ असे म्हणतात. पण नै-अक्षर’ १५-१, ३
या शब्दांना अनुल्लुधुनच जर अनेक तर ते चुक आहे, हे आम्हा वर मागितलेच आहे.
इतिहास जसे पुनः पुनः मूळ पदावर येतात, त्याप्रमाणे रहस्यकार पुनः पुनः कर्मयोगाचे
स्मरण करितात. येथेही ‘सर्वाभूतां एक आत्मा’ “हा मोठ्या ज्ञाच्या मनात मंत्रयंत्र
कायने राहिला तो कर्मयोग आचरित असतान परमेश्वरामास वरून घेते, हा या ज्ञानविज्ञान-
प्रकरणाचा अर्थ निदर्श आहे. कर्मे न करिता वेवळ परमेश्वराला नै मोक्ष मिळत नाही,
असे नाही; पण मोक्षाला ज्ञानविज्ञाननिरूपणाचे ते मातृपद नसून ज्ञानाने किंवा मातृपद
परिपूत मोक्षाला निष्काम बुद्धीने सर्व सामासिक कर्मे करावा व ता करत असतानाच मोक्ष
कसा मिळतो हे दाखविण्यासाठीच ज्ञानविज्ञानाच्या या निष्कामता सुद्धाच वेगळ आहे”
वगैरे, उगीच अनेकदा पाहण्याचे वेगळे आहे. स्वतः ज्ञानच हे मुळाच नाही सर्व सामासिक कर्मे
करावा असे ज्ञाना सांगत नाही. ‘ज्ञानविदा अस्मि यानी परिपूत ज्ञानेन निष्काम बुद्धि व
समन्या बुद्धीने सर्व सामासिक कर्मे करावा’ हा केवळ ‘वशेषा सुलभा, भावार्थाचे पुनः’
व मातृपद अध्यायाने उद्धरित असे ‘सामासिक कर्मे करावी व हा कर्मात असतानाच
मोक्ष कसा मिळतो, हे दाखविण्यासाठी ज्ञानविज्ञान’ हे म्हणते सुद्धा असे, असे वेगळे

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—उत्तम पुरुषः—उत्तम पुरुष—अन्यः—याहून
निराळा आहे—परमात्मा—देहादि मिथ्या आत्म्यांहून श्रेष्ठ असलेला सर्व भूतांचा
आत्मा—प्रत्यक् चेतन परमात्मा—इति उदाहृत—असे वेदान्तांत दाखलेला आहे.
वेदान्तांत याला परमात्मा असे दाखले आहे—यः अव्ययः ईश्वरः—जो अव्यय ईश्वर
—लोकत्रयं आविश्य—तीन लोकांत प्रवेश करून—विभर्ति—त्याला धारण
करतो. १७

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व
भावः— उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आभ्यां परमात्मेति परम-
श्चासौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्य आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युदा-
हृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशेष्यते यो लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं स्वकीयया चैत-
न्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयत्यव्ययो
नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणारय ईशानशीलः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(कार्य व कारण या नावाच्या दोन राशी दाखवून तिसरी रास दाख-
वितात—) —आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षण क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेण अस्पृष्ट
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—या दोन्ही क्षराक्षरांहून अगदा विलक्षण—क्षर व अक्षर
या दोन उपाधान्या दोषांने अस्पृष्ट—उपाधिदोषांने रहित, नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव,
असा—उत्तम—उत्कृष्टतम पुरुष तु आभ्यां अन्यः—अत्यन्तविलक्षण—
उत्तम म्ह० अनिष्टाय उत्कृष्ट पुरुष तर अन्य म्ह० त्या क्षराक्षर पुरुषाहून अन्यन्त वि-
लक्षण आहे—परमात्मा इति—देहादि अविद्याकृत आत्मभ्य परम. च
असौ आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन—परमात्मा असे, देहादि आवया-
कृत आत्म्याहून परम—श्रेष्ठ असा आत्मा सर्वभूतांचा प्रत्यक् चेतन—सर्वान्तर्यामी आत्मा
—इत्यतः परमात्मा इति उदाहृत—वेदान्तेषु उक्त—यास्तव 'परमात्मा' असे
म्हटला गेलेला, वेदान्तांत सांगितलेला [उत्तम व अन्य हे शब्द परमात्मा क्षराक्षरां-
हून अत्यन्त विलक्षण आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी आहे.]—सः एव विशेष्यते
—त्याचाच विशेष सांगतात—य भूर्भुव स्वराख्यं लोकत्रयं स्वकीयया चै-
तन्यबलशक्त्या आविश्य—प्रविश्य—जो परमात्मा उत्तम पुरुष ' भूः भुव' व
स्व ' या नावाच्या लोकत्रयात—म्ह० सर्व जगांत आपल्या चैतन्यबलशक्त्यांने म्हणजे
चैतन्य हेंच बल, त्यानाल मानाप्रतीने आवेश—प्रवेश करून—विभर्ति—स्वरूप-

म्हजे' यांनेच तर 'यज्ञान्या मोक्षयमेत्युभाव' 'यज्ञात्मानुभवतु' 'शावा मां शान्ति-
यज्ञि' असे सांगितले आहे. रक्ष्यरार म्हणतात तम कांठेहि सांगितले नाहा. अक्षर
रक्ष्यकाराचा मित्रान्त निराधार आहे.

सद्भाषमात्रेण विभक्तिं धारयति—त्याला धारण करतो. केवळ स्वरूपसत्तेने धारण करतो. (पण स्वतः अचल अमलेल्या त्याला धारण करणारा दुमरा तोंपी नाही, असे सांगतात—)—अव्यय—अस्य व्ययः न विद्यते इति अव्यय.—अव्यय—याचा व्यय होत नाही, म्हणून अव्यय. (' संयुक्तमेतत्क्षरमक्षर च व्यकाव्यक्त भवते विश्व-मीनिः' या धृतीचा अर्थ मनात धरून भगवान् म्हणतात—) —ईश्वरः—सर्वज्ञः नारायणार्य. ईशः—ईश्वर—सर्वज्ञ—नारायणसज्ञक ईश (सर्व जगाचे धारण करितो.) १७.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्याअर्थी—अहं क्षर अतीतः—मी क्षरसंज्ञक पुर्या-हूनहि निराळा आहे—अक्षरात् अपि च—आणि अक्षरसंज्ञक पुर्याहूनहि—उत्तमः—उत्तम आहे,—अत—त्याअर्थी—अहं लोके च वेदे—लोक्यात व वेदांत मी—पुरुषोत्तमः—पुरुषोत्तम म्हणून—प्रथितः अस्मि—प्रसिद्ध आहे. १८.

यथाव्याख्यातस्वैश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतज्ज्ञान प्रसिद्धं तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्याऽर्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मान दर्शयति भगवान्—यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वात्पारथम्यप्रक्रान्तोऽहमक्षरादपि संसारवृक्षमीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वाञ्छ. क्षराक्षरान्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येष मा भक्तजना विदुः कवयः कायादिषु चैवं नाम निब्रूयन्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृह्णन्ति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यथा व्याख्यातस्य ईश्वरस्य पुरुषोत्तमः इति एतत् नाम प्रसिद्धं—वर जसे व्याख्यान केले आहे, तशा ईश्वराच पुरुषोत्तम असे नाव प्रसिद्ध आहे—नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या तस्य नाम्न अर्थवत्त्वं दर्शयन् भगवान् अहं निरतिशयः ईश्वर. इति आत्मान दर्शयति—पास्तव त्या नावाची व्युत्पत्ति सांगून त्या नामनिर्वचनप्रसिद्धीचेच पुरुषोत्तम या नावाचे अर्थवत्त्व-सापेक्ष दाखविणारे भगवान् मी निरतिशय ईश्वर आहे, अम आनंत्याला दाखवितात. [पुरुषोत्तम या नावातील अत्रयवांचा अर्थ सांगून त्यावरून आपले हे नाव अर्थगुण्य-द्वयल म्भ नमूत अर्थगुण्यच आहे, हे दाखवून मी निरतिशय ईश्वर आहे, हेहि सांगतात, अत्र त्या पुरुषोत्तम स्वरूपाचे ज्ञान कर्म देतात—]—' यस्मान् क्षरं अतीतः अहं—ज्याअर्थी क्षराचे अतीतमय केवळ मी आहे म्ह० अर्थात न साध्या संसारमायाशाच जन्मक्रम केवळ-साहून भगवान् विलक्षण अशा मी आहे—अक्षरात् अपि—संसारवृक्षमीजभूतान् अपि च उत्तम—उत्कृष्टतमः या ऊर्ध्वतम—अक्षराहूनहि म्ह० संसारवृक्षमीजभूत

अशा कूटस्थाहून-मायाशक्तीहूनहि उत्तम-अतिशय उत्कृष्ट किंवा अतिशय ऊर्ध्व आहे,
 —अनः क्षराक्षराभ्यां उत्तमत्वात्—त्याअर्थी क्षर व अक्षर या दोहोंहूनहि मी
 उत्तम असल्यामुळे—लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति एवं प्रथित-प्रख्यातः
 अस्मि-भवामि—लोकामध्ये व वेदात 'पुरुषोत्तम' अशा प्रकारें प्रथित-प्रसिद्ध
 आहे. मी पुरुषोत्तम झणून प्रख्यात आहे.—मक्तजना. मां—('पुरुषोत्तम' इति)
 —विदु—भक्तजन मला 'पुरुषोत्तम' या नावानें ओळखितात—कवय. च का
 व्यादिपु इदं नाम नियध्नन्ति—आणि कवी काव्यादिकात हें नांव प्रथित
 करितात—पुरुषोत्तमः इति अनेन अभिधानेन अभिगृणन्ति—पुरुषोत्तम
 अशा या नावानें बोलनात. पुरुषोत्तम या नावानें माझा उल्लेख करितात. [अर्थात्
 क्षर म्ह० संसारमायाकृश व अक्षर म्ह० त्याचे बीज मायाशक्ति या दोन पुरुषोपाधाहून
 मी अल्पत विलक्षण असल्यामुळे लोकाव्यवहारात व वेदाताहि 'पुरुषोत्तम' म्हणून
 प्रसिद्ध आहे.] १८

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुन !—य. असंमूढ—जो संमोहराहित असलेला
 पुरुष—एवं—वर सांगितल्याप्रमाणें—पुरुषोत्तमं मां—पुरुषोत्तम अशा मला—
 जानाति—जाणतो—सः—तो—सर्वविद्—सर्वज्ञ—मां सर्वभावेन—मला सर्व
 भावानें—सर्वत्र माझा भाव ठेवून—भजति—भजतो. १९

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—यो मामीश्वरं यथो-
 क्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोहवर्जितः संज्ञानालयमहमस्मीति पुरुषो-
 त्तमं स सर्वविदसर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्व-
 त्मचित्ततया हे भारत ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं यथानिरुक्तं आत्मानं यः वेद तस्य इदं फल
 उच्यते—आता या पुढील श्लोकात, ज्याच्या नावाचा अर्थ वर स्पष्ट करून सांगितलेला
 आहे अशा आत्म्याला जा जाणतो त्याचें हे फल सांगितलें जातें—य. मां—यथोक्त-
 विशेषणं ईश्वरं—पुरुषोत्तमं—जो मला—पूर्वी सांगितलेल्या सर्वात्म्य, सर्वात्मत्व
 श्लादि विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या ईश्वराला—पुरुषोत्तमाला—एवं यथोक्तेन प्रका-
 रेण—तो क्षराक्षराहून वर्णित आहे, या पूर्वोक्त प्रकरानें—असंमूढः—संमोहव-
 र्जितः सन्न अयं अहं अस्मि इति जानाति—असंमूढ म्ह० संमोहवर्जित—वेदा-
 दिक्षाविषयांच्या 'ही मी व माझी' या बुद्धीनें रदित होताता ' हा मी आहे ' असें जा-
 णतो.—सः सर्वविद्—सर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति—सर्वज्ञ.—तो सर्वविद् म्ह०
 सर्वांचा आत्मा या रूपानें सर्व जाणतो म्हणून सर्वज्ञ—सर्वभूतस्थं मां हे भारत

सर्वभावेन—सर्वात्मचित्ततया भजति—सर्वभूतात असलेल्या मला हे अर्जुना, सर्वांचा आत्मा या भावनेनें भजतो. [जो देहाला आत्मा न मानणारा पुरुष मज पुरुषोत्तमाला—क्षराक्षराहून अगदी विलक्षण अशा स्वरूपानें पाहतो, तो सर्वज्ञ मला सर्वात्म-भावनेनें भजतो.] १९

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—अनघ भारत—हे निष्पाया अर्जुना !—इदं इति गुह्यतमं शास्त्रं—असें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र—मया उक्तं—मीं सांगितलें.—एतत्—हें—बुद्ध्वा—जाणून—बुद्धिमान्—बुद्धिमान्—च कृतकृत्यः—च कृतकृत्य—स्यात्—होतो.

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञान मोक्षफलमुक्त्वाऽधेदानीं तत्स्तौति—इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तच्छास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाऽप्ययमेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणान् । सर्वे हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये सत्तासेनोक्तो न केवलं, सर्वश्च वेदार्थं इह परिसमाप्तो ' यस्तं वेद स वेद-विद् ' ' वेदंश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ' इति चोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—अस्मिन् अध्याये मोक्षफलं भगवत्तत्त्वज्ञान उक्त्वा अथ इदानीं तत्स्तौति—याप्रमाणं या अध्यायात मोक्ष हें ज्याचें फल आहे, असें भगव-त्तत्त्वज्ञान सांगून आता ' इति गुह्यतमं ' या उपसंहार श्लोकात खार्चा स्तुति करितात—इति—एतत् गुह्यतमं—गोप्यतमं—अत्यन्तरहस्यं इति एतत्—असें हें गुह्यतमं—अतिशय गुप्त ठेवण्यास योग्य—अत्यंत रहस्य असा याचा भावार्थ—किं तत् शास्त्रं—तें गुह्यतम काय ? तर शास्त्र, (अहोपण, सर्व गीतेलाच शास्त्र असें क्षणणें उचित असताना याच अध्यायाला शास्त्र का झटलें आहे ? उत्तर—) यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रं उच्यते तथापि अयं एव अध्यायः इह शास्त्रं इति स्तुत्यर्थं उच्यते—जरी गीताख्य समस्त शास्त्र म्हटलें जातें, सर्व गीतेलाच शास्त्र म्हणतात, तरी हाच अध्याय स्तुतीसाठी ' शास्त्र ' असें म्हटला जातो [या अध्या-याची स्तुति करण्यासाठी त्याला शास्त्र झटलें आहे, कसावरून ? उत्तर—]—प्रकरणात्—प्रकरण स्तुतीचें आहे. येथे विधान काहींच नगून पूर्वेक विधाचें फल सांगण्याचा हा प्रसंग आहे. म्हणून या अन्यायाची स्तुति करण्यासाठी यालाच शास्त्र म्हटलें आहे. (प्रस्तुत अध्यायाची स्तुति करण्याचा जरी प्रसंग असला तरी त्याला शास्त्र क्षणण्याचें काय कारण ? उत्तर—)—सर्वः हि गीताशास्त्रार्थः केवलं अस्मिन् अध्याये

समासेन न उक्तः—सर्वं गीताशास्त्रार्थं च केवलं या अध्यायात् सक्षेपत सांगितलेला नाहा तर—सर्वं च वेदाथ. इह परिसमाप्त—सर्वं च वेदार्थं या अध्यायात् अतर्भूतं झाला आहे सर्वं वेदार्थांचा यात अतभाव झाला आहे (याविषयी या अध्यायातीलच सूचक प्रमाण सांगतात—) यस्तं वेदं स वेदवित्—(श्लो १ पृ १०१९) अशा सत्सारा वृक्षाला जो जाणतो तो वेदवेत्ता व—वेदैश्च सर्वैः अहमेव वेद्य—(श्लोक १५ पृ १०४२) आणि सर्वं वेदानां माच वेद्य आहे,—इति च उक्तं—असें वर सांगितलं आहे

इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघापाप । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्याद्भवेत्तान्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृत कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृत भवेदित्यर्थ । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्राय । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति चोक्तम् । 'एतद्धि जन्मसामान्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' ॥ इति च मानव वचनम् । यत् एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तं श्रुतवानसि तत् कृतार्थस्त्व भारतिति ॥ २० ॥

इति श्रामत्परमहंसपरिव्रानकाचायगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत् कृती

श्रीभगवद्गीताभाष्ये पुर्योत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—('इदं उक्तं' इत्यादि अवशिष्टं भगवत्त्वं व्याख्यानं)—मया हे अनघ-अपाप इदं उक्तं-कथितं—हे अनघ-निष्पाप मीं असें हें गुणतम शास्त्र तुला सांगितलं—एतत् यथादर्शितार्थं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्-भवेत् न अन्यथा—वर जसा याचा अर्थ प्रदर्शित कला आहे, तसें हें शास्त्र जाणून बुद्धिमान् होतो-मनुष्य ज्ञानी होतो याला जाणल्यावाचून मात्र तो ज्ञानी होऊ शकत नाहा व केवल ज्ञानीच नव्हे तर—भारत कृतकृत्यं च-कृतं कृत्यं-कर्तव्यं येन स कृतकृत्य—हे भारत-तो कृतकृत्य होतो ज्याने आपलें कर्तव्य केले आहे तो कृतकृत्य होय (भगवत्तत्त्वज्ञान ज्ञानें असता कृतकृत्यता प्राप्त होते, याबेव उपरादनं)—विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत् कर्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृत भवेत् इत्यर्थ—विशिष्ट जन्म घेऊन उत्पन्न झालेल्या-विशिष्ट कुळात जन्म घेतलेल्या ब्राह्मणानें जें अवर्य कर्तव्य, जें त्यानें अवर्य करावें, तें सर्वं भगवत्तत्त्व साक्षात् जाणलें असता त्यानें केले आहे असें होतें, असा याचा भावार्थ—अन्यथा च कस्यचित् कर्तव्यं न परिसमाप्यते इति अभिप्राय—चा वाचून म्ह० भगवत्तत्त्वाला साक्षात् जाणल्यावाचून कोणाचेंहि कर्तव्य पूर्णपणें सात नाहीं, असा याचा आशय आहे—'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति च उक्तं—हे अर्जुन, सर्वं कर्म प्रतिपन्न न होता ज्ञानांत अंतर्भूत होतें, (गी भा अ. ४ श्लो ३३ पृ ४८९) असें येथेच सांगितलें आहे (तत्त्वज्ञानानें पुढे कृतार्थ होतो, याविषयी मनुषी समति दाखवितात—) विशेषतः प्रासजस्य एतत् हि

जन्मसामर्थ्यं—विशेषतः ब्राह्मणाच्च आत्मज्ञान-वेदाभ्यासादि हेच जन्मसाफल्य आहे.—'एतन् प्राप्य हि द्विजः कृतकृत्य भवति अन्यथा न'—या आत्म ज्ञान वेदाभ्यासादिकाल प्राप्त होऊनच द्विज वृत्तवृत्त्य होतो, त्यावाचून तो कृतकृत्य होत नाही,—इति मानव वचन—असें मनुचें वचन आहे—हे भारत यतः एतत् परमार्थतत्त्व त्व मत्त. श्रुतवान् आसे तत कृतार्थ इति—हे भरतवज्रा ! ज्या अर्थी हे परमार्थतत्त्व तूं मनपासून एकलें आहेस, त्या अर्थी तू कृतकृत्य आहेस—धन्य आहेस [तुझ्या भरतकुलातील जन्माच साफल्य झालें आहे याप्रमाणें या अध्यायात आत्म्याचें देहादिकाहून भिन्नत्व, विद्रूपत्व, सर्वात्मत्व, व कायकारणरहित असल्यामुळे अससारित्व सागून ता आमाच अखंड एकरस मग्नरूप आहे, असा साक्षात् अनुभव आला असता पुरुषार्थाची परिसमाप्ति सांगितली आहे] २०

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्रेव्या उपनिषदातील—रइत्याविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं

योग—उपाय शास्त्रातील पुरुषोत्तमयोगनावाचा पंधरावा अध्याय विष्णु

शमकून मान्वयार्थ-सटाप-माव्य-भाष्यार्थामह समाप्त झाला.

अध्याय सोळावा.

दैवामुरसपद्धिभागयोग

दैव्यामुरी राक्षसी चेति प्राणिना प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचितास्तासा विस्तरेण प्रदर्शनायाभय सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय आरभ्यते । तत्र ससारमोक्षाय दैवी प्रकृति निवन्धनायाऽऽमुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शन क्रियत इतरयो परिवर्जनाय॥

भाष्यार्थ—(पूर्वात्तरसगति—) नवमे अध्याये (पृ ६९७-९८) प्राणिना दैवी आसुरी राक्षसी च इति प्रकृतय सूचिता.—नवव्या अध्यायात् प्राण्याची दैवी, आसुरा व राक्षसी अशा तान प्रकृती मुचविल्या —तासा विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभय सत्त्वसंशुद्धि.' इत्यादि अध्याय आरभ्यते—त्याच विस्तारान स्वरूप प्रदर्शन करण्यासाठी 'अभय सत्त्वसंशुद्धि ०' इत्यादि अध्याय आरभिला जातो (पण त्याच्या या स्वरूपप्रदर्शनाचा उपयोग काय त विभागपूर्वक सांगतात—) —तत्र दैवी प्रकृति ससारमोक्षाय आसुरी राक्षसी च निवन्धनाय—त्याताल दैवी प्रकृति ससारानून मुक्त होण्यास कारण होत व आसुरी आणि राक्षसी अत्यन्त बंधाला कारण होते—इति दैव्या आदानाय इतरयो परिवर्जनाय प्रदर्शन क्रियते—यास्तव देवाप्रकृताच ग्रहण करण्यासाठी व दुसऱ्या दोन प्रकृतीच परिवचन करणा साठी या अध्यायात प्रदर्शन केले जाते

१ आचार्य अग्ने म्हणतात पण रहस्यकार आपल्या नेहमाच्या पद्धतीला अनुसरून अशा अमरक पर्वोत्तरसगति दाखवितात—“ पुरुषात्तमयाग ही क्षराक्षरज्ञानाची परमावधि झाली ” (पण पुरुषात्तमयाग ही क्षराक्षर ज्ञानाची परमावधि कशी ? 'यो मा ण्व असमूह नानानि' [१०४५] या वचनाप्रमाणे इश्वरज्ञान ही ज्ञानाची परमावधि आहे क्षराक्षरज्ञान हा गातेचा विषय नव्हे, हे आम्हा वर सांगितले आहे [पृ ०८७ पहा] पधराच्या अध्यायात क्षर म्ह० मव व्यक्ताव्यक्त भूते व अक्षर म्ह० मायाशक्ति याना 'पुण्य' असे म्हणून त्याचा तो निदर्श केला आहे तोहि परमात्मा उत्तम पुण्य आहे, हे सांगण्यासाठी आहे क्षराक्षरार्थे प्रतिपादन करण्यासाठी न हे शिवाय रहस्यकार समजतात त्याअर्था ते शब्द नाहात) “ सरे म्हणून म्हणव कमयाग आचरीत अमता त्यानेच इश्वराच ज्ञान होऊन मोक्ष कमा मिळतो हे दाखविण्यासाठीच सातव्या अध्यायापासून जे ज्ञानविज्ञान सांगण्यात सुरवात केला ” बंगरे ने रहस्यकाराच म्हणणे आहे ते निराधार व अमरक असल्यामुळे उपेक्ष समजून आम्ही लक्ष परामुच करीत नाही तथापि 'कमयोग आचरीत असता त्यानेच इश्वराच ज्ञान होऊन माधु कमा मिळता, हे दाखविण्यासाठी सातव्या अध्यायापासून ज्ञान-विज्ञानास सुरवात येई' असे म्हटल्यास कमयाग ज्ञानार्थे साधन आहे, असे रहस्यकारांच्या मुणारेच मिळ हात पण मग त्याचा मोठा जोरान “ कमयोग व सांग्य व रततव पुन्य

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अन्वयार्थ—अभयं—शास्त्राने उपदेशिलेच्या अर्थांचे निर्भयपणे—नि.शंकरपणे अनु-
ष्ठान करणे,—सत्त्वसंशुद्धिः—चिन्ताचा अनिश्चय शुद्धि—कपटादिकाचा त्याग करून
शुद्धभावाने व्यवहार करणे—ज्ञानयोगव्यवस्थितिः—ज्ञान व योग यांतील तन्नि-
ष्टता,—दानं—यथाशक्ति अन्नादिक वाटणे—च दमः—धातु इंद्रियाचा निग्रह,
—च यज्ञः—व धातु अग्निहोत्र आणि स्मार्त देवयज्ञ,—स्वाध्यायः—ऋग्वे-
दादिकाचे पुण्यामाठां अध्ययन—तपः—वायिक, वाचिक व मानसिक तप—आ-
र्जवं—अंत करणाचा सरलपणा. १

अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्त करणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृता-
दिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचा-
र्यतश्चाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्य-
तापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितेष्ववस्थानं तन्निष्ठतेषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी
संपत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथा-
शक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च वाह्यकरणानामुपसामोऽन्त.करणस्योपसामं शान्ति
वश्यति, यज्ञश्च श्रोतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययन-
मदृशार्थ, तपो वक्ष्यमाण शरीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(पंधराव्या अध्यायात ' कर्मानुबन्धीनि अधश्च मूलानि अनुसंततानि '
या वाक्यात कर्मशब्दावरून ध्वनित ज्या होणाऱ्या वासना संसाराच्या अवान्तर मूलत्वाने
सांगितल्या त्याच मनुष्यदेहान पूर्वजन्मातील कर्मांच्या अनुसार सात्त्विकादि भेदाने
व्यक्त होतात. सात्त्विक प्रकृति हांच देवां प्रकृति अमून आसुरी व राक्षसा या राजस व
तामस प्रकृती आहेत. त्या तीन प्रकृतींचाच विस्तार करणाऱ्यासाठी भगवान् म्हणतात—)
—अभय-अभीरुता—अभय-अभारुच म्ह. शास्त्राने सांगितलेल्या अर्थांमध्ये सं-
देह सोडून प्रकृत होणे—त्यांचे तत्परतेने अनुष्ठान करणे—सत्त्वसंशुद्धिः—सत्त्वस्य
अन्त करणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चन माया अनृतादिपरिवर्जनं—सत्त्व-

बल मोक्षाचे मार्ग आहेत, एक दुसऱ्याचे अग नव्हे, ज्ञान ज्ञात्यावर आयुष्यक्रमण कर्म
करावे, येथून गानेन आरंभ आहे" इत्यादि जे मागितले आहे ते मज सोडू ठरते ! शिवाय
कर्मयोगानेच ईश्वराचे ज्ञान कर्म होणार ? कर्मयोगाने चित्तशुद्धि होईल, ईश्वराची प्रसन्नता
होईल, म्हणजे ज्ञानाचा पूर्व तयारा होईल. पण त्यानेच साक्षात् ईश्वरज्ञान होणे शक्य नाही.

संगुद्धि-सत्त्वाची-अन्तःकरणेणाची शुद्धि म्ह० दुसऱ्याशी व्यवहार करिताना परवंचन-
 दुसऱ्याला फसवून वच करून घेणे, माया-मनात निराळाच आशय घेऊन बाहेर त्याच्या
 अगदा उलट व्यवहार करणे, अनृत-जसे ठाऊक असेल तसे न सांगता-भलतेच सां-
 गणे, फसविण, इत्यादिकाना सवधा वर्ज करण, म्हणजे-**शुद्धभावेन व्यवहार**
इत्यर्थः—शुद्धभावान व्यवहार करणे, असा याचा भावार्थ—**ज्ञानयोगव्यवस्थि-**
ति-ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतः च आत्मादिपदार्थानां अवगम—ज्ञानयोग-
 व्यवस्थितिः—ज्ञान म्ह० शास्त्रावरून व आचार्यांच्या मुखाने आत्मा-अनात्मा इत्यादि
 पदार्थांचा अवबोध—**अवगतानां इन्द्रियादि-उपसंहारेण एकाग्रतया आत्म-**
संवेद्यतापादनं योग—आण अवगत-ज्ञात झालेल्या त्या पदार्थांना इन्द्रियादिकाच्या
 उपसंहारान मनाच्या एकाग्रतेने स्वसवयतेला प्राप्त करणे, त्याचा साक्षात् अनुभव घेणे,
 हा योग,—**तयो ज्ञान-योगयोः व्यवस्थिति-व्यवस्थानं-तन्निष्ठता-**
 त्या ज्ञानयोगामध्ये व्यवस्थिति विशेषप्रकारचे अवस्थान-तन्निष्ठता-त्या ज्ञानयोगामध्ये
 निश्चयाने स्थित होणे,—**एषा प्रधाना देवी-सात्त्विकी सप्त**—ही तीन प्रकार-
 ची मुख्य देवी म्ह० सात्त्विकी सपत्ति आहे. (याच सात्त्विका प्रकृतीला अधिक स्पष्ट
 करून सांगतात)—**यत्र च येषां अधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सा सा-**
त्त्विकी उच्यते—ज्या ज्ञानामध्ये किंवा कर्मांमध्ये अधिकृत असलेल्या लोकांची जी
 वभारूत्वादि प्रकृति समजते, ताच त्यांची त्यांतील सात्त्विकी सपत्ति म्हटली जाते (असे,
 याप्रमाणे महाभाग्यवानाचा अत्युत्तम देवी सपत्ति सांगून आतां इतर लोकांचा सर्वसा-

१. रहस्यकार 'सत्त्वसंगुद्धि' याचा अर्थ 'शुद्धसात्त्विक वृत्ति' असा करितात. पण तो
 मूळ शब्दातून कसा निष्पन्न होतो ते त्याचें त्यासच माहान वस्तुत यात सत्त्व व संगुद्धि
 असे दोन शब्द आहेत आणि सत्त्व म्ह० अत करण, त्याची संगुद्धि, हाच त्याचा सरळ व
 व्याकरणशुद्ध अर्थ आहे.

२. 'ज्ञानयोगव्यवस्थिति' याचा अर्थ "ज्ञानमाग व कममाग यांचा तारतम्याने
 व्यवस्था" असा अर्थ ते करितात व टापेन म्हणतात— "ज्ञानयोगव्यवस्थिति-या शब्दा-
 चा अर्थ आम्हा गाता ४४१ व ४२ याश्लोकांच्या आधार कमयोगपर केला आहे." पण
 त्याचा अर्थ तसा होऊ शकत नाही 'ज्ञानयोगयो व्यवस्थिति.' असाच त्याचा विग्रह होऊ
 शकतो ज्ञान व योग यातून व्यवस्थिति म्ह० विशेष अवस्थिति-अवस्थान-निष्ठा-गत
 रत्ना, हाच सरळ व व्याकरणशुद्ध अर्थ आहे 'तारतम्याने व्यवस्था' हा अर्थ रहस्यकारां-
 च्या दूरचा आहे व तो मुद्याला सोडून आहे त्यात तारतम्यादि वाहाच नाही गी ४४१
 व ४२ यात ज्ञान व योग असे मुक्त शब्द आले आहेत पण त्यावरून असाच अर्थ देणे
 केल्या पाहिजे असे मानण्यास काही कारण नाही शिवाय ज्ञानमाग व कममाग यांची
 व्यवस्था हा देवीमपत्ताचा एक गुण कसा होईल? कारण अमयादि दुसरे सर्व पुरुषांचे धर्म-
 गन्माव होऊ शकत नाही. तसेच 'ज्ञान कममागांचा तारतम्याने व्यवस्था' असा
 अर्थ केल्या तरी तो कमयोगपर कसा होतो? कारण, सत्त्व अमबद्ध !

धारण यथासंभव देवी संपत्ति सागतात्—)दानं—अन्नादीनां यथाशक्ति संवि-
भागः—दानं म्ह० अन्नादिकांचा यथाशक्ति संविभाग—उत्तम विभाग करून देणे, क्षुधि-
तादिकांचा यथाशक्ति अन्नादिक देणे,—दमः च वाद्वकरणानां उपशमः—दम
म्ह० श्रोत्रादि वाद्य इन्द्रियांचा उपशम, (' वाद्य इन्द्रियांचा ' असेंच का म्हटलें ?
उत्तर—)—अन्तःकरणस्य उपशमं—शान्तिं यद्ययति—कारण अन्तःकरणाचा उप-
शम पुढें ' शान्ति ' या शब्दानें भगवान् सागणार आहेत.—यज्ञः च श्रौतः अग्नि-
होत्रादि.—व यज्ञं म्ह० श्रौत अग्निहोत्रादि—स्मार्तः च देवयज्ञादिः—आणि
स्मार्त देवयज्ञादि हा यज्ञ,—स्वाध्यायः अष्टाध्यायं ऋग्वेदादि-अध्ययनं—स्वा-
ध्याय म्ह० अष्टासाठां—पुण्यासाठां ऋग्वेदादिनांचें अध्ययन,—तपः—शारीरादि
यक्ष्यमाणं—तप म्ह० पुढें सांगितलेलें शारीरादिक तप (अ. १०२८ १४-१६)—आ-
र्जवं—सर्वदा ऋजुत्वं—आर्जवं म्ह० सर्वदा मनाचा सरलपणा. १.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

अन्वयार्थ—अहिंसा—प्राण्याना पीडा न देणे—सत्यं—अप्रिय व अगूत
भाषण न करणे—अक्रोधः—क्रोध आला असताहि त्याला शांत करणे,—त्यागः—
संन्यास—शान्तिः—अन्तःकरणाचा उपशम—अपैशुनं—एखाद्याची गुप्त गोष्ट दुस-
ऱ्याला न सांगणे,—भूतेषु दया—दुःखी जीवावर दया करणे,—अलोलुप्त्वं—विषय
सर्वांत असले तरी इंद्रियांचे विकारराहित्य,—मार्दवं—मृदुत्व—ह्री—अकार्या-
विषयी लोकावज्ज्ञा,—अचापलं—कारणापाचून ह्यात-पाय इत्यादिकांचा व्यापार न
करणे.—तेजः—प्रगल्भता—विशिष्ट सामर्थ्य—धोऽपणा—क्षमा—कोर्णा काही अपराध
केला असताहि मनांत विकार उत्पन्न न होऊं देणे—धृति—शरीर, इंद्रियें इत्यादिकांना
दरसाह देणारें धैर्य,—शौचं—वाच व आंतर शुद्धि,—अद्रोहः—दुःमन्यांना मार-
ण्याची इच्छा न करणे,—न अतिमानिता—अतिशय नाहित्य न धारण करणे—
हे भारत—हे अर्जुना !—दैवी संपदं—दैवी संपत्तीला—अभिजातस्य—अनु-
लून उतरले झाले वा पुढ्यामध्ये हे गुण—भवन्ति—अवतान. ३.

अहिंसाऽहिंसनं प्राणिना पीडयजनं, सत्यमप्रियानुवर्जितं यथाभूतार्थयच्छनम्,
अक्रोधः परिसाकुटस्याभिहतस्य वा प्राहस्य क्रोधस्पोषणमनं, त्यागः संन्यासः पूर्ण

१ वेणील ' आदि ' उग्रराने निवृत्त, भूतदंड व मनुष्यदंड हे तीन दंड खावे. मद्र-
दण्ड खाण्यापयण्याने पूर्वहू सांगितला आहे.

दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्त.करणस्योपशम, अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरण पैशुनं तदभावोऽपैशुन, दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसनिधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽर्क्राय हीलंजना, अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामध्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किंच—देवी सपत्नीला अनुलक्षन उत्पन्न शालेन्या पुरुषाची आणखी विशेषणें 'अहिंसा' इत्यादि दोन श्रेयांनी सांगतात—अहिंसा-अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं—अहिंसा म्ह० अहिंसन-प्राण्याची पीडा वर्ज करणे,—सत्य अप्रिया-नृतवर्जितं यथाभूतार्थवचन—सत्य म्ह० अप्रिय व अनत वर्ज करून वस्तुस्थिति जशी असेल तसे सांगणे—अक्रोध-परैः आक्रुष्टस्य अभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमन—अक्रोध म्ह० दुसऱ्यानी ज्याला शिव्या दिल्या किंवा मारलें आहे त्यानें स्वभावन च आलेल्या क्रोधाचें उपशमन करणे,—त्यागः-संन्यास पूर्व दानस्य उक्तत्वात्—त्याग म्ह० संन्यास, कारण पूर्वी दान सांगितलें आहे (म्हणून येथील त्यागशब्दाचा संन्यास असाच अर्थ केला पाहिजे.)—शान्ति-अन्तःकरणस्य उपशम—शांति म्ह० अन्त करणाचा उपशम,—अपैशुनं-अपिशुनता-परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं-तदभाव अपैशुनं—अपिशुन म्ह० अपिशुनता-दुसऱ्याला दुसऱ्याचें रक्ष प्रकट करणे—दुसऱ्याचें छिद्र सांगणे, हें पैशुन आहे, लावा जो अभाव तें अपैशुन—दया-दुःखितेषु भूतेषु कृपा—दया म्ह० दुःखित भूतावर दया—अलोलुप्त्व-इन्द्रियाणां विषयसनिधौ अविक्रिया—अलोलुप्त्व म्ह० विषयाच्या सानिध्यामध्ये इन्द्रियाची अविक्रिया—मार्दवं-मृदुता-अर्क्राय—मार्दवं म्ह० मृदुता-अकृता,—ही-लज्जा—अकार्यामुळे होणारी जी निंदा तिच्यायोगाने होणारी एक प्रकारची मनोशक्ति, हीच ही म्ह० लज्जा होय—अचापलं-असति प्रयोजने वाक्पाणिपादाना अध्यापारयितृत्व—अचापलं-वाही कारण नसताना वाक्, हात, पाय इत्यादिकांची हालचाल न करणे २

किंच—तेज. प्रागल्भ्य न त्वग्गता दीप्ति, क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुपत्तिरूपज्ञाया विक्रियाया प्रशमनमक्रोध इत्यवोचम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः, घृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसाद् प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्त.करणवृत्तिविशेषो येनोत्-मिमतानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति, शौच द्विविध मृजलहृत चाक्षमाम्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नर्भस्य मापारागादिकांलुप्याभाव एव द्विविध शौचम्, अद्रोह परजि-घासानाशोऽहिंसन, नातिमानिताऽन्यर्थ मानोऽतिमानः स यस्य विद्यते सोऽतिमानो तज्जावोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिताऽमन पूज्यतातिनायभायनाभाय इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्धेतदन्तानि सपद्मभिजातस्य । किंचिदिष्टं सपद्मं देवीं देवानां सपद्मभिलक्ष्य जातस्य देवविभूयर्हस्य भाविकृत्याणस्येत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तयेंच,—तेज-प्रागल्भ्य-त्वग्गता दीप्ति न—तेज म्ह० प्रागल्भ्य-शौचद्वय-एक प्रकारचें सामर्थ्य, येंच तेज म्ह० स्वर्चेतील दीप्ति नये.

कारण हे अध्यात्म प्रकरण आहे.—क्षमा-आकुष्टस्य ताडितस्य वा अन्तर्वि-
क्रिया-अनुत्पत्ति.—क्षमा म्ह० शिष्या दिलेल्या किंवा ताडन केलेल्या पुरुषाच्या
मनात विकारच उत्पन्न न होणे,—उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनं अक्रोधः इति
अयोचाम—विक्रिया उत्पन्न झाली असता तिचे पूर्णपणे शमन करणे हा अक्रोध,
असे आम्ही वर सांगितलेच आहे.—इत्थं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेष —
याप्रमाणे क्षमा व अक्रोध यामध्ये विशेष आहे—असा क्षमा व अक्रोध या शब्दाच्या
अर्थात फरक आहे.—धृतिः-देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तुषु तस्य प्रतिषेधकः
अन्तःकरणवृत्तिविशेष—धृति म्ह० देह व इंद्रिये थरली असता—अन्तःज्ञाली
असता त्या शकव्याचा निषेध करणारी एक प्रकारची अन्तःकरणवृत्ति—वृत्तिविशेष—येन
उत्तम्भितानि करणानि देहः च न अवसीदन्ति—ज्या धृतिसज्ञक वृत्तिविशे-
पाकडून उद्दीपित—उत्साहयुक्त केली गेलेली इंद्रिये व देह अवसन्न—खिन्न—कार्याला
असमर्थ होत नाहीत,—शौच-द्विविधं—दोन प्रकारचे शौच—मृजलकृतं वाह्यं
च मनोबुद्धयोः नैर्मल्य आभ्यन्तर माया-रागादिकालुप्याभावः एव द्वि-
विधं शौचं—मृत्तिका व जल याच्यायोगाने केलेले जे शौच ते वाह्य आणि मन व
बुद्धि याची निर्मलता हे आभ्यन्तर म्ह० माया, राग—आसक्ति, द्वेष, इत्यादिकल्पतेचा—
मलिनतेचा अभाव, याप्रमाणे दोन प्रकारचे शौच—अद्रोहः-परजिघांसाभाव —
अहिंसनं—अद्रोह म्ह० दुसऱ्याचा घात करण्याची इच्छा नसणे, हिंसा न करणे,—
नातिमानिता—अत्यर्थ मानः—अतिमान सः यस्य विद्यते सः अतिमानी-
तद्रावः—अतिमानिता तदभाव—नातिमानिता—न अतिमानिता—अतिशय मान
ह्याच अतिमान, तो अतिमान ज्याला असतो तो अतिमानी, त्याचा भाव म्ह० अति-
मानीपणा हीच अतिमानिता, तिचा अभाव—नातिमानिता म्ह०—पूज्यतातिशय-
भावनाभावः इत्यर्थ—आपल्या अतिशय पूज्यतेविषयाची जी भावना तिचा अभाव
असणे, हीच 'नातिमानिता' होय, असा भावार्थ (ही सर्व विशेषणे कोणाची, अशी
आर्काशा झाली असता सागतात—)
अभयादीनि एतदन्तानि संपदं-अभिजा-
तस्य भवन्ति—अभयापासून नातिमानिता येथपर्यंत सांगितलेली विशेषणे संपत्तीला
अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाची आहेत—किंचिदिष्टां संपदं—कोणत्या विशे-
पणाने विशिष्ट संपत्तीला अनुलक्षून झालेल्या पुरुषाची—देवी-देवाना संपदं
अभिलक्ष्य जातस्य-देवविभूति अर्हस्य-भाविकल्याणस्य इत्यर्थः हे
भारत-देवी-देवाच्या संपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या-देवाच्या विभूतीला योग्य
असलेल्या—पुढे ज्याचे कल्याण व्हावयाचे आहे, त्याचा ही सर्व विशेषण आहेत असा
याचा भावार्थ. हे अनुना! (देवी संपत्तीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाची ही सर्व
विशेषणे आहेत) ३.

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—आसुरी संपदं—आसुरी संपत्तीला—
 अभिजातस्य—अनुलून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे—दम्भः—धार्मिकता प्रकट करणे
 —दर्प—गर्व,—च—व—अतिमानः—मी उत्कृष्ट आहे, असे मानणे—क्रोध
 —कोप,—पारुष्यं एव—बडोर भाषण—मर्मभेदक शब्द बोलणे—च—व—अ
 ज्ञान—मिथ्या प्रत्यय—कर्तव्य व अकृतव्य यांविषयीचे अविवेकज्ञान,—हे गुण असतात. ५
 अथेदानीमासुरी सपदुच्यते—दम्भो धर्मध्वजिवम्, दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त
 उत्प्रेक्षाऽतिमान. पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परपवचन यथा काणं चक्षुष्मान्,
 विरूप रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञान चाविवेकज्ञानं मिथ्या-
 प्रत्ययः कतव्याकर्तव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ । किमभिजातस्येत्याह—असुराणां
 संपदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थ. ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(प्राय म्हणून द्वासपत्ति सागून त्याज्य म्हणून आसुरी संपत्ति सां-
 गतात—) अथ इदानीं आसुरी सपद उच्यते—आता यापुढील श्लोकात आ-
 सुरा सपद सांगितला जाते—दम्भ—धर्मध्वजित्व—दम्भ म्ह० धार्मिकतेचे ढोंग, मी
 मोठा धार्मिक आहे, असे वास्तव्य व आचार यावरून लोकांस भासविणे,—दर्प—ध-
 नस्वजनादिनिमित्त उत्प्रेक्षाः—दर्प म्ह० धन, स्वजन इत्याद निमित्तानें उद्भव-
 णारा मद—[पुष्कळ धन असण, किंवा बाप, वधु, वगैरे आत मोठा अधिकार—राजा,
 प्रधान वगैरे असणे, यामुळे सामान्य मनुष्याचे ठिकाण मद उत्पन्न होतो त्यामुळे मोठ-
 मोठ्या विद्वान् व शालसंपन्न पुरुषांचाहि तो धिक्कार करितो]—अतिमान च पूर्वो-
 क्तः क्रोध—अतिमान—स्वत मध्ये उत्कृष्टत्वाचा आरोप करणे, व पूर्वोक्त क्रोध
 (पृ १०५६)—पारुष्य एव च—परपवचन यथा काणं चक्षुष्मान् विरूप
 रूपवान् हीनाभिजनं उत्तमाभिजन इत्यादि—व पारुष्य बडोर—कर्कर
 बचन, जम—काण्या मनुष्याला हा सुंदर नेत्राना युक्त आहे—याचे नेत्र फार चांगले
 आहेत, असे म्हणण, कुणाला मुन्बलून म्हणणे, हान कुलात जालेल्याला उत्तम कुलात
 झालेला वगैरे म्हणणे—अज्ञानं च—कर्तव्य अकर्तव्यादिविषय अविवेकज्ञान—
 मिथ्याप्रत्ययः—आणि अज्ञान—कर्तव्य, अकृतव्य, इत्यादिकांविषयीचे अविवेकज्ञान—
 मिथ्याप्रत्यय—हीं बसणें—पार्थ अभिजातस्य—हे पार्थ, अभिजाताचीं असतात—
 किं अभिजातस्य इति आह—कदाच अनुलून उत्पन्न झालेल्या, ते साग-
 तात—असुराणां सपद आसुरी तां अभिजातस्य इत्यर्थः—असुराची जी
 संपत्ति—ती आसुरा संपत्ति, तिला अनुलून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाची, असा याचा
 भावार्थ. [आसुरसंपत्तीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाची ही विशेषणं आहेत.] ५

दैवी संपद्धिमोक्षाय निवन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥

अन्वयार्थ—देवी संपद्—देवांचा संपत्ति—विमोक्षाय—ससारवन्धन मुक्त हो-
 प्यासाठी आहे व—आसुरी (संपद्)—असुरांचा संपत्ति—निग्रन्धाय—नियत
 बंधासाठी आहे, अस—मता—मानलं आहे—पांडव—हे अर्जुना!—मा शुच.
 —तू शोक करू नको तू—देवी संपद्—देवा संपत्तीला—अभिजात. असि—
 अनुलून उत्पन्न झाला आहेस ५

अनयो संपदो कार्यमुच्यते—देवी संपत्त्या सा विमोक्षाय ससारबन्धनात्, निग्र
 न्धाय नियतो बन्धा निग्रन्धस्तदर्थमासुरी सपन्मताऽभिप्रेता तथा राक्षसी । तत्रैवमु-
 चेऽर्जुनस्थान्तगत भाव क्रिमहमासुरसंपद्युक्त किं वा देवसपद्युक्त इत्येवमालोचना
 रूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्मा शुच शोक मा कार्षी संपद् देवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य
 जातोऽसि भाविकल्याणस्त्वमर्मान्यर्थो हे पाण्डव ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—अनयो संपदोः कार्यं उच्यते—या दोन संपत्त्यांचे कार्य म्ह०
 फलविभाग सांगितला जातो—या देवी संपद् सा ससारबन्धात् विमोक्षाय—
 जा देवा संपत् ता ससारबन्धापामून विशेषेकरून मुक्त हाण्यासाठी आहे—निग्र
 न्धाय—नियत. बन्ध निग्रन्ध. तदर्थ आसुरी संपत् मता-अभिप्रेता—
 जा नियत बंध ता निबंध, त्या निबंधांनाही असुर संपद् अभिमत-अभिप्रेत-इत
 आहे,—तथा राक्षसी—त्याचप्रमाण राक्षसा संपत्तिहि निबंधालाच कारण होते—
 तत्र एव उक्ते—याप्रमाणे त्या संपत्त्यांचे फलविभाग सांगतला अनयो—अर्जु
 नस्य अन्तर्गतं भावं—किं अहं आसुरसंपद्युक्तं. किंचा देवसपद्युक्त इति
 एव आलोचनारूप आलक्ष्य भगवान् आहे—अर्जुनाचा अन्तर्गत भाव म्ह०
 मा आसुरसंपत्तानं युक्त आहे की देवसपत्तान युक्त आहे, असा प्रत्येकाचा विचार मनात
 करणे, या स्वरूपाचा त्याचा जाणव आळपन भगवान् म्हणतात—मा शुच -
 शोक मा कार्षी—शोक करू नको, तू शिवा करू नको—खिन्न होऊ नको—हे
 पाण्डव (त्वं) देवी संपद् अभिजातः असि—अभिलक्ष्य जातः असि—
 हे अर्जुना ! तू देवा संपत्तीला अनुलून—उत्पन्न झाला आहेस तिला अभिलक्षित
 करून—देवी संपत्तीला उद्देष्ट जन्म घेतला आहेस—भाविकल्याण त्वं अमि
 इत्यर्थ—तू भाविकल्याण आहेस—तुझे पुढे अतिशय कारणात होणार आहे, असा
 याचा भाषा ५

द्वौ भूतसर्गां लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्य मे शृणु ॥६॥

अन्वयार्थ—अस्मिन् लोके—या लोका—दैवः च आसुर एव—दैव व
 आसुरच सम—द्वौ भूतसर्गां—दोन मनुष्यांचे सर्ग आहेत त्यांताळ—दैव—द
 वाची मृष्टि—सर्ग—विस्तरश—विस्तारपूर्वक—प्रोक्त—सांगितला.—पार्य—हे
 पार्षी !—मे—मत्पामून—आसुर सर्ग—असुरांचा सर्ग तू—शृणु—ऐक ६

द्वौ भूतेति द्वौ द्विसख्याकौ भूतसर्गौ भूताना मनुष्याणा सर्गो सृष्टी भूतसर्गो
 सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि देवासुरसपशुकानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते
 “ द्रया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ” इति श्रुते । लोकेऽस्मिन्ससार इत्यर्थ । सर्वेषां
 द्वैविध्योपपत्ते । कौ तौ भूतसर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव देव आसुर एव च । उक्तयो-
 रेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह देवो भूतसर्गोऽभय सत्त्वसद्गुद्धिरिन्वादिना विस्तरशो
 विस्तरप्रकारे प्रोक्त कथितो न चासुरो विस्तरशोऽतस्तत्परिचर्जनार्थमासुर पार्थ मे
 मम वचनादुच्यमान विस्तरश्च शृण्वध्वारय ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—‘ द्वौ भूत० ’ इति—दयाशून्य राक्षसाची तिसरी प्रकृति आहे
 पण ती येथ का सांगितली नाही, अशी आशया घेऊन आसुरामध्यच तिचा अन्तर्भाव
 होतो, या आशयान ‘ द्वौ भूतसर्गो० ’ या श्लोकाने सांगतात—द्वौ-द्विसख्याकौ-
 भूतसर्गो-भूतानां-मनुष्याणा सर्गो सृष्टी-भूतसर्गो-दोन-‘ द्वि ’ या स-
 ख्येचे भूतसर्ग-भूताचे-मनुष्याचे सर्ग-सृष्टि-दोन भूतसर्ग आहेत—सृज्येते इति
 सर्गो—जे दोन उत्पन्न केले जातात ते सर्ग—भूतानि एव सृज्यमानानि देवा-
 सुरसपशुकानि द्वौ भूतसर्गो इति उच्येते—देव व आसुर या सपत्नीने युक्त
 अशा उत्पन्न केला जाणारी भूतेच दोन भूतसर्ग म्हणून म्हटले जातात—द्रया. ह
 प्राजापत्या देवाः च आसुरा च इति श्रुते—प्राजापतींचे दोन पुत्र आहेत
 एव देव व दुसरे असुर, (वृ० भाष्यार्थ अ १ ३ ३ पृ ८१) अशी याविषयी श्रुति
 आहे—लोके-अस्मिन् ससारे इत्यर्थः—लोकामध्ये म्ह० या ससारात, असा
 याचा भावाध (अहोपण, या दोन प्रकृतींच्या लोकाहून निराळ्या प्रकृतींचे प्राणीहि सभ
 वतात मग ‘दोनच’ अस कम म्हणता? उत्तर—)—सर्वेषां द्वैविध्योपपत्ते—कारण
 सर्व प्राण्यांचे असे द्विविधत्वच सभवते—कौ तौ भूतसर्गो इति उच्येते—कोणते
 ते ‘दोन भूतसर्ग’ म्हणून म्हटले जातात—प्रकृती एव देव च आसुर. एव—
 प्रकृत असलेलेच देव व आसुर हेच ते दोन भूतसर्ग होत—उक्तयो. एव पुनरनु-
 वादे प्रयोजन आहे—सांगितले याच त्या दोन भूतसर्गांचा पुन. अनुवाद करण्यात
 कोणत प्रयोजन आहे ते—पुनरनुवादाच कारण सांगतात—देव भूतसर्ग ‘अभय
 सत्त्वसद्गुद्धि.०’ इत्यादिना विस्तरश. -विस्तरप्रकारे प्रोक्तः-कथित—देव
 भूतसर्ग ‘अभय सत्त्वसद्गुद्धि.०’ इत्यादि श्लोकानी विस्तारपूर्वक-गविस्तर सांगितला—
 नु आसुर. विस्तरशः न (उक्तः)—पण आसुर सर्ग विस्तारपूर्वक सांगितला
 नाही—अतः पार्थ तत्परिचर्जनार्थ विस्तरश उच्यमान आसुरं मे-मम
 वचनात् शृणु-अवधारय—यास्तप दे पृथापुत्रा, त्याचे परिचर्जन करण्यासाठी
 गविस्तर सांगितला जाणारा आसुर सर्ग माझ्या वचनावरून तू ऐक-निश्चिन कर-
 गमनून घे. ६

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

अन्वयार्थ—आसुरा जनाः—आसुरी प्रकृताचे जन—प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च—प्रवृत्ति कोठ करावी व निवृत्त कनापासून व्हाव, तें—न विदुः—जाणत नाहीत—तेषु—त्याच्या ठिकाणी—शौचं न—शुचिभूतपणा नसतो—आपि च—आणि तसाच—आचारः—सदाचार—न—नसतो व—सत्यं न विद्यते—सत्य नसते ७

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सपत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरपार्थमाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्ता निवृत्तिं च तद्विपरीता यस्मादनर्थहेतोर्निर्वातितव्य सा निवृत्तिस्ता च जना आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । नशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुरा ॥७॥

भाष्यार्थ—आ अध्यायपरिसमाप्ते आसुरी संपत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते—आतां या अध्यायाच्या परिसमाप्तापर्यंत आसुरी संपत् प्राण्याच्या विशेषणत्वाने प्रदर्शित केला जाते (एवढा विस्तार करण्याचे काय कारण उत्तर—)—प्रत्यक्षीकरणेन च अस्याः परिवर्जनं कर्तुं शक्यते इति—प्रत्यक्ष ज्ञान शाल्याने हिचें परिवर्जन करणें शक्य आहे—आसुरी संपत्ति कोणता हें प्रत्यक्ष कळलें म्हणजे तिला वनं करिता येतें, म्हणून तिचा यथे विस्तार केला आहे—प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरपार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिं तां—प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन ज्या अवश्य कर्तव्य असलेल्या पुरपार्थसाधनात प्रवृत्ति, त्या प्रवृत्ताळा—निवृत्तिं च तद्विपरीतां—आणि त्या प्रवृत्ताच्या विपरीत असलेल्या निवृत्तीला—यस्मात् अनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिः तां च—ज्या अनर्थाच्या हेतूपासून ससारसाधनापासून निवृत्त होणें उचित आहे तीं निवृत्ति, त्या निवृत्तीला—आसुरा जना नः विदुः—न जानन्ति—आसुरजन जाणत नाहीत. आसुरजनाना पुरपार्थाच्या विहित साधनानुष्ठानात प्रवृत्त व्हावें व निषिद्ध ससारसाधनानुष्ठानापासून निवृत्त व्हावें, हें कळत नाही. —केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुः इति न—खाना केवल विहितप्रवृत्ति व निषिद्धनिवृत्तिच कळत नाही, असें नाही तर—तेषु शौचं न आचारः अपि च न सत्यं न विद्यते—त्याच्या ठिकाणीं पूर्वीक द्विविध शौच नसतें, सदाचारहि नसतो व सत्य नसतें—आसुराः—अशौचाः अनाचारा. मायाविन. अनृतवादिन हि—आसुर जन अशुचि, दुराचरणी, मायावी—कपटी व असत्य भाषण करणारे असतात, हें प्रसिद्ध आहे ७

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ते—आमुरी प्रकृतीचे जन—जगत्—हे सर्व जगत्—असत्यं—
आम्हाप्रमाणे खोटे,—अप्रतिष्ठं—धर्माधर्मादि प्रतिष्ठारहित,—अनीश्वरं—ज्याचा
कोणी शास्ता-ईश्वर नाही, असे—अपरस्परसंभूतं—कामी स्त्रीपुरुषापासून उत्पन्न
झालेले—किं अन्यत्—दुसरे काय?—कामहेतुक—काम या हेतूपासूनच झालेले
आहे, असे—आहु—सागतात. ८

किंच—असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्मा-
धर्मो प्रतिष्ठास्तोऽप्रतिष्ठं चेति त आमुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपे-
क्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहु । किं चापरस्परसंभूतं कामप्र-
युक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसयोगाज्जगत्सर्वं संभूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुक-
मेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते
जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिरुद्धृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आमुर जनाचा आणगीहि विशेषण आहेत, अतो पुढील 'अ-
सत्यं' या श्लोकाने सागतात—असत्यं—यथा वयं अनृतप्राया तथा इदं सर्वं
जगत् असत्यं—असत्य म्ह० जसे आम्ही बहुनेक असत्य-असत्यप्रचुर तसे हे सर्व
जगत् असत्य आहे—(आम्हामध्ये जसे असत्य फार व मत्य फारच थोडे, तसे हे सर्व
जगत् असत्यप्रचुर आहे)—अप्रतिष्ठं च—अस्य धर्माधर्मां प्रतिष्ठा न अतः अ-
प्रतिष्ठं च इति ते आमुरा जनाः जगत् आहु—आणि अप्रतिष्ठं म्ह० याची
धर्म व अधर्म ही प्रतिष्ठा नाही, म्हणून अप्रतिष्ठ, असे ते आमुरजन या जगाला म्हण-
तात.—च धर्माधर्मसव्यपेक्षक अस्य शासिता-ईश्वरः न विद्यते—तसेच,
धर्म व अधर्म यांची ज्याला विशेष अपेक्षा आहे, असा याचा शास्ता-ईश्वर नाही,
—इति अत जगत् अनीश्वर आहु—त्यामुळे जगत् ईश्वररहित आहे,
अमे म्हणतात. (अहोपण, केवल शास्त्रगम्य अदृष्टाच्या निमित्ताने प्रकृतीचा अधिपति
होणारा ईश्वर जर नाही तर जगाची उत्पत्ति कशा होते? अशी आशंसा घेऊन गा-
गतात—) किंच अपरस्परसंभूत-कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयो अन्योन्य
संयोगात् सर्वं जगत् संभूत—आणि ते अपरस्परसंभूत आहे म्हणजे कामाने
प्रति झालेला त्या व पुरुष यांच्या अन्योन्यसयोगापासून सर्व जगत् उत्पन्न झाले आहे

१ 'अपरस्परसंभूतं' याच्या अर्थे रदरपवार—“अपरस्परसंभूतं म्ह० एवमेकंपासूनदि न
शास्त्रे” असा करिगत तो शिष्य आहे तथापि या श्लोकावरून दावेत रवामो त्याचा वराव
विचार घेऊन आहे ते म्हणतात—“आमच्या मन वेदान्त विद्या वापिक् या शंका ना-
था । जगाच्या रचनेवरून मिदान्त नावकून करणाऱ्या पाशवादि नागिरांपदा मना-
दे वाने आहे.” या वेधे वेदान्तारोपर कपिक् शास्त्रवेदपाव करण पाव । अगवाव व
मज्जे ये. ६ मिदान्त मनावकाव प्रकृत नाव आहेत. निरीधरवादी मारवा
नाम प्रकृत शास्त्रे नातात. १०० अनीश्वरं जगत् आहु ” या

परमाणून् क्रिया उत्पन्न होते. नतर दोन परमाणूंचे व्यणुक, तीन व्यणुकाचें व्यणुक वगैरे क्रमानें जगत् होतें, हा पक्ष का टाकता ? नास्तिकाना तोहि सोडावा लागतोच ! पण रहस्यकाराना साख्य तेवढे प्रिय आहेत, योग, वैशेषिक वगैरे नाहींत, म्हणून त्यांनी साख्याची तेवढी तरफदारी केली आहे. फार काय पण वेदान्ताला गौणत्व आणूनहि त्याची अवास्तव तरफदारी केली आहे ! असा;) “ कारण ही साखळी किंवा परंपरा जर कवळ केली तर दृढय मूर्धातील पदार्थांपामून मागें जाता जाता या जगाला काही तरी मूळ आहे, असे मानावें लागेल, म्हणून आसुरी लोक जगातील पदार्थ अपरस्परसभूत म्ह० एकमेकांपासून कोणत्यातरी क्रमानें उत्पन्न झालेले आहेत, असें कवळ करीत नाहींत. ” (पण हा सवध केवळ युक्तिशून्य आहे. आमुर प्रकृतीचे लोक जर दृढयाच्या पलीकडे काहीं जाणतच नाहींत तर ते रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें वेदान्त किंवा साख्य याच्या क्रमाकडे पहातात तरी कशाला ? नास्तिकाची सामान्य समजूत जगाचा कर्ता कोणी नाहीं, तें स्वभावतःच स्त्री-पुरुषसंयोगापासून झालें आहे व त्यामुळेंच होत आहे, अशी असते व तिलाच अनुसरून ‘ अपरस्परसभूत ’ असें म्हटले आहे व तें ‘ किमन्यत् वामहेतुक ’ यावरून उघड होतें अवात् रहस्यकाराचा अर्थ बरोबर नाहा. ‘ साख्यशास्त्रातील गुणाच्या अन्योन्य लटपटीत ’ आमुर लोक पडतात कशाला ? ते साख्याचें म्हणणें काय आहे; ते तरी कशाला पाहतात व वेदान्ताकडे कशाला जातात, त्यांना जें दिसतें तेंच ते बोलतात, रहस्यकार आपल्या अर्थाच्या समधनाच पुन व्याकरणाच्या खटपटीत पडले आहेत. ते म्हणतात—)

“ अ-परस्परसभूत हा अ-मल्य अ प्रतिष्ठ याप्रमाणें नञ् समास आहे ” “ अपरश्च परश्च असा विलक्षण विग्रह कित्येक करितात. ” “ अपर व पर याचा ‘ अपरपर ’ याचा समास होईल. ‘ अपरस्पर ’ असा होणार नाहीं ” वगैरे, पण असत्य व अप्रतिष्ठ हे जरी नन समास असले तरी ‘ अपरस्पर ’ हाहि नञ् समासच असला पाहिजे, असें म्हणण्यास काय आधार आहे ? ‘ अपरश्च पर. च ’ असा सरळ ब्रह्मसमास मानून केलेला विग्रह त्यास विलक्षण वाटतो ! त्याचें कारण काय तर ‘ अपर व पर ’ असे जर शब्द असते तर समास ‘ अपरपर ’ असा झाला असता, असें ते म्हणतात. पण त्यात काहीं अर्थ नाहीं कारण नालकटादि काहीं टीकाकारांनी ‘ अपरस्पर. क्रियासातत्ये ’ (६.१.१४४) या पाणिनीमूलाचा उल्लेख करून ‘ अपर च पर च—अपरस्परौ ’ असा ‘ ससुद्ध ’—सकारयुक्त प्रयोग क्रियाचा मततपणा याअर्था होत असल्याचें स्पष्ट सांगितले आहे. अर्थात् साख्याच्या अप्रकृत सिद्धान्तार्था सवध जोऽप्याच्या लोभानें केलेली ही व्याकरणाची मीमाणा सदोष झाली आहे. रहस्यकारांनीं हा सर्व अर्थ “ अन्योन्याभिभावाश्रयजननभिगुनवृत्तयश्च गुणा ’ (सा. का. १२) या लटपटित पायावर रचला आहे. ते म्हणतात—“ परस्परसभूत या शब्दानें सारवशाखात गुणापासून गुणाचें अन्योन्य जनन वर्णिलें आहे. तेंच या टिकाणी विवक्षित आहे अन्योन्य व परस्पर हे दोन्ही शब्द समानार्थक अर्थात् साख्यशास्त्रातील गुणाच्या अन्योन्य लटपटीचें वर्णन करिताना हे दोन्ही शब्द येत असतात. ”

[सा. का. १२ मदा. भा. शा. ३०५] पण बरील साख्यवारिकेवरूनहि, रहस्यकार समजतात तो अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. बरील वाक्याचा अर्थ शक्याच को, ते तीन गुण परस्पराकडून पराभव पावणारे, परस्पराच्या आश्रयानें क्रिया करणारे, परस्परांच्या अर्थे.

—' कि अन्यत् कामहेतुक ' कामहेतुकं एव-कामहेतुक कि अन्यत् जगतः कारणं—दुसरें काय ? कामहेतुक आहे काम हाच ज्याचा हेतु आहे त कामहेतुक-कामहेतुकच कामहेतुक होय जगाचें आणखीं कोणतें कारण असणार ?—जगत अदृष्ट धर्माधर्मादि किंचित् कारणान्तरं न विद्यते—जगाचें अदृष्ट असें—' अदृष्ट ' या नावाच धर्माधर्मादि दुसरें काहीं कारण विद्यमान नाहा —काम एव प्राणिना कारण—कामच प्राण्याचें कारण आहे —इति इय लोकायतिकदृष्टि—अशी हा लोकायतिकदृष्टि आहे <

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

अन्वयार्थ—एता दृष्टि—या दृष्टीस—अवष्टभ्य—आश्रय करून—नष्टात्मान—ज्याचा स्वभाव नष्ट झाला आहे,—अल्पबुद्धय—ज्याचा बुद्धि अल्प आहे,—अहिता—जगाचे शत्रु—उग्रकर्माण—ज्याचा क्रम उग्र-दूर आहेत असे ते—जगत—जगाचा—क्षयाय—क्षय करण्यासाठी—प्रभवन्ति—उत्पन्न होतात ९

एतामिति । एता दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसा धना अल्पबुद्ध्यो विषयविषयाऽऽपच बुद्धियेंपा तंऽपबुद्धय प्रभवन्त्युग्रवन्त्युग्रकर्माण कृत्कर्माणो हिंसात्मका क्षयाय जगत प्रभवन्तीति सवन्ध । जगतोऽहिता शत्रव इत्यर्थ ॥ ९ ॥

क्षेणं परिणाम पावणारे व परस्पर सहचर आहेत यावरून रहस्यकार म्हणतात हो अर्थ मुळाच निघत नाहा रहस्यकार म्हणतात ' गुणापासून गुणाचें अयोन्वयनन होतें ' हे शरणें सांख्यशास्त्राच्याच विरुद्ध आहे सत्त्वगुणापासून रजोगुण होता व रागागुणापासून सत्त्वगुण होतो, असा त्याचा अर्थ न-ह कारण सांख्याच्या परिभाषेप्रमाणच सत्त्वादि गुण उत्पन्न होणार नाहता कारण त्याची प्रकृति गुणरूप आहे सात्त्विक परिणाम राजस परिणामापासून व राजस परिणाम सात्त्विक परिणामापासून उत्पन्न हातात, असहि म्हणता येत नाहीं कारण ते परिणाम परस्पर विरोधी असल्यामुळे एकमेकापासून उत्पन्न होऊ शकत नाहीं यास्तव 'अन्यो-यननपुत्तय ' याचा अर्थ आम्हांं या-उत्पत्तिभिश्चाभ्या तत्त्वकीमु दीपमाणें जसा केला आहे, तसाच करणें उचित होय महा भा शांतिपर्वातील वगन वेदिय सारपाचें आहे, निरीश्वरवाचौ सारयदशनाचें न-हे, हें त्यानाल 'भगवान् हें सर्व उत्पन्न करतो,' या वान्यावरूनच मिळू होतें अवाद् पुढेंहि रहस्यकाराना " तथापि गाततील अपरस्परसंभूत या पदान उपनिषदातील दृष्टपुन्यतिरुनापेशा सादयाचा तृष्टपुत्पत्ति क्रमच आस्त विवक्षित आहे,असें आमचें मत आहे "वर्गेर नें म्हटल आहे तें अगदा निराधार अस स्वामुळे उपेक्ष्य होय आणु र प्रज्ञाचें लोक इतक्या सो' पाण्यात शिरतील,हें स्पष्टच नाहीं यास्तव त्याच्या स्थूल दृष्टीला व नास्तिकतेला सवथा अनुरूप असाच '५' गद् वामद्रुत्स र्पुत्सतयोगापासून शलें आहे,' असा अर्थ करणें उचित होय

भाष्यार्थ—'एतां०' इति—ही दृष्टि दृष्टदृष्टीप्रमाणे इष्टच आहे, असें कोणी म्हणेल, म्हणून सांगतात—एतां दृष्टि अवष्टभ्य-आश्रित्य नष्टात्मान-नष्ट-स्वभावा-विभ्रष्टपरलोकसाधना—या लोकायतिक दृष्टीचा आश्रय-अवलंब करून नष्टात्मे म्ह० ज्याचा स्वभावा नष्ट झाला आहे—जे परलोकाच्या साधनापासून विद्येपेक्षा नष्ट झाले आहेत, असे नष्टात्मे,—अल्पबुद्ध्य-विषयविषया अल्पा एव बुद्धि येषां ते अल्पबुद्ध्य—अल्पबुद्धि-ज्याची विषयाविषयीची अल्प बुद्धि असते ते अल्पबुद्धि होत (दृष्ट विषयाविषयीच प्रवृत्त होण हेंच विषयबुद्धीचें अल्पत्व होय)—उग्रकर्मण-कूरकर्मणः हिंसात्मकाः प्रभवन्ति-उद्भवन्ति—असे ते उग्रकर्म-कूर कर्म करणारे—हिंसात्मक-हिंसास्वभावाचे आसुरलोक उत्पन्न होतात.—जगत क्षयाय प्रभवन्ति इति संबन्धः—जगाच्या-सर्व प्राण्याच्या क्षयासाठी उत्पन्न होतात, असा संबंध—जगत अहिता-शत्रव इत्यर्थ—जगाचे-सर्व प्राणिजातांच अहित म्ह० शत्रु, असा याचा भावार्थ ९

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥१०॥

अन्वयार्थ—दुष्पूर काम आश्रित्य—ज्याची पूर्ति-तृप्ति होणें अशक्य आहे असा कामाचा आश्रय करून—दम्भमानमदान्विता—दम्भ, मान व मद यांनी युक्त होतात—मोहात्—अविवेकामुळे—असद्ग्राहान्—असत् ग्रह-अशुभ निधय—गृहीत्वा—करून घेऊन—अशुचिप्रताः—ज्याची प्रते अशुचि आहेत, असे—प्रवर्तन्ते—प्रवृत्त होतात १०

ते च— काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरण दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तंरान्विता दम्भमानमदान्विता मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्ग्राहान्शुभनिधयान्प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचिप्रता अशुचीनि प्रतानि येषां तेऽशुचिप्रता ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—ते च दुष्पूरं-अशक्यपूरणं कामं-इच्छाविशेष-आश्रित्य-अवष्टभ्य—आण ते दुष्पूर म्ह० ज्याची पूर्ति-तृप्ति अशक्य आहे असा कामाचा-एक प्रकारच्या इच्छेचा आश्रय करून-दुष्पूर कामाचा अवलंब करून—दम्भमानमदान्विता-दम्भ, च मान, च मद, च-दम्भमानमदा तै. अन्विता-दम्भमानमदान्विता—दम्भमानमदा-दम्भ-दम्भ व मान व मद त दम्भ मान मद, त्यांनी जे युक्त असतात ते दम्भमानमदान्वित हात—मोहात्-अविवेकान् असद्ग्राहान्-अशुभ-निधयान् गृहीत्वा-उपादाय लोके प्रवर्तन्ते—मोहात्-आवयवामुळे अमदम्भ-अशुभ निधय ग्रहण करून-शुभ निधय करून-त्यांचेच मा लोकांत प्रवृत्त हात ते अशुभ निधयानेच जगातील व्यवहार करतात. (त्यांचेच शाण्डी एक विशेषण—)

अशुचिप्रताः—अशुचीनि प्रतानि येषां ते अशुचिप्रताः—अशुचिप्रत म्ह०
प्राचीं प्रते अशुचि—अपवित्र असतात ते अशुचिप्रत हात. १०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

अन्वयार्थ—च—आणि ते आसुरलोक—अपरिमेयां—जिचे प्रमाण—इयत्ता
दृष्ट नाहा, अशा—प्रलयान्तां—मरणापर्यंत टिकणाऱ्या—मरणानेच सपणाऱ्या
—चिन्तां—चितेस—उपाश्रिताः—आश्रय केलेले असतान—कामोपभोगप-
रमाः—शब्दादि विषयाचा उपभोग घेण्यामध्येच तत्पर असलेले आणि—एतावत्
—विषयोपभोग घेणे, हाच काय तो परमपुरुषार्थ आहे—इति निश्चिता—असा
निश्चय केलेले असतात ११

किंच—चिन्तामपरिमेया च न परिमानु शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता साऽपरिमेया
तामपरिमेया प्रलयान्ता मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थ । कामोपभोग-
परमाः, काम्यन्त इति कामा. शब्दादयस्तदुपभोगपरमा, अपमेव परम पुरुषार्थो
य कामोपभोग इत्येवनिश्चितान्मान एतावदितिनिश्चिता. ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आसुराणां च आणखी विशेषणे—' चिन्तां अपरिमेयां च
—यस्याः चिन्ताया इयत्ता न परिमानुं शक्यते सा अपरिमेया तां अप-
रिमेयां—व चितेला—अपरिमेय चितेला—ज्या चितेचा इयत्ता निश्चित करता येत नाहा,
जिचे प्रमाणच करिता येत नाहो, ता अपरिमेया होय त्या तमया अपरिमेय—प्रल-
यान्तां—मरणान्तां—व प्रलयान्त—मरणान्त—मरणापर्यंत नाहासा न होणारी—मरेपर्यंत
टिकणारी, अशा अपरिमेय व मरणान्त चिन्तेचा—उपाश्रिता—आश्रय केलेले—
सदा चिन्तापरा इत्यर्थ—सदा चिन्तापर झालेले असा याचा भावार्थ—कामो-
पभोगपरमाः—काम्यन्ते इति कामा.—शब्दादय तदुपभोगपरमा—कामो-
पभोगपरम—ज्याची कामना—इच्छा केली जाते ते काम—शब्द दिव विषय, त्यांच्या उप-
भोगालाच श्रेष्ठ मानणारे—य' कामोपभोगः अर्थ एव परम पुरुषार्थ इति-
एवं निश्चितात्मानः—जो विषयाचा उपभोग हाच परम पुरुषार्थ आहे असा प्रकारे
निश्चितत्वभाव,—एतावत् इति निश्चिता—या जगान हें एतडेच आहे, आगज
काही नाही, असा निश्चय केलें [आपल्या योगज्ञेनाच्या उपायाचा मरंपर्यंत मनुष्य
चिन्ता करणारे व त्या चिन्तेचे विषय अमर्त्य अमर्त्यामुळे ता चिन्तादि अपरिमेय,
अशा चिन्तेचा त्वाना आश्रय केलेला अमर्त्य व विषयोपभोग हेच काय ते एक मुख,
या पलीकडे पारलौकिक मुक्त वगैरे काही नाही, असा त्यांचा निश्चय झालेला असतो.]

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

अन्ययार्थ—आशापाशशते—आशा हेच शेंकडों पाश, त्याना—बद्धाः—
बाधले गेलेले,—कामक्रोधपरायणा—काम व क्रोध ज्याचा परम आश्रय आहे, असे
ते आसुर प्रकृताचे लक्षण—कामभोगार्थ—विषयोपभोगासाठी—अन्यायेन—अन्या
यानें—अर्थसंचयान्—द्रव्यसंचय—ईहन्ते—करितात १२

आशापाशशति । आशापाशशतेराशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतेर्वद्धा नियन्त्रिता.
सन्त सवत् आकृष्यमाणा कामक्रोधपरायणा कामक्रोधौ परमयत्न पर आश्रयो येषा
ते कामक्रोधपरायणा, ईहन्ते चष्टन्ते कामभोगार्थ कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थम-
न्यायेनार्थसंचयानर्थप्रचयानन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थ ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—‘आशापाश०’ इति—‘आशापाश०’ या श्लोकानें त्या आसुरा-
चांच आणखी विशेषण—आशापाशशतेः आशा एव पाशा तच्छतै आशा
पाशशतेः बद्धा -नियन्त्रिता सन्त—आशाएव पाशशतानीं—आशा हेच पाश,
त्यच्या शताना—१२जारा आशाएषी पाशाना बद्ध म्ह० नियन्त्रित—निगडित होताते—
सर्वत. आकृष्यमाणा—सर्व बाजूना आकर्षण केले जाणारे,—कामक्रोधपरा-
यणा—कामक्रोधौ पर अयत्नं—पर आश्रयः येषां ते कामक्रोधपरायणा.—
काम क्रोधपरायण म्ह० काम व क्रोध हेच ज्याचें परम अयत्न—अश्रु आश्रय असतो ते
काम क्रोध परायण होत असे ते आसुर लोक—कामभोगार्थ कामभोगप्रयोज-
नाय धर्मार्थ न अन्यायेन अर्थसंचयान्—अर्थप्रचयान् ईहन्ते—चेष्टन्ते—
विषयोपभोगासाठी—विषयभोग ह प्रयोजन सिद्ध व्हावें म्हणून, धर्मासाठी नव्हे अन्या-
यानें द्रव्यसंचय, द्रव्याचा मग्न करितात—अन्यायेन—परस्वापहरणादिना
इत्यर्थ—अन्यायानें म्ह० दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार करणे इत्यादि उपायानें द्रव्य
मपादन करितात [यथीत आशा म्ह० ज्याच्या प्राप्ताचा उपाय अशक्य आहे, अशा
किंवा ज्याचा उपाय ठारकच नाही अशा विषयाविषयी इच्छा, अशा शेंकडा आशापाशानी
बांधल्याप्रमाणच धेयापामून भ्रष्ट करून इच्छे तिकडे नेले जाणारे, असा ‘आशापाश-
शतं बद्धाः’ या पदाचा स्पष्टार्थ आहे] १२

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

अन्ययार्थ—अद्य—आतां—मया—मी—इदं—हें धन—लब्ध—संपादन
केले आहे—इदं प्राप्स्ये—हें मिळविले—मनोरथ इद अस्ति—मनाग गतांप
दगार ह धन आहे—मे इद अपि धनं पुन. भविष्यति—मागे हेंही धन पुन
न मिळवायला होईल १३

इदमद्य तेषामभिप्राय—इद द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धमिदमन्यप्राप्स्ये मनोरथ
मनगनुत्कारमिदं धान्नीदमपि मे भविष्यत्यागामिति मत्सरे पुनर्धन तेनाह धनी
‘मया मया भविष्यति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ईदृश च तेषां अभिप्रायः—आणि त्या आसुर लोकाचा असा विवकविरोधी अभिप्राय असतो—इदं-द्रव्यं अद्य-इदानीं मया लब्ध—हैं माय, सुवर्ण इत्यादि द्रव्य आन-यावेळा मा सरादन केल आहे—इदं अन्यत् प्राप्स्ये—हैं दुमरेंज-अवश्य मिळवें म्हणून मनान घ्यास लागला आहे, त द्रव्य मा सरादन करीन—मनोरथं-मनस्तुष्टि करूं इदं च अस्ति—आणि मनाला सताप दणार ह धन आहे.—मे इदं अपि धनं पुनः आगामिनि संघत्सरे भविष्यति—आणि माझ हाहि धन पुन दुसऱ्या वर्षी हाईल [२६० मला हवें असल्लें ह दुमरें धनहि पुढ्या वर्षी मिळेल]—तेन अहं धनी विख्यात भविष्यामि—त्याच्यावाग मी घनवान् म्हणून प्रसिद्ध होइन १३

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥१४॥

अन्वयार्थ—मया—मी—असा शत्रु—हा शत्रु—हत—मारला—च—आणि—अपरान् अपि—दुसऱ्या शत्रूनाहि—हनिष्ये—मारान—अहं ईश्वरः—मा ईश्वर आहे—अहं भोगी—मा माग आहे—अहं सिद्ध.—मी सिद्ध आहे—बलवान् मुखी—बलाढ्य मुखी आहे १४

असा मयेति । असा देवदत्तनामा मया हतो दुर्जय शत्रु , हनिष्ये चान्यान्वरा-धानपरानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विन सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्य ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सपत्र पुत्रं पौत्रंनपृभिनं केवल मानुषोऽहं बलवान्मुखी चाहमेवान्ये तु भूमिभारायावतीणा ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—'असौ मया०' इति—'असा मया०' या श्लोचान माझ्या या दृष्टेण प्रतिबंध करणारा शत्रुहि नभवत नाही, असे तो आसुर प्रकृतीचा मनुष्य गातो—असौ देवदत्तनामा दुर्जय शत्रु मया हत.—हा देवदत्तनाचा दुर्जय शत्रु मी मारला आहे—च अन्यान् वरामान्-अपरान् अपि हनिष्ये—आणि दुसऱ्या दुष्ट व शत्रु शत्रूनाहि मारान—पते तपस्विन. किं कारिष्यन्ति—हे गरिब निचारे काय करणार ? (अरेण, तुझ्यापणां दुष्ट अमल्ल्या गधूचा तू जरा परामर केणस, तरी बरोबरीच्या शत्रूनाहि पराभव तुझ्या हातून होइलच असा भरवगा धरितां येत नाही, असा आसुरा घेऊन तो म्हणतो—)—सर्वथा अपि मत्तुल्य न अस्ति—तां सर्व फाटीं जरा शाळें तरी माझ्या बरोबरीचा काण नाही—अहं ईश्वर—मी ईश्वर आहे—(अरे वज तुझ्यामध्ये ऐश्याचा अतिरेक जरी लागला समला, तरी त्याचा उपनांग घण्याचें सामर्थ्य जर तुला नसत तर म्याचा काय उपनांग ? या शब्द निरसन करतो—)—अहं भोगी—मी सर्व ऐश्याचा उपभोग घेणारा आहे—च सर्वप्रकारेण अहं सिद्ध—आणि सर्व प्रकारे मी सिद्ध आहे २६०—पुत्रः पौत्रं नपृभिनं. संपन्न—मी पुत्र, नातु व पणतु यतीं मयस आहे,

—अहं न केवलं मानुष—मी काहा माधारण मनुष्य नव्हे—अहं एव बलवान् सुराी च—मीच बलवान्—ओजस्वी व सुराी—नीरोगी आहे—तु अन्ये भूमिभाराय अवतीर्णाः—पण दुसरे सर्व केवल भूमांला भार होण्यासाठी उत्पन्न झाले आहेत. १४

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अन्वयार्थ—आढ्य—मी धनाने संपन्न आहे,—अभिजनवान् अस्मि—उत्तम कुलीन आहे—मया सदृशः—माझासारखा—क अन्यः अस्ति—दुसरा कोण आहे ?—यक्ष्ये—यज्ञ करीन,—दास्यामि—दान देईन,—मोदिष्ये—थानदी होईन—इति—याप्रमाणे—अज्ञानविमोहिताः—ते अज्ञानाने नानाप्रकारे अविवेकी होतात—अनेकचित्तविभ्रान्ताः—याप्रमाणे अनेक चित्तसंक्रन्पणां अतिशय भ्रान्ति पावलेले—मोहजालसमावृता—अविवेकाच्या आवरणाने आच्छादित झालेले—अज्ञानरूप जाळ्यात अडकलेले—कामभोगेषु—विषयभोगामध्ये—प्रसक्ता—आसक्त झालेले ते—अशुचौ नरके—अशुचि नरकात—पतन्ति—पडतात.

आढ्य इति । आढ्यो धनेनाभिजनेनाभिजनवान्सत्पुरुषं श्रोत्रियत्वादिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चिःकोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया, किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यामभिमविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यो मोदिष्ये हर्षं चातिशय प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिता अज्ञानविमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—‘ आढ्य ० ’ इति—‘ आढ्य ० ’ या श्लोकानं विद्या, वर्तन, धन व कुल यांत माझ्या तोंडीचा कोणी नाही, अमे सागतो—धनेन आढ्यः—धनाने संपन्न—अभिजनेन—अभिजनवान् सत्पुरुष श्रोत्रियत्वादिसंपन्न.—वंसाने अत्यंत कुलीन, म्हणजे सात पुढ्यापर्यंत श्रोत्रियत्वाने संपन्न—अस्मि—असा मी आहे.—तेन अपि कश्चित् मम तुल्य न अस्ति—त्यामुळेही कोणीच माझ्या बरोबरीचा नाही—मया सदृश—तुल्यः क अन्यः अस्ति—माझासारखा दुसरा कोण आहे (अरेपण, धन आणि कुल यात जरी तुझ्या बरोबरीचा कोणी नसला तरी यज्ञ, दान, व त्याचे फल यांत तुझ्याहून कोणी तरी अधिक अगेल,अशी आशंका घेऊन आमुन प्रवृत्तीचा मनुष्य म्हणतो.)—किंच—यक्ष्ये—तसेच, मी यज्ञ करीन—यागेन अपि अन्यान् अभिमविष्यामि—यज्ञाच्या योगानेही मी इतरांचा पराभव करीन—नटादिभ्यः दास्यामि—नटादिनीना दान देईन—मोदिष्ये—अतिशय हर्षे च प्राप्स्यामि—आणि जखंत हर्षात्त प्राप्त होईन. (पण हा त्याचा आशय चांगला

नाही, असे भगवान् चवथ्या वरपानें सुचवितात—)—इति एयं अज्ञानेन विमो-
हिताः—अज्ञानविमोहिताः—विविधं अविवेकभावं आपन्नाः—या अज्ञानप्रारं
अज्ञानाने अतिशय मोहित झालेले असे ते आसुर प्रकृतीचे लोक असतात. [' अज्ञान-
विमोहित ' म्ह० नानादशरच्या अविवेकभावास प्राप्त झालेले.] १५.

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारेनेकैश्चित्तविविधं भ्रान्ता अनेकचित्तवि-
भ्रान्ता मोहजालसमावृता मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवाऽऽधरणात्मरूपाचेन
समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निपण्णाः सन्तस्तेनोपचितकलमपाः पतन्ति नर-
केऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—' अनेक० ' इति—' एनेक० ' या श्लोकानें याप्रमाणें कर्तव्याकर्तव्य-
विवेकरहित झालेल्या लोकां नाय जवत्या होते, ते सांगतात—अनेकचित्तविभ्रा-
न्ताः—उक्तप्रकारेः अनेकैः चित्तैः विविध भ्रान्ता. अनेकचित्तविभ्रान्ताः
—अनेकचित्तविभ्रात—वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अनेकचित्ताना अनेक प्रकारे भ्रान्त
झालेले ते अनेकचित्तविभ्रान्त होत—मोहजालसमावृताः—मोहः—अविवेकः—
अज्ञानं तत् एव जालं इव आवरणात्मकत्वात् तेन समावृता—मोहजाल-
समावृत—मोह म्ह० अविवेक, अज्ञान, तेच आवरणात्मक—आच्छादनरूप असण्यामुळे
जणुक्या जाळे होय, त्या जाळ्यांन पूर्णपणे आच्छादित झालेले—कामभोगेषु प्रस-
क्ता—तत्र एव निपण्णाः सन्तः—काम म्ह० विषय, त्याच्या भोगामध्ये अत्यन्त
आसक्त असलेले, त्या भोगातच गडून गेलेले असे होताते—तेन उपचितकलमपाः
अशुचौ—वैतरण्यादौ नरके पतन्ति—तामुळे ज्याच्या पापाचा फार मोठा सं-
चय झाला आहे, असे ते अशुचि वैतरण्यादि नरकात पडतात. १६.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—ते—आसुरलोक—आत्मसंभाविता.—आम्ही अनेक उत्तम
गुणाना युक्त आहों, अमें स्वतःच स्वतःला मानणारे—स्तब्धा—अनघस्वभावाचे
—धनमानमदान्विता—धनाविषयांचा मान व मद यांनी युक्त असलेले अने—
दंभेन—दंभाने—नामयज्ञैः—नाममात्रज्ञानां—अविधिपूर्वकं—अविधाने—य-
जन्ते—यजन करितात. १७

आत्मेति । आत्मसंभाविता. सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनय संभाविता आत्मसंभा-
विता न साधुभिः, स्वत्या अग्रगण्यमानो धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मत्प्र-
ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञानाममात्रेयैस्तं दंभेन धर्मघ्यजित-
याऽविधिपूर्वकं विहिताद्गोतिकर्तव्यताराहितः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—' आत्म० ' इति—' आत्म० ' या श्लोकाने त्यांच्यातील हे कित्ये-
काची वैदिक याग-दानादि कर्मांमध्ये प्रवृत्ति होत असल्यामुळे सर्वांनीच नरकात पडणें

अयुक्त आहे, अशी आशका घेऊन भगवान् सांगतात—आत्मसंभाविताः—सर्व गुणविशिष्टतया आत्मना एव संभाविता—आत्मसंभाविताः न साधुभिः—आत्मसंभावित—सर्वगुणविशिष्टत्वानें आपल्याकडूनच संभावना केले गेलेले, संज्ञा कडून नव्हे, [मी सर्वगुणसंपन्न आहे, अशा रातीन स्वतःच स्वतःची प्रशंसा करणारे असा याचा भावार्थ]—स्तब्धाः—अप्रणतात्मान—स्तब्ध म्हणजे कोणापुढेही शरार नम्र न केलेले—धनमानमदान्विता—धननिमित्त मानःच मद ताभ्या धनमानमदाभ्या अन्विताः ते—धनमानमदान्वित—धनासुद्धें प्राप्त होणारा मान व मद अशा त्या धनमान मदानांनी युक्त असलेले ते आसुर जन—नामयज्ञैः—नाममात्रैः यज्ञैः—दम्भेन—धर्मध्वजितया अविधिपूर्वक—विहितांग—इतिकर्तव्यतारहितैः यजन्ते—नाममान यज्ञानीं—दभानें म्ह० धार्मिकता प्रकट करण्याच्या हेतुने अविधिपूर्वक म्ह० विहित अग व इतिकर्तव्यता यांनी रहित अशा यज्ञानेंच यजन करितात [त्यांचे ते यज्ञ केवळ नावाचे असतात, त्यात ढोंग फार असतें आणि विधि सुद्धाच नसतो तात्पर्य आसुरसपत्तींचे लोक वैदिकमार्गात जरी प्रवृत्त झाले, तरी त्यांत पुण्यापेक्षा पापच अधिक जोडतात] १७

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

शब्दार्थ—अहंकार—अहंकार,—बल—बल—दर्प—दर्प,—कामं—काम,—च—व—क्रोधं—क्रोध याचा—संश्रिता—आश्रय केलेले ते आसुरलोक—आत्मपरदेहेषु—आपल्या व दुसऱ्याच्या देहामध्ये—मा—माझा—प्रद्विपन्तः—अतिशय द्वेष करणारे व—अभ्यसूयकाः—अतिशय असूया करणारे असतात १८

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो विद्यमानेरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टनामानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्यारूप कष्टतम सर्वदोषाणां मूल सर्वाण्यप्रसूतीना च तथा बल पराभिभवनिमित्त कामरागान्वित दर्प दर्पो नम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽप्यमन्त करणाश्रयो दोषविशेष । काम रत्यादिविषय श्रेयसनिन्दविषयमेतानन्याश्च महतो दोषान्संश्रिता । किंच ते मामीधरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्तृसाक्षिभूत मा प्रद्विपन्तो मच्छासनातिवर्तित्व प्रद्वेषस्त कुर्वन्तोऽभ्यसूयका सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमाना ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—' अहं० ' इति—' अह० ' या श्लोकानें आसुर प्रवृत्तीचे लोक ब्रह्मज्ञानापामून पारच दूर राहतात, अगें भगवान् सांगतात—अहंकारं—अहंकरण अहंकार—अहंकार—अहं म्ह० ' मी ' असे म्हणजे हाच अहंकार. (त्याचच स्पष्टीकरण करितात—) —विद्यमानेः च अविद्यमानैः आत्मनि अध्यारोपितैः गुणैः विशिष्ट आत्मान अहं इति मन्यते स अहंकार—विद्यमान विद्या अविद्यमान

अशा आत्म्यावर आरोपिलेल्या गुणानां विशिष्ट अशा आपल्याला 'अहं' अर्गे समजतो, तो अहंकार.—अविद्याः—या अहंकाराचे मूळ अविद्या असल्यामुळे त्यालाच 'अविद्या' असे नाव आहे.—ऋष्यतमः—तो आत्मिय कष्ट देणारा आहे, (विवेकी लोकांना मोठ्या यत्नानां लावा लागू करावा असें या विशेषणाने सूचविले आहे. अहंकाराचे कष्टतमत्वच स्पष्ट करितात—) —सर्वदोषाणां सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च मूलं—तो अहंकार सर्व दोषांचे व सर्व अनर्थप्राप्तीचे मूळ आहे. (आसुर लोक अशा अहंकाराचा आश्रय केलेले असतात असा पुढे उपाय.)—तथा बलं-पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं—तसेच बल, दुमन्याच्या पराभवाला कारण होणारे व विषयामूर्खाने युक्त असलेले शरीरेंद्रियसामर्थ्य—दर्प-दर्प. नाम यस्य उद्भवे धर्म अतिक्रामति सः अर्थ अन्तःकरणश्रयः दोषविशेषः—दोषाला-दर्प म्ह० ज्याचा उद्भव झाला असता मनुष्य धर्माचे अतिक्रमण करितो तो हा अंतःकरणाचा आश्रय करून असलेला एक प्रकारचा दोष, त्या दोषाला—कामं-स्त्र्यादिविषयं—त्री इत्यादिकाविषयांच्या कामाला—क्रोधं-अनिष्टविषयं—अनिष्ट विषयाविषयीचा क्रोध, त्याला—पतान् च अन्यान् महतः दोषान् संश्रिता—या व अशाच मात्म्यादि दुसऱ्या मोठ्या दोषाचा आश्रय केलेले—रिच ते मां-ईश्वर आत्मपरदेहेषु-स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूत मां प्रद्विपन्तः—तसेच ते मज ईश्वराचा म्ह० त्याच्या स्वदेहांत व परदेहात त्याचे ज्ञान व कर्म याचा साक्षिभूत अशा माझा अत्यंत द्वेष करणारे—मच्छासनातिवर्तित्यं प्रद्वेषः तं कुर्वन्तः—माझ्या शासनाचे-उपदेशाचे उपाधन करणे हाच माझा प्रद्वेष, तो करणारे—अभ्यसूयका-सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमाना—व अन्यतया करणारे, म्हणजे सन्मार्गस्थानांच्या गुणामध्ये दोषग्राह्य ठेवणारे, त्यांचे गुण म्हणून न करणारे. [शुनि व स्मृति हेच ईश्वराचे ज्ञान व ज्ञान यांशित्याप्रमाणे ज्ञान व कर्म यांचे अनुष्ठान न करणे हेच त्यांचे उपाधन होय] १८

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानामसुरीष्वेव योनियु ॥१९॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—तान् द्विपतः क्रूरान्—सा माझा द्वेष करणाऱ्या मूर्ख—जशुमान् नराधमान्—अशुभ नराधमांस—संसारेषु—मंगाराला—आसुरीषु योनियु एव—आसुरी योनित्तय—क्षिपामि—टाकतो. १९

तानहमिति । तानं सर्वान्सन्मार्गप्रतिरक्षभूतान्मातुद्देहिने द्विपतश्च मां श्रान्तं-सोत्पेव नरक्यंसरलमांगेषु नराधमानधर्मदोषवर्गा क्षिपामि प्रक्षिपाम्यजस्रं मानमशु-भानशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव शूरकर्मप्राप्तानु श्वाप्राप्तिर्हादयोनियु क्षिपामीत्यनेन संबन्धः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—‘तानहं०’ इति—‘तानहं०’ या श्लोकाने या आसुरांचे शेवटी काय होतें तें सांगतात—अहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणः तान् सर्वान् च मां द्विपतः क्रूरान् नराधमान्—मी सन्मार्गाचे प्रतिपक्षभूत-शत्रूच म्ह० साधंचा द्वेष करणारे व माझा द्वेष करणारे अशा त्या क्रूर नराधमास—संसारिण एव-नरकसंस्तरणमार्गेषु क्षिपामि-प्रक्षिपामि—संसारातच म्हणजे नरक-गमनमार्गांतच टाकतो, त्यांना मी नरकमार्गांतच घालतो (तर मग भगवान् निर्दय आहे, असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—) —अधर्मदोषवत्त्वात्—कारण अधर्म या दोषाने ते युक्त असतात, म्हणून मी त्यांना नरक हे फल देतो—अशुभान्-अशुभकर्मकारिण. आसुरीषु एव क्रूरकर्म-प्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु अजन्तं-संततं-क्षिपामि इति अनेन सं-वन्ध.—त्या अशुभाना म्ह० अशुभ कर्मे करणारांना आसुरीयोनामध्येच म्ह० ज्यात क्रूरकर्मांचें आधिक्य आहे अशा व्याघ्रसिंहादि योनीतच निरंतर-सतत टाकतो, असा ‘क्षिपामि’ या क्रियापदाशी संबन्ध. १९

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा—मूढाः—ते मूढ जन—जन्मनि जन्मनि—प्रत्येक जन्मात—आसुरीं योनिं आपन्ना.—आसुरी योनीतच उत्पन्न होतात व—मां—मला—अप्राप्य एव—प्राप्त न होताच—ततः—त्याहूनहि अधमां गतिं—अधमगतीला—यान्ति—प्राप्त होतात. २०

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मन्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मूढा मामीधरमप्राप्यानासाद्येव हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निवृष्टतमां गतिम् । मामप्राप्यैवेति न मयासां काचिदप्याशङ्कःऽस्त्यता मदिउभ्टमाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—‘आसुरीम्०’ इति ‘आसुरा०’ या श्लोकाने त्यांचेहि व्रमाने अनेक जन्माच्या शेवटी वत्प्राण होईल, म्हणून म्हणाल तर तमें होत नाही उलट आसुर-प्रवृत्तीचे लोक उत्तरोत्तर अधम योनालाच प्राप्त होतात असे सांगतात—आसुरीं योनिं आपन्ना-प्रतिपन्ना मूढा-अविवेकिनः—आसुरी योनीला प्राप्त झालेले मूढ-अविवेकी—जन्मनि जन्मनि-प्रतिजन्म तमोबहुलास्तु एव योनिषु जायमाना-अध. गच्छन्त मूढाः—जन्मोजन्मी-प्रत्येक जन्मानमध्ये तमोबहुल-ज्यात अज्ञानगर्जक तमाचे वाहून्य आहे, अशा योनामध्ये उत्पन्न होणारे—आसुरी प्राणारे मूढ—मां—ईश्वरं अप्राप्य-अप्राप्त्याच एव—मला—ईश्वराला प्राप्त न होऊनच-मला न पोंवताच—हे कौन्तेय, ततः-तस्मात् अपि अधमां निवृष्ट-

तमां गतिं यान्ति—हे अर्जुना! त्याहून—त्यापेक्षाहि अधम म्ह० अत्यंत निवृष्ट गताला प्राप्त होतात. (अहोपण, अशा दृष्ट लोकाना ईश्वराचा प्राप्ति होईल, अशी मका येण्याचें जर कारणच नाही तर त्या प्राप्ताचा निषेध करण्याचें तरी कारण काय ? उत्तर—) —मां अप्राप्य एव इति मत्प्राप्तौ काचित् अपि चाशकान् न जस्ति अतः मच्छिष्टसाधुमार्गं अप्राप्य इत्यर्थ — ' मला प्राप्त न हाताय ' अस जरी म्हटल आहे तरी अशा लोकांना मात्तो प्राप्ति होईल, अशा नुम्ना शंका पण्याचाहि कारण नाही, म्हणून मा सांगितलल्या सन्मार्गाच्या प्राप्त न होताना अशा त्याचा भावार्थ समजावा २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

अन्वयार्थ—काम क्रोधः तथा लोभः—काम, क्रोध व लोभ—(इति) इदं—अने हे—त्रिविधं—तान प्रकारचे—आत्मनः नाशनं—आत्म्याचा नाश करणार—नरकस्य द्वारं—नरकाचे द्वार आहे—तस्मान्—म्हणून—एतत् त्रयं—या त्रायाचा—त्यजेत्—त्याग करावा २१

मर्त्या आत्म्या. सपद संक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिन्निविधे सर्वे आसुरसंपद्धेऽन-
नोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतं भवति, यन्मू३ सर्वेस्वानर्थस्य तदेतदुच्यते—
त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविद् द्वारं नाशनमात्मनो यद्द्वारं प्रविशतेव नश्यत्यात्मा
कस्मैचित्पुराणायां योग्यो न भवतीत्येतदुक्त उच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति । किं
काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् । यत् एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्का-
मादित्रयमेतत्त्यजेत्त्यागमुनिरियम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, अनन्त भेदाना युक्त अमलेच्या आसुरा मर्त्यांचा अमर
वर्णादी परिहार करिता येण शक्य नाही, अम काणा म्हणेल म्हणून अर्थाचे माग
नाह—) —मर्त्याः आसुर्याः सपदं त्रयं संक्षेप उच्यते—मर्त्ये यत्पुत्री मर
णाचा हा संक्षेप सांगितला जाता (मर्त्य मागण्याचे प्रजाजन—) —यस्मिन् (य-
मादी) त्रिविधे सर्वे आसुरसंपद्धेऽ अनन्त. अपि अन्तर्भवति—ज्या
कामादि त्रिविध संज्ञान आसुरसंपद्धाचा सर्वच भेद, तो जरी अनन्त अमर तरा,
अन्तर्भूत होतो—यत्परिहारेण परिहृतं भवति—अशा उदात्ता परिहारात
त्या मर्त्या अनन्त भेदयुक्त आसुरसंपद्धाचा पारहार होतो—यत् सर्वस्य अनर्थस्य मूलं
—य जे सर्व अनर्थांचे मूल आहे—तत् एतत् उच्यते—ते ह ' त्रिविध ' या शब्दान
सांगितले जाते—त्रिविध-त्रिप्रकार इदं नरकस्य प्राप्ता द्वारं—त्रिविध म्ह०
मर्त्य प्रकारचे, हे नरकप्राप्तीचे द्वार आहे—आत्मन नाशनं—यत् द्वारं प्रविशन्
एव आत्मा नश्यति—अर्थाचे नाशन—जसा द्वारात प्रवेश करिताना अज्ञान मर्त्या
मर्त्या (निरत आत्म्याचा नाश करा !—) —यस्मिन् पुराणायां योग्यः न

भयति इति एतत्—आत्मा कोणत्याच पुरुषार्थांला योग्य होत नाहीं, त्याच्यामध्ये पुरुषार्थांची योग्यता रहात नाहीं, असा याचा भावार्थ—अतः द्वार आत्मनः नाशन इति उच्यते—म्हणून द्वार-आत्म्याचा नाश करणार द्वार असं म्हटलें जातें—किं तत् काम क्रोधः तथा लोभ—तें काणत ? काम, क्रोध व तसाच लोभ, ह तें नरनाच त्रिविध द्वार आहे—तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्—यास्तव या त्रयाचा त्याग करावा (याच अर्थाने स्पर्शकरण-—) यत एतत् द्वारं आत्मनः नाशनं तस्मात् कामादित्रय एतत् त्यजेत्—ज्याअर्थी ह द्वार आत्म्याचा नाश करणार आहे त्याअर्थी हें कामादित्रय टाकाव, कामादित्रयाचा त्याग करावा—इयं त्यागस्तु ति—हा त्यागाचा स्तुत आहे [कामादिकाचा त्याग केला असता श्रेय प्राप्तीच्या प्र तिबन्धाची निवृत्ति होत, असा या स्तुताचा भावार्थ आहे] २१

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—ह अर्जुना । एते त्रिभिः तमोद्वारै—या तीन तमो द्वाराना—विमुक्त—विमुक्त झालला—नर—पुरुष—आत्मन—आपले—श्रेय—कल्याणाचे—माक्षाचे साधन—आचरति—आचरिता—तत—त्यामुळे—परा गति—मोक्षनावान्या परागताला—याति—प्राप्त होतो २२

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धं पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परा गति मोक्षमपीति ॥२२॥

भाष्यार्थ—‘ एते ० ’ इति— एत ० ’ या श्लोकाने प्रस्तुत कामादित्यागाच फल सागतात-—)—‘ एतै विमुक्तः कौन्तेय ’ तमोद्वारै—तमस—नरकस्य दुःख मोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः ते. एतै. त्रिभि विमुक्त. नर—ह कुता- पुत्रा । या तमोद्वाराना—तमाचा दुःखमोहात्मक नरकाचा कामादिक द्वारे, त्या यातीन द्वाराणि विशेषरून मुक्त केलला मनुष्य—आचरति—अनुतिष्ठति—आचरण करि- तां—अनुष्ठान करितो—किं आत्मनः श्रेय—काय आचरितो—आपल्या श्रेय साध नाच अनुष्ठान करितो,—यत्प्रतिबद्धं पूर्वं नाचरति तदपगमात् आचरति—ज्या त्रिविध नरकद्वारान प्रतिबद्ध होत्याता पूर्वी आचरात न-हता तें द्वार सोड्या- मुळे—याचा प्रतिबद्ध निघून गेल्यामुळे आता पुरुष आपल श्रेय साधन आचरितो—तदाचरणान् परा गति मोक्ष अपि याति इति—त्यामुळे—त्याच्या आ चरणामुळे श्रेष्ठ मतीला—मोक्षाद्वि प्राप्त होतो [कल्याणाचरण करणाराचा व आमुरी-

१ ‘ आत्मन ’ म्ह० आपला नाश करणारें, हा रहस्यनाराचा अर्थ बरोबर नाहीं. येथ आ-
२ ॥ म्ह० ‘ नावात्माच विवक्षित आहे व त्याचा नाग म्ह० त्याला अधोगतीला नेणें

सपत्नीचा त्याग करणाराला ज्ञानद्वारा केवळ मोक्षच मिळतो, असे नव्हे तर त्याला लौकिकसुखाहि प्राप्त होते, असा भाष्याताळ 'अपि'शब्दाचा भावार्थ. शेवटचा 'इति' शब्द श्लोकाचे व्याख्यान सपले, हे मुचवितो] २२.

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

अन्वयार्थ—यः—तो—शास्त्रविधि—शाखाचा विधि—वेदाचा विधि—उत्सृज्य—सोडून—वेदविधीचा त्याग करून—कामकारत—कामप्रेरित होऊन—कामाकडून प्रेरणा केली गेलेला असा होतसाता—वर्तते—वर्तून करतो—स—तो—सिद्धि—पुरपार्थाच्या योग्यतेला—न अवाप्नोति—प्राप्त होत नाही—न सुखं—त्याला या लोकीं सुख होत नाही व—न परां गतिं (अवाप्नोति)—स्वर्ग व मोक्ष यातील एकाहि उत्तम गताला प्राप्त होत नाही २३

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसपत्नपरिवर्जनस्य श्रेयसाचरणस्य च शास्त्र कारण शास्त्रप्रमाणादुभय शस्य कर्तुं नान्यथाऽन — यः शास्त्रविधि कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारण विधिप्रतिषेधात्प्य-सुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारत कामप्रयुक्त सन्न स सिद्धि पुरपार्थयोग्यतामाप्नोति । नाप्यस्मिँल्लोके सुख नापि परां प्रवृष्टां गतिं स्वर्गं माक्ष या ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(आसुरी सपत्नीचे परिवजन व श्रेय साधनाचे आचरण यांचे कारण काय ते मागतात—) सर्वस्य एतस्य आसुरसपत्नपरिवर्जनस्य च श्रेयसाचरणस्य शास्त्र कारण—या सर्व आमरसपत्नीच्या परिवर्जनाचे व श्रेय साधना-चरणाने शास्त्र कारण आहे (ते कमें उत्तर—) शास्त्रप्रमाणात् उभय कर्तुं शक्य अन्यथा न—शास्त्रप्रमाणावरून त दोन्ही करता येण शक्य आहे, त्याचाचून नाही—अत य. शास्त्रविधि-कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारण-विधिप्रतिषेधा-रय उत्सृज्य-त्यक्त्वा कामकारत—कामप्रयुक्त सन्न वर्तते—यास्तव जो शास्त्रविधाला म्ह० विधि व प्रतिषेध सा नांवाच्या कृतव्य व अकर्तव्य यांचे ज्ञान होण्या-च्या साधनाला सोडून ' कामकारत ' म्ह० कानाने प्रेरित होतसाता वर्तून करतो—स सिद्धि—पुरपार्थयोग्यतां न (अवाप्नोति) अवाप्नोति—तो गिद्धीग म्ह० पुरपार्थयोग्यतेला प्राप्त होत नाही.—अस्मिन् लोके सुखं अपि न (अवाप्नोति)—या लोकीं सुखालाहि प्राप्त होत नाही—परां प्रवृष्टां गतिं अपि—स्वर्ग मोक्ष या न (अवाप्नोति)—व परा—सर्वोत्तम गतालाहि म्ह० स्वर्गाला किंवा मोक्षालाहि प्राप्त होत नाही [ज्याच्या यागाने अपूर्वं अर्थे ज्ञान होतो त शास्त्र विधि व निषेध हे त्याच ररूप आहे विधवरून कर्तव्य व निषेधवरून अकर्तव्य यांचे ज्ञान होत अपारविधि-निषेधस्य शास्त्र हेच कर्तव्य व अकर्तव्य यांचा प्राणाच साधन आहे शास्त्रामुक्त पुरुषाची प्रकृत कामार्थन शकते पण अर्थे ते व पुरपार्थाला अयोग्य अमतात. हा व

या पुढील श्लोक गीतेतील कर्मादिशब्दाचा अर्थ निश्चित करितांना डोक्यापुढें ठेवणें अस्यत अवश्य आहे.] २३.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
देवामुरसपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्यथार्थ—तस्मात्—म्हणून—कार्याकार्यव्यवस्थितौ—कर्तव्य व अकर्तव्य याच्या निश्चयाविषयी—ते—तुला—शास्त्रं प्रमाण—शास्त्र हेच प्रमाण आहे. यास्तव—शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा—शास्त्रविधानाने सांगितलेल जाणून—इह—या कर्माधिकारभूमात—कर्म—कर्म—कर्तव्य-धर्म—कर्तुं—करण्यास—अर्हसि—वृं योग्य आहेस २४

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिविधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवदपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत् कृती
श्रीभगवद्गीताभाष्ये सपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—‘तस्मात्’ इति—शास्त्राला सोडून केलेले कर्म निष्फल आहे, असें मुचवून त्यावरून निष्पन्न होणारा अर्थ ‘तस्मात्’ या श्लोकाने सांगतात—तस्मात् ते—तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ—कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं—ज्ञानसाधन—म्हणून तुला कार्याकार्याचा व्यवस्था करावयाचा ज्ञाल्याम—कर्तव्य व अकर्तव्य याचा व्यवस्था करावयाच—‘हे कर्तव्य असून हे अकर्तव्य आहे’ असा निर्णय करावयाचा ज्ञानयोग शास्त्र हेच एक प्रमाण आहे (‘अहोपण, धर्माधर्माविषयी शास्त्र

१ रहस्यकार म्हणतात—“या श्लोकातील ‘कार्याकार्यव्यवस्थिति’ या पदावरून कर्तव्य-शास्त्राची म्ह० नातिनाम्नाचा कल्पना टोक्यापुढें ठेवून गोता उपदेशिला आहे, हे उपदेश होते. यामच कमयोगशास्त्र असें म्हणतात. ” पण हे म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. कर्तव्यशास्त्र म्ह० नातिनाम्न हे म्हणण निराधार आहे. त्याला मरुत वाकूमयात कोटें आधार नाही. गीतेतदि त्याविषया वादा प्रमाण नादा. येथील कार्य म्ह० कर्तव्य-विहित धर्म व अर्थाय म्ह०निषिद्ध कम होय त्याचा निर्णय करण्यासाठी भगवान् ज्या शास्त्राचा दवाला देत आहेत ते शास्त्र म्ह० श्रुतिरमृति हेच शास्त्र होय. गाता ज्याचा दवाला देते, ते शास्त्र गुद गाताच वसे अगेल ? अर्थात् ‘यालाच कमयोगशास्त्र

जरी प्रमाण असले तरी माझे कर्तव्य काय, अशी आशंका घेऊन सांगतात—) जतः शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा—बुद्ध्या—यास्तव शास्त्रविधानोक्तं जाणून—समजून घेऊन—विधि—विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यात् न कुर्यात् इति—एवं लक्षणं—जो विधि तेंच विधान, [म्ह० येथील 'विधान' शब्द 'विधि' या अर्थी आहे] शास्त्रानें केलेलें जें विधान—जो विधि ते शास्त्रविधान—करावे, न करावें, इत्यादि स्वरूपाचें जें शास्त्रविधान—तेन उक्त स्वकर्म यत् तत् कर्तुं इह अर्हसि—त्या शास्त्रविधानानें सांगितलेलें जें स्वकर्म [अथात् क्षत्रियाचें युद्धादिक] तेंच येथें—या कर्माधिकार भूमात करणे तुला योग्य आहे—'इह' इति कर्माधिकार-भूमिप्रदर्शनार्थं—'इह' हा शब्द कर्माधिकारभूमि प्रदर्शित करण्यासाठी आहे—इति—आध्यायीतील शब्दाचा 'इति' हा शब्द अध्यायाचा समाप्ति मुचवितो [असो, याप्रमाणे

म्हणाना 'है रहस्यकाराचें म्हणणें सवधा अग्राह्य आहे नें केवळ काल्पनिक आहे, " गा-तारहस्यात् पृ ४९-५१ तें स्पष्ट करून दाखविलें आहे " अमें ते म्हणनात पण त्यात तरी ते अधिक काय सांगतात ?—" नातिशास्त्र हा शब्द जुन्या संस्कृत ग्रथातून प्राय राजर्ना-विशास्त्राम लावण्यात येत असून कतव्याकर्तव्यशास्त्राम 'धर्मशास्त्र' अमें म्हणण्याची प्राचीन पद्धत आहे पण 'नाति' या शब्दात कतव्य किंवा सद्गुण याचाहि समग्र होत असल्या मुळें आम्हां हल्लींच्या पद्धतप्रमाणें धर्माधर्मांच्या किंवा कर्माधर्मांच्या या विवेचनानाच ' नातिशास्त्र ' अमें या ग्रंथात म्हटले आहे " (पण स्वतः गीताच जर कतव्याधर्मांच्या निग-य करण्यासाठी शास्त्राचा हवाला देत आहे तर निलाच हल्लींच्या पद्धतानें ' नीतिशास्त्र ' म्हणण्याचा रहस्यकाराना काय अधिकार आहे ? गानेचा अर्थ करिताना रहस्यकाराना आपल्या मनातलं अथ तिच्यावर लादण्याचा जो यत्न केला आहे तो तत्त्वज्ञानाकडेहि समत होणार नाही व अना लादलेला अर्थ हा तिचा खरा—मूळ अर्थ आहे, असेहि म्हणता येणार नाही गीतेंत, महाभारतात व इतर संस्कृत वाङ्मयात 'नाति' हा शब्द जर राजर्नाति या अर्थी रूढ आहे तर त्याच गीतेचा अर्थ करिताना तिला नातिशास्त्र वनाविणें किनपत न्याय्य होईल याचा विचार वाचकांनीच करावा हल्लीं पद्धत म्हणजे पाश्चात्य पद्धत आमच्या ग्रंथाचा अर्थ करितानाहि त्याचा पद्धत स्वाकारणें, म्हणजेच नैतिक मप्रदायातलं ग्रंथाकडे इंग्लिश शब्दांच्या अर्थानें पाहणें आहे पण अज्ञान आमच्या ग्रंथांचा गरा अथ वरणें मुझा-च शक्य नाही आमचें कतव्याकतव्यशास्त्र अग्राह्य रक्कन आहे कोणाला किताहि जरी कतव्यमोह पटला असला तरी त्याला हॅन्सेट प्रमाणें रडत नभावयाम नको. कतव्याकतव्य शास्त्र हाच त्याला मागदाक प्रदाय आहे गाना हें कायाकायव्यवस्थिति सांगणारें तर शास्त्र असतें तर त्यानें 'ते शास्त्र प्रमाण' व 'शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा कम वक्तुं अहमि' असे म्हटले नसतें धर्माधर्मांच्या किंवा कर्माधर्मांच्या विवेचनास नातिशास्त्र म्हणणं येत नाही. रहस्य-कारांनी विधीच्या उजवनाविषयी व धर्माच्या सूक्ष्मत्वाविषयी बगैरे चाक्रायनादियांची जा उदाहरणें दिला आहेत त्यांनी विधिनिषेधशास्त्राचा बाध येत नाही. कारण ते सर्व अपवाद आपढर्म आहेत. वास्तव " वेदान्तांतलं गहन तत्त्वज्ञानाच्या आधारें वाचांकार्यव्यवस्थिति लावणारा गीतेसारखा दुसरा ग्रंथ नाही. " हें रहस्यकाराचें म्हणणें केवळ काल्पनिक आहे,

या अध्यायांत पूर्वजन्मांतील कर्मवासनाच्या अनुसार या जन्मांत अभिव्यक्त होणाऱ्या ज्या सात्त्विकादि तीन प्रकृति त्याचा दैवी व आसुरी असा विभाग करून त्यातील पहिल्या संपत्तीचा स्वीकार करून दुसरीचा त्याग करावा, असा उपदेश केला, आणि परम पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या सुमुक्षुने काम, क्रोध व लोभ यांना टाकून शास्त्र-दृष्टि व्हावे आणि शास्त्रविधीच्या अनुसार वर्तन करावे, असा निर्धार केला] २४.

इति भगवान् श्रीकृष्णानो गायत्रेऽध्याय उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय शास्त्रातील दैवासुरमपद्धिभागयोगनावाचा मोळावा अध्याय विष्णु-शर्मकृत सान्त्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय सतरावा.

श्रद्धाग्रयविभागयोग.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्ण !—तु—पण—ये—जे—श्रद्धया अन्वि-
ताः—श्रद्धेने युक्त होत्साते—शास्त्रविधि—शास्त्रोक्त विधीचा—उत्सृज्य—त्याग
करून—यजन्ते—देवादिकाची पूजा करितात—तेषां—त्यांची—निष्ठा—निष्ठा—
का—कोणती—सत्त्वं—सार्विक—आहो—त्री—रज.—राजस—उत—कां—
तमः—तामस. १.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजः—ये केचिद्विशेषिताः शास्त्र-
विधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति
श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचि-
च्छास्त्रविधिमपश्यन्तो बृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह
ये शास्त्रविधिमृत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कंचिच्छास्त्र-
विधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पूजयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधि-
मुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते ॥

भाष्यार्थ—(नास्तिक व शास्त्रैकदृष्टि आस्तिक यांची गति सांगितली. आता
आस्तिकच पण शास्त्र न जाणणारे, असे जे पुष्कळसे असतात त्यांची गति जाणण्याच्या
इच्छेने अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असे आचार्य सांगतात—) 'तस्मात् शास्त्रं
प्रमाणं ते' इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रश्नबीजः—(अर्जुनः उवाच—)
' तस्मात् शास्त्रं—' म्हणून तुला कर्तव्याकर्तव्याचा निर्णय करण्यास शास्त्र प्रमाण आहे,
अशा या भगवानाच्या वान्यावरून, ते वान्य ऐवून, ज्याला प्रभाचे बीज सापडलें
आहे असा अर्जुन म्हणाला—ये—केचित् अविशेषिता—जे कित्येक मर्भसाधारण
लोक—सामान्य मानव—शास्त्रविधि—शास्त्रविधानं श्रुति—स्मृतिशास्त्रचोदनां
उत्सृज्य—परित्यज्य यजन्ते—देवादीन् पूजयन्ति—शास्त्रविधीला—शास्त्रविधानाला
श्रुति—स्मृतिशास्त्राच्या चोदनेला सोडून, विधीचा परित्याग करून यजन देवादिकांचें पूजन
करितात (तें कसे ? उत्तर—)—श्रद्धया—आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः—संयुक्ताः
सन्तः—श्रद्धेने म्ह० आस्तिक्यबुद्धीने अन्वित—संयुक्त होत्साते (देवादिकांचें पूज-
ण. भा. १३६

करितात, येवील यजनावरोवर दानादिमाचेहि ग्रहण करावे. 'अहोपण वेदशास्त्रोक्त-
विधीचा त्याग केल्यावर ते श्रद्धेने युक्त होऊन देवादिमांचे पूजन कसे करितात ?
कारण शास्त्रीय प्रमाणावानून नुस्त्या श्रद्धेने याग दानादि संभवत नाही ?' उत्तर-)-
श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा क्वचित् शास्त्रविधिं अपश्यन्त—श्रुतिलक्षण
किंवा स्मृतिलक्षण असा कोणताच शास्त्रविधि न पाहणारे—वृद्धव्यवहारदर्शनात्
एव श्रद्धधानतया ये देवादीन् पूजयन्ति—केवल वृद्धव्यवहार पाहूनच—वृद्धाचा
व्यवहार—नुस्ता हाडि पाहूनच श्रद्धालुपणाने जे देवादिमांचे पूजन करितात—ते इह
' ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता ' इति एवं गृह्यन्ते—
ते येथे ' ये शास्त्रविधि ' या वचनाने घेतलेले आहेत (शास्त्रविधि जाणत असूनहि
त्याचा त्याग करून आपल्याच कल्पनेने जे यागादि करितात ते येथे या वचनाने घ्याव-
याचे नाहीत, असे सांगतात-)-ये पुनः क्वचित् शास्त्रविधिं उपलभमाना
एव तं उत्सृज्य अथवाविधि देवादीन् पूजयन्ति—पण जे कोणी एखाद्या
शास्त्रविधीला प्रत्यक्ष पहात असतानाच त्याला सोडून अथवाविधि—देवादिमांचे पूजन
करितात—ते इह ' ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते ' इति न परिगृह्यन्ते—
ते येथे ' जे शास्त्रविधाला सोडून यजन करितात ' या वाक्यात घेतले जात नाहीत.

कस्माच्छ्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव
तदुत्सृज्याश्रद्धधानतया तद्विहिताया देवादिपूजाया श्रद्धयाऽन्विता. प्रवर्तन्ते इति न
शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव ' ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽ
न्विताः ' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवभूताना निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तम. किं
सत्त्व निष्ठाऽवस्थानमाहोस्विद्राजस्युत वा तम. । एतदुक्तं भवति या तेषा देवादिविषया
पूजा सा किं सास्त्रिक्याहोस्विद्राजस्युत तामसीति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—विधि काय आहे, हे ठाऊक असूनहि जे त्याला सोडून
यज करितात त्यांचे येथे ग्रहण का करावयाचे नाही ? (उत्तर-)-श्रद्धाया अन्वि-
तत्वविशेषणात्—कारण त्यांना श्रद्धया अन्विता. या शब्दांनी श्रद्धेने युक्त असणे हे
विशेषण लावले आहे (यास्तव शास्त्रज्ञ असूनहि शास्त्रविधि सोडून यजन करणारांचे येथे
ग्रहण करिता येत नाही. त का' शास्त्रज्ञांचेच ग्रहण केल्यास काय होई? असे कोणी विचा-
रील म्हणून त्यांचे ग्रहण केल्यास व्याघात हा दोष येतो, असे आचार्य सांगतात-)-
देवादिपूजाविधिपरं किञ्चित् शास्त्रं पश्यन्तः एव अश्रद्धधानतया तत्
उत्सृज्य तद्विहिताया देवादिपूजायां श्रद्धया अन्विता प्रवर्तन्ते इति
यस्मात् कल्पयितुं न शक्य—देवादिपूजाविधिपर—देवादिमांची पूजा कशी करावी हे
सांगणारे नाही शास्त्र पहात—जाणत असतानाच अश्रद्धालुपणाने त्याला सोडून शास्त्राने
सांगितलेल्या—शास्त्रविहित देवादिमांच्या पूजेमध्ये श्रद्धेने युक्त होऊन प्रवृत्त होतात अशी
ज्याअर्थी कल्पना करता येणे शक्य नाही—तस्मात् पूर्वोक्ता एव ' ये शास्त्र-
विधिं उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ' इति अत्र गृह्यन्ते—त्याअर्थी वर

सांगितलेलेच म्ह० शास्त्रविधीला जाणतेच नमल्यामुळे त्याला सोडून श्रद्धायुक्त होत्यात यज्ञ करणारेच 'ये शास्त्रविधि०' या ठिकाणी घेतले जातात. [कारण जात्रांकाविधि ठाऊक असूनहि तो सोडून-त्याचा तिरस्कार करून स्वच्छेन देवपूजादिनात प्रवृत्त होणाराचा आसुर प्रवृत्तीच्या लोकामध्येच अन्तर्भाव होतो, हे गेल्याच अध्यायात मिद झाले आहे. यास्तव आस्तिक लोकांच्या प्रकरणात त्यांना अत्रकागच मिळणे शक्य नाही, असा याचा भावार्थ. तस्मात् शास्त्र माहांत नसले तरी श्रद्धाच्या व्यवहाराप्रमाणे श्रद्धेने धर्माचरण करणारांचे पर्यवसान करान होते ? असे अर्जुन विचारतो-]—कृष्ण, तु तेपां एवंभूतानां निष्ठा का—हे कृष्णा, पण त्या अशा प्रकारच्या लोकांची निष्ठा कोणती ?—'सत्त्वं आहो रज तमः' किं सत्त्वं निष्ठा-अवस्थानं आहोस्वित् रज अथ वा तमः—सत्त्व, रज, कीं तम म्ह० त्यांची सत्त्व ही निष्ठा म्ह० अवस्थान-अवस्थिति आहे कीं रज कीं तम ?—एतत् उक्तं भवति—याचा भावार्थ असा—तेपां या देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विकी आहोस्वित् राजसी उत तामसी इति—त्यांची जी देवादिकांची पूजा ती काय मात्त्विकी आहे का राजसी की तामसी, असा याचा भावार्थ आहे. १.

१ मोक्षाच्या अध्यायाच्या शेवटी 'म्हणून काय व अत्राय याच्या निर्णयाविषयां तुला धृति सृष्टि-लक्ष्मण विधिनियेषशाम्बच प्रमाण आहे' असे भगवानांनी मागितलेले देऊन त्यावरून मुचलेला प्रश्न अर्जुन या अध्यायात विचारित आहे, 'एवढीच भावार्थ या अध्यायाची पूर्व अध्यायाशीं मगति लावितान, आणि वस्तुनः या अध्यायाचा विषय पाहिला अमगा तीच अगदा योग्य आहे, असें काणीहि तत्त्वदृष्टि पुष्प कपूळ करील पण रहस्यकार या अध्यायाची मगति लावतानाहि कशा ओडाताण करितान ती पहा—“कर्मयोगशास्त्र-प्रमाणे जगाचे धारण पोषण करणारे पुरुष कोणत्या प्रकारचे आणि त्यांच्या उदर जगाचा नाश करणारे पुरुष कोण, याचे याप्रमाणे वर्णन झाल्यावर मनुष्यामनुष्यामध्ये असे भेद का होतात, असा प्रश्न स्पष्ट उत्पन्न होतो” पण 'देवा सपत्तांचे पुरुष कर्मयोगशास्त्राप्रमाणे जगाचे धारण पोषण करणारे असतान' असें मोक्षाच्या अध्यायात मुळाच वर्णन नाही. त्यात अगोदर देवासपत्तांचे गुण मागितले आहेत पण ते सर्व मात्त्विक अमत्त्वामुळे 'शठ प्रति शाटय' या शिवा 'धर्मासी आपावा धट उद्धर्त्या उद्धट' या स्वरूपाचे नाहीत तर सत्त्वमशुद्धि, अनैव, तप, अहिता, मत्त्व, अक्रोध, शान्ति, भूतेषु दया, क्षमा, अद्रोह, चाति-मानिता इत्यादि स्वरूपाचे आहेत. म्ह० 'शठ प्रत्यपि सत्त्व' या ज्ञानाचे आहेत. त्याच्या योगाने जगाचे धारण पोषण कसे होणार ? शिवाय भगवान् हि 'मात्त्विक प्रवृत्ति कर्मयोगशास्त्राप्रमाणे जगाचे धारण पोषण करणाऱ्या पुरुषाची आहे' असें मागून नाहीत तर 'देवा सपत्त्व विमोक्षाय' असें म्हणून मोक्षाकडे जिचा विनियोग मागतात तेच 'मनुष्यामनुष्या-मध्ये असे भेद का होतात ? असा प्रश्न स्पष्ट उत्पन्न होतो,' हे म्हणणेहि अयोग्य आहे. कारण या प्रश्नाचे उत्तर पूर्वीच (अ १६ श्लो. ३-५) 'अभिजात' या शब्दाने दिले आहे. अभिजात म्ह० त्या त्या सपत्ताला अनुलक्षून उत्पन्न झालेला पुष्प. अर्थात् पूर्व शरार मोक्षज्ञाना ज्या सपत्ताला अनुलक्षण त्याची अन्वयमनि उत्पन्न झाली असे व त्याने जिच्या

अनुसार हा जन्म घेतला असेल तदनुरूप पुरुषामध्ये दैवी किंवा आसुरी प्रकृति व्यक्त होणे, शिवाय पूर्वादि ' प्रकृतिं यान्ति भूतानि ' [गी. भा ३ ३३ पृ ३३१] ' प्रकृत्या नियता स्वया ' [गी भा ७, २० पृ ६३३] इत्यादि शब्दानांनी पूर्व प्रकृतीच्या अनुसार या जन्म ताल स्वभाव बनतो असे सांगितले आहे अर्थात् हा प्रश्न येथे उत्पन्न होण्याचे कारण नाही येथे अनुनाचा प्रश्न स्पष्ट आहे ज्ञानविधाला सोडून जे श्रद्धेने यत्न करितात त्यांची निष्ठा कोणता ? मास्विका, रामा का तामसी ? हा प्रश्न आहे व तो मागच्या अध्यायातल ' तस्मात् शास्त्र प्रमाण ते ' या भगवद्दत्तनावरून अर्जुनाच्या मनात उपस्थित झाला आहे यास्तव रहस्यकाराची मगति बरोबर नाही तसेच " ज्ञानविज्ञानाचे पक्कदर निरूपण या अध्यायात पुढे केले आहे ' हे म्हणणेहि अयोग्य आहे कारण ज्ञानविज्ञान सातव्या अध्यायातच संपले व आठव्यात तारक ब्रह्म, नवव्यात राजविद्या राजगुह्य, दहाव्यात विभूति वगैरे निरनिराळे विषय आले आहेत

पठे याच श्लोकावरील टापेंत ते क्षणतात--" शास्त्रावर श्रद्धा अर्थात् मनुष्य अज्ञानाने चुकतो उदाहरणार्थ, मन्व्यापा परमेश्वराचे भजनपूजन करावे हा शास्त्रविधि सोडून देव नाच्याच नादी लागतो " पण हे म्हणणे बरोबर नाही कारण या श्लोकातील ' श्रद्धया ' या शब्दाचा सवध शास्त्राकडे नसून पुढेकडे आहे शास्त्राकडे त्याचा सवध लाविल्याम 'श्रद्धेने शास्त्रविधि सोडून' असा भलताच काही तरी अर्थ होईल 'शास्त्रविधि माहीत नाही, तथापि वाटवटिलाच्या पददाला अनुसरून श्रद्धेने पूजा करितो, त्याची निष्ठा कोणता ?' असा प्रश्न आहे शास्त्रावर तर श्रद्धा असेल व केवळ अज्ञानाने चुकत असेल, तर तो शास्त्रविधि समजून घेईल पण येथे ज्याच्या विषया प्रश्न आहे ते बुद्धिमान प्रमाणे वाटवटिलाचा धम आचरण करणारे आहेत अर्थात् त्यांना जे उदाहरण दिले आहे तेहि अस्मानांनी आहे रहस्यकार पुढे म्हणतात--" शास्त्राचा व धर्माचा अश्रद्धेने तिरस्कार करणाऱ्या म्ह० आसुरा लोकावृत्त हा प्रश्न नव्हे, " (तर मग ४, ५ व ६ श्लोकात यक्ष राक्षस प्रेत भूत यांच्या पुढेचे वर्णन करून घोर तप करणाराम आसुर निक्षयाचे का झाले आहे, असे कोणी विचारील म्हणून ते लागलेच पुढे म्हणतात--) " तथापि प्रमगानुसार त्याच्या धर्माची फळेहि या अध्यायात वर्णिले आहेत " पण या सवध अध्यायात आसुर लोकांच्या धर्माचे फल एका शब्दानेहि कोठे मागितलेले नाही वाचकांनी सवध अध्याय अवश्य वाचून घ्यावा, म्हणजे रहस्यकाराचे म्हणणे किती प्रामाणिक आहे, ते बरेच त्याच्याच बरोबर आचार्यांचे या श्लोकावरील भाष्यहि पुन वाचाने, क्षणने त्यांनी या श्लोकांची किती मुदर व्यवस्था लाविली आहे, तेहि बरेच बघणेपर्यंत पूजन करणारामध्येहि सात्त्विक, राजस व तामस असे भेद सभवतात, हे येथे विवक्षित आहे शास्त्राचा, धर्माचा निरस्कार करणारे तेवढेच आसुर सैन आणि राजस व तामस पूजा, आहार, यज्ञ, दान, तप करणारे आसुर नव्हेत, असे म्हणता येत नाही रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे शास्त्राचा व धर्माचा तिरस्कार करणारे प्राय सर्वच आधुनिक मुशिष्ट आसुर लोक उत्तम व हा न्याति त्याच्या अगदी घरापयंत पोचते, हे त्याच्या 'यानात्र धर्मे आहे नाही, याही वस्तु नाही ' असे.

श्रीभगवान् उवाच—श्राकृष्ण म्हणाले—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

अन्वयार्थ—देहिनां—देहवान् जीवाची—सात्त्विकी राजसी च तामसी एव—सात्त्विकी, राजसी च तामसी—इति त्रिविधा श्रद्धा—अशी त्रिविधा—तीन प्रकारची श्रद्धा—भवति—असते.—सा—ती तिन्ही प्रकारचा श्रद्धा—स्वभावजा—जन्मान्तरातील धर्मादिकांचा जो सस्कार त्या मरणसमया अभिव्यक्त झालेला असता, त्यापासून ती उत्पन्न झालेली असते—तां—त्या त्रिविध श्रद्धा तू—शृणु—ऐकू २.

सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति—त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा । जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृता यक्षरक्ष.पूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृता प्रेतपिशाचादिविषयाः त्रिविधा तामुच्यमानां श्रद्धां शृणु ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—अयं सामान्याविषयः प्रश्नः अप्रविभज्य न प्रतिवचनं अर्हतीति इति (श्रीभगवान् उवाच—)—हा सामान्याविषयच प्रश्न आहे पण त्याचा अगदी पृथक् विभाग केल्यावाचून प्रतिवचन—उत्तर देण्यास योग्य नाही, म्हणून श्रीभगवान् म्हणाले—[प्रश्नाचा विषय सामान्य असला तरी त्याचें उत्तर त्याच्या विषयाचा विभाग केल्यावाचून देता येण्यासारखे नाही, म्हणून भगवान् विभागपूर्वक त्याचे उत्तर सांगण्यास आरंभ करितात—]—त्रिविधा-त्रिप्रकारा श्रद्धा भवति—त्रिविध म्ह० तीन प्रकारची श्रद्धा असते—यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि—ज्या निष्ठेविषया श्रद्धापूर्वक क्रियेविषयी तूं प्रश्न करीत आहेस ती त्रिविध निष्ठा आहे.—देहिनां सा स्वभावजा—देहवान् प्राण्याची ती त्रिविध श्रद्धा स्वभावजन्य आहे. (प्रकृत विषयाच्या उपयोगी असा स्वभावशब्दाचा अर्थ सांगतात—)—जन्मान्तरकृत धर्मादिसंस्कार. मरणकाले अभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते—जन्मान्तरा-पूर्वजन्मा झालेला धर्मादिकाचा सस्कार वीं जो पूर्वमरणसमयी अभिव्यक्त होतो, त्याला स्वभाव म्हटले जाते.—ततो जाता स्वभावजा—त्या स्वभावापासून झालेली जी श्रद्धा ती स्वभावजा होय—सात्त्विकी-सत्त्वनिर्वृता-देवपूजादिविषया—एक सात्त्विकी-सत्त्वगुणामुक्त झालेली, देवपूजा इत्यादि कर्माविषयाची,—राजसी-रजोनिर्वृता-यक्षरक्षःपूजादिविषया—दुसरी राजसी-रजोगुणापासून झालेली, यक्ष-राक्षसांची पूजा वगैरे याविषयीची,—तामसी-तमोनिर्वृता-प्रेतपिशाचादिविषया—तिसरी तामसी-तमोगुणाध्यायोगानें बनलेला प्रेतपिशाचादिकाविषयीची—एवं त्रिविधा—याप्रमाणें प्राण्याची तीन प्रकारची श्रद्धा आहे.—तां उच्यमानां श्रद्धां शृणु—ती पुढें सांगितली जाणारी श्रद्धा तू ऐकू. २.

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना—सत्त्वानुरूपा—विशिष्ट सस्काराना युक्त अशा अंत करणाच्या अनुरूप—सर्वस्य—सर्वांची—प्रत्येक मनुष्याची—श्रद्धा—आस्तिस्यबुद्धि—भवति—असते—अयं पुरुष—हा ससारा जीव—श्रद्धामय—श्रद्धाप्राय—प्राय श्रद्धायुक्त असतो त्यामुळे—य—जो—यच्छ्रद्ध—ज्या श्रद्धेने युक्त असतो—स एव—त्या श्रद्धेच्या अनुरूपच—सः—तो जीव असतो ३.

सैव त्रिविधा भवति—सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्त करणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत । यद्येव तत. किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामय श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुष ससारी जीव । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्ध स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीव ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वकर्मानुसार मरणसमया उद्भवलेली तीन प्रकारची स्वभावसहकृ वासना, हच तीन प्रकारच्या श्रद्धेचे निमित्त वर सांगितले आता तिचेंच उपादान कारण सांगतात—) —सा एवं त्रिविधा भवति—ती श्रद्धा याप्रमाण तीन प्रकारची होते, —भारत सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा—विशिष्टसंस्कारोपेत अन्त करणानुरूपा श्रद्धा भवति—हे भरतवशजा, सर्व प्राणिजाताची—सर्व प्राण्याची सत्त्वानुरूप—विशिष्टसंस्काराना युक्त अशा अन्त करणानुरूप श्रद्धा असते [विशिष्ट संस्काराना युक्त असे अन्त करण हच श्रद्धेचे उपादान कारण असत्यामुळे त्रिविध संस्काराच्या अनुसार त्रिविध श्रद्धा होते अहोपण, सत्त्वादि निष्ठेविषया प्रथम असताना श्रद्धेच त्रिविधत्व सांगण्यात काय अर्थ आहे? असा प्रश्न—]—यदि एवं तत किं स्यात्—असे श्रद्धेचे त्रिविधत्व जर अमले तर त्यामुळे प्रश्नाचा निर्णय कसा होणार?—इति उच्यते—असे म्हणाल तर सांगतो—अयं पुरुष—ससारी जीव, श्रद्धामय—श्रद्धाप्राय—हा पुरुष म्ह० हा ससारी जीव श्रद्धामय—श्रद्धाप्राय आहे—पुरुषामर्ष्य श्रद्धेचच आर्विक्य असते—कथं—पुरुष श्रद्धामय कसा?—‘य यच्छ्रद्ध’—या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्ध—ज्या जावाची जी श्रद्धा असते तो ‘यच्छ्रद्ध’—स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव सः—जीवः—तोच तच्छ्रद्धानुरूपच तो म्ह० जीव असतो—ज्याची जा श्रद्धा असते तसाच तो पुरुष असतो ३

१ रहस्यकार दुमया श्लोकातील ‘स्वभावना’ या शब्दाचा अर्थ ‘स्वभाव’ असा करिताना निमन्या श्लोकातील ‘सत्त्वानुरूपा’ याचा “ज्याच्या त्याच्या सत्त्वाप्रमाणें म्ह० प्रकृत्वभावाप्रमाणें” असा करिताना व टीपेत लणताना—“मत्तशब्दाचा अर्थ देहस्वभाव, बुद्धि किंवा अंत करण असा आहे वाटवोपनिषदान मत्त्वशब्दाचा हा अर्थ आत्मा असा (वट ६ ७) वेदान्तग्रंथाच्या शास्त्रभाष्यातदि ‘धेवश्रेयण’ या पदांत ‘सत्त्व’

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सात्त्विकाः—सत्त्वनिष्ठ पुण्य—देवान्—देवास—यजन्ते—पूज-
तात.—राजसा —राजस पर्य—यक्षरक्षांसि—यक्ष व राक्षस यांस पूजतात.—
अन्ये तामसाः जनाः—दसरे तामस जन—प्रेतान् च भूतगणान्—प्रेताना व
भूतगणाना पूजनात. ४

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—यजन्ते पूजयन्ति
सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादीं-
श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

क्षेत्र' हें पद आलें आहे (१.२.१०) माराश दुमन्या श्लोकातील 'स्वभाव' आणि तिसऱ्या
श्लोकानील 'मत्त्व' हे दोन्ही शब्द या ठिकाणा समानार्थक आहेत. कारण स्वभाव
म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासूनच बुद्धि व अन्त करण होवें हा सिद्धान्त सांग्य व
वेदान्त या दोहोंसहि मान्य आहे " पण यात रहस्यकाराना कया घोश्या केला आहे तो
पहा. अमोदर ते मत्त्व म्ह० प्रकृतिस्वभाव म्हणतात, नंतर देहस्वभाव, बुद्धि व अन्त. करण
हा 'सत्त्व' शब्दाचा अर्थ सांगतात. त्याविषयी वाठकानाल 'इन्द्रियेभ्यः पर मनः मनमः
सत्त्व उत्तम' या वाक्यात सत्त्वशब्दाचा तसाच अर्थ केला आहे असे म्हणतात. शाकर-
भाष्याचाहि हवाला देतात आणि स्वभाव व सत्त्व हे दोन्ही शब्द समानार्थक आहेत असे
म्हणतात इतकेंच नव्हे तर पुढें स्वभाव म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासूनच पुढें बुद्धि व अन्तः-
करण होतें, असा साख्य-वेदान्ताचा सिद्धान्त सांगतात. म्हणजे कयाचाच कशाला मेळ नाहीं.
प्रकृतिस्वभाव व देहस्वभाव आणि अन्त करण व बुद्धि हीं एकच कशीं होतील ? काठकात,
शरीरकात, फार काय पण या गीताभाष्यातहि आचार्यांना सत्त्वशब्दाचा बुद्धि किंवा अन्त करण
असा अर्थ केला आहे (गी. भा. पृ ९, १०५३ पहा) योगवामिछादि प्रधानहि मत्त्वशब्द अन्तः-
करण या अर्थी योजिला आहे, पण त्यावरून 'स्वभाव' व 'मत्त्व' हे शब्द समानार्थक कसे ठरतात!
बरे ते जर समानार्थक आहेत तर स्वभाव म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासून अन्त. करण होतें वगैरे येथें
सांगण्याचें काय प्रयोजन आहे ? आम्हीं म्हणतो साख्य व वेदान्त याचा जरी तमा सिद्धान्त
असला तरी त्याचा येथें काय संबंध ? यापेक्षा स्वभाव व सत्त्व या शब्दाचा आचार्यांनी
केलेला अर्थ किती सुवांध व मयुक्तिक आहे, याचा विचार आता वाचकांनाच करावा.
"जशी न्याचा बुद्धि तम त्याला फक्त आणि ही बुद्धि होण किंवा न होण, हें प्रकृतिस्वभावावर
अवलंबून असतें " वगैरे दुसराहि पुष्कळ असवद्ध मज्जर येथें लिहिला आहे, पण त्याकडे
दुर्लक्ष करणेंच बरें " " म्हणून प्रकृतिस्वभावाप्रमाणे श्रद्धा बदलत्ये, असे सांगितल्यावर " वगैरे
म्हणणें निराधारच आहे. कारण दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या श्लोकातहि ' प्रकृतिस्वभावाप्रमाणे
श्रद्धा बदलत्ये ' असे सांगितलेले नाहीं.

तान् परिहरणार्थं विद्धि इति उपदेशः—याप्रमाणे शरीरातील इन्द्रियसमुदायाला व कर्मज्ञानसाक्षिभूत अशा अन्तःशरीरस्थ मला वृश करणाऱ्या त्यांना तू आमुर निश्चयाचे समज ज्याचा आसुर निश्चय असतो ते आमुरनिश्चय होत त्यांना तू जाण-असले लोक आमुरनिश्चयी असतात जम त्याचा व त्याच्या निश्चयाचा परिहार कर-ण्यासाठी तू जाण, असा हा उपदेश आहे ६

आहरस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—आणि तसाच—सर्वस्य—सर्वांचा—आहारः अपि—आहारहि—त्रिविधः—तान प्रकारचा—प्रियः—प्रिय—भवति—होतो—यज्ञः—यज्ञ,—तपः—तपश्चर्या—तथा—त्याचप्रमाणे—दानं—दान, त्रिविध असतं—तेषां—त्यांचा—इमं भेदं—हा भेद—शृणु—ऐफ ७

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रम सात्त्विकराजसतामस-पुरप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिप्राहारविशेषेष्वात्मन प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकराजसत्व तामसत्वं च बुद्ध्या रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह राजसतामसांबुद्ध्या कथं नु नाम परित्यजेत्सात्त्विकानेदानुतिष्ठेदित्येवमर्थम्—आहारस्त्वपि सर्वस्य भेदमिदं त्रिविधो भवति प्रिय इष्टस्तथा यज्ञस्तथा तपस्तथा दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—च रस्य-स्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां आहाराणां यथा क्रम सात्त्विक राजस तामसपुरप्रियत्वदर्शनं इह क्रियते—च रस्य स्निग्धादिव्यदि तीन वर्ग या रूपां भिन्न असलेल्या—त्रिविध झालेल्या आहारांचे अनुक्रमाने सात्त्विक, राजस, तामस पुरुषाप्रियत्व—म्ह० ते त्रिविध आहार सात्त्विकादि तीन प्रका-रच्या पुरुषाप्रिय असतात, अम येथे प्रदर्शित केले जाते (पण रस्यादिवर्ग सात्त्विक पुण्याला, वृत्तादिवर्ग राजस पुरुषाप्रिय व यातयामाद वर्ग तामस पुरुषाप्रिय असतो, हे येथे सांगण्याचा उपयोग काय ? उत्तर—)—रस्यस्निग्धादिषु आहारवि-शेषेषु आत्मन प्रीति-भक्तिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्या—रस्य स्निग्धादि त्रिभिः आहारांमप्य आपली क्षात्रिय प्रीति अगमं या लिगावस्त्वच आपले सात्त्विकत्व, राजस च व तामसत्व जाणून—रजस्तमोलिङ्गा-नां प्राहृत्करणं परित्यजेत्सत्त्वं च सत्त्वलिङ्गानां उपपादनार्थम्—गजस व तामस-िगानां युक्त अगलेल्या आहारांचे परित्यजन-परित्याग करून सात्त्विक निहानां युक्त असलेल्या आहारांचे प्रवृत्त करावे यासाठी हे सांगितले जात आहे.—तथा सत्त्वा-दिगुणभेदेन यज्ञादीनां अपि त्रिविधत्वप्रतिपादनं इह राजसतामसां

बुद्ध्या—त्याचप्रमाणे सत्त्वादिगुणाच्या भेदांमुळे यज्ञादिकान्या त्रिविधत्वाचे जें प्रतिपादन यथे केलें जात आहे, तें रात्रि व तामस यज्ञादिकाना जाणून—ऋथ नु नाम परि-
त्यजेत् सात्त्विकान् एव अनुतिष्ठेत् इति एव अर्थ—त्याचा त्याग कमा वरं
कराल व सात्त्विक यज्ञादिकांचें अनुष्ठान करील, यामाठीं भगवान् म्हणतात—स-
र्वस्य भोक्तुः आहार नु अपि त्रिविधः—प्रिय इष्टः भवति—सर्वं भोक्त्या-
ना आहाराहे तीन प्रकारचा प्रिय हातां—तथा यज्ञ तथा तपः तथा दानं—
त्याचप्रमाणे यज्ञ, तसेच तप व तसेंच दान त्रिविध प्रिय होतें—तेषां आहारादीनां
इमं वक्ष्यमाण भेदं शृणु—त्या आहारादिकांचा हा पुढे सांगितला जाणारा त्रिविध
भेद ऐक ७.

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥

अन्वयार्थ—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—आयुष्य, मानस
बल, शारीर बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे—रस्या—रसयुक्त,
—स्निग्धा.—श्लेहयुक्त—स्थिरा—दृढान चिरकाल राहणारे—हृद्या—हृदयाला
प्रिय वाटणारे असे—आहारा.—आहार—सात्त्विकप्रिया—सात्त्विक लोकाना
प्रिय असतात ८

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां विवर्धना
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनास्ते च रस्या रसोपेता स्निग्धा श्लेहवन्त स्थिरा-
श्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहारा सात्त्विकप्रिया सात्त्विकस्येष्टा ॥८॥

भाष्यार्थ—‘आयु ०’ इति—‘आयु ०’ इत्यादि श्लोकानें सात्त्विकाना प्रिय वाट
णाऱ्या आहाराचें वर्णन करितान—आयुः च सत्त्वं च बलं च आरोग्यं च सुखं
च प्रीतिः च तासां विवर्धना—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—
आयु.—उत्तम प्रकारें जीवन, सत्त्व—चित्तस्वयं जिवा वाय, बल—शारीरद्वयमानस्य, अरोग्य
—नारागता, सुख—अत करणाचा आहाद, व प्राति दुःखाना संपन्न पाहून मनाला हाणारा
हर्ष, याची वृद्धि करणारे म्हणून आयु. मत्वादिविवर्धन,—ते च रस्याः—रसोपेताः—
तेच रस्य म्ह० रसयुक्त—सरस—स्निग्धा—श्लेहवन्तः—श्लेहयुक्त—स्थिरा—देहे
चिरकालस्थायिन—स्थिर म्ह० देहात चिरकाल राहणारे—शरीरावर चिरकाल
उपकार करणारे—हृद्याः—हृदयप्रिया—हृदयाला प्रिय वाटणारे असे—आहाराः
सात्त्विकप्रिया—सात्त्विकस्य इष्टा—आहार सात्त्विकप्रिय असतात म्ह० सात्त्विक
पुरयाला आवडतात. ८

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतश्रेष्ठ—हे भरतकुलश्रेष्ठ !—तु—पण—फलं अभि-
संधाय—फलाचा इच्छा ठेवून—च दंभार्थ अपि एव—व दम्भासाठी व्हावळ—
यत्—जे—इज्यते—यजन वल जात,—तं यज्ञं—चा यज्ञाला—राजसं—राजस-
यज्ञ—विद्धि—जाण १२

अभिमघायेति । अभिसंधायोद्दिश्य फल दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरतश्रेष्ठ तं
यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—' अभिसंधाय० ' इति—त्यागासाठी ' अभिसंधाय ' या श्लोकाने
राजस यज्ञाच लक्षण सांगतात —फलं अभिमघाय-उद्दिश्य च दंभार्थ अपि
एव यत् इज्यते—फलाच्या उद्देशाने—इच्छून व दम्भासाठी व्हावळ लाकाना आप
णास धामिक म्हणावे, या हतून जा यज्ञ केला जाता—भरतश्रेष्ठ—हे भरतकुल
श्रेष्ठा !—तं यज्ञं राजसं विद्धि—त्या यज्ञाला तू राजस जाण [स्वर्गादिकाच्या
उद्देशाने व आपल धामिकत्व प्रकट करण्यासाठी जो यज्ञ केला जातो तो राजस व
त्यामुळे त्याज्य आहे, असे समज] १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

अन्वयार्थ—विधिहीनं—शास्त्रोक्त विधीवाचून—असृष्टान्नं—ज्यात अन्नदान
केलेले नाही,—मंत्रहीन—मंत्ररहित—अदक्षिण—दक्षिणारहित—श्रद्धाविरहित
श्रद्धामन्य—यज्ञ—यज्ञाला—तामस—तामस यज्ञ—परिचक्षते—सांगतात १३

विधिहीनमिति । विधिहीन यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न
दत्तमन्न यस्मिन् यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नम्, मन्त्रहीन मन्त्रत स्वरतो वर्णतश्च विपुक्त
मन्त्रहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहित श्रद्धाविरहित यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिवृत्तं
कथयन्ति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—' विधिहीनं० ' इति—'विधिहीन' या श्लोकाने त्यागासाठीच तामस
यज्ञ सांगतात—विधिहीनं—यथाचोदितविपरीतं—त्रिधादान म्ह० शास्त्रविधीच्या
उलट—असृष्टान्नं—यस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः अन्नं न सृष्टं—न दत्तं सः अ
सृष्टान्नः न असृष्टान्नं—असृष्टान्नं म्ह० ज्या यज्ञात ब्राह्मणांना अन्न दिले जात
नाही त्या असृष्टान्न, त्या असृष्टान्नाला—मन्त्रहीन—मन्त्रत स्वरतः च वर्णत
विपुक्तं मन्त्रहीनं—मन्त्रहीन म्ह० मन्त्र, स्वर व वर्ण यांना रहित तो मन्त्रहीन, अशा
त्या मन्त्रहीन यज्ञाला—अदक्षिणं—उक्तदक्षिणारहित—अदक्षिण म्ह० विहित द-
क्षिणेने रहित—श्रद्धाविरहितं यज्ञं—आण श्रद्धारहित यज्ञाचा—तामसं परि-
चक्षते—तमोनिवृत्तं कथयन्ति—तामस म्हणतात—तामागुणामुळे शास्त्राचे अग्ने माग-
तात [विधिहीन, अन्नसत्त्वावरहित, मन्त्रहीन, दक्षिणाहीन व श्रद्धारहित यज्ञाला ता
मस यज्ञ म्हणतात.] १३.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अन्वयार्थ—देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं—देव, ब्राह्मण, गुरु व प्राज्ञ—विद्वान् याचें पूजन,—शौचं—स्नानादि शौच,—आर्जवं—सरळ वर्तन—ब्रह्मचर्यं—स्त्रीशरीराशी संसर्ग न करणें,—च आहिंसा—धाणि प्राण्याची हिंसान करणें,त्याला ताडन न करणें, हे—शारीरं तप.—शारीर-शरीरानें होणारें तप—उच्यते—म्हटलें जातें. १४

अभेदानां तपस्त्रिविधमुच्यते—देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञा-स्तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवमृजुत्व ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्य शारीरं शरीरप्रधानं सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्राद्विभिः साध्यं शारीरं तप उच्यते । पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे राजस व तामस यज्ञाचा त्याग करून सात्त्विक यज्ञाचेंच अनुष्ठान करण्यासाठी तीन प्रकारचे यज्ञ सांगितले. आता सात्त्विकादि भावाचें निरूपण करण्यासाठी सर्व तपाचें स्वरूप सांगतात—)अथ इदानीं त्रिविधं तपः उच्यते—आता या श्लोकानें तीन प्रकारचें तप सांगितलें जाते.—देव द्विज-गुरु-प्राज्ञाः देवाः च द्विजाः च गुरुवः च प्राज्ञाः च तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं—ब्रह्मादि देव, द्विज-ब्राह्मण, पित्रादि गुरु व प्राज्ञ-विद्वान् पाडित, त्याचें प्रणाम-

१ याविषयी रहस्यकार म्हणतात—“ तप म्ह० अरण्यात जाऊन पातजल योगानें शरीर कष्टविणें असा सकुचित्त अर्थ या ठिकाणी विवक्षित नष्टन ” वगैरे, पण तो अर्थ येथें निवक्षित आहे असें म्हणतो कोण ? त्रिवाय तप म्ह० ‘ अरण्यात जाऊन पातजल योगानें शरीर कष्टविणें ’ म्हणजे काय ? पातजल योगयुक्त जें तप सांगितलें आहे ते रहस्यकार म्हणतात तशा स्वरूपाचें नाहीं. उलट ‘ तप स्वाध्यानेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग. ’ पा. सू. २. १. या सूत्राच्या भाष्यात व्यास म्हणतात—“ तच्च चित्तप्रमादन अवाधमान अनेन आत्मैव ” याचस्पतिनिश्च याचेंच स्पष्टीकरण—“ तत्र च उपार्दायमान अपि तप. तावन्मान एव चरणीय न यावता धातुवैषम्य आपद्यते ” राजाधिराज भोजदेवविरचित पातजल योगयुक्तवृत्तीत—‘ तप. शान्तान्तरोपदिष्ट कृच्छ्रचान्द्रायणादि ’ अर्थ म्हटल आहे. या सर्वांचा भावार्थ असा—मनु याशान्तन्यादि धर्मशास्त्रींक कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप, पण तेंहि शरीरातील रस-रक्तादि धातूंचे वैषम्य न होईल इतकेंच करणें. स्वाध्याय म्ह० प्रणवादि जप किंवा मोक्षशास्त्राध्ययन व ईश्वरप्रणिधान—सर्वकर्म परमगुरु जो ईश्वर त्याला अर्पण करणें किंवा कर्मफलन्यास हा क्रियायोग म्ह० कर्मयोग होय. यावरून रहस्यकाराचें म्हणण किंवा निराधार आहे, नें आता वाचकानाच ठरवाव. पूर्वी सहाऱ्या अध्यायातहि रहस्यकारांनी योगाविषया असेच अनुदार उद्गार काढले आहेत. (भो. भा पृ. ५९७, ६०९. पहा.) पण स्वातंत्र्यात्वातून समन हो आहे की त्यांना कापिल साख्यदर्शन मात्र गांतेत जेथें तेथें दिसते ! मग योगानेंच तेवढें रहस्यकारांचे काय घोडे मारदें आहे कोण जाणे. बाकी योगाशी व संन्यासाशी त्यांचा ? देव आहे उरा !!

शुभ्रपादि पूजन, ईच देवद्विजगुरुप्रारापूजन—शौच—पूर्वोक्त द्विविध शुचिभूतपणा-
प्रवित्रपणा—आर्जवं—ऋजुत्वं—अन्त करणाचा सरलपणा—ब्रह्मचर्य—ब्रह्मचर्य-
प्रतस्थ अवस्था, इन्द्रियनिग्रह—च अहिंसा—व हिंसा न करणे, प्राण्याना पाडा न
देणे—या सर्वांना—शरीरनिर्वर्त्य—शारीर—शरीरप्रधानेः सर्वं एव कार्यक-
रणं कर्त्रादिभिः साध्यं शारीर तपः उच्यते—शरीराच्या योगाने होणारे ते
शारार, शरीर ज्यामध्ये मुख्य आहे अशा देहेन्द्रियांनी कर्ता, करण इत्यादिकांकडून साध्य
होणारे जे तप त्याला शारीर तप म्हटल जाते [कोणतेहि तप केवळ शरीराने होणे
शक्य नाही म्हणून भाष्यात शरीरप्रधान-सर्वच शरीरोन्द्रियांनी असं म्हटलं आहे. त्याच
प्रमाणे कर्ता, करण व त्याचे व्यापार यावाचून मंगणतीच क्रिया होते नाहीं, म्हणून 'क
र्त्रादिभिः' असे भाष्यात म्हटले आहे पण तप कर्ता, करण इत्यादिकांनी साध्य होते
असेल तर त्याला 'शारीर तप' कसे म्हणता येईल ? आणि त्याला जर शारीर तप म्हटले
तर ते कर्त्रादिसाध्य कसे, अशा आशया घेऊन आचार्य म्हणतात—]—' पञ्चैते तस्य
हेतवः ' इति हि वक्ष्यति—मनुष्य शरीर, वाहू, मन यांनी जे जे आरभितो त्या
प्रत्येकाला अधिष्ठान, कर्ता इत्यादि पांच हेतु अवयव लागतात, असं पुढे (अठराव्या
अध्यायात श्लो १५) भगवान् सांगताल १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं मत्स्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अन्वयार्थ—यत्—जे—अनुद्वेगकरं—प्राण्याच्या मनात दुःख उत्पन्न न कर-
णार,—सत्य—खरं,—च प्रियहितं—व प्रिय आणि हितकर—वाक्यं—वाक्य
—च—व—स्वाध्यायाभ्यसनं एव—यथाविधि वेदशास्त्राध्ययन—वाङ्मय तप
—है वाङ्मय तप—उच्यते—सांगितलं जात १५

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकर प्राणिनामनु खकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत्प्रियहिते
दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्भवंवांस्य विज्ञेयते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्द ।
परप्रत्यायनार्थं प्रत्युक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रि-
भिर्वा हीनता स्याद्यदि न तद्वाङ्मय तप । तथा सत्यवाक्यस्येतरेपामन्यतमेन द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा हीनताया न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेपामन्यतमेन द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेपामन्यतमेन द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा विद्युक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपो य-सत्य वाक्यमनुद्वेगकर प्रिय-
हित च यत्त्परम तपो वाङ्मयम् । यथा शान्तो भव क्षत स्वाध्याय योग चानुत्तिष्ठ
तथा ते श्रेयो भविष्यति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मय तप उच्यते ॥

भाष्यार्थ—'अनुद्वेग०' इति—'अनुद्वेग०'या श्लोकाने वाङ्मय तप सांगतात—अ-
नुद्वेगकरं—प्राणिना अदुःखकर वाक्यं—अनुद्वेगकर, प्राण्यांना अदुःखकर-दुःखकर

होणारे असे वाक्य—सत्यं प्रियहितं च यत्—सत्य व जे प्रिय-हित (सत्य म्ह० जसे ठाक असेल तसेच सागणें, प्रिय म्ह० कानाला मुखकर वाटणारें व हित म्ह० परीणामा दितावह किवा—)—प्रियाहिते दृष्टादृष्टार्थे—प्रिय व हित हे दोन्ही शब्द दृष्ट व अदृष्ट या दोन्ही अर्थां घ्यावे म्ह० ऐहिक व पारलौकिक प्रिय व हितवचन.—अनुद्वेगकरत्वादिभिः धर्मैः वाच्यं विशेष्यते—अनुद्वेगकर, सत्य, प्रिय व हित या धर्मांनीं वाच्य विशेषित केलें जातें. अर्थात् अनुद्वेगकरत्वादि विशेषणांनीं विशिष्ट अमे वाच्य, विशेषणधर्मसमुच्चयार्थे. चशब्दः—विशेषणाचा परस्पर एक समुच्चय करण्यासाठी 'च यत्' हा 'च' शब्द आहे. (पण वाक्याला अर्था हीं चार विशेषणें का लाविलीं आहेत व त्यांचा परस्पर समुच्चय करण्यात तरी काय अर्थ आहे? उत्तर—) परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्य-प्रिय-हित-अनुद्वेगकरत्वानां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनता स्यात् यदि, न तत् वाङ्मयं तप—दुसऱ्याला एखाद्या विषयाचा बोध करून देण्यासाठीं योजलेले वाक्य सत्य, प्रिय, हित व अनुद्वेगकरत्व यातील कोणत्या तरी एका गुणानें, दोन गुणांना किंवा तीन गुणांनीं जर हीन असेल तर ते वाङ्मय तप गव्हे.—तथा सत्यवाच्यस्य इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वं—त्याचप्रमाणें सत्यवाच्य वाक्याच्या विशेषणातील कोणत्या तरी एका, दोन किंवा तीन विशेषणांनीं हीन असेल तर त्याला वाङ्मयतपस्त्व नाहा.—तथा प्रियवाक्यस्य अपि इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वं—तसेच प्रिय वाक्याहि इतर विशेषणातील एक, दोन किंवा तीन विशेषणांनीं हीन असल्यास त्याला वाङ्मयतपस्त्व नाहीं.—तथा हितवाक्यस्य अपि इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वं—त्याच न्यायानें हित वाक्याहि वाक्याच्या विशेषणातील एक, दोन किंवा तीनहि विशेषणांनीं रहित असेल तर त्यालाहि वाङ्मयतपस्त्व नाहीं—किं पुनः तत् तप—तर मग ते तप कोणतें?—यत् सत्यं वाच्यं अनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत् तत् परमं वाङ्मय तपः—जे सत्यवाच्य, अनुद्वेगकर, प्रिय व जे हित ते परम वाङ्मय तप होय.—यथा यत्स शान्तः भय स्वाध्यायं योगं च अनुतिष्ठ तथा ते श्रेयः भविष्यति—जसे वाळा, शांत हो. स्वाध्याय व योग—अनुष्ठानादि कर. म्हणजे तुझे कल्याण होईल.—स्वाध्यायाम्यसनं च एव यथाविधि—आणि प्राङ्मुखत्व पवित्रपाणित्व इत्यादि शास्त्रोक्त विधींचें उल्लंघन न करितां स्वाध्यायाचे आवर्तन करणें, हें—चाङ्मयं तपः उच्यते—वाङ्मय तप म्हटलें जातें. [कारण, स्वाध्यायांत वाणीची अधिक प्रवृत्ति होत असते. म्हणून हे वाङ्मय—वाक्यधान तप होय.] १५.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्माविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

अन्वयार्थ—मन प्रसादः—मनार्चा अत्यंत शांति, प्रसन्नता,—सौम्यत्व—
सौम्यता,—मौन—न बोलण्याविषया मनचा सयम,—आत्मविनिग्रह—सामा
न्यत सर्व बाजूनी मनचा निरोध करणे,—भावसंशुद्धिः—मनचा निष्कपटपणा—
इति एतत् तपः—हे अशा प्रकारचे तप—मानस—मानस तप—उच्यते—
म्हटले जाते १६

मन इति । मन प्रसादो मनसः प्रशान्ति स्वच्छतापादन मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं
यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादकार्याऽन्त करणस्य वृत्तिः, मौन वाक्संयमोऽपि मनःसंय-
मपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनःसयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनो-
निरोधः सर्वत सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वाग्विषयस्यैव मनसः सयमो मौनमिति
विशेषः । भवसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽभावावित्त्व भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते

भाष्यार्थ—‘मनः०’ इति—‘मन ०’ या श्लोकानें मानस तप सांगतात—मन .
प्रसाद -मनसः प्रशान्ति -स्वच्छतापादन मनसः प्रसाद —मन प्रसाद
म्ह० मनार्चा शांति मनामध्ये स्वच्छता—अनाकुलता—निश्चितपणा रागादिदोषराहित्य हा
शुण सपादन करणें हा मनचा प्रसाद होय—सौम्यत्व-यत् सौमनस्य आहुः—
मुखादिप्रसादकार्या अन्त करणस्य वृत्तिः—सौम्यत्व म्ह० ज्याला सौमनस्य
म्हणतात सर्वांचें हितधितन—कोणाचेहि अहितधितन न करणे, सुखादिकांची प्रसन्नता
हें जिचें कार्य आहे अशी अन्त करणाची वृत्ति—मौन—वाक्सयम अपि मनः
सयमपूर्वरुः भवति इति कार्येण कारण उच्यते—मन सयम मौन इति—
मौन म्ह० वाक्सयमहि मनःसयमपूर्वरु होता मन सयम केल्यानेच वाक्सयम होतो
म्हणून यथे कार्यानें कारणाचा निर्देश केला जातो अर्थात् मन सयम हेच मौन, असें
म्हटले जाते, किंवा मुनाचा भाव मनन, तेंच मौन—आत्मविनिग्रह—मनो
निरोधः—आत्मविनिग्रह म्ह० मनोनिरोध—आत्म्याचा—मनचा निरोध (तर मन मौन व
आत्मविनिग्रह याच्या अर्थात फरक काय ? उत्तर—)—सर्वत सामान्यरूप आत्म-
विनिग्रहः—सर्वत सामान्यरूप मनोनिग्रह हा आत्मविनिग्रह—वाग्विषयस्य एव
मनसः सयमः मोनं इति विशेष—व वाक्-सबधी मनचा सयम हें मौन, असा
या शब्दाच्या अर्थात फरक आहे. [आत्मविनिग्रह म्ह० सामान्यत सर्व विषयापासून
मनचा निग्रह व मौन म्ह० वाक्-विषयक मनचाच निग्रह.]—भावसंशुद्धिः—परै-
व्यवहारकाले अभावावित्त्व भावसंशुद्धि—भावसंशुद्धि म्ह० हृदयाची अवि-
फलता—रागादिमलाहिल्य दुसऱ्यांशी व्यवहार करिताना निष्कपटपणा, हीच भावसंशुद्धि
—इति एतत् तप मानस उच्यते—अशा या तपाला मानस म्ह० मन प्राधान्यानें
होणारें तप असें म्हणतात १६.

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

अन्ययार्थ—अफलाकांक्षिभिः—फलाका आकांक्षा न करणान्या—युक्तेः—
समाहितचित्त—नरे.—पुरुषाकडून—परया श्रद्धया—अतिशय श्रद्धेन—तप्त—
केल्ले—तत् त्रिविधं तप—ज तान प्रकारचें तप त्याला—सात्त्विक—सात्त्विक
—परिचक्षते—म्हणतात १७

यथोक्त कार्याक वाचिक मानस च तपस्तप्त नरे सत्त्वादिभेदेन कथ त्रिविध भवती
त्युच्यते—श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठित तपस्तत्प्रकृत त्रिविध त्रि
प्रकारमधिष्ठान नरैरनुष्ठातृभिरफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तं समाहृतैर्यदोदृश
तपस्तत्सात्त्विक सत्त्वनिवृत्त परिचक्षत कथयन्ति शिष्टा ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तं कार्याक वाचिक मानसं च तप नरे तप्त सत्त्वा-
दिभेदेन त्रिविध कथं भवति इति उच्यते—वर तान श्लोकात् सांगितलेले
शारार, वाङ्मय व मानस असे मनुष्यांना केल्ले तप सत्त्वादि भेदान त्रिविध कथें
होतें तें (या पुढाल तान श्लोकाना) सांगितले जातें—परया-प्रकृष्टया श्रद्धया-
आस्तिक्यबुद्ध्या तप्त अनुष्ठित—परम श्रद्धेन—अतिशय आस्तिक्यबुद्ध्याने तप-
ल्ले म्ह० अनुष्ठिल्ले—तत् प्रकृत त्रिविध त्रिप्रकारं अधिष्ठान तप—त
प्रकृत त्रिविध—तीन प्रकारचें—शारार वाक् व मन याना हाणारें तप—अफलाकां-
क्षिभिः फलाकांक्षारहिते युक्ते—समाहिते नरे अनुष्ठातृभिः—अफला-
कांक्षा-फलाकांक्षारहित-फलच्छादन्य, युक्त-समाहित म्ह० सिद्धि व असिद्धि यावि-
षयी निर्वाकार अशा नराकडून—अनुष्ठान करणाराकडून अनुष्ठिल्ले [अशा लोकांनी
केल्ले]—यत् ईदृश तप तत् सात्त्विक सत्त्वनिवृत्त परिचक्षते—शिष्टाः
कथयन्ति—ज अशा प्रकारचें तप त्याला सात्त्विक-सत्त्वगुणामुळें याकलें तप असें
सांगतात शिष्ट त्याला सात्त्विक तप म्हणतात १७

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमभुवम् ॥१८॥

अन्ययार्थ—यत् तप—ज तप—सत्कारमानपूजार्थं—सत्कार मान व
पूजा यासाठी—च—आणि—दम्भेन एव—दभानेच—क्रियते—कलें जातें—नत्
—तें—इह—यथे—राजसं—राजस—चल—चल व—अभुव—अनिस—
प्रोक्तः—म्हलें जातें १८

सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कार साधुकार साधुतपस्वी ब्राह्मण हृषिकेशमथे
मानो मानन श्रयुष्यानाभिवादानादिस्तदर्थं पूजा पादप्रक्षालनार्थनासापिश्रुवादिस्तदर्थं
च तप सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चल
कादाधिकफलत्वेनाद्यम् ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—‘सत्कार०’ इति—‘सत्कार०’ या श्लोकान राजस तपाचा
निर्देश करितात—सत्कारमानपूजार्थं-सत्कार-साधुकार अथ साधु त-

पस्वी ब्राह्मण इति एयं अर्थ—सत्कार, मान, पूजा यासाठा, सत्कार म्ह० साधु-
कार, हा साधु, तपस्वी, ब्राह्मण आहे, अस लोकानी म्हणावें म्हणून,—मान'-मा-
नन-प्रत्युत्थानामिवाद्नादि. तदर्थ—मान म्ह० मानन, उदून उभें रहाणे,
अभिवदन करणे, त्यासाठा,—च पूजा-पादप्रक्षालन अर्चन अशायित्वादि -
तदर्थ—च पूजा म्ह० पादप्रक्षालन करणें, पूजन करणें, भोजन घालण वगैरे त्या
साठा—तप. सत्कार मान पूजार्थ—जें तप ते सत्कारमानपूजाथ होय—च
दम्भेन एव यत् तप क्रियते—आणि दभानच ज तप केलें जात, दभानें म्ह०
नास्तिकपणान, केवळ आपल धामकर प्रकट करण्यासाठीं जें तप आचरिल जातें—
तत् इह राजस चल कादाचित्कफलत्वेन अधुव प्रोक्त-कथितं—त याच
लोका फल देणार असल्यामुळें राजस, चल व त्याचें फल अनियत असल्यामुळें अधुव
म्हटलं आहे [अशा राजस तपाला त्याज्य मानाव] १८

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

अन्वयार्थ—यत् तप—जें तप—मूढग्राहेण—अविवेकयुक्त निश्चयानें—
आत्मन—आत्म्याच्या—पीडया—पाडने—वा—अथवा—परस्य—दुसऱ्या
च्या—उत्सादनार्थ—विनाशासाठीं—क्रियते—केलें जातें—तत्—तें—तामस
—तामस तप म्हणून—उदाहृत—म्हटलेले आहे १९

मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मन पीडया क्रियते यत्तप परस्योत्सादनार्थं
विनाशार्थं वा तत्तामस तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—'मूढ इति० मूढ०' या श्लोकात तामस तपाचा सप्रह करि
तात—मूढग्राहेण-अविवेकनिश्चयेन आत्मन. पीडया वा परस्य उत्सा-
दनार्थं-विनाशार्थं यत् तप क्रियते तत् तप तामस उदाहृत—मूढ म्ह०
अत्यंत अविवेकी, त्याचा ग्राह म्ह० आप्रह, अथात् अविवेका निश्चयानें-विवेकशून्य
निश्चयानें, स्वतःच्या देहादिदंता पाडा देऊन किंवा दुसऱ्याच्या उत्सादनार्थं-विनाशा
साठी जें तप केलें जातें, त्याच तामस तप म्हटलें आहे. १९

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

अन्वयार्थ—यत् दान—जें दान—दातव्य इति—मग अवश्य द्यावयाच
पाहि, अशा भावनेनें—अनुपकारिणे—उपकार न करणाऱ्या-प्रत्युपकार करण्याच
अगम्य अगतेच्या पुण्याग—देशे काले च पात्रे च—विहित देस, काल व पात्र
यामध्य—दीयते—दिई जात—तत् दान—तें दान—सात्त्विकं—सात्त्विक—
स्मृत—म्हटलेले आद २०

इदानीं दानभेद उच्यते—दातव्यमित्येव मन कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय समर्थावापि निरपेक्षं दीयते चेत्ते पुण्ये कुरुक्षेत्रादी काले सक्रा-
न्यादौ पात्रे च पटगाविद्धंपारग इत्यादौ तद्दानं सार्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—इदानीं दानभेद उच्यते—पात्रं क्रमशः दानाचा निविध भेद मागितला जातो—दातव्य इति एयं मन कृत्वा—मना हे दान यावशाचें आहे, लाच्या फलार्था वगैरे काहा इच्छा करावयाचा नाही अशा भावना करून—यत् दानं अनुपकारिणे-प्रत्युपकार असमर्थाय दीयते—जे दान अनुपकारो म्ह० उलट उपकार करावयाचें अननय थमलच्या मनुष्याला दिले जात—समर्थाय आपे निर-
पेक्ष देशे-पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले-सक्रान्त्यादौ च पात्रे च पटगाविद्-
धंपारगो इत्यादौ दीयते—नमर्थाया म्ह० प्रत्युपकार करणार समर्थ अनलच्या-
वाहि, निरपेक्ष-प्रत्युपकाराचा अपेक्षा न करता, कुरुक्षेत्रादि पवित्र प्रदेशा, सक्रा-यादि पर्वकाला व पडंगवेता पटशास्त्रज्ञ, वेदपारगत् इत्यादिकां दिले जाते—तत् दानं सार्विकं स्मृतं—तं दान सार्विक असं म्हटले पात्रे २०

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अन्यार्थ—तु—एव—यत्—जे दान—प्रत्युपकारार्थं—प्रत्युपकारासाठीं—
वा पुन—किंवा—फलं उद्दिश्य—एववा उद्देश करून—च परिक्रिष्टं—च अति-
शय क्लान्त—दीयते—दिले जाते—तत्—ते—राजसं दान—एवम दान—
स्मृतं—म्हटलेले आहे. २१.

पवित्रि । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काळे एव मां प्रत्युपकारिण्येवमर्थं फलं वाप्त्य दानस्य मे भावेऽप्यत्यट्टमिति ननुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्रिष्टं वेदसंयुक्तं तद्दानं स्मृतम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—' यत्तु ' इति — ' यत्तु ' या श्लोकाने राजस दान मांग-
तान—तु यत् दान प्रत्युपकारार्थं-काले तु यद्य मां प्रति-उपकारिष्यति
इति एव अर्थ—यद्य जे दान प्रत्युपकारासाठी म्ह० प्रगती हा माझ्यावर प्रत्युपकार
करील, मागाठी—या अस्य दानस्य मे अदृष्टं फलं भविष्यति इति—किंवा
या दानाचें मला अदृष्ट फल प्राप्त होईल म्हणून—तत् उद्दिश्य च पुनः परिक्रिष्टं
वेदसंयुक्तं दीयते—त्या पत्राच्या उद्देशाने व तसेच परिक्रान्तें म्ह० वेदसंयुक्त
होऊन दिले जात—तत् राजसं स्मृतं—जे राजस दान म्हटले आहे. २१.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवजातं तच्चात्ममुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—यत् दानं—जे दान—अदेशकाले—अयोग्य देश व अविहित काल यात—च—व—अपात्रेभ्य—अपात्रांना—असत्कृत—असत्कारानें व—अवज्ञातं—अवज्ञेने—दीयते—दिलें जातें—तत्—तें—तामस—तामस दान—उदाहृत—म्हटलें आहे. २२.

अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादिसंकीर्णोऽकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषपरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो देशादिसपत्नी चासत्कृत प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञात पात्रपरिभवयुक्त यद्दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

भाष्यार्थ—‘ अदेश. ’ इति—‘ अदेश. ’ या श्लोकान तामस दान सागतात—अदेशकाले—अपुण्ये देशे—म्लेच्छ अशुच्यादिसंकीर्ण—अकाले पुण्यहेतुत्वेन अप्रख्याते—संक्रान्त्यादिविशेषपरहिते—अदेशमार्ता म्ह० म्लेच्छ, अशुर्चा इत्यादिकानीं संकीर्ण झालल्या अपुण्य प्रदेशां अमंगल मनुष्यें व पदार्थ याचा ज्या च्याशा ससर्ग झाला आहे अशा अपवित्र प्रदेशां, तसच अकाल म्ह० पुण्यहेतुत्वां प्रख्यात नसलेल्या, संक्रान्त्यादि विशेषपरहित अशा काला—च अपात्रेभ्यः—मूर्ख तस्करादिभ्यः—आणि सत्पात्र नसलेल्या मूर्ख, चोर इत्यादिकांना—च देशादिसपत्नी असत्कृत-प्रियवचन पादप्रक्षालन पूजादिरहितं—आणि देशादिसपत्नी जरी असली म्ह० योग्य देश, काल व पात्र जरी असल तरी सत्कारान म्ह० प्रिय भाषण, पादप्रक्षालन, पूजा इत्यादि न करिता—अवज्ञातं—पात्रपरिभवयुक्तं—अवज्ञेनें म्ह० पात्राच्या तिरस्कारानें युक्त-सत्पात्राचा तिरस्कार करून—यत् दान दीयते तत् तामसं उदाहृत—जे दान दिलें जातें तें तामस असे म्हटलें आहे २२

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

अन्वयार्थ—ॐ तत्सत्—ॐ तत् सत्—इति—असा—ब्रह्मण—ब्रह्माचा—त्रिविध—तीन प्रकारचा—निर्देश—निर्देश—स्मृत—सांगितलेला आहे—तेन—त्या निर्देशाने—पुरा—पूर्वी—ब्राह्मणाः—ब्राह्मण,—च वेदाः—व वेद—च—आणि—यज्ञा—यज्ञ—विहिता—निर्माण केलेले आहेत २३

यज्ञदानतप प्रभृतीनां साद्रूप्यकरणायायमुपदेश उच्यते—ओं तत्सदित्येव निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मण स्मृतश्चित्ततो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिता पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुल्यार्थमुच्यते ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—यज्ञदानतप प्रभृतीनां साद्रूप्यकरणाय अय उपदेशः उच्यते—यज्ञ, दान, तप इत्यादि विहित कर्मांचें साद्रूप्यसंपादन करण्यासाठीं म्ह० त्यांत प्रमादादि कारणानें घडलेल्या वेगुण्याचा परिहार करून त्याला सद्गुणसंपन्न करण्यासाठीं

हा उपदेश केला जातो.—‘ ओं तत्सत् ’ इति एषः निर्देशः—ओं, तत्, व सत् असा हा निर्देश,—निर्दिश्यते अनेन इति निर्देशः—ज्याच्या योगाने निर्देश केला जातो तो निर्देश—ब्रह्मणः त्रिविध. नामनिर्देशः वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः स्मृतः—चितितः—ब्रह्माचा तीन प्रकारचा नामनिर्देश वेदान्तामध्ये—उपनिषदांमध्ये ब्रह्मवेत्त्यांनी सांगितलेला म्ह० कल्पिलेला आहे. ‘ ओं इति ब्रह्म ’ (तै. भाष्यार्थ, १.८, पृ. ४१.) या श्रुतीत ब्रह्माचा ‘ ओं ’ असा निर्देश आहे. ‘ तत्त्वमसि ’ या श्रुतीत (छां. भाष्यार्थ, ६.८, पृ. ४७५.) ब्रह्माचा ‘ तत् ’ या नावाचा निर्देश आहे. ‘ सदेव सोम्य ’ या श्रुतीत (छां. भाष्यार्थ, ६.२, पृ. ४१५.) ‘ सत् ’ या नावाचा निर्देश आहे. यज्ञात काही वैशुग्य झाले आहे, असा संशय आल्यास या तीन नावांतल कोणत्याहि नावाचा उच्चार केल्यास त्याचा परिहार होतो. (आतां या त्रिविध नावांचाच स्तुति करतात.)—तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणाः च वेदाः च यज्ञाः पुरा-पूर्वे विहिताः—निर्मिताः—त्या त्रिविध नामनिर्देशाने ब्राह्मण, वेद व यज्ञ याना पूर्वी—सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्मदेवाने—प्रजापतीने विहित म्ह० निर्माण केलेले आहे.—इति निर्देशास्तुत्यर्थ उच्यते—असे त्या निर्देशाच्या श्रुतीसाठी सांगितले जाते. २३.

१ रहस्यकार या श्लोकाच्या अवतरणाने म्हणताना—“ यावर अशी शंका येते की, ... कोणतेहि कर्म घेतले तरी ते दोषमय व दुःखकारक असल्यामुळे ही सर्व कर्मे सोडल्याशिवाय ब्रह्मप्राप्ति होणे शक्य नाही आणि हे जर खरे तर अमुक कर्म मात्त्विक व अमुक राजस हा भेद करण्यात तरी काय इशाल ? गीतेचे वा आशेषास असे उत्तर आहे की, सात्त्विक, राजस, तामस हे कर्मांचे भेद परब्रह्माला मोडून आहेत असे नाही.” (हे गीतेचे उत्तर आहे की रहस्यकाराच्या पदरचे ? गीता परब्रह्माला निशुंग म्हणून जर म्हणत आहे, तर मात्त्विकादि भेद त्याला मोडून नाहीत, असे कसे म्हणेल ?) “ ब्रह्म म्ह० काय हे व्हा भक्त्याने सांगितलेले आहे त्याच मात्त्विक कर्मे व मत्कर्म याचा समावेश होतो. त्यामुळे ही कर्मे अध्यात्म दृष्ट्याहि त्याचच नव्हेत”(पण मत्कर्म कींयता ? ‘अंतरात्मा’ हा? पण तो तर ब्रह्माचा त्रिविध नामनिर्देश आहे. उपनिषदाने ब्रह्माचा या तीन नावांनी उद्देश केला आहे, तो कोठे कोठे केला आहे ते आग्नी वर भाष्यांत दाखविलेच आहे. मध्याचार्यादिकहि असेच म्हणतात. तेव्हा त्याच मात्त्विक कर्मे व मत्कर्म याचा समावेश कसा होणार ? हा निर्देश सात्त्विक कर्मांमध्येहि घटलेल्या वैशुग्याचे निरसन करण्यासाठी आहे. म्ह० सादृश्यवर्णनानाथे या त्रिविध निर्देशाचा उच्चार करावा असे येथे सांगायलाच आहे. अर्थात् हे सर्व कर्माधिकारी मातृकामाठी आहे, शाननिष्ठेच्या विल्लु शाना अभिक्ताभ्यामाठी नाही. ही दृष्टि रहस्यकारांना सर्वथा भोवल्यामुळेच त्यांना असा असावट असावट बारबार लिहिण्याचा प्रसंग आला आहे, त्यामुळे तिकडे दुर्लक्ष करणे हाच उचित मार्ग होय.) वा को- काश्या. अध्यात्म. म्हणूनच. “याच निर्देशाने पूर्वी ब्रह्मण, वेद, व यज्ञ निर्माण केलेले आहेत” असे म्हणतात. पण टीपेच “ सर्व सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्मदेवस्वरूपा दहिता ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे एतत्त्व झालेले आहेत, असे पूर्वीच (गी. ३.२०) सांगितले आहे,” असे म्हणतात. पण गी. ३.२० यांत असे सांगितले नाही. (गी. भा. पृ. २८२ पहा) म्हणून ‘ ब्राह्मणाः ’ असे वैशुग्यनी पद अष्टांगाने त्याचा ‘ ब्रह्मदेवस्वरूपा ब्राह्मण ’ असा अर्थ करणे सर्वथा अयोग्य होय.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—ओं—ओं—इति उदाहृत्य—असे उच्चारून
—ब्रह्मवादिनां—वेदवादी ब्राह्मणाच्या—विधानोक्ता—वेद शास्त्राने सांगितलेल्या
—यज्ञदानतप क्रियाः—यज्ञ, दान व तप या क्रिया—सततं—सतत—प्रवर्तन्ते
प्रवृत्त होतात. २४.

तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते
विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् 'ओं' इति उदाहृत्य—उच्चार्य—ज्याअर्थी 'ओं' हा निर्देश
ब्राह्मणादिकांचे कारण आहे, आणि तो ब्रह्माचा निर्देश आहे त्याअर्थी—ओं असा उच्चार
करून—ओं असे म्हणून—ब्रह्मवादिनां—ब्रह्मवदनशीलानां विधानोक्ता—शास्त्र-
चोदिता यज्ञ दान तप क्रियाः—यज्ञादिस्वरूपाः क्रिया सततं—सर्वदा प्र-
वर्तन्ते—ब्रह्मवाद्याच्या म्ह० वेदाध्ययन करणे हे ज्याचें शालच आहे अशा द्विजाच्या
शास्त्रविधानोक्त, यज्ञ, दान व तप या क्रिया म्ह० यज्ञादिरूप कर्मे सर्वदा प्रवृत्त होतात.
[वैदिक द्विज 'ओं' असा उच्चार करून आपल्या यज्ञादि क्रिया आरंभितात.] २४.

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—मोक्षकाङ्क्षिभिः—मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या लोकाकडून—तत् इति
—तत् या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून,—फलं अनभिसंधाय—फलाची इच्छा
न करून,—विविधा—नाना प्रकारची—यज्ञतपःक्रियाः—यज्ञकर्मे—तपथर्या—च
दानक्रियाः—व दानक्रिया—क्रियन्ते—केल्या जातात. २५.

तदिति । तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुपादानभिसंधाय च कर्मणः फलं
यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तप क्रियाश्च यज्ञतप क्रिया दानक्रियाश्च विविधा. क्षेत्रहि-
रण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्घर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—'तत्' इति—या श्लोकाने 'तत्' या निर्देशाचा विनियोग सांगतात
—'तदित्यनभिसंधाय'—तत् इति ब्रह्माभिधानं उच्चार्य च कर्मणः फलं अन-
भिसंधाय—'तत्' हे ब्रह्मचें नांव उच्चारून व कर्मांच्या फलाची इच्छा न करून—यज्ञतपः-
क्रिया—यज्ञक्रिया च तपःक्रियाः च यज्ञतप क्रिया—यज्ञतपःक्रिया म्ह० यज्ञ
क्रिया, व तपःक्रिया—च विविधा. क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः दानक्रिया-
—आणि नानाप्रकारच्या भूमि, सुवर्णादिप्रदान इत्यादिरूप दानक्रिया—मोक्षकाङ्क्षिभि-
—मोक्षार्थिभिः—मुमुक्षुभिः क्रियन्ते—निर्घर्त्यन्ते—मोक्षाची आकांक्षा करणाऱ्या

मोक्षेन्दु-मुमुक्षुकर्तृत्वेनान्या जातात [मुमुक्षु ' तत् ' या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून व फलाची इच्छा न ठेवता यज्ञ, दान व तप हा कर्म करितात.] २५

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

अन्वयार्थ—सद्भावे—अस्तित्व या अर्थी—च साधुभावे—च सद्वृत्तत्व या अर्थी—सत् इति एतत्—सत् अर्थे हे पद—प्रयुज्यते—योजिले जाते—तथा—त्याचप्रमाणे—पार्थ—हे पार्था!—प्रशस्ते कर्मणि—विवाहादि प्रशस्त कर्मांमध्ये—सच्छब्द—सत् हा शब्द—युज्यते—योजला जातो. २६

आतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽधेदानीं सच्छब्दस्य विनियोग कथ्यते—सद्भावेऽसत्. सद्भावे यथाविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावेऽसद्वृत्तस्यासाधो सद्वृत्तता साधुभावस्तन्मिन्साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मण प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्द पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत्॥

भाष्यार्थ—ओं तत्-शब्दयोर्विनियोग उक्तः—'ओं' व 'तत्' या शब्दाचा विनियोग सांगितला—अथ इदानीं सत् शब्दस्य विनियोग कथ्यते—आता या श्लोकात 'सत्' शब्दाचा विनियोग कथन केला जातो—सद्भावे-असत्-सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि—सद्भाव या अर्थी म्ह० विद्यमान नसलेल्या वस्तूचे अस्तित्व या अर्थी, जसे-अविद्यमान म्ह० न जन्मलेल्या पुत्राचा जन्म या अर्थी—तथा साधुभावे च-असद्वृत्तस्य असाधो सद्वृत्तता साधुभाव-तस्मिन् साधुभावे—आणि त्याचप्रमाणे साधुभाव या अर्थी, दुराचरण करणाऱ्या असाधूचे जे सद्वृत्त तो साधुभाव, त्या साधुभाव या अर्थी—सत् इति एतत् ब्रह्मण अभिधानं प्रयुज्यते तत्र उच्यते-अभिधीयते—'मत्' अर्थे हे नडाचे नाव योजिले जाते, याअर्थी त्याला 'सत्' अर्थे म्हटले जाते.—तथा पार्थ विवाहादौ प्रशस्ते च कर्मणि सत् शब्दः युज्यते-प्रयुज्यते इति एतत्—त्याचप्रमाणे हे अर्जुना ! विवाहादि कर्मांमध्ये 'सत्' हा शब्द योजिला जातो, प्रशस्त कर्मांमध्ये सत् शब्दाचा प्रयोग केला जातो, जसा याचा भावार्थ २६

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

१ या श्लोकात गांतेला कोणती कर्मे विवक्षित आहेत ते सांगितले आहे व ता फलाचा आशा मोडून कोण करितात, त्याचाहि स्पष्ट उल्लेख आहे मोक्षकार्थी म्ह० मुमुक्षुच फलेच्छा सोडून कर्मे करितात, हे म्हणजे गानेचा यथाथे अव कटाथा, जशा इच्छा करणारी लक्षात ठेविले पाहिजे. साधकच निष्काम कर्माचे अधिकारी आहेत, दानी नव्हेत, हे यावरून उघड होते. (गी. भा. पृ. २८५ पदा.)

अन्वयाथं—च—आणि—यज्ञे तपसि च दाने—यज्ञ, तप व दान या कर्मांत
 स्थितिः—तत्परतेनें राहणं, याला—सत् इति उच्यते—सत् असें म्हणतात
 च—आणि—तदर्थीय—त्या यज्ञादिकासाठीं जे—कर्म—कर्म ते—सत्—
 सत्कर्म—इति एव—असेंच—अभिधीयते—म्हटले जाते २७

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदि
 व्युत्पत्ते विद्महि, कम चैव तदर्थीयमथ वा यस्याभिधानत्रय प्रकृतं तदर्थीय यज्ञदान
 तपोधार्थमीश्वरार्थीयमित्येतत् । सदित्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञतपआदिकर्मांसात्त्विक
 विगुणमपि श्रद्धापूर्वक ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुण सात्त्विक संपादित भवति ॥

भाष्यार्थ—यज्ञे—यज्ञकर्मणि या स्थितिः तपसि च या स्थिति दाने
 च या स्थिति—यज्ञात म्ह० यज्ञकर्मंत जी स्थिति—निष्ठा आणि तपामर्घ्ये जी
 स्थिति व दानामध्ये जा स्थिति—सा च विद्महि सत् इति उच्यते—तीच
 विद्वानाकून-पडितामहन 'सत् अशी म्हटली जाते—च कर्म एव तदर्थीय—
 आणि जे यज्ञ तप आणि दान यासाठीं केलेल कर्म—अथ वा यस्य अभिधानत्रय
 प्रकृत तदर्थीय—किंवा ज्याचें नामत्रय प्रकृत आहे त्यासाठीं केलेलें कर्म—
 यज्ञ दान तपोर्थीय—ईश्वरार्थीय इति एतत्—यज्ञ, दान, व तप यासाठीं
 केलेल कम किंवा इश्वरार्थ कलल कम, वासा याचा भाषायं—सत् इति एव अभि-
 धीयते—त्या कमाला सत् असच म्हटले जाते—(सारांश)—तत् एतत् यज्ञ-
 तपआदिकर्म असात्त्विक विगुण अपि—श्रद्धापूर्वक ब्रह्मण अभिधान-
 त्रयप्रयोगेण सगुण सात्त्विक संपादित भवति—तें ह यज्ञ, तप इत्यादि कर्म
 असात्त्विक व गुणरहित जरा असल, तरी श्रद्धापूर्वक ब्रह्माच्या या तान नावाचा उच्चार
 केव्यानें सगुण व सात्त्विक बनते २७

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

१ ' यज्ञे तपसि दाने च स्थिति ' याचा अर्थ रहस्यकार ' यज्ञादिकातील स्थिति म्ह०
 स्थिर भावना ' असा करितान पण ती बराबर नाहा येथे स्थिति म्ह० निष्ठा, तत्परता,
 यत्निकान गहन जाणें या त्याचा वास्तविक अर्थ आहे याच शंकावरील टापें ' यज्ञा
 दिकासाठीं जें कम करावयाचें त्यालाच मीमांसकानी यज्ञाच कर्म असें मामा'य नाम दिलें
 आहे " इत्यादि न्हणताच, पण ते बराबर नाहा हें आम्ही पूर्वीच (१ २८०) दाखविले

अत्रयार्थ—यत्—जं—अश्रद्धया—अश्रद्धेन—हुत—हवन केलेले,—दत्त दान दिलेले—तपः तप्तं—तप केलेले—च कृतं—च केलेले कर्म—तत्—त्याला—असत् इति—असत् अस—उच्यते—म्हटल नात.—पार्थ—हे पार्थ—तत्—तं—न प्रेत्य—मरणानंतर फलाच्या उपयोगा नाहा—च—व—नो इह—येथेहि उपयोगी नाहा. २८

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्तस्मात्— अश्रद्धया हुत हवन कृत दत्त च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया, तथाऽश्रद्धयैव कृत यस्तुति-नमस्कारादि तत्सर्वंमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गवाह्यत्वात्पार्थ । न च तद्ब्रह्माया-समपि प्रेत्य फलाय नो अपीहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजाननाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादनिष्पश्रामच्छकरभगवत कृतौ

श्राभगवद्राताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते तस्मात्—आणि ज्या अर्थी त्या सर्व यज्ञादिकर्मांमध्य श्रद्धेचें प्राधान्य असल्यानेच ते सर्व यज्ञादि सगुणसंपन्न होत त्याअर्थी—अश्रद्धया हुत—हवन कृत—अश्रद्धेन हवन केलेले—च अश्रद्धया ब्राह्मणेभ्य दत्त—आणि अश्रद्धेने ब्राह्मणांना दान दिलेले—अश्रद्धया तपः तप्तं—अनुष्ठित—अश्रद्धेन तप केलेले—तपाच अनुष्ठान केलेले—तथा अश्रद्धया एव यत् स्तुति नमस्कारादि कृत—त्याचप्रमाणे अश्रद्धेनेच जें स्तुति नमस्कार इत्यादि कर्म केले—तत् सर्वं पार्थ असत् इति उच्यते—तें सर्व हे पार्था ! असत् असें म्हटल जातें—मत्प्राप्तिसाधनमार्गवाह्यत्वात्—माझ्या प्रार्थीचा जो साधनभूत मार्ग त्यातून ह वाह्य असल्यामुळे—त्या मार्गाला सोडून असल्यामुळ त्याला असत् असें म्हणतात—च तत् ब्रह्मायासं अपि प्रेत्य फलाय न—अश्रद्धेनें केलेले कर्म पुष्कळ आयासानी जरा केलेले असले तरी परलोक्यां फल देण्यास समर्थ होत नाही—इहार्थं अपि नो—ऐहिक फलाच्याहि उपयोगी नसतें—साधुभिर्निन्दितत्वात् इति—साधूनडून ते निन्दित झाल्यामुळे म्ह० साधुलोक श्रद्धारहित कर्मांची निंदा करीत असल्यामुळे तें ऐहिक व पारलौकिक फलाच्या उपयोगी नसतें [या अध्यायात—शास्त्राला न जाणणाऱ्या श्रद्धावानाचे

आहे तसेच “ तत् म्ह० तें पलीकडचें ” हा अर्थ चिन्त्य आहे कारण ‘ तत् ’ हा शब्द परोक्षवाची, अप्रत्यक्ष विषयाचा बोधक आहे ‘ व्यवहित ’ या शब्दाचा ‘ पलीकडचा ’ असा अर्थ होऊ शकेल

१ या श्लोकाच्या शेवटी टीपेंत रक्षककार म्हणतात—“ ब्रह्मस्वरूपाचा बोधक जो सवमान्य सङ्गप त्यातच निष्काम बुद्धानें, किंवा केवळ कर्तव्य म्हणून, केलेल्या मात्सर्व कर्मांचा आणि शास्त्राप्रमाणें सद्बुद्धीनें केलेल्या प्रयत्न कर्माचा किंवा मत्कामाचा समावेश होतो ” (पण हें म्हणणें अगदीच अयुक्त आहे संपत्पात कर्मांचा समावेश कर्मा होणार ?

त्यांच्या त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणे सात्त्विकदि तीन प्रकार होतात. राजस व तामस आहा-
रादि टाकून सात्त्विक आहारादिकांचे मेहन केल्याने केवळ सत्त्वनिष्ठ झालेल्या आणि
त्या सात्त्विक यज्ञादिकांतलें वैगुण्य व्रथाच्या त्रिविध नामनिर्देशानें घालविणाऱ्या साध-
काची चित्तशुद्धि हांते, नंतर श्रवणादि साधनांनीं ज्यांना तत्त्व माहात्मार झाला आहे,
अशा त्यांचा मोक्ष उपपन्न होतो—असें मागितले आहे.] २८

इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायत्रेऽस्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं

योग—उपाय-शास्त्रातील श्रद्धात्रयविभागयोगनावाचा मनरावा अध्याय विष्णु-

शमकृत मान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-माध्यार्थासह समाप्त झाला.

अर्थात् “ ब्रह्मनिर्देशातच ज्या कर्मांचा ममोवेश होतो ” इत्यादि त्यांचें म्हणणे मुळांच
विचाराहें नाहीं. पुढें ते म्हणतात.) “ जे कर्म ब्रह्मदेवाबरोबरच उत्पन्न झालें (गी. ३-१०)
व जें कोणालाहि सुटलें नाहीं, तें मोडून घा असें म्हणणें योग्य नव्हे, हें यावरून सिद्ध
होन. ’ पण गी. अ ३ श्लोक १० यान ‘ प्रजापति यज्ञासह म्ह० कर्मांसह प्रजा उत्पन्न
वरून त्यास म्हणाला’ असें म्हटलें आहे ब्रह्मदेवाबरोबर कर्म उत्पन्न झालें असें म्हटलेलें नाहीं.
ज्ञाननिष्ठाळा कर्म सुटतें, नाहीं कसें ? जर सुटलें नसतें तर भगवानांनीं ज्ञाननिष्ठा मागि
तलीच नसती. चवथ्या अध्यायात ‘ ब्रह्मापंग ’ इत्यादि वचनानें ज्ञानयज्ञ सागून त्यालाच श्रेष्ठ
म्हटलें नसतें पाचव्या अध्यायात सन्यासाला नि श्रेयसकर म्हटलें नसतें. ‘ नवदारे पुरे देखी
नैव कुर्वन्न कारयन् ’ असें म्हणून पुढें १८ व्या अध्यायातहि ‘ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमा मन्यासेन
अधिगच्छति ’ व ‘ निष्ठा ज्ञानस्य या परा ’ ‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य ’ असें म्हटलें नसतें.
पुनः ते म्हणतात—“—‘ अतस्तत् ’ या ब्रह्मनिर्देशाचा वरील कर्मयोगपर अर्थ याच अध्या-
यात कर्मविभागाला जोडून सांगण्याचा हेतुहि तोच आहे. कारण नुसत्या ब्रह्मस्वरूपाचें
वर्णन मागें तेराव्या अध्यायात व त्या पूर्वीहि आलेलें आहे ‘ सच्चिदानन्द ’ हा ब्रह्मनिर्देश
प्रचारात आहे. पण तो न घेता ‘ अतस्तत् ’ हा ब्रह्मनिर्देशच ज्याअर्थी येथें घेतला आहे,
त्याअर्थी ‘ सच्चिदानन्द ’ हा ब्रह्मनिर्देश, सामान्य ब्रह्मनिर्देश या रूपानें प्रायः गीतेनंतर
प्रचारात आला असावा, ” इत्यादि, यावरून आधुनिक सुशिक्षितांच्या कल्पनेच्या भरान्या
कशा चालतात ते उघट होते ‘ अतस्तत् ’ या निर्देशाचा कर्म ब्रह्मापंग करण्याकडे विनियोग
केला आहे, तेव्हा त्याचा कर्मयोगपर अर्थ केला आहे, हें म्हणणें मोठेचें सजुक्तिक नाहीं
‘ सच्चिदानन्द ’ हा ब्रह्मस्मरणामाठा निर्देश आहे व ‘ अतस्तत् ’ हा कर्म ब्रह्मसमर्पण
करण्यामाठीं आहे व ते दोन्ही दृष्टीं प्रचारात आहेत सध्यावदनादि निग्ननैमित्तिक
करणाराना ही गोष्ट चांगली अवगत आहे. कारण प्रत्येक कर्माच्या शेवटीं ‘ अतस्तत्
ब्रह्मापंगमस्तु ’ असें आपण नेहमा म्हणतो व ब्रह्मस्मरण करावयाचें तें ‘ सच्चिदानन्द ’
असें परिता अर्थात् वरील कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. त्यात सत्याश नाहीं.

अध्याय अठरावा.

मोक्षसंन्यासयोग

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

संन्यासस्य महावाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूढन ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे महावाहो—हे महापराकर्म कृष्णा ।—संन्यासस्य—संन्यास या शब्दाच्या अर्थाचे—तत्त्व—तत्त्व—वेदितु—जाणण्यास—इच्छामि—मी इच्छित्तां—च—आणि—हे हृषीकेश केशिनिपूढन—हे इन्द्रियाच्या ईसा, हे केशि-देत्याला भारणाच्या कृष्णा ।—त्यागस्य (तत्त्वं)—त्याग या शब्दाच्या अर्थाचे तत्त्व—पृथक्—अगदी निराळ—(वेदितु इच्छामि)—मी जाणण्यास इच्छित्तां १

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसहस्र सर्वैश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेष बुभुक्षुस्त्वाच—संन्यासस्य मम्यासस्य शब्दार्थस्येत्ये तद्धे महावाहो तत्त्व तस्य भावमत्र याथात्म्यमित्येतदिच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतद्दृष्टीकेन पृथगितरंतराविभागत । कपिनिपूढन केशिनामाह्वय-च्छासुरम निपूढितवान्भगवान्वासुदेवस्तेन तस्मान्ना सरोध्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

भाष्यार्थ—सर्वस्य एव गीताशास्त्रस्य अर्थ अस्मिन् अध्याये उपसं-हृत्य (वक्तव्य)—सर्वेच गीताशास्त्राचा अर्थ या अध्यायात सक्षपत मप्रहित करून सांगला—च सर्व, वेदार्थ वक्तव्यः इति एवं अर्थ अर्थ अध्याय आरभ्यते—आणि सर्व वेदार्थ सक्षेपत. सांगावा म्हणून हा अध्याय आरभिला जातो. [या पूर्वीच्या अध्यायामध्ये विस्ताराने व इतस्तत मागितलेला अर्थ अनायासान कळावा म्हणून सक्षेपत त्याचा उपसहार करून सांगावा, यासाठी या अध्यायाचा आरम आहे, त्याचप्रमाणे सर्व उपनिषदांमध्ये इतस्तत सविस्तर सांगितलेला अर्थहि सहज कळावा म्हणून या अध्यायात सरोपाने सांगितला आहे कारण उपानपदे व गाता याचा विषय एकच आहे. यास्तव केवळ गीतार्थाचाच नव्हे, तर सर्व वेदान्ताच्या अर्थाचाहि या अध्यायात उपसहार केला आहे, असे समजावे]—हि सर्वेषु अतीतेषु अध्यायेषु उक्त अर्थ अस्मिन् अध्याये अवगम्यते—कारण पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व अध्यायामध्ये मागितलेला शास्त्रार्थ या अध्यायात ज्ञात होतो (अहोपण, या अध्यायात सर्व वेदायाचा जर उपसहार करावयाचा आहे, तर ' त्यागेन तद्धे ' व ' संन्यासयोगात् '

या उपनिषद्बचनात् सांगितलेला त्याग व संन्यास यांविषयींच येथें प्रश्न व प्रतिबचन कां आहे ? कारण त्याग व संन्यास हा सर्व वेदार्थ नसून त्याचा एकदेश आहे.)—
 तु अर्जुन संन्यासत्यागशब्दार्थयोः एव विशेषं बुभुत्सु उवाच—पण अर्जुन संन्यास व त्याग या शब्दाच्याच अर्थातील फरक जाणण्याच्या इच्छेनें म्हणाला—
 संन्यासस्य—संन्यासशब्दार्थस्य इति एतत्—संन्यासाचें म्ह० संन्यास-
 शब्दाच्या अर्थाचें, असा भावार्थ—हे महाबाहो—हे आजानुवाहो कृष्णा—तत्त्वं—तस्य
 भाव. तत्त्व याथात्म्य इति एतत्—तत्त्व म्ह० त्याचा जो भाव तें तत्त्व, म्ह०
 याथात्म्य—यथार्थस्वरूप असा याचा भावार्थ—चेदितु—ज्ञातुं इच्छामि—जाणण्यास
 मा इच्छिता (हे कृष्णा, संन्यासशब्दाच्या अर्थाचें यथार्थ स्वरूप जाणण्याची
 मी इच्छा करिता)—त्यागस्य च—त्यागशब्दार्थस्य इति एतत्—आणि त्या-
 गाचें—त्यागशब्दाच्या अर्थाचें असा भावार्थ—हृषीकेश पृथक्—इतरेतरविभा-
 गतः—हे हृषीकेशा म्ह० हे इन्द्रियाच्या ईश्वरा, वेगळें वेगळें—एकमेकापासून विभक्तपणें
 त्यागाचें तत्त्वहि जाणू इच्छितों—केशिनिपूदन—केशिनामा हयच्छद्वा असुर
 त भगवान् निपूदितवान्—केशिनिपूदन म्ह० केशिनावाचा अश्व्याच्या शरीराचें
 मिप केलेला एक असुर होता, त्याला भगवान् वामुदेवाने मारलें—तेन अर्जुनेन
 तन्नाम्ना संबोधयते—त्यामुळें भगवान् अर्जुनाकडून त्या नावानें संबोधिले जात
 आहेत. [अर्जुन ज्याअर्थी त्याग व संन्यास याचें तत्त्व पृथक् जाणण्याची इच्छा करित
 आहे, त्याअर्थी त्याचा अपृथक् म्ह० एकरूप अर्थहि आहे] १.

१ अठरावा अध्याय हा सव गाताशात्याचा उपसंहार असल्यामुळें रहस्यकारांनी ' आ-
 तापर्यंत काय काय सांगितल याचें सिद्धाबलोकन ' केलें आहे व ' जास्त माहितासाठी
 चवदाव्या प्रकरणाचा ' इवाला दिला आहे आम्ही त्याचेंहि मविशेष परीक्षण करितों.
 " स्वधमाप्रमाणे प्राप्त झालेले युद्ध सोडून देऊन माक मागण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास
 आपणें कर्तव्य बराबरास प्रवृत्त करण्यासाठी गोता उपदेशिली आहे, हें पहिल्या अध्याया-
 वरून स्पष्ट आहे " (पहिल्या अध्यायावरून हें स्पष्ट होत नाहीं पहिल्या अध्यायात अर्जु-
 नाला शोक व मोह झाल्याचें स्पष्ट बघत आहे व शोकमोहानें व्याकुल होऊन त्यानें वैरा-
 ग्यानें युद्धरूप स्वधर्माचा त्याग केला. वाणासह गाडीव धनुष्य टांगून तो रथान जाऊन
 बसला ' न काश्चे विजयः ' गी भा पृ २० व ' अशो वन महत्पाप कर्तुं व्यवसिता ' पृ २६
 इत्यादि वाक्यानी अर्जुनानें आपणें वैराग्य व्यक्त केले आहे व ' येषामधे वाक्षिण नी०'
 इत्यादि श्लोकानी त्यानें आपला ' हे माते ' हा मोह व्यक्त केला आहे ' कृपया परया-
 विष्ट ' येतून अध्यायसमाप्तीपर्यंत पुढील सर्व श्लोकाना त्यानें आपला विषाद-शोक
 प्रकट केला आहे. त्यावरून आपणें कर्तव्य बराबरास प्रवृत्त करण्यासाठी गाता उपदेशिला, ह
 ठरत नाहीं) " गुरुरित्यादि दोषयुक्त वम बेत्यानें आत्म्याचें कल्याण होणार नाहीं,
 अशी अर्जुनाची शका होता म्हणून आत्महानी पुत्रांनी स्वाकारलेले दोन प्रकारे
 आयुधत्रमगाचे मार्ग दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभाच मागितले एक मारण (स-नाम)
 व दुसरा कमयोग (योग) " हा सवप निर्णय मजोष आहे, याचा विचार वाचनीना

अवश्य करावा. कारण हा वाटाचा पाहिला व मुख्य मूला आहे. 'गृह्येने आत्म्याचे
 कृपा होणार नाही, अर्था अर्जुनाची शका,' व 'म्हणून आत्मज्ञानी पुण्यांनी स्वाकारलेने
 दोन प्रकारचे आयुष्यक्रमणाचे मार्ग आरंभीच मागितले' याचा कार्यकारणभाव कसा
 लावावयाचा ? वगुनः अर्जुनाची मर्शा शकाच नव्हती. (अ. २ श्लो. ४-५ पृ. ३०.) बरे,
 त्याची तरा शका होती म्हणून जरी मानले तरी आत्मज्ञानी पुण्यांनी स्वाकारलेले आयुष्य-
 क्रमणाचे दोन मार्ग गीतेच्या आरंभाच मागण्याचे काय कारण ? अर्जुनाच्या शंकेचा व
 आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचा काय संबंध ? 'मी आत्मज्ञानी आहे, तेव्हा आर्ता
 मी आपण पुढील-ज्ञानोत्तर आयुष्य कसे भाकू ?' असा जर अर्जुनाचा प्रश्न अमता तर
 रहस्यकाराचे हे म्हणणे उपपन्न झाले असते. पण विचारा अर्जुन तर 'माते रयजन मरतात'
 म्हणून विषण्ण-सिन्न-दुःखी झाला आहे. 'मी धर्ममूढविच शाली आहे,' असे आपल्या
 योदाने मागत आहे व 'मी तुला शिष्य आहे,' 'माते निश्चिंत श्रेय मला माग' अर्था प्रार्थना
 करीत आहे. 'निश्चिंत श्रेय' या शब्दावरून मोक्षमाधनच तो विचारत आहे, हे उपपन्न होते
 व भगवतांनी आत्मज्ञानाच्या उपदेशाला जो आरंभ केला आहे त्यावरूनहि तसाच निश्चय
 होतो. (गी. भा. पृ. ३२) शिवाय दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभा जे साहस सांगितले आहे
 तो मग्यामार्ग नव्हे, तो ज्ञानी पुण्याचा ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचा मार्ग नव्हे, तर
 केवळ आत्मानात्मविवेक आहे. त्यात आत्मा अज्ञ, नित्य, अकला, अमोक्षा, निर्वाकार
 बंगे आहे, असे आत्मस्वरूप श्रुताच्या आधारेने (गी भा पृ. ४५) सांगून अनात्मा त्याच्या
 अगदी उलट म्ह० विकार पावणारा, विनाशी बंगे आहे, हे सांगितले आहे, अर्था
 'साग्ये बुद्धि' (२.३९) म्ह० सारयमाग-मग्यामार्ग अशी जी रहस्यकारांनी आपली
 ममजून करून घेतली आहे ती नुकीची आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११-३० श्लोकान परमार्थ
 आत्मस्वरूपविवेक मागितला आहे व तेंच साहस होय. (गी. भा. पृ. १४४ पहा) त्याचप्रमाणे
 'योगे बुद्धि.' म्ह० योग, वर्मयोगमार्ग नव्हे, तर त्या आत्मविवेकाची योग्यता प्राप्त करून
 देणाऱ्या उपायाचे ज्ञान असा त्याचा अर्थ आहे. (गी. भा. पृ. १४५-१४८ पहा) पुनः
 रहस्यकार म्हणतात—' आणि हे दोन्ही मार्ग जरी मोक्षप्रद असले तरी त्यातले त्यात कर्म-
 योगच अधिक-श्रेयस्कर असा असेर सिद्धान्त केला. (गी ५.२)' पण हे म्हणणेहि अयोग्य
 आहे. हे दोन्ही मार्ग जर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे आहेत, तर
 त्यांना पुनः मोक्षप्रद म्हणण्यात काय स्वारस्य राहिले ? आत्मज्ञान ज्ञात्यावरहि पुनः
 मोक्षप्रदमार्गाची अपेक्षा असतेच का काय ? जर असेल तर त्या दुर्बल ज्ञानाला वेऊन काय
 करावयाचे आहे ? आत्मज्ञानोत्तर मोक्षप्रद दोन मार्गांची अपेक्षा असते, असेच जर
 भगवानाचे म्हणणे असेल तर ते श्रुतिविरुद्ध असल्यामुळे संबंधा अग्राह्य ठरेल. वैदिक
 धर्म व वेदान्तशास्त्र केवळ तर्कप्रधान नाही. त्यात कल्पनावादा कामाच्या नाहीत. साक्षाद्
 वेदवाक्य प्रमाण पाहिले व तोच अर्थ स्वानुभवसवादी पाहिले. स्वानुभवादी विसवादी
 असता कामा नये. रहस्यकाराची ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाच्या दोन मार्गांची कल्पना
 केवळ श्रुतीच्याच नव्हे तर भगवद्वचनाच्याहि विरुद्ध आहे. ज्ञानानेच मोक्ष, असे ' ज्ञाने-
 नैव तु वैकल्य ' ' ज्ञानं लब्ध्वा परा ज्ञातिं अत्रिरेण ' इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचने सांगतात
 व ज्ञानानंतर मोक्षासाठी कोणत्याहि मार्गाची अपेक्षा असण्याचे कोठेहि सांगितलेले नाही.

अर्थात् रहस्यकाराची ही कल्पना निराधार आहे. पाचव्या अध्यायाच्या २ व्या श्लोकात 'अखेर सिद्धान्त' केल्याचे जे रहस्यकार सांगतात ते खरे नव्हे. याविषयी भाष्यात व टीपेंतहि पूर्वी बराच विचार होऊन गेला आहे. (गी. भा. पृ. ४६९ ते ४९० पहा)

“ कर्मयोगात् बुद्धि श्रेष्ठ समजतात ” (हे म्हणणे निराधार आहे.) “ बुद्धि सम व स्थिर असली म्ह० कर्माची बाधा लागत नाही. ” ती का बरे ? आणि स्थिर व सम याचा अर्थ काय ? स्थिर व सम म्ह० एकाम्र का समाहित ? कीं २.४८ सांगितल्याप्रमाणे सिद्धि व असिद्धि यांना सम मानणे, ही समबुद्धि ? पण वस्तुतः. यार्ताल एकाहि ममत्वाने कर्माचा लेप न लागणे शक्य नाही. कर्माचा लेप न लागण्यास काय केलें पाहिजे तें अ. ३ श्लो. २७-३० पृ. ३२३ ३२९ अ. ५ श्लो. १० पृ. ५०१ इत्यादि ठिकाणी सांगितले आहे.

‘ मी कर्ता ’ अशा नावनेनें केलेले कर्म बंध उत्पन्न करते व कर्तृत्वाभिमान सोडून केलेले कर्म बंध करीत नाही, हा अगदीं सरळ न्याय आहे व तोच न्याय चवथ्या अध्यायात ‘ न मा कर्मणि लिपन्ति ’ (श्लो १४ पृ ३८३) यावरील भाष्यात स्पष्ट सांगितला आहे चवथ्या अध्यायाच्या १५ २३ श्लोकात (गी भा पृ. ३८५ ते ४२६) तरी हेच मविस्तर सांगितले आहे त्यावरील भाष्य, भाष्याथ व टीपा पहा म्ह० आचार्यांचे म्हणणे किती प्रमाणबद्ध आहे व रहस्यकारांचे किती प्रमाणशून्य, केवळ काल्पनिक आहे तें सूर्यजयद्रथ न्यायाने कळेल. “ कर्म कोणाला सुटले नाही व कोणी सोडू नये ” या रहस्यकाराच्या म्हणण्यातहि तत्त्वाचे मुळांच नाही कर्म कोणते सुटत नाही ? स्वाभाविक, शास्त्रीय कर्म सुटत नाही, जसे नाही. तें जर सुटत नसतें तर याच अध्यायात पुढे राजस व तामस त्याग जो सांगितला आहे तो सामण्याचे कारणच नव्हतें. तसेच कर्म जर सुटतें शक्यच नाही. तर ‘ सोडू नये ’ या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? “ फक्त फलाशा सोडली म्हणजे शालें ” म्ह० काय शालें ? नुरती फलाशा सोडल्यानें काय होईल ? तेवढ्यानें मोक्ष मिळेल कीं काय ? नाही. मोक्षासाठीं ज्ञानच पाहिजे. अर्थात् अग्निहोत्रादि नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या फलाचाहि त्याग केल्यास त्याचे स्वर्गादि फल मिळणार नाही, चित्त-शुद्धि होईल, यापेक्षा अधिक काहीं होणार नाही. “ स्वतः करिता नको असलीं तरी लोकसमग्रद्वारे काम करणे जरूर आहे. ” कर्म कोणती ? साणे, पिणे वगैरे हीं का लोकसमग्रद्वारे करावयाचा ? त्या कर्मांनीं लोकसमग्र बसा होणार ? ‘ शास्त्रीय वनाश्रमविहित कर्म ’ म्हणाल तर सन्यासाजेंहि लोकसमग्र होईल. कारण सन्यासहि वनाश्रमविहित आहे. अर्थात् कोणत्याहि वर्णाचा व आश्रमाचा मनुष्य स्वविहित धर्माचरणाने लोकसमग्र वरू शकेल. पण ‘ लोकसमग्र ’ याचा अर्थ काय ? तो कोणी करावा ? (गी. भा. पृ. ३०९ ते ३१२ पहा) “ बुद्धि चांगली असली म्ह० ज्ञानाचा व कर्मांचा विरोध येत नाही ” हा नुरता भ्रम आहे. ज्ञानाधिकार व कर्माधिकार यांमध्ये प्रकाश व अंधकार यांच्या इतका विरोध आहे. गी. भा. पृ. ४७, १०५, २२१-२२५, २४० पहा.

“ पूर्वाचा बहिष्वाद पाहता जनकादि याचप्रमाणे वागले, इत्यादि सुनिश्चिंत निम-न्यापामुन पाचव्या अध्यायापर्यंत आहे. ” जनक व श्रीकृष्ण किंवा योगशास्त्रातील दाशरविराम ही कर्माधिकारी धर्मिय पुरुषांची उदाहरणे आहेत, व तीं फक्त लोकसमग्रद्वारे लोकांसाठीं आहेत. लोकसमग्रद्वारे अधिकारी फक्त श्रेष्ठ ज्ञानी आहेत. (गी. भा. पृ. ३०९ टीप

पहा.) शिवाय अ.३श्लो.२० यात जनकादिक कर्मानिच समिद्धाला प्राप्त झाले, अमें झटले आहे. त्यावरूनच 'कर्म' हें मनिद्धीचें माधन ठरतें. 'न्वे मे कर्मण्यभिरतः ममिद्धि लभते नरः,' १८.४५, 'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुद्गभिः' ४.१५ पृ ३८५, 'त्रियन्ते मोक्षकाक्षिनि.' (१७.२५ पृ. ११०४) या वचनावरून कर्म ज्ञानोत्तर करावीं, अमें न ठरता ज्ञानापूर्वी ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यामाठी करावीं, अमेंच ठरतें. म्ह० कर्म ज्ञानाचा दक्षिण साधनें ठरनात. शिवाय तिसऱ्या अध्यायातील 'ननु क्व व श्रौट्यं याचे उदाहरण प्रासांगिक अथून त्याचा मवध न्याच अध्यायातील पुढील प्रतिपादनाशीहि जर नाहा तर तो पाचव्या अध्यायापर्यंत कोठून असणार ? निमऱ्या अध्यायात अजुंताला ईश्वरार्पणहुद्धीनें नित्य कर्मच करावयास सागून ' न कर्म हाच स्वधम व तोच मदीप असला तरी निदीप परधमाहून श्रेष्ठ ' अमें मागितलें. शेवटा सर्व अनथांचें कारण काम अमल्यामुळें त्याचा त्याग सागितला. चवथ्या अध्यायात गानेचा सप्रदाय वगैरे प्रासांगिक विषय सांगितल्यावर 'ज्ञानकर्मसंन्यासाचें निरूपण १८-४' श्लोकात केलें आहे ज्ञानाने-विवेकहुद्धीनें मरा कर्मसंन्यास सागितला आहे सर्वश्रेय.साधनाना ' यज्ञ ' म्हणन व द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञान-यज्ञ श्रेष्ठ आहे, अमें मागून ज्ञानलक्षणसंन्यासाचाच म्नुनि केली आहे शेवटा जा-त्याच्या परीक्ष ज्ञानाने मध मशय घालवून आन्याचें अपरोक्ष ज्ञान होण्यासाठीं त्याचें माधन कर्मवोग आचरण्यास मागितलें आहे या चवथ्या अध्यायात रहस्यकार म्हणनात मना सुखिताद काहा नाहा उष्ट आत्मज्ञानासाठी स्वधमानुष्ठानच कर अमा स्पष्ट उप-देश आहे. पाचव्या अध्यायातहि प्रथम अजुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर अजुन किंवा त्याच्याच अवस्थेतील दुमरा साधक यासाठी ' कर्मयोगो विशिष्यते ' अतें जरी दिलें आहे तरा पुढें सर्व अध्यायभर मुरय किंवा गौण संन्यासाचेंच वर्णन आहे. जो अजुनासारखा कर्माधि-कारी जसेल त्यानें पित्तहुद्धीसाठी ईश्वरार्पणहुद्धीनें ' मी कर्ता ' हा सग टाहून शाखीय नित्य-नैमित्तिक कर्म करावें व जो ज्ञानाधिनारी अमेळ त्यानें नित्यनैमित्तिकादि सर्व कर्म टाहून फक्त शारीर कर्म-निवांडापुरतें कर्म ' निराशीः यतचित्तात्मा ' होऊन करावें, अतें सांगितलें आहे. अर्थात् यातील पहिला प्रकार हा गौण संन्यास व दुमरा प्रकार हा मुख्य संन्यास होय. गीतेच्या प्रत्येक अध्यायात हे दोन्ही संन्यास मागितले आहेत. जाचार्यांना याच हुष्टानें सर्व गीता लाविळी व त्यामुळें त्याचें भाष्य व्याख झालें, आणि रहस्यकारांना गीतेंत कर्मवोगच दिमला व त्यामुळें त्याचें रहस्य अग्राज ठरलें आहे. पाचव्या अध्याया-तील ६ व ११ हे दोन श्लोक कर्मयोग ज्ञानयोगाचें मानन आहे, हें स्पष्ट मागन असताना योगाला म्ह० कर्मयोगाला ज्ञानोत्तर स्वतंत्र मोक्षमाग म्हणणें सर्वथा त्रयोग्य आहे. पाच-व्या अध्यायाचे १३ ते २६ श्लोक मुख्य संन्यासपर नाहान, अमें म्हणणें हें धाष्टर्थ आहे. यावरून रहस्यकाराचें बराल ३ ते ५ अध्यायाविषयाचें म्हणणें किंवा अग्राज आहे ते कोणाच्याहि लक्षात येहल

रहस्यकार पुढें म्हणनात-" कर्मयोगसिद्धवर्थ लागणारी हुद्धीची समता यज्ञा प्राप्त करावी आणि हा कर्मयोग चालवीत जसता त्यानेच अत्तर मोक्ष कसा मिळतो, हा या पु-ढला विषय होय. ही समता प्राप्त होण्यास इद्रिपनिग्रह करून द्रव्य परमेश्वर सर्वाभूती भरला आहे, हें पुढें जाणलें पाहिजे, दुसरा नागं नाहीं." पण कर्मयोगसिद्धवर्थ सनत्वन्कि-
गी या १४०

कशाला हवी ? व कर्मयोग सिद्ध होणें म्हणजे तरी काय ? कर्मयोग म्ह० नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान, व तेंहि अगोदर फलत्याग करून व नंतर कर्म ईश्वरार्पण करून आचारावें, एवढेंच गातेचें म्हणणें आहे. असें कर्माचरण करिता करिता निरहकार बुद्धि बाणू लागते व ता पूर्णपणें बाणला कीं तें कर्माधिकान्याचाहि सन्यासच होय. येथेंच कर्मयोगाची हद्द संपली त्यानंतर आत्मसाक्षात्काराचें मुख्य मावन जें ध्यान त्याच्या अभ्यासाला आरंभ होतो (गी. भा. पृ. ५४९-५५५ पहा.) अर्थात् 'कर्मयोगसिद्धि' या शब्दाचा काही विशेष अर्थच समजत नाही स्वतंत्रता ही कर्मयोगाची सिद्धि नव्हे. ती ध्यानयोगानें सिद्ध होणारी शाननिष्ठा आहे तमेंच 'कर्मयोगाला लागणारी बुद्धीची समता' ती कोणता ? तिचें स्वरूप तरी काय ? सिद्धि व असिद्धि यांना तुल्य मानणें ही समता कीं, सर्वत्र समब्रह्मदृष्टि ठेवणें ही समता, का चित्ताला आत्म्यामध्ये स्थिर करणें ही समता ? यातील पहिली समता कर्मयोगाच्या वेळां समवते व तिचेंच भगवानांनीं (गी. भा. अ. २ श्लो. ८८ पृ. २७५-२७७ पहा.) विधान केले आहे सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि ज्ञात्यावर कर्मयोग समभवत नाही कारण 'मी व माझे' हाच त्याची सामग्री आहे चित्त आत्म्यामध्ये स्थिर ज्ञात्यावरहि कर्मयोग समभवत नाही. कारण चित्ताच्या अस्थिर-असमाहित अवस्थेतच कर्मानुष्ठान-शरीराची हालचाल समजते अर्थात् कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं लागणारी समता मनाच्या अल्पशिक्षणानेहि समवते त्यासाठीं इन्द्रियनिग्रहाची गरज नाही ध्यानालाच इन्द्रियनिग्रहादिकाची गरज असून त्यानच 'सर्वभूतात्मभूतात्मा' (गी. भा. पृ. ४९८) होता येतें रहस्यकार क्षणतात, ते खऱ्या ज्ञानाचें स्वरूपच नव्हे. 'एकच परमेश्वर सर्वाभूतां भरला आहे' असें नुतलें जाणणें हा आत्मसाक्षात्कार नव्हे. माझा आत्मा म्ह० मीच सर्व भूतांचा आत्मा आहे, मीच परमात्मा, मला अमें साक्षात् जाण यावर कोण कोणासाठीं कोणतें कर्म करणार ! अर्थात् कर्मयोगाला अवश्य लागणारा समता निराळा व ध्यानानें प्राप्त होणारें साक्षात्काररूप साम्य निगूडें. महाव्या अध्यायातील साम्य सतत व्यानाभ्यासानें प्राप्त होणारें असून तें चित्तस्थैर्यरूप अमर्यामुडें कर्मानुष्ठानोपयोगी नाही. तर आत्मज्ञानोपयोगी-आत्मसाक्षात्कारोपयोगी आहे "महाव्या अध्यायात इन्द्रियनिग्रहाचें वर्णन करून" हे म्हणणें अगर्दाच विपरान आहे वाचकांनीं सवध अध्याय वाचून पहावा, म्हणजे त्यांना चित्तनिरोधरूप योगाभ्यासाचेंच विधान त्यात आहे, इन्द्रियनिग्रहाचें नाही हे सहज कळून येईल. "सातव्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायापर्यंत कर्मयोग आचरित असतानाच परमेश्वराचें ज्ञान कमें होतें व तें ज्ञान कोणतें हें सांगितलें आहे" हे रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाही. कारण सातव्या अध्यायाच्या आरंभाच "योगाभ्यास-मन.ममाधान करीत असतानाच तू मला कमा जाणतील तें ऐक" असें म्हटलें आहे. 'कर्मयोग आचरित असतानाच' असें म्हटलें नाही. (गी. भा. पृ. ६१५ पहा.) ७ ते १२ अध्यायांत सांपाषिक-निष्पाविक ईश्वराची उपासना मानिली आहे. सातव्या अध्यायात वर्णाचें नांवहि नाही. ईश्वराचें स्वरूप सांगून त्याच्या भक्तीचेंच वर्णन आहे. सातव्या अध्यायात प्रथम ईश्वराचें स्वरूप सांगितलें आहे त्यावरून सात्त्विक भक्ताना त्याचें ज्ञान होतें, व पुढें भक्तीने विज्ञान-ब्रह्मब्रह्मज्ञान होतें, असें त्यात सांगितलें आहे. म्हणून ज्ञान विज्ञान हा सातव्या अध्यायाचाच विषय आहे. गन्धर्वापर्यंत त्याची व्याप्ति नाही. प्रत्येक अध्यायांत ईश्वर-

चैत्र ध्यान निरनिराख्या प्रकारें सांगितलें आहे व त्याला निरनिराळें नावहि दिलें आहे. पण तेवढ्यावरून मातव्या अध्यायाचाच विषय सतराव्या अध्यायापर्यंत लावविण आहो, असें म्हणना येत नाही. ज्ञान कोणते ते फक्त तेराव्या अध्यायात मागितलें आहे. (अ. १३ श्लोक २ पृ. ८६५ पहा) ते ७-१७ अध्यायात सांगितलें जाहा, “ पैदा मातव्यात व आठव्यात क्षराक्षराचें किंवा व्यक्ताव्यक्ताचें ज्ञानविज्ञान सांगून ” ... वगैरे म्हणणें अयोग्य आहे. मातव्या अध्यायात ‘ क्षर ’ व ‘ अक्षर ’ हे शब्दच नाहीत. आठव्यात ‘ अक्षर ’ शब्द ब्रह्म या अर्थी आहे व ‘ क्षर ’ हा शब्द अधिभूत या अर्थी आहे. अर्थात् क्षर म्ह० व्यक्त व अक्षर म्ह० अव्यक्त हें म्हणणें बरोबर नाही. याविषया आम्हीं पूर्वी (पृ. ९८७,) बराच विचार केला अमल्यामुळे येथे अधिक विस्तार नको. “ ९-१२ अध्यायात व्यक्ताचाच उपामना करणें प्रत्यक्षावगम्य अतएव सर्वांम सुलभ हा अर्थ वर्णिला आहे, ” हें म्हणणेंहि चिंत अमल्याचें आम्हा बर मागितलें आहे. (पृ. ६८३, ९८४ पहा.) “ क्षराक्षरविचारात ज्याला अव्यक्त म्हणतात तोच मनुष्याच्या शरीरार्ताला आत्मा होय, असा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार तेराव्या अध्यायात मागितला ” हें म्हणणें निराधार आहे क्षराक्षर-विचारात अव्यक्त कोणाला कोण म्हणतें ? क्षराक्षरविचार हा विषयच गतिला समज नाही. चवदा ते सतरा अध्यायाचा विषय रहस्यकार समजतात तो नाही. (पृ. ९८७ पहा) “ ठिक-ठिकाणी तू कर्म कर असाच अजुनास उपदेश अमुन परमेश्वराची भाक्ति करून शुद्धान्तःकरणानें ‘ परमेश्वरार्पणपूर्वक स्वधर्माप्रमाणें केवळ कर्तव्य म्हणून आमरणान्त सर्व कर्म करीत राहणें ’ हा कर्मयोगपर आयुष्यक्रमणाचा मार्गच सर्वांत उत्तम, असा सिद्धान्त केला आहे ” मात ते सतरा अध्यायात ‘ कर्म कर ’ असा उपदेश असण्याचें कारणच नाही, ‘ तू मच्चिंत हो ’ इत्यादि उपदेश आहे अ. श्री. ७ यात ‘ सर्वदा माझे स्मरण कर व युद्ध कर ’ असें पत्र बचनें आहे. पण त्यातहि स्मरण प्रधान आहे, युद्ध नव्हे. (गी. भा. पृ. ६५२) ९ व्या अध्यायात ‘ अन्करोमि ददश्रान्ति ’ २७ असें एक कर्माभासरूप वचन आहे. पण त्यातहि ‘ तू जें जें वरणील, खाशील वगैरे तें सर्व मदपण कर ’ असें म्हटलें आहे अर्थात् जें जें म्ह० नर्व शुभ व अनुभ वगैरे, त्यामुळे तें वचन कर्मयोगपर नाही. (गी. भा. पृ. ७१४, १५ पहा) दहाव्या अध्यायात तसें कर्माभासरूपवचन एकमुद्धा जाहा अकराव्या अध्यायात ‘ जित्वा शूनू ’ श्री. ३३ व ‘ मत्कर्मकृत् मत्परमः ’ श्री. ५५ हीं दोन कर्मांम वचनें आहेत पण त्यातहि ‘ कर्म कर ’ असा विधि नाही. (पृ. ८१६-१८) १२ व्या अध्यायात ‘ सर्वानि कर्माणि मयि सन्त्यस्य ’ असें वचन आहे. त्यातहि ‘ कर्म ईश्वरार्पण करून अनन्ययोगानें ध्यान करणाऱ्या उपामकाचा मी उद्धार करतीं ’ असें म्हटलें आहे ‘ मत्कर्मपरम. भव ’ यात मात्र ईश्वरार्पण कर्म करण्यात तत्पर होण्याचा विधि आहे. पण तो किंवा त्या पुढील कर्मफलयागाचा विधि हे दोन्ही उपामक होण्याचें सामर्थ्य नसल्याम गौण पत्र म्हणून मागितले जाहून यावरून कर्मयोग हा आरभाचा-मदाधिकान्यासाठीं उपाय आहे, हे उघट होतें [पृ. ८३७ ३८ पहा] यावरून अ. ७-१२ हें मध्यमपट्टक ईश्वराचें स्वरूप सांगून त्याच्या उपामनेचें विधान करीत आहे हें उघट होतें; अर्थात् हें प्रकरण कर्मपर नाही. म्हणूनच अठरावा टीकाकार याला ‘ उपासनाकाट व तत्पदप्रधानप्रकरण ’ म्हणून जें म्हणतात तें अगशा बराबर आहे. तेराव्या अध्यायाच्या २४ व्या श्लोकात कर्मयोग हें विसऱ्या प्रतीचें ज्ञानमाधन सांगितलें आहे.

(पृ. ९६६-६७) या ह्येतेराध्या अध्यायापागमन क्षेत्रज्ञ व ईश्वर गृह्यपद्धत्या पडाध्यायाचा विषय ज्ञानकर्माधिकारी त्वपदार्थ केवळ क्षेत्रज्ञ व दुमन्या पडाध्यायाचा विषय जीवाला उपाय्य भ्रमलेला ईश्वर, याचे ऐक्य मागण्यास मुक्तात केला आहे. अर्थात् हा पडाध्यायी ज्ञानप्रधान आहे रहस्यकाराना या श्रवस्थेचा पहिल्या प्रकरणात (गी. र. पृ. १५) चर्चा उपहाम केला असला तरी गीतेची विषयव्यवस्था तशी आहे, हे विचाराती कोणाच्याहि ध्यानात येईल असा तेराव्या अध्यायात 'कर्म कर' असे विधान नाही. चवदाव्या व पंधराव्या अध्यायातहि कर्माचे नावमुद्धा नाही सोळाव्यात-आमुरमपत्तीचे मूळ शास्त्रविधाळा सोडून वर्तन करण ह आहे, असे मागण 'म्हणून तू शास्त्रविधान ज्ञान कर्म करण्यास योग्य आहेस' असे म्हटले आहे, अर्थात् विधिनिषेधशास्त्रच मनुष्याच्या कार्याकार्याचा निर्णय करते व स्वाभाविक आमुरभाव निवृत्त होण्यामाठा शास्त्रविधि मनजून घेऊन त्याप्रमाणे कर्माधिकारी पुण्याने कर्म करणेच उचित आहे, हे येथे सुचविले आहे. पण तेवढ्यावरूनहि ठिकठिकाणो 'कर्मच कर' असाच उपदेश आहे, असे ठरत नाही. सतराव्या अध्यायात शास्त्रविधि मादान नमला तरा कल्पपरंपरेप्रमाणे जे पूजनादि करितात त्याच्या अद्वेला कोणते नाव घावे याचा विचार करून मनुष्याने आमुरी प्रकृति मोडून देवी प्रकृतीचे व्हावे, यामाठी सात्त्विक पूजा, सात्त्विक आहार, सात्त्विक यज्ञ, सात्त्विक तप व सात्त्विक ज्ञान सांगितले आहे. मनुष्याने राजस व तामस पूजा आहारादिक टाकावे, म्हणून त्याची परिगणना केली आहे अथवा विहित कर्म मवेदोपरिहारपूर्वक सात्त्विकच व्हावे म्हणून त्याच्या त्रिविध नामनिर्देशाचा विधि आहे. अर्थात् त्या निर्देशाचा उच्चार करून मुमुक्षुनी कर्म प्रघापण करावे, असा त्याचा आशय आहे गातेला कर्म कोणते विवक्षित आहे व ते कोणी करार त्याचा या अध्यायात पुन स्पष्ट उलगटा केला आहे यज्ञ, दान व तप ही कर्म गातेला कर्मशब्दाने विवक्षित आहेत व मुमुक्षुच ता करितात. हे गीतेचे म्हणणे थुताला मुद्येच सादून नाही. (बृह. भा. अ. ४ ब्रा. ४ पृ. ३३७ पहा.) अर्थात् रहस्यकाराना 'परमेश्वरार्पणपूर्वक स्वधमाप्रमाणे' वगैरे शब्दावढवर माजवून 'कर्मयोगपर आयुष्यक्रमणाचा मागच सर्वांत उत्तम' वगैरे म्हटले आहे, त निराधार होय तसेच "ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचे याप्रमाणे मागोपाग विवेचन ज्ञान्यावर त्याच धर्माचा अठराव्या अध्यायात उपमहाार करून अर्जुनाला स्वेच्छेने सुद्ध करावयास प्रवृत्त केले" हे म्हणणे निराधार आहे ज्ञानमूलक कर्मयोग शक्य नाही, आत्मज्ञान होनाच कर्मानुष्ठानाची सामग्री संपणे. भक्तिप्रधान कर्मयोग ही मूळा वल्पना आहे. ज्या ज्ञाना नसाच सतत आत्मचिंतन करणारा अक्षि कर्मत्याग करणारा, हे उष्ट आहे अर्थात् कर्मफलयाग ही निवृत्तिमागातील पहिली पाविरा, ते श्रवण करणे हा दुमरी, मनन आत्मचिंतन-भगवद्ध्यान करणे ही तिसरी व स्वरूपा शिथल होणे हा चवथी-ज्ञाननिष्ठा होय. ही शास्त्रविहित व अनुभवसिद्ध परंपरा मोडून मनमोक्ष यातार्थ मागू लागण्यास तो वेष्टाहि घास होणे शक्य नाही. 'कर्मयोगाचे याप्रमाणे मागोपाग विवेचन शास्त्रावर' हे म्हणणे निराधार आहे. 'कर्मयोगाचे मागोपाग विवेचन' गीतेत नाही. गीतेत कर्मयोगाचे मागोपाग विवेचन आहे असे गीतेत प्रसंगीच म्हणू शक्य नाही उष्ट विचारनाची ने बोटे आहे' त्याने प्रत्यक्ष म्हणू शकता. नाहीत.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

अन्वयार्थ—कवयः—काहीं विद्वान्—काम्यानां कर्मणां—काम्य कर्मांच्या
—न्यास—त्यागाला—संन्यासं—संन्यास—विदुः—समजतात—विचक्षणाः
काहीं पंडित—सर्वकर्मफलत्याग—सर्व कर्मांच्या फलाच्या त्यागाला—त्याग—
त्याग—प्राहुः—म्हणतात २

तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठिताथौ पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनाय
पृष्टवते तन्निर्णयाय—काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यास परित्याग संन्यास संन्यास-
शब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठान कवयः पण्डिता वेचिद्विदुर्विजानन्ति । नित्यनैमि-
त्तिकाणामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्याग सर्वक-
र्मफलत्यागस्त प्राहु कथयन्ति त्याग त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिता । यदि काम्य-
कर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः सर्वथाऽपि त्यागमात्रं सन्यासत्यागशब्द-
योरेकोऽर्थो न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूताथौ ॥

भाष्यार्थ—पूर्वेषु अध्यायेषु तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्यासत्यागशब्दौ नि-
र्लुण्ठिताथौ न—पूर्वांच्या अध्यायांमध्ये ठिकठिकार्णी ज्याचा निदर्श केला आहे अशा
सन्यास व त्याग या शब्दाचा अर्थ अगदा स्पष्ट रीताने कोठेच सांगितलेला नाही—
अतः पृष्टवते अर्जुनाय तन्निर्णयाय (श्रीभगवान् उवाच)—म्हणून त्या श-
ब्दाचा पृथक् अर्थ जाणण्याच्या इच्छेने प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाला त्याचा निर्णय कर-

कमसंन्यासहि सांगितला आहे ० ५५ पृ १९४, २ ६९ पृ ०२०, न ३.३ पृ २५५,
३ १७, १८ पृ २९६, ४ १८ पृ ३९१, ४ २१-२२ पृ ४१६, ४ २४ पृ ४२७, ५ १३
पृ १०४, ६ ३ पृ ५४० इत्यादि श्लोक पहा शिवाय गातेत मुरव संन्यास सांगितलाच
नाहा, असे म्हटल्याम अर्जुनाचा पाचव्या अध्यायातील प्रश्न अनुपपन्न होतो, व वैशंपायनाने
पुढे “ यताना चापि धम हरिगीतासु कथिते ” असे जे म्हणले आहे ते खोटे ठरते अर्थात्
‘गीतेत संन्यासाचे म्हणून जे वचन आहे, ते फक्त फलत्यागाचे आहे,’ हे म्हणजे खोटे
आहे त्यामुळे “ उपनिषदात पहावे तर ‘त्यागेन अमृतत्व आनन्दु [माध नारा. दि आ
पृ ३५] ‘मन्यासयोगात् यतय नुद्धसत्त्वा ’ [सु भा ३ ०-६ पृ ११३] ‘प्रव्रजन्ति’
‘भ्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति’ [सु भा ४ ४ २२ पृ ३३९, ३५१] कर्मत्यागपरं मन्यामबचने
भादृजनात. अर्थात् भगवान् ‘त्याग’ व ‘संन्यास’ हे शब्द रमाते चतुर्थांशमाला सर्वात
नगून ” वगैरे रहस्यकारांचे म्हणजे केवळ कान्पनिक आहे अधिकारपरत्वे चतुर्थांशमा-
चाहि गातेत उपदेश आहे व गौण सन्वामाचाहि गातेत उपदेश आहे अधिकारविमा-
गाची ही वक्षणा बरोबर न आल्यामुळे अमा धोडाळा शाला आहे रमाने चतुर्थांशम ही कल्प
नाच चुकाचा आहे. रमाने व भागवत हे भेद आचार्यांच्या बेटचे नगैत त्यानंतरचे आहेत.

प्यासाठीं भगवान् म्हणाले—काम्यानां-अश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं-परित्यागं संन्यासं-संन्यासशब्दार्थं अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अननुष्ठानं कथय-केचित् पंडिता. विदुः-विजानन्ति—काम्य अश्वमेधादि कर्मांचा न्यास-परित्याग म्ह० संन्यास, संन्यास या शब्दाचा अर्थ म्ह० अनुष्ठान करण्यास योग्य अशा रूपाने प्राप्त झालेल्या कर्मांचे अनुष्ठान न करणे, असें कर्वा-काही पंडित समजतात. [स्वर्गादि फलाच्या उद्देशाने विहित असलेल्या अश्वमेधादि कर्मांचा परित्याग करणे म्ह० त्याच अनुष्ठान न करणे, यालाच कित्येक संन्यास असे म्हणतात.]—विचक्षणाः-पंडिताः अनुष्ठायमानानां नित्यनैमित्तिकानां सर्वकर्मणां आत्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तं त्यागं-त्यागशब्दार्थं प्राहुः-कथयन्ति—दुसरे विद्वान् पंडित अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या नित्य-नैमित्तिक सर्व कर्मांच्या स्वसंबंधित्वाने प्राप्त झालेल्या फलाचा जो परित्याग, हाच सर्वकर्मफल-परित्याग, त्याला त्याग म्ह० त्यागशब्दाचा अर्थ असें सांगतात. [नित्य-नैमित्तिक कर्मांचे कर्त्याला प्राप्त होणारे जे फल त्याचा त्याने त्याग करणे, हाच त्यागशब्दाचा अर्थ आहे, असें कित्येक म्हणतात तर मग त्याग आणि संन्यास या शब्दांच्या अर्थांमधे पुष्कळच फरक आहे; पण त्यामुळे त्यांच्या लोकांसिद्ध अर्थांशी विरोध येतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य त्यांच्या अर्थात अवातर भेद जरी लमला तरी आर्सेतिक भेद नाही, असें सांगतात-]—यद्दि काम्यकर्मपरित्यागः वा फल-परित्यागः अर्थः वक्तव्यः—जरी काम्यकर्मांचा परित्याग किंवा फलाचा परित्याग हा अर्थ सागावयाचा असला—सर्वथा अपि त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोः एकः अर्थः—तरी म्ह० या दोन अर्थातील कोणताहि जरी अर्थ घेतला तरी, केवळ त्याग हा संन्यास व त्याग या दोन शब्दांचा एकच अर्थ आहे—घटपटशब्दौ इव जात्यन्तरभूतार्थौ न—घट व पट या शब्दांच्या अर्थाप्रमाणे त्याग व संन्यास यांचा निराख्या जातीचा अर्थ नाही. [घट व पट, यातील घटाचा अर्थ एका जातीचा व पटाचा त्याहून भिन्न जातीचा, तसा त्याग व संन्यास यांचा अर्थ नाही.]

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव भास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्याग इति । यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैप दोषः । नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवाननिष्टमिष्टमिति न तु संन्यामिनामिति च । मन्वासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबन्धं दर्शयन्नसंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यन्यागिनां प्रेव' इति दर्शयति ॥२॥

भाष्यार्थ—(यत्वर आक्षेप-)—ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलं एव नास्ति इति आहुः—अहोपण, नित्य व नैमित्तिक कर्मांचे फलच नाही असें मागतात.—तेषां फलत्यागः इति कथं उच्यते—जेव्हा त्यांच्या फलाचा त्याग असें कसें सांगितले जाऊ आहे.—यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः—ज्याप्रमाणे वन्ध्यांच्या पुत्रत्याग (संभवत नाही, त्याप्रमाणे नित्य कर्मांचा फलत्याग संभवत नाही. या अर्थे.

पाचें समाधान—) एषः दोष न—हा दोष येत नाही—भगवता नित्यानां अपि कर्मणां फलवत्त्वस्य इष्टत्वात्—कारण भगवानाना नित्य कर्मांचे फलवत्त्व मानलेले आहे [म्ह० नित्य कर्मांचेहि फल असत, अस भगवानाचें मत आहे—]—हि भगवान् 'अनिष्ट इष्टं' इति वक्ष्यति—कारण भगवान् अनिष्ट, इष्ट व मिथ असें कर्मांचें त्रिविध फल पड वाराव्या श्लोकात सांगणार आहेत—च न तु सन्यासिना इति—पण सन्यास्याना मात्र तसें त्रिविध कर्मफल प्राप्त होत नाही, असोहि तेवच सांगताल—सन्यासिना एव हि केवलं कर्मफलासंबंधं दर्शयन्—केवल सन्यास्याचाच कर्मफलाशा काहीं मवध नाही अस दाखविणारे भगवान्—'भवति अत्यागिनां प्रेत्य' इति असन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं दर्शयति—'त्याग न करणाऱ्याना मरणात्तर त्रिविध कर्मफल प्राप्त होतें या वचनानें असन्यास्याना नित्य कर्मांच्या फलाची प्राप्ति होते, अस दाखवितात २

२ या श्लोकावराल टिपेंत रहस्वकार म्हणतात—“कर्मयोगमार्गांत सन्यास व त्याग कशाला म्हणावयाचें नें या श्लोकात स्पष्ट सांगिले आहे ” (या व याच्या पुढाल श्लोकांत सन्यासाच चार प्रकार सांगितले आहेत त्यानाल दुसरा प्रकार भगवानाना इष्ट अमुन नोच 'मात्त्विक त्याग' म्हणून अजुनाला सांगणार आहेत इ मव विकल्प कर्माधिकारा गृहस्थाच्या गौण त्यागाविषया आहेत या गौण विक्रपांना गाननिष्ठा व तिचा इतिकनच्चता—मवकर्म सन्यास याचा वाध हात नाही तथापि—) “पण सन्यासमार्गात जीवाकारास हें मत घाल नसल्यामुळे त्याना या श्लोकाचा वराच ओढाताण जेलो आहे ” (ती वशा काय ?) “श्लोकांत प्रथमच काय शब्द आहे म्हणून मीमांसकाचे नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध ३० कर्मांचे भेद या टिपणांनी विवक्षित अमुन पैकीं काम्य तेवटीं कर्में सोडावीं असा भगवताचा उपदेश आहे, असे त्यांचे म्हणणें आहे ” (कर्मांचे नित्यादि प्रकार मीमांसकांच्या पदरचे नमुन त वैदिक आहेत दाखव वैदिक संप्रदायी मीतेतील 'काम्य कर्म' हा शब्द 'स्वगादि फलोद्देशानें सांगितलेला कर्म' या अर्थाच पतला पाहिजे त्याचा दुसरा काहा अंबदिन व कारवण अथ वरिताच येत नाही मध्याचार्य—“फलनिष्ठाया अवरणेन वा काम्यकर्मणा न्यास सन्यास, फलत्याग एव त्याग ” म्ह० फलाची इच्छा न करिना किंवा ती मुळीच न करिना चो काम्यकर्मत्याग ता सन्यास व नुस्ता फलाचा त्याग हा त्याग असे म्हणतात रामानंदाचाय म्हणतात— अथ अनयो एक एव स्वरूप तद्य इत्य इति निर्गोनु वादिभिप्रतिपत्तिं दर्शयन्—वाम्याना कर्मणा न्यास स्वरूपत्याग सन्यास विदु ' म्ह० आता त्याग व सन्यास यांचे एकाच स्वरूप आहे व त अगा प्रकारचें आहे, असा निर्णय करण्यामाठी वावाचा मतभेद दाखविणारे भगवान् म्हणतात—काम्यकर्मणां न्यास म्ह० स्वरूपत्याग, त्याला सन्यास म्हणतात व 'निदाना नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव माधुशास्त्रेण त्यागशब्दाथ ' म्ह० नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशा मत्र कर्मांचा फलत्याग हाच माधुशास्त्रात त्याग सांगितला आहे नीलपठ, मधुशास्त्र सरस्वती, शंकरानंद, वल्लभप्रदायी अ न टीकाकार, धीधर फार याव पर षोनेश्वरना राजदि असें त यांचे व्याख्यान करितान. विस्तारमपारतय त्याची त्यांची मूळ वचो देत नाहीं. एव टीकाकारांची याविषयी एकवचनता अमत्यामुळे पटल्या सरस्वतीचेथ म्हणत

प्राय मानता येत नाहान. शिवाय 'काम्य कर्म' कोणता हे वैदिक परिभाषेप्रमाणे ठरले आहे. वैदिकोत्तम न्यायानां योजलेला तो शब्द आहे. तेव्हा त्याचा अर्थ रहस्यकाराच्या कल्पनेप्रमाणे कमा समवेत ? ना वैदिककर्मवादाच्या परिभाषेप्रमाणेच घेण्या पाहिजे. अथात रहस्यकारांनी न्यायमार्गा टाकाकारावर केलेला ओटातार्णाचा आरोप निराधार आहे.) "परंतु सन्यासमार्गातील लोकाम नित्य आणि नैमित्तिक कर्मेहि नको असतात. " (हे म्हणजे किती अमन्य व स्वामुक्त धाडसाचे आहे, ते वाचकाना बरोच भाष्यार्थ पाहूनच ठरवावे. कोणाहि वैदिकसंप्रदाया टोकाकार पापशय व चित्तशुद्धि यामाटाच विहित असलेली नित्य नैमित्तिक कर्मे नसत, असे म्हणत नाहा व म्हणतार नाहा. गानेवरील बाटेल ता अद्वैता टोका पहा.) " म्हणून नित्य नैमित्तिक कर्मांचा समावेश काम्यकर्मांतच वेधे केलेला आहे, असे त्याम प्रतिपादन करावे लागेल आहे. " (हेहि म्हणजे माफ खोटे आहे माफ वाचकापुढे आहेच. दोन व तीन या शेकान गीत त्याग किंवा सन्यास याने चार विकल्प सांगितले आहेत, जसे त्याचे म्हणजे आहे. तेव्हा दुसऱ्याचीं भजे भागणाना ते असे झगतील कशाचा ? हे भगवानाचे मत किंवा सिद्धान्त आहे, असे तर त्याता नागावयाचे जमने तर त्याना. त्यात काही न्यूनाधिक प्रतिपादन देलेहि जमने. पण वेधे तमा काहाच प्रकार नाहीं. शिवाय गीतबरोबर कोणताहि टाका जरी घेतला, तर तात रहस्यकार झगतात तसे यो- योच झगलेले आदरून नाहीं. कदाचित् " नित्याना अपि कर्मभा भगवता कन्वत्तस्य दृष्ट- वात " असे जे आचार्यांना बर भाष्यात ह्मदले आहे, त्यावरून रहस्यकारांना तमा भ्रम झाला असेल, पण ते सन्यासमार्गा टोकाकाराचा दोष नव्हे) " इतके ज्ञाने नरा या श्रीवाच्या दुसऱ्या अध्यांत फलाशा मोक्षार्था, कर्मे सोडू नयेत असे जे म्हटले आहे (पुढे ६ वा श्लोक पहा.) त्याची सगळी लागत नमल्यामुळे अखेर कर्मयोगमार्गाचा भगवताना हो पोकर स्तुति केला आहे, भगवताचा खरा अभिप्राय कर्मे सोडावा असाच आहे, असा आपल्या पदरचाच शेर मारून या टोकाकारांनी आपले समाधान करून घेतले आहे. " (पण कर्माधिकार्याने कर्मे मोडावान, असे आचार्य किंवा वेदान्तशास्त्रहि म्हणत नाहा. वेधे रहस्यकार म्हणतात तमा अर्थ कोणा केलेला नाहीं कदाचित् वाराच्या अध्यायातील वाराच्या श्लोकातील कर्मकल्याणाला उद्देशून त्याचे हे म्हणजे असेच पा तेथे व उतर (पृ. ११२७) कर्मकल्याणाची स्तुति करणाने कारणहि सांगितले आहे. स्तुति पोकर नमने. ती विहित कर्मादिवाची प्रशंसा करून त्याविषया रधि उत्पन्न करणारी असते, वगैरे आम्हां पूर्वी सांगितलेच आहे. [गी. भा. पृ. ४८६, ८३९ पहा.] पण वेधे त्याचा काहा सवध नाहो. वेधे सर्व कर्मकल्याणाला लाग म्हणतात, जसे परदेशा मत सागावयाचे आहे, व ते अद्वैता टोकाकारांनी रहस्यकारापेक्षाहि अधिक सुचोपणे सांगितले आहे. त्रि- स्वारथपरासव उत्तरे देत नाहीं. त्रिजामुनी सररानन्द-सधुगुदनादिवाच्या टोका पहाण्या) पुढे रहस्यकार म्हणतात- " सन्यासादिमाप्रदायिक दुष्टीने या श्लोकाचा अर्थ नाठ लागत नाहा, हे उघड होतें. " (तर्क पशु-पुत्र इत्यादि कामनाप्रयुक्त फलांना उद्देशून विहित असलेल्या अधर्मे, इष्टि, पशु, सोम इत्यादि काम्य कर्मांचा न्यास हा सन्यास व 'अद- रह स-या उपासात वाचकांचे अग्निहोत्र जुहुयात् ' इत्यादि वचनावरून शास्त्र ज्ञानिया नित्य-नैमित्तिक कर्मांचे अनुष्ठान करून फल फलाचा लाग करणे हा लाग होय, अर्थ

विद्वान् म्हणतात, हा या श्लोकाचा 'नैत' अथ नव्हे, असे वाटणे, हे दुर्दैवच म्हटले पाहिजे. बरे, सर्व टाकाकार चुकले, तुम्हा तरी याचा 'नाट अथ' कसा काय लावता तो पाहू बरे ?)

“ याचा सरा अथ कमयोगपर म्ह० फलाशा सोडून आमरणान्त सब कर्म करण्याचें जें तत्त्व पवीं गातेंत अनेक वेळा सांगितलें आहे, त्याच्याच अनुरोधानें लाविला पाहिजे व तो सरळ लागलेहि ” (म्ह० मरेपर्यंत प्रत्येक मनुष्यानें कर्मच करीत राहिलें पाहिजे, असा आग्रह येथें आहे, असें त्याचें म्हणणें आहे पण गीतेचा तसाच ठाम सिद्धान्त असण शक्य नाहा कमयोग ज्ञाननिष्ठेचें साधन आहे यास्तव ज्ञाननिष्ठेचा योग्यता प्राप्त होताच कमयोग संपतो यावज्जीवादि श्रुतिवचनें व तदनुसार गीतेचीं बंगरे वचनें कमयोगाधिकार्यासाठीं आहेत याविषया पूर्वा पुष्कळ लिहिलें आहे म्हणून येथें विस्तार नको पण रहस्यकार याचा सरळ अथ कसा काय लावितात त पाहू या—) 'कमयोगमार्गांत सब कर्मांचे 'काम्य' म्ह० फलाशा धरून केवला आणि निष्काम म्ह० फलाशा सोडून केलेला अमे दोनच बग करीत असतात ” (पण या तुमच्या कमयोगमार्गाला आधार काय ? हा नुस्ती तुमची निराधार कल्पनाच दिसते कारण या तमच्या बगकरणाला मूळ श्रुति स्मृतीचा आधार नाही, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार छणतात—) “ मनस्मूर्तीत त्यास अनुक्रमें ' प्रवृत्त ' कम व ' निवृत्त ' कम अशा नावें दिलेला आहेत मनु १२ ८८-८९ ” मनु स्मूर्तीतील वचनाचा उल्लेख आम्हीं पूर्वा [पृ १७६] केला आहे त्यात ' वैदिक कर्म दोन प्रकारचें आहे एक प्रवृत्त व दुसरें निवृत्त जें शहलोक्च्या किंवा परलोक्च्या फलाचें साधन म्हणून सांगितलेलें कम, तच काम्य अमून त्यालाच प्रवृत्त कम म्हणतात कारण त ससारप्रवृत्ताचें निमित्त होत व तें दृष्टादृष्टकर्मामनारहित असलेलें ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वक कर्म तें निवृत्त होय कारण तें ससारनिवृत्ताचें निमित्त होतें, असें म्हटलें आहे त्यावरून वेदाक्त काम्य कम हें प्रवृत्त-ससाराला कारण हेणारें व नित्यनैमित्तिकादि चित्तशोधक कर्म हें निवृत्त-माभाला कारण हेणारें, एवढेंच ठरतें नित्य, नैमित्तिक, काम्य, निषिद्ध हे श्रौतस्मात कर्मांचे भेद यावरून बाधत होत नाहींत अथात् “ कर्म नित्य असत, नैमित्तिक असत, काम्य असत, बायिक, बाचिक, मानसिक, सार्विक, रासत तामस बंगरे कोणत्याहि प्रकारचीं असलीं तरी तीं ' काम्य ' आणि ' निष्काम ' या दोन वर्गांपैकी कोणत्या तरी एका वर्गांत आलाच पाहिजेत ' बंगरे जें म्हणणें आहे, तें पुनरुक्तभावच न-ह वा ? कारण हें म्हणणें प्रमाणसिद्ध अमत्यामुळे वेदाती टीकाकारानाहि मान्यच आहे तसेंच “ कर्मयोगी सर्व प्रकारचा काम्य कर्म अर्जावात सोत्तो ” हें म्हणणेंहि पारतें अनिष्ट नाहीं पारतें म्हणण्याचें कारण ' कमयोगा ' या शब्दापेवजी कर्माधिकारी मुमुक्षु अमे म्हणणें अधिक सयुक्तिक झाले अमते, काम्य कम ससारप्रवृत्ताचें बीज होत अमत्यां मुळे मुमुक्षु त्याचा त्याग करिता व निष्काम कर्म परपरनें ससारनिवृत्तीला-मोक्षाला कारण ह्या अमत्यामुळे तीं आचरिणे, यावरून वाद नाहीं व ' सर्व प्रकारचीं काम्य कर्म ' याचा अथ श्रौत स्मार्त काम्य कर्म अमाच घेतला पाहिजे, आणि श्रौतस्मान सर्व काम्य कर्म सोड-व्यावर तीं राहतात तीं नित्य नैमित्तिकच राहतात, हेंहि विगतरा यामा नेय अथा रहस्यकारानीं ' कमयोगमार्गांतहि काम्य कर्मांचा म-याम करावा लागता, निष्काम कर्मा-तहि फळाश्या सवारी त्याग करावा लागतो (६ २) ” बंगरे ' छटपट ' करून असेर “ ब्रह्म

चारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ अशा क्रमाने श्रेयसी प्रत्येकाने सर्व कर्मत्यागरूप संन्यास अगर चतुर्थांशम
 धेनव्यावाचून मोक्षप्राप्तिके होत नाही, हे स्मान मत येथे प्रतिपाद्य नाही " वगैरे जे गृहस्थ
 आहे ते शास्त्रपरिभाषेला मोडून अनर्थक अग्रह होय कारण रहस्यकार म्हणतात
 त्याप्रमाणे सर्व वैदिक कर्मांचे मकाम व निष्काम, अने दोन भाग करून त्यातील
 सवाम कर्मे दाकन्यावर निष्काम कर्मांचे आणखी फलाशा राहिली कोठची २ या
 श्लोकात भगवान् सिद्धान्त सांगत आहेत, अशा अमत्त कल्पना केल्यामुळे हा धोडाळा
 त्याला करावा लागला भगवान् इतर मतांचा अगोदर उपन्यास करीत आहेत, अने
 इतर सर्व टीकाकाराप्रमाणे त्यांनीहि मानल जमते, तर असा असमर्थनाय धोडाळा झाला
 जमता. चार आश्रमांचे तत्त्व जर गातेला मान्य नसेल तर तिला तरी प्रमाणें वोग
 मानणार ? अगोदर वर्ण व आश्रम हे स्मान नव्हेत कारण रहस्यकारांनी ज्या प्रवृत्त व
 निवृत्त कर्मांसाठी मनुष्या [अ १० श्लो ८९-९०] उल्लेख केला, त्याच्याच पुढे 'यथोक्ता-
 न्यपि कर्माणि परिहाय द्विवेत्तम । आरमणाने शम च स्यात् वेदान्ध्याने च यत्न-
 यान् ॥ ' १० ' या वेदवाक्या स्मृतयो याकाश्च वृष्ट्य । सर्वांगता निष्कला प्रेय
 तमोनिष्ठा' हि ता स्मृता ' ॥ १५ ॥ चानुवर्ष्यं यथो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् । भूत
 मन्व्य भविष्य च सर्वं वेदात्प्रामेदयति ॥ ' १७ इत्यादि वाक्ये आहेत त्याचा भावार्थ-
 हा वेदोक्त आग्निहोत्रादि कर्मेहि मोडून-त्याचा परित्याग-संन्यास करून द्विवेत्त-
 माने ब्रह्मचर्य ध्यान, इन्द्रियाद्य, प्राक्वप, उपनिषदांवा अन्व्यास, याविषयी यत्न करावा.
 १०. ज्या वेदवाक्य स्मृति व तशाच ज्या वृष्टि-अमत्तकर्मूक्त वेदविग्रह मते, तां सर्व पर-
 शोका निष्कल झालात कारण तीं नरक हे फल देणारा, म्हणून मन्व्यादिकाना मागितलेली आहेत.
 १० चानुवर्ष्यं, तान लोक, चार आश्रम, भूत, वांमान, भविष्य इत्यादि सर्व वेदास्तनच
 सिद्ध होतें १७ अर्थात् चार आश्रम वेदोक्त आहेत त्यांना स्मार्त म्हणजे हा अन्व्यास आहे
 अर्थात् गीता, आष्टांग किंवा व्यास वेदाक्त संन्यास आश्रमाचा निषेध करतील ही वचनाच
 सोडा आह. (पृ १४० ते १५१ पदा) रहस्यकारांचा हा वृष्टि अमन्व्यासुळे 'प्रेत निष्कल'
 आहे. गात्रार्थांचा सरा आंगतांग रहस्यकारांनी केला आहे व सरा आग्रह त्यांनी धरला
 आहे गात्रार्थांवर मारताना त्यांना पात आहे गातेचा अग्रह यथाथ व निर्दोष अथ पचता
 आचारार्थांचा केला आहे अर्थात्, श्रेयसी ते म्हणतात- " संन्याशाचा भगवा वेप घेऊन कर्म-
 योगी सर्व कर्मांचा त्याग करीत जमला, तरा तो मन्व्यात्पारे गेरे तरत पाहता अमन्व्यासुळे
 कर्मेदोषांचा स्मृतिप्रवाशां विरोध नाही, अने दाखवून सिद्ध होते." पण मुग्धा भाष्या
 वेदात्त भावार्थ तरी मुख्य संन्यास कोठे म्हणतात ' तेहि मन्व्यात्पथा सव्या
 सव्यात्पथा सरा संन्यास म्हणतात. पण न तरत म्ह० केवळ निष्काम कर्मासुक्षण
 नव्हे, तर ' तत्त्वशास्त्रा कर्मांवाभिज्ञानाचा पूराने त्याग ' हव ते तत्त्व आहे सरा
 पचकनमन्व्यामा योग होय. [याच अध्यायाच्या अग्रगण्या श्लोकावरील भाष्याची
 संख्या अंश पदा.] हे मन्व्यात्पथे गेरे तरत पाहतांग निवृत्त कर्मे करीत
 जमला तरा कर्मयोगा नव्हे, ही परमार्थ मन्व्यात्पथे आहे सांगि असा मन्व्यात्पथा-
 पून सर्वोत्तम सिद्धते उक्त नाही, हे भावार्थांचे म्हणजे कोणत्याहि योगाने कर्मांचा
 योग दाखव नाही

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—एके मनीषिणः—काही विद्वान्—दोषवत् कर्म—दोषांना युक्त अमलेले कर्म—त्याज्यं—टाकावे—इति प्राहुः—असे म्हणतात.—च अपरे—आणि दुसरे काही पंडित—यज्ञदानतपःकर्म—यज्ञ, दान व तप एतद्रूप कर्म—न त्याज्यं—त्याज्य नाही,—इति (आहुः)—असे म्हणतात. ३.

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्य दोषवदोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत्कर्म बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्वज्यते तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे । कर्मिण्येवाधिकृतानपेक्ष्यते विकल्पा न तु ज्ञाननिष्ठान्युत्थायिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्तेति कर्माधिकारादपोधुता ये न तान्प्रति चिन्ता ॥

भाष्यार्थ—‘ त्याज्यं दोषं ’ इति—‘ त्याज्यं० ’ या श्लोकाने काम्य कर्मांचा त्याग करून नित्यनैमित्तिक कर्म फळाभिलाष सोडून करावी, हा पूर्वोक्त, पक्ष प्रतिपक्षाचे निरसन करून दृढ करण्यासाठी वार्तांचा आणखी मतभेद सांगतात—त्याज्यं—त्यक्तव्यं—त्याज्य म्ह० त्याग करण्यास योग्य आहे,—दोषवत्—दोषः अस्य अस्ति इति दोषवत्—दोष ज्याला आहे ते दोषवत्—किं तत्—ते काय ?—सर्व एव कर्म—सर्वच कर्म.—(पण सर्वच कर्म दोषवत् कसे ?)—बन्धहेतुत्वात्—ते बंधाला कारण होत असल्यामुळे दोषवत् आहे—अथवा दोषः रागादिः यथा त्यज्यते तथा त्याज्यं—जिवा रागादि दोष जसा सोडला जातो, त्याप्रमाणे कर्म सोडावे—इति एके सांख्यादिदृष्टि आश्रिताः मनीषिणः—पण्डिताः प्राहुः—असे सांख्यादिकांच्या दृष्टीचा—मताचा आश्रय घेलेले मनीषी—पंडित सांगतात. [अहोपण, कर्मांचा ज्यांना अविचार नाही, अशा लोकांनीच कर्मांचा त्याग करणे उचित आहे, कर्माधिकार्यांना नाही, कारण त्यांना कर्मत्याग करण्यास प्रत्यवाय लागतो, असे कोणी म्हणेल म्हणून गार्याच्याच म्हणण्याचा अनुवाद—]—अधिकृतानां कर्मिणां अपि इति—कर्माधिकारी पुरुषांना युद्धा दोषाप्रमाणे कर्मत्याग करावा असे ते म्हणतात.—[कारण कर्माधिकारी पुरुषांनाही कर्म जरी टाकली तरी त्यात काही प्रत्यवाय नाही. उलट हिंसादियुक्त कर्म त्यासच पार मोठा प्रत्यवाय—दोष लागतो, असे गार्यांचे म्हणणे आहे. आता मीमांसांचा पक्ष सांगतात—]—तत्र एव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं इति च अपरे—त्या कर्माधिकारी पुरुषांपरिपयोंच यज्ञ, दान, तप व नित्य नैमित्तिक कर्म यांचा त्याग करू नये असे आणखी नित्येन म्हणतात. (दोन व तीन या श्लोकांत कर्माधिकारी, अधिकृत, अनाधिकृत या शब्दांना उद्देशून हे विकल्प सांगितले आहेत, असे शोभा म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगतात—) —कर्मिणः एव अधिकृतान् अपेक्ष्य

एते विकल्पाः—कर्माधिकारी—कर्मठ पुण्यानां उद्देश्यं हे विमल्य आदित—तु
 ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायितः संन्यासिनः अपेक्ष्य न—आपि पुत्रादि एषणा-
 प्रयाविययीं विरक्त होऊन संन्यास करणाऱ्या संन्यासा ज्ञाननिष्ठाना उद्देश्यं—स्वार्थ्या
 अपेक्षेनें हे विकल्प नाहीत—' ज्ञानयोगेन सांग्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता '
 इति कर्माधिकारात् अपोद्भूता ये तान् प्रति चिन्ता न—ज्ञानयोगाने
 साक्षात्ची निष्ठा पूर्वी सांगितली (३. ३) असे म्हणून कर्माधिकारापामून ज्यांना अगदीं
 पृथक् केलें त्यांच्यामाठीं हा विचार नाही. [तर कर्माधिकारा पुण्याविययींच हा स्थूल
 विचार आहे.]

ननु कर्मयोगेन योगेनामित्यधिकृता. एवं विभक्तनिष्ठा अशीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्र-
 करणे यथा विचार्यन्ते तथा साक्षात् अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति । न । तेषां मोह-
 दुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि सांख्या आत्मनि पश्यन्ती-
 ष्टादीनां क्षेप्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखमयात्कर्म परित्यजन्ति ।
 नापि ते कर्माण्यात्प्रति पश्यन्ति । येन नियतं कर्म मोहात्परिग्यजेतु । गुणानां कर्म
 नैव द्विचि करोमीति हि ते सम्यक्पन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्यादिभिर्हि तर-
 विदुः संन्यासप्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्येऽधिकृता कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहात्प्रयागः
 संभवति कायक्लेशमयात् त एव तामसास्यागिनो राजमाश्चेति निन्द्यन्ते कर्मिणामना-
 त्तज्ञानां कर्मफलत्यागरनुच्यर्यम् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, पूर्वी कर्माधिकारी पुण्याची ज्ञाननिष्ठेहून अगदीं निराळी
 निष्ठा जरी सांगितली असली तरी त्याचा या उपसंहार प्रकरणात पुन विचार करणें
 ज्ये उचित आहे, त्याचप्रमाणे ज्ञाननिष्ठाचाहि येथे विचार करण उचितच आहे. त्यात
 विरुद्ध काहीच नाही, असा शका—) —ननु ' कर्मयोगेन योगिनां ' इति अधि-
 कृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा वि-
 चार्यन्ते—अहोपण, ' कर्मयोगेन योग्याः ' असे म्हणून कर्माधिकार्यांसाठीं पूर्वी
 अगदा स्वतंत्र-निराळा निष्ठा जरी सांगितल्या आहे तरी या सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणात
 त्याचा जसा विचार केला जात आहे—तथा सांग्याः अपि ज्ञाननिष्ठा विचा-
 र्यन्तां इति—त्याप्रमाणे ज्ञाननिष्ठ सांग्याचाहि येथे विचार केला जावो, असें म्हणाल तर-
 [तिसऱ्या अध्यायात कर्माधिकारी पुण्यांचा कर्मनिष्ठा अगदा पृथक् सांगितलेली अस-
 तीनाहि या उपसंहार प्रकरणात त्या कर्माधिकार्यांचा पुनः जसा विचार केला जात
 आहे. त्याचप्रमाणे तेथेच सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठाचाहि या प्रकरणात विचार व्हावा, हें
 उचित आहे, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात—] —न । तेषां मोहदुःखनिमि-
 त्तत्यागानुपपत्ते—परमार्थे ज्ञानामध्ये तत्पर झालेल्या ज्ञाननिष्ठाचा येव विचार
 करणयाचा नाही. कारण मोह व दुःख यांच्या निमित्ताने होणारा जो त्याग त्याचा
 ज्ञाननिष्ठामध्ये सभव नाही, ज्ञाननिष्ठाचा मोहदुःखनिमित्तक त्याग सभवत नाही.
 (कारण—) —सांग्याः कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि आत्मनि न पश्यन्ति—

साख्य-परमार्थज्ञाननिष्ठ शरीराच्या क्लेशामुळे होणारी दुःखे आत्म्यामध्ये पहात नाहात —इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेन एव दर्शितत्वात्—कारण इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहेत, असेंच वर प्रदर्शित केले आहे (अ. १३ श्लो ६ पृ. ९०९)—अत ते कायक्लेशदुःखभयात् कर्म न परित्यजन्ति—त्यामुळे ते साख्य-ज्ञानीशरार-क्लेशान्या व दु ख्याचा भातान कर्माचा परित्याग करीत नाहात —ते कर्माणि अपि आत्मनि न पश्यन्ति—ते-साख्य कर्महि आत्म्यामध्ये पहात नाहात—येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुः—का ज्या कारणाने नियत कर्माचा मोहाने परित्याग करतील ।—' गुणानां कर्म ' ' नैव किंचित् करोमि ' इति हि ते सन्यस्यन्ति—कम शरीरद्रियरूप गुणाचे आहे (३ २८ पृ ३२४) ' मी आत्मा काहा करीत नाहा, ' (५.८ पृ ४९९) असे समजूनच ते कर्मसन्यास करितात.—' सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्य ' (५ १३ पृ ५०४) इत्यादीभिः हि तत्त्वविदः सन्यासप्रकार उक्त —' सर्व कर्मांचा मनाने सन्यास करून ' इत्यादि वाक्याना तत्त्ववेत्त्याच्या सन्यासाचा प्रकार सांगितला आहे.—तस्मात् ये अन्ये कर्माणि अधिकृताः अनात्मविद —यास्तव जे ज्ञाननिष्ठाहून निराळे असलेले, कर्मांमध्येच आधकृत असलेले अनात्मज्ञ-आत्म्याला न जाणणारे—च मोहान् च कायक्लेश-भयात् येषां त्याग सम्भवति—व मोहामुळे व शरारक्लेशांच्या भातामुळे ज्याचा त्याग सम्भवतो—ते एव तामसा च राजसा त्यागिन इति—तेच तामस व राजस त्यागी आहेत, असे म्हणून—अनात्मज्ञानां कर्मिणां कर्मफल-त्यागस्तुत्यर्थं निन्द्यन्ते—आत्म्याला साक्षात् न जाणणाऱ्या कर्मठाच्या कर्मफल त्यागाची स्तुति करण्यासाठी त्याची निंदा केली जाते. [ज्ञाननिष्ठ पुरुष इच्छा द्वेषादि हे सव क्षेत्रधर्म समजतात व कर्म आत्म्याचा आहेत असाहि समजत नाहात. त्यामुळे त्याचा मोह दु ख इत्यादि निमित्तान कमत्याग सम्भवत नाहा ते कर्म शरीरद्रियांचा आहेत, आत्म्याचा नव्हत, अस समजून त्याचा त्याग कारतात यास्तव ज्या अनात्मज्ञ कर्मठांचा मोहाने व शरीरक्लेशांच्या भाताने त्याग सम्भवतो त्याचा येथे राजस व तामस म्हणून निंदा केली आहे. पण त्या निंद्याहि हनु अज्ञ कर्मठाच्या कर्म फळात्यागाचा स्तुति कराया, हा आहे कारण अज्ञाना चित्तशुद्धासाठी कर्मफलत्याग मिहित आहे]

सर्वारम्भपरित्यागां मौनी संतुष्टो येन केनचिदनिश्चेतः स्थिरमातिरति गुणातीतलक्षणे च परमार्थमन्यासिनो विशपित्वात् । वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा मन्यामिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसग्याचपेक्षया मन्याम उच्यते न मुग्य सर्वकर्मन्यासः ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय परमार्थ सन्यासाची गीतेत प्रदत्ताच बंलेला असल्यामुळे ते निंद्या विषयच होऊ शकत नाहात, अग गांगनाल—) —सर्वारम्भपरित्यागी (१२. ६ पृ. ८५०) 'मोनी संतुष्टः येनकेनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः' (१२ १५,

८५२) इति—सर्व आरमाचा—कर्माचा परित्याग करणारा, मौनी, जें काहा प्राप्त हो-
 इल त्यानें सतुष्ट होणारा, ज्याचें एक नियत—निवासस्थान नाहा, ज्याची परमार्थविषयक
 बुद्धि स्थिर अमते, असें भगवद्भक्त्या लक्षणात—च गुणातीतलक्षणे परमार्थ'
 संन्यासिन' विशेषितत्वात्—व गुणताताच्या लक्षणात परमार्थ संन्यास्याचें विशिष्टत्व
 सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें या उपसंहार प्रकरणात 'मिद्धिं प्राप्तो यथा' (श्लो ५०) या श्लोकात
 —' निष्ठा ज्ञानस्य या परा ' इति च वक्ष्यति—जी ज्ञानाची परा निष्ठा आहे,
 असें म्हणून पुढें ज्ञाननिष्ठा सांगणार आहेत —तस्मात् ज्ञाननिष्ठा संन्यासिन इह
 न विवक्षिता.—तस्मान् ज्ञानानुष्ठ संन्यासा येथे विवक्षित नाहात तर—कर्मफल
 त्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वादि अपेक्षया संन्यास उच्यते
 —कर्मफलत्यागच सात्त्विकत्व या गुणानें तामसत्वादि काच्या अपेक्षेन संन्यास म्हटला
 जाता [म्ह० येथे कर्मफलत्यागाचा सात्त्विक त्याग या गुणामुळें संन्यास म्हटलें आहे
 अर्थात् हा गौण संन्यास होय त्याला तामस व राजस त्यागाच्या अपेक्षेनें संन्यास
 म्हटलें आहे]—न मुरय. सर्वकर्मसंन्यास—सात्त्विक त्याग हा खरा—मुख्य
 संन्यास नव्हे

सर्वकर्मसंन्यासासभवे च न हि देहभृताति हेतुपचनान्मुरय एवेति चेत् । न, हेतुव-
 चनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलात्यागस्तुतिरेव यथो-
 क्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तनुनमत् प्रति विधानास्येदमपि न हि देहभृता शक्य-
 मिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कार-
 यज्ञास्त इत्यस्य पक्षस्यापवाद केनचिद्दर्शयितुं शक्य । तस्मात्कर्मण्याधिकृतान्प्रत्येवंप
 संन्यासत्यागविकल्प । य तु परमार्थदर्शिन साध्यास्तेषा ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसं-
 न्यासलक्षणायामधिकारो नान्यत्रेति न त विप्रल्लाहा । तयोपपादितमस्नाभिर्वेदाधि-
 नाशिनमित्यास्मिन्प्रदेशे तृतीयादां च ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, संन्यासज्ञानेन कर्मफलसंन्यास हा मुख्य संन्यासच घेणें
 उचित आहे कारण मुख्य व गौण अर्थांताल मुरय अर्थच समजणें उचित असते, अर्था
 आशका—) च सर्वकर्मसंन्यासासभवे 'न हि देहभृता०' इति हेतुपच-
 नात् मुख्य. एव इति चेत्—आणि सर्व कर्मांचा संन्यास अज्ञान्य आहे, सर्वकर्म
 संन्यासाचा असभव आहे, याविषयी 'न देहभृता शक्य०' हें हेतुवाचक वचन प्रमाण
 असल्यामुळें येथाल संन्यास मुरयच आहे गौण नव्हे म्हणून म्हणाल तर—न, हेतु-
 पचनस्य स्तुत्यर्थत्वात्—तें बरोबर नाहीं कारण 'न हि देहभृता०' हें हेतुपचन
 कर्मफलत्यागाच्या स्तुतीसाठीं आहे (याविषयी दृष्टान्त—) —' यथा त्यागात् शान्ति-
 अनन्तर ' (अ १२ श्लो १२ पृ ८३५)—इति कर्मफलत्यागस्तुति एव—
 ज्याप्रमाणें ' कर्मफलत्यागानंतर लगलाच घाति ' या पूर्वाच वचनानें कर्मफलत्यागाची
 स्तुतिच केली आहे, कारण—यथोक्त जनैरुपक्ष अनुष्ठान अशाक्तिमन्त अक्ष
 अर्जुन प्रति विधानात्—वर सांगितलेल्या अनेक पक्षाचें अनुष्ठान करण्याचें
 सामर्थ्य नसलेल्या अनात्मज्ञ अनुनाला उद्देशून त्या कर्मफलत्यागाचें विधान केले आहे.

[पण दृष्टान्तात तरी स्तुति काय म्हणून घ्यावयाची २ उत्तर-कारण ज्ञानावाचून नुस्त्या कर्मफलत्यागानेच मुक्ति मिळण शक्य नाही, शिवाय 'अद्वेषा०' इत्यादि पुढच्याच श्लोकापासून ज्ञानसाधनाचे जें विधान केलें आहे तेंहि नुस्त्या कर्मफलत्यागानेच मोक्ष मिळतो, असे म्हटल्यास अनुपपन्न होत यास्तव त्या कर्मफलत्यागाला स्तुतिच म्हणणें उचित आहे]—तथा इद अपि न हि देहभृता शक्य०' इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचन—तसेच 'न हि देहभृता०' हहि कर्मफलत्यागाच्या स्तुतीसाठी वचन आहे कारण—'सर्वकर्मणि मनसा सन्यस्य' 'नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'—'सर्व कर्मांचा मनान त्याग करून' 'स्वतः काहीं न करिताच व दुसऱ्या वटून न करविताच शरीररूपी नगरात राहतो'—इति अस्य पक्षस्य अपवाद केनचित् दर्शयितुं न शक्य—अशा या पक्षाचा अपवाद कोणालाहि दाखविता येणें शक्य नाही—तस्मात् कर्मणि अधिकृतान् प्रति एव एष सन्यास त्यागाविकल्प—म्हणून कर्मांमध्ये अधिकृत असलेल्या कर्मठासाठीच हा सन्यास व त्याग याचा विकल्प आहे—तु ये परमार्थदर्शिनः सांख्या तेषा सर्वकर्मसंन्यासलक्षणाया ज्ञाननिष्ठयां एव अधिकारः—पण जे परमार्थदर्शी सांख्य त्याचा सर्वकर्मसंन्यासरूप ज्ञाननिष्ठेतच अधिकार आहे—न अन्यत्र—कर्मांमध्ये त्याचा अधिकार नाही—इति ते विकल्पाहार्ताः न—त्यामुळे ते अशा विकल्पाना पात्रच नाहीत त्याच्याविषयी असा विकल्पच करितां येत नाही, आणि—तथा 'वेदाविनाशिनः' इति अस्मिन् प्रदेशे च तृतीयादौ अस्माभिः उपपादित—तसेच 'वेदानिनाशिनः० (अ २ अ २१ पृ १००) व तृताय अध्यायादिकामध्ये आम्ही उपपादन केले आहे ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

अन्वयार्थ—हे भरतसत्तम—हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना !—तत्र त्यागे—हा त्यागाविषयी—मे निश्चय—मात्र निश्चय—शृणु—एव—हे पुरुषव्याघ्र—हे पुरुषश्रेष्ठा अर्जुना !—त्याग—त्याग—त्रिविध—तान प्रकरचा—संप्रकीर्तित हि—सांगितले आहे ४

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—निश्चय नृण्वरधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादक्षिते भरतसत्तम भरताना माधुतम । त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दाच्यो हि योऽर्थः स एव एतेषांभिःप्रेत्याऽऽह त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र त्रिविधविप्रकारस्नामसादिप्रकारं संप्रकीर्तितं शास्त्रेषु सम्यक्कथितं । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दद्वयाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधं सभचति न परमार्थदर्शिनः हृदयमर्थां दुर्गान्स्नस्मात्प्र तत्र नान्यो वषु समर्थ । तस्मात्त्रिय परमार्थ-शास्त्रार्थविषयमप्यपसापमं धरं शृणु ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—तत्र एतेषु विकल्पभेदेषु—गणसंन्यासाविषया असे हे विकल्पाचे प्रकार रूढ असताना—भरतसत्तम-भरतानां साधुतम मे-मम वचनान् तत्र यथादर्शिते त्यागे-त्यागसंन्यासविकल्पे निश्चय शृणु अवधारय—हे भरत कुलोत्तमा ! माझ्या वचनावरून-माझ्या सागण्यावरून तू वर दाखविलेल्या प्रकारच्या त्यागाविषयी—त्याग व संन्यास यांच्या विकल्पाविषयी निश्चय ऐक त्याविषयीचा निश्चय माझ्या वचनावरून तू कर (तोच आपला निश्चय दाखविल्यासाठी भगवान् प्रथम त्यागातील अवान्तर भेद सांगतात-)-त्याग हि-त्यागसंन्यासशब्दावाच्यः हि य अर्थ स एकः एव इति अभिप्रेत्य 'त्यागः हि' इति आह—कारण त्याग म्ह० त्याग व संन्यास या शब्दांनी वाच्य असा जो अर्थ तो एकच आहे, असा आशय, मनात ठेवून-असा अभिप्रायानें भगवान् 'त्याग हि' इत्याद सांगतात—

पुरुषस्यात्र त्रिविध-तामसादिप्रकारैः त्रिप्रकार सप्रकृतिं त शास्त्रेषु (सम्यक् कथितः—हे पुनप्रेष्टा 'त्याग त्रिविध तामसादिप्रकारांनी तीन प्रकारचा सांगितलेला आहे शास्त्रानुष्ये उत्तम प्रकार सांगितलेला आहे.—यस्मात् अनात्म-ज्ञस्य अधिकृतस्य कर्मिण त्यागसंन्यासशब्दावाच्य. अर्थ तामसादि-भेदेन त्रिविध संभवति—ज्याअर्थी अनात्मज्ञ कर्माधिकार्याचा संन्यास व त्याग या शब्दांनी वाच्य असलेला अथ तामसादिभेदानें तीन प्रकारचा संभवतो—न परमार्थदर्शन इति अयं अर्थ दुर्ज्ञान—व परमार्थदर्शी पुरुषाच्या त्यागाचा असा त्रिविध भेद संभवत नाही, म्हणून हा अर्थ अतिशय दुर्ज्ञान आहे, त्याच ज्ञान होणे पार कठिण आहे—तस्मात् अत्र तत्रं चक्रुं अन्यः न समर्थ—त्याअर्थी या त्यागाविषयीचें तत्त्व सागण्यास माझ्यावाचून दुसरा कोणा समर्थ नाही—तस्मात् ऐश्वर निश्चय-परमार्थशास्त्रार्थविषय अध्यवसायं शृणु—म्हणून तू मज ईश्वराचा निश्चय-परमार्थशास्त्रार्थविषयी म्ह० मग्या शास्त्रार्थविषयी निर्णय ऐक. ४

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

अन्वयार्थ—यज्ञदानतप कर्म—यज्ञ, दान व तप हे कर्म—न त्याज्यं—शास्त्रे नये,—तत्—तर त—कार्य एव—अवय करायचे—यज्ञ दान तप एव—यज्ञ, दान व तप—मनीषिणा पावनानि—विद्वानांना पावन करणारी आत्म. ७

क पुनरर्गा निश्चय इत्यत आह—यज्ञो दान तप इत्येतद्विषयि कर्म न त्याज्यं न त्याज्यं कार्य करणांयमेव तत् । कस्मात्ततो ज्ञान तपश्चैव पावनानि विद्वदिहाराणां मनीषिणां-फलानभिगमनानामित्येतत् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—पुनः अर्गा निश्चय क—ज्ञान तो निर्णय कोणा ।—इति धनः आह—न भगवान् सांगतात—यज्ञ दान तप इति एतन् त्रिविध कर्म न त्याज्यं-न त्याज्यं—यज्ञ, दान व तप हे कार्ये हे त्रिविध-द्वंद्व प्रकारचे कर्म टाकू

नये, या त्रिविध कर्माचा त्याग करू नये —तत् कार्य-करणीय एव—तं कर्म अ
 वश्य कलेंच पाहिजे —कस्मात्—कोणत्या कारणाने वर ते अवश्य केलेंच पाहिजे ?
 —मनीषिणा फलानभिर्मधीना इति एतत्—विद्वानाना म्ह० फलाची इच्छा
 न करणाराना असा याचा भावाय—यज्ञ दान च तप एव पावनानि-विशु
 द्धिकारणानि—यज्ञ, दान आणि तप हाच कर्म पावन करणारा-विशुद्धीची कारण
 आहूत-[फलाची इच्छा न करता यज्ञ, दान व तप हा कर्म करणाराची वित्त
 शुद्धि होते] ५

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
 कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—हे पार्थ—हे अनुना !—एतानि कर्माणि अपि—
 हा कम नुद्धा—संग च फलानि त्यक्त्वा—कर्तृत्वाभिमान व फल टाकून—क-
 र्तव्यानि—करावा—इति—अस—मे—माझ—निश्चितं उत्तम मत—निश्चित
 उत्तम मत आहे ६

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपासि पावनान्युक्तानि सद्गमासर्के
 तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषा त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम
 निश्चित मतमुत्तमम् । निश्चय शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्व च हेतुमुक्त्वैतान्यपि
 कर्माणि कर्तव्यानीत्येतन्निश्चित गतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थ
 वचनमेतान्यपीति प्रकृतसत्कृष्टाद्यतोपपत्ते । सासङ्गस्य फलाधिनीो बन्धहेतव एता-
 न्यपि कर्माणि मुमुक्षो कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थो न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपी
 त्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—‘ एतान्यपि० ’ इति—‘ एतान्यपि० ’ या श्लोकान भगवान् आप
 त्या निधय्याचा उपसंहार करितात —एतानि अपि तु कर्माणि-यज्ञ दान तपा
 सि पावनानि उक्तानि—पण हा कर्महि म्ह० यज्ञ, दान व तप-ज्यांना पूर्व श्लो-
 कात पावन करणारा म्हणून म्हटल ता यज्ञादिक वर्म—संगं-तेषु आसर्के
 त्यक्त्वा—सगला म्ह० त्या कर्माधिपयाच्या आमर्चाला साडून—च तेषा फलानि
 त्यक्त्वा-परित्यज्य—आणि त्यांची फले टाकून म्ह० पणचा परित्याग करून—
 कर्तव्यानि इति-अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चित उत्तम मतं—यज्ञादि
 कर्म करावी—त्याच अनुष्ठान करावें, अम माझ निश्चित उत्तम मत आहे (याप्रमाणें
 श्लोकाचा अशरथ सांगून ता पयाथ मागतात-)—‘ निश्चय शृणु मे तत्र ’ इति
 प्रतिज्ञाय—‘ त्यावपया माया निधय एक ’ अशा प्रतिज्ञा करून—पावनत्व च
 हेतु उक्त्या—आणि ‘ पावनत्व ’ हा हेतु सांगून—एतानि अपि कर्माणि क-
 र्तव्यानि इति एतत् निश्चित उत्तम मत इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव
 — कर्म नुद्धा संग च फल सोडून करावी, असें हे निश्चित उत्तम मत आहे, हा

शरीर प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपमहार आहे — 'एतान्यपि०' इति वचनं अपूर्वार्थं न—'एतानि अपि०' इ वचनं पूर्वी प्रकृतं नमलेला अपूर्व अर्थ मागण्यासाठी नाही. —प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्ते—कारण 'एतानि' या शब्दाचा प्रकृत अर्थाने कृत-स्यत्वं असणेच युक्त आहे. ['एतानि' म्ह० हो, या शब्दाचा प्रकृत व जवळ असलेला अर्थ—हाच अर्थ उपपन्न होतो यास्तव 'एतानि' या शब्दाने पूर्वप्रकृत व नुक्ताच वर सांगितलेला यज्ञ दान-तप हा नित्य कर्मच घेणे उचित आहे आता 'अपि' या शब्दाचा अवशिष्ट अर्थ दाखवितात—]—सासंगस्य फलायिनः वन्प्रहेतवः अपि एतानि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानि इति अपिशब्दस्य अर्थः—आसक्ताने युक्त असलेल्या फलाधी पुण्यान्या वन्वाला कारण होणारीहि हा कर्म मुमुक्षूने अवश्य आचरावा, असा अपिशब्दाचा अर्थ आहे [यज्ञादि कर्म कर्तृत्वाभिमान व फलप्रेक्षा यांनी युक्त असलेल्या पुरुषान्या वधात्ता जरा कारण हात अमला तरा मुमुक्षूने त्याचे अवश्य आचरण करावे, अस 'अपि' या शब्दाने मुचविले आहे]—तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य 'एतानि अपि' इति न उच्यन्ते—पण अन्य कर्मांच्या अपेक्षेने 'हो कर्म मुद्रा करावी' अस येथे सांगितले जात नाही [म्ह० दुसरी कर्म करावा व त्याच्याउपरोर हा कर्म मुद्रा करावा, असा आशयाने येथे 'एतान्यपि' हो कर्म मुद्रा करावी, असे म्हटले नाही अर्थात् 'एतानि' म्ह० पूर्वप्रकृत यज्ञ दान तप कर्म व 'अपि' म्ह० तीं जरी कर्तृत्वाभिमान व फलामिलाप यांनी युक्त असल्या पुरुषाला बद्ध करणारी अमला तरी, असा या शब्दाचा अर्थ आहे]

अन्ये वर्णयन्ति निश्चाना कर्मणा फलभावात्सद्गत्वत्वा फलानि चेति नोपपद्यते । एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञ-दानतपामि निश्चानीति । तदमत्र, नित्यानामपि कर्मणा फलवत्त्वस्योपपादितवान् । यज्ञो दान तपश्चैव पावनानीत्यादिवचनन निश्चान्यपि कर्माणि वन्प्रहेतुत्वात्सद्गत्वा जिज्ञासोर्मुमुक्षो कुत काम्येषु प्रमथ्य 'दूरग द्यार कर्म' इति च निश्चितवान् । 'पञ्चायां कर्मणाऽन्यत्र' इति च काम्यकर्मणा वन्प्रहेतुत्वं निश्चितवान् । 'त्रैगुण्यत्रि-पदा वेदा' 'श्रविष्या मां सोमपा' 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति' इति च । दूर-त्ववहित्वाद्य न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेश ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—('एतान्यपि०' इ वाक्ये नित्यकर्माविषयक नाही, या मताचा उप-न्यास करितात—) —अन्ये वर्णयन्ति—दुसरे द्याक्यानकार दाब असे वर्णन करि-तात—निश्चानां कर्मणां फलामात्रान् स्वंग न्यक्त्या फलानि च इति न उपपद्यते—नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव असल्यामुळे म्ह० नित्यकर्मांचे फल नमन्त्यामुळे 'सग व फले गातून' हे भगवताचे म्हणणे उपपन्न हात नसा याम्बव 'एतानि अपि०' इति यानि नित्येभ्यः अन्यानि काम्यानि कर्माणि ए-तानि अपि कर्तव्यानि—'एतानि अपि०' या वचनाने जी नित्यकर्मांचे फल प्रयत्न-फलानी व्हाय कर्म होई करावा—यज्ञ-दान तपामि निश्चानि इति किमुत—मग

यज्ञ, दान व तप ही नित्य कर्म करावाच ह काय सांगावयास पाहिजे? [नित्यकर्मांच फलच नसल्यामुळे तीं संग व फल याचा त्याग करून करावा, हें म्हणणच उपपन्न होत नाहा, म्हणून 'एतान्यपि या शब्दानां नित्य कर्माहून अगदा पथक असलेला जीं काम्य कर्म तींही करावा, अम ठरते आणि काम्य कर्मांही करावयास पाहजेत अस जर भगवान् सागत आहेत तर नित्य कर्म अवश्य कलाच पाहिजेत, हें काय सांगावें? असा याचा भावाच कित्यक वणितात पण नित्य कर्मांच फलच नाहा, असे जें बाधाच म्हणण आहे तच अनुपपन्न आहे, अस आचार्य सागतात-]—तत् असत्—ह म्हणणें बाधित होणारें आहे, बरोबर नाहीं—**नित्यानां अपि कर्मणां फलवत्त्वस्य उपपादितत्वात्**—नित्य कर्मांचेहि फलवत्त्व नित्य कर्मांचेहि फल आहे, ता निष्फल नाहींत, असे आन्हीं पूर्वीं उपपादन केले आहे (गी भा पृ ८८)—'यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि' इत्यादिचक्षेनेन नित्यानि अपि कर्माणि बन्धहेतुत्या शंक्या जिहासो मुमुक्षो. कुत काम्येषु प्रसंग.—' यज्ञ, दान व तप हीं पावन करणारा आहेत या वचनानें सांगितलेला नित्य कर्मांही बघाला कारण होणारी आहेत, या भीतानें सोडण्याचा इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूचा काम्य कर्मांमध्ये प्रसंगच कोठचा? [नित्य कर्मांही पुण्याच्या योगानें बद्ध करणारी आहेत, अस समजून त्यां चाहि त्याग करणाऱ्या मुमुक्षूला काम्य कर्मांचा प्राप्तिच नाहा पावन करणारी नित्य कर्मांही सोडणारा काम्य कर्मांत प्रवृत्त होईल, हें सभवत नाहीं शिवाय]—' दूरेण ह्यधरं कर्म० ' इति च निन्दितत्वात्—' कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे ' या वचनानें भगवानानीं काम्य कर्मांचा निन्दा केलला आहे [त्यामुळ मुमुक्षूला ती अनुष्ठेयच नाहींत तमेंच काम्य कर्म मुमुक्षूला अपेक्षित असलेला जो मोक्ष त्याच्या विरुद्ध आहेत त्यामुळेहि त्याग ता अनुष्ठेय नाहात, अस सागतात-]—' यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र ' इति च काम्यकर्मणा बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्—' यज्ञार्थात् कर्मण ' या वचनान काम्य कर्मांचे बन्धहेतुत्व निश्चित झालेले आहे [ईश्वरार्थ केलेल्या कर्मांहीन इतर कर्म बघावा कारण होतात हा गोष्ट 'यज्ञार्थात्०' (अ ३ ९ पृ ७७) या वचनान भगवानानीं निश्चित वत्र आहे 'त्रेगुण्यविषया वेदा'-सत्तार हाचर्चाचा विषय आहे (२ ४५ पृ १६४)—' त्रेविद्या मा सोमपा ०'—सामपात करणारे वैदिक मात यजन म्हणून स्वर्गागतीची इच्छा करितात (अ ९ श्लो २० पृ ७०५)—'श्रीणि पुण्ये मर्त्यलोकां विशान्ति इति च—आणि पुण्य क्षीण झाले असता मर्त्य-लकात प्रवेश करतात, अस सांगितले आहे त्यावरूनहि काम्य कर्मांचे बन्धत्व सिद्ध झाले—च दूरदृश्यवहितत्वात् न काम्येषु 'एतानि अपि' इति व्यपदेश—आण पूर्व श्लोकात यज्ञाद कर्म प्रवृत्त अगत्यामुळ व 'एतत्' या समीपवानी-समाप या अध्याच्या शब्दान त्यांचाच परामर्श केला असल्यामुळ व 'काम्यानां कर्मणां' (श्लो २ पृ ११८) येथील दूरच्या काम्य कर्मांता 'एतत्' त्या शब्दाने परा

मंत्रं ह्येकं शक्यं नमरधामुक्त ' एतानि अपि ' या शब्दानां काम्य कर्माचा निदेश केला आहे, असे मानता येत नाही. ६

१ रहस्यकार या श्लोकाना असे अवतरण देतात—“ आता मन्व्याममाग व मामासक्त याच्यामहाल कर्मावहलच्या वाटाचा उपन्यास करून वनयोगशास्त्राचा त्या वावर्तोता असेर निर्णय मागनात ” तिसऱ्या श्लोकातून पाहिला पक्ष हा सन्यासमार्गाचा पक्ष आहे, असे रहस्यकार समजतात व त्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ कम दोषयुक्त म्हणून त्याचा मवस्वा त्याग करावा, असे त्रित्येक पटित म्हणतात ” पण हा अर्थ मुळात धरून नाही मूळ शब्द “ त्याज्य दोषवद् इत्येके कम प्राहु मनीषिण ” असे अहित ‘ एके मनीषिण दोषवद् कम त्याज्य इति प्राहु ’ काहा विद्वान् दोषयुक्त वमाचा त्याग करावा, असे मागनात किंवा ‘ एके मनीषिण कम दोषवद् त्याज्य इति प्राहु ’ काहीं विद्वान् कापिल मान्य कम दोषाप्रमाणे टाकावीं असे मागनात, हा त्याचा मरळ अर्थ आहे पण रहस्यकार ‘ कम दोषवद् अत तद् मवधा त्याज्य ’ असा ओढाताणाने अन्य लावून अर्थ करितात आचार्य ‘ हा पक्ष कापिल सारयाचा आहे ’ असे म्हणतात व रहस्यकार तो वेदान्ताचा म्हणतात आचार्य भगवद्गीता हे वशाताचे प्रकरण आहे असे मानतात, गाते-ताल सर्व वर्णन उपनिषदाना अनुसरून असल्यामुळे व ब्रह्मज्ञातहि निचा ‘ सृष्टि ’ म्हणून असेच केलेला असल्यामुळे तसे मानणे सर्वथा युक्तिहि आहे पण रहस्यकार त्याला स्वतंत्र प्रकरण मानतात (गी र पृ १२ वगैरे) व वेदान्तशास्त्रा म्ह० सन्यासमार्गाचा काहीं सिद्धान्तांचेहि खंडन करून भगवनांना आपले भागवत मन म्ह० कमयोगशास्त्र यात प्रतिपादिले आहे, असे समजतात पण त्याला आधार काहा नाही ही त्यांची मुक्ता कल्पना आहे वेदान्ताचे अद्वैत तत्वे उगतेला मान्य आहे, सन्यास मान्य नाही प्रवृत्ति पुत्र्य विवेक वगैरे मव कापिल सारयाचे सिद्धांत तिला समत ओडत, असेहि त्याच म्हणणे आहे सन्यासमार्गाचा पूर्वपक्ष वचून त्याचे निरसन केल्याचे यात त्यांना ठिकाठिकाणा दाखविले आहे, पण सारयाचे तसे खंडन केल्याचे कोठेहि दाखविले नाही दाखरूनच रहस्याला किती मान घावयाचा ते तज्ज्ञ वाचकाना कसेल असा,

रहस्यकारांनी या श्लोकाच्या पूर्वांशाचा अर्थ असा ओढाताणाने करून तो मन्व्याममा-र्गाचा पक्ष म्हणून दाखविल्याचा तरा यत्न केला आहे तरा तो सपक्षेळ चुकला आहे कारण अद्वैती वेदान्ता ‘ कम दोषयुक्त म्हणून त्याचा मवस्वा त्याग करावा ’ असे म्हणत नाहीत त्याचा असा पक्षच नाही त्याचा समा पक्ष जर असता तर आचार्यांनी ‘ त्व कम पव ह्यु । न नृणां आसन मन्व्याम अपि न वनव्य । नू कमच वर मुनाभ्याने वमणे, हेहि करू नये व सन्यासि करू नये ’ (गी भा पृ ३८५) असे म्हटले नसते ‘ सद्म कम मदीष अपि न त्यजेत्—सद्मस्य कम । स्वधमाग्यस्य परित्यागेन परंपरानुष्ठाने अपि दोषाद् नैव मुच्यते भयावश्य परदम . तस्माद् न त्यजेत् ’ असे (श्लोक १८ ४८) स्पष्ट म्हटले नसते असा रहस्यकारांनी सन्यासमार्गाचा वर लादलेला हा मिथ्या आरोप आहे, यावषयी आता कोणाचाहि साक्षा क्षा यावाचून रहाणार नाही “ कर्माचा दाप म्ह० रथकच कर्मान नाही पश्याने आहे ” हे म्हणणे रहस्यकारांचे किंवा त्यांच्या कमयाचाच नसून वेदान्तशास्त्राचे आहे (गी भा.

पृ.५७,२७९,३८३ वगैरे पहा) पण रहस्यकार त्याच्याच म्हणण्याचा त्याच्याच विरुद्ध कसा उपयोग करून घेतात तो पहा. हे तरी एक मोठे कौशल्यच आहे । “सर्वं कर्म दोषयुक्तं अतएव त्याज्यं होत, हे संन्यासमार्गांतले मत गातेत समत नाहीत. (गी. १८.४८-४९)” हे म्हणणे खोटे आहे, हे आम्हां आताच वर दाखविले आहे गीतेने मत निराळे व वेदान्तशास्त्राचे निराळे हा निव्वळ भ्रम आहे “गीता फक्त धाम्य कर्मांचा संन्यास करावयास सागत आहे” हेहि म्हणणे खोटे आहे कारण गीता सर्वकर्मसंन्यासहि सागते. (गी.भा. पृ १००-११५,५०४ पहा) “पण धर्मशास्त्रात प्रतिपादिलेलीं सर्व कर्म काम्यच असल्यामुळे” (हादि भ्रम आहे. कर्म वेद व स्मृति या दोन्ही प्रमाणग्रंथात सांगितली आहेत व ती सर्वच काम्य नाहीत ती नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध अशा चार प्रकारची आहेत. अर्थात्) “त्याचाहि संन्यास करावा, असे आता प्राप्त होते, पण तसे केले तर यज्ञचक्र उडून सृष्टि उध्वस्त होण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा करावे काय ?” (रहस्यकाराची हा भ्रंशति फुकट आहे कारण यज्ञचक्र बुडाले तरी सृष्टि उध्वस्त होत नाही, हे आता अनुभवानेंच निश्चल आहे. ह्या रहस्यकाराचे यज्ञचक्र आहे कोठे ? ते पार बुडून गेले आहे, तथापि ‘सृष्टि उध्वस्त’ झाली नाही ? म्हणजे ३१६ या श्लोकाचा अर्थ ते समजतात-तमा नाही [गी मा पृ. २९३-९५] शिवाय सृष्टीची कालजी रहस्यकाराना किंवा आमच्यासारख्या जीवानी कशाला दवी ? ती सृष्टिचर्याला आहे. पण रहस्यकार म्हणतात-)

“गीता या प्रश्नाचे उत्तर असे देते की, यज्ञ दानादि कर्मे स्वर्गादि फलप्राप्त्यर्थं करा म्हणून शास्त्रात जरी सांगितले असले तरी यज्ञ, दान व तप करणे इ. माझे कर्तव्य होय, अशा निष्काम बुद्धीने लोकसंग्रहार्थं हीं कर्मे करिता येत नाहीत असे नाही. म्हणून लोकसंग्रहाचे स्वधर्माप्रमाणे दुमरा निष्काम कर्म अशा करावयाची तशी यज्ञदानादि कर्मेमुळा फलाशा व आसक्ति सोडून केला पाहिजेत. कारण ती नेहमाच ‘पावन’ म्ह० चित्तशुद्धिकारक किंवा परोपकारबुद्धि वाढविणारा आहेत.” (नित्य व नैमित्तिक कर्मे स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं सांगितलेली नाहीत. त्यांचा विनियोग पापक्षयाकडे केला आहे. त्यांच्या योगाने लोकसंग्रह होणे शक्य नाही लोकसंग्रहशास्त्राचा सृष्टीचे धारण पोषण हा अर्थ बरोबर नाही सृष्टीचे धारण-पोषण करण्याचा जीवाचा अधिकार नाही. तो विचारा ‘अवश-’ कर्म-परतंत्र असल्यामुळे स्वतःचे धारण-पोषण करण्यासहि जर समर्थ नाही तर सृष्टीचे धारण-पोषण कर्मे करणार ! तो नुस्तो रहस्यकाराची कल्पना आहे. अर्थात् ‘दुमरा कर्मे जरी करावयाचीं’ वगैरे त्याचे म्हणणे निरर्थक आहे पावन म्ह० चित्तशुद्धिकारक हे म्हणणे बरोबर आहे पण पावन म्ह० परोपकारबुद्धि वाढविणारा हा अर्थ ओढाताण्याचा आहे. त्याला शास्त्रात काही प्रमाण नाही. ‘एतान्यपि’ याचा अर्थ “इतर निष्काम धर्माप्रमाणे ही यज्ञ दानादि कर्मेमुळा” असा करितात. पण इतर निष्काम कर्मे ती कोणती ? लौकिक कर्मे निष्काम भवतच नाहीत. स्वतःमाटा नसली तरी दुमन्यासाठी तरी लौकिक कर्मे असतात. पण दुमन्यासाठी हा गुडां काम आहे व असेर लावेदि पण-कीर्ति वगैरेच्या रूपाने अपायग्रंथे व त्यांचाच प्राप्त होणे. अर्थात् ‘इतर निष्काम कर्मे’ हा गुणा शब्द आहे. त्याला विशिष्ट अर्थ नाही. पुढे रहस्यकार म्हणतात —) “अशा रीताने पणाना सोडून, किंवा अस्मिन्मार्गदृष्ट्या परमेश्वरार्पणबुद्धीने हा कर्मे केला म्हणजे सृष्टीचे रक्षणान्त

समानाचें त्याच नशा नुस्मान काय होणार? शास्त्रोक्त कर्म व्यक्ताकरिता असून त्याचें फलहि पक्ष त्यालाच मिळतें. एखाद्या सदाचरणाचें फल दुसऱ्याला मिळणें, हा अन्वय आहे अशा शास्त्रोक्त कर्माचा धदा किंवा व्यवहार, असा अगदीं अयोग्य अर्थ करून 'या व्यापकार्थी यशार्थी लोकसमग्रार्थे नेहमाच आवश्यकता असते' हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न होय. इतकेंच नव्हे तर शास्त्राच कमाच्या अर्थाला इतकें हान स्वरूप देणें हे महत्पाप आहे. पुढें रहस्यकार "सासारिक कर्म धर्मशास्त्राप्रमाणें यथासांग म्ह० नातीनें" बगैरे पुष्कळमें निरर्थक असवद्ध शब्दांचाल पमरून शेवटीं असा माराश सांगतात—“माराश ससार यज्ञमय किंवा कर्ममय असला तरी तो करणाराचे दान वग होतात एक शास्त्रोक्तरीत्या पण फलाश टेंपून ममार करणारे (कमठ लोक) आणि तुमरे निष्काम बुद्धीनें केवळ कर्तव्य म्हणून ससार करणारे (शानी लोक)” (रहस्यकाराना गातांय बरोबर न वळण्याचें कारण हीच मिथ्याबुद्धि होय. येथील ससार म्ह० प्रपञ्च—सृष्टि असा जर अर्थ असेल तर सर्व ससार कर्ममय म्ह० प्रवृत्तिपर आहे, असें म्हणता येईल पण त्याला यज्ञमय म्हणता येणार नाहीं कारण त्यातील प्रत्येक जीव जा प्रवृत्ति करीत असतो ती शरीर व शरीरमवर्धा यांच्या स्वास्थ्यासाठी करता असतो पण 'यज्ञ' हा शब्द अशा स्वाभाविक प्रवृत्तीला उद्देशून वे हाच याचात नाहान, आणि ससार म्ह० प्रत्येक व्यक्ताचा समाग म्ह० प्रपञ्च म्हणून म्हटलें तर मनुष्यच त्याचा अधिकारी ठरतो कारण मनुष्ये तर प्राणी प्रपञ्च करता नाहींत ते नुस्तें स्वसरक्षण व स्वास्थ्य याची काळजी वाहतात पण सर्वच प्राणिक मनुष्ये कर्मठ म्ह० शास्त्रोक्तरीत्या कर्म करणारा नाहान. यास्तव कर्मठ व शानी म्ह० भुनिस्त्युक्त कर्मांचे व ज्ञानाचे अधिकारीच होत तथापि त्याचाहि रहस्यकार म्हणतात तसा विभाग होऊ शकत नाहीं, तर जे स्वर्गादि फलाच्या इच्छेनें शीत स्मार्त कर्म करणारे ते कर्मठ, हे म्हणणें ठीक आहे पण जे निष्काम बुद्धीनें कर्म करणारे ते शानी नव्हेत. निगासु साधनच निष्कामबुद्धीन चित्तशुद्धयर्थे शास्त्रोक्त कर्म करितात शानी पण याच्या टिकाणा कामाचाच अममव जसल्यामुळे तो निष्काम कर्म करितो हें म्हणणेंच खोटे आहे. तसेंच, 'ज्ञाना' व 'ससार करणारे' हें म्हणणेंच 'माशां माता वध्या' याप्रमाणें व्यापारतदोपग्रस्त आहे पुढें ते म्हणतात—) —“निवळ कमठाम स्वर्गप्राप्तांमारतें अनिल फल, आणि ज्ञानानें विवा निष्काम बुद्धीनें कर्म करणाऱ्या शानी पुरुषाम मोशाचें निल फल मिळतें, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे” (यावरूनच गीतेचें व लावरोबरच वेदान्तशास्त्राचें रहस्य रहस्यकारास विना वगळें आहे, याची असा येते. अगोदर ज्ञानानें कर्म करणें म्हणून काय? ज्ञानानें म्ह० निष्कामबुद्धीनें असे आपण समजू. पण निष्कामबुद्धी नेहि कर्म करणाराचा साहकारबुद्धि—हेहाभिमान गुप्त नाहीं. तो सुटल्यावाचून आम ज्ञान अज्ञान याद तशा नुस्ती निष्कामबुद्धीन कर्मच यानें 'माशाचें निल फल' व 'मै मिळणार?' 'माशा' 'निष्काम' हा शब्द प्रयोग आमच्या वानाम पास देतो तथापि तो सद्गन करून त्याच्या अथाकटे तारा पादि' तरी कर्मानें मिळणारें फल निल आहे, या म्हणण्यात कोणत्याच प्रमाणाचा पाटिवा नाही. 'निष्काम कर्मांचें फल' या म्हणण्यावरदि बरबात 'बटाव्यापात' दोष येता. शानी पुरुषाला गति नाही, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे. गीतेवदि जीवन्मुक्ताच्या रिषणग्रह, गुणातीत बगैरे अवरथा ही सपोमुक्तीच

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

अन्वयार्थ—तु—परतु—नियतस्य कर्मण—नित्य कर्मांचा—संन्यास—
परित्याग—न उपपद्यते—उपपन्न होत नाही—तस्य—नित्य कर्मांचा—मोहात्
—अज्ञानामुळे—परित्याग—केलेला त्याग—तामस परिकीर्तित—तामस
सांगितलेला आहे ७

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षो—नियतस्य तु नित्यस्य संन्यास परित्याग
कर्मणो नोपपद्यतेऽज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्याग
नियत चावश्य कर्तव्य त्यज्यते चेति विप्रतिपिद्धमतो मोहनिमित्त परित्यागस्तामस
परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षो—नित्य कर्म अवश्य
केला पाहिजेत, असें याप्रमाणे सिद्ध झाल्यामुळे अज्ञ कर्माधिकारा मुमुक्षुच्या—निय
तस्य तु—नित्यस्य कर्मण संन्यास—परित्याग न उपपद्यते—नियत न्ह
नित्य कर्मांचा संन्यास—परित्याग उपपन्न हात नाही—अज्ञस्य पावनत्वस्य इष्ट
त्वात्—कारण अज्ञ पुरुषाला नित्य कर्म पावन करितात निरथ कर्मांचा पावनत्व आहे
हे भगवानांना इष्ट आहे (अहोपण, पुष्टळ लोभ नियत कर्मांचाहि त्याग करीत

आहे, तर व्यष्टि आत्मा व समष्टि आत्मा हा भेद गीता करील कधी ? आणि आत्मा जर
निगुण, निर्विकार, एक आहे तर तो कल्याणरूप आहेच मग त्याचे आणखी कल्याण काय
साधाक्याचे आहे ? विभेत्स्वल्पश्रुतात् ' या बरोबरच ' अ यथाश्रुतात् वेद ' असेंहि म्हण
ण्याचा प्रसंग रहस्यकाराना आणला आहे) ' ज्ञान व निष्काम कर्मे याम ये विरोध नाही '
(ह म्हणणे भ्रामक आहे निष्काम कर्मांनाहि कर्तृत्वबुद्धीचा आवश्यकता आहे व ज्ञानाने
तीच निवृत्त होत अथात् जेव्हा ' मी कर्ता ' ही कर्तृत्वबुद्धि आहे तेथे कर्मे निष्काम जरी
असला तरी आत्मज्ञान नाही व जेथे अज्ञान आत्मबोध आहे तेथे कर्तृत्वबुद्धि नाही व
निष्काम अभावा निष्काम कर्मांचाहि सभव नाही तात्पर्य नित्य नेमिष्ठि कर्मे निष्ठ
शोधक अमत्यामुळे ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यामाठीच त्याचे अनुष्ठान उपनिष्ठात व
गीतत विहित आहे या बाबतीत गीत व उपनिषदे यांचा विरोध सभवत नाही ज्ञानोपर
कर्मे करण किंवा ती सोडणे, हा शास्त्रविधीचा विषय नगून ज्या त्या जाती पुत्राच्या
भारम्भकर्मांशी त्याचा सवध आहे भगवान्, गीता किंवा व्यास यातील बोणीहि ज्ञाना
वर ' कर्मे वेत्तीच पाहिजेत' असा जुलूस करण्यास मगध नाही, आणि ही चर्चाहि धुनि
स्मृतिविहित कर्मांचा आहे शौचिक धर्माची बगेरे नगरे, हे वेधे मुरारम लक्षांत ठेवले पाहि
जे कारण वेधे यज्ञ, दान व तप या यामां ग रपष्ट उल्लस आहे ती सर्व शास्त्रविहित आहेत,
व त्यांना ' पावनानि—पावन बाणारां ' असेंहि म्हटले आहे कारणच या शोकांची आनर्वा-
ना स्तुतिनी गगनि व चला अथच सवधा निरोध व शास्त्रानुद आणि वैदिक सत्रावा-
ना वरून आहे)

असलेले दिसतात, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात—) मोहात्-
अज्ञानात् तस्य-नियतस्य परित्यागः—मोहामुळे-अज्ञानामुळे-म्ह० नित्य कर्म
पावन करणारे आहे, हे ज्ञान नसणें, या कारणाने त्या नियत कर्मांचा परित्याग, हा
तामस त्याग म्हटलेला आहे, असा पुढे संबंध. (अज्ञाचा नित्यकर्मयाग मोहामुळेच
होता, याचे उपपादन—) —नियतं च अवश्यं कर्तव्यं त्यज्यते च इति विप्र-
तिपिद्धं—नियत म्ह० अवश्य कर्तव्य व तेंच टाकलें जाते, त्याचा त्याग केला जातो,
हें अत्यंत विरुद्ध आहे.—अतः मोहनिमित्त परित्याग तामसः परिकी-
र्तितः—यास्तव मोहनिमित्त-मोह-अज्ञान या कारणाने होणारा जो परित्याग तो
तामस त्याग म्हटलेला आहे.—मोह च तमः इति—कारण मोह म्ह० तमच
आहे. यास्तव नित्यकर्मत्याग हा तामस त्याग होय ७

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—दुःख—दुःख आहे,—इति एव—असे
समजूनच—कायक्लेशभयात्—शरीराच्या क्लेशाच्या भयाने—त्यजेत्—टाकलें
जातें—स.—तो असा—राजस त्यागं कृत्वा—राजस त्याग करून—त्यागफलं
—त्यागाच्या फलाम—न एव लभेत्—प्राप्त होत नाहींच. ८.

किंच— दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखभयात्त्यजेत्परित्यजेत्स कृत्वा
राजसं रजोनिवृत्त त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाद्यं न
लभेन्नैव लभते ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अज्ञाचा नित्यकर्मत्याग याहि कारणाने संभवत नाहीं, असे
'दुःख' या श्लोकानें सांगतात—दुःखं इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात्
-शरीरदुःखभयात् त्यजेत्-परित्यजेत्—नित्य कर्म करणे, हें दुःख आहे अशा
समजुतीने जें कर्म शरीराला क्लेश होतील या भीतीने-शरीराच्या दुःखाला भिऊन
टाकतो-परित्याग करितो—स राजसं-रजोनिवृत्त त्याग कृत्वा—तो राजस म्ह०
रजोगुणामुळे होणारा त्याग वरून—त्यागफलं-ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य
फलं-मोक्षार्थं न लभेत्-नेव लभते—त्यागाच्या फलाम-ज्ञानपूर्वक केलेल्या
सर्वकर्मत्यागाच्या 'मोक्ष' या नावाच्या फलाला प्राप्त होत नाहींच. [शरीरेंदियाना क्लेश
होतात म्हणून नित्य कर्म दुःखद आहे, असे मानून त्याचा जो त्याग करितो, तो राजस
त्याग अमन्यामुळे ज्ञानपूर्वक केलेला जो सर्वकर्मयाग, त्याचे मोक्ष हें फल त्याला प्राप्त
होत नाहीं. तर त्या राजस त्यागाला अनुकूल असा 'नरक' हेंच फल त्याला मिळतें] ८

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥९॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुन!—यत् नियत कर्म—जे निल कर्म—कार्यं इति एव—हे मला अवश्य करावयास पाहिजे असे समजूनच—सग च फलं त्यक्त्वा एव—आसक्ति व फल सोडूनच—क्रियते—केले जाते—स. त्याग—तो त्याग—सात्त्विक. मतः—सात्त्विक मानलेला आहे ९

क पुन सात्त्विकस्याग—कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियत नित्य क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन सग त्यक्त्वा फल चैव । नित्याना कर्मणा फलवत्त्वे भगवद्ब्रह्म प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फल न श्रूयते नित्यस्य कमणस्तथाऽपि नित्य कम कृत मात्मसस्कार प्रत्यवायपरिहार वा फल करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञस्तत्र तामपि कल्पना निवारयति फल त्यक्त्वेत्यनेनात साधूक्त सद्ग त्यक्त्वा फल चेति । स त्यागो नित्यकर्मसु सद्गफलपरित्याग सात्त्विक सखनिर्वृतो मतोऽभिमत ॥

भाष्यार्थ—पुन सात्त्विक त्याग क—तर मग सात्त्विक त्याग कोणता ?—हे अर्जुन कार्यं-कर्तव्यं इति एव यत् नियतं-नित्य कर्म क्रियते-निर्वर्त्यते—हे अर्जुन ! हे मला अवश्य कर्तव्य आहे, असेच समजून जे नियत म्ह० निल कर्म केले जाते, (तें कसे ? उत्तर-)-सद्ग च फलं एव त्यक्त्वा—सग-कर्माच्या स्वरूपाविषयीची आसक्ति व फल ही दोन्ही टाकून, (अहोपण, नित्य कर्मांचे फलच नाही! उत्तर-)-नित्यानां कर्मणा फलवत्त्वे भगवद्ब्रह्मचनं प्रमाण अवोचाम—नित्य कर्माना फलवत्त्व आहे, नित्य कर्मांचे फल आहे, याविषयी आम्ही भगवानाचे वचन प्रमाण दिले आहे (पृ ४०५, ११३० पहा 'फल त्यक्त्वा' याचे दुसऱ्या तऱ्हेने तात्विक सांगतात-)-अथवा यद्यपि नित्यस्य कर्मणः फलं न श्रूयते—किंवा जरी नित्य कर्मांचे फल प्रत्यक्ष शब्दांनी सांगितले नाही—तथापि नित्यं कर्म कृत आत्मसस्कारं-आत्मन. प्रत्यवायपरिहार वा फल करोति इति अस कल्पयति एव—तरा नित्य कम केले असता ते आत्मसस्कार हे फल किंवा कर्त्यांच्या प्रत्यवायाचा परिहार हे फल करतच अस अज्ञ समजतो,—तत्र ता अपि कल्पनां 'फल त्यक्त्वा' इति अनेन निवारयति—यास्तव नित्य कर्माविषयीच्या त्या कल्पनेचेहि 'फल त्यक्त्वा' या वचनाने भगवान् निवारण करित आहेत [यथाशास्त्र केलेले कर्म व्यर्थ होणे नश्य नाही कारण ते व्यर्थ झाल्यास शास्त्रविधालाच व्यर्थत्व येणार] यास्तव त्याच प्रत्यक्ष शास्त्रोक्त फल जरी नसले तरी यथाविधि नित्य कर्मानुष्ठान करणारा आत्मसस्कार हेच त्याचे फल मानतो कारण आत्मा असकार्य आहे, हे त्याला टाऊन नमते त्याचप्रमाण नित्यकर्मांचे अनुष्ठान न के-यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, असे सांगितले आहे त्यामुळे नित्य कर्मानुष्ठान करणाऱ्या कर्त्यांच्या प्रत्यवायाचा परिहार होतो अम तो-भ्रम मानला अशा प्रकारच्या नित्यकर्मफलाचा त्याग करून, असे भगवान् 'फल त्यक्त्वा' या वचनाने सांगित आहेत]—अत सद्ग त्यक्त्वा फल च इति साधु उक्त—याप्रमाण नित्यकर्माच्या फलाचा त्याग संभवत अग-यामुळे 'सग व फल मात्मन' अग जे म्हणू शकते ते भगदी योग्य म्हणू शकते आहे—स त्याग-नित्य-

कर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः—सत्त्वनिवृत्तः मतः—अभिमतः—तो
स्यात् म्हे० नित्यकर्मांताल सम व फल याचा परित्याग सात्त्विक-सत्त्वगुणकृत मानल्ला
आहे, तो सात्त्विक त्याग म्हणून भगवानाला अभिमत आहे

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविध संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चात्तत्यागः
कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रया ब्राह्मणा आगतास्तत्र पटङ्गविदो
द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैप दोषस्त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि
कर्मसंन्यासस्य फलाभिसधित्यागस्य च त्यागत्वमामान्य तत्र राजसतामसत्वेन कर्म-
त्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसधित्याग सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्याग सात्त्विका मत'
इति ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यास
इति च प्रकृत—अहोपण, कर्मपरित्याग व संन्यास तान प्रकारचा, असा वर आरभ
केला आहे [म्हे० त्याग व संन्यास या शब्दांना कर्म व त्याचें फल याचा त्याग प्रकृत
आहे त्यांताल त्याग त्रिविध आहे अशा ' त्यागो ऽह० ' या वचनान प्रतिज्ञा केला—
तत्र तामस राजसः च त्यागः उक्त—नंतर प्रातश्चेच्या अनुसार त्यांताल राजस व
तामस हे दोन प्रकार सांगितले—राजस व तामस त्याग सांगितला—इह सङ्गफलत्याग
तृतीयत्वेन कथ उच्यते—आणि आता येथ प्रतिज्ञेच्या उलट सम फलपरित्याग हाच
तिसरा त्याग म्हणून कसा सांगितला नात आहे ? (उपक्रमाच्या उलट उपसंहार करणे
अनुचित आहे, याविषया दृष्टान्त-)—यथा त्रयः ब्राह्मणा आगताः तत्र पटङ्ग
विदो द्वौ क्षत्रिय तृतीय इति तद्वत्—ज्याप्रमाण तान ब्राह्मण आले आहेत,
त्यांताल पटङ्गवेत्ते दोन व क्षत्रिय तिसरा, अम म्हणावे, त्याप्रमाण त्रिविध त्याग मा-
गतां असें म्हणून राजस व तामस हे सर त्याग सांगून तिसरा सङ्गफलत्याग हाच त्याग
म्हणून सापण विरुद्ध आहे (आचार्य या विरोधाचें समाधान करितात-)—एष
दोष न—भगवानाच्या प्रतिपादनावर हा दाप येत नाहा—त्यागसामान्येन
स्तुत्यर्थत्वात्—कर्मत्याग व फलत्याग या दोन्हा त्यागामध्य त्यागत्व हें सामान्य-
समान धर्म—त्यागत्व हा जाति असल्यामुळ—त्यागत्व या मादृश्यामुळे कर्मत्यागाच्या
निदर्न फलयागाची स्तुति करण्यामाठी व वचन आहे (त्यामुळे त्यात काहांच विरोध
येत नाहा हीच गोष्ट आचार्य अधिक विरुद्ध करतात-)—कर्मसंन्यासस्य च
फलाभिसधित्यागस्य त्यागत्वसामान्य अस्ति हि—कर्मचा संन्यास व
फलाच्या इच्छेचा त्याग, यांना त्यागत्व हें सामान्य—सादृश्य आहे (याप्रमाणे सामान्य
असल्यामुळे वरील निर्दश स्तुतीसाठीच आहे, या म्हणण्याच ममर्थन-)—तत्र राजस
तामसत्वेन कर्मत्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसधित्याग 'स त्यागः सा
त्त्विको मत' इति सात्त्विकत्वेन स्तूयते—याप्रमाण त्यागत्वमामान्य अम
त्यामुळे राजस व तामस या रूपाने कर्मत्यागाची निंदा कर्म कर्मत्यागाच्या इच्छेचा

त्याग 'स त्याग सात्त्विको मत' या वचनानें सात्त्विकत्याग म्हणून स्तुति केला जातो
-कर्मफलेच्छात्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणून त्याची येथे स्तुति केला आहे ९

यस्त्वधिकृत सद्ग्रा त्यक्त्वा फलाभिसंधि च नित्य कर्म करोति तस्य फलरागादि
नाऽक्लृपीक्षियमाणमन्त करण नित्यैश्च कर्मभि सस्त्रियमाण विशुध्यति । विशुद्ध
प्रसन्नमात्मानलोचनक्षम भवति । तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्त करणस्याऽऽत्मज्ञा
नाभिमुखस्य त्रमेण यथा तद्विष्टा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—

१ रहस्यकार ७ व ९ या श्लोकांताल 'नियत' शब्दाचा अर्थ 'स्वधर्माप्रमाण' नेमलेलें
असा वरून ७-९ श्लोकांवराल टापेंन म्हणतात— "नियत म्ह० नित्य असा अर्थ कित्येक
करितात 'नियत वुरु कर्म त्व ३ ८ येथें त्या शब्दाचा जो अर्थ आहे तोच येथेंहि घेतला
पाहिजे मामासकाचा पारभाषा येथ विवक्षित नाहा" (ता का?) "नियतशब्दापेवजो ३ १९
कार्य हा शब्द आला असून येथें ९ व्या श्लोकात 'काय' व 'नियत' हे शब्द एकत्र आले
आहेत स्वधर्माप्रमाण प्राप्त झालेले कोणतेहि कर्म न सोडता तेंच कर्म वतव्य म्हणून करणें
(३ १०) याला सात्त्विक त्याग म्हणतात" वगैरे 'नियत' शब्दारा नित्य असा अर्थ सब
अद्वैता भाष्य टाकाकार करितात फारकाय पण रामानुजाचायदि नियत म्ह० नित्यनैमित्तिक
असा अर्थ करितात तिस या अध्यायाताल 'नियत' शब्दाचा अर्थहि सब टाकाकार 'नित्य'
असाच करितात रहस्यकार 'नियत म्ह० स्वधर्माप्रमाणें नेमलेलें' अस म्हणतात पण
स्वधर्माप्रमाणें नेमलेलें याचा तरा अर्थ काय? नित्य कर्मांची व्याख्या आचार्यादि सब
'ने ज्वाला अत्यंत विदित असतें, पण याचें फल काहा सांगितलेलें नसतें' त नित्य
कर्म होय अथात् सध्यावदन अग्निहोत्रादिव पण रहस्यकाराना तें कर्म नको आहे, जगा
च्या उलाढाली पाहिजे आहेत म्हणून हा सब लटपट आहे तथापि 'स्वधर्माप्रमाण' हें
विशेषण आहेच पण 'स्वधर्माप्रमाणें नेमलेलें' याचा अर्थ नध्याचाय म्हणतात, त्याप्रमाणें
'व्याश्रमोचित कर्म' हाच असेल तर नित्य कर्मांहून त्यात परक काय उरला? काहाच
नाहा अ ३ श्लो १९ यात 'काय' हा शब्द वतव्य-अवश्यकतव्य-नित्य असा परपरेनें नित्य
या अर्थाच याजला आहे (गा भा पृ ३०१ पहा) येथें ९ व्या श्लोकात 'काय' व 'नियत' हे
शब्द आहेत, ह खरें तथापि त्यातील 'काय' हा शब्द वतव्य-अवश्यकतव्य-या अर्थाच आहे.
त्यामुळे 'ने नित्य कर्म' ह मला अवश्य वेलच पाहिजे' या भावनेनें केले जातें तोच
सात्त्विक त्याग हाय' असा या सब वाक्याचा अर्थ होतो सतराव्या अध्यायात 'यष्टव्य एव
इति मन समाधाय' (श्लो ११५ १०९३) 'दात-पमिति यद्दान दीयते' (श्लो २० पृ ११००)
हें नमें म्हटलें आहे, तसेंच व त्याच उद्देशानें येथें 'कार्य इत्येव' हें म्हटलें आहे या तिही
टिकाणा 'फलाचा इच्छान ठेवता तें त काय करण' हा अर्थ विवक्षित आहे व असे जें
सात्त्विक यज्ञ दानादि नें चित्तगुढामाठीच विदित अमत्यामुळे त्याला 'गौण त्याग' म्हणणें
उचित होय तो मुख्य मग्याम होण के-हाहि शक्य नाहा तमेंच, त्याला शांतेचर त्याग
अमेंहि म्हणता येत नाहा कारण तामम राजस वर्गरे यज्ञादिवांग त्याग वरून सात्त्विक
यज्ञादिवांग स्वीकार करावयाम ते मांगितला आहे तो पुढे गुणातीत होण्यासाठी म्ह०
पण मवरम वाग सिद्ध हाण्यामाठा आहे, हें रहस्य न वळत्यामुळे रहस्यकाराग
गौणत्यागी अथवा प्रतिपात्ति शार्त्त आहे

भाष्यार्थ—(याप्रमाणं पूर्वोत्तर विरोधाचा परिहार न्हन पुढील श्लोकाचें तात्पर्य—)
 —यः तु अधिष्ठतः सर्गं च फलामिसंधिं त्यक्त्वा नित्यं कर्म करोति—
 पण जो अधिकारी-कर्मठ संग द फलेच्छा टाडून नित्य कर्मांचे आचरण करितो—
 तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणं च नित्यैः कर्मभिः संस्क्रियमाणं
 अन्तःकरणं विशुध्यति—त्याचें फळेच्छा व कर्मांसाधि-कर्मांच्या स्वरूपाविषयीची
 आसक्ति-ते असेंच झाले पाहिजे व असे होता वाना नये, इत्यादि अभिनिवेश यांच्या
 योगाने कलुषित न केले जाणारे व नित्यकर्मांच्या योगाने संस्कार केले जाणारे अन्तः-
 करण विशेषप्रकारे शुद्ध होतें, (वरं, अन्त करण विशुद्ध झाल्यावर काय होतें? उत्तर—)
 —विशुद्धं प्रसन्नं आत्मालोचनक्षम भवति—रागादिमलरहित व संस्कारयुक्त
 म्ह० प्रसन्न झालेले अन्तःकरण आत्म्याचें आलोचन-विचार-नित्यानित्यविवेक करण्यास
 समर्थ होतें.—नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्त करणस्य आत्मज्ञानाभिमुख-
 स्य तस्य एव क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात् तत् वक्तव्यं इति आह—आणि
 याप्रमाणे नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानाने ज्याचें अन्त करण अत्यंत शुद्ध झाले आहे व जो
 आत्मज्ञानाभिमुख झाला आहे त्यालाच श्रयणादिकांच्या द्वारा आत्मज्ञाननिष्ठा वशा
 प्राप्त होते तें सांगवें, म्हणून भगवान् ' न द्वेष्टि० ' इत्यादि सांगतो—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो भेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

अन्यार्थ—अकुशल कर्म—ससाराला कारण होणाऱ्या काम्यादि कर्मांचा—
 न द्वेष्टि—द्वेष करित नाही—कुशले न अनुपज्जते—चित्तगुडीच्या द्वारा मोक्षाला
 कारण होणाऱ्या नित्यकर्मांमध्ये आमक होत नाही तर तो—त्यागी—सुग व फल यांचा
 त्यास कल्पन नित्यकर्मांचे अनुष्ठान करितो—सत्त्वसमाविष्ट—आत्मज्ञानाभिवेगाला
 कारण होणाऱ्या सत्त्वाने संयुक्त होतो—भेधावी—तो आत्मज्ञानरूप प्रपणे मंगुल
 होतो—छिन्नसंशयः (भवति)—जामुळेच त्याचे सर्व संशय तुटलेले अजनात. १०.

न द्वेष्ट्यकुशलमनोभवेत् कर्म तारीदारम्भद्वारेण समारकारणं किमनेनेत्येवं कुशलं
 सोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वगुडिक्षानोत्पत्तिप्रसिद्धहेतुत्वेन मोक्षकारणतिसमित्येवं नानु-
 पज्जते तथापि प्रयोजनपश्यन्ननुपज्जत प्रीतिं न करोतिनेत्यम् । क० पुनरपि त्यागी
 पूर्वोक्तेन महत्फलपरित्यागेन तद्वास्त्याती यः कर्मणि सद्गं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्य-
 कर्मानुष्ठापी स त्यागी ॥

१ आचार्यांचे हे तात्पर्यकें न केवळ ज्ञानानुसंग राव नसे तर त्यानुभव भिन्नहि असावा.
 पुढे किती मनोहर आहे, व सत्त्व व सारिका कर्मां राव करण. ना अनुष्ठानाच कडो
 मध्य आहे इतर अनुष्ठानस्य शुद्ध नवपूना वरें मध्य नाही. त्यावेळाने केवळ हा-
 किच स्वकारण आसून हावेना विशुद्ध-दना तर ते केवळच प्राप्त करतात नाही.

भाष्यार्थ—अकुशलं कर्म न द्वेष्टि—अकुशल कर्माचा द्वेष करीत नाही. (अकुशल म्ह०) —अशोभन काम्य कर्म—अकुशल म्ह० अशोभन काम्य कर्म—शरीरारम्भद्वारेण ससारकारण किं अनेन इति एयं (न द्वेष्टि)—हे काम्य कर्म शरीराचा—पुनर्जन्माचा आरंभ करून—त्याचें कारण होऊन ससाराला कारण होणारें आहे ते—हा अशा या कर्मांच अनुष्ठान म्हणून काय करावयाच आहे ? अस म्हणून अकुशल म्ह० काम्यकर्मांचा द्वेष करीत नाही—कुशले-शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धि ज्ञानोत्पत्ति तन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणं इद इति—एव न अनुपजते—कुशल म्ह० शोभन—शुभ—हितकर, नित्यकर्मामध्ये चित्तशुद्धि, ज्ञानाची उत्पत्ति व ज्ञाननिष्ठा याच्या हेतुत्वात म्ह० याचें कारण—निमित्त होऊन त्याच्या द्वारा मोक्षाचें कारण होणारें हे कर्म आहे अशा भावनेनें (त्यात) आसक्त होत नाही म्ह०—तत्र अपि प्रयोजन अपश्यन् अनुपजगं—प्रीतिं न करोति इति एतत्—त्या नित्य कर्मांतहि काहीं प्रयोजन—फल न पाहणारा तो अनुपग—प्रीति करीत नाही, असा याचा भावार्थ (पण दोन्हा प्रकारच्या कर्मांवर प्रीति व द्वेष करीत नाही म्हणून सामान्यतः ज्याचा उल्लेख कला तो कोण ' ते प्रश्नपूर्वक सांगतात—) —पुन. असौ क्व—एण हा असला पुरुष काण आहे ? तर—त्यागी—पूर्वोक्तेन सगफलपरित्यागेन तद्वान् त्यागी—त्यागा म्ह० पूर्वोक्त कर्मांसाक व कर्मफल त्याच्या परित्यागानें त्यागवान् झाला त्या त्यागा (त्याचेंच अधिक विवरण—) —य. कर्मणि सगं तत्फलं च त्यक्त्वा नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी—जो कर्मांमध्ये सग व त्याचें फल यांना टाकून—त्याचा त्याग करून नित्यकर्मांच अनुष्ठान करणारा तो त्यागा [काम्य व निषिद्ध कर्म बन्धाला करण होतें म्हणून त्याचा द्वेष करीत नाही व नित्यनिमित्तिक व मोक्षाला कारण हातें, म्हणून त्याच्यावर आसक्त होत नाही, असा याचा भावार्थ]

कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानुपजत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽमानात्मविषेकविज्ञानहेतुना समाविष्ट सव्यास सयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधयाऽऽमज्ञानलक्षणया प्रत्या सयुक्तस्तद्गान्मेधावी मेधावित्वादेव चिद्वसशयोच्छिन्नोऽविद्याकृत सशयो यस्याऽऽमस्वरूपावस्थानमेव पर नि श्रेयसमाधन नान्यत्किंचित्तिलेख निश्चयेन चिद्वसशयो योऽधिष्ठत पुरप पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन प्रमेण सङ्गतात्मा सङ्गमादिविक्रियारहितत्वेन निष्कामात्मानमात्मत्वेन मबुद्ध स सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य नैव कुत्रच कारयत्तासीनो नैकैर्कर्मलक्षणा ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥१०॥

भाष्यार्थ—कदा पुन. असौ अकुशलं कर्म न द्वेष्टि च कुशले न अनुपजते इति उच्यते—एव्हा बरें हा अशुभ कर्मांचा द्वेष करीत नाही व कुशल कर्मांमध्ये आसक्त होत नाही, म्हणून कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर सांगितलें जावें.

—सत्त्वसमाविष्टः—यदा सत्त्वेन आत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः—संन्यासः—संयुक्तः इति-एतत्—(फलेच्छा सोहृत् नित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठान कल्याणं ज्याचें पाप क्षण झाले आहे त्याचें चित वस्तूचें यथार्थ ग्रहण करण्यास समर्थ होतें. त्याचे स्वरूपज्ञानाविषयाचे संस्कार जागृत होतात. हाच सत्त्वसमावेश होय.) जेव्हां पुरुष अशा सत्त्वानें म्ह० आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकविज्ञानाला कारण होणाऱ्या सत्त्वानें समाविष्ट म्ह० संन्यास-संयुक्त होतो, असा याचा भावार्थ.—अतः एव च मेधावी-मेधया-आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तः-तद्वान्-मेधावी—आणि त्यामुळेच मेधावी-मेधेनें-आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेनें संयुक्त-मेधावान्-मेधावी—मेधावित्वात् एव छिन्नसंशयः—आणि मेधावित्वामुळेच-मेधावीपणामुळेच छिन्न-संशय—छिन्नः अविद्याकृतः संशयः यस्य—ज्याचा अविद्याकृत संशय तुटला आहे—आत्मस्वरूपावस्थान एव परं निःश्रेयससाधनं अन्यत् किंचित् न इति एवं निश्चयेन छिन्नसंशयः—आत्मस्वरूपावस्थान हेच सर्वोत्तम मोक्षसाधन आहे, दुसरें काहीं नाहीं, अशा प्रकारच्या निश्चयाने ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत असा तो होतो. (या सर्व श्लोकाचा अर्थ घोडक्यात सांगतात-)—यः अधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन्—जो अधिकारी पुरुष पूर्वोक्त प्रकारानें म्ह० कर्मासक्ति व कर्मफलेच्छा यास सोहृत् कर्मयोगाच्या म्ह० कर्मरूप योगाच्या अनुष्ठानानें सुसंस्कृतचित्त झालेला—ऋमेण जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रिय आत्मानं आत्मत्वेन संबुद्ध- स.—ध्वणादि अनुष्ठानाच्या द्वारा जन्मादिविक्रियारहित असल्यामुळे निष्क्रिय, अशा आत्म्यालाच आत्मत्वानें ' हाच मी ' असें साक्षात् ज्यानें जाणलें तो—'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य'—सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून (अ. ५ श्लो. १३ ए. ५०४)—' नैव कुर्वन् न कारयन् आसीनः '—स्वतः काहीच न करणारा व न करविणारा, असा शरीरात राहून—नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठां अश्नुते—नैष्कर्म्यरूप ज्ञाननिष्ठेचा अनुभव घेतो.—इति एतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनं अनेन श्लोकेन उक्तं—असें हें पूर्वोक्त कर्मयोगाचें प्रयोजन या श्लोकाने सांगितलें आहे. १०.

यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृद्दर्शाऽवाधितात्मकं च विज्ञानतयाऽहं कर्तृतिनिश्चितबुद्धिस्तस्यागोपकर्मपरित्यागस्यासक्तत्वात्कर्मफलत्यागो न चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तस्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

१ एव रहस्वकार या श्लोकान् " स्वरा त्यागा किंवा संन्यासा कोण हें सांग्नात " असें अवतरण देऊन " परादे कर्म अनुशक्त म्ह० अक्लवाकार अमलें तर द्वेष करीत नाहीं व दुसरें कल्याणकारक किंवा पापपाचें आहे म्हणून त्यात अनुपक्त होत नाहीं तो सत्त्व-शील, बुद्धिमान् व सशयविरहित त्यागी म्ह० संन्यासी म्हणावयाचा " असा करिशाद, तो मुझाला कितपत धरून व सुबोध आहे, त्याचा विचार वाचकानी करावा.

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानी पुरुषाच्या सर्वकर्मसंन्यासाची संभावना सांगून आत्मज्ञान-
ज्ञान्य पुरुषाच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव दाखविण्यासाठी पुढील श्लोक आहे, या आ-
शयानें आचार्य अवतरण देतात—) —यः पुनः अधिकृतः सन् देहात्माभिमानि-
त्वेन देहभृत् अज्ञः—पण जो अधिकृत असून 'देहच मी' असा अभिमान असणें,
या कारणानें देहभृत्-अज्ञ—अवाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञानतया ' अहं कर्ता'
इति-निश्चितयुद्धिः—ज्याचें आत्म्याविपर्यायें कर्तृत्वविज्ञान-मी कर्ता हा अनुभव अ-
वाधित आहे, त्याचा बाध झालेला नाही तो अज्ञ अवाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञान होय. त्याचा
जो भाव—(पणा) ती अवाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञानता, त्या आत्मकर्तृत्वानुभवत्वा-
मुळे ' मी कर्ता ' अशी ज्याची निश्चितयुद्धि आहे—तस्य अशेषकर्मपरित्यागस्य
अशक्यत्वात्—त्याच्या सर्वकर्मपरित्यागाला अशक्यत्व असल्यामुळे ह्य० त्याच्या
सर्वकर्मत्यागाचा असंभव असल्यामुळे—कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठाने
एव अधिकारः—त्याचा कर्मफलत्यागाच्या योगानें विहित कर्मानुष्ठानातच अधि-
कार आहे.—तत्त्यागे न—त्या विहित कर्मांच्या त्यागामध्यें त्याचा अधिकार नाही.
—इति एतं अर्थं दर्शयितुं आह—असा हा अर्थ दाखविण्यासाठीं भगवान् ' न
हि० ' या श्लोकाने ह्मणतात. [देहच मी अशी ज्याची भावना असते तो मीच कर्ता
अतें निश्चयानें जाणतो. अशा अज्ञ देहात्मवादी मनुष्याचा सर्वकर्मत्याग सर्वथा अशक्य
आहे. त्याचा कर्मफलत्यागानें विहित कर्मानुष्ठानातच अधिकार आहे, त्याचा त्याग
करण्याचा त्याला अधिकार नाही, हें या पुढील श्लोकात सांगितलें आहे.]

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

अन्वयार्थ—देहभृता—देहच आत्मा असा अभिमान धरणान्या पुरुषाकडून—
कर्माणि—कर्म—अशेषतः—निःशेष—त्यक्तुं—टाकली जाणें—न हि शक्यं—
शक्य नाही.—तु—पण—य कर्मफलत्यागी—जो कर्मफलाचा त्याग करणारा—
सः त्यागी—तो त्यागी—इति अभिधीयते—असें म्हटलें जातें. ११.

न हि यस्माद्देहभृता देहं विभर्तीति देहभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यते न हि
विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकाराच्चिर्वर्तितोऽतस्तेन देहभृताऽज्ञेन
न शक्यं त्यक्तुं संन्यासितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण । तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि
कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमाश्रमन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म-
वि संधिति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शिनोवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेष-
कर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—हि-यस्मात् देहभृता-देहं विभर्ति इति देहभृत्-देहात्मा-
भिमानयान् देहभृत् उच्यते—ज्याअर्थी देहभृताकडून, देहाला-धारण करितो

मृदूत देहमृत्, 'देहच मी' असा ज्याच्या अभिमान अगमनां लो 'देहमृत्' म्हटला जातो.—घियेकी न हि—घियेकी देहमृत् म्हटला जात नाही.—हि स्वः 'येद्वा-यिनाशिनं०' इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात् नियतितः—कारण तो घियेकी 'वेदायिनाशिनं०' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००) इत्यादि श्लोकाने कर्तृत्वाधिकारापासून निरूप केलेला आहे. [कर्तृत्वाधिकार य तन्पूर्वक कर्मानुष्ठान यांपासून निवृत्त केला आहे]—अतः—याम्नाइ म्ह० शनवान् देहधारण जरी करान अगत्या तरां त्याला 'देहच मी' असा अभिमान नगम्यामुळे—तेन देहभृता अग्नेन कर्माणि अशेषतः—निःशेषेण त्यक्तुं—संन्यासितुं न शक्यं—त्या देहमृत्-देहाभिमाना अज्ञा-कून कर्म अनेपतः—निःशेष टाकली जाणे—त्याचा सर्वप्रकारे संन्यास करणे शक्य नाही, (ज्या अर्था अग्ने आहे, अज्ञाचा सर्वकर्मयोग संभवत नाही)—तस्मात् यः तु अज्ञ-आधिरूत. नित्यानि कर्माणि कुर्यन्—ज्या अर्था जो कोणा अज्ञ कर्माधिकारी नित्य कर्म करात होत्याना—कर्मफलत्यागी—कर्मफलामिसंधिमात्र-संन्यासी—सः त्यागी इति अभिधीयते—कर्मफलाचा त्याग करणारा—केवळ कर्म-फलाविषयीची इच्छा सोडणारा तो त्यागी अग्ने म्हटला जातो. (अशेषण, कर्मानुष्ठान करणाराला त्यागी म्हणणे अयोग्य आहे । उत्तर—) —कर्मो अपि सन् इति स्तुत्य-मिप्रायेण—तो वस्तुतः कर्मानुष्ठान करणारा जरी असला तरी फलत्याग या गुणामुळे त्या फलन्यागार्था स्तुति करण्याच्या आशयाने त्याला भगवान् त्यागी म्हणतात. (तर मग सर्वकर्मत्याग कोण करू शकतो ? उत्तर—) —तस्मात् परमार्थदर्शिना एव अदेहभृता देहात्मभावरहितेन अशेषकर्मसंन्यास कर्तुं शक्यते—तस्मात् परमार्थदर्शी—निर्वेवैराग्यादिमान् व अदेहमृत् म्ह० देहच आत्मा या भावाने रहित-देहाभिमानानून्य असा शानी पुरुषाकूनच सर्वकर्मसंन्यास घडणे शक्य आहे. त्यालाच सर्वकर्मसंन्यास करिता येतो. ११

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

अन्यथायं—अनिष्टं—पश्वादि योनि प्राप्त होणे हे अनिष्ट,—इष्टं—देवादि योनि प्राप्त होणे हे इष्ट—च—व—मिश्रं—मनुष्यादि योनिप्राप्ति हे मिश्र अग्ने—कर्मणः—कर्मांचे—त्रिविधं फलं—तीन प्रकारचे फल—अत्यागिनां—त्याग न

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ज्याच्या मृदूत देह आहे त्याला कर्मांचा निःशेष त्याग करणे शक्य नाही. मृदूत ज्याने कर्म न सोडता फक्त कर्मफलाचा त्याग केला त्यालाच खरा त्यागी म्ह० संन्यासी म्हटले आहे.” पण कर्मफलत्याग हा गौण संन्यास आहे व तो देहाभिमाना पुरपासाठीच आहे, हे आम्ही वारवार सांगितले आहे व वर आचार्य-माध्यांत याचे स्पष्टीकरण शालेंच आहे.

करणाराना—प्रेत्य—मेल्यावर—भवति—प्राप्त होते—तु—पण—संन्यासिनां
—संन्यास्याना—कचित्—केव्हाहि त—न—मिळत नाही. १२.

किं पुनस्तत्प्रयोजन यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते—अनिष्ट नरकतिर्यगादिलक्ष-
मिष्ट देवादिलक्षण मिश्रमिष्टानिष्टसयुक्त मनुष्यलक्षण चैव त्रिविध त्रिप्रकार कर्मणो
धर्माधर्मलक्षणस्य फल बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्न सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं
महामोहकर प्रत्यगात्मोपसर्पिं फलुतया लयमदर्शन गच्छतीति फलमिति फलनिर्व-
चन तदेतदेवलक्षण फल भवत्यत्यागिनामज्ञाना कमिणापरमार्थसंन्यासिना प्रेत्य
शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु परमार्थसंन्यासिना परमहसपरिव्राजकाना केवलज्ञाननिष्ठाना
कचित् । न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिसारवाज नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थ.

भाष्यार्थ—(अज्ञ कर्माधिकान्याचा सर्वकर्मसंन्यास जरा सभवत नसला तरी
फलाच्या अभावां त्यानें तीं कर्म का करावीं ? अर्ण शका—) —यत् सर्वकर्मपरि-
त्यागात् स्यात् तत् प्रयोजनं किं पुन.—ज सर्वकर्मपरित्यागामुळे प्राप्त होते,
तें प्रयोजन—फल काय बरें आहे ?—इति उच्यते—असे विचारणाल तर सागर्तो—
(गौणसंन्यासाचें फल विचारतोस कां मुख्य संन्यासाच ? अशा विकल्पपूर्वक
उत्तर—)—अनिष्टं—नरक तिर्यगादिलक्षणं—अनिष्ट म्हणजे नरक तिर्यग्योनि
इत्यादि रूप—इष्ट—देवादिलक्षण—इष्ट—देवादियोनिप्राप्तिरूप—च मिश्रं—इष्टा-
निष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षण—च मिश्र म्ह० इष्टानिष्टसयुक्त मनुष्ययोनिप्राप्तिरूप—
एव त्रिविधं—त्रिप्रकार कर्मण-धर्माधर्मलक्षणस्य फलं—अशा रीतीनें
त्रिविध—तीन प्रकारचें धर्माधर्मरूप कर्माचें फल मिळतें (फलशब्दाची व्युत्पत्ति साग-
तात—) —बाह्य—अनेक नारकव्यापारनिष्पन्न सत् अविद्याकृत इन्द्रजाल
मायोपमं महामोहकर—बाह्य अनेक कारकाच्या—इद्रियाच्या व्यापारामुळे निष्पन्न
होणारें, अविद्याकृत, ग्राह्याच्या मायेचीच ज्याला उपमा आहे अस महामोह पाटणारें—
दिसायला फार रमणाय,—प्रत्यगात्मोपसर्पिं इव—अविद्येपासून उत्पन्न झालेले,
त्यामुळेच अविद्याश्रित असलेले तथापि भ्रमानें जणु काय आत्म्याच्या आध्यानेच
आहे, आत्म्याचच आहे अस भासणारें—फलुतया लय—अदर्शन गच्छति
इति फलं इति फलनिर्वचनं—अतिशय क्षुद्र असल्यामुळे लयाला—अदर्शनाला
प्राप्त होत म्हणून फल, असें फलाचें निर्वचन—व्युत्पत्ति आहे—तत् एतद् एव
लक्षण फलं—तें हे अशा स्वरूपाचें त्रिविध फल—अत्यागिना अज्ञानां कर्मिणां
अपरमार्थसंन्यासिना प्रेत्य—शरीरपातात् ऊर्ध्वं भवति—जे अत्यागी अज्ञ
कृमा—अमुख्यसंन्यासा त्यांना येथून गेल्यावर—शरीरपातानंतर—मरणोत्तर मिळतें—तु
परमार्थसंन्यासिना परमहसपरिव्राजकाना केवलज्ञाननिष्ठानां कचित्
न—पण जे परमार्थसंन्यासी परमहसपरिव्राजक केवळ ज्ञाननिष्ठ त्यांना तसे त्रिविध
फल क्व्हाहि व कोठेहि मिळत नाही [अर्थात् अमुख्य संन्यासी केवळ कर्मफलत्याग
तरी करून जगते तरी तेवज्याच त्यांना मोक्ष प्राप्त होण शक्य नसल्यामुळे त्यांच्या

कमानुसार त्यांना पूर्वीच त्रिविध फल अवश्य प्राप्त होतें. पण परमार्थ संन्यास्यांना मात्र तसे फल केव्हाहि मिळत नाही. अहोपण, मग अमुला निष्फळ परमार्थ संन्यास करणार कोण ? अशी आदांका घेऊन म्हणतात—]—केवलसम्यग्दर्शननिष्ठाः अविद्यादिसंसारबीजं न उन्मूलयन्ति इति कदाचित् न हि इत्यर्थः—केवल सम्यग्दर्शननिष्ठा—आत्मज्ञाननिष्ठा अविद्यादि संसारबीजाचें उन्मूलन करत नाहीत असे केव्हाहि होत नाही, अना याचा भावार्थ. [अर्थात् परमार्थसंन्यास मोक्षामध्ये पर्यवसान पावत असल्यामुळे तो व्यर्थ नाही. परमफलापर्यागा आहे.] १२

अतः परमार्थदर्शनं पृथगोपकर्मसंन्यासित्वं संभवत्यविद्याव्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां न त्वत्तस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृणि कारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः समभवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दर्शयति—

भाष्यार्थ—अतः परमार्थदर्शनः एव अशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवति—यास्तव परमार्थदर्शी पृथपाचंच सर्वकर्मसंन्यासित्वं समवतं—आत्मनि क्रियाकारक फलानां अविद्याव्यारोपितत्वात्—कारण आत्म्यामध्ये क्रिया, कारक व फल अविद्येमुळे अध्यारोपित आहेत [अज्ञानामुळे त्याचा आत्म्यावर आरोप केला जातो. त्यामुळे आत्मा सर्व क्रिया कारक-फलशून्य सच्चिदानंदस्वरूप आहे असे जोगणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचाच सर्वकर्मसंन्यास समवतो]—तु अधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृणि कारकाणि आत्मत्वेन पश्यत अन्नस्य अशेषकर्मसंन्यास न संभवति—पण अधिष्ठानादिक क्रिया करणारी कारकेंच आत्मा—मी असे पाहणाऱ्या—‘ शरीरादिकच मी ’ असे समजणाऱ्या अज्ञाचा सर्वकर्मसंन्यास समवतच नाही—तत् एतद् उत्तरैः श्लोकैर् दर्शयति—तेच हें पुढील चार श्लोकांनी भगवान् दाखवितोत—

पञ्चेमानि महावाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३

अन्वयार्थ—महावाहो—हे महापराक्रमा अर्जुना !—सर्वकर्मणां सिद्धये—सर्व कर्मांच्या सिद्धीसाठीं—सांख्ये कृतान्ते—कर्मांची ज्यात परिसमाप्ति होते त्या वेदान्तात—प्रोक्तानि—सांगितलेला—इमानि पंच कारणानि—ही पाच कारणे—मे निबोध—तू माझ्यापासून समजून घे. १३

पञ्चेमानि वक्ष्यमाणानि हे महावाहो, कारणानि निर्वर्तकानि निबोध मे ममेति उत्तरत्र चेत्.समाधानार्थं वस्तुवपम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यतया स्मृति ।

१ रश्म्यकार दाताळ अनिष्ट,इष्ट इत्यादि शब्दांच्या अर्थांचे स्पष्टीकरण करण्याच्या भाग-गडोने पडत नाहीत या श्लोकावरील टापेंत “सर्वकर्मांचा संन्यास केव्हाच गीतम इष्ट नाही. फलाशेषा त्यास करणारा पुरुषच गीतेप्रमाणें खरा किंवा नित्यमन्यामा होय ” इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याचें ज्ञानकत्व आम्हीं पुष्कळदा विद्यद वेनेच आहे.

सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन्शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्मोच्यते तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थं उदपाने' 'सर्वं कर्मांखिलं पार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—हे महाबाहो, इमानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि-निर्वर्तकानि मे-मम निबोध—हे आजानुबाहो ! हां पुढे सांगितलीं जाणारी पाच कारणे-किया करणारी साधने माझ्या तोंडून ऐक—इति उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च—असे पुढील 'अधिष्ठानं' इत्यादि उपदेशामध्ये वित्ताचें समाधान ठेवण्यासाठी—तिकडे लक्ष देण्यासाठी व त्या अधिष्ठानादि वस्तूंचें ज्ञान अतिशय कठिण आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठी भगवान् म्हणतात. [वित्तसमाधानावांचून त्याचें ज्ञान होणे शक्य नाहा, म्हणून लक्ष लावून ऐक, असे भगवान् मुचवितात.]—तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति—आता त्याच कारणानी ज्ञातव्यत्वानें—अवश्य जाणण्यास योग्य अशा रुपानें भगवान् स्तुति करितात—सांख्ये-ज्ञातव्या पदार्थाः यस्मिन् शास्त्रे संख्यायन्ते तत् सांख्यं वेदान्त—सांख्यामध्ये-ज्ञातव्य पदार्थ ज्या शास्त्रात गणले जातात—सांगितले जातात ते सांख्य म्ह० वेदान्तशास्त्र त्यात—कृतान्ते इति तस्य एव विशेषणं—'कृतान्ते' हें त्या सांख्यशास्त्राचेंच विशेषण आहे.—कृतं इति कर्म उच्यते—'कृत' या शब्दानें कर्म सांगितले जातें.—तस्य अन्त-कृतस्य परिसमाप्ति. यत्र सः कृतान्तः-कर्मान्तः इति एतत्—त्याचा अन्त म्ह० कृताची-कर्माची परिसमाप्ति ज्यात होते तो कृतान्त-कर्मान्त असा याचा भावार्थ.—'यावानर्थं उदपाने'—रूपादि अल्प जलाशयात जेवढा कार्यभाग होतो तो सर्व समुद्रात अन्तर्भूत होतो, त्याच न्यायाने कर्माचें-सर्व वेदाचें फल ब्राह्मणाच्या ज्ञानात अन्तर्भूत होतें. (अ. २ श्लो. ४६ पृ. १६८) व—'सर्वं कर्म अखिल पार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते'—हे पार्थ ! सर्वं कर्म प्रतिबंधावांचून ज्ञानात अन्तर्भूत होतें. (अ. ४ श्लो ३३, पृ. ४४९)—इति आत्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति—या वचनानी स्वतः भगवान्च आत्मसाक्षात्कार झाला असता सर्वकर्मांची निवृत्ति दाखवितात—अत तस्मिन् आत्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते सर्वकर्मणां सिद्धये-निष्पत्त्यर्थं प्रोक्तानि-कथितानि—यास्तव त्या आत्मज्ञानासाठी अरालेच्या कर्मान्त सारखे-वेदान्त-शास्त्रांत सर्व कर्मांच्या गिटासाठी-र्मनिष्पत्तीसाठी (पांच कारणे) सांगितली आहेत. १३.

१ रघुववार या श्लोकातील 'सांख्ये कृतान्ते' याचा अर्थ "सांख्यांच्या सिद्धा-तांत" असा करितात, व टापेंत त्याचें समर्थनहि करतात. याचच आपणालाहि त्याचा विचार येना पाहिजे—'सांख्य म्ह० वेदान्तशास्त्र असा पितृवक टोकाचार अर्थ करितात" (होय करितात. कित्येक अर्थ मोपम वशात् २ दंतगचार्य, नीलकण्ठ, मधुगुदनमरत्तणी, शंकर-

रानन्द, भाष्योत्कर्षशीपिकाकार, श्रीधर, वगैरे अद्वैती तर वेदान्तशास्त्र असा अर्थ करितानच, पण मध्वाचार्य " साख्ये कृतान्ते-ज्ञानसिद्धान्ते " असें म्हणतात. रामानुजाचार्य " साख्या बुद्धिः-साख्ये कृतान्ते यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिकया बुद्ध्या अनुसहिते निर्णये " असें म्हणतात. बलभद्रप्रदायी टोकाकारहि-कृतान्त म्ह० वेदान्तच क्षणतात. फार काय पण शानोवारायहि " वेदरायाचिया राजभवनी, साख्यवेदान्ताच्या भवनी " असें म्हणतात. मध्वभाष्याचे टीकाकार तर ' कापिलतन्त्रस्य निदितत्वाद् ' असें म्हणून येथे साख्यशब्दानें कापिलदर्शन न घेण्याचें कारण सांगतात. अर्थाद् एकटे रहस्यकारच साख्यदर्शनाचे पक्षपाती ठरतात. तथापि ते आपल्या अर्थाचें अमें ममर्थन करितात-" चवदावा श्लोक नारायणीय धर्मांत अक्षरदाः आला अमून तेथें तत्पूर्वी प्रकृति व पुरुष या कापिल साख्यानील तत्त्वाचा उल्लेख असल्यामुळें साख्यशब्दानें प्रकृतस्थळी कापिल साम्यशास्त्रच अभिप्रेत आहे, असें आमचें मत आहे. " पण तें अत्यन्त लटपटित आहे. किंबहुना रहकाराचें हें समर्थन वादरायणसंबंधाचें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ' अधिष्ठान तथा कर्ता ' हा श्लोक नारायणीय उपाख्यानात आहे त्याच्यापवी ' कारण पुरुषोक्षेपा प्रधान चापि कारण । स्वभावश्चैव कर्माणि देव येषा च कारण ॥८५॥ ' असा श्लोक आहे. यात पुरुष, प्रधान-प्रकृति, स्वभाव, कर्म व देव ह्या पाच कारणें मागितली आहेत. याच पाच कारणाचा गीतेंत ' अधिष्ठान ० ' इत्यादि श्लोकानें निर्देश केला आहे, हें सागण्यासाठी गीतेंतील प्रस्तुत श्लोकाचा तेथे अनुवाद केला आहे व पुढें ' या सर्वांचा निष्ठा सन्न हरि आहे, ' असें म्हटलें आहे. प्रस्तुत प्रकरण जरी पाहिलें तरी ' एष वेदनिधिः श्रीमान् एष वै तपसो निधिः । एष योगश्च साख्य च ब्रह्म चान्य हविर्बिभुः ॥ ७८ ॥ नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः । तपो नारायणपर नारायणपरा गतिः ॥ ७९ ॥ नारायणपर सत्य क्रतु नारायणात्मक । नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिसुदुर्लभः ॥ ८० ॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः । नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः सृष्टतः ॥ ८१ ॥ ... नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः । नारायणपर साख्य योगो नारायणात्मकः ॥ ८५ ॥ ' असें आहे. यात सर्वे नारायणस्वरूप आहे असें सांगत आहेत. तेव्हा ' अधिष्ठान तथा कर्ता ० ' वगैरे जी प्रत्येक क्रियेचीं पाच कारणें सांगितली आहेत, तीं साख्यदर्शनातील आहेत, असें म्हणण्याम येथे काय आधार आहे ? तत्पूर्वी ' प्रकृति व पुरुष या कापिलसाख्यशास्त्रातील तत्त्वाचा उल्लेख आहे ' असें रहस्यकार म्हणतात. असेल, पण त्यावरून हीं कारणें कापिल साख्यशास्त्रोक्तच आहेत, हें कसें ठरते ? प्रत्यक्ष त्या दर्शनात त्याविषयी काहीं आधार नाहीं. शिवाय प्रधान-प्रकृति व पुरुष हे शब्द-हो तत्त्वे साख्यदर्शनातीलच आहेत, व उपनिषदातील नाहींत असें थोडेंच आहे ? उपनिषदात पुरुष, प्रकृति, प्रधान, महत्, अन्वक्त इत्यादि शब्द आहेत. याविषयी आग्दी मार्गे वरेंच लिहिलें आहे, म्हणून येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं. (पृ. १२५-२६, १४४) 'नारायणपर साख्य योगो नारायणात्मकः ' असे शब्द वर ८५ व्या श्लोकात आहेत. त्यातील साख्य व योग हे वैदिक शब्द आहेत. किंवा कापिल दर्शन याच अर्थी साख्य आहे म्हणून म्हटलें तर योगहि पातञ्जल दर्शन याअर्थी घेतला पाहिजे. मिळून त्यापासून रहस्यकाराना इष्ट असें काहींच निष्पन्न होत नाहीं. बरील उक्त्यातील ७९ श्लोकाचा उत्तरार्थ व देशीचा पूर्वार्थ याचा उल्लेख करून रहस्यकारानीं, पूर्वी (गी. र. पृ. १०) असा अर्थ

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अधिष्ठानं—शरीर,—तथा कर्ता—तसाच कर्ता—मी असे म्हण-
णारा,—च पृथग्विधं करणं—आणि नाना प्रकारचें श्रोत्रादिक इंद्रियजात,—च
विविधाः पृथक् चेष्टा.—आणि नाना-पृथक् पृथक् प्राणादिकाच्या चेष्टा—च—
आणि—अत्र—या चार कारणात—दैवं एव पंचमं—इंद्रियावर अनुग्रह करणारे
आदित्यादि दैवत हें पाचवें. १४

कानि तानीत्युच्यते—अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधि-
ष्ठानं शरीरं तथा कर्तोपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथ-
ग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्या दैवं चैव
दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—कानि तानि इति उच्यते—ती अधिष्ठानादि कारणे कोणती ती
सांगितली जातात.—अधिष्ठान-इच्छा-द्वेष-सुख-दुःख-ज्ञानादीनां अभिव्यक्तेः
आश्रय.—अधिष्ठान शरीरं—अधिष्ठान म्ह० इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, ज्ञान
इत्यादिकाच्या अभिव्यक्तीचा आश्रय, तेंच अधिष्ठान म्ह० शरीर—तथा कर्ता-उ-
पाधिलक्षणः भोक्ता—तसाच कर्ता म्ह० उपाधिलक्षण भोक्ता [बुद्ध्यादि हीच
उपाधि, तेंच ज्याचे लक्षण म्ह० स्वभाव आहे तो उपाधिलक्षण भोक्ता होय. हाणजे
बुद्ध्यादिकाप्रमाणे वनगारा—त्याचे धर्म आपल्या ठिकाणी पाहणारा, सोपाधिक-बुद्धिप्र-
धान]—च करणं-श्रोत्रादिक शब्दादि-उपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं
द्वादशसंख्यं—च करण हाणजे श्रोत्रादिक, शब्दादिकाच्या ज्ञानासाठी पृथक् म्हणजे
नानाप्रकारचें—पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच नमेंद्रिये आणि मन व बुद्धि असे बारा प्रभारचें करण
—च विविधाः पृथक् चेष्टा वायवीया. प्राणापानाद्या—च नानाप्रकारच्या

दिला आहे—“ हा नारायणायधम पुनर्जन्म टाळणारा म्ह० पूणभोक्षप्रद अगून तो प्रवृत्ति-
परहि आहे असे त्याचें दुहेरी लक्षण देऊन” वगैरे पण हा अर्थ बरोबर नाही, हें आतां
कोणाच्याहि ध्यानात येईल. त्याचा सरा अर्थ—पुनरावृत्तिदुर्लभ म्ह० पुनर्जन्म ज्यासुद्धें
दुर्लभ होतो असा निवृत्तिधर्म नारायणपर—नारायणात्मक आहे व प्रवृत्तिलक्षण धर्महि
नारायणात्मक आहे असा आहे. मागचा पुढचा वचने पाहिली म्हणजे हाच अर्थ बरोबर
आहे, हें अप्रमत्तशाब्दाति ध्यानात येईल. अशा विपरीत अर्थानेंच रहस्यकार आचा
यांचा अनाधित मिद्वान्त सोदून बाह्यन आपला प्रमाणान्वय कर्मयोग किर्तना सिद्ध करू
शकतील त दिसतच आहे ' तथापि सामान्य जननेच्या अद्वैत सिद्धान्ताविषयीच्या व विदे-
पत्रः गीताभाष्याविषयीच्या अज्ञानाच्या फायदा घेऊन रयानी तारकालिक जय संपादन येण
आहे, एवढे मात्र खरे ! आता तो किती दिवस टिकेल व निष्काम तज्ज्ञांच्या आदरात
उपपन्न पात्र होईल, हा प्रश्न अगरी वेगळा आहे.

पृथक् पृथक् चेत् द्वयजे वायूच्या श्वास, उच्छ्वास इत्यादि निरनिराख्या क्रिया—दैव्यं च एव
-दैव एव च अत्र एतेषु चतुर्षु पंचमं-पचानां पूरणं—आणि देव-देव ह्येव
या चार कारणातील पाचवे म्ह० पाच हा सरया पूर्ण करणार गारण होय [ते देव
कोणते ? उत्तर-]—चक्षुरादि-अनुग्राहक आदित्यादि—चक्षुरादि इन्द्रियावर अ-
नुग्रह करणारे आदित्यादि हे पाचवे कारण होय १४

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

अन्वयार्थ—नर—पुरुष—शरीर-वाङ् मनोभि—शरीर, वाणा व मन
यानां—यत्—जें—न्याय्य वा विपरीतं वा कर्म—शास्त्रीय धर्मकार्य किंवा
त्याच्या उलट अवर्म कार्य—प्रारभते—आरंभितो—तस्य—त्याचे—एते पंच—
हे पांच—हेतवः—हेतु आहेत १५

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतै प्रारभते निर्वर्तयति नरो न्याय्य वा
धर्म्यं शास्त्रीय, विपरीत वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यच्चापि निमित्तित्तेषां दिग्जीवनहेतु-

१ या श्लोकाचा अर्थ रामानुजाचि इतर भाष्यकार व सब गकार असाच करितात
पर काय पण आमचे ज्ञानावारायहि— “ तरा देह हे मा म्हणे । पहिले पृथ ॥ ११५ ॥
यद्यते अधिष्ठान ऐतै । म्हणिते त्रिये भोगावया पुत्रता । आन ठावोचि नाहा देता ।
म्हणोनि अधिष्ठानभासा । बोलिते देह ॥ ११८ ॥ निवटुना अवस्थातया । हे अधिष्ठान
धनतया । म्हणोनि देहा यवा । हेचि नाम ॥ ३२० ॥ आणि कता हे दुने । कर्माचे
कारण त्रिभिने । प्रतिबिंब म्हणित । चैतन्याचे ने ॥ ३२१ ॥ तेवा बुद्धाचे एक जाणणे ।
शौचादिभेदे येणे । बाहरी इन्द्रियणे । पाके ने का ॥ ३३० ॥ ते पृथग्विव वरण । कर्माचे
इवा कारण । तिसरे गा जाण । नृपनाना ॥” इत्याचि अर्था आचार्यांच्या भाषाप्रमाणेच
न्याय्यान करितात पण रहस्यकाराचा मागच निराण । ते म्हणतत—“ अधिष्ठान
(त्रिगा), तसाच कता, निरनिराख्या प्रकारचे कारण (वरण ?) म्ह० साधन किंवा हत्यार,
अनेक प्रकारच्या कत्याच्या पृथक् पृथक् जेण म्ह० व्यापार आणि त्याबरोबरच पाचवे देव
होय ” हा अर्थ कितपत उपपन्न व मनोय आहे त आता वाचनाना ठरवावे रहस्यकारांनी
दीपेन “ कर्माचे फल घडण्यास मनुष्य हा एकगाच कारण नाही ” इत्याचि नाहा तरा
असबद्ध मनूर पुष्कळ लिहिला आहे पण त्याकड दुलभ वरणेच आता भाग आहे त्याचे
सब प्रतिपादन मुळात सोडून बबल वपनामय असेने येवेच पहा—‘कोणत्याहि न्याय्य
किंवा शिष्टांत, न्याये, दे पात्र, देतु-जाणे, आरित, असे भाषातून मागत, आरित, पण, रूढरु
कार म्हणताना—“ कर्माचे फल घडण्यास मनुष्य हा एकगाच कारण नाही ” मुळात
याचा काहा सबब आहे काहा नाहा तरा नडा आचार्यादिकांना सांप्रदायिक म्हणून
दोष देण्यास तयारच ’ आणि पुढे असल्या असबद्ध वाक्यांचेच सबिस्तर सोदाहरण उपपा-
दन केले आहे । नेहा असा असबद्ध पाठाचाच काय परीक्षा करावयाच आहे ।

स्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् ।
 पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतव कारणानि । नन्वधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा
 कारणानि, कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभि कम प्रारभत इति । नैप दोष, विधिप्रतिषेध
 लक्षण सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधान तद्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षण त्रिधैव
 राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभत इति फलवालेऽपि तत्प्रधानैर्भुज्यत इति पञ्चाना
 मेव हेतुत्व न विरध्यते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—'शरीर०' इति—या श्लोमाने अधिष्ठानादिक पाच कारण सर्व
 कर्मसिद्धयर्थ आहेत ह दाखवितात—नर. शरीर-वाङ्मनोभि एतै त्रिभि
 यत् कर्म प्रारभते-निर्धर्तयति—पुरुष शरीर, वाणी व मन या तीन साधनांनी
 जें कम आरभितो म्ह० करतो (तें कम कसें ?)—न्याय्यं वा धर्म्यं-शास्त्रीयं
 विपरीत वा अशास्त्रीयं-अधर्म्यं—न्याय्य म्ह० धर्म्यं-शास्त्राय किंवा विपरीत
 -अशास्त्राय-अधर्म्य (वमाला अनुसरन अमल)—विहित तें धर्म्य, आणि त्याच्या उल
 म्हणजे निषिद्ध तें अधर्म्य अहोपण, जावनासाठा अवश्य असलेलें निमित्तोन्नेपादि दुस
 रेंहि साधारण कर्म आहे, मग येथे दोनच प्रकारचें कम वा सांगितल आहे? उत्तर—
 यत् च अपि निमित्तित्तेष्टादि जीवनहेतु. तत् अपि पूर्वकृतधर्मा
 धर्मयो. एव कार्य—आणि ज निमित्तित् चष्टादि-डोढ्याची उघड झाक वगैरे जाव
 नाला कारण होणारें व दुसरेंहि पहाण वगैरे स्वाभाविक कर्म, तें पूर्वी केलेल्या धर्मा
 वर्मांचेच काय आहे—इति न्याय्यविपरीतयो ग्रहणेन एव गृहीत—म्हणून
 न्याय्य व विपरीत या शब्दाच्या ग्रहणानेंच त्या सर्व स्वाभाविक कर्मांच ग्रहण केलें
 आहे—एते यथोक्ताः पच तस्य सर्वस्य एव कर्मण हेतवः-कारणानि—
 हे वर सांगतलेले पाच त्या सबच कर्मांचे हेतु म्ह०-कारण आहेत (यावर आक्षेप—)
 ननु अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा कारणानि—अहोपण, अधिष्ठानादिक ही सब
 कर्मांची कारणे आहेत, मग—'शरीरवाङ्मनोभि कर्म प्रारभते' इति कथं
 उच्यते—'शरीर, वाक् व मन याना कर्म आरभितो' ह पुन कसें म्हटलें आहे?—
 एष दोष न—हा दोष येत नाहा [म्हणजे अधिष्ठानादि पाच प्रत्येक कर्मांची कारणे
 आहेत, अशी प्रतिज्ञा करून पुन. तींच शरीरादि त्रिविध कर्मांची कारणे आहेत, अस
 म्हणणे अयुक्त नव्हे,]—विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधान—
 विधि प्रतिषेधरूप सर्वं कर्म शरीरादि त्रयप्रधान म्ह० शरीरादि तीन साधनांनीच होणारें
 असतें—दर्शन श्रवणादि च जीवनलक्षण तद्गतया त्रिधैव राशीकृतं
 शरीरादिभि शारभते इति उच्यते—आणि पहाणें, ऐकण इत्यादि जावनरूप
 स्वाभाविक कर्म देहादिनाच्या चतुरादि अगतवानें होतें, त्यामुळें त्याचाहि शरीरादि
 प्रधान कर्मांम-येच अतर्भाव होतो म्हणून त्याचे तीनच भाग करून 'शरीरादि-
 कर्मांनी आरभ करतो' असें म्हटलें जात [चक्षुरादिक ही देहाचीच अंगे आहेत, त्या
 मळे त्याच्या योगानें जें होणारें कर्म तदि शरीरादि कर्मांदून निराळें आहे, असें म्हणता

येत नाहा. म्हणून कायिक, वाचिक व मानासक असे कर्माचे तीनच भेद करून त्यांचा या श्लोकात उल्लेख केला आहे अहोपण, या त्रिविध कर्मांमध्ये सर्व कर्मांचा अतर्भाव जरी होत असला तरी अधिष्ठानादिक पाच कारणाचाच त्याचें हेतुत्व कसं ? कारण फलोपभोगाच्या वेळा दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा सभवते, अशा आशका घेऊन आचार्य सांगतात—]—फलकाले अपि तत्प्रधानै भुज्यते इति पचानां एव हेतुत्व न विरुध्यते—फलकालाहि शरारादिप्रधान कारणाच्या द्वाराच फलाचा अनुभव घेतला जातो, त्यामुळे अधिष्ठानादि पांचाचेंच कारणत्व विरुद्ध नाहा [जन्मकाला व मोगकाला असलेल्या सर्व कारणाचा त्यातच अतर्भाव हात असल्यामुळे तमें म्हण- प्यात काहीच दोष नाही] १५

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—परतु—तत्र एव सति—प्रत्येक कर्माची अशा पाच कारणे असतांना—य—जो मनुष्य—अकृतबुद्धित्वात्—शास्त्राच उपदेशादिकानों बुद्धि सत्कृत झालेला नसल्यामुळे—केवल आत्मान—एकत्या आत्म्यालाच—कर्तार—कर्ता—पश्यति—पाहता—स दुर्मति.—जो दुबुद्धि पुरुष—न पश्यति—परोक्ष पहात नाहा त्याला आ म्याचें यथाथ ज्ञान नमत १६

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सवध्यते, एव सति, एव यथोक्तं पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैव सतीति दुर्मातृत्वस्य हेतुत्वेन सवध्यते । तत्र तेष्व्वात्मानमनस्य स्वेनाविद्यया परिकल्प्य ते क्रियमाणस्य कर्मणाऽहमेव कनति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान्कस्माद्देदान्ताचायापदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वाद्सकृतबुद्धित्वा-द्योऽपि देहादिद्रव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव कवलं कर्तारं पश्यत्यसावप्यकृतबुद्धि-रेवातोऽकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यत्यात्मनस्तत्रैव कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुतिसता विप-रीता दुष्टाऽनस्त जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्यति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेक चन्द्र, यथा वाऽभ्रेषु धावत्सु चन्द्र धावन्त यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—'तत्र' इति—या श्लोकान अधिष्ठानादिकाना त्रियाकृत्व आहे, अमें सांगून अत्र त्यामध्ये आरमदाष्ट ठेवतो या गोष्टाचा अनुवाद करतात—तत्र इति प्रकृतेन सवध्यते—तत्र हे पद प्रकृत कर्माशी संबद्ध होत,—'एवं सति'—रयं कर्मणि यथोक्त पंचभि हेतुभि निर्धर्त्ये सति—याप्रमाणें कर्म वर सांगितलेल्या पाच हेतूना घडत असता—[म्हणजे अधिष्ठानादि पाच हेतूना मोगतेंहि मं घडत असतांना]—तत्र एव सति इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सवध्यते—तत्र एव सति 'हे दुर्मतित्वाच्या हेतुत्वानें संबद्ध हात [वर सांगित-याप्रमाण आवि-

धानादिकानां कर्तृत्व असता मनुष्य ज्या अर्थी ते आत्म्यामध्ये भ्रमाने पहातो, त्याअर्थी
 आत्म्यामध्ये कर्तृत्व पहाणारा तो दुर्मति होय, असा संबंध लागतो. अता 'कर्तारं' याचें
 व्याख्यान करितात—]—तत्र-तेषु अविद्यया आत्मानं अनन्यत्वेन परि-
 कल्प्य—त्या अधिष्ठानादिनामध्ये अविद्येमुळे आत्म्याला तादात्म्याने कल्पून म्ह०
 अधिष्ठानादिक व आत्मा यांचे ऐक्य मानून—तैः क्रियमाणस्य कर्मणः अह एव
 कर्ता इति—ज्याच्यामध्ये आत्मभाव आरोपिलेला आहे अशा त्या अधिष्ठानादिका-
 कडून केल्या जाणाऱ्या कर्मांचा मीच कर्ता आहे असे—केवल शुद्ध आत्मानं तु
 य अविद्वान् कर्तारं पश्यति—केवळ-शुद्ध सर्व विकारशून्य आत्म्यालाच जो
 अविद्वान् कर्ता पहातो—म्ह० अकर्त्या आत्म्यालाच कर्ता मानतो,—कस्मात्—तो
 असे का बरे मानतो ? (उत्तर-)—वेदान्त-आचार्य-उपदेशन्यायैः अकृतघु-
 द्वित्वात्-असंस्कृतबुद्धित्वात्—वेदान्त व आचार्य यांचा उपदेश म्ह० शास्त्र-
 पूर्वन आचार्योपदेश व तदनुसारी न्याय, यानां अकृतबुद्धि असल्यामुळे म्ह० त्यांच्या
 योगानें बुद्धीला संस्कार झालेला नसल्यामुळे (असे पहातो असा संबंध अहोपण,
 ज्याची बुद्धि शास्त्राने संस्कृत झालेला आहे असा दैतो, ' आत्मा शरीरादिकांहून भिन्न
 आहे' असे जाणत अमूनहि त्याला कर्ता समजतो, तेव्हां अशा मनुष्याला काय म्हणाव
 याचें ? उत्तर-)—यः अपि देहादिव्यतिरिक्त-आत्मवादी अन्यं आत्मानं एव
 देवलं कर्तारं पश्यति असा अपि अकृतबुद्धि एव—आणि जो आत्मा देहा-
 दिकाहून भिन्न आहे असे मानणारा, त्या भिन्न असलेल्या केवळ आत्म्यालाच कर्ता
 समजतो तोहि असंस्कृतबुद्धिच होय म्ह० त्याच्याहि बुद्धीला शास्त्राचार्योपदेश व
 न्याय यांच्या योगानें संस्कार झालेला नाहा, असेच म्हटलें पाहिजे—अतः अकृत-
 बुद्धित्वात् स आत्मनः कर्मणः वा तत्त्वं न पश्यति इत्यर्थ—यास्तव अस-
 संस्कृतबुद्धित्वामुळे तो आत्म्याचें किंवा कर्माचें तत्त्व जाणत नाहीं, असा याचा भावार्थ.
 [निविकारत्व हें आत्म्याच तत्त्व म्ह० यथार्थ स्वरूप आहे आणि अविद्याकृत अधि-
 धानादिकांकडून निष्पन्न होणें व आत्म्याला त्याचा काहा एक संबंध नसण, हें कर्मांचें
 तत्त्व आहे]—अत दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा-अजस्र जनन मरण
 प्रतिपत्तिहेतुभूता मतिः अस्य इति दुर्मति—आत्मा व कर्म यांचें तत्त्व
 जाणत नसल्यामुळे दुर्मति, कुमित म्ह० विपरीत दुष्ट अर्थात् मनात जन्ममरणाच्या
 प्रारंभला कारण होणारी अशी याची मति अगते म्हणून दुर्मति—सः पश्यन् अपि
 न पश्यति—तो पहात अमूनहि पहात नाहीं ('मी कर्ता' असे आत्म्याला जाण-
 णाऱ्या अविद्वान् पुरुषालाहि आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नमते याविषयी दृष्टान्त-)—
 यथा तैमिरिकः अनेक चन्द्रं—ज्याप्रमाणें तैमिरिक म्ह० ज्याच्या डोळ्याला
 तैमिर रोग झाला आहे, असा मनुष्य अनेक चंद्र पहात अगतोनाहि तत्त्वतः त्याला
 पहात नाहीं [त्याप्रमाणें अविद्वान् आत्म्याला कर्ता या रूपानें पहात अमूनहि तत्त्वतः
 त्याला पहात नाहीं. अज्ञानानें अधिष्ठानादिकांनी एकरूप झालेल्या आत्म्यामध्ये अधि-
 धानादिकांच्या क्रियांचा आरोप असा होतो त्याविषयी दृष्टान्त-]—वा यथा ध्वजेषु

वंगरे इतर सर्वं भामयो अस्युह्नि त्या सर्वांचा उपयोग करणारा—त्या मवांचें सास घेऊन क्रिया करणारा मनुष्य जर नसेल तर त्या सर्वांचाहि काह्याच उपयोग होणार नाहीं, म्हणून मनुष्यच मुख्य कर्ता व इतर सर्वं त्याची सहकारी कारणें, असें न्यायानेंच ठरते. त्यामुळेच कारणाचें साधारण व असाधारण असे भेद केले जातात. पण मूळ श्लोकाकडे पाहता प्रस्तुत विवेचन निरूपयोगीच ठरते येथें शरीर, मन व वाणी यांनी होणाऱ्या प्रत्येक कर्माचा अधिष्ठानादिक ही पाच साधारण कारणें आहेत, एवढेंच सागावयाचें आहे. या पाच कारणावाचून मनुष्याचा—प्राण्याचा कोणताच प्रयत्न होत नाहीं, हें सागून केवळ आत्मा अकर्ता आहे हें येथें सागावयाचें आहे. सतराव्या श्लोकातील ' इत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति ' यामवधानेहि त्यांनी अर्शाच अप्रस्तुत चर्चा केली आहे. ते म्हणतात—

“ तथापि ज्याची फलाशा मुटली त्याने वाटेल तें कुकर्म करावें असाहि सतराव्या श्लोकाचा अर्थ समजावयाचा नाहा. सामान्य मनुष्ये जे काहीं करितात ते स्वार्थाच्या लोभानें कर्ता असल्यामुळे त्यांच्या हाननैरवर्तन होत असते. पण ज्याचा स्वार्थ, लोभ किंवा फलाशा पूर्ण ल्यास जाऊन सर्वं भूतें ज्याला सारखांच शालीं त्याच्या हातून कोणाचेंच अनहित होणें शक्य नाहा. कारण दोष बुद्धीत असतो कर्मांत नाहा. म्हणून ज्याची बुद्धि शुद्ध व पवित्र असे प्रथम कायम ठरले त्याने केलेली एखादी गोष्ट लौकिकदृष्ट्या दिसण्यात जरी विपरीत दिसली तरी त्यातील बीज शुद्धच असले पाहिजे असें न्यायतच प्राप्त होत व त्याबद्दल शुद्ध बुद्धीच्या मनुष्यास मग जबाबदार धरिता येत नाहीं. असे १७ व्या श्लोकाचें तात्पर्य आहे. स्थितप्रज्ञाच्या म्हणजे शुद्ध बुद्धीच्या पुरुषाच्या निष्पापत्वाबद्दलचें हें तत्त्व उपनिषदानुसंहि वर्णिनेलें आहे (कौषी. ३, १ व पंचदशी. १४. १६ व १७ पहा) ” अगोदर 'ज्याची फलाशा मुटली' असे सतराव्या श्लोकात म्हटलेले नाहीं, त्यामुळे 'त्याने वाटेल तें कुकर्म करावें' असं येथें प्राप्तच नाहीं. यास्तव रहस्यकाराना याविषया केलेली वरील मज चर्चा फुकट आहे या श्लोकाचा सरा तात्त्विक अर्थ आचार्यांच्या भाष्यावरूनच करतो. ' ज्याचा स्वार्थ, लोभ किंवा फलाशा पूर्ण ल्यास जाऊन सर्वभूतें ज्याला सारखांच शालीं त्याच्या हातून कोणताच अनहित होणें शक्य नाहीं. ' हो मुक्ती कल्पना आहे जीव कर्मपरवश आहे, ह लक्षात न ठेवल्याचा हा परिणाम आहे. हानी जीवमुक्तहि तीव्र प्रारब्धाचें अतिक्रमण करू शकत नाहा, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे.

'मदृश नेष्टेने स्वरया प्रकृते हानवानपि' (पू. ३३२) असें गुरु भगवान् सांगतात. तेव्हां हाना पुरुषाच्या हातूनहि तीव्र प्रारब्धवशात् कुकर्मच होणार नाहा, अशी हमी देणे अयोग्य आहे. असें येथें—या १७ व्या श्लोकात तसेच कौषीतकी उपनिषद्, पंचदशी इत्यादि स्थलोहि हेंच मागितले आहे. अर्थात् आत्मज्ञाना पुरुषाच्या हातून कर्तृत्वाभिमान व बुद्धिभेद यांच्या अभावा प्रारब्धवशात् लौकिक पाप जरी घटले तरा त्याने तो बद्ध होत नाहा, हा या वाक्याचा अर्थ आहे. पण हें तत्त्व न कळल्यामुळे रहस्यकार—“ज्याची बुद्धि शुद्ध व पवित्र असे प्रथम कायम ठरले (तें कर्म काय ठरणार !) त्याने केलेली एखादी गोष्ट लौकिकदृष्ट्या जरी विपरीत दिसली तरी त्यातील बीज शुद्धच असले पाहिजे ” असे काहीं तरी सांगत मुटले आहेत. हें अमले अनुपपन्न गानारहस्य कोणाला पटत असेल तें असो. अगोदर बुद्धि शुद्ध व पवित्र असणे, हेंच भाग्यहान नगद. ती नशी आहे हें लौकिक प्रमाणानी

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्याला—अहंकृतः भावः—मी कर्ता आहे, असा भाव—अशी भावना—प्रत्यय—न—नसतो व—यस्य—ज्याची—बुद्धिः—मति—अन्तःकरण—न लिप्यते—मी हें केलें, याच्यायोगानें मी नरकास जाईन, अशा अनुतापानें लिप्त होत नाही—सः—तो—इमान् लोकान्—या लोकाना—या सर्व प्राण्याना—हत्वा अपि—मारनाहि—न हन्ति—मारीत नाही व—न निबध्यते—सा कर्माच्या फलाने बद्ध होत नाही. १७.

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक्पश्यति उच्यते—यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतोऽहं कर्तव्येवंलक्षणां भावो भावना प्रत्यय एत एव पत्राधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तत्रापाराणां साक्षिभूतोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रिय इत्येवं पश्यतीत्येतन् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशाधिनी भवतीदमहमकार्यं तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति । हत्वापि स इमाँल्लोकान्स्सर्वाँप्राणिन इत्यर्थ । न हन्ति हननक्रियां न करोति न निबध्यते नापि ताकार्येणाधर्मफलेन सबध्यते ॥

भाष्यार्थ—पुनः सुमति कः यः सम्यक् पश्यति इति उच्यते—आत्म्याला कर्ता मानणारा विपरीतदृष्टि पुरुष जर दुर्मति तर मग सुमति कोण ? जो सम्यक् म्ह० यथार्थ जाणतो तो सुमति, असे सांगितले जातें.—शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनः यस्य अहंकृतः—‘अहं कर्ता’ इति-एवंलक्षणः भावः—भावना—प्रत्ययः न भवति—शास्त्र, शास्त्रानुसार आचार्योपदेश व तदनुसार न्याय यांनी ज्याच्या अन्तःकरणाला संस्कार झालेला नाही, अशा ज्याला ‘अहंकृत’ म्ह० ‘मी कर्ता’ या अशा स्वरूपाचा भाव म्ह० भावना प्रत्यय नसतो, तर—एते एव पंच अधिष्ठानादयः—हेच पाच अधिष्ठानादिक (ते कसे ? उत्तर—)—अविद्यया आत्मनि कल्पिताः—अविद्येनें—आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळें आत्म्यामध्ये क-

कायम ठरणेहि कठिण आहे आणि जरी नम ठरलें तर त्यानें केलेल्या विपरीत-लोकविरुद्ध कर्माचें बंधु शुद्धच अमलें पाहिजे व ‘स्वावदल शुद्ध बुद्ध्या मनुवाच मग जवावदार धरिता येत नाही’ असे म्हणणे म्हणजे आपल्या विवेकबुद्धीला नाहीशी करणेच आहे. अपध्रष्टेची ती पराकाष्ठा आहे. शुद्ध बुद्धि पुरुष तर राहोच, पण त्याच्या आत्मसाक्षात्कारवान् पुरपात्रेहि जरी लोकविरुद्ध कार्य केलें तरी त्याची लौकिकांत निराशास्वाभावून रहात नाही. त्याची ती कृति यरोत्तरच जर अहंभावशून्य असेल तर त्याच्या मोक्षाला बाध येणार नाही, एवढाच या श्लोकाचा भावार्थ आहे.

ल्पिलेले अधिष्ठानादिक—सर्वकर्मणां कर्तार अहं न—सर्व कर्मांचे कर्ते आहेत, मा न०हें—अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूत—पण मा तर त्याच्या व्यापाराचा साक्षिभूत आहे—“अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात् परत पर”—प्राणरहित क्रियाशक्तिसंन्य, मनोरहित-ज्ञानशक्तिसंन्य, शुद्ध, मर्वाहून श्रेष्ठ असलेले जे अक्षर त्याहून पर अक्षरात्मा (सु भा २ १-२ पृ. ५१)—केवल अविक्रिय इति एव पश्यति इति एतत्—केवल निरुपाधिक अविक्रिय-जन्मादिसंन्य आहे, असे पाहतो, असा भावार्थ—यस्य बुद्धि-अन्त करणं आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते अनुशायिनी न भयति—ज्याची बुद्धि म्ह० अन्त करण-आत्म्याची उपाधिभूत बुद्धि लिप्त होत नाही, केशशालिनी-पथात्तापयुक्त होत नाही म्हणजे—अहं इदं अकार्पं तेन अहं नरक गमिष्यामि इति एव यस्य बुद्धि न लिप्यते मी हे वेल, त्यामुळे नरकाला जाईन, अशा रीतीने ज्याची बुद्धि लिप्त होत नाही, पथात्ताप पावत नाही—स. सुमतिः स पश्यति—तो सुमति, तो पाहतो,—स. इमान् लोकान्-सर्वान् प्राणिन इत्यर्थ. हत्वा अपि—तो या लोकास म्ह० सर्व प्राण्यांना, असा याचा भावार्थ, मारून सुद्धा—न हन्ति-हूननक्रिया न करोति—मारीत नाही, 'हूनन' हा क्रिया करित नाही,—न निबध्यते-तत्कार्येण अधर्मफलेन अपि न संबध्यते—व बद्ध होत नाही, त्या हूननक्रियेच्या कायाशा-अधर्मफलाशी हिंसा या अधमान्या फलाशी संबद्ध होत नाही

ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिपिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुति । नेप दोष । लौकिक-पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्ते । देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताऽहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वाऽपीत्याह यथादर्शिता पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—ननु यद्यपि स्तुति (तथापि) हत्वा अपि न हन्ति इति विप्रतिपिद्ध उच्यते—अहोपण, ही जरी ज्ञानाचा स्तुति असली तरी ' मारूनहि मारीत नाही ' हे म्हणणे विरुद्ध आहे [म्ह० जरी स्तुति करावयाची असली तरी विरुद्ध अर्थ सांगून ती करणं युक्त नव्हे, आचार्य या विरोधाचा परिहार करितात-]—एव दोषः न—हा विरोधरूपा दोष येत नाही—लौकिक पारमार्थिकदृष्टि अपेक्षया तदुपपत्ते.—लौकिकदृष्टि व पारमार्थिकदृष्टि या दोन दृष्टींच्या अपेक्षेने तशा निर्देशाची उपपत्ति लागते—त्या दोन दृष्टींना तसा दोन प्रकारचा निदर्श संभवतो (लौकिक दृष्ट्याचा आश्रय करून ' हत्वाऽपि ' हा निदर्श आहे, असे सांगतात-)—देहादि-आत्मबुद्ध्या ' हन्ताह ' इति लौकिकीं दृष्टि आश्रित्य ' हत्वाऽपि ' इति आह—देहादिकच आत्मा या बुद्धान ' मी मारणारा ' या लौकिकदृष्ट्याचा आश्रय करून हत्वा अपि ' मारूनहि, असे म्हणतात व—यथादर्शिता पारमार्थिकीं दृष्टि आश्रित्य ' न हन्ति न निबध्यते ' इति—वर प्रदर्शित केलेल्या प्रकारच्या दृष्टीचा आश्रय करून ' मारीत नाही व अत्यंत बद्धि हात नाही '

असें भगवान् म्हणत आहेत. (मी कर्ता नव्हे, तर कर्ता व त्याचा व्यापार याचा साक्षी आहे. नियाशक्ति व ज्ञानशक्ति यांना युक्त अशा दोन उपाधानां रहित, शुद्ध, अद्वितीय, अविक्रिय आहे, ही पूर्वांक पारमार्थिक दृष्टि होय)—तत् उभय उपपद्यते एव—याप्रमाणे ' हत्वापि ' व ' न हन्ति ' हे दोन्ही दोन दृष्ट्याच्या आश्रयाने उपपन्न होते, त्यात अनुपपन्न काही नाही.

नन्वधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवाऽऽत्मा कर्तारिमात्मानं केवलं त्विति केवलशब्द-प्रयोगात् । नैव दोष । आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः सहतत्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्व स्यान्न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते । अतः केवलत्वमात्मन स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् ॥

भाष्यार्थ—(केवलशब्दावरून येणारा आणखी आक्षेप—) ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय आत्मा करोति एव—अहोपण, अधिष्ठानादिकाशी मिळून म्ह० अधिष्ठानादिकाना विशिष्ट असा आत्मा कर्म करतोच—' कर्तारं आत्मानं केवलं तु ' इति केवलशब्दप्रयोगात्—कारण ' केवल आत्म्याला कर्ता जो समजतो तो दुर्मति ' असा वरील वाक्यात केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला आहे. [त्यामुळे केवलेकाही आत्मा कर्ता जरी नसला तरी शरीरादिकांनी विशिष्ट आत्मा कर्ता आहे, असे ठरते. या आक्षेपाचे समाधान—]—एव दोष न—हा दोष येत नाही—आत्मनः अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभिः सहतत्वानुपपत्ते—कारण आत्म्याला अविक्रियस्वभावत्व असल्यामुळे—अविक्रियत्व हा आत्म्याचा स्वभाव असल्यामुळे त्याने अधिष्ठानादिकांशा संपात पावणे अनुपपन्न आहे—हि विक्रियावत अन्यैः संहननं संभवति—कारण विक्रियावानाचाच इतर पदार्थांशी संपात होऊ शकतो—संहत्य वा कर्तृत्व स्यात्—आणि वनियावानाचाच इतरांशा संपात होऊन त्याला कर्तृत्व प्राप्त होत—तु अविक्रियस्य आत्मन केनचित् संहननं न अस्ति—पण अविक्रिय आत्म्याचा कोणाशीही संपात होऊ शकत नाही.—इति संभूय कर्तृत्व न उपपद्यते—स्यामुळे अधिष्ठानाशी मिळून—संपात पावून—तद्विशिष्ट होऊन आत्म्याचे कर्तृत्व उपपन्न होत नाही (मग आत्म्याला ' केवल ' हे विशेषण का लाविले आहे ? उत्तर—) —अतः आत्मनः केवलत्व स्याभाषिक इति केवलशब्द अनुवादमात्र—यास्तव आत्म्याचे केवलत्व स्वाभाविक आहे, त्यामुळे येथील केवलशब्द हा केवल अनुवाद आहे [आत्म्याचे केवलत्व स्वभावमिद्वय आहे ते विशेषणांनी नवीन संपादन करावयाचे नाही. त्यामुळे या श्लोकात त्याचा नुस्ता अनुवाद केला आहे]

अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः धृतिस्मृतिन्यायप्रमिदम् । ' अविक्रियांशमप्युच्यते ' ' गुणे रेव कर्माणि क्रियन्ते ' ' शरीररथोऽपि न करोति ' इत्याद्यमनुपपादित गीतारथेव तावत् । धृतिषु च " ध्यायतीव लेलायतीव " इत्येवमाद्यामु । न्यायतश्च निरवयव.

मपरतन्त्रमाविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गं । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मन स्वकी-
यैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति । नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि
परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति । यत्स्वविद्यया गमितं न तत्तस्य । यथा रजतत्व न
शुक्तिकाया यथा वा तलमलयत्त्वं बालैर्गमितमविद्यया नाऽऽकाशस्य तथाऽधिष्ठा-
नादिविक्रियाऽपि तेषामेवेति नाऽऽत्मनः । तस्माद्युक्तमुक्तमहंकृतत्वबुद्धिलेषाभावा
द्विद्वान्न हन्ति न निवध्यत इति ॥

भाष्यार्थ—(पण आत्म्याच्या अविक्रियत्वाला प्रमाण काय? उत्तर—) च आत्मन
अविक्रियत्वं श्रुति स्मृति-न्यायप्रसिद्धं—आणि आत्म्याचें अविक्रियत्व श्रुति स्मृति-
न्यायप्रसिद्ध आहे.—‘अधिकार्योऽयं उच्यते’—‘हा अविकार्य म्हटला जातो’
(२.४५)—‘गुणैः एव कर्माणि क्रियन्ते’ (३.२७) गुणाकडूनच कर्म केली
जातात.—‘शरीरस्थ अपि न करोति’ (१३.३१) शरीरात स्थित असला तरी
करीत नाही.—इत्यादि गीतासु एव तावत् असकृत् उपपादित—इत्यादि
गीतेंतच अगोदर अनेकदा उपपादन केले आहे—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति
एव आद्यासु श्रुतिषु च—तसेच, जण काय आत्मा ध्यान करितो, जणुंकाय हाल
चाल करितो, इत्यादि या अशा अनेक धृतींतहि आत्म्याचें अविक्रियत्व सांगितले आहे.
(‘निष्कल निष्क्रिय शान्तः’ इत्यादि दुसऱ्याहि अनेक धृति येथे घ्याव्या)—न्यायतः
च—न्यायत हि आत्म्याचें अविक्रियत्व प्रदर्शित केले आहे (तो न्यायच दाखविताने—)
—निरवयव अपरतन्त्र अविक्रिय आत्मतत्त्व इति राजमार्ग—आत्मा
स्वतः विकार पावत नाही कारण तो आकाशाप्रमाणे निरवयव आहे तो परत हि वि-
कार पावत नाही कारण तो परतत्र नाही जो स्वतः कोणाचेंहि कार्य नसलेला व
असंग असलेला आत्मा तो परतत्र असणें शक्य नाही तसेच तें आत्मतत्त्व अविक्रिय
आहे, हा न्यायाचा राजमार्ग आहे शिवाय—आत्मनः विक्रियावत्त्वाभ्युपगमे
अपि स्वकीया एव विक्रिया स्वस्य भवितु अर्हति—आत्म्याला विक्रियावत्त्व
आहे, तो विकार पावतो, अमें जरी मानले तरी त्याची स्वनिष्ठ विक्रिया—म्ह० स्वल्पां
तील विक्रिया त्याला स्वतःलाच होईल आपली विक्रिया आपल्यालाच होणे योग्य
आहे अर्थात् आत्म्यामध्ये स्वनिष्ठ विक्रिया होते, अमें जरी मानले तरी—अधिष्ठा-
नादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि न स्युः—अधिष्ठानादिकांची कर्म आमकर्तृक
होऊ शकत नाहीत. म्ह० अधिष्ठानादिकांच्या कर्मांचा कर्ता आत्मा आहे, अमें कधी
होणार नाही—परस्य कर्म परेण अकृत आगन्तु न हि अर्हति—अधिष्ठानादि
कांचें कर्म दुसऱ्याने म्ह० आत्म्याने न केलेले तें आत्म्याकडे वस्तुतः येऊ शकत नाही
—तु यत् अधिद्यया गमितं तत् तस्य न—पण जे अविद्येने आत्म्यावर आरो-
पिले, ते परस्य कर्म तें त्याचे होऊ शकत नाही,—यथा रजतत्व शुक्तिपाया न—
जमें आशास्य रजतत्व इति गिपाचें यद्वाहि हाक शकत नाही—यथा या घाते
अधिद्यया गमितं तलमलयत्त्वं आकाशस्य न—एका उदाहरणें अहं होऊंकी

अविद्येने आरोपिलेले तलमलपत्रव वस्तुतः आकाराचे होऊं शकत नाही—तथा अधि-
ष्टानादि विक्रिया अपि तेषां एव इति न आत्मनः—त्याप्रमाणे अधिष्टानादि-
कांची विक्रियाहि अधिष्टानादिकांचीच आहे, त्यामुळे ती आत्म्याची नव्हे.—तस्मात्
अहंकृतत्व-युद्धिलेपाभावात् ' विद्वान् न हन्ति न नियध्यते ' इति युक्तं
उक्तं—यास्तव मी कर्ता हों भावना व पश्चात्तापत्प बुद्धिलेप याचा अभाव असल्या-
मुळे विद्वान्—आत्मसाक्षात्कारवान् कोणता मारीत नाही व बद्ध होत नाही, हे अगदी
योग्यच सांगितले आहे.

नायं हन्ति न हन्यते इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन
उक्त्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संश्लेषत उक्त्वा मध्ये
प्रमारितां च तत्र तत्र प्रसंगं कृत्वेहोपमंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान् हन्ति
न नियध्यते इति । एव च सति देहभृत्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृतादोषकर्मसंन्या-
सोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्ठादि त्रिविध कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्न तद्विपर्ययाद्येत-
रेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्यार्थ उपमंहनः । म एष सर्ववेदार्थ-
सारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणाविभागेन दर्शितोऽ-
स्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वीच सांगितलेले आत्म्याचे अविक्रियत्व येथे पुन का सांगितले
जात आहे, ते सांगतात—)' नायं हन्ति न हन्यते ' इति प्रतिज्ञाय—' हा
मारोण नाही व मारला जात नाही, ' (अ. २ श्लो. २० पृ. ९५) अशी प्रतिज्ञा
करून—' न जायते० ' इत्यादिहेतुवचनेन आत्मनः अविक्रियत्वं उक्त्वा—
व ' न जायते० ' (अ. २ श्लो. २० पृ. ९५) इत्यादि हेतुबोधक वचनाने आत्म्याचे
अविक्रियत्व सांगून—' वेदाविनाशिनं० ' इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्ति
शास्त्रादौ संश्लेषत उक्त्वा—' वेदाविनाशिनं० ' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००)
या वचनाने विद्वानाच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति शास्त्राच्या आरंभाच संश्लेषतः सांगून—
च मध्ये तत्र तत्र प्रसंगं कृत्वा प्रमारितां—व मध्ये ठिकठिकाणा पुनः पुनः
प्रसंग आणून विस्तार केलेल्या कर्माधिकार निवृत्तीचा—इह शास्त्रार्थपिण्डीकर-
णाय ' विद्वान् न हन्ति न नियध्यते ' इति उपसंहरति—येथे शास्त्रार्थाचा एकत्र
संग्रह करण्यासाठी विद्वान् ' मारीत नाही व बद्ध होत नाही ' असा भगवान् उपसंहार
करितान. [शास्त्राच्या आरंभो ज्या कर्मानिवृत्तीची प्रतिज्ञा केली तीच हेतुपूर्वक संश्लेषत.
सांगून, मध्ये ठिकठिकाणी प्रसंग आणून निवाच प्रसार करून, शास्त्रार्थाचा एकत्र संग्रह
करण्यासाठी येथे भगवान् उपसंहार करीत आहेत.]—एवं च सति—आणि या-
प्रमाणे विद्वानाला कर्माधिकार नाही असे सिद्ध झाले असता—देहभृत्वाभिमानानु-
पत्ती—' देहच मी ' या अभिमानाची अनुपपत्ति राने, देहाभिमानाचा अभाव झाल्या
असता—अधिष्ठात अदोषकर्मसंन्यासोपपत्तेः—अविद्येने—आत्म्याच्या अज्ञा-
नामुळेच होणाऱ्या सर्वकर्मसंन्यासाची निवृत्ति राने, त्यामुळे—संन्यासिनां कर्मण

इष्टादित्रिविधं फलं न भवति इति उपपन्नं—संन्यास्यानां कर्मांचे इष्ट, अनिष्ट व मिश्र असें त्रिविध फल प्राप्त होत नाही, असे जे वर (पृ. ११४८) म्हटले आहे तें सर्वथा योग्यच होय.—तद्विपर्ययात् च इतरेषां भवति इति एतत् च अपरिहार्यं—व त्याच्या विपर्ययामुळे म्ह० अज्ञाच्या ठिकाणां देहाभिमानादि असल्यामुळे इतरांना म्ह० असंन्यास्याना तें त्रिविध फल प्राप्त होतें, हें वर सांगितलेले तत्त्व अपरिहार्य आहे.—इति एषः गीताशास्त्रस्य अर्थ उपसंहृतः—याप्रमाणे या गीताशास्त्राच्या अर्थाचा येथे उपसंहार केला आहे. [म्ह० कर्म शरीरादिकाकडून होते, ते आत्म्याचे नव्हे, अविद्वानालाच कर्माचा अधिकार आहे, कारण देहाभिमान असल्यामुळे त्याच्या त्यागाचा असंभव आहे. पण विद्वानाच्या ठिकाणां देहाभिमान नसल्यामुळे त्याच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति होते, ह्या गीताशास्त्राच्या संक्षिप्त अर्थाचा येथे उपसंहार केला आहे आणि हा गीतार्थ म्ह० वेदार्थच असल्यामुळे तोच सर्वथा प्राय्य आहे असे आचार्य मागतात.]—स. एष सर्ववेदार्थसारः निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य प्रतिपत्तव्य —तो हा सर्व वेदार्थाचा सारभूत अंश कुशाग्रबुद्धि पंडितांनी त्याचा चांगला विचार करून स्वीकार करावा.—इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन शास्त्रन्यायानुसारेण अस्माभिः दर्शितं—म्हणून ठिकठिकाणी प्रकरणाचा विभाग करून शास्त्र व न्याय यांच्या अनुसार आम्ही प्रदर्शित केला आहे. [विवेकी पंडितांनी या वेदार्थसारभूत अंशाचा विचार करून स्वीकार करावा म्हणून आम्ही शास्त्र व न्याय यांना अनुसरून ठिकठिकाणी प्रकरणविभागपूर्वक तो अर्थ उत्तम प्रकारें विशद केला आहे.] १७

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानं—ज्यानें सर्व विषयांचें ज्ञान होतें तें ज्ञान—ज्ञेयं—सर्व प्रकारचे ज्ञेय-विषय—परिज्ञाता—त्यांना जाणणारा भोक्ता—त्रिविधा कर्मचोदना—अशी ही तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे. कर्मांत प्रवृत्त करणारी सामग्री आहे.—करणं—वाच्य व आंतर इंद्रिये,—कर्म—कल्याण अत्यंत इष्ट असलेले कर्म,—कर्ता—करणाकडून व्यापार करविणारा,—इति—असा—त्रिविध—तीन प्रकारचा—कर्मसंग्रहः—कर्मसंग्रह आहे. १८.

अधेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—ज्ञानं ज्ञायतेऽभेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याबलितो भोक्ता, इत्येतत्प्रयं एषाविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पत्रभिरधिष्ठानादिभिरारम्भं वाचानःकायाभयभेदेन त्रिधा रातोभूतं त्रिषु

करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं धोत्रादि, अन्तःस्थं बुद्ध्यादि कर्मैप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकं उच्यते—याप्रमाणं शास्त्रार्थांचा उपसंहार केल्यानंतर आता कर्मांचे प्रवर्तक सांगितले जाते [म्ह० ज्या कर्मांमध्ये विद्वानांचा अधिकार नाही व अविद्वानांचा अधिकार आहे, त्या कर्मांचे प्रवर्तक-निमित्त सांगितले जाते.]—ज्ञानं-ज्ञायते अनेन इति सर्वविषयं अविशेषेण उच्यते—ज्ञान म्ह० ज्याच्या योगाने जाणले जाते ते ज्ञान. सर्व विषयाविषयीचे ज्ञान येथे सामान्यतः सांगितले जाते. अर्थात् सर्व प्रकारचे ज्ञान हा येथील ज्ञानशब्दाचा अर्थ आहे.—तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं—तसेच ज्ञेय म्ह० जाणण्यास योग्य असलेले—तत् अपि सामान्येण एव सर्वं उच्यते—ते ज्ञेयहि सामान्यतःच सर्वं सांगितले जाते. [म्ह० जितके म्हणून ज्ञेय पदार्थ आहेत ते सर्व, असा याचा भावार्थ.]—तथा परिज्ञाता-उपाधिलक्षण अविद्याकल्पितः भोक्ता—तसाच परिज्ञाता म्ह० उपाधि हे ज्याचे लक्षण आहे म्ह० उपाधिप्रधान-उपहित अविद्याकल्पित अर्थात् मिथ्या भोक्ता—इति एतत् त्रयं—(सर्व कर्मणां प्रवर्तक)—असें हे त्रय म्ह० ज्ञान, ज्ञेय, परिज्ञाता सर्व कर्मांचे प्रवर्तक आहे.—एषा सर्वकर्मणां अविशेषेण प्रवर्तिका त्रिविधा-त्रिप्रकारा कर्मचोदना—ही सर्व कर्मांची सामान्यतः प्रवर्तिका-त्रिविध तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे [चोदना म्ह० क्रियेचे प्रवर्तक वचन, या सावर भाष्यानुसार आचार्यांना चोदनाशब्दाचा हा अर्थ सांगितला आहे. अर्थात् ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता असे हे तीन प्रकारचे कर्मप्रवर्तक आहे ज्ञानादिकानाच कर्मप्रवर्तकत्व आहे ही गोष्ट अनुभवानेच सिद्ध करितात.]—ज्ञानादीनां त्रयाणां संनिपाते हि हानोपादानादि-प्रयोजनः सर्वकर्मारंभः स्यात्—ज्ञानादि तीन कारणांचा समवाय झाला असता म्ह० ती एकत्र जमली असता हान व उपादान म्ह० त्याग, स्वीकार व उपेक्षा हेच ज्याचे फल आहे अशा सर्व कर्मांचा आरंभ होतो, हे प्रसिद्ध आहे.—तत अधिष्ठानादिभिः पंचभिः आरब्धं चाङ्गमन-काया-श्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यते—याप्रमाणे ज्ञानादिकाना कर्मांचे प्रवर्तकत्व असल्यामुळे अधिष्ठानादि पूर्वीक पाच हेतूंनी आरंभिलेले शरीर, मन व वाणी या तीन आश्रयभेदाने तीन प्रकारे विभक्त झालेले कर्म, करणादि तीन कारणांमध्ये स्प्रसिद्ध केले जाते;—इति पुरुष उच्यते—अंशे. हे व्यापुष्टाल श्लोकाधीन सांगितले जाते—करणं-क्रियते अनेन इति श्रोत्रादि बाह्यं बुद्ध्यादि अन्तःस्थं—करण म्ह० ज्याच्या योगाने कर्म केले जाते ते, श्रोत्रादि बाह्य व बुद्ध्यादि अंतःस्थ—कर्म-कर्तुः ईप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानं—कर्म म्ह० कर्त्याला प्राप्त व्हाव घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेले वस्तुजात, क्रियेने संपादन केले जाणारे-

व्यापले जाणारे—कर्ता-करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षण—क्तां म्ह०
 इंद्रियाचा प्रवर्तक त्याच्याकडून व्यापार करविणारा, उपाधिरूप,—इति त्रिविधः—
 त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः—याप्रमाणे तीन प्रकारचा कर्मसंग्रह आहे.—संगृह्यते—
 अस्मिन् इति संग्रहः—कर्मण संग्रह कर्मसंग्रह—यात संग्रह केला जातो
 म्हणून संग्रह, कर्मांचा जो संग्रह, तो कर्मसंग्रह—एषु हि त्रिषु कर्म समवैति—
 कारण या करणादि तान कारकामध्येच कर्म नित्य सबद्ध असते [कर्म कारकाच्या
 आश्रयाने असते हे प्रसिद्ध आहे]—तेन अयं त्रिविधः कर्मसंग्रह—त्यामुळे
 कर्म, करण व कर्ता असा तान प्रकारचा कर्मसंग्रह आहे १८

१ या श्लोकातल ' कर्मचोदना ' व ' कर्मसंग्रह ' या शब्दाचा अर्थ करताना तर रह-
 स्यकाराना फारच गमत केला आहे ' ते म्हणतात—“ हे शब्द पारिभाषिक आहेत ”
 (बरे मग ?) “ कोणतेहि कर्म इंद्रियांना घटण्यापूर्वी त्यांचा मनाने निश्चय करावा लागतो ”
 (निश्चय करणे हे मनाचे काम आहे की, निश्चयात्मिका बुद्धीचे ?) “ म्हणून या मानसिक
 विचाराम कर्मचोदना म्ह० कर्म करण्याची प्रथम प्रेरणा असे म्हणतात ” (मानसिक
 विचार हाच तर कर्मचोदना तर तिला ' ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ' अशा त्रिविध वा म्हटले ?
 याचे उत्तर ते असे देतात—) “ व ता साहचर्यात्वा ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता याप्रमाणे तीन
 प्रकारची असते ” (पण मानसिक विचार असा तीन प्रकारचा कसा अमु शबेल् ? याचे
 उत्तर ते उदाहरणाने देतात—) “ प्रत्यक्ष मडके करण्यापूर्वी मला अमुक करावयाचे (ज्ञेय),
 व ते अमक्या रातान होइल (ज्ञान), असे कुभार (ज्ञाता), आपल्या मनाने ठरवीत
 अमतो हा कर्मचोदना ज्ञाला ” (पण ते करावयाचे ते कार्य ज्ञेय, ज्ञेय नव्हे, अमक्या
 राताने होइल, असे ठाऊक अमने याला ज्ञान म्हणता येइल, पण कुभाराला ' ज्ञाता '
 म्हणता येणार नाही कुभार घटाचा कनाच आहे, ज्ञाता कोणीहि होइल पण मडके करा-
 वयाचे असता त्याचा कना दुमरा कोणा होणे शक्य नाही तसेच ते पुढे म्हणतात—) “ तो
 कुभार (कर्ता) मानी, चाव वगैरे साधने (करण) मिळवून प्रत्यक्ष मडके (कर्म) तयार
 करितो हा कर्मसंग्रह ज्ञाला ” (हे म्हणणे काहीसे ठीक आहे पण त्यावरूनहि श्लोकाचे
 स्वारस्य काहाच लक्षात येत नाही वस्तुतः भगवानाना येथे कर्मांमध्ये त्रिच्यामुळे प्रवृत्ति होते
 ती त्रिपुटी व कर्माचा त्रिच्यामध्ये संग्रह होतो ता त्रिपुटा अशा दोन त्रिपुटा सांगवण्याचा
 आहेत ज्ञाता (जाव), ज्ञान (ज्ञानाचे करण) व ज्ञेय (विषय) ही त्रिपुटा प्रत्येक कर्माचा प्रवर्तक
 असून कर्ता (जीव) करण (कर्माचे साधन) व कर्म (कर्त्याला इष्ट असलेला वस्तु) ही त्रिपुटी
 कर्मसंग्रह आहे म्ह० कर्ता, कर्म व करण यात मग कर्माचा संग्रह होतो काणनेहि कर्म वा
 त्रिपुटीला भोटून, हिष्यावाचून होऊच शक्य नाही ज्ञाना पुण्याच्या ठिकाणी या त्रिपुटीला
 नमनात त्यामुळे त्याच्या कर्माचा अमभव होतो, हे मुनवून १७ व्या श्लोकातील अर्थाचाच
 येथे अप्रत्यक्षपणे पुष्टि दिला आहे ' मा ज्ञाता ' व ' मी कर्ता ' इत्यादि ' अहङ्कन '
 भावत ज्वाला नमना त्याच्या हातून महापातक जरी घटले तरी तो त्याच्यायोगाने बद्ध
 होत नाही परलोका त्याला त्याचे फळ मोगावे लागत नाही कारण अधिष्ठानादिकांना
 आश्रयाना जसा मरुत नाही तसाच या त्रिपुटीनाहि आश्रयाना मरुत नाही पण देव
 नादिकांना हे गट उकळणे शक्य नाही.) म्हणून राहस्यकारांना “ कर्मचोदना हा मग मान-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—गुणसंख्याने—गुणांची गणना ज्यात केली आहे त्या कापिलाच्या साख्यशास्त्रात—ज्ञानं—ज्ञान—कर्म—क्रिया—च—व—कर्ता च—क्रियाचा कर्ता—गुणभेदत—सत्त्वादि गुणांच्या भेदाने—त्रिधा एव—तीन प्रकारचाच—प्रोच्यते—सांगितला जातो.—तानि अपि—ती ज्ञानादिकही—यथावत्—यथाशास्त्र—शृणु—ऐक. १९

अभेदानां क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—ज्ञानं कर्म च कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म, कर्ता च निर्धर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे गुणभोगोपविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते । ते हि कापिला गुणगोणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थस्वेनोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थं मनःसमार्थं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं—ज्ञानादिकांचा प्रस्ताव करून आतां त्या ज्ञानादिबाबे अर्थांतर भेद जाणव्याची अपेक्षा झाली असता—सर्वेषां क्रियाकारकफलानां गुणात्मकत्वात्—सर्वे क्रिया, कारक व फल यांना गुणात्मकत्व असल्यामुळे—सत्त्वरजस्तमोगुणभेदत त्रिविधः भेदः वक्तव्य इति आरभ्यते—सत्त्व, रज व तम या तीन गुणामुळे क्रियादिकांचाहि त्रिविध भेद सांगवा म्हणून आरंभ केला जातो.—ज्ञानं कर्म च—ज्ञान व कर्म—कर्म क्रिया न कारकं पारिभाषिकं ईप्सिततमं कर्म—येथे कर्म म्ह० क्रिया, व्याकरणाच्या पारिभाषिकप्रमाणे कर्त्याला ईप्सिततम म्ह० प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत दृष्ट असलेला वस्तु, 'कर्म' या नांवाचे कारक, येथे विवक्षित नाही. [म्ह० येथील कर्मशब्दाने व्याकरणातील कारक ध्यावयाचे नाही]—कर्ता च क्रियाणां निर्धर्तकः—आणि कर्ता—क्रियांचा संपादक म्ह० कर्म करणारा—त्रिधा एव (इति) अवधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं—'तीन प्रकारचेच' हे अवधारण—हा प्रकाराचा निधाय गुणांतून भिन्नजाति नाही, हे दाखविण्यासाठी आहे.—गुणभेदतः—सत्त्वादिभेदेन इत्यर्थः—गुणभेदतः म्ह० सत्त्वादि गुणांच्या भेदाने अग्रा भागार्थ—प्रोच्यते—कथ्यते—सांगितला जातो.

व क्रियाकारकफलानां क्रिया, कर्ता व ज्ञान हीच तीन मुख्य भावेत, म्हणून त्यांचेच त्रिविध येथे सांगून आले. कर्मांमध्ये ज्ञानाचा अन्तर्भाव होतो, ज्ञानांमध्ये क्रियाचा अन्तर्भाव होतो, व कर्मांमध्ये ज्ञानाचा अन्तर्भाव होतो.)

[ज्ञान, कर्म व कर्ता यातील प्रत्येक सत्त्वादि तीन गुणामुळे तीनच प्रकारचे सांगितलेले आहे. कोठे ? उत्तर—]—गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे—गुणसंख्यानात म्ह० कापिलशास्त्रात—तत् अपि गुणसंख्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणं एव—
ते गुणसंख्यानं शास्त्रं हि गुण व भोक्ता याविषयी प्रमाणच आहे.—यद्यपि परमार्थ-
ग्रहणकृत्वविषये विरुद्ध्यते—जरी ते कापिलशास्त्र परमार्थनर्णकत्वविषयामध्ये विरुद्ध
आहे, तरी गुण, भोक्ते इत्यादि विषयात प्रमाणच आहे. [एखाद्या विशिष्ट विषयामध्ये
विरोध जरी असला तरी प्रकृत अर्थी त्याचें प्रामाण्य विरुद्ध नाही]—ते हि कापिलाः
गुणगौणव्यापारनिरूपणे अभियुक्ताः—कारण ते कापिल माण्यदर्शनकारहि गुण,
गुणाचे व्यापार, भोग वगैरे, याचें निरूपण करण्यात मोठे निपुण आहेत—इति तत् शास्त्रं
अपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेन उपादीयते इति न विरोध—त्यामुळे त्याचें
शास्त्रहि पुढें सांगितलेल्या अर्थाच्या स्तुतीसाठी ग्रहण केलें जातें [ज्ञानादि प्रत्येकाचे
तीन तीन भेद आहेत, हा वक्ष्यमाण अर्थ आहे, तो दुसऱ्या शास्त्रातहि तसाच सांगित-
लेला आहे, अशा त्याची प्रसिद्धि सांगून स्तुति करण्यासाठी त्या मताचें यथे ग्रहण केलें
आहे.] त्यामुळे विवक्षित अर्थाच्या स्तुतीसाठी इतर शास्त्राच ग्रहण करणें यात काहीं
विरोध नाही. यास्तव—यथावत्—यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु—यथान्याय—यथा
शास्त्र ऐक (काय ? उत्तर—)—तानि अपि—ज्ञानादीनि गुणभेदकृतानि तद्भेद-
जातानि—तीहि ज्ञानादिक-सत्त्वादि तीन गुणामुळे झालेले त्याचें मर्ब भेद—शृणु
—वक्ष्यमाणे अर्थे मन समाधि कुरु इत्यर्थः—एक म्ह० पुढे सांगितल्या जाणा
ऱ्या अर्थामध्ये मन समाधान कर.—माझ्या भाषणाकडे लक्ष दे, असा याचा भावार्थ. ११.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या ज्ञानाने—विभक्तेषु सर्वभूतेषु—अगदी भिन्न भिन्न
असलेल्या सर्वभूतामध्य—एक अविभक्तं अव्ययं भाव—एक अभिन्न अव्यय
भाव आत्मवस्तु—ईक्षते—पाहतो—तत् ज्ञानं—तें ज्ञान—सात्त्विकं—सात्त्विक
आहे, असें—विद्धि—जाण २०

ज्ञानस्य तु तावद्विभक्तमुच्यते—सर्वभूतेष्वव्ययत्वादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन
ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भावसाधो वस्तुवाच्येकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न च्येति

१ ' गुणसंख्यान ' म्ह० कापिल माण्यदर्शन, अग रहस्यवागहि म्हणनात. गानेन
' मारव ' हा शब्द ' ज्ञान ' या अर्था आहे मारवदर्शन या अर्थी याजलेला नाही.
' गुणसंख्यान ' हा शब्द साण्यदर्शन या अर्था येतला आहे, हे यावरून मिळ होतें जने-
च माणवाचा स्पष्ट उल्लेख करून फक्त यथेच त्याच्या मताचा ज्याअर्थी अनुवाद केला आहे
स्वाभ्यां यापूर्वी प्रष्टि, पुरव, अण्वरु इत्यादि जे शब्द आले आहेत ते मूळ साण्यदर्श-
नातील नव्हेत, बेशानशास्त्रातील—उपनिषदाहाल आहेत हेहि उघट होतें.

स्वात्मना धर्मैर्वा कूटस्थनिर्त्यामित्यर्थ । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं प्रतिदेह विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्त तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छिद्ये भवन्ति ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वं उच्यते—आता अगोदर तीन श्लोकानां ज्ञानार्थं त्रिविधत्व सांगितलें जातें—सर्वभूतेषु—अव्यक्तादि-स्थावरान्तेषु भूतेषु—सर्व मृतामध्ये ह्य० अव्यक्तापासून स्थावरापर्यंत शरीरेंद्रियरूप सर्वभूतांमध्ये—येन—ज्ञानेन एक भावं—वस्तु—ज्या ज्ञानाने एक भाव—वस्तु—भाव-शब्द वस्तुवाची एकं आत्मवस्तु इत्यर्थः—येद्यत् 'भाव'शब्द 'वस्तु' या अर्थी आहे—एक आत्मवस्तु असा याचा भावार्थ—अव्यय—स्वात्मना धर्मं वा न व्येति कूटस्थानित्य इत्यर्थः—अव्यय ह्य० स्वरूपाने किंवा धर्मान्या योगानें क्षय पावत नाही ह्य० कूटस्थ नित्य असा याचा भावार्थ—ईक्षते—येन ज्ञानेन पश्यति—पहातो—ज्या ज्ञानाने एक अव्यय आत्मवस्तु पहातो, (असा याचा सबंध.)—त च भावं प्रतिदेहं अविभक्तं—आणि त्या भावाला—आत्मवस्तूला प्रत्येक देहात अविभक्त—विभक्तेषु देहभेदेषु तत् आत्मवस्तु न विभक्त—भिन्न भिन्न असलेल्या असल्या देहामध्ये ती आत्मवस्तु अविभक्त आहे, म्हणजे—व्योमवत् निरंतर इत्यर्थः—आकाशाप्रमाणे निरंतर—अखंड, असा याचा भावार्थ—तत् ज्ञानं—अद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धि इति—ते ज्ञान ह्य० अद्वैत आत्मदर्शन सात्त्विकं सम्यग्दर्शन आहे असे जाण—यानि द्वैतदर्शनानि असम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि च—जां द्वैतदर्शनं—अयमर्थं ज्ञानेन ती राजस व तामस ज्ञाने होत.—इति साक्षात् संसारोच्छिद्ये न भवन्ति—त्यामुळे ती साक्षात् संसारनिवृत्तीला समर्थ होत नाहीत २०

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—तु—परतु—यत् ज्ञानं—ज ज्ञान—सर्वेषु भूतेषु—सर्व प्राण्यांमध्ये—पृथक्त्वेन—प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न रूपांने—नानाभावात् पृथग्विधान्—भिन्न भिन्न लक्षणांचे निरनिराळे पदार्थ—वेत्ति—जाणतें—तत् ज्ञानं—ते ज्ञान—राजसं—राजस आहे, असे—विद्धि—जाण. २१

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावाभिन्नाभात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजस रजोनिवृत्तम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—‘ पृथक्त्वेन० ’ इति—या श्लोकाने राजस ज्ञान सांगतात—तु यत्
 ज्ञानं पृथक्त्वेन—भेदेन प्रतिशरीरं अन्यत्वेन—पण जे ज्ञान पृथक्त्वाने—भेदाने—
 प्रत्येक शरीरामध्ये अन्यत्वाने—ज्ञानाभावान्—भिन्नान् आत्मनः—ज्ञानाभावास द्व्य
 भिन्न आन्यास—पृथग्विधान्—पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणान् इत्यर्थः—पृथक्
 प्रकारचे—निरनिराद्यया लक्षणाचे, असा याचा भावार्थ.—यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु
 वेत्ति—विजानाति—जे ज्ञान सर्व भूतामध्ये भिन्न भिन्न आत्म्याना जाणते—समजते,
 पण—ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः—ज्ञानाला कर्तृत्व
 संभवत नसन्वामुळे पुरप ज्या ज्ञानाने जाणतो असा याचा भावार्थ—तत् ज्ञानं
 राजसं—रजोनिवृत्त विद्धि—त्या ज्ञानाला राजस—रजोगुणापासून उत्पन्न झालेले,
 असे जाण. २१

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२१॥

अन्यार्थ—तु—पण—यत् (ज्ञान)—जे ज्ञान—एकस्मिन् कार्ये—एका
 कार्यात म्ह० शरीरात किंवा बाहेर प्रतिमादिकात—कृत्स्नवत्—परिपूर्ण असन्व्या-
 प्रमाणे—सक्तं—जीव किंवा ईश्वर हा एवढाच यापेक्षा अधिक नाही असा अभिनि-
 वेशाने युक्त अमलें,—अहैतुकं—युक्तिशून्य—अतत्त्वार्थवत् च—तत्त्वार्थरहित
 व त्यामुळेच—अल्पं—अगदी अल्प असते—नत् तामसं—ते तामस ज्ञान झणून—
 उदाहृतं—झटलेले आहे. २२.

याविति । यत्तु ज्ञान कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रति-
 मादौ सक्तमेतावानेवाऽऽभेदशरो वा नातः परमस्तीति यथा नक्षत्रपणकादीनां शरीरा-
 नुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पापाणदावादिमात्र इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तम-
 हैतुकं हेतुवाजितं नियुक्तिकमतत्त्वार्थवद्यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति
 तावत्पर्यवत् तत्त्वार्थवदत्त्वार्थवदहेतुकवादेवाल्पं चाल्पविषयत्वात्फलवादा तना-
 मसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञान इत्यने ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—‘ यत् तु० ’ इति—या श्लोकाने तामस ज्ञान सांगतात.—तु यत्
 ज्ञानं एकस्मिन् कार्ये—देहे बहिः वा प्रतिमादौ कृत्स्नवत्—समस्तवत्
 सर्वविषयं इव—पण जे ज्ञान एका कार्यामध्ये म्ह० देहामध्ये किंवा बाहेर प्रतिमेमध्ये
 समस्तवत् सर्वज्ञानप्रमाणे—एकामध्ये समस्ताप्रमाणे—जणुं काय सर्वच वर्तुण्यपयींच—
 सक्तं—एतावान् एव आत्मा ईश्वर. वा न अतः परं अस्ति इति—आपे सक्त
 म्ह० अन्मा किंवा ईश्वर काय तो एवढाच याच्या पलीकडे नाही, असा प्रकारचे एका
 कार्यामध्ये आमक अगलेले समस्तविषयक ज्ञान (एकाच कार्यानाल आमकत्व दृष्टान्ताने
 स्पष्ट करितात—)—यथा नक्षत्रपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणः

जीवः वा पापाणदार्वादिमात्र ईश्वरः—ज्याप्रमाणे दिगंबर जैनादिकांवा शरीराजुवर्ती—देहपरिणाम जीव म्ह० शरीराप्रमाणेच वनणारा किंवा वागणारा व शरी- रीचे जे प्रमाण त्याच प्रमाणाचा जीव किंवा केवळ पापाण काष्ठ हेंच ज्याचें स्वरूप आहे असा ईश्वर—इति एवं एकस्मिन् कार्ये सक्तं—याप्रकारे एकाच कार्यामध्ये (देह किंवा बाह्य प्रतिमा इत्यादिकात) सक्त—आसक्त असलेले—अहेतुकं—हेतुव- जितं निर्युक्तिकं—अहेतुक म्ह० हेतुरहित, युक्तिशून्य—अतत्त्वार्थवत्—यथा- भूतः अर्थः तत्त्वार्थ सः अस्य ज्ञेयभूतः अस्ति इति तत्त्वार्थवत्— अतत्त्वार्थवत्—यथाभूत म्ह० परा असलेला जो अर्थ तो तत्त्वार्थ, तसा तत्त्वार्थ ज्या ज्ञानाचा ज्ञेय म्ह० विषय आहे ते ज्ञान तत्त्वार्थवत् होय—न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वा- र्थवत्—असे तत्त्वार्थवत् जें नाहीं तें अतत्त्वार्थवत्—अहेतुकत्वात् एव अल्पं च —आणि युक्तिशून्य असल्यामुळे जे ज्ञान अल्प म्ह० आभासरूप आहे—वा अल्प- विषयत्वात् (वा) अल्पफलत्वात्—किंवा त्याचा विषय अल्प असल्यामुळे किंवा फल अल्प असल्यामुळे जे ज्ञान अल्प आहे—म्ह० जें स्वरूपत, विषयतः व फलत हि अल्प आहे—तत् तामसं उदाहृतं—तें ज्ञान तामस म्हटले आहे.— हि तामसानां प्राणिनां अधिवेकिनां ईदृशं ज्ञानं दृश्यते—जे तामस-अधि- वेकी प्राणी असतात त्याचें हे अशा प्रकारचे ज्ञान दिसते. २२.

१ २०-२२ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार असे स्पष्टीकरण करितात—“निरनिराळ्या ज्ञानाचा हा लक्षणें व्यापक आहेत आपली वायका मुलें हाच वायतो सर्व सत्ता हे ज्ञान तामस होय यापेक्षा जरा वर चडले म्ह० दृष्टि अधिक व्यापक होऊन आपल्या गावातला किंवा देशातला मनुष्य आपला वाटू लागतो, तथापि निरनिराळ्या गावातील अगर देशातील लोक निरनिराळे ही बुद्धि अद्याप कायम अमने, हे ज्ञान राजस होय. पण याद्विपेक्षा वर चडून सर्वाभूता एक आत्मा हे ओळखिले म्ह० हे ज्ञान पूर्ण व सार्विक ज्ञाने.” बगैरे, पण हा भावार्थ व्यवहारदृष्ट्या कितीहि जरी ब्राह्म असला तरी तो मूळाला परून नाहा, हे बोणाहि कबूल करील येथे वायका-मुलें हा व देश यातील लोक पवदाच नव ममत्तणें हा व्यापक अर्थ नमून सकुचित अर्थ आहे कारण २० व्या श्लोकाप्रमाणें २१ व्या श्लोकातहि म्ह० राजस ज्ञानाच लक्षण मांगनानादि ‘ सर्वेषु भूतेषु ’ हे शब्द आहेत. सर्व भूतें म्ह० नुरता गाव किंवा देश नव्हे. तसेच तामस लक्षणात ‘ एकस्मिन् कार्ये एतन्नवत् ’ असे शब्द आहेत. त्याचाहि वायका-मुलें हा अर्थ मभवत नाहा. असे दोष तर मोतारहस्यात पदोपदी आढळतात. त्यातले बरेचसे शब्द; यापूर्वी दाखविले आहेत. म्हणून आता आपणो अधिक कोवसा उगागीत वमत नाहो. येथवर आगई तें परीक्षण केण आहे त्यावरून रहस्यकाराना केलेला गाथाच प्रायः मदीस आहे, याविषया वायका- चा गाथा होईल, म्हणून आता वा पुंः दोन—तार मुख्य गुणाचाच तेवसा विचार करून या अख्यायाररीं शंकाहि संपवितो.

नियतं संगराहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

अन्वयार्थ—यत्—ज—अफलप्रेप्सुना—फलाच्या प्राप्तीची इच्छा न करणा-
ऱ्या कर्त्याकडून—अरागद्वेषतः कृत—राग द्वेषावाचून केलेले—नियतं संगराहितं
कर्म—नित्य आसक्तिरहित कर्म—तत् सात्त्विकं उच्यते—त्याला सात्त्विक कर्म
झटल जाते २३

अथ कर्मणश्चैविध्यमुच्यते—नियत नित्य संगराहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः
कृत रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृत रागद्वेषत कृत तद्विपरीत कृतमरागद्वेषतः
कृतमफलप्रेप्सुना फल प्रेप्सतीति फलप्रेप्सु फलवृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्ता
कृत कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—अथ कर्मणश्चैविध्य उच्यते—आता कर्मांच त्रिविधत्व सांगितल
जाते—नियतं—नित्य—नियत म्ह०नित्य,—संगराहित—आसक्तिवर्जित—संग-
रहित—आसक्तिशून्य—अरागद्वेषत कृतं—रागद्वेषानें न केलेल—रागप्रयुक्तेन
द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषत कृत तद्विपरीत कृत अरागद्वेषतः कृतं—
रागानें प्रेरित होऊन च द्वेषानें प्रेरित होऊन केलेले जें कर्म तें रागद्वेषकृत होय व
त्याच्या उलट म्ह० रागद्वेषावाचून केल्ले जे कर्म ते अरागद्वेषाने केलेले कर्म होय—
अफलप्रेप्सुना—फलं प्रेप्सति इति फलप्रेप्सु—फलवृष्ण.—अफलप्रेप्सु—फला-
ची इच्छा न करणाऱ्या—फल मिळण्याची जो इच्छा करितो तो फलप्रेप्सु म्हणजे फलेच्छु
तत् विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्ता—त्याच्या उलट असलेल्या म्हणजे फल
मिळण्याची इच्छा न करणाऱ्या कर्त्याकडून—यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकं उच्यते
—जें केलेले कर्म तें सात्त्विक म्हटल जाते २३

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अन्वयार्थ—तु—पण—यत्—ज—कर्म—कर्म—कामेप्सुना—फलप्राप्तीची
इच्छा करणाराकडून—वा पुनः—किंवा—साहंकारेण—अहंकाराने युक्त झालेल्या
पुरुषाकडून—बहुलायासं—पुष्कळ आयासान—क्रियते—केले जाते—तत्—त
—राजस उदाहृत—राजस कर्म झटलेले आहे २४

यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना फलप्रेप्सुनेत्यर्थ । कर्म साहंकारेण वा साहंकारेणेति न
तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकध्यायिनिरहकारापेक्षया । यो हि परमायनिरहकार
आरम्भविन्न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासस्तृणत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्म
वित्साहकारः कता किमुत राजसतामसया । लोकेऽनात्मविदपि ध्यात्रियो निरहकार

उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति । तस्मात्तदपेक्षयैव साहकारेण वेत्युक्तम् । पुनः शब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—‘यत् तु०’ इति—‘यत् तु०’ या श्लोकाने राजस कर्म सागतात—तु कामेप्सुना—फलप्रेप्सुना इत्यर्थ—पण कामेप्सुपुरपाकडन म्ह० फल प्राप्त व्हावे अशी इच्छा करणाच्या पुरपाकडन, असा याचा भावार्थ—यत् कर्म—जें कर्म (केले जाते असा पुढे सबध)—वा साहंकारेण—किंवा साहकारान—साहंकारेण इति तत्त्वज्ञान-अपेक्षया न—येथे साहकाराने असे ज म्हटले आहे, तें तत्त्वज्ञानाच्या अपेक्षेने नाहा—किं तर्हि—तर मग काय—लौकिकश्रोत्रियनिरहंकार अपेक्षया—लौकिक श्रोत्रियाच्या अहंकाररहित कर्मांच्या अपेक्षेने [निरहंकार तत्त्वज्ञानी पुरपाने केलेल्या कर्मांच्या अपेक्षेने साहकार अज्ञ पुरुषाने केलेले ज कर्म, तें येथे कर्म-शब्दाने विवक्षित नाही. तर जो लौकिकात असलेला, निष्पाप, वेदाध्यायी ब्राह्मण, त्याचें जें अहंकाररहित कर्म त्याच्या अपेक्षेने येथे ‘साहकारेण कृतं कर्म’ अस म्हटले आहे, यावर कोणी म्हणेल कीं, अस का ? तर सागतात—]—यः हि परमार्थनिरहंकारः आत्मवित् तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिः न अस्ति—जो खरा खरा—वास्तविक निरहंकार आत्मवेत्ता, त्याला फलप्राप्तीची इच्छा व पुष्कळ आयासाने कर्मांचें कर्तृत्व याचा प्राप्ति नसते—सात्त्विकस्य अपि कर्मणः अनात्मवित् कर्ता साहंकारः—सात्त्विक कर्मांचाहि कर्ता जर अनात्मज्ञ व साहकार अमतो—किं उत राजस तामसयोः—तर मग राजस आणि तामस कर्मांचा कर्ता साहकार अमतो हें काय सागाव ?—लोके अनात्मविद् अपि श्रोत्रियः निरहंकारः उच्यते निरहंकार अयं ब्राह्मणः इति—व्यवहारामध्ये आत्म्याला न जाणणाराहि वेदाप्यायी निरहंकार म्हटला जातो—हा ब्राह्मण निरहंकार आहे असे म्हणतात,—तस्मात् तद् अपेक्षया एव ‘साहकारेण वा’ इति उक्तः—म्हणून त्या निरहंकार श्रोत्रियाच्या अपेक्षेनेच ‘साहकारेण वा’ असे म्हटले आहे—पुनः शब्द पादपूरणार्थ—पूर्वांश्याच्या शेवटी असलेला ‘पुनः-’शब्द दुसऱ्या वरणाची पूत करण्यासाठी आहे—कर्त्रा बहुलायास-महता आयासेन क्रियते—निर्वर्त्यते—त्या कर्त्याकडून मोठया आयासाने (जे कर्म) केले जाते—तत् कर्म राजस उदाहृत—तें कर्म राजस म्हटले आहे २४

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारम्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—अनुबन्धं—माणून होणारा पारणाम—क्षय—शक्तीचा व धनाचा क्षय,—हिंसां—प्राण्यांची पीडा—च पौरुषं—आणि आपन

सामर्थ्यं यांस—अनपेक्ष्य—न पाहून—मोहात्—मोहाने—आरभ्यते—आरंभिलें जाते—तत् तामसं उच्यते—त्याला तामस कर्म म्हटलें जाते. २५

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शत्रोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिवृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—‘अनुबंध०’ इति—या श्लोकांते तामस कर्म सागतात्—अनुबंधं—पश्चात् भावि यत् वस्तु सः अनुबंध उच्यते—अनुबंध इ० मागून होणारा जी वस्तु—(परिणाम) तिला अनुबंध झटले जाते—तं च अनुबन्धं—त्या अनुबंधाला—क्षयं—यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः अर्थक्षयः वा स्यात् नं क्षयं—क्षयाला—जें कर्म कर्तें लागलें असता शक्तिक्षय किंवा धनक्षय होतो त्या क्षयाला—हिंसां—प्राणिपीडां अनपेक्ष्य—हिंसा इ० प्राणिपीडा तिला, अर्थात् अनुबंध, क्षय व हिंसा याची अपेक्षा न करता—च पौरुषं—पुरुषकारं शक्नोमि इदं कर्म समापयितुं इति एव आत्मसामर्थ्यं—पौरुषं—पुरुषकार—प्रयत्न, ‘मी हें कर्म संपन्नूं शकतो’ अशा प्रकारचें आत्मसामर्थ्यं—इति एतानि अनुबंधादीनि पौरुषान्तानि अनपेक्ष्य—अशा या अनुबंधापासून पौरुषापर्यंत चार गोष्टींचा विचार केला असता—मोहात्—अविवेकतः यत् कर्म आरभ्यते—मोहाने—अविवेकानें जें कर्म आरंभिलें जाते—तत् तामसं—तमोनिवृत्तं उच्यते—त्याला तामसं—तमामुळें झालेलें असें म्हटलें जाते. २५

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६

अन्वयार्थ—मुक्तसंगः—ज्याने संग सोडला आहे,—अनहंवादी—‘मी मा’ असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाही,—धृत्युत्साहसमन्वित—धृति व उत्साह यांनी जो युक्त आहे,—सिद्धसिद्धयोः निर्विकारः—सिद्धि व असिद्धि यातील काहीं झालें तरी चित्तात निर्विकार असणारा—कर्ता—कर्ता—सात्त्विकः—सात्त्विक—उच्यते—झटला जातो. २६

मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गोऽनहंवादी नाहंवदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः, सिद्धसिद्धयोः क्रियमणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः केषुलं शास्त्रप्रमाणयुक्तो न फलरागादिना यः स निर्विकार उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—‘मुक्त०’ इति—‘मुक्त०’ या श्लोकानि सात्त्विक कर्ता सागतात—
 मुक्तसंग-मुक्त-परित्यक्तः सद्गः येन स मुक्तसंग—मुक्तसंग द्व० ज्याने
 सगाचा द्व० फलासक्ताचा परित्याग कला आहे तो मुक्तसंग—अनहवादी—न अह
 वदनशील—अनहवादी द्व० ‘मी’ असं क्षणण्याचें ज्याचें शील नाहा तो—
 धृत्युत्साहसमन्वित—धृति धारणं उत्साह उद्यमः ताभ्या समन्वित
 संयुक्त धृत्युत्साहसमन्वित—धृति आणि उत्साह यांनी युक्त, धृति द्व० धारण,
 धैर्य, आणि उत्साह द्व० उद्यम, त्यांनी युक्त तो धृत्युत्साहसमन्वित—सिद्धय
 सिद्धयो क्रियमाणस्य कर्मण. फलसिद्धौ असिद्धौ च—सिद्धि व असिद्धि
 यामध्ये द्व० क्रियमाण कर्माचा फलसिद्धि होण किवा न होण या दोन्हामध्ये—सि
 द्ध्यसिद्धयो निर्विकार.—सिद्धि व असिद्धि याविषयीं निर्विकार—केवल शास्त्र
 प्रमाणप्रयुक्त. न फलरागादिना य.—केवल शास्त्रप्रमाणानेंच प्रेरित झालेला,
 फलासक्ति, कर्मासक्ति यांनी अयुक्त असा जा—स. निर्विकारः उच्यते—तो निर्व
 कार म्हटला जाता—य. एवभूत कर्ता स सात्त्विक उच्यते—जो अशा
 प्रकारचा कर्ता तो सात्त्विक म्हटला जातो २६

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हि सात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—रागी—ज्याला राग-विषयासक्ति आहे असा रागा,—कर्मफलप्रे
 प्सु.—कर्मफलाचा इच्छा करणारा—लुब्ध—परद्रव्याचा लोभ धरणारा—हिंसा
 रमक—दुसऱ्याला पाडा देण्याचें ज्याचें शील आहे असा,—अशुचि—बाह्य व
 अन्त शुद्धि न ठेवणारा,—हर्षशोकान्वित—हर्ष व शोक यांनी युक्त—कर्ता—
 असा कर्ता—राजस परिकीर्तित—राजस कर्ता सांगितलेला आहे २७

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलार्थी, लुब्ध परद्रव्येपु
 सजाततृष्णस्तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मक परपीडास्वभावोऽशुचिर्वा
 ह्यान्त शौचवर्जितो हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोक
 स्ताभ्या हर्षशोकाभ्यामन्वित सयुक्तस्तस्यैव च कर्मण सपत्तिविपत्त्योहर्षशोकी
 स्याता ताभ्या सयुक्तो य कर्ता स राजस परिकीर्तित ॥ २७ ॥

१ अ २ श ४८ येथे योगरथ हाऊन काम कर आणि भिद्धि व असिद्धि याविषयीं मम
 असणें हाच याग, असें म्हटलें आहे आणि येथें भिद्धि व असिद्धि या प्रमगा निर्विकार
 असणें हें सात्त्विक कर्त्याचें लक्षण सांगिल्लें आहे यावरूनच कमानुष्ठापाला-कर्मयोगाला
 अवश्य असलेलें समत्व म्ह० ध्यानानें प्राप्त होणारें चित्तस्थिय किंवा ज्ञानानें प्राप्त होणारें
 सर्वत्र समदर्शन नव्हे, हें उघट होतें कारण सात्त्विक कर्मात्परणहि मी कर्ता या भाषने
 वाचून होऊ शकत नाहीं [२४ श्लोकावरील भाष्य पृ ११७४ व पृ १११४ पदा]

भाष्यार्थ—'रागी०' इति—या श्लोकान राजस कर्ता सागतात—रागी-राग-
 अस्य अस्ति इति रागी—रागी-राग म्ह० कर्मासाक्ति ज्याला असते तो रागी—
 कर्मफलप्रेप्सुः—कर्मफलार्थी—कर्मफलाची इच्छा करणारा—कर्माचें फल मिळावें
 अस इच्छणारा—लुब्ध -परद्रव्येषु संजाततृष्ण च तीर्थादौ स्वद्रव्य अप-
 रित्यागी—लुब्ध म्ह० परद्रव्याविषयी ज्याला तृष्णा उत्पन्न झाली आहे व सत्पानादि
 कामर्थें आपल्या द्रव्याचा जो परित्याग करीत नाही—हिंसात्मकः—परपीडास्वभाव
 —हिंमात्मक म्ह० दुसऱ्याला पीडा देण्याचा ज्याचा स्वभावच आहे असा—अशुचिः
 बाह्यान्त शौचवर्जितः—अशुचि म्ह० बाह्य व अंत शुद्धानें रहित (अ १६ श्लो.
 १० पृ १०६६)—हर्षशोकान्वित -इष्टप्राप्तौ हर्ष अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च
 शोक ताभ्या-हर्षशोकाभ्या अन्वित—सयुक्त—हर्षशोकांनी युक्त—इष्टप्राप्ति
 झाली असता हर्ष, व अनिष्टप्राप्ति व इष्टवस्तूचा वियोग झाला असता शोक त्या हर्ष-
 शोकांनी युक्त—तस्य एव च कर्मण सपत्ति विपर्ययोः हर्षशोकौ स्याता—
 त्याच कर्माची सिद्धि झाली असता किंवा त्याचा नाश झाला असता हर्ष व शोक हो
 तात त्या हर्षशोकाना सयुक्त—यः कर्ता स राजस परिकीर्तितः—असा जो
 कर्ता तो राजस म्हटला आहे ७

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तः—ज्याचें चित्त समाहित नसतें—प्राकृत—जो अत्यंत
 असंस्कृत—मूर्खासारखा असतो,—स्तब्ध—कोणापुढेहि नम्र न होणारा असतो,—
 शठ—मोठा मायावा,—नैष्कृतिक—दुसऱ्याच्या वत्ताचा छेद करणारा,—अलस
 —आळशी,—विपादी—नेहमी खेद करणारा,—च दीर्घसूत्री—व चंगट—कर्ता
 —कर्ता असतो, त्याला—तामसः—तामस कर्ता—उच्यते—म्हटले जातें २७

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहित प्राकृतोऽत्यन्तामस्कृतबुद्धिर्बालसम, स्तब्धो दण्ड-
 वच्च नमति कस्मैचिन्, शठो मायावी शक्तिगृहणकारी, नैष्कृतिक परबृत्तिच्छेदनपरो-
 ऽलसोऽप्रवृत्तिशील कर्तव्येष्वपि, विपादी सर्वदाऽवसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च कर्त
 ध्याना दीर्घप्रसारणो यन्त्र श्लो वा कर्तव्य तन्मासेनापि न करोति, यश्चैवभूत कर्ता
 स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'अयुक्त०' इति—या श्लोकानें तामस कर्ता सागतात—अयुक्त -
 असमाहित—अयुक्त-असमाहित, ज्याचें चित्त समाहित नाही—प्राकृत -अ-
 त्यंत-असंस्कृतबुद्धिः—बालसमः—प्राकृत-ज्याच्या बुद्धीला मुर्खीच सत्कार झालेले
 नाहीत असा एखाद्या बालकासारखा—मूर्खासारखा—स्तब्ध -दण्डवत् कस्मैचित्
 न नमति—स्तब्ध हा० दण्डप्रमाणें कोणापुढेहि नम्र न होणारा [जो कोणालाहि नम-
 स्कार करीत नाही]—शठ—मायावी शक्तिगृहणकारी—शठ म्ह० सवाद,
 गा मा १४८

कपटी, आपलें सामर्थ्य गुप्त ठेवणारा—नैष्कृतिक—परवृत्तिच्छेदनपर—नैष्कृतिक हा० दुसऱ्याच्या वृत्तीचा उच्छेद करण्यात तत्पर असलेला—अलस—कर्तव्येपु अपि अप्रवृत्तिशील—आळशी, आपट्या कर्तव्यामध्येहि प्रवृत्त होण्याचें ज्याचें शाल नाही,—विपादी—सर्वदा अवसन्नस्वभावः—विपादी—खिन्न, नेहमी निदःसाह अमण्याचेंच ज्याचें शाल आहे—च दीर्घसूत्री—कर्तव्याना दीर्घप्रसारणः यत् अद्य चा श्वः कर्तव्य तत् मासेन अपि न करोति—आणि दीर्घसूत्री म्ह० कर्तव्याचा मेठा पसारा करणारा, आज किंवा उद्या—एक दोन दिवसात जें करावयाचें त महिन्यानेहि करात नाही—च य एवंभूत कर्ता स तामसः उच्यते—जो अशा प्रकारचा कर्ता तो तामस म्हटला जातो २८

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतः त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

अन्वयार्थ—धनंजय—हे पार्था !—बुद्धे—बुद्धीच्या—च एव—आणि—धृतेः—धृतीच्या—गुणतः—गुणामुळ होणा या—त्रिविधं भेदं—तीन प्रकारच्या भेदाला—अशेषेण—काही बाकी न ठेविता—प्रोच्यमानं—माझ्याकडून सांगितल्या जाणा या भेदाला—पृथक्त्वेन—विवेकत तू—शृणु—ऐक २९

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव भेद गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्वति सूत्रोपन्यास । प्रोच्यमान कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनंजय । दिग्विजये मानुषं देव च प्रभूत धनमजयतेनासौ धनजयोऽर्जुन ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—'बुद्धेर्भेदं इति—या श्लोकान बुद्धि व धृति याचे भेद सांगण्याची प्रतिज्ञा कशितात—बुद्धे भेद च धृते. एव भेद सत्त्वादिगुणतः त्रिविधं शृणु इति सूत्रोपन्यास—बुद्धीचा भेद आणि धृतीचा भेद सत्त्वादि गुणामुळें तीन प्रकारचा तू णक, असा सूत्राचा उपन्यास केला आहे—अशेषेण—निरवशेषत यथावत् पृथक्त्वेन—विवेकत प्रोच्यमानं—कथ्यमान—अशेषत.—काही बाकी न ठेवता पूर्णपणे विवेकपूर्वक सांगितला जाणारा हा त्रिविध भेद तू ऐक—धनंजय—दिग्विजये मानुषं देव च प्रभूत धन अजयत् तेन असौ अर्जुनः धनजय—हे धनजय ! दिग्विजयामध्ये मनुष्याचें व देवांच पुढेकळ धन लानें जिंकलें, स्वामुळें अर्जुन धनजय होय २९

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुन ।—या बुद्धिः—या बुद्धि—प्रवृत्ति—कर्ममागला—च—य—निवृत्ति—मोक्षमार्गाला—कार्याकार्ये—विहित कतव्य व निषिद्ध अकर्तव्य घाता,—भयाभये—भयाचें कारण व अभयाचें कारण, यात—यंधं च

मोक्षं—बंध व मोक्ष यांना—वेत्ति—जाणते—सा—तां—सात्त्विकी बुद्धिः—
सात्त्विकी बुद्धि होय. ३०

प्रवृत्ति चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तन बन्धहेतुः कर्ममार्गः, निवृत्तिं च निवृत्तिः
मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः, बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गावि-
त्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिपिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्, कस्य
देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणांम् । भयाभये विभेत्स्मादिति भय तद्विपरीत-
मभयं भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । बन्धं
सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं
बुद्धेर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—‘प्रवृत्तिं च’ इति—या श्लोकाने सात्त्विकी बुद्धि सांगतात—
प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः—प्रवर्तन बन्धहेतु कर्ममार्ग—प्रवृत्तीला—प्रवृत्ति म्ह०
प्रवर्तन, बंधाला कारण होणारा कर्ममार्ग—निवृत्तिं च निवृत्तिः—मोक्षहेतुः सं-
न्यासमार्गः—आणि निवृत्तीला म्ह० मोक्षाला कारण होणारा संन्यासमार्ग [पण
प्रवृत्ति म्ह० सर्व आचरण व निवृत्ति म्ह० आचरण न करणे असा येथे अर्थ का व्हं
नये ? उत्तर—]—बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यास-
मार्गां इति अवगम्यते—ज्या वाक्यात बंध व मोक्ष सांगितले आहेत, त्याच
वाक्यात प्रवृत्ति व निवृत्ति सांगितली असल्यामुळे आणि कर्ममार्गांला बंधहेतुत्व व
संन्यासमार्गांला मोक्षहेतुत्व असल्यामुळे प्रवृत्ति व निवृत्ति या शब्दांनी तेच येथ घेतले
पाहिजेत, असे ज्ञात होते.—कार्याकार्ये-विहितप्रतिपिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये-
करणाकरणे इति एतत्—कार्य अकार्य म्ह० विहित व निषिद्ध, कर्तव्य व अकर्तव्य
करणे व न करणे असा याचा भावार्थ—कस्य देशकालादि अपेक्षया दृष्टादृष्टा-
र्थानां कर्मणां—कशाचे करणे व न करणे, देशकालादिकांच्या अपेक्षेने दृष्ट व अदृष्ट फल
देणाऱ्या कर्मांचे अनुष्ठान करणे किंवा न करणे—भयाभये-विभेत्स्मात् इति
भयं तद् विपरीत अभयं—भय व अभय यात, ज्याचा भीति वाटते ते भय, व
त्याच्या विपरीत असलेले ते अभय—भयं च अभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविष-
ययोः भयाभययो कारणे इत्यर्थ—भय व अभय मिळून भयाभय, ज्याचा
विषय दृष्ट म्ह० प्रत्यक्ष व अदृश्य म्ह० परोक्ष आहे, असा भयाभयांचा जा कारणे
तां असा याचा अर्थ—[अनिष्टसाधन हेंच भय व इष्टसाधन हेंच अभय—]—बन्ध
सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं—बंध सहेतुक, व मोक्ष हे सहेतुक म्ह० कारणासह बंध
व मोक्ष याच—या बुद्धि वेत्ति-विजानाति—जी बुद्धि जाणते—पार्थ सा

१ पण रहस्यकार “ प्रवृत्ति म्ह० पण्यादा गोष्ट करू लागणें, आणि निवृत्ति म्ह०
पण्यादा गोष्ट करू न लागणें,” असा अर्थ करितात पण पण्यादा गोष्ट करू लागणें, किंवा
करू न लागणें हे सात्त्विकबुद्धीचे लक्षण वसे, याचा वारें विचार आहे का ?

सात्त्विकी—हे अर्जुना ! ती सात्त्विकी होय—[पण एकदा ज्ञानाचें त्रिविधत्व सांगितलें असताना पुन येथें बुद्धीचें त्रिविधत्व का सांगितलें आहे ? कारण ज्ञान व बुद्धि एकच आहे । या आक्षेपाचें समाधान—]—तत्र ज्ञान बुद्धे वृत्ति—वर सांगितलें ज्ञान ही बुद्धीची वृत्ति आहे—तु बुद्धि वृत्तिमती—पण येथील बुद्धि ही वृत्ति नसून वृत्तीचा आश्रय म्ह० अतः करण आहे—वृत्तिः अपि बुद्धेः वृत्तिविशेष एव—आणि इतीमुक्त्वा अंतःकरणाची एक प्रकारची—ज्ञानाहून निराळी अशी वृत्तिच आहे ३०

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना ।—यया—ज्या बुद्धीच्या योगाने—धर्मं च अधर्मं च—धर्म व अधर्म यास—कार्यं च अकार्यं एव—कर्तव्य व अकर्तव्य यास—अयथावत्—सर्व प्रकारें निर्णयरूपाने नव्हे तर अनिर्णयरूपाने मनुष्य—प्रजानाति—जाणतो—सा राजसी बुद्धि—ती राजसी बुद्धि होय ३१

यथेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिपिद्धं कार्यं चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत् यथावत्सर्वतो निणयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥

भाष्यार्थ—' यया० ' इति—या श्लोकान राजसी बुद्धि सांगतात—यया धर्मं शास्त्रचोदित—ज्या बुद्धीच्या योगाने पुरुष शास्त्रविहित धर्मांला—च अधर्मं तत् प्रतिपिद्धं—व अधर्मं म्ह० शास्त्रनिषिद्ध आचरणाला—च कार्यं च अकार्यं एव पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये—आणि कार्यं व अकार्यं म्ह० वरच्या श्लोकांत सांगितलेलेच कार्यं व अकार्यं याला—अयथावत्—न यथावत् सर्वतः निर्णयेन न—अयथावत् म्ह० पूर्णपण नव्हे—सर्व प्रकारच्या निर्णयाने नव्हे, अशाप्रकारें—प्रजानाति—जाणतो—पार्थ सा बुद्धिः राजसी—हे अर्जुना ! ती बुद्धि राजसी जाण [पुरुष ज्या बुद्धीच्या योगाने धर्म, अधर्म, कार्य, अकार्य, यांना निणयाने जाणत नाहा म्ह० हाच धर्म व हा अधर्म, हेंच कार्य व हें अकार्य, असे निश्चित जाणत नाहा, ती बुद्धि राजसी होय] ३१

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

अन्वयार्थ—या तमसा आवृता बुद्धि—जी अविवेकानें वेष्टित झालेली बुद्धि—अधर्मं धर्मं इति—अधर्माला धर्म असें—च सर्वार्थान् विपरीतान्—व सर्व जेय पदार्थांना विपरीत—मन्यते—मन्यते—सा तामसी बुद्धि—ती तामसी बुद्धि होय ३२

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिपिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्मर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—'अधर्मो' इति—या श्लोकाने तामसी बुद्धि सांगतात—अधर्म-प्रतिपिद्धं धर्म-विहितं इति या तमसा आवृता सती मन्यते-जानाति—अधर्मात्—निपिद्धान् धर्म-विहितं असे जी बुद्धि तमाने म्ह० अजानाने आच्छादित होस्ताती ममजते-जाणते—च सर्वार्थान्-सर्वान् एव ज्ञेयपदार्थान् विपरी-तान् एव विजानाति—आणि कार्य, अकार्य इत्यादि सर्वेच ज्ञेय पदार्थाना विप-रीत-अगदी उलट जाणते—पार्थ सा तामसी बुद्धिः—हे पार्थ ! ता तामसी बुद्धि होय. ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

अन्वयार्थ—योगेन—समाधिवापान—अव्यभिचारिण्या—अव्यभिचारिणी असा—यया धृत्या—ज्या धृताच्या योगाने—मनः प्राणेन्द्रियक्रिया—मन, प्राण न इन्द्रिये याच्या क्रिया मनुष्य—धारयते—धारण करितो—पार्थ—हे अर्जुना !—सा सात्त्विकी धृति—सा सात्त्विकी धृति होय ३३

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः, धारयते किं मन प्राणेन्द्रियक्रिया मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मन प्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छा-स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति । धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । योगेन समा-धिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । भूतदुक्त भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणे योगेन धारयतीति । वैबलक्षण धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—'धृत्या' इति—या श्लोकाने सात्त्विकी धृति सांगतात—यया धृत्या अव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन संबन्ध—ज्या धृतीने याचा 'अ-व्यभिचारिण्या' या पुढल्या शब्दाची मबध—धारयते—धारण करितो—किं—काय धारण करतो !—मन प्राणेन्द्रियक्रिया—मन च प्राणा च इन्द्रियाणि च मन प्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः—चेष्टाः—मन प्राणेन्द्रियक्रिया—मन, प्राण, व इन्द्रिये तीं मन प्राण इन्द्रिये—त्याच्या क्रिया म्ह० चेष्टा—ताः उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेः धारयति—सा मनःप्राणन्द्रियक्रियांना अज्ञास्त्रिय मार्गाने होणाऱ्या प्रवृत्तीपासून धारण करतो—धृत्या हि धार्यमाणा. उच्छास्त्रविषयाः न भवन्ति—धृतीकडून धा-रण केले जाणारे लोकच शास्त्ररहित आचरणादिकाचे विषय होत नाहीत, हे प्रसिद्ध आहे. [धृति म्ह० एक प्रकारचा यत्न, ज्या धृताकडून धारण केले जाणारे लोक शास्त्राचे

उल्लंघन करीत नाहीत. त्यांचे सर्व वर्तन शास्त्रानुसारच असते. आतां त्या धृतीलाच एक विशेषण देतात.]—योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या-नित्यसमाधि-अनुगतया इत्यर्थं—योगाने म्ह० समाधीने अव्यभिचारिणी-नित्य समाधीन अनुगत-व्याप्त असा याचा भावार्थ [म्ह० धृति नियमाने समाधीने अनुगत असते]—अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धारयमाण योगेन धारयति इति एतत् उक्तं भवति—अव्यभिचारिणा धृतीमून मन, प्राण व इंद्रिये याच्या क्रिया धारण करणारा पुरुष त्या योगानेच धारण करतो, असे याचें तात्पर्य आहे.—पार्थ या एवंलक्षणा धृति सा सात्त्विकी—हे अर्जुना ! जी अशा प्रकारची धृति ती सात्त्विकी होय. [बरील सर्व क्रिया ब्रह्मामध्ये जे चित्ताचे ऐकाम्य त्याला क्षण-भरहि न विसवणारी अशी जी धृति, तिच्याकडूनच धारण केल्या जातात. त्यावाचून त्याचें नियमाने धारण होणे शक्य नाही.] ३३

१ रहस्यकार 'अव्यभिचारी' म्ह० इकडे तिकडे न ढळणाऱ्या, 'योगेन' म्ह० कर्मफलत्यागरूप योगाने, व 'धारयते' चालविले जातात असा अर्थ करितात व टीपेंत त्याचें असें उपपादन करितात—“धृति म्ह० धैर्य, पण शारीरिक धैर्य या ठिकाणीं विवक्षित नसून मनाचा दृढनिश्चय असा या शब्दाचा या प्रकरणात अर्थ आहे.” (पण इतर प्रकरणात धैर्य म्ह० शारीरिक धैर्य असा अर्थ विवक्षित असतो, हें आम्ही आज रहस्यकारांच्या तोंडून नवीनच ऐकत आहो. धैर्य हा अन्त करणाचा धर्म आहे, असे आम्ही आनवर समजत होतो इतकेंच नव्हे तर भगवानांनीहि क्षेत्राचें निरूपण करिताना इच्छादिका-प्रमाणे धृति हा अन्त करण धर्म आहे, असेच सांगितलेलें दिसते (१३ ६ पृ ९०९) ‘धृति म्ह० मनाचा दृढ निश्चय’ हा अर्थहि आम्हाला अपरिचित आहे,) “बुद्धाने निर्णय केला तर तो कायम ठिकला पाहिजे त्याला बळकटपणा आणणें हा मनाचा धर्म आहे.” (पण आम्हाला ‘निश्चयात्मक बुद्धि व सक्त्वविकल्पात्मक मन’ एवढेंच ठाऊक आहे) “अव्यभिचारी म्ह० इकडे तिकडे न धावणाऱ्या धैर्याने” (धैर्य इकडे-तिकडे धावतें हाहि अपूर्व शोधच आहे त्यापेक्षा अदळ, अचल, दृढ धैर्यानें असें म्हटलें असतें तर ? पण तसें म्हणावयाचें म्हणजे ‘योगेन’ याचा त्याच्याशा सबंध लावावा लागतो कारण धैर्य अदळ कसें होईल ? तर ‘योगाने—चित्तैकान्यानें अदळ झालेल्या धृतीनें’ असें म्हणावें लागतें. पण तसें छटस्थ्यास आचार्यांच्या छापेंतून सुटल्याचें सिद्ध होत नाही. शिवाय ‘योग’ शब्दाचा ‘कर्मयोग’ हा अर्थ करण्याचा सधि वाया जाते कारण योगेन म्ह० कर्मफलत्यागरूप योगाने, व ‘धारयते’ याचा चालविले जातात, असा अर्थ केला आहे. पण तो चुकला आहे कारण ‘धारयते’ हें कर्मणि क्रियापद नाही. कर्तारि आहे. त्यामुळे ‘धृत्या’ हा कर्तारि नृतीया नाहो, करणे आहे. ‘पुरुष ज्या अदळ धृतीनें मन, प्राण व इंद्रिये यांच्या क्रियांचें उन्मागें प्रवृत्तापासून धारण करितो,’ असाच त्याचा अर्थ मभवतो आणि ता धृति अदळ कशा राहते तर योगाने—चित्तैकैर्यानें अदळ होणे, हाच सबंध निर्दोष आहे. रहस्य-कारांनी आपल्या अर्थांच उपपादन करण्याची जरा बरीचशा सज्जत वेला आहे तरी ती पुढे आहे. सात उपपत्ति बारी नाही)

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

अन्ययार्थ—तु—परतु—अर्जुन—हे अर्जुन ! पुण्य—यया धृत्या—ज्या धृताने—धर्मकामार्थान्—धर्म, काम व अर्थ या तान पुण्याणां—धारयते—धारण करतो व—प्रसंगेन—त्याताल प्रयेकाच्या धारणेच्या वेळीं—फलाकाङ्क्षी—फलाची आकांक्षा करतो—पार्थ—हे पार्थ,—सा—ता—राजसी धृतिः—राजसा धृति होय ३४.

यथेति । यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयते हेऽर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति य पुरपस्तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

माप्यार्थ—'यया०' इति—या श्लोकाने राजसा धृति सागतात—तु यया धर्मकामार्थान्—धर्म च कामः च अर्थ च धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान्—पण ज्या धृताने धर्मकामार्थ—धर्म, काम, व अर्थ, ते धर्मकामार्थ, त्या धर्मकामार्थांना—यया धृत्या धारयते—ज्या ह्मीकडून धारण करतो—मनसि नित्यकर्तव्यरूपान् अवधारयते—मनामध्ये त नित्य कर्तव्यरूप आहेत असा निश्चय करतो म्ह० इ आपल्याला अवश्य कलेच पाहिजे अशी ज्याचा दृढभावना असणे—हे अर्जुन च यः पुरुष. प्रसंगेन यस्य यस्य प्रमदि. धारणप्रसंगः तेन तेन प्रसंगेन फलाकाङ्क्षी भवति—हे अर्जुन, जो पुरुष प्रमगाने म्ह० ज्या ज्या धर्मादिकाच्या धारणाचा प्रसंग असतो, त्या त्या प्रसंगाने फलाची आकांक्षा करणारा असणे—तस्य या धृति पार्थ सा राजसी—त्याचा जो धृति ता इ पार्था, राजसी होय ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।

न विमुंचति दुर्मेघा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥

अन्ययार्थ—यया—ज्या धृत्या या वागाने—दुर्मेघा—दुर्बल पुण्य—स्वप्न—निद्रा,—भय—भयान्—शोक—शोकाला—विपादं—वेदाला—च मदं—आगि मद्याला—न विमुंचति—सार्जान नाही—सा धृति—ता धृति—तामसी मता—तामसा मानडला आह ३५

यथेति । यया स्वप्न निद्रा भय प्राय शोक विपादमथमाद् विपत्तता मद विषय-सेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मतासि निष्पमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् विमुचति धारयत्येव दुर्मेघा कुसितमेघा पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—‘यया०’ इति—या श्लोकां नें तामसी धृति सागतात—यया स्वप्न-
निद्रां भयं-त्रासं शोकं-विपादं-अवसादं-विपण्णतां—ज्या धृतीनें स्वप्न म्ह०
निद्रा, भय-त्रास, शोक-प्रियवियोगामुळे झालेला संताप, विपाद-अवसाद-निद्रासाद,—
मदं-विषयसेवां आत्मनः बहु मन्यमानः—मद म्ह० आपल्या विषयसेवनालाच
मोठा पुरुषार्थ समजणारा—मत्तः इव मदं एव च मनसि नित्यं एव कर्तव्य-
रूपतया कुर्वन्—एखाद्या मत्त पुरुषाप्रमाणें मदालाच-विषयसेवनालाच मनामध्यें
हेच आपले कर्तव्य आहे असें समजणारा—यः दुर्मैधा-कुत्सितमेधाः पुरुष-
न विमुञ्चति धारयति एव—जो दुर्बुद्धि म्ह० ज्याची बुद्धि अत्यंत निग्न-कुत्सित
आहे असा पुरुष या स्वप्नादिमाना सोडीत नाही, तर धारणच करतो—तस्य या
धृतिः सा तामसी मता—त्याची जी धृति, ती तामसी मानलेली आहे. ३५.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

अन्वयार्थ—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा,—तु इदानीं—पण हे आता—
त्रिविधं सुखं—तीन प्रकारचे सुख—मे शृणु—मी सांगतां तें ऐक—यत्र—ज्या
सुखानुभवात—अभ्यासात्—अभ्यासामुळे परिचयामुळे—रमते च—प्राणी रममाण
होतो व—दुःखान्तं—दुःखाच्या शांतीला—निगच्छति—निश्चयाने प्राप्त होतो—
यत्—जे—तत्—सुख—अग्रे—आरंभा—विषं इव—विपासारखें क्लेशकर पण—
परिणामे—परिणामी—अमृतोपमम्—अमृतासारखें—तत् आत्मबुद्धिप्रसा-
दज सुखं—ते आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून झालेलें सुख—सात्त्विकं प्रोक्तं
—सात्त्विक म्हटलेलें आहे ३६-३७.

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तोऽभेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा
भेद उच्यते—सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ ।
अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रति प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च
दुःखावसानं दुःसोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—(गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगतात)—
गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेदः उक्तः—गुणभेदानें क्रिया व
कारकें याचा तीन प्रकारचा भेद सांगितला.—अथ इदानीं फलस्य च सुखस्य
त्रिधा भेदः उच्यते—आता फलाचा म्ह० सुखाचा त्रिविध भेद सांगितला जातो.
—भरतर्षभ तु इदानीं त्रिविधं सुखं मे-मम शृणु-समाधानं कुरु इति
एतत्—हे भरतश्रेष्ठा ! आतां तीन प्रकारचे सुख माझ्याकडून ऐक-तें ऐकण्यासाठी

आपल्या मनाचें समाधान ठेव माझ्या बोलण्याकडे लक्ष ठेव, असा याचा भावार्थ —
 यत्र-यस्मिन् सुखानुभवे अभ्यासात्-परिचयात् आवृत्तेः रमते-रतिं
 प्रतिपद्यते—ज्या सुखानुभवामध्ये अभ्यासामुळे-परिचयामुळे वारवार आगति व
 त्यानें रमतो-रतीला प्राप्त हातो, रममाण होतो—च दु.सान्त-दु खान्तानं-दुः
 खोपशमं च निगच्छति-निश्चयेन प्राप्नोति—आणि दु.सान्ताला-दु खान्ता
 नाला दु खान्ता उपशमाला जातो-निश्चयाने प्राप्त होतो [त त्रिविध सुख माझ्या
 ताडानें एकाप्र चित्तानें तू ऐव] १६

यत्किं । यत्-सुग्रमग्रे पूर्व प्रथमसनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारम्येऽव्यन्ता
 यासपूर्वकत्वादिपमिव दु खान्तक भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकन सुग्रम
 मृतोपम तसुख सात्त्विक प्रोक्त विद्वद्विरात्मनो बुद्धिरामबुद्धिरात्मबुद्धे प्रमादो
 वैमल्य सलिलवत्स्वच्छता तता ज्ञानमात्मबुद्धिप्रसात्तनात्मविषया वाऽऽभावलभ्यना
 वा बुद्धिरामबुद्धिस्तथासात्प्रकाशात् जातमित्येतत्तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—' यत्० ' इति—या श्लाकान सात्त्विकं सुखं प्राप्य आहे अस दात्तात्वि-
 तात्—यत् तत् सुख अग्रे पूर्व-प्रथमसनिपाते ज्ञान वैराग्य ध्यान समा
 धि आरमे अत्यन्त-भायासपूर्वकत्वात् निप इव-दु खान्तक भवति—त
 जें सुख आरमा-पूर्वी-प्रथमारमा-ज्ञान वैराग्य ध्यान समाधि याच्या आरमाच्या वळीं
 अत्यंत आयासपूर्वकच मपादन करावें लागत असल्यामुळे विषयप्रमाण दु खान्तकच
 असत—परिणामे-ज्ञान वैराग्यादिपरिपाकजं अमृतोपम सुखं—आणि प-
 रिणामो ज्ञानवैराग्यादिकांच्या परिपाकवस्थेन परिपक्वतमुल्लेखं ज्ञानेन सुखं अमृतोपम
 असतें—तत् सुखं विद्वद्वि सात्त्विकं प्रोक्त—तें सुख विद्वानाकडून मात्वर
 म्हटले जाते—आत्मन. बुद्धि-आत्मबुद्धि आत्मबुद्धे प्रसाद नमल्य स
 लिलवत् स्वच्छता तत. ज्ञानं आत्मबुद्धिप्रसादज—अपला जा याद ता
 आत्मबुद्धि, आत्मबुद्धाचा जा प्रसाद म्ह० नमलता जलाप्रमाणे स्वच्छता (ता आत्म-
 बुद्धिप्रसाद) स्वभासून झालेले तें आत्मबुद्धिप्रसादन सुख होय—आत्मविषयाचा
 आत्मा अवलभना वा बुद्धि आत्मबुद्धि—आत्मविषयक किंवा अ मा ह्व किबे
 अत्रान आहे अशा बुद्धि हाच आत्मबुद्धि—तत्प्रसादप्रकारान् या जात इति एतन्
 —किंवा निश्चया प्रमाणाच्या आभिनयामुळे ज्ञानेन सुख अगा याचा भावार्थ—तस्मात्
 तत् सात्त्विकं—म्हणून म्ह० अन्त करणाऱ्या निमलतमुन किंवा मय्यनानाच्या
 आभिनयामुळे उत्पन्न याचा कारणाने त मात्वरक उग होय ३७

विषयेन्द्रियमंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं गजसं मृतम ॥३८॥

अध्यायार्थ—यत्—त—विषयेन्द्रियमंयोगात्—११९५ व ११९६ यांच्या मया
 रान्तून उत्पन्न होतें—अग्रे—आरामो—अमृतोपम—अद्वयकारणें ५—परिणामे
 ११ भा १४९

—परिणामी—विषं इव—विपासारस—तत् सुख—तं मुख—राजसं स्मृतं—
—राजसं म्हटलें आहे ३८

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्चत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपमममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वाद्धर्मतज्जनितनरकादि हेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभागविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—‘ विषय० ’ इति—या श्लोकाने राजसं मुखं त्याज्यं म्हणून सांगतात—विषयेन्द्रियसंयोगात् यत् तत् सुखं जायते—विषय व इन्द्रिये याच्या संयोगापासून जें सुख होते—अग्रे—प्रथमक्षणे अमृतोपमं—अमृतसमं—अगोदर म्ह० पहिल्याक्षणा अमृतोपमं म्ह० अमृतासारखें—परिणामे विष इव—आणि परिणामा विपासारखें—बल वीर्यरूप प्रज्ञा मेधा धन उत्साह हानिहेतुत्वात्—बल—शरारसामर्थ्य, पराजमासुठें प्राप्त झालेलें यश, रूप—शरीरसौन्दर्य, प्रज्ञा—ग्रहण शक्ति, मेधा—धारणशक्ति, धन—गायी, सुवर्ण वगैरे संपत्ति, उत्साह यान्या हानाला कारण होत असत्यामुळ—च अधर्म तज्जनितनरकादिहेतुत्वात्—आणि अधर्म व त्यापासून प्राप्त झालेला नरकादिक याना कारण होत असत्यामुळ—परिणामे तदुप भोग-विपरिणामान्ते विष इव—परिणामी—त्याच्या उपभोगाचा विपरिणाम झाला असता शेवटीं विपासारखें—तत् सुखं राजसं स्मृतं—तं मुखं राजसं म्हटलें आहे ३८

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यत् सुखं—ज सुख—अग्रे च अनुबन्धे च—आरंभा व अर्था—आत्मन मोहनं—आत्म्याला मोह पाडणारे व—निद्रा-आलस्य प्रमाद उत्थ—क्षोप-आत्म वेसावधपणा यापासून उत्पन्न झालेले—तत् तामसं उदाहृतं—तं तामसं सुखं म्हटलेलें आहे. ३९

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकालं सुखं मोहनं मोहकरमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्य च प्रमादश्चेत्येतेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—‘ यदग्रे च० ’ इति—या श्लोकाने तामसं गुणं ह्यागासाठीच गांग तात—अग्रे च अनुबन्धे च—अवसान-उत्तरकाळी यत् सुखं आत्मनः मोहनं—मोहकर—आरंभा व शेवटीं म्ह० समाप्ताच्या उत्तरकाळी—त्या गुणाचा उपभाग घेऊन त्यान्यांतर जं सुखं आत्म्याला मोह पाडणारे जांवाला मोहित करणारे—निद्रा लस्य प्रमादोत्थं—निद्रा च आलस्य च प्रमाद च इति एतेभ्यः समुत्तिष्ठति इति निद्रालस्यप्रमादोत्थं—निद्रालस्यप्रमादोत्थं—निद्रा, आलस्य व प्रमाद

सर्वः संसारः क्रियाकारफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समू-
लोऽनर्थ उक्तो वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना, तं चासद्गशाश्रेण दृढेन छित्वा
ततः पदं तत्परिमाणितव्यमिति चोक्तं, तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वासंसारकारण-
निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा सन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उप-
संहर्तव्य एतावानेव च सर्वो वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छन्निरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च ब्राह्म-
णक्षत्रियविशामित्रादिरारभ्यते—

भाष्यार्थे—(उपसंहार केलेल्या प्रकरणार्थाचा अनुवाद—) सर्वः संसारः
क्रिया-कारक फललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः अविद्यापरिकल्पितः
समूल-अनर्थ उक्तः—सर्व संसार क्रिया-कारक फलरूप म्ह० अनेकरूप आहे. सत्त्व,
रज व तमोगुणात्मक ह्य० निर्गुण आत्म्याहून अगदी विलक्षण आहे. अविद्यानलित
ह्य० असत्य वस्तु सत्य असल्याप्रमाणे भासत असल्यामुळे तो समूल-अविद्येसह अन-

मात्त्विक म्ह० मोक्षप्रद व मध्यम सात्त्विक म्ह० स्वर्गप्रद असे म्हटले आहे. (मनु. १२-
४८-५० व ८९, ९१ पहा) पण रहस्यकाराचे आधारहि केम लटपटिन अमतात, ते पहा-
वानप्रस्थ, सन्यासी, पुष्पकादि विमानचारी गण, नश्रने व दैत्य हीं अथम सात्त्विक
गति-फल आहे ४८, यागशील ऋषी, देव, वेद, ज्योतिर्बर्गरे ही मध्यम सात्त्विक गति ४९
व चतुर्मुख, मरीच्याडिक प्रनापति, मूर्तिमत धर्म, महत्तत्त्व, अन्यक्त हीं उत्तम सात्त्विक गति
आहे ५०, अम सागितल्यावर पुढे लागलेच मनु काय सांगतात ते पहा—“ एष
सर्व- ममुदिष्ट- त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिविध- त्रिविध- कुत्सनः समार. सावर्भौतिय- ”
अमा उपमदार केला आहे वायिक, वाचिक, मानसिक अशा त्रिविध कर्मांचा हा सर्व
भूताचा सात्त्विकादि त्रिविध सर्वसमार पूर्णपणे सांगितला ” यावरून ही सर्व
ममारगतिच आहे त्रिगुणातीतावस्थाने नसे, हे स्पष्ट होणे. आचार्यांनीहि आपल्या
भाष्यात ही गोष्ट वारवार सांगितली आहे. [उह. भा. अ. १.१ पृ ११ पहा ज. ना.
पृ. ० बंगरे] तात्पर्य धुनि. स्मृति, पुराणे व आचार्य यांनी जशा एकवाक्यता होते तशी
रहस्यकाराची होत नाही. त्रिरुता इतर मताचीहि होत नाही, ही गोष्ट विशेषकरून
जान टेशपासारकी आहे. रहस्यकार वराल उताऱ्यात ‘ उत्तम सात्त्विक म्ह० मोक्षप्रद व
मध्यम सात्त्विक म्ह० स्वर्गप्रद ’ असे म्हणून त्यास मनु. अ. १२ श्लो. ८९-९१ चा आधार
सांगितान. पण तेहि तमाच लटपटिन आहे. यागाल ८० व ९० या श्लोकांचा उल्लेख वर
दोनदा आला आहे. (पृ १०६, ११२० पहा.) यात प्रकृत कर्म बोलण व निवृत्त
कापने तं सांगितले आहे. दासि भाष्य हे प्रकृत म्ह० काव्य कर्मांचे फल
अहे, व पंचभूतांचे अनिर्गमण-मोक्ष हे निवृत्त कर्मांचे फल आहे, असे द्वाटले आहे.
त्यात उत्तम सात्त्विक व मध्यम सात्त्विक असे म्हटलेले नाही. काव्य कर्म सात्त्विक
अहे, असे प्रकृत वेद नाही. शिवाय निवृत्त कर्मांचेहि मोक्ष हे नाशाय फल नसे, हे
पुरात ०१ व ९० श्लोकावरून सिद्ध होणे. त्यात सर्वभूतांमध्ये समदर्शन व सर्वभूतसर्व
भार्येदान व जम यात निमग्न होण्यास सांगितले आहे. एकावरूनहि निवृत्त वम विषय-
कापना द्वारा मोक्षप्रद टरने, गाराय नसे.

र्थरूप-व्यर्थ आहे, अमें सांगितलें. [अर्थात् अनेकरूप धारम्याहून विलक्षण व आवेशकल्पित असल्यामुळे अविकसित अर्थरहित-मिथ्या आहे. असा असल्यामुळेच त्याच्य आहे. पण केवळ या अठराव्या अध्यायातच तसें सांगितलें. आहे, अमें नाहा तर-]—धृष्टरूपकल्पनं-या च ' ऊर्ध्वमूलं ' इत्यादिना—पंधराव्या अध्यायातहि ' ऊर्ध्वमूलं ' इत्यादि श्लोकाने धृष्टरूपाच्या कल्पनेनें संसार सांगितला.—च तं ' असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ततः पदं तत्परिमाणितव्यं ' इति च उक्तं—आणि त्या वृत्त्याला ' दृढ असंगशस्त्रानें तोडून त्यानंतर त्या पदाला जाणावें ' असेंहि त्या संसाराच्या नासाचें साधन सांगितलें. (याप्रमाणें गतार्थांचा अनुवाद म्हण पुढील संदर्भाचें तात्पर्य सांगतात-)—तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्रामाण्यां—असा या अनर्थकर संसाराची निवृत्ति करावी, अशी इच्छा जरी झाली तरी तो सर्व संसार त्रिगुणात्मक असल्यामुळे संसाराच्या कारणाची निवृत्ति होणें अशक्य आहे, अशा अनुपपत्ति प्राप्त झाली असता [म्ह० मत्वादि तौन गुण हे संसाराचें कारण आहे, पण ते गुण प्रकृत्यात्मक असल्यामुळे त्याची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं, कारण प्रकृति नित्य आहे, अशा आशंका आला असता-]—यथा तन्निवृत्तिः स्यात् तथा चकृतव्यं—ज्याप्रकारे त्या संसाराची निवृत्ति होईल तो प्रकार मांगवा [म्ह० स्वधर्म-गुणाने तत्त्वज्ञानाची उत्पत्ति होऊन अज्ञानात्मक गुणांची निवृत्ति ज्याप्रकारे होईल तो प्रकार म्ह० सर्व स्वधर्म सांगवा, म्हणून या पुढील ग्रंथ आहे, असा भावार्थ, तसेच]—सर्वः च गीताशास्त्रार्थः उपसंहर्तव्यः—आणि सर्व गीताशास्त्रार्थांचा उपसंहार करावा—च पतावान एव सर्वः वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थ इच्छद्भिः अनुप्रेयः इति एवं अर्थ च ब्राह्मणक्षत्रियविशां इत्यादिः आरभ्यते—आणि वेद व स्मृति यांचा जो दाहा अर्थ जाहे तो सर्व हा एवढाच अनुन पुरुषार्थांची इच्छा करणाऱांना त्याचें अनुष्ठान करावें, यामाठा ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां ' इत्यादि पुढील भाग आरंभिला जातो.—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे अर्जुना—ब्राह्मण क्षत्रिय विशां—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची—च शूद्राणां—व शूद्रांचा—कर्माणि—कर्म—स्वभावप्रभवैः गुणैः—मायेपासून उत्पन्न झालेल्या सत्त्वादि गुणांनीं—प्रविभक्तानि—अर्थात् विभागलेली आहेत. ४१

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशाश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशान्परां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च शूद्राणामममामकरणेनैकजातिरि मनि वेदेऽधिकारान्, हे परंतप कर्माणि प्रविभक्तानि तरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि, तेन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव प्रकृत्या

प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् ॥

भाष्यार्थ—(आता चार वर्णांचा अनुष्ठेय धर्म अगदी पृथक् आहे, असे मुचविण्यासाठी अगोदर म्हणतात—) ब्राह्मणाः च क्षत्रियाः च विश च—ब्राह्मणक्षत्रिय-विंश तेषां ब्राह्मण क्षत्रिय-विंशां—ब्राह्मण व क्षत्रिय व वैश्य ते ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्य-त्या ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्याचा, (तिघानाहि उपनयनसंस्कार व वेदाधिरार समान असल्यामुळे समास केला आहे.)—च शूद्राणां—आणि शूद्रांचीं—शूद्राणां असमासकरणं एकजातित्वे सति वेदे अनधिकारात्—शूद्र या शब्दाचा ब्राह्मणादिशब्दाची समास न करण्याचें कारण शूद्राला एकजातित्व असून म्ह० उपनयन नसून वेदामध्ये अधि-कार नाही, हें होय.—हे परंतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्य-वस्थापितानि—हे शत्रुतापना ' कमें अगदी विभक्त केलेला आहेत. परस्परविभागाने व्यवस्थित केलेला आहेत. ब्राह्मणादिनाचा व शूद्राचा कमें अगदी असकोंणपूर्ण-पृथक् प्रस्थापिलेला आहेत—केन—कमांची जगदी पृथक् व्यवस्था कोणी केली आहे?—स्वभावप्रभवैः गुणैः—स्वभावप्रभव गुणानीं—स्वभावः—ईश्वरस्य प्रकृतिः—त्रिगुणात्मिका माया—स्वभाव म्ह० ईश्वराची प्रकृति त्रिगुणात्मिका माया—सा प्रभवः येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः तै—ती माया ज्या गुणाचा प्रभव म्ह० उत्पत्तिस्थान आहे ते स्वभावप्रभव गुण त्या गुणानीं—ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि—ब्राह्मणादिकांची शमादिर कमें अगदी विभागलेला आहेत.

अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण प्रभव कारण, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वो-पमर्जनं रज. प्रभव, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रज. प्रभव शूद्रस्वभावस्य रजउप-सर्जनं तमः प्रभवः प्रदान्त्यैश्वर्यं हामृदतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् । अथवा जन्मातरु-संस्कार. प्राणिना वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणचानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणप्रियोपोपादानम् । एव स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सरररजस्तमो-भिर्गुणैः स्वकार्यानुसरेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

भाष्यार्थ—(' स्वभावप्रभवैर्गुणैः ' याचा दुसरा अर्थ—) अथवा ब्राह्मणस्व-भावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः—कारणं——किंवा ब्राह्मणस्वभावाचा सत्त्वगुण प्रभव-कारण आहे—तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रज प्रभव—त्याचप्र-माणे क्षत्रियस्वभावाचे सत्त्वोपसर्जनं रज कारण आहे म्ह० सत्त्वगुण ज्यात असुन्य आहे असे रज क्षत्रियस्वभावाचे कारण आहे—वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रज प्रभवः—वैश्यस्वभावाचा तमउपसर्जनं म्ह० तमोगुण ज्यात गोंण आहे असे रज प्रभव आहे.—शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः—शूद्रस्वभावाचे रजउपसर्जनं-रज ज्यात गोंणहोताने आहे असे तम, हे कारण आहे कारण—चतुर्णां प्रदान्ति ऐश्वर्यं ईहा मृदतास्वभावदर्शनात्—गा ब्राह्मणादि चारी

वर्णाचा अर्थात शांति, ऐश्वर्य, वेष्टा-व्यवहार व मूढता हा त्या त्या गुणाचा कार्य दि-
 सतात. त्यावरून अशा व्यवस्था करणे अनुपपन्न नाही. (आता स्वभावशब्दाचा दु-
 सरा अर्थ सांगतात—) अथवा प्राणिनां जन्मान्तरकृतसंस्कारः वर्तमानजन्म
 नि स्वकार्याभिमुखत्वेन अभिन्यक्त स्वभावः—किंवा प्राण्याचा जन्मातरी
 संपादन केलेला संस्कार वर्तमान जन्मा-या जन्मा आपल्या कार्याभिमुख होऊन अभि-
 व्यक्त झालेला हाच स्वभाव होय [म्ह० प्राण्याचा पूर्वजन्मातील जो संस्कार-वासना
 या जन्मा आपल्या कार्यरूपाने-कार्यांमुख होऊन अभिव्यक्त होतो तो स्वभाव होय]
 —स प्रभव येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः गुणाः—तो स्वभाव ज्याच्या
 गुणाचा प्रभव म्ह० कारण आहे ते स्वभावप्रभव गुण होत (अहोपण, गुणाची अ-
 भिव्यक्ति वासनार्थान असते, असें का म्हणता ? उत्तर—) गुणप्रादुर्भावस्य नि-
 ष्कारणत्वानुपपत्ते—या जन्मा गुणाचा जो प्रादुर्भाव होतो तो निष्कारण-कारणा-
 वाचूनच होतो, अस म्हणजे उपपन्न होत नाही. (अहापण, गुणप्रादुर्भाव निष्कारण होत
 नाही कारण ' प्रकृतिर्जं गुणं ' या शब्दांनी प्रकृति हे गुणाचें कारण सांगितल आहे,
 अशा कोणी शका घेईल म्हणून म्हणतात—) स्वभावः कारण इति कारणवि-
 शेषोपादान—स्वभाव कारण आहे, अस म्हणून स्वभावशब्दाने विशेषकारणाचें ग्रहण
 केले आहे [' वासना हे गुणाच्या अभिव्यक्तीचें निमित्त कारण निवक्षित आहे व
 प्रकृति उपादान कारण आहे ' असो, आता या उक्त अर्थाचा उपसंहार करितात—]
 एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः स्वकार्यानिरु-
 पेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि—याप्रमाणे स्वभावापासून झालेल्या-प्रकृ-
 तिप्रभव सत्त्व, रज व तम या गुणांनी आपापल्या कार्यांच्या अनुसार शमादिक कर्मांचा
 अगदा पृथक् विभाग केला आहे

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथ-
 मुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नप दोष. शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादि-
 गुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रवि-
 भक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप—) ननु शास्त्रप्रविभक्तानि-शास्त्रेण विहि-
 तानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि—अहोपण, शास्त्राने ज्यांचा विभाग
 केला आहे, शास्त्रान ज्याचें विधान केले आहे, अशीं ब्राह्मणादिर्मांची शमादि कर्मे
 आहेत, अस असताना—सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि इति कथं उच्यते—सत्त्वादि
 गुणानां अथत विभक्त केलला असें कर्मे म्हटल जात आहे ?—एषः दोषः न—हा
 काही दोष नाही—शास्त्रेण अपि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि सत्त्वा-
 दिगुणविशेषापेक्षया एव प्रविभक्तानि—कारण शास्त्रानेहि ब्राह्मणादिकांची श-
 मादिक कर्मे सत्त्वादि विशेष गुणांच्या अपेक्षेनेच अगदी पृथक् विभागली आहेत—
 गुणानपेक्षया एव न—गुणाची सुद्धीच अपेक्षा न करिता—स्वतंत्रपणेच काही श-

खाने त्याचा विभाग केलेला नाही (सत्त्वादि गुणाच्या अनुरोधानेच तो विभाग आहे)
—इति शास्त्रप्रविभक्तानि अपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानि उच्यन्ते—त्या-
मुळे शास्त्राने ज्याचा विभाग केला आहे अशादि कर्मे गुणप्रविभक्त म्हणून म्हटला जातात ४१

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥४२॥

अन्ययार्थ—शमः—अन्त.करणाचा शांति,—दम—बाह्य इन्द्रियाचा निग्रह,
—तप.—(मतराच्या अध्यायात सांगितलेले) त्रिविध तप,—शौचं—अन्त शुद्धि
व बहि शुद्धि,—श्रान्ति.—क्षमा—आर्जव एव च—सरळपणा,—ज्ञानं—आत्मा
दि पदार्थांचे ज्ञान,—विज्ञानं—शास्त्रार्थांचा अनुभव—आस्तिक्यं—श्रद्धालुपणा हे
—ब्रह्मकर्म स्वभावज—ब्राह्मणजातीच स्वभावजन्य कर्म आहे ४२

कानि पुनस्तानि कर्माणि युच्यन्ते—शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थो, तपो यथोक्त
शारीरादि, शौच व्याख्यात, क्षान्ति क्षमा, आर्जवमृजुतेव च, ज्ञान विज्ञानम्, आस्तिक्य
क्यमस्तिक्यं श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजाते कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।
यदुक्त स्वभावप्रभवैर्गुणै प्रविभक्तानीति तदेवोक्त स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—पुन कानि तानि कर्माणि इति उच्यन्ते—आता ती कर्मे को
णता ती सांगितली जातात—शम च दम—यथाव्याख्यातार्थो—शम व
दम, वर जसे व्याख्यान केले आहे त्याच अर्थाचे शम व दम येथे ध्यावे अंत करणाचा
उपशम हाच शम, व बाह्य इन्द्रियाची उपरति हा दम (पृ १०५३)—तप—यथोक्त
शारीरादि—तप—वर सांगितल्याप्रमाणे शारीरादि त्रिविध तप (पृ १०५५)—
शौचं व्याख्यात—शुचिभूतपणा, पूर्वी सांगितलेली दोन प्रकारची शुद्धि, (पृ १०५७)
—क्षान्ति.—क्षमा—क्षमा (पृ १०५७)—आर्जवं—मृजुता एव च—अन्त क
रणाचा सरळपणा हेच आर्जव (पृ १०५५)—ज्ञानं विज्ञानं—ज्ञान म्ह० शास्त्राव
पदाथांचे ज्ञान व विज्ञान—शास्त्रार्थ स्वानुभवास्तु करणे—त्याचा अनुभव घेणे (पृ ११५)
आस्तिक्यं—अस्तिक्यं आस्तिक्य आगमार्थेषु श्रद्धानता—आस्तिक्य
म्ह० अस्तिक्य, आगमार्थाविषयी श्रद्धालुपणा—ब्रह्मकर्म—ब्राह्मणजाते कर्म
ब्रह्मकर्म स्वभावजं—हे ब्रह्मकर्म म्ह० ब्राह्मणजातेचें कर्म, हे स्वभावजन्य ब्रह्मकर्म
आहे—स्वभावप्रभवैर्गुणै प्रविभक्तानि इति यत् उक्तं तत् एव स्वभा
वजं इति उक्तं—वर स्वभावापासून उत्पन्न झालेल्या गुणाना ब्राह्मणादिकाची कर्म
विभागली आहेत, अम ज म्हटले हात, तसे येथे 'स्वभावज' या शब्दाने
सांगितले आहे ४२

शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—शौर्य—शरपणा,—तेजः—प्रगल्भपणा,—धृति.—धैर्य—दाक्ष्यं
—दक्षता—च युद्धे अपि अपलायनं—व युद्धात्तुहि न पळणे,—दानं—
आदार्य,—च ईश्वरभावः—व प्रभुत्व—स्वभावज क्षत्रकर्म—हे स्वभावजन्य
क्षत्रियजातीचे कर्म आहे ४३

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भाव । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धारण सर्वावस्थास्त्वन
वसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य । दाक्ष्य दक्षस्य भाव. सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्ये
प्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः । युद्धे चाप्यपलायननपराङ्मुखीभाव. शत्रुभ्यः । दानं देयेषु
मुक्तहस्तता । ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्याम्प्रति । क्षत्र
कर्म क्षत्रियजातेर्विहित कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—‘शौर्यं’ इति—या श्लोकाने क्षत्रिय कर्मे मागतात—शौर्य—शू
रस्य भाव—शौर्य म्ह० शूरपणा—आपल्यापेक्षा अधिक बलवान् असलेल्यावरहि
प्रहार करण्याची प्रवृत्ति—तेजः—प्रागल्भ्यं—तेज म्ह० प्रगल्भता—दुसऱ्याकडून परा-
भूत न होणे—धृतिः—धारण—शांत म्ह० धारण, मोक्या आपत्तीमध्येहि देह इति
यादिकाना धारण करणारा चित्तवृत्ति—यया धृत्या उत्तम्भितस्य सर्वावस्थासु
अनवसाद भवति—ज्या वृत्ताकडून धारण केल्या गेलेल्या पुरुषाचा मर्ब अवस्था
मध्ये नास होत नाही—त्याचे धैर्य राखत नाही—दाक्ष्य—दक्षस्य भाव सहसा
प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्ति—दाक्ष्य—दक्षता, एकाएकी अनेक कार्ये
उपस्थित झाली असता व्यामोह न पावता—न मागतां स्यात् प्रवृत्ति हाणे—युद्धे च
अपि अपलायनं—शत्रुभ्यः अपराङ्मुखीभाव—आणि युद्धात्तुहि पलायन न
करणे, शत्रूपासून पराङ्मुख न हाणे—दान—देयेषु मुक्तहस्तता—दान—देय पदा-
यांमध्ये मुक्तहस्तत्व, घनादि कोणताह पदार्थ सटक हाताने दण—च ईश्वरभावः—
ईश्वरस्य भावः ईशितव्याम्प्रति प्रभुशक्तिप्रकटीकरण—आणि इश्वरभाव
म्ह० ईश्वराचा भाव, ज्याचे नियमन करावयाचे त्यान्यापुढे आपली प्रभुशक्ति प्रकट
करणे—त्याला आपल्या सामर्थ्याचा कथना आणून देणे—क्षत्रकर्म—क्षत्रियजातेः
विहित कर्म—क्षत्रकर्म—क्षत्रिय जातीला विहित असलेले कर्म—क्षत्रकर्म स्वभावज
—हे स्वभावजन्य क्षत्रियकर्म आहे ४३.

कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

अन्वयार्थ—कृपिगौरक्ष्यवाणिज्य—शेत नागरणे, पशूंचे पालन करणे व देव-
धेव वर्गरे व्यापार करणे, हे—स्वभावज वैश्यकर्म—स्वभावप्राप्त वैश्यांचे कर्म
आहे—परिचर्यात्मक कर्म—शुद्ध्या-सेवारूप कर्म—शूद्रस्य अपि—शूद्रांचेहि
—स्वभावजं—स्वभाविक आहे. ४४

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्य कृषिश्च गौरक्ष्य च वाणिज्य च कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिभूमेर्विलेखन गौरक्ष्य गा रक्षतीति गौरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्य पाशुपाल्य वाणिज्य वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षण वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मक वैश्यकर्म शुभ्रपास्वभाव कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—'कृषि-' इति—या श्लोकाने वैश्य व शूद्र याचें कर्म सांगतात—
कृषि गौरक्ष्य वाणिज्य-कृषि' च गौरक्ष्य च वाणिज्यं च कृषि गौरक्ष्य वा
णिज्य—कृषि, गौरक्ष्य, व वाणिज्य त कृषि-गौरक्ष्य वाणिज्य—कृषि भूमे विले
खन—कृषि म्ह० भूमाला नागरणें—गौरक्ष्य-गा रक्षति इति गौरक्ष-
तद्भाव गौरक्ष्य-पाशुपाल्य—गौरक्ष्य-गायीचें रक्षण करतो म्ह० गौरक्ष, त्याचा
भाव म्ह० गौरक्षपणा तेंच गौरक्ष्य-पशुपालन—वाणिज्य-वणिक्कर्म क्रयविक्रया
दिलक्षण—वाणिज्य-क्रयविक्रयादिरूप वाण्याचें कर्म हें सर्व—वैश्यकर्म-वैश्य
जातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावज—वैश्यकर्म-वैश्य जातचें कर्म, स्वभावजन्य
वैश्यकर्म आहे—परिचर्यात्मक-शुभ्रपास्वभाव कर्म शूद्रस्य अपि स्वभा
वज—परिचर्यात्मक म्ह० शुभ्रपास्वभावाचें कर्म शूद्राचेंहि स्वभावजन्य आहे [शूद्राचें
परिचर्यात्मक कर्माह स्वभावजन्य आहे] ४४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥४५॥

अन्वयार्थ—स्वे स्वे कर्मणि—वर सांगितलेल्या आपापच्या कर्मांमध्ये—अभि-
रतः नर—अत्यंत निमग्न असलेला पुरुष—संसिद्धिं—शरीरेंद्रियांचा शुद्धि
होऊन ज्ञानाचा वाग्म्यता प्राप्त होणे या उत्तम सिद्धाला—लभते—प्राप्त होतो आतां
—स्वकर्मनिरत—आपल्या कर्मांत अत्यंत रत असलेला पुरुष—यथा—
ज्या प्रकारे—सिद्धिं—सिद्धाला—विंदति—प्राप्त होतो—तत् शृणु—त ऐक ४५

एतेषा जातिविहिताना कर्मणा सभ्यगनुष्ठिताना स्वर्गप्राप्ति फल स्वभावतो वर्णा
आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय तत शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मांशु
श्रुतवृत्तवित्तमुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्यादिस्मृतिभ्य पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणा
च एवफलभेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तरात्तद्वद्व्यमाण फलम्—स्वे स्वे यथो
क्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तपर संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कार्येन्द्रि-
याणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृत पुरुष । किं स्वकर्मानुष्ठा-
नत एव साक्षात्मसिद्धि । न, यद्य तर्हि स्वकर्मनिरत सिद्धिं यथा येन प्रकारेण
विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—(येथवर ब्राह्मणादि वर्णांचो जा समादि कर्म सांगितली त्यांच्या अ
भ्युदय या फळाचा प्रथम निर्देश करतात—) एतेषा जातिविहिताना कर्मणा

सम्यग्नुष्ठितानां स्वभावतः स्वर्गप्राप्ति फलं—या व्रातृणादि वर्णानां विहित
 असलेषां च यथाशास्त्र अनुष्ठितेष्वपि कर्मांच स्वभावतः च स्वर्गप्राप्ति ई फल आहे.
 [स्वभावतः म्ह० ता कर्म विहित असून मोक्षाचा अपेक्षा न करता अनुष्ठान केल्या-
 मुळे असा भावार्थ. याविषया प्रमाण सांगतात-]—स्वर्गमनिष्ठाः वर्णा आश्रमाः
 च प्रेत्य कर्मफल अनुभूय—स्वर्गमांमध्ये तत्पर असलेले वने व आश्रम, मंत्र्या-
 वर कर्मफलावा अनुभव घेऊन—ततः शेषेण विशिष्टदेश जाति कुल प्रम-
 आयु श्रुत वृत्त वित्त सुख मेधम जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यादि स्मृतिभ्यः—
 कर्मफल भोगून अवशिष्ट राहिलेल्या कर्माने विशिष्ट देश, विशिष्ट जाति, विशिष्ट कुल,
 विशिष्ट धर्म, विशिष्ट आयुष्य, विशिष्ट विद्या, विशिष्ट वर्तन, विशिष्ट धन, विशिष्ट सुख,
 विशिष्ट मेधा-धारणाशक्ति-यांनी युक्त होऊन जन्म घेतात इत्यादि स्मृत्यांमून ही
 गोष्ट मिळ होते. (याहि कारणान विहित कर्मांच स्वर्ग हे फल मिळणे युक्तच आहे, असे
 सांगतात-)—च पुराणे-वर्णिनां आश्रमिणां च लोकाफलभेदविशेषस्मर-
 णात्—आणि पुराणामध्य वर्णा व आश्रमी यांना भिन्न भिन्न लोक व फले याची
 प्राप्ति हाने, असे म्हणून त्यांचे लोक व पत्र यांच्या भेदाचे प्रकार सांगितले आहेत.
 (पण या पूर्वीच कर्मांचे मोक्षान्या अपेक्षेने जर अनुष्ठान केले तर परंपरेने ती मोक्ष
 फलाव कारण होतात, असे सांगतात-)—तु कारणान्तरात् इदं दृश्यमाणं
 फलं—पण दुसऱ्या कारणाने म्ह० मोक्षाच्या अपेक्षेने अनुष्ठान केल्याम त्यांचे हे पुढे
 सांगितलेले फल आहे—स्ये स्ये यथाकलक्षणभेदे कर्मणि अभिरतः-तत्परः-
 नरः-अधिकृत पुरुष—आपापच्या वर सांगितलेल्या लक्षणाच्या भिन्न भिन्न
 कर्मांमध्ये अभिरत म्ह० तत्पर असलेला मनुष्य-अधिकृत पुरुष—संसिद्धि-स्वयं-
 मानुष्ठानात् अमुद्धिस्तये मति कारयेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्ष-
 लमते प्राप्नोति—मगिदीला म्ह० स्वर्गमनुष्ठानामुळे अमुद्धिचा क्षय झाला असत।
 शरीरैर्दिवाचं ज्ञाननिष्ठायापन्ना, याच स्वर्गाचा विदीला प्राप्त हातो [अर्थात्

१ या भादिसंज्ञान 'तपसां पत्न्ये निमित्ते एव तदज्ञानं तत्र पर धर्मं यदनात्म-
 या अनुष्ठानेन न धर्महासिर्भवति ' हा स्मृति अर्थाची म्हणजे 'पत्न्यात् आश्रम-
 णान्या अमना स्वयामुन छाया, सुख इत्यादि पत्र जसे तदा बरोबरच उत्पन्न होई त्या-
 प्रमाणे धर्माचरण करणाऱ्या विविध अर्थ स्वर्गास प्राप्त होणाऱ्या व त्यामुळे धर्महासि हाच
 नाश, असा याचा भावार्थ

२ 'यस्तु मन्वृत्तान्तरं गृह्यते परम शिव । तदात्ममत्तात्मैः सज्जानान्तरं अनुष्ठ-
 मत् । यस्मिन् नियतधर्मो बालनवद्वन्द्वानुभि । म उह यस्मिन्नेकात्मवेत्तव्यं न च-
 तात् । मोक्षात्मनो यश्चरे यथोक्तं शुचि सुवर्ण-विशुद्धयुक्त । अन्विषतस्वयं शिव प्रसादात्
 म उहये ३ यदये दिव्येति ॥ ' या पुराणांमन्तरं यश्चरेत्तु न कर्माणां गृह्यमाणं
 सर्वेषाम लोक निवृत्तान्तरं, च-प्रसादात् न यत्नेन प्राप्तं हे तात्पर्यं च ननु ना कर्माणां प्राप्त
 इति । असे तात्पर्य आहे.

मोक्षाचे उपाय, अशी जी शमादि सात्त्विक कर्मे त्यांचा ब्राह्मणानाच अधिकार असल्यामुळे त्यांनाच तेवढा मोक्ष मिळेल, क्षत्रियादिकाना शमादिकाचा अधिकारच नसल्यामुळे मोक्ष मिळणार नाही, ही शंका व्यर्थ आहे. आपापल्या विहित कर्माने तत्पर असलेल्या कोणत्याहि वर्णाच्या मनुष्याची चित्तशुद्धि होऊन तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होते, आणि ज्याला त्या योग्यतेमुळे ज्ञान झाले आहे, त्याला मोक्ष प्राप्त होतो. अर्थात् ज्ञानी ब्राह्मणालाही मोक्ष मिळतो, असा भावार्थ. येथील समिद्धिशब्दाचा मोक्ष असा अर्थ घेऊन केवळ स्वधर्मनिष्ठ झाल्यानेच जर त्याचा लाभ होत असेल तर त्यासाठी संन्यासादिकांचे विधान व्यर्थ आहे, असे मानून वादी शका घेतो—]—किं स्वकर्मानुष्ठानतः एव साक्षात् ससिद्धिः—काय, केवळ स्वकर्मानुष्ठान केल्यानेच साक्षात् मोक्षरूप सांसिद्धि मिळते ?—न—नाही, नुसत्या स्वकर्मानुष्ठानानेच साक्षात् मोक्ष किंवा ज्ञाननिष्ठान्तेयना प्राप्त होत नाही—किं तर्हि—तर मग स्वकर्मनिष्ठाला सांसिद्धि कशी व कोंगर्ता मिळते ? (याचे उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धाने देतात—)—स्वकर्मनिरतः यथा—येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति तत् शृणु—स्वकर्मामर्त्ये निरतस्तत्पर असलेला मनुष्य कोणत्या प्रकाराने सिद्धाला प्राप्त होतो ते ऐक—तो प्रकार तु एकाप्र चित्ताने ऐकून त्याविषयी निश्चय कर ४५.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

अन्यार्थ—यतः—याच्यापासून—भूतानां—भूताची—प्राण्याचा—प्रवृत्ति—उत्पत्ति किंवा चेष्टा होते—येन—ज्यान—इदं सर्वं—हे सर्व—ततं—व्यापले आहे—त—त्याला—स्वकर्मणा—आपल्या कर्माने—अभ्यर्च्य—पूजून—मानव—मनुष्य—सिद्धिं—सिद्धाला—विन्दति—प्राप्त होतो. ४६

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण इंधराद्भूतानां प्राणिनां स्याद्येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत व्याप्तं स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिघर्षणं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवल ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—'यत.०' इति—या श्लोकाने तोच प्रकार स्पष्ट सांगतात—यत—यस्मात् प्रवृत्ति उत्पत्तिः—चेष्टा वा—ज्याच्यापासून प्रवृत्ति म्ह० उत्पत्ति किंवा चेष्टा ('यतः म्ह० यस्मान्' अम जे सांगितले आहे तेच अधिक व्यक्त करतात—)—यस्मान्

१ 'समिद्धिं जपने नर' याचा अर्थ रहस्यकार 'त्याला त्यानेच परमसिद्धि प्राप्त होई,' असा करितात पण तो बरोबर नाही. यथोक्त हा समिद्धि म्ह० चित्तशुद्धि व तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्ति आहे कारण मोक्ष कर्माने प्राप्त होणे शक्य नाही. (१-१० पदा) यास्तव यथोक्त सिद्धि हा कर्माचा सिद्धि आहे.

अन्तर्धामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात्—ज्या अतर्धामी ईश्वरापासून
 भूताचा-प्राण्याचा (प्रकृत) होते—येन-ईश्वरेण इदं सर्वं जगत् तत्-व्याप्तं-
 ज्या इश्वरानं ह मव जगत् व्यापलं आहे (मृत्तिकेकडून जसे घटाद विकार व्यापले
 जावत त्याप्रमाण कारण, कायला कारणातून मिळ स्वरूप नसतं)—तं ईश्वरं प्रति-
 वर्णं पूर्वोक्तेन स्वकर्मणा अभ्यर्च्य-पूजयित्वा-आराध्य—त्या ईश्वराज
 प्रलेन वर्णासाठा वर सांगितलेल्या स्वधर्माने पुजून-पूजा-आराधना कळत—
 मानव-मनुष्य केवल ज्ञाननिष्ठायाग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति—मानव-
 मनुष्य केवल ज्ञाननिष्ठायाग्यतान्तर सिद्धार्थ प्राप्त हाता [ब्राह्मणादकाना केवल पूर्वोक्त
 स्वधर्मातून मायात् माक्ष मिळण शक्य नाही कारण मोर कवळ ज्ञानानेच प्राप्त
 होणारा आहे यास्तव स्वधर्मातून चालत्या ब्राह्मणादकाचा वित्तगुद्धि हात, कर्म-
 फलाचा आकाषा न प्रणाया त्यांना ईश्वरप्रसादान विवक्त वैराग्यात्क साधनसंपत्ति
 प्राप्त होत असा ज्ञानानुपला याग्य चालत्या संन्यासवाना ज्ञानप्राप्तानच मुक्ति मिळते, या
 अभिप्रायाने भाष्यात ' कवळ ' हा शब्द घातला आहे] ४६

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात् परधर्मात्—उत्तम प्रधर्मे अनुष्ठितेच्या परधर्मा-
 तून—विगुण स्वधर्म—गणहान स्वधर्म—श्रेयान्—अधिक धेयस्वरू आह.
 —स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्—स्वभावान नियत केलेले कर्म करणारा—किल्बिषं
 —पापला—न आप्नोति—प्राप्त होव नाही ४७

यत एवमत — श्रेयाप्रसम्पत्तर म्दा धर्म स्वधर्मा विगुणोऽप्येत्यपि शब्दा दृष्टव्य ।
 परधर्मास्वनुष्ठितास्वभावनिषेधत स्वभावन निषेधत, यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं

१ रश्म्यकार ' सिद्धि विन्दति ' याचा ' मत याला ' ज्ञानच ' इश्वराचा ' स्वभावानी
 कवळ वागाने ' त्या कर्माना नष्ट ' पूजा कर्मानच) सिद्धि प्राप्त होत असत ' असा
 अर्थ । मरळ अथ कर्मात् परा ता भिद कर्मातून सागत नाहीत पुढे गेले म्हणतात—
 " अनुष्ठापनाप्रमाण प्राप्त यातून ' कर्म निष्कर्म बुद्धाने ' वता परमधर्माचा बुद्धाने ' कर्मा म्हणत
 न विराट्-स्वधर्मा परमधर्माच परधर्माच यत्न पूजत हात व ' तामुक्तं ' मर्दे मिळव्य अर्थ
 सांगितल ' कर्म नि शत बुद्धाने करत, व परमधर्माचा ' बुद्धाने करी यात रश्म्यकार ' याक
 काशाच मानात नाहीत, अम 'मित परा न दरातर ' आहे । त्याच अर्थे ' निष्कर्म बुद्धाने
 करत निरा ' व ' धर्माच ' कर्मा निराक (अ १० भा ९-१० पृ ८४३-३० पदा) मुक्त
 परमधर व विराट्-स्वधर्म परमधर वाना त पर माननात, अर्थे ' सिद्ध परा तद वराह
 नाही कारण परमधर्मा निराक व ' निराट्-पुत्र निराक परमाना निराट्-पुत्र व
 निराट्-पुत्रा भाषाधिक ' असा परा हा संपन्न ' रश्म्यकाराच्या संपन्न ' असा नाही अम
 ' मित ना ट पदादि ' सिद्ध ' लक्षण ' काह ' न ' परा ' कर्मा ' असा नाही ।

स्वभावनियतमिति, यथा विपजातस्येव कृमेर्विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्यन्नाऽऽप्नोति क्लिबिष पापम् ॥ ४७ ॥

भाष्यार्थ—यत् एव अतः—ज्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठानाचे चित्तशुद्धयादिकाच्या द्वारा मोक्षमार्थे पर्यवसान होत असते त्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठान आवश्यक आहे, असे आता सांगतात—स्वः धर्मः स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः—स्वः—स्वतः चा जो धर्म तो स्वधर्म अधिक प्रशसनीय आहे—विगुण अपि इति अपिशब्दः द्रष्टव्य—विगुण असाहि स्वधर्म, येथे 'विगुण'शब्दाच्या पुढे 'अपि'शब्द आहे, असे समजावे. (विगुण असलेलाहि स्वधर्म कोणापेशा अधिक प्रशसनीय ?)—स्वनुष्ठितात् परधर्मात्—उत्तम रीतीने आचरिलेल्या परधर्माहून (अहोपण, युद्धादिरूप स्वधर्म करणाराला हिसेचें पाप लागतें, तेव्हां स्वधर्म अधिक चांगला कसा? उत्तर—)—स्वभावनियत—स्वभावेन नियत—स्वभावाने नियत केलेले—स्वभावज इति यत् उक्तं तत् एव स्वभावनियत इति उक्तं—वर स्वभावज म्ह० स्वकीय वर्णाश्रमाला उद्देशून विहित म्हणून जे सांगितले तेच येथे स्वभावनियत म्हणून म्हटले आहे (युद्धरूप विहित कर्म करणारालाहि पाप लागत नाही, याविषयी दृष्टान्त—)—यथा विपजातस्य इव कृमे विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्यन् क्लिबिष-पापं न आप्नोति—ज्याप्रमाणें विषापासून उत्पन्न झालेल्या वृमाला विष दोषकर नसते—वाधत नाही, त्याप्रमाणें स्वभावाने नियत केलेले कर्म करणारा क्लिबिषाला म्ह० पापाला प्राप्त होत नाही—त्याला पाप लागत नाही ४७

सहजं कर्म कौन्तेय मदोपमपि न त्यजेत् ।

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥४८॥

अन्यार्थ—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा अर्जुना ।—सहज कर्म—जन्मताच प्राप्त झालेले कर्म—सदोपं अपि—सदोप जरी असले, तरी—न त्यजेत्—टाकूं नये.—हि—कारण—सर्वारंभा—सर्व कर्म—धूमेन अग्नि इव—धुराने जसा अग्नि, तशा—दोषेण—दोषाने—आवृता—अच्छादित झालेल्या असतात. ४८.

स्वभावनियतं कर्म कुर्याणो विपजात इव कृमिः क्लिबिष नाऽऽप्नोतीत्युक्तम् । परधर्मश्च भयावह इति । अनारम्भश्च न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठतीति, अतः—सहज सह जन्मनचोत्पन्न सहज किं तत्कर्म कौन्तेय सदोपमपि त्रिगुणत्वात् त्यजेत्सर्वारंभा भारभ्यन्त इत्यारम्भा सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुस्त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवाऽऽवृता । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषादिव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शत्रुघनेऽशेषतस्त्यक्तमुमज्जेन कर्म यतस्तस्मात्तन्नेदित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—स्वभावानियतं कर्म कुर्वाण विपजातः कृमि इव किल्विषं न आप्नोति इति उक्तं—स्वभावाने नियत केलेले कर्म करणारा पुष्प विषामध्ये उत्पन्न झालेल्या कृमिप्रमाणे पापाला प्राप्त होत नाही, हे सांगितले. विषापामूनच झालेला कृमि विषाने मरत नाही, त्याप्रमाणे स्वभावानियत सुदोष कर्म करणारासहि पाप लागत नाही—च परधर्म भयावह इति—च मार्गे (न. ३ श्लो. ३५ प. ३३६) परधर्म भयावह आहे असेहि सांगितले त्यामुळे भयंका निदोष अमलेले भिक्षाटनच सर्वांनी करावे असे म्हणता येत नाही.—च अनात्मज्ञ कश्चित् क्षण अपि अकर्मकृत् न हि तिष्ठति इति—आणि कोणाहि अनात्मज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा एक क्षणभर सुद्धा कर्म न करिता राहू शकत नाही, हेही पूर्वी (अ ३ श्लो. ५४ २७०) सांगितले [त्यामुळे पापाच्या प्राप्तीची क्षमाच राहू नये म्हणून सर्वांनी कर्मत्यागच करावा, असेहि म्हणता येत नाही. कारण ज्ञानाच्या अभावा कोणत्याहि क्षणभरसुद्धा कर्म सोडून राहता येत नाही. गुणातात ज्ञाना मात्र अकर्मद्वाराहू शकतो]—अत—याप्रमाणे आता आणखी प्रकारच राहिलेला नसल्यामुळे—सहजं-मह जन्मना एव उत्पन्नं सहजं—सहज म्ह० जन्मानच उपज झालेले, जन्माबरोबर झालेले ते सहज—किं तद्—ते काय—कर्म—कर्म-स्वभावाने नियत केलेले कर्म—कान्तेय—हे कृतिपुत्रा !—त्रिगुणत्वात् सुदोष अपि न त्यजेत—विहित असल्यामुळेच निदोष आहे म्हणून त्रिगुणत्वामुळे हिसात्म-सुदोष असलेलाहि ते टाकू नये. [मत्त्वादि तान् गुणामुळेच ज्याचा आरंभ झाला आहे असा हिसादि दोषांनी युक्त असलेले कर्म विहित असल्यामुळे अत्याज्य होय, असा याचा भावार्थ कर्माच्या दोषवत्त्वाचे स्पष्टीकरण—]

सर्वारम्भा-आरभ्यन्ते इति आरम्भा-सर्वकर्माणि इति एतत्—सर्व आरंभ-आरंभ केला जातो म्हणून आरंभ-सर्व कर्म असा याचा भावार्थ (पण येथे 'आरंभ' या शब्दाचा 'कर्म' असा अर्थ वा करावयाचा ' उत्तर—) प्रकरणात्—कारण येथे कर्माचे प्रकरण चालले आहे. (त्यामुळे 'आरंभ'शब्दाचा 'ज्याचा आरंभ केला जातो तो कर्म' असा कर्मण्युत्पत्तानेच परकर्म असा अर्थ करावा लागतो. नसो, 'दोषेण' इत्यादि शब्दांचे व्याख्यान—) —ये केचित् स्वधर्मा परधर्माः च आरंभा ते स्वर्धे हि यस्मात्—जे काही स्वधर्मरूप व परधर्मरूप आरंभ ते सर्वच ज्या अर्थी (दोषाने आवून आहेत, असा पुढे सबंध)—त्रिगुणात्मकत्व अत्र हेतु-त्रिगुणात्मकत्वात्—त्रिगुणात्मकत्व हा त्यांच्या दोषानुत्पत्त्याविषयी हेतु-कारण आहे. यास्तव त्या सर्व आरंभना ज्याअर्थी त्रिगुणात्मकत्व आहे त्याअर्थी ते सर्व आरंभ-कर्म—दोषेण आवृताः—दोषाने अच्छादित झालेले आहेत. (याविषयी दृष्टान्त—) —सहजेन धूमेन वाग्नि इय—सहज-आग्निचरोपरच उपजत झाल्या धूमाने वाग्नि जगा आच्छादित-झ्यात असतो त्याप्रमाणे सर्व कर्म दोषाना दुल असतात.—स्वधर्माद्यस्य सहजस्य कर्मण परित्यागेन परधर्मानुष्ठाने अपि दोषात् न एव मुच्यते—'स्वधर्म'न'वच्या सहज

कर्मान्वा परित्याग करन परधर्मांचें अनुष्ठान जरी केले तरी दोषापासून सर्वथा सुटका होतच नाही.—**च परधर्मः भयावहः**—शिवाय परधर्म भयावह आहे —**च यतः अक्षेण अशेषत कर्म त्यक्तुं न शक्यते तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थः**—आणि ज्याअर्थी अज्ञाना सवकमत्याग करिता येणें शक्य नसतें त्याअर्थी सहज कर्म सदोष जरी असलें तरी त्याचा त्याग करू नये, असा याचा भावार्थ

किमशेषतस्यक्तुमशक्य कर्मेति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति । किंचातो यदि तावदशेषतस्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्य सहज कर्मैव तर्ह्यशेषतस्योगे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवमशेषतस्योगे एव नोपपद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मक पुरुषो यथा साटयाना गुणा किंवा क्रियैव कारक यथा बौद्धाना पञ्च स्कन्धा क्षणप्रध्वंसिन , उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्योगो न भवति ॥

भाष्यार्थ—(सहज कम मदाप असल तरा त्याचा त्याग कर नये, याविषयी विचार आरभितात—)**किं कर्म अशेषत त्यक्तु अशक्य इति न त्यजेत् किंवा सहजस्य कर्मण त्यागे दोषः भवति इति**—काय, कर्म 'न हि कश्चित्' या न्यायाने पूणपणें टाकता येणे शक्य नाही, म्हणून टाकू नये की सहज कर्माचा त्याग केल्याम ' नित्यत्याग प्रत्यवायः ' या न्यायानें दोष लागतो म्हणून त्याचा त्याग करू नये ?—**किं च अत**—पण सदिग्ध व मप्रयोजन असत त्याचाच विचार करणे युक्त होय. यास्तव या मदिग्ध प्रश्नाचा विचार केल्यास त्याचें फल काय ? त्यापासून निष्पन्न काय होणार ?—**यदि तावत् अशेषत त्यक्तु अशक्य इति सहज कर्म न त्याज्य**—आता जर पूणपण कर्माचा त्याग करणें अशक्य आहे म्हणून म्हणू न कर्म सोडू नये म्हणून म्हणाल—**तर्हि अशेषत त्यागे गुण. एव स्यात् इति सिद्धं भवति**—तर अशेषत पूणपणें कर्माचा त्याग करण्यांत गुणच—मोठा पुरुषार्थच आहे, असें सिद्ध होत [कारण अशक्य असलें एताद इत्य करन दासविण, यांत व्यवहारात मोठा गुणच—पुरुषार्थच समजला जातो]—**सत्यं एव अशेषत त्याग एव न उपपद्यते इति चेत्**—असें खरे, पण पूणपणें कर्मत्यागच सभवत नाही, असें म्हणाल तर (या आशेषाचेच अधिप विवरण—)**किं पुरुष नित्यप्रचलि. तात्मक**—काय, पुरुष नित्य प्रचलित स्वरूप आहे,—**यथा साटयाना गुणा**—जसे सांख्यीचे सात्त्वादि गुण, (त्याप्रमाणें आत्मा नित्य प्रचलित स्वभावाचा म्हणून सतत विकार पावणारा आहे, म्हणून त्याला कर्म अशेषतः टाकता येत नाही,)—**किंवा क्रिया एव कारक**—की क्रिया देव कारक —**यथा बौद्धाना क्षणपि ध्वंसिन पञ्च स्कन्धा**—जसे बौद्धांचे क्षणभंगुर पाच स्कंध ? [रूपस्कंध, विज्ञान स्कंध, वेदनास्कंध, संज्ञास्कंध व संस्कारस्कंध या क्षणांत भंग पावणाऱ्या बौद्धांच्या पांच स्कंधांप्रमाणें क्रियाकारकभेद नसल्यामुळे कारक जो आत्मा त्यागच क्रियाच आहे, असें म्हटलें तरी तर्ककर्मत्याग सभवत नाही, सातांश—]**उभयथा अपि कर्मणः अशेषतः त्याग न भवति**—याह्यांच्या एखादी गुणांप्रमाण आत्मा नित्य प्रचलित स्वभाव

आहे असे मानले किंवा बौद्धाच्या स्कंधाप्रमाणे कारक आत्मा हीच क्रिया आहे असे मानले तरी—या दोन्ही प्रकारे कर्मांचा अगोपत त्याग संभवत नाही.

अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्मांशोपतस्यन्तुम् । अयं तस्मिंस्तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमद्वतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन्पक्षे को दोष इति ॥

भाष्यार्थ—(आता वंशोपकाचा पक्ष—) —अथ तृतीय अपि पक्ष—आता आपणा एव तिमराहि पक्ष आहे.—यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा तत् एव निष्क्रियं वस्तु—आत्मा जेव्हा करतो तेव्हा सक्रिय वस्तु व जेव्हा तो करत नाही तेव्हा ताले निष्क्रिय वस्तु—तत्र एव सति कर्म अशोपतः त्यक्तुं शक्यं—याप्रमाणे आत्मा सक्रिय व निष्क्रिय असा दोन्ही स्वभावाचा आहे, असे मानले अगता कर्मांचा अगोपत त्याग करता येण शक्य आहे.—तु अस्मिन् तृतीये पक्षे अयं विशेष—पण या तिगल्या पक्षामध्ये हा विशेष आहे.—नित्यप्रचलितं वस्तु न क्रिया एव कारकं अपि न—आत्मा हा नित्यप्रचलित-विकार वस्तु नाही व क्रिया हेच कारक, असाहि प्रकार नाही—किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते च विद्यमाना विनश्यति—तर मग काय ! स्वरूपाने नित्य स्थित अगलेंच्या द्रव्यांत नसलेली क्रिया उत्पन्न होणे व अगलेंच्या क्रिया नाश पावेत. (अशोपण, क्रिया उत्पन्न होऊन नाश पावणारी आहे, असे जर म्हटले तर क्रियेचा आधय असे न द्रव्य त्याला नित्यत्व कसे ? अशी शंका घेऊन सांगतात—) —शुद्धं द्रव्यं शक्तिमत् अद्यतिष्ठत इति एव काणादा आहुः—शुद्ध द्रव्य क्रियाशक्तिमुक्त अगते, असे काणाद म्हणतात. [अशोपण, द्रव्य क्रियाशक्तते जसा मुक्त अगते तसा त्याला क्रियामुक्तत्व जर नाही म्ह० किंवा हा जर त्याथा धर्म नसेल तर त्याला कारक कसे म्हणता येईल ! कारण क्रिया करणारे जे कारण त्याच कारक म्हणत आता, असा आर्गास घेऊन वंशोपक पक्ष उत्पन्न सांगतात—] —तत् एव च कारकं—अपि ते द्रव्येन कारकं म्ह० किंवा नृ आहे. (म्ह० अ क्रियाशक्ततेन मुक्त अगतेने तेच कारक होत क्रियेने आधयण-क्रियेचा आधय हे कारक नसे. कारण क्रियाशक्तिरहित कारक म्हणूनच—[शक्तिमद्वतिष्ठत इति व क्रियेमुळे क्रियाशक्तिरहित असा परस्परधर होत येतो. याप्रमाणे या वंशोपकाची काहीच दोष नसल्यामुळे हा पक्ष सर्वत्रच प्रत्यक्ष आहे, असा भाष्यकारांचा पक्षोपकार उद्गार आहे—) —इति अस्मिन् पक्षे च दोषः इति—यत्प्रमाणे ना पक्षी द्रव्य होत आहे ! काहीच नाही. म्हणून आपण हर हर करत.

अयमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते, यत आह भगवान्ना
 र्ततो विद्यते भाव इत्यादि । काणादाना ह्यसतो भाव सतश्चाभाव इतीदं मतम् ।
 अभागवतत्वेऽपि न्यायवत्त्वो दोष इति चेत् । उच्यते, दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरो
 धात् । कथं, यदि तावद्द्रव्यगुणादि द्रव्य प्रागुत्पत्तयन्तमेवासदुत्पन्नं च स्थितं कचि-
 त्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्प्रमापद्यते । तथा च सत्यसदेव सजायतेऽभावो भावो भवति
 भावश्चाभाव इति ॥

भाष्यार्थ—अय एव तु दोषः यत तु इदं अभागवतं मतं—हाच तर यात
 मोठा दंप आहे, कीं, हें अभागवत मत आहे [भगवानाचें अस मत नसणें, त्याच्या
 मनाविरुद्ध हें मत असणें, हाच त्यातील मोठा दोष आहे]—कथं ज्ञायते—पण
 भगवानाचें हें मत नव्हे, हें कसें कळते ? (उत्तर—) यत भगवान् 'नासतो
 विद्यते भाव ०' इत्यादि आह—कारण भगवान् 'असत्'चा भाव सभवत नाही,
 (अ २ श्लो १६ पृ ७५) इत्यादि सांगतात—असत् भाव. च सतः अभाव
 इति इदं काणादानां मतं हि—असत् चा भाव व सत् चा अभाव होतो असें हें
 काणादाच मत आहे, हे प्रसिद्ध आहे—अभागवतत्वे अपि न्यायवत् चेत् क
 दोष. इति चेत्—अदोषण, हे मत भगवानाचें जरी नसलं तरी न्याययुक्त—न्याय
 असत्यास त्यात काय दोष आहे, असें म्हणाल तर—उच्यते—त्याचें उत्तर सांगतो—
 इदं तु दोषवत् सर्वप्रमाणविरोधात्—पण हे वैशेषिकाच मत सदोष आहे
 कारण तें सर्व प्रमाणान्या विरुद्ध आहे—कथं—तें कसें सदोष आहे ?—यदि ता
 वत् द्यगुणादि द्रव्य उत्पत्ते. प्राक् अत्यन्तं एव असत्—जर अगोदर द्यगु
 णादिद्रव्य उत्पत्त्याच्या पूर्वी अत्यंतच असत् आह—च उत्पन्न कचित् कालं स्थित
 पुनः अत्यन्त एव असत्त्व आपद्यते—आणि उत्पन्न झालेले तें द्यगुणादिद्रव्य
 काहीं काल अस्तित्वांत राहून पुन अत्यंतच असत्त्वाला—अत्यंत अशाच अभावाला
 प्राप्त होत—तथा च सति असत् एव सत् जायते—अभाव भाव भवति
 भाव. च अभावः इति—तर मग तसें झाले असतां अमत्त्व सत् होतें म्ह० अभाव
 भाव होतो व भाव अभाव होतो, असें सिद्ध होते

तत्राभावो जायमान प्रागुत्पत्तं दशविषाणउत्प. समवायसमवायिनिमित्तात्प
 कारणमपेक्ष जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारण चाऽपेक्षत इति शक्यं चरु
 मसता दशविषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मनाश्चेद्व्युत्पाद्य उत्पद्यमाना किंचिदभि
 व्यक्तिसाग्नकारणमपेक्षयोरग्र-न इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किंचासतश्च सत्त्वाय सतश्चास-
 त्त्वाय न कश्चिप्रमाणप्रमेयव्यग्रहारे विधानं कस्यचिद्व्यात् । सत्सदेवासदसदेवेतिनि-
 क्षयानुपपत्ते ॥

भाष्यार्थ—(यासतवानेच वैशेषिकांचा दुसरा सिद्धान्त—)—तत्र अभाव जा-
 यमान. उत्पत्ते. प्राक् दशविषाणकल्प—वैशेषिक मनी उत्पन्न होणारा अभाव

उत्पत्त्या पूर्वी सगत्या शिगासारखा मयेचा असतु अगतो—समवायि-असम-
 वायि निमित्तात्पुं कारणं अपेक्ष्य जायते इति—य ममत्वाय, अममत्वाय व
 निमित्त या नांवाच्या तीन प्रकारच्या कारणांच्या अपेक्षेने-त्याच्या सांगाने उत्पत्ती
 होतो, अये त्याचे दुमरे मत आहे. (आचार्य या मतवर दोष देतात-)—अ एव अ-
 भावः उत्पद्यते या कारणं अपेक्षते इति वस्तुं न युक्तं—पण वैशेषिकांच्या
 परिभाषेप्रमाणे अभाव उत्पन्न होतो किंवा तो कारणाना अपेक्षा करितो, अम म्हणणे
 शक्य नाही.—अमतां शशशेषिणाणादीनां अदर्शानां—कारण व्यवहारात अगत
 असलेल्या सगत्या शिगादिक्वा उत्पत्त शकिली काटे दिमत नाही व त्यांना कारणाची
 अपेक्षा अगते, अगहि दिसत नाही. (यावर वैशेषिक वेदान्त्यांश म्हणतो-मग तुमच्या
 मना तरी कारणाची अपेक्षा कारणाच्या घटादिक्वा उत्पत्ति कशी होते ? कारण भाव
 पदार्थाची उत्पत्ति होणे किंवा त्यांना राणाची अपेक्षा अगते, हा दोन्ही संभवत नाहीत.
 आचार्य या शक्ये उत्तर देतात-)—भावान्मका घटादयः उत्पद्यमानाः चेत्
 किंचित् अभिव्यक्तिमात्रकारण अपेक्ष्य उत्पद्यन्ते इति प्रतिपत्तुं
 शक्यं—भावरूप घटादि पदार्थ उत्पन्न होतात, म्हणून म्हणाल तर त केवळ
 अभिव्यक्त्या कारण होणाऱ्या कोणत्या तरी निमित्ताची अपेक्षा करून
 उत्पन्न होतात, अग समग्रणे शक्य आहे. [आमच्या परी घटादि पदार्थ
 उत्पत्तीच्या पूर्वीहि कारणरूपाने विद्यमान असतात. त्या वेळा न्याये नास व रूप
 व्यक्त नसते. पण कारण सामग्रीच्या अक्षेने लावी पृथक् पृथक् अभिव्यक्ति होते.
 अर्थात् पूर्वी अव्यक्त असलेले भावच पुढे नामरूपांच्या द्वारा व्यक्त होतात, त्यामुळे त्यात
 काहीच दोष नाही. वैशेषिकांच्या असत्कारणवादावर आणखी दोष देतात-)—किं
 च असतः सद्भावे च सतः असद्भावे कस्यचित् क्वचित् प्रमाणप्रमेय-
 व्यवहारे विश्वासः न स्यात्—शिवाय असत् ला सद्भाव प्राप्त झाला व सत् ला
 अमत्-भाव प्राप्त झाला म्ह० अभावाचा भाव व भावाचा अभाव जर होऊं लागला
 तर कोणाचा केव्हाच या प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर विश्वास चमगार नाही. कारण—सद्
 सद् एव असद् असद् एव इति निश्चयानुपपत्तेः—जे नद् त त्रिशाली सत् च
 य जे असत् ते असत् च, असा निश्चय करितां गेत नाही. त्यामुळे वैशेषिकांच्या
 प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर कोणाचा विश्वास चमगार नाही.

किंचोत्पद्यत इति द्वयुक्ताद्वैद्व्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धमाहुः । प्रागुत्पत्तेश्चासत्पश्चा-
 त्स्वकारणान्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सन्तया च समवायलक्षणेन समन्वेत
 मवध्यते संबद्धं सत्कारणममवेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कारणं भवेत्संबन्धो
 वा केनचित् । न हि बन्ध्यापुत्रस्य सता संबन्धी वा कारणं या केनचित्प्रमाणतः
 कल्पयितुं शक्यम् ॥

भाष्यार्थ—(नाही कारणाने वैशेषिकाचा असत्कार्यवाद युक्तिपद्ध नाही, असं साग-
 तात-)—किंच उत्पद्यते इति द्वाणुक्तादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धं

आहु—शिवाय 'उत्पद्य होते' म्हणजे द्युणुकादि द्रव्याचा आपल्या कारणाच्या मत्तेशी मवध होतो, असे ते मांगतात (याचेंच अर्थक स्पष्टीकरण—) च प्राग् उत्पत्तेः असत्—व कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असते—पश्चात् स्वकारण व्यापारं अपेक्ष्य—मागून आपल्या कारणाच्या व्यापाराच्या अपेक्षेने—स्वकारणैः परमाणुभिः च सत्तया समवायलक्षणाने संबन्धेन संबध्यते—आपला कारण अस जे परमाणु त्यांच्याशी व मत्तेशा समवायलक्षणसमधान सबद्ध होते—सबद्धं सत् कारणमवेतं सत् भवति—आणि याप्रमाणे कारणाशा समवाय-मसद्ध होत्यात कारणमवेत कार्य सत हाते म्ह० कारणाशी सबध झाला असता कार्याचा सत्तासबध होतो (काय उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असत नंतर आपल्या कारणाच्या व्यापाराने आपल्या कारणशी व सत्तेशी समवायमवधान सबद्ध होते, व कार्य स्वतः सत्तायुक्त होते याप्रमाणे वैशेषिकाच्या मताचा अनुवाद करून आचार्य यावर दोष दतात—) तत्र चक्षुष्य—पण असे म्हणणाऱ्या वैशेषिकांना आम्हाला हे सांगावे, या प्रश्नाचे उत्तर द्यावे—असत् सत् कारणं कथं भवेत्—असत् च सत् कारण कसे होईल ?—वा असत्. केनचित् सबधः (कथं भवेत्)—किंवा असत् चा कोणाशीहि सबध कसा होणार ?—चंध्यापुत्रस्य केनचित् सत्ता संबधं वा कारणं वा प्रमाणत कल्पयितुं न हि शक्यं—चंध्यापुत्राचा कोणत्याच सत् पदार्थाशी मवध होण किंवा त्याच कारण कोणाशीहि प्रमाणत कल्पिता येणे शक्य नाही

ननु नैव वैशेषिकैर्भावस्य सबन्ध कल्प्यते द्युणुकादीना हि द्रव्याणा स्वकारणेन समवायलक्षण सबन्ध सत्तामेवोच्यते इति । न सबन्धात्प्राक्स्त्वानभ्युपगमात् । नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति । ततश्चासत् एव सबन्धः पारिदोषवादिष्टो भवति ॥

भाष्यार्थ—(यावर वैशेषिकांच्या वातून मध्यस्थाचा आक्षेप—) ननु वैशेषिकेः अभावस्य सबन्ध न एव कल्प्यते—अहोपण, वैशेषिकाकडून अभावाचा सबध बऱ्याच कल्पित जात नाही—हि सतां एव द्युणुकादीनां द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षण. संबन्धः उच्यते इति—तर भाववरपच असलेल्या द्युणुकादि द्रव्याचा आपल्या कारणाशी समवायलक्षण सबध त्यांच्याकडून सांगितला जातो असे म्हणणार तर—न संबन्धात् प्राक् स्त्वानभ्युपगमात्—त घरोबर नाही कारण कार्याचा कारणाशी सबध होण्यापूर्वी कार्याच राहव-अस्तित्व-भावरूपत्व मानले नाही (याचच स्पष्टीकरण—) वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनामस्तित्व न हि इष्यते—वैशेषिक कुमार, दण्ड, चक्र इत्यादी घटाच्या व्यापारापूर्वी घटादिकांच अस्तित्व मानत नाहीत, हे तज्ज्ञाना माहीतच आहे—मृद. एव घटाद्याकारप्राप्ति न च इच्छन्ति—मृत्तिकादि भावरूप कारणात्प्राक् घटादि कार्याच्या आकाराची प्राप्ति होते, मर्ताच घटाकार घनून बायाचा व्यस्य दार करित, अम त मानित नाहीत, हेहि प्रसिद्ध आहे (याप्रमाणे कार्याचा कारणमवधा-

पूर्वी अस्तित्व नसल्यामुळे परिशेषन्यायानें त्रय सिद्ध होतें त सागतात—) —ततः च असत एव संगन्धः पारिशेष्यात् इष्टः भवति—त्यामुळे परिशेषन्यायानें म्ह० कारणसत्रभापूर्वी कायाच अस्तित्व मानात नसल्यामुळे व शक्तिका घटरूप होते, हेहि त्यांना मान्य नसल्यामुळे घटटा असत् चाच-अभावाचाच सवध त्यांना इष्ट आहे, अग ठरत, [पण तो पथ अनुपपन्न कया आहे त आम्हां वर दाखविलेंच आहे]

नन्वसतोऽपि समवायलक्षणं भवन्त्ये न विरुद्ध । न वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसंगन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्य । एकस्याभावो द्वयोरभाव सर्वस्याभाव. प्रागभाव प्रध्वसाभाव इतरेतसामावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । भवति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते सवध्यते च भावेन कपालालेपेन स्वकारणेन सर्वप्रवहारयोग्यश्च भवति न तु घटस्यैव प्रध्वसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्व प्रागभावस्यैव च शुक्लादिद्रव्यात्पश्यत्येत्यादिव्यवहाराहत्वमित्यंतममज्ञसमभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वसाभावयोस्ति ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुन दावा—) —ननु असतः अपि समवायलक्षणं संगन्धः न विरुद्धः—अहोपण, अगत्वा-अभावाचाहि समवायरूप संबंध विरुद्ध नाही [सत् व असत् या दोन मव गी पदार्थांचा मयाग जरी न मभवला तरी त्याचा समवाय समंत्रल कारण मनवाय निल्य आहे त्यामुळे त्याचा एक मयोग सवध जरी न मभवला तरी त्याच्या स्थिताचा जावदयकता आहे, या शक्येच निरसन—) —न । वन्ध्यापुत्रादीनां अदर्शनात्—नाहा, सत् व असत् यांचा समवायसवधहि मभवत नाही कारण वध्यापुत्रादि असत् पदार्थांचा तसा सवध दिसत नाही (अहोपण, घटादिकांचा जा प्रागभाव तो अत्यन्ताभाव नव्हे त्यामुळे घटप्रागभाव वध्यापुत्रादि अत्यन्त असत् पदार्थांहून निराळ्या प्रकारचा आहे त्यामुळे त्या घटप्रगभावाचा म्वकारणाशा सवध मभवता, जरी आत्का घेऊन तिचें समाधान—) —घटादे एव प्रागभावस्य स्वकारणसंबंध भवति—घटादिकांच्याच प्रागभावाचा आपल्या कारणाशा सवध होतो,—न । वन्ध्यापुत्रादेः अभावस्य इति अभावस्य तुल्यत्वे अपि विशेषे वक्तव्य.—नाहा, तसा सवध हाऊ शकत नाही, कारण वन्ध्यापुत्रादिक व अभाव या दोदोमर्थेहि अभावच हा स्वभाव एकसारखाच असताना त्यांतील एका अभावाचाच कारणाशा सवध होतो व इतरांचा होत नाही, याचें विशेष कारण सागणें भाग आहे पण तस विशेष कारण काढांच नसल्यामुळे प्रागभावाचाहि कारणसवध मभवत नाही (अहोपण, घटादि प्रागभाव मप्रतियागा असतो. म्ह० घट

१ ज्याचा अभाव तो प्रतियोगा किंवा ज्याचा भेद तो त्याचा प्रतियोगा, जमें—घटाच्या अभावाचा घट हा प्रतियोगा आहे पणच्या अभावाचा घट हा प्रतियोगा घट व घट या भिन्न पदार्थांचा परस्पर भेद असल्यामुळे घट घटाचा प्रतियागा व घट घटाचा प्रतियोगी

हाच त्याचा प्रतियोगा असतो, पण वन्धापुत्रादि अत्यन्त अभावाचा तसा प्रतियोगी
सभवत नाहा, असा त्या दोन अभावान विशेष आहे, अशी आशय घेऊन तिचे समा-
धान-—एकस्य अभाव द्वयोः अभाव सर्वस्य अभाव प्रागभाव प्र-
ध्वंसाभाव इतरेतराभाव अत्यन्ताभाव इति लक्षणतः विशेष न केन-
चित् दर्शयितु शक्यः—एकाचा अभाव, दोघाचा अभाव, सर्वांचा अभाव, कार्याचा
प्राक् अभाव, प्रध्वमाभाव, अन्योन्याभाव, अत्यन्त अभाव, असा लक्षणत विशेष
कोणालाहि दान्वविता यणार नाही [म्ह० व्यवहारामाठीं अभावाच्या प्रकाराची ही अशी
कल्पना जरी केला तर त्यांच्या लक्षणांत स्वरूपत कांहींच भेद नाहा]—च विशेषे
असाते घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिः घटभावं आपद्यते—आणि
अभावान्या स्वरूपात काहाच विशय नमताना त्यातील फक्त घटाचा प्रागभावच कुभा-
रादिकाकडून घटभावास प्राप्त केला जातो,—च भावेन कपालारयेन स्वकारणेन
सयध्यते—व भावरूप कपोल या नाशान्या आपल्या नारणाशा सबद्ध होतो—च
सर्वव्यवहारयोग्यः भवति—आणि सर्व व्यवहारास योग्य होतो—तु घटस्य एव
प्रध्वसाभाव अभावत्वे सति अपि न इति—पण घटाचाच प्रध्वसाभाव लाल
घटाचें अभावत्व असनाह तो पुन घटत्वास प्राप्त होत नाहा आपल्या कारणाशी
सबद्ध होत नाहा, आणि उत्पत्त्यादि व्यवहारामाहि योग्य होत नाहीं. पण प्रागभाव
व प्रध्वसाभाव यात वस्तुत काहा फरक नसल्यामुळे त्यांच्यामध्य असा भेद असावा
ह अयोग्य आहे तसेच—प्रध्वसादि अभावानां क्वचित् व्यवहारयोग्यत्व न
—प्रध्वसाभाव, अन्योन्याभाव व अत्यन्ताभाव याना काणत्वाहि प्रदशा किंवा कोण-
त्याहि काला जन्मादिव्यवहारयोग्यत्व नाहीं ते केव्हाच हा आना उत्पन्न झाला, हा
अमुक कार्याच्या उपयोगी आहे, इत्यादि व्यवहारास योग्य नसतात,—प्रागभावस्य
एव द्यपुत्रादिद्रव्यारयस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वं—पण पुत्र्या व्यपुत्रा-
दिद्रव्यसहक प्रागभावाला मात्र उत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यत्व आहे,—इति एतत् अ-
समजस—असें हें म्हणणें अगदा असमजसपणाचें आहे—अत्यन्त प्रध्वसाभा-
ययो इव अभावत्वाविशेषात्—कारण अत्यन्ताभाव व प्रध्वसाभाव यांच्याप्र-
माणे प्रागभावालाहि एकारखच अभावत्व आहे. अर्थात् प्रागभावाहें अभावच अस-
ल्यामुळे उत्पत्त्यादि व्यवहारास योग्य नाहा

ननु नैवास्माभि प्रागभावस्य भावापत्तिरच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्ति-
यथा घटस्य घटापत्ति पटस्य वा पटापत्ति । एतदुप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाण-
विरुद्धम् । मारयस्यापि य परिणामपक्ष सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशे-
पिकपक्षाच्च विशिष्यते । अभिव्यक्तितरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितरोभावयोर्विध-
मानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमागविरोध । एतेन कारणस्यैव सस्थानमुत्प-

१ घट करण्यापूर्वी त्याचा मालाचा व बरग असे जे दोन भाग तयार केले जातात,
त्यांना कपाल म्हणतात.

एवादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । पारिशेष्याःसदेकमेव यस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैर्नटवद्-
नेकधा विकल्प्यत इतीदं भागवतं मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन्श्लोके ।
सत्प्रलयस्याद्यभिचाराद्यभिचाराच्चेतरेषामिति ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)-ननु अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः

न एव उच्यते—अहोपण, आम्हांरुहून प्रागभावाला घटभावाची प्राप्ति होते, म्ह०
घटाचा प्राक अभावच घट बनतो, असें म्हटलेंच जात नाही. आम्ही मुळीं तसें म्हण-
तच नाही. (यावर आचार्य दोष देतात-)-तर्हि भावस्य एव भावापत्तिः
यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः—अभावाला भावत्वप्राप्ति होते
असें जर मानात नसाल तर मग भावालाच भावापत्ति होते, असें म्हणावें लागेल !
जसें-घटालाच घटापत्ति, पटालाच पटापत्ति—एतद् अपि अभावस्य भावापत्ति-
वत् एव प्रमाणविरुद्धं—पण हें म्हणणें सुद्धा अभावाला भावापत्ति होते, याप्र-
माणेंच प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. (आरंभवादाबरोबर हा दोषच परिणामवादावर कसा
येतो, तें दाखवितात-)-सांख्यस्य अपि यः परिणामपक्षः सः अपि अपूर्व-
धर्मोत्पत्तिं विनाशाद्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते—आता सा-
ख्याचाहि जो परिणामपक्ष आहे तोहि अपूर्व धर्माचा-परिणामाचो उत्पत्ति व विनाश
याचा अंगंकार करीत अनल्पामुळें वैशेषिकाच्या पक्षाहून निराळा मुळींच नाही. [पूर्वी
नसलेला परिणाम उत्पन्न होतो व असलेला नाश पावतो, असे त्याचें मत आहे. त्यामुळें
जें असत तें त्रिकालीं असतच व जे सत् तें सत्च, अशी व्यवस्था त्या पक्षात करिता
येत नसल्यामुळें तो सांख्यपक्षहि वैशेषिकपक्षापेक्षा अधिक समजस आहे, असें म्हणता
येत नाही. 'अहोपण, कार्य कारणरूपानें पूर्वीहि सत्च असतें. पण तें अव्यक्त असतें
आणि कारकव्यापारांन व्यक्त होतें. त्यामुळें व्यक्ति व अव्यक्ति यानाच जन्म व नाश,
असे सांख्य म्हणतात. त्यामुळें वैशेषिकाच्या मताहूच सांख्यमतात विशेष आहे,' असें
साख्याच्या वर्तानें मध्यस्थ म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात-कारणरूपानें अव्यक्त अस-
लेल्या कार्याचीच अभिव्यक्ति व तिरोभाव-म्ह० कार्य व्यक्त होणें व अव्यक्त होणें,
याचा अंगंकार केल्यामुळें वैशेषिकपक्षाहून सांख्यपक्ष विशिष्ट आहे, असें म्हणता येत
नाहीं. वैशेषिकपक्षाहून सांख्य पक्षात काहीं अधिक समजसपणा आहे, असें म्हणता
येत नाही.]—अभिव्यक्ति तिरोभावाद्गीकरणे अपि—पूर्वी कारणरूपानें विद्यमान
असलेल्या कार्याचीच अभिव्यक्ति होते व अभिव्यक्त असलेल्या कार्याचाच कारणरूपानें
तिरोभाव-लय होतो, असें जरी मानलें तरी—अभिव्यक्ति तिरोभावयोः विद्य-
मानत्व-अविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववत् एव प्रमाणविरोधः—अभिव्यक्ति
व तिरोभाव याना सत्त्व आहे कीं असत्त्व आहे, असें निरूपण करूं लागलें असतां
पूर्वीप्रमाणेंच प्रमाणविरोध हा दोष येतो. [कारकव्यापारापूर्वी अनभिव्यक्तीप्रमाणेंच
अभिव्यक्तीलाहि सत्त्व असतें कीं असत्त्व ? त्यापूर्वीहि अभिव्यक्ति विद्यमान असते असें
म्हटल्यास मग कारकव्यापाराची काय गरज ? कारण त्रिचयासाठीं कारकव्यापाराची

अपेक्षा ती अभिव्यक्ति पूर्वीच विद्यमान आहे अर्थात् त्याविषयाच्या प्रमाणाचा विरोध येतो. बरे ती अभिव्यक्ति पूर्वी विद्यमान नव्हती म्हणून म्हणावे तर वैशेषिकांच्या पक्षावर येणाराच दोष सांख्यपक्षावर येतो कारण अविद्यमान-असत् असलेला अभिव्यक्ति होणार कशी? तसेच कारकव्यापारानंतर व्यक्तीप्रमाणे अव्यक्तिहि जर सत् असेल तर तीच पूर्वीच दोष येतो व त्याला असत् म्हणावे तर सत् असत् होते, असे मानलेले नस त्यामुळे तेहि सभवत नाहा शिवाय ज सत् त सत्च व असत् ते असत्च असा निश्चय होत नसल्यामुळे प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर कधीच कोणाचा विश्वास बसणार नाही त्यामुळे वैशेषिकपक्षाप्रमाणे सांख्यपक्षहि अप्राप्त आहे आता राहिलेल्या बौद्ध पक्षाचेहि याच न्यायाने निरसन-]—एतेन कारणस्य एव सस्थान उत्पत्त्यादि इति एतत् अपि प्रत्युक्तं—या कथनान 'कारणालाच कार्यरूप प्राप्त होणे, कारणानेच कार्याकार बनणे हीच उत्पत्ति व त्यानेच कार्याचा आकार टाकून आपल्या मूळ रूपाला प्राप्त होणे, ह्याच नाश, या मतांचेहि निरसन झाले [कारण पूर्वरूप स्वत असताना किंवा त नष्ट झाले असता एकाला दुसऱ्या रूपाचा प्राप्ति होण अयोग्य आहे कारण प्राप्त झालेले स्वाभाविक रूप कोणत्याच अवस्थेत टाकता येण शक्य नाही याप्रमाणे आरम्भवाद व परिणामादिवाद यामध्ये उत्पत्त्यादि व्यवहाराची अनुपपत्ति असल्यामुळे शेवटीं परिशेषन्यायाने काय सिद्ध होतें, ते सांगतात-]—पारिशेष्यात् सत् एकं एव वस्तु अविद्यया उत्पत्ति विनाशादि धर्मैः नटवत् अनेकधा विकल्प्यते इति इदं भागवतं मत ' नासतो विद्यते भावः ' इति अस्मिन् श्लोके उक्तं—वैशेषिकादिकाये सर्वे वाद अनुपपन्न ठरू यावर जेव्ही विवर्तवादच उरत असल्यामुळे—सत् एकच वस्तु अविद्येने उत्पत्ति विनाशादि यर्मानां नटाप्रमाणे अनेक प्रकारे कल्पिली जाते, असे हें भगवानाचें मत ' नासतो विद्यते भावः ' (२ १६ पृ ७५) या श्लोकांत सांगितले आहे—सत्प्रत्ययस्य अव्यभिचारात् च इतरेषां व्यभिचारात् इति—कारण सत्प्रत्ययाचा व्यभिचार होत नाही व इतर विकाराच्या प्रत्ययाचा व्यभिचार होतो म्हणून सत् एवच वस्तु आहे (गी भा. पृ ७८ पहा)

कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति । यदि वस्तुभूता गुणा यदि चाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मं कर्म तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्याज्ञ हि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्तन्नु शक्नाती युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्याया निवृत्तायां ज्ञानोऽवेवाशेषतः कर्म परित्यक्तुमविद्याध्यारोपितस्य शक्यानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषाऽप्रतिष्ठते । एव च सर्वात् वचनमुपपन्न सर्वकर्मणि मनसत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ससिद्धिं लभते नरः' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—आत्मन अविद्विद्यत्वे तर्हि अशेषतः कर्मण त्यागः न उपपद्यते इति द्रष्टव्यं—आत्मा अविक्रिय आहे, अग जर भगवानाच मन आहे, तर मग स्वकर्मणा त्याग उपपन्न होण नाही, हे कसे म्हटले आहे? (आत्मा जर अविक्रिय

असेल तर सहजकर्मांचाहि त्याग करिता येईल ! यावर आचार्य विक्रमपूर्वक उत्तर दे-
 तान—)—यदि घस्तुभूताः गुणाः यदि वा अधिद्याकल्पिताः—शरीरेंद्रियरूप
 गुण स्तरे आहेत, किंवा खाटे आहेत ? ते कल्पित किंवा अकल्पित कसेही जरी असले
 तरी—कर्म तद्धर्मः—कर्म त्याचा धर्म आहे, म्ह० शरीरेंद्रिये खरी आहेत व कर्म
 हा त्यांचा धर्म आहे किंवा ती अधिद्याकल्पित-मिथ्या आहेत, व कर्म हा त्यांचा धर्म
 आहे !—तदा आत्मनि अधिद्याधारोपितं एव इति अधिद्वान्—यातील
 कोणताहि पक्ष जरी घेतला तरी तें कर्म आम्यामध्ये अधिद्येने आरोपित आहे—शरीरें-
 द्रियांचे कर्म आम्यावर आरोपिलेले आहे—तें माझे आहे, असे अज्ञानानें कल्पिलेले
 आहे, असें न जाणणारा—शरीराच्या कर्मांचा आम्यावर गु्या आरोप केला जातो हें
 ज्याला माहीत नाही तो—' न हि कश्चित् क्षणं अपि ' अशेषतः त्यक्तुं
 शक्नोति इति उक्तं—निःशेष—सर्व कर्मांचा त्याग करूं शकत नाही, असें ' न हि
 कश्चित् ' अ. ३.५ या श्लोकानें सांगितले आहे.—तु पुनः विद्वान् विद्यया अधि-
 द्यायां निवृत्तायां अशेषतः कर्म परित्यक्तुं शक्नोति एव—पण तोच विद्वान्
 विद्येने अधिद्या निवृत्त झाली असता अशेषतः कर्मत्याग करण्यास समर्थ होतोच तो
 सर्व कर्मत्याग करूं शकतो. कारण—अधिद्याधारोपितस्य शेषानुपपत्तेः—
 विद्येने अधिद्येची निवृत्ति झाल्यावर अधिद्येनेच कल्पिलेल्या कर्मादिकांचा अवशेष राहण
 उचित नाही.—तैमिरिकदृष्ट्या अधिद्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः तिमिरापगमे
 दोषः न हि अवतिष्ठते—तिमिररोगानें विद्वान् झालेल्या दृष्टाने—भ्रमानें कल्पिलेल्या
 दोष चंद्रादिकांचा तिमिर दोष गेला अगता अवशेष रहात नाहीच.—एवं च साते—
 आणि विद्वानाचा सर्वकर्मत्याग संभवतो, अर्गा वस्तुस्थिति असल्यामुळेच—' सर्व-
 कर्माणि मनसा '—(अ. ५ श्लो १३ पृ. ५०४)—इत्यादि इदं वचनं उप-
 पन्नं—' सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून ' इत्यादि हें वचन उपपन्न होतें. (तसेच,
 अधिद्वानाच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव असल्यामुळेच येथें—) ' स्वे स्वे कर्मणि
 अभिरतः संसिद्धिं लभते नर '—आपापल्या कर्मानर्थें स्वप्रकारें रत असलेल्या
 पुरुष सिद्धीला प्राप्त होतो व—' स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य सिद्धिं विदति मानव ' इति च—
 त्याचप्रमाणें स्वकर्मानें ईश्वराची पूजा करून मनुष्याला सिद्धि प्राप्त होते,
 असें जें सांगितले आहे, तेंहि उपपन्न होतें ४८

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

अन्यथार्थ—सर्वत्र—पुत्र, र्जा इत्यादि सर्वांमध्ये—असक्तबुद्धिः—ज्याचे अ-
 न्त करण आसक्त झालेले नसतें,—जितात्मा—ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला विक्रले
 आहे,—विगतस्पृहः—ज्याची देह, जीवित, भोग याविषयीचीहि स्पृहा नाहीशी
 झालेली आहे असा आत्मज्ञ—संन्यासेन—व्याप्यदर्शनरूप संन्यासानें किंवा ज्ञानपूर्वक
 गी. भा १५३

भव कर्मसंन्यासाने—परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं—सर्वोत्कृष्ट निष्क्रिय आत्मस्वहृत्पावस्थान-
रूप सिद्धीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो ४९.

या च कर्मजा सिद्धिरका ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्या फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धि-
ज्ञाननिष्ठा लक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—असक्तबुद्धिरसक्ता सद्गुरहिता बुद्धि-
रन्त करण यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रद्वारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो
वशीकृत आत्मान्त करण यस्य स जितात्मा विगतस्पृह विगता स्पृहा तृष्णा देहजी-
वितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः । य एवभूत आत्मज्ञ स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि
कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात्स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च
तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिनैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य
सिद्धिर्निष्पत्तिस्ता नैष्कर्म्यसिद्धिः परमा प्रकृष्टा कर्मजसिद्धिबिलक्षणा सद्योमुख्यवस्था-
नरूपा संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ।
तथा चोक्त “ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते ” इति ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाला सर्वकर्मत्याग जप करिता आला तरी अविद्वानाला तो
करिता येत नाहा, असे सांगितल, आता गतार्थाचा अनुवाद करुन पुढील श्लोकाचे
तात्पर्य सांगतात—) या च कर्मजा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिः उक्ता
तस्या फलभूता ज्ञाननिष्ठा लक्षणा नैष्कर्म्यसिद्धिः वक्तव्या इति श्लोक
आरभ्यते—आणि जो कर्मापासून होणारा ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि सांगितली
तिच एवभूत ज्ञाननिष्ठा रूप नैष्कर्म्यसिद्धि सांगावी, म्हणून हा पुढील श्लोक आरभिला
जातो—असक्तबुद्धिः-असक्ता सद्गुरहिता बुद्धिः-अन्तःकरण यस्य सः
असक्तबुद्धिः-असक्तबुद्धि हा० ज्याचा बुद्धि-अन्तःकरण असक्त-सगुरहित असते
तो असक्तबुद्धि (कोठें ? उत्तर—) सर्वत्र-पुत्रद्वारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु—
सर्व ठिकाणां हा० पुत्र-त्यां इत्यादि आसक्तीच्या निमित्तात ये असक्तबुद्धि, (' अहोपण,
पुत्रादिविषयांमध्ये चित्तार्था आसक्ति जरी नसला तर नै स्वाधान नसणें शक्य आहे '
अशा - का घेऊन सांगतात—) जितात्मा-जित-वशीकृत. आत्मा-अन्तः-
करणं यस्य सः जितात्मा—जितात्मा म्ह० जिक्लेला म्ह० वश केलेला आहे
आत्मा म्ह० अन्त करण ज्याचें तो जितात्मा—विगतस्पृह-विगता स्पृहा-
तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगतस्पृह—विगतस्पृह, ज्याच्यापासून
देह, जीवित, भोग इत्यादिकाविषयीची स्पृहा-तृष्णा पार निघून गेली आहे तो विगत-
स्पृह-नि स्पृह होय—य एवभूत आत्मज्ञ सः नैष्कर्म्यसिद्धिं-निर्गतानि
कर्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात् सः निष्कर्मा—जो अशा प्रकार-
चा सर्वत्र असक्तबुद्धि, जितात्मा व विगतस्पृह आत्मज्ञ ता नैष्कर्म्यसिद्धीला (प्राप्त
होतो, असा संबध) निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, असा साक्षात्कार ज्ञान्यामुळे ज्या-
च्यापासून कर्म निघून गेली आहेत तो निष्कर्मा हाय—तस्य भाव नैष्कर्म्य—

त्याचा जो भाव (पणा) तें नैष्कर्म्य-निष्कर्मत्व (निष्कर्मपणा)—नैष्कर्म्य च तत्
सिद्धि च सा नैष्कर्म्यसिद्धि—जे नैष्कर्म्य तावत्सिद्धि अशा नैष्कर्म्यमिदं—
या नैष्कर्म्यस्य सिद्धि—निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः—
निष्पत्तिः तां नैष्कर्म्यसिद्धि—किंवा नैष्कर्म्याची जा सिद्धि हा० निष्क्रिय आत्म
स्वरूपावस्थानलक्षण निष्कर्मावस्थेची सिद्धि-निष्पत्ति, त्या नैष्कर्म्यमिदं (त्या सिद्धी-
चेच विशेषण—) —परमां-प्रकृष्टा-कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्ति अवस्था-
नरूपां—परम म्ह० उत्कृष्ट-कर्माने मिळणाऱ्या मिद्धीहून विलक्षण सद्यमुक्ति-जीव-
न्मुक्ति अवस्थाहूय-जावन्मुक्त होऊन राहण या स्वस्वगत्या नैष्कर्म्यसिद्धीला—संन्या-
सेन-सम्पद्यदर्शनेन वा तत्पूर्वकेण सर्वकर्मसंन्यासेन अधिगच्छति-
प्राप्नोति—संन्यासान-म्ह० तत्त्वज्ञानान किंवा तत्त्वज्ञानपूर्वक सर्वकर्मसंन्यासान सपा-
दन करिता संन्यासान नैष्कर्म्यसिद्धीला प्राप्त होतो—तथा च “ सर्वकर्माणि
मनसा संन्यस्य नैव कुर्धन् न कारयन् आस्ते ” इति उक्तं—आणि तसच
' सर्व कर्मांचा मनाने त्याग करून काहीं न करणारा व काहीं न करविणारा असा शरीर-
नगरात राहतो ' असें म्हटले आहे ४९

१ हा श्लोक फारच महत्त्वाचा आहे पण रहस्यकारांनी त्याची ओढाताण करून त्याचा
मलताच अर्थ वेढा आहे ते म्हणतात—“—अमन्तुद्धि सवय ' म्हणून काठेंहि आसक्ति
न ठेवता ' नित्तात्मा ' मन ताच्यात आणन ' विगतभ्रह -' निष्काम बुद्धीने वागलें म्हणजे
' संन्यासेन ' कर्मफलाच्या संन्यासान ' परमा नैष्कर्म्यसिद्धि अधिगच्छति ' परम नैष्क
व
सिद्धि प्राप्त होते ” हा अर्थ मुळाव्या धरून नाहा, हें जोगीहि मन्वृत्तज्ञ कवळ करील पण
आपण तिकडे दुलक्ष करू पूर्वे टापेंन ते म्हणतात—“ नैष्कर्म्यसिद्धि मिळण्यास कर्म मो-
ण्याची जरूर नाहा ” [गी ३ ४] “ नैष्कर्म्य म्ह० काय व खरी नै कर्म्यसिद्धि कशा
म्हणावें याची फोड आम्हा गी ३ ४ बराच टीपेंत वेढा आहे, ता पहा ” (पण त्या टिपे-
चा विचार आम्हाहि तेंच सविस्तर केला आहे [पृ २६२ ते २७०] ती पहा रहस्य
काराना त्या श्लोकाचा तो अर्थ कला आहे तो चुकला आहे असा,) “ नन्याममागांतील
लोकांची दृष्टि केवळ मोक्षावर असत्ये ” (अगदा रर आहे, मव वैदिवधर्मच मोक्षासाठी
आहे) “ आणि भगवताचा मोक्ष व लोकमग्रह या दोहोंवरहि भारताच अमते ” (हें
मात्र खोत्रे आहे भगवतानाहि गानेचा उपदेश मोक्षासाठीच कला आहे त्याचा अर्थ कला-
विकारी शानी पुण्याला लोकमग्रहच्छा अमत्यास अमक राहून स्वधर्मरूप कर्म करण्याचा
जो अनुशा दिली आहे ताहि लें कानी उन्मागा न होता स्वधर्मानुष्ठानानें अंतर मुक्त व्हावे
यासाठी आहे व त्याविषयी अद्वैतवेदान्त शास्त्र मुळाच प्रतिकूल नाहीं वाकी रहस्यकार
लोकमग्रहशब्दाचा तो अर्थ समजवात तो मात्र वेदान्तशास्त्राला समत नाहा व भगवानाना-
हि समत असणें शक्य नाहीं) “ लोकमग्रहाय म्ह० ममागाचें धारणपापण हाण्यास
ज्ञानविज्ञानयुक्त पुरुष किंवा रणागणांत तरवार गाजविणारा घूर धारण याच्याप्रमाणच शत-
करी, बाणी, उदमी, सुनार, लोहार, कुभार किंबहुना माणवित्रय करणारा व्याध वाचाहि
जरूर आहे आणि बसे सोडल्याखरीज मोक्ष मिळत नाहा, असें म्हटलें म्हणजे या सर्व होवात

आपापले धंदे सोडून संन्यासी व्हावयास पाहिजे. कर्मसंन्यास मार्गातील लोक याची पारशी पंथा करीत नाहीत. पण गीतेची दृष्टि तशी संकुचित नाही. यासाठी गीता असे सांगते की आपल्या अधिकाराप्रमाणे प्राप्त झालेला धंदा सोडून दुसऱ्याचा धंदा चांगला म्हणून तो करू लागणे योग्य नव्हे" या एकाच उपायान्वयरून रहस्यकारांनी गीतेच्या अर्थाचा अर्थ कसा केला आहे, ते तज्ज्ञ वाचकांच्या लक्षात येईल. गीता वस्तुतः मोक्षसाधनाचा उपदेश करणारी अमरताना तिला एखाद्या धृष्ट लौकिक शास्त्राचे स्वरूप देऊन तिचा दुरुपयोग केला आहे. येथे 'श्रेयान् स्वधर्मः' 'स्वधर्मं निधनं श्रेयः' 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः समिद्धिं लभते नरः' या वाक्यांचा भगवानाना किंवा व्यासाना इष्ट असलेला अर्थ न घेता स्वतःला अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यावर लादला आहे. धर्मशब्दाचा धंदा हा अर्थ अगदी अनुचित होय. शेतकरी, वाणी, उदमी, सुतार किंवा हुना मास विकणारा यांचे धंदे हा स्वधर्म व त्या स्वधर्मांचे मोक्ष मिळणार ! कोण हा अर्थ !! पण हे सांगायला गीता किंवा भगवान् हवेत कशांना ? जे लोक गीतेला मानीत नाहीत त्या असंख्य लोकांना आपले हे धंदे सोडले व्हावेत की काय ? जर सोडले नाहीत तर 'समाजाचे धारणपोषण होण्यास त्यांचा जरूर आहे,' हे सांगण्यास गीता का प्रवृत्त होईल ? शिवाय जे हे धंदे सोडत नाहीत, ते सर्व मुक्त होणार की काय ? रहस्यकार ! आपले हे तत्त्वज्ञान चुकले आहे वर ! गीतेत स्वधर्म हा शब्द अशा लौकिक अर्थी वापरलेला नाही धंदा पोट भरण्यासाठी असतो, व धर्म उत्कर्षासाठी, चिंतनुद्धासाठी व पापक्षय्यासाठी असतो. शेतकरी धान्यासाठी शेतकी करितो, वाणी पैशासाठी दुकान पातून क्रयविक्रय सुरू करितो. सुतार, लोहार, साठिक वगैरे सर्व पोटाकरिता धंदे आरंभतात. ते निष्काम होणे हे शक्य नाही व त्यांचे ईश्वराचे अर्चन पुत्रही संभवत नाही. जे कर्म काही अलौकिक फलाच्या उद्देशाने विहित असे किंवा ज्याचे काही अलौकिक फल संभवते तेच 'निष्काम म्ह० त्या फलाचा इच्छा न ठेवता करा,' असे विधान करिता येत व त्याच्या योगानेच ईश्वराचे पुत्र संभवते. संसार हे ज्याचे फल मिळावयाचे आहे, तो सर्व पारलौकिक धर्मसहक संकाम, मानिमान कर्म सोडल्यावाचून मोक्ष मिळणे शक्य नाही. हा त्रिकालाबाधित गीते आहे. मोक्ष मुलभ नाही. तो स्वतः पनकरलेल्या धर्मांचे मिळत नाही. हजारों-लक्षावधिकोपयुक्त लोकांतील एखाद्याच मोक्षाची इच्छा करितो. बापचे सर्व रहस्यकारांचा लोक-मग्न करणारेच अमरतत (गा. भा. पृ. ६१६) व त्यांचे विधान करावयास गीता किंवा भगवान् नकोत. स्ववहारापासून निवृत्त होण्याचा उपदेश करावयास मात्र भगवान्, व्यास, याचार्य यासारखे श्रेष्ठ ज्ञानी पाहिजेत, व उपनिषदे, गीता यामारखा श्रेष्ठ शास्त्र पाहिजेत. प्रवृत्ति प्राणिमधारण आहे, तिला शास्त्रविधानाची गरज नाही त्यासाठीच संन्यास-मागी सर्वाना 'मोक्षासाठी धंदे सोडा' असे सांगतात, अशा जरी क्षणभर कष्टनाकेची तरी त्यांचे योग्य ऐकणार नाही. वस्तुतः वेदान्तशास्त्र अविरलान्ना भन्यास सांगतच नाही. पण रहस्यकार या लक्षाधीशे पाहतात कशांना ? गीतेत मिळालेला उदा कर्मांचे विधान केले आहे तर स्वधर्मरूप पारलौकिक कर्म आहेत माझ्या कारण होणारी कर्म लौकिक अमरते शक्य नाही. अर्थात् "जे धर्म पकदा आपले म्हणून पनकरते ते विनाहि अप्रिय व कठिन अमरते तरी आमला सोडून केलेच पाहिजे," हे रहस्यकारांचे म्हणण पाहता

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निश्चा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कर्तापुत्रा!—सिद्धिं प्राप्त.—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त हागे, एतद्रूप सिद्धीला प्राप्त झालेला पुरुष—यथा—ज्या प्रकार—ब्रह्म—ब्रह्माला—आप्नोति—प्राप्त होतो—तथा—तो प्रकार—मे—माझ्या तोंडून—समासेन एव—संक्षेपानेच—निबोध—निश्चयाने जाण.—या—का, जा—ज्ञानस्य—ज्ञानाची—परा निष्ठा—पराकृष्ठा आहे. ५०

पूर्वोक्तान् स्वकर्मानुष्ठानेनेष्वराम्यर्चनरूपेण जनिता प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नामविवेकज्ञानस्य वेदव्याप्तज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वस्तुच्यमित्याह— सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समम्यर्च्यं तत्रसाद्वा कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यताश्च सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उच्यते । किं तदुत्तरं यदर्थानुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा त प्रकारं ज्ञाननिष्ठ प्राप्तिक्रम मे मम वचनान्निश्चय त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण नेत्याह ममामेनेव मक्षेपेणैव हे कौन्तेय ॥

धरून नाहा गाता पनकरलेल्या कमाली मोक्षमाधन म्हणून नाहा व न मोक्षमाधन होणे शक्यहि नाही तमेंच “ ज्याचे मन शांत अथवा ज्याने सर्वभूतान्तर्गण ऐक्य ओझिलें तो यवान अगर जातानें व्यापारा लमो वा ग्राहक असतो, निष्कामबुद्धानें हे धंदे करणारा सदा पुरुष स्नानमध्याशील ब्राह्मणास्तका किंवा गुरू क्षत्रिया इतकाच धोर व मोक्षाला अधिकारी आहे ” हे म्हणण अग्रस्तुत आहे. कारण केवळ ‘मन शांत असणें व ऐक्य ओझिलें’ एवढ्यानेच मोक्ष मिळणें शक्य नाही. आत्मसाक्षात्कार होऊन स्वरूपा स्थित-स्थितप्रज्ञ-गुणानां ज्ञान पाहिजे तोंच मोक्ष होय. स्नानमध्याशील ब्राह्मणादि आवन्मुक्त नव्हे व गुरू क्षत्रियादि जीवन्मुक्त नव्हे किंवा स्नानसध्या व श्रायें हे साक्षात् मोक्षमाधनहि नव्हे. ज्यांच मोक्षमाधन आहे व ज्ञानोक्त स्वधर्मरूप कर्मच ज्ञानाचा योग्यता प्राप्त करून देतें अर्थात् “ कर्म सोढव्यानें जा सिद्धि मिळावयाची तांच निष्कामबुद्धानें आपापले धंदे करणाराम मिळतें अस ४९ व्या श्लोकान स्पष्ट म्हटले आहे ” हे म्हणण निराधार आहे ४९ व्या श्लोकात तमें म्हणले नाहा. मिथ्याय कर्म मोडल्यानें कोणताच सिद्धि मिळत नाहीं ज्ञानानें—आत्मसाक्षात्कारानें मोक्ष मिळतो. कर्मानां नाहीं. आपापले धंदे निष्कामबुद्धानें होणे शक्य नाही मग पारमाधक मिळोचें नाव कसाला ? धर्माची सिद्धि म्ह० त्यात बरकत हाणें दाच आहे “ भागवत धर्मातील जें काय रहस्य तें हेच होय ” पण भागवत धर्मांत जा कर्म दशरामपंथबुद्धानें करावयास मागि त्या आहेत नां म्हणून तरास्य निश्च कर्मे हात, ग्राहक, नाभार करिंचा धंद नव्हे. यामाठा महाराष्ट्र संतमंडळाचा रदस्यकार शंकरा इत्याला देतात, पण तोहि अस्थाना आहे. कारण महाराष्ट्रातील साधुसंत निवृत्त होते, प्रवच नव्हते. धंद पोटामाठी असतो. त्याचा मोक्षार्ता काही सध नाहा.

भाष्यार्थ—पूर्वोक्तेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण स्वकर्मानुष्ठानेन जनिता प्राक्
उत्कलक्षणा सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्न आत्मविवेकस्य—पूर्वी सांगितलल्या
क्रमान ईश्वराचनरूप स्वकर्मानुष्ठानान उपरन चारुग मिळविलेला जा पूवाक्त लभणाचा
।साद तिन प्राप्त चारुग्या म्ह० ज्याला आमाववक उत्पन्न चाला आह अशा पुरुषाची
—केवल आमज्ञाननिष्ठारूपा नेष्कर्म्यलक्षणा सिद्धि येन प्रमेण
भवति तत्त्वचनय इति आह—कवल आमज्ञाननिष्ठारूप नष्कर्म्यलभण ।साद
ज्या क्रमान हात त सागवें म्हणून भगवान् म्हणतात—सिद्धिं प्राप्त स्वकर्मणा
ईश्वर समभ्यर्च्य—।सद्वला प्राप्त चालुग म्ह० स्वकमान ईश्वराच अभ्यचन-
पूनन करन—तत्प्रसादना कायेन्द्रियाणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिं
प्राप्त—त्याच्या प्रसासान प्राप्त चालुग्या दारुगेंद्रियाच्या ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धा
ग प्राप्त चालुग—‘सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थ—सिद्धि
प्राप्त असा ज त्याचा अनुवाद कला आह तो पुढाल विषयासाठा आह—किं तत्
उत्तर यदर्थ अनुवाद इति उच्यते—तें उत्तर-पुढील विषय काय आह का
प्याच्यासाठा हा अनुवाद आह म्हणून विचाराल तर सांगितल जात सिद्धाल प्राप्त
चालुग—यथा-येन प्रकारेण-ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मान आप्नोति
—यम-ज्या प्रकार ज्या ज्ञाननिष्ठारूप प्रकारानें ब्रह्माला-परमात्म्याला प्राप्त हातो—
तथा-त प्रकार ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरुप मे-मम वचनात् निबोध त्व निश्च
येन अध्याय इति एतत्—तस-त्या प्रकाराला-ज्ञाननिष्ठाप्राप्तीच्या क्रमाला
माझ्या वचनावरून तू पाण-तू ।नश्चयान ता क्रम समनून घ असा याचा भावय—
किं विस्तरेण—ता क्रम विस्तारान सागणार की काय ? (कारण विस्तारान साग
तयास दुबाध हाडत उत्तर)—न इति आह—नाहा, विस्तारान सांगत नाही
तर—हे नान्तय, समासन एव-सक्षपेण एव—हे कुतापुत्रा, समासातेंच-
सम्भवानच सांगतो

यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधनि अनन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदया
दृशयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परानि । निष्ठा पथयसान परिसमाप्तिरित्यतत् । करय
ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्ति । कादगी मा यादशमात्मज्ञानम् । कादयतत्
यादग नामा । कादगाऽमा, यादगा भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ॥

भाष्यार्थ—(अनुपपादाची पूर्वपादागा मगति उगत नाहा अशी आणका पऊन
सागनात—) —यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोध इति अनन या प्रतिज्ञाता
ब्रह्मप्राप्ति—‘या प्रकार ब्रह्माला प्राप्त हातो ता प्रसार एक’ या वाक्याने जी ब्रह्म
प्राप्त प्राप्तपण आह म्ह० ज्या ब्रह्मप्राप्तीची प्रातश कला आह—ता इदतया द
शयितु ‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ इति आह—त्या ब्रह्मप्राप्तीअच ही ती’
या रीत न प्रत्य । दायावण्यानाठा ‘जी ज्ञानाची परानिष्ठा’ असे भगवान् सांगत भा
दत—निष्ठा-पर्यवसान-परिसमाप्ति इति एतत्—निष्ठा म्ह० पयवसान

परिसमाप्ति, असा भावार्थ—कस्य, ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्ति—को
 षाची परिसमाप्ति ? (उत्तर—) ब्रह्मज्ञानाची जी परा परिसमाप्ति ताच प्रवृत्त ज्ञानाची
 निष्ठा आहे. (पण ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा प्रमिद्ध नाही. त्यामुळे ती साधनानुष्ठा-
 नाधान म्ह० साधनानुष्ठानाने साध्य होणारी अमेळ असा आशयाने प्र०—) —की-
 दृशी सा—पण ती ब्रह्मज्ञाननिष्ठा कशाप्रकारची आहे ? (प्रसिद्ध आत्मज्ञानाच्या
 अनुरोधाने ब्रह्मज्ञाननिष्ठा अनायासाने कळण्यामारखा आहे, असा आशयाने उत्तर—) —
 यादृशं आत्मज्ञानं—जसा प्रकारचे आत्मज्ञान तशाच प्रकारचे ब्रह्मज्ञान आहे (पण
 आत्मज्ञान तरी कोठे सिद्ध झाले आहे ? असा आशयाने पुन प्रश्न—) —कीदृक तत्
 —तं आत्मज्ञान कशाप्रकारचे आहे ? (' अर्थे नैव विशेषो हि ' ज्ञान व त्याचा विषय
 यांत फरक काहीच नाही, या न्यायाने उत्तर—) —यादृशः आत्मा—जसा प्रकारचा
 आत्मा तशाच प्रकारचे तं आत्मज्ञान आहे. (पण आत्म्याविषयीहि निश्चय काहीच
 नाही. त्याविषयी अनेकांची अनेक मते आहेत. म्हणून आत्म्याविषयी पुन प्रश्न—) —
 असा कीदृशः—पण तो आत्मा कशा प्रकारचा आहे ? (याचे उत्तर—) —यादृशः
 भगवता उक्तः उपनिषद्वाक्यैः च न्यायत च—जसा प्रकारचा भगवानांना
 सांगितला आहे, उपनिषद्वाक्यांनी उपदेशिला आहे, व न्यायाने सिद्ध झालेला आहे, तसा.

ननु विषयाकार ज्ञान न विषयो नाप्याकारवानामेप्येत क्वचित् । ननु ' आदित्यवर्णं
 भारूप. स्वयंज्योति. ' इत्याकारवत्त्वमानन. ध्रुयते, न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां
 वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेध आत्मनस्वरूपे वे प्राप्तं तत्प्रतिषेधाद्यान्यादि-
 त्यवर्णमित्यादिवाक्यानि, अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् । आविषयत्वाच्च
 " न सदसो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैवम् " " असन्दमस्पर्शम् "
 इत्याद्यं । तस्मादात्माकार ज्ञानात्प्रियनुपपद्यम् । कथं तर्ह्यमनो ज्ञानम् । सर्वं हि
 यद्विषय ज्ञान तत्तदाकारं भवति निराकारश्चाऽऽमेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोऽभयोर्निरा-
 कारत्वे कथं तद्भावतानिष्टेति ॥

भाष्यार्थ—(यावर आशय—) —ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयः नापि
 आकारवान् आत्मा क्वचित् इत्येत—अहोपण, विषयाकार ज्ञान अमते, आजे
 आत्मा विषय आहे अमेहि कधी कोणी मानीत नाहीत व आकारवान् आहे, अमेहि
 कधी कोणी म्हणत नाहीत (यावर सिद्धान्ती प्रतिपत्ता घेतात—) —ननु 'आदि-
 त्यवर्णं भारूप स्वयंज्योति ' इति आत्मनः आकारवत्त्व ध्रुयते—अहोपण,
 ' आदित्यवर्ण, प्रकाशरूप, स्वयंप्रकाश ' इत्यादि वचनान आत्म्याचे आकारवत्त्व धृत
 आहे. म्ह० आत्म्याला आकार—स्वरूप आहे हे श्रुतिसिद्ध आहे. (पूर्ववादी याचे समाधान
 करितो—) —न । तेषां वाक्यानां तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्—अने नाही. कारण
 त्या वाक्यांना तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्व आहे. म्ह० ती वाक्ये आत्म्याच्या तमोरूपत्वाचा
 निषेध करणारी आहेत. (म्ह० त्याचे तात्पर्य धृत अर्थी नाही. या समाधानाचेच वादी
 अधिक स्पष्टीकरण करितो—) —द्रव्य-गुणादि-आकारप्रतिषेधे आत्मनः तमो-

रूपध्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्यघर्ण' इत्यादिवाक्यानि—
द्रव्य, गुण इत्यादि आकाराचा प्रतिषेध केला असता आत्म्याला तमोरूपत्व प्राप्त होते,
त्याचा प्रतिषेध करण्यासाठी 'आदित्यघर्ण' श्रेता ३८ इत्यादि वाक्ये आहेत (आ
त्म्याचा आकार सांगण्यासाठी ती वाक्ये नाहीत याहि कारणाने आत्म्याला आकार-
वत्त्व नाही, असे सांगतात—)' अरूपं' इति च विशेषतः रूपप्रतिषेधात्—
'अरूपं' (का भा ३.१५ पृ ९०) इत्यादि धृताने विशेषेकरून रूपाचा प्रतिषेध
केला आहे (आता आत्मा विषय नाही, असे जबर आक्षेपात म्हटलं आहे त्याने
उपपादन—) अविषयत्वात् च—आणि आत्मा अविषय असण्यामुळेहि आत्मज्ञान
संभवत नाही, (आत्मा इंद्रियाचा विषय होत नाही, याविषया धृति—)'न सदशे
तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चन एनं'—(श्रेता ४२०) 'अशब्द
मस्पर्श' इत्याद्यै.—(का भा ३.१५ प ९०)—परमात्म्याचे रूप इंद्रियांच्या
सन्मुख स्थित होत नाही त्याला चक्षुरिंद्रियाने कोणी पहात नाही ' अशब्द, अस्पर्श,
अरूप,' इत्यादि धृतिवाक्यानी आत्मा निर्विषय आहे, असे सांगितले आहे—तस्मात्
आत्माकार ज्ञान इति अनुपपन्न—यास्तव आत्माकार ज्ञान होते हे म्हणणे अनु-
पपन्न आहे (यावर एकदेशा वेदान्ती शका घेतो—)'तर्हि आत्मन ज्ञान कथं
—तर मग [म्ह० ज्ञानाला आत्माकारत्व जर मुळा संभवतच नाही तर] आत्म्याचे
ज्ञान कस होणार?—हि सर्वे यद्विषयं ज्ञान तत्तदाकार भवति—कारण
सर्वच ज्ञान ज्या विषयाचे असते त्या त्या विषयाच्या आकाराचे होते, हे प्रसिद्ध आहे
—च आत्मा निराकार इति उक्तं—च आत्मा निराकार आणि निर्विषय आहे,
असे म्हटले आहे (त्यामुळे आत्म्याला विषयत्वहि नाही चरे, आत्म्याप्रमाण त्याच्या
ज्ञानालाहि निराकारत्व असेच म्हणून म्हणावे तर—) च ज्ञानात्मनो उभयोः निरा-
कारत्वे तद्भावनानिष्ठा कथं इति—आणि ज्ञान व आत्मा या दोहोनाहि निराका-
रत्व मानल्यास म्ह० ती दोन्ही निराकार आहेत, असे म्हटल्यास आत्मज्ञानाची भावना
निष्ठा कशी होणार? [आत्मज्ञानाचे पुन पुन अनुसंधान करण ही भावना, तिची
निष्ठा म्ह० समाप्ति—आत्मसाक्षात्काराची दृष्टता आत्मा व ज्ञान या दोहोनाहि निरा-
कार मानल्यास त्याचा काहीच संभवन नाही, असा भाषार्थ]

न । अत्यन्तनिमलरूपवच्छतुहनावोपपत्तरात्मनो पुद्बेक्षाऽऽत्मसमनमत्प्राप्त्युपपत्ते
रामर्षनम्याकाराभासचापपत्ति । पुद्ब्याभास मनस्तदाभासान्निद्रियान्निद्रियाभासश्च
देहोऽतो ह्योर्हिर्देहमात्र एवाऽऽमदष्टि क्रियत । देहध्यान्यादिनश्च लोकापतीका-
श्चतवविशिष्ट काय पुरय इत्याहुः, तथाऽभ्य दृष्टिर्दृश्यवचन्यादिन । अभ्ये मनधे
तम्यवादिनः । अभ्ये पुद्बिर्धतम्यवादिन । ततोऽप्यन्तररूपशतमध्याहृतादपमविधावरथ
मागमयेन प्रतिपन्ना केचित् सर्वत्र हि पुद्ब्यादिदेहान्त आत्मर्षनन्वाभासताऽऽप्रमधा
मिन्कारणमिषत्त भास्यविषय ज्ञानं न विधातम्य चि ताद नामत्प्राप्ततामाभ्यतोपन

निवृत्तिरेव कार्या नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानमविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारेरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(सिद्धान्ता याचं समाधान करितात—)न—हा आश्रेप यरोवर नाही—आत्मन अत्यन्तनिर्मलत्व स्वच्छत्व सूक्ष्मत्व उपपत्ते—आत्म्याचं अत्यन्तनिर्मलत्व, स्वच्छत्व, सूक्ष्मत्व उपपन्न होत असल्यामुळे—च बुद्धे आत्म समनैर्मल्यादि उपपत्ते—च आत्म्याच्या निर्मलत्वादि कारणांचे बुद्धीचं निर्मलत्वा दिक उपपन्न होत असल्यामुळे—आत्मचैतन्याकार-आभासत्त्वोपपत्ति—बुद्धी तील आत्मचैतन्याकार आभासत्वाची उपपत्ति लागते—बुद्धात आत्मचैतन्याचा आभास संभवतो [बुद्धि आत्म्यासारखाच निर्मल वर्गरे असल्यामुळे ती आत्मचैतन्याच्या आ भासानें व्याप्त म्ह० ज्ञानपरिणामान युक्त हाते]—बुद्ध्याभासंमन तदाभासानि इन्द्रियाणि इन्द्रियाभास च देह.—साभासबुद्धीने व्यापलेले मन असतें साभास मनानें व्याप्त इन्द्रियें असतात व साभास इन्द्रियाना व्याप्त स्थूल देह असता (याविषया लौकिक धातीचेंच प्रमाण देतात—)—जत लौकिक देहमात्रे एव जात्मदृष्टि क्रियते—म्हणूनच सामान्य प्राहुन लोकाकडून केवळ देहामध्येच आत्मदृष्टि केली जात म्हणजे 'केवळ देहच मी-आत्मा' अस म्हणत जातें—च देहचैतन्यवादिन लोकायतिका. चैतन्यविशिष्ट. काय पुरुष इति आहु—आणि 'देहच चैतन्य-आत्मा' असें म्हणणारे चार्वाकादि लायतिक चैतन्यविशिष्ट शाराच पुरुष आहे, असें म्हणतात [म्ह० देहच आत्मा अस मानणारे लोक जगात आहेत]— तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः—तसेच दुसरे इन्द्रियचैतन्यवादी आहेत.— अन्ये मनश्चैतन्यवादिन—आणखी किन्वेक मनच आत्मा अस म्हणणारे आहेत अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिन—दुसरे पुष्कळसे लोक बुद्धि हाच आत्मा अम म्हण णारे आहेत—तत अपि अन्तर अन्यक्तं अव्याकृतास्य अधिधायस्थं आत्मत्वेन प्रतिपन्ना केचित्—त्या बुद्धीच्यादि आत-पलीकडे असले-वा अव्यक्त -अव्याकृतसज्ञक अधिधायस्थ आभासस्य अन्तर्यामाला आमचानें पहाणार-सुपुष्यवस्थ आभासयुक्त अन्तर्यामाला आत्मा मानणारे काहा-कारणापासच आहेत (पण देहापामून बुद्धीपर्यंत कार्यामध्ये लौकिक परीक्षकानाहि आत्मभ्रांति होण्याचें साधारण कारण सांग- तात—)—बुद्ध्यादि देहान्ते सर्वत्र हि आत्मचैतन्याभासता आत्मभ्रान्ति- कारण—नाप्रमाणें बुद्धीपासून देहापर्यंत मध कार्यामध्ये आत्मचैतन्याभासाचा व्याप्ति असणें हेच स्वातील प्रत्येक आ मा आहे, अशी भ्रांति होण्याचें कारण आहे [अर्थात आत्मज्ञान याप्रमाणें लौकिकपरीक्षकाना माहित असल्यामुळे—त प्रसिद्ध अम-यामुळे तें विधावा विषय ह्यात नाही असें सांगतात—]—इति अत आत्मविषय ज्ञान न विधातव्य—यास्तव म्ह० आत्मज्ञान लौकिकपरीक्षकानाहि समत अम-यामुळे, गिद्धच असलेल्या त्या आत्मविषयक ज्ञानाच-आत्मज्ञानाचें विधाव करायला नको—किं तर्हि नामरूपादि अनात्माध्यारोपणनिवृत्ति एव कार्या—तर नम कः १

नाम रूपादि अनात्म्याचा आत्म्यावर जो अध्यारोप केला आहे त्याची फक्त निगृहीतच तेवढी करणे उचित आहे—न आत्मचैतन्यविज्ञानं—आत्मचैतन्यविज्ञान विषय नाही, त्याचें विधान होऊं नकत नाहा. कारण—अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैः एव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात्—अविद्येनें अध्यारोपित जे सर्व पदार्थ त्याच्या आकारानें विशिष्ट, अशा स्वरूपानेंच त्याचें ग्रहण केलें जाते. त्यामुळे तें आत्मविज्ञान विषय नाहा

अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुवैव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षता च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहनबुद्धित्वाद्यत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यद्विष च प्रतिभास्यविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुणात्मप्रसादानां नातःपरं सुप्तं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति । तथा चोक्तं ' प्रत्यक्षायगमं धर्म्यम् ' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—(उपलब्ध होणारं जे देह, इन्द्रियें, मन, बुद्धि व अव्यक्त त्यासह चैतन्याचा अनुभव येतो, त्यावाचून त्याचा अनुभव येत नाही, कारण तीं सर्व जड आहेत, याविषया विज्ञानवादा बौद्धाच्या प्रातीये प्रमाण देतात—) —अतः एव हि विज्ञानवादिनः बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तु एव नास्ति इति प्रतिपन्नाः—म्हणूनच विज्ञानवादा बौद्ध विज्ञानावाचून वस्तुच नाही, असे समजले. (सर्व ज्ञेय ज्ञानाचें व्याप्त झालेले असेच जात होते त्यामुळे त्यांना ज्ञानातिरिक्त वस्तुच संमत नाही. कारण स्वप्नात पाहिलेला वस्तु ज्ञानाहून भिन्न नसते, अशा रीतीनें त्यांना भ्रम होत असतो. पण ज्ञानहि जेव असल्यामुळे त्याला जाणणारं दुसरें काहीं तरी पाहिले, असे कोणी म्हणेल म्हणून—) —च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां—आणि तसेच ज्ञान स्वतःलाच जाणते—ते स्वसंवेद्य आहे असे मानून त्याला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाहा, असे ते समजले आहेत. (याप्रमाणें सर्व बाह्याच्या मतानेंच प्रज्ञात्म्यामध्ये ज्ञान सिद्ध असल्यामुळे त्याला विषयत्व नाही. ते विधीचा विषय होत नाहा, असे ठरले असनां फलित मागतात—) —तस्मात् ब्रह्मणि अविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं कर्तव्यं—म्हणून ब्रह्मामध्ये अविद्येमुळे धनात्मधर्मांचा जो आरोप केलेला आहे त्याचें निराकरणमात्र करावें.—तु ब्रह्मज्ञाने यत्नः न (कर्तव्यः) अत्यन्तप्रसिद्धत्वात्—पण ब्रह्मज्ञानाविषयी भावना या नांवाचा यत्न करावयास नको. कारण ब्रह्म अत्यन्त प्रसिद्ध आहे. (अहोपण, ब्रह्म व त्याचें ज्ञान जर अत्यन्त प्रसिद्ध आहे तर लौकिक जनांची त्याविषयी भक्तीच वचनां नां होणें ? उत्तर—) —अविद्याकल्पितनामरूप विशेषाकार अपट्टतबुद्धित्वात्—अविद्येनें कल्पिलेले जें नाम, रूप, विशेष व आकार त्यांनी बुद्धीचा अणुद्वार केल्यामुळे—त्या फलित नामरूपांचे बुद्धि आणक झाल्यामुळे—अत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयं आसन्नतरं आत्मभूतं

अपि अविबेकिनां अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयं अतिदूरं अन्यत् इव च प्रतिभाति
 —अत्यन्त प्रसिद्ध, अनायामानं साक्षात् कळण्यामारख, अगदी समीप असलेले व आ-
 त्मभूत असेंहि तें ब्रह्म अविबेक्याना अप्रसिद्ध, दुर्विज्ञेय, अतिदूर व स्वतः हून पृथक्
 असल्यासारखें भासतें.—चाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां
 अतःपरं मुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासत्र न अस्ति—१ण ज्याची बुद्धि वाद्य
 आकारापामून निवृत्त झाली आहे, ज्याना सुश्रूपादि उपायांनीं सतुष्ट झालेल्या आचा-
 र्यांचा व स्वतःच्या बुद्धीचा प्रसाद प्राप्त झाला आहे, त्याना या ब्रह्मच्या पलीकडे मुख-
 न्वरूप, सुप्रसिद्ध, सुविज्ञेय व अत्यन्त समीप अशी दुरी वस्तुच नाही [गुरुप्रसाद म्ह० वर
 सांगितल्याप्रमाणे सतुष्टचित्त झालेल्या आचार्यांचा 'याला आतां तत्त्वसाक्षात्कार होऊं
 दे' असा अनुग्रह व आत्मप्रसाद म्ह० ज्याला तत्त्वमस्यादिपदांचे ज्ञान व वाक्यार्थज्ञान
 झाले आहे त्याने श्रुंतयुक्तीचे अनुसंधान करायामुळे आत्म्याच्या स्वरूपाविषयाचा निश्चय
 होऊन एकाच बुद्धीनें विषयापामून विमुक्त होऊन आत्मोन्मुख होण, असे हे दोन प्र-
 साद ज्याला प्राप्त झाले आहेत त्याला ब्रह्म अत्यन्त प्रसिद्ध आहे, अत्यन्त सुखरूप आहे,
 अत्यन्त सुविज्ञेय आहे व आत्मरूपच अमरप्रामुळे अत्यन्त समीप आहे, याविषयीं मु-
 र्तीच संशय रहात नाही. आत्मज्ञान आत्म्याच्या द्वारा अतिशय प्रसिद्ध आहे, या-
 विषयीच प्रमाण—]—तथा च प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं इति उक्तं—आणि 'प्रत्यक्षा-
 वगमं धर्म्यं' साक्षात् अनुभवास योग्य व धर्मांला सोडून नसलेले, असे हें ज्ञान आहे,
 या वाक्यानें (अ. ९.२ पृ. ६८३) मागे तसें सांगितले आहे

केचित्तु पण्डितमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नेपिति बुद्धिरतो दुःसाध्या सम्यग्ज्ञान-
 निष्ठे प्राहुः। सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितं नामध्रुतेवेदान्तान् मत्यन्तवर्हिर्विषयासक्तबुद्धी-
 ना सम्यक्प्रमाणेवृत्तश्रमाणा, तद्विपरिणाना तु लाकिकेग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि मद्बु-
 द्धिनितरां दुःसाध्याऽधमचतन्यव्यासरेकण वरस्वन्तरभ्यानुपलब्धे । यथा अतदेवमव
 मान्यथत्ययोच म । उक्त च भगवता—' यस्या ज प्रति भूतानि सा निरा पश्यतो
 मुनेः ' इति । तस्माद्वाह्याशरभदबुद्धिानवृत्तेरेवाऽऽ मः रूपाल वन दारम् ॥

माध्यार्थ—(यावर ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, जम आत्म—) —तु कविन पं
 डितमन्या —पण किलेक पाठतमन्य—निराकारत्वात् बुद्धिः आत्मवस्तु न
 उपैति—आत्मा निराकार असल्यामुळे बुद्धि आत्मवस्तूला प्राप्त होत नाही—अतः
 सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्या इति श्राहुः —त्यामुळे तत्त्वज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे,
 असे म्हणतात.—सत्यं एव—हें त्याचे ज्ञाने सरे आहे.(पण ते कोणाविषय? बहिर्मुखा
 विषयी, अन्तर्मुखाविषयी नोंदे, असे सांगतात—)—गुरुसंप्रदायरहितानां वधुत
 वेदान्तानां श्रद्यन्तवर्हिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु अहृतश्रमाणां
 —ज्याना गुरुसंप्रदाय नाही, त्यामुळे ज्यानीं वेदान्ताचे श्रवण केलें नाही,
 त्यामुळे ज्याची बुद्धि वाद्य विषयामध्ये अत्यंत आसक्त आहे व त्यामुळेच ज्यांनी यथाथ-
 प्रमाणाविषयी परिश्रम केलेले नाहीत त्यांना ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, हें अगदी सरे,—

तु तद्विपरीतानां लौकिकप्राह्यप्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दु-
 सपाद्या—पण त्यांच्या विपरीत असलेले जे लोक म्ह० ज्यांना गुरुसंप्रदाय आहे, ज्यांनी
 वेदान्तध्रुवण केले आहे, ज्यांची बुद्धि वाच्य विषयासक्त नाही, व ज्यांनी सम्यग्प्रमा-
 णाविषयी परिश्रम केले आहेत म्ह० जे अद्वैतनिष्ठ झाले आहेत त्यांची लौकिक प्राह्य-
 प्राहकरूप-विषयद्रियरूप द्वैत वस्तुमध्ये सद्बुद्धि होणे—म्ह० हे प्राह्यप्राहकरूप द्वैत सत्य
 आहे, अशा बुद्धि होणे फारच कठिण आहे त्यांची तसा भावना होणे शक्य नाही
 कारण—आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुपलब्धे—आत्मचैतन्या
 वाचून त्यांना दुसरा वस्तु मुर्छा उपलब्धच होत नाही—यथा च एतत् एव एव
 अन्यथा न इति अचोचाम—आणि ज्याप्रकारे हे असेच आहे याहून विपरीत
 नाही, म्ह० अद्वैत हीच एक नित्य वस्तु असून द्वैत अविद्याकल्पित आहे, त तात्त्विक
 वेद्दादि नव्हे, आणि हीच गोष्ट अगदा निविवाद आहे, न्यायप्रकार आम्हा या पूर्वीहि ठिक
 ठिकाणां उपपादन केल आहे (अन्तनिष्ठ अद्वैतदर्शा पुरुषाचा द्वैतामध्ये सद्बुद्धि नसते
 याविषयी भगवानाची समति दाखवितात—)
 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा
 निशा पश्यतो मुनेः' इति भगवता उक्तं च—'ज्या द्वैतावस्थेत सर्व भूते
 जागतात ती ज्ञानी पुरुषाची रात्र आहे' असे भगवानांनीहि सांगितलेच आहे (अ. २
 श्लो ६९ प २२०)—तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्ति एव आत्मस्वरू-
 पालम्बने कारण—तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धीची निवृत्ति हेच आत्मस्वरूपाच्या
 आलंबनाचे कारण आहे भेदबुद्धि टाकल्यानेच आत्मज्ञाननिष्ठ होता येत.

न ह्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्ध प्राप्यो हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि
 तस्मिन्नात्मनि अस्वार्था सर्वा प्रवृत्तय प्रसज्येरन् । न च देहाण्यचेतनार्थत्व शक्य
 वपयितुम् । न च सुखाथ सुख दु स्वार्थ वा दु खमात्मावगल्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यव-
 हारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणांतरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरत-
 मत्वात्तदवगति प्रति न प्रमाणांतरापेक्षेत्या-मज्ञानानिष्ठा विचारिणा सुप्रसिद्धेति
 सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्मा जर कोणत्याहि प्रकारे सम्यग्ज्ञान या क्रियेन साध्य
 होत असेल तर हेय किंवा उपादेय यातील कोणत्या तरी कोटीत त्याचा सनिवेश होऊन
 त्यासाध्य असल्यामुळे स्वगाप्रमाणेच अमिद्ध ठरेल, अशा आशयका घऊन मागतात—)
 —आत्मा नाम कस्यचित् कदाचित् अप्रसिद्ध प्राप्य हेय उपादेयः वा
 न हि—आत्मा हा कोणालाच वेद्दाच अप्रसिद्ध प्राप्य-प्राप्त करून घेण्यास योग्य,
 स्वाज्य, किंवा प्राप्य नाही. [कारण तो आत्माच असल्यामुळे कोणालाच अप्रसिद्ध अ-
 गण शक्य नाही त्यामुळेच तो नित्य प्राप्त आहे म्हणूनच अनात्मपदार्थातील जे
 अनिष्ट-द गसाधन असले ते हेय-त्याज्य व इष्ट-गुरासाधन असले ते उपादेय-प्राप्य
 अगते तगा हा हेय क्रिया उपादेय नाही त्यामुळे तो क्रियामाध्य नाही]—तस्मिन्
 आत्मनि अप्रसिद्धे हि सर्वा प्रवृत्तय अस्वार्था प्रसज्येरन्—तो आत्मा जर

अप्रसिद्ध असेल तर सर्व प्रकृति अस्वार्थ आहेत—स्वार्थरहित आहेत, असे म्हणावे लागेल. [क्रियेवाचून आत्मा जर अप्रसिद्धच असेल—त्याची जर निदाच होत नसेल तर अभ्युदय व नि श्रेयस यासाठी के-या जाणाऱ्या सर्व प्रकृति निराधार ठरनाल कारण कि-येने सिद्ध होणाऱ्या असिद्ध आत्म्यासाठी त्या आहेत, अस म्हणता येणार नाही. अर्थात् त्या सर्व निःस्वार्थ आहेत, त्याचा आधार कोणी नाही, अस होईल पण त सर्व प्रमाणाच्या वि-रुद्ध आहे यंर त्या देहादिकांताल कोणासाठी तरी आहेत, म्हणून म्हणावे तर तेहि उपपन्न होत नाही, असे सागतात-]—देहादि अचेतनार्थत्वं कल्पयितु न च शक्य— देहादि अचेतनासाठी त्या सर्व प्रवृत्ति आहेत, अशा कल्पना करिता येत नाही. कारण देह, इंद्रिये, मन, बुद्धि, व अव्यक्त हा सर्व अचेतन आहेत. तेव्हा त्यांना घटादिकां-प्रमाणेच मी अमुक क्रियेन अमुक दु खाचा परिहार करून अमुक सुखाचा प्राप्ति करून घेईन अशा प्रकारच अर्थीच सभवत नाही—**न च सुरुषार्थं सुखं दु खार्थं वा दुःखं**—प्रत्येक प्रवृत्ति फलावसायिनां—फलाभ्य पर्यवसान पावणारी असल्यामुळे त्या फलाची इच्छा करणारा कोणा अवश्य पाहिजे त्यामुळे सुखासाठीच मुख किंवा दु खा-साठीच दु ख असे म्हणता येत नाही—**सर्वदयचहारस्य आत्माचमत्यचसानार्थ-त्यात् च**—कारण सर्व व्यवहाराला आत्मज्ञानावसानार्थत्व आहे कोणताही व्यवहार आत्मज्ञानामध्ये पर्यवसान पावतो आत्मा जर अप्रसिद्ध—सर्वथा असिद्ध अमता तर यज्ञादि व्यवहार कोणा केला नसता (अहोपण, आत्मा प्रसिद्ध जरा असला तरी तो प्रमाणाच्या द्वाराच प्रसिद्ध होतो. कारण प्रत्येक गोष्ट प्रमाणानेच सिद्ध होत असते, असा न्याय आहे, असे कोणी म्हणेल म्हणून सागतात-)**—तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय प्रमाणान्तरापेक्षा न**—यास्तव ज्याप्रमाण स्वदेहाच्या निक्षयासाठी दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नसते त्याप्रमाण—**तत अपि आत्मनः अन्तरतमत्वात् तदयगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा**—आत्मा त्या देहाहूनहि अतिशय अति असल्यामुळे—त्याला अन्तरतमत्व असल्यामुळे त्याच्या ज्ञानासाठी दुसऱ्या प्रमाणाचा अपेक्षा नाही—**इति विवेकिनां आत्मज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धा इति सिद्ध—** त्यामुळे आत्मानामावेच न्याचा आत्मज्ञाननिष्ठा अत्यंत प्रसिद्ध आहे, हे सिद्ध झाले. [प्रमाणप्रमेयादि सर्व व्यवहार आत्मज्ञान होईपर्यंतच गभवतो, हे प्रसिद्ध आहे अर्थात् प्रमाणप्रमेयाचा प्रवृत्ति त्या पूर्वीच होण शक्य असल्यामुळे आत्मा त्या प्रवृत्तीपूर्वीच प्रसिद्ध आहे, असे मानणे भाग आहे. याप्रमाणे आत्म्याचा माशारकार स्वाभाविक असल्यामुळे आरोपाच्या निवृत्ताने विवेक्यांचा ज्ञाननिष्ठा अत्यंत प्रसिद्ध आहे.]

येवामपि निराशर ज्ञानमप्रत्यक्ष तेषामपि ज्ञानरशेव ज्ञेयानगातिरिति ज्ञानम-श्वन्त प्रसिद्ध मुग्धादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपन्नं अग्रामद् चेज्ञान-ज्ञेयवज्जिज्ञास्येन । यथा ज्ञेयं घटादिलभ्रगं ज्ञानेन ज्ञाता स्वाप्नुमिच्छति तथा ज्ञान-मपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता स्वाप्नुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अनाश्वन्तप्रसिद्ध ज्ञानं ज्ञाता-

उप्यत ण्य प्रसिद्ध इति । तस्मात्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किं त्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव
तस्मात्ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—(' अहोपण, आम्हां ज्ञान निराकार आहे, असे अनुमान करितों ' असें जे किर्येक म्हणणारे आहेत त्याचं निराकरण करितात-)—येपां अपि ज्ञानं निराकारं अप्रत्यक्षं तेषां अपि ज्ञेयावगति ज्ञानवशा एव—ज्याच्या मना ज्ञान निराकार व अप्रत्यक्ष आहे त्याचीहि ज्ञेय-विषयाची अवगति-ज्ञेयाचा अनुभव ज्ञानाधीनच असतो—इति ज्ञानं सुखादिवत् एव अत्यन्तं प्रसिद्धं इति अभ्यु-पगन्तव्यं—म्हणून ज्ञान सुखादिकाप्रमाणें निश्च अनुभवगम्य आहे, अत्यन्त प्रसिद्ध आहे, असें समजावें. [त्यामुळे त्याला अनुमेय-अनुमानानेंच जाणण्यास योग्य, असें म्हणता येत नाही विषयाचा अनुभव येतो म्हणून ज्ञान आहे, असें अनुमान केल्यास त्यावर ज्ञानामुळे विषयानुभव व विषयानुभवामुळे ज्ञान असा अन्योन्याभ्रय दोष येतो. ज्ञान प्रसिद्ध आहे, अस याहि कारणानें म्हणता येतें-]—जिज्ञासानुपपत्तेः च—जिज्ञासेची अनुपपत्ति अगल्यामुळेंहि ज्ञान प्रसिद्ध आहे [कारण ते जर पूर्वीच सिद्ध नसतें तर त्याविषयी जिज्ञासा-जाणण्याची इच्छा झाली असती, पण ज्ञानाची इच्छा प्रसिद्ध नाही. कारण जे अगोदर सिद्ध असतें त्याविषयी जिज्ञासा होणे योग्य नाही, हेंच आतां भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितात-]—अप्रसिद्ध चेत् ज्ञानं ज्ञेयवत् जिज्ञास्येत्—ज्ञान जर अप्रसिद्ध अमर्ते तर इतर ज्ञेय-विषयाप्रमाणें त्याला जाणण्याची इच्छा केली गेली असती.—यथा ज्ञाता घटादिलक्षणं ज्ञेय ज्ञानेन व्याप्तुं इच्छति तथा ज्ञान अपि ज्ञाता ज्ञानान्तरेण व्याप्तुं इच्छेत्—ज्याप्रमाणें ज्ञाता घटादिरूप ज्ञेयाला जाणण्याची इच्छा करितो त्याप्रमाणें ज्ञात्याने ज्ञानालाहि दुसऱ्या ज्ञानानें जाणण्याची इच्छा केली अमती—न च एतत् अस्ति—पण ज्ञान दुसऱ्या ज्ञानाचें ज्ञेय होतें, असे काठेंच दिसत नाही. (शिवाय तसें मानल्यास अनवस्था दोष येतो याप्रमाणें ज्ञानाला जाणण्याची इच्छाच अनुपपन्न झाली असतां काय निष्पन्न होतें, ते सांगतात-)—अतः अत्यन्तप्रसिद्ध ज्ञान—तस्मात् ज्ञान अत्यंत प्रसिद्ध आहे—अत एव ज्ञाता अपि प्रसिद्धः इति—त्यामुळेंच ज्ञाता आत्माहि प्रसिद्धच आहे. कारण ज्ञात्यावाचून केवळ ज्ञानाची मिद्धिच होण शक्य नाही (याप्रमाणें ज्ञान सर्वथा सिद्धच अगल्यामुळे त्याविषया भावना या नावाचा विधि नाही, असें सांगतात-)—तस्मात् ज्ञाने यत्न न कर्तव्य—म्हणून ज्ञानाविषयी यत्न करावयास नको—किंतु अनात्मबुद्धिनिवृत्तौ एव—तर अनात्मबुद्धि निवृत्त करण्यासाठींच भावना करावयास पाहिजे—तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या—म्हणून ज्ञाननिष्ठा अनायागानें संपादन करिता येण्यामारखी आहे. ५०

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्वात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—विशुद्धया बुद्ध्या युक्तः—अत्यन्त शुद्ध-निष्कपट बुद्धीवृत्तं युक्त होऊन—च धृत्या आत्मानं नियम्य—आणि धर्म्यां शरीरेंद्रियसंघाताच्च नियमन करून—त्याला आपल्या वश करून—शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा—शब्द-स्पर्शादि विषयांचा त्याग करून—रागद्वेषौ व्युद्भस्य च—आणि राग व द्वेष याचा परित्याग करून,—विविक्तसेवी—वनमर्बत-गुहा इत्यादि एकातस्थानाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—लब्धाशी—हितकर, परिमित व हलके-पावित्र अन्न खाण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—यतवाक्कायमानसः—वाक्, शरीर, व मन याचें ज्यानें नियमन केलें आहे, असा—नित्यं ध्यानयोगपरः—सतत ध्यान व योग यात तत्पर झालेला—वैराग्यं समुपाश्रितः—ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयीं विरक्त झालेला—वैराग्याचा आश्रय केलेला,—अहंकारं—देहादिकाच्या ठिकाणीं असलेला जें अहंभाव, त्याला,—बलं—काम, रागादि युक्त सामर्थ्याला—दर्पं—मदाला—कामं—इच्छेला,—क्रोधं—द्वेषाला—परिग्रहं—व शरीरधारण किंवा धर्माचरण यांनाहि अवश्य असलेल्या परिग्रहाला—विमुच्य—शुद्ध—निर्ममः—ममत्व-मात्रेपणा मोडून ममत्वरहित झालेला,—शान्तः—त्यामुळे अतिशय शान्त असा यति—ब्रह्मभूयाय—ब्रह्म वनण्याम—कल्पते—समर्थ होतो. ५१-५३.

संपन्नं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्यं इति—बुद्ध्याऽऽपवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या धर्म्याऽऽत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन्शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयस्तावन्विषयस्त्वयाचः । सामर्थ्या-च्छरीरस्थित्तिमात्रांकेवलान्मुक्त्वा ततोऽविकल्पमुखायांस्थित्तरेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थ-त्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषो व्युद्भस्य च परित्यज्य ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—सा इयं ज्ञानस्य परा निष्ठा कथं कार्या इति उच्यते—ती ही ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा वशी संपादन करावी तें सांगितलें जातें—[आरोपित अनात्म धर्माची निशुक्ति करून ब्रह्ममध्ये ज्ञानसंतानरूपानें पर्यवमान पावणें हीच ती ज्ञानाची परा निष्ठा होय. ती सुसंपाद्य आहे, असेंहि वर सांगितले. पण ती कोणत्या उपायानें संपादन करावी ? उत्तर—]—बुद्ध्या-अध्यवसायात्मिकया विशुद्धया-मायारहितया युक्तः-संपन्नः—ब्रह्मच आत्मा अशा निश्चयाच्या अत्यंत शुद्ध म्ह.

मायारहित-संशयविपर्ययशून्य घुद्धीनं युक्तं म्ह० संज्ञ-च धृत्या-धैर्येण आत्मानं-कार्यकरणसंघातं नियम्य-नियमनं कृत्वा-चशीकृत्य-व घृतीने-धैर्यानि औत्स्याला म्ह० शरीरद्रियसघाताला नियमित करन-शरीरद्रियसमुदायाचें नियमन करन-त्याला वश करून-स्वार्थान ठेवून-शब्दादीन्-शब्द-आदि: येषां ते शब्दादयः तान् विषयान् त्यक्त्वा-शब्दादिकास-शब्द ज्याचा आदि-आरंभ आहे ते शब्दादिक त्या शब्दादिविषयास टाकून (' अहोपण शब्दादि सर्वच विषयाचा त्याग केव्यावर देहस्थितिहि अशक्य होईल ' असे कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात-)-सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमात्रान् केवलान् मुक्त्वा ततः अधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वा इत्यर्थः-सर्वच विषयाचा त्याग केल्यास शरीरस्थितीची अनुपपत्ति होऊन ज्ञाननिष्ठान्च असिद्ध होणे, या सामर्थ्यावरूनच केवळ शरीरस्थितीलाच मात्र कारण होणाऱ्या विषयांना सादून, त्याहून अधिक सुखासाठी जे विषय त्या सर्वांचा त्याग करून असा भावार्थ. (पण शरीरस्थितीसाठी ज्याची अनुज्ञा दिली आहे अशा विषयांमध्येहि रागादिकाचा संभव आहे. पण तो रागादिदोष ज्ञानप्रतिबंधक असल्यामुळे त्याचें निरसन करितात-)-शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य-शरीराच्या स्थितीसाठी म्हणून प्राप्त झालेल्या विषयातील राग व द्वेष याचा परित्याग करून ' विविक्तसेवी ऽहावे ' असा पुढें संबंध. ५१.

ततः-विविक्तसेव्यरक्षणनदीपुलिनगिरिगुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धशानशीलः । विविक्तसेवाल्लब्धशानयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणम् । यतवाङ्मयमानसो वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाङ्मयमानस स्यात् । एवमुपरतः सर्वकरणः सम्भ्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तन योग आत्मविषय एवैकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगाः परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः । नित्यग्रहणं मन्त्रत्रपादान्य-कर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम् । विसाग्यं विरागभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु चैतृण्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भाष्यार्थ-ततः-ज्ञानंतर-म्ह० देहस्थितीला अवश्य अशा विषयांना सोडून व तसल्या अवश्य विषयाविपर्ययबेहि राग द्वेष टाकून नंतर-विविक्तसेवी-अरण्य-नदीपुलिन गिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीलं अस्य इति विविक्तसेवी-विविक्तसेवी म्ह० (चित्ताचें ऐकाग्य व प्रसाद यांसाठी) अरण्य, नदीचें तीर, पर्वतगुहा इत्यादि एकान्त व पवित्र प्रदेशाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शीलच-स्वभावच आहे तो विविक्तसेवी,-लब्धाशी-लघु-अशनशीलः-लघु म्हणजे परिमित, हितकर व पवित्र अन्नच राणारा-निद्रादि दोषाच्या निवृत्तीसाठी तसलें अन्नच ग्रहण करण्याचें ज्याचें शील आहे, तो लब्धाशी-विविक्तसेवा लघु-अशनयोः निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणं-विविक्तसेवा व लघु-अशन ही निद्रादिदोषांचें निवर्तन करण्याची या ह्याने चित्तप्रसादाचा कारण होत असे.

स्वामुक्तं त्वाचं येधे ग्रहण केल आहे. (निद्रादि येषांल आदिशब्दाने आळस, अनवधान -दुर्लक्ष इत्यादि बुद्धीला विशेष करणारे दोष विवक्षित आहेत. पुढील ध्यान योगाच्या उपायत्वानें आणखी विशेषण देतात -) —यतवाक्कायमानसः—वाक् च कायः च मानसं च यतानि—संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य सः ज्ञाननिष्ठः यतिः यतवाक्कायमानसः स्यात्—यतवाक्कायमानस—वाक् व शरीर व मानस ही ज्या ज्ञाननिष्ठाची नियमित-अगदा निरुद्ध केलेला आहेत तो ज्ञाननिष्ठ यति यतवाक्कायमानस होय. त्यानें यतवाक्कायमानस व्हावें. (रागादिकांचा निग्रह अथवा आवश्यक आहे, हे योचित करण्यासाठीं येथे भाष्यान 'स्यात्' हें विचर्या रूप योजल आहे आता ज्यानें वागादि इंद्रियसमूहाचें नियमन केलें आहे त्याचें अनायासानें कर्तव्य नागतात-) — एयं उपरतसर्वकरण सन्—याप्रमाणे ज्याची सर्व इंद्रियें उपरत झाला आहेत असा हांऊन—ध्यानयोगपरः ध्यानं—आत्मस्वरूपचिन्तन योगः—आत्मविषये एव एकाग्रकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य सः ध्यान योगपरः—ध्यानयोगपर—ध्यान म्ह० आत्मस्वरूपाचें चिंतन व योग म्ह० आत्मा या विषयातच त्याला एकाग्र करणें, ते ध्यानयोग परत्वानें—श्रेष्ठ साधन वा रूपानें ज्याला कर्तव्य असतात तो ध्यानयोगपर हांय, —नित्य—नित्य—सतत—ध्यान व योग यात गहन गेलेला—तत्पर झालेला,—नित्यग्रहण मन्त्रजपादि अन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थ—येथे 'नित्य' या शब्दाचें ग्रहण मन्त्र, जप, प्रदक्षिणा, प्रणाम, इत्यादि ध्यानयोगाला प्रतिबंध करणाऱ्या अन्य कर्तव्यांचा अभाव प्रदर्शित करण्यासाठीं केले आहे. (ध्यानयोगाच्याच उपायत्वानें वैराग्याचा उपदेश-) —वैराग्य-विरागभावः—दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृण्य समुपाश्रित-सम्यक्-नित्य एव इत्यर्थः उपाश्रितः—वैराग्य म्ह० विरागल-आसक्तिराहित्य, दृष्ट व अदृष्ट विषयामध्ये वतृण्य-त्याविषयी तृण्णा नसणें अशा वैराग्याला समुपाश्रित-सम्यक् म्ह० नित्यच-मदोदितच असा भावार्थ, वैराग्याचा मतत ज्यान आश्रय घेला आहे, असें होऊन नित्य ध्यानयोगपर व्हावें.

किंच—अहंकारमहकरणमहकारो देहेन्द्रियादिषु त बल सामर्थ्ये कामरागादियुक्त नेतरच्छरीरादिसामर्थ्ये स्वाभाविकेन त्यागस्याशक्यत्वात् । दोषो नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिप्रमहेतुः । 'दृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामति' इति स्मरणात् च । कामाभिच्छा क्रोधं द्वेष परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागोऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा माह. परिग्रहः प्राप्तस्त च विमुच्य परित्यज्य परमहत्सपरिधाज्ञको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममोऽत एव शान्त उपरतः । यः संहृतापातो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभयनाय कल्पते समर्थो भवति ॥२३॥

भाष्यार्थ—किं च—'अहंकारः' या श्लोकाने ज्ञाननिष्ठ यतींच्या आणखी एका विशेषणाचा पूर्वाक्त विशेषणार्थी समुच्चय कर्तात. —अहंकारं—देहेन्द्रियादिषु अहंकरणं—अहंकारः तं—अहंकाराचा देह-इंद्रिये इत्यादिकामध्ये 'अहं' असा भावना देवणें, हाच येथील अहंकार होय, त्या अहंकाराला—उल-कामरागादियुक्तं सा-
गी भा १५४

मर्थ्य—बलात् म्ह० कामरागादियुक्त सामर्थ्यात्, (पण सामान्य बल येथें का घेऊं नये ? उत्तर—) इतरत् शरीरादिसामर्थ्यं न स्वाभाविकत्वेन त्यागस्य अशक्यत्वात्—इतर-शरीरादिकांचें सामर्थ्य येथें विवक्षित नाहीं. कारण त्याला स्वाभाविक अस्तव्यामुळे त्याचा त्याग करता येणें अशक्य आहे. (म्हणून येथील बल म्ह० कामरागादियुक्त सामर्थ्यच हांय.)—दर्पः नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः—दर्पं म्ह० हर्षानन्तर होणारा व धर्माच्या अतिक्रमाला कारण होणारा एक मानस विचार. (याविषयी प्रमाण—) ' हृष्टः हृष्यति दत्तः धर्मं अतिक्रामति ' इति स्मरणात् तच्च—हृष्ट झालेला दत्त-दपेयुक्त होतो व दत्त धर्माचे अतिक्रमण करितो, असे स्मृतिवचन आहे, अशा त्या दर्शनाला,—कामं-इच्छां क्रोधं-द्वेष परिग्रहं—कामाला म्ह० इच्छेला, क्रोवाला-द्वेषाला व परिग्रहाला (' विमुच्य ' असा पुढें समर्थ)—इन्द्रिय मनोगतदोषपरित्यागे अपि शरीरधारणसंगेन वा धर्मानुष्ठाननिमित्तेन बाह्य परिग्रह प्राप्तः—शरीरगत व मनोगत दोषाचा जरी परित्याग केला तरी शरीरधारणाच्या प्रसंगाने किंवा धर्मानुष्ठानाच्या निमित्ताने बाह्य परिग्रह प्राप्त होतो,—तं च विमुच्य-परित्यज्य—त्या बाह्य परिग्रहाचा परित्याग करून—परमहंसपरिव्राजकः भूत्वा—परमहंस परिव्राजक होऊन—देहजीवनमात्रे अपि निर्गतममभाव-निर्ममः—देहजीवनासाठीं अवश्य असल्या वस्तुविषयीहि ज्याचा ' ममत्व ' हा भाव- ' इ माध ' ही श्रुति राहिलेला नाही तो निर्मम होय.—अत एव शान्त-उपरतः—म्हणूनच अहंकार व ममत्व यांच्या अभावी शान्त म्ह० उपरत झालेला असा—य. संहतायासः यति ज्ञाननिष्ठः—जो निरायाम-सप आयाम टाकून सुर्या झालेला यात ज्ञाननिष्ठ तो—ब्रह्मभूयाय-ब्रह्मभूयनाय कल्पने-समर्थो भवति—ब्रह्मभूय होण्यास ब्रह्मभवनास-ब्रह्मभावास समर्थ होतो—ब्रह्मरूप हाण्यास योग्य बनतो (५२ व्या श्लोकातील ब्रह्मस्यशब्दाने कामयाग जरी सांगितलेला असला तरी कामाचे सामर्थ्य फारच मोठें असल्यामुळे पुनः प्रथम शब्दाने कामयाग सांगितलेला आहे) *३

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

अन्यार्थ—ब्रह्मभूतः—वर सांगितल्याप्रमाणे ब्रह्मभूत झालेला—प्रसन्नात्मा—स्वामुळे आत्मानदाला प्राप्त झालेला पुण्य—न शोचति न कांक्षति—गोकरीत नाही व आकाशा बरीत नाही.—सर्वेषु भूतेषु सम—सर्व भूतांतर्भ्ये सम असतो—परं मद्भक्तिं—माझ्या भग्न प्रकरणास भजाला—लभते—प्राप्त होतो. *४

अनेक प्रमेण—ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्त प्रसन्नात्मा लज्जाप्यामप्रसादो न शोचति किंचिदर्थं विस्तृतात्मनो विपुण्यं चोदित्य न शोचति न संतप्यते न कांक्षति । ब्रह्मभूतस्याय स्वभावेऽभूयते न शोचति न कांक्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्म

‘ब्रह्मच आत्मा’ अशा स्वरूपाचें मोक्ष हें फल देणारें अपरोक्ष ज्ञान सिद्ध होतें. आर्तादिकाच्या तान भक्तांच्या अपेक्षेनें ज्ञानलक्षणा भक्ति चवथा होय याविषयीं सातव्या अध्यायातार्ता वचनाचें प्रमाण—‘चतुर्विधा भजन्ते मां’ इति उक्त—‘चार प्रकारचे जन मला भजनात’ असें वर सांगितलेच आहे (पृ ६२९ पहा) ५४

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

अन्वयार्थ—अहं—मा—यावान् अस्मि—जेवढा आहे—च—आणि—य अस्मि—ता आहे, त—तत्त्वत—यथार्थपणे—भक्त्या—भक्ताने—मां—मला—अभिजानाति—जाणतो—तत—ज्ञानतर—मां—मला—तत्त्वतः—यथार्थपणे—ज्ञात्वा—जाणून—तदनन्तर—त्यानंतर—विशते—प्रवेश करतो ५५

ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावान्हमुपाधिकृतविस्तरभेदो यश्चाह विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्त मामद्वैत चैतन्यमात्रैकरसमजमजर ममरमभयमनिधिन तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर मामेव । नात्र जानानन्तरप्रवेशत्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तर भिति, किं तर्हि फलान्तरामावज्ञानमात्रमेव, क्षत्रज चापि मा विद्धीत्युक्तत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(समाधिसाध्य परमभक्तिप ज्ञानाने कोणत अपूर्वं फल प्राप्त होते उत्तर—) —तत. ज्ञानलक्षणया भक्त्या मा अभिजानाति—त्यानंतर त्या ज्ञानलक्षण समाधितन्य भक्तान मला आत्मत्वात जाणतो (त्याच भक्तिपराधान ज्ञानाचें विवरण—) —यावान् अहं—उपाधिकृतविस्तरभेद.—मी जेवढा आहे, म्ह० माझ्या उपाधिकृत भदाचा विस्तार जेवढा आहे, माझ्या उपाधिक स्वरूपाचा व्याप जेवढा आहे,—च य. अहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेदः आकाशकल्प. उत्तम पुरुष —आणि जो मा आहे—मज उपाधिभेदांनीं रहित—निरुपाधिक, अगा नो मी आकाशासारखा अपरिच्छिन्न व अमय उत्तम पुरुष आहे —तं मा अद्वैत चैतन्यमात्रैकरस अज अजर अमर अभय अनिधनं तत्त्वत अभिजानाति—त्या मला—अद्वैत चैतन्यज्ञान एकरस्य अज, अजर, अमर, अभय, अनिधन म्ह० सर्वे विस्तररहित अशा मला तत्त्वत.—माभान् जाणतो (याप्रमाण तत्त्वज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल विदह देवय सांगतात—) —तत मां एव तत्त्वत ज्ञात्या तदनन्तर मां एव विशते—त्यानंतर मला अशाप्रकार तत्त्वत जाणून त्यानंतर त्याच माझ्यामध्येन प्रवेश करितो (पण तत्त्वज्ञान व त्याच्या मागून होणारी प्रवेश क्रिया हीं दोन भिन्न आहेत असे प्राप्त होत, म्हणून आचार्य म्हणतात—) —अत्र ‘ज्ञान्या विशते तदनन्तर’ इति ज्ञानानन्तरप्रवेशत्रिये भिन्ने न विषय क्षिप्त—यप ‘ज्ञानानन्तर प्रवेश करितो’ अग म्हटलें अगत्यामुक्त ज्ञान व त्या-

नंतर प्रवेशक्रिया अर्शा हा दोन भिन्न विवक्षित नाहात.—किं तर्हि—तर मग काय ?—फलान्तरभावज्ञानमात्रं एव—प्रवेशावाचून ज्ञानाचें दुसरें काही फल नाहीं, एवढेंच काय ते येथे विवक्षित आहे. (अहोपण, ब्रह्मप्राप्ति हेच दुसरें फल आहे ? असे उत्तर—) 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युक्तत्वात्—'क्षेत्रज्ञ मी आहे, असें विद्धि तूं ज्ञाण' असें मागितलेले असल्यामुळे ब्रह्म व आत्मा याचा भेद नाहीं, त्यामुळे ज्ञानाहून दुसरी निराळी प्राप्ति नाहीं.

ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानातीति, कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते, यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणां अपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञाननिष्ठा याच श्रेष्ठ भक्तीने मला प्राप्त होती, असे मागितले. त्यावर आक्षेप—) ननु ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मां अभिजानाति इति इदं विरुद्धं उक्तं—अहोपण, ज्ञानाची जी परा निष्ठा त्या निष्ठेने मला जाणतो असें हे विरुद्ध सांगितले आहे—कथं विरुद्धं इति चेत् उच्यते—विरुद्ध कसे म्हणून विचाराल तर सांगतो—यदा एव यस्मिन् विषये ज्ञातुः ज्ञानं उत्पद्यते—ज्यावेळीं ज्या विषयाविषयी ज्ञात्याचे ज्ञान उत्पन्न होते—तदा एव ज्ञाता तं विषयं अभिजानाति—तेव्हाच ज्ञाता त्या विषयाला साक्षात् जाणतो.—इति ज्ञानावृत्तिलक्षणां ज्ञाननिष्ठां न अपेक्षते इति—त्यामुळे ज्ञानाचा आवृत्ति करणें, हेच जिवें स्वरूप आहे अशा ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा नाहीं.—ततः च ज्ञानेन न अभिजानाति तु ज्ञानावृत्त्या ज्ञाननिष्ठया अभिजानाति इति विरुद्धं—त्यामुळे ज्ञानाने जाणत नाहा, तर ज्ञानाची पुन पुनः आवृत्ति करणें या ज्ञाननिष्ठेनें जाणतो हे म्हणणें विरुद्ध आहे [ज्ञान उत्पन्न होताच त्याचा विषय अभिव्यक्त होतो, त्यासाठी ज्ञानावृत्तिएव ज्ञाननिष्ठेचीच काहा गरज नसते, असें अमरताना तुम्ही 'ज्ञानाने ब्रह्माला जाणत नाहा, ज्ञानाच्या आवृत्तीनें-ज्ञाननिष्ठेनें जाणतो,' असे विरुद्ध कसें मागता ?]

नेप दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्राणिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावस्थानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छास्त्रार्थोपदेशेन जानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धयाद्यमानिवादि चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्मादिभारकभेदबुद्धिनिवृत्त्यनमर्कसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यद्ब्रह्मानं सा परा ज्ञाननिष्ठेयुच्यते । संपं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्तादिमक्तिप्रसापेक्षया परा चतुर्थां भक्तिरिच्छुक्ता । तथा परया भक्त्या भगवन्तं सत्प्रतीऽभिजानाति । यदनन्तरमेवैश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुच्यते ॥

भाष्यार्थ—एषः दोष न—आमच्या सिद्धान्तावर तुम्ही म्हणता तसा दोष येत नाहा—स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य ज्ञानस्य यत् आत्मानुभवनिश्चयावसानत्व तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात्—ज्ञानाची उत्पात्ति व त्याचा परिपाक याच्या कारणाने युक्त असलेल्या व विरोधा-प्रतिपक्ष-शून्य अशा ज्ञानाचे जें आत्मानुभवाने होणाऱ्या निश्चयामध्ये पर्यवसान त्याचाच निष्ठा-शब्दाने उल्लेख केला आहे त्यामुळे तुम्ही म्हणता तसा विरोध येत नाहा. (याचेच अधिक स्पष्टाकरण)—शास्त्राचार्योपदेशेन—शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशाने (कारण 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' ज्याला आचार्याने उपदेश कला आहे, तोच आत्म्याला जाणतो अशी श्रुति आहे त्यामुळे शास्त्र व शास्त्रानुसार आचार्योपदेश यांच्यायोगाने)

—ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्यादि अमानित्वादि च अपेक्ष्य—ज्ञानाची उत्पात्ति व तिचा परिपाक-सजयादि प्रतिबध्दाचा नाश, त्यांचे हेतुभूत व उपदेशाचेच सहकारिकारण अशी जा बुद्धाचा विशुद्धि वगैरे व अमानित्यादि न्याच्या अपेक्षेने—जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिवन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यत् अवस्थान सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते—त्याच उपदेशापामून झालेले ज क्षेत्रज्ञ व परमात्मा याच एकच ज्ञान (व तेहि ज्ञान कसे ? तर—) मी कर्ता, हे माझे कर्म, या साधनाने मा त करीन व त्याचे मला अमुक फल मिळेल इत्यादि कारकभेदबुद्धानेच होणारा जी सर्व कर्मे त्याच्या संन्यासामह असलेले जें ऐक्यज्ञान त्याच स्वात्मानुभवनिश्चयरूपान म्ह० सब कल्पनारहित अशा स्वरूपातच फलरूपाने जे राहण ती ज्ञानाची परा निष्ठा असे प्रामाणिकाकडून म्हटले जाते [शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशाने ज्ञान होते, पण त्याला दुसऱ्या सहकारिकारणाची अपेक्षा अगते विस्ताराची शुद्धि, अमानित्वादिक ह त्याच्या उत्पत्ताचे व परिपाकाचे सहकारी कारण आहे. ज्ञानाचा परिपाक म्ह० दृष्टव-सजयादि सर्व प्रातवधाराहत्य आचार्या-या शास्त्रानुसार उपदेशाने उत्पत्तबुद्ध्याद सहकारा कारणानेच अपेक्षेन क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे ऐक्यज्ञान होत. कर्ता, कर्म, कारण इत्यादि कारकभेदबुद्धानेच होणाऱ्या सर्व कर्मान्या संन्यासागळ असा-लेल्या त्या ज्ञानाचे स्वात्मानुभवनिश्चयरूपाने ज अवस्थान ताच ज्ञाननिष्ठा हाय. अशा ऐक्यज्ञानाने सब कल्पनामन्य आत्मस्वरूपा स्थिर होण ह्म ज्ञानाच फल आहे अर्थात् भगवानांना चवथ्या अध्यायाने 'ज्ञानरात्माने मलय तोष्टन ज्ञानोत्पत्ताला कारण होणाऱ्या कर्माच अनुष्ठान कर' पृ. ४६६ अम जें सांगितले आहे त्यात कांहा दोष नाहा कारण ज्ञाननिष्ठेची योग्यता येण्यागाळा कर्मानुष्ठान अवश्य पाहज. अतो; हा ज्ञानानुष्ठान चवथा भागि कर्ता ? उत्तर—]—सा इयं ज्ञाननिष्ठा आतांदि भक्तिप्रयापक्षया परा चतुर्था भक्ति इति उक्ता—ता हां ज्ञाननिष्ठा आतांदि तान प्रकाश्या अनाच्या अपेक्षेने 'परा-चवथा भाग' म्हणून म्हटला आहे—तया परया भक्त्या भगवन्त तत्त्वतः अभिजानाति—त्या परा भक्ताच्या योगाने भगवा-

नास तत्त्वतः साक्षात् जाणतो.—यद्नन्तरं एव ईश्वर-क्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः अशेष-
पतः निवर्तते—ज्या ज्ञानानंतर लागलीच ईश्वर निराळा व क्षेत्रज्ञ निराळा ही भेद-
बुद्धि निःशेष निवृत्त होते.—अतः—ज्ञाननिष्ठारूप भगवद्भक्ति तत्त्वज्ञानाहून निरायी
नसल्यामुळे आणि अज्ञाननिवृत्ति हे फल तेवढ्यानेच सिद्ध होत असल्यामुळे व ते फ-
लहि स्वरूपच—ज्ञाननिष्ठारूपच असल्यामुळे आणि त्याचा म्ह० फल व ज्ञाननिष्ठा याचा
भिन्नत्वाने जो निर्देश केला आहे तो औपचारिक—गौण असल्यामुळे—ज्ञाननिष्ठा-
क्षणया भक्त्या मां अभिजानाति इति वचनं न विरुध्यते—ज्ञाननिष्ठा-
क्षणभक्त्याने मला जाणतो, असे जे वचन आहे ते विरुद्ध नाही.

अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणमर्थवद्भवति,
“ विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । तस्मान्न्यासमेपां तपसामातिरिक्त-
माहुर्न्यास एवात्यरेचयत् ” इति “ संन्यासः कर्मणा न्यासो वेदानिमं च लोकमसुं
च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं च ” इत्यादि। इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां
वाचयानामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थंवात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूप-
निष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्वमुद्रं जिगामिषांः प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगामिषुणा
समानमार्गत्वं संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्र ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा ।
सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावि वेत्त विरुध्यते । परंतनर्पर्ययोरिवान्तर-
वान्निरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम्॥

भाष्यार्थ—(सर्वकर्मसंन्याससहित उपदेशजन्य स्वरूपावस्थानरूप ज्ञान परम-
पुरुषार्थोपयोगी आहे, याविषयी प्रमाण सागनात—) अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि
वेदान्त-इतिहास पुराण-स्मृतिलक्षणं शास्त्रं अर्थवत् भवति—याविषयी
निवृत्तीचे विधान करणारे सर्व वेदान्त, इतिहास, पुराण, स्मृतिरूप शास्त्र उपयोगी आहे.
(सर्वं निवृत्तिसाध्याचा मोक्षाला उपयोग आहे. त्याशास्त्राचाच उद्देश—) “ विदित्वा-
व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ”—त्याच या आत्म्याच्या जाहून ब्राह्मण पुत्र-
पणा, व्रतपणा व लोकरूपणा यापामून व्युत्थान करून नंतर भिक्षाचरण करितात. (घृ.
भा. ३. ५. १. भाष्यार्थ पृ. १३५)—“ तस्मात् न्यासं एपां तपसां अतिरिक्तं
आहुः ”—ज्या अर्था संन्यास हे पुरुषार्थाचे अन्तरंग साधन आहे त्याअर्था तो संन्यास
यासःयादि सर्वे तपामध्ये उत्तम साधन आहे, असे विद्वान् सांगतात(गार्थनाशयणो. अ.
७९ पृ. ८२)—“ न्यास एवात्यरेचयत् ”—एवमं न्यासांनेच त्या गर्वाचे उर्पण
केले आहे. या. नारा. अ. ७८ पृ. ७६—इति—अशा याविषयी धृतवचने जाहेत.
—“ संन्यासः कर्मणां न्यास ”—संन्यास म्ह० कर्मांचा त्याग—“ वेदान् इमं च
लोकं धर्मं च परित्यज्य ”—वेदान्त, म्ह० वेदान्त कर्मांना, या से काला व परलोकाला
सोडून—“ त्यज धर्मं अधर्मं च ”—धर्मांला सोड व अधर्मांला घेऊ.—इत्यादि—
अशा प्रकारची वचने महाभारत'टीक यांविषयी आहेत.—इह च वाक्यानि

दर्शितानि—येथेहि 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादि वाक्ये प्रदर्शित केली आहेत. (अहोपण, त्या वाक्याचे तात्पर्य स्वरूपतः. कर्मत्यागामध्ये नाही, अशी आशंका घेऊन सांगतात—) —तेषां वाक्यानां आनर्थक्यं न च युक्तं—त्या वाक्याचे व्यर्थत्व छ० तीं सर्व वाक्ये स्वार्थी प्रमाण नाहीत, त्याचा अर्थ निराळाच आहे, असे म्हणणे युक्त नव्हे. —न च अर्थवादत्व स्वप्रकरणस्यत्वात्—तीं अर्थवाद वाक्ये आहेत, असेहि म्हणता येत नाही. कारण तीं वाक्ये आपल्या प्रकरणामध्ये स्थित आहेत. [तीं वाक्ये निवृत्तिशास्त्रार्ताल आहेत, प्रवृत्तिशास्त्रार्ताल नव्हेत. तीं प्रवृत्तिशास्त्रार्ताल जर असतीं तर प्रकरणविरोध येतो म्हणून त्यांना अर्थवाद मानता आले असतें. पण स्वप्रकरणातच—संन्यासप्रकरणातलच तीं असल्यामुळे त्यांना तसे मानता येत नाही. मोक्षोपयोगी ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा करणाऱ्या मुमुक्षूंचा अधिकार संन्यासातच आहे. कर्मनिष्ठेमध्ये नाही, याविषयी आणखी एक कारण—]

—च मोक्षस्य प्रत्यगात्म-अविक्रयस्वरूपनिष्ठत्वात्—आणि मोक्षाला प्रत्यगात्म-अविक्रयस्वरूपनिष्ठत्व आहे [छ० मोक्ष प्रत्यगात्माच्या अविक्रय स्वरूपनिष्ठ आहे. प्रत्यगात्म्याच्या अविक्रय स्वरूपात निश्चयाने स्थित होणे, हाच मोक्ष आहे. त्यामुळे ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा करणाऱ्या मुमुक्षूंचा कर्मसंन्यासातच अधिकार आहे. कर्मनिष्ठ ज्ञाननिष्ठेच्या विरुद्ध आहे, याविषयी दृष्टान्त—]—पूर्वसमुद्र जिगमिषोः प्राति लोभ्येन प्रत्यक्समुद्र जिगमिषुणा समानमार्गत्वं न हि संभवति—पूर्वसमुद्राकडे जाण्याची इच्छा करणाराचे त्याच्या अगदी उलट—पश्चिम समुद्राला जाण्याची इच्छा करणाराशी समानमार्गत्व संभवत नाही. [अगदी विरुद्ध दिशेला जाणाऱ्या त्या दोघांचा एकच मार्ग संभवत नाही. आचार्यांनी दिलेला हा दृष्टान्त अगदी समर्पक आहे. बुभुधु व मुमुजु यांचे मार्ग इतकेच भिन्न व परस्परविरुद्ध आहेत. आतां ज्ञाननिष्ठेच्या स्वरूपाचा अनुवाद करून कर्मनिष्ठेची तिचे नाहकचर्च किती विरुद्ध आहे, ते सांगतात—]

—प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसतानकरणाभिनिवेशः च ज्ञाननिष्ठा—प्रत्यगात्म्याचा जो प्रत्यय—मा-गणार त्याला अविच्छिन्न—सतत टिकविण्याचा जो अभिनिवेश—आग्रह तोच ज्ञाननिष्ठा होय.—सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणः सहभावित्वेन विरुध्यते—ती पश्चिमसमुद्राकडे गमन करण्याप्रमाणे अगळेच्या कर्मांशी सहभावित्वाने विरुद्ध आहे. [ज्ञाननिष्ठेचा कर्मनिष्ठेशी सहभाव—साहचर्य संभवत नाही. ज्ञान व कर्म यांच्यामध्ये विरोधमुद्धे कती होते, अशी आशंका घेऊन कर्म ज्ञानाने निवृत्त होतात ही गोष्ट श्रुति स्मृतिप्रसिद्ध आहे, असे सांगतात—]—पर्वतसर्पपयोः इव अन्तरव्यान् विरोध प्रमाणविद्रां निश्चितः—पर्वत व रायो—मोदरी यांच्या इतक्या अन्तरव्यान् कर्म व ज्ञान यांतील विरोध, प्रमाणवेत्त्यांना निश्चित सांगतात आहे. (कर्म व ज्ञान यांनि मोदरी व पर्वत यांच्या इतके अन्तर आहे. एका धर्मीमध्ये त्यांचे साहचर्याने राहणे शक्य नाही, हे प्रमाणज्ञाना निश्चयाने जाण झालेले आहे. याप्रमाणे ज्ञान व कर्म यांचा अणुअणु विद्रा शक्य असता सांगतात—) —तस्मान् सर्व-

कर्मसंन्यासेन एव ज्ञाननिष्ठा कार्या इति सिद्धं—म्हणून सर्वकर्मसंन्यासानेच ज्ञाननिष्ठा करावी, असे निद्वैत शास्त्रे ५५

१ आशानाया ४९ ते ११ श्लोकावर मविस्तर व मोपपत्तिक मध्य लिहिले आहे ते वाचकांनी लक्षपूर्वक वाचावे. म्हणजे हा ज्ञानयोगाचा उपमहार आहे, हे कोणाच्याहि महान ध्यानाने येईल. ४९ व्या श्लोकात 'सर्वत्र अमत्तचित्त, नितात्मा व निष्काम पुरुष परम नैष्वर्ग्यनिर्दोला संन्यासाने प्राप्त होतो' असे मागितले व 'स्वकामाने ईश्वराचे वरून निर्दोला-ज्ञाननिष्ठायोग्यतेरूप निदोला प्राप्त झालेल्या पुरुषाला हा ज्ञाननिष्ठारूप नैष्वर्ग्यनिर्दिष्ट वशा-कोणत्या क्रमाने प्राप्त होणे,' ने मागण्यामाठा १०० ते ११ श्लोक आहेत. स्वकामाने परमात्मयुता केला अमता मित्रांवा सिद्धि 'ह० मोक्ष न हे, ह 'मिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति' या शब्दावरूनच स्पष्ट होतं व ब्रह्मप्राप्ति हाच परा ज्ञाननिष्ठा आहे, हे 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' यावरून मिद्धि हाच 'नैष्वर्ग्य' ह० स्वकामाने अवरवा, तो ज्ञाननिष्ठारूप होय यावरून हा शिथि कर्मयोगाच्या पलाकृत्वा आहे तथापि रहस्यकार ५०-१६ श्लोकावरून येते—“वराल मिद्धावरवने वपन कर्मयोगाचे आहे, कर्ममन्यास करणाऱ्या पुरुषाचे नव्हे, हे लक्षात ठेवणे पाहिजे” असे वचाविनाच परा ५० ते ५१ श्लोकाचा अर्थ पाहिल्यास त्यात कर्माने नावहि नासा उल्लेख त्यातल मव धम कर्मयोगाला प्रतिबंध करणारेच आहेत 'यत्रवाचायमानस, नित्य यानयोगपर, वैराग्य समुपात्रित, अक्षरार परिग्रह विमुच्य' इत्यादि धम विमोक्षकून कर्मविग्नरी आहेत 'परा वचि लभते' या वचनाने मानव्या अज्ञानात सांगितल्या चार भलातील ज्ञाना भलाची ज्ञानरूपनसिद्धि विवक्षित आहे असाच त्यामवधान रहस्यकाराना या ओडातात वना आहे ता उपेनेलाच पात्र होय 'कर्मयोगाला प्राप्त झालारा हा अंतरचा शिथि आत्ति कर्मयोगामागाने प्राप्त झालारा अंतरचा शिथि केवळ मानसिकदृष्ट्या परा अज्ञानासुद्धे ही वगने आमच्याच मार्गातल आहेत, असे म्हणायाम स वाममागानाला दानारासत सवट ज्ञाना आहे परा हा अथ सरा नव्हे, "वगने जे रहस्यकाराचे हा आहे, त्याला आम्हाहि पूर्वीच उत्तर दिलेले असल्यासुद्धे पुन विस्तर करील नासा परा परा सागतो वा कर्मयोगानेच वा हाशना परा ब्रह्ममात्र तर प्राप्त होत असेल तर ता लक्षा निज्य आत्मरूपच असला पाहिजे मानसिक शिथि वर वान के याप्रमा। या रावर जाण्या उपायाला होणे शक्य नाही निज्यवच हेच आ मरून व सत्रित्व हेच अनामरूप हाय आत्मरूप हाणे हाच तर सरा मान असेल, व गात्रन वीच सांगितला आहे, तर समुद्राला निश्चिद्यच वनेडे पाहिजे जेमे सत्रित्व व तेथे मोक्ष नासा स्वहवाकथान नासा तेथे ज्ञान तेथे अवलोकन पत्रय नासा अनामरूप आहे (२४) वारतव फलदायादरूप स वाम हा पुरन सन्य स नव्हे 'एका वनर पानेच नाशायुद्धा मव मिद्धि प्राप्ति' हा नवकर अविद्वानात आहे गीते दि लो सांगितलेले नाही उल्लेख 'तान नू सर्वेषु वस्तु नू द्रव्य विज्ञात' (२४६) 'सर्व कर्म दान परिमनायव' (४३६) असेच सांगितले आहे.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्दयपाश्रयः ।

• मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—मद्दयपाश्रय —माझ्या ठिकाणी ज्याने आपली सर्व वस्ति आपला आहे, ज्याने स्वल्प मात्राच आश्रय घेला आहे, असा तानी,—सर्वकर्माणि—सर्व विहित निषिद्ध कर्म,—मदा कुर्वाणः अपि—नेहमा करात असला तरी—मत्प्रसादात्—माझ्या प्रसादामुळे—शाश्वतं अव्यय पदं—नित्य अक्षय पदाला,—अवाप्नोति—प्राप्त होतो ५६

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यचनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्ति फल ज्ञाननिष्ठायोग्यता । यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्मद्दयपाश्रयोऽहं वासुदेव इश्वरा व्यपाश्रयो यस्य स मद्दयपाश्रयो मध्यवित्तसर्वामभाव इत्यथ । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्य वैष्णव पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—(तर मग ज्ञाननिष्ठनेच मोक्ष संभवत असल्यामुळे कर्मानुष्ठानाची सिद्धि हात नाही, अशी आशंका घेऊन सांगतात—)—स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्ति-फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता—स्वकर्मणें भगवानाचें अभ्यर्चन करणें या भक्तियोगाची सिद्धिप्राप्त फल ज्ञाननिष्ठायोग्यता आहे [ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त झाल्यासाठी भगवदचनरूप स्वकर्म अनुष्ठान करावें, असा याचा भावार्थ. पण ज्ञाननिष्ठायाम्यतःच तसा काय उपयोग ? अशा आशंका घेऊन सांगतात—]—यन्निमित्ता मोक्षफलावसाना ज्ञाननिष्ठा—या ज्ञाननिष्ठायोग्यतेच्या निमित्तानें मोक्ष या फलामध्य पयवसान पावणारा ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होते [अर्थात् ज्ञाननिष्ठसिद्धी साठी ज्ञाननिष्ठायाम्यतः पाहिजे] यास्त—स भगवद्भक्तियोग अधुना शास्त्रार्थोपसहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय स्तूयते—तो ज्ञाननिष्ठायोग्यता दणारा भगवद्भक्तियोग आतां शास्त्रार्थाच्या उपसहारप्रकरणात शास्त्रार्थाचा निश्चय दट करण्यासाठी स्तुति कथा जातो म्ह० त्या भगवद्भक्तियोगाची आतां स्तुति करतात [त्रिंशत्तकाणा मांगितल्याच कर्मानुष्ठानाचा येथे प्रकरणवशात् उपसहार केला जातो तो शास्त्रार्थनिश्चयाचा दृढता व्यक्त करतो जसा एखाद्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुण्याच चिन्तनाद्वारा द्वारा करत असतो तसेच होत तसा पापबाह्यामुळे कर्मानुष्ठान करणाऱ्याहि पुण्यचर्चेकरिताच चिन्तनाद्वारा अभावा सिद्ध हात नाही, अशा आशंका घेऊन भगवान् सांगतात—]—सर्वकर्माणि-प्रतिषिद्धानि अपि सदा कुर्वाण-अनुतिष्ठन्—सर्व कर्म (हा शब्द इश्वरापनाच्या स्तुतपर अर्थात्सामुळे) सर्व-प्रतिषिद्ध कर्माद मदा करणारा-प्राप्त होई कर्मां होई निश्चयनामांशत्रिंशत्तकाणां गतन अनुष्ठान करणारा —मद्दयपाश्रय-—अहं वासुदेव इश्वर. व्यपाश्रय यस्य स मद्दयपाश्रयः

मयि अर्पित-मर्चात्मभाव इत्यर्थं—मन्त्रपाश्रय-मां वामुदेव-ईश्वर ज्याचा व्य-
पाश्रय आहे, तो मन्त्रपाश्रय होय म्ह० माझ्या ठिकाणा ज्यान सजामभाव अर्पिला
आहे, जसा याचा भावार्थ—स अयि मत्प्रसादात्-मम ईश्वरस्य प्रसादात्
शाश्वतं-नित्य अद्वयय घैष्णच पत्र जवाप्नोति—तोहि माझ्या प्रसादामुळे-नन
ईश्वरान्या अनुग्रहामुक्त शाश्वत-नित्य अन्यय वेण्णुपदात्त प्राप्त होतो ५६

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

अन्वयाथे—सर्वकर्माणि—सर्वं कर्म—चेतसा—विवेकबुद्ध्या—मयि—
मज ईश्वरान्या ठिकाणा—सन्वस्य—अर्पण करून,—मत्पर—मा ज्याला श्रेष्ठ
आहे असा हारून—बुद्धियोगं—बुद्धियोगाचा—उपाश्रित्य—पाश्रय करून—
मच्चित्तः—माझ्या ठिकाणा ज्याचे चित्त आहे जसा—सतत—नव्हा—भव—
वृद्धो ५७

यस्मादेव तस्मात्—चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि एषादृष्टार्थानि मयाश्वरं
सन्वस्य यत्कराणि यद्भ्रामान्युक्तन्यायन मत्परोक्त वामुदेव परो यस्य तत्र स त्व
मत्पर सन्बुद्धियोग मयि समाहितबुद्धित् बुद्धियोगस्य बुद्धियोगमुपाश्रित्यऽऽश्रयोऽ-
नन्वशरणं च मच्चित्त मय्येव चित्त यस्य तत्र स त्व मच्चित्त सतत मयदा भव ॥५७॥

भाष्यार्थं—यस्मान् एव तस्मात्—ज्याअर्थापरमश्वरान्या प्रसादाच अम मा
हाम्य आहे त्याअर्था त्याच्या अनुग्रहामात्र नु यत्न करावाम अथे सांगितान —चेत-
सा-विवेकबुद्ध्या—मनाने म्ह० विवेकबुद्ध्या—एषादृष्टार्थानि सर्वकर्माणि
—एष्ट फल देणारा व अष्ट पत्र देणारा मज कर्म—माय ईश्वर ' यत् करोषि
यत् अश्नासि ' इति उक्तन्यायेन सन्वस्य—मज ईश्वरान्या ठिकाणा ' यत् क
रोषि यत् अश्नासि ' (१३० पृ ७१४) या पूर्व भाषांतलेल्या न्यायात मनरण करून
—मत्परः—अह वामुदेवः पर यस्य तत्र स त्व मत्परः सन्—मत्पर-मावा
मुदेव ज्या तुला पर म्ह० श्रेष्ठ आहे, तो नु मज हारून—बुद्धियोग-मयि म
माहितबुद्धित्य बुद्धियोग न बुद्धियोग उपाश्रित्य—बुद्धियोग-माझ्या

१ हा श्लोक मोक्षदानार्थे पर्ववसान पत्र-या शान्तियोगे साधन जो भक्तिनेतृ
मदाश्वर बुद्धिपर आहे, अम आचार्य म्हणतात मज प मत्पर एसा पर अर्थम १ ३१ ७
इतिनिर्दिष्ट्या अमत्र काण नारायण इत्यदकार एसाच श्याय अ नराच इतिगत प
१ सर्वकर्माणि अथे मदा मुर्षण ' देवता ' अथि एसावकत्रव हा मत्र विवत टाक .
कोहाचा सरा अथ भाष्यरचनेच समजून एसावा

ठिकाणीं समाहितबुद्धित्व हाच बुद्धियोग त्या बुद्धियोगाचा आश्रय करून—आश्रयः—अनन्यशरणत्वं—आश्रय करणे म्ह० अनन्य शरण होणे, बुद्धियोगाला अनन्य शरण हाऊन—मच्चित्तः—मयि एव चित्तं यस्य तव सः त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव—मच्चित्त—माझ्या ठिकाणांच ज्या जुझे चित्त आहे तो तूं मच्चित्त सतत—सर्वदा हो. ५७.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिप्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

अन्धयार्थ—मच्चित्त.—माझ्याच ठिकाणीं ज्याने चित्त लावले आहे असा तूं—मत्प्रसादात्—माझ्या हृपमुळे—सर्वदुर्गाणि—संमाराला कारण होणाऱ्या अज्ञानादि सर्व निमित्ताना—तरिप्यसि—तरशील, त्याचे उद्घन करून जाशील—अथ चेत्—पण जर,—त्व—तूं—अहंकारात्—अभिमानामुळे—न श्रोष्यसि—मानें ऐकणार नाहीस तर—विनङ्क्ष्यसि—विनाश पावशील. ५८

मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिप्यस्यतिरिप्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहंकारापण्डितोऽहमिति न श्रोष्यसि न प्रहीष्यसि ततम्बं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—(मच्चित्तं ज्ञान्यानें वाय होते, तें सांगतात—)—मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि—सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात् तरिप्यसि—अतिरिप्यसि—मच्चित्त झालेला तूं सर्व दुर्गाना—सर्व दुस्तर संसारकारणांना—संसारान्या सर्व निमित्ताना माझ्या अनुग्रहाने तरशील, सर्व संसारकारणांचे उद्घन करून जाशील.—अथ चेत् यदि त्वं पंडित. अहं इति अहंकारात् मदुक्तं न श्रोष्यसि—न प्रहीष्यसि—पण असे अमृताई जर तूं ' मी पंडित आहे ' अशा

१ रहस्यकार ' बुद्धियोग म्हणजे फलादेश्या ठिकाणा बुद्धि न ठेवता कर्मे करण्याची सुक्ति किंवा ममत्वबुद्धि' असा अर्थ करितान, व तो २४* श्लोकातला अथाप्रमाणेच आहे, असेहि म्हणतात, व ' कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ ' या तत्त्वाचा हा उपसंहार म्हणतात. कर्ममन्यास म्ह० काय डेहि यातच " मनाने (म्ह० कर्मत्यागाने नव्हे तर केवल बुद्धीने) मना मव कर्मे अपण करून " या शब्दाना मागितलें आहे, असे म्हणतात. पण तें बरोबर नाही. वाग्य त्यावर पुनरुक्त दोष येतो. ' मनाने—बुद्धीने कर्मे इंश्रापण करणे ' व ' फलादेश्या ठिकाणा बुद्धि न ठेवणे ' याच अर्थाने फक्त काढाच नाही बरुत. येथे ' मत्त मच्चित्त हो ' हे विधान आहे. तो कसा ? तर " मव कर्मे विवेकबुद्धीने मना अपण करून व माझ्या ठिकाणी बुद्धि ठेवून मच्चित्त हो ' असे येथे मागितले आहे. येथे मनाने कर्मत्याग कसा करावयाचा ? मनाने कर्मत्याग के्यावर बाधनेचा हो ? शक्य नाही, हे पूर्वी मागितलेच आहे (प. ११३ पदा.)

अभिमानाने मी सांगितलेले हे न ऐकतील—त्याचा स्वाकार न करतील—तत त्वं
विनद्दक्ष्यसि—दिनाशं गमिष्यसि—तर तू विनष्ट होशील—विनाश पावशील ५८

यद्गृहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

अन्वयार्थ—अहंकार आश्रित्य—अहंकाराचा आश्रय करून—न योत्स्ये—
मा लढणार नाही—इति यन्—अम ज—मन्यसे—तू ममज्ञानेन, तू क्षणत आहंसे
—एव—हा—ते—तुला—मिथ्या व्यवसायः—साटा निश्चय आहे—प्रकृति
—तुला क्षत्रियस्वभाव—त्वाम्—तुला—नियोक्ष्यति—युद्ध करावयास लावाल ५९

इदं च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्षं करिष्यामि—यच्चैतत्त्वमहं-
कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामि इति मन्यसे—चिन्तयति निश्चयं करोषि
मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते न यस्मात्प्रकृति क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

भाष्यार्थ—अहं स्वतन्त्र किमर्थं परोक्षं करिष्यामि इति इदं च त्वया
न मन्तव्यं—मा स्वतंत्र आहे, दुसऱ्यान सांगितलेले काय म्हणून करू, असहि तू
ममत् नयेस आहे तू मनात जाणू नकोस—यत् च एतत्स्व अहंकार आश्रित्य
न योत्स्ये इति—न युद्धं करिष्यामि इति मन्यसे—चिन्तयसि—निश्चयं
करोषि—आणि ज तू अहंकाराचा आश्रय करून—अभिमान धरून लढणार नाही,
' मा युद्धं करणार नाही ' अम ममत्त आहेम—चित्तन करीत आहेत—निश्चय करात
आहेस—एव ते—तव व्यवसाय—निश्चय मिथ्या—हा तुला निश्चय—आपद्द
मिथ्या आहे—यस्मात् प्रकृति—क्षत्रस्वभाव—त्वां नियोक्ष्यति—कारण तुला
प्रकृति—तुला क्षत्रियस्वभाव तुला युद्धामध्यं नियुक्त करात, तुला युद्धं कराव
यास लावाल ५९

स्वभावजेन कौन्तेय निवद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यम्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—स्वभावजेन स्वेन कर्मणा—स्वभाव-
जन्य अशा आपणा कर्मान—स्वभवेन—निवद्ध—गतीत यद्ध पालेण तू—
मोहात्—आववेकामुद्ध,—यत् कर्तुं न इच्छसि—ज कर्मणाचा इच्छा करात
नाहास,—तत्—तू यद्ध—अथवा अपि—स्वभावजन्य हाजना—करिष्यसि—
करशील ६०

धरमाद्—स्वभावजेन शौर्यादिना यथात्मन कौन्तेय निवद्धो निश्चयेन यद्ध स्वे-
नाऽऽर्थात्तेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्तम मोहादापि वेकना करिष्यम्यवशोऽपि परवः
एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आण ज्या अर्थी—कोन्तेय स्वभावजेन-यथो
 केन शौर्यादिना नयद्ध-स्वेन-आत्मीयेन कर्मणा निश्चयेन वद्ध.—अ-
 जुना स्वभावापामून चालल्या—पूवाक शौर्याद कमान निवद्ध चालला—आपल्या स्वधर्मरूप
 कमान निश्चयान वद्ध चालला तू—यत् कर्म मोहात्-अविवेकत कर्तुं न
 इच्छसि—न कम माहामुद्ध-आववकान करण्याचा इच्छा करात नाहास—तत्
 कर्म अवश अपि परवश एव करिष्यामि—त कम त अवश होऊनहि-प्रष्ट-
 ताच्या अधान हाऊनच करशाल ६०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

अन्वयाथ—अर्जुन—ह अर्जुना —ईश्वर —परमात्मा—सर्वभूतानां—सर्व-
 भूता ज्या,—हृद्देशे—हृदयप्रदेशा,—यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि—गुणकाय यत्रा
 धर धमलेल्या मनुष्याप्रमाणे सब भूताना—मायया—मायने—भ्रामयन्—भ्रमण
 करवात—तिष्ठति—राहता ६१

यस्मात्—इश्वर इक्षानशीलो नारायण सर्वभूताना सर्वप्राणिना हृद्देशे हृदयदेशे
 ऽर्जुन शुक्रान्तरामस्वभावा विशुद्धान्त करण इति, 'अहश्च कृष्णमहरर्जुन च' इति
 दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । स कथं तिष्ठतायाह भ्रामयन्भ्रमण कारयन्सर्व
 भूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राप्यास्तुन्याधिष्ठितानावतीवश दोऽत्र द्रष्टव्य । यथा दारुण
 तपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया उग्राना भ्रामयस्तिष्ठतीति सबन्ध ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—(यादि कारणाने तू युद्ध करावेम अस भगवान् मागतात-)—
 यस्मात्—ज्याअर्थ—ईश्वर—ईक्षानशील नारायण—इश्वर—ईक्षान-नियमन
 करण्याच ज्याच गालच आहे अमा नारायण—सर्वभूताना—सर्वप्राणिना हृद्देशे-
 हृदयदेशे—सब भूत-च्या-मत्रे प्राण्याच्या हृद्देशात-हृदयप्रदेशात—अर्जुन-शुक्रा-
 न्तरामस्वभाव-विशुद्धात करण इति—ह अर्जुन ज्याचा अन्तरात्मस्वभाव
 गूढ जाह म्ह० ज्याचे अंत करण गुढ आहे, म्हणून अर्जुन—(अर्जुनशब्दाच्या या
 अथावपया धताच प्रमाण दाखवतात-)—'अहश्च कृष्ण अहरर्जुन च- ' इति
 दर्शनात्—काहा दिवस कृष्ण-अस्वच्छ-कृपित दिवसता व काही अर्जुन-अति
 स्वच्छ-गुढस्वभावाचा दिवसता याममाण धन त गूढशब्दाचा प्रयाग म्हणून अर्जुन-
 शब्दाचा प्रयाग कृष्ण दिवसता—तिष्ठति-स्थितिं लभते—(इश्वर सब प्राण्यांच्या
 हृदयान) राहता-स्थिताला प्राप्त हाता—स कथं तिष्ठति इति आह—तो कसा
 राहतो अस अर्जुन विचारात म्हणून भगवान् मागतात—भ्रामयन्-भ्रमण कार
 यन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि-यन्त्राणि आरूढानि अधिष्ठितानि इय
 इति इच्छाद् अत्र द्रष्टव्य—सब भूताकून भ्रमण करवीत (सब भूत कशी?)—
 यन्त्रारूढ इत्यत्र, अर्जुन काय यत्रावर आरूढ-अधिष्ठित शास्त्री जी तसे भूते लोका-

कहन भ्रमण करवीत ' यंत्रारूढानि इव ' असा येथे ' इव ' शब्द-जणुं काय हा शब्द आहे, असें समजावे. (त्याचेंच स्पष्टीकरण-)—यथा दाखकृतपुरुपादीनि यन्त्रारूढानि मायया-छन्नना भ्रामयन् तिष्ठति इति संबन्ध — ज्याप्रमाणें लौकिक मायावी-कळसुर्ता बाहुरयावा खेळ करणारा काष्ठमय बाहुल्या वंगरे यंत्रांना मायेनें-काडीं गुप्त योजनेनें फिरवीत-त्याच्याकहन खेळ-भ्रमण करवीत राहतो त्याप्रमाणें ईश्वरहि जणुं काय यंत्रारूढ झालेल्या या सर्व भूताना मायेनें भ्रमण करवीत त्याच्या हृदयात राहतो, असा संबन्ध. ६१

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—तं एव—त्याच ईश्वराला—सर्वभावेन—सर्व प्रकारें—शरणं गच्छ—शरण जा—तत्प्रसादात्—त्याच्या प्रसादामुळे—परां शान्तिं—सर्वोत्कृष्ट शांतीला—च—आणि—शाश्वतं स्थानं—नित्य स्थानाला—प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील. ६२

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं ससारातिहरणार्थं गच्छास्यश्रयं सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परा प्रकृष्टा शान्तिं परामुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—हे भारत तं एव ईश्वरं शरणं-आश्रयं संसारार्तिहरणार्थं सर्वभावेन-सर्वात्मना गच्छ—हे अर्जुना, त्याच ईश्वराला समारथीडा हरण करण्यामाठीं सर्व भावांनं म्ह० शरीर, वाणी व मन याच्यायोगानें शरण जा, म्ह० त्याचाच आश्रय कर—ततः तत्प्रसादात्-ईश्वरानुग्रहात् परां-प्रकृष्टां शान्तिं-परां उपरतिं च स्थानं-मम विष्णोः परमं पदं शाश्वतं-नित्यं अवाप्स्यसि—लामुळे-त्याच्या प्रसादानें-तत्त्वज्ञानोपार्जापर्यंत ईश्वराच्या अनुग्रहानें परा-प्रेष्ठ शांतीला म्ह० सर्वोत्तम उपरतीला व स्थानाला-मज विष्णूच्या परम शाश्वत-नित्य पदाला प्राप्त होशील. [ज्यति मुक्त पुरुष राहतात ते स्थान, त्या स्थानाला तूं प्राप्त होशील.] ६२

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणें—मया—मीं—ते—तुला—गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं—गुह्याहून अति गुह्य ज्ञान—आख्यात—गागितले—एतत्—याचा पूर्णपणें—विमृश्य—विचार करून मग—यथा इच्छामि—जसें तुला वाटेला—तथा कुरु—तसें कर. ६३

इत्येतत्ते तुभ्य ज्ञानमारयात् कथित गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्य रहस्यमि-
त्यर्थ । मया सबन्नेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचन कृत्वेत्यथोक्त शास्त्रमशेषेण
समस्त यथोक्त चाधजात यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

भाष्यार्थ—(शास्त्राचा उपसंहार करण्याचा इच्छा करणारे भगवान् म्हणतात—)
—इति एतत् ते तुभ्यं ज्ञान आख्यातं—कथित गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरं—
अतिशयेन गुह्यं—रहस्य इत्यर्थ —हें अशाप्रकारच ज्ञान तुला सांगितलें (तें ज्ञान
कसें ? उत्तर—) गुह्य—अतिशय गोप्य—गुप्त ठेवण्यास योग्य—त्याहून गुह्यतर—अतिशय
गुह्य—रहस्य, असा याचा भावार्थ (' ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम् ' अशा व्युत्पत्तीनें येथें
ज्ञान म्ह० ग ताशास्त्र)—मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण—मी—सबज्ज इश्वरानें (हें अतिशय
गुह्य गाताशास्त्र तुला सांगतें)—एतत् यथोक्तं शास्त्रं च यथोक्तं अर्थजातं
अशेषेण—समस्तं विमृश्य—विमर्शन—आलोचनं कृत्वा—या पूर्वाक्त शास्त्राचा
व पूर्वाक्त सर्व विषयाचा पूर्णपण विचार—आलोचन करून—यथा इच्छसि तथा
कुरु—जशी तुम्ही इच्छा असल तसे कर, म्ह० ज्ञान किंवा कर्म याताळ जें तुला इष्ट
वाटल त्याचें अनुष्ठान करे ६३

१ रहस्यकार १९-२३ श्लोकांतील टीपें म्हणतात—“ या श्लोकात कर्मपारत याचें
गढतत्त्व सांगितलें आहे आत्मा स्वतः परी स्वतंत्र आहे तरी त्याच्या म्ह० प्रकृती
च्या व्यवहाराकडे नजर पडता अमला असले आढळून येतें की, कर्माचें जें रहाटगाटयें
अनादिकांलापामन चालत आहे त्यावर आम्हांचा काही सत्ता नाही ” पण हें सर्व
म्हणणें अश्या बाबाला लागू आहे नित्यगुह्य बुद्ध मुक्तस्वभाव आत्म्याला लागू नाही या-
वरूनच अर्जुन गाननिष्ठ होण्यास अधिकारी नव्हता, हें उपट होतें गुणातीताला ' प्रकृ-
तिस्त्वा नियोक्ष्यति ' अम म्हणता येणें शक्य नाही कारण ज्याला प्रकृति नियुक्त करते
तो गुणातात अर्जुन स्वतःप्रकृतच नव्हे अथात हा उपदेश अनात्मज्ञ-भेददृष्टि साधक पुरु-
षासाठीच आहे, दे निवडवाट मिळू होतें ६३ व्या श्लोकानील ' यथेच्छसि तथा कुरु '
या वाक्याचा पार गढ अर्थ आहे, असें म्हणून “ हें ज्ञान तू समजून घेतलेस म्हणजे तू
स्वयंप्रमाण होशील व नंतर तू स्वच्छेतेनें परतील तें वध्य व प्रमाण होईल, आणि
अशा प्रकारे तू स्वतःप्रशान्ती अवस्था तुला प्राप्त होईल त्यावर तुम्हा इच्छेला आग घालण्याची
पद्धत राहणार नाही, असा यातील सारा भावार्थ आहे ” असें रहस्यकार सांगतात पण तो
भावार्थ रहस्यकाराच्या मनचा आहे मूळ श्लोकानून तो निघत नाही “ बुद्धि मान्वाव-
स्थेम पौंचली म्ह० बाध इच्छाच शिवाय रहान नसल्यामुळे अशा ज्ञानी पुरुषाचें इच्छा
स्वान व त्यास किंवा जगास कधीच अवायकारक दृष्टी शान नाही ” असें विल्या भावार्था-
च्या उपपादनाय सानान्यत सांगितले आहे पण प्रकृतिपरवश—कर्मपरतण असलेल्या पुरुषाची
इच्छा अशा असें शक्य नाही ज्ञानी पुरुषाचे तीव्र प्रारम्भाच उदरपन करू शकत नाही,
धर्मरे आम्हां वर सांगितले आहे (पृ १२५८) गुणातीत किंवा रिधाप्रव तीव्र
प्रारम्भाचें त्री उपासनीत नमना तरा अशा गुणातीतानें तमपरवश, प्रकृतिपरतण होत
नाही कारण त्याचा परिणाम जगावर घटणारत शरीरदिवादि माद्व्याहून भगरी पृथक् आहे,
असें तो जाणतो व त्यामुळे त्यामुळे होत नाही पूर्ण स्वभावध्याना—स्वाराज्याचा अनुभव घेतो.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—मे—माझे—सर्वगुह्यतमं—सर्व गुह्यातीत अतिशय गुह्य—परमं वचः—परम वचन—शृणु—ऐक—मे—मला तू—दृढ इष्ट—अत्यंत प्रिय—असि—आहेस—इति ततः—म्हणून, त्या कारणाने—ते हित—तुझे हित—वक्ष्यामि—मी सागतो. ६४

भूयोऽपि मयोच्यमान शृणु— सर्वगुह्यतम सर्वगुह्येभ्योऽन्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्-भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृतं वचं वाक्यम् । न भयान्ताप्यभंकारगात्रा वक्ष्यामि किं तर्हीष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमन्यमिचारेणेति कृत्वा ततस्तत्र कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्वि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थ—भूय अपि मया उच्यमान शृणु—गीताशास्त्राचे पूर्वापर विचाराने तापर्य ठरविण्यास जर तू असमर्थ असशील तर पुनरपि मा सागत असलेले हे तू ऐक—सर्वगुह्यतमं—सर्वगुह्येभ्य अत्यंतरहस्यं असकृत् उक्तं अपि भूयः—पुन. मे—मम परमं—प्रकृतं वच—वाक्य शृणु—सर्वगुह्यतम—सर्व गुह्यातून अलंत रहस्य, वारवार जरी सांगितले आहे तरी पुन माझे हे उकट वचन ऐक—न मयात् वा न अपि अर्थकारणात् वक्ष्यामि—मी मयाने किंवा काही—धना-दिक्काच्या श्रुतेने हे पुनः पुन सागत नाही—किं तर्हि—तर मग पुनः पुनः तेच ते का सागत आहेम—मे—मम दृढ—अन्यमिचारेण इष्टः—प्रिय असि—तू मला दृढ-निश्चयाने इष्ट—प्रिय आहेस—इति श्रुत्या—म्हणून पुन पन सागतो—तत—तेन कारणेन ते हित—पर ज्ञानप्राप्तिसाधनं वक्ष्यामि—कथयिष्यामि—त्या कारणाने मा तुला हित म्ह० श्रुत ज्ञानप्राप्ति साधन सांगित—तत् हि सर्वहितानां हिततमं—कारण ते ज्ञानप्राप्ति साधन सर्व हितामध्ये अतिशय हित आहे ६४.

मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

अन्वयार्थ—मन्मना भव—तू माझाच मध्ये ज्याचे मन आहे असा हो—मद्रक्त. भव—माझाच भक्त हो—मद्याजी भव—माझे वचन—पूजन करणारा हो—मां नमस्कुरु—मलाच नमस्कार कर—ते सत्य प्रतिजाने—मा तुला सत्य प्रतिज्ञा करून सांगतो—मां एव एष्यसि—तू मला । वचन पांचाव्या—मे प्रिय असि—कारण तू मला प्रिय आहेस ६५

किं तद्विद्वाह—मन्मना नम मन्मिनां भव मद्रक्तो भव मद्रक्तो नम मद्याजी मद्रक्तोऽतीते भव मां नमस्कुरु नमस्कारसदि मर्मव कृत । तत्रैव वर्तमानो पाण्डुरो वी ५० १५२

एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिज्ञाने
सत्या प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनित्यर्थः । यत् प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्र-
तिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तैरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति
वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—किं तत् इति आह—ते अत्यंत गुह्य काय आहे, ते सागतात—मन्म-
ना भव मच्चित्त. भव मद्भक्त. भव-मद्भजनः भव—माझ्या ठिकाणीच ज्याचे
मन आहे असा हो, माझ्या ठिकाणीच ज्याचे चित्त आहे असा हो, माझा भक्त हो. म्ह०
माझेच भजन करणारा हो.—मद्याजी-मद्यजनशील भव—माझेच यजन कर-
णारा हो—माझेच पूजन करण्याचे ज्याचे शील आहे असा हो—मां नमस्कुरु-नम-
स्कारं अपि मम एव कुरु—नमस्कार मुद्धा मलाच कर (उत्तरार्धाचे व्याख्यान—)
—तत्र एवं वर्तमानः वासुदेवे एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनः
मां एव एष्यसि—आगमिष्यसि—या व्यवहारभूमीत अशा रीतीने वागणारा
तू—वासुदेवामध्येच ज्याने सर्व साध्य-साधन प्रयोजनभाव समर्पिला आहे, असा तू,
मलाच प्राप्त होशील. [ज्याने आपली सर्व वृत्ति माझ्या ठिकाणी अर्पिली आहे, असा
तू मलाच येऊन पोचशील.]—सत्यं ते प्रतिज्ञाने—मी तुला सत्य प्रतिज्ञा करून
सांगतो—एतस्मिन् वस्तुनि सत्यां प्रतिज्ञां करोमि इत्यर्थः—याविषयी मी
सत्य प्रतिज्ञा करता असा याचा भावार्थ—यतः मे प्रिय असि—कारण तू मला
प्रिय आहेस म्हणून मा अशा प्रतिज्ञा करतो—एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं
बुद्ध्वा—याप्रमाणे भगवानाचे सत्यप्रतिज्ञत्व जाणून म्ह० भगवानाची प्रतिज्ञा सत्य
आहे ती वेव्हाहि असत्य होणार नाही, असा निश्चय करून—भगवद्भक्तेः अचक्षय-
भाविमोक्षफल अवधार्य—भगवद्भक्तीचे मोक्ष हें फल अवश्य प्राप्त होणारे आहे
असा निश्चय करून—भगवत् शरणैकपरायण. भवेत् इति वाक्यार्थः—
भगवच्छरण होणे हीच एक ज्याची परम गति आहे, हेंच एक ज्याचे ध्येष्ठ साधन
आहे, अस व्हाव, असा या वाक्याचा भावार्थ. ६५.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

अन्वयार्थ—सर्वधर्मान्—सर्व धर्म व अधर्म या दोहोंचाहि—परित्यज्य—
परित्याग करून—मां एकं—केवळ मलाच—शरणं ब्रज—शरण ये—अहं—

१ या श्लोकांत सब गुणान्तर गुह्य भगवानांना मागितल व न नसल्या किंवा भवत्या
अध्यायाच्या शरणी जसे मागितले आहे तशाच प्रकारचे आहे. त्यात मोक्षाचे मुख्य सा-
धन अर्था ती भगवत्परायणता निताच उपदेश केला आहे. तिच्या आचार्यांना व मं-
संगनिष्ठे व परमरहस्य म्दते आहे. ज्ञाननिष्ठे वा स्यापुत्रीत पावरी आहे व तीच पुत्री
श्रीवान मागितली आहे.

मी—त्वा—तुला—सर्वपापेभ्य—सर्व पापापापान्—मोक्षयिष्यामि—मोक्षवान्
—मा शुचः—शोक कश्च नकांम ६६

कर्मयोगनिष्ठाया परमरहस्यमोक्षरक्षणतामुपसृष्ट्याद्येदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्-
दर्शनं सर्ववेदान्ताविहितं वक्तव्यमित्याह—सर्वधर्मान्स्वै च ते धर्माश्च सर्वधर्मान्स्तान् ।
धर्मशाब्देनाप्राधर्म्यं अपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य चिबलिनत्वान् “ नापरितो दुश्चरितान् ”
“ त्यज धर्ममथर्वं च ” इत्यादिभ्युत्तिस्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य मन्यस्य सर्वधर्मा-
णोत्थितत् । मामेव सर्वमानं समं सर्वभूतस्थमोक्षरक्षणत्वात् गमं जन्मपारमरणविजितं-
तमहमेवेत्येवमेकं क्षरणं न मत्तोऽभ्युदस्तोत्पन्नधारयेत्यर्थः । अहं एवां त्रामेवनि-
श्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मप्रत्यनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशी-
करणेन । उक्तं च— नाशपापान्मात्मभावस्योऽपि ध्यानदोषेन भास्वता इति । अतो मा
शुचं शोकं मा कापारित्यजं ॥

भाष्यार्थ—कर्मयोगनिष्ठाया परमरहस्य ईश्वरक्षरणातां उपसृष्ट्या—
कर्मयोगनिष्ठे च परम रहस्यं जा ईश्वरक्षरणाता—ईश्वरपरायणता निचा उपसृष्टार कश्चन
—अथ इदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तप्रित्तिं वक्त-
व्य इति आह—आता सापुटे र्मयोगनिष्ठे च सर्ववेदान्तविहितं न्यग्दर्शनं हे कश्च
पांशाव, म्हणून भगवान् म्हणून—सर्वधर्मान्-सर्वे च ते धर्मा च सर्वधर्मा
स्तान्—सर्वधर्मानां-सर्वे भाग जे धर्म ते सर्वे धर्म त्या सर्वे धर्मांना—धर्मशाब्देन अथ
अधर्मः अपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य चिबलिनत्वान्—धर्मशाब्दानं यथ अधर्मां हि
ग्रहणं केले जाते कारण यथे नैष्कर्म्ये चिबलिन अर्थे (अनं तत्त्वं मुमुक्षुं धर्मोपमां वा
त्यागं कृताया, कश्चिदपि धातु-रहितप्रमाण-)
—“ नापरितो दुश्चरितान् ”—
पारार पापापापान् निवृत्तं न इति (वा भाष्यार्थं २-४ पृ ६०)—त्यज धर्म
अधर्मं च—धर्मांचा त्याग करू न अधर्मांचा त्याग कर (म भा तां ३-९, ४०)
—इत्यादि भ्युत्ति स्मृतिभ्यः—इत्यादि ध्यातव्यं अत्र मुमुक्षुं धर्मांमेत्याग
कृताया अर्थे उरते—सर्वधर्मान् परित्यज्य सर्वधर्माणि मन्यस्य इत्यर्थं—
धर्मांमेत्याग परित्यज्य कश्चन-सर्वधर्मांसा मन्यस्य कश्चन, अता सांचा भावार्थे—मा एहं
—सर्वपरिमानं समं सर्वभूतस्थं ईश्वर अंगुणं गमं जन्म जरा मरणाविजितं
अहं एव इति एव एकं क्षरणं प्रत्येकं—अहं एव इति—आता सा, मन, धर्मोपमां वा,
इश्वर, धर्मगुण, गमं जन्म जरा-मरण-देव-पारा मत्तां न तत्त्वं इत्यादि प्रत्येकं
तत्त्वात्तां मत्तां वा (सर्वे तांमेत्याग)—मत्ताः अन्यत्वं न अस्ति इति अत्र शाब्द
इत्यर्थं—मत्तांमेत्याग दुर्गार कडी कडी, अता सांचा भावार्थे—मा एहं
अहं एवां त्यां एव निश्चितबुद्धिं—मत्तां—अता सांचा भावार्थे—मा एहं
गमं जन्म जरा मरण-देव-पारा मत्तां न तत्त्वं इत्यादि प्रत्येकं तत्त्वात्तां मत्तां वा
धर्मः कथात्मभावप्रकाशीकरणेन मोक्षयिष्यामि—मत्तां—अता सांचा भावार्थे—मा एहं
न अधर्मं सर्वधर्मं च इत्यादि ध्यातव्यं अत्र मुमुक्षुं धर्मांमेत्याग कृताया अर्थे उरते—

करण (अर्जुन क्षत्रिय असत्यामुक्त त्याचा सन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठत मुख्य अधिकार नाही तथापि त्याला पुढे करून त्याच्या द्वारा अधिकाऱ्यांना ज्ञाननिष्ठेचा हा उपदेश केलेला असल्यामुळे त्यात काही विरोध नाही याविषयी गीतेचेंच प्रमाण—) —‘नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता’ (अ १०.११ पृ ७४१) इति उक्तं च—मा त्याच्यावर दया करण्यासाठी त्याच्या अन्त करणात स्थित होऊन देदाप्यमान ज्ञानदीपान अज्ञानजन्य अविवेकास घालविता, अस म्हटलेंच आहे—अतः—मा ईश्वर तुझ्या वधाच निरसन करून तुझ रक्षण करणारा असल्यामुक्त—मा शुच-शोकं मा कार्षां. इत्यर्थ—शोक कर नको, असा भावार्थ

उपसहार भाष्य

अस्मिन्हि गीताशास्त्रे पर नि श्रेयससाधन निश्चित कि ज्ञान कि कर्म वाऽऽहास्वित् दुभयमिति । कुत संभेह ‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ ‘ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ञानात्त्रि श्रेयसप्राप्ति दर्शयन्ति । ‘कमप्येवाधिकारस्ते’ ‘कुरु कर्मय’ इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकतव्यता दर्शयन्ति । एव ज्ञानकर्मणो कर्तव्यतोपदेशात्समुचितयोरपि नि श्रेयसहेतुष्व स्यादिति भवेत्सशय । किं पुनरत्र भीमासाफलम् । नन्वेतदेवेपामन्यतमस्य परमनि श्रेयससाधनत्वावधारणम् । अतो विस्तीर्णतर भीमास्यमेतत् ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वापरपद्यालचनाने गाताशास्त्राच व्याख्यान करून व उपसहार करून त्याच्या तात्पर्याचा निधार जरी केला आहे तरी विचारद्वारा त्याचा निश्चय करण्यासाठी (वचन आरभितात—) —अस्मिन् हि गीताशास्त्रे पर नि श्रेयससाधनं निश्चित किं ज्ञान किं कर्म वा आहोस्वित् दुभयं इति—या सुप्रासिद्ध गाताशास्त्रात परम नि श्रेयससाधन काणत निश्चित केले आहे ? ज्ञान किंवा कर्म, कीं ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही समुच्चयानें ? असा सशय येतो—कुत. संभेह—अहोपण, काही कारणवाचून असा संभेह का येतो ? (निरनिराल अर्थ द्योतन करणारा अनक वाक्यें आढळत असल्यामुळे सशय येता, अस सांगतात—) —‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ ‘ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्’ इत्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात् नि श्रेयसप्राप्ति दर्शयन्ति—‘यज्ज्ञात्वां’ (अ १३ १२

१ रहस्यकार हा श्लोक भक्तिपर आहे, असे म्हणतात व आचार्य वगैरे ‘धर्मावरोधर अधर्माना मोड जम व म्हणतात त्याला ‘अवत्रधमान् अवत्राधमात्’ हें काठवचन आधार आहे, असे म्हणतात पण वस्तुस्थिति तशी नाही वरील भाष्य पहा त्यात आचार्यांनी आधार दाराविला आहे भक्तिपर उपसहार वरच्या श्लोकात झाला यान्तव येथें ‘मा एकं कारणं व्रत’ हा आत्मनिष्ठ होण्याचाच उपदेश आहे “मला एकत्याला भज” हा अर्थ वरोधर नाहा ‘करणं व्रत’ म्ह० आश्रय कर, मजिष्ठ हो, ऐक्यज्ञानाने माया स्वरूपाम प्राप्त हो, असा वच उपदेश आहे ‘अशोक्यान्’ हा उपसहार व ‘मा शुच’ हा उपसहार, यावरून शाकनिवृत्ति हाच या गीताशास्त्राच्या उपदेशाचा उद्देश स्पष्ट दिसतो

पृ १०३) ' ततो मा० ' (१८ १५. प १२२८) इत्यादि वाक्य केवल ज्ञानान्तर मोक्ष-
प्राप्ति होते, असे दाखवितात — ' कर्मण्येवाधिकारस्ते० ' (अ० ४७. पृ. १७१)
' कुरु कर्मणः ' (अ. ४ १५ प ३८५) इत्येवमादीनि कर्मणां अवश्यक-
र्तव्यता दर्शयन्ति—' कर्मण्येवाधिकार ' ' कुरु कर्मणः ' इत्यादि वाक्य कर्माची
अवश्यकर्तव्यता दाखवितात (त्यामुळे कमानहि माझ मिळतो, असे वाटत)—
एव ज्ञानकर्मणो कर्तव्यतोपदेशात् समुच्चितयो अपि नि.श्रेयसहेतुत्व
स्यात् इति संशय भवेत्—त्याचप्रमाणे ज्ञान व कर्म यांच्या कर्तव्यतेचा उपदेश
केलेला असल्यामुळे समुचित म्ह० ता दान्हा मिळत—त्या दोहोनाहि मोक्षहेतुत्व आहे,
असा संशय येतो (पण जे सदिग्ध व सफल असेल त्याचाच विचार करणे उचित
असल्यामुळे बराल प्रथम सदिग्ध जरा असला तर त्याच्या निर्णमापासून काही फल
जरा नसेल तर त्याचा विचार करावयास नरो, असा आशयाने आक्षेप—) किं पुन
रत्र मीमांसाफल—पण या मीमांसेचे फल काय ? (उत्तर—) अनु एतत् एव
एषां अन्यतमस्य परमनि श्रेयससाधनत्वावधारण—अहो, ज्ञान, कर्म व
ज्ञानकर्मसमुच्चय यातल अमुकच एकाला परम नि श्रेयससाधनत्व आहे, असा निःशय हाणे,
हेंच याच फल आहे—अतः निस्तीर्णतर मीमांस्यं एतत्—म्हणून म्हणजे
विचाराला कारण होणारा सदह व प्रयाजन या दाहोचाह अस्तित्तर असल्यामुळे अधिक
विस्ताराने हें मामासा करण्याचाय आहे, याचा सविस्तर विचार करण योग्यच आहे.

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य नि श्रेयसहेतुत्व भद्रप्रत्ययनिवर्तकत्वेन केवल्यफलावसा-
नत्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽमनि नित्यप्रवृत्ता मम कमाह कर्ताऽमुष्मै
फलापेक्ष कर्म करिष्यामीतीयमविद्याऽनादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकमय-
महमहिम केवलौऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवरूपमात्मविषय
ज्ञानमुत्पद्यमान कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुदाद् पक्षद्वयव्यावृ-
त्त्यो न केवलेभ्य कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्या समुचिताभ्या नि श्रेयसप्राप्तिरिति-
पक्षद्वय निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च नि श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्ति । न हि नित्य
वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण प्रस्तुत विषय विचारणाय आहे, अस सांगून आता अगो-
दर सिद्धान्ताचा थोडक्यात उल्लेख करितात—) आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य नि-
श्रेयसहेतुत्व—केवल आत्मज्ञानालाच मोक्षसाधनत्व आहे कारण—भेदप्रत्यय-
निवर्तकत्वेन केवल्यफलावसानत्वात्—आत्मज्ञानाला भेदप्रत्ययनिवर्तकत्व अ-
सून केवल्यफलावसानत्व आहे—केवल्यफलामध्ये त्याचे पर्यवसान होत असत (या
सहित वाक्याचेच विवरण—) क्रिया कारक फलभेदबुद्धि अविद्यया आत्म
नि नित्यप्रवृत्ता—क्रिया, कारक, फल याविषयाची भेदबुद्धि अविद्यन आत्म्यामाये
निय० प्रवृत्त झाला आहे—मम कर्म अहं कर्ता अमुष्मै फलाय इदं कर्म क-
रिष्यामि इति इयं अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता—माझे कर्म, मी कर्ता, अमुक

फलासाठों हे कर्म मो करीन, अशा प्रकारची ही अविद्या अनादिकालापासून प्रवृत्त झाली आहे. [अविद्याचा आश्रय आत्मा आहे. त्यामुळे ती अनादि आहे. क्रियाकारकफल-भेदरूप अविद्या त्या मूल अविद्येपासून उद्भवली आहे. ही कार्यरूप अविद्याच अनर्थ रूप आहे. ही अनादि अविद्येचें कार्य असल्यामुळे प्रवाहरूपानें अनादि आहे, हें सुचविण्यासाठीच भाष्यात 'अनादिकालप्रवृत्ता' असे तिला विशेषण दिले आहे. त्यातील कारण अविद्येची निवृत्ति करणाऱ्या आत्मज्ञानाचा उपन्यास करितात-]—अस्याः अविद्याया निवर्तकं 'अयं अहं अस्मि' केवलः अकर्ता अक्रियः अफलः न मत्तः अन्यः कश्चित् अस्ति इति एवंप्रकारं आत्मविषय ज्ञानं उत्पद्यमान—या अविद्येचें निवर्तक-निवृत्ति करणारें हा मा आहे, केवल, अकर्ता, अक्रिय, व अफल आहे. माझ्याहून निराळा दुसरा कोणी जीव किंवा ईश्वर नाही, हें अशा स्वरूपाचे उत्पन्न होणार आत्मविषयक-आत्म्याविषयीचें ज्ञान आहे. [हे अशा प्रकारचे ज्ञान पूर्वाक कारणाविद्येचें निवर्तक आहे. ते उत्पन्न होताना अविद्येची निवृत्ति करीतच उत्पन्न होते. सूर्य उदय पावत असताना हळू हळू अधकाराचा क्षय करीतच जसा उदय पावतो त्याप्रमाणे हें आत्मज्ञान अविद्येचा क्षय करीतच उत्पन्न होतें अर्थात् 'हे ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर अविद्येचा निवृत्ति करू शकणार नाही, कारण ते अविरोधानें उत्पन्न झाले आहे व उत्पन्न होण्यापूर्वीहि तें त्याची निवृत्ति करूं शकणार नाही, कारण ज्याला स्वतःच स्वरूप प्राप्त झालेले नमतें तें कोणतेंच कार्य करू शकत नाही,' अशी कुशंका काढून आत्मज्ञान अविद्येची निवृत्ति करूं शकत नाही, असे म्हणता येत नाही. अतो, पण हे ज्ञान कारणाविद्येची निवृत्ति करतें, असें कशावरून ? उत्तर-]—कर्म प्रवृत्तिहेतुभूतायाः भेदबुद्धेः निवर्तकत्वात्—कर्मप्रवृत्तीला कारण होणारी जी भेदबुद्धि तिचें निवर्तकत्व ज्ञानाला आहे म्ह० या ज्ञानाने कार्याविद्येची निवृत्ति होते, असे स्पष्ट अनुभवास येते त्यावरून तें कारणाविद्येचोहि निवृत्ति करते, हे सिद्ध होतें. (वर भाष्यात 'आत्मज्ञानस्य तु' येथे 'तु' असा जो शब्द आहे, त्याचा आशय व्यक्त करितात-)' तु 'शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थ — 'तु' हा शब्द पक्षद्वयाची दोन पक्षांची व्यावृत्ति करण्यासाठी आहे. (हच स्पष्ट करितात-)—न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां नि श्रेयसप्राप्ति इति पक्षद्वयं निवर्तयति—केवल कर्मांपासून मोक्षप्राप्ति होत नाही व समुच्चित ज्ञान व कर्म यांपासून निःश्रेयसप्राप्ति होत नाही, याप्रमाणें तो 'तु' शब्द दोन्ही पक्षांची निवृत्ति करतो. म्ह० अग्रे मुचावतो (याहि कारणानें मुक्ति कर्मांनां साध्य होणारी नाही, असे सांगताना-)]—नि श्रेयसस्य अकार्यत्वात् च कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः—मोक्षाला अकार्यत्व असल्यामुळे-मोक्ष हे कार्य-उत्पन्न होणारा पदार्थ नसल्यामुळे त्याच्या कर्मसाधनत्वाची अनुपपत्ति आहे [म्ह० तो कर्म या साधनाने साध्य होतो, असें म्हणता येत नाही. कोणतोहि कार्यच कृतीन उत्पन्न करिता येत. मोक्ष नित्यसिद्ध आहे. त्यामुळे कर्म हे त्याचें साधन नव्हे. कर्मांचे फल केव्हाहि नित्य अग्रेच प्राप्त नाहीं. 'न्य नित्यो

महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो वनीयान् ' ब्रह्मज्ञाचा मोक्ष हा नित्य महिमा आहे, तो कर्मानें वाटन नाही व कमी होत नाही, अशी धृति असल्यामुळे मोक्ष नित्य आहे. त्याला कार्यत्व नाही. त्यामुळे त्याला साधनाची अपेक्षा नाही, अशा आशयानें सांगतात—]—**नित्य वस्तु कर्मणा ज्ञानेन चान हि क्रियते—नित्य वस्तु कर्मानि किंवा ज्ञानानें नवीन उत्पन्न केली जात नाही.**

केवलं ज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि । नाविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्ट कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्य-ज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च छिद्यदिक्रियाग्निमन्यनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञान-निष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य आग्नादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नोति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते । भुज्याग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, ज्ञानानेहि मोक्ष जर केला जात नसेल तर केवल ज्ञानहि सुफीच्या उपयोगी नाही, असे ठरते. मग ज्ञानाला मोक्षाचें साधनत्व कसे ? अशी शंका—)**—तर्हि केवलं ज्ञानं अपि अनर्थकं—**तर मग केवल ज्ञान सुद्धा निरुपयोगीच आहे ? (उत्तर—)**—न । अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात्—**केवल ज्ञान व्यर्थ नाही, कारण त्याला अविद्यानिवर्तकत्व आहे. म्ह० तें अविद्येची निवृत्ति करणारे आहे. शिवाय त्याचें कैवल्य हें फल दृष्ट म्ह० साक्षात् अनुभवास येणारें आहे, व अशा साक्षात् कैवल्य फलात त्याचें पर्यवसान होत असतें. (आता याचाच विचार करितात—)**—अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य कैवल्यफलावसानत्व दृष्टं—**अविद्यारूप तमाची निवृत्ति करणाऱ्या ज्ञानाला कैवल्यफलावसानत्व आहे. म्ह० कैवल्य या फलात पर्यवसान पावणें, हा त्याचा भाव-धर्म-स्वभावच आहे. (याविषयी दृष्टान्त—)**—रज्ज्वादिविषये सर्पादि अज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्—**रज्ज्वादि विषयातील सर्पादिविषयक अज्ञानतमाची निवृत्ति करणाऱ्या प्रदीपाच्या प्रकाशफलाप्रमाणे—रज्ज्वाच्या ठिकाणी सर्पादि भातणें हेंच अज्ञानतम, त्याला दीपप्रकाश निवृत्त करतो हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें ज्ञान अज्ञानतमाचें निवर्तक आहे. (दृष्टान्तात तमोनिवर्तक प्रकाशाचें कोणत्या फलात पर्यवसान होतें ? उत्तर—)**—विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं—**जिच्यावरील सर्पविकल्प विशेषत. निवृत्त केला आहे अशा रज्ज्चें कैवल्यामध्ये पर्यवसान होणें, विकल्प निवृत्त झाल्यावर बेचल निर्बिकल्प रज्ज्जें स्वरूपात स्थित होणें, हेंच प्रकाशाचें फल आहे.—**तथा ज्ञानं—**तसेंच ज्ञान आत्मकैवल्यावसान आहे. [प्रदीपप्रकाशाचें सर्पभ्रमनिवृत्तीच्या द्वारा केवल रज्जुस्वरूपातच जमें पर्यवसान होतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचेंहि आत्म्याविषयीची जी अविद्या तिच्या निवृत्तीच्या द्वारा आ-

त्याच्या केवल्यामध्ये पर्यवसान होतें 'अहोपण, ज्ञाननिष्ठेला कारण हांगारे जे ज्ञानादिव-
-ज्ञाता, ज्ञान वर्गरे त्याची दुसऱ्या कर्मांतहि प्रवृत्ति सभवते यास्तव कर्मांसहितच ज्ञान
निष्ठा केवल्यामध्ये पर्यवसान पावते, असे म्हटले पाहिजे,' अशी आशका घेऊन समा-
धान-]—यथा दृष्टार्थानां च छिदिक्रिया-अग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादि-
कारकाणा द्वैधीभाव-अग्निदर्शनादिकलात् अन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानु-
पपत्तिः—ज्याप्रमाणें ज्याचें फल दृष्ट-प्रत्यक्ष आहे, अशा तोडणें, अग्नीसाठा अर-
णाचें मथन करणें, इत्यादि क्रिया करण्यात गहन गेलेल्या कर्ता, करण इत्यादि कार-
काचा क्वाष्टाचे दोन भाग करणें, अग्नि उत्पन्न झालेला दिसणें, इत्यादि फलाहून ज्याचें
भिन्न फल आहे अशा दुसऱ्या कर्मांत व्यापार सभवत नाही,—तथा ज्ञाननिष्ठा-
क्रियाया दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारकस्य आत्मकेवल्यफलात्
अन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्ति अनुपपन्ना—ज्याप्रमाणें जिच फल दृष्ट म्ह० प्रत्यक्ष
आहे अशा ज्ञाननिष्ठा क्रियेमध्ये गहन गेलेल्या ज्ञाता, ज्ञान इत्यादि कारकाची आत्म-
केवल्य या फलाहून ज्याचें फल भिन्न आहे अशा दुसऱ्या कर्मांत प्रवृत्ति होणें
शक्य नाही—इति ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता न उपपद्यते—म्हणून ज्ञान-
निष्ठा कर्मांसह असणें शक्य नाही (वादा ज्ञाननिष्ठा कर्मांसह असू शकेल,
असे दृष्टान्तानें दाखवितो—)—भुक्ति-अग्निहोत्रादिक्रियावत् स्यात्—
लौकिक भोजनक्रिया व वैदिक आग्नेहोत्रादि क्रिया याचें जसे एकाच वेळीं
अनुष्ठान होऊ शकते त्याप्रमाणें अग्निहोत्रादिक व ज्ञाननिष्ठा यांचाहि एकाच
वेळीं सभर आहे. अग्निहोत्रा जसा जेऊं शकतो त्याप्रमाणें तो ज्ञाननिष्ठाहि होऊ
शकेल !—इति चेत् न—म्हणून म्हणाल तर ते बरोबर नाही.—केवल्यफले
ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः—कारण केवल्य ह् ज्याचें फल आहे असे ज्ञान
शास्त्रावर क्रियाफलार्थे अर्थित्व सभवत नाही कर्मफल मिळायें, अशी इच्छाच सभवत
नाहीं. [भाजनाचें तृप्ति हें फल मिळाल्यावरहि स्वर्गादिक फला त्याचें अग्निहोत्रादि
साधन, यात्रिपयां दृष्ट्या होणें शक्य आहे त्यामुळ भोजन व अग्निहोत्रादि यांचा समु-
च्चय सभवतो पण मुक्ति हें गाक्षान् फल देणारा ज्ञाननिष्ठा प्राप्त शास्त्रावर स्वर्गादिक
किंवा त्याचें साधन कर्म यात्रिपयाचा इच्छाच सभवत नाही. त्यामुळ ज्ञाननिष्ठा व कर्म
यांचें साहित्य-समुच्चय शक्य नाही म्हणूनच भगवानांनी ज्ञान व कर्म या दोन पृथर
निष्ठा सांगितल्या आहेत]

केवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वत संप्रतुतोदके फले पृपतडागादिक्रियाफलार्थित्वा-
भाववत्फलान्तर तस्याधनभूताया या क्रियायामर्थित्वानुपपत्ति । न हि राज्यप्राप्तिपले
कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिपले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषय चार्थित्वम् । तरमात्र कर्मणोऽ-
स्ति नि भेदसत्याधनत्वम् । न च ज्ञानवर्मणो समुच्चिनयोः । नापि ज्ञानस्य केवल्य-
फलस्य कर्मसाहाय्यार्थित्वानुपपत्तिस्तद्विषय विरोधान् । नहि तस्मिन्मयो नियतवमत
केवल्येव ज्ञान नि भेदसत्याधनत्वम् ॥

भाष्यार्थ—(वरील संक्षिप्त सूत्रात्म्याचाच विस्तार करितात—)**कैवल्यफले**
हि ज्ञाने प्राप्ते फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायां अर्थित्वानुप-
पत्ति—कैवल्य-आत्म्याचा निरुपाधिक भाव हें ज्याचे फल आहे असे आत्मज्ञान-
 साक्षात्कार झाला असता दुसऱ्या फलाविषयी किंवा त्याच्या साधनभूत कर्माविषयी
 अर्थित्व संभवत नाही. [ज्ञानी पुरुष इतर फलाची व त्याच्या साधनाची आकांक्षा
 धरीत नाही, याविषयी दृष्टान्त-]—**सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये फले कृपत-**
डागादिक्रियाफलार्थित्वाभावयत्—ज्यात सर्व वाजूनी पाणी तुडुब भरलें आहे
 अशा समुद्राचे स्नानादि फल प्राप्त झालें असता कृप, तडाग इत्यादिकांना निर्माण
 करणे या क्रियेमध्ये व त्यातील स्नानादि क्रियेमध्ये कोणाचेंहि अर्थित्व संभवत नाही,
 (सिंधु भागीरथीसारखी नदी मिळाल्यावर विहीर सणाची, किंवा तटें बाधावे व त्यात
 आपण स्नान पानादि करावे, अशी इच्छा कोणी कर्वी करीत नाही, हें प्रसिद्ध आहे,
 तसेच प्रवृत्त ज्ञानाविषयी जाणावे. निरतिशय फल देणारे ज्ञान प्राप्त झालें असता
 सातिशय-मर्यादित-परिच्छिन्न फल देणाऱ्या कर्माची इच्छा होत नाही, याविषयी
 दृष्टान्त-)**—राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोप-**
पत्तिः च तद्विषयं अर्थित्वं न हि—राज्याची प्राप्ति हें ज्याचे फल आहे अशा
 कर्मांमध्ये गहन गेलेल्या-त्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषाचा एक शेत मिळण हें ज्याचे
 फल आहे अशा कर्माविषयी प्रयत्न संभवत नाही किंवा त्याला त्याचें अर्थित्व-आका-
 खाहि संभवत नाही, हें प्रसिद्ध आहे.—**तस्मात् कर्मणः निःश्रेयससाधनत्वं न**
अस्ति—तस्मात् कर्माला मोक्षसाधनत्व नाही (ज्ञान व कर्म यांचे मह अनुष्ठान संभवत
 नाही, म्हणून जे वर म्हटलें होतें त्याचा उपसंहार-)**—च समुच्चितयोः ज्ञान-**
कर्मणो. न—शाणि समुच्चित ज्ञान व कर्म यांनाहि मोक्षाचे साधनच नाही. [कारण
 प्रकाश व अंधकार याप्रमाणे परस्पर विरुद्ध असलेल्या ज्ञान-कर्मांना एका फलाचे
 साधनत्व संभवत नाही. ' अहोपण, ज्ञानच मोक्षाला साधन देत असताना आपल्याला
 साहाय्य करणारे या नात्याने कर्माची अपेक्षा करते, कारण करणाला-साधनाला उपक-
 रणाची-उपसाधनाची अपेक्षा असते ' या वाक्याचे समाधान-]—**कैवल्यफलस्य**
ज्ञानस्य कर्मसाधारण्यापेक्षा अपि न—कैवल्य हें ज्याचे फल आहे अशा ज्ञानाला
 कर्माच्या साध्याची अपेक्षाहि नमते [ज्ञान आपल्या उत्पत्तीसाठी यत्नादि कर्माची अपेक्षा
 जरी करीत असले तरी उत्पन्न झालेले ज्ञान फलासाठी त्याची अपेक्षा करीत नाही.

१ ज्ञानकर्मसमुच्चयाने हे गहन वाचकाना मनन करण्यासारखे आहे. वाक्मन आचा-
 यांचा पक्ष किती सुचिंतुक आहे ते कोणाच्याहि लक्षात येत. रहस्यशास्त्रांत हा वाद बरो-
 वर समजून न घेता उगाच त्यावर दोष देण्याचा यत्न केला आहे पर त्यावरून ज्ञानकर्म-
 समुच्चय निव्व होत नाहीच. शिवाय आचार्य ज्ञान कर्मांचा ज्या दानातों समुच्चय संभवत
 नाही असे म्हणतात ते कर्म व ज्ञान रहस्यकारांना सुखीत इष्ट नाही. वाचकाना हे सर्व
 उपसंहारभाव लक्षपूर्वक वाचावे, अशी आम्ही शिकारस करतो.

कारण ज्ञानोत्पत्ति शाली वीं मुक्ति ताःकाल व अवश्य भिळते. त्यामुळे ती केवळ ज्ञाना-
धीनच आहे कर्माधीन नाही आता ज्ञान उपकरण—इतिकर्तव्यता या नात्याने कर्माची
अपेक्षा करतें, अशी जी वाद्याची कल्पना आहे त्याविषया म्हणतात—]—अविद्या
निवर्तकत्वेन विरोधात्—ज्ञानाला अविद्यानिवर्तकत्व आहे आणि अविद्या
व तिचे कार्य क्रिया कारक फलभेदबुद्धि याच्या योगानेंच कर्म होतें त्यामुळे त्याचा अद्वैत
ज्ञानाचा विरोध आहे म्हणून कर्म ज्ञानाचें उपकरणच होऊ शकत नाही अर्थात् ज्ञान
फलासाठी कर्माची अपेक्षा करात नाही (अहोपण, कर्महि जर ज्ञानाप्रमाणेंच अज्ञान-
निवर्तक असेल तर त्याचा विरोध कसा ? उत्तर—)—तमः तमस निवर्तक न हि
—तम तमाचें निवर्तक होऊ शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे—अत—म्हणून म्ह०
केवळ कर्माचा किंवा ज्ञानसमुचित कर्माचा मोक्षशा साक्षात् सबब नसल्यामुळे—
केवलं एव ज्ञानं निःश्रेयससाधन इति—केवल ज्ञानच मोक्षाचे साधन आहे,
ही गोष्ट सिद्ध झाली.

न। नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानार्कैवल्य-
प्राप्तिरित्येतदसत् । यतो नित्यानां कर्मणा श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्ति-
लक्षण स्यात् । नन्वेव तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्माक्ष एव । नैप दोषो नित्य
त्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्ति । प्रतिपिद्धस्य चाकरणा
दनिष्टशरीरानुपपत्ति । काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्ति । वर्तमानशरीरारम्भ
कस्य च कर्मणः । फलोपभागक्षये पतितेऽस्मिन्शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादा-
त्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्ध कैवल्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(केवळ ज्ञान मुक्तीचे साधन आहे, असे जें सांगितलें त्याचा निषेध
करणारा वादी शक्य पेतो—)—न—हा सिद्धांत बरोबर नाही कारण—नित्याकरणे
प्रत्यवायप्राप्ते—नित्य कर्मांच अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायाची प्राप्ति होत अमते
—च कैवल्यस्य नित्यत्वात्—आणि केवल्यास नित्यत्व आहे. (या संप्रह्वाच्या-
तील पहिल्या ' न ' या निषेधार्था निपातार्थे स्पष्टाकरण—)—यन् तावत् केवल-
ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः इति एतत् असत् आता अगोदर केवल ज्ञानानेंच केवल्याची
प्राप्ति होत, असे जें झटलें आहे ते असत्—बाधित होणारें आहे. (त्याविषया संप्रह्वा-
पयांत ' नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्त ' असा जो हेतु सांगितला होता त्याचें उपपादन—)
—यतः श्रुत्युक्तानां नित्यानां कर्मणां अकरणे नरकादिप्राप्तिलक्षण प्रत्य-
वाय स्यात्—कारण वेदोक्त नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न केल्यास नरकादिप्राप्तिरूप
फल देणाऱ्या प्रत्यवाय प्राप्त होईल (यास्ता ज्ञानानां निपातानुष्ठान शक्य आहे
त्यामुळे केवळ ज्ञानच कर्मांचे निमित्त आहे, अगें झटलें येत नाही. आतां परीत संप्रह-
वाच्यांत ' कैवल्यस्य च नित्यत्वात् ' अगें जें झटलें आहे ते कर्माची प्याप्ति करण्या-
करितां आहे तें सांगतात—)—ननु एव तर्हि कर्मभ्यः मोक्ष नास्ति इति निर्माक्ष-

क्ष. एव—अहोपण, असे जर आहे तर म्ह० श्रौत नित्यनेमितिक कर्म न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, ह्यापून त्याच अनुष्ठान अवश्य केल पाहिजे, असे जर झटले तर ज्ञानाशी समुचित किंवा अममुक्ति अशा कोण याच कर्मापासून माक्ष मिळणे शक्य नाही, असे वर सांगितलेले असल्यामुळे व केवळ ज्ञान हे त्याचे साधनच नसल्यामुळे जिला काही साधनच राहिलेले नाही अशा मुक्ति सिद्ध हाणर नाही, असा भावार्थ. (पण 'कैवल्यस्य च नित्यत्वात्' इत्यादिकाच स्पष्टाकरण करणारा नारीच अनिमोक्ष प्रस गाचा निषेध करितो—)**एष दोष न मोक्षस्य नित्यत्वात्**—पण माझाला नित्यत्व असल्यामुळे हा अनिमोक्षनसंगरूप दोष येत नाही (मुक्त नित्य असल्यामुळे ती यत्नावाचूनच मिद्ध होते त्यामुळे अनिमोक्षनसंग येत नाही, याचच स्पष्टीकरण)
—नित्यानां कर्मणां अनुष्ठानान् प्रत्यवायस्य अप्राप्ति—नित्य कर्मान्या अनुष्ठानामुळे प्रत्यवायाची प्राप्ति होत नाही—**प्रतिपिद्धस्य च अरुणान् अनि पृशरीरानुपपत्ति**—आणि प्रातपिद्ध कर्मांचे आचरण न केल्यान अनिष्टशरीराचाहि उपपत्ति होत नाही—**काम्यानां च वर्जनान् इष्टशरीरानुपपत्ति**—व काम्य कर्माना वर्ज केल्यामुळे इष्ट शरीराची अनुपपत्ति होते—**वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये अस्मिन् शरीरे पतिते**—याणि वर्तमानशरीराचा आरम्भक कर्मांचा म्ह० प्रारंभ कर्मांचा फलोपभोगात प्रय होऊन हे शरीर पडल अमता
—च दहान्तरोत्पत्ता कारणाभावात्—आणि दुसरा देह उत्पन्न होण्याचे काही कारणच उरलेले नसल्यामुळे [म्ह० नित्यकर्मानुष्ठान केल्यामुळे नरक देणारा प्रत्यवाय लागत नाही, काम्य कर्म साडल्यान देवादा इष्ट देहाचा प्राप्ति होत नाही व निपिद्ध कर्म सोडल्याने पश्वादि अनिष्ट देहाची प्राप्ति होत नाही, यामुळे दुसऱ्या जन्माचे कारणच नसल्यामुळे पुनजन्म संभवत नाही अहोपण रागादि दोषामुळे दुसरे कर्म होईल व त्यामुळे देहान्तराप्ति होईल, असे कोणी म्हणेल ह्यापून सांगतात—]**—रागादीनां च अरुणान् रागादिदाप न केल्यान रागादिकांचा त्याग केल्याने—आत्मन स्वरूपावस्थान एव कैवल्य इति**—व आत्म्यचे स्वरूपा अवस्थान हेच कैवल्य, असे अमन मुळे—**अयत्नसिद्धं कैवल्यं इति**—कैवल्य अयत्नसिद्ध आहे. त य नावाचून सिद्ध होणारे आहे, न्याच्यासाठी काहा यत्न करावयास नको

अतिज्ञानानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलम्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्ते क्षयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायास्युद्धोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्ते । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तपुरितक्षयार्थवर्गाद्यैककर्मणाम् । आरंभाना चापभोगनैव कर्मणा क्षीणत्वादपूर्वाणा च कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(यावर मध्यस्थाचा आक्षेप—)**अतिज्ञान्त अनेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्तेः क्षयाभावः इति चेत्**—अहोपण, या जन्मापूर्वीच्या अनेक जन्मान्तरी केलेल्या स्वर्गनरकादिप्राप्ति हे फल देणाऱ्या पण ज्याच्या कार्याला आरम्भ झालला नाही, अशा म्ह०

सचित कर्माच्या फलाचा उपभाग या जमा हाणें अक्षय्य असल्यामुळे त्याचा क्षय हात नाहा अन्तः जमा तरकृत इष्टांगिष्ट सचित कर्म हेंच दुसऱ्या जमाचें कारण अर्वांगिष्ट अमत् त्यामुळे या एकाच जमा काम्य निदिद्ध कर्माचा याग वदन नियम कर्माच अनुष्ठान कल्याण अनायासान मोक्ष मिळेल हा आगा व्यय आहे म्हणून म्हणाऱ तर (वादा त्याच समाधान सागतो—) न । नित्यकर्मां नुष्ठानायसिद्धु खोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्ते — तें बरोबर नाहो कारण नित्यकर्मांच अनुष्ठान करात असताना हाणार ज आयास तेंच देख तसल दुस हाण हाच त्या सचितकर्माच्या फलाचा उपभाग होय असें म्हणणें उपपन्न हत असल्यामुळे त्यासाठी दुसरा जम घण्याच कारण नाहा [अहापण नित्यादि कर्मानुष्ठानाच बळा हाणार ज दुस हच पूवसचिताच फल आहे अस जरा म्हटल तरी जस ह पापाच फल असल्यामुळे नित्य-जमानप्राप्तान पूर्वसचित पापाचा निवृत्ति हाते असें जरा मानत तरा यामुळेच पुण्याचा नवात्त हाणें शक्य नाहा कारण नित्यकर्म ब दरेत याचा तसा बरोबर आहे तसा ताल कम ब पुण्य याचा बराध नाहा त्यामुळे सचत पण्यासाठी तरा दुसरा जम घ्यावा लागल, अशा आशका घेऊन वादी दुसरा प ज सागता—]—प्रायश्चित्तवत्त्वा नित्यकर्मणा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वात्— किंवा प्रायश्चित्तप्रमाण नित्यकर्में पूर्वी साचत केल्या पापाचा क्षय करण्यासाठी आहत त्यामुळे ता दसऱ्या जमाला कारण होत नाहात (तथापि आरब्धकर्मानुळेच दुसरा जम घ्यावा जगत कारण अन्तः जन्म दणाराह आरब्ध असतें याच उत्तर—) —आरब्धाना च कर्मणा उपभागेन एव क्षीणत्वात्— थाण आरब्धकर्माचा तर उप भोगनेच क्षय याल्ला अमता (अहापण पूव जमकर्माचा असा जरी क्षय याल्ला तरी काहा अपूव म्ह० या जमा कले । कर्मच दुसऱ्या जमाचा आरभ करताल, अशी आ (का पत्रा नांगतात)— १पूयाणा च कर्मणा अनारम्भे कथल्य अयत्न सिद्ध इति—आगा अपूव कर्मांचा आरभच न हाऊ दिल्यास—त्याचा अनारभ च याम न्वय आयामान—आपाआपच मद्द दार

न जमय विदित्वाऽतिमृत्पुमति नाथ पथा विद्यतऽपनाद इति विद्याया अय पथा मोक्षाय च विद्यत इति पुनश्चमवत्प्राप्तपष्टामभववद्विदुषा माक्षामभवभुते च तार्किकप्रमाणाति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्याना वमणा क्षयानुपपत्तश्च यथाप्रापत्तात् तुरिमानामारब्धफलानां सभयस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्प्रभव । तथा च दहा अरमकृत्वा क्षयापुपत्ता माक्षानुपपत्ति । धमाधमहत्तनां च रागद्वयम दानाम वराऽऽसंज्ञानादुच्छेदानुपपत्तवर्मावर्माऽऽनुपपत्ति । नित्यानां च वमणा पुण्यवलाक्षपलपतवणा भाधमाऽऽश्चकर्मनिष्ठा इत्यादिमृत्पुनश्च कमभयानुपपत्ति ॥

भाष्यार्थ—(पापावांचुत कर्मानच मा र मिळता या प ताच भुतीच्या आधारात (रगत व रगत—) — १—६ म्हणण बरोबर आहे — तमेच विदिया आदिमृ

त्युं एति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय-’ इति विद्यायाः त्रयः पन्थाः मोक्षाय न विद्यन्ते इति श्रुतेः—‘ एषा आत्मज्ञानाच्च जागून मृत्यूचं उल्लपन करितो, मोक्षाला ज्ञानावाचून दुसरा मार्ग नाही, ’ असा अर्थाच्या श्रुताश्रयतर्गतत (३.८) ज्ञानावाचून मोक्षाचें दुसरें साधन नाही, असे सांगितल आहे.—त्याचप्रमाणे—**चर्मवत् आकाशवैष्टनासंभववत् अचिदुपः मोक्षासंभवश्रुतेः—**चाम-
ज्जाला जसे गुंडाळता असे त्याप्रमाणे आकाशाला गुंडाळता येणे अशक्य आहे. आकाशाला गुंडाळणे जसे अशक्य, आकाशवैष्टनाचा जसा असंभव तसाच अचिदानान्या मोक्षाचा असंभव सागणारी श्रुताश्रयतर्गत आहे [‘ यदा चर्मवत् आकाशं वैष्टयिष्यान्ति मानवाः । तदा देवं अविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥’ श्रुता. अ. ६.२० म्ह० जेव्हां मानव चामच्याप्रमाणे आकाशाला गुंडाळतील तेव्हा देवाला जाणल्यावाचून त्याच्या दुःखाचा अन्त होईल, अशी ती मूळ श्रुति आहे.]—**ज्ञानात् कैवल्यं आप्नोति इति च पुराणस्मृतेः—**ज्ञानाने कैवल्यप्राप्ति होते, असा पुराणस्मृतीही आहे.—**च अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेः—**निवाय नुम्हीं वर सांगितलेला न्याय, त्याला अनुकूल असे प्रमाण नसल्यामुळे, आभासरूप आहे. त्यामुळे ज्याच्या फलाचा आरंभ झालेला नाही असा पुण्यकर्मांचा भोगावाचून क्षय होणे अशक्य—अनुपपन्न असल्यामुळे ज्ञानावाचून मोक्ष मिळण शक्य नाही. (मंचित पुण्यकर्मांचा संभवच नाही, म्हणून म्हणाल तर सागतां—)**—यथा पूर्वोपात्तानां अनारब्धफलानां दुरितानां संभवः तथा अनारब्धफलानां पुण्यानां अपि संभवः स्यात्—**ज्याप्रमाणे पूर्वजन्मां संपादन केलेल्या व ज्याच्या फलाचा आरंभ झालेला नाही असा संचित पापकर्मांचा संभव आहे असे म्हणता व त्याच्या क्षयासाठी नित्यकर्मानुष्ठान सागता, तसा ज्याच्या फलाचा आरंभ झालेला नाही असा संचित पुण्याचाहि संभव आहे—**च तेषां देहान्तरं अकृत्वा क्षयानुपपत्तो मोक्षानुपपत्तिः—**न त्या संचित पुण्यकर्मांचा दुसन्या देहाचा आरंभ केल्यावाचून क्षय होणे अशक्य झाले असता मोक्षवा अनुपपत्ति होते (याहि कारणाने कर्मसंघाची अनुपपत्ति झाल्यामुळे मोक्षाची अनुपपत्ति होते, असे सागतात—)**—धर्माधर्महेतूनां च राग द्वेष मोहानां अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः—**आणि धमे व अधर्मे माना कारण होणाऱ्या राग द्वेष-मोहाचा आत्मज्ञानावाचून उच्छेद—क्षय होणे शक्य नसल्यामुळे राग-द्वेषादिकामुळेच उद्भवणाऱ्या धर्माधर्मांचा उच्छेद होऊ शकत नाही. (त्यामुळेही ज्ञानावाचून सुक्तीचा असंभव आहे. आता ‘ कर्मणा पितृलोकः ’ या श्रुतीचा आश्रय करून कर्मांचा क्षय न होण्याचें आणखी एक कारण सांगतात—)**—च नित्यानां कर्मणां पुण्यलोकफलयुते—**आणि नित्यकर्मांच पुण्यलोकप्राप्ति हे फल सागणारी श्रुति असल्यामुळे कर्माने मोक्ष मिळणे शक्य नाही.—**‘ वर्णाः च आश्रमाः स्वकर्मनिष्ठाः’ इत्यादिस्मृतेः च कर्मक्षयानुपपत्ते—**‘ स्वकर्मनिष्ठ वर्ण व आश्रम मरणोत्तर पुण्यलोकी जातात व तेथे कर्मफलाचा अनु-

मय घटून अवशिष्ट कर्मासुल विशिष्ट जन्म घेतान असें (पृ ११०५) स्मृतिवचन अस-
त्यामुळे कर्मक्षयाचा असभव आहे (ज्ञानावांचून कर्मस्य नाहा व कर्मक्षयावाचून मोक्ष
नाहीं, असा याचा भावाय)

ये त्वाहुनित्यानि कर्माणि दु खरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां
स्वरूपव्यातिरेकान्यत्फलमन्यथुतत्वाज्जीवनादिनिमित्त च विधानादिति । न, अप्रवृ-
त्तानां फलदानासंभवाद्दु खफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्त पूर्वजन्मकृतदुरितानां
कर्मणां फल नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख भुज्यते इति तदसत् । न हि मरणकाले फल
दानायानन्दकराभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मरवधे जन्मन्युपभुज्यते इत्युपपत्तिः । अन्य
था स्वर्गफलोपभागायाग्निहात्रादिकर्मरवधे जन्मनि नरककर्मफलोपभागानुपपत्तिर्न
स्यात् । तस्य दुरितदु खविशेषफलानुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु सभवसु भिन्न
दु खसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वद्दुरोगादिबाधा
निमित्त न हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वकृतदुरितफल न
शिरसा पापाणवहनादिदु खमिति ॥

भाष्यार्थ—(आता पूर्ववाचाच्या शक्या अनुवाद करून समाधान करितात—)
तु ये आहु—पण जे कित्येक म्हणतात कीं—नित्यानि कर्माणि दु खरूपत्वात्
पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलं एव—नित्यकर्म दु खरूप असल्यामुळे पूर्वी कलेल्या
पापकर्मांचे फलच आहे—तु तेषां स्वरूपव्यातिरेकेण अन्यत् फल न अस्ति
—व स्वरूपावाचून त्याचें दसरे काहा फलच नाही, कारण—अश्रुतत्वात्—जेथें
त्याचा विधि आहे तेथें फल सांगितले नाहा (पण त्याचें जर काहीं फलच नमल तर
वेद त्याच विधानादि करणार नाहा, म्हणून म्हणावें तर—) —जीवनादिनिमित्ते च
विधानात् इति—जीवनादिनिमित्तानच त्याचे विधान कलेलें आहे [त्यामुळे का
मना हे निमित्त नसल्यामुळे त्याचें विधानच सभवत नाहा, असें म्हणता येत नाहीं
कारण जावन हच त्याचें निमित्त आहे याप्रमाण आक्षेपाचा अनुवाद करून आचार्य
त्याचें समाधान सांगतात—]—न । अप्रवृत्तानां फलदानासंभवाद्दु खफल
विशेषानुपपत्तिश्च स्यात्—अस नाहा जा कर्म फल देणारा प्रवृत्त झाली
नाहात—चा फलेन्मुख झाली नाहात त्याच्या फलदानाचा असभव आहे त्यामुळे
दु खफलविशेषाचा अनुपपत्ति होते (या सप्रवृत्तवाक्याताल 'न' या निषेधार्थी शब्दाचे
व्यवहार—) —पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फल नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खं
भुज्यते इति यत् उक्तं तत् असत्—पूर्वजन्मा केल्या पाप कर्मांचें
फल या जन्मा निच कर्मानुष्ठानाच्या आयातार्थें दु ख या रूपानें भोगलें जातें, असें
जे वर म्हटल आहे त साट आहे (नप्रवृत्तानां 'न' इत्यादि हेतूचें
सर्थाकरण—) —हि मरणकाले फलदानाय अनङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फल
अन्यकर्मरवधे जन्मनि उपभुज्यते इति न उपपत्ति—कारण मरणमयी फल

देण्यासाठी अंकुरीभूत न झालेल्या—फलोन्मुख न झालेल्या कर्मांचे फल दुःखाच कर्मानें आरभिलेल्या जन्मामध्ये भोगलें जातें, याविषयी काहा उपपत्ति नाही [ज्या कर्मानें या देहाचा आरभ झाला असेल त्याच कर्मांचे फल या जन्मा भोगणें उचित आहे जें पाप पूर्व जन्माताळ मरणाच वेष्टा फलान्मुखच झाललें नाही, त्याचें फल नित्य कर्मानुष्ठानाचे आयास या रूपान मिळणें शक्य नाहा.]—अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाप्र अज्ञ-होत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्ति न स्यात्—नाहीं तर स्वर्ग या फलाचा उपभाग घेण्यामाठा अग्निहोत्रादि कर्मानां ज्याचा आरभ केला आहे अशा जन्मात नरक या कर्मफलाच्या उपभोगाची अनुपपत्ति हाणार नाही म्ह० स्वर्गांतहि नरकभोग घडू शकेल ! (सप्रह्वान्मयात् ' दुःखफलविशेषानुपपत्तिः स्यात् ' अमें जें म्हटलें आहे त्याचें विवरण—) —च तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेः—शिवाय त्या निष्कर्मानुष्ठानायासदुःखाला पापाचें दुःखविशेषफलत्व आहे, असे म्हणता येत नाही या विशेष पापाचें हें विशिष्ट फल, अस म्हणता येत नाही. कारण—अनेकेषु हि भिन्नदुःखसाधनफलेषु दुरितेषु संभवत्सु—भिन्न भिन्न प्रकारचें दुःख दणें हेंच ज्याचें फल आहे अशा अनेक पापें मभवत असताना—नित्य कर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वंद्वरोगादियाधानिमित्तं कल्पयितुं न हि शक्यते—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान करिताना होणारे जे आयास व त्यामुळ होणारे दुःख तवडेंच काय त त्या सर्व पापाचें फल आहे अशी कल्पना केल्यास राग द्वेषादि द्वंद्वामुळे होणारा पाडा व रागादिकाची पाडा याचें वाहीच निर्मित कल्पिता येणार नाही कारण—नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख एव पूर्वकृत-दुरितफलं शिरसा पापाणवहनादिदुःख न इति—नित्यकर्मानुष्ठानायास दुःख हेंच पूर्वकृत पापाचें फल आहे, मस्तकानें पापाण वाहणें वगैरे निमित्तानें होणारें दुःख हें पूर्वकृत पापाचें फल नव्हे, असें म्हणावें लागणार ! [सचित पाप कमें अनन्य समवतात. तीं सर्व एतान् प्रकारचें दुःख देणारी नसून अनेक प्रकारचीं दुःख देणारीं असणार, हें निर्विकार आहे पण त्या सर्वांचे निष्कर्मानुष्ठानायासरूप दुःख हें एकच फल आहे असें म्हणणें थयोग्य आहे कारण हेतु अनेक प्रकारचा असताना त्याचें फल एक प्रकारचेंच समवन नाही शिवाय पूर्व पापाचें तवडेंच फल मानल्यास राग द्वेषादिप्रयुक्त दुःख व रोगादिकामुळे होणार दुःख याचें निमित्त पाप नव्हे असें म्हणावें लागेल शिवाय नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेंच पापाचें फल व इतर कावाडकष्ट वगैरे करावयास लागणें, हें पापाचें फल नव्हे, हें म्हणणें अगदीं युक्तिशून्य आहे तस्मात् नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेंच पूर्व सचित पापाचें फल आहे, ही कल्पना अगदीं अप्राप्य आहे]

अप्रकृत चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम्, अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मण फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवात्तत्रप्रसूतफलस्येति । अयं सर्पमेव पूर्वकृत

दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवांस्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं नित्यकर्मविध्यानार्थक्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किंच श्रुतस्य नित्यस्य दुःख कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद् दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानाश्रित्य नां कर्मणाम् ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय हे म्हणणे अप्रस्तुत आहे, असे सांगतात—) —नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफल इति इदं अप्रकृतं च उच्यते—नित्यकर्मांचे अनुष्ठान करीत असताना होणारे जे आयाम, हेच दुःख पूर्वकृत पापकर्मांचे फल आहे, असे जे वर म्हटले आहे ते अप्रकृत आहे.—कथं—ते कसें?—अप्रसूत फलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः न उपपद्यते इति प्रकृतं—ज्यांचे फल मिळालेले नाही, अशा पूर्वकृत दुरिताचा क्षय उपपन्न होत नाही, हा प्रकृत विषय आहे.—तत्र भवान् प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं आहे न अप्रसूतफलस्य इति—पण त्यासंबंधी तूं ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा कर्मांचे फल नित्यकर्मानुष्ठानासदुःख आहे, असे सांगत आहेस, ज्याच्या फलाला आरंभ झालेला नाही, त्यांचे तें फल आहे, असें काही सांगत नाहीस. म्हणून हें सांगणे प्रकृत विषयाला सोडून आहे.—अथ सर्वे एव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलं एव इति मन्यते भवान्—बरे, सर्वच पूर्वजन्मकृत दुरित फलोन्मुख झालेलेच आहे, असें तूं मानीत असशील—ततः नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं एव फलं इति विशेषणं अयुक्तं—तर नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेंच त्यांचे फल आहे, असें विशेषण अयुक्त होतें.—च नित्यकर्मविध्यानार्थक्यप्रसङ्गः—च नित्यकर्मांच्या विधीला आनर्थक्य आहे, तो विधि व्यर्थ आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. कारण—प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः उपभोगेन एव क्षयोपपत्तेः—ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे, जें फलोन्मुख झाले आहे, अशा पापकर्मांचा उपभोगानेंच क्षय होणें सर्वथा युक्त होय. (त्यामुळे त्यासाठी नित्यकर्मांचा विधि नको.)—किंच श्रुतस्य नित्यस्य कर्मणः दुःखं चेत् फलं तत् व्यायामादिवत् नित्यकर्मानुष्ठानायासात् एव दृश्यते—शिवाय विहित नित्यकर्मांचे दुःख हेच जर फल असेल तर तें व्यायामादिकांप्रमाणे नित्यकर्मानुष्ठानाच्या आयासामुळेच अनुभवास येईल ।—तत् अन्यस्य इति कल्पनानुपपत्तिः—त्यामुळे तें दुःख दुसऱ्या दुरितांचे फल आहे, ही कल्पना करणे अयोग्य आहे. [व्यायामादि कल्यास जें दुःख होतें तें दुसऱ्या कोणत्या तरी पापांचे फल आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण ते त्यांचेच फल आहे, हें प्रसिद्ध-सिद्ध आहे. तमेव वेदोक्त नित्यकर्मांचे अनुष्ठान करिताना जे आयास होतात त्यांपासून होणारें दुःख हें त्यांचेच फल मानले पाहिजे. कारण त्यामुळेच तें होतें. म्हणून ते पूर्व दुरितांचे फल आहे, या म्हणण्यात कांदा उपपत्ति नाही. शिवाय दुःख हेच जर नित्यकर्मांचे फल असेल तर त्यांचे अनुष्ठान करण्यापेक्षा तें न करणेच चांगले, अशी आशंका धेऊन सांगतात—]—च

नित्यानां कर्मणां जीवनादिनिमित्ते विधानात्—आणि नित्यकर्माचें जीवनादि निमित्तान विधान केलें आहे म्ह० जिनत राहणें हेंच त्याच्या अनुष्ठानानें निमित्त आहे त्यामुळें निवत असेपर्यंत त्याचें अनुष्ठान केलेंच पाहिजे

प्रायश्चित्तपूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्ति । यस्मिन्पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदु ख फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशेषात् ॥

भाष्यार्थ—(नित्य कर्माना पूर्वकृत पापाचें फलत्व नाही, याविषयी आपणही हेतु—) प्रायश्चित्तपूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्ति —प्रायश्चित्त कर्माप्रमाणें नित्य कर्माना पूर्वकृतदुरिताचें फल म्हणण अनुपपन्न आहे —यस्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत् तु तस्य पापस्य फलं न—ज्या पापकर्माच्या निमित्तानें जें प्रायश्चित्त विहित असतें तें त्या पापाचें फल नव्हेच (त्या निमित्तभूत पापाचें तें फल नव्हे हे खरे, पण प्रायश्चित्ताचें अनुष्ठान करिताना होणारें जें दु.ख तें त्या पापाचें फल आहे, अशा शका—) अथ तस्य एव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदु ख फल—पण त्याच पाप या निमित्ताचें प्रायश्चित्तदु ख हें फल आहे, म्हणून म्हणावें तर—जीवनादिनिमित्त अपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदु.ख जीवनादिनिमित्तस्य एव तत् फलं प्रसज्येत—जीवनादि निमित्तान हाणारें नित्यकर्मानुष्ठानायासरूप दु.खहि जावनादिनिमित्ताचेंच तें फल आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल कारण—नित्य प्रायश्चित्तयो. नैमित्तिकत्वाविशेषात्—नित्य व प्रायश्चित्त या दोहोंनाहि नैमित्तिकत्व एकसारखेंच आहे. [पाप या निमित्तानें प्रायश्चित्तदु ख होतें व जावन या निमित्तानें नित्यकर्मानुष्ठानदु ख होतें. मिळून दोन्ही नैमित्तिकच !]

किंचान्यथैवस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदु खस्य तुल्यवासिन्यानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदु खमिति विज्ञेयो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाध्रवणत्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदु ख पूर्वकृतदुरितफलमित्यथापत्तिकल्पनाऽनुपपन्ना । एव विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदु खव्यतिरिक्तत्वानुमानाच्च नित्यानाम् ॥

भाष्यार्थ—(नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख हें पूर्वोपात्त दुरिताचें फल नव्हे याविषयी आपणही हेतु—) किंच च अन्यत्—सिद्धाच आपणही असें कीं,—नित्यम्य काम्यस्य च अग्निहोत्रादे. अनुष्ठानायासदु खस्य तुल्यत्वान्—नित्य व काम्य अग्निहोत्रादिनाच्या अनुष्ठानाचें आयासदु ख एकसारखेंच—समान असल्यामुळे—नित्यानुष्ठानायासदु ख एव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदु.ख इति विशेषेण नास्ति—नित्यानुष्ठानायासदु खस्य पूर्वकृत पापाचें फल

आहे, पण काम्यानुष्ठानायासदुःख पूर्वपापाच फल नाही, असा विशेष-फरक करिता नाही—इति तत् अपि पूर्वकृतदुरितफल प्रसज्येत—त्यामुळे तेंहि—काम्यानुष्ठान दुःखाहि पूर्वकृत पापाचें फल आहे, अमें मानण्याचा प्रसंग येईल—तथा च सति नित्याना फलाश्रयणात् तद्विधानान्यथानुपपत्ते च—पण काम्यानुष्ठानहि दुरितफलच आहे, ही गोष्ट कवळ केल्यास नित्य कर्माचें काहीं फलच धृत नसल्यामुळे व त्याच्या विधानाची दुसऱ्या प्रकारें उपपत्ति लागत नसल्यामुळे—नित्यानुष्ठाना यासदु ख पूर्वकृतदुरितफल इति अर्थापत्तिकल्पना अनुपपन्ना—नित्यानुष्ठानायासदु,ख हें पूर्वकृत पापाचें फल आहे, ही अर्थापत्तिकल्पना अयोग्य आहे [म्ह० नित्य कर्म विहित तर आहेत, पण त्याचें फल काहीं सांगितलेलें नाही फला वाचून विवि सभवत नाही, म्हणून नित्यकर्म पापक्षयार्थ आहेत, अशी अर्थापत्ति प्रमाणानें कल्पना करावी लागते पण ती अयोग्य आहे कारण काम्यानुष्ठानानेहि दुरिताची निवृत्ति होण्याचा सभव आहे शिवाय नित्यकर्म अनुष्ठानायासदु साहून निराळें फल देणारी आहेत कारण ती विहित आहेत काम्यकमाप्रमाणें, असें अनुमान सभवत असल्यामुळे ती केवळ दुरितक्षयार्थ नाहीत,असें सांगतात—]—एव नित्याना विधानान्यथानुपपत्ते. अनुष्ठानायासदु,खव्यतिरिक्तफलत्वानुमानात् च—काम्य कर्माप्रमाणेंच नित्य कर्माचेंहि फलवाचून उगीच विधान उपपन्न होत नसल्यामुळे त्याचें अनुष्ठानायासदु साहून निराळें फल आहे, असें अनुमान होतें (त्यामुळे अनुष्ठानायासदु ख हेंच पूर्व पापाचें फल आहे, असें म्हणता येत नाही)

विरोधाच्च । विरुद्ध चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मण फल भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मण फलमिति नित्यस्य कर्मण फलाभा-
च इति च विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमभ्यग्निहोत्रादि तन्त्रेणैवानुष्ठित भवतीति तदायासदु खेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षेपण स्यात्तत्तन्त्र त्वान । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदु खमपि भिन्न प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदु खात्केवलनित्यानुष्ठा-
नायासदु स भिद्यते ॥

भाष्यार्थ—विरोधात् च—शिवाय नित्यानुष्ठानामुळे पापफलाचा भोग घडतो हें म्हणणें स्वतःच्याच म्हणण्याविरुद्ध आहे (तें कसें ? तेंच स्पष्ट करून सांगतात—)
—विरुद्धं च इद उच्यते—हें विरुद्ध सांगितलें जात आहे—नित्यकर्मणि अ-
नुष्ठीयमाने अन्यस्य कर्मण फलं भुज्यते इति अभ्युपगम्यमाने—नित्यकर्मा-
च अनुष्ठान करत असतांना अन्य कर्माचें फल भोगलें जातें, अमें जर मानलें तर—
स. एव उपभोग. नित्यस्य कर्मण. फलं इति नित्यस्य कर्मण फलाभा-
च इति च विरुद्धं उच्यते—तोच उपभोग नित्यकर्माचें फल आहे (कारण जें
पुढाच्या अनन्तर होतें, तें त्याचें फल, असा नियम आहे) व नित्यकर्माच्या फलाचा
अभाव आहे, असें हें विरुद्ध सांगितलें जात आहे—किंच काम्याग्निहोत्रादौ अ-

नुष्ठीयमाने नित्य अपि अग्निहोत्रादि तन्त्रेण एव अनुष्ठित भवति—
 शिवाय अग्निहोत्रादिकांच अनुष्ठान कल जात असता नित्य आग्निहोत्रादिकां तत्रानच
 अनुष्ठान केले जात [सकल्याने काम्य व नित्य आग्निहोत्राच तत्राने अनुष्ठान करिता यत्न]
 —इति तदायामदु शेन एव काम्याग्निहोत्रादिकल उपक्षीण स्यात् तत्त
 न्नत्वात्—त्यामुळ त्या या आयामदु खानच काम्य आग्निहोत्रादिकाच फळ उपभा
 होते कारण त काम्यकम नित्य काम्या तन्त्रांचे होत असत —अथ काम्य श्राद्धे
 होत्रादिकलं स्वर्गादि अन्यत् एव—वर निय व काम्य याच अनुष्ठान एमाच
 वेद्य जरा हात असले तम काम्य आग्निहोत्रादिकाच स्वगाद फळ तानुष्ठान
 खाहून निराळेंच आहे म्हणून म्हणाउ तर—तदनुष्ठानायामदु च अपि भिन्न
 प्रचरयेत्—काम्यानुष्ठानाच फळ नित्यानुष्ठानायापटु खाहून भिन्न अटु यम वर म्ह
 टल तर काम्यानुष्ठानायामदु च व नित्यानुष्ठानायामदु च हीं परस्पर भिन्न आहेत,
 अस म्हणण्याचा प्रसंग येई—न च तत् अस्ति—पण काम्यानुष्ठानदु च भिन्न
 नाहा कारण—दृष्टविरोधात्—तमं मानत्याम प्रथम अनुभवाना वराध यता
 (ता विराधच स्पष्ट कारतात—)—काम्यानुष्ठानायासदु खात् केवलनित्यानु
 ष्ठानायासदु च न हि भिद्यते—काम्यानुष्ठानायासदु खाहून क्वच नित्यानुष्ठानाया
 सदु च निराळ नमतें, हे प्रसिद्ध आहे [अथात् भिन्न फळ मानत्यास दृष्टविरोध
 हा दोष यता]

किंचान्यद्विहितमप्रतिपिद्ध च कम तत्कालफल न तु शास्त्रचोदित प्रतिपिद्ध वा
 तत्कालफलम् । भवेद्यादि तदा स्वगादिष्वप्यदृष्टफलदासने चाद्यमो न स्वात् । अग्नि
 होत्रादीनामेव कमस्वरूपाविशेषऽनुष्ठानायासदु स्वमात्रगोपक्षय काम्यानां च स्वर्गा-
 दिमहाफलत्पद्मत्तिकतन्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामि यमात्रगति न शक्य कल्पयि
 तुम् । तस्मान्न नित्याना कमणामदृष्टफलाभाव कदाचिदप्युपपद्यत । अतश्चाविद्यापूर्वं
 कस्य कमणा विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषता न नियकमानुष्ठानम् ॥

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानाप्रमाण अग्निहोत्रादिकाचा मागशा सात्वात् सवध नाहा,
 याविषया आणखी कारण आहे, अमे मत्गतात—)—किं च अन्यत्—शिवाय दु-
 सर अस कां,—अधिहित अप्रतिपिद्ध च कमं तत्कालफल—जे विहित नम
 लल व प्रतिपद्धि नसले कम तें तत्काल फल देणारे असत—तु शास्त्रचोदित
 प्रतिपिद्ध वा कमं तत्कालफल न—पण शास्त्रविहित किंवा ज्ञापद्ध कम तत्काल
 फल देणार नसतें [भाजन, मदन इत्यादि जें व्यावहारिक स्वामाविक कम तें शास्त्र
 विहित व ज्ञापद्धाह नाहा त्याच फळ लागलेच मिळत हे प्रसिद्ध आहे पण शास्त्राय
 वाहित किंवा ज्ञापिद्ध कम तसे लागलेच फल देणारे नसून त्याचें फल लागलेच सा
 क्षात् मिळवयाचें असत त कम शास्त्रविहित नमतें आमज्ञान दृष्टफल द
 णारे आहे त्यामुळे अष्ट फळ देणार कम त्याच घटकारी होत नाही त
 सेंच त स्वतः हि दृष्टफल माशामध्ये प्रवात करू शकत नाही, अमा भाषाय]

—भवेत् यदि तदा स्वर्गादिषु अपि अदृष्टफलशासने च उद्यमः न स्यात्—शास्त्रीय अग्निहोत्रादि कर्मांचे फलहि जर लागलेच मिळणारें असतं तर स्वर्गादिकांमध्येहि व अदृष्ट फलाच्या अनुशासनांत जास्त्राची प्रवृत्ति झाली नसती. [म्ह० शास्त्रीय कर्मांचें फल जर दृष्ट अमत्तर स्वर्गादिकामध्येहि प्रवृत्ति झाली नसती व अदृष्ट फल सांगण्यास शास्त्राहि प्रवृत्त झाले नसते. शिवाय नित्य अग्निहोत्रादिकांचे फल अदृष्ट नाही व काम्य अग्निहोत्रादिकांचें फल मात्र अदृष्ट आहे, म्हणून म्हणाल तर काहीं कारणावाचून असा विभाग होऊं शकत नाही, असे सांगतात—]—अग्निहोत्रादीनां एव कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण उपक्षयः—अग्निहोत्रादि कर्मांचाच कर्मस्वरूपामध्यें जरी काहीं विशेष नसला तरी अनुष्ठानाच्या आयासामुळे होणारें जे दुःख त्याच्या योगानेंच—तेवढ्यानेच क्षय होतो,—तु काम्यानां च अंग-इतिकर्तव्यतादि-आधिक्ये असति फलकामित्वमात्रेण स्वर्गादि-महाफलत्वं इति कल्पयितुं न शक्यं—पण तेंच काम्य कर्मांना अंग इतिकर्तव्यता इत्यादिकांचें आधिक्य जरी नसलें तरी नुस्ती फलाची कामना असणें एवढ्याच कारणाने स्वर्गादिमहाफलत्व आहे—त्याचें स्वर्ग हें महाफल आहे, अशी कल्पना करतां येणें शक्य नाही [नित्य अग्निहोत्रादि कर्म व काम्य अग्निहोत्रादि कर्म यांच्या कर्मस्वरूपामध्यें जरी काहीं फरक नसला तरी त्यातील नित्य कर्मांचा केवळ अनुष्ठानायासदुःखानें क्षय होतो, त्याचें त्याहून निराळे काहीं फल नाही, पण त्याच काम्य अग्निहोत्रादि कर्मांमध्ये अंगादि कोणत्याच दृष्टीने आधिक्य नसतानाहि अधिकांशामध्ये केवळ फलकामना असणें एवढ्याच कारणानें त्याचें स्वर्गादि महाफल मिळतें, असा विभाग करणें सर्वथा अयोग्य आहे. तसा विभाग करण्यास काहीं प्रमाण नाही.]—तस्मात् नित्यानां कर्मणां अदृष्टफलाभावः कदाचित् अपि न उपपद्यते—म्हणून नित्य कर्मांच्या अदृष्ट फलाचा अभाव आहे, असे कंढाहि म्हणतां येणे शक्य नाही.—अतः च—काम्य कर्मांप्रमाणें नित्य कर्मांचेंहि पितृलोकादि अदृष्ट फल आहे, असें प्रमाणतः सिद्ध झाल्यामुळे—अविद्यापूर्वकस्य शुभस्य अशुभस्य वा कर्मणः अशेषतः क्षयकारणं विद्या एव नित्यकर्मानुष्ठानं न—अविद्यापूर्वकच घटणारें जे शुभ किंवा अशुभ कर्म त्याच्या अशेषतः—नि शेष क्षयाचें कारण—त्याचा निःशेष नाश करणारा विद्याच आहे, नित्यकर्मानुष्ठान हे त्याच्या अशेषतः क्षयाचें कारण नव्हे.

अविद्याकामशीलं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितम् । अविद्वद्विपर्यं कर्मं विद्वद्विषया च सर्वकर्ममन्दागमपूर्विका ज्ञाननिष्ठा । उभौ तौ न विजानीतः, चेदाविनाशिनं नित्यम्, ज्ञानयोगेन मांश्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्, अज्ञानां कर्ममङ्गिनां, तत्पविषु गुण गुणेषु यतन्त इति मत्वा न समंत, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽरते, नैव किंचि-त्करोमीति युक्तो मन्येत तत्पविन्, अर्धादशः करोमीति । आहर्शः कर्म कारणमारू-ढस्य योगस्यैव ज्ञान एव कारणम् । उदारपथोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्यातंभेव मे मतम् ।

अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते । अनन्याश्रिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता यथो-
क्तान्मानमाकाशकल्पमल्लभयमुपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।
अथाञ्च कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ॥

भाष्यार्थ—(अहोपग, सर्व कर्म अविद्यापूर्वकच आहे, हे अद्यापि निद्र झालेले
नाहा, असे कोणी झणेल म्हणून आचार्य सांगतात-)—**सर्व एव हि कर्म अवि-
द्याकामयीजं—**सर्वच कर्म अविद्या व काम या कारणाने होणारे आहे. म्ह० अविद्या
व काम हे सर्व कर्मांचे यौत आहे.—**तथा च उपपादितं—**आणि आम्हां तमे उप-
पादनहि केले आहे.—**अविद्वद्विषयं कर्म च विद्वद्विषया सर्वकर्मसंन्यास-
पूर्विका ध्याननिष्ठा—**आवद्द्वानाचा विषय कर्म आहे व विद्वानाचा विषय सर्वकर्म-
संन्यासपूर्वक ध्याननिष्ठा आहे (अधिकारिभेदान भगवानांनी दोन निष्ठा सांगितल्या
आहेत, इत्यादि गताथांचा अनुवाद करितात-)—**“ उभौ तौ न विजानीतः ”—**
ते दोघांदि आत्मस्वरूपाला जाणून नाहोत, (पृ. ९४)—**“ वेदाविनाशिन नित्यं ”—**
जो धारम्याला अविनाशी व नित्य जाणतो, (पृ. १००)—**“ ज्ञानयोगेन मां-
स्यानां कर्मयोगेन योगिनां ”—**ज्ञानयोगाने साध्याची व कर्मयोगाने अज्ञ यद्द-
स्वार्था पृ २५५)—**“ अज्ञानां कर्मसङ्गितां ”—**कर्मांमध्ये आसक असलेल्या
अज्ञाचा वादपद करुं नये (३२०)—**“ तत्त्ववित्तु गुणा गुणेषु वर्तन्त इति
मत्या न सज्जने ”—**पण तत्त्ववेत्ता इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणामध्ये प्रवृत्त
होतात, असे मानून त्यात आसक हांत नाहा (३२४)—**“ सर्वकर्माणि मनसा
संन्यास्यास्ते ”—**सर्व कर्मांचा मनाने-विवेकबुद्धीने त्याग करून राहतो. (५०४)—
“ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ”—तत्त्ववेत्त्याने सर्व इंद्रिये कर्मे
करात असतानाहि मी काहीच करात नाहो, असे चिंतन कराये (पृ. ४९९)—
अर्थात् अज्ञः करोमि इति—अर्थात् अज्ञ ‘ मी करतां ’ असे चिंतन करितो.
(अज्ञाच्या चित्तशुद्धांसाठी कर्म व ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे त्याचा कर्मसंन्यास ज्ञान-
नप्राप्तीचे साधन आहे, याविषयी वाक्य-)—**“ आरुरुक्षोः कर्म कारणं आरूढस्य
योगस्यस्य शम एव कारणं ”—**योगारूढ होऊं इच्छिणाऱाला कर्म हे साधन
आहे व त्याच आण्ट झालेल्या योगस्थाला शम-कर्मांचा त्याग हेच साधन आहे.
पृ. ५४९ (या विमागाला सातव्या अध्यायातील वाक्यहि अनुकूल आहे, असे सांग-
तात-)—**त्रयः अपि अज्ञाः उदारः ज्ञानी तु मे आत्मा एव मतं—**तिघेहि
अज्ञ भक्त उत्कृष्ट आहेत. तथापि ज्ञानी माझा आत्माच असे माते मत आहे ६३१.
(कर्म अविद्वद्विषय आहे याविषयी नवव्या अध्यायातील वचन-)—**अज्ञाः कर्मिणः
गतागतं कामकामाः लभन्ते—**अज्ञ विषयेच्छु कर्मी जा ये या अवस्थेला-जन्म मरण-
परंपरेला प्राप्त होतात. ७०६ (विद्वानाच्या संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयी त्याच अध्यायातील
वाक्य-)—**“ अनन्याश्रिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ताः ”** यथोक्त आत्मानं आका-
शकल्पं अकल्पयं उपासते—अनन्यमनाने नित्ययुक्त होऊन माते चिंतन करणारे वर

सांगितलेल्या प्रकारच्या आकाशासारख्या निष्पाप आत्म्याची उपासना करितात पृ. ७०६ (त्याचविषया दहाव्या अध्यायातील वचन-)—“ ददामि बुद्धियोगं तं येन मां उपयान्ति ते”—मा त्यांना तो बुद्धियोग देतो की ज्याच्यायोगाने ते मला प्राप्त होतात पृ ७१९ (विद्वानानाच भगवत्प्राप्ति होते असा निर्देश केल्यामुळे इतरांना त्याची प्राप्ति होत नाही, हे अर्थात् सूचित होते, असं सांगतात-)—अर्थात् न कर्मिणः अज्ञा उपयान्ति—अर्थात् अज्ञ कर्मां मला प्राप्त होत नाहीत

भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसान- साधना । अनिर्देश्याक्षरोपामकास्त्वद्वेष्टा सर्वभूतानामि याद्याध्यायपरिसमाप्त्युक्तमाधना' क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकमवकर्मसंन्यासिनामात्मकत्वाकर्तृत्वज्ञानवता परस्या ज्ञाननिष्ठया वर्तमानाना भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिक मफलत्रय परमहसपरिप्राजधानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनामित्येव गतिशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभाग. ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण भगवत्कर्म करणाराना युक्ततमत्व असल्यामुळे कर्मांहि भगवताला प्राप्त होतात, अशी आशका घेऊन सांगतात -)—ये भगवत्कर्मकारिण ते युक्ततमाः अपि कर्मिणः अज्ञाः उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसाना — ११ व्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणे ' मत्कर्मवृत् ' इत्याद न्यायाने भगवत्कर्म करणारे ते जरा युक्ततम असले तरी कर्मां—अज्ञ असतात, ते एकदम भगवानाला पोचू शकत नाहीत. (त्याच अज्ञत्व वशावरून ठरवावयाचे ? उत्तर-) चित्तसमाधानापासून फलत्यागापर्यंत उत्तरोत्तर हीन माधनाच ग्रहण केल्यामुळे अभ्यास करण्यास असमर्थ असल्यानाठाच भगवत्कर्मकारित्व सांगितले आहे अर्थात् भगवत्कर्म करणारे धरू होत (आता ' ये तु अक्षर ' इत्यादि वाक्याच्या आधाराने संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हा विद्वानाचा विषय आहे, असा निर्धार करितात-)—अनिर्देश्य अक्षरोपामकाः तु ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' इत्यादि आ अध्यायपरिसमाप्ति उक्तसाधना — पण अनिर्देश्य अक्षरोपासक कीं जे ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' (पृ. ८४६) येथून बारावा अध्याय संपेपर्यंत सांगितलेला साधन आचरणारे असतात, ते संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेचे अधिष्ठात्री आहेत. [त्याचप्रमाण तेराव्या अध्यायात जी ' अमर्निस्वादि ' (७-११) साधन सांगितले आहेत, चवदाव्यात जी गुणातीताची उभयें सांगितली आहेत, पंधराव्यात जी ' अगम निर्मानमोहादि ' साधने सांगितली आहेत त्या मरे साधनांना अक्षरोपासक युक्त अमतात त्यामुळेहि ते ज्ञाननिष्ठेच अधिष्ठत आहेत असा सांगतात-]—क्षेत्राध्यायादि अध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधना च—य ते अक्षरोपासक क्षेत्राप्यायादि तीन अध्यायांत सांगितल्या ज्ञानसाधनांना युक्त अमतात (याप्रमाणे दोन प्रकारच्या निष्ठेची अधिष्ठात्रीभेदाने द्यवस्था ल्याून ज्ञाननिष्ठाना अनेक, इष्ट व मिथ्र अर्गे प्रिय व कर्मपत्त मिळत नाही, तर मांसच मिळते हाय कर्म-

निष्ठाना त्रिविध कर्मफलच मिळते, मुक्ति मिळत नाही, असा अत्यंत इष्ट असलेल्या शास्त्रार्थविभागाचा उपसंहार करितात—)—अधिष्ठानादिपञ्चेतुःकसर्वकर्मसंन्यासिनां आत्मैकत्व-अकर्तृत्वज्ञानवतां—अधिष्ठानादि (पृ. ११५२) पाच हेतूंनी घडणाऱ्या सर्वकर्मांच्या मन्यादयाना, आत्म्याचें एकत्व, अकर्तृत्व इत्यादि ज्ञानानें युक्त असलेल्याना—परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदां—थेष्ठ ज्ञान-निष्ठेमध्ये राहणाऱ्या भगवत्तत्त्ववेत्त्याना—परमहंसपरित्राजकानां एव लब्ध-भगवत्स्वरूप-आत्मैकत्वशरणाणां—परमहंसपरित्राजकानाच—त्याना भगवत्स्वरूप आत्म्याचें एतत्त्वज्ञान साक्षात् ज्ञाले असून जे त्या एतत्त्व ज्ञानाचाच आश्रय करून राहिले आहेत त्याना—अनिष्टादिकर्मफलत्रयं न भवति—या सर्व विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या ज्ञाननिष्ठाना पूर्वीक अनिष्टादि त्रिविध कर्मफल प्राप्त होत नाही.—अन्येषां अज्ञानां कर्मिणां-असंन्यासिनां भवति एव—पण इतर अज्ञ कर्मा असंन्यास्याना अनिष्ट, इष्ट व मिथ असें त्रिविध कर्मफल मिळतें,—इति एष गीता-शास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभाग.—असा हा गीताशास्त्रोक्त कर्तव्य व अकर्तव्य या दोन विषयाचा विभाग आहे.

अविद्यापूर्वक व सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाऽप्यविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्यानामादिदोषवतो भवत्यन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्तिकनाम्यान्यपीति । व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वगुणपञ्चेति चेत् । न, चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करोमीति प्रवृत्तिदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—(सर्वकर्माचें बीज अविद्या व काम आहे असें जे वर म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. कारण शास्त्राविहित कर्मांला अविद्यापूर्वक म्हणणें अयोग्य आहे, असा आक्षेप—)—सर्वस्य कर्मणः अविद्यापूर्वकत्व असिद्धं इति चेत्—सर्वकर्मांला अविद्यापूर्वकत्व आहे, हें म्हणणें असिद्ध आहे, म्हणून म्हणाल तर—न । ब्रह्महत्यादिवत्—तें बरोबर नाही. ब्रह्महत्यादिकाप्रमाणें. (या दृष्टान्ताचें स्पष्टीकरण—)—यद्यपि नित्यं कर्म शास्त्रावगतं तथापि अविद्यावतः एव भवति—जरी नित्य कर्म शास्त्रानें अवगत होणारें—शास्त्रद्वाराच ज्ञात होणारें असलें तरी तें अविद्यावानाचेंच आहे.—यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतं अपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं अनर्थकारणं कर्म अविद्याकामादिदोषवतः भवति—जसें प्रतिषेध शास्त्रावरून अवगत—ज्ञात होणारें ब्रह्महत्यादिरूप अनर्थांला कारण होणारें कर्म अविद्या-कामादि दोषांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाचेंच असतें. (अविद्याकामादिदोषवानाकडून ब्रह्महत्यादि अनर्थावह कर्म घडतें या-विषयी हेतु-कारण—)—अन्यथा प्रवृत्ति-अनुपपत्तेः—अविद्याकामाचाचून त्या कर्मांत प्रवृत्ति होण्याचा समव नसतो,—तथा नित्य नैमित्तिक नाम्यानि अपि इति—त्याचप्रमाणें नित्य नैमित्तिक-काम्य कर्मांहि अविद्या कामवानाकडूनच होतात. (या म्हणण्यावर आक्षेप—)—व्यतिरिक्तात्मनि अविज्ञाते नित्यादिकर्मसु प्रवृत्ति.

अनुपपन्ना इति चेत्—आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें ज्ञान असल्यावाचून— हे ज्ञात नसल्यास नित्यादि पारलौकिक कर्मांमध्ये प्रवृत्तिच होऊ शकत नाही, म्हणून म्हणाल तर—न—त घरोवर नाही कारण आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें ज्ञान जरी असलें तरी पारमार्थिक आत्मज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे मिथ्याज्ञानाचेंच नित्यादिकर्मांमध्ये प्रवृत्ति होते त्यामुळे त्या कर्मांचें अविद्यापूर्वकत्व अप्रतिहत आहे, असा भावार्थ (तेंच स्पष्ट करितात—)**चलनात्मकस्य कर्मण अनात्मकर्तृकस्य 'अहं करोमि'** इति प्रवृत्तिदर्शनात्—चलनरूप कर्म आत्मकर्तृक नाही, कारण आत्मा निष्क्रिय आहे त्यामुळे त्या चलनात्मक कर्माला अनात्मकर्तृकत्वच आहे देहेंद्रियसंघात सक्रिय असल्यामुळे त्याचेंच कर्म आहे तथापि त्या देहेंद्रियसंघातावर 'मी' असा मिथ्या अभिमान धरून प्राण्याची कर्मांमध्ये प्रवृत्ति होते, असें स्पष्ट दिसतें त्यामुळे त्या नित्यादिकर्मांला अविद्यापूर्वकत्वच आहे

देहादिसंघातेऽहप्रत्ययो गौणो न मिथ्येति चेत् । न, तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्ते । आत्मीये देहादिसंघातेऽहप्रत्ययो गौणो यथाऽऽत्मीये पुत्र आत्मा वै पुत्रनामासीति, लोके चापि मम प्राण एवाय गौरिति तद्वत् । नैवाय मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वमधिकरणस्तुत्यर्थं त्वात्लुप्तोपमाशब्देन । यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्येण ज्वलत्यादिसामान्यवत्त्वाद्देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यतं मिथ्याप्रत्ययकार्यं तत्रार्थमनुभवति ॥

भाष्यार्थ—(देहादिसंघातावरील 'अहं' हा अभिमान मिथ्या आहे, असें जे म्हटलें त्यावर आक्षेप—)**देहादिसंघाते 'अहं' प्रत्ययः गौणः न मिथ्या इति चेत्—**देहादिसंघातावरील 'अहं' मी—हा प्रत्यय गौण आहे मिथ्या नव्हे, अस म्हणाल तर—न । तत्कार्येषु अपि गौणत्वोपपत्ते—तें घरोवर नाही. कारण 'अहं' पुढील गौण म्हटल्यास तत्पूर्वक होणाऱ्या कर्मालाहि गौणत्व आहे, असें म्हणावें लागेल. (आणि कर्महि गौण झाले म्हणजे जात्याला अनर्थाची प्राप्तिच नसल्यामुळे त्याच्या निवृत्तीसाठी साधनांचा शोध करणे व्यर्थ होईल, असा याचा भावार्थ. ज्ञात याचाच अधिक विस्तार—)**आत्मीये देहादिसंघाते 'अहं' प्रत्ययः गौणः यथा आत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्रनामासि'** इति—आत्मसंबंधी देहादि संघातावरील—आपल्या घरोवरियावरील 'मी' हा प्रत्यय गौण आहे. जसा आत्मीय—आपल्या पुत्रावरील 'पुत्र हा आत्माच आहे' या श्रुतिवचनांत सांगितल्याप्रमाणे आत्मप्रत्यय—'मी' हा प्रत्यय गौण असतो,—लोके च अपि मम प्राणः एव इति—व्यवहारतःहि हा फल मात्त प्राणच आहे, अशी भेदबुद्धिपूर्वक गौणबुद्धि प्रसिद्ध आहे,—**तद्वत्—**तरीच म्ह० लो० व वेद यांच्या अनुरोधाने आपल्या संघातावरहि 'अहं' ही बुद्धि गौण आहे. (अहोपण, मिथ्या बुद्धिहि भेदबुद्धिपूर्वक नभवत. त्यामुळे आपल्या संघातावरील 'अहं' बुद्धि मिथ्याच कां नव्हे? अती मध्यस्थार्था शब्दा धेऊन बांधी

म्हणतो—) अयं मिथ्याप्रत्ययः न एव—हा मिथ्या प्रत्यय नव्हेच.—मिथ्या-
प्रत्ययः तु अग्रह्यमाणविशेषयो. स्थाणुपुरुषयोः—मिथ्याप्रत्यय तर ज्याच्या
विशेषस्वरूपाचें ग्रहण केलें जात नाहीं, ज्याचें विशिष्टस्वरूप कळत नाहीं, असा स्थणु
व पुरुष, याचाच संभवतो. [म्ह० अधिष्ठान व आरोप्य याचा विवेक न झाल्यामुळे
मिथ्याप्रत्यय होतो. याप्रमाणें देहादिकाच्या ठिगणीं होणारी जी ' अहं ' बुद्धि तिला
गौणत्व आहे, या आक्षेपाचें विवरण केल्यावर ' तर मग तिच्या कार्यालाहि गौणत्व
येईल ' असें जें वर आक्षेपाचा परिहार करिताना म्हटले होतें, त्याचें विवरण—]—गौ-
णप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्व न—गौणप्रत्ययाला मुख्यकार्यार्थत्व नसतें. म्हणजे
गौणप्रत्ययाचा मुख्यप्रत्ययाचें कार्य करण्याकडे उपयोग होत नाहीं.—लुप्तोपमादा
व्हेन अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात्—कारण लुप्त झाले-या उपमाशब्दानें अधिकरणार्था
स्तुति करण्यासाठीं गौण प्रयोग जोडलेला असतो.—यथा देवदत्तः सिंहः माणवक-
आग्निः इति सिंहः इव आग्निः इव क्रौर्य-पंगल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्त मा-
णवकाधिकरणस्तुत्यर्थ एव—जसं-देवदत्त सिंह आहे, हा मग्नकारी बटु अग्नि आहे,
म्ह० हा जणुं काय सिंहाप्रमाणें जणुकाय अग्निप्रमाणें आहे, असें क्रूरपणा व पिंगटवर्ण इत्यादि
साधर्म्य असल्यामुळे देवदत्त व माणवक—बटु या अधिकरणाची स्तुति करण्यासाठींच म्हटलें
जातें.—तु गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किंचित् सिंहकार्यं अग्निकार्यं धा न सा-
ध्यते—पण गौणशब्द व प्रत्यय याच्या निमित्तानें कोणतहि सिंहकार्य किंवा अग्निकार्य सा-
धलें जात नाहीं. [देवदत्त सिंह आहे, असें म्हणून त्यानें हत्ताचें गंडस्थल पोडले, किंवा बटु-
ला अग्नि म्हटल्यानें त्यानें घर जाळवें अशी अपेक्षा कधीच कोणा करित नाहीं. पण मिथ्यानु-
द्धीचें अनर्थ हें न्यायें आत्मा अनुभवितो, त्यामुळे देहादिकांतील ' अहं ' ही बुद्धि गौण
नव्हे, असें सांगतात—]—तु मिथ्याप्रत्ययकार्यं अनर्थं अनुभवति—पण आत्मा
देहच मी या मिथ्याप्रत्ययाचें कार्यं अनर्थं अनुभवितो. (त्यामुळे ' देहच मी ' हा
मिथ्याप्रत्यय होय.)

गौणप्रत्ययविपर्ययं च जानाति नैव सिंहो देवदत्तः. स्यान्नायमग्निर्माणवक इति । तथा
गौणेन देहादिसंघातेनाऽऽमना कृतं कर्म न मुख्येनाहप्रत्ययविपर्ययेनाऽऽमना कृतं
स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् ।
न च क्रौर्येण पंगल्यानेन वा मुख्यसिंहाग्नेः कार्यं किंचित्क्रियते स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीण-
त्वात् स्तुयमानो च जानाति नाहं सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममाग्नेश्चेति
तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽमन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्याद्य पुनरहं कर्ता
मम कर्मेति ॥

भाष्यार्थ—(देहबुद्धि मिथ्या चाविषयी आणनां एक कारण—) न गौणप्रत्य-
यविपर्यय एवः देवदत्तः सिंह न स्यात् अयं माणवकः. आग्नि न इति जा-
नाति—गौणबुद्धीचा विपर्यय असा जो देवदत्त किंवा बटु (मग्न) ' हा देवदत्त सिंह
नव्हे, हा बटु अग्नि नव्हे, ' असें दुसरा जाणतो, (पण तसा अग्निहात् आम्हाहून देह
गी. भा. १५९

जरी वस्तुतः भिन्न असला तरी त्याचे अनात्मत्व अनुभवीत नाही, त्यामुळे देहात्मबुद्धि गौण नव्हे. देहाला 'मी' असे म्हणणे व तसा अनुभव घेणे याना गौण मानल्यास आणखी कोणता दोष येतो तें सांगतात—) —तथा गौणेन देहादिसंघातेन आत्मना कृतं कर्म मुख्येन अहंप्रत्ययविषयेण कृतं न स्यात्— त्याचप्रमाणे गौण देहादिसंघातरूप आत्म्याने कलेउ कर्म मुख्य- 'अहंप्रत्ययाचा' विषय अशा आत्म्याने केले आहे, असे होणार नाही (पण कर्तृत्व आत्म्यामध्ये प्रतीत होते, 'मी कर्ता' असे प्रसिद्ध आहे हीच गोष्ट उदाहरणाने स्पष्ट करितात—) —गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म-मुख्यासिंहाग्निभ्यां कृतं न हि स्यात्—गौण सिंह व अग्नि यानी केलेले कर्म मुख्य-जरा सिंह व अग्नि यानी केलेले, असे कवीच होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे. —मुख्यासिंहाग्नयोः क्रौर्येण वैद्वयेन वा किञ्चित् कार्यं न च क्रियते स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात्—मुख्य सिंह व अग्नि याच्या क्रौर्याने किंवा विंगलतेने देवदत्त व बटु याच्याकडून कोणतेहि काय केले जात नाही. कारण त्याची स्तुति करणे याच प्रयोजनाने त्याचा ध्येय झालेला असतो, (त्याचप्रमाणे देहगत जडत्वानेहि मुख्य आत्म्याचे वाही कार्य केले आहे, असे होत नाही देहात्मबुद्धीला गौणत्व नाही, याविषयी आणखी हेतु—) —स्तूयमानौ च अहं सिंहः न अहं अग्निः न इति जानीतः—स्तुति केली जाणारे देवदत्त व बटु 'मी सिंह नव्हे, मी अग्नि नव्हे,' असे जाणतात—सिंहस्य कर्म मम न च अग्नेः—तसेच सिंहाचे कर्म हे माझे कर्म नव्हे व अग्नीचे कर्म हे माझे नव्हे असे ते जाणतात—तथा संघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मनः न इति प्रत्ययः युक्ततरः स्यात्—त्याचप्रमाणे देहात्मबुद्धि जर गौण असती तर शरीरेंद्रियसंघाताचे जे कर्म तें मज मुख्य आत्म्याचे नव्हे, असा प्रत्यय येणेच अत्यंत युक्त होते.—पुनः अहं कर्ता मम कर्म इति न—पण त्यांच्या उलट 'मी कर्ता' व 'माझे कर्म' असा प्रत्यय येणे मुळीच युक्त नव्हे.

यथाऽऽहुरात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति । न, तेषां मिथ्या-प्रत्ययपृथक्त्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽस्मिञ्जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृती धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथाऽतीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठायामात्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(शरीराला मी म्हणणे हा प्रत्यय मिथ्याच जरी असला तरी आत्म्याचे कर्तृत्व त्या मिथ्या प्रत्ययामुळे नाही, तर त्याचे ज्ञान, इच्छा व प्रयत्न यांच्या योगाने त्याचे कर्तृत्व रावे आहे, मिथ्या नव्हे, या मताचा अनुवाद करितात—) —यत् च आहुः कर्महेतुभिः आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः आत्मा करोति इति—धाता हि येन ज म्हणतात व, कर्माचे हेतु-कर्माची निमित्त असा, आत्म्याच्या स्मृति, इच्छा, व प्रयत्न यांच्या योगाने आत्मा करतो, (असे म्हणतात)—म—तं बघेव

नाहं—तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वान्—कारण आत्म्याचे ज्ञानादिकासुद्धि अय-
लेलें कर्तृत्व मिथ्याप्रत्ययपूर्वकच आहे कारण ज्ञानादिच हे मिथ्यासुद्धाचच काय आहे.
ज्ञानादिकाहे मिथ्याप्रत्ययपूर्वकच आहेत (याचेंच स्पष्टाकरण—)—हि म्मृति इच्छा
प्रयत्नादय मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्ठानुभूतक्रियाफलजनितसस्कारपू-
र्णकाः—कारण स्मृति, इच्छा, प्रयत्न इत्यादि भाव मिथ्या ज्ञानाला निमित्त करून-
मिथ्या प्रत्ययान्या निमित्तानें क्षोणाला इष्ट व क्षोणाला अनिष्ट कल्पून, त्या कल्पनेच्या
द्वारा तसाच अनुभव घेतलेल्या त्वातील इष्ट पदार्थाला ग्रहण करण्याचा इच्छा व
अनिष्ट पदार्थाचा त्याग करण्याचा इच्छा यांच्या योगानें तदनवृत्त क्रिया करून तिचें
इष्ट किंवा अनिष्ट फल भोगून, त्या फलभागल्या सस्कारानें (स्मृतिदिक्) होतात
इष्टानिष्टफलोपभोगापासून त्याविषयीच्या म्मृति, इच्छा, प्रयत्न वर्गरे होतात अथात्
मिथ्याप्रत्यय हच त्याचें मूळ आहे त्यासुद्ध आत्म्याच कर्तृत्व मिथ्या आहे, तरे
नव्हे—यथा अस्मिन् जन्मनि देहादिसघाताभिमानरागद्वेषादितृणौ ध-
र्माधर्मां तत्फलानुभव च—ज्याप्रमाण या वर्तमान जन्मा देहादि सघातच मी
असा अभिमान, राग, द्वेष इत्यादिकांसुद्ध धर्म व अधर्म होतात व त्यांच्या फलाचा अनु-
भव घेतो—तथा अतीते अतीतररे अपि जन्मनि—त्याचप्रमाण मागच्या व
त्याच्या मागच्याहि जन्मामध्ये तो घेतो म्ह० गत अनेक जन्मीहि त्या देहाभिमान
राग द्वेष, त्यासुद्धे धर्माधर्म व त्याचें फल या प्रमाणच घेतो,—इति अनादि-अवि-
द्यावृत्तः ससारः अतीत. अनागत च अनुमेय.—याच न्यायानें म्ह० या
जन्मातील अनुभवानुसार अनादि अविद्यावृत्त भूतकालान व भविष्यकालान मग्नार अनु-
मेय—अनुमान करण्यास योग्य आहे वर्तमानकालच्या अनुभवावरून मागाल व पुढाल
अनादि अविद्यावृत्त ससाराचा कल्पना घेते—ततः च सर्वधर्मसंन्यासात् ज्ञान-
निष्ठायां आत्यन्तिक. ससारोपरम. इति सिद्ध—आणि त्यासुद्ध मंगम-
संन्यास करून ज्ञाननिष्ठें स्थित झाल्यानें कारणामद्ध समापचा परम हाता, असें
सिद्ध झालें.

अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्थ तद्विदुषी देहानुपपत्ते समारानुपपत्ति । देहादि
सघात आत्माभिमानोऽविद्यात्मक । न हि लोके तदादिभ्योऽन्वेषोऽह मत्तश्चान्ये गदा
दय इति जानतेऽहमिति प्रत्यय मन्यते कश्चित् । अज्ञानस्य स्याणो पुण्याविशानवद्
विवेकतां देहादिसघाते कुर्यादहमिति प्रत्यय न विवक्तव्यं तानन् । यस्यागमा वै पुत्र
नामास्तीति पुत्रेभ्यप्रत्यय स तु जन्वजनकमपन्धनिमित्तो गौण । गौणेन चऽऽनना
भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न दृश्यते कर्तुं गोऽपिदहमितिभ्यां सुख्यविदहमितीकार्यम् ॥

भाष्यार्थ—(मग्नार अविद्यात्मक अय-यासुद्धे विद्यनें त्याचा बाध हातो, याविषयी
आत्म्या कारण—)—य देहाभिमानस्य अविद्यात्मकत्वात् तद्विदुषी देहा
नुपपत्ते ससारानुपपत्ति—आण देहाभिमानाच अविद्यात्मकत्व अय-यासुद्धे-
दहच मा ही भावना अज्ञानसंन्यासाच्या अज्ञानानुद्धे प्रमन उत्पन्न झालेगी अय-यासुद्ध

तो देहाभिमान निवृत्त ज्ञाल्यावर देहाची अनुपपत्ति-असंभव ज्ञाला 'असतां संसाराची अनुपपत्ति-असंभव होतो, (अहोपण, संसार धर्माधर्मांमुळे 'संभवतो,' तो अविद्याकृत नाही, अशी शका घेऊन म्हणतात-)—देहादिसंघाते आत्माभिमान अविद्यात्मक —देहादि सघातावरील ' हाच मी ' असा हा आत्माभिमान अविद्यात्मक-भ्रामक आहे. (मी धर्मादिकाचा कर्ता हा अभिमानहि मिथ्या आहे. त्यांमुळे संसाराचे प्रबान-मूळ कारण अविद्याच.)—लोके अहं गवादिभ्य अन्यः च गवाद्यः मतः अन्ये इति जानन् कश्चित् तेषु अहं इति प्रत्यय न हि मन्यते—व्यवहारात मी गाय, बैल, घोडा, घर इत्यादि माझ्या पदार्थाहून अगदी भिन्न आहे व ते गाय, घोडा वगैरे पदार्थांहि माझ्याहून अगदा पृथक् आहेत, असे जाणणारा कोणीहि त्यांच्या ठिकाणा मी असा अभिमान ठेवात नाही, त्यांना मी असे समजत नाही, हें प्रतिबद्ध आहे.—अजानन् तु स्थाणौ पुरुपविज्ञानवत् अविवेकतः देहादिसंघाते अहं इति प्रत्ययं कुर्यात् न विवेकत- जानन्—पण तसें न जाणणारा मान, पटील खावाला भ्रमानें जसे मनुष्य मानावें त्याप्रमाणें, अविवेकामुळे देहादिसघातावर-शरीरेंद्रियसमूहावर ' मी ' असा अभिमान धरील, त्याला ' हाच मी ' असें वाटेल, पण विवेकत जाणणारा-म्ह० देह निराळा व आत्मा निराळा असें जाणणारा तसा मिथ्या अभिमान कधा धरणार नाही—तु य 'आत्मा चै पुत्र नामासि' इति पुत्रे अहं-प्रत्यय —आता- ' हे पुत्र तूं माझा आत्मा आहेस ' असा पुत्रावर जो आत्माभिमान असतो, 'पुत्रच मा' असा जो अहंप्रत्यय धृतीनें सांगितलेला आहे—स तु जन्यजनक-संबंधनिमित्त गौण.—तो तर जन्य व जनक या संबंधाच्या निमित्ताने झालेला असल्यामुळे गौण आहे—गौणेन च आत्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं कर्तुं न शक्यते—व गौण आत्म्याकडून भोजनादिकांप्रमाणें मुख्य-कार्य घडणे शक्य नसतें—गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत्—गौण सिंह व अग्नि यांच्याकडून मुख्य सिंह व अग्नि यांचे कार्य घडणे जसें शक्य नसतें त्याप्रमाणें. [पुत्रां भोजन कर्यानें पित्याचे पांड भरत नाही, हे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे देहादिकांना जर गौण आत्मत्व अगेल तर त्यांचे कर्तृत्वादि कार्य मुख्य आत्म्याचें वास्तविक आहे, असें म्हणता येणार नाही. देवदत्ताला सिंह म्हटल्यानें तो सिंहाचें कार्य करू लागत नाही, तिवा त्यानें केलेले कार्य हे मुख्य सिंहाचे कार्य आहे असेंहि म्हणता येत नाही.]

अदृष्टविषयघोदनाभ्रामाण्यादात्मकर्तृत्वं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेत् । न, अविद्याकृतारमकस्यात्तेषाम् । न गौणा आत्मानो देहेन्द्रियाद्यः । कथं तर्हि मिथ्याप्रत्ययैरेवामुद्राभ्याऽऽमनः संगारयारमयमापाद्यते तद्भावे भाषातद्भावे-भाषाभावात् । अत्रेतिना ह्यज्ञानकाले घालानां दृश्यते श्रीघोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसघातेऽप्रत्ययो न तु विवेकिनामन्योऽहं देहादिसंघातादितिज्ञानयथां तत्काले देहादिसंघातेऽप्रत्ययो भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्कृतं पृथ न गौणः ॥

“भाष्यार्थ—(याविषया आक्षेप-)—अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्म कर्तव्यं गौणैः देहेन्द्रियादिभिः क्रियते इति चेत्—स्वर्गादि अदृष्ट विषयाविषयं स्वर्गमादि वेदवाक्याला प्रामाण्य असत्यामुक्तं त्यावरून आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असे ज्ञान होते. पण केवळ आत्म्याला कर्तृत्व नाही. त्यामुळे वेदाने मागितलेले त्याचे कर्तव्य कर्म गौणच असले या देहेन्द्रियादि आत्म्याकडून केले जाते, म्हणून म्हणाल तर—न तेषां अविद्याकृतात्मकत्वात्—ते बरोबर नाही. कारण त्या देहेन्द्रियादिकाना अविद्याकृत आत्मत्व आहे म्ह० त्यांना गौण आत्मत्व नाही मिथ्यात्मत्व आहे. (याचेंच उपपादन-)—देहेन्द्रियादयः गौणा आत्मानः न—देह, इंद्रिये इत्यादिक हे गौण आत्मे नव्हेत.—कथं तर्हि—तर मग देहादिकच मी अशा प्रतीति करी येते ?—मिथ्याप्रत्ययेन एव असंगस्य आत्मनः संगत्यात्मत्वं आपाद्यते—मिथ्याप्रत्ययानेच असंग आत्म्याच्या संगतीने आत्मत्व संपादन केले जाते. (असंग आत्म्याचीहि देहादिकामध्ये मिथ्या प्रत्ययाने संग उत्पन्न करून देहच आत्मा अशी भ्रामक समजूत होते)—तद्भावे भावात् तदभावे च अभावात्—कारण जेव्हा तसा भ्रामक गंग असतो तेव्हा देहादिकाना आत्मत्व असते व त्या संगीचा जेव्हा अभाव असतो तेव्हा त्याचाहि अभाव होतो. (सोपेत देहादिकावर आसकि नसते त्यामुळे त्यांना आत्मत्वाहि नसते याविषयी शास्त्रांय संस्कारशून्यांच्या अनुमवाचें प्रमाण देतात-)—अविवेकिनां हि बालानां अज्ञानकाले दीर्घः अहं गोरः अहं इति देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः दृश्यते—अविवेकी बालांचाच—प्राकृत जनांचाच अविद्यासमयी—अज्ञानकाल मी उंच आहे, गोर आहे अशा प्रकारचा देहादिसंघातावर ‘मा’ असा प्रत्यय—मी असा अभिमान दिवतो—तु विवेकिनां अहं देहादिसंघातात् अन्वयः इति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसंघाते अहं प्रत्ययः न भवति—पण विवेक्याचा—मी देहादिसंघाताहून अगदी निराळा आहे असे ज्यांना ज्ञान आहे त्याचा त्या ज्ञानसमयी देहादिसंघातावर ‘मी’ असा अभिमान नसतो. (याप्रमाणे अन्वय व्यतिरेकन्याय व अज्ञाचा अनुभव यावरून मिद्ध शालेन्या अर्थाचा उपसहार करितात-)—तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात् तत्कृतः एव न गौण—यास्तव मिथ्याभिमानाचा जेव्हा अभाव असतो तेव्हा कर्तृत्वादिवाचा अभाव असल्यामुळे मिथ्याभिमानामुळेच देहादिकान्या ठिकाणा कर्तृत्वादि-अभिमान आहे, तो गौण नव्हे. (देह मी हा अभिमान मिथ्या आहे, गौण नव्हे.)

पृथग्पृथग्माणाविशेषमामान्ययोर्हि मिहदेवदूतयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्याच्छागृहमाणसामान्यविशेषयोः। यत्कं धृतिप्रामाण्यादिति । न, त 'प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाप्यसाधनमयन्धे ध्रुते' प्रामाण्य न प्रत्यक्षादिविषयेऽदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य । तस्माच्च दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि धृतिज्ञानसमये शीतोऽग्निरप्रकाशो घति श्रुत्यप्रामाण्यमुपैति । यदि श्रुत्याग्नीतोऽग्निरप्रकाशो

धेति तथाऽप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवाक्षितं कल्प्यं प्रामाण्यान्यधानुपपत्तेर्न तु प्रमाणान्तरवि-
रुद्ध स्ववचनविरुद्धं वा ॥

‘भाष्यार्थ—(‘देहच मी’ हा शब्द व प्रत्यय गौण नव्हेत, याविषयी आणखी एक-
कारण—)—पृथक्-गृह्यमाणविशेषसामान्ययो हि सिंहदेवदत्तयोः वा
अग्निमाणवकयो गौण प्रत्ययः शब्दप्रयोगः वा स्यात्—ज्याच्यामधील विशेष
व सामान्य याचे अगदा पृथक् ग्रहण केलें जातें अशाच सिंह व देवदत्त किंवा अग्नि व ब्रह्म
घारी वटु यांच्या विषयी गौण प्रत्यय किंवा शब्दप्रयोग होऊ शकतो—अगृह्यमाण
सामान्यविशेषयोः न—ज्याच्यातील सामान्य व विशेष याचें ग्रहण केलें जात
नाहीं, त्यांचें ज्ञान होत नाहीं, त्याचा गौण प्रत्यय येत नाहीं किंवा त्याच्याविषयी गौण
शब्दप्रयोगहि सभवत नाहा. (सिंह पशु आहे व देवदत्त मनुष्य आहे, हा विशेष व
नूरता हा त्या दोघातील सामान्य धर्म याचें ज्ञान असल्यामुळेंच देवदत्त सिंह आहे,
असें म्हणता येतें, त्यावाचून तसा प्रत्ययहि येणार नाहीं व तसा शब्दप्रयोगहि होणार
नाहीं—) —‘श्रुतिप्रामाण्यात्’ इति यत् उक्तं—आतां अदृष्टविषयधुर्तीला
प्रामाण्य असल्यामुळें कर्ता—आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असा निश्चय होतो, त्यामुळें
त्याचा देहादिकावरील अभिमान गौण आहे, मिथ्या नव्हे, असें जें वर म्हटलें आहे—
(तत्) न—ते धरोवर नाहीं—तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषयत्वात्—कारण
धुर्तीच्या प्रामाण्याचा विषय अदृष्ट—अज्ञात असतो [दुसऱ्या कोणत्याहि म्ह० प्रत्यक्ष व
अनुमान यातील एकाहि प्रमाणानें ज्ञात न होणारा जो विषय त्याविषयी धुर्तीला मुख्य
प्रामाण्य आहे. पण आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, हें लौकिक प्रमाणानें सिद्ध आहे.
स्यामुळे धुर्तीच्या आधाराने देहाभिमान गौण ठरवू पाहणें अयोग्य आहे. हीच गोष्ट
आचार्य विशद करितात—]—प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषये अग्निहोत्रादि
साध्यसाधनसंबन्धे श्रुते प्रामाण्यं—प्रत्यक्षादि इतर प्रमाणानी उपलब्ध न
होणाऱ्या विषयामध्येच म्ह० अग्निहोत्रादि साध्य साधनसंबन्धाविषयी धुर्तीला प्रामाण्य
आहे—न प्रत्यक्षादिविषये—प्रत्यक्षादि प्रमाणाना ज्ञात होणाऱ्या विषयाविषयी
धुर्तीला प्रामाण्य नाहा—प्रामाण्यस्य अदृष्टदर्शनार्थत्वात्—कारण प्रामाण्याला
अदृष्टदर्शनार्थत्व आहे अदृष्ट—अज्ञात अमलेला विषय ज्ञात करून देणें, हे प्रमाणानें
काम आहे [स्वर्ग साध्य आहे व अग्निहोत्रादि त्याचें साधन आहे, इत्यादि साध्य-
साधनसंबन्ध प्रत्यक्षादि प्रमाणानी ज्ञात होण्यासारखा नाहा म्हणून त्या अर्थी धृति
प्रमाण आहे. पण ‘माता देह’ इत्यादि अनुभवावरूनच आत्मा देहाहून भिन्न आहे,
हें सिद्ध होत असल्यामुळे त्याविषयी धुर्तीला प्रामाण्य नाहीं, ती त्याविषयी उदासीनच आहे,
इतकें सिद्ध झाले असता त्याचा फलितार्थ सांगतात—]—तस्मान् दृष्टमिथ्याज्ञान
निमित्तस्य अहंप्रत्ययस्य देहादिमंघाते गौणत्व कल्पयितुं न शक्यं—वास्तव
मिथ्याज्ञान हें ज्याच प्रत्यक्ष निमित्त आहे अशा देहादिसंघाताबरोबर अहंप्रत्ययानें
धुर्तीच्या आधाराने गौणत्व कल्पणें शक्य नाहीं. (‘देहच मी’ हा प्रत्यय मिथ्याज्ञाना-

मुळें येतो, हें जर प्रत्यक्षसिद्ध आहे तर श्रुतीवरून त्याला गौण मानणें अयोग्य आहे. शास्त्रविधीचा विषय अगदीं निराळा असल्यामुळें आत्मा देहाद्वय भिन्न आहे, असें सांगणें, हा तिचा विषय नव्हे, असें सांगितलें. पण आतां तो तिचा विषय आहे, असें जरी मानलें तरी प्रत्यक्षांनीं विरोध येत असल्यामुळें त्याचें समर्थन करितां येत नाही, असें सांगतात—)—अग्निः शीतः अप्रकाशः चा इति ब्रुवत् श्रुतिशतं अपि प्रामाण्यं न हि उपैति—अग्निं घंडं किंवा प्रसाररहित आहे, असें मांगणाऱ्या शंभर श्रुतीनाहि प्रामाण्य प्राप्त होत नाही, त्यांना प्रमाण मानता येत नाही. (अहोपण, श्रुति अपौरुषेय व त्यामुळेंच सर्वदोषरहित आहे. यास्तव अन्य प्रमाणाची विरोध जरी आला तरी तिचें प्रामाण्य नाकूल करितां येत नाही, असें कोणां म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—)—यदि ब्रूयात् शीतः अग्निः अप्रकाशः चा इति तथापि श्रुतेः विवक्षितं अर्थान्तरं कल्प्यं—आणि जर ती अग्नि शीत किंवा अप्रकाश आहे, असें सांगिल तर त्या श्रुतीचा विवक्षित अर्थ दुमराच कल्पिला पाहिजे.—तिच्या अविरुद्ध अशा दुसऱ्याच अर्थाची कल्पना केली पाहिजे.—तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्वयंचनविरुद्धं वा न—पण दुसऱ्या प्रमाणाच्या विरुद्ध किंवा आपल्याच—तिच्याच दुसऱ्या वचनाच्या विरुद्ध अशा अर्थाची कल्पना करणें, केव्हांहि युक्त नव्हे.

कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कृतृत्वात्कृतुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् । न, ब्रह्मविद्या-यामर्थवत्त्वोपपत्तेः । कर्मविधिभूतियद्ब्रह्मविद्याविधिभूतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न, याधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिभूत्याऽऽमन्यवगते देशादिसंघातेऽहंप्रत्ययो पाष्यते तथाऽऽमन्येवाऽऽमावगतिर्न कदाचि केनचि कथंचिदपि याधितुं शक्या कला-प्यतिरेकावगतेर्यथाऽग्निरेण्यः प्रकाशश्चेति । न च कर्मविधिभूतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृ-त्तिनिरोधेनोत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यवृत्त्युत्पादनायां जात् । मिथ्या-त्वेऽप्युपायस्योपेयमयतया सत्यमेव स्याद्यथाऽर्थादानां विधिनोपपत्त्याम् । लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयार्द्रा पाययितस्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरम्यानां च साक्षादेव प्रामाण्यमिद्धिः प्राणात्मज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रपक्षादिप्रामाण्यवत् ॥

भाष्यार्थ—(यावर आशेव—)—कर्मणः मिथ्याप्रत्ययवत्कृतृत्वात् कृतुः अभावे श्रुतेः अप्रामाण्यं इति चेत्—कर्मणा मिथ्याप्रत्ययवत्कृतृत्वात् आहे. म्ह. कर्मणा कर्ता 'मी देह' या मिथ्याप्रत्ययाने युक्तच शकतो.—तना मिथ्याप्रत्ययवान् कर्ताऽदूनच कर्म होई, असें तुमथें म्हणणें आहे. पण आत्मज्ञान होऊन त्या मिथ्या-प्रत्ययाचा अभाव झाला अगती कर्ताऽर्थादि अभाव होतो, कर्ताच्या अभावी अनुष्ठा-नाचा अगंभर होतो. त्यामुळे कर्महोण्याला अप्रमान्य येते. पण कर्महोण अप्रमान्य रत्याग अल्पयनविधींनीं विरोध येतो, म्हणून म्हणत तर—न । प्रायविद्यायां अर्थ-वत्त्वोपपत्तेः—तो बरोबर नाही. कारण कर्महोण्याला प्रत्येक देशादिसंघातेऽहंप्रत्ययो प्रमाण्य जणु नव्हे तर (यावद्देशात्क प्रमाण्य संभवते अर्थात् कर्महोण्याला ही प्रविष्टेता एतत्क कारणेन अहंप्रत्ययानुद्धे तन्निवृत्त प्रमाण्य उच्यते इति. त्यामुळे अल्प-

यनविधीर्णां विरोध येत नाहोः- (पण कर्मकांडश्रुतीला जर तार्विक प्रामाण्य नाही तर ते ब्रह्म-ज्ञानकांडश्रुतीला तरी कोठून असणार ? अशी शंका घेऊन तिचे समाधान करितार्त-)-कर्मविधिश्चुतिवत् ब्रह्मविद्याविधिश्चुतेः अप्रामाण्यप्रसंगः इति चेत् -
 —पण मग कर्मकांडश्रुतीप्रमाणे ब्रह्मविद्येचे विधान करणाऱ्या श्रुतीच्याहि अप्रामाण्याचा प्रसंग येईल, म्हणून म्हणाल तर—न । बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः—ते विरोध नाही- कारण उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मविद्येचा बाधकप्रत्यय संभवत नाही-तिचा बाध करील असा प्रबल प्रतिबंध उपपन्न होत नाही. (हेच दृष्टान्तानें विशद-करितात-)-यथा ब्रह्मविद्याविधिश्चुत्या आत्मनि अवगते देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः बाध्यतेः—
 —ज्याप्रमाणे ब्रह्मविद्याविधिश्चुतीने-तिच्यायोगानें आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आला असता देहादिसंघातावरील 'मी' हा प्रत्यय बाधित होतो—तथा आत्मनि एव आत्मावगतिः कदाचित् केनचित् कथंचित् अपि न बाधितुं शक्या—
 त्याप्रमाणे म्ह० देहादिसंघातावरील आत्मप्रतीतीप्रमाणे आत्म्यामध्ये 'हा मी आत्मा' अशी झालेली निश्चित प्रतीति—असा आत्मबोध केव्हाहि कोणाकडूनहि कोणत्याहि प्रकारे बाधित होणे शक्य नाही.—फलाव्यतिरेकावगतेः—कारण ती आत्मावगति-आत्मज्ञान लौकिकज्ञानाप्रमाणे फलाहून अव्यतिरेक असते. अज्ञाननिवृत्ति हें येथील फल आहे. त्याहून तें ज्ञान निराळें नसते, ते ज्ञान सफल असते.—यथा अग्निः उष्णः प्रकाशः च—जसा अग्नि उष्ण आहे व प्रकाश आहे, हें ज्ञान फलरूपच-सफलच असते त्याचप्रमाणे;—न च-कर्मविधिश्चुतेः अप्रामाण्यं—कर्मविधिश्चुतीला अप्रामाण्यहि नाही.—पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तर-अपूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्मा-भिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात्—कर्मकांडश्रुति अनादिकालापासून प्रवृत्त झालेल्या पूर्व पूर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीला प्रतिबंध करून उत्तरोत्तर यागादि अलौकिक प्रवृत्ति उत्पन्न करिते व चित्तशुद्धीच्याद्वारा प्रत्यगात्मोन्मुख प्रवृत्ति उत्पन्न करिते. अर्थात् पूर्वपूर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीचा निरोध करून उत्तरोत्तर अधिक योग्यतेची साक्षात् प्रवृत्ति करून चित्तशुद्धीच्या द्वारा प्रत्यगात्म्याविषयीची जिज्ञासा उत्पन्न करण्यासाठी कर्मकांडश्रुति असल्यामुळे तिला परंपरेने आत्मज्ञानार्थत्व आहे. त्यामुळे साक्षात् जरी नसले तरी तिला परंपरेने तार्विक प्रामाण्य आहे. (अहोपण, श्रुतीला मिथ्यात्व असल्यामुळे धूमाभासाप्रमाणे तिला अप्रामाण्य आहे, म्हणून म्हणाल तर सांगतां-)-उपायस्य मिथ्यात्वे अपि उपेय-सत्यतया सत्यत्वं एव-स्यात्—उपायाला मिथ्यात्व जरी असले तरी उपेयाच्या सत्यत्वामुळे त्याला सत्यत्व आहे. (स्वरूपाने असत्यत्व असले तरी सत्य उपेयाच्या द्वारा उपायाला प्रामाण्य असते, याविषयी दृष्टान्त-)-यथा विधिशोषाणां अर्थ-यादानां—जसे-विधीचे शोष अर्थवाद त्यांना स्वतंत्र प्रामाण्य जरी नसले तरी विधीचे शोष या रूपाने प्रामाण्य आहे.—लोके अपि चालोन्मत्तादीनां पय-आदी पापयित्तम्ये चूडाधर्षनादियचनं—व्यवहारादि लहान मुले, उन्मत्त-बेढे इत्यादिपणां दूर पंगरे पात्रावषाचे असतां हें दूध धी म्ह० गुप्ती शोडी ताव

होईल ' इत्यादि वचन योजले जाते. (अहोपण, कर्मकांडश्रुतीना अशा रीतीने परंपरेने प्रामाण्य जरी असले तरी त्यांच्या साक्षात्प्रामाण्याचा उपेक्षाच होते । अशी आशंका घेऊन म्हणतात—) —प्रकारान्तरस्थानां च साक्षात् एव प्रामाण्यसिद्धिः—
आत्मज्ञानाचा उदय होण्यापूर्वीची जी अवस्था त्या अवस्थेत स्थित असलेल्या ज्या कर्मकांडश्रुति त्यांना अज्ञातनैर्घयोधकवाने साक्षात्च प्रामाण्य इष्ट आहे. (ज्ञानापूर्वी कर्मश्रुतीना व्यावहारिक प्रामाण्य असते याविषयी दृष्टान्त—) —प्राग् आत्मज्ञानात् देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादि-प्रामाण्यवत्—आत्मज्ञान होण्यापूर्वी देहाभिमानाच्या निमित्ताने प्रत्यक्षादिकांना जसे प्रामाण्य अन्तें त्याप्रमाणेच त्यापूर्वी कर्मश्रुतीना प्रामाण्य असतें.

यत्तु मन्यसे स्वयमध्याप्रियमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुरयं कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु यध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति च तथा सेनापतिर्वाचैव करोति क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः, यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्तत्फलस्याऽऽत्मगामित्वात् । यथा च भ्रामकस्य लोहभ्रामधितृत्वाद्ब्रामपृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें प्रतीतिमात्र कर्तृत्वाला मिथ्यात्व जरी असले तरी श्रुति-प्रामाण्याला बाध येत नाही, हे सांगितले. आता दुसऱ्याच प्रकारें कर्तृत्व खरें आहे, अशी शंका उत्थापित करितात—) —तु स्वयं अध्याप्रियमाणः अपि आत्मा संनिधिमात्रेण करोति तत् एव च आत्मनः मुरयं कर्तृत्वं इति यत् मन्यसे—आता स्वतः काही व्यापार—हालचालन करणारा असा जरी आत्मा असला तरी केवळ सानिध्याने तो करितो व तेच आत्म्याचे मुख्य कर्तृत्व आहे, असें जें तूं समजतास, (स्वतः व्यापार न करिताच नुस्सा सानिध्यानें मुख्य कर्तृत्व कमें, याविषयी दृष्टान्त—) —यथा राजा स्वयं अयुध्यमानः अपि युध्यमानेषु योधेषु संनिधानात् एव युध्यते इति प्रसिद्धं—ज्याप्रमाणें राजा स्वतः युद्ध करीत नसला तरी योद्धे युद्ध करीत असतांना केवळ संनिध राहिल्यानेच युद्ध करितो, असें म्हणतात, हे प्रसिद्ध आहे,—जितः, पराजितः च इति—त्याचप्रमाणें योद्धाचा जय-पराभव ज्ञात असता राजाच जित-पराजित झाला असें म्हणतात—तथा सेनापतिः वाचा एव करोति—तसाच सेनापति स्वतः शरीरानें जरी युद्ध करीत नसला तरी वार्णानेच योद्धाना आज्ञा करितो—च क्रियाफलसंबन्धः राज्ञः च सेनापतेः दृष्टः—आणि त्रियेच्या फलाचा संबन्ध राजा व सेनापति यांच्याशी झालेला दिसतो (नुस्सा सानिध्यानेंही मुख्य कर्तृत्व येतें याविषयी वैदिक दृष्टान्त—) —यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य—किंवा ज्याप्रमाणें ऋत्विजाचें कर्म हे यजमानाचें कर्म होतें,—तथा देहादीनां कर्म आत्मकृतं स्यात्—त्याप्रमाणें देहादिकांचें कर्म आत्मकृत-आत्म्याचें होते.—

त्मगामित्वात्—कारण त्याचें फल आत्मगामी-आत्म्याला प्राप्त होणारें असतें.
(स्वतः व्यापार न वरिता केवल सानिध्यानें दुसऱ्याच्या व्यापाराचें निमित्त झाल्या-
नेहि मुरय कर्तृत्व कसे प्राप्त होतें, त्याविषयीं दृष्टान्त-)—यथा च भ्रामकस्य
अध्यापृतस्य एव लोहभ्रामयितृत्वात् मुख्यं एव कर्तृत्वं—आणि ज्याप्रमाणें
भ्रामक-भ्रमण करावणारा लोहचुंबक स्वतः व्यापारान्यच जरी असला तरी लोखं-
डाला भ्रमण करावयास लावीत असल्यामुळे त्याला मुख्यच कर्तृत्व असतें—तथा
च आत्मनः—तसेंच आत्म्याचें कर्तृत्व मुख्य आहे,—इति—असें जे तूं म्हणतोस
ते बरोबर नाहीं, असा पुढे संबंध.

तदमत, अकुर्यतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत् । न, राजप्रभृ-
तीना मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां
योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोपभोगे । तथा यज-
मानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्माद्व्यापृतस्य
कर्तृत्वोपचारो यः स गौण इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपल-
भ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सनिधिमन्त्रेणापि कर्तृत्वं मुरयं परिकल्प्येत यथा भ्राम-
कस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारे नोपलभ्यते । तस्मात्सनि-
धिमन्त्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंग्रहोऽपि गौण एव स्यात् । न
गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वस्यते ॥

माथ्यार्थ—तत् असत्—क्रिया करणारें ज कारण तेंच कारक, या सिद्धान्ताशीं
विरोध घेन असल्यामुळे हे म्हणणें बरोबर नाहीं.—अकुर्यतः कारकत्वप्रसंगान्त
—कारण तसें मानल्यास क्रिया न करणाराला कारकत्व आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग
येतो.—कारकं अनेकप्रकारं इति चेत्—पण कारक अनेक प्रकारचें असतें म्हणून
म्हणाल तर—न राजप्रभृतीनां मुरयस्य अपि कर्तृत्वस्य दर्शनात्—तें बरो-
बर नाहीं. कारण राजा, सेनापति इत्यादिकांचे मुरय कर्तृत्वहि दिसतें. (अर्थात् स्व-
व्यापारावाचून कोणाहि कारक होऊं शकत नाहीं. राजादिकांचें मुरय कर्तृत्व कसें दिसतें तें
सांगतात-)—राजा तावत् स्वव्यापारेण अपि युध्यते—राजा तर स्वतःच्या
व्यापारानेहि युद्ध करितो—च योधानां योधयितृत्वेन च धनदानेन मुरयं एव
कर्तृत्वं—च योद्ध्यांकडून युद्ध करवून व धन देऊनहि युद्ध करितो त्यामुळे त्याला मुख्यच
कर्तृत्व आहे—तथा जय-पराजयफलोपभोगे—त्याचप्रमाणें जय, पराजय इत्यादि
फलोपभोगामागेंहि त्याला मुरय कर्तृत्वच आहे. (आतां ऋत्विक्कर्म यजमानाचें होतें,
असें जे म्हटलें आहे त्याविषयीं सांगतात-)—तथा यजमानस्य अपि प्रधानत्यागेन
दक्षिणादानेन च मुख्यं एव कर्तृत्वं—त्याचप्रमाणें यजमानाचेंहि प्रधानत्यागानें-
मुख्य आहुति दिल्यानें व दक्षिणादानानें मुख्यच कर्तृत्व आहे. (याचप्रमाणें स्वव्यापारा-
मुळेच मुख्य कर्तृत्व मिळ होत असल्यामुळे फलित सांगतात-)—तस्मात् स्वव्यापृ-

तस्य यः कर्तृत्वोपचारः सः गौणः इति अत्रगम्यते—यास्तव कांहीं व्यापार करीत नसलेल्यालाहि जो कर्तृत्वोपचार होतो [म्ह० व्यापार-हालचाल-कर्म न करणारा-लोहि कर्ता असें जे म्हटले जातें] तो कर्तृत्वोपचार गौण होय, असें सिद्ध होतें—यदि राज-यजमानप्रभृतीनां स्वध्यापारलक्षणं मुख्यं कर्तृत्वं न उपलभ्यते—जर राजा, यजमान इत्यादिकाचें स्वध्यापाररूप-स्वतः कर्म करणे, या स्वरूपाचें मुख्य कर्तृत्व उपलब्ध झालें नसतें, ते स्वतः कर्म करितात, असें जर मुळां कधीं दिसलेच नसतें—तदा, संनिधिमात्रेण अपि मुख्यं कर्तृत्वं परिकल्प्येत—तर नुस्त्या सानिध्याने—सर्माप असणें एवढ्या कारणानेहि त्याचें मुख्य कर्तृत्व कल्पिता आलें असतें. —यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन—जसें लोकबुवकाचें केवळ सानिध्यानें लोख-वाला धमण करावयास लावणें, या कारणानें मुख्य कर्तृत्व मानलें जातें, पण—तथा राज-यजमानादीनां स्वध्यापारः न उपलभ्यते इति न—तसा राजा, यजमान इत्यादिकाचा स्वध्यापार उपलब्ध होत नाहा असें नाहीं.—तस्मात् संनिधिमात्रेण अपि कर्तृत्वं गौणं एव—म्हणून नुस्त्या सानिध्यानेंहि जें त्याचें कर्तृत्व तें गौणच आहे.—तथा च सति तत्फलसंबन्धः अपि गौण एव स्यात्—आणि कर्तृत्व गौण आहे, असें सिद्ध झाले असता त्याच्या फलाचा संबंधहि गौणच ठरतो. (राजाचें कर्तृत्व गौण म्हटल्यास त्यानें जय पराजयादि फलहि गौण आहे, असेंच म्हणावें लागेल ! पण मग—) —गौणेन मुख्यं कार्यं न निर्वर्त्यते—गौण कर्त्यांकडून मुख्य कार्य केलें जात नाहीं.

तस्माद्सदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारोऽन्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । धान्तिनिमित्ते तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मायायां चैवम् । न च देहाद्यारमप्रत्यय-भ्रान्तिस्तानान्विच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादियु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थं उपलभ्यते । तस्माद्-भ्रान्तिप्रत्ययानिमित्तं पृथाप मसारभ्रमो न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तसेतोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थ—(एकाच्या व्यापारानें दुसऱ्याला मुख्य कर्तृत्व नाहा, असें सिद्ध झालें असता आता निष्पन्न झालेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात—) —तस्मात् देहादीनां व्यापारेण अन्यापृतः आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यात् इति एतत् असत् एव गीयते—म्हणून देहादिकाच्या व्यापारानें स्वतः काहा व्यापार न करणारा आत्मा कर्ता व भोक्ता होईल, असें हे मिथ्याच सांगितलें जातें. [तें म्हणणें प्रमाणासिद्ध नव्हे. तर मग तुम्हीं आत्म्याच्या कर्तृत्वादिकाचा स्वीकार कसा केली आहे ? ' कर्ता शास्त्रार्थलात् ' अ. २ पा. २ सूत्र ३३ म्ह० शास्त्राला सार्थक्य येष्वात्मर्तौ आत्माच कर्ता आहे, बुद्धि नाहीं. या न्यायानें तुमच्या मतीहि आत्माच कर्ता ठरती, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात—] —भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वं उपपद्यते—पण भ्रान्ति या निमित्तानें आत्म्याचें कर्तृत्वादि सर्वं संभवतें—यथा स्वप्ने मायायां च एव—जसें स्वप्नांत किंवा मायावस्थेंत सर्वं संभवतें त्याप्रमाणें. (आत्म्यातील कर्तृत्वादिच सर्व

मिथ्याज्ञानवृत्त आहे, याविषया व्यतिरेक दाखवितात-)-देहादि आत्मप्रत्यय भ्रान्तिसंतानविच्छेदेपु सुपुप्तिसमाध्यादिपु कर्तृत्व भोक्तृत्वादि अनर्थ न च उपलभ्यते—देहादिकच आत्मा असा प्रत्यय—असा अभिमान याच भ्राताच्या परपरेचा ज्यात विच्छेद होतो त्या समाधि सुपुप्ति-मूर्च्छा इत्यादि अवस्थामध्ये कर्तृत्व-भोक्तृत्व इत्यादि अनर्थ उपलब्ध होत नाही—तस्मात् अयं ससारभ्रम भ्रांतिप्रत्ययनिमित्तः एव—तस्मात् हा ससारभ्रम भ्रांतिप्रत्यय—भ्रमक दहाभिमान या निमित्तानच होतो—तु परमार्थः न—तो परमार्थ नव्हे—ससार सत्य—वास्तविक नव्हे (याप्रमाण ससारभ्रम अविद्यावृत्त आहे, हे सिद्ध झाले असता आता ज्यासाठी या मीमासेला आरंभ केला होता त्याचा उपसंहार करितात-)-इति सम्यग्दर्शनात् अत्यन्त एव उपरम इति सिद्ध—त्यामुळे तत्त्वज्ञानाने त्याचा अत्यंतच उपरम—वाध होतो हा गोष्ट सिद्ध झाली ६६

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूपवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७

अन्वयार्थ—इदं—हे ज्ञान—ते—तू—अतपस्काय—तपश्चर्या न करणाराला—न वाच्यं—सागू नयेस—अभक्ताय—तसच जो माझा भक्त नसेल त्याला—कदाचन—केव्हाहि—न(वाच्यं)—सागू नयेस आणि—अशुश्रूपवे—जो गुरु, ईश्वर याची शुश्रूपा करणारा नसेल, त्याला सागू नयेस—च—आणि—य—जो—मां—माचा—अभ्यसूयति—असूया करतो, त्याला—न च (वाच्य)—सागू नयेस ६७

सर्व गीताशास्त्रार्थमुपसंहार्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थदाढ्याय सक्षेपत उपसंहार कृत्वाऽधेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—इदं शास्त्र ते तव हिताय मयात्त संसारविच्छिन्नयेऽतपस्काय तपो रहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते । तप स्वित्नेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याचिदप्यवस्थाया न वाच्यम् । भक्तस्तपस्यपि सन्नशुश्रूपुषो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशमादिदोषाध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न महतेऽसाव्यययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण शास्त्राचा तात्पर्यार्थ विचारद्वारा निश्चित करून आचार्य पुढात श्लोकाला अवतरण देतात-)-अस्मिन् अध्याये सर्वे गीताशास्त्रार्थ उपसंहृत्य विशेषत अन्ते च इह शास्त्रार्थदाढ्याय सक्षेपत उपसंहारं कृत्वा—या अटाराच्या अध्यायांत सर्वे गीताशास्त्रार्थांचा उपसंहार करून आणि विशेषत दाढ्या ' सर्वभर्मान् परित्वज्य • ' या श्लोकांत शास्त्रार्थांचा उद्देश आणि त्याची संज्ञेपाने उपसंहार करून—अथ इदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—आतां यापुढे या शास्त्राचा संप्रदायविधि सांगतात—इदं शास्त्र ते-तव हिताय-ससार-

विच्छिद्यते मया उक्तं—हे शान्त्र तुर्या हितासाठा—संसारचा विच्छेद होण्यासाठी मी सांगितले. ते तं—अतपस्काय—तपोरहिताय न वाच्यं इति व्यवहितेन संबध्यते—अतपस्क म्ह० तपोरहित असलेल्या कोणाच्याहि सांगू नयेस अना 'अ-तपस्काय' याचा पुढील-दूरच्या 'वाच्यं' या शब्दाशी सत्रव लागतो.—तपस्विने अपि अभक्ताय—गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन-कस्यांचित् अपि अवस्थायां न वाच्य—तपस्वी असलेल्याहि अभक्ताला म्ह० गुरु-देवभक्ति यामो रहित असलेल्याला केव्हाहि-कोणत्याहि अवस्थेत सांगू नये.—भक्तः तपस्वी अपि सन् यः अ-शुश्रूषुः भवति तस्मै अपि न वाच्यं—भक्त व तपस्वीहि अमून जो गुरु-शुश्रूषा न करणारा असतो त्यालाहि सांगू नये.—अ मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा यः अभ्यसूयति—व मज वासुदेवाला प्राकृत मनुष्य समजून जो माझे अ-त्यन्त अमूया करितो म्ह०—आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन मम ईश्वरत्वं अजानन् न सहते—मी आत्मप्रशंसा वगैरे करितो अशा दोषाचा मजवर आरोप करून माझे ईश्वरत्व न जाणणारा माझ्या ईश्वरत्वाला सहन करित नाही—असौ अपि अयोग्यः तस्मै अपि न वाच्य—तोहि अयोग्य आहे. त्यालाहि हे शास्त्र सांगू नये.

भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामध्याङ्ग्यते तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् । शुश्रूषामक्तियुक्ताय तपस्विने तपु-ष्काय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषामक्तियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वा-च्यम् । भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषामक्तिमते च वाच्यमित्येव शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

भाष्यार्थ—भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवे अतसूयवे च शास्त्रं वाच्यं इति सामध्यात् गम्यते—(अर्थात्—) भगवानाच्या ठिकाणी परम भक्ति-नि सीम प्रेम ठेवणारा, तपस्वी, शुश्रूषु व असूया न करणारा अशा अधिकाऱ्याला हे शास्त्र सांगवे, असे वरील 'अभक्त्याला सांगू नये, तपस्काला सांगू नये,' अशा निषेध-सामध्यावरूनच सिद्ध होते. (आता या अर्थसिद्ध अर्थांत दुसऱ्या स्मृतीला अनुसरून मेधावित्त्वाचाहि धन्तर्भाष करितान—) —तत्र मेधाविने तपस्विने वा इति अ-नयो विकल्पदर्शनात्—या पूर्वोक्त विशेषणान 'धारणाभक्तिमान् पुरयाला किंवा तपस्व्याला' अशा या दोन विशेषणाचा विकल्प सांगितलेला असल्यामुळे—शुश्रूषाम-क्तियुक्ताय तपस्विने तपुष्काय मेधाविने वा वाच्यं—शुश्रूषा व भक्ति यांनी युक्त असलेल्या तपस्व्याला किंवा शुश्रूषामक्तियुक्त मेधावी-धारणाभक्तिमान् साधकाला सांगवे.—शुश्रूषामक्तियुक्ताय तपस्विने न मेधाविने अपि न वाच्यं—शुश्रूषा-भक्तिरहित तपस्व्याला हे सांगू नये व शुश्रूषाभक्तिरहित मेधावीलाहि सांगू नये.—भगवति असूयायुक्ताय समस्तगुणवते अपि न वाच्यं—भगवानाविषयी असूयायुक्त असलेला पुरुष इतर सर्व गुणांनी संपन्न जरी असला तरी त्याला हे शास्त्र

सागुं नये.—गुरुशुश्रूषा-भक्तिमते च वाच्यं—एण गुरुशुश्रूषा व भक्ति यांनी मुक्त
असलेला पुरुष कदाचित् उत्तम तपस्वी व मेधावी जरी नसला तरी त्याला हे सागावे.
—इति एषः शास्त्रसंप्रदायविधिः—असा हा शास्त्रसंप्रदायविधि आहे. ६७.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—इदं परमं गुह्यं—हे परम गुह्य ज्ञान,—मद्भक्तेषु—
माझ्या भक्तांच्या ठिकाणां—अभिधास्यति—सांगेल तो,—मयि—माझ्या ठिकाणी,
—परां भक्तिं कृत्वा—ज्ञानरूप श्रेष्ठ भक्ति करून,—मां एव—मलाच,—एष्यति
—प्राप्त होईल,—असंशयः—याविषयीं मुळीच संशय ठेवू नको. ६८.

संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीनाह—य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवाजुं-
नयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्त्वभिधास्यति वक्ष्यति
ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमा-
त्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं
मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं
फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—इदानीं संप्रदायस्य कर्तुः फलं आह—आता शास्त्रसंप्रदायाची
प्रवृत्ति होण्यासाठी संप्रदायकर्त्याला फल सांगतात—यः इमं यथोक्तं परमं-निः-
श्रेयसार्थं केशवाजुंनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं-गोप्यं—जो कोणी अध्यापक
या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या परम म्ह० निःश्रेयस-मोक्ष हे ज्याचे फल आहे अशा
निरतिशय पुरुषार्थाच्या साधनाला, या केशव व अर्जुन यांच्या संवादरूप गुह्य म्ह० यांत
रहस्यार्थ सांगितल्यामुळे गुप्त ठेवण्यास योग्य अशा प्रचाला—मद्भक्तेषु-मां भक्ति-
मत्सु अभिधास्यति-वक्ष्यति—मद्भक्तांमध्ये-माझ्यावर भक्ति-परम प्राप्ति ठेव-
णारामध्ये सांगेल-कथन करील—ग्रन्थतः च अर्थतः स्थापयिष्यति इत्यर्थः—
ग्रंथरूपाने व त्याच्या अर्थद्वारा प्रस्थापित करील, असा याचा भावार्थ. (त्याला हे पुढील
फल मिळेल. ग्रंथ स्थापनाविषयीं दृष्टान्त—) यथा त्वयि मया—ज्याप्रमाणे तुझ्या
ठिकाणी मी याची प्रस्थापना केला आहे त्याप्रमाणे माझ्या भक्तांच्या मनांत हा ग्रंथ
अर्थाच्याद्वारा दृढ ठसवील—भक्तेः पुनः ग्रहणात् तद्भक्तिमात्रेण केवलेन
शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवति इति गम्यते—‘मद्भक्तेषु’ असे म्हणून भक्तीने
पुनः ग्रहण केल्यामुळे केवळ भगवद्भक्ति याच एका गुणाने या शास्त्राचे दान करण्याविषयी
—साधनादाने पात्र हांते, असे सिद्ध हांते.—कथं अभिधास्यति इति उच्यते
—कथे अभिधान-कथन करील ते सांगितले जाते—मयि परां भक्तिं एतया—
माझ्या ठिकाणी परम भक्ति करून—मया परमगुरोः भगवतः शुश्रूषा क्रियते

इति-एवं कृत्वा इत्यर्थः—मज्जी परमगुरु जो भगवान् त्याची शुभ्रूपाच केली जात आहे, अशी भावना करून अस भावार्थ, अशा परम भक्तीने माझ्या भक्ताना हें शास्त्र जो शिकवितो—तस्य इदं—त्याला हें फल प्राप्त होते.—मां एव एष्य-ति-मुच्यते एव—मलाच प्राप्त, मुकच होतो.—अत्र संशयः न कर्तव्यः—याविषयी संशय मुळीच करू ६८

न च तस्मान्न्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

अन्वयार्थ—मनुष्येषु मनुष्यामध्ये—कश्चित्—कोणी—मे—मला—त-स्मात्—त्या शास्त्रसंप्रदाय विना न्या मनुष्याहून,—प्रियकृत्तमः—अधिक प्रिय करणारा,—न (अस्ति) ही—च—आणि—भुवि—या भूलेकी,—तस्मात् अन्यः—त्याहून दुसरा को—मे—मला—प्रियतर.—अधिक प्रिय,—न भवि-ता—होणारहि नाही. ।

किंच—न च तस्मात्संप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन कृत्ततोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि । तस्माद्द्वितीयोऽन्यः प्रियतरो भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सर्व मुक्तिसाधनामध्ये ध्यान श्रेष्ठ असल्यामुळे ध्याननिष्ठ झालेला जो मुमुक्षु (मी विद्यासंप्रदायामध्ये प्रवृत्ति होणार नाही, अशी आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात—किंच मनुष्येषु-मनुष्याणां मध्ये कश्चित् मे-मम तस्मात् शास्त्रसंप्रदायकृतः प्रियकृत्तमः-अतिशयेन प्रियकृत् न च—आणि त्या शास्त्रसंप्रदायकृतान् मनुष्यातील कोणीहि मला अधिक प्रिय करणारा—माझे अति-शय प्रिय करणारा नाही. (म्हणून मुमुक्षूनें वर सांगितलेल्या विशेषणांनीं विशिष्ट अशा अधिकाऱ्याला विष्णुसंप्रदान करावें.)—वर्तमानेषु ततः अन्यः प्रियकृत्तमः नास्ति एव इत्यर्थः—म्ह. ह्यां—वर्तमानसमयीं विद्यमान असलेल्या मनुष्यांत त्याहून दुसरा अधिक प्रिय करणारा नाहीच, असा भावार्थ. (भूतकालीन मनुष्यांतील कोणी मला अधिक प्रिय करणारा नव्हता).—न च भविता-भविष्यति अपि काळे भुवि-अस्मिन् लोके तस्मात् अन्यः-द्वितीयः प्रियतरः न—तसाच पुढें होणारहि नाही. भविष्य-कालीहि या भूलेकीं त्या विद्यासंप्रदायकृतान् मला दुसरा कोणी अधिक प्रिय होणार नाही. [अर्थात् ध्याननिष्ठ जरा श्रेष्ठ असला तरी आपला संप्रदाय प्रवृत्त करणारा त्याहूनहि अत्यंत श्रेष्ठ असल्यामुळे ध्याननिष्ठानेहि विद्यासंप्रदान करणें सर्वथा उचित होय, असा भावार्थ] ६९

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संप्रादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अन्वयार्थ—च यः—आणि जो,—अज्ञाः इमं धर्म्यं संवादं—आज्ञां
दोषांच्या या धर्मरूप संवादाला,—अध्येष्यते पठन करील म्हणजे त्याचें अध्ययन
कराई,—तेन—त्याच्याकडून,—ज्ञानयज्ञेन—नयज्ञाने,—अहं इष्ट.—मी पूजि-
लेला असा,—स्याम्—होईन.—इति मे मति—असा माझा निश्चय आहे. ७०.

योऽपि—अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं—संवादरूपं ग्रन्थमाव-
योस्तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमज्ञानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मान-
सत्त्वादिशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्य अध्ययनं स्तूयते । फलविधिरेव
वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः
स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(सप्रदायकर्त्याचें 'स वक्ता विष्णुरित्' या न्यायानें श्रेष्ठत्व सागुन
आता याचें अध्ययन करणाराला विशिष्ट फल सागतात्)—यः अपि—आणि कोणी
भक्तिमान्—यः इमं धर्म्यं—धर्मात् अनपेक्षं आवयं—संवादरूपं ग्रंथं अध्ये-
ष्यते च पठिष्यति—जां कोणी या धर्म्यं म्ह० धर्मात् सोडून नसलेल्या आम्हा
उभयतांच्या संवादरूप ग्रंथाला—ग्रंथाचें अध्ययन करील—त्या वा पाठ करील—तेन इदं
कृतं स्यात्—त्यानें हें केलें आहे, असें होईल. (हें म्हणजे काय ? उत्तर—)—ज्ञान-
यज्ञेन—विधि-जप-उपांशु-मानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञ-मानसत्त्वात् विशिष्ट-
तमः—ज्ञानयज्ञाने—विधियज्ञ, जपयज्ञ, उपाशुयज्ञ व मानस यज्ञ व-चार प्रकारच्या यज्ञातील
ज्ञानयज्ञ मानसत्त्वामुळे—तो मानस यज्ञ असल्यामुळे अतिशय श्रेष्ठ आहे. ('श्रेयान् द्रव्यम-
यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' पृ. ४४९ असें सांगितलेंच आहे.)—इति—इति—ज्ञानयज्ञेन
गीताशास्त्रस्य अध्ययनं स्तूयते—त्यामुळे त्या ज्ञानयज्ञानें गीताशास्त्राचें अ-ययन
स्तुति केलें जातें. 'ज्ञानयज्ञ' असें म्हणून त्या अध्ययनाची स्तुति केली जाते.—वा
फलविधिः एव—किंवा हा फलविधिच आहे, (तो कसा तेंच सांगतात)—देव-
तादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यं अस्य फलं भवति इति—देवतादिविषयक ज्ञान-
यज्ञाचें जें फल त्याच्यासारखें—तत्तुल्य फल याचें मिळतें. ज्ञानयज्ञाचें फल
आहे. गीताशास्त्राचें अध्ययन करणाराला तत्तुल्य फल मिळतें व फल
आत्मत्व हें आहे, असा भावार्थ, अक्षोपेण नुरत्या अध्ययनाचें फल
मिळेल. ? कारण श्रुति 'तस्मात् तद्वचनं भवत्' असें सांगते. याचें
अध्ययनेन अहं इष्टः—पूजितः स्यां—भवेयं इति मे—मम मा-
—त्या अध्ययनानें मी इष्ट म्ह० पूजित आहे, त्या अध्ययनानें मी पूज
अशी मार्शा मति—असा माझा निश्चय आहे. (त्या अध्ययन करणारानें
अध्ययनानें भगवानाची पूजा केल्यामुळे भगवत्प्रसादानें त्याला ज्ञान
ज्ञानानें मुक्त होतो.) ७०

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः ७० ॥ ७० ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—अनसूय—असूया न करणारा—नर.—मनुष्य, (हा आमचा संवाद)—शृणुयात् अपि—सुघटा ऐकेलहि—सः—अपि—तोहि—मुक्तः—पापापाप्मून मुक्त होऊन,—पुण्यकर्मणां—पुण्यवानाच्या,—शुभान् लोकान्—शुभलोकांना—प्राप्नुयात्—प्राप्त होईल. ७१.

अथ श्रोतुरिदं फलम्— श्रद्धावाञ्छ्रद्धधानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः सत्त्विमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरोऽपिशब्दात्किमुतार्थं जानवान्तोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्तान् लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थ—अथ श्रोतुः इदं फलं—आता धोत्याचें हें फल सांगितलें जातें.—श्रद्धावान्—श्रद्धधान च अनसूयः—असूयावर्जितः सन् यः नरः इमं ग्रन्थं शृणुयात् अपि—श्रद्धावान्—मोठा श्रद्धालु व असूयाशून्य—गुणामध्ये दोषारोप न करणारा असा होन्वाता जो नर सा शास्त्राचें सुस्तें श्रवणहि करील—अपिशब्दात् किमुत यः—ज्ञानवान्—‘शृणुयात् अपि’ या अपिशब्दावरून मग ज्याला या शास्त्राचें अर्थज्ञान आहे तो पापापाप्मून मुक्त होईल हें काम सांगावें ? असा अर्थ निष्पन्न होतो,—स. अपि पापात् मुक्तः पुण्यकर्मणां—अग्निहोत्रादिकर्मवतां शुभान् प्रशस्तान् लोकान् प्राप्नुयात्—तोहि पापापाप्मून मुक्त होऊन—पुण्य कर्म करणाऱ्या लोकाच्या—अग्निहोत्रादि कर्मवानाच्या शुभ म्ह० अत्यंत प्रशस्त—प्रशसनांय लोकास प्राप्त होईल. ७१

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—त्वया—तुं—एतत्—हें मी सांगितलेलें,—एकाग्रेण चेतसा—एकाग्र चित्तानें—श्रुतं कश्चित्—ऐकलेस का ?—धनंजय—हे धनंजया !—ते—तुझा,—अज्ञानसंमोहः—अज्ञानमुळे झालेला आविरेक—प्रनष्टः कश्चित्—सर्वथा नाहीसा झाला का ? ७२

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तद्ग्रहणे ज्ञाते पुनर्माह-विष्याभ्युपायान्तरेणार्पाति प्रहुरभिप्रायः । यतान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यभर्मं प्रदर्शितो भवति— कश्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनारधारितं पार्थ हे त्वयैकाग्रेण चेतसा विवृतेन किं अ प्रमादितम्? कश्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः संमोहो विचिन्तभावोऽविवेकता स्वभावविकः किं प्रनष्टः । यद्योऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव मम चोपदेष्टुं शक्यासः प्रवृत्तस्ते तव धनंजय ॥ ७२ ॥

भाष्यार्थ—(शिष्याच्या मनात अज्ञान, संशय, विपर्यास जोवर आहेत तोवर शास्त्रार्थानां ल्याम उपदेश करावा, हें मुनविष्यामाठी भगवान् अर्जुनास प्रम करीत आहेत)—शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति—

शिष्याला शास्त्रार्थग्रहण करिता आले वा नाहा, त्याने शास्त्रार्थग्रहण केले की
 अज्ञान शास्त्रार्थग्रहण केले नाहा, याचा विवेक करण्यासाठी ह् जाणण्याच्या इच्छेने भग-
 वान् प्रश्न करितात—तद्ग्रहणे ज्ञाते पुनः उपायान्तरेण अपि ग्राहयिष्यामि
 इति प्रष्टु अभिप्राय—त्याच अग्रहण ज्ञात झाले, म्ह० त्याने शास्त्रार्थाचे ग्रहण
 केलेले नाहा, अस दिसल तर पुन दुसऱ्या उपायानेहि मी त्याच्याकडून शास्त्रार्थाचे
 ग्रहण करवीन, असा प्रश्न कलाचा-भगवानाचा अभिप्राय-आशय आहे—यत्नान्तर
 आस्थाय शिष्य कृतार्थ कर्तव्यः इति आचार्यधर्म प्रदर्शितः भवति—
 एका उपायाने शिष्य कृतार्थ न झाल्यास दुसऱ्या प्रकारे यत्न आरभून-दुसऱ्या यत्नाचा
 आश्रय करून शिष्याला कृतार्थ करावे, असा हा आचार्याचा धर्म या प्रश्नाने प्रदर्शित
 होतो—पार्थ कश्चित्-किं—या अर्जुना, काय साग वरें !—मया उक्त एतत्
 त्वया एकाग्रेण चेतसा-चित्तेन श्रुतं-श्रवणेन अवधारितं किं—मी सांगि-
 तं सर्वं तू एकाग्र चित्ताने-सावधान मनाने ऐकलेस वा ? माझा उपदेश ऐकून
 तू त्याचा अर्थ बरोबर समजलास वा ?—किं चा प्रमादित—की माझ्या उपदेशा-
 कडे दुर्लक्ष केलेस !—अज्ञानसमोह-अज्ञाननिमित्त स्वाभाविक समोह-
 विचिन्तभाव अविद्येकता प्रनष्ट कश्चित्-किं—अज्ञानसमोह-अज्ञान या निमित्ताने
 झालेला स्वाभाविक समोह-विचिन्तभाव-आववेकव सर्वथा नष्ट झाला वा ?—
 तुज्ञा मोह-अविवेक गेला वा ?—यदर्थ अयं तव शास्त्रध्वनायासः मम च
 उपदेष्टव्यायास प्रवृत्तः—ज्या मोहाचा नाश होण्यासाठी हा तुझा शास्त्रध्वन
 करण्याचा सर्व आयास व माझा उपदेश करण्याचा आयास प्रवृत्त झाला—ज्या मोहा
 गाठा तू शास्त्रध्वन करावयास व मा त्याचा उपदेश करावयास प्रवृत्त झाला ता—ते-
 तव—(मोह प्रनष्ट कश्चित्)—हे धनंजय—हे धनजया (तो) तुझा मोह प्रनष्ट
 झाला काय ? असा सवध ७२

अर्जुन उवाच—अज्ञान म्हणाला—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

अन्वयार्थ—अच्युत—ह् ग्राहणा !—मोह. नष्ट—माझा मोह पार नाह्याम
 झाला—त्वत्प्रसादात्—तुझ्या दृष्टेमुळे,—मया—मी—स्मृति—आरमतत्त्वा
 विषयीची आठवण—लब्धा—मिळविली—गतसंदेह स्थितः अस्मि—मी सर्व
 संदेहांनी रहित व्हाऊन आता राहिला आहे—तव वचनं करिष्ये—तुझा म्हणणें ?
 मार्जान म्ह० तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मा वागेन ७३

नष्टो मोहोऽज्ञानज समस्तसत्कारणधेहेतु सागर इव दुस्तर । स्मृतिश्चाऽऽमृत-
 विषया ह्वा । यस्या लाभासर्पप्रन्थीना विप्रमोक्ष । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मय
 त्वत्प्रसादाभिप्रायाच्युत । नष्ट मोहोऽज्ञानज समस्तसत्कारणधेहेतु सागर इव दुस्तर । स्मृतिश्चाऽऽमृत-

यदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति यदुत्तमज्ञानसमोहनात् आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च
 धृतावनात्मविच्छेदोचामीत्युपन्यस्याऽऽमज्ञाने सर्वप्रथिविप्रमोक्ष उक्तः । भिद्यते हृदय-
 ग्रन्थिस्तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छो-
 मन स्थितोऽस्मि गतसदेहो मुक्तसशयः करिष्ये उच्यते तवाह त्वत्प्रसादात्कृतार्थो
 न नमः कर्तव्यमस्तीत्याभिप्रायः ॥ ७३ ॥

भाष्यार्थः—(याप्रमाणं भगवानानीं ज्याला मोडथा प्रमान आत्मज्ञानाचा उपदेश

केला आहे व त्यामुळे ज्याचे अज्ञान मशय व त्रपयाय नष्ट झाले आहेत अशा अनुं
 भगवदनुग्रह ज्ञान्याच सागून भवानाना मनुष्ट करात हात्साता म्हणतो—)

मोहः—अज्ञान-
प्रमानजः समस्तसमारानर्थहेतुः सागरः इव दुस्तरः नष्टः—मोह-अज्ञान-

पामून उद्वलेला मसारातील सव अनर्थांचा हतु व सागरामारुता दुस्तर, असा अविष्य
 नष्ट झाला —

स्मृतिः च आत्मतत्त्वविषया लब्धा—आथ आत्मतत्त्वाविषयी

स्मृति मला प्राप्त झाली —**यस्या लाभात् सर्वग्रन्थीना विप्रमोक्ष—**या

तोच्या लाभामुळे सर्व कामादि प्रथांचा मशय नाश होतो (ता आत्मतत्त्वाविषयीची

स्मृति मला झाली मोह नष्ट होऊन आत्मस्मात् हाण्याचे असाधारण कारण—)

त्वत्प्रसादात्-तवप्रसादात्-हे अच्युत, त्वत्प्रसाद आश्रितेन मया—तुझ्या

प्रसादामुळे—तुझ्या अनुग्रहाने हे अच्युता, तुझ्या प्रसादाचा जाग्रय केल्या मी आत्म-

स्मृति मिळविली. (या प्रश्न प्रतिबन्धनावरून काणना अथ निष्पन्न हातो, त सागतान—)

अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिबन्धनेन—या माहाच्या नाशानुपयोगींचा हा प्रश्न व प्रति-

बन्धन याच्या योगाने—या माहनाशविषयक प्रश्नप्रतिबन्धनाने—**सर्वशास्त्रार्थमानफल**

एनावत् एव इति निश्चितं दर्शितं भवति—सर्वशास्त्रार्थनाचे फल ह एवढेच

आहे, अस निश्चित दाखविले आहे अम होने (१३३ व म्ह० किना १ उत्तर—)

यन् उत अ-

नसंमोहनाश आत्मस्मृतिलाभ च इति—की जे अज्ञानान्य समोहाचा

नाश व आत्मस्मृताचा लाभ हें (सर्व शास्त्रार्थानाचे फल आहे वर आम-

स्मृति झाली असता सर्व हृदयग्रन्थाचा सवया अभाव होतो, अम जे म्हटले आहे त्या-

विषयाप्रमाण—)**—तथा च श्रुतो—**तसेच छान्दाग्यधुतामन्त्रे—**अनात्मप्रिदू शोचा-**

गि इति उपन्यस्य—मी आत्म्याला न जाणणारा (नारद) शोक करीत आहे, असा उपक्रम

करून—**आत्मज्ञाने सर्वप्रथिविप्रमोक्षः उक्तः—**आत्मज्ञान शाले असता सर्व प्रथांचा

सर्वथा मोक्ष सांगितला आहे (छा भा अ ७ १ ३ पृ ५ १७ अ. ७ २६ २ पृ ५०२)

‘भिद्यते हृदयप्रथि’—हृदयप्रथि तुटते (मु भा २ २ ८ पृ ७२)—**‘तत्र**

मोहः कः शोक एकत्व अनुपश्यत—तथा त्वा एकत्व पाहणाऱ्या विद्वा

मोह करताचा व शोक करताचा ? (ईग भा ७ पृ २२)—**इति च मन्त्रवर्णः**

असा मन्त्रवर्ण आहे (भगवानांच्या अनुग्रहाने अज्ञानरून मोह नष्ट होऊन आम-

ज्ञान झाले अमनां आता मा वरल तुझ्या आदेशा प्रमाण करात आहे, असा आर-

ण्या उतराथांचे व्याख्यान—)**—अथ इदानीं त्वच्छानने स्थितः अस्मि—**

आतां यावेकीं मी तुझ्या आज्ञेमध्ये स्थित आहे—गतसंदेहः—मुक्तसंशयः—
आता गतसंदेह—संदेहरहित—संशयापामून मुक्त झालों आहे—अहं तव वचनं
० रिष्ये—मी तुझे वचन करीन (तुझे वचन करीन याचें तात्पर्य—) —त्वत्प्रसादः
कृतार्थः मम कर्तव्यं न अस्ति इति अभिप्राय —तुझ्या प्रसादानें मी कृ
शालों आहे. माझे कर्तव्य काहीं उरलेलें नाहीं, असा याचा आशय. ७३.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौपमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणे—अहं—मी—वासुदेवस्य—वासुदेवाच्या—
श्रुति—महात्मनः पार्थस्य—महात्म्या अनुनांच्या—इमं अद्भुतं रोमह
संवाद—या आश्चर्यकारक अगावर रोमाच उभे करणाऱ्या संवादाला—अश्रौपम
एकलें. ७४.

परिसमाप्तः शास्त्रार्थोऽश्रेयानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थम्—इत्येवमहं वासुदेवस्य प
स्य च महात्मानः संवादमिमम यथोक्तमश्रौपं श्रुतवानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रे
हर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

भाष्यार्थ—शास्त्रार्थः परिसमाप्त—शास्त्रार्थ सर्वतः समाप्त झाला.—३
इदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थं (संजय उवाच—) आता यापुढे कथेचा संबंध ।

१२८४स्यवार म्हणतात—“गानाधर्मांतदि सप्तार मोल्ल्याम मागितले आहे अर्शा ज्याची
प्रदायिक मम नूत आहे त्यानीं ७३व्या श्लोकाची बरीच निराधार ओढाताण केला आहे
ओढाताण केला आहे कीं काय, ते भाष्यावरूनच ठरवावे आम्ही म्हणनां कीं रक्ष्यपारा
ओढाताण केला आहे.”—“धर्मसमूहचेता 'म्ह० धर्म-कर्तव्य माझ्या मनाला कळत नाहीसें हा
हे म्हणनें गोट आहे तथापि त्याचें उत्तर अनुनांनै 'नष्टो मोह ' या शब्दांनीं दिलें अ
तुष्टा 'स्मृति कथा' ही स्मृति कथाचा ? रक्ष्यकार म्हणतात—“ त्याच कर्तव्य धर्म
आनां त्याला स्मृति पाली” (म्हणनें जो कर्तव्यधर्म विसरला होना वो काय? मोह म्ह०
रमण नन्दे तर मोह म्ह० अविचेर. अर्थात् समतोचा विषय सांगणें भाग आहे व त
आचार्यांनीं उपनिषदांच्या आचार मागितला आहे. पुन ते म्हणतात—) “अनुनाला युद्ध
प्रवृत्त करण्यासाठीं गांना उपदेशिलीं अगून जागोवाग “म्हणून नू युद्ध कर” (गी २. १
२ ३७, १. ३०, ८. ७, ११. ३४) अने सांगितले असल्यामुळे “नुमच्या म्हणण
प्रमाणे करितों ” याना अर्थ युद्ध करितों असाच होतो. ” (हे म्हणनें अयोग्य आहे. ग
युद्धासाठीं सांगितलेलीं नाहीं रक्ष्यमोनुष्ठानपूर्वक विष्णुदीप्त्या द्वारा ध्यान संपादन क
मुक्ति निवृत्तिपासाठीं उपदेशिलीं आहे. यान्तव 'करिष्ये वचनं तव' याचा अर्थ '
करितों ' असा होऊ नये नाहीं वा होनाय अनुनांनै आपलीं टपटपता स्वक केलां आ
युद्धय ता-वार वचन्य उरत नाही. म्हणून आचार्य परितान तोच अर्थ मयुक्ति हो

मित् करण्यासाठी संजय म्हणाला—इति एवं वासुदेवस्य च महात्मनः पार्थस्य
इमं यथोक्तं अद्भुतं—अत्यंतविस्मयकरं रोमहर्षणं—रोमांचकरं संवादं
अहं अश्रौपं—श्रुतवान् अस्मि—हैं अशाप्रकारे वासुदेव व महात्मा—अद्भुतबुद्धि
—सर्व अधिकारिगुणांनी संपन्न असा अर्जुन, या दोघांच्या या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या
बद्दमुत्—अत्यंत विस्मयकर व रोमहर्षण—अंगावर रोमाच उभे करणाऱ्या संवादास मी
ऐकले—त्या दोघांच्या या संवादास मी श्रवण केले. ७४.

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—एतं परं गुह्यं योगं—या अत्यंत गुह्य योगाल
व्यासप्रसादात्—भगवान् व्यासाच्या वृषेने—कथयतः योगेश्वरात् कृष्णात्—
तो सागत असलेल्या योगेश्वर कृष्णाच्या तोंडून—स्वयं साक्षात्—स्वतः व्यासा
कानांनी—श्रुतवान्—ऐकिले. ७५.

तं चेमम्—व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभाच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यमहं योगं
योगार्थत्वासंवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं न परतः ॥

भाष्यार्थ—(हा सर्वोत्तम संवाद तू कसा ऐकलास ? असें कोणी म्हणून म्हणून
संजय सागतो—) तं च इमं—त्या या संवादाला (मी व्यासाच्या अनुभूती ऐकिले
असा पुढे संबंध)—व्यासप्रसादात्—ततः दिव्यचक्षुर्लाभात्—व्यासा प्रसा-
दाने म्ह० त्याच्यापासून दिव्यदृष्टीचा लाभ झाल्यामुळे—एतं गुह्यं—परं
योगं अहं श्रुतवान्—या गुह्य संवादाला—परम योगाला मी ऐकिले (मी पुरुषा-
योगार्थत्वात् असल्यामुळे वा योगाला ' परम ' हें विशेषण दिले आहे. गुह्यं अत्यंत
रहस्य. योग म्ह० ज्ञान किंवा कर्म, त्यासाठी हा संवाद असल्यामुळे हें ' योग ')
असे म्हटले आहे. किंवा चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगाचें अंगत्व वा संज्ञा असल्या-
मुळे त्याला ' योग ' असें म्हटले आहे, असें आचार्य सागतात—) योगार्थत्वात्
इमं संवादं, योगं एव वा—योगासाठी हा संवाद असल्यामुळे योग असें म्ह-
टले आहे. किंवा चित्तनिरोधरूपयोगाचें अंग असल्यामुळे हा योग असा वा योगाला
—योगेश्वरात् कृष्णात् स्वयं कथयतः साक्षात् (श्रुतवान् परंपरातः—
योगाचा ईश्वर जो कृष्ण तो स्वतः आपल्या परमेश्वरसंबंधी स्वतः सागत असताना
मी प्रत्यक्ष आपल्या कानांनी ऐकिले—परंपरेने—कर्णोपकर्णान्वये भगवान् आपल्या
नव्य ज्ञानेश्वर्यादिसंपन्नरूपाने सागत असताना त्याच्या मी हा योग
श्रवण केला) ७५.

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिमस्मृतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुः ॥ ७६ ॥